

ॐ
तत्सद्ब्रह्मणे नमः

श्रीवेदव्यासप्रणीतमहाभारतान्तर्गता

❀ श्रीमद्भगवद्गीता ❀

तत्त्वप्रकाशिका (निम्बार्क)-मधुसूदनी-शाङ्करानन्दी-श्रीधरी-सदानन्दी
(भावप्रकाश)-भाष्योत्कर्षदीपिका-परमार्थप्रणा-मध्वसम्प्रदायिनी राधवेन्द्रविष्णुत्याद्यष्टीकोपेता ।

प्रथमषट् (कर्मकाण्डम्)

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच-धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ॥

मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत सञ्जय ॥ १ ॥

श्रीकेशवाचार्यविरचिता-तत्त्वप्रकाशिकाटीका

यो मायागुणदोषलेशरहितः स्वाभाविकैः सद्गुणैः
स्वातन्त्र्याखिलविज्ञानायगणितैर्युक्तोऽञ्जजादिस्तुतः ॥
भक्ताभीष्टप्रदो रमैकरमणो वेदैकगम्यो हि यः
तं वन्दे मनसा गिरा च शिरसा गोपीप्रियं श्रीहरिम् ॥ १ ॥
यस्य श्रोकरुणार्णवस्य करुणाक्षेपेन बाहो ध्रुवः
स्वेष्टं प्राप्यं समार्यधाम समगाद्रङ्कोऽप्यविन्दच्छिष्यम् ॥
याता मुक्तिमजामिलादिपतिताः सौलोऽपि पूज्योऽभवत्
तं श्रीमाध्वमाभितेष्टदमहं नित्यं शरण्यं भजे ॥ २ ॥
श्रुतीनां सूत्राणां स्मृतिनिखिलवेदानुबचसां
परं हार्दं युक्तं सात्त्विकविद्विज्जिह्वमपि च ॥
अभिज्ञं स्वाभाव्यादगुणि च परमं ब्रह्मकर्मिणं
समादिष्टं वेत्तावपि सत्सङ्गीदे गुरुवरान् ॥ ३ ॥

संसाररोगशमने खलु निम्बवद्यो हार्दन्धकारहरणेऽर्क्षवदेव यश्च ॥

श्रीकृष्णपादपरिचारणतुष्टेता निम्बार्कदेशिकवरः सह मे गतिः स्यात् ॥ ४ ॥

श्रीश्रीनिवासमाचार्य गुरुं श्रीगङ्गलाभिषम् ॥

प्रणम्य क्रियते गीताव्याख्या तत्त्वप्रकाशिका ॥ ५ ॥

अथ स्वभावतोऽपास्ताखिलाविद्याकेशकर्मजन्मादिपद्भावसत्त्वादिगुणकार्यसम्बन्धः सत्यज्ञानान-
तस्वरूपो ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यतेजोवीर्यवान्सल्योदार्यकारुण्यक्षमादयामाधुर्यलावण्यामार्वाद्यनन्तकल्याणगु-
णमहोदधिः समस्तसेवत्रप्रकृतिकालकर्मनिगन्ता अतिशयसाम्यवर्जितो विष्वक्सेनगरूढादिनित्यमुक्तै-
रिवितो ब्रह्मरुद्रेन्द्राद्यचिन्त्यमहिमा तद्वन्धो वेदान्तैकवेद्यो जगज्जन्मादिहेतुः प्रणतात्तिक्ष्णस्वभावः
भयविभूतिर्भगवाञ्जरीपुरुषोत्तमो देवासुरसंग्रामनिहतावनितलावतीर्णराजन्यरूपदैत्यदानवचमूखन्दाक्रा-
न्तभूरिभारोत्तरणाय ब्रह्मरुद्रादिदेवतानन्दैः स्तोत्राराधनप्रार्थितो भूभारोत्तरणाय यादवकुल आविर्ब-
भूवेति सर्वजनप्रसिद्धं भगवदवतारप्रयोजनं । नैतद्भगवतो मुख्यं तात्पर्यं यतस्तस्य वराहपृथुपरशुरामा-
देवदंशकलामात्रेणापि भूभारमपहर्तुं समर्थत्वात् 'पृथिवीं चान्तरिक्षं च दिवं च पुरुषोत्तमः । विचेष्टयति
पूतानि क्रीडन्निव सनातनः ॥ कालचक्रं जगच्चक्रं युगचक्रं च केशवः । आत्मयोगेन भगवान्परित्यजेत्यु-
न्मत् ॥ कालस्य च हि मृत्योश्च जङ्गमस्थावरस्य च । ईशते भगवानेकः सत्यमेतद्रूपमिति ' इति महाभारतो-
न्यदभूतप्रभावस्य भगवतोऽचिन्त्यशक्तेर्न केवलं भूभारहरणायैवाविर्भावः । किन्तु अस्पादकणादसा-
त्त्वादिभिः शास्त्रकृद्भिर्हरण्यगर्भपाशपतसौरगाणपतमतवादिभिश्च प्रणीतैः, परतत्त्वापहवपरैरन्यधि-
स्वभक्तिज्ञानहीनान्संकीर्णमतीत जीवान्नीक्ष्य कृष्णद्वैपायनरूपेण परतत्त्वप्रकाशकशरीरकमी-
तच्छानिरूपणेनोक्तमतानि निरस्तानि । तथापि भागवतधर्मविरोध्यसुरराजन्यप्राये लोके भागव-
तुच्यभावमेवानीक्ष्य भवान्धिर्पाततजमता तत्तरणासाधारणोपायस्वज्ञानभक्तिप्रवृत्त्यर्थं कालिमलापह-
नतिप्रानुपाणि कर्माणि कर्तुं स्वदर्शने चातकवदत्युत्कण्ठितचेतसां स्याश्रितान्नगरारिकभक्तानां नन्दयशो-
पीयोपाक्रोडतादीनामतिक्रमनीयमाधुर्यलावण्यादिगुणनिधिमुक्तिर्दर्शनमयुरालापमनोहरलीलां धर्म-
भिलाषपुण्यार्थं च भूभारोद्धरणव्याजेन वसुदेवदेवकीभक्तिवशीभूतोऽजहदगुणशक्तिः प्रणानन्दरूपेणैव
पुत्रभावेनाविर्भव । तथोक्तं श्रीभागवते कुन्तीस्तुतौ पक्षान्तराण्युपन्यस्य 'भवेऽस्मिन् किञ्चिमानाम-
कापकर्मभिः । श्रवणस्मरणार्हाणि करिष्यन्मिति केचन' इत्युक्त्वा तच्छ्रवणादिफलकथनेनास्यैव पक्ष-
वेदान्तिवत्तात् । तत्र स्वस्वरूपज्ञानोपदेशेन तावभिनन्द्य नन्दव्रजं गत्वा नन्दयशोदादीन्मुखयित्वा पूत-
यन्तासुरसंहरणवत्सपालनकालियदमनगोवर्द्धनोद्धरणसलीलादिव्याजेन चतुर्मुखसहस्राक्षपुष्प-
वर्षापरहरणरूपां तिरङ्कुशां पारमेन्त्री लीलां विधाय लीलैव कंसादीन्निहत्य पितृविमोचनं गुरोर्विद्या-
तत्प्रदानेनानृत्यरूपस्वधर्मं च प्रदर्शय ववनान्निहत्य द्वारकामेत्य तत्र रुक्मिणीहरणमहोदमन-
व्यादिनानाथर्मविद्याश्रुत्वा यादवकुन्तीमुतादिस्वभक्तोत्कर्षं दर्शयितुं भक्तिकण्ठकान्
कजरासन्तैश्चाल्नादीन्भूभाररूपान्हतवान् । अवशिष्टं भूभारमपाकर्तुं दुर्योधनार्जुनभीमादीन्नि-
कृत्य महाभोजगुडारम्भं कारयामास । तत्र स्वभियभक्तकुन्तीमुतानुकम्पयाऽर्जुनसारथ्यमक-
र्तुं तदोभयसैन्ययुगे स्वजनवन्धुगुरुवधपातकभयेन गुडान्निहत्य रथोपविष्टं युद्धकरणे कुल-
ान्दोषो, युद्धत्यागे स्वधर्महानिः स्यादित्युभयथाऽप्यनिष्टमेव कथं मे श्रेयः स्यादिति
निमग्नमर्जुनमुपलक्ष्य रव्यमुक्षुभक्तानुकम्पया ज्ञानकर्षोपासनात्मकात्रिकाण्डविय-
र्गगीताशास्त्रोपदेशैस्तन उज्जहार । तच्च स्वयमेवार्जुनो वक्ष्यति 'नष्टो मोहः स्मृतिर्लभः'

विज्ञापनम् ।

पूर्वभाषाभिः सटीकैः श्रीभगवत्पादीनानन्दतीर्थीयामानुजीयभाष्यैः पुष्टि-
मार्गीयसतरङ्गिण्याख्यव्याख्यया च सहिता श्रीभगवद्गीता संसुत्र प्रकाशिता ।
तस्यां च विदुषामादरातिशयं दृष्ट्वा पुनस्तादृश एतानेकेषां व्याख्यानातामेकत्र
समावेशनस्य व्यापारं—एकमेव वाक्यं परस्परविरुद्धसिद्धान्तवादिभिः कथं स्वस्व-
सिद्धान्तसमर्थकतया स्वाविरोधितया बोधवर्णने, एकाग्रसिद्धान्तानुसारिभिरपि
परस्परप्रदर्शितयुक्त्युपमर्दे च कथं संतुष्टये इत्यादिदर्शनकुतूहलजुगुप्सां भाष्य-
रस्यमवलम्ब्य तत्त्वं तुमुत्सूतां च निपक्षिनां तत्तदभिलषितकर्मणि सौकर्यातिशयं
अपादयितुं—ययं प्रायतिमहि ।

अयं च श्रीभगवद्गीताया द्वितीयो गुच्छस्त्रिभिः खण्डैः प्रकाशितः स्यात् ।
अस्मिन् निम्बार्कमतानुसारिणी तत्त्वप्रकाशिका, अद्वैतविद्वान्तानुसारिण्यः मधु-
मृदूनां शंकरानन्दा श्रीवरी सदानन्दी भाष्योत्कर्षदीपिका परमार्थप्रपेति पद,
मध्वमतानुसारी राधकान्तदासकृतोऽर्थसंग्रहश्चेत्यादौ व्याख्याः समावेशिताः । अस्य
द्वितीयगुच्छस्य पञ्चाण्योऽष्टादश शतानि भवेयुस्त्वित्यनुमिमीमहे । तत्र षडध्यायात्मकं
प्रथमं खण्डमधुना प्रकाशये । अत्र चतुर्णामध्यायानां परिशुद्धिरस्मत्पार्थनामतु-
रुच्यं श्रियुक्तपण्डित (ईक) जीवराजशास्त्रिभिः कृता । तत्संगेऽपि वाराणसीगतेषु
पञ्चमाध्यायादिपरिशोधनमस्मन्मुद्रणालयस्यैव शास्त्रिभिः कारितम् । अस्य
द्वितीयमपि खण्डमचिरेणैव प्रकाशयिष्यामः ।

प्रकाशकः ।

न्यायाऽच्युत । स्थितोऽस्मि गतसन्देहः करिष्ये वचनं तव ' इति । तच्च गीताशास्त्रं पञ्चस्वत्वारिंशदधिक-
सप्तशतश्लोकैर्महाभारते भगवता व्यासेन निबद्धं । तदुक्तं भीष्मपर्वणि ' पदशतानि सर्विधानि श्लोकानां
प्राह केशवः । अर्जुनः सप्तपञ्चाशत्सप्तषष्ठिं तु सञ्जयः ॥ धृतराष्ट्रः श्लोकमेकं गीताया मानमुच्यते ' । तत्र शोक-
निवृत्तिकारणमात्मस्वरूपगुणादियाथात्म्यज्ञानमेव " तरति शोकमात्मवित् " इति श्रुतेः । आत्मा शिवेयः
जीवात्मपरमात्मभेदात् । तत्र जीवक्षेत्रज्ञपुरुषादिशब्दाभिधेयो ज्ञानस्वरूपो ज्ञातृत्वादिधर्माश्रयः सर्वज्ञः
परमेश्वरायत्तस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिकोऽणुपरिमाणकः प्रतिशरीरं भिन्नो बन्धमोक्षार्ह आद्यः । तद्वन्धहेतुः
सत्त्वादिगुणमयप्रधानप्रकृतिमायादिशब्दवाच्यं देहेन्द्रियादिरूपेण परिणतमनेतनद्रव्यम् । सर्वज्ञः
सर्वशक्तिः सत्यज्ञानानन्तस्वरूपः सर्वात्मा प्रकृतिपुरुषकर्माकालनियन्ताऽतिशयसाम्यवर्जितः सर्वाऽऽराध्यः
स्वतन्त्रसत्ताश्रयः सर्वत्रैकस्वरूपो हरिनारायणादिशब्दाभिधेयः परब्रह्मभूतो भगवान् बासुदेवो
द्वितीयः । तत्प्राप्त्यसाधारणहेतुस्तदनन्यभक्तियोग इति साक्षाद्भगवतोपदिष्टं तदेतदध्यायषड्कव्या-
न्यमकं गीताशास्त्रप्रामाण्यकारणबुद्धिमान्धदुराग्रहादिदोषचतुष्टयशून्यत्वात्सर्वविदुषां प्रमाणतममत
एव तस्य सर्वशास्त्रधैष्ठ्यमुक्तं वाराहं ' सांख्यमजुनस्यादौ कुर्वन्गीतामनं ददौ । लोकत्रयोपकाराय
तस्मै कृष्णात्मने नमः ॥ संसारसागरधोरं तच्चुमिच्छति यो नरः । गीतानां समाख्य पारं
याति सुखेन सः ॥ गीताज्ञानं श्रुते नैव सदैवाभ्यासयोगतः । मोक्षमिच्छति मृदात्मा याति बालस्य
हास्यताम् ॥ ये शृण्वन्ति पठन्ति च गीताशास्त्रमर्जुनिशम् । न ते वै मानुषा ज्ञेया देवरूपा न
संशयः ॥ विस्तस्य मानुषं देहं धिग्ज्ञानं विकृतीकृतम् । गीतार्थं यो न जानाति नाधमस्तत्परो
जनः ॥ गीतागीतिं न यज्ज्ञानं तद्दिदृक्षुर्भुरसंमतम् । तन्मोघं धर्मरहितं वेदवेदान्तगर्हितम् ॥
तस्माद्धर्ममयी गीता सर्वज्ञानप्रयोजिका । सर्वशास्त्रमयी यस्मात्समाद्रीता विशिष्यते ॥' इत्यादिना ।
अत एव बहुधिराचार्यैः स्वस्वभूतानुसारेण व्याख्यातमिदं शास्त्रं परन्तु तेषां सर्वज्ञत्वाभावाच्चद्व्या-
ख्यानानां नास्त्रविरुद्धांशेनापि युक्तत्वाच्च सर्वमुमुक्षुपादेयत्वं, किन्तु ' उदयव्यापिनी ग्राह्या कुले
तिथिरूपेण । निम्बार्क्षो भगवान्येषां वाञ्छितार्थप्रदायकः ' इति भविष्यपुराणे श्रीव्यासवचना-
च्छ्रीनिम्बार्क्षीचार्यस्यैव भगवच्छब्दाभिहितत्वेन सर्वज्ञत्वात्सर्वभ्यः प्राचीनाचार्यत्वाच्च तद्व्याख्यानस्यैव
सर्वश्रुतिसूत्राविरुद्धत्वेन परमश्रेयोऽर्थमिहोपादेयत्वं । तस्य अतिगम्भीरार्थतया शारीरकमीमांसादिसर्व-
वेदान्तोक्तसाधनमप्यस्मत्सुषुम्भद्वाराधिकारिकत्वेन मन्दमतीनां तत्र प्रवेशानर्हत्वात्तेषां तदर्थजिज्ञासूनाम-
व्यप्रयत्नानां मुमुक्षूणामुपकाराया ज्ञेया तदुक्तार्थोपलब्धये तत्करणस्मरणैकबलेन तत्कृपालव्यवदुक्तसि-
द्धान्तेन मया श्रीभगवद्गीताटीका युगमा तत्त्वप्रकाशिकाभिना यथामति विधीयते । तथा श्रीवासुदेवो
भगवान्प्रसीदतु । तत्र तावद् ' अशोच्यानन्वशांचस्त्वम् ' इत्यारभ्यार्जुनस्य शोकमोहापनोदनाय भगव-
दुपदेशं वर्णयितुमर्जुनस्य महेतुवशोऽकृद्दर्शनाय प्रथमाध्यायारम्भः । तत्र च स्वपुत्रजयाभिलाषी नष्ट-
धिरर्जुनस्य गिरीशतोषणादिव्यासब्रह्मो योपभावायां दुर्योधनस्य गन्धर्वेभ्यो मोचनं विराटनगर उक्त-
रगोग्रहे कौरवोष्णीषादिहरणमित्यादिवहुशः श्रुतादमुलपौरुषशङ्कितात्मा धृतराष्ट्रस्तदनुकम्पया श्रीवेद-
व्यासदत्तमहाभारतसर्ववृत्तान्तविषयकज्ञानदृष्टिं सञ्जयं पृच्छति स्मेत्याह वैशम्पायनो जनमेजयं प्रति-
धृतराष्ट्र उवाचेति । प्रश्नमेवाह-धर्मक्षेत्र इति । युयुत्सवो योद्धुमिच्छन्वो मामका मम पुत्रा दुर्योधनादयः
पाण्डवाश्च युधिष्ठिरादयः धर्मक्षेत्रे धर्मोत्पत्तिभूमौ " कुरुक्षेत्रं वै देवयजनम् " इति श्रुतेः ' ब्रह्मवेदी कुरु-
क्षेत्रं ' इत्यर्थं ब्रह्मविसेवितम् । तस्मिन् बसन्ति ये राज्ञे ते शोच्याः कथञ्चन ' इत्यादिमहाभारतादिम-
ग्न्ये समवेताः किमकुर्वत । उभयसैन्यमध्ये दिव्यास्त्रविदो महाप्रव्रजवीगन्भीष्मार्जुनार्जुनादौ

द्वयवसायं त्यक्त्वा श्रममास्थिता वा युद्धोद्योगमेव कुर्वन्तः स्थिता इति प्रशनार्थः । धर्मक्षेत्र इत्यस्य
अधार्मिका अपि मत्पुत्राः कपटापहृतं पाण्डवराज्यं पितृवधजन्यकोपाविष्टपरशुरामकृतपितृनिष्कृतिहेतुक्ष-
त्रियवधतदुधिरापुरितकुण्डपञ्चकतपितभृग्वादिपितृसन्तुष्टिदत्ततस्प्रार्थितकुण्डतस्त्रेणपावनत्वचरयोगादेवय-
जनभूमित्यात्कुरुराज्ञस्तपसा च जातधर्मोत्पादकत्वतद्वृद्धिहेतुत्वरूपकुक्षेत्रप्रभावाद्धर्मबुद्धयुत्पत्त्या यदि
तेभ्य एव दद्युस्तर्हि युद्धं विनैव नष्टप्रायाः स्युः । अथवा पूर्वमेव धार्मिकाः पाण्डवाः धर्मक्षेत्रसंगत्या
धर्मवृद्धया स्वजनबन्धुजनवधनिमित्तं राज्यं यदि नेच्छेयुश्चेत्तर्हि सपुत्रः सुखी स्यामित्यभिप्रायः ॥ १ ॥

मधुसूदनसरस्वतीविरचिता-मधुसूदनी टीका

श्रीगणेशायनमः ॥ ॐ नमः परमहंसास्यादितचरणकमलचिन्मकरन्दाय भक्तजनमानसनिवासाय श्रीम-
द्रामचन्द्राय ॥ भगवत्पादभोग्यार्यभालोच्यातिप्रयत्नतः ॥ प्रायः प्रत्यक्षरं कुर्वे गीतागूढार्थदीपिकाम् ॥ १ ॥
भवेत्तु कस्य संसारस्यात्यन्तोपरमात्मकम् ॥ परं निश्चेयं गीताशास्त्रम्योक्तं प्रयोजनम् ॥ २ ॥ सन्निधानन्दरूपं
तत्पूर्णं विष्णोः परं पदम् ॥ यत्प्राप्तये समारब्धा वेदाः काण्डत्रयात्मकाः ॥ ३ ॥ कर्मोपास्तिस्तथा ज्ञानमिति
काण्डत्रयं क्रमात् ॥ तदुपाष्टादशाध्यायैर्गीता काण्डत्रयात्मिका ॥ ४ ॥ एकमेकेन ऋक्केन काण्डमत्रोप-
लक्ष्यते ॥ कर्मनिष्ठाज्ञाननिष्ठे कथिते प्रथमान्त्ययोः ॥ ५ ॥ यतः समुच्चयो नास्ति तयोरिति विरोधतः ॥
भगवद्भक्तिनिष्ठा तु मध्यमे परिकीर्तिता ॥ ६ ॥ उभयानुगता सा हि सर्वाविद्यापनोदिता ॥ कर्ममिश्रा च
शुद्धा च ज्ञानमिश्रा च सा त्रिधा ॥ ७ ॥ तत्र तु प्रथमे काण्डे कर्म तत्त्यागवर्त्मना ॥ त्वंपदार्थो विशुद्धात्प्रा-
सोपपत्तिर्निरूप्यते ॥ ८ ॥ द्वितीये भगवद्भक्तिनिष्ठावर्णनवर्त्मना ॥ भगवान् परमानन्दस्तत्पदार्थो बभार्यते
॥ ९ ॥ तृतीये तु तथैवैवैव वास्याध्यायं वर्णयते स्फुटम् ॥ एवमप्यत्र काण्डानां सम्बन्धोऽस्ति परस्परम् ॥ १० ॥
प्रत्यध्यायं विशेषस्तु तत्र तत्रैव लक्ष्यते ॥ मुक्तमन्यानपर्वदे शास्त्रार्थत्वेन कथ्यते ॥ ११ ॥ निष्कागकर्म-
नुष्ठानं त्यागात्मकमपि द्वयोः ॥ नञापि परमो धर्मो अष्टतुल्यादिकं हरेः ॥ १२ ॥ क्षीणपापस्य चित्तस्य
विवेके योग्यता यदा ॥ नित्यातिरिच्यवैकस्ते जायते मुहुरस्तदा ॥ १३ ॥ इहामुद्योगैर्वैराग्यं वशीकारमिभं
क्रमात् ॥ ततः शमादिसम्पत्त्या संन्यासो निश्चितो भवेत् ॥ १४ ॥ एवं सर्वपरित्यागान्मुमुक्षा जायते दृढा ॥
ततो गुरुपसद्वनमुपदेशग्रहस्ततः ॥ १५ ॥ ततः सन्देहहानाय वेदान्तश्रवणादिकम् ॥ सर्वमुत्तरमीमांसाशास्त्र-
मत्रोपयुज्यते ॥ १६ ॥ ततस्तत्परिणामे निदिध्यासननिष्ठता ॥ योगशास्त्रं तु सम्पूर्णमुपक्षीणं भवेदिह ॥ १७ ॥
क्षीणदोषे तदधिते वाक्यास्तत्त्वसतिर्भवेत् ॥ शास्त्राकारो निर्विकल्पः शब्दादेवोपजायते ॥ १८ ॥ अविद्या-
विनिवृत्तिस्तु तत्त्वज्ञानोदये भवेत् ॥ ततश्चावगणे क्षीणे क्षीयते भ्रमलंशयो ॥ १९ ॥ अनारब्धानि कर्माणि
नश्यन्त्येव समन्ततः ॥ नन्वागामीनि जायन्ते तत्त्वज्ञानप्रभावतः ॥ २० ॥ प्रारब्धकर्मविशेषाद्वासना तु
न नश्यति ॥ सा सर्वतो बलवता संयमनोपशम्यति ॥ २१ ॥ संयमो धारणा ध्यानं समाधिर्गति यच्चिकम् ॥
यमादिपञ्चकं पूर्वं तदर्थमुपयुज्यते ॥ २२ ॥ श्वरप्रार्णयानात्तु समाधिः सिध्यति द्रुतम् ॥ ततो भवेन्मनोना-
शो वासनाशयणव च ॥ २३ ॥ तत्त्वज्ञानं मनानाशो वासनाशयइत्यपि ॥ गुणपञ्चिनयाभ्यामाजीवन्मुक्तिर्दृढा
भवेत् ॥ २४ ॥ विद्वत्संन्यासकथनमेतदर्थं श्रुतं कृतम् ॥ प्रागसिद्धोऽप्यंशो यत्र स्यात्तस्य
साधने ॥ २५ ॥ निरुद्धे चेत्तसि पुरा सन्निकल्पसमाधिना ॥ निर्विकल्पसमाधिस्तु भवेदत्र विभूमिकः ॥ २६ ॥
व्युत्तिष्ठते स्वेतस्वाद्ये द्वितीये परमोऽभितः ॥ अन्ते व्युत्तिष्ठते नैव सदा भवति तन्मयः ॥ २७ ॥ एवंभूतो
ब्राह्मणः स्याद्भरिष्ठो ब्रह्मवादिनाम् ॥ गुणातीतः स्थितप्रज्ञो विष्णुभक्तश्च कथ्यते ॥ २८ ॥ अतिवर्णाश्रमी
जीवन्मुक्तआत्मरतिस्तथा ॥ एतस्य कृतकृत्यत्वाच्चान्तरात्ममाजिबर्तते ॥ २९ ॥ यस्य देवे परा मा-
देवे तथा गुरौ ॥ तस्यैव कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥ ३० ॥ इत्यादिश्रुतिमानेन कायेन

गिरा ॥ सर्वावस्थासु भगवद्भक्तिरत्रोपयुज्यते ॥ ३१ ॥ पूर्वभूमौ कृता भक्तिरुत्तरां भूमिमानयेत् ॥ अन्यथा
विघ्नबाहुल्यात्फलसिद्धिः सुदुर्लभा ॥ ३२ ॥ पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सः ॥ अनेकजन्मसै-
सिद्ध इत्यादि च वचो हरेः ॥ ३३ ॥ यदि प्राग्भवसंस्कारस्याचिन्त्यत्वात्तु कश्चन ॥ प्रागेव कृतकृत्यः
स्यादाकाशफलपातवत् ॥ ३४ ॥ न तं प्रति कृतार्थत्वाच्छास्त्रमारब्धुमिष्यते ॥ प्राक्सिद्धसाधनाभ्यासा
दुर्ज्ञेया भगवत्कृपा ॥ ३५ ॥ एवं प्राग्भूमिसिद्धावप्युत्तरोत्तरभूमये ॥ विधेया भगवद्भक्तिस्तां विना
सा न सिध्यति ॥ ३६ ॥ जीवन्मुक्तिदशायां तु न भक्तेः फलकल्पना ॥ अद्वैष्टत्वादिवत्तेषां
स्थभावो भजनं हरेः ॥ ३७ ॥ आत्मागमाश्च मृतयो निर्ग्रन्था अप्युरुकमे ॥ कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्यभू-
तगुणो हरिः ॥ ३८ ॥ नेपां ज्ञानो नित्ययुक्तएकभक्तिर्विशिष्यते ॥ इत्यादिवचनात्प्रेमभक्तोर्यं मुख्यउच्यते ॥ ३९ ॥
एतत्सर्वं भगवता गीताशास्त्रे प्रकाशितम् ॥ अतो व्याख्यातुमेतन्मे मन उत्सहते भृशम् ॥ ४० ॥ निष्काम-
कर्मानुष्ठानं मूलं मोक्षस्य कीर्तितम् ॥ शोकादिरागमुदः पाप्मा तस्य च प्रतिबन्धकः ॥ ४१ ॥ यतः स्वधर्म-
विघ्नंशः प्रतिषिद्धस्य मेवमम् ॥ अज्ञाभिसन्धिपूर्वा वा साहंकारा क्रिया भवेत् ॥ ४२ ॥ अविष्टः पुरुषो नि-
त्यमेवमासुरापामभिः ॥ पुमर्थलाभायोग्यः सन लभते दुःखमन्तविम ॥ ४३ ॥ दुःखं स्वभावतो द्वेष्यं सर्वेषां
प्राणनामिह ॥ अतस्तत्साधनं दराज्यं शोकमोहादिकं सदा ॥ ४४ ॥ अनादिभवसन्तानानि (क) गूढं
दुःखकारणम् ॥ दुःखजं शोकमोहादि केनोपायेन हीयताम् ॥ ४५ ॥ एवमाकाङ्क्षयाविष्टं पुरुषार्थोन्मुखं नरम् ॥
तुल्योपधिपुण्ड्रिहं भगवान् शास्त्रमुत्तमम् ॥ ४६ ॥ तत्राशोच्यानन्वयोऽस्यमित्यादिना शोकमोहादिसर्वासुर-
पापमित्रवृत्त्युपायोपदेशेन स्वधर्मानुष्ठानान्पुरुषार्थः प्राप्यतामिति भगवदुपदेशः सर्वसाधारणः । भगवद-
र्जुनसंवादस्या साव्यायिका विद्यास्तुत्यर्था जनकयाज्ञयत्कयसंतादादिबहुपनिपत्सु कथं प्रसिद्धमहानु-
भावेऽप्यर्जुना राज्यगुरुपुत्रमित्रादिपक्षमेपा प्रमेत इत्येवमप्यन्ययानमित्तस्त्रिह्निमित्ताभ्यां शोकमोहाभ्याम-
भिभूतविवेकविज्ञानः स्वतएव द्वयधर्मं युद्धे प्रवृत्तोऽपि तस्माद्युद्धादुपराम । परधर्मं च भिक्षाजीवनादि
श्वाचर्यं प्रति प्रतिषिद्धं कर्तुं प्रवृत्ते । तथा च महत्यन्त्ये ममोऽभून् भगवदुपदेशाभेमां विद्यां लब्ध्वा शोक-
मोहावपनीय पुनः स्वधर्मं प्रवृत्तः कृतकृत्यो बभूवेति पञ्चमोऽङ्गः महाप्रयोजना विनोति स्तूयते । अर्जुनोपदेशेन
कोपदशाधिकारि दर्शितः । तथा च व्याख्यास्यते स्वधर्मं प्रवृत्तौ जातायामपि तत्रच्युतिहेतुभूतौ शोकमोहौ
' कथं भोगममं संरये ' इत्यादिनार्जुनेन दर्शितौ अर्जुनस्य युद्धाख्ये स्वधर्मं विनापि विवेकं किञ्चित्ता प्रवृ-
त्तिरिति ' दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकम् ' इत्यादिना परमैक्यचेष्टितं तस्मिन्निमित्तमुक्तम् । तदुपोद्घातत्वेन धृतराष्ट्रप्रभः
संजयं प्रति धर्मक्षेत्रइत्यादिना श्लोकेन । तत्र धृतराष्ट्रवाचेति वैशम्पायनवाक्यं जनसेजयंप्रति । पाण्डवानां जय-
कारणं बहुविधं पूर्वमाकर्ण्य स्वपुत्रराज्यभ्रंशाद्भीतो धृतराष्ट्रः पप्रच्छ स्वपुत्रजयकारणमाशंसन् पूर्वं युयुत्सवे
योद्धुमिच्छवोऽपि सन्तः कुरुक्षेत्रे रासंवेताः सङ्गताः मामकाः भर्मायाः दुर्योधनादयः पाण्डवाश्च युधिष्ठिरादयः
किमकुर्वन्त किं कृतवन्तः किं पूर्वद्विजपुत्रासनुसारेण युद्धमेव कृतवन्तः जन केनचिन्निमित्तेन युयुत्सानि-
वृत्त्यान्यदेव किञ्चित्कृतवन्तः भाष्मार्जुनादिर्वागपुरुषनिमित्तं दृष्टमयं युयुत्सानिष्ठितकारणं प्रसिद्धमेव ।
अदृष्टमयमपि दर्शयितुमाह-धर्मक्षेत्रइति । धर्मस्य पूर्वमविद्यमानस्योत्पत्तेरिष्टमानस्य च वृद्धेर्निमित्तं सत्यस्येव
क्षेत्रं सर्वश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं बृहस्पतिरुवाच याज्ञवल्क्यं " यदनु कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां
ब्रह्मसदनम् " इति जाबालश्रुतेः " कुरुक्षेत्रं वै देवयजनम् " इति शतपथश्रुतेश्च । तस्मिन् भूताः पाण्डवाः पूर्वमेव
धार्मिकाः यदि पश्यदृष्टिसानिमित्तादधर्माद्भीता निवर्तंस्ततः प्राप्तराज्या एव मत्पुत्राः । अथवा धर्मक्षेत्रमाहात्म्येन
पापानामपि मत्पुत्राणां कदाचिच्चित्तप्रसादः स्यात्तदा च तेऽनुतमाः प्राक्पटोपातं राज्यं पाण्डवेभ्यो यदि
दद्युस्तर्हि विनापि युद्धं हताएवेति स्वपुत्रराज्यलाभे पाण्डवराज्यालाभे च दृढतरमुपपत्तमपश्यतोमहानुद्भवा एव

प्रज्ञानीयम् । संजयेति च सम्बोधनं रागद्वेषादिवेषान् सम्यग्जितवानसीति कृत्वा निर्व्याजमेव कथनीयं त्वयेति सूचनार्थम् । मामकाः किमकुर्वन्तेत्येतावतैव प्रश्ननिर्वाहे पाण्डवाञ्चेति पृथङ्निर्दिशन्पाण्डवेषु ममकाराभावप्रदर्शनेन तद्गोहमभिव्यनक्ति ॥ १ ॥

श्रीशङ्करानन्दसरस्वतीविरचिता-शङ्करानन्दी (तात्पर्यबोधिनी) टीका

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीसरस्वत्यै नमः ॥ श्रीदक्षिणामूर्तिगुरवे नमः ॥ अस्त्यं ज्ञानमनन्तं यन्निष्कलं निष्कियं परम् ॥ अद्वितीयं निर्विशेषं ब्रह्म तत्समुपाममहे ॥ १ ॥ अधस्तान्मानवं दिव्यमुपरिष्ठाद्भजाकृति ॥ परस्तात्तमसस्तेजः पुरस्तादस्तु नः सदा ॥ २ ॥ पञ्चाशद्वर्णरूपेण यया व्याप्तमिदं जगत् ॥ शब्द-ब्रह्ममयीं वाणीं भजेतां परदेवताम् ॥ ३ ॥ अरंस्पश्यैव प्रकृतिं विकृतिं च गुणैः सह ॥ यः सदा भाति मेतस्थस्तं सेवे कृष्णभीक्ष्णम् ॥ ४ ॥ मनन्दनं श्रीसनकं सनातनं सन्तं कुमारं च सनत्सुजातम् ॥ श्रीवामदेवं च शुक्रं ब्रह्मान्तं नमामि भक्त्या निजबोधसिद्धये ॥ ५ ॥ भक्त्या श्रीशङ्कराचार्यं तच्छास्त्रं सद्गुरुं मुहुः ॥ नमामि शिरसा नित्यं सम्यग्ज्ञानोपपत्तये ॥ ६ ॥ भक्त्या प्रणम्य स्वगुरुमानन्दानन्दसरस्वतीम् ॥ क्रियते श्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यबोधिनी ॥ ७ ॥ इह खलु भगवानमिततपोव्रतलजःशक्तिसंपन्नः सर्वविद्यानिधिः सर्वज्ञचूडामणिः साक्षाद्वरः श्रीमन्नारायणः श्रीकृष्णद्वैपायनः परमकारुणिकाग्रगण्यः स्वयमतिक्रपया भविष्यद्विद्वज्जनानामनतिप्रज्ञामाहाय वर्णाश्रमिणां सकलपुरुषार्थसिद्धये तत्सिद्धिसाधनप्रकाशकमनन्तवेदराशिं षड्गदादिभेदेन चतुर्धा विभज्य एकैकां शाखां पल्लवैश्चान्यानां विशिष्यप्रशिष्योपाश्रित्य परम्पराद्वारा सर्वव्याप्यामास । तत्रापि वेदार्थस्य परमसूक्ष्मत्वादातिगृहत्वाद्बुद्धिज्ञेयत्वाच्च तदर्थोपनिषद्भाष्यशक्तानां सत्पुरुषाणां धर्मादिसर्वपुरुषार्थसिद्धये 'भारतं पञ्चमो वेद' इति पञ्चमवेदत्वेन प्रसिद्धां धर्मादिसर्वपुरुषार्थतत्साधनप्रकाशनपरां भारतीं शतसाहस्रीं संहितां प्रवर्तयामास । तस्या एतस्या एव संहितायामध्ये केवलं मुमुक्षुणामनाद्यविद्यातत्कार्यनिवृत्तिद्वारा विदेहकैवल्यफलसिद्धये ब्रह्मात्मैकत्वप्रतिपादनपरां कृष्णार्जुनसंवादरूपामद्वैतामृतवापीणीं गीतोपनिषद्भाष्यं ब्रह्मविद्यां श्रोतॄणां समस्तस्या अन्तरे च नक्षत्रमालायाश्चन्द्रमण्डलमिव स्थापयामास । तस्या एतस्यास्त्वध्ययने तद्व्याख्यानं तत्कृतिजन्यज्ञाने तत्फलावाप्ते चाधिकारी सदसद्विवेक्यधर्मभीरुश्चैहिकामुष्मिकमुख-विमुखः शम्भविषसङ्गुपन्नो मुमुक्षुर्भवेति निर्भरयितुं ब्रह्मविद्याश्रोतॄर्जुने सदसद्विवेचनमधर्मभीरुत्वमौहिकामुष्मिकमुखवैमुख्यं शमदमादिसम्पत्तिं च पदार्थयितुं प्रथमाध्याय आरभ्यते । तत्रादौ पाण्डवानां धार्तराष्ट्राणां च युद्धाय सङ्गठनं प्रवृत्तिं श्रोतॄणां धृतराष्ट्र उवाच-धर्मक्षेत्रे इति । धर्मप्रधानत्वाद्वर्त्मप्रदत्वाद्वा धर्मभ्रष्टाण्यत इति वा धर्मक्षेत्रं तस्मिन्धर्मक्षेत्रे वासमात्रेण धर्मफलप्रदे कुरुक्षेत्रे युयुत्सवो युद्धं चिकीर्षवोऽतएव समवेताः समवायं प्राप्ताः सङ्गठनाः मामकाः दुर्योधनादयः पाण्डवाश्च किमकुर्वन् किं कार्यं कृतवन्तः सञ्जय ! तद्ब्रूहीत्यर्थः । नन्वत्र युयुत्सव इति विशेषणवलेन सभवेतानां तेषां कर्तव्यं कार्यं युद्धमेवेति युद्धस्यैव कर्तव्यत्वे प्रतीयमाने कथं युद्धं प्रवृत्तमिति प्रश्नमुत्सृज्य किमकुर्वन् संजयेति धृतराष्ट्रप्रश्नोऽनुपपन्न इति न शङ्कनीयं । धर्मक्षेत्र इत्युक्तत्वात्क्षेत्रः महिम्ना स्वयमेव धर्मपरो भूत्वा दुर्योधनस्तत्पित्र्यं धर्म्यधर्मराज्यं तेषां दत्तवान् वा उत तस्यैव माहिम्ना प्रवृद्ध-धर्मा सन् धर्मपुत्रः स्वजनवधो नरकायेति नरकभयायुद्धादुपरतो वा सर्वे युद्धमेव कृतवन्तो वा यत्तत्र प्रवृत्तं तद्वदेत्युपपन्नतरः प्रश्न इत्यर्थः ॥ १ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता-श्रीधरी (सुबोधिनी) टीका

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीमद्भगवद्गुरवे नमः ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥ 'शेषाशेषमुखव्याख्याचातुर्यं त्वेकवचनतः ॥ द्वावचनद्वयं दान्ते परमानन्दमाजयम् ॥ १ ॥ श्रीमाधवं प्रणम्योमाधवं विधेःशमादरात् ॥ तद्भक्तियन्त्रितः कुर्वे

गीताव्याख्यां सुबोधनीम् ॥ २ ॥ भाष्यकारमतं सम्यक् तद्व्याख्यातुगिरस्तथा ॥ यथामति समालोक्य गीता-
व्याख्यां समारभे ॥ ३ ॥ गीता व्याख्यायते यस्याः पाठमात्रादयत्नतः । सेयं सुबोधनीटीका सदा ध्येया मनी-
षिभिः ॥ ४ ॥ इह खलु सकललोकहितायतारः सकलवन्दितचरणः परमकारुणिको भगवान् देवकीनन्द-
नस्तत्त्वज्ञानविजृम्भितशोकमोहविभ्रंशितविवेकतया निजधर्मत्वागपरधर्माभिसन्धिपरमजुनं धर्मज्ञानरहस्यो-
पदेशपूवेन तस्माच्छोकमोहसागरादुद्धार । तमेव भगवदुपदिष्टमर्थं कृष्णद्वैपायनः सप्तभिः श्लोकशतैरुपनिब-
बन्ध । तत्र च प्रायशः श्रीकृष्णमुखाभिः सूतानेव श्लोकानालिखन् काश्चित्तत्संगतये स्वयं व्यरचयत् यथोक्तं
गीतामाहात्म्ये—‘गीता सुगीता कर्तव्या किमन्यैः शास्त्रविस्तरैः ।’ या स्वयं पद्मानाभस्य मुखपद्माद्विनिः-
सृतः इति तत्र तावन् ‘धर्मक्षेत्रे’ इत्यादिना ‘विपीडांश्च दमयन्ती’ इत्यन्तेन ग्रन्थेन श्रीकृष्णार्जुनसंवाद्प्रस्तावाद्य
कथा निरूप्यते—‘धर्मक्षेत्रे इति । सो स अय ! धर्मभूमौ कुरुक्षेत्रे मत्पुत्राः पाण्डुपुत्राश्च युयुत्सवः द्रोणमिच्छन्तः
समवेताः मिलिताः सन्तः किं कृतवन्तः ॥ १ ॥

सदानन्दविरचिता—सदानन्दी (भावप्रकाशः) टीका

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ नमः सच्चिदानन्दाय ॥ ॐ नमः सरस्वत्यै ॥ ॐ नमः शिवाय सपरिवाराय ॥
ॐ नमो ब्रह्मणे ॥ ॐ नमो ब्रह्मादिभ्यो ब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृभ्यो नमो वंशधरिभ्यो नमो गुरुभ्य आचार्येभ्यः ॥
ॐ सत्यं ज्ञानं विशुद्धं परमसुखवपुर्नित्यमुक्तस्वभावं स्वाध्यस्ताज्ञानशक्तिं प्रविशति कलया ब्रह्म यत्नेदवेद्यम् ॥
अन्तर्मासीति गीतं शतपथधनैस्तन्महोऽनन्तमोक्षं श्रीमत्कृष्णाभिधानं निखिलभयहरं संप्रत्येहं हृदिस्थम् ॥ १ ॥
कृष्णाकृष्ठा सभायां सपदि कुरुपतेर्यं शरण्यं श्रितासीन्मुक्ता दुःखाद्रजेन्द्रो जलचर विवशो यं स्मरन्पाशमुक्तः ॥
कारागारे निरुद्धः शरणमुपगता ये नृपा मुक्तवन्धा आसन्तं श्रीमुकुन्दं सततमहमजं नोमि मुक्तैर्निधानम् ॥ २ ॥
अद्वैतबोधान्नसद्ग्रन्थिः शान्तेर्लेलायाः किल कल्पयुक्षः ॥ संसारसन्तापविनाशचन्द्रः कृष्णः सदाहावकरो
ममाम्नु ॥ ३ ॥ नत्वा श्रीभाष्यकारं अनिकमलरविं तन्मतं संप्रविष्टान्ब्रह्मादौ तात्मानिष्टान्सकलशुभगुणान्
ऋगुक्थं प्रपाम्य ॥ व्यासं कृष्णानतारं विमलगुणयुतं भूरिभावेन नत्वा गीताभावप्रकाशं स्पृष्टविमलपर्व
कृष्णमागच्छ कर्तुं ॥ ४ ॥ सृष्टेः पूर्वं परं ब्रह्म नारायणपदमिदम् ॥ आसीत्तदाक्षणजज्ञातं जगत्सर्वं चरा-
चरम् ॥ ५ ॥ अप एव ससर्जदौ तत्स्वात्मयोगतः स्वयम् ॥ तेन नारायणः प्रोक्तः परब्रह्माख्य ईश्वरः ॥ ६ ॥
तत्सृष्टेर्दं जगत्सर्वं विकीर्णस्तस्य न स्थितिम् ॥ ससर्जं ब्रह्मरूपेण मरीच्यादिप्रजापतीन् ॥ ७ ॥ प्रवृत्ति-
लक्षणं धर्मं ब्राह्मयामास तान्मुनीन् ॥ समंसारस्थितेर्हन्तुर्धर्मः स्वर्गादिसाधनम् ॥ ८ ॥ निवृत्तिलक्षणं धर्मं
सनातनिकन्मपान ॥ स्पृष्टा तान् ब्राह्मयामास मोक्षहेतुं संवेदिकम् ॥ ९ ॥ गृहीतो द्विविधो धर्मो मुनि-
भिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ प्रवर्तितो यथा शास्त्रं लोकेऽग्निमधिकारिषु ॥ १० ॥ कृतादिषु युगेष्वेव धर्मः सद्भिः
प्रवर्तितः ॥ श्रावणप्रायोऽभयल्लोके कालेनाचिन्त्यवर्त्मना ॥ ११ ॥ कामादीनां च बाहुल्याद्विचित्रात्कर्मणां
पथा ॥ होयमाने क्षितौ धर्मं वर्धमाने ह्यधर्मके ॥ १२ ॥ धर्मगीता महाविष्णुरादिकर्ता महेश्वरः ॥ स पिपा-
लयिषुर्धर्मं शिवाववततार ह ॥ १३ ॥ स्वां गायं वैष्णवीं शक्तिं वशीकृत्य गुणारिमकाम् ॥ अजोऽन्यथोऽ-
क्रियो नित्यः शुद्धो बुद्धः सचेष्टः ॥ १४ ॥ अनन्तकल्याणगुणो मङ्गलानां परोऽन्तर्गः ॥ स्वेच्छया संब-
भूषाणो देवक्यां वसुदेवतः ॥ १५ ॥ निहत्यासुरपक्षीयान्धर्मशत्रूनेकथा ॥ धर्मः प्रवर्तितो लोके स्वमूर्त्या-
द्भूतरूपाया ॥ १६ ॥ स धर्मो द्विविधोऽपीह वर्धमानो यथा भवेत् ॥ संप्रदायमुखेनैव तदा कार्यं मया-
धुना ॥ १७ ॥ इति संचिन्त्य गोविन्दो निमित्तीकृत्य चार्जुनम् ॥ सङ्ग्रामेऽवसरं लब्ध्वा द्विविधं धर्ममी-
श्वरः ॥ १८ ॥ तस्मादुपदिदेशेऽहं उत्तमायाधिकारिणे ॥ धर्मोऽनुष्ठीयमानश्च गृहीतः सन् गुणाधिकः ॥ १९ ॥
स्वयमेव हि कालेन प्रचयं प्रगमिष्यति ॥ इत्यतोऽर्जुनमुदिदय धर्मं संप्रोक्तवान्हरिः ॥ २० ॥ जन्तूनां शोक-

मोहौ द्वौ संसारानर्थकारणम् ॥ साध्यामनर्थहेतुभ्यामर्जुनः पाण्डुनन्दनः ॥ २१ ॥ अभिभूतविवेकः सन्स्त्र-
भर्भरणे स्वतः ॥ प्रवृत्तौऽपि ततो धर्म्याद्युद्धादुपराम ह ॥ २२ ॥ परधर्मं तथा भिक्षाजीवनादिकमाकुलः ॥
कर्तुं प्रवृत्ते मोहाभिषिद्धः क्षत्रियस्य यः ॥ २३ ॥ तथा च सर्वजन्तूनां शोकाद्याविष्टचेतसाम् ॥ स्वधर्म-
न्यायो निन्द्यस्य सेवा च स्वात्मभावतः ॥ २४ ॥ स्वधर्मेऽपि प्रवृत्तानां प्रवृत्तिर्मूढचेतसाम् ॥ फलाभिस-
न्धिपूर्वैव साहङ्कारा च जायते ॥ २५ ॥ तत्रैवं सति संसारो जन्ममृत्यादिलक्षणः ॥ सवानुपरतो नृणां
धर्माधर्मनिबन्धनः ॥ २६ ॥ पुण्यपुण्योदयात्कश्चित्तीर्तुर्दुस्तरं तमः ॥ विवेकावियुतो भूत्वा श्रेयोऽभिमुख-
माश्रितः ॥ २७ ॥ दुस्त्यजः शोकमोहाद्विंसारोऽयमनर्थकः ॥ केनोपायेन हीयते तापत्रितयसंकुलः ॥ २८ ॥
कथं बद्धोऽस्म्यहं केन संसारं विनिपातितः ॥ केनोपायेन मुक्तः स्यामिति मोक्षोन्मुखं नरम् ॥ २९ ॥ बुबो-
धयिपुराहेदं गीताशास्त्रं हर्षिर्बुधः ॥ सर्वलोकहितार्थं निमित्तीकृत्य पाण्डवम् ॥ ३० ॥ तमर्थं भगवा-
न्व्यासः सर्वज्ञः सप्तभिः शतैः ॥ श्लोकानां भगवद्गीताभिधेयं दार्थगोचरैः ॥ ३१ ॥ निबन्ध स्वयं साक्षाद्गो-
विन्दमुखनिःसृतैः ॥ प्रसङ्गार्थं स्वयं कांश्चिच्छ्रोत्राण्यरचयन्मुनिः ॥ ३२ ॥ गीताख्यं तदिदं शास्त्रं कैव-
ल्यैकप्रयोजनम् ॥ सर्ववेदार्थसारांशसंग्रहात्मकमुत्तमम् ॥ ३३ ॥ तत्त्वं श्रीवायुदेवाख्यं ब्रह्मण्य विषयः
परः ॥ विशिष्टफलसंबन्धाभिधेयान्वितमद्भुतम् ॥ ३४ ॥ दुर्ज्ञेयार्थमिदं शास्त्रं व्याख्यातं भगवत्पदैः ॥ पदशो-
यरय विज्ञानात्सर्वसिद्धिर्महात्मनाम् ॥ ३५ ॥ तन्मतं सम्यगालोच्य तथा तदनुयायिनाम् ॥ भृशमुत्सहते
चेतो व्याख्यातुं तन्ममाधुना ॥ ३६ ॥ गौरेव पुगन्धार्थैर्व्याख्यातं गूढभावनतः ॥ स्पष्टपद्यैरहं कुर्वे तद्वा-
ख्यानं यथामति ॥ ३७ ॥ समस्तं कुमतं यद्यत्कल्पितं मूढबुद्धिभिः ॥ श्रुतिस्मृतिनयैस्तत्तद्विरतं भगव-
त्पदैः ॥ ३८ ॥ तन्निरासाय मे नास्ति प्रवृत्तिर्धुना किल ॥ भाष्यकारीयसारांशं सगादायैव केवलम् ॥ ३९ ॥
ग्रन्थम्यार्जवभावेन व्याख्यानार्थमहं यते ॥ मधुबुद्धिशुद्धये कृष्णपादप्रेमैकयन्त्रितः ॥ ४० ॥ एतद्भक्तप्रकाशाख्यं
व्याख्यानं सुगमं परम् ॥ सुमुश्रूणामुपादेयं स्वयमेव भविष्यति ॥ ४१ ॥ तत्र वेदान्तसिद्धान्तात्तण्डवाक्यार्थं
उत्तमः ॥ गीताशास्त्रे विनिर्णीतो व्याख्येयः क्रमशः परः ॥ ४२ ॥ काण्डत्रयात्मकं गीताशास्त्रं भागवतं
मतम् ॥ तत्राद्यकाण्डे हारणा त्वंपदार्थस्य शोधनम् ॥ ४३ ॥ महाभोगसमुच्छेदसिद्धये कृतामादरात् ॥ तत्रापि
प्रथमेऽध्याये शोकमोहादिकारणम् ॥ ४४ ॥ ममाहं भवविद्याख्यं मिथ्याज्ञानं न चेतरत् ॥ वैराग्याद्यर्थसं-
सिद्धयै मुनिर्न्यासितः जगाविति ॥ ४५ ॥ तदुच्छेदाय भगवान् द्वितीये स्वात्मबोधनम् ॥ वृत्त्वा तत्रैव जी-
वानां मोहाधिक्यं विचार्य च ॥ ४६ ॥ स्वधर्मं बोधयावाप्त निष्कामं कामनिन्दया ॥ ईश्वरावाचनं धर्ममुप-
दिश्यातिसाम्यतः ॥ ४७ ॥ तत्फलं मनसः शुद्धिस्तथा रागादिमार्जनम् ॥ ततो ज्ञानसमुत्पत्तिस्तथा स्थैर्यं
निजात्मनि ॥ ४८ ॥ त्रिप्रकारमिदं धर्मं निःश्रेयसप्रयोजनम् ॥ पुरस्कृत्य प्रवृत्तं तद्गीताशास्त्रमशेषतः ॥ ४९ ॥
उपोद्धाततया प्रोक्तः शास्त्रार्थः प्रथमे खलु ॥ द्वितीये सूत्रितः सम्यक्त्वैवात्र निदर्शयते ॥ ५० ॥ निष्का-
मकर्मनिष्ठादौ सत्त्वशुद्धिस्ततः परम् ॥ तत्रैव कर्मासंन्यासो वैराग्यादिपुरःसरः ॥ ५१ ॥ ततो वेदान्तवा-
क्यानां विचारसहिता पग ॥ भगवद्भक्तिनिष्ठा स्वात्तुष्टुपार्थैकजन्मभूः ॥ ५२ ॥ ततस्तत्त्वैक्यविज्ञाननिष्ठा
तस्याः परं फलम् ॥ आविद्यादिनिवृत्त्या स्यात्तीव्रमुक्तिर्निगूढा ॥ ५३ ॥ प्रारब्धभोगपर्यन्ता समतादौ रल-
कृता ॥ तदन्ते स्याद्विदेहाख्या मुक्तिर्वाचामगोचरा ॥ ५४ ॥ जीवन्मुक्तिदशायां च पुरुषार्थविलम्बनात् ॥
परवैराग्यप्राप्तिः स्याद्वैतृष्ण्याद्यपराभवत्वा ॥ ५५ ॥ द्वैती संपदुपादेया वैराग्याद्युपकारिणी ॥ आसुरी संप-
दहेया सर्वश्रेयोविरोधिनी ॥ ५६ ॥ कारणं सात्त्विकी श्रद्धा प्रधानं द्वैतसम्पदः ॥ राजसी तामसी श्रद्धा
हेयासुर्गश्च कारणम् ॥ ५७ ॥ हेयादेयविभागेन शास्त्रार्थम्याखिलस्य च ॥ सूत्ररूपे द्वितीये हि समाप्तिः
समुदाहृता ॥ ५८ ॥ निदर्शयते तदेवात्र सुखबोधाय संप्रणाम् ॥ योगस्थः कुरु कर्माणीत्यादिना तत्र

सूत्रिता ॥ ५९ ॥ निष्कामकर्मनिष्ठा या सत्त्वशुद्धयेकारणम् ॥ सा सामान्येन रूपेण तृतीये संप्रपञ्चिता ॥ ६० ॥ पुनर्विशेषरूपेण चतुर्थे संप्रपञ्चिता ॥ ततो विशुद्धसत्त्वस्य वैराग्यादिपुरःसरा ॥ ६१ ॥ विहाय कामान्यः सर्वानित्यादौ या च सूत्रिता ॥ कर्मसंन्यासनिष्ठा सा षष्ठे प्रोक्ता च पञ्चमे ॥ ६२ ॥ सङ्क्षेपात्पञ्चमे प्रोक्ता षष्ठे विस्तरशः पुनः ॥ एतावता भगवता त्वंपदार्थो निरूपितः ॥ ६३ ॥ यज्जानात्तत्पदार्थेऽस्य भक्तिरूपशते परा ॥ ततो वेदान्तवाक्यानां विचारेण युता पुरा ॥ ६४ ॥ सूत्रिता युक्त आसीत् मत्परश्चेति या रतिः ॥ भगवद्भक्तिनिष्ठा सानेकधा प्रतिपादिता ॥ ६५ ॥ मध्यमाध्यायवद्वेन पुरुषार्थैकजन्यभूः ॥ तावता तत्पदार्थेऽपि ज्ञेयो ज्ञेयोऽन्य आदरान् ॥ ६६ ॥ मुमुक्षोरुपकाराय हरिणा सन्निरूपितः ॥ अवा-
न्तरफलं तद्वत्सङ्गतिः प्राप्यवान्तरा ॥ ६७ ॥ आदरः तत्पदार्थेन प्रत्यध्यायं प्रवक्ष्यते ॥ ततस्तत्त्वंपदार्थैक्यरू-
पाविद्याविरोधिनी ॥ ६८ ॥ वेदाविनाशिनिं नित्याभ्यासादौ सूत्रिता च या ॥ अद्वैततत्त्वविज्ञाननिष्ठा साऽ-
सौ त्रयोदशे ॥ ६९ ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः सम्यग्विवेकेन प्रपञ्चिता ॥ फलं च ज्ञाननिष्ठायाः सूत्रिता हरिणा परा ॥ ७० ॥ निर्वैगुण्यो भवेत्यादौ नित्यवैगुण्यस्य या ॥ सा वै चतुर्दशेऽध्याये जीवन्मुक्तिरतिरिक्ता ॥ ७१ ॥ गुणानीतस्य चिह्नानां कथनेन प्रपञ्चिता ॥ परवैराग्यनिष्ठाया जीवन्मुक्तेरलङ्कृतिः ॥ ७२ ॥ तदा-
गन्तायि निर्वंदमित्यादौ सूत्रिता च सा ॥ संसारवृक्षविष्वंसद्वारा पञ्चदशे स्मृता ॥ ७३ ॥ दुःखेष्वनुद्विग्नमना इत्यादौ सूत्रिता च या ॥ देवी संपदुपादेया स्थितधीलक्षणेन हि ॥ ७४ ॥ वशीकाराभिधेयस्य वैराग्य-
स्योपकारिणी ॥ यागिना पुष्टिना तार्च्यमित्यादौ सूत्रिता च या ॥ ७५ ॥ आसुरी संपदाहेया वैराग्या-
द्विप्ररोधिनी ॥ एते ऽग्ने भगवता पौलशे संप्रपञ्चिता ॥ ७६ ॥ काम्यं सात्त्विकं श्रद्धा प्रभानं वैवस्वपदः ॥ निर्वैगुण्यं नित्यसत्त्वस्थ इत्यादौ सूत्रिता परा ॥ ७७ ॥ तद्विरोधिनिनरासेन प्रोक्ता सप्तदशे च सा ॥ सफ-
लाज्ञानवृत्तिष्ठेवं पञ्चकेन प्रपञ्चिता ॥ ७८ ॥ अष्टादशेन पूर्वोक्तसर्वस्याप्युपसंहारितः ॥ इत्थं समस्तगीताख्य-
शान्त्वन्म्येहायसंगानि ॥ ७९ ॥ द्वितीयं सूत्रिता सर्वशास्त्रेऽस्मिन्संप्रपञ्चिता ॥ अष्टाध्यायान्वशोचस्त्वमित्यार-
भ्योपदेशनम् ॥ ८० ॥ शोकमोहापनुचर्य कृतं भगवता स्फुटम् ॥ सर्वसाधारणो विष्णोरुपदेशो महानयम् ॥ ८१ ॥ संवाहः ऽग्नयोर्ब्रह्मविद्यास्तुत्यर्थमुच्यते ॥ वैद्वह्याज्जवत्स्वयादिभेवादेऽस्ति यथा श्रुतौ ॥ ८२ ॥ शोकोपलक्षितो बन्धास्तन्निवृत्तिकरी स्थिरम् ॥ प्रहविशः पुत्रं जिष्णोः प्राप्ता मुक्तस्तथेति सः ॥ ८३ ॥ महाप्रयोजना विद्येत्येवं संस्तूयंत ततः ॥ लङ्घनस्योपदेशेनायकारि दांशतोऽत्र च ॥ ८४ ॥ उपोद्घाततया तस्य धृतराष्ट्रनृपस्य च ॥ प्रश्नो व्यासप्रसादप्रविज्ञानं सत्यं प्रति ॥ ८५ ॥ धृतराष्ट्र उवाचेति वैशम्पायन-
गीरियम् ॥ शुद्धवृत्तान्तबोधार्थं नृपं तन्मेजयं प्रति ॥ ८६ ॥ श्रुत्वा बहुविधं पूर्वं पाण्डवानां जयं नृपः ॥ स्वपुत्राभ्यविधंशाद्भूतः परच्छ सख्यम् ॥ ८७ ॥ ॥ धर्मस्योत्पादके क्षेत्रे धर्मवृद्धयैकारणे ॥ श्रुतिस्मृ-
तिप्रसिद्धेऽस्मिन्कुरुक्षेत्रे रणेऽस्यः ॥ १ ॥ दुर्योधनाद्विशेषोऽन्यस्य मम पुत्रास्तथापरे ॥ युधिष्ठिरादयः पाण्डोः पुत्रा राज्यफलोत्सवः ॥ २ ॥ कृतवन्तः किमिच्छेते संवीभूता हि सख्य ॥ धर्मक्षेत्रपदेनोक्तं पाण्डवा धार्मि-
काः स्वतः ॥ ३ ॥ हिंसाभिया भित्तोरन्यदि बन्धुपरिक्षयात् ॥ प्राप्तगज्यास्ततः पुत्रा मर्त्या इति भूगुजा ॥ ४ ॥ यद्वा वेदे कुरुक्षेत्रं कर्मकाण्डे प्रसिद्धिमत् ॥ अन्यदेवयजनाख्यं धर्मक्षेत्रमुदाहृतम् ॥ ५ ॥ अवि-
मुक्तं कुरुक्षेत्रं देवानामिति वाक्यतः ॥ अन्यद्वैश्वनाख्यं मुक्तिक्षेत्रमुदाहृतम् ॥ ६ ॥ यत्र प्राणपरित्यागा-
ज्जन्मुमात्रस्य मोक्षणम् ॥ संसारबन्धतः प्रोक्तं तत्काशिकाभिधम् ॥ ७ ॥ प्राणप्रयाणसमये श्रीकृष्णा-
रक्तं पदम् ॥ व्याचष्टे ब्रह्म तेनामौ मोक्षं प्राप्नोति बोधतः ॥ ८ ॥ इत्थेवं वाक्यशेषेण कुरुक्षेत्रं विन्यक्षणम् ॥ अविमुक्तं यतः प्रोक्तमेतद्वास्तुतिसिद्धये ॥ ९ ॥ धर्मक्षेत्र इति प्रोक्तं कुरुक्षेत्रं प्रसिद्धिमत् ॥ भारत सर्ववै-
दार्थ्यं भारतार्थश्च कृतवन्तः ॥ १० ॥ गीतायामस्ति तेनेयं सर्वशास्त्रमयी मता ॥ अतो व्याख्यापरायणः

भाति सा हि निदर्श्यते ॥ ११ ॥ आरम्भे भारतस्यापि रूपकद्वयमीरितम् ॥ छान्दोग्यश्रुतिसंसिद्धमथाध्यात्म-
मित्यख्ये ॥ १२ ॥ युधिष्ठिरो धर्ममयो वृक्षस्तस्य प्रकल्पितः ॥ अर्जुनः स्कन्धरूपेण शाखात्वेन वृकोदरः
॥ १३ ॥ माद्रीसुतौ पुष्पफले मूलं कृष्णो द्विजाः श्रुतिः ॥ दैवी संपत्समप्राप्त धर्माश्चा मुनिनिरिता ॥ १४ ॥
द्वयोधनो मन्युमयो वृक्षस्तत्र प्रकल्पितः ॥ कर्णश्च स्कन्धरूपेण शाखा शकुनिरीरितः ॥ १५ ॥ दुःशासनः
पुष्पफले मूलं स्यात्तत्पितृत्वात् ॥ आसुरी संपदत्रासौ क्रोधाद्या निखिलेरिता ॥ १६ ॥ इत्थं सम्पद्वयं न्यस्य
तयोरन्योन्यमाग्रहात् ॥ युद्धं प्रदर्शितं सम्यक्वितरान्मुनिना खलु ॥ १७ ॥ प्रतिपाद्यं परं ब्रह्म भारते
वेदसंग्रहे ॥ तज्ज्ञानसाधनं धर्मः प्रतिपाद्योऽमुनेर्मतः ॥ १८ ॥ दैवी संपदुपादेशा पाण्डवानां जयाजनैः ॥
आसुरी संपदादेशा धार्तराष्ट्रपराजयान् ॥ १९ ॥ यतो धर्मस्ततः कृष्णो यतः कृष्णस्ततो जयः ॥ इत्येवं
रूपकेणार्थो भारते मुनिनिरितः ॥ २० ॥ अत्रापि प्रथमे श्लोके तद्रूपकप्रदर्शनम् ॥ गीताशास्त्रसमारम्भे कृतं
व्यासेन वेबसा ॥ २१ ॥ कुरूणां कर्णानां यत्क्षेत्रं देहोऽधिकारिणः ॥ अनुमादकभावेन क्षेत्रवत्क्षेत्रमुच्यते
॥ २२ ॥ सर्वेषां चैव धर्माणामुत्पादकतया तथा ॥ अयं तु परमो धर्मो ययोगोनात्मदर्शनम् ॥ २३ ॥
आत्मज्ञानमयो धर्मः साध्यतेऽत्र मुमुक्षुभिः ॥ क्षयात्समस्तधर्माणामपवर्गकलाभतः ॥ २४ ॥ त्राणभूतं मुमु-
क्षोस्तद्धर्मक्षेत्रं शरीरकम् ॥ क्षेत्राणां परमं क्षेत्रं दारारं क्षेत्रमुच्यते ॥ २५ ॥ वध्यवातकभावेन तस्मिन्क्षेत्रे पर-
स्परम् ॥ रागद्वेषाद्यसंतोषतृष्णादीनां समागमः ॥ २६ ॥ ये स्थिता मामकास्तत्र ह्यविद्यापुरुषोचिताः ॥
अविद्यामयसंकल्पा आसुराः प्रतिबोधिताः ॥ २७ ॥ ममेतिकार्यमित्युक्ता मामका भ्रान्तिशालिनः ॥ काम-
क्रोधादयः सर्वे महादोहान्मजाः शठाः ॥ २८ ॥ बुद्धिः पाण्डुरिति प्रोक्ता तत्पुत्राः पाण्डवाः स्मृताः ॥ क्षमा-
वैराग्यसंतोषमुखा विद्याभयाः शुभाः ॥ २९ ॥ के कैर्जिता इति प्रोक्तं किमकुर्वत शब्दतः ॥ मुमुक्षोरेष
प्रश्नोऽस्ति सत्प्रयं ज्ञानिनं प्रति ॥ ३० ॥ यद्वा भोक्ष्य प्रश्नोऽयं स्वयन्नात्ममनः प्रति ॥ इतिरूपकभा-
दाय बोधिता मुनिना जनाः ॥ ३१ ॥ अतएवोपमहारे सत्प्रयोक्तिर्नृपं प्रति ॥ यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र
पार्थो धनुर्धरः ॥ ३२ ॥ यत्र श्रीविजयो भूतिधृत्रा नौतिर्मतिर्म ॥ तथाछान्दोग्यवेदान्तगिरामाद्यत्रगम्यतिः
॥ ३३ ॥ इन्द्रियवृत्तयो देवा असुराश्च श्रुती श्रुताः ॥ शास्त्रानुगाः सुराः प्रोक्ता स्वाभाविव्यस्तथाऽसुराः ॥ ३४ ॥
स्वामाविश्यस्तभोरुषा रतित्राणां प्रवृत्तयः ॥ प्रवृत्ताः शास्त्रसिद्ध्यर्थप्रकाशाभिभवा यताः ॥ ३५ ॥
शास्त्रानुगाः सुरास्तत्र शान्तिदान्तिपुरःसुराः ॥ भ्रान्तिसिद्धप्रवृत्तीनामासुरीणां क्षयावहाः ॥ ३६ ॥ अनादि काल-
मारभ्य देवाणामसमागमः ॥ प्रतिदेहं प्रवृत्तोऽग्नौ सर्वाणिपु सङ्गरः ॥ ३७ ॥ एवमेव मुनेर्भावो दर्शितोऽयमथा-
धुना ॥ आर्जवेन प्रसङ्गं तं व्याख्यास्यामो यथाश्रमम् ॥ ३८ ॥ १ ॥

धनपतिविरचिता-भाष्योत्कर्षदीपिका टीका

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीसर्वस्वार्थे नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ श्रीमच्छङ्करभगवत्पूजपादचरणनलिनाभ्यां नमः ॥
सप्तद्वीपाधरेयं सगिरिवनत्रया लोकपात्राः सलोका ब्रह्माण्डे सन्ति यस्मिन्सलिलहुतमुग्राधावृते तत्प्रधानात् ॥
यस्माद्वक्ष्यन्तस्त्राज्जवति गुणमयाद्वेदेव परो यस्तस्मात्पारायणं तं सुविमलमभयं शङ्करं नौमि सत्यम् ॥ १ ॥
सृष्टेर्दं श्रुतिर्गं प्रवृत्तिजनकं धर्मं मरीच्यादिकान्धश्चापनहेतवेऽवज्जततुः संधाहयामास यः ॥ सर्वार्थनि-
बर्हणं च सनकाद्यान्पूर्वसृष्टानृपेर्वैराग्यादिकलक्षणं शिवमहं तं वासुदेवं भजे ॥ २ ॥ अजन्मा सर्वेषामधि-
पतिरमेयोपि जगतामविप्राय स्वायां प्रकृतिमिव देवी स्फुरति यः ॥ विनष्टं कालेन द्विविधममृतं धर्ममनघं
पुनः प्रकृतिं तं विमलशुभदं नौमि परमम् ॥ ३ ॥ ईशावेकात्मकौ लोके सम्प्रदायप्रवर्तकौ ॥ गीताभाष्य-
प्रकाशके चन्दे श्रीकृष्णशङ्करौ ॥ ४ ॥ बालस्वामिनभाचार्यं नुमो व्यासमुखास्त्वमुनीन् ॥ विग्रहवृत्तान्गणेशादीन्प-
ण्डितान्श्च विमत्सरान् ॥ ५ ॥ कुमतस्य निरासाय गीताभाष्यकृता स्वयम् ॥ कृष्णात्मना शिविनादौ व्या-

ख्याता पदशः स्फुटम् ॥ ६ ॥ ततो भाष्यार्थमादाय व्याख्याता बहुभिस्तु सा ॥ यत्तु कैश्चित्कचित्योक्तं
विरुद्धं भाष्यतोऽस्विल्म् ॥ ७ ॥ साक्षेपं युक्तंहीनं च तन्निगताय लेखकम् ॥ अन्तर्यामिस्वरूपोऽसौ मां
करोति महेश्वरः ॥ ८ ॥ यद्यपि प्राणिजातस्य प्रेरको जगदीश्वरः ॥ स एवास्ति तथाप्येवं श्रुत्यर्थेन व्यव-
स्थितिः ॥ ९ ॥ यमयो नेतुमिच्छास्य जायते परमात्मनः ॥ असाधुकर्मनिर्वृत्तौ संप्रेरयति तं तु सः ॥ १० ॥
कारयत्यमलं कर्म यस्येच्छत्यूर्ध्वमास्पदम् ॥ तस्मान्महात्मना तेन स्वभाष्योत्कर्षदीपिका ॥ ११ ॥ तन्यते
स्वस्य भक्तानां सुखदा सुहृदां सताम् ॥ भक्ताभासस्य हीनस्य भक्त्या चोद्रेगदाऽसतः ॥ १२ ॥ इह खलु
परमकारुणिकः परिपूर्णनिन्दस्वभावः सकलैश्वर्यसम्पन्नस्त्रिगुणात्मिकया स्ववशीकृतया निजमाययोपात्तकायो
भगवान्वासुदेवः शोकमोहाभिभूतं जीवनिकायमुद्धीर्षुर्यद्गीताशास्त्रं सर्ववेदसारभूतं काण्डत्रयात्मकं तत्त्वं-
वाखण्डार्थप्रतिपादकं निजविप्रदायांनुनाय ग्राह्यामास । तदेव ब्रह्मप्राप्तं दयानिर्विघ्नक्यासो महाभारते निव-
प्राति धृतराष्ट्र उवाचेत्यादि । तत्र धृतराष्ट्र उवाच । 'केषां ग्रहष्टास्तत्रापि योधा युध्यन्ति सञ्जय । उदप्रमनसः
केत्र के वा दाना विवेतसः ॥ के यूयं प्राहंस्तत्र युद्धे हृदयकस्मिन् । मामकाः पाण्डवानां वा तन्ममाचक्ष्व
सञ्जय' इत्यादिना कृतं प्रश्नं वैशम्पायनो जनमेजयं प्रति सङ्क्षिप्तोपोद्घातायानुवदति—धृतराष्ट्र उवाचेति ।
नामकाः मदीयाः कृपापन्तदयः पाण्डवाः पाण्डुपुत्राः युधिष्ठिरादयः युयुत्सवः योद्धुमिच्छवः । धर्मसोपचय-
स्थानत्वात् धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे श्रुतिस्मृतिलोकप्रसिद्धे समवेता । भविताः सन्तः किमकुर्वत किं कृतवन्तः । स्वधर्मभूतं
धर्मयुद्धं कृतवन्तः । अत्रार्थमुल्लसति धर्मक्षेत्रपदेन बोधितम् । युयुत्सव्या समवेता इति मया विस्तरेण श्रुतं
तदन्तरं यथा यत्कृतवन्तः तथा तद्विस्तरेण वदेत्याशयः । भीष्मपतनं दलहस्यानर्थताधोभक्तानां भव-
दादिवाक्यानां सम्यग्जयो जात इति ध्वजयन सङ्गोभयानि—सञ्जयेति । गगद्वेपादिशेषान् सम्यग्जितवा-
नर्गतिं कृत्वा निर्व्याजेन तथा कथयिष्यामि सूचनार्थं सञ्जयेति सम्बोधनमिति कांचत् । किमा आक्षेपोऽपि
ज्जायते । अयोग्यं कृतवन्त इत्यर्थः । धर्मक्षेत्रे दिमाप्रधानस्य युद्धस्यानुचितत्वात् । मामका नाम धार्मिकत्वेन
तत्सम्भवेऽपि परमधार्मिकत्वेन प्रसिद्धाः पाण्डवाः युधिष्ठिरादयो भीष्मादिपातनं किं कृतवन्त इति द्योतयन्नाह—
पाण्डवाश्चेति । पाण्डवेषु समकाराभावप्रदर्शनेन तेषु ग्रेहसाभयनमिति कांचत् । यत्तु पाण्डवानां जयकारणं
वर्हावर्षं पूषेभ्योऽप्युपुत्रगज्यभ्रंशाद्वीतो धृतराष्ट्रः पञ्चल गजपुत्रजयकाण्णमाशंसन् धृतराष्ट्र इत्यादिना । किं
कृतवन्तः किं पूर्वोक्तयुयुत्सानुसारेण युद्धमव कृतवन्तः । नत केनचिन्निमित्तेन युयुत्सानिवृत्त्या अन्यदेव
किंचित्कृतवन्तः । भीमार्जुनादिवीरगुरुपतिमत्तं दृष्ट्वा युयुत्सानिवृत्तिकारणं प्राप्तद्वयम् । अदृष्टमयमपि
दर्शयितुमाह—धर्मक्षेत्र इति । तस्मिन्गताः पाण्डवाः पूर्वमेव धार्मिकाः । यदि पञ्चद्वयहिंसा निमित्तादधर्महिंसा
निवर्तनन्तः प्राप्रराजा एव मत्पुत्राः । अथवा धर्मक्षेत्रमाश्रयेन पापिनामापि मत्पुत्राणां कदाचिञ्चित्प्रमादः स्या-
त्तदाच तेऽनुवृत्ताः कपटोपात्तं रात्र्यं पाण्डवेभ्यो यदि दद्युः तर्हि विनापि युद्धं हतावति उपपुत्रराज्याभे
पाण्डवराज्याभ्ये च दृढतरमुपायमपश्यतो महानुद्वेगएव प्रअयीजमिति केचिद्वर्णयन्ति तदुपेक्षयम् । अथ
गावल्पाणिर्धीमान्समरादेत्य सञ्जयः । प्रत्यक्षदर्शा सर्वस्य भूतभव्यभविष्यतः ॥ ध्यायतो धृतराष्ट्रस्य सहस्रो-
पेत्य दुःखितः । आचष्ट निहतं भीष्मं भारतानां पितामहम् ॥ स अयोऽहं महाराज नमस्ते भरतर्षभ । हतो
भीष्मः शान्तजनवो भारतानां पितामहः ॥ यो ररक्ष समेतानां दशरात्रमनीकहा । जगामास्तमित्रादिव्यः कृत्वा
कर्म सुदुष्करम् ॥ यः स शक्र इवाश्वेभ्यो वर्षन्वाणान्सहस्रशः । जघान युधि योधानामर्जुनो दशभिर्द्विनैः ॥
स शेते निहतो भूमौ वातरुण इव द्रुमः' इत्यादिसंक्षेपोक्तिपरपूर्वग्रन्थविरोधान् । ननु संक्षेपेण श्रुतमपि
मोहाद्विस्मृत्य धृतराष्ट्रेण प्रश्नः कृत इति चेन्न प्रश्नस्य पूर्वग्रन्थानुरोधेनास्मदीयोक्तारत्या सम्यगुपपत्तेः । पूर्वा-
त्तविरुद्धप्रअत्याख्यानकर्तृणामेव मोहादिति दिक् । यत्तन्व्ये । धर्मक्षेत्रपदं कुरुक्षेत्रपदाद्विमुक्तक्षेत्रपतिपतिर्मा

भूदित्येतदर्थमितितज्ज । कुरुक्षेत्रादागतं सञ्जयं किमविमुक्तक्षेत्रे समवेता इति संशयराहितं प्रति विशेषणार्थ-
क्यात् । अन्येषामपि लोकप्रसिद्ध्या पूर्वग्रन्थेन च निर्णयस्य सत्त्वात् ॥ १ ॥

श्रीमद्भगवत्पण्डितवर्यसूर्यविरचिता-परमार्थप्रपा टीका

श्रीविद्यनाथो जयति ॥ संविदानन्दसंदोहसान्द्राभिन्दीवरेक्षणम् ॥ इन्दिरामन्दिरं देवं वन्दे तं नन्दनन्द-
नम् ॥ १ ॥ अङ्गः सुहृत्त्वसीभागनुभवति भवन्नैति रङ्गोऽपि शङ्कां स्यान्मूको वावदूको व्रजति शिखरिणां पङ्कुरलङ्घ्य
सङ्गम् ॥ दुःखाब्धेर्नोपलब्धिः स खलु विजयतं यत्कृपापाङ्गसङ्गादन्तर्यामी समीपे मम परमगुरुः श्रीयशोदा-
किशोरः ॥ २ ॥ अम्भोर्षि कुम्भादेन्भस्त्रचुलकितमकरोन्मूर्ध्नि भस्त्रेऽतिगुर्वीमुर्वीं दर्वाकरोऽपि प्रवहति दहनो
वर्षति प्रावृषेण्यः ॥ मेघौघो वाति वातः प्रतपति तपनो रत्नसूर्मिरेभिर्लोकानीतोऽभिनीतो यदुकुलतिलकानु-
ग्रहो निग्रहो वा ॥ ३ ॥ वाष्पेयब्रह्मशैलाद्युशतपथगा कानविज्ञानकूला पार्थस्य प्राथेनातश्चिरममृतवहा प्रत्यगानन्द-
सिन्धुम् ॥ संप्रामार्थप्रवाहप्रपतितवितताधृत्यमुन्मूल्यन्तां गीता स्फीता निमङ्कतुः सकलकलमलं स्वधुनीयं
धुनिति ॥ ४ ॥ निश्वासो वैश्वरूपो निगम इति जने दुर्गमो भूततोऽसावाविर्भूता विभूतिर्जगदुपकृतये भारता
भारतप्रे ॥ सेयं गीताभिनीता स्वयमुपनिषदामर्थमोदाय हार्दं सौहार्दं केवलं नः प्रियविषयमदः किं तु विष्य-
ग्जनस्य ॥ ५ ॥ आचार्याः सन्ति कुत्राप्यतिविमलभियो वेदशास्त्रागमानां दुष्प्रापस्तावदास्ते त्रिजगति नित-
रामातमत्तत्त्वोपदेष्टा ॥ एवं सत्यर्जुनस्याद्भुतविकलवतो वर्ण्यते किन्तु भाग्यं यस्याचार्यस्य हेतोः स्वयमुप-
निषदामर्थ आविर्बभूव ॥ ६ ॥ चतुर्दश्याधिरागभगवद्भावभवनं निदानं विश्रान्तेर्यदनुमतमूकरामयजुषाम् ॥
अहं गीताभाष्यं तदिह रचयं सूर्यविधिविद्यतोऽल्पज्ञप्रज्ञानुभवरासिकानन्दजननम् ॥ ७ ॥ साक्षाद्देवकुण्ठ-
वाचो निजभजनवतां मुक्तिहेतोः प्रवृत्ताः सर्वान्नायाश्च गीताः सततमथ मिथो या यियुक्ता बभूवुः ॥ ता
एकत्रानुयोक्तुं सुररारित इवान्तर्निष्कृतां त्रिनेत्रा देवेगन्तः प्रवृत्तोऽस्यहमिह भविता तावताहं कृतार्थः
॥ ८ ॥ एतस्मिन् भगवच्छास्त्रे न यौक्तिकमनाग्रहः ॥ सर्वोपनिषदध्यात्ममेतदात्मानुभूतिकृत् ॥ ९ ॥
इह खलु सदनुग्रहखलनिपदगुहीताग्रहः परमकारुणिकः परमात्मा दावदहनन्दनदृशकृष्टिद्यवर्षणवस्त्रारण-
लाक्षागृहगरदानाद्यन्त्येभ्यः स्वचरणशरणादुद्धार । ततो दनुजकुलभराकुलमवनीतलमकलय प्रथमतः पृ-
नादीनसुराभिरवधीनवधीन । अनन्तरं कंसचाणूरकालयवनजरासन्धादींश्च । संप्रत्यर्जुनं निर्मितभावं कृत्वा
कुरुक्षेत्रे क्रूरतमं कौरवकुलं संनिहीर्षगन्ते । तत्र श्रुतयः “जज्ञान एव व्यबाधत स्पृधः प्रापदद्वीरो अभिपौर्य
रणम् ॥ अवृश्चिद्विभव सस्यदः सृजदरतभ्राज्जाकं स्वपस्यया पृथुम् ॥” अत्र चतुर्वेदस्वामिष्ठतभाष्यम्—यः पर-
मेश्वरो ज्ञानः प्रादुर्भूतमात्रो नायया पालदशां स्वीकृवीणोऽपि सन् स्पृधः रपथो कृतवतः शत्रून्पूतनादीन्
कंसान्तान् व्यबाधत बाधितवान् । न केवलं दैत्यानपि तु शक्रादीनां गर्वमपीत्याह । योऽर्जुनं पर्वतं गोवर्धन-
मवृश्चिदुद्धार । किमुदिश्य । सस्यदो भान्यदातृन्मेघाननवरतं वर्षभाणानवसृजन् विसर्जितवान् । तेन पृथं
सामर्प्यवन्तं नाकमिन्द्रलोकं स्वपस्यया नायया अरतभान् स्तम्भितवान् स्तम्भितशक्तिमकरोत् । अथ यौवन-
दशायामप्यभिपौर्य सर्वपुरुषार्थसाधकं रणं कुरुगणवसंभारं वीरोऽपि सन्नपश्यन् ताटस्थेन दृष्टवान् तु
स्वयं युयुधे । अत्र वीरपदेन भीष्मपराभूतस्वभक्तपश्चात्तादशस्त्रोपि शस्त्रमपहीदिति सूचितम् । अथ कंसा-
दिवधार्थं गोकुलान्मथुरामागच्छतोः कृष्णरामयोश्चरितदांसनी श्रुतिस्तैत्तिरीयकभाषणे । ऋगद्रयम्—“द्वे विरूपे
चरतः स्वर्थे अन्यान्या वत्समुपवापयेते ॥ हरिरवस्यां भवति स्वभवाच्छुक्रो अन्यस्यां ददशे सुवर्चाः ॥ १ ॥
पूर्वापरं चरतो माययैतौ शिवः कीडन्तौ पाण्ड्यातो अध्वरम् ॥ विश्वान्यन्यो भुवनानि पश्य क्रतून्तन्यो विद-
धञ्जायते पुनः ॥ २ ॥” भाष्यम्—धनुर्यागीत्सवव्याजेन कृष्णरामयोरानयनार्थं कंसेन प्रेषितः सुष्ठु वर्षो
यस्यासौ सुवर्चा अक्ररश्चरतो विचरतो द्वे विसदृशे रूरे विरूपे ददशे दृष्टवान् । किंभूते स्वर्थे सुष्ठु अर्थः

सञ्जय उवाच—दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ॥

आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥

त० टी०—एवं पुत्रस्नेहनिबद्धहृदयस्य भगवन्मायाभिभूतस्यान्धपात्रस्य धृतराष्ट्रस्य प्रश्ने विदिताभिप्रायस्य सञ्जयस्योत्तरमवतारयति वैशम्पायनः । सञ्जय उवाच—दृष्ट्वेति । पाण्डुपुत्राणामनीकं सैन्यं व्यूढं धृष्टद्युम्नादिभिर्व्यूहरचनया स्थापितं राजा दुर्योधनो दृष्ट्वा आचार्यं धनुर्विद्योपदेष्टारमुपसंगम्य तत्समीपं गत्वा वचनमब्रवीत् । एतेन पाण्डवसैन्यदर्शनजन्यं भयं सूचितम् ॥ २ ॥

म० टी०—एवं कृपालोकव्यवहारनेत्राभ्यामपि हीनतया महतोन्धस्य पुत्रस्नेहमात्राभिनिष्ठस्य धृतराष्ट्रस्य प्रश्ने विदितार्थिप्रायस्य सञ्जयस्यातिधार्मिकस्य प्रतिवचनमवतारयति वैशम्पायनः तत्र पाण्डवानां दृष्टभयसंभावनापि नास्ति अदृष्टभयं तु भ्रान्त्यार्जुनस्योत्पन्नं भगवतोपशमितमिति पाण्डवानामुत्कर्षस्तुशब्देन शोच्यते स्वपुत्रकृतराज्यप्रत्यर्पणशङ्कया तु मागलासीरिति राजानं तोषयितुं दुर्योधनदौष्ट्यमेव प्रथमतो वर्णयति—दृष्ट्वेति । पाण्डवमुत्तानामनीकं सैन्यं व्यूढं व्यूहरचनया धृष्टद्युम्नादिभिः स्थापितं दृष्ट्वा चाक्षुषज्ञानेन विषयीकृत्य तदा संप्रामोद्यमकाले आचार्यं द्रोणनामानं धनुर्विद्यासम्प्रदायप्रवर्तयितारं लपसंगम्य स्वयमेव तत्समीपं गत्वा नतु स्वसमीपमाहूय । एतेन पाण्डवसैन्यदर्शनजनितं भयं सूच्यते । भयेन स्वरक्षार्थं तत्समीपगमनेपि आचार्यगौरवव्याजेन भयसंगोपनं राजनीतिकुशलत्वादित्याह—राजेति । आचार्यं दुर्योधनोऽब्रवीदित्येतावतैव निर्वाहे वचनपदं संक्षिप्तब्रह्मर्थत्वादिवहुगुणविशिष्टे वाक्यविशेषे संश्रमिन् वचनमात्रमेवाग्रवर्त्तमानु कञ्चिदर्थमिति वा ॥ २ ॥

श्री० टी०—पक्षस्तृतीय एव सिद्ध इति सञ्जय उवाच—दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकमिति । राजा दुर्योधनस्तदा युद्धसंज्ञाकाले व्यूढं व्यूहाकारतामपन्नं पाण्डवानामनीकं बलं दृष्ट्वा धनुर्विद्याचार्यं द्रोणमुपसङ्गम्य पाण्डवबलोत्कर्षवर्णनेन स्वल्पस्य शौर्यवर्णनोत्साहोद्रेकं संपादयितुमिच्छयेद् वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥

श्री० टी०—दृष्ट्वेति । पाण्डवानामनीकं सैन्यं व्यूढं व्यूहरचनया व्यवस्थितं दृष्ट्वा द्रोणाचार्यसमीपं गत्वा राजा दुर्योधनो वक्ष्यमाणं वाक्यमुवाच ॥ २ ॥

स० टी०—ममत्वाभिनिविष्टस्य प्रश्नं श्रुत्वा नृपस्य सः ॥ उवाच सञ्जयो वाक्यं दिव्यदृष्ट्या समन्वितः ॥ १ ॥ पाण्डवानां च निर्दोष्ट्यं दौष्ट्यं दुर्योधनस्य च ॥ पाण्डवोत्कर्षता चैव शोच्यतेऽत्र तु शब्दतः ॥ २ ॥ सैन्यं पाण्डुमुत्तानां तु दृष्ट्वा दुर्योधनो नृपः ॥ व्यूढं च कृतविन्यासविशेषं शास्त्रदृष्टितः ॥ ३ ॥ संप्रामोद्यसरे द्रोणमाचार्यं भीतमानसः ॥ गत्वा तदन्तिके वाक्यमब्रवीद्राजनीतिविन् ॥ ४ ॥ पाण्डवेषु स्वशिष्येषु प्रियेष्वत्यन्तरागतः ॥ न दृष्ट्वाति संप्राममिति बुद्धौ निधाय च ॥ ५ ॥ २ ॥

भा० टी०—एवं पृष्ठः सञ्जयोऽर्जुनो वीरशिरोमणिरतिकारुणिको युद्धाद्रिसाप्रधानात्रिभृत्तः पुनर्भूभारसञ्चिद्दीर्घुणा श्रीकृष्णेनोपदिष्टो युद्धं कृतवान् । युधिष्ठिरादयस्तु 'आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन्' इत्यादिश्लेषधर्माविदस्तत्कृतवन्तः । त्वदोयास्तु क्रूरस्वभावादेवेत्याशयेनाक्षेपं प्रतिक्षिपन् प्रश्नस्योत्तरमाह—दृष्ट्वेत्यादि । तु शब्दः आक्षेपनिरासार्थः । पाण्डवानां सैन्यं व्यूहरचनया व्यवस्थितमवलोक्य दुर्योधनो द्रोणाचार्यसमीपं प्राणिपातादिपुरःसरं गत्वा राजनीतिगर्भं वाक्यमब्रवीत् नन्वाचार्यं स्वसमीपमाहूय कुतो नोक्तवानित्यत आह—राजेति । वीरपुरुषा अत्यादरेण युद्धे प्रवर्त्या इति राजनीतिकुशल इत्यर्थः । आचार्यमुपसंगम्येत्यनेन दुर्योधनस्य भयोद्धिप्रता सूचिता भयोद्धिप्रतद्वदयत्वेपि वचनमर्थसहितं वाक्यमुक्तवानिति सूचनार्थं राज्ञेत्येके यत्तु तत्र पाण्डवानां दृष्टभयसंभावना नास्ति । अदृष्टभयं तु भ्रान्त्या अर्जुनस्योत्पन्नं भगवतोपशमितमिति पाण्डवानामुत्कर्षः तुशब्देन शोच्यते । स्वपुत्रकृतराज्यसमर्पणशङ्कया तु मागलासीरिति राजानं तोषयितुं दुर्योधनदौष्ट्यमेव प्रथमतो वर्णयति दृष्ट्वेतीति केचित् । सत्तु पूर्वोक्तग्रन्थविरोधादुपेक्ष्यम् ॥ २ ॥

प० टी०-राजा दुर्योधनः पाण्डवानिकं तत्सैन्यं व्यूढं व्यूहरचनया स्थितं दृष्ट्वाचार्यं द्रोणमुपसंगम्य वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥

रा० टी०-धृतराष्ट्रभृत्य सञ्जय उत्तरमुक्तवानित्याह वैशम्पायनो जनमेजयं प्रति संजयउवाचे-
त्यादिनवभिः श्लोकैः दुर्योधनकृतव्यापारमाह-दृष्टेत्यादिना । दुर्योधनस्तु राजा तदा युद्धार्थं मिलितसमये
व्यूढं व्यूहात्मना रचितं पाण्डवसैन्यं दृष्ट्वा तु दृष्ट्वेति वा तोरन्वयः । द्रोणाचार्यसमीपमागत्य
वचनमुवाच ॥ २ ॥

पश्यैतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् ॥

व्यूढां दुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥ ३ ॥

त० टी०-आचार्यस्यामर्षं जनयितुं तावत्पाण्डवसैन्योत्कर्षमाह-पश्यैतामिति । भो आचार्य !
एतां पाण्डुपुत्राणां महतीं चमूम् व्यूढां पश्य । युद्धार्थमागतानां युक्तमेव चमूव्यूहरचनमिति चेत्तत्रोक्तमा-
चार्येति । त्वदाश्रितास्मद्द्रोणममतीक्ष्णपादावेवोक्तुः इति तद्दार्ष्ट्यं पश्येति भावः । ननु तेषामपि
मच्छिष्यत्वाज्ज्येष्ठत्वादिगुणवत्त्वाच्च युक्तः प्रथमं तदुद्योग इति चेत्तत्राह-दुपदपुत्रेणेति । दुपदस्य तव
शत्रोः पुत्रेण व्यूढां व्यूहरचनया स्थापितां अतस्त्वया न क्षम्यतामिति भावः । प्रबलेन शत्रुपुत्रेण
सेनापतिना सह न सहसा योद्धव्यमिति चेत्तत्राह-तव शिष्येणेति । नहि गुरोरधिकः शिष्यो भवति ।
एवं चेत्ततः का शङ्का तत्राह-धीमतेति । तव पारणं कृतमतिनेत्यनोपेक्षणीय इत्यभिप्रायः ।
एतेन धर्मक्षेत्रगतस्यापि तव पुत्रस्य धर्मशुद्धिर्नोत्पन्ना । सर्वस्य पयःपानेऽपि न क्रोधहानिः प्रत्युत
विषवृद्धिरिव भवति तद्वत् । तस्माच्चद्राज्यप्रत्यर्पणशङ्का त्वया न कार्येति भावः ॥ ३ ॥

म० टी०-तदेव वाक्यविशेषरूपं वचनमुदाहरति-पश्यैतामित्यादिना । तस्य संजनयन्दर्शमित्यतः
प्राक्तनेन पाण्डवेषु प्रियशिष्येष्वतिस्निग्धहृदयत्वादाचार्यां युद्धं न करिष्यतीति सम्भाव्य तस्मिन्परेषामवज्ञां
विज्ञापयन् तस्य क्रोधातिशयमुत्सादायैतुमाह-एतामत्यासन्नत्वेन भवद्भिधानपि महानुभावानवगणय्य भयशू-
न्यत्वेन स्थितां पाण्डुपुत्राणां चमूम् महतींनेकाक्षौहिणींसहितत्वेन दुर्निवारं पश्यापरोक्षीकुरु । प्रार्थनायां लोट् ।
अहं शिष्यत्वाच्चामानार्थं प्रार्थयामीत्याह-आचार्येति । दृष्ट्वा च तत्कृताभवज्ञां स्वयमेव ज्ञास्यमीतिभावः ।
ननु तदीयावज्ञा सोऽव्यास्माभिः प्रतिकर्तुमशक्यत्वादित्याशङ्क्य तन्निरसनं तव सुकरमेवेत्याह-व्यूढां
तवशिष्येणेति । शिष्यापेक्षया गुरोराधिक्यं सर्वसिद्धमेव । व्यूढां तु धृष्टद्युम्नेनेत्यनुक्त्वा दुपदपुत्रेणेति क-
थितं दुपदपूर्ववैरसूचनेन क्रोधोद्दीपनार्थम् । धीमतेति पदमनुपेक्षणीयत्वसूचनार्थं । व्यासंगान्तरनिराकरणेन
स्वरातिशयार्थं पश्येति प्रार्थनम् । अन्यच्च हे पाण्डुपुत्राणामाचार्य ! ननु मम तेषु स्नेहातिशयात् । दुपदपुत्रेण तव
शिष्येणेति त्वद्भार्यमुत्पन्नोपि त्वयाध्यापित इति तव मौढ्यमेव समानर्थकारणमिति सूचयति । शत्रोरापि सका-
शात्तद्वभोपायभूता विद्या गृहीतेति तस्य धीमत्त्वम् । अतएव तच्चमूददर्शनेनानन्दस्तवैव भविष्यात् भ्रान्तत्वात्
नाम्यस्य कस्यचिदपि यं प्रतीयं प्रदर्शनीयेति त्वमेवेतां पश्येत्याचार्यप्रति तत्सैन्यं प्रदर्शयाम्नागूढं द्वेपं
द्योतयति एवंच यस्य धर्मक्षेत्रं प्राप्यापीदृशी दुष्टशुद्धिस्तस्य कानुतापशङ्का सर्वाभिगच्छित्वेनानिदुष्टाश-
यत्वादितिभावः ॥ ३ ॥

श्ल० टी०-उवाच मधुसूदन इत्यत्र श्रीमगवानुवाचेति यथा तथाऽत्रापि दुर्योधनउवाचेति निवे-
क्षनीयं परं तथा पाठो न दृश्यते तत्प्रामादिकम् । पश्यैतामिति । हे आचार्य ! धीमता सूक्ष्मयुद्धिना तव
शिष्येणेति गूढाभिसन्धीदं वचनं दुपदपुत्रेण धृष्टद्युम्नेन व्यूढां शकटपद्माकारेण संभावितामतएव महतीं

द्रष्टॄणां स्तोत्रार्हां पाण्डुपुत्राणां चमूं सेनामेतामदूर्वतिर्नीं पश्य योद्धृतेजोबलपौरुषसन्नाहसमुज्जृम्भित
विलोकयेत्यर्थः ॥ ३ ॥

श्री० टी०—तदेव वाक्यमाह—पश्यैतामित्यादिनवभिः श्लोकैः । ओ आचार्य ! पाण्डवानां वितता
चमूं सेनां पश्य । द्रुपदपुत्रेण धृष्टद्युम्नेन व्यूढां व्यूहरचनया अधिष्ठिताम् ॥ ३ ॥

स० टी०—तस्य तेषु यथावद्वा क्रोधाधिक्यं भवेद्यथा ॥ तथोवाच स पश्येत्यारभ्य श्लोकैस्त्रिभिस्त्रिकैः
॥ १ ॥ अत्यासन्नामिमां सेनामनेकाशौहिणीयुताम् ॥ पश्य पाण्डुसुतानां त्वमाचार्यपरमास्त्रवित् ॥ २ ॥
त्वद्वार्थं प्रजातेन धृष्टद्युम्नेन धीमता ॥ व्यूहनिर्माणतः सम्यक् स्थापिता वैरिणा तव ॥ ३ ॥ अथवा
पाण्डुपुत्राणां गुरो पश्यातिरागवान् ॥ यतस्तेषु त्वमित्येवं हार्दं दुर्योधनस्य च ॥ ४ ॥ यस्य प्राप्य
कुरुक्षेत्रमाचार्येऽपीक्षी मतिः ॥ किमुवाच्य भवेत्तस्य दौष्ट्यमाहात्म्यमद्भुतम् ॥ ५ ॥ ३ ॥

भा० टी०—तदेवोदाहरति—पश्येत्यादिना । एतां भवदादीनतिरथानपरिगणय्य समुखे स्थितां
पाण्डुपुत्राणां युधिष्ठिरादीनां चमूं सेनां महतीमनेकाशौहिणीयुक्तामशोभ्यां द्रुपदस्य पुत्रेण धृष्टद्युम्नेन तव
शिष्येण बुद्धिमता व्यूढां व्यूहरचनया स्थापितां पश्य । हे आचार्य ! उभयेषामाचार्यस्यापि तव पाण्ड-
वेषु प्रीतिर्न युक्ता यतस्त्वामपरिगणय्य तव समुखे महती सेना तैः स्थापितेत्याशयः । द्रुपदपुत्रेण तव
शिष्येणेति पदद्वयेन द्रुपदपुत्रस्य स्वसृत्योरपि त्वया शिक्षणं कृतमिति मृत्योरपि तव भयं नास्तीति सूचितम् ।
एनेन स्वसृत्युना सह मया कथं योद्धव्यमिति शङ्कापि परिहृता । शिक्षितमपि मूर्खेण विस्मर्यते इति
शङ्कानिरासाय धीमेत्युक्तं । परपक्षेपि त्वदीयमेव बलमिति सूचयन्नाचार्यस्य तन्निरसनमिति सुकरमिति
मन्वानः सन्नाह—व्यूढामित्यादित्येके । द्रुपदपुत्रेणेति कथनं द्रुपदपूर्ववैरसूचनेन क्रोधोद्दीपनार्थं । धीमेते-
त्यनुपेक्षणीयत्वसूचनार्थम् । पश्येति व्यासगान्तरनिराकरणेन त्वरातिशयार्थम् । अन्यच्च राजा अवचनमश्रवीत् ।
हे पाण्डुपुत्राणामाचार्य ! न तु मम । तेषु स्नेहाधिक्यात् । द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येणेति त्वद्वार्थमुत्पन्नोपि
त्वयाऽभ्यापित इति तव मौढ्यमेव ममानर्थकारणमिति सूचयति । शत्रोरपि सकाशात्तद्बोधापायभूता विद्या-
गृहीतेति तस्य भीमस्त्वमन एव तच्चमूदृशेनानन्दस्तवैव भविष्यति भ्रान्तत्वान्नान्यस्य कस्यचिदपि यं प्रति
प्रदर्शनीयेति त्वमेवेतां पश्येत्याचार्यं प्रति निगूढं द्वेषं योतयति । एवं च यस्य धर्मक्षेत्रेऽपीदृग्द्रुष्टबुद्धिस्तस्य
कानुतापशङ्केति भाव इति केचित् । अन्यच्चेत्यारभ्य युद्धार्थं प्रार्थनां कुर्वतो दुर्योधनस्य प्रणिपातादि-
पुरःसरं आचार्यममीपं गन्म्यात्मनः शिक्षितारं रक्षितारं च प्रत्येकमभिप्रायवर्णनं प्रकृतसंगतं नवन्ति विद्व-
ज्जिनिर्मत्सरैः पक्षपातवर्जितैर्विचार्यम् । अनुतापशङ्का तु मूर्खविरुद्धेति तु पूर्वमुक्तमेव । नन्वनेन कृतं प्रना-
रणं बुद्धेर्माचार्येणोत्तरं न दत्तमिति चेन्न । आचार्याभाषणस्य प्रकृतविरुद्धार्थकल्पनां विनैव वक्ष्यमाणरी-
त्यापपत्तौ तत्कल्पनाया अन्याय्यत्वात् ॥ ३ ॥

प० टी०—आचार्य ! महती पर्याप्तवेलां पाण्डुपुत्राणां चमूं सेनां पश्य न केवलं सैन्यबाहुल्यमुपयुज्यतं
इत्याह—व्यूढामिति । द्रुपदपुत्रेण धृष्टद्युम्नेन धीमता संनिवेशचतुरेण तत्रापि तव शिष्येण व्यूहरचनया
संनिविष्टाम् ॥ ३ ॥

रा० टी०—तद्वचनमेवानुवदति सञ्जयः—पश्यैतामित्यादिना । हे आचार्य ! तव शिष्येण धीमता
धृष्टद्युम्नेन व्यूढां पाण्डुपुत्राणां एतां महतीं चमूं सेनां पश्य ॥ ३ ॥

अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि ॥

युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥ ४ ॥

त० टी०—स्यादेतत्तथाप्येकेन द्रुपदपुत्रेणाधिष्ठितां तेषां चमूयस्मन्मध्ये कश्चिदेकोऽपि जेष्यति, न त्वया तदजेयत्वशङ्का कार्येति चेन्नैक इत्याह—अत्र शूरा इत्यादिभिः । अत्रास्यां पाण्डवचम्बा-
मन्येऽपि शूराः सन्ति अतो नैकेन जेतुं शक्या तेषां चमूः । शूरान्विशिष्याह—महेष्वासा इति । महान्त
इष्वासा धनूषि येषां ते तथा । किञ्चनाल्पयुद्धकौशलः किन्तु युधि भीमार्जुनसमाः । ताभिर्दिशति—
युयुधान इत्यादिना । युयुधानः सात्यकिः । महारथ इति त्रयाणां विशेषणम् ॥ ४ ॥

म० टी०—नन्वेकेन द्रुपदपुत्रेणाप्रसिद्धेनाधिष्ठितां चमूमेतां मदीयो यः कश्चिदपि जेष्यति किमिति त्वमु-
त्ताम्यसीत्यत आह—अत्र शूरा इत्यादिभिः । न केवलमत्र धृष्टद्युम्न एव शूरः येनोपेक्षणीयता स्यात् ।
किन्तु अस्यां चम्बां अन्येऽपि बहवः शूराः सन्तीत्यवश्यमेव तज्जये यतनीयमित्याभिप्रायः । शूरानेव विशि-
नष्टि महेष्वासा इति । महान्तोऽन्वैरप्रधृष्या इष्वासा धनूषि येषां ते तथा दूरत एव परसैन्यानिद्रावणकुशला
इति भावः । महाबलरादिमन्त्रेऽपि युद्धकौशलाभावमाशङ्क्याह—युधि युद्धे भीमार्जुनाभ्यां सर्वसम्पत्तिपञ्चप-
राक्रमाभ्यां समास्तुत्याः । तानेवाह—युयुधान इत्यादिना । महारथ इत्यन्तेन युयुधानः सात्यकिः द्रुपदश्च
महारथ इत्येकः अथवा युयुधानविराटद्रुपदानां विशेषणं महारथ इति ॥ ४ ॥

शं० टी०—योद्धृतेजावलयोरूपसन्नाहमेव प्रकटयति त्रिभिः—अत्रेति । अत्र पाण्डवमेनायां ये योद्धारस्ते
सर्वे शूराः । विक्रान्तानां च शृणन्तीति शूराः । महेष्वासाः इषवोऽस्यन्ते क्षिप्यन्ते एभिर्दिशति इष्वासाः कावण्डाः
महान्तो भ्यां ते महेष्वासाः । युधि भीमार्जुनसमाः बलेन पराक्रमेण च भीमार्जुनाभ्यां समाः सर्वे तुल्या
इत्यर्थः । कं ते इत्याकाङ्क्षायां तानेव नाम्ना निर्दिशति—युयुधान इत्यादिना । अतिशयेन युद्धयतीति युयु-
धानः सात्यकिः । शत्रून् विशेषेण रटयतीति विराटः । द्रुपदः पदं ध्वजे चिह्नं यस्य स द्रुपदो महारथः ।
'एको दशसहस्राणि योधयेस्तु धन्विनाम् । शस्त्रशालप्रवीणश्च महारथ इति स्मृतः' इति वचनाद्द्रुपदो
महारथः ॥ ४ ॥

श्री० टी०—अत्र शूरा इति । अत्रास्यां चम्बाभिर्नामाणां अस्यन्ते क्षिप्यन्ते एभिर्दिशति इष्वासाः
धनूषि, महान्त इष्वासा येषां ते तथा । भीमार्जुनौ तादृचातिप्रसिद्धौ योद्धारौ ताभ्यां समाः शूराः शौर्येण
क्षेत्रयमेण उपेताः सन्ति तानेव नामभिर्निर्दिशति । युयुधानः सात्यकिः ॥ ४ ॥

स० टी०—एकेन धृष्टद्युम्नेनाप्रसिद्धेनाधिष्ठितां चमूम् ॥ अस्मदीयोऽपि यः कश्चिज्जेयतीति न त्वय्येताम्
॥ १ ॥ यतोऽस्यां शत्रुसेनायां शूरा दृढधनुर्धराः । युद्धे भीमार्जुनाभ्यां ये तुल्याः सङ्ग्रामदुःसहाः ॥ २ ॥
सात्यक्यादित्रयोऽप्येते भीष्म प्रोक्ता महारथाः ॥ ३ ॥ ४ ॥

भा० टी०—शत्रुसैन्ये प्रसिद्धान् शूरान्दशयन्नुपेक्षणीयत्वं वारयति—अत्रेति । महान्त इष्वासा धनूषि
येषां ते । तेषां युद्धाकुशलतां निरस्यति—युधाति । युद्धे भीमार्जुनसमा इति भीमार्जुनाभ्यां तुल्याः । युयुधानः
सात्यकिः । महारथ इति सन्निहितस्य द्रुपदस्यैव विशेषणमेकवचनस्वारस्यात् एवमपि बोध्यं । एतेन
युयुधानादीनां महारथ इति विशेषणम् ॥ ४ ॥

प० टी०—अत्रास्यां चम्बां शूराः पराक्रमवन्तः महेष्वासाः महान्त इषवो बाणा अस्यन्ते क्षिप्यन्ते
यैस्ते तथाविधाः सन्तो युधि सङ्ग्रामे भीमार्जुनसमास्तत्सदृशबलाः सन्ति । अथ तानेवाह—युयुधान इति ।
युयुधानः सात्यकिः विराटस्तथा द्रुपदो द्रौपदीपिता ॥ ४ ॥

रा० टी०—अत्र सेनायां महेष्वासाः मद्राधनुष्काः युधि भीमार्जुनसमाः शूराः सन्ति ते क इत्यत आह—
युयुधान इत्यादिना । महारथ इति श्रत्येकमन्वेति ॥ ४ ॥

धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान् ॥

पुरुजित्कुन्तिभोजश्च शैब्यश्च नरपुङ्गवः ॥ ५ ॥

न० टी०—धृष्टकेतुः शिशुपालपुत्रः । चेकितानोऽन्यो राजा । काशिराजः प्रसिद्धः । तेषां त्रयाणां विशेषणं वीर्यवानिति । कुन्तिभोजस्य पुरुजिदिति विशेषणम् । शैब्यस्य नरपुङ्गव इति ॥ ५ ॥

म० टी०—धृष्टकेतुश्चेकितानकाशिराजानां विशेषणं वीर्यवानिति । पुरुजित्कुन्तिभोजशैब्यानां विशेषणं नरपुङ्गव इति ॥ ५ ॥

शं० टी०—धृष्टकेतुरिति । धृष्टः परभयङ्करः केतुरस्येति धृष्टकेतुः राजविशेषः । चेकितानस्यापत्यं चेकितानो वीर्यवान् राजविशेषः । युद्धे पूरुषं भूतं जयतीति पुरुजित् कुन्तिभोजः कुन्तीपिता । शिबेर्गोत्रा-पत्यं शैब्यो राजविशेषः स एव नरपुङ्गवः ॥ ५ ॥

श्री० टी०—किञ्च-धृष्टकेतुरिति । चेकितानां नाम एको राजा । नरपुङ्गवः नरश्रेष्ठः शैब्यः ॥ ५ ॥

स० टी०—वीर्यवन्तस्यैवान्यं धृष्टकेतुमुखा नृपाः ॥ पुरुजित्प्रमुखाश्चान्ये त्रयोऽपि नरपुङ्गवाः ॥ १ ॥ ५ ॥

भा० टी०—धृष्टकेत्वादीनां वीर्यवानिति पुरुजिदादीनां नरपुङ्गव इति पक्षान्तरं प्रत्युक्तम् । आवृ-त्तेश्च प्रयोजनशून्यगौरवप्रसत्त्वेनाङ्गीकारायोगात् । यदपि अथवा सर्वाणि विशेषणानि समुच्चित्य सर्वत्र योजनीयानीति । तदपि न । महारथ इत्यस्य वीर्यवानित्यस्य च पौनरुक्त्यापत्तेः ॥ ५ ॥

प० टी०—चेकितानो राजा कश्चित् स नरपुङ्गवो नरश्रेष्ठः ॥ ५ ॥

रा० टी०—वीर्यवानिति विशेषणम् । नरपुङ्गवो नरश्रेष्ठ इत्यपि त्रयाणाम् ॥ ५ ॥

युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ॥

सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥ ६ ॥

न० टी०—युधामन्योर्विक्रान्त इति । उत्तमौजसो वीर्यवानिति । सौभद्रोऽभिमन्युः । द्रौपदेयाः प्रतिविन्ध्यादयः पञ्च । चकारादन्येऽपि घटोत्कचादयः सर्व एव महारथाः । अर्जुनादयः प्रसिद्धत्वा-दतिरथित्वाद्वा महारथेषु न गणिताः । रथार्थरथा अपि न गणिताः । महारथादिलक्षणं च ' एको दशसहस्राणि योधयेद्यस्तु धन्विनाम् । शस्त्रशास्त्रप्रवीणश्च महारथ इति स्मृतः ॥ अमितान्योधयेद्यस्तु सम्प्रोक्तोऽतिरथस्तु सः । रथस्त्वेकेन यो योद्धा तन्न्यूनोऽर्थरथः स्मृतः ' इति ॥ ६ ॥

म० टी०—विक्रान्तो युधामन्युः वीर्यांश्चोत्तमौजा इति द्वौ । अथवा सर्वाणि विशेषणानि समुच्चित्य सर्वत्र योजनीयानि । सौभद्रोऽभिमन्युः द्रौपदेयाश्च द्रौपदीपुत्राः प्रतिविन्ध्यादयः पञ्च । चकारादन्येऽपि पाण्ड्य-राजघटोत्कचप्रभृतयः । पञ्च पाण्डवास्त्विति प्रसिद्धा एवेति न गणिताः । येगणिताः सप्तदश अन्येऽपि तदीयाः सर्व-एव महारथाः सर्वेऽपि महारथा एव नैकोऽपि रथाद्धरथो वा । महारथा इत्यतिरथत्वस्याप्युपलक्षणं । तद्वत्क्षणं च ' एको दशसहस्राणि योधयेद्यस्तु धन्विनाम् । शस्त्रशास्त्रप्रवीणश्च महारथ इति स्मृतः ॥ अमितान्योधयेद्यस्तु सम्प्रोक्तोऽतिरथस्तु सः । रथस्त्वेकेन यो योद्धा तन्न्यूनोऽर्थरथः स्मृतः ' इति ॥ ६ ॥

शं० टी०—युधामन्युरिति । युधायां युद्धे मन्युः कोपवेगो यस्य स युधामन्युः पाञ्चालः । उत्तममौजो बलं यस्य स उत्तमौजाः पाञ्चालः वीर्यवान् । सौभद्रः सुभद्रापुत्रः । तेजोबलविक्रान्तानां च शत्रून्विबिधमीरयति पलाययतीति बीरस्तस्य कर्म वीर्यं तदस्यातीति वीर्यवान् । द्रौपद्याः पुत्रा द्रौपदेयाः प्रतिविन्ध्यादयश्चोक्ताः

सर्वे महारथाः । 'आत्मानं सारथिं चाश्वान् रश्मनक्षतमायुधैः । यो युध्यत्ययुतैर्वीरः स महारथ उच्यते' इत्युक्तलक्षणलक्षितत्वात्सर्वेषां महारथत्वं सिद्धम् ॥ ६ ॥

श्री० टी०—युधामन्युश्चेति । विक्रान्तो युधामन्युर्नामैकः सौभद्रोऽभिमन्युः द्रौपदेया द्रौपद्यां पञ्चभ्यो युधिष्ठिरादिभ्यो जाताः प्रतिविन्ध्यादयः पञ्च । महारथादीनां लक्षणम्—'एको दशसहस्राणि योभयेद्यस्तु धन्विनाम् । शस्त्रशास्त्रप्रवीणश्च महारथ इति स्मृतः ॥ अमितान्योभयेद्यस्तु संप्रोक्तोऽतिरथस्तु सः । रथी त्वेकेन यो युद्धयेत्तन्यूनोऽर्धरथी मतः' इति ॥ ६ ॥

स० टी०—विक्रान्तोऽस्ति युधामन्युरुत्तमौजाश्च वीर्यवान् ॥ अभिमन्युस्तथा पञ्चप्रतिविन्ध्यादयस्तथा ॥ १ ॥ एते सप्तदश प्रोक्ता षट्कोकचमुखारतथा ॥ सर्वे महारथा एव नैकोऽप्यर्धरथो रथः ॥ २ ॥ अत्यन्तमुपसिद्धा ये पाण्डवास्ते महारथाः ॥ एको दशसहस्राणि योभयेद्यस्तु धन्विनाम् ॥ ३ ॥ अश्वशास्त्रप्रवीणश्च महारथ इति स्मृतः ॥ अमितान्योभयेद्यस्तु संप्रोक्तोऽतिरथस्तु सः ॥ ४ ॥ रथस्त्वेकेन यो योद्धा तन्यूनोऽर्धरथः स्मृतः ॥ ५ ॥ ६ ॥

भा० टी०—सौभद्रः सुभद्रापुत्रोऽभिमन्युः । द्रौपदेयाः द्रुपदीपुत्राः प्रतिविन्ध्यादयः पञ्च । द्रुपदश्च महारथ इत्युक्तमयुक्तं यतोऽन्येऽपि महारथा भीष्मप्रोक्ताः सन्तीत्याशङ्क्य तदङ्गीकरोति सर्व एवेति निर्दिष्टाश्चकारपरिगृहीतश्च महारथाः । एतल्लक्षणं तु 'एको दशसहस्राणि योभयेद्यस्तु धन्विनाम् । शस्त्रशास्त्रप्रवीणश्च स वै प्रोक्तो महारथः ॥ अमितान्योभयेद्यस्तु संप्रोक्तोऽतिरथस्तु सः । रथस्त्वेकेन यो युध्येत्तन्यूनोर्धरथः स्मृतः' इति । यद्यपि परपरोऽतिरथादयोपि सन्ति तथापि तन्निरोधानं तत्राऽतिरथस्य महारथानां निवारणे सामर्थ्यं नवन्वेषां अतिरथादीनामित्याचार्यस्योत्साहजननार्थं सर्वेपि महारथा एव न त्वेकोपि रथोर्धरथो वा महारथा इत्यतिरथस्याप्युपलक्षणासिद्धिर्केचित् ॥ ६ ॥

प० टी०—विक्रान्तः पराक्रमी युधामन्युर्नामकः चपरमुत्तमौजा वीर्यवानेतावजुर्नस्य चक्ररक्षकौ । उक्तं च भीष्मपर्वणि—'पृष्ठगो योऽर्जुनस्यापि युयुधानो महारथः ॥ चक्ररक्षौ च पाञ्चाल्यौ युधामन्युत्तमौजसौ ॥' सौभद्रोऽभिमन्युः । द्रौपदेयाः द्रौपद्यां पञ्चभिर्जाताः पञ्च पुत्राः प्रतिविन्ध्यादयः । एवमुक्ताः सर्वे महारथाः । उक्तं च 'एको दशसहस्राणि योभयेद्यस्तु धन्विनाम् । शस्त्रशास्त्रप्रवीणश्च स महारथ उच्यते ॥ अमितान्योभयेद्यस्तु संप्रोक्तोऽतिरथाभिधः । एकस्त्वेकेन यो योद्धा स चार्धरथ उच्यते' इति ॥ ६ ॥

रा० टी०—महारथत्वंनाम 'एको दशसहस्राणां योभयेद्यः सधन्विनाम् । शस्त्रशास्त्रप्रवीणश्च महारथ इति स्मृतः' इत्युक्तरूपम् । विक्रान्तः पराक्रमवान् । सौभद्रः अभिमन्युः । द्रौपदेयाः द्रौपदीपुत्राः ॥ ६ ॥

अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम ॥

नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान्ब्रवीमि ते ॥ ७ ॥

त० टी०—नन्वेव परसैन्यमजेयं मन्यसे चेत्तर्हि तैः सह सन्धिरेव क्रियतां किं युद्धाग्रहेणेत्याशङ्क्याह—अस्माकं त्विति । तुष्यन्तेन सर्वविद्याभयसर्वधनुष्मदाचार्यभूतभवद्विधाश्रयाणामस्माकं नास्ति तदजेयत्वशङ्केत्यात्मनस्तेभ्यो वैशिष्ट्यं द्योतयति । अस्माकं ये विशिष्टा विद्यापौरुषादिनोत्कर्षवन्तस्ताभिबोध यद्विज्ञासविषयान् जानीहि । ये च मम सैन्यस्य नायकाः स्वाज्ञया योधयितारस्तान्संज्ञार्थमेते विशिष्टा इति नामभिस्ते तुभ्यं सम्यग्बोधनार्थं ब्रवीमि । द्विजोत्तमेतिशब्दस्य स्तुतिबोधकत्वेऽपि न योत्स्यसे चेत्तर्हि केवलं भोजनार्थं ब्राह्मणोत्तम इति गूढार्थः ॥ ७ ॥

म० टी०—यद्येवं परबलमतिप्रभूतं दृष्ट्वा भीतोसि हन्त तर्हि सन्धिरेव परैरिष्यतां किं विग्रहग्रहेण-
त्याचार्याभिप्रायमाशङ्क्याह—अस्माकमिति । तुल्येनान्तरुत्पन्नमपि भयं तिरोदधानो धृष्टतामात्मनो द्योत-
यति । अस्माकं सर्वेषां मध्ये ये विशिष्टाः सर्वेभ्यः समुत्कर्षजुषस्तामन्योच्यमानान्निबोध निश्चयेन मद्रचनादव-
धारयेति भौवादिकस्य परस्मैपदिनो बुधेरूपं । ये च मम सैन्यस्य नायका मुख्यानेतारस्ताम्संज्ञार्थं असंख्येषु तेषु
मध्ये कतिचिन्नामभिर्गृहीत्वा परिशिष्टानुपलक्षयितुं ते तुभ्यं ब्रवीमि नत्वाज्ञातं किञ्चिदपि तव ज्ञापयामीति
द्विजोत्तमेति विशेषेणोपाचार्यं स्तुवन्स्वकार्यं तदाभिमुख्यं संपादयति । दौष्ट्यपक्षे द्विजोत्तमेति ब्राह्मणत्वात्तावद्यु-
द्धाकुशलस्त्वं तेन त्वयि विमुखेपि भीष्मप्रभृतीनां क्षत्रियप्रवराणां सत्त्वान्नास्माकं महती क्षतिरित्यर्थः । संज्ञार्थ-
मिति प्रियशिष्याणां पाण्डवानां चमूं दृष्ट्वा हर्षेण व्याकुलमनसस्तव स्वीयवीरविस्मृतिर्भाभूदिति ममेयमुक्ति-
रितिभावः ॥ ७ ॥

शं० टी०—एवं पाण्डवसेनानेतृभिर्दिश्याथ स्वरोनानेतृभिर्देष्टुमिदमाह—अस्माकंत्विति । अस्माकं ये
तु विशिष्टा विद्यावलपौरुषपराक्रमकुलशीलादिभिः प्रसिद्धाः सैन्यस्य नायका नेतारस्तान् ते संज्ञार्थं मम
परमाप्तत्वेन परिज्ञानार्थं ब्रवीमि त्वं निबोध बुद्धयस्व द्विजोत्तम ॥ ७ ॥

श्री० टी०—अस्माकमिति । निबोध बुद्धयस्व नायकाः नेतारः सञ्ज्ञार्थं सम्यग्ज्ञानार्थमित्यर्थः ॥ ७ ॥

स० टी०—दृष्ट्वा रसेनां भीतयेत्तर्हि संशिविधीयताम् ॥ इत्याशङ्कं स आलक्ष्य गुरोराह वचो नृपः ॥ १ ॥
तुल्येनान्तरुत्पन्नां भीतिमल्लादयन्नृपः ॥ द्योतयत्यात्मनो धाष्टर्यं गुरोरे मे महत्तरम् ॥ २ ॥ मध्येऽस्माकं
समस्तानां ये विशिष्टगुणान्विताः ॥ तन्मया प्रोच्यमानांस्त्वं मद्राध्यादवधारय ॥ ३ ॥ मम सैन्यस्य नेतारो
ये च तांते ब्रवीम्यहम् ॥ गृहीत्वा नामभिः कांश्चिच्छिष्टाञ्ज्ञापयितुं स्फुटम् ॥ ४ ॥ द्विजोत्तमेति शब्देन
ब्राह्मणानामदक्षताम् ॥ सङ्ग्रामे सूचयत्येव दुष्टभावेन भूपतिः ॥ ५ ॥ संज्ञार्थमिति शब्देन प्रियशिष्यचमूं
तव ॥ दृष्ट्वा हर्षमशान्मान्तु स्वीयवीरप्रविस्मृतिः ॥ ६ ॥ ७ ॥

भा० टी०—ननु ते बहवो महारथा मयैकेनातिरथेनापि कथं निवार्या इत्याशङ्क्यान्नेपि तव सहकारिणो-
स्मत्सैन्ये महाशूराः सन्तीत्याह—अस्माकमिति । यद्येवं परकीयबलमतिप्रभूतं प्रतीत्य भीतोसि तर्हि सन्धि-
रेव तैरिष्यतामलं विग्रहग्रहेणेत्याशङ्क्याह अस्माकमित्येके अस्माकं सर्वेषां मध्ये विशिष्टा उत्तुष्टा मम सैन्यस्य
च मुख्यस्तामिबोध जानीहि । असङ्ख्येषु मध्ये कतिचिन्नामभिर्गृह्यत्वा विशिष्टानुपलक्षयितुं ते तुभ्यं ब्रवीमि
विज्ञापनं करोमि न तु किञ्चिदज्ञातं ज्ञापयामि । अत्युत्तमत्वात्तवेत्याशयेनाह—द्विजोत्तमेति । द्विजोत्तमेति ब्राह्म-
णत्वाद्युद्धाकुशलस्त्वं तेन त्वयि विमुखेऽपि भीष्मप्रमुखानां क्षत्रियप्रवराणां सत्त्वान्नास्माकं महती क्षतिरिति
दुर्योधनदौष्ट्यमिति केचित् ॥ ७ ॥

प० टी०—अथ स्वर्कायां सेनामाह—अस्माकमिति । अस्माकं सैन्ये ये विशिष्टा विवक्षिताः सन्ति
तामिबोध बुध्यस्व । मम सैन्यस्य नायका नियन्तारः ॥ ७ ॥

रा० टी०—अस्माकं त्विति । पाण्डवव्यावर्तकस्तुशब्दः । अस्माकं संबन्धिनो विशिष्टाः बलिष्ठाः मम
सैन्यस्य नायकाः नेतारो ये तामिबोध बुद्धिस्थान् जानीहि । ते तव सम्यग्ज्ञानार्थं तान्ब्रवीमि । द्विजोत्तमे-
त्याचार्यसंबोधनम् ॥ ७ ॥

भवान्भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिञ्जयः ॥

अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिस्तथैव च ॥ ८ ॥

त० टी०—तानेव निर्दिशति—भवानिति । समितिञ्जय इति द्रोणादिकृपान्तानां चतुर्णां
विशेषणम् । समितिं संग्रामं जयति तथा सः । उक्तेभ्यश्चतुर्भ्यः किञ्चिन्पुनान् दर्शयति—अश्वत्थामे-

स्यादि । अश्वत्थामा गुरुपुत्रः विकर्णः स्वकनिष्ठभ्राता सौमदत्तिर्भीष्मपितृव्यस्य बाह्लीकस्य पुत्रः सौमद-
त्तस्य पुत्रः सौमदत्तिर्भूरिश्रवाः ॥ ८ ॥

म० टी०—तत्र विशिष्टान् गणयति भवान् द्रोणः भीष्मः कर्णः कृपश्च समितिं संग्रामं जयतीति
समितिजयइति कृपविशेषणं कर्णादनन्तरं गण्यमानत्वेन तस्य कोपमाशङ्क्य तन्निरासार्थं एते चत्वारः
सर्वतोविशिष्टाः । नायकान् गणयति अश्वत्थामा द्रोणपुत्रः भीष्मापेक्षयाचार्यस्य प्रथमगणनवाट्टिकर्णापेक्षया
तत्पुत्रस्य प्रथमगणनमाचार्यपरितोषार्थं । विकर्णः स्वभ्राता कनीयान् । सौमदत्तस्य पुत्रः श्रेष्ठत्वाद्भूरिश्रवाः ।
सिन्धुराजस्तथैव चेति क्वचित्पाठः ॥ ८ ॥

श्ल० टी०—के ते इत्यत आह द्वाभ्यां—भवानिति । भवान् भीष्मः कर्णः कृपः कृपाचार्यः समितिं वीराणा-
मपि युद्धक्रियां जयतीति समितिजयो युद्धे दुर्जयोऽश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिः सौमदत्तस्यापत्यं
भूरिश्रवाः ॥ ८ ॥

श्री० टी०—तानेवाह—भवानिति द्वाभ्याम् । भवान् द्रोणः । समितिं सङ्ग्रामं जयतीति तथा । सौमदत्तिः
सौमदत्तस्य पुत्रो भूरिश्रवाः ॥ ८ ॥

स० टी०—के ते स्युरित्यपेक्षायां प्राह चत्वार आदरात् ॥ भवत्प्रभृतयः शूराः सर्वे सङ्ग्रामकोविदाः ॥ १ ॥
अश्वत्थामादयो ये च तेऽपि शूरा महत्तमाः ॥ २ ॥ ८ ॥

भा० टी०—तानेव विशिष्टान् स्वसेनानायकान् परिगणयति—भवानित्यादिना । समितिं संग्रामं जयतीति
तथा समितिजयपदं मध्यमणिन्यायेनोभयत्र संबध्यते कर्णात्पश्चात्परिगणनेन कृपाश्वत्थामोः कोपो मा भूद-
ति तयोर्विशेषणत्वेन समितिजयपदोपादानं । विकर्णः स्वभ्राता । सौमदत्तिर्भूरिश्रवाः ॥ ८ ॥

प० टी०—तानाह—भवानिति । भवान् द्रोणो भीष्मः कृपः कृपाचार्यः समितिं संग्रामं जयतीति तथा
सौमदत्तिः सौमदत्तस्य पुत्रो भूरिश्रवाः ॥ ८ ॥

रा० टी०—तानाह द्वाभ्यां—भवानित्यादिना । समितिजयः युद्धे जयशीलः सौमदत्तिः सौमदत्तमुतो
भूरिश्रवाः ॥ ८ ॥

अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः ॥

नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ९ ॥

त० टी०—किमेत एव तव विशिष्टा योद्धारो नेत्याह—अन्ये चेति । अन्ये च जयद्रथस्यप्रभृतयः
मदर्थे मत्प्रयोजनाय त्यक्तजीविता जीवितं त्यक्तुं कृतनिश्चयाः । ननु स्वदर्थे त्यक्तजीविता अप्यसमर्था-
श्चेत्किं कुर्युरिति चेन्नेत्याह विशेषणाभ्यां द्वाभ्याम्—नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदा इति । नानाशस्त्राणि
प्रहरणानि येषां ते तथा युद्धविशारदाः विविधयुद्धमार्गेषु सर्वे निपुणा इत्यर्थः ॥ ९ ॥

म० टी०—सिन्धुराजः जयद्रथः किमेतावन्तएव नायका नेत्याह—अन्ये च शस्यकृतवर्मप्रभृतयः मदर्थे
मत्प्रयोजनाय जीवितमपि त्यक्तुमध्यवसिता इत्यर्थेन त्यक्तजीविताइत्यनेन स्वस्मिन्ननुगतातिशयभूतेषां कथ्यते ।
एवं स्वसैन्यबाहुस्य तस्य स्वस्मिन् भक्तिं शौर्यं युद्धयोगं युद्धकौशलं च दासितं शूरा इत्यादिविशेषणे ॥ ९ ॥

श्ल० टी०—अन्यइति । अन्ये अशिशिष्टा बाह्लीकभगदत्तादयश्च बहवः शूराः शौर्यशालिनः नानाशस्त्रप्रह-
रणाः नानाविधानि शस्त्राणि शूलचक्रगदाखड्गपरिघादीनि प्रहरणसाधनानि येषां ते नानाशस्त्रप्रहरणास्त-
एव युद्धविशारदाः सकल्युद्धेषु निपुणाश्चेति सर्वे मदर्थे मद्भिजयसिद्धये त्यक्तजीविताः प्राणत्यागेनापि जयं
सम्पादयिष्याम इति निश्चयेन तिष्ठन्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥

श्री० टी०—अन्ये चेति । मर्त्ये मत्प्रयोजनार्थं जीवितं त्यक्तुमध्यवसिता इत्यर्थः । नाना अनेकानि । शस्त्राणि प्रहरणसाधनानि येषां ते युद्धे विशारदाः निपुणा इत्यर्थः ॥ ९ ॥

स० टी०—अन्ये शल्यादयोऽनेके शूरा मत्प्रीतिसाधकाः ॥ मत्प्रयोजनसिद्धयर्थं जीवितं त्यक्तुमुद्यताः ॥ १ ॥ एवं स्वसैन्यबाहुल्यं स्वस्मिन्स्तस्य रतिः परा ॥ युद्धोद्योगो रणे दाक्ष्यं चतुर्भिर्दीक्षितं पदैः ॥ २ ॥ ९ ॥

भा० टी०—गणितुमसंख्यानं सर्वानपि मंगृह्णाति—अन्येचेति । बहवोऽपरिमिताः स्वजीवितादप्यधिका मयि सर्वेषां भवद्वादीनां प्रीतिरस्तीत्याह—मर्त्य इति । त्यक्तं जीवितं यैस्ते जीवितमपि गच्छति चेत्तर्हि सर्वे-स्त्यज्यतइति भावः । परं महेष्वासा अस्मदीयास्तु नानाशस्त्रप्रहरणा इति स्वकीयानामुत्कर्षं शोतयन्नाह-नानाविधानि शस्त्राणि खड्गादीनि प्रहरणानि गदादीनि च येषां ते । युद्धाकुशलतानिरासार्थमाह—सर्वे इति । युद्धे विशारदाः विचक्षणाः ॥ ९ ॥

प० टी०—अन्ये एतदतिरिक्ता बहवः शूराः भन्ति मर्त्ये मत्प्रयोजनाय त्यक्तजीविताः संकल्पितप्राणाः नानाशस्त्रैः प्रहरन्ति युद्धयन्ति ते तथा अत एव विशारदाः ॥ ९ ॥

रा० टी०—शूरा एवेति वा मर्त्येण्येति वाऽवधारणान्वयः । त्यक्तजीविताः प्राणत्यागे कृतनिश्चया इत्यर्थः । प्रह्रियन्ते एभिरिति प्रहरणानि अस्त्राणि । नानाविधानि शस्त्राणि येषां ते नानाशस्त्रप्रहरणाः । युद्धविशारदाः युद्धकुशलाः ॥ ९ ॥

अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ॥

पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् ॥ १० ॥

त० टी०—एवं चेत्तर्हि भयाभावात्किमितस्ततो धावसीत्यत आह—अपर्याप्तमिति । तत् यथोक्तयोद्धविशिष्टं भीष्माभिरक्षितमस्माकं बलं सैन्यमपर्याप्तमपूर्णं मे भाति । एतेषां पाण्डवानां तु बलं भीमेनाभिरक्षितं पर्याप्तं पूर्णं समर्थं मे प्रतिभातीत्यर्थः ॥ १० ॥

म० टी०—राना पुनरपि सैन्यद्वयसाम्यमाशङ्क्य स्वसैन्याधिक्यमावेदयति—अपर्याप्तमिति । अपर्याप्तमनन्तमेकादशाक्षोहिणीपरिमितं भीष्मेण च प्रथितमहिम्ना सूक्ष्मबुद्धिनाभितः सर्वतो रक्षितं तत्तादृशगुणवत्पुरुषा-भिष्ठितमस्माकं बलं । एतेषां पाण्डवानां बलं तु पर्याप्तं परिमितं सप्ताक्षोहिणीमात्रात्मकस्वान्यूनं भीमेन चाति-चपलबुद्धिना रक्षितं तस्मादस्माकमेव विजयो भविष्यतीत्यभिप्रायः । अथवा तत्पाण्डवानां बलमपर्याप्तं नालं अस्माकमस्मभ्यं । कीदृशं तद्भीष्मोभिरक्षितोस्माभिर्यस्मै यन्निवृत्त्यर्थमित्यर्थः । तत्पाण्डवबलं भीष्माभिरक्षितं । इदं पुनरस्मदीयं बलं एतेषां पाण्डवानां पर्याप्तं परिभवे समर्थं । भीमोतिदुर्बलहृदयो रक्षितो यस्मै तदस्माकं बलं भीमाभिरक्षितं । यस्माद्भीमोऽत्ययोग्यएवैतन्निवृत्त्यर्थं तैरक्षितस्तस्मादस्माकं न किञ्चिदपि भयकारणमस्तीत्यभि-प्रायः । एवं चेत्तिर्भयोसि तर्हि किमिति बहु जल्पसीत्यत आह । कर्त्तव्यविशेषघाती तु शब्दः ॥ १० ॥

शं० टी०—किंच-अपर्याप्तमिति । अपर्याप्तं युद्धाय यदनलमस्माकं निरुक्तेभ्यो भिन्नं तद्भीष्माभिरक्षितं भीष्मेणाभितः शरीरवाकशस्त्रास्त्रबलेन रक्षितं सत् मम जयसम्पादनाय पर्याप्तमेव भवति महापुरुषाश्रयबलात् । तेषां पाण्डवानां तु इदं पुरो दृश्यमानं बलं पर्याप्तमपि भीमेनाभिरक्षितं सत्पर्याप्तमेव भवति हीनपुरुषाश्रया-दिति भावः । इतोऽन्यथाव्याख्याने सन्धिः प्रसज्यते तद्दर्शनादेवमेवयुक्तमिति भाति ॥ १० ॥

श्री० टी०—ततः किमित्यत आह—अपर्याप्तमिति । तत् तथाभूतैर्वीरैर्युक्तमपि भीष्मेणाभिरक्षितमप्यस्माकं बलं सैन्यमपर्याप्तं तैः सह योद्धुमसमर्थं भाति । इदं तु एतेषां पाण्डवानां बलं भीमेनाभिरक्षितं सत् पर्याप्तं समर्थं भाति । भीमस्योभयपक्षपातित्वान् । अस्मद्वलं पाण्डवसैन्यं प्रत्यसमर्थम् । भीमस्यैकपक्षपातित्वान् ॥ १० ॥

स० टी०—स्वसैन्याभिरक्ष्यमेवाह राजा दुर्योधनोऽधुना ॥ अनन्तं सैन्यमस्माकं संख्यया शूरवत्तया ॥ १ ॥ सर्वतो रक्षितं यस्माद्भीष्मोणोदारबुद्धिना ॥ पाण्डवानां बलं स्वरूपं यत्सप्ताश्वौहिणीयुतम् ॥ १ ॥ रक्षितं सर्वतो यस्माद्भीमेनात्यल्पबुद्धिना ॥ यद्वा पाण्डवसैन्यं तन्निवर्त्यं सूक्ष्मबुद्धिना ॥ २ ॥ अस्मदीयं तु तत्सैन्यं निवर्त्यं चल्बुद्धिना ॥ असमर्थमिदं तेषां बलमस्मत्पराभवे ॥ ४ ॥ समर्थं तु तदस्माकं बलमेतत्पराभवे ॥ इति वान्यत्समानं तत्सर्वमत्रापि योज्यताम् ॥ ५ ॥ निश्चयेन ततोऽस्माकं जय एव भविष्यति ॥ ६ ॥ १० ॥

भा० टी०—स्वोत्कर्षे हेत्वन्तरमाह—अपर्याप्तमिति । तत्परेषां बलमस्माकं बलं सैन्यमभिभवितुमपर्याप्तमस्मर्थं यतोऽस्माकं बलं भीष्मेण प्रथितमहिम्नाऽतिशूरेण रक्षितम् । इदमस्मदीयं तु बलमेतेषां सैन्यमभिभवितुं पर्याप्तं समर्थं । यतः परेषां बलं भीमेन बालेनाभिरक्षितमित्यर्थः । यद्वा तत्परोक्षं सर्वं विपर्याकर्तुं अशक्यमस्माकं बलं भीष्मेण चाभिरक्षितमतोऽपर्याप्तं पर्याप्तमभिभवितुं क्षोभयितुमशक्यं । एतेषां त्विदं परिदृश्यमानं परिमितमिति यावत् । भीमेन चाभिरक्षितमतः पर्याप्तं पर्याप्तमभिभवितुं क्षोभयितुं सोढुं च शक्यमित्यर्थः । यद्वा तत्तस्मान् अस्माकमिदं बलमपर्याप्तं परिसमन्तादितस्ततः सर्वं प्राप्तं न भवति किन्तु स्वकीयमेव बहु । एतेषां तु यत् परिसमन्तादितस्ततः प्राप्तं पर्याप्तमतोऽस्मत्सैन्यं मनो दत्त्वा युद्धं करिष्यतीति कृत्वाऽस्माकं प्राबल्यमिति भावः । अस्माकं किलेदं एकादशाश्वौहिणीपरिमितं बलं भीष्मेण चाभिरक्षितं पर्याप्तं परेषां परिभवे समर्थं । एतेषां पुनस्तदल्पं सप्ताश्वौहिणीपरिमितं बलं भीमेन चपलबुद्धिना कुशलताविकलेन परिपालितमपर्याप्तं अस्मानभिभवितुमसमर्थमित्यर्थः । अथवा तदिदमस्माकं बलमपर्याप्तमल्पं भीष्मेण चाधिष्ठितं तेषां तु बलं पर्याप्तमल्पं भीमेन चाधिष्ठितमतोऽस्माकमेव जयो भविष्यतीति भावः । अथवा तत्पाण्डवानां बलमस्माकमस्मभ्यं अपर्याप्तं नालं यत एतेषां बलं भीष्माभिरक्षितं भीष्मोभिरक्षितो निवृत्त्यर्थमस्मै ततः इदं पुनरस्मदीयं बलं तेषां परिभवे पर्याप्तं समर्थं यतो भीष्मोभिरक्षितोऽस्मैतन् अस्मत्सैन्यनिवृत्त्यर्थं दुर्बलदृष्टो भीमः परैरभिरक्षित इत्यर्थ इत्येके । यत्तु तथाभूतैर्युक्तमपि भीष्मेणाभिरक्षितमपि अस्माकं बलं सैन्यमपर्याप्तं तैः सह योद्धुमसमर्थं भाति । इदं त्वेतेषां पाण्डवानां बलं भीष्माभिरक्षितं सन् पर्याप्तं समर्थं भाति । भीष्मभ्योभयपक्षपातित्वादिति भावः इति तदुपदेयं । प्रकरणविरोधान्तदेवं बहुमानयुक्तं राजवाक्यं श्रुत्वा भीष्मः किं कृतवानिति स्वमन्थविरोधाच्च ॥ १० ॥

प० टी०—अथ सैन्यद्वयोपन्यासकरणमाह—अपर्याप्तमिति । तद्विष्टमस्माकं बलं सैन्यं भीष्माभिरक्षितमपि अपर्याप्तमसंपूर्णं नैः सह योद्धुमसमर्थम् । तथैतेषां पाण्डवानां बलं भीष्माभिरक्षितं सन् पर्याप्तं संपूर्णं योद्धुं समर्थम् ॥ १० ॥

रा० टी०—बलद्वये बलिष्ठपरिगणने पाण्डवत्रिजये मम सन्देहोस्ति । ततो भवदावयः सर्वं बहुमग्नदा भवन्तिवातिभावेनाह । अपर्याप्तमिति । सेनापतिभूतभीष्माभिरक्षितं अस्माकं तत्प्रागुक्तबलिष्ठोपेतं बलमपर्याप्तं पाण्डवजये न समर्थं प्रतीयते । भीष्माभिरक्षितमिदं पाण्डवानां बलं तु पर्याप्तमस्मद्विजये शक्तं प्रतीयते ॥ १० ॥

अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ॥

भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि ॥ ११ ॥

त० टी०—तर्हि किं कर्तव्यमित्यत आह—अयनेष्विति । अयनेषु गृहप्रवेशनिर्गमस्यानेष्टु सर्वं यथाभागं विभक्तां स्वां स्वां रणभूमिपरित्यज्यावस्थिताः सन्त्ये भवन्तः सर्व एव हि भीष्मं सेनापतिमेवाभिरक्षन्तु । सेनापतौ रक्षिते सर्वे सैन्यं रक्षितं भवतीति भावः ॥ ११ ॥

प० टी०—समरसमारम्भसमये योधानां यथाप्रधानं युद्धभूमौ पूर्वापरार्धादिपिभागोन्वावस्थानस्थानानि यानि नियम्यन्ते तान्यत्रायनान्युच्यन्ते । सेनापतिश्च सर्वसैन्यमभिप्राय माये तिष्ठति । नत्रैवसति यथाभ्यस्तं

विभक्तां स्वां स्वां रणभूमिपारित्यज्यावस्थिताः सन्तो भवन्तः सर्वेऽपि युद्धाभिनिवेशात्पुरतः पृष्ठतः पार्श्वतः
आनिरीक्षमाणं भीष्मं सेनापतिं च रक्षन्तु भीष्मे हि सेनापतौ रक्षिते तत्प्रसादादेव सर्वं सुरक्षितं भविष्य-
तीत्यभिप्रायः ॥ ११ ॥

श्री० टी०—तथैवास्तुनाम किमिदानीं कर्तव्यमित्याह—अयनेष्विति । हि यस्माद्भीष्माधीनो मम जय-
स्तस्माद्भवन्तो योद्धार एव निरुक्ताः सर्वे अयनेषु चक्रादिव्यूहमार्गेषु यथाभागं विभक्तं स्वं स्वं स्थानं यथातथा-
स्थिताः सन्तो भीष्ममेवाभिरक्षन्तु सेनामुखे युद्धयन्तु भीष्ममभितो रक्षन्तु भीष्मस्य परेभ्य उपद्रवो यथा न
स्यात्तथा परिवेष्टय रक्षणं कुर्वन्तः सन्तएव यूयं युद्धं कुरुतेत्यर्थः ॥ ११ ॥

श्री० टी०—तस्मान् भवद्भिरेवं वर्तितव्यमित्याह—अयनेष्विति । अयनेषु व्यूहप्रवेशमार्गेषु यथाभागं
विभक्तां स्वां स्वां रणभूमिपरित्यज्यावस्थिताः सन्तः सर्वे भीष्ममेवाभितो रक्षन्तु तथाऽन्यैर्युध्यमानः पृष्ठतः
कैश्चिन्न हन्येत तथा रक्षन्तु । भीष्मबलेनैवास्माकं जीवितमिति भावः ॥ ११ ॥

स० टी०—एवं चेन्नर्भयोऽसि त्वं किं वृथा बहु जल्गसि ॥ इत्यत्राह तुशब्देन कर्तव्यं द्योतयन्नुप-
॥ १ ॥ सङ्ग्रामारम्भमये युद्धभूमौ यथायथम् ॥ पूर्वादिदिग्विभागान् वीराणां स्थितिभूमयः ॥ २ ॥
नियम्यन्ते हिताः प्रोक्ता अयतनीति तत्र च ॥ सर्वसैन्यमभिष्टाय मध्ये तिष्ठति सैन्यपः ॥ ३ ॥ यथाभागं
विभक्तां स्वां स्वामत्यक्त्वा रणक्षितिम् ॥ भवन्तोऽवस्थिताः सन्तः पुरतः पृष्ठतोऽन्यतः ॥ ४ ॥ निरीक्ष्य-
माणं भीष्मं ते सर्वे रक्षन्तु सैन्यपम् ॥ भीष्मे सेनापतौ सर्वे रक्षिते स्यात्सुरक्षितम् ॥ ५ ॥ ११ ॥

भा० टी०—तस्माद्भीष्ममेव सेनापतिं गुणभृता भवन्तः रक्षन्त्विति प्रार्थयते—अयनेष्विति । सङ्ग्रामप्रा-
रम्भे योधानां यथाप्रधानं सङ्क्षेपे पूर्वपरादिविभागेन नियतेष्ववस्थितिस्थानेष्वयनेषु तु नाकर्तव्यविशेषो द्योत्यते ।
यथाभागं विभागान् प्राप्तं स्वस्थानमवस्थिताः सावधानतया स्थिताः सर्वे एव भवन्तः सर्वसैन्यमभिष्टाय मध्ये
स्थितं युद्धे व्यग्रं सेनापतिं भीष्ममेवाभिसमन्तादक्षन्तु । रबलनिवृत्त्यर्थमस्माभिस्तस्मिन् रक्षिते सर्वमस्मदीयं
रक्षितं स्यादित्यर्थः ॥ ११ ॥

प० टी०—तस्माद्भवद्भिरेवं कर्तव्यमित्याह—अयनेष्विति । अयनेषु व्यूहप्रवेशमार्गेषु यथाभागं रणभूमिं
विभज्य स्थिताः सन्तः सर्वेऽपि भवन्तो भीष्ममेवाभितः समन्ततो रक्षन्तु तस्य व्यूहं प्रविष्टस्य
पृष्ठं रक्षन्तु ॥ ११ ॥

रा० टी०—हि यस्मादेवमतो भवन्तः सर्वेऽपि सर्वेष्वयनेषु व्यूहप्रवेशमार्गेषु यथाभागमवस्थिताः स्वस्वरण-
भूमिस्थानेषु दृढमवस्थिताः सन्तः भीष्ममेवाभिरक्षन्तु । अन्यैर्युध्यमानो भीष्मः पृष्ठतोऽभिर्गथा न हन्यते त-
त्तथा रक्षन्त्विति श्रोणाचार्यमुक्त्वा विषसाद ॥ ११ ॥

तस्य सञ्जनयन्हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ॥

सिंहनादं विनद्योच्चैः शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ॥ १२ ॥

त० टी०—एवं सञ्जुसैन्यादन्तर्भीतोऽपि शठत्वेनैवाचार्यमुपप्लव्य स्वोत्कर्षद्योतकचर्चनैरतुष्टेनाचा-
र्योपेक्षितं राजानं ज्ञात्वा अयनेष्वित्यादिनाऽऽस्माश्रितं ज्ञात्वा राजत्वाभ्योपेक्षणीय इति तं भीष्मो
हर्षयामासेत्याह—तस्येति । तस्य दुर्योधनस्य हर्षं सम्यग्जनयन् प्रतापवान् कुरुवृद्धः पितामहः उच्चैः
सिंहनादं विनद्य शङ्खं दध्मौ ॥ १२ ॥

म० टी०—स्तौतु वा निन्दतु वा एतदर्थं देहः पतिष्यत्येवेत्याशयेन तं हर्षयन्नेव सिंहनादं शङ्खवाद्यं च कारितवानित्याह । एवं पाण्डवसैन्यदर्शनादतिर्भासस्य भयनिवृत्त्यर्थमाचार्यं कपटेन शरणं गतस्य इष्टानी-
मप्ययं मां प्रतारयतीत्यसंनोधवशादाचार्येण बाहुनिरेणाप्यनादृतस्याचार्येण बुद्धायनेष्वित्यादिना । भीष्म-
मेव स्तुतस्तस्य राज्ञो भयनिवर्तकं हर्षं बुद्धिगतमुद्रासविशेषं स्वावजगत्सूचकं जनयन् उच्चैर्महान्तं सिंहनादं
विनय कृत्वा । सिंहनादमिति णमुल्लङ्घितं । अतोरैषौषं पुण्यतीतिवत्तस्यैव धातोः । पुनः प्रयोगः । शङ्खं दध्मौ वादित-
वान् । कुरुवृद्धत्वादाचार्यदुर्योधनयोरभिप्रायपरिज्ञानं पितामहत्वादनुपेक्षणं नत्वाचार्यवदुपेक्षणं प्रतापवत्त्वादुच्चैः
सिंहनादपूर्वकशङ्खवादनं परेषां भयोत्पादनाय । अत्र सिंहनादशङ्खवाद्ययोर्हर्षजनकत्वेन पूर्णपरकालत्वेऽपि “अ-
भिचरन्त्यजेत” इतिवज्जनयमिति शताऽवश्यंभावित्यरूपवर्तमानत्वे व्याख्यातव्यः ॥ ११ ॥

शं० टी०—एवमुक्तवति राज्ञे किमभवदिति धृतराष्ट्रप्रे सञ्जय आह—तस्येति । प्रतापवान् कुरुवृद्धः
पितामहो भीष्मः तथैव जयं सम्पादयिष्यामीति सूचयन्निव तस्य दुर्योधनस्य हर्षं सम्पादयन् सिंहनादं विनय
कृत्वा स्वमुच्चैरुदात्तं शङ्खं दध्मौ पूरयामास ॥ ११ ॥

श्री० टी०—तदेवं बहुमानयुक्तं राज्ञो दुर्योधनस्य वाक्यं श्रुत्वा भीष्मः किं कृतवांस्तदाह—तस्येति । तस्य
राज्ञः हर्षं सञ्जनयन् कुर्वन् पितामहो भीष्म उच्चैः महान्तं सिंहनादं कृत्वा शङ्खं दध्मौ वादितवान् ॥ ११ ॥

स० टी०—एवं संस्तुवतो भीष्मं राज्ञो विजयसूचकम् ॥ उल्लासं जनयन्नुच्चैः सिंहनादं महारवम् ॥ १॥
कृत्वा प्रतापयुक्तत्वाच्छङ्खं वादितवांस्ततः ॥ कुरुवृद्धत्वादाचार्यभूपयोराशयज्ञता ॥ २ ॥ राज्ञोऽनुपेक्षणं तस्य
पितामहतयोच्यते ॥ ३ ॥ ११ ॥

भा० टी०—एवं स्वस्यापायान्नं श्रुत्वा तूष्णीं स्थितमाचार्यं तं दृष्ट्वा खिन्नं स्वांसभ्रातृभक्तिमन्त्रं
दुर्योधने प्रालक्ष्य भीष्मस्तस्य हर्षोत्पादनं प्रवृत्त इत्याह—तस्येति । दुर्योधनस्य हर्षं बुद्धिगतमुद्रासविशेषं
सिंहनादशङ्खवाद्यकरणद्वारकं सम्यगुत्पादयन्तदीयस्वेदापनयार्थमुच्चैः सिंहनादं विनय कृत्वा शङ्खं दध्मौ आपृ-
तवान् कुरुवृद्धः पितामहः । कुरुवृद्धत्वात् पितामहत्वात् तदुपजीवितया तद्वत्त्वाच्च भीष्मस्योक्तार्थं प्रवृत्तिरुचि-
तेवात भावः । असामर्थ्यं प्रारयतिः प्रतापवानिति । कुरुवृद्धत्वादाचार्यदुर्योधनयोरभिप्रायपरिज्ञानं पिताम-
हत्वात्तुपेक्षणं नत्वाचार्यदुपेक्षणमिति केचित् ॥ ११ ॥

प० टी०—तस्येति । एवमित्यादिभिरुत्तेजनवाक्यैः स्ववीरास्तीर्णाकृतवतो दुर्योधनस्य हर्षमुत्साहं जन-
यन् कुरुषु कौरवसैन्येषु वृद्धः पितामहा भीष्मः प्रतापवान् स्वयमुत्साहवान् सिंहवददृष्टासं कृत्वा शङ्खं
दध्मौ वादितवान् ॥ ११ ॥

रा० टी०—एवं विपादिनस्तस्य दुर्योधनस्य हर्षं सञ्जनयन् जनयितुं । “लक्षणहेत्वोः क्रियायाः” इति
हेतौ शङ्खन्तं । प्रतापवान्कुरुवृद्धः पितामहो भीष्मः सिंहनादं उच्चैर्विनय शङ्खं दध्मौ । ध्मा गच्छ ॥ ११ ॥

ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः ॥

सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ १२ ॥

न० टी०—ततो भीष्मस्य सेनापतेः शङ्खशब्दानन्तरं शङ्खभेर्यादयः सहसैव तन्क्षणमेवाभ्यहन्यन् ।
कर्त्रेविवक्षया कर्मकर्तारिप्रयोगः । शङ्खादीनां स शब्दस्तुमुलो वीरहृदयकम्पनोऽभवत् । पाण्डनास्तु
नाकम्पन्तेति भावः ॥ १२ ॥

म० टी०—ततो भीष्मस्य सेनापतेः प्रवृत्त्यनन्तरं पणवाश्चानका गोमुखाश्च वाद्यविशेषाः सहसा तत्क्षणमेव

अभ्यहन्यन्त वादिताः । कर्मकर्तरिप्रयोगः । स शब्दस्तुमुलो महानासीत्वापि न पाण्डवानां क्षोभो जातइत्यभिप्रायः ॥ १३ ॥

शं० टी०—ततइति । ततः भीष्मशङ्खनिनादिनोत्पन्नरणोत्साहैर्द्रोणादिसर्वसैनिकैः स्वस्वशङ्खाश्च सेनाचरैर्भैर्यश्च पणवानकगोमुखाः पणवाद्या वाद्यविशेषाश्च सहस्रातिवरायैव अभ्यहन्यन्त । शङ्खभेर्यादिहननसमुत्पन्नो यः शब्दो ध्वनिः स तुमुलः संकीर्णः सन्महानभूदित्यर्थः ॥ १३ ॥

श्री० टी०—तदेवं सेनापतेः भीष्मस्य युद्धोत्सवमालक्ष्य सर्वतो युद्धोत्सवः प्रवृत्त इत्याह—तत इति । पणवाः आनकाः गोमुखाश्च वाद्यविशेषाः सहसैव तत्क्षणमेवाभ्यहन्यन्त वादिताः । स च शङ्खादिशब्दस्तुमुलो महानभवत् ॥ १३ ॥

स० टी०—ततः सेनापतेः शङ्खवादनानन्तरक्षणे ॥ सहसा शङ्खभेर्याणां वाद्यभेदाश्च वादिताः ॥ १ ॥ स शब्दोऽपि महानासीत् क्षोभकर्तृतया क्षितौ ॥ २ ॥ १३ ॥

भा० टी०—तत इति । दुर्योधनार्भमायानुरोधिभीष्मप्रवृत्त्यनन्तरं शङ्खादयो वाद्यविशेषा भीष्मानुसारिभिः सहसैव शब्दस्तुमुलो महान्जातः वादिताः । स शब्दस्तुमुलो महान्जातः ॥ १३ ॥

प० टी०—तत इत्यादितः श्लोकषट्कं सुगमम् ॥ १३—१८ ॥

रा० टी०—ततस्तन्शङ्खध्वानानन्तरं पणवानकगोमुखाः वाद्यविशेषाः सहसैव युगपदेव । तुमुलः सर्वत्र परिपूर्णोऽभवत् ॥ १३ ॥

ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ ॥

माधवः पाण्डवश्चैव दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः ॥ १४ ॥

न० टी०—ततः पाण्डवसैन्यस्य हर्षं द्योतयितुं माधवादीनां शङ्खध्वानमाह—तत इति । ततो दुर्योधनसैन्ये शङ्खशब्दप्रवृत्त्यनन्तरं श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ माधवः पाण्डवश्च दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुस्तस्यादिभिः शब्दैस्तज्जयः सूचितः ॥ १४ ॥

प० टी०—अन्वेषामपि रथस्थत्वे स्थितपत्र असाधारण्येन रथोत्कर्षकथनार्थं ततः श्वेतैर्हयैर्युक्तइत्यादिना रथस्थत्वकथनं । तेनाप्रिदने दुग्धप्रपुण्ये रथे स्थितौ सर्वथा जेतुमशक्यावित्यर्थः ॥ १४ ॥

शं० टी०—एवं दुर्योधनसेनाप्रवृत्तिमुक्त्वा पाण्डवसेनाप्रवृत्तिमाह—ततइति। ततो भीष्मादिशङ्खोद्घोषानन्तरमेव श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति पृथगे स्यन्दने रथे स्थितौ माधवः पाण्डवोऽर्जुनश्च दिवि भवौ दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः ॥ १४ ॥

श्री० टी०—ततः पाण्डवसैन्ये प्रवृत्तं युद्धोत्सवमाह—ततइतिपञ्चभिः । ततः कौरवसैन्यबाणकोलाहलानन्तरम् स्यन्दने रथे स्थितौ सन्तौ कृष्णार्जुनौ दिव्यौ शङ्खौ प्रकर्षणं दध्मतुः नावृयामासतुः ॥ १४ ॥

स० टी०—ततः श्वेतैरिति श्लोके रथस्थत्वस्य कतिनात् ॥ माधवार्जुनयोः प्रोक्तमजेयत्वमसह्यता ॥ १॥१४ ॥

भा० टी०—स शब्दः परेषां वाररसोज्ञानकां जातो न तु भयजनक इत्याशयेन तेषां शङ्खपूर्णं प्रवृत्तिमाह—तत इति । तुमुलशब्दानन्तरं श्वेतैर्हयैः शुक्रवर्णैरश्वैरतिबलपराक्रमैर्युक्तेऽस्मिन् दत्ते महत्युत्तमे रथे स्थितौ न भयप्रचलितौ माधवो लक्ष्मीपतिः पाण्डवोऽर्जुनश्चैव दिव्यावप्राकृतौ शङ्खौ प्रदध्मतुः पूरितवन्तौ । माधव इति शङ्खशब्देनैव तत्र पुत्रेभ्यो राज्यलक्ष्मीमाह्वयवार्त्तिं सूचनार्थं । पाण्डव इति तदीयराज्यं तस्यैव भविष्यतीति १४

रा० टी०—ततः तेषां धोषानन्तरं श्वेतहयैः शुक्रवर्णाश्वैः युक्ते स्यन्दने रथे पाण्डवस्त्वर्जुनः । स्थितावेवेत्यन्वयः ॥ १४ ॥

पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनञ्जयः ॥

पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः ॥ १५ ॥

अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥

नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ १६ ॥

त० टी०-पाण्डवोत्कर्षमेव श्रोतयितुं तच्छङ्खनामानि वर्णयति-पाञ्चजन्यमिति द्वाभ्याम् । पाञ्चजन्यदेवदत्तादिनामभिस्तेषां शङ्खा विदितास्तव पुत्रसैन्ये तु कस्यापि नाम्ना प्रसिद्धः शङ्खो नास्ति । किञ्च हृषीकाणामिन्द्रियाणामीशः हृषीकेशो येषां सहायस्तेषामेव जयो भविष्यतीत्यभिप्रायः ॥ १५ ॥ १६

प० टी०-पाञ्चजन्यो देवदत्तः पौण्ड्रोऽनन्तविजयः सुघोषो मणिपुष्पकश्चेति शङ्खनामकथनं परसैन्ये स्वनामभिः प्रसिद्धा एव तावन्तः शङ्खाः । भवन्तैत्येव तु नैकोपि स्वनामप्रसिद्धः शङ्खोस्तीति परेषामुत्कर्षातिशयकथनार्थः । सर्वेन्द्रियपेरकत्वेन सर्वान्तर्यामी सहायः पाण्डवानामिति कथयितुं हृषीकेशपदं । दिग्विजये सर्वान् राज्ञो जित्वा धनमाहृतवानिति सर्वथैवायमजेय इति कथयितुं धनञ्जयपदं । भीमं हिडिम्बवधादिरूपं कर्म यस्य तादृशः । वृकोदरत्वेन बह्वजपाकादतिबलिष्ठो भीमसेन इति कथितम् ॥ १५ ॥ कुन्तीपुत्र इति कुन्त्या महता तपसा धर्माग्राह्य लब्धः स्वयं च राजसूययाज्ञित्वेन मुख्यो राजा युधि चायमेव जयभागत्वेन स्थिरो नत्वेतद्विपक्षाः स्थिरा भविष्यन्तीति युधिष्ठिरपदेन सूचितं । नकुलः सुघोषं सहदेवं मणिपुष्पकं दध्मावित्यनुपपद्यते ॥ १६ ॥

शं० टी०-उक्तमेव त्रिषष्टयति-पाञ्चजन्यमिति । पाञ्चजनादुत्पन्नं पाञ्चजन्यं हृषीकेशो दध्मौ । देवैर्दत्तं देवदत्तं शङ्खं धनं जयो दध्मौ । लोकभयदूराणि कर्माण्यस्येति भीमकर्मा वृकवदुदरं यस्य स वृकोदरो भीमः पौण्ड्रं नाम महाशङ्खं दध्मौ ॥ १५ ॥ अनन्तविजयमिति । राजा युधि स्मिरत्वायुधिष्ठिरो धर्मपुत्रः अनन्तविजयं अनन्तो नाशरहितो विजयो यस्मात्तमनन्तविजयं नाम शङ्खं दध्मौ सुघोषमणिपुष्पकनामानौ शङ्खौ नकुलः सहदेवश्च दध्मनुरिति शेषः ॥ १६ ॥

श्री० टी०-नन्वेव विभागेन दर्शयन्नाह-पाञ्चजन्यमिति । पाञ्चजन्यादीनि श्रीकृष्णादिशङ्खानां नामानि । भीमं घोरं कर्म यस्य मः । वृकवदुदरं यस्य स वृकोदरो महाशङ्खं पौण्ड्रं दध्माविति ॥ १५ ॥ अनन्तविजयमिति । नकुलः सुघोषं नाम शङ्खं दध्मौ । सहदेवो मणिपुष्पकं नाम ॥ १६ ॥

स० टी०-पाण्डवानां सहायोऽस्ति सर्वेन्द्रियनियामकः ॥ राज्ञो जित्वाखिलान्युद्धे धनमाहृतवा जयः ॥ १ ॥ दिव्यप्रभावो तावुक्तौ हृषीकेशधनञ्जयौ ॥ केशवार्जुनयोर्युद्धाभिमुख्यं वीक्ष्य हर्षितः ॥ २ ॥ स्वारस्याङ्गीमसेनोऽपि युद्धेऽतिरसिको बली ॥ समराभिमुखो ह्यार्मादित्याह वचनं वरम् ॥ ३ ॥ रक्षोवधादिकं कर्म यस्य शत्रुभयावहम् ॥ वृकोदरत्वाद्बह्वजपाकाङ्गीमो महाबलः ॥ ४ ॥ १५ ॥ महता तपसा कुन्त्या लब्धो धर्मास्तुतोपिनात् ॥ राजा च राजसूयस्य याज्ञित्वेन स्वयं महान् ॥ १ ॥ जयभागितया युद्धे स्थिरश्चेति युधिष्ठिरः ॥ पाञ्चजन्यादिशङ्खास्ते प्रसिद्धाः स्वस्वनामभिः ॥ २ ॥ उक्ताः पाण्डवसेनायां भवत्सैन्ये न कोऽपि हि ॥ ३ ॥ १६ ॥

भा० टी०-हृषीकेश इन्द्रिनेश इति पदं पाण्डवानां पाण्यादीन्द्रियेभ्यो बलप्रदः । परेषां तु नेभ्यस्तदप्रदः प्रत्युत हारक इति सूचनार्थः । दिग्विजये गोमहे च राज्ञो भीष्मादींश्च जित्वा धनं गोधनं चाहृतवान्तः सर्वेन्द्रियमजेय इति कथयितुं धनञ्जयपदं । माधवाजुनयोः शङ्खशब्दं श्रुत्वा संतुष्टो युद्धरसिको भीमसेनोऽपि शङ्खं वादितवानित्याह-पौण्ड्रमिति । अतिरौद्रे दुःशासनरक्तपानादिकर्मणि समर्थस्तेन पीतं च रक्तमपि तदुदरस्थ-वृकामिना जीर्णं भविष्यतीति भीमकर्मा वृकोदर इति पदार्थां सूचितं । भीमं हिडिम्बवधादिरूपं कर्म यस्य

तादृशो वृकोदरत्वेन बह्व्रपाकावतिबालेष्ट इति कथितमिति केचित् ॥ १५ ॥ एतेषां प्रवृत्तिमनुमोदयन् युधिष्ठिरोपि शङ्खपूरणे प्रवृत्त इत्याह—अनन्तविजयमिति । शत्रून् जित्वा निष्कण्टकराज्यलाभस्तस्यैव भविष्यतीति द्योतनार्थं राजेति पदं । कुन्त्या दुःखं राज्यलाभेनापाकरिष्यतीति कुन्तीपुत्रत्वेन ध्वनितम् । युद्धे सर्वाजित्वाऽयमेव स्थिरो भविष्यतीति सूचनाय युधिष्ठिर इति । कुन्तीपुत्रः कुन्त्या महता तपसा धर्ममाराध्य लब्धः । स्वयं राजसूययाजिर्वैन मुख्यो राजेति भाव इति केचित् । ज्येष्ठभ्रातृणां मार्गं नकुलसहदेवावनुसृतवन्तावित्याह—नकुल इति । नकुलः सुघोषं सहदेवो मणिपुष्पकं दध्मावित्यनुषज्यते । शङ्खतच्छब्दकर्तृनामकीर्तनेन परेषामुत्कर्षः सूचितः ॥ १६ ॥

रा० टी०—तद्विवृणोति—पाञ्चजन्यमिति । हृषीकेशश्चन्दार्थ उक्तो भाग्ये एकादशे । हृषीकाणामिन्द्रियाणां मोक्षमात्रं हृषीकेश इत्यादि । दध्मावित्यन्वयः ॥ १५ ॥ अनन्तविजयं अनन्तविजयाख्यं । नकुलः सुघोषाख्यं शङ्खं सहदेवो मणिपुष्पकाख्यं दध्मुरित्यन्वयः ॥ १६ ॥

काश्यश्च परमेष्वासः शिखण्डी च महारथः ॥

धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥ १७ ॥

द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते ॥

सौभद्रश्च महाबाहुः शङ्खान्दध्मुः पृथक् पृथक् ॥ १८ ॥

न० टी०—अन्येऽपि तत्सैन्ये शङ्खान्दध्मुर्इत्याह—काश्यश्चेति । काश्यः काशिराजः । शिखण्डी द्रुपदपुत्रः भीष्मवधाय तपसोत्पन्नो वाऽपूर्वजन्मा । धृष्टद्युम्नो द्रोणाचार्यवधायारिद्रुण्डाद्रुपः । अपराजितः सात्यकिरर्जुनप्राप्तः । एतेन भीष्मद्रोणादिसहायेन मत्पुत्रो जेष्यतीति नाऽऽशंसनीयमिति ध्वनितम् । स्पष्टार्थमन्यत् ॥ १७ ॥ १८ ॥

य० टी०—परमेष्वासः काश्यः महाधनुर्धरः काशिराजः । न पराजितः पारिजातहरणवर्णानुद्धादिमहासंघामेषु एतादृशः सात्याकिः ॥ १७ ॥ हे पृथिवीपते धृतराष्ट्र ! स्थिरो भूत्वा शृण्वित्यभिप्रायः । सुगममन्यत् ॥ १८ ॥

शं० टी०—किञ्च—काश्य इति । परमो महानिष्वासो यस्य स काश्यः काशीपतिश्च । 'शिखण्डं श्मश्रु-शून्यता' इत्यभिधानात्तदस्यास्तांति शिखण्डी पाञ्चालः । महारथो धृष्टद्युम्नः धृष्टं परधर्षकं द्युम्नं बलं यस्य स धृष्टद्युम्नः सेनापतिः विराटश्च । न पराजितो रिपुभिरपराजितः सात्यकस्यापत्यं पुमान् सात्यकिः ॥ १७ ॥ द्रुपद इति । द्रुपदो द्रौपदेयाश्च महाबाहुराजानुबाहुः सौभद्रश्च निरुक्ता योधाः । सर्वशः पृथक्पृथक् शङ्खान्दध्मुः । प्रत्येकं पूज्याभासुरित्यर्थः ॥ १८ ॥

श्री० टी०—काश्यश्चेति । काश्यः काशिराजः । कथम्भूतः । परमः श्रेष्ठः इष्वासो धनुर्यस्य सः ॥ १७ ॥ द्रुप इति । हे पृथिवीपते ! हे धृतराष्ट्र ! ॥ १८ ॥

स० टी०—महाधनुर्धरः काशिराजश्चान्ये महारथाः ॥ शिखण्डी धृष्टद्युम्नाया जयशीलश्च सात्यकिः ॥ १७ ॥ दध्मुः शङ्खान्द्रुपदायाः शृणु राजन समाहितः ॥ २ ॥ १७ ॥ १८ ॥

भा० टी०—अन्येषामपि तत्पक्षिणाणां संप्रसारकसैन्यं बोधयस्तेषां प्रवृत्तिमाह—काश्यश्चेत्यादिना । काश्यः काशिराजः परमेष्वासः परमधनुर्धरः सात्यकिश्चापराजितः पराजयमप्राप्तः शिखण्डी च महारथः ॥ १७ ॥ सौभद्रोऽभिमन्युश्च महाबाहुः । परमेष्वासादिविशेषणचतुष्टयं प्रत्येकं सम्बध्यत इत्येके । पृथिवीपतित्वेन पृथिवी-बहुः सोढुं योग्योऽस्तीति सूचितं । पृथिवीपते धृतराष्ट्र ! स्थिरो भूत्वा शृण्वित्यभिप्राय इति केचित् ॥ १८ ॥

रा० टी०-परमेष्वासो महाधनुष्कः काश्यः । महारथः शिखण्डी च अपराजितः सात्यकिश्च ॥ १७ ॥
पृथिवीपते हे भूतराष्ट्र ! महाबाहुः सौभद्रोभिमन्युश्च । शङ्खमिति समुदायाभिप्रायः । स्वस्वशङ्खान्-
ध्मुस्त्वित्यर्थः ॥ १८ ॥

स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् ॥

नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥ १९ ॥

त० टी०-धार्तराष्ट्रानामन्यद्वयं सूचयति-स घोष इति । स पाण्डवसैन्ये वीरकृतशङ्खघोषो
धार्तराष्ट्राणां तव ये वीरास्तेषां सर्वेषां हृदयानि व्यदारयत् हृदयविदारणतुल्यां पीडामजनयत् । किं
कुर्वन् नभश्च पृथिवीं च व्यनुनादयन् प्रतिध्वनिनाऽऽपूरयन् । यतस्तुमुलोऽतितीव्रः ॥ १९ ॥

म० टी०-धार्तराष्ट्राणां सैन्ये शङ्खादिध्वनिरतितुमुलोपि न पाण्डवानां क्षोभकोऽभूत् । पाण्डवानां सैन्ये
जातस्तु स शङ्खघोषो धार्तराष्ट्राणां भूतगपस्य तव सम्बन्धिनां सर्वेषां भीष्मद्रोणादीनामपि हृदयानि
व्यदारयन् । हृदयविदारणतुल्यां व्यथां जनितवानित्यर्थः । यतस्तुमुलतीव्रः नभश्च पृथिवीं च प्रतिध्व-
निभिरापूरयन् ॥ १९ ॥

शं० टी०-किंच-सइति । पाञ्चजन्यदेवदत्तयोण्डादिमहाशङ्खेभ्यः समुत्पन्नो यो घोषो महाध्वनिः स सर्व-
शङ्खनिर्गमितुमुलः संकीर्णो भूत्वा नभ आकाशं चकारादिशः सर्वा पृथिवीं चकारात्पर्वतशिलानि व्यनुनादयन्
स्वस्वनादानुरूपं प्रतिध्वनयन् तद्भनिना संभूय भयं भातगप्राणां । अत्र संवन्धायाणां प्रत्ययः । भूतगपस्य
पुत्रा, पौत्रा सैनिकाश्च सर्वे धार्तराष्ट्रा, तेषां हृदयानि हृदयस्थकालत्रण्डान व्यदारयद्विदलितवान् । तेन
नादेन भद्रहृदया ज्ञाना इत्यर्थः ॥ १९ ॥

श्री० टी०-स च शङ्खानां नादनवदीयानां महाभयं जनयामासेत्याह-स घोष इति । धार्तराष्ट्राणां
त्वदीयानां हृदयानि विदारितवान् । किं कुर्वन् नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥ १९ ॥

स० टी०-यः सैन्ये धार्तराष्ट्राणां शङ्खादीनां ध्वनिर्महान् ॥ पाण्डवानां स नैवाभूत्क्षोभको बलिनां
सताम ॥ १ ॥ पाण्डवानां स जातस्तु शङ्खघोषो महत्तरः । तत्र संवन्धिनां भीष्मद्रोणादीनामपि व्यथाम्
॥ २ ॥ हृदयाणामजनयत् द्विदारणसमां पराम् ॥ अति तीव्रो नभो भूमिं पूरयन्प्रतिशब्दतः ॥ ३ ॥ १९ ॥

भा० टी०-दुर्योधनादीनां त्वदीयानां शङ्खादिशब्दैः परेषां भयं नोत्पन्नं तेषां तु तैस्त्वदीयानां अत्यन्तं
तदुत्पन्नमित्याशयेनाह-सघोष इति । तुमुलः तावः शब्दः धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् विदारणतुल्यां
व्यथामजनयत् युक्तं चैतदित्याशयेनाह-नभ इति । नभश्च पृथिवीं चैव व्यनुनादयन् प्रतिशब्देनापूरयन् ॥ १९ ॥

प० टी०-सघोषइति । स पाण्डवसैन्यसंभूतो घोषो धार्तराष्ट्राणां त्वदीयानां हृदयानि व्यदारयन् व्याकुली-
कृतवान् । किंभूतस्तुमुलो भयानकः । किं कुर्वन् नभश्च पृथिवीं च व्यनुनादयन् प्रतिशब्देनापूरयन् ॥ १९ ॥

रा० टी०-सघोषस्तुमुलो व्याप्तो भूत्वा नभश्च पृथिवीं च व्यनुनादयन्तत्र तत्र प्रतिध्वनिं जनयन्नेष धार्त-
राष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयन् । अथैव नष्टं कुरुकुलमिति त्वत्पुत्रा मेनिगच्छत्यर्थः ॥ १९ ॥

अथ व्यवस्थितान्दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान्कपिध्वजः ॥

प्रवृत्ते शस्त्रसम्पाते धनुरुद्यम्य पाण्डवः ॥ २० ॥

त० टी०-यथा त्वदीयानां भयं प्राप्तं पाण्डवानां न तथा भयं जातं, प्रसृतं शस्त्रं दृढमित्याह-
अथेति । तुमुल्योषानन्तरं कपिध्वजो गर्जनेन वैरिधैर्यपिहारकः कपिर्हनुमान् ध्वजे यस्य सोऽर्जुनः

धार्तराष्ट्रान् व्यवस्थितान् दृष्ट्वा शस्त्रसम्पाते प्रवृत्ते प्रवर्त्तमाने सति दिम्बिजयिनः पाण्डोः पुत्रो गाण्डिव-
मग्निदत्तं धनुरुत्तमम् ॥ २० ॥

म० टी०—धार्तराष्ट्राणां भयप्राप्तिं प्रदर्श्य पाण्डवानां तद्वैपरीत्यमुदाहरति—अथेत्यादिना । भीतिप्रत्युप-
स्थितेरनन्तरं पलायने प्राप्तेऽपि तद्विरुद्धतया युद्धयोगेनावस्थितानेव परान् प्रत्यक्षेणोपलभ्य तदा शस्त्रसम्पाते
प्रवर्त्तमाने सति वर्त्तमाने क्तः । कपिध्वजः पाण्डवः हनूमता महावीरेण ध्वजरूपतयानुगृहीतोऽर्जुनः ॥ २० ॥

श्लो० टी०—“तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते सस्यमिव मर्त्यः पच्यते सस्यमिवाजायते पुनः । अष्टादशो-
क्तमवरं येषु कर्म एतच्छ्रेयांसेऽभितन्दन्ति मूढा जरामृश्रुंते पुनरेवापियन्ति । शोभावामर्त्यस्य यदन्तकैतन्
पराचः कामाननुयन्ति बाला इति । कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोक इति । अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपा-
सते । ततोभूयद्बन्धेन तमोय उ विद्यायाश्चरताः ” इत्यादिश्रुतिभिः । ‘जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
मोघाशा मोघकर्मणः । क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोके विशन्ति ’ इत्यादिस्मृतिभिश्च जन्यत्वदृश्यत्वादियुक्तिभिश्चापि
पण्डितस्य मोक्षैककामिनः स्वेन यष्टव्यदेवानां तदुद्देशेन क्रियमाणकर्मणां तत्फलानां च विचारः सम्यक्कर्तव्य
इति सूचायितुमर्जुनस्य परमार्थिनः कर्तव्यं योद्धव्यं योद्धृणां युद्धक्रियायास्तत्फलस्य च विचारं तदुदितवैराग्यं
च प्रतिपादयितुमिदं प्रकरणमारभ्यते—अथेति । अथोभयसेनयोः युद्धसन्नाहसमनन्तरं पाण्डोरपत्यं पाण्डवः
कपिध्वजोऽर्जुनः व्यवस्थितान् युद्धाय समुपस्थितान् धार्तराष्ट्रान् दृष्ट्वा स्वयमपि धनुरुत्तमम् शस्त्राणां सम्पाते
प्रयोगकाले प्राप्ते ॥ २० ॥

श्री० टी०—तस्मिन् समये श्रीकृष्णमर्जुनो विज्ञापयामासेत्याह—अथेति चतुर्भिः । व्यवस्थितान् युद्धो-
योगेन स्थितान् । कपिध्वजः अर्जुनः ॥ २० ॥

स० टी०—इत्थं धार्तराष्ट्राणां भयप्राप्तिं प्रदर्श्य सः ॥ सञ्जयः पाण्डवानां तु महत्त्वं दर्शयत्यथ ॥ १ ॥
धार्तराष्ट्रान् रणयोगे दृष्ट्वावावस्थितान् रिपून् ॥ प्रवर्त्तमाने सत्येप शस्त्रसम्पाते उद्यतः ॥ १ ॥ ध्वजरूपत-
यात्यन्तवीरेणान्ति हनूमता ॥ अर्जुनोऽनुगृहीतश्च गाण्डीवं धनुरुत्तमम् ॥ २ ॥ उच्यते—हृषीकेशं सर्वभी-
वृत्तिसाक्षिणम् ॥ २० ॥

भा० टी०—अथ तु युलशब्देन व्यथाप्राप्त्यनन्तरमपि व्यवस्थितान् तु पलायितान् धृतराष्ट्रसंबन्धिनो
दृष्ट्वा प्रत्यक्षेणोपलभ्य प्रवृत्ते शस्त्रसम्पाते शस्त्राणां सम्पातः समुदायः तस्मिन्प्रवृत्ते प्रयोगाभिमुखे सति
पाण्डवः धनुरुत्तमम् गाण्डीवं धनुरुद्यतं कृत्वा हृषीकेशमुवाचेत्यन्वयः । पाण्डोरतिवीरस्य महीपतेः पुत्रत्वान्
स्वयमनिदूरः । कपिर्वानरो हनूमान् भीतात्मिकां लक्ष्मीं भगवते रामचन्द्राय प्रापयिता । शत्रुपराजयं सम्पाद्य
पाण्डवेभ्यो राज्यलक्ष्मीपदानाय अस्य ध्वजे स्थित इति भावः ॥ ४ ॥ २० ॥

प० टी०—ततः किं वृत्तमित्याह—अथेति । कपिध्वजोऽर्जुनश्चतुर्भिः श्लोकैः कृष्णं विज्ञापयति ॥ २० ॥

रा० टी०—तत्परोपदेशप्रसंजकमर्जुनविषादं वक्तुमेतावानुपोद्बलः प्रवृत्तः । एवं दुर्योगिन्यपारं दलद्वयगत-
व्यापारं चोक्त्वाऽधुनार्जुनव्यापारमाह—अथेत्यादिचतुर्भिः श्लोकैः । अथानन्तरं कपिध्वजोऽर्जुनः व्यवस्थितान्
युद्धे कृतनिश्चयान् दृष्ट्वा शस्त्रसंपाते शस्त्रप्रकरणे प्रवृत्ते । वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा । प्रवर्तितुमुद्युक्ते
सति तदा शस्त्रसंपातप्राकाले इदं उच्यमाणं वाक्यमाहेत्यन्वयः ॥ २० ॥

हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते ॥
सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽञ्ज्युत ॥ २१ ॥

त० टी०—तदा हृषीकेशं सर्वेन्द्रियनियन्तारं स्वसारथीभूतं भगवन्तमिदं वक्ष्यमाणं वाक्यमाह—
महीपते इति सम्बोधनेन एवम्भूतेऽर्जुने युद्धायोपस्थिते नीत्यभावाकश्यमानं तव महीपतित्वमित्युपहा-
सो ध्वनितः । अर्जुनवाक्यमनुवदति—हे अच्युत ! यथा तव कुतोऽपि च्युतिर्नास्ति तथा मे रथमुभयोः
सेनयोर्मध्ये स्थापय ॥ २१ ॥

म० टी०—सर्वथा भयशून्यात्वेन युद्धाय गाण्डीवं धनुरुत्तम्य हृषीकेशमिन्द्रियप्रवर्तकत्वेन सर्वान्तःकरण-
वृत्तिषां श्रीकृष्णमिदं वक्ष्यमाणं वाक्यमाहोक्तवान् न त्वविमृश्यकारितया स्वयमेव यत्किञ्चित्कृतवानिति ।
परेषां विमृश्यकारित्वेन नीतिधर्मयोः कौशलं वदन्नविमृश्यकारितया परेषां राज्यं गृहीतवानरातीति नीतिधर्म-
योरभावात्तत्र जयं नास्तीति महीपते इति सम्बोधनेन सूचयति । तदेवार्जुनवाक्यमवतारयति सेनयोरुभयोः
स्वपक्षप्रतिपक्षभूतयोः सन्निहितयोर्मध्ये मम रथं स्थापय स्थिरीकुर्विति सर्वेश्वरो नियुज्यतेऽर्जुनेन । किं हि भक्ता-
नामशक्यं यद्भगवानपि तन्निर्वाणमनुतिष्ठतीति ध्रुवो जयः पाण्डवानामिति । नन्वेवं रथं स्थापयन्तं मामेते
शत्रवो रथान् व्यावर्धयन्तीति भगवदाशङ्कामाशङ्क्याह—अच्युतेति । देशकालवस्तुष्वच्युतं त्वां को वा व्याव-
र्धितुमर्हतीति भावः । एतेन सर्वदा निर्विकारत्वेन नियोगनिमित्तकोपोऽपि परित्यक्तः ॥ २१ ॥

शं० टी०—हृषीकेशमिति । तदा हृषीकेशमिदं वक्ष्यमाणं वाक्यमाह—सेनयोरिति । योद्धुकामान् युयु-
त्सून् अतएवावस्थितान्सेनां मन्त्रद्य युद्धायोपस्थितानान् योषान् सर्वान् याचन याचनि देशे स्थित्वाऽहं नि-
गम्ये सभ्यवपश्यामि हे अच्युत ! तावन्तं देशं मे रथं नीत्वा सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापय । किमिह सेनां
द्रुमागतांसि वा त्वमित्यत आह—कैरिति । अस्मिन् रणसमुद्यमे युद्धन्यापात्रे कैः सह मया योद्धव्यं युद्धं
कर्तव्यं भवतीति दूयोरर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥

श्री० टी०—हृषीकेशमिति । तदेव वाक्यमाह—सेनयोरिति ॥ २१ ॥

स० टी०—वक्ष्यमाणमिदं वाक्यं नीतियुक्तं महीपते ॥ स्वपक्षप्रतिपक्षात्मसेनयोरुभयो रथम् ॥ १ ॥
मध्ये संस्थापयेत्येवं संबोधोऽपि नियुज्यते ॥ किमशक्यं हि भक्तानां कृष्णपादानुरागिणाम् ॥ २ ॥ यदी-
श्वरोऽपि भक्तानां नियोगमनुतिष्ठति ॥ पाण्डवानां तयोऽवश्यमित्येवं तेन सूचयन् ॥ ३ ॥ सां रथं स्थाप-
यन्तं मे व्यावर्धयन्तीति शत्रवः ॥ रथादप्येवमाशङ्क्य सम्बोधाहाच्युतेति च ॥ ४ ॥ देशकालागनुभूतं
कथ्यावर्धितुमर्हति ॥ सर्वथा निर्विकारत्वाच्च नित्यागोऽपि कोपवान् ॥ ५ ॥ २१ ॥

भा० टी०—वाचः प्रवर्तकेन तेनैव प्रेरित आहति हृषीकेशपदेन सूचयं हृषीकेशं इन्द्रियप्रवर्तकत्वेन सर्वा-
न्तःकरणवृत्तिभूमिति केचित् तथा च निर्वर्त्योद्भिर्हानैर्भवद्भिः कपटेन गृहीतं महीपतित्वं पाण्डवानामिति-
शृणाणां भगवता हनुमता चानुगृहीतानां बुद्धिमतामेव भविष्यतीति भवता तस्याभिदुर्गता त्याज्येति भवन्न
सम्बोधयति महीपतइति । वाक्यमेवोदाहरति सेनयोरिति । उभयोः सेनयोर्मध्ये मे मम रथं स्थापय । ननु भक्ता-
यितं रथं ते चालायिष्यन्तीत्यत आह अच्युतेति । रथमप्यचलं कर्तुं समर्थोऽसित्यभिप्रायः । तथा च परमेश्वरादे-
वस्य सारथ्यं स्थितः प्राकृतसारथिश्च नियुज्यते तस्य विजये को विस्मय इति भावः । युक्तं च भगवतां भक्त-
पारवश्यं कोपश्च न युक्तः यतः भगवतः स्वरूपं न कदाचिदपि प्रच्युतेति प्राप्नोतीत्यच्युतेति सम्बोधनाभ्य-
र्थ्येकं । नन्वेवं रथं स्थापयन्तमामेते शत्रवो रथाव्यावर्धयन्तीति भगवदाशङ्कामाशङ्क्याह—अच्युतेति ।
देशकालवस्तुष्वच्युतं त्वां को वा व्यावर्धितुमर्हतीति भाव इति केचित् ॥ २१ ॥

शं० टी०—सर्वश्लोकद्वयेन तद्वाक्यमाह—सेनयोरिति । अस्मिन्नणोद्योगे कैः सह मया योद्धव्यं । दुर्बु-
द्धेर्धर्तारष्ट्रस्य प्रियं कतुमिच्छन्तो येऽत्र समागतास्तान् योद्धुकामान् वस्थितान् योत्स्यमानान्यावद्वक्ष्यामि तावदुभयोः
सेनयोर्मध्ये रथं स्थापयत्याहेत्यर्थः ॥ २१—२३ ॥

यावदेतान्निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान् ॥

कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन्नणसमुद्यमे ॥ २२ ॥

त० टी०—न हेकत्रैव स्थिरीभूय योद्धुं नियमोऽस्ति, किमर्थमुभयोः सेनयोर्मध्ये रथः स्थापनीय इत्यपेक्षायामाह—यावदिति । योद्धुकामानवस्थितानेतान्यावदहं निरीक्ष्ये तावत्कालं स्थापय, न तु सर्वदेत्यर्थः । ननु त्वं प्रेक्षको भूत्वा द्रष्टृमागतोऽसि योद्धुं वेत्यत आह—कैरिति । अस्मिन् रणसमुद्यमे प्रायो बन्धव एव समागता अतः कैर्मया सह योद्धव्यं केषां मया सह । मम वा कैः सह योद्धुं योग्यमित्यर्थः ॥ २२ ॥

म० टी०—मध्ये रथस्थापनप्रयोजनमाह—योद्धुकामान् नत्वस्माभिः सह सन्धिकामानवस्थितान् ननु भयात्प्रचलितानेतान्भीष्मद्रोणादीन् यावद्रत्वाहं निरीक्षितुं क्षमः स्यां तावत्प्रदेशे रथं स्थापयेत्यर्थः । यावदिति कालपरं वा । ननु त्वं योद्धा ननु युद्धप्रेक्षकः अतस्तव किमेषां दर्शनेत्यत्राह—कैरिति । अस्मिन् रणसमुद्यमे बन्धूनामेव परस्परं युद्धोद्योगे मया कैः सह योद्धव्यं मत्कर्तृकयुद्धप्रतियोगिनः के । कैर्मया सह योद्धव्यं किं कर्तृकयुद्धप्रतियोग्यमिति च महदिदं कौतुकमेतज्ज्ञानमेव मध्ये रथस्थापनप्रयोजनमित्यर्थः ॥ २२ ॥

श्री० टी०—यावदेतानिति । ननु त्वं योद्धा ननु युद्धप्रेक्षकस्तत्राह । कैः सह मया योद्धव्यम् ॥ २२ ॥

स० टी०—मध्ये किं स्थापनस्यास्ति फलमत्राह पाण्डवः ॥ योद्धुकामान् चास्माभिः सन्धिकामानवस्थितान् ॥ १ ॥ भीष्मद्रोणादिकानेतान् यावद्रत्वा निरीक्षितुम् ॥ क्षमोऽहं स्यां रथं तावत्प्रदेशे स्थापयान्युत ॥ २ ॥ योद्धा त्वमसि नो युद्धप्रेक्षकः किं दिदृक्षया ॥ तवैषामिति शङ्कायामर्जुनः प्राह सद्रथः ॥ ३ ॥ अन्गान्येव बन्धूनां युद्धोद्योगे मया सह ॥ कैर्योद्धव्यं मयाप्यत्र योद्धव्यं कैः सहैत वा ॥ ४ ॥ २२ ॥

भा० टी०—सेनयोरुभयोर्मध्येऽपि कं स्थापनीय इत्यपेक्षायामाह—यावदिति । एतान् योद्धुकामानवस्थितान् यावदस्मिन्स्थाने स्थित्वाऽहं निरीक्षे द्रष्टुं समर्थः स्यां तस्मिन्स्थाने रथं स्थापयेत्यर्थः । यावदिति कालपरं वा निरीक्षणप्रयोजनमाह—कैरिति । अस्मिन् रणसमुद्यमे युद्धोद्योगे बहूनां शूराणां मध्ये कैः सह मया योद्धव्यं मया सह च कैर्योद्धव्यमित्यालोचनार्थमित्यर्थः ॥ २२ ॥

योत्स्यमानानर्वेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः ॥

भार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेयुद्धे प्रियचिकीर्षवः ॥ २३ ॥

त० टी०—ननु बन्धवः सर्वे त्वया दृष्टपूर्वा एव योग्यतामयोग्यतां च जानास्येव किं पुनरत्र तन्निरीक्षणेनेति चेत्तत्राह—योत्स्यमानानिति । य एतेऽत्र समागतास्तान्योत्स्यमानानहमवेक्ष्ये द्रक्ष्यामि । ननु भीष्मादयः कुलवृद्धत्वात्समा द्रोणादयस्त्याचार्यत्वात्सुहृद् एवोभयोः समार्थमागताश्चेद्येऽत्र समागतास्तान्योत्स्यमानानिति कथमुक्तमिति चेत्तत्राह । दुर्बुद्धेर्भार्तराष्ट्रस्य युद्धे प्रियचिकीर्षवः अतस्तद्वेक्षणमुचितमेवेति भावः ॥ २३ ॥

म० टी०—ननु बन्धव एव एते परस्परं सन्धिं कारयिष्यन्तीति कुतो युद्धमित्याशङ्क्याह । य एते भीष्मद्रोणादयः भारतराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेः दुर्योधनस्य स्वरक्षणोपायमजानन् प्रियचिकीर्षवो युद्धे ननु दुर्बुद्धघनयनादेतान् योत्स्यमानानहमवेक्षे उपलभे ननु सन्धिकामान् अतो युद्धाय तत्प्रतियोग्यवलोचनमुचितमेवेति भावः ॥ २३ ॥

श्री० टी०—योत्स्यमानानिति । दुर्बुद्धेर्भर्तृराष्ट्रस्य भारतराष्ट्रस्य धृतराष्ट्रपत्यस्य दुर्योधनस्य युद्धे प्रिय-

चिकीर्षवः युद्धेनेष्टमर्थं संपादयितुकामाः सन्तोऽत्र कुरुक्षेत्रे ये वा एते समागतास्तान् योत्स्यमानान् सार्धं गहन-
मवेक्षे नाम रूपं कुरुं च संबन्धं यथा ज्ञास्ये तथा रथं स्थापयेत्यर्थः ॥ २३ ॥

श्री० टी०—योत्स्यमानानिति । धार्तराष्ट्रस्य दुर्योधनस्य प्रियं कर्तुमिच्छन्तो य इह समागताः ताव-
यावद्दृश्यामि तावदुभयोः सेनयोर्मध्ये मे रथं स्थापयेत्यन्वयः ॥ २३ ॥

स० टी०—सन्धिं ते कारयिष्यन्ति बन्धवोऽन्योन्यमेव चेत् ॥ कुतो युद्धं भवेदेवमासङ्गपाहार्जुनो वच्चा
॥ १ ॥ य एते द्रोणभीष्माद्या धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः ॥ प्रियं चिकीर्षवो युद्धं न तु दुर्मतिनाशने ॥ २ ॥ योत्स्य-
मानानहं तानुपलभे न तु सन्धिकान् ॥ अतः कौतुकसिद्धयर्थं प्रतियोग्यवलोकनम् ॥ ३ ॥ युक्तमित्याशयो
भाति पार्थस्यात्र विपश्चितः ॥ ४ ॥ २३ ॥

भा० टी०—योद्धुकामानवस्थितानित्युक्तं विवृणोति—योत्स्यमानानिति । योत्स्यमानानहमवेक्षे उपलभे न
तु सन्धिकामान् नापि धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्बुद्धिनिवृत्त्यर्थमवस्थितान् प्रत्युत तस्य प्रियचिकीर्षूनित्याह । य एते योधा
अत्र समरभूमौ समागताः दुर्योधनस्य दुष्टबुद्धेः प्रियं कर्तुमिच्छवो न तु समर्था इत्यर्थः । धार्तराष्ट्रस्येत्यनेन
धृतराष्ट्रस्यापि दुर्बुद्धित्वं सूचयति ॥ २३ ॥

प० टी०—धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेः कूटकारिणो युद्धे प्रियं कर्तुमिच्छन्तो य एतेत्र समागताः सन्ति तान्या-
वन्निरीक्षं तावदुभयोः सेनयोर्मध्ये रथं स्थापयेति ॥ २३ ॥

सञ्जय उवाच—एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ॥

सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥ २४ ॥

भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् ॥

उवाच पार्थ पश्यैतान्समवेतान्कुरुनिति ॥ २५ ॥

त० टी०—ततः किं वृत्तमित्यपेक्षायां सञ्जयो धृतराष्ट्रं प्रत्युक्तवानित्याह वैशम्पायनः—सञ्जय
उवाचेति ! सञ्जयवचनमनारयति—एवमिति द्वाभ्याम् । हे भारत ! अतिधार्मिकस्य भरतस्या-
न्वये जातस्य तवापि ज्ञातिद्रोहचिन्तनमनुचितमिति भावः । गुडाका निद्रा तस्या ईशेनार्जुनेन एवं
पूर्वोक्तप्रकारेणोक्तो हृषीकेश उभयोः सेनयोर्मध्ये भीष्मद्रोणयोः प्रमुखतः प्रमुखे, सर्वेषां च महीक्षितां
मह्नां क्षीयन्ते महीक्षितो राजानस्तेषां च प्रमुखं, रथोत्तमं स्थापयित्वा हे पार्थ ! समवेतान्युद्धाय मिलि-
तानेतान् कुरुन् पश्येत्युवाच ॥ २४ ॥ २५ ॥

म० टी०—एवमर्जुनेन प्रेरितो भगवानर्जुनः सारथ्यं धर्ममाश्रित्य प्रायशो युद्धात्तं व्यावर्तयिष्यतीति धृतराष्ट्रा-
भिप्रायमासङ्ग्य तन्निराचिकीर्षुः सञ्जयो धृतराष्ट्रं प्रत्युक्तवानित्याह वैशम्पायनः—एवमिति । हे भारत धृतराष्ट्र ! भ-
रतवंशमर्यादां अनुसन्धयापि द्रोहं परित्यज्य ज्ञानीनामिति सम्बोधनाभिप्रायः । गुडाकाया निद्राया ईशेन जित-
निद्रतया सर्वत्र सावधानेन अर्जुनेनैवमुक्तो भगवानयं मदृत्योऽपि सारथ्ये मां नियोजयतीति दोषमासङ्ग्य
नाकुप्यन्न वा न युद्धान्यवर्तयन् । किन्तु सेनयोरुभयोर्मध्ये भीष्मद्रोणप्रमुखतः प्रमुखे सम्मुखे सर्वेषां महीक्षितां
च सम्मुखे । आशादित्वात्सार्वभौमिकस्तसि । चकारेण समासनिविष्टोऽपि प्रमुखतः शब्दः आकृष्यते । भीष्म-
द्रोणयोः पृथक्कीर्तनमतिप्राधान्यसूचनाय । रथोत्तममग्निना दत्तं दिव्यं रथं भगवता स्वयमेव सारथ्येनाधिष्ठित-
तया च सर्वोत्तमं स्थापयित्वा हृषीकेशः सर्वेषां निगूढाभिप्रायज्ञो भगवानर्जुनस्य शोकमोहानुपस्थित्वाभि-
विज्ञाय सोपहासमर्जुनमुवाच हे पार्थ ! पृथाया क्षीस्वभावेन शोकमोहप्रस्ततया तत्सम्बन्धिनस्तवापि तद्वत्त

समुपस्थितेति सूचयन् हृषीकेशत्वमात्मनो दर्शयति । पृथा मम पितुः स्वसा तस्वाः पुत्रोऽसीति सम्बन्धोक्तेन चाश्रासयति मम सारध्ये निश्चितो भूत्वा सर्वानपि समवेताङ्कुरुन्त्युत्सृज्य निःशङ्कतयेति दर्शनविषय-
मिप्रायः । अहं सारध्येऽतिसावधानः त्वं तु साम्प्रतमेव रथित्वं त्यक्ष्यसीति किं तव परसेनादर्शने-
नेत्यर्जुनस्य धैर्यमापादयितुं पश्येत्थेतावत्पर्यन्तं भगवतो वाक्यं । अन्यथा रथं सेनयोर्मध्ये स्थापयामासेत्ये-
सावन्मात्रं ब्रूयात् ॥ २४ ॥ २५ ॥

श्री० टी०-एवमिति । गुडाकेशः 'अङ्कुष्ठतर्जुनीयोगो गुडानाम्नां तु मुद्रिका' इतिवचनादङ्कुष्ठतर्जुनीयोगो गु-
डेत्युच्यते । तत्परिमाणा अप्रकेशा यस्य स गुडाकेशः । यद्वा । 'गुडो गोलेक्षुपाकयोः' इत्यभिधानाद्गुडो गोलः
ब्रह्माण्डगोलस्तं तस्मात्पिण्डमपरिवारान्तर्बहिश्चाकति व्याप्नोतीति गुडाकः शिवः "विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं ज्ञात्वा
शिवम्" इति श्रुतेः । यद्वा गुडवन्मधुरः सन् भक्तानकति प्राप्नोतीति गुडाकः शिवः । "स्वादुष्किलायं मधुमा-
नुतायम्" इति श्रुतेः । स शिव ईशो यस्य स गुडाकेशोऽर्जुनस्तेन हृषीकेशः हृषीकाणामिन्द्रियाणामीशो हृषी-
केशः श्रीकृष्ण एवमुक्तः सन् रथोत्तमं रथिकसारथिभ्यामश्वविशेषैर्ध्वजप्रभावेन चोत्कृष्टत्वेन तद्रथस्योत्तमत्वं ।
तं रथोत्तमं सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा ॥ २४ ॥ भीष्मेति । भीष्मद्रोणप्रमुखतः पृथिवहुवचनान्तस्तसिः ।
भीष्मद्रोणौ प्रमुखमादिर्येषां ते भीष्मद्रोणप्रमुखाः महीक्षितः छत्रिन्यायेनात्र भीष्मस्यैव महीक्षित्वं तेषां
भीष्मद्रोणप्रमुखानां महीक्षितां भूभुजां सर्वेषां शृण्वतामिति शेषः । हे पार्थ ! समवेतान्तमवायं प्राप्ताने-
ताङ्कुरुन्पश्येत्युवाच ॥ २५ ॥

श्री० टी०-ततः किं प्रवृत्तमित्यपेक्षायां सञ्जय उवाच-एवमिति । गुडाका निद्रा तस्या ईशेन जित-
मिन्द्रेणार्जुनेनैवमुक्तः सन् हे भारत धृतराष्ट्र ! सेनयोर्मध्ये रथानामुत्तमं रथं हृषीकेशः स्थापितवान्
॥ २४ ॥ भीष्मद्रोणइति । महीक्षितां पितामहद्रोणराज्ञां च प्रमुखतः सम्मुखे रथं स्थापयित्वा हे पार्थ !
एतान्कुरुन्पश्येत्युवाच ॥ २५ ॥

स० टी०-भगवान्प्रेरितो ह्यनं युद्धाद्व्यावर्तयिष्यति ॥ अहिंसाधर्ममाश्रित्येत्येवमाशङ्क्य सञ्जयः ॥ १ ॥
प्राह हे भारतेत्येवं स्ववंशोचितमाचर ॥ सर्वत्र सावधानेन जितनिद्रेण केशवः ॥ २ ॥ एवमुक्तोऽप्ययं
भृत्यो मां नियोजयतीति च ॥ दोषमासज्य नाकुप्यन्न तं युद्धान्न्यवर्तयत् ॥ ३ ॥ यथोक्तं सेनयोर्मध्ये
भीष्मद्रोणादिसंमुखं ॥ अप्रिवृत्तं रथं दिव्यं स्वयं भगवताश्रितम् ॥ ४ ॥ स्थापयित्वा समस्तानां गूढभावज्ञ
ईश्वरः ॥ अर्जुनस्यापि पित्राय शोकमोहावुपस्थितौ ॥ ५ ॥ सोपहासमुवाचेवं स्वभक्तं प्रियमर्जुनम् ॥ पृथायाः
स्त्रीस्वभावेन शोकमोहमिममता ॥ ६ ॥ तवापि तस्मत्तत्वेन तद्रक्षास्तीति सूचयन् ॥ युयुत्सूस्त्वं कुरुन्पश्य
निःशङ्कत्वेन तानिति ॥ ७ ॥ २४ ॥ २५ ॥

भा० टी०-ततः किं वृत्तमित्यपेक्षायां सञ्जय उवाच-एवमित्यादि । यत्तु एवमर्जुनेन प्रेरितो भगवान्
अहिंसारूपं धर्ममाश्रित्य प्रायशस्तं युद्धात् व्यावर्तयिष्यतीति धृतराष्ट्राभिप्रायमालक्ष्य सञ्जय उवाचेति तदुपे-
क्ष्यं । युद्धमेव जातमिति श्रुतव्रत एवमभिप्रायवर्णनस्यानुचितत्वात् । एवं पूर्वोक्तेन प्रकारेण गुडाकेशेनार्जुनेनोक्तो
हृषीकेशो भगवान् वासुदेवः सेनयोरुभयोर्मध्ये भीष्मद्रोणयोः सर्वोत्तमयोः सर्वेषां च महीक्षितां महीपतीनां
प्रमुखतः संमुखे रथोत्तमं दिव्यं रथं स्थापयित्वावाचोक्तवान् । हे पार्थ ! एतान्कुरुन् भीष्मादीन्समवेतान् युद्धार्थं
मिलितान्पश्येति द्वयोरर्थः । तथा च यस्याहामीश्वरोप्यङ्गीकरोति तस्यार्जुनस्य माहात्म्यं किं वक्तव्यमिति भावः ।
हे भारत ! भरतवंशोद्भवत्वात् शोकं मा कुर्वित्याशयः । भरतवंशमर्यादामनुसन्धायपि त्रौहं परित्यज ज्ञातीना-
मिति सम्बोधनाशय इति केचित् । गुडाकेशेन जिताज्ञाननिद्रेणैवमुक्तो हृषीकेशः सर्वेन्द्रियनिचयन्ता लोकोद्धार-
णाय स्वस्वरूपभूतस्यार्जुनस्यान्तःकरणे शोकमोहयोरविर्भावयिता सेनयोरुभयोर्मध्ये भीष्मद्रोणयोः सर्वेषां

च राज्ञां प्रमुखतः रघोत्तमं स्थापयित्वोवाच—हे पार्थ ! लोकोद्गाराय क्षीस्वभावौ शोकमोहाबङ्गीकुल कथमित्य-
पेक्षायामाह—एतान्मिलितान्कुरुन्सर्वान् स्वबान्भवान् पश्य इह्वा चैते मदीया एतानहं न हन्मीति निर्विण्णो
भवेति हृषीकेशादिपदैस्तात्पर्यार्थः सूचितः । हृषीकेशः सर्वेषां निगूढाभिप्रायज्ञो भगवान् अर्जुनस्य शोकमोहाबुध-
स्थितादिति विज्ञाय सोपहासमर्जुनमुवाच—हे पार्थ ! पृथायाः क्षीस्वभावत्वेन शोकमोहप्रस्ततया तत्सम्बन्धिनस्त-
वापि तद्वत्तपोस्थितेति सूचयन् हृषीकेशत्वमात्मनो दर्शयति । पृथा मम पितुः स्वसा तस्याः पुत्रोऽसीति तत्सम्बन्धो-
ल्लेखेन वाऽऽश्वासयति मम सारथ्ये निश्चितो भूत्वा सर्वानपि समवेतान्कुरुन् युयुत्सून् पश्य निःशङ्कतयेषि
दर्शनविध्यभिप्रायः । अहं सारथ्येऽतिसावधानस्त्वं तु सांप्रतमेव रथित्वं त्यक्त्यसीति किं तव परसेनादर्शनेने-
त्यर्जुनस्य धैर्यमापादयितुं पश्येत्येतावत्पर्यन्तं भगवतो वाक्यं । अन्यथा रथं सेनयोर्मध्ये स्थापयामासेत्येतावदेव
ब्रूयादिति केचित् ॥ २४ ॥ २५ ॥

प० टी० । अथ श्रीकृष्णोपि सेनयोर्मध्ये भीष्मद्रोणप्रमुखानां सर्वेषां महीक्षितां राज्ञां च संमुखं रथं
नीत्वा उवाच । किमुवाचेत्याह—एवमिति । भो पार्थ ! एतान् समवेतान् कुरुन् पश्येति ॥ २४ ॥ २५ ॥

रा० टी०—एवं गुडाकेशेन गुडाकाया निद्रायाः इशेन जितनिद्रेणार्जुनेनोक्तो तृष्णिकेशः सर्वेन्द्रियप्रेरकः
श्रीकृष्णः बलद्वयमध्ये भीष्मद्रोणप्रमुखतः तदाभिमुख्येन तथा सर्वेषां च महीक्षितां राज्ञां प्रमुखत इति बुद्ध्या
विधिकेनान्वयः । रथं स्थापयित्वा हे पार्थ ! समवेतान्युद्धार्थं मिलितानेतान्कुरुन्पश्येत्युवाचेति ॥ २४ ॥ २५ ॥

तत्राऽपश्यत् स्थितान्पार्थः पितृनथ पितामहान् ॥

आचार्यान्मातुलान्भ्रातृन्पुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा ॥ २६ ॥

श्वशुरान् सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ॥

तान्समीक्ष्य स कौन्तेयः सर्वान्वन्धूनवस्थितान् ॥ २७ ॥

कृपया परथाऽऽविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् ॥

अर्जुन उवाच—दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितम् ॥ २८ ॥

सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति ॥

वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ॥ २९ ॥

गाण्डीवं ससेत हस्तात्त्वक्चैव परिदह्यते ॥

न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ॥ ३० ॥

त० टी०—ततः किं वृत्ताभित्यत आह—तत्रेति सार्धेन । समवेतान् कुरुन् पश्येत्येवं भगवतोक्ते
सति पार्थ उभयोः सेनयोरपि स्थितान् पितृन् भूरिश्रवादीन्, तदनन्तरं पितामहान्भीष्मादीन्, आचा-
र्यान् द्रोणकृपादीन्, मातुलान् शल्यशकुन्यादीन्, भ्रातृन्भीमदुर्योधनादीन्, पुत्रान्भिमन्युकृष्णणादीन्,
पौत्रान् कृष्णणादिपुत्रान्, सखीन्वयस्यानभत्यामादीन्, श्वशुरान् भार्याणां पितृन्, सुहृदः कृतोपकारा
ये तान्सर्वानपश्यत् ॥ ततः किं कृतवानिति पुत्रराज्यहानिशङ्कान्वाकुलचित्तं धृतराष्ट्रमाश्रय-
यित्वाह—तानिति । पिहृद्दीनानां वने छिष्टानां राज्यभागो देय इति तव कृपा नोत्पन्ना । तथाऽर्जुनस्तु
महादेवादिन्द्रादेश्च कृष्णदिव्यायुधोऽपि अग्निदत्तगाण्डीवधनुषा बाणैर्देवेन सारथिना च सर्वसन्नियज्य-
नसमर्थोऽपि तान् सर्वान् बन्धूनवस्थितान्समीक्ष्य परया स्वाभाविक्या कृपयाऽऽविष्टो व्यासोऽब्रूत् ।

तत्कुतः । यतः कौन्तेयः महापराधिन्यपि कसे समाशीलस्य ज्ञानिनो भक्तस्य वधुदेवस्य तत्समक्रीडाया मगिन्याः कुन्त्याः सुतस्तत एवं विपीदन् विषादं कुर्वन्निदं वक्ष्यमाणं वचनग्राममब्रवीत् ॥ तदेवाह—अर्जुन उवाचेऽपि । तच्च दृष्ट्वारभ्य धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेदिरयन्तम् । हे कृष्ण ! सखिदानन्दस्वरूप ! इमं स्वजनं स्वकीयं भ्रातृपुत्रादिबन्धुवर्गं युयुत्सुं योद्धुमिच्छुं समुपस्थितं सम्यक् शस्त्रकवचादि सज्जं समीपे स्थितं दृष्ट्वा मम गात्राण्यङ्गानि सीदन्ति व्यथन्ते । मुखं च परिशुष्यति सर्वतः शुष्यति ॥ किञ्च मे शरीरे वेपथुः कम्पः रोमहर्षश्च जायते । गाण्डीवसंसर्गं त्वग्दाहश्चेत्यनिष्टमूचकं लक्षणं प्रतीयते ॥ किञ्च अवस्थातुं च न शक्नोमि च पुनर्भ्रमो भ्रमतीव भ्रमसदृशं विकारं मनसि भावयामि ॥ २६-३० ॥

म० टी०—तत्र समरसमारम्भार्थं सैन्यदर्शने भगवताभ्यनुज्ञाते सति सेनयोरुभयोरपि स्थितान्पार्थोऽपश्य-
दित्यन्वयः । अथशब्दस्तथाशब्दपर्यायः परसेनायां पितृन्पितृव्यान्भूरिश्वः प्रभृतीन्पितामहान्भाषमसोमवत्तप्र-
भृतीनाचार्यान्द्रोणकृपप्रभृतीन्मातुलान् शल्यशकुनिप्रभृतीन्भ्रातृन्दुर्योधनप्रभृतीन्पुत्राङ्गैश्चमणप्रभृतीन्पौत्राङ्गै-
श्चमणादिपुत्रान्सखीन्श्वत्थामजयद्रथप्रभृतीन् सुहृदो मित्राणि कृतवर्मभगदत्तप्रभृतीन् । सुहृदइत्यनेन
यावन्तः कृतोपकारा मातामहादयश्च ते द्रष्टव्याः । एवं स्वसेनायामप्युपलक्षणीयम् । एवं स्थिते महानभर्मो
हिंसेति विपरीतबुद्ध्या मोहाख्यया शास्त्रविहितत्वेन धर्मत्वमिति ज्ञानप्रतिबन्धकेन च ममकारनिबन्धनेन
चित्तवैकल्येन शोकमोहाख्येनाभिभूतविवेकस्याजुनस्य पूर्वमारब्धाशुद्धाख्यात्स्वधर्मादुपरिंसा महानर्थ-
पर्यवसायिनी प्रवृत्तेति दर्शयति—कौन्तेयइति । स्त्रीप्रभवत्वकीर्तनं पार्थवत्तात्त्विकमूढतामपेक्ष्य कृपया
कर्म्या स्वन्यापारेणैवाविष्टो व्याप्तः नतु कृपां केनचिद्व्यापारेणाविष्टइति स्वतः सिद्धैवास्य कृपेति सूच्यते ।
एतत्प्रकटीकरणाय परयेति विशेषणम् । अपरयेति वा छेदः । स्वसैन्ये पुरापि कृपाभूदेव । तस्मिन् सैन्ये तु
कौरवसैन्येप्यपरा कृपाभूदित्यर्थः । विपीदन् विपादमुपतापं प्राप्नुवन्नब्रवीदित्युक्तिविषादयोः समकालतां
वदन् सगद्गदकण्ठताश्रुपातादि विपादकार्यमुक्तिकाले द्योतयति तदेव भगवन्तं प्रत्यजुनवाक्यमवतारयति
संजयः—अर्जुनउवाचेत्यादिना । एवमुक्त्वाऽर्जुनः सङ्गमइत्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन तत्र स्वधर्मप्रवृत्तिकारणी-
भूततत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकः स्वपरदेहे आत्मात्मीयाभिमानवतोऽनात्मविदोर्जुनस्य युद्धेन स्वपरदेहविनाशप्रस-
ङ्गदर्शिनः शोको महानासादिति तल्लिङ्गकथनेन दर्शयति त्रिभिः श्लोकैः । इमं स्वजनमात्मीयं बन्धुवर्गं युद्धेच्छुं
युद्धभूमौ चोपरिथतं दृष्ट्वा स्थितस्य मम पश्यतो ममेत्यर्थः । अङ्गानि व्यथन्ते मुखं च परिशुष्यतीति
भ्रमादिनिमित्तशोषापेक्षयाऽतिशयकथनाय सर्वतोऽभाववाचिपरिशब्दप्रयोगः । वेपथुः कम्पः रोमहर्षः पुलकितत्वं
गाण्डीवभ्रंशेनावैर्यलक्षणं दौर्बल्यं त्वक्परिदाहेन चान्तःसन्तापो दर्शितः । अवस्थातुं शरीरं भारयितुं च
न शक्नोमीत्यनेन मूर्च्छां सूच्यते । तत्र हेतुः मम मनो भ्रमतीवेति भ्रमणकर्तृ सादृश्यं नाम मनसः कश्चिद्वि-
कारविशेषो मूर्च्छायाः पूर्वावस्था । च हेतौ । यतएव मनो नावस्थातुं शक्नोमीत्यर्थः ॥ २६-३० ॥

श्लो० टी०—मुमुक्षोर्विदुषो यष्ट्यदेवतापरिशीलनमेव कर्तव्यमिति सूचयितुमर्जुनस्य सैनिकपरिशीलन-
प्रकारमाह द्वाभ्याम्—तत्रेति । अथ भगवदुक्तेरनन्तरं पार्थः पृथा कुन्ती तदपत्यं पार्थोऽर्जुनो यत्र रथः स्थापितस्त्वत्र
स्थित्वा सेनयोरुभयोरपि स्थितान्पितृन्पितृव्यान्सखीन्सवयस्काः सखायस्तान् श्वशुरान् सुहृदो मित्राणि चैवं
सर्वानपि स्वीयानेवापश्यत् । नतु तदतिरिक्तानित्यर्थः । एवं तान्दृष्ट्वतोर्जुनस्य तद्दर्शनकार्यमाह—तानिति । स द-
र्शनकर्मणि प्रवृत्तः कौन्तेयः कुन्त्या अपत्यं कौन्तेयोऽर्जुनः बन्धुन्बन्धुत्वधर्मविशिष्टानेव तानवस्थितान्युद्धसज्ज-
ज्ञानसर्वान्समीक्ष्य प्रीवामुन्नम्य सम्यग्दृष्ट्वेति द्वयोरर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥ कृपयेति । तेषु परया कृपयाविष्टो
भूत्वा विपीदन्निदं वक्ष्यमाणलक्षणं वचनमब्रवीत् “ तस्माच्च देवा बहुधा मप्रसूताइति, सुखादिन्द्राप्रिश्च ”

इत्यादिभूतिभ्यो देवतानां जनिभ्रमणाजनिमतां तेषामनित्यत्वमाप्तुर्कर्मव्यर्थत्वं संसारित्वं फलवानेव बन्धकर्म
च विज्ञाय मुमुक्षुणा नित्यसुखार्थिना तद्यजने किमनेन दुःखान्तेन कर्मणेतिपरितापः कर्तव्यमिति सूचितुम्
जुनस्व स्वकर्तृकमन्धुजनवधानिभित्तकपरितापप्रकारमाहाध्यायसमाप्तेः । दृष्टेति । युयुत्सुं सेनां सक्त्य युयुत्सया
समुपस्थितमिमं पुरःस्थं स्वजनं पितृपुत्रादिकं दृष्ट्वा मदीया इति ज्ञात्वा ॥ २८ ॥ सीदन्तीति । इन्तुं मम
गात्राणि करचरणादयः सीदन्ति शिथिलायन्ते मुखं च परिशुष्यति शुष्कीभवति शरीरे वेपथुः कम्पो
रोमहर्षां भयसन्तापाभ्यां रोमोद्गमश्च आयते ॥ २९ ॥ गाण्डीवमिति । हस्ताद्गाण्डीवं धनुः कंसते गलति त्वक्चर्म
च परितापेन दृष्टे मे मनोपि च भ्रमति परवशं गच्छति । अतएव रथे स्थातुं च न शक्नोमि ॥ ३० ॥

श्री० टी०-ततः किं प्रवृत्तमित्यत आह-तत्रेति । पितृन्पितृव्यादीनित्यर्थः । पुत्रान्पौत्रानिति दुर्योधनादीनां
ये पुत्राः पौत्राश्च तानित्यर्थः । सखीन्मित्राणि सुहृदः कृतोपकारांश्चापश्यत् ॥ ततः किं कृतवानित्यत
आह-तानिति । आग्निष्टो व्यासः युक्तः । विपीदन्विशेषेण सीदन् अवसादं ग्लानिं लभमानः ॥
किमत्रवीदित्यपेक्षायामाह-दृष्ट्वममित्यादि यावदध्यायसमाप्ति । हे कृष्ण ! योद्धुमिच्छन्तं पुरतः सन्ध्याग-
स्थितं इमं बन्धुजनं दृष्ट्वा मदीयानि गात्राणि करचरणादीनि सीदन्ति विशीर्यन्ते । किञ्च मुखं परि समन्तात्
शुष्यति निर्द्वीभवति ॥ किञ्च वेपथुश्चेति । वेपथुः कंपः । रोमहर्षः रोमाश्च । कंसते निपत-
न्ति । परिदृष्टे सर्वतः सन्तप्यते ॥ २६-३० ॥

रा० टी०-एवं भगवता प्रोक्ते तेनयोरुभयोपि ॥ पार्थोऽपश्यत्यस्थितान्भूरिश्रवजादीन्पितृस्तथा ॥ १ ॥
पितामहान्भीष्ममुखाङ्कपद्मोणमुखान् गुरून् ॥ शल्यादीन्मातुलान्भ्रातृन्दुर्योधनमुखान्बहून् ॥ २ ॥ लक्ष्म-
णप्रभृतीन्पुत्रानश्वत्थाममुखान्सखीन् ॥ पौत्रांश्छिन्नमणपुत्रादीन् श्वशुरान्बहुधा स्थितान् ॥ ३ ॥ सुहृदः
कृतवर्मादीनेवमेव स्वसैन्यके ॥ एवं स्थितेऽन्यथाबुद्ध्या स्वधर्मे धर्मरूपया ॥ ४ ॥ ममस्वाविष्टयाऽन्यन्त-
मोहमाहगृहांतया ॥ अभिभूतविवेकस्य स्वधर्मद्विजुनस्य च ॥ ५ ॥ धर्म्याद्युद्धात्सुरारब्धान्महान्मर्षावसा-
निका ॥ सञ्जानोपरिरंसेति दर्शयत्यभुना स्फुटम् ॥ ६ ॥ कृपया कर्तृरूपिण्या कर्मभूतोऽर्जुनोऽवशः ॥
व्याप्तोऽन्नादिमहामोहजन्ययाऽध्यासरूपया ॥ ७ ॥ स्वकीयानुपलभ्येते ममेत्याक्रान्तमानसः ॥ सन्तापं प्राप्नु-
वन्नाह वक्ष्यमाणमिदं वचः ॥ ८ ॥ स्वधर्मकरणे हेतुभूतज्ञाननिरोधकत्वं ॥ महाशोकोऽर्जुनस्यासीन्महाह-
मिति चेतसा ॥ ९ ॥ इति तस्मिन् वक्ति पार्थोकिं सञ्जयस्त्रिभिः ॥ बन्धुवर्गमिमं स्वीयं युद्धेऽप्युद्ध-
भूगतम् ॥ १० ॥ पश्यतो मे श्रुयन्तेऽङ्गान्याननं परिशुष्याति ॥ कम्पः पुलकितत्वं च गाण्डीवभ्रंशनं
तथा ॥ ११ ॥ त्वद्दहो धैर्यदीर्घत्यमन्तःसन्तापहेतुकाः । स्वशरीरं न शक्नोमि मनो धारयितुं
तथा ॥ १२ ॥ २६-३० ॥

भा० टी०-एवं स्वसारभ्ये दृढतया स्थितेन स्वोत्तकारिणा भगवतोक्तोऽर्जुनस्तथैव कृतवानित्याह-तत्रेति ।
तत्र समवेतान्कुरूपश्येति भगवदभ्यनुज्ञाने संवृत्ते सति तत्र सेनयोरुभयोरपिऽस्थितान्पार्थोऽपश्यदिति वा
तत्रपदान्वयः । एतान्समवेतान्कुरून्दृष्ट्वा स्त्रीस्वभावौ शोकमोहावक्तीकुर्विति भगवदभिप्रायमर्जुनो ज्ञात्वा तान-
पश्यदिति सूचितुं पार्थ इत्युक्तं । पितृन् पितृव्यान् भूरिश्रवजादीन् । अवशब्दस्तथाशब्दार्थे तथा पितामहान्
भीष्मप्रमुखान् आचार्यान् श्रोणादीन् मातुलान् शल्यप्रभृतीन् भ्रातृन् भीष्मदुर्योधनाधान् पुत्रानभिमन्युलक्ष्म-
णप्रभृतीन् पौत्रान् लक्ष्मणादिपुत्रान् सखीनश्वत्थामादिकान् ॥ २६ ॥ श्वशुरान् द्रुपदादीन् सात्यकि-
कृतवर्मप्रभृतीन् । ततः किं कृतवानित्यपेक्षायामाह-तानिति । तान् पितृपितामहादीन्बन्धून्सेनयोरुभयोर्मध्ये
युयुत्सुनवस्थितान् समीक्ष्य सन्ध्यागृहेदमजर्वदित्यन्वयः । भगवदाज्ञया बन्धून्दृष्ट्वा शोकमोहावर्जनेन गृहीत-
विति कौन्तेयपदेन सूचितम् ॥ २७ ॥ परचा कृपया कोहजन्यकैवल्याऽऽविष्टो व्यासः सज्जहो एते पित्राव्यथी

बन्धवो मरिष्यतीति विषादमुपतापं कुर्वन्निदं वक्ष्यमाणमब्रवीदुक्तवानित्यर्थः । तदेवेदं शब्दार्थं वचन-
मुदाहरति-दृष्टेति । इमं प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानं स्वजनं स्वसम्बन्धिर्वा युयुत्सुं युद्धेच्छुं समुपस्थितं सम्य-
ग्युद्धभूमिमुपस्थितं न तु साधारणयुयुत्सया साधारणमागतं दृष्ट्वोपलभ्य सीदन्तीति परेणान्वयः । हे कृष्णेति
सम्बोधयन् यज्ञोपकाराय मदीयज्ञानापकर्षणं त्वया कृतं तन्मया शुद्धमिति गूढाभिसन्धिं सूचयति ॥ २८ ॥
आत्मतत्त्वापरिज्ञानकृतादृष्टारममकारोत्ययोः शोकमोहयोर्लिङ्गानि स्वस्मिन्दर्शयति-सीदन्तीत्यादिना । मम
युयुत्सुं स्वजनं दृष्ट्वा एते मरिष्यन्तीति शोकेनाविष्टस्य व्याकुलचित्तस्य गात्राण्यङ्गानि सीदन्ति शिथिलानि
भवन्ति वेपथुः कम्पः रोमहर्षो रोमाञ्चः ॥ २९ ॥ हस्ताद्गण्डीवं संसते पतति । त्वक् चैव परि समन्ताद्दहते ।
धैर्याभावादवस्थातुं च न शक्नोमि । मे मनो भ्रमतीव च मम मनो मोहं प्राप्नोतीवेत्यर्थः ॥ ३० ॥

१० टी०-ततः किं वृत्तमित्याह-तत्रापश्यादिति । पितृन्तृपठ्यान् पितामहान् वृद्धानाचार्यास्तथा मातृषत्पू-
ज्यान्मातुलानिति पूज्यत्वकोटिः । अथ प्रेमास्पदमाह-भ्रातृनि । भ्रातृन् दुर्योधनादीन् एकोत्तरशतमितान् ।
अथ कृपापात्राण्याह-पुत्रान् पौत्रानिति । दुर्योधनादीनां पुत्रान् पौत्रांश्चेत्यर्थः । अथाप्यशोहेतूनाह-
सखीनित्यादि ॥ २६ ॥ २७ ॥ अथार्जुनः स्वनिर्वेदं कथयति-दृष्ट्वेममित्यादि । गात्राण्यङ्गानि करचरणादीनि
सीदन्ति शिथिलानि भवन्ति । मुखं च शुण्यति शुष्कं भवति ॥ २८ ॥ अथ करुणारसाविर्भावे सात्विका-
नाह । सर्वशरीरे वेपथुः कम्पो भवति रोमहर्षो रोमाञ्चः । अथाङ्गवैकल्यं दर्शयति । गण्डीवं धनुः हस्तात्सं-
सते निपतति । त्वक्परिदहते संतप्यते ॥ २९ ॥ इतः परं कथं योद्धव्यमित्याह-नचेति । न केवलमवस्थातुं
न शक्नोमि किं पुनर्योद्धुम् । मनसि धैर्यमवलम्ब्य योद्धव्यमिति चेत्तदपि नेत्याह-भ्रमतीति । मनः कान्दिशी-
कतया प्रकृतित्थं न भवति ॥ ३० ॥

रा० टी०-तत्रेत्यस्य विवरणं सेनयोरुभयोरपीति । तथेति समुच्चये ॥ २६ ॥ तानवस्थितामसर्वा-
न्बन्धुन्समीक्ष्यैवेत्येवकारेणान्वयः । विषादो न्विषादं कुर्वन् । विषादो नाम मोहनिमित्तकाच्छोकाद्यन्मनोदौर्ब-
ल्यं । यस्मिन्सति सर्वपापारोपणो भवति स इति ज्ञेयम् ॥ २७ ॥ इदमब्रवीदित्युक्तमर्जुनवाक्यमाह-
दृष्ट्वेत्यादिना यावदध्यायसमाप्तिः । हे कृष्ण सकललोककर्षक ! तदुक्तं गीताभाष्ये पञ्चमेऽध्याये । नियमनादि-
ना सकललोककर्षणात्कृष्णः । तच्चोक्तं । 'यतः कर्षसि देवेश नियम्य सकलं जगत् । अतो वदन्ति मुनयः
कृष्णं त्वां ब्रह्मवादिनः' इति महाकौर्मोक्तेः । युयुत्सुं योद्धुमिच्छन्तं सम्यगवस्थितमिमं बन्धुजनं दृष्ट्वा मम
गात्राणि हस्ताद्यवयवाः सीदन्ति विशीर्यन्ते । पशु विशरणगत्यवसादनेष्वितिधातोः । मुखे म्लानता च
जायते ॥ २८ ॥ शरीरे कम्पो रोमाञ्चश्च जायते । धनुर्हस्तात्पतति । त्वक्च परितस्तप्यतएव ॥ २९ ॥
अवस्थातुं च न शक्नोमि । मनश्च मे भ्रमतीव च ॥ ३० ॥

निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ॥

न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ॥ ३१ ॥

त० टी०-हे केशव ! विपरीतानि निमित्तानि वामाङ्गस्फुरणादीनि पश्यामि । अत एवाऽऽहवे युद्धे
स्वजनं हत्वा श्रेय पेहलौकिकं पारलौकिकं वा नाऽनुपश्यामि मनसि विचारणादनु पश्चात् पश्यामि ।
यद्यपि 'द्वाविषौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ । परिव्राट् योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः' इति
श्रेयोऽभिज्ञानमस्ति तथापि हतस्यैव तदभिधानात् इन्तुः किञ्चित्पुण्यमुक्तम् ॥ ३१ ॥

म० टी०-पुनरप्यवस्थानासामर्थ्यं कारणमाह-निमित्तानीति । निमित्तानि सूचकतयाऽऽसन्नदुःखस्य
विपरीतानि वामाङ्गस्फुरणादीनि पश्यामि अनुपश्यामि अतोपि नावस्थातुं शक्नोमीत्यर्थः । अहमनात्मवित्त्वेन

दुःखित्वाच्छोकनिबन्धनं हेममनुभवामि । त्वं तु सदानन्दरूपत्वाच्छोकासंसर्गाति कृष्णपदेन सूचितं । अतः स्वजनदर्शने तुल्येऽपि शोकासंसर्गित्वलक्षणाद्विशेषात्त्वं मामशोकं कुर्विति भावः । केशवपदेन च तत्करणसामर्थ्यं । को ब्रह्मा सृष्टिकर्ता ईशो रुद्रः संहर्ता तौ वात्पनुकम्प्यतयागच्छतीति तद्व्युत्पत्तेः । भक्तदुःखकर्षित्वं वा कृष्णपदेनोक्तं । केशवपदेन च केश्यादिदुष्टदैत्यनिषहणेन सर्वदा भक्तान्पालयसीत्यतो मामपि शोकनिवारणेन पालयिष्यसीति सूचितम् । एवं लिङ्गद्वारेण समीचीनप्रवृत्तिहेतुभूततत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकीभूतं शोकमुक्त्वा सम्प्रति तत्कारितां विपरीतप्रवृत्तिहेतुभूतां विपरीतबुद्धिं दर्शयति—श्रेयः पुरषार्थं दृष्टमदृष्टं वा बहुविचाराणां पञ्चादपि न पश्यामि अस्वजनमपि युद्धे हत्वा श्रेयो न पश्यामि । ' द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ । परिब्राह्मयोगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः ' इत्यादिना हतस्यैव श्रेयोविशेषाभिधानाद्भन्तुस्तु न किञ्चित्सुकृतं । एवमस्वजनवधेऽपि श्रेयसोऽभावे स्वजनवधे सुतरां तदभावश्चि ज्ञापयितुं स्वजनमित्युक्तम् ॥ ३१ ॥

अं० टी०—निमित्तानीति । युद्धप्रवृत्तेरनर्थतत्त्वसूचकानि विपरीतान्येव निमित्तानि च पश्यामि न त्वनुष्ठानानि । हे केशव ! इदानीमेवमस्तु तथापि पञ्चास्तु श्रेयो भविष्यतीत्यत आह—न चेति । इमं पितृपितामहादिकं स्वजनमाहवे युद्धे हत्वा अनु पञ्चाद्युद्धानन्तरभावि न किमपि श्रेयश्च पश्यामि । एतेषां वधेन न कमपि पुरुषार्थमेष्ट्यन्तं विज्ञानइत्यर्थः ॥ ३१ ॥

श्री० टी०—निमित्तानीति । विपरीतानि निमित्तानि अनिष्टसूचकानि शङ्कनानि पश्यामि । किञ्च न चेति । स्वजनं आहवे युद्धे हत्वा श्रेयः फलं न पश्यामि ॥ ३१ ॥

स० टी०—वामाक्षिस्फुरणादीनि निमित्तान्यन्यथान्यथा ॥ विपरीततया दुःखदायिन्यनुभवान्यहम् ॥ १ ॥ अहं चानात्मवित्त्वेन दुःखित्वाच्छोकहेतुकम् ॥ केशं हनुमवामीति सदानन्दनया भवान् ॥ २ ॥ शोकहेतुशोकसंसर्गात्येवं कृष्णेति सूचितम् ॥ मामशोकमतः कृष्ण कुरु त्वमिति चाशयः ॥ ३ ॥ को ब्रह्मा सृष्टिकर्ता स्याद्विशः संहारको हरः ॥ अनुकम्प्यतया तौ द्वौ वाति याति स केशवः ॥ ४ ॥ एवं लिङ्गमुत्पन्नैव शोकं ज्ञाननिरोधकम् ॥ प्रोक्त्वेदानीं स्वधर्मेऽपि युद्धेऽधर्ममतिं गतः ॥ ५ ॥ प्राह पार्थ महाभो हजन्त्याभ्यासावृत्तो वचः ॥ विचारेणाप्यदृष्टं वा दृष्टं श्रेयः कथंचन ॥ ६ ॥ पञ्चादपि न पश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ॥ द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ ॥ ७ ॥ परिब्राह्मयोगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः ॥ इत्यत्रोक्तं हतस्यैव श्रेयो हन्तुर्न किञ्चन ॥ ८ ॥ ३१ ॥

भा० टी०—विपरीतनिमित्तप्रवृत्तेरपि मोहो भवतीत्याह—निमित्तानीति । निमित्तानि च विपरीतानि वामनेत्रस्फुरणादीनि पश्यामि तथा चास्माभिमित्तः स्वजननाशो भविष्यति न तु केश्यादिमारणेन भवता यथा स्वजनः पालितः तथा स्वजनरक्षणमिति सूचयन्सम्बोधयति हे केशवेति । अहमनात्मवित्त्वेन दुःखित्वाच्छोकनिबन्धनं हेममनुभवामि त्वं तु सदानन्दरूपत्वात् शोकासंसर्गाति कृष्णपदेन सूचितं । अतः स्वजनदर्शने तुल्येऽपि शोकासंसर्गित्वलक्षणाद्विशेषात्त्वं मामशोकं कुर्विति भावः । केशवपदेन च तत्करणसामर्थ्यं । केशो ब्रह्मरुद्रौ वाति अनुकम्प्यतया गच्छतीति तद्व्युत्पत्तेः भक्तदुःखकर्षित्वं वा कृष्णपदेनोक्तं । केशवपदेन च केश्यादिदुष्टनिषहणेन सर्वदा भक्तान्पालयसीत्यतो मामपि शोकनिवारणेन पालयिष्यसीति सूचितमिति केचित् । इदानीं शोकमोहाविष्टचित्तः स्वधर्मेऽधर्मतां निष्प्रयोजनतां चारोपयन्नाह—न चेति । आहवे युद्धभूमौ स्वजनं स्वयन्धुषर्गं हत्वाऽनु पञ्चाच्छ्रेयो न पश्याम्यतो निष्फलाया बभूवुर्हिसाया अन्धमनिमित्ताया निवृत्तिरेव युक्तेति भावः ॥ ३१ ॥

प० टी०—किञ्च भो केशव ! मानसानि निमित्तानि भाव्यर्थसूचकानीहलोकसाधनानि विपरीतान्यनिष्टहेतुं पश्यामि । किञ्च श्रेयः परलोकसाधनं न पश्यामि ॥ ३१ ॥

रा० टी०—विपरीतानि निमित्तानि दुर्निमित्तानि च पश्यामि । केशव अक्षरप्रवर्तक ! कथं ईशस्य केशौ तौ सृष्ट्यादिना वर्तयतीति व्युत्पत्तेः । केशपदोपपेदाद्वतु वर्तनइत्युक्तोन्तर्णीतव्यार्थादुपत्यये रूपसिद्धेः । उक्तं हि स्थितप्रज्ञस्य का भाषेत्येतद्भाष्ये । 'हिरण्यगर्भः कः प्रोक्तर्हः शङ्कर एव च । सृष्ट्यादिना वर्तयति तौ यतः केशवो भवान्' इति युद्धे न श्रेयो लभ्यतइत्यतआह—नचेति । श्रेयश्च न पश्यामि । आहंवे युद्धे विजयादिकं फलं नेच्छामि ॥ ३१ ॥

न काङ्क्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च ॥

किं नो राज्येन गोविन्द किं भोगैर्जीवितेन वा ॥ ३२ ॥

येषामर्थे काङ्क्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ॥

त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ॥ ३३ ॥

आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ॥

मातुलाः श्वशुराः पौत्राः स्यालाः सम्बन्धिनस्तथा ॥ ३४ ॥

त० टी०—ननु मास्त्वामुष्मिकं श्रेय ऐहिकं राज्यभोगसुखादिकं तु स्यादेवेत्यत आह—न काङ्क्षे इति । हे कृष्णेति सम्बोधनेन सच्चिदानन्दस्वरूपस्त्वं मामपि स्वरूपानन्दतुष्टं कुर्विति सूचितम् । राज्यसाधनभूतविजयमहं न काङ्क्षे नेच्छामि । विजयसाध्यं राज्यं न च काङ्क्षे । राज्याधीनानि सुखानि च न काङ्क्षे नेच्छामि । ननु लोके शत्रुविजयरज्यसुखार्थमेव सर्वजनप्रवृत्तिस्तव कुतस्तदनाकाङ्क्षोत्पन्नेत्यत आह—किञ्च इति । गात्रः समनस्कानीन्द्रियाणि स्वनियम्यतया विन्दते यः सममेन्द्रियमनःप्रवृत्तिं सदा त्वं जानासीति भावेन सम्बोधयति—गोविन्देति । बहुहिंसावद्युद्धसाध्यराज्येन नोऽस्माकं किं प्रयोजनं, राज्यसाध्यविशिष्टभोगैः किं, जीवितेन भोगकरणकजीवितेनोपक्रोशमलीमसेन प्राणधारणपोषणेन वा किं प्रयोजनं, न किमपीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ननु पाण्डुपृथापुत्रस्य तव राज्यसुखादिनैराकाङ्क्ष्यं भवतु । तथाऽपि स्वजनवर्गार्थं तदाकाङ्क्षोचितैवेति चेत्तत्राह—येषामिति । येषां स्वजनबन्धूनामर्थे नो राज्याद्यपेक्षितं, त इमे प्राणान्प्राणसाधनानि धनाशां च त्यक्त्वा युद्धेऽवस्थितास्तस्मान्न योद्धुमिच्छामि ॥ ३३ ॥ ननु युद्धे वो हन्तुं शत्रव एव स्थिता न बन्धव इति चेत्तत्राह—आचार्या इति । स्पष्टार्थः । न ह्येतेभ्योऽप्ये स्वजनबन्धवो भवन्तीति भावः ॥ ३४ ॥

म० टी०—ननु माभूददृष्टं प्रयोजनं दृष्टप्रयोजनानि तु विजयो राज्यं सुखानि च निर्विवादानीत्यतआह—नेति । पूर्वत्र सुखं परतः फलाकाङ्क्षा दुःपायप्रवृत्तौ कारणं अतस्तदाकाङ्क्षाया अभावात्तदुपाये युद्धे भोजनेच्छाविराहिण इव पाकादौ मम प्रवृत्तिरनुपपन्नेत्यर्थः । कुतः पुनरितरपुरुषैरिष्यमाणेषु तवानिच्छेत्यत आह—किञ्च इति । भोगैः सुखैर्जीवितेन जीवितसाधनेन विजयेनेत्यर्थः । विना राज्यं भोगान् कौरवविजयं च वने निवसतामस्माकं तेनैव जगति श्लाघनीयजीवितानां किमेभिराकाङ्क्षितैरिति भावः । गोशब्दवाच्यानीन्द्रियाण्यधिष्ठानतया नित्यं प्राप्तस्त्वमेव ममैहिकफलविरागं जानासीति सूचयन्सम्बोधयति—गोविन्देति ॥ ३२ ॥ राज्यादीनामाक्षेपे हेतुमाह—येषामिति । एतेन स्वस्य वैराग्योपेक्षीयानामर्थं यतनीयमित्यपास्तं । एकाकिनोहि राज्याद्यनपेक्षितमेव । येषां तु बन्धूनामर्थं तदपेक्षितं त एते प्राणान्प्राणाशां धनानि धनाशां च त्यक्त्वा युद्धेऽवस्थिता इति न स्वार्थं स्वीयार्थो वायं प्रयत्नइति भावः । भोगशब्दः पूर्वत्र सुखपरतया निर्दिष्टोप्यत्र पृथक्सुखग्रहणात्सुखसाधनशब्दः । प्राणधनशब्दौ तु तदाश्लक्ष्यकौ । स्वप्राणत्यागेपि स्वबन्धूनामुपभोगाद् धनाशां सम्भवोदिति तद्वारणाय पृथग्बन्धनग्रहणम् ॥ ३३ ॥ येषामर्थं राज्याद्यपेक्षितं तेन नागताइत्याशङ्क्य सान्निविशति स्पष्टम् ॥ ३४ ॥

श्री० टी०—अस्त्येवैतेषां वधेन जयाविलक्षणं श्रेय इत्यत आह—न काङ्क्ष इति । स्वजनहिंसया प्राप्ते यो जय-
स्तमहं न काङ्क्षे तेन प्राप्तं राज्यं च तन्मूलकानि विषयसुखान्यपि नाहं काङ्क्ष इत्यर्थः । एतेनाधर्मप्राप्तमैहिक-
सुखमस्माकं मास्त्वित्युक्तं भवति । एतैर्यथा राज्याद्यपेक्षया युध्यते तथा भवन्निरपि युध्यतामित्यत आह—कि-
मिति । धर्माधर्मविवेकवतां नोऽस्माकं स्वजनहिंसया प्राप्तेन राज्येन किं फलं तन्मूलकैर्भोगैर्वा किं तदर्थकेन
जीवितेन वा किं । अधर्ममूलकं दोषावहमेतत्सर्वं सतां नाशायमित्यर्थः ॥ ३२ ॥ ‘अप्यकार्यशतं कृत्वा
भर्तव्या मनुब्रवीत्’ इति वचनादित्रादिभरणार्थं कृतोप्यधर्मो न दोषायेत्यत आह—येषामिति । अकार्यशते-
नापि पोषणीयानां येषां पितृपुत्रादीनामर्थं निमित्ते राज्यं भोगाः सुखानि च काङ्क्षितं नोऽस्माभिः काङ्क्षितानि
भवन्ति । न इति तृतीयार्थे षष्ठी । तएव पित्रादय इमे प्राणान्धनानि च त्यक्त्वा युद्धे युद्धनिमित्तमवस्थिताः
जीवितांशां त्यक्त्वा युद्धे मर्तुमागम्य तिष्ठन्तीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ के ते इत्याकाङ्क्षायां आचार्या इति । अत्रास्माकं
केचिदाचार्याः केचित्पितरः केचित्पुत्रास्तथैव केचित्पितामहाश्चकारात्केचिन्मातामहाः केचिन्मातुलाः केचित्पु-
त्रुरः केचित्पौत्राः केचित्पत्यालाः केचित्संवन्धिन एव सर्वे स्वजना एव नान्य इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

श्री० टी०—विजयादिकं फलं किं न पश्यसीति चेत्तत्राह—न काङ्क्ष इति । एतदेव प्रपञ्चयति—किं न इति
सार्थाभ्याम् । यदर्थमस्माकं राज्यादिकमपेक्षितं त एते प्राणान्धनानि त्यक्त्वा त्यागमङ्गीकृत्य युद्धार्थमव-
स्थिताः । अतः किमस्माकं राज्यादिभिः कृत्यमित्यर्थः ॥ ३२-३४ ॥

स० टी०—मास्तु त्रयफलं किं नृपं त्वस्ति जयादिकम् ॥ इत्यत्राह न मे वाञ्छा जयादौ क्षुद्रगोचरे
॥ १ ॥ राज्यादिभिर्न वास्माकमापदोस्त प्रयोजनम् ॥ त्वमिन्द्रियाण्याभिष्टानतया प्राप्नोषि सर्वदा ॥ २ ॥
फले रामं विरामं च जानासीत्येव सूचयन् ॥ गोविन्देत्याह राज्यादेराशेषे हेतुमाह च ॥ ३ ॥ एका-
किनो न राज्याद्यपेक्षितं तदपेक्षितम् ॥ येषामर्थं तस्तेऽप्य प्राणाणां च धनैरपणाम् ॥ ४ ॥ त्यक्त्वाचार्या-
दयो युद्धे भृत्यवक्त्रे रव्यं स्थिताः ॥ ते सर्वे सङ्गरे यस्मिं हता आचार्याकादयः ॥ ५ ॥ किं न स्यात्तर्हि
राज्यादिभोगैः पापकरो भूया ॥ ६ ॥ ३२-३४ ॥

भा० टी०—ननु युद्धेन शत्रून् जित्वा विजयराज्यादिश्रेयसां लाभस्यावश्यम्भावात्किमिति न च श्रेयो-
नुपदयार्मात्युच्यते त्वयेति तत्राह—न काङ्क्ष इति । हे कृष्णनि सम्बोधयन् । ‘वासुदेवे मनो यस्य जपहो-
माचनोदयः । तस्यान्तरायो भेदेय देवेन्द्रत्वादेकं फलम्’ इति वचनात् स्वभक्त्यन्तर्गतात्मकस्य
विजयराज्यादेः कर्तव्यमेव । भक्तस्योपरि तवानुग्रहः ‘यस्यानुग्रहमिच्छामि तस्य वित्तं हराम्यहम्’ इति
भगवद्वचनान् । तस्माद्विजयादेर्भयद्रक्त्यन्तरायत्वमालोच्योपि तत्र काङ्क्ष इति ध्वनयति । ननु भवतां भगव-
तानां स्वार्थं विषये विरक्तानां मास्तु स्वार्थं विजयाद्याकाङ्क्षा । स्वसन्बन्धिनमर्थं तु तदाकाङ्क्षा युक्तेत्याशङ्क्य
येषामर्थं विजयादिकमपेक्षितं ते स्वत्र मरिष्यन्तीति किमस्माकं पाण्डवानां तेनेत्याह—किमित्यादिसार्धद्वयेन ।
मोक्षमाकं राज्येन किं तज्जन्यभोगैर्जीवितेन वा किं न किमपीत्यर्थः । राज्याद्यपेक्षया वने निवसतामस्माकं
कन्दमूलादिना जीवने स्वजनरक्षकं वरं । यतः सर्वप्रकरणे स्वबन्धुरक्षणं कर्तव्यमिति स्वजनरक्षणेन
लब्धगोविन्दनामा जगद्गुरुस्त्वमेव गोविन्दनाम्ना शंससीति ध्वनयन्सम्बोधयति हे गोविन्देति । गोविन्दवा-
क्यानीन्द्रियाण्याभिष्टानतया नित्यं प्राप्तस्त्वमेव ममैहिकफलविरागं जानासीति सम्बोधनाशय इति केचि-
त् ॥ ३२ ॥ येषां स्वीयानामर्थं नो राज्यं भोगसाधनमाकाङ्क्षितमभिलषितं भोगाः सुखसाधनानि सुखानि
च येषामर्थं आकाङ्क्षितानि तद्विषये प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानाः प्राणान्धनानि च त्यक्त्वा युद्धेऽवस्थिताः । त्यक्तु-
मिति वक्तव्ये त्यक्त्वेति क्त्वाप्रत्ययेन प्राणादित्यागसाधने समरे प्रवृत्ते तन्यक्तुमवस्थिता अपि तत्प्रेमाति-
शयात्पल्लव्य गमिष्यन्तीति शङ्का न कर्तव्येति सूचयति ॥ ३३ ॥ तान्विशिनष्टि—आचार्या इति । मातुला
जननीभ्रातरः । भायभ्रातरः स्यालः । स्पष्टमन्यत् ॥ ३४ ॥

५० टी०—किंच यदर्थमेतावान् युद्धप्रसंगस्तदपि न रोचत इत्याह—किंन इति । सुगमम् ॥ ३९ ॥
अत्र युक्तिमाह—येषामिति । येषामर्थं यन्निमित्तं यत्पोषणाय राज्यं काङ्क्षितमभीप्सितं, च परं भोगाः
सुखानि काङ्क्षितानि त इमेऽत्र युद्धे धनानि विषयभोगोपकरणानि स्त्रीपुत्रादीनि प्राणांश्च त्यक्त्वाऽवस्थिताः
सन्ति । तेषु हतेषु राज्यं केन भोक्तव्यं केवलं स्वपिण्डपोषणैकफलमित्यर्थः ॥ ३९ ॥ ३४ ॥

रा० टी०—येषामर्थं प्रयोजननिमित्तं राज्याद्यभोक्षितं नः अस्माकं त इमे बान्धवाः प्राणान् धनानि च
त्यक्त्वा युद्धे व्यवस्थिताः । ते कइत्यत आह—आचार्या इति ॥ ३९—३४ ॥

एतान्न हन्तुमिच्छामि प्रतोऽपि मधुसूदन ॥

अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किन्तु महीकृते ॥ ३५ ॥

त० टी०—ननु यद्येतान्स्वकीयवन्धुबुद्ध्या त्वं न हनिष्यसि तर्हि त्वामेवैते राज्यलोभेन हनि-
ष्यन्ति । तस्माच्चमेवैतान्हत्वा सकलपृथ्वीराज्यं कुर्विति चेत्तत्राह—एतानिति । अस्मान् प्रतोऽप्येतान्
त्रैलोक्यराज्यस्यापि हेतोर्हं हन्तुं नेच्छामि, महीकृते महीमात्रराज्यप्राप्त्यर्थं न हन्यामिति किमुत वक्त-
व्यमित्यर्थः । मधुसूदनेति सम्बोधनेन त्वमपि दैत्यमेव हतवान् स्वबन्धूनि स्मृत्वा ॥ ३५ ॥

म० टी०—ननु यदि कृपया त्वमेतान्न हंसि तर्हि त्वामेते राज्यलोभेन हनिष्यन्त्येव अतस्त्वमेवैतान्हत्वा
राज्यं भुङ्क्ष्वेत्यत आह—त्रैलोक्यराज्यस्यापि हेतोः तत्प्राप्त्यर्थमपि अस्मान् प्रतोऽप्येतान्न हन्तुमिच्छामि
इच्छामपि न कुर्यामहं किं पुनर्हन्त्यां । महीमात्रप्राप्तये तु न हन्यामिति किमुक्तव्यमित्यर्थः । मधुसूदनेति
सम्बोधयन् वैदिकमार्गप्रवर्तकत्वं भगवतः सूचयति ॥ ३५ ॥

शं० टी०—स्वजना एव सर्वे ते भवन्तु त्वमिदानीं किं कर्तुमिच्छसित्यत आह—एतानिति । खड्गैर्मां प्र-
तोऽपि हिंसतोऽप्येतानाचार्यादीन्हन्तुं नेच्छामि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोरापि निमित्ताय वा । एतेषां हननेने-
न्द्रत्वं वाप्यागच्छतु तथाप्येतान्हन्तुं नेच्छामि किं नु महीकृते किं वक्तव्यं राज्यार्थमेतान्हन्तुं नेच्छामीति ।
अनेन स्वर्गसुखमपि मास्त्वित्युक्तं भवति ॥ ३५ ॥

श्री० टी०—ननु यदि कृपया त्वमेतान्न हंसि तर्हि त्वामेते राज्यलोभेन हनिष्यन्त्येव अतस्त्वमेवैतान्ह-
त्वा राज्यं भुङ्क्ष्वेत्यत आह—एतानिति सार्धेन । प्रतोऽप्यस्मान्धातयतोऽपि एतान्त्रैलोक्यराज्यस्यापि हेतोस्त-
त्प्राप्त्यर्थमप्यहं हन्तुं नेच्छामि किं पुनर्महीमात्रप्राप्त्यर्थमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

स० टी०—ननु त्वं कृपयाविष्टो यदि तान्न हनिष्यसि ॥ राज्यलोभाद्धनिष्यन्ति त्वामेत इति चेच्छृणु
॥ १ ॥ त्रैलोक्यराज्यसंसिद्धयै नैतान् हन्तुं प्रतोऽप्यहम् ॥ कुर्यामिच्छामपि स्वीयान्कं नु हन्त्यां महीकृते
॥ २ ॥ मधुसूदन वेदान्तसम्प्रदायप्रवर्तक ॥ मामपि प्रेरय श्रौतमार्गं मोक्षप्रदे शुभे ॥ ३ ॥ विनिवर्त्याशु-
भान्मार्गादिति भावोऽर्जुनस्य च ॥ ४ ॥ ३५ ॥

भा० टी०—ननु स्वराज्यपरिपन्थिनामाततायिनां हननमेव युक्तं 'जिघांसन्तं जिघांसीयात्' इति न्यायेनैतेषां
हनने दोषाभावादित्याशङ्क्याह—एतानिति । अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोर्प्रतोऽप्येतानित्यन्वयः । पृथिवीप्राप्त्यर्थं हि
हननमेतेषामिष्यते न च तत्प्राप्तिः समीहितेति कैमुत्यन्यायेन दर्शयति—अपीति । नहि महदपि त्रैलोक्यराज्यं
लब्धुं स्वजनाहंसायै मनो मदीयं स्पृहयति पृथिवीप्राप्त्यर्थं पुनर्बन्धुवधं न आह्वयामिति किं वक्तव्यमित्यर्थ इति
प्राञ्चः । मधोः । सूदनैव त्वयापि स्वपुत्ररक्षणं कृतमिति कथमस्माभिः सम्बन्धिनाशः कर्तव्य इति ध्वनयन्सम्बो-
धयति मधुसूदनेति । यद्वा मधुरित्युपलक्षणं कैटभस्यापि । मधुकैटभयोरजस्तमसोः सूदनस्त्वं स्वभक्तं मां

तदुभयात्मकेऽस्मिन्नेवे कर्मणि नियोजयितुं नार्हसीति सूचयन्नाह-मधुसूदनोति । मधुसूदनोति सम्बोधयन्ने-
दिकमार्गप्रवर्तकत्वं भगवतः सूचयतीति केचिन् ॥ ३५ ॥

प० टी०-ननु गोत्रवात्सल्येन यद्यपि युद्धादुपरतस्तथापि तेऽस्मान् हनिष्यन्त्येवेत्याशङ्क्याह-एतानिति ।
अपीति । त्रैलोक्यराज्यस्यापि हेतोरेतान् हन्तुं नेच्छामि किं पुनर्महीकृते । किंभूतानेतान् प्रतोषे मारयतोऽ-
पि । स्वात्मानं हन्तुं प्रवृत्ता अपि ते न हन्तव्या इत्यर्थः । यथा देववशात्प्राणघातायोपस्थितस्य तिर्यग्भार्य
प्राप्तस्य गर्भकस्य हनने माता न यतते तद्वदस्मैवेन नोदितास्ते यकिंचित्कुर्वन्तु, तथापि वयं तान् हन्तुं
नार्हाः । तदुक्तम्-‘उत्क्षेपणं गर्भगतस्य पादयोः किं कल्पते मातुरधोक्षजागसे’ इति ॥ ३५ ॥

रा० टी०-नैवेच्छामीत्येवकारान्वयः । यदि मां युद्धाभिप्रेतं एते हन्युस्तर्हि प्रतोषे नैव हन्तुमिच्छामी-
त्यर्थः । हे मधुनामकदैत्यमर्दन ! कैमुत्यन्यायेनाप्याह-अपीति । त्रैलोक्यराज्यस्यापि हेतोरेतान् हन्तुं नेच्छामि ।
किमुन महीमाप्रनिमित्तमिति ॥ ३५ ॥

निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन ॥

पापमेवाश्रयेदस्मान्हृत्वेतानाततायिनः ॥ ३६ ॥

न० टी०-भवतु तथाऽप्यन्यान्विहाय युष्मद्वधे सदा कृतप्रयत्नानातिनिवृत्तान्धृतराष्ट्रपुत्रांस्त्वं जहि ।
कदनने युष्माकं महती प्रीतिर्भविष्यतीत्यत आह-निहत्येति । धार्तराष्ट्राभिहत्य नोऽस्माकं का प्रीतिः
स्यान्न काऽपीत्यर्थः । ननु गराभिदानादिनैते आततायिनः । आततायिवधस्तद्वधे दोषाभावश्च शास्त्रविहितः ।
तथा हि-‘अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते ह्याततायिनः ॥ आततायिन-
श्चायान्तं हन्यादेवाविचारयन् । नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ॥ ’ इति स्मृतेः । तस्माच्छास्त्रा-
नुवर्तिना त्वया आततायिलक्षणसम्पन्ना दुर्योधनादयो हन्तव्या इति चेत् “यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे
भवत ओदनः, मृत्युर्यस्योपसेचनं” ‘ब्रह्माणमिन्द्रं हर्षं च यमं वरुणमेव च । प्रसह्य हरते यस्मात्ता-
स्मादरिरीर्यते ॥ “अचा चराचरग्रहणात्, न कर्मणा क्लिप्यते पापकेन” इत्यादिशास्त्राचराचर-
संहारकोऽपि निर्दोषस्त्वपित्प्रभायेण सम्बोधयति-जनार्दन इति । वयं तु न तथेत्याह-एतानाततायि-
नो हन्ताऽस्मान् पापमेवाश्रयेत् भन्वुत्वात् । मातृपितृबन्धुवधस्य शास्त्रे महापातकत्वेनोक्तत्वात् ॥ ३६ ॥

म० टी०-नन्वन्यान्विहाय धार्तराष्ट्रा एव हन्तव्यान्नेषामत्यन्तं क्रूरतरतत्तः स्वदानृणां वधे प्रीतिसम्भवा-
दित्यत आह-धार्तराष्ट्रान्दुर्योधनादीन् आतृभिहत्य स्थितानामस्माकं का प्रीतिः स्यान् न कापीत्यर्थः ।
अहि मूढजनेचित्तक्षणमात्रवार्तसुखाभासलोभेन चिरतरनरकयातनाहंभुवन्धुवधोऽस्माकं युक्तश्चैव भावः ।
जनार्दनेतिसम्बोधनेन यदि वध्या एते तर्हि त्वमेवैतान् जहि । प्रलये सर्वजनहिंसकत्वेपि सर्वपापाऽसंतति-
स्यादिति सूचयति। ननु ‘अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते ह्याततायिनः’ इतिस्मृ-
तेरेतेषां च सर्वप्रकारैराततायित्वान् । ‘आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् । नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भ-
वति कश्चन’ इति वचनेन दोषाभावप्रतीतिर्हन्तव्याएव दुर्योधनादय आततायिन इत्याशङ्क्याह-पापमेवेति ।
एतानाततायिनोपि हत्वा स्थितानस्मान् पापमाश्रयेदेवेति सम्यगन्वः । अथवा पापमेवाश्रयेत् । न किंचिदन्यत् दृ-
ष्टमदृष्टं वा प्रयोजनमित्यर्थः । न हिस्यादिति धर्मशास्त्रादाततायिनं हन्यादित्यर्थशास्त्रस्य दुर्बलत्वात् । तदुक्तं
याज्ञवल्क्येन ‘स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान् व्यवहारतः । अर्थशास्त्रात्तु बलवद्धर्मशास्त्रमिति स्थितिः’ । अपरा
व्याख्या । ननु धार्तराष्ट्रान् प्रतां भवतां प्रीत्यभावेपि युष्मान् प्रतां धार्तराष्ट्राणां प्रीतिरस्त्येवातस्ते युष्मान्हन्युरि-
त्यत आह-पापमेवेति अस्मान्हत्वा स्थितानेतानाततायिनो धार्तराष्ट्रान् पूर्वमपि पापिनः साम्प्रतमपि पापमे-

वाश्रयेत् नान्यत् किञ्चित्सुखमित्यर्थः । तथा चायुष्यतोऽस्मान् हत्वैतएव पापिनो भविष्यन्ति नास्माकं कापि क्षतिः । पापासम्बन्धादित्याभिप्रायः ॥ ३६ ॥

श्ल० टी०—एतैर्युष्माकं लाक्षागृहदाहादिभिर्वह्मपकृतमपकारिणां हननं सन्तोषाय धर्माय च भवतीत्यत आह—
निहत्येति । धर्तराष्ट्रान् दुर्योधनादीन् स्मज्जातृन् सवान्धवान् हत्वा तद्धननेनास्माकं का प्रीतिः स्यात् । अपराधिनः पुत्रस्य शिशोर्हननेन पितुः प्रीतिश्चेदस्माकमेतेषां वधेन प्रीतिः संभवेत् । यथा पुत्रहननेन पितुः शिगुहत्वा त-
थास्माकमपि भ्रातृहत्या स्यात् । ननु 'अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारापहर्ता च षडेते ह्यातता-
यिनः ॥ आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् । नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन' इति वचनादुक्तस-
र्वदोषविशिष्टानामेतेषां वधे न कश्चिदोष इत्यत आह—पापमेवेति । आतताया उक्ताः षड्विधा दोषा एषां सन्ति ते
आततायिनस्तानुक्तदोषवर्तमान्येतान् हत्वा । तद्धननेन कर्मणाऽस्मान् पापमेवाश्रयेत् । अन्याभावव्यवच्छेदएवकारा-
र्थः । यद्यप्यस्याततायिवधो न दोषाय तथापि 'स एव पापिप्लुतमो यः कुर्यात्कुलनाशनम्' इति 'अर्थशास्त्रात्तु
बलवद्धर्मशास्त्रमिति स्थितिः' इतिन्यायेन अर्थशास्त्राद्बलवत्त्वाद्धर्मशास्त्रस्य । अत आततायित्वदोषादपि कुलना-
शकत्वदोषोऽनर्हः । सोऽयमस्माकं स्यादिति भावः ॥ ३६ ॥

श्री० टी०—ननु च 'अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारापहर्ता च षडेते ह्याततायिनः'
इति स्मरणान् आग्नेद इत्यादिभिः षड्विधैः हेतुभिरेते तावदाततायिनः । आततायिनां च वधो युक्त एव
'आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् । नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन' इति वचनान्तर्ग-
तार्थेन—पापमिति । आततायिनमायान्तमित्यादि कर्मशास्त्रं धर्मशास्त्रादुत्तमम् । यथोक्तं याज्ञवल्क्येन 'स्मृत्यो-
र्विरोधे न्यायस्तु बलवान् व्यवहारतः । अर्थशास्त्राच्च बलवद्धर्मशास्त्रमिति स्थितिः' तस्मादाततायिनामप्ये-
तेषामप्यर्थादीनां वधोऽस्माकं पापमेव भवेत् । अन्याप्यत्यादधर्मत्वाच्चैतद्वचनम् ॥ ३६ ॥

स० टी०—नन्वन्यान्संपरित्यज्य दुर्योधनमुखाः खलाः ॥ हन्तव्याः क्रूरनाशे स्यात्प्रीतिरित्यत आह सः
॥ १ ॥ दुर्योधनमुखान् भ्रातृन्निहत्यास्माकमीदृशान् ॥ न कापि प्रीतिराभाति हिंसा कुत्रापि नो वरा ॥ २ ॥
क्षणिकानन्दलोभेन नैतेषामुचितो वधः ॥ यदि वध्यास्त्वया तर्हि हन्तव्याः खलनाशिना ॥ ३ ॥ प्रलये सर्वसंहार-
कर्तृत्वेनाप्यसङ्गिता ॥ जनादनेन पदेनेति सूचितं रूढमयुद्धिना ॥ ४ ॥ नन्वाततायिनां हिंसा न च पापकरी
स्मृता ॥ अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ॥ ५ ॥ क्षेत्रदारापहर्ता च षडेते ह्याततायिनः ॥ आतता-
यिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ॥ ६ ॥ नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ॥ इति शास्त्रेण हन्तव्याः
शत्रवश्चेति चेच्छृणु ॥ ७ ॥ पापमेवाश्रयेदस्मान् श्रेयोऽपि कथञ्चन ॥ पापिनां न सुखं किञ्चिदृष्टं नादृष्ट-
मप्यपि ॥ ८ ॥ न हिंसात्सर्वभूतान्तयेन धर्मानुशासनात् ॥ अर्थशास्त्रात्तु बलवद्धर्मशास्त्रमिति स्मृतिः ॥ ९ ॥
अस्मानयुद्धवतो हत्वैतान्न्यन्ताततायिनः ॥ पापमेवाश्रयेन्नान्यच्छ्रेय इत्यर्थ एव वा ॥ १० ॥ ३६ ॥

भा० टी०—ननु बह्वपकर्तृभूतराष्ट्रस्य पुत्रान्दुःखदातृन्निहत्य स्थितानां युष्माकं प्रीतिर्भविष्यतीति चेत्त-
त्राह—निहत्येति । धर्तराष्ट्रान्निहत्य नोस्माकं का प्रीतिः स्यात् कापीत्यर्थः । अपकर्तार्यपि वृद्धेऽपकारो न कार्य
इति धृतराष्ट्रसम्बन्धप्रदर्शनायः । तव तु दुष्टजनघनेन स्वसम्बन्धिप्रसन्नता सम्पद्यते । अस्माकं तु सापि
नास्ति । अस्मत्सम्बन्धिनानामवश्यम्भाविनाशदर्शनादिति सूचयन्नाह—जनादनेति । जनादनेति सम्बोधनेन यद्येते
वध्यास्तर्हि त्वमेवैतान् जहि । प्रलये सर्वजनाहंसकत्वेऽपि सर्वपापासंसर्गित्वादिति सूचयतीति केचित् । ननु
“अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारापहश्च षडेते ह्याततायिनः” इति वचनादाततायिन
एतान् हत्वा 'नाततायिवधे दोषः' इति वचनायुष्मान्पापं नाश्रयिष्यति अपित्वाततायिन एतानेवेत्यत
आह—पापमिति । एतानाततायिनो हत्वाऽस्मानेव पापमाश्रयेत् 'द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ ।

विज्ञाद् योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः' इत्यादिना हतस्य पापापगमात् श्रेयो विशेषाभिधानात् हमनकर्तृ-
मानस्यानेव हिंसानिबन्धनं पापमाश्रयेदिति । 'आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन्' । आतता-
यिणे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन' इति वचनं त्वर्थशास्त्रत्वेन दुर्बलत्वात् । 'न हिंस्यात्सर्वभूतानि' इति
अनेन धर्मशास्त्रेण बाध्यते । तदुक्तं याज्ञवल्क्येन 'स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान्यवहारतः । अर्थशास्त्रा-
न्बलवद्दर्शनास्त्विति तिथतिः' इत्यभिप्रायः । 'युद्धायानुगतानस्मान् हत्वैतानाततायिनः । पापमेवाश्रयेत्' इति वा
अन्वहत्वाऽऽततायिनोऽस्मानेवेति वेति पक्षत्रयेऽपि एतदादेर्हननक्रियां प्रति कर्तृत्वे क्त्वाप्रत्ययः स्थित्या-
क्रियामभ्याहृत्योपपद्यते ॥ ३६ ॥

प० टी०—अस्मासु तत्कृपया त्यक्तयुद्धेषु सत्सु ते कथं हनिष्यन्तीत्याह—आततायिन इति । अपराधरा-
हित्येऽपि परहन्तुन् । अत्र स्मृतिः—'अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्बर्नापहः ॥ क्षेत्रद्वारहरश्चैव षडेते ह्याततायिनः'
इति । अथ 'आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन्' इत्याद्यापि स्मृत्युक्तमस्ति, इति चेन्न । इदं चोरादिषु
पण्ड्येषु राजनीनौ प्रोक्तं न पुत्रपौत्रादिषु ॥ ३६ ॥

रा० टी०—किंच धार्ताग्निरहस्य नोस्माकं का प्रीतिः किमेद्विकसुखं । न किमपि । नापि पारत्रिकं । प्रत्युत
पारत्रिकदुःखहेतु पापमेवास्मानाश्रयेत् । न जायतइति जनः अर्दयति संस्मारांमिति अर्दनः जनश्रासावर्दन-
मिति जनार्दनः तस्य संबुद्धिः । उक्तं हेवं गीताभाष्ये दशमे । आततायिनः 'अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणि-
र्बर्नापहः । क्षेत्रद्वारपदारी च षडेते ह्याततायिनः' इत्युक्तलक्षणात् ॥ ३६ ॥

तस्मान्नाहं वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान्स्वबान्धवान् ॥

स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ॥ ३७ ॥

त० टी०—यस्माद्वन्धुवधे पेदिकं पारलौकिकं च न किमपि फलं, प्रत्युत बन्धुवधजन्यपापफलं
भरकपातः स्यात्तस्मात्स्वबान्धवान् धार्तराष्ट्रान् वयं हन्तुं नाहं । यद्यपि विषाग्निदानादुष्कर्मणि एते इति
सत्तं, तथाऽपि स्वजनं हत्वा वयं कथं सुखिनः स्याम । हीति निश्चये । नैव स्यामेत्यर्थः । माधवेति
स्वमपि वंशवर्द्धको नतु वंशनाशक इति भावः ॥ ३७ ॥

म० टी०—फलाभावादनर्थसम्भवाच्च परहिंसः न कर्तव्येति 'नच' श्रेयोनुपपत्त्यामिहृत्यारभ्योक्तं तदुपसंहरति
अदृष्टफलाभावाऽनर्थसम्भवश्च तच्छब्देन पराभूयते दृष्टसुखाभावमाह—स्वजनंहीति । माधवेति लक्ष्मीपति-
शालालक्ष्मीके कर्मणि प्रवर्तयितुमर्हसीति भावः ॥ ३७ ॥

शं० टी०—तर्हि त्वया किं निश्चितमित्यत्र आह—तस्मादिति । यस्माद्धार्तराष्ट्राणां वधेन कुलनाशनदोषपण्य
संज्यते तस्मात्स्वबान्धवान् धार्तराष्ट्रान् हन्तुं वयं नाहं न योग्या नेच्छामइत्यर्थः । स्वसुखार्थमेतेषां वधः कर्तव्य-
मेत्यत आह—स्वजनमिति । स्वजनमुत्पार्थं खलु पुंसः प्रवृत्तिः । वयं तु स्वजनं हत्वा कथं न सुखिनः स्याम ॥ ३७ ॥

श्री० टी०—न चेह सुखं स्यादित्याह—स्वजनंहीति ॥ ३७ ॥

स० टी०—परहिंसा न कर्तव्या सर्वश्रेयोऽभिवातिनी ॥ ततो नैतान्वयं हन्तुं योग्याः स्वीयानधानपि
॥ १ ॥ नैव तेषां वधे दृष्टं सुखं नो भाति माधव ॥ नास्मिन्कर्मण्यलक्ष्मीके प्रवर्तयितुमर्हसि ॥ २ ॥ ३७ ॥

भा० टी०—एवं युद्धस्य निष्फलतामनर्हतेषां चोपपाद्योपसंहरति—तस्मादिति । ब्रह्मविद्यापतित्वात्तस्मा-
धने प्रवर्तयितुमर्हसि नत्वस्मिन्देशदे कर्मणि इति सूचयन्नाह—माधवेति । स्वजनमुत्प्रेन सुखार्थस्य राज्यलक्ष्मी-
पतित्वस्य स्वजननाशेन सुखाजनकत्वात् स्वजनं हत्वा कथं सुखिनः स्याम । यतस्तवापि लक्ष्मीपतित्वं स्वजन-

नार्थमेवेति वा माधवेति सम्बोधनेन सूचयति । लक्ष्मीपतित्वाभालक्ष्मीके कर्मणि प्रवर्तयितुमर्हसीति भाव इति केचिन् ॥ ३७ ॥

रा० टी०—तस्मात् 'सीदन्ति मम गात्राणि' इत्यादिनोक्तोपपत्तिबलात्सबान्धवान्धारतारान्दन्तुं वयं नार्हाः । 'आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् । नाततायिवधे दोषो हन्तुमर्हति कश्चन' इत्युक्तेस्तेषामात-
तायित्वेन हन्तव्यतया प्राप्तत्वेपि तद्वननप्रसक्त्या बन्धूनामपि हननप्राप्तेर्न हन्तुं वयं योग्या इति भावः । बन्धुत्वे-
प्याततायिसंबन्धित्वात्तेपि बन्धुजना हन्तव्या एवेत्यत आह—स्वजनं हीति । स्याम भवेम । तद्दर्शनस्पर्शन-
संभाषणादेरभावप्राप्तेरिति भावः ॥ ३७ ॥

यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः ॥

कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम् ॥ ३८ ॥

त० टी०—ननु यूयमपि तेषां स्वजना एव ते कथं गुप्पद्वधे प्रवृत्ता इति चेत्तत्राह—यद्यपीति ।
यद्यप्येते दुर्योधनादयो लोभोपहतचेतसः लोभेनोपहतं नष्टं धर्मविषयं चेतो येषां ते । तथा नष्टधर्मज्ञान-
त्वात्कुलघ्नतादिदोषं पश्यन्तोऽपि न पश्यन्तीत्यतोऽऽपद्वधे प्रवृत्ता इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

म० टी०—कथं तर्हि परेषां कुलक्षये स्वजनहिंसायां च प्रवृत्तिस्तत्राह लोभोपहतबुद्धित्वात्तेषां कुलक्ष-
यादिनिमित्तदोषप्रतिसन्धानाभावात्प्रवृत्तिः सम्भवतीत्यर्थः । अतएव भीष्मादीनां शिष्टानां बन्धुवधे प्रवृत्तत्वा-
च्छिष्टाचारत्वेन वेदमूलवादितरेषामपि तत्प्रवृत्तिरुचितेत्यपास्तं । हेतुदर्शनाच्चेतिन्यायात् । तत्र हि लोभादि-
हेतुदर्शने वेदमूलत्वं न कल्प्यत इति स्थापितम् । यद्यप्येते न पश्यन्ति तथापि कथमस्माभिर्न ज्ञेयमित्युत्तरश्लो-
केन सम्बन्धः ॥ ३८ ॥

ज्ञ० टी०—उभयसाधारणः स्वत्वयं विचारः कथं त्वयैव क्रियत इत्यत आह—यद्यपीति । एते दुर्योधनादयो
लोभोपहतचेतसः स्थितद्रव्यत्यागासहिष्णुत्वं लोभस्तेन हतं प्रप्तं चेतो येषां ते लोभोपहतचेतसः सन्तः
कुलक्षयकरणेन प्राप्तं कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे विश्वासघातं तज्जन्यं पातकं च यद्यपि न पश्यन्ति न वि-
चारयन्ति ॥ ३८ ॥

श्री० टी०—ननु तवैतेषामपि बन्धुवधदोषे समाने सति यथैवैते बन्धुवधदोषमङ्गीकृत्य युद्धे प्रवर्तन्ते तथैव
भवानपि प्रवर्ततां किमनेन विषादेनेत्यत आह—यद्यपीतिद्विभ्याम् । राजालोभेनोपहतं भ्रष्टविवेकं चेतो येषां
ते एते दुर्योधनादयो यद्यपि दोषं न पश्यन्ति ॥ ३८ ॥

स० टी०—कथं तर्हि परेषां हि धर्मशास्त्रविदामपि ॥ कुलक्षये प्रवृत्तिश्चेत्यत आहार्जुनो वचः ॥ १ ॥
लोभाच्छादितबुद्धित्वादोषेऽपि बलवन्तरे ॥ भवत्वेषां प्रवृत्तिश्च नास्माकं सोचिता भवेत् ॥ २ ॥ न देव-
मूलिका सास्ते प्रवृत्तिर्लोभमूलिका ॥ शिष्टानामपि न ग्राह्या भीष्मादीनां विरोधकभिः ॥ ३ ॥ ३८ ॥

भा० टी०—ननु स्वजनहिंसाकृतस्य दोषस्योभयेषां समानत्वात् यथा ते पापं न पश्यन्ति तथा भव-
न्निरपि न ज्ञेयमिति चेत्तत्राह—यद्यपीति । लोभेनोपहतं चेतो येषां ते लोभोपहतचेतस्त्वादृते कुलक्षयकृतं
दोषं मित्राणां द्रोहे च पातकं यद्यपि न पश्यन्ति तथाप्यस्माभिः कथं न ज्ञेयमिति परेणान्वयः ॥ ३८ ॥

प० टी०—अथ तेऽपि कथं पुत्रपौत्रोचितं व्यवहारं न रञ्जन्तीत्याह—लोभोपहतचेतस इति । राज्यभोगे-
च्छयोपहतं त्यक्तस्मृतिं चेतो येषां ते । तथा 'पुत्रादपि धनभाजां भीतिः' इत्युक्तत्वात् ॥ ३८ ॥

रा० टी०—कुत एवं बुद्ध्या तेन निवृत्ता इत्यत आह—यद्यपीति । एते दुर्योधनादयः राज्यलोभेनोपहतचे-
तसः नष्टधर्मज्ञानाः दोषं पातकं न च पश्यन्ति । यद्यपि तथापि ॥ ३८ ॥

कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्माभिवर्तितुम् ॥ कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥ ३९ ॥

त० टी०—वयं तु न तथेत्याह—कथमिति । कुलक्षयकृतं दोषं प्रकर्षेण पश्यद्भिस्माभिरस्मात्पापाभिवर्तितुं कथं न ज्ञेयं । धर्मप्रवर्तकमवदाश्रयाणामस्माकं नाशर्मे प्रवृत्तिः स्यादित्यस्माभिर्भवा नर्धते याच्यते इति जनार्दनेति सम्बोधनाभिप्रायः । “कृत्यल्युद्योबहुलम्” इति कर्मणि ल्युट् ॥ ३९ ॥

म० टी०—ननु यद्यप्येते लोभात्प्रवृत्तास्तथापि ‘आहूतो न निवर्तत शूतादपि रणादपि’ इति ‘विजितं श्रत्रियस्य’ इत्यादिभिः श्रत्रियस्य युद्धं धर्मो युद्धान्तितं च धर्म्यं धनमिति शास्त्रे निश्चयाद्भवतां च तैराहूतत्वाद्युद्धे प्रवृत्तिरुचितैवेत्याशङ्क्याह—अस्मात्पापाद्बन्धुवधफलकयुद्धरूपात् । अयमर्थः । श्रेयःसाधनताज्ञानं हि प्रवर्तकम् । श्रेयश्च तद्यदश्रेयोऽनुबन्धि । अन्यथा श्रेयादीनामपि धर्मत्वापत्तेः । तथा चोक्तम् ‘फलतोपि च यत्कर्म नानर्थेनानुबध्यते । केवलं प्रीतिहेतुत्वात्तद्धर्म इति कथ्यते’ इति । ततश्चाश्रेयानुबन्धितया शास्त्रप्रतिपादितेऽपि श्रेयादाविवस्मिन्पुद्धेऽपि नास्माकं प्रवृत्तिरुचितेति ॥ ३९ ॥

शं० टी०—कथमिति । तथापि धर्मस्वरूपज्ञैः कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्विजानद्भिः पण्डितैस्माभिरस्मात्कुलक्षयकृतात्पापाभिवर्तितुं कथं न ज्ञेयमिति काकुः । कथं न विचारितव्यं विचारितव्यमेव ‘किमकार्यं दुःखात्मनाम्’ इति न्यायेनैते राज्यलोभेन कुलक्षयं मित्रद्रोहं च कुर्वन्ति यथा तथा वयं कर्तुं न शक्नुम इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

श्री० टी०—तथाप्यस्माभिर्दोषं प्रपश्यद्भिस्मात्पापाभिवर्तितुं कथं न ज्ञेयम् । निवृत्तामेव बुद्धिः कर्तव्येत्यर्थः ॥ ३९ ॥

स० टी०—यद्यप्येते प्रवृत्ताः स्युर्लोभात्तदपि शास्त्रतः ॥ तव प्रवृत्तिरुचिता युद्धे चाह्वानतः परैः ॥ १ ॥ आहूतो न निवर्तत शूतादपि रणादपि ॥ श्रत्रियस्यास्ति धर्मोऽयमित्यत्राहर्तुनो वचः ॥ २ ॥ श्रेयःसाधनताज्ञानं पुरुषस्य प्रवर्तकम् ॥ अश्रेयोऽनुबन्धि स्याच्छ्रेयो नो दृष्टमात्रकम् ॥ ३ ॥ अन्यथा धर्मतापत्तिः श्रेयादीनामपीष्यताम् ॥ फलतोऽपि च यत्कर्म नानर्थेनानुबध्यते ॥ ४ ॥ केवलं प्रीतिहेतुत्वात्तद्धर्मत्वेन कीन्यते ॥ यदि येनेष्टमिद्धः स्यादनिष्टानुबन्धना ॥ ५ ॥ तस्य धर्मत्वमिष्येत नतः श्रेयादिवर्जनम् ॥ यदा तु चोदनागम्यः कार्याकार्यानपेक्षया ॥ ६ ॥ धर्मः प्राणिनिमित्तं स्यात्तदा श्रेयेऽपि धर्मता ॥ अतोऽश्रेयोनुबन्धितत्वाच्छास्त्रतांऽपि रणेन नः ॥ ७ ॥ प्रवृत्तिरुचिता बन्धुवधरूपे कुलक्षये ॥ ८ ॥ ३९ ॥

भा० टी०—अस्मात्पापाभिवर्तितुं निवृत्त्यर्थं कुलक्षयकृतं दोषं प्रकर्षेण पश्यद्भिस्माभिस्तद्दोषशब्दितं पापं कथं न ज्ञातव्यं तस्मात्पापपरिज्ञानं विना तत्र प्रवृत्तिपरिहारासंभवात्तज्ज्ञानमेवोचितं पापाभिवर्तितुं न तु पापसाधकं युद्धे प्रवर्तितुं तदज्ञानमिति भावः । अद्वैत निर्दिष्टस्य तवैव परमेश्वरस्य प्रलयादौ जनानामर्दनेन पापासंश्लेषो न स्वन्यस्येत सूचयन् सम्बोधयति हे जनार्दनेति ॥ ३९ ॥

प० टी०—अस्माभिः स्मरणवद्भिस्मात्पापाभिवर्तितुं कथं न ज्ञेयम् । किं तत्पापमित्याह—कुलेति । किंभूतैस्माभिः कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिः । भो जनार्दन संजिहीर्षो वदेति शेषः ॥ ३९ ॥

श्री० टी०—हे जनार्दन जननरहित संसारार्दन ! कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिस्माभिः अस्मादोपाभिवर्तितुं कथं न ज्ञेयम् ॥ ३९ ॥

कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः ॥

धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥ ४० ॥

त० टी०—कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यन्निरित्युक्तमिदानीं तमेव दोषं प्रपञ्चयति—कुलक्षय इति । सनातनाः परम्परागताः कुलोचिता धर्माः कुलक्षये धर्मानुष्ठातृपुरुषवर्गे नष्टे सति प्रणश्यन्ति । नैतावानेव दोषः किन्तु उत अन्योऽपीत्यर्थः । अनुष्ठातृभावादधर्मं धर्ममात्रे नष्टे सति कृत्स्नं कुलं यत्किञ्चिदवशिष्टं स्त्रीवालादिरूपम् अधर्मोऽभिभवति व्याप्नोति ॥ ४० ॥

म० टी०—एवंच विजयार्हनामश्रेयस्त्वेनानाकाङ्क्षितत्वात् तदर्थं प्रवर्तितव्यमिति द्रढयितुमनर्थानुबन्धित्वेनाश्रेयस्त्वमेव प्रपञ्चयन्नाह । सनातनाः परम्पराप्राप्ताः कुलधर्माः कुलोचिताः धर्माः कुलक्षये प्रणश्यन्ति कर्तुरभावान् । उत अपि अमिदं प्रायस्काररूपनाशेन धर्मे नष्टे । जात्याभिप्रायमेकवचनम् । अवशिष्टं वालादिरूपं कृत्स्नमपि कुलमधर्मोऽभिभवति स्वाधीनतया व्याप्नोति । उतशब्दः कृत्स्नपदेन सम्बध्यते ॥ ४० ॥

शं० टी०—कुलक्षये कृते को दोषः इत्युक्ते नैक एवानर्थः किन्तु कुलतत्त्वमक्षयान्नर्थपरम्परैवापजति तदागमप्रकारमेवाह—कुलक्षय इत्यादिपञ्चभिः । अत्र कुलपदेन कुलसम्बन्धिनः पुरुषा लक्ष्यन्ते कुलक्षये कुलधर्मप्रवर्तकपुरुषक्षये सति सनातना वंशपरम्पर्येणागताः कुलधर्माः कुलानुरूपेण जात्यनुरूपेण च कर्तव्या आचारविशेषाः प्रणश्यन्ति प्रवर्तकाभावात्प्रकर्षेण नश्यन्ति । धर्मे कुलाचारे जात्याचारे च नष्टे स्वरूपेणादर्शनं गते सति कृत्स्नं कुलमधर्मस्त्वनाचारोऽप्यभिभवति शिक्षकाभावादभितः कुले त्वनाचार एवाभिवर्धते ४०

श्री० टी०—नमेव दोषं दर्शयति—कुलक्षयइति । सनातनाः परम्पराप्राप्ताः उत अपि । अवशिष्टं कुलमधर्मोऽभिभवति व्याप्नोति ॥ ४० ॥

स० टी०—महाभाषादिदेवुवाहुषित्रादिर्दिसनात् ॥ सिद्धये उपरिरेसायाः प्राह वाक्यानि शास्त्राणि ॥ १ ॥ पश्चे परम्पराप्राप्ताः प्रणश्यन्ति कुलोचिताः ॥ कुलक्षये यतः कर्तुरभावो दृश्यते क्षितौ ॥ २ ॥ धर्मक्षये कुलं सर्वसाधनमपि सर्वथा ॥ अधर्मः स्ववशे कृत्वा व्याप्नोति अंशयत्यतः ॥ ३ ॥ ४० ॥

भा० टी०—कोऽसौ कुलक्षयकृतो दोष इत्यपेक्षायामाह—कुलक्षय इति । कुलस्य हि क्षये कुलकर्तृकाः कुलोचिताः धर्माः सनातनाः पितृन्नास्तत्कर्तृणासमाधानं प्रकर्षेण नश्यन्ति धर्मे नष्टे च यस्मात्तदाह—धर्म इति । धर्मे नष्टे तत्कर्तृकुलनाशाधर्मं नष्टे सति कुलक्षयकर्तुरवशिष्टं कृत्स्नं सर्वमपि कुलमधर्मोऽभिभवति अधर्मभूयिष्ठं तस्य कुलं भवतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

प० टी०—अथ कुलक्षये प्रणश्यन्तीत्यादिवाक्येयावदध्यायान्तं पापपर्यवसितमर्थमुक्तवान् । सनातनाः परम्पराप्राप्ताः ॥ ४० ॥

रा० टी०—कः कुलक्षयकृतो दोष इत्यत आह—कुलक्षयइति । सनातनाः परम्पराप्राप्ताः कुलधर्माः क्षत्रियादिकुलधर्माः उतशब्दोऽप्यर्थः । अवशिष्टं कृत्स्नमपि कुलमधर्मोऽभिभवति अधर्माक्रान्तं भवति ॥ ४० ॥

अधर्माभिभावात्कृष्णं प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः ॥

स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसंकरः ॥ ४१ ॥

त० टी०—ततश्च महान्दोषो भवतीत्याह—अधर्मेति । अधर्मव्यापनात्कुलस्त्रियः प्रदुष्यन्ति यथेष्टाकरणं वर्तन्ते । भक्तानां पापकर्षकत्वं ननु पापे नियोजक इत्यभिप्रायेण कृष्णेति सम्बोधनं । वार्ष्णेय इति धर्मज्ञः । कुलप्रसूतस्त्रीषु दुष्टासु सतीषु वर्णसंकरो जायते ॥ ४१ ॥

म० टी०—अस्मदीयैः पतिभिर्धर्ममतिक्रम्य कुलक्षयः कृतश्चेदस्माभिरपि व्यभिचारे कृते को दोषः स्यादित्येवं कृतकृताः कुलस्त्रियः प्रदुष्येयुरित्यर्थः । अथवा कुलक्षयकारिपतितपतिसम्बन्धादेव स्त्रीणां दुष्टत्वम् । आशुद्धेः सम्प्रतीक्ष्यो हि महापातकदूषितः इत्यादिसूत्रेः ॥ ४१ ॥

शं० टी०—अधर्माभिभवादिनि । अधर्माभिभवादानाचारबुद्धेः कुलक्षयः प्रकर्षेण दुष्यन्ति कुबुद्ध्या दू-
विता भवन्ति । स्त्रीषु सतीषु दुष्टासु वर्णसङ्करः आनुलोम्येन प्रातिलोम्येन च ब्राह्मणादिवर्णानां सङ्कीर्णता
जायते । व्यवस्थां त्यक्त्वा वर्णाः सङ्कीर्णा भवन्त्यात्यर्थः ॥ ४१ ॥

श्री० टी०—ततश्च—अधर्माभिभवादिनि ॥ ४१ ॥

स० टी०—अस्मदीयैश्च पतिभिरतिशय स्वधर्मतः ॥ कुलक्षयः कृतो यदि तर्ह्यस्माभिरिहाधुना ॥ १ ॥
व्यभिचारे कृते कः स्यादोष इत्थं कुतर्कतः ॥ कुलक्षयः प्रदुष्येयुरधर्माभिभवादेतुना ॥ २ ॥ तासु दुष्टासु
नीचाभिगमनात्सङ्करो भवेत् ॥ वृष्णिर्वंशोऽधर्माभिभवात्तद्वशात्तस्मात् चोरदोषतः ॥ ३ ॥ ४१ ॥

भा० टी०—ततश्च किं स्यादत आह—अधर्मेति । अधर्मेणाभिभवादधर्मबाहुल्यात् कुलक्षयः प्रकर्षेण दुष्य-
न्ति दुष्टाः व्यभिचारिण्यो भवन्ति । कुलक्षयकारिपतितपतिसंबन्धादेव स्त्रीणां दुष्टत्वं । आशुदेः सम्प्रतीक्ष्यो हि
महापानभक्ष्यपितः इत्यादिस्मृतेरित्यपि केचित् । तासु च दुष्टासु यत्स्यात्तदाह—स्त्रीष्विति । स्त्रीषु दुष्टासु वर्ण-
सङ्करो जायन्ते सर्वानर्थमूलभूताधर्मसाधनादुद्धादस्मदपकर्षणमेव कर्तुमर्हसि न तु तत्र प्रवर्तनमिति सूचयन्नाह—
कृष्णेति । वृष्णिर्कुलोद्भवकुलमर्यादाभिज्ञस्त्वमेतत्कथं जानासि ज्ञात्वा च किमर्थमुपेक्षसज्जति धनयन्सम्बोध्य-
ति—वाष्णेयेति ॥ ४१ ॥

प० टी०—वर्णसङ्करः सर्ववर्णात्मिकीभावः ॥ ४१ ॥

रा० टी०—वाष्णेयं वृष्णिर्कुलोद्भव ॥ ४१ ॥

संकरो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ॥

पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥ ४२ ॥

स० टी०—संकरोऽत्यन्तफट्टमाह—संकर इति । जान्यन्तरपुरुषादन्यस्त्रियां जातः संकरः । स कु-
लघ्नानां कुलस्य च नरकायैव भवति । न केवलं कुलघ्नानामेव नरकपातः किन्तु तत्पितृणामपीत्याह—
पतन्तीति । हि यतः सन्तत्यभावालुपताः पिण्डोदकक्रिया येषां ते । एषां कुलघ्नानां पितरः पतन्ति ।
नरके इति शेषः ॥ ४२ ॥

प० टी०—कुलस्य सङ्करस्य कुलघ्नानां नरकायैव भवतीत्यन्वयः । न केवलं कुलघ्नानामेव नरकपातः
किन्तु तत्पितृणामपीत्याह—पतन्तीति । पिण्डोदकक्रियार्थं हेतुः वा । पुत्रादीनां कर्तृणामभावालुपता पिण्डस्यादकस्य
च क्रिया येषां ते । तथा कुलघ्नानां पितरः पतन्ति । नरकायैवेत्यनुपपन्नः ॥ ४२ ॥

शं० टी०—नैतावानेवानर्थः किन्तु विशेषोऽस्तीत्याह—सङ्करइति । कुलधर्मव्यवस्थापकपुरुषनाशकाः कुलघ्ना-
स्तेषां च कुलस्य च सङ्करो नरकायैव भवति । कुलहन्तारः साङ्कर्यसम्पादकाः सङ्कीर्णाः साङ्कर्यसमुत्पन्नाश्च
सर्वे नरके पतन्तीत्यर्थः । आत्मानेषोऽनर्थ इतोऽप्यधिकतरोऽस्तीत्याह—पतन्तीति । हिद्वार्थं प्रसिद्धयर्थं वा । एषां
कुलघ्नानां कुलस्य च सङ्कीर्णकानां च ये पितरः स्वर्गग्राम्तेऽपि लुप्तपिण्डोदकक्रियाः सन्तस्तेषामेव दोषेण
स्वयं च नरके पतन्ति सङ्कीर्णकानां पितरश्च्यवन्ते । नात्र संशय इति प्रसिद्धेः ॥ ४२ ॥

श्री० टी०—एवं सति—सङ्कर इति । एषां कुलघ्नानां पितरः पतन्ति । हि यस्मान् लुप्ताः पिण्डोदकक्रियाः
येषां ते ॥ ४२ ॥

स० टी०—कुलस्य सङ्करो यस्मात्कुलघ्नानामवीचिदः ॥ न केवलं कुलघ्नानां पितृणामपि नस्तथा ॥ १ ॥
पुत्रादीनां हि कर्तृणामभावादेव सर्वथा ॥ लुप्ता येषां क्रियाः सर्वाः पिण्डस्याप्युदकस्य च ॥ २ ॥ कुल-
घ्नानां पतन्त्येव पितरो नरके चिरम् ॥ ३ ॥ ४२ ॥

भा० टी०-वर्णसङ्करस्य दोषपर्यवसायितां दर्शयति-सङ्कर इति । वर्णसङ्करः कुलघ्नानां कुलहननकर्तृणः कुलस्य चाधर्माभिभूतस्य नरकायैव नरकप्रदानायैव जायत इत्यनुषङ्गः । कुलस्य सङ्करश्च कुलघ्नानां नरकायैव भवतीत्यन्वयः इति केचित् । न केवलं तेषामेव नरकाय अ पितु तत्पितृणामपीत्याह-पतन्तीति । एषां कुलघ्नानां कुलस्य च पितरः पतन्ति निरयगामिनो भवन्ति । हि यस्मात् लुप्ता पिण्डोदकयोः क्रिया येषां ते । तत्कर्तृणां पुत्रपौत्रादीनामभावात् । ततश्च प्रेतत्वादिनिवृत्तिकारणाभावात् । तेषां निरयपतनमेवावश्यमायातमित्यर्थः ॥ ४२ ॥

प० टी०-लुप्ताः लोपं प्राप्ताः पिण्डक्रियाः आद्याद्या उदकक्रियाः तर्पणायाः ॥ ४२ ॥

रा० टी०-कुलस्य येन पुत्रपौत्रादिसन्तानस्य चेत्यर्थः । एषां कुलघ्नानां पितरः लुप्तपिण्डाः लुप्तोदकक्रियाश्च सन्तः नरके पतन्ति ॥ ४२ ॥

दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसंकरकारकैः ॥

उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥ ४३ ॥

त० टी०-संकरस्य कुलतत्पितृणामनर्थकारित्वमुक्तमिदानीं तद्धेतुभूतपुरुषाणामजसदुःखावभूतिरूपं फलमाह-दोषैरिति द्वाभ्याम् । जातिधर्माः ब्राह्मणत्वसन्नियत्वादिजात्यसाधारणा वेदविहिताः कुलधर्माश्च शाश्वताः परमश्रेयःसाधनभूताः सदाचार्योपदिष्टा वेदवेदान्तनिर्णीता भगवदुपासनादिप्रधानाः कुलघ्नानां वर्णसंकरकारकैरेतौ दोषैरुत्साद्यन्ते विनाश्यन्ते ॥ ४३ ॥

प० टी०-जातिधर्माः क्षत्रियत्वादिनियन्तः कुलधर्माः असाधारणाश्च एतौ दोषैरुत्साद्यन्ते उत्सन्ना क्रियन्ते । विनाश्यन्त इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

शं० टी०-इतपि कुलघ्नानामेवानर्थं प्रतिपादयति-दोषैरिति । कृत्याकृत्याविचारमुत्सृज्य कामक्रोधलोभादिभिः कुलधर्मप्रवर्तकान् ये तु व्रजन्ति ते कुलघ्नास्तेषामेव वर्णसङ्करकारकैरेतौ दोषैरेव दोषैः शाश्वताः श्रान्तमूलकाः स्वर्गापवर्गप्रदाः कुलधर्मा जातिधर्माः । चकारादाश्रमधर्माश्च उत्साद्यन्ते उत्सारिता भवन्ति ॥ ४३ ॥

श्री० टी०-उक्तं दोषमुपसंहरति-दोषैरिति द्वाभ्याम् । उत्साद्यन्ते लुप्यन्ते जातिधर्माः वर्णधर्माः कुलधर्माश्च । चकारादाश्रमधर्मादपि गृह्यन्ते ॥ ४३ ॥

रा० टी०-ये त्वसाधारणा धर्माः स्वकुलस्य चिरन्तनाः ॥ उत्साद्यन्ते जातिधर्माः क्षत्रियत्वादिहेतुकाः ॥ ४३ ॥

भा० टी०-कुलघ्नानामेवैवैरु कैर्दोषैर्वर्णसङ्करस्य कारकैर्हेतुभिः जातिप्रयुक्ता धर्माः कुलप्रयुक्ताश्च धर्माः सर्वं शाश्वताश्चिरन्तनाः समुत्साद्यन्ते उत्सन्ना विनष्टाः क्रियन्ते ॥ ४३ ॥

प० टी०-उत्साद्यन्ते लुप्यन्ते ॥ ४३ ॥

रा० टी०-उक्तदोषमुपसंहरति-दोषैरिति द्वाभ्याम् । जातिधर्माः क्षत्रियत्वादिजातिप्रयुक्ता धर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः परम्पराप्राप्ताः ॥ ४३ ॥

उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ॥

नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम ॥ ४४ ॥

त० टी०-धर्मच्छेदात्तेषां नरके नियतं निवृत्तिवर्जितमजस्रमित्यर्थः । यथा स्यात्तथा वासो भवतीत्यतो महानर्थकारणं बन्धुवधकरं शुद्धम् ॥ ४४ ॥

प० टी०-ततश्च प्रेतत्वपरानृत्तिकारणाभावात्तरकएव केवलं नितरां वासो भवति ध्रुवमित्यनुशुश्रुमेत्याचार्याणां सुखाद्वयं श्रुतवन्तो न स्वाभ्यूहं कल्पयामहेति पूर्वोक्तस्यैव दृढीकरणम् ॥ ४४ ॥

शं० टी०—यतः—उत्सन्नेति । तत् उत्सन्ना विध्वंसिताः कुलजात्यादिभर्मा यैस्ते उत्सन्नकुलभर्मास्तेषामुत्सन्नकुलभर्माणां मनुष्याणां नरके रौरवादावनियतं युगमन्वन्तराद्यवभिराहित्यं यथा तथा वासः स्थितिर्भवतीत्यनुशुश्रुम । महर्षीणां वचनेभ्यः श्रुतवन्तो वयमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

श्री० टी०—उत्सन्नेति । उत्सन्नाः कुलभर्मा येषामिति । उत्सन्नजातिधर्मादीनामप्युपलक्षणम् । अनुशुश्रुम श्रुतवन्तो वयम् । 'प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः पापेषु निरता नराः । अपश्चात्तापिनः कष्टाभिरयान् यान्ति दारुणान्' इत्यादिवचनेभ्यः ॥ ४४ ॥

स० टी०—ततः प्रेतत्वमुक्त्यर्थं कारणाभावतश्चिरम् ॥ नरके चैव वासः स्याद्ध्रुवं नातः सृष्टिकृतिः ॥ १ ॥ आचार्याणां मुखादित्थं श्रुतवन्तो वयं पुरा ॥ जनानां देवशत्रूणां प्राणादीनां वियोगतः ॥ २ ॥ यातनागमयितृत्वाद्यतस्तर्षं श्रीजनादनः ॥ अतो मां प्रेयस्येवं किं त्वां शरणमागतम् ॥ ३ ॥ ४४ ॥

भा० टी०—ततो यद्वदति तदाह—उत्सन्नेति । अस्मन्ना विनष्टाः कुलभर्मा जातिभर्माश्च येषां तेषां मनुष्याणां नरके निश्रयं निगमेन वागो भवतीत्यनुशुश्रुम शाखादाचार्याश्च श्रुतवन्तः । कुलभ्रयहेतुभूतयुक्तकर्तृणामस्माकं नरकपतनध्रौण्यात्तस्मान्निवृत्तिरेव श्रेयसीति नरकाभाणार्थिभिर्जनैः प्रार्थ्यमानं त्वामहमपि तत्पाणाय प्रार्थयामीति ध्वनयन्नाह—हे जनार्दनोति ॥ ४४ ॥

प० टी०—अनुशुश्रुम श्रुतवन्तः ॥ ४४ ॥

रा० टी०—उत्सन्नकुलभर्माणां उत्सन्नजातिभर्माणां चेत्यपि ज्ञेयम् । अनुशुश्रुम 'प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः पापेषु निरता नराः । अपश्चात्तापिनः कष्टाभिरयान्यान्ति दारुणान्' इत्यादि वर्दाप्रवृद्धैः श्रुतवन्तः स्मः ॥ ४४ ॥

अहो वत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ॥

यद्राज्यसुखलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः ॥ ४५ ॥

त० टी०—यस्मादेवं तस्मादनर्थेऽर्थबुद्ध्या तदध्यवसायिनो वयं महामूढा इति पश्चात्पापं कुर्वन्नाह—अहो वत इति । वत इति खेदे । वयं महत्पापं कर्तुं व्यवसिताः निश्चयं कुर्वन्तः । यद्यस्माद्राज्यसुखलोभेन स्वजनं हन्तुमुद्यता इति ॥ ४५ ॥

प० टी०—वन्धुवधपण्येवसायं युद्धाध्यवसायोपि सर्वथा पापिष्ठतरः किं पुनर्युद्धमिति वक्तुं तदध्यवसायेनात्मानं शान्तन्नाह—अहो इति । यदीदृशी ते बुद्धिः कुतस्तर्हि युद्धाभिनयेनेनागतोसीति । न वक्तव्यं अविमृश्य-
कारितया मयौद्धत्यस्य कृतत्वादिति भावः ॥ ४५ ॥

शं० टी०—“पश्यति पुत्रं पश्यति पौत्रम् । अपातमोमममृता अभूम । अक्षयं ह वै चातुमास्ययाजिनः सुकृतं भवति । वक्षिणावन्तो अमृतं भजन्ते” इत्यादिप्ररोचनश्रुतिभिर्विषयसुग्याशावशो भूत्वा श्रौतादिकर्माणि प्रवृत्तो यस्तस्य जननमरणप्रवाहसम्पातएव निरन्तरं भवतीति मुमुक्षुणा सन्तप्तव्यमिति सूचयितुमर्जुनस्य कुलभ्रयकृतदोषप्राप्तेऽनर्थ एवलक्षणः कुलग्नानां महत्तर इति निश्चित्य तज्जन्यसन्तापेनोक्त्यमानमार्तवचनप्रकारमाह—अहो वनेति द्वाभ्याम् । अहो इत्याश्रये यतोति खेदे । महन् महत्तरं वाचा वक्तुमशक्यं पापं कर्तुं विधिकेनोऽपि वयं व्यवसिताः प्रयतामहे । अहो महदाश्रयं । वत हन्त । किं तन्महत्पापमित्यत आह—यदिति । राज्यसुखलोभेन राज्यलब्ध्या प्राप्तं यत्सुखं राजाहं तत्र यो लोभो लाम्पट्यं तेन दोषेण स्वजनं पितृभ्रातृपुत्रादिकं शक्नोहन्तुमुद्यता उद्युक्ता वयमिति यदेतदेव महत्पापमित्यर्थः ॥ ४५ ॥

श्री० टी०—वन्धुवधपण्यवसायेन सन्तप्यमान आह—अहो इति । स्वजनं हन्तुमुद्यता इति । यत एतन्महन् पातकं कर्तुमध्यवसायं कृतवन्तो वयम् । अहो वत कष्टमित्यर्थः ॥ ४५ ॥

स० टी०—स्वकुलक्षयकारित्वात्पापिष्ठो युद्धनिश्चयः ॥ किं युद्धस्य पुनर्वाच्यं दुष्टत्वमिति भावनात् ॥ १ ॥ शोकमोहैकपाथोभौ निमग्नः प्राह दुःखितः ॥ अहो बतेति धर्मेऽपे पापबुद्धिमनो वचः ॥ २ ॥ ४९ ॥

भा० टी०—राज्यप्राप्तिसुखोपभोगलोभेन युद्धार्थमप्रागमनमपि शोचनीयमित्याह—अहो इति। अहो बतेत्यत्यन्तखेदं । वयं महत्पापं कर्तुं व्यवसिता निश्चिताः यद्राज्यसुखलोभेन स्वजनं हन्तुमुद्यताः युद्धोद्योगेनात्रागताः ४९

प० टी०—अहो बतेति । बन्धुवधस्तपकथनम् ॥ ४९ ॥

रा० टी०—एवं बन्धुवधस्य दोषहेतुत्वाध्यवसायेन संतप्यमानोऽर्जुनआह—अहो बतेति । राज्यसुखलोभेन स्वजनं हन्तुं वयमुद्यता इति यत्तदेतन्महत्पापं कर्तुं व्यवसिता निश्चयवन्तो वयं । अहो बत महाकष्टमिति ॥ ४९ ॥

यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ॥

धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥ ४६ ॥

त० टी०—ननु बन्धुकृपापोहेन त्वयि निर्विण्णेऽपि परेषां भीमादीनां च निर्वेदाभावाद्वाज्यहेतोस्ते परस्परं योत्स्यन् एव । ततो युद्धाऽवशेन धार्तराष्ट्रास्त्वामपि हनिष्यन्ति चेत्तदा त्वया किं कर्त्तव्यमिति चेत्तत्राह—यदीति । अप्रतीकारं प्रागत्राणाय प्रतीकारमकुर्वन्तमत एवाशस्त्रं मां यदि शस्त्रपाणयः धार्तराष्ट्राः लोभाऽऽविष्टचेतस्त्वेन नृपज्ञाना रणे हन्युश्चेत्तर्हि अजस्रनरकफळाद्वन्धुवधात्तन्मरणं मे क्षेमतरं भवेदर्थं हितं भवेत् । एतच्छरीरनाशेऽपि “किमहं पापमकरवं । किमहं साधु नाकरवम्” इत्येवं पश्चात्तापाभावादिति भावः ॥ ४६ ॥

म० टी०—ननु तव वैराग्येऽपि भीमसेनादीनां युद्धोत्सुकत्वाद्बन्धुवधो भविष्यत्येव त्वया पुनः किं विधेयमित्यत आह—यदीति । प्राणादपि प्रकृत्यो धर्मः प्राणभूतामहिंसा पापानिष्पत्तेः तस्माज्जीवनोपेक्षया मरणमेव मम क्षेमतरं अत्यन्तं हितं भवेत् । प्रियतरमिति पाठेऽपि स एवार्थः । अप्रतीकारं स्वप्राणत्राणाय व्यापारमकुर्वाणं बन्धुवधाध्यवसायमात्रेणापि प्राणश्रितान्तररहितं वा । तथाच प्राणान्तप्रायश्चित्तेनैव शुद्धिर्भविष्यतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

नृ० टी०—पापभीत्या युद्धादुपरतं त्वां तएव बलाद्धनिष्यन्तीत्यत आह—यदि मामिति । अप्रतीकारं कृतप्रतिक्रिया प्रतीकारस्तादृशन्तं प्रतिताडनं पापभीत्या दययाचानुरक्त्या च तमकुर्वन्तमतएवाशस्त्रं परित्यक्त्युर्ध्वं मां धार्तराष्ट्राः स्वयं शस्त्रपाणयः सन्तो रणे यदि हन्युर्निर्दाक्षिण्येन धर्मं त्यक्त्वा मां हिंस्युश्चेत्तद्वन्तं मम स्वधर्मादिष्टस्य क्षेमतरमेव भवेत् क्षेपायैव भवति । अप्राप्तप्रापणं योगः । क्षेमस्तु स्थितरक्षणमितिन्यायेन स्थितयः परिपालनं क्षेमतरमाधिकः क्षेमतरः । कुलनाशनदोषतद्वेतुकनरकपातदुष्कर्त्तार्यदनर्थराहित्येन प्राकृतपुण्यपुत्रास्य क्षत्यभावएव क्षेमतरशब्दाद्यस्तस्मादेव भवतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

श्री० टी०—युवं तमः सन्मृत्युमेवश्वाप्तान आह—यदीति । अकृतप्रतीकारं तूष्णीमुपविष्टं मां यदि हनिष्यन्ति तर्हि तद्वन्तं मम क्षेमतरमत्यन्तं हितं भवेत् । पापानिष्पत्तेः ॥ ४६ ॥

स० टी०—यदादृशी मर्त्यस्तेऽभूत्कृतसार्धं रणक्षितौ ॥ त्वं युद्धाभिनिवेशेनेहागतोऽसीति चेच्छृणु ॥ १ ॥ अविचार्य मयौद्धत्यं कृतं मोह्यं ममेत्यहो ॥ तन्मयं तव वैराग्ये भीमादीनां रणोत्सुका ॥ २ ॥ अस्ति तैरेव बन्धूनां वधः स्यादपि पापदः ॥ के विधेयं त्वया तर्ह्येत्याशङ्क्याह यदीति च ॥ ३ ॥ अहिंसा प्राणिनां धर्मः प्रकृष्टः प्राणरक्षणात् । जीवनापेक्षयात्यन्तं हितं मे मरणं मतम् ॥ ४ ॥ स्वप्राणरक्षणे हेतुं व्यापारं मां मनागपि ॥ अकुर्वाणं रणे हन्युस्तदाऽहं स्यामकल्मषः ॥ ५ ॥ ४६ ॥

भा० टी०—ननु स्वराक्षणाय व्यापारमकुर्वणं शस्त्रपरिमहरहितं त्वां धार्तराष्ट्रा रणे हन्युरिति चेन्न-
ब्राह्—यदीति । यत्तु 'ननु तव वैराग्येपि भीमसेनादीनां युद्धोत्सुकत्वात् तत्कृतो बन्धुवधो भविष्यत्येव त्वया
पुनः किं कार्यमित्यत आह—यदीति । मधुसूदनसरस्वतिभिरुक्तं तदुपेक्ष्य । मूले शङ्कानुगुणस्योत्तरस्याभावात् ।
क्षेमतरं हिततरं पापानिष्पत्तेः ॥ ४६ ॥

प० टी०—अथ रणोद्यमं त्यक्त्वा तूष्णीं स्थितं मां ते शस्त्रपाणयो हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् । पापजनकं
न भवतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

श० टी०—एवं सन्तप्तः सन्मृतिमेवार्थयमान आह—यदीति । अकृतप्रतीकारमशङ्कं तूष्णीमासीनं मां यदि
शस्त्रपाणयो धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तर्हि तद्वननं मे क्षेमतरम् अत्यन्तहितमेव भवेत् । बन्धुवधोवाभावात्तु
हमनेन गतिसंभवाच्चेति भावः ॥ ४६ ॥

सञ्जय उवाच—एवमुक्त्वाऽर्जुनः सङ्ग्रहे रथोपस्थ उपाविशत् ॥

विमृज्य सशरं चापं शोकसंविममानसः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन-
संवादेऽर्जुनविषादयोगो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

न० टी०—ततः किं वृत्तामिति धृतराष्ट्रप्रेक्षायां सञ्जय उवाच—एवमिति । शोकेन संविप्रं व्यथितं
मानसं यस्य सोऽर्जुनः सङ्ग्रहे संग्रामे एवं पूर्वोक्तप्रकारेणोत्तरं सशरं चापं विमृज्य रथोपस्थे रथोपर्यु-
पवेशनस्थाने उपाविशत् ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु तत्त्वप्रकाशिकायां जगद्गिरिपतिश्रीकेशवकाशमीरिभट्टाचार्य-
विरचितायामर्जुनशोकवर्णनत्रयाष्टादशोऽध्यायः प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

प० टी०—ततः किं वृत्तमित्यपेक्षायां सञ्जय आह—एवमिति । सङ्ग्रहे संग्रामे रथोपस्थे रथोपर्युपवेशन-
पूर्वं युद्धाभिव्यक्त्यर्थं चोत्थितः सन् शोकेन संविप्रं पीडितं मानसं यस्य सः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यविश्वेश्वरसरस्वतीपादशिष्यमुत्तमभुसूदनसरस्वती-
विरचितायां श्रीमद्भगवद्गीतागूढार्थटीपिकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

शं० टी०—“परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निवेदमायात्रास्त्यक्तः कृतेन । तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभि-
गच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मन्प्रथमं” इत्यादिश्रुत्युत्तरात्त्या मुमुक्षुब्राह्मणो विद्वान् कर्मणां कर्मफलानां तदा-
तूष्णां च हेतुकत्वात्नित्यत्वसंसारित्वादिदोषवत्त्वं कर्मकर्तृणां च जननमरणप्रवाहपीतानपायित्वं निरन्तरसं-
सारदुःखमाक्त्वायानर्थपरस्परं च श्रुतस्मृतिरुक्तिभिर्निश्चित्य मोक्षैककामनया स्वयमस्तौ परित्यज्य सहसाधनं
कर्म संन्यस्य मुनयै सहस्रमुपसीदेदितममर्थं सूचयितुमर्जुनस्य सदसद्विचारमस्तत्प्रकृतौ परित्यागमभर्ष्याते
राज्ये तत्सुखादौ दोषदर्शनं वैराग्यं च प्रतिपाद्येदानीं हिंसासाधनभूतशस्त्रसंन्यासं युद्धक्रियानिवृत्तिं च प्रति-
पादयन्महाराजमुपसंहरति—एवमिति । अर्जुनः सङ्ग्रहे सत्येवं 'धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत्' इत्ये-
वंप्रकारकं वचनमुक्त्वा शोकसंविममानसः स्वजनविनाशं निमित्तीकृत्य समुत्पन्नेन शोकेन संविप्रं मानसं
यस्य स तथोक्तः सन्सशरं चापं विमृज्य नाहं योक्तुं शक्यामीति रथोपस्थे रथोपर्युपाविशदुपविष्टवा-
नित्यर्थः । एतेन सदसद्विवेकवतः परमाधर्षिभिर्ज्ञो मुमुक्षोरनित्यात्स्वर्गादिसुखादसतः सकाशाद्विरज्य परमाधर्मं

सर्वं संन्यस्तव्यमिति सूचितं भवति । तथाच श्रुतिः “ परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निवेदमायात् ” इति “ यद्दहरेव विरजेत्तद्दहरेव प्रव्रजेत् ” इति ॥ ४७ ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमदानन्ददात्मसरस्वतीशिष्यश्रीशङ्करानन्द-

सरस्वतीकृतौ गीतातात्पर्यबोधिन्यां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्री० टी०-ततः किं वृत्तमित्यपेक्षायां सञ्जय उवाच-एवमिति । सङ्क्षये सङ्ग्रामे रथोपस्थे रथस्योपरि उपाविशत् उपविशेत् । शोकेन संविभ्रं प्रकम्पितं मानसं चित्तं यस्य सः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीताटीकायां सुबोधिन्यां श्रीधरस्वामिबिरचितायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

स० टी०-ततः किं वृत्तमित्यत्राकाङ्क्षायामाह सञ्जयः ॥ सङ्ग्रामे पूर्वमेवासौ युद्धार्थं दर्शनाय च ॥ १ ॥ भीष्मादीनां रथस्योर्ध्वभागे पार्थः समुत्थितः ॥ शोकेनाविष्टभावत्वात्पीडितं यस्य मानसम् ॥ २ ॥ सबाधं भनुरुत्सृज्य रथोपस्थ उपाविशत् ॥ ३ ॥ ४७ ॥ श्लोकानामादितः समष्ट्यङ्काः ॥ २७२ ॥ मेघद्वयमोऽवदातः स्मितमधुरमुखस्तोत्रवेत्रैकपाणिर्वीभत्सोः सम्मुखेऽजः श्रुतिसुरभिपयोगोहनार्थं प्रवृत्तः । लोकानुद्धर्तुकामः श्रुतिविशदयशा भक्तिवद्भयोऽमलात्मा स्वामी सर्वस्य कृष्णो वसतु मम मतो ब्रह्मविद्याश्रितोऽसौ ॥

इति भावप्रकाशे श्रीमदानन्दविदा कृते ॥ शाल्वोपोद्घातनामाऽयं प्रथमः पूर्णतां गतः ॥ १ ॥

भा० टी०-एतद्वृत्तान्तं सञ्जयो भूतराष्ट्रं प्रत्यावेदितवानित्याह-एवमिति । एवमुक्त्वा उक्तेन प्रकारेण श्रीकृष्णं प्रति विद्वानने कृत्वा पूर्वं दूराणामवलोकनायोल्लिखितोऽर्जुनः परया कृपयाऽऽविष्टः । शोकग्रहणं मोहस्याप्युपलक्षणार्थम् । शोकमोहाभ्यां सम्यगुद्विभ्रं मनो यस्य स एतादृशः सन् संख्ये संग्रामभूमिमध्ये शरेण सहितं चार्पं कामुर्धं विसृज्य त्यक्त्वा रथोपस्थे रथस्योपरि उपाविशत् उपविष्टवानित्यर्थः ॥ ४७ ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यबालस्वामिश्रीपादशिष्यदत्तवंशावतंसरामकुमारसूनुधनपति-

विदुषा विरचितायां गीताभाष्योत्कर्षदीपिकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

प० टी०-ततः किं वृत्तमित्याह सञ्जयः-एवमुक्त्वेति । सङ्क्षये रथोपस्थे रथोपरि उपाविशत् उपविशेत् । शोकेन संविभ्रं कम्पितं मानसं यस्य सः ॥ ४७ ॥

अथाध्यायतात्पर्यम् ।

सद्योभाषाधिकारी स भवति स्वतः यः पापभीरुर्वितृष्णस्तादृक्पार्थोऽस्ति तस्माज्जिज्ज्वलदमनाद्राज्यभोगान्निवृत्तः । मत्त्वेवं यादवेशीष्यगुणदमकरो ब्रह्मविद्योपदेशं भूभृद्धर्मानुरूपं तदिदमभिहितं त्वाद्विमाध्यायकृत्यम् ॥ १ ॥

इति श्रीप्रह्लादपण्डितनर्यसूर्याविरचितायां श्रीमद्भगवद्गीताटीकायां गरमार्थ-

प्रपादमर्जुनविषादो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

रा० टी०-ततः किं ज्ञानमिति भूतराष्ट्रहार्दं परिहरति सञ्जयः-एवमिति । सङ्क्षये रणे रथोपस्थे रथमध्ये उपाविशत् । कथं शोकेन कम्पितचित्तः सन् सशरं चार्पं विसृज्येति ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्गीतार्थसंग्रहे श्रीराघवेन्द्रयतिकृते प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच—तं तथा कृपयाऽऽविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् ॥

विषीदन्तमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ १ ॥

त० टी०—एवं बन्धुवधपापभयेन युद्धादुपरतमर्जुनं श्रुत्वा निवृत्तपुत्रराज्यापायभयं तदुत्तरहृत्तान्तं जिज्ञासुं धृतराष्ट्रं प्रति सत्यवादी सञ्जय उक्तवानित्याह वैशम्पायनः—सञ्जय उवाचेति । उक्तप्रकारेण यथा मनोक्तं तथा स्वाभाविक्या कृपयाऽऽविष्टमतएव विषीदन्तं विषादं कुर्वन्तमतएवाश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् अश्रुभिः पूर्णोऽतएवाकुले ईक्षणे यस्य तमर्जुनं मधुसूदन इदं वक्ष्यमाणं वाक्यमुवाच । दैत्यराजस्य मधोरपि सूदनो निहन्ता वामुदेवो क्षत्रियरूपेणावतीर्णो दुष्टदैत्यान् पृथ्वीभारभूतान् सर्वान्द-
निष्यतीति मधुसूदनशब्दाभिप्रायः ॥ १ ॥

य० टी०—अहिंसा परमो धर्मो भिक्षादानं नेत्येवंलक्षणया बुद्ध्या युद्धवैमुख्यमर्जुनस्य श्रुत्वा स्वपुत्राणां राज्यमप्रचलितमवधार्य स्वस्थहृदयस्य धृतराष्ट्रस्य हर्षनिमित्तां ततः किंवृत्तमित्याकाङ्क्षामपनिनीयुः सञ्जयः तं प्रत्युक्तवानित्याह वैशम्पायनः—तमिति।कृपा ममेत इति व्यामोहनिमित्तः स्नेहविशेषः तया आविष्टं स्वभावस्तिष्ठथा व्याप्तं । अर्जुनस्य कर्मत्वं कृपायाश्च कर्तृत्वं वदता तस्याः आगन्तुकत्वं न्युदसं । अतएव विषीदन्तं स्नेहनिषयी-
भूयस्वजनवच्छेदादाह्वानिमित्तः शोकापरपर्यायश्चित्तव्याकुलीभावां विषादस्तं प्राप्नुवन्तं । अत्र विषादस्य क-
र्मत्वेनार्जुनस्य कर्तृत्वेन तस्यागन्तुकत्वं सूचितं । अतएव कृपाविषादवशात्श्रुभिः पूर्णो आकुले दर्शनाक्षमे चेक्षणे यस्य न । एवमश्रुपानव्याकुलीभावात्कार्यद्वयजनकतया परिपोषं गताभ्यां कृपाविषादाभ्यामुद्विगं तमर्जुनमिदं श्रोतवात्तं वक्ष्यमाणं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ननूपाक्षयान् । मधुसूदनश्च स्वयं दुष्टनिग्रहकर्ताजुनं प्रत्यपि तथैव प्रत्यतीति भावः ॥ १ ॥

श्लो० टी०—सदसद्विवेकेन तज्जनिततीव्रवैराग्येण मुमुक्षुया च संन्यस्तसर्वकर्मणो मोक्षैककामस्य ब्राह्मणस्य सदसद्विवेकवैराग्यसिद्धसाधनसंपत्तिसिद्धेर्ब्रह्मणो वातदेवश्च साफल्याय “अथातो ब्रह्मजिज्ञासा” इति “आत्मा वा अरे इष्टव्यः श्रोतव्यः” इति “तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्” इत्यादिश्रुत्युक्तप्रकारेण मदूक्तं श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठमुपसद्य ब्रह्मविचारः कर्तव्यइतीममर्थं सूचयितुं सदसद्विवेकिनोऽर्जुनस्य परमार्थापेक्षिणः “शि-
ष्यस्तेऽहं शोचि मां त्वा प्रयभम्” इतीश्वरप्रतिपत्तिं तस्मै ईश्वरेण कृतमात्मानात्मज्ञानोपदेशप्रकारं च प्रति-
पादयितुं द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते । तत्रादौ “सोऽहं भगवः शोचामि तं मा भगवान्शोकस्य पारं तारयतु” इतिश्रवणात्संसारदुःखेन शोचन्तं स्वशरणं गतं मुमुक्षुमभगवच्चनपूर्वकमभिमुखीकृत्य गुरुस्तत्त्वं बोधयेदिति सूचयितुं तथा शोचन्तमर्जुनं विवेकवचनैर्भगवान् बोधयामासेति वक्तुं धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयउवाच—तमिति । तथाकरीत्या मदीया एते भ्रातृपुत्रादयो युधि प्रियन्तर्हन्ति मरिष्यमाणस्वजनेषु कृपयाविष्टमतएव विषीदन्तम-
तएवाश्रुपूर्णाकुलेक्षणं तमर्जुनं दृष्ट्वा मधुसूदनः मध्वाख्यमसुरं सूदयतीति मधुसूदनः । यद्वा सर्वेषां देहे मधु-
बद्धित्वान्मधुरहङ्कारस्तात्मप्रकाशनेन सूदयतीति मधुसूदनः । यद्वा “इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मधु” इति
भवणान्मधुः स्वरूपानन्दस्तं स्यापरोक्षवतां सूदयति स्फोरयतीति मधुसूदनः श्रीकृष्ण इदं वक्ष्यमाणलक्षणं वा-
क्यमुवाच । अत्र कृपयाविष्टमित्युक्तिर्मुमुक्षुः कृपादिभिरष्टभिरात्मगुणैर्भावितव्यमिति सूचनार्थं कृपापदं क्षा-
न्त्यादीनामुपलक्षणार्थं । ‘दया सर्वभूतेषु क्षान्तिरनस्या शुचिरनायासो प्राङ्मुख्यमकार्षण्यमस्पृहा चेत्यष्टा-
वात्मगुणाः’ इति गौतमोक्तैरष्टभिरात्मगुणैर्विशिष्टस्यैव सम्यक् ज्ञानं जायते “सोऽहं भगवः शोचामि” इति

अवणात्कथं संसारसागरं तरिष्यामीति शोचतः परितपतएव गुरुरभिरक्ष प्रसीदतीति सूचयितुं विधीदन्तस-
श्रुपूर्णाकुलेक्षणमित्युक्तं मुमुक्षोर्गुरुमुपसिषीदिवोरेतैरुक्तगुणैर्भविष्यमित्यनेन ज्ञापितं भवति ॥ १ ॥

श्री० टी०-ततः किं वृत्तमित्यपेक्षायां सञ्जय उवाच-तं तथेति । अश्रुभिः पूर्णं आकुले ईक्षणे यस्य
तम् । तथोक्तप्रकारेण विधीदन्तमर्जुनं प्रति मधुसूदन इदं वाक्यमुवाच ॥ १ ॥

स० टी०-पीतं वासो दधानं विजयरथगतं ब्रह्मरुद्रादिवन्द्यं भूमेभारं जिहीर्षु नवजलदरुचं शङ्खचक्रा-
ऽजहस्तम् ॥ पार्थव्याजेन लोकं निगममतसूतौ योजयन्तं महेशं ध्यायेन्नित्यं सुसेव्यं सुजनमतिगृहं कृष्णमा-
नन्दकन्धम् ॥ १ ॥ लक्ष्मीपतिः कृष्णसखो नियन्ता ब्रह्मादिलोकस्य च नन्दसूनुः ॥ गोपीप्रियो गोप-
धस्य आत्माऽखिलस्य कृष्णो मातङ्गो ममास्तु ॥ २ ॥ अहिंसा परमो धर्मो महान्दोषः कुलक्षये ॥ आका-
ङ्क्षा मे न राज्यादावर्जुनस्येति यन्मतम् ॥ ३ ॥ धृतराष्ट्रस्तदाकर्ण्य ममत्वाभिनिवेशतः ॥ राज्यदाढ्यं स्वपुत्रा-
णामवधार्यातिहर्षितः ॥ ४ ॥ अभूत्स्वस्थमना इत्थमवलोकयाह सञ्जयः ॥ शृणु राजन्यथावृत्तं समाधानेन
चेतसा ॥ ५ ॥ व्यामोहो यो यमैतेऽहमेतेषामिति दुःखदः ॥ स्नेहभेदः कृपा सौक्ता तथाऽध्यासस्वरूपया ॥ ६ ॥
स्वभावसिद्धया व्याप्तं शोचन्तं तं तथाविधम् ॥ तद्वशादश्रुभिः पूर्णं आकुले दर्शनाक्षमे ॥ ७ ॥ ईक्षणे यस्य
तं मोहादुद्विग्नं चार्जुनं प्रति ॥ इदं सञ्चित्तकं वाक्यं वक्ष्यमाणमुवाच ह ॥ ८ ॥ नतूपेक्षितवानीशो यतोऽसौ
मधुसूदनः ॥ स्वयं दुष्टनिहन्ताऽजस्तथा वक्ष्यति तं प्रति ॥ ९ ॥ १ ॥

भा० टी०-एवं रथोपरस्थ उपविष्टमर्जुनं भगवान्किमुक्तवानित्याकाङ्क्षायां सञ्जय उवाच-तमेति । यत्तु
'अहिंसा परमो धर्मो भिक्षादानं चेत्येवं लक्षणया बुद्ध्या युद्धवेमुख्यमर्जुनस्य श्रुत्वा स्वपुत्राणां राज्यमपच-
लितमित्यवधार्य स्वस्थदयस्य धृतराष्ट्रस्य हर्षनिमित्तां ततः किं वृत्तमित्याकाङ्क्षामपत्तिनीपुः सञ्जय उ-
वाच' तत्तु पूर्वग्रन्थविरुद्धादुपेक्ष्यं । तमर्जुनं तथा पूर्वोक्तप्रकारेण कृपया स्नेहजन्ययाऽऽविष्टं व्यतं अश्रु-
भिः पूर्णं आकुले दर्शनाक्षमे ईक्षणे नेत्रं यस्य तं । विषादं बन्धुविद्योगाशङ्कानिमित्तं लोकं प्राप्नुवन्तमिदं व-
क्ष्यमाणं वाक्यं वक्तुं योग्यं बभूवमुवाच नतूपेक्षितवानित्यर्थः । मध्वादिदुष्टसूदनो भीमादिद्वारा दुर्योधना-
दिदुष्टसूचनायौवाचंति सूत्र्यभाह-मधुसूदन इति ॥ १ ॥

प० टी०-ततः किं वृत्तमित्यपेक्षायां सञ्जय उवाच-तं तथेति । कृपयाविष्टं स्वजनकृपया व्याप्तं
विधीदन्तं विषादं प्राप्तपतएवाश्रुपूर्णं अक्षिणी यस्य तं प्रति मधुसूदनः स्वयं दैत्यहन्ता कृष्ण उवाच ॥ १ ॥

रा० टी०-ततः किं ज्ञातमिति धृतराष्ट्रस्यापेक्षायां सञ्जय उवाच-तं तथेति ॥ १ ॥

**श्रीभगवानुवाच-कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् ॥
अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥ २ ॥**

त० टी०-भगवद्वाक्यमवतारयति-श्रीभगवानुवाचेति । स्वाभाविकैश्वर्यादिषड्गुणानां नित्याश्रयभूतो
भगवत्कृपावाच्यो वामुदेवः स्वभक्तवर्ति चिकीर्षुः-कुतस्त्वामिति द्वाभ्यामुक्तवानित्यर्थः । हे अर्जुन !
वन्धुर्गोप्यामोदकृताश्रुपातपुरःसरं स्वधर्मवैमुख्यकरं युद्धात्पराङ्मुखत्वमिदं कश्मलं मानसं कथमना-
यैरधर्मवद्विर्जुष्टं सेवितमतएवास्वर्ग्यं स्वर्गविरोधि अकीर्तिकरं च विषमे शोकानर्हस्थाने सङ्क्रमे स्वा-
त्मा सर्वशत्रियप्रवरस्य पाण्डोः पुत्रं कुतो हेतोरुपस्थितं प्राप्तम् ॥ २ ॥

प० टी०-तदेव भगवतो वाक्यमवतारयति-श्रीभगवानुवाचेति । 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः
त्रियः । वैराग्यस्याथ मोक्षस्य षण्णां भगवतीङ्गना ' समग्रस्येति प्रत्येकं तन्निष्ठः । मोक्षस्येति तत्साधनस्य
ज्ञानस्य इङ्गना संज्ञा । एतादृशं समग्रमैश्वर्यादिकं नित्यमप्राप्तबन्धेन यत्नं वर्तते स भगवान् । नित्ययोगो मनुप ।

तथा ' उत्पत्तिं च विनाशं च भूतानामागतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति । ' तत्र भूतानामिति प्रत्येकं संबध्यते । उत्पत्तिविनाशशब्दौ तत्कारणस्याप्युपलक्षकौ । आगतिगतौ आगामिन्बौ सम्प्रदा-
पदौ । एतादृशो भगवच्छब्दार्थः श्रीवासुदेव एव पर्यवसित इति । तयोच्यते । इदं स्वधर्मात्पराङ्मुखत्वं कृपाब्जा-
मोहाभ्रुपातादिपुरःसरं कश्मलं शिष्टगार्हितत्वेन मलिनं विषमे सभये स्थाने त्वा त्वां सर्वशक्तिप्रवरं कुले
हेतोः समुपस्थितं प्राप्तं । किं मोक्षेच्छातः किं वा स्वर्गेच्छातः अथवा कीर्तीच्छातः इति किंश्चिदेनाक्षिप्यते । हेतुब्र-
यमपि निषेधति त्रिभिर्विशेषणैरुत्तरार्थेन । आर्यैर्मुमुक्षुभिर्न जुष्टमसेवितं । स्वधर्मराशयशुद्धिद्वारा मोक्षमिच्छन्नि-
रपक्वपायैर्मुमुक्षुभिः कथं स्वधर्मस्याज्यव्यवस्थं । संन्यासाधिकारी तु पक्वपायोमे वक्ष्यते । अस्वार्थं स्वाहेतु-
धर्मविरोधित्वात् न स्वर्गेच्छया सेव्यं । अकीर्तिकरं कीर्त्यभावकरमप्यकीर्तिकरं वा । न कीर्तीच्छया सेव्यं ।
तथाच मोक्षकामैः स्वर्गकामैः कीर्तिकामैश्च न र्जनीयं । तत्काम एव त्वं सेवस इत्यहोऽनुचितचेष्टितं तवेति भावः ॥ १ ॥

श्रु० टी०—श्रीभगवानुवाच—कुत इति द्वाभ्याम् । हे अर्जुन शुद्धस्वभाव ! विषमे सङ्कटे शत्रुभिः शस्त्रैर्हन्तुं
प्रयत्नसमये इदं कश्मलं एताञ्च हन्तुमिच्छामि । यदि नामप्रतीकारम् इत्याद्युक्तलक्षणभित्तव्यामोहः कुतः कस्मा-
द्धेतोस्त्वा त्वां समुपस्थितं प्राप्तं । कालदापात्कर्मदोषाद्वा कस्मादयं भ्रमः शुद्धस्वभावस्य विवेकिनस्तव प्राप्त-
इत्यर्थः । हे पार्थ ! अनार्यजुष्टमनार्यैरायशिक्षितवर्जिनैः यामरैर्जुष्टं सेवितमस्वर्ग्यं स्वर्गाप्रापकं दुर्गतिकारणमिह लोके
प्यकीर्तिकरम् ॥ २ ॥

श्री० टी०—तदेव वाक्यमाह—श्रीभगवानुवाच—कुत इति । कुतो हेतोः त्वा इति त्वाम् विषमे सङ्कटे
इदं कश्मलं समुपस्थितं अयं मोहः प्राप्तः । यत आर्यैरसेवितमन्तर्ग्यमधर्म्यमयशस्करं च ॥ २ ॥

स० टी०—तदेव सञ्जयो वाक्यमवतारयति स्फुटम् ॥ समग्रैश्चर्यसम्पन्न उवाच भगवानिति ॥ १ ॥ ऐश्व-
र्यस्य समप्रत्यय धर्मस्य यशसः श्रियः ॥ ज्ञानवैराग्ययोश्चैव पण्णां भग इतीह्मता ॥ २ ॥ नित्यमप्रतिबन्धेन
वर्तते एव परितुष्टम् ॥ समग्रैश्चर्यमुख्यं तद्भगवत्वं भगवानिति ॥ ३ ॥ शुद्धे महाविभूत्याख्ये परे भ्रष्टाणि
वर्तते ॥ श्रीकृष्णे भगवच्छब्दः सर्वकारणकारणे ॥ ४ ॥ अन्यत्र भगवच्छब्द उपचारेण वर्तते ॥ उत्पत्तिं प्रलयं
चैव भूतानामागतिं गतिम् ॥ ५ ॥ वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति ॥ ज्ञानशक्तिबलैश्चर्यवर्धयति-
ज्ञानशेषतः ॥ ६ ॥ भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेतुगुणादिभिः ॥ इदं स्वधर्मैर्मुख्यं व्यामोहकनिबन्ध-
नम् ॥ ७ ॥ शिष्टैर्विगर्हितत्वाच्च मलिनं कुत आगतम् ॥ सङ्ग्रामे क्षत्रियश्रेष्ठं त्वा विरुध्यैव कारणम् ॥ ८ ॥
मोक्षेच्छात्तं अथवा स्वर्गकामतो वा किमागतम् ॥ किं कीर्तिकामतो वा त्वां किंश्चिदेनेति सूचितम् ॥ ९ ॥
त्रिभिर्विशेषणैर्हन्तुंस्त्रीनेवंगो निरस्यति । आर्यैर्मुमुक्षुभिर्नैतत्सेवितं शुद्धिमच्छुभिः ॥ १० ॥ यतः स्वधर्मत्यागेन
चित्तशुद्धिर्न जायते ॥ न वा स्वर्गेच्छया सेव्यं स्वर्गहेतुविरोधतः ॥ ११ ॥ स्वधर्मत्यागिनां स्वर्गः स्वप्नेऽप्य-
त्यन्तदुर्लभः ॥ न वा कीर्तीच्छया सेव्यं कीर्तनाशकरं यतः ॥ १२ ॥ तस्मात्स्वधर्मवैमुख्यं तर्जनीयं शुभं-
पुम्भिः ॥ मोक्षकीर्तिफलेषुस्त्वं किमहा सेवमं मलम् ॥ १३ ॥ २ ॥

भा० टी०—किञ्चिद्व्याक्यमित्यत आह श्रीभगवान्—कुत इति । कुतो हेतोः त्वा त्वां शूरशिरामणिमिवं स्वधर्म-
भूतामुद्गात्पराङ्मुखत्वं कश्मलं मलिनं विषमेऽसमये समुपस्थितं संप्राप्तं यतोऽनार्यैर्दुष्टैर्जुष्टं सेवितम् । अतएव दृष्टा-
दृष्टफलरहितमित्याह—अस्वर्ग्यमकीर्तिकरमिति विशेषणद्वयेन स्वर्गानर्हं प्रत्यवायजनकत्वान् । अकीर्तिकरमय-
शस्यं किं मोक्षेच्छातः किं वा स्वर्गेच्छातः अथवा कीर्तीच्छातः इति किंश्चिदेनाक्षिप्यते । हेतुब्रयमपि निषेधयति
त्रिभिर्विशेषणैरुत्तरार्थेन । आर्यैर्मुमुक्षुभिर्न जुष्टमसेवितमिति केचित् । न आर्यैर्जुष्टं यस्त्वायैरजुष्टमिति विमदो
दर्शितस्तत्त्वार्थैक्येपि पदव्युत्क्रमदोषादुपेक्ष्यमित्यन्ये । स्वधर्मयुद्धं कुर्वन्मलात्मकं पापं न प्राप्स्यसीति द्योतय-

ब्राह्म-अर्जुनेति । अर्जुननाम्ना प्रख्यातस्य तव नैतद्युक्तमित्येके । हे अर्जुन स्वच्छस्वभाव ! तव नैतद्युक्त-
मिति भाव इत्यन्ये ॥ २ ॥

प० टी०-कुत इति । विषमे संग्रामसङ्कटे त्वा त्वामिदं कश्मलमज्ञानं कुतो हेतोः समुपस्थितं प्राप्तम् ।
अथ तत्स्वरूपमाह-अनार्यजुष्टमिति । अनार्यजुष्टं न आर्या अनार्यास्तैर्जुष्टं सेवितं आर्यैरसेवितम् । एतद्विष-
यमज्ञानं कश्मलमिति ज्ञात्वा शिष्टैस्त्यक्तमित्यर्थः । यत इहामुत्र च गहितम् । तत्कथमित्याह-अकीर्तिकर-
मस्वर्ग्यं चेति ॥ २ ॥

रा० टी०-उक्तदिशा कृपयाविष्टमेवं विषण्णमर्जुनं भगवानुवाच-कुत इत्यादिद्वाभ्यां श्लोकाभ्यां । हे
अर्जुन ! कुतो हेतोस्ता त्वां विषमे सङ्कटे इदं कश्मलं उपस्थितम् अयं मोहः प्राप्तः । यतः आर्यैरसेवितं ।
अस्वर्ग्यं स्वर्गविरोधि अयशस्कर्म च ॥ २ ॥

कैव्यं मा स्म गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते ॥

क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परन्तप ॥ ३ ॥

त० टी०-हे पार्थ ! पृथया आराधितदेवराजप्रसादालम्ब्यस्तदीयातिशयसम्पन्नः पुत्रस्त्वं कैव्यं क्री-
वभावं तेजोवीर्यादिनाशकं मा गमः । एतत्कश्मलं कैव्यं च त्वयि साक्षान्महादेवतोषकार्यं कृतयुद्धकारिणि
नोपपद्यते । यव त्वयोक्तं 'न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः' इति तत् क्षुद्रमतिमुच्छं । यतो
हृदयदौर्बल्यं हृदयस्य दौर्बल्यं कृपाभोहजन्यं कातर्यं त्यक्त्वा कुलोचितधैर्यावलम्बनेनापनीयोत्तिष्ठ । तत्र
हेतुर्गर्भितसम्बोधनमाह-हे परन्तप ! परान् शत्रून्स्तापयतीति तथा । सर्वान् शत्रून् जेष्यतीति जन्मसमये
देववाण्याऽयुक्तत्वादिति भावः ॥ ३ ॥

प० टी०-ननु बन्धुरेनवेक्षणजातेनाधैर्वेण धनुरपि धारयितुमशक्नुवता मया किं कर्तुं शक्यमतर्थाह-
कैव्यमिति । कैव्यं क्रीडभासमधैर्यप्रोक्तं नादिभङ्गरूपं मास्मगमः मागाः । हे पार्थ पृथतन्त्र ! पृथया देव-
प्रसादलब्धे तत्तनयमात्रे वीर्यातिशयस्य प्रसिद्धत्वात् । पृथतन्त्रत्वेन कैव्यायोग्यइत्यर्थः । अर्जुनत्वेनापि तद-
योग्यत्वमाह-नैतदिति । त्वयि अर्जुने साक्षान्महेश्वरेणापि सह कृताहवे प्रख्यातमहाप्रभावे नोपपद्यते न
युज्यते । एतन् कैव्यमित्यसाधारण्येन तदयोग्यत्वनिर्देशः । ननु 'न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः' इति
पूर्वमेव भयोक्तमित्याह-अनार्यजुष्टमिति । हृदयदौर्बल्यं मनसो भ्रमणादिरूपमधैर्यं क्षुद्रत्वकारणत्वात् क्षुद्रं
सुनिरसनं वा त्यक्त्वा विवेकेनापनीय उत्तिष्ठ युद्धाय सज्जो भव । हे परन्तप ! परं शत्रुं तापयतीति तथा संबो-
ध्यते । हेतुगर्भम् ॥ ३ ॥

शं० टी०-कैव्यं क्रीडभावं कातर्यं शूराणामनर्हं त्वं मास्मगमः मा भजस्व । राजधर्मज्ञे रणपण्डिते त्वयि
नैतदुपपद्यते । तीरतमस्तुत्यस्य तव नैतद्युक्तमित्यर्थः । हे परन्तप शत्रुर्शन ! क्षुद्रं क्षुद्रत्वकारणं निकृष्टत्वापादकं
हृदयदौर्बल्यमधैर्यं मनःकालुष्यमोक्षयन्तीति । युद्धाय सज्जो भवेत्यर्थः ॥ ३ ॥

श्री० टी०-तस्मात्-कैव्यमिति । हे पार्थ ! कैव्यं कातर्यं मास्मगमः न प्राप्नुहि । यतस्त्वय्येतन्नोपपद्यते
योग्यं न भवति क्षुद्रं तुच्छं हृदयदौर्बल्यं कातर्यं त्यक्त्वा युद्धायोत्तिष्ठ । हे परन्तप शत्रुतापन ॥ ३ ॥

स० टी०-नन्वहं त्यक्तधैर्योऽस्मि न धनुर्धारणे क्षमः ॥ स्वजनानेक्षणेनैव क युद्धं चातिदुःसहम् ॥ १ ॥
इत्यासाङ्क्याह मागच्छाऽधैर्यं तेजःसुखाहम् ॥ देवप्रसादालम्ब्यया लब्धस्त्वं धैर्यवन्तरः ॥ २ ॥ साक्षान्महेश्व-
रेणापि कृतयुद्धेऽर्जुने त्वयि ॥ महाप्रभावं कातर्यं न चैतद्युज्यते मलम् ॥ ३ ॥ क्षुद्रताहेतुकं बुद्धेरधैर्यं स्वविवेकतः ॥
त्यक्त्वा युद्धाय शस्त्रं त्वं सज्जीभव रणक्षितौ ॥ ४ ॥ यतस्त्वं शत्रुमन्तापकारी शूरतमो मतः ॥ ५ ॥ ३ ॥

भा० टी०—एवं श्रुत्वाऽपि हैव्यमस्य जन्तमर्जुनं पुनराह—हैव्यमिति । हैव्यं 'हृद्रेमं स्वजनं कृष्ण' इत्यादिना प्रदर्शितमर्थैर् मास्म गमः सागाः । नैवाङ्गीकुर्वित्यर्थः । यत एतत् हैव्यं त्वयि प्रथितप्रभावेऽर्जुने नोपपद्यते उपपन्नं न भवति तस्माच्छुद्धं क्षुद्रताया लघुतायाः सम्पादकं हृदयस्य दौर्बल्यं दुर्बलभावं निर्वायित्वं त्यक्त्वोत्तिष्ठ युद्धायोद्युक्तो भव । मत्पुत्रस्य सुपुत्रातनये त्वयि मत्स्यभाव उचित इति ध्वनयन्नाह—हे पार्थेति ! प्रथया देव-प्रसदालब्धे तत्तनयमात्रे त्वयि वीर्यातिशयस्य प्रसिद्धत्वात् । पुत्रातनयत्वेन त्वं हैव्यायोग्य इति केचित् । शत्रून् स्तापय न स्वजनान् स्त्रहितकर्तृमिति कथयितुं परन्तपेति ॥ ३ ॥

प० टी०—तस्माल्कि कर्तव्यमिति भगवानाह—हैव्यमिति । भो पार्थ ! त्वं हैव्यं पुमर्थविधुरत्वम् 'यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः' इत्यादिवाक्यप्रकाशितं मा स्म गमः न प्राप्नुहि । यत एतत्त्वयि गाण्डीवधन्यानि न लुप्यते । तर्हि किं कर्तव्यमिति चेत्तत्राह—क्षुद्रमिति । भो परन्तप शत्रुतापन ! क्षुद्रमल्प-विचाररूपं हृदयदौर्बल्यं कल्पितममतोत्पन्नशोकरूपं त्यक्त्वा युद्धायोत्तिष्ठ ॥ ३ ॥

रा० टी०—तस्मात्तत्त्वैव्यं कर्तव्यं मास्म गमः नैव प्राप्नुहि । हे पार्थ ! एतत्त्वैव्यं त्वयि नोपपद्यते योग्यं न भवति । क्षुद्रं लाघवकं हृदयदौर्बल्यं कर्तव्यं त्यक्तव्योत्तिष्ठ उत्थाय सन्नद्धो भव । हे परन्तप परं शत्रुं तापयतीति शत्रुतापन ! " द्विषत्परयोस्तापेः " इति खचि " स्वित्यनव्यस्य " इति सुभागमः ॥ ३ ॥

अर्जुन उवाच—कथं भीष्ममहं सङ्क्षये द्रोणं च मधुसूदन ॥

इपुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥ ४ ॥

त० टी०—ननु भगवदुक्तं सर्वं सत्यं तथापि सत्कृज्जीनेन परम्परामाप्तस्वधर्माविरोधेव युद्धं कर्त्तव्यं, ननु धर्मनाशकमित्यभिप्रायवानर्जुनः श्रीकृष्णं प्रत्युक्तवानित्याह सञ्जयः—अर्जुन उवाचेति । तदेव वाक्यमाह—कथमिति । भीष्मं पितामहं द्रोणं चाचार्यं सङ्क्षये सहग्रासेहं कथं प्रतियोत्स्यामि । न कथमपीत्यर्थः । तत्रापीपुभिः । याभ्यां सह वानापि युद्धमनुचितं किं पुनः प्राणहारिभिः शरैरित्यर्थः । कुतो यतस्तौ पूजार्हौ दुर्योधनादिभिरस्मद्धर्मनाशाय पुरस्कृतौ 'गुरुं हुंकृत्य त्वंकृत्य विभं निर्जित्य वा-दतः ॥ अरण्ये निर्जले स्थाने स भवेद्ब्रह्मराक्षसः' इत्यादिशास्त्रोक्तं गुरोर्वचनावज्ञाचरणमपि महादोषं जानन्निरस्माभिः कथं तन्निधननिमिषे युद्धे तन्नैतव्यमिति भावः ॥ ४ ॥

प० टी०—ननु नार्यं स्वधर्मस्य त्यागः शोकभोहादिवशात् किन्तु धर्मत्वाभावादधर्मत्वात्वास्त्य युद्धस्य त्यागो भया क्रियतइति भगवदभिप्रायमप्रतिपद्यमानस्यार्जुनस्याभिप्रायमवतारयति—कथमिति । भीष्मं पितामहं द्रोणं चाचार्यं सङ्क्षये रणे इपुभिः सायकैः प्रतियोत्स्यामि प्रहारिष्यामि कथं । न कथंचिदपीत्यर्थः । यतस्तौ पू-जार्हौ कुसुमादिभिर्ध्वजयोग्यौ । पूजार्हाभ्यां सह क्रोडास्थानेऽपि वाचापि हर्षफलकमपि लीलायुद्धमनुचितं किं पुनर्युद्धभूमौ शरैः प्राणत्यागफलकं प्रहरणमित्यर्थः । मधुसूदनारिसूदनेति संशोधनद्वयं शोकन्याकुलत्वेन पूर्वपरपरामर्शवैकल्यात् । अतो न मधुसूदनारिसूदनेत्यस्यार्थस्य पुनरुक्तत्वदोषः । युद्धमात्रमपि यत्र नोचिनं द्वे तत्र कथमिति प्रतियोत्स्यामीत्यनेन सूचितं । अथवा पूजार्हौ कथं प्रतियोत्स्यामि । पूजार्हयोरेव विवरणं भीष्मं द्रोणं चेति । द्वौ ब्राह्मणौ भोजय देवदत्तं यज्ञदत्तं चेतिवत्संबन्धः । अयं भावः दुर्योधनादयो नापुरकृत्य भीष्म-द्रोणौ युद्धाय सजीभवन्ति । तत्र ताभ्यां सह युद्धं न तावद्धर्मः पूजादिवद्विहितत्वात् । नचाधर्मनियोद्धत्वाद्-धर्मोपि न भवतीति वाच्यं 'गुरुं हुंकृत्य त्वंकृत्य' इत्यादिना शब्दमात्रेणापि गुरुद्रोहो यद्वानिष्टकृत्यप्र-शनेन नि-षिद्धः तदा किं वाच्यं ताभ्यां सह संग्रामस्याधर्मत्वे निषिद्धत्वे चेति । ननु भीष्मद्रोणयोः पूजार्हत्वं गुरु-त्वेनैव । एकमन्येनापि कृपादीनां । नच तेषां गुरुत्वेन स्वीकारः साम्प्रतमुचितः 'गुरोर्ग्यवस्थितस्य कार्याका-र्यमजानतः । उत्पथप्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते' इति स्मृतेः ॥ ४ ॥

श्लो० टी०—भगवद्भजनमेतच्छ्रुत्वापि गुर्वादिस्वजनहिंसादोषदुःखमसहमानः सन् उक्तमेवार्थं विशेषयितुमर्जुन-
न उवाच—कथमिति । कुलवृद्धं गुणवृद्धं च भीष्मं विद्यागुरुं द्रोणं च सङ्ख्ये युद्धे इषुभिः कथं प्रतियोत्स्यामि प्रति-
पक्षीभूय युद्धं करिष्यामि । किं तौ शौर्याधिकारिविति भीत्या ताभ्यां योद्धुं न शक्नोषीत्यत आह—पूजेति । अरी-
न्कामादीन् भक्तानां सूदयतीत्यरिसूदनः हे अरिसूदन ! भीष्मद्रोणौ गृहे पितृवत्पुष्पादिभिः पूजाहौ न तु
वाचापि युद्धाहौ किमुत बाणैर्मर्मभातिभिर्न युद्धाहौविति । शरैस्तयोर्मर्मच्छेदं कथं करिष्यामीत्यर्थः ॥ ४ ॥

श्री० टी०—नाहं कार्थेण युद्धादुपरतोऽस्मि किंतु युद्धस्यान्याय्यत्वादित्यर्जुन उवाच—कथमिति । भी-
ष्मद्रोणौ पूजायामहौ योग्यौ तौ प्रति कथमहं योत्स्यामि । तत्रापि इषुभिः । यत्र वाचापि योत्स्यामीति वक्तु-
मनुचितं तत्र बाणैः कथं योत्स्यामीत्यर्थः । हे अरिसूदन शत्रुसूदन ! ॥ ४ ॥

स० टी०—ननु स्वधर्मसंन्यासो नायं शोकवशात्कृतः ॥ किन्तु युद्धस्य धर्मत्वाभावाच्चाधर्मस्वपिणः ॥ १ ॥
मयाऽस्य क्रियते त्याग इत्याहार्जुन आन्तरम् ॥ भीष्मं पितामहं द्रोणमाचार्यं सायकैः रणे ॥ २ ॥ न जातु प्र-
हरिष्यामि पूजाहौ तु समादिभिः ॥ पूजार्हाभ्यां सह क्रीडास्थाने वाचापि लीलया ॥ ३ ॥ हर्षार्थमपि
सङ्ग्रामो नोचितः किं शरैरणे ॥ गणत्यागकरो युद्धभूगौ वाच्यमिति स्फुटम् ॥ ४ ॥ सम्बोधनद्वयं मोहादे-
कार्थकमुदाहृतम् ॥ ५ ॥ ४ ॥

भा० टी०—ननु शत्रवस्तापनीया ननु गुरव इत्याशयेनाह—कथमिति । भीष्मं पितामहं द्रोणं च भुवि-
त्वाचार्यं गुरुं सङ्ख्ये संग्रामभूमौ इषुभिः सह कथं प्रतियोत्स्यामि प्रतीपो भूत्वा युद्धं कथं करिष्यामि । यतः
पूजाहौ पूजायोग्यौ भीष्मद्रोणौ । पुष्पादिभिः पूजार्हयोस्तयोरिषुभिर्हननं मया कथं कर्तव्यमित्यर्थः । मधु-
सूदनारिसूदनेति संबोधनत्वमपि दुष्टानेव नापयसीत्यतो गुरु अदुष्टौ च भीष्मद्रोणौ जहतीति प्रेरयितुं नाहं-
सीति सूचयति । मधुसूदनारिसूदनेति संबोधनद्वयं शोकन्याकुलत्वेन पूर्वापरपरामर्शवैकल्यात् । अतो न मधु-
सूदनेत्यर्थार्थस्य पुनरुक्तत्वदोष इति केचित् ॥ ४ ॥

प० टी०—अथास्तां भगवत्पुत्रादिवधशङ्कावकाशः श्रुतिगर्हितस्य ब्रह्मवधस्य का गतिरित्याचार्यमार्जुनः
प्रश्न—कथमिति । भो मधुसूदन केवलदैत्यनिवर्हण ! अहं सङ्ख्ये संग्रामे भीष्मं द्रोणं चेषुभिर्बाणैः कथं प्रति-
योत्स्यामि प्रतिपक्षत्वेन कथं युद्धं करिष्यामि । यतस्तौ पूजार्हावाचार्यत्वेन पूज्यौ न तु ब्राह्मणमात्रत्वेनावस्थितौ ।
अत्रार्थे शातपथी श्रुतिरपि “तस्मात् यद्यपि राजा परमतां गच्छति । ब्रह्मैवान्तत उभयैश्चरति । स्वां योनिं
य उ एनं हिनस्ति । स्वां स योनिमुच्छति । स पापीयान् भवति । यथा श्रेयांसः हिंसित्वा” इति । भाष्यम्
“तस्मादिति पूर्वश्रुतौ “क्षत्र एतज्जशो दधाति” इत्यादिना । राजा श्रवियः यद्यपि परमतां गच्छति राजसूयादि-
नोत्कृष्टो भवति । तथा स्वधर्माचरणेनान्ततोऽवसाने ब्रह्मैव ब्राह्मणत्वमेव उपनिश्रयति आश्रयते प्राप्नोति । एवं
सति उ इति विचार्य यः श्रवियः स्वां योनिं प्राप्तव्यस्थानमेनं ब्राह्मणं हिनस्ति पातयति स स्वां योनिं पितरमु-
च्छति हिनस्ति । अत एव स पापीयान् भवति । किंवत् । यथा श्रेयांसं महानुभावं हिंसित्वा ।” अथ तैत्ति-
रीयकेऽपि—“थावतीर्वै देवतास्ताः सर्वा वेदविदि ब्राह्मणे वसन्ति । तस्माद् ब्राह्मणेभ्यो वेदविद्भ्यो दिवे
दिवे नमस्कुर्वन्नाश्रीलं कीर्तयन्” इति । भाष्यम् “दिवे दिवे प्रतिदिवसं नमस्कुर्वन् परन्तु कदापि नाश्रीलं
विरुद्धं कीर्तयन् उन्मर्यादं न वदेत्” अपे स्पष्टम् । एवं सति भीष्मद्रोणादीनां वधः कथं कर्तुं शक्यत
इति भावः ॥ ४ ॥

श्लो० टी०—युनः स्नेहकारण्यतया व्याकुलो भगवदुक्तं हितसज्जनमर्जुन उवाच—कथमित्यादिपञ्चभिः
श्लोकैः । हे मधुदैत्यघातक शत्रुनिवर्हण ! संख्ये युद्धे भीष्मं द्रोणं कथमहमिषुभिर्बाणैः प्रतियोत्स्यामि । कुतः
यतस्तौ पूजाहौ पूजनीयौ तत इति ॥ ४ ॥

गुरुनहत्वा हि महानुभावान् श्रेयो भोक्तुं भैक्ष्यमपीह लोके ॥

हत्वार्थकामांस्तु गुरुनिर्हैव भुञ्जीय भोगान् रुधिरप्रदिग्धान् ॥ ५ ॥

त० टी०—ननु पूजार्हाविति सत्यमुक्तं तथापि भीष्मद्रोणकृपाणां पौत्रत्वेन शिष्यत्वेन च धार्तराष्ट्रा यूयं च समा एव योगक्षेमेण रक्षणीयाः । कथं ते धार्तराष्ट्रानुवर्तिनो भूत्वाऽनपकारिणां शिष्याणां क्षत्रव इव राज्यप्राप्तिविरोधिना युद्धाय प्रवृत्ताः अतः कार्याकार्यविवेकरहिता उत्पथगामिनस्त्वत्तो वधार्हाः । उक्तं च भीष्मेणैव 'गुरोरप्यवलम्ब्य कार्याकार्यमजानतः । उत्पथमतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते' इति चेत्तत्राह—गुरुनिति । महानुभावः सर्वसामर्थ्यरूपः प्रभावो येषां तान् गुरुन् हत्वा इहास्मिँल्लोके भैक्ष्यं भिक्षितान्नाद्यपि भोक्तुं श्रेयः । परलोकश्रेयोविरोधिपापस्पर्शाभावादित्यर्थः । महानुभावत्वादेव तेषां नावलम्बित्वादित्येवयोगः तत्प्राप्त्यवयवमपि कालकामादिजनयनशीलानां तेषामेवोपपद्यते, नेतरेषाम् । 'नेतस्समाचरेत्तान् मनसाऽपि हनींश्चरः । विनश्यत्याचरन्मोक्षयाद्यथाकृद्रोऽग्निजं विषम्' इति वचनात् । ननु 'अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् । इति सत्यं महाराज बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवैः' इति तद्वक्त्येनेव तेषामर्थकामपरत्वात् तद्वननं दोषावहमित्याशङ्क्याह—हृत्वेति । अर्थकामांगुरुन् हत्वा इहैव भोगान्भुञ्जीय भक्ष्मीयां । गुरुवधजनितमहापातकेन तन्नाशादित्यर्थः । इहापि न शुद्धान् किन्तु रुधिरप्रदिग्धान् रुधिरेण प्रकर्षणोपचितान् ॥ ५ ॥

म० टी०—तन्मांशं युद्धमर्षणवल्लिनामन्यागराज्यपहणेन शिष्यद्रोहेण च कार्याकार्यविवेकशून्यानामुत्पथनिष्ठानां वध एव श्रेयानित्याशङ्क्याह—गुरुनिति । गुरुनहत्वा परलोकात्तावदस्येव । अस्मिन्तु लोके तैर्हतराज्यानां नो नृपादानां निषिद्धं भैक्ष्यमपि भोक्तुं श्रेयः प्रशस्यतरमुचितं । ननु तद्वेन राज्यमापि श्रेय इति । धन्येप युद्धे वृत्तिमावफलत्वं गृहत्वा पापमारोप्य व्रते । नत्वर्वालिमत्त्वदिता तेषां गुरुत्वाभावउक्तइत्याशङ्क्याह—महानुभावनिति । महानुभावः धृताध्ययनतपःप्राचारादिनिबन्धनः प्रभावो येषां तान् । यथा च कालकामादयोपि यैर्देशिकान्तेषां पुण्यातिशयशालिनां नावलम्बित्वादित्युत्पथमसंश्लेष इत्यर्थः । हिमहानुभावानित्येकं वा पदं । हिमं जाह्नवमपहन्तानि हिमहः आदित्योऽग्निश्च तस्येयानुभावः सामर्थ्यं येषां तान् । तथा चातिनेजस्यत्वात्तेषामग्रितित्यादिदोषो नास्त्येव । 'धर्मव्यतिक्रमो दृष्ट ईश्वराणां च साहसम् । तेज्जीयसां न दोषाय बद्धेः सर्वभुजो यथा' इत्युक्तेः । ननु यदाथल्लुब्धाः सन्तो युद्धे प्रवृत्तास्तदैषां विहीनामनां कुतस्त्वं पूर्वोक्तं माहात्म्यं । तथा चोक्तं भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति 'अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् । इति सत्यं महाराज बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवैः' इत्याशङ्क्याह—हृत्वेति । अर्थलुब्धा अपि न मदपेक्षया गुरवो भवन्त्येवेति पुनर्गुरुग्रहणोक्तं । तुशब्दोपपत्त्यर्थः । ईदृशानपि गुरुन् हत्वा भोगानेव भुञ्जीय ननु मोक्षं लभेव । भुज्यन्तइति भोगा विपथाः । कर्मणि घञ् । ते च भोगा इहैव न परलोके । इहापि च रुधिरप्रदिग्धा इव । अयशोऽप्यातत्वेनात्यन्तभुगुणिता इत्यर्थः । श्रद्धेहाप्येवं तदा परलोकदुःखं कियद्वर्णनीयमितिभावः । अथवा गुरुन् हत्वार्थकामात्मकान् भोगानेव भुञ्जीय ननु धर्ममोक्षवित्यर्थकामपदस्य भोगविशेषणतया व्याख्यानान्तरं द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥

श्ल० टी०—क्षत्रियाणां युद्धं श्रेयस्करं कथं त्यक्तुं शक्यत इत्यत आह—गुरुनिति । महाननर्गलोऽनुभावो धर्मब्रह्मविषयको बांधो येषां तान् महानुभावान् गुरुन् भीष्मद्रोणकृपादीनहत्वा इह लोके भैक्ष्यं भिक्षात्रं नः श्रेयः युद्धवच्छ्रेयस्करं भवति तदेव भोक्तुं युक्तं । गुर्वदिस्वजनहिंसाराहितं भिक्षाशनमस्माकं श्रेयस्करमित्यर्थः । 'अकृत्वा परं संतापमगत्वा खलमदिरम् । अकृशयित्वा चात्मानं यदल्पमपि तद्वहु' इत्यादिशास्त्रप्रसिद्धिद्योतनार्थो हिंशब्दः । किमनाथवन्निश्वाशनं शूराणां । सन्नून् जित्वा राज्यभोगः कर्तव्यइत्यत आह—हृत्वेति । कामि-

ज्ञानार्थः । अर्थान्धर्मादिपुरुषार्थान् शिष्येभ्यः कामयन्ति बोधयन्तीत्यर्थकामास्तान्धर्मोपदेष्टुन् गुरुन् हत्वाऽहमि-
हैव लोके रुधिरप्रदिग्धान् रक्तवाराप्रसिक्तान् रुधिरमयान् भोगान् भुज्यन्तइति भोगाः विषयास्ताम्नारकीयान्
भुञ्जीयाऽनुभवेयं नतु नारकीया एव । किंतु गुर्वादिवशेन जुगुप्सो नरकभोगोऽत्रैव भविष्यत्यतो गुर्वादिहिं-
साशून्यं भिक्षाशनं श्रेयस्करं मन्यइत्यर्थः ॥ १ ॥

श्री० टी०-तर्हि तव देहयात्रापि न स्यादिति चेत्तत्राह-गुरुनिति । गुरुन्द्रोणादीनहत्वा परलोकविरुद्धो
गुरुवधस्तमुकृत्वा इह लोके भिक्षान्नमपि भोक्तुं श्रेयः उचितम् । विपक्षे तु न केवलं परत्र दुःखम् । इहैव तु
नरकदुःखमनुभवेयमित्याह-इत्येति । गुरुन्हत्वा तु रुधिरात् प्रदिग्धान्प्रकर्षेण लिप्तान् अर्थकामात्मकान्भो-
गानहं भुञ्जीय अश्रीयाम् । यद्वा अर्थकामानिति गुरुणां विशेषणम् । अर्थनृष्णाकुलत्वादेते तावदुद्वाञ्छा निवर्तन् ।
तस्मादेतद्वधः प्रसज्येतैवेत्यर्थः । तथाच युधिष्ठिरं प्रति भीष्मेणोक्तम् 'अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न क-
स्यचित् । इति सत्यं महाराज वदोऽस्म्यर्थेन कौरवैः' इति ॥ १ ॥

स० टी०-नन्वेषां भीष्ममुख्यानां पूज्यत्वं सांप्रतं कथम् ॥ युद्धगर्वेण हतानां कार्याकार्यमजानताम् ॥ १ ॥
गुरोरप्यबलिप्रस्य कार्याकार्यमजानतः ॥ उत्पथप्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते ॥ २ ॥ इति स्मृतेर्वधः
श्रेयान्छिष्यद्रोहवतामिति ॥ एवमाशङ्क्य सद्युक्त्या वाक्यमाह गुरुनिति ॥ १ ॥ अहत्वा तावदस्त्येव पर-
लोकमुखं हि न ॥ अस्मिँल्लोके नृपादीनां निषिद्धं भैक्ष्यमप्युत ॥ ४ ॥ उचितं भोक्तुमस्माकं न गुरुणां व-
धो वरः ॥ उत्कृष्टोऽप्ययनाचारतपआदिनिबन्धनः ॥ ५ ॥ येषां प्रभावस्तेषां तु महापुण्यवतां सताम् ॥ न
क्षुद्रैरबलिप्रत्वादिभिर्दोषैः क्षतिर्भक्ताक् ॥ ६ ॥ अपहन्ति हिंसां योऽग्निरादित्यो वास्ति तत्समम् ॥ येषां सा-
मर्थ्यमेतेषां क्षुद्रैर्दोषैर्न वा क्षतिः ॥ ७ ॥ धर्मव्यतिक्रमो दृष्ट इश्वराणां च साहसम् ॥ तेर्जायसां न दो-
षाय बद्धेः सर्वशुभो यथा ॥ ८ ॥ नन्वर्थलोभिनः सन्तः प्रवृत्ता ये रणेऽधुना ॥ तेषां विक्रीतदेहानां कु-
तोऽयं सहिमाहृतः ॥ ९ ॥ तथैवोक्तं रणोद्योगे भीष्मेणापि युधिष्ठिरम् ॥ अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न
कस्यचित् ॥ १० ॥ इति सत्यं महाराज वदोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ॥ इत्याशङ्क्याह सदाक्यं गुरुभक्तिसमन्वितः
॥ ११ ॥ अर्थलुब्धानपि गुरुन्हत्वा भुञ्जीय केवलम् ॥ विषयानेव नो मोक्षं तेषीह न परत्र च ॥ १२ ॥
द्रष्टव्यपयशोऽप्यमा निन्धा रक्तयुता इव ॥ १३ ॥ १ ॥

भा० टी०-एवं तर्हि राज्यालाभेन भोगाभावे भिक्षाटनं कर्तव्यं भविष्यतीत्याशङ्कामिष्टापत्त्या परिह-
रति-गुरुनिति । गुरुन् भीष्मद्रोणादीन् महानुभावानहत्वाऽर्हिसित्वा इहास्मिँल्लोके भैक्षमपि भिक्षया लब्ध-
मन्नं शत्रियस्य निमित्तमपि भोक्तुमशितुं श्रेयः प्रशस्यं । गुरुहिंसावर्जनार्थस्य भिक्षाशनस्य प्रत्यवायाजनकत्वान् ।
गुर्वहननेन नरकाभाय, महान्तप्रसिद्धोऽनुभावः प्रभावो येषामिति विशेषणेनापकीर्त्यभावं च गुणमुक्त्वा
हनने दोषमाह-इत्येति । महानुभावानित्यस्यात्रापि संबन्धः । गुरुन् महानुभावान् हत्वा भोगानर्थकामा-
निहैव भुञ्जीय नतु परलोकं । इहान् रुधिरप्रदिग्धान्प्रकीर्तित्वेनात्यन्तजुगुप्सितानित्यर्थः । अर्थकामानिति
गुरुविशेषणं तथा चार्थनृष्णाकुलत्वेनैते तावदुद्वाञ्छा निवर्तन् । तस्मादेतद्वधः प्रसज्येतैव इत्यर्थः । तथाचोक्तं
भीष्मेण-'अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् । इति सत्यं महाराज वदोऽस्म्यर्थेन कौरवैः' इति । अपरे
केचित्तु नतु 'गुरोरप्यबलिप्रस्य कार्याकार्यमजानतः । उत्पथप्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते' इति स्मृतेः ।
तेषां युद्धगर्वेणाबलिप्रदानमन्यायराज्यग्रहणेन शिष्यद्रोहेण च कार्याकार्यविवेकशून्यानामुत्पथनिष्ठानां च वध
एव श्रेयानित्याशङ्क्याह-गुरुनिति । महान् श्रुत्यप्ययनादिनिबन्धनः प्रभावो येषां तान् । तथाच काल-
कामादयोपि यैर्बलीकृताः तेषां पुण्यातिशायिनां नाबलिप्रत्वादिषुद्रपाप्मसंश्लेष इत्यर्थः । हिमहानुभा-
वानित्येकं वा पदम् । हिंसाद्वयं अपहन्तीति हिमहा आदित्योऽग्निर्वा तस्यैवानुभावः सामर्थ्यं येषां तान् ।

तथाचातितेजस्वितात् तेषामवलम्बितत्वादिदोषो नास्त्येव 'धर्मव्यतिक्रमो दृष्ट ईश्वराणां च सादृश्यम् । तेजी-
यसां न दोषाय बहोः सर्वभुजो यथा' इत्युक्तेरिति वर्णयन्ति । तत्रैतदीयोत्थापनोक्तस्मृतौ अवलम्बितत्वादिदोषप्रभु-
त्वाविधानेन वधानुक्त्या तच्छ्रेयस्त्वस्य दूरापास्तत्वमस्ति न वेति विद्वद्भिर्विचार्यं । किञ्च यत् 'ननु यद्यर्थ-
लुब्धाः सन्तो युद्धे प्रवृत्तास्तदैषां विक्रीतात्मनां कुतस्त्यं पूर्वोक्तं माहात्म्यम् । तथाचोक्तं भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति
' अर्थस्य पुरुषो दासः ' इत्यादीत्याशङ्क्याह-हत्वेति' इत्युत्तरार्थं तैरवतारितं तत्राप्येतन्मूलकावलम्बितत्वादि-
दोषाणां तैरेव तदीयातिप्रसिद्धमहानुभावत्वात्तितेजस्वित्ववर्णनेन समाहितत्वात् । पुनरीदृक्शङ्काया उत्थानम-
स्ति न वेति विचारणीयम् ॥ ५ ॥

प० टी०-अथोक्तमेव विविच्याह-गुरुनिति । महानुभावान् गुरुन् द्रोणादीन् हत्वा लोकशास्त्रविरुद्धं
गुरुवधमकृत्वेह लोके भैक्ष्यं भिक्षया प्राप्तमन्नं भोक्तुं श्रेय उचितम् । परन्तु गुरुन् हत्वा रुधिरप्रसिध्दान्
तद्गुधिराक्तान् अर्थकामास्तदात्मकान् भोगान् इहैव लोके कथं मुख्यं गुरुवधशङ्काकलङ्कितः कथमश्रीयाम् ।
परलोककथा तु वृत्तोऽपास्तेत्यर्थः । श्रुतिरप्यायस्तम्बसंहितासु । " तस्माद्ब्राह्मणाय नापगुरेत न निहन्यान्न
खेदितं कुर्यादेतावता ह्येनसा भवति " इति । भाष्यम् । " तस्मान् " योनिहन्तम् " इति पूर्वश्रुतौ नि-
षिद्धमस्ति तस्माद् ब्राह्मणायेति चतुर्थ्या द्वितीयाधोऽवगम्यते । ब्राह्मणं नापगुरेत सक्रोधाभिमानेन नोद्विरेत् ।
तथा न निहन्याद्वस्तुपादाद्यभिधानं न कुर्यान् तथा न लोहितं शस्त्रादिना रुधिराक्तं न कुर्यान् । हि यतः
कारणादेतावता दुष्कर्मणा एनसा भवति पातकेन सम्पद्यते ॥ ५ ॥

रा० टी०-ननु चैतद्दहने राज्यप्राप्तेः वेदनिर्वाहो न स्यादित्यत आह-गुरुनिति । इह महानुभावान्भ-
गवद्भक्त्यादिगुणसम्पन्नान्द्रोणादिगुरुन् हत्वा इह लोके भैक्षं भिक्षयापलब्धमन्नं भोक्तुं श्रेयः वरम् । पारत्रिकदुः-
स्वामादिति भावः । हि यतोऽतो न योत्स्यामीत्यन्वयः । न केवलं तेषां हने पारत्रिकदुःखं इहाप्यतिदुःखमि-
त्याह-हत्वाते । अर्थं कामयन्त इत्यर्थकामास्तान् गुरुन् हत्वा तैर्भुज्यमानांस्तानेव भोगांस्तद्गुरिरेण प्रदिग्धान्प्रक-
र्षेण क्रिप्तांस्तदीयात्मनेष्वेवोपविश्य इह मुख्यं अनुभवयम् । तदेतत्परलोकदुःखादतिशयितं दुःखमिति भावः ॥

न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः ॥

यानेव हत्वा न जिजीविषामस्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥ ६ ॥

त० टी०-ननु शास्त्रविहितं क्षत्रियस्य श्रेयो युद्धरूपं स्वधर्मं विहाय परधर्मं भैक्ष्यं कथं श्रेयो मन्यते
इत्यत आह-न चैतदिति । भैक्ष्यं वा युद्धं वा नोऽस्माकं कतरत् गरीयः श्रेष्ठमेतद्वयं न विद्मः ।
यद्वा युद्धाङ्गीकारेऽपि वयं तान् जयेम यदि वा नोऽस्मान् ते जयेयुरेतच्च न विद्मः । किञ्च जयोऽ-
प्यस्माकं पराजय इत्याह-यानेवेति । यान्वन्धूनेव हत्वा वयं न जिजीविषामो जीवितुं नेच्छामस्ते
धार्तराष्ट्राः प्रमुखेऽवस्थिताः ॥ ६ ॥

म० टी०-ननु भिक्षाशनस्य क्षत्रियप्रति निषिद्धत्वाद्युद्धस्य च विहितत्वात् स्वधर्मत्वेन युद्धमेव तव
श्रेयस्करमित्याशङ्क्याह-नचैतदिति । एतदपि न जानीमो भैक्ष्ययुद्धयोर्मध्ये कतरत् नोस्माकं गरीयः श्रेष्ठं
किं भैक्ष्यं हिंसाशून्यत्वादुत युद्धं स्वधर्मत्वाविति इदं च न विद्मः । यद्वा आरब्धेपि युद्धे वयं जयेमातिशयी-
महि यदि वा नोस्मान् जयेयुर्धार्तराष्ट्राः । उभयोः साम्यपक्षोप्यर्थादुबोद्धव्यः । किञ्च जातोपि जयो नः फलतः
वराय एव । यतो यान् बन्धून् हत्वा जीवितुमपि वयं नेच्छामः किं पुनर्विषयानुपभोक्तुं । तथैवावस्थिताः संमुखं
धार्तराष्ट्राः धृतराष्ट्रसम्बन्धिनो भीष्मद्रोणादयः सर्वेपि तस्माद्भैक्ष्याद्युद्धस्य श्रेष्ठत्वमसिद्धमित्यर्थः । तदेवं प्राक्-
नेन ग्रन्थेन संसारदोषनिरूपणादधिकारिविशेषणान्युक्तम् । तत्र ' नच श्रेयोनुपपद्यामि हत्वा स्वजनमाह्वये '

इत्यत्र रणे हतस्य परित्राट् समानयोगक्षेमत्वोक्तेः “अन्यत् श्रेयोऽन्यदुतैव प्रेयः” इत्यादिश्रुतिसिद्धं श्रेयोमोक्षस्यमुपपन्न्यस्तं। अर्थाच्च तदितरदश्रेयइति नित्यानित्यवस्तुविवेको दक्षितः। ‘न काङ्क्षे विजयं कृष्ण’ इत्यत्रैहि-कफलविरागः। ‘अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः’ इत्यत्र पारलौकिकफलविरागः। ‘नरके नियतं वासः’ इत्यत्र स्थूलदेहातिरिक्त आत्मा। ‘किञ्चो राज्येन’ इति व्याख्यातवर्त्मना शमः। ‘किं भोगैः’ इति दमः। ‘यद्यप्येते न पश्यन्ति’ इत्यत्र निर्लोभता। ‘तन्मे क्षेमतरं भवेत्’ इत्यत्र तितिक्षा। इति प्रथमाध्यायस्यार्थः। ससंन्याससाधन-सूचनं अस्मिन्स्त्वध्याये ‘श्रेयो भोक्तुं भैक्ष्यमपि’ इत्यत्र भिक्षाचर्यापलक्षितः संन्यासः प्रतिपादितः ॥ ६ ॥

श्री० टी०—“ये युध्वान्ते प्रवनेषु शूरासो ये तनुत्यजः” इति श्रवणान् क्षत्रियाणां युद्धमेव श्रेयस्करं न तु भिक्षाशनमित्यत आह—नचैतदिति। भिक्षाशनयुद्धयोर्मध्ये नोऽस्माकं भर्मपराणां गरीयः श्रेष्ठं कतरत् किञ्च वा। गुरुहिंसादुष्कीर्त्यादिदोषशून्यत्वात् किं भैक्ष्याशनमेव श्रेष्ठं उत स्वधर्मत्वाद्युद्धमेव श्रेष्ठमाहोस्तिदुभयमपि समं वा। चत्सर्थः। तदेतद्वयं तु न विद्यो न विजानीमः। जये राज्यमुखहेतुत्वादपजये स्वर्गप्रापकत्वात्स्वधर्म-त्वाच्चेति तत्र संशयो न कर्तव्य इति चेत्तथापि सम्प्राप्तो विजयोऽस्माकं दुःखायैव भवति न तु किञ्चिदपि भ-वति सुखायैत्याह—यानेवेति। प्राणेभ्योपि प्रेयसो यानेव धातृपुत्रादीन् युधि हत्वा न जिजीविषामो जी-वितुं न शक्नुमस्त एव धार्तराष्ट्राः प्रमुखे रणमुखे अवस्थिता अभियामह इति तिष्ठन्ति। अतोऽनर्थहेतोर्युद्धाद्भैक्ष्याश-नमेव नः श्रेयस्करमित्यर्थः ॥ ६ ॥

श्री० टी०—किंच यद्यपि अधर्ममङ्गीकरिष्यामस्तथापि किमस्माकं जयः पराजयो वा भवेदिति न ज्ञायत इत्याह—नचेति। एतद्व्योर्मध्ये नोऽस्माकं कतरत् किं नाम गरीयोऽधिकतरं भविष्यतीति न विद्यः। तदेव द्वयं दर्शयति। यद्वा एतान् वयं जयेम जेष्यामः यदि वा नोऽस्मानेते जयेयुः जेष्यन्तीति। किंचास्माकं वा जयोऽ-पि फलनः पराजय एवेत्याह—यानिति। याने^व हत्वा जीवितुं नेच्छामस्तएवैते संमुखे अवस्थिताः ॥ ६ ॥

स० टी०—ननु भिक्षाशनं निन्द्यं क्षत्रियंप्रति शास्त्रतः ॥ धर्म्यं युद्धं च विहितं श्रेयो नेत्याह नेति च ॥ १ ॥ एतत्रापि वयं विद्यो मध्ये सङ्ग्रामभैक्ष्ययोः ॥ कतरच्छ्रेष्ठमस्माकं भैक्ष्यं सङ्ग्राम एव वा ॥ २ ॥ इयं चापि न जानीमः प्रारब्धेऽस्मिन्नणे वयम् ॥ जयेम यदि वाऽस्मास्ते जयेयुः शत्रवो रणे ॥ ३ ॥ सिद्धोऽ-पि चेज्जयोऽस्माकं फलनः स्यात्पराजयः ॥ स्वजनान्यान्वयं हत्वा नेच्छामश्चापि जीवितुम् ॥ ४ ॥ किं पु-नर्विषयान्भोक्तुं त एतेऽवस्थिता रणे ॥ भीष्मद्रोणादयः सर्वे तथा दुर्योधनादयः ॥ ५ ॥ भूतराष्ट्रनृपस्यैते सम्बन्धिन इहापरे ॥ तस्माद्भैक्ष्याद्रणस्यापि श्रेष्ठत्वं नैव सिद्धयति ॥ ६ ॥ ६ ॥

भा० टी०—नन्वहनस्य श्रेयस्त्वे निश्चिते किमर्थं शोचसीति चेत्तत्राह—नेति। नोऽस्माकं किं भैक्षं गरीयः श्रेष्ठं हिंसाशून्यत्वात्। उत युद्धं स्वधर्मत्वादित्येतन्न विद्यः इदमेव श्रेय इति न जानीमः। ननु पक्षयोर्द्वि-योरपि समबलत्वे युद्धमेव कृत्वा नाङ्गीकरोपीत्याशङ्क्य स्वबुद्ध्या तु तत्र दोषं पश्यामीत्याह—यद्वेति। यद्वा वयं जयेम यदि वा नोस्मांस्ते जयेयुः। इति न विद्यः। जये सत्यपि दोष इत्याह—यानिति। यानेव हत्वा हिंसात्मा न जिजीविषामः जीवितुं नेच्छामः ते धार्तराष्ट्राः भूतराष्ट्रसंबन्धिनः प्रमुखे संमुखे अवस्थिताः ॥ ६ ॥

प० टी०—अथ तेभ्योऽस्माकं जये पराजये वा मरणमेवावशिष्यत इत्याह—नचैतदिति। जयपराजय-व्यवस्था तु वैवाचीना। तथापि यद्वा वयं जयेम यदि वा तेऽस्मान् जयेयुः। अनयोः पक्षयोर्मध्ये कतरङ्गरीयः किं श्रेष्ठं तन्न विद्यो न जानीमः। यतोऽस्माकं पराजये मरणमेवावशिष्टं न पलायनमित्यसन्दिग्धं। तथाऽस्माकं जय-पक्षे सर्वेषामाचार्याणां गोत्रिणां च वधो भविता। अनन्तरमस्माभिः किं जीवितव्यं। परिशेषालोकशास्त्रगर्हा-भयान्मर्त्यमेवेत्याह—यानेवेति। यान् हत्वा वयं न जिजीविषामः न जीवितुमिच्छामस्ते धार्तराष्ट्राः प्रमुखे रणमुखेऽवस्थिताः सन्ति ॥ ६ ॥

रा० टी०—पापमङ्गीकृत्य युद्धकरणेपि जयः संविग्ध एवेत्याह—नचैतदिति । इयोर्मध्ये नास्माकं कतरत्कि-
न्नाम गरीयः अविकतरं भविष्यतीति न विद्मः । तदेवं द्वयमाह—यद्वेति । एताम्बुयं जयेम जेष्यामः । यदि
वा नोऽस्मान्नेते जयेयुः जेष्यन्तीति । किंचास्माकं जयोपि पराजय एव बुध्यत इत्याह—यानेवेति । यानेव
हत्वा जीवितुं नेच्छामः तएव धार्तराष्ट्राः संमुखेऽवस्थिताः तस्मात्कार्पण्यदंष्ट्रेणैतान् हत्वा कथं जीविष्याम इति॥६॥

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः पृच्छामि त्वां धर्मसम्मूढचेताः ॥

यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥ ७॥

त० टी०—एवं चेत्किं त्वया स्वश्रेयो निश्चितमित्यपेक्षायां “ यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वे-
दांश्च प्रहिणोति तस्मै । तं ह देवमात्मबुद्धिमकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये । यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं
यो विद्यां च तस्मै गोपायति स्म कृष्णः । तं ह देवमात्मबुद्धिमकाशं मुमुक्षुर्वै शरणं व्रजेत् ” ये तु कृष्णं
प्रपद्यन्ते न ते मुञ्चन्ति मानवाः । भये महति मग्नानां ज्ञाता नित्यं जनार्दनः ” इत्यादिश्रुतिस्मृतिप्रतिपा-
दितां भगवदुपमत्तिमेव सर्वसाधनेषु गरीयसीं मनसि निधाय स्वहिताहितज्ञानकौशलं विहाय ब्रह्मरूपादिभि-
रनवनतमहिमानमचिन्त्यगुणशक्तिकं कारुण्यवात्सल्यादिगुणार्णवं स्वभक्तहिताय वमुदेवगृहेऽवतीर्णं साक्षा-
त्परमात्मभूतं भगवन्तं त्रागेव शरणं व्रजामीत्याह—कार्पण्येति । “ यो वा एतदक्षरमविवित्वा
गार्ग्यस्माह्लोकात्रैति स कृष्णः ” इति श्रुतेः । पूर्वप्रतिपादिताक्षरशब्दवाच्यसूर्यचन्द्रवायुवह्नीन्द्रादिसर्वजग-
न्निगन्तुपरमात्मस्वरूपगुणादिज्ञानहीनः कृष्ण इत्युच्यते शास्त्रे । लोके तु स्वल्पमपि द्रव्यव्ययं कर्तुमशमः
कृष्णस्तस्य भावः कार्पण्यं तन्निमित्तं एतत्स्वजनवशेऽस्पृज्जीवनं निरर्थकमिति मोहग्रपो दोषस्तेनोपहतो
विशेषात्मकः स्वभावो यस्य । अत एव धर्मं सम्मूढं चेतो यस्य सोऽहं त्वां स्वभावतोऽपास्तसमस्तदोषं
सर्वज्ञं पृच्छामि । किं यत् निश्चितमसन्दिग्धं श्रेयः परमपुरुषार्थभूतं हितं स्यात्तन्मे मया ब्रूहि । हितोप-
देशस्यात्मनो योग्यतामाह—शिष्यस्तेऽहमिति । तव शासनयोग्योऽहमतः सखित्वात्मनो तुल्याऽयं नोपदे-
शाहं इति न शङ्कनीयं त्वया । तस्मात्त्वां प्रपन्नं शरणागतं मां त्वं शाधि । स्वकरुणावशेन शिष्येत्यर्थः॥७॥

म० टी०—गुरुरूपसद्वर्णमदानीं प्रतिपादिते समधिगतसंसारदोषस्यानित्यं निर्विण्णस्य विविधवर्गगुरुमुपम-
जस्येव विद्याप्रहोषिकारान् तदेवं भोष्मादिसङ्कटवशान् “ व्युत्थायांश्च भिक्षाचर्यं चरन्ति ” इति श्रुतिसिद्धाभिक्षाच-
र्येऽनुसक्त्याभिलाषं पदस्थं विधिवदुपमत्तिमपि न तस्मै दृष्टव्याजनेनैव दर्शयति—कार्पण्येति । यः स्वल्पमपि वित्तक्षतिं
न क्षमते स कृष्ण इति लोके प्रासङ्गिकतद्विधत्वाद्यर्थिनोऽनात्मविदप्राप्तपुरुषार्थतया कृष्णो भवति “ यां वा एत-
दक्षरं गार्ग्यवित्त्वाऽस्माह्लोकात्रैति स कृष्णः ” इति श्रुतेः । तस्य भावः कार्पण्यमनात्माध्यासवत्त्वं तन्निमि-
त्तोऽस्मिन् जन्मन्येत एव मर्द्यास्तेषु हृतेषु किं जीवितेनेत्यभिनिवेशरूपो ममतालक्षणो दोषस्तेनोपहतस्तिग-
स्कृतः स्वभावः क्षात्रो युद्धोद्योगलक्षणो यस्य सः । तथा भवेदपि निर्णायकप्रमाणादर्शनात्सम्मूढं किमेतयां कथं
धर्मः, किमेतत्परिपालनं धर्मः, तथा किं पृथ्वीपरिपालनं धर्मः, किं वा यथावस्थितोऽरण्यनिवास एव धर्म इत्यादिसं-
शयैर्व्याप्तिं चेतो यस्य स तथा “ न चैतद्विद्मः कतरन्नोगरीयः ” इत्यत्र व्याख्यातमेतत् । एवंविधः सन्नहं त्वा
त्वामिदानीं पृच्छामि । श्रेय इत्यनुषङ्गः । अतो यन्निश्चितमैकान्तिकमात्यन्तिकं च श्रेयः परमपुरुषार्थभूतं फलं स्यात्
तन्मे मया ब्रूहि । साधनान्तरमवश्यम्भाविक्त्वमैकान्तिकत्वम् । जातस्याविनाश आत्यन्तिकत्वम् । यथा औपधे कृतं
कदाचिद्रोगनिवृत्तिर्न भवेदपि जातापि च रोगनिवृत्तिः पुनरपि रोगोत्पत्त्या विनाशयेत । एवं कृतेपि यागे प्रति-
बन्धवशात्स्वर्गो न भवेदपि । जातोपि स्वर्गो दुःखाकान्तो नश्यति चेति नैकान्तिकत्वमात्यन्तिकत्वं वा तयोः ।
तदुक्तम्—‘ दुःखत्वयाभिधाताजिज्ञासा तदपघातके हेतौ । दृष्टे सापार्था चेन्नैकान्तस्यन्ततोभावात् ’ इति । ‘ दृष्टवदा-

नुश्रविकः सद्यविशुद्धिश्चातिशययुक्तः । तद्विपरीतः श्रेयान् व्यक्ताव्यक्तत्वविज्ञानात्' इति च । ननु त्वं मम सखा न तु शिष्योऽत आह—शिष्यस्तेहमिति । त्वदनुशासनयोग्यत्वाद्दहं तव शिष्य एव भवामि न सखा न्यूनज्ञानत्वात् । अतस्त्वां प्रपन्नं शरणागतं मां शाधि शिक्षय करुणया न त्वशिष्यत्वशङ्कयोपेक्षणीयोहमित्यर्थः । एतेन “तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥ भृगुर्वै वारुणिः । वरुणं पितरमुपससार । अपोहि भगवो ब्रह्मेति ” इत्यादिगुरुरूपसत्तिप्रतिपादकः श्रुत्यर्थो दर्शितः ॥ ७ ॥

शं० टी०—कथं भवान् पण्डितः सन्नधर्मं धर्ममिवाधर्ममिव धर्मं च मन्यते मूढवदित्याकाङ्क्षायामहमेतद्व्यं सूक्ष्मार्थं निर्णेतुं न शक्नोमि यत्कर्तव्यं तत्त्वमेवोपादेशेत्याह—कार्पण्येति । अविद्याकृतदेहेन्द्रियाद्यनात्मनः स्वरूपमिदमेवाहमिति व्यवहरतीति कृपणस्त्वतत्त्वज्ञः “ यो वा एतदभ्रं गार्ग्यविदित्वाऽस्माल्लोकात्प्रैति स कृपणः ” इति ‘कृपणो योऽजितेन्द्रियः’ इति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धेः । तस्य भावः कार्पण्यमज्ञात्वमज्ञानं तमःप्रधानत्वाद्वस्तुस्वरूपं दृषयतीति तदेव दापस्तेनोपहतस्तिरोहितः स्वस्याविक्रियस्य प्रत्यगात्मनो भावः सत्ता यस्य स कार्पण्यदोषोपहतस्वभावोऽविद्यातिरस्कृतात्मस्वरूपो यस्माद्धर्मसम्भूदचेताः अविद्यायां संसारं पात्यमानः पुमान् धार्यतेऽनेनेति धर्मस्तस्मिन् स्वरूपप्रकाशके ज्ञानात्मके धर्मे सम्भूदमप्रविष्टं चेतो यस्य तथोक्तः । एवंलक्षणसंपन्नोऽहं त्वां परमेश्वरं पृच्छामि । श्रुतिस्मृतिभिर्महर्षिभिश्च यन्निश्चितं निर्णीतं नियतफलं श्रेयःसाधनं शोकविध्वंसकं तन्मे वृद्धि । ननु “ नापुत्रायाः शिष्याय वै पुनः ” इति श्रवणात्पुत्रशिष्यव्यतिरिक्तायाऽतिबृहस्पत्यं न वक्तव्यमित्यत आह—शिष्य इति । धर्मज्ञानार्थितयाऽहं ते शिष्यः शिष्यभावं गतोऽस्मि । त्वां जगद्गुरुं परमेश्वरं प्रपन्नं शरणं गतं गुरुभ्यं मां शाध्यनुगृहाण । शोकस्य निःशेषनिवृत्तियथा भवेत्तथा मां बोधयेत्यर्थः ॥ ७ ॥

श्री० टी०—कार्पण्येति । तस्मात्कार्पण्यदोषोपहतस्वभाव एतान् हत्वा कथं जीविष्याम इति कार्पण्यं दापश्च स्वकुलक्षयकृतः ताभ्यामुपहतोऽभिभूतः स्वभावः शौर्यादिलक्षणां यस्य सोऽहं त्वां पृच्छामि । तथा धर्मे संभूदं चेतो यस्य सः । युद्धं त्यक्त्वा भिक्षाटनमपि श्रान्नियस्य धर्मो वाऽधर्मोवेति संदिग्धचित्तः सन्नित्यर्थः । अतो मे यान्निश्चितं श्रेयो युक्तं स्यात्तद्वृद्धि । किञ्च तऽहं शिष्यः शासनार्हः अतस्त्वां प्रपन्नं शरणागतं मां शाधि शिक्षय ॥ ७ ॥

स० टी०—तदेवं पूर्वमन्धं संसारो दाषवारिधिः ॥ उक्तस्तेन विवेकादिसाधनान्यधिकारिणः ॥ १ ॥ प्रोक्तानि मोक्षशास्त्रस्योपाद्धान्तेन कृत्स्नशः ॥ नच श्रेयोऽनुपश्यामीत्यत्र श्रेयोपवर्गकम् ॥ २ ॥ उपन्यस्तं ततोऽन्यत्र श्रेय इत्यर्थतः स्फुटम् ॥ नित्यानित्यविवेकोऽसौ दर्शितः शुद्धिहेतुकः ॥ ३ ॥ न काङ्क्षे विजयं कृष्णेत्यत्रैहिकफले रतिः ॥ अपि त्रैलोक्यराज्यस्येत्यत्रासुत्र फले रतिः ॥ ४ ॥ किं नो राज्येन चेत्यत्र शमः प्रोक्तस्तथा दमः ॥ यद्यप्येते न पश्यन्तीत्यत्र निर्लोभतात्मनः ॥ ५ ॥ तन्मे क्षेमतरं त्वत्र तितिक्षासाधनान्तरम् ॥ भोक्तुं भैक्ष्यमर्पित्यत्र भिक्षाचर्यापलक्षितः ॥ ६ ॥ सन्ध्यासो दर्शितोऽप्राथ गुरुपसदनं स्फुटम् ॥ ज्ञातसंसारदोषस्य निर्विण्णस्याधुनोच्यते ॥ ७ ॥ तदेवं द्रोणभीष्मादिवधसङ्कटहेतुकाम ॥ भिक्षाचर्येऽर्जुनस्येच्छां प्रदर्शयथ यथाविधि ॥ ८ ॥ तत्सङ्कटच्छलेनैवमुपसत्तिः प्रदर्श्यते ॥ कृपणोऽनात्मवित्तस्य भावः कार्पण्यमुच्यते ॥ ९ ॥ तस्मिन्निष्ठो नमैतेऽहमेतेषामिति निश्चयः ॥ दोषस्तेनावृतः क्षात्रः स्वभावो यस्य शूरता ॥ १० ॥ निर्णायकप्रमाणस्यादर्शनाद्धर्मगोचरं ॥ किमेतेषां वधो धर्मः किमेतत्परिपालनम् ॥ ११ ॥ इत्यादिंसंशयप्रस्तं चेतो यस्याहभीष्टशः ॥ त्वां पृच्छाम्यधुना श्रेय आत्यन्तिकमसंशयम् ॥ १२ ॥ यन्निश्चितं स्यात्तन्महं वृद्धि श्रेयोऽर्थिने परम् ॥ ननु त्वं मे सखा चासि न शिष्योऽसीति चेच्छृणु ॥ १३ ॥ त्वानुशासनाहंत्वाच्छिष्य एव भवाभ्यहम् ॥ न सखा न्यूनज्ञानत्वादनस्त्वां शरणं गतम् ॥ १४ ॥ कृपणा शिष्य त्वं मां नोपेक्ष्योऽशिष्यशङ्कया ॥ १५ ॥ ७ ॥

भा० टी०—संसारसारतां ज्ञातवत् इहामुत्रार्थं भोगेऽत्यन्तविरक्तस्य मुमुक्षोरूपसति मूचयन्नाह—**कार्पण्येति** । अनात्मविस्वासेबन्धिनां वियोगासहनं कार्पण्यम् “ यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्माद्धोकादप्येति स कृपणः ” इति श्रुतेः । तेन कार्पण्येन दैन्यरूपेण दोषेणोपहतो दूषितः स्वभावोऽन्तःकरणं यस्य सः । कार्पण्य-
दोषेणोपहतोऽभिभूतः स्वभावः शौर्यादिलक्षणो यस्य स इत्यपरे । स्वभावः क्षात्रो युद्धो गोलक्ष्ण इति केचित् । यतो धर्मसंमूढचेताः धारयतीति धर्मः सर्वाधिष्ठानं परमात्मा तस्मिन्सम्यक् मूढमविबोकितां प्राप्तं चेतो यस्य सोऽ-
हं त्वा त्वां पृच्छामि । किमेत्यत आह—**यादिति** । यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणैर्यन् श्रेयस्त्वेन नि-
त्यनिरतिशयानन्दत्वेन निश्चितं स्यात्तन्मे ब्रूहि निश्चितमैकान्तिकमनपेक्षिकं श्रेयः स्यात् न गौगनिवृत्तिव-
दनेकान्तिकमनात्यन्तिकं स्वर्गवदापेक्षिकं चेत्येके । मे मयं ब्रूहि कथय । ननु नापुत्रायाशिष्यायेति निषेधात्
वक्तव्यमिति चेन्नाहमशिष्यः किंतु शिष्यस्तेहमतो मां शिष्यं शासनार्हं त्वां प्रपन्नं शरणागतं च शाधि शिष्य-
य । स्वबुद्ध्या भिक्षाशनं प्रशस्यं अन्यमानोऽपि कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः भिक्षाशनं धर्म उत युद्धमिति संश-
यापगमाभावादधर्मसंमूढचेता अहं त्वां पृच्छामि । यच्छ्रेयं युद्धं वा निश्चितमव्यभिचारि श्रेयःसाधनं तन्मे
ब्रूहीति धर्मतत्त्वविषयकोऽपि प्रश्नो बोध्यः । यत्तु केचित् धर्मविषये संमूढं किमेतेषां वधो धर्मः किमेतत्पारि-
पालनं धर्मः तथा किं पृथ्वीपरिपालनं धर्मः किंवा यथाऽवस्थितोऽग्नयनिवास एव धर्म इत्यादिसंशयैर्व्याप्तं
चेतो यस्य स एवविधोऽहं त्वमिदानीं पृच्छामि । श्रेय इत्यनुषङ्गः । अतो यन्निश्चितमैकान्तिकमात्यन्तिकं
च श्रेयः परमपुरुषार्थभूतं फलं स्यात्तन्मे ब्रूहि । साधनानन्तरमवश्यंभावित्वमैकान्तिकत्वं ज्ञातस्याविना-
शित्वमात्यन्तिकत्वमिति वर्णयन्ति । तत्र धर्मविषयकमेदेहवान् परमपुरुषार्थभूतं फलं पृच्छाम्यतः तन्मे ब्रूही-
त्यस्यान्यद्वक्तव्यमन्यद्वान्तामोता न्यायतुल्यस्य सामञ्जस्यमस्ति नवेति विद्वद्भिराकलयीयम् ॥ ७ ॥

प० टी०—अथ व्याकुलचित्तः मन् श्रीकृष्णमेव पृच्छति **कार्पण्येति** । स्नेहानुबन्धिनां गोत्रिणां जीव-
रक्षणमेव कार्पण्यं तथा तद्वधे दोषस्ताभ्यामुपहतः स्वभावश्चित्तं यस्य स तथा । कार्पण्ये क्षात्रधर्मपारत्यागो
हिंसायां च श्रौतधर्मपरित्यागः । एवमुभयथा धर्मसंमूढचेताः धर्मविषये विमूढं चेतो यस्येत्यर्थः । इतः परमु-
भयधर्मसंरक्षणेन यच्छ्रेय उचितं स्यात्तन्मे निश्चितमसंदिग्धं यथा स्यात्तथा ब्रूहि । यतोऽहं ते शिष्यः अतस्त्वां
प्रपन्नं शरणागतं मां शाधि शिक्षय “ आचार्यवान् पुरुषो वेद ” इति श्रुतेः ॥ ७ ॥

रा० टी०—कृपणतादोषेणाभिभूतशौर्यलक्षणस्वभावः धर्मसंमूढचेताः धर्म संमूढं संदिग्धं चेतो यस्य स
तथोक्तमाहशोऽहं त्वां पृच्छामि । यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणैर्यन् यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं तन्मे ब्रूहि । कि-
चाहं ते शिष्यः शासनार्हं अतस्त्वां प्रपन्नं शरणागतं मां शाधि शिक्षय ॥ ७ ॥

न हि प्रपश्यामि ममापनुद्याद्यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम् ॥

अवाप्य भूमावसपनमृद्धं राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ॥ ८ ॥

त० टी०—ननु लोके देवताऽऽराधनजन्यसम्पत्पुत्रराज्यादीनि यथाकामं श्रेयांसि बहूनि सन्ति ।
सन्निधायां तु प्रायो निष्कण्टकराज्यमेव श्रेय इति त्वमेव स्वबुद्ध्या निश्चित्य तदुपाये प्रयतस्वेति चेत्तत्र
“ सोऽहं भगवः श्रोचामि तं मा भगवान् शोकस्य पारं तारयतु श्रुतं ह्येव भगवद्वैद्यस्त्यरति शोक-
मात्मवित् ” इति श्रुत्यर्थ इति निधाय नैतानि शोकतरणोपायानीत्याह—**न हीति** । यच्छ्रेयः श्रेयःपरामर्श-
परः । यच्छ्रेयः इन्द्रियाणां शोषणं मम शोकमपनुद्यान्नाह्वयेत्तद्वदस्येति निष्कण्टकं राज्यमवाप्य
सुराणां च आधिपत्यं देवेन्द्रतां च प्राप्यापि न पश्यामि । हीत्यवधारणे । प्रकर्षेण नैव पश्यामीत्यर्थः ।
अतस्त्वमेव तद्वन्तुमर्हसीति भावः ॥ ८ ॥

म० टी०—ननु स्वयमेव त्वं श्रेयो विचारय श्रुतसंपन्नोऽसि किं परशिष्यत्वेनेत्यत आह—नहीति । यच्छ्रे-
यः प्राप्तं सत कर्तुं । मम शोकमपनुद्यादपनुदेन्निवारयेत्तत्र पश्यामि हि यस्मात्तस्मान्मां शाधीति “सोहं
भगवः शोचामि तं मा भगवान् शोकस्य पारं तारयतु ” इति श्रुत्यर्थो दर्शितः । शोकानपनोदे को दोष
इत्याशङ्क्य तद्विशेषणमाह—इन्द्रियाणामुच्छोषणमिति । सर्वदा संतापकरमित्यर्थः । ननु युद्धे प्रयत्नमानस्य
तव शोकनिवृत्तिर्भवति चेन्न तदा राज्यप्राप्त्या इतरथा च स्वर्गप्राप्त्या । ‘द्वावेतौ पुरुषो लोके’
इत्यादिधर्मशास्त्रादित्याशङ्क्याह—अवाप्येत्यादिना । शत्रुवर्जितं सस्यादिसम्पन्नं च राज्यं तथा सुराणामाभि-
पत्यं हिरण्यगर्भपर्यन्तमैश्वर्यमवाप्य स्थितस्यापि मम यच्छोकमपनुद्यात्तत्र पश्यामीत्यन्वयः । “तद्यथेह कर्म-
चितो लोकः श्रीयते एवमेवागुव पुण्यचितो लोकः क्षीयते” इति श्रुतेः । यत्कृतं तद्वनित्यमित्यनुमानात् प्रत्यक्षे-
णाप्यैहिकानां विनाशदर्शनाच्च । नैहिक आमुत्रिको वा भोगः शोकनिवर्तकः किन्तु स्वस्त्याकालेपि भोग-
पारतन्त्र्यादिना विनाशकालेपि निच्छेदाच्छोकजनक एवेति न युद्धं शोकनिवृत्तयेऽनुप्रेयमित्यर्थः । एतेने-
हामुत्रभोगविरागोऽप्येकविशेषणत्वेन दर्शितः ॥ ८ ॥

शं० टी०—मया ते किं वक्तव्यं भवान् पण्डितः खलु सूक्ष्मबुद्ध्या युक्त्या च यच्छ्रेयःसाधनं तत्त्वयैव
ज्ञातव्यमित्यत आह—नहीति । इन्द्रियाणां देहेन्द्रियमनोबुद्धीनामुच्छोषणमन्यन्तसन्तापकं मम शोकं यदप-
नुद्यान्न्यगुणकर्मणां मध्ये विशिष्टं यत्प्राप्तं सन्नामकं दुःखं निवर्तयेत्तदहं न प्रपश्यामि तादृशं न किञ्चिज्ज्ञाना-
मि ज्ञातं चेत्कुनायं शोक इति । हिरतदज्ञानप्रसिद्धियोगतनार्थः । शत्रून् जित्वा राज्यं प्राप्य शोकमत्यक्तुं
शक्नोते विशिष्टपदार्थभोगेनेत्यत आह—अवाप्येति । भूमावसपत्नं निःशात्रवं समृद्धं समग्रं राज्यं सार्वभौ-
मत्वमवाप्य प्राप्य वा सुराणां विपत्यमिन्द्रत्व ब्रह्मत्वं याव प्राप्याहं शोकं त्यक्तुं न शक्नुयाम् । सार्वभौमत्वे-
न ब्रह्मब्रह्मत्वादीनां जन्यत्वेन ध्वंस्तप्रतियोगित्वात्तद्वतः शोकनिवृत्तिर्न संभवति । प्रकृतेः स्वजनध्वंसहेतुकत्वा-
च्छोकस्याऽतो विवेकवतो विषयप्राप्तिस्तद्भोगश्च न शोकनिवर्तको भवति । यतः शोकं निःशेषं त्यक्ष्यामि तं धर्मं
नमोपादिशेति सर्वभोगविरक्त्या तीव्रगुमुक्षया च भगवन्तं प्रार्थितवानर्जुनः शाधि मामिति । एतेनात्यन्तिकसं-
सारदुःखनिवृत्तिकारणं न भवति ब्रह्मविष्ण्वादिपदलाभः । किंतु दुःखायैव विनैव ब्रह्मज्ञानम् । तत्र गुरूपदेशं विना
न सिध्यति “आचार्यवान् पुरुषो वेद” इति श्रवणादतस्तदर्थिना गुरुरपसतिः कर्तव्येति सूचितम् ‘शिष्यस्तेऽ-
हं शाधि मां त्वां श्यन्तम्’ इति । एवमर्जुनस्य वृत्तं धृतराष्ट्रं प्रति ॥ ८ ॥

श्री० टी०—त्वमेव विचार्य यद्युक्तं तत्कुर्विति चेत्तत्राह—नहीति । इन्द्रियाणामुच्छोषणमतिशेषणकरं
मर्दाय शोकं यत्कर्मपनुद्यादपनुदेत्तदहं न प्रपश्यामि । यद्यपि भूमौ निष्कण्ठकं समृद्धं राज्यं प्राप्स्यामि तथा
सुरेन्द्रत्वमपि यदि प्राप्स्यामि । एवमभीष्टं तत्सर्वमवाप्यापि शोकानपनोदनोपायं न पश्यामीत्यन्वयः ॥ ८ ॥

स० टी०—ननु त्वं श्रुतिसंपन्न स्वयं श्रेयो विचारय । परशिष्यतया किं ते इत्याशङ्क्याह सद्रवः
॥ १ ॥ यच्छ्रेयः कर्तुं प्राप्तं स मम शोकं निवारयेत् ॥ तत्र पश्याम्यहं यस्मात्तस्मान्मां शाधि शोकनिम ॥
॥ २ ॥ शोकं संतापकं नित्यमिन्द्रियाणामपाकुर ॥ नन्वाजौ यतमानस्य शोकस्ते लयमेव्यति ॥ ३ ॥ जे-
ष्यसि त्वं तदा राज्यप्राप्त्या वा स्वर्गतोऽन्यथा ॥ इत्यत्राहारिभिर्हीनं राज्यं सस्यादिसंयुतम् ॥ ४ ॥ हि-
रण्यगर्भपर्यन्तमैश्वर्यं प्राप्य सर्वतः ॥ यत्स्थितस्यापि मे शोकमपनुद्यान्न तद्वत् ॥ ५ ॥ तद्यथेहेति वेदेन
कृतकेनास्ति नित्यता ॥ कृतकं यन्न तन्नित्यं युक्त्यापीति विनिश्चितम् ॥ ६ ॥ नैहिकामुत्रिको भोगौ मम शो-
कनिवर्तकौ ॥ इहामुत्रफले तेन विरागो दर्शितः पुनः ॥ ७ ॥ ८ ॥

मा० टी०—ननु विजयिनो लब्धभूमिराज्यस्य हितस्य स्वधर्मबलादिन्द्रपुत्रत्वाद्वा प्राप्तदेवाधिपत्यस्य वा

तथाज्ञाननिबन्धनशोकापनोदकोपि यः कश्चिन्मूलभो भविष्यतीति चेत्तत्राह—नहीति । गदित्यव्ययम् । भूमौ राज्य-
मसंपत्तं न विद्यते सपत्नः शत्रुर्यस्य तन्निष्कण्टकमित्यर्थः । ऋद्धं सत्यादिसंपन्नं सुराणामाधिपत्यं वा प्राप्यापि
तत्रहि प्रपश्यामि यः शोकमिन्द्रियाणामुच्छ्रोणमत्यन्तशोषकरं ममापनुयादपनयेदित्यन्वयः । अतस्त्वंमेवेदानी-
मेव शोकमपाकुर्वित्यभिप्रायः । कुतो निःश्रेयसमेवेच्छसीति तत्राह—नहीति । यस्मान्ममापनुयादाच्छोकमुच्छ्रोषण-
मिन्द्रियाणां तत्र पश्यामि । ननु शत्रून्निहत्य राज्ये प्राप्ते शोकनिवृत्तिस्ते भविष्यति नेत्याह—अवाप्येति ।
अविद्यमानः सपत्नः शत्रुर्यस्य तदृद्धं राज्यं राक्षः कर्म प्रजारक्षणशासनादि तदिदमस्यां भूमाववाप्यापि
शोकापनयनकारणं न पश्यामीत्यर्थः । तर्हि देवेन्द्रत्वादिप्राप्त्या शोकापनयस्ते भविष्यति नेत्याह—सुराणामपीति ।
तेषामाधिपत्यमधिपतित्वं स्वाम्यमिन्द्रत्वं ब्रह्मत्वं वा तदवाप्यापि मम शोको नापगच्छतीत्यर्थ इत्येके ॥ ८ ॥

ए० टी०—इदानीं त्वमेव विचार्य यशुकं तत्कुरुष्वेति चेत्तत्रोर्वरिते प्रमेये पुनर्वदति—नहीति । अस्मिन्
संप्राप्ते कार्यद्वयं दृश्यते । तत्किम् अस्माकं जगे भूलांकराज्यं तथाऽस्माकं मरणे स्वलांकराज्यम् । अनयोक्तभ-
योर्मध्ये एकमपि तथा न दृश्यते यदस्माकं शोकमपनुयान्नाशयेत् । किंभूतं शोकम् । इन्द्रियाणामुच्छ्रोणं मक-
लेन्द्रियघातकम् । अथ भूलांकराज्यं वर्णयन्ति । अमपत्तं निष्कण्टकमृद्धं समृद्धं स्वलांकराज्यं च सुराणां
त्रयस्त्रिंशत्कोटिप्रामातानां देवानामाधिपत्यम् । तत्र भूलांकराज्ये ये भोगास्ते कथिराक्ताः । स्वलांकराज्ये अपि
पुनश्चयवनान् श्रमभङ्गुरा अतः शोकप्रदाः । ननु शोकशामका इत्यर्थः ॥ ८ ॥

रा० टी०—तमेव विचार्य यशुकं तत्कुरुष्वेति चेत्तत्रोर्वरिते प्रमेये पुनर्वदति—नहीति । इन्द्रियाणामुच्छ्रोणमतिशोषकरं गदीयं
शोकं यत्कर्मापनुयादपनयेत्तदहं न पश्यामि । राज्यलाभेऽतुयुक्तकर्मैव तादृशमित्यत आह—अवाप्येति । यद्यपि
भूमौ निष्कण्टकं राज्यं प्राप्स्यामि तथा सुराणां देवानामाधिपत्यं च प्राप्स्यामि । एवमभीष्टं सर्वमवाप्यापि
शोकापनोदनापारं न पश्यामीत्यर्थः । हत्वर्थिकामानिति उक्तदिशा सर्वस्यापि दुःखहेतुत्वादिति भावः ॥ ८ ॥

सञ्जय उवाच—एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परन्तप ॥

न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥ ९ ॥

न० टी०—ततः किं वृत्तमिति धृतराष्ट्राकाङ्क्षायां सञ्जय उवाच—एवमिति । गुडाकाया निद्राया
ईशः जितनिद्रोऽर्जुनः हृषीकेशमिन्द्रियनियन्तारमेवभुक्तप्रकारेणोक्त्वा गोविन्दं मां वेदलक्षणां वाणीं
वेदयते इति गोविन्दः । यथोक्तमद्योगपर्वणि 'गोविन्दो वेदनाइवाम्' इति । शरिर्वशोऽपि 'गौरेषा तु यन्तां
वाणीं तां च वेदयते भवान् । गोविन्दस्तु ततो देव मुनिभिः कथ्यते भवान्' इति तं सर्ववेदोपदेष्टारं
सर्वज्ञं भगवन्तं न योत्स्य इत्युक्त्वा तूष्णीं बभूव । इति स्फुटम् ॥ ९ ॥

म० टी०—तदनन्तरमर्जुनः किं कृतवानिति धृतराष्ट्राकाङ्क्षायां गुडाकेशो जितालस्यः परन्तपः शत्रुतापनोऽ-
र्जुनः हृषीकेशे सर्वेन्द्रियप्रवर्तकत्वेनान्तर्वासिणं गोविन्दं मां वेदलक्षणां वाणीं विन्दतीति वक्ष्यन्त्या सर्ववे-
दोपादानत्वेन सर्वज्ञतादौ एवं 'कथं भीष्ममहं सङ्क्षये' इत्यादिना युद्धवक्ष्याऽद्योग्यतामुक्त्वा तदनन्तरं न यो-
त्स्य इति कुद्वेदलक्षणां चोक्त्वा तूष्णीं बभूव दाशेन्द्रियव्यापारस्य युद्धार्थं पूर्वं कृतस्य निवृत्त्या निवर्त्यापारो
जात इत्यर्थः । स्वभावतो जितालस्य सर्वशत्रुतापने च तस्मिन्नागन्तुकमालस्यमतापकर्तव्यं च नाग्न्यदमाद्भातीति
सोतयितुं दृशब्दः । गोविन्दहृषीकेशपदार्थ्यां सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वसुखकाभ्यां भगवतस्तन्मोहापनोदनमनायास-
साध्यमिति सूचितम् ॥ ९ ॥

ई० टी०—सञ्जय उवाच—एवमिति । परन्तपः शत्रुतापनोपि गुडाकेशः नामैकदेशे नामग्रहणम् । गुडो
गुडो दण्डस्तद्वदीया आसमन्तात्समाश्च केशाः शिरोजा यस्य स गुडाकेशोऽर्जुनः । गोविन्दं गोभिर्वेदान्तवाक्यैरेव

विद्यते लभ्यतइति गोविन्दस्तं हृषीकेशं स्वजनहिंसाया अत्यन्तशोकहेतुत्वाद्वाहं योत्स्ये इत्येवमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह । पुनर्न किंचिद्भाष इत्यर्थः ॥ ९ ॥

श्री० टी०—एवमुक्त्वाऽर्जुनः किं कृतवानित्यपेक्षायां सञ्जय उवाच—एवमिति । स्पष्टार्थः ॥ ९ ॥

स० टी०—ततः किं कृतवान्पार्थ इत्यत्रोवाच सञ्जयः ॥ जितालस्योऽर्जुनः शत्रुतापनश्चेन्द्रियेश्वरम् ॥ १ ॥ सर्वज्ञं भगवन्तं तमेवमुक्त्वा वनोत्त्रजम् ॥ कथं भीष्ममहं चेति स्वरूपायंग्यतां रणे ॥ २ ॥ न योत्स्यइति युद्धस्य फलाभावं ततःपरम् ॥ उक्त्वा तूष्णीं बभूवेत्यं निर्व्यापारतया स्थितः ॥ ३ ॥ स्वभावतो जितालस्ये सर्वशत्रुप्रतापने ॥ अतापकत्वमालस्यं तदा भास्यति नास्पदम् ॥ ४ ॥ इति द्योतयितुं हेति तथानायासतो हरेः । बोधाच्छोकापनेतृत्वं गोविन्देति पदध्वनिः ॥ ९ ॥ ९ ॥

भा० टी०—जिताज्ञाननिद्रोऽपि शत्रुतापनोऽपि हृषीकेशनियमितसर्वेन्द्रियोऽज्ञानं युद्धोपरतिं चाङ्गीकृत्य लोकोद्धारार्थं वेदार्थप्रकाशनाय वेदज्ञं परमात्मानं गोविन्दमेवमुक्त्वा तूष्णीं बभूवेति सूचयन्नाह—एवमिति । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण हृषीकेशं सर्वेन्द्रियनियन्तारमुक्त्वा गुडाकेशः अर्जुनः परन्तपः शत्रुतापनः न योत्स्ये युद्धं न करिष्यामीति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं वाग्व्यापारविनिर्मुक्तो बभूवेत्यर्थः । हेति वाक्यान्तद्वारे । स्वभावतो जितालस्ये सर्वशत्रुतापने च तस्मिन्नागन्तुकमालस्यमतापकत्वं च नास्पदमध्याम्यतीति द्योतयितुं ह शब्दः । गोविन्दहृषीकेशपदयोर्भ्यां सर्वज्ञत्वसर्वशक्तिवत्सुचकाभ्यां भगवतस्तन्मोहापनोदनमनायाससाध्यामिति सूचितमिति केचित् ॥ ९ ॥

प० टी०—अत्रापि किं वृत्तामिति सञ्जय आह—एवमुक्त्वेति । स्पष्टम् ॥ ९ ॥

रा० टी०—ततः किमकरोदर्जुन इति धृतराष्ट्राकाङ्क्षां निरासयन्नाह सञ्जयः—एवमुक्त्वेति । हृषीकेशं सर्वेन्द्रियप्रेरकं गुडाकेशो जितनिद्रः परन्तपः शत्रुतापनः गोविन्दं गाः वेदवाचः प्रतिपादकत्वेन विन्दते लभत इति गोविन्दः नमः । इत्याश्रयं । महाधैर्यादिगुणवतोऽप्येवं बुद्धिर्जातेति ॥ ९ ॥

तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ॥

सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदन्तमिदं वचः ॥ १० ॥

त० टी०—एवं युद्धन्यागाय कृतव्यवसायेऽर्जुने मम पुत्राणां सुखं जीवनं सिद्धमिति चेतनाचेतननियन्तरि दुर्जनविनाशायावतीर्णे भगवत्यधिष्ठातरि सति नाशासनीयमिति धृतराष्ट्रस्य सूचयितुं सञ्जय आह—तमिति । हे भारत ! महावीरस्य भारतस्य वंशे जातस्य तव युद्धोपरतो पुत्रस्नेहेन हर्षो नोचित इति भावः । हृषीकेशः सर्वेन्द्रियनियन्ता तमुभयोः सेनयोर्मध्ये युद्धार्थं विषीदन्तं विषादं कुर्वन्तमर्जुनं प्रहसन्निव इदं वक्ष्यमाणं वच उवाचेत्यन्वयः । पाण्डुपुत्रस्य क्षत्रियसम्मतस्य नैतद्युक्तमिति लज्जानिमित्तं कोपमुत्पादयितुं प्रहसन्निवेत्युक्तम् । अर्जुनं निमित्तीकृत्य सर्वसेनासंहारार्थं प्रवृत्तस्य गुरुत्वेनाङ्गीकृतस्य हितोपदेष्टुर्भगवतः स्वधर्मे प्रवर्त्तयितुमुद्यतस्य प्रहसो नोचितः, किन्तु (तद्विधा-) तद्विधाबुद्धिकौशल्यगर्वापनयनेन तस्यज्ञानाधिकारितासम्पादनाय तथा वचनमितीवशब्दाभिप्रायः ॥ १० ॥

म० टी०—एवं युद्धमुपक्षितवत्यर्जुने भगवान्प्रोपेक्षितवानिति धृतराष्ट्रदुराशानिरासायाह—तमिति । सेनयोरुभयोर्मध्ये युद्धोद्यमेनागत्य तद्विरोधिनं विषादं मोहं प्राप्नुवन्तं तमर्जुनं प्रहसन्निव अनुचिताचरणप्रकाशनेन लज्जामुधौ मज्जयन्निव हृषीकेशः सर्वान्तर्यामी भगवानिदं वक्ष्यमाणमशौच्यानित्यादि वचः परमगम्भीरार्थमनुचिताचरणप्रकाशकमुक्तवान् । नतूपेक्षितवानित्यर्थः । अनुचिताचरणप्रकाशनेन लज्जोत्पादनं प्रहासः । लज्जा च दुःखात्मिकेति द्वेषविषय एव मुख्यः । अर्जुनस्य तु भगवत्कृपाविषयत्वादनुचिताचरणप्रकाशनस्य च विवेकोत्पत्तिहे-

तुत्वावेकद्वयभावेन गौण एवायं प्रहास इति कथयितुमिवशब्दः । लज्जामुत्पादयितुमिव विवेकमुत्पादयितु मर्जुनस्यानुचिताचरणं भगवता प्रकाशयते । लज्जोत्पत्तिस्तु नान्तरीयकतयास्तु मास्तु वेति न विवक्षिते-
ति भावः ॥ १० ॥

श्री० टी०—यच्छ्रेयः स्यान्नश्नितं ब्रूहि तन्म इति पृष्टः श्रीभगवान् शोचन्तं तं दृष्ट्वा किमुक्तवानित्याकाङ्क्षा-
यामाह—तमिति । हे भारत ! सेनयोरुभयोर्मध्ये विपीदन्तं मदीया एते श्रियन्त इति शोचन्तमेतान् इत्वा त-
द्वेषिणाहं निरयं यास्यामीत्यात्मनि निष्क्रियं निर्विकारे कर्तृत्वादिधर्मशून्य एवानाराधिगयाऽनात्मतद्भर्मानध्य-
स्याहं कर्ता भोक्ता विपरीतभावंन मुद्यन्तं तमज्जुं दृष्ट्वा परमकृपालुः श्रीभगवान् “तत्र को मोहः कः शोकः
एकत्वमनुपश्यतः” इत्यादिभूतिप्रासद्वयब्रह्मात्मैकत्वज्ञानेन विना नायं द्वैतभ्रमप्रवर्तकेन भेदशास्त्रेण बोध्यमानः
शोकमात्रं भ्रममूलकं तत् शक्तोतीति मत्वा पदार्थद्वयशोधनपूर्वकं तज्ज्ञानमुपदिदिशुः सन्नातो त्वं पदार्थशोध-
नमवतारयितुं तदीयवृत्तं भवान् पण्डित इति मम बुद्धिरेवं वागव पाण्डित्यमिति प्रहसन्निव वचनमिदमुवाच १०

श्री० टी०—ततः किं वृत्तामित्यपेक्षायामाह—तमुवाचेति । प्रहसन्निव प्रसन्नमुखः सन्निवत्यर्थः ॥ १० ॥

स० टी०—एवमप्यर्जुने युद्धमुपेक्षितवतीश्वरः । निरोपेक्षितवानित्यगन्धं पद्याह सञ्जयः ॥ १ ॥ आगत्य
सेनयोर्मध्ये युद्धेऽप्योसेनं चार्जुनम् ॥ प्राप्नुवन्तं विपदं च संमोहं युद्धेऽप्युपेक्षकम् ॥ २ ॥ तथेष्टाया इत्यौचित्यं
तस्मिन्नेन प्रकाशयन् ॥ अन्तर्यामी तमहेतोः लज्जायां मज्जयन्निव ॥ ३ ॥ वक्ष्यमाणमिदं चातिगम्भोरं सा-
मन्वय ॥ ४ ॥ १० ॥

भा० टी०—एतदन्तर्गते भगवान् किं कृतवानित्यत आह—तमिति । तं सेनयोरुभयोर्मध्ये विपीदन्तं शोक-
माहावद्भाकुर्वन्तमर्जुनं हर्षिकेशो भगवान् वामुदेवः पश्यन्निव मदाज्ञावशवर्तिनि स्वग्रहं प्रसन्नोस्मीति
प्रकटयन्निवेदं वक्ष्यमाणं वचो वचनमुवाच । अनुगिताचरणप्रकाशनेन लज्जामुन्तो मज्जयन्निवेति केचन ।
मूढाऽयमममृदुवादातीति प्रहसन्निवेत्यन्ये । त्वयापि भगवन्मोहादज्ञावद्भाकुर्वन् सावधानतया श्रोतुमर्हसीति
श्रोतव्यं सञ्जयः प्रज्ञाचक्षुषं भृगुपुत्रं संवाचयति—भारतेति । तदाश्वायार्थं भारतान्वयेत्येवं संबोध्य भगवा-
नमुवाचैत्येक ॥ १० ॥

प० टी०—अवा जुनं विषादेन न योऽस्य इति निश्चित्य तृष्णांभूतं प्रति भगवानाह—तमुवाचेति । हर्षिकेश
आशयज्ञः कृष्णस्तमर्जुनं प्राति प्रहसन्निव प्रहासगर्भापि वचनमुवाच । तत्तु विषादावसरे हासतानुपक्रमेऽपि क-
यमुक्तं प्रहसन्निवेति, नञ्जन्यते । विषादोत्पत्तिरकारणत्वाद् यतोऽज्ञानाद्यवधे एव विषादोत्पत्तेर्दर्शनान् ।
प्रकृते तु भीष्मद्रोणकर्णदुर्योधिनाशाः शौर्येण शक्रमप्यगमयन्तः क्षात्रधर्ममनुस्मृत्य प्रवृत्ता न तु मूर्खत्वेन तेषु
कथं कृपापात्रत्वम् । तथा ते मद्वध्या भवेति कृता ज्ञानं स्वभुजप्रतापविश्वासादुत सहायीभूतास्मत्प्रभावात् ।
नाशः । अस्मान् प्रति स्वभुजप्रतापाख्यापनस्यानौचित्यात् । किं अस्मत्सहायानुपयोगात् । कौतुकदर्शनार्थं चे-
त्तर्हीनलोकावदकिंचित्करत्वेनागमनस्य वैयर्थ्यात् । न हि तावत् । वधस्यास्मन्नभिस्तत्त्वेन विषादानुत्पत्तेः ।
अतो यादवाकारणमुक्तं तत्प्रतारणमात्रं कम नैकर्म्यमानीवाहर्भूतमित्याशयेन ईषडास्यमुक्तो भूत्वा प्रांवा-
चेत्यर्थः ॥ १० ॥

रा० टी०—ततः किं जातमित्यत आह—तमुवाचेति । हे भारतनेति भूतराष्ट्रसंबोधनम् । प्रहसन्निवेति परि-
हासकरवाक्योक्तिगोतकहासस्य सूचनायेवशब्दः ॥ १० ॥

श्रीभगवानुवाच—अशोभ्यानन्वशोचस्वं प्रज्ञावादांश्च भाषमे ॥

गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥ ११ ॥

त० टी०—तत्र “ तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक् प्रशान्तचित्ताय समन्विताय येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् ” इति श्रुतेरुक्तलक्षणाधिकारिणे गुरुणा ब्रह्मविद्योपदेष्टव्या अ- तस्तथाभूतार्जुनाय “ एतस्याक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः । भीमास्माद्वातः पवते । भीषोदेति सूर्यः । भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च । मृत्युर्धावति पञ्चमः । यच्च किञ्चिज्जगत्पस्मिन्दृश्यते श्रूयतेऽपि वा । अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नागायणः स्थितः । नारायणः परं ब्रह्म तत्त्वं नारायणः परः । नारायणः परो ध्याता ध्यानं नारायणः परः । सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत ” ‘समुरासुरग- न्धर्व सयक्षोरगाराक्षसम् । जगद्गो वच्चेतः । कृष्णस्य सचराचरम् ॥ यदाह वसुधा सर्वं सत्यमेतदिवौ- कसः । अहं भवो भवन्तश्च सर्वे नारायणात्मकाः ॥ किमनेन जगन्नाथ सर्वं त्वद्दर्शनं जगत् ’ “ एकः समस्तं यदिहास्ति किञ्चित् तदच्युतो नास्ति परं ततोऽन्यत् । सकल्यमिदमहं च वासुदेवः परमः पुमा- न्परमेश्वरः स एकः को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ” इत्यादिश्रुतिस्मृतिनिर्णीता सूर्यचन्द्रवा- यवग्नीन्द्रपृत्यद्यावादिसर्वचेतनाचेतननियन्तृजगज्जन्मस्थितिलयाभिन्ननिमित्तोपादानकारणसर्वव्यापकसर्वा- त्मभूतसर्वभिन्नाभिन्नस्वरूपाक्षरनारायणहरिवासुदेवादिशब्दाभिधेयपरब्रह्मस्वरूपगुणादिविषयिणी विद्या निःशेषशोकमोहविनाशिनी तामेवोपदेष्टुं तावन्नियम्यभूतचिदचिद्गर्ग्याथात्म्यज्ञानाभावेन शोचते देहात्म- विवेकमुत्पादयितुं तस्य पाण्डित्याभिमानं निरासयन् श्रीभगवानुवाच—अशोच्यानिति । अशो- च्यान् शोचितुमयोग्यान पुण्यलोकजयोजनान्भीष्मद्रोणादीन् त्वमन्वशांचः शोकमकार्षीः ‘ नच श्रेयोऽ- नुपश्यामि इत्या स्वजनमाहवे । किञ्चो राज्येन गोविन्द किम्भोगैर्जीवितेन वा ’ इत्यादिना पौराणिकानां राज्यादिना जीवितेन वाऽस्माकं किं प्रयोजनमित्येवं शोकं कृतवानसीति ते मूर्खत्वम् । किञ्च प्रज्ञावा- दांश्च भाषसे प्रज्ञावतां वादाः प्रज्ञावादाः स्वपाण्डित्यद्योतकास्तान् ‘पापमेवाश्रयेदस्मान्दृष्ट्वैतानाततायि- नः । उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन । नरेके नियतं वासो भवति । गुरुनहत्वा हि महानुभावा- ज्ञेयो भोक्तुं भक्ष्यमपांढ्रं व्योके ’ इत्यादिना भाषसे कथयसि । एवं मूर्खत्वं पाण्डित्यं चैकस्मिन्नि- रूढमतो भुया ते पाण्डित्यमित्यर्थः । यतो गतामून गतपाणान् मृतान् अगतामून्पाणवतां जीवितान् पाण्डिता नानुशोचन्ति । तन्विवेचिनी बुद्धिः पण्डा सा जाना येषां ते पाण्डितास्ते देहेन्द्रियादिविच्छेदं सत्त्वे वा तद्व्यतिरेकान्मर्णां शोकं न कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

प० टी०—यदि युद्धाग्नभात्रागेव गृहे स्थितो युद्धमुपेक्षेत तदा नानुचितं कुर्यात् । महता संरम्भेण तु यु- द्धभूमावागत्य तदुपश्रयनतत्त्वानुचितमिति कथयितुं सेनयोरित्यादिविशेषणम् । एतच्चाशोच्यानित्यादौ स्पष्टं भवि- ष्यति । तत्तार्जुनस्य युद्धाग्नौ स्वधर्मं स्वतो जातापि प्रवृत्तिद्विविधेन मोहेन तस्मिन्नेतन् च शोकं प्रतिबद्ध- ति द्विविधो मोहस्तस्य निगकर्णायः । तत्रात्मनि स्वप्रकाशपरमानन्दरूपे सर्वसंसारधर्माऽसंसर्गाणि स्थूल- सूक्ष्मशरीरद्वयतत्कारणाविद्याऽप्योपाधिविषयादिविवेकेन मिथ्याभूतस्यापि संसारस्य सत्यत्वात्मनर्मत्त्वादप्रतिभासक- प एकः सर्वप्राणिसाधारणः । प्रवरस्तु युद्धाग्नौ स्वधर्मं हिंसादिबाहुल्येनाश्रयत्वप्रतिभासरूपोऽर्जुनस्यैव कर्हणा- दिदोषनिबन्धनोऽसाधारणः । एवमुपाधिविषयविवेकेन शुद्धात्मस्वरूपवाच्यः प्रथमस्य निवर्तकः । द्वितीयस्य तु हिंसादिमत्त्वेपि युद्धस्य स्वधर्मत्वेनाभावबोधोपाधारणः । शोकस्य तु कारणानिष्टत्वेन निवृत्तेर्न पृथक् साधनान्तरापेक्षेत्यभिप्रेत्य क्रमेण भ्रमद्वयमनुवदन् श्रीभगवानुवाच—अशोच्यानिति । अशोच्यान् शोचितु- मयोग्यानेन भीष्मद्रोणादीनात्मसहितान् त्वं पाण्डितोपि सन् अन्वशांचः अनुशोचितवानासि ते म्रियन्ते मत्रि- मित्तमहं तैर्विनाभूतः किं करिष्यामि राज्यसुखादिनेत्येवमर्थकेन ‘ हृद्वेमं स्वजनम् ’ इत्यादिना । तथा चाशोच्ये शोच्यभ्रमः पश्चादिसाधारणस्तत्रात्यन्तपाण्डितस्यानुचित इत्यर्थः । तथा ‘कुतस्त्वाकश्मलम्’ इत्यादिना

मद्वचनेनानुचितमिदमाचरितं मयेति विमर्शे प्राप्तेऽपि त्वं स्वयं प्रज्ञोपि सन् प्रज्ञानो अबाधान् प्रवेष्ट-
 क्तुमनुचितान् शब्दांश्च कथं भीष्ममहं सङ्कपयित्वादीन् भाषसे बद्धसि ननु लज्जया तूष्णीं भवसि । अतःपरं
 किमनुचितमस्तीति सूचयितुं चकार । तथाचाद्यर्थे धर्मत्वभ्रान्तिर्बर्मे चाधर्मत्वभ्रान्तिरसाधारणी तच्चातिप-
 ण्डितस्य नोचितेति भावः । प्रज्ञावतां पण्डितानां वादान् भाषसे परं न तु बुध्यस इति वा । भाषणापेक्षयानुसो-
 चनस्य प्राक्कालत्वाद्गीतत्वनिर्देशः । भाषणस्य तु तदुत्तरकालत्वे नाव्यवहितत्वाद्बर्तमानत्वनिर्देशः । छान्दसेन
 तिष्ठन्त्यस्य नानुशोचसीति वर्तमानत्वं व्याख्येयम् । ननु बन्धुविच्छेदे शोको नानुचितः वसिष्ठादिभिर्महाभागैरपि
 कृतत्वादित्याशङ्क्याह—गतासूनिति । ये पण्डिताः विचारजन्यात्मतत्त्वज्ञानवन्तः ते गतप्राणानगतप्राणांश्च
 बन्धुत्वेन कल्पितान्देहाग्रानुशोचन्ति एते मृताः सर्वोपकरणपरित्यागेन गताः किं कुर्वन्ति क तिष्ठन्ति एते च
 जीवन्तो बन्धुविच्छेदेन कथं जीविष्यन्तीति न व्यामुहन्ति । समाधिसमये तत्प्रतिभासाभावात् । व्युत्थानसमये
 तत्प्रतिभासोपि मृषात्वेन निश्चयान् । न हि रज्जुतत्त्वसाक्षात्कारेण संप्रभमेऽपनीते तन्निमित्तभयकस्यादि संभ-
 वति न वा पितृपद्वेतेन्द्रियस्य कदाचिद् गुडे तिक्तताप्रतिभासेपि तिक्तार्थतया तत्र प्रवृत्तिः संभवति मधुर-
 त्वनिश्चयस्य बलवत्त्वात् । एवमात्मस्वरूपाज्ञाननिबन्धनत्वाच्छ्रेय्यभ्रमस्य तत्स्वरूपज्ञानेन तद्व्यापनोपनीते तत्का-
 र्यभूतः शोच्यभ्रमः कथमवतिष्ठेतेति भावः । वसिष्ठादीनां प्रारब्धकर्माप्राबन्धात्तथा तथानुकरणं न शिष्टाचा-
 रतयाऽन्येषामनुप्रेयतामापादयति । शिष्टैर्धर्मसुखयानुष्ठीयमानस्यालौकिकव्यवहारस्यैव तदाचारत्वात् । अन्यथा नि-
 ष्ठावनादेरप्यनुष्ठानप्रसङ्गादिति द्रष्टव्यम् । यस्मादेवं तस्मात्त्वमपि पण्डितो भूत्वा शोकं माकार्यीरित्यभिप्रायः ११

शं० टी०—अशोचयानिति । न शोच्या अशोच्याः शोचितुमनहो भीष्मद्रोणादयस्तानेतानशोचयानेव
 त्वमशोच एतानुद्दिश्य शोकं कृतवानसि । ननु म्व जनमरणे सर्वेषां शोको जायत एव कथमुच्यत एतानन्व-
 शोच्यत्वांमिति कृतो वा स्त्रियमाणानामनेषामशोच्यत्वमिति चेन्वमत्र प्रष्टव्यः । किं भीष्मद्रोणादिशब्दवाच्यार्थ-
 मुद्दिश्य शोच्यते उत लक्ष्यार्थमिति । आद्ये भीष्मादिशब्दवाच्यार्थस्यासद्वृत्तत्वमवेक्ष्य शोच्यते किंवा तज्ज्ञा-
 मुद्दिश्य शोच्यते इति । नाशः महानुभावा नित्यस्यैव तन्महत्त्वप्रतिपादनात् । न द्वितीयः तदसंभवात् । “मधवन्
 मलां तादृशं शरीरमात्तं मृत्युना” इति शरीरस्य मृत्युप्रस्तनश्रवणान् । “दुर्लभो मातृगो देहो देहिनां क्षणभङ्गुरः” इति
 देहस्य मधवत्वश्रवणान् । सर्वदास्त्रियमाणप्राणिर्सेदर्शनाच्च । प्रत्यक्षादिप्रमाणैरेव ध्रुवसंयुक्तस्य वेदादेः शोच्यत्वं
 न संभवति । न प्रथमे द्वितीये । आत्माऽजत्वाच्च जायते अनन्ताभावाच्च स्त्रियते मरणाभावाच्चित्यः अजो नित्यः
 शाश्वत इति, नित्यो नित्यानामेति, लक्ष्यार्थस्यात्मनो नित्यत्वश्रवणाच्चित्यस्य सदाप्रस्थात्मनः शोच्यत्वानुपपत्तेः ।
 नहि बुद्धिमतां नित्यः पदार्थः शोच्यो भवति नाप्यनित्यश्च । यतोऽयं वाच्यार्थस्य लक्ष्यार्थस्य चोभयोरशो-
 च्यत्वे सिद्धे त्वमशोचयानेव शोच्यत्वबुद्ध्या बृहदवगुशोचति नैतावन्मात्रमेव करोषि अपि तु प्रज्ञावादांश्च
 भाषसे सदसत्पदार्थस्वरूपं विविच्य ये प्रकपेण जानन्ति ते प्रज्ञाः पण्डितास्तेषां शास्त्रमभिगम्याः वादा
 आवाशस्तान् प्रज्ञावादान् । ‘कुलश्रेये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः’ इति ‘नृत्सत्रकुलधर्माणाम्’ इति ‘कथं भीष्ममहं
 संख्ये’ इत्यादीनि प्रौढवचनान्यपि भाषसे । यदशोच्यशोचनं यच्च शास्त्रार्थप्रकटनपाण्डित्यं तदेतद्वयं तेज-
 भिमिरवत्परस्परविरुद्धं नैकत्र म्यातुमर्हत्यतो भवान् मूढ एव भवति न तु पण्डितः । तद्वैवं समये पण्डिताः
 कथं वर्तन्ते इत्याह—गतासूनिति । केवलं मूढा समैते पुत्रादयो मृता इति गतासूनेवानुशोचन्ति न त्ज्ञा-
 तासून । शास्त्रज्ञास्तु समैते पुत्रादयो मूढा तुर्भगा दुर्ज्ञेया जाता इत्यगतासूनेवानुशोचन्ति न तु गतासून । प-
 ण्डितास्तु गतासूनगतासून्श्च पुत्रादीन्गुशोचन्ति । गतासूनामगतासूनामप्युभयेषामविश्रम्भकार्यत्वेन स्वप्रार्थ-
 नवत्त्वानुभयत्र श्रौत पश्यन्ति तएव हि पण्डिताः । ये त्वसत्यक्त्वा मदेव गृह्णन्ति सदा सर्वत्र ब्रह्मदर्शनं
 हि पाण्डित्यं—ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विकलं इति श्रुतेः । अत उक्तसङ्ख्याभावात्त्वं मूढ एव न तु पण्डित इत्यर्थः ॥ ११ ॥

श्री० टी०—देहात्मनोरविवेकादस्यैवं शोको भवतीति तद्विवेकप्रदर्शनस्य श्रीमद्भगवानुवाच—अशोच्यानिति। शोकस्य विषयभूतानेव बन्धुस्त्वमन्वशोचः अनुशोचितवानसि 'दृष्ट्वेवं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितम्' इत्यादिना। तत्र 'कुतस्त्वाकर्मलमिदं' विषये समुपस्थितम्' इत्यादिना मया बोधितोऽपि पुनश्च प्रज्ञावतां पण्डितानां वादाम् शब्दान् 'कथं भीष्ममहं संख्ये' इत्यादीन्केवलं भाषसे नतु पण्डितोऽसि। यतः गतासूनातप्राणा-
न्बन्धनगतासूक्ष्म जीवितोऽपि बन्धुहीना एते कथं जीविष्यन्तीति नानुशोचन्ति ॥ ११ ॥

स० टी०—तत्रार्जुनस्य संप्राप्ते प्रवृत्तिरभवत्स्वतः। मोहेन द्विविधेनैषा प्रतिबद्धा स च द्विधा ॥ १ ॥ मोहआदौ निराकार्यस्तत्स्वरूपं प्रदर्शयते। स्वप्रकाशे परानन्दे शुद्धेऽसंसारिणि स्वतः ॥ २ ॥ शरीरत्रितयाध्यासात्संसारे सत्यता मतिः। अनात्मनि शरीरादावात्मताधीर्भ्रमात्मिका ॥ ३ ॥ सर्वसाधारणो मोह एकोऽसाधारणोऽपरः। स्वधर्मेऽधर्मतायुद्धिर्युद्धे पार्थस्य याऽभवत् ॥ ४ ॥ मोहोऽयमपरोऽप्यत्रासाधारणपदभिः। देहत्रयाद्विविक्त्यात्मनत्वं प्रत्यक्षमागमेः ॥ ५ ॥ यो बोधः स्यात्स आद्यस्य मोहस्य विनिवर्तकः। स्वधर्मत्वेन युद्धस्य हिंसादानानां दोगता ॥ ६ ॥ एवं बोधो द्वितीयस्य संमोहस्य निवर्तकः। हेतुनाशे न शोकस्य विनिवृत्तिः स्वतो भवेत् ॥ ७ ॥ इत्यभिप्रेत्य भगवांस्तद्वयं क्रमशो वदन्। उवाच सर्वशोकाद्यध्यासमूलं निवर्तयन् ॥ ८ ॥ मोहमादीनात्मसाहितानयोन्यानेव शोचितुम्। पण्डितः सन्नहो तांस्त्वमतुशोचितवानसि ॥ ९ ॥ म्रियन्ते मन्निमित्तं ते किं करिष्यामि तैर्विना। किं नो राज्यादिनेत्यादिवचोर्भिर्बहुधा भ्रमात् ॥ १० ॥ शौच्यभ्रमस्तवाशौच्ये स मान्यस्तिर्यगादिभिः। अत्यन्तपण्डितस्यायं लोचितः सर्वथा भवेत् ॥ ११ ॥ प्राज्ञैर्वक्तुमयौग्यांश्च शब्दान्वदसि नैकधा। कथं भीष्ममहं संख्ये इत्यादींस्त्वं न लज्जया ॥ १२ ॥ तूष्णीं भवसि किं ते स्यादनौचित्यमतः परम्। यद्वा प्रज्ञावतां बान्धान्भाषसे नतु बुद्धयसे ॥ १३ ॥ मोहयं पाण्डित्यमेकत्र त्वयि दृष्टं तद्वहुतम्। नतु बन्धुवियोगेन शोकः स्याद्वीमतामपि ॥ १४ ॥ मैवं धामन्त्वमेतद्गोः प्रहासयैव कल्पते। ये पण्डिता गुणैः श्रुत्वा वेदान्तविषयं पदम् ॥ १५ ॥ ब्रह्मैक्यं युक्तिभिर्मत्वा निदिध्यास्य निरन्तरम्। साक्षात्कृतात्मतत्त्वास्ते नष्टाविद्यामलायुधाः ॥ १६ ॥ मृतान्वा जीवता बन्धुजानुशोचन्ति कल्पितान्। एते सर्वे परित्यज्य गतास्तिष्ठन्ति कुत्र ते ॥ १७ ॥ जीविष्यन्ति कथं चैते जायन्तो बन्धवो मम। बन्धुविच्छेदनाच्चैतं न व्यामुह्यन्ति पण्डिताः ॥ १८ ॥ यथा स्वप्ने मृतो बन्धुर्जीवन्वा शोच्यतां गतः। न तन्निमित्तको मोहो जागरेऽयनुवर्तते ॥ १९ ॥ एवमज्ञानजभ्रान्त्या कल्पिता बन्धवो मृताः। जीवन्तो वा न ते बोधे शोकमोहप्रदाः सताम् ॥ २० ॥ देहादेर्नश्वरात्मत्वान्नित्यत्वात्प्रत्यगात्मनः। न शोच्याः प्राणिनः सर्वे स्वात्मसम्बन्धिनां सताम् ॥ २१ ॥ एवं त्वं पण्डितो भूत्वा माकार्षीः शोकमान्ध्यजम्। स्वात्मतत्त्वे सदा स्थैर्यं प्राप्नुवन्त्याशयो हरेः ॥ २२ ॥ ११ ॥

श्री० टी०—तदेवमर्जुनः 'कथं भीष्ममहम्' इत्यादिना प्रदर्शिताभ्यां गुर्वादिष्वहमेतेषां ममैतद्वति भ्रान्तिप्रत्ययनिमित्तत्वेहाविच्छेदादिनिमित्ताभ्यां शोकमोहाभ्यां स्वतएव क्षत्रधर्मे युद्धे प्रवृत्तोऽप्यभिभूतविवेकविज्ञानस्तस्माद्युद्धादुपराम परधर्मं च भिलाशनादिकं कर्तुं प्रवृत्ते। तथा च सर्वप्राणिनां शोकमोहादिष्वचेतसां स्वभावत एव स्वधर्मपरित्यागः प्रतिषिद्धाश्रयणं च स्यात् स्वधर्मे प्रवृत्तानामपि तेषां कायिकादित्रिविधं कर्म फलाभिर्षिषुवकमेव साहकारं भवति तत्रैवं सति धर्माधर्मोपचयादिद्वानिष्टजन्ममरणानि संप्राप्तलक्षणः संसारो नोपशाभ्यत्यतो धर्मसंमूहचेतसां महति शोकसागरे निमग्नं लोकमुद्दिभीर्बुः संसारस्त्रीजभूतयोस्तेयाञ्चित्तशुद्धिजनकनिष्कामकर्मणः लक्ष्यातत्त्वज्ञानात्केवलान्यतो निवृत्तिमपश्यन् उपायोवेद्यभूतं निष्ठाद्वयमुपदिदिशुर्जुनैर्निमित्तीकृत्य भगवान् वासुदेव आह—अशोच्यानित्यादिना। एतेन तत्रार्जुनस्य द्विविधो मोहो निराकर्णयः तत्रात्मन्युपाधित्रयाधिविवेकेन मिथ्याभूतस्यापि संसारस्य सत्यत्वात्मधर्मत्वादिप्रतिभासरूपः सर्व-

प्राणिनाभारण एकः । अपरस्तु स्वधर्मेऽप्यर्मेत्वप्रतिभासरूपोऽर्जुनस्त्वैवासाधारण इति प्रत्युक्तं सर्वप्राणिना-
धारणयोर्मोहयोर्लोकं उपलभ्यमानत्वात् । तथा च सर्वप्राणिनामिति भाष्यकारैस्त्वैवोक्तवान् । अर्जुने निमिषी-
कृत्य लोकार्धमेव भगवतोपदेशः कृत इति भाष्यकृद्भिः स्वेन च स्थापितत्वान् । अशुद्धान्तःकरणानां तु योगनिष्ठो-
क्तान्तःकरणशुद्धिद्वारा ज्ञानभूमिकारोहगार्थं 'धर्म्यादि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते' इत्यादिनेति । लोकेऽ-
स्मिन्निति श्लोकस्य स्वग्रन्थविरोधाच्चेति दिक् । अशोच्यान् शोकानर्हान् सद्गुणत्वात्परमार्थरूपेण नित्यत्वाच्च शोचि-
तवानांसाप्रज्ञावतां बुद्धिमतां वादान् 'किं नो राज्येन । कथं भीष्ममहम्' इत्यादीनि वचनानि च भाषसे । तदेतदु-
भयमुन्मत्तचेष्टितमित्याभिप्रायः । यतः पण्डिताः आत्मज्ञाः गतासून्मृतानगतासून्मृतांश्च नानुशास्वन्ति । अहो
कष्टमेते मृता एते मरिष्यन्तीति चिन्तां न कुर्वन्तीत्यर्थः । यत् प्रज्ञानां पण्डितानामवादान् वक्तुमयोग्यान्
भाषसे इति तदुपेक्ष्यम् । अर्हार्थं धर्मो दुर्लभश्चान् विशेष्याभ्याहारसापेक्षत्वाच्चेति ॥ ११ ॥

प० टी०-अथाऽर्जुनस्य ज्ञानकर्मोपदेशान् विषादं परिहरन् त्रिचत्वारिंशच्छ्लोकैर्मगवानाह-अशोच्यानिति ।
अशोच्यान् शोकानर्हानिव बन्धून् अनु अनुलक्ष्य कृत्य अशोचः शोचितवानासि 'दृष्ट्वैवं स्वजनं कृष्ण' इत्या-
दिना । अनन्तरं 'धृतस्त्वा कश्मलादिम्' इत्यादिनास्माभिर्बांधितोऽपि प्रज्ञावादान् प्रज्ञया वचनपातुर्येमात्रेण
ज्ञानान् भाषसे अज्ञानप्रलपितवद्वासि । नयेतादृशं भाषणं त्वयि युक्तमित्यर्थः । यतः पण्डिता ज्ञातारो
गतासून् गतप्राणान् तथागतासून् जीवगो बन्ध्वादीन् कथं जीविष्यन्तीति अनु न शोचन्ति ॥ ११ ॥

रा० टी०-भगवन्माहात्म्यज्ञानतत्त्विकपूर्वकभगवदाराधनरूपतया स्वविहितव्रतित्वेन वाऽनुष्ठीयमानो ना-
रायणद्विदत्तनुबन्धिनिग्रहः क्षत्रियाणां परमो धर्मः । तं धर्मं बन्धुलोहादधर्मत्वेनोक्तदिक्षा शङ्कमानमर्जुनं प्र-
त्युक्त्यर्थो निग्रह एव परमधर्मः तद्विरुद्धः सर्वेऽपि अधर्म इति वृत्तगताशास्त्रेण बोधयिष्यन्नादौ तावदवि-
शेषेन तव शोक इत्याह-अशोच्यानिति । अशोच्यान् शोकानर्हान् हे पार्थ । त्वं अन्वशोचः । यांस्तं शोचितवानभूस्ते
न शोकार्या इति यावत् । प्रज्ञावादांश्च भाषसे । प्रज्ञयोत्या वादाः प्रज्ञावादाः स्वर्गुद्दिमात्रपरिकल्पिता वादाः
ज्ञानभाषसे ज्ञानप्रभाषसे ते स्वर्गुद्दिमात्रपरिकल्पिता वादाः न वृद्धसंगता इति यावत् । यद्वा प्रकर्षेण जा-
नन्तीति प्रज्ञाः । "इगुपभताप्रीकिरः कः" तेषामवादाः प्रज्ञावादाः प्राज्ञाविरुद्धवादास्तान्प्रभाषसे इत्यर्थः ।
नहि दृष्ट्वैवं स्वजनं कृष्णेत्याद्यर्जुनवाक्येषु कश्चित्प्राज्ञसंसमतवादीति । नहि प्राज्ञा नारायणद्विदत्तनुबन्धि-
निग्रहमधर्मं वदन्तीति भावः । ननु आर्यभट्टिनाशास्त्रे कथमशोच्या इत्यत आह-गतासूनि । पण्डिताः
ज्ञानिनः गतासूनामभ्रविनाशान् अगतासूनिवेत्युपमार्थश्चकारः । जीवतइव ताभ्यानुशोचन्ति यतोऽसौ न शो-
च्यास्त इति नानन्वशोचस्त्वमित्यर्थः ॥ ११ ॥

न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः ॥

न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥ १२ ॥

त० टी०-ननु कुतस्तेऽशोच्याः यतस्तान् पण्डितान् न शोचन्तीत्यपेक्षायां देशातिरिक्तात्मनां नित्य-
त्वादित्याह-न स्थिति । तत्रात्मत्वेन स्वस्य जीवात्मसाध्यापार्थि तुल्यत्वेन निराकरोति । सर्वात्मनां म-
ये यथा अहं सर्वेश्वर इतः पूर्वस्मिन्काळे जातु कदाचिन्नासं नाभवमिति न अपि स्वासमेव । तथा त्वं
नासीरिति न किन्त्वासीरेव । तत्रेये जनाधिपा नाऽऽसन्निति न किन्त्वासमेव । एतेनात्मनां भूतकाळे
प्रत्त्यादुत्पत्तिनिराकृता-नचेति । पुनः सर्वे वयं पूर्वोक्ता अतः वर्तमानकालात् परमन्ते (परमग्निमे)
काळे न भविष्याम इति न अपि तु भविष्याम एव । एतेन नाज्ञाभावो निरूपितः उत्पत्तिनाशाभा-
वादेव मध्येऽपि तेषां सर्वं सिद्धमिति । एवं काळमयेऽपि सत्त्वप्रतिपादनात्सर्वे एवात्मानो नित्या
मृतोऽशोच्या इति भावः ॥ १२ ॥

५० टी०—नत्वेवेत्यादौ कविशक्तिर्योऽकैरशोऽन्यानन्वशोचस्त्वमित्यस्य विवरणं क्रियते । 'स्वधर्ममपि चावेक्ष्य' इत्याद्यष्टभिः श्लोकैः 'प्रज्ञावादांश्च भाषसे' इत्यस्य मोहद्वयस्य पृथक्प्रयत्ननिराकर्तव्यत्वात् । तत्र स्थूलशरीरादात्मानं विवेक्तुं नित्यत्वं साधयति । तुल्यदो देहादिभ्यो व्यतिरेकं सूचयति । यथा अहमितः पूर्वं जातु कदाचिदपि नाभिमिति नैव अपितु आसमेव । तथा त्वमप्यासीः इमे जनाधिपाश्चासन्नेव । एतेन प्रागभावाप्रतियोगित्वं दर्शितम् । तथा सर्वे वयमहं त्वमिमे जनाधिपाश्च अतः परं न भविष्याम इति न अपि तु भविष्याम एवेति ध्वंसाप्रतियोगित्वमुक्तम् । अतः कालत्रयेऽपि सत्तायोगित्वादात्मनो नित्यत्वेनानित्यादेहादौ लक्षणं सिद्धमित्यर्थः ॥ १२ ॥

५० टी०—अशोऽन्यानन्वशोचस्त्वमिति भीष्मादीनामशोच्यत्वे प्रतिपादिते भीष्मादिपदलक्ष्यार्थस्यात्मनो देहेन्द्रियादिभ्यो भिन्नत्वं नित्यत्वं च सूचितं भवति । तमिममर्थमज्ञानन्तमर्जुनमाह्वय्य श्रीभगवान् लक्ष्यार्थस्यात्मनो नित्यत्वे त्वज्जत्वं हेतुरित्यज्जत्वे हेतुना शशविषाणस्यापि नित्यत्वे प्राप्ते भावत्वे सत्यजत्वं नित्यत्वप्रयोजकम् । यस्य कालत्रये सत्ता न व्यभिचरति स भावो नित्यश्च । यस्य व्यभिचरति नासौ भावोऽनित्यश्चेत्यात्मनः कालत्रयेऽपि सत्ताप्रतिपादनद्वारा देहेन्द्रियादिभ्यो भिन्नत्वं नित्यत्वं च सूचयितुं पुनस्तत्त्वंपदार्थयोः शोधनं शोधितयोरैकत्वं च प्रतिपादयति । त्वंपदार्थस्य निःशेषसंसारदुःखनिवृत्त्या नित्यनिरतिशयाखण्डानन्दावाप्तये तत्पदार्थस्यापि परोक्षत्वपरिच्छिन्नत्वानर्थनिवृत्त्याऽद्वितीयत्वाखण्डैकरसत्वसिद्धये च—नत्वेवाहमिति । अहं तत्पदार्थः परमात्मा सर्वज्ञः सर्वदाक्तिः सर्वतन्त्रः स्वतन्त्रः परमेश्वरः जातु कदाचिन्नासमिति न किंतु सर्वदा आसमेव । मदसम्भवे जगत्सृष्ट्याद्यसंभवात् । तथाहि “जन्माद्यस्य यतः” “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । यतो ज्ञानानि भुवनानि विश्वा । स ईशत लोकान्सृजति । स ईमाँल्लोकान्सृजत ” इत्यादिश्रुतिभिर्मन्त्र एव जगदुत्पत्तिः श्राव्यते । मत्त एव जगतः स्थितिश्च “येन जातानि जीवन्ति व्यक्ताव्यक्तं भरते विश्वमीशः । स दाधार पृथिवीं शानुते मामाभीषास्माद्धातः पवतोऽतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतायुपतिश्रितौ तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे” इत्यादिश्रुतिभिः प्रतीपाद्यते । “नत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । तथाऽभिराद्विविधाः सोम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र नैवापि यन्ति । यस्मिन् श्रेष्ठे संहरत्येष देवः ” इत्यादिश्रुतिभिर्मन्त्र एव जगद्व्योपि श्राव्यते । यतो मदेककर्तृकत्वं जगत्सृष्ट्यादिक्रियायास्ततो जगदुत्पत्तिस्थितिलयादिष्वागच्छत्सु सत्तु तदधिष्ठानृतया सदाहमासमेवेति निरुक्तश्रुतिबलात् त्रिष्वपि कालेषु भस्मज्ञाधो निश्चेतव्य इत्यर्थः । एतेन भेषतदागमस्थित्यादीनामाधारतया स्थितस्याऽऽकाशस्येव प्रपञ्चतदुत्पत्त्यादीनामधिष्ठानतया स्थितस्य तत्पदार्थस्य स्वस्वरूपतो निष्कञ्चनेन निष्क्रियत्वेन च प्रपञ्चतद्वर्तमानत्वं लेशसंबन्धरहितत्वं तद्विन्नत्वं नित्यत्वं च सूचितं भवति । ननु परमेश्वरस्य स्वतन्त्रस्य कालत्रयेऽपि तव सद्भावोस्तु मम कथं मर्त्यस्य नित्यत्वं सिध्यतीत्यत आह—नत्वमिति । त्वं त्वंपदलक्ष्यार्थश्च जातु कदाचिन्नासीरिति न किंवासीरपि अतीतानागतदेहोत्पत्त्यादिषु जामदादिष्विव त्वमस्येव । यथा जामपति तिष्ठत एव तव स्वप्नसंन्यः स्वप्ने तिष्ठत एव सुषुप्तिसंबन्धः सुषुप्तौ तिष्ठत एव जामत्संबन्धस्तथागतदेहे तिष्ठत एवैतदेहसंबन्ध एतदेहे तिष्ठत एव भाविदेहसंबन्धोऽङ्गीकर्तव्यस्वन्यथा सुखदुःखादिवैचित्र्यासंभवात्कर्मवैचित्र्यादेव तव सुखादिवैचित्र्यम् । ततस्तादृग्विधकर्मकर्तृत्वस्यास्येव देहान्तरेषु सद्भावस्त्वन्यथाकृतहानाऽकृताभ्यागमप्रसङ्गान् “यत्कर्म कुरुते तदभिसंपद्यते ” इति ‘जन्मान्तरकृतं कर्म भुञ्जते जन्तवोऽधुना ’ इत्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधप्रसंगाच्च । पूर्वकृतस्याधुना अधुना कृतस्य कर्मणः फलं भाविजन्मन्यनुभुज्यते । तथैव श्रूयते “प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किंचिह करोत्ययम् । तस्माल्लोकान्तरेत्यस्मै लोकाय कर्मणे” इति यतस्ततो जामदाद्यवस्थास्विव गतदेहेषु भाविदेहेष्वपि इदानीमिव तव त्रिष्वपि कालेषु सद्भावोस्त्येवेत्यर्थः । एतेन त्वंपदार्थस्यात्मनो देहेन्द्रियादिभ्यो भिन्नत्वं नित्यत्वं च सूचितं भवति । इमे जनाधिपाश्च नासन्निति न किंतु त्वंपदार्थत्वाऽविशेषा-

विषु कालेष्वसन्नेव । यथाहं तथैवेतेषु नित्यसिद्धसत्त्वभावा इत्यर्थः । जनाभिषा इत्यविद्यावृत्तिभेदेन बहुवचने न त्वात्मभेदेन । तत्रेदे प्रमाणाभावान् । नन्वात्मभेदे प्रमाणाभाव इति यदुक्तं तदतिसाहसम् । आत्मतत्त्वे विचार्यमाणे त्वात्मैकत्वं न घटते प्रत्यक्षादिप्रमाणविरोधात् । तथाहि यत्रयत्र अहंप्रत्ययभेदस्तत्रतत्रात्मभेद इति प्रतिदेहमहंप्रत्ययभेदस्य प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानत्वान् । एकत्वे तु त्वत्त्वहमयमित्यादिव्यवहारलोपप्रसंगात्त आत्मभेदे प्रत्यक्षं प्रमाणम् । आत्मभेदाभावे व्यवहारो न सिध्यतीति व्यवहारसिद्धेरन्यथानुपपत्त्याऽर्थापत्तिश्च प्रमाणम् । आत्मा प्रतिव्यक्तिभिन्नो भवति व्यक्तीनां भिन्नत्वाद्वैवादिबदात्मा भिन्न एव भवति प्रतिव्यक्तयहंप्रत्ययभेदात् व्यक्तिप्रत्ययभेदान् घटादिवदित्याद्यनुमानं च प्रमाणम् । “अदितिर्देवा गन्धर्वा मनुष्याः पितरोऽसुराः” इति देवादिभेदप्रतिपादकश्रुतिश्च प्रमाणम् । “देवदानवगन्धर्वायक्षराक्षसकिन्नराः” इत्यादिपुराणवचनं च प्रमाणम् । यथात्मैकत्वमेवाभ्युपगम्यते तर्हि तत्र सुखदुःखादिव्यवस्था च न सिद्ध्येत् । एकस्मिन् दुःखिनि सुखिनि च सर्वेऽपि दुःखिनः सुखिनश्च स्युः । देवाविसर्वदेहेष्वात्मैकत्वे सर्वे सर्वज्ञाश्च भवेयुः । तेन विभिनिषेधशास्त्राणामानर्थक्यं च स्यात् । एकस्मिन् बद्धे बन्धो मुक्ते मोक्षश्च सर्वेषां प्रसज्येत । तस्मात् प्रमाणसिद्धमात्मनोऽनेकत्वं सत्याप्यङ्गीकर्तव्यमिति चेन्न व्याप्तिव्यभिचारान् प्रत्यक्षासिद्धेः । यत्रयत्राहंप्रत्ययभेदस्तत्रतत्रात्मभेद इति व्याप्तिर्याभिचरति । शिशुः कुमारो युवा वृद्धोऽहमिति शेषादिदशभेदेनाहंप्रत्ययो भिद्यते तत्तद्वस्थानां भेदान् । नहि कौमारे शिशुरहमिति प्रत्ययोऽस्ति तदुत्पादकशेषाभावान् । एवं युवत्वे वृद्धत्वे च अहंप्रत्ययो भिद्यते तथापि शेषादावस्थानां तदहंप्रत्ययार्थस्यात्मनो भेदादर्शनात् प्रत्यक्षं प्रमाणम् । ननु विशेषणभेदाद्विशिष्टस्यापि भेद इति न्यायेनावस्थानां भेदादवस्थावतोऽपि भेदः स्यादिति चेत्तस्य शिशुत्वाद्यभिमानिन्यहङ्कार एव चरितार्थत्वान्निवृत्त्यात्माव्ययत्वानुपपत्तेः । अन्यथा बाल्यमारभ्य देहेन्द्रियकृतकार्यस्मरणसंभवात् । स्मर्यते च मया बाल्ये कृतं कन्दुःकण्टलमिति । न ह्यात्मानैकत्वे एतन्मरणं घटते । अन्यकृते कर्मण्यन्यस्य स्मृत्यवर्शनाद्यतो बाल्यमारभ्य बुद्धत्वावसानकं कृतं कार्यं स्मर्यते । ततः प्रत्ययभेदेन प्रत्ययार्थस्य भेद इति प्रत्यक्षमासिद्धम् । व्यक्तिभेदात्मात्मनोऽपि भेद इत्यनुमानं च न सिध्यति । स्मृत्यसूक्ष्मकारणदेहानां जाग्रत्स्वप्नदेहयोश्च भेदे सत्यपि अहंप्रत्ययार्थस्यात्मनो भेदाभासानुमानसिद्धिः । श्रुतिस्तु—“अदितिर्देवा गन्धर्वाः” इत्यात्मोपाधिभेदान्वदति नन्वात्मभेदं सर्वत्र चैतन्यमयैकरूपत्वात् नन्वात्मभेदोपपत्तिस्ततो देवगन्धर्वमनुष्यादिदेहाः सर्वे जाग्रत्स्वप्नादिदेहबद्धात्मनो भोगायतनान्येव नन्वात्मभेदोक्तकाः । यथा स्थूलादिदेहेकस्यैवात्मनो भोगो भिद्यते तथैव देवादिदेहेरप्यतो देवादिदेहा भोगायतनान्येव भवन्ति । यतस्तेषु रूपतेजःस्वभावादीनामेव भेदा दृश्यन्त नतु चेतनस्य । तत एवात्माविषयकोऽहमस्मीत्यहंप्रत्ययः सदैकरूपो भवति । तेन व्यक्तिभेदप्रतिपादनपरैव श्रुतिर्नन्वात्मभेदप्रतिपादनपरैति सिद्धम् । तथैव पुराणवचनं च यथैकस्मिन्नेव देहेऽवयवभेदमुपाश्रित्य शिरः करः पाद इत्यादिव्यवहारस्तथाऽऽत्मैकत्वेऽपि व्यक्तिभेदमुपाश्रित्य त्वमहमयमित्यादिव्यवहारः सिध्यति नात्मभेदम्बोध्यते । एवं व्यवहारसिद्धावन्यथानुपपत्त्यसंभवान्त्यर्थानिश्च प्रमाणम् । यत्त्वमत्यात्मभेदे सुखदुःखादिव्यवस्था न सिध्यतीति तन्न । तस्याः कर्मैकनिबन्धनत्वादेकस्मिन्नेव देहे कर्मभेदेन सुखदुःखादिवैचित्र्यदर्शनात्सुखदुःखयोः पुण्यपापकार्यत्वेन तत्रेदाङ्गोक्तभेदाच्च सुखदुःखादिव्यवस्थोपपत्तेः “यत्कर्म कुरुते तदभिसंपद्यते” इति यथाकारी यथावारी तथा भवतीति श्रवणात्ततो नात्मैकत्वे सुखादिसाङ्ख्यासिद्धिः । “नान्योऽतोस्ति विशाखा” इति श्रवणात्कलभोक्तृणांमनेकत्वाच्च सत्यप्यात्मैकत्वे तदाभासानामनेकत्वोपपत्तेः । यद्यप्यात्मैव सदा सर्वत्र जानाति तथापि तत्तदेहे तत्तद्भुक्तिमुपादाय स्वयं जानाति । देहभेदाद्भुक्तिभेदस्य नियतत्वात्प्रतिदेहं ज्ञानं तु भिद्यते । ज्ञायते वस्त्वनेनेति ज्ञानम् । ज्ञानं नाम बुद्धिबुक्तिः । सा च परिच्छिन्ना चक्षुरिव स्वसंपृक्तवस्तुमात्रप्रकाशिनी । बृत्तेः परिच्छिन्नत्वात्पदार्थैः सर्वैः संबन्धो न घटते । यदि सर्वपदार्थैः संबन्धः स्यात्तदा सर्वे सर्वज्ञा भवेयुस्तदभावात् सर्वेषां सर्वज्ञं सिध्यति ।

यथा विभोरपि महाकाशस्य शब्दसंभूतिहेतोः सर्वत्र भेरीपणवादिभिः संयोगे सत्यपि यत्र भेरीविस्ताड्यते तत्रैव शब्दोत्पत्तिर्न तु सर्वत्र । तथैवैकस्यात्मनः परिपूर्णस्यापि यत्र बुद्धिवृत्तेरर्थसंबन्धस्तत्रैव ज्ञानोदयो नान्यत्र । ततो बुद्धिवृत्तीनामनेकत्वाद्ब्रह्मापकत्वाच्च सर्वेषां सार्वज्ञं नोपपद्यत इति सिद्धम् । ततः किञ्चिज्ज्ञानप्रति प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुत्वाद्विधिविषयशास्त्राणां सार्थक्यमेवोपपन्नं भवति । प्राणिनां सर्वज्ञत्वाभावस्य प्रतिपादितत्वाद्विद्वान्भ्रमव्रणजन्यज्ञानेन प्रत्यगभिन्नं परब्रह्म स्वात्मना यो विजानाति तस्यैव मुक्तिर्नेतरस्य । तथा च श्रुतिः “ तन्मयो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणाम् ” इति तत आत्मैकत्वेऽपि मुक्तिरात्मज्ञानादेव सिध्यति । ज्ञानादेव तु कैवल्यमिति नियमश्रवणात्तत आत्मैकत्वेनैवोक्तदोषाणामवकाशः । आत्मनामनेकत्वं पूर्णत्वं चाभ्युपगतवतस्तव पक्ष एवास्मी दोषाः संप्रसज्यन्ते । तदुच्यते आत्मनामनेकत्वे विभुत्वे चाभ्युपगते सत्यन्योन्येषामन्योन्यमनोबुद्ध्यादिभिः संयोगः संभवति तेनोक्तरीत्या सुखदुःखबन्धमोक्षादीनां साङ्ख्यं च प्रसज्यते । नैक एव एवाऽनर्थः अपितु विभुत्वाचासिद्धिश्च । तथाहि यद्यद्वस्तुस्वेतरभेदवत्तत्त्वपरिच्छिन्नमित्यात्मनामनेकत्वे सत्यन्योन्यसत्ताभिन्न्योन्यभेदवत्त्वेन परिच्छिन्नत्वात्पूर्णत्वं न सिध्यति पूर्णत्वेऽङ्गीक्रियमाणे त्वनेकत्वं च न सिध्यति पूर्णत्वानेकत्वयोः परस्परविरोधादात्मनां पूर्णत्वमनेकत्वं च ब्रह्मणापि निर्वोदुं न शक्यते ततो भवताप्यात्मैकत्वमेवाभ्युपगन्तव्यम् । किञ्च परिच्छिन्नाश्विभूपाश्चानेके चाऽऽत्मानइति यः पक्षः सोऽपि न सिध्यति बहुश्रुतिस्मृतियुक्तिविरोधात् । “आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः । एकस्तथा सर्वभूतान्तर्गता । एको देवः सर्वभूतेषु गूढः । एकः सन् बहुधा विचचार । एक एव हि भूतत्मा । निरपेक्ष एक एव । साक्षी एकस्तेनैवं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् । अक्षरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम् । महान्तं विभुमात्मानम् ” इत्यादिश्रुतिभिः । ‘ नित्यः सर्वगतः स्थाणुः । नित्यः सर्वगतोऽप्यात्मा कूटस्थो दोषवर्जितः । एकः सन् भिद्यते भ्रान्त्या मायया न स्वरूपतः ’ इत्यादिस्मृतिभिः । आत्मा सर्वशरीरेष्वेक एव भवितुमर्हति पूर्णत्वाद्वृद्धादिष्वाकाशवदात्मा एक एव भवति । निष्कलत्वात्सर्वप्रकाशकत्वात्सर्वसाक्षित्वात्सर्वब्राह्मप्रत्ययार्थत्वाच्चेत्येवमादियुक्तिभिश्चात्मनः पूर्णतैवावधियते । निरुक्तश्रुतिसंस्मृतियुक्तिप्रामाण्यादेक एवात्मेति सिद्धान्तः । यतोऽहं त्वं चेमे जनाधिपाश्च पूर्वोक्तरीत्या भूतभावेऽप्यद्वैतमानकालेषु कचिदपि न भविष्यामइति न किंतु भविष्याम एव । त्रिष्वपि कालेषु सत्तावन्त एव स्मस्ततोऽहं त्वं चेमे च सर्वं वयं परं ब्रह्मैव प्रपञ्चतदभिमान्यादिसर्वदृश्यकल्पनाधिष्ठानभूतं निष्कलं निष्क्रिय शान्तमनन्तं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यज्ञानानन्दोद्भूतं ब्रह्मैव स्म । “ भोक्ता भोज्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रातः त्रिविधं ब्रह्ममेतत् । ब्रह्मैवेदं सर्वम् ” इति च श्रवणास्त्वं च मां चैतांश्च सर्वान् परं ब्रह्मैवेति जानीहीत्यर्थः ॥ १२ ॥

श्री० टी०—अशोच्यत्वेहेतुमाह—नत्वेवेति । यथाऽहं परमेश्वरो जातु कदाचिन् लीलविम्वहस्याविभवे तिरोभावेऽपि नासमिति नैव अपि तु आसमेव । अनादित्वात् । नच त्वं नासीः नाभूः अपित्वासीरेव । इमे च जनाधिपाः नृपाः नासन्निति न अपितु आसन्नेव । मर्दशत्वात् । तथाऽतः परमित उपर्यपि न भविष्यामो न स्यास्याम इति च नैव अपितु स्यास्याम एव । जन्ममरणशून्यत्वादशोच्या इत्यर्थः ॥ १२ ॥

स० टी०—अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ॥ इति पादद्वयस्यैव विवृतिः क्रियतेऽयुना ॥ १ ॥ नेत्याद्येकोनविंशत्या पादस्यागस्य विस्तरः ॥ स्वधर्ममित्याद्यष्टाभिर्द्वितीयस्योच्यते तथा ॥ २ ॥ मोहद्वयं निराकार्यं पृथग्यत्नेन दुःखदम् ॥ स्थूलदेहात्पृथक्कर्तुमात्मानं साक्षिणं परम् ॥ ३ ॥ वत्स्यादौ तस्य नित्यत्वं त्वमः शुद्धयर्थमिद्वरः ॥ देहादिभ्यस्तु शब्देन व्यतिरेकोऽस्य सूच्यते ॥ ४ ॥ नैवाहं जातितः पूर्वं नासं किं त्वासमेव हि ॥ तथैव त्वं पुराप्यासीरासन्नेते जनाधिपाः ॥ ५ ॥ एतेन प्रागभावस्याप्रतियोगित्वमीरितम् ॥ तथाहं त्वमिमे भूपा न भविष्याम एव किम् ॥ ६ ॥ अत ऊर्ध्वं तनोः पातादवश्यं भविष्यो न च ॥ किंतु सर्वे भविष्यामो वयं नित्यतयात्मनः ॥ ७ ॥ एतेनैवात्मनः प्रोक्ता ब्रह्मसत्त्वाप्रतियोगिता ॥ अतः कालत्रये सत्ता-

योगित्वात्प्रत्यगात्मनः ॥ ८ ॥ नित्यत्वेनाऽस्य संसिद्धं वैलक्षण्यं शरीरतः ॥ देहाद्युपाभिभेदेन भेदोऽहं त्वमिमे
त्विति ॥ ९ ॥ नात्र स्वाभाविको भेदोऽप्यात्मनो हरिणेति ॥ त्वंपदार्थविशुद्धार्थं भेदमुद्दिश्य लौकिकम् ॥ १० ॥
आत्मनो नित्यत्वाद्द्वारा वैलक्षण्यं शरीरतः ॥ शास्त्रस्योपक्रमे यस्मात्सिद्धसाधयिषितं हरेः ॥ ११ ॥ यस्त्वप्रा-
भिमतो विष्णोर्भेदः स्वाभाविकः किल ॥ अन्यथेहोपदेशस्यावसरे कथमोरयेत् ॥ १२ ॥ अहं त्वं वयमित्या-
दिभेदमित्याहुरित्यसन् ॥ उपदेश्योपदेशादिव्यवहारेऽस्ति कल्पितः ॥ १३ ॥ भेदस्तेनैव तस्मिन्निर्वास्तव
इहेष्यते ॥ न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः ॥ १४ ॥ न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥
इत्यादिश्रुतिनिर्णीता द्वैततत्त्वाविमर्शनात् ॥ १५ ॥ भेदवादोऽसतामिष्टो न स तत्र विमर्शनात् ॥ १६ ॥ १२ ॥

भा० टी०—तेषां नित्यत्वाच्छोकानर्हतामाह—नेति । जातु कदाचिवहं नासामिति न किंत्वासमेव ।
तथा त्वं नासीरिति नापित्वासीरेव । तथेमे जनाधिपाः नासन्निति न किंत्वासमेव । तथा नच भविष्याम
इति न किंतु भविष्याम एव । अतोऽस्मादेहविनाशादुत्तरकालेऽपि त्रिष्वपि कालेषु नित्याः आत्मस्वरूपे-
णेत्यर्थः । स्वस्य मध्ये गणनमात्मैक्याभिप्रायम् । बहुवचनं तु जीवभेदाभिप्रायेण देहभेदानुवृत्त्या तत्तदेहाभि-
मानिनां जीवानामपि भेदात् । नतु परमार्थत आत्मभेदाभिप्रायेणेति । तथा च शारीरकभाष्यम् “ भेदस्तूपा-
धिनिर्गमत्तकः मिथ्याज्ञानकल्पितो न पारमार्थिकः ” इति बोध्यम् ॥ १२ ॥

प० टी०—ननु शोकः किं जीवनिमित्तको देहनिमित्तको वा । नायः तेषां नित्यत्वान् । नापरस्तेषां पुरो
निद्रितवद्वर्तमानत्वादित्याशङ्क्याशङ्क्यत्वे हेतुमाह—नत्वेवाहमिति । यथाहमीश्वरो जातु कदाचित्स्वेच्छाभूत-
विप्रदोऽस्याविभावे तिरोभावे वा पूर्वं नासामिति न किंत्वासमेवानादित्वान् । नच त्वं नासीः किंत्वामीरेव ।
इमे जनाधिपा राजानो नासन्निति न किंत्वासमेव मदंशत्वात् । तथेतः परममे वयं सर्वे प्राङ्निर्गमिता नैव
भविष्याम इति न किंतु भविष्याम एव । ननु जीवनिरूपणेऽहमित्येव गमनागमनरहितस्येश्वरस्य कथं
प्रसङ्ग इति चेन्न । परमार्थतां विचारे जीवोऽपि मदंशत्वाभित्योऽनादिश्चेति ज्ञात्वा पण्डिता नानुशो-
चन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

रा० टी०—ननु कुतो न शचन्ति कुतश्च मदीया वादाः प्राप्तमताविरुद्धा इति । इष्टमे स्वजनं कृष्णेत्या-
दिनोपपत्तेरुक्तत्वादिति चेत् । तत्किं तेषां जीवनाशास्य शोक एव देहनाशान् । अथ देहान्यात्मनोऽभावा-
त्तदेहनाश एव तत्राश इति । नायः । जीवानामनादिनित्यत्वादित्याह—नत्वेवेमि । जातु कदापि अहं ना-
सामिति न किं त्वासमेव । त्वं नासीरिति न । विपरिणामेन क्रियान्वयः । अपित्वासीरेव । इमे जनाधिपाश्च
नासन्निति न अपि तु आसन्नेव । अहं यूयं च वयं सर्वे एव अतः परमअनन्तरकाले न भविष्याम इति न
किंतु भविष्याम एव । अत्र पूर्वोत्तरार्थाभ्यां कालद्वयसंबन्धोक्त्याऽनादित्वं नित्यत्वं चोक्तम् । वर्तमानकाल-
सम्बन्धस्तु स्फुटत्वान्नोक्तः । द्वौ नवौ प्रकृतमर्थं सातिशयं गमयत इति न्यायेन नवद्वयप्रयोगादेवावधारणसिद्धौ
पुनस्तदुक्तिः “ नित्योनित्यानाम् ” । ‘स्वदेहयोगविगमौ नाम जन्ममृती पुरा । इष्येते ह्येव जीवस्य मुक्तेर्नतु हरेः
कचिन ’ इति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिद्योतनार्था । चशब्दोऽनार्हत्वेन सह नित्यत्वस्य समुच्चयार्थः । शुशब्दस्तु
स्मृत्युक्तदिशा ईश्वरस्येतेरेषामिव देहसोप्युत्पत्तिनाशौ नेति विशेषार्थः । तदाह । “असंभवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ।
नात्माश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ” इति मुक्ताभ्याम् । तत्राणुभाष्यमपि । सोऽनुत्पत्तिलय इति । ये तु कृष्णस्ये-
श्वरत्वमनादित्वं च न जानन्ति तान्प्रति यथाश्रुतैवोक्तयोजना । ये तु तज्ज्ञात्वा जीवानादित्यतामेव न
जानन्ति तान्प्रति तु यथैवंपदयोरप्याहारेण दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावेन यथाहं न नाशमनादितो वर्ते । एवं त्वमेते
च सर्वे यूयं न नाशुः । अनादितो वर्तन्वमिति योजना । अत्रेतौ प्रयोगावभिमतौ कृष्णत्वदादिचेतना न
नाशवन्त आत्मेव सत्यनादित्वान् । नासत इति श्लोके वक्ष्यमाणप्रकृत्यादित्येति । द्वितीययोजनां तु

त्वदादयो जनाधिपा न नाशवन्तः चेत्तन्त्वे सत्यनादित्वात् कृष्णवदिति स्वरूपासिद्धिस्तु देहिन इत्यत्र निरासिष्यते । नच साधनवैकल्यम् । “ नित्योनित्यानाम् ” इति श्रुतेः । तन्नानादित्वस्याप्युपलक्षणात् । एवं चैवमनादिनित्या जीवाः कथं नाम शोच्याः अनादिनित्यजीवानां नाशभीत्या न योत्स्य इत्यादि त्वदीया वादाः कथं नाम प्राज्ञविरुद्धा न भवेयुरिति भावः ॥ १२ ॥

देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ॥

तथा देहान्तरप्रामिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥ १३ ॥

त० टी०-ननु देवदत्तस्य पुत्रो जातः यज्ञदत्तो मृत इति परम्परागतप्रतीतिर्जन्ममरणयोर्देशाहानि ब्राह्मणस्याशौचप्रतिपादकधर्मशास्त्रस्य च ग्रामाण्यात्कथमात्मनां जन्मनाशाभावः कथं वाऽऽशौचपत्वमन्यथा प्रमाणबाधः स्यादित्याहङ्क्याह-देहिन इति । देहः कर्मफलभोगायतनभूतो विद्यते यस्य स देही तस्यैकस्मिन्नेव देहे यथा कौमारं यौवनं जरा परस्परविरुद्धावस्थाः कालभेदेन प्राप्नोति न त्ववस्थाभेदेनात्मभेदः ‘ योऽहं पित्रायङ्गेऽक्रीडं स एवाहं यौवने विषयमनुभूयेदानीं वार्द्धके पुत्रपौत्रादीननुभवामि ’ इत्यबाधितमत्यभिज्ञानात् अनुभवस्मृत्योरेकाधिकरण्यनियमाच्च । तथा पूर्वदेहादन्यो देहो देहान्तरं तस्य प्राप्तिस्तस्यैवात्मनः, नतु देहभेदेनात्मभेदः । तत्र देहान्तरप्राप्ती धीरो आरणावतीबुद्धिमात्र मुह्यति । पितृपुत्रादौ मृते नष्टोऽयमिति मोहं न प्राप्नोतीत्यर्थः । ‘ देहिन ’ इत्यारभ्य ‘ देही नित्यमनध्योऽयम् ’ इत्यन्तेषु श्लोकेष्वेकवचनं जात्यभिप्रायकमेव । नतु जीवात्मस्वरूपैकत्वविषयम् । ‘ आचार्योक्ता या जातिः सा नित्या साऽजराऽमरा ’ इति सनत्सुजातवचनात् ‘ न त्वं नेमे जनाधिपाः ’ इति निरन्तरश्लोके बहुत्वनित्यत्वप्रतिपादनाच्च । नैतावदेव प्रमाणमपि तु ‘ कामात्मानः स्वर्गपराः । ये मे मत्पिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः । श्रद्धान्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्माभिः । बहवो ज्ञानतपसा पृता मद्भावमागताः । ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् । सांख्ययोगौ पृथग्भालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः । कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि । योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये । तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः । योगिनामपि सर्वेषां मद्भक्तेरान्तरात्मना । न मां दुष्कृतिनोऽमृताः प्रपद्यन्ते नराधमाः । चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन । कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः । येषां ह्यन्तर्गतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् । ते ह्मन्मोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः । यदक्षं वेदविदो वदन्ति विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः । महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमास्थिताः । ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते । मच्चित्ता मद्भक्तपाणा बोधयन्तः परस्परम् । सर्वे नमस्यान्ति च सिद्धसङ्घाः । मध्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते । तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युमंसारसागरात् । इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः । सर्वेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च । निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकायाः । ह्मन्मोहनिर्मुक्ताः सुखदुःखसंज्ञगच्छन्त्यमृताः पदमव्ययं तत् ’ इत्यादि सर्वेष्वध्यायेषु प्रत्यगात्मबहुत्वप्रतिपादकानि वाक्यानि विद्यन्ते, एकात्मत्वाङ्गीकारे तानि बाध्येरन् । न चोपाधिकृतभेदप्रतिपादनेन न तद्वाच्य इति वाच्यम् । तेषामुपाधिपरत्वकल्पने मानाभावात् । प्रत्युत ‘ लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः । छिन्नद्वेषा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः । कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् । अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्त्तते विदितात्मनाम् ’ इति निवृत्ताशेषाऽविद्यानामपि बहुत्वप्रतिपादनात् । अन्यथा सर्वदेहेषु चेतनैकत्वाङ्गीकारे एकस्मिन्सुमे मूर्छिते मृते वा सर्वेषां तत्साम्यापत्तिः स्यात्, सर्वान्तर्हृत्सुखदुःखादिज्ञानं सर्वेषां समानं स्यात् । किञ्च अहं त्वमयमिति नित्ययानां निगमनाविरहेण विभागाभावः

स्यात्सर्वत्राहमेव प्रतीतिः स्यात् । ननु तथाऽस्ति । किं तर्हि भगवदुक्तात्मभेदः स्वरूपनिरूपित इति श्रुतिरपि निश्चाययति “ नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् ” इति । तस्मादात्मैकत्ववादिनो भ्रान्ता इति निश्चीयते । अतः स्वधर्मे युद्धे मरणेऽपि विवेकिनो न शोकमोहौ स्यातामिति भावः ॥ १३ ॥

म० टी०—ननु देहमात्रं चैतन्यविशिष्टमात्मेति लोकायतिकाः । तथा च स्थूलोहं गौरोहं गच्छामि चेत्यादिप्रत्यक्षप्रतीतानां प्रामाण्यमनपोहितं भविष्यति । अतः कथं देहादात्मनो व्यतिरेकः । व्यतिरेकेऽपि कथं वा जन्मविनाशश्चैतन्यत्वम् । जातो देवदत्तो मृतो देवदत्त इति प्रतीतेर्देहजन्मनाशाभ्यां सहात्मनोऽपि जन्मविनाशोपपत्तेरित्याशङ्क्याह—देहिन इति । देहाः सर्वे भूतभविष्यवर्तमाना जगन्मण्डलवर्तिनोऽस्य सन्तीति देही एकस्यैव विभुत्वेन सर्वदेहयोगित्वात्सर्वत्र चेटोपपत्तेर्न प्रतिदेहमात्मभेदे प्रमाणमस्तीति सूचयितुमेकवचनम् । सर्वं वयमिति बहुवचनं तु पूर्वदेहभेदानुवृत्त्या नत्वात्मभेदाभिप्रायेणेति न दोषः । तस्य देहिन एकस्यैव सतोस्मिन् वर्तमाने देहे यथा कौमारं यौवनं जरेत्यवस्थात्रयं परस्परविरुद्धं भवति ननु तद्वेदेनात्मभेदः । य एवाहं बाल्ये पितरावन्वभूवं स एवाहं बाल्ये प्रणप्तुननुभवासीति दृढतरप्रत्यभिज्ञानान् । अन्यनिष्ठसंस्कारस्य चान्यत्रानुसन्धानाजनकत्वान् । तथा तेनैव प्रकारेणानिकृतस्यैव सत आत्मनो देहान्तरप्राप्तिः एतस्मादेहादत्यन्तविलक्षणदेहप्राप्तिः । स्वप्ने योगैश्वर्यं च तदेहभेदानुसन्धानेऽपि स एवाहमिति प्रत्यभिज्ञानान् । तथा च यदि देह एवात्मा भवेत्तदा कौमारादिभेदेन देहे भिद्यमाने प्रतिसन्धानं न स्यात् । अथ तु कौमाराद्यवस्थानामत्यन्तविलक्षणप्रेष्यवस्थावतो देहस्य यावत्प्रत्यभिज्ञं वस्तुस्मिन्नेति न्यायेनैवमं ब्रूयात्तदापि स्वप्नयोगैश्वर्ययोर्देहधर्मभेदे प्रतिसन्धानं न स्यादित्युभयोदाहरणम् । अतो मरुमरीचिकादायुद तादृबुद्धेरिव स्थूलोहमित्यादिवुद्धेरपि अत्यल्पमवश्यमभ्युपेयं बाधन्योभयत्रापि तुच्यत्वान् । एतच्च न ज्ञातव्य इत्यादौ प्रपञ्चयिष्यते । एतेन देहाद्यनिरिक्तो देहेन सहोत्पद्यते विनश्यति चेति पक्षोऽपि प्रत्युक्तः । तत्रापस्थाभेदे प्रत्यभिज्ञोपपत्ताद्यपि धर्मिणो देहस्य भेदे प्रत्यभिज्ञानुपपत्तेः । अथवा यथा कौमाराद्यवस्थाप्रामाण्यविकृतायात्मन एकस्यैव तथा देहान्तरप्राप्तिरेतस्मादेहादुत्क्रान्तौ तच्च स एवाहमिति प्रत्यभिज्ञानाभावेऽपि ज्ञानमात्रस्य हर्षशोकभयादिसंप्रतिपत्तेः पूर्वसंस्कारजन्याया दर्शनान् । अन्यथा स्तनपानादौ प्रवृत्तिर्न स्यात् । तस्या दृष्टसाधनतादिज्ञानजन्यत्वस्यादृष्टमात्रजन्यत्वस्य चाभ्युपगमान् । तथा च पूर्वोपरदेहयोरात्मैक्यसिद्धिः । अन्यथा कृतनाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गादित्यन्यत्र विस्तरः । कृतयोः पुण्यपापयोर्भागमन्तरेण नाशः कृतनाशः । अकृतयोः पुण्यपापयोरकस्मात्फलदातृत्वमकृताभ्यागमः । अथवा देहिन एकस्यैव तव यथाक्रमेण देहावस्थोत्पत्तिविनाशयोर्न भेदः । नित्यत्वान् । तथा युगपत्सर्वदेहान्तरप्राप्तिरपि त्वैकस्यैव विभुत्वान् । मध्यमपरिमाणत्वे सावयवत्वेन नित्यत्वायोगान् । अणुत्वे सकलदेहव्यापिसुखद्वानुभवाब्धिसङ्गतान् । विभुत्वे निश्चितं सर्वत्र दृष्टकार्यत्वात्सर्ववर्गरेण्येक एवात्मा त्वमिति निश्चितोऽर्थः । तत्रैवं सति वध्ययात्मभेदकल्पनया त्वमधीरत्वान्मुह्यसि । धीरस्तु विद्वान्मुह्यति । अहमेषां हन्ता एते मम वध्या इति भेददर्शनाभावात् । तथा च विवादगोचरापन्नाः सर्वे देहाः एकभोक्तृकाः देहत्वास्वदेहवन् इति । श्रुतिरपि “ एका देवः सर्वभूतेषु गृहः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ” इत्यादि । एतेन यदादुर्वेहमात्ममात्मेति चार्वाकाः । इन्द्रियाणि मनः प्राणश्चेति तदेकदेशिनः । क्षणिकं विज्ञानमिति सौगताः । देहानिरिक्तः स्थिरो देहपरिमाण इति दिगम्बराः । मध्यमपरिमाणस्य नित्यत्वानुपपत्तेः । नित्योणुरित्येकदेशिनः । तत्सर्वमपाकृतं भवति नित्यत्वविभुत्वस्थापनान् ॥ १३ ॥

शं० टी०—एवं तत्त्वपदार्थयोः श्रुतिपुण्यैः शोधितयोर्द्वयोरेकत्वे प्रतिपादिते सत्यपि त्वंपदार्थस्यात्मनोऽविद्यातत्कार्यकोटिभिस्तिरोहितत्वादितिसूक्ष्मत्वाद्बुद्धिरेवत्वाच्च श्रोतुयुक्तोर्मन्दप्रज्ञारथ यावदप्रतिबद्धाऽपरोक्ष

तावत् “वृत्तिरसकृदुपदेशात्” इति न्यायेन पुनः पुनस्त्वंपदार्थशोधनमेव सम्यकर्तव्यमिति सूचयितुमुत्तरग्रन्थमारभते । तत्र पूर्वं त्वंपदार्थस्यात्मनः कालत्रयेऽपि सद्भावे प्रतिपादिते सत्यप्येतद्देहनाशानन्तरं सत्ता न दृश्यते कथं तत्र सद्भाव इति शङ्कावन्तमर्जुनमालक्ष्यात्मनो देहान्तरेऽपि सत्तां सहृष्टान्तं प्रत्यक्षानुमानाभ्यामवगमयितुमाह—देहिन इति । अस्मिन् देहे त्वविक्रियात्मनैवैकरूपेणाहमहमिति सर्वदा तिष्ठत एव देहिनः देह एवात्मोऽलम्भादात्मा देहात्युच्यते । तस्य देहिनो देहोपाधिमत् आत्मनः कौमारं कुमारस्येदं कौमारं वपुर्गति शेषः । यून् इदं यौवनं वपुः जरा जरोपलक्षितं जीर्णवपुश्च यथा येन प्रकारेणायाति । कौमारं जहतः सत एव यौवनं यौवनं जहतः सत एव जरठं वपुरन्वागच्छति तथैव एतत्स्थूलं जहतः सत एव देहान्तरमन्यो देहश्चायात्यावनादयत एवात्मनः । “जीवापेतं वाक् किलेदं त्रियते न जीवो त्रियते” इति श्रवणान् । किंच जाग्रत्तत्प्रदेहयोः सुषुप्तौ नाशे सत्यात्मसद्भावो न क्षायते तथापि सुषुप्तोत्थितः स्वयं यः स्वप्नमग्राह्यः सुखमस्वाप्सं सोऽहमिदानीं जागर्मीति स्वप्रत्यभिज्ञाबलेन जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिष्व्वात्मनः सत्त्वं नित्यत्वं च यथा जानाति तथा एतद्देहनाशानन्तरमप्यात्मनः सत्त्वं नित्यत्वं च विशाय धीरो विद्वान् आत्मतत्त्वज्ञः अतस्तत्रात्मनो नित्यत्वविषयं न मुह्यति गतजन्मन्यन्नाद्याहारवान् भावितुमर्हति । इदानीं स्वयमुपदेशमन्तरेणैव स्तन्याहारप्रवृत्तत्वात् । यत्रैवं तत्रैवं यथा प्रतिमादिः । आत्मा देहान्तरेष्वागच्छत्सु सत्सु तिष्ठति नित्यत्वात् । यथात्र कौमारादिदेहेषु प्राप्तेषु सत्सु तिष्ठति तथेत्युक्तप्रत्यक्षश्रुत्यनुमानैरात्मनो जन्मान्तरेषु सद्भावं विज्ञाय तेन नित्यत्वमेव निश्चित्यात्मास्ति वा न वेति पण्डितो न भ्रगतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

श्री० टी०—नन्वाश्वरस्य तत्र जन्मादिशून्यत्वं सत्यमेव । जीवानां तु जन्ममरणे प्रसिद्धे तत्राह—देहि-
म इति । देहिनो देहाभिप्रायान्नो जीवस्य यथाऽस्मिन्स्थूलदेहे कौमाराद्यत्रस्थादेहनिबन्धना एव नतु स्वतः पृ-
थाक्स्थानाशेऽवस्थान्तरोपत्तावपि स एवाहमिति प्रत्यभिज्ञानात्तथैवैतद्देहनाशे देहान्तरप्राप्तिरपि लिङ्गदेह-
निबन्धना । नतु तावतात्मनो नाशः जातमात्रस्य पूर्वसंस्कारिणः स्तन्यपानादौ प्रवृत्तिदर्शनात् । अतो धीरः
धीमास्तत्र तयोर्देहताशोत्पत्त्योर्न मुह्यति आत्मैव मृतो जातश्चेति न मन्यते ॥ १३ ॥

स० टी०—ननु स्थूलेऽहमित्यादिप्रत्यक्षं मार्जितं भवेत् ॥ आत्मनो देहभिन्नत्वे स्वीकृते तच्च नोचितम् ॥ १ ॥
बिभ्युर्मा मृतो जात इति प्रत्यक्षमानतः ॥ शरीरजन्मनाशाभ्यां सहैवास्यात्मनोऽपि तौ ॥ २ ॥ जन्मना-
शौ प्रसिद्धौ स्त इत्याशङ्क्याह माधवः ॥ देहाः सर्वे त्रिकालस्था जगन्मण्डलवर्तिनः ॥ ३ ॥ अस्य सन्तीति
देही स्यात्तस्यैकस्यात्मनो विभोः ॥ ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु शरीरेष्वखिलेष्वपि ॥ ४ ॥ व्यापितो नास्ति भेदस्य
गन्ध इत्यादि दर्शितम् ॥ शरीरेष्वेकत्वेनिर्देशादेहिनोऽस्मिन्निति श्रुटम् ॥ ५ ॥ देहभेदानुवृत्त्योक्तं वयं सर्वे पु-
रात्विति ॥ तस्यैकस्यात्मनो देहं वर्तमाने सतो यथा ॥ ६ ॥ कौमारं यौवनं जीर्णं चेत्यवस्थात्रयं यतः ॥
परस्परविरुद्धं तत्तद्देवात्मात्मनो भिदा ॥ ७ ॥ बास्ये य एव पितरावन्वभूवं स एव हि ॥ वार्षिकेऽहं प्रणज्वा-
हीनेताननुभवान्यसौ ॥ ८ ॥ प्रत्यभिज्ञा भवत्येषा प्रत्यगात्मैक्यगोचरा ॥ येषु व्यावर्त्यमानेषु नैव व्याव-
र्तते तु यः ॥ ९ ॥ स तेषाम्यो भेद्यते तुत्रं कुसुमेभ्य इव स्वतः ॥ निर्विकारस्य बास्याद्या यथा सन्त्यत्र
देहिनः ॥ १० ॥ तद्देहान्तरप्राप्तिर्निर्विकारस्य वस्तुतः ॥ एतस्मादेहतोऽत्यन्तभिन्नदेहातिरात्मनः ॥ ११ ॥
योगैश्वर्यं तथा स्वप्ने नास्ति तेन भिन्नमनः ॥ सोऽहमित्येव विज्ञानं प्रत्यभिज्ञानमकं यतः ॥ १२ ॥ प्रत्य-
गात्मनि तेनायं देहावतिबिबलक्षणः ॥ आत्मैकः केवलः शुद्धो देहाभ्यासादयं भ्रमः ॥ १३ ॥ स्थूलेऽहमगुको
जातो मृत इत्यादिको नृणाम् ॥ बास्याद्या जाग्रदाद्याश्च व्यावृत्तास्ताः परस्परम् ॥ १४ ॥ अवस्थाः कल्पिता
भ्रान्त्या प्रत्यगात्मानि केवले ॥ जातमात्रस्य ह्वादिः पूर्वसंस्कारजो भवेत् ॥ १५ ॥ अन्यथा स्तन्यपानादौ
प्रवृत्तिः स्यात्त देहिनाम् ॥ अहष्टाह्वा प्रवृत्तिः स्याद्वेष्टसाधनताभिया ॥ १६ ॥ तथा आत्मैक्यसंसिद्धिः

पूर्वापरशरीरयोः ॥ अन्यथा कृतनाशादिदोषोऽपि स्यादुरुद्धरः ॥ १७ ॥ एवं देहादिभिन्नात्मज्ञानाद्भीमाक्ष
मुह्यति ॥ शोकनोहाद्यसंस्पृष्टो धीरधीस्त्वमतो भव ॥ १८ ॥ १३ ॥

भा० टी०—तत्र दृष्टान्तमाह—देहिन इति । देहोऽस्यास्तीति देही आत्मा तस्य यथास्मिन् देहेऽवस्थात्रयमेक-
स्यैव तथा देहान्तरप्राप्तिः । तत्रैवं सति धीमानात्मनित्यत्वज्ञानवान् मुह्यति न मोहं प्राप्नोति । नन्वेतेषां
श्लोकानां वादिमतान्याशङ्क्यान्वतारणं भाष्यकाराणां न्यूनतेति चेन्न । 'नानुशोचन्ति पण्डिताः । धीरस्तत्र
न मुह्यति । तांस्तितिक्षस्व भारत । यं हि न व्यथयन्त्येते ' इति वाक्यशेषाणां सत्त्वान् । शोकनिवारणाया-
त्मनित्यत्वव्याख्यानस्य शब्दार्थत्वादात्मानित्यत्ववादी मूर्ख इत्येतमादीनां तेषामश्रवणान् । आत्मनो नित्य-
त्वादिवर्णनेन वादिमतनिराकरणस्यार्थसिद्धत्वात् । शारीरकभाष्ये कुमसानां स्वेनैव खण्डितत्वाच्च । तथाऽ-
न्वतारणे न्यूनताया अभावात् ॥ १३ ॥

प० टी०—एवं शोकस्य जीवनिमित्तकत्वं निवार्य देहनिमित्तकत्वं निवारयति—देहिन इति । देहिनो
देहाभिमानिनो जीवस्य कौमार्यौवनजरावस्थात्रयस्यानुभवो दृष्टः । यथाहं कौमारदशायां नम्रो बालिशोपु
क्रीडितवान् स एवाहं यौवने मभ्यस्त्वगुपागतोऽस्मि । पुनः स एवाहं सम्प्रति दन्ताद्युपप्लवेन स्थविरत्वं
प्राप्तोऽस्मीति प्रत्ययांस्ति । तदुक्तम्—' कस्तवायं जडो मुको देहो भवति रागव ' इति । तथाच पुत्रस्य
पूर्वावस्थानतिक्रमे उत्तरावस्थाप्राप्ते किं पित्रादीनां शोको भवति । तथैव देहान्तरप्राप्तवशिषितोऽपि बालः
पूर्वसंस्कारवशात् स्तनग्रहणरोदनादिषु प्रवर्तते । एवमनुभूय धीरस्तत्र विषये न मुह्यतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

रा० टी०—देहनाशभयादिति द्वितीयपक्षं निरासयन्माह—देहिन इति । देहिनो देहवतो जीवस्यास्मिन्नदानीं
धर्ममाने स्थले देहे कौमारं यौवनं जरा च यथा प्राप्नोति तथा देहान्तरप्राप्तिः । अयं भावः । कौमारावस्था-
विशिष्टदेहहाने यौवनवस्थाविशिष्टदेहहाने च शोकस्तावन्नास्तीति प्रसिद्धम् । तत्कुत इति न वाच्यम् । जगद्वि-
शिष्टदेहान्तरलाभान् । समानलाभेन हानिर्हं समाधीयत इति चेन्मृतापि शोको न कार्यः । देहान्तरला-
भादेव । यदा तु जीर्णदेहलाभेन समीचीनयौवनदेहहानेः प्रतिनिधिरुतदा सुतरां समीचीनदेहान्तरलाभेन
जीर्णदेहहानेरिति । अतो धीरो बुद्धिमान्स्त्व देहनाशविषये न मुह्यति न मोहं प्राप्नोति । एतेषां देहाः नश्य-
न्तीति शोकं न प्राप्नोतीत्यर्थः । तत्रावस्थामाग्रहानेः । अत्रावस्थावतोऽर्पति वैषम्यमनुपयुक्तम् । निष्कदानेन
पटप्रहणदृष्टेरिति । अत्र देहिन इत्युक्त्या देहवतो जीवस्यैव । ननु देहदेहिभेदहीनस्य हेतुर्जरावस्था दे-
हान्तरावस्थामिर्वनेति मुचितम् । देहान्यजाय एव नास्ति । एवं च त्वदात्म्या अनाधिषा नित्या अनादित्य-
त्वादिति प्रागुक्तप्रयोगे देहपक्षीकारे अस्मिद्विषयो जीवपक्षीकारे चाभयासिद्धिरिति तृतीयपक्षमाशङ्क्य परि-
हरति—देहिन इति । अत्र कौमारादिविषयेण तदनुभवो विषयी लक्ष्यते । देहिन इत्यस्य देहादन्यस्येत्यर्थः ।
देहोऽस्यास्तीत्यर्थे मनुष्येतिप्रत्ययविधानान् । एकवचनादेकस्येत्यपि लभ्यते । देहान्तरशब्दोऽत्रानेकदेहपरः ।
तथाचायमर्थः । अस्मिन् देहे कौमारं कौमारानुसन्धानं यौवनं यौवनानुसन्धानं जरा जरानुसन्धानम् । योहं कौमार-
शरीरवान्भूवं स इदानीं युवशरीरवान्वेतं । योऽहं युवशरीरवान्भूवं स इदानीं जीर्णशरीरवान्वेतं इत्येवंरूपेण
तावदस्ति । तच्च देहिनो देहवतो देहान्यस्येतियावन् । देहशब्दोऽत्र देहेन्द्रियान्तःकरणसङ्घातपरः । देहेन्द्रि-
यान्तःकरणेभ्योऽन्यस्य चेतनस्य भवति देहादेर्ब्रह्मत्वेनानुसन्धानकर्तृत्वायोगान् । एवं च देहेन्द्रियादितोतिरि-
क्तजीवसिद्धिः । तथाचैकवचनयत्नादेकस्यैव देहादन्यस्य कौमाराद्यनेकदेहानुसन्धानं यथा तथा देहान्तरप्रा-
प्तिरनेकदेहप्राप्तिर्देहिनो देहादन्यस्यैकस्यैव भवतीति पूर्वार्थेन देहादन्यसिद्धिः । त्रिपाद्या चोक्तविधयाऽनेकदे-
हप्राप्तिसिद्धिः इति । देहादन्यजीवपक्षीकारे नाश्रयासिद्धिः । प्रत्यप्रजातस्य शिक्षोगाहाराद्यभिलाषेण पूर्व-
पूर्वतरदेहानुसन्धानेन सिद्धानेकदेहानुगत्याऽनादित्वसिद्धेर्न हेतोः स्वरूपासिद्धिरिति भावः । ननु देहादन्यव-

मस्यैवास्त्वनुसंधानम् । त्वार्वाकाद्युक्ततर्कबलादित्यत आह—धीरिति । बुद्धिमांस्तत्र देहादन्यात्मविषये न मुह्यति । देहादीनां जडत्वकरणात्वादिना कर्मत्वायोग इत्यादिरूपेण ते तर्का निरस्य इति भावः ॥ १३ ॥

मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः ॥

आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥ १४ ॥

त० टी०—ननु भवत्वात्मनां स्वरूपेण नित्यत्वे बहुत्वे च तन्नाशनिमित्तं मोहानौचित्यमिति । तथाऽपि युद्धे शत्रुपातादिना आचार्यपितृबन्धूनां प्रियदेहवियोगे सुखहानिर्दुःखावाप्तिश्च भवेदेव, तन्निमित्तो मोहः सम्भवतीत्याशङ्क्याह—मात्रास्पर्शा इति । मात्राः शब्दादितन्मात्राणि तत्कार्यत्वाच्छब्दस्पर्शादयो विषया मात्राशब्दाभ्यास्तेषां श्रोत्रादीन्द्रियैः स्पर्शाः शीतोष्णसुखदुःखदा भवन्ति, मृदुमधुराः सुखदाः कटुपक्षा दःखदाः । तथाऽपि नात्मवन्नित्याः किन्त्वागमापायिनः आगमापायशीलाः अतएवानित्यास्ततस्तान्विवेच्यैवसम्पत्त्या तितिक्षस्व सहस्व । कालान्तरे स्वयमेव नश्यन्ति । तन्निमित्तो मोहस्तत्र नोचित इति । कौन्तेय भारतेति सम्बोधनाभ्यां सूचितम् ॥ १४ ॥

प्र० टी०—नन्वात्मनो नित्यत्वे विभुत्वे च न विवदामः । प्रतिदेहसमत्वं तु न सहामहे । तथाहि बुद्धिसुखदुःखेच्छादिप्रयत्नधर्मावर्त्मभावनाग्न्यनवविशेषणगुणवन्तः प्रतिदेहं भिन्नाः । एवं नित्याविभवश्चात्मान इति वैशेषिका मन्यन्ते । इममेव च पक्षं तार्किकमीमांसकादयोपि प्रतिपन्नाः । साङ्ख्येयान् विप्रतिपद्यमाना अप्यात्मनो गुणवस्त्वे प्रतिदेहं भेदेन विप्रतिपद्यन्ते अन्यथा सुखदुःखादिसङ्करप्रसङ्गान् । तथाच भीष्मादिभिन्नस्य मम नित्यत्वे विभुत्वेऽपि सुखदुःखादियोगित्वान् भीष्मादिबन्धुदेहविच्छेदे सुखवियोगो दुःखसंयोगश्च स्यादिति कथं शोकमोहौ नास्तुचित्वाविति अजुनाभिप्रायमाशङ्क्य लिङ्गशरीरविवेकायाह—मात्रास्पर्शास्त्विति । भीयन्ते आभिर्विषया इति मात्रा इन्द्रियाणि तासां स्पर्शा विषयैः संबन्धास्तत्तद्विषयाकारान्तःकरणपरिणामा वा । ते आगमापायिन उद्विग्नचित्तिनाशवतोऽन्तःकरणस्यैव शीतोष्णादिद्वारा सुखदुःखदाः ननु नित्यस्य विभोरात्मनः । तस्य निर्गुणत्वान्निर्विकारत्वाच्च । न हि नित्यस्यानित्यधर्माश्रयत्वं संभवति । धर्मभर्तृणोरभेदात्संबन्धान्तरानुपपत्तेः । साक्ष्यस्य साक्षिधर्मत्वात्तु उपपत्तेश्च । तदुक्तं 'नर्ते स्याद्विक्रियां दुःखी साक्षिता का विकारिणः । धाविक्रियामहस्त्राणां साक्ष्यतोऽहमभिः प्र' इति । तथाच सुखदुःखाद्याश्रयीभूतान्तःकरणभेदादेव सर्वव्यवस्थोपपत्तेर्न निर्विकारस्य सर्वभासकस्याऽऽत्मा भेदे मानमस्ति सद्रूपेण स्फुरणरूपेण च सर्वत्रानुगमात् । अन्तःकरणस्य तावत्सुखदुःखादौ जनकत्वमुभयवदिसिद्धम् । तत्र समवायिकारणत्वस्यैवाभ्यर्हितत्वात्तदेव कल्पयितुमुचितम् । न तु समवायिकारणान्तरानुपस्थितौ निमित्तमात्रम् । तथाच "कामः संकल्पः" इत्यादिश्रुतिरेतत्तत्त्वं मन एवेति कामादिसर्वविकारोपादानत्वमभेदनिर्देशान्मनस आह । आत्मनश्च स्वप्रकाशज्ञानानन्दरूपत्वस्य श्रुतिभिर्बोधनात्र कामाद्याश्रयत्वम् । अतो वैशेषिकादयो आन्त्यैवात्मनो विकारित्वं भेदं चार्थाकृतवन्त इत्यर्थः । अन्तःकरणस्यागमापायित्वान् दृश्यत्वाच्च । नित्यदृष्ट्यान्वतो भिन्नस्य सुखादिजनका ये मात्रास्पर्शास्तेऽनित्याः अनित्यतरूपाः एकदा सुखजनकस्यैव शीतोष्णादेरन्यदा दुःखजनकत्वदर्शनान् । एवं कदाचिदुःखजनकस्याप्यन्यदा सुखजनकत्वदर्शनान् । शीतोष्णप्रग्रहणमाध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकसुखदुःखोपलक्षणार्थं शीतमुष्णं च कदाचित्सुखं कदाचित् दुःखम् । सुखदुःखे तु न कदापि विपर्ययत इति पृथक्निर्देशः । तथा चात्यन्तस्थिरान् त्वङ्गिनस्य विकारिणः सुखदुःखादिप्रदानभीष्मादिसंयोगवियोगरूपान्मात्रास्पर्शान् त्वं तितिक्षस्व । नैते मम किञ्चित्करा इति विवेकेनोपेक्षस्व । दुःखतादात्म्याध्यासेनात्मानं दुःखिनं भाङ्गामीरित्यर्थः । कौन्तेय भारतेति सम्बोधनद्वयेनोभयकुलविशुद्धस्य तवाज्ञानमनुचितमिति सूचयति ॥ १४ ॥

शं० टी०—यद्यपि प्रत्यक्षानुमानश्रुतिस्मृतिभिस्त्वंपदलक्ष्यार्थ आत्मा नित्य एवेति विज्ञानासि तथापि भीष्मादिशब्दवाच्यार्थानां त्रियमाणानां वियोगाच्च दुःखं सोढुं न शक्यत इत्याशयवन्तमर्जुनमालक्ष्य ब्रह्मविद्धिरनात्मविषयकसुखदुःखानुसंधानं न कर्तव्यं किंतु शरीरान्तरानुसक्तया प्रारब्धवशात्प्राप्तमायाध्यात्मिकादित्रिविधदुःखं यत्तत्सोढ्वा तीव्रमुमुक्षया सदा ब्रह्मानुसन्धानमेव कर्तव्यमिति सूचयितुमाह—मात्रास्पर्शा इति । चक्षुरादिद्वानेन्द्रियैः सामान्येन गीयन्त इति मात्राः । वागानुभयेन्द्रियैः स्पृश्यन्ते गृह्यन्ते इति स्पर्शाः शब्दादयो भोग्यपदार्थाः । स्वयं शीतोष्णसुखदुःखदाः शीतोष्णवत्सुखदुःखदाः शीतोष्णावनुकूलौ प्रतिकूलौ च सन्तौ यथा सुखं दुःखं च ददाते तथैव शब्दादयोऽप्यनुकूलौ प्रतिकूलौ च सन्तः सुखं दुःखं च ददत इत्यर्थः । यद्वा शब्दादयः प्रतिकूलमनुकूलं वा शीतमुष्णं वाप्यध्यात्ममुत्पाद्य तद्वारा साक्षाद्वा सुखं दुःखं च ददतीति शीतोष्णसुखदुःखदाः । ननु विषयेन्द्रियसंयोगस्य नित्यत्वात्तन्निमित्तकसुखदुःखयोरपि नित्यत्वे सत्यात्मविद्वन्तदनुसन्धानं विना ब्रह्मानुसन्धिः कथं सिध्यतीत्यत आह—आगमेति । आगम उत्पत्तिरापायोविनाशस्तद्वन्तो विषयास्तज्जन्यसुखदुःखादयश्च तद्विद्वन्नित्यान्वान् क्षणकालावस्थायिनो विषयान् तत्संयोगश्च तितिक्षस्व । भाग्यत आ ब्रह्मविद्या तस्यामेव रमत इति भारत हे कौतये ! मुमुक्षोर्नित्यसुखार्थिनः प्रारब्धादगतानां सुखदुःखादीनां सहनमवश्यं कर्तव्यम् । तत्सहनं कुर्वत एव श्रवणादि तज्जन्यं ज्ञानं तत्फलं चापि सिध्यत तत्त्वमेतेषां समागमसुखवद्विगोदुःखं च सहस्व । प्रतिक्रियाचिन्ताविषादराहित्येन प्राप्तदुःखमहं मुमुक्षोर्नित्यसुखं भवेत् । तथा च श्रुतिः “ब्रूक्ष इव तिष्ठसे च्छिद्यमानो न कुप्येत कम्प्येत । उपल इव तिष्ठसे च्छिद्यमानो न कुप्येत न कम्प्येत” इति । देहेन्द्रियादयः शब्दादयश्चानेत्याः आगमापायित्वाद्यज्ञेन तज्ज्ञेन यथात्ममेति । आत्मा नित्यः तद्व्याप्यायसाक्षित्वात् । यज्ञेन तज्ज्ञेन यथा देह इत्याद्यनुमानेन देहेन्द्रियादीनामानित्यत्वं तत्साक्षिण आत्मनो नित्यत्वं चात्रापि सूचितं भवति ॥ १४ ॥

श्री० टी०—ननु गतानागतानहं न शोचामि किन्तु तद्वियोगादिदुःखभाजमानानमेवेति चेत्तत्राह—मात्रास्पर्शा इति । गीयन्ते ज्ञायन्ते विषया आभिरिति मात्रा इन्द्रियवृत्तयस्तासां स्पर्शाः त्रिविधैः सम्बन्धाः ते शीतोष्णादिप्रदा भवन्ति । ते व्याप्यापायित्वादनित्या अस्थिराः । अन्तरतामिति तक्षस्व महस्व । यथा जलातपादिसम्पर्कास्तत्तत्कालकृताः स्वभावतः शीतोष्णादि प्रयच्छन्ति एवमिष्टसंयोगवियोगा अपि सुखदुःखादि प्रयच्छन्ति । तेषां चास्थिरत्वात्सहनं तव धीरभ्येचितम् । ननु तन्निमित्तहर्षविषादपागवश्चमित्यर्थः ॥ १४ ॥

स० टी०—नन्वात्मनो न नित्यत्वे विभुत्वे वा विकल्परा ॥ एकत्वं तु कथं सिद्धयेज्जीवत्सु द्वैतवादिषु ॥ १ ॥ वैशेषिकादयः सर्वे तार्किकाः कापित्यस्तथा ॥ देहभेदेन भिन्नत्वमात्मनस्ते प्रवेदिरे ॥ २ ॥ अन्यथा सुखदुःखादिसङ्करः सर्वदेहिनाम् ॥ एवं भीष्मादिभिन्नस्य नित्यत्वे सम सत्यपि ॥ ३ ॥ सुखदुःखादियोगित्वात्तत्संयोगवियोगजो ॥ शोकंमोहो कथं न स्तामित्याशङ्क्याह मापतिः ॥ ४ ॥ गीयन्ते विषया आभिमित्राः स्युरिन्द्रियाणि ताः ॥ तासां स्पर्शास्तु विषयैः सम्बन्धाः क्षणभङ्गराः ॥ ५ ॥ परिणामा धियः सर्वे तत्तदाकारवृत्तयः ॥ बुद्धेराद्यन्तवन्तस्ते सुखदुःखप्रदाः शब्दाः ॥ ६ ॥ शीतोष्णादिमुखेनेते ननु नित्यस्य देहितः ॥ कौटल्याजिगुणत्वाच्च साक्षिणः स्युः कथं त्रिवे ॥ ७ ॥ नित्यस्यानित्यधर्माणामाश्रयत्वं न संभवेत् ॥ साक्ष्यस्य साक्षिधर्मत्वानुपपत्तेश्च सर्वथा ॥ ८ ॥ नतं स्याद्विक्रियां दुःखी साक्षिता कः विकारिणः ॥ धीविक्रियासहस्राणां साक्ष्यतोऽहमविक्रियः ॥ ९ ॥ इत्युक्तं वार्तिके तस्मात्साक्षिणो नैव विक्रियाः ॥ अन्तःकरणधर्मास्ते सुखदुःखादयोऽखिलाः ॥ १० ॥ नात्मनो निर्विकारस्य तेन भेदविकल्पना ॥ एकस्मिन्नद्वितीयेऽस्मिन्भेदे नास्ति मनापि ॥ ११ ॥ वैशेषिकादयो भ्रान्त्या मन्यन्ते विक्रियां भिदाम् ॥ आद्यन्तवस्थाद्वयत्वात्सुखाद्याः क्षणभङ्गराः ॥ १२ ॥ परिणामा धियः सर्वे भिन्नायाः साक्षिणो दृष्टाः ॥ वैलक्षण्यमनः सिद्धमात्मनो लिङ्गदेहतः ॥ १३ ॥ सर्वे सुखादिवैचित्र्यं लिङ्गधर्मो न चात्मनः ॥ प्रतिदेहमसौ बुद्धिमिज्ञा

दुःखादिधर्मिणी ॥ १४ ॥ तत्र कूटस्थ आत्मैको भानुवत्प्रतिबिम्बितः ॥ प्रमातृत्वं गतो नानारूपेण प्रतिभा-
सितः ॥ १५ ॥ पात्रस्थसलिलेष्वको यथैव प्रतिबिम्बितः ॥ स्वच्छेषु स्वच्छवद्भाति मलिनेषु तथाऽऽ-
बिलः ॥ १६ ॥ चलेषु चलवद्भाति स्थिरेषु स्थिरवत्तथा ॥ चञ्चलत्वादयो धर्माः सूर्ये सन्ति न तावता ॥ १७ ॥
तथा सुखादयो बुद्धेर्नानात्वात्स्युरनेकधा ॥ आत्मनो नैव ते सन्ति सूर्यस्येवाविकारिणः ॥ १८ ॥ एतेन
भ्रमर्गनरको बन्धमोक्षौ भवाभवौ ॥ व्याख्यातौ भातृनिष्ठत्वान्मातृणां बुद्धिभेदतः ॥ १९ ॥ भिन्नत्वाच्चैव
तैरात्मा लिख्यते व्योमसूर्यवत् ॥ एकस्मिन्नपि देहेऽस्मिन्मातृदुःखसुखे यथा ॥ २० ॥ पादाद्यङ्गेषु भिन्नेषु
भिन्ने तद्वज्रगतसु च ॥ पादे मे सुखमस्त्यद्य वेदना शिरसीति च ॥ २१ ॥ अनुभूतिस्तया नासौ भिद्यते
जीव एकलः ॥ तथात्माऽस्त्येक एवासौ सर्वदेहेषु भासकः ॥ २२ ॥ उपाधेरेव भिन्नत्वान्न भेदः प्रत्यगात्मनि ॥
श्रुतिनिष्ठात्मनो भेदे मानगन्धघ्न दृश्यते ॥ २३ ॥ येन भेदप्रसिद्धिः स्यात्तस्माद्भेदो न वास्तवः ॥ अध्य-
क्षादेः प्रमाणस्य विषयत्वं न चात्मनः ॥ २४ ॥ तद्भेदस्य कथं युक्त्या तस्य गोचरता भवेत् ॥ प्रतियोग्यात्म-
विज्ञानाधीनज्ञानमिहा यतः ॥ २५ ॥ अत आत्मैक एवास्ति सिद्धमित्युपपत्तिभिः ॥ शीतं जातु सुखे हेतुः
कदाचिद्दुःखकारणम् ॥ २६ ॥ एवमुष्णमतो भिन्नतया स्वीकार एतयोः ॥ अतोऽत्यन्तास्थिरांस्त्वतो भिन्नस्यैव
विकारिणः ॥ २७ ॥ अर्माश्चिन्त्य दुःखादिदायिनः क्षणभङ्गुरान् ॥ मात्रास्पर्शांस्तीतिक्षस्व नैते किञ्चित्करा
मम ॥ २८ ॥ एवं तांस्त्वमुपेक्षस्व विवेकेन चिदात्मनः ॥ देहाद्यध्यासतो मा त्वं जानीहि स्वं च दुःखिनम्
॥ २९ ॥ कुलद्वयविशुद्धस्य तत्राज्ञानं चोचितम् ॥ कौन्तेय भारतेत्येवं संबोधनयुगध्वनिः ॥ ३० ॥ १४ ॥

भा० टी०—नन्वात्मनो नित्यत्वात्तन्नाशनिमित्तशोकमोहाभावेऽपि सुखवियोगदुःखसंयोगशीताधिप्राप्तिनि-
मित्तौ तौ दुरवर्गादिति चेत्तत्राह—मात्रास्पर्शा इति । मीयन्ते आभिर्विषया इति मात्राः इन्द्रियाणि । तेषां वि-
षयैः स्पर्शाः संयोगाः । यद्वा स्पृश्यन्त इति स्पर्शाः विषया मात्राश्च स्पर्शाश्च ते । शीतोष्णसुखदुःखदाः त्वांगे-
न्द्रियताद्विपणसम्बन्धस्य तयोर्वाऽनियतसुखदुःखशीतोष्णदातृत्वमप्यस्तीत्यभिप्रेत्य नियतरूपाभ्यां सुखदुःखा-
भ्यामनियतसुखदुःखप्रदयोः शीतोष्णयोः पृथग्रहणम् । यत उत्पत्तिविनाशशीला अत एवानिलाः । अत एव
तान् सहस्व । तेषु हर्षं विषादं च मा कार्पीरित्यर्थः । स्त्रीस्वभाववतः सुखादिदानेतान् भरतादिपुरुषयौ-
रेयस्वभावमाश्रित्य सोढुं योग्योऽस्तीति सम्बोधनाशयः । अत्र संबोधनद्वयेनोभयकुलशुद्धस्तैव विद्या-
धिकारित्वं सूचयतां त्यक्ते । उत्तमवन्द्यत्वेन धीरत्वमस्येत्यन्ये । उभयकुलविशुद्धस्य तवात्माज्ञानमनुचितमिति
केचित् । अयं पक्षउभयकुलशुद्धिमात्रादेवात्मज्ञानं यदि स्यात्तर्हि सम्यक् । अथवा प्रथमपक्षानुरोधेन व्याख्ये-
यः । भाष्यकृद्भिस्तु सुगमत्वात्संबोधनाभिप्रायवर्णनं न सर्वत्र क्रियत इति बोध्यम् ॥ १४ ॥

प० टी०—ननु न तानहं शोचामि किंतु तद्वियोगदुःखभागभवामीति चेत्तत्राह—मात्रास्पर्शा इति । मीयन्ते
ज्ञायन्ते विषया आभिर्गिति मात्रा इन्द्रियवृत्तयस्तासां स्पर्शा विषयैः सह संबन्धास्ते शीतोष्णादिसुखदुःखदा
भवन्ति । ते चागमापायिन्नादित्या अतस्मांस्तीतिक्षस्व सहस्व । यतस्त्वं भारतो भरतवंशोत्पन्नोऽसि वीरोऽसि ।
अत्रैतदुक्तं भवति । पुत्रपौत्रादिविषया देहार्थं मृगयन्तेऽतः सर्वोत्कृष्टो विषयो देहः । एवंविधमपि देहं रणे
वीरास्तृणीकुर्वन्ति पुनः किं सुहृद्वियोगं क्षणभङ्गुरं शीतोष्णादितुल्यमित्यर्थः ॥ १४ ॥

रा० टी०—सत्यमेव तत्सर्वं भवदुक्तम् । नृकविषया देहज्ञानेरभावान् । देहज्ञानावपि समीचीनदेहान्तर-
रूपप्रतिनिधिलाभात् । बान्धवानां हानिर्भविष्यतीति धिया शोको न युक्त इति । तथापि तन्मृतौ ममैव सु-
खहानिर्दुःखप्राप्तिश्च स्यात् । तद्देहदर्शनस्पर्शनसम्भाषणादेः सुखहेतोरभावान् । छेदभेदादिना विकृन्ततद्देहदर्श-
नस्य दुःखहेतोर्भावादित्यत आह—मात्रेति । मीयन्त इति मात्राः । माकृन्त इत्यतः कर्मणि प्रत्ययः । स्त्रीत्वं श-
ब्दस्वाभाव्यात् । ज्ञानविषयाः गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाः तेषां स्पर्शाः सम्बन्धाः । शीतोष्णशब्दौ शीतस्पर्शा-

ष्णस्पर्शवाचकौ । लक्षणया गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाख्यसर्वविषयपरौ भूत्वा तदनुभवलक्षकौ । लाक्षणिको-
क्तिकृत्यमग्रे व्यक्तम् । गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाख्यविषयानां प्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्ररूपेन्द्रियैर्यथाक्रमं ये सन्नि-
कर्षास्ते मात्रास्पर्शाः । शीतोष्णमुखदुःखदाः सुगन्धमुरससुरूपसुस्पर्शसुशब्दविषयकसाक्षात्काररूपानुभवज-
ननद्वाराऽऽत्मनः सुखप्रदाः । अनिष्टगन्धरसादिविषयकसाक्षात्कारजननद्वारा दुःखप्रदाः । तेषां मृतौ च
तास्मिन्निष्ठसुखदुःखहानिप्राप्ती भवत इति किल कौन्तेय तवागय इति पार्थहार्दमनूय भगवान्कृष्णः काकुस्वरशि-
रस्कं तुल्यदेनावधारणार्थकेन निराचष्टे । हे कौन्तेय मात्रास्पर्शा एव । गन्धादिविषयेन्द्रियसन्निकर्षा एव
इष्टानिष्टस्वविषयसाक्षात्कारद्वारा सुखदुःखदाः । किमिति काकुस्वरैणाक्षेपः । केवलं तन्मात्रा एव न भवन्ति ।
किंतु विषयेषु शोभनाध्यासनिमित्तस्नेहरूपेण वा अरित्वादिभ्रमहेतुकद्वेषरूपेण वा देहेन्द्रियान्तःकरणेषु मम-
तातिशयहेतुकाविवेकरूपेण वाऽभिमानसहिता एव तथेत्यर्थः । कुत एवं तन्मात्रा एव स्वस्वविषयानुभवद्वारा
सुखदुःखहेतवो भवन्तिवत्यत आह—आगमेति । यत इति शेषो वा हेतुगर्भविशेषणं वा । एतच्चागमापायित्वं
शीतोष्णसुखदुःखदाः मात्रास्पर्शाः । आगमापायिन इत्येवं स्वस्वविषयकधीद्वारा सुखदुःखदत्वविशिष्टमात्रास्पर्-
शानां विशेषणम् । सविशेषणे हि विधिविधौ विशेष्ये बाधाद्विशेषणमुपसङ्क्रामतइति न्यायान् । मात्रास्पर्-
शानां स्वस्वविषयकधीद्वारा यत्सुखदुःखदत्वं तस्यागमापायित्वादिति सुखादिदत्वरूपविशेषणमुपसङ्क्रामति ।
सुस्यादौ श्रीचन्दनाग्निकणादिशीतोष्णस्पर्शमन्त्रे अपिनाभूतमनस्सन्बन्धारमसन्निकृष्टत्वगिन्द्रियस्य सत्त्वेपि
स्वविषयानुभवद्वारा सुखदुःखादिदत्वरूपस्यादृशनात् । जाग्रदशायासमिमानसत्वे एव तद्दर्शनात् । अन्वयव्य-
तिरेकाभ्यामभिमानसहिता एव मात्रास्पर्शाः स्वस्वविषयधीद्वारा सुखदुःखादिदाः । न तु केवला इति भावः । सु-
प्तावन्त्येन्द्रियाणामुपरशेऽपि त्वगिन्द्रियस्य नोपगमः । तस्य तदापि त्रिष्यसन्निकर्षोऽस्तीति ज्ञापनायैवेतरविषय-
लाक्षणिकशीतोष्णपदप्रयोगः । आगमापायित्वं चात्र गङ्गोदकरथेव प्रवाहतो नित्यत्वे व्यक्तिरूपेणानित्यत्वं
न विवक्षितम् । मात्रास्पर्शानां सुखादिदत्त्वेन तदयोगात् । तथात्वे सुस्यादौ सन्त्वेनाभिमानस्य प्रकृतान्वयव्य-
तिरेकोक्त्ययोगात् । अर्जुनस्याभिमाननिवर्तनबोधानुपयोगाच्च । किन्तु किंशुककुसुमानामिव प्रवाहतोऽपि
विच्छिद्यमानत्वम् । सुप्तिमूर्च्छासम्प्रज्ञातसमाधिषु च्छेदेन प्रवर्त्तवच्छदसम्भवान् । तस्य प्रकृतोपयोगाच्चेत भा-
वेन आगमापायित्वं व्यनक्ति—अनित्या इति । शीतोष्णमुखदुःखदाः मात्रास्पर्शा अनित्याः प्रवाहतोऽप्यनित्याः
तेषां सुखादिदत्त्वं प्रवाहतोऽप्यनित्यं यतोऽनान्वयव्यतिरेकाभ्यामभिमानयुता एव सुखादिदा इत्यर्थः । अत इति
शङ्का । अभिमानहीनमात्रास्पर्शानां सुखादिदत्त्वाभावान् । अभिमानत्यागेन तन्मात्रास्पर्शास्तिष्ठतिश्च स्वविफली-
कुरु । सुखदुःखादिदा यथा न भवन्ति तथा कुरु । नव्यभिमानं विना कृतो मात्रास्पर्शरूपः सामध्येकदेशः
सुखादिदाने शक्तो भवतीति भावः ॥ १४ ॥

यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ॥

समदुःखमुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ १५ ॥

१० टी०—मात्रास्पर्शतिक्तायां किं फलं स्यादित्यपेक्षायामाह—यं हीति । हे पुरुषर्षभ ! यं पु-
रुषं स्वधर्मोत्तुषर्त्तिनं शास्त्रविहितं फलसङ्कल्पशून्यं युद्धादिकं स्वधर्मं कुर्वाणं समदुःखमुखं समं दुःखमु-
खे पश्य स तप्त एव धीरं धैर्यवन्तमेते शस्त्रपातादिजन्यमृदुपर्षाः स्पर्शा न व्यथयन्ति स्वधर्मार्थं चा-
लयन्ति । सोऽमृतत्वाय परमपुरुषार्थभूतजरामरणादिधर्मवर्जितस्वरूपप्राप्तये कल्पते योग्यो भवति ॥ १५ ॥

म० टी०—नन्वन्तःकरणरय सुखदुःखाद्याभ्रयत्वे तस्यैव कर्तृत्वेन भोक्तृत्वेन च चेतनत्वमभ्युपेयम् । तथा
च तद्व्यतिरिक्तं तद्भासके भोक्तरि मानाभावात्तन्मात्रे विवाद् स्यात् । तदभ्युपगमे च बन्धभांश्चोर्ध्वोर्ध्व-
वि-

करण्यापत्तिः । अन्तःकरणस्य सुखदुःखाश्रयत्वेन बद्धत्वात् । आत्मनश्च तद्व्यतिरिक्तस्य मुक्तत्वादित्याशङ्कामर्जुनस्यापनेतुमाह भगवान्—यमिति । यं स्वप्रकाशत्वेन स्वत एव प्रसिद्धम् । “अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति” इति श्रुतेः । पुरुषं पूर्णत्वेन पुरि शयानम् । “स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्णं पुरिशयो नैतेन किञ्चनानावृत्तं नैतेन किञ्चनानावृतम्” इति श्रुतेः । समदुःखसुखं समे दुःखसुखे अनात्मधर्मतया भास्यतया च यस्य निर्विकारस्य स्वयंज्योतिषस्तम् । सुखदुःखग्रहणमशेषान्तःकरणपरिणामोपलक्षणार्थम् “एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न कर्मणा वर्धते नो कनीयान्” इति श्रुत्या वृद्धिकनीयस्त्वरूपयोः सुखदुःखयोः प्रतिषेधात् । धीरं धियमीरयतीति वृत्त्युत्पत्त्या चिदाभासद्वारा धीतादात्स्याध्यासेन धीप्रेरकम् । धीसाक्षिणमित्यर्थः । “स धीरः स्वप्नो भूत्वेन लोकातिक्रामति” इति श्रुतेः । एतेन बन्धप्रसक्तिर्दीक्षिता । तदुक्तम् ‘यतो मानानि सिद्ध्यन्ति जाग्रदादिव्यं तथा । भावाभावविभागश्च स ब्रह्मास्मीति बोध्यते’ इति । एते सुखदुःखदा मात्रास्पर्शाः हि यस्मान्न व्यथयन्ति परमार्थतो न विकुर्वन्ति । सर्वविकारभासकत्वेन विकारायोग्यत्वात् । “सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्वाहोर्षः” । एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः” इति श्रुतेः । अतः स पुरुषः स्वस्वरूपभूतब्रह्मात्मैक्यज्ञानेन सर्वदुःखोपादानतदज्ञाननिवृत्त्युपलक्षिताय निखिलद्वैतानुपपत्तस्वप्रकाशपरमानन्दरूपाय अमृतत्वाय मोक्षाय कल्पतोयोग्यो भवतीत्यर्थः । यदि ह्यात्मा स्वाभाविकबन्धाश्रयः स्यात्तदा स्वाभाविकधर्माणामर्धनिवृत्तिमन्तरेणानिवृत्तेर्न कदापि मुच्यते । तथा चोक्तम् ‘आत्मा कर्त्रादिरूपश्रेणमाकाङ्क्षीर्स्तर्हि मुक्तताम् । न हि स्वभावो भावानां व्यावर्ततौग्यवद्भवे’ इति पागभावासहवृत्तेरुपगत्सर्वविशेषगुणनिवृत्तेर्द्वैर्धर्मनिवृत्तिर्नान्तरीयकत्वदर्शनात् । अथात्मनि बन्धो न स्वाभाविकः । किन्तु बुद्ध्याद्युपाधिकृतः “आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेर्यादुर्मनीषिणः” इति श्रुतेः । तथा च धर्मसङ्ग्राहेऽपि तन्निवृत्त्या मुक्त्युपपत्तिरिति चेन्न हन्त तर्हि यः स्वधर्ममन्यनिष्ठतया भासयति स उपाधिरित्यभ्युपगमाद्बुद्ध्यादिरुपाधिः स्वधर्ममात्मनिष्ठतया भासयतीत्यायातम् । तथा वायातं मार्गे बन्धस्यासत्यत्वाभ्युपगमात् । न हि स्फटिकमणौ जपाकुसुमोपधाननिमित्तो लोहितिमा सत्यः । अतः सर्वसंसारधर्मासंनिर्गणोऽप्यात्मन उपाधिवशात्तत्संसर्गित्वप्रतिभासो बन्धः । स्वस्वरूपज्ञानेन तु स्वरूपाज्ञानतत्कार्यबुद्ध्याद्युपाधिनिवृत्त्या तन्निमित्तनिखिलधर्मानिवृत्तौ निर्मृष्टनिखिलभास्योपरागतया शुद्धस्य स्वप्रकाशपरमानन्दतया पूर्णस्यात्मनः स्वत एव कैवल्यं मोक्ष इति न बन्धमोक्षयोर्वैयधिकरण्यापत्तिः । अत एव नाममात्रे विवाद इत्यपास्तम् । भास्यभासकयोरेकत्वानुपपत्तेः । दुःखी स्वव्यतिरिक्तभास्यः भास्यत्वात् घटवदित्यनुमानात् भास्यस्य भासकत्वाददर्शनात् । एकस्यैव भास्यत्वे भासकत्वे च कर्तृकर्मविरोधान् । आत्मनः कथमिति चेन्न । तस्य भासकत्वमात्राभ्युपगमात् । अहं दुःखीत्यादिवृत्तिसहिताहङ्कारभासकत्वेन तस्य कदापि भास्यकोटावप्रवेशान् । अत एव दुःखी न स्वातिरिक्तभासकापेक्षः भासकत्वात् दीपवदित्यनुमानमपि न भास्यत्वेन स्वातिरिक्तभासकसाधकेन पतिरोधात् । भासकत्वं च भानकरणत्वं स्वप्रकाशनरूपत्वं वा । आद्ये दीपस्यैव करणान्तरानपेक्षत्वेऽपि स्वानिरिक्तभानसापेक्षत्वं दुःखिनो न व्याहन्यते । अन्यथा दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यापत्तेः । द्वितीये त्वसिद्धौ हेतुस्त्याधिकबलतया भास्यत्वहेतुरेव विजयते । बुद्धिवृत्त्यातिरिक्तभानानभ्युपगमाद्बुद्धिरेव भानस्त्विति चेन्न । भानस्य सर्वदेशकालानुस्यूततया भेदकधर्मशून्यतया च विभोर्नित्यस्यैकस्य चानित्यपरिच्छिन्नानैकरूपबुद्धिपरिणामात्मकत्वानुपपत्तेः । उत्पत्तिविनाशादिप्रतीतिश्राव्यकल्पविषयसम्बन्धविषयतयाऽप्युपपत्तेः । अन्यथा तत्तज्ज्ञानोत्पत्तिविनाशभेदादिकल्पनायामतिगौरवापत्तेरित्याद्यन्यत्र विस्तरः । तथा च श्रुतिः “न हि द्रष्टृदृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् । आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः । महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानवन एव । तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूतिः” इत्याद्या विभुनित्यस्वप्रकाशज्ञानरूपतामात्मनो दर्शयन्ति । एतेनाविधायकश्रुणाद्युपाधेर्व्यतिरेकः सिद्धः । अतोऽस्त्योपाधि-

निश्चयनबन्धनस्य सत्यात्मज्ञानाभिप्रायौ मुक्तिरिति सर्वमवदातम् । पुरुषर्षभेति सम्बोधयन् स्वप्रकाशचै-
तन्यरूपत्वेन पुरुषत्वे परमानन्दरूपत्वेन चात्मन ऋषभत्वं सर्वद्वैतापेक्षया श्रेष्ठत्वंमज्जानमेव शोचसि अतः
स्वरूपज्ञानादेव तव शोकनिवृत्तिः सुकरा । “ तरति शोकमात्मावित् ” इति श्रुतेरिति सूचयति । अत्र
पुरुषमित्येकवचनेन साङ्ख्यपक्षो निराकृतस्तैः पुरुषबहुत्वाभ्युपगमात् ॥ १५ ॥

शं० टी०—तितिश्रुत्वमेव विवेकैराग्यशमदमसंन्याससहिर्न श्रवणादिसाधनं सत्तज्जन्यज्ञानद्वारा भोक्षफलदं
भवतीत्याह—यं हीति । सर्वदुःखतहनपूर्वकं निरन्तरब्रह्मनिष्ठो यः कैवल्यं संपादयति स एव पुरुषोत्तम इति
सूचयितुमिदं संबोधनं हे पुरुषः स्मार्जुन ! धीरं विषयप्रदणेभ्यो धियं राति निगृह्णातीति धीरः सदात्मनिष्ठ-
स्तम एव समदुःखसुखं समे दुःखसुखे यस्य तं सुखदुःखयोः प्राप्तयोगविकारात्मना तिष्ठन्तम् । यद्वा समे सम-
भावं अथभावं गमिष्ये दुःखसुखे यस्य तम् । यं पुरुषं ब्रह्मविदमेते शीतोष्णादयो न व्यथयन्ति न बाधन्ते नि-
ष्ठातो न चालयन्ति स एवामृतत्वाय यदज्ञानान्मृतं मरणं जन्म च पुंसस्तदमृतं ब्रह्म एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति
श्रवणात्तद्वावायामृतत्वाय कल्पते मुक्तो भवतीत्यर्थः । “शान्तो दान्त उपगतस्तिष्ठतिः समाहितो भूत्वात्मन्ये-
वात्मानं पश्यति सर्वमात्मानं पश्यति अभयं वै ब्रह्म अभयं हि वै ब्रह्म भवति ” इत्येतन् श्रुतिप्रसिद्धिश्रोतनार्थो
हिंशब्दः ॥ १५ ॥

श्री० टी०—तत्प्रतीकारप्रयत्नादपि तत्सहनमेवोचितं महाफलत्वादित्याह—यमिति । एते मात्रास्पर्शाः यं
पुरुषं न व्यथयन्ति नाभिभवन्ति । समे सुखदुःखे यस्य तम् । स तैरतिक्षिप्यमाणो धर्मज्ञानद्वारा अमृतत्वाय
मोक्षाय कल्पते योग्यो भवति ॥ १५ ॥

स० टी०—नन्वन्तःकरणस्यैव भोक्तृत्वे सुखदुःखयोः ॥ तस्यैव चेतनत्वात्स्यादात्मत्वं न ततः परं ॥ १ ॥
भोक्तुरन्यस्य चात्मत्वं मानं नैव ह दृश्यते ॥ स्याद्वैयधिकरण्यं च हान्यथा बन्धभोक्षयोः ॥ २ ॥ बद्धं मनो
विमुक्तोऽन्य आत्मेत्यग्राह माधवः ॥ यं स्वतः स्वप्रकाशत्वात्प्रसिद्धं पूर्णमद्वयम् ॥ ३ ॥ मात्रास्पर्शा न कु-
र्वन्ति विक्रियां वस्तुतोऽप्यपि ॥ दृग्गर्भतया यस्य सुखदुःखे समे दृशः ॥ ४ ॥ धीरं धीरेरकं स्वात्मता-
दात्मयाध्यासतो विभुम् ॥ चिच्छायात्ततो बुद्धिमाक्षिणं वस्तुतः परम् ॥ ५ ॥ अभ्यस्तवन्धाभिघ्नानतदुक्तं
साग्रदायिकैः ॥ यतो सानानि सिद्धयन्ति तामृदादिवयं तथा ॥ ६ ॥ भावाभावविभागश्च सप्रज्ञास्मीति
बोधयते ॥ अतः स पुरुषः साक्षा ब्रह्मात्मैक्यवियोगविलम् ॥ ७ ॥ साध्यासमद्वैतमोहध्वत्त्वा मोक्षाय कल्पते ॥
अनात्मन्यात्मताध्यासाद्वन्धरतत्रैव कल्पितः ॥ ८ ॥ तन्निवृत्त्यैक्यविज्ञानान्मुक्त इत्युपचर्यते ॥ वस्तुतो बन्ध-
मोक्षपदे नास्त्येवाद्भैतवस्तुति ॥ ९ ॥ स्वाभाविकत्वे बन्धस्य मुक्तिर्न स्यात्ततो विभोः ॥ न स्वभावविपर्यासः
प्रमाणानां शतेरपि ॥ १० ॥ तस्माद्वन्धस्य मिथ्यात्वं तदुक्तं वार्तिके स्फुटम् ॥ आत्मा कर्त्रादिरूपश्चेन्मा-
काङ्क्षावर्तः मुक्तताम् ॥ ११ ॥ नहि स्वभावो भावानां व्यावर्ततौल्यद्वये ॥ मिथ्याज्ञानप्रयुक्तोऽयं बन्धोऽ-
भ्यस्तधिशाम्नि ॥ १२ ॥ तस्यगद्वैतबोधेन तन्निवृत्त्याय मुक्तता ॥ स्वप्रकाशपरानन्दरूपत्वेनैव पुरुषः ॥ १३ ॥
ऋषभः सर्वतः श्रेष्ठो द्वैतास्पष्टश्चिद्वयः ॥ इत्याह्वानेन हरिणा बोधितः पुरुषर्षभः ॥ १४ ॥ अज्ञात्वेतादृशं
वस्तु रूपं तं पुरुषर्षभम् ॥ शोचसीत्येवं तात्पर्यं गम्यते श्रीहरेर्विभोः ॥ १५ ॥ १५ ॥

भा० टी०—तितिक्षायाः फलमाह—यमिति । ममे सुखदुःखे यस्य तं धीरं धीमन्तं गित्याः प्रज्ञानवन्तं
नित्यात्मज्ञानादेते शीतोष्णादयः न चालयन्ति । यद्यपि एते मात्रास्पर्शा इति वक्तुमुचितं तथापि शीतादिकम-
दत्त्वा न व्यथयन्ति इत्यतो भाष्यकृद्भिरेतच्छब्देन शीतादीनामेव परामर्शः कृतः । स साधनचतुष्टयसंपन्नो
नित्यात्मदर्शनिष्ठोऽमृतत्वाय मोक्षाय समर्थो भवति । पुरुषं न व्यथयन्ति त्वं तु पुरुषर्षभ इति सूचयन्माह—
पुरुषर्षभेति । अत्र केचिद्वर्णयन्ति । नन्वात्मनो नित्यत्वे विभुत्वे च न विषयदामः । प्रतिषेधमेकत्वं तु न

सहामहे । तथाहि बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्मधर्मभावनाख्यनवविशेषगुणवन्तः प्रतिदेहं भिन्ना एव । नित्या विभवश्चात्मान इति वैशेषिका मन्यन्ते । इममेव पक्षं तार्किकमीमांसकादयोऽपि प्रतिपन्नाः । साङ्ख्य-
स्तु विप्रतिपद्यमाना अपि आत्मनो गुणवत्त्वे प्रतिदेहं भेदेन विप्रतिपद्यन्ते अन्यथा सुखदुःखादिसङ्करप्रसङ्गा-
त् । तथा च भीष्मादिभिन्नस्य मम नित्यत्वे विभुत्वे च सुखदुःखादियोगित्वात् । भीष्मादिवन्पुद्गेहविच्छेदे
सुखवियोगो दुःखसंयोगश्च स्यादिति शोकमोहो नानुचिताविति अर्जुनाभिप्रायमाशङ्क्य लिङ्गशरीरविवेकमाह-
मात्रेति । मात्रास्पर्शा उत्पत्तिविनाशवतोऽन्तःकरणस्यैव शीतादिद्वारा सुखदुःखदा न तु नित्यस्य विभोरात्म-
नः । तथाचान्तःकरणभेदान्न साङ्ख्योक्तः सङ्करप्रसङ्गः । वैशेषिकादयश्च भ्रान्त्यैवात्मनो विकारित्वं भेदं
चाङ्गीकृतवन्त इत्यर्थः । अन्तःकरणस्यानित्यत्वाद्दृश्यत्वाच्च नित्यद्रष्टृत्वात्त्वतो भिन्नश्च सुखादिजनका ये
मात्रास्पर्शास्तेऽप्यनित्यास्तांस्तिष्ठस्व नैते मम किञ्चित्करा इति विवेकेनोपेक्षस्व । दुःखितादात्म्येनात्मानं
दुःखिनं मा ह्यासीरित्यर्थः । नन्वन्तःकरणस्य सुखाद्याश्रयत्वे तस्यैव कर्तृत्वादिना चेतनत्वमभ्युपेयम् ।
तथाच तद्व्यतिरिक्ते तद्भासके भोक्तरि मानाभावात्तन्मात्रे विवादः स्यात्तदभ्युपगमे च बन्धमोक्षयोर्वै-
यधिकरण्यापत्तिः अन्तःकरणस्य सुखाद्याश्रयत्वेन बद्धत्वान् । आत्मनश्च तद्व्यतिरिक्तस्य मुक्तत्वा-
दित्याशङ्कामर्जुनस्यापनेतुमाह-यमिति । यं स्वप्रकाशत्वेन स्वत एव प्रसिद्धं पुरुषं पूर्णत्वेन पुरि शयानं
ममे सुखदुःखे अनात्मधर्मतया भास्यतया च यस्य तं धीरं धियं प्रेरयतीति व्युत्पत्त्या चिदाभासद्वारा
धीतादात्म्याभ्यामेन प्रीतिरकं धीसाक्षिणमित्यर्थः । एतेन बन्धप्रसक्तिर्दर्शिता । एते सुखदुःखदा मात्रास्पर्शा
यस्मान्न व्यथयन्ति परमार्थतो न विकुर्वन्ति स पुरुषः अमृतत्वाय मोक्षाय योग्यो भवतीत्यर्थः । अतः
सर्वधर्मासंस्पर्शाऽप्यात्मन उपाधिवशात्तत्संस्पर्गित्वप्रतिभासो बन्धः स्वरूपज्ञानेन स्वरूपाज्ञानतत्कार्यबुद्ध्या-
द्युपाधिनिवृत्त्या तन्निमित्तनिखिलभ्रमनिवृत्तौ निर्मृष्टनिखिलभास्योपरागतया शुद्धस्य स्वप्रकाशपरमानन्दतया
पूर्णस्यात्मनः स्वत एव कैवल्यं मोक्ष इति न बन्धमोक्षयोर्वैयधिकरण्यापत्तिः । अत एव नाममात्रे विवाद
इत्यपास्तम् । भास्यभासकशोरेकत्वानुपपत्तेः । पुरुषर्षमिति संबोध्यन्न स्वप्रकाशचैतन्यरूपत्वेन पुरुषत्वं परमा-
नन्दरूपत्वेनात्मन ऋपभत्वं सर्वद्वेतापेक्षया श्रेष्ठत्वमजानन्नेव शोचसि । अतः स्वत्वरूपज्ञानदेव तव
शोर्कानवृत्तिः सुरुषा । “ तरति शोकमात्मवित् ” इति श्रुतेरिति सूचयतीति । अत्रेदमवधेयं शीतोष्णद्वारा
सुखदुःखदा इत्यगङ्गतम् । सर्वेषां मात्रास्पर्शानां सुखादिदातृत्वे शीतोष्णयोर्द्वारत्वाभावात् । शीतोष्णग्रहणं
त्रिविधसुखदुःखोपलक्षणार्थम् । शीतमुष्णं च कदाचित्सुखं कदाचिदुःखम् । सुखदुःखे तु न कदाचिद्विपरीते
इति तयोः पृथङ्निर्देश इति स्वपरग्रन्थविरोधाच्च । शीतोष्णद्वारा सुखदुःखदा इत्यस्य शीतोष्णद्वारा साक्षाच्च
सुखदुःखदा इत्यर्थे इति यदि कश्चित् ब्रूयात्तर्हि भाष्ये एवास्यार्थस्यान्तर्भावः । तस्मात् शीतं चोष्णं च
सुखं च दुःखं च प्रयच्छन्तीति भाष्यकृद्वाक्यानमेवर्जु । एतेनागमापायिनोन्तःकरणस्येत्यपास्तम् ।
वाक्यार्थस्य सत्यापि भ्रम्यकसम्भवे विशेषाभ्याहारानौचिन्यात् । तितिक्षस्वेति वाक्यशेषस्य मुख्यार्थत्यागापत्ते-
श्च । एतेनोत्तरश्लोकभ्याख्यानामप्यपास्तं यं पुनर्मित्येतावन्तैव निवर्हि समेत्यादिविशेषणद्वयस्यान्तर्थापत्तेश्च ।
बन्धप्रसक्तिरपि पुरिषु तादात्म्याभ्यासं कृत्वा शेते इत्यर्थकेन पुरुषशब्देनैव लभ्यते । एतेन सुखादेः
क्षेत्रधर्मत्वस्य वक्ष्यमाणत्वाच्चस्य व्याख्यातव्याकरणे भाष्यकृतां न्यूनता न शङ्कनीया । एवमन्येषामपि
मूलतद्भाष्यबहिर्भूताः कल्पनाः सम्यग्निर्वाच्य निराकर्तव्याः । अस्माभिस्तु विस्तरभयाभोद्धाट्य निराक्रियन्ते १५

प० टी०-अथ दुःखसहने तावदुपायद्वयमस्ति धैर्यं विवेकश्च तत्र प्रथममाह-यं हीति । एते मात्रा-
स्पर्शा यं पुरुषं पुरुषार्थाधिष्ठानभूतं न व्यथयन्ति नाभिभवन्ति । ओ पुरुषर्षम पुरुषश्रेष्ठ ! तं धीरमविक्रियं
सहनशीलं समदुःखसुखं सुखेऽस्पृहं दुःखे निविषादमिति पुरुषविशेषणानि । स पुरुषोऽमृतत्वाय जीव-
न्मुक्तत्वाय कल्पते ॥ १५ ॥

रा० टी०—तनु दुःखाभावस्य युद्धाकरणे सम्भारिकं तत्कृत्वा दुःखाभावायभिमानत्यागेनेत्याहुष दे-
हाद्यभिमानत्यागेन भवन् दुःखाभावः स्वयं फलरूपोऽपि परमपुमर्थहेतुश्च भवतीत्याह—यं हीति । हे पुरुषर्षभ
पुरुषश्रेष्ठ पार्थ ! एते मात्रास्पर्शाः विषयेन्द्रियसन्निकर्षाः पुरुषं पुरं देहं सरति गच्छति । सृ गतौ प्रत्यक्षलो
जानाति । उपपदान्तस्योकारः सरतेऽप्रत्ययः । पत्वम् । शरीरदर्शनवन्तम् । यद्वा पुरु पूर्णं ब्रह्म । तत्सरत्यव-
गच्छतीति ब्रह्मज्ञानी तम् । धीरं सुखे दुःखे च प्राप्ते सति तत्कार्ययोरुत्सेकविषादयोः स्तम्भकप्रयत्नवन्तम्
अतएव समदुःखसुखम् । अनुपादेयत्वेन धर्मेण दुःखेन समं सुखं यस्य स तथा तम् । दुःखं यथाऽऽपुमर्थहेतुनाऽनुपा-
देयं तथा वैपयिकं सुखमपि अमृतत्वविरोधित्वादननुपादेयं यस्य स समदुःखसुखः दुःखसमसुखमिति यावत् ।
अत एव यमभिमानहीनं जीवं स्त्रीजूनं पुंजनं वा न व्यथयन्ति न चालयन्ति सुखदुःखकृतोषत्वनिचत्वल-
क्षणविकारं न प्रापयन्ति । सोऽभिकारी अमृतत्वाय मुक्तये कल्पते समर्थो भवति । अत्र धीरमिति समदुःख-
सुखत्वे हेतुः । तच्चभिमानत्यागे हेतुः समदुःखसुखो जीवः कथं सुखहेतुषु शोभनाध्यासलक्षणाभिमानवांस्त-
द्भिरोधिषु द्वपरूपाभिमानवांश्च कथं भवेदिति सुन्यादौ पामराणामपि अभिमानाभावेन व्यथाभावादमृतत्वप्र-
सक्तिरिति शङ्काव्यावृत्तये पुरुषं शरीरदर्शनवन्तमित्युक्तम् । तथा व्यथाभावमात्रेण कथममृतत्वम् “तमेवं विद्वा-
न” इत्यादिश्रुतिविरोधादित्यपि शङ्कापनुत्तये पुरुषं ब्रह्मज्ञाननमित्युक्तम् । “पुरु ब्रह्मगुणाधिक्यात्तज्ज्ञानात्पुरुषः
स्मृतः” इत्युक्तेः । अत्र नरहृमितीर्थेन “ब्रह्मानिरभिमानितवान्” उक्ते स्मृतिमुदाहृत्य चतुर्मुखादन्येषा-
मनिच्यथारादित्यमेव लिङ्गमद्वात्याग्देहाद्यभिमानाभावादित्युक्तम् ॥ १५ ॥

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ॥

उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १६ ॥

नन्वतिप्रभूतशीतोष्णादिवाप्तावात्माऽप्यतिदुःखयनुभूयते, अमुकोऽतिदुःखेन मृत इत्यात्मनोऽप्यभाव-
प्रतीतेः कथं शीतोष्णादेरेवागमापायित्वं कथं वाऽऽत्मनोऽमृतत्वकल्पनमित्याहुः कां निरासयति—नेति । अ-
सतोऽनात्मधर्मस्य विकारस्य शीतोष्णादिरात्मनि भावः सत्ता न विद्यते, सतोऽविकार्यस्यात्मनोऽभावो
विनाशो न विद्यते । अनयोर्भावाभावौ नाहप्रतीत्यवसेयावित्याह—उभयोरपि । उभयोरप्यनयोः
सदसतोर्विचारे जाते अन्तः सिद्धात्तपक्षः निर्णय इत्यर्थः तत्त्वदर्शिभिर्दृष्टः । “सदेव सोम्यदमग्र आ-
सीदेकमेवाद्वितीयम् । ऐतदात्म्यमिदं सर्वम् । तत्सत्यं स आत्मा । तत्त्वमसि श्वेतकेतो” इत्यादिश्रुतिप्रति-
पादितं तत्त्वं जीवात्मपरमात्मनोः स्वरूपम् । तद्दर्शनशीलैर्दृष्टो ज्ञान इत्यर्थः ॥ १६ ॥

म० टी०—तनु भवतु पुरुषैकत्वं तथापि तस्य सत्यस्य जडद्रष्टृरूपः सत्य एव संसारः । तथाच
शीतोष्णादिसुखदुःखकारणे सति तद्गोस्यावश्यकत्वात्तस्य च ज्ञानाद्विनाशानुपपत्तेः कथं तन्निष्ठा कथं
वा सोमृतत्वाय कल्पत इति चेत् न । कृत्स्नस्यापि द्वैतप्रपञ्चस्यात्मनि कल्पितत्वेन तज्ज्ञानाद्विनाशोपपत्तेः ।
शुक्तो कल्पितस्य रजतस्य शुक्तिज्ञानेन विनाशवत् । कथं पुनरात्मनात्मनोः प्रतीत्यविशेषे आत्मवदनात्मापि
सत्यो न भवेत् अनात्मवदात्मापि मिथ्या न भवेत् उभयोस्तुल्ययोगश्लेषत्वादित्याहुः कथं विशेषमाह भगवान्—
नासतइति । यत्कालतो देशतो वस्तुतो वा परिच्छिन्नं तदसत् यथा घटादि जन्मविनाशशीलं प्राक्षालेन
च परकालेन परिच्छिद्यते ध्वंसप्रागभावाप्रतियोगित्वान् । कदाचित्कालपरिच्छिन्नमित्युच्यते । एवं देशपरि-
च्छिन्नमपि तदेव मूर्तत्वेन सर्वदेशावृत्तित्वान् । कालपरिच्छिन्नस्य देशपरिच्छेदनियमेऽपि देशपरिच्छिन्नत्वेना-
भ्युपगमस्य परमाण्वादेस्तार्किकैः कालपरिच्छेदानभ्युपगमादेशपरिच्छेदोऽपि पृथगुक्तः । स च किमिदं श्रुति-
रत्यन्ताभावः । एवं सजातीयभेदो विजातीयभेदः स्वगतभेदश्चेति त्रिविधो भेदो वस्तुपरिच्छेदः । यथा वृक्षस्य

वृक्षान्तरात् शिलादेः पत्रपुष्पादेश्च भेदः । अथवा जीवधरभेदो जीवजगद्भेदो जीवपरस्परभेद ईश्वरजगद्भेदो जगत्परभेद इति पञ्चविधो वस्तुपरिच्छेदः । कालदेशापरिच्छिन्नस्याप्याकाशदेस्ताकिर्नस्तुपरिच्छेदाभ्युपगमात्पुनर्निर्देशः । एवं साङ्ख्यमतेऽपि योजनीयम् । एतादृशस्य असतः शीतोष्णादेः कृत्स्नस्यापि प्रपञ्चस्य भावः सत्ता पारमार्थिकत्वं स्थान्यूनसत्ताकं तादृशपरिच्छेदशून्यत्वं न विद्यते न सम्भवति घटत्वा-घटत्वयोरिव परिच्छिन्नत्वापरिच्छिन्नत्वयोरैकत्र विरोधात् । नहि दृश्यं किञ्चित्कचित्काले देशे वस्तुनि वा निषिध्यते अननुगमात् । नवा सद्रस्तु काचदेशे काले वस्तुनि वा निषिध्यते सर्वत्रानुगमात् । तथाच सर्वत्रानुगते सद्रस्तुनि अननुगतं व्यभिचारि वस्तु कल्पितं रज्जुखण्ड इवानुगते व्यभिचारि सर्पधारादिकमिति भावः । ननु व्यभिचारिणः कल्पितत्वं सद्रस्तुवपि कल्पितं स्यात्तस्यापि तुच्छव्यावृत्तत्वेन व्यभिचारित्वादित्यत आह—नाभावो विद्यते सत इति । सदाधिकरणकभेदप्रतियोगित्वं हि वस्तुपरिच्छिन्नत्वम् । तच्च न तुच्छव्यावृत्तत्वेन तुच्छे शशविषाणादौ सत्त्वायोगात् सद्भावभावो निरूप्यत इति न्यायात् । एकस्यैव स्वप्रकाशस्य नित्यस्य विभोः सतः सवानुस्यूतत्वेन मध्यक्तिभेदानभ्युपगमात् । घटः सन्नित्यादिप्रतीतिः सर्वलौकिकत्वेन सतो-घटादधिकरणकभेदप्रतियोगित्वायोगात् । अभावः परिच्छिन्नत्वं देशतः कालतो वस्तुतो वा सतः सर्वा-नुस्यूतसन्मात्रस्य न विद्यते न सम्भवति पूर्ववद्निरोधादित्यर्थः । ननु सन्नाम किमपि वस्तु नास्त्येव यस्य देशकालवस्तुपरिच्छेदः प्रतिषिध्यते । किन्तर्हि सत्त्वं नाम परं सामान्यं तदाश्रयत्वेन द्रव्यगुणकर्मसु सद्य-वहारः तदेकाश्रयसम्बन्धेन सामान्यविशेषसमवायेषु तथाचासतः प्रागभावप्रतियोगिनो घटादेः सत्त्वं कार-णव्यापारान् सतोऽपि तस्याभावः । कारणनाशाद्भवत्येवेति कथमुक्तम् ‘नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः’ इति । एतं प्राप्ते परिहरति—उभयोरपीत्यर्थेन । उभयोरपि सदसतोः सतश्चासतश्चान्तो मर्यादा निय-तरूपत्वं यत्सत्तत्त्वसदेव यदसत्तदसदेवेति दृष्टो निश्चितः श्रुतिस्मृतियुक्तिभिर्विचारपूर्वकं कैःतत्त्वदर्शिभिः अनुयायात्म्यदर्शनशालैर्ब्रह्मविद्भिः ननु कुतार्किकैः । अतः कुतार्किकाणां न विपर्ययानुपपत्तिः । तुशब्दोऽ-वधारणे । एकान्तरूपे नियम एव दृष्टो न त्वनेकान्तरूपोन्यथाभाव इति तत्त्वदर्शिभिरेव दृष्टो नातत्त्वदर्शिभिरिति वा । तथाच श्रुतिः ‘सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्’ इत्युपक्रम्य ‘ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यम् । स आत्मा । तत्त्वमांसं श्वेतकं तो’ इत्युपसंहरन्ती सदेकं सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यं सत्यं दर्शयति । “वाचारम्भणं विकारो नाभवेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्” इत्यादिश्रुतिस्तु विकारमात्रस्य व्यभिचारिणो वाचारम्भणत्वेनानृतत्वं दर्शयति । “अनेन सोम्य शुद्धेनापोमूलमन्विच्छाद्भिः सोम्य शुद्धेन तेजोमूलमन्विच्छ तजसा सोम्य शुद्धेन सन्मूलमन्विच्छ सन्मृदाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्यप्रतिष्ठाः” इतिश्रुतिः सर्वेषामपि वि-काराणां सति कल्पितत्वं दर्शयति । सत्त्वं च न सामान्यं तत्र सान्नाभावान् पदार्थभावसाधारण्यात् सत्सदि-ति प्रतीत्या द्रव्यगुणकर्ममात्रवृत्तिगत्त्वस्य स्वानुपपादकस्याकल्पनात् । वैपर्ययस्यापि सुवचत्वात् । एकरूपप्र-तीतिरेकरूपनिर्वाहत्वेन सम्बन्धभेदस्य स्वरूपस्य च कल्पयितुमनुचितत्वान् । विपर्ययस्याननुगमेऽपि प्रतीत्यनुग-मे जातिमात्रोच्छेदप्रसङ्गान् । तस्मादेकमेव सद्रस्तु स्वतः स्फुरणरूपं ज्ञाताज्ञातावस्थाभासकं स्वतादात्म्याध्यासे-न सर्वत्र सद्यवहारोपपादकं सन्नघट इति प्रतीत्या तावत्सद्वाक्तिमात्राभिन्नत्वं घटे विषयीकृतम् । ननु सत्तास-मवाचित्वमभेदप्रतीतिर्भेदघटितसम्बन्धानिर्वाहत्वात् । एवं द्रव्यं सद्गुणः सन्नित्यादिप्रतीत्या सर्वाभिन्नत्वं सतः सिद्धं द्रव्यगुणभेदासिद्ध्या च न तेषु धर्मेषु सत्त्वं नाम धर्मः कल्प्यते किन्तु सति धर्मिणि द्रव्या-व्यभिन्नत्वं लाघवात् । तच्च यास्तत्त्वं न सम्भवतीत्याध्यासिकमित्यन्यत् । तदुक्तं वार्तिककारैः ‘सत्तातोऽपि न भेदः स्याद्द्रव्यत्वादेः कुतोऽन्यतः । एकाकारा हि संज्ञितिः सद्रव्यं सद्गुणस्तथा’ इत्यादि सत्तापि नासतो भे-दिका तस्याप्रसिद्धेः । द्रव्यत्वादिकं तु सद्भर्मत्वात् सतो भेदकमित्यर्थः । अत एव घटान्निष्ठः घट इत्यादिप्र-

तीतिरपि न भेदसाधिका घटपटतद्भेदानां सदभेदेनैक्यात् । एवं यत्रैव न भेदग्रहस्तत्रैव लब्धपदा सती सदभेदप्रतीतिर्बिजयते । तार्किकैः कालपदार्थस्य सर्वात्मकस्याभ्युपगमात्तेनैव सर्वव्यवहारोपपत्तौ तदतिरिक्तपदार्थकल्पने मानाभावात्तस्यैव सर्वानुस्यूतस्य सद्रूपेण स्फुरणरूपेण च सर्वतादात्म्येन प्रतीत्युपपत्तेः । स्फुरणस्यापि सर्वानुस्यूतत्वेनैकत्वान्नित्यत्वं विस्तरेणाप्रिमश्लोके वक्ष्यते । तथाच यथा कस्मिंश्चिद्देशे काले वा घटस्य पटादेर्न देशान्तरे कालान्तरे वा घटत्वम् । एवं कस्मिंश्चिद्देशे काले वा घटस्यान्यत्राघटत्वं शक्रेणापि न शक्यते सम्पादयितुं पदार्थस्वभावभङ्गायोगात् । एवं कस्मिंश्चिद्देशे काले वा सतो देशान्तरे कालान्तरे वा सत्त्वं कस्मिंश्चिद्देशे काले वा सतोऽन्यत्रासत्त्वं न शक्यते सम्पादयितुं युक्तिसामान्यात् । अत उभयो-नियतरूपत्वमेव द्रष्टव्यमित्यद्वैतसिद्धौ विस्तरः । अतः सदैव वस्तु मायाकल्पिताऽसन्निवृत्त्याऽमृतत्वाय कल्पते सन्मात्रदृष्ट्या च तितिक्षाप्युपपन्न इति भावः ॥ १६ ॥

शं० टी०—ननु सर्वत्र विद्यमानानां शब्दादीनामनुसन्धिं सुतरां त्यक्त्वा सदा ब्रह्मैवानुसन्धानुं न शक्यत इत्याकाङ्क्षयां प्रज्ञातिरिक्तस्य वस्तुतोऽभावाद्वद्वेष एव पूर्णत्वाभित्यत्वाभिरन्तरत्वाच्च मुमुक्षोः सदा तदेवा-नुसन्धातव्यमिति सूचयितुं ब्रह्मण एव सत्तां तदन्यस्य असत्तां च प्रतिपादयति—नासत इति । सत्त्वित्यस्ति-तामात्रं वस्तु सर्वगतं सूक्ष्ममेकमेकरसं नित्यं निरन्तरं निरञ्जनं विज्ञानं यदवगम्यते सर्ववेदान्तेभ्यः एतादृ-ञ्जणमसच्छब्दादिलक्षणं जगत्स्यैतन्मय भावः सत्ता न विद्यते नास्ति सति स्वरूपेण वस्तुनि सत्ता सम्पद्येत तदभावात्सत्ताभावः । असदात्मनो जगतः सत्त्वे प्रमाणाभावान् । तन्मयैव प्रत्यक्षादिप्रमाणमिति चेत्त्व-मत्र प्रष्टव्यः । तत्सत्त्वे प्रमाणं किं प्रत्यक्षमनुमानं वा किमुपमानं वा उतशब्दो वा । नायः इदं रजतम् प्रादेश-नात्रश्चन्द्र इत्यादी व्यभिचारदर्शनान् । तत्र प्रमाणपमेययोः सम्बन्धसंसर्गाभावाद्व्यभिचारस्तदन्यत्र प्रमा-णमेवेति चेन्न तारुणि राज इति नृदि घट इति विपरीतग्रहदर्शनाद्व्यभिचारानुच्छेदे । न द्वितीयः स्वल्पे प्रपञ्चस्य प्रत्यक्षत्वाच्चानुमानानुपयुक्तेः । नापि तृतीयः गोनहशो गवथ इतिपत्तसदृशं जगदिति सादृश्या-सम्भवादस्यैव सादृश्यं स्वप्न इति चेत्तथापि मिथ्यात्वेऽपि तत्सादृश्यात्तेः । नैव चतुर्थः धिक्त्वो नहि वस्तु नह्यस्ति द्वैतसिद्धिः । असत्त्वादस्यस्योते जगतोऽसत्यस्य नि विना श्रुतिभ्यस्तत्सद्भावाश्रयणात् । ननु “ आ-त्मन आकाशः सम्भूतः ” इति “ यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते ” इति ब्रह्मणः सकाशाज्जगदुत्पत्तिः श्रूयते ब्रह्मकार्यत्वेन जगतोऽस्तित्वे श्रुतिरस्यैव प्रमाणमिति चेत्तत्र प्रष्टव्यः । ब्रह्मकार्यं यजगनस्ति तद्ब्रह्म-णो भिन्नं किमभिन्नं वा उत मित्राभिन्नं वा । भिन्नत्वपक्षे कार्यं सदा किमसदा उत सदसदा । आद्ये कार्यस्य कारणसत्ता वा किमु कार्यसत्ता वा । नायः कार्यकारणयोः सत्तैकत्वे स्वाः सत्ताभावात्कार्यस्यासत्त्वापत्तेः । द्वितीये कार्यसत्ता सद्रूपा वा किमसद्रूपेण । अद्ये सद्वृत्तार्थसत्ता कारणसत्तायाः भिन्ना वा किमभिन्ना वा । नायः ब्रह्मणः पूर्णत्वेन निरन्तरत्वात्कार्यस्य तत्सत्ताव्यतिरिक्तसत्तासम्भवादसत्त्वमेव स्यात् । न द्वितीयः सत्त-योरुभयोः सद्रूपैकत्वावगमात्कार्यस्य कारणभिन्नत्वाऽसम्भवादसत्त्वाऽव्याहतेः । असद्रूपेण भिन्नायाः कार्य-सत्तायाः स्वतः स्वरूपाभावात्कार्यस्य शून्यत्वापत्तेः । कार्यस्यासत्त्वपक्षे जगतः शश्विपाणवस्वरूपशून्यत्वाद-ब्रह्मकार्यत्वानुपपत्तेः । नन्वसतोऽपि जगतः प्रध्वंसाभावत्कार्यत्वमुपपन्न एवेति चेन्न । प्रध्वंसाभावमप्यापि कारण-सम्बन्धासम्भवात्कार्यत्वानुपपत्तेः । कर्तृकरणादिकारकसम्बन्धे सति खलु तनिक्रियायां घटादेः कार्यत्वं दृष्टं तथैव कारकसम्बन्धवत्त्वे प्रध्वंसस्य भावत्वापत्तावभाव इति निर्देशाश्लोकात्कारकसम्बन्धः सत एव सावयवस्य घटते नेतरस्य । नहि घटनाशनसामग्रीसम्बन्धः प्रध्वंसस्यात्यन्ताऽसत् उपयुज्यते । तदभावादेव प्रध्वंसाभापस्य न कार्यत्वं तथैव जगतोऽन्यसतो न कार्यत्वं सिध्यति सदसत्त्वपक्षेपि सत्त्वासत्त्वयोर्भावाभावधर्मत्वेनान्योन्य-विरुद्धत्वादेकाधिकरणत्वासम्भवात्तादृग्धर्मवैशिष्ट्यानुपपत्तौ सुतरां जगतो ब्रह्मकार्यत्वानुपपत्तेः । तर्हि कार्यं

कारणाभिन्नमेवेति चेन्न ब्रह्मनर्यागमप्रसङ्गात्कार्यस्य जगतौ जडात्मनो ब्रह्माभिन्नत्वे ब्रह्मणोपि दृश्यत्वानित्य-
त्वाप्रकाशत्वदुःस्वरूपत्वसावयवत्वादिदोषपरम्पराप्रसङ्गात्तद्विष्टापत्तिरेवेति चेत्तत्र जगदान्धप्रसक्त्याऽईमवेदमि-
त्यादिष्यवहाराऽसिद्धेः भवतोपि जडत्वेन ज्ञानानुत्पत्तौ मोक्षाभावप्रसङ्गात् । “तरति शोकमात्मवित्” इत्यादि-
श्रुतिवैयर्थ्यापत्तेः । ब्रह्मानन्दप्राप्तिकामानां सतां मुक्तौ प्रवृत्तिविच्छेदप्रसङ्गात् । “यत्तददृश्यमप्राह्यम्” । “अ-
जोनित्यः शाश्वतः” इत्यादिश्रुतिविरोधप्रसङ्गाच्च । तर्हि तृतीय एव पक्षोऽस्ति चेन्न । भिन्नाभिन्नत्वयोरन्यो-
न्यविरुद्धत्वेनैकाश्रयत्वासम्भवात् । एवं जगतो ब्रह्मकार्यत्वानुपपत्तौ श्रुतिप्रमाणकत्वं च न सिध्यति । नन्वेवं
सति “यतो वा” इत्यादिश्रुतेर्मृषावादित्वेनाप्रामाण्यापात इति चेन्न । तस्याब्रह्मणोऽद्वितीयत्वप्रतिपादनपरतया
प्रामाण्याभ्युपगमात्केचिजगत्कारणं परमाणव इति वदन्ति । प्रकृतिरित्यपरे । तदुररीकृत्य कार्यकारणाभ्यां
सर्वश्रुतिप्रसिद्धमद्वितीयत्वं ब्रह्मणो ज्येति तदऽसहमानयाऽनया श्रुत्या जगदुपादानत्वं ब्रह्मणः प्रतिपाद्यते ।
ननूक्तरीत्या जगद्ब्रह्मणोः कार्यकारणभावानुपपत्तौ कथमुपादानं ब्रह्मेति चेद्विषयतोपादानं ब्रह्मेति द्रुमः । विव-
र्तत्वं नामाभिष्टानस्यान्यथाभानमात्रं तच्च ग्रहीतुर्ग्रहणदोषकृतं शुक्तेर्यथा रजताकारेण प्रतीतिः शुक्तियाथात्म्य-
सन्दर्शनं रजताभासस्य शुक्तिमात्रत्ववदधिष्ठानब्रह्मस्वरूपसाक्षात्कारेण जगतोपि प्रतीतिमात्रस्य “तदनन्य-
स्वमागम्यशब्दादिभ्य इति । वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्” इत्यादिश्रुतिप्रामाण्याद्ब्रह्ममात्रत्वसिद्धौ
ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वेऽप्याहते सत्यत्रैवं पूर्वोक्तदोषानवकाशः । कार्यस्य नाममात्रत्वावशेषाद्यन एवं ततोऽर्थतः श-
ब्दादिप्रपञ्चसद्भावेन श्रुतिः प्रमाणं नापि प्रत्यक्षमनुमानं च तस्मादप्रामाणिकत्वाज्जगतः स्वतः सत्ता नाम्नीति
सिद्धम् । एवमसतः शब्दादेः सत्ताभावं प्रतिपाद्य इदानीं ब्रह्मणः स्वस्वरूपस्य सद्भावं प्रतिपादयति—नाभावो
विद्यते सत इति । सामान्यविशेषभावशून्यमखण्डचिदेकरसं सर्वविक्रियारहितं सदेवेत्यादिश्रुतिप्रसिद्धमपूर्वमनप-
रमन्तरमवाह्यं यत्सत्तस्य सतस्त्वभावो नास्तिता काचित्कदाचिन्न विद्यते जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादिषु सद्भावदर्शना-
दात्मनः सदासत्त्वं प्रत्यक्षं प्रमाणम् । आत्मानित्यसत्ताको भवति अवस्थात्रयसाक्षित्वान् यन्नैवं तन्नैवं यथा
देहादिरित्याद्यनुमानं च । अयमात्मा सन्मात्रो नित्यः शुद्धो बुद्ध इति अजो नित्यः शाश्वत इति । “तथाऽ-
रसं नित्यमगन्धवच्च” इत्यादिश्रुतिश्च प्रमाणम् । एवं सर्वप्रमाणैर्निर्धारितनित्यसत्ताकम्य सतः प्रत्यगाभिन्नस्य
ब्रह्मणस्त्वभावः कदाचिन्नास्तीति तत्त्वदर्शिमिस्तत्त्वं सर्वाभिष्टानभूतस्य ब्रह्मणो याथात्म्यमवाधितस्वरूपं स-
त्यज्ञानानन्दत्वकं यत्तदेव सदा सर्वत्र द्रष्टुं शीलं येषां ते तत्त्वदर्शनस्तैर्ब्रह्मविद्भिरेवमुभयोः सदसतोर्गतो
निश्चयः सदा सर्वत्र ब्रह्मैकमेवास्ति न ततोऽन्यदिति निष्कर्षो दृष्टः कृत इत्यर्थः । एतेन त्वमप्यात्मनस्त्वनित्यत्व-
भ्रममुत्सृज्य निःशोको भूत्वा “सर्वं खल्विदं ब्रह्म” इत्यादिश्रुत्यर्थमवष्टभ्य सर्वत्र ब्रह्मदर्शनपरो भवति
सूचितं भवति ॥ १६ ॥

श्री० टी०—ननु तथाऽपि शीतोष्णादिकमतिदुःसहं कथं सोढव्यम् । अत्यन्तं तत्सहने च कदाचिद्देहनाश-
स्यापि सम्भवादित्याशङ्क्य तत्त्वविचारतः सर्वं सोढुं शक्यमित्याशयेनाह—नेति । असतः अनात्मधर्मत्वाद-
विद्यमानस्य शीतोष्णादेरात्मनि भावः सत्ता न विद्यते तथा सतः सत्त्वभावस्यात्मनो भावो विनाशो न वि-
द्यते एवमुभयोः सदसतोर्गतो निर्णयो दृष्टः । कैस्तत्त्वदर्शिभिर्वस्तुयाथात्म्याविरहितः । एवमभूतविवेकेन
सहस्वेत्यर्थः ॥ १६ ॥

स० टी०—नन्वस्तु पुरुषैकत्वं तथाप्यस्य न मुक्ता ॥ शीतोष्णादेश्च बन्धस्य सहेतोर्वस्तुतावशात्
॥ १ ॥ एवं कथं तितिक्षा म्यात्कथं वा बन्धनाशनम् ॥ सत्यामपि तितिक्षायां जातु स्यादात्मनः क्षयः
॥ १ ॥ इत्याशङ्क्याह भगवान् मङ्गलायतनो हरिः ॥ समस्तस्य प्रपञ्चस्य सहेतोर्वन्धरूपिणः ॥ ३ ॥
स्वाहानात्कल्पितत्वेन स्वात्मबोधोदयात्क्षयः ॥ कल्पितस्य भुजङ्गस्य रज्जौ तज्ज्ञानतः क्षयः ॥ ४ ॥

दृष्टो यथा तथैतस्य शीतोष्णादेः क्षयो धिया ॥ अन्योन्याभ्यासतो ब्रह्मात्मदात्मनात्मनोर्द्वयोः ॥ ६ ॥
 शीतोष्णादि जगत्सर्वं भाति तस्मान्मृषा जगत् ॥ अन्योन्याभ्यासतुल्यत्वे कथमेकस्य सत्यता ॥ ७ ॥
 इतरस्यैव मिथ्यात्वमिति चेच्छृणु युक्तिः ॥ परिच्छिन्नं हि यद्वस्तु देशतः कालतोऽर्थतः ॥ ७ ॥ तज्ज-
 न्मनाशशीलत्वादसद्रज्जुभुजङ्गवत् ॥ यथा स्वाप्नं मृषा सर्वं मृत्कुम्भादिकमीक्ष्यते ॥ ८ ॥ तथेदं वन्ध-
 शब्देन प्रोक्तं विश्वं मृषाऽखिलम् ॥ नाध्यस्तं सत्कदाचित्स्यात्स्वाप्नं कुम्भादिकं यथा ॥ ९ ॥ असतो विद्य-
 मानस्य शीतोष्णादेर्न चारिता ॥ सहेतोर्निष्प्रमाणत्वाद्विकारत्वाच्चलत्वतः ॥ १० ॥ घटाङ्कुरादि यत्कार्यं
 दृष्टं सत्कारणं हि तत् ॥ आकाशादि च नः कार्यं तदप्येवं प्रतीयताम् ॥ ११ ॥ असतश्चेदिदं कार्यं सर्वं
 स्यादसद्विमतम् ॥ असतः कारणत्वं च निरात्मत्वान्न सिद्ध्यति ॥ १२ ॥ ध्रुवः सत्कृते कार्यमय-
 स्कान्तो मणिर्यथा ॥ कारणत्वं भवेदेवं कुर्वतोऽतिशयः कुतः ॥ १३ ॥ इत्येवंवार्तिकेऽध्यस्तकार्यस्य गतिरी-
 रिता ॥ अधिष्ठातव्यं सत्यत्वसिद्धयै न त्वन्यसिद्धये ॥ १४ ॥ यथा घटादिसंस्थानं भूदो भिन्नं न चक्षुषा ॥
 गृह्यते सकलं तद्वत्सतो भिन्नं जगन्नाह ॥ १५ ॥ शीतोष्णादेः प्रपञ्चस्य सहेतोर्नास्ति सत्यता ॥ अन्यो-
 न्यभ्यामभिचारित्वात्कल्पितत्वाच्चिदद्वये ॥ १६ ॥ अज्ञानहापकत्वं हि प्रामाण्यं शास्त्रविन्मतम् ॥ नाज्ञा-
 तत्वं प्रपञ्चस्याज्ञानकार्यस्य नाद्वयतः ॥ १७ ॥ सर्वत्रानुगते सत्ये कल्पितं व्यभिचारि यत् ॥ विश्वं
 रज्जौ यथा सर्पदण्डादि सन्न तत्तथा ॥ १८ ॥ सन्धतः सन्धतो हील्यमनुरग्यते सद्द्वये ॥ न घटः पट
 इत्येवं व्यभिचारि प्रकल्पितम् ॥ १९ ॥ सामानाधिकरण्यं तु मिथ्यागद्वस्तुनोरपि ॥ दृष्टं नीलं नभो
 वारि मरीच्यादाविः यथा ॥ २० ॥ तस्माद्वन्धस्य देहादेः सहेतोर्नास्ति सत्यता ॥ तथासतश्चिदानन्दा-
 पराङ्मुखस्य बभूवुः ॥ २१ ॥ अभावोऽसत्यता नास्ति परिच्छिन्नत्वलक्षणः ॥ सर्वत्राव्यभिचारित्वाद्-
 नुस्यूतस्य चित्ततः ॥ २२ ॥ एवं सदसतोरात्मनात्मनोरनयोर्द्वयोः ॥ निर्णयः सत्सदेवासदसद्वेवेति ना-
 न्यथा ॥ २३ ॥ दृष्टस्तद्वद्वान्द्रावो याथात्म्यं ब्रह्मणः गतः ॥ तत्त्वं द्रष्टुं सदा शीलं येषां तैस्तत्त्वद-
 र्शिभिः ॥ २४ ॥ त्वमप्येवं समाश्रित्य दृष्टिं तां तत्त्वदर्शिताम् ॥ शोकमोहौ परित्यज्य तितिक्षस्व गता-
 गताम् ॥ २५ ॥ दृश्यं स्वरूपतोऽध्यस्तं चिद्विज्ञेऽतोऽनुतात्मकम् ॥ भेदसंगमात्रमध्यस्तमात्मनोऽस्मिन्नना-
 त्मनि ॥ २६ ॥ प्रातीतिकशरीरत्वाद्दृश्यं मिथ्या जडं जरम् ॥ अयाध्यत्वाच्चिदात्मत्वाद्वात्मा सत्यः
 स्वयम्प्रभः ॥ २७ ॥ १६ ॥

भा० टी०—शीतोष्णादेः प्रतीयमानत्वेऽपि बाध्यत्वेन मिथ्यात्वान् । तद्विपर्ययेणात्मनः सत्यत्वाच्च शो-
 कमोहावकृत्वा शीतोष्णादिसहजं युक्तमित्याह—नेति । अमतो विचारेण बाध्यत्वात्पूर्वमप्यविद्यमानस्य शी-
 तोदेः सकारणस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणैर्निरूप्यमाणस्यापि भावः परमार्थस्यता न विद्यते । एतेनासतः शून्यस्य
 नराविषाणतुल्यस्यास्तित्वप्रसङ्गाभावात्प्रसक्तप्रतिषेध इति प्रयुक्तम् । विमतं शीतादि अतात्त्विकमप्रामाणिकत्वान्
 शुक्तिरूप्यवत् । धर्मिप्राङ्कस्य प्रत्यक्षादेस्तात्त्विकप्रामाण्यावोधकत्वदर्शनान् । तद्विषयस्य शीतादेरनिर्वाण्यस्यासतो
 भ्रान्तेर्लोकैः प्रत्यक्षादिभिरुपलभ्यमानत्वान् । सत्त्वेन गृहीतस्य भावस्तार्त्त्विकत्वं नास्तीत्यर्थः । ननु क्वचित्प्रत्य-
 क्षादेस्तात्त्विकप्रामाण्यावेदकत्वदर्शनात्तद्विषयस्य शीतादिद्वैतस्य दुर्निरूपत्वेनानिर्वचनीयत्वं न शक्यते वक्तुम् ।
 वेदैकदेशस्य क्रियार्थत्वं ब्रह्मबोधकत्वेदस्यापि क्रियार्थत्वम् । यथा—‘यथा वा ओत्रादीन्निद्रैरूपानुपलब्ध्या चक्षुषापि
 तन्नोपलभ्यते’ इति चेन्न । शीतादिद्वैतस्य विकारस्यागमापायित्वेनासत्त्वनिर्धारणान् । तथाचार्यं प्रयोगः ‘वि-
 मतमसत् आगमापायित्वाद्भ्रजूरुगवत्’ इति । तथा च “वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्य-
 म्” इत्यादिश्रुत्यापि विकारस्य मिथ्यात्वं बोधितम् । किञ्च कार्यं कारणान्न भिद्यते कुण्डलादिसंस्थानस्य चक्षु-
 रादिनिरूप्यमाणस्य कनकादिऽवतिरेकेणानुपलब्धेः । सतश्चायं प्रयोगः ‘विमतं न कारणान्नस्तुतो भिन्नं का-

र्यत्वान् कुण्डलादिवत्' इति । 'आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा' इतिन्यायात् । कार्यस्य जन्मप्रध्वंसाभ्यां प्रागूर्ध्वं चानुपलब्धेः । कारणादव्यतिरेकाच्च सर्वः शीतादेविकारोऽसत् कारणव्यतिरेकेणानुपलब्धेः कुण्डलादिवदिति । सर्वस्यापि कारणस्य स्वस्वकारणाद्यतिरेकेणानुपलम्बमानस्य कार्यकारणपरम्पराभ्रमाधिष्ठाने कल्पितत्वं सिध्यति । ननु कार्यकारणविभागाविहीनस्य वस्तुनोऽभावात् कार्यकारणपरम्पराया असत्त्वे सर्वाभावप्रसङ्ग इति चेन्न । सर्वत्रानुवृत्तव्यावृत्तसदसद्बुद्धिद्वयोपलब्ध्याऽनुवृत्ते च व्यावृत्तानाकल्पितत्वात् । अकल्पितस्य सर्वशेदविकल्पाधिष्ठानस्याकार्यकारणस्य वस्तुनः सिद्धेः । तथा च यस्यावृत्तेऽनुवृत्तं तत्त्परमार्थं सत् यथा रजतादिधारास्वनुगतः शुक्त्यादेरिदमंशः विभक्तं सत् अव्यभिचारित्वादिदमंशवत् । यद्यावृत्तं तन्मिथ्या यथा रजसादिधाराविभक्तं मिथ्या व्यभिचारित्वात् रजतादिधारावदित्यनुमानद्वयेन सतोऽकल्पितत्वमसत् कल्पितत्वं न सिद्धम् । ननु देवमनुमानद्वयमुपपद्यते । सर्वमिथ्यात्ववादिनो विभागाभावात् । अनुमानादिव्यवहारानुपपत्तेरिति चेन्न । सदसद्विभागस्य बुद्ध्यायत्तत्वात् । बुद्धिद्वयार्थाने विभागे स्थिते सत्यनुमानादिव्यवहारोपपत्तेः । ननु अद्वैतवादिनस्तत्र बुद्धिद्वयाभावात् । तदधीनः सदसद्विभागः कथं सेत्स्यतीति चेत् सर्वत्र व्यवहारदशायां कल्पितस्य सदसद्विभागस्य हेतुभूतबुद्धिद्वयस्य सर्वैकपक्षभ्यमानत्वात् नन्वेवमपि सतः सत्पान्यरूपतया विशेषाकाङ्क्षायां सामान्यविशेषरूपे द्वे वस्तुनी स्यातामिति चेन्न । सोयमित्यादिनामानाधिकरणवत् । घटः सन्नित्यादिसामानाधिकरण्यस्यैकवस्तुनिष्ठत्वात् । वस्तुभेदे घटपटयोरिव तद्व्यवहारः । ननुक्तसामानाधिकरण्यस्यैकवस्तुनिष्ठत्वं न वाच्यं नीलमुत्पलमितिबद्धमर्थमविषयतया तस्य सुवचत्वात् । इति चेन्न । नीलोत्पलमिति सामानाधिकरण्यस्य धर्मधर्मविषयस्य गौणत्वात् । तदपेक्षया अनुवृत्तं व्यावृत्तं कल्पितमिति ऐक्यनिष्ठस्यैवमुख्यस्यौचित्यात् । तथा च सन्घटः सम्पटः सन्दहस्ती सन्नद्वयः सम्गौरित्येवं बुद्धिद्वयमुपलभ्यते । तयोश्च बुद्धयोर्घटादिवुद्धिद्वयमभिचरति घटादेविकारस्य व्यभिचारित्वं पूर्वं दर्शितम् । न तु सदबुद्धिद्वयमभिचरति घटे नष्टेऽपि पटादौ तद्दर्शनात् । एतेन घटे नष्टे घटबुद्धौ व्यभिचरन्त्यां सदबुद्धिरपि व्यभिचरतीति प्रत्युक्तम् । तस्मात् घटादिवुद्धिविषयोऽसद्व्यभिचारान् । रज्जुरगवन् । सदबुद्धिविषयस्तु नासत् अव्यभिचारादिदमंशवत् । ननु यथा घटे विनष्टे सदबुद्धिः पटादौ दृश्यते तथा घटबुद्धिर्भावे पटान्तर इति चेन्न । घटबुद्धेः पटादावदर्शनात् । ननु नष्टे घटे सदबुद्धिरपि तत्र न दृश्यते इति चेन्न । यतो घटादिनाशे व्यक्तिलाशे जातेरिव विशेष्यस्य विशेषणीभूतसत्ताभिव्यञ्जकस्याभावात् सदबुद्धेरप्यदर्शने न तु तस्याधिपयस्य सत्ताया अभावाददर्शनम् । ननु द्वयोः सतोरेव नीलोत्पलयोः विशेषणविशेष्यत्वदर्शनात् । सद्व्यवहारपि विशेषणविशेष्यत्वत्वाभ्युपगमे द्वयोः सत्त्वावश्यभावाद्व्यावृत्तकल्पितस्त्वानुमानं सामानाधिकरण्यबुद्धिवाधितं घटादेः कल्पितत्वाभ्युपगमे तस्याभावेन सामानाधिकरण्यत्वस्यायुक्तत्वादिति चेन्न । यतः सामानाधिकरण्यबुद्धिः पदार्थद्वयमानमपेक्षते न द्वयोः सत्त्वम् । मरीच्यादावन्यतरस्याभावेऽपि सद्वस्तुदकमपि सामानाधिकरण्यदर्शनात् । तस्माद्देहादेः शीतोष्णादेर्द्वन्द्वस्य च सकारणस्य सत्त्वेन कल्पितस्य वस्तुतोऽस्तोभावः । परमार्थसत्ता न विद्यते जन्मध्वंसाभ्यां प्रागूर्ध्वं च वस्वन्तरे देशान्तरे चानुपलब्धेः । तथा परमार्थसतः अधिनाशिनाऽवाध्यस्यात्मनोऽतत्त्वविद्भिर्ज्ञातत्वादाविद्यमानकल्पस्याभावोऽविद्यमानत्वं परमार्थतो सत्ता न सम्भवति सर्वत्राव्यभिचारात् । त्रिविधपरिच्छेदशून्यत्वात् । इत्थं भाष्यकृद्भिः सदसतोः साध्यत्वं परिच्छिन्नापरिच्छिन्नत्वयोर्हेतुत्वं च बोधितम् । कैश्चित्तु 'परिच्छिन्नस्यासतः शीतोष्णादेः कृत्स्नस्यापि प्रपञ्चस्य भावः सत्ता पारमार्थिकत्वं स्वान्यूनसत्ताकतादृशपरिच्छेदशून्यत्वं न विद्यते सतः सर्वत्रानुस्यूतसन्मात्रस्याभावः परिच्छिन्नत्वं न विद्यते' इति व्याख्यातम् । परिच्छिन्नत्वं च त्रिविधम् । तत्रात्यन्ताभाषप्रतियोगित्वलक्षणं देशतः परिच्छिन्नत्वम् । ध्वंसप्रतियोगित्वलक्षणं कालतः परिच्छिन्नत्वम् ।

अन्योन्याभावप्रतियोगित्वलक्षणं वस्तुतः परिच्छिन्नत्वम् । नन्वात्मनोऽप्याकाशवत् काचित्समवेतत्वम् । समवायसंबन्धेनात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं तस्मिन्नतिव्याप्तम् आकाशदेश्च यावन्मूर्तसंयोगित्वनियमात् । संयोगसम्बन्धेन तस्मिन्नन्यातं च अमूर्तनिष्ठेऽपि विशेषणदाने त्वात्मन्यतिव्याप्तिस्तद्वत्त्वात् सर्वसम्बन्धित्वाभाव-
विवक्षायां सर्वसम्बन्धशून्ये परमात्मन्यतिव्याप्तिः । सर्वसम्बन्धित्वज्ञानेऽन्याप्तिश्च ध्वंसप्रतियोगित्वमन्याका-
शादावव्याप्तं तेषां परैर्नित्यत्वाभ्युपगमान् । अन्योन्याभावप्रतियोगित्वं चात्मानि व्यभिचारितस्य जडनिष्ठा-
न्योन्याभावप्रतियोगित्वादित्यथाऽस्य जडत्वापत्तेरिति चेन्न । अत्यन्ताभावेऽन्योन्याभावे च प्रतियोगिसमसत्ता-
कत्वविशेषणेनात्मन्यतिव्याप्तिवारणम् । अज्ञानाकाशादौ स्वस्वसमानसत्ताकान्योन्याभावात्यन्ताभावप्रतियोगि-
त्वसत्त्वेनाव्याप्त्यभावात् । अविद्याकाशादेर्व्यावहारिकस्य पारमार्थिकाभावपक्षे स्वान्यूनसत्ताकेति विशेषणं देय-
मतएव प्रातिभासिकजगतादेर्व्यावहारिकाभावप्रतियोगित्वेऽपि न साधनवैकल्यं ध्वंसप्रतियोगित्वं च नाका-
शादावव्याप्तम् । “तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः” इति श्रुतिसिद्धत्वेन तस्यानुमानत्वात् । “आ-
काशस्तत्सर्वगतश्च नित्यः” इत्यत्रात्मनि दर्शनत्वं तु स्वसमानकालीनसंवगतत्वेनाभूतसम्बन्धस्थायित्वेन चेति द्र-
ष्टव्यमिति तत्रोदाहृतव्याख्या । “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इति श्रुतौ ब्रह्मणोऽपरिच्छिन्नत्वबोधकस्यानन्तप-
दस्य पृथङ्निर्देशान् ब्रह्म सत्यमपरिच्छिन्नत्वात् । जगदसत्यं परिच्छिन्नत्वादित्यनुमानद्वये हेतुत्वेनाभयोर्नि-
र्देशादप्रसिद्धाद्येकत्वात्प्राप्तमन्येन हेतुसाध्ययोरैक्यापत्तिरूपेण च दोषेण प्रप्ता यदि भाष्यानुरोधेन योजयितुं
शक्या तर्हि निर्दुष्टेति दिक् । ननु सर्वेषामेव कुतो न निर्णय इत्याक्षेप सर्वेषां तत्त्वदर्शित्वाभावात् ।
तत्त्वदर्शितां त्वस्यैव निर्णय इत्याह—उभयोरिति । उभयोरानानात्मनो सदसत्तोरपि दृष्टेः सत्सर्वेषां स-
दसदेवेति निर्णयः तत्त्वदर्शिमिर्ब्रह्मावित्रिः । तस्मात्त्वमपि तेषां दृष्टिमवलम्ब्य शोकमोहौ हित्वा शीतादीस्ति-
अस्वेत्याशयः ॥ १६ ॥

प० टी०—अथ द्वितीयोपायमाह—नासत इति । असतः शुक्तिकारजतवद्गद्रूपस्य दृश्यमात्रस्य भावां
वर्तमानत्वं यस्तु न शक्यते । तथा सतः सच्छब्दव्यपदेश्यम्यात्मनोऽभावाऽवर्तमानत्वं च यस्तु न शक्यते ।
एवमसत्तोरन्यो निर्णयस्तत्त्वदर्शिमिः स्वस्वरूपाभिर्लक्ष्यः । अत्रैतदुक्तं भवति यत्रोत्तरक्षणं भावे दृश्येन
तदसच्छब्दव्यपदेश्यम् । तथा यत्सर्वदाप्यव्यवितं तत् सच्छब्दव्यपदेश्यम् “अनोन्यवार्तम्” इति श्रुतेः । तदु-
क्तपक्ष्यात्मसारं ‘यद्गच्छागाम्यमवभाति मरिचिकाममश्चामन्त्रयानमाय रज्जुभुजङ्गमुरगम् । स्वप्नः क्षणावधि
सुषुप्त्यवधीह तद्ब्रह्म विभाति तदपि प्रवदन्ति सत्यम् ॥ सर्वप्रपञ्चविलयावतरे सुषुप्तौ यत्प्राणवाय्वनु-
चरं चिदिहास्ति नूनम् । अर्थप्रतीतिवशातोऽपि च जागरादौ तस्मात्सदित्यभिहितं खण्ड चित्स्वरूपम्’ इति ।
एवमवस्थात्रयेऽप्यबाधिते सत्ये ब्रह्मणि निविष्टचित्तानां तत्त्वदर्शितामसदृशशीतोष्णादिद्रवद्रुःखसहने किया-
नायासः । यथा स्वप्ने सर्वव्यावदृष्टस्य जागरे तत्प्रतिकारासम्भवादित्यर्थः ॥ १६ ॥

रा० टी०—ननु ‘पापमेवाश्रयेदस्मान्दुःखैतानात्तापयन्’ इत्यादिना बन्धुहननादिरूपमुदात्तरलोकदुःखदे-
तुतयोक्तम् । अतः शोक इत्यत आह—नासत इति । अथ सदसच्छब्दो साध्वसाधुकर्मपरो । भावाभावशब्दौ
सुखदुःखवाचकौ ‘सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते । प्रशस्ते कर्मणि तथा’ इत्यादेः । ‘सद्भाववाचिनः
शब्दाः सर्वे ते सुखवाचिनः’ इत्यादेः । असतो दुष्कर्मणः सकाशात् भावः सुखं नास्ति । यथेति दृष्टान्त-
तयाऽस्योपयोगः । सतः साधुकर्मणः सकाशादभावा दुःखं नास्ति । एतच्च युक्तं नारायणविद्वत्तदनुबन्धनि-
ग्रहरूपत्वेन सत्कर्मत्वात् परलोकदुःखहेतुः । प्रत्युत सुखहेतुरेवेति भावः । किमत्र प्रमाणमित्यत आह—उभयो-
रपीति । अन्तो निर्णयः पूर्वार्धोक्तार्थस्यावधारणम् । अन्यदर्शनस्यान्यान्प्रत्यप्रत्यायकत्वाददर्शनमूलः संप्रदायोत्र
लक्ष्यते । उभयोरप्यनयोः सदसत्कर्मणोः दुःखसुखे यथाकर्म न विद्येते इत्यर्थयोरपि तत्त्वदर्शिमिरस्तु

सम्प्रदायस्तु प्रमाणतया दृष्ट इति वा । दृष्टस्तु दृष्ट एवेति वा तुशब्दान्वयः । सत्कर्मणो दुःखं नास्ति अस-
त्कर्मणः सुखं वा नास्तीत्यनयोर्थयोर्निर्णायकोपदेशपरम्परारूपसम्प्रदायो महात्मभिर्दृष्ट एवेत्यर्थः । नन्वना-
दित्वहेतुनाहमपि पक्षे निक्षिप्य नित्यत्वेनानुमातव्य इति यदुक्तं त्वया स त्वयुक्तः पक्षः । दृष्टान्ताभावेन
व्याप्तिमहासम्भवान् । अन्यस्यानादिनित्यस्य मानाभावेनाभावादित्यतोऽन्यदप्यनादिनित्यमित्येतदप्यनेनो-
च्यते—नासत इति । अमृतः करणस्य प्रकृतेरभावः प्रागभावः प्रध्वंसश्च न विद्यते नास्ति । तथा सतो ब्रह्मण-
श्चाभावो द्विरूपो भावः न विद्यते । अनासतः सतश्चाभावो न विद्यत इत्येकवाक्ये सम्भवति वाक्यद्वयग्रहणं
प्रागुक्तानादित्वानुमाने व्याप्तिप्रज्ञाने भादरसूचनार्थम् । अत एवाग्रेऽविनाशि त्वित्यादिना व्याप्तिग्रहणस्थलम-
नेकं दर्शयति । अत्र व्याप्तिस्थलप्रदर्शनार्थं नासतो विद्यते भाव इत्येतावदेव वाच्यम् । तथापि प्रागुक्तद्विती-
यप्रयोगे कृष्णो दृष्टान्तिना । तत्र साध्यसाधनानुगातिसूचनाय 'नाभावो विद्यते सतः' इत्यप्युक्तिः । तथा च
द्वितीयप्रयोगेऽपि व्याप्तिः सुदृढा । नन्वन्यस्यानादिनित्यत्वे माना (भावान्) भाव इत्युक्तमित्यत आह—उ-
भयोरपीति । सत्त्वसत्त्वोऽनादित्वयोरन्तस्तु निर्णयभूतपरम्परोपदेशलक्षणसम्प्रदायस्त्वित्यर्थः । तत्त्वदर्शिभिर्दृ-
ष्ट इत्यर्थः । तत्त्वदर्शितार्थस्तु तत्त्वदर्शिभिरपीत्यपि पदं भिन्नक्रममुपेत्य " प्रकृतिः पुरुषश्चैव नित्यौ कालश्च सत्तम "
इत्यागमादत्रार्थे मानत्वेन समुचीयत इत्याहुः ॥ १६ ॥

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ॥

विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ १७ ॥

त० टी०—निर्णीतार्थपाह—अविनाशि त्विति । तत्तत्त्वं त्वविनाशि विनाशाभावशीलं विद्धि ।
किं तत् । येनान्पर्वणेण सर्वमिदमचेतनं तत् व्याप्तं, व्यापकं सूक्ष्मं व्याप्यं स्थूलं, व्यापकत्वेन
सृष्टमत्वादव्ययस्यात्मतत्त्वस्य विनाशं कश्चिदनात्मपदार्थः कर्तुं नार्हति न योग्यो भवति ॥ १७ ॥

प० टी०—नन्वेतादृशस्य सतोऽज्ञानाद्भेदे परिच्छिन्नत्वापत्तेर्ज्ञानात्मकत्वमभ्युपेयं तद्विनाश्यासिकमाऽन्यथा
जडत्वापत्तेः । तथा चान्तर्ध्यासिकज्ञानरूपत्वस्य सतो धात्वर्थत्वादुत्पत्तिविनाशबलं घटज्ञानमुत्पन्नं घटज्ञानं नष्ट-
मिति प्रतीत्येवा एषं चाहं घटं जानामीति प्रतीतेस्तस्य साध्यत्वं सविशयत्वं चेति देशकालबस्तुपरिच्छिन्नत्वात्स्फुर-
णस्य कथं नष्टस्य सतो देशकालबस्तुपरिच्छेदशून्यत्वमित्याशङ्क्याह—अविनाशीति । विनाशी देशतः कालतो व-
स्तुतो वा परिच्छेदः सोऽस्तीति विनाशि परिच्छिन्नं तद्विलक्षणमविनाशि सर्वप्रकारपरिच्छेदशून्यं तु एव तत्
सद्रूपं स्फुरणं त्वं विद्ध जानीति । किं तत् येन सद्रूपेण स्फुरणेनैकेन नित्येन बिभुना सर्वमिदं दृश्यजातं स्वतः सत्ता-
स्फूर्तिशून्यं तत् व्याप्तं सत्तास्फूर्त्यध्यासेन रज्जुशकलेनेव सर्पधारादि स्वस्मिन्समावेशितं तदविनाशयेव विद्धी-
त्यर्थः । वस्तुना तस्मात् विनाशं परिच्छेदमव्ययस्यापरिच्छिन्नस्य अस्य अपरोक्षस्य सर्वानुस्यूतस्य स्फुरणरूपस्य
सतः कश्चिन् कोऽपि आध्याया वा विषयो वा इन्द्रियसन्निकर्षादिरूपो हेतुर्वा न कर्तुमर्हति समर्थो न भवति कल्पि-
तस्याकल्पितपरिच्छेदकतयापान् । आगेपमात्रे चोद्यते । अहं घटं जानामीत्यत्र हि अहङ्कार आश्रयतया भासते
घटस्तु विषयतया उत्पत्तिविनाशनी काचिदहङ्कारवृत्तिस्तु सर्वतो विप्रसृतस्य सतः स्फुरणस्य व्यञ्जकतया आत्म-
मानोयोगस्य परंपरि ज्ञानहेतुत्वः स्फुरणमात्रं तदुत्पत्तिविनाशेनैव च सदुपहिते स्फुरणरूपे सत्युत्पत्तिविनाशप्रती-
त्युपपत्तेर्नैकस्य स्फुरणस्य स्वत उत्पत्तिविनाशकल्पनाप्रसङ्गः ध्वन्यवच्छेदेन शब्दवद्भूटाद्यवच्छेदेनाकाशवच्च ।
अहङ्कारस्तु तस्मिन्नव्यस्तोऽपि तदाश्रयतया भासते तद्वृत्तितादात्म्याध्यासात् । सुषुप्तौ अहङ्काराभावेपि तदा-
सनायासिताज्ञानभासकस्य चैतन्यस्य स्वतः स्फुरणात् । अन्यथैतावन्तं कालमहं किमपि नाज्ञासिपमिति सुषु-
प्तोत्थितस्य स्मरणं न स्यात् । न चोदितस्य ज्ञानाभावानुमितिरियमिति वाच्यम् । सुषुप्तिकालरूपपञ्चाज्ञाना-

लिङ्गासम्भवाच्च अस्मरणादेर्व्यभिचारित्वात् स्मरणाजनकनिर्विकल्पकाद्यभावासाधकत्वाच्च ज्ञानसामग्र्यभावा-
 म्य चान्योन्याश्रयप्रसक्तत्वात् । तथा च श्रुतिः “यद्वेतन्न पश्यति पश्यन्वैतद्वष्टव्यं न पश्यति । न हि द्रष्टुर्दृ-
 ष्टेर्विपरिलोपो विद्यते विनाशित्वान्” इत्यादिः । सुषुप्तौ स्वप्रकाशस्फुरणमज्ञात्वं तन्नित्यतया दर्शयति । एवं
 घटादिविषयोपि तदज्ञानावस्थामासके स्फुरणे कल्पितः य एव प्रागज्ञातः स एवेदानीं मया ज्ञात इति प्रत्यभिज्ञा-
 नान् । अज्ञातज्ञापकत्वं हि प्रामाण्यं सर्वतन्त्रासिद्धान्तः । यथार्थानुभवः प्रमेति वदन्निस्तार्किकैरपि ज्ञात-
 ज्ञापिकायाः स्मृत्येव्यावर्तकमनुभवपदं प्रयुज्यान्नेरेतदभ्युपगमान् । अज्ञातत्वं च घटादेर्न चक्षुरादिना परिक्षिप्-
 यते तत्रास्मात्प्रार्थात् । तज्ज्ञानोत्तरकालमज्ञानस्यानुवृत्तिप्रसङ्गाच्च नाप्यनुमानेन लिङ्गाभावात् । नदीदानीं
 ज्ञातत्वेन प्रागज्ञातत्वमनुमातुं शक्यं बागवद्विद्वान्ज्ञानविषये व्यभिचारात् । इदानीमेव ज्ञातत्वं तु प्राग-
 ज्ञानत्वे सतीदानीं ज्ञातत्वरूपं साध्याविशिष्टत्वादसिद्धम् । नचाज्ञातावस्थानामन्तरेण ज्ञानं प्रति घटादेर्देहेतुता
 प्रदीतुं शक्यते पूर्ववर्तिज्ञानप्रदान् । घटं न जानामीति सार्वलौकिकानुभवविरोधश्च तस्मादज्ञातं स्फुरणं भाव-
 मानं स्वाध्यस्तं घटादिकं भासयति घटादीनामज्ञाने कल्पितत्वमिच्छिः । अन्यथा घटादेर्जडत्वेनाज्ञातत्वतज्ज्ञा-
 नयोऽनुपपत्तेः । स्फुरणं चाज्ञातं स्वाध्यस्तेनैवाज्ञानेनेति त्रयमेव भगवान् वक्ष्यति “अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन
 मुह्यन्ति जन्तवः” इत्यत्र । एतेन विभुत्वं सिद्धम् । तथा च श्रुतिः “महद्भूतमनन्तमपरं विश्रानधन एष” इति ।
 “अत्यं ज्ञानमनन्तम्” इति च ज्ञानस्य महत्त्वमनन्तत्वं च दर्शयति महत्त्वं स्वाध्यस्तसर्वसम्बन्धित्वम् अनन्त-
 त्वं त्रिविधपरिच्छेदशून्यत्वादेति विवेकः । एतेन शून्यत्वादोपि प्रत्युक्तः । निराधिष्ठानभ्रमायोगान्तिरवशिष्टा-
 बायोगाच्च । तथा च श्रुतिः “पुरुषान्न परं किञ्चरसा चाप्रा सा परा गतिः” इति सर्वथाबाधोपि पुरुषं परि-
 शिनष्टि । उक्तं च भाग्यकारैः “भवं विनश्यद्भस्तुजातं पुद्गलानां विनश्यति । पुरुषो विनाशोऽस्त्वभावान्न विनश्य-
 ति” इति । एतेन क्षणिकत्वादोपि परास्तः । अवाधितप्रत्यभिज्ञानादन्यदप्यन्तरमगणाद्यनुपपत्तेश्च । तस्मादेकस्य
 सर्वानुभूतस्य स्वप्रकाशस्फुरणरूपस्य जनः सर्वप्रकारपरिच्छेदशून्यत्वादनुपपन्नं--नाभावो विद्यते मन इति॥ १७॥

श्लो० टी०--तनु नादिति सामान्यं वा उत स्वरूपं वा । सामान्यत्वे तस्य विशेषोपपत्तत्वेन प्रलयादशायाम-
 शेषविशेषविनाशे विनाशः स्याद्विशेषणामपि कार्यत्वेन तत्र विनाशः स्यात् सामान्यस्यापि तद्वर्त्मनेन विनाशो-
 पपत्तेः । स्वरूपत्वे तस्य व्यावृत्तत्वं कल्पितत्वादिनाशित्वमुपात्तमनुवृत्तत्वं तस्यैव सामान्यत्वेनोक्तदोषप्रसक्ति-
 रित्याशङ्क्यां न तस्य सामान्यविशेषभावशून्यत्वात्ततो न कथावेदपि विनाश उपपद्यत इत्याह--अविनाशि
 त्विति । इदं परिहरयमानमविनाशकार्यमगजगत्सर्वं येनातिमूर्ध्मेण विभुता रक्षात्मकेन मरीच्या जलप्रवाहव-
 द्गतमन्तर्बहिश्च व्याप्तं भवति तस्माद्विदितं वस्तु अविनाशि यथा अमत्तथा विनष्टं विनाशनविक्रियाया वि-
 पयतां प्राप्तमनर्हं शीलं स्वभावः सत्ता यस्य तदविनाशि अतिमूर्ध्मेरादतिमहत्त्वाच्च स्वयं विनाशनक्रियातिगं
 सन्नित्यमेव भवतीत्यर्थः । आत्मा नित्यः परिपूर्णत्वाद्गगनवदिति नित्यत्वे अनुमानं प्रमाणं नष्टेयकस्मिन् नेहे
 पदार्थाः सर्वत्र सर्वेषामुपलभ्यन्ते सत्येवात्मानं रचित्वत्वेनाशके पदार्थोपलब्धिरन्यथानुपपत्तिरिति नष्टप्र-
 तार्थापत्तिश्च प्रमाणम् । अत्रात्मनो नाशं वदन् वार्तां प्रष्टव्यं किमात्मनो नाशः स्वतो वा किं परतो वा किमा-
 श्रयनाशश्चा किं सम्बन्धनाशश्चा उत कारणनाशश्चा अथ कार्यनाशश्चेति । नाशः निरवयवत्वात्वा सावयव-
 स्य स्वावयवापचयाभाशस्तथा निरवयवस्यात्मनः स्वतो नाशानुपपत्तेः । न द्वितीयः तस्याप्यात्मत्वेन स्वंप्रति
 स्वस्य कर्तृकमेतायोगात्ततोपि नाशसम्भवान् । न तृतीयः “कस्मिन् भगवः प्रतिष्ठित इति स्वे माहात्म्ये” इत्यात्मनः
 स्वातिरिक्ताश्रयाभावश्रवणादाश्रयनाशनमित्तकनाशानुपपत्तेः । नापि चतुर्थः आत्मनो निरवयवत्वेन द्रव्यगुण-
 क्रियादिभिः संयोगादिसम्बन्धस्य निरूपयितुमशक्यत्वात्तद्विशेषप्रयुक्तनाशसम्भूतेः । नापि च पञ्चमः न्यास्य
 कश्चिज्जनितेति ब्रह्मणः कारणाभावश्रवणात्तन्निमित्तकनाशायोगात् । नैव च षष्ठः “न तस्य कार्यं कर्णं च विद्य-

ते' इति कार्याभावश्रवणात्कार्यनाशनिमित्तकनाशसम्भवान्न केनापि प्रकारेणेदं सद्ब्रह्म व्येतीत्यव्ययं तस्यैतस्याव्ययस्य नित्यसिद्धसत्ताकस्य ब्रह्मणो विनाशमभावं कर्तुं वक्तुं च कोपि वादिविशेषो नार्हति । तथात्वे स्वत्यैव नाहमस्मीत्यभावप्रसङ्गः बहुश्रुतिविरोधः प्रत्यक्षादिविरोधश्च प्रसज्यत इति भावः ॥ १७ ॥

श्री० टी०—तत्र सत्त्वभावमविनाशि यस्तु सामान्येनोक्तं विशेषतो दर्शयति—अविनाशीति । येन सर्वमिदमागमापायधर्मकं देहादिकं तत् तत्माश्रित्वेन व्याप्तं तत् आत्मस्वरूपमविनाशि विनाशशून्यं विद्धि जानीहि । तत्र हेतुमाह—विनाशमिति ॥ १७ ॥

स० टी०—ननु ज्ञानात्मकं सत्स्याच्छानमाद्यन्तवत्किल ॥ घटज्ञानं समुत्पन्नं नष्टं चेति प्रतीतितः ॥ १ ॥ घटं वेष्टीत्यतो भानात्साध्यं च सकर्मकम् ॥ दिक्कालवस्तुविच्छिन्नं ज्ञानं स्याद्व्यापकं कथम् ॥ २ ॥ इत्यग्राह्याविनाशीत्यपरिच्छिन्नं चिद्वयम् ॥ जानीहि स्फुरणं सत्तयेनेकेन चिदात्मना ॥ ३ ॥ नित्येन विमुना सर्वमिदं व्याप्तं जडानृतम् ॥ स्वसत्तास्फूर्तिदानेन सर्वं स्वस्मिन्निवेशितम् ॥ ४ ॥ परिच्छेदं न कोऽप्यस्यापरोक्षस्याव्ययस्य च ॥ सर्वानुस्यूतरूपस्य सतः कर्तुमिहार्हति ॥ ५ ॥ नाश्रयो विषयो नो न शक्तिर्कारिणिकारणम् ॥ परिच्छेत्तुं समर्थोऽस्त्यपरिच्छिन्नस्य कर्हिचित् ॥ ६ ॥ तुनाऽसतो विभिन्नत्वं मूच्यते सच्चिदात्मनः ॥ सत्यं ज्ञानमनन्तं चापरिच्छिन्नमवाधितम् ॥ ७ ॥ श्रुत्या ज्ञानं विनिर्णीतं संविदूषं सद्वृद्धम् ॥ यत्वाच्यन्तवती काचिद्बुद्धिभ्रुतिर्मता हि सा ॥ ८ ॥ स्फुरणस्यास्य नित्यस्याभिव्यञ्जकतयात्वे ॥ घटादौ जन्मनाशादिप्रतीतिविषयेरिता ॥ ९ ॥ तदुत्पत्तिविनाशाभ्यामनाशस्फुरणं परे ॥ जन्मनाशप्रतीतिश्रोपपत्तेर्न स्वतः सतः ॥ १० ॥ साश्रयादिपरिच्छेदवतो भवतु तेन हि ॥ न क्षतिः स्फुरणस्यास्यापरिच्छिन्नस्य वस्तुनः ॥ ११ ॥ यथा घटादविच्छेदादाकाशे भेदकल्पना ॥ तथाधीवृत्त्याविच्छेदाऽस्फुरणे भेदकल्पना ॥ १२ ॥ सुप्तौ धीवृत्त्यभावेऽपि सतः स्फूर्तिः स्वतो यतः ॥ अत औपाधिकस्तस्य परिच्छेदो न वास्तवः ॥ १३ ॥ तदुक्तं धार्तिके सम्यक् सत्यादिपदनिर्णये ॥ ननु सत्यमनन्तं च कथं सम्यक् प्रतीयते ॥ १४ ॥ देशकालादिहेतुत्वात्तदिदानीं विभाव्यते ॥ वस्तुतो देशतश्चैव कालतश्च त्रिविधोच्यते ॥ १५ ॥ आनन्त्यं ब्रह्मणश्चातः सत्याद्यपि च सिद्ध्यति ॥ नानन्तं देशतो व्योम देशवत्प्रकृतिवतः ॥ १६ ॥ कारणैकदेशे हि कार्यं नान्यत्र वर्तते ॥ कार्यत्वात्कालतो नास्य वस्तुतश्च विहायसः ॥ १७ ॥ वस्त्वन्तरस्य सञ्जावदान्तर्यं वस्तुतोऽपि न ॥ कालाकाशादियोनित्वात्सर्वमिदमात्मत्वात्तथात्मनः ॥ १८ ॥ वस्त्वन्तरस्य चासत्त्वान्मुख्यानन्त्यं पणः ॥ कल्पितेन परिच्छेदो न ह्यकल्पितवस्तुनः ॥ १९ ॥ कल्पितश्चेह कालादिवाच्यगम्भणशास्त्रतः ॥ कल्पितानामधिष्ठानतया सत्यमवाधितम् ॥ २० ॥ देहादिसर्वविश्वस्यासत्यत्वं सिद्धमित्यलम् ॥ २१ ॥ १७ ॥

भा० टी०—किं तस्मादित्याकाङ्क्षायामाह—अविनाशि त्विति । न चित्तुं शीलमस्येति तत् जानीहि । तु-शब्दोऽसतो व्यावृत्त्यर्थः । किं येनेदं सर्वं व्याप्तं निरवयवत्वात् स्वरूपेण देहादिवत् आत्मीयाभावात् धनादिदान्या देवदत्तश्च न व्येतीत्यव्ययम् तस्यान्याव्ययस्य ब्रह्मणः स्वस्वरूपस्य विनाशमभावं धातुं न काश्चित् ईधरोऽपि कर्तुमर्हति शक्नोति स्वात्मनि क्रियाविरोधात् । नन्वेतादृशस्य सतोज्ञानाज्ज्ञे परिच्छिन्नत्वापत्तेर्ज्ञानात्मकत्वमभ्युपेयम् । तन्नापाध्यासिकम् अन्यथा जडत्वापत्तेः । तथाचानाध्यासिकज्ञानरूपस्य सतो धात्वर्थत्वात् उत्पत्तिविनाशवत्त्वं घटज्ञानमुत्पन्नं घटज्ञानं नष्टमिति प्रतीतेश्च । एवं चाहं घटं जानामि इति प्रतीतिस्तस्य साश्रयत्वं सविषयत्वं चेति देशकालतस्तु परिच्छिन्नत्वात् । स्फुरणस्य कथं तद्रूपस्य सतो देशकालवस्तुपरिच्छिन्नशून्यत्वमित्याशङ्क्याह—अविनाशि त्रिविधपरिच्छेदज्ञानं तु एव तत्सद्रूपं स्फुरणं विद्धि किं तत् येनेदं सर्वं तत् रज्जुशकलेनेव सर्पधासादि स्वस्मिन् समावेशितं यस्माद्विनाशं परिच्छेदमव्ययस्याप

रिच्छिमस्यास्य कोप्याग्रयो वा विषयो वा इन्द्रियसन्निकर्षादिरूपो हेतुर्वा न कर्तुमर्हतीति भाष्यकृत्तिः कुतो न व्याख्यातमिति चेन्मूलाक्षरैरुक्तशङ्कोत्तरस्य घटादिज्ञानस्य वृत्त्यात्मकस्यात्मन्यध्यस्तत्वेऽपि तस्य स्वप्रकाशत्वात् न जडत्वं वृत्त्योदेकतत्पत्त्यादिमत्त्वेऽपि तस्य न तत्त्वमित्येवमादिरूपस्याप्रतीतेः । उत्तरान्तरवन्त इमे देहा इत्यस्य स्थानेन्तवत्य इमा वृत्तय इति वक्तव्यत्वापत्तेः । एतेषां नाशो भविष्यतीत्यर्जुनस्य भ्रमनिराकरणायात्मसंमृष्टदेहाद्यसत्यत्वप्रतिपादनस्यावश्यकत्वेनाश्रयत्वेत्यादेरार्थित्वाच्चेति गृहाण । किञ्च शुक्त्यध्यस्त-रजतज्ञानस्य कल्पितत्ववत्सदध्यस्तघटादिज्ञानस्याप्यध्यस्तत्वेन कल्पितत्वस्य खड्गबुद्धिरसद् बुद्धिरित्यादिभाष्येण प्रदर्शितत्वादुक्तशङ्कानुत्थानमित्यभिप्रेत्याचार्यैरेवं न व्याख्यातमिति दिक् ॥ १७ ॥

प० टी०—अथोक्तयुक्तिपरिनिष्ठितमर्थमाह—अविनाशीति । तद्वस्तु सत्यमविनाशीति विद्धि न विणते विनाशो यस्य तदविनाशीति जानीहि । तर्हिम् । येनाध्यासाश्रयीभूतनाशिकरणरूपेण सर्वमिदं दृश्यजातं तत् विस्तारं प्राप्नोति । न हि सत्याश्रयव्यतिरेकेणासत्वं भासते । शुक्तिकाया असत्त्वे रजतमिवेत्यर्थः । अतोऽव्ययस्यास्य विनाशं कः कर्तुमर्हति न कोऽपीत्यर्थः ॥ १७ ॥

रा० टी०—ननु 'प्रकृतिः पुरुषात्' इत्यादिवाक्यानामुपासनात्सात्मप्रदायस्य च मूलानिश्चयात्प्रकृतिः पुरुषयोः स्वरूपस्यैवाभिष्टेः पुनरनुमानस्य व्याप्यमिदं व्याप्यशङ्क्य भगवान् किमिदानीं प्रकृत्यादिस्वरूपसाधनेन किञ्चेदं नित्यम् इदम् (अ) नित्यमिति प्रत्येकमुक्तेन च । गृहेणतो अनन्तं सत्सर्वं नित्यमेवेत्येवं सङ्ग्राहकसङ्गृहीतं वर्णादिजायादन्यद्व्याप्तं नञ्चातिप्रहणस्यैवं भविष्यतीत्याह—अविनाशि स्थिति । येनेदं सर्वं तत् व्याप्तं तदकारादिवर्णजातम् अद्याकृताकाशश्रेत्येयमादि सर्वमविनाशि तु नित्यमेवेति तुरेवेत्यर्थः । अनादिनेत्यपि ग्राह्यम् । ननु "सुष्यजातो णिनिस्तच्छीत्ये" इति सूत्रेण सोपसर्गस्यापि शब्दान्दस-स्तान्त्रालिकाणिप्रत्ययान्ताधिनाशिश्चन्दन स्वाभाविकावनाशाभावोक्तावपि शापेन वा बलवत्प्रयत्नादिना वा विनाशः किं न स्यादित्यत आह—विनाशमिति । अस्य व्यापस्य वस्तुनो विनाशं ध्वंसं कश्चिदपि कर्तुं नार्हति । कृत इत्यत उक्तम्—अव्ययस्येति हासहीनस्येत्यर्थः । हास एव नास्ति तादृशस्य नाशं न कोपि कर्तुमीष्ट इति किमु ताव्यमित्यर्थः ॥ १७ ॥

अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः ॥

अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युद्धयस्व भारत ॥ १८ ॥

त० टी०—नन्वात्मनां विनाशानर्हत्वेन नित्यत्वमुक्तं तर्हि सर्वेषां मातृपित्रादयो नष्टा इत्यबाधित-प्रतीतेः के विषया इत्याशङ्क्याह—अन्तवन्त इति । नित्यस्य शरीरिण इमे कर्मफलभोगायतनभूताः पञ्चमहाभूतावधोपनिता देहा अन्तवन्ता विनाशिन उक्ता व्यासादिभिः । तथाहि—'मातापितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च । संसारेष्वनुभूतानि दाता वास्यन्ति यान्ति च ॥ हर्षस्थानसहस्राणि शोकस्थान-शतानि च । दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ॥ यमां नित्यः सुखदुःखे त्वनित्ये जीवो नित्यो हेतुस्याप्यनित्यः' इति । हेतुः स्थूलसूक्ष्मशरीरम् । शरीरिणो नित्यत्वे हेतुगर्भितविशेषणमाह—अना-शिन इति । नाशभाववतः अत एव नित्यस्य अनाशी परमार्थश्च प्राज्ञैरभ्युपगम्यते । 'तच्च नाशि न सन्देहो नाशिद्रव्योपपादितम्' इति वैष्णवे जडभरतवाक्यात् । ननु नित्योऽविनाशी चेदात्मा तर्हि देहे नष्टेऽपि तदुपलब्धिः किञ्च स्यादित्याशङ्कानिरासाय हेतुगर्भितविशेषणमाह—अप्रमेयस्येति । भगवत्कृपां शास्त्रम-न्तरेण प्रत्यक्षादिप्रमाणैरिदमित्यमिति प्रमातुमशक्यत्वात् । 'एनं बिदुर्ब्रह्म भगवत्प्रसादात्' इत्याद्याचार्यपा-दोक्तेश्च । यदेहादि इदमित्यमित्युपलभ्यते तस्मादित्येनाप्युपलभ्यते, आत्मा न तथा । किन्तुर्ब्रह्म जानाम्य-

नुभवामीति प्रतीत्या प्रमातृत्वैवोपलभ्यते, यस्मादनाशित्वादात्मानो न शोच्याः, नाशित्वादन्तवन्तो देहा अपि न शोच्याः । तस्मान्मोहं विहाय हे भारत ! त्वं युद्धयस्व ॥ १८ ॥

म० टी०—ननु स्फुरणरूपस्य सतः कथमविनाशित्वं तस्य देहधर्मत्वात् देहस्य चानुक्षणविनाशादिति भूतचैतन्यवादिनस्तान्निराकुर्वन् 'नासतो विद्यते भावः' इत्येतद्विवृणोति । अन्तवन्तो विनाशिनः इमे परोक्षाः देहाः उपचितापचितरूपत्वाच्छरीराणि बहुवचनात् स्थूलसूक्ष्मकारणरूपाः विराट्सूत्रात्प्राकृताख्याः समष्टि-
च्यष्टयात्मानः सर्वे नित्यस्य अर्धभागेन एव शरीरिणः आध्यासिकमन्वन्धेन शरीरवत् एकस्य आत्मनः स्वप्र-
काशस्फुरणरूपस्य सम्बन्धिनः दृश्यत्वेन भोग्यत्वेन चोक्ताः श्रुतिभिर्ब्रह्मवादिभिश्च । तथाच तैत्तिरीयकं अन्नमयाद्या-
नन्दमयान्तान्पञ्च कोशान् कल्पयित्वा तदधिष्ठानमकल्पितं "ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा" इति दर्शितम् तत्र पञ्चीकृतपञ्चम-
हाभूततत्कार्यात्मको विराट् मूर्तगाशिरन्नमयकोशः स्थूलसमष्टिः तत्कारणीभूतोऽपञ्चीकृतपञ्चमहाभूततत्कार्या-
त्मको हिरण्यगर्भः सूक्ष्ममूर्तगाशिरः सूक्ष्मसमष्टिः । "त्रयं वा इदं नाम रूपं कर्म" इति बृहदारण्यकोक्तत्रयात्मकः
सकर्मात्मकत्वेन क्रियाशक्तिमात्रमादाय प्राणमयकोश उक्तः । नामात्मकत्वेन ज्ञानशक्तिमात्रमादाय मनोमय-
कोश उक्तः । रूपान्मकत्वेन तदुभयाश्रयतया कर्तृत्वमादाय विज्ञानमयकोश उक्तः । ततः प्राणमयमनोमय-
विज्ञानमयात्मैक एव हिरण्यगर्भाख्यो लिङ्गशरीरकोशः । तत्कारणीभूतस्तु सायोपहितचैतन्यात्मा सर्वसंका-
रक्षोबोव्याकृताख्य आनन्दमयकोशः । ते च सर्वे एकस्यैवात्मनः शरीराणीत्युक्तम् । "तस्यैव एव शारीर आत्मा
यः पूर्वस्य" इति तस्य प्राणमयस्यैव एव शरीरे भवः शारीर आत्मा यः सत्यज्ञानादिलक्षणो गुहानिहितत्वेनोक्तः
पूर्वस्यान्नमयस्य । एवं प्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयेषु योज्यम् । अथवा इमे सर्वे देहास्त्रैलोक्यवर्तिसर्वप्राणि-
सम्बन्धिन एकर्मात्मन उक्ता इति योजना । तथा च श्रुतिः "एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्त-
रात्मा । कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केतनो निर्गुणश्च" इति सर्वशरीरसम्बन्धिनमेकमात्मानं नित्यं
विभुं दर्शयति । ननु नित्यत्वं यावत्कालस्थायित्वं तथाचाविद्यादिवत्कालेन सह नाशेपि तदुपपन्नमित्यत आह—
अनाशिन इति । देशतः कालतो वस्तुतश्च परिच्छिन्नस्याविद्यादेः कल्पितत्वेनानित्यत्वेऽपि यावत्कालस्थायित्व-
रूपमौपचारिकं नित्यत्वं व्यवह्रियते । "यावद्विकारं तु विभागो लोकवन्" इतिन्यायान् । आत्मनस्तु परिच्छे-
दक्षयशून्यस्याकल्पितस्य विनाशहेत्वभावान्मुख्यमेव कूटस्थनित्यत्वं ननु परिणामि नित्यत्वं यावत्कालस्था-
यित्वं चेत्तमिप्रायः । मन्वेतादृशे देहिनि किञ्चित्प्रमाणमवश्यं वाच्यम् । अन्यथा निष्प्रमाणस्य तस्यालीकत्वापत्तेः
शास्त्राग्न्यैवैवार्थापत्तेश्च । तथाच वस्तुपरिच्छेदो दुष्परिहरः "शास्त्रयोऽनित्वान्" इति न्यायात् । अत आह—
आप्तमयस्येति । 'एकैवानुद्रष्टव्यमेतद्रूपमयं ध्रुवम्' अप्रमथमप्रमथम् "न तत्र सूर्या भानि न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो
भान्ति कुतोयमाग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति" इति च श्रुतेः । स्वप्रकाश-
चैतन्यरूप एवात्मा अतस्तस्य सर्वभासकस्य स्वभानार्थं न स्वभास्यापेक्षा । किन्तु कल्पिताज्ञानतत्कार्यनिवृत्त्यर्थं
कल्पितवृत्तिविशेषापेक्षा । कल्पितस्यैव कल्पितविरोधित्वात् 'यथानुरूपोबलिः' इति न्यायात् । तथाच । सर्व-
कल्पितनिवर्तकवृत्तिविशेषोऽन्यर्थः शास्त्रारम्भः । तस्य तत्त्वमस्यादिवाक्यमात्राधीनत्वान् । स्वतः सर्वदा भास-
मानत्वात्सर्वकल्पनाविधानत्वाद्दृश्यमात्रभासकत्वाच्च । न तस्य तुच्छत्वापत्तिः । तथा च "एकमेवाद्वितीयं
सर्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इत्यादिशास्त्रमेव स्वप्रमेयानुरोधेन स्वम्यापि कल्पितत्वमापादयति । अन्यथा स्वप्रा-
माण्यानुपपत्तेः । कल्पितस्य चाकल्पितपरिच्छेदकत्वं नास्तीति प्राक् प्रतिपादितम् । आत्मनः स्वप्रकाशत्वं च यु-
क्तितोपि भगवत्पूज्यपादैरुपपादितम् । तथाहि यत्र जिज्ञासोः संशयविपर्ययव्यतिरेकप्रमाणानामन्यतममपि नास्ति
तत्र तद्विशेषे ज्ञानमिति सर्वत्र दृष्टम् । अन्यथा विवेकान्धतरापत्तेः । आत्मनि चाहं नाहं वेति न कस्यचित् संशयः ।
नापि नाहमिति विपर्ययः व्यतिरेकः प्रमा वेति तत्त्वरूपप्रमा सर्वदास्तीति वाच्यम् । तस्य सर्वसंशयविपर्ययध-

मिंत्वात् । 'धर्म्यं सर्वमभ्यन्तं प्रकारेण विपर्ययः' इति न्यायात् । अत एवोक्तम् 'प्रमाणमप्रमाणं च प्रमाभास-
स्तथैव च । कुर्वन्त्येव प्रमां यत्र तदसम्भावना कुतः' इति प्रमाभासः संशयः स्वप्रकाशे सद्रूपे धर्मिणि प्रमाणाप्र-
माणयोर्विशेषो नास्तीत्यर्थः । आत्मनो भासमानत्वे च घटज्ञानं मयि जातं नवेत्यादिसंशयः स्यात् । नचान्त-
रपदार्थे विषयस्यैव संशयादिप्रतिबन्धकत्वस्वभावः कल्प्यः । बाह्यपदार्थे कल्पेन विरोधिज्ञानेनैव संशयादिप्र-
तिबन्धकत्वमेव आन्तरपदार्थे स्वभावभेदकल्पनाया अनौचित्यात् । अन्यथा सर्वविप्रबोधोपपत्तेः । आत्ममनोयो-
गमात्रं चात्मसाक्षात्कारे हेतुः । तस्य च ज्ञानमात्रे हेतुत्वाद्घटादिभानेन्यात्प्रभानं समूहालम्बनन्यायेन तार्कि-
काणां प्रवरेणापि दुर्निवारम् । न च बाधुपत्यमानसत्वादिसङ्करः लौकिकत्वालौकिकत्वव्यवहारभेदेनोपपत्तेः । सङ्क-
रस्यादोषत्वाद्बाधुपत्वादेर्जातित्यानभ्युपगमाद्वा । व्यवसायमात्र एवात्मभानसामग्र्याविद्यमानत्वादुपव्यवसायो-
प्यपास्तः । न च व्यवसायभानार्थः सः तस्य दीपकत्वव्यवहारे सजातीयानपेक्षत्वात् । न हि घटतज्ज्ञान-
योरिव व्यवसायानुव्यवसाययोगे विषयत्वविपर्ययव्यवस्थापकं वैजात्यमस्ति व्यक्तिभेदातिरिक्तवैधर्म्यानभ्यु-
पगमात् । विषयत्वावच्छेदकरूपेणैव विषयित्वाभ्युपगमे घटयोरपि तद्भावापत्तिरविशेषात् । ननु यथा घटव्यवहारार्थं
घटज्ञानमभ्युपेयते तथा घटज्ञानव्यवहारार्थं घटज्ञानविषयं ज्ञानमभ्युपेयं व्यवहारस्य व्यवहृतव्यवज्ञानसाध्यत्वादिति
चेत् कानुपपत्तिरुक्त्यापिता देशानां प्रियेण स्वप्रकाशवार्दानः । न हि व्यवहृतव्यवज्ञानमपि ज्ञानविशेषणं व्यवहार-
हेतुतावच्छेदकं गौरवान् । तथाचेश्वरज्ञानवत् योगिज्ञानवत्प्रमेयमिति ज्ञानवत्त्वेनैव व्यवहारोपपत्तौ न
ज्ञानान्तरकल्पनावकाशः । अनुव्यवसायस्यापि घटज्ञानव्यवहारहेतुत्वं किं घटज्ञानत्वेन किवाघटज्ञानत्वे-
नैवेति विवेचनीयम् । उभयस्यापि तत्र सत्त्वान् । तत्र व्यवहारो घटज्ञानत्वेनैव हेतुतायाः कृतत्वात्तेनैव
रूपेण घटज्ञानव्यवहारोप हेतुतापत्तौ न घटज्ञानज्ञातत्वं हेतुतावच्छेदकं गौरवान्मानाभावात् । तथा च ना-
नुव्यवसायविधिः । एकस्यैव व्यवसायस्य व्यवसाये व्यवसाये च व्यवहारजनकत्वापपत्तेरिति त्रिपुटीप्रत्यक्ष-
वर्जितः प्रमाकरः । औपनिषदास्तु मन्यन्ते स्वप्रकाशज्ञानरूप एवात्मा न स्वप्रकाशज्ञानाश्रयः । कर्तृकर्म-
विरोधेन तज्ज्ञानोपपत्तेः । ज्ञानमभ्यन्तं घटादिवज्जडत्वेन कल्पितत्वापत्तेः । स्वप्रकाशज्ञानमात्रस्वरूपी-
प्यात्मा विशेषाद्देहः सन् साक्षीयुच्यते । श्रुतमप्यन्तःकरणोपाहनः प्रमानेत्युच्यते । तस्य चक्षुरादीनि क-
रणानि । स चक्षुरादिद्वारान्तं करणपरिणामेन घटादीन्व्याप्य तदाकारं भवति एकस्मिन्मान्तःकरणपरिणामे
घटावच्छिन्नचैतन्यमन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यं चैकलान्भावापन्नं भवति ततो घटावच्छिन्नचैतन्यं प्रमात्रभे-
दात्वाज्ञानं नाशयदपरोक्षं भवति । घटं च स्वावच्छेदकं स्वतादात्म्याध्यासाद्भासयति अन्तःकरणपरिणाम-
श्च वृत्त्याख्यातिस्वच्छः स्वावच्छिन्नेनैव चैतन्येन भास्यत इति अन्तःकरणतत्पत्तिचदानामपरोक्षता तदेतदाका-
रव्यवहारं जानामि घटमिति भासकचैतन्यमर्थकरूपत्वेपि घटं प्रति वृत्त्यपेक्षत्वात्प्रमातृता अन्तःकरणतत्पत्तिः
प्रति तु वृत्त्यनपेक्षत्वात्साक्षिनेति विवेकः । अद्वैतसिद्धौ सिद्धान्तावन्यौ च विस्तरः । यस्मादेवं प्रागुक्त-
न्यायेन नित्यो विभुरसंसारो सर्वदैकरूपधात्मा मत्तान्त्राशङ्कया स्वधर्मं युद्धे प्राक्प्रवृत्तस्य तव तस्मा-
दुपरान्तं युक्तेति युद्धाभ्यनुज्ञया भगवानाह-तस्याद्युध्यस्व भारमेति । अर्जुनस्य स्वधर्मं युद्धे प्रवृत्तस्य तव उ-
परतिकारणं शोकमोहौ तौ च विचारजनितेन विज्ञानेन बाधिताविव्यवसायापवादे उत्सर्गस्य स्थितिरिति न्या-
येन युध्यम्वैतनुवाचो न विधिः । यथा "कर्तृकर्मणोः कृति" इत्युत्सर्गः । "उभयप्राप्तौ कर्मणि" इ-
त्यपवादः । 'अकारणयोः स्त्रीप्रत्यययोः प्रयोगेनेति वक्तव्यम्' इति तदपवादः । तथाच समुक्षोर्ब्रह्मणो जि-
ज्ञासेत्यत्र अपवादापवादे पुनरुत्सर्गस्थितेः "कर्तृकर्मणोः कृति" इत्यनेनैव षष्ठी । तथा च "कर्मणि च" इति
निवेद्याप्रसाराद्ब्रह्मजिज्ञासेति कर्मिण्येवमासः सिद्धो भवति । कश्चित्स्वेतस्मादेव विवेकोऽस्ति ज्ञानकर्मणोः समु-
ध्य इति प्रलपति तत्र । युध्यस्वेत्यतो मोक्षस्य ज्ञानकर्मसमुच्चयसाध्यत्वाप्रतीतिः । विस्तरेण चैतदग्रे भगव-
द्गीतावचनविरोधेनैव निराकरिष्यामः ॥ १८ ॥

शं० टी०—‘अशोच्यानन्वशोचस्त्वम्’ इत्यत्र त्वम्यदवाच्यार्थो देहादिजन्मादिमत्त्वेनानित्यत्वादशोच्य एव त्वम्यदलक्ष्यार्थोऽप्यात्मा स्वयमजत्वेन जन्माविशून्यतया नित्यत्वादशोच्य एवेत्युभयोरप्यशोच्यत्वे यत्कारणत्वेन सूचितं तयोरनित्यत्वनित्यत्वाज्ञानं तदिदानीं मुख्यतो विस्पष्टयन् तेन निवृत्तशोकमर्जुनमालक्ष्य स यस्मिन्नर्थे स्वयमेव पूर्वं प्रवृत्तस्तत्रैव तं प्रोत्साहयति श्रीभगवान्—अन्तवन्त इति । अप्रमेयस्य प्रत्यक्षादि-प्रमाणैः प्रमापयितुमशक्यस्य न ह्यस्ति प्रत्यक्षादेर्विषयतात्मनः प्रमापयितुम् । तथाहि नात्मा प्रत्यक्षविषयः शब्दा-दिरहितत्वात् । “अशब्दमश्रूयम्” इति श्रुतेः । नानुमानविषयः लिङ्गाभावात् “नैव च तस्य लिङ्गम्” इति श्रुतेः । नाप्युपमानविषयः सादृश्याभावात् । “हेतुदृष्टान्तवर्जितम्” इति श्रुतेः । न शब्दस्यापि विषयः नाम-रूपजात्याद्यभावात् “यत्तद्देश्यगग्राह्यमगोत्रम्” इति श्रुतेः । ननु “तं त्वौपानेदपम्” इति श्रूयते । कथं शब्दागम्यत्वमिति चेत्सत्यम् । यद्यपि श्रूयते तथापि शब्दप्रवृत्तिर्निमित्ताभावाच्च तत्र शब्दः प्रवर्तते । “य-नो वाचो निवर्तन्ते” इति श्रुतेः । तर्हि श्रुतेरप्रामाण्यमिति चेन्न । निर्विशेषाधिगमकत्वात्प्रामाण्योपपत्तेः । श्रुतिरात्मन्यध्याताशेषावशेषं निरस्याऽधिष्ठानभूतं सन्मात्रं निर्विशेषमात्मानमधिगमयति तेन प्रामाण्यमुप-पद्यते । आत्मनः सविशेषत्वेन ज्ञातत्वेपि निर्विशेषत्वस्याऽज्ञातत्वादज्ञातज्ञापकत्वेन श्रुतेः प्रमाणलक्षणसम्भवात् । तथापीदृशतया साक्षात्तद्देष्टुमशक्यत्वादात्मा श्रुतेर्गविषय एव । किञ्च आत्मनि विषये त्वन्यथानुपपत्तेरभा-वात्प्राप्त्यर्थान्नोर्विषयः । भावत्वादनूपलब्धैरप्यविषयः वागविषयत्वादौतिष्ठस्याप्यविषयः इत्यात्मनस्त्वप्रमेयत्वं सिद्धम् । सर्वेषां प्रमाणाणां प्रमेयानां च यतः प्रामाण्यसिद्धिस्तं किं प्रमापयेत् । “विज्ञातारमगे केन विज्ञानीयान्” इति श्रुतेः । स्वयमज्ञस्यस्तसर्वप्रमाणप्रमेयसद्भावसद्भावप्रकाशकत्वात्प्रकाशत्वाच्च आत्मनः सत्य एव प्रामाण्यं ननु कथिञ्च परतस्तत् एवाप्रमेयस्य विनाशिनो विनाशः सत्ताऽदर्शनं परिच्छिन्नस्तदभावोऽस्या-स्तीत्यविनाशी अनन्तः । “सर्वं ज्ञानमनन्तम्” इति श्रुतेस्तस्याविनाशिनोऽपरिच्छिन्नस्य परिपूर्णस्याऽत-एव नित्यस्य । ननु परिच्छिन्नस्यापि परमाणोरस्ति नित्यत्वमिति चेन्न तन्नित्यत्वे प्रमाणाभावान् “सर्वगतश्च नित्यः” इति “यो वै भूमा तदमृतम्” इति श्रवणादपरिच्छिन्नस्यैव भूयो नित्यत्वं न तु परिच्छिन्नस्य । “यदन्तं तन्मर्त्यम्” इति श्रुतेः । शरीरिणः ब्रह्मादिस्तम्बकान्तानि शरीराण्युपलब्धिस्थानत्वेनास्य सन्तीति शरीरी सर्वप्राणिशरीरोपाधिकस्तस्य आत्मा त्वेक एवेत्यात्मैकत्वे इदं भगवद्भवनं प्रमाणं यतः शरीरिण इ-त्यात्मैकत्वमिदं देहा इतीदमा निर्दिश्यमानानां देहानामनेकत्वं च वक्ति शरीरिणः सर्वशरीरेष्वहमित्युपल-भ्यमानस्य नित्यप्रम्यात्मनः । इमं उभयत्र सेनयोर्दिश्यमाना भीष्मादिशब्दवाच्या उक्ताः ‘आचार्याः पितरः पुत्राः’ इत्यादिना त्वयोक्ता देहाः सर्वे अन्तवन्तः अन्तोऽवसानमदर्शनं तद्वन्तः जन्मादिमत्त्वेन प्रतीतिमात्र-त्वेन चानियतसत्ताका इति यावन् । नाहि शुक्तिरजतवदधिष्ठानभ्रमकल्पितानां देहादीनां सत्ता सम्भवति प्र-माणतो गृह्यमाणे यतोऽस्तः सत्ताभावः प्रदर्शितः । ‘नासतो विद्यते भावः’ इति तत्सत्यमेवं देहादीनाम-न्तवत्त्वं देहनस्त्वात्मनो नित्यत्वं च सम्यक् अविज्ञाय पूर्वं मदीया एते म्रियन्त इति श्लेषितवानसि । इ-दानीं श्रुतियुक्त्यनुभविष्यचार्यमाणे आत्मनो देहानां चाऽशोच्यत्वं सिद्धमनुभूतं च त्वया यस्मात् तस्मात् हे भारत विवेकविज्ञानसम्पन्न ! युध्यस्व युद्धाय यतस्वेति पूर्वमेव युद्धाय प्रवृत्तमर्जुनं भ्रान्त्या शोचन्तं तच्छो-कमूलमपनीय स्वकार्यं कुर्वित्यनुजानीते भगवान् बुभुक्षुं शङ्कितं शङ्कामपास्य भुक्ष्वेतिवन् नतु युद्धं कुर्वति नियुक्ते ज्ञानकाण्डे कर्मविधेरनुपयुक्तत्वाद्दि कर्मणि कर्मारम्भ इति कर्मणि कर्मान्तरस्यैवानुपयुक्तत्वे किं वक्त-व्यं स्वप्रतिपक्षे ज्ञानप्रकरणे कर्मविधेरनुपयुक्तत्वं प्रयास्यन्तं प्रयाहीतिवन् योस्त्यन्तं युध्यस्वेत्यनुमतिमात्रं भ-गवतो बभनस्य तात्पर्यम् । यद्वा “एतं वैतमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणा व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति” इति ब्रह्मविदां ब्राह्मणानां सर्वेषणाभ्यो व्युत्थितवतां शरीरयात्रार्थं भिक्षाविधिः श्रूयते । ज्ञानिनामप्यवश्यं शरीर-

यात्रायां वर्तितव्यमिति तद्वदत्रापि ब्रह्मविदां प्राणप्राणमवश्यं कर्तव्यमिति सूचयितुं ज्ञानप्रकरणे आत्म-
ज्ञानिनोऽर्जुनस्य क्षत्रियत्वेन युवत्वेन च संन्यासवनस्थत्वयोरनुपपत्तौ राज्ञोऽस्य राज्येनेव शरीरयात्रा भवि-
तव्या राज्यस्य पराक्रान्तत्वेन तज्जयाय धृतस्वेति शरीरयात्रात्र भगवता विधीयते 'शरीरयात्राऽपि च ते न
प्रसिद्धयेदकर्मणः' इत्यग्रे उच्यते च यतस्ततो न काश्चादत्र कर्मविधिरिति मन्तव्यम् ॥ १८ ॥

श्री० टी०-आगमापायधर्मकं सन्दर्शयति-अन्तवन्त इति। अन्तो विनाशो विद्यते येषां ते अन्तवन्तः।
नित्यस्य सर्वदेकरूपस्य शरीरिणः शरीरवतः। अत एव अनाशिनः विनाशरहितस्याप्रमेयस्यापरिच्छिन्न-
स्यात्मन इमे सुखदुःखादिधर्मका देहा उक्तास्तस्वदर्शभिः। यस्मादेवमात्मनो न विनाशो नच सुखदुः-
खादिसम्बन्धस्तस्मान्मोहजं शोकं त्यक्त्वा युद्धयस्व। स्वधर्मं मात्याक्षीरित्यर्थः ॥ १८ ॥

स० टी०-नासतो विद्यते भाव इत्येतद्विवृणोत्यत्रः॥ स्वप्रमायाशरीरादिबदेते कल्पिता जडाः ॥ १ ॥
देहा विनाशिनः सर्वे देवतिर्यङ्मनरादयः ॥ नित्यस्यानाशिनोऽप्यस्तदेहयुक्तस्य चात्मनः ॥ २ ॥ दृश्यत्वेन
दृशः प्रोक्ताः श्रुतिभिर्ब्रह्मवादिभिः ॥ नित्यत्वस्य च नाशस्य द्विविधत्वात्तयोर्यथा ॥ ३ ॥ भस्मीभूतो
मृतो देहो नष्टश्चादर्शनं गतः ॥ तद्व्यावृत्त्यर्थमत्रोक्तं नित्यस्येति शरीरिणः ॥ ४ ॥ यथाव्याध्यादिभिर्युक्तो
देहो नष्ट इत्यर्थेन ॥ तन्निवृत्त्यर्थमशोक्तमनाशिन इति श्रुतम् ॥ ५ ॥ अन्यथा परिणाम्येव नित्यः क्षि-
त्यादिवज्ज्वेन ॥ नित्यः कूटस्थ आत्मेति सिद्धमित्याशयो हरेः ॥ ६ ॥ नन्वेतादृशचिरूपे मानमस्ति
न नास्ति चेत् ॥ भास्यत्वेन जडत्वं स्यात्तर्हीस्यापि घटादिवत् ॥ ७ ॥ नास्ति चेत्तर्हीकीकृतं स्वपुष्पादे-
र्विवक्ष्य च ॥ इत्यत्राहप्रमेयस्यापरिच्छेदस्य वस्तुनः ॥ ८ ॥ स्वप्रकाशस्य चिदात्मोर्मानापेक्षा स्वभासने ॥
नास्ति सर्वावभासस्य मानं तेनावभास्यते ॥ ९ ॥ स्वभानार्थं स्वभास्यस्यापेक्षा नैवोपपद्यते ॥ स्वप्रकाशस्व-
भासस्य मानाभाषेपे न क्षतिः ॥ १० ॥ मानाभावे बलीकत्वानियमोऽस्ति जडे क्षरे ॥ अन्यथा स्यादली-
कत्वं मानस्याप्यवभासिनः ॥ ११ ॥ मानुमानप्रमेयाणां यौगपदेन भासकः ॥ साक्षी तत्र प्रमाणस्याका-
ङ्क्षा स्यादित्यहो भ्रमः ॥ १२ ॥ प्रमाणमप्रमाणं वा प्रमाभासरतयैव च ॥ कुर्वन्त्येव प्रमां यत्र तदसम्भावना
कुतः ॥ १३ ॥ इत्युक्तं सम्प्रदायजैर्वार्तिकं श्रीसुरेश्वरैः ॥ ननु व्यर्थस्तदाशास्त्रारम्भो मानानपेक्षणे ॥ १४ ॥
शास्त्रयोनित्वसूत्रस्य वैयर्थ्यं चेति चेन्नहि ॥ कल्पिताज्ञानतत्कारिणिवृत्त्यर्थमपेक्ष्यते ॥ १५ ॥ कल्पितं
मानमेतेन स्वप्रकाशस्य का क्षतिः ॥ कल्पितस्यैव साक्षात्या कल्पितस्य विरोधिता ॥ १६ ॥ विरुद्धयोर-
धिष्ठानभूतस्य न विरोधिता ॥ तथा च कल्पितस्यैवाज्ञानादेर्विनिवर्तकः ॥ १७ ॥ वृत्तिभेदस्तदुत्पत्त्यै
शास्त्रारम्भोऽपि सार्थकः ॥ तस्य तत्त्वमसीत्यादिवाक्याधीनतयैव च ॥ १८ ॥ शास्त्रयोनित्वसार्थक्यं
तस्मात्तत्त्वित्युत्पत्त्यतः ॥ सर्वदा भासमानत्वात्स्वतः सिद्धस्य भास्यतः ॥ १९ ॥ सर्वाधिष्ठानभावेन
नृच्छरणं च निराकृतम् ॥ यस्मात्पूर्वोक्तरीत्यास्ति चिदात्मा व्यापकोऽच्युतः ॥ २० ॥ सर्वदेकरसो नित्य-
स्तनसाक्षाशङ्कया ॥ स्वधर्मं प्राक्प्रवृत्तस्य युद्धे तस्मात्तवाधुना ॥ २१ ॥ न युक्तोपरतिस्त्वेवमाह युद्धाभ्य-
मुत्तथा ॥ युद्धपक्षेति विधिनार्थं पूर्णप्राप्तानुवादतः ॥ २२ ॥ १८ ॥

भा० टी०-किं पुनस्तदसदित्याकाङ्क्षायामाह-अन्तवन्त इति। ननु स्फुरणरूपस्य सतः कथमविनाशि-
त्वं तस्य देहधर्मत्वादेहस्य चानुक्षणाविनाशित्वादिति भूतचैतन्यवादिनः। तान्निराशुर्वभासतो विद्यते भाव-
इत्येतद्विवृणोति इति तु नत्वेत्यादिना देहात्मविवेकस्योक्तत्वमभिप्रेत्याचार्यैर्नवितारितम्। अन्तस्तत्त्वज्ञानेन
बाधो येषां विद्यते ते अन्तवन्तः यथाश्रुतयादिज्ञानेन श्रुतिरूप्यादयो बाध्याः। तथा इमे भ्रान्त्या प्रती-
यमाना देहाः स्थूलादयो नित्यस्याबाध्यस्याध्यासिकसम्बन्धेन कारणादिशरीरवतः देहा इति सकारणस्य क्षी-

तादेरप्युपलक्षणम् । देहानेकत्वाद्वहुवचनम् । पृथिव्यादिवत् व्यावहारिकनित्यत्वमाशङ्क्याह—अनाशिन इति । परमार्थनित्यस्य विद्वद्भिरुक्ताः अप्रमेयस्य रूपादिरहितत्वात् व्याप्तिप्रहाभावात् । सदृशस्यान्यस्यानिरूपणात् प्रवृत्तिनिमित्ताभावात् । तेन विनानुपपद्यमानस्याभावात् अभाषत्वाभावात् प्रत्यक्षादिभिरपरिच्छेद्यस्य । अथवाऽज्ञाते हि वस्तुनि प्रमाणान्वेषणा भवति ज्ञातश्चात्मा देहाद्भिन्नः सर्वैः प्राणिभिः योऽहं वास्ये पितरावन्वभूवं स एव नष्टुननुभवामीत्यनुसन्धानदर्शनात् । स्वप्ने देवादिशरीरमास्थाय तदुचितान् भोगान् भुक्त्वा प्रबुद्धो मनुष्यदेहं प्राप्य मनुष्य एवाहं न तु देव इति देवशरीरे बाध्यमानेऽपि अहमास्पदस्यात्मनोऽबाध्यमानत्वाच्च योगसाहात्म्येन सिंहादिशरीरभेदेऽप्यात्मनो भेदेन ज्ञातत्वाच्च तथा इन्द्रियेभ्योपि भिन्न आत्मा सर्वैर्ज्ञायते । योहमद्राशं स एवेदानीं शृणोमीत्यहमालम्बनस्य प्रत्यभिज्ञानात् । बुद्धिमनोभ्यामपि भिन्नः तयोः करणत्वेन कर्तृत्वाश्रयत्वायोगात् । अहं कृश इत्यादिप्रत्ययस्तु प्रेमास्पदे पुत्रादौ विकलेऽहमेव विकल इत्यादिप्रत्ययवदुपपद्यते । तस्मादात्मनो ज्ञातत्वाच्च प्रमाणपरिच्छेद्यता । ननु कथं शास्त्रस्य प्रत्यागात्मनि प्रामाण्यम् तस्य स्वतः सिद्धस्य ज्ञातत्वेनाविषयत्वादिति चेत् सत्यम् । तथापि शास्त्रस्यात्माध्यस्तसमूलकर्तृत्वाद्यात्मधर्मनिरासकत्वेन प्रामाण्यमुपपद्यते । तथा च भाष्यम्—“नहि पूर्वमित्यमहमित्यात्मानं प्रमाय पश्चात्प्रमेयपरिच्छेदाय प्रवर्तते । नह्यात्मा नाम कस्यचिदप्रसिद्धो भवति । शास्त्रं त्वन्त्यं प्रमाणम् । अतद्वर्माध्यारोपणमात्रनिवर्तकत्वेन प्रामाण्यमात्मनः प्रतिपद्यते न त्वज्ञातार्थज्ञापकत्वेन ” तथा च श्रुतिः “यत्प्राक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा ” इति यस्मादात्मा नित्यः केनापि कचिदपि कदापि न नश्यति देहाश्चानित्यन्यान्प्रयन्त्येव तस्माद्धे भारत भरतवंशोद्भव ! त्वं युध्यस्व स्वधर्मं युद्धं मा त्याक्षीरित्यर्थः ॥ १८ ॥

प० टी०—अथ यदर्थमिहोपक्रमस्तदाह—अन्तवन्त इति । नित्यस्य सर्वदैकस्वभावस्यात एवानाशिनोऽप्रमेयस्यापरिच्छिन्नस्य शरीरिणः शरीरावच्छिन्नस्य परमात्मनः सुखदुःखयोनयो देहास्तस्त्वदर्शेभिरन्तवन्तः क्षणभङ्गुग उक्ता घटान्तर्गताकाशस्य घटा इव । एकस्यैव बहुभिः स्वरूपैर्नटतो नटस्येवेत्यर्थः । यस्मादेवं तस्माद्गीष्मद्रोणादिवन्निषये विगतज्वरो भूत्वा युद्धयस्व युद्धं कुरुष्व । यद्वा इमे स्वप्नावस्थायामनुभूयमाना उच्चापयदेहां अन्तवन्तो जागृदवस्थायां नश्वरा उक्ता वेदेन प्रतिपादिताः सन्ति । कस्याशरीरिणस्तत्तच्छरीरावस्थेन तत्तद्भोगान् भुञ्जानस्यात्मनो नित्यस्यावस्थान्तरेऽप्यनुसृतस्य । शेषं पूर्ववत् । तदुक्तम्—“सुखं तत्पगतो येन स्वप्नदेहेन दिव्यतान ॥ परिभ्रमसि हे रामस देहस्ते क सम्प्रति ॥” श्रुतिरपि शातपथी—“अर्थैतत्त्वप्रदा चरति ते हास्य लोकास्तदुतेव महाराजा भवत्युतेव महाम्राह्मण उतेवोच्चावचं निगच्छति ” इति । भाष्यम्—“स्तप्रया स्वप्नवस्थया चरति व्यवहरति तस्यात्मनो लोका भोगस्थानानि । ” शेषं स्पष्टम् । तदुक्तम्—“स्वप्ने यथा पश्यति देहमीदृशम् ” इत्यादि ॥ १८ ॥

रा० टी०—ननु “रूपरूपं प्रतिरूपो बभूव ” इति श्रुतेः जीवः प्रतिबिम्बः । प्रतिबिम्बश्चोपाधिकृतः प्रतिमुखमिव दर्पणोपाधिकृतम् । देह एवात्र जीवोपाधिर्नान्योस्ति । तथाच जीवचेतना न नित्याः । नाशवद्देहोपाधिकत्वात् । दर्पणोपाधिकप्रतिमुखवत् । नश्वरबिम्बोपाधिसन्निधिकत्वात् । नश्वरमुखदर्पणसन्निधिकप्रतिमुखवदिति प्रतिपक्षप्रस्तभनानि नित्यत्वानुमानमित्यत आह—अन्तवन्त इति । एकवचनं बहुवचनार्थे । शरीरिणां नित्यानामिमे परिहृत्यमानाः भौतिकाः देहाः अन्तवन्तः विनाशिन इति योजना । इम इति विशेषणादन्येन्तहीना अपि देहाः सन्तीति सूच्यते । तत एवोपाधयो जीवानां नान्तवद्भौतिकदेहा इत्याद्यप्रतिपक्षे हेतुरसिद्धः । अत एव नित्यस्येति साध्योक्तिः । जीवाः नित्याः नित्योपाधिकत्वात् । व्यतिरेकेण प्रतिमुखवदित्युक्तं भवति । नित्यस्येत्येवोक्तार्थोपाधिरस्यापि देहोन्तवानिति प्राप्नोतीत्यतः शरीरिण इति विशेषणम् । द्वितीयहेतुरप्यसिद्ध इत्याह—अनाशिन इति । बिम्बोपाधिसन्निधिनाशकृतनाशहीनस्य शरीरिण इत्यन्वयः । जीवाः नित्याः

नित्यबिम्बोपाधिसन्निधिकत्वात् । व्यतिरेकेण प्रतिमुखवदित्युक्तं भवति । ननूपाधेर्नित्यत्वेपि परिच्छिन्न-
परिमाणस्यैव वस्तुनो बिम्बत्वयोग्यत्वात्परिच्छिन्नयोश्च बिम्बोपाध्योः सन्निधेः दर्पणमुखसन्निधेरिव कावा-
चित्कत्वनियमात्कथं तस्य नित्यतेत्यत आह—अप्रमेयस्येति । प्रमा परिमितिः अपरिच्छिन्नस्येत्यर्थः । सर्व-
गतस्येति यावत् । जीवे सर्वगतत्वस्याभावादतद्भावे सामानाधिकरण्यं सारूप्यं गमयतीति सिंहश्चैत्र इ-
त्यादौ प्रसिद्धेः सर्वगतेश्वरसारूपस्येत्यर्थः । तत्प्रतिबिम्बस्येति यावत् । सर्वगतेश्वरप्रतिबिम्बस्य कथं
बिम्बसन्निधिनाशेन नाशः स्यादिति भावः । नच सर्वगतस्य प्रतिबिम्बस्यायोगः । तत्सारूप्यस्यैव प्रति-
बिम्बताशब्दार्थत्वात् । तदाह सूत्रकारः । “थावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात्” इति । उपसंहारति—त-
स्मादिति । बिम्बोपाधितत्सन्निधिना नाशभावेन तन्नाशप्रत्युक्तनाशस्य जीवचेतने अनाशङ्क्यत्वेन प्रतिप-
श्चानुत्थानात् । नत्वेवाहमित्यत्रोक्तानादिनित्यत्वानुमानेन जीवस्य नित्यत्वात् । जीर्णदेहहानेऽपि समीचीनदे-
हान्तरलाभरूपप्रतिनिधिना समाधानसम्भवात् । बन्धुदेहस्पर्शनदर्शनाद्यभावनिमित्तशोकस्य च परमपुमर्थहे-
त्वभिमानत्यागेन निवारितुं शक्यत्वात् । भगवत्पूजार्थं हे भारत ! युध्यस्वेति । नन्वेतदयुक्तम् । जीवेश्वर-
योर्नित्यत्वाविशेषान् कुत ईश्वरस्य पूज्यतेत्यतो वा जीवाद्धरेर्विशेषं वक्तुं अविनाशि त्वित्यादि श्लोकद्वयप्रवृत्तम् ।
तथाहि । येन भगवता इदं रगन् कालः गुणजातं तत् व्याप्तम् । कालतो गुणतो देशतश्च यद्विष्णुवाक्यं ब्रह्म
तत्तत्तद्विष्णुवाक्यं ब्रह्माविनाशि । तुर्विशेषे । ‘अनित्यत्वं देहहानिर्दुःखप्राप्तिरपूर्णता । नाशश्चतुर्विधः
प्रोक्तस्तद्भावो हरेः सदा’ इत्युक्तदिशा चतुर्विधनाशहीनमिति विप्रिजानीहीत्यर्थः । विनाशमित्यादिप्रा-
प्यद्वैतारूपेयम् । वर्णावकाशादेर्देशकालाभ्यां व्याप्तत्वेपि न गुणतः सास्ति । जीवस्य कालतस्तत्त्वेपि न
देशगुणाभ्यां ततिरर्त्ताति हरेस्तत्त्वे विशेषः । अस्त्वेव हरेः सर्वप्रकारेण विनाशाभावः । तावता जीवाद्-
विनाशाधिपये को हरेर्विशेष इत्यत आह—अन्नवन्त इति । शरीरिणां शरीरभाणवैह्वतां संसारिणामिति या-
वत् । स्वरूपतो नित्यानां जीवानामपि देहाः अन्नवन्तो विनाशवन्तो जनिमन्तश्चेत्यापि प्राक्ष्यम् । मेसाग्निदेशः
आगन्तवन्त इत्युक्त्या मुक्तदेहो नैवमिति लाभान्मुक्तेष्वरस्य हरेः कैगुल्यसिद्धो नित्यदेहः । एवं चोत्पत्ति-
विनाशवद्देहवतां च सुखप्राप्तिः अयर्जनीयैव । गुणतोऽपूर्णता व्यतीतेति । स्वरूपतो नित्यत्वेपि त्रिविधनाश-
वत्त्वाज्जीवस्य ततो हरेऽश्रुतविधनाशहीनस्यास्ति महान्विशेष इति तत्पूजा कार्यन्युपसंहरति—अनाशिन इति ।
तस्माज्जीवेऽप्योक्तिशयवत्त्वात् । अनाशेनश्चतुर्विधनाशहीनस्याप्रमेयस्य देशकालगुणापरिच्छिन्नस्य हरेः पू-
जार्थं युध्यस्वेति । किञ्च न केवलं सर्वप्रकारेणापिनाशित्वात्तत्पूजा कार्येति किंतु सर्वथैवाविनाशित्वात्स
एव स्वतन्त्रः । ततश्च तद्धीनत्वान्मुक्तेः युद्धादिस्वकर्मणाराधितश्च मोक्षं वदार्तात्यतस्तत्पूजा कार्येति भावेन
चोक्तमनाशिनोऽप्रमेयस्येति ॥ १८ ॥

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् ॥

उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥ १९ ॥

त० टी०—एवमात्मनोऽविनाशित्वे सिद्धे गुरुन हत्वेत्यादिना आत्मनो गुर्वाद्विहन्तृत्वकल्पनं तेऽज्ञानमे-
वेत्याह—यइति । यः पुरुष एनमुक्तविधं शरीरिणं हन्तारं हननक्रियायाः कर्तारमयं मम हन्तेति वेत्ति
जानाति यश्चान्य एनं हतं हननक्रियायाः कर्मभूतं हतोऽयं मयेति मन्यते तावुभौ न विजानीतः आत्मस्वरू-
पानभिज्ञावित्यर्थः । यतो नायं हन्ति न हन्यते हननक्रियायाः कर्ता कर्म वा न भवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

म० टी०—नन्वेवमशोक्यानन्वशोचस्त्वमित्यादिना भीष्मादिवन्धुविच्छेदनिबन्धने शोकेऽपनीतेपि तद्व-
धकर्तृत्वनिबन्धनस्य पापस्य नास्ति प्रतीकारः । नहि यत्र शोको नास्ति तत्र पापं नास्तीति नियमः । द्वे-

व्यव्राह्मणवधे शोकाविषये पापभावप्रसङ्गात् । अतोहं कर्ता त्वं प्रेरक इति द्वयोरपि हिंसानिमित्तपात-
कापत्तेरयुक्तमिदं वचनं तस्माद्युष्यस्व भारतेत्याशङ्क्य काठकपठितया क्रुचा परिहरति भगवान्—य एनमिति ।
एनं प्रकृतं देहिनमदृश्यत्वादिगुणकं यो हन्तारं हननक्रियायाः कर्तारं वेत्ति अहमस्य हन्तेति विजानाति
यश्चान्य एनं मन्यते हतं हननक्रियायाः कर्मभूतं देहहननेन हतोहमिति विजानाति तावुभौ देहाभिमा-
नित्वादेनमधिकारिणमकारकस्वभावात्मानं न विजानीतो न विवेकेन जानीतः शास्त्रात् कस्मात् यस्मात् 'नायं
हन्ति न हन्यते' कर्ता कर्म च न भवतीत्यर्थः । अत्र य एनं वेत्ति हन्तारं हतं चेत्येतावति वक्तव्ये
पदानामावृत्तिर्वाक्याच्छङ्कार्था । अथवा य एनं वेत्ति हन्तारं तार्किकादिरात्मनः कर्तृत्वाभ्युपगमात् तथा
'यश्चैनं मन्यते हतम्' चार्वाकादिरात्मनो विनाशित्वाभ्युपगमात् तावुभौ न विजानीत इति योग्यम् । वादिभे-
दव्यापनाय पृथगुपन्यासः । अतिशूरातिक्रान्तिविषयतया वा पृथगुपदेशः । " हन्ता चेन्मन्यते हन्तुं हतश्च-
न्मन्यते हतम् " इति पूर्वार्थे श्रौतः पाठः ॥ १९ ॥

श्री० टी०—यत्तु 'पापमेवाश्रयेदस्मान्' इति 'सङ्करो नरकायैव कुलघ्नानाम्' इति 'कथं भीष्ममहं संख्ये' इत्या-
त्मनः पापक्रियाविषयत्वं तत्फलभोक्तृत्वं तत्क्रियाकर्तृत्वं च मन्यसे तदात्मस्वरूपाज्ञानकृतमेव भवति सत्या-
त्मतत्त्वे परिज्ञातं कस्यापि विकल्पस्यादकाशोस्तीत्यात्मयाथात्म्यमवगमयितुं तत्प्रकाशनपरौ मन्त्रावर्ततः
पठते । तत्राज्ञेनात्मनः क्रियाश्रयत्वं तद्विषयत्वं च यो मन्यते स श्रुतवेदान्तोपि मूढ एवेत्याह—य एनमिति ।
यस्त्वहमिमं हन्मीत्यहंप्रत्ययार्थमिमं प्रकृतमात्मानं हन्तारं हननक्रियायाः कर्तारं मन्यते योऽहमनेन हतोहमी-
त्येनमात्मानं परेण हतं तदहननक्रियायाः विषयभूतं च मन्यते एवमात्मानं हननक्रियायाः आश्रयं विषयं च
मन्यमानो तो उभौ पुरुषावात्मानं न विजानीतः यथाभूतमात्मतत्त्वं साक्षात् विदितवन्तौ यतोऽयमात्मा न
स्वयं यं च केचन हन्ति येन केनापि न हन्यते देहेन्द्रियादिषु व्यापृतेषु सत्त्वयमात्मा चलितेपि च वृक्षे
तदन्तस्थ आकाश इव कूटस्थासङ्गचिद्रूपेण सर्वत्रोदासीनतया तूष्णीमास्त इत्यर्थः । " न तदभ्राति किंचन न
तदभ्राति कश्चन " इति श्रुतेः । आत्मा निष्क्रिय एव भवति निरवयवत्वादाकाशवदित्यादियुक्तिभिः " निष्कलं
निष्क्रियं शान्तम् " इति " साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च " इत्यादिश्रुतिभिश्चात्मा निष्क्रिय एवेति श्रुत्या मत्वा
च स्वं कर्तारं भोक्तारं सुखिनं च दुःखिनं च यो मनुते नासावात्मतत्त्वं विजानाति अपि तु तस्य अवशा-
दिक्रिया श्रुतप्रवाः प्रसवक्रियावच्छ्रमेकफलैवेति सूचितं भवति ॥ १९ ॥

श्री० टी०—तदेवं भीष्मादिमृत्युनिमित्तः शोको निवारितः । यथात्मनो हन्तृत्वनिमित्तं दुःखमुक्तम् एतावत्
हन्तुमिच्छामीत्यादिना तदपि तद्वदेव निर्नेमित्तमित्याह—य एनमिति । एनमात्मानम् । आत्मनो हननक्रि-
यायां कर्मत्वं कर्तृत्वमपि नास्तीत्यर्थः । तत्र हेतुः—नायमिति ॥ १९ ॥

स० टी०—ननु त्वदुक्तरीत्येदं मास्तु शोकस्तथापि मे ॥ भीष्मादिवधकर्तृत्वनिमित्तैर्नो दुरुद्धरम् ॥ १ ॥
कर्ताहं प्रेरकस्त्वं च हिंसायां पातकं द्वयोः ॥ युद्धयस्वेति वचस्तस्मादयुक्तमिति चेच्छृणु ॥ २ ॥ य एनं
देहिनं शुद्धमक्रियं निष्कलं परम् ॥ हननाख्यक्रियायाश्च कर्तारं वेत्ति मूढधीः ॥ ३ ॥ अस्य हन्ताहमित्येवं
यश्चैनं मन्यते हतम् ॥ हतोऽहं तत्क्रियायाश्च कर्मेत्येवं हि तावुभौ ॥ ४ ॥ देहाभिमानिनावेनं न जानीतो
विवेकतः ॥ यतोऽयं तत्क्रियायां नो कर्ता नैवास्ति कर्म वा ॥ ५ ॥ कर्मेनं वेत्ति चार्वाको देहमात्रात्मवि-
जडः ॥ बुद्ध्यादिगुणमात्मानं कर्तारं वेत्ति तार्किकः ॥ ६ ॥ इत्थं वादिभिदा सम्यक्ख्यापनाय पृथक्पुनः ॥
उपन्यासः पदानां वा शूरादिव्यापनाय वा ॥ ७ ॥ अतश्चार्वाकणावपक्षं त्यक्त्वातिदूरतः ॥ वेदान्त-
मयमाश्रित्य युद्धयस्वेत्याशयो हरेः ॥ ८ ॥ १९ ॥

भा० टी०—अहमेतेषां हन्ता मयैते हन्यन्त इत्यर्जुनबुद्धेर्मृषात्वबोधनाय कचानुदाहरति—य इति । यः 'नन्वेवमशोच्यानित्यादिना बन्धुविच्छेदनिबन्धने शोकेऽपनीतेऽपि तद्विषयकत्वं निबन्धनपापस्य नास्ति प्रतीकारः शोकाविषयेऽपि द्वेष्यप्राप्त्यवधे पापस्य सत्त्वात् । अतः कर्तुर्मम प्रेरकस्य तप च हिंसानिमित्तपापस्येऽप्युक्तमिदं वचनं तस्मादेत्यादीत्याशङ्कां काठकपठितया कचा परिहरति—य इति' उद्विचार्यम् । कचि हन्त्रादेः पापं न जायते इति परिहारस्यानुक्तेः । वधनिबन्धनबन्धुविच्छेदस्यात्मनित्यत्वप्रतिपादकपूर्वमन्धेन नाशाभावोक्त्या प्रतिषिद्धत्वेन तन्निबन्धनपापस्यापि निवारितत्वात् शङ्काया अनुत्थानात् । यस्मादेवं प्राशस्त्यन्यायेन नित्यो विभुरसंसारो सर्वदैकरूपश्चात्मा तस्मात्तन्नाशशङ्काया स्वबर्मे युद्धे प्राक्प्रवृत्तस्य तव तस्मादुपरिवर्तिन युक्तेति स्वपूर्वोक्तिविरोधान् । द्वेष्यप्राप्त्यवधे शोकाभावेऽप्युक्तस्य हेतोः पापासाधकत्वेन दृष्टान्तस्य वैषम्यात् । साङ्ख्यतत्त्वनिबन्धनपापाभावरूपमिदमन्धेन क्षत्रधर्मबोधकेन वक्ष्यमाणत्वाच्च । नत्वेवायोकोनर्बिभ्रातिश्लोकैः रशोच्यानन्वशोचस्त्वमित्येतस्य विवरणं क्रियते स्वधर्ममपि चावेक्ष्येत्यष्टभिः श्लोकैः । प्रज्ञावादांश्च भाष्य इत्यस्य मोक्षद्वयस्य पृथक्प्रत्यक्षनिराकर्तव्यत्वादिति स्वपूर्वमन्धावेरोधाधेत्यास्तां तावन् । य एनमात्मानं हननक्रियायाः कर्तारं यन्न तस्याः कर्म जानाति तौ द्वौ वेदात्मबुद्धिमत्त्वेन भ्रान्तौ न विजानीतः । यतोऽयमात्मा देहभित्तोऽविक्रियत्वात् । हननक्रियायाः कर्ता तत एव कर्म च न भवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

प० टी०—अथ एतावन्नुमिच्छामोत्यादिना यथाऽमनो हन्तृत्वनिमित्तं दुःश्रमकृतं तदपि निर्निमित्तमित्याह—य एनमिति । एवमात्मानो हननक्रियायां कर्मत्वं कर्तृत्वमपि नास्ति । यद्वद्वटेनैव घटस्फोटने तदन्तर्गीताकाशस्य कर्मकर्तृभावो नास्ति । तत्र हेतुमाह—नायमिति ॥ १९ ॥

रा० टी०—ननु यदुक्तं जीवचेतन्यस्य नित्यत्व यत्कृतं सर्वथैकपकारेणाविनाशीत्वादीश्वरः स्वतन्त्रः अनिच्छया देहनाशात्तन्निमित्तदुःखवत्त्वात् जीवः परतन्त्र इति । तज्ज्ञानित्यत्वपारतन्त्र्ये न युक्ते । हन्तायमस्य हतध्यायमिति हननादिक्रियायाः जीवे तत्र स्वातन्त्र्यस्य च प्रतीतिरित्यत आह—य इति । यः पुमानेन जीवं हन्तारं जीवान्तरस्य स्वातन्त्र्येण धातकं वेत्ति यश्चैनं केनचित्स्वातन्त्र्येण हतं मन्यते तावुभौ जीवस्याऽनित्यत्वज्ञानी हननादिक्रियायां जीवस्वातन्त्र्यज्ञानी चेत्पुनो न विजानीतः । जीवनित्यत्वभगवत्स्वातन्त्र्यज्ञानितो भ्रान्ताविति यावन् । कुतो बाधकाद्भ्रान्तिनिराकरणेऽत आह—नायमिति । विस्वनित्यत्वोपाधिनित्यत्वविस्वसन्निधिनित्यत्वानादिरूपोक्तहेतुभ्यो नायं हन्ति जीवम् । न हन्यते च जीवः । प्रतिविम्बत्वादेव हेतोर्न स्वतन्त्रः कश्चन हन्तीत्यर्थः । अतो बाधकाद्भ्रान्तित्वमिति भावः । अत्र हननक्रिया जीवक्रियान्तरोपलक्षणम् । सर्वत्र तस्यास्वातन्त्र्यादिति । एनमीश्वरं जीवचेतनस्य हन्तारं यो मन्यते सोऽपि भ्रान्त एव । चेतनहननस्येश्वरेणाकरणादित्यपि योजना तात्पर्योक्ता ॥ १९ ॥

न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ॥

अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ २० ॥

त० टी०—हननक्रियायाः कर्ता कर्म वाऽप्यं कुतो न भवतीत्यपेक्षायां जन्मादिषड्विक्रियारहितत्वादित्याह—नेति । अयं पुरुषो न जायते नोत्पद्यते । वाचस्पत्यर्थे । न चायं कदाचिन्म्रियते । तत्कुतो यस्मात्पापं भूत्वा भविता वा न भूयः । अपमात्मा पूर्वं भूत्वा पश्चात् भवितेति । न यो हि अभूत्वा भविता स उत्पद्यते यश्च प्राग्भूत्वा मूयो न भविता स म्रियते इत्युच्यते अयं तु प्रागपि सत्त्वाद्योत्पद्यते उत्तरकालेऽपि सत्त्वात् म्रियते । यतो न जायतेऽतोऽजो, न म्रियतेऽतो नित्यः, इति द्वाभ्यां पदान्यां जन्ममरणकाले विक्रिये निरस्ते । अस्तित्वलक्षणाविकारवारणावाह । शाश्वत इति । सनातनः प्राकृतवत्सदसत्परि-

गामशून्य इत्यर्थः । वृद्धिलक्षणविक्रियावारणाय पुराण इति । पुरापि न च एव । यो हि सावयवः सोऽव्यवोपचयौर्द्धते अयं तु निरवयवो ज्ञानैकस्वरूपत्वाच्च वर्द्धते इत्यर्थः । परिशिष्टौ परिणामापक्षौ जन्ममरणस्तिवृद्धयभावादेव निरस्तौ । एवं षड्विकारशून्य आत्मा शरीरे हन्यमाने सति न हन्यते । शरीरमेव हननक्रियायाः कर्मभूतमित्यर्थः ॥ २० ॥

म० टी०—कस्माद्यमात्मा हननक्रियायाः कर्ता कर्म च न भवति अविक्रियत्वादित्याह द्वितीयेन मन्त्रेण—न जायत इति । “जायतेऽस्ति वर्धते विपरिणमतेऽपक्षयते विनश्यतीति षट् भावविकारा इति वाच्यार्थिणिः” इति नैरुक्तः । तत्राद्यन्तयोर्निषेधः क्रियते न जायते त्रियते वेति । वाशब्दः समुच्चयार्थः । न जायते न त्रियते चेत्यर्थः । कस्माद्यमात्मा नोत्पद्यते यस्माद्यमात्मा कदाचित् कस्मिन्नापि काले न भूत्वा अभूत्वा प्राक् भूयः पुनरपि भविता न योह्यभूत्वा भवति स उत्पत्तिलक्षणां विक्रियामनुभवति । अयं तु प्रागपि मत्वाद्यतो नोत्पद्यतेऽतोऽजः तथायमात्मा भूत्वा प्राक् कदाचित् भूयः पुनः न भविता न वा शब्दाद्वाक्यविपरिवृत्तिः । यो हि प्राग्भूत्वा उत्तरकाले न भवति स मृत्तिलक्षणां विक्रियामनुभवति अयं तु उत्तरकालेपि सत्त्वाद्यतो न त्रियतेऽतो नित्यः विनाशायोग्य इत्यर्थः । अत्र न भूत्वेत्यत्र समासाभावेऽपि नापुनपत्तिः नानुयाजेष्विति वत् । भगवता पाणिनिना महाविभाषाधिकारे नवसमासपाठात् । यत्तु कात्यायनेनोक्तं समासानित्यताभिप्रायेण ‘वाचनानर्थक्यं तु स्वभावसिद्धत्वात्’ इति तद्भगवत्पाणिनिबचनविरोधादनादेयम् । तदुक्तमाचार्यशबरस्वामिना ‘असद्वादी हि कात्यायनः’ इति । अत्र न जायते त्रियते वेति प्रतिज्ञा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूय इति तदुपपादनम्—अजो नित्य इति । तदुपसंहार इति विभागः । आद्यन्तयोर्विकारयोर्निषेधेन मध्यवर्तिविकाराणां तद्यान्यानां निषेधे जातेपि गमनादिविकाराणामनुक्तानामप्युपलक्षणायापक्षयश्च वृद्धिश्च स्वशब्देनैव निराक्रियते । तत्र कूटस्थनित्यत्वादात्मनो निर्गुणत्वाच्च न स्वरूपतो गुणतो वाऽपक्षयः सम्भवतीत्युक्तम्—शाश्वत इति । शाश्वत्सर्वदा भवति नापक्षयिते नापचीयत इत्यर्थः । यदि नापक्षयिते तर्हि वर्धतामिति नेत्याह—पुराण इति । पुरापि न (भ) व एकरूपो नत्वधुना नूतनां काश्चिद्वस्था-मनुभवति । यो हि नूतनां काश्चिदुपचयावस्थामनुभवति स वर्धत इत्युच्यते लोके । अयं तु सर्वदैकरूपत्वा-नापचीयते एवेत्यर्थः । अस्तित्वविपरिणामौ तु जन्मविनाशान्तर्भूतत्वात्पृथक् न निषिद्धौ । यस्मादेवं सर्वविकार-शून्य आत्मा तस्माच्छरीरे हन्यमाने तत्सम्बन्धोऽपि केनाप्युपायेन न हन्यते न हन्तुं शक्यत इत्युपसंहारः २०

शं० टी०—तदर्थमस्तत्त्वं कथम्भूतमित्याकाङ्क्षायां यास्कपठितजन्मादिषड्भावाविकाररहिततया कूटस्थासङ्ग-चिद्रूपत्वमेवात्मनः स्वाभाविकं तत्त्वमित्यात्मतत्त्वनिर्धारणाय द्वितीयं मन्त्रं पठति—न जायत इति । अत्र कदाचिच्छब्दः कदाचिन्न जायते कदाचिन्न त्रियत इति सर्वत्र सम्बध्यते । वाशब्दौ चार्थौ भवतः । अत्राज इत्यजत्वेनैव सर्वविकारासम्भवे प्राप्तेपि स्वयं श्रुतिः कण्ठरवेण प्रत्येकं तादृशेति आत्मनो निर्विकारत्वज्ञानस्य निर्विचिकित्सत्वाय अजः यत्साक्षात्काराद्विद्वान् पुनर्न जायते सोजः स्वयं जननरहितो वाऽजोऽयमात्मा कदाचिन्न जायते निरवयवत्वाश्रोतृशते “निष्कलं निष्क्रियम्” इति “न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः” इति निरवयवत्व-निष्कारणत्वश्रवणादात्मनो अजिक्रिया नोपपद्यत इति भावविकारः प्रथमो निरस्तः । न त्रियते च तेनैव हेतुनाऽयमात्मा नाशक्रियां न प्राप्नोतीति पक्षो विकारो निरस्तः । अयमात्मा भूत्वा जनिक्रियां प्राप्य भूयः पुनर्भविता चास्तित्वमात्रं भवति घटवज्जन्मानन्तरमाव्यास्तित्वं न प्राप्नोति किंतु मुदिव जन्यनपेक्षित-प्राक्तनसत्तावानेव भवतीति द्वितीयो विकारो निरस्तः । निरवयवत्वादात्मा नित्य एकरूप इति विपरिणामलक्ष-णश्चतुर्थो विकारो निरस्तः । एकरूपयैव सत्तया शश्वद्वतीति शाश्वत इत्यपक्षयलक्षणः पञ्चमो विकारो निरस्तः । निरवयवत्वेनार्यं पुराप्यधुना च सर्वदा नवत्वात् पुराण इति वृद्धिलक्षणस्तृतीयो विकारो निरस्तः ।

एवं पञ्चिर्भावविकारैर्विजितत्वे प्रतिपादिते सत्यात्मनो नित्यकूटस्थासङ्गचिद्रूपत्वमाश्रित्यतश्च नित्यत्वमद्वितीयत्वं सूचितं भवति । तथाप्यस्य श्रोतुर्वैहनाशादात्मनाशम्रमो न नष्ट इति मत्वा यत्र भ्रमस्तत्रैव पुनर्भवः सम्भवनीय इति तस्य भ्रमं छेत्तुमाह-न हन्यत इति । अस्मिन् शरीरे खङ्गादिना हन्यमाने छिद्यमाने सत्यव्यात्मानिर्विकारत्वात् स्वयं घटे भिद्यमाने घटाकाशवज्र हन्यते हननक्रियाया विषयो न भवति घटे नष्टे घटाकाशवद्दे नष्टे सत्यात्मा स्वयं स्वरूपेणैव तिष्ठति । तथा च श्रुतिः “अविनाशी वा अरेऽयमात्माऽनुच्छिद्यिष्यतीति” इति ॥ २० ॥

श्री० टी०-न हन्यत इत्येतदेव पञ्चभावविकारशून्यत्वेन द्रवयति-नेति । न जायत इति जन्मप्रतिषेधः । न म्रियते चेति विनाशप्रतिषेधः । वाशब्दौ चार्थे । नचायं भूत्वा उत्पद्य भविता भवति जस्तित्वं भजते । किंतु प्रागेव स्वतः सद्रूप इति जन्मानन्तरास्तित्वलक्षणद्वितीयविकारप्रतिषेधः । तत्र हेतुः यस्मादजः यो हि जायत स जन्मान्तरमस्तित्वं भजते नतु यः स्वयमेवास्ति स भूयोऽप्यन्यवस्तित्वं भजत इत्यर्थः । नित्यः सर्वदैकरूप इति वृद्धिप्रतिषेधः । शाश्वतः शाश्वद्भव इत्यपक्षयप्रतिषेधः । पुराण इति विपरिणामप्रतिषेधः । पुराऽपि नय एव नतु परिणामतो रूपान्तरं प्राप्य नवो भवतीत्यर्थः । यद्वा न भवितेत्यस्यानुपपन्नं कृत्वा भूयोऽधिकं यथा भवति तथा न भवतीति वृद्धिप्रतिषेधः । अजो नित्य इति चोभयवृद्धयभावे हेतुरित्यपौनरुक्त्यम् । तदेव जायते अस्ति वर्धते विपरिणमते अपक्षीयते नश्यतीत्येवं यास्कादिभिर्वैदवादिभिरुक्ताः पञ्चभावविकारा निरस्ताः । यदर्थमेते विकारा निरस्तास्तं प्रस्तुतं विनाशाभावमुपसंहरति-न हन्यते हन्यमाने शरीर इति ॥ २० ॥

स० टी०-हननाख्यक्रियाया नो कर्तात्मा नैव कर्म वा ॥ कुत एव मुपेक्षायामविकारितयोच्यते ॥ १ ॥ न जायते यतो नायमभूत्वा भविता पुनः ॥ यो ह्यभूत्वा भवत्येनामुत्पत्तिं भजते स च ॥ २ ॥ यतोऽयं सत्य एवास्ति ततो नोत्पद्यते ह्यजः ॥ कालत्रयेऽपि सत्यत्वाज्जनिर्नैवास्य युज्यते ॥ ३ ॥ तथात्माप्येव भूत्वा प्राक्पुनर्न भवितेति न ॥ यो हि भूत्वा पुरा पश्चान्न भवत्येष मृत्युभाक् ॥ ४ ॥ अयं तत्तत्कालेऽपि सत्त्वान्न म्रियते यतः ॥ अतो नित्यो न नाशार्हः कदाचिदपि चिद्वनः ॥ ५ ॥ न जायते म्रियते वा प्रतिज्ञावाक्यमिष्यते ॥ कदाचिदिति तस्यैवोपपादनमिहोच्यते ॥ ६ ॥ अजो नित्य इतीहोपसंहार इति भाग्यः ॥ आशान्तयोर्निषेधेन निषेधो मध्यवर्तिनाम् ॥ ७ ॥ विकाराणां स्वतः सिद्धस्तथापि वृद्धपक्षयोः ॥ स्वशब्देन निषिद्धयेत शाश्वतश्रत्यपक्षयः ॥ ८ ॥ पुरापि नव एवामौ ततो नायं विवर्धते ॥ अवस्थां नूतनां यस्तु याति वर्धते एव सः ॥ ९ ॥ अयं सदैकरूपत्वाज्जोपवीयत आन्तरः ॥ अस्तित्वविपरीणामौ अन्यतान्तर्गतौ यतः ॥ १० ॥ निषिद्धौ न पृथक् तस्मात्पञ्चविकारविवर्जितः ॥ आत्मा न शक्यते हन्तुं हन्यमाने शरीरेके ॥ ११ ॥ २० ॥

भा० टी०-“जायतेऽस्ति वर्धते विपरिणमतेऽपक्षीयते नश्यति” इति यास्कोक्तान् पञ्चभावविकारान् आत्मनि निराकुर्वन्तस्याविक्रियत्वं साधयति-नेति । कदाचित्पदं सर्वविक्रियाप्रतिषेधैः परैः सम्बन्धनीयं न कदाचिज्जायते । यतोऽयमात्मा न भूत्वा भूयः पुनर्भविता न यस्माच्च भूत्वा भवनक्रियामनुभूय भूयोऽभविताऽभावं गन्ता वा न तस्मान्न कदाचिन्म्रियते च । वाशब्दश्चार्थः । यद्वा अयं ना पुरुषो भूत्वा पुनर्भविता न । अस्तिविक्रियायोग्यो न च भवतीत्यर्थः । अस्मिन्पक्षे द्वितीयोपि वाशब्दश्चार्थः । उक्तरीत्या ना अयमिति छेदे पूर्वकारस्य म्रियतइत्यनेन सम्बन्धः । न अयमिति छेदे त्वस्येति बोध्यम् । भाष्यकृतिस्तु सुगमत्वाद्द्वयमर्थस्त्यक्तः । यतो न जायतेऽतोऽजः यतो न म्रियतेऽतो नित्यः । येत्वन्ये अस्तु तर्हि क्षणिकविज्ञानधारारूपः । तस्य विज्ञानवादिभिरजतवनित्यत्वाभ्युपगमात् इत्याशङ्क्याह-भूत्वा भविता वा न भूय इति । अयमित्यनुवर्तते । अयं भूत्वा भूयो भविता न भूयो सकृद्भूत्वा भवितेति भवनक्रियाद्वयस्य क्त्वाप्रत्ययोकसमानक-

तुल्यधारैव साभिप्रायेण भूत्वैव भविता न तु भूत्वा स्थित्वा विनश्यति तार्किकाणां हि विज्ञानम् । उत्पत्ति-
स्त्विति शिष्येण व्यापित्वात् । शिक्षणावस्थाविविक्तानवादिनां तु पूर्वस्य नाशक्षण एवोत्तरस्योत्पत्तिक्षणः ।
स एव तस्य स्थितिक्षणश्चेति क्षणिकत्वाद्विज्ञानानां भवनक्रियाद्वयस्याव्यवधानाद्भूत्वा भवितेत्युक्तम् । तादृशोऽ-
प्ययं नेत्यादि वर्णयन्ति । तैर्विकारनिषेधोपपत्तादिविरोधस्य परिहारः प्रदर्शनीयः । एतेनाजत्वान्न जायते
नित्यत्वान्न म्रियते इत्यापि प्रत्युक्तम् । नायं भूत्वेत्यादेर्हेतुत्वस्य भाष्यकारैः प्रदर्शितत्वेन न जायत इत्यादेरेव
हेतुत्वोचित्यात् । एवं जन्मनाशास्तित्वरूपविकारत्रयं निराकृत्यावशिष्टान् विकारान् निराकरोति-इत्यन्वय-
इत्यादिना । शाश्वतः शाश्वत इत्यनेनापक्ष्यस्य निरवयवत्वाद्भिर्गुणत्वात् । पुराप्यभिनवः पुराण इत्यनेन
वृद्धिरूपस्य हन्यमाने विपरिणम्यमाने शरीरे न हन्यते न विपरिणम्यत इत्यनेन विपरिणामस्य विका-
रस्य प्रतिषेधः । तथाच भाष्यम् “ हन्तिरत्र विपरिणामार्थो द्रष्टव्योऽपुनरुक्ततायै ” अस्मिन् श्लोके
पदभावविकारा लौकिकवस्तुविक्रिया आत्मनि प्रतिषिध्यन्ते सर्वप्रकारविक्रियारहित आत्मेति वाक्यार्थः ।
यस्मादेवं तस्मादुभौ तौ न विजानीत इति पूर्वेण मन्त्रेणास्य सम्बन्धः इति । एतेनास्तित्वपरिणामौ ज-
न्मविनाशान्तर्भूतत्वात् पृथक् न निषिद्धौ यस्मादेतत्सर्वविकारशून्य आत्मा तस्माच्छरीरे हन्यमानेतत्सम्बद्धो-
पिकेनाधुपायेन न हन्यते न हन्तुं शक्यते इत्युपसंहार इति प्रत्युक्तम् । आद्यन्तविकारयोर्निषेधे मध्यतना-
नां निषेधे सिद्धेऽपि तेषामुपादानमवस्थान्तरक्रियान्तरोपलक्षणार्थम् ॥ २० ॥

प० टी०-अथ न हन्यत इत्यनेनात्मनः पदभावविकारशून्यत्वं यदुक्तं तदेव प्रकटयन्नाह-न जायत इति ।
तत्र पदविकारास्तु । जायते, अस्ति, वर्धते, विपरिणमते, अपक्षयिते, नश्यतीति एतान् क्रमेण निषेधयति-न
जायत इति । न जायते इति जन्मनिषेधः । वाशब्दश्चार्थः । न चायं भूत्वोत्पद्य भविता भवति अस्तित्वं
भजते । किन्तु प्रागेव स्वतः सद्रूप इति जन्मान्तरास्तित्वलक्षणद्वितीयविकारनिषेधः । अत्र हेतुः यस्मादजः
यो हि जायते स एव जन्मानन्तरमस्तित्वं भजते । नित्यः सर्वदैकरूप इति वृद्धिप्रतिषेधः । शाश्वत इति अप-
क्षयनिषेधः । निरवयवत्वाद्भिर्गुणत्वाच्च पुराण इति विपरिणामप्रतिषेधः । पुरापि नव एव न तु परिणामतो
रूपान्तरं प्राप्य नवो भवतीत्यर्थः । यत्रा न भवितेत्यस्यानुपपन्नं कृत्वा भूयोऽधिकं यथा भवति तथा न भ-
विनेति वृद्धिप्रतिषेधः । अजो नित्य इति चोभयं वृद्ध्याद्यभावहेतुरिति न पौनरुक्त्यम् । एवं यदर्थं वे-
दार्थादिभिरुक्ताः पदविकारा निरस्तास्तं प्रस्तुतं विनाशाद्यभावमुपसंहरति-न हन्यते हन्यमाने शरीर इति ।
अत्रार्थं कठशास्त्रीया श्रुतिश्च “ न जायते म्रियते वा विपश्चिन्नायं कुतश्चिन्न बभूव कश्चित् ॥ अजो नित्यः
शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ हन्ता चेन्मन्यते हन्तुं हतश्चेन्मन्यते हतम् ॥ उभौ तौ
न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥ अशरीरं शरीरेषु अनवस्थेष्ववस्थितम् ॥ महान्तं विभुमात्मानं मत्वा
धीरो न शोचति ” इति गतार्थेयम् ॥ २० ॥

श० टी०-यदुक्तं जीवेश्वरयोस्तत्पत्तिविनाशरहितम् । ईश्वरस्य देहतोऽप्युत्पत्त्यभावेन स्वातन्त्र्यम् । जीवस्य
स्वरूपतो जन्मादिशून्यस्यापि देहोपत्त्यादिनाऽस्वातन्त्र्यं तेष्वर्थेषु प्रमाणत्वेन मन्त्रवर्णमुदाहरति-
न जायत इति । तथाहि जीवविषये तावदियं योजना । अयं जीवः स्वरूपेण न जायते न म्रियते न नश्य-
ति च । वाशब्दश्चशब्दार्थः । अप्रेतनशब्दोऽनुकर्षः । जीवो न जायते चेत्तर्हि यवेश्वरज्ञानं वृद्धिहासविवर्जि-
तं भूत्वैव कदाचिदचिन्त्यशक्त्या भूतमिव व्यवहारावलम्बनं भवति । “ तर्देक्षत ” इत्यादिश्रुतेः । तथा
जीवेऽपि किं जननव्यवहारस्ताम्रिचित इत्यतो नेत्युच्यते । अयं जीवः स्वरूपेण भूत्वा कयाचिद्विवक्षया ई-
श्वरज्ञाच्च भविता न भवति । जुतो न जायते न म्रियते चेति स्वरूपोत्पत्तिविनाशाभावो जीवस्येत्यत उक्तम्-
अजो नित्यः शाश्वत इति । स्वरूपोत्पत्तिविनाशशून्यसदैकरूपभगवत्स्वरूपत्वादित्यर्थः । अतः ज्ञाने सामाना-

धिकरणस्य सारूप्यगमकत्वात् । अजनित्यपदाभ्यां बिम्बोत्पत्तिविनाशाभावः । शाश्वतपदेन बिम्बोत्पत्तिविनाश-
विजन्मनाशाभावश्च हेतुरुक्तो भवति । ईश्वरज्ञानवद्भूत्वा भवितापि चेन्न जीवस्तर्हि किञ्चिन्मिति । जननस्यैव-
हारो जीव इत्यत उक्तम्—पुराण इति । पुराणि देहानपाति अणपण गतौ गच्छति देहादेहान्तरं प्राप्नोतीति
देहयोगनिमित्त इत्यर्थः । एवं तर्ह्युपाधिभूतदेहनाशः स्यादित्यत आह—न हन्यत इति । अन्तवन्त इमे देहा
इत्यत्रोक्तदिशा नित्योपाधेरन्यस्य भावात् एतच्छरीरनाशेपि न जीवनाश इति भावः । ईश्वरविषये तु पूर्वो-
त्तरार्धे ईश्वरजीवरूपविषयभेदेन योज्ये । तथाहि वाशब्दादेव पूर्वज्यो ध्रियते वेत्यत्रानुकर्षस्य सिद्धेः न-
वन्तरवैयर्थ्यात् । नायं भूत्वेत्यत्र श्रुतो नाशब्दो न नञ् किन्तु नृशब्दः । तथा चायं ना परमपुरुषः न
आयते न श्रियते देहयोगवियोगवाच्य भवति नित्यदेह एवेत्यर्थः । अत एव स्वरूपाभावाः कैमुत्यसिद्धः । देहो-
त्पत्तिविनाशयोरप्यभावेन स्वातन्त्र्यमपि सिद्धमेवेति भावः । एवं चेत्कथं तर्हि रामकृष्णादिरूपेण जननव्य-
वहार इत्यतो भूत्वा रामकृष्णादिरूपेण सर्वदा भूत्वाैव कदाचित्जनदृग्विषयत्वादिरूपेण भूयः पुनर्भविता नतु
देहयोगेनापि भावेता । किन्तु निर्दोषचैतन्यपुत्रां नित्यां स्वकां तनुम् । प्रदर्शयति लोकस्य जनिरित्युच्य-
ते हरेः । इति तत्त्वनिर्णयोक्तैः अयं जीवोप्यत्रो नित्यश्च । ईश्वरस्यैव जीवस्याप्यनादिनित्यत्वे स्वातन्त्र्यस्यापि
प्राप्तेः ईश्वरादविशेषः स्यादित्यत उक्तम्—शाश्वत इति । सदैकरूपः अनाद्यनन्तकालपर्यक्तपारतन्त्र्यादि-
स्वभाव इत्यर्थः । कुत एतदित्यत उक्तम्—पुराण इति । अनिच्छयापि देहादेहान्तरप्राप्तिमत्त्वादिनि हेतुगर्भ-
विशेषणमिदम् । माहे तादृशस्य स्वातन्त्र्यसम्भावनाप्राप्ति भावः । एतावान्गुण इत्याह—न हन्यते ह-
न्यमाने शरीर इति ॥ २० ॥

वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ॥

कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कम् ॥ २१ ॥

त० टी०—कथं तर्हि “ ब्राह्मणो न हन्यतः ” इत्यादि निषेधशस्त्रस्य गोघ्नब्रह्मघ्नघ्नादेर्नरकादिप्राप्ति-
विधायकशस्त्रस्य च सार्थक्यमित्याशङ्क्यापरिहारार्थमाह—वेदेति । अविनाशिनं विनाशाभाववन्तमत एव
नित्यं यतोऽजमव्ययं जन्मपारेणामादिरहितमेतं प्रतिशरीरभिन्नमात्मानं यः पुरुषो वेद जानाति हे पार्थ ! स
कथं हन्ति कं घातयति । बहुष्वेव किञ्चिदप्रयोगो लोके शास्त्रे च दृष्टः । तथा च ब्राह्मणादिश्वपचप-
शूकम्पन्तशरीरेषु विनाशानहस्वभावतया वर्तमानेष्व्वात्मसु कं कतमं हन्ति हननाक्रियायाः कर्ता भव-
ति कं वा घातयति तां क्रियां प्रति प्रयोजको भवति न कश्चिदपीत्यर्थः । एतेन त्वं प्रयोजको
भूत्वा घातयामि अहं त्वन्निगुक्तो हन्मीत्यत उभयतः पापं स्यादिति न शङ्कितव्यमिति ध्वनितम् ।
एतच्च ब्राह्मणादिहनननिषेधशस्त्रस्य हननजन्यपापफलाभिधायकस्य च उक्तात्मस्वरूपस्वभाववाथात्मप-
ज्ञानाभाववद्विषयकत्वेन सार्थक्यम् ॥ २१ ॥

म० टी०—नायं हन्ति न हन्यत इति प्रतिज्ञाय न हन्यत इत्युपपादितम् । इदानीं न हन्तीत्युपपादयन्नुपसं-
हरति—वेदाविनाशिनमिति । न विनष्टं शीलं यस्य तमविनाशिनमन्यविकाररहितं तत्र हेतुः अत्ययं न
विद्यते व्ययोऽवयवापचयो गुणापचयो वा यस्य तत्रमयमवयवापचयेन गुणापचयेन वा विनाशादर्शनात्तदु-
भयरहितस्य न विनाशः सम्भवतीत्यर्थः । नतु जन्यत्वेन विनाशित्वमनुमास्यामहे नेत्याह—अजमिति । न
जायत इत्यजमात्रविकाररहितं तत्र हेतुः नित्यं सर्वदा विद्यमानं प्रागविद्यमानस्य हि जन्म दृष्टं नतु सर्वदा
सत इत्यभिप्रायः । अथवा अविनाशिनमवाध्यं सत्यमितियाह । नित्यं सर्वव्यापकं तत्र हेतुः अजमव्ययं
अजमविनाशशून्यं जायमानस्य विनश्यतश्च सर्वव्यापकत्वसत्त्वत्वयोरयोगान् । एवं सर्वविक्रियाशून्यं प्रकृतमेतं

देहिन् स्वमात्मानं यो वेद विज्ञानाति शास्त्राचार्योपदेशाभ्यां साक्षात्करोति अहं सर्वविक्रियाशून्यः सर्व-
भासकः सर्वद्वैतरहितः परमानन्दोद्योरूप इति स एवं विद्वान्पुरुषः पूर्णरूपः कं हन्ति कथं हन्ति । किंशब्द
आक्षेपे न कमपि हन्ति न कथमपि हन्तीत्यर्थः । तथा कं घातयति कमपि न घातयतीत्यर्थः । न हि सर्ववि-
कारशून्यस्याकर्तृहन्तक्रियायां कर्तृत्वं सम्भवति । तथा च श्रुतिः “ आत्मानं चेद्विजानीयाद्यमस्मीति
पुरुषः । किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसञ्ज्वरेत् ” इति शुद्धमात्मानं विदुषैस्तदज्ञाननिबन्धनाध्यास-
निवृत्तौ तन्मूलरागद्वेषाद्यभावात्कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यभावं दर्शयति अयमभिप्रायो भगवतः वस्तुगत्या कोपि न क-
रोति न कारयति च किञ्चित् सर्वविक्रियाशून्यस्वभावत्वात्परन्तु स्वप्न इवाविद्यया कर्तृत्वादिकर्मात्मन्य-
भिमन्यते । तदुक्तमुक्तौ तौ न विजानांत इति । श्रुतिश्च “ ध्यायतीव लेलायतीव ” इत्यादि
अत एव सर्वाणि शास्त्राण्यविद्वदधिकारिकाणि । विद्वान्तु समूलाध्यासबाधान्नात्मनि कर्तृत्वादिकर्मभिमन्यते ।
स्थाणुस्वरूपे विद्वानिव चोक्तम् । अतो विक्रियारहितत्वाद्वितीयत्वाच्च विद्वान्न करोति कारयति चेत्युच्यते ।
तथा च श्रुतिः “ विद्वान्न विद्येति कुतश्चेनेति ” अर्जुनो हि स्वस्मिन्कर्तृत्वं भगवति च कारयितुमध्यस्य
हिंसानिहितं दण्डमुभयवाप्याशङ्के । भगवानपि विदिताभिप्रायो हन्ति भातयतीति तदुभयमाचक्षेप
आत्मानं कर्तृत्वं । मयि च कारयितुमरोप्य प्रत्यवायशङ्कां मा कार्षीरित्यभिप्रायः । अविक्रियत्वप्रदर्शने-
नात्मनः कर्तृत्वप्रतिषेधात्सर्वकर्मक्षेपे भगवदभिप्रेते हन्तिरूपलक्षणार्थः । पुरः स्फूर्तिकत्वात् प्रतिषेधहेतोस्तुल्य-
त्वात्कर्मान्तराभ्यनुष्ठानुपपत्तेः । तथा च वक्ष्यति ‘ तस्य कार्यं न विद्यते ’ इति । अतोऽहं हननमत्राक्षेपेण
कर्मान्तरं भगवताभ्यनुष्ठायत इति मृदजनजल्पितमपास्तम् । तस्मादुध्यस्वेत्यत्र हननस्य भगवताभ्यनुष्ठानात्
वास्तवकर्तृत्वाद्यभावस्य कर्ममात्रे समत्वादिति दिक् ॥ २१ ॥

शं० टी०—एवमात्मनोऽहमर्थस्य निर्विकारत्वं नित्यकूटस्थासङ्गचिद्रूपता तदेतत्परमार्थिकं तत्त्वमिति
प्रतिपाद्य ईदृशमात्मतत्त्वं विहितवतो विदुषः सर्वकर्मसंन्यास एवाधिकारो नान्यत्रेति सूचयितुमाह—वेदेति ।
ब्रह्मचर्याहिंसादिवैधेराभ्यशमदमादिश्रुत्याचार्यैश्चरप्रसादादिलक्षणया नियतया श्रुत्यादिसाधनसम्पत्त्या यु-
क्तो मोक्षैकप्रयोजनोक्तमुमुक्षुरधिकारो ब्रह्मविद्वदसन्निधौ श्रद्धाभक्तिभ्यामजस्रं कृतश्रवणादिजन्यज्ञानेनानु-
भूयमानमनं प्रत्ययमात्मानमहमर्थमजं जन्मादिसर्वविकारशून्यमत एवाव्ययं येन केनापि प्रकारेण न व्य-
तीत्यव्ययम् अविनाशिनं विनाशः प्रमाणेन रज्जुसर्पादेरिव सत्ताबाधः द्रव्यगुणादिभिः परिच्छेदः तदभा-
वोऽस्यार्तात्यावृत्ताशी परिपूर्णतमत एव नित्यमेकरसमाद्वितीयमात्मतत्त्वमिदमेवाहमस्मीति साक्षाद्यो वेद स
पुरुषः सर्वात्मभावो गतो विद्वान् कथं केन प्रकारेण कं हन्ति कं विषयोक्त्य हननक्रियां करोति कं घात-
यति कं हननक्रियायां प्रवर्तयति सर्वत्र किंशब्द आक्षेपार्थक एव भवति न तु प्रशार्थकः प्रत्युत्तरादर्शनात् ।
कथमिति साधनमाक्षिप्य यमिनि विषयाक्षेपः कं घातयतीति प्रयोज्याक्षेपः । एवं क्रियातत्साधनाद्यसम्भवे नि-
र्विकारब्रह्मात्मदर्शिनः सर्वकर्मसंन्यास एवाधिकार इति सिद्धम् । ननु निर्विकारब्रह्मदर्शिनः कथं हन्ति कं हन्ति कं
भातयतीति साधनमाक्षेपेण हननक्रियाया एव निवृत्तिरत्र सूच्यते न तु सर्वेषां कर्मणामिति चेन्न क्रियामा-
त्रहेतोस्तुल्यत्वाद्यभ्यय त्वाविक्रियात्मज्ञानं सत्रतत्र न प्रवृत्तिरिति । निर्विकारात्मज्ञानस्य प्रवृत्तिमात्रं प्रति
निवृत्तिहेतुत्वाच्च हननक्रियायां प्रति हेतुत्वं नियन्तुं शक्यमतो निर्विकाराद्वितीयब्रह्मात्मज्ञानिनो न क-
र्तव्यं न कारयितव्यं च किञ्चिदस्तीति सिद्धम् । ननु न जायते म्रियते इति जन्मादिसर्वविक्रियाशून्यत्वं
ब्रह्मण उक्तमतो निर्विकारं ज्ञेयं ब्रह्म ज्ञाता तु विद्वान् विकारीत्युभयोर्निर्विकारत्वसविकारत्वधर्माभ्यां पर-
स्परभिन्नत्वाद्विकारिणो विदुषस्त्वविक्रियत्वज्ञानाऽसम्भवात्संन्यासो नोपपद्यते अविक्रियं ब्रह्मेति ज्ञानमस्त्येव
संन्यासकारणमिति चेन्न ‘ तस्य ज्ञेयविषयत्वेनासाधनत्वात् । नह्यचलः पर्वत इति ज्ञानं क्रियानिवृत्तकारणं

भवति तद्वत्त्वस्य विकारित्वेन विदुषस्त्वक्रियोऽहमित्यविक्रियात्मत्वज्ञानासम्भवात्कर्मातन्त्यासोऽनुपपन्न एवेति चेन्नानत्र प्रष्टव्यः । इदमहं जानामीतीदमर्थस्य ज्ञाताहं प्रत्ययार्थो देहो वा प्राणो वा इन्द्रियाणि वा मनो वाऽहङ्कारो वा विश्वो वा तैजसो वा प्राज्ञो वा उत आत्मा वेति । आद्ये स्वप्नदेहो वा जाग्रदहो वा उतै-भयं वा । नाद्यः जागरे अहमप्रत्ययानुदयः स्यात्स्वप्नदेहनाशाज्ज्ञातुरहमर्थस्यापि नाशप्रसङ्गात्तदिष्टापत्तिरिति चेन्न जायति नाहमस्मीति तवाभावप्रसङ्गात्प्रत्ययविरोधान्न । न द्वितीयः न यस्य कस्यापि स्वप्ने अहमस्मी-त्यहमप्रत्ययोदयः स्यात् अहं व्रजामीत्युक्त्वा देह एव व्रजत्यतो देह एवाहंशब्दार्थ इति चेन्न देवानिष्ठाहं स्वर्गं व्रजामीत्यादौ व्याभिचारान्मृते देहे विद्यमानेऽप्यहमप्रत्ययादर्शनाच्च । न तृतीयः द्वयोः सामानाधिकरण्यास-म्भवान्नादिमो द्वितीयः पक्षः । स्वभावाज्ज्ञातृत्वाद्देहे जायति स्वप्ने वा स्वं वाग्यं वा प्राणो जानाति तदभा-वात्तत्त्वमर्थस्य सिद्धिः । तृतीये एकस्य वा इन्द्रियस्य सर्वेषां वाहमर्थत्वं नाद्यः शब्दादिष्वेकस्यैवार्थस्यो-पलब्धिप्रसङ्गाच्छब्दादेः सर्वस्य सर्वत्रोपलब्धिप्रदर्शनात्प्रत्ययविरोधश्च स्यात् । न द्वितीयः अहं ब्राह्मण इ-त्यत्र श्रोत्रादीनां प्रत्येकं ब्राह्मणशब्दार्थत्वे ब्राह्मणानेकत्वसिद्धावयमेको ब्राह्मण इति प्रत्ययमिद्विधाक्षणीक्य-व्यवहारविरोधप्रसङ्गात् । योहं चक्षुषा घटमद्राशं सोहं पाणिना स्पृशामीति दृग्गादीभ्यो भिन्नस्याहमर्थव-सिद्धाविविन्द्रियाणां ननुपपत्तेः । नापि चतुर्थः चक्षुर्गादिवत्कर्मत्वाऽविशेषान् “मनसा ह्येव पश्यति” इति श्रुतेः । नापि च पञ्चमः विकारित्वाज्ज्ञातृत्वानुपपत्तावहमर्थत्वानुपपत्तेः । नन्वहं जानामीत्यहङ्कारस्यापि ज्ञातृत्वं प्रतीयत इति चेन्न स्वसोऽहं ज्ञातृत्वानुपपत्तेः यथाऽहं मनुष्य इत्यन्यधर्माभ्यासस्तथा ज्ञानाहमित्यन्यध-र्माभ्यास एव स्वतो जडत्वेन ज्ञातृत्वमस्य न सम्भवति ज्ञातृत्वस्या चेतनधर्मत्वाद्देहदेगभूतधर्मत्वेनैव मया द्रा-क्षा भुक्तेरत तेन तेन सहैव विकारेण विनश्यतोऽहङ्कारस्य विकारिणः दैशिकभुक्तद्राक्षाभूतिश्चिरकालिका बृद्धत्वे नोपपद्यते । तदनुपपत्तावहमर्थत्वं न सम्भवति ममायमहङ्कारो दुष्ट इति स्वातिरिक्तस्य ज्ञेयत्वेन ज्ञातृत्वानुप-पत्तावहमर्थत्वसिद्धेः । नापि षष्ठो नापि च समसो नाप्यष्टमश्च विश्वादीनां ज्ञातृत्वनिरेकत्वेनाहमर्थत्वाऽ-योगात्तेषामैकैकादस्थाभिमानित्वेन व्यवस्था तद्वर्माविज्ञानाऽसम्भवान् यः स्वप्नद्राशं यः सुखमस्वाप्सं सोहं जगर्मीत्यवस्थात्रितयज्ञातुर्विधादिभ्यो भिन्नत्वमन्तावगम्यते । नित्यत्वमविवारित्वं चान्तः पारिशेष्यादात्मैव ज्ञाता “नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता” इति श्रुतेः । तनु निरवयवस्यात्मनो बुद्धितद्वृत्तीन्द्रियैरिन्द्रियार्थैः सम्बन्धासम्भ-वात्कथं ज्ञातृत्वमिति चेदुद्धयादिभिर्गुणैर्भाषिकसम्बन्धस्य सम्भवादविक्रियस्याप्यात्मनो ज्ञातृत्वं सिध्यति यत् एवं ततो विज्ञातुगात्मन एवाहमर्थत्वम् “अहं विजानामि विविक्तरूपः” इति श्रुतेः । तत आत्मैव विद्वान् नि-रुक्तविज्ञानस्य विदुषः सम्भवादेवं विद्वदात्मनोऽभिन्नत्वे “अयमात्मा ब्रह्मा” इत्यात्मनो ब्रह्माभिन्नत्वश्रवणादविक्रि-योऽहमिति विदुषः स्वस्याविक्रियत्वाद्वितीयत्वज्ञानसिद्धेर्निरुद्धत्वादविक्रियब्रह्मात्मत्वज्ञानवलेन सर्वकर्म-संन्यास उपपद्यत एवेति सिद्धम् ॥ २१ ॥

श्री० टी०—अत एव हन्तृत्वाभावोऽपि पूर्वोक्तः प्रसिद्ध इत्याह—वेदेति । नित्यं वृद्धिशून्यमन्ययमपक्ष-यशून्यमजमविनाशिनां च यो वेद स पुरुषः कं हन्ति कथं वा हन्ति एवंभूतस्य वधे साधनाभावात् । तथा स्वयं प्रयोजको भूत्वान्येन कंघातयति न कश्चिदपि कथञ्चिदपीत्यर्थः । अनेन मय्यपि प्रयोजकत्वाद्दो-षदृष्टि मा कार्षीः इत्युक्तं भवति ॥ २१ ॥

स० टी०—इत्थं निषिद्धं कर्मत्वात्मनोऽत्राविकारिणः ॥ इदानीं तु क्रियामात्रे कर्तृत्वं प्रतिपिद्यते ॥ १ ॥ न विनष्टस्वभावोऽस्य न व्ययोपचयात्मकः ॥ गुणाद्यपचयादेव विनाशो दृश्यते यतः ॥ २ ॥ यथा कस्तु-रिकाद्रीनां गुणनाशे व्ययो भवेत् ॥ नाशोऽवयवतो यद्वत्तन्नाशो पदव्ययः ॥ ३ ॥ नाशः स्याद्वर्ततो यद्वत्कटकदिनाशतः ॥ हेमनाशो भवेत्तद्वर्तित्वमहं इत्यस्मि ॥ ४ ॥ निर्गुणे निष्कले नाशस्तदभावात्

युज्यते ॥ न जायते यतो नित्यो विद्यमानतया सदा ॥ ९ ॥ तं सर्वविक्रियाशून्यं स्वात्मानं यस्तु साक्षि-
णम् ॥ साक्षात्कार्योपदेशाभ्यामहमस्मीति चाक्रियम् ॥ ६ ॥ साक्षात्करोति स ज्ञानी पूर्णोऽसौ हन्ति कं
कथम् ॥ आक्षेपेऽस्त्यत्र किंशब्दो न कथं न किमप्यसौ ॥ ७ ॥ हन्ति वा न कथं कश्चिन्नैव धातयतीह सः ॥
शुद्धमक्रियमात्मानं विदुषोऽध्यायहानतः ॥ ८ ॥ कर्तृत्वप्रेरकत्वादेरभावं दर्शयत्यजः ॥ अयमत्राशयो
विष्णोर्वासुदेवस्य मापतेः ॥ ९ ॥ निर्विकारतयात्यन्तशुद्धत्वाच्चिद्वनोऽव्ययः ॥ न कर्ता प्रेरको नायं
कुत्रापि परमार्थतः ॥ १० ॥ वेदाध्यासतः पुंसो भ्रान्त्याकर्तृत्वभोक्तृते ॥ अतः सर्वाणि शास्त्राणि ह्यविद्व-
द्विषयाणि च ॥ ११ ॥ सन्तुष्टाध्यासबाधान्न विद्वानात्मानं विक्रियाम् ॥ कर्तृत्वाधात्मिकां काश्चिदभिमन्यत
उत्तमः ॥ १२ ॥ अजुनः तद्वत् स्वस्मिन्विष्णो प्रेरकतां तथा ॥ आरोप्य चोभयत्रापि दोषं हिंसानिमित्त-
कम् ॥ १३ ॥ आशङ्क्यैव तमवाच्छाताभिप्राय ईश्वरः ॥ हन्ति धातयतीत्येवमाचिक्षेपद्वयं हि तत् ॥ १४ ॥
आत्मन्यारोप्य कर्तृत्वं प्रेरकत्वं मयीश्वरे ॥ मा कार्षीदोषशङ्कां त्वमित्यभिप्राय ईशितुः ॥ १५ ॥ २१ ॥

भा० टी०—तायं हन्ति न हन्यत इति मन्त्रकृतां प्रतिज्ञां न जायत इति मन्त्रेणात्मनोऽविक्रियत्वकथनपरे-
णोपपन्नं स्वयमपसंहरति—वेदेति । एतेन न हन्ति न हन्यत इति प्रतिज्ञाय न हन्यत इत्युपपादितम् । इदानीं
न हन्तीत्युपपादयतीति परास्तम् । कस्मादयमात्मा हननक्रियायाः कर्ता कर्म च न भवति अविक्रियत्वावित्या-
ह—द्वितीयेन मन्त्रेणेति । स्वपूर्वप्रत्ययविरोधादन्यथा मन्त्रे न्यूनतापत्तेश्च । एतेन नायं हन्ति न हन्यत इत्युक्तम् ।
तत्र न हन्यत इत्येतदुपपादयति—न जायत इति । न हन्तीत्येतदुपपादयति वेदेतीत्यपि परास्तम् । एनं पूर्वमन्त्रे-
णोक्तस्वरूपविनाशिनमन्त्यविकाररहितं नित्यमविपणिमिनमव्ययमपक्षयरहितं तत्र हेतुरजं जन्मरहित-
त्वात्सर्वविकारशून्यं यो वेद जानाति सोऽविक्रियः स्वात्मदर्शी विद्वान् कं कथं धातयति हन्तारं प्रयोजयति
तथा कं हन्ति न कथञ्चित्काश्चिदपीत्यर्थः । तथा त्वमपि विद्वान् भूत्वा स्वयं हननकर्ता शिखण्ड्यादिप्रयोज-
कश्चेति कर्तृत्वकारणतृत्वे स्वास्मिन्माऽध्यागोपयेत्याशयः । ननु न विनष्टं शीलमस्य तमविनाशिनमन्त्यवि-
काररहितम् । तत्र हेतुरव्ययम् । न विनश्ये व्ययोऽव्ययापचयो गुणापचयो वा वरय तमव्ययम् । अव्ययापचयेन
गुणापचयेन वा विनाशदर्शनात् । तदुभयरहितस्य न विनाशः सम्भवतीत्यर्थः । ननु जन्यत्वे विनाशित्वमनुमा-
स्यामहे नेत्याह—अजमिति । न जायत इत्यजमाद्यविकाररहितम् । तत्र हेतुर्नित्यं सर्वदाविद्यमानम् । प्रागव्ययमा-
नस्य हि जन्म दृष्टं तदु सर्वदा सत इत्यभिप्रायः । अथवाऽविनाशिनमवाप्यं सत्यमिति यावत् । नित्यं स-
र्वव्यापकम् । तत्र हेतुरजमव्ययं जन्मविनाशशून्यं जायमानस्य विनश्यतश्च सर्वव्यापकत्वसत्यत्वयोरयोगात् ।
यद्वा विनष्टमदर्शनं यस्तु शीलमस्येति विनाशी रज्जुरगतुल्यमुपाधित्रयं स्थूलसूक्ष्मकारणशरीराख्यं ततोऽन्यम-
विनाशिनमत एव नित्यं नाशहीनम् । तत्र हेतुरजं जन्मवान्निह अनित्यः । अयं त्वजत्वान्नित्यश्चेत्यर्थः । ननु
विनाशिनः स्वकार्यप्रेक्षणान्यत्वमजत्वं नित्यत्वं च साङ्ख्योपनिषते प्रधाने तार्किकाभिप्राये न भवति चास्त्यत
उक्तमव्ययमिति न व्यति प्रवृत्त्यां न त्यजतीत्यव्ययम् । परिणामिप्रधानं तु चलं गुणवृत्तमिति न्यायेन
गुणसाम्यावस्थायामपि परिणामानमेव सर्वदास्तीति तेषामभ्युपगमात् । आकाशस्यापि “तस्माद्वा एतस्मा-
दात्मन आकाशः सम्भूतः” इत्युत्पत्तिश्रवणादन्तवत्त्वभावादेव नाव्ययत्वमित्येवमाचार्यैः कुतो न व्याख्या-
तमिति चेत् सर्वविक्रियाशून्यमेतं यो वेदेति प्रकृतानुसारिवाक्यार्थस्य ऋजुभागेण सम्यक्सम्भवे छिद्रकल्प-
माया अन्यव्ययत्वमभिप्रेत्येन गृह्यते । नञ्च एनं नित्यमविनाशिनं सदैव नाशरहितं न त्वाकाशादिवत्
व्यवहारदशायां नाशरहितम् । अत एवाजं जन्मरहितं नित्यमविनाशिनो जन्यत्वायोगात् । अत एवाव्ययं
सदैकरसं यो वेदेत्यर्थः । यद्वा एनं नित्यं तदु हेतुविनाशिनम् । अविनाशित्वे हेतुरजमव्ययमपक्षयरहितम् ।
यद्वा एतमविनाशिनमजमव्ययं यो नित्यं सदैव वेदेत्यर्थः । अथवा वेद अविनाशिनमिति छेदः । अज्ञाने-

नाश्रुतत्वादासमन्ताद्दर्शनं गतमेतं यो नित्यं सन्निधानन्दात्मना सदैव सन्तमज्ञानाश्रुतत्वाद्ब्रजुशकलवत्तस्यास-
त्वाभावात् । तथाऽज्ञानेन जातः क्षीण इति प्रतीयमानमप्यजमव्ययं यो वेदेत्यादि यत्किञ्चित्कल्पनस्य बा-
ह्यैरप्यस्मदादिभिः सुकरत्वेन मार्गप्रदर्शकानां सर्वज्ञानां भाष्यकृतामुक्तकल्पनाकरणप्रयुक्ता न्यूनता न प्रद-
र्शनीयेति ध्येयम् । यस्तु 'अर्जुनो हि स्वस्मिन्कर्तृत्वं भगवति च कारयितृत्वमध्यस्य हिंसानिमित्तं दोषमुभयत्रा-
प्याशङ्के भगवानपि विदिताभिप्रायो हन्ति घातयतीति तदुभयमाचिक्षेप । आत्मनि कर्तृत्वं मयि च कागयि-
तृत्वमारोप्य प्रत्यवायशङ्कां मा कार्पीरित्यभिप्राय इति कैश्चिदुक्तम्' तत्र आत्मज्ञानरहितस्य हिंसानि-
वन्धनपापभयात् । स्वधर्मशुद्धाभिवृत्तस्यार्जुनस्याऽऽत्मस्वरूपतदुपायभूतधर्मधीनपरेण गीताशास्त्रेण सर्वेणा-
पि बोधनं भगवता क्रियते इति स्पष्टप्रतिपत्त्या आशङ्के शङ्कां मा कार्पीरित्यस्य निरर्थकत्वात् । यद्वतिमन्त्रोत्था-
पकाया अस्याः शङ्कायाः असम्भवस्य तत्रैवोक्तत्वाच्च हननक्रियानिषेधः क्रियाभात्रनिषेधस्योपलक्षणार्थः ।
असंहृतास्यात्मस्वरूपस्य विदुषः कर्मराम्भवात् प्रथलप्रारब्धवशान् बाधितानुवृत्त्या कर्मसम्भवेऽपि तस्य कर्तृ-
त्वाभिमानाभावेन कर्मणां फलाजनकत्वात् । वस्तुगत्या तेषामसम्भवस्य सुवचत्वात् । तस्मात्फलाभिसन्धिक-
र्तृत्वाभिमानपूर्वकोऽज्ञस्य कर्मणि मुख्योऽधिकारः । ननु विद्यायामप्यविदुष एवाधिकारः । तथा च भाष्यम्
“तमेतमविद्याल्यमात्मानात्मनोरितरेतराभ्यासं पुरस्कृत्य रावे प्रमाणप्रमेयव्यवहारा लौकिका वैदिकाश्च प्रवृत्ताः
सर्वाणि च शास्त्राणि विरिप्रालिषेधमोक्षपराणि कथं पुनरविद्यावद्विषयाणि प्रत्याश्वादीनि प्रमाणानि शास्त्राणि
चेति । उच्यते देहेन्द्रियादिष्वतन्ममाभिमानहीनस्य प्रमातृत्वानुपपत्तौ प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेः” इत्यादि । अयमर्थः
प्रमातृत्वं हि प्रमां प्राति कर्तृत्वं तच्च स्वातन्त्र्यमस्वातन्त्र्यं च इतरकारकाप्रयोज्यस्य प्रमातुः समस्तकारकप्रयोजकत्वम् ।
तदनेन प्रमाणं प्रयोजनीयम् । नच स्वतन्त्र्यापारम्पर्येण करणं प्रयोज्यं शक्यते इति । नहि कूटस्थनित्याश्रितात्माऽप-
रिणाभी स्वतोव्यापारवान् भवितुमर्हति । तस्मान् व्यापारवद्बुद्ध्यादितादात्म्याध्यामाद्व्यापारवत्तया प्रमाणमभिप्रा-
तुमर्हतीति । भवत्यविद्यावत्पुरुषविषयत्वमविद्यावत्पुरुषाश्रयत्वं प्रमाणानामिति चेत्तत्त्वम् । तथापि कर्मनिरो-
धार्यबोधानन्तरमहं कर्ता समेदं कर्तव्यामेवंप्रकारज्ञानवतोऽनेकसाधनोपसंहारपूर्वकं यथा कर्मानुष्ठेयं न तथा
न जायत इत्यादावात्मस्वरूपविषयज्ञानानन्तरं किञ्चिदनुष्ठेयं भवति । किन्तु नाहं कर्ता न भोक्तेत्यादिज्ञा-
नद्वयात्मकत्वात्कर्तृत्वाभोक्तृत्वज्ञानादन्याकिञ्चिदनुष्ठेयं भवतीत्येष विशेष इति स्पष्टं चेदं भाष्ये ॥ २१ ॥

प० टी०—अत एव हन्तृत्वमपि न युज्यत इत्याह—अविनाशिनाशिनमिति । नित्यं वृद्धिशून्यम्
अव्ययमपश्यशून्यम् । अजं जन्मशून्यमेभिस्त्रिभिर्विकारैरेतमात्मानमयिनाशिनं यो वेद ज्ञातवान् स
कं पुरुषं घातयति च स्वयं हननक्रियाऽयोग्यत्वात् किञ्च प्रयोजकेऽपि तथैव । अनेन मय्यपि प्रयोजकत्व-
द्विमानुहृत्युक्तम् । तदुक्तम्—‘शुद्धो निरञ्जनोऽनन्तो बोधोऽहं प्रकृतः परः ॥ चेष्टमानमिदं देहं पदया-
म्यन्यशरीरवन्’ इति ॥ २१ ॥

रा० टी०—य एनामिति । श्लोके जीवचैतन्यस्य हननं वा हननक्रियास्वातन्त्र्यं वा मन्यमानो न जा-
नार्तात्यत्र जीवचित्तोर्वैभोपाभिसाक्षिध्वनाशहेतुनित्यत्वप्रतिविम्बत्वेतुकास्वातन्त्र्यरूपहेतु उक्तो । यस्तु जी-
वचित्तो नित्यत्वं हरेः स्वातन्त्र्यं च जानाति स ज्ञानात् । स्वातन्त्र्याभिमानाभावात् । हन्ताहमिति वा । अस्यायं
हन्तेति वा न जानार्तात्यज्ञानेऽभिमानाभावेऽपरो हेतुरुच्यते—वेदेति । अविनाशिने विम्बनाशादनिमित्त-
कनाशहीनम् । मात्रास्पर्शा इत्यत्रोक्तदिशाभिमानकृता एव राक्षससुखादिदोषाः ननु स्वा इति स्वतो दोष-
हीनमिति वा । दुष्टेषु नष्टशब्दप्रयोगाभाशोऽत्र दोषो ध्येयः । नित्यं स्वाभाविकनाशहीनम् अजमुत्पत्तिही-
नम् अव्ययं स्वरूपविकारशून्यमेतं जीवम् । यद्वा अविनाशिनं नित्यं स्वरूपतो नाशहीनम् । अजं जन्महीनम्
अव्ययं निर्विकारम् । अत एव सर्वस्वतन्त्र्यमेतमश्वरं यो वेद जानाति स पुरुषो ज्ञानी कथं केन प्रकारेण
कं घातयति कं वा हन्ति । घातयाम्येनमिति वा हन्येनमिति वा भावं न करोतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

युज्यते ॥ न जायते यतो नित्यो विद्यमानतया सदा ॥ ९ ॥ तं सर्वविक्रियाशून्यं स्वात्मानं यस्तु साक्षि-
णम् ॥ शास्त्राचार्योपदेशाभ्यामहमस्मृतिं चाक्रियम् ॥ ६ ॥ साक्षात्करोति स ज्ञानी पूर्णोऽसौ हन्ति कं
कथम् ॥ आक्षेपेऽस्त्यत्र किञ्चिदो न कथं न किमप्यसौ ॥ ७ ॥ हन्ति वा न कथं कश्चिन्नैव धातयतीह सः ॥
शुद्धमक्रियमात्मानं विदुषोऽध्यात्मद्वानतः ॥ ८ ॥ कर्तृत्वप्रेरकत्वादेरभावं दर्शयत्यजः ॥ अयमत्राशयो
विष्णोर्वसुदेवस्य मापतेः ॥ ९ ॥ निर्विकारतयात्यन्तशुद्धत्वादिद्वानोऽव्ययः ॥ न कर्ता प्रेरको नायं
कुत्रापि परमार्थतः ॥ १० ॥ वेदाध्यासतः पुंसो भ्रान्त्याकर्तृत्वभोक्तृते ॥ अतः सर्वाणि शास्त्राणि ह्यविद्व-
द्विषयाणि च ॥ ११ ॥ समूलाध्यासवाधान्न विद्वानात्मानं विक्रियाम् ॥ कर्तृत्वाधात्मिकां काश्चिदभिमान्यत
उत्तमः ॥ १२ ॥ अर्जुनः वेदेतां स्वस्मिन्विष्णो प्रेरकतां तथा ॥ आरोप्य चोभयत्रापि दोषं हिंसानिमित्त-
कम् ॥ १३ ॥ आकाशज्ञेऽयं सगवाञ्छाताभिप्राय ईश्वरः ॥ हन्ति धातयतीत्येवमाचिक्षेपद्वयं हि तत् ॥ १४ ॥
आत्मन्यारोप्य कर्तृत्वं प्रेरकत्वं मयीश्वरे ॥ सा कार्पीर्दोषशङ्कां त्वमित्यभिप्राय ईशितुः ॥ १५ ॥ २१ ॥

भा० टी०—नायं हन्ति न हन्यत इति मन्त्रकृतां प्रतिज्ञां न जायत इति मन्त्रेणात्मनोऽविक्रियत्वकथनपरे-
णोपपाद्य स्वयमुपसंहरति—वेदेति । एतेन न हन्ति न हन्यत इति प्रतिज्ञाय न हन्यत इत्युपपादितम् । इदानीं
न हन्तीत्युपपादयतीति परास्तम् । कस्मादयमात्मा हननक्रियायाः कर्ता कर्म च न भवति अविक्रियत्वादित्या-
ह—द्वितीयेन मन्त्रेणेति । स्वपूर्वग्रन्थवेगोपादन्यथा मन्त्रे न्यूनतापत्तेश्च । एतेन नायं हन्ति न हन्यत इत्युक्तम् ।
तत्र न हन्यत इत्येतदुपपादयति—न जायत इति । न हन्तीत्येतदुपपादयति वेदेतीत्यापि परास्तम् । एनं पूर्वमन्त्रे-
णोक्तस्वरूपविनाशिनमन्त्यविकाराहितं नित्यमविपरिणामिनमव्ययमपक्षयरहितं तत्र हेतुरजं जन्मरहित-
त्वात्सर्वविकारशून्यं यो वेद जानाति सोऽविक्रियः स्वात्मदर्शी विद्वान् कं कथं धातयति हन्तारं प्रयोजयति
तथा कं हन्ति न कथञ्चित्काश्चिदपीत्यर्थः । तथा त्वमपि विद्वान् भूत्वा स्वयं हननकर्ता शिष्यगण्यदिप्रयोज-
कश्चेति कर्तृत्वकारणितृत्वे स्वस्मिन्माऽध्यारोपयेत्याशयः । ननु न विनष्टं शीलमस्य तमविनाशिनमन्त्यवि-
काररहितम् । तत्र हेतुरव्ययम् । न विद्यते व्ययोऽव्ययवापचयो गुणापचयो वा ययय तमव्ययम् । अव्ययवापचयेन
गुणापचयेन वा विनाशदर्शनात् । तदुभयरहितस्य न विनाशः सम्भवतीत्यर्थः । ननु जन्यत्वे विनाशित्वमनुमा-
स्यामहे नेत्याह—अजमिति । न जायत इत्यजमाद्यविकाररहितम् । तत्र हेतुर्नित्यं सर्वदाविद्यमानम् । प्रागावेद्यमा-
नस्य हि जन्म हृष्टं तत् सर्वदा सत इत्यभिप्रायः । अथवाऽविनाशिनमबाध्यं सत्यमिति यावत् । नित्यं स-
र्वव्यापकम् । तत्र हेतुरजमव्ययं जन्मविनाशशून्यं जायमानस्य विनश्यतश्च सर्वव्यापकत्वसत्यत्वयोरयोगात् ।
यद्वा विनष्टमदर्शनं भानुं शीलमस्येति विनाशी रज्जूरगतुल्यमुपाधित्रयं स्थूलसूक्ष्मकारणशरीराख्यं ततोऽन्यम-
विनाशिनमत एव नित्यं नाशहीनम् । तत्र हेतुरजं जन्मवान्नि अनित्यः । अयं त्वनत्वान्नित्यश्चेत्यर्थः । ननु
विनाशिनः स्वकार्यपेक्षान्यत्वमनत्वं नित्यत्वं च साङ्ख्याभिमतं प्रधाने तार्किकाभिमते नभसि चास्त्यत
उक्तमव्ययमिति न ज्येति पूर्वावस्थां न त्यजतीत्यव्ययम् । परिणामिप्रधानं तु चलं गुणवृत्तमिति न्यायेन
गुणसाम्यावस्थायामपि परिणामानमेव सर्वदास्तीति तेषामभ्युपगमात् । आकाशस्यापि “ तस्माद्वा एतस्मा-
दात्मन आकाशः सम्भूतः ” इत्युत्पत्तिश्रवणादन्तवत्त्वभावादेव नाव्ययत्वमित्येवमाचार्यैः कुतो न व्याख्या-
तमिति चेत् सर्वविक्रियाशून्यमेतं यो वेदेति प्रकृतानुसारिवाक्यार्थस्य ऋजुमार्गेण सम्यक्सम्भवे छिष्टकल्प-
माया अन्याव्ययत्वमभिप्रेत्येतं गृह्यते । नञ्च एनं नित्यमविनाशिनं सदैव नाशरहितं न त्वाकाशादिवत्
व्यवहारदशायां नाशरहितम् । अत एवाजं जन्मरहितं नित्यमविनाशिनो जन्यत्वायोगात् । अत एवाव्ययं
सदैकरसं यो वेदेत्यर्थः । यद्वा एनं नित्यं तत् हेतुविनाशिनम् । अविनाशित्वे हेतुरजमव्ययमपक्षयरहितम् ।
यद्वा एतमविनाशिनमजमव्ययं यो नित्यं तदैव वेदेत्यर्थः । अथवा वेद अविनाशिनमिति छेदः । अज्ञाने-

नामृत्तत्वादासमन्ताद्दर्शनं गतमेतं यो नित्यं सविदानन्दात्मना सदैव सन्तमज्ञानामृत्तत्वाद्गुणशकलवत्तम्यास-
त्वाभावात् । तथाऽज्ञानेन जातः श्रृणु इति प्रतीयमानमन्यजमव्ययं यो वेदेत्यादि यत्किञ्चित्कल्पनस्य बा-
ह्यैरप्यस्मदाविभिः सुकरत्वेन मार्गप्रदर्शकानां सर्वज्ञानां भाष्यकृतमुक्तकल्पनाकरणप्रयुक्ता न्यूनता न प्रद-
र्शनीयेति ध्येयम् । यत्तु 'अर्जुनो हि स्वस्मिन्कर्तृत्वं भगवति च कारयितृत्वमध्यस्य हिंसानिमित्तं दोषमुभयत्रा-
प्याशङ्के भगवानपि विदिताभिप्रायो हन्ति घातयतीति तदुभयमाचिक्षेप । आत्मनि कर्तृत्वं मयि च कारयि-
तृत्वमारोप्य प्रत्यदायशङ्कां मा कार्पीरित्यभिप्राय इति कैश्चिदुक्तम्' तन्न आत्मज्ञानरहितस्य हिंसानि-
बन्धनपापमभावात् । स्वधर्मगुणाभिप्रायार्जुनस्याऽऽत्मस्वरूपतदुपायभूतधर्मबोधनपरेण गीताशास्त्रेण सर्वेणा-
पि बोधनं भगवता क्रियते इति स्पष्टप्रतिपत्त्या आशङ्के शङ्कां मा कार्पीरित्यस्य निरर्थकत्वात् । यद्वृत्तिमन्त्रोत्था-
पकाया अस्याः शङ्कायाः असम्भवस्य तत्रैवाक्तत्वाच्च हननक्रियानिवेधः क्रियाभावनिवेधस्योपलक्षणार्थः ।
असंहतस्यात्मस्वरूपस्य विदुषः कर्मरिम्भवान् प्रथलपारब्धवशान् बाधितानुवृत्त्या कर्मसम्भवेऽपि तस्य कर्तृ-
त्वाभिमानाभावेन कर्मणां फलाजनकत्वात् । वस्तुगत्या तेषामसम्भवस्य सुवचत्वान् । तस्मात्फलाभिसन्धिक-
र्तृत्वाभिमानपूर्वकोऽज्ञस्य कर्मणि मुख्योऽधिकारः । ननु विद्यायामप्यविदुष एवाधिकारः । तथा च भाष्यम्
"तमेतमविद्याव्याप्त्यात्मानात्मनोरितरेतराभ्यासं पुरस्कृत्य सर्वे प्रमाणप्रमेयव्यवहारा लौकिका वैदिकाश्च प्रकृताः
सर्वाणि च शास्त्राणि विधिप्राप्त्येधमोक्षपराणि कथं पुनरविद्यावद्विषयाणि प्रत्याश्रयानि प्रमाणानि शास्त्राणि
चेति । उच्यते देहेन्द्रियादिष्वहंममाभिमानहीनस्य प्रमातृत्वानुपपत्तौ प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेः" इत्यादि । अयमर्थः
प्रमातृत्वं हि प्रमां प्रात कर्तृत्वं तत्र स्वातन्त्र्यमस्यातन्त्र्यं च इतरकारकाप्रयोज्यस्य प्रमातुः समस्तकारकप्रयोक्तृत्वम् ।
तदनेन प्रमाणं प्रयोजनीयम् । नच स्वत्यापारमन्तरेण करणं प्रयोक्तुं शक्यते इति । नहि कूटस्थानित्याज्जिदात्माऽप-
रिणामी स्वतोऽप्यपारब्धान् भवितुमर्हति । तस्मात् व्यापारबद्धध्यातृत्वात् शक्त्याध्यामाद्वापारवत्तया प्रमाणमाभ्या-
तुमर्हतीति । भवत्यविद्यावत्पुरुषविरप्त्वर्भावद्यावत्पुरुषाश्रयत्वं प्रमाणानामिति चेत्तत्त्वम् । तथापि कर्मनित्यो-
गार्थबोधानन्तरमहं कर्ता ममेदं कर्तव्यमित्येवंप्रकारज्ञानवतोऽनेकसाधनोपसंहारपूर्वकं यथा कर्मानुष्ठेयं न तथा
न जायत इत्यादावात्मस्वरूपविषयज्ञानानन्तरं किञ्चिदनुष्ठेयं भवति । किन्तु नाहं कर्ता न भोक्तृत्यादिज्ञा-
नद्वयात्मिकत्वात्कर्तृत्वाभोक्तृत्वज्ञानादन्यात्किञ्चिदनुष्ठेयं भवतीत्येव विशेष इति स्पष्टं चेदं भाष्ये ॥ २१ ॥

प० टी०—अत एव हन्तृत्वमपि न युज्यत इत्याह—वेदाविनाशिनमिति । नित्यं वृद्धिशून्यम
अव्ययमपश्यशून्यम् । अजं जन्मशून्यमेभिस्त्रिभिर्विकारैरेतमात्मानमविनाशिनं यो वेद ज्ञातवान् स
कं पुरुषं घातयति स स्वयं हननक्रियाऽयोग्यत्वात् किञ्च प्रयोजकऽपि तथैव । अनेन मय्यपि प्रयोजकत्व-
द्विद्विमानुहीत्युक्तम् । तदुक्तम्—' शुद्धो निरञ्जनोऽनन्तो बोधोऽहं प्रकृतः परः ॥ चेष्टमानमिदं देहं पश्या-
म्यन्यशरीरवन्' इति ॥ २१ ॥

रा० टी०—य एनमिति । श्लोके जीवचैतन्यस्य हननं वा हननक्रियाम्वातन्त्र्यं वा मन्यमानो न जा-
नतीत्यत्र जीवचित्तोर्विषयोपाधिसाक्षिध्वनाशहेतुनित्यत्वप्रतिबिम्बत्वेतुकास्वातन्त्र्यरूपहेतु उक्तौ । यस्तु जी-
वचित्तो नित्यत्वं हरेः स्वातन्त्र्यं च जानाति स ज्ञानात् । स्वातन्त्र्याभिमानाभावात् । हन्ताहमिति वा । अस्यायं
हन्तेति वा न जानातीत्यज्ञानेऽभिमानाभावोऽपरो हेतुरुच्यते—वेदेति । अविनाशिनं बिम्बनाशादनिमित्त-
कनाशहीनम् । मात्रास्पर्शा इत्यत्रोक्तदिशाभिमानकृता एवं गगद्दिपमुखाद्विदोषाः ननु स्वत इति स्वतो दोष-
हीनमिति वा । दुष्टेषु नष्टशब्दप्रयोगाभाशोऽत्र दोषो ध्येयः । नित्यं स्वाभाविकनाशहीनम् अजमुत्पत्तिही-
नम् अव्ययं स्वरूपविकारशून्यमेतं जीवम् । यद्वा अविनाशिनं नित्यं स्वरूपतो नाशहीनम् । अजं जन्माहीनम्
अव्ययं निर्विकारम् । अत एव सर्वस्वतन्त्रमेतन्मीश्वरं यो वेद जानाति स पुरुषो ज्ञानी कथं केन प्रकारेण
कं घातयति कं वा हन्ति । धानयाम्येनमिति वा हन्येनमिति वा भावं न करोतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

वासंसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ॥

तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥ २२ ॥

त० टी०—नन्वात्मनामविनाशित्वेन शोकानर्हत्वेऽपि देहानां विनाशित्वात्तद्दिनाशनिमित्ते युद्धे प्रिय-
भोगसाधनभूतेषु भीष्मादिप्रपदेहेषु नश्यत्सु तद्वियोगनिमित्तः शोकः स्यादेवेत्याशङ्क्यामाह—वासं-
सीति । यथा नरो जीर्णानि वासांसि विहायाऽपराणि नवानि गृह्णाति न तत्त्यागे शोको भवति प्रत्युत हर्ष
एव जायते । तथा देही जीर्णानि शरीराणि विहायाऽन्यानि नवानि शरीराणि संयाति प्राप्नोति । न
तस्य पूर्वदेहत्यागे शोको भवति प्रत्युत हर्ष एवोपजायते । तस्मात्स्वधर्मे युद्धे पूर्वशरीरं त्यक्त्वाऽन्य-
त्कल्याणतरं शरीरं गृह्णातां भीष्मादीनां हर्षविशेष एवोत्पत्स्यते । अतस्त्वया तदुपकार एव कृतः
स्यान्न द्रोहसम्भावना कर्तव्येति भावः ॥ २२ ॥

म० टी०—नन्वेवमात्मनो विनाशित्वाभावेऽपि देहानां विनाशित्वाद्युद्धस्य च तन्नाशकत्वात्कथं भीष्मा-
दिदेहानामनेकगुणतसाधनानां मया युद्धेन विनाशः कार्य इत्याशङ्क्या उत्तरम्—वासंसीति । जीर्णानि वि-
हाय वस्त्राणि नवानि गृह्णाति विक्रियाशङ्क्य एव नरो यथेत्येतावतैव निवहि अपराणीति विशेषणमुक्त्वा-
तिशयख्यापनार्थं तेन यथा निष्कृष्टानि वस्त्राणि विहायोत्कृष्टानि जनो गृह्णातीत्यौचित्यायातम् । तथा जी-
र्णानि वयसा तपसा च कृशानि भीष्मादिशरीराणि विहाय अन्यानि देवादिशरीराणि सर्वोत्कृष्टानि चिरो-
पार्जितधर्मफलभोगाय मंगाति सम्यक् गर्भवासादिक्लेशव्यतिरेकेण प्राप्नोति देही प्रकृष्टधर्मानुष्ठानतद्देहवान्
भीष्मादिरित्यर्थः । “अन्यत्रवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुते पित्र्यं वा गान्धर्वं दैवं वा प्राजापत्यं वा ब्राह्मं वा”
इत्यादिश्रुतेः । एतदुक्तं भवति भीष्मादयो हि यावज्जीवं हि धर्मानुष्ठानक्लेशेनैव अर्जरशरीरा वर्तमानश-
रीरपातमन्तरेण तत्कलभोगायासमर्था यदि धर्मयुद्धेन स्वर्गप्रतिबन्धकानि अर्जरशरीराणि पातयित्वा दिव्यदे-
हसम्पादनेन स्वर्गभोगयोग्याः क्रियन्ते त्वया तदात्यन्तमुपकृता एव ते । दुर्योधनादीनामपि स्वर्गभोग्यदेह-
संपादनान्महानुपकार एव । तथा चात्यन्तमुपकारके युद्धेऽपकारकत्वभ्रमं मा कार्षीरिति अपराणि अन्यानि
संयातीति पदत्रयवशाद्भगवदभिप्राय एवमभ्युदितः । अनेन दृष्टान्तेनाविकृतत्वप्रतिपादनमात्मनः क्रियत इति
तु प्राचां व्याख्यानमतिरपष्टम् ॥ २२ ॥

शं० टी०—नन्वात्मनः स्वतो विक्रियावत्त्वाभावेऽपि पूर्वापरदेहपरिमहपरित्यागयोर्विक्रियावत्त्वमौपाधिकं
सम्भवति पूर्वाग्रहाद्योगोपादानोरिव तेनाविक्रियत्वमसिद्धमित्याशङ्क्य वासांसि गृह्णतो जहतश्च पुरुषस्य
यथाऽविक्रियत्वं तथैवात्मनोऽपि देहोपादानविसर्गयोरित्यात्मनस्त्वविक्रियत्वं देहादिभिन्नत्वं तद्वर्तमान-
तदवस्थाराहित्यं च सूचयितुमाह—वासंसीति । नरः पुरुषो जीर्णानि वासांसि विहायापराणि
नामरूपलक्षणैः पूर्वविपरिणामानि नवानि वासांसि स्वयमविक्रियः सन्नेव यथा गृह्णाति तथा देही देहेहमित्युपल-
भ्यमान आत्मा स्वयमविकारात्मना स्थितः सन्नेव जीर्णानि कालकर्मवशात्त्याज्यतां प्राप्तानि शरीराणि
विहाय अन्यानि नामरूपजातिगुणविशेषैः पूर्वविलक्षणानि संयाति प्राप्नोति न तु स्वयं विक्रियते यथा
वस्त्राणामेवागमनिर्गमो नामरूपवैचित्र्यं ज्ञेयत्वं च न तु पुरुषस्य तथा शरीराणामेवागमापायवान्तरविकारश्च
न त्वात्मनो निरवयवस्येति देहेन्द्रियादिभ्यो भिन्नत्वमविक्रियत्वं नित्यत्वं चात्मनः सूचितं भवति ॥ २२ ॥

श्री० टी०—नन्वात्मनोऽविनाशित्वेऽपि तदीयशरीरनाशं पर्यालोच्य शोचामीति चेत्तत्राह—वासंसीति ।
कर्मनिबन्धनभूतानां देहानामवश्यम्भास्वित्वाच्च जीर्णदेहनाशे शोकावकाश इत्यर्थः ॥ २२ ॥

स० टी०—ननु मास्त्वात्मनो नाशस्तथाप्येषां महात्मनाम् ॥ कथं भीष्मादिदेहानां नाशः कार्यो

मयेति चेत् ॥ १ ॥ त्यक्त्वा जीर्णानि वस्त्राणि यथा गृह्णात्यविक्रियः ॥ जनो नवानि श्रेष्ठानि जीर्णानि वयसा
तथा ॥ २ ॥ भीष्मादिकशरीराणि त्यक्त्वा भीष्मादिदेहिकः ॥ सर्वोत्कृष्टानि देवादिशरीराणि प्रयात्यसौ
॥ ३ ॥ यावज्जीवं हि भीष्माया धर्मानुष्ठानखेदतः ॥ जर्जरीभूतदेहास्ते सर्वे स्वर्गाभिलाषिणः ॥ ४ ॥
जर्जराणि शरीराणि पातयित्वा गणे भवान् ॥ दिव्यदेहप्रदानेन तेषामुपकृतिं पराम् ॥ ५ ॥ करोत्येवं
हि युद्धेऽस्मिन्वर्च्ये सर्वोपकारिणि ॥ मा कार्षीदोषबुद्धिं त्वमित्यभिप्राय ईशितुः ॥ ६ ॥ २२ ॥

भा० टी०—नन्वात्मनः पुगतनदेहत्यागे नवीनदेहोपादाने च सति विक्रियावत्वप्रौढ्यादविक्रियत्वमसिद्ध-
मित्याशङ्कं दृष्टान्तेन परिहरति—वासंसीति । यथा लोके जीर्णानि दुर्बलतां गतानि वस्त्राणि नरः पुरुषः
परित्यज्यापराण्यन्यानि नवान्युपादत्ते तद्वदेव देहात्मा जीर्णानि शरीराणि विहायान्यानि नवानि सङ्गच्छति ।
जीर्णानित्यादिविशेषणत्रयेण वस्त्राणां शरीराणां च जीर्णत्वादिमत्त्वेऽपि तदुपादानत्यागकर्त्रेः पुरुषदेहिनोस्तन्वा-
भावबोधकेन तयोरविक्रियत्वं कथितम् । तथाच पुरुषवदविक्रिय एवास्मेत्यर्थः । यत्तु केचित् 'नन्वे-
वमात्मनोऽविनाशित्वेऽपि देहानां विनाशित्वान् युद्धस्य तन्नाशकत्वान् कथं भीष्मादिदेहानामनेकमुत्तुक्तसाधनानां
मया युद्धेन विनाशः कार्य इत्याशङ्क्यामुत्तरं वासांसीति । यथा निकृष्टानि वस्त्राणि विहाय नवान्युत्कृष्टानि
जनो गृह्णाति तथा वयसा तपसा च कृशानि भीष्मादिशरीराणि विहायान्यानि देवादिशरीराणि सर्वोत्कृ-
ष्टानि संयाति देहा प्रकृष्टधर्मानुष्ठाता देहवान् भीष्मादिरित्यर्थः । तथाच 'अत्यन्तमुपकारके युद्धेऽप्यकारकत्वधर्म
मा कार्षीः' इति तन्निवृत्त्यम् । प्रकरणविरोधस्य विशेषाध्याहारदोषस्य च स्पष्टत्वान् । जीर्णानि विविशेष-
णान् नवीनादिसाधारणशरीरानाशनिमित्तस्य युद्धस्यात्यन्तमुपकारकतया मूलादसिद्धेऽत्र 'उत्तरीत्यापराणीति
पदस्य सार्थकत्वेन जीर्णानि विहाय नवानि गृह्णाति विक्रियाश्च नरो यथेत्येतावतैव निर्वाहे अपरा-
णीति विशेषणमुत्कर्षातिशयव्यापनार्थमिति वर्णनं त्वमुक्तमिति दिक् । अत एवानेन दृष्टान्तेनाविकृतत्वप्रति-
पादनमात्मनः क्रियत इति प्राचां व्याख्यानमनिरूप्यमिति कटाक्षोऽपि परास्तः । आत्माविक्रियत्वप्रतिपादक-
पूर्वाक्षरप्रकरणानुसारं मूलादतिरूपप्रतया प्रतीयमानस्य भाष्योक्तव्याख्यानागमैव सम्यक्त्यान ॥ २२ ॥

प० टी०—नन्वात्मनोऽविनाशित्वं निरूढमेव परंतु तदभिप्रेतदेहवधभयं शोक इति चेत्तत्राह—वासं-
सीति । उत्पत्त्यमाननूतनदेहानां कर्मनिबन्धत्वेनापश्यन्भावात्तथैव जीर्णदेहनाशेऽपीति न दोषावकाशः ॥ २२ ॥

रा० टी०—पूर्वत्र पुराणपदेन जीवस्य देहादेहान्तरप्राप्तिरुक्ता । सा तु देहान्यनित्यजीवसत्त्वं एव युक्ता ।
'कौमारं यौवनं जरा' इत्यत्र देहात्मविवेकोक्तावपि कौमारादिदेहानामभिन्नत्वान्मावात्र तेन देहात्मनोर्विनाशि-
त्वाविनाशित्वलक्षणो विवेकः स्फुटमनुभवास्तदो भवतीत्यतो दृष्टान्तान्तरेण तमुपपादयति—वासंसीति ।
यद्वा ईश्वरस्य देहतः स्वरूपतश्च नित्यत्वेन तद्विषये शोकाभावोऽपि जीवविषये तु स भविष्यति । जीवो नि-
रस्तदेहयोगवियोगौ कौमारादिदेहवदेवेत्युक्तावपि सर्वलोकप्रसिद्धमनिमृतिरसत्त्वान् । युद्धे च तत्प्राप्तेस्तन्निमि-
त्तः शोक इत्यत आह—वासंसीति । शरीरयोगवियोगयोः कौमारादिवच्छोककारणत्वाभावोद्धीकृतश्चेत्तर्हि ज-
निमृती अपि न शोककारणम् । देहयोगवियोगयोरेव जनिमृतिरन्वयार्थत्वादिति भावः । यद्वा वाससो जराव-
त्त्वशरीरे जरादावस्वातन्त्र्यदर्शनात्सर्वत्रास्वातन्त्र्यं जीवस्य हेतुमित्यनेनोच्यते । श्लोकार्थस्तु व्यक्तः ॥ २२ ॥

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ॥

न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥ २३ ॥

त० टी०—ननु गृह्णादे तदन्तर्बर्तितपुरुषदाहवदेहस्य छेददाहादौ सत्यात्मनोऽपि छेददाहादिः किञ्च स्या-
त्तथास्वेऽविनाशित्वहानिरित्यत आह—नैनमिति । सर्वदेहेषु समानरूपमेवमात्मानं शस्त्रान्यन्वायवः

छेदनदहनक्लेदनशोषणात्मकक्रियाफलाश्रयं न कुर्वन्ति छेदनदहनक्लेदनादिना विनाशयितुं न शक्नुवन्ती-
त्यर्थः । एकेनापि प्रसज्यात्मकनञोक्तार्थसिद्धौ तस्य चतुःकृत्व उपादानमुक्तार्थदाढ्यापार्जुनस्य हृदि
मन्दीभूयापि शङ्का न तिष्ठेदित्येतदर्थम् ॥ २३ ॥

म० टी०—ननु देहनाशे तदभ्यन्तरवर्तिन आत्मनः कुतो न विनाशो गृह्णाहे तदन्तर्वातिपुरुषवदित्यत
आह—नैनमिति । शस्त्राण्यस्यादीनि अतिनिक्षिणान्यापि एनं प्रकृतमात्मानं न छिन्दन्ति अवयवविभागेन द्विधा
कर्तुं न शक्नुवन्ति तथा पावकोभिरपि प्रज्वलितोऽपि नैनं भस्मीकर्तुं शक्नोति । न चैनमापोऽत्यन्तं वे-
गवत्योऽपि आर्द्राकरणेन विशिष्टावयवं कर्तुं शक्नुवन्ति मारुतो वायुरपि प्रबलोऽपि नैनं नीरसं कर्तुं शक्नोति
सर्वनाशकाक्षेपे प्रकृतं युद्धमये शस्त्रादीनां प्रकृतत्वादवयुत्यानुवादेनोपन्यासः । पृथिव्यग्नेजोवायूनामेव नाश-
कत्वप्रसिद्धत्वेतेषामेवोपन्यासो नाकाशस्य ॥ २३ ॥

श्री० टी०—ननु घटजलनाशात्तत्रस्थप्रतिविम्बस्येव शस्त्रादिना देहविनाशे सत्यात्मनोपि तत्रोपलभ्यमानस्य
चरमविकारः स्यादेवतोऽविक्रियत्वमसिद्धमित्यत आह—नैनमिति । शस्यन्ते पदार्था एभिरिति शस्त्राण्य-
सिगादादयः पृथिवीविकारा देहवदेनं प्रकृतमात्मानं न छिन्दन्त्यवयवविश्लेषं न कुर्वन्ति निरवयवत्वादा-
काशवत्तेषां शसनक्रियाविषयो न भवत्यात्मेत्यर्थः । आपोऽपि नैनमात्मानं देहवत् छेदयन्ति आर्द्रतामायाद्य
रावयवस्येव निरवयवस्यात्मनः शैथिल्यं सम्पादयितुं न शक्नुवन्ति । पावकोभिरपि देहवत्तेनं दहति दहनक्रि-
याया अविषयत्वात् भस्मीकर्तुं न शक्नोति । स्नेहशोषणेन देहं यथा शोषयति तथा मारुतोऽप्येनं न
शोषयति शोषणक्रियाया अगोचरत्वादेनं शुष्कीकर्तुं न शक्नोति । यथा घटं जलं छेदयति शस्त्राणि
ताडनीयानि ताडयन्ति धातुः शोषयति वह्निर्दहति तथा तत्रस्थमाकाशं निरवयवं न छेदयति न ताडय-
न्ति न शोषयति न दहति तद्वत्मात्मानं देहस्थमिति भावस्ततोऽविक्रियत्वमात्मनः सिद्धम् । एतेन जरारो-
गादयो मौलिका दैविकाश्चोपद्रवाः सर्वे शरीरस्थैव नात्मनोऽहमर्थस्येति देहादिभिन्नत्वेनात्मनो देहं
निर्णयितुं प्राप्तामर्थगोचरत्वमुक्तं ततस्तेषु प्राप्तेष्वपि स्थिरप्रकृतया ब्रह्मविद्धिः स्यात्तद्व्यमिति
सूचितं भवति ॥ २३ ॥

श्री० टी०—कथं हन्तीत्यनेनोक्तं कथसाधनाभावं दर्शयन्नविनाशित्वमात्मनः स्फुटीकरोति—नैनमिति ।
आपो नैनं छेदयन्ति मृदुकरणेन शिथिलं न कुर्वन्ति ॥ २३ ॥

स० टी०—ननु देहविनाशेन कुतो नाशो न चात्मनः ॥ गृह्णाहे यथा दाहस्तदभ्यन्तरवर्तिनः
॥ १ ॥ तथेत्याशङ्क्य भगवानाह सर्वज्ञ ईश्वरः ॥ शस्त्राण्यङ्गविभागेन द्विधा कर्तुं त्रिदात्मकम् ॥ २ ॥
न शक्नुवन्ति वह्निर्मा भस्मीकर्तुं क्षमो विभुम् ॥ न चार्द्राकरणेऽप्यापः शक्नुवन्त्येवमान्तरम् ॥ ३ ॥
विश्लिष्टाङ्गमात्मानं कर्तुं तद्वन्न मारुतः ॥ आत्मानं नीरसं कर्तुं शक्नोति बलवत्तरः ॥ ४ ॥ प्रसिद्धा
नाशका एते प्रभवन्ति न चात्मनि ॥ पृथिव्यव्वह्निवायूनां नाशकत्वप्रसिद्धितः ॥ ५ ॥ तेषामप्यान्तरो
ह्यात्मा तं विना ते सृष्टात्मकाः ॥ ६ ॥ २३ ॥

भा० टी०—तस्याविक्रियत्वं प्रकारान्तरे पुनराह—नैनमित्यादिना । न च छेदयन्ति विश्लिष्टावयवं न
कुर्वन्ति निरवयवत्वं हेतुः ॥ २३ ॥

प० टी०—नैनमिति । छेदनं नाम मृदुत्वहेतोः शिथिलीकरणं तथाविधो न भवति ॥ २३ ॥

रा० टी०—मनु जीवचितः कालकृतस्य विष्वक्ताशादिनिमित्तकृतस्य च नाशस्याभावेपि वक्षशिरच्छेष्ट
इव शस्त्रादिप्रबलहेतुना नाशोस्ति किमित्यत आह—नैनमिति । एनं देहीति प्रकृतं जीवं न छेदयति । मृ-
दुकरणेन शिथिलं न कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ २३ ॥

22

नित्यत्वादिधर्मवत्याकाशे तददर्शनादत एव स्थाणुः स्थिरस्वभावः स्थिरत्वादेवाचलः अयमयमित्यपरोक्षेण निर्देश आत्मनो विद्वत्प्रत्यक्षाविषयत्वज्ञापनार्थम् । सनातनत्वाभित्यत्वात् स्थिरत्वाच्चलत्वाच्चायमात्मा स्वयमच्छेद्यः छेत्तुमशक्यः अदाहो दग्धुमशक्यः । अक्षेद्यः छेदयितुमशक्यः । अशोष्यश्च शोषयितुमशक्य एव भवति शस्त्रादीनामित्यर्थः । सनातनत्वविशेषणेन निर्विकारत्वं नित्यत्वविशेषणेन प्रमाणान्तराबाध्यत्वं स्थिरत्वाच्चलत्वविशेषणाभ्यां क्रियाया अनाश्रयत्वमविषयत्वं पूर्णत्वविशेषणेनाऽद्वितीयत्वं नित्यशुद्धत्वमानन्दैकरसत्वं चात्मनः सूचितं भवति ॥ २४ ॥

श्री० टी०-तत्र हेतूनाह-अच्छेद्य इति सार्धेन । निरवयवत्वाच्छेद्योऽयमच्छेद्यश्च अमूर्तत्वाददाहो द्रवत्वाभावादशोष्य इति भावः । इतश्च छेदादियोग्यो न भवति यतो नित्यः । अविनाशी सर्वत्र गतः । स्थाणुः स्थिरस्वभावः रूपान्तरावतिष्ठत्यर्थः । अचलः पूर्वरूपापरित्यागी सनातनः अनादिः ॥ २४ ॥

स० टी०-शस्त्रादेरात्मनो नाशात्माभ्यर्थे हेतवो ह्यमी ॥ अच्छेद्यत्वादयस्तेन नित्य आत्माक्षरोऽव्ययः ॥ १ ॥ अन्योन्यनाशहेतूनि भूतान्यात्मानमान्तरम् ॥ नोस्सहन्ते यतो हन्तुं नाशशङ्कामतस्त्यज ॥ २ ॥ नित्यत्वात्सर्वगो व्यापी व्यापित्वात्स्थाणुवस्थिरः ॥ स्थिरत्वाच्च क्रियाशून्यस्तस्मादात्मा चिरन्तनः ॥ ३ ॥ नित्यत्वात्त्रायमुत्पाद्यो न प्राप्यः सर्वगो यतः ॥ स्थाणुत्वाच्च विकार्योऽयमसंस्कार्योऽचलत्वतः ॥ ४ ॥ संस्कारस्तु गुणाधानं बोधोपभयनं च वा ॥ निर्गुणेन गुणाधानं स्वतः शुद्धेन चापरः ॥ ५ ॥ सत्तास्फूर्तिप्रदातास्ति शस्त्रादीनामथ यतः ॥ प्रेरकोऽन्तर्यामितया कथमेनमिमामन्यपि ॥ ६ ॥ शस्त्रादीनि प्रकुर्युस्तं स्वव्यापारैकगोचरम् ॥ ७ ॥ २४ ॥

भा० टी०-फलितमाह-अच्छेद्य इति । एवकारस्य सर्वत्र संबन्धः । यस्मादन्त्योन्यनाशहेतूनि भूतानि आत्मानं नाशयितुं नोत्सहन्ते तस्मान्नित्यः परमाणुनित्यत्वे प्रमाणाभावात् । न तत्रातिप्रसङ्गः । अत एव सर्वगतः तत एव सर्वगताकाशवत्स्थाणुरिव स्थिर इत्यर्थः । तत एवाचलः अत एवायमात्मा सनातनश्चिरन्तनः न कुतश्चित्कारणान्निष्ठश्च इति । भाष्यमुपलक्षणं यथेष्टहेतुहेतुमद्भावाभ्यापि तथा चोत्पाद्याप्यविकार्यसंस्कार्यरूपाणां कृत्याफलानां क्रमेण नित्य कृत्यादिविशेषणचतुष्टयेन निराकरणं हेतुहेतुमद्भावविपर्ययश्च । न कृतश्चित्कारणान्निष्ठश्च इति भाष्यात् । तस्योपलक्षणार्थत्वाच्च सिध्यत इति न कोपि विरोधः । यत्तु तथा च श्रुतयः “आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः । वृक्ष इव स्तब्धो विवि तिष्ठत्येकः । निष्कलं निष्क्रियं शान्तम् ” इत्याद्याः । “यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो योऽसु तिष्ठन्नज्ज्योन्तरो यस्तेजसि तिष्ठस्तेजसोन्तरो यो वायौ तिष्ठन्वायोन्तरोः ” इत्याद्याश्च श्रुतयः सर्वास्तस्य सर्वान्तर्यामितया तदविषयत्वं दर्शयन्ति । यो हि शस्त्रादौ न तिष्ठति तं शस्त्रादयश्चिच्छन्दन्ति । अर्थं तु शस्त्रादीनां सत्तास्फूर्तिप्रदत्वेन तत्प्रेरकस्तदन्तर्यामी अतः कथमेनं शस्त्रादीनि स्वव्यापारविकार्यकुर्युरित्याभिप्राय इति केचिद्वर्णयन्ति । तत्रेदं वक्तव्यम् । त्वंपदशोधनप्रकरणे तत्पदवाच्यान्तर्यामिप्रतिपादकश्रुत्यादाहरणमयुक्तं गतासूनगतासूनित्युपक्रमः । देहिनोऽस्मिन्नन्तवन्त इमे देहा वासांसि जगानितीत्यादिष्वर्थनिर्देशः । देही नित्यमित्युपसंहारः । इत्येवंरूपनात्पर्यालिङ्गैस्त्वंपदनिरूपणप्रतीतिरपष्टत्वात् । आणवद् त्वंपदशोधनपरमिति सर्वैः स्वेन च तथैव स्थापितत्वाच्च । अभेदस्तु नियमनित्यासकोपाधिविनिर्मुक्तयोः शुद्धवैतन्ययोर्वास्तवः । औपाधिकस्तु भेद एव । तथा च भाष्यम् “अविद्याप्रत्युपस्थापितकार्यकरणोपाधिविनिर्मुक्तोऽयं शरीरान्तर्यामिणोर्भेदव्यपदेशो न पारमार्थिकः” इति । एवं च येन शुद्धेन शुद्धस्यास्थाभेदः । तस्य नियामकत्वाभावात् । नान्तर्यामिभ्रुत्युदाहरणं प्रकृतं उपयुक्तम् । तथाचौपाधिकभेदप्रतिपादकानि भगवतो बादरायणस्य सूत्राणि अन्तर्याम्यविशेषादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् । नच स्मार्तमतद्वर्माभिलाषात् । शरीरञ्चोभयपि हि भेदेनैवमर्थव्यत इति । “य इमं च लोकं परं च लोकं सर्वाणि च भूतान्यन्तरो यम-

यति " इत्युपक्रम्य श्रूयते । "यः पृथिव्यां तिष्ठन्पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयति" इत्यादि । "अत्राधिदैवतमधिलोकमधिदेवमधियज्ञमधिभूतमध्यात्मं च कश्चिदन्तरवस्थितो यमयितान्तर्यामी" इति श्रूयते । सः अधिदेवाद्यभिमानो कश्चिदेवतात्मा स्यात् । प्राप्ताणिमादौश्वर्यः कश्चिद्योगी वा स्यात् अर्थान्तरं किंचिद्वा स्यात् । इति प्राप्ते राद्धान्तः योन्तर्याम्यधिदेवादिविषु श्रूयते स परमात्मैव स्यान्नान्यः । कुतः तद्धर्मव्यपदेशात् । तस्य परमात्मनो भर्माणामस्यां पुनो व्यपदेशात् । नच स्मार्तं प्रधानमन्तर्यामिशब्दप्रतिपाद्यं भावेतुमर्हति कस्मादतद्वर्माभिलाषात् । दृष्ट्वाहीनामप्रधानधर्माणां कथनात् । ननु शारीरोस्तिवत्यन्त आत्मा-शरीर इति । पूर्वसूत्रान्तेत्यनुवर्तते शरीरश्च नान्तर्यामी स्यात् । हि यस्मादुभयेऽपि काष्ठा माध्यादिनाश्चान्तर्यामिणो भेदेनैतं शरीरं पृथिव्यादिवदधिष्ठानत्वेन नियम्यत्वेन चाधीयते । यो विज्ञाने तिष्ठति काष्ठाः । आत्मनि तिष्ठति माध्यन्दिनाः । तस्माच्छारीरादय आत्मान्तर्यामीति सिद्धम् । यत्तु 'यो हि शस्त्रादौ न तिष्ठति तं शस्त्रादयश्चिच्छन्दन्ते' इति । तदपि न शस्त्रादौ स्थितस्यापि लोहादेन्नेष्टेदस्योपलब्धेः । तस्मात्सर्वज्ञैर्भाष्यकारैरुक्तो निरवयवत्वहेतुरेव समीचीन इति दिक् । न जायत इति श्लोकेनोक्तस्याप्यात्मज्ञानस्य दृष्टफलस्य ब्रह्मवहननस्यावृत्तिवत् । दृष्टफलत्वादुभेधत्वाच्च ! पुनः पुनः प्रसङ्गमापाद्य शब्दान्तरेण तदेव वस्तु निरूप्यते भगवता कृष्णानिधिना श्रीकृष्णेन कथञ्चिदपि संसारनिगमनानां सुसुखिणां बुद्धिगोचरतामापन्नं स्पष्टवत्त्वं सन् संसारनिवृत्त्यै स्यादित्यभिप्रायता इति न पौनरुक्त्यम् । तथा च भगवतो व्यासस्य सूत्रम् । "आत्मनिरमकदुपदेशात्" इति । अस्यार्थः । "आत्मा ना अरे द्रष्टव्यो श्रोतव्यो मन्तव्यो निर्दिष्ट्यासितव्यः । अरेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वन् ब्राह्मण मोक्षेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः" इत्यादि श्रूयते । तत्र संशयः किं तद्व्यपत्ययः कर्तव्य आहोस्त्वदाहुच्येति । किं तावत्प्राप्तं सकृत्प्रत्ययः स्यात् । पराजादिवत् । तावता शास्त्रस्य कृतार्थत्वात् । अश्रूयमाणायामप्यवृत्तौ क्रियमाणायामशब्दार्थः कृतो भवेत् । नन्वमकदुपदेशा उदाहृता श्रोतव्य इत्यादयः । एवमपि यावच्छब्दमावर्तयेत् । सकृच्छ्रवणमित्यादिनातिरिक्तमित्येवं प्राप्ते भ्रमः । प्रत्ययावृत्तिः कर्तव्या । कुतः अमकदुपदेशात् । श्रोतव्यो मन्तव्यो निर्दिष्ट्यासितव्य इत्येवंजातीयको ह्यमकदुपदेशः प्रत्ययावृत्तिः सूचयति । ननुक्तं यावच्छब्दमेवावर्तयेन्नाधिकमिति न दर्शनपर्यवसानत्वादेतेषां दर्शनपर्यवसानानि हि श्रवणादीन्वावर्त्यमानानि दृष्टार्थानि भवन्ति यथाऽवघातादीनि तन्दुर्लभनिष्पत्तिपर्यवमानानि तद्वदिति ॥ २४ ॥

१० टी०-अच्छेद्य इति । निरवयवत्वादभूर्निर्वाद्यवत्त्वात्तयाच्छिन्नो न भवति । छेद्यत्वादिदेहगतमात्मन्यारोप्यते । तदुक्तम्-अयःपिण्डगते बहो लोहकारस्य ताडनम् ॥ आरोप्यते तथा लोहे दाहकत्वादिबह्विजम्' इति । अपेऽपि तथैवास्तीत्याह-नित्य इत्यादि । नित्योऽविनाशी सर्वगतोऽपरिच्छिन्नः स्थाणुः स्थिरस्वभावो रूपान्तरशून्यः । अचलः पूर्वस्वप्नारित्यामी । सनातनोऽनादिः । एवंभूतश्चेत्कथं नानुभूयत इत्याह-अव्यक्त इति । चक्षुराद्यविषयो मनसा ज्ञातव्य इति चेदचिन्त्योऽत एव देहादिभिरविकार्यो विकारं न प्राप्नोते ॥ २४ ॥

१० टी०-ननु न छिन्दन्तीत्यादिलक्ष्मप्रयोगेन वर्तमानस्यैव छेदादेर्विषेधादिशानी दृश्यमानत्वेनात्मनः प्राग्विनाशमावेप्युत्तर श शब्दादिना विनाशः स्यादित्यतः छेदादियोग्यतैवात्मनो नास्तीत्याह-अच्छेद्योयमिति । अयं जीवः । "कृत्याः प्राक्पुनः" इति सूत्रेणोक्तकृत्यसंज्ञकस्य पयत्प्रत्ययस्य "अहं कृत्यन्तश्च" इत्यर्थं छिदिदहेत्यादिर्धातोर्विधानाच्छेदनाद्यहो न भवतीत्यर्थः । अयमयमिति पृथग्बचनं योयो जीवः स सर्वोप्येवं रूप इति प्रदर्शनाय । कुतो नाहंतेत्यत उक्तम् । नित्य इत्यादि । सर्वगतः स्थाणुरिति पदविभागः । नित्य इति सर्वगत इत्यस्य विशेषणम् । सर्वगतपदेन सर्वगतत्वविशिष्ट उच्यते । नित्यः सर्वगतत्वविशि-

प्र इत्युक्ते सविशेषणे हीतिन्यायेन नित्यत्वं सर्वगतस्वरूपविशेषणमुपसङ्गामति । नित्यं यत्सर्वगतत्वमिति तद्वान्सर्वगत इत्यर्थः । स्थाणुरिति यत्किञ्चिन्निमित्तकृतविकारहीनः । अजो नित्यः शाश्वत इत्यत्र शाश्वतपदेव सामान्यतो विकाराभावोक्त्यापि नैमित्तिकनिषेधप्रकरणान्नैमित्तिकविकाराभावोक्त्यर्थं स्थाणुरित्युक्तम् । श्रुतौ न पुनरुक्तता । अचलः प्राकृतजननहीनः । सनातनः ब्रह्मसाक्षाद्विज्ञा सशब्द इत्यर्थः । स्वर्गेश्वरे ब्रह्मणि नो विरुध्यते । विज्ञानशक्तिरहमात्ममनन्तशक्तेः । “परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते” इत्यादिश्रुतिस्मृतिरूपशब्द-सहितः तत्प्रतिपाद्य इति यावत् । तथा च स्थाणुत्वेऽपि हरेस्तदैक्षतेत्याद्युक्तकर्तृत्वमभिनित्यशक्त्यैव युक्तम् । ननु पररीत्या मायावशादित्युक्तं भवति । ननु नित्य इत्यादिविशेषणविशिष्टस्येश्वरत्वादयं जीवो नित्यः सर्वगतः स्थाणुरिति भगवद्भेदोक्तिरुक्तं चेत् । सत्यम् । उक्तानुपपत्तेरेव भेदोक्तिपरत्वादत्तद्भावे सामानाधिकरण्यं सारूप्यं गमयतीति न्यायाद्विहीनी नैया । नित्यसर्वगतत्वादियुक्तभगवत्सत्त्वायं जीव इति । उक्तगुणेश्वर-प्रतिबिम्बो जीव इति यावत् । तावता कथं छेदनाशनं जीव इति शङ्कानिरास इति चेत् । यो यत्प्रतिबिम्बः सोऽसति त्रिषेधे तत्समानधर्मक इति व्याप्तिबलेन जीवस्य स्थाणुत्वादांश्वरधर्मसमानधर्मप्राप्तेरिति तात्पर्यात् । अनाशिनोऽप्रमेयस्येत्यत्राजो नित्यः शाश्वत इत्यत्र नित्य इति प्रकृतार्थं च जीवस्येश्वरप्रतिबिम्बत्वात्तावपि न पुनरुक्तता शङ्क्या । तत्तच्छङ्कानिवर्तकभिन्नगुणविशिष्टेश्वरप्रतिबिम्बत्वस्य तत्र तत्र कथनादिति ज्ञेयम् । ननु सयुक्तिकमच्छेद्यत्वाद्युक्त्यैव नैमित्तिकनाशशङ्कानिरासात् नैनमिति व्यर्थमिति चेत् । प्रवृत्ते शस्त्रसंपात इत्यु-क्तेः प्रसक्तौ सत्यापि वर्तमानस्य छेदादेरदृष्टेरात्मनः छेदाद्योग्यत्वं युक्तमिति प्रदर्शनार्थत्वात् । यद्वा नैनमित्यादिश्लोक इश्वरविषयः । तथाहि । वेदाविनाशिनमित्यत्रेश्वरस्य स्वतो नाशाभावोक्त्या तन्निमित्तशो-काभावोपे गृहगतशस्त्रादिकरणविशेषेण च्छेदादेप्रसक्तेस्तन्निमित्तशोको ममेत्यत आह—नैनमिति । य एनं वेतन्ति श्लोके प्रकृतमीश्वरम् । शिष्टं व्यक्तम् । एतेनेश्वरस्य देहतोपि च्छेदाद्यभावात् स्वातन्त्र्यमित्युक्तं भवति । एनमेवमिति पृथक्पृथक्वचनं सर्वरूपाणामेवंभावप्रदर्शनाय । एवमव्यक्तोऽयमित्यत्रापि । ननु जीवस्य स्वतो ना-शाभावेऽपि युद्धगतशस्त्रादिकरणविशेषेण छेदादिः स्यादित्यत आह—अच्छेद्योऽयमिति । अयं जीवः । ननु जी-वस्याप्येश्वरवदच्छेद्यत्वादिसत्त्वे सर्वसाग्यं स्यात् । तथा च किं तत्पूजयेत्यतो जीवस्य नित्यमीशाधीनता-माह—नित्य इति । सर्वगतस्थाणुरित्येकं पदम् । नित्य इति योग्यतया स्थितिरूपक्रियाविशेषणम् । क्रियाव्यय-विशेषणानां च नृपसत्त्वमेकवचनान्तत्वं च वाच्यमित्येतन्नाश्रितम् । अयं जीवः नित्यं सर्वगते हरौ तिष्ठतीति नित्यः सर्वगतश्च । तदधीनतया सदा स्थित इति यावत् । स चासावणुश्च सर्वगतस्थाणुरित्यर्थः । ईशजीवयोः सर्वगतत्वाणुत्वरूपत्रैषम्यात् सर्वसाम्यमितिभावेन सर्वगतेति अणुरिति चोक्तम् । ननु जीवस्येशाधीनत्वं यदा न स्यात्तदा स्यात्सर्वसत्त्वम् । तथा च न तत्पूजा कार्येत्यत आह—अचल इति । सर्वगतस्थपदं बुद्धिविवि-क्तमाकुर्यते भावप्रधानम् । सर्वगतस्थत्वान्न कदाचिच्चलतीत्यचलः । नित्यं सर्वगतस्थ इत्युक्त्यैवास्यार्थस्य लाभेऽपि केनचिद्ब्रह्मनिमित्तेनापि तदधीनत्वस्य (नाश इति) नैमित्तिकनाशाभावोक्त्यर्थमचल इत्युक्तिः । कुतः सदा हर्यधीनो जीवस्येत्यत उक्तम्—सनातन इति । नादेन विभिन्ननिषेधरूपशब्देन सह वर्तत इति सनादः । सनाद एव सनातनः । दशदस्य च्छांदसस्तनादेशः । विधिननिषेधद्वत्वात्सदा तदधीन इति भावः । तदुक्तं विष्णुपुराणे । “नित्यं सर्वगते विष्णावणुर्जीवो व्यवस्थितः” इत्यादि ॥ २४ ॥

अव्यक्तोऽयमाचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ॥

तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥ २५ ॥

स० टी०—किञ्चान्योऽयमशोच्यत्वे हेतुरित्याह—अव्यक्त इति । छेदादिद्रव्याणि यथा यैः प्रमाणैर्व्यज्यन्ते तथा तैः प्रमाणैरयमात्मा न व्यज्यतेऽतोऽव्यक्तः । तथा स्वेतरसबस्तवस्तुस्वरूपस्वभावौ-

पश्येन चिन्तायितुमर्हस्ततोऽचिन्त्यः, अत एवाविकार्यः । दध्यादिवद्विकारशून्य उच्यते । तस्मादे-
वमुक्तस्वरूपस्वभावमेवमात्मानं विदित्वा त्वं शोचितुं मार्हसि ॥ २५ ॥

म० टी०—छेद्यत्वादिप्राहकप्रमाणाभावादपि तदभाव इत्याह—अव्यक्तोऽयमित्याद्यर्थेन । योहीन्द्रियोचरो
भवति स प्रत्यक्षत्वाद्वाक्य इत्युच्यते । अयं तु रूपादिहीनत्वान्न तथा अतो न प्रत्यक्षं तत्र छेद्यत्वादिप्राहकमि-
त्यर्थः । प्रत्यक्षाभावेऽप्यनुमानं स्यादित्यत आह—अचिन्त्योऽयं चिन्त्योऽनुमेयस्तद्विलक्षणोऽयं कचित्प्रत्यक्षो
हि वक्ष्यादिरुद्दीतव्यमित्यस्य धूमादेर्दर्शनात् कचिदनुमेयो भवति । अप्रत्यक्षं तु व्याप्तिप्रमाणासंभवात्तानुमेय-
त्वमिति भावः । अप्रत्यक्षस्यापीन्द्रियादेः सामान्यतो दृष्टानुमानविषयत्वं दृष्टमत आह—अविकार्योऽयं यद्वि-
क्रियाबन्धुरादिकं तत्त्वकार्यान्धधानुपपत्त्या वल्यमानमर्थापत्तेः सामान्यतो दृष्टानुमानस्य च विषयो भवति ।
अयं तु न विकार्यो न विक्रियात्नानतो नार्थापत्तेः सामान्यतो दृष्टस्य वा विषय इत्यर्थः । लौकिकशब्दस्यापि प्रत्य-
क्षादिपूर्वकत्वात्तन्निषेधेनैव निषेधः । तनु वेदेनैव तत्र छेद्यत्वादि महीन्यत इत्यत आह—उच्यते वेदेन सोपकरणेन
अच्छेद्योऽयस्कृदिरूप एवायमुच्यते तात्पर्येण प्रतिपाद्यते अतो न वेदस्य नत्प्रतिपादकस्यापि छेद्यत्वादिप्रति-
पादकत्वमित्यर्थः । अथ नैनं छिन्दन्ति इत्यत्र शब्दादीनां तन्नाशकसामर्थ्याभाव उक्तः । अच्छेद्योऽयमि-
त्यादौ तस्य छेद्यत्वादिकर्मत्वायोग्यत्वमुक्तम् । अव्यक्तोऽयमित्यत्र तच्छेद्यादिप्राहकमानाभाव उक्त इत्यपीनकृत्यं
द्रष्टव्यम् । वेदाविनाशिनमित्यादीनां तु श्लोकानामर्थतः शब्दवत्त्वं पौनरुक्त्यं भाष्यवृद्धिः परिहृतं दुर्गंधत्वादा-
त्मवस्तुनः पुनः पुनः प्रसङ्गमापाद्य शब्दान्तरेण तदेव वस्तु निरूपयति भगवान्नामुदेवः । कथं तु नाम सं-
सारिणां बुद्धिगोचरमात्रं तत्त्वं संसारनिवृत्तये स्यादिति वदति । एनं पूर्वोक्तयुक्तिभिरात्मनो नित्यत्वे
निर्विकारत्वे च विद्धे तव शोको नोपपन्न इत्युपसंहरति—तस्मादित्यर्थेन । एतादृशान्तरूपरूपवेदनस्य
शोककारणनिवृत्तकत्वात्तस्मिन्मति शोको नोचितः कारणाभावे कार्यानायस्यापश्यकत्वान् तेनात्मानमविदित्वा
यदन्वगोचस्तुक्तमेव स्यात्मानं विदित्वा तु तानुशोचितुमर्हसीत्यभिप्रायः ॥ २५ ॥

शं० टी०—“एतत् शोकमात्मानं” इति श्रवणादात्मनि विज्ञाते शोकनिवृत्तिरात्मविज्ञानं त्वात्मानात्म-
शोधनं चिन्ता न तिर्यसीति तन्शोधनमुपपन्नं वासांसीति स्थूलशरीरभित्तत्वमात्मनः प्रतिपाद्य नैनं छिन्द-
न्ति शब्दाणीति छेद्यादिविषयत्वे प्रतिपादितं सूक्ष्मकारणयोः शब्दादेरविषयत्वसंभवान्नात्मत्वबुद्धिः स्यात्मा
मा भूवेति । अव्यक्ताचिन्त्यपदाभ्यां तद्विज्ञत्वं प्रतिपाद्यन्नविकार्यत्वं च यद्विज्ञेत्तद्विज्ञानमात्मानं विदितवतस्तव
न पुनः शोको युक्त इत्युपक्रान्तमुपसंहरति—अव्यक्त इति । अहङ्कारमनकारादिभिरव्यय इति व्यक्तं लिङ्गश-
रीरं तद्वर्तमानवस्थामाश्रित्वेन ततो भित्तत्वादात्मायमव्यक्तो व्यक्तादिभिः समर्थदुःखं प्राप्तमिति दुःखानुभवि-
येन ज्ञायते स तस्माद्विज्ञ एव नात्र संशयः । तथैवाचिन्त्यश्च अहंतादिवत्कार्येण शोकमोहादेना चि-
न्त्यतेऽनुमीयत इति चिन्त्यमव्याकृतमज्ञानं कारणशरीरं येन यत् ज्ञायते स ततो मिसो दृष्टः । सामर्थं न
जानामीति अहमज्ञ इत्यज्ञत्वमज्ञानं यतोऽनुभूयते ततः सर्वविषयकाज्ञानसाश्रित्वादात्मायमज्ञानाचिन्त्या-
द्विज्ञत्वेनाचिन्त्यचिन्त्याद्विज्ञ एव भवतीत्यविकार्यश्च निरवयवत्वादात्माऽयं विकृतेरविषयत्वेनाऽविकार्यः
अविकार्य इत्यनुपपत्त्यात्वादीनामात्मधर्माणामुपलक्षणं पुरस्तात्सिद्धं हि ब्रह्मेति श्रवणादनादिसिद्धत्वादात्माय-
मनुपपद्यः “नान्योऽनोस्ति विज्ञाता” इति श्रवणाज्ज्ञातुःस्वरूपत्वादात्मायः शुद्धोऽवाच्यस्वरूपो बुद्धः सुखस्वरूप इति
श्रवणाभित्त्यशुद्धत्वादात्माऽयं न संस्कार्यः अद्वय एवायमात्मा “सन्मात्रो नित्यः शुद्धो बुद्धः सत्यो मुक्तो
निरञ्जनो विभुरद्वय आनन्दः परः प्रत्यगेकरसः प्रमाणैरेतैरवगतः” इति श्रुत्या यस्मादुच्यते तस्माच्चमेव
यथोक्तलक्षणमेतमात्मानमस्थूलमव्यक्तमचिन्त्यं निष्कलं निष्कियं कूटस्थसद्बुद्धिद्रूपमहमेव लक्षण इति न्वं विज्ञाय
नानुशोचितुमर्हसि । अहमेतेषां हन्ता मयेते हन्यन्त इति पूर्ववच्छोर्कं कर्तुं भक्तप्राईतित्यर्थः । एतेन श्रवणविदा-
महैतदर्शिनानं न किञ्चिच्छेद्यमस्तीति सूचितं भवति ॥ २५ ॥

श्री० टी०—किंच अव्यक्तश्चक्षुराद्यपि यः । अचिन्त्यो मनसोऽप्यविषयः । अविकार्यः कर्मेन्द्रियाणामप्यगोचर इत्यर्थः । उच्यत इति नित्यत्वादावभियुक्तोक्तिं प्रमाणयति उपसंहरति—तस्मादिति ॥ २९ ॥

स० टी०—मानातीतं यतो ब्रह्मवस्तु दुर्बोधमद्वयम् ॥ तस्मात्प्रसङ्गमापाद्य तदेवाह पुनः पुनः ॥ १ ॥ कथं नु नाम जीवानां मममां शोकसगरे ॥ बुद्धिगोचरमापन्नं तत्त्वं बन्धाद्विमुक्तये ॥ २ ॥ स्यादेतं भगवान् स्वीयं कृपालुत्वं व्यजयजः ॥ पौनरुक्त्यमतो नैषां श्लोकानां शब्दतोऽर्थतः ॥ ३ ॥ इन्द्रियैर्व्यज्यते स्थूलदेहादिव्यक्तमुच्यते ॥ आत्मा रूपादिहीनत्वाभावं प्रत्यक्षगोचरः ॥ ४ ॥ प्रत्यक्षेण गृहीतोऽर्थोऽनुमेयः स्यात्स वै कश्चित् ॥ नाप्रत्यक्षेऽनुमेयत्वमचिन्त्येऽतीन्द्रिये भवेत् ॥ ५ ॥ रूपादिभानकार्येण चिन्ताहो लिङ्गदेहकः ॥ चक्षुरादिसमूहात्मा तद्भिन्नोऽयमिहोद्यत्वा ॥ ६ ॥ न वा सामान्यतो दृष्टानुमानविषयोऽप्ययम् ॥ निर्बन्धकतया वाचागोचरतया तथा ॥ ७ ॥ यद्विक्रियावदक्षयादि तदर्थपत्तिगोचरम् ॥ अयं तु विक्रियाशून्यो नार्थापत्यादिगोचरः ॥ ८ ॥ वेदेनापि स आत्मायमव्यक्तादिस्वरूपतः ॥ प्रतिपाद्यत आबोधं नात्यर्थेण न शक्तिः ॥ ९ ॥ विकारं स्थूलसूक्ष्माख्यं कार्यभावादवस्थितिम् ॥ अर्हतीति विकार्यं वाऽस्त्वज्ञानं त्रिगुणात्मकम् ॥ १० ॥ कारणाख्यं शरीरं यत्सुप्तौ साक्ष्येकगोचरम् ॥ तदन्यः प्रत्यगात्मायमविकार्य उदाहृतः ॥ ११ ॥ एवं देहत्रयादन्यमात्मानं सर्वसाक्षिणम् ॥ ज्ञात्वा नैवं मृषा शोकं कर्तुमर्हसि ब्रौहवान् ॥ १२ ॥ २९ ॥

भा० टी०—किंच सर्वकरणागोचरत्वात् न व्यज्यत इत्यव्यक्तः । अयं प्रत्यक्षातीतः प्रत्यक्षागोचरत्वात् । अचिन्त्योऽनुमानगम्यः कार्यलिङ्गकानुमानगम्योऽपि न भवतीत्याह अविकार्यः विकारं न प्राप्नोतीत्यर्थः । एतेन देहत्रयागिरिक्तोऽप्यथाद्विधोऽयं इति ज्ञेयम् । यत्तु ‘अविकार्यः कर्मेन्द्रियाणामप्यगोचरः’ इति तच्चिन्त्यमव्यक्त इत्येतेनैव तस्य सङ्ग्रहात् । अन्यथा सामान्यतो दृष्टानुमानागोचरत्वालाभापत्तेश्च । उच्यते “नावेदविन्मनुते तं ब्रूहन्तम् ” “यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ” इत्यादिश्रुतिभिः । तस्मादेवं यथोक्तप्रकारेण एतमात्मानं ज्ञात्वाऽहं हन्ता भयैवैते हन्यन्त इति शोचितुं नार्हसि ॥ २९ ॥

प० टी०—अथोपसंहरति—तस्मादिति । तस्मात्कारणादेवमुना प्रकारेण निरूपितमेनमात्मानं विदित्वा नुशोचितुं नार्हसि ॥ २९ ॥

ग० टी०—भन्वणोर्जीवस्थाधारः परमात्मा सर्वगतश्चेत्कुतस्तथा न दृश्यते इत्यत आह—अव्यक्तोऽयमिति । अयं सर्वगतत्वादेन प्रकृतो हरिः । ननु नैनमितिश्लोके देहतोऽपि छेदाद्यभावात्स्वतन्त्रो हरिरित्युक्तम् । देहवान्सर्वगतश्चेत्ययमव्यक्त इत्यतोऽचिन्त्योऽयमिति । अचिन्त्यशक्तिक इत्यर्थः । एतेन हरेरव्यक्तत्वे तद्दर्शनश्रुत्यप्रामाण्यमिति निरस्तम् । तदाह सूत्रे “ॐ अतो नन्तेन तथाहि लिङ्गम् ” इति अचिन्त्यशक्तेः प्रतिबन्धे नाशे वा तस्य प्रतीतिप्रसङ्ग इत्यत उक्तम्—अविकार्योऽयमिति । सा शक्तिर्न कदाप्यन्यथा भवतीत्यर्थः । कुत एतदुच्यते (व) च्वादीत्यत उक्तम्—उच्यत इति । सदेहः सुखगन्धश्चेत्यादितात्पर्योदाहृतश्रुतिष्वेतत्सर्वं हरेरुच्यत इत्यर्थः । अयमयमिति पृथग्वचनं सर्वरूपाणामेवंभावप्रदर्शनार्थम् । तेनायमगम्यक्तोऽयमयमचिन्त्योऽयमयमविकार्यः इतीदंशब्दो वीप्सारूपेणानेकरूपपरामर्शीति सूचितम् । नैनमित्यत्रापि पूर्वश्लोके एनमेनामिति बहुवचनयोगेन बहुरूपपरामर्श इत्युक्तं भवति । अन्यथा नवः एनमित्यस्य च पुनः पुनरुक्तिरुक्ता स्यादिति भावः । एवं सर्वशङ्कोद्वारेणात्मनित्यत्वं प्रतिपाद्योपसंहरति—तस्मादिति । विश्वोपाधितत्सामिभिनाशनिमित्तस्य शापादिनिमित्तस्य शस्त्राद्यादिनिमित्तस्य च नाशस्याभावेनात्मनो नित्यत्वादेन जीवमेवं नित्यत्वादिना विदित्वा शोचितुं नार्हसीति । अथवा अस्त्वेवं भगवानेव नित्यः सर्वगतस्याप्युत्तिरादातुक्तदिशा स्वतन्त्रः ततश्च किमित्यत आह—तस्मादिति । हरेरेव सर्वस्वतन्त्रत्वेनाखिल-

दुःखनिवृत्तिविशिष्टपुण्यप्रवृत्त्यात् एवं युद्धादिस्वकर्मणाऽव्यक्तत्वादिरूपेणैवं भगवन्तं ज्ञात्वा शोचितुं संसार-
दुःखमनुभवितुं नार्हसि मुक्तो भविष्यसीत्यर्थः । अत उक्तरूपेण तं ज्ञात्वा युद्धादिस्वकर्मणा तमाराब्धा-
शेषदुःखं परिहरेति भावः ॥ २५ ॥

अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ॥

तथाऽपि त्वं महाबाहो नैनं शोचितुमर्हसि ॥ २६ ॥

त० टी०—एवं वैदिकमतानुकूल्येन भगवता प्रत्यगात्मनोऽशोच्यत्वमुपपाद्येदानीं देहातिरिक्तो देहतुल्य-
परिमाणक आत्मा देहेन सह जायते म्रियते चेति दिग्भ्रमरमताङ्गीकारेऽपि तस्याशोच्यतोच्यते—अथ
चेति । अथेति पक्षान्तरे । मृदुक्तमतेतरमताभ्युपगमपक्षेऽपि नित्यजातं नित्यं वा मृतमेवमात्मानं
स्वं मन्यसे तथाऽपि हे महाबाहो ! नैनं शोचितुमर्हसि ॥ २६ ॥

म० टी०—एवमात्मनो निर्विकारत्वेनाशोच्यत्वमुक्तम् इदानीं विकारवत्त्वमभ्युपेत्यापि श्लोकद्वयेनाशोच्य-
त्वं प्रतिपादयति भगवान् । तत्वात्मा ज्ञानस्वरूपः प्रतिक्षणविनाशीति सौगताः । देह एवात्मा स च स्थिराप्यनुभ-
णपरिणामी जायते नश्यति चेति प्रत्यक्षस्तिष्ठमेतदिति लोकायतिकाः । देहातिरिक्तोऽपि देहेन सहैव जायते
नश्यति चेत्यन्ये । सर्गाशकाल एवाकाशयजायते देहभेदेऽप्यनुवर्तमान एवाकल्पस्थायी नश्यति प्रलय इत्यपरे ।
नित्य एवात्मा जायते म्रियते चेति तार्किकाः । तथाहि प्रत्यभावा जन्म स चापूर्वदेहेन्द्रियादिसंबन्धः । एवं म-
रणमपि पूर्वदेहेन्द्रियादिविच्छेदः । इदं चोभयं भर्माधर्मोन्मिषत्त्वात्तदाभारस्य नित्यस्यैव मुख्यम् । अनित्यस्य तु
कुतहान्यकृताभ्यागमप्रसङ्गेन भर्माधर्माधारत्वात्तुपपत्तेर्न जन्ममरणे इति वदन्ति । नित्यस्याप्यात्मनः कर्णशष्कु-
लीजन्मनाप्याकाशस्येव देहजन्मना जन्म तन्नाशश्च मरणं तदुभयमौपाधिकममुख्यमेवेत्यन्ये । तत्रानित्यत्वप-
क्षेऽपि शोच्यत्वमात्मनो निषेधति—अथेति । अथेति पक्षान्तरे । चोप्यर्थः । यदि दुर्बोधत्वात्मात्मवस्तुनोऽमकृच्छ्र-
वणेऽप्यवधारणात्सामर्थ्यान्मदुक्तपक्षानङ्गीकारेण पक्षान्तरमभ्युपैषि तत्राप्यनित्यत्वपक्षमेवाश्रित्य यथेनमात्मानं
नित्यजातं नित्यमृतं वा मन्यसे । वा शब्दार्थः । क्षणिकत्वपक्षे नित्यं प्रतिक्षणं पक्षान्तरे आवश्यकत्वाच्चित्तं
नित्यं जातोऽयं मृतोऽयमिति लौकिकप्रत्ययप्रदेशेन यदि कल्पयसि तथापि हे महाबाहो पुरुषधौरेयेति सां-
पदासं कुगताभ्युपगमान् । त्वय्येतादृशी कृष्टाष्टनं संभवतीति सातु कम्पं वा । एवं 'अहो बत महत्पार्थ कर्तुं
व्यवसिता वयम्' इत्यादि यथा शोचसि एवंप्रकारं अनुशोकं कर्तुं स्वयमपि त्वं तादृश एव सन् नार्हसि
योग्यो न भवसि । क्षणिकत्वपक्षे देहात्मवादपक्षे देहेन सह जन्म विनाशपक्षे च जन्मान्तराभावेन पापभ-
यासंभवात् पापभयेनैव खलु त्वमनुशोचसि तस्मात्तादृशे दर्शने न संभवतीत्यर्थः । क्षणिकत्वपक्षे च दृष्टमपि दुःखं
संभवति बन्धुविनाशदर्शित्वाभावादित्यधिकम् । पक्षान्तरे दृष्टदुःखनिमित्तं शोकमभ्यनुज्ज्ञातुमेवकारः दृष्टदुःखनि-
मित्तशोकसंभवेऽप्यदृष्टदुःखनिमित्तः शोकः सर्वथा नास्ति इत्यर्थः प्रथमश्लोकस्य ॥ २६ ॥

शं० टी०—एवं संसारभ्रमविध्वंसकमात्मयाथास्थ्यविज्ञानमुपदिश्य श्रीभगवानेतादृशविज्ञानस्यात्मप्रसा-
देन विना लब्धुमशक्यत्वादवर्जुने तदनुद्यमालक्ष्य प्रकारान्तरेण तच्छोकमपाकर्तुमिदमाह—अथ चेति । महा-
बाहो इति सामिप्रायं संबोधनम् । चशब्दो यद्यर्थः । अथवा एनमुक्तमात्मानं नित्यजातं यदा यदा देहोत्प-
त्तिस्तदा तदा देहेन सह जातमुत्पन्नं देहे मृते देहेन सहैवं नित्यं मृतं च मूढलोकवत्स्वं यदि मन्यसे तथापि
तस्मिन् पक्षेऽप्येवम् 'नार्हा वयं हन्तुं भारताष्टान् स्वबान्धवान्' इत्युक्तीत्या शोचितुं नार्हसि ॥ २६ ॥

श्री० टी०—तदेवमात्मनो जन्मविनाशाभावाच्च शोकः कार्य इत्युक्तम् । इदानीं देहेन सहात्मनो जन्म
वह्निनाशेन च विनाशमङ्गीकृत्यापि शोको न कार्य इत्याह—अथ चेति । अथ च यद्यप्येवमात्मानं नित्यं

सर्वथा तत्तद्देहे जाते जातं मन्यसे तथा तद्देहे मृते मृतं मन्यसे पुण्यपापयोस्तत्फलभूतयोर्जन्ममरणयोरालम्बगामित्वान् । तथापि त्वं शोचितुं नार्हसि ॥ २६ ॥

स० टी०—इत्यात्मनो विकारित्वादशोच्यत्वमुदाहृतम् ॥ स्वीकृत्यापि विकारित्वमुच्यतेऽशोच्यतायुना ॥ १ ॥ यदि दुर्बोधमात्मानं श्रुत्वा त्वं मन्मुखादपि ॥ नावबोद्धुं समर्थोऽसि स्वीकरोषि मतान्तरम् ॥ २ ॥ जातं प्रतिक्षणं नष्टं मन्यते सौगतानुगः ॥ जातोऽयं वा विनष्टोऽयं मन्यसे लौकिकानुगः ॥ ३ ॥ तथापि नोचितः शोकः किं पुनर्वैदिके मते ॥ त्वयीदृशी कुट्टिर्न संभवेत्पुरुषर्षभे ॥ ४ ॥ सौगते वाथ चार्वाके मते जन्मान्तरं नहि ॥ कुतस्ते पापभीतिः स्यादृष्टदुःखं न सौगते ॥ ५ ॥ यदीदृशे मते दुष्टे नैव शोकस्तवोचितः ॥ किं पुनः श्रौतमिद्वान्तविदस्ते शोकिता न हि ॥ ६ ॥ २६ ॥

भा० टी०—प्रौढया आत्मनो नित्यत्वं वेदबाह्यवादिसिद्धान्तमभ्युपेत्यापि शोकमपाकरोति—अथेति । पश्चान्तराभ्युपगमार्थः । एन लोकदृष्ट्या प्रत्यनेकशरीरोत्पत्तिं जातो जात इति मन्यसे । तथा तद्विनाशं नित्यं वा मन्यसे उपलक्षणमेतद्भाष्यं नास्ति कोक्तपश्चान्तराणामपि । यद्वा इतरेषां मतानामत्रोपपादनमविवक्षितम् । प्रयोजनाभावात् । अतिस्थूलमताभ्युपगमेऽपि शोको न कार्यः । किमुत वैदिकमताङ्गीकार इति फलितायस्य विवक्षितत्वात् । महाबाहो इति संबोधयन् शोकमकृत्वा बाह्योर्महत्वं सार्थकं कुर्वीति सूचयति ॥ २६ ॥

प० टी०—अथ देहात्मनोः साहचर्यदर्शनाद्देहेन सह जन्ममरणमङ्गीकृत्यापि शोको न कार्य इत्याह—अथ चैनमिति । अथ नवपि नित्यं सर्वदैवमात्मानं तत्तद्देहेन सह जातं मृतं वा मन्यसे यतः पुण्यपापयोस्तत्फलभूतयोर्जन्ममरणयोरालम्बगामित्वात्तथापि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २६ ॥

रा० टी०—अस्त्वेवमात्मनो नित्यत्वं अथापि देहयोगवियोगरूपजनिमृती स्त एव । युद्धे च मृतिर्नियता । अतस्तन्निमित्तं च दुःखं मदीयानां भविष्यतीति मे शोक इत्यत आह—अथ चेति । नित्यसंस्तोत्रावधारणे । एते जीवं नित्यजातं देहयोगरूपजनिमन्तमेव नित्यं मृतं देहवियोगरूपमृतिमन्तमेव त्वं मन्यसे चेत्तथापि हे महाबाहो एतं जीवं शोचितुं नार्हसीत्यर्थः ॥ २६ ॥

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ॥

तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २७ ॥

त० टी०—कुतस्तत्राह—जातस्येति । उत्पन्नस्य विनाशोऽवश्यंभावी तच्छरीरारम्भकर्मणां नियतकालस्थायित्वनियमात् । मृतस्य च पूर्वदेहकृतस्योत्तरदेहसम्बन्धहेतुकर्मणो विद्यमानत्वाज्जन्माप्यवर्जनीयं, हेतुसत्त्वे कार्यात्पत्तः सम्भवात् । यस्मादेवं तस्मादपरिहार्येऽर्थे तत्तत्कर्माधीनावर्जनीयजन्ममरणपदार्थं त्वं शोचितुं नार्हसि ॥ २७ ॥

म० टी०—नन्वात्मन आभूतसंश्रवस्थायित्वपक्षे नित्यत्वपक्षे दृष्टादृष्टदुःखसंभवात्तत्रयेन शोचामीत्यत आह—जातस्य इति द्वितीयश्लोकेन । हि यस्मात् जातस्य स्वकृतधर्माधर्मादिवशाच्छरीरेन्द्रियसंबन्धस्य स्थिरस्यात्मनो भुव आवश्यको मृत्युस्तच्छरीरादिविच्छेदः तदारम्भककर्मक्षयनिमित्तः संयोगस्य विधोर्गावसानत्वात् । तथा ध्रुवं जन्म मृतस्य च प्राग्देहकृतकर्मफलोपभोगार्थं सानुशयस्यैव प्रस्तुतत्वाच्च जीबन्मुक्तव्यभिचारः तस्मादेवमपरिहार्यं परिहर्तुमशक्येऽस्मिन् जन्ममरणलक्षणैर्बन्धे विद्यते त्वमेवं विद्वान् शोचितुमर्हसि । तथा च वक्ष्यति 'ऋतेऽपि त्वां न भविष्यन्ति सर्वे' इति यादि हि त्वया युद्धेऽनाहन्यमाना एते जीबन्धुरेव तदा युद्धाय शोकस्तवोचितः स्यात् । एते तु कर्मक्षयात्स्वयमेव श्रियन्त इति तत्परिहा-

रासमर्थस्य त्वदृष्टदुःखनिमित्तः शोको नोचित इति भावः । एवमदृष्टदुःखनिमित्तेऽपि शोके तस्मादपरिहा-
र्येण इत्येवोत्तरम् । युद्धाख्यं हि कर्म क्षत्रियस्य नियतमग्निहोत्रादिवत् । यच्च युधसंप्रहारे इत्यस्माद्धातो-
र्निष्पन्नं शत्रुप्राणवियोगानुकूलशस्त्रप्रहाररूपं विहितत्वाद्ग्रीषोमीयादिहिंसावन्न प्रत्यवायजनकम् । तथा च
गौतमः स्मरति ' न दोषो हिंसायामाहवेऽन्यत्र व्यश्नासारथ्यनायुधकृताञ्चित्रिकोणिकेशपराङ्मुखोप-
विष्टस्थलवृक्षारूढदूतगांवाक्षगवादिभ्यः ' इति । धाक्षगमहणं चात्रायोद्धृमाक्षगविषयं गवादिप्रायः गठादि-
ति स्थितम् । एतच्च सर्वं स्वधर्ममपि चावेक्ष्येत्यस्य स्पष्टीकरिष्यते । तथा च युद्धलक्षणेऽग्निहोत्रादिवद्विहितत्वा-
दपरिहार्ये परिहर्तुमशक्ये तदकरणे प्रत्यवायप्रसङ्गान् त्वमदृष्टदुःखभयेन शोचितुं नार्हसीति पूर्ववत् ।
यदि तु युद्धाख्यं कर्म काम्यमेव ' य आहवेषु युध्यन्ते भूयर्थमपराङ्मुखाः । अकूटैरायुधैर्यान्ति ते स्वर्गं
योगिनो यथा ' इति याज्ञवल्क्यवचनात् ' हतो वा प्राप्स्यसे स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महोम् ' इति भगवद्वा-
चनाच्च । तदपि प्रारब्धस्य काम्यस्यापि अवश्यपरिसमापनीयत्वेन नित्यतुल्यत्वात् । त्वया च युद्धस्य
प्रारब्धत्वादपरिहार्यत्वं तुल्यमेव । अथवा आत्मनित्यत्वपक्षे एव श्लोकद्वयम् । अर्जुनस्य परमास्तिकस्य वेदशा-
स्त्रमतभ्युपगमासंभवात् । अक्षरयोजना तु नित्यव्यासौ देहेन्द्रियादिसंबन्धवशाज्जातश्चेति नित्यजातस्त-
मेनमात्मानं नित्यमापि सन्तं जातं चेन्मन्यसे तथा नित्यमपि सन्तं मृतं चेन्मन्यसे तथापि त्वं नानु-
शोचितुमर्हसीति प्रतिज्ञाय हेतुमाह—जातस्य हीत्यादिना । नित्यस्य जातत्वं मृतत्वं च प्राग्व्याख्यातम् । स्पष्टम-
न्यत् । भाष्यमप्यस्मिन् पक्षे योजनीयम् ॥ २७ ॥

शं० टी०—अस्मिन् पक्षेऽपि शोकस्याकर्तव्यत्वे हेतुमाह—जातस्येति । हि यस्मात्कारणाज्जातस्य जन्म-
वतो मृत्युमरणं ध्रुवोऽनपार्या । तथा मृतस्य च जन्म पुनर्जननं ध्रुवं नियतमेवं जन्ममरणयोर्मरणजन्मनोश्चा-
होरात्रयोरिवान्यभिचार्ययं नियमोऽपरिहार्यगन्तव्यः । परिहार्यं ब्रह्मणापि परिहर्तुमशक्येऽर्थे अयं देवदत्तो मरीयो
म्रियत इति त्वं शोचितुं नार्हसीत्यर्थः ॥ २७ ॥

श्री० टी०—कुत इत्यत आह—जातस्येति । हि यस्मात् जातस्य स्वार्म्भककर्मक्षये मृत्युर्ध्रुवो निश्चितः ।
मृतस्य तत्तदेहकृतेन कर्मणा जन्मापि ध्रुवमेव । तत्तस्मादेवमपरिहार्येऽर्थेऽवश्यंभाविनि जन्ममरणलक्षणेऽर्थे
त्वं विद्वान् शोचितुं नार्हसि । योग्यो न भवसीत्यर्थः ॥ २७ ॥

सं० टी०—ननु नित्यत्वपक्षेऽहं शोचामीहात्मनो यतः ॥ दृष्टादृष्टभद्रादुःखसंभवोऽस्तीति भीतिः ॥ १ ॥
मेवं यतोऽस्य जातस्य स्वकृतैः सुकृतादिभिः ॥ लब्धदेहादियोगस्य भिरस्याप्यात्मनो ध्रुवः ॥ २ ॥ तच्छ-
रीरादिविच्छेदस्तद्वेतोः कर्मणः श्रये ॥ तथा मृतस्य प्राग्देहकृतकर्मफलस्य च ॥ ३ ॥ भोगार्थं स्याद्भुवं जन्म
देहिनोऽक्षस्य संसृतौ ॥ परिहर्तुमशक्येऽस्मिन्मृत्युजन्मादयोगवरे ॥ ४ ॥ तस्मादेवं विजानंस्त्वं कथं शो-
चितुमर्हसि ॥ जीवेयुश्चेत्सदेवैःऽहंन्यमानास्तथा रणे ॥ ५ ॥ तदा युद्धाय शोकस्ते योग्यः स्यात्तान्नि-
वृत्तये ॥ एते स्वयं मरिष्यन्ति यदा कर्मक्षये तदा ॥ ६ ॥ अवश्यंभाविनि ह्यर्थे नैव शोकस्तत्रोचितः ॥ ७ ॥ २७ ॥

भा० टी०—अस्मिन्पक्षे शोकाभावं स्फुटयति—जातस्येति । नन्वात्मन आभूतसंप्लवसायित्वपक्षेऽनि-
त्यत्वपक्षे च दृष्टादृष्टदुःखसंभवात् तद्वयेन शोचामीत्यत आहति तु यथाभूतमूलाननुगुणत्वादाचार्यैर्नवि-
तारितम् । तस्मादपरिहार्येऽवश्यंभाविनि जन्ममरणलक्षणेऽर्थे । यत्तु ' एवमदृष्टनिमित्तेऽपि शोके तस्मादपरि-
हार्येऽर्थे इत्येवोत्तरं युद्धाख्यं हि कर्म क्षत्रियस्यापरिहार्यमित्यादि ' तदुपेक्ष्यं प्रकरणादितरोधात् । जन्ममरणलक्ष-
णस्यास्य ध्रुवताया एव पूर्वापेक्षं प्रस्तुतत्वात् । यत्तु अथवा आत्मनित्यत्वपक्षे एव श्लोकद्वयमर्जुनस्य पर-
मास्तिकस्य वेदशास्त्रमतभ्युपगमासंभवात् । अक्षरयोजना तु नित्यव्यासौ देहेन्द्रियसंबन्धवशाज्जातश्चेति नित्य-
जातस्तमेनमात्मानं नित्यमपि सन्तं जातं चेन्मन्यसे तथा नित्यमपि सन्तं मृतं चेन्मन्यसे तथापि त्वं नानु-

शोचितुमर्हसि इति प्रतिज्ञाय हेतुमाह—जातस्य हीत्यादिना । मृत्युः शरीरादिविच्छेदस्तत्संयोगो जन्म । भाष्यमप्य-
स्मिन्पक्षे योजनीयमिति तद्विचार्यम् । समासैकदेशस्य क्रियायामन्वयायोगात् । प्रयोजनशून्याङ्घ्रिकल्पनाया अ-
न्याप्यत्वाच्च । ननुक्तमेवार्जुनस्य परमास्तिकस्य वेदब्राह्मताभ्युपगमासंभवरूपं प्रयोजनमिति चेन्न । भगवतैवा-
भ्युपगम्य कैमुत्यन्यायः प्रदर्शित इत्युक्तत्वात् । तथा च परमास्तिकं श्रीरामचन्द्रं प्रति भगवतो वसिष्ठस्य
वचनम् ‘ त्वं चेद्वभूविष्य पुरा तथेदानीं भविष्यसि । अथ चेह स्थितोऽसीति ज्ञातवानसि निश्चयम् ॥ तदा-
नन्तरगानन्यान्प्राणादीन्निष्कटस्थितान् । बन्धूनतीतान्बहुन्कस्मात्त्वं नानुशोचसि ॥ पूर्वमन्यस्तथेदानीं बभू-
विष्य भविष्यसि । यदि गम तथापि त्वं सद्रूपः किं विमुहसि ॥ पुरा भूत्वाथ भूत्वा च भूयश्चेन्न भविष्यसि । तथापि
क्षीणसंसारः किमर्थमुशोचसि ॥ तस्मान्न दुःखिता युक्ता प्राकृते जागते भ्रमे । तथैव मुदिता युक्ता युक्तं
कार्यानुवर्तनम् ॥ ’ इति । विधृतं चेदं टीकाकारैः । एवमात्मनोऽसङ्गत्वाद्वितीयत्वदर्शने शोकासंभव उक्तः ।
इदानीमस्त्यासङ्गा तथापि स किं नित्य उत क्षणिक उत प्रागभाववद्वटादिवद्वा कालान्तरेण नश्वरः । सर्वे-
ष्वपि पक्षेषु बन्धुशोको न युक्त इति प्रौढ्या समाधित्सुराद्ये कल्पे तावदाह—त्वं चेदिति । इति यदि निश्चयं
ज्ञानवानसि बन्धुप्राणार्दानिचेत्तदध्याहारः । विनिगमनाविरहात् सर्वशोकाशक्तेः कापि शोको न युक्त इति
भावः ॥ तृतीयेप्याह—पूर्वमिति । इदानीमन्यः अप्रेष्यन्यः क्षणिकमात्मानं यदि जानासि तथापि किं सद्रू-
पमालम्ब्य विमुहसि द्वितीयक्षणे शोच्यस्य शोचितुश्चास्तत्वेन शोकावसराभावादित्यर्थः ॥ चतुर्थेप्याह—पु-
रेति । तथाप्यात्मनाशब्देव क्षीणसंसारः यदात्मनो जन्मादिसङ्गित्वेन शोको न युक्तः तदा किं वाच्यमस-
ङ्गोदासीनकूटस्थस्वप्रकाशपूर्णानन्दैकरसत्वे स न युक्त इत्याशयेनोपसंहरति—तस्मादिति । मुदिता सहजसं-
नोगवृत्तिः ॥ इति । यत्तु भाष्यमपीत्यादि तदपि न ‘ आत्मनोऽनित्यत्वमभ्युपगम्येदमुच्यते ’ इति भाष्य-
स्यास्मिन्पक्षे योजनाया अशक्यत्वात् । नित्यत्वच्छेदेऽभ्युपगम्येति न सङ्गच्छते । नित्यत्वस्य स्वसिद्धान्त-
त्वात् । देहादिसंन्येनानित्यत्वमिति शेषपूर्णे तु जातत्वादिकमभ्युपगम्येति वक्तव्यं स्यात् । अथ चेत्यभ्यु-
पगमार्थः । एनं प्रकृतमात्मानं नित्यजातं लोकप्रसिद्धया प्रत्यनेकशरीरोत्पत्तिं जातोऽजात इति वा मन्यसे तथा
प्रति नदिनाशं नित्यं वा मन्यसे मृतोऽमृत इति भाष्यस्य जातादौ नित्यशब्दान्वयप्रतिपादनपरस्योक्तपक्षे
योजयितुमशक्यत्वाच्चेति दिक् ॥ २७ ॥

प० टी०—कुत्र इत्याह—जातस्येति । हि यस्माज्जातस्य स्वारम्भककर्मक्षये मृत्युर्ध्रुवो निश्चितो मृतस्य
च तद्देहकृतेन कर्मणा जन्मापि ध्रुवमेव, तस्मादेवमपरिहार्येऽर्थेऽवश्यं भाविनि जन्ममरणलक्षणेऽर्थे त्वं
शोचितुं नार्हसि ॥ २७ ॥

रा० टी०—पूर्वमिति ज्ञानशङ्कामनुद्योत्तरार्धेन तथापि त्वं न शोचितुमर्हसीत्येवोक्तं ननु तत्र हेतुरुक्तः ।
अतः शोकाभावे हेतुशङ्कायां जन्ममरणयोर्याबन्मोक्षं नियतत्वादिति हेतूक्तपूर्वं साध्यमाह—जातस्येति ।
ध्रुवो नियत इत्यर्थः । मृत्युर्मृतिः । तस्माज्जन्ममृत्योर्नियतत्वादित्यर्थः ॥ २७ ॥

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ॥

अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ २८ ॥

त० टी०—देहवियोगयोगयोरवर्जनीयत्वेऽपि अस्मदनुभूतभीष्मादिदेहेषु एतान्कथं पुनर्दे-
हयामः क्व गमिष्यन्तीति शोकाकारणमस्तीत्यत आह—अव्यक्तादीनीति । अव्यक्तं त्रिगुणात्मकं प्रधानं
मायादिस्तप्तेः पूर्वं स्वरूपं येषां तान्व्यक्तादीनि भूतानि चेतनाधेयभूतशरीराणि सद्रूपकारणद्रव्या-
त्मना स्थितान्यपि अतिसूक्ष्मत्वादुपलब्धुमयोग्यानि, ननु तार्किकाभिमतप्रागभावरूपाणि ततो व्यक्तम-

मिव्यक्तमवस्थान्तरापत्तिर्लक्षणं जन्मैव मध्ये येषां तथा तानि । सदेव कारणद्रव्यमवस्थान्तरापत्त्या कार्य-
व्यक्तादिशब्दाभिधेयं प्रत्यक्षशास्त्राभ्यां गृह्यते, अतो मध्येऽवस्थान्तरापत्त्यान्यपि कारणाभिन्नान्येव । “सदेव
सोम्येदमग्र आसीत्” इति श्रुतेः “तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः, भावे चोपलब्धेः, सत्त्वाच्चावरस्य”
इत्यादिसूत्रेभ्यश्च । ननु “आदेवेदमग्र आसीत्ततः सज्जायत” इति श्रुतेः कार्यस्योत्पत्तेरसत्पूर्व-
कत्वोक्तेस्तदनन्यत्वे चासदेवेदं जगदिति चेन्न, एतच्छ्रुतिस्थासच्छब्दार्थस्य सूत्रकारेणैव निर्णीतत्वात्
“असद्व्यपदेशादिति चेन्न, धर्मान्तरेण वाक्यशेषात्, पटवच्च” इति सूत्राभ्याम् । अन्यथा तत्रैव वाक्य-
शेषे “कथमसतः सज्जायेत” इति श्रुतिविरोधात्, असत् उत्पत्त्यङ्गीकारे तिलेभ्य इव सिकताभ्योऽपि
तैलोत्पत्तिः स्यान्न च सा दृष्टा श्रुता वा । तस्मात्सत एव सूक्ष्मद्रव्यस्य स्थूलावस्थापत्तिः कार्य-
त्वेनाभिधीयते इति दिक् । यदुपादानकं वस्तु तस्य तत्रैव लयो नान्यत्रेत्याह-अव्यक्तनिधनान्ये-
वेति । अव्यक्ते प्रधाने एव निधनं प्राणत्रियोगानन्तरावस्थानं येषां तानि घटकुण्डलादेर्मृत्सुवर्णा-
दिस्वरूपापत्तिवत् । तत्रैवम्भूतेषु देहेषु नश्यत्सु का परिदेवना कः शोकनिमित्तो विस्मापः । बुद्धिमतो
न युज्यत इत्यर्थः ॥ २८ ॥

५० टी०-तदेवं सर्वप्रकारेणात्मनोऽशोच्यत्वमुपपादितम् । अथेदानीमात्मनोऽशोच्यत्वेऽपि भूतसङ्गा-
तात्मकानि शरीराण्युद्दिश्य शोचामीत्यर्जुनाशङ्कामपनुदति भगवान् अव्यक्तादीनीति । आदौ जन्मनः
प्राक् अव्यक्तानि अनुपलब्धानि पृथिव्यादिभूतमयानि शरीराणि मध्ये अन्मानन्तरं मरणात्प्राक् व्यक्तानि
उपलब्धानि सन्ति निधने पुनरव्यक्तान्येव भवन्ति । यथा स्वप्नेन्द्रजालादीं प्रतिभासमाधर्जावनानि शु-
क्तिरूप्यादिवन्न तु ज्ञानान् प्रागूर्ध्वं वा स्थितानि दृष्टिसृष्ट्याभ्युपगमात् । तथा च ‘आदावन्ते च यथास्ति
वर्तमानेऽपि तत्तथा’ इति न्यायेन मध्येऽपि न सन्त्येवैतानि, नासतो विद्यते भाव इति प्रागुक्तेश्च । एवं सति तत्र
तेषु मिथ्याभूतेष्वत्यन्ततुच्छेषु भूतेषु का परिदेवना को वा दुःखप्रलापः न कोऽप्युचित इत्यर्थः । न हि स्वप्ने
विषयान्वन्भूनुपलब्ध्या प्रतिपुद्गस्तद्विच्छेदेन शोचन्ति पृथग्जनोऽपि । एतदेवोक्तं पुराणे ‘अदर्शनादापतितः
पुनश्चादर्शनं गतः’ भूतसङ्ग इति शेषः । तथाच शरीराण्युद्दिश्य शोको नोचित इति भावः । आकाशादिमहा-
भूताभिप्रायेण वा श्लोको योज्यः । अव्यक्तमव्याकृतमविद्यापहितचैतन्यमादिः प्रागवस्था येषां तानि तथा व्यक्तं
नामरूपाभ्यानेवाविद्याकार्याभ्यां प्रकटीभूतं ननु स्तेन परमार्थसमात्मना मध्यस्थित्यवस्था येषां तादृशानि
भूतानि आकाशादीनि अव्यक्तनिधनान्येव अव्यक्ते स्वकारणे मृदीव धादादीनां निधनं प्रलयो येषां तेषु का
परिदेवनेति पूर्ववत् । तथा च श्रुतिः “तद्वेदं तद्व्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियत” इत्यादिरव्य-
क्तोपादानतां सर्वस्य प्रपञ्चस्य दर्शयति । लयस्थानं तु तस्यासिद्धं कारण एव कार्यलयस्य दर्शनम् ।
ग्रन्थान्तरे तु विस्तरः । तथाचाज्ञानकल्पितत्वेन तुच्छान्याकाशादिभूतान्यप्युद्दिश्य शोको नोचितश्चेत्तत्कार्या-
ण्युद्दिश्य नोचित इति किमु वक्तव्यमिति भावः । अथवा सत्रदा तेषामव्यक्तरूपेण विद्यमानत्वाविच्छेदाभावेन
तन्निमित्तः प्रलापो नोचित इत्यर्थः । भारतेत्यनेन संबोध्यन् शुद्धवंशोद्भवत्वेन शास्त्रीयमर्थं प्रतिपत्तुमर्हसि
किमिति न प्रतिपद्यस इति सूचयति ॥ २८ ॥

श्लो० टी०-इमे भीष्मादिशब्दवाच्याः सर्वे देहा मायाकार्यत्वेनाऽसत्त्वादेते मदीया इति न कदापि
शोचनीयमिति सूचयति-अव्यक्तादीनीति । नामरूपगुणादिभिर्न व्यज्यत इत्यव्यक्तं माया तस्याः सका-
शादादिर्जन्म येषां तान्यव्यक्तादीनि भूतानि भवन्तीति भूतानि शरीराणि । भावे कः । व्यक्तं व्यक्तना मध्ये
येषां तानि व्यक्तमव्यानि देवस्तिर्यक्मनुज्यो ब्राह्मण इत्याभासतो मध्ये लब्धस्वरूपाणि पुनरव्यक्तनिधनानि
अव्यक्ते मायायामेव निधनं लयो येषां तान्यव्यक्तनिधनानि । येन्द्रजालिकवदृष्टनष्टस्वरूपाण्यस एव शरीराणि

मायाकार्याणि 'यथा स्वप्नप्रपञ्चोऽयं मायि मायाविजृम्भितः । तथा जाग्रत्प्रपञ्चोऽयं मयि मायावजृम्भितः' इति वचनादिदं सर्वं स्वप्नार्थवन्मायिकमेवेति सर्वस्य मायाकार्यत्वमेव विदितवतः पुरुषस्य तत्र मायाकार्यं समर्थं हन्यते त्रियते नश्यतीति का परिदेवना मिथ्याभूतार्थं कः परित्याप इति विदां परित्यापमाक्षिपति श्रीभगवान् । यद्वा प्रमाणैः सर्वैर्न व्यज्यते व्यक्तीकर्तुं न शक्यत इत्यव्यक्तं परं ब्रह्म तदग्रहणादावि-
जन्म येषां तान्यव्यक्तादीनि भूतानि शुक्त्यग्रहणाद्भूतवदात्माऽग्रहणाल्लब्धजन्मानि । तथा व्यक्तमध्यानि सर्वं व्यञ्जयतीति व्यक्तमन्त्रःकरणं मध्ये स्थितिकाले येषां तानि व्यक्तमध्यानि देवतिर्यङ्मनुष्यादिभेदं स्त्रीपुंसादिभेदं पितृपुत्रादिभेदमहं ममायमित्यादिसंबन्धं च कल्पयित्वान्तःकरणमेव प्रपञ्चनिर्वाहं करोति तेन व्यक्तमध्यानि यावदधिष्ठानादर्शनं तावत्तेषां सत्तास्फूर्त्यादीनि सवासनान्तःकरणबलादेव तस्माद्व्यक्तमध्यानीत्युच्यन्ते भूतानि "मनोवृत्तिमयं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः" इति वचनात्सत्यधिष्ठाने दृष्टे तदा पुनरव्यक्तनिधनानि अव्यक्ते स्वाधिष्ठाने ब्रह्मणि निधनमेपां तथोक्तानि अधिष्ठानाग्रहणादुत्पन्नानि यावदधिष्ठानं न ज्ञायते तावत्स्वतः स्वरूपध्वनीयं भूतानि मरीचिजलवद्भवन्ति । अधिष्ठाने दृष्टे सत्यधिष्ठानमात्राण्येव भवन्ति न ततो व्यतिरिच्यन्ते तत्र मरीचिजलवत्प्रतिभासमात्रे अधिष्ठानाज्ञानविजृम्भिते देहादिप्रपञ्चे अधिष्ठानसन्दर्शनेन सर्वं ब्रह्मैवेति पश्यतो विदुषः का परिदेवना परिदेवनाया अवकाशः कृत इत्यर्थः ॥ २८ ॥

श्री० टी०—किंच देहादीनां च स्वभावं पर्यालोच्य तदुपाधिके आत्मनो जन्ममरणे च शोको न कार्य इत्याह—अव्यक्तादीनीति । अव्यक्तं प्रधानं तदेव आदिः पूर्वरूपं येषां तान्यव्यक्तादीनि भूतानि शरीराणि कारणात्मनापि स्थितानामेवोत्पत्तेः । तथा व्यक्तम् अभिव्यक्तं मध्यं जन्ममरणान्तरालस्थितिलक्षणं येषाम् । अव्यक्ते निधनं लयां येषां तानीमान्येवभूतान्येव तत्र तेषु का परिदेवना कः शोकनिमित्तो विलापः । प्रतियुक्तस्य स्वप्नदृष्टवस्तुष्विव शोको न युज्यत इत्यर्थः ॥ २८ ॥

स० टी०—तदेवमात्मनो युक्त्याऽशोच्यत्वं प्रतिपादितम् ॥ अथेदानीमशोच्यत्वेऽप्यात्मनो भौतिकानिमान् ॥ १ ॥ देहानुद्दिश्य शोचामीत्याशङ्क्याहाच्युतोऽर्जुनम् ॥ जन्मनः प्राक् शरीराणि भूतकार्याणि सर्वथा ॥ २ ॥ अदृष्टानि तथा मध्ये जनैरुर्ध्वं मृतेः पुनः ॥ उपलब्धानि सन्त्यन्तेऽप्यदृष्टानि भवन्ति च ॥ ३ ॥ यथा स्वप्नेन्द्रजालादौ प्रतिभासमानि वै ॥ भूतानीह तथा ज्ञानात्प्रागूर्ध्वं न स्थितानि च ॥ ४ ॥ आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा ॥ इति न्यायेन मध्येऽपि न सन्त्येतानि सर्वशः ॥ ५ ॥ तथाचात्यन्तनुच्छेपे तेषु तत्त्वविदस्तव ॥ को वा दुःखप्रलापोऽयं न कोऽपीहोचितस्तव ॥ ६ ॥ नहि स्वप्ने स्वपुत्रादीनुपलभ्य पृथग्जनः ॥ प्रबुद्धस्तद्वियोगेन शोचति त्वं किमप्यहो ॥ ७ ॥ अदर्शनादापतितः पुनश्चादर्शनं गतः ॥ नासौ तव न तस्य त्वं वृथा का परिदेवना ॥ ८ ॥ शुद्धवंशोद्भवत्वेन शास्त्रीयं ज्ञानमर्हसि ॥ प्राप्तुं त्वमत्र भगवानाह भारतशब्दतः ॥ ९ ॥ २८ ॥

भा० टी०—नन्वात्मनो नित्यत्वेऽपि कार्यकरणसङ्घातात्मकानि भूतानि शोचामीति चेत्तत्राह—अव्यक्तादीनीति । प्रागुत्पत्तेरव्यक्तमदर्शनमादिर्येषां पुत्रमित्रादिकार्यकरणसङ्घातानां भूतानां तानि अव्यक्तं निधनं मरणं येषां तानि तत्र का परिदेवना कः शोकः नहि शुक्तिरूप्यमुद्दिश्य कश्चिच्छोचतीति भावः । तथा चोक्तम् 'अदर्शनादापतितः पुनश्चादर्शनं गतः । नासौ तव न तस्य त्वं वृथा का परिदेवना' इति । ननु अव्यक्तमव्याकृतं भूतान्याकाशादीनि नामरूपाभ्यां व्यञ्ज्यत इति व्यक्तमित्याकाशादिमहाभूताभिप्रायेणायं श्लोक आचार्यैः कुतो न व्याख्यात इति चेत् 'तत्र का परिदेवना' इति वाक्यशेषविरोधान् । अदर्शनादापतित इत्यादिवचनेन । तस्मात्सर्वाणि भूतानीत्युपसंहारस्थेन कार्यकरणसङ्घातबोधकभूतशब्देन चैका-

र्यत्वानापत्तेर्येति गृहाण । यथा भरतादयः अन्यत्वाद्भूत्वाऽन्यत् एव लयं गतास्तथेति सूचयन्नाह—
भारतेति ॥ २८ ॥

१० टी०—अथ देहस्य गतिरज्ञानमूलिकेति पर्यालोच्य तदुपाधिकः शोकोऽप्यज्ञानकृत इत्याह—अन्यत्ता-
दीनीति । अव्यक्तं प्रधानं तदेवादिरूपत्तेः पूर्वरूपं येषां तान्यव्यक्तादीनि भूतानि शरीराणि कारणरूपस्थि-
तानामेवोत्पत्तेः । तथा व्यक्तमव्यक्तं मध्यं जन्ममरणान्तरालस्थितिरूपं येषाम् । अव्यक्ते निधनं लयो
येषामेवंविधानामज्ञानरूपादिमध्यावसानानां नाशे का परिदेवना किं दुःखम् । स्वप्ने विनष्टातुवदित्यर्थः ।
एवं स्वाप्रशोकापगमे जाग्रत्येव प्रतीकारः । तद्वत्स्वाज्ञानोत्पन्ने शोके तावदात्मज्ञानमेव प्रतीकारः ॥ २८ ॥

११ टी०—एतदेव जन्ममृतिस्वरूपोक्त्या स्पष्टयति अव्यक्तेति । अव्यक्तं प्रधानमादिरूपसिद्धिकारणं
येषां तानि भूतानि जीवशरीराणि व्यक्तमध्यानि । व्यक्तं कार्यतापत्त्यावस्थानं मध्यं जन्म निधनान्तराल-
मेषां तानि व्यक्तमध्यानि । अव्यक्ते प्रधाने निधनं लयो येषां तानि अव्यक्तनिधनान्येव । तत्र तेष्वेवंरूपेण भूतेषु
का परिदेवना कः शोक इति । यत्रा कृष्णेनैवं स्वयं युक्तीरुक्त्वा शोको न कार्य इत्युक्तम् । तत्र देहनाश-
स्यावश्यंभावित्वं यदुक्तं तस्मात्तस्माभिः साध्यं भवतोपि सिद्धं तेनैव शोको न कार्य इत्याह—अप्युचेति । अप्र-
नित्यशब्दो नियतज्ञाची । 'नित्यं नियतमेव च' इति वचनान् । अथेत्यस्य तिष्ठतु तावदथ प्राचीनो विस्त-
र इत्यर्थः । एतं जीवं नित्यजातं नियतजनिमन्तं मृतं वा नियतमृतिमन्तं त्वं मन्यसे चेत् । यदि यावन्मोक्षं
जीवस्य जन्ममरणे नियतं इति स्वयमेव मन्यसे । तथापि तावन्मात्रज्ञानेनापि एतं जीवं शोयितुं नार्हसि ।
जन्ममरणयोर्वर्जनीयतया नियमेन प्रागुक्तोस्त्वयैव ज्ञातत्वात् । अवर्जनीये कथं शोकः इति भावः ।
एवं चास्मिन्नेव श्लोके शोकाभावे जनिमृतिनियमरूपो हेतुः स्पष्टमेवावगम्यत इति पुनस्तत्र हेत्वाकाङ्क्षाभावा-
देतद्विवरणपरे जातस्येत्यादिश्लोकद्वये जीवस्य जनिमृतिनैयत्यानुवादः । प्रागाभेप्रेतजीवत्वातन्त्ये च हेतुत्वे-
नेति का तत्र परिदेयनेत्यनन्तरं तस्माज्जीवस्य जनिमृतिनियमवत्त्वाज्जीवं शोको यथा न कार्यः तथा स्वा-
तन्त्र्यबुद्धिश्च न कार्येति श्लोकद्वयतात्पर्यार्थो ज्ञेयः ॥ २८ ॥

आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्यवद्भदति तथैव चान्यः ॥

आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वाऽप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥ २९ ॥

त० टी०—स्यादेतदेहानामचित्प्रधानपरिणामत्वादन्ते तत्रैव लयसम्भवाच्च पुनस्तद्दर्शनादीति,
आत्मा त्वपरिणामिस्वभावतया नित्यो ध्रुवश्चोक्तस्ततो देहबलक्षणेन दर्शनादियोग्यो भवेदित्याका-
ङ्क्षायां दुर्धाष आत्मेत्याह—आश्चर्यवदिति । सहस्रेषु मध्ये कश्चिद्भगवदाराधनलक्ष्मणतत्पसादनिवृत्त-
देहाद्यभिनिवेश एनं देहिनं पश्यति शास्त्रसंस्कृतबुद्धावनुभवाते । कथमाश्चर्यवत् पूर्वोक्तभूतसर्ववस्तु-
विजातीयत्वादद्भुतमिव, नतु लौकिकवस्तुसाधारणतया न केवलमनुभवितुस्तदाश्चर्यवत्त्वमपि तु
तद्वक्तुरपीत्याह—आश्चर्यवदिति । तथैव कश्चिदेवान्यस्तदुपदेष्टा गुरुरपि शिष्यायाश्चर्यवद्भदति, नतु
केनचिदृषवस्तुनोपमातुं शक्नोति । तथैवान्य आश्चर्यवदेनं शृणोति । कश्चिदेनं श्रुत्वाऽपि न च मैव
वेद । तस्माद्गृष्टा श्रोता वक्ता चास्य दुर्लभ इति भावः ॥ २९ ॥

म० टी०—ननु विद्वांसोपि बहवः शोचन्ति तत् किं मामेव पुनः पुनरेवमुपालभते । अन्यथा 'वक्तु-
रेव हि तज्जाड्यं श्रोता यत्र न बुध्यते' इति न्यायास्त्वद्वचनार्थाप्रतिपत्तिरपि मम न दोषः । तत्रान्येषा-
मपि तवेवात्मापरिज्ञानादेव शोकः आत्मप्रतिपादकशास्त्रार्थापत्तिश्च । तत्राप्यन्येषामिव स्वाशयव्योपादिति
नोक्तव्योपद्वयमित्यभिप्रेत्यात्मनो दुर्विज्ञेयतामाह—आश्चर्यवदिति । एनं प्रकृतं देहिनं आश्चर्येणाद्भुतेन

तुल्यतया वर्तमानं आविद्यकनानाविधविरुद्धधर्मवत्तया सन्तमप्यसन्तमिव स्वप्रकाशचैतन्यरूपमपि
जडमिवानन्दधनमपि दुःखितमिव निर्विकारमपि सविकारमिव नित्यमप्यनित्यमिव प्रकाशमानमप्यप्रका-
शमानमिव ब्रह्माभिन्नमपि तद्भिन्नमिव मुक्तमपि बद्धमिवाद्वितीयमपि सद्वितीयमिव संभावितवि-
चित्रानेकाकारप्रतीतिविषयं पश्यति । शास्त्राचार्योपदेशाभ्यां आविद्यकसर्वद्वैतानिषेधेन परमात्मस्वरूपमा-
त्राकारायां वेदान्तमहावाक्यजन्यायां सर्वसुकृतफलभूतायामन्तःकरणवृत्तौ प्रतिफलितं समाधिपरिपाकेन-
साक्षात्करोति कश्चित् शमदमादिसार्धनसम्पन्नचरमशरीरः । कश्चिदेव नतु सर्वः । तथा कश्चिदेवं
यत्पश्यति तदाश्चर्यवदिति क्रियाविशेषणम् । आत्मदर्शनमप्याश्चर्यवदेव यत्स्वरूपतो मिथ्याभूतमपि सत्यस्य
व्यञ्जकम् आविद्यकमप्यविद्याया विघातकम् अविद्यामुपघ्नन् तत्कार्यतया स्वात्मानमप्युपहन्तीति । तथा यः
कश्चिदेवं पश्यति स आश्चर्यवदिति कर्तृविशेषणम् । यतोसौ निवृत्ताविघातत्कार्योपि प्रारब्धकर्मप्राबल्यात्प्रा-
निव व्यवहरति । सर्वदा समाधिनिष्ठोऽपि व्युत्तिष्ठति व्युत्थितोऽपि पुनः समाधिमुपभवतीति । प्रारब्धक-
र्मवैचित्र्याद्विचित्रचारित्र्यः प्राप्तदुष्प्रापज्ञानत्वात्सकललोकस्थहणीयोऽत आश्चर्यवदेव भवति । तदेतन्नयमाश्र-
यमात्मा तज्ज्ञानं तज्ज्ञाता चेति परमदुर्विज्ञेयमात्मानं त्वं कथमनायासेन जानीया इत्यभिप्रायः । एवमुपदेष्टु-
रभावादप्यात्मा दुर्विज्ञेयः । यो ह्यात्मानं जानाति स एव तमन्यस्मै भुवं ब्रूयात् । अज्ञस्योपदेष्टृत्वासंभवात् ।
ज्ञानंस्तु समाहितचित्तः प्रायेण कथं ब्रवीतु । व्युत्थितचित्तोऽपि परेण ज्ञातुमशक्यः । यथा कथञ्चिज्ज्ञातोपि
लामपूजाख्यात्यादिप्रयोजनानपेक्षत्वात्त ब्रवीत्येव । कथञ्चित्कारुण्यमात्रेण ह्युक्तं परमेश्वरवदत्यन्तदुर्लभ एवे-
त्याह—आश्चर्यवद्वदति तथैव चान्य इति । यथा जानाति तथैव वदति एनमित्यनुकर्षणार्थश्चकारः । स चान्यः सर्व-
ज्ञजनविलक्षणः नतु यः पश्यति ततोऽन्य इति व्याधातात् । तत्रापि कर्मणि क्रियायां कर्तारं चाश्चर्यवदिति यो-
ज्यम् । तत्र कर्मणः कर्तुश्च प्रागाश्चर्यत्वं व्याख्यातम् । क्रियायास्तु व्याख्यायते सर्वशब्दावाच्यस्य शुद्धस्यात्मनो
यद्वचनं तदाश्चर्यवत् । तथा च श्रुतिः “यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह” इति केनापि शब्देनावाच्य-
स्य शुद्धस्यात्मनो विशिष्टशक्तेन पदेन जहदजहत्स्वार्थलक्षणाया कल्पितसंबन्धेन लक्ष्यतावच्छेदकमन्तरेणैव प्रति-
पादनम् । तदपि निर्विकल्पकसाक्षात्काररूपमत्याश्चर्यमित्यर्थः । अथवा विना शक्तिं विना लक्षणां विना संबन्धान्तरं
सुषुप्तोत्थापकवाक्यवत्तत्त्वमस्यादिवाक्येन यदात्मतत्त्वप्रतिपादनं तदाश्चर्यवत् । शब्दशक्तेरचिन्त्यत्वान् । न
च विना संबन्धं बोधनेऽतिप्रसङ्गः । लक्षणापक्षेपि तुल्यत्वात् । शक्यसंबन्धरूपानेकसाधारणत्वान् । तात्पर्य-
विशेषाग्नियम इति चेत् तस्यापि सर्वान्प्रत्यविशेषात् । कश्चिदेव तात्पर्यविशेषमवधारयति न सर्व इति चेत् । हन्त
तर्हि पुरुषग एव कश्चिद्विशेषो निर्दोषस्वरूपो नियामकः । स चास्मिन्पक्षेपि न दण्डवारितः । तथा च यादृ-
शस्य शुद्धान्तःकरणस्य तात्पर्यानुसन्धानपुरःसरं लक्षणया वाक्यार्थबोधो भवद्भिरङ्गीक्रियते तादृशस्यैव
केवलः शब्दविशेषोऽलण्डसाक्षात्कारं विनापि संबन्धेन जनयतीति किमनुपपन्नम् । एतस्मिन्पक्षे शब्दवृत्त्य-
विषयत्वान् “यतो वाचो निवर्तन्ते” इति सुतरामुपपन्नम् । अयं च भगवद्भिप्रायो वार्तिककारैः प्रपञ्चितः
‘दुर्बलत्वादविद्याया आत्मत्वाद्वोधरूपिणः । शब्दशक्तेरचिन्त्यत्वाद्विद्यस्तं मोहहानतः ॥ अगृहीत्वैव संबन्ध-
विधानाभिप्रेययोः । हित्वा निद्रां प्रवृण्यन्ते सुषुप्ते बोधिताः परैः ॥ जाग्रद्वन्न यतः शब्दं सुषुप्तौ वेत्ति
कश्चन । श्वस्तेऽतो ज्ञानतोऽज्ञाने ब्रह्मास्मीति भवेत्कलम् ॥ अविद्याघातिनः शब्दाघाहं ब्रूतेति धीर्भवेत् ।
नश्यत्वविद्याया सार्धं हत्वा रोगमिवौषधम् ॥’ इत्यादिना ग्रन्थेन । तदेवं वचनविषयस्य वस्तुवचनक्रियायाश्चा-
त्याश्चर्यरूपत्वादात्मनो दुर्विज्ञानत्वमुक्त्वा श्रोतुर्दुर्मिलत्वादपि तदाह—आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वाप्येनं
वेदेति । अन्यो द्रष्टुर्वक्तुश्च मुक्ताद्विलक्षणो मुमुक्षुर्वक्तारं ब्रह्मविदं विधिं वदुपसृत्य एनं शृणोति श्रवणाख्यावि-
चारं विषयीकरोति वेदान्तवाक्यतात्पर्यनिश्चयेनावधारयतीति यावत् । श्रुत्वा चैनं मनननिदिध्यासनपरि-

पाकाद्देशापि साक्षात्करोत्यपि आश्चर्यवन् । तथा चाश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमिति ज्याख्यातम् । अत्रापि कर्तु-
राश्चर्यरूपत्वम् । अनेकजन्मानुष्ठितसुकृतक्षालितमनोमलतयातिदुर्लभत्वात् । तथा च वक्ष्यति । 'मनुष्याणां
सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये । यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः' इति 'श्रवणायापि बहुभिर्यो न
लभ्यः शृण्वन्तोपि बहवो यन्न विभुः । आभयं वक्ता कुशलोऽस्य लब्ध्वा आश्चर्यां ज्ञाता कुशलानुशिष्टः' ।
इति श्रुतेश्च । एवं श्रवणश्रोतव्ययोरार्थवत्त्वं प्राग्वदाख्येयम् । ननु यः श्रवणमननादिकं करोति सः आत्मानं
वेदेति किमाश्चर्यमत आह—नचैव कश्चिदिति । चकारः क्रियाकर्मपदयोरनुपपत्त्यर्थः । कश्चिदेन नैव वेद श्रव-
णादिकं कुर्वन्नपि । तदकुर्वन्तु न वेदेति किम् वक्तव्यम् । ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनादिति न्यायान् ।
उक्तं च वार्तिककारैः 'कृतस्तज्ज्ञानमिति चेत्तादृक् बन्धपरिक्षयात् । असावपि च भूतो वा भावी वा वर्तते
यथा' इति श्रवणादि कुर्वन्तामपि प्रतिबन्धपरिक्षयादेव ज्ञानं जायते । अन्यथा तु न । स च प्रतिबन्धप-
रिभयः कस्यचिद्भूत एव यथा हिरण्यगर्भस्य । कस्यचिज्जावी यथा वामदेवस्य । कस्यचिद्वर्तते यथा धेत-
केतोः । तथा च प्रतिबन्धक्षयस्यातिदुर्लभत्वात् 'ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः' इति स्मृतेश्च
दुर्विक्षेयोऽयमात्मेति निर्गलितोऽर्थः । यदि तु 'श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चेत्' इत्येव व्याख्यायेत तदा
'आश्चर्यां ज्ञाता कुशलानुशिष्टः' इति श्रुत्यैकवाक्यता न स्यात् । 'यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति
तत्त्वतः' इति भगवद्वचनविरोधश्चेति विद्वाद्भिरवनयः क्षन्तव्यः । अथवा न चैव कश्चिदित्यस्य सर्वत्र
संबन्धः । कश्चिदेनं न पश्यति न वदति न शृणोति श्रुत्वापि न वेदेति पञ्च प्रकारा उक्ताः । कश्चित्पश्य-
त्येव न वदति कश्चित्पश्यति च वदति च कश्चित्द्वचनं शृणोति च तदर्थं जानाति च कश्चित्श्रुत्वापि न
जानाति च कश्चित्तु सर्ववर्हिर्भूत इति । अविद्वत्क्षेत्रे तु असंभावनाविपरिणामभावनाभिभूतत्वात् 'आश्चर्य-
तुल्यत्वं दर्शनवदनश्रवणेषु' इति निगदय्याख्यातः श्लोकः । चतुर्थपादे तु हृष्टोक्त्वां श्रुत्वापीति योजना ॥२९॥

शं० टी०—ननु बहुभिः पण्डितैरात्मतत्त्वं श्राव्यते श्रूयते मन्यते च तथाप्येतादृशं ज्ञानं न कुत्रचि-
दृश्यत इत्याशङ्क्यां ममेश्वरस्य श्रुत्याचार्यात्मनां च प्रसादेन विना लब्धुमशक्यमिति सूचयितुं जिज्ञासु-
श्रोतृवत्कृपां चातिदुर्लभत्वं वदन्नात्मनो दुर्बोधित्वं प्रतिपादयति—आश्चर्यवदिति । मनुष्येषु शतको-
टिमङ्गलकेषु यः कश्चिन्मत्प्रसादप्राप्तीभूत एनं कृटस्थासङ्गचिद्रूपमात्मानमद्वयमखण्डानन्दैकरसं पश्यति
साक्षात्कर्तुमिच्छति स आश्चर्यवदेव भवति लोकेः कर्तुमशक्यस्य कर्मणः करणमाश्चर्यं तत्करणार्ह-
एव भवति यथा हनुमदः समुद्रलङ्घनं तद्वदत्र सर्वविषयाशापाशं निर्वह्य मोक्षेच्छाकरणमाश्चर्यं मोक्षेच्छाया
अतिदुर्लभत्वाद्बहुजन्मलभ्यत्वाद्बहुपुण्यपरिपाकसाध्यत्वाच्चित्तप्रसादैकभूतत्वाच्च । सन्तीर्णांशेषविषयाशासिन्धुः
शुद्धात्मा मोक्षैककामो मुमुक्षुरतिदुर्लभ इत्यर्थः । किंच एनमुक्तलक्षणमात्मानमन्यः पूर्वोक्तादिदृष्टोर्भिन्नः यः कश्चि-
च्छृणोति सोऽप्याश्चर्यवदेव भवति आकाशगामी पुरुषो यथा तद्रूपानात्ययेऽपि दुस्त्यजेषु भोग्येषु वैराग्यमतिदुर्लभं
सत्येतास्मिन् ससाधनस्य कर्मणः संन्यासो दुष्करः । कृतेऽपि च तस्मिन्नमानित्वाद्यक्रोधत्वादिब्रह्मचर्यादिर्वैवा-
साधनसम्पदुर्लभा । तस्यामपि लब्धायां अनन्यप्रोक्ते गतिरत्र नास्ति । "आचार्यवान् पुरुषो वेद" इति
श्रवणाद्ब्रह्मविदाचार्यो दुर्लभः सिद्धेऽप्युक्तसाधने गुरौ च मत्प्रसादैकलभ्या श्रवणादिनिष्ठा त्वतिदुर्लभा । मद-
नुप्रवृत्तकर्तृकश्रवणादेरेव सम्यग्ज्ञानजनकत्वेन मोक्षफलकत्वाभिरुक्तसाधनसंपन्न आत्मनि विषये श्रोता दुर्ल-
भ इत्यर्थः । तथैव निरुक्तसर्वसाधनसंपन्नश्चाद्देष्टृत्वादित्स्वधर्मयुक्तो मत्प्रसादप्राप्तीभूतो यः कश्चिदुक्तादन्यः
श्रवणादिनिष्ठा विज्ञातात्मतत्त्वो ब्रह्मनिष्ठ एव एनमुक्तलक्षणमात्मानं वदति । उपसर्गाय सच्छिष्यायात्मतत्त्वं
मुपदिशति सोऽप्याश्चर्यवदेव भवति "ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विघ्नं बाल्येन तिष्ठासेद्बाल्यं च पाण्डित्यं च
निर्विघ्नं मुनिरमौनं च मौनं च निर्विघ्नं ब्राह्मणः" इति श्रुत्युक्तब्राह्मणत्वसिद्धिहेतोरिति दुःसाध्यत्वादुक्त-

लक्षणो ब्रह्मवित्तत्त्वोपदेष्टातिदुर्लभ इत्यर्थः । एवं परमार्थेच्छोः श्रोतुस्तत्त्वोपदेष्टुश्चातिदुर्लभत्वं प्रतिपाद्य-
इदानीमुक्तसाधनसंपाद्विधुरस्य मद्विमुखस्यात्मा बोद्धुं न शक्य इत्याह—श्रुत्वाप्येनमिति । श्रुत्याचार्य-
मत्प्रसादरहितोऽमानित्वादिवैवसंपाद्विधुरो यः कश्चिदात्मतत्त्वावगत्यै श्रवणादि करोति स उक्तसाधनवै-
धुर्याच्छतधा सहस्रधा वा श्रुत्वा श्रवणं कृत्वा अपिशब्दान्मननं च कृत्वाप्येनं प्रकृतमात्मानं नैव जानाति
ज्ञातुं ज्ञानफलं च प्राप्तुं न शक्नोतीत्यर्थः । एतेन सर्वमिदमहं च ब्रह्मैवेति सर्वस्य ब्रह्ममात्रत्वनिश्चयं
दुर्लभतरमिति सूचितं भवति ॥ २९ ॥

श्री० टी०—कुतस्तर्हि विद्वांसोऽपि लोके शोचन्ति आत्माज्ञानादेवेत्याशयेनात्मनो दुर्विज्ञेयतामाह—आ-
श्चर्यवदिति । कश्चिदेनमात्मानं शास्त्राचार्योपदेशाभ्यां पश्यन् आश्चर्यवत्पश्यति । सर्वगतस्य नित्य-
ज्ञानानन्दस्वभावस्यात्मनोऽलौकिकत्वादेन्द्रजालिकवदघटमानं पश्यन्निव विरमयेन पश्यति असंभावना-
भिभूतत्वात् । तथा आश्चर्यवदन्त्यो वदति च शृणोति चान्यः कश्चित्पुनः विपरीतभावनाभिभूतः श्रुत्वापि
नैव वेद । चशब्दाद्वक्तृत्वापि न सम्यग्वेदेति द्रष्टव्यम् ॥ २९ ॥

स० टी०—दुर्विज्ञेयोऽयमात्मा किं त्वामेवैकमुपालभे ॥ साधारणे हि विभ्रान्तिनिमित्ते सति दुः-
खदे ॥ १ ॥ शृणु त्वमात्मतत्त्वस्य दुर्विज्ञेयत्वमिहोच्यते ॥ एनं प्रकृतमात्मानमाश्चर्येणाद्भुतेन हि ॥ २ ॥
तुल्यं मायाविषयमकल्पनाधारमक्षतम् ॥ शास्त्राचार्योपदेशाभ्यां सर्वद्वैतनिषेधतः ॥ ३ ॥ वेदान्तवाक्य-
जन्यायां धीवृत्तौ प्रतिविम्बितम् ॥ समाधिपरिपाकेन कश्चिच्छान्त्यादिसंयुतः ॥ ४ ॥ पश्यत्येनं न
सर्वोऽपि दौर्लभ्यं तत्त्वदर्शिनः ॥ यत्पश्यति तदाश्चर्यवदित्येवं क्रियान्वयि ॥ ५ ॥ तथात्मदर्शनं यच्च
मदप्याश्चर्यवद्यतः ॥ यत्स्वरूपान्मृपाभूतं सत्यस्य व्यञ्जकं विभोः ॥ ६ ॥ यः पश्यति स आश्चर्य-
वन्निरीक्ष्यो मुमुक्षुभिः ॥ यतोऽसौ तत्त्वविद्वद्भीभूतोऽप्यज्ञवदेव च ॥ ७ ॥ सदाचारे प्रवृत्तः सन्देहवा-
निव लक्ष्यते ॥ आत्मा तादृश्च तज्ज्ञानमेतदाश्चर्यवचनम् ॥ ८ ॥ दुर्विज्ञेयमतो ह्येनं जानीयाः कथम-
खसा ॥ तथोपदेष्टुर्दौर्लभ्यादुर्विज्ञेय इतोऽप्यसौ ॥ ९ ॥ य आत्मानं विजानाति स ब्रूयान्नेतरो जनः ॥ य-
तोऽज्ञस्योपदेष्टृत्वासंभवे भ्रान्तशालिनः ॥ १० ॥ ज्ञानी यस्तु समाधिस्थः स कथं प्रायशो वदेत् ॥ स्यु-
त्थितोऽपि परेणासौ ज्ञातुं शक्यः कथं सुधीः ॥ ११ ॥ यथाकथञ्चिज्ज्ञातोऽपि पूजाख्यात्यादिके फले ॥ निः-
स्पृहत्वाच्च न ब्रूयात्कथञ्चित्करुणावशात् ॥ १२ ॥ सुवक्त्रिशवदेवासौ दैशिकोऽत्यन्तदुर्लभः ॥ यथा वेत्ति
तथा वक्ति य एनं साक्षिणं परम् ॥ १३ ॥ सर्वाज्ञजनभिन्नोऽसौ स आश्चर्यवदेव हि ॥ अनिर्देश्यस्य
शुद्धस्य निर्विकल्पस्य साक्षिणः ॥ १४ ॥ आत्मनो वचनं यत्स्यात्तदाश्चर्यवदेव च ॥ विना शक्त्यादिना
तत्त्वमादिवाक्यैः प्रबोधनम् ॥ १५ ॥ यद्वैतात्मतत्त्वस्य तदाश्चर्यवदित्यहो ॥ शब्दशक्तेरचिन्त्यत्वात्तदुक्तं
ब्रह्मविद्भिः ॥ १६ ॥ दुर्वलत्वादविद्याया आत्मत्वाद्बोधरूपिणः ॥ शब्दशक्तेरचिन्त्यत्वाद्द्विद्यस्तं मोहहा-
नतः ॥ १७ ॥ अग्रहीत्वैव संश्रम्यभिधानाभिधेययोः ॥ हित्वा निर्द्रां प्रबुद्धयन्ते सुपुत्रं बोधिताः परैः ॥ १८ ॥
जामद्वज्र यतः शब्दं सृष्टुमे वृत्ति कश्चन ॥ ध्वस्तेऽतो वचसा ज्ञाने ब्रह्मास्मीति भवेत्फलम् ॥ १९ ॥ अविद्या-
घातिनः शब्दाद्यादृग्भेदविधीर्भवेत् ॥ नश्यत्यविद्याया सार्धं हृत्वा रोगमिवोपशमम् ॥ २० ॥ एवं वक्तव्य आत्मायं वक्ता
च वचनक्रिया ॥ त्रयमाश्चर्यवद्यस्मादुर्विज्ञेय इतोऽपि सः ॥ २१ ॥ अन्यो मुमुक्षुर्वक्ता यथाशास्त्रमुपेत्य यः ॥ वेदा-
न्तवाक्यतात्पर्यं निश्चिनोति विचारतः ॥ २२ ॥ श्रुत्वा चैनं तथा मत्वा निदिध्यास्य निरन्तरम् ॥ साक्षात्क-
रोति त्वयं स्वं तदाश्चर्यवदित्यपि ॥ २३ ॥ श्रोतव्यं श्रवणं श्रोता चैतदाश्चर्यवत्त्रयम् ॥ ननु शृणोति यश्चैनं
मनुते ध्यायतीह यः ॥ २४ ॥ स वेदात्मानमित्यत्र किमाश्चर्यमिवेति चेत् ॥ कश्चिदेनं मुमुक्षुर्हि श्रवणा-
विपरोऽपि सन् ॥ २५ ॥ प्रतिबन्धवशात्त्रैनं वेद स्वात्मानमद्भुतम् ॥ ननु तर्हि न कोऽप्येनं जानीयादिति

वेनादि ॥ २६ ॥ जायते तत्त्वविज्ञानं अवगापि प्रकुर्वताम् ॥ प्रतिबन्धकत्वादेव तदुक्तं वार्तिके स्फुटम् ॥ २७ ॥
 कुतस्तज्ज्ञानमिति चेन्न विबन्धपरिभ्रयात् ॥ असावपि च भूतो वा भावी वा वर्ततेऽप्यवा ॥ २८ ॥ भूतो
 हिरण्यगर्भस्य वामदेवस्य भाव्ययम् ॥ वर्तते श्वेतकेतोश्च तत्त्वबोऽप्यतिदुर्लभः ॥ २९ ॥ नचैव कश्चि-
 दित्यस्य सर्वत्रैवान्वबोऽस्तु वा ॥ कश्चित्पश्यति नो वक्ति कश्चित्पश्यति वक्ति च ॥ ३० ॥ कश्चिच्छृणोति
 तद्वाक्यं तदर्थं वेत्ति तत्त्वतः ॥ कश्चिच्छ्रुत्वापि नो वेत्ति कश्चित्सर्ववद्विष्णुतः ॥ ३१ ॥ एवं पञ्चप्र-
 काराश्च प्रोक्ता भगवता स्फुटम् ॥ ३२ ॥ २९ ॥

भा० टी०—शुद्धात्मनो दुर्विज्ञेयत्वात् भ्रान्तेश्च सर्वसाधारणत्वात् न त्वां प्रत्येवोपासम्भो युक्त इ-
 त्याह—आश्चर्यवदिति । आश्चर्यमद्भुतमदृष्टपूर्वमकस्माद्दृश्यमानं तेन तुल्यमाश्चर्यवत् । कश्चिदेनमात्मानमाश्चर्य-
 वत्पश्यति तथैव चान्य एनमाश्चर्यवद्भूतिरिति अन्यत्रैनमाश्चर्यवच्छृणोति श्रुत्वोक्त्वा दृष्ट्वाऽप्येनं कश्चित्प्रतिब-
 न्धवशात् वेद साक्षात् जानाति “ ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ” इति व्याससूत्रात् फलोन्मुखं वि-
 श्वविकल्पफलं कर्म प्रस्तुतं तेन प्रतिबन्धः प्रस्तुतप्रतिबन्धः तदभावे ऐहिकमस्मिन्नेव जन्मनि विद्या जायते ।
 सति तु तस्मिन् जन्मान्तरेऽपि सा जायते कुतः तद्दर्शनात् । प्रतिबन्धतदभावाभ्यामुभयविधविद्याजन्मनः
 श्रुतौ दर्शनात् । “ गर्भस्थ एव वामदेवः प्रतिपेदे ब्रह्मभावम् ” इति वदन्ती श्रुतिः । सति प्रतिबन्धे जन्मान्तर-
 सां ब्रह्मसाधनाज्जन्मान्तरे विशेष्यति दर्शयतीति तदर्थः । यद्वा योयमात्मानं पश्यति स आश्चर्यतुल्यः । एवमत्रे-
 पि यो वदति यच्च शृणोति सोऽनेकशतसहस्रेषु कश्चिदेव यश्चोक्त्वा श्रुत्वा पश्यति परोक्षज्ञानवान् भवति
 स ततोऽपि दुर्लभः । यस्तु साक्षात्करोति स तु ततोऽपि दुर्लभ इत्याह—श्रुत्वापीति । अतो दुर्बोध आ-
 त्मेत्यभिप्रायः । तथाच प्रथमपक्षे प्रथमपादेनात्मविषयकपरोक्षदर्शनस्य तथैव द्वितीयेन वदनस्य तृतीयेन
 अवगमस्य च दुर्लभत्वं चतुर्थेन साक्षात्कारस्य चात्यन्तदुर्लभ्यं च दर्शयता द्रष्टुर्वक्तुः श्रोतुः साक्षा-
 त्कर्तुर्विरलतोच्यते । तद्वारा चात्मनो दुर्विज्ञेयत्वं कथ्यते । द्वितीयपक्षे त्वात्मनि चतुर्णां दुर्लभत्वकथनेन
 तदीयं दुर्बोधत्वमुच्यते इति विवेकः । इत्थं च श्रुत्यैकार्यत्वमस्याः स्मृतेः सम्यगुपपद्यते । तथाच श्रुतिः
 “ अवगायापि बहुभिर्द्यौं न लभ्यः शृण्वन्तोऽपि बहवो यं न विष्णुः । आश्चर्यं वक्ता कुशलोऽस्य लब्ध्वा
 आश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः ” इति । विद्वता चैवं भगवत्पादेः । “ प्रायेण क्षेत्रविध एव लोकः यस्तु श्रेयोर्भा-
 सः अनेकशतसहस्रेषु कश्चिदेवात्मविद्वज्जाति त्वद्विधः । यस्मादित्याह—अवगायापि अवगार्थं श्रोतुमपि यो न
 लभ्यः अस्मा बहुभिरनेकैः शृण्वन्तो बहवोऽनेकेऽन्ये यमात्मानं न विष्णुर्न विन्दन्ति अमागिनोऽसंख्यतात्मानो न
 विजानीयुः किंचास्य वक्ताऽप्याश्चर्योऽद्भुतवदेव अनेकेषु कश्चिदेव भवति तथा श्रुत्वाऽप्यस्यात्मनः कुशलो
 निपुण एवानेकेषु लब्ध्वा कश्चिदेव भवति तस्मादाश्चर्यो ज्ञाता कश्चिदेव कुशलानुशिष्टः कुशलेन निपुणेनाचा-
 र्येणानुशिष्टः सन् तस्यार्थः ” इति । तथाच अवगायापीत्यादेरर्थः । आश्चर्यवत्कश्चिदेनं शृणोतीति शृण्वन्तोपीत्यादेः
 श्रुत्वाप्येनं वेद नचैव कश्चिदिति । आश्चर्यो वक्तव्यस्य आश्चर्यवद्भूतिरिति तथैव चान्य इति कुशलोऽस्येत्यादेरा-
 श्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेति । आश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्ट इत्येतत्तु कुशल इत्यादेभ्योऽप्यायं तस्मादित्यादि-
 भाष्यात् । यद्वा लब्ध्वाप-लोक्षज्ञानवान् ज्ञाता साक्षात्कर्ता आश्चर्यवत्पश्यतीत्यत्रापि द्विविधं दर्शनं वक्ष्यते ।
 श्रुत्यैकवाक्यतार्थमस्मिन्पक्षे परोक्षेणापरोक्षेण वाऽस्य दर्शनं द्रष्टा चात्यन्तदुर्लभः । परोक्षेणास्य दर्शनं द्रष्टा वा
 कुतो दुर्लभ इत्यद आह—आश्चर्यवदतीत्यादि । अतोऽस्य कथनं वक्ता वा अकथं श्रोता वा दुर्लभोऽत इत्यर्थः ।
 अपरोक्षेणास्य दर्शनस्य द्रष्टुर्वक्तव्यदौर्लभ्ये हेतुमाह—श्रुत्वापीति । श्रुत्वा कृत्वा परोक्षेण दृष्ट्वाप्येनं कश्चिदभाभि
 असंस्कृतात्मा लोको न चैव जानाति इति । अतः साक्षात्स्य दर्शनं द्रष्टा चात्यन्तदुर्लभ इत्यर्थः । एतेन यदि
 श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चिदित्येवं व्याख्यायेत तदा आश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्ट इति श्रुत्यैकवाक्यस्य

न स्यात् । 'यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः' इति भगवद्भवनविरोधश्चेति प्रत्युक्तम् । य आत्मानं पश्यति स आश्चर्यतुल्यो यो वदति यश्च शृणोति सोऽनेकसहस्रेषु कश्चिदेवेति भाष्यात्ममृतिविरोधानवकाशाच्च । अत्र केचिद्वर्णयन्ति । एनं प्रकृतं देहिनमाश्चर्येणाद्भुतेन तुल्यतया वर्तमानमाविद्यकनानाविरुद्धधर्मवत्तया सन्तमप्यसन्तमिव स्वप्रकाशचैतन्यरूपमपि अडम्बिबानन्दरूपमपि दुःखितमिवेत्याद्यसंभावितविचित्रानेकाकारप्रतीतिविषयं पश्यति । शास्त्राचार्योपदेशाभ्यामाविद्यकसर्वद्वैतनिषेधेन परमात्मस्वरूपाकारायां वेदान्तगद्वाक्यजन्यायां सर्वसुकृतफलभूतायामन्तःकरणवृत्तौ प्रतिफलितं समाधिपरिपाकेन साक्षात्करोति कश्चिच्छमदमादिसाधनसंपन्नचरमशरीरः कश्चिदेव मर्त्यः ननु सर्वः । तथा कश्चिदेनं यत्पश्यति तदाश्चर्यवदिति क्रियाविशेषणम् । आविद्यकमपि दर्शनमविद्यां स्वात्मानं च निवर्तयतीति । तथा यः कश्चिदेनं पश्यति स आश्चर्यवदिति कर्तृविशेषणम् । यत एक एव विद्वान् समाधिबुत्प्यानयोः परस्परविरुद्धमात्मनो भ्रमभावं जीवभावं च यावत्प्रारब्धकर्मक्षयमनुभवतीति तदेतन्मयमप्याश्चर्यमात्मा तज्ज्ञानं ज्ञाता चेति । एवमपि कर्मणि क्रियायां कर्तरि चाश्चर्यवदिति योज्यम् । सर्वशब्दावाक्यस्य शुद्धस्यात्मनो यद्भूतं तदाश्चर्यवत् । श्रुत्वाप्येनं वेदं श्रुत्वा चैनं मनननिदिध्यासनपरिपाकाद्वेदापि साक्षात्करोत्यपि आश्चर्यवत् । तथाचाश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमित्यत्र व्याख्यातम् । ननु यः श्रवणादिकं करोति स आत्मानं वेदेति किमाश्चर्यमत आह—नचैव कश्चिदिति । चकारः क्रियाकर्मपदयोरनुषङ्गार्थः । कश्चिदेनं नैव वेद श्रवणादिकं कुर्वन्नपि तदकुर्वन्न वेदेति किमु वक्तव्यम् । अथवा नचैव कश्चिदित्यस्य सर्वत्र संबन्धः । कश्चिदेनं न पश्यति न वदति न शृणोति श्रुत्वाऽपि न वेदेति पञ्च प्रकारा उक्ताः । कश्चित्पश्यत्येव न वदति कश्चित्पश्यति वदति च कश्चित्तद्वचनं शृणोति तदर्थं जानाति च कश्चित् श्रुत्वाऽपि न जानाति कश्चित्तु सर्वबहिर्भूत इति । तत्रेदमवधेयम् । आश्चर्यमद्भुतमदृष्टमस्माद्दृश्यमानं तेन तुल्यमाश्चर्यवत् यो वदति यश्च शृणोति स सहस्रेषु कश्चिदेवेत्यादिवदद्भिराचार्यैः कर्तृक्रियोराश्चर्यवत्त्वं दुर्लभत्वं प्रदर्शितम् । "श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः" इति श्रुत्यनुरोधात् । आत्मनस्तु कर्तृक्रियाविरलत्वद्वारेण दुर्लभत्वं न तु साक्षात् । आश्चर्यवत्पदविशेष्यत्वेन श्रुतौ तथात्वासंभवात् । तदैकवाक्यतानापत्तेः । तस्मादाश्चर्यवत्पदस्य विरुद्धधर्माश्चर्यपरत्वं कर्मविशेषणत्वं यावदतामाचार्याणां न्यूनता न शङ्कनीया । यदपि वेदेत्यस्य पृथक्करणे तदपि क्लेशमात्रं तद्विनापि श्रुत्येकत्राक्यताया निरूपितत्वात् । यदपि नचैव कश्चिदित्यस्य सर्वत्र संबन्ध इत्यादि । तदपि न आश्चर्यवदित्याद्युक्त्या बहव एनं न पश्यन्ति इत्यादेरर्थस्य स्पष्टप्रतीतेः । छिद्रकल्पनया पश्चान्तरप्रदर्शनस्य वैयर्थ्यात् । कश्चिदेनं पश्यतीत्यादिनोपपादिते सर्वबहिर्भूते श्रुत्वापि न वेदेत्यस्योक्तत्वेन चतुर्थप्रकारानर्थक्याच्चेति विक् । एतेन कश्चिदेनमात्मानं शास्त्राचार्योपदेशाभ्यां पश्यन्नाश्चर्यवत्पश्यति । सर्वगतस्य नित्यज्ञानानन्दस्वभावस्थात्मनोऽलौकिकत्वादैन्रजालिकबद्धमानं पश्यन्नपि विस्मयेन पश्यति । असंभावनाऽभिभूतत्वादित्यादिभाष्यकृद्भिः कुतो न व्याख्यातमिति प्रत्युक्तम् । अत्रापि मूलश्रुत्येकवाक्यत्वाभावापत्तेस्तुल्यत्वात् । अन्ये तु वञ्चपञ्चरतुल्यस्य सर्वप्रमाणसिद्धस्य वियदादिप्रपञ्चस्य कथं रञ्जुरगादिवद्भानप्रभवत्वेनात्यन्ततुच्छत्वमुच्यते । कथं वा कर्मज्ञानकाण्डापेक्षितमात्मनो यज्ञादिकर्तृत्वं चापह्नूयत इत्याशङ्क्याह—आश्चर्यवदिति । कश्चिच्छातात्मतत्त्वं एनमतीतानन्तरभ्योक्तं भूतग्राममाश्चर्यमद्भुतं स्वग्रामायेन्द्रजालादिकं तेन तुल्यमाश्चर्यवत्तथाभूतं पश्यति । तथा कश्चिदेनमाश्चर्यवद्भूतं सत्त्वेनासत्त्वेन वा निर्वर्तुमशक्यमपि अनिर्वचनीयत्वेनैव लोकाप्रसिद्धेन रूपैर्नोपपादयति । तथा एनं प्रपञ्चमन्त्र आश्चर्यवच्छृणोति । "इमे लोका इमे देवा इमे वेदा इदं २ सर्वं यद्यमात्मा" इति प्रत्यक्षेणानात्मतयोपलभ्यमानस्यापि प्रपञ्चस्य यत्प्रत्यगभिन्नत्वेन श्रवणं तदत्यन्तमाश्चर्यम् । तथा कश्चिदेनं प्रपञ्चं प्रत्यगभिन्यत्वेन श्रुत्वापि शब्दादुक्त्वा दृष्ट्वापि तत्त्वतो न वेदेति धारयन्ति तदपि सर्वमुपेक्ष्यम् । देही नित्यमिति स्मरन्स्थभूतानीत्यनुरोधे-

नातीतानन्तरस्त्रोक्तभूतानीत्यस्व कार्यकारणसङ्गतपरत्वेन व्याख्या तस्यात् । प्रपञ्चस्थानुत्पत्तेरेवदेशानुप-
पत्तेः । एनमित्यनेन बहुभ्यस्तस्यात्मनस्त्यागेन प्रकरणविरोधात् । बहुभ्याहारप्रस्तत्वादुपलभ्यमानमूलभूतभूति
विरोधात् । एतद्व्याख्यातृभिरप्यरुच्या यद्वेत्यादिपश्चान्तरस्वीकाराच्च । पश्चान्तरं च केषाञ्चिद्व्याख्यानमनु-
दितमिति निर्भस्रैर्विद्वद्भिराकलनीयम् ॥ २९ ॥

प० टी०—तथातिदुर्गममित्याह—आश्चर्यवदिति । अनादिजन्मकोटिषु दृश्यजातदर्शनसंनिविष्टरष्टिः
पुमान् कश्चिच्छास्त्राचार्योपदेशाभिराकाराद्वैतचिदेकरसमात्मानमाश्चर्यवत्युच्यते । यतः प्रागननुभूतवस्तुदर्शनं
अवर्णं वाश्चर्यजनकं भवति । दृष्टान्ताभावान्मुह्यमान इत्यर्थः । तथान्यो यः कश्चिदनभिज्ञातात्मतत्त्वः
शास्त्रश्रुतेन शब्दमात्रेण वदति सोऽप्याश्चर्यवन्मत्वा दृश्यद्रष्टृभिनिवेशेन यत्किञ्चिद्वदसि तस्मादस्मिन्निरु-
पणे सावधानतया भवितव्यमित्यर्थः । अथैतदर्थेऽथर्वशास्त्रीया श्रुतिरपि “ श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः
दृष्टवन्तोऽपि बहवो यं न विभुः । आश्चार्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धा आश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः ”
इति । भाष्यम्—“यः परमात्मा सदाचार्यादपि श्रवणाय श्रवणार्थं बहुभिर्न लभ्यः बहूनां सुलभो न भवति
किंतु देववशान् कस्यापीत्यर्थः । तथा यं परमात्मानं दृष्टवन्तोऽपि बहवो न विभुर्नान्विन्दन् किंतु कश्चिदेव ।
तथास्यात्मनो लब्धा कुशलानुशिष्टः आश्चार्यो भवति मुह्यति । तथाकुशलानुशिष्ट उपदिष्टो ज्ञाता शिष्योऽप्या-
श्चार्यो भवति ” ॥ २९ ॥

रा० टी०—तर्हि कुत्र सा कार्या नैनमित्यादौ सा बुद्धिर्भगवति कार्येत्युक्तवपि सा किं भगवत्येव
कार्या । अथ ततोऽन्यत्रापि कचिदित्याशङ्कां वतिप्रत्ययप्रयोगबलेन परिहरन् भगवत्स्वातन्त्र्यं प्रागुक्तमुपसंहर-
ति—आश्चर्यवदिति । कश्चित्सात्त्विकप्रकृतिः एनमव्यक्तद्वयत्र प्रकृतमेनमीश्वरमाश्चर्यवत्युच्यते । आश्चर्यत्वेन
सर्वस्वतन्त्रत्वेन सन्तमेव तमाश्चर्यवत्स्वतन्त्रवद्यथा भवति तथा पश्यतीति क्रियाविशेषणम् । ‘ गगनं गगना-
कारम् ’ इत्यादिवन् । आश्चर्यभूतस्य हरेरेवाश्चर्यवदिति स्वोपमामुत्वेन हरेरितरस्य स्वातन्त्र्याभावज्ञापनाया-
श्चर्यवदिति वत्यन्तोक्तिः । अन्यश्च तथैव द्रष्टव्येव आश्चर्यत्वेन सन्तमेनमाश्चर्यवद्यथा भवति तथा वदति ।
‘ सागरः सागरोपमः ’ इतिवदन्यदाश्चर्यवस्तुनेतिज्ञापनाय स्वोपमत्वेन वक्तव्यमित्यर्थः । अन्यश्च सात्त्विकः आश्चर्यत्वेन
सन्तमेन हरेरि आश्चर्यवद्यथा भवति तथा । ‘ रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव ’ इतिवत् । अन्यदाश्चर्यतया
श्रोतव्यं वस्तुनेति ज्ञापनाय स्वोपमत्वेन दृष्टोति । कश्चिच्च सात्त्विक एतमाश्चर्यतया सन्तं हरिं श्रुत्वापि नैव
वेत् । अत्यद्भुतवस्तुत्वादिति भावः । ईश्वरस्य सर्वान्प्रत्याश्चर्यत्वेन विपरीतदर्शनामसुरादीनां बहूनां
भावात् । यथावदृष्टी यथावद्वादी च कश्चित्कश्चिदेवेति ज्ञापनाय कश्चिदित्याशुक्तिः ॥ २९ ॥

देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत ॥

तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ३० ॥

त० टी०—एनमित्येकवचनेनात्मैक्यभ्रमं मा कार्षीरिति वदन्मात्पोपदेशमुपसंहरति—देहीति ।
हे भारत ! सर्वस्य देवतिर्यक्कीटादिप्राणिमात्रस्य देहे बध्यमानेऽप्ययमुक्तविधो देही कर्मफलभोगायन-
नभूतं देहं प्रति भिन्नस्वरूपेणाभ्यधीभूतोऽवध्यः इत्युपश्रव्यः । यस्मादेवं तस्मात्सर्वाणि भूतानि आ-
त्माश्रितशरीराणि त्वं शोचितुं नार्हसि ॥ ३० ॥

म० टी०—इदानीं सर्वप्राणिसाधारणभ्रमनिवृत्तिसाधनमुक्तमुपसंहरति—देहीति । सर्वस्य प्राणिजातस्य
देहे बध्यमानेऽप्ययं देही लिङ्गदेहोपाधिरात्मा बध्यो न भवतीति नित्यं नियतं यस्मात् तस्मात्सर्वाणि भूतानि

स्थूलानि सूक्ष्माणि च भीष्मादिभावापन्नान्युद्दिश्य त्वं न शोचितुमर्हसि । स्थूलदेहस्याशौच्यत्वमपरिहार्यत्वात् ।
लिङ्गदेहस्याशौच्यत्वमात्मवदेवाव्यवस्थादिति न स्थूलदेहस्य लिङ्गदेहस्यात्मनो वा शौच्यत्वं युक्तमिति भावः ३० ॥

श्लो० टी०—पूर्वमव्यक्तादीनि भूतानीति भीष्मादिशब्दवाच्यार्थस्याशौच्यत्वमुपसंहरत्य इदानीमात्मनो
लक्ष्यार्थस्याशौच्यत्वमुपसंहरति—देहीति । हे भारतात्मज्ञानसंपन्न ! सर्वे देहा उपलब्धस्थानत्वेनास्य सन्ती-
ति देही सर्वदेहोपाधिमानयमात्मा सर्वस्य ब्रह्मादिस्तम्बान्तस्य प्राणिजातस्य देहे बध्यमानेपि नित्यं स्वय-
मवध्य एव भवति अविक्रियत्वादात्मा धटेषु नष्टेषु तत्स्याकाशवत्स्वर्थं तु न नश्यति यस्मात्तस्मादात्मनोऽन-
श्वरत्वविज्ञानात् ‘त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणास्त्यक्त्वा धनानि च’ इत्युक्तरीत्या भीष्मादिसर्वभूतानि शरीराण्येवे
म्रियन्ते मदीया इति न त्वं शोचितुमर्हसि । एतेषु हन्यमानेष्व्वात्मन न नश्यतीत्यात्मनो नित्यत्वविज्ञातास्वमा-
त्मानुद्दिश्य शोकं मोहं च कर्तुं नार्हसीत्यर्थः । अत्र देहो नश्यतीति ममायमिति च यस्य देहविषयो
शोकमोहौ न स्तस्तस्याऽप्रतिबद्धाऽपरोक्षविज्ञानवतो विदुषः ‘दैवार्थिने शरीरेऽस्मिन् गुणभाष्येन कर्मणा’ इति
न्यायेन शरीरस्य प्रारब्धवर्धनत्वाच्छरीरयात्रार्थमपि न किञ्चित्कर्म कर्तव्यं किमुतापरमिति सिद्धस्य ब्रह्मवि-
दः सर्वकर्मवन्त्यास एवाधिकार इति भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसीतिपदेन सूचितं भवति ॥ ३० ॥

श्री० टी०—तदेवं दुर्बोधमात्मतत्त्वं सङ्क्षेपेणोपदिशन् अशौच्यत्वमुपसंहरति—देहीति ॥ ३० ॥

स० टी०—इदानीं सकलप्राणिसमानस्य भ्रमस्य च ॥ निवृत्तिसाधनं प्रोक्तमुपसंहरतीश्वरः ॥ १ ॥
सर्वस्य प्राणिजातस्य तद्व्ययमानेऽपि देहके ॥ देही न बद्धयते यस्माभियतं शुद्धवंशज ॥ २ ॥ तस्मात्स-
र्वाणि भूतानि भीष्मादीनि ममत्वतः ॥ उद्दिश्य त्वं न योग्योऽसि शोचितुं मूढबुद्धिवत् ॥ ३ ॥ नाशस्या-
परिहार्यत्वात्स्थूलरयाशौच्यतेरिति ॥ लिङ्गस्याशोचिता चात्मवदवद्व्ययत्वहेतुना ॥ ४ ॥ आमोक्षं न विना-
शोऽस्य लिङ्गदेहस्य सम्भवेत् ॥ सुषुप्तौ प्रलये चास्य सूक्ष्मरूपेण संस्थितिः ॥ ५ ॥ न स्थूलस्य न सूक्ष्मस्य
नात्मनो वास्ति शौच्यता ॥ अतो निरास्पदः शोको न कार्यः सुविवेकिभिः ॥ ६ ॥ तदेवं स्थूलसूक्ष्माभ्यां
तादात्म्याध्यासतो नृणाम् ॥ मिथ्याभूतोऽपि संसारः सत्यब्रह्मासते भ्रमान् ॥ ७ ॥ अविद्याकारणं तत्र
सर्वानर्थक्यं जभूः ॥ सर्वसाधारणा आन्तरर्जुनस्यापि बोधतः ॥ ८ ॥ निराकार्या ततो शेवं देहत्रयविवेकतः ॥
आत्मस्वरूपं भगवानुक्तवान्स्वरूपावशात् ॥ ९ ॥ ३० ॥

भा० टी०—उपसंहरति—देहीति । देही आत्मा देहे बध्यमानेऽपि सर्वाणि भूतानि भीष्मादीनि देहाश्च
भरतादिदेहवदनित्या एवेति तानुद्दिश्यामि शोचितुं नार्हसीति भारतेति संबोधनेन ध्वनितम् ॥ ३० ॥

प० टी०—अथ प्रकृतमनुसरति—देही नित्यमिति । देही शरीरचालक आत्मा नित्यं निरन्तरमवध्यो
वधार्षी न भवतीति नित्यत्वं प्रोक्तम् । एक एव सर्वस्य भूतजातस्य देहे वर्तत इति व्यापकत्वं प्रोक्तम् ।
तस्मात्कारणात्सर्वाणि भूतानि भ्रातृसुहृदादीनि शोचितुं नार्हसि । तन्निमित्तशोको व्यर्थः । अथ देहनि-
मित्तं चेत्तर्हि तस्मादधिकरणाभूतात्सत्यादात्मनः सकाशात्सर्वाणि भूतान्याविर्भवन्तीति देहानामध्यासार-
पत्वं निरूपितम् । एतदेव बृहदारण्यकेऽप्युक्ताम्—“ स यथोर्णनाभिस्तन्तुनोषरेद्यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा
व्युत्थरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्व एतदात्मनो व्युत्थरन्ति । तस्यो-
पनिषत्सत्यस्य सत्यमिति । प्राणा वै सत्यं तेषामेव सत्यम् ” इति । भाष्यम्—पूर्वम् “ अथ यदा सुषुप्तौ
भवति न कस्य च न वेद ” इत्यादि श्रुत्या सुषुप्तौ मनासि परमात्मनि लीने सति तत्कल्पितः स्थूलसूक्ष्मः
प्रपञ्चोऽपि लीनो भवेदिति प्रतिपादितम् । अथ पुनर्जागरावस्थायां मनसि बहिर्मुखे जाते सति प्राक्सं-
स्कारैर्व्यवहारीकं मनःप्रपञ्च आविर्भवति “ भाता यथापूर्वमकल्पयत् ” इति श्रुतेः । एवं सुषुप्तौ प्रपञ्चनये-

जागरे पुनराविर्भवे च दृष्टान्तमाह—स यथेति । ऊर्णां सूत्रविशेषो नामो यस्य स ऊर्जनाभिः कीटविशेषः स यथा पूर्वं स्वेत्यप्रदितेन पुनर्मेरुप्रानेन तन्तुना उच्यतेदूर्ध्वं चरेत् । यावत्सर्वतन्तुप्राप्तो भवति तद्धन्मनः सर्ववत्स्वरूपं तन्तुं असित्वा स्वयमापि स्निग्धं भवति । अथ पुनः प्रपञ्चोदये दृष्टान्तमाह—यथेति । यथा हन्मनानादुस्सुकामैः सकाशात्पुण्यदेव क्षुद्रा लघीयांसः सहस्रशो बिस्फुलिङ्गा अग्निकणा व्युचरन्त्युद्ध-
च्छन्त्येवमेवास्मात्प्रशुद्धादात्मनो मनसः सकाशात्सर्वे सूक्ष्मप्रपञ्चरूपाः प्राणास्तथा स्थूलप्रपञ्चरूपाः सर्वे भूर्भुवःस्वराणां लोकाः सर्वे देवा इन्द्रादयः सर्वाणि भूतानि स्थावरजङ्गमात्मकानि सर्वं एत आत्मानो देहा व्युचरन्ति निर्गच्छन्ति । तस्य परमात्मन उपनिषद्भानसत्यस्य सत्यमिति वदन्ति । एतदेव प्रकटी-
करोति—यै इति । ज्ञानव्यवहारे प्राणमुख्यप्राणादयो हिरण्यगर्भाणाः सत्त्वं तेषामप्येष आत्मा सत्त्वं सैव सत्यत्वमर्थादित्यर्थः । एवमुभयथापि शोकानुदय इत्यर्थः । तदुक्तमप्यात्ममीमांसायाम्—“ इन्द्रेन्द्राणीरतामन्ते प्रविशति मनसा रेतसा साकमेतद्बुद्धयन्तर्विश्रजातं स सकलकरणं तेन गर्भं दधाना ॥ साऽव्यक्ते लीय-
माना पुनरुदयमिता जागरादौ प्रसूते कीटे चोर्णाभिवासायुत हुतब्रहतो निस्सरन्ति स्फुलिङ्गाः ” इति ॥ ३० ॥

रा० टी०—यदेतज्जीवस्य न त्वं नेम इत्यादिना नित्यत्वमुक्तम् तत्त्वाभाविक्तत्वाभेदशङ्कीनम् । तथा च सर्वं परमेश्वराधीनं स एव सर्वस्वतन्त्र इत्युक्तमतस्ताद्विरोध इत्यतस्तदपि द्रव्यं कर्म चैत्यादेरीश्वरायत्तमि-
त्याह—देहीति । सर्वस्य देहिनी देहे स्थूलदेहे सूक्ष्मलिङ्गदेहे चिद्रूपस्वरूपदेहे च अयं पूर्वप्रकृतो हरिः रक्षकत्वेन तिष्ठति । यतो देही जीवो नित्यमवध्यः । हे भारत ! तस्माद्रक्षकतया स्थितयेन नित्यमवध्यत्वात्सर्वाणि भूतानि त्वं शोषितुं नार्हसीति । यद्वोपरिंहारपरोत्तरस्त्रोकोपयुक्तत्वेनाग्रमेयस्येत्यादिना प्राक्महिमोक्तावपि पुनर्महिमात्तरमाह—आश्चर्यवदिति । वातिरत्र एवकार्थः । एनं पूर्वत्र प्रकृतं जीवं यः कश्चिदजादिलभ-
णेश्वरसरूपत्वतदर्धानत्वादिना पश्यति स पुमानाश्चर्यवत् । आश्चर्य एव । उक्तरूपेणैवं जीवं वदन् मृष्ट्वञ्चा-
श्चर्य एत दुर्लभ एवेत्यर्थः । सर्वेषामप्यहमित्यात्मदर्शनादिभावात् । दर्शनादिमान्दर्थं दुर्लभ इत्यत उक्तमुपपा-
दयते—श्रुत्वेति । दृष्ट्वा उक्त्वेत्यपि ग्राह्यं सामान्यतो दर्शनादौ सत्यप्युक्तरूपेण सन्त्यक् न वेदेति सन्त्यगज्ञानी दुर्लभ इत्यर्थः । प्रतिबिम्बभूतजीवस्यापि सन्त्यगज्ञानी दुर्लभः । किमीश्वरसामर्थ्यं वर्णनीयमितीश्वरसामर्थ्यो-
क्तिर्ध्वेना । देहयोगवियोगयोर्नियतत्वात्मनश्चेश्वरसरूपत्वाद्विम्बनाशादिनिमित्तनाशाभावाच्च शोकः कार्य इत्युपसंहरति—देहीति । प्राग्बदेच पूर्वार्थस्यार्थः । तस्मादित्यस्य तु देहयोगवियोगयोर्वर्जनीयत्वादात्मनश्चे-
श्वरसरूपत्वेन सर्वेष्वेवानाशादित्यर्थः । भगवत्त्वरूपत्वेत्यनाशः कुत इत्यतोऽतिसमर्थो भगवानिति तस्मात्सामर्थ्यं प्रायुक्तमिति तस्य तदुपसंहारोपयुक्ता ध्येयेति ॥ ३० ॥

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि ॥

धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ॥ ३१ ॥

त० टी०—एतावताऽऽत्मनोऽञ्चोक्त्यत्वमुपपाद्य ‘ यच्छ्रेयः स्यान्निरक्षितं ब्रूहि तन्मे ’ इति कर्तुं ने-
नोक्तं तस्योत्तरमाह—स्वधर्ममिति । न केवलमात्मतत्त्वमेवावेक्ष्य किन्तु स्वधर्मं क्षत्रियधर्ममपि चावेक्ष्य
क्षेत्रेण निश्चित्य त्वं विकम्पितुं विचक्षितुं धर्मोदधर्मज्ञान्त्या निवर्तितुं नार्हसि । कोऽसौ धर्म इत्यपे-
क्षायामाह—धर्म्यादिति । धर्मोदधर्मं धर्म्यं तस्मात् युद्धादन्वत् क्षत्रियस्य श्रेयो न विद्यते । क्षात्रे
इति क्षेत्रः । तथोक्तं याज्ञवल्क्येन ‘ पदानि ऋतुतुल्यानि यथेष्वप्यनिवर्तिनाम् ’ इति एतेन ‘ दृष्ट्वेयं स्वधर्मं
कृष्णं युयुत्सुं समुपस्थितम् ’ इत्यारभ्य ‘ नेपथुश्च हरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ’ इति मध्ये ‘ नच क्षत्रो-
म्ववस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ’ इत्यन्तं स्वधर्मनिरक्षितं ते वचनमनुचितमिति भावः ॥ ३१ ॥

य० टी०—तदेवं स्थूलसूक्ष्मशरीरद्वयतत्कारणविशालबोधाधिभ्रयाविवेकेन मिथ्याभूतस्यापि संसारस्य सत्यत्वात्मधर्मत्वादिप्रतिभासरूपं सर्वप्राणिसाधारणमर्जुनस्य भ्रमं निराकर्तुमुपाधिभ्रयविवेकेनात्मस्वरूपमभिहितवान् । संप्रति युद्धाख्ये स्वधर्मे हिंसादिबाहुल्ये नाधर्मत्वप्रतिभासरूपमर्जुनस्यैव करुणादिदोषनिबन्धनमसाधारणं भ्रमं निराकर्तुं हिंसादिमत्त्वेऽपि युद्धस्य स्वधर्मत्वेनाधर्मत्वाभावं बोधयति भगवान्—स्वधर्ममपीति । न केवलं परमार्थतत्त्वमेवावेक्ष्य किन्तु स्वधर्ममपि क्षत्रियधर्ममपि युद्धापराङ्मुखस्वरूपमनेक्ष्य शास्त्रतः पर्यालोच्य विकम्पितुं विपश्चितुं धर्मादावधर्मत्वभ्रान्त्या निवर्तितुं नार्हसि । तत्रैवं सति 'यद्यप्येते न पश्यन्ति' इत्यादिना 'नरके नियतं वासो भवति' इत्यन्तेन युद्धस्य पापहेतुत्वं त्वया यदुक्तम् 'कथं भीष्ममहं सङ्क्षेपे' इत्यादिना च गुरुवधप्रज्ञवधाद्यकरणं यदभिसंहितं तत्सर्वं धर्मशास्त्रापर्यालोचनादेशोक्तम् । कस्मात् हि यस्मात् धर्म्यात् अपराङ्मुखत्वधर्मादनपेतात् युद्धादन्यत् क्षत्रियस्य श्रेयःसाधनं न विद्यते । युद्धमेव हि पृथिवीजयद्वारेण प्रजारक्षणब्राह्मणशुश्रूपादिक्षात्रधर्मनिर्वाहकमिति तदेव क्षत्रियस्य प्रशस्ततरमित्यभिप्रायः । तथा चोक्तं पराशरेण 'क्षत्रियो हि प्रजा रक्षन् शस्त्रपाणिः प्रदण्डवान् । निश्चित्य परसैन्यानि श्रित्तिं धर्मेण पालयेत्' मनुनापि 'समोत्तमाधर्मै राजा चाहृतः पालयन् प्रजाः । न निवर्तत संप्रामात् क्षात्रं धर्ममनुस्मरन् ॥ सङ्ग्रामेष्वनिवर्तित्वं प्रजानां चैव पालनम् । शुश्रूषा ब्राह्मणानां च राज्ञः श्रेयस्करं परम्' इत्यादिना राजशब्दश्च क्षत्रियजातिमात्रवाचीति स्थितमेवेष्टयविकरणे तेन भूमिपालस्यैवायं धर्म इति न भ्रमितव्यम् । उदाहृततत्त्वनेपि क्षत्रियोहीति क्षात्रं धर्ममिति च स्पष्टं लिङ्गम् । तस्मात्क्षत्रियस्य युद्धं प्रशस्तो धर्म इति साधु भगवताभिहितम् । अपशब्दोऽन्ये गोअश्वेभ्यः' इतिवत्प्रशंसालक्षणया युद्धादन्यच्छ्रेयः साधनं न विद्यते इत्युक्तमिति न दोषः । एतेन युद्धात्प्रशस्ततरं किंचिदनुष्ठानं नतो निवृत्तिरुचितेति निरस्तम् । 'न च श्रेयोनुपपद्यामि हत्वा स्वजनमाहवे' इत्येतदपि ॥ ३१ ॥

शं० टी०—वेदाविनाशिनमित्यत्रायमर्थः स्फुटं निरूपितः सर्वमिदमहं च ब्रह्मैवेति सर्वस्य ब्रह्ममात्रत्वविज्ञानमात्रप्रसादजं यस्य तस्य न किंचित्कर्तव्यमस्ति । तदन्यस्याहंभमेत्याद्यभिमानवतो मुमुक्षोः "ब्राह्मणा विविदिपन्ति यक्षेन दानेन" इत्यादिश्रुतिबलाच्चित्तशुद्धयर्थं विधिदृष्टः स्वधर्मः पूर्वोक्तज्ञानसिद्धयर्थं कर्तव्य एवेति बोधयितुमिदं प्रकरणमारभ्यते । तत्रादावर्जुनस्यात्मज्ञानाभावमालक्ष्य तं स्वभक्तं मुमुक्षुं कर्तव्ये स्वधर्मं प्रवर्तयितुमिदमाह श्रीभगवान्—स्वधर्ममिति । यदा कर्ता करणं कार्यं च सर्वं ब्रह्मैवेति विज्ञातं तदा न किंचित्कर्तव्यमेवोपपद्यते यद्येते मदीया मया हन्यन्त इति भेदज्ञानं तदापि चत्स्वर्थः । 'युद्धं स्वधर्मो नृपतेः प्रजानां परिपालनम्' इत्यादिशास्त्रोक्तं स्वधर्मं क्षत्रियस्य कर्तव्येन विहितमवेक्ष्य स्वबुद्ध्या विचार्य त्वं विकम्पितुं स्वधर्माच्चलितुं नार्हसि साधर्म्यं त्यक्तुं नार्हसीत्यनेन स्वधर्मतया कर्तव्यत्वेन प्राप्ते युद्धे याग इव शोकमोहौ हिंसादिदोषविभारश्च न कर्तव्यो विदुषेति सूचितम् । धर्मशास्त्रादागतं धर्म्यं कर्तव्यत्वेन विहितं तस्माद्युद्धादन्यदपरं श्रेयः श्रेयःसाधनं क्षत्रियस्य न विद्यते नास्ति । जयलब्धधनैकसाध्यैर्यागैर्दानैर्ब्रतादिभिश्चित्तशुद्धिस्तया ज्ञानं तेन मोक्ष इति युद्धस्य श्रेयःसाधनता युक्ता ततो युद्धं कर्तव्यमेवेति सिद्धम् । 'ये युध्यन्ते प्रधनेषु शूरासः' इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धिद्योतनार्थो हिशब्दः ॥ ३१ ॥

श्री० टी०—यद्योक्तमर्जुनेन 'वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते' इति तदप्ययुक्तमित्याह—स्वधर्ममिति । आत्मनो नाशाभावादेवैतेषां हननेऽपि विकम्पितुं नार्हसि । किंच स्वधर्ममपि अवेक्ष्य विकम्पितुं नार्हसीति संबन्धः । यद्योक्तम् 'न च श्रेयोऽनुपपद्यामि हत्वा स्वजनमाहवे' इत्यादि तत्राह—धर्म्यादिति । धर्मादनपेताभ्रान्त्याप्यायुद्धादन्यत् ॥ ३१ ॥

स० टी०—देहवधविवेकेन सर्वसाधारणो भ्रमः ॥ निराकृतोऽपि युद्धाख्ये स्वधर्मेऽधर्मताभ्रमम् ॥ १ ॥ अर्जु-

नस्य निराकर्तुमसाधारणमीश्वरः ॥ स्वधर्मत्वेन युद्धस्याधर्मत्वाभावमाह वै ॥ २ ॥ वस्तुतस्त्वमेवैवैव
कार्यं युद्धं न केवलम् ॥ किंतु युद्धादवैमुख्यं क्षात्रं धर्मं हि शास्त्रतः ॥ ३ ॥ पर्याज्येयं स्वधर्मस्त्वं न नि-
वर्तितुमर्हसि ॥ यस्माद्रणादवैमुख्यधर्मयुक्तान्नृपस्य च ॥ ४ ॥ न श्रेयःसाधनं संमर्यावच्छेदेऽन्यद्वि शा-
स्त्रतः ॥ जयद्वारेण सङ्ग्रामः प्रजारक्षणवस्तथा ॥ ५ ॥ विप्रभक्त्या यतः क्षात्रधर्मनिर्वाहको भवेत् ॥
तथोक्तो मनुना धर्मो राज्ञो युद्धादिलक्षणः ॥ ६ ॥ समोत्तमाधर्मै राजा चाहूतः पालयन्प्रजाः ॥ न निवर्तते
सङ्ग्रामालक्षात्रं धर्ममनुरमरन् ॥ ७ ॥ न च श्रेयोऽनुपश्यामीत्येतेनैव निराकृतम् ॥ ८ ॥ ३१ ॥

भा० टी०-इत्यमात्मतत्त्वापेक्षायां शोकमोहौ न संभवत इत्युक्तम् । न केवलमात्मतत्त्वापेक्षायामेव किंतु
स्वधर्ममपि नावेक्ष्येत्याह-स्वधर्ममपीति । यत्तु केचित् 'सर्वप्राणिसाधारणं धर्मं निराकृत्यार्जुनस्यैवासा-
धारणं धर्मं निराकरोति' इत्युक्तं तत्पूर्वोक्तयुक्त्या निरसनीयम् । स्वधर्मं क्षत्रियस्य धर्मयुद्धं धर्मशास्त्रादवेक्ष्य
विचार्य शोकमोहाभिमूढः स्वधर्मावलिं नार्हसि । यस्मात्पृथिवीनयद्वारा युद्धस्य यज्ञादिधर्मार्थत्वेन ब्राह्म-
णादिप्रजारक्षणार्थत्वेन च धर्मादनपेतायुद्धादन्यच्छ्रेयःसाधनं युद्धसदृशं क्षत्रियस्य न भवतीत्यर्थः । अतो
मोक्षरूपश्रेयोर्थिनोऽपि ते युद्धेन स्वधर्मेण जयं लब्ध्वा यज्ञाद्यनुष्ठानप्रजापालनादिभ्योऽन्यत्तत्साधनं न
भजतीत्याशयः ॥ ३१ ॥

प० टी०-अथास्तां तव सत्यताभिमतं तत्त्वदृष्टिस्तथापि शोको न युज्यत इत्याह-स्वधर्ममपीति ।
स्वधर्मं श्रुतिस्मृतिसिद्धं क्षात्रधर्ममेवैव संमर्यावच्छेदं विकल्पितुं नार्हति । अतस्त्वमेव धर्मकथयेत्याह-धर्म्या-
दिति । क्षत्रियस्य श्रीः धर्म्यान्त्यायागतायुद्धादन्यद्विचारानुष्ठानं श्रेयः श्रेयोजनकं न विद्यते । अथ
यत्तु नृजोपक्रान्तश्रुतेस्तात्पर्यप्रतिपादिका श्रुतिः-“तन्त्रेयोरुपमत्तमृजत धर्मं तदेतत्क्षत्रियस्य क्षात्रं यद्धर्म-
स्तस्माद्धर्मापरं नास्वयथो अवलीलान् वलीयाश्चक्षुरासांसते धर्मेण यथा राज्ञेयं यो वै स्वधर्मः सत्यं वै त-
त्तस्मान्सत्यं वदन्तमाहुर्धर्मं वदतीति धर्मं वो वदन्तस्तस्य वदतीतीत्येतद्वयं भवति ” इति । भा-
ष्यम्-“तत्तस्मादन्तन्तं श्रेयोरुपं धर्ममलसृजतातिसृष्टिस्थानीयमसृजनं । तदेतद्वक्ष्यमाणम् । तत्किम्, क्षत्रस्य
क्षत्रियजातेः क्षात्रं क्षात्रलक्षणो धर्मस्तस्माद्धर्मापरमुत्कृष्टं नास्ति यतो धर्मेण कृत्वावलीयान् दुर्बलोपि वली-
यांसं सत्यमपि सत्तामसते सम्यक्प्रकारेणाक्षिपति । यथा राज्ञा भवशेन कृत्वा दुर्बलोपि समर्थमाक्षिपति
न्येत्यर्थः । एवं नै इति निश्चयेन पूर्वोक्तो यो धर्मः स सत्यं सत्यस्य तात्पर्यस्तस्मात्कारणात्सत्यं वदन्तं
पुरुषं धर्मं वदतीत्याहुः । वा इत्यथवा धर्मं वदन्तं पुरुषं सत्यं वदतीत्याहुरेवं सत्यधर्मयोरेकार्थवाच-
कत्वमस्तीत्युक्तं हीति निश्चयेन । एतद्धर्मसत्याभिधानमुभयं तद्वति ब्रह्मरूपं भवति तत्त्वमसि तत्सद्
ब्रह्मेति श्रुतेः ” ॥ ३१ ॥

रा० टी०-यदुक्तं प्राक् 'वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते' इति तत्राह-स्वधर्ममपीति । यद्वा
न केवलमात्मनित्यत्वादशोकः किं तर्हीत्यत आह-स्वधर्ममपीति । न केवलमात्मनोऽविनाशादेवा-
विकल्पः । स्वधर्ममप्यवेक्ष्य विकल्पितुं शरीरे कम्पं स्याद्विषयचष्टां कर्तुं नार्हसीत्यर्थः । यद्युक्तम् 'न च
श्रेयोनृपप्रयामि हत्वा स्वजनमाहवे' इति तत्राह-धर्म्यादिति । परलोकसुखहेतुर्धर्मः । तत्संनिधितज्जनक-
मिति यावत् । यद्वा धारकत्वादधर्मो हरिः तत्पूजारूपं यत्तद्धर्म्यं तस्माद्युद्धादन्यच्छ्रेयः क्षत्रियस्य न विद्यते
हि प्रसिद्धमेतत् ॥ ३१ ॥

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ॥

सुतिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥ ३२ ॥

त० टी०—स्वप्नेषो मष्टा यत्नेन प्राप्यते इदं तु तत्रायन्नतः प्राप्तमित्याह—यदृच्छयेति । यदृच्छया स्वप्रयत्नं विनैवोपपन्नमुपस्थितमीदृशं पौरुषविशेषविशिष्टवीरपुरुषप्रतियोगिनिष्ठपैदिकाशुष्मिष्केष्टकीर्तिकायकरं युद्धं सुखिनः सुखार्हाः क्षत्रियाः लभन्ते । ननु युद्धे मृतश्चेत्तस्य किं सुखं स्यादित्यत्राह—स्वर्गद्वारमिति । अमतिरुद्धं स्वर्गस्य द्वारभूतं तत्—‘य आह्वेषु युद्धयन्ते भूम्यर्थमपराङ्मुखाः । अकूटैरायुर्धैर्याग्निं ते स्वर्गं योगिनो यथा’ इति वचनात् ॥ ३२ ॥

म० टी०—ननु युद्धस्य कर्तव्यत्वेऽपि न भीष्मद्रोणादिभिर्गुरुभिः सह तत्कर्तुमुचितमतिगर्हितत्वादित्याह—यदृच्छयेति । यदृच्छया स्वप्रयत्नव्यतिरेकेण । चोऽवधारणे । अप्रार्थनयैवोपस्थितमीदृशं भीष्मद्रोणादिवीरपुरुषप्रतियोगिकं कीर्तिराज्यलाभदृष्टफलसाधनं युद्धं ये क्षत्रियाः प्रतियोगित्वेन लभन्ते ते सुखिनः सुखभाज एव जये सत्यनायासेनैव यशसो राज्यस्य च लाभात् पराजये वातिशीघ्रमेव स्वर्गस्य लाभादित्याह—स्वर्गद्वारमपावृतमिति । अप्रतिबद्धं स्वर्गसाधनं युद्धमव्यवधानेवैव स्वर्गजनकम् । ज्योतिष्ठोमादिकं तु चिरतरेण देहपातस्य प्रतिबन्धाभावस्य चापेक्षणादित्यर्थः । स्वर्गद्वारमित्यनेन ज्ञेनादिवत्प्रत्यवायशङ्का परिहृता । ज्ञेनादयो हि विहिता अपि फलदोषेण दुष्टाः । तत्फलस्य शत्रुवधस्य ‘न हिंस्यात्सर्वा भूतानि । ब्राह्मणं न हन्यात्’ इत्यादिशास्त्रनिषिद्धस्य प्रत्यवायजनकत्वात् फले विध्यमावाच । न विधिस्पृष्टे निषेधानवकाश इति न्यायावतारः । युद्धस्य हि फलं स्वर्गः स च न निषिद्धः । तथा च मनुः ‘आह्वेषु मिथोन्योन्यं जिघांसन्तो महीक्षितः । युद्धयमानाः परं शक्यता स्वर्गं यान्त्यपराङ्मुखाः’ इति । युद्धं तु अग्नीषोमीयाद्यालम्भवद्विहितत्वात् निषेधेन स्मृष्टं शक्यते षोडाशप्रहणादिवत् प्रहणामप्रहणयोस्तुल्यबलतया विकल्पवत्सामान्यशास्त्रस्य विशेषशास्त्रेण सङ्कोचसंभवात् । तथा च विधिस्पृष्टे निषेधानवकाश इति न्यायाद्युद्धं न प्रत्यवायजनकं नापि भीष्मद्रोणादिगुरुब्राह्मणादिवचनमिच्छो दोषः तेषामाततायित्वात् । तदुक्तं मनुना ‘गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुभ्रुतम् । आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ॥ आततायिनमायान्तमपि वेदाङ्गपरागम् । जिघांसन्तं जिघांसीयात् तेन ब्रह्महा भवेत् ॥ नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन’ इत्यादि । ननु ‘स्यूत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान्त्यवहारतः । अर्थशास्त्रात्तु बलवद्धर्मशास्त्रमिति स्थितिः’ इति याज्ञवल्क्यवचनात् आततायिब्राह्मणवधेऽपि प्रत्यवायोऽस्त्येव । ‘ब्राह्मणं न हन्यात्’ इति हि दृष्टप्रयोजनानपेक्षत्वाद्वर्मशास्त्रम् ‘जिघांसन्तं जिघांसीयात् तेन ब्रह्महा भवेत्’ इति च स्वजीवनार्थत्वादर्थशास्त्रम् । अत्रोच्यते “ब्रह्मणे ब्राह्मणमालभेत” इतिवशुद्विधायकमपि धर्मशास्त्रमेव ‘मुखदुःखे समे कृत्वा’ इत्यत्र दृष्टप्रयोजनानपेक्षत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । याज्ञवल्क्यवचनं तु दृष्टप्रयोजनोद्देश्यककूटयुद्धादिकृतवधविषयमित्यदोषः । मिताक्षराकारस्तु धर्मार्थसन्निपातेर्थाह्णिण एतदेवेति द्वादशवार्षिकप्रायश्चित्तस्यैतच्छब्दपरामृष्टस्यापस्तम्बेन विधानान्निमित्रलब्धार्थशास्त्रानुसारेण चतुष्पाद्यवहारे शत्रोर्पि जये धर्मशास्त्रातिक्रमो न कर्तव्य इत्येतत्परं वचनमेतदित्याह । भवत्वेवं न नो हानिः । तदेवं युद्धकरणे सुखोक्तेः ‘स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम मावव’ इत्यर्जुनोक्तमपाकृतम् ॥ ३२ ॥

श्रु० टी०—ननु जयश्चेद्युद्धस्य श्रेयःसाधनता स्यान्मृतिश्चेन्न किमप्यस्तीत्यतआह—यदृच्छयेति । हे पार्थ पृथापुत्र ! यदृच्छयैवोपपन्नमयन्नप्राप्तमपावृतं चोद्घाटितकपाटं स्वर्गद्वारं स्वर्गप्राप्तिद्वारभूतं युद्धमीदृशं सुखिनः स्वर्गसुखार्थिनः धन्याः क्षत्रियाः पुण्येन लभन्ते भाग्यवतामेवेदृशं युद्धमभ्यागच्छतीत्यर्थः । युद्धे मृतस्याप्यस्ति स्वर्गसुखमित्यत उभयथापि फलहेतुत्वादवश्यं युद्धं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्री० टी०—किंच महति श्रेयसि स्वयमेवोपगते सति कुतो विकल्पस इत्याह—यदृच्छयेति । यदृच्छयाऽप्राप्यतेवोपपन्नं प्राप्तमीदृशं युद्धं सुखिनः सभाग्या एव लभन्ते । यतो निराकरणं स्वर्गद्वारमेवैतत् । यत्ना य

एवंविधं युद्धं लभन्ते त एव सुखिन इत्यर्थः । एतेन 'स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम' इति यदुक्तं तन्निरस्तं भवति ॥ ३२ ॥

स० टी०—ननु भीष्मादिभिः सार्धं गुरुभिर्नोचितो रणः ॥ स्वधर्मोऽप्यतिनिन्द्यत्वादिन्यासकृत्वाह केशवः ॥ १ ॥ स्वप्रयत्नं विनैवेत्यं भीष्मादिप्रतियोगिकम् ॥ कीर्त्यादिसाधनं युद्धं प्रतियोगितया च ये ॥ २ ॥ लभन्ते क्षत्रियास्ते वै भवन्ति सुखभागिनः ॥ प्रतिबन्धं विना स्वर्गहेतुर्युद्धमिदं यतः ॥ ३ ॥ आततायितया तेषां भीष्मादीनां वधे तव ॥ न दोषोऽस्ति तदेवोक्तं मनुना धर्मभास्वता ॥ ४ ॥ गुरुं वा बालवृद्धं वा ब्राह्मणं वा बहुभुतम् ॥ आततायिनमायान्तं हन्याद्देवाविचारयन् ॥ ५ ॥ आततायिनमायान्तमपि वेदान्तपारगम् ॥ जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्मा भवेत् ॥ ६ ॥ नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ॥ गुरुणा ब्राह्मणेनापि बहुज्ञेन महर्षेणा ॥ ७ ॥ भीष्मस्याप्यभवयुद्धं जामदग्न्येन ते गुरोः ॥ अतस्तवापि शास्त्रेण युद्धं कार्यतेष्यते ॥ ८ ॥ ३२ ॥

भा० टी०—स्वधर्मत्वाद्युद्धं प्रयत्नेनापि क्षत्रियैः संपाद्यते तव तु भाग्यवशाद्भवत्प्रयत्नं विनैवोपपन्नमतः कर्तव्यमेवेत्याह—यदृच्छयेति । अप्रार्थिततयाऽजातं सद्यः स्वर्गप्रदं यतः उद्धाटितं स्वर्गद्वारं ये ईदृशं युद्धं क्षत्रिया लभन्ते त एव सुखिनः राज्यस्वर्गादिसुखभाजः पार्थेति संबोधयन् स्वोत्साहसदृशे उत्साहे प्रेरयति ॥ ३२ ॥

प० टी०—अथ युत्यर्थमेव दृढीकृतमाह—यदृच्छयेति । भो पार्थ! ईदृशं जयाजयाद्यभिनिवेशरहितं युद्धं सुखिनः सुकृतिनः क्षत्रिया लभन्ते । अथास्य दुर्लभत्वमाह—स्वर्गेति । पुनः कीदृशं स्वर्गद्वारमपावृतं निरावरणं यदृच्छयाऽप्रार्थनयोपपन्नं सिद्धं भवति ॥ ३२ ॥

रा० टी०—किंच स्वयमेव महति श्रेयसि प्राप्ते विकम्पोनुचित इत्याह—यदृच्छयेति । यदृच्छयाऽप्रयत्नेनोपपन्नं प्राप्तं यदृच्छा हि तद्विच्छा स्याद्विद्युत्क्षेरीश्वरेच्छाप्राप्तमिति वा । अपावृतमवगतावरणं स्वर्गद्वारं च पारत्रिकसुखसाधनमिति यावत् । ईदृशं भगवत्पूजात्वेन स्वधर्मत्वेन स्थितं युद्धं सुखिनः सुखहेतुपुण्यवन्तः क्षत्रियाः हे पार्थ ! लभन्ते प्राप्नुवन्ति । यद्वा ईदृशं युद्धं ये क्षत्रियाः लभन्ते ते सुखिन इत्यर्थः । तेन स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्यामेति निरस्तम् ॥ ३२ ॥

अथ चेत्त्वमिमं धर्म्य संग्रामं न करिष्यसि ॥

ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥

त० टी०—यदुक्तम् 'एतावन्न हन्तुमिच्छामि व्रतोऽपि मधुसूदन । अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किन्तु महीकृते ॥ कथं भीष्मपहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन । इषुभिः प्रतियोत्स्यामि' इति तस्योत्तरमाह—अथ चेदिति । अथ पक्षान्तरे । ऐहिकामुष्मिकसुखलाभानपेक्षया चेद्यदि धर्म्यं धर्मादनपेक्षम् 'निर्मित्य परस्तेन्यानि क्षितिं धर्मेण पाकयेत्' इति शास्त्रविहितमिमं संग्रामं त्वं न करिष्यसि ततः संग्रामाकरणात्स्वधर्मं स्वधर्मजन्यं निरतिशयदुर्लभं देवसमवशावीरपुरुषविजयागामिनीं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥

य० टी०—ननु नाहं युद्धफलकामः 'न काङ्क्षे विजयं कृष्ण । अपि त्रैलोक्यराज्यस्य' इत्युक्त्वा तत्कथं मया कर्तव्यमित्यासङ्कपाकरणे दोषमाह—अथेति । अथेति पक्षान्तरे । इमं भीष्मद्रोणादिवीरपुरुषप्रतियोगिकं धर्म्यं हिंसाविरोधेनावुद्धं सर्वो धर्मादनपेक्षमिति वा । स च मनुना इतिहः 'न कूटैरावुद्धेन्यायुष्मन्मात्रे

रणे रिपून् । न कर्णिभिर्नापि दिग्भैर्नापि ज्वलिततेजसैः ॥ न च हन्यात्स्थलारूढं न क्षीवं न कृताश्रयम् ।
न मुक्तकेशं नास्मीनं न तवास्मीति वादितम् ॥ न सुप्तं न विसन्नाहं न नग्नं न निरायुधम् । नायुध्यमानं
पश्यन्तं न परेण समागतम् ॥ नायुधव्यसनप्राप्तं नार्ते नातिपरिक्षितम् । न भीतं न परावृत्तं सतां धर्मम-
नुस्मरन् ' इति सतां धर्ममुल्लङ्घ्य युध्यमानो हि पापीयान्स्यात् । त्वं तु परैराहूतोऽपि सद्धर्मोपेतमपि भ-
ङ्गमं युद्धं न करिष्यसि धर्मनो लोकतो वा भीतः परावृत्तो भविष्यसि चेत् ततः ' निर्जित्य परसैन्यानि
क्षितिं धर्मेण पालयेत् ' इत्यादिशास्त्रविहितस्य युद्धस्याकरणात्स्वधर्मं हित्वाऽननुष्ठाय कीर्तिं च महादे-
वादिसमागमनिमित्तां हित्वा ' न निवर्तत राङ्गमात् ' इत्यादिशास्त्रनिषिद्धसङ्ग्रामनिवृत्त्या च रण-
जन्यं पापमेव केवलमावाप्स्यसि न तु धर्मं कीर्तिं चेत्यभिप्रायः । अथवा अनेकजन्मार्जितं धर्मं त्यक्त्वा
राजकृतं पापमेवाप्स्यसीत्यर्थः । यस्मात्त्वां परावृत्तमेते दुष्टा अवश्यं हनिष्यन्ति । अतः परावृत्तहतः सन्
चिरोपाजितनिजसुकृतपरित्यागेन परोपाजितदुष्कृतमात्रमाङ्गमाभूरित्यभिप्रायः । तथा च मनुः ' यस्तु
भीतः परावृत्तः सङ्ग्रामे हन्यते परैः । मर्त्यैर्बहुकृतं किञ्चित्सर्वं प्रतिपद्यते ॥ यच्चास्य सुकृतं किञ्चिदमु-
त्रार्थमुपाजितम् । सन्त्यज्यमादत्ते परावृत्तहतस्य तु ' इति । याज्ञवल्क्योपि ' राजा सुकृतमादत्ते हतानां
विपलायिनाम् ' इति चेत् यदुक्तम् ' पापमेवाश्रयेदस्मान् हत्वैतानां तातयिनः । एतान्न हन्तुमिच्छामि धृतोपि
मधुसूदन ' इति तन्निराकृतं भवति ॥ ३३ ॥

शं० टी०—मुमुक्षोर्मांससाधने विध्युक्ते स्वधर्मे प्रमादो मास्त्विति ज्ञापयितुं स्वधर्मतया कर्तव्यत्वेन प्रा-
प्तस्य युद्धस्याकरणे प्रत्यवायाऽकीर्त्यापन्नार्थपरम्पराऽऽयास्यतीति नयभयाभ्यामर्जुनं स्वधर्मं प्रवर्तयति पञ्चाभिः ।
तत्रत्येन हिंसारूपत्वादोषाव भवतीति वा तेषु स्वीयत्वभ्रमेण वा स्वधर्मं युद्धं त्यक्ष्यसि चेत्प्रत्यवायः की-
र्तिनाशश्चोभाभ्यामिह परलोकप्रवेशः स्यादित्याह—अथ चेदिति । अथ युद्धसन्नाहममनन्तरं त्वमिमं धर्म्यं
धर्मत्वेन दृष्टं विध्युक्तं संग्रामं न करिष्यसि चेत्तत्तत्करणेन कीर्तिमाश्रयादिभिः सह युद्धं कृतवानिति अ-
र्जुनः स्वधर्मनिष्ठ इति वा कीर्तिं लोकप्रसिद्धां स्वधर्मं स्वस्य धर्मं न धर्मावबोधकं शास्त्रं वेदादिलक्षणं वा
स्वधर्मं त्यक्तवानिति वेदोक्तकर्मत्यागेन वेदोपि त्याग एव भवति एवं स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा वेदवेदोक्तक-
र्मत्यागलक्षणे पापमेवाप्स्यसि न तु संन्यासफलमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

श्री० टी०—विपक्षे दोषमाह—अथ चेत्त्वमिति ॥ ३३ ॥

स० टी०—नतु युद्धफलं ग्राहमाकाङ्क्षे तन्मया कथम् ॥ युद्धं कार्यं वृथेत्येवमाशङ्क्याहात्र रूपणम् ॥ १ ॥
यदि धर्म्यमिमं स्वीयद्रोणादिपत्तियोगिकम् ॥ अहूतोऽपि परैरेवं संग्रामं न करिष्यामि ॥ २ ॥ भविष्यसि
परावृत्तो भीतो धर्मतिषयं नदा ॥ बहुजन्मार्जितं धर्मं त्यक्त्वा कीर्तिं च शङ्कतीम् ॥ ३ ॥ न निवर्तत
संग्रामादिति शास्त्रनिषेधतः । विहितचरणत्यागात्त्वं हि पापमेवाप्स्यसि ॥ ४ ॥ यस्मात्ते त्वां परावृत्तं
हनिष्यन्त्येव शत्रवः ॥ स्वधर्मत्यागतस्तस्मान्मा त्वं दुष्कृतभागभव ॥ ५ ॥ ३३ ॥

भा० टी०—विपक्षे दोषमाह—अथ चेत्त्वमिति ॥ ३३ ॥

प० टी०—अथ विपक्षे दोषमाह—अथ चेदित्यादितः श्लोकचतुष्टयेन । अथेत्यनन्तरं मनुक्तमनाकर्ण्य
धर्म्यं धर्मसाधकं संग्रामं चेत् करिष्यसि तर्हि स्वधर्मं हित्वा स्वधर्मवहिर्मुखो भूत्वा तथेह लोके श्लाघ-
नीयां कीर्तिं च हित्वा पापं परलोकप्रतिबन्धकमवाप्स्यसि । अनेन पापमेवाश्रयेदस्मानित्युक्तस्य परि-
हारः सूचितः ॥ ३३ ॥

शं० टी०—युद्धाकरणेऽनर्थप्राप्त्युक्त्या च तत्कर्तव्यतामाह—अथ चेदित्यादिचतुर्भिः । अथ चेत् यद-

च्छया पारत्रिकमुल्लेखित्वेन च प्राप्तमपि धर्म्यं प्राप्नुवत् । इमं संग्रामं युद्धं न करिष्यसि न कुर्याः तर्हि सतः स्वधर्मभूतयुद्धाकरणात् केवलं धर्मकीर्त्यार्हानिः । स्वविहितधर्मत्यागात्पापं चावाप्स्यसि ॥ ३३ ॥

अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽप्ययाम् ॥

सम्भावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥ ३४ ॥

त० टी०—संग्रामत्यागे न केवलं भाविस्वधर्मकीर्तिहानिमात्रमपि तु महान्दोषः स्यादित्याह—
अकीर्तिमिति । क्षत्रियद्वर्षकरे संग्रामे प्राप्ते पाण्डुपुत्रो गाण्डीवधन्वाऽर्जुनः कातरो भूत्वापछायित इत्यव्ययां बहुजनदृष्टतपरम्परया सर्वदेशाद्यापिनीं पुनरविनाशिनीं तेऽकीर्तिं न केवलं क्षत्रियाः कथयिष्यन्ति किन्तु देवर्षिः क्षत्रियवर्णकुशद्रान्तानि सर्वाणि भूतानि कथयिष्यन्ति । ननु युद्धे मरणसन्देहान्मरणादकीर्तिर्नाधिकेत्यतः सा सोढव्या न तु मरणोपायं कुर्यात् । तथोक्तं शान्तिपर्वणि—
‘ साध्रा दानेन भेदेन समस्तैरुत चागृथक । विजेतुं प्रयतेतरीक्ष तु युद्धयेत्कदाचन ॥ अनित्यो विजयो यस्मान् दृश्यते युध्यमानयोः । पराजयश्च संग्रामे तस्माद्युद्धं विवर्जयेत् ’ इति तस्मान्मरणादकीर्तिः किमधिकं दुःखमित्यत आह—सम्भावितस्येति । खाण्डवे इन्द्रेणाऽप्यनिवार्यो यामुदेवसखाऽप्रितर्पणाद्यतुल्यपराङ्मूर्खस्य दुर्लभैर्गुणैर्देहमनस्याकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते अधिका भवति ॥ ३४ ॥

श० टी०—एवं कीर्तिधर्मयोर्गुणद्वयारप्रामिनिष्ठस्य च पापस्य प्राप्तिर्गुणपरित्यागे दर्शिता । तत्र पापा-
रक्षमितिष्ठं व्यवधानेन दुःखफलदमासुत्रिकाच्छिष्टगर्हालक्षणं त्वनिष्ठमामलफलदमस्यसहमित्याह—अकी-
र्तिमिति । भूतानि देवर्षिभिरुच्यन्तीति ते तत्र अव्ययां दीर्घकाजानकीर्तिं न धर्मात्मायं न शूरोयमित्येवंरूपां कथयिष्यन्त्यन्योन्यं कथाप्रसङ्गे । कीर्तिधर्मनाशसमुच्चयार्थं निपातो । न केवलं कीर्तिधर्मौ हित्वा पापं प्राप्स्यसि अपि तु अकीर्तिं च प्राप्स्यसि । न केवलं त्वमेव तां प्राप्स्यसि अपि तु भूतान्यपि कथयिष्यन्तीति वा निपात-
योग्यः । ननु युद्धे स्वमरणमन्देशात्तत्परिहारार्थमकीर्तिरपि सेवक्या । आत्मरक्षणस्यान्यन्तापेक्षितत्वात् । तथा चोक्तं शान्तिपर्वणि ‘ साध्रा दानेन भेदेन समस्तैरुत चागृथक । विजेतुं प्रयतेतरीक्ष तुष्येत कदाचन ॥ अनित्यो विजयो यस्मान् दृश्यते युध्यमानयोः । पराजयश्च संग्रामे तस्माद्युद्धं विवर्जयेत् ॥ त्रयाणामप्युपा-
यानां पूर्वोक्तानामसंभवे । तथा युष्येत संपत्तौ विजयेत ग्निधूनया ’ इति । एवमेव मनुनाप्युक्तम् । तथा च मरणभीतस्य किमकीर्तिर्दुःखमिति शङ्कामपनुदति संभावितस्य धर्मात्मा शूरे इत्येवमादिभिरनन्यलभ्यैर्गुणै-
र्बहुमतस्य जनस्याकीर्तिर्मरणादप्यतिरिच्यते अधिका भवति । चा हेतौ । एवं यस्मात् अतोऽकीर्तिर्मरणमेव वरं न्यूनत्वात् त्वमप्यतिसंभावितोसि महादेवादिसमागमेन अत्र नार्कीर्तिदुःखं सोढुं शक्यसीत्यभिप्रायः । उदा-
हृतवचनं त्वर्थशास्त्रत्वात् निवर्तते । राजा मादित्यादिधर्मशालादुर्वलमिति भावः ॥ ३४ ॥

श० टी०—एतावन्मात्रमेव न भवति किन्तु—अकीर्तिमिति । भूतानि अत्र चान्यत्र च विद्यमाना जनाः सर्वे स्वधर्मत्यागजनितामन्ययां चिरकालस्थायिनीमकीर्तिं न ते तत्र कथयिष्यन्ति सभासु पापेभ्यः स्वधर्म-
त्यक्तवानिति । ननु स्वजनवधादागतनिन्दार्थेभ्यः युद्धोपरतिकृतानिन्दा सोढुं शक्यत इति चेदुच्यते “ब्रह्मणे ब्राह्मणमालभेत ” इति ब्राह्मणालम्भो विहितत्वाद्दोषाय न भवति यथा तथा युद्धस्य शास्त्रीयत्वाद्युद्धे स्वजनवधो दोषाय न भवति युद्धादुपरतेस्त्वशास्त्रीयत्वात्तदुपरत्याऽऽजतेयमकीर्तिर्दुष्कीर्तिः संभावितस्य । तु चस्वर्थः । धर्मात्मा सत्यसन्धः शूरतमोजुन इति सर्वत्र सर्वैरीडितस्य मत्कीर्तिस्तत्र पुण्यपुरुषस्य मरणादतिरिच्यते अधिका भवति लोके मरणदुःखं क्षणिकारिकं दुष्कीर्तिदुःखं तु सतामापातभावित्वान्मरणदुःखान्महत्तरमतो दुष्कीर्तिर्वरं मरणमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

श्री० टी०—किंच—अकीर्तिमिति । अन्यथां शाश्वती संभावितस्य बहुमानितस्याकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते अधिकतरा भवति ॥ ३४ ॥

स० टी०—एवं युद्धपरित्यागाद्धर्मत्यागक्षतिं पराम् ॥ उक्त्वेदानीं सतां निन्दाफलं दुःसहमुच्यते ॥ १ ॥ देवर्ष्यादीनि भूतानि दीर्घकालामनर्थकाम् ॥ न धर्मात्मा न शूरोऽयमित्येवं हि परस्परम् ॥ २ ॥ अकीर्तिं कथयिष्यन्ति गुणैः संभावितस्य ते ॥ ननु स्वमृत्युसंदेहादृणे तद्वर्जनाय च ॥ ३ ॥ अकीर्तिरपि सोढव्या प्रियाः प्राणा हि देहिनाम् ॥ तथा च मृत्युसीतस्य किमकीर्त्येति चेच्छृणु ॥ ४ ॥ धर्मात्मा शूर इत्येवमादिभिः प्रवर्गेणैः ॥ लोके बहुमतस्यास्याधिका कीर्तिर्मृतेरपि ॥ ५ ॥ महादेवादिसंप्रामे त्वं च संभावितो यतः ॥ अतोऽप्यकीर्तिजं दुःखं जातु सोढुं न शक्यसि ॥ ६ ॥ ३४ ॥

भा० टी०—किंच अकीर्तिमव्यथां दीर्घकालं धर्मात्मा शूर इत्येवमादिभिर्गुणैः संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते । तस्याकीर्तिर्मरणं वगमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

प० टी०—किंच—अकीर्तिमिति । भूतानि लोकास्तेऽव्ययामाकल्पस्थायिनीमकीर्तिमपयशः कथयिष्यन्ति । यतो यादृशतादृशस्याकीर्तिर्मयं नास्ति । संभावितस्य पुरुषस्याकीर्तिर्मरणादप्यतिरिच्यतेऽतिशयं प्राप्नोति । जीवतो मरणसमय एव दुःखं भवत्यकीर्तिस्तु मरणानन्तरमपि भवतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

रा० टी०—अपकीर्तिं चावाप्स्यसीत्याह—अकीर्तिं वेति । अपि चाकीर्तिमपकीर्तिम् । अन्यथां शाश्वतीम् । अस्तु को दोष इत्यत आह—संभावितस्येति । लोके बहुमतस्यातिरिच्यते अधिका भवति ॥ ३४ ॥

भयाद्रणादुपरतं मंस्यन्ते त्वां महारथाः ॥

येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ॥ ३५ ॥

त० टी०—ननु नाहं युद्धात्कातरतया भीतो निवर्तं । किन्तु बन्धुस्नेहकारुण्यादतोऽकीर्तिनिमित्ताभावात्कथं मेऽकीर्तिं कथयिष्यन्तीति चेत्तत्राह—भयादिनि । युद्धोद्योगात्पृथमेव नाहं युद्धं करिष्यामीति व्यवसायेनानुवृत्तश्चेत्तर्हि सर्वे मन्येरन्, पूर्वं तु गरादिदानकपटद्यूतसर्वस्वाहरणवननिर्यापणादिबहुपकारिधर्तारप्रावृधेच्छुः परशुरामाद्यजेयभीष्मादिभ्यास्तदधिकविद्यालाभाय तपःकरणगिरीश्वतोपग-स्वर्गप्रयाणाद्यद्भुतकर्म कृत्वा सर्वान्वाधिष्यामीति प्रतिज्ञापूर्वकं युद्धार्थमागत्य बहुशस्त्रास्त्रशौर्यतेजःपराक्रमैर्येषां त्वं बहुमतोऽर्जुनेन युद्धं भाविष्यतीति हर्षेणागतास्ते महारथाः इदानीमुभयोः सेनयोर्मध्ये रथं मे स्थापयेति मां प्रेर्य रथे स्थित्वा सम्पति न्यस्तशस्त्रमश्रुव्याप्तासं त्वां दृष्ट्वा भयाद्रणादुपरतं मंस्यन्ते । नहि भयं विना क्षत्रियाणां युद्धादुपरतः सम्भवतीति भावः । तस्माद्युद्धादुपरतो भीष्मद्रोणकर्णादिभ्यो लाघवं यास्यासि ॥ ३५ ॥

म० टी०—ननुदामीना मां निन्दन्तु नाम भीष्मद्रोणादयस्तु महारथाः कारुणिकत्वेन स्तोष्यन्ति मामित्यत आह—भयादिनि । कर्णादिभ्यो भयाद्युद्धाच्चिदृशं न कृपयेति त्वां मंस्यन्ते भीष्मद्रोणदुर्योधनादयो महारथाः । ननु ते मां बहु मन्यमानाः कथं भीतं मंस्यन्त इत्यत आह—येषामिति । येषामेव भीष्मादीनां त्वं बहुमतो बहुभिर्गुणैर्युक्तोदमर्जुन इत्येवं मतः त एव महारथाः त्वां भयादुपरतं मंस्यन्त इत्यन्वयः । अतो भूत्वा युद्धादुपरत इति शेषः । लाघवम् अनादरविभ्रयत्वं यास्यसि प्राप्स्यसि सर्वेषामिति शेषः । येषामेव त्वं प्राग्बहुमतोऽभूस्तेषामेव तादृशो भूत्वा लाघवं यास्यसीति वा ॥ ३५ ॥

श्री० टी०—अकीर्तिमात्रमेव न भवति शूरास्त्वां लघूकरिष्यन्तीत्याह—भयादिनि । महारथाः बाह्यक-

भगवत्तसौमदसिद्धपदावयः शूराः एवं दययोपरतं त्वां भीष्मेण द्रोणेन कर्णेन चान्यैर्वीरैर्युद्धमशक्ततया तत्र-
येन रणादुपरतोऽर्जुनो न तु दययेति मंस्यन्ते निश्चेप्यन्ति पूर्वं येषां त्वं बहुमतः शौर्यैर्धैर्ययुद्धचातुर्यादि-
गुणैरुत्कृष्ट इति बहुमानं गमितः स त्वमिदानीं तेभ्य एव लाघवं रणभयात्पलायत इति लघुत्वमवमसि
यास्यसि । अकीर्तिः पारोक्षिकी तिरस्कृतिरवमतिर्लघुकृतिः अपारोक्षिकीति तयोर्भेदः ॥ १५ ॥

श्री० टी०—किंच—भयादिति । येषां बहुगुणत्वेन त्वं पूर्वं संमतोऽभूस्त एव भयेन संग्रामास्त्वां मिवृत्तं
मन्येरन् ततश्च पूर्वं बहुमतो भूत्वा लाघवं यास्यसि ॥ १५ ॥

स० टी०—ननु निन्दन्तु मां लोका उदासीनाः पृथग्जनाः ॥ भीष्मद्रोणादयः शूरास्तोऽन्यन्त्येवेति
चेरुवृणु ॥ १ ॥ शल्यकर्णादिशूरेभ्यो भयाद्युद्धात्पराङ्मुखम् ॥ मंस्यन्ते त्वां न कृपया भीष्मद्रोणा-
दयोऽपे ते ॥ २ ॥ बहु मन्यन्त एते मां जिणुं भीष्मादयो रणे ॥ कथं भीतं हि मंस्यन्त इत्याश-
ङ्क्याह केशवः ॥ ३ ॥ येषां त्वं भीष्ममुख्यानां गुणैरात्मातरो मतः ॥ अभूस्तेषां परावृत्तो लघुता-
मेव यास्यसि ॥ ४ ॥ ३५ ॥

भा० टी०—न केवलमितरभूतान्येनाऽकीर्तिं कथयिष्यन्ति किंतु महारथा अपीत्याह—भयादिति । कर्णा-
दिभयाद्युद्धाभिवृत्तं न कृपयेति चिन्तायेप्यन्ति बहुमतो बहुभिर्गुणैर्मतो भूत्वा लघुतां यास्यसि ॥ १५ ॥

प० टी०—अथ संभावितत्वमेवाह—भयादिति । ते महारथास्त्वां भयानिमित्तभूताद्रणात्संग्रामादुपरतं
परावृत्तं मंस्यन्ते मन्येरन् न त्वस्मत्कृपयेति । ते के येषां वीराणां त्वं बहु यथा भवति तथा मतः संमतो
भूत्वा लाघवं लघुत्वं यास्यसि प्राप्स्यसि ॥ ३५ ॥

रा० टी०—दयालुत्वामिवृत्तोयमिति कीर्तिमेव कथयिष्यन्तीत्यत आह—भयादिति । मंस्यन्ते ज्ञास्यन्ते ।
महारथस्तरूपमुक्तं पूर्वाध्याये । मन्यन्तां ते ततः का हानिरित्यत आह—येषामिति । येषां महारथानां त्वं
बहुमतो भूत्वासीः तेषां पुरत एव लाघवं यास्यसीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

अवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यन्ति तवाहिताः ॥

निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःस्वतरं नु किम् ॥ ३६ ॥

त० टी०—न केवलं लाघवपात्रमपि त्वन्यदपि दुःस्वमित्याह—अवाच्येति । दुर्बलहृदयः पार्थोऽ-
स्मच्छ्रैः कथमयं योद्धुं शक्नुयात् भीष्मादिभ्योऽन्यत्रैव यस्य सामर्थ्यमतोऽस्मत्सन्निधौ स्थातुमपि न समर्थ
इति तव सामर्थ्यं निन्दन्तस्तवाहिताः कर्णदुर्योधनादयो राज्ञामग्रे बहून्वाच्यवादान् वदिष्यन्ति ॥ ३६ ॥

प० टी०—ननु भीष्मादयो महारथा न बहु मन्यन्तां दुर्योधनादयस्तु शत्रवो बहु मंस्यन्ते मां युद्धनि-
वृत्त्या तदुपकारित्वादित्यत आह—अवाच्यवादानिति । तवासाधारणं यत्सामर्थ्यं लोकप्रसिद्धं तन्निन्दन्तस्तव
शत्रवो दुर्योधनादयः अवाच्यान् वादान् वचनानर्हान् पण्डितैर्लघुपानेव शब्दान्बहून्नेकप्रकारान् वदिष्यन्ति
ननु बहु मंस्यन्त इत्यभिप्रायः । ननु भीष्मद्रोणादिवधप्रयुक्तं कष्टतरं दुःस्वमसहमानो युद्धाभिवृत्तः शत्रुकृतसा-
मर्थ्यनिन्दनादिदुःखं सोढुं शक्यामीत्यत आह—तवस्तस्माभिन्दाप्राप्तिदुःखात् किन्तु दुःस्वतरं ततोधिकं कि-
मपि दुःखं नास्तीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

श्री० टी०—विषाकुलशीलबर्मकर्मभिः प्रतिष्ठां गतस्याकीर्तिर्दुःखं ततोऽप्यधिकं दुःस्वमवसिस्ततोऽप्यधिकं
तरं दुःखं प्रत्यक्षदूषणमिवमित्याह—अवाच्यवादानिति । अहिताः शत्रवो दुर्योधनकर्णविकर्णादयस्तव सा-
मर्थ्यमत्रादयमानं पौतपं पराक्रमं च निन्दन्तः रणात्पलायितवस्तव शौर्यं किमिति कुत्सयन्तः सन्त-

आवाच्यवादान् वक्तुमनर्हानवाच्यान् वादान् धिक्शब्दपूर्वकान् दूषणशब्दाननेकधा इतो वदिष्यन्ति ततः कर्णकठोरेभ्यो मर्मघातिभ्यो हूणवचनेभ्यो दुःखतरं क्षत्रियस्याभिमानिनः शूरस्य किं नु किमस्ति न ततोऽन्यदुःखतरमस्तीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

श्री० टी०—किंच—अवाच्येति । अवाच्यान्वादान्वचनानर्हान् शब्दांस्तवाहितास्त्वच्छत्रवो वदिष्यन्ति ॥

स० टी०—ननु भीष्मादयः शूरा मा मन्यन्तां गुणैर्युतम् ॥ शत्रवो बहु मंस्यन्ते मां तु दुर्योधनादयः ॥ १ ॥ यतो युद्धनिवृत्त्यैषा प्राणगच्छति चेच्छृणु ॥ तव लोकप्रसिद्धं यत्सामर्थ्यं शत्रवस्तव ॥ २ ॥ निन्दन्तस्ते वदिष्यन्ति बहुशब्दांश्च निन्दितान् ॥ एते पण्डितिला एवमादीन्वक्तुमयोग्यकान् ॥ ३ ॥ किं ते नतोऽधिकं दुःखमिह लोके परत्र वा ॥ ४ ॥ ३६ ॥

भा० टी०—न केवलमेतावदेव मंस्यन्ते अपि तु पण्डितिला इत्यादिरूपानवाच्यवादानपि वदिष्यन्ति यतोऽहिता इत्याह—अवाच्येति । वक्तुमयोग्यान् वादान् वचनानि आहिताः शत्रवः । ततो निन्दाप्राप्तेर्दुःखात्कष्टतरं दुःखं नास्तीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

प० टी०—अवाच्यवादानिति । तवाहिताः सिद्धवैरिणो दायादा अवाच्यान् वचनानर्हानपवादान् वदिष्यन्ति । किं भूतास्त्व सामर्थ्यं निन्दन्तस्ततोऽपि दुःखतरं किं नु ॥ ३६ ॥

रा० टी०—न केवलं लाभप्राप्तिस्तवाहिताः शत्रवः अवाच्यवादान्वचनानर्हशब्दान्वद्वन्वदिष्यन्ति । ततः शत्रुकृतनिन्दादिश्रवणात् दुःखतरं अतिशयितदुःखं किं नु । न किमपीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ॥

तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ ३७ ॥

त० टी०—अतः सामर्थ्यवतो वीरस्योभयलोकरक्षणाय परैर्युद्धकरणमेव श्रेय इत्याह—हत इति । धर्मयुद्धे शत्रुभिर्हतश्चेत्स्वर्गं प्राप्स्यसि तान् जित्वा वा महीं भोक्ष्यसे, एतेन 'न चैतद्विद्वाः कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः' इति संशयो निरस्तः । यत उभयथाऽपि लाभ एव । तस्माद्युद्धाय युद्धं कर्तुं कृतनिश्चयः सन्नुत्तिष्ठ ॥ ३७ ॥

प० टी०—ननु तर्हि युद्धे गुर्वादिवधवशान्मध्यस्थकृता निन्दा ततो निवृत्तौ तु शत्रुकृता निन्देत्युभयतः पाशाखज्जुगित्वाशङ्क्य जये पराजये च लाभप्रौढ्यायुद्धार्थमेवोत्थानमावश्यकमित्याह—हतो वेति । स्पष्टं पूर्वार्थम् । तस्मादुभयथापि ते लाभस्तस्मात् जेष्यामि शत्रून् मरिष्यामि वेति कृतनिश्चयः सन् युद्धायोत्तिष्ठ अन्यतरफलसन्देहेऽपि युद्धकर्तव्यताया निश्चितत्वान् । एतेन 'न चैतद्विद्वाः कतरन्नो गरीयः' इत्यादि परिहृतम् ॥ ३७ ॥

श्री० टी०—ननु युद्धे कृते गुर्वादिवधवशाच्छिष्टनिन्दा स्यादकृते शत्रुनिन्दा स्यादुभयथापि निन्दादुःखमेव फलाय भवति न ततोऽन्यदस्तीत्याशङ्क्यां न कृते युद्धे यागवशुद्धस्य स्वधर्मत्वादुर्वादिर्हिंसायाः पशुहिंसावत्तदन्तःपातित्वाच्च शिष्टनिन्दा नापि च शत्रुनिन्दास्ति जयेऽथजये च युद्धेन इष्टफलमस्तीत्याह—हतो वेति । युद्धे कर्णादिभिर्हता वा निहतश्च त्वं स्वर्गं प्राप्स्यसि रिपुन् जित्वा वा जितवांश्चेन्निष्कण्टकां महीं भोक्ष्यसे यस्माद्युद्धमुभयथा फलायैव भवति न तु विफलाय तस्माद्युद्धायैव कृतनिश्चयः सन् हे कौन्तेय ! उत्तिष्ठ सन्नद्धो भवेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

श्री० टी०—यद्योक्तम् 'न चैतद्विद्वाः कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः' इति तत्राह—हतो वेति । पक्षद्वयेऽपि तव लाभ एवेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

स० टी०—ननु तर्ह्यकृते युद्धे निन्दा शत्रुकृता भवेत् ॥ कृते मध्यस्थनिन्दा स्याद्रीष्मादीनां वधा-
दपि ॥ १ ॥ इत्येवं स्यादुभयतः पाशारज्जुर्ममेति चेत् ॥ स्वधर्मकरणाभिन्दा न मध्यस्थकृता भवेत् ॥ २ ॥
नहि स्वधर्मनिष्ठानां निन्दा कुत्रापि काचन ॥ जये पराजये वा ते लाभघ्नौज्वाङ्मना भोः ॥ ३ ॥
उत्थातुमुचितं तस्मादुत्तिष्ठ न प ते क्षतिः ॥ जेष्यामि वा गरिष्यामीत्येवं कृत्वा विनिश्चयम् ॥ ४ ॥ ३७ ॥

भा० टी०—विपक्षे दोषमुक्त्वा युद्धप्रवृत्तौ सर्वथा लाभ एवेत्याशयेनाह—हृत इति । हृतः कर्णादिभिः
जित्वा कर्णादीन् यत एतं तस्मान् शत्रून् जेष्यामि भरिष्यामीति निश्चयं कृत्वोत्तिष्ठ कोन्तेयेति संबोध्यन्
शत्रून् जित्वा राज्यलाभेनावश्यं त्वया कुन्त्यै सुखं प्रदेयमिति शान्तयति ॥ ३७ ॥

प० टी०—ननु मरणवत् एव स्वर्गप्राप्तिश्च वणाजं तु जयवतो जीवत इत्याह—हृत इति । रणं कृतस्य
स्वराज्यं जीवतः साम्राज्यमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

रा० टी०—यद्येकम् ‘न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः’ इति । तयः संदि-
ग्ध इति पञ्चद्वयेष्वहानिरित्याह—हृतो वेति । ‘जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम्’ इत्यत्र स्वर्गं च पश्चात्प्राप्स्यसीत्य-
पि ध्येयम् “ये युध्यन्ते प्रधनेषु शूरासौ ये तनुत्यजः । ये वा सदस्यदक्षिणागतांश्चिदेवापि गच्छताम्” इति
श्रुतौ ये शूराः प्रधनेषु युद्धेषु युष्मन्ति ये च तत्र म्रियन्ते ये च सहस्रमख्यकादक्षिणादातारः तानेवायं
प्रेतोपि गच्छतादिति यमं प्रति प्रेतस्य स्वर्गप्रार्थनान् । तत्र च ये युध्यन्ते तान्प्रेतो गच्छतादिति युद्धशूराणां
जयेपि स्वर्गप्राप्तेरन श्रुताववगमान् । तस्मात्पञ्चद्वयेपि फलभावाद्युद्धाय कृतनिश्चयः सन्नुत्तिष्ठ
सन्नद्धो भवेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ॥

ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥ ३८ ॥

त० टी०—यदुक्तं ‘पापमेवाश्रयेदस्मान्द्वैतानाततायिनः’ इति तत्परोत्तरमाह—सुखदुःखे इति ।
यद्यपि स्वधर्मभूतयुद्धे शस्त्रपातादिनिमित्ते सुखदुःखे भवर्जनीये तथापि देहस्यैव ते नो-
क्तस्वभावस्य देहविलक्षणस्यात्मन इति मत्वा ते समे कृत्वा तदेतुभूतौ लाभालाभौ जयाजयौ
च समौ कृत्वा स्वर्गादिफलेऽभिसन्धिर्हितः सन् युद्धाय युज्यस्व । केवलं स्वधर्मनुष्ठानयुद्धया
युद्धमारभस्व । एवं विवेकयुद्धया एतन्सर्वान्हन्वा पापं नावाप्स्यसि, प्रत्युत स्वधर्माकरणजन्य-
पापात्मभोक्ष्यसे ॥ ३८ ॥

प० टी०—नन्वेवं स्वर्गमुद्दिश्य युद्धकरणे तस्य नित्यव्यव्यापातः राज्यमुद्दिश्य युद्धकरणं स्वर्गशास्त्रा-
द्धर्मशास्त्रापेक्षया दौर्बल्यं स्यात् नतश्च काम्यस्याकरणे भूतः पापं दृष्टार्थस्य गुरुब्राह्मणादिवचस्य कुतो बर्मेत्वं
तथा चाथ चेदिति श्लोकार्थो व्याहृत इति चेत् तत्राह—सुखदुःखे इति । समताकरणं रागद्वेषादित्यं सुखे
तत्कारणे लाभे तत्कारणे जये च रागमकृत्वा । एवं दुःखे तद्धेतावलाभे तद्धेतावपजये च द्वेषमकृत्वा । स-
तो युद्धाय युज्यस्व संनद्धो भव । एवं सुखकामनां दुःखनिवृत्तिकामनां वा विहाय स्वधर्मनुद्धया युध्य-
मानोगुरुब्राह्मणादिवचनिमित्तं नित्यकर्माकरणनिमित्तं च पापं न प्राप्स्यसि । यस्तु फलकामनया क-
रोति स गुरुब्राह्मणादिवचनिमित्तं पापं प्राप्नोति यो वा न करोति स नित्यकर्माकरणनिमित्तम् । अतः
फलकामनामन्तरेण कुर्वन्नुभयविधमपि पापं न प्राप्नोतीति प्रागेव व्याख्यातोभिप्रायः । ‘हृतो वा प्राप्स्यसि
स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम्’ इति त्वानुपद्विकफलकथनमिति न दोषः । तथा चापस्तम्बः स्मरति

‘तद्यथा फलार्थे निमित्ते (निर्मिते) लायागन्ध इत्यनृत्यद्यते’ एवं धर्मं चर्यमाणमर्था अनृत्यद्यन्ते नोचे-
दनृत्यद्यन्ते न धर्महानिर्भवति’ इति । अतो युद्धशास्त्रस्यार्थशास्त्रत्वाभावात्पापमेवाश्रयेदस्मानित्यादि निरा-
कृतं भवति ॥ ३८ ॥

श्री० टी०—ननु ‘हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गम्’ इति वाक्येन युद्धस्य ऐहिकामुष्मिकसुखसाधनत्वमेव प्रतीयते
न तु ‘धर्म्याद्धि युद्धान्छ्रेयोऽन्यत्’ इत्युक्तन्यायेन श्रेयःसाधनता विद्यते तत् इन्द्रियारामाणामेव कर्तव्यं
युद्धं यतः स्वर्गादिमुखहेतुत्वं युद्धस्य दृश्यते ततो बन्धकत्वाच्च परमार्थापेक्षावतामित्याशङ्कायां न ।
भावनाभेदाच्च तत्फलभेदोप्यस्ति यथा ज्योतिष्टोमः स्वर्गकामनया कृतः स्वर्गहेतुरकामनया चित्तशुद्धिहेतुः
तद्वदुद्धं प्रजापरिपालनं दानं च कामाऽकामाभ्यां स्वर्गादिफलाय चित्तशुद्धये च भवति श्रेयस्कामश्चेत्त्वं
युद्धकामनयैव कुर्वित्याह—सुखदुःखे इति । लाभालाभौ जयाजयौ च तत्फलभूते सुखदुःखे च समे कृत्वा
समशुद्धिर्भूत्वा लाभार्थानां सिद्धयसिद्धयोर्हर्षविषादावकृत्वेत्यर्थः । मङ्गलस्या विधिविधेयो भूत्वा ततो विध्युक्ताय
शुद्धाय स्वधर्मानुष्ठानाय युज्यस्व यत्स्व एवं विध्युक्तं यत्तदीश्वरार्पणबुद्ध्या करिष्यामीत्येवं निश्चयेन युद्धं
कुर्वन् पापं नावाप्स्यसि “ब्रह्मणे ब्राह्मणमालभेत्” इति श्रुत्युक्ते नरमेघे ब्राह्मणमालभ्य कर्ता यथा
पापं नाप्नोति तथा “ये युध्यन्ते प्रधनेषु” इति श्रुत्युक्ते स्वधर्मे युद्धे गुर्वादीन् हत्वा गुर्वादिवधजं पापं न
रमेधिवन्नावाप्स्यसीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

श्री० टी०—यद्यप्युक्तं पापमेवाश्रयेदस्मानिति तत्राह—सुखदुःख इति । सुखदुःखे समे कृत्वा तथा
तयोः कारणभूतौ यौ लाभालाभावपि तयोरपि कारणभूतौ जयाजयावपि समौ कृत्वा एतेषां समत्वे
कारणं हर्षविषादराहित्यम् । युज्यस्व सन्नद्धो भव । सुखाद्यभिलाषं हित्वा स्वधर्मबुद्ध्या युद्धयमानः पापं
न प्राप्स्यसीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

स० टी०—तत्र स्वधर्म इत्येवं युद्धयमानस्य ते परम् ॥ उपदेशं शृणु त्वं मे सुखदुःखे समे इति ॥ १ ॥
सुखे तत्कारणे लाभे तन्निमित्ते जयेऽपि च ॥ अकृत्वा रागमेवं च दुःखे तत्कारणे श्रुतौ ॥ २ ॥ तन्नि-
मित्तेऽजये चाप्यकृत्वा द्वेषं ततः परम् ॥ युद्धाय भव सन्नद्धो नैवं पापमवाप्स्यसि ॥ ३ ॥ फलाभिलाषया
कुर्वन्गुरुविप्रवधादिकम् ॥ प्राप्नोति किंस्वित्त्वं घोरं तन्निमित्तमयं पुमान् ॥ ४ ॥ विना फलाभिलाषं तु धर्म
ज्ञयेवमाचरन् ॥ नैवं पापमवाप्नोति महेशाज्ञानुपालनात् ॥ ५ ॥ हतो वेत्यादिना प्रोक्तं फलं तच्चानुषङ्गिकम् ॥
न काम्यं कर्म रंजितः किं तु नित्यं स्वधर्मतः ॥ ६ ॥ ३८ ॥

भा० टी०—ननु गुर्वादिवधार्थं प्रवृत्तस्य पापावाप्त्या कुतः स्वर्गप्राप्तिः । जित्वा वा कुतो भोगसुखम् ।
निन्दया व्याप्तत्वात्नेपासित्याङ्गुथ निष्कामस्य समदृष्टेः स्वधर्मबुद्ध्या प्रवृत्तस्य ते पापादिप्राप्तिर्नास्तीत्याशये-
नाह—सुखेति । सुखदुःखे समे कृत्वा सुखे रागं दुःखे द्वेषं चाकृत्वा तथा तत्साधनीभूतौ लाभालाभौ
तत्साधनीभूतौ जयाजयौ च समौ कृत्वा ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि । तथा चाग्नीषो-
मीयहिंसाविधायकवचनवत् युद्धहिंसाविधायकमपि धर्मशास्त्रविशेषवचनम् ‘न हिंस्यात्सर्वाभूतानि’ इत्यस्य
सामान्यशास्त्रस्य बाधकम् । अतः पापावप्तेरभावात् । युद्धप्रवृत्तौ सर्वथाऽपि लाभ एवेति ॥ ३८ ॥

प० टी०—अथ धर्मयुद्धस्वरूपमाह—सुखदुःखे इति । सुखदुःखे समे कृत्वा तथा तयोः कार-
णीभूतौ लाभालाभौ जयाजयौ समौ कृत्वा हर्षविषादराहितो भूत्वा युध्यस्वेत्यर्थः । एवममुना प्रकारेण
युद्धं कृत्वा पापं न प्राप्स्यसि ॥ ३८ ॥

श० टी०—यद्योक्तं पापमेवाश्रयेदस्मानिति तत्राह—सुखेति । यथा दुःखमनुपादेयं तथा वैषयिकसुख-

मप्यनुपादेयमित्यनुपादेयत्वेन दुःखसमं सुखं कृत्वेत्यर्थः । लाभालाभचित्यादावपि समाचित्यनुपङ्गः । अनुपादेयत्वेनालाभसमं लाभं कृत्वेत्यर्थः । जयाजयावित्यत्राप्येवमर्थो ध्येयः । सुखाद्यभिलाषं हित्वा भगवत्पूजारूपोऽयं स्वधर्म इति बुद्धेति यावन् । युद्धाय युज्यस्व युक्क्ष्व । ततो भगवद्वक्तिपूर्वकं स्वधर्मतयानुष्ठानात्पापं नैवाप्स्यसि । प्रत्युत पुण्यमेवाप्स्यसीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ॥

बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ॥ ३९ ॥

न० टी०—एवं देशद्विविक्तात्मतत्त्वव्यायात्म्यज्ञानमुपदिश्य तदर्जुनस्य हृद्यदृढभूतं ज्ञात्वा नहि साधनमृते तत्त्वज्ञानं स्थिरीभवतीति दर्शयन्साधनानुष्ठानादार्थ्यायेक्तपनुवदन् तत्साधनभूतं कर्मयोगं वक्तुं प्रसीति-एषेति । एषा 'अथोच्चातन्यशोचस्त्वम्' इत्यारभ्य 'तस्मात्सर्वाणि भूतानि' इत्यन्तैः श्लोकैः सांख्ये सम्यक् ग्यायते प्रकथ्यते तत्त्वभनयेति संख्याध्यात्मशास्त्रज्ञा बुद्धिस्तयाऽवधारणीयं तत्त्वं साङ्ख्ये तस्मिन्विषये बुद्धिरभिहिता निर्मायिता । तथापि (तव) तत्साधनानुष्ठानाभावाच्चव्यस्थिरेव लक्ष्यतेऽतो योगे निःसङ्गता भगवदाराधनापके कर्मयोगे तु तद्विज्ञां तत्साधनभूतामिमां सुखदुःखे समे कृत्वेत्यनन्तरमेव सङ्क्षेपेणाकाशते विस्तरेण वक्ष्यमाणां शृणु । हे पार्थ शुद्धान्तःकरणायाः पृथायाः पुत्र । यया बुद्ध्या युक्तस्त्वं कर्मबन्धं कर्मणा बन्धभूतं संसारं प्रहास्यसि परार्पणं त्यक्ष्यसि ॥ ३९ ॥

म० टी०—ननु भवतु स्वधर्मबुद्ध्या बुध्यमानस्य तापाभावस्तथापि न मां प्राणि शुद्धकर्तव्यतोपदेशस्तयोचितः 'य एनं वेत्ति ज्ञानारम्भ' इत्यादिना । कथं स पुरुषः पार्थ क भानर्यात हन्ति कम्' इत्यनेन विदुषः सर्वकर्मप्रतिक्षयात् नष्टकर्मभोक्तृशुद्धस्वस्वोदगामि युद्धं कृत्वा तत्फलं भोक्ष्य इति च ज्ञानं संभवेति विरोधान् ज्ञानकर्मयोः समुच्चयमेव तापादायवसोविद अर्थं चार्जुनाभिप्रायः 'व्यायसी चेत्' इत्यत्र व्यायते भविष्यति । तस्मादप्येत मां प्राणि ज्ञानस्य कर्मणश्चोपदेशो नाप्ययने इति चेत् न' विदुर्द्विद्वद्व्यवस्थाभेदेन ज्ञानकर्मोपदेशोपपत्तोक्त्याह भगवान्-एषेति । एषा नत्वेवतामित्यादेरुपेक्षितश्लोकैस्ते तुभ्यमभिहिता साङ्ख्ये सम्बद्धं लयायते सर्वोपधिभूतयथा प्रातिपादने परमात्मतत्त्वमनसैति सङ्क्षेपोपनिषत् तथैव नात्यर्थपरिभ्रमात्वा प्रतिपाद्यते यः स साङ्ख्यः औपनिषद् पुरुष इत्यर्थः । तस्मिन् बुद्धिस्तन्मात्रविषयं ज्ञानं सर्वानर्थनिवृत्तिकारणं त्वां प्राति भवोक्तं भेतादृशज्ञानवतः ज्ञानरूपं कर्मोच्यते तस्य कार्यं न विद्यत इति वक्ष्यमाणत्वान् । यदि पुनरेवं सत्येनेति तत्रेण स्मृतिर्नैति पेशितदोषाभेदा तदपनयेनात्मतत्त्वसाक्षात्काराय कर्मयोग एव त्वचालुप्रेयः । तस्मिन्प्रागे कर्मयोगे तु कर्मण्ययामिमां 'सुखदुःखे समे कृत्वा' इत्यत्रोक्तां फलाभिसन्धित्यागलक्षणां बुद्धिं विस्तरेण मया वक्ष्यमाणां शृणु । तुमन्वः पूर्वबुद्धेर्योगविषयत्वव्यतिरेकमुच्यते । तथा च शुद्धान्तःकरणं प्राति ज्ञानोपदेशोऽनुद्धान्तःकरणं प्राति कर्मोपदेश इति कृतः समुच्चयसङ्ख्या विरोधावकाश इत्यभिप्रायः । योगविषयां बुद्धिं फलकथनेन स्वीति-यथा व्यवसायात्मिकया बुद्ध्या कर्मसु युक्तत्वं कर्मनिमित्तं बन्धं आशयाऽनुद्धिलक्षणं ज्ञानप्रतिबन्धं प्रकर्षेण पुनः प्रतियन्धानुत्पत्तिरूपेण हारयसि त्यक्ष्यसि । अयं भावः कर्मनिमित्तो ज्ञानप्रतिबन्धः कर्मणैव धर्माख्येनापनेतुं शक्यते । "धर्मेण पापमपनुदति" इति श्रुतेः श्रवणादिलक्षणो विचारस्तु कर्मात्मकप्रतिबन्धरहितस्यासंभावनादिप्रतिबन्धं दृष्टद्वारेणापनयतीति न कर्मबन्धनिराकरणयोपदेष्टुं शक्यते । अतोऽन्यन्तर्मात्रेणान्तःकरणत्वाद्बुद्धिरङ्गसाधनं कर्मस्य त्वयापुष्टेयं नाधुना श्रवणादियोग्यतापि तव जाता दूरे तु ज्ञानयोग्यतेति । तथा च वक्ष्यति 'कर्मण्येवाधिकारः' इति ।

एतेन साङ्ख्यबुद्धेरन्तरङ्गसाधनं श्रवणादि विहाय बहिरङ्गसाधनं कर्मैव भगवता किमित्यर्जुनायोपदिश्य-
त इति निरस्तम् । कर्मबन्धं संसारमभिरुपसादनमित्तज्ञानप्राप्त्या प्रहास्यसीति प्राचां व्याख्याने त्वध्या-
हारक्षेपः कर्मपदवैयर्थ्यं च परिहर्तव्यम् ॥ ३९ ॥

श्री० टी०—ननु 'वेदाविनाशिनं नित्यम्' इत्यादिना ब्रह्मविदो न किञ्चित्कर्तव्यमस्तीत्युपपाद्येदानीं
स्वधर्ममपि चेत्यादिना कर्म कर्तव्यमिति त्वया पुनः कर्मविधीयते दुःखभूयिष्ठस्य कर्मणः करणापेक्षया कर्ता करणं
कार्यं च सर्वं मिथैवेति कर्मसर्वेशः यस्य तूष्णीमवस्थानमेव सुखमिति चेत्तस्यैवंविधज्ञानमेवाहंममेत्यादि संसा-
रभ्रमविध्वंसकं भवति तर्थापि तदारूढविषयं न त्वारूढविषयमिति सुमुशूणां कर्मतत्संन्यासमार्गपरिज्ञानाय
कर्मसंन्यासकर्मयोगयोर्विषयविभागं सूचयितुं कर्मानुष्ठानप्रकारं च बोधयितुमिदमाह—एषेति । साङ्ख्ये यया
तदक्षरमभिगम्यत इति ब्रह्मविद्भिः ऋषिभिः सम्यक् ख्यायते पठ्यत इति साङ्ख्यया परविद्या तथा संख्यया
'यत्तदद्रेश्यमग्राह्यम्' इत्यादिना प्रतिपाद्यत इति साङ्ख्यं निर्विशेषं परं ब्रह्म तस्मिन् साङ्ख्ये ब्रह्मणि
विषये या बुद्धिर्गमहिता न जायते श्रियते' इत्यादिना परं ब्रह्म विषयीकृत्य पूर्वं यज्ज्ञानं ते तुभ्यमुपदिष्टं
सेवा बुद्धिः न ज्ञानमारूढस्यैवाश्रयणीयं न त्वारूढोः आरूढोस्तव चित्तशुद्धौ श्रद्धयेश्वरार्पणशुद्धया निर-
मिमानेनाकामनया च सुखदुःखादिषु समबुद्ध्या च कर्मयोग एव कर्तव्यः न तु ज्ञानयोगात्तत्रैवं कर्तव्ये
योगे कर्मयोगे त्विमां वक्ष्यमाणलक्षणां बुद्धिं ज्ञानं शृणु हे पार्थ! यया बुद्ध्या युक्तः समन्वितो वक्ष्यमाणो-
पदेशप्रकारेण कर्मयोगे वर्तमानः सन् त्वं कर्मबन्धं जन्ममृत्युजरादिभिः पुनःपुनः पुरुषं बध्नाति योजयतीति बन्धः
कर्मैव बन्धः कर्मबन्धस्तं प्रहास्यसि बन्धकैभ्यः सर्वेभ्यः कर्मभ्यो वैदिककर्मानुष्ठानसंभावितचित्तशुद्धयुत्पन्नाऽ-
कर्त्राऽऽत्मविज्ञानबलेन निष्क्रान्तो भविष्यसीत्यर्थः । जन्वीश्वर एव कर्ता कारयिता कर्मणां फलभोक्ता ये-
त्यन्धवसायात्मिकयैव बुद्ध्या कर्मबन्धप्रहाणे सति किमकर्त्रात्मज्ञानेन कर्मबन्धान्मुक्तो भविष्यसीति मध्ये
कर्मबन्धस्यात्मज्ञाननिवर्त्यत्वकल्पनयेति चेद्भवानत्र प्रष्टव्यः । किं कर्मणामीश्वरार्पणमात्रेण कर्मबन्धनिवृत्ति-
रुच्यते अतश्च एव कर्ता कारयितेत्युक्तिमात्रेण वा कर्मबन्धनिवृत्तिरिति । नाहं तावन्मात्रेण नैष्कर्म्या-
संभवात् । 'नादत्ते करयचित्पापं न चैव मुक्तं विभुः' इति परमेश्वरस्य भक्तैर्वत्सुकुतदुष्कृतादेरनादा-
नस्मरणादङ्गीकृतेत्यस्मिन् पक्षे शतकोटिश्राकल्पेषु कृतानामनार्पितानां मुक्तादिकर्मणां निवृत्त्यसंभवाच्च ।
भक्तिरिदानींतत्प्राप्तये तत्समर्पणायोगाद्यदा जन्मारब्धं तदारभ्यास्त्येव भक्तिरिति चेन्न तथात्वे जन्मान्तर-
णैव तव गुणप्रसङ्गात् 'लोकप्रवाधिपतिमप्रतिमप्रभावमीपत्प्रणभ्य शिरसा प्रभविष्णुमीशम् । जन्मान्तरप्रलय-
कल्पसहस्रजानमाशु प्रणाशमुपयाति नरस्य पापम्' इति सकृत्प्रणतेः संसारमहासागरतारकमित्यादिभक्त्या-
क्यानामप्राप्त्यप्रसङ्गाच्च तद्यापि च पापस्यैव नाशो न तु पुण्यस्य । न द्वितीयः 'अयुद्धेन हतो वाली
तस्यैवं कर्मणः फलम्' इति स्वकृतकर्मण एवार्पणार्थत्वे ईश्वरस्य परकृतकर्मपरिहारायोगात्ततोऽविक्रियात्मवि-
ज्ञानादेव पुरुषस्य सर्वकर्मनिवृत्तिर्न कल्या । तथा च श्रुतिः "सर्वं पाप्मानं तरति क्षीयन्ते चास्य कर्माणि त-
स्मिन् दृष्टे परांगम्" इत्यादि । तर्हि 'बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ!' इति वचनस्य का गतिरिति चेत्तस्य फलाभि-
सन्धिपराहित्येन ह्येतं कर्म बन्धाय न भवतीति कर्मस्तुत्या सुमुशुभिर्नैष्कामत्वेन चित्तशुद्धौ कर्म कर्तव्यमिति
कर्मविधिपरत्वमेव गतिर्गतिः शून्यस्ततोऽर्धकियात्मविज्ञानादेव कर्मबन्धनिवृत्तिरिति सिद्धम् ॥ ३९ ॥

श्री० टी०—उपदिष्टं ज्ञानयोगमुपसंहरंस्तसाधनं कर्मयोगं प्रस्तौति—एषा त इति । सम्यक् ख्यायते
प्रकाश्यते वस्तुतत्त्वमनयेति संख्या सम्पन् ज्ञानं तस्मिन् प्रकाशमानमात्मतत्त्वं सौख्यं तस्मिन्करणीया
बुद्धिरेषा तवाभिहिता । एवमभिहितायामपि साङ्ख्यबुद्धौ तव चेदात्मतत्त्वमपरोक्षं न संभवति तर्ह्यन्तःकरणशु-

दिद्वाराऽऽत्मतत्त्वापरोक्षार्थं कर्मयोगे त्विमां बुद्धिं शृणु यया बुद्ध्या युक्तः परमेश्वरार्पितकर्मयोगेन शुद्धान्तः-
करणः सन् तत्प्रसादप्राप्तापरोक्षज्ञानेन कर्मात्मकं बन्धं प्रकर्षेण हास्यसि त्यक्ष्यसि ॥ ३९ ॥

स० टी०—ननु धर्मधिया मास्तु बुद्धयमानस्य मे शुभम् ॥ तथापि बुद्ध्याऽप्येतोपदेशस्तेन मां प्रति ॥ १ ॥
योग्यो यस्मात्पुरा ज्ञस्य कर्माक्षेपस्त्वयोदितः ॥ तद्यकर्तृत्वस्योऽहमिति ज्ञाने पुनर्भवेत् ॥ २ ॥ युद्धं कृत्वा
फलं भोक्ष्य इति ज्ञानं विरोधतः ॥ तस्मात्ते यौगपद्येन मां प्राप्ते ज्ञानकर्मणोः ॥ ३ ॥ उपदेशः कथं योग्यः
स्यादित्यत्राह माधवः ॥ ज्ञानकर्मापदेशः स्यादवस्थाभेदतो यतः ॥ ४ ॥ एकं प्रत्यपि शास्त्रोपां व्यवस्थां
शृण्वतोऽर्जुन ॥ न त्वेवेत्यत आरभ्य तुभ्यमेव पुरोदितः ॥ ५ ॥ तत्त्वं संख्यायते सर्वोपाधिशून्यतया नया ॥
संख्योपनिषदे तस्यां प्रतिपाद्यः परः पुमान् ॥ ६ ॥ सांख्यस्तन्नाविषयं ज्ञानभज्जाननाशकम् ॥ मयोक्तं
त्वां प्रतीत्येवं ज्ञानिनः कर्म नोच्यते ॥ ७ ॥ यद्येवं ते मदुक्तेऽर्थे चित्तदोषान्न भीर्भवेत् ॥ तदा तदोपनाश-
ार्थं तत्त्वज्ञानोदयाय च ॥ ८ ॥ कर्मयोगो ह्यनुप्रेषस्यया प्रोद्युक्तिकारकः ॥ तस्मिन्योगे तु कर्तव्याभिमां
निष्कामशालितोम् ॥ ९ ॥ सर्वत्र सम्यगवस्थां बुद्धिं त्वं विभगाच्छृणु ॥ तुना बुद्धेः पुरोक्ताया भेदोऽस्याः
सूच्यते धियः ॥ १० ॥ एतेन शुद्धधियो ज्ञानं कर्माशुद्धधियः स्मृतम् ॥ यया निश्चयरूपिण्या बुद्ध्या युक्तः
भक्तकर्मम् ॥ ११ ॥ बन्धं कर्मातिशयं त्वमाध्याया अद्विलक्षणम् ॥ प्रतिबन्धं निजज्ञाने प्रकर्षेणैव हास्यसि
॥ १२ ॥ धर्माध्यायिकर्मैव बन्धं तं त्वं प्रहास्यसि ॥ ईशप्रसादतत्त्वं ज्ञानलाभसुखेन वा ॥ १३ ॥ ३९ ॥

भा० टी०—एव उपदेशः शोकभोधापनयसाधनस्य आत्मतत्त्वज्ञानस्य प्रसङ्गे आगतः । लौकिको न्यायः
न्यवर्मावर्तिः वैप्रत्येक्षेणैवा स्मर्यप्रतिबन्धको शोकमोहो अकृता स्वभावाऽनुभूयते । तद्वत्त्वं स्वधर्ममपि
चावेत्य शोकमोहानिभूतो विकल्पितुं नर्हसि । अत्र चैतमित्यादिकं प्राप्तिक्रमः स्वधर्मसपीत्याश्रयिभिः
योगैर्वक्तव्यः । ननु समुपगतत्वेन परमार्थदर्शनस्येह परमयात् । तयोक्तं परमार्थदर्शनमुपसंहरन्
ननुपायभूतां योगनिष्ठां चित्तशुद्धये कर्तुं प्राप्ताजानति-पेपनि । एषा ते मुख्यमभिहिता कथिता साङ्ख्ये
परमार्थवस्तुनिवेकाप्यये बुद्धिर्ज्ञानं ग्राह्यान्तकमोहादिस्तेषु नोपनिर्गन्तव्यम् । योगे तु निःसङ्कतया
द्वन्द्वप्रहाणपूर्वकताश्वराशयतार्थं कर्मयोगे कर्मानुष्ठाने समाधियोगे च तत्तात्पर्याये इनामभन्तरोपयमानां
बुद्धिं शृणु तां स्तौति-ययेति । यया बुद्ध्या योगविदायाऽनुक्तः कर्मबन्धं कर्तव्यं धर्माध्यायिकं बन्धस्त्वं प्रहा-
स्यसि प्रकर्षेण त्यजामि । ननु योगविदाया बुद्ध्या कर्मबन्धस्य कृतो निर्वानर्तक तत्त्वज्ञानमन्तरेण समूलं
कर्म हानुं शक्यमिति चेत्सत्यम् । तथापीश्वरप्रसादान्मिदज्ञानप्राप्तिद्वारात्यभिप्रायः । द्वाराकथनं तु तत्सा-
धनस्तुत्यर्थम् । पार्थेति संबोधयन् एतद्बुद्धिपुत्राय गन्तुगर्माप्राप्ते सूचयति । यन्तु कर्मनिमित्तं बन्धमा-
श्रयाशुद्धिलक्षणं ज्ञानप्रतिबन्धं प्रहास्यसि । अर्थ जायः । कर्मानिमित्तो ज्ञानप्रतिबन्धः कर्मणो धर्माध्यायनापनेतुं
शक्यते । श्रवणादिलक्षणविचारस्तु कर्मान्तकप्रतिबन्धरहितस्यासंभावनाविप्रतिबन्धं दृष्टद्वारेणापनयतीति
न कर्मबन्धनिराकरणायोपदेष्टुं शक्यते इति । तत्र । स्वर्गनिरादिसाधनपुण्यपापप्रतिपादककर्मपदसंकोचे
बन्धशब्दस्य प्रतिबन्धपरत्वे च कारणाभावान्न । ननु एतद्बुद्ध्या धर्माध्यायिक्यबन्धप्रहाणस्यासंभव एव कार-
णमिति चेन्न, ज्ञानप्राप्तिद्वारा तत्संभवस्योक्तत्वात् । असम्भावनादेरपि पापनिमित्तचित्ताशुद्धिमूलकत्वादत
एव शुद्धचित्तस्य विद्याधरस्यासंभावनागन्तुत्पत्तिर्चासिष्ठ उपाख्यायते । असम्भावनादिनिमित्ततु रितित्यर्थ-
मेवादृष्टोत्पादको विवरणाचार्यैः श्रवणे विचिरङ्गीकृतः । अन्यथा प्राकृतप्रबन्धाद्यर्थेन हृष्टेनासंभावना-
दिनिरासः स्यान् तथा च वेदान्तश्रवणजेन पुण्येन पापनिवृत्त्या आत्मतत्त्वं सम्यगवगम्यते इति सर्वसं-
मतमनर्थकं भवेत् । एतेन कर्मबन्धं संसारमीश्वरप्रसादनिमित्तज्ञानप्राप्त्या प्रहास्यसि इति प्राचां व्याख्याने

त्वध्याहारदोषः कर्मपदवैयर्थ्यं च परिहर्तव्यमिति प्रत्युक्तम् । जन्मबन्धविनिर्मुक्ता इत्यत्र जन्मपदवत्कर्मपद-
स्यापि बन्धस्वरूपबोधनपरत्वेन सार्थक्यात् । भाष्ये अभिप्राय इत्युक्त्या तस्याभिप्रायकथनपरत्वेनाध्या-
हारदोषाभावान् । स्वेनापि 'बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते' इत्यत्र द्वारस्योक्तत्वाच्चेति दिक् ॥ ३९ ॥

प० टी०—अथोपदिष्टं ज्ञानयोगमुपमंहरन् स्वधर्ममपीत्युक्तत्वात्कर्मयोगं प्रशंसन्नाह—एषेति । सम्यक्-
ख्यायते प्रकाश्यत आत्मतत्त्वमनयेति संख्या सम्यग्ज्ञानं तस्मिन् प्रकाश्यमानमात्मतत्त्वं साङ्ख्यं तत्र साध-
नीभूता या बुद्धिरेषा न इति तुभ्यमभिहिता कथिता । एवं कथितायामपि साङ्ख्यबुद्धौ तव चेदात्मतत्त्वम-
परोक्षं न भवति तर्ह्यन्तःकरणबुद्धिज्ञानात्मतत्त्वमपरोक्षं कर्तुं कर्मयोगे त्विमां वक्ष्यमाणां बुद्धिं शृणु । यया
बुद्ध्या कर्मात्मकं तन्मं प्रकपेण हास्यसि त्यक्ष्यसि ॥ ३९ ॥

रा० टी०—न त्वेवेत्यादिप्रत्योक्तार्थोपसंहारपूर्वकं तन्मसङ्गतत्वेनोत्तरप्रकरणारम्भं प्रतिजानीते—एषेति । अत्र
साङ्ख्यशब्दो जीवेश्वरज्ञानपरः । 'न त्वं नेमे' इत्यादिना जीवस्य प्राधान्येन । तादर्थ्येन 'न त्वेषाहम्' इत्या-
दिनेश्वरस्येति ज्ञयोगपि प्रकृतत्वात् । बुद्धिशब्दश्च बुध्यतेऽनयेति करणव्युत्पत्त्या बोधजनकवाक्यपरः
(कपरः) । योगशब्दश्च युज्यते प्राप्यते फलननेनेति करणव्युत्पत्त्योपायपरः । अयमर्थः । हे पार्थ ! साङ्ख्ये
जीवेश्वरस्वरूपज्ञानविषयं तज्जननार्थमिति यावत् । एषा 'न त्वेषाहम्' इत्यारभ्य 'देही नित्यमवध्यः' इत्यन्ता
बुद्धिः तदुभयस्वरूपबोधजनिका वाक् वाक्यानीति यावत् । ते तुभ्यमभिहिता उक्ता । योगे तज्ज्ञानहेतु-
पायविषये तूपायज्ञानार्थमिति यावत् । इमाम् 'त्रैगुण्यविषया' इत्यादिनाऽऽष्टसभासिवक्ष्यमाणां बुद्धिं उपाय-
बोधजनिकां वाक् वाक्यानीति यावत् । शृणु । श्रवणमात्रस्य विधिना विनापि संभवाच्छ्रुत्वा तत्र निष्ठां
कुर्वत्यर्थः । अत्र वागभिहितेति यौगिकबुद्धिपदेन तदुक्तिर्नाविशदं वाङ्मात्रमुक्तं किंतु तद्वचोबो यथो-
त्पद्येत तथोक्तमिति ज्ञापनयेति ध्येयम् । आदरचननाय योगं प्रशंसति—बुद्धयेत्यादिसार्धश्लोकेन । यया
महागजान्यया बुद्ध्या ज्ञानोपायबुद्ध्या युक्तः सन् तदनुष्ठानद्वारा ब्रह्मसाक्षात्कारातिशयं प्राप्य कर्मबन्धं सं-
सारं निःशेषतः प्रहास्यसि मुक्तां भविष्यसि ॥ ३९ ॥

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ॥

स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥ ४० ॥

त० टी०—ननु "गतेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते" इति
श्रुत्या कर्मणां कृषिवत् क्षयिष्णुत्वाभिधानात्किञ्चिदङ्गवैगुण्ये प्रत्यवायसम्भवाच्च कुतः कर्मयोगस्य
कर्मबन्धप्रहणनशक्तिरिति चेन्नन्नाह—नेहेति । इह भगवदाराधनात्मके निष्कामकर्मणि अभिक्रमः
प्रारम्भस्तस्य नाशो नास्ति, कृप्यादेरिव विघ्नज्ञाहुत्येन नैष्कल्यं नास्तीत्यर्थः । आरब्धस्य च विच्छे-
देऽपि प्रत्यवायो न विद्यते, भगवदाज्ञापालनबुद्ध्याऽनुष्ठिते प्रत्यवायासम्भवात् । अतोऽस्य निष्कामक-
र्मयोगस्य धर्मस्य स्वल्पमप्यनुष्ठानं महतो भयात्संसारान्नायते रक्षति ॥ ४० ॥

म० टी०—तनु " तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन जनेन तपसानाशकेन " इति श्रुत्या
विविदिषां ज्ञानं सोदित्य संयोगपृथक्त्वन्यायेन सर्वकर्मणां विनियोगात्तत्र चान्तःकरणशुद्धेर्द्वारत्वादन्यान्यप्रति
कर्मानुष्ठानं विधीयते तत्र " तमेतं कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते " इति
श्रुतिबोधितस्य फलनाशस्य संभवात् ज्ञानं विविदिषां सोदित्य क्रियमाणस्य यज्ञादेः काम्यत्वात्सर्वाङ्गोपसं-
हारेणानुष्ठेयस्य यत्किञ्चिदङ्गासंपत्तावपि नैगुण्योपपत्तेः । यज्ञेनेत्यादिवाक्यविहितानां च सर्वेषां कर्मणामेकेन
पुरुषायुषपर्यवसानेऽपि कर्तुमशक्यत्वात् कुतः कर्मबन्धं प्रहास्यसीति फलप्रत्याशेत्यत आह भगवान्—नेहा-

भिक्रमनाशोऽस्तीति । अभिक्रम्यते कर्मणा प्रारभ्यते यत्फलं सोभिक्रमस्तस्य नाशस्तद्यथेहेत्यादिना प्रतिपा-
दितः इह निष्कामकर्मयोगे नास्ति ' एतत्फलस्य शुद्धेः पापक्षयरूपत्वेन लोकशब्दवाच्यभोग्यत्वाभावेन च
क्षयासंभवात् वेदनपर्यन्ताया एव विविदिषायाः कर्मफलत्वाद्देदनस्य चाव्यवधानेनाज्ञाननिवृत्तिफलजनकस्य
फलमजनयित्वा नाशासंभवादिह फलनाशो नास्तीति साभूतम् । तदुक्तम् ' तद्यथेहेति या निन्दा सा फले न
तु कर्मणि । फलेच्छां तु परित्यज्य कृतं कर्म विशुद्धिकृत् ' इति । तथा प्रत्यवायः अङ्गवैगुण्यनिबन्धन
वैगुण्यमिह न विद्यते । तमितिवाक्येन नित्यानामेवोपात्तदुरितक्षयद्वारेण विविदिषायां विनियोगात् । तत्र
च सर्वाङ्गोपसंहारनियमाभावात् । काम्यानामपि संयोगपृथक्त्वव्यायेन विनियोग इति पक्षेपि फलाभिसन्धि-
रहितत्वेन तेषां नित्यतुल्यत्वान् । न हि काम्यनित्याभिहोत्रयोः स्वतः कश्चिद्विशेषोऽस्ति । फलाभिसन्धित-
दभावाभ्यामेव तु काम्यत्वानित्यत्वव्यपदेशः । इदं च पक्षद्वयमुक्तं वार्तिके ' वेदानुवचनादीनामैकान्त्यज्ञान-
जन्मने । तमेतमितिवाक्येन नित्यानां वक्ष्यते विधिः ॥ यद्वा विविदिषार्थत्वं काम्यानामपि कर्मणाम् । तमे-
तमिति वाक्येन संयोगस्य पृथक्त्वतः ' इति । तथा च फलाभिसन्धिना क्रियमाण एव कर्मणि सर्वाङ्गोपसं-
हारनियमान् । तद्विलक्षणे शुद्धयर्थं कर्मणि प्रतिनिध्यादिना समागमिभवाङ्गागमवैगुण्यानिमित्तः प्रत्यवायोऽ-
स्तीत्यर्थः । तथा अस्य शुद्धयर्थस्य धर्मस्य तमेतमित्यादिवाक्यविहितस्य मध्ये स्वल्पमपि सङ्कथेति कर्तव्यतया
वा यथाशक्ति भगवदाराधनार्थं किञ्चिदप्यनुष्ठितं सत् महतः संसारभयाप्रायते भगवत्प्रसादसम्पादनेनानु-
ष्ठानारं रक्षति ' सर्वपापप्रसक्तोपि प्रायश्चित्तमिष्टमच्युतम् । भूयस्तपस्वी भवति पङ्क्तिपावनपावनः ' इत्यादि-
स्मृतेः । तमेतमिति वाक्ये समुद्ययविधायकाभावात् अमुद्धितागतभ्यादेयानुष्ठानतारतम्योपपत्तेर्युक्तमुक्तं कर्म-
बन्धं प्रहास्यसीति ॥ ४० ॥

शं० टी०—उभेव कर्मयोगं समुभुप्रवृत्त्यै स्तौति—नेहेति । इह मोक्षैकप्रयोजने उक्तकर्मयोगे नाभिक्र-
मनाशोऽस्ति अभिक्रम उपक्रमः कर्मण आरम्भस्तस्य नाशो नास्ति कृत्रिवाणिज्यादायारब्धे सति क्वचित्क-
लति क्वचिन्न फलति न तथेदं किं तु नियतफलवदेव भवति भुक्तिवत् । अत्र प्रत्यवायो न विद्यते ज्ञाना-
ज्ञानकृतकर्मानियमादिलोपकृतो दोषः राजाज्ञानज्ञानार्थान् कल्पते । अस्य भवत्या क्रियमाणस्येश्वरापराधनात्म-
कस्य वेदोक्तस्य धर्मस्य संवन्धि स्वल्पमपि केवलाग्निहोत्रं वा श्रौतगोपायनं वा स्मार्तं श्रद्धया कृतं कर्म
चिच्चशुद्धिजननद्वारा ज्ञानहेतुत्वान् कर्तारं महतो भयाज्जननमरणदुःखाप्रायते रक्षत्यतो गुप्तुः श्रौतं स्मार्तं
चोभयं वा श्रद्धाभक्तिभ्यामकामनयेश्वरप्रीत्यै यथाशक्त्यवश्यं कर्तव्यमोक्षरप्रीत्यर्थमेव कृतेन कर्मणा पुमान्
तरति नान्यथेति सूचितं भवति ॥ ४० ॥

श्री० टी०—ननु कृप्यादिवत्कर्मणां कदाचिद्विघ्नबाहुल्येन फले व्यभिचारान्मन्त्राद्यङ्गवैगुण्येन च प्रत्य-
वायसंभवात्कुतः कर्मयोगेन कर्मबन्धप्रहरणं तत्राह—नेहेति । इह निष्कामकर्मयोगे अभिक्रमस्य प्रारम्भस्य
नाशो निष्फलत्वं नास्ति प्रत्यवायश्च न विद्यते ईश्वरोद्देशेनेत्र विघ्नवैगुण्याद्यसंभवात् । किंच अस्य धर्मस्य
स्वल्पमपि उपक्रममात्रमपि कृतं महतो भयात्संसारान् प्रायते रक्षति । ननु काम्यकर्मवत् किञ्चिदङ्गवैगु-
ण्यादिना नैष्फल्यमस्येत्यर्थः ॥ ४० ॥

सं० टी०—ननु तमेतमित्यादिश्रुत्या विविदिषा भियै ॥ उभे उद्दिश्य संयोगपृथक्त्वात्सर्वकर्मणाम् ॥ १ ॥
विनियोगः कृतस्तत्र श्रीशुद्धेर्द्वारभावतः ॥ त्वया मां प्रत्यनुष्ठानं कर्मणां च विधीयते ॥ २ ॥ तद्यथेति-
वाक्येन फलनाशस्य संभवान् ॥ बुभुत्सादिकलं कर्म काम्यं सर्वाङ्गसंयुतम् ॥ ३ ॥ अनुष्ठेयं च यत्किञ्चि-
दङ्गासंपत्तिहेतुकम् ॥ स्थाणतस्तत्र वैगुण्यं किंचैकेन नरेण च ॥ ४ ॥ यस्मिन्नेत्यादिवाक्येन विहितानां हि कर्म-

णाम् ॥ सर्वपाप्मायुषोऽन्तेऽप्यशक्यत्वात्कतुमेव च ॥ ५ ॥ बन्धं प्रहास्यसीत्येवं फलस्याज्ञा कुतो मम ॥
इत्याशङ्क्याह भगवान्भारायण उदारगीः ॥ ६ ॥ इह निष्कामकर्माख्ये श्रेयोमार्गे मुनिश्चिते ॥ अभिक्रमः कर्मफलं
कर्मणारभ्यते यतः ॥ ७ ॥ तद्यथेहेतिवाक्येन तस्य नाशो नहीरितः ॥ एतत्फलस्य भीतुद्वेभोग्यत्वाभा-
वतोऽपि च ॥ ८ ॥ तद्यथेहेति या निन्दा सा फले न तु कर्माणि ॥ फलेच्छां तु परित्यज्य कृतं कर्म विशु-
द्धिं कृत् ॥ ९ ॥ प्रत्यवायोऽङ्गवैगुण्यं हेतुवैगुण्यमत्र न ॥ तमेतमितिवाक्येन नित्यानां विनियोगतः ॥ १० ॥
युभुत्सां प्रति हेतुत्वं काम्यनामपि कर्मणाम् ॥ संयोगस्य पृथक्त्वाच्च फलभङ्गविवर्जनात् ॥ ११ ॥ एकस्य
तृणार्थत्वे स्यात्संयोगपृथक्त्वतः ॥ क्रत्वर्थस्य च यूपस्य पुमर्थत्वं यथेष्यते ॥ १२ ॥ नहि कश्चिद्वि-
शेषोऽस्ति काम्यनित्याग्निहोत्रयोः ॥ स्वतः किंतु फलेच्छाया भावाभावकृता भिदा ॥ १३ ॥ इदं पक्ष-
द्वयं न्यस्तं वार्तिके श्रीसुरेश्वरैः ॥ वेदानुवचनादीनामैकात्म्यज्ञानजन्मने ॥ १४ ॥ तमेतमितिवाक्येन
नित्यानां वक्ष्यते विधिः ॥ यद्वा विविदिषार्थत्वं काम्यनामपि कर्मणाम् ॥ १५ ॥ तमेतमितिवाक्येन संयो-
गस्य पृथक्त्वतः ॥ तथा च काम्यकर्मापि सर्वाङ्गैः संयुतं यतः ॥ १६ ॥ फलाभिसन्निधना कार्यं न तु
निष्कामबुद्धिना ॥ एवं सत्यङ्गवैगुण्यहेतुकः प्रत्यवायकः ॥ १७ ॥ नास्त्येवास्त्येश्वरार्थस्य कर्मणः शुद्धि-
कारिणः ॥ शुद्धयर्थस्यास्य धर्मस्य स्वल्पमप्येव कर्मसु ॥ १८ ॥ तमेतमितिवाक्येन विहितेष्वप्यनुष्ठि-
तम् ॥ गथाशक्तीश्वरार्थं संप्रायते संसृतेर्भयात् ॥ १९ ॥ हरिप्रसादसंसिद्धया कर्तारं परिरक्षति ॥
मर्वपापप्रसक्तोऽपि ध्यायन्निमिषमच्युतम् ॥ २० ॥ भूयस्तपस्वी भवति पङ्क्तिपावनपावनः ॥ इत्युक्तत्वा-
दतो हेतोः कर्मबन्धं प्रहास्यसि ॥ २१ ॥ ४० ॥

भा० टी०—काम्यादस्य महद्वैलक्षण्यमित्याशयेनाह—नेहेति । इह निष्कामकर्माणि समाधियोगे च मोक्ष-
मार्गे अभिक्रमस्य प्रारम्भस्य नाशो नास्ति कृष्यादेरिव प्रत्यवायः पापोत्पत्तिरपि चिकित्सावज्र विगते
अस्य धर्मस्य स्वल्पमपि अनुष्ठितं महतो भयाज्जन्ममरणादिलक्षणसंसारभयाद्रक्षति ॥ ४० ॥

प० टी०—अथ परमेश्वरार्पणतया कर्माणि क्रियमाणेन्द्रादिभ्यो विघ्नं नास्तीत्याह—नेहाभिक्रमेति ।
इह निष्कामकर्मण्यभिक्रमस्य कर्मरम्भस्य विघ्नादिभिर्नाशो नास्ति । यतस्तत्रेश्वर एव विघ्नहर्ता । तदुक्तं
भागवते—‘त्वां सेवतां सुरकृता बहवोऽन्तरायाः स्वौको विलङ्घ्य व्रजतां परमं पदं ते ॥ नान्यस्य वर्हिषि
वर्लि ददतः स्वधर्मं धत्ते पदं त्वमविता यदि विघ्नमूर्ध्नि’ इति । अथ हिंसाप्रधाने कर्मणि कथमेश्वरादर
इत्याह—प्रत्यवाय इति । प्रत्यवायः पापं नास्ति “अधीषोमीयं पशुभालभेत” इत्यादि वाक्यैर्वैदबोधितत्वात् ।
किंचास्य परमेश्वरार्पणतया कृतस्य धर्मस्य स्वल्पमप्युपक्रममात्रमपि कृतं महतो भयात्संसारभयाप्रायते रक्षति
न तु काम्यकर्मादि यतः पुण्यक्षये पुनः संसारश्रवणान् ॥ ४० ॥

रा० टी०—किंच इह वक्ष्यमाणे योगशब्दितज्ञानोपायभूतनिष्कामविष्ण्वाराधनरूपकर्मविषये अभिक्र-
मस्योपक्रमस्य नाशो नास्ति । उपक्रममात्रस्यापि निष्फलता नास्तीत्यर्थः । प्रारम्भमात्रमेच्छा वेत्यादेः ।
उपक्रान्तविष्णुधर्मविच्छेदे वा विष्णुधर्मवतोन्यधर्माकरणे वा प्रत्यवायो न विद्यते । अस्य धर्मस्य विष्णु-
पूजात्मकनिष्कामकर्मणः स्वल्पमपि एकांशोपि महतो भयात्संसारभयाप्रायते रक्षति । तस्मात्तत्र निष्ठा
कुर्विति भावः । ननु ज्ञानं हि जैवमुक्तमिति भाष्योक्तः । जीवतत्वं प्रागुक्तम् । ब्रह्मज्ञानोपायश्च वक्ष्यते ।
नहि निवृत्तकर्मानुष्ठानादिरूपो योगो जीवज्ञानहेतुः । अतः कथं पूर्वोत्तरप्रकरणयोः साध्यसाधनविषय-
तया सङ्गतत्वम् । मैवम् । श्रुत्वाप्येनमित्यत्र भगवत्प्रतिबिम्बत्वादिना जीवचैतन्यवेदी दुर्लभ इत्युक्त्या तादृश-
त्वेन तज्ज्ञानोपायस्याप्याकाङ्क्षितत्वेन वक्ष्यमाणनिवृत्तकर्मानुष्ठानाराहित्यभगवत्प्रीतिरेवेश्वरतत्त्वज्ञानस्योपाय-

त्वान् । तादृशेन प्रकृतस्यापीश्वरस्य 'तस्मादेवं विदित्वैनम्' इत्यत्र स्वातन्त्र्यादिना ज्ञानस्य मोक्षादिसर्वपुमर्थ-
हेतुत्वोक्त्या तज्ज्ञानोपायस्याप्याकाङ्क्षितत्वान् । वक्ष्यमाणसाधनस्य यथावसया परापरतत्त्वज्ञानोपायत्वाच्च
पूर्वात्तरप्रकरणयोरसङ्गतिः । अत्र योगस्यानेकाध्यायप्रतिपाद्यत्वाच्छ्रोत्रमनःसमाधानाय पूर्वसङ्गतत्वेन प्रति-
ज्ञाकरणसार्थक्यं ज्ञेयम् ॥ ४० ॥

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन ॥

बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोज्यवसायिनाम् ॥ ४१ ॥

त० टी०—सकामकर्मविषयाया बुद्धेर्निष्कामभगवदाराधनात्मककर्मयोगविषयबुद्धेः सुखहेतुत्वेन
महान्विशेष इत्याह—व्यवसायेति । इह कर्मानुष्ठातरि जीवलोके व्यवसायात्मिका बुद्धिरेका भग-
वत्पौषणात्मकयेन कर्म कर्तव्यं नान्यत् । तत्पमादेन सुखेनैव तरिष्यामि नान्याराधनेनेति निश्चयो व्य-
वसायतात्मिका बुद्धिः सर्वनियन्तुसर्वकर्मफलप्रदातुसर्वमुमुक्षुध्येयसर्वेश्वराराधनैकविषयत्वादेकफलक-
ता, अतः सुखदा, सा च परमनिःश्रेयस्कामानां मुमुक्षुणामेवेति निश्चीयते । अव्यवसायिनाम-
विधितत्त्वानां स्वर्गधनस्त्रीपुत्रपश्वादिवद्भूकामानां तत्तत्कर्मफलसाधनकर्मनिष्ठानां बुद्धयः कर्मकाण्डे
कामानां बहुभेदेन बहुशाखाः, तत्राप्यवान्तरानन्तप्रकारभेदादनन्ताश्च सुखदाश्चेत्यनुभवगम्यम् ॥ ४१ ॥

प० टी०—एतदुपपादनाय तमेतमितिवक्तव्यविहितानामेकार्थत्वमाह—व्यवसायात्मिकेति । हे कुरुनन्दन !
अयोमार्गं तमेतमितिवक्तव्यं वा व्यवसायात्मिका आत्मतत्त्वनिश्चयात्मिका बुद्धिरेकैव चतुर्णामाश्रमाणां
या विवक्षिता 'वेदानुवचनेन' इत्यादौ तृतीयाविभक्त्या प्रत्येकं निरपेक्षमाधनत्वबोधनान् । भिन्नार्थत्वे हि
बुद्धयः स्यान् । एकार्थत्वेऽपि दर्शपूर्णमासाभ्यामितिवत् द्वन्द्वसमायेन । यदप्रयं च प्रजापतये धेतिवचनशब्देन ।
यथात्र किञ्चित्प्रमाणमस्तीत्यर्थः । साङ्ख्यविषया योगविषया च बुद्धिरेकफलत्वादेका व्यवसायात्मिका
विषयपरीतबुद्धीनां बाधिका निर्दाप्यवेदबाधयसमुत्पत्त्वादितरास्त्वव्यवसायिनां बुद्धयो बाध्या इत्यर्थ इति
व्युक्तः । अन्ये तु परमेश्वराराधनेनैव संसारं तरिष्यामीति निश्चयात्मिका एकनिष्ठैव बुद्धिरिह कर्मयोगे
तीत्यर्थमाहुः । सर्वथापि तु ज्ञानकाण्डानुसारेण 'स्वल्पमनस्य बर्भस्य प्रायेण महतो भयान्' इत्युपसं-
रणे पुनः बहुशाखाः अनेकभेदाः कामानामनेकभेदत्वात् अनन्ताश्च कर्मफलगुणफलादिप्रकारोपशाखाभेदात्
भवन्त्यव्यवसायिनां तत्फलकामानां बुद्धीनामानन्त्यप्रसिद्धिद्योतनार्थो हिशब्दः । अतः काम्यकर्मा-
न्महत्त्वैलक्षण्यं शुद्धयर्थकर्मणामित्यभिप्रायः ॥ ४१ ॥

० टी०—योगविषयिण्या बुद्ध्या विशिष्टः पुमान् तर्तुत्युक्तः योगविषयिणी बुद्धिः कृत्याकाङ्क्षायां
स्वरूपं वदन् तदितरबुद्धिविशिष्टानां न कदाचित्तरणमस्तीति सूचयति—व्यवसायात्मिकेति । 'मनो
विधं प्रोक्तं शुद्धं चाशुद्धमेव च । अशुद्धं कामसङ्कल्पं शुद्धं कामविवर्जितम्' इतिश्रवणात्कामस-
ाधिकपायरहिततया शुद्धत्वेनेश्वर एवास्माकं परा गतिरिति व्यवस्थितो व्यवसायो निश्चयो यस्यां
व्यवसायात्मिका वस्तुतत्त्वनिश्चयवर्तीश्वराश्रया बुद्धिरिह मोक्षैकप्रयोजने कर्मयोगे प्रवृत्तस्य व्यव-
सिनो मुमुक्षोरैकैव बहिरन्तः सदैकरूपेव भवति "यो वा एतद्वशं गार्ग्यविदित्वास्मिन् लोके जुहोति
ते तपस्तप्यते अन्तवदेवास्य तद्भवति" इति व्यतिरेकमुखेन विदित्वा जुहोती यजतस्तप्यतश्च सर्वं कर्म
कमनन्तवदेव भवतीति वदन्श्रुतिप्रमाणजनितत्वादेकरूपेणैव तिष्ठति न कदाचिद्विद्यते अव्यवसायिनां
कबुद्धिरहितानां व्यवसायानुष्ठानमेव कामिनां बुद्धयो बहुशाखा बहुप्रकाराः आस्तास्ते यं यजमानोऽसा-

वित्युक्तप्रकारेण बह्वर्थविषयत्वाद्बहुधा भिद्यन्ते अत एवानन्ताः काम्यानामनन्तत्वात् । एवं बुद्धीनामनन्तत्वे तद्वतां संसारोप्यनन्त एव भवति न कदायुपशान्त्यतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

श्री० टी०—कुत इत्यपेक्षायामुभयोर्वैषम्यमाह—व्यवसायेति । इह ईश्वराराधनलक्षणे कर्मयोगे व्यवसायात्मिका परमेश्वरभक्त्यैव ध्रुवं तरिष्यामीति निश्चयात्मिका एकैकनिष्ठैव बुद्धिर्भवाति । अव्यवसायिनां तु बहिर्मुखानां कामिनां कामानामानन्त्यादनन्ताः । तत्रापि कर्मगुणफलादिभेदात् बहुशाखाश्च बुद्धयो भवन्ति । ईश्वराराधनार्थं हि नित्यनैमित्तिकं कर्म किञ्चिदङ्गवैगुण्येनापि न नश्यति । यथा शक्नुयात्तथा कुर्यादिति हि तद्विधीयते नच वैगुण्यम् । ईश्वरोद्देशेनैव वैगुण्योपरमात् । नतु तथा काम्यं कर्म “अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः । दग्नेन्द्रियकामो जुहुयात्” अतो महद्वैषम्यमिति भावः ॥ ४१ ॥

स० टी०—एतस्मिद्भगवद्गीतामहेशस्तमेतमिति वाक्यतः ॥ विहितानां फलैकत्वं कर्मणां शुद्धिकारिणाम् ॥ १ ॥ श्रेयोमाणां ऽयवा वाक्ये तमेतमिति वैदिके ॥ बुद्धिरेकैव साध्यास्ति तत्त्वनिश्चयरूपिणी ॥ २ ॥ चतुर्णामाश्रमाणां च सैव साध्या विवक्षिता ॥ एकैव साङ्ख्ये योगे च फलैक्याभिध्यात्मिका ॥ ३ ॥ विपरीतमतीनां सा बाधिका वेदवाक्यजा ॥ ईश्वराराधनेनैव तरिष्यामीह संसृतिम् ॥ ४ ॥ इत्येकैवास्ति वा बुद्धिर्भक्तानां निश्चयात्मिका ॥ इतरास्तु धियो बाध्या मिथ्याज्ञानवतां नृणाम् ॥ ५ ॥ कामभेदान्तया शाखाभेदान्नानाभिदायुताः ॥ संसारानन्त्यहेतुत्वादनन्ता मूढचेतसाम् ॥ ६ ॥ ४१ ॥

भा० टी०—इह मोक्षमार्गे व्यवसायात्मिका निश्चयात्मिकोपायोपेयबुद्धिरेका सम्यक् प्रमाणजनितत्वात् । इतरविपरीतबुद्धिशाखाभेदस्य बाधिका । येतु व्यवसायात्मिका परमेश्वरभक्त्यैव तरिष्यामीति निश्चयात्मिकेति वर्णयन्ति तद्बुद्धेः स्वरूपं निरूपितं प्रमाणजनितत्वादिति बद्धिर्भाष्यकृद्भिः सा दृढेत्युक्तामिति न विरोधः । अव्यवसायिनां प्रमाणजनितविवेकबुद्धिरहितानां कामिनां बुद्धयो बहुशाखाः बह्व्यः अनुपरतसंसारप्रदाः शाखा यासां ताः प्रतिशाखाभेदेन ह्यनन्ताश्च कामनानामानन्त्यात् । यत्तु ‘नन्वेवं साङ्ख्ययोगयोर्महाभयात्राणहेतुत्वं तुल्यं चेत्कोऽनयोर्विशेष इत्याशङ्क्य साङ्ख्यानां पातशङ्का नास्ति योगिनां तु यावद्विदेहकैवल्यं पातशङ्कास्तीत्याह—व्यवसायात्मिकेति’ तच्चिन्त्यम् योगस्तवनपरस्य ग्रन्थस्य तन्निन्दापरत्वेनोत्थापनस्यनुचितत्वात् । कामात्मान इत्यादिना सकामस्य निन्दाप्रतीतेः स्पष्टत्वाच्च । तत्र तूत्तमत्रंशोद्भवस्य व्यवसायात्मिकैव बुद्धिर्युक्तेति सूचयन्माह—कुरुनन्दनेति ॥ ४१ ॥

प० टी०—अथ तदेव प्रकटयति—व्यवसायेति । इह परमेश्वराराधनरूपे कर्मयोगे व्यवसायात्मिका परमेश्वरभक्त्यानुवृत्तैव ध्रुवं तरिष्यामीति निश्चयात्मिका बुद्धिः सा तावदेकैव एकनिष्ठैव भवति । अथाव्यवसायिनां कामात्मनां या बुद्धयस्ता बहुशाखाः कामात्कामान्तरजनिका भवन्ति कामानामनन्तत्वात् “जाया मे स्यात्प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यात्” इति श्रुतेश्च ॥ ४१ ॥

रा० टी०—नतु ज्ञानोपायविषया वाचोऽन्योन्यविरुद्धा बह्व्यो मतभेदेन सन्ति । अतः कथमेकत्र त्वदीयायामेवोपायविषयवाचि निष्ठाशब्दितं विश्वासं करोमीत्यत आह—व्यवसायेति । व्यवसायात्मिका प्रमाणनिर्णीतार्थनिश्चयात्मिका निश्चयजनिका बुद्धिः करणव्युत्पत्त्या वाक् । एकैव एकोपायविषयैव इह लोके वेदे च । न तत्र विप्रतिपत्तिरस्ति । स एव वैष्णवधर्मानुष्ठानहेतुः । अव्यवसायिनां प्रमाणनिर्णीतार्थनिश्चयहीनानां बुद्धयः उपायविषयाः वाचः बहुशाखाः बहुमुखाः विरुद्धनानार्थविषयाः अनन्ताश्च । तथा च कथमप्रामाणिकमतविवादेन प्रामाणिकेयं “अभिश्वासः । मया बह्व्यमाणोपायस्तु प्रामाणिक इति तत्र तत्र व्यक्तीभविष्यतीति भावः ॥ ४१ ॥

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः ॥
 वेदवादस्ताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥ ४२ ॥
 कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ॥
 क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥ ४३ ॥
 भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसाम् ॥
 व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥ ४४ ॥

त० टी०-ननु विधिवदधीतवेदानां तदर्थपरिशीलिनां पण्डितानामपि व्यवसायात्मिका बुद्धिः कुतो न भवतीत्यपेक्षया वेदशिरोभागमविदित्वा वेदतात्पर्याज्ञानादित्याह-यामिति त्रिभिः । यामिमां वदन्त्याणां पुष्पितां विषयतावदापातरमणीयां प्रकर्षेण वदन्ति तेऽविपश्चितो ज्ञानहीनाः नतु पण्डिताः । कुतो यतो वेदवादरताः वेदेषु ये फलार्थवादाः “अक्षय्यं इ वै चानुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति, अपाम सोमममृता अभूय, यत्र नोष्णं तत्र शीतं स्यान्न ग्लानिनीप्यरातयः ” इत्यादयस्तेषु रताः सक्ताः । सक्तत्वलक्षणं नान्यदस्तीति वादिन इति । स्वर्गादिभोगादधिकं किञ्चित्फलं मोक्षसुखं नास्तीति वदन्-शीलाः ॥ ४२ ॥ एतन्कुतो यतः कामात्मानः कामा विषयेन्द्रियजन्यसुखानि तेष्वेवात्मा मनो येषां ते तथा । अत एव स्वर्गपराः एतद्देहत्यागानन्तरं दिव्यविमानारोहणाप्सरोभोगाश्चानपारिजातपुष्प-माञ्जानिधारणदिव्यचन्दनालेपामृतपानादिवस्वर्गफलमेव परमपुरुषार्थं गन्धमाणाः स्वर्गफलभोगावसाने इह लोके विद्याधनाद्यकुले जन्म तदनुगुणश्रेष्ठवर्णाश्रमनिबन्धनानि कर्माणि च पुनस्तज्जन्यं पूर्वोक्तं फलं तानि प्रकर्षेण पटीयन्प्रवदन्तिच्छेदेन ददातीति तथा तां, पुनर्भोगैश्वर्यगतिं प्रति क्रियाविशेषबहुलां पूर्वोक्तो भोग ऐश्वर्यं च क्वचिदिन्द्रेण देवाधिकारे गन्धर्वाप्सरोदेवविशेषं प्रत्याज्ञापनं तयोर्गतिं प्राप्तिं प्रति साधनभूतायाः क्रियाया विशेषा बहुद्रव्याऽऽयामसाध्यचानुर्मास्यज्योतिष्टोमदर्शपूर्णमासादयस्त्वैवैवहुलां विस्तृतां भोगैश्वर्यप्राप्तिफलकातिविस्तृतक्रियाप्रतिपादिकाभिः यावत् एतादृशीं वाचं प्रवदन्तीत्यनुपपन्नः ॥ ४३ ॥ तेषां भोगैश्वर्ययोः प्रसक्तानां तया पुष्पितया वाचाऽपहृतं चेतो येषां परमार्थतत्त्व-विचारानर्हचेतसामिति यावत् अत उक्तप्रकारा व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते समाधीयते आत्मतत्त्वमस्मिन्निति समाधिश्चित्काग्र्यं तस्मिन्मोक्षसाधनभूतभगवद्दाराधनात्मककर्मनिश्चयरूपा बुद्धिर्न विधीयते नोत्पद्यते इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

प० टी०-अव्यवसायिनामपि व्यवसायात्मिका बुद्धिः कुतो न भवति प्रमाणस्य तुल्यत्वादित्याशङ्क्य प्रतिबन्धकसद्भावाच्च भवतीत्याह-यामिमां वाचं प्रवदन्ति तथा वाचापहृतचेतसा-प्रविपश्चितां व्यवसायात्मिका बुद्धिर्न भवतीत्यन्वयः । इमांश्च यत्र विध्युपात्तत्वेन प्रसिद्धां पुष्पितां पुष्पित-पलाशवदापातरमणीयां साध्यसाधनसंबन्धप्रतिभानाभिरतिशयफलाभावाच्च कुतो निरतिशयफलत्वाभावा-स्तदाह-जन्मकर्मफलप्रदां जन्म चापूर्वशरीरेन्द्रियादिगन्धर्वलक्षणं तदधीनं च कर्म तत्तद्वर्णाश्रमाभिमाननि-मित्तं तदधीनं च फलं पुत्रपशुस्त्रीविलक्षणं यिनश्चरं तानि प्रकर्षेण पटीयन्प्रवदन्तिच्छेदेन ददातीति तथा ज्ञाम् । कुत एवमत आह-भोगैश्वर्यगतिं प्रति क्रियाविशेषबहुलां मृतपानोर्बशीविहारपारिजातपरिमलादिनि-बन्धनो यो भोगस्तत्कारणं च यदैश्वर्यं देवादिविस्तृतां तयोर्गतिं प्राप्तिं प्रति साधनभूता ये क्रियाविशेषा अभिहोत्रदर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादयस्त्वैवैवहुलां विस्तृतामतिबहुलत्वेन भोगैश्वर्यसाधनक्रियात्मकाप्रतिपादि-

कामिति यावत् । कर्मकाण्डस्य हि ज्ञानकाण्डापेक्षया सर्वत्रातिविस्तृतत्वं प्रसिद्धम् । एतादृशीं कर्मकाण्डलक्षणां याचं प्रवदन्ति प्रकृष्टां परमार्थस्वर्गादिफलामभ्युपगच्छन्ति के ये अविपश्चितः विचारजन्यतात्पर्यपरिज्ञानशून्याः अत एव वेदवादरताः वेदे ये सन्ति वादा अर्थवादाः “ अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति ” इत्येवमादयस्तेष्वेव रता वेदार्थं सत्यत्वेन एवमेवेतदिति मिथ्याविश्वासेन सन्तुष्टाः । हे पार्थ ! अत एव नान्यदस्तीति वादिनः कर्मकाण्डापेक्षया नास्त्यन्यत् ज्ञानकाण्डं सर्वस्यापि वेदस्य कार्यपरत्वात्, कर्मफलापेक्षया च नास्त्यन्याभिरतिशयं ज्ञानफलमिति वदन्शीलाः महता प्रबन्धेन ज्ञानकाण्डविरुद्धार्थभाषिण इत्यर्थः । कुतो मोक्षद्वेषिणस्ते यतः कामात्मानः काम्यमानविषयशताकुलचित्तत्वेन काममयाः । एवं सति मोक्षमपि कुतो न कामयन्ते यतः स्वर्गपराः स्वर्ग एवोर्वश्यायुपेतत्वेन पर उत्कृष्टो येषां ते तथा स्वर्गातिरिक्तपुरुषार्थो नास्तीति भ्राम्यन्तो विवेकवैराग्याभावान्मोक्षकथामपि सोढुमक्षमा इति यावत् । तेषां च पूर्वोक्तभोगैश्वर्ययोः प्रसक्तानां क्षयित्वादितोषादर्शनेन निविष्टान्तःकरणानां तथा क्रियाविशेषबहुला वाचापहृतमाच्छादितं चेत्ते विवेकज्ञानं येषां तथाभूतानामर्थवादाः स्तुत्यर्थाः तात्पर्यविषये प्रमाणान्तराबाधिते वेदस्य प्रामाण्यमिति सुप्रसिद्धमपि ज्ञातुमसक्तानां समाभावन्तःकरणे व्यनसायात्मिका बुद्धिर्न विधीयते न भवतीत्यर्थः । समाधिबिषया व्यनसायात्मिका बुद्धिस्तेषां न भवतीति वा । अधिकरणे विषये वा सत्प्रयासुल्लयत्वात् । विधीयते इति कर्मकर्तारि लकारः । समाधीयतेऽस्मिन् सत्त्वमिति व्युत्पत्त्या समाभिरन्तःकरणं वा परमात्मा वेति नाप्रसिद्धार्थकल्पनम् । अहं ब्रह्मेत्यवस्थानं समाधिस्मृतिमिदं व्यनसायात्मिका बुद्धिर्नोत्पद्यत इति व्याख्याने तु रुद्धिरेवाहता । अयं भावः । यद्यपि काम्यान्यग्निहोत्रादीनि शुद्धयर्थेभ्यो न विशिष्यन्ते तथापि फलाभिसन्धिदोषान्नाऽऽशयशुद्धिं संपादयन्ति । भोगानुगुणातु शुद्धिर्न ज्ञानोपयोगिनी । एतद्वचं दर्शयितुं भोगैश्वर्यप्रसक्तानामिति पुनरुपात्तं फलाभिसन्धिमन्तरेण तु कृतानि ज्ञानोपयोगिनी शुद्धिमादयतीति । सत्त्वं विपश्चित् विपश्चित्तोः फलवैलक्षण्यम् । विस्तरेण चैतदग्रे प्रतिपादयिष्यते ॥ ४२-४४ ॥

श्लो० गी०-नन्वव्यवसायिनामपि योगबुद्धिरास्त्वत्याकाङ्क्षायां कामपराणां तेषामेवा नान्तःकरणमारोहतीति बोधायनुं तेषां स्वभावं वर्णयति त्रिभिः-यामिमिति । वेदवादरता उच्यन्त इति वादा वाक्यानि वेदस्य वादाः वेदवादास्तेषु “ वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिक्रामः ” इत्यादिषु कर्मतत्फलतत्साधनप्रकाशकेष्वर्थवादादिवेदवास्त्येषु रताः निरतास्तत्रैव तात्पर्यवन्तोऽतएव नान्यदस्तीति वादिनः कर्मतत्फलेभ्यः साधनसाध्येभ्योऽन्यदर्थपरो वा मोक्षो वा किञ्चिन्नास्तीति प्रष्टृभ्यो वक्तारो वदन्शीलाः यतोऽविपश्चितः वेदानामुपक्रमोपसंस्मारादिषु तात्पर्यान्निमित्ता बहिर्भूत्वा मीमांसकाः पुष्पितां पुष्पैर्मल्लिकालावत् “ अपाम सोमम् । दक्षिणावन्तः अमृतं भजन्तः । पश्यति पुष्टं पश्यति पौत्रम् । अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति ” इत्यादर्थवादलक्षणेः पल्लवान्यैः पुष्पै रञ्जयन्तीभिर्मां जन्मकर्मफलप्रदमित्यादिना वक्ष्यमाणलक्षणां यां वाचम् “ अग्निमोक्षे पुगेति तम् । इमे त्वोर्जे त्वा । ब्रह्म संधत्तं तन्मे जिन्वतम् ” इत्यादिवाक्यरूपां प्रवदन्ति कर्मकाण्डमेव प्राशस्त्येन वदन्ति नतूपासनाकाण्डं नापि ब्रह्मकाण्डमेत्यर्थः ॥ ४२ ॥ योगबुद्धयनर्हत्वे तेषां स्वभावो दुष्ट इति सूचयितुं तद्गुणानेव वर्णयति कृष्णः-कामात्मान इति । स्वर्गपराः स्वर्ग एव परो निरतिशयः पुरुषार्थ इति निश्चयो येषां ते स्वर्गपरास्तत एव भोगैश्वर्यगतिं प्रति भुजयन्त इति भोगाः दिव्याः क्लृप्तवन्दनवनितादयस्तेषां समप्रभोगायेश्वर्यमीश्वरत्वं स्वामित्वं तस्य गतिः प्राप्तिस्तं प्रत्येव काम इच्छावेग आत्मानि बुद्धौ येषां ते कामात्मानः विषयभोगालम्पटा मीमांसकाः कामिनः क्रियाविशेषबहुला क्रियाविशेषा अभिष्टोमातिरान्नादयः फलविशेषहेतवो बहुला बहवो यया प्रतिपाद्यन्ते सा क्रियाविशेषबहुला तां तत एव जन्मकर्मफलप्रदां जन्मपदेन मृत्युजरारोगास्तदुःखानि च लक्ष्यन्ते जन्मादय एव स्वप्रतिपादितकर्मणां

फलानि जन्मकर्मफलान्यनुष्ठानभ्यः प्रददातीति जन्मकर्मफलप्रदा नानायोगिषु जन्मानि कर्मफलानि सुखादीनि च स्वप्रकाशितकर्मकर्तृभ्यो यच्छतीति वा तां जन्मकर्मफलप्रदां वाचं प्रवदन्तीति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ४२ ॥ यत एव लक्षणास्ततस्तेषां योगबुद्धिस्तत्फलं च न सिध्यतीत्याह-भोगेति । अर्थवादबहुल्या तथा कर्मकाण्डलक्षणया वाचाऽपहृतचेतसामपहृतं तिरोभावितं चेतः कार्याकार्यविवेकविज्ञानं येषां ते अपहृतचेतसः विषयाशाश्रामितबुद्धयस्तेषामत एव भोगैश्वर्यप्रसक्तानां भुज्यन्त इति भोगा भोग्यपदार्था ऐश्वर्यं तेषामीश्वरत्वं तयोरेव प्रसक्तानां तेषां समाधौ समार्थीयते पुढ्यो विषयेष्वनेनेति समाधिः वासनात्मना जगत्सर्वं समार्थीयते पुरुषेणास्मिन्निति वा समाधिर्नस्तःकरणं तस्मिन्नव्यवसायात्मिका बुद्धिर्योगबुद्धिर्न विधीयते न प्रवेश्यते कस्मैरन्तर्गताभावात् प्रविशति यतस्ततः कारणाभावे कार्याभाव इति न्यायेन योगबुद्धयभावे तत्कार्यभूता मोक्ष एतेषा कदापि न संभवतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

श्री० टी०-ननु कामिनोऽपि कष्टाकामाविवहाय व्यवसायात्मिका मेव बुद्धिर्न कुर्वन्ति तत्राह-या-
मिति । पुष्पितां विपलतावशापातरमणीयां प्रकृष्टां परमार्थफलपरमेव वदन्ति वाचं स्वर्गादिकल्पयन्ति ये
तेषां तथा वाचाऽपहृतचेतसां व्यवसायात्मिका बुद्धिर्न विधीयते इति तृतीयेनान्वयः । किमिति तथा
वदन्ति यतोऽपिप्रश्रितो मुढाः । तत्र हेतुः वेदे ये वाराः अर्थवादाः “अन्नं ह वै चानुर्मास्ययाजिनः
सुकृतं भवति । अपाम सोमममृता अभूय” इत्याद्याः तेष्वेव रताः प्रीताः अत एव अतः परमन्वदीश्वरत्वं
प्राप्यं नास्तीति वचनशीलाः ॥ ४२ ॥ यत एव कामात्मान इति । कामात्मानः कामाकुलचित्ताः । अतः
स्वते एव परः पुरुषार्थो येषां ते । जन्म च तत्र कर्माणि न कर्तव्यानि च प्रददातीति तथा ताम् । भोगै-
श्वर्ययोगीति प्राप्तिं प्रति साधनभूता ये क्रियाविशेषाः ते मुढा गम्यां तां प्रवदन्तीत्यनुषङ्गः ॥ ४३ ॥
तत्राह-भोगैश्वर्यप्रसक्तानामिति । भोगैश्वर्याः प्रसक्तानामभिनिविष्टास्तं तथा पुष्पितया वाचाऽपहृत-
भाकृष्टं चेत्ते येषां तेषां समाधिः चित्तैकाग्र्यं परमेश्वरैकाग्र्याभिमुखत्वं तस्मिन्निश्चयात्मिका बुद्धिर्न विधी-
यते । कर्मकर्तृप्रयोगे नोत्पन्न इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

स० टी०-अतिश्रयवनां तानाप्रतिबन्धवशात्तसाम् ॥ अर्थवसायात्मिका बुद्धिर्भवेतीत्याह मापतिः ॥ १ ॥ यामिमां
वक्ष्यमाणं हि वाचं श्रवणशोभनाम् ॥ आपातरमणीयां च पुष्पितपलाशवत् ॥ २ ॥ देहेन्द्रियादिसम्बन्ध-
रूपं जन्म ददाति या ॥ तदर्थानं च यत्कर्म तदर्थानं फलं तथा ॥ ३ ॥ ददातीति षटीयन्प्रवदविच्छेदवश-
नाम् ॥ सुधापानेर्वशीक्रीडापुगन्वादिनिबन्धनः ॥ ४ ॥ भोगस्तत्रेदुरैश्वर्यं देवादिस्वामिता तयोः ॥ प्रा-
प्तिं प्रतिक्रियाभेदाः साधनत्वेन ये मदाः ॥ ५ ॥ तैर्विस्तृतां कर्ममयीं प्रवदन्त्यविपश्चितः ॥ विचारज्ञ-
न्यतात्पर्यज्ञानशून्याः मुरागिणः ॥ ६ ॥ येऽर्थवादा श्रुती सन्ति रोचनार्था हि कर्मणाम् ॥ अस्यश्रव्यं
ह वै चानुर्मास्ययाजिन इत्यपि ॥ ७ ॥ तेष्वेव वेदतात्पर्यमिति विश्वात्मतत्पराः ॥ पशुपुत्रादिहेतुभ्यः
कर्मभ्यो नान्यदस्ति तत् ॥ ८ ॥ ज्ञानं वा तत्फलं वा न श्रुतेः कर्मपरत्वतः ॥ प्रतिबन्धान इत्येवं विक-
ल्पायैकभाषिणः ॥ ९ ॥ विषयाकुलचित्तत्वात्सदा काममयाः शराः ॥ स्वर्ग एव परो येषां पुरुषार्थतया
मतः ॥ १० ॥ वैराग्यादिबहिर्भूता मुढा मोक्षकथामपि ॥ न श्रमन्ते ततस्तेषां भोगादौ लभ्यतेसाम् ॥ ११ ॥
तथा प्रवोक्तया वाचा येषामाच्छादितं मनः ॥ समाधिविषयाबुद्धिर्नास्त्येषां निश्चयात्मिका ॥ १२ ॥ अहं
ब्रह्मेत्यवस्थानं समाधिस्तन्निबन्धना ॥ व्यवसायात्मिका बुद्धिस्तेषां नोत्पद्यतेऽथवा ॥ १३ ॥ ४२ ॥-॥ ४४ ॥

भा० टी०-अर्थवसायिनां तु व्यवसायात्मिका बुद्धिर्न भवति प्रतिबन्धबाहुल्यादित्याशयेनाह-या-
मितिभिभिः । यामिमां वक्ष्यमाणं पुष्पितां फलाप्रदपुष्पितवृक्षवच्छोभमानां श्रवणमाश्रमणीयाम् “अपाम सो-

मममृता अभूम्' इत्यादिरूपां प्रवदन्ति । अविपश्चितो बुद्धिरहिता वेदस्य वादेऽर्थवादे " अक्षय्यं ह वै चातुर्मा-
स्ययाजिनः सुकृतं भवति" इत्येवंरूपे रताः प्रातिपन्त्योऽत एव नान्यन्मोक्षादिकं स्वर्गादन्यदस्तीति वादिनः ।
त्वया तु मम मत्तमेवाभ्युपेयमिति सूचन्नाह-दे पार्थेति ॥ ४२ ॥ यतः कामे आत्मान्तःकरणं येषामत एव
स्वर्ग एव परः पुरुषार्थो येषां ते कर्मणः फलं जन्मैव कर्मफलं प्रवदातीति तथा तां वेदवाचा कर्मणि
प्रवृत्तिः कर्मणा जन्मलाभः ननु वेदवाचः स्वतन्त्रं जन्मादिप्रदानुत्त्वमस्तीति अभिप्रेत्याचार्यैर्जन्म च तत्र
कर्म च तत्फलं च प्रवदातीति न व्याख्यातं यतो भोगैश्वर्यं च तयोर्गतिं प्राप्तिं प्रति क्रियाणां विशेषा
बहुला यस्यां तां वाचं प्रवदन्तीत्यनुषङ्गः ॥ ४३ ॥ तेषां भोगैश्वर्ययोः प्रसक्तानामतिरक्तचित्तानां यतस्तया
वाचाऽपहृतमाच्छादितं चेतो येषां तेषां व्यवसायात्मिका सांख्ये योगे वा या बुद्धिः सा समाधौ समाधीयते
पुरुषोपभोगाय सर्वमस्मिन्नन्तःकरणं तस्मिन्न विधीयते न स्थिरीभवतीत्यर्थः । ननु ' अहं ब्रह्मास्मीत्यवस्थानं
समाभिस्तात्रामित्तम् ' इति ' चित्तैकाग्र्यं परमेश्वरैकाग्र्याभिमुखत्वं तस्मिन् वा ' इति ' व्याख्यानद्वयमा-
चार्यैः कृतो न प्रदर्शितमिति चेत्, अहं ब्रह्मास्मीत्यवस्थानस्य परमेश्वरैकाग्र्याभिमुखत्वस्य च व्यवसाया-
त्मिकसाङ्ख्ययोगबुद्धान्तर्भावमभिप्रेत्येति गृहाण ॥ ४४ ॥

प० टी०-अथ कामिनोऽप्येतां व्यवसायवृद्धिं कथं नानुतिष्ठन्त्यत आह-यापेति । यथा लोके पुष्पं
हि फलोद्भूतं सूचयत्येवं पुष्पितां फलाभिसन्धिं सूचयन्त्यविपश्चितस्तात्पर्यमजानन्तो वदन्ति समर्थयन्ति ।
कथम्, नान्यदस्तीतिवादिनः एतद्व्यतिरेकेणान्यच्छ्रुतितात्पर्यं नास्तीत्यभिनिवेशवन्तोऽत एते वादेऽ-
र्थवादे रतास्तत्रैव तात्पर्यसम्भारयन्तः । यद्वा " अधेन्वाचरति माययैष वाचं सुश्रुवामफलामपुष्पाम् "
इति श्रुतौ पुष्पफले हि देवताध्यात्मे इति निरुक्तेः पुष्पस्थानीयदेवतोपासनाविषयां वाचं वेदवाणीं
प्रवदन्तीति ॥ ४२ ॥ अथ तदेव प्रकटयन्नाह-कामात्मान इति । कामात्मानोऽभिलाषाकुलाचिता अत एव
स्वर्गपराः स्वर्ग एव परमुत्कृष्टं येषां ते ते जन्मकर्मफलप्रदां जन्म च तत्र कर्म च फलं च प्रवदाति तां भोगैश्वर्यगतिं
प्रवदन्ति, भोगो रम्भादिः ऐश्वर्यं देवाधिपत्यं तथोर्गतिः प्राप्तिस्ताम् । किंभूतां क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्य-
प्राप्तिं प्रति साधनभूता ये क्रियाविशेषास्तैर्बहुलां शुर्वीमतिप्रयाससाध्याम् ॥ ४३ ॥ भोगैश्वर्यप्रसक्तानामिति
भोगैश्वर्यगोः प्रसक्तानां तथा पुष्पतवेदवाण्यापहृतं चेतो येषां तेषां पुरुषाणां तत्रैव वाण्या समाधौ परमे-
श्वराराधनैकाग्र्ये व्यवसायात्मिका बुद्धिर्न विधीयते नोत्पद्यते । तदुक्तम्-' सोऽहं चिन्मात्रमेवेति चिन्तनं
ध्यानमुच्यते । ध्यानस्याविस्मृतिः सम्यक्समाधिरभिधीयते ' ॥ ४४ ॥

रा० टी०-नान्यवैदिकमतानामप्रामाणिकत्वेन तत्राविश्रालेपि वैदिकेष्वपि केचित्कर्माणि स्वर्गफला-
न्येवाहुः । त्वया तु काम्यार्थान्येव स्वर्गादिफलानि । निष्कामानीश्वरार्पणलुब्धयातुष्टिनां तु ज्ञानार्थानि-
त्यभिप्रेयते । तथा च कथं त्वद्वचने निष्ठा स्यादित्यतस्तेषां वैदिकाभासताप्रदर्शनाय निन्दामाह-यापि-
त्यादित्रयेण । वेदवादरताः वैश्वैद्यापातः उच्यते कर्मादि तत्रैव रताः । वेदोक्तविष्णुमहिमविवादपूर्वकं वेद-
पाठका वा निरर्थकवेदपाठका वा । अत एवाविपश्चितः । वेदतात्पर्यार्थापरिज्ञानिनः अन्यन्मोक्षान्यफलं वा
ब्रह्मस्वरूपं वा नास्तीति वादिनः कामात्मानः काम्यफलमनस्काः भोगचिता इति वा । स्वर्गपराः स्वर्गाता-
त्यर्थाः स्वर्गमेव परमुपार्थं मन्यमाना इति यावत् । जन्मकर्म च तत्फलं च प्रवदातीति तथाविधां क्रिया-
विशेषबहुलां बहुकर्मविशेषप्रतिपादिकां यामिमां वाचं पुष्पिद्रां संजातपुष्पां मोक्षफलमपेक्ष्य पुष्पस्थानीयस्वर्गा-
दिफलकां भोगैश्वर्यप्राप्तिं प्रति प्रवदन्ति । तथा वाचापहृतचेतसां भोगैश्वर्ययोरासक्तचित्तानां व्यवसायात्मिका
सम्यक्प्रमाणनिर्णीदार्थनिश्चयरूपा बुद्धिः समाधौ भगवति मनःसमाधानार्थं न विधीयते । तस्यैव परमपुमर्थ-
हेतुत्वादिति भावः । यद्वा अव्यवसायबुद्धिः केन कारणेन भवति । यत्परित्यागात्सा बुद्धिर्न भवति इत्यतो

नित्यमवच्छलं यत्सत्त्वं धैर्यापरपर्यायं तस्मिंस्तिष्ठतीति तथा । रजस्तमोभ्यामभिभूतसत्त्वो हि शीतोष्णा-
दिपीडया मरिष्यामीति मन्वानो धर्माद्विमुखो भवति । त्वं तु रजस्तमसी अभिभूय सत्त्वमात्रालम्बनो भव ।
अतः शीतोष्णादिसहतेऽपि क्षुत्पिपासादिप्रतीकारार्थं किंचिदनुपात्तमुपादेयमुपात्तं च रक्षणीयमिति तदर्थं यत्ने
क्रिये माणे कुतः सत्त्वमित्यत आह—निर्योगक्षेम इति । निर्योगक्षेमः अलब्धलाभो योगः लब्धपरिरक्षणं क्षे-
मस्तद्विहितो भव । चित्तविक्षेपकारिपद्महराहितो भवेत्यर्थः । न चैवं चिन्ता कर्तव्या कथमेवं सातं जी-
विष्यामीति । यतः सर्वान्तर्यामी परमेश्वर एव तव योगक्षेमादि निर्वाहयिष्यतीत्याह—आत्मवानिति ।
आत्मवान् आत्मा परमात्मा ध्येयत्वेन योगक्षेमादिनिर्वाहकत्वेन च वर्तते यस्य स आत्मवान् सर्वकामनापरित्या-
गेन परमेश्वरमागमयते मम स एव देहयात्रामात्रमपेक्षितं सम्पादयिष्यतीति निश्चित्य निश्चिन्तो भवे-
त्यर्थः । आत्मवानप्रमत्तो भवेति वा ॥ ४५ ॥

शं० टी०—एवं श्रुतिवाक्यानामुपक्रमोपसंहारादिष्वेवावान्तरतात्पर्यं महत्तात्पर्यं चाविजानतामर्थवान्
मोहितानां कामिनां योगबुद्ध्याभावादीश्वरप्रत्यादाभावस्तेनैव संसारोपरभाभाव इति प्रतिपाद्य इदानीं
मुमुक्षूणां योगबुद्धिसमाप्तीश्वरप्रीत्यै कर्म कुर्वतां प्रगोचनवाक्यैर्न मोहितव्यभिष्टानिष्टप्राप्तौ समु-
भक्तिभ्यामीश्वरापराधनात्मकं कर्म वैदिकं कर्तव्यमिति सूचयितुमाह—त्रैगुण्येति । राजसास्ताम-
स्रेति त्रिविधा गुणास्त्रिगुणा रागद्वेषलोभमोहादयस्तेषां तत्कार्याणां तत्फलानां च समाहार-
स एव विषयः कर्तव्यत्वावनादिप्रकाशनद्वारा वर्धनीयत्वेन गोचरे येषां ते त्रैगुण्यविषयाः
वेदोक्तकर्माधीनत्वेन वेदाभ्यैगुण्यविषया इत्युच्यन्ते । त्रैगुण्यस्य वेदविषयत्वेन सर्वेषामुपादेय-
मुमुक्षूभिर्कर्तव्यमित्याह—निर्लेगुण्य इति । यतस्त्वं मोक्षेच्छया योगबुद्धियुक्तः स्वधर्मे
गुण्यो भव प्रगोचनश्रुतिभ्यो रागद्वेषादिभ्यस्तत्प्रधानकर्मभ्यस्तत्फलेभ्यश्च निष्क्रान्तो भव
उपदार्थो ह्येव दृष्टशब्दवाच्यौ रागद्वेषादिदोषजनकौ तत्र समबुद्ध्या ताभ्यां निष्क्रान्तो
भनस्य च शमदमजानत्यादेः सत्त्वगुणैकलभ्यत्वाभिन्नैर्गुण्यत्वेऽपि मुमुक्षोः सत्त्वेन भवि-
नाह—नित्यसत्त्वश्चरति । नित्यं सत्त्वगुण एव तिष्ठतीति निश्चयसत्त्वस्थो भव । विवेकवैराग्यशर्म-
सिद्धेत्यर्थः । योगक्षेमपरस्य रागद्वेषादिः प्रसज्यते तेन शमादयः पलायन्ते ततः साधनविच्छिन्तिस्तथा
सिद्धिस्ततो मुमुक्षोस्तस्यां निर्गमः कर्तव्य इत्याशयेनाह—निर्योगक्षेमो भवेति । अविद्यमानस्य संपादनं योगः
विद्यमानस्य पादनं क्षेमः प्राप्तिधार्थीनो भूत्वा त्वं ताभ्यां निष्क्रान्तो भव । मनसो विषयात्तत्पारवश्ये स्व-
धर्मो न सिद्ध्यत्यतस्तदभावेन अवितव्यमित्याह—आत्मवानिति । विहिते कर्मणि श्रवणध्यानकीर्तनादिष्वेव
स्थित आत्मा मनोऽस्यास्तत्यात्मवान् निश्चलचित्तो भवेत्यर्थः । यद्वा ‘न जायते म्रियते वा कदाचित्’ इति
‘वेदाविनाशिनम्’ इत्यादिवाक्यैः प्रतिपादिता सांख्याविषया बुद्धिर्यदि तवास्ति दृढा तदा त्वयैवं स्थातव्यमिति
ज्ञानिनः कर्तव्यं सूच्यते । त्रयो गुणाः सत्त्वाद्यो यस्य सन्ति तत्रिगुणं जगद्वाजमव्याकृतं तस्मादुत्पन्नं जग-
त्रैगुण्यं तदेव प्रतिपाद्यत्वेन विषयो येषां ते त्रैगुण्यविषयाः साध्यसाधनसाधकफलदेवतात्मकजगत्प्रकाशनपराः
सर्वे वेदा इत्यर्थः । वेदनदुक्तकर्मतत्फलेषु प्रवृत्तस्य द्वैतज्ञानबाधं विना नाद्वैतज्ञानं तत्रिष्टा तत्फलमपि न सि-
द्धयति अतस्तन्निष्क्रमो विदुषा कर्तव्य इत्याह—निर्लेगुण्यो भवेति । ‘वेदानिमं लोकममुं च परित्यज्यात्मान-
मन्विच्छेत्’ इति स्मरणद्वेदेभ्यस्तदुक्तकर्मभ्यैर्गुण्याज्जगतश्च सर्वस्मान्निष्क्रान्तो भव सर्वसंन्यासं कुर्वित्यर्थः ।
कृतेऽपि सर्वसंन्यासे बहिर्मुखस्य द्वैतावलम्बिनो ब्रह्मनिष्ठायोगात्तदयोगे ज्ञानभ्रंशस्तेन मोक्षो न सिद्ध्यत्यतो
ज्ञानिना द्वैतालम्बनं त्यक्तव्यमित्याह—निर्द्वन्द्व इति । द्वन्द्वे नामरूपे सर्वत्र तयोर्ग्रहणाभिर्गतो भव नामरूप-
योर्ग्रहणं मा कुर्वित्यर्थः । निश्चं कुर्वतो नामरूपग्रहणं न संभवत्यतः प्राप्तां तां विदुषो निषेदुमाह—नित्यस-

त्वस्थ इति । प्रतो भावः सत्त्वं ब्रह्मस्वरूपं नित्यं तस्मिन्नेव तिष्ठतीति नित्यसत्त्वस्थो भव । सर्वदा नष्टोपा-
नुसन्नेहीत्यर्थः । ब्रह्मविदः शरीरयात्रापि ब्रह्मदृष्टैव कर्तव्या न तु बाह्यदृष्टयेति सूत्रयितुमाह—निर्योगक्षेम
इति । स्थितस्यैव देहस्याहिकण्टकादिभ्यस्तात्पर्येण पालनं क्षेमः तस्यानुकूलद्रव्यसंपादनं योगस्तदुभयस्यापि
प्रारम्भाधीनत्वात्स्वदृष्ट्या देहाभावाच्च अधिष्ठानज्ञानबलेन तयोर्निर्गमं कृत्वा निर्योगक्षेमो भव ब्रह्मनिष्ठायां
प्रमादः कचिदपि मा भूदित्याह—आत्मवान् आत्मा ब्रह्माकाङ्क्षाद्धिः सदा सैवास्यास्तांत्यात्मवान् । यद्वाऽहं ब्रह्मे-
विषय आत्मैव सदास्तु न कचिदप्रमादेनाप्यनास्मेति सत्त्वाह—आत्मवान् भवेति । अनात्मानमहंबुद्धेः कचित्क-
दाचिदपि विषयं मा कुर्वित्यर्थः ॥ ४९ ॥

श्री० टी०—ननु च यदि स्वर्गादिकं परमं फलं न भवति तर्हि किमिति वेदैस्तत्साधनतया कर्माणि विधीयन्ते
तत्राह—त्रैगुण्यविषया इति । त्रिगुणात्मकताः सकाशा येऽधिकारिणस्तद्विषयास्तेषां कर्मफलसम्बन्धप्रतिपाद-
ना वेदाः । त्वं तु निष्त्रैगुण्यो निष्कामो भव । तत्रोपायमाह निर्द्वन्द्वः सुखदुःखशीतोष्णादियुगलानि
द्वन्द्वानि तद्रहितो भव । तानि सहस्येत्यर्थः । कथमित्यत्राह नित्यसत्त्वस्थः सन् धैर्यमवलम्ब्येत्यर्थः ।
तथा निर्योगक्षेमः अप्राप्तस्वीकारो योगः प्राप्तपरिपालनं क्षेमं तद्रहितः आत्मवान् अप्रमत्तः । नहि द्वन्द्वकुल-
स्य योगक्षेमव्यापृतस्य च प्रमादितः त्रैगुण्यातिक्रमः संभवतीति ॥ ४९ ॥

सू० टी०—ननु मा भूत्सकामानां व्यवसायात्मिका मतिः॥ निष्कामानां तथा बुद्ध्या नित्यकर्मादि कुर्वताम् ॥ १ ॥
मर्त्यान्नी वर्तसामर्ग्यप्रतिबन्धः समो भवेत् ॥ तेषामप्यात्मविज्ञाने इत्यादिवाक्यैः सर्वभूः ॥ २ ॥ गुणात्तां
कर्मसंसारस्तयाणां काममूलकः ॥ सप्रकाशतया येषां विषयस्तादृशास्तथा ॥ ३ ॥ कर्मकाण्डात्मका वेदा-
तत्त्वकामानुसारतः ॥ बोधयन्ति फलं कामभावे निष्कामतापराः ॥ ४ ॥ अवदाततया त्वं तु निष्कामो
भवा सर्वदा ॥ एतेन कर्मसामर्ग्यसंसारोऽस्तीत्युपायतमः ॥ ५ ॥ ननु द्वन्द्वद्वन्द्वीकारपक्षेऽप्येक्ष्यतेऽग्निलम् ॥
वत्याश्रयादि चेत्तर्हि कथं निष्कामतेति चेत् ॥ १ ॥ साक्षात्पक्षास्त्विहंस्तुक्तान्यायेनैव विवेकतः ॥ भव
द्वन्द्वतादौ गुणस्त्वभालम्ब्यासङ्गमाश्रितम् ॥ ७ ॥ सोऽद्यं वा कथं दुःखममममिति चेत्कृणु ॥ यन्मन्त्र-
मचलं मेयं तदालम्बी सदा भव ॥ ८ ॥ अद्वयत्वमो योगः म्यात्वेमो लभ्यस्य रक्षणम् ॥ तच्छृणु-
भव धीर्ज्ञातविशेषकमलं त्यज ॥ ९ ॥ जीविष्यामि कथं नैवं चिन्ता कार्या यतो हरिः ॥ सर्वान्तर्यामिरु-
येण योगक्षेमकरस्तव ॥ १० ॥ आत्मा ध्येतया यस्य परमेश्वरमन्त्रकः ॥ वर्तते पालकत्वेन सदा स त्वं
भवात्मवान् ॥ ११ ॥ सदा कृष्णपदालम्बि यस्य चेतः समाहितम् ॥ स निर्द्वन्द्वः स सत्त्वस्थो निःसंकरः
सदा सुखी ॥ १२ ॥ ४९ ॥

भा० टी०—वेदवादगतानां वेदोक्तत्रिगुणात्मकसंसारं एव फलमित्याशयेनाह—त्रैगुण्येति । त्रैगुण्यं
संसारः विषयः प्रतिपाद्यो येषां कर्मकाण्डपराणां वेदानां ने । तर्हि मया कथं भान्यमित्याकाङ्क्षायामाह—
निष्त्रैगुण्य इति । निष्त्रैगुण्यो निष्कामो भव । हे अर्जुनेति संबोधयन् स्वनाम्सार्थकं कर्तुमर्हसीति ध्वनयति ।
निष्त्रैगुण्यमवने उपायमाह—निर्द्वन्द्व इति । सुखदुःखहेतुं प्रतिपन्नपदार्थो द्वन्द्वशब्दवाच्यो तस्माद्रहितो भव ।
तत्रोपायमाह—नित्येति । नित्यं सत्त्वे स्थितः भव । तत्राप्युपायमाह—निर्योगेति । अनुपात्तस्योपादानं योगः
उपात्तस्य रक्षणं क्षेमः ताभ्यां निर्गतः श्रौगुणरहितो भव । आत्मवानप्रमत्तः । तमोगुणाद्विनिर्गतो
भवेत्यर्थः ॥ ४९ ॥

प० टी०—ननु स्वर्गादिकं फलं न स्यात्तर्हि वेदैस्तत्साधनभूतानि कर्माणि कथं विधीयन्त इत्याशङ्क्य
तद्विधायकश्रुतिवाक्यानामन्या दृक्तात्पर्यमस्तीत्याह—त्रैगुण्येति । अत्र केवलं वेदानां त्रैगुण्यविषयत्वे सिद्धे

प्रस्तुतं भगवदुपदिश्यमानस्य निखैगुण्यस्य वेदामूलकत्वेनोपदेशावर्हत्वात् 'तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते' तथा 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः' इत्ययतो भगवतैव प्रतिपादनादतोऽन्यथा व्याख्यायते । यथाधिकारं सत्त्वा-दित्रिगुणसंबन्धि यत्फलं तत्रैगुण्यं तदेव विषयो निरूपणीयत्वेन प्राप्तं येषु तथाविधा वेदाः सन्ति त्वं तु सात्त्विकफले नित्यसत्त्वस्थः सन् निखैगुण्यो भव नित्यं शुद्धं च तत्सत्त्वं च तत्रस्थस्तन्निष्ठः सन् तेन तत्त्वज्ञानोत्पत्तौ गुणत्रयातीतो भव । अत्र सामान्यतः सत्त्वस्वरूपं तु—'उपासनायां यद्वच्चकत्वं वाक्पायचिन्तेषु तदेव सत्त्वम्' इत्युक्तत्वाद्देवोपासनायां शबलशुद्धत्वमेवेन द्विधा सत्त्वं निरुक्तमस्ति तत्रैकं स्वर्गसुखप्रापकमन्यत्तत्त्वज्ञानोत्पादकम् । एतदेव भगवताप्यग्रे निरूपयिष्यते । 'तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनायम् । सुखसंगेन बध्नाति ज्ञानसंगेन चानध' इति । श्रुतिरप्याश्वलोपनिषत्सु—'वेदान्तविज्ञानमु-मिश्रितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः । ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे' इति । ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकः । शेषं स्पष्टम् । तथा च शुद्धसत्त्वेन रजस्तमसी अभिभूय तथा तत्त्वज्ञानो-त्पत्तौ पुष्पफलन्यायेन सत्त्वोपरमोर्णं । ततो निखैगुण्यत्वमेव पर्यवसन्नमित्यर्थः । यद्वा त्रैगुण्यमेव विषं त्रैगुण्यविषं तथापयन्ति तिरस्कुर्वन्ति ते त्रैगुण्यविषया एवंविधा वेदाः प्रथमं निरूपितमपि त्रिगुणसंबन्धि स्वर्गादिकलं त्रैगुण्यं तद्विषं घातकं जन्ममरणपर्यवसायित्वेन बन्धहेतुत्वात् पुनरुपनिषद्विभागैस्तथापयन्ति दूषयन्ति ते तथा । श्रुतिरपि शतपथी—'पुत्रैषणायाश्च विषैषणायाश्च वाञ्छायाश्च भिक्षाचर्यं चरन्ति' इति । नन्वेवं ह्यत्वाभि कथं तेषां विधानमिति चेन्न गुडजिह्विकान्यायेन कर्मप्रवृत्तौ प्रलोभनमावृत्त्वात् । अयमर्थः । शरीरायासत्रव्यव्ययैरतिक्लेशसाधनेषु कर्मसु सहसा प्रवृत्तिर्न भवत्यतो रोचनार्थं फलश्रुतिरुक्ता । यथा रोगार्तः शिशुमुग्धे कटु भेषजं न गृह्णाति, तत्र शर्करा निक्षिप्तास्तीति माता प्रलोभयति, सन्तु शर्करामा-धुर्येच्छया गृह्णाति, मातुस्तात्पर्यमारोग्ये तद्वत् । अतस्त्वं निखैगुण्यो भव त्रैगुण्यतिरस्कारकवेदार्थं भज । अथ व्यतिरेकमुखेन त्रैगुण्यस्य विषयरूपत्वमाह—निर्द्वन्द्व इत्यादि । द्वन्द्वानि शीतोष्णादीनि तदम-हिष्णुत्वम् । तथाप्राप्तस्य प्राप्त्यर्थोऽपि प्राप्तस्य संरक्षणं श्रेयं तथा सावधानत्वमेतानि दुःखहेतवो त्रैगुण्यविषये संभवन्तीति विषयरूपत्वं निखैगुण्ये तु तदभाव इति नित्यसत्त्वस्थो धैर्यवानात्मवान् सावधानः ॥ ४५ ॥

रा० टी०—एवं योगे त्स्मां शृण्वति योगोक्तिं प्रतिज्ञाय तत्रादरजननाय सार्धश्लोकेन तं प्रशस्य स्वोक्तीं नि-ष्ठाभां कारणभूतमनान्तरविधानं च श्लोकत्रयेण तन्निवेदय्यः निरस्यदानीं प्रतिज्ञातं योगं प्राधान्येनाह—त्रैगुण्येत्यादिना । अप्यष्टाध्यायसमाप्तिः । बहूनि मे व्यतीतानीत्यादेः प्रासंगिकत्वेनाप्रधानत्वात् । अथाणां सत्त्वर-जस्तमसामिदं त्रैगुण्यम् । त्रिगुणसंबन्धा (न्ध) र्थे विचित्रा हि तद्विगतगतिरिति व्यङ्ग्यप्रत्ययः । त्रिगुणज-न्धं यत्स्वर्गादि तद्विषयाः आपाततः स्वर्गादिफलकर्मादिप्रतिपादकाः प्रतीयन्ते वेदाः वादो विषयकत्वं च मुखतो बचनं तथेत्येके । हे अर्जुन ! त्वं तु निखैगुण्यः निष्कान्तस्त्रैगुण्यान् त्रिगुणसंबन्धिस्वर्गादितो निखैगुण्यः त्रैगुण्यवृद्धितो निर्गतो भव । आपाततः प्रतीतार्थे भ्रान्ति मा कार्षीरित्यर्थः । यद्वा त्रैगुण्यं त्रिगुणसंबन्धि स्वर्गादिस्थिरफलं संसारबन्धनं वा तदेव विषं त्रैगुण्यविषं शोषयन्ति अपगमयन्तीति त्रैगुण्य-विषयाः । यातेरन्तर्णीतण्यर्थात् "आतोऽनुपसर्गे कः" इति कः । नित्यपुमर्थहेतुभगवत्स्वरूपविषया इति यावत् । तानाश्रित्येति शेषः । निखैगुण्यो भव प्राग्बेदवार्थः । वेदात्तात्पर्यविषयीभूतार्थं बुद्ध्या क्षुद्रफलककर्मादिरूपा-पातप्रतीतार्थे भ्रान्ति मा कार्षीरिति भावः । किंच निर्द्वन्द्वः सुखदुःखे समे कृतेत्यत्रोक्तविशा समदुःखसुखा-दिरिति वा सुखदुःखादिप्राप्तापुत्सेकानुत्सेकहीन इति वार्थः । नित्यं सत्त्वे साधुगुणोपेते हरौ सिष्ठतीति नित्यज्ञानस्थः । नित्यं हरिस्थितिमान्भवेति सर्वत्रान्वेति । कथं नित्यं हरिस्मृतिरित्यत आत्मवान् परमात्म-वान् यथा स्मृतिमानिति । आत्मेति तूपागच्छन्ति ग्राहयन्ति चेति सूत्रोक्तविशा मम स्वामी हरिरिति स्मृति-

मानिति यावत् । अप्राप्तप्राप्तिर्योगः प्राप्तपरिरक्षणं श्रेयः शास्त्रविरुद्धविषये योगक्षेमाभ्यां निष्क्रान्तो नियोगक्षेमः । शास्त्रविरुद्धविषये योगक्षेमहीनो भवेत्यर्थः । उपलक्षणमेतत् । तादृशयोगक्षेमेच्छाहीनोपि भवेत्यर्थः । निर्वृत्तत्वादिविशेषणयुक्तः सन् नित्यपुमर्थहेतुर्भावात्वेव वेदतात्पर्यविषयो न काम्यकर्मैति ज्ञात्वा काम्यकर्मत्यागेन सर्वत्र सन्ततः साधुगुणो हरिः मम स्वर्गमिति नित्यस्मरणमेव ज्ञानोपायो न त्वैक्यस्मृतिरित्युक्तं भवति ॥ ४५ ॥

यावानर्थ उदपाने सर्वतः संस्तुतोदके ॥

तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ ४६ ॥

त० टी०—ननु वेदविषयपरित्यागे तदर्थान्तिरिक्तपदार्थाभावान्मुमुक्षोरपि साधनानुष्ठानाद्यपेक्षितं सर्वं हेयं स्यात्तथात्वे तस्य स्वार्थभ्रंश एव स्यादिति चेत्तत्राह—यावानिति । यथा स्नानपानाद्यर्थिनः पुरुषस्य उदपाने वापीकूपतडागादिषु यावान्यावत्परिमाणः स्नानपानाद्यर्थः सर्वतः संस्तुतोदके बहुदेशपसूनजलसमूहे महानद्यादिषु तावानेवार्थः । एवं वेदार्थं विजानतः ब्राह्मणस्य ब्रह्मज्ञस्य मुमुक्षोरिति यावत् । वेदैकदेशे यावानर्थः स्वश्रेयःसाधनभूतसर्वदेवेशभगवत्तोषकरं कर्माचरणं प्रयोजनं तावानेव सर्ववेदेष्वर्थः प्रयोजनं, ननु वेदोक्तं सर्वं सर्वैरुपादेयं किन्तु यथाधिकारमेव । यथा वेदोदितमेवाग्निहोत्राद्यादिपितृतर्पणादिकं कर्म न संन्यासिनाऽनुष्ठेयमनधिकारात् । किन्तु पटुत्तिनिगृहस्थस्यैव तत्राधिकारः । संन्यासिनां तु स्नानप्रणवजपतन्त्रानुसन्धानयावेदहयात्रापात्रभिक्षावसनोपादानमेव वेदोदितमनुष्ठेयं तदिति विवेकः ॥ ४६ ॥

म० टी०—न चेवं शङ्कनीयं सर्वकामनापरित्यागेन कर्म कुर्वन्तं तैस्तेः कर्मभक्तिरानन्दैर्वैशिष्ट्यः स्यान्मिति—यावानिति । यस्माद् उदपाने क्षुद्रजलादये । आतापेकवचनम् । यावानर्थः यावत्स्नानपानादिप्रयोजनं भवति गर्वतः संस्तुतोदके महति जलादये तावानर्थो भवत्येव । यथा हि पर्वतनिर्गिराः सर्वतः स्रवन्तः क्वचिदुपत्यकायांमत्र मित्यन्त तत्र प्रत्येकं जलमानमुद्रप्रयोजनं समुदितं सुतरां भवति । सर्वयो निर्गिराणामेकत्रैव कासारिन्तर्भावान् । एवं सर्वेषु वेदेषु वेदान्तेषु काम्यकर्मेषु यावानर्थो हेरण्यागर्भानन्दपर्यन्तः तावान्विजानतो ब्रह्मज्ञस्य साक्षात्कृतवतो ब्राह्मणस्य ब्रह्मबुभूषामेवत्येवाश्रुदानन्यातां ब्रह्मानन्दांशत्वात्तत्र शुद्धानन्दानामन्तर्भावान् । “एतस्यैवानन्दस्यान्वानि भूतानि सात्रामुपजीवन्ति” इति श्रुतेः । एकस्याप्यानन्दस्याविद्याकल्पिततत्तुपाधिपरिच्छेदमादायांशांशिवद्वयपदंश आकाशमेव घटाद्यवच्छेदकमनया । तथा च निष्कामकर्मभिः शुद्धान्तःकरणस्य तवात्मज्ञानोदये परब्रह्मानन्दप्राप्तिः स्यात्तथैव च सर्वानन्दप्राप्तौ न शुद्धानन्दाप्राप्तिनिवन्धनवैयर्थ्यावकाशः । अतः परमानन्दप्रापकाय तत्त्वज्ञानाय निष्कामकर्माणि कुर्वित्यभिप्रायः । अत्र यथा तथा भवतीति पदत्रयाव्याहारः । यावान् तावानिति पदद्वयानुक्तं चार्था-
न्तिके द्रष्टव्यः ॥ ४६ ॥

शं० टी०—ननु ब्रह्मविदः श्रुत्युक्तसर्वकर्ममन्यासे साधनाभावे साध्याभाव इति न्यायेन तत्तत्कर्मविशेषणभ्याः सुखविशेषा न संभवन्ति तर्ह्यन्मत्तस्येव निष्फलैवास्त्य प्रवृत्तिरित्याशङ्क्यां न ‘सर्वं पदं हृदिपदे निमग्नम्’ इति न्यायेन सत्किंयालभ्याः सार्वभौमादिब्रह्मान्ता आनन्दाः सर्वे ब्रह्मानुभूतौ तिष्ठतोत्पत्त्यारूढस्य संभवन्तीति सदृष्टान्तमुपपादयति—यावानिति । उदमुद्रकं पिबन्त्यस्मिन्नित्युदपानं जलाशयः । आतापेकवचनम् । तस्मिन्नुदपाने भूमौ सर्वत्र विद्यमानवापीकूपतडाकपुष्करिणीनद्वनद्यादौ पुण्यतीर्थं ज्ञानदा-

नार्चनादिक्रियया साध्यमानोर्थः पुण्यलक्षणो यावान् यावत्परिमाणकः सिध्यति सर्वतः, संप्लुतोदके सर्वत्र संप्लुतं परिपूर्णमुदकं यस्य स सर्वतः संप्लुतोदकः समुद्रस्तस्मिन्नेव ज्ञानदानार्चनादिक्रियया लभ्यमानः पुण्यरूपोऽस्तवानेव गङ्गादिपुण्यतीर्थेषु तत्रतत्र पृथक्पृथक् क्रियमाणज्ञानदानादिक्रियालभ्यमानपुण्यविशेषैः समानपरिमाण एव सिध्यति न ततो न्यूनायते शते पञ्चाशन्न्यायेन परिच्छिन्नजलानां गङ्गादीनां समुद्रेऽन्तर्भवान् । एवमेव सर्वेषु वेदेषु ऋगादिषु प्रसिद्धैः कर्मभिर्याग्यज्ञदानाध्ययनव्रततपोयोगादिभिरन्यैश्च पुण्यविशेषैः, संपाद्यमानः श्रुत्युक्त आनन्दः सार्वभौमादिब्रह्मान्तः पुनःपुनः शतगुणितो यावान् भवति तावानानन्दो विजानतः सर्वमिदमहं च ब्रह्मैवेति जगत्सर्वं स्वं च सच्चिदानन्दं ब्रह्मैव पश्यतो ब्राह्मणस्य ब्रह्म विद्यतेब्रह्मानुभूत्या सिध्यति ततो ब्रह्मविभित्यानन्द एव भवति । “ स मोदते मोदनीयं हि लब्ध्वा ” इति श्रुतेः । यदा उदपाने भूमौ सर्वत्र विद्यमानवापीकूपतटाकनदनद्यादौ जलप्रदेशे विद्यमानो जलरूपोऽर्थो यावान् तिष्ठति तावान् स जलरूपोऽर्थः सर्वतः संप्लुतोदके समुद्रे एककोणस्थितजलस्यांशो भवति यथा तथा वेदेषु शब्दादिविषयजातं विदन्ति जानन्तीति वेदाः । विदधातोः कर्तर्यच् । ब्रह्मादिपिपीलिकान्ताः सर्वं प्राणिनस्तेषु वेदेषु सर्वेषु प्राणिषु पुण्यकर्मपरिपाकवशादिष्टायेत्यान्निध्ये प्रतीयमान आनन्दरूपोऽर्थः यावान् तावान् आनन्दरूपोऽर्थः सर्वतः संप्लुतोदकस्थानीये ब्रह्मणि स्थितानन्दस्य लेशांशो भवति । “ एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति ” इति श्रुतेः । एवं स्वप्रतिबिम्बलेशांशमात्रेण ब्रह्मादिपिपीलिकान्तप्राणिजातस्य तत्तत्पुण्यविशेषतारतम्येन सुखतारतम्यप्रदं सर्वतः संप्लुतोदकस्थानीयमद्वितीयं सत्यज्ञानानन्दघनं परं ब्रह्म विजानतः एतदेवाहमिति स्वस्वरूपत्वेन साक्षात्कृतवतो ब्राह्मणस्य ब्रह्मविदोऽखण्डाकारवृत्त्या सर्वदाऽनुभूयमानोऽनन्तो बिम्बानन्द एवलक्षण एतावान्ति वक्तुं न केनापि शक्यत इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

श्री० टी०—ननु वेदोक्तमानाफलपरित्यागेन निष्कामतया ईश्वराश्रयनविषया ध्येयसाध्यात्मिका बुद्धिरेवेत्याशङ्क्याह—यावानिति । उदकं पीयतेऽस्मिन्नित्युदपानं वापीकूपतटागादि तस्मिन्स्वरूपोदके एकत्र कृत्स्नस्याभावात् तत्रतत्र परिभ्रमणेन विभागशो यावान् स्नानपानादिरर्थः प्रयोजनं भवति तावान्सर्वोऽर्थः सर्वतः संप्लुतोदके महाहवे एकत्रैव यथा भवति एवं यावान् सर्वेषु वेदेषु तत्तत्कर्मफलरूपोऽर्थः तावान् सर्वोऽपि विजानतो व्यवसायात्मकबुद्धियुक्तस्य ब्राह्मणस्य ब्रह्मनिष्ठस्य भवत्येव ब्रह्मानन्दे क्षुद्रानन्दानामन्तर्भूतत्वात् “ एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति ” इति श्रुतेः । तस्मादियमेव बुद्धिः सुबुद्धिरित्यर्थः ॥ ४६ ॥

स० टी०—सर्वकामपरित्यागाद्ब्रह्मिणोऽहं सुखंशतः ॥ कर्मजात्कर्म कुर्वन्नेत्येवं मा मामसं कुरु ॥ १ ॥ यावत्स्यात्ज्ञानपानादिफलं क्षुद्रजलाशये ॥ तावत्फलं भवत्येव महत्यपि जलाशये ॥ २ ॥ यथात्रिनिर्झराः सर्वे स्रवन्तस्ते क्वचिद्बुद्धिः ॥ मिलन्त्येकत्र तत्रापि प्रत्येकं यत्प्रयोजनम् ॥ ३ ॥ तत्सर्वं तत्र सुतरामेकत्रातिजलाशये ॥ एवमेवागमोक्तेषु सर्वेषु काम्यकर्मसु ॥ ४ ॥ यावानर्थोऽस्ति हैरण्यगर्भानन्दावसानकः ॥ तावान्ब्रह्माह्वानन्दं भाक्ष्यत्कृतवतो विदः ॥ ५ ॥ ब्राह्मणस्य भवत्येव ब्रह्मभूतस्य सर्वथा ॥ ६ ॥ यथाकृतायो विजितोऽस्ति येनाग्नेऽपि संयान्ति तमेव चाथाः ॥ तथात्मविज्ञं सुकृतैकराशिं संयान्ति सर्वाणि सुखानि पुंसस्य ॥ ७ ॥ क्षुद्रानन्दाः समस्तास्ते ब्रह्मानन्दलवा यतः ॥ अविद्याकल्पितोपाधितारतम्यादनेकथा ॥ ८ ॥ ब्रह्मानन्दस्तु सर्वत्र व्यापकः सत्य आन्तरः ॥ जडदुःखावृत्ताकारे प्रपञ्चे कुत्र वा सुखम् ॥ ९ ॥ सच्चिदानन्दमद्वैतसुखं ब्रह्मैव सर्वगम् ॥ तथा च शुद्धचित्तस्य तत्र निष्कामकर्मभिः ॥ १० ॥ आत्मज्ञानोदये ब्रह्मानन्दप्राप्तिः स्वतो भवेत् ॥ सर्वानन्दपरिप्राप्त्या क्षुद्रानन्दस्य

वेदेषु ते ॥ ११ ॥ मास्तु कामो ह्यतस्तत्त्वज्ञानलाभाय सर्वथा ॥ ईश्वरार्पणया बुद्ध्या कुरु कर्मानहंकृतिः ॥ १२ ॥ ४६ ॥

भा० टी०—ननु वेदोक्तकर्मफलाकाङ्क्षा नापेक्षिता चेदीश्वरार्थमपि कर्म किमर्थमनुष्ठेयमित्याशङ्क्य फलाकाङ्क्षया कर्मानुष्ठानतुरनेकानर्थसंभावना फलाभिसन्निवृत्तस्य तस्य तु ज्ञानप्राप्त्या सर्वकर्मफलानां यस्मिन्ब्रह्मसुखेन्तर्भावः तत्प्राप्तिः समस्तानर्थनिवृत्तिश्च भवतीत्याशयेनाह—यावानिति । यथा लोके उदपाने कृपाचनेकस्मिन् स्वल्पे कचिद्वस्तादिप्रक्षालनं कचिद्वस्त्रानं कचिद्वस्त्रमित्यादिर्ज्ञावानर्थः यावत्परिमाणं प्रयो-ज्यते स सर्वार्थः तावत्परिमाण एव सर्वतः संप्लुतोदके परिपूर्णोदके भवति । तत्रान्तर्भवतीत्यर्थः । तथा यावानर्थः फलं वेदेषु वेदयोषितेषु कर्मसु तावानर्थो ब्राह्मणस्य परमार्थतत्त्वं विजानतः संभवति सर्वतः संप्लुतोदकस्थानीयं ज्ञानफलं ब्रह्मणि सर्वेषां फलानामन्तर्भावान् । “ एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रासुपजीवन्ति ” इति श्रुतेः । ब्राह्मणग्रहणं ब्रह्मविद्यायां ब्राह्मणस्य मुख्याधिकारसूचनार्थम् ॥ ४६ ॥

प० टी०—अत एव ज्ञातवेदतात्पर्यं पुरुषं स्तौति—यावानिति । उदमुदकं पीयते यस्मिन्नित्युदपानं यस्मिन् पानपर्यायादके निक्षेपत्वात्तादौ धर्मणं कृतवतः पुरुषस्य यावानर्थः सिद्ध्यति तावान् सर्वतः सर्वोऽप्यर्थ एव संप्लुतोदके महाहृदे सिद्ध्यति । एवं यावान् सत्त्वं पूर्णोत्तरमाभासादिदर्शनेषु कर्मनैकगर्वाशयं निष्पतितोस्मिन् तावान् विज्ञानतो विशेषेण वेदतात्पर्यं जायते ब्राह्मणस्य ब्रह्मस्य पुरुषस्य संप्लुतोदकस्थानीयेषु वेदेषु सिद्ध्यति ॥ ४६ ॥

रा० टी०—ननु यामिमामिति त्रयेण काम्यकर्मिणां समाध्यभावेन ज्ञानाभावाच्च मोक्ष इति निन्दं गृह्या निक्षेपगुण्यो भवेति काम्यकर्मत्यागेन गोरानुष्ठाननियम उक्तः । सत्ययुक्तः । ज्ञानफलं कर्मिणामिष कर्मफलं स्वर्गादिकं ज्ञानिनां नास्तीति ज्ञानकर्ममार्गयोः साम्यादित्यत्र आह—यावानिति । सामर्थ्या-द्यर्थेन पदोत्तराद्व्याहारः । यावान्तावानित्यनयोरावृत्तिः । अयमर्थः । यथा यावानर्थः प्रयोजनमुदपाने उदकं पीयतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या कूपे भवति तावान्ज्ञानपादादिरूपोर्थः सर्वतः संप्लुतोदके महासमुद्रेन्तर्भवति । एवं सर्वेषु वेदेषु सर्ववेदोक्तकाम्यकर्मिणां यावानर्थः स्वर्गादिरूपं फलं तावानर्थः तावत्फलं विज्ञानतो परोक्षतो भगवन्तं जानतो ब्राह्मणस्य व्यापरोक्षज्ञानिनः भवत्येवेत्यर्थः । ज्ञानिकर्मिणोरन्योन्यफलाभावेपि ज्ञानिकलं महासमुद्रोदकमिव महत् कर्मफलं तु कृपादकमिवात्यल्पमतः कृतस्तयोः साम्यम् । तथाचात्पास्थिरफलककर्मनिन्दया महानन्तफलज्ञानसाधने योगे प्रेरणं पूर्वकोक्तं युक्तमिति भावः । अत्र विजानत इति परोक्षज्ञानस्य ब्राह्मणपदोक्तापरोक्षज्ञानस्य च हेतुहेतुमद्भावेन द्वयोक्तिकः । पूर्वत्र स्वामित्वेन हरिस्मरणस्य योगशब्दितज्ञानोपायत्वप्रकटनाय स्वरूपकथनमिति टीकोक्तिस्त्वभ्युपगमभावेनेति ज्ञेयम् । यत्र पूर्वत्र निक्षेपगुण्यो भवेति स्वर्गादिशायिष्णुफलककाम्यकर्मरूपे आपाततः प्रचीते वेदार्थे भ्रान्ति मा कार्णीरित्युक्तकाम्यकर्मनिवृत्तौ त्रैगुण्यविषयहारिवेदाश्रयणं कार्यमित्युक्तेयं वेदतात्पर्यार्थं निवृत्तकर्मार्थाय विष्णुसम्यग्ज्ञानतोऽतिशयितफलाभासिरूपयुक्तिमाह—यावानिति । सर्वतः संप्लुतोदके प्रकृत्यात्मके महाप्रलयोदके । अधिकरणसप्तमी । तत्र स्थित इत्यर्थः । उदपाने परमात्मानि । तन् षष्ठेकात् अपः पालकरादित्याद अनः चेष्टकत्वाद्धेतोः उवासावपश्च अनश्चेत्युदपानस्तस्मिन्प्रलये असुश्लिष्टगुणतया पालकवर्जितः सन्का-लादिचेष्टकतया स्थिते इतो प्रसङ्गे सति यावानर्थः धर्ममोक्षादिर्भवति तावान्सर्वेषु वेदेषु विजानतो विशेष-ज्ञस्य कर्माणि भगवज्ज्ञानार्थानि । भगवानेव वेदमुपकार्यः । स्वर्गादिकलश्रवणं कथ्यर्थमित्यादि जायतो ब्राह्मणस्य तावानर्थो भवति । अतः प्रतीत्यर्थं त्रैगुण्ये भ्रान्ति मा कार्णीरिति ॥ ४६ ॥

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ॥

मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते संगोऽस्त्वकर्मणि ॥ ४७ ॥

त० टी०—ननु यद्येवं तर्हि मुमुक्षुणा ज्ञाननिष्ठैव सम्पादनीया, किं कर्मणेति चेत्तत्राह—कर्मण्येवेति । ते तव मुमुक्षोः तत्त्वनिष्ठापादनाय तावदन्तःकरणशुद्धयर्थं कर्मण्येवाधिकारोऽस्ति । न च कर्मण्यधिकृतस्य मे तत्राऽऽसक्त्याऽऽवसायात्मिका बुद्धिः स्यादिति वाच्यमित्याह—मा फलेषु कदाचनेति । कर्मफलेषु तेऽधिकारो वा भूत् । नहि फलेच्छां त्यक्त्वा कर्म कुर्वतोऽवसायात्मिका बुद्धिर्भवति अपि तु फलासक्तस्यैव । ननु फलेच्छाभावेऽपि कर्म कुर्वतः फलावाप्तिः स्यादेवेति चेत्तत्राह—मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा । मन्कृतस्य कर्मण इदं फलमित्यामानं फलं प्रति हेतुं मा भावयेथाः । फलोद्देशं विनैव कर्म कुर्वित्यर्थः । ननु निष्फलकर्मकरणादकरणमेव ज्यायो 'न कुर्यान्निष्फलं कर्म' इति निषिद्धत्वादिति चेत्तत्राह—मा ते संगोऽस्त्वकर्मणीति । अकर्मणि कर्माकरणे तव मुमुक्षोः संगो न, योऽस्यामीत्यहंकारो माऽस्तु नित्यनैमित्तिकाकरणे प्रत्यवायापत्तेः 'मोक्षार्थी न प्रवर्तते तत्र काम्यनिषिद्धयोः । नित्यनैमित्तिके कुर्यात्प्रत्यवायजिहासया' इति मनुस्मरणात् ॥ ४७ ॥

म० टी०—ननु निष्काम कर्माभिरात्मज्ञानं सम्पाद्य परमानन्दप्राप्तिः क्रियते चेत्तदात्मज्ञानमेव तर्हि सम्पाद्य किं ब्रह्मायासैः कर्मभिर्बहिर्द्वयसाधनभूतैरित्याहुर्माह—कर्मणीति । ते तवशुद्धान्तःकरणस्य तात्त्विकज्ञानोत्पत्त्ययोग्यस्य कर्मण्येवान्तःकरणशोधकेऽधिकारो भवेदं कर्तव्यमिति बोधोस्तु न ज्ञाननिष्ठारूपे वेदान्तवाक्यविचारादौ । कर्म च कुर्वतस्तव तत्फलेषु स्वर्गादिषु कदाचन कस्यांचिदप्यवस्थायां कर्मानुष्ठानात्प्रागूर्ध्वं तत्काले वा अधिकारो भवेद्यं भोक्तव्यमिति बोधो मास्तु । ननु मयेदं भोक्तव्यमिति बुद्धयभावेऽपि कर्म स्वस्वार्थमर्थ्यदेव फलं तानरिष्यतीति चेन्नेत्याह—येति । मा कर्मफलहेतुर्भूः फलकामनया हि कर्म कुर्वन्फलस्य हेतुत्वादको भवति त्वं तु निष्कामः सन् कर्मफलहेतुर्भाभूः । न हि निष्कामेन भगवदर्पणबुद्ध्या कृतं कर्म फलाय कल्पत इत्युक्तम् । फलाभावे किं कर्मणेत्यत आह मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि । यदि फलं नेष्यते किं कर्मणा तु स्वरूपेणेति अकरणे तव प्रतिर्मा भूत् ॥ ४७ ॥

अं० टी०—यद्यप्येवंलक्षणसंपन्नस्यैव ब्रह्मवित्तमस्य सर्वकर्मसंन्यासेऽधिकारस्तथापि शोकमोहाविष्टत्वादिधर्मविचार्यमाणे नैतद्व्यर्थं त्वयि दृश्यते ततस्तव कर्मण्येवाधिकारो न तु ज्ञाने नापि च संन्यासे इति वदन् शतधा कुतः श्रवणानामप्यनुदितालाज्ञानानां मुमुक्षूणां स्वधर्मानुष्ठानमवश्यं कर्तव्यं न कचिदपि त्यक्तव्यमिति निष्कर्षमाह—कर्मणीति । मुमुक्षोस्तव श्रुतिस्मृतिभ्यां विहिते काम्यवर्जिते नित्ये नैमित्तिके च कर्मण्येवाधिकारो योग्यता नान्यत्र ज्ञाननिष्ठायां संन्यासे वेत्यन्ययोगव्यवच्छेदार्थ एवकारः । तत्रापि कर्मफलेषु 'यज्ञो दानं तपश्चैव पापनाशे' इति धर्मेण पापमपनुदति' इति नित्यानामपि फलश्रवणात्तत्फलेषु मा ते अधिकारः नास्ति योग्यता कदापिदपि कर्मफलेष्वपेक्षा न कर्तव्येत्यर्थः । कर्मफलेष्वपेक्षितेषु भर्तुषु बीजे सत्यङ्कुरवत्पुनर्जन्मादयो तुःस्वभूमयः स्वयमेव स्युस्तस्मान्मा कर्मफलहेतुर्भूः यथा स्वर्गकामी स्वर्गफलहेतुस्तथा त्वमेतत्कर्मफलहेतुर्भाभूः । कर्मफलेष्वपेक्षावान् मा भवेत्यर्थः । ननु फलशून्यं तत्रापि क्लेशप्रधानं कर्म कर्तुं न शक्यते तदपेक्षया तत्प्रागः सुखावह इत्याकाङ्क्षायामारुह्योः कर्मत्यागो न युक्त इत्याशयेनाह—मा त इति । अकर्म कर्मव्यतिरेकः क्रियात्याग इति यावत्स्मिन्नकर्मणि ते सङ्गो मनःसक्तिर्मास्तु । अकरणे प्रत्यवायस्तेन नरको दुर्योनिश्च स्यादतो मुमुक्षोः कर्मसंन्यासो न युक्त इत्यर्थः । एतेन कर्मफलानपेक्षया श्रद्धया चेश्वरप्रीत्यर्थं भक्त्या कर्म कुर्वत एव मोक्षो नान्यथेति सूचितं भवति ॥ ४७ ॥

श्री० टी०—तर्हि सर्वकर्मफलानि परमेश्वराश्रयनादेव भविष्यन्तीत्यभिसंधाय प्रवर्तते किं कर्मणेत्याह शङ्क्य तद्वारयन्नाह—कर्मण्येवेति । ते तव तत्त्वज्ञानार्थिनः कर्मण्येवाधिकारः तत्फलेषु बन्धहेतुष्वधिकारः कामो मास्तु । ननु कर्मणि कृते तत्फलं स्यादेव भोजने कृते तृप्तिवदित्याशङ्क्याह—मा कर्मेति । मा कर्मफलहेतुर्भूः कर्मफलं प्रवृत्तिहेतुर्यस्य तथाभूतो मा भूः । कामितस्यैव स्वर्गादिनिर्णयोऽयविशेषणत्वेन फलत्वादकामितं फलं न स्यादिति भावः । अत एव फलं बन्धकं भविष्यतीति भयादकर्मणि कर्माऽकरणेऽपि तव संगो निष्ठा मास्तु ॥ ४७ ॥

स० टी०—नन्वात्मबोधः संपाद्यो यदि निष्कामकर्मभिः ॥ आनन्दाय तदा तत्र यतितयं मुमुक्षुभिः ॥ १ ॥ आत्मबोधे किमायासशतैः कर्मभिरेव चेत् ॥ मैवं ह्यमुद्वेगं बुद्धिशोभककर्मणि ॥ २ ॥ मयेदं कार्यमित्येवास्तु बोधः कर्म कुर्वतः ॥ न च वेदान्तवाक्यानां विचारे तेऽधिकारिता ॥ ३ ॥ कर्मापि कुर्वतः सम्यक्त्वफलेषु स्वरादिषु ॥ कर्मानुष्ठानकाले वा प्रागुच्यं वा कदाचन ॥ ४ ॥ मयेदमिह भोक्तव्यमिति बोधोऽपि नास्तु ते ॥ ननु मयेदं भोक्तव्यमिति बुद्धिं विनापि तत् ॥ ५ ॥ स्वमामर्ष्यात्फलं कर्म जनयिष्यति चेच्छृणु ॥ फलकामनया कर्म कुर्वन्तुत्पादको भवेत् ॥ ६ ॥ मा कर्मफलेहेतुर्भूत्वं तु निष्काम एव सन् ॥ निष्कामेन कृतं कर्म कृष्णार्पणधिया स्वयम् ॥ ७ ॥ फलाय कल्पते नैव तथैव त्वं सदा कुरु ॥ फलं चेन्नेष्यते तर्हि किं स्यादुःखात्मकर्मणा ॥ ८ ॥ इति बुद्ध्या तव प्रीतिर्मा भदकरणे कदा ॥ ९ ॥ ४७ ॥

भा० टी०—मम तर्हि कार्याकार इत्याकाङ्क्षायामाह—कर्मणीति । कर्मण्येव न तु ज्ञाननिष्ठायां अन्तःकरणशुद्धयभावात् तत्रापि चित्तशुद्धिहेतौ फलाभिसंधिरहिते कर्मणि न तु बन्धनिमित्ते काम्ये इत्याह—मेति । कदाचन कस्यांचिदवस्थायां कर्मफलकृष्णया ते मास्तु फलकृष्णया काम्ये तेऽधिकारो मास्त्विति यावत् । ननु नृणांभावेऽपि भोजनानुष्ठानिरिव कर्मणः फलं स्यादेवेति तत्राह—मा कर्मेति । मा कर्मफलेहेतुर्भूः फलकृष्णया तदुत्पादको मा भूः कामनया कृतस्य कर्मणः पश्चाद्विफलदानं विनियमान् । “चित्रया यजेत पशुकामः” इति श्रुतिः । यत्तु ‘कर्मफलं प्रवृत्तिहेतुर्यस्य’ इति तत्र बहुव्रीह्यपेक्षया तत्पुरुषस्य अयुत्वान् । उःखरूपेण निष्फलेन कर्मणा किमिति ते कर्माकरणे संग आमाकिर्मा भूत् ॥ ४७ ॥

प० टी०—अथोक्तप्रत्येयपर्यायसिद्धमर्थमाह—कर्मण्येवेति । तत्त्वज्ञानार्थिनस्ते त्वेश्वरकृपया कर्मण्येवाधिकारोऽस्तु परं फलेऽधिकारो नास्तु । स्वर्गादिफलभोगाधिकारो मास्त्वित्याशीः । तथा त्वमपि कर्मफले हेतुर्मा भूः कर्मफलभोगे हेतुर्निमित्तं मा भव । तव चित्तं कर्मफलसंकलपोऽपि न स्पृशतु । अथ साङ्गात्कर्मणः फलावश्यंभावनियम इति प्रसिद्धे फलं भविष्यत्येव तस्मात्कर्मेव कार्यमित्याशङ्क्याह—मेति । तेऽकर्मणि कर्माकरणे संगो निष्ठा मास्तु । सत्प्रतिभुद्दिश्येश्वरार्पणत्वेन भोजनसामर्थीसंपादनवत्कर्म कार्यमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

रा० टी०—ननु सकामतया कर्म कुर्वतां यामिमामित्यादिनोक्ता निन्दा न युक्ता । “स्वर्गकामो यजेत” इत्यादौ कामनाया अपि विधानात् । नहि विहितकृतां निन्दा युक्ता । न च यागकामनयां द्वयोरपि त्रिभो वाक्यभेदः स्वर्गकामनाविशिष्टयागविध्यभ्युपगमादित्यत आह—कर्मण्येवेति । अत्र स इति ज्ञानिभूतसर्ववर्णाश्रमोपलक्षणम् । फलेष्विति पदं फलकामोपलक्षणम् । अयमर्थः । हे पार्थ ते तव स्वादृशस्यान्यस्य ज्ञानिनोपि कर्मण्येवाधिकारो योग्यता । फलेषु स्वर्गादिफलकामनासु मा नाधिकारः । अतः कर्मैव कार्यं विधिविषय इति यावत् । न तु कामना कार्या । कुतः कुर्वन्नेवेति श्रुतौ एवं त्वयीत्युत्तरार्थे कर्माकरणे प्रत्यवाय इव कामनाया अकरणे प्रत्यवायाश्रवणात् । तथा च कामनानुवादेन यागविधिरेवायम् ननु विशिष्टविधि-

रिति भावः । अतः कामनायाः विध्यविषयत्वात् कर्मकृतौ फलं हेतुर्यस्य स कर्मफलहेतुः सा भूरित्यर्थः । शाकपार्थिवादिवत् कृतिपदलोपोत्र ध्येयः । तर्हि स्वयं क्लेशरूपत्वान् कर्म न कार्यमित्यत आह—मा त इति । ते तब त्वादृशस्य सर्वस्यापि ज्ञानिनो कर्मणि कर्माकरणे संगः स्नेहो सा भूत् । स्वर्गादिरूपास्पास्थिरफलाभावेपि अनल्पस्थिरमोक्षरूपमहापुमर्थहेतुभगवज्ज्ञानभक्तिप्रसादानां भावात्तत्कामनया कर्मकरणोपपत्तेर्ज्ञानभक्त्यादिकामनायाश्च निन्दाभावात् । प्रत्युत ‘वृणीमहे ते परितोषणाय’ इत्यादिना चतुर्थस्कन्धे प्रचेतसां महतामाचाराच्च । तथाच सूत्रम् “बहिस्तुभ्यथापि स्मृतेराचाराच्च” इति । न च ज्ञानिनोऽनित्यमः सर्वेयामित्युक्तदिशा मोक्षस्य सिद्धतया किं कर्मकरणेन साध्यमिति चेन्न । ज्ञाने मोक्षे चातिशयार्थत्वात् । यथोक्तं भावं तु बादरायणोऽस्ति हीति । यद्वा पूर्वमात्मवानित्यनेनेक्यभावनं न कार्यमित्युक्तम् । तत्कृत इत्यतो जीवब्रह्मैक्यस्यैवाभावादित्येक्याभावरूपं हेतुमाह—कर्मण्येवेति । त इत्युपलक्षणम् । त्वादिसर्वजीवानां कर्मण्येवाधिकारः । कर्मसंपादने एव सामर्थ्यमित्यर्थः । एवकारव्यवच्छेदमाह—मा फलेष्विति । फलेषु कदाचनाधिकारो नास्ति । फलसंपादने सामर्थ्यं नास्ति किंवाधर एव फलदाने समर्थ इति भावः । तदाह सूत्रे “फलमत उपपत्तेः” इति । एवं च फलसंपादने शक्तत्वाशक्तत्वाभ्यां सर्वजीवानां ईश्वरं कस्याभावादिति युक्तिकल्प भवति । तस्याः प्रतिज्ञामाह—मा कर्मफलहेतुर्भूरिति । उक्तदिशा कर्मफलहेतुर्गोचरः मनसा स मा भूः । तदैक्यभावना न कार्येति यावत् । मिथ्योपासनायाः “न प्रसीकेन हि सः” इति व्याससूत्रे “प्रचेतनाः सत्यायोग्यान्यनुपास्यान्यफलत्वविपर्ययाभ्याम्” इति साङ्ख्यगणसूत्रे च निषेधात् । तर्हि सत्त्वस्थ इत्युक्तदिशा नित्यं स्वामित्वेन हरिस्मृत्यैवालं किं कर्मकरणेनेत्यत आह—मा त इति । त्वदादेः सर्वस्य अकर्मणि कर्माकरणे संगः स्नेहो मा भूत् । तदकरणे प्रत्यवायश्रवणादिति भावः ॥ ४७ ॥

योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय ॥

सिद्धयसिद्धयोः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥ ४८ ॥

त० टी०—तर्हि किं कुर्यामित्यत आह—योगस्य इति । योगस्यः सन् सङ्गं कर्तृत्वाभिनिवेशं त्यक्त्वा सिद्धयसिद्धयोः समो भूत्वा कर्माणि कुरु । कर्माणीति बहुवचनं नित्यनैमित्तिकयोरेव बहुप्रकाराभिप्रायेण । न च काम्यस्यापि ग्रहणमिति वाच्यं, पूर्वापरविरोधात् । योगशब्दार्थं स्वयमेवाह—समत्वं योग उच्यते इति । सिद्धयसिद्धयोर्यत्समचित्तत्वं स एव योग उच्यते विवेकिभिः ॥ ४८ ॥

म० टी०—पूर्वोक्तमेव विवृणोति—योगस्थ इति । हे धनञ्जय ! त्वं योगस्थः सन् सङ्गं फलभिलाषं कर्तृत्वाभिनिवेशं च त्यक्त्वा कर्माणि कुरु । अत्र बहुवचनात्कर्मण्येवाधिकारस्त इत्यत्र जातावेकवचनम् । सङ्कत्यागोपायमाह—सिद्धयसिद्धयोरिति । सिद्धयसिद्धयोः समो भूत्वा फलसिद्धौ हर्षं फलासिद्धौ च विषादं त्यक्त्वा केवलमेश्वराभ्यस्तुद्धया कर्माणि कुर्वित्यर्थः । ननु योगशब्देन प्राक्कर्मोक्तमत्र तु योगस्थः कर्माणि कुर्वित्युच्यते अतः कथमेतद्बोद्धुं शक्यमित्यत आह—समत्वं योग उच्यते इति । समत्वं योग उच्यते यदेतत् सिद्धयसिद्धयोः समत्वमिदमेव योगस्थ इत्यत्र योगशब्देनोच्यते न तु कर्मेति न कोपि विरोध इत्यर्थः । अत्र पूर्वार्थस्योत्तरार्धेन व्याख्यानं क्रियत इत्यपौद्गरकृत्यमिति भाष्यकारीयः पन्थाः । सुखदुःखे समे कृत्वेत्यत्र अयाजयसाम्येन युद्धमात्रकर्तव्यता प्रकृतत्वादुक्ता इह तु दृष्टादृष्टसर्वफलपरित्यागेन सर्वकर्मकर्तव्यवेत्ति विशेषः ॥ ४८ ॥

श्लो० टी०—जन्मादिदुःखानिःशेषनिवृत्त्यपेक्षैव तवास्ति चेत्तर्हि त्वं कर्मैव कुर्वित्युपदिशसि—योगस्य इति ।

निर्दोषं हि समं ब्रह्मेति वक्ष्यमाणं ब्रह्मात्र समशब्देनोच्यते समस्य भावः समत्वं तदेव ज्ञानेन गृह्यते प्राप्यत इति योग इत्युच्यते तस्मिन् योगे ब्रह्मणि स्वस्य तद्भावापर्यैतदेकापेक्षया तिष्ठतीति योगस्थो मोक्षैककामः सन् त्वं सङ्गमेतैर्मम दुरितक्षयोस्त्विति प्रतिबन्धनिवृत्तिरस्त्विति वा प्रसीदत्वांश्चरो मङ्गमिति वा कर्मजन्यं फलं मे भूयादिति वा संगः कामस्तं कर्मसु त्यक्त्वा प्रारब्धस्य कर्मणः साङ्गतासिद्धिस्तद्भावोऽसिद्धिः ईश्वरप्रसादप्राप्तिः सिद्धिस्तदप्राप्तिरसिद्धिः चित्तप्रसक्तिः सिद्धिस्तद्भावोऽसिद्धिरित्यादिसिद्धयसिद्धयोः समो हर्षविपादशून्यो भूत्वा कर्माणि हेहात्मकान्यपि विहितानीति बुद्ध्या कुर्वित्यर्थः ॥ ४८ ॥

श्री० टी०—किं तर्हि—योगस्थ इति । योगः परमेश्वरैकपरता तत्र स्थितः कर्माणि कुरु तथा संगं कर्तृत्वाभिनिवेशं त्यक्त्वा केवलमीश्वरभ्यर्पणैव कुरु तत्फलस्य ज्ञानस्यापि सिद्धयसिद्धयोः समो भूत्वा केवलमीश्वरार्पणैर्नैव कुरु । यत एतद्भूतं समत्वमेव योग उच्यते मञ्जिः । चित्तसमाधानरूपत्वान् ॥ ४८ ॥

स० टी०—कथं कर्तव्यमिति चेच्छृणु भूत्वा समाहितः ॥ योगस्थः सन्फले कामं कर्तृत्वाभिनिवेशं तथा ॥ १ ॥ त्यक्त्वा त्वं कुरु कर्माणि कृष्णार्पणधिया सदा ॥ त्यक्त्वा हर्षं फलप्राप्तौ फलासिद्धौ विषादताम् ॥ २ ॥ कोऽसौ योगः स यन्नश्यः कर्म कुर्वन्न दुष्यति ॥ सिद्धयसिद्धयोः समत्वं यस्त योग इह कथ्यते ॥ ३ ॥ ४८ ॥

भा० टी०—एतदेव निवृणोति—योगस्थ इति । योगस्थः कर्माणि कुरु केवलमीश्वरार्पणम् । मनु 'योगः परमेश्वरैकपरता' इति योगशब्दार्थ आचार्यैः कृतो न प्रदर्शित इति चेत् समत्वं योग उच्यते इति अनेन मदर्थस्य मूल एवोक्तवान् । तत्रांश्वरो मे गुरुत्विति संगं त्यक्त्वा एतद्वाच्यमुपलक्षणं कर्तृत्वाभिनिवेशाभ्यापि चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानप्राप्तिरूपायां सिद्धौ तद्विपर्ययरूपायामसिद्धौ च समो हर्षविपादशून्यो भूत्वा भयमेव योग इत्याह—समत्वमिति । दिग्विजये महीपात्रित्वा धनसाहस्य राजसूययज्ञे त्वया नियोजितं तथापुनाप्येतान् नवर्षान् जित्वा यज्ञादान् संपादयितुमर्हसीति गौतमब्राह्म—हे धनञ्जयनि ॥ ४८ ॥

प० टी०—तर्हि कथमित्याह—योगस्थ इति । योगः परमेश्वरसंगित्यत्र तत्र कृतनिश्चयो योगस्थ एवंविधो भूत्वा कर्माणि कुरु, अत एव धनञ्जयधनं स्वर्गादिसुखं अर्थात् तृच्छन्नेन त्यजति तथाविधस्त्वमसीत्यर्थः । किं कृत्वा संगं त्यक्त्वा कर्तृत्वाभिनिवेशं परित्यज्य । पुनः किं कृत्वा सिद्धयसिद्धयोः समो भूत्वा सिद्धयसिद्धौ वा हर्षविपादरहितो भूत्वा । यतः समत्वं निर्विकारत्वमेव योग इत्युच्यते ॥ ४८ ॥

रा० टी०—मा ते संगोऽस्त्वकर्मणीत्युक्तं तर्हि किं कार्यमित्यत आह—योगस्थ इति । योगो ज्ञानोपायः तत्र तिष्ठतीति योगस्थः । ज्ञानोपायमनुतिष्ठन्संगं फलश्रेष्ठं त्यक्त्वा तत एव फलरागत्यागादेव सिद्धयसिद्धयोः समो भूत्वा कर्माणि कुरु ईश्वरप्रसक्तौ कर्माणि कुर्वित्यर्थः । योगस्थ इत्युक्तयोगः क इत्यगः संगं त्यक्त्वेत्यादिना योगशब्दार्थो व्याख्यातः । तत्र त्यागसमत्वयोः प्रत्येकं योगत्वभ्रान्तिनिरासायाह—समत्वमिति । संगत्यागस्यान्युपलक्षणम् । त्यागोपेतं समत्वं योग इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनञ्जय ॥

बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥ ४९ ॥

न० टी०—ननु फलार्थेपि कर्म कर्तुरभीष्टदानेन श्रेष्ठं प्रतीयते किमर्थमसकृत्किंचिपिच्यत इत्यत आह—दूरेणेति । हे धनञ्जय ! पूर्वमेव धनं जितवानसि नहि ते भनादिफलाकाङ्क्षया स्वधर्मं प्रहतिरिति भावः । व्यवसायात्मिकबुद्ध्याऽनुष्ठितः कर्मयोगो बुद्धियोगस्त्वस्मात् काम्यं कर्म दूरेणावरम् ।

अतिनिकृष्टमित्यर्थः । हि यस्मादेवं तस्माद् बुद्धौ शरणं निवासस्थानमाश्रयमिति यावत् । अन्विच्छ तदा-
श्रितो भवेत्यर्थः । फलहेतवः फलोद्देशेन कर्म कुर्वाणाः कृपणा अतिदीनाः त्वं तु कृपणो मा भवेति भावः ४९

‘म० टी०—ननु किं कर्मानुष्ठानमेव पुरुषार्थो येन निष्फलमेव सदा कर्तव्यमित्युच्यते । ‘प्रयोजनमनु-
द्दिश्य न मन्दोपि प्रवर्तते’ इति न्यायात् तद्वरं फलकामनयैव कर्मानुष्ठानमिति चेन्नत्याह—दूरेणेति ।
बुद्धियोगात् आत्मबुद्धिसाधनभूताजिष्कामकर्मयोगात् दूरेणातिविप्रकर्षेणावरमधमं कर्म फलाभिसन्धिना कि-
यमाणं जन्ममरणहेतुभूतम् । अथवा परमात्मबुद्धियोगादूरेणावरं सर्वमपि कर्म हि यस्मात् हे धनंजय !
तस्मात् बुद्धौ परमात्मबुद्धौ सर्वानर्थनिवर्तकायां शरणं प्रतिबन्धकपापक्षयेण रक्षकं निष्कामकर्मयोगम-
न्विच्छ कर्तुमिच्छ । ये तु फलहेतवः फलकामाः अवरं कर्म कुर्वन्ति ते कृपणाः सर्वदा जन्ममरणादि-
यटीयन्त्रभ्रमणेन परवशाः अत्यन्तदीना इत्यर्थः । “यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वा अस्माल्लोकात्प्रैति स कृ-
पणः” इति श्रुतेः । तथा च त्वमपि कृपणो मा भूः किन्तु सर्वानर्थनिवर्तकात्मज्ञानोत्पादकं निष्कामकर्म-
योगमेवानुतिष्ठेत्यभिप्रायः । यथाहि कृपणा जनाः अतिदुःखेन धनमर्जयन्तो यत्किञ्चिद्दृष्टसुखमात्रलोभेन
दानादिजनितं महत्सुखमनुभवितुं न शक्नुवन्तीत्यात्मानमेव वञ्चयन्ति । तथा महता दुःखेन कर्माणि
कुर्वाणाः शुद्धफलमात्रलोभेन परमानन्दानुभवेन वञ्चिता इत्यहो दौर्भाग्यं मौढ्यं च तेषामिति कृपण-
पदेन वनितम् ॥ ४९ ॥

शं० टी०—मोक्षेच्छयैव फलानपेक्षया समबुद्ध्या च कर्माणि नित्यानि नैमित्तिकानि च कुर्वन्त्येव तत्तु-
द्विर्गदा जायते कर्मभिस्तत्फलैश्च भोग्यैर्न किमप्यस्ति तुच्छैरित्यलंबबुद्धिलक्षणा तदा निकृष्टफलदे कर्मण्यना-
स्थया ज्ञानयोग एवादर्शय इति बोधयति—दूरेणेति । बहुसाधनसाध्यत्वात्केशभूयिष्ठत्वादसाङ्गत्वे फलवैगु-
ण्यात्साङ्गत्वे च जन्मादिदुःखवीजत्वादकरणे प्रत्यवायजनकतया निरयहेतुत्वाच्च अवरं निकृष्टं कर्म नित्य-
निरतिशयमोक्षमुखहेतोर्बुद्धियोगाज्ज्ञानयोगादूरेण वर्तते “दूरमेते विपरीते विषूचीं अविद्या या च विद्या” इति अव-
गादिपरीतभावहेतुतया मोक्षहेतोर्ज्ञानयोगस्य दूरमेव भवति “अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म” इति श्रुत्योक्त-
मवरत्वं कर्मणो दिशब्दोद्योतयत्यतः कर्म नास्त्येयमिति भावः । ननु बहवः कर्मयोगमेवानुतिष्ठन्ति कथं कर्मा-
परमित्यत आह—कृपणा इति । कर्मजन्यफलस्य स्वर्गस्य मुलस्य आप्यैहिकस्य हेतवः कर्मफलहेतवः कर्म-
फलप्रायिनः कामिनो ये त एव कृपणा अधमा नीचाः “यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वा अस्माल्लोकात्प्रैति स
कृपणः” इति श्रुतिर्विशिष्टजन्मकर्मशीलगुणवतोऽप्यजानत एव ब्रह्मत्त्वं कर्मणोऽधमत्वं ब्रवीति “एतच्छ्रेयो
येऽभिनन्दन्ति मूढा जग मृत्युं ते पुनरेवापि यन्ति । यत्कर्मिणो न प्रवेदयन्ति रागात्तेनातुराः क्षीणलो-
काश्च्यवन्ते” इति कर्मिणां कर्मफलमोहितानां ब्रवीति श्रुतिरनर्थमेव । “अतो धीरा अमृतत्वं विदित्वा
ध्रुवमध्रुवेऽपि न प्रार्ययन्ते । एतस्य वेद निहितं गुहायां सोऽविद्यामन्थि विकिरतीह सोम्य ।
ज्ञानादेव तु कैवल्यम् । यथाचिरात्सर्वपापं व्यपोह्य परात्परं पुरुषमुपैति विद्वान्” इत्यादिश्रुतिभिर्विवेकवतां
भोग्येष्वप्राप्यत्वं मोक्षस्यैव प्राप्यत्वं विद्वैकगम्यत्वं च प्रतिपाद्यते यस्मात्तस्माद्भनञ्चय बुद्धौ सांख्यबुद्धौ
चित्तप्रसादासाधितज्ञानयोग एव शरणं वासं मनसोऽन्विच्छ तत्रैव मनः स्थापय तव चित्तं यदा प्रसीदति
तदारभ्य ज्ञानयोग एव तिष्ठ । अवरत्वादसाधनत्वादनात्मन्यात्मतार्थहेतुत्वाच्च न क्वचित्कर्मणि तिष्ठे-
त्यर्थः । एतेन यावच्चित्तप्रसादस्तावदेव कर्मसाधनं मुमुक्षोरतः परं ज्ञानयोग एवेति सूचितम् । तेन यावज्जी-
वमभिहोत्रमपक्वबुद्धरेवेति सिद्धम् ॥ ४९ ॥

श्री० टी०—काम्यं तु कर्मातिनिकृष्टमित्याह—दूरेणेति । बुद्ध्या व्यवसायात्मिकया कृतः कर्मयोगो
बुद्धियोगः बुद्धिसाधनभूतो वा तस्मात्सकाशात् अन्यत् काम्यं कर्म दूरेणावरमत्यन्तमपक्वम् । हि

यस्मादेवं तस्माद् बुद्धौ ज्ञाने शरणमाश्रयं कर्मयोगमन्विच्छ अनुतिष्ठ । यद्वा बुद्धौ शरणं आतारमीश्वरमाश्रयेत्यर्थः । फलहेतवस्तु सकामा नराः कृपणाः दीनाः “ यो वा एतदक्षरमविदित्वा गार्ग्यस्माहोकाद्यैति स कृपणः ” इति श्रुतेः ॥ ४९ ॥

स० टी०—ननु निष्कामकर्माणि कर्तव्यानि कुतो मम ॥ प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते ॥ १ ॥ इतिन्यायाद्वरं कर्मानुष्ठानं फलवाञ्छया ॥ किमर्थं निष्फलं कर्म कर्तव्यमिति चेच्छृणु ॥ २ ॥ फलकामनया कर्म कृतं जन्मादिहेतुकम् ॥ निकृष्टं तत्त्वविज्ञानहेतोर्निष्कामकर्मणः ॥ ३ ॥ यद्वात्सबुद्धियोगात्तत्कर्म दूरं यतोऽखिलम् ॥ निकृष्टं किं पुनर्वाच्यं नैकदृष्टं काम्यकर्मणः ॥ ४ ॥ सर्वानर्थनिषर्तिन्यां बुद्धौ तस्माद्वनञ्जय ॥ प्रतिबन्धकपापस्य क्षयेण परिरक्षकम् ॥ ५ ॥ निष्कामकर्मयोगं त्वं कर्तुमिच्छ स्थिरो भव ॥ फलकामनया कर्म ये कुर्वन्त्यविचक्षणाः ॥ ६ ॥ कृपणास्ते सदा जन्ममृत्युमस्ता भवन्ति ते ॥ यथातिकृपणा लोके दुःखेनाप्यभितं धनम् ॥ ७ ॥ दानादिजनितं भोगं कर्तुं शक्ता भवन्ति न ॥ तथात्यन्तप्रयत्नेन कुर्वाणाः कर्म वैदिकम् ॥ ८ ॥ क्षुद्रानन्दाभिलाषेण वञ्चिताः कृपणाः सुखात् ॥ अहो दीर्घायमेतेषां मौढ्यं चेत्याशयो हरेः ॥ ९ ॥ ४९ ॥

भा० टी०—काम्यं स्वानि निकृष्टमित्याह—दूरेणेति । दूरेण विप्रकर्षेणावरमभयमफलाभिसन्धिनानुष्ठायमानं कर्म बुद्धियोगात्सगत्वबुद्धियुक्तादीश्वरागधनार्थात्कर्मणः जन्मादिहेतुत्वाद्विद्ययोगात् आत्मबुद्धिसाधनभूतान् समत्त्वलक्षणायोगादिति वाऽर्थः । यत एवमतो बुद्धौ समत्त्ववृत्तिं साङ्ख्यबुद्धिं वा शरणमाश्रयमभयप्राप्तेः परम्परया साक्षाद्वा कारणमन्विच्छ प्रार्थयस्व शरणो भवेत्यर्थः । बुद्धौ शरणं आतारमीश्वरमित्यर्थस्त्वप्रकान्तार्थकल्पनाया विशेष्याध्याहारेण च मस्तोऽत आचार्येण प्रदर्शितः यतः कारणाद्वरं कर्मकुर्वाणाः दीना यतः फलहेतवः फलनृष्णा युक्ताः “ यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्माहोकाद्यैति स कृपणः ” इति श्रुतेः । धनं त्वया हृतं तेन युधिष्ठिरेण स्वाराज्यकामनया राजसूयकर्मानुष्ठितं तस्य फलं भवतिः पूर्वमनुभूतमधुना चोपस्थितमतः काम्यं कर्मात्यभयमिति सूचयन्संबोधयति—धनञ्जयेति ॥ ४९ ॥

प० टी०—अत एव ज्ञानयोगं प्रशंसन्नाह—दूरेणेति । ओ धनञ्जय बुद्धियोगात्सकाशात्फलोद्देशेन कृतं कर्म दूरेणात्यन्तमवरमपकृष्टं तथा च निश्चिद्विद्वाग ज्ञानयोगानुद्दिश्यैव कर्म कर्तव्यम् । तस्मान्नवं बुद्धौ ज्ञाने शरणं कर्मयोगमन्विच्छाश्रयेत्यर्थः । हि यस्मात्कारणात्फलहेतवः कर्मकरणे फलमेव हेतुः कारणमिति मन्वानाः पुरुषाः कृपणा विषयसुखलम्पटाः । यद्वा फलार्थतिरेकेण निरर्थकं कर्माथं धनञ्जयः कथं कर्तव्य इति तेषां कार्यण्यम् । श्रुतिरपि—“ यो वा एतदक्षरमविदित्वा गार्ग्यस्माहोकाद्यैति स कृपणोऽथ य एतदक्षरं गार्ग्यं विदित्वा प्रैति स ब्राह्मणः ” इति । भाष्यम्—“ ओ गार्ग्यं वाचकवि यः पुरुष एतदक्षरं परं ब्रह्माविदित्वा ज्ञात्वा फलोद्देशेन कर्म कृत्वास्मान्मनुष्यलोकोकाहोकात्तरं प्रैति मृत्वा गच्छति स कृपणः स्वर्गविषयभोगेच्छुः । तथैतदक्षरं विदित्वा प्रैति स ब्राह्मणो ब्रह्मरूपो भवति ” ॥ ४९ ॥

रा० टी०—किंच कर्मफलस्य ज्ञानफलादल्पत्वाज्ज्ञानोपायानुष्ठानाय प्रवृत्तत्वेति यावानर्थं इत्यत्रोक्तेर्धे कर्मरूपस्य पुमर्योपायस्य ज्ञानरूपोपायादभयमत्वरूपं हेत्वन्तरमुच्यते—दूरेणेति । बुद्धियोगाज्ज्ञानलक्षणपुमर्थसाधनात्कर्म दूरेणातीवावरमभयमतो बुद्धौ ज्ञाने शरणमन्विच्छ ज्ञानस्योपायभूतयोगानुष्ठानलक्षणां ज्ञाने स्थितिम् अन्विच्छेत्यर्थः । कथं कर्म ज्ञानाद्वरमित्यत आह—कृपणा इति । फले कर्मकृतौ हेतुर्येषां ते फलहेतवः । ते कृपणाः दीनाः इमं लोकं हीनतरं लोकं वा विशन्तीत्यर्थः । यद्वाच्यं तस्यैवमर्थः । ज्ञानस्य कर्मस्य उत्तमत्वे सति उत्तमायां ज्ञानावस्थायामीश्वरैक्यभावनं युक्तमित्यत आह—बुद्ध्यादिति । बुद्धौ ज्ञाने जातेपि

विष्णुमेव शरणमन्विच्छ । कुतः फलहेतवः फलहेतुरीश्वरः फलहेतवः ईश्वरैक्यभाविनो ये ते कृपणाः
कृपाविगयाः । तमः प्राप्तिमन्त इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ॥

तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥ ५० ॥

त० टी०—काम्यकर्मणि दोषं प्रदर्श्य बुद्धियोगे गुणं दर्शयति—बुद्धीति । बुद्धियुक्तः पुरुष इह
कर्मभूमौ उभे सुकृतदुष्कृते पुण्यपापे जहाति । तस्माद्योगायोक्तबुद्धियोगाय युज्यस्व प्रवृत्तो भव ।
कर्मसु वर्तमानस्य पुरुषस्य योगः समत्वं कौशलं यद्वन्धनहेतूनां कर्मणां मोक्षहेतुत्वापादनमिति
महत्कुशलत्वमित्यर्थः ॥ ५० ॥

म० टी०—एवं बुद्धियोगाभावे दोषमुक्त्वा तद्भावे गुणमाह—बुद्धियुक्त इति । इह कर्मसु बुद्धियुक्तः
समत्त्वबुद्ध्या युक्तो जहाति परित्यजति उभे सुकृतदुष्कृते पुण्यपापे सत्त्वबुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेण यस्मादेवं
तस्मात्समत्त्वबुद्धियोगाय त्वं युज्यस्व घटस्व उद्युक्तो भव यस्मादोदृष्टः सगत्त्वबुद्धियोग ईश्वरार्पितपेतसः
कर्मसु प्रवर्तमानस्य कौशलं कुशलभावः यद्वन्धनहेतूनामपि कर्मणां तदभावो मोक्षपर्यवसायित्वं च तन्मह-
त्कौशलं समत्त्वबुद्धियुक्तः कर्मयोगः कर्मात्मापि सन् दुःकर्मक्षयं करोतीति महाकुशलस्त्वं तु न कुशलो न त-
थेतनोपि सजातीयतद्दृष्टक्षयं न करोषीति व्यतिरेकोऽत्र ध्वनितः । अथवा इह समत्त्वबुद्धियुक्ते कर्मणि कृते
सति सत्त्वबुद्धिद्वारेण बुद्धियुक्तः परमात्मसाक्षात्कारवान्सन् जहात्युभे सुकृतदुष्कृते तस्मात्समत्त्वबुद्धियुक्तस्य
कर्मयोगाय युज्यस्व । यस्मात् कर्मसु मध्ये समत्त्वबुद्धियुक्तः कर्मयोगः कौशलं कुशलः दुष्टकर्मनिवारण-
चतुर इत्यर्थः ॥ ५० ॥

शं० टी०—मुमुक्षोर्जन्मादिहेतूनां सर्वेषामपि कर्मणां निःशेषनिवृत्तिज्ञानयोगबलेनैव सिध्यति नान्येनात-
स्त्वं तत्रैव निप्रां कुर्विति बोधयति—बुद्धियुक्त इति । बुद्धिः साङ्ख्यविषया निरुक्ता तथा युक्तः ज्ञानयोगेन
युक्तो ब्रह्मविदारुढः स्वस्य दूटस्थासङ्गचिदात्मत्वविज्ञानबलेनैव इह लोके जन्मान्तरशतसङ्ख्येनानुना ज्ञानो-
त्पत्तेः प्राणार्थं च कृते नानायोगिनिसहस्रप्रापके उभे सुकृतदुष्कृते जहाति ज्ञानाभिना निर्मूल्यात्र जीवन्नेव
मुक्तो भवति यस्मात्तस्मात्सर्वं योगाय ज्ञानयोगाय युज्यस्व यतस्व । ननु कुञ्जचान्द्रायणादिप्रायश्चित्तैस्त्रिसु-
पर्णादिजपैरथमेधादियामैर्गङ्गादिमहानदीस्नानदानैश्च सर्वपापक्षये सति किमर्थं ज्ञानयोगाभ्यासकेश इति
चेत् न तैर्निःशेषनिवृत्त्यसंभवादुक्ताः प्रायश्चित्तादयो यदुद्देशेन क्रियन्ते तेस्तदेव निवर्त्यते नेतरदन्यथा
प्रायश्चित्तमेदविध्यानार्थक्यप्रसङ्गात् “ तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते ” इति ब्रह्महत्याव्यतिरिक्तपापतर-
णाश्रवणात्कृतेऽपि प्रायश्चित्तादौ पापस्यैव निवृत्तिर्न तु पुण्यस्य शतकोटिजन्महेतोः नहि पुण्यस्य निवर्तक-
मस्ति महत्साधनं विनाग्भजानं तदा विद्वान् पुण्यपापे विभूयेति “ स य एवं विद्वानेते आत्मानं १ स्पृणुते ”
इति श्रुतावन्नैवास्ति उभे सुकृतदुष्कृते इत्यतः पापपुण्योभयात्मकेषु कर्मसु निवर्तितव्येषु सत्सु योगो
ज्ञानयोग एव कौशलं कुशलमेव कौशलं निपुणं ज्ञानकुशलैर्दृष्टं परमं साधनं तस्माद्योगाय युज्यस्वेति पूर्व-
णान्वयः । जहातीहेत्यत्रासन्धिरार्थः ॥ ५० ॥

श्री० टी०—बुद्धियोगयुक्तस्तु श्रेष्ठ इत्याह—बुद्धीति । सुकृतं स्वर्गादिप्रापकं दुष्कृतं निरयादिप्रापकं
ते उभे इद्वैव जन्मनि परमेश्वरप्रसादेन जहाति त्यजति तस्माद्योगाय तदर्थाय कर्मयोगाय युज्यस्व घटस्व
यतः कर्मसु यत्कौशलं बन्धकानामपि तेषामीश्वराराधनेन मोक्षपरत्वसंपादनचातुर्यं स एव योगः ॥ ५० ॥

स० टी०—समत्वबुद्धियुक्तः सन्स्वधर्ममनुतिष्ठति ॥ पुमांस्तस्य फलं यत्स्यात्तत्र हरिणोच्यते ॥ १ ॥
समत्वप्रज्ञया युक्तः सत्वशुद्ध्यात्मबोधतः ॥ जहाति पुण्यपापं त्रे समूले सफले कृते ॥ २ ॥ जीवन्नेव
पुमान्ब्रह्मीभूतो भवति बोधवान् ॥ यस्मादेवं ततः सम्यग्बुद्धियोगाय सर्वथा ॥ ३ ॥ उद्युक्तो भव योगो-
ऽसौ वर्तमानस्य कर्मसु ॥ मोक्षपर्यवसायित्वादतिदक्षो यतो मतः ॥ ४ ॥ ५० ॥

भा० टी०—काम्यकर्मेणाऽवरत्वमुक्त्वा निष्कामकर्मणाः श्रेष्ठमिमाह—बुद्धियुक्त इति । समत्वबुद्धियुक्तः
सत्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेणोभे पुण्यपापे त्यजति सांख्यबुद्धियुक्त इति वा तस्माद्योगाय समत्वलक्षणकर्मयोगानु-
ष्ठानार्थं घटस्व ज्ञानयोगप्राप्त्यर्थमिति वा यस्माद्योगः समत्वलक्षणः कर्मसु सर्वेषु कौशलं बन्धकानामपि
तेषामीवगर्पितचेतस्तया मोक्षपरत्वसंपादनचानुर्यं ज्ञानयोग इति वा अस्मिन्पक्षे कर्मसु ज्ञानप्रतिबन्धकेषु
फलाभितन्त्रि विहाय ज्ञानलाभचानुर्यमिति व्याख्येयं तस्मात्समत्वयुक्तो भवेन्नर्थः ॥ ५० ॥

प० टी०—अथ ज्ञानं प्रशंसन्नाह—बुद्धियुक्त इति । बुद्धिर्विज्ञानं तद्युक्तो ज्ञानी पुरुषः स्वर्गप्रापकं
तथा दुष्कृतमधमयोनिप्रापकं ते उभे जहाति त्यजति । श्रुतिरपि—“पापमकारवमित्यतः कल्याण-
मकरवमित्युभे उभे ण्य एते तत्त्वमृतः साध्वसाधुनी नैवं कृताकृते तपतः ” इति । भाष्यम्—“अतो
ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरमहं पापमकरवमकारमिति तथा कल्याणं सुकृतमकरवमित्येते उभे साध्वसाधुनी सुकृतदु-
ष्कृते अमृता मुक्तः संस्तरति उलङ्घयति नथैवं तत्त्वज्ञानिनं पुरुषं कृताकृते कृते वा साध्वसाधुनी न तपतः
नाक्रामतः न स्वर्गानि कुर्वतेऽनुप्रतिऽननुप्रति फलदानाय भयं न भवत इत्यर्थः । ” तस्मात्त्वं योगाय
परमेश्वरप्राप्तये युक्तश्च घटश्च । अथ योगस्य स्वरूपमाह—योगेति । योगः कर्मसु कौशलं बन्धजनकेषु कर्म-
स्वधन्धजनकत्वसंपादकत्वं कौशलम् ॥ ५० ॥

रा० टी०—ज्ञानात्कर्मोपरमित्येतत्काम्यकर्मिणां रूपणत्वावत्योपपादनां कर्मफलाज्ञानफलस्य विल-
क्षणतोक्त्याप्युपपादयति—बुद्धियुक्त इति । बुद्धियुक्तो भगवज्ज्ञानयुतः उभे सुकृतदुष्कृते पुण्यपापे
जहाति त्यजति । पुण्यमध्ये यद्विषं भानुप्यादिक (लंक) ले तज्जहाति । यत्तूपासनादिजन्यं ज्ञानवृ-
द्धिकं मुक्तावानन्दकरं च तत्पुण्यं नैव जहाति । दुष्कृतं तु सर्वात्मना जहाति । तस्माज्ज्ञानस्य सर्वानि-
ष्टनिष्पत्तिविशिष्टोभयवृद्धिरूपमहाफलत्वान् । योगाय ज्ञानोपायाय युज्यस्व सन्नद्धो भव प्रयतस्वेति वा ।
योगं स्तौति—योग इति । योगो ज्ञानोपायः कर्मसु कौशलं श्रेष्ठमिति । यद्वा अस्तु ज्ञानोपायाय प्रयत्नः ।
किंफलोद्देहरहितकर्मणेत्यत आह—योग इति । कर्मसु मध्ये भगवज्ज्ञानपूर्वं फलोद्देहरहितं भगवदर्थत्वेन क्रिय-
माणं कर्मकौशलमुच्यते । स एव च योगो नाम । अतः फलोद्देहिनं कर्मैव ज्ञानोपाय इत्यर्थः ॥ ५० ॥

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ॥

जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥ ५१ ॥

त० टी०—ननु दुष्कृतत्यागे भवति कौशलं सुकृतं तु किमर्थं त्याज्यमित्यत आह—कर्मजमिति ।
उक्तयुद्धया युक्ता मनीषिणः बन्धमोक्षहेतुमननशीलाः हि यतः कर्मजं फलं मुखदुःखात्मकमुभयवि-
धमपि बन्धनरूपं मत्वा न केवलं दुष्कृतफलमपि तु जन्मापादकं सुकृतफलमपि त्यक्त्वा जन्मबन्ध-
विनिर्मुक्ताः जन्मैव बन्धस्तस्माद्विनिर्मुक्ताः सन्तः अनामयमामयो मायाकार्यस्वभावः परिणामापत्त-
यादिरूपो रोगस्तद्रहितं पदमुपनिषत्प्रतिपाद्यं परवैकुण्ठाख्यं स्यात्तं गच्छन्ति । तस्मान्मुक्तफलं सुकृ-
तमप्यनन्तफलाय त्याज्यमिति भावः ॥ ५१ ॥

म० टी०—ननु दुष्कृतज्ञानमपेक्षितं न तु सुकृतज्ञानं पुरुषार्थश्रंक्षापचेरित्याशङ्क्य दुष्कृतफलत्यागेन पर-

मपुरुषार्थप्राप्तिं फलमाह—कर्मजमिति । समत्वबुद्धियुक्ता हि यस्मात्कर्मजं फलं त्यक्त्वा केवलमीश्वराराधनार्थं कर्माणि कुर्वाणाः सत्त्वशुद्धिद्वारेण मनीषिणस्तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यात्ममनीषावन्तो भवन्ति तादृशाश्च सन्तो जन्मात्मकेन बन्धेन विनिर्मुक्ता विशेषेणात्यन्तिकत्वलक्षणेन निरवशेषं मुक्ताः पदं पदनीयमात्मतत्त्वमानन्दरूपं ब्रह्म अनामयं अविद्यातत्कार्यात्मकरोगरहितमभयं मोक्षारूपं पुरुषार्थं गच्छन्त्यभेदेन प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । यस्मादेवं फलकामनां त्यक्त्वा समत्वबुद्ध्या कर्माण्यनुतिष्ठन्तस्तैः कृतान्तःकरणशुद्धयस्तत्त्वमस्यादिप्रमाणोत्पन्नान्तत्त्वज्ञानविनष्टाज्ञानतत्कार्याः सन्तः सकलानर्थनिवृत्तिपरमानन्दप्राप्तिरूपं मोक्षारूपं विष्णोः परमं पदं गच्छन्ति । तस्मात्त्वमपि 'यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे' इत्युक्तेः श्रेयोभिज्ञासुरेवंविधं कर्मयोगमनुतिष्ठेति भावतोऽभिप्रायः ॥ ११ ॥

श्लो० टी०—फलानपेक्षया समबुद्ध्या च सम्यगनुष्ठितनित्यनैमित्तिककर्मपरिपाकसंजातचित्तशुद्धेः फलभूतायाः श्रवणादिजनिताऽविक्रियाऽऽत्मतत्त्वविज्ञानसिद्धेः फलमाह—कर्मजमिति । बुद्धियुक्ताः बुद्धिः सांख्यबुद्धिर्ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानं तथा युक्तास्तान्निष्ठासंपन्ना हि ज्ञानयोगनिष्ठाः खलु मनीषिणो विद्वांसः कर्मजं कर्मभ्यः संचितादिभ्यो जातं नानायोगिनसहस्रप्रापकं फलं जन्मादिलक्षणं त्यक्त्वा 'निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः' इति न्यायेन ज्ञानाग्निना सर्वेषामपि कर्मणां दाहे सति तत्फलानां च जन्मादीनां दाहसंभवात्तेन त्यक्तकर्मफला भवन्ति । आत्मनः कूटस्थत्वासङ्गत्वविज्ञानशक्तिबलेन विद्वांसः स्वयं कर्मफलाऽविषयाभूत्वेत्यर्थः । जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः जन्मना बन्धः संबन्धो यस्य स जन्मबन्धो देह उत्तरकालभावी वर्तमानश्च तेन विनिर्मुक्ताः । कारणाभावाद्भाविदेहसंबन्धरहितास्तादात्म्याभावाद्वर्तमानदेहसंबन्धरहिताश्च सन्तः स्वयसिद् जीवन्त एवाऽनामयमाध्यात्मिकादिसर्वोपद्रवरहितं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावमखण्डानन्दैकरसं पदं पश्यते ज्ञानेन प्राप्यत इति पदं परं ब्रह्म गच्छन्ति । अविद्याकृतं वासनाकृतमप्यन्यभावं परित्यज्य तद्भावमेव प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । द्विविद्दुःखभूयोतनार्थः ॥ ११ ॥

श्री० टी०—कर्मणां मोक्षसाधनत्वप्रकारमाह—कर्ममिति । कर्मजं फलं त्यक्त्वा केवलमीश्वराराधनार्थमेव कर्म कुर्वाणा मनोषिणो ज्ञानिनो भूत्वा जन्मरूपेण बन्धेन विनिर्मुक्ताः सन्तोऽनामयं सर्वोपद्रवरहितं विष्णोः पदं मोक्षारूपं गच्छन्ति ॥ ११ ॥

स० टी०—ननु सर्वस्य मम च पापहानमपेक्षितम् ॥ पुण्यहानं न कस्यपि पुरुषार्थक्षयोऽन्यथा ॥१॥ मेवं जन्मप्रदं पुण्यं हेयत्वेन विवक्षितम् ॥ नतु धीशोभकं पुण्यं सुमुखोरीश्वरार्पितम् ॥ २ ॥ तत्फलज्ञानसंसिद्धौ कर्ममात्रं विनश्यति ॥ अतः समत्वबुद्धियुक्ताः संत्यक्त्वा कर्मजं फलम् ॥ ३ ॥ ईश्वराराधनार्थं च कुर्वाणाः कर्म केवलम् ॥ धीशुद्धिद्वारतो वेदवाक्यजन्यात्मधीयुताः ॥ ४ ॥ सन्तो जन्मात्म्यबन्धेन विनिर्मुक्ता अशेषतः ॥ आत्मतत्त्वं पदं ब्रह्मानन्दं मायादिवर्जितम् ॥ ५ ॥ पुरुषार्थं विमोक्षारूपं प्राप्नुवन्तीह तादृशाः ॥ त्वमप्येतादृशो भूत्वा गच्छ विष्णोः परं पदम् ॥ ६ ॥ ११ ॥

भा० टी०—पुण्यपापत्यागमात्रस्य फलत्वाभावमाशङ्क्याह—कर्मजमिति । कर्मजं फलमिष्टानिष्टदेहप्राप्तिर्लक्षणं स्वत्वा हि यस्मात् समत्वबुद्धियुक्ता मनीषिणो ज्ञानिनो भूत्वा जन्मैव बन्धस्तेन विनिर्मुक्ताः सर्वोपद्रवरहितं विष्णोः परमं मोक्षारूपं पदं गच्छन्ति जीवन्त एव स्वस्वरूपेण जानन्तीत्यर्थः । कर्मजं फलं त्यक्त्वा सङ्ख्यबुद्धियुक्ताः शुद्धेकाग्रमनस इति वा ॥ ११ ॥

श्लो० टी०—अथ कौशलेन कृतानां कर्मणां मोक्षसाधनत्वमाह—कर्मजमिति । व्यवसायात्मकबुद्धियुक्ता मनीषिणो ज्ञानिनः कर्मजं फलं त्यक्त्वा तृणवदगणप्यानामयं सर्वोपद्रवरहितं पदं गच्छन्ति । किंभूताः जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः कर्मजफले हि पुनर्जन्मबन्धो दृश्यते तस्माद्विशेषेण निर्मुक्ताः ॥ ११ ॥

रा० टी०—पूर्वोक्तं ज्ञानसाधनं ज्ञानफलं च विवृणोति—कर्मजमिति । कर्मजं फलं त्यक्त्वेत्युपलक्षणम् । कर्मजफलसंकल्पस्यागादिपूर्वकं भगवदर्पणबुद्ध्या कर्मानुष्ठानरूपं योगमास्थाय बुद्धियुक्ताः सम्यक्शास्त्रजनितभगवज्ज्ञानिन इत्यनेन ज्ञानसाधनं योगो विवृतः । ततश्च मनीषिणः प्रशंसायां मतुर्बर्णेतिप्रत्ययः । अपरोक्षज्ञानिनो भूत्वा जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः सन्तोऽनामयं निर्दुःखं पदं मोक्षं गच्छन्तीत्युक्त्या ज्ञानफलं विवृतं ज्ञेयम् ॥ ११ ॥

यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति ॥

तदा गन्ताऽसि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥ ५२ ॥

त० टी०—कर्माणि कुर्वतो ममाप्येवम्भूतो निर्वेदः कदा भविष्यतीत्यपेक्षायामाह—यदेति । नास्ति कालनियमः किन्तु यदा यस्मिन्काले ते बुद्धिर्माहकलिलं मोहो मग्निमित्तमेते मरिष्यन्ति अहं पावभागी स्यामित्याद्यन्तःकरणविभ्रम एव कलिलं गहनकर्दमं व्यतितरिष्यति विशेषेणोद्बुध्य गमिष्यति तदा श्रोतव्यस्य श्रोतुं योग्यस्य श्रुतस्य च कर्मफलस्य निर्वेदं वैराग्यं गन्तासि गमिष्यसि प्राप्स्यसि । पुनस्तज्जिज्ञासां न करिष्यसीति भावः ॥ ५२ ॥

म० टी०—एवं कर्माण्यनुतिष्ठतः कदा मे सत्त्वशुद्धिः स्यादित्यत आह—यदेति । न ज्ञेयावता कालेन सत्त्वशुद्धिर्भवतीति कालनियमोऽस्ति किंतु यस्मिन् काले ते तव बुद्धिरन्तःकरणं मोहकलिलं व्यतितरिष्यति अविवेकात्मकं काटुष्यं अहमिदं ममेदमित्याद्यज्ञानविलसितमविगहनं व्यतिक्रमिष्यति रजस्तमो-मलमप्युद्युतं शुद्धभावोपपत्त्यत इति यावत् । तदा तास्मिन् काले श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च कर्मफलस्य निर्वेदं वैराग्यं गन्तासि प्राप्स्यसि (प्राप्स्ये) “ परीक्ष्य लोकान्कर्मचित्तान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान् ” इति श्रुतेः निर्वेदेन फलेनान्तःकरणशुद्धिं ज्ञास्यसीत्यभिप्रायः ॥ ५२ ॥

श्री० टी०—चित्तशुद्धिजन्यं सर्वत्रालंबबुद्धिलक्षणं वैराग्यं प्रज्ञाम्यैर्यलक्षणं योगं च कदा केन वा प्राप्स्या-भारत्याभिरायमर्जुनस्यालक्ष्यं यदा तव बुद्धिकालुष्यनिवृत्तिरिति यावत् तदा प्रज्ञा निर्विकल्पा भविष्यति तदा वैराग्यं योगं च प्राप्स्यसीत्येतदहं श्लोकद्वयेन तस्मै प्रतिपादयति—यदेति । सदमाह्वयेकगुण्यनयान्तःकरणमसत्त्वेव विषयेषु रम्यभरम्यमिष्टमनिष्टं प्राह्यमप्राह्यमिति येन रागद्वेषप्रसवं सत्सर्वदा प्रवर्तते तदेव मोहकलिलं मोहो विचिन्तताविषयजातमेतत्सर्वमसन्मायिकं तुच्छमिति विवेकाभावः पदार्थाऽपरिज्ञानं तदेव कलिलं कालुष्यं दर्पणस्य भूलिपटलवद्विवेकबुद्धेरावरणमेवंलक्षणं मोहकलिलं ते बुद्धिर्यदा व्यतितरिष्यति । ‘ यदिदं मनसा वाचा चक्षुर्भ्यां श्रवणादीभिः । नश्चरं गृह्यमाणं च बुद्धि मायामनोमयम् ’ इत्यादिवचनार्थस्य सत्य-गम्यहणजन्येन शिवप्रसादमूलकेन दृश्यमानं सर्वं मिथ्यैवेति निश्चयेन यदा त्यज्यति तदा श्रोतव्यस्य श्रु-तस्य च द्रष्टव्यस्य दृष्टस्य च ज्ञातव्यस्य ज्ञातस्य च गृहीतव्यस्य प्राह्यस्य च वस्तुनो मिथ्यात्वमेव विज्ञाय निर्वेदं वैराग्यं सर्वत्रालंबबुद्धिलक्षणं गन्तासि प्राप्स्यसि । व्यवहार्यस्य मिथ्यात्वाद्द्वेषवहारस्य मिथ्यार्थोचर-त्वाभिफलेनानेन मम किमिति सर्वस्माद्द्वेषवद्व्यावहारव्यवहारोपरतो भविष्यसीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

श्री० टी०—कदा तत्पदमहं प्राप्स्यामीत्यपेक्षायामाह—यदेति द्वाभ्याम् । मोहो देहादिष्वानन्दबुद्धिः तदेव कलिलम् । ‘ कलिलं गहनं विदुः ’ इत्यभिधानकोशस्मृतेः । ततश्चायमर्थः एवं परमेश्वराराधने क्रियमाणे यदा तत्प्रसादेन तव बुद्धिः देहाभिमानलक्षणं मोहमयं गहनं दुर्गं विशेषेणाधितरिष्यति तदा श्रोतव्यस्य श्रुतस्यार्थस्य च निर्वेदं वैराग्यं गन्तासि प्राप्स्यसि तयोरनुपादेयत्वेन जिज्ञासां न करिष्यसीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

स० टी०—एवं मे कुर्वतः कर्म चित्तशुद्धिः कदेति चेत् ॥ न कालनियमस्तत्र क्षणं त्वं भोः समाहितः ॥ १ ॥

यस्मिन्कालेऽतिकालुष्यमविवेकात्मकं मलम् ॥ अहं ममेदमित्येवमाद्यविद्याविजृम्भणम् ॥ २ ॥ अत्यन्तगहनं तीर्त्वा तवान्तःकरणं पराम् ॥ शुद्धिमापत्स्यते त्यक्त्वा राजसं तामसं मलम् ॥ ३ ॥ तस्मिन्काले समस्तस्य श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥ फलस्य कर्मणां सम्यग्वैतृष्ण्यं यास्यसि स्वयम् ॥ ४ ॥ त्वं निर्वेदफले नैव भीशुद्धिं ज्ञास्यसीति च ॥ ५ ॥ ५२ ॥

भा० टी०—सांख्यं बुद्धिं कदा प्राप्स्यामि यदर्थं कर्मानुष्ठानं भवतोपदिश्यत इत्यत आह—यदेति । यदा यस्यामवस्थायां तव बुद्धिर्मोहात्मकमविवेकरूपं कालुष्यं व्यतिक्रमिष्यति तदा तस्यामवस्थायां श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च वैराग्यं प्राप्तासि पूर्वं श्रुतिभिरनेकसाध्यसाधनश्रवणैर्विप्रतिपन्ना विक्षिप्ता भुवश्रोतव्ययोर्निर्वेदं लब्ध्वा यदा समाधीयते चित्तमस्मिन्निति समाधिरात्मा तस्मिन्निश्चला विक्षेपरहिता स्थास्यति स्थिरीभूता भविष्यति तदा योगं सांख्ययोगमवाप्स्यसीति द्वयोरर्थः । यद्वा योगानुष्ठानजनितसत्त्वशुद्धिजा वैराग्यादीतरसाधनसहिता नित्यानित्यवस्तुविवेकरूपा ज्ञानाधिकारसंपादिका बुद्धिः कदा प्राप्यत इत्यत आह—यदेति । यदा तव बुद्धिर्मोहात्मकमविवेकरूपं कालुष्यं चित्ताशुद्धिजं व्यतितरिष्यति तदा श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च कर्मफलस्य निर्वेदं गन्तासि ॥ ५२ ॥

प० टी०—अथ कदा पदप्राप्तिरित्याह—यदेति । ते बुद्धिर्यदा मोहकलिलं व्यतितरिष्यति मोहो देहात्मबुद्धिस्तदेव कलिलं गहनं दुरतिक्रमत्वात् ते बुद्धिस्तद्विशेषात्तरिष्यत्युल्लङ्घयिष्यति, तदा श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च फलोपधानस्य निर्वेदं वैराग्यं गन्तासि प्राप्स्यासि । तदुक्तं पातञ्जले—‘भोगापवर्गौ बुद्धिः कृतौ बुद्धावेव वर्तमानौ कथं पुरुषे व्यपदिश्येते स हि तत्फलभोक्तेति । यथा विजयः पराजयो वा योऽप्येषु वर्तमानः स्वामिन्यपदिश्यते स हि तत्फलभोक्तेति । बुद्धिरेव पुरुषार्थापरिसमाप्तिर्बन्धस्तदर्थव्यवसायो मोक्षः’ इति ॥ ५२ ॥

रा० टी०—फलकामनादिवार्जितानीश्वराराधनरूपाणि कर्माणि मोक्षसाधनज्ञानार्थिना क्रियत्यर्थन्तं कर्तव्यानीत्यत आह—यदा त इति । यदा ते तव बुद्धिरन्तःकरणं मोहकलिलमन्यथाज्ञानलक्षणं दोषं व्यतितरिष्यति परित्यज्यति तदा महद्भ्यः श्रुतस्य श्रोतव्यस्य च । सर्वकर्मोपलक्षणमेतत् । तस्य सर्वस्य निर्वेदं नितरां लाभं गन्तासि प्राप्स्यासि । मुक्तिहेतुज्ञानसाधनभूतो निवृत्तकर्मानुष्ठानरूपो योगः साक्षाज्ज्ञानहेतुः अथवाऽदिरूपप्रमाणस्याष्टद्वारा सत्त्वशुद्ध्युत्पादनेनोपकारकः सन्मिथ्याज्ञानदोषनिवृत्तिपर्यन्तं तत्त्वज्ञानोदयपर्यन्तं कर्तव्य इति भावः ॥ ५२ ॥

श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला ।

समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥ ५३ ॥

त० टी०—निष्कामकर्मानुष्ठानेन कदा योगं प्राप्स्यामीत्यपेक्षायामाह—श्रुतीति । इतः पूर्वमतश्च विद्वन्मयः श्रुतिभिर्नानाविधसाधनफलश्रवणैस्ते बुद्धिर्विप्रतिपन्ना इदं श्रेय इदं वेत्यादिसंशयग्रस्ततयाऽतत्त्वनिष्ठा सती विशिष्टाऽसीत् । यदा यस्मिन्काले समाधिर्मनस आत्मप्रावण्यं तस्मिन्नचला विषयान्तराग्रहणेन तदेकनिश्चया सती स्थास्यति तदा योगं योगफलमात्मयाथात्म्यानुभवमवाप्स्यसि ॥ ५३ ॥

प० टी०—अन्तःकरणशुद्धयैव जातनिर्वेदस्य कदा ज्ञानप्राप्तिरित्यपेक्षायामाह—श्रुतिविप्रतिपन्नेति । ते तव बुद्धिः श्रुतिभिर्नानाविधफलश्रवणैर्विचारिततात्पर्यैर्विप्रतिपन्ना अनेकविधसंशयविपर्यासवत्त्वेन विक्षिप्ता प्राक् । यदा यस्मिन् काले शुद्धिजविवेकजनितेन दोषदर्शनेन तं विक्षेपं परित्यज्य समाधौ परमात्मनि निश्चला जाग्रत्स्वप्नप्रदर्शनलक्षणविक्षेपरहिता अचला सुषुप्तिमूर्च्छास्तब्धीभावादिरूपलयलक्षणचलनरहिता

सती स्थास्यति लयविशेषलक्षणौ दोषौ परित्यज्य समाहिता भविष्यतीति यावत् । अथवा निश्चला संभावनाविपरीतभावानारहिता अचला दीर्घकालाद्वनैरन्तर्यसत्कारसेवनैर्विजानीयप्रत्ययादुषिता सती निर्वातप्रदीपवदात्मनि स्थास्यतीति योजना । तदा तस्मिन्काले योगं जीवपरमात्मैक्यलक्षणं तत्त्वमस्या-
विवाक्यजन्यमखण्डसाक्षात्कारं सर्वयोगफलमवाप्स्यसि । तदा पुनः साध्यान्तराभावान् कृतकृत्यः स्थितप्रज्ञो भविष्यसीत्यभिप्रायः ॥ ५३ ॥

श्री० टी०—एवं मुमुक्षोर्ज्ञानयोगसिद्धेरसाधारणकारणं बाह्योपरमर्णं निरूपय्याथ ज्ञानयोगसिद्धिप्रकार-
माह—श्रुतीति । ऋगादिभिः श्रुतिभिः कुत्रचित्कर्माविशेषास्तत्फलविशेषास्तन्महत्त्वविशेषाः प्रतिपाद्यन्ते । कुत्रचिदुपासितविशेषास्तत्फलविशेषास्तन्महत्त्वविशेषाः प्रतिपाद्यन्ते । कुत्रचिद्ब्रह्म सगुणं तन्माहात्म्यं तत्फल-
स्य औत्कृष्ट्यं च प्रतिपाद्यते । कुत्रचिन्निर्गुणं ब्रह्म तज्ज्ञानं तन्माहात्म्यं तत्फलप्राप्त्यर्थं च प्रतिपाद्यते । एतत्सर्वं श्रुतवतो विप्रतिपत्तिः । किं सर्वेषां प्राधान्यं वा उत सगुणस्य वा उत निर्गुणस्य वा उतोभ-
येषां वेलेवं श्रुतिवाक्यैर्विप्रतिपन्ना संशयाविष्टा बहुविधेष्वप्यती ते बुद्धिः प्रज्ञाया शाब्दं सर्वमबलोल्लेख्य श्रुति-
स्मृतियुक्तिबलेन गुरुपदेशेन च ‘सर्वं वेदा यत्तदमाभनन्ति’ इति न्यायेन सर्वस्यापि शास्त्रस्य महतात्पर्यं निर्वि-
शेषे एव ब्रह्मणि पर्यवसितमिति परिज्ञाथ विप्रतिपत्तिः सर्वाः परित्यज्य निश्चला निर्विशेषा भूत्वा समाधौ
समाधीयते चित्तमस्मिन्निति समाधिः परं ब्रह्म तस्मिन् तदाकारेणैवाचलाचलनेहेतूनां बाह्यबाधनानां नाशा-
द्विक्रिया निश्चला सती यदा स्थास्यति तदा योगं प्रज्ञास्थैर्यलक्षणमवाप्स्यसि । यद्वा “सत्यं ज्ञानमनन्तं
ब्रह्म सर्वं ब्रह्मेतदात्म्यामरं तर्ह्यसद्ब्रह्म सर्वं चिद्ब्रह्म सर्वं तत्त्वमसि अयमात्मा ब्रह्म तदेतद्ब्रह्मापूर्वमन-
परमनन्तरमबाह्यं ब्रह्मैवेदं सर्वम् ” इत्यादिश्रुतिभिः सर्वस्य ब्रह्ममात्रत्वप्राप्तेपत्तिजनकाभिर्विशेषप्रतिपादने-
मती या सा श्रुतिविप्रतिपन्ना “सर्वं ब्रह्मैव” इति श्रुतिभिः संभावितानिदिष्टप्रज्ञानतीत्यर्थः । तत एव निश्चला
विशेषनिर्मुक्ता न हि परमाप्तवाक्यश्रवणेन वाप्यधिष्ठानसेवशनेन वा सद्बुद्धेर्विप्रतिपत्तिर्विशेषो वा संभ-
वत्यत एवं सम्यक् श्रवणेन मननेन च संपन्ना ते बुद्धिः समाभावसंप्रज्ञातारुये अचला निर्वातस्थदीपव-
न्निश्चला निष्कम्पा भूत्वा यदा यस्मिन्काले चित्तपरिपाकावस्थायां स्थास्यति स्थिता भविष्यति तदा त्वं
योगं ज्ञानयोगमप्रतिबद्धं प्राप्स्यसि योगारूढो भविष्यसीत्यर्थः ॥ ५३ ॥

श्री० टी०—ततश्च—श्रुतीति । श्रुतिभिः नानालौकिकवैदिकार्थश्रवणैः विप्रतिपन्ना इतः पूर्वं विशिष्टा
सती तव बुद्धिर्यदा समाधौ स्थास्यतीति । समाधीयते चित्तमस्मिन्निति समाधिः परमेश्वरस्तस्मिन्निश्चला
विक्षेपव्याप्तिविषयान्तरैर्नाकृष्टाऽत एवाचला अभ्यासपटुत्वेन तत्रैव च स्थिरा च सती तदा योगं योगफलं
तत्त्वज्ञानमवाप्स्यसि ॥ ५३ ॥

स० टी०—भीशुद्धयैवं परिप्राप्तवैराग्यस्य कदा मम ॥ आत्मज्ञानोदयश्चैवमपेक्षायां वचः शृणु ॥ १ ॥
अविचारितातात्पर्यैरेकश्रवणैस्तव ॥ धीः संशयविपर्यायैर्विशिष्टा प्राग्नेकधा ॥ २ ॥ यस्मिन्काले वि-
शुद्धगुणविवेकजनितेन च ॥ इहामुग्रफले दोषदर्शनेन समन्विता ॥ ३ ॥ त्यक्त्वा विक्षेपमद्वैततत्त्वेऽन्यत-
निश्चला ॥ ज्ञानत्त्वप्रमनोराज्यवर्जिता ब्रह्मणि स्थिता ॥ ४ ॥ अचला मुनिमूर्च्छादिलयशून्या सती स्व-
यम् ॥ यद्वाऽसंभावनां त्यक्त्वा विपरीतमतिं तथा ॥ ५ ॥ निदिध्यासनसंपन्ना तत्त्वे स्थास्यति निश्चला ॥
तस्मिन्काले परात्मैक्ययोगं वेदान्तवाक्यजम् ॥ ६ ॥ अखण्डसाक्षात्कारार्थं सर्वयोगफलं परम् ॥ अवा-
प्स्यसि स्थितप्रज्ञः कृतकृत्यो भविष्यसि ॥ ७ ॥ ५३ ॥

भा० टी०—चित्तशुद्धिद्वारा लब्धात्मविवेकबुद्धिः कर्मयोगजं फलं परमात्मयोगं कदाऽऽप्स्यसीति तच्छृणु-
श्रुतीति । प्राप्तब्रह्माख्यानद्वयमपि भाष्याल्लभ्यत इति बोध्यम् ॥ ५३ ॥

प० टी०—अथैतदेव परमेश्वरप्राप्तिनिमित्तमित्याह—श्रुतीति । श्रुती रोचनार्था फलश्रुतिस्तत्र विप्रतिपन्ना त्वक्कादरा एवाविधा ते बुद्धिः समाधौ सम्यगाधीयते चित्तं यस्मिन्निति समाधिः परमेश्वररूपं तस्मिन् निश्चलः कृतनिश्चयात् एवाचलाऽविक्षेपा सती यदा स्थास्यति स्थिता भविष्यति तदा योगं तत्साधिन्यमवाप्स्यसि ॥ ५३ ॥

रा० टी०—किं तन्मोहकलिलं कीदृशं च तदतितरणमित्याकाङ्क्षायां पुंसामभ्यस्योत्तमावस्थादिप्रदर्शनेन पूर्वश्लोकोक्तमेव योगानुष्ठानविधिं स्पष्टयति—श्रुतीति । परोक्षनिश्चयात्पूर्वावस्थायां श्रुतिभिर्वैद्विप्रतिपन्ना विरुद्धा सती बुद्धिर्गदा वेदार्थानुकूलेन तत्त्वनिश्चयेनासच्छास्त्रे (श्वालन) हीना इदमदो वेति संशयानास्कन्दिता सती स्थास्यति । ततश्च समाधिर्भवति । जाते च समाधौ असंप्रज्ञातस्थाने अपरोक्षज्ञानं भवति । तेन च ब्रह्मदर्शनेन परमानन्दमप्रतया भेरीताडनादिनापि चलनहीना बुद्धिर्मनो यदा स्थास्यति तदा योगं योगफलं ज्ञानोपायानुष्ठानस्य फलमवाप्स्यसीत्यर्थः । पूर्वावस्थायामनुष्ठितयोगस्थ परोक्षभगवन्निश्चयावबित्वमुक्तम् । परोक्षनिश्चयस्य काष्ठा त्वसच्छास्त्रैरनेकधा परिलोड्यमानत्वेऽप्यप्रामाण्यशङ्काकलाङ्कितत्वशून्यत्वम् । तदशायामनुष्ठितनिवृत्तकर्मरूपयोगस्य तु समाधौ भगवदपरोक्षज्ञानावाधेत्वम् । तस्य तु काष्ठा भेरीताडनादिनाप्यप्रतिबोधसमाधिस्थित्वम् । एतेन बुद्धेर्मनसः मोहकलिलं श्रुतिविरुद्धत्वरूपो दोषः । तत्तरणं नाम वेदार्थानुकूलेन निश्चयेन दृढतयावस्थानम् । तदा निर्वेदं गन्तासीत्यस्य विवरणं समाधावचला बुद्धिरित्युक्तं भवति । श्लोकद्वयस्याप्यचलसमाध्यवस्थाप्राप्तियोगानुष्ठानावाधिरिति तात्पर्यं ध्येयम् । यद्वा बुद्धिर्मनः श्रुतिविप्रतिपन्ना श्रुतिविशेषेण प्रपन्ना श्रुत्यर्थनिर्णयं प्राप्ता सती इदमदो वेति चञ्चलत्वहीना यदा स्थास्यति तदा समाधौ समाधिः समाधानम् । सातिसप्तमी । श्रुत्यर्थनिश्चयेन निश्चलत्वे सति अपरोक्षज्ञानं भवतीति योज्यम् । तेन च विष्णावचला भवति बुद्धिः । ततश्च योगं भगवद्योगं मुक्तिमवाप्स्यसीति ॥ ५३ ॥

अर्जुन उवाच—स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव ॥

स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत् ब्रजेत किम् ॥ ५४ ॥

त० टी०—यदा समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसीत्युक्तं तेन समाधिस्थः स्थितप्रज्ञस्तत्त्वज्ञो भवतीति विज्ञाय तस्य लक्षणभाषणासनव्रजनानि जिज्ञासुरर्जुनः पृच्छति—स्थितप्रज्ञस्येति । हे केशव स्थिता प्रज्ञा बुद्धिर्यस्य तत्कुतो यतः समाधिस्थस्तस्य का भाषा भाष्यते प्रकर्षेण कथ्यतेऽनयोति भाषालक्षणमित्यर्थः । तथा स्थितधीः पुरुषः समाधेरुत्थाय किं प्रभाषेत किं भाषणं कथं वा भाषणं कुर्वीत । तथा किमासीत् कथमासीत् उपविशेत् । तथा किं कथं वा ब्रजेत गमनं कुर्यात् । स्थितप्रज्ञस्य मूढ-जनाद्विलक्षणाणि भाषणादीन्यतः पृच्छामि । एतद्ब्रूहीति शेषः । ननु समाधिस्थस्य लक्षणभाषणादिकं समाधिमच्छ्रेष्ठो ब्रह्मशिवादिः कश्चिज्जानीयात्त एव जिज्ञासितव्यमित्याशङ्कानिरासकं सम्बोधनमुक्तं केशवेति । कश्च ईशश्च केशो वापयति उत्पादयति नियमयति ताभ्यां ज्ञानं प्रापयति वा तथा स त्वमेव ब्रह्मशिवादिजनकत्वाभिपन्तृत्वाद्गुरुत्वाद्वा सर्वेश्वरः सर्वज्ञश्च समाश्रयणीय इत्यर्थः । “ यो ब्रह्माणं विद्मति पूर्वं योवै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमई प्रपद्ये तस्य ध्यानान्तःस्थस्य ललाटात् त्र्यस्रः शूलपाणिः पुरुषोऽजायत ” “ क इति ब्रह्मणो नाम ईशोऽई सर्वदेहिनाम् । आवां तवाङ्गसम्भूतौ तस्मात्केशवनामवान् ” इत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यः ॥ ५४ ॥

प० टी०—एवं लक्षावसंरः स्थितप्रज्ञलक्षणं ज्ञातुमर्जुन उवाच यान्येव हि जीवन्मुक्तानां लक्षणानि तान्येषां मुमुक्षूणां मोक्षोपायभूतानीति मन्वानः—स्थितप्रज्ञस्येति । स्थिता निश्चलाई ब्रह्मास्मीति प्रज्ञा यस्य

स स्थितप्रज्ञोऽस्माद्वयवान् समाधिस्थो व्युत्थितचित्तश्चेति । अतो विशिनष्टि समाधिस्थस्य स्थितप्रज्ञस्य का भाषा लक्षणं समाधिरथः स्थितप्रज्ञः केन लक्षणेनान्यैर्व्यवहियत इत्यर्थः । स च व्युत्थितचित्तः स्थितधीः स्थितप्रज्ञः स्वयं किं प्रभाषेत स्तुतिनिन्दादावभिनन्दनद्वेषादिलक्षणं किं कथं प्रभाषेत । सर्वत्र संभाषनायां लिङ् । तथा किमासीति व्युत्थितचित्तनिग्रहाय कथं बहिरिन्द्रियाणां निग्रहं करोति तन्निग्रहमावकाशे च किं ब्रजेत कथं विषयान्प्राप्नोति । तत्कर्तृकभाषणासनव्रजनानि मूढजनविलक्षणानि कीदृशानीत्यर्थः । तदेवं चत्वारः प्रभाः समाधिरथे स्थितप्रज्ञे एकः व्युत्थिते स्थितप्रज्ञे त्रय इति । केशवेति संबोधयन् सर्वा-
न्तर्यामितया त्वमेवेतादृशं रहस्यं वक्तुं समर्थोऽसीति सूचयति ॥ ५४ ॥

श्री० टी०—अवगमननाभ्यां विज्ञातात्मतत्त्वस्य विदुषः समाधिना प्रज्ञास्यैर्यसिद्धिं श्रुत्वा स्थितप्रज्ञस्य लक्षणं जिज्ञातुकामोऽर्जुनः पृच्छति—स्थितप्रज्ञस्येति । स्थितप्रज्ञस्य स्थिता ब्रह्माकारेण निश्चला बाह्याऽनवगा-
हिनी प्रज्ञा बुद्धिर्यस्य स स्थितप्रज्ञ आरूढस्तरय भाषाभाषणं का कदा सिद्ध्यति । समाधिस्थस्य नित्यं निर-
न्तरं नियमेन समाधिं कुर्वणस्य समाधिनिष्ठा निरनो विद्वान् पण्डितैरयं स्थितप्रज्ञ इति कदा भाष्यत इ-
त्यर्थः । स्थितधीः स्थितप्रज्ञः स्वयं किं प्रभाषेत किमासीत किं ब्रजेत कथं तिष्ठाने कथं परति किं
वदतीत्यर्थः ॥ ५४ ॥

श्री० टी०—पूर्वश्लोकोक्तस्यात्मतत्त्वज्ञस्य लक्षणं जिज्ञासुरर्जुन उवाच—स्थितप्रज्ञस्येति । स्वाभा-
विके सगंधौ स्थितस्यात एव स्थिता निश्चला प्रज्ञा बुद्धिर्यस्य तस्य का भाषा भाष्यतेऽनयेति भाषा लक्षण-
मिति यावन् केन लक्षणेन स्थितप्रज्ञ उच्यत इत्यर्थः । तथा स्थितधीः किं कथं भाषणमासनं व्रजनं च
कुर्यादित्यर्थः ॥ ५४ ॥

स० टी०—उपलभ्यार्जुनः प्रश्नधीजं सर्वदिताय च ॥ तत्त्वज्ञानक्षणं ज्ञानं प्रोवाच श्रीहरिं प्रति ॥ १ ॥
थान्येष जीबन्मुक्तानां लक्षणानि भवन्ति हि ॥ तान्येवात्र सुमुधूनां मोक्षोत्तयात्मकान्यपि ॥ २ ॥ ब्रह्म-
वास्माति धीर्यस्य निश्चला स्थितधीर्हि सः ॥ समाधिस्थस्य पर्यायं कर्मण्येव न कर्तरि ॥ ३ ॥ समाधिस्थो
व्युत्थितश्च स्थितप्रज्ञो द्विधोच्यते ॥ तत्राद्यः केन विद्वेन ज्ञायतेऽन्यैर्जनैरपि ॥ ४ ॥ समाधिस्थस्य का
भाषा लक्षणं भाष्यतेऽनया ॥ व्युत्थितोऽसौ स्थितप्रज्ञः किं प्रभाषेत वा स्वयम् ॥ ५ ॥ स्तुतिनिन्दादि-
विषयान्मुहुरदान्तविलक्षणान् ॥ किमासीत कथं चित्तनिग्रेषार्थं विनिग्रहम् ॥ ६ ॥ इन्द्रियाणां करोत्येष
व्यवहारे कथं ब्रजेत ॥ विषयान्कथमाप्नोति स्वारूपादागतान्मुधीः ॥ ७ ॥ लक्षणं भाषणं स्थानं व्रजनं
च चतुर्यकम् ॥ चत्वारि कीदृशान्यस्य भिन्नान्यज्ञेभ्य इत्यतम् ॥ ८ ॥ एवं प्रभा हि चत्वारः समाधि-
स्थस्य चाप्रिमः ॥ व्युत्थितस्य त्रयः प्रोक्ताः स्थितप्रज्ञस्य भागदः ॥ ९ ॥ त्वमेवेतादृशं गुह्यं रहस्यं
वक्तुमर्हसि ॥ सर्वान्तर्यामिभावेन सर्वसामर्थ्यान् इति ॥ १० ॥ आह्वयन्केनैवेत्येवं सूचयत्य-
र्जुनः सुधीः ॥ ११ ॥ ५४ ॥

भा० टी०—तत्त्वविलक्षणानि जिज्ञासुरर्जुन उवाच—गिर्भतति । स्थिता प्रास्थिता प्रतिष्ठिताऽर्द्धं प्रज्ञास्मीति
प्रज्ञा यस्य स एव समाधिरथः न त्वात्मज्ञानशून्यस्य मुख्यममाधिरस्तोति भावः । तस्य का भाषा कमयसौ
लोकैर्भाष्यते कैर्लक्षणैर्लक्षितः सन् लोकैः स्थितप्रज्ञ इत्युच्यते इत्यर्थः । यथा भवानपि केशिहन्तादिकर्मणा
केशध इत्युच्यते तथेति सूचयन्नाह—हे केशवेति । एतैनावस्माद्वयवान्समाधिस्थो व्युत्थितचित्तश्चेति अने विशि-
ष्टि समाधिस्थस्य स्थितप्रज्ञस्येत्यादि प्रत्युक्तम् । योगिनोऽप्रक्रान्तत्वेन तस्य लक्षणप्रभावीचित्यान् । तत्त्व-
ज्ञानरूपसमाधिरस्यैव प्रक्रान्तत्वात् । उत्तरे प्राणनिरोधं यदा करोति तदा समाधिरथ इत्यनुक्तत्वात्
ज्ञानिनः प्राणायामानपेक्षसमाधिरसिद्धिं स्पष्टमुक्तत्वात् । तथाहि परिषत्तवाच यद्यत्संसारजालेऽस्मिन् क्रियते

कर्म भूमिप । तत्समाहितचित्तस्य सुखायान्यस्य नानच ॥ कचित्संकल्पपरहितं परं विश्रमणास्पदम् । परमो-
पशमं श्रेयः समाधिमनुतिष्ठसि ॥ रघुर्वाच । एतन्मे ब्रूहि भगवन्सर्वसंकल्पवर्जितम् । परमोपशमं
श्रेयः समाधिर्हि किमुच्यते ॥ योऽहो महात्मन्सततं तिष्ठन्व्यवहरंश्च वा । असमाहितचित्तोऽद्यै कदा भवति
कः किल ॥ नित्यप्रबुद्धचित्तास्तु कुर्वन्तोऽभिगतात्किंवा । आत्मैकतत्त्वसन्निष्ठाः सदैव सुसमाधयः ॥ बद्ध-
पद्मासनस्यापि कृतब्रह्माखलेरपि । अविश्रान्तः स्वभावस्य कः समाधिः कथं च वा ॥ तत्त्वावबोधो भगव-
न्सर्वांशानुपावकः । प्रोक्तः समाधिशब्देन ननु तूष्णीमवस्थितिः ॥ समाहिता नित्यतुष्ठा यथा भूतार्थ-
दर्शिनी । साधो समाधिशब्देन परा प्रहोच्यते बुधेः ॥ अश्रुब्धा निरहंकारा द्वन्द्वेष्वननुपातिनी । प्रोक्ता
समाधिशब्देन मेरोः स्थिरतराकृतिः ॥ निश्चितभिगताभीष्टा हेयोपादेयवर्जिता । प्रोक्ता समाधिशब्देन परि-
पूर्णा मनोगतिः ॥ यतः प्रभृति बोधेन युक्तमात्यन्तिकं मनः । तदारभ्य समाधानमव्युच्छिन्नं महात्मनः
इत्यादि । स्थितधीः स्वयं वा किं प्रभाषेत किं प्रभाषणमासनं व्रजनं वा तस्य कथमित्यर्थः । आत्मनि
स्थितस्य स्थितप्रज्ञस्य लक्षणं ब्रूहीति प्रभार्यः । तथाच भाष्यम् “स्थितप्रज्ञस्य लक्षणमनेन श्लोकेन पृच्छति
यो ह्यादित एव सन्त्यस्य कर्माणि ज्ञानयोगनिष्ठायां प्रवृत्तः यश्च कर्मयोगेन तयोः स्थितप्रज्ञस्य प्रजहातीत्यार-
भ्याध्यायपरिसमाप्तिपर्यन्तं स्थितप्रज्ञलक्षणं साधनं चोपदिश्यते । सर्वत्रैव ह्यध्यात्मशास्त्रे कृतार्थलक्षणानि
यानि तान्येव साधनान्युपदिश्यन्ते यत्नसाध्यत्वात् ” इति ॥ ५४ ॥

प० टी०—अथ समाधौ स्थिरबुद्धेः स्वरूपमर्जुनः पृच्छति—स्थितप्रज्ञस्येति । भाष्यते प्रोच्यते-
ऽननेति भाषा स्थितप्रज्ञः पुमान् कैर्लक्षणैर्बोद्धव्य इत्यर्थः । तथा समाधिस्थस्य च किं लक्षणं स्थित-
प्रज्ञः समाधिस्थो वा कैर्लक्षणैर्बोद्धव्यः । ननु परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वात्कथं दर्शनमात्रेण स्वरूपं ज्ञायते इति
चेत्तर्हतिबुद्धिगताकारेण मनोगतं ज्ञायते यतः—‘उदीरितोऽर्थः पशुनापि गृह्यते हयाश्च नागाश्च वहन्ति
नोदिताः । अनुक्तमप्युहति पण्डितो जनः परेद्धितज्ञानफला हि बुद्धयः ’ इत्युक्तत्वात् । अथ व्यवहा-
रेण वा तदलक्षणं पृच्छति—स्थितधीरिति । स्थितधीः किं प्रभाषेत कथं वदति, किमांशं कथमासीनो भवति,
कथं वा व्रजेत गच्छतीति प्रभार्यः । प्रभाक्षराणि व्याख्याय वाक्यार्थमाह—स्थितप्रज्ञस्येति ॥ ५४ ॥

रा० टी०—ज्ञानिनि प्रकृते(सति)लब्धावसरोऽर्जुनः प्रागुक्तलक्षणानुवादपूर्वकं लक्षणान्तरादिकं पृच्छति-
स्थितेति । स्थिता प्रतिष्ठां प्राप्ता प्रज्ञाऽपरोक्षदृष्टिर्यस्य स तथा तस्य समाधिस्थस्य समाध्यवस्थां गतस्य प्राक्त्व-
दुक्तदिशाऽक्षप्रज्ञातव्यावस्थित्वलक्षणं गतस्य का भाषा भाष्यतेऽनयेति भाषाशब्दो लक्षणवचनः किं लक्षण-
मित्यर्थः । येन लक्षणेनायं ज्ञानीति व्यवह्रियते, तत्किमित्यर्थः । केशव ! ब्रह्मरूपवर्तक ! “केशाद्वोऽन्यतर-
स्याम्” इति मत्वर्थं अप्रयोक्तेः । प्रशस्तकेशवानिति वा । स्थितधीरपरोक्षज्ञानी किं प्रभाषेत किं प्रत्यासति
किमुदिश्य व्रजेत प्रवृत्तिं कुर्यादित्यर्थः । अत्र किंलक्षणमिति वक्तव्ये यौगिकभाषाशब्देन तदुक्तिः । प्रागुक्तं
समाधिस्थत्वलक्षणं यावद्बुध्यभावित्वात् सन्त्यव्यवहारोपयोगि । यावद्बुध्यभावितुः सन्त्यव्यवहारोपयोगि-
पयोगि अतोऽसार्थव्यवहारहेतुभूतं यावद्बुध्यभाविलक्षणं किमिति प्रष्टुमिति ज्ञेयम् । स्थितप्रज्ञस्य का
भाषेत्येव पूर्वं समाधिस्थस्येति प्राचीनलक्षणानुवादस्तु त्वदुक्तं लक्षणं ज्ञातं तत्र पृच्छयते येन सिद्धार्थता
प्रभस्य स्यान् किंत्वन्यदेव पृच्छयत इति ज्ञापयितुम् । यद्वा समाधिस्थस्य विषयबुद्धिवर्जितस्येत्यर्थः । उत्तरार्धे
किंशब्दः आश्लेषार्थः । भेरीताडनादिनापि अप्रतिबद्धो ब्रह्मदर्शनेन परमानन्दमभ्यत्वात् । स्थितधीरपरोक्षज्ञानी
भाषणोपवेशनगमनादिरूपप्रवृत्तिं किमर्थं कुर्यात् । करोति च शुकादिः । अतः ‘समाधावचला बद्धिस्तदा
योगमवाप्स्यसि’ इति उक्तमवादि ॥ ५४ ॥

श्रीभगवानुवाच-प्रजहाति यदा कामान्सर्वान्पार्थ मनोगतान् ॥

आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ५५ ॥

त० टी०-एवमर्जुनस्य चतुरः प्रश्नान् क्रमेण यावदध्यायान्तं वक्तुं तावत्प्रथमप्रश्नस्योत्तरं श्रीभगवानुवाच-प्रजहातीति द्वाभ्याम् । मनोगतान्सर्वान्कामान्यदा प्रजहाति प्रकर्षेण त्यजति तथा स्थितप्रज्ञ उच्यते । मनोगतकामपरित्यागे किं गमकमित्यत आह-आत्मन्येवात्मना तुष्ट इति । आत्मनि स्वस्वरूपे प्रजापतिविशोक्तापहतपाप्मत्वादिबन्धिष्ठे ज्ञानानन्दस्वरूपे आत्मना काममत्तपरित्यागाविर्मलीभूतेन मनसा तुष्टः प्रसन्नो यदा भवति तदा तस्य स्थितप्रज्ञता ज्ञेयेत्यर्थः ॥ ५५ ॥

म० टी०-एतेषां चतुर्णां प्रश्नानां क्रमेणोत्तरं भगवानुवाच-प्रजहातीति यावदध्यायसमाप्ति । कामान् कामसङ्कल्पादान्मनोवृत्तिविशेषान् प्रमाणविपर्ययविकल्पानिद्रास्मृतिभेदेन तन्वान्तरे पञ्चधा प्रपञ्चितान् सर्वाभिरुच्येषान्प्रकर्षेण कारणवाचेन यदा प्रजहाति परित्यजति सर्ववृत्तिशून्य एव यदा भवति स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते । समाधिस्थ इति शेषः । कामानामनात्मधर्मत्वेन परित्यागयोग्यतामाह-मनोगतानिति । यदि ह्यात्म-भर्माः स्युस्तदा न त्यक्तुं शक्यं न बह्वयौगवन् स्वाभाविकत्वात् मनसस्तु धर्मा एतं अतस्तत्परित्यागेन परित्यक्तुं शक्यं एवेत्यर्थः । ननु स्थितप्रज्ञस्य मुराप्रसादविज्ञस्य सन्तोषविशेषः प्रतीयते स कथं सर्वकाम-परित्यागे स्थितित्यत आह-आत्मनीति । आत्मन्येव परमात्मन्यस्य न त्वनात्मानं तुच्छे आत्मना स्वप्रकाश-चित्रेण भासमाने ननु वृत्त्या तुष्टः परितृप्तः परमपुरुषार्थलाभात् । तथा न श्रुतिः “यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र त्रयं सममुते” इति । तथा च समाधिस्थः स्थितप्रज्ञ एवंवेद्येक्ष्यवाचिभिः शब्दैर्भाष्यत इति प्रथमप्रश्नोत्तरम् ॥ ५५ ॥

शं० टी०-सिद्धस्य लक्षणाति यानि तान्येव साधकस्य साधनानि प्रयत्नेन संपाद्यानि येन सिद्धेषु सम्बन्धे विदुषः प्रज्ञास्थैर्ये विदेहकैवल्याय च सिध्यत्यतस्तानि मुमुक्षोर्यत्नेन साधनीयानतीति सूचितुमध्याय-परिसमाप्तेस्तान्येव प्रतिपादयन्ते । तत्राह-प्रथमप्रश्नस्योत्तरमाह श्रीभगवान् प्रजहातीति । श्रवणादिना सम्प्रतिवृत्तात्मतत्त्वो मुमुक्षुः समर्थो वर्तमानो मनोगतान्-मनसैवातुष्टव्यम् इति श्रवणादान्मन्वरूपप्रका-शनैककारणे मनस्येव स्थितान् विषयान् कामयन्तीति कामाः विषयभोगेच्छास्तान् सर्वान्यदा यस्मिन्काले समाधिसिद्धिदशायां प्रजहाति निःशेषं परित्यजति । विषयानां निःशेषपरित्यागे हेतुमाह-आत्मनीति । स्वतः सिद्धे नित्यकूटस्थासङ्गपिष्टे नक्षुपो रूपवत्सर्वत्रोपलभ्यमान आनन्दैकरा आत्मानि स्वस्वरूपे क्रीडन् रममाणो ब्रह्मविदात्मना स्वस्वरूपेणैकालक्षण्येन तुष्टः ह्यात्मानन्दरमामुभूत्यैव संतोषं वृत्तिं च प्राप्या-मृतरसपायी लवणाम्बुवत्तुच्छं विषयसुखं नापेक्षते तत एव तद्विषयान् कामान् सर्वान् प्रजहाति यदैवं लक्षणो भवति तदा स्थितप्रज्ञोऽयमिति पण्डितैरुच्यते इत्यर्थः । “यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य” इति श्रुतेर्योऽनेन प्रतिपादितो भवति । ननु विषयेषु कामोदयकारणेषु मत्सु दृष्टेषु च विदुषोऽपि तदनुभूतौ कामो जायत एव न निःशेषेण कामपरित्यागः संभवतांति चेन्नवानत्र प्रष्टव्यः विषयेषु कामोदयो विषय-स्वभावो वा किं पुरुषस्वभावो वा नाद्यः दृष्टे तृणपर्णादौ भोक्तुं पुंसः कामानुवृत्तान् न द्वितीयः ज्ञाना-सम्पन्नो बालस्य कामादर्शनात् तर्हि कथं कामोदय इति चेदुच्यते ‘काम’ । जानामि ते मूलं संकल्पात्कल जायसे’ इति स्मरणात्कामः संकल्पमूलकः संकल्पो वासनामूलकः तर्हि वासनया विना वस्तुनि समीचीन-त्वमुद्धिरुदेति समीचीनत्वबुद्धिं विना कामोऽपि न पठते ततः कामोत्पत्तेः कारणं विषयेषु भोग्यत्व-वाचनेन वासना नाम भोगजन्यसंस्कारः भोग्यत्ववासनावज्जदेव विषयेषु कामः प्रवृत्तिश्च जन्तूनां तदिदं

लोकशास्त्रप्रसिद्धं विदुषस्तु नित्यं निरन्तरं समाधिनिष्ठायामेव तिष्ठतः सदा सर्वत्र ब्रह्मेव पश्यतो विषय-
ग्रहणं न संभवति मृदात्मना पश्यतो घटाग्रहणं यथा तथा सर्वं ब्रह्मात्मना पश्यतस्तदभावे विषयवासनाः
स्वयमेव क्षीयन्ते तासां क्षये कामाः स्वयमेव विनश्यन्ति स्वयमेव विनश्यतां कामानां नाशो विदुषि ह्युपचर्यते
प्रजहाति यदेति प्रभया नश्यतस्तमसो नाशनं सूर्यः करोतीतिवद्यत एवं ततस्तत्सिद्धं निर्वासनत्वं
विदुषो लक्षणमिति । तदिदं निर्वासनत्वं समाधिना साधकस्य संपादनीयमित्यवसितं च ॥ ११ ॥

श्री० टी०—अत्र च यानि साधकस्य ज्ञानसाधनानि तान्येव स्वाभाविकानि सिद्धस्य लक्षणानि
अतः सिद्धस्य लक्षणानि कथयतेयान्तरङ्गाणि ज्ञानसाधनान्याह—यावदध्यायसमाप्ति । तत्र प्रथमप्रश्नोत्तरमाह—
प्रजाहतीति द्वाभ्याम् । श्रीभगवानुवाच मनसि स्थितान्कामान्यदा प्रकर्षेण जहाति त्यागे हेतुः आत्मन्येव
स्वस्मिन्नेव परमानन्दरूपे आत्मना स्वयमेव तुष्ट इति आत्मारामः सन्यदा क्षुद्रविषयाभिलाषांस्त्यजति
तदा तेन लक्षणेन मुनिः स्थितप्रज्ञ उच्यते इत्यर्थः ॥ ११ ॥

स० टी०—एषां चतुर्णां प्रश्नानां क्रमेणाहोत्तरं हरिः ॥ कामान्संकल्पमुत्थान्ये मनोवृत्त्यात्मकान्यश
॥ १ ॥ सर्वान्कारणबाधेन जहात्येतानशेषतः ॥ सर्वकामविनिर्मुक्तो यदा भवति निश्चलः ॥ २ ॥ स्थित-
प्रज्ञः समाधिस्थस्तदायं प्रोच्यते मुनिः ॥ कामा अनात्मधर्मत्वात्प्रयत्नं योग्या अशेषतः ॥ ३ ॥ यद्येते
प्राप्तात्मनाः स्युस्त्यक्तुं शक्याः कथं तदा ॥ ब्रह्मौष्ण्यवत्स्वभावत्वात्स्वभावो दुरतिक्रमः ॥ ४ ॥ मनोभर्मा
यतस्त्वेते त्यक्तुं शक्याः सुखेन वै ॥ तन्निरोधेन ते सर्वे निरुद्धाः सन्ति वै यथा ॥ ५ ॥ तस्याग्रेण
तथा त्यक्तास्तद्धर्माः स्युर्गुप्तात्मकाः ॥ ननु स्थितधियस्तर्हि सन्तोषः किंनिबन्धनः ॥ ६ ॥ कामत्यागे भवे-
दित्याकाङ्क्षायामाह केशवः ॥ आत्मन्येव परानन्दे न त्वनात्मनि तुच्छके ॥ ७ ॥ आत्मना स्वप्रकाशत्वा-
द्ज्ञानमानेन चित्तवतः ॥ परितृप्तः सदानन्दपुरुषार्थैकज्ञाभूतः ॥ ८ ॥ स्थितप्रज्ञः समाधिस्थ एवं लक्षणवा-
चिभिः ॥ शब्दैर्भीष्यत इत्याद्यप्रश्नोत्तरमुदाहृतम् ॥ ९ ॥ ११ ॥

भा० टी०—एवं पृष्ठः श्रीभगवान् वासुदेवो मुमुक्षोर्येतन्साध्यानि जीवन्मुक्तस्वभावभूतानि लक्षणानि
वदन्प्रथमप्रश्नोत्तरमाह—प्रजाहतीति द्वाभ्याम् । यदा कामानिच्छाभेदान्मनोगतान् मनसि प्रतिष्ठितान् सर्वा-
नशेषान्प्रजहाति प्रकर्षेण त्यजति । ननु सर्वान्कामान् परित्यज्यापि प्रारब्धकर्मवशाज्जीवतस्तस्य उन्मत्त-
वत्पृच्छतिः प्राप्तेत्यत आह—आत्मन्येवेति । आत्मन्येव प्रत्यगात्मस्वरूप एवात्मना स्वेनैव बाह्यविषयलाभ-
निरपेक्षः परमार्थदर्शनामृतरसलाभेनान्यस्मान् प्राप्तालंप्रत्ययस्तुष्टस्तदा स्थितप्रज्ञः स्थिता प्रतिष्ठिता आत्मा-
नात्मविवेकज्ञः प्रज्ञा यस्य स विद्वान् तदोच्यते आत्मानं जिज्ञासमानो वैराग्यद्वारा पुत्रवित्तलोकैपणा-
त्यागात्प्रकं सन्यासमासाद्य श्रवणाद्यावृत्त्या तच्छानं प्राप्य तस्मिन्नेव आसक्त्या विषयवैमुख्येन तत्फल-
भूतां तुष्टिं तत्रैव प्रतिलभमानः स्थितप्रज्ञव्यपदेशभगित्यर्थः । एतेनसमाधिस्थ इति शेष इति प्रत्युक्तं शेषस्यो-
क्त्युक्त्या निरर्थकत्वात् । एतादृशलक्षणसंबन्धेन स्थितप्रज्ञ उच्यते यथा पृथासंबन्धेन त्वं पार्थ इति सूच-
यन्माह—पार्थेति ॥ ११ ॥

प० टी०—तत्र भगवान् क्रमेणोत्तरयति—प्रजाहतीति यावदध्यायसमाप्ति । भो पार्थ मनोगतान् सर्वान्
कामान् प्रजाहत्यात्यन्तिकत्वेन वा तान् त्यजति तर्हि । न हि निरालम्बं मनः स्थातुं शक्नोतीत्याह—आत्म-
नीति । आत्मन्यानन्दधने आत्मना स्वयं तुष्टात्मसुखानुभवेन संतुष्टोऽत एव क्षुद्रानन्देभ्यो निवृत्त
यथाहृदी दशा वदा तदा स्थितप्रज्ञ इत्युच्यते । अत्र प्रज्ञानशब्देन विज्ञानमेव, स्थिरीभूतविज्ञानो जीव-
न्मुक्त इत्यर्थः । अतिरपि—“यदा सर्वं प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य इति स्थिताः । अयं मत्सोऽमृतो भवत्यत्र
ब्रह्म सकलसुते” इति । अत्रैव देहे ब्रह्मानन्दमनुभवति । शेषं स्पष्टार्थम् ॥ ११ ॥

रा० टी०—का भाषेति कृतलक्षणप्रदनस्योत्तरमाह—प्रजहातीति । उत्तरार्धे कृताक्षेपस्य तु समाधि-
 'वा निश्च' इत्यत्रे वक्ष्यति । यदा मनोगतान्सर्वान्कामान्प्रजहाति परित्यजति । कामानित्युपलक्षणं कामक्षेपादी-
 नित्यर्थः । यदा चात्मन्येव परमात्मन्येव व्यवस्थितः सन् तदेकचित्तः सन्निति यावत् । आत्मना परमा-
 त्मना तत्प्रसादेनित्यर्थः । तुष्टः संतोषयुक्तः नदा स्थितप्रज्ञोऽपरोक्षज्ञानी उच्यते इत्यर्थः । अत्र सर्वान्कामा-
 नित्यस्य विरुद्धकामानित्यर्थः । कामादेर्मनोगतत्वाज्यभिचारेणे मनोगतानित्युक्तिर्विरुद्धसर्वकामप्रहाणघट-
 नाय ज्ञानस्य कामादेश्च मानसैकनिष्ठत्वात् 'रसोप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते' इति वक्ष्यमाणदिशान्धोर्न्य विरुद्ध-
 स्वात्मनसि भगवज्ज्ञाने जाते तद्विरुद्धाः कामादयो न स्थातुमर्हन्तीति युक्तिसूचनेन तदुपदनात् प्रायः
 सर्वविरुद्धकामादित्यागवस्त्वे सति भगवदेकचित्ततया संतुष्टत्वं ज्ञानिलक्षणमित्युक्तं भवति । न च 'योगे
 त्विमां शृणु' इति ज्ञानोपायं प्रतिज्ञाय ज्ञानिलक्षणोक्तिरसङ्गतेति शङ्क्यम् । प्रायो विरुद्धकामत्वागभगवदे-
 कचित्ततत्प्रसादायत्तसंतोषवस्त्वादीनां ज्ञानिलक्षणतयोक्तवक्ष्यमाणानामेव ज्ञानोपायश्चिन्तितयोगरूपत्वात् ।
 परन्तु ज्ञानार्थिनेवानि यत्नसाध्यानि ज्ञानिनि तु स्वभावसिद्धान्तीति विशेषः ॥ १५ ॥

दुःखेष्वनुद्विगमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ॥

वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ५६ ॥

त० टी०—नन्विदं लक्षणं स्वसंवेद्यं तस्यात्मसंतुष्टत्वमन्यैः कथं ज्ञेयमित्येषायामाह—दुःखे-
 ष्विति । दुःखानि तावदध्यात्माधिदैवाधिभौतिकभेदाभिधानि । तत्राध्यात्मं शारीरकमानसभेदा-
 द्विविधम् । तत्राक्षिशिरोरोगातिसारज्वरादिकं शारीरम् । निन्दाऽसूयाऽज्वमानेर्ष्यादिजन्यं मानसम् । क्षीतो-
 ष्णवातवर्षाविशुदादिसमुद्रवमाधिदैविकम् । मनुष्यराक्षसपशुपक्ष्यादिजन्यमाधिभौतिकमिति विवेकः ।
 तेषु प्रारब्धवशात्प्राप्तेषु एतान्यागपापाग्नित्वास्त्वयमेव भोगेन वा नङ्क्ष्यन्तीति विचारेण नोद्विगं मनो
 यस्य सोऽनुद्विगमनाः तथा प्रारब्धवशात्पुनराप्यपि प्राप्नुवन्ति तेष्वनागतेषु विगतस्पृहः बाष्पज्वरितः ।
 तत्र हेतुः—वीतरागभयक्रोध इति । मनस आसक्तिविषयेष्वधीष्टपदार्थेषु मयैते वा छियेरभिति
 प्रीत्यतिष्ठयो रागः प्रियविभोगजन्यमाभिदुःखनिमित्तजन्यं दुःखं भयं प्रियवस्तुनाशहेतावुपस्थिते
 तद्वियोगकर्तृविषयोऽन्तःकरणविकारविशेषः क्रोधः एते रागादयो नित्यमुखस्वरूपे आत्मन्यविवेकेन
 जायन्ते तद्विवेकेन वीता मता यस्मात्स मुनिर्मननशीलः स्थितमह उच्यते विवेकिभिरिति शेषः ॥ ५६ ॥

म० टी०—इदानीं व्युत्थितस्य स्थितप्रज्ञस्य भाषणोपदेशानुगमनानि मूढजनविलक्षणानि व्याख्येयानि ।
 तत्र किं प्रभाषेतेत्यस्योत्तरमाह—दुःखेष्विति व्याख्याम् । दुःखानि त्रिविधानि शोकमोहज्वरशिरोरोगादिनिमित्ता-
 न्याध्यात्मिकानि व्याघ्रसर्पादियुक्तान्याधिभौतिकानि अतिवातातिवृष्ट्यादिहेतुकान्याधिदैविकानि तेषु दुःखेषु
 रजःपरिणामसन्तापात्मकचित्तवृत्तिविशेषेषु प्रारब्धपापकर्मप्रापितेषु नोद्विगं दुःखपरिहाराक्षमतया व्याकुलं
 न भवति मनो यस्य सोऽनुद्विगमनाः अविवेकिनो हि दुःखप्राप्तौ सत्यामहो पापेऽहं धिक्सां दुरात्मानमेवाह-
 दुःखभागिनं को मे दुःखमीदृशं निराकुर्यादित्यनुतापात्मको भ्रान्तिरूपस्तामसचित्तवृत्तिविशेष उद्वेगाख्यो
 जायते । यद्यप्य पापानुष्ठानसमये स्यात्तदा तत्प्रवृत्तिप्रतिबन्धकत्वेन सफटः स्यात् भोगकाले तु भवेत्कारणे
 सति कार्यस्योच्छेत्तुमशक्यत्वाज्जिज्ञासोऽनेन दुःखकारणे सत्यपि किमिति मम दुःखं जायत इति अविवेक-
 भ्रमरूपत्वात् न विवेकिनः स्थितप्रज्ञस्य संभवति दुःखमात्रं हि प्रारब्धकर्मणा प्राप्यते ननु तदुत्तरका-
 लीनो भ्रमोपि । ननु दुःखान्तरकारणत्वात्तत्रापि प्रारब्धकर्मन्तरेण प्राप्यतामिति चेत् न स्थितप्रज्ञस्य
 भ्रमोपादानाज्ञाननाशेन धर्मासंभवाच्चान्यदुःखप्रापकप्रारब्धाभावात् । यदा कर्मविदेहवाग्भ्रमप्रतिबन्धकप्रार-

अन्यकर्मफलस्य भ्रमाभावेऽपि बाधितानुवृत्त्योपपत्तेरिति विस्तरेणाग्रे वक्ष्यते । तथा सुखेषु सत्त्वपरिणामरूपप्रीत्यात्मकचित्तवृत्तिविशेषेषु त्रिविधेषु प्रारब्धपुण्यकर्मप्रापितेषु विगतस्पृहः आगामितज्जातीयसुखस्पृहैरहितः स्पृहा हि नाम सुखानुभवकाले तज्जातीयसुखस्य कारणं धर्ममननुष्ठाय वृथैव तदाकाङ्क्षारूपा तामसी चित्तवृत्तिर्भान्तिरेव सा चाविवेकिन एव जायते न हि कारणाभावे कार्यं भवितुमर्हति अतो यथा सति कारणे कार्यं मा भूदिति वृथाकाङ्क्षारूप उद्वेगो विवेकिनो न संभवति तथैवासति कारणे कार्यं भूयादिति वृथाकाङ्क्षारूपा वृथान्तिका स्पृहापि तोपपन्नते प्रारब्धकर्मणः सुखमात्रप्रापकत्वात् । हर्षात्मिका वा चित्तवृत्तिः स्पृहाशब्देनोक्ता सापि भ्रान्तिरेव अहो वन्योहं वन्यं ममेदंशं सुखमुपस्थितं को वा मया तुल्यस्मिन्नुवने केन घोषायेत ममेदंशं सुखं न विच्छिद्येतेत्येवमः तिम्रोत्फुल्लतारूपा तामसी चित्तवृत्तिः । अत एवोक्तं भाष्ये ' नाग्निरिदेन्ध्रनाथाधाने यः सुखान्यनुविवर्धते स विगतस्पृहः ' इति । वक्ष्यति च 'न प्रहृष्येत् प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम्' इति । सापि न विवेकिनः संभवति भ्रान्तित्वात् । तथा वीतरागभयक्रोधः रागः शोभनाध्यासनिवन्धनो विषयेषु रञ्जनात्मकश्चित्तवृत्तिविशेषोत्पन्नाभिनिवेशरूपः । रागविषयस्य नाशके समुपस्थिते तन्निवारणासामर्थ्यात्माननो मन्यमानस्य दैन्यात्मकश्चित्तवृत्तिविशेषो भयम् । एवं रागविषयविनाशके समुपस्थिते तन्निवारणसामर्थ्यात्माननो मन्यमानस्याभिज्वलनात्मकश्चित्तवृत्तिविशेषः क्रोधस्ते सर्वे विपर्ययरूपत्वाद्निगता यस्मात् स तथा एतादृशो मुनिर्मननशीलः संन्यासी स्थितप्रज्ञ उच्यते । एवं लक्षणः स्थितधीः स्नानुभवप्रकटनेन शिष्यशिक्षार्थमनुद्वेगानिस्पृहत्वादिवाचः प्रभाषत इत्यन्वय उक्तः । एवं चान्योपि मुमुक्षुदुःखे नोद्विजेत् न प्रहृष्येत् रागभयक्रोधरहितश्च भवेदित्यभिप्रायः ॥ १६ ॥

श्लो० टी०—इदं सुसुशोभनं साधनीयं साधनमिति सूचयितुं सिद्धस्य लक्षणान्तरमाह—दुःखेऽपि विविति । दुःखेषु दुःखप्रापकेषु ज्वरशूलशिरोवेदनादिष्वाध्यात्मिकेषु चौराऽहिष्याघ्रादिष्वधिभौतिकेषु वर्षवातातपादिष्वाभिदैविकेषूपद्रवेषु प्राप्तेषु सत्सु स्वयमनुद्विग्नमनाः अनुद्विग्नं किं करोमि क्व गच्छामीति विभ्रमे पव्यथाविधुरं मनो यस्य सोऽनुद्विग्नमनाः समाधिनिष्ठया तैरक्षोभितचित्तं इत्यर्थः । तथा सुखेषु सुखप्रापकेषु मिष्टान्नरसादिषु स्वयं प्राप्तेषु विगतस्पृहः विगता विशिष्य निर्गता स्पृहा रसनादीन्द्रियलौल्यं यस्य स विगतस्पृहः स्वानन्दरसात्वादासक्त्या तेष्वानन्दरहित इत्यर्थः । वीतरागभयक्रोधः उपकारिणि रागः प्रीतिरत्यन्ताऽपकारिणि क्रोधोऽप्रीतिरासन्ने मरणहेतौ भयं चैतन्निवर्तय स्वात्मनिष्ठया वीतं न प्राप्तं येन स वीतरागभयक्रोधः प्रीत्यप्रीतिभयहेतूनां प्रीत्यादीनां तत्कार्याणां चाविषयीभूत इत्यर्थः । दुःखादिषु विषादाद्यनुद्वेगे हेतुमाह—मुनिरिति । भ्रुतं दृष्टं स्पृष्टं च सर्वे प्रत्यक् दृष्ट्या ब्रह्मैव मनुते पश्यति जानाति नतु तत्तदाकारेणेति मुनिर्ब्रह्मनिष्ठः । एवंलक्षणो यः स स्थितधीः स्थितप्रज्ञः सिद्ध इत्युच्यते इत्यर्थः । एतेन दुःखादिष्वान्नालम्बिन एव सद्ब्रह्मनिष्ठावत एव सम्यग्ज्ञानं सम्यक्ज्ञानिन एव विवेकमुक्तिरिति सूचितं भवति । संसिद्धो ब्रह्मविद्यतिरापत्सु संपत्सु न किञ्चिद्वदति किंतु तूष्णीमेव स्वात्मना तिष्ठतीति किं प्रभाषेतेत्यस्य प्रश्नस्योत्तरं दत्तम् ॥ १६ ॥

श्री० टी०—किञ्च—दुःखेऽपि विविति । दुःखेषु प्राप्तेष्वपि अनुद्विग्नमक्षुभितं मनो यस्य सः । सुखेषु विगता स्पृहा यस्य सः । तत्र हेतुः वीता अपगता रागभयक्रोधा यस्मात् । तत्र रागः प्रीतिः । स मुनिः स्थितधीः स्थितप्रज्ञ इत्युच्यते ॥ १६ ॥

श्लो० टी०—अथ व्युत्थितचित्तस्य स्थितप्रज्ञस्य भाषणम् ॥ आसनं गमनं चैतन्मयं मूढविलक्षणम् ॥ १ ॥ व्याख्येयं तत्र बाधस्य व्याख्यानं सम्यगुच्यते ॥ शोकमोहज्वरादीनि दुःखान्याध्यात्मिकानि वै ॥ २ ॥

आधिभौतिकदुःखानि व्याघ्रसर्पादिजानि च ॥ अतिवातातिघृष्टपादि दुःखं स्यात्तद्विषयिकम् ॥ ३ ॥
तेषु दुःखेषु इन्द्रियस्य परिणामात्मकेषु च ॥ प्रारब्धकर्मणां तेषु व्याकुलं यस्य नो मनः ॥ ४ ॥ भ्रान्तिकार्य-
तया तेषु नोद्वेगो भजते बुधः ॥ देहाभिमानिनो दुःखप्राप्तौ सत्यामहो वत ॥ ५ ॥ पापिष्ठोऽहं च भिक्षुः
स्याद्विद्वद्दुःखभोगिनम् ॥ को मे दुःखं निराकुर्यादित्युद्वेगोऽभिजायते ॥ ६ ॥ पापानुष्ठानसमये यद्येवं
स्यात्तदा ततः ॥ प्रतिबन्धेन पापस्य सफलः स्याज्जडात्मनः ॥ ७ ॥ भोगकाले वृथोद्वेगो मूढस्यैव न
तद्विदः ॥ तथा सुखेषु सत्त्वस्य परिणामात्मकेषु च ॥ ८ ॥ प्रारब्धकर्मणां तेषु त्रिविधेषु गतस्पर्शः ॥ सुखा-
नुभवकाले हि मूढानामविवेकिनाम् ॥ ९ ॥ वृथाकाङ्क्षा विना धर्मं तज्जातीयसुखस्य च ॥ स्थितप्रज्ञस्य
च भ्रान्तेरभावात्तामसो भ्रमः ॥ १० ॥ नैवास्त्यतः स्पृहाशून्यः स्वात्मतत्त्वे स्थितः सुधीः ॥ अनात्मन्यात्म-
धीरेव कारणं सकलभ्रमे ॥ ११ ॥ शोभनाध्यासजो रागो विषये रजनात्मकः ॥ अत्यन्ताभिनिवेशात्मा
चित्तवृत्तिविशेषकः ॥ १२ ॥ तद्गोचरस्य दुर्देवान्नाशके प्रत्युपस्थिते ॥ तन्निराकरणशक्त्यैरेन्यं तद्व्ययं
स्मृतम् ॥ १३ ॥ तन्निवारणसामर्थ्यं मन्यमानस्य चात्मनः ॥ चित्तवृत्तिविशेषः स्यात्क्रोधोऽभिज्वलना-
त्मकः ॥ १४ ॥ ते विषययत्पत्वाद्वागाद्या विगता यतः ॥ एतादृशो मुनिर्धीरः स्थितप्रज्ञ उदाहृतः
॥ १५ ॥ एवं स शिष्यशिक्षार्थमनुद्वेगादिका गिरः ॥ स्वानुभूतिप्रकाशेन निर्मलास्ताः प्रभावते ॥ १६ ॥
एवं मुमुक्षुर्नो हृष्येत्सुखे दुःखे च नोद्विजेत् ॥ रागक्रोधादिशून्यः स्यादित्येवात्राशयो हरेः ॥ १७ ॥ १६ ॥

भा० टी०—किंच—दुःखेष्विति । यत्तु 'पूर्वश्लोकेन प्रथमप्रश्नस्योत्तरमुक्तम् इदानीं व्युत्थितचित्तस्य
स्थितप्रज्ञस्य भाषणोपदेशनगमनानि मूढजनविलक्षणानि व्याख्येयानि तत्र किं प्रभाषेतेत्यस्योत्तरमाह 'इति
तच्चिन्त्यम् । स्थितधीर्मुनिरुच्यते इति वाक्यशेषेण प्रथमप्रश्नोत्तरप्रतीतिः स्पष्टत्वान् । दुःखेष्वध्यात्मिका-
धिदैविकाऽधिभौतिकेष्वनुद्विग्नमनुभूतं मनो यस्य स तथा त्रिविधसुखेषु विगता स्पृहाभिलाषो यस्य सः ।
अत एव वीता रागभयक्रोधा यस्मात्स स्थितधीः स्थितप्रज्ञस्तदुच्यते ॥ १६ ॥

प० टी०—अथान्यदाह—दुःखेष्विति । देवाद्यां तेषु दुःखेष्वनुद्विग्नमना नोद्विग्नमुद्वेगं प्राप्तं मनो
अस्य स तथा । तथा च प्राप्तेषु सुखेषु विगतस्पृहोऽनादरः । अत्र यथासंभवं हेतुमाह—वीतराग इति ।
स्पष्टम् ॥ १६ ॥

रा० टी०—एतदेव कामशब्दोपलक्षितदोषान्तरत्यागकथनादिना त्रिभिः स्पष्टयति—दुःखेष्वित्यादिभिः ।
दुःखेषु प्राप्तेषु अनुद्विग्नं शान्तं मनो यस्य स तथा सुखेषु विषये विगतेच्छः । अशोभने शोभनाध्यासो
रागः । रागभयक्रोधाः वीता अपगता यस्मात्स तथा तादृशो मुनिः स्थितधीरुच्यते ॥ १६ ॥

यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम् ॥

नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५७ ॥

त० टी०—इदानीं स्थितधीः किं प्रभाषेतेत्यस्योत्तरमाह—यः सर्वत्रेति । यो मुनिः सर्वविषये-
ष्वनभिस्नेहश्चित्तासक्तिरहितस्तत एव तत्तत् शुभाशुभं मूढजनाभिरुचं शुभं सुखहेतुं शुभिष्ठस्निग्धपा-
यसमोदकादिभोजनभिष्टरसादिपानं कोपलं मूल्यं वस्त्रं गृहपानादिकं वा प्राप्य नाभिनन्दति त्वया
ममातिमिषं कृतं त्वत्समो नास्ति कश्चिदित्यभिनन्दनं न करोति । अशुभं दुःखहेतुतया भयमुक्तादिपरी-
तभोजनपानादिमृषासमाधिर्दाम्भिक इत्यादि वाक्यं वा प्राप्य कश्चित्मति न द्वेष्टि । अतो राग-
द्वेषाभावास्तुतिनिन्दाराहितं सर्वहितफलप्रापणं करोतीति भावः । तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता, स
स्थितप्रज्ञ इत्यर्थः ॥ ५७ ॥

प० टी०—किञ्च सर्वदेहेषु जीवनादिव्यपि यो मुनिरनभिज्ञः यस्मिन्सत्यन्यदीये हानिवृद्धी स्वस्मि-
 आरोप्येते स तादृशोन्यविषयः प्रेमापरपर्यायस्तामसो वृत्तिविशेषः स्नेहः सर्वप्रकारेण तद्विषयाऽनभिस्नेहः ।
 भगवति परमात्मानि तु सर्वथाभिन्नेहान्भवेदेव अनात्मस्नेहाभावस्य तदर्थत्वादिति द्रष्टव्यम् । तत्तत्पार-
 ष्वकर्मपरिप्रापितं शुभं सुखहेतुं विषयं प्राप्य नाभिनन्दति हर्षविशेषपुरस्सरं न प्रशंसति । अशुभं दुःखहेतुं
 विषयं प्राप्य न द्वेष्टि अन्तरसूयापूर्वकं न निन्दति । अज्ञस्य हि सुखहेतुर्यः स्वकलत्रादिः स शुभो विषयस्त-
 द्गुणकथनादिप्रवर्तिका धीवृत्तिर्भ्रान्तिरूपाभिनन्दः स च तामसः तद्गुणकथनादेः परप्ररोचनाभावान्न व्यर्थ-
 त्वात् । एवमसूयोत्यादनेन दुःखहेतुः परकीयविद्याप्रकर्षादेरेण प्रत्यशुभो विषयस्तं निन्दादिप्रवर्तिका भ्रान्तिरूपा
 धीवृत्तिर्द्वेषः सोऽपि तामसः तं निन्दाया निवारणार्थत्वाभावेन व्यर्थत्वात् । तावभिनन्दद्वेषौ भ्रान्तिरूपौ
 तामसौ कथमभ्रान्ते शुद्धसत्त्वे स्थितप्रज्ञे संभवेतां तस्माद्विचालकाभावात् । तस्यानाभिस्नेहस्य हर्षविषाद-
 रहितस्य मुनेः प्रज्ञा परमात्मतत्त्वविषया प्रतिष्ठिता फलपर्यवसायिनी स स्थितप्रज्ञ इत्यर्थः । एवमन्योपि
 मुमुक्षुः सर्वत्रानभिस्नेहो भवेत् शुभं प्राप्य न प्रशंसेत् अशुभं प्राप्य न निन्देदित्यभिप्रायः । अत्र च
 निन्दाप्रशंसादिरूपा वाच्यो न प्रभाषेत इति व्यतिरेक उक्तः ॥ १७ ॥

शं० टी०—भ्रवणादिना विज्ञातात्मतत्त्वो विदेहकैवल्यार्थी सन् ज्ञानपरिपाकाय समाधौ प्रवृत्तः साधको
 य एवं वर्तते तस्यैव ज्ञाननिष्ठा सिध्यतीत्याह—य इति । यः समाधौ प्रवृत्तो यतिः सर्वत्र कन्थाकौपीना-
 दिपरिग्रहे देहजीवनेष्वनभिस्नेहः अत्यन्तासक्तिरहितो भवति प्रारब्धवशादागतं यच्छुभमनुकूलं तन्नाभिन-
 न्दति यदशुभं प्रतिकूलं तत् न द्वेष्टि हर्षविषादरहितो भूत्वा सर्वत्र रामबुद्धिः सन् ममाधावेव तिष्ठति
 तस्यैव प्रज्ञा प्रतिष्ठिता स्याज्ज्ञाननिष्ठा सिध्यति नेतरस्येत्यर्थः ॥ १७ ॥

श्री० टी०—कथं भाषेतेत्युत्तरमाह—य इति । यः सर्वत्र पुत्रादिव्यपि अनभिस्नेहशून्यः अत एव
 क्षाधितानुवृत्त्या तत्तच्छुभमनुकूलं प्राप्य नाभिनन्दति न प्रशंसति अशुभं प्रतिकूलं प्राप्य न द्वेष्टि न निन्दति
 किंतु केवलमुदासीन एव भाषते तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेत्यर्थः ॥ १७ ॥

स० टी०—यस्मिन्सत्यन्यदीये हि हानिवृद्धी वृथात्मनि ॥ आरोप्येते तमोवृत्त्या स्नेहः प्रेमापराभिधः ॥
 ॥ १ ॥ देहे वित्ते कलत्रादौ स्नेहशून्यः स तादृशः ॥ सुखहेतुं शुभं तत्तद्विषयं प्राप्य कर्मणा ॥ २ ॥ न
 प्रशंसति हर्षेण दुःखहेतुं तथा शुभम् ॥ विषयं प्राप्य नासूयापूर्वकं तं च निन्दति ॥ ३ ॥ अज्ञस्य
 सुखहेतुर्यः स्वकलत्रादिकः शुभः ॥ तद्गुणख्यापनोद्युक्त धीवृत्तिरभिनन्दकः ॥ ४ ॥ तथान्यदीयविद्यादि-
 प्रकर्षोऽज्ञजं प्रति ॥ अशुभो विषयस्तस्य तन्निन्दादिप्रवर्तिका ॥ ५ ॥ धीवृत्तिर्भ्रान्तिरूपा स्याद्द्वेषः सो-
 ऽत्यन्ततामसः ॥ तावभौ शुद्धसत्त्वेऽस्मिन्संभवेतां कथं मुनौ ॥ ६ ॥ तस्माद्विचालकाभावात्प्रज्ञा तस्यात्मगो-
 चरा ॥ प्रतिष्ठां निश्चलां प्राप्ता फलपर्यवसायिनी ॥ ७ ॥ स्थितप्रज्ञः स्तुतिं निन्दां कस्याप्येवं न भाषते ॥
 एवं मुमुक्षुरन्योऽपि निःस्नेहः सकले भवेत् ॥ ८ ॥ न प्रशंसेच्छुभं प्राप्य न निन्देदशुभं
 गतः ॥ ९ ॥ १७ ॥

भा० टी०—द्वितीयप्रश्नोत्तरमाह—य इति । यो मुनिः सर्वत्र देहजीवनादिव्यपि स्नेहवर्जितः तत्तत्प्राप्य
 शुभंशुभं शुभं लब्ध्वा नाभिनन्दति हर्षवर्जितं स्तुतिवचनं नाभिभाषते तथाऽशुभं लब्ध्वा न द्वेष्टि द्वेषवर्जितं
 निन्दावाक्यं न वक्तव्यतः । तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ १७ ॥

स० टी०—अथान्यद्व्याह—यः सर्वत्रेति । यः सर्वत्र देहादिविषयेष्वथवा सर्वावस्थास्वप्नभस्मैहः
 स्नेहशून्यः । अथ तदेवाह—नाभिनन्दतीति । तच्छुभाशुभं प्राप्य क्रमेण नाभिनन्दति शुभं प्राप्य न
 प्रशंसत्यशुभं प्राप्य न निन्दति केवलमुदासीनत्वेन तिष्ठति तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेति विधिः ॥ १७ ॥

रा० टी०—वीतरागभयक्रोधानं केन हेतुना भवतीत्यत आह—य इति । अनाभिस्नेह इति हेतुगर्भम् । यः सर्वत्राऽनभिस्नेहत्वात्तत्तच्छुभशुभं प्राप्यापि नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा अपराक्षयोः प्रतिष्ठिता ॥ ५७ ॥

यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ॥

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५८ ॥

त० टी०—किमसीतेत्यस्योत्तरमाह—यदेति । यदा समाधेर्व्युत्थानसमये अयं योगी इन्द्रियार्थेभ्यः शब्दादिविषयेभ्यः सर्वेभ्यः सर्वश इन्द्रियाणि श्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियाणि संहरते बहिर्न प्रवर्तयति कर्मेन्द्रियाणि त्वावश्यके कर्मणि संकोचेन प्रवर्तयति च । तत्र दृष्टान्तः कूर्मोऽङ्गानीवेति । यथा कूर्मोऽप्यभयात्करचरणायङ्गानि शरीरान्तरूपसंहरति आहारार्थं शर्ननेऽसार्थं प्रवर्तने च तद्वत् । तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता स्थितप्रज्ञ एवमासीतेत्यर्थः ॥ ५८ ॥

म० टी०—इदानीं किमासीतेति प्रभस्योत्तरं वक्तुमारभते भगवान्—यदेति षड्भिरः श्लोकैः । तत्र प्रारम्भकर्मवशाद्व्युत्थानेन विक्षितानीन्द्रियाणि पुनरुपसंहृत्य समाध्यर्थमेव स्थितप्रज्ञस्योपवेशनमिति वृक्षयितुमाह—अयमिति । अयं व्युत्थितः सर्वशः सर्वाणीन्द्रियाणि इन्द्रियार्थेभ्यः शब्दादिभ्यः सर्वेभ्यः । चः पुनरर्थः । यदा संहरते पुनरुपसंहरति सङ्कोचयति । तत्र दृष्टान्तः कूर्मोऽङ्गानीव । तदा तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेति स्पष्टम् । पूर्वश्लोकाभ्यां व्युत्थानदशायामपि सकलतामसवृत्त्यभाव उक्तः । अभुता तु पुनः समाध्यावस्थायां सकलवृत्त्यभाव इति विशेषः ॥ ५८ ॥

शं० टी०—यद्यपि ज्ञाननिष्ठाभिद्वेमेद्वैराग्यं तीव्रमोक्षेच्छा तत्परत्वं चैतचित्तमेव कारणं तथापिन्द्रियनिग्रहाभावे वैराग्यादिज्ञाननिष्ठा च न सिध्यतीत्यतः साधकस्य यत्नेर्यत्नत इन्द्रियजयः संयायः प्रज्ञासिद्धया इत्याह—यदेति । ययं ज्ञाननिष्ठायाम् प्रवृत्तो यतिर्यथा कूर्मः स्वाङ्गानि परेभ्यो भयान् सर्वशः सर्वाणि तत्तत्काले स्वस्मिन्नेवोपसंहरते तद्वदिन्द्रियार्थेभ्यस्तत्तद्विषयेभ्यो भयाद्ग्राह्यादिदोषाप्रसक्तिभयात्समाधिविघ्नभयाच्चानादीनि चक्षुरादीनि च सर्वशः सर्वाणि यदा स्वयं स्वस्मिन्नुपसंहरते समाधिस्थैर्याय तत्तत्प्रवृत्तिं वारयति तदा तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता भवतीत्यर्थः ॥ ५८ ॥

श्री० टी०—किंच—यदेति । यदा चायं योगी इन्द्रियार्थेभ्यः शब्दादिभ्यः सकाशान् इन्द्रियाणि संहरते प्रत्याहरति । अनायासेन संहारे दृष्टान्तः अङ्गानि करचरणानि कूर्मो यथा स्वभावेनैव आकर्षति तद्वत् ५८ ॥

स० टी०—किमासीतेतिप्रभस्य वक्तुमुत्तरमीश्वरः ॥ षड्भिरारभते श्लोकैः सर्वमङ्गलेतवे ॥ १ ॥ विक्षितानीन्द्रियाण्येव व्युत्थाने सति कर्मणा ॥ समस्तानीन्द्रियार्थेभ्यः शब्दादिभ्यो यदा स्वयम् ॥ २ ॥ संकोचयति धैर्येण कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ॥ समाधिस्थाले तस्यास्ति प्रज्ञा सम्यक् प्रतिष्ठिता ॥ ३ ॥ पूर्वश्लोकद्वये प्रोक्तो व्युत्थानसमये मुनेः ॥ सर्वनामसमृत्तनामभावस्तत्त्वदर्शनात् ॥ ४ ॥ पुनः समाध्यवस्थायामधुनोक्तो महात्मनः ॥ समस्तवृत्त्यभावोऽत्र विशेषोऽयं विचार्यताम् ॥ ५ ॥ ५८ ॥

भा० टी०—विचारादिनेन्द्रियनिग्रहार्थं स्थितप्रज्ञस्योपवेशनमिति तृतीयप्रश्नस्योत्तरं वक्तुं जितेन्द्रियत्वं तस्य लक्षणमाह—यदेति । यथा कूर्मः कमठो भयादङ्गान्युपसंहरति तथा यदा ज्ञाननिष्ठः यतिः शब्दादिविषयेभ्य इन्द्रियाण्युपसंहरति तदा तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५८ ॥

प० टी०—किंच—यदेति । योगीन्द्रियार्थेभ्यः शब्दादिभ्यः सकाशाद्येन्द्रियाणि संहरते प्रत्याहरति तदा तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेति विद्धि । अथापरिपक्वमनस इन्द्रियाकर्षणे भुवान् प्रयासो भवति तथा तस्य न

वेति सुखोपायेनेन्द्रियाकर्षणे दृष्टान्तमाह—यथेति । यथा कूर्मः कच्छपोऽङ्गानि करचरणादीनि स्वभावेनैवाकर्षति तद्वदलौकिकात्मसुखानुभवे सुपुण्यारम्भ इव स्वत एवेन्द्रियवृत्तिः ॥ ५८ ॥

रा० टी०—किंचायं ज्ञानी यदा इन्द्रियार्थेभ्यः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धेभ्यः सर्वशः सर्वाणि इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि कूर्मः करचरणाद्यङ्गानि स्वभावेनोपसंहरति तद्वदनायासेनोपसंहरते तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता । ज्ञानिनो जिज्ञासोरिवेन्द्रियप्रत्याहरणं न यत्नसार्थं किंत्वनायासेनैवेति ज्ञापनाय कर्मोङ्गानीवेति दृष्टान्तः ॥ ५८ ॥

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ॥

रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ५९ ॥

त० टी०—नन्वयोगिनां मूढानामपि रोगादिवशादिन्द्रियाणि विषयेभ्यः स्वयमुपसंहियन्ते कथमिन्द्रियाणां विषयेष्वप्रवर्तनं स्थितप्रज्ञस्य लक्षणमिति चेत्तत्राह—विषया इति । निराहारस्य रोगेण भोजनरहितस्य देहिन इन्द्रियशैथिल्याद्विषयाः शब्दस्पर्शादिभोगास्तद्ग्रहणाश्रयत्वाद्विशेषेण निवर्तन्ते इति सत्यं, तथाऽपि रसवर्जं रसो विषयेष्वत्यन्तरागः स्नेहस्तं विना रोगेण पुरुषस्य विषयभोगो निवर्तते, परन्तु दुःखनिवृत्तेरनन्तरं मधुराम्लभक्षणपानस्त्रीभोगादि सर्वं सुखं भोक्ष्यामीति मनसि वासना न निवर्तते इत्यर्थः । स रसोऽपि अस्य विदुषः परं परमानन्दं दृष्ट्वा निवर्तते । नहि नित्यानन्तानन्दस्य विनाशिनि तुच्छानन्दे रागो भवति । परशब्दार्थस्तु सर्वानन्दकारणस्य निखिलहेयगन्धवर्जितस्य (ध्येयस्य) भगवत्तत्त्वं वपुरेव “ एतस्यवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति । यदात्मको भगवांस्तदात्मिका व्यक्तिः किमात्मको भगवान् ज्ञानात्मक ऐश्वर्यात्मकश्च ” इति श्रुतेः ॥ ५९ ॥

म० टी०—ननु मूढस्यापि रोगादिवशाद्विषयेभ्य इन्द्रियाणामुपसंहरणं भवति तत्कथं तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेत्युक्तमत आह—विषया इति । निराहारस्य इन्द्रियैर्विषयाननाहरतो देहिनो देहाभिमानवतो मूढस्यापि रोगिणः काष्ठतपस्विनो वा विषयाः शब्दादयो विनिवर्तन्ते किन्तु रसवर्जं रसस्तृष्णा तं वर्जयित्वा अज्ञस्य विषया निवर्तन्ते तद्विषयो रागस्तु न निवर्तत इत्यर्थः । अस्य तु स्थितप्रज्ञस्य परं पुरुषार्थं दृष्ट्वा तदेवाहमस्मीति साक्षात्कृत्य स्थितस्य रसोपि क्षुद्रसुखरागोपि निवर्तते अपिशब्दाद्विषयाश्च । तथाच यावानर्थ इत्यादौ व्याख्यातम् । एवं च सरागविषयनिवृत्तिः स्थितप्रज्ञलक्षणांमिति न मूढे व्यभिचार इत्यर्थः । यस्मान्नासति परमात्मसम्यग्दर्शने सरागविषयोच्छेदः तस्मात्सरागविषयोच्छेदिकायाः सम्यग्दर्शनात्मिकायाः प्रज्ञायाः स्थैर्यं महता यत्नेन संपादयेदित्यभिप्रायः ॥ ५९ ॥

शु० टी०—नन्विन्द्रियाणां विषयेभ्यो वैमुख्यकरणं प्रज्ञास्थैर्यकारणमित्येतदयुक्तं यत्किञ्चित्कार्यमुद्दिश्य सर्वेन्द्रियनिग्रहं कृत्वा तिष्ठति पुरुषे इन्द्रियनिग्रहो दृश्यते ननु प्रज्ञास्थैर्यमिति चेन्न तस्य रागवत्त्वेन ब्रह्मज्ञानं तन्निष्ठा च न संभवतीति सूचयितुमाह—विषया इति । आह्वियन्ते विषया यैस्ते आहारा इन्द्रियाणि नियमार्थं तेभ्यो निर्गतो यः स निराहार इन्द्रियनिग्रहवान् तापसस्तस्य देहिनः देह एवाहमित्यर्हद्वुद्धेरालम्बनत्वेनास्यास्तीति देही देहाद्यभिमानो तस्य इन्द्रियाणां निगृहीतत्वाद्विषयाः शब्दादयः सर्वे विनिवर्तन्ते विशिष्य निवृत्ता भवन्ति रसवर्जं रागं विना ‘ रसो रागे गुणे द्रव्ये ’ इत्यभिधानाद्रसो रागो न गच्छति ‘ रागो लिङ्गमवधारय ’ इति नियमात्सर्वमिदमहं च ब्रह्मैवेति सर्वस्य स्वस्य च ब्रह्ममात्रत्वज्ञानं रागश्च नैतद्व्यभेकत्र स्थातुं शक्नोत्यतो रागवत्त्वादेवास्य बोधाभावस्तत एव कदेन्द्रियत्वेपि न प्रज्ञास्थैर्यप्रसक्तिरित्यर्थः । तर्हि कथं तस्य सरागनिवृत्तिः प्रज्ञा च सिध्यतीत्याकाङ्क्षायामाह—रसोपीति । अस्य मौनेनेन्द्रियनिग्रहेण प्रज्ञादिना

चित्तशुद्धौ सत्यां श्रवणादिजन्यज्ञानेन परं ब्रह्माद्वितीयं दृष्ट्वा इदमेवाहमस्मीति स्वात्मना साक्षात्कृतवतो रसो निवर्तते निर्गच्छति । विषयेषु भोग्यत्वभावनानिष्ठस्या रागनिवृत्तिः । भोग्यत्वभावना तु ब्रह्मादृष्ट्या निवर्तते । सर्वस्य स्वस्य च ब्रह्मात्रस्वावगमाग्निना भोक्तृभोग्यत्वादिभेदवने निर्दग्धे सति तदाश्रितत्वात्ते-
न सदेव स्वयं च दग्धो भवतीत्यर्थः । अपिशब्दात्प्रज्ञास्थैर्यं च सिध्यतीति सूचितं भवति ॥ १९ ॥

श्री० टी०-ननु नेन्द्रियाणां विषयेष्वप्रवृत्तिः स्थितप्रज्ञस्य लक्षणं भवितुमर्हति जहानामातुराणामुपवास-
पराणां च विषयेष्वप्रवृत्तेरविशेषात्तत्राह-विषया इति । इन्द्रियैर्विषयाणामाहरणं ग्रहणमाहारः । निराहारस्येन्द्रि-
यैर्विषयग्रहणमकुर्वतो देहिनो देहाभिमानिनोऽज्ञस्य विषया विनिवर्तन्ते ननु भवो निवर्तते इत्यर्थः । किंतु
रसो रागोऽभिलाषस्तद्वर्जम् । अभिलाषस्तु न निवर्तते इत्यर्थः । रसोऽपि रागोऽपि परं परमात्मानं दृष्ट्वा-
ऽस्य स्थितप्रज्ञस्य स्वतो निवर्तते नश्यतीत्यर्थः । यद्वा निराहारस्योपवासपरस्य विषयाः प्रायशो
विनिवर्तन्ते क्षुधासंतप्तस्य शब्दस्पर्शादिपेक्षाभावात् । परन्तु रसवर्जं रसापेक्षा तु न निवर्तते इत्यर्थः ।
शेषं समानम् ॥ १९ ॥

स० टी०-ननु मृडजनस्यापि रोगादिवशतः स्वयम् । विषयेभ्यो क्षुपरतिरिन्द्रियाणां भवत्यतः ॥ १ ॥
प्रज्ञा प्रतिष्ठिता तस्य कथमुक्तमिहेति चेत् ॥ आतुरस्येन्द्रियैर्भोगाननाहरत आप्रहात् ॥ २ ॥ शब्दादयो
निवर्तन्ते यद्वा काष्ठतपस्विनः ॥ विषयेषु निवृत्तेषु तत्तृणा न निवर्तते ॥ ३ ॥ स्थितप्रज्ञस्य भीरस्य सा-
क्षात्कृत्य परं पदम् ॥ तदेवाहमिति स्वात्मपदे नित्यं स्थितस्य च ॥ ४ ॥ क्षुदानन्दे सरागोऽपि विषयैः सह
नश्यति ॥ एवं रागनिवृत्तिस्तु नास्त्यनात्मविदो यतः ॥ ५ ॥ समुत्तराणामुच्छेदस्तच्चमाक्षात्कृतेर्मुनेः ॥
तस्मात्स्वमपि तत्त्वैः ससाक्षात्कारे यतस्त्र भोः ॥ ६ ॥ १९ ॥

भा० टी०-ननु निराहारस्य रोगेणो प्रतिनो वापि विषयेभ्य इन्द्रियाणि विनिवर्तन्तेऽत इदं लक्षणं
मृदेष्वागतामित्यादिद्वय परिहरति-विषया इति । विषया लक्षणयेन्द्रियाणि शब्दादयो वा रसवर्जं रसो
पगस्तं वर्जयित्वा निराहारस्याहागविनिर्मुक्तस्यानाहियमाणविषयस्य कष्टेन तपसि स्थितस्य मुख्यस्यापि
देहिनो देवतः विनिवर्तन्ते परं परमात्मानं दृष्ट्वा इदमेवाहमस्मीति साक्षात्कृत्य रसोपि रक्षणात्मकः
सूक्ष्मोऽप्यस्य यतोऽनिवर्तते निर्वाजं विषयज्ञानं संपन्न इत्यर्थः । तस्माद्गम्योच्छेदाय सन्यग्दर्शनात्मिकायाः
प्रज्ञायाः स्थैर्यं कर्तव्यमित्यभिप्रायः ॥ १९ ॥

प० टी०-ननु प्राप्तोपवासस्य जडस्य रोगाभिभूतस्य यय कस्यापि शब्दस्पर्शादयो विषया विनि-
वर्तन्त एव एवं तस्य तथा निवृत्तविषयस्य स्थितप्रज्ञस्य च को विशेष इत्याह-विषया इति । निराहारस्य
प्राप्तोपवासस्य यस्य कस्यापि देहाभिमानवतो जीवरस्य विषया अप्राप्याः स्वत एव निवर्तन्ते परं तु रसवर्जं
रसो रागोऽभिलाषस्तत्तादृशपेक्षा तद्वर्जं यद्यपि दुःसाध्यत्वेन विषयेभ्यो निवृत्तिरस्ति तथापि
विषयेर्भवितव्यमिति संवत्सोऽस्त्यस्य, स्थितप्रज्ञस्य तु परं परमात्मानं दृष्ट्वा विषयाभिलाषो निवर्तते
इति महान्विशेष इत्यर्थः । १९ ॥

रा० टी०-नन्वेवं कामप्रहणादिलक्षणसाधनं वेदज्ञानं तर्हि सर्वोपि जनः कस्मात् तत्साधयति का-
मानुपद्रवपरिहारार्थं किं दन्द्यमानशिराः बन्धमिति इत्यतो निराहारत्वेनेन्द्रियजयः तेनैव च ज्ञानमित्यादि
दुःसंपादत्वं ज्ञानस्य-विषया इत्यादिभिस्त्रिभिः । तत्राद्येनेन्द्रियजय उच्यते । देहिनो निराहारस्य हेतुगर्भ-
मिदम् । निराहारत्वेन हेतुना विषयाः रूपादयः इन्द्रियाणां तद्गोचराकृत्य उपलब्ध्यन्ते ताः निवर्तन्ते । रस-
वर्जं रसो रागः मानसिकविषयाभिलाषवर्जं निराहारत्वेन विषयाभिलाषो न निवर्तते । रसोऽप्यस्य देहिनः
परं दृष्ट्वा निवर्तते परमात्मदर्शनेनैव विषयाभिलाषोऽप्यातीत्यर्थः । यद्वा रसेवै रूपगन्धस्पर्शशब्दाः नि-

वर्तन्ते । अत्रापि विषयपदेनेन्द्रियाणां तद्भोगशक्त्यादयो लक्ष्यन्ते । चक्षुरादीन्द्रियाणां रूपादिविषयभोगशक्तयो मनसस्तदाकाङ्क्षाश्च निवर्तन्ते इत्यर्थः । रसवर्जं रसशब्दः प्राग्बलाक्षणिकः रसनेन्द्रियस्य रसभोगशक्तिवर्जं मानसिकरसाकाङ्क्षावर्जमिति रसविषयकमनोगताकाङ्क्षा रसनेन्द्रियगत रसभोगशक्तिश्च निराहारत्वेन हेतुना न निवर्तत इत्यर्थः । तद्वयं कदा निवर्तत इत्यत उक्तम्—रसोपीति । अस्य देहिनः रसः मानसिको रसविषयको रागः रसनेन्द्रियस्य तद्भोगशक्तिश्च परं दृष्ट्वा निवर्तते । अचेतने चेतनबहुपचाराद्रसः परं दृष्ट्वा निवर्तत इत्युक्तमिति ज्ञेयम् । अयमर्थः । बाह्येन्द्रियाणि विषयसन्निधानेपि न तैः सन्निवृण्वन्ते । सन्निकृष्टान्यपि मनस्तदाभिमुख्येन हरन्ति । अपहृतेपि मनसि न विषयरोगो जायते । तदा नात्मनः क्षोभो भवति इत्येव इन्द्रियजयः । सोऽयं संप्रहेण द्वेषा भवति बाह्येन्द्रियाणां शक्तिजयान्मनसो रागक्षयाच्च । एतद्वयं च जिज्ञासोर्निराहारत्वेन ज्ञानिनो ब्रह्मदर्शनेन भवतीत्येवमिन्द्रियजयस्य महाप्रयत्नसाध्यत्वमिति ॥ ५९ ॥

यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः ॥

इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥ ६० ॥

त० टी०—स्थितप्रज्ञतायामिन्द्रियसंयमस्य कारणत्वमुक्तं तदभावे दोषमाह—यतत इति । हे कौन्तेय ! विपश्चितः विविधं गुणदोषं पश्यतो विवेकिनः पुरुषस्य यततोऽपि मनो ध्येयरूपे प्रवर्णीकरणार्थं भूयो भूयो विषयेभ्यो निवर्तने प्रयतमानस्यापि मनः सर्वेन्द्रियाणि प्रसभं बलात्कारेण हरन्ति विषयेषु रागवत्कुर्वन्ति । यततोऽपि विपश्चितश्च कथं हरन्ति तत्राह—प्रमाथीनीति । प्रपथनशीलानि अतस्तद्विवेकं यत्नं चाकिञ्चित्कृत्वा विषयानुध्याने प्रवर्तयन्तीत्यर्थः ॥ ६० ॥

म० टी०—तत्र प्रज्ञास्थैर्यं बाह्येन्द्रियनिग्रहो मनोनिग्रहश्चासाधारणं कारणं तदुभयाभावे प्रज्ञानाशदर्शनादिति वक्तुं बाह्येन्द्रियनिग्रहाभावे प्रथमं दोषमाह—यतत इति । हे कौन्तेय ! यततः भूयोभूयो विषयदोषदर्शनात्मकं यत्नं कुर्वतोऽपि । चक्षिणोऽङ्गित्वकरणादनुदात्तेतोऽनावश्यकमात्मनेपदमिति ज्ञापनात्परस्मैपदमविरुद्धम् । विपश्चितः अत्यन्तविवेकिनोपि पुरुषस्य मनः क्षणमात्रनिर्विकारं कृतमपि इन्द्रियाणि हरन्ति विकारं प्रापयन्ति । ननु विरोधिनि विवेके सति कुतो विकारप्राप्तिस्तत्राह—प्रमाथीनीति । प्रमाथीनि प्रपथनशीलानि अतिबलायस्त्वाद्विवेकोपमर्दनक्षमाणि अतः प्रसह्य बलात्कारेण पश्यत्येव विपश्चिति स्वामिनि विवेके च रक्षके सति सर्वप्रमाथित्वदेवेन्द्रियाणि विवेकजप्रज्ञायां प्रविष्टं मनस्ततः प्रच्याव्य स्वविषयाविष्टत्वेन हरन्तीत्यर्थः । विशब्दः प्रसिद्धिं शोभयति प्रसिद्धो ह्ययमर्थो लोके यथा प्रमाथिनो दस्यवः प्रसभमेव धनिनं धनरक्षकं आभिभूय तयोः पश्यतोरेव धनं हरन्ति तथेन्द्रियाण्यपि विषयसन्निधाने मनो हरन्तीति ॥ ६० ॥

शं० टी०—यत एवमतः सिद्धं मुमुक्षोर्यतेः सर्वस्य ब्रह्मात्मज्ञानं संपादनीयं रागद्वेषादिनिःशेषनिवृत्तये निष्प्रवृत्तये विदेहमुक्तये चेति विदेहकैवल्यसिद्धेः कारणभूतब्रह्मज्ञानस्य सम्यक्त्वसिद्धये समाधौ प्रवृत्तस्य यतोरिन्द्रियनिग्रह एव आदाववश्यं कर्तव्यस्तदभावे महाननर्थ इति सूचयितुमाह—यतत इति । हि यस्मात्कारणाद्यततः समाधिना ज्ञानस्याऽप्रतिबन्धत्वसिद्धये प्रयत्नं कुर्वतः समाधौ तिष्ठतोपीत्यर्थः । विपश्चितः विषयज्ञानं सायिकमसत्कुञ्चमिति विषयप्रवृत्तिर्विनाय भवतीति च विज्ञानतोपि पुरुषस्य मुमुक्षोर्मनः मनुते ब्रह्मज्ञानेति मनः सर्वत्र सदबलोकनकारणं इन्द्रियाणि प्रमाथीनि प्रमाथितुं विषयदर्शनमात्रेण व्याकुलीकर्तुं शीलं येषां तानि प्रमाथीनीन्द्रियाणि रागाद्विदोषप्रस्थानि प्रसभं बलात्कारेणास्य पश्यतः

सतो विवेकयुक्तमपि मनः हरन्ति गृहीत्वा विषयेषु पातयन्ति स्वरूपावयवयन्तीत्येतदिन्द्रियनिग्रहमु-
र्भवतः स्वरूपभ्रंश एव विदुषो महाननर्थः ॥ ६० ॥

श्री० टी०—इन्द्रियसंयमं विना तु स्थितप्रज्ञता न संभवति अतः साधकावस्थायां तत्र महान्प्रयत्नः
कर्तव्य इत्याह—यततो ह्यपीति द्वाभ्याम् । यततः मोक्षे प्रयतमानस्यापि विपश्चितो विवेकिनोऽपि मनः इन्द्रि-
याणि प्रसभं बलाद्धरन्ति यतः प्रमाथीनि प्रमथनशीलानि प्रश्नोभकाणि ॥ ६० ॥

स० टी०—प्रज्ञास्थैर्ये परो हेतुः सेन्द्रियस्वान्तनिग्रहः । तदभावे परा हानिः प्रज्ञाया इति कथ्यते ॥ १ ॥
भूयोभूयोऽपि भोगेषु दोषदृष्टिं प्रकुर्वतः ॥ सम्यग्विवेकिनोऽप्येतन्मनः स्थितमपि क्षणम् ॥ २ ॥
विकारं प्रापयन्त्येतानीन्द्रियाणि प्रसङ्गं तत् ॥ पश्यत्येव बलात्कारात्स्वामिन्ध्यापि विपश्चिति ॥ ३ ॥ क्षोभ-
काणि बलीयस्त्वाद्विवेके सति रक्षके ॥ प्रविष्टं तानि प्रक्याच्य विवेकजमतौ मनः ॥ ४ ॥ विषया-
वेशसामर्थ्याद्धरन्त्येवेन्द्रियाण्यदः ॥ यथा प्रमाथिनश्चौराः प्रसङ्गं धनिनो धनम् ॥ ५ ॥ हरन्त्येवं मनः
स्वैस्वे विषयेऽपीन्द्रियाणि वै ॥ ६ ॥ ६० ॥

भा० टी०—सम्यग्दर्शनं विना रसस्योच्छेदो नास्तीत्युक्तम् । तच्चाजितेन्द्रियस्य दुर्लभमिन्द्रियनिग्रहाति-
यत्नसाध्यः । तस्मात्सम्यग्दर्शनलक्षणं प्रज्ञास्थैर्यं चित्तवर्पना आदाविन्द्रियभयः कार्य इत्याशयेन तदकरणे
दोषमाह—यतत इति । हि यस्माद्विपश्चितो बुद्धिमनः प्रज्ञास्थैर्यार्थं यततो यतमानस्यापीन्द्रियाणि प्रमथनशी-
लानि पुरुषं विषयाभिमुखं कर्तुं समर्थानि तं व्याकुल्यकृत्य प्रसभं बलात्कारेण विवेकयुक्तमपि मनो हरन्ति ।
कौन्तेयेति संबोधयन् इन्द्रियापेक्षया पुरुषस्य दौर्बल्यं सूचयति ॥ ६० ॥

प० टी०—पुं विस्मृतव्यवहारस्य स्थितप्रज्ञस्य दशामुल्लेखानामभ्यासादिपूर्वरूपवतो दशमाह
क्षितयेन—यतत इत्यादि । यतत आत्म्यापेक्षं प्रयत्नं कुर्वतोऽपि विपश्चित आत्मानात्मविवेकवतः
पुरुषस्येन्द्रियाणि चक्षुरादीन्प्रादिविषयविक्षिप्ततया प्रमाथीनि क्षोभकाण्यात्माभिमुखमपि मनः प्रसभमक-
स्माद्धरन्ति विषयविक्षिप्तं कुर्वन्ति ॥ ६० ॥

श्री० टी०—नन्विन्द्रियजयार्थं किं निराहारस्वरूपं हाप्रयत्नेन प्रत्याहारादसाधारणबलेनापि तत्सं-
भवात् । तत्र किं प्रक्षापरोक्षज्ञानेन नित्यानित्यविवेकज्ञानेनापि रागादिभ्रष्टपुण्यपसरित्यत आह—यततो
ह्यपीति । विपश्चितः परोक्षज्ञानिनः यतनोपि साधारणप्रयत्नवतोऽपि पुरुषस्य देहाभिमानिनः इन्द्रि-
याणि मनः प्रसभं बलात् हरन्ति स्वयं विषयरात्रिकृपासि सन्ति तदभिमुखं कृत्वा तद्रागीकुर्वन्तीत्यर्थः ।
तावता आत्मनः कथमिन्द्रियाविजय इत्यत आह—प्रमाथीनीति । प्रमथनशीलानि पुरुषस्य क्षोभणशी-
लानि न तेन तानि जितानि यो हि यं व्याकुलं करोति स तेन विजित इत्युच्यते । अतो महाप्र-
यत्नः प्रागुक्तदिशा कार्य इति । यदि साधारणयत्नविवेकज्ञानाभ्यामिन्द्रियाणि न जीयन्ते तर्ह्यशक्या-
न्येव तानि जेतुं निराहारत्वे देहावस्थित्यसंभवात् ॥ ६० ॥

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ॥

वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६१ ॥

त० टी०—यस्मादवशीकृतेन्द्रियाण्यनर्थकारणानि तस्मान्मुमुक्षुणा वयमं तज्जयः कर्तव्य इत्याह—
तानीति । तानि दृष्टानि सर्वाणीन्द्रियाणि संयम्य सम्यङ्नियम्य वशीकृत्य युक्तः ध्येये नियुक्त-
मन् आसीत समादध्यादित्यर्थः । ननु यदि तानि प्रमाथीनि तर्हि कथं तेषां संयमः स्यादित्यत आह—
मत्पर इति । अहं हृषीकेशः पर उत्कृष्ट उपायो यस्य स तथा भदाश्रयो भूत्वा अनावासेन जयेदित्यर्थः ।

मदाश्रयणं विनेन्द्रियाणि वशीकर्तुमशक्यानीति भावः । इन्द्रियवशीकरणमेव पुरुषार्थकारणमित्याह—
वशो हीति । हीत्यवधारणे । यस्य साधकस्येन्द्रियाणि वशे भवन्ति तस्यैव प्रज्ञा प्रतिष्ठिता भवति
नान्यस्येत्यर्थः । एतावता किमासीतेत्यस्योत्तरमुक्तम् ॥ ६१ ॥

प० टी०—एवं तर्हि तत्र कः प्रतीकार इत्यत आह—तानीति । तानि इन्द्रियाणि सर्वाणि ज्ञानकर्मसाध-
नभूतानि संयम्य वशीकृत्य युक्तः समाहितः निगूहीतमनाः सन्नासीत निर्व्यापारस्तिष्ठेत् । प्रमाथिनां कथं
स्ववशीकरणमिति चेत्तत्राह—मद्वर इति । अहं सर्वात्मा वासुदेव एव पर उत्कृष्ट उपादेयो यस्य स मत्परः एका-
न्तमद्रक्त इत्यर्थः । तथा चोक्तम् ‘ न वासुदेवभक्तानामशुभं विद्यते क्वचित् ’ इति । यथा हि लोके बलवन्तं
राजानमाश्रित्य दस्यवो निगूह्यन्ते राजाश्रितोयमिति ज्ञात्वा च स्वयमेव तद्वश्या भवन्ति तथैव भगवन्तं
सर्वान्तर्यामिणमाश्रित्य तत्प्रभावेणैव दुष्टानीन्द्रियाणि निमग्न्याणि । पुनश्च भगवदाश्रितोयमिति मत्वा तानि
तद्वश्यान्तेव भवन्तीति भावः । यथा च भगवद्भक्तेर्महप्रभावत्वं तथा विस्तरेणापि व्याख्यास्यामः । इन्द्रिय-
वशीकारे फलमाह—वशो हीति । स्पष्टम् । तदेतद्वशीकृतेन्द्रियः सन्नासीतेति प्रशस्योत्तरमुक्तं भवति ॥ ६१ ॥

शं० टी०—यस्मादेवं तस्मादिन्द्रियसंयमयत एव स्थितप्रज्ञत्वमाह—तानीति । विषयेषु पुनः पुनर्दोषदर्श-
नेन बन्धकत्वभयेन च रागद्वेषाभ्यां वियोजितानि तानीन्द्रियाणि सर्वाणि संयम्य तेषु प्रवृत्तिं निरुध्य तत्तद्गो-
लकेषु स्थापयित्वा ब्रह्मविद्यतिर्युक्तो योगेन युक्तः समाहितचित्तः वृत्तेर्ब्रह्माकारतामापांसेत्यर्थः ।
मत्परः अहमेव परः परमात्मेति परस्मिन्नेव ब्रह्मण्यहं धीर्यस्य स मत्परः “सर्वोभदमहं च ब्रह्मैव” इति सर्वं स्वं
च ब्रह्मैव पश्यन्नासीत प्रत्यगृह्यता सर्वदा तिष्ठेदित्यर्थः । एवं नित्यं निरन्तरं पश्यतो यस्य यंतेरि-
न्द्रियाणि विषयप्रदानवकाशतया नीरागाणि भूत्वा वशे वश्यानि भवन्ति तस्य हि खलु प्रज्ञा प्रतिष्ठिता
निश्चला भवति मोक्षश्च सिध्यति नैवेतरस्येत्यर्थः ॥ ६१ ॥

श्री० टी०—यस्मादेवं तस्मात्—तानीति । युक्तो योगी तानीन्द्रियाणि संयम्य मत्परः सन् आसीत ।
यस्य वशे वशवर्तीनि ! एतेन कथमासीतेति प्रश्नस्य वशीकृतेन्द्रियः सन् आसीतेत्युत्तरमुक्तं भवति ॥ ६१ ॥

स० टी०—एवं तर्हि प्रतीकारः कस्तत्रेत्यत आह तम् ॥ तानीन्द्रियाणि धीकर्मसाधकान्यखिला-
न्यपि ॥ १ ॥ समाहितो वशीकृत्य निगूहीतमनाश्च सन् ॥ निर्व्यापारतया तिष्ठेन्मां ममाश्रित्य
मत्परः ॥ २ ॥ वासुदेवोऽहमेवेशो यस्योपादेय आन्तरः ॥ स चास्त्येकान्तमद्रक्तो वशीकर्तुं श्रमोऽखिलम् ॥ ३ ॥
यथा राजानमाश्रित्य निगूह्यन्ते हि दस्यवः ॥ राजाश्रितोऽयमित्येवं ज्ञात्वा वश्या भवन्ति ते ॥ ४ ॥
भगवन्तं तथाश्रित्य तत्प्रभावेन सर्वशः ॥ निगूह्याणीन्द्रियाण्येव क्षोभकाण्यपि योगिनः ॥ ५ ॥
कृष्णाश्रितोऽयं मत्वेत्थं स्वयं वश्यानि सन्ति वै ॥ माहात्म्यं भगवद्भक्तेः स्फुटं चापि भाविष्यति ॥ ६ ॥
इन्द्रियाणां वशीकारे फलमाह रमापातिः ॥ वशो हीति स्पष्टमिदं किमासीतेति पृच्छतः ॥ ७ ॥ उत्तरं प्रोक्त-
मित्येतदतः कृत्यं यतेः शृणु ॥ ८ ॥ ६१ ॥

भा० टी०—तस्मात्तानि सर्वाणि वशीकृत्य युक्तः समाहितः सन् मत्परोऽहं वासुदेवः सर्वप्रत्यगात्मा परो
यस्य स मत्परो नान्यस्तस्मादहमित्यासीतेत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ ६१ ॥

प० टी०—तथा मनोनिग्रहव्यतिरेकेण बाह्येन्द्रियनिग्रहो मृषैव भवत्येवं तानि सर्वाणि संयम्यान्-
रिन्द्रियनिग्रहेण स्वाधीनानि कृत्वा मत्परः सन् मदाश्रयवर्तित्वेन युक्तः सन्नासीत । एवमनेनापि
प्रकारेणेन्द्रियाणि यस्य वशे भवन्ति तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेत्यर्थः । अनेन किमासीतेत्युत्तरमुक्तं भवति । तदु-
क्तमर्थोपनिषत्सु “यस्तु विज्ञानवान् भक्त्ययुक्तेन मनसा सह । तस्येन्द्रियाणि वश्यानि दुष्टाश्चा इव
सारथेः ॥ यस्तु विज्ञानवान् भवति युक्तेन मनसा सह । तस्येन्द्रियाणि वश्यानि सद्यश्चा इव सारथेः ” इति ।
स्पष्टार्थेयं श्रुतिः ॥ ६१ ॥

रा० टी०-इन्द्रियजयस्य ब्रह्मदृष्टिसाध्यतयाभिमतत्वेन तस्य तद्धेतुत्वे विवक्षिते सत्त्वन्त्योन्याग्रं प्रसङ्गा-
दित्यत आह-तानीति । तानीन्द्रियाणि सर्वाणि संयम्य विषयेभ्य उपसंहृत्य मत्परः अहमेव भगवान्कृष्ण एव परः
सर्वोत्कृष्टो यस्य स मत्परः भगवानेव सर्वोत्तम इति ज्ञात्वा युक्तः । समाध्यर्थस्य युजे रूपम् । भगवति मनो युञ्जान
इत्यर्थः । आसीत् तिष्ठेत् । अयं भावः । यद्यपीन्द्रियजये परोक्तः प्रत्याहारादिः साधारणप्रयत्नो न साधनं
नापि निराहारत्वादिकं प्रागुक्तमशक्यं तथापि तत्प्रतिनिधिना महाप्रयत्नेन ज्ञेयानि । तत्र भगवतः सर्वो-
त्तमत्वज्ञानपूर्वं तस्मिन्नेव निरन्तरं मनोयोजनमिन्द्रियजये मुख्यं साधनं निराहारत्वादिकं तु वस्तुगतिप्रव-
र्शनार्थमेवोक्तमिति । यदर्थं सार्धश्लोकद्वयेनेन्द्रियजयरूपोपोद्भूत उक्तः । अर्थेदानीं महाप्रयत्नेन भाषितेन्द्रिय-
जयस्य ज्ञानसिद्धिः फलमित्याह-वशे हीति । यस्य वशे इन्द्रियाणि वर्तन्ते तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेति । यत एवं
महायाससाध्येन्द्रियजयफलं ज्ञानमत एवायासभीरुर्जनो न तत्साध्यतीति । ननु ज्ञानस्योक्तलक्षणाभावादिति
श्लोकत्रयतात्पर्यार्थः । अत्रोक्तमिन्द्रियजयस्य ज्ञानरूपं फलं न साक्षादिति रागद्वेषवियुतैरित्याह । व्यक्तीभ-
विष्यतीति ज्ञेयम् ॥ ६१ ॥

ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ॥

सङ्गात्सञ्जायते कामः कामात् क्रोधोऽभिजायते ॥ ६२ ॥

क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः ॥

स्मृतिभ्रंशादबुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥ ६३ ॥

त० टी०-एवं वशीकृतेन्द्रियत्वं स्थितप्रज्ञतालक्षणमुक्तमिदानीं बाह्येन्द्रियसंयमे सत्यपि मनः-
संयमाभावेऽनर्थप्राप्तिः स्यादित्याह-ध्यायत इति द्वाभ्याम् । विषयान् रूपरसादीन्ध्यायतो मनसा
पुनः पुनश्चिन्तयतः पुंसस्तेषु सङ्ग आसक्तिः सुखहेतुवृद्ध्या प्रीत्यतिशय उपजायते । सङ्गात्कामः
सङ्गस्य परिणामोऽत्रस्थाविशेषः, यस्मिन् जाते पुरुषो विषयाननुभूय भविरोऽप्य उन्मत्त इव जायते
स कामः सम्यग्जायते । कामात् क्रोधाऽभिजायते कामे जाते विषयप्राप्तिप्रतिबन्धे सति तत्प्रतिबन्ध-
केषु जनेषु अभिज्वलनात्मकोऽन्तःकरणपरिणामः क्रोधः साक्षाज्जायते । क्रोधात्संमोहः कार्याकार्या-
विवेको भवति । संमोहात् स्मृतिविभ्रमः स्मृतेराचार्योपदिष्टास्मार्थविचारस्य विभ्रमो भ्रंशो भवति ।
स्मृतिभ्रंशात्सुखरूपात्मव्यवसायात्मिकाया बुद्धेर्नाशः । बुद्धिनाशात्प्रणश्यति सर्वपुरुषार्थहीनो मृततुल्यो
भवतीत्यर्थः । तस्मान्मनोनिग्रहोऽवश्यं कर्तव्य इति भावः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

म० टी०-ननु मनसो बाह्येन्द्रियप्रवृत्तिद्वाराऽनर्थहेतुत्वं निगृहीतबाह्येन्द्रियस्य तत्प्राप्तदृष्टोरगवन्मनस्य-
निगृहीतेऽपि न कापि क्षतिः बाह्येन्द्रियाभावेनैव कृतकृत्यत्वादतो युक्त आसीतेति ध्येयमुक्तमित्याशङ्क्य
निगृहीतबाह्येन्द्रियस्यापि युक्तत्वाभावे सर्वानर्थप्राप्तिमाह-ध्यायत इति द्वाभ्याम् । निगृहीतबाह्येन्द्रियस्यापि
शब्दधीन् विषयान् ध्यायतो मनसा पुनः पुनश्चिन्तयतः पुंसस्तेषु विषयेषु सङ्गः आसङ्गः, ममात्यन्तं सुखहेत-
व एत इत्येवं शोभनाध्यासलक्षणप्रीतिविशेषः उपजायते । सङ्गान् सुखहेतुत्वज्ञानलक्षणात् संजायते कामः
ममैते भवन्तिवति तृष्णाविशेषः । तस्मान् कामात् कुतश्चित्प्रातिहन्यमानात् प्रतिघातकविषयः क्रोधोऽभिज्वलना-
त्माभिजायते । क्रोधाद्भवति संमोहः, कार्याकार्यविवेकाभावरूपः । संमोहात्स्मृतिविभ्रमः स्मृतेः शास्त्राचार्योपादे-
ष्टार्थानुसन्धानस्य विभ्रमो विचलनं विभ्रंशः तस्माच्च स्मृतिभ्रंशात् बुद्धेरैकान्याकारमनोवृत्तेर्नाशः विपरीतभाक्-
नोपचयदोषेण प्रतिबन्धाद् अनुत्पत्तिरनुत्पन्नायाश्च फलायोग्यत्वेन बिलम्बः । बुद्धिनाशात् प्रणश्यति तस्याश्च
फलभूताया बुद्धेरैकलोपात्प्रणश्यति सर्वपुरुषार्थयोग्यो भवति । यो हि पुरुषार्थयोग्यो जातः स मृत इति

लोके व्यवहियते अतः प्रणश्यतीत्युक्तम् । यस्मादेवं मनसो निग्रहाभावे निगृहीतबाह्येन्द्रियस्यापि परम-
नर्थप्राप्तिस्तस्मान्महता प्रयत्नेन मनो निगृहीयादित्यभिप्रायः । अतो युक्तमुक्तं तानि सर्वाणि संयम्य
युक्त आसीतेति ॥ १२ ॥ १३ ॥

श्री० टी०--नन्विन्द्रियैरन्तःकरणं विषयेषु पातितं चेदनेनास्य विदुषः कोवाऽनर्थ इति चेद्विषयाभि-
ध्यानमेव सर्वानर्थबीजं तेनानर्थहेतुपरम्पराऽऽपत्तति तयापरावरैकत्वविज्ञानं विनश्यति तन्नाशाज्जननम-
रणतरङ्गमालिनि संसारारब्धौ पतित्वा स्वयं च विद्वान् विनश्यतीति विदुषोपि बहिर्मुखत्वस्य जन्मादि-
बुःखप्रवाहपातानपायित्वमेव फलं नतु मुक्तिः कारणाभावात् रागद्वेषाभ्यां विषयेषु प्रविष्टस्य विदुषोपि
विषयाभिध्यानमेव प्रसज्यते नतु ब्रह्मध्यानमिति सर्वानर्थमूलं विषयाभिध्यानं तत्कार्यं च प्रतिपादयति-
ध्यायत इति द्वाभ्याम् । विषयान् शब्दादीन् ध्यायतस्तेषु रम्यत्वमरम्यत्वं च इदं भोग्यमिति वा चिन्त-
यतः पुंसः सङ्गतेषु रम्यत्वाकारेण वा भोग्यत्वाकारेण वा भावितेषु भोगेषु प्रीतिः प्राक्तनसंस्कारादास-
त्किरूपजायते सद्य उत्पद्यते सङ्गात्प्रीत्या तत्र ममामुना भवितव्यमिति कामो भोगेच्छावेगः सम्यक् जायते
प्रतो येनाऽभोग्यमपि कलञ्जादि त्रैणो भगिन्यादि वा भोग्यत्वबुद्ध्या भोक्तुं त्वरयते पुरुषः । कामाद्ये-
नकेनापि प्रतिबन्धेन हतात् क्रोधोऽभिजायते परवशीकृतात्मनः परापकारकरणहेतुबुद्धिविशेषः क्रोधः
॥ १२ ॥ क्रोधादिति । क्रोधात्संमोहो वैचित्यं कार्याकार्यविवेकशून्यता जायते । क्रोधाविष्टः खलु संमो-
हेन महतामप्यपचरति गुरुमपि भिक्नोति । संमोहादुक्तलक्षणात्स्मृतिविभ्रमो जायते । वेदान्तश्रवणजन्य-
ज्ञानेन प्रज्ञैवाहमिति पुनः पुनः कृतस्वानुभवसंस्कारजस्तदाकारपरिणामिबुद्धिवृत्तिविशेषः स्मृतिरित्युच्यते ।
तस्या विभ्रमो भ्रंशः स्मृतिहेतुषु सत्स्वपि स्मृतेरनुदयः । तस्मान् स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशः । बुद्धिर्ब्रह्ममयी
वृत्तिस्तस्याः स्वविषयकस्मृतिविनाशाभाशो भवति । यथा पुरोवर्तिन्येव पुरुषे पुत्र इति स्मृतिरस्ति; चेन्म-
माऽयं पुत्र इति पुत्राकारेण बुद्धिर्जायते । भ्रान्तस्य तु स्मृत्यसंभवात्पुत्राकारा बुद्धिर्न जायते । तथा
ब्रह्मण्यपरोक्षेपि विषयव्यामोहक्रान्तचित्तस्य विदुषः स्वविषयकस्मृत्यभावादिदमहं च ब्रह्मैवेति दृष्ट्याकारता-
मुत्सृज्य अगतः स्वस्य च ब्रह्माकारत्वावगाहिन्यखण्डात्मिका चिन्मयी वृत्तिर्न जायते किंतु भोक्तृ-
भोग्याकारवृत्तिभिः स्वयं तिरोहिता भूत्वा नष्टा भवति । एवं स्वविज्ञानविनाशाद्ब्रह्मान् स्वयमपि प्रणश्यति
प्रकर्षेण नश्यति प्रणश्यति । संसारकारागारे पतितत्वात्कदाचिदपि मुक्तिं न प्राप्नोति विषं पिबतोऽमरत्वमिव
असन्मार्गे प्रविष्टस्य सद्गतिर्न संभवत्यतो विषयाणामवकाशमदत्त्वा सर्वेन्द्रियनिग्रहपूर्वकं समाधिं कुर्वत एव
सम्यग्ज्ञानं तत्फलं च सिध्यतीति सिद्धम् ॥ १३ ॥

श्री० टी०--बाह्येन्द्रियसंयमाभावे दोषमुक्त्वा मनःसंयमाभावे दोषमाह-ध्यायत इति द्वाभ्याम् ।
गुणबुद्ध्या विषयान्ध्यायतः पुरुषस्य तेषु सङ्ग आसक्तिर्भवति आसक्त्या च तेष्वधिकः कागो भवति कामाच्च
केनचित्प्रतिहतात्क्रोधो भवति । किञ्च-क्रोधादिति । क्रोधात्संमोहः कार्याकार्यविवेकाभावः । ततः शास्त्रा-
चार्योपविष्टार्थस्मृतेर्विभ्रमो विचलनं विभ्रंशः । ततो बुद्धेर्ध्वेतनायासविनाशः वृक्षादिष्विवाभिभवः । ततः
प्रणश्यति मृततुल्यो भवति ॥ १२ ॥ १३ ॥

स० टी०--नन्विन्द्रियवशीकारे जाते स्वाम्तविनिमहः ॥ स्वतः सिद्धः किमर्थं तदासीतेति पृथक्
श्रमः ॥ १ ॥ इन्द्रियद्वारतोऽनर्थकरं नैव स्वतो मनः ॥ उत्खातदंष्ट्रोरगवदनिरोधेऽस्य का क्षतिः ॥ २ ॥
मैवं मनो निरोद्धव्यं सर्वानर्थकरं यतः ॥ निगृहीतेन्द्रियस्यापि मनसा विषयान्निग्रहान् ॥ ३ ॥ पुंसश्चिन्त-
यतस्तेषु क्षोभनाभ्यासहेतुकः ॥ प्रीतिभेदो य आसक्तो ममेते सुखहेतवः ॥ ४ ॥ इत्येवं जायते तस्मात्स-
ङ्गात्कामः प्रजायते ॥ भवन्त्वते ममेत्येवं तूष्णाभेदस्ततोऽपि च ॥ ५ ॥ कृतश्चिद्व्यन्यानापत्यतिघातकगो-

चरः ॥ क्रोधोऽभिज्वलनात्मास्य जायते क्रोधतस्ततः ॥ ६ ॥ कार्याकार्यविवेकस्याभावः संमोह उद्भवेत् ॥ येनातगुरुमित्रादीन्यथाकुरुयति मूढधीः ॥ ७ ॥ संमोहाज्जायते तस्मात्स्मृतेर्भ्रंशो ह्यनर्थदः ॥ शास्त्राचार्योपदिष्टार्थानुसंधानस्य विभ्रमः ॥ ८ ॥ ततो ब्रह्मैक्यधीवृत्तेः प्रतिबन्धो विपर्ययात् ॥ बुद्धेर्नाशस्ततस्तस्या बिलोपादेव पुरुषः ॥ ९ ॥ पुमर्थायोग्यतापन्नो मृत एवेति कथ्यते ॥ यस्मादेवं हि मनसो निमग्नभावतः पुमान् ॥ १० ॥ मृततुल्यो भवेत्तस्मात्तत्त्वास्य विनिग्रहे ॥ अतो युक्तं मयोक्तं तदासीतेति पुरा तव ॥ ११ ॥ श्रीमत्पुष्पापदारविन्दसुरभौ वृत्तिं बह्द्रामरीं ब्रह्माभक्तियुतं मनोऽनवरतं यावत्प्रविष्टं नहि ॥ तावत्क्षोभकशीलतां प्रतिपदं नाह्य जहाति स्विकां चाश्वस्यं प्रजहाति तत्र निरतं चेतः स्वयं त्वाधिदम् ॥ १२ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

भा० टी०—इन्द्रियस्य जयः प्रयत्नेन संपाद्य इत्युक्तं तत्र मनसा विषयाचिन्तनाभ्यास एवोपाय इत्याशयेन व्यतिरेके दोषमाह—ध्यायत इति । विषयाश्चिन्तयतः पुरुषस्य तेषु प्रीतिरुपजायते सङ्गादभिलाषः संजायते कानात्कुलश्रित्यतिहतात् क्रोधोऽभिजायते क्रोधात्कर्तव्यकर्तव्यविषये विभ्रमो भवति कुद्धो हि संमूढो गुम्नप्याक्रोमाति तस्मात् स्मृतेः शास्त्राचार्योपदेशादितसंस्कारजनितायाः विभ्रंशः स्यात्, स्मृत्युत्पत्तिनिमित्ततामावनुत्पत्तिः, ततः कार्याकार्यविवेकायोग्यता बुद्धेर्नाशः, तस्मात्प्रणश्यति जीवमेव मृतः पुरुषार्थायोग्यो भवतीति ह्युच्यते । विषयध्यायते सर्वानर्थशीलमित्यभिप्रायः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

पा० टी०—एवं बाह्येन्द्रियसंयमाभावं दोषमुत्पादयुना मनःसंयमाभावे दोषमाह—ध्यायत इति ह्याभ्याम् । विषयाश्च ध्यायतः पुंसः पुरुषस्य तेषु गङ्ग आमन्त्रिर्भवति ततः सङ्गात्कामस्तेर्विपर्ययवश्यं भवितव्यमिति तदुक्तं आदरो भवति तत्र केनचिदन्तराये कृते क्रोधो भवति क्रोधात्संमोहः कार्याकार्यविभ्रमो भवत्यस्मात्पूर्वविभ्रमः शास्त्राचार्योपदिष्टः कीदृशोऽहं किं करोमीति न भ्रमरति तस्माद्बुद्धिनाशस्तस्मात्प्रणश्यति श्लोकनिन्दारस्वत्वेन जीवमृततुल्यो भवति । एवमेनेन प्रथमतो विषयानुस्मृतिः परिहर्त्येत्युक्तम् । उक्तं च 'लोक एव विद्यानुराजनं दुःखगर्भमपि गन्धते सुखम् । आमिषं बहिर्दृग्गर्भमप्यहो मोहतो भ्रसति यद्वद्वज्रजः' इति ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

रा० टी०—मत्परो युक्त आसीतेति हरिसर्वोत्तमत्वज्ञानपूर्वं तन्मित्रेव मनोयोजनमिन्द्रियजयस्य मुख्यं साधनं रागद्वेषवियुक्तैरिति वक्ष्यमाणदिशा रागादिपरिहारोपपरं साधनम् । तत्र रागादेर्यत्कारणं यच्च फलं तदुभयजाने सति तत्परित्यागो भवत्यतः तदुपेक्षातत्वेन तदुभयमाह—ध्यायत इति श्लोकद्वयेन । यद्यपि वीतरागभयक्रोध इति रागादिराहित्यं ज्ञानिलक्षणत्वेनोक्तं तथापि तस्य तत्सिद्धं जिज्ञासुना च साध्यं मतस्तत्परिहाराय तत्कारणफलयोरुक्तिर्नायुक्तेति ज्ञेयम् । विषयानुपादानं हितबुद्ध्या ध्यायतः पुंसस्तेषु विषयेषु सङ्ग आसक्तिर्भवति । आसक्त्या च तेषु कामः संजायते अभिको भवति । कामाच्च केनचित्प्रतिहतात्क्रोधो भवति । किञ्च क्रोधाद्भवति संमोहः अकार्येच्छा परविद्यापद्विषयधर्मं धर्मबुद्धिरित्यादिमिथ्याज्ञानं वा । संमोहादुक्तद्विरूपात्स्मृतिविभ्रमः । क्रमात्प्रतिषेधादिस्मृतिनाशः । परविद्याहरणादेरधर्मत्वाद्यभिधायकश्रुत्याद्यर्थस्य पूर्वं स्वयं ज्ञातस्याप्यन्यथास्मरणं वा स्मृतिध्वंसाद्विनाशः येन पूर्वं निर्णतदोषबुद्धेः सर्वात्मना साक्षी भवति तन्नाशान् तेन चाधर्मकरणाच्च प्रणश्यति नरकाशनर्थं प्राप्नोति । एतदुक्तं भवति । रागद्वेषयोः परंपरया नरकाशनर्थप्राप्तिः फलमिति ज्ञानेन तत्परिजिहीर्षायां विषयध्यानं परंपरया तत्कारणमिति ज्ञानेन तद्वकरणाद्विषययोरनुत्पाद इति ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ॥

आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥ ६४ ॥

त० टी०—मनसो निग्रहे बाह्येन्द्रियनिग्रहाभावेऽपि न दोषयोग इति वदन् ब्रजेत किमित्यवशिष्टस्य प्रश्नस्योत्तरमाह—रागेति द्वाभ्याम् । तुशब्दः पूर्वस्माद्वैकल्यद्योतनार्थः । विधेयः वशीभूत आत्मा मनो यस्य स रागद्वेषवियुक्तैरिन्द्रियैर्विषयान् चरन् भुञ्जानः प्रसादं चित्तस्य प्रसन्नताभिधिगच्छति निर्मलान्तःकरणो भवतीत्यर्थः ॥ ६४ ॥

य० टी०—मनसि निगृहीते तु बाह्येन्द्रियनिग्रहाभावेऽपि न दोष इति वदन् किं ब्रजेतेत्यस्योत्तरमाह—रागद्वेषवियुक्तैरित्यष्टभिः । योऽसमाहितचेताः स बाह्येन्द्रियाणि निगृह्यापि रागद्वेषदुष्टेन मनसा विषयांश्चिन्तयन्पुरुषार्थाद्भ्रष्टो भवति । विधेयात्मा तु तुशब्दः पूर्वस्माद्व्यतिरेकार्थः । वशीकृतान्तःकरणस्तु आत्मवश्यैर्मनोधीनैः स्वाधीनैरिति वा रागद्वेषाभ्यां वियुक्तैर्विरहितैरिन्द्रियैः श्रोत्रादिभिर्विषयान् शब्दादीननिषिद्धान् चरन्पुण्यलभमानः प्रसादं प्रसन्नतां चित्तस्य स्वच्छतां परमात्मसाक्षात्कारयोग्यतामभिगच्छति रागद्वेषप्रयुक्तानि इन्द्रियाणि दोषहेतुतां प्रतिपद्यन्ते । मनसि स्ववशे तु न रागद्वेषौ । तयोरभावे च न तदधीनेन्द्रियप्रवृत्तिः । अवर्जनीयनया तु विषयोपलम्भो न दोषमावहतीति न शुद्धिव्याघात इति भावः । एतेन विषयाणां स्मरणमपि चेदनर्थकारणं सुनरा तर्हि भोगः । तेन जीवितार्थं विषयान् भुञ्जानः कथमनर्थं न प्रतिपद्येति शङ्का निरस्ता । स्वाधीनैरिन्द्रियैर्विषयान्प्राप्नोतीति च किं ब्रजेतेति प्रश्नस्योत्तरमुक्तं भवति ॥ ६४ ॥

शं० टी०—नन्विन्द्रियैर्विषयग्रहणाभावे विदुषः कथं शरीरयात्रां सेत्स्यतीत्याशङ्कायां तत्प्रकारं नित्यं सभाधिमनुतिष्ठतश्चित्तप्रसादं च प्रतिपादयति—रागेति । रागद्वेषयोर्बाजं विषयेष्विष्टत्वानिष्टत्वबुद्धिरेव दोषदर्शनेन तस्यां परित्यक्त्यामिन्द्रियाणि रागद्वेषवियुक्तानि भवन्ति तैः रागद्वेषवियुक्तैर्विषयेष्ववसत्त्वतुच्छत्ववन्त्यकत्वबुद्ध्या रागद्वेषाभ्यां वियोजितैरित्यर्थः । तत एवात्मवश्यैरात्मनः स्वस्य वश्यैः संश्लेषव्याकोचयोर्वंशवर्तिभिः प्रसन्नैरिन्द्रियैस्तु विषयानभ्रसादीननिषिद्धान् तत्रापि प्राणत्राणमात्रपर्याप्तान् चरन् भुञ्जानो ब्रह्मविद्यतिर्विधेयात्मा विधेयः इन्द्रियशुद्ध्या समाधिना च निर्मुक्तरागादिदोषतया शुद्धत्वेन स्वाधीन आत्मा मनो यस्य स विधेयात्मा स न प्रसादं चित्तस्य स्वाध्यमत्यन्तनिर्मलतां गच्छति । “आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ पुनः स्मृतिः” इति श्रवणादिन्द्रियशुद्ध्या चित्तशुद्धिः सिध्यतीत्यर्थः ॥ ६४ ॥

श्री० टी०—नन्विन्द्रियाणां विषयप्रवणस्वभावानां निरोद्धमशक्यत्वादयं दोषो दुष्परिहर इति स्थितप्रज्ञत्वं कथं स्यादित्याशङ्क्याह—रागेति द्वाभ्याम् । रागद्वेषरहितैर्विगतदर्पैरिन्द्रियैर्विषयांश्चरन् भुञ्जानोऽपि प्रसादं शान्तिं प्राप्नोति । रागद्वेषराहित्यमेवाह—आत्मनो मनसो वश्यैर्विधेयो वशवर्ती आत्मा मनो यस्येति । अनेनैव कथं ब्रजेत भुञ्जीतेत्यस्य चतुर्थप्रश्नस्य स्वाधीनैरिन्द्रियैर्विषयानभिगच्छति इत्युत्तरमुक्तं भवति ॥ ६४ ॥

स० टी०—निगृहीते तु मनसि विनेन्द्रियविनिग्रहम् ॥ दोषो नेति वदन्नाह ब्रजेतेत्यस्य चोत्तरम् ॥ १ ॥ वशीकृतमना यस्तु स्वाधीनैरिन्द्रियैश्चरन् ॥ वियुक्तैरागद्वेषाभ्यां शब्दादिविषयांस्तथा ॥ २ ॥ चित्तस्य स्वच्छतां ब्रह्मसाक्षात्कारैकयोग्यताम् ॥ स प्राप्नोति ततश्चित्तं निरोद्धव्यं प्रयत्नतः ॥ ३ ॥ ६४ ॥

भा० टी०—एवं विषयचित्तनस्यानर्थोपायत्वमुक्त्वा अभेदानां विषयध्यानरहितस्य स्वाधीनस्य चेतसः परमपुरुषार्थोपायत्वं वदन् किं ब्रजेतेत्यस्योत्तरमाह—रागेति । विधेयात्मा स्वाधीनचित्तोऽत एवात्मवश्यैः स्वाधीनैरत एव रागद्वेषाभ्यां स्वाभाविकेन्द्रियप्रवृत्तिहेतुरुपाभ्यां वियुक्तैरिन्द्रियैः विषयाञ्छिवनहेतून् भोजनं च्छादनादींश्चरन्पुण्यलभमानः प्रसन्नतां स्वास्थ्यं प्राप्नोति ॥ ६४ ॥

प० टी०—अथैतत्कर्तुमसमर्थोऽपि तरतीति ब्रजेत किमस्योत्तरमाह—रागद्वेषेति । रागद्वेषवियुक्तैरिन्द्रियैर्विषयांश्चरन् प्रसादमधिगच्छति । रागः प्रीतिरसक्तिर्द्वेषश्च ताभ्यां वियुक्तैरुदासीनैरिन्द्रियैर्विषयान् भुञ्जानः । अथ रागद्वेषवियुक्तत्वे हेतुमाह—आत्मवश्यैरिति । आत्मा वश्यो येषां तानि सर्वत्रात्मभावनायुक्तानि तैर्विषयैः परिनिष्ठित आत्मा मनो यस्य स तथाभूतः प्रसादं शान्तिमधिगच्छतीत्यर्थः । तदुक्तम्—‘अभिसङ्गाद्यथा लोहमभित्वमुपगच्छति । आत्मसङ्गात्तथा गच्छत्यात्मतामिन्द्रियादिकम्’ इति ॥ ६४ ॥

रा० टी०—अस्त्वेवमुक्तदेशा रागद्वेषपरिहारः । ततः किमित्यतस्तस्येन्द्रियजयाख्यं फलमिन्द्रियजयाज्यायमानं फलं चाह—रागद्वेषेति । यद्यपीन्द्रियजयस्य वशे होत्यर्थे ज्ञानं फलमित्युक्तं तथापि तन्न साक्षात् किंतु मनःप्रसादद्वारेति अत्र श्लोकद्वयेनोच्यत इत्यदोषः । अयमर्थः । य उक्तविषया त्यक्तरागद्वेषः स पुमान् रागद्वेषवियुक्तैस्ताभ्यामप्रयुक्तैरिन्द्रियैश्चक्षुरादियाहोन्द्रियैः अत एवात्मवश्यैः स्वाधीनैः रूपरसादीन्विषयान्केवलदेहधारणमात्रार्थं चरन्नुभवति । विधेयात्मा विधेयः स्वाधीनः आत्मा मनो यस्य स तथा तादृशो भूत्वा प्रसादं मनसः स्वतोपि प्रायो विषयागतिलक्षणं प्रसादमधिगच्छति प्राप्नोति । अत्र पादत्रयेण रागद्वेषपरिहारात्तस्येन्द्रियजयाख्यं फलमुक्तम् । रागद्वेषाप्रयुक्तत्वादेवेन्द्रियाणां विधेयात्मत्वहेतुनात्मवश्यत्वस्येन्द्रियाणामुक्त्या तज्जयस्य प्रतीतिराभवत्यत्वस्य स्वात्मनः श्लोभानापादकत्वरूपत्वान् । विषयांश्चरन्वियुक्तिस्त्विन्द्रियजयकारणत्वं निराहारत्वस्य प्रागुक्तमयुक्तमशक्यत्वादित्याशङ्क्य देहधारणमात्रोपयुक्तविषयानुभवो न दोषायेति वक्तुमिन्द्रियजयस्याव्यवहितफलोक्तिर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छतीति ॥ ६४ ॥

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ॥

प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥ ६५ ॥

त० टी०—चित्प्रसादे सति अस्य मुमुक्षोः सर्वदुःखानामध्यात्मिकादीनां हानिरुपजायते । विषयासक्तचेतसां विपाकदशायां यान्यवर्जनीयानि दुःखानि, निर्मलमनसस्तेषां हानिर्नियतभोगनिवृत्तिरजायासेन भवतीत्यर्थः । न केवलं तस्य दुःखहानिमात्रमपि तु महत्फलं प्राप्नोतीत्याह—प्रसन्नचेतस इति । होत्यधारणे । प्रसन्नचेतस आशु शीघ्रमेव बुद्धिः पर्यवतिष्ठते परितः सर्ववृत्तीः समाकृष्य निश्चला भवतीत्यर्थः ॥ ६५ ॥

प० टी०—प्रसादमधिगच्छतीत्युक्तं तत्र प्रसादे सति किं स्यादित्युच्यते । चित्तस्य प्रसादे स्वच्छत्वरूपे सति सर्वदुःखानामध्यात्मिकादीनामज्ञानविग्रसितानां हानिर्विनाशोऽस्य यत्तेरुपजायते । हि यस्मात् प्रसन्नचेतसो यतेराशु शीघ्रमेव बुद्धिर्ब्रह्मात्मैक्याकारा पर्यवतिष्ठते परितः समन्तादवतिष्ठते स्थिरा भवति । विपरीतभावनादिप्रतिबन्धाभावान् । नतश्च प्रसादे सति बुद्धिपर्यवस्थानं ततस्तद्विरोध्यज्ञाननिवृत्तिः ततस्तत्कार्यसकलदुःखहानिरिति क्रमेण प्रसादे यत्नाधिक्याय सर्वदुःखहानिकरत्वकथनमिति न विरोधः ॥ ६५ ॥

शं० टी०—नित्यं समाधिनिष्ठया चेन्द्रियाणां मनसश्च शुद्धिलक्षणं प्रसादं संपादितवतो विदुषस्तत्सिद्धेः फलमाह—प्रसाद इति । इन्द्रियशुद्धिसिद्धेः प्रसादे प्राप्ते सत्यस्य विदुषः सर्वदुःखानाम् । अत्र दुःखशब्देन तद्वेतनो विक्षेपा लक्ष्यन्ते तेषां सर्वेषां विक्षेपाणां हानिर्निःशेषनिवृत्तिरुपजायते । तत एव आशु शीघ्रमेव प्रसन्नचेतसो निर्मलात्मनस्तस्य बुद्धिः सर्वत्र ब्रह्मवर्तिनी प्रज्ञा पर्यवतिष्ठते प्रतिष्ठिता भवतीत्यर्थः ॥ ६५ ॥

श्री० टी०—प्रसादे सति किं स्यादित्याह—प्रसाद इति । प्रसादे सति सर्वदुःखनाशस्ततश्च प्रसन्नचेतसो बुद्धिः प्रतिष्ठिता भवतीत्यर्थः ॥ ६५ ॥

स० टी०—चित्तस्य स्वच्छतायां तु भ्रान्तिज्ञानैकजन्मनाम् ॥ आध्यात्मिकादिदुःखानां सर्वेषां जायते क्षयः ॥ १ ॥ यस्माच्छीघ्रं यतेरस्य प्रसन्नमनसो मतिः ॥ ब्रह्मात्मैक्यसुखाकारा समन्तादवतिष्ठते ॥ २ ॥ अतः सर्वप्रयत्नेन मुमुक्षुर्मत्परायणः ॥ वशीकृत्य मनः स्वीयं तिष्ठेद्ब्रह्माद्वये मयि ॥ ३ ॥ ६५ ॥

भा० टी०—प्रसाद इति । प्रसादे सति अस्य विवेकिनः सर्वदुःखानां त्रिविधतापानां हानिरुपजायते । कुत इत्यत आह—प्रसन्नोति । हि यस्मात् प्रसन्नचेतस आशु शीघ्रं बुद्धिः आत्मस्वरूपेणैव निश्चलीभवतीत्यर्थः । एवं प्रसन्नचेतसः स्थिरबुद्धेः कृतकृत्यता यतः तस्माद्वाग्द्वेषवियुक्तैरिन्द्रियैः शास्त्राविरुद्धेष्ववश्यकेषु जीवनेहेतुभूदेषु युक्तः समाचरेदिति वाक्यार्थः ॥ ६५ ॥

प० टी०—अथ तेन किं स्यादित्याह—प्रसाद इति । अस्य पुरुषस्य प्रसादे जाते सति सर्वदुःखानां हानिर्जायते । एवं सर्वदुःखव्यातिगत्वेन प्रसन्नमनस आशु शीघ्रं बुद्धिः पर्यवतिष्ठते निश्चला भवति । तदुक्तम् 'विज्ञानाः स्तननिर्झरवनिर्विव स्वानन्दपूर्णोदधेरुर्मिः शाश्वतमुपसादसदनं भूतानुक्मपाप्रसूः । निर्वातस्थितमुपद्रांपकलिका वैराग्यभागास्पदं दृश्यातीतपदावलम्बसिका स्वान्तस्थितिस्तद्विदाम्' ॥ ६५ ॥

रा० टी०—प्रसादे सति किं स्यादित्यत उक्तम्—प्रसाद इति । प्रागुक्तरूपमनःप्रसादे सति अस्य प्रसन्नचेतसः पुंसः आशु शीघ्रं बुद्धिर्ब्रह्मापरोक्षज्ञानं पर्यवतिष्ठति सम्यग्भवति । ततश्चास्यापरोक्षज्ञानिनः सर्वदुःखानां हानिरुपजायते । हि प्रसिद्धमेतत् तरति शोकमात्मविदित्यादौ इति । अत्र प्रसादे सति बुद्धिः पर्यवतिष्ठतीत्येतावत्येव वक्तव्ये सर्वदुःखानां हानिरिति ज्ञानफलस्याप्युक्तिः । बुद्धियुक्तो जहातीदित्यत्र सुकृतदुष्कृतज्ञानस्य ज्ञानफलत्वोक्तिरयुक्ता । सुखदुःखप्राप्तिपरिहारयोरन्यतरत्वाभावेनापुमर्थत्वादेत्याशङ्कानिरासाय प्रसङ्गात्प्राप्तेति ज्ञेयम् ॥ ६५ ॥

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ॥

न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ॥ ६६ ॥

त० टी०—उक्तार्थदृढीकरणायासंयतमनसः सर्वं विपरीतफलं दर्शयति—नास्तीति । अयुक्तस्यावशीकृतचित्तस्य बुद्धिः सर्ववेदवेदान्तनिर्णीततत्त्वविषयिणी व्यवसायात्मिका न भवति । किञ्च अयुक्तस्य भावना तत्त्वपरिशीलनात्मिका मनोवृत्तिर्नास्ति । अभावयतः भावनाशून्यस्य शान्तिर्विषयेभ्य उपरतिर्न भवति । अशान्तस्य सुखं दुःखलेशासंभिन्नं नित्यानपायिसुखं कुतः स्यात् । प्राकृतविषयजन्यं राजसं सुखं तु तस्यापि भवति विषयेन्द्रियसंयोगादित्यादिना वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ६६ ॥

म० टी०—इममेवार्थं व्यतिरेकमुखेन द्रढयति—नास्तीति । अयुक्तस्याजितचित्तस्य बुद्धिरात्मविषया श्रवणमननाख्यवेदान्तविचारजन्या नास्ति नोत्पद्यते । तद्बुद्ध्यभावे न चायुक्तस्य भावना निदिध्यासनात्मिका विजातीयप्रत्ययानन्तरितसजातीयप्रत्ययप्रवाहरूपा । सर्वत्र नञोऽस्तीत्यनेनान्वयः । नचाभावयत आत्मानं शान्तिः सकार्याविद्यानिवृत्तिरूपा वेदान्तवाक्यजन्या ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कृतिः । अशान्तस्यात्मसाक्षात्कारशून्यस्य कुतः सुखं मोक्षानन्द इत्यर्थः ॥ ६६ ॥

श्लो० टी०—नित्यानित्यविवेकवैराग्याभ्यां तीव्रमुमुक्षुतया च सर्वं संन्यस्य मुमुक्षुवो ये यतयः श्रवणं कुर्वन्ति तेषां मुक्तिः सम्यग्ज्ञानेन विना न सिध्यति सम्यक्ज्ञानं च समाधिं विना समाधिश्चेन्द्रिय-

निग्रहं विना चेन्द्रियनिग्रहोपि निःशेषरागादित्यागं विना न सिध्यतीति । यततो ह्यपि कौन्तेय इत्यादिना रागद्वेषपरिस्वागमिन्द्रियनिग्रहं समाध्यनुष्ठानं च प्रतिप्राप्य ध्यायतो विषयान्पुंस इति ज्ञानिनोपि बहिर्मुखस्य ज्ञाननाशाद्यनर्थनिपातं प्रतिपाद्येदानीं बहुधा श्रुतश्रावितवेदान्तस्य पठनपाठनमात्रेण आत्मानं कृतार्थं मन्यमानस्य सुमुक्षोगलस्येन दुर्मेधया च ध्यानादावप्रवृत्तस्य समाधिरवश्यं कर्तव्य इति सूचयितुं तदकर्तुरनर्थमाह—नास्तीति । शतधा श्रुतवेदान्तोपि यस्तीव्रसुमुक्षयः शान्तो दान्त उपरतस्तिष्ठिभू-र्भूत्वाऽप्रतिषद्ब्रह्मानसिद्धयं समाधिं न करोति तस्याऽयुक्तस्याऽसमाहितचेतसः पुरुषस्य बुद्धिः सर्वत्र ब्रह्मदर्शनलक्षणा चित्तप्रसादैकलभ्या प्रत्यगदृष्टिर्नास्ति । बहुधा कृतेपि श्रवणे तदुत्पन्नं ज्ञानं पदवाक्यार्थ-गोचरमेव भवति नतु वस्तुगोचरं सूक्ष्मबुद्ध्या कचिज्जातमपि न तिष्ठति स्थिरमित्यर्थः । अयुक्तस्येति पुनरुक्तिः समाधेरवश्यकर्तव्यत्वोद्योतनार्था । ‘कारणाभावे कार्याभावः’ इति न्यायेन अयुक्तस्य समाधि-समुत्पन्नब्रह्मापरोक्षज्ञानशून्यस्य भावना न च नास्ति देह इव इदमेवाहमस्मीति स्वात्मना साक्षात्कृते ब्रह्म-ण्येवात्मत्वाभिनिवेशो भावना तत्तादात्म्यापत्त्या स्वस्य ब्रह्मण्येव व्यवस्थिताऽहंबुद्धिलक्षणा या सा चायु-क्तस्य न संभवतीत्यर्थः । तदसंभवे तत्कार्यं च न संभवतीत्याह—न चाभावयत इति । प्रबुद्धो यथा देहं तथा ब्रह्मेवाहं नेतरदित्यात्मानं ब्रह्मेवाऽभावयतोऽमन्यमानस्य ब्रह्मात्मना स्वयमतिष्ठतो यतेः शान्तिरनात्मता-दात्म्यतत्कार्यसंबन्धाऽदर्शनलक्षणा चोपशान्तिर्तं निष्पद्यति । किंचाऽशान्तस्याऽनात्मात्ममेवात्मानं द्वैतं च पश्यतः सुखं नित्यं निगन्तव्यं ब्रह्मं कुतः सर्वमिदमहं न ब्रह्मैवेति सर्वं स्वं च ब्रह्मैव पश्यत एव यते-श्रद्धानन्दरासानुभवः स्यात्तद्विपरितर्कशून्यः कुतः सिध्यतीत्यर्थः । यदा न चाभावयतः शान्तिः श्रुतं दृष्टं स्पृष्टं मतं विज्ञातं स्वयं न सर्वं चिद्रूपं ब्रह्मैवेति सर्वस्य चिन्मात्रत्वमखण्डया चिदात्मिकया वृत्त्या नित्यं निगन्तरमभावयतोऽपश्यतोऽविदुषः शान्तिर्विदेहमुक्तिश्चिदानन्दैकरसप्रभ्रमोपेणावस्थानलक्षणा नास्ति । एषमज्ञानस्य विदेहमुक्तिमप्राप्तस्य सुखं विदेहकैवल्यसुखं कुतः ब्रह्मभावमप्राप्तस्य ब्रह्मसुखं न सिध्यतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्री० टी०—इन्द्रियनिग्रहस्य स्थितप्रज्ञतासाधनत्वं व्यतिरेकमुखेनोपपादयति—नास्तीति । अयुक्तस्याव-शाङ्कतेन्द्रियस्य नास्ति बुद्धिः शास्त्राचार्योपदेशाभ्यामात्मनिध्या बुद्धिः प्रज्ञैव नोत्पद्यते । कुतस्तस्य प्रतिष्ठा वार्ता वा कुत इत्यत आह—नचायुक्तस्य भावना ध्यानम् । भावनाया हि बुद्धेरात्मानं प्रतिष्ठा भवति सा चायुक्तस्य यतो नास्ति न चाभावयत आत्मध्यानमकुर्वतः शान्तिः आत्मानं चित्तोपरतिः अज्ञा-न्तस्य कुतः सुखं मोक्षानन्द इत्यर्थः ॥ १६ ॥

स० टी०—व्यतिरेकमुखेनेमं दृढयत्यर्थमीश्वरः ॥ पुंसो श्रजितचित्तस्य बुद्धिर्देवान्तवाक्यजा ॥ १ ॥ नो-त्पद्यतेऽस्य तद्बुद्धयभावे नास्त्येव भावना ॥ निदिध्यासनरूपा या शान्तिर्हेतुः स्थिरात्मिका ॥ २ ॥ निदिध्यासनशून्यस्य नास्त्यविद्यापरिश्रयः ॥ साक्षात्कारः परात्मैक्यतत्त्वस्यानन्दकारणम् ॥ ३ ॥ तत्साक्षा-त्कारशून्यस्य मोक्षानन्दः कुतो भवेत् ॥ अतश्चित्तं नियम्याशु यतस्त्वानन्दसिद्धये ॥ ४ ॥ १६ ॥

भा० टी०—ननु किं चित्तप्रसादस्यैव साक्षाद्बुद्धिप्रतिष्ठासाधनत्वमुक्तं परंपरयेत्याकाङ्क्षायां निदिध्यासन-द्वारेणेति वक्तुं चित्तप्रसादं विना तत्र जायत इति पूर्वोक्तेस्तात्पर्यं प्रसन्नतास्तुत्या स्फुटयति—नास्तीति । यत्तु समनस्कानामिन्द्रियाणामनिग्रहे दोष उक्तः बुद्धेरपर्वस्थाने को दोष इत्यत आहोति तच्चिन्त्यम् । अयु-क्तस्य बुद्धिर्नास्तीत्युक्त्या चित्तप्रसादस्तुतेः स्पष्टप्रतीतिः तथोत्थापनानौचित्यात् । अयुक्तस्यासमाहितचेतसः अप्रसन्नचित्तत्वेति यावद् बुद्धिरात्मस्वरूपज्ञानविषया ब्रह्मात्मैक्याकारा कुत इत्यत आह—नचेति । नचायुक्तस्य भावना पूजा प्रतिष्ठाद्यर्थं श्रवणमननयोः सत्त्वेऽपि भावनाऽभिनिवेशो निदिध्यासनं बुद्धिसाधनं नास्ति न

आभावयतः विजातीयप्रत्ययस्य विषयानुसन्धानस्य तिरस्कारमकुर्वतः शान्तिरुपशमः तृष्णाया इच्छापरपर्यायायाः अभावो नास्ति अशान्तस्य कुतः सुखम् । अविद्यानिवृत्त्या आविद्यकतृष्णाद्यभावकर्तृत्वसाक्षात्कारस्याभावात् ब्रह्मानन्दसुखं तु तस्य नास्त्येव । विषयसुखमपि तस्य नास्तीति द्योतयितुं कुतःशब्दः । ननु विषयार्जनतद्विना शयोः दुःखसाधनत्वेऽपि विषयोपभोगस्य सुखहेतुत्वं भविष्यतीति चेन्न । तस्मिन्कालेऽपि सर्वदुःखमूलभूतायस्तृष्णायाः सत्त्वेन सुखगन्धस्याप्यनुपपत्तेः । तृष्णायाः दुःखहेतुत्वमुक्तं वासिष्ठे 'यान्येतानि दुरन्तानि दुर्जगण्युन्नतानि च । तृष्णावहयाः फलानीह तानि दुःखानि राघव ॥ इच्छोदयो यथा दुःखमिच्छाशान्तिर्यथा सुखम् । तथा न नरकेनापि ब्रह्मलोकेऽनुभूयते ॥ यावती यावती जन्तोरिच्छोदेति यथा यथा । तावती तावती दुःखबीजमुष्टिः प्ररोहति' इत्यादि ॥ १६ ॥

प० टी०—इन्द्रियनिग्रहस्य स्थितप्रज्ञतासाधनत्वं व्यतिरेकसुखेनोपपादयति—नास्ति बुद्धिरिति । अयुक्तस्यावशोक्तेन्द्रियस्य बुद्धिर्नोत्पद्यते च परं तथा बुद्ध्याऽयुक्तस्य भावनात्मभावना नास्ति । तथाभावयतो ब्रह्मभावनावर्जितस्य सुखमात्मसुखं कुतो नास्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥

रा० टी०—श्रवणमननाभ्यामुपकृतेन ध्यानेनैव ब्रह्मापरोक्षज्ञानासिद्धेः किमेनेन प्रसादेनेत्यतः प्रसादाभावे दोषमाह—नास्तीत्यादिश्लोकद्वयेन । विपक्षे दोषोक्तिपरत्वान्मनःप्रसादाभावे युक्तिशब्दितन्निर्गन्तरोधो न भवतीत्येतत्प्रकरणप्राप्तमादौ योज्यम् । नास्ति बुद्धिरित्येतदग्रे योज्यम् । अयुक्तस्य चित्तनिरोधहीनस्य भावना ध्यानं न भवति । अभावयतश्चाध्यायिनश्च बुद्धिरपरोक्षज्ञानं न भवति । न चाबुद्धेरिति शेषः । अपरोक्षहीनस्य च शान्तिर्मुक्तिर्नास्ति । अशान्तस्यायुक्तस्य च सुखं कुतः न कुतोपीत्यर्थः । अबुद्धेः शान्तिर्नन्त्येतावत्येव वाक्येऽशान्तस्य कुतः सुखमित्युक्तिर्न केवलमपरोक्षिणो मुक्तौ सर्वदुःखप्रहाणमात्रं किंतु संसारिभिरलभ्यं परमं सुखं चेति ज्ञापयितुं प्रसङ्गात्प्राप्तेति ज्ञेयम् । यद्वा शान्तिर्भगवदेकनिष्ठबुद्धिता । सुखं मोक्षः ॥ १६ ॥

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ॥

तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नाविमिवाभसि ॥ १७ ॥

त० टी०—अयुक्तस्य बुद्धिः कुतो नास्तीत्यत आह—इन्द्रियाणामिति । हि यस्मात् इन्द्रियाणां चरतां विषयेषु प्रवर्तमानानां मध्ये यत्किमपीन्द्रियं मनोऽनुविधीयते, कर्मभूतं मनः पुरुषेणानुवर्त्यते तदिन्द्रियं मनो वा अस्य पुरुषस्य प्रज्ञां आत्मतत्त्वविषयिणीं बुद्धिं हरति, तत्त्वतः प्रचयाव्य स्वानुवर्तिनीं विषयाभिमुखीं करोति । तत्र दृष्टान्तः—वायुर्नाविमिवेति । यथा अभसि नीयमानां नावं प्रतिकूलो वायुर्हरति गन्तव्यमार्गात्प्रचयाव्य विकटे प्रक्षिप्य नाशयति तद्वादित्यर्थः ॥ १७ ॥

म० टी०—अयुक्तस्य कुतो नास्ति बुद्धिरित्यत आह—इन्द्रियाणामिति । चरतां स्वविषयेषु प्रवर्तमानानामवशीकृतानामिन्द्रियाणां मध्ये यदेकमपीन्द्रियमनुलक्ष्यकृत्य मनोऽनुविधीयते प्रेयंते प्रवर्तत इति यावत् । कर्मकर्तारि लकारः । तदिन्द्रियमेकमपि मनसाऽनुसृतं अस्य साधकस्य मनसो वा प्रज्ञामात्मविषयां शास्त्रीयां हरति अपनयति मनसस्तद्विषयाविष्टत्वात् । यदेकमपीन्द्रियं प्रज्ञां हरति तदा सर्वाणि हरन्तीति किमु वक्तव्यमित्यर्थः । दृष्टान्तस्तु स्पष्टः । अभस्येव वायोनौकाहरणसामर्थ्यं न भुवीति सूचयितुमभसित्युक्तम् । एवं दार्ष्टान्तिकेऽभ्यस्येव मनश्चाभस्ये सत्येव प्रज्ञाहरणसामर्थ्यमिन्द्रियस्य ननु भूस्थानीये मनःस्थैर्य इति सूचितम् ॥ १७ ॥

शं० टी०—ननु सूक्ष्मबुद्धेः श्रवणादिजन्यज्ञानं समाध्यभावेऽपि न नश्यति यथा मेधाविनाऽधीतमीमांसादिशास्त्रजन्यज्ञानं मेधया प्रतिष्ठितमेव भवति तथैवेति चेन्न । इष्टकाचयनादिज्ञानमतिस्थूलमपि सुहृत्सुहृदवलोडनं चरणं प्रचारणं वा विना न स्फुटं प्रतिभाति किमु वक्तव्यमतिसूक्ष्ममतीन्द्रियमविषयमप्रचुरमसंस्कृतमनारूढमभिनष्टप्रतिपक्षमात्मज्ञानं समाध्यभावे न प्रतिभातीति । ततस्तत्सिद्धये मुमुक्षोः समाधिः कर्तव्य इति सूचयितुं बहिःप्रवृत्तस्य ज्ञाननाशनप्रकारं सदृष्टान्तमाह—इन्द्रियाणामिति । हि यस्मात्कारणादिन्द्रियाणां श्रोत्रादीनां वागादीनां च स्वस्वविषयेषु चरतां सतां लोकशास्त्रविषयकर्मवासनाभिराविष्टं यन्मनोऽनुविधीयते विदुषा तत्तदिच्छावता स्वेच्छानुरूपं प्रवर्त्यते तदेव मनः अम्भसि नदीजले वायुर्नाविमिव वायुस्ववासनानुरूपं प्रवर्तमानस्यास्य विदुषः प्रज्ञामात्मानात्मविवेकबुद्धिं हरति संहरति । अत्रायमभिप्रायः । नद्याः परपारं गच्छन्ती नौकां प्रतिकूलो वायुर्गुहीत्वा महाऽऽवर्ते तां पातयति जलेनापूर्य वा मज्जयति महापापणेनाभिहत्य भञ्जयति पुनरपारं वा विषमस्थानं वा गमयति सर्वथाऽनर्थव्रतीमेव करोति तथा तथा विदुषोऽपि प्रज्ञां विवेकबुद्धिमनाशविनावासनाभिरुच्चावचाभिराकृष्टं मनो विषये वा कर्मणि वा योगे वाप्युपास्तौ वा व्यवहारे बान्धव वा पातयित्वा वायुर्नावमिव भिष्वंसयतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

श्री० टी०—नास्ति बुद्धिर्युक्तस्येत्यत्र हेतुमाह—इन्द्रियाणामिति । इन्द्रियाणामवशीकृतानां स्वैरविषयेषु चरतां मध्ये यदेवैकमिन्द्रियं मनोऽनुविधीयते अवशीकृतं मदिन्द्रियेण सह गच्छति तदेवैकमिन्द्रियमस्य मनसः पुरुषस्य वा प्रज्ञां हरति विषयावस्थितां करोति किमुत वक्तव्यं बहूनि प्रज्ञां हरन्तीति यथा प्रसक्तस्य कर्णधारस्य नावं वायुः समुदे सर्वतः परिभ्रामयति तद्वत् ॥ १७ ॥

स० टी०—अयुक्तस्य कुतो नास्ति बुद्धिरित्यत उच्यते ॥ स्वैरं प्रवर्तमानानामिन्द्रियाणां प्रमाथिनाम् ॥ १ ॥ विषयेषु च तन्मध्ये यथेकमपि हीन्द्रियम् ॥ मनोऽनुलक्षीकृत्यैव साधकस्य प्रवर्तते ॥ २ ॥ मनसानुसृतं तच्च प्रज्ञामात्मैकगोचरम् ॥ साधकस्यापनयति शास्त्रीयां विषयानृतम् ॥ ३ ॥ यथेकमपि तां प्रज्ञां विदुषो हरतीन्द्रियम् ॥ किमुवाच्यं तदा सर्वाणामिन्द्रियाणि हरन्ति ताम् ॥ ४ ॥ नौकाहरणसामर्थ्यमम्भस्येव ननु क्षितौ ॥ वायोस्तथेन्द्रियस्यापि चाश्चत्ये मनसः सति ॥ ५ ॥ प्रज्ञाहरणमामर्थ्यं मनःस्थैर्यं तु नास्य तत् ॥ इति सूचयितुं प्रोक्तमम्भसीति पदं त्विह ॥ ६ ॥ १७ ॥

भा० टी०—अयुक्तस्य बुद्धिर्नास्तीत्युक्तं तत्र हेतुमाह—इन्द्रियाणामिति । यत्तु तदभावे दोषमाह इति तदयुक्तं पूर्वश्लोकेऽपि दोषस्यैवोक्तत्वात् । इन्द्रियाणां स्वविषये प्रवर्तमानानां यन्मनोऽनुवर्तते तदिन्द्रियाविषयविकल्पे प्रवृत्तमस्य पुरुषस्य विवेकिनः प्रज्ञामात्मानात्मविवेकजां हरति अम्भसि नावं वायुरिव जले जिगमिषतां मार्गादुद्धृत्योन्मार्गे यथा वायुः प्रवर्तयति तद्वत् । यत्तु इन्द्रियाणां मध्ये यदेकमपीन्द्रियमनुलक्षीकृत्य विधीयते प्रेर्यते प्रवर्तते इति यावत् तदिन्द्रियमेकमपि मनसानुसृतं अस्य साधकस्य मनसो वा प्रज्ञां हरति इत्यादि तदयुक्तम् 'नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य' इत्यनुरोधेन इन्द्रियानुगतमनस एव बुद्धिहरणकर्तृत्वस्य विवक्षितत्वात् । श्रुतं मनःपदं त्यक्त्वाऽश्रुतस्यैकेन्द्रियस्य यत्तत्पदेनोपादानानौचित्यात् मनस इत्यपि न साधकस्यैव प्रकृतत्वात् ॥ १७ ॥

प० टी०—अथ नास्ति बुद्धिरयुक्तस्येत्यत्र हेतुमाह—इन्द्रियाणामिति । विषयेषु स्वैरं चरतामिन्द्रियाणां मध्य एकमिन्द्रियं यन्मनोऽनु तदनुगतमेव विधीयते प्रेर्यते तदस्य पुरुषस्य प्रज्ञां हरति तथा चैकस्य मनसः संयमे कृते सर्वेषां संयमः कृत एव स्यादित्यर्थः । अथ प्रज्ञाहरणे दृष्टान्तमाह—वायुरिति । असावधानकर्णधाराविष्टितां नावं वायुर्यथेतस्ततो भ्रामयति तद्वत् ॥ १७ ॥

रा० टी०—अयुक्तस्य भावना नेत्युक्तं कृतश्रवणमननस्य पुंसो ध्यानोपपत्तेरित्यत आह—इन्द्रियाणामिति । चक्षुरादीन्द्रियाणां स्वरं विषयेषु चरतां गच्छतामनु पृष्ठभाविता मनो विषयान्प्रति विधीयते ईश्वरेण क्रियते यत्तन्मनस इन्द्रियाणां पृष्ठभाविता ईश्वरेण मनसः करणं अस्य पुंसः प्रज्ञां परोक्षनिश्चयं हरति । उत्पत्त्यत्परोक्षज्ञानं निवारयति । उत्पन्नमपि ज्ञानं चित्तनिरोधहीनस्य न ध्यानोपयोगि सत्परोक्षज्ञानाय प्रभवतीत्यर्थः । कथमम्भसि वायुर्नावमिव द्रवमिवेति ॥ ६७ ॥

तस्माद्वास्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः ॥

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८ ॥

त० टी०—एवमिन्द्रियाणि प्रमाथोनीत्यादिनेन्द्रियाणां मनोबुद्धिभ्रंशकत्वं तन्निग्रहणस्य च स्थितप्रज्ञताहेतुत्वं चानेकधोपपाद्येदानीं तमर्थमनूद्योपसंहरति—तस्मादिति । यस्मादिन्द्रियाण्येव विषयप्रवृत्तिहेतुत्वेनानर्थकराणि तस्मात् हे महाबाहो ! यस्य पुरुषस्य सर्वशः सर्वप्रकारेण इन्द्रियाणि इन्द्रियार्थेभ्यो निगृहीतानि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता भवति ॥ ६८ ॥

म० टी०—हि यस्मादेवं सर्वशः सर्वाणि समनस्कानि हे महाबाहो इति संबोधयन् सर्वशत्रुनिवारणक्षमत्वादिन्द्रियशत्रुनिवारणेऽपि त्वं क्षमोसीति सूचयति । स्पष्टमन्यत् । तस्येति भिन्नस्य साधकस्य च परामर्शः । इन्द्रियसंयमस्य स्थितप्रज्ञं प्रति लक्षणत्वस्य मुमुक्षुं प्रति प्रज्ञासाधनत्वस्य चोपसंहरणीयत्वात् ॥ ६८ ॥

शं० टी०—यस्माद्रागद्वेषलोभमोहादिदोषैरेवेन्द्रियप्रवृत्तिस्तया समाध्यभावस्तेन ज्ञानाभावस्तेनैव ग्रहणं रवात्मन्यहंभावभावस्तस्मान्मुक्तयभावस्ततः सुखाभावश्चैवमनर्थत्रातापातो रागद्वेषादिभिरिन्द्रियनिग्रहमकृत्वा बहिःप्रवृत्तस्य ज्ञानिनोऽपि तस्मादिन्द्रियग्रामं रागादिभिर्वियोज्य सम्यङ्निगृह्य च मुमुक्षोर्गते विदेहमुक्त्यै समाधिरुच्यं कर्तव्य इति सूचयितुमाह—तस्मादिति । रागादिशत्रुसंहारसमर्थस्यैवात्राधिकारो भान्यस्येति सूचनार्थं महाबाहो इति संबोधनम् । यस्य मोक्षैकार्थिनो यतेरिन्द्रियार्थेभ्यः सर्वाणीन्द्रियाणि निगृहीतानि भवन्ति तीव्रवैराग्येण तस्यैव धन्यस्य समाधिः सिध्यति प्रज्ञा प्रतिष्ठिता भवति विदेहबुद्धिरप्रेतिष्ठति तत्सुखं चेत्यर्थः ॥ ६८ ॥

श्री० टी०—इन्द्रियसंयमस्य स्थितप्रज्ञत्वसाधनत्वलक्षणत्वं प्रोक्तमुपसंहरति—तस्मादिति । प्रतिष्ठिता भवतीत्यर्थः । लक्षणत्वोपसंहारे तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ज्ञातव्येत्यर्थः । महाबाहो इति संबोधनं वैरिनिग्रहसमर्थस्य तवात्रापि सामर्थ्यं भवेदिति सूचयति ॥ ६८ ॥

स० टी०—यस्मादेवं ततो यस्य सचित्तानीन्द्रियाणि च ॥ निगृहीतानि सर्वाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ १ ॥ निवातकवचादीन्योऽसुराश्च जितवानसि ॥ महाबाहो समर्थस्त्वमिन्द्रियारिनिवारणे ॥ २ ॥ ६८ ॥

भा० टी०—उपसंहरति—तस्मादिति । महाबाहुभ्यां शत्रून्विजित्य यथा राज्यस्य प्रतिष्ठितत्वं शूरैः संपाद्यते एवं विवेकिभिः इन्द्रियशत्रून्विजित्वा प्रज्ञाप्रतिष्ठितत्वमिति सूचयन् संबोधयति—हे महाबाहो इति ॥ ६८ ॥

प० टी०—अयोपसंहरमाह—तस्मादिति । भो महाबाहो ! यस्मादेवं तस्मात्कारणाद्यस्य पुरुषस्य सर्वशः सर्वाणीन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यो निगृहीतान्याकार्षितानि भवन्ति तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८ ॥

रा० टी०—प्रजहतीत्यादिनोक्तज्ञानिलक्षणस्यासंभवनिरासाय ज्ञानस्य महाप्रयत्नसाध्येन्द्रियनिग्रहसाध्यत्वं विषया विनिवर्तन्त इत्यादिना यदुक्तं तदुपसंहरति—तस्मादिति । यस्मादेवं निगृहीतेन्द्रियस्यैवोक्तरूपः

प्रसादः प्रसादवत् एव चित्तनिरोधरूपा युक्तिः युक्तिमत एव श्रवणमनने ताभ्यां तत्त्वनिश्चयः तत्त्वनिश्चयवत् एवापरोक्षसाधनं ध्यानं तस्मान् हे महाबाहो सर्वश इन्द्रियाणि सर्वाण्यपीन्द्रियाणि इन्द्रियार्थेभ्यः रूपादिसर्वेन्द्रियविवेकेभ्यो यस्य निगृहीतानि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता । प्रसादयुक्तिश्रवणमननतत्त्वनिश्चयध्यानप्रणाड्यां अपरोक्षधीः प्रतिष्ठिता प्रकर्षेण जायत इति ॥ ६८ ॥

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ॥

यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥ ६९ ॥

त० टी०—ननु सर्वेन्द्रियव्यापारशून्यः स्थितप्रज्ञ उक्तस्तथाभूतो न कोऽपि दृश्यते, किं त्वन्यजनवद्दर्शनश्रवणादिव्यापारः स्थितप्रज्ञस्याप्यवर्जनीयः कथमुक्तार्थः संभाव्येतेत्याशङ्क्य स्थितप्रज्ञस्य दर्शनादि सर्वलोकविलक्षणमित्याह—या निशेति । सर्वभूतानां प्राणिनां या निशेव निशा आत्मस्वरूपादिदर्शनयोग्या बुद्धिबुद्धिः, विषयासक्तचेतसां दर्शनाद्ययोग्यतया गाढान्धतमस्वती कुहूश्चरिव तस्या-मात्मस्वरूपादिदर्शनाद्वुद्धिबुद्धौ प्राणिमात्रनिशायां संयमी सम्पन्ननियमिनवादान्तःकरणा मुनिर्जागर्ति, प्रबुद्धः सन् यागाम्येन शास्त्रतत्त्वं बुद्धाननुभवति । यस्यां तु विषयानुभवयोग्यायामनात्मनिष्ठायां बुद्धिबुद्धौ भूतानि अवर्शकृतबाधान्तःकरणा प्राणिनः जाग्रति सावधानतया वर्तन्ते सा विषयानुभवयोग्या बुद्धिबुद्धिः आत्मतत्त्वं याथात्म्येन पश्यतो मुनेर्निशा निशेव निशा विषयदर्शनानर्हा बुद्धिबुद्धिरित्यर्थः । अतः संभावितमवेदं स्थितप्रज्ञस्य लक्षणमिति सिद्धम् ॥ ६९ ॥

प० टी०—तदेवं मुमुक्षुणा प्रज्ञास्थेयाय प्रयत्नपूर्वकमिन्द्रियसंयमः कर्तव्य इत्युक्तं स्थितप्रज्ञस्य तु स्वतः सिद्ध एव सर्वेन्द्रियसंयम इत्याह—या निशेति । या वेदान्तवाक्यजनितसाक्षात्काररूपाऽहंप्रज्ञास्मीति प्रज्ञा सर्वभूतानामज्ञानां निशेव निशा तान् प्रत्यप्रकाशयत्त्वान् । तस्यां ब्रह्मविद्यालक्षणयां सर्वभूतनिशायां जागर्ति अज्ञाननिद्रायाः प्रबुद्धः सन् सावधानो वर्तते संयमी इन्द्रियसंयमवान् स्थितप्रज्ञ इत्यर्थः । यस्यां तु द्वैतदर्शनलक्षणायां निद्रायां प्रसूतान्येव भूतानि जाग्रति स्वप्रबुद्धयवहरन्ति सा निशा न प्रकाशते आत्मतत्त्वं पश्यतोऽपरोक्षतया मुनेः स्थितप्रज्ञस्य चावदि न प्रबुध्यते तावदेव स्वप्रदर्शनं आभार्यन्तत्वाद् भ्रमस्य । तच्च भ्रान्तकाले तु न भ्रमनिमित्तः कश्चिद्व्यवहारः । तदुक्तं वार्तिककारैः “आत्मकव्यवहारे हि शुद्धं वस्तु न बीज्यते । शुद्धं नस्तुनि सिद्धे च कारकव्यवृत्तिरिति ॥ काकोल्लभित्वायं संसारो ज्ञात्मवेदिनोः । या निशा सर्वभूतानामित्येकोचत्त्वयं हरिः” इति । तथा च यस्य विपरीतदर्शनं तस्य न वस्तुदर्शनं विपरीतदर्शनस्य वस्तुदर्शनजनकत्वान् । यस्य च वस्तुदर्शनं तस्य न विपरीतदर्शनं विपरीतदर्शनकारणस्य वस्तुदर्शनस्य वस्तुदर्शनेन बाधितत्वान् । तथा च श्रुतिः “यत्र वा अन्यदिव स्यात्तत्रान्येन्यत्पश्येत् । यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्” इति । विद्याविशेषोर्व्यवस्थामाह—यथा काकस्य रात्र्यन्धस्य दिनमुलूकस्य दिवान्धस्य निशा रात्रौ पश्यतश्चोल्कस्य यद्दिनं रात्रिरेव सा काकस्येति महदाश्चर्यमेतत् । अतस्तत्त्वदर्शिनः कथमाविधिक्रियाकारकादिव्यवहारः स्यादिति स्वतः सिद्ध एव तस्येन्द्रियसंयम इत्यर्थः ॥ ६९ ॥

श्लो० टी०—जन्मानेकशतसहस्रकृतसुकृतपरिपाकेन श्रुत्याचार्यश्रवणप्रसादपौष्कल्यं प्राप्तवतो यस्य समाधिना सर्वमिदमहं च ब्रह्मैवेति ब्रह्माऽपरोक्षविज्ञानमप्रतिषेद्धं भवति तस्य महात्मनः स्थितप्रज्ञस्य प्रबुद्धस्य स्वप्रव्यवहारवद्दं ममेदमित्यादिव्यवहारो लौकिको वैदिकश्च निःशेषो विनिवर्तते । निद्रायद्विद्यायां निःशेषविनष्टत्वात्तत्कार्यस्यापि निःशेषनिवृत्तिरतः प्रबुद्धो जागर इव जीवन्मुक्तो ब्रह्मविद्विद्वद्व्यवहारमिति नान्यत्रेति प्रतिपादयते—या निशेति । प्राचीनकर्मफलानुभूत्यै पुनः पुनर्भवन्ति जायन्त इति भूतानि प्राणिनस्तेषां

सर्वेषां भूतानां स्थितप्रज्ञव्यतिरिक्तानां सर्वभूतानां या निशा भवति “ तेजः परस्यां देवतायाम् ” इत्यादिश्रुत्युक्ता या परदेवता सर्वप्रमाणाऽगोचरा निर्विशेषा सत्तामात्रा स्वयं निशेव भवति यथा निशा नितरां शेरते प्राणिनो यत्र सा निशा तमिस्रा रात्रिः सर्वव्यापकत्वेन दृष्टेः प्रवेष्टुमशक्यत्वेन सर्वपदार्थानां स्वभात्रत्वापादनेन च भूतानां मनुष्यादीनां व्यवहर्तुमशक्या भवति तथा सेयं परदेवतापि सर्वव्यापकत्वादिधर्मैः सर्वभूतानां व्यवहर्तुमशक्यत्वान्नित्येति चेत्युच्यते । शं सुखं नितरां सुखरूपत्वाभिशा तस्यां निशाया-मत्यन्तसुखरूपायां परस्यां देवतायां परे ब्रह्मण्यनन्दधने स्वयमविद्यानिद्राप्रबुद्धः संयमी बहिःप्रवृत्ति-निवृत्तसर्वेन्द्रियो ब्रह्मविदेक एव जागर्ति तत्रैवारमति क्रीडत्यानन्दति तदन्धे तु शेरते श्रुतवेदान्ता अपि निद्रिता इव तत्स्वरूपं किमपि न जानन्तीत्यर्थः । यस्यामविद्याया द्रष्टृदर्शनदृश्यादिभेदवत्यां भूतानि जाग्रति अहं ममेदमिष्टमनिष्टमिदं कार्यमिदमकार्यमिति व्यवहरन्ति सा त्वाविद्या द्वैतभूमिः पश्यतः द्रष्टारं दर्शनं दृश्यं च सर्वं प्रत्यग्दृष्ट्या ब्रह्मैव पश्यतो मुनेर्ब्रह्मनिष्ठस्य निशा भवति । यथा निशायां प्राणिनो न व्यवहरन्ति तथायमविद्यानिशायामहं ममेति न व्यवहरति । अहं ममेत्यादिप्रत्ययहेतूनामनाद्यविद्यावासना-नां निःशेषविनष्टत्वेन तद्बुद्धेर्ब्रह्ममय्याः प्रवेष्टुमशक्यत्वाद्नाहं ममेदमिति प्राकृतमेव व्यवहारं न करोति । कुत एवंलक्षणस्यास्य विदुषो वैदिकव्यवहारः सिध्यतीत्यर्थः । यद्वा “ अधीहि भगवो ब्रह्मविद्यां वरिष्ठाम् ” इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धा या ब्रह्मविद्या सर्वभूतानां सर्वेषां प्राणिनां निशा भवति स्वयं चिदाकृत्या सूर्यप्रभाव-त्पकाशरूपापि सुदृष्टिशून्यानां निशेव भवतीति निशेत्युच्यते । यथा प्रसिद्धनिशा स्वकीयतमः शक्त्या नामरूपभेदमपास्य सर्वं वस्तुजातं तमोमात्रं कृत्वा स्वयमेव सर्वत्र विजृम्भते तथैवैषा ब्रह्म-विद्या स्वकीयचिच्छक्त्या नामरूपभेदमपोह्य सर्वं दृश्यजातं चिन्मात्रं कृत्वा स्वयमेकैव सर्वत्र विजृम्भते । यत्र निशायामेव अज्ञास्तज्ज्ञाश्च सर्वे व्यवस्थानरूपान् स्वप्नान् पश्यन्तः शेरते तस्यां ब्रह्मविद्यायां संयमी बहिःप्रवृत्तिशून्यः स्थितप्रज्ञो ब्रह्मविदेक एव जागर्ति आत्मरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मज्योतिरात्मा-नन्दो भूत्वा सर्वदाऽऽस्ते । यस्यामविद्यायां सर्वाणि भूतानि जाग्रति त्वमहमिदमद इति व्यवहरन्ति सा त्वा-विद्या द्वैतावस्था पश्यतो द्रष्टारं दर्शनं दृश्यं च सर्वं मिथ्यैवेति पश्यतो ब्रह्मविदो निशा भवति यथा प्राणि-नां ब्रह्मविद्या निशा तथा ब्रह्मविदोऽप्यविद्या निशा ब्रह्मविद्यया ब्रह्मैवाहमिति स्वमानन्दैकसं परिपूर्णं विषयीकर्तुं यथैवाज्ञा न शक्नुयन्ति तथैवायं ब्रह्मविदविद्ययाहं ममेदमिति देहेन्द्रियादिकं विषयीकर्तुं न शक्नोतीत्यर्थः । तत एवास्य लौकिके वैदिके च कर्मण्यनधिकारः योग्यत्वाभावात् । यस्य देहतदाश्रितवर्णाजत्यादाव-भिमानः फलार्थित्वं ममेदं कर्तव्यमिदं न कर्तव्यमिति क्रियासु गुणदोषदर्शनं च विद्यते तस्यैव कर्मणि योग्यता दृश्यते न नूक्तलक्षणशून्यस्य । नहि नित्यनिरन्तर समाधिनिष्ठया निरुद्विज्ञानबलेनाऽविद्यां तत्कार्यं चाऽध्यासादिकं निर्मूल्य ब्रह्मतादात्म्यमापाद्य ब्रह्मैवाहमिति सर्वदा ब्रह्मण्येव तदात्मना तिष्ठतो विदुषः पुनः शरीरतादात्म्यापत्तिस्तत्राहं ममेत्याभिमानश्च संभवति । तदसंभवे तत्रारोपितवर्णाजत्याद्य-भिमानोऽपि न सिध्यति । तदसिद्धौ सर्वमिथ्यात्वदर्शिनः फलाभिसंध्यसिद्धेः क्रियासु गुणदोषदर्शना-ऽसिद्धेश्च सत्यैवं न विदुषः कर्मण्यधिकार उपयुज्यते सर्वमिथ्यात्वदर्शनस्य प्रवृत्तेश्च परस्परविरुद्ध-त्वादेकाधिकरणत्वानुपपत्तेः । वस्तुनः सत्यत्वनिश्चयधीपूर्विकाप्रवृत्तिर्भ्रमकालितत्त्वनिश्चयधीमूलकं मिथ्या-त्वज्ञानं ततस्तयोः परस्परविरुद्धत्वमेकाधिकरणत्वानुपपत्तिश्च । ननु कर्ता करणं कार्यं च सर्वं मिथ्यैवेति विदुषा कर्म क्रियतां मिथ्यात्वेन कृतं कर्म बन्धाय न भवतीति चेन्न । मिथ्यात्वज्ञानस्य प्रवृत्ति-विरोधान्नेदं जलं किंतु मरुदेवेति जलमिथ्यात्ववेदिनस्तुषितस्यापि प्रवृत्त्यदर्शनात्किमुतारोपितं दृश्यं सर्वं मिथ्यैवेति तदभिष्टानं ब्रह्मैव सर्वत्र पश्यतः प्रवृत्तिरनुपपन्नेत्यतो ह्यविद्यावत् एव कर्मण्यधिकारो ननु विद्या-

ततो विद्याया अविद्यातत्कार्यविरोधित्वाद्विद्यानानि ब्रह्मविद्याविद्या तत्कार्यं च तेजसीव तमः सकार्यं स्थातुं न शक्नोति । यत् एवं ततो विधिर्विधानं विधेयं विधाता च सर्वमाविष्टकं मिथ्यैवेति विजानतो ब्रह्मविद् सदात्मना तूष्णीमवस्थितिं विना न किञ्चित्कर्तव्यमस्तीति सिद्धम् ॥ ६९ ॥

श्री० टी०—ननु च कश्चिदपि प्रमुक्त इव दर्शनादिव्यापारशून्यः सर्वात्मना निगृहीतेन्द्रियो लोके न दृश्यतेऽतोऽसंभावितमिदं लक्षणमित्याशङ्क्याह—या निशेति । सर्वेषां भूतानां या निशा निशेव निशा आत्म-निष्ठा आत्माज्ञानध्वान्तावृत्तमतीनां तस्यां दर्शनादिव्यवहाराभावात् तस्यामात्मनिष्ठायां संयमी निगृही-तेन्द्रियो जागर्ति प्रबुद्धयते यस्यां तु विषयबुद्ध्या भूतानि जाग्रति प्रबुद्धयन्ते सा आत्मतत्त्वं पश्यतो मुनेर्निशा तस्यां दर्शनादिव्यापारस्तस्य नास्तीत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । यथा दिवाग्धानामुल्लादीनां रात्रौवेव दर्शनं ननु दिवसे एवं ब्रह्मज्ञस्योन्मीलितारूपस्यापि ब्रह्मण्येव दृष्टिर्ननु विषयेषु । अतो नासंभावित-मिदं लक्षणमिति ॥ ६९ ॥

स० टी०—एवं मुमुक्षुणा प्रधास्येधयिन्द्रियसंयमः ॥ कार्यः प्रयत्नतः शास्त्राचार्याभ्यामुपदेशतः ॥ १ ॥ उत्तरे तत्त्वाविज्ञाने क्षीणेऽज्ञाने सकार्यके ॥ इन्द्रियाणां सचित्तानां स्वनः सिद्धोऽस्ति संयमः ॥ २ ॥ इत्याह सगुणान्विष्णुर्ब्रह्मनिष्ठाप्रदर्शनान् ॥ वेदान्तवाक्यजा प्रज्ञाहं ब्रह्मास्मीति या दृढा ॥ ३ ॥ अज्ञानप्र-त्यक्षप्रकाशत्वादज्ञानां रत्नगीव या ॥ ब्रह्मविद्यास्वरूपिण्यां तस्यां जागर्ति संयमी ॥ ४ ॥ नितेन्द्रियो नितमनाः स्थितप्रज्ञ उदारधीः ॥ प्रबुद्धोऽज्ञाननिद्रातः सावधनः स वर्तते ॥ ५ ॥ प्राज्ञप्रादुर्भूता या निशाऽविना तमोभयी ॥ प्रमुमान्येव भूतानि यस्यां व्यहरन्ति वै ॥ ६ ॥ स्वप्नवत्सा निशा तस्य ब्रह्मतत्त्वं प्रपश्यतः ॥ स्थितप्रज्ञस्य विदुषो भेददृक् नावभासते ॥ ७ ॥ प्रबुद्धयते न यावद्वि तानस्वप्नस्य दर्शनम् ॥ प्रबुद्धस्य पुनः स्वप्नो धाबितो भ्रमकालिकः ॥ ८ ॥ बाधायान्तता दृष्टा सकार्यस्य भ्रमस्य च ॥ साक्षात्कृते ररे तत्त्वे न भ्रमो न च तत्कृतिः ॥ ९ ॥ समूलभ्रान्तिवाधाव तदुक्तं वार्तिके म्पुटम् ॥ कारकव्यवहारे हि शुद्धं यत् न मोक्षयते ॥ १० ॥ शुद्धे वस्तुन सिद्धे च कारकव्याप्तिस्तथा ॥ काकोलूकनिशेवायं संसारोऽज्ञातभेदेनोः ॥ ११ ॥ या निशा सर्वभूतानामित्यवोक्तस्यैव हरिः ॥ विपरीतदृशा नास्ति सम्यग्वस्तु-निर्दिष्टम् ॥ १२ ॥ वस्तुदर्शनता यस्माद्विपरीता दृगेव सा ॥ सम्यग्वस्तुदृशा नास्ति विपर्ययनिरी-क्षणम् ॥ १३ ॥ सम्यग्वस्तुदृशा नास्ति तत्त्वात्ममूलस्य भ्रमस्य हि ॥ उलूहस्य दिवाग्धस्य यथा काकदिनं निशा ॥ १४ ॥ रात्र्यन्धस्य च काकस्य यथोलूकदिनं निशा ॥ तथाऽज्ञस्य निशेवास्ति निष्ठा ब्रह्मविदो मुनेः ॥ १५ ॥ तथा ब्रह्मविदो मूढनिष्ठा रात्रिरिवोदिता ॥ अतस्तत्त्वदृशो नास्ति क्रियाकारकलक्षणः ॥ १६ ॥ व्यवहारेऽस्य सिद्धोऽतः सचित्तेन्द्रियसंयमः ॥ विदुषास्यात्मनिष्ठत्वावेपणात्रयमुज्जसः ॥ १७ ॥ क्षयाप्य-निच्छतो ध्यानमर्यादात् प्रवर्तते ॥ इत्युक्तं श्रीवसिष्ठेन रघुनाथं प्रति स्फुटम् ॥ १८ ॥ ६९ ॥

भा० टी०—एवं स्थितप्रज्ञलक्षणवर्णनेन मुमुक्षुभिरनियत्नेन स्थितप्रज्ञत्वाय समनस्केन्द्रियनिग्रहः कर्तव्य इत्युक्तम् । उत्तमविवेकविज्ञानस्य स्थितप्रज्ञस्य तु स्वतः सिद्ध एव समनस्केन्द्रियसंयमः । अत्रियाविरोधिन्या विद्यया समूहस्य सर्वव्यवहारस्य निवृत्तेरित्येतद्वक्तुं कामोऽविद्यावस्थायामेव कर्माणि विधीयन्ते न विद्याव-स्थायामिति द्योतयन्त्याह—येति । सर्वभूतानामुलूकस्थानीयानां या निशेव निशा रात्रिः परमार्थतत्त्वलक्षणा तस्यामज्ञाननिद्रातः प्रबुद्धः संयमी स्थितप्रज्ञो ज्ञानयोगी जागर्ति यस्यां प्राज्ञप्रादुर्भूतलक्षणायामविद्यायां भू-तानि जाग्रति सा पश्यतो मुनेर्निशेव निशेत्यर्थः ॥ ६९ ॥

प० टी०—अथ विषयपरावृत्तेन्द्रियस्य स्थितिमाह—या निशेति । सर्वाणि भूतान्यात्मानं न ज्ञान-

न्यत आत्मविषयकाज्ञानरूपा तेषां भूतानां रात्रिर्यथोलूकानां दिनमेव रात्रिरेवं तस्यां रात्रौ संयमी परा-
वृत्तेन्द्रियो योगी जागर्त्युद्धो भवति । तथा यस्यां जाग्रदृशायां भूतानि जाग्रति स्वव्यवहारं कुर्वन्ति सा
पश्यत आत्मदृष्टेर्मुनेर्मननशीलस्य निशा भवति तत्र व्यवहाराभावात् । तदुक्तम्—‘आत्मा न हि स्फुरति
सर्वशरीरभाजां तेषां निशा भवति सा खलु तत्र योगी । जागर्ति जाग्रति च ते व्यवहारजाते तत्र
स्फुरत्युरुचिः क्षणदास्य सा ते ’ इति । एवं सकलेन्द्रियपरावृत्तित्वमेव स्थितप्रज्ञत्वमित्यर्थः । यद्वा
सर्वभूतानां सर्वदेहिनां या सकलेन्द्रियोपरमरूपा निशा सुपुतिस्तत्रात्माकारान्तःकरणवृत्तौ सत्यामप्या-
त्मानं न विन्दत्यथ तस्यां तुर्यावस्थापरिणतायां संयम्यात्मनिष्ठः पुमान् जागर्त्यात्मसुखानुभववान् भवति ।
“दैवं ह्येतन्मिथुनं परमो ह्येष आनन्दस्वस्मादेवंवित्त्वाप्याल्लोक्यं हैत एवं तदेव ते मिथुनेन प्रियेण
धाम्ना समर्पयति ” इति श्रुतेः । वाशिष्ठेपि—‘निद्रादौ जागरस्यान्ते यो भाव उपपद्यते । तं भावं भाव-
यन् साक्षादद्वयानन्दमश्नुते ’ इति । अथ यस्यां जाग्रदवस्थायां भूतानि जाग्रति स्वव्यापारं कुर्वन्ति सा
व्यवहारमपश्यत आत्मदृष्टेः पुरुषस्य निशा दृश्यप्रपञ्चास्फुरणान् ॥ ६९ ॥

रा० टी०—स्थितप्रज्ञस्य का भाषेति पृष्ठस्य ज्ञानिलक्षणस्य प्रज्ञातीत्यादिश्लोकचतुष्टयेनोक्त्वा तस्यासं-
भवं च विषया इत्यादिश्लोकनवकेनोक्त्वा तस्मादित्यनेन तदुपसंहृत्येदानीं स्थितधीः किं प्रभाषेनेत्युत्तरार्धे
भाषणादिप्रवृत्तिं परमानन्दवृत्तः किमर्थं करोतीति कुतज्ञानिप्रवृत्त्याद्याक्षेपस्योत्तरमाह—या निशेति । यद्वा
प्रज्ञातीत्यादिश्लोकचतुष्टये विक्षिप्योक्तं ज्ञानिलक्षणं पिण्डीकृत्याह—या निशेति । या भूतानां प्राणिनां निशेव
निशा परमेश्वरस्वरूपलक्षणा यत्परमेश्वरस्वरूपं प्राणिनां निशास्थानीयमिति यावत् । निशायां सुषानीव न
किंचिद्भगवत्स्वरूपं जानन्तीति भावः । तस्यां भगवत्स्वरूपलक्षणायां प्राणिनिशायां संयमान्द्रियसंयमयुक्तो
ज्ञानी जागर्ति भगवत्स्वरूपं सम्यगापरोक्ष्येण पश्यति । यस्यां विषयलक्षणायां भूतानि जाग्रति रूपाविषये-
ष्वासक्त्यानुभववन्तो वर्तन्ते प्राणिनः सा निशा मुनेर्मननवतः अत एव पश्यतोऽपरोक्षिणः सा निशेव निशा न
किंचिज्ज्ञानातीत्यर्थः । तथात्वे भाषणभिक्षाटनादिप्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति चेत्, प्रारब्धकर्मणोपात्तिरोहितब्रह्मस्वरूपस्य
वासनया प्रायोल्पाभिसंधिपूर्वकं प्रवृत्तीनां मत्तस्येवोपपत्तेरिति भावः । एतेन नित्यं भगवदेकचित्ततया
तदितरत्राभिसंधिहीनत्वं ज्ञानिलक्षणमित्युक्तं भवति । एतच्च देवेतरज्ञानिलक्षणं बोध्यम् । अन्यथा सर्वप्रे-
रकाणां देवानामपि ज्ञानित्वात्तेषां भगवदितरत्राभिसंध्यभावे लोकयात्रोच्छेदापत्तेः । शब्दरूपमादर्थकमस्य बल-
वत्त्वान्मुनेः पश्यत इति व्यत्यासेन मुनेर्मननवतः पश्यत इति पौर्वापर्येण योजना । ततश्च तयोर्हेतुहेतुम-
द्भावलाभः । स च मननादेः प्राग्दर्शनसाधनत्वस्य स्पष्टमनुक्तेः इह प्रसङ्गादुक्त इति ॥ ६९ ॥

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यदत् ॥

तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥ ७० ॥

त० टी०—नन्वेवं निगृहीतसर्वेन्द्रियस्य सर्वाविषयेभ्यो निवृत्तबुद्ध्योर्गिनो योगप्रभावाद्यदि सर्व-
कामसिद्धयः स्वयं प्राप्नुयुः स तान् कामान् गृहीयाच्चेत्तर्हि तस्य तत्रासक्त्या तत्पश्यत्युतिः
स्यादित्याशङ्क्यावारणाय—आपूर्यमाणमिति । सर्वाभिर्नदीभिः सदा आपूर्यमाणं तथाऽप्यनु-
लङ्घितमर्यादं समुद्रं पुनरपि वृष्टिजाः सर्वा आपः प्रविशन्ति स यद्वन्न कञ्चन विशेषमापद्यते, तद्वत् ।
विषयान्मभिः काम्यन्त इति कामाः सर्वे रूपसार्दभ्यो विषयाः प्रारब्धकर्मवशाद्योगविघ्नार्थं देवैः प्रेषिता
वा ये स्थितप्रज्ञं मुनिं प्रविशन्ति तदिन्द्रियग्राह्यतां स्वयमेव प्राप्नुवन्त्यपि किञ्चिद्विकारं कर्तुं न प्र-
वृत्तिः स शान्तिं सर्वविशेषहेतुकर्मध्वंसेन निरतिशयानन्दरूपां मुक्तिमाप्नोति । न तस्य तत्त्वनिष्ठाया

अंशशङ्काऽपीत्यर्थः । विषयिणस्तदभावमाह-न कामकामीति । कामान्विषयान्कामयितुं शीलं यस्य स तथा शान्तिं न प्राप्नोति किन्तु विषयानुभवार्हे संसार एव वर्तते ॥ ७० ॥

प्र० टी०-एतादृशस्य स्थितप्रज्ञस्य सर्वविक्षेपशान्तिरप्यर्थसिद्धेति सदृष्टान्तमाह-आपूर्यमाणमिति । सर्वाभिर्नदीभिरापूर्यमाणं सन्तं वृष्ट्यादिप्रभवा अपि सर्वा आपः समुद्रं प्रविशन्ति । कीदृशमचलप्रतिष्ठमन-
तिक्रान्तमर्यादम् । अचलानां मैनाकादीनां प्रतिष्ठा यस्मिन्निति वा गाम्भीर्यातिशय उक्तः । यद्वत् येन प्रकारेण निर्विकारत्वेन तद्वत् तेनैव निर्विकारप्रकारेण यं स्थितप्रज्ञं निर्विकारमेव सन्तं कामाः अज्ञैर्लोकैः काम्यमानाः शब्दाद्याः सर्वे विषयाः अवर्जनीयतया प्रारब्धकर्मवशात्प्रविशन्ति न तु विकर्तुं शक्नुवन्ति । स महासमुद्रस्था-
नीयः स्थितप्रज्ञः शान्तिं सर्वलौकिकालौकिककर्मविक्षेपनिवृत्तिं बाधितानुवृत्तावविद्याकार्यनिवृत्तिं चाप्नोति ज्ञान-
बलेन न कामकामी काम्यान् विषयान् कामयितुं शीलं यस्य स कामकाम्यज्ञः शान्तिं व्याख्यातां नाप्नोति
अपि तु सर्वदा लौकिकालौकिककर्मविक्षेपेण महाते ह्येकार्णवे मग्नो भवतीति वाक्यार्थः । एतेन ह्यानन एव
फलभूतो विद्वत्संन्यासस्तस्यैव च सर्वाविक्षेपनिवृत्तिरूपा जीवन्मुक्तिर्देवाधीनविषयभोगेऽपि निर्विकारतेत्यादि-
कमुक्तं वेदितव्यम् ॥ ७० ॥

शं० टी०-यथा कन्यका स्वयमृतमती भूत्वा जननीं जनकं धातरं च सर्वं स्वजनं त्यक्त्वा भर्तारमे-
वैकमश्रित्य तदेकालम्भना भूत्वा तत्रैव रमते तेनैव पुण्याति हृष्यत्यानन्दति नान्यं शृणोति पश्यति स्म-
रति स्पृशति स्वं पतिव्रता भूत्वा तत्रैव तिष्ठति तत्रैव यस्य ब्रह्मविदो यतोः प्रज्ञा समाधिना प्रौढीभूय देहं
प्राणमिन्द्रियजानं च सर्वं दूरतः परित्यज्य सन्निधानन्दैकरसं परं ब्रह्मैकमेवाश्रित्य तदेकालम्भना भूत्वा तत्रैव
रमन्ती क्रीडन्ती नन्दन्ती तुष्यन्ती हृष्यन्ती सती पतिव्रतावन्नान्यच्छृणोति पश्यति मनुते विजानाति स्वयं सदा
तदात्मना तिष्ठति स एव जीवन्मुक्तिमुखं निदेहकैवल्यमुखं च विन्दत इति सूचयितुं स्थितप्रज्ञस्य यतोर्भि-
क्षाश्रमपि श्रुतेर्बाह्यानालम्भनत्वमेव प्रतिपादयति श्रीभगवान् एवंलक्षण एव यतिर्विदेहमुक्तिं प्राप्नोति
नान्यविध इति निर्धारयन्-आपूर्यमाणमिति । गङ्गानर्मदागोदावरीकृष्णाकावेरीसिन्धवादीनां महानद-
दीनां दशशतसहस्रसंख्याकेभ्यो मुखेभ्योऽतिपरिणामवज्जः समागतेर अंशैर्महाप्रवाहेरपरिमितैः समन्तादापू-
र्यमाणमपि स्वयमचलप्रतिष्ठमचला चलनवर्जिता प्राक्तनस्त्रीयलक्षणमनतिक्रान्ता वृद्धिअशून्या प्रतिष्ठा जल-
स्थितिमर्यादा यस्य सोऽचलप्रतिष्ठस्तं प्रवाहाऽप्रवेशकाल इव प्रवेशकालेऽप्येकरूपेण सत्ताविशेषशून्यतया
वर्तमानमित्यर्थः । सदैकरूपेणैव तिष्ठन्तं समुद्रमापः गङ्गासिन्धवादिमहानदीनां नानामुखेभ्यः समागतानि
जलानि नानाविधवर्णरसगन्धगुणफलवत्य आपो यद्वत्प्रविशन्ति स्वकीयशृङ्खलीलारुणपीतादिरूपविशेषं
मधुराम्लतिकषयायादिरसविशेषं परिमलपूत्यादिगन्धविशेषं लघुत्वगुरुत्वादिगुणविशेषमेकद्वित्रिचतुःपञ्चप-
दसताष्टनवदशशतशृङ्खलसमानपुण्यविशेषं तत्तन्नामविशेषं च परित्यज्य समुद्रभावमेव यथा गच्छन्ति समुद्रं प्राप्य
तत्संबन्धमहिम्ना नामरूपगुणविशेषैर्यथा समुद्राश्च भिद्यन्त इत्यर्थः । तद्वत्कामा यं प्रविशन्ते काम्यन्ते नामभेदेन
रूपभेदेन रसभेदेन गन्धभेदेन पाकभेदेन च विविच्य गृह्णन्त इति कामा भोग्यपदार्थाः सूपाऽपूपसाम्राज्यस्तद्वन्त्ये
च भोग्यविशेषा नानाविधैर्नैरूपरसगन्धपाकसंस्कारादिविशेषविचित्रैरनेकैर्भोग्यविशेषैः सर्वतोऽनिरुद्धाप्र-
वादेव संप्राप्तैरापूर्यमाणं मां गृहाण मां गृहाणेति दातृजनद्वारा समन्तात्सप्तभिर्जम्बुद्वीपत्रिमाणास्यचलप्र-
तिष्ठमचला निर्बिकल्पा विपरीतभावशून्या व्युत्थानदशायामप्याहारादौ सदाकारतामापाद्य सदात्मनेव
निश्चलीभूय स्थिताऽल्लण्डाकारवृत्तेः प्रतिष्ठा स्थितिर्यस्य सोऽचलप्रतिष्ठः तदानीमपि बाह्यानावकल्प्य समा-
धिनिष्ठयः विपरिणामरहितान्तःकरण इत्यर्थः । समचलप्रतिष्ठमेव यं ब्रह्मविद् यतिं सर्वे कामाः प्रविशन्ति यं

ब्रह्मनिष्ठं प्राप्य सर्वे विषयाश्चिदावापन्ना अध्यात्मदृष्ट्या प्रविलापिताः सन्तः स्वकीयं नामविशेषं रूप-
विशेषं गन्धविशेषं पाकविशेषं संस्कारविशेषं रुचिविशेषं च परित्यज्य समुद्रप्रविष्टमहानदीजलानि समुद्र-
भाधमिव स्वयं ब्रह्मभावं गच्छन्तीत्यर्थः । य एवंलक्षणो ब्रह्मविद्यतिः स एव शान्तिमाविद्याप्रपञ्चोपशमल-
क्षणां विदेहमुक्तिमाप्नोति नतु कामकामी कामान् विषयान् यः कामयते स कामकामी स्वयं कैवल्यकार-
णभूतां ब्रह्मनिष्ठां स्वधर्मे परित्यज्यानात्मन्येवात्मभावमापन्न भोक्ता सन् शुक्तौ रजतमित्र मरौ जलमिव
ब्रह्मण्यद्वितीये ह्यविद्यमानमेव द्वैतं कल्पयित्वा अहं भोक्तेदं भोग्यमित्यनुतामिसंधितया बाह्यवासना-
भिरसत्यद्वन्ताममताभिनिवेशेन बद्धः सन् इदं रम्यमिदमिष्टमित्यादिभेदबुद्ध्या नामरूपादिविशेषविभा-
गेन पदार्थान् गृह्णाणि यतस्ततः कामकामी भेददर्शी शान्तिं न प्राप्नोति देहादितादात्म्यापत्त्या योऽसद-
भिनिवेशेन ब्रह्मण्यद्वितीये भेदं पश्यति स एव कामकामी द्वैतदर्शी मुक्तिं न प्राप्नोतीत्यर्थः । तथाच
श्रुतिः “ यदा ह्येवैष एतस्मिन्नु दरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति । तत्त्वेव भयं विदुषोऽमन्यानस्य ”
इति । नहि देहतादात्म्यं विना भेददर्शनं कामना च सिध्यति नापि देहतादात्म्यं चाविद्यां विना संभ-
वत्याविद्यावतो मुक्त्यभावो युक्त एव यतस्ततः क्वचित्कदाचिदापि देहतादात्म्यापत्त्या भेददृष्टिर्न कर्तव्या
विदेहकैवल्यार्थिना यतिनेति सिद्धम् । पूर्वश्लोकेनानेन च द्वाभ्यामाहारादावपि स्थितप्रज्ञो ब्रह्मविद्यतिर्ब्र-
ह्मात्मना ब्रह्मण्येव तिष्ठति न कचिदप्यनात्मनीति किमासीतेति प्रश्नस्योत्तरं दत्तम् ॥ ७० ॥

श्री० टी०—नतु विषयेषु दृष्ट्यभावे कथमसौ तान् मुक्ते इत्यपेक्षायामाह—आपूर्यमाणमिति । नाना नदी-
भिरापूर्यमाणमपि अचलप्रतिष्ठमनतिक्रान्तमर्यादमेव समुद्रं पुनरप्यन्या आपो यथा प्रविशन्ति तथा कामा
विषया यं मुनिमन्तर्हृष्टिं भोगैरविक्रियमाणमेव प्रारब्धकर्मभिराक्षिप्ताः सन्तः प्रविशन्ति स शान्तिं कैवल्यं
प्राप्नोति नतु कामकामी भोगकामनाशीलः ॥ ७० ॥

स० टी०—तदेवं सर्वविक्षेपनिवृत्तिस्तस्य धीमतः ॥ उक्ताधुना कामशान्तिः सदृष्टान्ता निदर्शने ॥ १ ॥
आपूर्यमाणं सर्वाभिर्नदीभिरपि सागरम् ॥ वृष्ट्यादिप्रभवा आपः प्रविशन्ति यथाखिलाः ॥ २ ॥ अनति-
क्रान्तमर्यादं तिष्ठन्तं निर्विकारतः ॥ धीरं तेन प्रकारेण स्थितप्रज्ञमवस्थितम् ॥ ३ ॥ निर्विकारतया सन्तं
काम्यमाना अपीतरैः ॥ शब्दाद्या विषयाः सर्वे यदि प्रारब्धकर्मणा ॥ ४ ॥ प्रविशन्ति न तश्चितं विकर्तुं
शक्नुवन्ति ते ॥ स महार्णवतुल्यो यः स्थितप्रज्ञो विचक्षणः ॥ ५ ॥ सर्वलौकिकविक्षेपनिवृत्तं ज्ञानतेजसा
अविद्याकार्यमाभासमपि त्यक्त्वा च नैष्ठिकीम् ॥ ६ ॥ शान्तिमाप्नोति मूढस्तु कामकामी न शान्तिभाक् ॥
काम्यान्कामयितुं शीलं यस्य संसारिणः स च ॥ ७ ॥ सदा हेक्षणवे मग्नो भवतीत्याशयो हरेः ॥ ८ ॥ ७० ॥

भा० टी०—एतादृशस्यैव मोक्षप्राप्तिः न कामिन इति सदृष्टान्तमाह—आपूर्यमाणमिति । अत्रिरापूर्यमा-
णमचलप्रतिष्ठमनतिक्रान्तमर्यादम् । अबलानां मैनाकादीनां प्रतिष्ठा यस्मिन् तमेतेन गाम्भीर्यातिशय उक्त इत्य-
र्थस्तु भाष्यकृद्भिर्न कृतः अनतिक्रान्तमर्यादत्वस्यैवात्र विवाश्रितत्वान् मैनाकादेरिन्द्रवज्रभयात्समुद्रे तिरोभूय
स्थितस्य सपक्षत्वेन तस्मिन्नचलशब्दप्रवृत्तौ कारणाभावाच्च । समुद्रमापः काश्चित्सकण्ठकाः काश्चित्सपुष्पाः
सर्वतो गताः प्रविशन्ति स्वात्मस्थमविक्रियमेव सन्तं यद्वत्तद्वत्सर्वे कामाः लोकैः काम्यमाना विषयाः यं स्थि-
तप्रज्ञमचलऽप्रकम्प्या प्रतिष्ठा यस्य अचले ब्रह्मणि प्रतिष्ठा यस्येति वा । प्रविशन्ति सर्वे आत्मन्येव लीयन्ते न
ह्यात्मनो कुर्वन्ति सः शान्तिं मोक्षाभिधां प्राप्नोति कामान् विषयान् कामयितुं शीलं यस्य स कामकामी
नैव प्राप्नोतीत्यर्थः । यत्वन्ये प्रज्ञहातीत्यादिग्रन्थेन कामादित्यागेन्द्रियनिग्रहकथनपरेण कामादीनां पृथक्स-
प्यमुक्तमसौ न द्वैतसिद्धिरित्याहङ्कृष्य सदृष्टान्तं परिहरति—प्रविशन्तीभिरत्रिरापूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रं

यद्वापः प्रविशन्ति तद्वयं पुरुषं कामैरापूर्यमाणं हीयमानं वाचलप्रतिष्ठं निर्विकारं वृद्धिहासहीनत्वाद्-
आत्मप्रभवाः सर्वे कामाः प्रविशन्ति स शान्तिमाप्नोति ननु कामकामी काम्यन्त इति कामा विषयाः ता-
न्कामयितुं शीलं यस्य स कामकामी नैव प्राप्नोतीत्यर्थः । अयं भावः । पूर्वग्रन्थेन कामादीनां पृथक्स्वत्वं न
प्रतिपाद्यते किंतु पामरसिद्धं पृथक्स्वत्वमभिप्रेत्य प्रहाणादिकमुच्यते इत्यादि वर्णयन्ति तदुपेक्ष्यं प्रकरण-
विरोधाद् यत्पदेन पूर्वोक्तं बह्व्यस्तस्यात्रापि यमिति श्रूयमाणस्य मोक्षाधिकारिणस्त्यागायोगात् स शा-
न्तिमाप्नोति न कामकामीति वाक्यशेषविरोधाच्चेति दिक् ॥ ७० ॥

प० टी०-अथेन्द्रियपरावृत्तिं दृष्टान्तेनाह- आपूर्यमाणमिति । स पुरुषः शान्तिं शमसुखमाप्नोति ।
स कः सर्वे कामाः सर्वे विषयास्तावत् प्रविशन्ति तद्वत् परानुत्ता भवन्ति । किंवा, यद्वापो नानानदी-
प्रवाहाः समुद्रे प्रविशन्ति । किंभूतम् आपूर्यमाणं मेघैर्वह्निःसार्वमाणेऽप्युदकेऽनुपक्षीणं तथा पुनर्पमाणो-
त्पन्नप्रवाहेयुक्तेष्वचलप्रतिष्ठमनुत्पन्नभर्यादम् । एवं प्रकृतेऽपि विषयवृत्तिषु बहिर्निःसृतास्वपि स्थितप्रज्ञत्वा-
दनुपक्षीणं पुनः प्राप्नुवन्त्यहं निवृत्तेन्द्रिय इत्यभिमानशून्यमित्यर्थः । एवंविध एवात्मसुखभाक् परं
न कामकामी भोगकामनाशीलः ॥ ७० ॥

रा० टी०-ननु ज्ञानिनो बाह्यानुसंधानहीनस्य मत्तस्येव युगोदापि कर्त्तव्यमनादिकम् । विषयानुभ-
वस्तु दृश्यमानः कथं स्थान् । तस्य नियतसाधनमाध्वस्यानुसंधानेन विनानुव्यात् । इत्यतो ज्ञानिना
किंमाणविषयानुभवप्रकारमाह- आपूर्यमाणमिति । नानानदीभिरापूर्यमाणमपि अचलप्रतिष्ठं सरित्प्रवे-
शाद्वृद्धिविरोधहीनतया स्वभावत एव स्थितम् । सरितामप्रवेशनिमित्तशोपहीनं च सरित्प्रवेशार्थं यन्तहीनं
चेत्यापि ध्येयम् । समुद्रमात्रं यद्वापः प्रविशन्ति तद्वत् तथायं ज्ञानिनं विषयैरापूर्यमाणत्वे वा उत्सेकानुत्से-
कहीनं कामा विषयाः प्रविशन्ति स ज्ञानी शान्तिं मोक्षमाप्नोति ननु कामकामी कुत्सितविषयेच्छावान्
शान्तिमाप्नोतीत्यर्थः । यद्वा विषयभोक्ता कामी कथमुच्यत इत्यत उक्तम्-नत्विति । एवं विषयानुभवस्त
ज्ञानी न कामकामी ॥ ७० ॥

विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति निस्पृहः ॥

निर्ममो निरहङ्कारः स शान्तिमधिगच्छति ॥ ७१ ॥

त० टी०-एवंभूतमहाफलस्य योगस्य कोऽधिकारीन्यपेक्षायामाह-विहायेति । सामान्ययच्छब्द-
प्रयोगात्सर्वविषयत्यागपूर्वकात्मनिष्ठायां वर्णाश्रमविशेषनियमो नास्ति, किन्तु यः कश्चिदपि पुमान्सर्वा-
न्कामानप्राप्तान्प्राप्तान्वा विहाय विदोषेण त्यक्त्वा देहयात्रामात्रेऽपि निस्पृहः अत एव निर्ममः यदृच्छा-
प्राप्ते भोजनाच्छादनादौ ममेदमित्यभिमानशून्यः पुनश्च निरहङ्कारः देहेन्द्रियादावहङ्काररहितः
आत्मनस्तद्रूपक्षण्यतानपूर्वकदेहादिसम्बन्धस्यानित्यत्वज्ञानात् चरति यदृच्छाप्राप्तभोगान् भुङ्क्ते यत्र
क वा गच्छति स शान्तिमुक्तलक्षणमधिगच्छति निर्वन्धतया प्राप्नोति ॥ ७१ ॥

म० टी०-यस्मादेवं तस्मात्प्राप्तानपि सर्वान् बाह्यान् गृहक्षेत्रादीन् आन्तरात्मनोराज्यरूपान् वासनामात्ररू-
पांश्च पथि गच्छतस्तृणपर्शरूपान् कामांस्त्रिविधान् विहायेपेक्ष्य शरीरजीवनमात्रेऽपि निस्पृहः सन् यतो निरह-
ङ्कारः शरीरेन्द्रियादावयममित्यभिमानशून्यः विद्यावत्त्वादिनिमित्तात्मसंभावनारहित इति वा । अतो निर्ममः
शरीरयन्त्राभावादेऽपि प्राग्व्यकमांक्षिते कौपीनाच्छादनादौ ममेदमित्यभिमानवर्जितः सन् यः पुमान् चरति
प्राग्व्यकर्मवशेन भोगान् भुङ्क्ते यादृच्छिकतया यत्र कापि गच्छतीति वा स एवंभूतः स्थितप्रज्ञः शान्तिं

सर्वसंसारदुःखोपरमलक्षणां विद्यातत्कार्यनिवृत्तिमधिगच्छति ज्ञानबलेन प्राप्नोति । तदेतदीदृशं व्रजनं स्थितप्रज्ञस्येति चतुर्थप्रश्नस्योत्तरं परिसमाप्तम् ॥ ७१ ॥

शं० टी०—यस्मात् विषयानित्यत्र विषयाणां श्रवणेन दर्शनेन च विनैव केवलध्यानमात्रेण कामाद्यनर्थाविर्भूत्या विदुषोपि प्रणाशः प्रतिपादितः किमुत ब्रह्मनिष्ठास्तृज्य बाह्यवृत्त्या विषयानिन्द्रियैर्गृह्यतो भुञ्जतो यथेच्छं विहरतो वा कामकामिनः प्रणाश इति तस्माद्विदेहकैवल्यार्थिना यतिना ब्रह्मविदा सर्वथाविषयप्राहमुत्तुज्य सर्वेन्द्रियनिग्रहपूर्वकं सदात्मनिष्ठया स्थातव्यमेवं यस्तिष्ठति स एव विदेहमुक्तिं विन्दतीति प्रतिपादयति—विहायेति । पुमर्थमतिदुर्लभं मोक्षं महता प्रयत्नेन संपादयति ब्रह्मवित् खलु पुमान् पुरुषशब्दवाच्यो यो ब्रह्मविद्यतिः स्वयं निरहंकारः ब्रह्मैवाहमिति ब्रह्मण्येव निरुद्धात्मत्वाभिनिवेशेन देहा-
त्रिगतोऽहंकारोऽहमात्मिका बुद्धिर्यस्य स निरहंकारः नित्यनिरन्तरब्रह्मनिष्ठया निर्मूलितानात्मतादात्म्यप्र-
न्यिरित्यर्थः । तत एव निर्ममः देहतद्धर्मतत्कर्मतदवस्थादिभ्यो निर्गतो ममताबन्धो यस्य स निर्ममः ब्रह्म तादात्म्यात्पत्त्या वपुष्यहंभावाभावे तद्धर्मादौ ममताभावो विदुषो युक्त एवेत्यर्थः । तत एव निःस्पृहः विषयेभ्यो निर्गता स्पृहा सुखाशालक्षणा यस्य स निःस्पृहः ब्रह्मण्येवात्मतापत्त्या देहादेरनात्मत्वेन निरस्तत्वात्तमुद्दिश्य सुखाशासंभवात्त्वस्य निरन्तरब्रह्मानन्दाभ्युत्पत्तिरनेनैव तृप्तत्वाच्च विदुषो विषयसुखापेक्षाऽभावो युक्तः । तत एव सर्वान् कामान् बाह्यशब्दवाच्यान् विषयान् विहाय शुक्तिरजततुल्यैस्तैः प्रयोजनाभावादिन्द्रियैस्तदग्रहणम-
कृत्वा सर्वमिदमहं च ब्रह्मैवेति स्वं सर्वं च ब्रह्मैव पश्यन् चरति । “ कामार्त्ताकामरूप्यनुसंचरन् ” इत्या-
दिश्रुत्युक्तप्रकारेण भूमौ सर्वत्राऽसङ्गोदासीनो भूत्वा यः पर्यटति परमहंसः स एव शान्तिमात्यन्तिकसं-
सारोपरमलक्षणां विदेहमुक्तिमधिगच्छति नैतद्विपरीतलक्षण इत्यर्थः । ब्रह्मात्मना सर्वं निश्चिन्माणो ब्रह्मानन्द-
मनुभूजानो ब्रह्मवित्सर्वत्र चरति नैकत्र तिष्ठतीति व्रजेत किमितिप्रश्नस्योत्तरं दत्तम् ॥ ७१ ॥

श्री० टी०—यस्मादेवं तस्मात्—विहायेति । प्राप्तकामान्विहाय त्यक्त्वा उपेक्ष्य अप्राप्तेषु च निःस्पृहः यो निरहंकारः अतएव तद्भोगसाधनेषु निर्ममः सन्नन्तर्दृष्टिर्भूत्वा यश्चरति प्रारब्धवशेन भोगान्भुङ्क्ते यत्र कापि गच्छति वा स शान्तिमाप्नोति ॥ ७१ ॥

स० टी०—यस्मादेवमतः प्राप्तानपि बाह्यान्गृहादिकान् ॥ वासनामात्ररूपांश्च मनोराज्यात्मकानपि ॥ १ ॥ पथि प्राप्तान्स्मृत्युत्पत्तितुल्यांस्तान्निविधानपि ॥ उपेक्ष्य देहयात्रायामपि यो निःस्पृहो मुनिः ॥ २ ॥ देहा-
द्यहंकृतेः गूढः स्वश्लाघादिविवर्जितः ॥ तादात्म्याध्यासशून्यत्वात्संसर्गाध्यासवर्जितः ॥ ३ ॥ शरीरयात्रा-
मात्रार्थे प्राप्ते प्रारब्धकर्मणा ॥ ममेदमिति तत्रापि स्वत्वभ्रान्तिविवर्जितः ॥ ४ ॥ भोगानारब्धवशतो भुङ्क्ते
भोक्तृत्वमन्तरा ॥ यादृच्छिकतया यत्र कापि याति स वा पुमान् ॥ ५ ॥ य एवंभूत एषोऽत्र स्थितप्रज्ञ
उदारधीः ॥ शान्तिं समस्तसंसारदुःखाभावोपलक्षिताम् ॥ ६ ॥ निर्वाणाख्यामवाप्नोति तत्त्वबोधबलेन वै ॥
ईदृशं व्रजनं तस्य स्थितप्रज्ञस्य कीर्तितम् ॥ ७ ॥ ७१ ॥

भा० टी०—चतुर्थप्रश्नस्योत्तरमुपसंहरति—विहायेति । यस्मादेवं तस्माद्विहाय कामान्सर्वान्यः स्थितप्रज्ञः शरीरजीवनमात्रेण निःस्पृहः । अत एव शरीरजीवनमात्राक्षितपरिग्रहेऽपि ममेदमित्यभिनिवेशरहितः निरहं-
कारः विद्यावत्त्वादिनिमित्तात्मसंभावनावर्जितः । ननु देहाभिमानरहित इत्याचार्यैः कुतो न व्याख्यातमिति चेदुक्त्याहंभावेऽस्यान्तर्भावविवक्षयेत्यदोषः । चरति पर्यटति स शान्तिमविद्यातत्कार्योपरमरूपां निर्वाणामि-
धामधिगच्छति प्राप्नोति ॥ ७१ ॥

प० टी०—अथ तदेव प्रकटयति—विहायेति । यः पुमान् साधितपुरुषार्थः सर्वान् कामान् विहाय नृणोपमान् कृत्वा निःस्पृहश्चरति । अथ निःस्पृहत्वमेवाह—निर्मम इति । विषयेषु सत्त्वपि ममताभिमा-

नान्यः परावृत्तेषु निरहंकारोऽहं कृतकृत्य इति स्थापयन्त्य एवंबिभो यो निस्पृहः स एव शान्ति-
मधिगच्छति नान्यः ॥ ७१ ॥

रा० टी०—एतच्छ्लोकोक्तं प्रपञ्चयति—विहायेति । यो निस्पृहो निषिद्धस्पृहाहीनः निर्ममः स्वामित्वा-
भिमानहीनः निरहंकारः भक्षयामीति कर्तृत्वाभिमानहीनः सन्सर्वान्कामान्विषयान्विहाय चरति भक्षयति
भक्षयामीति कर्तृत्वाद्यभिमानत्यागेन विषयाननुभवतीत्यर्थः । स एव पुमानन्यः पशुरिति वा स पुमान्
शान्तिमधिगच्छतीति वा ज्ञानिन इयं स्तुतिः ॥ ७१ ॥

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ॥

स्थित्वाऽस्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥ ७२ ॥

इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन-

संवादे सांख्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

म० टी०—उक्तान्मनिष्ठां स्तुवन्नुपसंहरति—एषेति । एषाऽसङ्गकर्मपूर्विका ब्राह्मी ब्रह्मसंबन्धिनी
ब्रह्ममापिकेति यावत् । स्थितिः स्थितप्रज्ञालक्षणा निष्ठोक्तेति शेषः । एनां स्थितिं प्राप्य कर्मयोगी न
विमुह्यति देहात्मबुद्धिं न प्राप्नोति । अस्यां स्थित्यामन्तकाले मरणासन्नकालेऽपि स्थित्वा ब्रह्मनि-
र्वाणं ब्रह्मणि निर्वाणं सर्वकर्मध्वंसपूर्वकं दुःखात्यन्ताभावं निरतिशयसुखं मोक्षमृच्छति प्राप्नोति ।
याकृतोभयशरीरत्यागपूर्वकमप्राकृतदेहवान् भूत्वा निरन्तरभगवद्भजनानन्दसुखानुभवयोग्यो भवतीति
भावः । किं पुनर्वक्तव्यं यदि पूर्वं समर्थं वयस्यस्यां स्थित्वा ब्रह्मनिर्वाणमृच्छतीति ॥ ७२ ॥

भगवत्प्राप्तिहेतुस्तत्पराभक्तिर्हि वक्ष्यते । तदङ्गमात्मविज्ञानं साधनं तस्य कर्म च ॥ १ ॥

असङ्गं तेन शुद्धात्मा स्थितप्रज्ञो भवेत्ततः । सर्वदुःखविनिर्मुक्तः परां शान्तिं निगच्छति ॥ २ ॥

इति गीतार्थसंक्षेपः श्रीकृष्णेन कृपावशात् । अध्यायेऽस्मिन् समादिष्टो भक्तानां हितसिद्धये ॥ ३ ॥

इति श्रीभगवद्गीताटीकायां तत्त्वप्रकाशिकायां जगद्विजयि श्रीकेशवकाशमीरिभट्टाचार्य-

विरचितायां गीतासंग्रहार्थप्रकाशो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

म० टी०—तदेवं चतुर्णां प्रश्नानामुत्तरव्याजेन सर्वाणि स्थितप्रज्ञलक्षणानि मुमुक्षुर्कर्तव्यतया कथितानि-
संप्रति कर्मयोगफलभूतां सांख्यनिष्ठां फलेन स्तुवन्नुपसंहरति—एषेति । एषा स्थितप्रज्ञलक्षणव्याजेन कथिता
एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिः इति च प्रागुक्ता स्थितिर्निष्ठा सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकपरमात्मज्ञानलक्षणा
ब्राह्मी ब्रह्मविषया । हे पार्थ ! एनां स्थितिं प्राप्य यः कश्चिदपि पुनर्न विमुह्यति नहि ज्ञानवाधितस्या-
ज्ञानस्य पुनः संभवोऽस्ति अनादित्वेनोत्पत्त्यसंभवान् । अस्यां स्थितौ अन्तकालेऽपि अन्त्येऽपि वयसि स्थित्वा
ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मणि निर्वाणं निर्घृतिं ब्रह्मरूपं निर्वाणमिति वा ऋच्छति गच्छत्यभेदेन किमु वक्तव्यं यो ब्र-
ह्मचर्यविषयं संन्यस्य यावज्जीवमस्यां ब्राह्म्यां स्थिताववतिष्ठते स ब्रह्मनिर्वाणमृच्छतीत्यपिशब्दार्थः ॥ ७२ ॥

ज्ञानं तत्साधनं कर्म सत्त्वशुद्धिश्च तत्फलम् ॥ तरफळं ज्ञाननिष्ठैवेत्यध्यायेऽस्मिन्प्रकीर्तितम् ॥ १ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीविश्वेश्वरसरस्वतीयापादशिष्यमधुसूदनसरस्वतीविरचि-

तायां श्रीभगवद्गीतागूढार्थदीपिकायां सर्वगीतार्थसूत्रणं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्ल० टी०—मुमुक्षुर्ह्येतेः श्रवणजन्यं ज्ञानं प्रपञ्चवासनाभिः कामक्रोधादिभिरहंमाद्यभिमानविशेषैश्च
सप्रतिबन्धकं विदेहमुक्त्यै नालमिति निश्चित्य परमकृपालुः श्रीभगवान् समाधावचला बुद्धिः इति ब्रह्म-

निष्ठां प्रस्तुत्य निरन्तरं ब्रह्मनिष्ठया सर्वकामप्रहाणं कृतवतः शरीरयात्रादावपि ब्रह्मात्मना ब्रह्मणि तिष्ठतोऽहंमादिवन्धान्मुक्तवत एव विदुषो विदेहमुक्तिं प्रतिपाद्येदानीं मुमुक्षोरेवैव संपादनीया ह्यनयैव विदेहमुक्तिर्नान्यथेति सूचयन्नुपक्रान्तां ब्रह्मनिष्ठामुपसंहरति—एषेति । स्वस्वरूपं प्रकाश्य मुमुक्षुं संसारमृत्योः पातीति पः परमात्मा तमेवाऽर्थयते वाञ्छतीति पार्थस्तस्य संबुद्धिः हे पार्थ मुमुक्षो ! त्वमिदं मयोच्यमानं शृणु श्रुत्वा कुरु । ब्राह्मी ब्रह्मप्राप्तेर्नियतकारणत्वाद्ब्राह्मी ब्रह्मप्राप्तिका स्थितिर्निष्ठा एषा मया प्रतिपादिता । मुमुक्षूणां विदेहकैवल्यार्थं ब्रह्मविन्दुमुक्षुरेतां प्रस्तुतां ब्रह्मनिष्ठां प्राप्यानुष्ठाय न मुह्यति विमोहाय न कल्पते । सर्वेषां प्राणिनामहमिति विशिष्टो मोहो यत्र स विमोहो देहस्तं न प्राप्नोति पतस्यां निष्ठायां स्थित्वा ब्रह्मचित्पुनर्देही न भवतीत्यर्थः । किंच पूर्वस्मिन्नेव वयसि प्रसिद्धसाधनो जन्मातरीयसंन्यासश्रवणादिपुण्यकर्मपरिपाकवशाद्विद्वानिह प्रारब्धविशेषबलेन किञ्चित्कालं संस्तृत्यान्तकाले चरमावस्थायामप्यस्यां निष्ठायां स्थित्वा निर्वाणं निष्क्रियं नित्यानन्दैकरसं ब्रह्म ऋच्छति मुक्तिं गच्छतीत्यर्थः । ‘विज्ञाय चरमावस्थां देहाभ्यो नृपोत्तमः । खट्वाङ्गो नाम राजर्षिर्मुहूर्ते मुक्तिमेयिवान्’ इति प्रसिद्धेः । यत एव ततो विदेहकैवल्यार्थिभिर्व्यतिभिर्बाह्यो प्रवृत्तिं परित्यज्यास्यामेव निष्ठायां सर्वदा स्थातव्यमिति सिद्धम् ॥ ७२ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिभाषाजकाचार्यश्रीमदानन्दात्मसरस्वतीशिष्यश्रीशङ्करानन्दसरस्वती-
कृतौ गीतावाक्यतात्पर्यबोधिन्यां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्री० टी०—उक्तं ज्ञाननिष्ठां स्तुवन्नुपसंहरति—एषेति । ब्राह्मी स्थितिः ब्रह्मज्ञाननिष्ठा एषा एवंविधा एतां परमेश्वराराधनेन विशुद्धान्तःकरणः पुमान् प्राप्य न विमुह्यति पुनः संसारमोहं न प्राप्नोति । यतः अन्तकाले मृत्युसमयेऽपि अस्मां क्षणमात्रमपि स्थित्वा ब्रह्मणि निर्वाणं लयमृच्छति प्राप्नोति किं पुनर्वक्तव्यं धातुमारभ्य स्थित्वा प्राप्नोतीति ॥ ७२ ॥

शोकपङ्कजमग्नं यः सांख्ययोगोपदेशतः ॥ उज्जहारार्जुनं भक्तं स कृष्णः शरणं मम ॥ १ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीताटीकायां सुबोधिन्यां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

स० टी०—एवं चतुर्णां प्रभातामुत्तरव्याजतोऽत्र च ॥ तत्त्वविक्षणान्येतान्यखिलानि मुमुक्षुणा ॥ १ ॥ प्रकर्तव्यतयोक्तानि जीवन्मुक्त्यैकसिद्धये ॥ स्तूयते ज्ञाननिष्ठेयमधुनात्रोपसंहृतौ ॥ २ ॥ एषा यथोक्ता ब्राह्मी या ब्रह्माद्वैतैकगोचरा ॥ निष्ठा च कर्मसंन्यासपूर्विका ज्ञानलक्षणा ॥ ३ ॥ एतां ब्राह्मीं स्थितिं प्राप्य यः कोऽपि न विमुह्यति ॥ मोहहेतोरविद्याया बाधितत्वात् संभवः ॥ ४ ॥ अस्यामन्त्येऽपि वयसि स्थितौ स्थित्वा-
तिनिश्चलम् ॥ ब्रह्मात्मनिर्भूतिं नित्यां मोक्षाख्यामाधिगच्छति ॥ ५ ॥ किमुवाच ब्रह्मचर्यादेव सत्यस्य यः पुमान् ॥ यावज्जीवं स्थितावस्थां ब्राह्म्यामेवावशिष्यते ॥ ६ ॥ स याति ब्रह्मनिर्वाणमित्यपेराशयो हरेः ७/७२
आदिन आरभ्य टीकाश्लोकसंख्या ॥ ९४७ ॥

बन्धोच्छेदात्मबोधं तदनु मति मलोच्छेदनायै स्वधर्मं तज्जां शुद्धिं ततोऽद्धाऽखिलकरणफलं ज्ञाननिष्ठां परेषाम् ॥ यो भक्ताय प्रियायावद्बलमल्यशाः श्रीपतिर्धर्मगोप्ता स श्रीकृष्णोऽखिलस्य भ्रमतिमिरहरो भातु भास्वान्ममान्तः ॥ १ ॥ ९७२ ॥

इति भावप्रकाशे श्रीसदानन्दविदाकृते ॥ गीतार्थसूत्रं नाम द्वितीयः पूर्णतः गतः ॥ ९७३ ॥

भा० टी०—ज्ञाननिष्ठां स्तुवन्नुपसंहरति—एषेति । एषा यथोक्ता ब्रह्मणि भवा स्थितिः सर्वं परित्यज्य ब्रह्मरूपेणैवावस्थानमिति यावन् “ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति” इति श्रुत्या ब्रह्मशब्देनात्र ब्रह्मविद्ब्रह्म इति व्याख्या-

नं त्वाचार्येन कृतं मुख्यार्थेन वाक्यार्थनिर्वाहेऽमुख्यार्थस्यानौचित्यात् । एनां स्थितिं लब्ध्वा न विमुक्त्यति मोहं न प्राप्नोति । अस्यां ब्राह्म्यां स्थितावन्तकाले वृद्धावस्यायामपि स्थित्वा ब्रह्मणि निर्वाणं मोक्षमृच्छति गच्छति किं वक्तव्यं प्रथमावस्थांत आरभ्य ब्रह्मण्येव योऽवतिष्ठते स ब्रह्मनिर्वाणमृच्छतीति । अन्तकाले मृत्युसमये इत्यर्थस्तु न तस्मिन्काले एतादृशस्थित्यसंभवात् ननु तदा विवशस्य स्मरणोद्यमः संभवतीति यथं वापीति श्लोकस्थस्योक्तिविरोधाच्च । ब्रह्मणि निर्वाणमिति भाष्यस्योपलक्षणत्वेन ब्रह्मरूपं निर्वाणमित्यर्थोऽप्यविरुद्धः निर्गतं यानं गमनं यस्मिन्नित्यर्थोऽपि तत्राप्ययं शोकमोहाभिभूतत्वरूपः स्वभावो नोचितः किंतु जीवन्मुक्त-स्वभाव एवेति सूचयन्नाह—पार्थेति । यद्वा मत्संबन्धिनस्तव मयि ब्रह्मण्येवावस्थानं युक्तमिति सूचयन्नाह—पार्थेति । तदनेन द्वितीयाध्यायेन नत्पदलक्ष्यं परमात्मानमेव त्वंपदलक्ष्यत्वेन प्रतिपादयता साक्षाच्छोकमो-हनिवृत्तिहेतुभूतां ज्ञाननिष्ठां लक्षणसहितां प्राधान्येन तदुपायभतां योगनिर्गां च गुणभावेन प्रदर्शयता उपायोपेयभूतं निष्ठाद्वयं प्रकाशितम् ॥ ७२ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यबालस्वामिश्रीपादशिश्यदत्तवंशावतंसरामकुमारसुनुधन-
पतिविदुषा विरचितायां गीताभाष्योत्कर्षदीपिकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

प० टी०—अथोपसंहरन्नाह—एवेति । एषोक्तलक्षणा ब्राह्मी स्थितिर्ब्रह्माकारेणावस्थितिरुपन्यस्ता । एनां प्राप्य न मुह्यति पुनर्मोहं न प्राप्नोति । अस्यामन्तकाले देहावसाने क्षणं स्थित्वापि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति प्राप्नोति किं पुनर्यावज्जीवमित्यर्थः ॥ ७२ ॥

अथाध्यायतात्पर्यम् ।

शोको देहात्मबुद्ध्या ननु भवति मृषा येन देहातिरिक्तो देहद्रष्टैक आत्मा विभुरनुपहतो हन्तृहन्यत्व-
शून्यः ॥ तस्य ज्ञानाच्च शोकस्तद्विह निजमनःशुद्धितः सा खयमाद्विदोक्तः स द्वितीये भूशमिममव-
दत्सांख्ययोगाधिकारम् ॥ १ ॥

इति श्रीमद्देवज्ञपण्डितसूर्यविरचितायां श्रीमद्भगवद्गीताटीकायां परमार्थप्रपायां
सांख्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

रा टी०—प्रजहातीत्यादिनोक्तं ज्ञानिलक्षणप्रकरणं समापयति—एवेति । एषा प्रजहातीत्यादिनोपक्रान्ता या निशेत्यत्र निष्कण्ड्योक्ता ब्राह्मी ब्रह्मविषया स्थितिः सर्वकामप्रहाणानित्यभगवदनुस्मृत्यादिरूपब्रह्मज्ञानिल-
क्षणरूपा स्थितिरिति यावत् । एनामुक्तरूपां स्थितिं प्राप्य न मुह्यति भवेदेदं ननु भववाञ्छा भवति । अन्तकालेपि देहत्यागकालेपि अस्यां भगवदनुस्मृत्यादिरूपस्थित्यां स्थित्वा निर्वाणं प्राकृतशरीरहीनं ब्रह्म
अच्छति प्राप्नोति । प्रारब्धकर्मभावे यदेहे ज्ञानोदयस्तदेहत्यागकाले भगवदनुस्मृत्या तदेहपातानन्तरमेव
मुक्तिः प्रारब्धसत्त्वे तु देहान्तरं प्राप्येति भावः । तथाच सूत्रम् “ भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाथ संपत्स्यते ” इति ।
ब्रह्मपदेन विरिञ्चोपादानव्यावृत्त्यर्थं निर्वाणमिति विशेषणं परब्रह्मप्राप्तेरेव मोक्षत्वादिति भावः ॥ ७२ ॥

इति श्रीमद्वायव्येन्द्रयतिकृते श्रीमद्भगवद्गीताार्थसंग्रहे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अर्जुन उवाच—ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन ॥

तर्त्तिकं कर्मणि घोरं मां नियोजयसि केशव ॥ १ ॥

त० टी०—एवं तावदुर्जुनस्यात्मतत्त्वोपदेशनिमित्तशोकमोहप्रदर्शनायोपोद्धातत्वेन प्रथमाध्यायो निरूपितस्ततः शोकमोहनिवृत्तये देहात्मविवेकस्तत्साधनभूतासङ्गकर्मयोगसत्त्वशुद्धिपूर्वकभगवदाश्रयणसाध्यसर्वेन्द्रियसंयमस्ततः स्थितप्रज्ञता तत्फलं सर्वदुःखनिवृत्तिपूर्वकपरमा शान्तिरिति सर्वगीताशास्त्रार्थः संक्षेपेण द्वितीयाध्याये निरूपितः । तत उक्तार्थस्यैव षोडशाध्यायैर्विस्तरः कृतो बोध्यः । तत्र तावत्पूर्वाध्याये अशोच्यानन्वशोचस्त्वमिति श्लोकेनात्मज्ञानहीनं मां कुत्सयित्वा न त्वेवाहमित्यारभ्य एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिरित्यन्तेन शोकविनाशोपायं ज्ञानयोगं महामुपदिश्य पुनः योगे त्विमां शृणु इत्युक्त्वा कर्मण्येवाधिकारस्ते, मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि, योगस्थः कुरु कर्मणि इत्यादिना कर्मनिष्ठामुपादेयतयाऽभिधाय, श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला इत्यादिना समाधिनिष्ठामुपदिश्य, स्थितप्रज्ञलक्षणे सर्वकामत्यागपूर्वकसर्वेन्द्रियसंयममात्मनैव सन्मुपैतत्वं चोक्त्वा या निशेत्यादिना एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ, स्थित्वास्यामन्तकाळेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति इति ज्ञानफलेनोपसंहारात् । मध्येऽभिहितायाः कर्मबुद्धेः सकाशात् ज्ञाननिष्ठया ज्यायस्त्वं भगवतोऽभिप्रेतमिति प्रतीयते । एवं सति सर्वत्रो हितोपदेष्टा गुरुर्भगवान्निष्ठे कर्माधिकारे मां कथं नियोजयतीति संदिग्धं, पृच्छति । अर्जुन उवाच—ज्यायसी चेदिति । हे जनार्दन श्रेयोधिभिः सर्वैर्भक्तैः स्वस्याभीष्टमर्थं याच्यते तथाभूतस्त्वं मयाऽपि स्वश्रेयःसाधननिश्चयार्थं याच्यते इत्यर्थः । कर्मणः सकाशात् बुद्धिर्ज्ञानयोगाख्या मोक्षहेतुत्वेन ज्यायसी श्रेष्ठतरा चेद्यदि ते तव मता तत्तर्हि किं किमर्थं घोरं हिंसाबहुले युद्धाख्ये कर्मणि मां त्वदेकशरणं नियोजयसि कर्मण्येवाधिकारस्ते इत्यादिना प्रेरयसि । हे केशव ! ब्रह्मशिवादीनामीश्वर ! त्वया भक्तस्य मम बुद्धिर्व्यामोहो न कर्तव्य इत्यभिप्रायः ॥ १ ॥

म० टी०—एवं तावत्प्रथमेनाध्यायेनोपोद्धातितो द्वितीयेनाध्यायेन कृत्स्नः शास्त्रार्थः सूत्रितः । तथाहि आदौ निष्कामकर्मनिष्ठा ततोऽन्तःकरणशुद्धिस्ततः शमदमविद्यासाधनपुरस्सरः सर्वकर्मसंन्यासस्ततो वेदान्तवाक्यविचारसहिता भगवत्प्रतिनिष्ठा ततस्तत्त्वज्ञाननिष्ठा तस्याः फलं च त्रिगुणात्मकाविद्यानिवृत्त्या जीवन्मुक्तिः प्रारब्धकर्मफलभोगपर्यन्तं तदन्ते च विदेहमुक्तिः जीवन्मुक्तिश्च ज्ञानं च परमपुरुषार्थालम्बनेन परवैराग्यप्राप्तिः देवसंपदाख्या च शुभवासना तदुपकारिण्यदेवा आसुरसंपदाख्या त्वशुभवासना तद्द्विरोधिनी हेया देवसंपदोऽसाधारणं कारणं सात्त्विकी अद्धा आसुरसंपदस्तु राजसी तामसी चेति हेयोपादेयविभागेन कृत्स्नशास्त्रार्थपरिसमाप्तिः । तत्र योगम्भः कुरु कर्माणीत्यादिना सूत्रिता सत्त्वशुद्धिसाधनभूता निष्कामकर्मनिष्ठा साभान्यविशेषरूपेण तृतीयचतुर्थार्थ्यां प्रपञ्च्यते । ततः शुद्धान्तःकरणश्च शमदमादिसाधनसंपत्तिपुरस्सरा विहाय कामान्यः सर्वानित्यादिना सूत्रिता सर्वकर्मसंन्यासानिष्ठा संक्षेपविस्तररूपेण पञ्चमषष्ठाध्यायम् । एतावता च त्वत्पदार्थोपि निरूपितः । ततो वेदान्तवाक्यविचारसहिता युक्त आसीत् मत्पर इत्यादिना सूत्रितानेकप्रकारा भगवत्प्रतिनिष्ठाध्यायश्चैतेन प्रतिपाद्यते । तावता च तत्पदार्थोपि निरूपितः । प्रत्यध्यायं चावान्तरसङ्कतिमवान्तर-

प्रयोजनभेदं च तत्र तत्र प्रदर्शयिष्यामः । ततस्तत्त्वपदार्थैक्यज्ञानरूपा वेदाविनाशिनं नित्यमित्यादिना सूत्रिता तत्त्वज्ञाननिष्ठा त्रयोदशे प्रकृतिपुरुषविवेकद्वारा प्रपञ्चितज्ञाननिष्ठायाश्च फलं त्रैगुण्यविषया वेदा निरुक्तैर्गुण्यो भवार्जुनेत्यादिना सूत्रिता त्रैगुण्यनिवृत्तिश्चतुर्दशे सैव जीवन्मुक्तिरिति गुणातीतलक्षणकथनेन प्रपञ्चिता तदा गन्तासि निर्वेदमित्यादिना सूत्रिता परमवैराग्यनिष्ठा संसारबुद्धच्छेदद्वारेण पञ्चदशे दुःखे षड्विप्रगता इत्यादिना स्थितप्रज्ञलक्षणेन सूत्रिता परवैराग्योपकारिणी दैवी संपदादेया यामिमां पुण्यितां वाचमित्यादिना सूत्रिता तद्विरोधिण्यासुरी सम्पन्न हया षोडशे दैवसंपदोऽसम्भारणं कारणं च सात्त्विकी श्रद्धा निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थ इत्यादिना सूत्रिता तद्विरोधपरिहारेण सप्तदशे एवं सफल ज्ञाननिष्ठा अध्यागपञ्चकेन प्रतिपादिता अष्टादशे च पूर्वोक्तसर्वोपसंहार इति कृत्स्नगीतार्थसङ्कतिः । तत्र पूर्वाध्याये साङ्ख्यबुद्धिमाश्रित्य ज्ञाननिष्ठा भगवतोक्ता एषा तेमिहिता सांख्ये बुद्धिरिति तथा योगबुद्धिमाश्रित्य कर्मनिष्ठोक्ता योगे त्विमां शृण्वित्यारभ्य कर्मण्येवाधिकारस्ते मा ते सङ्कोऽस्त्वकर्मणीत्यन्तेन न चानयोर्निष्ठयोरधिकारिभेदः स्पष्टगुपदिष्टो भगवता । न चैकाधिकारिकत्वमेवोभयोः समुच्चयस्य विवक्षितत्वादिति वाच्यं दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनञ्जयेति कर्मनिष्ठायाः बुद्धिनिष्ठापेक्षया निष्कृष्टत्वाभिधानात् यावानर्थ उदपाने इत्यत्र च ज्ञानफले सर्वकर्मफलान्तर्भावस्य दर्शितत्वात् स्थितप्रज्ञलक्षणमुक्त्वा च एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थसि सप्रशंसं ज्ञानफलोपसंहारात् । या निष्ठा सर्वभूतानामित्यादौ ज्ञानिनो द्वैतदर्शनाभावेन कर्मानुष्ठानासंभवस्य चोक्तत्वाद् । अविद्यानिवृत्तिलक्षणे मोक्षफले ज्ञानमात्रस्यैव लोकानुसारेण साधनत्वकल्पनात् “तमेव विद्विष्यतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय” इति श्रुतेः । ननु तर्हि तेजस्तिमिरयोरिव विरोधिनो ज्ञानकर्मणोः समुच्चयासंभवाद्भिन्नाधिकारिकत्वमेवास्तु सत्यमेवं संभवति एकमर्जुनं प्रति तूभयोपदेशो न युक्तः न हि कर्माधिकारिणं प्रति ज्ञाननिष्ठोपदेष्टुमुचिता न वा ज्ञानाधिकारिणं प्रति कर्मनिष्ठा । एकमेव प्रति विकल्पेनोभयोपदेश इति चेन्न, उक्तुष्टनिष्ठयोर्विकल्पानुपपत्तेः । अविद्यानिवृत्त्युपलक्षितात्मस्वरूपे मोक्षे तारतम्यासंभवाच्च । तस्माज्ज्ञानकर्मनिष्ठयोर्भिन्नाधिकारिकत्वे एकं प्रत्युपदेशायोगादेकाधिकारिकत्वे च विरुद्धयोः समुच्चयासंभवात्कर्मपेक्षया ज्ञानप्राशस्त्यानुपपत्तेः च विकल्पाभ्युपगमे चोक्तुष्टमन्यायाससाध्यं ज्ञानं विहाय निष्कृष्टमनकायासबहुलं कर्मानुष्ठानप्रयोग्यमिति मत्वा पर्याकुलीभूतबुद्धिः हे जनार्दन ! सर्वैर्जनैरर्च्यते याच्यते स्वाभिलषितसिद्धय इति त्वं तथाभूतो मयापि श्रेयानिश्चयायं याच्यस इति नैवानुचितमिति संबोधनाभिप्रायः । कर्मणो निष्कामादपि बुद्धिरात्मत्वविविषया ज्ञायसी प्रशस्ततरा चेद्यदि ते तव मता तत्तदा किं कर्मणि घोरे हिंसायनेकायासबहुले मामतिभक्तं नियोजयसि कर्मण्येवाधिकारस्त इत्यादिना विशेषेण प्रेरयसि हे केशव सर्वेश्वर ! सर्वेश्वरस्य सर्वैष्टदायिनस्तव मां भक्तं शिष्यस्तेहं श्लाभि मामित्यादिना त्वदेकशरणतयोपसर्गं प्रति प्रतारणा नोचितेत्यभिप्रायः ॥ १ ॥

श्लो० टी०— न त्वेवाहं जातु नासमित्यात्मनात्मविवेचनमुपक्राम्य न जायते श्रियते वा इत्यादिना सम्यगात्मतत्त्वं निर्धार्य वेदाविनाशिनमित्यादिना ब्रह्मविद्ः सर्वकर्मसंन्यासमुक्त्वा, तस्यैव प्रजहातीत्यारभ्य स शान्तिमाप्नोतीत्यन्तेन ग्रन्थेन ब्रह्मनिष्ठां तत्फलं च मोक्षं प्रतिपाद्य न कामकामीति कामकामिनो मोक्षाभावः प्रतिपादितत्वेन सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकं ब्रह्मनिष्ठत्वा मोक्षः संपादनीय इति सर्वेषां प्रवृत्तौ संप्रमत्तायाम् “विरक्तः प्रव्रजेद्धीमान् सरक्तस्तु गृहे वसेत् । सरागो नरकं याति प्रव्रजन् हि द्विजाधमः ॥ यदा मनसि संजार्तं वैतृष्यं सर्ववस्तुषु । तदा संन्यासमिच्छन्ति पतितः स्याद्विपर्यये ॥ प्रवृत्तिच्छृणं कर्म ज्ञानं संन्यासलक्षणम् । तस्माज्ज्ञानं पुरस्कृत्य संन्यसेद्विद बुद्धिमान् ॥ यदा तु विदितं तत्त्वं परं ब्रह्म सनातनम् । तदैकदण्डं संगृह्य सोपवीतं शिवां त्यजेत् ॥ अहमेव परं ब्रह्म

वासुदेवाख्यमव्ययम् । इति बोधो दत्तो यस्य तदा भवति भैक्ष्यमुक् ॥ प्राणे गते यथा देहः सुखं दुःखं न विन्दति । तथा चेत्प्राणयुक्तोपि स कैवल्याश्रमे वसेत् ॥ अनधीत्याखिलान्वेदाननिष्ठैवाखिलान् सुरान् । अनुत्पाद्य सुतान् विप्रो न संन्यासितुमर्हति ॥ अकुर्वन् विहितं कर्म निन्दितं च समाचरन् । प्रचरन्निन्द्रियायेषु नरः पतनमृच्छति ॥ ज्ञात्वा नैष्कर्म्यमाचरेत् सशिवं वपनं कृत्वा बहिःसूत्रं त्यजेद्बुधः ॥ “ ते ह स्म पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षार्थं चरन्ति ” इति ‘परं ब्रह्म परिज्ञाय प्रब्रजेद्ब्राह्मणोत्तमः । अन्यथा कर्म कुर्वीत न प्रमाद्येत कर्हिचित् ॥ स्वेस्वेऽधिकारे या निष्ठा स गुणः परिकीर्तितः । विपरीतस्तु दोषः स्यादुभयोरेष निश्चयः ’ इत्यादिश्रुतिस्मृतिवचनेभ्यो ह्यधिकारिणामेव संन्यासो नानधिकारिणाम् । अन्यथा कृत्वा पतिष्यन्ति ’ इति ज्ञानकर्मयोगयोरधिकार्यादिभेदेन भेद एवेति तयोर्विभागं दर्शयितुं चानधिकारिणां कर्मैव चित्तशुद्धिद्वारा मोक्षसाधनं तदेवावश्यं कर्तव्यमिति बोधयितुं च तृतीयाध्याय आरभ्यते । तत्रादौ कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदा च नेति तव कर्मण्येवाधिकारो नान्यत्रेऽयवधारणपूर्वकं कर्म विधाय ‘ दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनञ्जय । बुद्धौ शरणमन्विच्छ ’ इति ज्ञानयोगात्कर्मयोगो निकृष्टस्ततो ज्ञानयोगमेवाश्रयेति ज्ञानयोगविधानाच्च तेन व्याकुलीभूतान्तरात्मा भूत्वा-र्जुनः स्वयम् दूरेण ह्यवरं कर्मलिखचनार्थमेव मनसि निधाय कर्मयोगाज्ज्ञानयोगस्य साक्षान्मोक्षसाधनत्वेन विशिष्टतरत्वं मन्यमान इदमुवाच—ज्यायसीति । जनं जननं तत्कारणमज्ञानं च स्वसाक्षात्कारेणा-र्हयति हिनस्ताति जनार्दनस्तस्य संगुद्धिर्है । जनार्दन कर्मणः कर्मयोगाद्बुद्धिज्ञानयोग एव ज्यायसी श्रेष्ठेति ते मताभिमतता चेत्किं किमर्थम् कर्मण्येवाधिकारस्ते इति मां कर्मणि ज्ञानाभिप्रेक्ष्ये नियोजयसि तत्रापि घोरे हिंसात्मके तस्माद्युध्यस्व भारतेति चोदयसि भवानीश्वरस्तव वचनमलङ्घ्यं मां भक्तमनुरक्तं च योग्यमर्थं त्याज्यित्वाऽयोग्यार्थं प्रेषयसीत्यर्थः ॥ १ ॥

श्री० टी०—एवं तावदशोच्यानन्वशोचस्त्वमित्यादिना प्रथमं मोक्षसाधनत्वेन देहात्मविवेकबुद्धिरुक्ता । तदनन्तरम् एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धियोगेति त्विमां शृणु इत्यादिना कर्म चोक्तं न च तयोर्गुणप्रधान-भावः स्पष्टं दर्शितः । तत्र बुद्धियुक्तस्य स्थितप्रज्ञस्य निष्कामत्वनियतेन्द्रियत्वनिर्द्वन्द्वत्वाद्यभिधानात् एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ इति सप्रशंसमुपसंहाराच्च बुद्धिकर्मणोर्मध्ये बुद्धेः श्रेष्ठ्यं भगवतोऽभिमतं मन्वानोऽर्जुन उवाच—ज्यायसी चेदिति । कर्मणः सकाशान्मोक्षान्तरङ्गत्वेन बुद्धिर्ज्यायसी अधिकतरा श्रेष्ठा चेत्तव संमता तर्हि किमर्थं तद्बुद्धयस्वेति तस्मादुत्तिष्ठेति च बारंवारं वदन् घोरे हिंसात्मके कर्मणि मां नियोजयसि प्रवर्तयसि ॥ १ ॥

स० टी०—महीभारोद्धारं सुजनपरिवारं सुरगुरुं गुणाचारं सारं निरवधिबिहारं रसरसम् ॥ परप्रेमा-गारप्रजमुवि सुचारं कल्पदं हरिं बारंवारं हृदि गतमुदारं सुकलये ॥ १ ॥ पूर्वाध्याये समाश्रित्य सांख्य-बुद्धिं विपश्चितम् ॥ ज्ञाननिष्ठा विभज्योक्ता हरिणा विजयं प्रति ॥ २ ॥ एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धि-रित्यादिना स्फुटम् ॥ योगबुद्धिं समाश्रित्य कर्मनिष्ठाप्युदाहृता ॥ ३ ॥ योगे त्विमां शृण्वित्यादौ कर्मण्ये-वेति चान्ततः ॥ नान्योन्यनिष्ठयोः स्पष्टमधिकारभेदोदिता ॥ ४ ॥ नैकाधिकारिकत्वं बोधयोः प्रोक्तं यतोऽनयोः ॥ परस्परविरुद्धत्वं तेजस्तिमिरयोरिव ॥ ५ ॥ दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगादिति स्फुटम् ॥ कर्मणां बुद्धिनिष्ठायाः सकाशान्मन्यूनतोदिता ॥ ६ ॥ यावानर्थं उदपान इति ज्ञानफले परे ॥ सर्वकर्म-फलानां आप्यन्तर्भावः प्रदर्शितः ॥ ७ ॥ स्थितधीलक्षणं प्रोच्याध्यायान्ते धीप्रशंसया ॥ एषा ब्राह्मीति विज्ञानफलेनैवोपसंहृतिः ॥ ८ ॥ या निशा सर्वभूतानामित्यादौ तत्त्ववेदिनः ॥ द्वैतदृष्टेरभावाच्चानुष्ठाना-

संभवः क्षितौ ॥ ९ ॥ भिन्नाधिकारिकत्वे चाप्यनयोर्ज्ञानकर्मणोः ॥ एककर्तृकनिर्देशः स्यादयोग्यस्तदा किल ॥ १० ॥ एकाधिकारिकत्वे तु विरोधाच्च समुच्चयः ॥ संभवेद्युगपत्तत्र तथा सत्यपि च द्वयोः ॥ ११ ॥ नैव स्याज्ज्ञानप्राशस्त्यवचनं तदपेक्षया ॥ विकल्पस्वीकृतौ श्रेष्ठं ज्ञानं सुकरमासुखम् ॥ १२ ॥ त्यक्त्वा निकृष्टमायासबहुलं कर्म नश्वरम् ॥ अयोग्यं स्यादनुप्रातुमिति मत्वाऽऽकुलोऽर्जुनः ॥ १३ ॥ हे जनार्दन नास्तेव त्वं प्राथ्व्योऽसीत्युवाच ह ॥ यतस्त्वं याच्यसे सर्वैः स्वाभिवाञ्छितसिद्धये ॥ १४ ॥ तथाभूतो मयापि त्वं स्वश्रेयोनिश्चयेऽर्थ्यसे ॥ आत्मतत्त्वैकविषयान्निष्कामादपि कर्मणः ॥ १५ ॥ सुप्रशस्ततरा बुद्धि-
र्यदि तेऽभिमता तदा ॥ हिंसाद्यायासबहुले भक्तं मां क्रूरकर्मणि ॥ १६ ॥ कर्मण्येवाधिकारस्त इत्यारभ्य विशेषतः ॥ किमर्थं प्रेरयस्येवं हे सर्वेश्वर केशव ॥ १७ ॥ शिष्यत्वेन प्रपन्नं मामनन्यशरणं प्रति ॥ सर्वै-
श्वरस्य कृष्णस्य नोचिता ने प्रतारणा ॥ १८ ॥ ? ॥

भा० टी०-पूर्वाध्याये उपायोपेयभूते कर्मनिष्ठा ज्ञाननिष्ठा चेति द्वे निष्ठे प्रोक्ते तत्र प्रजहातीत्यादिना एषा प्राप्तीत्यन्तेन ज्ञाननिष्ठाऽत्युत्तमेत्यभिहितं तदेव श्रुत्वाऽर्जुनः फलभूतायां ज्ञाननिष्ठायामत्युत्कण्ठितः स्वस्यापि चित्तशुद्धिपुरःसरं ज्ञानाधिकारं मन्यमान उवाच-ज्यायसीति । जनान्देवविपक्षभूताऽर्दयति पीडय-
तीति जनार्दनः तं संबोध्यन् ममासुरत्वाभावाद् धोरे कर्मणि प्रेरणेन पीडादातृत्वं तवानुचितमिति सूचयति । यदि निष्कामकर्मणः सकाशादपि बुद्धिर्ज्ञानं श्रेष्ठं तवाभिमतं तर्हि कस्माद् धोरे हिंसाप्रधानं क्रूरं कर्मणि मां स्वभक्तम् तस्माद्युध्यस्व इत्यादिना नियोजयसि प्रेरयसि । हे केशव ब्रह्मादिमनुकम्पार्थं गच्छतीति तथा संबोध्यन् मामपि स्वभक्तं प्रति केशवो भव नतु जनार्दन इति द्योतयति ॥ १ ॥

प० टी०-पूर्वं कर्मण्येवाधिकारस्त इत्यादिवाक्यैः कर्मप्रशंसा कृतानन्तरं स्थितप्रज्ञस्येत्यादिवाक्यैर्याव-
दध्यायशमाप्तिस्तावद्बुद्धियोगप्रशंसा कृता । एवमुभयोः प्रशंसने संदिहानोऽर्जुनः पृच्छति-ज्यायसी चेदिति द्वाभ्याम् । भो जनार्दन ते तव कर्मणः कर्मयोगात्सकाशान्मतिर्बुद्धिर्ज्यायसी श्रेष्ठा मता ज्ञानयोगः श्रेष्ठ इत्यभिमतं चेत्तर्हि मां धोरेऽतिप्रयासे कर्मणि कथं नियोजयस्याज्ञापयसि ॥ १ ॥

रा० टी०-एषा तेऽभिहिता सांख्ये इत्यन्तेन गत्वेवाहमित्यादितः ग्रन्थेन जीवेश्वरस्वरूपमुक्त्वा तज्ज्ञानो-
पायं च योगं त्विमां शृण्वति प्रतिज्ञापुर्वं त्रैगुण्यविषया वेदा इत्यादिनोक्त्वा कर्मजं बुद्धियुक्ता हीत्यादिना किञ्चि-
त्यपश्चन्नं तस्य कृतं पूर्वाध्याये । अत्र तु पूर्वोक्तस्यैव निवृत्तकर्मरूपज्ञानोपायशब्दितं योगस्यावश्यककार्यताज्ञापनरूपं प्रपञ्चनं प्राचुर्येण क्रियत इति पूर्वोत्तराध्याययोः पौर्वापर्यं ध्येयम् । दूरेण ह्यवरं कर्मेत्युक्तं लब्धावसरः पृच्छति
दूरेण ह्यवरं कर्त्तुं बुद्धिर्योगात्, कृपणाः फलहेतव इत्यादिनोक्तदिशा बुद्धिः कर्मणः सकाशात् ज्यायसी चेत्
श्रेष्ठा यदि हे जनार्दन ते तव मता तत् तर्हि कर्मणि किं किमर्थं मां नियोजयसीत्येकः प्रश्नः । तत्रापि
धोरे रागद्वेषाद्युपेते युद्धाख्ये कर्मणि किमर्थं नियोजयसीत्यन्यः । अत्र केशवशब्दार्थ उक्तः प्रथमाध्याये । न
जायते अर्दयति च संसारमिति दशमभाष्ये तच्च परनिपातः अत एव नलोपाभावः । उत्तरपदे परतः तस्य
स्मरणान् इति तट्टीकोक्तदिशा च जनार्दनशब्दार्थं ध्येयः । अयं भावः । “सर्वं पते पुण्यलेका भवन्ति” इत्यादि
फलश्रवणेन सर्वकर्मणां हतो वा प्राप्स्यसे स्वर्गमित्यादियुद्धस्यापि काम्यत्वात्तेषां च बुद्धियोगादवरत्वात् ।
यत्याश्रमविहितानां शमादीनां फलाश्रवणेनाकाम्यत्वात् शान्तो दान्त इत्युपकम्प्यात्मानं पश्येदिति ज्ञानार्थ-
त्वश्रवणाच्च यत्याश्रमं स्वीकृत्य तद्धर्मनिष्ठो भवेत्येव नियोक्यं नतु काम्यकर्मणि युद्धे युद्धथस्व भारतेति
नियोजनं युक्तमिति ॥ १ ॥

व्यामिश्रेणैव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे ॥

तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥ २ ॥

त० टी०—ननु नाहं त्वद्बुद्धिं मोहयामि त्वं मे किं व्यामोहकत्वं पश्यसि तद्वदेति चेत्तत्राह—
व्यामिश्रेणैवेति । न त्वेवाहमित्यादिना ज्ञाननिष्ठामुपदिश्य योगस्थः कुरु कर्माणीति
कर्मनिष्ठां चोपदिश्य पुनरन्ते ज्ञाननिष्ठामेव समर्शसं यदुपदिष्टवान् भवांस्तत्ते वाक्यमधिकारिभेदा-
प्रतिपादनेन मदेकविषयत्वाद्व्यामिश्रेणैव संकीर्णार्थं सन्देहोत्पादकमिति यावत्, तेन व्यामिश्रेणैव
वाक्येन मम बुद्धिं मोहयसीव । यद्यपि महाकारुणिकस्य सर्वस्रहृदो गुरोस्तव मोहकत्वं नास्त्येव,
तथाऽपि तव वाक्यार्थानिश्चयान्ममैव तथा भातीतीवशब्दाभिप्रायः । यस्मादेवं तस्मादेकं ज्ञानं कर्म वा
निश्चित्य वद येनानुष्ठितेनाहं श्रेयोऽर्थी श्रेय आप्नुयां प्राप्नुयाम् ॥ २ ॥

म० टी०—ननु नाहं कंचिदपि प्रतारयामि किं पुनस्त्वामतिप्रियं त्वं तु किं मे प्रतारणाचिह्नं पश्यसीति
चेत् तत्राह—व्यामिश्रेणैति । तव वचनं व्यामिश्रं न भवत्येव मम त्वेकाधिकारिकत्वमिभाधिकारिकत्वसन्देहा-
द्व्यामिश्रं सङ्कीर्णार्थमिव ते यद्वाक्यं मां प्रति ज्ञानकर्मनिष्ठाद्वयप्रतिपादकं तेन वाक्येन त्वं मे मम मन्दबुद्धे-
र्वाक्यतात्पर्यापरिज्ञानाद् बुद्धिमन्तःकरणं मोहयसीव भ्रान्त्या योजयसीव परमकारुणिकत्वात्त्वं न मोहय-
स्येव मम तु स्वाशयदोषान्मोहो भवतीतीवशब्दार्थः । एकाधिकारित्वे विरुद्धयोः समुच्चयानुपपत्तेरेकार्थ-
त्वाभावेन च विकल्पानुपपत्तेः प्रागुक्तैर्यद्यधिकारिभेदं मन्यसे तदैकं मां प्रति विरुद्धयोर्निष्ठयोरुपदेशयो-
गात् तत् ज्ञानं वा कर्म वा एकमेवादधिकारं मे निश्चित्य वद येनाधिकारनिश्चयपुरःसरमुक्तेन त्वया मया
चानुष्ठितेन ज्ञानेन कर्मणा चैकेन श्रेयो मोक्षमहमाप्नुयां प्राप्तुं योग्यः स्याम् । एवं ज्ञानकर्मनिष्ठयोरैका-
धिकारित्वे विकल्पसमुच्चययोरसंभवादधिकारिभेदज्ञानायाजुनस्य प्रश्न इति स्थितम् ॥ इहेतरेणां कुमतं समस्तं
श्रुतिस्मृतिन्यायबलान्निस्तं पुनः पुनर्भाष्यकृततितयत्नादतो न तत्कर्तुमहं प्रवृत्तः ॥ भाष्यकारमतसारदर्शना
भन्धमात्रमिह योज्यते मया । आशयो भगवतः प्रकाश्यते केवलं स्ववचसो विशुद्धये ॥ २ ॥

शं० टी०—किंच—व्यामिश्रेणेति । कर्मण्येवाधिकारस्ते इति 'बुद्धौ शरणमन्विच्छ' इति चैवं-
लक्षणेन व्यामिश्रेणैव क्षीरनीरयोरिव द्वयोर्मेलनं व्यामिश्रं तेनेव ज्ञानकर्मणोः समुच्चयव्रतैव वाक्येन मम
बुद्धिं मोहयसीव मां कर्मणि नियोजयसि । यद्यपि युद्धं कर्तव्यं वा त्यक्तव्यं वेति संशयालोस्त्वां शरणं गतस्य
मम भ्रमापनयनाय भवान् दयया प्रवृत्तो ननु मोहनाय तथापि विवेकविकलस्य जडात्मनो मम भवद्वचनं
व्यामिश्रमिव भाति तेन व्यामिश्रवाक्येन मम बुद्धिं मोहयसीव प्रतीयते तदपि मम बुद्धिदोष एवेति भावः ।
तर्हीदानीं किं कर्तव्यमित्यत आह—तदेकमिति । ज्ञानकर्मणोः क्रियाकारकफलभेदेन विपरीतयोरैककर्तृत्वा-
संभवात्तयोरेकं ज्ञानं वा कर्म वा मदधिकारानुरूपं तत्र मम योग्यत्वमयोग्यत्वं च विचार्य इदमेवास्याह-
मिति निश्चित्य वद येन ज्ञानेन वा कर्मणा तयोरेकतरेण वाहं साक्षात्परंपरया वा श्रेयः परमपुरुषार्थं
प्राप्नुयाम् ॥ २ ॥

श्री० टी०—ननु धन्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते इत्यादिना कर्मणोऽपि श्रेष्ठ-
त्वमुक्तमेवेत्याशङ्क्याह—व्यामिश्रेणेति । कचित्कर्मप्रशंसा कचिज्ज्ञानप्रशंसेत्येवं व्यामिश्रं सन्देहोत्पादकमिव
यद्वाक्यं तेन मे बुद्धिं मतिमुभयत्र बोलायितां कुर्वन्मोहयसीव । परमकारुणिकस्य तव मोहकत्वं नास्त्येव
तथापि भ्रान्त्या ममैव भाति इतीवशब्देनोक्तम् । अत उभयोर्मध्ये यद्भ्रं तदेकं निश्चित्य वदेति । यद्वा इद-
मेव श्रेयःसाधनमिति निश्चित्य येनानुष्ठितेन श्रेयो मोक्षमहमाप्नुयां प्राप्स्यामि तदेकं निश्चित्य वदेत्यर्थः ॥ २ ॥

स० टी०—नाहं प्रतारयाम्यन्यं किं पुनस्त्वामतिप्रियम् ॥ किंवा प्रतारणाचिह्नं पश्यसि त्वं मयीति चेत् ॥ १ ॥ नखेवं किंतु मे भ्रान्तिवशाद्भाति प्रतारणा ॥ व्यामिश्रं नैव ते वाक्यं सुविबिक्ताभिधायिनः ॥ २ ॥ भिन्नाधिकारिकं वा स्यात्किं स्यादेकाधिकारिकम् ॥ कर्मज्ञानं ममेत्येव संदेहात्ते वचस्त्विवम् ॥ ३ ॥ संकीर्णार्थमिव भाति तात्पर्यानवधारणात् ॥ मम मन्दमतेस्तेन वाक्येनैवान्तरिन्द्रियम् ॥ ४ ॥ भ्रान्त्या योजयसीवेति कल्पयामि न वस्तुतः ॥ त्वं मोहयसि मे किंतु मोहः स्वाशयदोषतः ॥ ५ ॥ तस्माद्विरुद्धयोरेकं मां प्रति ज्ञानकर्मणोः ॥ निर्देशासंभवादेकं ज्ञानं वा कर्म वा मम ॥ ६ ॥ अधिकारानुसारेण विनिश्चित्य वद स्फुटम् ॥ येनाधिकारमाश्रित्यानुष्ठितेन यथाविधि ॥ ७ ॥ ज्ञानेन कर्मणा वाहं सम्यक्मोक्षमवाप्नुयाम् ॥ ८ ॥ २ ॥

भा० टी०—ननु त्वया सैव ज्ञायसी ममेति मद्वाक्याभिधायिता चेत् किमर्थमधुना पुच्छस्यत्याशङ्क्याह-व्यामिश्रेणेवेति । ' बुद्ध्यायुक्तो यथा ' इत्यादिना कर्मप्रशंसा ' या निशा सर्वभूतानाम् ' इत्यादिना ज्ञानप्रशंसा ' कर्मण्येवाधिकारस्ते ' इत्यादिना मम कर्मण्येवाधिकारबोधनं ' त्रैगुण्यविजया वेदा निख्ये-गुण्यो भवार्जुन ' इति ज्ञाननिष्ठाधिकारबोधनमित्येवं व्यामिश्रेण किं श्रेष्ठं किमश्रेष्ठं क ममाधिकारः क नेति संदेहोत्पादकेन वाक्येन । यद्यपि विविक्ताभिधायी भगवांस्तथापि मम मन्दबुद्धेर्व्यामिश्रमिव भगवद्वाक्यं प्रतिभातीतीवशन्दार्थः । मम बुद्धेर्मोहापनयार्थं हि प्रवृत्तस्त्वं कथं मोहयस्यतो ब्रवीमि-बुद्धि मोहयसीव म इति । भिन्नकर्तृकयोर्ज्ञानकर्मणोरेकपुरुषानुष्ठानासंभवं यदि त्वं मन्यसे तर्हि तयोर्मध्ये एकं ज्ञानं वा कर्म वा इदमेव तव योग्यमिति निश्चित्य वद येन ज्ञानकर्मन्यतरेण श्रेयो मोक्षमहं प्राप्नुयामित्यर्थः ॥ २ ॥

प० टी०—शेष स्पष्टम् ॥ २ ॥

रा० टी०—ननु ' बुद्ध्या युक्तो यथा पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ' इति बुद्धिपदोक्तयुद्धाख्यकर्मणोपि ज्ञानार्थत्वमुक्तमिति चेत् तर्हि व्यामिश्रेण क्वचित्कर्मप्रशंसा क्वचिज्ज्ञानप्रशंसेत्येवम् । यद्वा युद्धस्य क्वचित्स्वार्थत्वं क्वचिज्ज्ञानार्थत्वमित्येवं व्यामिश्रेण संदेहोत्पादकेन बुद्धि मोहयसीव बोलायमानां करोषीव । यदि कामिनो बुद्धं स्वार्थसमकामिनो ज्ञानार्थमिति चेत्तथापि यतिधर्म एव नियोगो युक्तो न तु वैकल्पिके बुद्धे अतो येनाहं श्रेय आप्नुयां तदेकं निश्चित्य वदेति ॥ २ ॥

श्रीभगवानुवाच—लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ ॥

ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥ ३ ॥

स० टी०—तत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच लोकेऽस्मिन्निष्ठिति । हे अनघार्जुन ! त्वं तूपदेशयोग्यः, यथा तव संदेहो जातस्तथा न मया मोक्षसाधनत्वेन परस्परनिरपेक्षत्वेन ज्ञानकर्मात्मिके द्वे निष्ठे एकाधिकार्यु-द्देशेनाभिहिते किंतु एकस्याप्यधिकारभेदेनाङ्गाङ्गिभावेन निष्ठाद्वयमुक्तमिति विविच्य दर्शयति—लोके इति । नानाविधेऽप्यस्मिन् लोके जने मुमुक्षुजनोद्देशेन द्विविधा द्विप्रकारा ज्ञानकर्मात्मिका निष्ठा मत्प्राप्तिसाधनलक्षणा स्थितिर्यथाधिकारमसंकीर्णा पुरा पूर्वोक्त्याये मयोक्ता ' एषा तेऽभिहिता ' सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ' इत्यादिना । अधिकारभेदमेव दर्शयति—ज्ञानेति । सम्यक् ख्यायते आत्मतत्त्वमनयेति संख्या बुद्धिस्तन्निष्ठाः सांख्यास्तेषां यथाऽधिकारमनभिहितफलकैरीश्वराधनभूतैः कर्मभिः शुद्धान्तःकरणानां ज्ञानयोगेन स्थितप्रज्ञतालक्षणा निष्ठाक्ता ' तानि सर्वाणि संश्रम्य युक्त आसीत मत्परः ' इत्यादिना योगिनां पूर्वमननुष्ठितानभिहितफलकर्मणामशुद्धान्तःकरणानां मुमुक्षु-णामुक्तसांख्यनिष्ठामारुह्युणामन्तःकरणशुद्धिद्वारा स्थितप्रज्ञतालक्षणज्ञानारूढताप्राप्त्यर्थं योगो निष्ठा-

कर्मानुष्ठानं तद्वत्तां योगिनां कर्मयोगेन ' कर्मण्येवाधिकारस्ते ' इत्यादिना निष्ठा स्थितिरुक्ता ।
 " तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनासकेन " इतिश्रुतेः कर्मणा
 विविदिषायां विनियोगात् । न चैषोऽधिकारभेदोऽनुष्ठानपुरुषभेद एव नियत इति शङ्कनीयम्,
 एकस्यापि पुरुषस्यावस्थाभेदेनाधिकारभेदस्य संभवात् । तथाहि " अविद्यायाः प्रत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽ-
 मृतमश्नुते । अविद्या कर्मसंज्ञाऽन्या तृतीया शक्तिरिष्यते " इति श्रुतिस्मृत्यभिहिताविद्याशब्दवाच्येन
 कर्मणा पुरुषो मृत्युं प्रमादं तीर्त्वा तत्कारणमन्तःकरणमकं विधूय विद्ययाऽमृतं मोक्षमश्नुते प्राप्नोति'
 इति श्रुत्यर्थानुसारेण मुमुक्षायां जातायां पुरुषो न सहसा ज्ञानेऽधिकरोति अपि तु निष्कामक-
 र्मानुष्ठानेनान्तःकरणशुद्धिद्वारेणैवेति भगवता निष्ठाद्वयमुपदिष्टम् । यस्य तु कर्मानुष्ठानं विनैवेह जन्म-
 न्युक्तलक्षणं ज्ञानं जायेत तस्य जन्मान्तरादुष्ठितनिष्कामकर्मभिरन्तःकरणशुद्धिरनुमेयेति नोक्तव्यव-
 स्थायां कश्चिद्विरोधः ॥ ३ ॥

म० टी०—एवमधिकारिभेदेऽनुष्ठानेन पृष्ठे तदनुरूपं प्रतिवचनमस्मिन्नधिकारित्वाभिमतं लोके शुद्धाशु-
 द्धान्तःकरणभेदेन द्विविधे जने द्विविधा द्विप्रकारा निष्ठा स्थितिः ज्ञानपरता कर्मपरता च पुरा पूर्वाध्याये
 मया तत्रात्यन्तहिंसकारिणा प्रोक्ता प्रकर्षेण स्पष्टत्वलक्षणेनोक्ता । तथा चाधिकार्यैक्यशङ्कया मा ग्ल्यासीरिति
 भावः । हे अनघ अपापेति सम्बोधयन्नुपदेशयोग्यतामर्जुनस्य सूचयति । एकैव निष्ठा साध्यसाधनावस्था-
 भेदेन द्विप्रकारा न तु द्वे एव स्वतन्त्रे निष्ठे इति कथयितुं निष्ठेत्येकवचनम् । तथाच
 वक्ष्यति ' एकं संभ्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ' इति । तामेव निष्ठां द्वैविध्येन दर्शयति संख्या
 सन्ध्यागात्मबुद्धिस्तां प्राप्तवतां ब्रह्मचर्यादेव कृतसंन्यासानां वेदान्तविज्ञानमुनिश्चितार्थानां ज्ञानभूमिमारूढानां
 शुद्धान्तःकरणानां सांख्यानां ज्ञानयोगेन ज्ञानमेव युज्यते ब्रह्मणानेनेति व्युत्पत्त्या योगस्तेन निष्ठोक्ता
 ' तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ' इत्यादिना । अशुद्धान्तःकरणानां तु ज्ञानभूमिमनारूढानां
 योगिनां कर्माधिकारयोगिनां कर्मयोगेन कर्मैव युज्यतेऽन्तःकरणशुद्धयानेनेति व्युत्पत्त्या योगस्तेन निष्ठोक्तान्तः-
 करणशुद्धिद्वारा ज्ञानभूमिकारोहणार्थम् ' धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते ' इत्यादिना । अत
 एव न ज्ञानकर्मणोः समुच्चयो विकल्पो वा किंतु निष्कामकर्मणा शुद्धान्तःकरणानां सर्वकर्मसंन्यासेनैव
 ज्ञानमिति चित्तशुद्धयशुद्धिरूपावस्थाभेदेनैकमेव स्वं प्रति द्विविधा निष्ठोक्ता ' एषा तेभिहिता साङ्ख्ये
 बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ' इति । अतो भूमिकाभेदेनैकमेव प्रत्युभयोपयोगान्नाधिकारभेदेऽप्युपदेशवैयर्थ्यमित्य-
 भिप्रायः । एतदेव दर्शयितुमशुद्धचित्तस्य चित्तशुद्धिपर्यन्तं कर्मानुष्ठानम् न कर्मणामनारम्भात् इत्या-
 दिभिः मोक्षं पार्थ स जीवसि इत्यन्तैस्त्रयोदशभिर्दर्शयति । शुद्धचित्तस्य तु ज्ञानिनो न किंचिदपि
 कर्मापेक्षितमिति दर्शयति—यस्त्वात्मरतिरिति द्वाभ्याम् । तस्मादसक्तः इत्यारभ्य तु बन्धहेतोरपि
 कर्मणो मोक्षहेतुत्वं सत्त्वशुद्धिज्ञानोत्पत्तिद्वारेण संभवति फलाभिसन्धिराहित्यरूपकौशलेनेति दर्शयिष्यति ।
 ततः परं त्वय केनेति प्रश्नमुत्थाप्य कामदोषेणैव काम्यकर्मणः शुद्धिहेतुत्वं नास्ति अतः कामराहित्येनैव
 कर्माणि कुर्वन्नन्तःकरणशुद्धया ज्ञानाधिकारी भविष्यसीति यावदध्यायसमाप्तिं वदिष्यति भगवान् ॥ ३ ॥

शं० टी०—त्वया यदुक्तं तत्सत्यं तवैवायं बुद्धिदोषस्तदा यदुक्तं तत्त्वया न ज्ञातं विद्याबुद्धिशक्त्यव-
 स्थादौ विचार्यमाणे तव कर्मण्येवाधिकारो नतु संन्यासे तत एवोक्तं मया—कर्मण्येवाधिकारस्ते इति ।
 तथापि चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानसिद्धये कर्म कुरु नतु फलायेति सूचयितुं—बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः
 फलहेतवः, इत्युक्तं नतु कर्म त्यक्त्वा बुद्धिमाश्रयेत्युक्तं नाप्युभयं च कुर्विति ज्ञानकर्मणो राजसूयवृह-
 स्पतिसषादिबलिभक्त्युक्तत्वेनैकपुरुषानुष्ठेयत्वायोगादिदं पूर्वमेव सूचितम् । एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धि-

योगे त्विमां ऋणु । इति तदेव पुनरुच्यते श्रूयतामित्याशयेन श्रीभगवानुवाच—लोक इति । अस्मिन् लोके
ब्रह्मणादीनां स्वधर्मपराणां सुमुक्षूणां पुरा पूर्वकाले मया नेदरूपिणा सर्वज्ञेन सर्वधर्मोपदेशा द्विविधा विम-
कारा निष्ठा शास्त्रीयस्यानुष्ठेयस्य धर्मस्थासांकर्यं यथा तथा नियमेन स्थितिर्धर्मस्था प्रोक्ता कृतेत्यर्थः ।
तत्कथमिति चेदुच्यते—ज्ञानयोगेनेति । वेदान्ते सर्वेः सम्यक् व्यायते तात्पर्येण प्रतिपाद्यत इति सांख्यं
निर्विशेषं परं ब्रह्म तदेव स्वात्मत्वेन ये विदुस्ते सांख्याः ब्रह्मविदस्तेषां सांख्यानां यतीनां ब्रह्मज्ञानां ज्ञान-
योगेन ब्रह्मविद्वह्मणा युज्यत एकीक्रियतेऽनेनेति योगः ज्ञानमेव योगो ज्ञानयोगस्तेन “ सर्वमिदमहं च ब्रह्मै-
वेति ब्रह्माकारवृत्त्या निष्ठा नैश्चल्येन स्थितिः प्रोक्ता सदैकरीत्या कर्तव्यत्वेन विहिता तमेवैकं विज्ञानञ्च
आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथ । ओमित्येवं ध्यायथ आत्मानं स्वस्ति वः पाराथ । तमसःपरस्तात् । वेदा-
न्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः । सर्वे स्वस्तिदं ब्रह्म । तज्जलानिति शान्त उपासीत । तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां
कुर्वीत ब्राह्मणः । नानुध्यायाद्ब्रह्मच्छब्दान्वाचो विग्लापनं हि तत् ” इत्यादिवाक्यैरतत्प्रवृत्तिं निषिध्य तेषां
ब्रह्मनिष्ठैश्च कर्तव्यत्वेन प्रोक्तव्यः । योगिनां कर्मयोगिनां गृहिणां कर्मयोगेन युज्यते अभ्युदयोऽनेनेति
योगः कर्मैव योगः कर्मयोगस्तेन निष्ठा नियमस्थितिः प्रोक्ता । “ अहरहः सन्ध्यामुपासीत । उदिते सूर्ये
प्रतनुहोति । वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत । कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिर्नविरेक्यतं समाः । तस्मात्स्वाध्यायोऽध्ये-
तव्यः । कर्तुं च स्वाध्यायप्रवचने च । सत्यं च स्वाध्यायप्रवचने च । अग्रयञ्च स्वाध्यायप्रवचने च । अ-
ग्निहोत्रं च स्वाध्यायप्रवचने च । सत्यं वद् धर्मं चर । तानि त्वयोपास्यानि ” इति श्रीतस्मार्त्तकर्मनिष्ठैव
कर्मिणा कर्तव्यत्वेन प्रोक्ता विहिता । एवं निष्ठाद्वयं कर्मिणां गृहस्थानामकर्मिणां संन्यासिनां चाऽसंकीर्णं
विभज्य प्रदर्शितमित्यर्थः ॥ ३ ॥

श्री० टी०—अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच—लोकैस्मिन्निति । अयमर्थः यदि मया परस्परनिरपेक्षं मोक्षसा-
धनत्वेन कर्मज्ञानयोगरूपं निष्ठाद्वयमुक्तं स्यात्तर्हि द्वयोर्मध्ये यद्द्वयं तदेकं वेदोति त्वदीयः प्रश्नः संगच्छेत
नतु मया तथोक्तं किंतु द्वाभ्यामेकैव ब्रह्मनिष्ठोक्ता गुणप्रधानभूतयोस्तयोः स्वातन्त्र्यानुपपत्तेः । एकस्या एव तु
प्रकारभेदमात्रमधिकारभेदेनोक्तमिति । अस्मिन् शुद्धाशुद्धान्तःकरणतया द्विविधे लोके अधिकारिजने द्वे विधे
प्रकारौ यस्याः सा द्विविधा निष्ठा नोक्षपरता पुरा पूर्वाध्याये मया सर्वज्ञेन प्रोक्ता स्पष्टमेवोक्ता । प्रकारद्वय
मेव निर्दिशति सांख्यानां शुद्धान्तःकरणानां ज्ञानभूमिकामारूढानां ज्ञानपरिपाकार्यं ज्ञानयोगेन ध्यानादिना
निष्ठा ब्रह्मपरतोक्ता ‘तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः’ इत्यादिना । सांख्यभूमिकामारूढाणां तु
अन्तःकरणशुद्धिद्वारा तदारोहार्थं तदुपायभूतकर्मयोगाधिकारिणां योगिनां कर्मयोगेन निष्ठोक्ता ‘ धर्म्याद्धि
युद्धाच्छ्रेयोऽन्यतः क्षयिष्यत्य न विद्यते’ इत्यादिना । अत एव चित्तशुद्धयशुद्धिरूपावस्थाभेदेनैव द्विविधापि
निष्ठोक्ता ‘ एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धियोगे त्विमां ऋणु’ इति ॥ ३ ॥

स० टी०—एवमेकाधिकारित्वेन विकल्पसमुच्चयौ ॥ अधिकारमिदा ज्ञानसिद्धये प्रभोऽर्जुनस्य च ॥ १ ॥
पृष्ठेऽधिकारभेदे श्रीभगवानाह सूत्रम् ॥ चित्तशुद्धयविशुद्धिभ्यां जनेऽस्मिन्नधिकारिणि ॥ २ ॥ द्विविधे
द्विप्रकारेव पूर्वाध्यायं स्फुटं मया ॥ ज्ञानकर्मपरत्वाख्या निष्ठोक्ता ते हितैविषया ॥ ३ ॥ यद्वा पुरेति
भर्गादौ प्रज्ञाः स्पृष्टा चतुर्विधाः ॥ तासां स्वर्गापिर्वाप्तिसाधनं वेदपद्धतिः ॥ ४ ॥ मयाविष्कृता प्रोक्ता
सर्वज्ञेनेश्वरेण च ॥ तथाच त्वं भो मा ग्लासीरधिकार्येक्यशङ्कया ॥ ५ ॥ अनयैतिपदेनैषा सूच्यते योग्यता-
र्जुने ॥ साध्यसाधनभेदेन निष्ठैकैवास्ति सा द्विधा ॥ ६ ॥ न तु निष्ठे स्वतन्त्रे द्वे निष्ठेत्यनैकताध्यानिः ॥
द्वैविध्येन च तामेव निष्ठां संदर्शयत्यजः ॥ ७ ॥ सम्यक्त्वमितिः संख्या तां संप्राप्तवतां सताम् ॥ ब्रह्म-
चर्याश्रमदेव वेदान्तश्रवणादिभिः ॥ ८ ॥ ज्ञानभूमौ प्रविष्टानां सांख्यानां शुद्धचेतसाम् ॥ युज्यते ब्रह्मणा

नेन ज्ञानं तन्नो ग इत्यतः ॥ ९ ॥ ज्ञानयोगेन तेनैव निष्ठा तेषामुदाहृता ॥ कर्माधिकारिणां पुंसामशुद्धम-
नसां तथा ॥ १० ॥ कर्मैव युज्यते चित्तशुद्ध्यर्थानेनेति योगकः ॥ तेनैव कर्मयोगेन निष्ठा तेषामुदाहृता
॥ ११ ॥ धाशुद्धिद्वारतो ज्ञानभूमौ सम्यक्प्रवेशनम् ॥ नान्यथेत्याशयो विष्णोः श्रीकृष्णस्य कृपानिधेः
॥ १२ ॥ अतो भिन्नाधिकारित्वात्साध्यसाधनरूपयोः ॥ न विकल्पस्तयोर्ज्ञानकर्मणोर्वा समुच्चयः ॥ १३ ॥
तस्मादवस्थाभेदेन चैकमेव प्रतिद्वयोः ॥ उपयोगाच्च वैयर्थ्यमुपदेशस्य चेति दिक् ॥ १४ ॥ ३ ॥

भा० टी०—अर्जुनपञ्चानुरूपमुत्तरं श्रीभगवानुवाच—लोक इति । लोकेऽस्मिन् शास्त्रोक्तानुष्ठानाधिकृते
त्रैवर्णिके जने शुद्धाशुद्धान्तःकरणतया द्विविधे द्विविधा उपायोपेयभेदेन द्विप्रकारा निष्ठाऽनुष्ठेयतात्पर्यं पुरा
सर्गादौ मया सर्वज्ञेनेश्वरेण प्रजाः सृष्ट्वा तासामभ्युदयनिःश्रेयससाधनवेदार्थसंप्रदायमाविष्कुर्वता प्रोक्ता ।
यत्तु पुरा पूर्वाध्याय इति भाष्यविरुद्धं वर्णयन्ति तन्न प्रोक्त्येतावतैव निर्वाहे लोकेऽस्मिन्नित्यस्य
पुरेत्यस्य च वैयर्थ्यप्रसङ्गात् ‘ इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमन्ययम् ’ इति वक्ष्यमाणेन भाष्यो-
क्तार्थस्य स्पष्टप्रतिपादकेन भूलेन विरोधाच्च । हे अनघेति संबोधयन् भवञ्चित्तशुद्ध्यर्थमेव त्वां स्वधर्मे नियो-
जयामि न स्वार्थमिति ध्वनयति । निष्ठायाः प्रकारविभागमाह—ज्ञानेति । युज्यते ब्रह्मणानेनेति योगः
ज्ञानमेव योगः ज्ञानयोगः तेन सांख्यानां चित्तशुद्ध्यात्मानात्मविषयविवेकज्ञानवतां निष्ठा स्थितिः प्रोक्ता ।
चित्तशुद्धिद्वारा युज्यतेऽनेन ज्ञानेनेति योगः कर्मैव योगः कर्मयोगः तेन योगिनामशुद्धान्तःकरणानां कर्मिणां
मया निष्ठा प्रोक्त्यर्थः ॥ ३ ॥

प० टी०—ततो भगवानाह—लोकेऽस्मिन्निति । लोक्यते ज्ञायतेऽनेनेति लोको मुमुक्षुजनस्तस्मिन्
द्विविधा द्विप्रकारा निष्ठा मर्यादा पुरा द्वितीयाध्याये प्रोक्ता । तत्र सांख्यानां शुद्धान्तःकरणानां ज्ञानयोगेन
तथाशुद्धान्तःकरणानां योगिनां कर्मकुशलानां कर्मयोगेन, न ह्येकं प्रत्युपायद्वयकथनं किंत्वधिकारभेदा-
दतो व्यामिश्रणेन वाक्येनेति वक्तुं नार्हसीत्यर्थः ॥ ३ ॥

रा० टी०—यद्यपि सर्वकर्मण्याश्रमत्रयविहितानि काम्यकामिभेदेन काम्यान्यकाम्यानि चेति वैकल्पि-
कानि यतिधर्मास्तु शमादयः केवलमकाम्याः शुद्धकर्मैव नरकादानर्थहेतुरागद्वेषाणुपेताश्च न भवन्ति
तथापि तेषामनधिकारिकविषयत्वात् तत्र च जनकप्रियव्रतादेरिव आधिकारिकत्वात् सुखदुःखे समे कृत्वे-
त्यत्रोक्तदिशा भगवद्भक्त्या स्वधर्मत्वेनानुष्ठाने पापानवातेर्देहकल्पिकेपि शुद्धकर्मण्येव नियोज्य इति भावेनाद्य-
प्रश्नस्योत्तरमाह—लोक इत्यादिना । द्वितीयस्य तु श्रेयानित्यादिनामे ध्येयम् । अस्मिन्लोके साधकवर्गे निष्ठा
स्वरूपेण स्थितिः मुक्तिरिति यावत् । यद्वा निष्ठा नितरां संसारगतिनिवृत्तिर्द्विविधा द्विप्रकारा द्विविधसा-
धनसाध्येत्यर्थः । पुरा मया प्रोक्ता हे अनघेति संबुद्धिः । कथमित्यत आह—सांख्यानां ज्ञानप्रधानानां
देवानां सनकादियतीनां च ज्ञानयोगेन प्राचुर्याज्ज्ञानस्योक्तिः । अप्रचुरकर्मोपेतप्रचुरज्ञानोपायेन जपध्या-
नादिना निष्ठा मुक्तिः योगिनां कर्मरूपोपायवतां कर्मयोगेनाप्रचुरज्ञानोपेतेन प्रचुरकर्मोपायेन निष्ठा मुक्तिः ।
योगिनामित्यनन्तरमिति शब्दोपेयाहार्यः । अत्र भगवज्ज्ञानिनामप्युभयेषां न ज्ञानमात्रेण स्वयोग्ययावदान-
न्दानुभवरूपसंपूर्णमुक्तिः अपितु कर्मसमुच्चितेनैव । तत्र केचन सनकादयो यतयः स्वगतज्ञानकर्मणोर्मध्ये
ज्ञानप्रचुराः सन्तो मुक्तिभाजः केचित्तु जनकप्रियव्रतादयो गृहस्थाः स्वगतज्ञानकर्मणोर्मध्ये प्रचुरकर्मणाः
सन्त एव मुक्तिभाजो भवन्ति आधिकारिकतया तथैव भगवता क्लृप्तत्वात् । तथाच त्वमप्याधिकारिक
इति कर्मणि विनियोज्य एवेति भावः । अत्र नीरमिश्रीरे क्षीरशब्दप्रयोगवत्प्राचुर्याभिप्रायेण ज्ञानयोगेन
कर्मयोगेनेत्येकैकोक्तिरिति ज्ञेयम् ॥ ३ ॥

न कर्मणामनारम्भानैष्कर्म्यं पुरुषोऽनुते ॥

न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥ ४ ॥

त० टी०—कर्मणां ज्ञानार्थं विनियोग इत्युक्तं तदभावे न ज्ञानप्राप्तिरित्याह—न कर्मणामिति । स्वस्ववर्णाश्रमोचितभगवदाज्ञापालनात्मककर्मणामनारम्भादकरणाभैष्कर्म्यं कर्मराहित्यं ज्ञानं पुरुषो नाश्नुते न प्राप्नोति । ननु “ एतमेव लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति ” इति श्रुतेः सर्वकर्मसंन्यासादेव मोक्षमधिगच्छति कर्मभिरित्यत आह—न चेति । चित्तशुद्धयभावेन ज्ञानं विना कृतात्केवलात्संन्यासा-
सिद्धिं मोक्षं न च समधिगच्छति प्राप्नोति । लोके संन्यासीति प्रथमात्रप्राप्तावपि न संन्यासफल-
भाग्यवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

प्र० टी०—तत्र कारणाभावे कार्यानुपपत्तेः कर्मणाम् “ तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेन ” इति श्रुत्याऽऽत्मज्ञाने विनियुक्तानामनारम्भादननुष्ठानाच्चित्तशुद्धयभावेन ज्ञानायोग्यो बहिर्मुखः पुरुषो नैष्कर्म्यं सर्वकर्मशून्यत्वं ज्ञानयोगेन निष्ठामिति यावत् नाश्नुते न प्राप्नोति । ननु “ एतमेव प्रव्रजितो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति ” इति श्रुतेः सर्वकर्मसंन्यासादेव ज्ञाननिष्ठोपपत्तेः कृतं कर्माभिरित्यत आह—न चेति । न च संन्यसनादेव चित्तशुद्धिं विना कृतान् सिद्धिं ज्ञाननिष्ठालक्षणां सत्यक् फलपर्यवसायित्वेन नाधिगच्छति नैव प्राप्नोतीत्यर्थः । कर्मजन्यां चित्तशुद्धिमन्तरेण संन्यास एव न संभवति यथाकथंनिदोस्तुस्यमात्रेण कृतोपि न फलपर्यवसायीति भावः ॥ ४ ॥

ज्ञ० टी०—तन्वेद्यं सति ज्ञानकर्मणोरुभयोरपीतरेतरानपेक्षयैव साधनान्मोक्षहेतुत्वं प्राप्तमिति चेन्न “ न कर्मणा न प्रजया ” इत्यादिश्रुतिभिः कर्मणो मोक्षसाधनत्वनिषेधात् “ ज्ञानादेव तु कैवल्यम् ” इतीतर-
ज्ञातृत्तिपूर्वकं ज्ञानस्यैव साधनान्मोक्षसाधनत्वावधारणाच्च न कर्मणो मोक्षसाधनता संभवति । यद्यपि ज्ञानमेव समुत्पन्नं स्वयमन्यानपेक्षया पुरुषस्य सद्यो मुक्तिमुखं प्रयच्छति तथापि “ सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा सृष्टिः ” इति श्रवणात्सत्त्वशुद्धिं विना ज्ञानं नोदेति । सत्त्वशुद्धिश्च “ ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन ” इति श्रव-
णाद्यज्ञानादिसत्कर्मानुष्ठितिं विना न सिध्यत्यतो मुमुक्षोरनुत्पन्नात्मज्ञानस्यावश्यं वित्तशुद्ध्यर्थं कर्म कर्त-
व्यमन्यथा मोक्षो न सिध्यतीत्याह—न कर्मणामिति । नित्यानां कर्मणां श्रौतादीनामनारम्भादनाश्रयणभै-
ष्कर्म्यं न यत्र कर्म तन्निष्कर्मं ब्रह्म “ निष्कलं निष्क्रियम् ” इति श्रुतेः तस्य भावो नैष्कर्म्यं निष्क्रियब्रह्मा-
त्मनावस्थानलक्षणां मुक्तिं पुरुषो नाश्नुते उपायाभावात्सत्येवोपाये उपेयं सिध्यति यत उपायभूतानां कर्मणा-
मननुष्ठानादुपेयभूतं ज्ञानं तत्फलं च नैष्कर्म्यं पुरुषस्य न सिध्यत्यतो मुमुक्षोरीश्वरापेक्षशुद्ध्या नित्यं नैमि-
त्तिकं च कर्मावश्यमनुष्ठानार्थं तेन ज्ञानं मोक्षश्च सिध्यतीत्यर्थः । ननु “ न कर्मणा न प्रजया ” इति श्रुत्यैव
कर्मणो मोक्षसाधनत्वनिषेधात् “ संन्यासयोगात् ” इति संन्यासस्यैव यतीनां मुक्तिहेतुत्वश्रवणाच्च सर्व-
कर्मणां संन्यासमेव कृत्वाऽहं तूष्णीं सुखमासे न कदापि च कुर्वे ह्येषाभूयिष्ठं कर्म तत्रापि च हिंसाप्रधान-
मित्याशङ्क्यामाह—न चेति । कर्मणि ह्येषाभूयिष्ठत्वबुद्ध्याप्यलसत्त्वेन वाप्यापातवैराग्याच्छिष्यायज्ञोपवीत-
त्यागमात्रादेव सिद्धिं नैष्कर्म्यसिद्धिं विदेहमुक्तिं ब्राह्मणो मुमुक्षुर्न समधिगच्छति विनैव वेदान्तश्रवणजन्य-
ज्ञानेन “ ज्ञानादेव तु कैवल्यम् ” इति श्रुतिप्रसिद्धेः । ननु संन्यस्य मुक्त्यर्थं दहरोपास्ति वा वैश्वानरी
वोपास्ति शिवस्य पूजां तन्नामकीर्तनं वा कुर्यामिति चेन्नाद्यः “ सत्यकामः सत्यसंकल्पः ” इति दहरोपा-
सनस्य सत्यकामत्वादिगुणवत्त्वश्रवणादुपवदुपास्त्या तद्वावापत्तिप्रसङ्गात् । न द्वितीयः “ स सर्वेषु भूते-
ष्वन्नमन्ति ” इति श्रवणाद्वैश्वानरोपास्त्या सर्वभूतात्मनाम्नादनाश्रयणप्रसङ्गात् । न तृतीयः “ देवो भूत्वा

देवानप्येति ” इतिश्रवणात्तल्लोकप्राप्तिप्रसङ्गात् । नापि चतुर्थः ‘ नास्ति पातकमहो कलिकाले नामकीर्तन-
परेषु नरेषु ’ ‘ पुण्यश्रवणकीर्तनम् ’ इत्यादिवचनात्पापक्षयमात्रप्रयोजनसिद्धेः । “ यद्दृश्यं तदसत् ” इत्य-
व्याकृतादेः स्थूलान्तरस्य सगुणस्य सर्वस्य दृश्यत्वेनासत्त्वावगमादुपास्यस्य सर्वस्यापि सगुणत्वेनाऽसत्त्वा-
द्व्यभिचारादसदुपास्यत्वात् त्वसद्भाव एव फलं सिध्यति न कचिदपि सद्भाव उपासनानुरूपत्वात्फलसिद्धेः “ तं
यथायथोपासते तथैव भवति । असन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति प्रति चेदवेत् ” इत्यादिश्रुतेः ‘ ये यथा
माम् ’ इतिस्मृतेश्च । किंच “ असूर्या नाम ते लोकाः ” इति “ न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः ” इत्यात्मतत्त्वा-
ज्ञानिनोऽसुरलोकप्राप्तिरूपमहानर्थश्रवणात् “ अरुन्मुखान् यतीन् सालावृकेभ्यः प्रायच्छम् ” इति वेदान्त-
विमुखानां यतीनामिन्द्रभयश्रवणाच्च ‘ प्रत्यक्तत्त्वविवेकाय संन्यासः सर्वकर्मणाम् । श्रुत्या विधीयते तस्मा-
त्तद्व्यागी पतितो भवेत् ’ इति यतेः स्वरूपविवेकाभावे पतितत्वस्मरणात्संन्यासस्यापि कर्मत्वाविशेषाच्चाव-
न्मात्रेण मोक्षसंभवाच्च तस्माद्यतेर्मुमुक्षोः सर्वथा वेदान्तश्रवणेन ज्ञानं प्रयत्नेन संपादनीयमिति सूचितं भग-
वता—नच संन्यसनादेव सिद्धिसमधिगच्छतीति । चकारस्त्वर्थः । संन्यासयोगादित्यत्र ब्रह्मविदां यतीनां
ब्रह्मण्यारोपितनामरूपप्रहणत्यागः संन्यासशब्देनोच्यते ननु कर्मसंन्यासः यतय इतिपदेनैव संन्यासस्य
सिद्धत्वादन्यथा पुनरुक्तिप्रसङ्गस्तस्माद्यतेः संन्यासस्य फलं वेदान्तश्रवणजन्यज्ञानमेवेति सिद्धम् ॥ ४ ॥

श्री० टी०—शतः सभ्यक्चित्तशुद्धयर्थं ज्ञानोत्पत्तिपर्यन्तं वर्णाश्रमोचितानि कर्माणि कर्तव्यानि अन्यथा
चित्तशुद्धयभावेन ज्ञानानुत्पत्तेरित्याह—न कर्मणामिति । कर्मणामनारम्भादननुष्ठानाश्रयकर्म्यं ज्ञानं नाश्नुते
नाप्नोति । ननु च “ एतमेव प्रव्राजिनो लोकमीप्सन्तः प्रव्रजन्ति ” इति संन्यासस्य मोक्षाङ्गत्वश्रुतेः
संन्यासादेव मोक्षो भविष्यतीति किं कर्मभिरित्याशङ्क्योक्तम्—न चेति । न च चित्तशुद्धिं विना कृतात्सं-
न्यसनादेव ज्ञानशून्यात्सिद्धिं मोक्षं समधिगच्छति प्राप्नोति ॥ ४ ॥

स० टी०—शुद्धयन्तं कर्म कर्तव्यमस्त्यशुद्धविषयस्त्विति ॥ न कर्मणामनारम्भादित्यारभ्य प्रवक्ष्यते ॥ १ ॥
मोक्षं स जीवतीत्यन्तैस्त्रयोदशभिरेव च ॥ विदुषः शुद्धबुद्धेस्तु कर्तव्यं नास्ति किंचन ॥ २ ॥ यस्त्वात्मर-
तिरित्यादिद्विधाभ्यामित्थं प्रवक्ष्यते ॥ तस्मादसत् इत्यादौ बन्धहेतोश्च कर्मणः ॥ ३ ॥ धीशुद्ध्या मोक्षहेतुत्वं
ज्ञानोत्पत्तिमुखेन च ॥ अथ केनेति चोत्थाप्य प्रश्नं कामस्य शत्रुता ॥ ४ ॥ वक्ष्यते मोक्षमार्गेऽस्मिन्त-
त्यागाज्ज्ञानयोगतः ॥ मोक्षोऽस्तीत्येव भगवानध्यायान्ते च वक्ष्यति ॥ ५ ॥ तत्रादौ कारणाभावे
कार्याभावः प्रदर्श्यते ॥ तमेतमितिवाक्येन विहितानां हि कर्मणाम् ॥ ६ ॥ चित्तशुद्ध्यात्मबोधार्यमननुष्ठा-
नतः पुमान् ॥ सत्त्वशुद्धेरभावात्त्याज्ज्ञानायोग्यो बहिर्मुखः ॥ ७ ॥ ज्ञानयोगेन निष्ठां नावाप्नोत्यात्मन्यव-
स्थातेम् ॥ नन्वेतमेव प्रव्राजिनो लोकमिति वेदतः ॥ ८ ॥ समस्तकर्मसंन्यासाज्ज्ञाननिष्ठोपपत्तितः ॥
कृतं कर्मभिरित्यत्र प्राह नारायणो हरिः ॥ ९ ॥ यतः संन्यसनादेव चित्तशुद्धिं विना कृतात् ॥ ज्ञान-
निष्ठान्तिमकां सिद्धिं नैवाप्नोति फलावधिम् ॥ १० ॥ न धीशुद्धिश्च न्यासः संभवेदथ चेत्कृतः ॥ फले पर्य-
वसायी नो भवेदित्याशयो हरेः ॥ ११ ॥ ४ ॥

भा० टी०—तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशवेत्युक्तवन्तं स्विन्नचित्तमर्जुनं कर्म न
कर्तव्यमित्येवं मन्वानमाकर्ष्याह—नेति । यद्वा निष्ठेत्येकवचनेन सूचितं कर्मनिष्ठायाः ज्ञाननिष्ठाप्राप्तिहेतु-
त्वेन पुरुषार्थसाधनत्वं ज्ञाननिष्ठायाः कर्मनिष्ठोपायलब्धस्वरूपायास्तु स्वातन्त्र्येणैव पुरुषार्थहेतुत्वं च स्फुटं
वक्तुमारभते—नेत्यादिना । कर्मणाम् “ तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन
तपसाऽनाशकेन ” इति श्रुत्या ‘ ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः । यथाऽऽदर्शितलप्रख्ये पश्य-
त्यात्मानमात्मानि ’ इति स्मृत्या ‘ सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेः ’ इतिन्यायेन च चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानोपाय-

त्वेन विहितानामकरणाशैष्कर्म्यं कर्मशून्यत्वं ज्ञानयोगेन निष्ठां पुरुषो नाश्नुते न प्राप्नोति किंतु तेषामा-
रम्भात् प्राप्नोतीत्यर्थः । ननु 'ह्यमर्थं सर्वभूतेभ्यो वत्सा नैष्कर्म्यमाचरेत्' इत्यादौ कर्तव्यकर्मसंन्यासा-
दपि नैष्कर्म्यप्राप्तिः श्रूयतेऽतस्तदर्थिनः किं कर्मारम्भेणेति चेत्तत्राह—नेति । न च संन्यसनात् कर्मत्यागमा-
त्रात् ज्ञानशून्यात्सिद्धिं नैष्कर्म्यलक्षणां प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

प० टी०—सम्यक्चित्तशुद्धया ज्ञानोत्पत्तिपर्यन्तं वर्णाश्रमोचितानि कर्माणि कर्तव्यानि । अन्यथा
चित्तशुद्धयभावे ज्ञानोत्पत्तिरित्यभिप्रायं प्रकटमाह—न कर्मणामिति । कर्मणामनारम्भादननुष्ठानाशै-
ष्कर्म्यं ज्ञानं नाश्नुते न प्राप्नोति । ननु च “ एतमेव प्रव्राजिनो लोकमीप्सन्तः प्रव्रजन्ति ” इत्यादि
श्रुतेः संन्यासस्यापि मोक्षसाधनत्वात्तेनैवार्थसिद्धेः किं कर्मणेत्याशङ्क्याह—न चेति । श्रुतिरपि यजुःसं-
हितायाम् “ कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते ” नरे
भाष्यम्—इह मोक्षमार्गं कर्माणि कुर्वन्नेव शतं समाः । शतवर्षाणि जिजीविषेज्जीवितुमिच्छेत् । कर्माकरणे तु
गृह्येव श्रेयानित्यर्थः । एवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थः । तेन कर्म कर्तव्यमेवेत्युक्तम् । एवममुना प्रकारेण
नरे भुव्ये देहाभिमानिनि कर्म कृतवति सति तन्मोक्षप्रापकं कर्म त्वयि न लिप्यते फलभोगाय न भवति
इतः परमन्यथा मोक्षमार्गो नास्ति ॥ ४ ॥

रा० टी०—यतिधर्माः शमादय एवानुष्ठेया न तु गृहिधर्माः । तत्रापि न धोरं युद्धकर्मेति वाचिनं पार्थ
इति तत्र जनकादेरिवाधिकारिकत्वान् वर्णाश्रमोचिता धर्मास्त्वयानुष्ठेया एवेति उक्तम् । इदानीं कर्म न
कार्यमिति वदतः किं कर्माकरणप्राप्यत्वहेतुना मुक्तिर्नैष्कर्म्यशब्दवाच्यत्वात्तद्व्यथानुपपत्त्या कर्म न कार्य-
मित्यभिप्रायः । न कर्मणः संसारबीजत्वात्तदकरणं मुक्तिहेतुरिति 'कर्मणा बध्यते जन्तुः' इति स्मृतेः
कर्मणो मुक्तिप्राप्त्यन्धकत्वाद्वा । आद्यं निराह—नेति । कर्मणामनारम्भात्करणाशैष्कर्म्यं कर्माकरणप्राप्यत्व-
हेतुना नैष्कर्म्यशब्दवाच्यं मोक्षमश्नुते इति यत्त्वयोक्तं तन्न भवति । कुत इत्यत उक्तम्—पुरुष इति ।
पुराणि शरीराणि सरति प्राप्नोतीति पुरुषः पुरुष एव पुरुषः । हेतुगर्भमिवम् । सदा सूक्ष्मेण स्थूलेन च
देहेन युक्तत्वादिति । कर्माकरणमात्रेण मोक्ष इति पक्षं कदाचित्कर्मानधिकारशरीरस्यापि संभवेन तदेहे
कर्माकरणनिमित्तमोक्षप्राप्त्याधुना दृश्यमानं पुरुषत्वं न स्यादिति भावः । नैष्कर्म्यशब्दवाच्यत्वं तु
काम्यकर्माप्राप्यत्वनिमित्तनोपपन्नं नया तु निवृत्तकर्मण्येव नियोगः क्रियत इति भावः । द्वितीयमपि
निराह—नेति । कर्मणामनारम्भात्करणाशैष्कर्म्यं काम्यकर्माप्राप्यं मोक्षमश्नुते । संसारबीजभूतकर्माभावा-
दिति त्वयोक्तं यत्तन्न कुतः—पुरुष इति । प्राग्वदेवार्थः । अनादौ संसारे कर्माधिकृतानन्तजन्मसंभवेन सदा
पुरुषशब्दितदेहयुतत्वात्तत्र कृतानन्तकर्मणां भावेनाद्यतनदेहावच्छेदेन कर्माकरणमात्रेण संसारबीजाभावकृत-
मोक्षाशा कुतः स्यादिति भावः । तृतीयपक्षनिरासस्तु यज्ञार्थात्कर्मणोन्यत्रेत्यादौ वक्ष्यते । ननु ' निष्कामं
ज्ञानपूर्वं तु' इति स्मृतौ निवृत्तकर्मणा मोक्ष उच्यते । तस्य मोक्षहेतुत्वे फलान्तराभाव एव युक्तिर्न त्वन्या ।
तथाच कर्माकरणस्यापि फलान्तराभावरूपयुक्तिसाम्याद् आयासाभावरूपगुणवत्त्वाच्च कर्माकरणादपि
मोक्षः स्यात् । “ एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति ” इत्यादौ श्रुतः कर्माकरणे प्रत्यवायस्तु अमुमुमुविषयत-
योपपन्न इत्यत आह—न चेति । संन्यसनात् काम्यकर्माकरणादेव तन्मात्रादिति वावत् । अनेन निवृत्त-
कर्मकरणमुपलक्ष्यते । निवृत्तकर्मकरणमात्रात्सिद्धिं मोक्षं पुरुषो न समधिगच्छति प्राप्नोति किंतु तेनान्तः-
करणशुद्धिविषयवैराग्यश्रवणमननध्यानज्ञानद्वारैव । “ निवृत्तं सेवमानस्तु ब्रह्माभ्येति ” इति श्रुतेरप्ययमे-
वाभिप्रायः । तथाच न तत्प्रातिवन्ध्याकर्माकरणस्य मोक्षहेतुत्वं शङ्क्यमिति भावः । ननु यस्याश्रमवर्माणां
श्रुत्यादिसिद्धे मुक्तिहेतुत्वे फलान्तराभाव एव मुक्तिरिति तत्प्रातिवन्ध्यास्तु कर्माकरणस्य युक्तिहेतुत्वमित्यतो

प्युक्तम्-न चेति । संन्यसनाद्यत्याश्रमादेवेत्यर्थः । स तु भवेति मनःसमाधानद्वारा तत्प्रीतिविशेषद्वारा वा मुक्तिहेतुर्न फलान्तराभाववत्त्वे हेतुना येन तत्प्रतिषन्धापि फलान्तराभावयुक्त्या कर्माकरणस्य मुक्तिहेतुत्वं शङ्कयेतेति । एतेन लोक इति पूर्वश्लोकोक्तदिशा न केवलमाधिकारिकत्वात्तत्र कर्मणि नियोगः अपि तु कर्माकरणस्य त्वदुक्तरीत्या मुक्तिहेतुत्वभावादपीति हेत्वन्तरमुक्तं भवति ॥ ४ ॥

न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ॥

कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ५ ॥

त० टी०-तस्य फलपर्यवसायित्वं दूरे तिष्ठतु तावत्सर्वकर्मसंन्यः स एवाशक्य इत्याह-न हीति । जातु कदाचित्कश्चिदपि मूर्खो ज्ञानी वा क्षणमपि अकर्मकृत्कर्माकुर्वाणो न हि तिष्ठति । इतिवधारणे । नैव तिष्ठति अपि तु वैदिकं लौकिकं वा कर्म कुर्वन्नेव तिष्ठतीत्यर्थः । हि यतोऽवशः यावत्स्थूलसूक्ष्म-देहेतुभूतकर्मास्ति तावत्प्रकृतिवशस्तस्मात्प्रकृतिजैः सर्वजगद्धेतुप्रकृतिसमुद्भवैः सत्त्वादिभिर्गुणैः सर्वोऽपि जनः कर्म कार्यते बलात्कर्मणि नियुज्यते । तस्मान्मुमुक्षुणा ज्ञानप्रतिबन्धकपापक्षयार्थं स्वोचितः कर्म-योग एवानुष्ठेयः ॥ ५ ॥

म० टी०-तत्र कर्मजन्यशुद्धयभावे बहिर्मुखः हि यस्मात्क्षणमपि कालं जातु कदाचित् कश्चिदप्य-जितेन्द्रियः अकर्मकृत्सन्न तिष्ठति अपि तु लौकिकवैदिककर्मानुष्ठानव्यग्र एव तिष्ठति तस्मादशुद्धचित्तस्य संन्यासो न संभवतीत्यर्थः । कस्मात्पुनरविद्वान्कर्माण्यकुर्वाणो न तिष्ठति हि यस्मात् सर्वः प्राणी चित्तशुद्धि-रहितः अवशः अस्वतन्त्र एव सन् प्रकृतिजैः प्रकृतितो जातैरभिव्यक्तैः कार्याकारेण सत्त्वरजस्तमोभिः स्वभावप्रभवैर्वा रागद्वेषादिभिर्गुणैः कर्म लौकिकं वैदिकं वा कार्यते अतः कर्माण्यकुर्वाणो न कश्चिदपि तिष्ठतीत्यर्थः । स्वाभाविका गुणाश्चालकाः अतः परवशतया सर्वदा कर्माणि कुर्वतोऽशुद्धबुद्धेः सर्वकर्मन्यासो न संभवतीति न संन्यासनिबन्धना ज्ञाननिष्ठा संभवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

शं० टी०-यदुक्तं सर्वकर्मसंन्यासं कृत्वाहं तूष्णीं मुखमास इति तत्र संस्कारजप्रवृत्तेः क्रियाया निःशे-पत्यागायोगाद्वृत्तेरालम्बनाभावाच्च तूष्णीमासनं ब्रह्मनिष्ठं विना न कस्यापि घटत इत्याशयेनाह-न हीति । अत्र लोके जातु कदाचिदपि कश्चिद्यो वा को वपि प्राणी क्षणं क्षणार्धमप्यकर्मकृत्कामपि कर्माकुर्वन्न तिष्ठति किंतु मुमुक्षे विना जाग्रत्स्वप्नयोः सर्वदा कथेन वा मनसा वा वाचा वा चक्षुरादिभिर्वा यत्किंचित्कर्म कुर्वन्नेव तिष्ठति न कचिदपि तूष्णीमित्यर्थः । इदं सर्वं प्रत्यक्षमिति हिः प्रसिद्धियोतनार्थः । कस्मात्तूष्णीं स्थातुं न शक्नोतीत्याकाङ्क्षायाःमाह-कार्यते इति । हि यस्मात्कारणात्सर्वाऽपि प्राणिवर्गाः प्रकृतिजैः सत्त्वरज-स्तमोगुणात्मिका मूलप्रकृतिस्तस्याः सकाशाज्जाताः प्रकृतिजास्तैर्गुणैर्गुणाः द्रव्यवासना गुणवासनाः कर्म-वासना जातिवासना रागद्वेषादयश्च तैः प्रकृतिजैर्गुणैरन्तःप्रेर्यमाणोऽवशोऽस्वतन्त्रः सन्नेव बहिरन्तः कर्म नानाव्यापाररूपं कार्यते वासनात्मिकायाः प्रवृत्तेर्वशो भूत्वा न कोपि तूष्णीं स्थातुं शक्नोति विना ब्रह्मविद्वर्यं ब्रह्मविद्वर्यस्तु निर्विकल्पसमाप्यग्निना निर्मूलितप्रकृतिगुणतत्कार्यतूलपटलत्वाद्वायुना मेरुरिव स्वयं गुणैर्न चाल्यते किंतु निष्क्रियब्रह्मात्मना तूष्णीमेव तिष्ठति ' उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचास्यते' इति स्मर-णात्ततो ब्रह्मविद्वर्यं एक एव तूष्णीं स्थातुं शक्नोति न ततोऽन्य इत्यर्थः ॥ ५ ॥

श्री० टी०-कर्मणां च संन्यासस्तेष्वनासक्तिमात्रं न तु स्वरूपेणाशक्यत्वादित्याह-न हीति । जातु कस्यांचिदवस्थायां क्षणमात्रमपि कश्चिदपि ज्ञानी वाऽज्ञो वा कर्मकृत्कर्माण्यकुर्वाणो न तिष्ठति । तत्र हेतुः प्रकृतिजैः स्वभावप्रभवैः रागद्वेषादिगुणैः सर्वोऽपि जनः कर्म कार्यते कर्मणि प्रवर्तते अवशः अस्वतन्त्रः सन् ॥ ५ ॥

स० टी०—यतः कश्चिदपि प्राणी क्षणं नापि कदाचन ॥ तिष्ठतीह विना कर्म नातः शुद्धिभूतेऽक्रियः ॥ १ ॥ यतोऽशुद्धमनाः सर्वो रजःसत्त्वतमोगुणैः ॥ स्वभावप्रभवैर्वापि रागद्वेषादिभिर्गुणैः ॥ २ ॥ अस्व-
तन्त्रोऽखिलं कर्म वैदिकं लौकिकं बलात् ॥ कार्यतेऽतो विना शुद्धिं न संन्यासोऽपि संभवेत् ॥ ३ ॥ १॥

भा० टी०—तत्र हेत्वाकाङ्क्षायामाह—न हीति । हि यस्मात्कश्चिदज्ञोऽशुद्धचित्तः क्षणमपि कालं जातु कदाचिदपि कस्यां चिदप्यवस्थायामकर्मकृतसन्न निष्ठमि हि यस्मादस्वतन्त्र एव सर्वोऽज्ञलोकः प्रकृतितो जातैः सत्त्वरजस्तमोभिः गुणैः कर्म कार्यते एतेन कर्मणां च संन्यासस्तेष्वनासक्तिमात्रं नतु स्वरूपेणाश-
क्यत्वादित्याह—न हीति । कश्चिदपि ज्ञानी वाऽज्ञो वेति परास्तम् । अस्य पक्षस्य युक्तिशतेन भगवत्पादैर्नि-
राकृतत्वात् ‘गुणैर्यो न विचाल्यते’ इति वक्ष्यमाणविरोधस्यात्रैवाचार्यैरुक्तत्वाच्च । अतोऽज्ञं कर्मत्यागिनं निन्दति कर्मेन्द्रियाणीति स्वपरप्रत्यविरोधाच्च ॥ १ ॥

प० टी०—अथ सत्कर्मण्युद्भिन्नचित्तं जनमुपपत्त्या बोधयति—न हीति । कश्चिदपि जातु कदा-
चिदप्यकर्मकृन्न हि तिष्ठति किं तु सर्वोपि जनोऽवशोऽस्वतन्त्रः सन् प्रकृतिजैः स्वभावजैर्गुणैः
करचरणचेषारूपं कर्म कार्यते कर्मणि प्रयोज्यते । तत्रोद्भिन्नः सन् करोत्येव परं तु सत्कर्मणि न प्रवर्तते
इत्याश्चर्यम् ॥ १ ॥

रा० टी०—किंच कर्मणोत्पादिरभुवित्वात्कर्मणो मुक्तिप्रतिबन्धकत्वामिति तृतीयपक्षे स्मृतौ कर्मशब्दः
भङ्कुचितवृत्तिरिति वक्ष्यमाणोपाद्वाततया कर्माणि सर्वात्मना त्यक्तुं न शक्यानीत्याह—न हीति । जातु
कस्यांचिदवस्थायां क्षणमात्रमपि कश्चिदपि ज्ञोऽज्ञो वा अकर्मकृतकर्मण्यकुर्वन्न तिष्ठति । कुत इत्यत उक्तम्—
कार्यत इति । सर्वः सर्वेण जनेन व्यत्ययात् । अवशः अवशेन “अऽति ब्रह्म” इति श्रुतेः । विष्णुवशेनैव
सता स्यात्तन्त्रकर्तृविष्णुवशीनकर्तृताकेनैव कर्त्रा प्रकृतिजैर्गुणैः सत्त्वादिभिर्विकारकर्तृभूतैः कर्म कार्यते ।
स्वतन्त्रकर्त्रा भगवता विकारकर्तृसत्त्वादिभिश्च प्रेरितो जनः सदा किञ्चित्कर्म करोतीति हेतोरकर्म-
कृतकोऽपि नेत्यर्थः ॥ १ ॥

कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ॥

इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥ ६ ॥

त० टी०—ननु कर्मणः कर्मेन्द्रियाधीनत्वान् तन्नियमने कर्म कथं स्यादिति चेत्तत्राह—कर्मेन्द्रि-
याणीति ! यो विमूढात्मा अनादिविषयवासनया मलीमसत्वेनाऽऽत्मतत्त्वस्मरणानर्हतया विषयास-
क्तमनाः कर्मेन्द्रियाणि संयम्य मनसा इन्द्रियार्थान्विषयान् स्मरन्नास्ते स मिथ्याचार उच्यते । निष्का-
मकर्मणुष्ठानं विनाऽनादिपापानिवृत्त्या मनसो विषयासङ्गोऽवर्जनीय इति भावः । तस्मात्परमार्थोपयो-
गित्वाभावात्सर्वकर्मसंन्यासपक्षमिति लोके दर्शयितुं मिथ्या कृथेव कर्मेन्द्रियसंगमरूप आचारो यस्य स
तथा उच्यते । शास्त्रविज्ञिरिति शेषः ॥ ६ ॥

प० टी०—यथा कथंचिदौत्सुक्यमात्रेण कृतसंन्यासस्त्वशुद्धचित्तस्तत्फलभाक् भवति यतः यो विमू-
ढात्मा रागद्वेषादिदूषितान्तःकरण औत्सुक्यमात्रेण कर्मेन्द्रियाणि वाक्पाण्यादीनि संयम्य निगृह्य बहिर्भिन्द्रि-
कर्मण्यकुर्वन्निति यावत् मनसा रागादिप्रेरितेन इन्द्रियार्थान् शब्दादीन् नत्वात्मतत्त्वं स्मरन्मन्त्रे कुतसं-
न्यासोऽहमित्यभिमानेन कर्मशून्यस्तिष्ठति स मिथ्याचारः सत्त्वशुद्ध्यभावेन फलाद्योग्यत्वात्पापचार उच्यते
‘त्वंपदार्थविवेकाय संन्यासः सर्वकर्मणाम् । भ्रुत्येह विहितो यस्मात्तत्त्यागी पतितो भवेत्’ इत्यादिधर्म-
शास्त्रेण । अत उपपन्नं न च संन्यासनादेवाशुद्धान्तःकरणः सिद्धिं समधिगच्छतीति ॥ ६ ॥

श्ल० टी०—ननु सर्वं कर्म संन्यस्य करपादादीन्न्द्रियाग्रामं बद्ध्वा बहिस्तूष्णीं स्थाणुवन्नैश्चल्येन स्थातुं शक्यत एवेत्याशङ्क्यायां न बन्धमोक्षयोर्गतिं स्वाधिकारं चाविज्ञाय किं कर्मणा निष्फलं क्लेशभूयिष्ठेनेति दुरहंकारेण मुक्तिसाधनं वैदिकं कर्म सर्वं संन्यस्य यस्तूष्णीं तिष्ठति स दुष्माचार इत्याह—कर्मैन्द्रियाणीति । विमूढात्मा विमूढः कार्याकार्याविवेकरहित आत्मा मनो यस्य स विमूढात्मा सन् स्वस्य कर्तव्यं वैदिकं कर्म मुक्तिसाधनं परित्यज्य बहिः कर्मैन्द्रियाणि संन्यस्य निरुध्य चक्षुषी निमील्यान्तरिन्द्रियार्थान् शब्दादीन् स्मरन् चिन्तयन् य आस्ते ब्रह्मविद्ब्रह्मेव कर्मसंन्यासेन कृतार्थोऽस्मीति स मिथ्याचारोऽसदाचारः कपटाचारित्र आत्मवन्धक इति सद्भिर्उच्यते इत्यर्थः । एतेन श्रवणार्थं वान्द्यथा वा संन्यस्य श्रवणादिकमकृत्वा त्रेषण जीवनं कुर्वन् संन्यासेनैव कृतार्थोऽहमिति यो यतिर्मन्यते सोऽपि मिथ्याचार एवेति सूचितं भवति ॥ ६ ॥

श्री० टी०—अतोऽहं कर्मत्यागिन निन्दति—कर्मैन्द्रियाणीति । वाक्पाण्यादीनि कर्मैन्द्रियाण्यपि संन्यस्य निगृह्य यो मनसा भगवद्ब्रह्मानच्छलेनेन्द्रियार्थान् विषयान् स्मरन्नास्ते आविशुद्धतया मनस आत्मनि स्थैर्याभावात् स मिथ्याचारः कपटाचारो दाम्भिक उच्यते इत्यर्थः ॥ ६ ॥

स० टी०—रागाद्याक्रान्तचित्तस्तु योऽकुर्वन्बहिरिन्द्रियैः ॥ कर्माणि मनसा रागद्वेषादिप्रेरितेन च ॥ १ ॥ शब्दादीन्संस्मरन्नित्यं कर्म त्यक्तवैव तिष्ठति ॥ स सः शशुद्धयभावेन पापाचारः प्रकथ्यते ॥ २ ॥ त्वंपदार्थविवेकाय संन्यासः सर्वकर्मणाम् ॥ श्रुत्या विधीयते यस्मादन्यथा परितो भवेत् ॥ ३ ॥ ६ ॥

भा० टी०—ननु हठात्कर्मैन्द्रियाणि संन्यस्य कर्मकृद्विष्यतीत्याशङ्क्य यस्त्वेनात्मज्ञोऽशुद्धान्तःकरणो हठात्कर्मैन्द्रियाणि संन्यस्य विहितं कर्म न करोति औत्सुक्यात्संन्यस्यति स तूभयतो भ्रष्ट इत्याह—कर्मैति । कर्मैन्द्रियाणि यो विमूढात्मा रागद्वेषादिभिर्मिलितचित्तः हस्तादीनि संहृत्य इन्द्रियार्थान् शब्दादीन् मनसा स्मरन्नास्ते स मिथ्याचारोऽसदाचारः पापाचार उच्यते ॥ ६ ॥

प० टी०—अथ कोऽपि पुमानहं प्राप्तनैष्कर्म्यसिद्धिरिति ध्यानच्छलेन जेष्टे निमील्य तिष्ठति सोऽपि निन्द्यते—कर्मैन्द्रियाणीति । कर्मैन्द्रियाणि वाक्पाणिपादादीनि संन्यस्य नियम्य तूष्णीं तिष्ठति मनसा चिन्द्रियार्थान् रूपरसादीन् विषयान् स्मरति मिथ्याचारो दाम्भिकः सन्नास्ते स विमूढात्मेत्युच्यते । स्वहितमज्ञानं व्यर्थमायुः परिकलयतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

रा० टी०—ननु शरीरयात्राद्यर्थकर्मणां त्यक्तुमशक्यत्वेऽपि यज्ञादिकर्मणां त्यक्तुं शक्यत्वात्तेषामस्तु त्यागः । न ह्यशक्यविषये शास्त्रप्रवृत्तिरस्ति । अतः कर्मणा बध्यत इति कर्मत्यागपरे शास्त्रे कर्मशब्दो यज्ञादिकर्मपरो भविष्यतीत्यसौ मन एव बन्धमोक्षयोः प्रयोजकं न कर्मकरणाकरणे इतिभावेन मनस एव प्राधान्यमाह—कर्मैत्यादिश्लोकाभ्याम् । कर्मैन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायुपस्थानि चक्षुरादीन्युपलक्ष्यन्ते । संन्यस्य निगृह्य यो मनसा इन्द्रियार्थान् रूपादीन्मनसा स्मरन्नास्ते वर्तते स विमूढात्मा भ्रान्तः मिथ्याचारः कपटाचारः दाम्भिक उच्यते इत्यर्थः ॥ ६ ॥

यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन ॥

कर्मैन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥ ७ ॥

स० टी०—तस्माद्विषयासक्तिशून्यः कर्मकर्ताऽपि ततः श्रेष्ठ इत्याह—यस्त्विति । तुल्यन्दः पूर्वोक्तसंन्यासिनो वैलक्षण्यद्योतनार्थः । इन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि आत्मस्मरणयोग्येन विषय-

विमुक्तेन मनसा नियम्य वशीकृत्य कर्मेन्द्रियैः वाक्पाणिपादादिभिः कर्मयोगमसक्तः फलाभिसन्धि-
रहितः सन् य आरभते स क्रमेण महच्छ्रेयोयोग्यत्वाद्विशिष्यते श्रेष्ठो भवति ॥ ७ ॥

म० टी०—औत्सुक्यमात्रेण सर्वकर्माण्यसंन्यस्य चित्तशुद्धये निष्कामकर्माण्येव यथाशास्त्रं कुर्यात् यस्मात्
तुशब्दोऽशुद्धान्तःकरणसंन्यासिव्यतिरेकार्थः । इन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि ओन्नादीनि मनसा सह नियम्य
पापहेतुशब्दादिविषयासक्तेर्निवर्त्य मनसा विवेकयुक्तेन नियम्येति वा कर्मेन्द्रियैर्वाक्पाण्यादिभिः कर्मयोगं
शुद्धिहेतुतया विहितं कर्मारभते करोत्यसक्तः फलाभिलाषशून्यः सन् यो विवेकी स इतरस्मान्मिथ्याचारा-
द्विशिष्यते परिश्रमसाम्येऽपि फलातिशयभाक्त्वेन श्रेष्ठो भवति । हे अर्जुन आश्चर्यमिदं पश्य यदेकः कर्मेन्द्रि-
याणि निगृह्यन् ज्ञानेन्द्रियाणि व्यापारयन् पुरुषार्थशून्योऽपरस्तु ज्ञानेन्द्रियाणि निगृह्य कर्मेन्द्रियाणि व्यापा-
रयन् परमपुरुषार्थभागभवतीति वा ॥ ७ ॥

श्रु० टी०—अनात्मज्ञस्य मुमुक्षोः कर्मसंन्यासापेक्षया कर्मयोग एव श्रेष्ठ इत्याह—यस्त्विति । तुशब्दः
पूर्वसादस्य श्रेष्ठत्वद्योतनार्थः । यस्त्वनात्मज्ञो मुमुक्षुर्विचक्षणः कर्मसंन्यासमकृत्यैव चक्षुरादीनीन्द्रियाणि राग-
द्वेषादेवोपाणां गोचराणि भवेयुर्यथा तथान्तर्नियम्य स्वयमसक्तः फलाभिसन्धिरहितो भूत्वेश्वरार्पणबुद्ध्या
कर्मेन्द्रियैर्वागादिभिः कर्मयोगं श्रौतं स्मार्तं वागभते अद्वया चित्तशुद्धयै करोति स विशिष्यते मोक्षसाधनी
भूतकर्मयोगनिष्ठत्वात्कर्मयोगां पूर्वोक्तदाम्भिककर्मसंन्यासापेक्षया श्रेष्ठ इत्यर्थः ॥ ७ ॥

श्री० टी०—एतद्विपरीतः कर्मकर्ता श्रेष्ठ इत्याह—यस्त्विति । यस्तु ज्ञानेन्द्रियाणि मनसा नियम्य
ईश्वरप्रवणानि कृत्वा कर्मेन्द्रियैः कर्मरूपं योगं उपायमारभते अनुतिष्ठति असक्तः फलाभिलापरहितः सन्
स विशिष्यते विशिष्टो भवति चित्तशुद्धया ज्ञानवान् भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

म० टी०—कर्मण्यधिकृतो यस्तु सचित्तानीन्द्रियाणि च ॥ भोगासक्तेर्निवर्त्याशु वाक्पाण्यादिभिर्नि-
न्द्रियैः ॥ १ ॥ शुद्धिहेतुतया प्रोक्तं कर्मयोगविवेकवान् ॥ फलाभिलाषशून्यः सन्करोति स विशि-
ष्यते ॥ २ ॥ श्रद्धा साम्येऽपि पूर्वोक्तान्मिथ्यासंन्यासिनो नरान् ॥ चित्तशुद्धयै क्रियाः कुर्वन् श्रेष्ठः
स्यात्फलभाग्यतः ॥ ३ ॥ ७ ॥

भा० टी०—य इति । यस्वज्जः कर्मण्यधिकृतः ज्ञानेन्द्रियाणि विवेकवैराग्ययुक्तेन मनसा नियम्य
मनसा सहेत्यर्थस्त्वरुचिप्रस्तः अरुचिर्वाजं तु पूर्वश्लोकोक्तस्य करणत्वस्य त्यागः सहशब्दाध्याहारश्च
फलाभिसन्धिरहितः कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमारभते स पूर्वस्माच्छ्रेष्ठो भवति ज्ञाननिष्ठोपाये स्थितो यतः अर्जुनेति
संबोधयन् एवमेव त्वमपि कुर्वन् अन्वर्थसंज्ञो भविष्यसीति ध्वनयति ॥ ७ ॥

प० टी०—अथाविमूढात्मानं वर्णयति—यस्त्विति । यस्तु ज्ञानेन्द्रियाणि आत्मप्रवणेन मनसा निय-
म्यासक्तः फलानपेक्षः सन् कर्मेन्द्रियैः कृत्वा कर्मयोगमारभते स एव विशिष्यते विशिष्टो भवति चित्त-
शुद्धया ज्ञानवान् भवति यस्मादेवं तस्मात्तथा भवेति तात्पर्यम् ॥ ७ ॥

रा० टी०—यस्त्विन्द्रियाणि चक्षुरादींज्ञानेन्द्रियाणि मनसा नियम्य असक्तः फलेच्छाहीनः सन्
कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगं स्ववर्णाश्रयोचितकर्मरूपज्ञानोपायमारभते करोति स विशिष्यते पूर्व-
तनादधिको भवति । एतेन पूर्वश्लोके मनसो निग्रहाभावे बन्ध इत्यन्वयः । द्वितीये तु मनसो निग्रहे
बन्धाभाव इति व्यतिरेक उक्तः । तथा पूर्वत्र मनसोऽनिग्रहे मोक्षाभाव इति व्यतिरेकः । द्वितीये तु श्लोके
मनसोऽनिग्रहे मोक्ष इत्यन्वय इति बन्धापेक्षया मनसोऽनिग्रहनिग्रहयोरन्वयव्यतिरेको मोक्षापेक्षया च
व्यतिरेकान्वयावित्युक्तविशाभिप्रेततया बन्धमोक्षयोर्मनोऽनिग्रहनिग्रहावेव प्रयोजकावित्युक्तं भवति ।

मनस एव प्रयोजकत्वज्ञापनाय मनसा स्मरन्नित्युक्तिः । अन्यथा स्मरणस्य मानसत्वाव्यभिचारान्मनसेति व्यर्थं स्यादिति ज्ञेयम् ॥ ७ ॥

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ॥

शरीरयात्रापि च ते न प्रसिध्येदकर्मणः ॥ ८ ॥

त० टी०—पूर्वोक्तयत्तच्छब्दाभ्यामन्यपर एवायमुपदेश इति न मन्तव्यमित्याह—नियतमिति । मोक्षलिङ्गेन पूर्वमकृतनिष्कामकर्म त्वं नियतं नित्यकर्तव्यतया विहितं स्नानसन्ध्योपासनतर्पणादिकं कर्म कुरु । हि यस्मादकर्मणः कर्माकरणात्कर्म ज्यायः प्रशस्यं पापक्षयहेतुत्वात् । न केवलं प्रशस्यतया कर्तव्यमपि तु अकर्मणः सर्वकर्मरहितस्य तव शरीरयात्रा देहनिर्वाहोऽपि न प्रकर्षेण सिद्ध्येत्कुतोऽन्यदिति अपिशब्दार्थः ॥ ८ ॥

प्र० टी०—यस्मादेवं तस्मात् मनसा ज्ञानेन्द्रियाणि निगृह्य कर्मेन्द्रियैः त्वं प्रागननुष्ठितशुद्धिहेतुकर्म नियतं त्रिष्वेदेषु फलसंग्रहशून्यतया नियतनिमित्तेन विहितं कर्म श्रौतं स्मार्तं च नित्यमिति प्रसिद्धं कुरु कुर्विति मध्यमपुरुषपयोणेणैव त्वमिति लब्धे त्वमिति पदमर्थान्तरे संक्रमितं कस्मादशुद्धान्तःकरणेन कर्मेव कर्तव्यं हि यस्मात् अकर्मणोऽकरणात् कर्मेव ज्यायः प्रशस्यतरं न केवलं कर्माभावे तवान्तःकरणशुद्धिरेव न सिध्येत् किंतु अकर्मणो युद्धादिकर्मरहितस्य ते तव शरीरयात्रा शरीरस्थितिरपि न प्रकर्षेण क्षात्रवृत्तिकृतत्वलक्षणेन सिध्येत् । तथा च प्रागुक्तम् । अपि चेत्यन्तःकरणशुद्धिसमुच्चयार्थः ॥ ८ ॥

शं० टी०—मुमुक्षोर्नैष्कर्म्यसिद्धये मिथ्याचारत्वादौ निवृत्तये चावश्यं कर्म कर्तव्यमिति सूचयितुमाह—नियतमिति । हि यस्मात्कारणादकर्मणः येन न संभाव्यते कर्मबन्धः पुरुषस्य स कर्मसंन्यासस्तस्मादकर्मणो मूढकर्तृकाद्विवेकयता मोक्षसाधनत्वेन क्रियमाणं कर्म ज्यायः श्रेष्ठम् । यद्यपि “संन्यास एवात्यरेच्यते” इति संन्यासस्यैव सर्वोत्कृष्टतमत्वं श्रूयते तथापि ‘योग्यप्रयुक्तं साधनं कार्यसाधकम्’ इतिन्यायेन नाहं कर्म करोमीत्यभिमानबन्धमूढतमकृतत्वात्संन्यासस्य तदपेक्षया परमेश्वरमाराध्याहं तरिष्यामीतीश्वरार्पणबुद्ध्या निरभिमानिना मुमुक्षुणा क्रियमाणत्वात्कर्म ज्याय इत्युपचर्यते ननु संन्यासो दूष्यते किंतु विद्वत्संन्यासाद्विविदिषासंन्यासाद्विलक्षणः संन्यासः स्वस्थेन न कर्तव्य इत्युच्यते तत्र विध्यभावाद्यत आश्रितत्वंमज्ञात्वैव केवलमूढेनाविविदिषुणा कर्मसंन्यासः कृतश्चेत्तेन प्रत्ययाय एकोऽनर्थः नरकपातो द्वितीयः दुर्योगोऽनित्यः मोक्षाभावश्चतुर्थः कृते तु कर्मणि प्रत्यवायाभावः ईश्वरप्रसादश्चित्तशुद्धिर्ज्ञानं मोक्षश्च सिध्यत्यतः फलभूयस्वात्कर्मणस्त्वं नियतं विध्युक्तं कर्म नित्यं वा नैमित्तिकं वैश्वरप्रीत्यर्थं चित्तशुद्धयर्थं च कुर्वेत्यर्थः । न केवलमामुष्मिकार्थमेव कर्म कर्तव्यं भवति किंतु वैहिकार्थमपि कर्तव्यमित्याह—शरीरेति । निश्चलात्मना स्थाणुवत्तूष्णीमवस्थानं खल्वकर्म कर्मसंन्यासस्तस्मादकर्मणो निःशेषकर्मपरित्यागात्ते शरीरयात्रापि न प्रसिध्येत् सुखेन न सिध्यतीत्यर्थः । नहि बृहन्निष्कलावद्गुहायां कन्दरे वा तूष्णीं तिष्ठतः शरीरयात्रा सिध्यति यत्किञ्चित्तदनुकूलव्यापारं विना ततस्तदर्थमपि कर्म कर्तव्यमेव । ननु यावत्ता कर्मणा शरीरपरित्राणं सिध्येत्तावत्कर्म कुर्यां न ततोऽतिरिक्तमिति चेत्त एव भवानतिमूढः संन्यासानर्हश्च भवति यतः स्वेतरस्यैवाऽनात्मनो देहस्य रक्षणं कर्तुमिच्छति नत्वात्मनः तवायमात्मा जननमरणप्रवाहे पतित्वा मुहुर्मुहुर्निमज्जन्नुन्मज्जन्निरन्तरदुःखेन त्विभ्राति त्वमात्मनश्चाणमकृत्वा अनात्मनः शत्रोरेव प्राणाय यतस इतोऽपि वा दुरभिमानं त्यक्त्वा कर्मणा शरीरत्राणमत्यन्तास्थया यथा करोषि तथा विहितानि कर्माण्यनुष्ठाय तेन प्राप्तचित्तशुद्ध्याऽऽत्मज्ञानमपरोक्षलक्षणं संपाद्यात्मानं दुःखसागरादुद्धर ‘उद्धरेदात्मनात्मानम्’ इतिवचनादात्मनो मोक्षार्थमेव कर्म कुरु न कचिदप्यन्यार्थमित्यर्थः ॥ ८ ॥

श्री० टी०—यस्मादेवं तस्मात्—नियतमिति । नियतं नित्यं सन्ध्योपासनादि कर्म कुरु हि यस्माद-
कर्मणः कर्माकरणात्सकाशात्कर्म ज्यायः अधिकतरम् । अन्यथाऽकर्मणः सर्वकर्मशून्यस्य तव शरीरनिर्वा-
होऽपि न भवेत् ॥ ८ ॥

स० टी०—यस्मादेवं ततो बुद्ध्या धीन्द्रियाणि निगृह्य वै ॥ फलसंबन्धशून्यं यद्विहितं विधिनैव तत् ॥ १ ॥
नियतं कर्म नित्यं त्वं श्रौतं स्मार्तं समाचर ॥ अशुद्धबुद्धेः कर्मैवाकरणादधिकं यतः ॥ २ ॥ न सिद्धये-
न्मनसः शुद्धिः कर्माभावेन केवलम् ॥ किंतु स्वधर्मशून्यस्य देहस्थितिरपीहते ॥ ३ ॥ नैव सिद्धयेत्प्रकर्षेण
ततः कर्म समाचर ॥ ४ ॥ ८ ॥

भा० टी०—यत एवमतो नियतं स्ववर्णाश्रमोचितं नित्यं कर्म त्वं फलाभिसन्धिरहितः कुरु हि यस्माद-
करणात् चित्तशोधकं कर्म श्रेष्ठं न केवलमकरणाद्विच्छिन्नशुद्धभाव एव किंतु शरीरयात्रापि शरीरस्थितिरपि
च ते प्रकर्षेण स्वधर्मवृत्त्या न सिद्धयेदकर्मणः ॥ ८ ॥

प० टी०—एवं वेदविहितं कर्म द्विविधमुपन्यस्तमेकमिहामुत्रफलभोगजनकमपरं नैष्कर्म्यजनकं तयोरु-
भयोर्यत्रोच्यते तत्कार्यं परं तूभयशून्यत्वं मा भजेत्याह—नियतमिति । नियतमकरणे प्रत्यवायजनकं
संध्योपासनादि कुरु । हि यस्मात् कारणादकर्मणः कर्माकरणात्सकाशात्कर्म ज्यायः श्रेष्ठम् । कुत
इत्याह—अकर्मण इति । कर्मशून्यत्वात्ते शरीरयात्रापि न प्रसिध्येत् पुनरेतादृशशरीरप्राप्तिर्न भवेदधमयो-
निप्राप्तौ सर्वमपि नश्यतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

रा० टी०—ततः किमित्यत आह—नियतमिति । हि यस्मादकर्मणः कर्माकरणात्कर्मानुष्ठानं ज्यायः
प्रशस्ततममतो नियतं वर्णाश्रमोचितं कर्म कुरु । किंचाकर्माणः कर्माकुर्वतस्ते नच शरीरयात्रापि देहनिर्वा-
होपि न प्रसिद्धयेदित्यर्थः ॥ ८ ॥

यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ॥

तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचर ॥ ९ ॥

त० टी०—ननु “ ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ” इति श्रुतेः, ‘कर्मणा बध्यते जन्तुः’ इति स्मृतेश्च
सर्वकर्मणो बन्धकत्वाभिधानात्कथं मां तत्रैव प्रवर्तयसीति विवर्तुं मत्वाऽऽह—यज्ञार्थादिति । यज्ञो
विष्णुः “ यज्ञो वै विष्णुः ” इति श्रुतेः तदर्थं तदाराधनं तदाज्ञापालनात्मकं यत्कर्म ततोऽन्यत्र कर्मणि
प्रवृत्तोऽयं लोकः कर्माधिकारी जनः कर्मबन्धनः कर्मैव बन्धनं यस्य स तथा कर्मणा बध्यते इत्यर्थः ।
अतस्तदर्थं विष्णुप्रीत्यर्थं कर्म हे कौन्तेय मुक्तसङ्गः फलसंकल्पपरहितः सन सम्यग्विधिश्रद्धापूर्वकमाचर ॥ ९ ॥

म० टी०—‘कर्मणा बध्यते जन्तुः’ इति स्मृतेः सर्वं कर्म बन्धात्मकत्वान्मुमुक्षुणा न कर्तव्यमिति मत्वा
तस्योत्तरमाह—यज्ञार्थादिति । यज्ञः परमेश्वरः “ यज्ञो वै विष्णुः ” इति श्रुतेः । तदाराधनार्थं यदक्रियते कर्म
तद्यज्ञार्थं तस्मात्कर्मणोऽन्यत्र कर्मणि प्रवृत्तोऽयं लोकः कर्माधिकारी कर्मबन्धनः कर्मणा बध्यते नत्वी-
श्वराधनार्थेन अतस्तदर्थं कर्म हे कौन्तेय त्वं कर्मण्यधिकृतो मुक्तसङ्गः सन् समाचर सम्यक् श्रद्धादि-
पुरस्सरमाचर ॥ ९ ॥

शं० टी०—ननु ‘कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते’ इति कर्मणां बन्धहेतुत्वस्मरणात्कथं बन्धकं
कर्म कर्तुं शक्यते इत्याशङ्क्यां न, काम्यस्यैव कर्मणो बन्धकत्वं नत्वीश्वरार्पणबुद्ध्या क्रियमाणस्येत्याह—य-
ज्ञार्थादिति । “ यज्ञो वै विष्णुः ” इतिश्रवणाद्यज्ञस्य श्रीविष्णोः परमेश्वरस्यार्थं संतुष्टिनिमित्तं यत्कर्म क्रियते

वैदिकं तद्यज्ञार्थमित्युच्यते तस्माद्यज्ञार्थात्कर्मणो नित्यादीश्वरप्रीतिहेतोरन्यत्र काम्यादौ कर्मण्ययं लोकोऽधि-
कारी ब्राह्मणादिः कर्मबन्धनः कर्मैवबन्धनं जन्मादेर्निबन्धनं हेतुर्यस्य स कर्मबन्धनो भवति विहिताकर-
णेन वा काम्येन निषिद्धेन वा कृतेन कर्मणा नरो बन्धवान् भवति नत्वाश्वरप्रीत्यै क्रियमाणेन कर्मणा
' तत्कर्म यज्ञ बन्धाय' इति स्मरणादीश्वराराधनात्मकमेव कर्माऽबन्धकं तदन्यत्तु बन्धकमित्यर्थः । ततस्तद-
र्थमीश्वरप्रीत्यर्थं चाऽवश्यं त्वं मुक्तसङ्गः फलाभिसन्धिरहितो भूत्वा विहितं कर्म समाचर सम्यगनुतिष्ठ तेन
तुष्टेश्वरप्रसादात् शुद्धात्मा सन् ज्ञानं प्राप्य मुक्तो भविष्यसीत्यर्थः ॥ ९ ॥

श्री० टी०—सांख्यास्तु सर्वमपि कर्म बन्धकत्वाच्च कार्यमित्याहुस्तन्निराकुर्वन्नाह—यज्ञार्थादिति ।
यज्ञोऽत्र विष्णुः “ यज्ञो वै विष्णुः ” इति श्रुतेस्तदाराधनार्थात्कर्मणोऽन्यत्र तदेकं विनाऽयं लोकः कर्म-
बन्धनः कर्मभिर्बध्यते नत्वाश्वराराधनार्थेन कर्मणा अतस्तदर्थं विष्णुप्रीत्यर्थं मुक्तसङ्गो निष्कामः
सन्कर्म सम्यगाचर ॥ ९ ॥

स० टी०—कर्मणा बध्यते जन्तुरिति स्मृत्या सुमुक्षुणा ॥ बन्धकत्वात्कथं कर्म कर्तव्यमिति
चेच्छृणु ॥ १ ॥ यज्ञो वै विष्णुरित्युक्तस्तदाराधनहेतुकम् ॥ यत्कर्म क्रियते तस्मात्प्रवृत्तोऽन्यत्र कर्मणि ॥ २ ॥
कर्माधिकार्ययं लोकः कर्मणा बध्यते तदा ॥ नेश्वराराधनार्थेन बध्यतेऽतस्तदर्थकम् ॥ ३ ॥ कर्मण्यधिकृतः
संस्तवं फलसङ्गविर्जितः ॥ सम्यक् श्रद्धादिना कर्म कौन्तेय कुरु शास्त्रतः ॥ ४ ॥ ९ ॥

भा० टी०—ननु ' कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते ' इतिस्मृत्या यच्च मन्यसे बन्धार्थत्वा-
त्कर्म न कर्तव्यमिति तदप्यसदित्याह—यज्ञेति यज्ञार्थात् ईश्वरार्थात् “ यज्ञो वै विष्णुः ” इतिश्रुतेः कर्म-
णोऽन्यत्रान्येन कर्मणाऽयं लोकः कर्म बन्धनं यस्य सः ये त्वन्यत्र कर्मणि प्रवृत्तोऽयं लोकः कर्मणा बध्यत
इति भाष्यविरोधं वर्णयन्ति नैः प्रवृत्तपदाध्याहारदोषः कर्मण्यनुशासनाभावाद्बहुलग्रहणस्यागतिकगतिव्यात्
ल्युङनुपपत्तिदोषो बहुव्रीह्याभावेन पुल्लिङ्गानुपपत्तिदोषश्च परिहरणीयः । तस्मात्कर्मफलासङ्गविर्जितः सन् यज्ञार्थं
कर्म समाचर कौन्तेयेति संबोधयन् स्वपक्षग्रहण उत्साहयति ॥ ९ ॥

प० टी०—अथ सांख्याः सर्वमपि कर्म बन्धकत्वाच्च कार्यमित्याहुस्तन्निषेधयति—यज्ञार्थादिति । “ यज्ञो
वै विष्णुः ” इत्यादि श्रुतेः यज्ञो विष्णुः स एवार्थः प्रयोजनं यस्य तद्यज्ञार्थात्परमेश्वरार्पणत्वेन कृता-
त्कर्मणः सकाशादन्यत्र बन्धके कर्मणि कर्मैव बन्धनं यस्य स कर्मबन्धनो लोको जनः सज्जतेऽत एव मुक्त-
सङ्गस्त्यक्तफलाभिसंभिः सन् ॥ ९ ॥

रा० टी०—'कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते । तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः' इति-
स्मृत्युक्तिप्रतिबन्धकत्वात्कर्म न कार्यमिति प्राग्विकल्पितं तृतीयं पक्षं निराह—यज्ञार्थादिति । यज्ञो विष्णुः
“ यज्ञो वै विष्णुः ” इति श्रुतेः । तदर्थान् । यद्वा जानातीति ज्ञः । इगुपधज्ञाप्रकीरः कः । स्वपरगता-
शेषविशेषज्ञत्वात् । ज्ञो विष्णुः येनोद्देशेन यातो विषयीकृतः स उद्देशो यज्ञः विष्णुविषयोद्देशार्थात्कर्मणोऽन्यत्र
विष्ण्वन्यविषये विष्णुद्देशादन्योद्देशविषये वा । अयं लोको जनः कर्मबन्धनः । “ कृत्यल्युटो बहुलम् ” इति
कर्तरि ल्युट् । कर्म बन्धनं बन्धकं यस्य स कर्मबन्धनः । अवैष्णवकर्मैव प्रतिबन्धकं न वैष्णवं कर्म । कर्मणेति-
स्मृतौ कर्मपदमवैष्णवकर्मपरं नतु कर्ममात्रपरम् । अत एव प्राक् ' न हि काश्चित् ' इति श्लोके कर्मणेति
स्मृतिबलात्कर्ममात्रं न करोमीति त्वया वक्तुमशक्यम् । स्मृतौ कर्मपदस्य संकोचस्त्वयाप्यभ्युपेय इति भावे-
नाकर्मकृत्कोऽपि नास्ति । सदा भगवदादिप्रेरितः किञ्चित्कर्म कुर्वन्नेव सर्वोप्यास्ते इत्यसंकुचितवृत्तित्वे बाधक-
मुक्तम् । तथा शरीरयात्रापीत्यत्रापि देहनिर्वाहाभावो बाधक उक्तः । अतस्तदर्थं भगवत्पूजार्थं मुक्तसङ्गः
फलाभिलाहीनः सन्कर्म समाचर कुर्वेति ॥ ९ ॥

सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ॥

अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥ १० ॥

त० टी०—एवं मुमुक्षुणा ज्ञानलाभाय विष्णुप्रीत्यर्थं तदाराधनात्मकं निष्कामकर्म कर्तव्यमित्युक्तमिदानीं विष्ण्वाराधनरूपं कर्म स्वभक्तायैवोपदिशामि, नतु सर्वजनेभ्यः । यतोमद्रक्तेतरे सर्वे जनाः सृष्टिद्वये प्रजापतिना विष्ण्वतरदेवताऽऽराधने काम्ये कर्मणि नियुक्ता इति ज्ञापनाय प्रजाः प्रति तन्वियोगमाह—सहयज्ञा इति चतुर्भिः । सहयज्ञा यज्ञसाधनद्रव्यक्रियाकलापसहिताः प्रजाः ब्राह्मणादित्रिवर्णान् पुरा सर्गकाले कल्पादौ सृष्ट्वा प्रजापतिर्ब्रह्मोवाच । किं ? तदाह—अनेन यज्ञेन यथावर्णाश्रमोचित-विधिभद्राद्युक्तेन प्रसविष्यध्वं प्रसवो वृद्धिः उत्तरोत्तरामभिवृद्धिं लभध्वमित्यर्थः । अनेन कथं वृद्धिः स्यादत आह—एष यज्ञो वो युष्माकमिष्टकामधुगस्तु । इष्टानभीष्टान्कामान्दोषधीति तथा ऐहिकामुष्मिकाभीष्टभोगप्रदोऽस्त्विष्टकामधुः । इहेत्यं काम्यकर्मणि नियोगः प्रलोभनं चोक्तसङ्गत्यैव संगच्छते । अन्यथा 'न कर्मणामनारम्भाद्यैकर्म्यं पुरुषोऽश्नुते, असक्तः स विशिष्यते, भुक्तसङ्गः समाचर' इति प्रकृतनिष्कामकर्मोपदेशविरोधात् । 'यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मनृत्तश्च मानवः । आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥ असक्तो व्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः' इत्यादिउभयभाषास्मरतस्य कर्मनिरपेक्षत्वोक्तेरनासक्त्या चरतो मोक्षफलोक्तेर्जनकादिनिर्दर्शनाच्चासङ्गतं स्यादित्यलं विस्तरेण ॥ १० ॥

प्र० टी०—प्रजापतिवचनादप्यधिकृतेन कर्म कर्तव्यमित्याह—सहयज्ञा इत्यादिचतुर्भिः । सह यज्ञेन विहितकर्मकलापेन वर्तन्त इति सहयज्ञाः कर्माधिकृता इति यावन् "वोपसर्जनस्य" इति पक्षे सादेशाभावः । प्रजाः त्रीन् वर्णान् पुरा कल्पादौ सृष्ट्वा वाच प्रजानां पतिः सृष्ट्वा । किमुवाचेत्याह—अनेनेति । अनेन यज्ञेन स्वाश्रमोचितधर्मेण प्रसविष्यध्वं प्रसवो वृद्धिः उत्तरोत्तरामभिवृद्धिं लभध्वमित्यर्थः । कथमनेन वृद्धिः स्यादत आह—एष यज्ञाख्यो धर्मः वो युष्माकम् इष्टकामधुक् इष्टानभिमतान् कामान् काम्यानि फलानि दोग्धि प्रापयतीति तथा अभीष्टभोगप्रदोऽस्त्विष्टकामधुः । अत्र यद्यपि यज्ञग्रहणमावश्यकर्मोपलक्षणार्थम् अकरणे प्रत्यवायस्याग्रे कथनान् काम्यकर्मणां च प्रकृते प्रस्तावो नास्त्येव 'मा कर्मफलहेतुर्भः' इत्यनेन निराकृतत्वात् तथापि नित्यकर्मणामप्यानुपाङ्गकर्मणस्तत्त्वात् एष वोऽस्त्विष्टकामधुक्' इत्युपपद्यते । तथाचापस्तम्बः स्मरति तद्यथा 'आग्ने फलार्थं निमित्ते आयागन्धावनृत्यद्येते एवं धर्मचर्यमाणमर्था अनृत्यद्यन्ते नो चेदनृत्यद्यन्ते न धर्महानिर्भवति' इति फलसङ्गावेऽपि तदभिसन्ध्यनभिसन्धिभ्यां काम्यनित्ययोर्विशेषः । अनभिसंहितस्यापि वस्तुमभावादुत्पत्तौ न विशेषः । विस्तरेण चाग्रे प्रतिपादयिष्यते ॥ १० ॥

शं० टी०—पूर्वं नैष्कर्म्यसिद्धये मिथ्याचारत्वनिवृत्तये शरीर्यात्रासिद्धये चावश्यं कर्म कर्तव्यमित्युक्त्वा इदानीं धर्मज्ञसमयः प्रमाणमिति सूत्रोक्तरीत्या धर्मज्ञतमेन ब्रह्मणा प्रोक्तः प्रामाणिकोऽयं परमो धर्मो मुमुक्षुणामवश्यं कर्तव्य इन्द्रादिदेवताप्रसादसिद्धय इत्याह—सहयज्ञा इति द्वाभ्याम् । पुरा सृष्ट्यादौ प्रजापतिर्ब्रह्मा श्रुत्युक्तैर्यज्ञैः सह प्रजा ब्राह्मणादिवर्णान् सृष्ट्वा ताः प्रजा उवाच यूयमनेन यज्ञेन श्रौतेन रमांतन च प्रसविष्यध्वं ऋषुरोडाशादिद्रव्यैर्देवानां प्रीतिमुत्पादयध्वम् । एष देवानुद्दिश्य ब्रह्मया कृतो यज्ञोऽपि ब्रह्मनिच्छाया विषयभूतान् काम्यन्त इति कामाः फलविशेषास्तान् दोग्धीतीष्टकामधुक् भवतु । निष्कामानां ज्ञानप्रतिबन्धकदुरितक्षयाय सकामानां स्वर्गसुखाय भवेदित्यभिप्रायः ॥ १० ॥

श्री० टी०—प्रजापतिवचनादपि कर्मकर्वेव श्रेष्ठ इत्याह—सहयज्ञा इति चतुर्भिः । यज्ञेन सह वर्तन्त

इति सहयज्ञाः यज्ञाधिकृता ब्राह्मणाद्याः प्रजाः पुरा सर्गादौ सृष्ट्वा ब्रह्मा इदमुवाच-अनेन यज्ञेन प्रसविष्यध्वं प्रसूयध्वम् प्रसवो वृद्धिः उत्तरोत्तरामभिवृद्धिं लभध्वमित्यर्थः । तत्र हेतुः एष यज्ञः वो युष्माकम् इष्टकामधुक् इष्टान् कामान्दोग्धीति तथा अभीष्टभोगप्रदोऽस्त्वित्यर्थः । अत्र च यज्ञग्रहणमावश्यकर्मोपलक्षणार्थम् काम्यकर्मप्रशंसा तु प्रकरणेऽसङ्गतापि सामान्यतोऽकर्मणः कर्म श्रेष्ठमित्येतदर्थेयदोषः ॥ १० ॥

स० टी०-प्रजापतिगिराण्येवं कर्म कर्तव्यमादरात् ॥ सृष्ट्वा कर्मकलापेन सह वर्णत्रयात्मिकाः ॥ १ ॥ प्रजाः स्रष्टा स कल्पादावुवाचाधिकृतान् जनान् ॥ स्वाश्रमोचितधर्मेणाभिवृद्धिं ह्युत्तरोत्तरम् ॥ २ ॥ लभध्वं यूयमेतस्मात्कुरुध्वं यज्ञमादरात् ॥ युष्माकमेष यज्ञोऽस्तु सर्वाभीष्टफलप्रदः ॥ ३ ॥ यज्ञप्यावश्यकं कर्म यज्ञशब्देन लक्ष्यते ॥ निन्दितत्वान्न चात्रास्ति प्रस्तावः काम्यकर्मणाम् ॥ ४ ॥ तथापि फलसद्भावो नित्यानानपि कर्मणाम् ॥ आनुषङ्गिक एवोक्त एष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥ ५ ॥ १० ॥

भा० टी०-इत्यथ हेतोरधिकृतेन कर्म कर्तव्यं प्रजापतिर्ब्रह्मा सर्गादौ यज्ञसहिताः त्रैवर्गिकाः प्रजाः सृष्ट्वेवाचानेन यज्ञेन कर्मणा प्रसविष्यध्वं वृद्धिं लभध्वमुत्पत्तिं कुरुध्वम् वृद्ध्याविहेतुत्वमस्यास्तीत्याह-एष यज्ञो वो युष्माकमभिप्रेतभोगप्रदो भवतु ॥ १० ॥

प० टी०-एवमनुष्येयरहस्यमुक्त्वाधुना कर्मनिबन्धनानां लोकानां ब्रह्मवाक्योक्तां गतिं दर्शयति-सहयज्ञा इति । पुरा सृष्ट्यादौ प्रजापतिर्ब्रह्मा यज्ञेन सह वर्तन्ते ताः सहयज्ञास्तदधिकारिण्यः प्रजा ब्राह्मणादयः सृष्ट्वा निर्मायेत्युवाच तर्हि भो प्रजा अनेन यज्ञेन कृत्वा यूयं प्रसविष्यध्वं पुत्रपौत्राद्युत्तरोत्तराभिवृद्धिं भजध्वम् । तत्र हेतुः-एष यज्ञो वो युष्माकमिष्टकामधुगभीष्टभोगप्रदोऽस्तु ॥ १० ॥

रा० टी०-वर्णाश्रमोचितकर्मणः सर्वथा कर्तव्यत्वे स्तुतिनिन्दापरकृतिपुराकल्परूपार्थत्वादं चाह-सदेत्यादिचतुर्भिः श्लोकैः । यज्ञैः सह वर्तन्त इति सहयज्ञाः ब्राह्मणादिप्रजाः पुरा सर्गादौ सृष्ट्वा प्रजापतिरुवाच । किमुवाचेत्यत आह-अनेनेत्यादिना कारणादित्यन्तेन । हे प्रजाः अनेन यज्ञेन यूयं प्रसविष्यध्वम् । इष्टकामानिति शेषः । स्वस्वाभिमतपुमर्थान्संपादयत । एष यज्ञः वो युष्माकमिष्टकामधुक् कामा भोगास्तान्दोग्धीति कामधुक् इच्छाविषयभोगप्रदोऽस्तु ॥ १० ॥

देवान्भावयताऽनेन ते देवा भावयन्तु वः ॥

परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥ ११ ॥

त० टी०-कथमयमिष्टकामधुक् स्यादित्यपेक्षायामाह-देवानिति । अनेन यज्ञेन यूयं देवानिन्द्रादीन्भावयत हविर्भागीर्बर्द्धयत । ते देवा वर्धिताः सन्तो वो युष्मान्भावयन्तु वृष्ट्याऽन्नोत्पत्तिद्वारेण धनसन्ततिदानेन बर्द्धयन्तु । एवं परस्परमन्योन्यं भावयन्तो यूयं देवाश्च परं श्रेयोऽभिमतार्थं प्राप्स्यथ ॥ ११ ॥

म० टी०-यथमिष्टकामदोग्धत्वं यज्ञस्येति तदाह-अनेन यज्ञेन यूयं यजमाना देवानिन्द्रादीन् भावयत हविर्भागीः संवर्धयत तर्पयतेत्यर्थः । ते देवा युष्माभिर्भाविताः सन्तो वो युष्मान् भावयन्तु वृष्ट्यादिना अन्नोत्पत्तिद्वारेण संवर्धयन्तु । एवमन्योन्यं संवर्धयन्तो देवाश्च यूयं च परं श्रेयोऽभिमतमर्थं प्राप्स्यथ देवास्तृप्तिं प्राप्स्यन्ति यूयं च स्वर्गाख्यं परं श्रेयः प्राप्स्यथेत्यर्थः ॥ ११ ॥

शं० टी०-कथमयं यज्ञोऽस्माकमिष्टार्थाय भवतीत्यत आह-देवानिति । अनेन यज्ञेन श्रौतेन स्मार्तेन च यूयं देवानिन्द्रादीन् भावयत संभावयत चरुपुरोडाशादिभिः संतुष्टान् कुरुतेत्यर्थः । अनेन संभावितास्तुष्टाः सन्तस्ते देवा इन्द्रादयो वः युष्माक् भावयन्तु इष्टार्थप्रदानेन संभावयन्तु । एवं परस्परं भावयन्तः

सन्तो यूयं देवानां प्रसादेन निःशेषविनष्टप्रतिबन्धा भूत्वा सत्त्वशुद्ध्या सम्यग्ज्ञानं प्राप्य परं निरतिशया-
नन्दलक्षणं श्रेयो विदेहकैवल्यमवाप्स्यथ । यद्यप्यत्र परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथेत्युभयेषां परश्रेयः-
प्राप्तिविधिः प्रतीयते तथापि विचार्यमाणे प्रजानामेव धर्मोपदेशविषयत्वेनोक्तधर्मानुष्ठानलभ्यपरमश्रेयः-
प्राप्तिविधिर्न तु तदनुग्राहकाणां देवानां तेषामुपदेशविषयत्वात्स्वर्यप्रभातविज्ञानत्वाज्जीविन्मुक्तत्वाच्च न श्रे-
योविधिरुपयुज्यते, ततः संभावनायामेव परस्परपदस्य संबन्धो न तु परमश्रेयःप्राप्तिविधाविति श्रेयम् ॥ ११ ॥

श्री० टी०—कथमिष्टकामदोग्धा यज्ञो भवेदित्यत्राह—देवानिति । अनेन यज्ञेन यूयं देवान् भावयत
हविर्भागेः संवर्धयत ते च देवा वो युष्मान्संवर्धयन्तु वृष्ट्यादिनाऽन्नोत्पत्तिद्वारेण । एवमन्योन्यं संवर्धयन्तो
देवाश्च यूयं परस्परं श्रेयोऽभीष्टमर्थं प्राप्स्यथ ॥ ११ ॥

स० टी०—कामदोग्धत्वमप्याह यज्ञस्य भगवानिति ॥ यजमानतया यूयं देवानिन्द्रमुखान्सदा ॥ १ ॥
तर्पयथ्वं हविर्भागैर्यज्ञेनानेन शाश्वतः ॥ युष्माभिस्तर्पिता देवा युष्मान्वृष्ट्यादिभिर्हितैः ॥ २ ॥ संवर्धयन्तु
यूयं ते देवाश्चैवं परस्परम् ॥ संवर्धयन्तः सततं प्राप्स्यथाभिमतं फलम् ॥ ३ ॥ प्राप्स्यन्ति देवतास्तुतिं यूयं
स्वर्गफलं तथा ॥ ४ ॥ ११ ॥

भा० टी०—कथमित्याकाङ्क्षायामाह—देवानिति । अनेन यज्ञेन देवानिन्द्रादीन् वर्धयत । ते वृष्ट्यादि-
क्षागऽन्नदानेन युष्मान् वर्धयन्तु । एवं परस्परं वर्धयन्तोऽभीष्टं परं परलोके स्वर्गादिकमवाप्स्यथ ॥ ११ ॥

प० टी०—अथ भोगप्रदत्वे हेतुमाह—देवानिति । भो प्रजा अनेन यज्ञेन देवान् भावयत संवर्धयत ।
अथ संतुष्टास्ते देवा वो युष्मान् भावयन्तु फलदानैः कृत्वा संवर्धयन्तु । एवं परस्परभावनेन परमुत्कृष्टं
श्रेयोऽभीष्टमर्थं प्राप्स्यथ ॥ ११ ॥

रा० टी०—कथमिष्टकामदोग्धत्वं यज्ञस्येत्यत आह—देवानिति । हे प्रजा अनेन यज्ञेन यूयं देवान्
भावयत संभावयत हविर्भिस्तर्पयत । ते हविरादिभिस्तृप्ता देवा वो युष्मान् भावयन्तु इष्टकामदानेन
तर्पयन्तु । एवमन्योन्यं भावयन्तो देवाश्च यूयं च परं श्रेयो मोक्षाख्यमवाप्स्यथ ॥ ११ ॥

इष्टान्भोगान्हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ॥

तेर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः ॥ १२ ॥

त० टी०—उक्तार्थं इदीकुर्दस्तस्याकर्तुर्दोषमाह—इष्टानिति । यज्ञैर्भाविता देवा युष्मभ्यमिष्टान्भो-
गान्हि निश्चितं दास्यन्ते । यस्तैर्देवैर्दत्तान्भोगानेभ्यो देवेभ्योऽप्रदाय बलिवैश्वदेवाग्निहोत्राद्यकरणेना-
दत्त्वा यो भुङ्क्ते स स्तेन एव, स चौरवद्गृह्य इति भावः ॥ १२ ॥

प० टी०—न केवलं पारत्रिकमेव फलं यज्ञात् किन्त्वैहिकमपीत्याह—इष्टानिति । अभिलषितान् भोगान्
पञ्चमहिरण्यादीन् वो युष्मभ्यं देवा दास्यन्ते वितरिष्यन्ति हि यस्मात् यज्ञैर्भावितास्तोषिताभ्ये यस्मात्सैर्ऋ-
णवद्भद्रयो दत्ता भोगास्तस्मात्सैर्देवैर्दत्तान्भोगानेभ्यो देवेभ्योऽप्रदाय यज्ञेषु देवोद्देशेनाहूतारसंपाद्य यो
भुङ्क्ते वेदेन्द्रियाण्येव तर्पयति स्तेन एव तास्कर एव सः देवस्वापहारी, देवर्णानपाकरणात् ॥ १२ ॥

शं० टी०—यज्ञैः संभाविता देवा मुमुक्षूणां न केवलमामुष्मिकमेव सुखं प्रयच्छन्ति किंतु ऐहिकसं-
पत्सुसमप्यऽतस्तेषां प्रीत्यै यज्ञाद्यवश्यं कर्तव्यमन्यथा प्रत्यवायी भवतीति सूचयितुमाह—इष्टानिति । यज्ञैः
श्रौतैः स्मार्तैश्च भाविताः संभाविता देवा वो युष्मभ्यमिष्टानिच्छाविषयभूतान् भोगान् पशुपुत्रकलत्रयनधा-
न्यादीन् दास्यन्ते वितरिष्यन्ति एवं तेर्देवैर्दत्तान् पदार्थान् पुनश्चरुपुरोडाशादिक्रमेणैभ्यो देवेभ्योऽप्रदायाऽस्वा

देवानामुषीणां पितॄणां च यज्ञेन ब्रह्मचर्येण प्रजया चाऽनृत्यमकृत्वा यः स्वशरीरमेव पोष्टुं मुञ्चे स स्तेनो देवा-
दीनां चोर एव भवति शिष्टानां निन्द्यश्च देवब्रह्मस्वहारिणस्तत्करस्य या गतिस्तां च गच्छतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

श्री० टी०—एतदेव स्पष्टीकुर्वन्कर्माकरणे दोषमाह—इष्टानिति । यज्ञैर्भाविताः सन्तो देवा वृष्ट्यादि-
द्वारिण वः युष्मभ्यं भोगान् दास्यन्ति हि अतो देवैर्दत्तानन्नादीनेभ्यो देवेभ्यः पञ्चयज्ञादिभिरदत्त्वा यो मुञ्क्ते स
तु स्तेनश्चोर एव ज्ञेयः ॥ १२ ॥

स० टी०—न केवलं परत्रैव फलं किञ्चिद्विकानपि ॥ हिरण्यपशुधान्यादीन् देवा भोगांश्च वाञ्छितान् ॥ १ ॥
वितरिष्यन्ति युष्मभ्यं यज्ञैस्ते तोषिता यतः ॥ भोगास्तैर्ऋणवद्भावा भवद्भ्यश्च यतोऽमरैः ॥ २ ॥ तस्मा-
द्देवैः प्रदत्तांस्तान्भोगानेभ्योऽध्वरेषु च ॥ असंपाद्याहुतीर्देवोद्देशेनात्मम्भरिस्तु यः ॥ ३ ॥ वेदप्राणैर्निद्रया-
प्येव तर्पयत्येष तत्करः ॥ देवर्णमनपाकृत्य देवस्वापहरोऽधमः ॥ ४ ॥ १२ ॥

भा० टी०—किञ्च ते देवा यज्ञैर्वर्षिता वो युष्मभ्यमिष्टान् भोगान् स्त्रीपुत्रपशुस्वर्णादीन् दास्यन्ते वितरि-
ष्यन्ति यस्तु तैर्देवैर्दत्तान् भोगानेभ्यो देवेभ्योऽवत्त्वाऽऽनृत्यमकृत्वा स्वदेहादीन्येव तर्पयति स तत्कर एव
देवादिस्वापहारी ॥ १२ ॥

प० टी०—एवं फलनिश्चयं निरूपयन्नकरणे दोषमाह—इष्टानिति । यज्ञभाविता देवा वो युष्माक-
मिष्टान् भोगान् दास्यन्ति । अथ देवदत्तैर्भोगैः प्रमत्तत्वेन कर्मत्यागपराश्रित्यन्ति—तैरिति । तैर्देवैर्दत्तानन्ना-
दिभोगानेभ्यो देवेभ्योऽप्रदायादत्त्वा यो मुञ्क्ते स स्तेनश्चोर एव ज्ञेयः ॥ १२ ॥

रा० टी०—एतदेव स्पष्टयितुं कर्माकरणे दोषमाह—इष्टानिति । यज्ञैर्भाविता देवा वो युष्मभ्यम् इष्टान्
भोगान् दास्यन्ति । तैर्देवैर्दत्तानन्नादीनेभ्यो यज्ञादिभिरप्रदाय यो मुञ्क्ते सः स्तेन एव चोर एव ॥ १२ ॥

यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ॥

भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥ १३ ॥

त० टी०—तस्मादेवार्चानुभोजिनो निर्दोषा इत्याह—यज्ञशिष्टाशिन इति । यज्ञशिष्टं देवर्षिभू-
ताद्यर्चनाख्यपञ्चमहायज्ञावशिष्टमन्नं येऽश्नन्ति, ते सन्तः सदाचाराः सर्वकिल्बिषैर्विहिताकरणाविहितक-
रणजैः स्वर्गप्रतिबन्धकैः पञ्चसूनोद्भवैर्भुज्यन्ते । पञ्च यज्ञास्तु ‘पाठोद्दोषश्चातिथीनां सपर्या तर्पणं
वक्तिः । अमी पञ्च महायज्ञा ब्रह्मयज्ञादिनामकाः’ इत्युक्ताः । पञ्च सूनाश्च ‘कण्डनी पेषणी
चुल्ली उदकुम्भी च मार्जनी । पञ्च सूना गृहस्थस्य ताभिः स्वर्गं न विदन्ति ॥ पञ्चसूनाकृतं पापं
पञ्चयज्ञैर्व्यपोहति’ इति स्मृत्युक्ताः । ये त्वात्मकारणाद् आत्मनः स्वस्य भोजनार्थं पचन्ति, नतु
देवादर्थं, ते पापाः पापाचारा अघं पञ्चसूनानिमित्तं विध्युपेक्षादिनिमित्तं च पापं भुञ्जते प्राप्नुवन्ति ॥

म० टी०—यज्ञशिष्टाशिन इति । ये तु वैश्वदेवादियज्ञावशिष्टममृतमश्नन्ति ते सन्तः शिष्टा वेदोक्तकारित्वेन देवा-
द्युपापाकरणात् । अतस्ते मुच्यन्ते सर्वैर्विहिताकरणनिमित्तैः पूर्वकृतैश्च पञ्चसूनानिमित्तैः किल्बिषैः । भूतभाविपा-
तकाऽसंसर्गिणस्ते भवन्तीत्यर्थः । एवमन्वये भूतभाविपापाभावमुक्त्वा त्यतिरेके दोषमाह—भुञ्जते इति । भुञ्जते ते
वैश्वदेवाद्यकरिणोऽघं पापमेव । तुल्यदोषधारणे । ये पापाः पञ्चसूनानिमित्तं प्रमादकृताहंसानिमित्तं च कृतपापाः
सन्त आत्मकारणादेव पचन्ति नतु वैश्वदेवादर्थम् । तथा च पञ्चसूनादिकृतपापे विद्यमान एव वैश्वदेवादिनि-
त्यकर्मकरणनिमित्तमपरं पापमाप्नुवन्तीति भुञ्जते त्वघं पापा इत्युक्तम् । तथा च स्मृतिः ‘कण्डनी पेषणी
चुल्ली उदकुम्भी च मार्जनी । पञ्च सूना गृहस्थस्य ताभिः स्वर्गं न विदन्ति’ पञ्चसूनाकृतं पापं पञ्च यज्ञै-
र्व्यपोहति’ इति च । श्रुतिश्च “इदमेवात्म तत्त्वाभारणमन्नं यदिदमद्यते स य एतदुपास्ते न स पाप्मनो व्याव-

तेते मिश्रं ह्येतत्" इति । मन्त्रवर्णोपि "मोघमन्त्रं विन्दते अप्रचेताः । सत्यं ब्रवीमि वय इत्स तस्य । नार्थमणं पुष्यति नो सखायम् । केवलाघो भवति केवलादी" इति इदं चोपलक्षणं पञ्चमहायज्ञानां स्मार्तानां श्रौतानां च नित्यकर्मणाम् अधिकृतेन नित्यानि कर्माण्यवश्यमनुष्ठेयानीति च प्रजापतिवचनार्थः ॥ ११ ॥

श्र० टी०-ये तु पञ्चमहायज्ञान् कृत्वाऽवशिष्टाऽशिनो भवन्ति ते सर्वपापैर्मुक्ता भवन्ति ये तु देवतातिथ्यादीननुद्दिश्य स्वार्थमेव पचन्ति ते पापाशिन एवेति पञ्चमहायज्ञानुष्ठानाननुष्ठानयोः फलं प्रतिपादयति । पञ्चमहायज्ञानां दैनंदिनत्वेनावश्यकर्तव्यत्वदाढ्याय-यज्ञशिष्टाशिन इति । ब्राह्मणा यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो देवयज्ञः पितृयज्ञ इति श्रुत्युक्तपञ्चमहायज्ञाननुष्ठाय तच्छेषान्नभोजिनो भूत्वा सर्वकिल्बिषैः 'कण्डनी पेषणी चुल्ली उदकुम्भी च मार्जनी । पञ्च सूना गृहस्थस्य बध्यते यास्तु वाहयन्' इति स्मृत्युक्तानि यानि बुद्धिपूर्वकं पाणिपादपातोत्पन्नानि यान्यवशेन प्राप्तानि तैरेतैः सर्वैः किल्बिषैर्मुच्यन्ते तेषां मोक्षाधिकशुद्धिस्तया ज्ञानं मुक्तिं च विन्दन्तीत्यर्थः । पञ्चमहायज्ञानकुर्वाणाः पापा ये ब्राह्मणा आत्मकारणात्सोदरपूर्तिहेतोरेव पचन्ति शूद्रवन्न देवार्थं वैश्वदेवार्थं पचन्ति देवेभ्यः ब्राह्मणेभ्यश्चाऽदत्त्वा स्वयमेव भुञ्जते च ते तु पापमेवाक्षरूपेण स्थिन् भुञ्जते न स्वयं सदृष्ट्या तदन्नमिव भाति शास्त्रदृष्ट्या देवतादृष्ट्या च पापमेव भवति त एव पापिष्ठतमा इत्यर्थः । तथाच श्रुतिः "मोघमन्त्रं विन्दते अप्रचेताः । केवलाघो भवति केवलादी" इति 'एकाक्रिया द्वयर्थकरी ध्रुव' इतिन्यायेन भुमुभ्रुणा श्रोत्रियेण क्रियमाणं कर्म सत्त्वशुद्धिद्वारा स्वस्य मोक्षहेतुर्भवति वृष्ट्यादिद्वारा जगत्स्थितिहेतुश्च भवत्यत उभययापि कर्म कर्तव्यमेव ॥ ११ ॥

श्री० टी०-अतश्च यजन्त एव श्रेष्ठा नेतर इत्याह-यज्ञशिष्टाशिन इति । वैश्वदेवादियज्ञावशिष्टं येऽभन्ति ते पञ्चसूनाकृतैः सर्वैः किल्बिषैर्मुच्यन्ते । पञ्च सूनाश्च स्पृतायुक्ताः 'कण्डनी पेषणी चुल्ली उदकुम्भी च मार्जनी ॥ पञ्च सूना गृहस्थस्य ताभिः स्वर्गं न विन्दति' इति । ये त्वात्मनो भोजनार्थमेवान्नं पचन्ति नतु वैश्वदेवार्थं ते पापाः दुराचाराः अधमेव भुञ्जते ॥ १३ ॥

स० टी०-वैश्वदेवादियज्ञानामवशिष्टं सदाभूतम् ॥ येऽभन्ति शिष्टा देदोक्तकारित्वेनैव तेऽनुणाः ॥ १ ॥ पञ्चसूनानिमित्ते प्राकृतैः किल्बिषैरपि ॥ नित्याकरणजैस्तेऽतो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ॥ २ ॥ सन्त्यसं-सर्तिणस्तैस्तेभ्यैरागामिभिर्मनैः ॥ ये तु नैवं प्रकुर्वन्ति तान्प्रत्याहतिदूषणम् ॥ ३ ॥ भुञ्जते पापमेवावाच वैश्वदेवाद्यकारिणः ॥ पञ्चसूनानिमित्तं च प्रमादादिनिबन्धनम् ॥ ४ ॥ पापं कृत्वा पञ्चन्यात्मकारणादेव येऽभमाः ॥ प्राचीने सत्ये चान्यं प्रयान्त्यकरणात्कतोः ॥ ५ ॥ अतोऽधं भुञ्जते पापास्तथोक्तं स्मृतिकर्तृभिः ॥ कण्डनी पेषणी चुल्ली उदकुम्भी प्रमार्जनी ॥ ६ ॥ पञ्च सूना गृहस्थस्य ताभिः स्वर्गं न विन्दति ॥ पञ्चसूनाकृतं पापं पञ्चयज्ञैर्व्यपोहति ॥ ७ ॥ ब्रह्मदेवमनुष्याणां पितॄणां भूतसंक्षिनाम् ॥ यज्ञाः सन्ति जपो होमो दानं च तर्पणं वलिः ॥ ८ ॥ अनुष्ठेयानि कर्माणि कर्मण्यधिकृतैर्जनैः ॥ प्रजापतिगिरामर्थः समाप्तोऽयं यथातथम् ॥ ९ ॥ १३ ॥

भा० टी०-ये पुनर्यज्ञान् 'ब्रह्मयज्ञो देवयज्ञः पितृयज्ञस्तथैव च । भूतयज्ञो नृयज्ञश्च पञ्चयज्ञाः प्रकीर्तिताः ॥ अध्यापनमध्ययनं चाद्यः, होमो द्वितीयः, तर्पणं त्रयादं च तृतीयः, भूतेभ्यो वलिप्रदानं चतुर्थः, अतिथिपूजनं पञ्चमः, इत्युक्तान्कृत्वा तच्छिष्टममृतमशितुं शीलं येषां ते सन्तः सर्वपापैः 'कण्डनी पेषणी चुल्ली उदकुम्भी च मार्जनी । पञ्च सूना गृहस्थस्य वर्तन्तेऽहरहः सदा' इति स्मृत्युक्तेः पञ्चसूनाकृतैरन्यैश्च मुच्यन्ते । ये त्वन्ये आत्मकारणात्सोदरपूरणार्थं न तु वैश्वदेवार्थं पाकं कुर्वन्ति ते तु पापं भुञ्जते । तु-ल्यम् पूर्वैर्भ्यो वैलक्षण्यार्थः । अवधारणं तु 'सर्वं वाक्यं सावधारणम्' इति न्यायलक्ष्यम् । एतेन तु-ल्यन्दोऽवधारण इत्याचार्यविरुद्धोक्तिः प्रत्युक्ता ॥ १३ ॥

प० टी०—अथ साधून् स्तौति—यज्ञशिष्टाशिन इति । वैश्वदेवादियज्ञावशिष्टं येऽभ्यन्यत एव साधवस्तेपि देनंदिनेः पञ्चसूनादिसर्वकिल्बिषैर्मुच्यन्ते । अथ ये पापाः पातकिनः पुरुषा आत्मकारणात् केवलं पिण्डपोषणार्थं पचन्ति पाकं कुर्वन्ति तेऽप्यमेव भुञ्जते । अङ्गशास्त्रीया श्रुतिरपि—“मोघमन्नं विन्दते अप्रचेताः । सत्यं ब्रवीमि वध इत्स तस्य । नार्यमणं पुष्यति नो सखायं । केवलाघो भवति केवलादी ” इति । भाष्यम्—न प्रकृष्टं चेतो यस्यासावप्रचेताः मूर्खो मोघं निष्फलमन्नं विन्दते संपादयति । स तस्य वधइदं एवात्मघातक पवेत्यर्थः । स कः यो वैश्वदेवनार्यमणं सूर्यं न पुष्यति न संतर्पयति । रात्रौ च सखायमुपकारकमग्निं न संतर्पयति । एवं यः केवलमस्तीति केवलादी पिण्डपोषणार्थमेव भक्षयति स केवलाघो भवति पापमेव भक्षयतीति सत्यं ब्रवीमि न वैश्वदेवार्थवादमित्यर्थः । शतपथेऽपि—“न स पाप्मनो व्यावर्तते ” इति ॥ १३ ॥

रा० टी०—एवमयजतो विनिन्द्य यजतः स्तौति—यज्ञेति । विष्णुतदितरदेवाराधनावशिष्टभोजिनः सन्तः सर्वकिल्बिषैः पापैर्मुच्यन्ते । यद्वा वैश्वदेवादियज्ञावशिष्टभोजिनः सन्तः सर्वकिल्बिषैः ‘कण्डनी पेष्णी चुङ्गी उदङ्कुर्भा च मार्जनी । पञ्च सूना गृहस्थस्य ताभिः स्वर्गं न विन्दति ’ इत्युक्तपञ्चसूनाकृतदोषैर्मुच्यन्त इत्यर्थः । पुनरयजतो निन्दति—भुञ्जत इति । आत्मकारणात्स्वार्थमेव ये पचन्ति ते पापाः अघमेव भुञ्जते अघनिमित्तमेव भुञ्जते तद्भोजनं पापहेतुरेवेत्यर्थः । इति प्रजापतिरुवाचेति इतिशब्दो योज्यः ॥ १३ ॥

अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसंभवः ॥

यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥ १४ ॥

त० टी०—एवं जगत्प्रवृत्त्यधिकारिणः कर्मकरणाकरणयोर्हेतुना गुणदोषौ दर्शयित्वा पुनस्तस्यैव कर्मकरणे हेत्वन्तरेण दोषमाह—अन्नादिति त्रिभिः । सुक्तादन्नादजोरेतोरूपेण परिणतानि सजीवानि शरीराणि भवन्ति उत्पद्यन्ते । पर्जन्याद् वृष्टेरन्नस्य संभवः प्रसिद्धः । पर्जन्यो यज्ञाद्भवतीति शास्त्रेण ज्ञायते । यज्ञश्च समिदाज्यादिद्रव्यस्य मन्त्रपुरःसरमग्नौ प्रक्षेपणादिरूपकर्तव्यापाररूपात्कर्मणः समुद्भवति । इति सर्वं विष्णोर्मेनाह मनुः ‘अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठति । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ’ इति ॥ १४ ॥

प० टी०—न केवलं प्रजापतिवचनादेव कर्म कर्तव्यमपि तु जगत्प्रवृत्तिहेतुत्वात्प्राप्त्याह—अन्नादिति त्रिभिः । अन्नाद्भुक्ताद्रेतोलोहितरूपेण परिणताद्भूतानि प्राणिशरीराणि भवन्ति जायन्ते । अन्नस्य संभवो जन्म अन्नसंभवः पर्जन्याद् वृष्टेः प्रत्यक्षसिद्धमेवैतत् । अत्र कर्मोपयोगमाह—यज्ञादिति । यज्ञात्कारीयादिरग्निहोत्रादेष्वर्वाख्याद्धर्माद्भवाते पर्जन्यः । यथा चाग्निहोत्राहुतेर्वृष्टिजनकत्वं तथा व्याख्यातमष्टाध्यायीकाण्डे जनकयाज्ञवल्क्यसंवादरूपायां पट्प्रश्न्याम् । मनुना चोक्तम् ‘अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ’ इति । स च यज्ञो धर्माः स्यः सूक्ष्मः कर्मसमुद्भवः ऋत्विग्यजमानव्यापारसाध्यः । यज्ञस्य हि अपूर्वस्य विहितं कर्म कारणम् ॥ १४ ॥

शं० टी०—‘मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः’ इति ‘नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते’ इति कर्मणो मोक्षहेतुत्वं प्रतिपादितं जगत्स्थितिहेतुत्वमिदानीं निरूप्यते—अन्नादिति त्रयेण । ‘अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ’ इति स्मृत्युक्तप्रक्रियया यज्ञाच्छ्रोत्रियेण यथाशास्त्रं निर्दितात्पर्जन्यो वृष्टिर्भवति, पर्जन्याद्गीर्वाह्यादिरूपस्य अन्नस्य संभव उत्पत्तिर्भवति, अन्नात्स्त्रीपुंसाभ्यां भुक्ताः भुक्ताः भोगितरूपेण परिणताद्भूतानि प्राणिनो भवन्ति जायन्ते, जातान्यन्नेनैव जीवन्ति च । एवं वृष्ट्य-
ज्ज्ञादन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसंभवः ऋत्विग्यजमानादिभिः क्रियमाणहोसमन्वतन्त्रादिक्रिया वैदिकी कर्मेत्युच्यते तस्मात्सम्यगुद्भवोऽयस्य स कर्मसमुद्भवोऽपूर्वलक्षणो यज्ञः ॥ १४ ॥

श्री० टी०—जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुत्वादपि कर्म कर्तव्यमित्याह—अन्नादिति त्रिभिः । अन्नाच्छुक्रशोणि-
तरूपेण परिणताद्भूतान्युत्पद्यन्ते । अन्नस्य च संभवः पर्जन्याद्वृष्टेः । स च पर्जन्यो यज्ञाद्भवति । स च यज्ञः
कर्मसमुद्भवः कर्मणा यजमानादिव्यापारेण सम्यङ्निष्पद्यत इत्यर्थः । ‘अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुप-
तिष्ठति । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः’ इति स्मृतेः ॥ १४ ॥

स० टी०—न केवलं विधेर्वाक्यादेव कर्तव्यमास्ति तत् ॥ कर्म किंतु जगच्चक्रप्रवृत्तेः कारणादपि ॥ १॥
शुक्रशोणितरूपेण स्नात्परिणतात्किल ॥ शरीराणि प्रजायन्ते वृष्टेरन्नस्य जन्म च ॥ २ ॥ यज्ञाद्धर्मादपू-
र्वाक्याज्जायते वृष्टिर्कृतः ॥ अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ॥ ३ ॥ आदित्याज्जायते वृष्टि-
र्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥ सूक्ष्मो यज्ञः स धर्माख्य ऋत्विगादेश्च कर्मणः ॥ ४ ॥ अपूर्वाख्यस्य यज्ञस्य विहितं
कर्म कारणम् ॥ ५ ॥ १४ ॥

भा० टी०—जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुत्वादप्यधिकृतेन कर्म कर्तव्यमित्याह—अन्नादिति । अन्नाद्भूतानां आदि-
रूपेण परिणताद्भूतानि प्राणिशरीराणि भवन्ति । पर्जन्याद्वृष्टेरन्नस्य संभव उत्पत्तिर्यज्ञादपूर्वात्पर्जन्यो भवति ।
तदुक्तम् “अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः” इति ।
यज्ञः कर्मणः ऋत्विग्यजमानव्यापारात्समुद्भवो यस्य सः ॥ १४ ॥

प० टी०—अथ विधोपकारार्थमपि कर्म कर्तव्यमित्याह—अन्नादिति । अन्नाद्भूतोरूपेण परिणताद्भूतानि
भवन्ति । अत्र भवन्तीत्यनेन अन्नादेव जीवन्ति वर्धन्ते इत्यपि ज्ञेयम् । श्रुतिरपि ब्रह्मपरुषायाम्—“अन्ना-
द्भूतेव खल्विमानि भूतानि जायन्ते जातान्यन्नेन वर्धन्ते” इत्यादिः । अथान्नं कस्मात् पर्जन्यात्, स च
यज्ञात् पर्जन्येष्टितः, यज्ञश्च कस्मात् स च कर्मसमुद्भवः । कर्म यजमानस्य सत्त्वव्यापारः ॥ १४ ॥

रा० टी०—वर्णाश्रमोचितकर्मणः सर्वथा कर्तव्यत्वे स्तुत्याद्यात्मकार्यवादं ननु भिरुक्त्वा अधुना जगच्च-
क्रप्रवर्तकत्वरूपं हेत्वन्तरं त्रिपक्षेऽनर्थाक्याह—अन्नादित्यादित्रिभिः श्लोकेः । अन्नाद्भूतानि भवन्ति रेतो-
द्वारा प्राणिन उत्पद्यन्ते । पर्जन्यादादित्यादन्नसंभवः वृष्टिद्वारा अन्नस्योत्पत्तिः । पर्जन्यो मेघचक्राभिमानी
आदित्यः यज्ञाद्भवति । यज्ञशब्देऽज्याद्यादिहविःपरः । यजमानदत्तेनाज्यादिहविषामुपभोजनेनादित्यस्य
बलाद्युपचयाभिमित्तादुपचारेण ‘यज्ञाद्भवति पर्जन्यः’ इत्युच्यते । यद्वा पर्जन्यशब्देनादित्याभिमन्यमानं
मेघचक्रमेव लक्षणया वा ‘जननात्परसस्यादेः पर्जन्यो मेघसन्ततिः’ इति स्मृत्युक्तयोगवृत्त्या वा ग्राह्यम् ।
तच्च यज्ञाद्भवति हविर्भागेन परितुष्टादादित्यादुत्पद्यते ‘अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।
आदित्याज्जायते वृष्टिः’ इत्यादेः वृष्टिर्वाषिकमेघचक्रं जायत इत्यर्थः । यज्ञो देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागरूपो
ज्योतिष्टोमादिः कर्मसमुद्भवस्तदङ्गाक्रियोत्पद्यते ॥ १४ ॥

कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ॥

तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥

त० टी०—यज्ञहेतुभूतं कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि । अत्र ब्रह्मशब्देन प्रकृतिपरिणामरूपं शरीरं विव-
क्षितम् “तदेतद् ब्रह्म नाम रूपमर्थं च जायते” इति श्रुतौ ब्रह्मशब्देन प्रकृतिनिर्दिष्टा । इहापि
चतुर्दशाध्याये वक्ष्यते ‘यमं योनिर्महद्ब्रह्म’ इति अतो ब्रह्मशब्दनिर्दिष्टप्रकृतिपरिणामरूपशरीरोद्भवं क-
र्मेति युक्तम् ‘कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरूप्यते’ इति प्रकृतेः कर्महेतुत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् । तच्च
शरीररूपेणैव संभवति । ब्रह्म उक्तस्वरूपमक्षरसमुद्भवम् । अन्नाक्षरशब्देन पुरुषक्षेत्रज्ञादिशब्दवाच्यो

जीवात्मोच्यते ' कूटस्थोऽक्षर उच्यते ' इति वक्ष्यमाणत्वात् । तेनाधिष्ठितं शरीररूपं प्रकृत्याख्यं ब्रह्म मुक्ताभ्यानादिना पुष्ट्या लब्धसामर्थ्यं सत्कर्मोत्पादने योग्यं भवति । कार्यात्पादनयोग्यतैव समुद्भवशब्देनाभिहिता, अतो ब्रह्माक्षरसमुद्भवमित्युक्तं, प्रकृतिरपि क्षेत्रज्ञाधिष्ठितैव कार्यात्पादने समर्था, न केवला । तथा चोक्तं विष्णुपुराणे ' गुणसाम्यात्तत्तस्मात्क्षेत्रज्ञाधिष्ठितान्मुने । गुणव्यञ्जनसंभूतः सर्गकाले द्विजोत्तम ' इति यस्मादक्षरशब्दवाच्यं जीवाधिष्ठितं शरीरात्मना परिणतं प्रकृत्याख्यं ब्रह्म यज्ञहेतुभूतकर्मोत्पादकं तस्मात्सर्वगतं यज्ञादिकर्मसु सर्वाधिकारे गतं प्राप्तम्, न तेन विना यज्ञप्रवृत्तिर्भवेदिति भावः । अत एव नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितं यजमानहोत्रादिशरीरं नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितं, प्रकर्षेण स्थितं पूजितं वेत्यर्थः ॥ १५ ॥

म० टी०—कर्मति । तच्चापूर्वोत्पादकं ब्रह्मोद्भवं ब्रह्म वेदः स एवोद्भवः प्रमाणं यस्य तत्तथा । वेदविहितमेव कर्मापूर्वसाधनं जानीहि, न त्वन्यत्पापण्डप्रतिपादितमित्यर्थः । ननु पापण्डशास्त्रापेक्षया वेदस्य किं वैलक्षण्यं यतो वेदप्रतिपादित एव धर्मो नान्य इत्यत आह—ब्रह्म वेदाख्यमक्षरसमुद्भवमक्षरात्परमात्मनो निर्दोषात्पुरुषनिश्चासन्यायेनावुद्धिपूर्वं समुद्भव आविर्भावो यस्य तदक्षरसमुद्भवं तथा चापौरुषेयत्वेन निरस्तसमस्तदोषासङ्गवेदवाक्यं प्रमितिजनकतया प्रमाणमतीन्द्रियेऽर्थे न तु भ्रमप्रमादकरणापादवविप्रलिप्सादिदोषवत्पणीतं पापण्डवाक्यं प्रमितिजनकमिति भावः । तथाच श्रुतिः "अस्य महतो भूतस्य निश्चितमेतद्यज्ञवेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानान्यस्यैवैतानि निश्चितानि " इति । तस्मात्साक्षात्परमात्मसमुद्भवतया सर्वगतं सर्वप्रकाशकं नित्यमविनाशि च ब्रह्म वेदाख्यं यज्ञे धर्माख्येऽतीन्द्रिये प्रतिष्ठितं तात्पर्येण । अतः पापण्डप्रतिपादितोपधर्मपरित्यागेन वेदोक्तिरपि एव धर्माऽनुष्ठेय इत्यर्थः ॥ १५ ॥

शं० टी०—कर्मति । यज्ञकारणभूतं यत्कर्म तन्नु ब्रह्मोद्भवं ब्रह्म वेद ऋगादिस्तस्मादुत्पन्नं विद्धि । तच्च ब्रह्माक्षरसमुद्भवं विद्धि " अस्य महतो भूतस्य निश्चितमेतद्यज्ञवेदो यजुर्वेदः " इति श्रवणात्सर्वजगत्कारणभूतादक्षरात्परमात्मनः सकाशात्निश्चासरूपेण स्वयमेवाविर्भूतमत एव नित्यमपौरुषेयं ब्रह्म वेदं विजानीहीत्यर्थः । यस्माद्यज्ञैकमूलाज्जगदुत्पत्तिः स्थितिश्च तस्मात्स्वयं सर्वगतं सर्वाथप्रकाशकत्वेन सर्वलोकस्थानां तत्तद्धर्मनियतिस्थापकत्वेन च सर्वत्र स्थितमपि ब्रह्म वेदो यज्ञे ब्राह्मणादिभिरनुष्ठेये औपासनाद्यश्वमेधान्ते कर्मण्येव तद्विधानैकप्रयोजनत्वात्प्रतिष्ठितं नित्यं नियमेन स्थितं भवति, वर्णाश्रमिणां कर्तव्यत्वेन कर्माणि वेद एव विदधातीत्यर्थः ॥ १५ ॥

श्री० टी०—तथा—कर्म ब्रह्मोद्भवमिति । तच्च यजमानादिव्यापाररूपं कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्म वेदस्तस्मात्प्रवृत्तं जानीहि । तच्च ब्रह्म वेदाख्यमक्षरात्परब्रह्मणः समुद्भूतं विद्धि "अस्य महतो भूतस्य निश्चितमेतद्यज्ञवेदो यजुर्वेदः सामवेदः" इति श्रुतेः । यत एवमक्षरादेव यज्ञप्रवृत्तेरत्यन्तं तरयाभिप्रेतो यज्ञस्तस्मात्सर्वगतमप्यक्षरं ब्रह्म नित्यं सर्वदा यज्ञे प्रतिष्ठितं यज्ञेनोपायभूतेन प्राप्यत इति यज्ञे प्रतिष्ठितमुच्यते ' उद्यमस्था सदा लक्ष्मीः ' इतिवत् । यद्वा यस्माज्जगत्क्रमूलं कर्म तस्मात्सर्वगतं मन्त्रार्थवादैः सर्वेषु सिद्धार्थप्रतिपादकेषु भूतार्थाख्यानादिषु गतं स्थितमपि वेदाख्यं ब्रह्म सर्वदा यज्ञे च तात्पर्यरूपेण प्रतिष्ठितम्, अतो यज्ञादिकर्म कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १५ ॥

स० टी०—वेदप्रमाणकं कर्मापूर्वस्योत्पादकं भवेत् ॥ ननु पापण्डसंलिखं धर्मस्योत्पादकं भवेत् ॥ १ ॥ ननु पापण्डशास्त्रात्किं वैलक्षण्यं श्रुतेर्यतः ॥ श्रुतिप्रमाणको धर्मो नान्योऽस्तीति शृणूत्तरम् ॥ २ ॥ आविर्भावोऽपि वेदस्य ब्रह्माक्षरात्परमात्मनः ॥ तथा चापौरुषेयत्वाज्जिस्ताखिलसंशयः ॥ ३ ॥ अर्थे ह्यतीन्द्रिये

वेदः प्रमाणं स्वत एव सः ॥ ननु प्रमादमायादिदोषवद्भवितं हि तत्, ॥ ४ ॥ पाषण्डवाक्यं प्रामाण्य-
जनकं स्यादतीन्द्रिये ॥ तस्मात्साक्षात्परब्रह्महेतुत्वात्सर्वभासकम् ॥ ५ ॥ अविनाशि च वेदाख्यं ब्रह्म-
यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ अतोऽप्यतीन्द्रियो धर्मोऽनुष्ठेयो वेदबोधितः ॥ ६ ॥ त्यक्त्वोपधर्मं पाषण्डबोधितं
सर्वथा जनैः ॥ ७ ॥ १५ ॥

भा० टी०—कर्म ब्रह्म वेद उद्भवः कारणं यस्य तज्जानीहि । ब्रह्म वेदाख्यमक्षरः परमात्मा समुद्भवः का-
रणं यस्य तत् “ अस्य महतो भूतस्य निःश्रसितमेतदहमेवो यजुर्वेदः सामवेदोऽथवाङ्मिरसः ” इत्यादि-
श्रुतेः । यस्मादेवं तस्मात्सर्वार्थप्रकाशकत्वात् सर्वगतमपि सत्वेदाख्यं ब्रह्म नित्यं सदा यज्ञविधिप्रधानत्वात्
यज्ञे प्रतिष्ठितम् यत्स्वधरं ब्रह्म सर्वदा यज्ञे प्रतिष्ठितं यज्ञेनोपायभूतेन प्राप्यत इत्यपरेषां व्याख्यानं तद्वराचि-
प्रस्तम्, अरुचिर्वाजं तु पदार्थस्थब्रह्मपदद्वयस्य वेदपरत्वेनात्रान्यपरत्वे ‘वेदो वा प्रायदर्शनात्’ इतिन्या-
यविरोधादि ॥ १५ ॥

प० टी०—कर्म च ब्रह्मोद्भवं ब्रह्म मन्त्रात्मकं वाग् ब्रह्म वेदस्तस्मात् । अथ वेदोऽपि कस्मा-
दित्याह—अक्षरेति । न श्रुतीत्यक्षरं वैराजं ब्रह्म तस्मादुद्भूतः । श्रुतिरपि शातपथी—“यथाग्नेरभ्याहृतस्य
पृथग्धूमा विनिश्चरन्त्यरेऽस्य महतो भूतस्य निःश्रसितमेतदहमेवो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वः ” इत्यादिः ।
भाष्यम्—यथावदभित आहृतस्य नान्तःप्रविष्टस्याद्रैवोऽग्नेराद्रै यदेवः काष्ठं तन्नत्याग्नेः पृथग्भूता नानाकारा
धूमा विनिश्चरन्ति, अरे मैत्रेयि तद्वदस्य महतो भूतस्य महाभूतारब्धस्य वैराजब्रह्मणो निःश्रसितं निःश्रास-
रूपमेतदहमेव इत्यादि । ननु सर्वज्ञोपि ब्रह्मा मुख्यां कर्मणो गतिमपहाय गौर्णा किमुपविष्टवानित्याश-
ङ्क्योपसंहारे परमप्रयोजनमपि दर्शयन्नाह—तस्मादिति । तस्मात् कारणान् सर्वगतमिन्द्रसूर्यादिसर्वदेवेष्वन्त-
र्यामित्वेन स्थितं ब्रह्म नित्यमनश्चरफलरूपं यज्ञे प्रतिष्ठितं प्रतिष्ठां प्राप्तं यज्ञोपायेनैव लभ्यम् “ यज्ञेन यज्ञ-
मयजन्त देवाः ” इति श्रुतेः । अथानश्चरफलदत्त्वे श्रुतिरप्याग्निरहस्ये—“ स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते
नेहास्य कर्म क्षीयते ” इत्यादिः ॥ १५ ॥

रा० टी०—कर्म ब्रह्मोद्भवं परब्रह्मजन्यं विद्धि जानीहि । ब्रह्म परब्रह्म चाक्षरसमुद्भवं अक्षरशब्दितवेदा-
भिव्यङ्ग्यम् । वेदेन यथावदवगतमेव ब्रह्म सत्कर्म कारयतीति भावः । तानि चाक्षराणि भूतव्यङ्ग्यानीति
शेषोक्त्या चक्रं ध्येयम् । तस्मादुक्तपरम्परया यज्ञाभिव्यङ्ग्यत्वात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितमित्युच्यते ।
एवं च भगवतो यज्ञे प्रतिष्ठितत्वात् यज्ञानुष्ठानेन चक्रप्रवृत्तौ भूतस्थितिहेतुत्वनिमित्तसुकृतमिव भगवद्-
भिव्यक्तिनिमित्तं च सुकृतं भवतीति भावः ॥ १५ ॥

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ॥

अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥ १६ ॥

त० टी०—एतेन किं निर्दिष्टमित्यत आह—एवमिति । अयं भावः परमेश्वरेणादौ सृष्टिकाळे
स्वस्मिन् लीनानां जीवानां तत्तत्कर्मफलभोगसिद्धये स्वाक्षभूतजीवानुप्रवेशेन प्रकृतिपरिणामद्वारा ना-
मरूपविभागं कृत्वा, चतुर्मुखद्वारेण ब्राह्मणादीनुत्पाद्य सृष्टिद्वयार्थं तेभ्योऽन्नादिभोगं प्रदश्य, ततो
ब्राह्मणादीनां यज्ञादिकर्मोत्पादनसामर्थ्यं, ततः कर्मोत्पत्तिस्ततो यज्ञसंभवस्ततो वृष्टिस्ततः पुनरन्नो-
त्पत्तिस्ततः सर्जीवनि शरीराणीत्येवं प्रकारेणेश्वरेण प्रवर्तितं जगच्चक्रमिह जगति कर्माधिकारे वर्त-
मानो यः स्वाधिकारानुसारं नानुवर्तयति, यज्ञादिकर्मणा सृष्टिं न दर्वयति सोऽघायुरधार्यमेवायुर्य-
स्य स तथाभूतो भवति । यतः इन्द्रियारामः इन्द्रियमीतयेऽयज्ञशिष्टाज्जर्जितदेहेत्वेन देवविप्रतिथि-
बन्धकः पापवर्धक एवेत्यर्थः । हे पार्थ स पुरुषो मोघं वृथैव जीवति तज्जीवनान्मरणं श्रेय इति भावः ॥

प० टी०—भवत्वेवं ततः किं फलितमित्याह—एवमिति । आदौ परमेश्वरात्सर्वावभासकामित्यनिर्दोषवेदाविर्भावस्ततः कर्मपरिज्ञानं ततोनुष्ठानाद्धर्मोत्पादस्ततः पर्जन्यस्ततोऽन्नं ततो भूतानि पुनस्तथैव भूतानां कर्मप्रवृत्तिरित्येवं परमेश्वरेणैव प्रवर्तितं चक्रं सर्वजगन्निर्वाहकं यो नानुवर्तयति नानुतिष्ठति सोऽघायुः पापजीविनो मोघं व्यर्थमेव जीवति, हे पार्थ! तस्य जीवनान्मरणमेव वरं जन्मान्तरे धर्मानुष्ठानसंभवादित्यर्थः । तथाच श्रुतिः “अथो अयं वा आत्मा सर्वेषां भूतानां लोकः स यज्जुहोति यद्यजते तेन देवानां लोकोऽथ यदनुब्रूते तेन ऋषीणामथ यत्पितॄभ्यो निष्ठाणाति यत्प्रजामिच्छते तेन पितॄणामथ यन्मनुष्यान्वासयते यदेभ्योऽन्नं ददाति तेन मनुष्याणामथ यत् पशुभ्यस्तृणोदकं विन्यति तेन पशूनां यदस्य गृहेषु श्वापदा वयास्यापिपीलिकाभ्य उपजीवन्ति तेन तेषां लोकः” इति । ब्रह्मविदं व्यावर्तयति—इन्द्रियाराम इति । यत् इन्द्रियैर्विषयेष्वारमति अतः कर्माधिकारी संस्तदकरणात्पापमेवाचिन्वन् व्यर्थमेव जीवतीत्यभिप्रायः ॥ १६ ॥

शं० टी०—एवमिति । ईश्वरः श्रुतिमुखेन यज्ञसन्ततिं विधाय यज्ञद्वारा वृष्टिं चान्नं च संभाव्य भूतसृष्टिं तत्स्थितिं च निर्वोदुमिच्छया स्वयमेवं चक्रं प्रवर्तितवान् । तदिदमीश्वरप्रवर्तितं चक्रं नियतमिह लोके यः कर्माधिकारी ब्राह्मणादिर्नानुवर्तयति परमेश्वरेण श्रुत्या विधायितं कर्मयोगं नानुतिष्ठति एतदीश्वरशासनमकृत्वा स्वयमिन्द्रियाराम इन्द्रियार्थेष्वेव अजस्रमारमतीतीन्द्रियारामो विषयभोगलुपटः सन्नत एषाघायुरायुषः फलमधमेव यस्य सोऽघायुर्भूत्वा कौकवच्छास्मलिवन्मोघं व्यर्थं निष्फलमेव जीवति नैतावन्मात्रमेव भवति किंत्वीश्वराहोहृन्नदोषेण विहिताकरणप्रत्यवायेन नित्यकृतपापसंघातेन चानेककल्पं नरकं चाधिगच्छतीत्यर्थः । ततो विवेकिनो ब्राह्मणस्य मुमुक्षोरनात्मज्ञस्य तरणार्थं लोकाहितार्थं चावश्यं षडोक्तं कर्म कर्तव्यमेवेति सिद्धम् ॥ १६ ॥

श्री० टी०—यस्मादेवं परमेश्वरेणैव भूतानां पुरुषार्थसिद्धये कर्मादिचक्रं प्रवर्तितं तस्मात्तदकुर्वतो ध्रुयैव आविर्तामत्त्याह—एवमिति । परमेश्वरवाक्यभूताद्वेदान्याद्ब्राह्मणः पुरुषाणां कर्मणि वृत्तिस्ततः कर्मनिष्पत्तिस्ततः पर्जन्यस्ततोऽन्नं ततो भूतानि भूतानां च पुनस्तथैव कर्मणि प्रवृत्तिः इत्येवं प्रवर्तितं चक्रं यो मामनुवर्तयति नानुतिष्ठति स अघायुः अघं पापरूपमायुर्यस्य सः यत् इन्द्रियैर्विषयेष्वेव रमति ननु ईश्वराराधनार्थं कर्मणे अतो मोघं व्यर्थं स जीवति ॥ १६ ॥

स० टी०—आदौ सर्वेश्वराद्वेदः कर्मज्ञानं ततो भवेत् ॥ ततोऽधर्मस्ततोनुष्ठानतो वृष्टिस्ततः परम् ॥ १ ॥ अन्नमन्नाच्छरीराणि पुनस्तेषां तथैव च ॥ कर्मप्रवृत्तिरित्येवमीश्वरेण प्रवर्तितम् ॥ २ ॥ जगन्निर्वाहकं चक्रं यो मूढो नानुतिष्ठति ॥ स पापजीवितो व्यर्थमेव जीवति केवलम् ॥ ३ ॥ यतोऽसात्रिन्द्रियैर्भोगे रमते हि स्वभावतः ॥ स कर्माधिकृतो भूत्वाऽकुर्वन्कर्म प्रयात्यघम् ॥ ४ ॥ १६ ॥

भा० टी०—फलतमाह—एवमीश्वरेण वेद्यज्ञपूर्वकं जगच्चक्रं प्रवर्तितं य इह लोके कर्माधिकृतो नानुवर्तयति नानुतिष्ठति स अघायुरघं पापमायुर्जीविनं यस्य स इन्द्रियैरारमणं विषयसेवनं यस्य सः व्यर्थं जीवति । स्वया तु जगच्चक्रप्रवर्तकस्य ममानुसरणमवश्यं कर्तव्यमिति द्योतयन्नाह—पार्थेति । तस्मादज्ञेनाभिहितेन कर्म कर्तव्यमेवेति प्रकरणार्थः ॥ १६ ॥

प० टी०—अथ पर्यवसिमर्थमाह—एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण प्रवर्तितं प्रवृत्तिरूपेणोपपादिवमिहामुष्मिकफलभोगरूपम् । तथा चक्रं चकृत्तिर्गतिर्कर्मा परमगतिरूपमन्नादिकार्यजातस्यात्यन्तिककारणमश्वरं यो नानुवर्तयति वारतन्मभावेन पुनः पुनर्न परिशीलयति ज्ञात्वापि पुनरिन्द्रियसंतर्पणनिमित्तं फलभोगमपेक्षते सोऽघायुर्द्विषादिषाक्यैर्निन्द्यते । अघायुः पापेच्छगबानिन्द्रियारामो विषयसुखलुपटः ॥ १६ ॥

रा० टी०—एवं पुरातनैः प्रवर्तितं भगवतैव वा प्राणिनामिष्टसिद्धये प्रवर्तितं जगच्चक्रमिहलोके यो नानुवर्तयति कर्म न करोतीति यावत् । विश्वस्य चक्रेऽन्तर्भावात् कर्माकरणेन चक्रप्रवृत्तौ चक्रविनाशक-
त्वेन विश्वहन्तृत्वात् स अघायुः । तादर्थ्यात्ताच्छब्दम् । अघानिमित्तमार्युषस्य स तथा । इन्द्रियाराम इन्द्रि-
येर्विषयेषु रातिमान् । हे पार्थ व्यर्थमेव जीवति नरके मज्जतीत्यर्थः । यद्दानतपोरूपत्रिविधकर्मणां गृहस्था-
नामिव ब्रह्मविद्याश्रमत्रयस्यापि विद्यादानाभयदानस्वभोक्तव्याभयदानस्य च तथाध्ययनप्रवचनध्याना-
दिरूपवाचिकभानासिकयज्ञस्य तथा कृच्छ्रचान्द्रायणादितपसः सत्त्वेन तेषामपि चक्रप्रवर्तनसंभवो ज्ञेयः ।
उक्तं हि 'वाचिको मानसो यज्ञो न्यासिनां तु विशेषतः' इत्यादि ॥ १९ ॥

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ॥

आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥ १७ ॥

त० टी०—एवमनादिविषयवासनावानां प्रवृत्त्यधिकारिणां जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुभूते काम्ये कर्मण्यधि-
कार इति निर्णोतमिदानीं विषयवासनाशून्यस्यात्मनिष्ठस्य तूक्तयज्ञादिकर्माकरणे न कश्चिदोषयोग
इत्याह—यस्त्विति द्वाभ्याम् । तुशब्दः पूर्वोक्तात्सकामाभिष्कामस्य विदुषो महद्वैकल्यं द्योतयति ।
यो मानवः आत्मरतिः आत्मानि स्वात्मभूते भगवति रतिः प्रीतिर्यस्य, नतु शब्दादिपञ्चेन्द्रियविषयेषु
स्त्रीषु वा तथाऽऽत्मना तेनैव तृप्तः पूर्णः, नतु नानाविधभोजनादिना । तथाऽऽत्मन्येव संतुष्ट आत्म-
स्वरूपगुणानुभव एव संतुष्टः स्यात्, नतु धनपुत्रपशुपुत्रादिकाभे । तस्य तथाभूतस्य कार्यं कर्तव्यं
कर्म न विद्यते, न स कर्मनियोगार्ह इत्यर्थः ॥ १७ ॥

म० टी०—यस्त्विन्द्रियारामो न भवति परमार्थदर्शी स एवं जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुभूतं कर्माननुतिष्ठन्नपि न प्र-
त्यवेति कृतकृत्यत्वादित्याह द्वाभ्याम्—यस्त्विति । इन्द्रियारामो हि सक्चन्दनवननितादिषु रतिमनुभवति मनोज्ञा-
भगवानादिषु तृप्तिं पशुपुत्रहिरण्यादिलाभेन रोगाद्यभावेन च तुष्टिम् । उक्तविषयाभावे रागिणामरत्यतृप्त्यतुष्टि-
दर्शनादिति तृप्तिस्तुष्टयो मनोवृत्तिविशेषाः साक्षिसिद्धाः । लब्धपरमात्मानन्दस्तु द्वैतदर्शनाभावात्तिफलगुत्वाच्च
विषयमुखे न कामयत इत्युक्तम् 'यात्रानर्थ उदपाने' इत्यत्राजतोऽनात्मविषयकरतितृप्तिस्तुष्टयभावादात्मानं परमान-
न्दमद्वयं साक्षात्कुर्वन्तुपचारादेवमुच्यते आत्मरतिरात्मतृप्त आत्मसंतुष्ट इति । तथा च श्रुतिः "आत्मक्रीड आत्म-
रतिः क्रियावानेष ब्रह्मविदां वारिष्ठः" इति । आत्मतृप्तश्चेति चकार एवकारानुकर्षणार्थः । मानव इति यः क-
श्चिदपि मनुष्य एवंभूतः स एव कृतकृत्यो नतु ब्राह्मणत्वादिप्रकर्षेणेति कथयितुम् । आत्मन्येव च संतुष्ट इत्यत्र
चकारः समुच्चयार्थः । य एवंभूतस्तस्याधिकारहेत्यभावात्किमपि कार्यं वैदिकं लौकिकं वा न विद्यते ॥ १७ ॥

शं० टी०—तत्र श्रीभगवान् 'ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम्' इति सांख्यानां संन्या-
सिनामसांख्यानां योगिनां गृहिणां चोत्तरदक्षिणायनवदसंकीर्णं निष्ठाद्वयं विभज्य दर्शयित्वा 'तदेकं
वद निश्चयं' इति स्वस्य कर्तव्यं पृष्टवतोर्जुनस्य कर्माधिकारिणः सन्निहितस्वान्तर्हितमुषवेष्टुं 'न कर्मणा-
मनारम्भात्' इति कर्मयोगमुपक्रम्य 'नियतं कुरु कर्म त्वम्' इत्यस्मै कर्मयोगमेवोपदिश्य 'यज्ञार्थात्' इत्या-
रभ्य 'मोक्षं पार्थ स जीवति' इत्यन्तेन ग्रन्थेनानात्मज्ञस्य मुमुक्षोरवश्यं सत्त्वशुद्धयर्थं कर्म कर्तव्यमेवं
कृते कर्मणि देवताप्रसाद ईश्वरप्रसादश्च सिध्यतीति सूचयितुं कर्मणः कर्तव्यत्वमेव बहुप्रक्रियया निश्चित्य
इदानीं सांख्यस्य यतेर्ज्ञानयोगनिष्ठां विना नान्यत्कथंचिदपीपत्कर्तव्यमस्तीति सूचयितुमाह—य इति ।
तुशब्दोऽनात्मरतिव्यावृत्त्यर्थः । यस्तु मानवः बहिरन्तश्च सर्वत्र ब्रह्मैव प्रापयति प्राहयतीति मानं प्रत्यगदर्शनं
तदेव सर्वदा वाति भजतीति मानवो ब्रह्मविद्यतिरात्मरतिः "अहं ब्रह्मास्मि" इति श्रुत्युक्तीत्या स्वात्मना साक्षा-

कृते नित्यानन्दैकरसेऽद्वितीये परे ब्रह्मण्येव रतिरन्तःकरणस्य रमणं क्रीडा सर्वदा विहारो यस्य स आत्म-
रतिरेव भवेत् “आत्मरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानन्दः” इति श्रवणाद्यो ब्रह्मवित्सर्वदात्मन्येव
विहरति न कश्चिदप्यनात्मनीत्यर्थः । किंचात्मनृपश्च आत्मनैवानन्दैकरसेन पूर्णेन स्वीकृत्याधिगतेन तृतः
‘आत्मलाभाच्च परं विद्यते’ इति स्मरणादतः प्राप्तव्यान्तराभावादात्मप्राप्त्यैव सर्वत्र प्राप्त्यलंबुद्धिरस्य स
आत्मतृप्तश्च भवेत् । आत्मन्येव चक्षुषो रूपबद्धिरन्तः सर्वत्र वृत्तेर्विषयभूते चिदानन्दैकरसे ब्रह्मण्येव
संतुष्टः यथा कामी इष्टार्थं संतुष्टो भवति तथा य आत्मन्येव संतुष्टश्च स्यात् तस्य महात्मन आत्मा-
रामस्य कृतकृत्यस्य यतेः कार्यं कर्तव्यं कर्म न विद्यते नास्ति पर्याप्तफलात्वेन प्राप्तव्याभावात् । नन्वधि-
कृत्याविशेषाद्विदुषोऽपि कर्तव्यमेव वैदिकं कर्म कर्मविधेः सर्वसामान्यात्मकमशास्त्रतदर्थतन्मियमपरिज्ञातृत्वा-
द्विदुषः “विद्वान् यजते” इति विशेषविधानाच्च विधिवलाद्विदुषाप्यवश्यं कर्म कर्तव्यमेवेति चेन्नवान्न प्रष्टव्यः
परान्नैकत्वविज्ञानवद्विनिर्मूलितद्वैतधर्मस्य सर्वं ब्रह्मैव पश्यतो जीवन्मुक्तस्य ब्रह्मविदः कर्मकरणं स्वार्थं वा किं
परार्थं वा आद्ये कर्मैहिकार्थं वा किमामुष्मिकार्थं वा आद्ये शरीररक्षार्थं वा किं परिग्रहरक्षार्थं वाप्युत विलासा-
र्थम् । नाद्यः ‘सिद्धेऽन्यथार्थं न यतेत तत्र परिश्रमं तत्र समीक्षमाणः’ इतिवचनाच्छरीरस्थितेः प्रारब्धाधी-
नत्वात्तदुद्देश्यं विदुषः कर्माऽनुपपत्तेः । न द्वितीयः “एवं चैतमात्मानं विदित्वा” इति श्रुतेः निःशेषनिवृत्त-
मिथ्याज्ञानान्नो ब्रह्मविदां पुत्रद्योषणाभ्यो व्युत्थानश्रवणात्ताभ्य उत्थितवतो विदुषः परिग्रहाभावात्तद्विज्ञानि-
मित्तकर्मननुपपत्तेः । न तृतीयः सर्वमात्मानमेव पश्यत आत्मरतेर्विदुषोऽन्यत्र रत्यप्रसक्तौ विलासासंभवान् ।
तर्ह्यामुष्मिकार्थमस्त्विति चेत्तत्रापि किं स्वर्गार्थं वा किमपदगार्थं किमात्मशुद्ध्यर्थं वा । नाद्यः पर्याप्तकामस्य
कृतात्मनस्तु “इहैव सर्वे प्रवर्तयन्ति कामाः” इति सर्वकामप्रविलयश्रवणाद्विदुषः स्वर्गकामासंभवात्तदर्थ-
कर्मननुपपत्तेः । न द्वितीयः “न कर्मणा न प्रजया” इति श्रुत्या कर्मणा मोक्षसाधनत्वनिषेधा-
जीवन्मुक्तत्वाच्च विदुषस्तदर्थकर्मसिद्धेः । तृतीये किं शरीरशुद्ध्यर्थं वा किं चित्तशुद्ध्यर्थं वा किमात्म-
शुद्ध्यर्थं वा कर्म कर्तव्यम् । नाद्यः ‘कलेवरं मृत्पुत्रीपभाजनम्’ इति स्मरणात्प्रत्यक्षत्वाच्च मलमारास्थि-
मतो वपुषः कर्मणा शुद्ध्यसंभवान् । न द्वितीयः “यतयः शुद्धसत्त्वाः” इति श्रवणात् शुद्धचित्तत्वादेव
सम्यग्गुणप्राप्त्यात्मज्ञानत्वाद्विदुषस्तच्छुद्ध्यपेक्षाऽसिद्धेः । न तृतीयः “अस्माविरं शुद्धमपापविद्धम्” इति
श्रवणात्प्रत्यक्षत्वेनाऽविषयत्वाच्च कर्मणात्मनः शुद्धिकल्पनाऽयोगात् यज्ज्ञानबलेन विष्णुरुद्रादयोऽकार्य-
शतकोटिमपि कृत्वा स्वयं शुद्ध्यन्त्यन्यानापि च शोधयन्ति तमात्मानं कः केन शोधयेत् स्वत एव सतः शुद्धि-
र्नासता येन केनचिदित्यात्मनः स्वत एव शुद्धत्वात् । तर्हि विदुषः कर्माचरणं परार्थमेवास्त्विति चेत्त्वमत्र
प्रष्टव्यः लोकार्थं यः कर्म करोति स किमपरोक्षज्ञानी उत परोक्षज्ञानी वेति । आद्ये स यतिर्वा गृहस्थो वा ।
नाद्यः तस्य निरभिमानत्वात्संन्यस्तसर्वकर्मतत्साधनत्वाच्च कर्मशब्दाऽप्रसक्तेः देहवर्णाश्रमादिष्वहं ममेत्याभि-
मानः प्रपञ्चसत्यत्वबुद्धिरित्येवं कर्तव्यताबुद्धिरकरणे प्रत्यवायभयं शास्त्रभयं च खलु प्रवृत्तेर्बीजं तदेतत्स-
र्वमपि समूलं परान्नैकत्वविज्ञानमहाभिना निर्द्वेष स्वयं निष्क्रियब्रह्मात्मना तिष्ठतो निर्द्वेषानात्मतादात्म्यग्रन्थेः
सर्वात्मभावापन्नस्य स्वात्मारामस्य यतेरतिवदनमेव न संभवति किमुत कर्मणि प्रवृत्तिरिति । तथाच श्रुतिः
“प्राणो ह्येष सर्वभूतैर्विभाति । विज्ञानन्विद्वान् भवते नातिवादी” इति । ततो ब्रह्मनिष्ठस्यात्मरतेः स्वार्थं
वा परार्थं वा कर्मणि प्रवृत्तिर्न संभवति । नापि द्वितीयः जन्मानेकसहस्रकृतपुण्यकर्मपुञ्जपरिपाकेन-
श्वरप्रसादेन च सर्वदृश्यमिथ्यात्वनिश्चयपूर्वकं ब्रह्मैकहमिति ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानमप्रतिषेद्धं यदा संमुख्यं
स्यात्तदैव गृहस्थोपि याज्ञवल्क्यादिउद्देशणाभ्यो व्युत्थास्यति नत्वहं ममेति संसर्तुमर्हति तत्कारणासंभवात् ।
संसारकारणं खल्वनात्मानं देहादावहंगवस्तदन्यत्र ममभावश्च तदेतद्वयं यस्य ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानेन विष्वस्तं

न स पुनः संसाराय कल्पते नहि ब्रह्मैवाहमिति विज्ञानं ब्राह्मणोऽहं ममेदमिति शुद्धिश्च तेजस्तिमिरवत्पर-
स्परविरुद्धमेकत्र वस्तुं शक्नोति ततो ब्रह्मतत्त्वविज्ञानखङ्गनिर्भन्नहृदयग्रन्थेर्विदुषः पुनः संसरणं न संभव-
त्यतः संसाराद्व्युत्तिष्ठत्येव गृह्यापि विद्वान् यदि न व्युत्तिष्ठेत्तद्व्युत्थानमेव ज्ञापयत्यज्ञाननत्कार्यानिगूहीतत्वं
विदुषः । ननु तद्धेतुकप्रारब्धाभावादृही ब्रह्मभावापन्नोऽपि नोत्तिष्ठतीति चेज्जडभरतयद्वसेन् न त्वहं ममे-
दमिति संहरति मिथ्यात्वज्ञानस्य संसारस्य च मिथो विरोधात् नहि मरुं निर्जलं दृष्ट्वा पुनर्दूरात्प्रतीयमानं
जलमिदं वा मातुं वा विवेकी गच्छति स्वयं बलवता प्रेष्यमाणोऽपि धेरोन दूषेण च न गच्छति किंतु हा
कष्टमिति रुद्धं मन्दं गच्छति नाप्यन्यं चोदयति तद्वत्प्रतिकूलप्रारब्धवानपि विद्वान् तत्सर्वमिथ्या-
त्वदर्शी संसृतुं न दृष्यति नान्यं प्रेषयति च किंतु भग्नकटिसर्पवन्मन्दगतिर्भाविष्यति प्रवृत्तिहेतोरनात्म-
न्यहंभावस्याभावात् ब्रह्मैवाहमिति ब्रह्मात्मना ब्रह्मण्येव तिष्ठतो ब्रह्मविदो ब्राह्मणस्य चाण्डालमिव तनु
ग्रहं न रोचते देहादितादात्म्यं विनाऽहं ममेति व्यवहर्तुं च न शक्यते ब्रह्मविदां देहादितादात्म्यमतीव
दुःखं तत्तादात्म्येनाहं ममेति प्रवृत्तिस्ततोऽतिदुःखं तत्रापि कर्मकरणमत्यन्तदुःखमेवेति विज्ञाय गृहस्थोऽपि
विद्वान् सर्वं संन्यस्यत्येव न स्वार्थं न परार्थं वा कर्म कर्तुं शक्नोति अतः परोक्षज्ञान्येव चतुर्थाध्याये चान्न
च वक्ष्यमाणरीत्या लोकसंग्रहं करिष्यतीति न कचिदप्यपरोक्षज्ञानी निःशेषविनष्टानात्माऽहंभावः । ननु
'योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः । सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ नैव किंचित्क-
रोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित्' इत्यादिकाव्याप्यार्थपर्यालोचनया त्वपरोक्षज्ञानिनोपि लोकसंग्रहार्थं कर्म कर्त-
व्यमेवेति प्रतीयते कथं परोक्षज्ञान्येव लोकसंग्रहं करिष्यतीति नियमः कियते विशुद्धात्मत्वादिविशेषणजातं
कथं परोक्षज्ञानिनः सिध्येद्विना ब्रह्मविदं ब्रह्मानिष्ठं मुनिरिति तत्त्वविदिति ब्रह्मविलिङ्गदर्शनात्ततोऽपरोक्षज्ञा-
निनोऽपि लोकसंग्रहार्थं कर्म कर्तव्यमेवेति चेत्सत्यं विशुद्धात्मादिविशेषणजातमितरस्माद्ब्रह्मविदं व्यावर्त्यति
तविदं मुक्तिकृतलक्षणं जन्मशतकोट्याप्यन्येषामलभ्यं तथाप्यत्र त्वं प्रष्टव्यः अपरोक्षज्ञानी द्विविधः
सिद्धः साधकश्चेति तयोः किं सिद्धस्योच्यते उत साधकस्य वा लोकसंग्रह इति । नाद्यः मुक्तत्वात्तस्य लोक-
संग्रहानुपपत्तेः 'सर्वमिदमहं च ब्रह्मेव' इति नित्यनिरन्तरब्रह्मानिष्ठया निशितीकृतपरावरैकत्वविज्ञानखङ्गेन
द्वैतभ्रमबन्धं विच्छिद्य ब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्तैः सह सर्वप्राणिभिः स्वं मुक्तं पश्यतो ब्रह्म विद्यतेस्तदृष्ट्या बद्ध-
लोकाभावात्तत्संग्रहाऽसंभवान् यथा देवदत्तः सर्वभ्यः पूर्वं स्वयं भुक्त्वा स्वमेव भुक्तवन्तं पश्यति नान्यं
यथा वा यज्ञदत्तः स्वयं पूर्वं प्रतिबुध्य स्वमेव प्रतिबुद्धं पश्यति न तथा विद्वानात्मानमेव मुक्तं पश्यति
किंतु त्वविज्ञानेन स्वं च सर्वं च प्राणिजातं मुक्तमेव पश्यति यथा बुद्धिमान् स्वस्य चेतनत्वधर्मवैशि-
ष्ट्यविज्ञानेन ब्रह्माण्डार्थं प्राणिजातं सर्वं चेतनत्वधर्मवैशिष्ट्यमेव विजानाति यथा वा पाचकः स्थालीपुला-
कस्यैकस्य पक्ताज्ञानेन सर्वस्याप्यन्यस्य पक्तां विजानाति तथा ब्रह्मविद्यातिः स्वमुक्तया सर्वान्मुक्तानेव
विजानाति ननु स्वमात्रं यस्तु स्वमात्रमेव मुक्तं पश्यति नत्वन्यं न स ब्रह्मविदेव भवति नापि च मुक्तः किंतु
स वाचा मुक्तः नत्वविद्याबन्धात् यथा विवेकी सूक्ष्मबुद्ध्या तरङ्गफेनबुद्ध्याद्यम्भयं सर्वं जलमात्रं पश्यति
यथा कटकमुकुटादि हैमं सर्वं हेममात्रं पश्यति यथा वा रज्जुसर्पं रज्जुमात्रं पश्यति तथा यस्तु प्रत्यक्-
दृष्ट्या स्वं च जगत्सर्वं च ब्रह्ममात्रं पश्यति स एव ब्रह्मविद्वैतदर्शयिष्याबन्धविमुक्तश्च तस्यैतस्याद्वैतद-
र्शिणो महात्मनः सिद्धस्य सुतेतिथितवत्त्वातिरिक्तमपश्यतः पूर्णवृत्तेर्ब्रह्मविलिङ्गरिष्टस्य लोकविधिविभानाविधेया-
देरभावात्तदुद्देशेन कर्मणि प्रवृत्तिर्न संभवति 'कुर्वन्नपि न लिप्यते' इतिप्रवृत्तिद्योतकं वाक्यं विद्यते
तत्कथमितिचेत्तदर्थं श्लोकव्याख्यानावसरे वक्ष्यामः "विद्वान्यजते" इत्यत्र विदितवेदार्थो ब्राह्मणो
विल्लच्छब्दार्थो ननु ब्रह्मविद्यातिस्तस्य सर्वकर्मसंन्यासित्वाद्विधेरपि लोकवन्मिथ्यात्वकोट्यन्तःपातित्वाच्च

कर्म विध्यनुपपत्तेः । न द्वितीयः साधकस्य मुमुक्षोर्यतेः कर्मविध्यदर्शनात् नहि मुमुक्षोर्यतेर्निदिध्यासो लोकसंग्रहार्थं कर्म कर्तव्यमिति विधिरस्ति विना समाधिम् “ तमेव श्रीरो विज्ञाय प्रज्ञाम् ” इति “ परं ब्रह्मानुसंध्यात् ” “ यच्छेद्वाक्मनसी प्राज्ञः ” इति “ ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विघ्नं बाल्येन तिष्ठासेत् ” इति ज्ञाननिष्ठैव कर्तव्यत्वेन श्रूयते स्मर्यते च ‘ मनः संयम्य मच्चित्तः ’ इति ‘ ध्यानयोगूपरो नित्यम् ’ इति ‘ वाचं यच्छ मनो यच्छ ’ इति चातःसाधकस्यात्मवेदिनो यतेः कर्तव्यः समाधिरेव । श्रौतं न स्मार्तं च स्वार्थं वा परार्थं वा शौचमाचमनं स्नानं ननु चोदनया चरेदिति ज्ञाननिष्ठस्य विध्यभावस्मरेणात् “ एतमेव प्रव्रजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति ” इति श्रुत्या जिज्ञासया संन्यस्तसर्वकर्मणो यतेर्विद्विषोरेव जिज्ञासायां संप्रवृत्तो “ नाद्रियेत्कर्मचोदनाम् ” इति श्रवणादिज्ञानसाधनं विना नान्यत्कर्तव्यमिति कर्मविधेरुपेक्ष्यत्वस्मरणात्किमुत सिद्धस्य विज्ञातात्मतत्त्वस्य साधकस्य कर्मतन्त्रानवकाश इति अतः परोक्षज्ञान्येव बहुधा कृतश्रवण आभासात्मज्ञान्यहं ममादिबाह्यवासनादद्धो लोकसंग्रहवचनस्य विषयः अथवा लोकानुग्रहार्थं ब्रह्मणा सृष्टा महान्तो व्यासागस्त्यपराशरवसिष्ठोदयस्तत्सदृशा वा अन्ये आधिकारिका निग्रहानुग्रहक्षमास्ते वा भवेयुर्लोकसंग्रहवचनस्य विषयाः ननु सिद्धो नापि च साधको मुमुक्षुर्यतिस्तत एवोच्यते भगवता सर्वज्ञेन-तस्य कार्यं न विद्यते इति ॥ १७ ॥

श्री० टी०-तदेवं न कर्मणामनारम्भाद्यैष्कर्म्यमित्यादिनाज्ञस्यान्तःकरणशुद्धयर्थं कर्मयोगमुक्त्वा ज्ञानिनः कर्मानुपयोगमाह-यस्त्विति द्वाभ्याम् । आत्मन्येव रतिः प्रीतिर्यस्य ततश्चात्मन्येव तृप्तः स्नानन्दात्मभवेन निर्वृतः अत एवात्मन्येव संतुष्टो भोगापेक्षारहितो यस्तस्य कर्तव्यं नास्ति ॥ १७ ॥

स० टी०-यस्तु नास्तीन्द्रियारामस्तत्त्वदर्शी स कर्म तत् ॥ अकुर्वन्नापि नैवासौ प्रत्यवैति कथंचन ॥ १ ॥ रतिं यातीन्द्रियारामः खगन्धवनितादिषु ॥ तृप्तिं यात्यन्नपानादौ तुष्टिं पुत्रादिलभतः ॥ २ ॥ विषयाणां यथोक्तानामभावे दुःखमेति च ॥ साक्षात्कृतानिजानन्दो द्वैतदृष्टेरभावतः ॥ ३ ॥ अतितुच्छतया भोग्यसुखं नेच्छति तत्त्वदृक् ॥ तथोक्तं श्रीवसिष्ठेन निर्वाणस्योत्तरे दले ॥ ४ ॥ स्वभावो दृश्यवैरस्यमेव तत्त्वविदो निजः ॥ दृश्यस्पर्शनमेवाहुरतत्त्वज्ञत्वमुत्तमाः ॥ ५ ॥ अतश्चायैव विषयाः स्वदन्ते न तु तद्विदः ॥ नहि पीतामृतायान्तःस्वदते कटु काष्ठिकम् ॥ ६ ॥ मनोवृत्तिविशेषा हि स्यु रतिर्तृप्तिस्तुष्टयः ॥ साक्षिसिद्धा अतोऽनात्मभरस्तेषु कथं दुःखः ॥ ७ ॥ सज्जेतात्मसुखे मग्नो गलितानात्मधीः स्वतः ॥ आत्मन्येव सुखाम्भौ स्वभावादेव तत्त्ववित् ॥ ८ ॥ रतिं तृप्तिं च तुष्टिं च यात्यसौ सुखसागरः ॥ अतोऽनात्मनि रत्यादेरभावादात्मतत्त्ववित् ॥ ९ ॥ साक्षात्कुर्वन्परानन्दमुपचारतयोच्यते ॥ आत्मरतिरात्मतृप्ता आत्मसंतुष्ट इत्यपि ॥ १० ॥ एवंभूतो मनुष्यो यः कृतकृत्यः स एव हि ॥ वर्णाश्रमनियम्यो न मानवश्चेतिशब्दतः ॥ ११ ॥ एवंभूतस्य कर्तव्यं वैदिकं लौकिकं मनाक् ॥ न विद्यते भ्रान्तिनाशास्थितस्याद्वयवस्तुनि ॥ १२ ॥ १७ ॥

भा० टी०-‘ न कर्मणाम् ’ इत्यादिभ्य ‘शरीरयान्नापि’ इत्यन्तेन ग्रन्थेनात्मज्ञाननिष्ठाद्योग्यताप्राप्त्यर्थं फलाभिसंधिरहितं कर्मानुष्ठेयमिति प्रतिपाद्य ‘ यज्ञार्थात् ’ इत्यादिना मोघमित्यन्तेन प्रासङ्गिकमनात्मविदोऽधिकृतस्य कर्मानुष्ठाने बहुकारणमुक्तं उद्धारणे च दोषसंकीर्तनं कृतमेवंस्थिते किमेवं प्रवर्तितं चक्रं सर्वेणानुवर्तनीयमुतानात्मज्ञेनाष्टुद्धान्तःकरणेन ज्ञानप्राप्त्यर्थमित्यर्जुनसंशयमालक्ष्य स्वयमेव वा शास्त्रस्य विवेकप्रतिपत्त्यर्थं तत्त्वदिदस्तन्निषेधति-यस्त्विति । यस्तु मानव आत्मज्ञाननिष्ठ आत्मन्येव रतिर्न विषयेषु यस्य स आत्मनैव नाश्रयसादिना तृप्तश्च भवेद् आत्मन्येष तुष्टे न बाह्येष्वर्थेषु सर्वतो विगततृष्ण इत्यर्थः तस्य कर्तव्यं नास्ति ॥ १७ ॥

प० टी०-एवं ब्रह्ममत्तं निरूप्येदानीमनुत्पन्नज्ञानं भवन्तं प्रत्येवायं कर्मोपदेशो नोत्पन्नज्ञानं प्रतीत्याह-

यस्त्विति । यस्त्वात्मरतिरात्मन्येव रतिः प्रीतिर्यस्य तथात्मन्येव तृप्तोऽवाप्तसकलकामत्वादत एवात्मन्येव संतुष्टो भोगापेक्षारहितस्तस्य कार्यं कर्तव्यं न विद्यते ॥ १७ ॥

रा० टी०—एवं न कर्मणामनारम्भादित्यादिना सहयज्ञा इत्यादिना चोक्तदिशा कर्मकरणतत्करणयोर्हानि-
छाभो चेत्तर्हि परमेश्वरे असंप्रज्ञातसमाधिरूपं मनःसमाधानमपि न कार्यं प्रसज्येत तत्र कर्मलोपस्थावश्यकत्वादि-
त्यत आह—यस्त्विति । तुशब्दः समाधिस्थत्वविशेषसूचकः । यस्त्वसंप्रज्ञातसमाधिस्थः मानवोऽपरोक्षज्ञानी । मनु-
तेरवण् । आत्मरतिरेव । अत्रात्मशब्दः सर्वोपि परमात्मपरः । आत्मानि आत्मनो वा रतिमान्दर्शनजन्यसु-
खवान् परमात्मविषयकदर्शनजन्यसुखवानेव नत्वन्यत्र रतिमानित्येवकारार्थः । भगवतोऽन्यत्र रतिरादि-
त्यं न प्रायेणेति मन्तव्यं किंतु सर्वात्मनेत्याह—आत्मतु इति । आत्मना तृप्तः परमात्मप्रसादेनैव उदन्यत्र
सर्वात्मनालंबुद्धिमानित्यर्थः । अन्यत्रालंबुद्धिरपि भगवत्प्रसादायत्तेति भावः । किंचातिशयिनं सुखं दत्त्वा
भगवानन्यत्र सर्वात्मनालंबुद्धिसुत्पादयतीत्यतोऽन्यत्रालंबुद्धौ हेतुतया प्रागुक्तस्याख्यमेव सुखमाह—आत्मन्येव
च संतुष्ट इति । सम्यक् तुष्टिमान्संतुष्टः महासुखवानित्यर्थः । हेतुगर्भमिदम् । भगवद्दर्शननिमित्तकम-
हासुखवत्त्वादन्यत्रालंबुद्धिमानिति । भगवद्दर्शननिमित्तकं महासुखं केन हेतुना स्यादित्यतः संतुष्टत्वे हेतुः—
आत्मन्येवेति । अधिकरणसप्तमी । आत्मनि स्थित एव सन्संतुष्ट इति । असंप्रज्ञातसमाधिरूपयात्मनि स्थि-
त्यैव संतुष्टो नत्वन्येन केनापीत्येवकारार्थः । अत्र मानव इति उक्तिः अपरोक्षिण एवासंप्रज्ञातसमाधिरिति
द्योतयितुम् । यस्त्वेवंरूपस्तस्य कार्यं कर्तव्यं संस्थावन्द्नादिकं किमपि कर्म न विद्यते ॥ १७ ॥

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ॥

न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ १८ ॥

त० टी०—तत्र हेतुमाह—नैवेति । लोके कर्मणा कर्तृकृत्वयोर्भावति तदकरणेऽपकर्षो जायते ।
तस्यात्परतस्य विदुषः कृतेन कर्मणा कश्चनोत्कर्षार्थो नास्ति न चाप्यकृतेनेह कश्चनापकर्षो दोषो वा
भवति । आत्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्योपेक्षितत्वाद् अत एव चास्यात्मविदः सर्वभूतेषु देवमनुष्यादिषु
कश्चिदर्थव्यपाश्रयः कोऽर्थव्यपाश्रयः प्रयोजनाय सेवनीयो न भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

म० टी०—नन्वात्मविदोऽपि अभ्युदयार्थं निःश्रेयसार्थं प्रत्यवायपरिहारार्थं वा कर्म स्यादित्यत आह—
नैवेति । तस्यात्परतः कृतेन कर्मणाभ्युदयलक्षणो निःश्रेयसलक्षणो वाऽर्थः प्रयोजनं नैवास्ति तस्य स्वर्गाद्यभ्युद-
याऽनर्थित्वान् निःश्रेयसस्य च कर्मासाध्यत्वात् । तथा च श्रुतिः “ परीक्ष्य लोकान् कर्मक्षितान् ब्राह्मणो
निर्वेदमायाजामस्त्यकृतः कृतेन ” इति । अकृतो नित्यो मोक्षः कृतेन कर्मणा नास्तीत्यर्थः । ज्ञानसाध्यस्यापि
व्यावृत्तिरेवकारेण सूचिता । आत्मरूपस्य हि निःश्रेयसस्य नित्यप्राप्तस्याज्ञानमात्रमप्राप्तिः तच्च तत्त्वज्ञान-
मात्रापनोद्यं तस्मिन्तत्त्वज्ञानेनापनुजे तस्यात्मविदो न किंचित् कर्मसाध्यं ज्ञानसाध्यं वा प्रयोजनमस्ती-
त्यर्थः । एवंभूतेनापि प्रत्यवायपरिहारार्थं कर्माण्यनुष्ठेयान्येवेत्यत आह—नाकृतेनेति । भावे निष्ठा नित्यकर्मा-
करणेन इह लोके गर्हितत्वरूपः प्रत्यवायप्राप्तिरूपो वा कश्चनार्थो नास्ति । सर्वत्रोपपत्तिमाह—उत्तरार्धेन ।
चो हेतौ । यस्मादस्यात्मविदः सर्वभूतेषु ब्रह्माविस्थावरान्तेषु कोपि अर्थव्यपाश्रयः प्रयोजनसंबन्धो नास्ति ।
किंचिद्भूतविशेषमात्रित्य कोपि क्रियासाध्योर्थो नास्तीति वाक्यार्थः । अतोऽस्य कृताकृते निष्प्रयोजने “ नैनं
कृताकृते तपतः ” इति श्रुतेः । “ तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशत आत्मा श्रेयां स भवति ” इति
श्रुतेर्देवा अपि तस्य मोक्षाभवनाय न समर्था इत्युक्तेर्न विद्याभावार्थमपि देवाराधनरूपकर्मानुष्ठानमित्यभि-
प्रायः । एतादृशो ब्रह्मविद्भूमिकासतकभेदेन निरूपितो वसिष्ठेन “ ज्ञानभूमिः शुभेच्छाख्या प्रथमा परिकीर्तिता ।

विचारणा द्वितीया स्वात्तुतीया तनुमानसा ॥ सत्त्वापत्तिश्चतुर्थी स्यात्ततोऽसंसक्तिनामिका । पदार्थाभावनी पृष्ठी सप्तमी तुर्यगा स्मृता ' इति । तत्र नित्यानिव्यवस्तुविवेकादिपुरःसरा फलपर्यवसायिनी मोक्षेच्छा प्रथमा । ततो गुरुमुपस्तृत्य वेदान्तवाक्यविचारः श्रवणमननात्मको द्वितीया । ततो निदिध्यासनाभ्यासेन मनस एकाग्रतया सूक्ष्मवस्तुग्रहणयोग्यत्वं तृतीया । एतद्भूमिकात्रयं साधनरूपं जाग्रदवस्थोच्यते योगिमिर्मेदेन जगतो भानात् । तदुक्तम् ' भूमिकात्रितयं त्वेतद्राम जाग्रदिति स्थितम् । यथावद्देवबुद्धयेदं जगज्जाग्रति दृश्यते ' इति । ततो वेदान्तवाक्यान्निर्विकल्पको ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारश्चतुर्थी भूमिका फलरूपा सत्त्वापत्तिः स्वप्नावस्थोच्यते सर्वस्यापि जगतो मिथ्यात्वेन स्फुरणान् । तदुक्तम् ' अद्वैते स्थैर्यमायाते द्वैते प्रशममागते । पश्यन्ति स्वप्नलोकं चतुर्थी भूमिकामिताः ' इति । सोऽयं चतुर्थभूमिं प्राप्नो योगी ब्रह्मविदित्युच्यते । पञ्चमीषष्ठीसप्तम्यस्तु भूमिका जीवन्मुक्तेरवान्तरभेदाः । तत्र साविकल्पकसमाध्यभ्यासेन निरुद्धे मनसि या निर्विकल्पकसमाध्यवस्था साऽसंसक्तिरिति सुषुप्तिरिति चोच्यते ततः स्वयमेव व्युत्थानात् । सोऽयं योगी ब्रह्मविद्वरः । ततस्तदभ्यासपरिपाकेण चिरकालवस्थायिनी सा पदार्थाभावनीति गाढसुषुप्तिरिति चोच्यते । ततः स्वयमनुत्थितस्य योगिनः परप्रयत्नेनैव व्युत्थानात् सोऽयं ब्रह्मविद्वरीयान् । उक्तं हि ' पञ्चमी भूमिकामेत्य सुषुप्तिपदानामिकाम् । पृष्ठी गाढसुषुप्त्याख्यां क्रमात्पतति भूमिकाम् ' इति । यस्यास्तु समाध्यवस्थायाः न स्वतो वा परतो व्युत्थितो भवति सर्वथा भेददर्शनाभावात् किंतु सर्वदा तन्मय एव स्वप्रयत्नमन्तरेणैव परमेश्वरप्रेरितप्राणवायुवशादन्यैर्निर्वाह्यमानदैहिकव्यवहारः परिपूर्णपरमानन्दधन एव भवतस्तिष्ठति सा सप्तमी तुरीयावस्था तां प्राप्तो ब्रह्मविद्वरिष्ठ इत्युच्यते । उक्तं हि ' षष्ठ्यां भूम्यामसौ स्थित्वा सप्तमी भूमिमाप्नुयात् ' किंचिदेवैष संपन्नस्त्वथ वैष न किंचन ॥ विदेहमुक्ता तूक्ता सप्तमी योगभूमिका । अगम्या वचसां शान्ता सा सीमा योगभूमिषु ' इति यामभिरुच्य श्रीमद्भागवते स्मर्यते ' देहं च नश्वरमवस्थितमुत्थितं वा सिद्धो न पश्यति यतोऽध्यगमत्स्वरूपम् । दैवानुपेतमथ दैववशादपेनं वासो यथा परिकृतं मदिरामदान्धः ॥ देहोऽपि दैववशः खलु कर्म यावत्स्वारम्भकं प्रतिसमिक्षित एव सासुः । तं सप्रपञ्चमभिरुद्धसमाभियोगः स्वाप्नं पुनर्न भजते प्रतिबुद्धवस्तुः ' इति । श्रुतिश्च " तद्यथा हिनिर्लव्यनी वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीतैत्तमेवेदं शरीरं शेतेऽथायमशरीरोऽमृतः प्राणो ब्रह्मैव तेज एव " इति । तत्रायं संग्रहः ' चतुर्थी भूमिका ज्ञानं तिस्रः स्युः साधनं पुरा । जीवन्मुक्तेरवस्थास्तु परास्तिष्ठः प्रकीर्तताः ' अत्र प्रथमभूमित्रयमारूढोऽज्ञोऽपि न कर्माधिकारी किं पुनस्तत्त्वज्ञानी तद्विशिष्टो जीवन्मुक्तो वेत्यभिप्रायः ॥ १८ ॥

शं० टी०-ननु ब्रह्मेन्द्रादिभिस्तत्त्वत्पदं लब्ध्वा प्राप्तं यत्सुखं तत्कर्मजन्यमेव ततः सर्वत्र सुखस्य कर्म-संपाद्यत्वाद्ब्रह्मविदोऽपि सुखार्थित्वाच्च तस्य निरन्तरसुखसिद्धयै कर्म यत्किंचित्कर्तव्यमेवेत्याशङ्क्यां न "आनन्दो ब्रह्मेति" "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" इति ब्रह्मण आनन्दैकरूपत्वश्रवणानिरन्तरब्रह्मनिष्ठया तद्भावापन्न-स्याखण्डानन्दस्वरूपेणैव तिष्ठतोऽस्य निरन्तरब्रह्मानन्दरसानुभूतेरनवच्छिन्नत्वात्क्रियाजन्यसुखस्यानित्यत्वा-त्तदनपेक्षिणो ब्रह्मविदः कर्मसाध्योऽर्थस्तदभावे पुमर्थो वा न कश्चिदस्तीत्याह-नैवेति । तस्याहमेवेदं सर्वमिति सर्वमात्मानमेवाद्वितीयं पश्यत आत्मारामस्यात्मानन्दस्य यतेः सिद्धस्य कृतेनानुष्ठितेन कर्मणा प्राप्तव्योऽर्थः कश्चिदपि नैवास्ति आत्मतृप्त्वात्सर्वमिथ्यात्वदर्शित्वाच्च । योगक्रियया प्राप्तव्याकाशगमनानिमादिसिद्धिर्ना-वेक्ष्यते सर्वात्मभावापन्नत्वात्तत्तः क्रियया प्राप्तव्यब्रह्मेन्द्रादिपदापेक्षा च न संभवति जीवन्मुक्तत्वाद्दैविकक्रियया प्राप्तव्यचित्तमुद्धिद्धारकमोक्षापेक्षापि नास्त्यतो ब्रह्मचित्तमस्य कर्मणा साधनीयोऽर्थः कश्चिदपि नास्त्येवेत्यर्थः । नन्वेतस्य कर्मणा प्राप्तव्येष्टार्थाभावेऽपि विष्णुलङ्घनदोषो वाप्यकरणे प्रत्यवायदोषो वा स्यात्तेन ज्ञानहा-

निर्वा स्वरूपहानिर्वा प्रसज्येतेत्याशङ्क्यामाह--नाकृतेनेति । उक्तलक्षणस्य ब्रह्मविदस्त्वकृतेन विहिताना-
चरणेनानये उक्तः कश्चनेह लोके न संभवति ' मायामात्रमिदं द्वैतम् ' इतिन्यायेन विभेदप्याविद्यकत्वेन
मिथ्यात्वाद्विदुषस्तदुल्लङ्घने दोषाभावः " उभे ह्येवैष एते आत्मानं स्पृणुते " इति श्रवणादकर्मणोऽपि ब्रह्म-
मात्रत्वदर्शनेन स्वतः सत्ताभावादकर्मोऽपि दोषाय न कल्पते निरन्तरब्रह्मनिष्ठयैव तिष्ठतो विदुषस्तेन ज्ञान-
हानिर्न संभवति " एष नित्यो गहिमा ब्राह्मणस्य " इतिब्रह्मवित्स्वरूपस्य कर्मकर्मिभ्यां वृद्धिश्रयाभाव-
श्रवणाद्ब्रह्मविदोऽकर्मणा स्वरूपहानिश्च न भवति तस्मादकृतेनास्य न कश्चिदप्यनर्थ इत्यर्थः । नन्वस्य
मुक्तिप्रतिबन्धकनिवृत्त्यर्थं वाप्याध्यात्मिकाणुपद्रवानुवृत्त्यर्थं वाप्युपास्तिक्रियया शिवो वा विष्णुर्वाऽन्यो
वा व्यपाश्रयणीयो भवति अथवा शरीरयात्रार्थं ब्राह्मणो वा भूत्रियो वाप्यनुमृत्पाश्रयणीयो भवत्यनो विदुषः
सर्वदा कर्मत्यागो न युज्यत एवेत्याशङ्क्यामाह--न चेति । अस्योक्तलक्षणस्य ब्रह्मवित्तमस्य देवेषु शिवो
वा विष्णुर्वा सर्वभूतेषु ब्राह्मणो वान्यो वा कश्चिदपि यत्किञ्चित्कार्यमुक्तलक्षणमुद्दिश्य क्रियया व्यपाश्रय
आश्रयणीयः कश्चिदपि नास्ति ' इहैव नैर्नितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ' इति वचनादिहैवास्मिन्
शरीरे नित्यनिरन्तरब्रह्मनिष्ठया भावशरीरप्रापकमज्ञानं तत्कार्यं संचितादिसर्वकर्मजातं च विनिर्मूल्य
स्वयं शरीरसंबन्धरहितत्वेनैव सदा स्थितत्वाद्ब्रह्मविदोऽत्रैव मुक्तस्य इतो मुक्तिप्रतिबन्धकासंभवान्मिथ्या-
कोट्यन्तःपातित्वाच्च शिवविष्वादिशरीराभ्यो न भवति आध्यात्मिकाणुपद्रवस्य शरीरत्राणस्य च प्रारब्धाधी-
नत्वात्पुं प्रयत्नस्य वैयर्थ्यदर्शनाच्च न कोऽपि ब्राह्मणादिराश्रयणीय एवातो ब्रह्मविद्वर्यस्य मुक्तस्य कश्चिदपि
यत्किञ्चिदपि कर्म न कर्तव्यमेव कृतं चेत्स ब्रह्मविदेव न भवति । तथाच स्मृतिः ' ज्ञानाप्तौ न तृप्तस्य कृत-
कृत्यस्य योगिनः । नैवास्ति किञ्चित्कर्तव्यमस्ति चेन्न स तत्त्ववित् ' इति ॥ १८ ॥

श्री० टी०-नत्र हेतुमाह-नैव तस्येति । कृतेन कर्मणा तस्यार्थः पुण्यं नैवास्ति न चाकृतेन कश्चन कोऽपि
प्रत्यवायोऽस्ति निरहंकारत्वेन विधिनिषेधातीतत्वात् तथापि " तस्माच्छेषां देवानां न प्रियं यदेतन्मनुष्या विष्णुः " इति
श्रुतेः मोक्षे देवकृतविघ्नसंभवात् तत्परिहारार्थं कर्मभिर्देवाः सेव्या इत्याशङ्क्यां सर्वभूतेषु ब्रह्मादिस्था-
वरान्तेषु कश्चिदपि अर्थव्यपाश्रयः आश्रय एव व्यपाश्रयः अर्थं मोक्ष आश्रयणीयोऽस्य नास्तीत्यर्थः ।
विघ्नाभावस्य युत्यैवोक्तत्वात् । तथाच श्रुतिः--" तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशते आत्मा ह्येषां स
भवति " इति । हनेत्यव्ययमप्यर्थः । देवा अपि तरंयाः भूतस्त्वज्ञस्य अभूत्यै ब्रह्मताप्रतिबन्धनाय नेशते
न शक्नुवन्तीति श्रुतेरर्थः । देवकृतास्तु विघ्नाः सम्यग्ज्ञानोत्पत्तेः प्रागेव " यदेतद्ब्रह्म मनुष्या विद्युस्तदेवानां
न प्रियम् " इति श्रुत्यां ब्रह्मज्ञानम्यैवाप्रियत्वोक्त्या तत्रैव विघ्नकर्तृत्वस्य सूचितत्वात् ॥ १८ ॥

स० टी०-नन्वस्वात्मविदः कर्माभ्युदयादिनिबन्धनम् ॥ प्रत्यवायक्षयार्थं वा को दोष इति चेच्छृणु ॥ १ ॥
कृतेन कर्मणा तस्य न स्वर्गादिप्रयोजनम् ॥ प्राप्यं तस्य तु सर्वत्र स्वर्गादौ तुच्छतामतिः ॥ २ ॥ कर्मसा-
ध्यतया मुक्तेः स्वात्मत्वाच्चात्मवेदिनः ॥ तदर्थमपि नो कार्यं नित्यप्राप्ततया मुनेः ॥ ३ ॥ स्वात्मावस्था न मोक्षस्य नि-
त्यप्राप्तस्य केवलम् ॥ अज्ञानमात्रमप्राप्तिस्तद्वाच्यं स्वात्मबोधतः ॥ ४ ॥ अज्ञाने ज्ञानतो नष्टे सकार्यं तत्त्ववेदिनः ॥
न किञ्चित्कर्मणा साध्यं ज्ञानसाध्यं न किञ्चन ॥ ५ ॥ न कर्मकरणेनास्य प्रत्यवायोऽपि कश्चन ॥ यस्मादात्मविदः
सर्वभूतेषु दृष्टिणादिषु ॥ ६ ॥ न प्रयोजनसंबन्धः कोऽप्यस्त्यात्मरतेमुनेः ॥ अतः कृताकृते तस्य निष्फले
इति निर्णयः ॥ ७ ॥ मुमुक्षोरपि नैवास्ति कर्म कर्तव्यमाग्रहात् ॥ भूमिकात्रयसंस्थस्य किं पुनर्ज्ञानिनां
मुनेः ॥ ८ ॥ भूमिसप्तकभेदेन ब्रह्मवित्संनिरूपितः ॥ वसिष्ठे ज्ञानकीनाथं संगुलीकृत्य तद्विदा ॥ ९ ॥
ज्ञानभूमिः शुभेच्छाख्या प्रथमा परिकीर्तिता ॥ विचारणा द्वितीया स्यात्तुतोया तनुमानसा ॥ १० ॥
भूमिकात्रितयं त्वेतादृशं जाग्रदिति स्थितम् ॥ यथायद्रेदबुद्धयेदं जगज्जाग्रति दृश्यते ॥ ११ ॥

अद्वैते स्वैर्यमायाते द्वैते च प्रशमं गते ॥ पश्यन्ति स्वप्रबल्लोकं चतुर्थी भूमिकामिताः ॥ १२ ॥ पञ्चमी भूमिकामेत्य सुषुप्तिपदानामिकाम् ॥ षष्ठी गाढसुषुप्ताख्यां क्रमात्पतति भूमिकाम् ॥ १३ ॥ षष्ठ्या भूम्यामसौ स्थित्वा सप्तमी भूमिमाप्नुयात् ॥ किञ्चिदेवैष संपन्नस्त्वथ वैष न किञ्चन ॥ १४ ॥ अगम्या वचसां शान्ता सा सीमा योगभूमिषु ॥ एवं रासिष्ठमुनिना शरदेन्दुः प्रबोधितः ॥ १५ ॥ चतुर्थी भूमि-
मारभ्य ब्रह्मविज्ञानकर्मणोः ॥ न साध्यमीक्षते किञ्चित्कृतकृत्यतयात्मनः ॥ १६ ॥ साध्याभावादतो ब्रह्म-
विदः कार्यं न विद्यते ॥ १७ ॥ १८ ॥

भा० टी०—चतुर्थपादं विवृणोति—नैवेति । तस्यात्मरतेः कृतेन कर्मणाऽभ्युदयार्थेन ज्ञानार्थेन मोक्षार्थेन वा प्रयोजनं नैवास्ति स्वर्गस्य तुच्छरूपेण ज्ञातत्वात् ज्ञानस्य जातत्वात् “नास्त्यकृतः कृतेन” इति श्रुत्या मोक्षस्य कर्माकार्यत्वप्रतिपादनात् । अस्तु तर्ह्यकृतेन प्रत्यग्याख्योऽर्थ इत्यत आह—नेति । इह लोके कश्चिदपि प्रत्यवायप्राप्तिरूपः स्वहानिलक्षणोऽर्थो नास्ति आत्मरतेः नित्यकरणेऽभिकृतत्वाभावात् तस्मिन्काले प्रत्यवायजन-
कभावरूपविहितान्यकर्मणि तस्य व्यापृतत्वाभावाच्च । यतो यत्किञ्चिदपि कस्मादपि तस्य साध्यं नास्ती-
त्याह—न चेति । अस्य सर्वभूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु कश्चिदर्थोऽर्थार्थमाश्रयणीयः सेवनीयो नास्ति येन तदर्थं क्रियानुष्ठेया स्यात् । अस्मिन्लोके भूमिकारूढस्येत्यादिशब्दस्याभावेनाप्रासङ्गिकं वसिष्ठोक्तभूमिकाप्र-
दर्शनं वैश्चित्कृतमिति बोध्यम् ॥ १८ ॥

प० टी०—तत्र हेतुमाह—नैवेति । तस्यात्मनिष्ठस्य कृतेन कर्मणार्थः सुकृतातिशयो नैव तथाकृतेन च प्रत्यवायोऽपि नैव निरहंकारत्वेन विधिनिषेधातीतत्वात् । अत्र श्रुतिरपि “तदेतदचाभ्युक्तमेव नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न कर्मणा वर्धते नो कनीयान् । तस्यैव स्यात्पदवित्तं विदित्वा न कर्मणा लिप्यते पाप-
केन ” इति । भाष्यम्—तत्तद्बुद्धद्वारण्यकं निरूपणीयार्थः ऋक्शाखीयां श्रुतिं संमतिस्त्वेन दर्शयति—तदेत-
दिति । तदेतत्प्रमेयमृचा ऋग्वेदेनाभ्युक्तमभ्यभितो निरूपेतमस्ति । तत्किम्, ब्राह्मणस्य ब्रह्मज्ञस्य पुरुषस्य एव नित्यो महिमा शाश्वतं सामर्थ्यम् । तत्किम्, कृतेन कर्मणा न वर्धते उत्कृष्टत्वं न प्राप्नोति नाभ्यकृ-
तेन कनीयान् कनिष्ठो भवत्येवंविधो यस्तस्यैव पदवित् पदमात्मरूपं तस्य विद्ध्यन्तं भवत्येवं तं पर-
मात्मानं विदित्वा सत्कर्मणा पापकेन वा न लिप्यते । अधोपक्रान्तः ऋक्शाखीयामपि—“हृदा तप्रेषु मनसो जवेषु यद् ब्राह्मणाः संयजन्ते सखायः । अत्राह त्वं विजहुर्बेद्याभिरोहब्राह्मणा विचरन्त्युत्वे । इमे ये नार्वाङ् न परश्रन्ति न ब्राह्मणासो न सुतेकरासः । न एतं वाचमभिः पापया सिरीस्तन्त्रं तन्वते अप्र-
जह्यः ” इति ऋग्वेदयम् । रावणभाष्यम्—हृदा बुद्धिरूपेण मनसा तप्रेषु निराकृतेषु मनसो जवेषु वृत्तिरूपेषु मनोजवेषु वेगेषु सत्सु यद्यस्मात्कारणाद् ब्रह्मज्ञाः ब्राह्मणाः सत्यायः सर्वभूतसुहृत्तमाः सन्तः सम्यक् प्रका-
रेण यजन्तेऽन्तर्यागं कुर्वते । तत्रान्तर्यागे क्रियमाणे किं भवतीत्याह—अत्रेति । अत्राह त्वमिति पदविभागे अहेत्यत्रानुस्वारलोपश्छान्दसः । अहं त्वं विजहुरन्तर्यागेन भेदभावनां त्यक्तवन्तः । किंभूता वेद्याभिर्वि-
द्याभिज्ञानवृत्तिभिरभित ऊहं ब्रह्म यैस्ते पदार्थप्रतीतिरूपेण ज्ञातब्रह्मणः सन्तः उ इति निर्धारणे विचरन्ति अखण्डकरसत्वेन व्यवहरन्ति । तदुक्तमागमेऽपि—“स्वाधिष्ठानगते कुण्डे चिद्रूपं बहिसुज्ज्वलेत् । जुहुया-
त्प्रणवेनात्र त्वमहंतां निवेदेयत् ॥ आत्मनात्मानमद्वैते भूत्वा सञ्चित्सुखात्मकः । स्थीयते यत्क्रियत्कालं सोन्त-
र्यागः स्मृतो बुधैः ” इति । इमे ये इति । इमे ये उक्कलक्षणाः पुरुषास्ते अर्वाङ् मनुष्यलोके न चरन्ति न संभवन्ति । नपरः पर इति सकारान्तमव्ययम् । परस्मिन् देवलोकेऽपि नोत्पद्यन्ते कृताकृतेः कर्म-
भिरुत्तमाधमलोकं न गच्छन्ति । किं त्वत्रैव ब्रह्मीभूतास्तिष्ठन्तीत्यर्थः । “ न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समलीयन्ते ” इति श्रुतेः । परं तु ब्राह्मणा जातिमात्रविप्रास्तथा सुतं सोममभिसृवं कुर्वन्तीति सुतेकरास्त

एव सुतेकरासो बाह्यिकास्तथा भवन्ति किंतु ते उत्तममन्यमाधमगतिं प्राप्नुवन्त्येवेत्यर्थः । अत्र हेतुमाह-
त एत इति । त एते निरूपितप्रकारा ब्राह्मणाः सुतेकराश्च वाचं फलप्रतिपादकां वेदवाणीमभिपद्य ज्ञात्वा
सिरीः सीरिणः कृषिकर्तार इव भूत्वा पापया फलाशया तन्त्रं यज्ञादिकं तन्वते विस्तारयन्ति, अत एव अ-
प्रजज्ञयो न प्रकृष्टा जज्ञिर्जन्म येषां तेऽप्रकृष्टजन्मान इत्यर्थः । अथ प्रकृतमनुसरामः । तथास्य पुरुषस्य
सर्वभूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु कश्चिदर्थव्यपात्रयोऽर्थः प्रयोजनं तस्य व्यपात्रय आश्रयः कश्चिदपि न
भूयते परमार्थसाधने भगवत्कृपापात्रस्य तस्य त्रिगोपशान्त्यर्थं कोऽप्याश्रयणीयो नास्तीत्यर्थः । श्रुतिरपि-
“तस्य ह न देवा नाभूत्या ईक्षते आत्मा ह्येषां स भवति” इति । तस्य पुरुषस्याभूत्या अनैश्वर्यायापकर्षणाय
देवा इन्द्राद्या नेशते समर्था न भवन्ति हि यस्मात्कारणात्स पुरुष एषां देवानामात्मान्तर्धामी प्रयोजको
भवति न हि प्रयोजकमन्तरा विघ्नकरणार्थं प्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ १८ ॥

रा० टी०-ननु कर्मकरणाकरणयोर्लभ्यानी चेत्तर्हि समाधिर्न कार्यः प्रसज्येतेति चोदिते समाधिस्थस्य कार्यं
न विद्यते इत्युत्तरं कस्मादुक्तं कर्मकृतिकाले त्वयाहमुद्बोधनीय इति कंचित्प्रत्युक्त्वा समाधौ स्थितः सन् तेन
योगशास्त्रोक्तैरुपायैरुद्बोधितः कर्म करोतीत्येवोत्तरं कुतो नोक्तमित्यत आह-नैवेति । तस्यासंप्रज्ञातसमाधिस्थस्य
समाधिं विनेह कृतेन यज्ञादिकर्मणात्मरत्यधिकस्तत्समो वार्थः पुमर्थो नास्ति । ननु यज्ञादिकरणार्थमुत्थाना-
भावेऽपि नित्यनैमित्तिककर्मकरणे प्रत्यवायात् तत्करणार्थं समाधित उद्बोधनमावश्यकमित्यत आह-नाकृतेनेति ।
तस्य समाधिस्थस्याकृतेन कर्मणा संध्यावन्दनादितत्तत्कालानुष्ठेयकर्माभावेन कश्चन नास्ति दोष इति शेषः ।
ननु समाधिस्थस्यास्य यज्ञादेरनुष्ठाने फलाभावेपि संध्याद्यकृतौ प्रत्यवायाभावेपि गुरुदेवतादिषु पूजाकर-
णाकरणयोरर्थप्रत्यवायो स्यातामेवातस्तत्सन्निधानप्राप्तौ उद्बोधनमावश्यकमित्यत आह-न चेति । अस्यासंप्र-
ज्ञातसमाधिस्थस्य सर्वभूतेषु । विषयसम्पत्तीयम । अर्थव्यपात्रयः अर्थस्य व्यपात्रयः प्राप्तिः येन दर्शनसंभा-
षणपूजनानादेव्यापारेण भवति सोर्थव्यपात्रय इति व्यधिकरणबहुव्रीहिः । गुर्वादिविषयदर्शनभाषणवन्दना-
दिव्यापारः प्रमथग्राप्तिहेतुभूतः समाधिस्थस्य नास्तीत्यर्थः । चशब्दः पूर्वार्थोक्तसमुच्चये । गुर्वादिविषयव्यापा-
रेणाप्यात्मगतितुल्यं सुखं न लभ्यत इत्यभिप्रायः । एवं तत्पूजाकरणमपि समाधिस्थस्य नानर्थप्राप्तिहेतु-
रित्युपलक्ष्यते । यद्वा न केवलं चक्रप्रवर्तकत्वेन भूतस्थितिहेतुत्वात्कर्म कर्तव्यं किंतु मुक्तस्यैवाकर्मत्वादमुक्ते-
नावश्यं कर्म कार्यमिति तस्मादित्येतेन वक्तुमकर्मकत्वं मुक्तस्यैवेत्याह-यस्तिवति । यस्तु मानवः प्राप्त-
ज्ञानफलो मुक्तः आत्मरतिः आत्मना परमात्मना रतिः प्रभिव्यक्तस्वरूपानन्दो यस्य स तथा ।
आत्मना परमात्मना तृप्तः कृतकृत्यः आत्मतृप्तः आत्मन्येव च संतुष्टः प्रीतिमान् । यद्वा तृप्तिसंतोषशब्दयोः
प्रीतिरूपैकार्थत्वेऽप्यात्मना तृप्तः प्रीतिमान् आत्मन्येव च संतुष्ट इत्येतावतार्थभेदो ध्येयः । तस्य तु
तस्यैवेति तुल्योऽत्र बोध्यः । मुक्तस्यैव कार्यं न विद्यते । ननु ‘कृष्णो मुक्तैरिष्यते वीतमोहः’ इत्यु-
क्तेर्मुक्तस्यापि कर्म कर्तव्यमित्यत आह-नैवेति । प्राग्बन्धार्थः । स्वेच्छयैव करणं न विधिवद्वत्त्वेन न वा
फलोपेक्षया तस्यैव फलरूपत्वेन फलान्तराभावादिनि भावः ॥ १८ ॥

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ॥

असक्तो ह्याचरन् कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥ १९ ॥

रा० टी०-एवंभूतात्मज्ञानवस्थेष्पुना फलाभिसंधिमुक्तं कर्म कर्तव्यमित्याह-तस्मादिति ।
यस्मात्परमेश्वराराधनात्मकं कर्म एवभूतज्ञानफलकं तस्मादसक्तः फलसंकल्पवर्जितः सन् कार्यं नियतं
कर्तव्यं कर्म सततं नित्यं यावज्जीवं समाचर, हि यतः असक्तः सन्कर्मोचरन् पूरुषः कोऽपीश्वराराधकः
सत्त्वशुद्धिज्ञानद्वारा परं सर्वोत्तमं परमेश्वरं मोक्षार्थं फलं वा आप्नोति ॥ १९ ॥

अस्वमेवंभूतो ज्ञानी किंतु धर्माधिकृत एव मुमुक्षुः असक्तः फलकामनारहितः सततं चित् कार्यं अवश्यकर्तव्यं यावज्जीवादिश्रुदिद्योदितम् “ तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणादानेन तपसानाशकेन ” इति श्रुत्या ज्ञाने विनियुक्तं कर्म नित्यनैमित्तिकलक्षणं सम्य-
नैर्वर्तय । असक्तो हि यस्मादाचरन्नीश्वरार्थं कर्म कुर्वन्सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेण परं मोक्ष-
माप्नोति पुरुषः, पुरुषः स एव सत्पुरुषो नान्य इत्यभिप्रायः ॥ १९ ॥

श्रु० टी०—योगारूढो यस्तस्यैव मुक्तस्य यतेरात्मारामस्य कर्म न कर्तव्यं किंत्वाहुरक्षोर्मोक्षार्थिनस्तव-
कर्म कर्तव्यमेवेति बोधयितुमाह—तस्मादिति । हि यस्मात्कारणान्मुमुक्षुः पुरुषः स्वयमसक्तः फलाभिसंधि-
रहितो भूत्वा वैदिकं कर्माचरन् सम्यगनुतिष्ठन्नेव परं परमपुरुषार्थं मोक्षमाप्नोति यथाऽयमात्मारतिरस्मिन्
जन्मनि जन्मान्तरेषु च वैदिकं कर्म कृत्वैव चित्तशुद्धिं प्राप्यात्मज्ञानेन मुक्तिं प्राप्तवान् तथान्योऽपि कर्म-
भूमिस्थः कर्म कृत्वैव ज्ञानं प्राप्य मुक्तो भवति नैवान्यथा तस्मात्त्वमपि मुमुक्षुरसक्तो निष्कामः सन् सततं
कार्यं कर्तव्यं वैधं नित्यं नैमित्तिकं च कर्म समाचर श्रद्धाभक्तिभ्यामीश्वरार्पणबुद्ध्या सम्यक्कुरु । कर्मणैव
चित्तशुद्धिं प्राप्य ज्ञानं च मोक्षं च प्राप्स्यसीत्यर्थः “ धर्मेण पापमपनुदति ” इति ‘ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षया-
त्पापस्य कर्मणः’ इति ‘ज्ञानादेव तु कैवल्यम्’ इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिर्भर्मानुष्ठानादेव पापक्षयः पापक्षयादेव
ज्ञानं ज्ञानादेव मोक्ष इति प्रतिपाद्यते ॥ १९ ॥

श्री० टी०—यस्मादेवंभूतस्य ज्ञानिन एव कर्मानुपयोगो नान्यस्य तस्मात्त्वं कर्म कुर्वित्याह—तस्मादिति ।
असक्तः फलसङ्गरहितः सन्कार्यमवश्यकर्तव्यतया विहितं नित्यनैमित्तिकं कर्म सम्यगाचर हि यस्मात्
असक्तः कर्माचरन्पुरुषः परं मोक्षं चित्तशुद्धिज्ञानद्वारा प्राप्नोति ॥ १९ ॥

स० टी०—यस्मान्नैवं त्वमात्मज्ञः किंतु कर्माधिकारवान् ॥ तस्मान्नित्यं फलासङ्गशून्यः कर्म यथा-
विधि ॥ १ ॥ तमेतमित्तिवाक्येन विहितं सम्यगाचर ॥ यस्मात्समाचरन्नीश्वरार्पणं सङ्गवर्जितः ॥ २ ॥
धीशुद्ध्या ज्ञानसंप्राप्तिद्वारेण परमं पदम् ॥ पुरुषो मोक्षमाप्नोति स एव पुरुषो मतः ॥ ३ ॥ १९ ॥

भा० टी०—तव तु चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानार्थं कर्मण्यधिकारः तस्मादसक्तः फलासक्तिवर्जितः कार्यमवश्यं
कर्तव्यं नित्यं नैमित्तिकं च कर्म सर्वदा समाचर हि यस्मात्पुरुषोऽसक्तः कर्म समाचरन् ईश्वरार्थं कर्म
कुर्वन् तत्त्वशुद्धिद्वारा ज्ञानप्राप्त्या परं मोक्षं प्राप्नोति ॥ १९ ॥

प० टी०—यस्मादेवंभूतस्योत्पन्नज्ञानस्य कर्मोपरमो नान्यस्य तस्मात्त्वं कर्म कुर्वित्याह—तस्मादिति ।
असक्तः फलसङ्गरहितः सन् कार्यं कर्म नित्यं नैमित्तिकं सततं निरन्तरं समाचर हि यस्मादसक्तः सन्
पुरुषः परं ब्रह्माप्नोति ॥ १९ ॥

रा० टी०—तरमादसंप्रज्ञातसमाधिस्थस्य वा मुक्तस्यैव वाऽकर्मत्वेन त्वाहशेनावश्यं कर्मणः कर्तव्यत्वा-
दसक्तः फलसङ्गरहितः सन् कार्यमवश्यकर्तव्यं कर्म सततं समाचर भगवत्पूजात्वेनानुतिष्ठ । ननु, मुक्तस्य
कर्मणा प्रयोजनाभावात्कार्याभावः, एवं मुमुक्षोरपि कर्मणा फलाभावात्कार्याभावः किं न स्यादित्यत आह—
असक्त इति । पुरुषः असक्तः कर्माचरन्नेव ज्ञानद्वारा परमाप्नोति हि यस्मात्तस्मान्मुक्तसमाधिस्थाभ्यामन्यस्य
कर्मणा फलसत्त्वादस्यैव कार्यमिति भावः ॥ १९ ॥

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ॥

लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन्कर्तुमर्हसि ॥ २० ॥

त० टी०—नन्वन्तःकरणशुद्धयर्थमेव कर्म कर्तव्यं तच्छुद्ध्या ज्ञाने जाते कर्म त्याज्यमन्यथा सदा

कर्मणि क्रियमाणे मोक्षो न स्यातेन बन्धः स्यात् “नास्त्यकृतः कृतेन” इति श्रुतेः ‘कर्मणा बध्यते जन्तुः’ इति शास्त्रादित्याशङ्कानिरासार्थं कर्म कुर्वतो ज्ञानिनः प्रमाणयति-कर्मणैवेति । कर्मणेति सहायं तृतीया दृढो यूनेति निर्देशात् । तथा च कर्मणा सहैव नतु कर्मत्यागेन ज्ञानित्वेन विख्याता जनकादयः जनकाश्रपतिप्रभृतयः ज्ञानस्य संसिद्धिं मोक्षाख्यामास्थिताः प्राप्ताः, नतु कर्मानुष्ठानेन बन्धं प्राप्ता ज्ञानप्रभावादिति भावः । हि यत एवं तस्मात्त्वमपि ज्ञानी चेत्कर्म कर्तुमर्हसि । नतु ज्ञाननिष्ठः पुरुषः कर्मणि क्रियमाणेऽपि ज्ञानफलसिद्धिमेव प्राप्नोति, नतु कर्मणा बध्यते । एवंप्रभावा ज्ञाननिष्ठा चेत्किमर्थं ज्ञानिनोऽपि कर्मकरणावश्य-कत्वमिति चेदत आह-लोकसंग्रहमिति । यद्यपि ज्ञाननिष्ठार्हस्त्वं तथाऽपि लोकसंग्रहमेव पश्यन् लोकानां स्वधर्मे प्रवर्तनमधर्माभिवर्तनं लोकसंग्रहस्तं संपश्यन्कर्तुमर्हसि योग्यो भवसि ॥ २० ॥

शं० टी०-ननु विविदिषोरपि ज्ञाननिष्ठाप्राप्त्यर्थं श्रवणमननानिदिध्यासनानुष्ठानाय सर्वकर्मत्यागालक्षणः संन्यासो विहितः । तथा च न केवलं ज्ञानिन एव कर्मानधिकारः किंतु ज्ञानार्थिनोपि विरक्तस्य । तथा च मयापि विरक्तेन ज्ञानार्थिना कर्माणि हेयान्येवेत्यर्जुनाशङ्कां क्षत्रियस्य संन्यासानधिकारप्रतिपादनेनापनु-दति भगवान्-कर्मणेति । जनकादयो जनकाजातशत्रुप्रभृतयः श्रुतिस्मृतिपुराणप्रसिद्धाः क्षत्रिया विद्वांसोपि कर्मणैव सह नतु कर्मत्यागेन सह संसिद्धिं श्रवणादिराध्यां ज्ञाननिष्ठामास्थिताः प्राप्ताः । हि यस्मादेवं तस्मात्त्वमपि क्षत्रियो विविदिषुर्विद्वान्वा कर्म कर्तुमर्हसीत्यनुषङ्गः “ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च विचैषणायाश्च लोकैषणायाश्च द्युत्यायाश्च भिक्षाचर्यं चरन्ति” इति संन्यासविभागके वाक्ये ब्राह्मणत्वस्य विवक्षितत्वात् “स्वाराज्यकामो राजा राजसूयेन यजेत” इत्यत्र क्षत्रियत्ववत् । ‘चत्वार आश्रमा ब्राह्मणस्य त्रयो राज-न्यस्य द्वौ वैश्यस्य’ इति च स्मृतेः । पुराणेषु ‘मुखजानामयं धर्मो यद्विष्णोर्लिङ्गधारणम् । बाहुजानो-रुजातानां नायं धर्मः प्रशस्यते’ इति क्षत्रियवैश्ययोः संन्यासाभाव उक्तः । तस्माद्युक्तमेवोक्तं भगवता कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः इति” ‘सर्वे राजाश्रिता धर्मा राजा धर्मस्य भारकः’ इत्यादिस्मृते-र्व्याश्रमधर्मप्रवर्तकत्वेनापि क्षत्रियोऽवश्यं कर्म कुर्यादित्याह-लोकेति । लोकानां स्वे स्वे धर्मे प्रवर्तनमुन्मार्गा-भिवर्तनं च लोकसंग्रहस्तं पश्यन्नपिशब्दाज्जनकादिशिष्टाचारमपि पश्यन्कर्म कर्तुमर्हस्येवेत्यन्वयः । क्षत्रिय-जन्मप्रापकेण कर्मणाऽऽरब्धशरीरस्त्वं विद्वानपि जनकादिवत्प्रारब्धकर्मबलेन लोकसंग्रहार्थं कर्म कर्तुं योग्यो भवसि न तु त्यक्तुं ब्राह्मणजन्माद्यभादित्यभिप्रायः । एतादृशभगवद्भिप्रायविदा भगवता भाष्यकृता ब्राह्मणस्यैव संन्यासो नान्यस्येति निर्णीतं, वार्तिककृता तु प्रौढवादमात्रेण क्षत्रियवैश्ययोरपि संन्यासो-ऽस्तीत्युक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ २० ॥

शं० टी०-ततो मुमुक्षोरज्ञातात्मतत्त्वस्यावश्यं कर्मैव कर्तव्यमित्युपदिश्यास्मिन्नर्थे वृद्धाचारं प्रमाणयति श्रीभगवान्-कर्मणैवेति । जनकादयः जनको वैदेह आदिर्येषां ते जनकादयः अश्रपतिभगीरथादयः क्षत्रियाः कर्मणैव श्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठानेनैव चित्तशुद्धिं प्राप्य ज्ञानेन संसिद्धिमास्थिता मुक्तिं प्राप्य कृतार्था जाता इत्यतस्त्वमपि कर्मैव कृत्वा तदुत्पन्नाचित्तशुद्धया ज्ञानं प्राप्य मुक्तो भूत्वा सु-खेन तिष्ठेत्यर्थः । यद्वा जनकादयो ज्ञानयोगनिष्ठानिरुद्धतया संसिद्धिं मुक्तिं प्राप्यापि लोकहितार्थं कर्म-णैव सह स्थिताः स्वयं कृतार्था अपि मूढतारणार्थं कर्म कुर्वन्त एव स्थिता इत्यर्थः । आरूढानामेवैवं सति किमुतानात्मज्ञेनारुक्षुणा त्वया मोक्षार्थं कर्म कर्तव्यमिति । एवं मुमुक्षोरनात्मज्ञस्यारुक्षुणोर्भोक्षार्थमवश्यं कर्म कर्तव्यमेवेति निर्धार्य इदानीं मुक्तेनाप्याधिकारिकेण लोकहितार्थं कर्म कर्तव्यमेवेति बोधयितुं तत्र दृष्टान्त-त्वेन जनकादीनां ज्ञानवृद्धानां प्रवृत्तिमुदाहृत्य तवाप्येतादृशोऽधिकारो यद्यस्ति तिष्ठतु तथापि जनका-

विषयवया लोकहितार्थमपि कर्मावश्यं कर्तव्यमेव महापुरुषप्रवृत्त्या खलु शास्त्रस्य प्रामाण्यं कर्मणः प्राश-
स्त्यमहातरणं च पारम्पर्येणाचारप्रचयोऽपि च सिध्यत्यतो मुक्तेनाप्यवश्यं महता कर्म कर्तव्यमित्याशये-
नाह-लोकसंग्रहमिति । लोकः पामरजनस्तस्य संग्रहः सत्कर्ममार्गप्रदर्शनेन तारणमुन्मार्गाजिवारणं वा
तमिमं लोकसंग्रहमेवार्थं संपश्यन् मया क्रियमाणं कर्म लोकोपकाराय भवतीति पश्यन्नापि कर्म कर्तुं
त्वमर्हसीत्यर्थः ॥ २० ॥

श्री० टी०-अत्र सदाचारं प्रमाणयति-कर्मणैवेति । कर्मणैव शुद्धसत्त्वाः सन्तः संसिद्धिं सम्य-
ग्ज्ञानं प्राप्ता इत्यर्थः । यद्यपि त्वं सम्यग्ज्ञानिनमेवात्मानं मन्यसे तथापि कर्माचरणं भद्रमेवेत्याह-
लोकसंग्रहमिति । लोकस्य संग्रहः स्वधर्मे प्रवर्तनं मया कर्मणि कृते जनः सर्वोऽपि करिष्यति अन्यथा
ज्ञानिदृष्टान्तेन अज्ञः कर्म त्यजेदित्येवं लोकरक्षणमपि तावत्प्रयोजनं पश्यन्कर्म कर्तुमेवार्हसि नतु त्यक्तु-
मित्यर्थः ॥ २० ॥

स० टी०-नतु मे ब्रह्मजिज्ञासोर्ज्ञाननिष्ठास्ये सदा ॥ श्रवणाद्येव कर्तव्यं कर्मत्यागपुरःसरम् ॥ १ ॥
यथा तत्त्वविदः कर्मसंन्यासोऽस्ति तथा मम ॥ बुभुत्सोरपि संन्यासः किं न स्यादिति चंचलं ॥ २ ॥
श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धा ये क्षत्रिया जनकादयः ॥ मुमुक्षवो वा विद्वांसः स्वधर्मेण सहैव ते ॥ ३ ॥ धीशुद्धिं
ज्ञाननिष्ठां वा प्राप्ता न त्यागतो यतः ॥ ततोऽपि त्वं बुभुत्सुर्वा विद्वान्वा क्षत्रियत्वतः ॥ ४ ॥ स्वध-
र्माचरणं सम्यक्कर्तुमेव सदाहसि ॥ संन्यासविधिवाक्ये हि ब्राह्मणत्वं विवक्षितम् ॥ ५ ॥ संन्यासाभाव
एवास्ति यतः क्षत्रियवैदययोः ॥ चत्वार आश्रमा विप्रे राजन्यस्य त्रयः स्मृताः ॥ ६ ॥ द्वौ वैश्यस्य स्मृतौ
सिद्धौ पुराणे भारते तथा ॥ मुखजानामयं धर्मो यद्विष्णोर्लोकधारणम् ॥ ७ ॥ बाहुजातो राजातानां नायं
धर्मः प्रशस्यते ॥ जनकादिसमाचारं पश्यस्त्वं कर्म साधय ॥ ८ ॥ स्वे स्वे धर्मे च लोकानामुन्मार्गाद्विनि-
वर्त्य यत् ॥ स्थापनं प्रोच्यते लोकसंग्रहस्तं त्वमाश्रय ॥ ९ ॥ सर्वे राजाश्रिता धर्मा राजा धर्मस्य
धारकः ॥ १० ॥ २० ॥

भा० टी०-हि यस्माच्च जनकादयो जनकाश्चपतिप्रभृतयः पूर्वं क्षत्रियाः कर्मणैव संसिद्धिं मोक्षं
गन्तुमास्थिताः प्रवृत्ताः श्रवणादिसाध्यां ज्ञाननिष्ठां प्राप्ता इति वा । इदं व्याख्यातं परमाप्नोति पूरुष इति
पूर्वोक्ताननुगुणमत आचार्यैः परित्यक्तम् । यदि प्राप्तसम्यग्दर्शनास्तर्हि लोकसंग्रहार्थं प्रारब्धकर्मत्वात्कर्मणा सहै-
वासंन्यस्यैवाप्राप्तसम्यग्दर्शनास्तदा कर्मणा चित्तशुद्धिसाधनभूतेन कर्मणेत्यर्थः । पूर्वैरप्यज्ञानवज्जिरेव क-
र्तव्यं कर्म कृतमतो नावश्यमेन्येन तत्त्वज्ञेन कृतार्थेन कर्तव्यमिति चेत्तथापि प्रारब्धकर्माधीनस्त्वं लोकस्यो-
न्मार्गप्रवृत्तिनिवारणं लोकसंग्रहस्तमेवापि प्रयोजनं संपश्यन्कर्तुमर्हसीत्यर्थः ॥ २० ॥

प० टी०-अत्रार्थे सदाचारं प्रमाणयति-कर्मणैवेति । जनकादयो राजानोऽपि वर्णाश्रमोचितेन कर्म-
णैव कृत्वा सिद्धिं तत्त्वज्ञानरूपिणीं प्राप्ताः । अथ तत्त्वज्ञानोत्पत्तावपि कर्म न त्याज्यमित्याह-लोकसंग्रह-
मिति । लोकसंग्रहमपि पश्यन् कर्तुमर्हसि केऽप्यल्पज्ञा वयमपि तत्त्वज्ञानिन इति मत्वा कर्म त्यज्यन्ति
तदर्थमपि कर्माचर । तदुक्तम्-‘सर्विरस्ति पयसीक्षुणो रसस्तैलमास्ति तिलमध्य एव तत् । लभ्यते मय-
नयन्त्रकर्मणा कर्मणा हृदि गता तथैव चित्’ इति ॥ २० ॥

रा० टी०-नतु ज्ञानादेव मोक्षसिद्धेः कथमशक्तो ह्याचरन्नेवेत्युच्यत इत्यतो मुक्तावानन्दातिशयार्थं विहि-
तकर्मणोऽवश्यकर्तव्यतायां ज्ञानिनामाचारमपि प्रमाणयति-कर्मणैवेति । सहयोगे नृतीया । जनकादयो
जनकप्रियव्रतादयो ज्ञानिनः कर्मणैव कर्मसहिता एव कर्म कुर्वन् एव संसिद्धिं संपूर्णमोक्षमास्थिताः प्राप्ताः ।

ज्ञानमात्रानुक्तिसिद्धावपि तत्रानन्दातिशयार्थं कर्म कुर्वन्तीत्यर्थः । तृतीयायाः करणार्थत्वेऽपि कर्मणा करणेन संसिद्धिं मोक्षमाप्ता इत्यर्थः । लाङ्गलेन जीवाम् इतिवत् ज्ञानद्वारकत्वाभिप्रायं करणत्वमिति । यद्वा संसिद्धिं ज्ञानं कर्मणा प्राप्ता इत्यर्थः । न केवलं ज्ञानिनामाचारात्कर्म कर्तव्यं किंत्वीश्वरप्रीतिद्वारा भुक्तिहेतुलोक-संप्रदायत्वाच्च कर्म कार्यमित्याह—लोकेति । लोकानामज्ञजनानां कर्मणि प्रवृत्तिरूपं संप्रहमेवापि न केवलं ज्ञान्याचारमित्यपेक्षार्थः । एवकारस्तु तिष्ठतु तावत्कर्मकरणेऽन्यो हेतुरित्यर्थसूचकः । संप्रपन्नकर्म कर्तुमर्हसि । जनानां कर्मणि प्रवर्तनेन भगवत्प्रीतिस्तथा च मोक्षे सुखातिशय इति ज्ञेयम् । तदुक्तम् 'अज्ञानां ज्ञानदं कर्म ज्ञानिनां लोकसंप्रदान् । अद्वैतं तुष्टिदं मह्यं सा मुक्तानन्वपूर्तिदा' इति ॥ २० ॥

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ॥

स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ २१ ॥

त० टी०—ननु मया कर्मकरणे लोकसंग्रहः कथं स्यादित्यत आह—यद्यदिति । श्रेष्ठः जाति-कृलगुणादिना लोकेऽतिशयप्रशस्ततया समतः पुरुषो यद्यत्कर्माऽऽचरति, इतरस्ततो निरुद्धो जनस्त-त्तदेवाचरति । ननु शुभाशुभाचारयोः शास्त्रमेव सर्वेषां प्रमाणं तदेव दृष्ट्वाऽन्येऽपि किं न कुर्वन्तीत्यत आह—स इति । स श्रेष्ठः पुरुषो यच्छास्त्रमन्यद्वा प्रमाणं कुरुते मन्यते लोकोऽज्ञानस्तदेवानुवर्तते तदुक्तवचनं विश्वस्तः कुरुते । यथा शास्त्रगर्हितमपि मत्स्यभोजनं पूर्वं केनचिच्छ्रेष्ठेन कृतं कान्यकुब्जा-दयस्तदनुवर्तिनो बहवो भुञ्जते तद्वत् ॥ २१ ॥

प्र० टी०—ननु मया कर्मणि क्रियमाणेऽपि लोकः किमिति तत्संगृहीयादित्याशङ्क्य श्रेष्ठाचारानुविधा-यित्वादित्याह—यद्यदिति । श्रेष्ठः प्रधानभूतो राजादिर्यद्यत्कर्माचरति शुभमशुभं वा तत्तदेवाचरतीतिरः प्राकृतस्त-दनुगतो जनो न त्वन्यत्स्यातन्व्योपेक्षार्थः । ननु शास्त्रमवलोक्याशास्त्रीयं श्रेष्ठाचारं परित्यज्य शास्त्रीयमेव कृतो नाचरति लोक इत्याशङ्क्याचारवत्प्रतिपत्तावपि श्रेष्ठानुसारितामितरस्य दर्शयति—स यदिति । स श्रेष्ठो यदौक्तिकं वैदिकं वा प्रमाणं कुरुते प्रमाणत्वेन मन्यते तदेव लोकोऽप्यनुवर्तते प्रमाणं कुरुते न तु स्वातन्त्र्येण किंचिदित्यर्थः । तथाच प्रधानभूतेन त्वया राजा लोकसंरक्षणार्थं कर्म कर्तव्यमेव 'प्रधानानुया-यिनो जनव्यवहारा भवन्ति' इति न्यायादित्यभिप्रायः ॥ २१ ॥

शं० टी०—मत्कर्तृकं कर्म कथं लोकस्योपकाराय भवतीति चेदुच्यते—यद्यदाचरतीति । वेदशास्त्राध्य-यनाभ्यापनयोस्तदर्थज्ञानज्ञापनयोस्तदुक्तकर्मानुष्ठानानुष्ठानयोश्च दक्षिणः कुलशीलादिमहत्त्वसंपन्नश्च यो द्विजश्रेष्ठः यद्यच्छ्रोतं स्मर्तुं वा अन्यद्वाचरति नियमेनानुतिष्ठति मुमुक्षुः इतरः पामरोपि तत्तदेव कर्माचरति न तु स्वयमप्यन्यत्करोति शास्त्रतज्ज्ञानतदुक्तकर्मपरिज्ञानाभावात् । किंच लक्षलक्षणः श्रेष्ठः यद्यच्छास्त्रं स्वयं प्रमाणं कुरुते इदमेव प्रमाणमिति व्यवहरति लोको मूढजनस्तदेव तेन प्रमाणीकृतमेव शास्त्रमनुवर्तते तदेव शास्त्रं स्वयं प्रमाणं करोति, श्रेष्ठानुसारी भवति पामर इत्यर्थः । एतेन श्रेष्ठस्य कृतार्थस्यापि लोकहितार्थं कर्म कर्तव्यमेवेति सिद्धम् ॥ २१ ॥

श्री० टी०—कर्मकरणे लोकसंग्रहो यथा स्यात्तथाह—यदिति । इतरः प्राकृतो जनस्तत्तदेवाचरति स श्रेष्ठो जनः कर्मशास्त्रं निवृत्तिशास्त्रं वा यत्प्रमाणं मन्यते तदेव लोकोऽप्यनुवर्ततेऽनुसरति ॥ २१ ॥

स० टी०—कर्मणि क्रियमाणेऽपि मया कथमर्थं जनः ॥ संगृहीयादिति भ्रान्तिवारणायह माधवः ॥१॥ प्रधानभूतो राजादिर्यद्यदेव शुभाशुभम् ॥ कर्माचरति सामान्यस्तत्तदाचरतीतिरः ॥ २ ॥ ननु शास्त्रं समा-लोच्य श्रेष्ठं शास्त्रीयमादरात् ॥ आचारं स्वयमेवान्यः कृतो नाचरतीति चेत् ॥ ३ ॥ मेवं श्रेष्ठो जनो

यद्यद्वैदिकं लौकिकं च वा ॥ प्रमाणत्वेन लोकेऽस्मिन्मन्यतेऽन्यो जनोऽपि च ॥ ४ ॥ तदेव कुरुते मानं न स्वातन्त्र्येण किंचन ॥ त्वया प्रधानभूतेन लोकसंरक्षणाय च ॥ ५ ॥ शास्त्रीयं कर्म कर्तव्यं तस्मादित्याशयो ह्येः ॥ ६ ॥ २१ ॥

भा० टी०—मयि कर्मणि प्रवृत्ते कथं लोकसंग्रहो भविष्यतीत्यत आह—यदिति । यद्यत्कर्म श्रेष्ठः प्रधान आचरति तत्तदेव कर्मेतरोऽन्यो जनस्तदनुगत आचरति । किंच स प्रधानः यत्लौकिकं वैदिकं वा प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते तदेव प्रमाणिकुरुते इत्यर्थः । यत्कर्मशास्त्रं वा निवृत्तिशास्त्रं वेत्याचार्यैः संकोचे भानाभावमभिप्रेत्य न व्याख्यातम् ॥ २१ ॥

प० टी०—अथ तदेव प्रकटयन्नाह—यद्यदिति । श्रेष्ठः संभावितो जनो यद्यदाचरतीतरः प्राकृतोऽपि जनस्तदेवाचरति तथा स श्रेष्ठो जनो यद्वेदशास्त्रादिकं प्रमाणत्वेन मनुते लोकोऽपि तदनुलक्षीकृत्य वर्तते ॥ २१ ॥

रा० टी०—कथं कर्मकरणेन लोकसंग्रह इत्यत आह—यद्यदिति । श्रेष्ठो महात्मा यत्प्रमाणं कुरुते यद्वा-क्यादिकं प्रमाणं सदपि लोके प्रमाणत्वेनानवगतं प्रमाणतया ज्ञापयतीत्यर्थः । यद्वा यत्प्रमाणमित्येकं पदं बहुव्रीहिः । यत्प्रमाणं लौकिकं वैदिकं वा कर्म कुरुते तदेव लोकोऽनुवर्तते अनुसरति ॥ २१ ॥

न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंचन ॥

नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥ २२ ॥

त० टी०—न केवलं त्वामेवेदमाज्ञापयामि किंत्वहमपि लोकसंग्रहार्थमेव कर्म करोमीत्याह—न मे इति । हे पार्थ मे मम त्रिषु लोकेषु अनवाप्तमवाप्तव्यं प्राप्तुं योग्यमपेक्षितं किंचन नास्ति, अतः कर्तव्यं नास्ति तथापि कर्मणि वर्त एव, कर्म करोम्येवेत्यर्थः ॥ २२ ॥

म० टी०—अत्र चाहमेव दृष्टान्त इत्याह त्रिभिः—न मे इति । हे पार्थ मे मम त्रिष्वपि लोकेषु किमपि कर्तव्यं नास्ति यतोऽनवाप्तं फलं किंचिन्ममावाप्तव्यं नास्ति तथापि वर्त एव कर्मण्यहं, कर्म करोम्येवेत्यर्थः । पार्थेति संबोधयन् विशुद्धश्रित्रियवंशोद्भवस्त्वं शूरापत्यापत्यत्वेन चात्यन्तं मत्समोहमिव वर्तितुमर्हसीति दर्शयति ॥ २२ ॥

श्रु० टी०—ननु महात्मनः कृतार्थस्य कर्मणा साध्यमपश्यतः कर्मकरणं कुत्रापि न दृष्टमित्याशङ्क्याम-स्मिन्नर्थे त्वहमेव प्रमाणमित्याह श्रीभगवान्—न मे इति । हे पार्थ षड्गुणैश्वर्यसंपन्नस्यावाप्तसर्वकामस्य सर्वेश्वरस्य मे यत्किञ्चित्कार्यमाप्तव्यमर्थगुहिद्वय कर्तव्यं कर्म नास्ति तत्कुतः अनवाप्तमप्राप्तं सत् मम क्रिययाऽवाप्तव्यं प्राप्तव्यं वस्तु किञ्चिदपि त्रिषु लोकेषु न विद्यते । गृहस्वामिनो गृहस्थद्रव्यवद्ब्रह्माण्डस्य सर्वं वस्तु ब्रह्माण्डस्वामिनो मे प्राप्तमेव भवति न तु प्राप्तव्यं किञ्चिदस्ति । एवं महाभाग्यवैराग्यज्ञानसमृद्धोऽप्यहं लोकसंग्रहात्मके कर्मणि वर्त एव हि । चकारो ह्यर्थः । मम वैदिके लौकिके च कर्मणि प्रवर्तनं भवतां प्रत्यक्षसिद्धमिति हिः प्रसिद्धिबोधनार्थः ॥ २२ ॥

श्री० टी०—अत्र चाहमेव दृष्टान्त इत्याह त्रिभिः—न मे पार्थेति । हे पार्थ मे कर्तव्यं नास्ति । यत्स्त्रि-ष्वपि लोकेष्वनवाप्तमप्राप्तं सदवाप्तव्यं प्राप्यं नास्ति । तथापि कर्मण्यहं वर्त कर्म करोम्येवेत्यर्थः ॥ २२ ॥

स० टी०—अत्राहमेव दृष्टान्त इत्याह त्रिभिरीश्वरः ॥ ममेश्वरस्य हे पार्थ कर्तव्यं नास्ति किंचन ॥ १ ॥ लोकत्रयेऽपि यस्मान्मेऽनवाप्तं नास्ति किंचन ॥ प्राप्तव्यं तदर्पाशोऽहं करोम्येव जगद्धितम् ॥ २ ॥ २२ ॥

भा० टी०—अहमिव त्वमपि लोकसंग्रहं कुर्वित्याशयेनाह—नेति । त्रिषु लोकेषु मम कर्तव्यं किञ्चि-

दपि न विद्यते यस्माद्वनवाप्तमप्राप्तमवाप्तव्यं प्रापणीयं त्रिषु लोकेषु किञ्चिदपि मे नास्ति । यद्यप्येवं तथापि कर्मणि वर्त एव कर्म करोम्येवेत्यर्थः । त्वयापि मत्संबन्धित्वान्मत्पक्षपात एव कर्तव्य इति सूचय-
न्नाह—पार्थेति ॥ २२ ॥

प० टी०—एतन्न केवलं तुभ्यमुपदिशाम्यहमपि तथैवाचरामीत्याह—न मे इति । भो पार्थ त्रिष्वपि लोकेषु भूर्भुवःप्रमुखेषु, अथवा देवपितृमनुष्यलोकेषु मम कर्तव्यं किमपि नास्ति । किमुद्दिश्य कर्तव्यमि-
त्याह—नानवाप्तमिति । अप्राप्तस्य प्राप्त्यर्थे प्रयत्नः कर्तव्यश्चेत्तर्हि ममानवाप्तं किमपि नास्त्यवाप्तसकल-
कामत्वात् । अथ कामनातीतं परं ब्रह्म प्राप्तव्यमिति मनोरथस्तर्हि किमवाप्तव्यं तत्स्वरूपेणाहमेवास्मि ।
एवंविधोऽप्यहं कर्मणि वर्त एवातः परिशेषालोकसंग्रहार्थमेवेत्यर्थः ॥ २२ ॥

रा० टी०—किंच प्रयोजनमात्रहीनेनापि मया केवलानुग्रहेण लोकसंग्रहार्थं कर्म क्रियते मुक्तावानन्दवृ-
द्धिप्रयोजनवता ज्ञानिना तत्कर्तव्यमिति किं वाक्यमिति भावेनाह—न मे इत्यादिभिभिः । हे पार्थ मे किंचन
कर्तव्यं नास्ति यत्तस्मिन् लोकेषु प्रागप्राप्तं पश्चात्प्राप्तव्यं नास्ति तथापि कर्मणि वर्त एव कर्म करोम्येव ॥ २२ ॥

यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः ॥

मम वर्तमानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ २३ ॥

त० टी०—तदकरणे मम दोषः स्यादित्याह—यदीति । जातु कदाचिदतन्द्रितोऽनलसः सन्यादि
कर्मण्यहं न वर्तेयं कर्म नाचरेयं, तर्हि हे पार्थ जगद्धिताय धर्मज्ञशिष्टजनाप्रवर्तिवमुदेवगृहेऽवतीर्णस्य
सर्वेश्वरस्य वर्त्म कर्मानुष्ठानमार्गं मनुष्याः कर्माधिकारिणः सर्वशः सर्वप्रकारेणानुवर्तन्ते अयमेव
धर्म इति स्वाहिताय स्वीकुर्वन्ति ममाचारप्रमाणका भवन्तीत्यर्थः ॥ २३ ॥

म० टी०—लोकसंग्रहोऽपि न ते कर्तव्यो विफलत्वादित्याशङ्क्याह—यदीति । यदि पुनरहमतन्द्रितोऽन-
लसः सन् कर्माणि जातु कदाचित् वर्तेयं नानुतिष्ठेयं कर्माणि तदा मम श्रेष्ठस्य सतो वर्त्म मार्गं हे पार्थ
मनुष्याः कर्माधिकारिणः सन्तः अनुवर्तन्ते अनुवर्तेरन् सर्वशः सर्वप्रकारैः ॥ २३ ॥

शं० टी०—ननु सर्वेश्वरस्य तव लोकसंग्रहोऽपि न कर्तव्यः अनर्थाभावादित्याशङ्क्य ‘न अश्रेष्ठः श्रेष्ठानु-
सारी’ इतिन्यायेन सर्वज्ञोऽयं कृष्ण इति सर्वे मदनुसारिणो भवन्ति मय्यकर्मणि सति सर्वेऽप्यकर्माणो
भवेयुस्तं लोकश्चतिरुपपद्यते अतः कर्म मम कर्तव्यमेवेत्याशयेनाह—यदीति द्वाभ्याम् । अहं कृतार्थोऽस्मीति
वा, न कर्मणा मम साध्यमस्तीति वाऽप्यहमतन्द्रितः मन्त्रतन्त्रप्रयोगादावप्रमत्तो भूत्वा जातु कश्चित्कदाचि-
दपि कर्मणि विहिते न वर्तेयं यदि विहितकर्मकर्ता न स्यां चेन्मात्रकर्माणं दृष्ट्वा सर्वे मनुष्या अप्यक-
र्माणो भवेयुः । हि यस्मात्कारणान्मनुष्याः सर्वे भगवानयं सर्वज्ञ इति मयि सर्वज्ञत्वमुत्पन्ना मम
वर्म मदीयमेव मार्गमनुवर्तन्ते अश्रेष्ठस्य श्रेष्ठानुसारित्वनियमान्मया कर्मणि लोके स्वयमपि कर्म
त्यजेयुरित्यर्थः ॥ २३ ॥

श्री० टी०—अकरणे लोकस्य नाशं दर्शयति—यदीति । जातुकदाचिदमतन्द्रितोऽनलसः सन्यादि
कर्मणि न वर्तेयं कर्म नानुतिष्ठेयं तर्हि ममैव वर्त्म मार्गं मनुष्या अनुवर्तन्ते अनुवर्तेरमित्यर्थः ॥ २३ ॥

स० टी०—यद्यहं जगतामीशः कर्माण्यनलसोऽपि सन् ॥ कदाचिन्नानुतिष्ठेयं तदा सर्वेशितुर्मम ॥ १ ॥
मार्गं सर्वप्रकारैस्ते नराः कर्माधिकारिणः ॥ सर्वदेवानुवर्तेरस्तत्र दोषं शृणुष्व भोः ॥ २ ॥ २३ ॥

भा० टी०—यद्यहमतन्द्रितोऽनलसः सन् कर्माणि कदाचित् वर्तेयं मम श्रेष्ठस्य वर्त्म मार्गमनुवर्तन्ते

सर्वे मनुष्याः अनुवर्तेरन् । इतरे जना अपि मम मार्गमनुवर्तन्ते त्वं संबन्धी नानुवर्तस इत्यत्याश्चर्यमिति श्रोतव्यम् संबोधयति—पार्थेति ॥ २३ ॥

प० टी०—अथ व्यतिरेकेऽनिष्टमाह—यदीति । यद्यहं जातु कदाचिदप्यतन्द्रितोऽनलसः सन् कर्मणि न वर्तयं कर्म नानुतिष्ठेयं तर्हि ममैव वर्त्म मार्गं सर्वशः सर्वे मनुष्या अनुवर्तन्तेऽनुवर्तेरन् ॥ २३ ॥

रा० टी०—यदि ह्यहं जातु कदाचिदतन्द्रितोऽनलसः कर्मणि न वर्तयं न कर्म कुर्यां तर्हि मम वर्त्म मार्गं कर्माकरणरूपं मनुष्याः सर्वशः सर्वेऽपि अनुवर्तन्ते अनुसरेयुः । महृष्टान्तेन कर्म न कुर्युरित्यर्थः ॥ २३ ॥

उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम् ॥

संकरस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥ २४ ॥

त० टी०—ननु लोकानां सर्वज्ञस्य सर्वश्रेष्ठस्य तवानुवर्तनमुचितमेव, तव कर्माकरणे को दोष इत्यत आह—उत्सीदेयुरिति । चेद्यद्यहं कर्म न कुर्यां तर्हिमे ममाचारानुवर्तिनो लोका जना उत्सीदेयुः कर्मविदामप्रणीवांसुदेवो यदि कर्म न करोति तर्हिस्माभिरपि न कर्तव्यमिति मत्वा धर्माद्वृष्टा भवेयुरित्यर्थः । स्वधर्मानियमत्यागात्संकरः वर्णानां सांकर्यं स्यात्तस्य कर्ताऽहमेव स्यां ततश्चेमाः प्रजा उपहन्यां नरकपाताहताहेतुना विनाशकर्ता स्यामित्यर्थः । एवं सर्वलोकसंरक्षणार्थमवतीर्णस्य मम महान्दोष एव स्यादिति भावः ॥ २४ ॥

प० टी०—श्रेष्ठस्य तव मार्गानुवर्तित्वं मनुष्याणामुचितमेव, अनुवर्तित्वे को दोष इत्यत आह—उत्सीदेयुरिति । अहमीश्वरश्रेष्ठस्य कर्म न कुर्यां तदा मदनुवर्तिनां मन्वादीनामपि कर्मानुपपत्तेः लोकस्थितिहेतोः कर्मणो लोपेनेमे सर्वे लोका उत्सीदेयुर्विनश्येयुस्ततश्च वर्णसंकरस्य च कर्ताहमेव स्यां तेन चेमाः सर्वाः प्रजा अहमेवोपहन्यां धर्मलोपेन विनाशयेयं, कथं च प्रजानामनुग्रहार्थं प्रवृत्त ईश्वरोऽहं ताः सर्वा विनाशयेयमित्यभिप्रायः । यदादाचरतत्यादेरपरा योजना । न केवलं लोकसंग्रहं पश्यन्कतुमर्हासि अपि तु श्रेष्ठाचारत्वादपीत्याह—यद्यदिति । तथा च मम श्रेष्ठस्य यादृश आचारस्तादृश एव मदनुवर्तिना त्वयानुष्ठेयो न स्वातन्त्र्येणान्य इत्यर्थः । कीदृशस्तवाचारो यो मयानुवर्तनीय इत्याकाङ्क्षायां न मे पार्थेत्यादिभिस्त्रिभिः श्लोकैस्तत्प्रदर्शनमिति ॥ २४ ॥

शं० टी०—ननु तैरपि कर्म त्यज्यतां ततः कोऽनर्थ इत्यत आह—उत्सीदेयुरिति । सर्वैः कर्मणि परित्यक्ते अन्नाद्भवन्ति भूतानि इत्युक्तरीत्या हविर्भागाभावाद्देवाः प्रक्षीणा भवेयुर्वृष्ट्याद्यभावान्मनुष्यादीनामनुत्पत्तिरुत्पन्नानां च विनाशः स्यात् । एतावानेवानर्थो न भवति किंतु वर्णसांकर्यमापि च स्यादित्याह—संकरस्येति । कृतकृत्यत्वाभिमानेनाऽहं लोकस्थितिकारणं वैदिकं कर्मत्याजयित्वासंकरस्यचकर्ता स्याम् । तत्तद्वर्णजातिभेदव्यवस्थापककर्माभावे सर्वेषामैकरूप्यापत्तौ वर्णाः संकीर्यन्ते सोऽपि वर्णसंकरो मत्कर्तृक एव स्यात् । एवं सांकर्यसंपादनेनाहं सर्वाः प्रजा उपहन्यां सर्वासां प्रजानामुपहतिकर्ता च स्याम् । उपहतिर्दुर्गतिप्राप्तिः सद्गतिहेतोः सत्कर्मानुष्ठानस्याभावात्सर्वे नरकभाजो भवेयुरित्यर्थः । यत एषानर्थपरंपरावत्ततः कृतकृत्यस्यापि मम तव चाप्यात्मविदोऽन्यस्य च लोकहितार्थं कर्म कर्तव्यमेवेति सिद्धम् ॥ २४ ॥

श्री० टी०—ततः किमत आह—उत्सीदेयुरिति । उत्सीदेयुः कर्मलोपेन नश्येयुः ततश्च यो वर्णसंकरो भवेत्तस्याप्यहमेव कर्ता स्यां भवेयम् । एवमहमेव प्रजा उपहन्यां मलिनीकुर्याम् ॥ २४ ॥

स० टी०—यद्यहं कर्म नो कुर्यां तदा मदनुवर्तिनाम् ॥ कर्माकरणतो लोकस्थितिहेतोश्च कर्मणः ॥ १ ॥ लोपेनैते विनश्येयुः सर्वे कर्माधिकारिणः ॥ तदा कर्ताहमेव स्यां वर्णानां संकरस्य च ॥ २ ॥ इमाः सर्वाः प्रजास्तेम धर्मलोपेन संकरात् ॥ अहमेवोपहन्यां तः प्रवृत्तोऽनुग्रहाय सः ॥ ३ ॥ २४ ॥

भा० टी०—तथाच को दोष इत्यत आह—उत्सीदेयुरिति । अहं चेत्कर्म न कुर्यां तर्हि इमे लोका उत्सीदेयुर्नश्येयुः लोकानुच्छित्तिनिमित्तकर्मणोऽभावात् संकरस्य च कर्ता स्यां तेनेमाः प्रजाः उपहन्यामतः प्रजानामनुग्रहाय प्रवृत्तस्य ममेवं नानुरूपमित्यर्थः । यत्तु यद्यचारतीत्यादेरपरा योजना, न केवलं लोकसंग्रहं पश्यन्कर्तुमर्हस्यपि तु श्रेष्ठाचारत्वादपीत्याह—यद्यादिति । तथाच मम श्रेष्ठस्य यादृश आचारस्तादृश एव मदनुवर्तिना त्वयानुष्ठेयो न स्वातन्त्र्येणान्य इत्यर्थः । कीदृशस्तवाचारो मयानुवर्तनीय इत्याकाङ्क्षायां न मे पार्थेत्यादिभिस्त्रिभिस्तत्प्रदर्शनामिति केषांचिद्व्याख्यानां तज्ज्ञाप्यानुगुण्येन योजनीयम् । यद्वा लोकसंग्रहेवापि संपश्यन्कर्तुमर्हसीति पूर्वोक्तानुरोधेन लोकसंग्रहं कः कर्तुमिच्छति कथं चेत्युच्यते, यद्यदित्यस्य भाष्योक्तोत्थापनविरुद्धं न केवलमित्याद्युपेक्ष्य कर्मणैवेत्यादिना शिष्टाचारस्योक्तत्वात् सक्ता इत्यादिना विदुषो लोकसंग्रहाय कर्मणि प्रवृत्तिं दर्शयता यदि त्वमात्मानं विद्वांसं मन्यसे तर्हि लोकसंग्रहं संप्रति पश्यन्कर्म कर्तुमर्हसीत्येवं दृढीकृतं तस्मान्मध्येऽपि स्वस्थ श्रेष्ठस्य कर्मणि प्रवृत्तिं प्रत्यक्षासिद्धां दर्शयंस्तदेव ब्रूयति । योजनान्तरानीतार्थस्त्वर्थार्थसंशोधनाद्वापि सिध्यतीति न तदर्थं भाष्यविरुद्धा छिद्योजना प्रदर्शनीयेति दिक् ॥ २४ ॥

प० टी०—नन्वसङ्कोचासीनस्य तत्र लोके किं प्रयोजनमित्यादिशङ्क्य वर्णाश्रमधर्मप्रवर्तकः सन् परमकारुणिकोऽग्निरयाह—उत्सीदेयुरिति । अहं चेत्कर्म न कुर्यां तर्हिमे लोका उत्सीदेयुः स्वकर्मलोपेन भंशेयुः । सतश्च यो वर्णसंकरो भविष्यति तस्य कर्ताहमेव स्यां तेन मत्कृपापात्रत्वेन स्थिताः प्रजा उपहन्यां मालिन्योपहृताः कुर्याम् । यथा मार्गभ्रष्टानां रङ्गानां व्याघ्रचोरादिभीतिमा भूदिति कृपया कोऽपि मार्गभ्रष्टा भवति प्रकृतेऽपि तथैव ॥ २४ ॥

रा० टी०—ततः को दोष इत्यत उच्यते—उत्सीदेयुरिति । अहं चेत्कर्म न कुर्यां तदा इमे लोकाः उत्सीदेयुः कर्मलोपेन नरकं प्राप्नुयुः । किंच कर्मलोपे सति ब्रह्मक्षत्रादिवर्णविवेको न स्यात् । अतो वर्णसंकरस्य च कर्ता स्यां भवेयम् । एवमहमेव प्रजा उपहन्यां इतवान् भवेयम् ॥ २४ ॥

सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ॥

कुर्याद्विद्वांस्तथाऽसक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥ २५ ॥

त० टी०—तस्माद्विदुषाऽपि लोकोपकारार्थं कर्म कर्तव्यमित्याह—सक्ता इति त्रिभिः । अविद्वांसो वेदान्ततत्त्वज्ञानहीनाः कर्मणि सक्ता अभिनिविष्टाः सन्तो यथा कर्म कुर्वन्ति, विद्वानात्मानात्मविवेकज्ञोऽसक्तः कर्मणि तत्फलेऽभिनिवेशवर्जितः सन् लोकसंग्रहं चिकीर्षुः स्वाचारेण लोकानां स्वधर्मे निश्चयं कर्तुमिच्छन्तथाऽविद्वद्वत्कुर्यात् ॥ २५ ॥

प० टी०—ननु तवेश्वरस्य लोकसंग्रहार्थं कर्मणि कुर्वाणस्यापि कर्तृत्वाभिमानाभावात् कापि क्षतिः सम तु जीवस्य लोकसंग्रहार्थं कर्मणि कुर्वाणस्य कर्तृत्वाभिमानेन ज्ञानाभिभवः स्यादित्यत आह—सक्ता इति । सक्ताः कर्तृत्वाभिमानेन फलाभिसन्धिना च कर्मण्यभिनिविष्टा अविद्वांसोऽज्ञा यथा कुर्वन्ति कर्म लोकसंग्रहं कर्तुमिच्छन्ति विद्वानात्मविदपि तथैव कुर्यात् किंतु असक्तः सन् कर्तृत्वाभिमानं फलाभिसन्धिं चाकुर्वन्नित्यर्थः । भारतेति भरतवंशोद्भवत्वेन भा ज्ञानं तस्यां रतत्वेन वा त्वं ययोक्तशास्त्रार्थबोधयोग्योऽसीति दर्शयति ॥ २५ ॥

सं० टी०—तर्हि लोकहितार्थं कर्मणि प्रवृत्तेन विदुषा कथं कर्म कर्तव्यमित्याकाङ्क्षायामाह—सक्ता इति । अविद्वांसोऽनात्मज्ञाः कर्मणि कर्मजन्यफले स्वर्गपुत्रधनादौ सक्ता आसक्तिमन्तो भूत्वा नियमेन श्रद्धाभक्तिभ्यां यथा विहितं कर्म कुर्वन्ति तथैव वर्तमानः सन् लोकसंग्रहं चिकीर्षुर्विद्वान् ब्रह्मविदाधिकारिकः

स्वयमसक्तः कर्तृत्वाभिनिवेशरहितः फलपेक्षारहितोऽपि भूत्वा कर्म कुर्यादेवं कुर्वन्स्वयं तीर्णः परानपि तारयतीति भावः । कर्तृत्वाभिनिवेशरहितत्वं फलानपेक्षित्वं साकस्यैकस्ययोर्हर्षविषादशून्यत्वं च तज्ज्ञाज्ञयोर्वैलक्षण्यं नियमेन कर्मकरणं तूभयत्र सममेव ॥ २५ ॥

श्री० टी०—तस्मादात्मविदापि लोकसंग्रहार्थं तत्कृपया कर्म कार्यमेवेत्युपसंहरति—सक्ता इति । कर्मणि सक्ता अभिनिविष्टाः सन्तोऽज्ञा यथा कर्म कुर्वन्ति, असक्तः सन् विद्वानपि तथैव कुर्यात् लोकसंग्रहं कर्तुमिच्छुः ॥ २५ ॥

स० टी०—नन्वीधरस्य तव तु कर्तृत्वादेरभावतः ॥ न क्षतिर्मे त्वनीशस्य क्षतिर्ज्ञानाभिभूतितः ॥ १ ॥ कर्मणि क्रियमाणे स्यादित्याशङ्क्याह माभवः ॥ यथा फलानुरागेण कर्तृत्वाभिनिवेशतः ॥ २ ॥ कर्मण्यभिनिविष्टाश्च कुर्वन्त्याज्ञाः स्वकर्म तत् ॥ तथैव कर्तुमिच्छुः सन्नात्मविलोकसंग्रहम् ॥ ३ ॥ कुर्यात्स्वक्त्वा फले रागं कर्तृत्वाभिनिवेशं तथा ॥ तथाच क्रियमाणेऽपि कर्मण्यात्मविदो नहि ॥ ४ ॥ क्षतिर्नापि सुसुक्ष्मोर्वा धीशुद्धयर्थं प्रकुर्वतः ॥ किंतु कर्तृत्वधीः कर्मफले रागश्च बन्धने ॥ ५ ॥ हेतुस्तस्माद्व्ययं त्यक्त्वा कुर्वन्नाप्नोति बन्धनम् ॥ भो ज्ञानं तद्रतत्वेन यथोक्तं बोद्धुमर्हसि ॥ ६ ॥ यद्वैतकृष्टकुलोत्पन्नतया भारतशब्दतः ॥ ७ ॥ २५ ॥

भा० टी०—यथाहं कृतार्थो लोकसंग्रहार्थं कर्म करोमि तथा त्वमन्यो वा विद्वान्स्वार्थं कर्म कुर्यादित्याह—सक्ता इति । यथाऽविद्वांसः कर्मणि सक्ताः कर्तृत्वाभिमानफलाभिसंधिभ्यामासक्ताः यः कुर्वन्ति तथाऽसक्तः सन् विद्वानात्मविलोकसंग्रहं कर्तुमिच्छुः कर्म कुर्यात् । तव तु भरतवंशोद्भवत्वादपि लोकसंग्रहोऽवश्यं संपाद्य इति सूचयन्नाह—भारतेति ॥ २५ ॥

प० टी०—एवमस्मदृष्टान्तेन सांख्येयैः कथं न वर्तितव्यमित्याह—सक्ता इति । अविद्वांसः परमार्थानभिज्ञाः कर्मजडाः कर्मणि सक्ताः साक्षात्कर्मणः फलवश्यंभावानियम इति निश्चित्य फलाशया प्रवृत्ताः सन्तो यथा कुर्वन्त्येवमसक्तोऽपि विद्वांस्तथाविधमार्गमनुलक्ष्य कुर्यात् । किंभूतो लोकसंग्रहं चिकीर्षुरिति पूर्ववत् ॥ २५ ॥

रा० टी०—ननु अज्ञवदाग्रहेण ज्ञानिनापि कर्म कार्यं चेद्विद्वद्विद्वत्कर्मणोरविशेषप्रसङ्ग इत्यत आह—सक्ता इति । हे भारत अविद्वांसोऽज्ञाः कर्मणि सक्ता अभिनिविष्टाः फलेच्छाबन्तः सन्तो यथा कर्म कुर्वन्ति तथा विद्वान् ज्ञान्यपि असक्तः फलेच्छाहीनः सन् लोकसंग्रहं चिकीर्षुः कर्म कुर्यादित्यर्थः । सक्त्यसक्तिपूर्वकत्वेन कर्मानुष्ठानं तयोर्विशेष इति भावः ॥ २५ ॥

न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ॥

जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् ॥ २६ ॥

त० टी०—ननु पङ्कजिज्ञासूनां पङ्कः (नि) पातनवत्कर्मासक्तानामज्ञानां कर्मण्येव प्रवर्तनमहितमेव कृतं स्यादतस्तद्धितेऽधुना विदुषा ज्ञानमवोपदेष्टव्यमिति चेत्तत्राह—न बुद्धिभेदमिति । अज्ञानामन्तःकरणशुद्धयभावात्तत्त्वोपदेशानर्हाणामत एव कर्मसङ्गिनामनादिकर्षवासनयाऽशुद्धमनस्त्वेन कर्मण्येवारूढमतीनामत्यज्ञानं विना कर्मभिर्मोक्षो नास्तीति बुद्धिभेदं न जनयेत्तत्पादयेत् । किं तर्हि एते ज्ञानेऽनधिकृताः कर्मच्युता भ्रष्टा भवेयुरिति विद्वान् तेषां हितबुद्ध्या युक्तः सन्सर्वकर्माणि नित्यनैमित्तिकानि समाचरन् अज्ञान्कर्षसु जोषयेत् प्रीतिं जनयेत् ॥ २६ ॥

श्री० टी०—ननु कर्मानुष्ठानेनैव लोकसंग्रहः कर्तव्यो न तु तत्त्वज्ञानोपदेशेनेति को हेतुरत आह—नेति । अज्ञानाभिनिविष्टिनां कर्तृत्वाभिमानेन फलाभिसन्धिना च कर्मसङ्गिनां कर्मण्यभिनिविष्टानां या बुद्धिरहमेत-

जोषयेत् इति प. प्र. भूतः पाठः ।

कर्म करिष्ये एतत्फलं च भोक्ष्य इति तस्या भेदं विचालनमकर्त्रात्मोपदेशेन न कुर्यात् किंतु युक्तोऽवहितः सन् विद्वान् लोकसंग्रहं चिकीर्षुः अविद्वद्बिकारिकाणि सर्वकर्माणि समाचरन् तेषां श्रद्धामुत्पाद्य जोषयेत् प्रीत्या सेवयेत्, अनधिकारिणामुपदेशेन बुद्धिविचालने कृते कर्मसु श्रद्धानिवृत्तेर्ज्ञानस्य चानुत्पत्तेरुभयभ्रष्टत्वं स्यात् । तथा चोक्तम् 'अज्ञस्यार्थप्रबुद्धस्य सर्वं ब्रह्मेति यो वदेत् । महानिरयजालेषु स तेन विनियोजितः' इति ॥ २६ ॥

श्री० टी०—किंच—न बुद्धिभेदमिति । विद्वान् ब्रह्मवित्स्वयं युक्त आत्मनो देहादितादात्म्याभावदर्शनयोगनिष्ठो भूत्वा समाचरन् कालोचितं कर्म कुर्वन् वर्गसङ्गिनां कर्मासक्तानां फलापेक्षया नियमेन कर्म कुर्वतामित्यर्थः । यद्वा देहेन्द्रियादिभिरेव क्रियमाणेषु कर्मस्वहं कर्ता भोक्तेत्यभिमानः सङ्गः स येषां तेषां कर्मसङ्गिनामतत्त्वविदां मूढानां स्वयं पण्डितत्वाभिमानेन बुद्धिभेदम् "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामः" इति वचनात् ज्योतिष्टोमं कृत्वा स्वर्गफलं भोक्ष्य इत्यादिफलविषया या कामना बुद्धिस्तस्या भेदं चालनं न जनयेत् न कर्माणि कामनया कर्तव्यानीति वा स्वर्गादिफलमसदिति वा कर्त्रादि सर्वं मिथ्येति वा तेषां बुद्धेर्वैकल्यं न संपादयेत् किंतु "अक्षयं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः" इति "पश्यति पुत्रं पश्यति पौत्रम्" इति 'तस्माद्धर्मं परमं वदन्ति' इत्यादिना च सर्वाणि कर्माणि वैदिकानि जोषयेत् प्रीणयेत् कर्मफलस्तुत्या कर्माणि कर्तुमिच्छामेव संपादयेदित्यर्थः ॥ २६ ॥

श्री० टी०—ननु कृपया तत्त्वज्ञानमेवोपदेष्टुं युक्तं, नेत्याह—नेति । अज्ञानामत एव कर्मसङ्गिनां कर्मासक्तानामकर्त्रात्मोपदेशेन बुद्धेर्भेदमन्यथात्वं न जनयेत् कर्मणः सकाशाद्बुद्धिचालनं न कुर्यात् अपितु जोषयेत् सेवयेत् । जुषी प्रीतिसेवनयोः । अज्ञानं कर्माणि कारयेत् । कथं युक्तः अवहितो भूत्वा स्वयं च समाचरन् । बुद्धिचालने कृते सति कर्मसु श्रद्धानिवृत्तेर्ज्ञानस्य चानुत्पत्तेस्तेषामुभयभ्रंशः स्यादिति भावः ॥ २६ ॥

श्री० टी०—अनुष्ठानेन धर्मस्य कर्तव्यो लोकसंग्रहः ॥ तत्त्वज्ञानोपदेशेन कर्मणोऽज्ञानं चालयेत् ॥ १ ॥ अविवेकवतां यास्ति कर्तृत्वाभिनिवेशिनाम् ॥ फलाभिसन्धिनां बुद्धिरिदं कर्म करोम्यहम् ॥ २ ॥ भोक्ष्येऽहं तत्फलं चेति तस्याः कुर्यान्न चालनम् ॥ अकर्त्रात्मोपदेशेन किंतु भूत्वा समाहितः ॥ ३ ॥ आत्मवित्सर्वकर्माणि चिकीर्षुलोकसंग्रहम् ॥ कुर्वन्तेषां समुत्पाद्य श्रद्धां प्रीत्या हि सेवयेत् ॥ ४ ॥ अकर्त्रात्मोपदेशेन कृते बुद्धेर्विचालने ॥ कर्मश्रद्धानिवृत्त्या स्याद्धर्मभ्रष्टो जनस्ततः ॥ ५ ॥ चित्तशुद्धेरभावात्स्याज्ज्ञानानुत्पत्तिदूषणम् ॥ उभयभ्रष्टता पुंसां स्यात्तथोक्तं महर्षिणा ॥ ६ ॥ अज्ञस्यार्थप्रबुद्धस्य सर्वं ब्रह्मेति यो वदेत् ॥ महानिरयजालेषु स तेन विनियोजितः ॥ ७ ॥ २६ ॥

भा० टी०—लोकसंग्रहं चिकीर्षोस्तत्त्वविद इदमुपदिश्यते—नेति । अज्ञानामत एव कर्मसङ्गिनां फलार्थं कर्मण्यासक्तानामिदं कर्म मयावश्यं कर्तव्यं तत्फलं च भोक्तव्यमिति निश्चितरूपाया बुद्धेर्भेदं चालनं न कर्मणेत्याद्युपदेशेन नोत्पादयेत् किंतु विद्वान्युक्तः समाहितः सन्नविदुषां कर्म स्वयं समाचरन् सर्वकर्माणि जोषयेत् कारयेदन्यथा कर्मसु तेषां श्रद्धापगमे चित्तशुद्धेरभावाज्ज्ञानाप्राप्त्योभयभ्रष्टत्वं स्यादिति भावः ॥ २६ ॥

प० टी०—अयं कृपालुना लोकानां तत्त्वज्ञानमेव कथं नोपदिश्यत इत्याशङ्क्य नञ्ज्ञानां तत्त्वोपदेशाधिकार इत्याह—न बुद्धिभेदमिति । कर्मसङ्गिनां कर्ममार्गप्रवृत्तानामात्मोपदेशेन बुद्धिभेदं न जनयेद्यतस्तथा कृते सत्युभयभ्रष्टता स्यात् । तर्हि किं कुर्यादित्याह—योजयेदिति । युक्तः कर्मकौशलवान् विद्वानपि समाचरन् सम्यगाचरन् सन् सर्वकर्माणि योजयेत्कारयेज्जोषयेस्तेष्वेत वा ॥ २६ ॥

रा० टी०—अज्ञानां कर्माणि सार्कं जनयितुमपि ज्ञानिना कर्म कार्यमित्याह—न बुद्धीति । अज्ञानां भगवत्स्वरूपमजानतां कर्मसङ्गिनां कर्माभिनिवेशिनां बुद्धेर्भेदं विपर्यासं न जनयेत् कर्मानुष्ठानाद्बुद्धेर्चालनं

न कुर्यात् । विद्वान्मुक्तो भगवति मनोयोगवाम् तत्पूजात्वेनेतियवत्, कर्म समाचरन् सर्वकर्माणि जोष-
येत् सेवयेत् । अज्ञानमिति शेषः ॥ २६ ॥

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ॥

अहंकारविमूढात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते ॥ २७ ॥

त० टी०—ननु विदुषोऽप्यविद्वत्कर्मानुष्ठानं चेत्तर्ह्यविदुषो विदुषः को विशेष इत्याकाङ्क्षोपशमार्थं
तद्विशेषं दर्शयति—प्रकृतेरिति द्वाभ्याम् । प्रकृतिरीश्वरस्याचिच्छक्तिर्माया तस्या गुणैः सत्त्वादि-
भिर्देहेन्द्रियरूपेण परिणतैः सर्वशः सर्वप्रकारेण क्रियमाणानि कर्माणि अहंकारविमूढात्मा अनात्मनि
देहादावात्मबुद्धिरहंकारस्तेन विमूढ आत्मा मनो यस्य सोऽहं कर्ता इति मन्यते, ननु गुणास्तत्कार्य-
भूतान्देहेन्द्रियादीन्वा । यद्यपि “कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्” इत्यादिशास्त्रादात्मनः कर्तृत्वमस्ति, तथापि
बद्धावस्थायां संकुचितज्ञानत्वाद्देहेन्द्रियाद्यधीनं कर्तृत्वं न केवलस्यात्मनः “अधिष्ठानं तथा कर्ता
करणं च पृथग्विधम् । विविधाश्च पृथक् चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम् ॥ शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रार-
भते नरः । न्यार्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः ॥ तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः ।
पश्यत्यकृतबुद्धित्वात् स पश्यति दुर्मतिः” इति वक्ष्यमाणत्वात् । अत एव अहंकारविमूढात्मा
कर्ताऽहमिति मन्यते इत्युक्तम्, अन्यथा “यक्ष्यन् क्रीडन् रममाणः सह ब्रह्मणा विपश्चिता” इति
मोक्षदशायामप्यात्मनः कर्तृत्वप्रतिपादकश्रुतिबाधः स्यादित्यलं विस्तरेण ॥ २७ ॥

म० टी०—विद्वद्विदुषोः कर्मानुष्ठानसाम्येपि कर्तृत्वाभिमानतदभावाभ्यां विशेषं दर्शयन्सक्ताः कर्मणीति
श्लोकार्थं विवृणोति द्वाभ्याम्—प्रकृतेरिति । प्रकृतिर्माया सत्त्वरजस्तमोगुणमयी मिथ्याज्ञानात्मिका पारमेश्वरी
शक्तिः “मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्” इति श्रुतेस्तस्याः प्रकृतेर्गुणैर्विकारैः कार्यकारणरूपैः
क्रियमाणानि लौकिकानि वैदिकानि च कर्माणि सर्वशः सर्वप्रकारैः अहंकारेण कार्यकारणसङ्घातात्मप्रत्ययेन
विमूढः स्वरूपविवेकासमर्थ आत्मान्तःकरणं यस्य सोऽहंकारविमूढात्मा अनात्मन्यात्माभिमानो तानि कर्माणि
कर्ताहमिति करोम्यहमिति मन्यते । कर्त्रध्यासेन कर्ताहमिति तृन्प्रत्ययः तेन “न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थ-
तुनाम्” इति षष्ठीप्रतिषेधः ॥ २७ ॥

शं० टी०—मूढानामेव कर्म न तु पण्डितानामिति सूचयितुमज्ञानं कर्मसङ्गिनामित्युक्तम् । कर्म-
सङ्गिनामिति यदुक्तं तदेव विस्पष्टयति—प्रकृतेरिति । प्रकृतिर्माया सत्त्वादिगुणद्वारा अकाशादिमहा-
भूतरूपेण परिणता तस्याः प्रकृतेर्गुणाः कार्यभूताः देहेन्द्रियादयस्तेरेव न कचिदप्यात्मना क्रियमाणानि
सर्वाणि कर्माणि प्रति अविद्वानहंकारविमूढात्मा स्वाविद्यया देहेन्द्रियादावनात्मन्यहमितिबुद्धिरहंकारस्तेन
विमूढो विपरीतप्रहणतत्पर आत्मा मनो यस्य सोऽहंकारविमूढात्मा । यद्वा विमूढ इत्यत्रान्तर्गमितो णिच् देहे-
न्द्रियादिष्वहंकरणेन विमोहितो ब्रह्माहं स्पष्टाहं श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्ता भोक्तेति तत्तदुपाधिसं-
बन्धसंभावितविपरीतवृत्तीनां विषयतां गमित आत्मा प्रत्यग्लक्ष्णो येन सोऽहंकारविमूढात्मा । यद्वा देहेन्द्रियादिष्व-
हंकरणेन विमोहितोऽहंप्रत्ययार्थत्वेनाऽविदित आत्मा येन सोऽहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते दुष्टादुष्ट-
प्रारब्धवशाद्देहेन्द्रियैः कृतेषु दुष्टेष्वदुष्टेष्वपि कर्मस्वकर्तारमेवात्मानं मया पापं कृतं पुण्यं कृतमिति तत्त-
त्क्रियायाः कर्तारमेव पश्यतीत्यर्थः ॥ २७ ॥

श्री० टी०—ननु विदुषापि चेत्कर्म कर्तव्यं तर्हि विद्वद्विदुषोः को विशेष इति चेत्तं दर्शयति—प्रकृतेरिति
द्वाभ्याम् । प्रकृतेर्गुणैः प्रकृतिकार्यैरेन्द्रियैः सर्वप्रकारेण क्रियमाणानि यानि कर्माणि तान्यहमेव कर्ता करोमीति
मन्यते । तत्र हेतुः अहंकारेण इन्द्रियादिष्वनात्मन्यासेन विमूढ आत्मा बुद्धिर्यस्य सः ॥ २७ ॥

स० टी०-कर्मानुष्ठानसाम्येऽपि विशेषश्चाज्ञतज्ज्ञयोः ॥ अभ्यासतदभावाभ्यां कर्तृत्वादेः प्रदर्श्यते ॥ १ ॥
मिथ्याज्ञानात्मिका माया प्रकृतिः पारमेश्वरी ॥ कार्यकारणरूपेण तस्याः परिणतैर्गुणैः ॥ २ ॥ क्रियमाणानि
कर्माणि श्रौतानि लौकिकानि च ॥ सर्वप्रकारैस्तत्रायं कार्यकारणसंहतौ ॥ ३ ॥ आत्मत्वाभ्यासतः स्वात्म-
विवेकाक्षममानसः ॥ तानि कर्माणि कर्ताहं करोमीत्यभिमुख्यते ॥ ४ ॥ अक्रिये कर्तृताभ्यासादात्माज्ञाना-
वृतो जनः ॥ जन्ममृत्युमयीं घोरं संसृतिं याति दुःसहाम् ॥ ५ ॥ २७ ॥

भा० टी०-सक्ताः कर्मणीत्येतं श्लोकं व्याचष्टे-प्रकृतेरिति द्वाभ्याम् । प्रकृतेः प्रधानस्य मायाशक्तेर्गु-
णैर्विकारैः कार्यकारणरूपैः क्रियमाणानि कर्माणि सर्वाणि सर्वप्रकारैः कार्यकारणसंघातेऽहंप्रत्ययोऽहंकार-
स्तेन विभूतः स्वात्मस्वरूपविवेकासमर्थः आत्मान्तःकरणं यस्य सोऽविद्यया कर्मणामहं कर्तेति मन्यते ॥ २७ ॥

प० टी०-अथ कर्मकरणे सर्वेषां विभित्तुस्य एव, तथाच विद्वद्विदुषां को भेद इत्याह-प्रकृतेरिति
द्वाभ्याम् । प्रकृतेर्गुणैः प्रकृतिकार्यैरिन्द्रियैः क्रियमाणानि सर्वाणि तान्यहमेव करोमीत्यहंकारेणोन्मिषाविष्वा-
न्माध्यासेन विभूत आत्मा बुद्धिरस्य सोऽहं कर्तेति मन्यते कर्तृत्वाभिनिविष्टो भवति तेन बध्यते ॥ २७ ॥

रा० टी०-ज्ञान्यज्ञानिनोः सक्ताः इत्यादि श्लोकद्वयोक्तं कर्मानुष्ठानवैलक्षण्यं प्रपञ्चयति-प्रकृतेरित्यादि-
श्लोकप्रयेण । अत्र प्रकृतिशब्देन श्रीवस्वभावेश्वरजडप्रकृतयो प्राज्ञाः । प्रकृतेः प्रकृष्टकृतिमस्वहेतुना प्रकृति-
पदवाच्यस्य हेतुगुणैरिच्छाज्ञानप्रायन्नादिरूपगुणैर्भेदः स्वतन्त्रैः, तथा प्रकृतेः उत्तममध्यमाधमरूपजीवरा-
शिस्वभावस्य गुणैरनुगुणैस्त्वज्ञानसिद्धिज्ञानमिथ्याज्ञानादिरूपधर्मैरीशाधीनैः, तथा प्रकृतेर्जडप्रकृतेः संब-
न्धिभिर्गुणैस्तत्कार्यभूतैः सत्त्वगजस्तमोगुणैः प्रकृतेर्विकारभूतैर्देहेन्द्रियान्तःकरणरूपगुणैः क्रियमाणानि कर्माणि
साधुर्ममिभ्रकर्मसाधुकर्माणि प्रति अहंकारविभूतात्मा सन् कर्ताहं स्वतन्त्रकर्ताहमिति मन्यते । ईश्वरः
स्वतन्त्रकर्ता सन् स्वज्ञानेच्छादेना स्वाधीनकर्त्रा त्रिविधजीवस्वभावमनुसृत्य प्रकृतेर्विकारजीवरूपेण प्रकृति-
कार्यसत्त्वादिगुणरूपोपादानकारणेन क्रियमाणकर्मणामहमेव स्वतन्त्रकर्तेत्यात्मानमज्ञो जनो मन्यत इत्यर्थः २७

तत्त्वविचु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः ॥

गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥ २८ ॥

त० टी०-गुणानां सकार्याणां सत्त्वादीनां विभागः, कर्माणि सत्त्वाद्यनुगुणानि तेषां च विभागः
दैहिकमानसादिरूपः, तयोर्विभागयोस्तत्त्वं याथात्म्यं वेत्तीति गुणकर्मविभागवित् स तु गुणाः सत्त्वा-
दिकार्यभूता मनोवाक्क्षरीररूपाः गुणेषु स्वस्वकर्मभूतविषयेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते अहमेव
करोमीति न मन्यते ॥ २८ ॥

म० टी०-विद्वान्स्तु तथा न मन्यत इत्याह-तत्त्वविदिति । तत्त्वं याथात्म्यं वेत्तीति तत्त्ववित् । गुणशब्देन तस्या-
ज्ञाद्वैशिष्ट्यमाह । कस्य तत्त्वमित्यत आह-गुणकर्मविभागयोः गुणा देहेन्द्रियान्तःकरणान्यहंकारास्त्वानि
कर्माणि च तेषां व्यापारभूतानि समकारास्त्वानिति । गुणकर्मेति द्वन्द्वैकवाक्यः । विभज्यते सर्वेषां जडानां
विकारिणां भासकत्वेन पृथग्भवतीति विभागः स्वप्रकाशज्ञानरूपोऽसङ्ग आत्मा । गुणकर्म च विभागश्चेति
द्वन्द्वः तयोर्गुणकर्मविभागयोर्भास्यभासकयोर्जडवैतन्ययोर्विकारिनिर्विकारयोस्तत्त्वं याथात्म्यं यो वेत्ति स
गुणाः करणात्मका गुणेषु विषयेषु प्रवर्तन्ते विकारित्वात् न तु निर्विकार आत्मेति मत्वा न सज्जते सक्तिं
कर्तृत्वाभिनिवेशमतत्त्वविधिं न करोति । हे महाबाहो इति संबोधनसामुद्रिकोक्तस्य पुरुषलक्षणयोगित्वात्
पुरुषजनसाधारण्येन त्वमविवेकी भवितुमर्हसीति सूचयति । गुणविभागस्य कर्मविभागस्य च तत्त्वविदिति
वा अस्मिन्पक्षे गुणकर्मणोरित्येतावत्तैव निर्वादे विभागपक्षस्य प्रयोजनं चिन्त्यम् ॥ २८ ॥

श्ल० टी०—विद्वान् युक्त इति यदुक्तमात्मनो देहेन्द्रियतत्कर्मसंबन्धाभावदर्शनं विदुषस्तदनेन प्रति-
पाद्यते—तत्त्वविदिति । गुणकर्मविभागयोः गुणाश्चक्षुरादयो वागादयो बुद्धिर्मनश्च । तत्र चक्षुःश्रोत्रादी-
नामेव दर्शनभ्रवणादिक्रिया वाक्पाण्यादीनामेव वचनादानादिक्रिया बुद्धेरेवाहंकरणक्रिया मनस एव संक-
ल्पनक्रिया आत्मनस्तु कूटस्थासङ्गविद्रूपेणावस्थानमात्रम् एवं गुणविभागः कर्मविभागश्च तयोर्गुणकर्मविभा-
गयोरात्मनश्च तत्त्वं याथात्म्यं सम्यग्वेत्तीति तत्त्वविद्विद्वान् । तुल्यदोऽविद्रुह्यावृत्त्यर्थः । सर्वकर्मसु गुणा-
श्चक्षुरादय एव गुणेषु रूपादिषु वर्तन्ते वागादय एव वचनादिषु वर्तन्ते बुद्धिरेव तेषां कर्मस्वहं कर्तेत्य-
हं करोति अहं तु न शृणोमि न पश्यामि न वदामि न करोमि न गच्छामि किंतु कूटस्थासङ्गविदा-
त्मना सर्वदा तूष्णीमेवासमिति मत्वा निश्चित्य तेषां कर्मसु न सज्जते तत्राहं ममेति प्रत्ययं न
करोतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

श्री० टी०—विद्वान्स्तु तथा न मन्यत इत्याह—तत्त्वविदिति । नाहं गुणात्मक इति गुणेभ्य आत्मनो
विभागः न मे कर्माणीति कर्मभ्योऽप्यात्मनो विभागस्तयोर्गुणकर्मविभागयोर्यत्तत्त्वं वेत्ति स तु न सज्जते
कर्तृत्वाभिनिवेशं न करोति । तत्र हेतुः गुणा इन्द्रियाणि गुणेषु विषयेषु वर्तन्ते नाहमिति मत्वा ॥ २८ ॥

स० टी०—विद्वान्स्तु मन्यते नैवं तत्त्वं वेत्ति यतः परम् ॥ कस्य तत्त्वं तदित्याह गुणकर्मविभागयोः
॥ १ ॥ अहंकारास्पदा एव गुणा देहेन्द्रियादयः ॥ तेषां व्यापारभूतानि कर्माणि विविधानि च ॥ २ ॥
ममकारास्पदान्येव बाह्याभ्यन्तराणि च ॥ अत्र द्वन्द्वैकवद्भावे गुणकर्मैति बोध्यताम् ॥ ३ ॥ भासकत्वेन
सर्वेषां जडानां हि विकारिणाम् ॥ विभज्यते विभागोऽयं पृथग्भवति चिद्धनः ॥ ४ ॥ स्वप्रकाशतयासङ्ग
आत्मा जडविलक्षणः ॥ भास्यभासकयोरैवं जडचैतन्ययोर्द्वयोः ॥ ५ ॥ याथात्म्यं वेत्ति यो विद्वान्छा-
स्त्रानुभवयुक्तिभिः ॥ विकारित्वेन वर्तन्ते गुणा हि करणात्मकाः ॥ ६ ॥ गुणेषु विषयेष्वेवं न स्वात्मा-
विक्रियत्वतः ॥ आत्मनो निर्विकारत्वं गुणानां च विकारिताम् ॥ ७ ॥ ज्ञात्वा कर्तृत्वबुद्धिं न करोत्येव विमूढ-
वत् ॥ मामुद्रिकोक्तसच्चिद्व्युक्तत्वात्त्वं विमूढवत् ॥ ८ ॥ कर्तृत्वाभिनिवेशं मा कार्षीरिति महासुज ॥ ९ ॥ २८ ॥

भा० टी०—तत्त्ववित्तु तुल्यदोऽज्ञाद्वैलक्षण्ययोतनार्थः । कस्य तत्त्वविदित्यत आह—गुणकर्मविभागयोः गुण-
विभागस्य कर्मविभागस्य च तत्त्वविदित्यर्थ इति भाष्यम् । अस्यायमर्थः । नाहं कार्यकरणसंघातात्मेति गुणेभ्य
आत्मनो विभागः न मे कर्माणीत्यात्मनस्तेभ्यो विभागः गुणकर्मभ्यां विभक्तात्मसाक्षात्कारवान् तथाच नायमहं-
कारविमूढात्मा नापि कर्मण्यासक्तो येनाहं कर्तेति मन्येत विभागपदाभावे स्वयमर्थे न लभ्यते विग्रहस्तु विभागश्च
विभागश्च विभागो गुणकर्मभ्यो विभागो गुणकर्मविभागो तयोर्गुणकर्मविभागयोरिति बोध्यः । एतेन
गुणविभागस्य कर्मविभागस्य च तत्त्वविदिति वा अस्मिन्पक्षे गुणकर्मणोरित्येतावतैव निर्वाहे विभागपदस्य
प्रयोजनं चिन्त्यमित्याक्षेपः प्रत्युक्तः । यत्वाक्षेपत्रा स्वव्याख्यानं प्रदर्शितं गुणानि देहेन्द्रियान्तःकरणान्यहं-
कारास्पदानि कर्माणि च तेषां व्यापारभूतानि ममकारास्पदानि गुणकर्मैति द्वन्द्वैकवद्भावे विभज्यते
सर्वेषां जडानां विकारिणां भासकत्वेन यथा भवतीति विभागः स्वप्रकाशज्ञानरूपोऽसङ्ग आत्मा गुणकर्म च
विभागश्चेति द्वन्द्वः तयोर्गुणकर्मविभागयोर्भास्यभासकयोर्जडचैतन्ययोर्विकारिनिर्विकारयोस्तत्त्वं याथात्म्यं
यो वेत्तीति तच्चिन्त्यं, गुणकर्मैत्यस्यैकपदत्वेऽल्पाच्चाव्यर्थितत्वाच्च विभागपदस्य पूर्वनिपातापत्तेः शब्दान्दस-
त्वनिपातप्रकरणानि तत्त्वयोराभ्यगस्य भाष्योक्तरीत्या सस्यां गतौ अनुचितत्वात् विभागपदस्य प्रसिद्ध-
मर्थं परित्यज्याप्रसिद्धार्थकल्पनायाः छिद्ररूपनित्याश्चान्याय्यत्वादिति दिक् । यदप्यन्ये यस्तत्त्ववित्तु गुणाः
गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा गुणविभागे कर्मविभागे च न सज्जत इति योजना । गुणानां सत्त्वरजस्तमसां
विभागः बुद्ध्याहंकारज्ञानेन्द्रियविषयरूपेण विभज्यावस्थानं तस्मिन् सज्जते इदमहमिति न मन्यते, एतेन

कर्मविभागोऽप्यावयवकत्वेन व्याख्यातः अन्यथा चिदात्मन्वेवादानादिकर्तृत्वं दुःखादिमत्त्वं चापत्तिः । तथा-
चात्मानात्मनोर्याथास्त्यक्तः स्यात्पूतेष्वहंकारादिषु तत्कर्मसु चाभिमानादिषु कुटुम्बेषु सूत्रमिवानुवर्तमानमा-
त्मानं तेभ्यः पृथग्भूतं जायन्गुणा धीचक्षुरादयः गुणेषु दुःस्वरूपादिषु वर्तन्ते न त्वात्मेति मत्वा न सज्ज-
तेऽहमेव हस्तादिसंघातरूपो ममैवेदमादानादिकं कर्मेति न सक्तो भवतीत्यर्थः इति तदपि विचार्य, गुणकर्म-
णोर्न सज्जत इत्येतावतैव निर्वाहे विभागपदवैयर्थ्यापत्तेः, तथाचेत्यादिग्रन्थस्य स्वव्याख्यानानुरूपत्वाच्चेति
दिक् । गुणाः करणात्मकाः गुणेषु विषयेषु प्रवर्तन्ते नात्मेति मत्वा न सज्जते सक्तिं कर्तृत्वाभिनिवेशं न
करोति । महान्तो बाहू शत्रुहन्ते प्रवर्तते नाहमिति मत्वा त्वमपि कर्तृत्वाभिनिवेशं कर्तुं नाहंसीति ध्वन-
यन्नाह-हे महाबाहो इति ॥ २८ ॥

प० टी०-अथ ज्ञातिनो विशेषं दर्शयति-तत्त्वविदिति । गुणकर्मविभागयोस्तत्त्वविज्ञाहं गुणात्मक इति
गुणेभ्य आत्मनो विभागो विभक्तत्वम्, न मे कर्माणीति कर्मभ्योऽप्यात्मनो विभागस्त्वयोस्तत्त्वं वेत्तीति
तत्त्ववित् गुणा इन्द्रियाणि गुणेषु विषयेषु वर्तन्ते स्वभावतः प्रवृत्तानीति मत्वा न सज्जते कर्तृत्वाभि-
निवेशं न करोति । तदुक्तम्-'धूलिभूमाम्बुदैर्यद्वन्मलिनं क्रियते नमः । परामृष्टस्तथैवात्मा विशुद्धः
प्राकृतेर्गुणैः' इति ॥ २८ ॥

श० टी०-एवमविद्वान्करोति चेत् विद्वान् कथमित्यत आह-तत्त्वविदिति । गुणकर्मविभागयोः गुणात्म-
पिच्छादिभगवद्गुणानां सत्त्वादिप्रकृतिगुणानां प्रकृतिविकारतया प्रकृत्युपसर्जनभूतचक्षुरादीन्द्रशरीरमनसां
चान्योन्यमुक्तपिथया विभागस्य तथा कर्म च स्वतन्त्रभगवत्कर्तृकं तदायत्तजीवकर्तृकं विकाररूपप्रकृतिकर्तृकं
चेति कर्मविभागस्य तत्त्वविदुः तत्त्वज्ञानी तु गुणा भगवद्विच्छादयः गुणेषु जीवस्वभावकर्मादिषु प्रेरकत्वेन
वर्तते भगवद्विच्छाद्यनुसारेण च गुणा इन्द्रियाणि गुणेषु शब्दादिविषयेषु वर्तन्ते अतो जीवस्य न क्वपि
स्वातन्त्र्यमिति मत्वा न सज्जते स्वात्मनः कर्तृत्वाभिमानेन संसारमग्नौ न भवतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु ॥

तानकृत्स्नविदो मन्दान् कृत्स्नविन्न विचालयेत् ॥ २९ ॥

त० टी०-एवं विद्वद्विदुषोर्भेदं प्रदर्श्य पुनः न बुद्धिभेदं जनयेत् इत्युक्तमेव दृढयति-प्रकृ-
तेरिति । प्रकृतेर्गुणैः संमूढाः सन्तः पूर्वोक्तगुणकर्मसु सज्जन्तो वयमेवैतत्कर्म कृत्वैतत्फलं भोक्ष्याम
इत्यभासक्ता भवन्ति तानकृत्स्नविद आत्मज्ञानहीनानत एव मन्दान्मन्दबुद्धीन् कृत्स्नवित् गुणकर्म-
विभागात्मवित् न विचालयेत् कर्मनिष्ठातो न च्यावयेत् ॥ २९ ॥

प० टी०-तदेवं विद्वद्विदुषोः कर्मानुष्ठाने साम्येन विद्वान्विदुषो बुद्धिभेदं न कुर्यादित्युक्तमुपसंहरति-
प्रकृतेरिति । प्रकृतेः पूर्वोक्ताया मायाया गुणैः कार्यतया भेदेहादिभिर्विकारैः संमूढाः स्वरूपास्तु-
रणेन तानैवात्मत्वेन मन्यमानास्तेषामेव गुणानां वेदेन्द्रियान्तःकरणानां कर्मसु व्यापारेषु सज्जन्ते सक्तिं
वयं कर्म कुर्मस्तत्फलायेति दृढतरमात्मीयबुद्धिं कुर्वन्ति ये तान् कर्मसङ्गिनीकृत्स्नविदोऽनात्माभिमानिनो
मन्दान्मन्दबुद्धितत्त्वेन ज्ञानाविकारमप्राप्तान् कृत्स्नवित्पारिपूर्णत्वावित् स्वयं न विचालयेत्कर्मप्रदातो न प्रक्या-
वयेदित्यर्थः । ये स्वमन्दाः शुद्धान्तःकरणास्ते स्वयमेव विवेकोदये न विचालयन्ति ज्ञानाविकारं प्राप्ता इत्यभि-
प्रायः । कृत्स्नाकृत्स्नशब्दौ आत्मानात्मपरतया मुख्यानुसारेण पारिकल्पप्रियाव्याप्ता । सवेदेत्यादिवा-
क्येभ्यः कृत्स्नं वस्तु यतोऽद्वयम् । संभवस्तद्विद्वद्वत् कृतोऽकृत्स्नकर्मवित् ॥ यस्मिन्कृत्स्नकर्मवित् स त-
द्व्यवस्थां सिध्यते । तदाहरेऽपि इहः स्वादकृत्स्नसादृशगुणवत् इति जनात्मजः सावयवत्वाद्नेकवर्त-

वत्त्वाच्च केनचिद्व्ययेन वा विशिष्टे तस्मिन्नेकस्मिन् षडादौ ज्ञातेऽपि धर्मान्तरेणावयवान्तरेण वा विशिष्टः स षडाज्ञातोऽवशिष्यते तदन्यत्र षटादिरज्ञातोऽवशिष्यत एव तथा तस्मिन् षडादावज्ञातेऽपि षटादिरज्ञातः स्यादिति तज्ज्ञानेऽपि तस्यान्यस्य चाज्ञानान्तदज्ञानेऽप्यन्यज्ञानाच्च सोऽकृत्स्न उच्यते कृत्स्नत्वद्वय आत्मैव तज्ज्ञाने कस्यचिदवशेषस्याभावादिति श्लोकद्वयार्थः ॥ २९ ॥

श्रृं० टी०—एवं देहेन्द्रियादिभिः क्रियमाणेषु कर्मसु स्वस्याकर्तृत्वदृष्ट्या विद्वान् स्वविलक्षणानज्ञान कर्मिणः प्रमादेनापि न विचारयति पुनरुक्तमेवार्थं ब्रूयति—प्रकृतेरिति । कर्मिणां विद्वद्वैलक्षण्यं दर्शयति—प्रकृतेर्गुणसंमूढा इति । प्रकृतेरुक्तलक्षणाया गुणेषु कार्येषु देहेन्द्रियादिष्वङ्गुल्युक्ता संमूढास्तदात्मतामापन्नाः पामराः स्वयं गुणकर्मसु गुणैः श्रवणादिभिर्वाङ्मादिभिः क्रियमाणेषु कर्मसु श्रवणदर्शनवचनादानभोजनादिष्वहमेव श्रोता द्रष्टा वक्ता दाता कर्ता भोक्तेति सज्जन्तेऽभिनिवेशं कुर्वन्ति एतान् कर्मिणोऽकृत्स्नविदोऽत्रहविदोऽज्ञान कृत्स्नवित्पूर्वोक्तलक्षणो ब्रह्मविन्न विचारयेत् कामनया कर्म न कर्तव्यमिति वा कर्मफलमसदिति वा कर्त्रादि मिथ्येति वा त्वं ब्रह्मैव तव न किञ्चित्कर्तव्यमस्तीति वा न विक्षेपयेत् किंतु कर्मस्तुत्या कर्मस्त्वेव प्रवर्तयेदित्यर्थः ॥ २९ ॥

श्री० टी०—न बुद्धिभेदं जनयेदित्युक्तमुपसंहरति—प्रकृतेरिति । यैः प्रकृतेर्गुणैः सत्त्वादिभिः संमूढाः सन्तो गुणेष्विन्द्रियेषु तत्कर्मसु च सज्जन्ते वयं कुर्म इति तानकृत्स्नविदो मन्दमतीन्कृत्स्नवित्सर्वज्ञो न विचारयेत् ॥ २९ ॥

स० टी०—मायायाः कार्यरूपेण गुणैः परिणतैर्जनाः ॥ देहेन्द्रियादिभिः सम्यङ्मूढास्तत्राभिमानिनः ॥ १ ॥ तेषां देहेन्द्रियादीनां व्यापारेषु भ्रमावृताः ॥ स्वीयां बुद्धिं प्रकुर्वन्ति तान्मूढान्कर्मसंगिनः ॥ २ ॥ मन्दानशुद्धचित्तत्वाद्देहाद्यात्माभिमानिनः ॥ ज्ञानाधिकारमप्राप्तान्परिपूर्णान्मवित्स्वयम् ॥ ३ ॥ नैव प्रच्यावयेत्कर्मश्रद्धातोऽल्पविदो जनान् ॥ ४ ॥ २९ ॥

भा० टी०—विद्वत्स्वरूपमविद्वत्स्वरूपं च प्रकृतमुपपाद्य विद्वानविविधो बुद्धिभेदं न कुर्यादित्युपसंहरति—प्रकृतेरिति । प्रकृतेः प्रधानस्य मायाशक्तेर्गुणैः विकारैः कार्यकरणरूपैः सम्यङ्मूढाः स्वस्वरूपास्फुरणेन तानेवात्मतया मन्यमानास्तेषामेव गुणानां कर्मसु व्यापारेषु सज्जन्ते वयं कुर्मः फलायेति दृढतरस्वकीय-बुद्धिं कुर्वन्ति ये तान्कर्मसङ्गिनोऽत एवाकृत्स्नविद आत्मज्ञानशून्यान् यतो मन्दप्रज्ञान कृत्स्नविदात्मवित् “आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितम्” इति श्रुत्याऽऽत्मविदः कृत्स्नवित्त्व-प्रतिपादनात् स्वयं न विचारयेत् बुद्धिभेदं न कुर्यादित्यर्थः । प्रकृतेर्गुणैः सत्त्वादिभिरिति व्याख्यानं तु भाष्य-विरुद्धं प्रकृतेः क्रियाणानि गुणैरित्यत्रेन्द्रियैरिति स्वोक्त्यनुरूपं च । एतेन गुणेष्विन्द्रियेषु तत्कर्मसु च प्रकृतेः संबन्धिषु गुणेषु देहादिषु कर्मसु गमनादिषु चेति व्याख्यानद्वयमपि प्रत्युक्तं, देहेन्द्रियाद्यासत्तेर्गुणसंमूढा इत्यनेनैवोक्तत्वात् प्रकृतेरित्यस्य गुणकर्मस्वित्यनेन संबन्धस्य प्रयोजनशून्यत्वाच्च ॥ २९ ॥

प० टी०—अथ न बुद्धिभेदं जनयेदित्युपसंहरति—प्रकृतेरिति । प्रकृतेर्गुणैः सत्त्वादिभिः संमूढा मोहं प्राप्ताः सन्तो गुणकर्मसु गुणेष्विन्द्रियेषु तत्कर्मसु द्रष्टव्यश्रोतव्यादिषु च ये सज्जन्ते तानकृत्स्नविद एकैकेन्द्रियोपासकान् कृत्स्नं वेत्तीति कृत्स्नवित्कृत्स्नं सर्वेन्द्रियचालकमात्मानं वेति न स विचारयेत् कर्माणि करचरणव्यापारं कुर्वतः पुरुषानपि भ्रंशं न प्रापयेत् । श्रुतिरपि ज्ञातपथी—“स योत एकैकमुपास्ते न स वेदाकृत्स्नो ज्ञेयोत एकैकेन भक्त्या ज्ञेयैर्भोपासीतात्र ह्येते सर्व एक भवति तदेतत्पदनीयमस्य सर्वस्य यदयमात्मानेन ह्येतत्सर्वं वेद यथा ह्येते पदं अनुविन्देदेवं कीर्तिं श्लोकं विन्दते य एवं वेद” इति । भाष्यम्—पूर्वश्रुतौ प्राणजैव प्राणो नाम भवतीत्यादिना सर्वेन्द्रियाण्यात्मन एव कर्मनामानि भवन्तीत्युक्तं

तत्र य एकैकमुपास्ते आत्मानमिहः सन् एकैकेन्द्रियोपासनां करोति न स वेद न जानाति । एष एकैकेन्द्रियेणाकृत्स्नो भवति । अथ कृत्स्नः केन प्रकारेण भवतीत्याह—आत्मेति । सर्वेन्द्रियेषु स्वस्वविषयं गृह्यत्सु सत्सु पदार्थभासकोऽयमेवेत्येवोपासीत । यतोऽत्रात्मनि सर्वे विषयाः प्रतीतिरूपेणैकीभवन्ति । तदेतस्यात्मनः पदनीयं ज्ञातव्यं स्थानं यद्यस्मात् कारणादस्य सर्वस्य जगतोऽयमात्मा अनेनात्मना सर्वे वेद जानाति । अतो रूपरसादिसर्वपदार्थग्रहणे प्रतीतिरूपेणात्मैव ज्ञातो भवति । तत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । यथा पदेन गोपदानुसारं गच्छतो गोज्ञानमेवं यो वेदुः स कीर्तिं श्लोकं यथाश्च विन्दते प्राप्नोति । तदुक्तं तैत्तिरीयकेऽपि “ अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानामेकः सन् बहुधा विचारः । शतं शुक्राणि यत्रैकं भवन्ति । सर्वे वेदा यत्रैकं भवन्ति । अतो बहुप्रकारमिन्द्रियमार्गैर्विचरन्ति ” इति । शुक्राणि इन्द्रियवृत्तयः । शेषं स्पष्टम् ॥ २९ ॥

रा० टी०—स्वात्मनः स्वतन्त्रकर्तृतां मन्यमाना अविद्वांसो ज्ञानिना बोधनीया इत्यत आह—प्रकृतेरिति । प्रकृतेरश्रयस्त्वेच्छादिगुणैः कर्तृभूतैः प्रकृतेर्जडस्य कार्यभूतसत्त्वादिगुणैर्निमित्तैः प्रकृतेः प्रकृतेर्जडस्य विकारभूतगुणेष्विविन्द्रियेषु संमृष्टा ममेवैतानि करणानि, इति तेषु स्वातन्त्र्याभिमानिनः अत एव गुणकर्मसु गुणेषु शब्दादिविषयेषु सज्जन्ते स्नेहातिशयवन्तो भवन्ति । स्वकर्मसु च सज्जन्ते स्वातन्त्र्यभ्रमवन्तो ये तानकृत्स्नविदः गुणकर्मविभगाज्ञानमन्दानयोग्यजनान् स्वयं कृत्स्नविज्ञानी न विचालयेत् । गुणकर्मसु सङ्गं त्याज्यित्वा सन्मार्गे न प्रवर्तयेदित्यर्थः । शब्दाद्या इन्द्रियाद्याश्च सत्त्वाद्याश्च श्रमानी चेत्यादेः गुणशब्दोऽनेकार्थो भ्येयः ॥ २९ ॥

मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ॥

निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥ ३० ॥

न० टी०—एवं न कर्मणामनारम्भाच्चैकस्य पुरुषोऽस्तुते इत्यारभ्य कर्मकरणावश्यकत्वं तस्य फलाभिसंधिरहितत्वेनावश्यकत्वं श्लोकप्रार्थनसकत्वा कर्तव्यत्वमभिहितमेतत्सर्वं कथं स्यादिति चिन्तयतेऽर्जुनाय कृपया भगवान्स्वयमेव तत्प्रकारमुपदिशति—मयीति । मयि भगवति सर्वज्ञे सर्वशक्तौ सर्वान्तर्धामिणि बामुदेवे सर्वाणि कर्माणि दैहिकमानमादीनि सर्वप्रकाराणि अध्यात्मचेतसा अध्यात्मन्यन्तर्धामिणि यत्नेतस्तदध्यात्मचेतस्तेन संन्यस्य प्रमान्तर्धामीश्वर एव सर्वकर्माणि कारयति नाहं स्वतन्त्रः कर्तेति मत्वा तत्मीत्यर्थमेव भवेयुरिति बुद्ध्याऽर्पित्वा निराशीः कर्मसु फलकामनावर्जितः, अत एव निर्ममस्तत्र ममताशून्यो भूत्वा विगतज्वरः शोकमोहरहितः सन् युध्यस्व । एवं कृतेऽसङ्गत्वमन्तःशुद्धिर्लोकसंग्रहश्च भवेदिति भावः ॥ ३० ॥

म० टी०—एवं कर्मानुष्ठानसाम्येऽप्यश्रवणयोः कर्तृत्वाभिनिवेशतद्भावाभ्यां विशेषं उक्तः । इदानीमहं स्यापि सुमुखोरमुमुखपेक्षया भगवद्वर्पणं फलाभिसम्बन्धभावं च विशेषं वदन्महत्तयाऽर्जुनस्य कर्मविवेकारं व्रणयति—मयीति । मयि भगवति बामुदेवे परमेश्वरे सर्वज्ञे सर्वनियन्तारि सर्वान्तरि सर्वाणि कर्माणि लौकिकानि वैदिकानि च सर्वप्रकाराणि अध्यात्मचेतसा अहं कर्तान्तर्धामिनीनस्तस्मात् फलकामाय राक्ष इव भूत्यः कर्माणि करोमीत्यनया बुद्ध्या संन्यस्य समर्प्य निराशीर्निष्कामः निर्ममो देवपुत्रात्रादिषु स्वीयेषु ममताशून्यः विगतज्वरः संतापहेतुत्वाच्छोक एव वारसब्धेनोक्तः, ऐहिकपारत्रिकदुःखैर्मुक्तः स्यातादिति निमित्तशोकरहितश्च भूत्वा त्वं सुमुखोऽप्यस्य विहितानि कर्माणि कुर्वित्यभिप्रायः । अत्र भगवद्वर्पणं निष्कामत्वं च सर्वकर्मसाधारणं सुमुखोः निर्ममत्वं त्यक्तशोक्तत्वं च युद्धमात्रे प्रकृत इति दृष्टव्यम् । अन्यत्र ममताशोकमोरप्रसक्तत्वात् ॥ ३० ॥

श्ल० टी०-एवं ज्ञानिनामप्याधिकारिकाणां लोकसंग्रहार्थमवश्यं कर्म कर्तव्यमिति लोकसंग्रहकारिणे-
त्येवं वर्तितव्यमिति चोपदिश्याधुना लोकसंग्रहदृष्ट्यापि स्वधर्मं कुर्वित्याह-मयीति । लोकसंग्रहकर्तात्मत-
त्त्वज्ञस्त्वमध्यात्मचेतसा “ सर्वं यदयमात्मा ” इति श्रुत्युत्तरीत्यात्मानमधिकृत्य प्रवृत्तमध्यात्मं चेतो ज्ञानम-
ध्यात्मं च तच्चेतश्च तेनाध्यात्मचेतसा ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः इति वक्ष्यमाणलक्षणया प्रत्यग्दृष्ट्या सर्वं ब्रह्मै-
वेतिदर्शनेन कर्माणि नित्यनैमित्तिकादीनि सर्वाणि मयि सर्वात्मनि ब्रह्मणि संन्यस्य सर्वं ब्रह्मैवेति प्रविलाप्य
अयेन प्राप्ते राज्ये युद्धक्रियाफले निराशीनिरपेक्षः सन् वध्यमानेषु भ्रात्रादिषु निर्ममो ममतारहितो भूत्वा
एते मदीया मया हन्यन्त इति यो ज्वरः संतापः स विगतो यस्य स विगतज्वरो निःशोको भूत्वा युध्यस्व
लोकसंग्रहार्थं कर्म कुर्वित्यर्थः । अत्रायमभिप्रायः “सर्वमिदमहं च ब्रह्मैव” इति परावैरैकत्वविषयकाऽप्रतिबद्धा-
ऽपरोक्षज्ञानवानाधिकारिको ब्रह्मविद्भोक्तरात्मा लोकहितार्थं कर्म कुर्याज्जीवत एव मुक्तत्वादस्य परतारण-
मेव प्रयोजनम् । परोक्षज्ञानी चेदात्मा देहादिभिन्नस्तद्भूत्वाद्दृष्टदृष्टमदिति स्वस्य देहादिभिन्नत्वज्ञानेन
यौत्तिकेन, नाऽहं कर्ता कारयितेत्यकर्तृत्वबुद्ध्या “ मायामात्रमिदं द्वैतम् ” इत्यादिश्रुतिबलेन, इदं सर्वं
मिथ्या मायाकार्यत्वाद्देन्द्रजादिकवदित्यादियुक्तिबलेन च कर्ता कार्यं करणं च सर्वं मिथ्यैवेति कर्त्रादिः
सर्वस्य मिथ्यात्वमेव पश्यन् सर्वत्र निराशीर्निर्ममो भूत्वा लोकहितार्थं कर्म कुर्यात्तेन चित्तपरिपाको
ज्ञानं मोक्षश्च सिध्यति लोकोपकारश्चास्य तरणं तारणं चोभयमप्युपपद्यते । अनात्मज्ञश्चेत्परिग्रहे ममतारहितः
कर्मफलानपेक्षश्च भूत्वा श्रौतानि स्मार्तानि च सर्वाणि कर्माणि श्वरार्पणबुद्ध्या स्वार्थमेव कुर्यात्तेन चित्तशुद्धि-
स्तया ज्ञानं मोक्षश्चास्य सिध्यतीति ॥ ३० ॥

श्री० टी०-तदेवं तत्त्वविदापि कर्म कर्तव्यं त्वं तु नाद्यापि तत्त्ववित् अतः कर्मैव कुर्वित्याह-मयीति ।
सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य समर्प्याध्यात्मचेतसान्तर्याम्यधीनोऽहं करोमीति दृष्ट्या निराशीर्निष्कामोऽस्त
एव मत्फलसाधनं मदर्थमिदं कर्मैत्येवं ममताशून्यश्च भूत्वा विगतज्वरस्त्यक्तशोकश्च भूत्वा युध्यस्व ॥ ३० ॥

स० टी०-कथं मुमुक्षुणाज्ञेन कर्मण्यधिकृतेन च ॥ कर्तव्यं कर्म शास्त्रीयमित्यत्राह रमापतिः ॥ १ ॥
मयि सर्वात्मनीशास्त्रे सर्वज्ञे परमेश्वरे ॥ श्रौतानि सर्वकर्माणि लौकिकानि समर्प्य च ॥ २ ॥ अहं कर्तेश्वरा-
धीनस्तदर्थं भृत्यवत्सदा ॥ करोमीत्यनया बुद्ध्या निष्कामो ममतोज्झितः ॥ ३ ॥ दुर्यशो नरकप्राप्तिहेतु-
शोकविवर्जितः । युद्धधस्वेति विहितानि कुरु कर्माणि शास्त्रतः ॥ ४ ॥ १० ॥

भा० टी०-ननु नाहं तत्त्ववित् कित्वज्ञो मुमुक्षुर्मया कथं कर्म कर्तव्यमिति चेत्त्राह-मयीति ।
मयि परमेश्वरे सर्वाणि वैदिकानि लौकिकानि च कर्माणि अध्यात्मचेतसा विवेकबुद्ध्याऽहं कर्तेश्वराय
भृत्यवत्करोमीत्यनया बुद्ध्या संन्यस्य समर्प्य निराशीः फलाभिसंधिरहितः ममत्वशून्यस्त्वं भूत्वा विगत-
ज्वरो विगतशोकः सन् युध्यस्व । यत्त्वन्न भगवदर्पणं निष्कामत्वं च सर्वकर्मसाधारणं मुमुक्षोः निर्ममत्वं
त्यक्तशोकात्वं च युद्धमात्रे प्रकृत इति द्रष्टव्यमन्यत्र ममताशोकयोरप्रसक्तत्वादिति, तच्चिन्त्यं सर्वस्मिन्कर्माणि
ममेदमिति ममत्वस्य निष्फले कष्टसाध्ये वा कर्माणि ज्वरस्य च प्रसक्तत्वात् । शोकादेर्निवृत्त्यर्थमेवं सिद्धय-
सिद्धयोः समो भूत्वेति भगवतोक्तत्वाच्चेति दिक् ॥ ३० ॥

प० टी०-अथ प्रकृतमनुसरति-मयीति । सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य समर्प्याध्यात्मचेतसान्तर्या-
म्यधीनोऽहं करोमीति दृष्ट्या निराशीरमुहं मे भूयादिति कामराहितस्तथा यज्जिमिच्छं तव ज्वरः समुदितो-
ऽभूत्तद्विषये निर्ममो ममताशून्यो भूत्वा भूतो विगतज्वरः सन् युध्यस्व ॥ ३० ॥

रा० टी०-एवमविद्वत्कर्मतो विद्वत्कर्मणोऽनेभिमानेनानुष्ठानरूपवैलक्षण्यमुक्तत्वेदानीं तवापि ज्ञानित्वात्त-
थैवानुष्ठेयं कर्मेत्याह-मयीति । अध्यात्मचेतसा आत्मानं परमात्मानं मामधिकृत्य स्थितमध्यात्मम्, अध्यात्मं च

तत् चेत्तत्र तदध्यात्मचेतः तेनेति वा, अधि अधिकं सचासावात्मा चाध्यात्मा अध्यात्मनि चेतोऽध्यात्मचेतस्ते-
मेति वा सर्वाधिकपरमात्मभूतमभिष्टमनसा निराशीः विष्णुभक्तिज्ञानाद्यन्यकारहितः निर्ममः कर्मण्यहमेव स्वा-
तन्त्र्येण करोमीति स्वतन्त्रकर्तृताभिमानहीनो भूत्वा सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य भगवान् कृष्ण एव मयि
स्थित्वा सर्वकर्माणि करोतीति ज्ञात्वा तानि च श्रीकृष्णपूजारूपाणीति मयि समर्प्य विगतस्वरस्त्यक्तशोकः
सन् युष्यस्वेति । तदुक्तम् ' नाहं कर्ता हारिः कर्ता तत्पूजा कर्म वाखिलम् ' इत्यादि ॥ ३० ॥

ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः ॥

श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ॥ ३१ ॥

त० टी०-एतेन " अन्नः प्रविष्टः शास्ता जनानाम् । सर्वात्मा । एष एव साधु कर्म कारयति तं
यमेभ्यो लोकेभ्य उभिनीषते । एष एवासाधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्योऽवो निनीषते । स
कारयेत् पुण्यमथापि पापं न तावता दोषवानीषिताऽपि " इत्यादिश्रुतिशतसिद्धं परमेश्वराधीनं सर्वस्व-
कर्तृत्वं, तदर्पणबुद्ध्या च कृतं कर्म दोषस्पर्शाय न भवतीति भगवता स्वमतमुक्तमिदानीं श्रद्धयेदमनु-
तिष्ठतां गुणमननुतिष्ठतां च दोषमाह-ये मे मतमिति द्वाभ्याम् । इदं पूर्वश्लोके कर्मविषयं मम मतं
नित्यं श्रुतिसृतिभिर्निर्णीतं सनातनं तुभ्यमुपदिष्टं ये केऽपि मानवाः कर्ममात्राधिकारिणः श्रद्धावन्तो
भगवतोक्तं शास्त्रनिर्णीतमेवैतदिति विश्वासवन्तः अनसूयन्तः असूया दोषारोपो गुणेष्वपि सा
चेह निराशीर्निर्ममो भूत्वा बुद्धयस्व इति कामममताहीनं विधाय तस्य प्रयोजनशून्ये युद्धे प्रवर्तना-
त् समीचीनमिदं मतमित्येवंरूपा तामकुर्वन्तोऽनुतिष्ठन्ति तेऽपि कर्मभिः शुभाशुभैर्मुच्यन्ते ॥ ३१ ॥

म० टी०-फलाभिसन्धिराहित्येन भगवदर्पणबुद्ध्या विहितकर्मानुष्ठानं सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेण मुक्ति-
फलाभित्याह-ये मे इति । इदं फलाभिसन्धिराहित्येन विहितकर्माचरणरूपं मम मतं नित्यं नित्यवेद्यबो-
धितत्वेनानादिपरंपरागतमावश्यकमिति वा सर्वदेति वा । मानवाः मनुष्या ये केचित् मनुष्याभिकारित्वा-
त्मर्षां श्रद्धावन्तः शास्त्राचार्योपादिष्टेऽननुभूतेष्वेवमेवैतदिति विश्वासः श्रद्धा तद्वन्तः । अनसूयन्तः गुणेषु
दोषाविच्छरणमसूया सा च दुःस्वात्मके कर्माणि मां प्रवर्तयन्त काङ्क्षिकोऽयमित्येवंरूपा प्रकृते प्रसक्तां
तामसूयामपि गुरौ वासुदेवे सर्वमुद्वह्यकुर्वन्तो येऽनुतिष्ठन्ति तेऽपि सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेण सत्यक् ज्ञानि-
वन्मुच्यन्ते कर्मभिर्धर्माधर्मैः ॥ ३१ ॥

शं० टी०-'न कर्मणामनारम्भात्' इत्यारभ्य 'मयि सर्वाणि कर्माणि' इत्यन्तेन ग्रन्थेन मुमुक्षोरवश्यं मोक्षार्थ-
मीश्वरार्पणबुद्ध्या कर्म कर्तव्यमिदं मम मतमिति निश्चित्य श्रीभगवान् स्वमतानुसारिणो ये ते मुक्ता भविष्य-
न्ति ये तु विपरीतकारिणस्ते विनष्टा भवन्तीति नियमयति-ये मे मतमिति । ये विवेकिनो मानवा ब्राह्मणादयो
मुमुक्षव इदमुक्तलक्षणं मे ममेश्वरस्य मतं शासनमनसूयन्तः असूया नाम गुणदूषणा जगद्गुरौ मयि तामकुर्वन्तः
किंतु श्रद्धावन्तस्तत्र श्रद्धां भक्तिं च कुर्वन्तः सन्तोऽनुतिष्ठन्ति समनुवर्तन्ते भण्डारान्मनुलक्ष्य ये नित्यं कर्म
कुर्वन्तीत्यर्थः । ते सत्त्वशुद्ध्या निर्विकारात्मविज्ञानं प्राप्य कर्मभिः पुण्यापुण्यलक्षणैर्नानादुःखहेतुभिः संचिता-
दिभिर्मुच्यन्ते । अपिशब्दाज्ज्ञानादिभिश्च मुक्ता भवन्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

श्री० टी०-एवं कर्मानुष्ठाने गुणमाह-ये मे मतमिति । श्रद्धावन्ते श्रद्धावन्त अनसूयन्तः दुःस्वात्मके
कर्माणि प्रवर्तयतीति दोषदृष्टिर्मुकुर्वन्तश्च ये मे मदीयामेदं मतमनुतिष्ठन्ति तेऽपि शनैः कर्मकुर्वाणाः सन्त्य-
गज्ञानवत्कर्मभिर्मुच्यन्ते ॥ ३१ ॥

स० टी०-ये मदीयं यथोक्तं च मतमावश्यकं सदा ॥ श्रद्धावन्तोऽनुवर्तन्ते नराः कर्माधिकारिणः ॥ १ ॥
मदीयेश्वरे गुरौ विष्णौ सर्वभूतानुकम्पिनि ॥ अहो दुःस्वात्मके हरे कर्मणीशः प्रवर्तयन् ॥ २ ॥ मामकार-

गिकोऽयं स्यादित्युद्धारगुणेष्वपि ॥ असूयां दोषबुद्धिं चाकुर्वन्तो धर्मतत्त्वराः ॥ ३ ॥ तेऽपि धीशुद्धित-
स्त्वस्वज्ञानप्राप्तिमुखेन च ॥ सम्यग्ज्ञानियदेवाशु धर्माधर्माख्यकर्मभिः ॥ ४ ॥ बन्धनापरपर्यायैर्मुच्यन्ते
मत्प्रसादतः ॥ ५ ॥ ३१ ॥

भा० टी०—येऽन्वेऽपि मानवाः मम परमेश्वरस्य मतं फलाभिसंधिरहित्येन चित्तशोधकं कर्मानुष्ठेयमि-
त्येवंरूपं सप्रमाणमुक्तमीश्वरेण सर्वज्ञेनाप्तमेनोक्तं यत्तत्तथ्यमेवेति निश्चयः श्रद्धा तद्युक्ता अत एवानसू-
यन्तो मयि परमगुरो वासुदेवेऽसूया दुःखात्मके कर्मण्यस्मान्प्रेरयतीति सुखसाधने तस्मिन्दोषारोपणमकु-
र्वन्तोऽनुतिष्ठन्ति अनुवर्तन्ते तेऽप्येवंभूताः सत्त्वशुद्धिद्वारा ज्ञानप्राप्त्या धर्माधर्माख्यैः कर्मभिर्मुच्यन्ते ॥ ३१ ॥

प० टी०—एवमनुष्ठाने गुणमाह—ये मे इति । इदं मे मतं ये मद्वाक्यं श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो दुःखास्पदे
कर्मणि प्रवर्तयतीति दोषदृष्टिरहिताः सन्तोऽनुतिष्ठन्ति तेऽपि शनैर्ज्ञानिवत्कर्मभिर्मुच्यन्ते ॥ ३१ ॥

रा० टी०—विद्वांस एव कर्म कुर्वन्तीत्येतावता मयाप्युक्तविधया कर्म कार्यमिति कुत इत्यतः स्वोक्तस्य
करणे अकरणे च फलमाह—ये मे इत्यादिश्लोकद्वयेन । ये मानवाः श्रद्धावन्तः मद्वाक्येष्वस्ति कथयुद्धिमन्तः
अनसूयन्तः कष्टे कर्मणि प्रवर्तयतीति मयि दोषदृष्टिमकुर्वन्तः सन्तः इदं पूर्वोक्तश्लोकोक्तरीत्या कर्मानुष्ठा-
नरूपं मे मतं नित्यमनुतिष्ठन्ति तेऽपि कर्मभिर्नैवृत्तकर्मभिर्मुच्यन्ते । ज्ञानद्वारेतिष्येयम् । किमुतापरोक्षज्ञा-
निनो मुच्यन्तं इति कैमुत्यसूचनार्थोऽपिशब्दः । एतत्सूचनं च प्रासङ्गिकं ध्येयम् ॥ ३१ ॥

ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ॥

सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि नष्टानचेतसः ॥ ३२ ॥

त० टी०—ये तु एतन्मम मतं अभ्यसूयन्तो दोषारोपं कुर्वन्तो नानुतिष्ठन्ति नानुवर्तन्ते ता-
न्सर्वज्ञानविमूढान् सर्वकर्मज्ञाने विशेषतो मूढान् यतोऽचेतसोऽशुद्धचित्ताश्रयान् सदा संसारिणो
विद्धि जानीहि ॥ ३२ ॥

म० टी०—एवमन्वये गुणमुक्त्वा व्यतिरेके दोषमाह—येत्विति । तुशब्दः श्रद्धावद्बैधर्म्यमश्रद्धां सूचयति
तेन ये नास्तिक्यादश्रद्धाना अभ्यसूयन्तो दोषमुद्भावयन्त एतन्मम मतं नानुवर्तन्ते तानचेतसो दुष्टचित्तान्
अत एव सर्वज्ञानविमूढान् सर्वत्र कर्मणि ब्रह्मणि सगुणे निर्गुणे च यज्ज्ञानं तत्र विविधं प्रमाणतः प्रमेयतः
प्रयोजनतश्च मूढान् सर्वप्रकारेणायोग्यान्मूढान् सर्वपुरुषार्थभ्रष्टान्विद्धि जानीहि ॥ ३२ ॥

शं० टी०—विपर्यये दण्डमाह—ये त्विति । ये त्वविवेकिनो ब्राह्मणादयो दुरहंकारा एतदुक्तं ममेश्वरस्य
मतं शासनमभ्यसूयन्तोऽत्यन्तं दूषयन्तः सन्तो नानुतिष्ठन्ति दुराग्रहेण मद्वाक्तां न कुर्वन्ते सर्वज्ञानविमूढान्
सर्वात्मकत्वाद्ब्रह्म सर्वमित्युच्यते तद्विषयकं ज्ञानं सर्वज्ञानं तस्मिन् विषये विशिष्य मूढांस्तान् सर्वज्ञानविमूढान्
अचेतसो विचेतसोऽविवेकिनः कर्म बहुसाधनसाध्यं क्लेशभूयिष्ठमदृष्टफलं चातस्तत्संन्यास एव परमसुखमित्येवं
विपरीतबुद्धयस्तान् संन्यासानर्हानकर्मनिष्ठान् अनाश्रयान् विनष्टपुण्यलोकान् विद्धि स्वधर्मं परित्यज्य परधर्मं
धर्तमानाः स्वयमेव विपरीतबुद्ध्या विनश्येयुरित्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्री० टी०—विपक्षे दोषमाह—ये त्विति । ये तु मे भतमीश्वरार्थं कर्म कर्तव्यमित्यनुशासनमभ्यसूयन्तः
द्विषन्तः नानुतिष्ठन्ति तान् अचेतसः विवेकशून्यानां एव सर्वस्मिन्कर्मणि ब्रह्मविषये च यज्ज्ञानं तत्र
विमूढाश्रयान्विद्धि ॥ ३२ ॥

स० टी०—एवमुक्तवान्वये भोक्षं दोषमाह विपर्यये ॥ ये तु नास्तिक्यतः श्रद्धाहीना एतन्मतं मम ॥ १ ॥
दोषमुद्भावयन्तो नानुवर्तन्तेऽतिदुर्बिणः ॥ तानतो दुष्टचित्तांश्च मन्दभाग्यान्सुषिकृताम् ॥ २ ॥ सर्वत्र

कर्मणीशो वा सगुणे निर्गुणे च यत् ॥ ज्ञानं तत्रात्ययोग्यांश्च मानतो मेयतः फलात् ॥ ३ ॥ पुरुषार्थपरिभ्र-
ष्टाश्चानीहि हृतकर्मणः ॥ ४ ॥ ३२ ॥

भा० टी०—ये तु तद्विपरीताः श्रद्धाहीना एतन्मम मतमभ्यसूयन्तः गुणेऽपि दोषमारोप्य निव्वन्तः
नानुतिष्ठन्ति तान् कर्मज्ञाने सगुणज्ञाने निर्गुणज्ञाने चेति सर्वेषु ज्ञानेषु विविचप्रमाणप्रमेयप्रयोजनविभागे
मूढान् सर्वप्रकारेणायोग्यान् अचेतसोऽविवेकिनो दुष्टचेतसो नष्टान् सर्वपुरुषार्थेभ्यो भ्रष्टान् विद्धि । सर्वसद्व-
ईश्वरवार्त्ता ' सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः ' इतिनिर्वचनात् । तस्य ज्ञाने इति व्याख्यानं तूक्तव्याख्याने
ईश्वरज्ञानस्यान्तर्भावान् व्यर्थमेव लोकप्रसिद्धित्याग इत्यत उपेक्ष्यम् ॥ ३२ ॥

प० टी०—विपक्षे दोषमाह—ये त्वेतादिति । ये तु प्राङ्गनिरूपितप्रकाररहिताः सन्तो मे मतं नानुतिष्ठन्ति
तानचेतसो भ्रान्तांस्तथा सर्वज्ञानरहिताभ्रष्टान् विद्धि ॥ ३२ ॥

रा० टी०—ये तु एतन्मे मतमभ्यसूयन्तः कष्टं कर्मेति दोषदृष्टिमन्तः सन्तो नानुतिष्ठन्ति तानचेतसः
विवेकशून्यान् अत एव ज्ञातव्यसर्वज्ञानविषये विमूढान् विशेषेण मिथ्याज्ञानिनः अत एव नष्टान् नरका-
द्यनर्थभाजो विद्धि जानीहि ॥ ३२ ॥

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ॥

प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥ ३३ ॥

त० टी०—नन्वेवं शास्त्रप्रतिपादितं तत्र मतं सर्वे कुतो नानुतिष्ठन्ति शास्त्ररूपाज्ञाप्रतिकूलाः कथं
भवन्तीत्यपेक्षायामाह—सदृशमिति । प्रकृतिर्हि पूर्वजन्मकृतगुणानुकूलं शुभाशुभकर्मसंस्कारेणैव
जन्मन्यभिष्यक्तः स्वभावविशेषस्तस्याः स्वस्याः प्रकृतेः स्वभावस्य सदृशं स्वभावानुकूलमिति यावत्
ज्ञानवानपि वेदस्मृतिपुराणशब्दार्थज्ञानवानपि चेष्टते, किं पुनर्वक्तव्यं मूर्खः प्रकृतेः सदृशं चेष्टत इति ।
तस्मात् भूतानि सर्वे प्राणिनः प्रकृतिमुक्तरूपां यान्ति प्राप्नुवन्ति स्वभावस्य वशे भवन्तीत्यर्थः । नि-
ग्रहः शास्त्रीयाज्ञा किं करिष्यति अनादिविषयवासनादूषितचेतसां सर्वकामत्यागपूर्वकमध्यर्पणमुक्तिर्न
जायते इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

प० टी०—ननु राज्ञ इव तव शासनातिक्रमे भयं पश्यन्तः कथमसूयन्तस्त्वव मतं नानुवर्तन्ते कथं वा
सर्वपुरुषार्थसाधने प्रतिकूला भवन्तीत्यत आह—सदृशमिति । प्रकृतिर्नाम प्राग्जन्मकृतधर्माधर्मज्ञानेच्छादिसंस्कारो
वर्तमानजन्मन्यभिष्यक्तः सर्वतो बलवान् “तं विशाकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च” इति श्रुतिप्रमाणकः ।
तस्याः स्वकीयायाः प्रकृतेः सदृशमनुरूपमेव सर्वो जन्तुर्ज्ञानवान् ब्रह्मविद्पि ‘पञ्चादिभिश्चाविशेषात्’ इतिन्या-
यात् गुणदोषज्ञानवान्वा चेष्टते किं पुनर्मूर्खस्तस्मात् भूतानि सर्वे प्राणिनः प्रकृतिं यान्त्यनुवर्तन्ते पुरुषार्थ-
भ्रंशहेतुभूतामपि तत्र मम वा राज्ञो वा निग्रहः किं करिष्यति रागोत्क्राब्धेन दुरितामिषर्त्तयितुं न शक्नो-
तीत्यर्थः । महानरकसाधनत्वं ज्ञात्वापि दुर्वासनाप्रावल्यात्पापेषु प्रवर्तमाना न मच्छासनातिक्रमदोषाद्विभ्य-
तीति भावः ॥ ३३ ॥

शु० टी०—मम मतमनादृत्य कर्तव्यं कर्म संन्यस्य स्यात्पुण्यशूणीमास्मह इति ये तु मन्यन्ते तेषां प्रकृ-
त्यधीनानामचलित्वा तूष्णीमासनं न षट्ते ज्ञानिनामप्यजयायाः प्रकृतेर्मम मायाया निग्रहस्यापिदुष्करत्वा-
दिति कार्यते ह्यवशः कर्म इतिवचनार्थमेव पुनर्प्रवर्तयति मूढानां कर्मणि नियमनार्थम्—सदृशमिति ।
नित्यनिरन्तरप्रज्ञानिष्ठानिर्मूलितसर्ववासनाप्रन्धिरपि ब्रह्मविद्याप्राणहेतुसयाऽवशिष्टायाः स्वस्याः प्रकृतेर्वा-
सनायाः सदृशमनुरूपमेवाहारादौ चेष्टते तां निग्रहीतुं न शक्नोति शरीरस्थितिहेतोः प्रकृतेर्दुर्निवारत्वात् ।

एवं ब्रह्मनिष्ठया प्रकृतिमतीत्य तिष्ठतो जितेन्द्रियस्य ब्रह्मविदोऽपि प्रकृत्यनुवर्तित्वे सत्यवशिष्टानां मूढानां किमु बन्धयमित्याशयेनाह—प्रकृतिमिति । सुखदुःखयोरनुभूत्यै स्वस्वकर्मणा भवन्तीति भूतानि सर्वे प्राणिनः स्वस्वज्ञानरूपेण नानाक्रियानिर्वाहहेतुभूतां प्रकृतिं रागद्वेषादिगुणवर्ती वासनात्मिकां यान्ति स्व-स्वप्रकृत्यनुरूपेण रागद्वेषाभ्यां नानारूपं चेष्टन्त एव न प्रकृत्यधीनास्तूष्णीं स्थातुं क्षणमपि क्षणनुवन्त्यतो वयं न किञ्चित्कर्म इति निग्रहस्तात्कालिकेन्द्रियनिरोधः किं करिष्यति । रागादिदोषवत्त्वकीयप्रकृतिविवेगेन सर्वस्यापि चेष्टितव्ये सति नाहं किञ्चित्करोमीति नियमो व्यर्थ इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

श्री० टी०—ननु तर्हि महाफलत्वादिन्द्रियाणि निगूह्य निष्कामाः सन्तः सर्वेऽपि स्वधर्ममेव किं नानुतिष्ठन्ति तत्राह—सदृशमिति । प्रकृतिः प्राचीनकर्मसंस्काराधीनस्वभावः स्वस्याः स्वकीयायाः प्रकृतेः स्वभावस्य सदृशमनुरूपमेव गुणदोषज्ञानवानपि चेष्टते किं पुनर्वक्तव्यमज्ञेष्टत इति । तस्माद्भूतानि सर्वेऽपि प्राणिनः प्रकृतिं यान्ति अनुवर्तन्ते । एवं सति इन्द्रियनिग्रहः किं करिष्यति प्रकृतेर्बलिष्ठत्वादित्यर्थः ॥ ३३ ॥

स० टी०—ननु राज्ञ इवेशस्य तवाज्ञातिक्रमे भयम् ॥ पश्यन्तस्ते मतं नानुतिष्ठन्तीति कथं तव ॥ १ ॥ प्रतिकूलाः कथं वाते पुरुषार्थैकसाधने ॥ शृणु प्राग्जन्मसंस्कारो धर्माधर्मादिगोचरः ॥ २ ॥ वर्तमानभवे व्यक्तः सर्वतो बलवांश्च यः ॥ प्रकृतिः सा स्वकीयायास्तस्याः सदृशमेव हि ॥ ३ ॥ सर्वेऽपि गुणदोषज्ञेष्टते किमु मूढधीः ॥ तस्मात्सर्वेऽनुवर्तन्ते प्राणिनः प्रकृतिं स्विक्काम् ॥ ४ ॥ पुरुषार्थक्षये हेतुभूतामपि दुरत्ययाम् ॥ राज्ञो वा मम वा तत्र निग्रहः किं करिष्यति ॥ ५ ॥ रागौलकट्येन दुरिताम् निवर्तयितुं क्षमाः ॥ महानरकहेतुर्व ज्ञात्वापि वासनाबलात् ॥ ६ ॥ प्रवर्तमानाः पापेषु मदाज्ञातिक्रमादपि ॥ न विभ्यतीति तात्पर्यं हरेर्नारायणस्य च ॥ ७ ॥ ३३ ॥

भा० टी०—ननु कस्मात्त्वप्रतिकूलास्त्वच्छासनातिक्रमात् विभ्यति त्वदीयं मतं स्वधर्मं नानुतिष्ठन्ति परधर्मं चानुतिष्ठन्तीति चेत्तत्राह—सदृशमिति । ज्ञानवानपि 'पश्यादिभिश्चाविशेषात्' इतिन्यायाद्गुणदोषज्ञानवानपीति वा । स्वस्याः प्रकृतेः सा च पूर्वकृतधर्माधर्मादिसंस्कारो वर्तमानजन्मादावभिभ्यस्तस्याः सदृशमनुरूपं चेष्टां करोति किं पुनर्मूर्खस्तस्माद्भूतानि प्राणिनः प्रकृतिं यान्त्यनुगच्छन्ति निग्रहो निषेधरूपः मम परमेश्वरस्यान्यस्य राज्ञो वा किं करिष्यति प्रकृतेः प्रावत्यान्नास्पदादिशासनाद्विभ्यतीति भावः ॥ ३३ ॥

प० टी०—ननु सर्वे ज्ञातारोऽपि भगवद्वाक्यविश्वासादिन्द्रियाणि निगूह्य कथं स्वधर्माचरणं न कुर्वन्तीत्याह—सदृशमिति । ज्ञानवानपि प्रकृतेः सदृशं चेष्टते प्राचीनकर्मसंस्काराधीनः स्वभावः प्रकृतिस्तत्सदृशं तदनुसरुं यथा भवति तथा गुणदोषज्ञानवानपि चेष्टते किं पुनरज्ञेष्टते इति । यतः सर्वाणि भूतानि प्रकृतिं यान्त्यनुवर्तन्ते । एवं संतीन्द्रियनिग्रहः किं करिष्यति प्रकृतेर्बलिष्ठत्वात् ॥ ३३ ॥

रा० टी०—यदि त्वन्मतानुष्ठाने मोक्षः अन्यथा तु नाशस्तर्हि ते मतं किमिति लोको नानुतिष्ठतीत्यत आह—सदृशमिति । प्रकृतिशब्दोऽत्र पूर्वसंस्कारार्थः सन् तत्कार्यरागद्वेषोपलक्षकः । ज्ञानवानपि त्वन्मतकरणकरणयोरिष्टानिष्टज्ञानवानपि स्वस्याः प्रकृतेः स्वकीयपूर्वसंस्कारकार्यरागद्वेषयोः सदृशमनुरूपमेव चेष्टते कर्म करोति । किमुताश्च इत्यपेरर्थः । ननु मनोनिग्रहे स्वभावानुगतचेष्टोपरतिः स्यादित्यत आह—प्रकृतिमिति । प्रकृतिं स्वभावं यान्ति प्राणिनस्तत्र मनोनिग्रहः किं करिष्यति न किमपीत्यर्थः । तदुक्तम् 'बुद्धाप्यसौ यतो निरयस्वभावानुगचेष्टितः । स्वभावं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति' इति । यद्वा मन्दात्र विचालयेत् इत्ययोगेषु तत्त्वबोधो न कार्यः इत्युक्तम् । तत्कृत इत्यत आह—सदृशमिति । प्राणिवार्थः । तत्त्वोपदेशेनोत्पन्नज्ञानवापि स्वभावानुगुणचेष्टावानेव भवति न तुष्वेकजन्यज्ञानानुरूपचेष्टावानपि भवति । अतस्तत्र त्वदीयपदेशो व्यर्थ इति भावः ॥ ३३ ॥

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ॥

तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥ ३४ ॥

त० टी०—यद्येवं सर्वे प्रकृतिं यान्ति तर्हि प्रकृतिशून्यो न कोऽप्यस्ति । तथात्वे गुरुशास्त्रोपदेशस्य वैयर्थ्यं प्रसज्येतेत्यत आह—इन्द्रियस्येन्द्रियस्येति । इन्द्रियस्येन्द्रियस्येति वीप्सया श्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियस्य वागादिकर्मेन्द्रियस्य च अर्थे शब्दादिविषये वचनादौ कर्मणि च रागद्वेषौ व्यवस्थितौ स्वानुकूले मधुरादौ रागः कामः, प्रतिकूले पुरुषादौ द्वेषः क्रोधः इति प्राचीनवासनानुसारेण सर्वेषां व्यवस्थितौ स्वभावसिद्धौ । गुरुशास्त्रोपदेशस्तु तयो रागद्वेषयोर्वशं न गच्छेदित्येवंरूपः ततो निवर्तयति । किमर्थं हि यस्मात्तौ रागद्वेषौ अस्य मुमुक्षोः परिपन्थिनौ पथिकस्योत्पथनयनेन सर्वस्वहारिचौरवत् ज्ञानभक्तिरूपमोक्षमार्गात्पच्याव्यापये विषयप्राप्तिसाधने नीत्वा तत्रासक्तं कृत्वा मोक्षसाधनसर्वस्वहारिणौ । तत्र यथा राजभट्टः पथिकं चौरवशं प्राप्नुवन्तं दृष्ट्वा ततो प्रतिवार्य सुमार्गे प्रवर्तयति तथा शास्त्राचार्योपदेशो विषये रागद्वेषवशं गच्छन्तं मुमुक्षुं ततो वारयित्वा मोक्षप्राप्तिहेतुभूते परमेश्वराराधने सुमार्गे प्रवर्तयति । अतो न गुरुशास्त्रोपदेशस्य वैयर्थ्यम् ॥ ३४ ॥

म० टी०—ननु सर्वस्य प्राणिवर्गस्य प्रकृतिवशवर्तित्वे लौकिकवैदिकपुरुषकारविषयाभावान्निषेधानर्थक्यं प्रतनं च प्रकृतिशून्यः कश्चिदस्ति यं प्रति तदर्थयत्नं स्यादित्यत आह—इन्द्रियस्येन्द्रियस्येति । वीप्सया सर्वपामिन्द्रियाणामर्थं विषये शब्दे स्पर्शे रूपे रसे गन्धे च । एवं कर्मेन्द्रियविषयेषु वचनादौ अनुकूले शास्त्रनिषेधेपि रागः प्रतिकूले शास्त्रविहितेपि द्वेष इत्येवं प्रतीन्द्रियार्थं रागद्वेषौ व्यवस्थितावानुकूलप्रतिपक्षव्यवस्थया स्थितौ नत्वनियमेन सर्वत्र तौ भवतस्तत्र पुरुषकारस्य शास्त्रस्य चायं विषयो यत्तयोर्वशं नागच्छेदिति । कथं या हि पुरुषस्य प्रकृतिः सा बलवदनिष्टानुबन्धित्वज्ञानाभावसहकृतेष्टसाधनत्वज्ञाननिबन्धनं रागं पुरस्कृत्यैव शास्त्रानिषिद्धे कलत्रभक्षणायौ प्रवर्तयति । तथा बलवदिष्टसाधनत्वज्ञानाभावसहकृतानिष्टसाधनत्वज्ञाननिबन्धनं द्वेषं पुरस्कृत्यैव शास्त्रविहितादपि सन्ध्यावन्दनादेर्निवर्तयति । तत्र शास्त्रेण प्रतिषिद्धस्य बलवदनिष्टानुबन्धित्वे ज्ञापिते सहकार्यभावात्केवलं दृष्टेष्टसाधनताज्ञानं भयविषयं पृक्ताभोजन इव तत्र न रागं जनयितुं शक्नोति । एवं विहितस्य शास्त्रेण बलवदिष्टानुबन्धित्वे बोधिते सहकार्यभावात्केवलमनिष्टसाधनत्वज्ञानं भोजनादाविव तत्र न द्वेषं जनयितुं शक्नोति । ततश्चाप्रतिबद्धं शास्त्रं विहिते पुरुषं प्रवर्तयति निषिद्धाव निवर्तयतीति शास्त्रीयविवेकविज्ञानप्राप्तयेन स्वाभाविकरागद्वेषयोः कारणोपमर्देनोपमर्शान्न प्रकृतावैपरीतमार्गे पुरुषं शास्त्रदृष्टिं प्रवर्तयितुं शक्नोतीति न शास्त्रस्य पुरुषकारस्य च वैयर्थ्यप्रसङ्गः । तयोरागद्वेषयोर्वशं नागच्छेत्तदधीनो न प्रवर्तत निवर्तत वा किंतु शास्त्रीयतद्विषयज्ञानेन तत्कारणविघटनद्वारा तौ नाशयेत् । हि यस्मात् तौ रागद्वेषौ स्वाभाविकमोक्षप्रयुक्तौ अस्य पुरुषस्य श्रेयोर्धिनः परिपन्थिनौ शत्रू श्रेयोमार्गस्य विघ्नकर्तारौ वन्य इव पथिकस्य । इदं च “द्वया ह प्राज्ञापत्वा देवा आसुराश्च ततः कानीयसा एव देवा ज्यायसा असुरास्त एषु लोकेऽवस्थन्ते” इत्यादिश्रुतौ स्वाभाविकरागद्वेषनिमित्तशास्त्रविपरीतप्रवृत्तिमसुरत्वेन शास्त्रीयप्रवृत्तिः च देवत्वेन निरूप्य व्याख्यातव्यताभिस्तरेणेत्युपरम्यते ॥ ३४ ॥

श्रु० टी०—ननु सर्वस्यापि प्राणिजातस्य रागद्वेषादिकया प्रकृत्या भस्तत्वे त्वन्मत्तानुसारिणामप्युक्तलक्षणप्रकृतिप्रस्तत्वात्तदुक्ते कर्मयोगे कथं तेषां प्रवृत्तिरित्येत्याकाङ्क्षायां रागद्वेषयोः समीचीनत्वाऽसमीचीनत्वमुक्तिमूलकत्वात् ‘न द्वेष्टणकुशलं कर्म कुशं नानुषजते’ इतिन्यायेन ईश्वराराधनात्मके कर्तव्ये विध्युक्ते कर्मणि कुशलत्वाऽकुशलत्वमुद्विपरित्यागे रागद्वेषयोरनवकाश इति सूचयितुं रागद्वेषयोः विषयि

तद्विभक्तिप्रकारं तयोर्वन्धकत्वं चाह—इन्द्रियस्येति । इन्द्रियस्येन्द्रियस्य सर्वेषामिन्द्रियाणां ओत्रादीनामर्थं शब्दादौ रागद्वेषौ व्यवस्थितौ इष्टे रागोऽनिष्टे द्वेष इत्येवं प्रतिविषयं नियमेन स्थितौ भवतः । इन्द्रियाणां विषयेषु रागो वा द्वेषो वास्तु मुमुक्षोस्तेन तु का हानिरित्यत आह—तौ हीति । हि यस्मात्कारणात्तौ रागद्वेषावस्य धर्मं चिकीर्षोर्मोक्षमार्गस्य परिपन्थिनौ पथि चोराविष प्रतिबन्धकौ मुमुक्षुं मोक्षसाधनमाश्रयन्तं स्वाश्रयबलेन विषयारण्ये पातयित्वा तदन्तरेव आगयतः । तयो मुमुक्षुः पुरुषः सदसद्विवेकी विषये समीचीनत्वादिवुद्ध्या तयो रागद्वेषयोः वशमधीनतां न गच्छेत् द्रष्टे गुणे कर्मणि वा समीचीनत्वादिवुद्धिं न कुर्माद्विषयेषु संगीचीनत्वाऽसमीचीनत्वबुद्धिकरणमेव तयोर्वशवर्तित्वहेतुस्तां मुमुक्षुरकुर्वन् रागद्वेषयोरविषयो मूला स्वधर्मं कुशले वाकुशले वाऽपीश्वरप्रीत्यै प्रवर्तत । एवं प्रवृत्तौ निष्प्रत्यूहं मोक्षं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

श्री० टी०—नन्वेवं प्रकृत्यधीनेव चेत्पुरुषस्य प्रवृत्तिस्तर्हि विधिनियमवैयर्थ्यं प्राप्तमित्याशङ्क्याह—इन्द्रियस्येन्द्रियस्येति । नीप्सया प्रत्येकं सर्वेषामिन्द्रियाणामित्युक्तम् । अर्थे स्वस्वविषयेऽनुकूले रागः प्रतिकूले द्वेषश्चेत्येवं रागद्वेषौ व्यवस्थितौ अवश्यंभाविनौ ततश्च तद्विरूपा प्रवृत्तिरिति भूतानां प्रकृतिः तथापि तयोर्वशवर्ती न भवेदिति शास्त्रेण नियम्यते । हि यस्मान् अस्य मुमुक्षोस्तौ परिपन्थिनौ प्रतिपक्षौ । अयं भावः विषयस्मरणादिना रागद्वेषावुत्पाद्यानवाहितं पुरुषमनर्थेऽपि गम्भीरे स्रोतसीव प्रकृतिर्वलाध्ववर्तयति शास्त्रं तु ततः प्रागेव विषयेषु रागद्वेषप्रतिबन्धके परमेश्वरभजनादौ प्रवर्तयति । गम्भीरस्रोतःपातात्पूर्वमेव नावमाश्रित इव नानर्थं प्राप्नोतीति ॥ ३४ ॥

स० टी०—नन्वेवं प्राणिनः सर्वे प्रकृतेर्वशवर्तिनः ॥ विषयादिशास्त्रानर्थक्यं प्राप्तं तर्हि यतो जनः ॥ १ ॥ न काश्चित्प्रकृतेर्हीनो यं प्रति स्यात्तदर्थवत् ॥ पौरुषस्यापि वैयर्थ्यं प्राप्तमित्यत्र चोच्यते ॥ २ ॥ इन्द्रियाणां समस्तानां शब्दादिविषयेऽस्त्विले ॥ रागः शास्त्रनिषिद्धेऽपि द्वेषस्तद्विहितेऽपि च ॥ ३ ॥ प्रतीन्द्रियार्थमित्येवं रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ॥ प्रातिकूल्यानुकूल्याख्या व्यवस्था तत्र कारणम् ॥ ४ ॥ तत्र पुरुषकारस्य शास्त्रस्य विषयस्त्वयम् ॥ न तयोर्वशमागच्छेच्छास्त्रीयाऽसद्विवेकतः ॥ ५ ॥ अत्यनिष्टानुबन्धित्वज्ञानाभावपुरःसरम् ॥ इष्टसाधनताज्ञानं हेतु रागोऽज्ञे नृणाम् ॥ ६ ॥ पुरस्कृत्यैव तं रागं निषिद्धे प्रकृतिर्हि सा ॥ कलशभक्षणपादौ च प्रवर्तयति पुरुषम् ॥ ७ ॥ अभीष्टहेतुताज्ञानाभावेनैवोपबृंहितम् ॥ अनिष्टहेतुताज्ञानं हेतुर्द्वेषोऽज्ञे नृणाम् ॥ ८ ॥ पुरस्कृत्यैव सा द्वेषं शास्त्रीयादपि पुरुषम् ॥ निवर्तयति नित्यादेः प्रकृतिः कर्मणो वशम् ॥ ९ ॥ शास्त्रेण ज्ञापिता तत्र निषिद्धेऽनर्थहेतुता ॥ विहितेऽभीष्टहेतुत्वं ज्ञापितं तद्व्यर्थं बुधः ॥ १० ॥ विनिश्चित्यास्तिकस्तत्र यथाशास्त्रं प्रवर्तते ॥ तदा सा प्रकृतिर्हेनं ज्ञानवन्तं नरं बलात् ॥ ११ ॥ न शक्नोति तमानेतुं रागद्वेषवशे कदा ॥ विषसंपृक्तमिष्टान्नभोजनादौ यथा नृणाम् ॥ १२ ॥ निवृत्तिर्हश्यतेऽभीष्टहेतुताज्ञानबाधनात् ॥ तपोविस्तव्ययादौ चाभीष्टसाधनताधिषा ॥ १३ ॥ प्रवृत्तिर्हश्यतेऽनिष्टहेतुताज्ञानबाधनात् ॥ शास्त्रीयं ज्ञानमाश्रित्य रागद्वेषौ विनाशयेत् ॥ १४ ॥ रागद्वेषौ यतः शत्रू मोक्षमार्गविजोऽङ्को ॥ आध्यात्मिकौ विज्रकरौ श्रेयोमार्गेऽतिदुःसहौ ॥ १५ ॥ शास्त्रीयज्ञानप्राप्त्यात्पौरुषेण पुमानयम् ॥ समूलौ तौ समुच्छेत्तुं शक्नोत्यल्पमावबोधतः ॥ १६ ॥ ३४ ॥

भा० टी०—ननु सर्वस्यापि प्राणिजातस्य प्रकृत्याचत्त्वात्पुरुषकारस्य विषयालाभाद्विधिनियमवैयर्थ्यान्वयं प्राप्तमित्याशङ्क्याह—इन्द्रियस्येति । सर्वेन्द्रियाणामर्थं शब्दादिविषये इष्टे रागोऽनिष्टे द्वेष इति प्रतिविषयं रागद्वेषावन्धकत्वं भाविनौ तस्मात्तयोर्वशं नागच्छेत्तदधीनो न प्रवर्तत । तत्रायमेव पुरुषप्रयत्नस्य शास्त्रस्य च विषय उच्यते । तथाहि इन्द्रियार्थसंनिर्कर्षं पदार्थज्ञानं ततो मिथ्याज्ञानवशात्तत्र रागादिः प्रकृतिश्च रागादिपुरःसरं पुरुषं स्वकार्ये प्रवर्तयति तदा निषिद्धाचरणं विहितत्यागश्च संपद्यते । यदा पुनः शास्त्रदृष्ट्या

पूर्वमेव यथाबद्धस्तु प्रतिभाति तदा मिथ्याज्ञाननिवृत्त्या रागादिनिवर्तते सहकारिनिवृत्त्या च प्रकृतिः प्रवर्तयितुं न शक्नोति तस्मात्प्रथममेव पुरुषकारेण रागद्वेषयोर्वशं नागच्छेत् । नच पुरुषकारे शास्त्रे च प्रवृत्तिरेव न सिध्यति प्रकृतेः प्रतियन्धिकायाः सत्त्वादिति वाक्यम्, अदृष्टस्य दृष्टसामर्पी विना प्रतियन्धकत्वाभावात् । ननु तुल्यन्यायेन दृष्टस्यापि शास्त्रादौ प्रवृत्तिरूपस्यादृष्टापेक्षतया प्रकृत्यधीनत्वमेव पुनरागतमिति चेत्तर्हि तदनुकूलसंस्कारोऽपि ब्राह्मणाद्याधिकारिजनेऽस्त्येवेति न काचिदनुपपत्तिः । नच तत एव सर्वं भविष्यति किं विविनिषेधमोक्षपरैः शास्त्रैरिति वाक्यम्, अदृष्टस्य दृष्टसामर्थ्यपेक्षाया आवश्यकत्वस्योक्तत्वात् । तथाच यथा लोके संस्काररूपेण स्थितस्य कामस्य कामिनीदर्शनमुद्बोधकं तथा शास्त्रमपि ननु शास्त्रश्रवणे प्रवृत्तिजनकस्य तस्य किमुद्दीपकमिति चेत् यथा जनकस्य क्रीडार्थमुद्यानं गतस्याकस्मिन् सिद्धवाक्यश्रवणं यथा वा कार्यान्तरशशाङ्कवणशालायामागतस्य तत्रत्यशब्दश्रवणं यथा वा केनचिन्नौकिकेन निमित्तेन मित्रतां प्राप्तस्य कस्यचिच्छिष्टस्य वचनमिति गृह्णेत्यलं विस्तरेण । हि यस्मात्तौ रागद्वेषौ अस्य पुरुषस्य परिपन्थिनौ श्रेयोमार्गस्य चित्रकरो तत्कराविव पथि ॥ ३४ ॥

प० टी०—नन्वेवं प्राचीनस्वभावाधीना चेत्पुरुषस्य प्रवृत्तिस्तर्हि विविनिषेधवैयर्थ्यं स्यादित्याह—इन्द्रियस्येति । मुख्येन्द्रियस्य मनस इन्द्रियस्यार्थरूपरसादिविषये रागद्वेषौ व्यवस्थितावश्यंभाविनौ स्याताम् । स्वानुकूलेषु च रागः प्रीतिः प्रतिकूले च द्वेषस्तथापि तयोर्वशं नागच्छेत् तद्वशवर्ती न भवेत् हि यस्मात् कारणात् तौ रागद्वेषावस्य मुमुक्षोर्मनसः परिपन्थिनौ शोभकत्वेन शत्रुवदुपस्थितौ । नहि कश्चिन्नौकेऽपि वैविशवर्ती भवति दुःखहेतौ प्रवृत्त्यभावात् । अथ तौ प्रकृतिवलेन वशं नयतस्तथापि मवाश्रयवलेन शास्त्राचार्यवलेन च वशं न गच्छेदित्यर्थः । ननु तत्रापि प्राक्संस्कार एव शरणमिति चेन्न “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यः” इत्यादिवाक्यैरुपायस्य श्रुतिबोधितत्वात् ॥ ३४ ॥

रा० टी०—यदि सर्वाणि भूतानि स्वभावानुगुणमेव चेष्टन्ते निमग्नोऽकिंचित्करस्तर्हि ‘मयि सर्वाणि’ इत्यत्रेति कर्तव्यतापूर्वं कर्मविधानं ये मे मतमित्यादिना तस्य फलोक्तिश्च व्यर्थेत्यत आह—इन्द्रियस्येति । जात्येकवचनम् । इन्द्रियाणां चक्षुरादीनामर्थेषु रूपादिषु इन्द्रियाणां रागद्वेषौ अनुकूले रागः प्रतिकूले द्वेषश्चेत्येवं रागद्वेषौ व्यवस्थितौ अवश्यंभाविनौ । लोभमोहमदमत्सरानामुपलक्षणम् । प्राधान्याद्द्वयोरेयोक्तिः । तदनुकूला च प्राणिनां चेष्टेति निमग्नोऽकिंचित्करो यद्यपि तथापि तयो रागद्वेषयो रागादिवशवर्तस्य वशं न गच्छेत् न प्राप्नुयात् । कुतः हि यस्मादस्य श्रेयोर्थिनस्तौ परिपन्थिनौ श्रेयोविघातकौ पापहेतुचात इत्यर्थः । निमग्नत्वात् फलाभावेऽप्यतिप्रयत्नवतो भवत्येव फलमिति भावः । उक्तं हि ‘संस्कारो बलवानेव’ इत्यादि । एतच्च योग्यजनविषयं ध्येयम् ॥ ३४ ॥

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ॥

स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ ३५ ॥

त० टी०—ननु शास्त्राचार्योपदेशेनासन्मार्गाभिवृत्तस्यैव शरणाधनाय निर्हंसकसाधिकायहृच्छालाभ-संतोषकन्यासादिजीवनरूपो मुनिधर्म एव श्रेयान्भाति, किं निरनुक्रोशेन राजसतामसरूपेण क्षत्रियधर्मण युद्धेनेत्याशङ्क्याह—श्रेयानिति । स्वधर्मः स्ववर्णाश्रमनिबन्धनः शास्त्रविहितो यो धर्मः स विगुणोऽपि कियद्गुणहीनोऽपि सुष्ठु सर्वाङ्गतयाऽनुष्ठितात्परधर्मादन्यवर्णाश्रमोपदेशेन विहिताद्धर्मात् श्रेयान् प्रशस्यतरः, अतः स्वधर्मे स्थितस्य निधनं शरणमपि श्रेयः अतिशयेन प्रशस्यम् । कस्मात् परधर्मे जीवनादपि । यतः परधर्मो भयावहः परस्यान्यस्यान्येनानुष्ठितः शास्त्रीयोऽपि धर्मः तदुचितपि पापवत् भयावहः नर-

कादिभयं तत्कलमावहति प्रापयतीति तथा 'पर्युदस्तो हि यो यस्माच्छास्त्रीयादपि कर्मणः । न स तत्राधिकारी स्यादानादौ दीक्षितो यथा ' इति शास्त्रनियमात् ॥ ३५ ॥

म० टी०--ननु स्वाभाविकरागद्वेषप्रयुक्तपञ्चादिसाधारणप्रवृत्तिप्रहाणेन शास्त्रीयमेव कर्म कर्तव्यं चेत्तर्हि यत्सुकरं भिक्षाशनादि तदेव क्रियतां किमतिदुःखावहेन युद्धेनेत्यत आह--श्रेयानिति । श्रेयान् प्रशस्यतरः स्वधर्मः यं वर्णमाश्रमं प्रति यो विहितः स तस्य स्वधर्मः किंणोपि सर्वाङ्गोपसंहारमन्तरेण कृतोऽपि परधर्मात् स्वं प्रत्यविहितात् स्वनुष्ठितात् सर्वाङ्गोपसंहारेण संपादितादपि नहि वेदातिरिक्तमानगम्यो धर्मः येन परधर्मोऽप्यनुष्ठेयः धर्मत्वात् स्वधर्मवदित्यनुमानं तत्र मानं स्यात् 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः' इति न्यायात् । अतः स्वधर्मे किंचिदङ्गहीनोपि स्थितस्य निधनं मरणमपि श्रेयः प्रशस्यतरं परधर्मस्थस्य जीवितादपि स्वधर्मस्थस्य निवनं हि इह लोके कीर्त्यावहं परलोके च स्वर्गादिप्रापकम् । परधर्मस्तु इहाकीर्तिकरत्वेन परत्र नरकप्रदत्वेन च भयावहो यतः अतो रागद्वेषादिप्रयुक्तस्वाभाविकप्रवृत्तिवत्परधर्मोऽपि हेय एवेत्यर्थः । एवं तावद्भगवन्मताङ्गीकारिणां श्रेयःप्राप्तिस्तदनङ्गीकारिणां च श्रेयोमार्गभ्रष्टत्वमुक्तं श्रेयोमार्गभ्रंशेन फलाभिसन्धिपूर्वकाम्यकर्मचरणे च केवलपापसात्राचरणे च बहूनि कारणानि कथितानि ये त्वेतदभ्यसूयन्तः इत्यादिना । तत्रायं संप्रहस्योक्तः 'अद्वाहानिस्तथाऽसूया दुष्टचित्तत्वमूढते । प्रकृतेर्वशवर्तुत्वं रागद्वेषौ च पुष्कलौ ॥ परधर्मरुचित्वं चेत्युक्ता दुर्मार्गावाहकाः' ॥ ३६ ॥

श्री० टी०--ननु 'अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा नैष्कर्म्यमाचरेत्' इति स्मरणात्कर्मसंन्यासोऽपि धर्मः कर्तव्य एवेति चेत्सत्यं संन्यासोऽपि शास्त्रीय एव धर्मः कर्तव्यश्च मुमुक्षोस्तथापि 'स्वधर्मेऽधिकारे या निष्ठा स गुणः परिकीर्तितः' इति वचनादपकान्तःकरणस्य स धर्मो न भवति किंतु बहुजनमानुष्ठितपुण्यपुञ्जैः परंपरकान्तःकरणस्य सर्वतो विरक्तस्य कर्मणां मोक्षसाधनत्वमपश्यत एव मुमुक्षोर्विचिदिपया कर्तव्यो धर्मः संन्यासः कृतार्थस्य वा विदुषः ननु मूढस्य कर्मस्वलस्य दुःखबुद्ध्या ततोऽस्य संन्यासः परधर्म एव ननु स्वधर्मः, नापि च श्रेयोहेतुः किंतु कर्मैव स्वधर्मः श्रेयोहेतुश्चानुष्ठेय इत्याह--श्रेयानिति । वर्णाश्रमिणामयं परमोपदेशः क्रियते भगवता शृण्वन्तु मुमुक्षवः । स्वनुष्ठितात् यथाशास्त्रं सुसम्प्राप्त्यभेनानुष्ठितादाचरितात्परधर्माद्विगुणोऽपि व्यङ्ग्योऽप्यसम्यगनुष्ठितोऽपि स्वधर्मः कर्तव्यत्वेन स्वस्य यः शास्त्रेण विहितः स एव स्वधर्मः पुरुषस्य श्रेयान् श्रेष्ठतरः विध्युक्तत्वात् । यथा कर्मणः परधर्मत्वाद्यतेः स्नानजपस्तोत्रादिकर्मापेक्षया ज्ञानसाधनश्रवणाद्येकप्रयोजनः सर्वकर्मसंन्यास एव श्रेष्ठो धर्मस्तथा कर्मसंन्यासस्य परधर्मत्वाद्गुणिगोऽपि सर्वकर्मसंन्यासापेक्षया ज्ञानसाधनसत्त्वबुद्धयेकप्रयोजनः कर्मयोग एव श्रेष्ठो धर्मः । एवमेव तरेषां वर्णाश्रमिणां च परधर्मापेक्षया स्वधर्म एव श्रेयस्कर इत्यर्थः । किंच सुतरां परधर्मं परित्यज्य स्वल्पे क्यङ्केपि वा स्वधर्मे नियमेन वर्तमानस्य निधनं मरणं श्रेयः श्रेयसे स्वर्गायाऽपवर्गाय वा भवति न कचिदप्यश्रेयसे नरकाय, स्वधर्मं संपरित्यज्य वागगोचरेऽपि परधर्मे वर्तमानस्य निधनं कचिच्छ्रेयसे न भवति किंतु परधर्मो भयावहः इति नियमेन सम्यगनुष्ठितोऽपि परधर्मो भयं यमदूतेभ्यो नरकं चावहति संपादयतीति भयान्हः नरकार्भवासादिदुःखप्रवाहहेतुरेव भवतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

श्री० टी०--तदेवं स्वाभाविकी पञ्चादिसदृशी प्रकृतिरित्यस्त्वा स्वधर्मे प्रवर्तितव्यमित्युक्तम् । तर्हि स्वधर्मस्य युद्धादेर्दुःखरूपस्य यथावत्कर्तुमशक्यत्वात्परधर्मस्य च अहिंसादेः सुकरत्वाद्धर्मत्वाविशेषाच्च तत्र प्रवर्तितुमिच्छन्वं प्रत्याह--श्रेयानिति । किंचिदङ्गहीनोपि स्वधर्मः श्रेयान् प्रशस्यतरः स्वनुष्ठितात्सर्वाङ्गपूर्वकत्वाच्च परधर्मात्सकाशात् । तत्र हेतुः स्वधर्मे युद्धादौ प्रवर्तमानस्य निधनं मरणमपि श्रेष्ठं स्वर्गादिप्रापकत्वात् । परधर्मस्तु स्वस्य भयावहः निषिद्धत्वेन नरकप्रापकत्वात् ॥ ३६ ॥

स० टी०-ननु स्वाभाविकी रागद्वेषहेतुप्रवृत्तिकीम् ॥ त्यक्त्वा शास्त्रीयमेवेह कर्म कर्तव्यमस्ति चेत् ॥ १ ॥ तदा यद्व्यसा कर्तुं शक्यं भिक्षाशनादिकम् ॥ तदेव क्रियतां किं मे युद्धेन भ्रमदायिना ॥ २ ॥ मैवं स्वधर्मोऽयं वर्णमाश्रमं प्रति बोधितः ॥ श्रुत्या स एव तस्यास्ति प्रशस्यतर आमृतैः ॥ ३ ॥ स स्वर्वाङ्गोपसंहारमन्तरेण कृतोऽपि च ॥ स्वं प्रत्यविहिताद्धर्मात्सर्वाङ्गीः साधितादपि ॥ ४ ॥ अतः स्थितस्य स्वे धर्मे किंचिदङ्गाननुष्ठिते ॥ अपि स्यान्मरणं श्रेयः परधर्मस्वजीवितात् ॥ ५ ॥ इह कीर्त्याविदो यस्मात्परलोके सुखावहः ॥ स्वधर्मस्तत्र धीमद्भिः स्वेयं शास्त्रार्थवेदिभिः ॥ ६ ॥ परधर्मस्तु लोकानामिहाकीर्तिकरो यतः ॥ परत्रानर्थदो घोरनरकादिप्रदानतः ॥ ७ ॥ तस्माद्वागादिवद्व्यपन्यधर्मो हेयो सुसुखभिः ॥ ८ ॥ ३५ ॥

भा० टी०-ननु शास्त्रीयमेव कर्म कर्तव्यं चेत्तर्हि परधर्मोऽपि सुकरो धर्मत्वात् कृतो नानुष्ठेय इति चेत्तत्राह-श्रेयानिति । परधर्मात्सादृश्येन संपादितादपि स्वकीयो धर्मो विगतगुणोऽपि अनुष्ठेयमानः प्रशस्यतरः । स्वधर्मे स्थितस्य मरणमपि श्रेयः इहलोके कीर्त्याविदमसुत्रस्वर्गप्रापकम् । परधर्मस्तु तद्विपर्ययेण भयप्रदः । यद्वा तत्तदिन्द्रियविषये स्थितयोः रागद्वेषयोरानुष्ठेयप्रपञ्च आत्मधर्मे विप्रकर्तृत्वेऽपीन्द्रियधर्मे प्रावृत्तिके विषयमुखजनके तयोस्तत्त्वाभावात् इन्द्रियधर्म एवानुष्ठेयः किमात्मधर्मानुष्ठानेन विप्रकर्तृगुणैरेति चेत्तत्राह-श्रेयानिति । प्रेषामिन्द्रियाणां धर्मात्प्रावृत्तिकत्वात्तदनुष्ठेयत्वं सुगमत्वेनानुष्ठानं शक्यादपि । स्वधर्म आत्मधर्म अर्थात्मविवेकितरूपः विगुणः प्राकृतगुणवियुक्तः मुक्तिहेतुत्वात्प्रशस्यतरः तत्र निधनं श्रेयः अपुनर्भवत्वात् । पण्यधर्मो भयावहः अविद्यारूपतया संसारपातहेतुत्वात् ॥ ३५ ॥

५० टी०-ननु धर्माविशेषाच्छ्रमवर्मादिसंपदुपेतं ब्रह्मकर्मवानुष्ठेयम्, स्वपरार्हिसाधनान्तत्वेन दुःखनिवृत्तये क्षत्रधर्मे कथं प्रवर्तितव्यमित्याशङ्क्याह-श्रेयानिति । सुष्ठु यथा भवति तथानुष्ठेयत्वात्परधर्माच्छ्रमवर्मादिसंपदुपेताद्वाङ्गधर्मात्सकाशादुक्तप्रकारेण विगुणोऽपि स्वधर्मः श्रेयान् प्रशस्यतरः प्रोक्तः । यथा सौभाग्यादिविगुणोपेतायाः परमातुः सकाशात्कुल्यापि स्वमाता दृष्टावहा भवति । अतः स्वधर्मे मरणं श्रेयः श्रुतिबोधितस्वमार्गादिसाधनत्वात् । परधर्मस्तु भयावहः निषिद्धत्वेन निरयप्रापकत्वात् । अन्यथा वेदेन नानुवर्ण्यं कथं कल्प्येत ॥ ३५ ॥

११० टी०-ज्यायसी चेदित्यत्रार्जुनेन कर्मैव न कार्यं तत्रापि नरकाद्यनर्थहेतुरागद्वेषोपेततया घोरं युद्धाख्यं कर्म तु नैव कार्यमिति कृताक्षेपद्वयमध्ये प्राथमिको लोकेऽस्मिन्नित्यादिनोत्तरितः । द्वितीयस्त्यधुना पुन्यस्व विगतज्वरः तयोर्न वशमागच्छेदित्यानुकत्या स्मारितः सन्परिह्रियते-श्रेयानिति । स्वधर्मः स्ववर्णाश्रमोचितो धर्मः विगुणः अङ्गहीनोपि स्वनुष्ठेयत्वात्सर्वाङ्गीसाकल्येन कृतात्परधर्माद्व्यवर्णाश्रमोचितधर्मादपि श्रेयानधिकतरः । कृतः स्वधर्मे युद्धादौ निधनमपि श्रेयः श्रेष्ठतरं परधर्मः वर्णाश्रमान्तरधर्मस्तु भयावहः निषिद्धत्वादनर्थप्रापको यतोऽत इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

अर्जुन उवाच-अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः ॥

अनिच्छन्नपि वाष्णोय बलादिव नियोजितः ॥ ३६ ॥

स० टी०-परधर्मो भयावहः इत्युक्तं तेन नरकादिभयहेतुः पापं सूचितम् । इदानीं पापाचारस्य हेतुं जिज्ञासुरर्जुन उवाच-अथेति । अथशब्दः प्रश्नान्तरे । परधर्मवर्णवर्णावहेति स्वयुक्तं मयाऽवधारितं किंचिदन्यतृच्छामीत्यर्थः । हे वाष्णोय परधर्मवर्णवर्णावहेति नरकादिकलकं पापं कर्तुमनिच्छन्नपि केन प्रयुक्तः प्रेरितोऽयं पूरुषः पापं चरति आचरति । तत्रापि बलादिव नियोजितः, इति मे श्रूयसीति शेषः ॥ ३६ ॥

म० टी०—तत्र काम्यप्रतिषिद्धकर्मप्रवृत्तिकारणमपनुद्य भगवन्मतमनुवर्तितुं तत्कारणावधारणाय 'ध्यायतो विषयान्पुंसः' इत्यादिना पूर्वमनर्थमूलमुक्तम् । साम्प्रतं च प्रकृतेर्गुणसंमूढाः, इत्यादिना बहुविस्तरं कथितम् तत्र किं सर्वाण्यपि समप्राधान्येन कारणानि । अथैकमेव मुख्यं कारणमितराणि तु तत्सहकारीणि केवलम् । तत्रापि सर्वेषां पृथक्पृथक्निवारणे महान्प्रयासः स्यात्, अन्ये त्वेकस्मिन्नेव निराकृते कृतकृत्यता स्यादित्यतो ब्रूहि मे केन हेतुना प्रयुक्तः प्रेरितोऽयं त्वन्मताननुवर्ती सर्वज्ञानविमूढः पुरुषः पापमनर्थानुबन्धि सर्वं फलामिसन्धिपुरःसरं काम्यं चित्रादि शत्रुबधसाधनं च इयेनादि प्रतिषिद्धं च कल-अभक्षणादि बहुविधं कर्माचरति स्वयं कर्तुमनिच्छन्नपि न तु निवृत्तिलक्षणं परमपुरुषार्थानुबन्धि स्वदुपदिष्टं कर्मेच्छन्नपि करोति । न च पारतन्त्र्यं विनेत्यं संभवति । अतो येन बलादिव नियोजितो राज्ञेव भूत्वस्त्वनमतविरुद्धं सर्वानर्थानुबन्धित्वं जानन्नपि तादृशं कर्माचरति तमनर्थमार्गप्रवर्तकं मां प्रति ब्रूहि ज्ञात्वा समुच्छेदायेत्यर्थः । हे बाष्णेय वृष्णिवंशे जन्मातामहकुले कृपयावतीर्णोऽसि संबोधनेन बाष्णेयीसुतोऽहं त्वया नोपेक्षणीय इति सूचयति ॥ ३६ ॥

श्री० टी०—यद्यपि ध्यायतो विषयानिति इन्द्रियस्येन्द्रियस्य इति च पुरुषस्य जननमरणाद्यनर्थपरंपरागमनकारणं निरूपितं तथापि विशेषतस्तत्स्वरूपं तदधिष्ठानं तज्जयोपायं च विज्ञातुकामोऽर्जुनः स्वयं विस्मृतवत्तदेव पृच्छति । संसारकारणे विज्ञाते पाण्डितैस्तदुपायेन परिहर्तुं शक्यत इत्येतन्न उवाच—अथेति । अथशब्दः पृथक्प्रभारम्भार्थः । ब्रह्मविदां ब्रह्मानन्दामृतं वर्षतीति वृष्णिः सन्त्यग्बोधस्तेनावगम्यते इति बाष्णेयः परमात्मा श्रीभगवान् तस्य संबुद्धिर्हे बाष्णेय बलवता राज्ञा चान्येन वा बलात्कारेण नियोजितः प्रेष्य इव कार्याकार्यज्ञोऽप्ययं पुरुषः स्वयं फलं पापसाध्यमनिच्छन्नपि पापमाचरति केन प्रयुक्तोऽस्मिन् कार्यकारणसंघाते बलवता केन प्रेरितो भूत्वाऽयुक्तमपि करोति तं ब्रूहीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

श्री० टी०—तथोर्न वशमागच्छेदित्युम्, तदेतदशक्यं मन्वानोऽर्जुन उवाच—अथ केनेति । वृष्णेवंशेऽवतीर्णो बाष्णेयः हे बाष्णेय अनर्थरूपं पापं कर्तुमनिच्छन्नपि केन प्रयुक्तः प्रेरितोऽयं पुरुषः पापं चरति । कामक्रोधौ विवेकबलेन निरुन्धतोऽपि पुरुषस्य पुनः पापे प्रवृत्तिदर्शनादन्योऽपि तयोर्मूलभूतः कश्चित्प्रवर्तको भवेदिति संभावनायां प्रश्नः ॥ ३६ ॥

स० टी०—यद्यप्यनर्थमूलं प्राग्व्यायतो विषयानिति ॥ प्रोक्तं तथाधुना रागद्वेषौ शत्रू प्रकीर्तितौ ॥ १ ॥ प्रकृतेर्गुणसंमूढा इत्यादौ बहुविस्तरात् ॥ पुंसः पृथक्पृथक् तत्र सर्वेषां विनिवारणे ॥ २ ॥ महाप्रयास एव स्यादतः सर्वस्य कारणम् ॥ किमेकं यन्नवृत्त्या स्यात्कृतकृत्यत्वमजसा ॥ ३ ॥ ममेत्याशयवानाह हरिं प्रत्यर्जुनो वचः ॥ केनायं हेतुभूतेन प्रेरितः पुरुषोऽवशः ॥ ४ ॥ अनिष्टहेतुकं कर्म निषिद्धं चरति स्फुटम् ॥ अनिच्छन्नपि ययं कर्तुं भृत्यो राज्ञेव येन सः ॥ ५ ॥ बलाभिनियोजितो जानन्नप्यनिष्ठानुबन्धि तत् ॥ कर्मानुचरतीत्येनं प्रेरकं ब्रूहि मां प्रति ॥ ६ ॥ वृष्णिवंशेऽवतीर्णत्वाभ्युपेक्ष्योऽहं हरे त्वया ॥ ७ ॥

भा० टी०—ध्यायतो विषयान् रागद्वेषौ ह्यस्य परिपन्थिनाविति पूर्वग्रन्थेन संसारपातहेतुभूतानि विस्तरेण भगवतोक्तानि । तत्र संक्षिप्तं निश्चितमिदमेवेति ज्ञातुमिच्छन्नर्जुन उवाच ज्ञाते हि तस्मिन्तदुच्छेदाय प्रयत्नं कुर्यामित्यभिप्रायेण—अथेति । केन हेतुभूतेन प्रयुक्तः प्रेरितः सज्जनच्छन्नपि बलादिव नियोजितो राज्ञेव भृत्योऽयं पुरुषः पापमाचरति यथा त्वमजोऽपि केनचिदतिभक्तेन प्रार्थितः वृष्णिकुले जन्मलब्धवानसि तथेति सूचयन्नाह—बाष्णेयेति । तं वैरिणं ब्रूहि इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

प० टी०—अथ तयोर्न वशमागच्छेदिति यदुक्तं तदशक्यं मन्वानोऽर्जुनः पृच्छति—अथेति । भो वा-

ज्योय वृष्णिकुलोद्भव कृष्ण पापं कर्तुमिच्छन्निव पुरुषः केन प्रयुक्तः सन् पापं चरति । किंवा बलादिव बलात्कारेण नियोजित इत्याह इव यथा त्वयाहमिति सूचयन् वाष्ण्येति संबुद्धिः ॥ ३६ ॥

रा० टी०—तयोर्न वशमागच्छेदित्यत्रातिप्रयत्नवतः पापहेत्वरिषड्वर्गजयः शक्य इत्युक्तम् । तेषु को बलवान् तं महाप्रयत्नेन जेष्यामीतिभावेन पृच्छति—अयेति । मयि संन्यस्य कर्माणीत्यादावुक्तसेति-कर्तव्यताकर्मकर्तव्यतारूपप्रकृतप्रमेये पापहेतुप्रश्नोऽनुपयुक्तः । तथापि तयोर्न वशमित्यर्थे कामाद्यरिषड्वर्गस्य पापहेतुत्वोक्त्या स्मारितम् । तेषु प्रबलपापहेतुप्रभोयं प्रासङ्गिक इतिभावेन गीवाकृता प्रकृतादर्थादर्थान्तर-द्योतकोऽयशब्दः प्रयुक्तः । यद्वा प्रकृतेः क्रियमाणानीत्यत्रेश्वरस्य सर्वप्रेरकत्वोक्त्या तत्प्रेरकत्वस्य पार्श्वस्य देवत्वेन देवानां प्रेरकत्वस्य च ज्ञाततया तत्र प्रभायोगात् । इन्द्रियस्येत्यत्र रागशब्दितकामाद्यरिषड्वर्गस्य प्रवर्तकत्वोक्त्या परमेश्वरादेवज्ञाताभाधानन्तरं कामादिषट्सु बलवत्प्रभोयमिति द्योतनादानन्तर्य-वाच्येवायमयशब्दः । तथाचायमर्थः । अथ परमेश्वरादेवेभ्यश्चानन्तरमर्थं पुरुषः पापाचारमनिच्छन्नपि बला-भियोजित इव पापं चरति स कामादियुक्तेन बलवता प्रयुक्तः प्रेरितश्चरति । हे वाष्ण्य वृष्णिकुलोद्भवेति ॥ ३६ ॥

श्रीभगवानुवाच—काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ॥

महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥ ३७ ॥

त० टी०—एवं पृष्ठो ध्यायतो विषयानित्यादिना सङ्गात्सञ्जायते कामः इत्युक्त इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे इत्यत्र च रागशब्देनाभिहितः काम एव पापाचारहेतुर्महाच्छत्रुरित्युत्तरं श्रीभगवानुवाच—काम इति । यस्त्वया पापाचरणे प्रयोजकः पृष्ठः स एष इन्द्रियार्थे रागपर्यायः काम एव । ननु क्रोधोऽपि हिंसाधनर्थहेतुरुक्त इति चेत्सत्यं सोऽपि न ततो भिन्नः, किन्तु क्रोध एष इति काम एव केनचित्प्रतिहतः क्रोधरूपेण परिणमते । अतः क्रोधोऽपि काम एव । कामजय एव क्रोधजयः न तज्जये पृथग्यजः कर्तव्य इति भानः । तज्जयोपायदर्शनाय तत्कारणमाह—रजोगुणसमुद्भव इति । रजोगुणास्तस्यगुणवति उत्पद्यते इति रजोगुणसमुद्भवः । एतेन सत्त्ववृद्ध्या रजोऽभिभवद्वारेण कामजयो भवेदिति सूचितम् । तस्य दुर्जयतामाह—महाशन इति । महाशनं यस्य बहुधनधान्यस्त्रीराज्यलाभेऽपि हविषाभिरिव वर्धते ननु शाम्यति । अत एव महापाप्मा केनचिन्निवारितः क्रोधात्मना परिणमत्यः पितृभ्रातृगुर्वादि-हिंसनमपि दोषमगणय्य कारयति । अत एवमिह श्रेयोमार्गे वैरिणं विद्धि ॥ ३७ ॥

म० टी०—एवमर्जुनेन पृष्ठे “अथो खल्बाहुः काममय एवायं पुरुषः” इति “आस्मैवेदमग्र आसी-देक एव सोऽकामयत जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीय” इत्यादिश्रुतिसिद्धमु-त्तरं श्रीभगवानुवाच—काम इति । यस्त्वया पृष्ठो हेतुर्बलादनर्थमार्गे प्रवर्तकः स एष काम एव महान् शत्रुः यन्निमित्ता सर्वानर्थप्राप्तिः प्राणिनाम् । ननु क्रोधोऽप्यभिचारादौ प्रवर्तको दृष्ट इत्यत आह—क्रोध एषः काम एव केनाचिद्धेतुना प्रतिहतः क्रोधत्वेन परिणमतेऽतः क्रोधोऽप्येव काम एव । एतस्मिन्नेव महावैरिणि निवारिते सर्वपुरुषार्थप्राप्तिरित्यर्थः । निवारणोपायज्ञानाय तत्कारणमाह—रजोगुणसमुद्भवः । दुःखप्रवृत्तिष्वस्मको रजोगुण एव समुद्भवः कारणं यस्य, अतः कारणानुविधायित्वात् कार्यस्य सोऽपि तथा । यद्यपि तमोगुणोऽपि तस्य कारणं तथापि दुःखे प्रवृत्तौ च रजस एव प्राधान्यात्तस्यैव निर्देशः । एतेन सात्त्विक्या वृत्त्या रजसि क्षीणे सोऽपि क्षीयत इत्युक्तम् । अथवा तस्य कथमनर्थमार्गे प्रवर्तकत्वमित्यत आह—रजोगुणस्य प्रवृत्त्यादिलक्षणस्य समुद्भवो यस्मात्, कामो हि विषयामिलाषात्मकः स्वयमुद्भूतो रजः प्रवर्तयन्पुरुषं दुःखा-त्मके कर्मणि प्रवर्तयति । तेनायमवश्यं हन्तव्य इतिभिप्रायः । ननु सामदानभेदवृत्त्यात्स्वार उपायास्तत्र

प्रथमत्रिकस्यासंभवे चतुर्थो दण्डः प्रयोक्तव्यो न तु दृढादेवेत्याशङ्क्य त्रयाणामसंभवं वक्तुं विशिनष्टि-म-
हाशनो महापाप्मेति । महाशनमस्मेति महाशनः 'यत्पृथिव्यां ग्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः । नालमे-
कस्य तत्सर्वमिति मत्वा शमं व्रजेत्' इति स्मृतेः । अतो न दानेन सन्धातुं शक्यो नापि सामभेदाभ्यां
यतो महापाप्माऽत्युग्रस्तेन हि बलात्प्रेरितोऽनिष्टफलमपि जानन्पार्प करोति । अतो विद्धि जानीहि एनं
काममिह संसारे वैरिणम् । तदेतत्सर्वं विवृतं वार्तिककारैः "आत्मैवेदमग्र आसीत्" इति श्रुतिव्या-
ख्यानैः- 'प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च यथोक्तस्याधिकारिणः । स्वातन्त्र्ये सति संसारस्ततो कस्मात्प्रवर्तते ॥ ननु
निःशेषविध्वस्तसंसारानर्थवर्त्मानि । निवृत्तिलक्षणे वाच्यं केनायं प्रेर्यतेऽवशः ॥ अनर्थपरिपाकत्वमपि ज्ञान-
न्प्रवर्तते । पारतन्त्र्यमते दृष्टा प्रवृत्तिर्नदृशी क्वचित् ॥ तस्माच्छ्रेयोर्थिनः पुंसः प्रेरकोऽनिष्टकर्मणि । वक्त-
व्यस्तस्मिन्नासाथमित्यर्था स्यात्परा श्रुतिः ॥ अनाप्तपुरुषार्थोऽयं निःशेषानर्थसंकुलः । इत्यकामयतानासा-
न्पुमर्था-साधनैर्नन्दः ॥ जिहासति तथानर्थानविद्वानात्मनि श्रितान् । अविद्योऽतः कामः सन्नयो खल्विति च
श्रुतिः ॥ अकामतः क्रियाः काश्चिद्दृश्यन्ते नेह कस्यचित् । यद्यद्वि कुरुते जन्तुस्तत्तत्कामस्य चेष्टितम् ॥
काम एव क्रोध एव इत्यादिवचनं स्मृतेः । प्रवर्तको नापरोऽतः कामादन्यः प्रतीयते' इति । अकामतः इति
मनुवचनम् । अन्यत्स्पष्टम् ॥ ३७ ॥

श्लो० टी०- 'अकामस्य क्रिया काचिद्दृश्यते नेह कर्हिचित् । यद्यद्वि कुरुते जन्तुस्तत्तत्कामस्य चेष्टितम्'
इति न्यायेन पुंसः सकलकर्माचरणकारणं सर्वानर्थभीजं काम एवेति बोधयितुं श्रीभगवानुवाच-काम एव
इति । सर्वेषां प्रवृत्तेः काममूलत्वात्कामः सर्वप्रत्यक्ष इत्यभिप्रायेण एव इति पुरोनिर्देशः । योग्यत्यायोग्यत्व-
विचारमन्तरेण वस्तु दृष्टं श्रुतं च कामयति पुमांसिगति कामः वैषयिकी प्रवलेच्छाऽत्र कामशब्देनोच्यते ।
एव कामः यः पुंसः संसारकारणं स एव काम एव । केनचित्त्वैष्ये प्रतिबद्धे क्रोधात्मना परिणमते ततः
क्रोधोऽप्येष काम एव । स्वयं रजोगुणसमुद्भवः रजसः गुणो रागो रजनात्मिका वैषयिकी सामान्येच्छा स
एव । विषयसन्निधाने काममुद्भावयतीति कामो रजोगुणसमुद्भवः । यद्वा 'प्रज्ञां तु सात्त्विकीं प्राहुस्तामसीं
तु विचिन्तताम् । क्रियां तु राजसीं प्राहुर्गुणतत्त्ववियो बुधाः' इतिवचनात्क्रिया रजोगुणस्तन्व समुद्भवा
अस्तात्स रजोगुणसमुद्भवः काम एव प्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः । 'न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति'
इतिवचनान्महद्विषयाशून्यमशनमुपभोगलक्षणं यस्य स महाशनः ऋदाचित्तृप्तिरहित इत्यर्थः । तत एव महा-
पाप्मा महान् पाप्मा दोषो यस्मात्पुरुषस्यायाति स महापाप्मा । यतः कामाविष्टः स्वसारमप्यारोढुमिच्छति चण्डा-
लादप्यर्थं गृह्णाति कुठो गुरुमप्याक्रोशति गामपि च हन्त्यतः कामस्य युक्तं महापाप्मत्वमित्यर्थः । तस्मात्त्व-
मिह संसारे मुमुक्षोरेनं काममेव वैरिणं विद्धि मुक्तिप्रतिबन्धकमेतमेव विजानीहीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

श्री० टी०-अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच-काम एव इति । यस्त्वया पृष्ठो हेतुरेष काम एव । ननु
क्रोधोपि पूर्वं त्वयोक्तः इन्द्रियस्येन्द्रियस्येत्यत्र, सत्यं नासौ ततः पृथक् किंतु क्रोधोऽप्येष एव काम एव ।
केनचित् प्रतिवृत्तः क्रोधात्मना परिणमते अतः पूर्वं पृथक्त्वेनोक्तोऽपि क्रोधः कामज एवेत्याभिप्रायेण काम-
नेकीकृत्योच्यते रजोगुणात्समुद्भवतीति तथा । अनेन सत्त्वबुद्ध्या रजसि श्रयं नीते सति कामोऽपि क्षीयत
इति सूचितम् । एनं काममिह मोक्षमार्गे वैरिणं विद्धि । अयं च वक्ष्यमाणऋमेण हन्त्यय एव यतो नासौ
दानेन सन्धातुं शक्य इत्याह-महाशनः । महाशनं यस्य दुष्पूर इत्यर्थः । नच साम्ना संधातुं शक्यः
यतो महापाप्मा अत्युग्रः ॥ ३७ ॥

श्लो० टी०-एवं पृष्ठेऽजुनेनाह भगवानुत्तरं वचः ॥ अथो खत्वाहुरित्यादिश्रुतिसिद्धमसंशयम् ॥ १ ॥
श्रुतं वैरिणं यं त्वं वृच्छस्यत्यन्तदुःसहम् ॥ बलादनर्थमार्गेऽस्मिन्काम एव प्रवर्तकः ॥ २ ॥ सर्वानर्थप-

रिप्राप्तिनिमित्तं शत्रुरात्मनः ॥ केनचिद्धेतुना कामः प्रतिबद्धः स एव हि ॥ ३ ॥ क्रोधः परिणतो भवति तस्मिन्कामे निवारिते ॥ सर्वश्रेयःपरिप्राप्तिस्ततोऽस्य शृणु कारणम् ॥ ४ ॥ चलप्रवृत्तिदुःखात्मा बन्ध इत् रजोगुणः ॥ यद्वा रजोगुणस्यायं कारणं लोभरूपधृक् ॥ ५ ॥ नार्यं सामादिभिः साध्यो हन्तव्यो दण्डतो रिपुः ॥ महाशनत्वाद्दानेन संघातुं नैव शक्यते ॥ ६ ॥ यत्पृथिव्यां ग्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः ॥ नाल्लोकस्य तत्सर्वमिति मत्वा शमं ब्रजेत् ॥ ७ ॥ संघातुं सामभेदाभ्यामत्युपत्वात्र शक्यते ॥ तेनार्थं प्रेरितो जन्तुर्महापापे प्रवर्तते ॥ ८ ॥ अतो जानीहि संसारे काममेतं हि वैरिणम् ॥ तदेतद्विपुलं सर्वं वा-
र्तिके श्रीगुरेश्वरैः ॥ ९ ॥ आत्मैवेवमिति श्रुत्या व्याख्याने निर्मलैः पदैः ॥ प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च बन्धो-
क्तस्याधिकारिणः ॥ १० ॥ स्वातन्त्र्ये सति संसारस्ततो कस्मात्प्रवर्तते ॥ नतु निःशेषविष्वस्तसंसारानर्थ-
वर्त्मनि ॥ ११ ॥ निवृत्तिलक्षणे वाक्यं केनार्थं प्रेर्यतेऽवशः ॥ अन्तर्परिपाकत्वमपि जानन्प्रवर्तते ॥ १२ ॥
पारतन्त्र्यभूते दृष्टा प्रवृत्तिर्नैवशी क्वचित् ॥ तस्माच्छ्रेयोऽर्थिनः पुंसः प्रेरकोऽनिष्ठकर्मणि ॥ १३ ॥ वक्तव्य-
स्तभिरासार्थमित्यर्था त्यागपरा श्रुतिः ॥ अनाप्तपुरुषार्थोऽयं निःशेषानर्थसंकुलः ॥ १४ ॥ इत्यकामयताना
प्तान्पुमर्थान्साधनेर्जडः ॥ जिहासति तथानर्थानविद्वानात्मनि श्रितान् ॥ १५ ॥ अविद्योऽसूतिकामः सन्नयो
ललित्विति च श्रुतिः ॥ अकामतः क्रियाः काश्चिद्वृत्त्यन्ते नेह कस्यचिन् ॥ १६ ॥ यथाहि कुरुते जन्तुस्त-
त्तत्कामस्य नोष्ठितम् ॥ काम एव क्रोध एव इत्यादिवक्चनं रम्यते ॥ १७ ॥ प्रवर्तको नापरोऽतः
कामादन्यः प्रतीयते ॥ १८ ॥ ॥ ३७ ॥

भा० टी०—एवं पृष्ठः श्रीभगवान् 'प्रेम्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः ॥ ज्ञानवैराग्ययोश्चैव धण्णा भग इतीरणा' इत्युक्तं समग्रमैश्वर्यादिषट्कं नित्यमप्रतिबन्धेन यस्मिन्वासुदेवे वर्तते 'उत्पत्तिं निधनं चैव' भूतानामागतिं गतिम् । वेति त्रिणामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति' इत्युत्पत्त्यादिविषयं च विज्ञानं यस्य स वासुदेवो भगवानिति शब्दवाच्य उवाचोत्तरमुक्तवान्—काम इति । यस्त्वया वैरी पृष्ठः एव कामः शत्रुर्यभिमतः सर्वानर्थप्राप्तिर्लोकस्य । नतु क्रोधोऽप्यनर्थहेतुलोकं दृश्यते इत्यत आह—स एव कामः कुत-
श्चिन्निमित्तात्प्रतिहतः क्रोधत्वेन परिणमतेऽतः क्रोधोप्येव एव शत्रोः पुत्रत्वादप्ययं शत्रुरित्याह । रजोगुणः समुद्रजो यस्य सः । यद्वा कथं शत्रुतां करोतीत्यत आह—रजोगुणस्य समुद्रवः कारणं कामो रजः प्रवर्तयन्पु-
रुषं प्रवर्तयति । नतु विषयभोगेन वृत्तिर्नोतः शत्रुत्वं जिहास्यतीति चेत्तत्राह—महदशनमस्य सः । तदुक्तम्
'न जानु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति । हविषा कृष्णवर्त्मव भूय एवाभिवर्धते ॥ यत्पृथिव्यां ग्रीहि-
यवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः । नाल्लोकस्य तत्सर्वमिति मत्वा शमं ब्रजेत्' इति । नतु लोके यथा स्तेनापराधितः
काश्चिन्मृग्युत्वं भजति तथायमप्यतोऽपराधं तस्य न करिष्यामीति चेत्तत्राह—महाशनत्वात्महापाप्माऽप्युभो
विनैवापराधं स्तेनोपकृतश्च नाशयतीत्यर्थः । अतः काममेव परमं वैरिणं विद्धि ज्ञात्वा च तत्परिहाराय
यतस्वेति भावः ॥ ३७ ॥

प० टी०—अत्रोत्तरं भगवानाह—काम एव इति । यदा विवेकिनोऽपि पुरुषस्य सम्बन्धगुणः प्रकटजो
भवति तदा रजोगुणः प्रादुर्भवति तस्मात्कामक्रोधावुत्पद्यते । तयोः क्रमेण स्वरूपमाह—महाशन इति ।
तत्र कामो महाशनो दुष्पुत्रत्वात् क्रोधस्तु महापाप्मातिक्रुत्वादनयोर्दुर्मयोर्दुर्जयत्वं व्यञ्जितम् । एवमेतं कामं
क्रोधं वा वैरिणं विद्धि । तथाच शत्रुरेव पापे प्रवर्तयति न तु मित्रम् । तथा त्वं बन्धुसुहृद्विषयकामेन
स्वधर्मत्यागरूपेण पातके प्रवर्तस इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

रा० टी०—काममूलत्वात्सर्वेषां स एव बलवानित्याह—काम एव इति । एव त्वया पृष्ठः पुरुषस्य पापेषु
बलवान्प्रवर्तक इत्यनूय काम इति विधीयते । एव कामः एव क्रोधः कामात्क्रोहोऽभिजायत इत्युक्तः,

कामजत्वात्क्रोधस्य कार्यकारणयोः “ गोमिः श्रीणीत मत्सरम् ” इत्यादाविवाभेदोपचारेणैयमुक्तिः । स च क्रोधो रजोगुणात्समुद्भवतीति स तथा कामनिमित्तको रजोगुणपरिणाम इत्यर्थः । क्रोध इत्युपलक्षणम् । तथाच कामनिवृत्तौ तन्मूलाः क्रोधादयः पापहेतवो निवर्तितुं शक्यन्त इति कामनिवृत्तावेवातिप्रयत्नः कार्य इति भावः । कामस्य यावदपेक्षितं दत्त्वा जेतव्यः स इत्यतः कामं विशिनष्टि-महाशन इति । महाघ्नः महद्घनं भोग्यं विषयो यस्य स तथा महत्पाप्म पापं ब्रह्महत्यादिरूपं यस्मात्स तथा । इह ऐहिकामुष्मिक-पुरुषार्थविषये एनं कामं वैरिणं नित्यमशुभेष्वेव प्रवर्तकतया मोक्षविरोधित्वान् शत्रुभूतं विद्धि जानीहि । कामाभिमानी कालनेमिर्ज्ञेयः ॥ ३७ ॥

धूमेनाव्रियते वह्निर्यथाऽऽदर्शो मलेन च ॥

यथोत्त्वेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥ ३८ ॥

त० टी०-तस्य वैरित्वं दृष्टन्तैरुपपादयति-धूमेनेति । यथा धूमेन वह्निराव्रियते आच्छाद्यते यथा वाऽऽदर्शो मलेन, यथा च उत्त्वेन गर्भवेष्टनेन चर्मणा जरायुणा गर्भ आवृतः तथा तेनेदमावृतम् ॥ ३८ ॥

म० टी०-तस्य महापाप्मत्वेन वैरित्वमेव । वैरित्वमेव दृष्टान्तैः स्पष्टयति-धूमेति । तत्र शरीरारम्भात्प्रागन्तःकरणस्यालम्बवृत्तिकत्वात्सूक्ष्मः कामः शरीरारम्भकेण कर्मणा स्थूलशरीरावच्छिन्ने लब्धवृत्तिकेनः-करणे कृताभिन्नयुक्तिः सन् स्थूले भवति स एव विषयस्य चिन्त्यमानावस्थायां पुनः पुनरुद्दिश्यमानः स्थूलरूपो भवति । स एव पुनर्विषयस्य भुज्यमानावस्थायामत्यन्तोद्रेकं प्राप्तः स्थूलतमो भवति । तत्र प्रथमवस्थायां दृष्टान्तः, यथा धूमेन सहजेनाप्रकाशात्मकेन प्रकाशात्मको वह्निराव्रियते, द्वितीयावस्थायां दृष्टान्तः यथादर्शो मलेनासहजेनादर्शोत्पत्त्यनन्तरमुद्दिक्तेन । चकारोऽवान्तरवैधर्म्यसूचनार्थः आव्रियत इति क्रियानुकर्षणार्थश्च । तृतीयावस्थायां दृष्टान्तः, यथोत्त्वेन जरायुणा गर्भवेष्टनचर्मणातिस्थूलेन सर्वतो निरुद्धावृतस्तथा प्रकारत्रयेणापि तेन कामेनेदमावृतम् । अत्र धूमेनावृतोपि वह्निर्दाहादिलक्षणं स्वकार्यं करोति । मलेनावृतस्वादर्शः प्रतिध्विम्बग्रहणलक्षणं स्वकार्यं न करोति । स्वच्छताभर्ममात्रतिरोधानाद् स्वरूपतत्तूपलभ्यत एव । उत्त्वेनावृतस्तु गर्भो न हस्तपादादिप्रसारणरूपं स्वकार्यं करोति न वा स्वरूपत उपलभ्यत इति विशेषः ॥ ३८ ॥

शं० टी०-यदुक्तं मुमुक्षोर्मुक्तिप्रतिबन्धकत्वेन वैरित्वं कामस्य तदेव विस्पष्टयति-धूमेनेति द्वाभ्याम् । धूमेनाऽप्रकाशस्वरूपेण स्वयंप्रकाशस्वरूपोऽपि वह्निर्यथाऽऽव्रियते आवृतो भवति । मलेन लेपनस्वभावेन रजसा स्वयं बिम्बप्रकाशनेनाह्लादकर आदर्शश्च यथाऽऽव्रियते । अचेतनेनोत्त्वेन चेतनो गर्भः शिशुर्यथाऽऽवृतो भवति । तथाऽप्रकाशरूपेण लेपकेन अचेतनेन च तेन पूर्वोक्तेन कामेन प्रकाशस्वरूपमात्मप्रकाशनेनानन्दकरमाभिसन्ध्यास्या चेतनतुल्यमिदं पुरुषस्य ज्ञानमावृतं तिरोहितमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

श्री० टी०-कामस्य वैरित्वं दर्शयति-धूमेनेति । यथा धूमेन सहजेन वह्निराव्रियते आच्छाद्यते । यथा वा आदर्शो मलेनागन्तुकेन । यथा च उत्त्वेन गर्भवेष्टन चर्मणा गर्भः सर्वतो निरुद्धावृतस्तथा प्रकारत्रयेणापि तेन कामेनावृतमिदम् ॥ ३८ ॥

स० टी०-महापाप्मतया तस्य स्पष्टयत्यतिवैरिताम् ॥ दृष्टान्तैस्तत्र कामोऽयं चतुर्धा प्रोच्यते क्रमान् ॥ १ ॥ प्रान्सोलम्बवृत्तित्वाच्छरीरारम्भतः पुरा ॥ सूक्ष्मः कामः शरीरं चारब्धे स्थूलः सवृत्तिके ॥ २ ॥ विषये चिन्त्यमाने स्वाकामः स्थूलतरस्ततः ॥ भोगस्यावसरेऽत्यन्तोद्दिक्तस्थूलतमस्ततः ॥ ३ ॥ अप्रकाशेन धूमेन सहजेनानलो यथा ॥ प्रकाशात्मा वृतो दाहमुखं कार्यं करोति च ॥ ४ ॥ मलेनागन्तुकेनासावादर्शस्त्वावृतः

स्वकम् ॥ प्रतिच्छायाग्रहं कार्यं न करोति यथा स्फुटम् ॥ ९ ॥ स्वच्छताधर्ममात्रस्य तिरोभानवशात्स च ॥ उपलभ्यत एकासौ स्वरूपेण च दर्पणः ॥ १० ॥ जरायुणा वृत्तो गर्भः स्वरूपेण न लभ्यते ॥ हस्त-
पादादिचेष्टां च न करोति यथेष्टतः ॥ ११ ॥ तत्प्रकारत्रयेणेदं कामेनाच्छाद्यते तथा ॥ ८ ॥ ३८ ॥

भा० टी०—तस्य शत्रुत्वं स्पष्टयति—धूपेनेति । यथा धूमेन सहजेनाप्रकाशात्मकेनाग्निः प्रकाशात्मको यथा वाऽऽदर्शो मलेनाश्रियते यथोल्बेन गर्भवेष्टनेन जरायुणा गर्भ आच्छादितस्तथा तेन कामेनेदं ज्ञानमावृतम् । प्रथमदृष्टान्तेनात्मस्वरूपप्रकाशात्मकत्वं त्रितीयेन यथावद्विषयस्वरूपप्रतिभानात्मकत्वं तृतीयेनो-
हापोहात्मकत्वं ज्ञानस्यावृतमिति बोध्यम् ॥ ३८ ॥

प० टी०—अथ सत्त्वप्रच्छादने दृष्टान्तत्रयमाह—धूपेनेति । यथाद्रव्येनोपाधिप्रत्ययेन धूमेनाश्रियते यथा वा प्रतिबिम्बदर्शक आदर्शो मलेनाच्छिद्यते यथोल्बेन गर्भावरणीभूतेन चर्मणा गर्भ आश्रियते, तथा तेन कामेन क्रोधेन चेदं सत्त्वोत्पन्नं ज्ञानमाश्रियते ॥ ३८ ॥

रा० टी०—अनुभवेरेषु क्रोधाद्यभिमान्यधुरेषु कामः कथं बलवानित्यत आह—धूपेनेत्यादिरुक्क-
येन । अर्ह्ययथा धूमेनाश्रियते तथा तेन कामेनेदमुत्तमजीवजातं किंचिदावृतम् । यथा चादर्शो दर्पणो मले-
नावृतस्तथेदं मध्यमजीवजातं तेन कामेनाधिकमावृतम् । यथा च गर्भ उल्बेन गर्भवेष्टनचर्मणाश्रियते आच्छाद्यते तथेदमधमजीवजातं तेन कामेनात्यन्तमावृतम् । त्रिविधस्यापि जीवजातस्य यथायोग्यं यथाव-
त्तथा अगवतस्त्वज्ञानप्रतिबन्धकः काम इत्यर्थः । यद्वा इदमित्यनेनेभ्रान्तःकरणजीवाख्यं वस्तुतयं प्राक्षम् ।
बह्विधं धूमेनाश्रियते तथेश्वरो जीवगतकामेनावृतः । प्रकाशरूपोप्यग्निधूमेनावृतोऽन्यैर्यथा न दृश्यते तथे-
भ्रः स्वयं सर्वं जानन्नपि नान्यैर्ज्ञायत इत्यर्थः । आदर्शो मलेनेत्यान्तःकरणं कामेनावृतं, यथाऽऽदर्शो मले-
नावृतो मुखाश्रित्यच्छिद्यते तु न भवति तथा जीवान्तःकरणं कामावृतं सदाभ्रं जीवं वा न प्रकाशयतीत्यर्थः ।
यथोल्बेनावृतो गर्भस्तथा कामेनावृतो जीव उल्बेन वेष्टितो गर्भो यथा व्यापाराभ्रमस्तथा जीवोऽपि कामेना-
वृतो नेश्वरादिज्ञाने क्षम इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ॥

कामरूपेण कौन्तेय दुष्पूरेणानलेन च ॥ ३९ ॥

त० टी०—तदिदं शब्दार्थं स्वयमेव वदन दार्ष्टान्तं स्पष्टयति—आवृतमिति । एतेन कायरूपेण ज्ञानिनो नित्यवैरिणा धर्मभूतं ज्ञानमावृतम् । कामरूपेण किंरूपेण हे कौन्तेय दुष्पूरेण दुःखेन पूर्यते इति दुष्पूरेणानलेन अनलेन वेति । च इवार्थः । अनलेन वह्निनेवेत्यर्थः । यथाऽनलो इविषा न पूर्यते, तथापि विषयभोगेन न पूर्यते इत्यर्थः । अज्ञस्य तु विषयभोगकाले कामः सुखहेतुत्वेन प्रिय एव प्रतीयते, परिणामे दुःखानुभवकाले वैर्यनुभूयते । ज्ञानी तु भोगसमयेऽप्येनं दुःखमेव जानाति, किं पुनः परिणामेऽतो ज्ञानिनो नित्यवैरिणेत्युक्तम् ॥ ३९ ॥

म० टी०—तथा तेनेऽमावृतमिति संग्रहवाक्यं विवृणोति—आवृतमिति । ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानमन्तःकरणं विवेकविज्ञानं वा इदं शब्दनिर्विष्टमेतेन कामेनावृतम् । तथाप्यापाततः सुखहेतुत्वादुपादयः स्वादित्यत आह—ज्ञा-
निनो नित्यवैरिणा । अज्ञो हि विषयभोगकाले कामं मिश्रमिव पश्यतत्कार्यं दुःखे प्राप्ते वैरित्वं जानाति कामेनाहं दुःखित्वमापादित इति, ज्ञानी तु भोगकालेऽपि जानात्स्वनेनाहमन्तर्धं प्रवेशित इति । अतो विवेकी दुःखी भवति भो-
गकाले च तत्परिणामे चानेनेति ज्ञानिनोऽसौ नित्यवैरीति सर्वथा तेन हन्तव्य एवेत्यर्थः । तदि किंरूपेण व्याप्ति-
त्यत आह—कामरूपेण काम इच्छा तृष्णा सैव रूपं यस्य तेन । हे कौन्तेयेति संग्रहवाक्येन प्रमाणं सूचयति ।

ननु विवेकिना हातव्योप्यविवेकिनोपादेयः स्यादित्यत आह—दुष्पूरेणानलेन च । चकार उपसार्थः । न विद्यते-
ऽलं पर्याप्तिर्यस्येत्यनलो वह्निः, स यथा हविषा पूरयितुमशक्यस्तथायमपि भागेनेत्यर्थः । अतो निरन्तरं सन्ताप-
हेतुत्वाद्विवेकिन इवाविवेकिनोपि हेय एवासौ । तथा च स्मृतिः ‘ न जातु कामः कामानामुपभोगेन शान्त्यति ।
हविषा कृष्णवर्त्मैव भूय एवाभिवर्धते ’ इति । अथवा इच्छाया विषयसिद्धिनिवर्त्यत्वाद्विच्छारूपः कामो विषय-
भोगेन स्वयमेव निवर्तिष्यते किं तत्रातिनिवर्त्तनेत्यत उक्तं दुष्पूरेणानलेनचेति । विषयसिद्ध्या तत्कालमिच्छा
तिरोधानेऽपि पुनः प्रादुर्भावान्न विषयसिद्धिरिच्छानिवर्तिका किंतु विषयदोषदृष्टिरेव तथेति भावः ॥ ३९ ॥

श्री० टी०—ज्ञानावरणमेव* विशदयति—आवृतमिति । यस्मादनलेन निरन्तरविषयसेवयाप्यलंभावा
यस्य नास्ति सोऽनलः दृढन्तरनलवदाचरतीति वाऽनलस्तेन दुष्पूरेण दुःखेन पूरणमिष्टप्रापणं यस्य स
दुष्पूरः कामिताऽप्राप्तौ पुरुषं दुःखेन पूरयतीति वा दुष्पूरस्तेन, कामरूपेण काम्यत इति कामो विषयस्त-
मेव सर्वत्र रूपयति गोचरयति न कचिद्ब्रह्मेति कामरूपस्तेन, तस्मादेव ज्ञानिनो नित्यवैरिणा नित्यं बाह्या-
लम्बनहेतुत्वेन प्रतिकूलत्वान्नित्यवैरी । नित्यग्रहणहेतोर्ज्ञानस्याऽऽवरकत्वाद्वा नित्यवैरिणा, एतेन कामेन ज्ञानं
सर्वत्र ब्रह्मादिका बुद्धिबृत्तिरावृतं पट्टेन जलमिव राहुणा चन्द्रश्चिम्बमिव पिहितमित्यर्थः ॥ ३९ ॥

श्री० टी०—इदंशब्दनिर्दिष्टं दर्शयन्वैरित्वं स्फुटयति—आवृतमिति । इदं तु विवेकज्ञानमेतेनावृतम् ।
अज्ञस्य खलु भोगसमये कामः सुखहेतुरेव परिणामे तु वैरितां प्रपद्यते । ज्ञानिनः पुनस्तत्कालमप्यनर्थानुस-
न्धानाहुःखहेतुरेवेति नित्यवैरिणेत्युक्तम् । किंच विषयैः पूर्यमाणोऽपि दुष्पूरः । अपूर्यमाणः शोकसन्तापहेतु-
त्वादनलतुल्यः । अनेन सर्वान्प्रति नित्यवैरित्वमुक्तम् ॥ ३९ ॥

स० टी०—तथा तेनेति वाक्यं च विवृणोति हरिः स्वयम् ॥ इदंशब्दोदितं ज्ञानमन्तःकरणमेव वा ॥ १ ॥
कामेनाच्छादितं तत्त्वज्ञानिनो नित्यवैरिणा ॥ अज्ञो हि भोगकाले तं पश्यन्मित्रमिवाधमम् ॥ २ ॥ प्राप्ते
दुःखे च तत्कार्यं वैरितां वेत्ति दुःखितः ॥ ज्ञानी तु भोगकालेऽपि वेत्त्यनेनाहमाप्रधानम् ॥ ३ ॥ अनर्थे-
ऽस्मिन्प्रयुक्तोऽस्मीत्यतो ज्ञस्य सदा रिपुः ॥ इच्छातृष्णादिरूपोऽसौ हन्तव्यः सर्वथा ततः ॥ ४ ॥ न
विद्यतेऽलंपर्याप्तिर्यस्य सोऽत्यन्तदुर्भरः ॥ यथा पूरयितुं नैव हविषा शक्यतेऽनलः ॥ ५ ॥ तथायमपि
भोगेन हेयस्तस्माद्विवेकिना ॥ ६ ॥ न जातु कामः कामानामुपभोगेन शान्त्यति ॥ हविषा कृष्णवर्त्मैव
भूय एवाभिवर्धते ॥ ७ ॥ इतिस्मृत्यापि कामस्य त्याग एव विशिष्यते ॥ दोषदृष्ट्या हि भोगेषु न भोगा-
सक्तिगसुरी ॥ ८ ॥ ३९ ॥

भा० टी०—इदंशब्दवाच्यं दर्शयति—आवृतमिति । एतेन कामेन ज्ञानं विवेकरूपमावृतं ज्ञानिनो
नित्यवैरिणा । ज्ञानी हि तदुत्पत्तिकालेऽपि जानात्यनेनाहमनर्थं नियोजित इति तत् आरभ्यैव दुःखी भवति
तेनासौ ज्ञानिनो नित्यवैरी ननु मूर्खस्य । स हि कामं तदुत्पत्तिकाले मित्रमिव पश्यन् तदानीमहमनेन दुःखे
नियोजित इति न जानाति किंतु तत्कार्यं दुःखे प्राप्तेऽतस्तस्य नायं नित्यवैरी । केन रूपेण वैरीत्यत आह—
कामः कामनेच्छैव रूपं यस्य तेन । दुःखेन पूरणमस्य तेन । कुत इत्यत आह—नालं पर्याप्तिरस्य विद्यत इत्य-
नलः तेन । यो हि कदाचित्कृतिं गच्छति स पूरयितुं शक्यः, अयं तु न तथेत्यर्थः । चकार उपसार्थः । अन-
लेन वह्नितेपेति व्याख्यानं तु सुगमत्वादाचार्यैरुपेक्षितम् । यत्तु ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानमन्तःकरणमिति तदुपेक्ष्य
ज्ञानविज्ञाननाशनमित्यनुरोधेनाप्याऽपि विवेकज्ञानग्रहणस्यौचित्यात् । कौन्तेय इति संबोधयन् संबन्धिवियोगो
मा भवत्वित्येवंरूपेण कामेनैवावृतज्ञानस्त्वमपि स्त्रीत्वभावे शोकमोहरूपे नियोजितोऽसीति ध्वनयति ॥ ३९ ॥

प० टी०—अथ तदेव विविच्याह—आवृतमिति । पूर्वं कामक्रोधौ पृथङ्निरूपितावयवैकत्वेनाह । यतः
काम एव केनाप्याक्षिप्तः सन् क्रोधस्त्वेन परिणमति । एवमेकेन कामरूपेण ज्ञानमावृतम् । किंभूतेन ज्ञानिनः

पुरुषस्य नित्यवैरिणा । अज्ञस्य भोगावसरे कामः सुखहेतुर्भवति परिणामे दुःखरूपः । ज्ञानिनस्त्वनर्थानुसन्धानेन नित्यं दुःखहेतुत्वान्नित्यवैरिणेत्युक्तम् । किंभूतेन दुष्पूरेणानलेन च दुष्पूरेण दुर्भरेण विषयाप्राप्तावनलेमाप्तिरूपेण । अथ कामस्य स्वरूपं दुष्पूरत्वं च निरूपयितुं शातपथी श्रुतिरपि—“एतावान्वै कामो नेत्संश्रान्तो भूयो विन्देत्तस्मादप्येतर्होकाकी कामयते जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्यायेति स यावदप्येतेषामेकैकं न प्राप्नोत्यकृत्स्न एव तावन्मन्यते तस्याकृत्स्नतः” इति । भाष्यम्—पूर्वश्रुत्या निरूपितः काम एतावानेतादृशः । अत्र नेदिति निपातो निषेधार्थः । स कामः सन्न भवति तथाप्यतः कामास्सकाशाद्भूयो भूततरं न विन्देत् न जानाति यत एवं तस्मात्कामात्प्रथममेकाकी मातृगर्भादिक एवोत्पन्नोऽनन्तरं जाया मे स्यादिति कामयते अथानन्तरं प्रजायेय प्रजात्वेन भूयासम् “आत्मा वै पुत्रमामासि” इति श्रुतेः । तत्प्राप्त्यर्थं वित्तं मे स्यात्तदर्थं सेवा कृत्यादिकर्म कर्तव्यमित्येतावान् काम इति पूर्वेणान्वयः । अथ कामस्य दुष्पूरत्वमाह—स यावदिति । स कामयानः पुरुष एतेषां पूर्वोक्तानां कामानां मध्ये यावदेकैकं कामं न प्राप्नोति तावदहमकृत्स्न एव अकृतार्थ इति मन्यते इयमेव तस्याकृत्स्नता ॥ ३९ ॥

रा० टी०—एवं ज्ञेयस्येश्वरादेः ज्ञानकारणस्य मनसः ज्ञातुर्जीवस्य प्रतिबन्धकः काम इत्युक्त्या ज्ञानोऽत्यन्तप्रतिबन्धकत्वमुक्तम् । इदानीं शास्त्रतो जातमपि ज्ञानं स्वकार्यापरोक्षज्ञानाय न प्रभवतीत्यह—आहृतमिति ! ज्ञानिनः शास्त्रजनितज्ञानिनापि ज्ञानं कामावृत्तं भगवदपरोक्षज्ञानाय न प्रभवति । किमु गुरुपदे-शमात्रज्ञानवत् इति सूचनाय ज्ञानिन इत्युक्तम् । अन्यथा ज्ञानस्य ज्ञानिसंबन्धव्यभिचाराज्ज्ञानिन इत्युक्तिर्यथा स्यात् । केनावृत्तं ज्ञानमित्यत उक्तम्—कामरूपेणेति । रूप्यते निरूप्यतेऽनयेति रूपमाख्या कामेति रूपमाख्या यस्य तेन कामरूपेण कामाख्येन नित्यवैरिणः सदापकारिणा दुष्पूरेण दुःखेन पूरयितव्येन । न केवलं दुष्पूर, किंत्यनलेन न विद्यतेऽलं तृप्तिर्यस्य गोऽनलः, तेन महतो भोग्यस्य विषयस्य प्राप्तावपि अधिकेच्छया लुब्धिहीनेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ॥

एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥ ४० ॥

त० टी०—एवंभूतस्य वैरिणः कामस्य हननायाधिष्ठानमाह—इन्द्रियाणीति । एतैरिन्द्रियमनोबुद्धिभिरेव कामः ज्ञानं यथार्थानुभवमावृत्य देहिने विमोहयति विवर्कं नाशयित्वा सुखदुःखाभिनिवेशे योजयति । वस्तुस्वरूपान्यथाज्ञानं मोहः, तथाच कामविमोहितः पुण्यः दुःखहेतुमपि विषयं सुखमेव मत्वा तत्प्राप्तावेव सर्वथा यतते ॥ ४० ॥

म० टी०—ज्ञाते हि शत्रोरधिष्ठाने सुखेन स जेतुं शक्यत इति तदधिष्ठानमाह—इन्द्रियाणीति । इन्द्रियाणि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धप्राहकाराणि श्रोत्रादीनि वचनादानगमनाविसर्गानन्दजनकानि बागादीनि च । मनः सङ्कल्पात्मकं बुद्धिरध्यवसायात्मिका चास्य कामस्याधिष्ठानमाश्रय उच्यते। यतः एतैरिन्द्रियादिभिः स्वस्वरूपापारबुद्धिराश्रयैर्विमोहयति विविधं मोहयति एष कामो ज्ञानं विवेकज्ञानमावृत्याच्छाद्य देहिनं देहाभिमानिनम् ॥ ४० ॥

शं० टी०—ननु संसारकारणं कामस्तत्कार्यं ज्ञानतिरोधानं विषयसन्निधापनं तापनं दुःखप्रापणं च निरूपितम् । तथापि मुमुक्षोस्तज्जयो दुर्घटस्तदधिष्ठानाऽज्ञानात् । ज्ञाते हि शत्रोः स्थाने तज्जित्यै यतः कर्तुं शक्यत इत्याकाङ्क्षायामाह—इन्द्रियाणीति । “यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह । बुद्धिश्च न विचेष्टेत तामाहुः परमां गतिम्” इत्येतच्छ्रुतितात्पर्यं ज्ञैरिन्द्रियादीनां कामाश्रयत्वमुच्यते कामस्यैव तथे-

ष्टाहेतुत्वात् । तत इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि मनोबुद्धिश्चास्य कामस्याधिष्ठानमाश्रय इति बोद्धव्यम् । स्वप्र-
वृत्तेर्द्वारभूतैर्यैरिन्द्रियक्यापारैरेष कामः ज्ञानं प्रत्यगदृष्टिमावृत्य वृत्तेर्बहिःप्रवणतां कृत्वा देहिनं देहात्मबुद्धि-
पुरुषं ज्ञानिनमज्ञानिनं च विमोहयति, अहं भोक्ता इहं भोग्यं रम्यमरम्यमिदं सुखमिदं दुःखमित्यादिना
विविधं भावयति । कामदोषेणैव बुद्धेश्चलनं देहेन्द्रियादितादात्म्यापत्तिरहंमेतिसंसारः पुंस इत्यर्थः ॥ ४० ॥

श्री० टी०—इदानीं तस्याधिष्ठानं कथयन् जयोपायमाह—इन्द्रियाणीति द्वाभ्याम् । विषयदर्शनश्रवणा-
दिभिः संकल्पेनाध्यवसायेन च कामस्याविर्भावादिन्द्रियाणि च मनश्च बुद्धिश्चास्याधिष्ठानमुच्यते एतैरि-
न्द्रियादिभिर्दर्शनादिन्यापारवज्जिग्राभ्यभूतैर्विवेकज्ञानमावृत्य देहिनं विमोहयति ॥ ४० ॥

स० टी०—ज्ञाते शत्रोरधिष्ठाने स जेतुं शक्यतेऽज्ञता ॥ तदधिष्ठानमेवाह समस्तानीन्द्रियाणि च
॥ १ ॥ शब्दादिमाहकाण्यस्य वचनादिकराणि च ॥ संकल्पात्मा मनो ज्ञेयं बुद्धिर्निश्चयरूपिणी ॥ २ ॥
कामस्य ह्याश्रयो यस्मादेतैः सोऽपीन्द्रियादिभिः ॥ स्वस्वव्यापारवज्जिस्तेराश्रयैर्मोहयत्यसौ ॥ ३ ॥ विवे-
कज्ञानमाच्छाद्य मूढं देहाभिमानितम् ॥ ४ ॥ ४० ॥

भा० टी०—सुखेन शत्रुं नाशयितुं तदधिष्ठानं किमित्यर्जुनाकाङ्क्षायामाह—इन्द्रियाणीति । इन्द्रियादी-
न्यस्य कामस्याधिष्ठानमाश्रय उच्यते । एतैराश्रयैर्विवेकज्ञानमावृत्य जीवं विविधं मोहयति । यत्तु ज्ञानं चि-
दात्मकमिति तत्र उक्तयुक्तेः ॥ ४० ॥

प० टी०—अथ कामोन्मूलनप्रकारं निरूपयिषुस्तदधिष्ठानमाह—इन्द्रियाणीति । अस्य कामस्याधि-
ष्ठानमाश्रयीभूतास्त्रयो भवन्ति । दर्शनादादिन्द्रियाणि, संकल्पे मनः, प्रादुर्भावे बुद्धिः, एतैस्त्रिभिरधि-
ष्ठानभूतैः कृत्वा ज्ञानमावृत्य देहिनं जीवं विमोहयति ॥ ४० ॥

रा० टी०—यदर्थमर्जुनेन पापप्रवर्तनेषु बलवान्पृष्ट उत्तरितश्च तस्य बलवतः कामस्य शत्रोर्बधार्थमधि-
ष्ठानमाह—इन्द्रियाणीति । अस्य कामाख्यशत्रोरिन्द्रियाणि चक्षुरादीनि मनोबुद्धिश्चाधिष्ठानम् । प्राधान्यज्ञा-
पताय मनोबुद्धयोः पृथगुक्तिः । अधिष्ठानतां व्यनक्ति—एतैरिति । एतैर्मनोबुद्धीन्द्रियैर्विषयसंसृष्टैरेष काया-
ख्यशत्रुज्ञानमावृत्य ज्ञानजन्म प्रतिषध्येति वा जातमपि ज्ञानं कार्याक्षमं कृत्वेति वार्थः । देहिनं जीवं वि-
मोहयति ॥ ४० ॥

तस्मात्त्वमिन्द्रियादौ नियम्य भरतर्षभ ॥

पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥ ४१ ॥

त० टी०—अधिष्ठाननिरूपणं तन्निग्रहपूर्वकं कामजयार्थमेव तदेवाह—तस्मादिति । यस्मादि-
न्द्रियाधिष्ठित एव कामो विमोहकस्तस्माद्दे भरतर्षभ त्वमादाविन्द्रियाणि नियम्य विषयेभ्यो निवर्त्य
ततो ज्ञानविज्ञाननाशनं ज्ञानं गुरुशास्त्रोपदेशजं विज्ञानं मननानन्तरनिदिध्यासनजं तयोर्नाशनमत एव
पाप्मानं सर्वपापहेतुत्वात्पापरूपमेनं कामं प्रजहि प्रकर्षेण नाशय । यथा पुनर्नोद्भवेदित्यर्थः ॥ ४१ ॥

प० टी०—तस्मादिति । यस्मादेवं तस्मादिन्द्रियाधिष्ठानः कामो देहिनं मोहयति तस्मात्त्वमादौ मोहना-
त्पूर्वं कामनिर्गोधात्पूर्वमिति वा, इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि नियम्य वशीकृत्य तेषु हि वशीकृतेषु मनोबुद्धयोरपि
वशीकरणं सिध्यति सङ्कल्पाध्यवसाययोर्बाह्येन्द्रियप्रवृत्तिद्वारैवानर्थहेतुत्वात् । अत इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरिति
पूर्वं पृथक्निर्दिश्यापीहेन्द्रियाणीत्येतावदुक्तम् । इन्द्रियत्वेन तयोरपि संग्रहो वा । हे भरतर्षभ महाबंधप्रसूतत्वेन
समर्थोऽसि । तस्मान्न सर्वपापमूलभूतमेनं कामं वैरिणं प्रजहि हि परित्यज । हि स्फुटं प्रजहि प्रकर्षेण मार-
येति वा । अङ्गि शत्रुमित्युपसंहाराच्च । ज्ञानं शास्त्राचार्योपदेशजं परोक्षं विज्ञानमपरोक्षं तत्फलं तयोर्ज्ञान-
विज्ञानयोः श्रेयःप्राप्तिहेतुर्नाशनम् ॥ ४१ ॥

सं० टी०—निःशेषकामनिवर्हणाभावे बुद्धेर्नैश्वर्यं न संभवति तदसंभवे ज्ञानं विशुद्धं न भवति तद-
भावे मोक्षाभावस्ततो मुमुक्षुणा तज्जयोऽवश्यं कर्तव्य इति सूचयितुमाह—तस्मादिति । हि यस्मान्मनोबुद्धी-
न्द्रियव्यापारैकबलः कामो मुमुक्षोस्तव नित्यशत्रुस्तस्मात्तत्रमादाविन्द्रियाण्यनन्तरं मनो बुद्धिं च नियम्य
विषयग्रहविमुखानि कृत्वा इन्द्रियाण्यादावित्युक्तिर्मनोबुद्धयोर्नियमनं सूचयति । नियमविधावादिपदस्यान-
न्तरकृत्यद्योतकत्वात् सत्यामन्तर्विषयचिन्तायामिन्द्रियनिग्रहस्य विफलत्वात् ‘मनस्तु पूर्वमादद्यात्कुमीन-
मिव मत्स्यहा’ इतिवचनाद्वस्तुदर्शने मनस एव करणत्वाच्चात इन्द्रियनियमनानन्तरमेव मनोबुद्धयोरपि
निग्रहः कर्तव्य एव । एवं कामाभिप्रायनिरोधं कृत्वा ज्ञानविज्ञाननाशनं ज्ञानं श्रुतियुक्तिभिः पर्वते बद्धि-
रस्तीतिवत्परोक्षको वस्तुनिश्चयः सर्वे ब्रह्मैवेति, विज्ञानं तु विषयव्याप्तवृत्तिजन्यं महानसाभिज्ञानबहिर्दमे-
बाहमिति, एवंरूपयोर्मोक्षैकप्रयोजनयोश्चन्द्रसूर्ययोरिवाऽविशेषविशेषस्फुरणयोर्ज्ञानविज्ञानयोर्नाशनं विध्वंस-
कमत एव स्ववैरिणं पाप्मानं पापिष्ठमेनं कामं प्रजहि निःशेषं विध्वंसयेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

श्री० टी०—यस्मादेवम्—तस्मात्त्वमिति । आदौ विमोहात्पूर्वमेव इन्द्रियाणि मनो बुद्धिं च नियम्य
पापरूपमेनं कामं हि स्फुटं प्रजहि धातय । यद्वा प्रजाहि परित्यज ज्ञानमात्माविषयं विज्ञानं शास्त्रीयं
तयोर्नाशकम् । यद्वा ज्ञानं शास्त्राचार्योपदेशजं विज्ञानं निदिध्यासनजम् “तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कु-
र्वीत” इति श्रुतेः ॥ ४१ ॥

सं० टी०—यतोऽसाविन्द्रियाधारः कामो मोहाय देहितः ॥ तस्मात्त्वं मोहनात्पूर्वं प्राग्वा कामनिरोधतः
॥ १ ॥ श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्येव वशीकृत्य सुवंगज ॥ पापमलं रिपुं कामं मारयेनमशेषतः ॥ २ ॥ ज्ञानं
परोक्षमित्युक्तं शास्त्राचार्योपदेशजम् ॥ अपरोक्षं हि विज्ञानं श्रेयःसाधनयोस्तयोः ॥ ३ ॥ नाशनं दुष्टम-
त्यन्तं तत्त्वज्ञानी रिपुं शठम् ॥ ननु ज्ञानं समुत्पन्नं सविज्ञानं यद्वा तदा ॥ ४ ॥ बाधित्वाऽज्ञानतत्कार्यं
तिष्ठत्यात्मानि निश्चलम् ॥ कामम्योत्पत्तिमात्रेण तस्य नाशः कथं भवेत् ॥ ५ ॥ वेदान्तमानसं सिद्धं
ज्ञानं विज्ञानमंयुतम् ॥ कामादिमात्रनाशयं चेदृथा तत्र परिश्रमः ॥ ६ ॥ ज्ञानं वस्तुप्रभायसं साधितं
ब्रह्मविद्वरैः ॥ तत्कर्तव्यं नश्यति क्षिप्रं सति माने च वस्तुनि ॥ ७ ॥ किंच ज्ञानस्य नाशेन प्रतिबुद्धिस-
मुद्भवः ॥ यथा दीपप्रभानाशे तिमिरस्य समुद्भवः ॥ ८ ॥ तद्विरुद्धमनिर्वाच्यानाद्येकाज्ञानवादिनाम् ॥
अनादिभावरूपस्याज्ञानस्यास्य जनिः कथम् ॥ ९ ॥ अन्यथा भवतामेव स्वसिद्धान्तक्षतिर्भवेत् ॥ बाह्यं
ज्ञानं सविज्ञानं जातं जातु न नश्यति ॥ १० ॥ नदुक्तेः का गतिस्तर्हि शृणु त्वं शुक्तिः स्फुटम् ॥
ज्ञानविज्ञानघातित्वं कामस्येत्यत्र नो हरेः ॥ ११ ॥ तात्पर्यं किन्तु कामस्य दुष्टस्यात्यन्तनिन्द्या ॥ हेय-
त्वेऽत्यन्यथा वाक्यभेदः स्थान्त एव च ॥ १२ ॥ तत्त्वज्ञाने समुत्पन्ने जीवन्मुक्तमुनेरयम् ॥ कामाभासः
समुत्पन्नो यदि प्रारब्धकर्मणा ॥ १३ ॥ प्रत्युत ज्ञाननाशोऽसावक्षमो ज्ञाननाशने ॥ तथाप्ययं न वि-
श्वास्यः काम इत्येव कथ्यते ॥ १४ ॥ मुमुक्षोरुपदेशार्थं हरिणा भ्रान्तिहारिणा ॥ अयमभ्रान्ति निष्कर्षो
भगवद्ब्रह्मसो मतः ॥ १५ ॥ बाध्योऽप्यज्ञानबाधान्मुक्तिनिःशङ्करवचोभजन्यबोधेन कामो बामोऽयं मोक्षमार्गं
प्रचलतरिपुर्नैव विश्वासयोग्यः ॥ तत्प्रागे सन्मुमुक्षोरनुदिनमपिकं यत्नसाधाय बोधः साध्यो विज्ञानयुक्तो
हरिरिति वदति ब्रह्मविद्याप्रदाता ॥ १६ ॥ यद्वा कामस्य यदौष्ठयं तत्सर्वमिह वर्ण्यते ॥ सत्यागाद्य तथा प्राह ज्ञान-
विज्ञाननाशनम् ॥ १७ ॥ ज्ञानविज्ञानशब्दाभ्यां तत्कलं मुक्तिरुच्यते ॥ सा द्विधास्ति सदैवैका विवेकान्वयेति
तत्र च ॥ १८ ॥ उत्तमे तत्त्वविज्ञाने साक्षात्कारापराभेदे ॥ अवश्यं स भवेन्मुक्तो वेदप्राप्तात्तन्तन्तम् ॥ १९ ॥
जीवन्मुक्तिफलं कामक्रोधादिभिरिहारिभिः ॥ प्रतिबुध्यत एवेति दर्शनार्थमिहोच्यते ॥ २० ॥ अहो काम-
स्य दुष्टत्वं किमु वाच्यमतः परम् ॥ यद्ययं ज्ञानविज्ञानफले सत्यपि तत्क्षणे ॥ २१ ॥ उद्धृतः प्रतिबभ्रावे,

जीवन्मुक्तिसुखं मुनेः ॥ यस्यां वृत्तौ स आह्लादो जीवन्मुक्तिसुखाभिधः ॥ २१ ॥ आरूढः सुखयत्येनं नष्टा-
 विषं विचक्षणम् ॥ यदि तत्रागतः कामो दृष्टप्रारब्धकर्मणा ॥ २२ ॥ तत्क्षणे तत्सुखं चासौ प्रतिबध्नाति वेदिनः ॥
 ननु ज्ञाने स्थिते तत्र सविज्ञाने कचेतसि ॥ २४ ॥ कथं कामोद्भवस्तत्र संभवेदिति चेच्छृणु ॥ प्रारब्धकर्म-
 प्राबल्यात्कामोत्पत्तिर्ज्ञेयतः ॥ २५ ॥ सति सिध्यात्वबोधेऽपि विषयेषु च संभवेत् ॥ ननु तत्त्वविदां चित्ते कामः
 प्रारब्धकर्मणा ॥ २६ ॥ जायतेऽत्र प्रमाणं किमिति चेच्छ्रीहरेर्वचः ॥ सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ॥ २७ ॥
 प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥ तथैवोक्तं च वासिष्ठे निर्वाणे कुम्भवाक्यतः ॥ २८ ॥
 ज्ञस्याज्ञस्य च देहस्य यावदेहमयं क्रमः ॥ लोकवद्व्यवहारोऽयं शक्त्याशक्त्याथ वा सदा ॥ २९ ॥ ये
 परिज्ञातगतयो ये चाज्ञाः पशुधर्मिणः ॥ लोकस्य व्यवहारेषु ते स्थिता लोकजालवत् ॥ ३० ॥ व्यवहारे
 यथैवाज्ञस्तथैवास्त्रिलपण्डितः ॥ वासनामात्रभेदोऽत्र कारणं बन्धमोक्षयोः ॥ ३१ ॥ यावच्छरीरं तावद्धि
 दुःखे दुःखं सुखे सुखम् ॥ असंसक्तभियो धीरा दर्शयन्त्यप्रबुधवत् ॥ ३२ ॥ तथैव भाष्ये भामत्यां
 चायमर्थो निदर्शितः ॥ पञ्चादिभिश्चाविशेषादित्यत्रातिश्रुतं तथा ॥ ३३ ॥ विदन्तु श्रुतियुक्तिभ्यां
 देहादिभ्यो विलक्षणम् ॥ विद्युद्धं प्रत्यगात्मानं ब्रह्मैक्यं चिद्धनं सुखम् ॥ ३४ ॥ प्राणभूतमात्रधर्मं तु व्यव-
 हारे विदां वराः ॥ नातिवर्तन्त इत्यादौ भामत्यां निर्णयः कृतः ॥ ३५ ॥ प्रारब्धकर्मनानात्वादुधानाम-
 न्यथान्यथा ॥ वर्तन्ते तेन शास्त्रार्थे भ्रमितव्यं न पण्डितैः ॥ ३६ ॥ स्वस्वकर्मानुसारेण वर्तन्तां ते तथा तथा ॥
 अवशिष्टः सर्वबोधः समा मुक्तिरिति स्थितिः ॥ ३७ ॥ इत्यादिसंप्रदायज्ञैरयमर्थ उद्धारितः ॥ जातेऽपि
 तत्त्वविज्ञाने प्रारब्धान्त्येन कर्मणा ॥ ३८ ॥ जीवतः पुरुषस्यास्ति चित्तधर्मो ह्यनेकधा ॥ रागद्वेषादिक-
 श्लेशहेतुत्वादेव तद्विदः ॥ ३९ ॥ स बाधितानुवृत्त्यापि बन्धो भवति तत्क्षणे ॥ चित्तवृत्तिनिरोधेन
 तस्य योगेन वारणम् ॥ ४० ॥ प्रोक्तं बहुविधं शास्त्रे जीवन्मुक्तिसुखातये ॥ अतः कामोद्भावार्जवन्मुक्तः
 स्यात्प्रतेवबन्धनम् ॥ ४१ ॥ तदर्थं हरिणा प्रोक्तं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥ चित्तस्य सर्वदोषाणां
 राजा काम उद्धारितः ॥ ४२ ॥ तन्निराकरणेनैव सर्वदोषनिगृह्णातिः ॥ जीवन्मुक्तिसुखं तज्ज्ञचे-
 तस्याविर्भवत्यपि ॥ ४३ ॥ यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् ॥ तृष्णाभयसुखस्यैते
 नार्हतः षोडशीं कलाम् ॥ ४४ ॥ कामोद्भवो मुमुक्षोर्हि तत्त्वधीप्रतिबन्धकः ॥ तज्ज्ञस्यात्मसुखास्वाद-
 प्रतिबन्धक इत्येतं ॥ ४५ ॥ तदर्थं तस्य नाशाय यत्न आस्थेय आदरात् ॥ मुमुक्षुणात्मबोधाय तज्ज्ञे-
 नात्मसुखाय च ॥ ४६ ॥ इति श्रीकृष्णासिन्धोर्हरंरुतकर्मणः ॥ तात्पर्यं गम्यते विष्णोः शास्त्रयोन-
 रमापते ॥ ४७ ॥ तत्त्वज्ञानेऽपि जाते भ्रमतिमिरहरे शान्तिदे सज्जनानां जीवन्मुक्त्यापि भाव्यं परमसुख-
 द्यासर्वविशेषनाशान् ॥ तत्र प्रारब्धदोषाद्यदि भवति मतौ कामशत्रोः प्रचारो मोक्षो भाव्यन्तकाले
 त्वपि सपदि परं दृष्टुःखं न नश्येत् ॥ ४८ ॥ अथवा तत्त्वनिज्ञासोरुपदेशार्थमेव हि ॥ कामनिन्दाशुषका-
 न्ता तथाहि श्रीहरेर्मतम् ॥ ४९ ॥ कामस्तृष्णाद्विपर्यायो दुःपूरो यत्र तिष्ठति ॥ ज्ञानविज्ञानयोस्तत्र गन्धो-
 ऽप्यत्यन्तदुर्लभः ॥ ५० ॥ वक्ष्यत्येव हरिः साक्षात्पोषणे कामदुष्टताम् ॥ त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशन-
 मात्मनः ॥ ५१ ॥ कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्तत्त्वं त्यजेत् ॥ एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैर्भिर्निररः
 ॥ ५२ ॥ आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥ कामलोभावुभावत्र कामशब्देन कीर्तितौ ॥ ५३ ॥
 क्रोधस्तस्यानुशोऽप्यत्र काममूल उद्धारितः ॥ काम एष क्रोध एष इत्यत्र हरिणा स्वयम् ॥ ५४ ॥
 तस्मात्कामरिपावन्तर्भूतत्वेनैव तौ मतौ ॥ तस्मिन्सति तत्र गन्धोऽपि श्रेयसः साधनस्य वा ॥ ५५ ॥
 कामोऽपि रिपुं कामं धिनियम्योन्मियाणि च ॥ नाशय त्वं सुखावाप्त्यै पौरुषेण बलीसाय ॥ ५६ ॥
 कामोऽपि रिपुं कामं धिनियम्योन्मियाणि च ॥ नाशय त्वं सुखावाप्त्यै पौरुषेण बलीसाय ॥ ५६ ॥
 कामोऽपि रिपुं कामं धिनियम्योन्मियाणि च ॥ नाशय त्वं सुखावाप्त्यै पौरुषेण बलीसाय ॥ ५६ ॥

निर्दं यस्माच्चान्तर्यं हीन्निद्रयाश्रयम् ॥ केनोपायेन तीव्रेण क्षमः स्यां कामनाशने ॥ ५८ ॥ इत्यत्राह
हरिः साक्षाज्ज्ञानविज्ञानसाधनम् ॥ नाशने बाधने ज्ञानविज्ञाने अस्य वै यतः ॥ ५९ ॥ ज्ञानविज्ञानरूपाभ्यां
साधनाभ्यां समूलतः ॥ नाशनं यस्य कामस्य तत्र त्वं यत्नवान्भव ॥ ६० ॥ देहेन्द्रियादिसंचाते यावदस्या-
त्मधीर्दृढा ॥ कामोऽपि तावदेवास्ति बलवानतिवृत्तः ॥ ६१ ॥ अविद्याहेतवः कामाः काममूलाः प्रभु-
स्यः ॥ धर्माधर्मौ च तन्मूलौ देहोऽनर्थाश्रयस्ततः ॥ ६२ ॥ अतोऽविद्यानिरोधे स्यान्निरोधो विदुषः
सदा ॥ निःशेषकर्महेतूनां विकाशनां तदैव तु ॥ ६३ ॥ इत्युक्तं वार्तिके स्पष्टं तैत्तिरीयकभाष्यके ॥
अहंकारचिदात्मानावेकीकृत्याविवेकतः ॥ ६४ ॥ इदं मे स्याद्विदं मे स्यादेतीच्छाकामशक्तिता ॥ देहा-
दिभ्यो विविच्यतातो ज्ञाते ब्रह्मात्मवस्तुनि ॥ ६५ ॥ समूलस्थैव कामस्य नाशनं भवति स्वयम् ॥ अतो
मुख्य उपायाऽयं तुभ्यं समुपदिश्यते ॥ ६६ ॥ ज्ञानं शास्त्रीयमाश्रित्य तत्त्वमस्यादिवाक्यजम् ॥ देशिको-
क्तनैर्युक्तं विज्ञानं स्वातुभूतिजम् ॥ ६७ ॥ नाशय त्वमिमं शत्रुं कामं पौरुषमास्थितः ॥ इत्येवं वा
कृपासिन्धोस्तार्तार्यं श्रीहरेर्विभोः ॥ ६८ ॥ संदर्भस्योत्तरस्यापि यतोऽस्मिन्पक्ष एव हि ॥ स्वागत्यं तत्र
चिदातोर्जद्वर्गाद्विवेचनम् ॥ ६९ ॥ स्वाज्ञानाध्यस्तदेवद्वयमहमिति संश्रित्य यस्यास्ति यावत्कामक्रोधादि-
दोषः प्रभवति भयदस्तस्य तावन्मुमुक्षोः ॥ देहादिभ्यो विविच्यताभयपदमलं तत्त्वमाज्ञाय सम्यग्भवेऽज्ञाने
तकार्ये ह्यपनयति शुधीः कामशत्रुं सुखेन ॥ ७० ॥ क शास्त्रं गीताख्यं हरिमुखसरोजमिदं क
चास्माकं बुद्धिर्विषयविपपक्वे निपतिता ॥ तथापि श्रीकान्तपचुरगुणलक्ष्मीविरचितं कटाक्षं स्वच्छाच्छं
ह्यनुसृतवतां किं न सुलभम् ॥ ७१ ॥ ४१ ॥

भा० टी०—तस्मादिनि । तस्मादिन्द्रियादीनामाश्रयत्वात्त्वमिन्द्रियाणि पूर्वं कामनिरोधः प्रागवस्थायां मोह-
नात्पूर्वमिति वा नियम्य वशीकृत्य पाप्मानं पापाचारं कामं प्रजहि, अत्मनः सकाशात्परित्यज । कामस्य परिस्थाग
एव मारणं न तु शस्त्रेण शिरश्छेदनम् । एवं जहिशत्रुमित्युपसंहारेऽपि परित्यजेत्येवार्थः । एतेन प्रजहि प्रकर्षेण
जहि मारयेति भाष्यानुक्तं कैश्चिदुक्तं प्रत्युक्तम् । हि यस्माज्ज्ञानविज्ञाननाशनमस्य विशेषणस्य हेतुगर्भत्वं
सूचयति हिशब्दः । तथाच यस्मादित्यस्याध्याहारोऽपि नापेक्षितः । एतेन हि प्रसुप्तमिति प्रत्युक्तम् । ज्ञानं
शास्त्रत आचार्यतश्चात्मादीनामवबोधः, विज्ञानं विशेषतस्तदनुभवः, तयोर्ज्ञानविज्ञानयोः श्रेयःप्रतिहेतवो-
र्नाशनम् । ये तु ज्ञानमात्मविषयं विज्ञानं शास्त्रीयं, यद्वा ज्ञानं शास्त्राचार्योपदेशजं विज्ञानं निदिध्यासनम्
“ विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ” इति श्रुतेरिति वर्णयन्ति तेषां व्याख्याने प्रथमपक्षोऽरुचिप्रस्तः । अरुचिबीजं ज्ञानं
विवेकज्ञानमिति पूर्वं स्वेन व्याख्यातं तच्चात्मविषयं शास्त्रीयमेवेति विज्ञानपदेन पौनरुक्त्यम् । द्वितीयस्तु विज्ञानं
विशेषतस्तदनुभव इति भाष्यस्य निदिध्यासनपरत्वं व्याख्याय तद्विरुद्धो बोध्यः । तेनेदमावृत्तम्, आवृत्तं
ज्ञानमेतेन, ज्ञानमावृत्त्येतलुलोधेन नाशनमित्यस्यादर्शनसंपादकमित्यर्थः । णम् अदर्शन इति स्मरणम् । ज्ञान-
विज्ञानयोरुत्पन्नयोरावरणात्मकाज्ञानत्राधकत्वप्रसिद्धया विक्षेपात्मकाज्ञानेन कदाचित्प्रारम्भप्राबल्यादाभास-
रूपेणोत्पन्नस्य कामस्य तावत्कालज्ञानविज्ञाननाशनत्वमुपपद्यते । यद्वा मुमुक्षुणा मोक्षसाधनज्ञानविज्ञानप्राप्तये
यतमानेनेन्द्रियाणि नियम्य ज्ञानविज्ञानावरकः कामो हातव्य इति । तथाच नाशनमावरकमिति व्याख्या-
नेऽस्य सम्यक्त्वेन घातकमित्यर्थभ्रान्त्या ज्ञानविज्ञाननाशासंभवशङ्कायास्तत्तुत्तरस्य चानवकाशः । भरतैर-
प्ययं शत्रुः परित्यक्तः त्वं तु भरतर्षभ इति सूचयन्नाह—भरतर्षभेति ॥ ४१ ॥

प० टी०—अथ क्रमेणास्योपरमप्रकारमाह—तस्मादिति । यस्मादयं बुद्धिपर्यन्तगतिस्तस्मात्कारणादौ
प्रथमत इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि नियम्य विषयपराङ्मुखानि कृत्वा पाप्मानमत्युग्रं कामं प्रजहि घातय ।
किंभूतं ज्ञानविज्ञाननाशनम् । ज्ञानं शास्त्रोक्तं विज्ञानमनुभवस्तयोः प्रतिबन्धकीभूतम् ॥ ४१ ॥

रा० टी०—तस्मादिति । हि यस्मात् हे भरतर्षभ त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य विषयसङ्कृतान्यकृत्वा सङ्कतत्वे वा मनोबुद्धयोर्विषयस्पर्शमकृत्वा तयोर्विषयसंस्पर्शेऽपि क्षोभमप्येत्येति वार्थः । ज्ञानविज्ञानयोर्नाशनं यस्मात्तं पाप्मानं पापहेतुमेतं कामं प्रजहि हतं कुरु । हृताभिष्टानो हि शत्रुर्नाशयितुं शक्य इति प्रसिद्धियोगोक्तो हिशब्दः । इन्द्रियजयः कामहननोपाय इति भावः ॥ ४१ ॥

इन्द्रियाणि पराण्यादुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ॥

मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥ ४२ ॥

त० टी०—एवं ज्ञानविज्ञानविरोधिकामनाशने द्वारभूतेन्द्रियनियमनमुक्तमिदानीं ज्ञानविरोधेऽधिष्ठानभूतानीन्द्रियाणि क्रमतः प्रधानानि प्रदर्श्य सर्वप्रधानभूतं कामं हन्यादित्युपदिशन्नुपसंहरति—इन्द्रियाणीति द्वाभ्याम् । ज्ञानावरणे इन्द्रियाणि पराणि प्रधानकारणान्याहुः । यत् इन्द्रियेषु विषयप्रवणेषु आत्मनि ज्ञानं न जायते । इन्द्रियेभ्यः परं मनः, इन्द्रियेषूपरतेष्वपि मनसि विषयप्रवणे नात्मनि ज्ञानं प्रकाशते । मनसस्तु परा बुद्धिः, मनसि विषयविमुखे सत्यपि विपरीताध्यवसायनत्यां बुद्धौ सत्यां नात्मज्ञानं प्रकाशते । यो बुद्धेः परतस्तु सः, स पूर्वोक्तः कामः यत् इन्द्रियादिषु बुद्धिपर्यन्तेषु ज्ञानविरोधिषूत्तरोत्तरप्रधानभूतेषु कथञ्चिद्विषयेभ्य उपरतेष्वपि रजोगुणसमुद्भवोऽनादिसूक्ष्माभिलाषरूपः कामः मनोबुद्धौ विषयसंकल्पाध्यवसायिन्यौ विधायान्मज्ञानमाच्छादयति । अतो बुद्धेः परः सर्वज्ञानविरोधिप्रधानभूतो वैरी स काम एवेत्यर्थः । केचित्, यस्तु बुद्धेः परस्तत्साक्षित्वेनावस्थितः सर्वोत्तरः स आत्मा विमोहयति देहिनमिति देशिषब्दोक्त आत्मा स इति परामृश्यते इत्येवं व्याख्यायन्ते, तदसङ्गतं व्यवहितस्य देहिनः परामर्शसंभवात् ‘पाप्मानं प्रजहि ह्येनम्’ ‘जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपम्’ इति पूर्वोत्तरश्लोकयोः कामस्यैव प्रकृतत्वात् । न ह्यनन्तरोक्तं विहाय व्यवहितस्य परामर्शं पण्डिताः कुर्वन्तीत्यलं विस्तरेण ॥ ४२ ॥

म० टी०—ननु यथाकथंचिद्वाहोन्द्रियनियमसंभवेऽप्यन्तरतृष्णात्यागोऽतिदुष्कर इति चेत् न, रसोप्यस्य परं दृष्ट्वा निर्वर्तत इत्यत्र परदर्शनस्य रसाभिधानीयकतृष्णात्यागसाधनस्य प्रागुक्तः । तर्हि कोसौ परो यदर्शनात्तृष्णानिर्वृत्तिरित्याशङ्क्य शुद्धमात्मानं परशब्दप्राप्त्यं देहादिभ्यो विविच्य दर्शयति—इन्द्रियेति । श्रोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च स्थूलं जडं परिच्छिन्नं बाह्यं च देहसपेक्ष्य पराणि सूक्ष्मत्वात्प्रकाशकत्वाद्वाप्यपकत्वाद्भूतः सत्त्वाच्च प्रकृष्टान्याहुः पण्डिताः श्रुतयो वा । तथेन्द्रियेभ्यः परं मनः सङ्कल्पविकल्पात्मकं तत्प्रवर्तकत्वात् । तथा मनसस्तु परा बुद्धिरध्यवसायात्मिका । अध्यवसायो हि निश्चयस्तत्पूर्वक एव सङ्कल्पादिर्मनोवर्मः । यस्तु बुद्धेः परस्तद्भासकत्वेनावस्थितो यं देहिनमिन्द्रियादिभिराश्रयैर्युक्तः कामोऽज्ञानावरणद्वारेण मोहयतीत्युक्तं स बुद्धेर्द्रष्टा पर आत्मा । स एष इह प्रविष्ट इति वदन् व्यवहितस्यापि देहिनस्तदा परामर्शः । अत्रार्थे श्रुतिः ‘इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था-अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः ॥ महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः । पुरुषाच्च परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः’ इति । अत्रात्मनः परत्वस्यैव वाक्यतात्पर्यविषयत्वादिन्द्रियादिपरत्वस्याविषयित्वादिन्द्रियेभ्यः परा अर्था इति स्थानेऽर्थेभ्यः पराणीन्द्रियाणीति विवक्षाभेदेन भगवदुक्तं न विवक्ष्यते । बुद्धेरस्मादिव्यष्टिबुद्धेः सकाशान्महानात्मा समष्टिबुद्धिरूपः परः ‘मनो महान्मतिर्ब्रह्मा पूर्बुद्धिः स्वाविरीभूतः’ इति वायुपुराणवचनात् । महतो हैरण्यगर्भबुद्धेः परमव्यक्तमव्यक्ताकृतं सर्वजगद्बीजं मायाख्यं ‘मायां प्रकृतिं विधातुं’ इति श्रुतेः ‘तदेवं तर्थाव्याकृतमासीत्’ इति च । अव्यक्तास्तकाशास्तकलजलजलवर्गप्रकाशकः पुरुषः पूर्ण आत्मा परस्त्वस्मादपि कश्चिदव्यक्तः पदः स्यादित्यत आह—पुरुषाच्च परं किंचिदिति । कुत एवं

यस्मात् सा काष्ठा समाप्तिः सर्वाधिष्ठानत्वात्सा परा गतिः “ सोऽध्वनः पारमाप्रोति तद्विष्णोः परमं पदम् ”
इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धा परा गतिरपि सैवेत्यर्थः । तदेतत्सर्वं यो बुद्धेः परतस्तु स इत्यनेनोक्तम् ॥ ४१ ॥

श्रु० टी०—ननु कामो दुर्ज्ञेयो दुर्ज्ञेयस्य जये बलवद्वाश्रयोऽपेक्ष्यते सुमुहुः कमाश्रित्य कस्य महिम्ना
कामं जयेदित्याकाङ्क्षायाम् ‘रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते’ इतिन्यायेन परमात्मानं सर्वान्तरं
सर्वगमवगम्य तदाश्रयणेन त्वं कामं जहीति बोधयितुमात्माविगमप्रकारमाह—इन्द्रियाणीति । “ इन्द्रियेभ्यः
परा ह्यर्था ह्यर्थेभ्यश्च परं मनः ” इत्याद्याः श्रुतय इन्द्रियाणि पराण्याहुः इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि पञ्च पञ्च
कर्मेन्द्रियाणि च स्वापेक्षया जडं बाह्यं स्थूलं प्रवर्त्य व्याप्यं कार्यं च यच्छरीरं तस्मात्प्रकाशकत्वान्तरत्वसूक्ष्म-
त्वप्रवर्तकत्वव्यापकत्वकारणत्वादिधर्मैः पराण्युत्कृष्टतराण्याहुर्वदन्ति । येन यत्प्रकाशयते प्रवर्तते च तत्तद्व-
पेक्ष्य व्यापकं सूक्ष्मं परं भिन्नं च भवति यथाऽयसोऽयस्यो बहिस्तथा देहमपेक्ष्येन्द्रियाणि देहतद्वर्मा-
शकत्वात्प्रवर्तकत्वाच्च पराणि भिन्नानि च भवन्तीत्यर्थः । तथेन्द्रियेभ्यो मनः प्रकाशकत्वादिधर्मैः परमु-
त्कृष्टं भिन्नं च भवति, इन्द्रियतद्वर्माणां प्रकाशकत्वान्मनः स्वत्वन्तस्थं सादिन्द्रियाणि तद्वर्माश्च प्रकाशयति ।
ततो मनसस्तत्परत्वं भिन्नत्वं च युक्तमित्यर्थः । एवं मनसोऽपि प्रकाशकत्वादिधर्मैर्बुद्धिः परा भवति । बुद्ध्या
खलु मनस्तद्वर्माश्च प्रकाशयन्ते प्रवर्त्यन्ते च ततस्तत्परत्वं भिन्नत्वं च बुद्धेः सिद्धमेव । सूक्ष्मत्वान्तरत्वव्या-
पकत्वकारणत्वप्रवर्तकत्वप्रकाशकत्वादिधर्मैर्यत्स्वत्वं सर्वतो व्याप्य बुद्ध्यादिस्थूलपर्यन्तं कार्यकरणसंघातं
स्वसंनिधिमात्रेण प्रवर्तयन् तद्वर्मातत्कमेतद्गुणतद्विकाराश्च सर्वानविकारात्मना साक्षाज्जानाति प्रकाशयति स
एव आत्मा बुद्धेः परतः परः सर्वस्मादुत्कृष्टतमो भिन्नश्च नित्यत्वात्सर्वज्ञत्वात्सर्वप्रकाशकत्वात्सर्वसाक्षि-
त्वाच्च “ पुरुषात् परं किञ्चित् ” इति श्रवणात् । यत एव ततः सर्वस्मात्परं सर्वदृष्टारमत एव देहेन्द्रिया-
दिभ्यो भिन्नं सर्वप्रकाशकं चिदानन्दैकरसं सन्मात्रं परिपूर्णमेतमेव स्वात्मानं विजानीहीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

श्री० टी०—अथ यत्र प्रसन्नतया चित्तप्रणिधानेन इन्द्रियाणि नियन्तुं शक्यन्ते तदात्मस्वरूपं देहादिभ्यो
विविच्य दर्शयति—इन्द्रियाणीति । इन्द्रियाणि देहादिभ्यो ग्राह्येभ्यः पराणि श्रेष्ठान्याहुः सूक्ष्मत्वात्प्रकाशक-
त्वाच्च, अन एव तद्व्यतिरिक्तत्वमप्यर्थादुक्तं भवति । इन्द्रियेभ्यश्च संकल्पात्मकं मनः परं तत्प्रवर्तकत्वात् ।
मनस्तु बुद्धिर्निश्चयात्मिका परा निश्चयपूर्वकत्वात्संकल्पस्य । यस्तु बुद्धेः परस्तत्साक्षित्वेनावस्थितः सर्वान्तरः
स आत्मा ‘विमोहयति देहिन्म्’ इति देहिशब्दोक्त आत्मा स इति परामृश्यते ॥ ४२ ॥

स० टी०—स्वस्मिन्भोक्तृत्वविज्ञानात्स्वात्मानन्दविवेकतः ॥ भोग्यसौन्दर्यसंभ्रान्त्या कामोऽयं जायते
नूणाम् ॥ १ ॥ प्रत्यगात्मा विविच्यतो द्रष्टव्योऽन्तर्धिधा नयैः ॥ कामश्चानुविनाशाय निजानन्दाप्तये
तथा ॥ २ ॥ देहेन्द्रियमनोधीभ्यः पृथक्कृत्य विवेकतः ॥ सर्वगात्री परो दृश्यादृष्टं द्रष्टव्यं आदरात् ॥ १ ॥
असंज्ञात्मानमाश्रित्य भोग्यमिभ्यात्वबोधतः ॥ हेयः कामः परः शत्रुरित्याह भगवान्हरिः ॥ ४ ॥ स्थूलं
जडं परिच्छिन्नं बाह्यं देहमपेक्ष्य हि ॥ प्रकाशकत्वात्सूक्ष्मत्वाद्व्यापकत्वात्पराणि च ॥ ५ ॥ इन्द्रियाणी-
न्द्रियेभ्यस्तु प्रेरकत्वान्मनः परम् ॥ मनस्तु परा बुद्धिर्निश्चयैकस्वरूपिणी ॥ ६ ॥ यस्तु बुद्धेः परस्व-
स्याभासकत्वेन चिद्रूपः ॥ यमश्चिदावृतं कामः स्वाश्रयैर्मोहयत्यसौ ॥ ७ ॥ बुद्धेर्द्रष्टा परः सोऽयमात्मा
साक्षी विविच्यताम् ॥ अत्रायमस्ति निष्कर्षः साक्षिदत्त्वविवेचने ॥ ८ ॥ देहः स्थूलो जडोऽयं अनिमर-
णयुतो नायमात्मा कदाचित्सूक्ष्मो लिङ्गापराख्यो भ्रमशतबलितो वैकृतो नायमात्मा ॥ सुस्यादौ भावहीन-
स्तंडितं गलितोऽज्ञानमात्रैकहेतुः साक्षी तस्याप्यभावं सुखघनबपुषा वेत्ति तत्रिभ्रबोधः ॥ ९ ॥ विद्यो
वैश्वानरोऽयं व्यभिचरति यतो जामरे विप्रणष्टे सूत्रात्मा तैजसोऽपि स्वबमिह गलति प्रत्यहं संप्रसादे ॥
प्राज्ञेशो संप्रबोधे सुखघनविक्रये संख्यं प्राप्नुतश्च प्रत्यग्रह्याह्वयात्मा स्वबमिह निगमाच्छिष्यते भ्रान्ति-
शून्यः ॥ १० ॥ ४२ ॥

भा० टी०—इन्द्रियाण्यादौ नियम्य कामं वैरिणं जहीत्युक्तं तत्र किमाश्रयः कामं जह्यादित्यपेक्षायां रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तत इत्युक्तं स्मारयन्परं ज्ञापयति—इन्द्रियाणीति । इन्द्रियाणि ओत्रादीनि देहं स्थूलं बाह्यं परिछिन्नं चापेक्ष्य सौक्ष्म्यान्तरस्थितत्वव्यापित्वात्यपेक्षया पराणि प्रकृष्टान्याहुः पण्डिता उक्तविवक्षया न तु श्रुतयः साध्यादाहुः ‘इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्थाः’ इति श्रुतावुक्तत्वात् । तथेन्द्रियेभ्यः परं मनः संकल्पाविकल्पात्मकममनसस्तु बुद्धिर्निश्चयात्मिका परा । बुद्धेः परतस्तु सः बुद्धेर्द्रष्टा परमात्मा यः सर्वदृश्येभ्यो बुद्धयन्तेभ्यः आभ्यन्तरः । यमिन्द्रियादिभिराश्रयैर्युक्तः कामो ज्ञानावरणद्वारा मोहयति । परतस्तु इत्युक्तिस्तु “बुद्धेरात्मा महान्परः । महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः । पुरुषाज्ञ परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः” इति श्रुत्यर्थसंप्रदाया । श्रुत्यनुसारेणेन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था इति वक्तव्येपि एवं भगवत उक्तिः सफला पूर्वपुरुषपरत्वप्रतिपादनायाः श्रुतेरफलार्थादिपरत्वाभिधाने तात्पर्याभावज्ञापनार्थेति मन्तव्यम् । तदुक्तम्—आध्यानाय प्रयोजनाभावान् आत्मशब्दाच्चेति ॥ ४२ ॥

प० टी०—अथेन्द्रियाद्यधिष्ठानत्रयगतः कामो जेतुं न शक्यतेऽतस्तेभ्योऽपि विविक्तमात्मानं दर्शयति—इन्द्रियाणीति । इन्द्रियाणि देहादिभ्यो ग्राह्येभ्यः पराण्युत्कृष्टान्याहुः सूक्ष्मत्वादर्थप्रकाशकत्वाच्च । तत् एवार्थदतिरिक्तत्वमुक्तं भवति । इन्द्रियेभ्यश्च संकल्पात्मकं मनः परमुत्कृष्टं तत्प्रवर्तकत्वात् । मनसस्तु बुद्धिर्निश्चयात्मिका परा निश्चयपूर्वकत्वात् संकल्पस्य । यस्तु बुद्धेः परतस्तत्ताक्षित्वेनावस्थितः सर्वान्तरः स आत्मा । अत्रार्थे कठशास्त्रीया श्रुतिः—“इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था ह्यर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः ॥ महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः । पुरुषाज्ञ परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः ॥ एवं सर्वेषु भूतेषु गृह्येत्मा न प्रकाशते । दृश्यते त्वभ्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः” इति ॥ ४२ ॥

रा० टी०—शत्रुहनने आयुधरूपं ज्ञानम्, एवं बुद्धेरित्युत्तरश्लोके वक्तुं ज्ञानविषयमाह—इन्द्रियाणीति । शरीरादिन्द्रियाणि पराणि उत्कृष्टानीत्यर्थः । इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मन इत्यध्याहारेण योजना ध्येया । तथा यो बुद्धेः परतस्तु सः, इत्यत्र ‘बुद्धेरात्मा महान्परः । महतः परमव्यक्तं यो व्यक्तात्परुत्तरु सः’ इत्यपि ध्येयम् । स परमात्मेत्यर्थः । “इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था” इत्यादि काठकश्रुतेः । अत्रार्थस्तु “देवेभ्य इन्द्रियात्मभ्यो ज्यायांसोऽर्थाभिमानिनः । सोमवित्तपसूर्याप्या अद्वयभीन्द्रेन्दसूनवः ॥ यमो दक्षश्चेन्द्रियेशः सौपर्णा शरणी तथा । उमेति चार्थमानिन्यस्तिभ्यो द्वित्र्येकदेवताः ॥ मनोभिमानिनो रुद्रवीन्द्रशेणस्त्रयोऽपि तु । श्रेष्ठा अर्थाभिमानिभ्यस्तेभ्यो बुद्धिः सरस्वती ॥ तस्या ब्रह्मा महानात्मा ततो व्यक्ताभिधा रमा । तस्यास्तु पुरुषो विष्णुः पूर्णत्वाच्चैव तत्समः” इत्यादिकाठकभाष्यात् । तथा ‘सर्वेभ्यः प्रवरः देवाः’ इत्यादितात्पर्यवाक्याभावसेयः ॥ ४२ ॥

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्या संस्तभ्यात्मानमात्मना ॥

जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन-

संवादे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

त० टी०—एवं ज्ञातव्यरूपाधिष्ठानबलस्य शत्रोर्हनने प्रयतितव्यमिति द्रव्यमिति—एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण बुद्धेः परं सूक्ष्म नासनारूपं प्रधानं वैरिणं बुद्ध्या, आत्मानं मन आत्मना तात्त्विकया

बुद्ध्या संस्तभ्य कामावशगं कृत्वा मनोबुद्धिभ्यां विद्युक्तं निर्वर्तं सन्तं कामरूपं शत्रुं जहि । हे महाबाहो महान्तौ बाहू यस्य स त्वं शत्रुनिग्रहणे समर्थः । यद्यपि दुरासदं दुःखेनासादनीयं दुर्निग्राह्यमिति यावत्, तथापि भयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा, इत्युक्तं सज्ञानं मदुपासनं तदेव महाबाहुद्वयं तेन बलाच्चिगृह्य जहि नाशयेत्यर्थः । इन्द्रियाद्यधिष्ठानं त्याजयेति वा ॥ ४३ ॥

ज्ञानसाधनभूतोऽपि कर्मयोगोऽधिकारतः ॥ स्वप्रसादाय निष्कामः प्राधान्येनेह कीर्तितः ॥ १ ॥

इति श्रीभगवद्गीताटीकायां तत्त्वप्रकाशिकायां जगद्गजयित्रीकेशवकाश्मीरिभट्टाचार्य-

विरचितायां कर्मयोगो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

म० टी०-फलितमाह-एवमिति । 'रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते' इत्यत्र यः परशब्देनोक्तस्तमेवभूतं पूर्णमात्मानं बुद्धेः परं बुद्ध्या माक्षत्कृत्य संस्तभ्य स्थिरीकृत्यात्मानं मन आत्मना एतादृशनिश्चयात्मिकया बुद्ध्या जहि मारय शत्रुं सर्वपुरुषार्थशासनम् । हे महाबाहो महाबाहोर्हि शत्रुमारणं सुकरमिति योग्यं संबोधनम् । कामरूपं तृष्णारूपम् । दुरासदं दुःखेनासादनीयं दुर्बिज्ञेयानेकविशेषमिति यत्नाविक्रयाय विशेषणम् ॥ ४३ ॥

उपायः कर्मनिष्ठात्र प्राधान्येनोपसंहृता । उपेया ज्ञाननिष्ठा तु तद्गुणत्वेन कीर्तिता ॥ १ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीविश्वेश्वरसरस्वतीयपादशिष्यमधुसूदनसरस्वतीविरचितायां

श्रीमद्भगवद्गीतागूढार्थदीपिकायां ज्ञाननिष्ठावर्णनं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्री० टी०-एवं बुद्ध्यादेर्दृश्यजातस्य द्रष्टारमात्मानं सन्मात्रमात्मत्वेनाधिगम्य तत्रिष्ठया स्वशत्रोः कामस्य संसारहेतोर्निःशेषनिर्मूलनं कुर्विति कर्मयोगस्य मोक्षोपायभूतस्योपेयभूतया ज्ञाननिष्ठया संभाव्यमानः सर्वकामनिर्माक एव मुक्तिरिति सूचयन् कर्मयोगमुपसंहरति-एवमिति । महाबाहो इति विशेषणं सुमुखोः कामरूपशत्रुसंहारणपटीयस्त्वद्योतनार्थम् । बुद्धेर्बुद्ध्यादेः सर्वदृश्यस्य परं विलक्षणं द्रष्टारमखण्डानन्दैकरसमात्मानमयमेवामसीत्येवं स्वात्माना सत्त्वगुब्बाऽऽत्मन्येवात्मत्वमुद्धि दृष्ट्वा कृत्वा त्वमात्मानं कामस्याश्रयभूतं कारणभूतं चान्तःकरणमात्मना स्वस्वरूपेणान्तर्बहिःपूर्णताखण्डैकरसेन संस्तभ्य संयोज्यारोपितं नामरूपग्रहणमकृत्वा तदधिष्ठानभूतब्रह्मदर्शनं एव नियोज्य सर्वं ब्रह्मैवेति सर्वत्र ब्रह्मदर्शनादन्यत्र दुरासदं दुर्जयं जेतुमशक्यस्वभावं कामरूपं शत्रुं जहि विवृण्वस्य । विशिष्यनिष्ठाग्रहणमेव कामाविर्भूतिकारणं सर्वत्र ब्रह्मदृष्ट्या तदग्रहणमेव कामविनाशनहेतुरतः सर्वं ब्रह्मैव पश्यन् कामं निर्मूलयेत्यर्थः । अत्र न कर्मणामनारम्भात्, इति कर्मयोगमुपक्रम्य सुमुक्षोस्तत्त्यागनिन्दनपूर्वकं बहुवचनं, कर्मण एव कर्तव्यत्वं प्रतिपाद्य, अहं ममेति संसारस्य प्रवृत्तिक्षणस्य कारणं काम एवेति कामसाहाय्यं वर्णयित्वा कर्मणा प्राप्तचित्तशुद्धेः पुरुषस्य ज्ञानयोगनिष्ठया तज्जयः कर्तव्य इति वदन्ता भगवता "यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि प्रिताः" इत्यादिश्रुतिप्रमाणककामनिर्माक एव मोक्ष इति सूचितं भवति । तेन मोक्षहेतोर्ज्ञानयोगस्यैव प्राधान्यं कर्मयोगस्योपसर्जनतैवेत्यस्याध्यायस्य ज्ञानयोगपर्यवसायित्वात्तत्परत्वमेवेति सिद्धम् ॥ ४३ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमदानन्दशर्मसरस्वतीशिष्यश्रीशंकरानन्दसरस्वतीकृतौ

गीतातात्पर्यबोधिन्यां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्री० टी०-उपसंहरति-एवमिति । बुद्धेरेव विषयेन्द्रियादिजन्याः कामादिविक्रियाः आत्मा तु निर्दिशतस्तत्साक्षीत्वेन बुद्धेः परमात्मानं बुद्ध्या आत्मना एवंभूतनिश्चयात्मिकया बुद्ध्यात्मानं मनः संस्तभ्य निश्चलं कृत्वा कामरूपं शत्रुं जहि मारय । दुरासदं दुःखेनासादनीयं दुर्बिज्ञेयगतिमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

स्वर्भेण यमाराध्य भक्त्या मुक्तिमिता नराः । तं कृष्णं परमात्मानं तोषयेत्सर्वकर्मभिः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीताटीकायां सुबोधिण्यां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

स० टी०—एवं बुद्धेः परं पूर्णं साक्षात्कृत्य स्वयां धिया ॥ स्थिरीकृत्य मनः कामं शत्रुं मारय सर्वथा ॥ १ ॥
समूलोच्छेदेन तस्य मारणं तत्त्वबोधतः ॥ तृष्णारूपं च दुर्ज्ञेयानेकभेदं भ्रमप्रदम् ॥ २ ॥ प्रयत्नाधिक्य-
माश्रित्य नाशयोऽयं सर्वथा रिपुः ॥ ३ ॥ ४३ ॥ एतदध्यायः श्लोकसंख्या ॥ ३५९ ॥

यं योगी अग्रधानः क्रतुभिरपि यजंश्चित्तशुद्धयेति मोक्षं सांख्यो यन्निष्ठयातापरमितपद्भीर्मज्जति स्वे
सुखाच्चौ ॥ यस्मत्पुत्रा कामशत्रुं क्षययति सुधीः साक्षिणं संविविच्य स्वान्ते तं दीनबन्धुं गुरुमतिमुह्वं
संस्थितं कृष्णमीडे ॥ १ ॥

इति भावप्रकाशे श्रीसदानन्दविदा कृते ॥ ज्ञाननिष्ठाप्रबानोऽयं तृतीयः पूर्णतां गतः ॥ ३ ॥
आदित आरभ्य टीकाश्लोकसंख्या ॥ १३०६ ॥

भा० टी०—ततः किमित्याशङ्क्येन्द्रियादिसमाधानपूर्वकादात्मज्ञानात्कामजयो भवतीत्युपसंहरति—एव-
मिति । आत्मना संस्कृतमनसा बुद्ध्या वाऽऽत्मानं मनः सम्यक्स्तम्भनं कृत्वा समाधाय बुद्धेः परं साक्षिभूतं
ज्ञात्वा साक्षात्कृत्वा मूलोच्छेदेन कामरूपं दुरासदं दुर्विज्ञेयानेकविशेषं शत्रुं जहि परित्यज । महाबाहो इति
संबोधयन्मदुक्तमुपायं विना महद्भिर्बाहुभिः बाह्यशत्रुवदयमजेय इति सूचयति । तदनेन तृतीयाध्यायेन
साधनभूता धर्मेनिष्ठा प्राधान्येनोक्ता साध्या तु ज्ञाननिष्ठा गुणत्वेनेति विवेक्तव्यम् ॥ ४३ ॥

इति श्रीभट्टपरमहंसपरिव्राजकाचार्यवाल्मीकिश्रीपादशिष्यवृत्तवंशावतंसरामकुमारसूनुधनपदिविदुषा
विरचितायां गीताभाष्योत्कर्षदीपिकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

प० टी०—अथोक्तार्थमुपसंहरति—एवमिति । भो महाबाहो पुरुषार्थिन् एवममुना प्रकारेण बुद्धेः परं
बुद्ध्यातिरिक्तं तत्साक्षिणं परमात्मानं बुद्ध्यात्मनैवभूतनिश्चयात्मिकया बुद्ध्यात्मानं मनः संस्तभ्य निश्चलं
कृत्वा कामरूपं दुरासदं दुर्जयं शत्रुं जहि मारय । अथ तदेव बृहदारण्यके प्रथमतो दैवासुरसंग्रामजयेन
द्वयाहप्राजापत्यादिदशभिः कण्डिकाभिः प्रतिपादितम् । तत्रोपसंहारश्रुतिस्तु “अथ हेममासन्धं प्राणमूचुस्त्वं
न उद्गायेति तथेति तेभ्य एष प्राण उद्गायते विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति तमभिहृत्य पाप्मानाऽविध्यन्स
यथाश्मानमृत्वा लोष्टो विष्वंसैतेव हैव विष्वंसमाना विष्वञ्चो विनेशुस्ततो देवा अभवन् परासुरा भवत्या-
त्मना परात्क्षिप्त्वा भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद ” इत्यादिः । भाष्यम्—अथानन्तरं दृष्टान्तयो-
तनार्थः । मोघप्रयत्नास्ते देवा इममासन्धं समीपे च वर्तमानं सर्वेन्द्रियचालकं मुख्यप्राणं वक्ष्यमाणेन्द्रश-
ब्दव्यपदेश्यं प्रत्युचुस्त्वं न उद्गायेति । त्वं नोऽस्मदर्थमुद्गानं कुरु । तस्योद्गानमयागजप्रणवरूपं तेन सोऽपि
पूर्ववदुद्गायत् । तदुक्तं छान्दोग्ये “अथाध्यात्मम् । एवं मुख्यप्राणस्तमुद्गीथमुपासीतोमिति ” इति । अथ
तं प्राणमुद्गातारं ज्ञात्वा कामक्रोधाद्यसुरास्तमभिहृत्याविध्यन् वेधितवन्तो विष्वंसमाना विशीर्णमानाश्च विष्व-
ञ्चोपि विष्प्रस्मिन्नश्नन्ति ते विष्वञ्चो नानागतयो विनेशुर्विनाशं प्राप्ताः । अत्र दृष्टान्तमाह—यथाश्मानं
पाषाणमृत्वा प्राप्य लोष्टः पशुपिण्डो विष्वंसते तथैव मुख्यप्राणाभिहृतास्ते दैत्या नाशं प्राप्ता इत्यर्थः ।
अत्रैतदुक्तं भवति । प्राणं जीवं करोतीति प्राणो बागाद्यधिदैवतानां शक्त्युत्पादको हिरण्यगर्भः । तथा
कामादीनां प्रसरस्तु बुद्धिपर्यन्तमेव । तदमे कामादीनामभाव एव संभवतीत्यर्थः । ततो दैत्यनाशानन्तरं
देवाः परासुरा अभवन् । अत्र मध्यमपदलोपी समासः । पराभूता असुरा यैस्ते परासुरा विजयवन्त
इत्यर्थः । एवमुक्तप्रकारं दैवासुरसंग्रामं वेद स आत्मना भवति कामादीन् परास्य पराभूय स्वनात्मना
कृत्वा क्षययते न कामाद्यैः । एवमात्मज्ञानसंपत्तौ जातीनां तस्य द्विषन् द्वेषापि भ्रातृव्यो भवतीति । अ-
जमेवार्थः सामवेदे कर्मापसाओपपादितः—“हाव ३ सेतुंस्तर ३ दुस्तरान् ३ दानेनादानं ३ हाव ३ अह-

भस्मि प्रथमाज्ञा अतस्तस्या हाड १ सेतुंस्तर ३ दुस्तरान् ३ अक्रोधेन क्रोधम् ” इत्यादिः । भाष्यम्—
यथा जलप्रवाहप्रतिबन्धकाः सेतवो भवन्ति तद्वदखण्डैकरसानुभवे चत्वारः सेतवः सन्ति । ते तु
अदानक्रोधाश्रदानुतानि । तांश्चतुरः सेतुंस्तर जलक्षयः । तत्र प्रथमसेतोरुल्लङ्घने उपायमाह—दानेनेति ।
यद्गृहपार्षणत्वेन दीयते तद्दानशब्दव्यपदेश्यम्, ततोऽन्यज्जायापुत्रार्थं यद्वययीक्रियते तददानमेवं दानेन कृत्वा
अदानं तर । अदानमपि ब्रह्मपार्षणत्वेन गणयेदित्यर्थः । यतोहृष्टस्य सत्यस्य ब्रह्मणः प्रथमज्ञा प्रथमं शबलत्वे-
नोपस्थितो हिरण्यगर्भोऽस्मि । यत्किञ्चिदीयते तत्सर्वं मदर्पणमेव भवतीत्यर्थः । तथैव क्रोधलक्षणं द्वितीयसे-
तुमक्रोधेन क्षमया कृत्वा तरेति । अत्र पूर्वदेवेभ्योऽमुतस्य नामा इत्यादिर्भूतयोऽस्माभिः शतश्लोकभाष्ये
सम्यगन्यास्याताः सन्ति । तदुक्तम्—“ह्रमो न वाचां शिरसो न शूलं न चित्ततापो न तनोर्विसर्गः । न
चापि हिंसादिरनर्थयोगः श्लाघना परं क्रोधजयेऽहमेका ” ॥ ४३ ॥

अथाध्यायतत्पर्यम् ।

यश्चायं वर्णधर्मोचितमापि नियतं कर्म शर्मप्रदं स्यान्न त्याज्यं कार्यमेतद्विगुणमपि यतोऽकर्मणः कर्म
शस्तम् । जीवन्मर्त्यः कदाचित्करचरणयुतो नैव तिष्ठत्यकर्मां तस्माच्छ्रेयान् स्वधर्मो यदुपतिगदितश्चि-
त्तशुद्धये तृतीये ॥ ३ ॥

इति देवहृष्टपण्डितसूर्यविरचितायां श्रीमद्भगवद्गीताटीकायां परमार्थप्रपायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

रा० टी०—एवं सारान्यान्तगतत्वेन ज्ञेयमुक्त्वा तज्ज्ञानमाह—एवमिति । एवमुक्तदिशा बुद्धेर्मदतोऽव्य-
क्ताश्च परं बुद्ध्या अलग्नानं मन आत्मना बुद्ध्या संस्तव्य निश्चलं कृत्वा दुरासदं दुःखेनासादनीयं निवर्तनी-
यमिति यावत् । कामरूपं शत्रुं जहि हतं कुरु हे महाबाहो इति ॥ ४३ ॥

इति श्रीगीतार्थसंग्रहे राधवेन्द्रयतिविरुते तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीभगवानुवाच—इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ॥

विवस्वान्मनवे प्राह मनुरेक्षाकवेऽब्रवीत् ॥ १ ॥

त० टी०—तृतीयाध्यायेऽमृदितकपायस्य मुमुक्षोः सहस्रं ज्ञानयोगेऽनधिकारात् ज्ञानबद्धं शशङ्काव-
जितः कर्मयोग एव श्रेयोऽर्थः कार्यः । ज्ञानयोगाधिकारिणोऽपि फलकर्तृत्वत्यागपूर्वकं लोकसंग्रहाय
कर्मैव कर्तव्यमिति निर्णीतम् । इदानीं चतुर्थेऽध्याये कर्मयोगस्यैव ज्ञानानुसंधानप्रकारं ज्ञानफलकत्वं
कर्मस्वरूपं तज्ज्ञेदांश्च वक्तुं श्रेष्ठजनाधिकारिकत्वेन परंपराप्राप्तमित्युक्तकर्मयोगं प्रशंसन् श्रीभगवानु-
वाच—इममित्यादिभिः । योऽयं कर्मयोगस्तुभ्यं प्रयोदितः स त्वां युद्धे प्रोत्साहनायैवाधुनिकः
प्रोक्त इति न मन्तव्यं, किंतु जगद्रक्षणाय मन्वन्तरादौ जगद्धानिर्वाहकाय विवस्वते सूर्याय परमश्रे-
यःसाधनतयेमेवाव्ययं योगमहं प्रोक्तवान् । विवस्वान्सूर्यो मनवे स्वपुत्राय सत्यव्रताय प्राह । मनुर्वे-
वस्वत इक्ष्वाकवे ज्येष्ठाय स्वपुत्रायऽब्रवीत् ॥ १ ॥

रा० टी०—यद्यपि पूर्वमुपेतत्वेन ज्ञानयोगस्तदुपायत्वेन च कर्मयोग इति द्वौ योगौ कथितौ तथाप्येकं
सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यतीत्यनया दिशा साध्यसाधनयोः फलेक्यादेक्यमुपचर्य साधनमूले
कर्मयोगं साध्यमूलं च ज्ञानयोगमनेकविधगुणविधानाय स्तोति बंशकथनेन भगवान्—इममिति । इममुप्या-

यद्वयेनोक्तं योगं ज्ञाननिष्ठाक्षणं कर्मनिष्ठोपायलभ्यं विवस्वते सर्वक्षत्रियवंशीजभूतायादित्याय प्रोक्तवान् प्रकर्षेण सर्वसंबन्धोच्छेदादिरूपेणोक्तवानहं भगवान् वासुदेवः सर्वजगत्परिपालकः सर्गादिकाले राज्ञां बलाभ्यानेन तदधीनं सर्वजगत्पालयेतुम् । कथमनेन बलाभ्यानमिति विशेषणेन दर्शयति—अव्ययं अव्ययवेदमूलत्वादव्ययमोक्षफलत्वाच्च न व्येति स्वफलादित्यव्ययमव्ययमिचारिफलं तथाचैतादृशेन बलाभ्यानं शक्यमिति भावः । स च मम शिष्यो विवस्वान् मनवे वैवस्वताय स्वपुत्राय प्राह । स च मनुर्दिक्षाकवे स्वपुत्रायादिराजायाव्रवीत् । यद्यपि प्रतिमन्वन्तरं स्वार्थमुदमन्वादिसाधारणोयं भगवदुपदेशस्तथापि सांप्रतिकवैवस्वतमन्वन्तराभिप्रायेणादित्यमारभ्य संप्रदायो गणितः ॥ १ ॥

श्लो० टी०—द्वितीयाध्याये तदनन्तराध्याये च कर्मयोगैकोपायस्य ज्ञानयोगस्यैव एषा ब्राह्मी स्थिति, इति संस्तभ्यात्मानमात्मना, इत्यादिवचनैर्मोक्षैकराभनत्वं प्रतिपाद्याधुना तस्यैव योगस्य “एष पन्था एतं कर्म । एतद्ब्रह्म” इत्यादिश्रुतिप्रमाणकत्वे सिद्धेऽपि सिद्धपरंपराभ्युपगतत्वेनापि प्रामाण्यं सूचयितुमिदमाह श्रीभगवान्—इममिति । अहं परमात्मा सृष्ट्यादौ अव्ययः अव्ययवेदैकप्रमाणत्वादव्ययः “न स पुनरावर्तते । न स पुनरावर्तते” इति श्रवणादव्ययफलहेतुत्वाद्वाऽव्ययः । सर्वत्र ब्रह्मदर्शनलक्षणयोगसाध्यस्य मोक्षस्य व्ययाऽभावाच्चज्ञानस्याव्ययफलहेतुत्वं यत्साध्यं तदनित्यमिति मोक्षस्य ज्ञानसाध्यत्वाच्च नित्यत्वमिति नानुमानस्यावकाशस्तस्योक्तश्रुतिपरगृह्यत्वाच्चभव्ययं नित्यफलमित्यर्थः । इममध्यायद्वयेन प्रतिपादितं मोक्षैकप्रयोजनं योगं ज्ञानयोगं विवस्वते सूर्याय प्रोक्तवानस्मि ‘स्वयं तीर्णः पराम् तारयति’ इति न्यायेन सोऽपि विवस्वान्मनवे प्राह स्वपुत्रायोक्तवान् । मनुरपि स्वपुत्रायेक्ष्वाकवेऽब्रवीदुपदिष्टानित्यर्थः ॥ १ ॥

श्री० टी०—आविर्भावतिरोभावावाविष्कर्तुं स्वयं हरिः ॥ तत्त्वंपदविवेकार्थं कर्मयोगं प्रशंसति ॥ एवं तावदध्यायद्वयेन कर्मयोगोपायो ज्ञानयोगोपायश्च मोक्षसाधनत्वेन उक्तः । तमेव ब्रह्मार्पणादिगुणवियानेन त्वंपदार्थविवेकादिना च प्रपञ्चगिष्यन्प्रथमं तावत्परंपराप्राप्तत्वेन स्तुवन् श्रीभगवानुवाच—इममिति त्रिभिः । अव्ययफलत्वादव्ययमिमं योगं पुराहं विवस्वते आदित्याय कथितवान् । स च स्वपुत्राय मनवे ब्राह्मदेवाय प्राह । स च मनुः स्वपुत्रायेक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ १ ॥

स० टी०—यमाराध्यानन्तं रविमनुसुखा ब्रह्मपदवीं विदित्वा त्रैलोक्ये सुजनमणितामापुरमिताम् ॥ भूतीनां सिद्धान्तं प्रथितमहिमा देशिकवपुः स्वभक्त्याहेशस्तमहभमलं नौमि शनशः ॥ १ ॥ साध्यसाधनरूपौ द्वौ योगौ पूर्वगुदाहृतौ ॥ साध्यसाधनयोरैक्यं फलैक्यादौपचारिकम् ॥ २ ॥ साधनं कर्मयोगाख्यं साध्यं ज्ञानमनेकधा ॥ गुणैः स्तौति हरिर्विशकीर्तनेनाधुना स्मृतम् ॥ ३ ॥ एतावान्त्वर्थवेदार्थौ गीतार्थश्च विवक्षितः ॥ श्रीहरेरित्यतश्चोर्ध्वं वेदार्थं सकलं हरिः ॥ ४ ॥ समाप्तं किलमन्वानः स्तौति वेत्यवतारिका ॥ इममध्यायमुन्नेन प्रोक्तं योगं विवस्वते ॥ ५ ॥ सर्वक्षितीशसद्वंशीजभूताय भास्वते ॥ सर्गादौ प्रोक्तवान्सर्वजगतां पालको ब्रह्म ॥ ६ ॥ जगत्पालयितुं राज्ञां बलाभ्यानाय तेन ते ॥ युक्ता योगबलेन स्युः समर्था विश्वपालने ॥ ७ ॥ अक्षयश्रुतिमूलत्वादविनाशिफलवतः ॥ अव्ययं स्वफलाच्चैव व्येति राज्ञां बलं ह्यतः ॥ ८ ॥ आभातुं राजयोगोऽयं क्षमते विश्वपालने ॥ मम शिष्यः स वै सूर्यः ब्राह्मदेवाय सूनवे ॥ ९ ॥ मनवे प्राह तं योगं ब्रह्मासी कारणं परम् ॥ मनुर्वैवस्वतः प्राह स्वपुत्रायादिवभूभुजे ॥ १० ॥ इक्ष्वाकवे स इत्थं हि योगः संस्तुयतेऽधुना ॥ प्रतिमन्वन्तरं योगोपदेशो यद्यपीशितुः ॥ ११ ॥ साधारणस्तथाप्यर्कमारभ्य हरिणाधुना ॥ वैवस्वतमनौ वर्तमाने वंशपरंपरा ॥ १२ ॥ संप्रदायविशुद्धयर्थं प्रोक्ता लोकोद्देशिकः ॥ एतादृशाय शिष्याय पुत्रायानुगताय च ॥ १३ ॥ वेयोऽयं राजयोगश्चेत्याशयः श्रीरमापतेः ॥ १४ ॥ १ ॥

श्री० टी०—एवमध्यायद्वयेनोक्तस्य निष्ठाद्वयात्मकस्य वेदार्थस्य समाप्तिं मन्यमानः संप्रदायप्रदर्शनेन

तं स्तुवन् श्रीभगवानुवाच—इममिति । इममध्यायद्वयेनोक्तं योगं सार्वभौमं कर्मयोगरूपोपायसहितं ससंन्यासमिमं संध्योपासनादिनिर्विकल्पकसमाधयुष्ठानन्तं कर्मयोगं ज्ञाननिष्ठोपसर्जनं पारिव्राज्यानभि-
कारिणां राज्ञामेव योग्यमित्यन्येषां व्याख्याने तु द्वितीयाध्यायार्थस्येदं शब्देनाग्रहणप्रसङ्गः । न चेष्टापत्तिः ।
अध्यायद्वयोक्तैर्येऽप्राप्तप्राप्तशङ्का मा भूदिति विद्यावंशसंप्रदायं दर्शयति इममित्यादिनेति स्वोक्तिविरोधात् ।
एतेन राज्ञामेव योग्यमित्यपि प्रत्युक्तम् । अध्यायद्वयेन गतिपादितेऽन्वयार्थेऽग्रे विस्तरेण वक्ष्यमाणे ब्राह्मणा-
दियोग्यताभावप्रसङ्गान् । सर्गादौ विवस्वते सूर्यायाहं श्रीऋषेः प्रोक्तवान् ब्रह्मपरिपालनसमर्थवलाधानाय ब्रह्म-
क्षेत्रे परिपालिते सर्वे जगद्रक्षितं भवति । अत्रयमव्ययमलत्वादिदं भाष्यमुपलक्षणम्, अव्ययवेदमूलत्वान् न
व्येति स्वकलादित्यव्ययमव्ययमभिचारि फलमित्यस्यापि यन्वव्ययमविविच्छिन्नसंप्रदायमिति तत्तु स कालेनेह
महता योगो नष्टः परंतप इतिवाक्यशेषविरोधादुपेक्ष्यम् । स च विवस्वान्मनवे श्राद्धदेवाय प्राह । स च
मनुर्गिश्वाकवे स्वपुत्रायादिराजायाप्रवीन ॥ १ ॥

प० टी०—द्वितीयतृतीयाध्यायाभ्यां ज्ञानकर्मयोगौ निरूप्येदानीं ब्रह्मार्पणत्वेनैव कर्म मोक्षप्राप्तकं भव-
तीति निरूपणार्थं चतुर्थाध्यायस्य प्रवृत्तिस्तत्र वक्ष्यमाणमप्रमेयं यदुपदेशस्तारंपरया बहुभिरनुष्ठितमित्याह—
इममिति त्रिभिः । इमं वक्ष्यमाणं योगमव्ययमनुपक्षणं पूर्वं विवस्वते प्रोक्तवान् । ततस्तमेव योगं विवस्वान्
सूर्यो मनवे प्राह । मनुर्गिश्वाकवेऽप्रवीन ॥ १ ॥

रा० टी०—पूर्वाध्याये नियतं कुरु कर्म त्वामित्यादिना किंचिद्विबुधस्य निवृत्तकर्मणस्तथा यो बुद्धेः
परतस्तु सः, इत्यादिना पारतन्त्र्यान्तर्गतत्वेनोक्तविष्णोस्तज्ज्ञानस्य च विस्तरेण निरूपणमत्राध्याये क्रियते । एवं
ज्ञात्वा कृतं कर्मैतत्तः प्राप्तमप्रत्येन बुद्धेः परस्य विष्णोर्माहात्म्यमुच्यते । श्रेयान्द्रव्यमयाज्ञादित्यतः पूर्वेण
निवृत्तस्य कर्मणोऽन्यस्माद्भेदः । निवृत्तकर्मण्येवोपासनायज्ञादिरूपेण भेद इत्येवं कर्मविस्तारोक्तिः
शेषेण ज्ञानमाहात्म्योक्तिरिति विवेकः । मयि सर्वाणिस्थितानि वृत्तकर्मलक्षणज्ञानोपायानुष्ठानानुष्ठानाभ्यां
मे मे मतमित्यादिनार्थानर्थयोरुक्त्या अवश्यमनुष्ठेयमित्युक्तम् । पुनस्तदनुष्ठाने कृत्युत्पादनाय पूर्वानुष्ठित-
श्रायं धर्म इत्याह—इममित्यादित्रयेण । अव्ययफलत्वादव्ययम् । इमं योगं मयि सर्वाणीत्यनेनोक्तं निवृत्त-
कर्मलक्षणं ज्ञानोपायं विवस्वते आदित्याय स च स्वपुत्राय मनवे श्राद्धदेवाय स च मनुः स्वपुत्रायैश्वराकवे ॥ १ ॥

एवं परंपराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ॥

स कालेनेह महता योगो नष्टः परंतप ॥ २ ॥

त० टी०—एवमुक्तप्रकारेण शिष्टपरंपराप्राप्तमिमं योगं राजर्षयो राजानश्च ते ऋषयश्च निमि-
सगरादिप्रभृतयो विभिना पित्रादिप्रोक्तं विदुः । अतोऽनादिवेदमूलत्वेनानादिरयमित्यभिप्रायः ।
स एव महाप्रभावोऽयं योगः महता कालेनाधिकारिबुद्धिपान्थाद्विच्छिन्नसंप्रदायतयेह लोके नष्टो-
ऽदर्शनं यातः ॥ २ ॥

प० टी०—एवमादित्यमारभ्य गुरुशिष्यपरंपरया प्राप्तमिमं योगं राजानश्च ते ऋषयश्चेति राजर्षयः
प्रभुत्वे सति सूक्ष्मार्थनिरीक्षणक्षमा निर्मिप्रमुखाः स्वपित्रादिप्रोक्तं विदुस्तस्मादनादिवेदमूलत्वेनानन्तफलत्वे-
नानादिगुरुशिष्यपरम्पराप्राप्तत्वेन च कृत्रिमत्वशङ्कानास्पदत्वान्महाप्रभावोऽयं योग इति श्रद्धानिशयाय
स्तूयते । स एवं महाप्रयोजनोऽपि योगः कालेन महता दीर्घेण धर्मह्रासकरेण इह इदानीमावयोर्व्यवहारकाले
द्वापरांते दुर्बलानजितेन्द्रियाननधिकारिणः प्राप्य कामक्रोधादिभिरभिभूयमानो नष्टो विच्छिन्नसंप्रदायो
जातः, तं विना पुरुषार्थप्राप्तेः अहो दोर्भाग्यं लोकस्येति शोचति भगवान् । हे परन्तप परं कामक्रोधा-

दिरूपं शत्रुगणं शौर्येण बलवता विवेकेन तपसा च भानुरिव तापयतीति परन्तपः शत्रुतापनो जितेन्द्रिय इत्यर्थः । उर्वत्युपेक्षणाद्यतत्कर्मदर्शनात् । तस्मात् त्वं जितेन्द्रियत्वाद्वाधिकारीति सूचयति ॥ २ ॥

श्री० टी०—स्वप्राप्तज्ञानयोगस्य विशिष्टजनपरिगृहीतत्वमेव विस्पष्टयति—एवमिति । ब्रह्मनिष्ठया परं शत्रुं कामक्रोधादिलक्षणं तापयति विनाशयतीति परन्तपेति संबुद्धिः । एवमुक्तरीत्या विवस्वदादिविशिष्ट-जनपरम्पराप्राप्तं ज्ञानयोगमिममर्वाचीना राजर्षयो जनकादयो विदुरेवमेव विदुरिति वा राजानश्चते ऋषयश्च राजर्षय इदं ब्राह्मणादीनामुपलक्षणं राजानश्च ऋषयश्च विदुरिति वा । ननु राजभिर्ऋषिभिर्महापुरुषैः परि-गृहीतत्वे सर्वत्र प्रसिद्धत्वात्किं त्वयोपदिश्यत इत्यत आह—स इति । पूर्वं विवस्वदादिषु मया प्रवर्तितो यो योगः स इदानीं महता कालेन कालदेशविपर्ययसिन् प्रवर्त्यप्रवर्तकजनाभावादिहास्मिन्नलोके नष्टः संप्रदायवि-च्छिन्नेति प्राप्त इत्यर्थः ॥ २ ॥

श्री० टी०—एवमिति । राजानश्च ते ऋषयश्चान्येऽपि राजर्षयो निमिप्रमुखाः स्वपुत्रादिभिरिक्ष्वाकु-प्रमुखैः प्रोक्तमिमं योगं विदुर्जानन्ति स्म । अद्यतनानामज्ञाने कारणमाह—हे परंतप शत्रुतापन स योगः काल-वशादिह लोके नष्टो विच्छिन्नः ॥ २ ॥

स० टी०—एवमादित्यमारभ्य गुरुशिष्यपरंपरा ॥ तथा प्राप्तमिमं योगं राजान ऋषयश्च ते ॥ १ ॥ प्रभुत्वे सति सूक्ष्मार्थनिरीक्षणक्षमा नृणाः ॥ विदुर्निर्म्यादयः पूर्वं स्वपित्राशुक्तमादरात् ॥ २ ॥ अनादिवेद-मूलत्वादनन्तफलभावतः ॥ अनादिसंप्रदायत्वाद्योगोऽयं स्तूयते महान् ॥ ३ ॥ एवं महाफलो योगो धर्म-हासक्रेण सः ॥ नष्टो दीर्घेण कालेन द्वापरान्तेऽधुना क्षितौ ॥ ४ ॥ दुर्बलान्प्रप्य भोगादौ तत्परानजि-तेन्द्रियान् ॥ कामाद्यैरभिभूतः सन् विच्छिन्नः संप्रदायतः ॥ ५ ॥ क्रोधादिशत्रुसंधं यः शौर्येण स्वविवे-कतः ॥ तापयत्यर्कवत्सत्वमधिकारी जितेन्द्रियः ॥ ६ ॥ स्वर्लोकेऽप्युर्वशीत्यागितया सम्यक्परीक्षितः ॥ परे विपक्षभूतास्तान् शौर्यतेजोगभस्तिभिः ॥ ७ ॥ तापयत्यर्कवद्वायं प्रोक्तस्त्वं हि परंतपः ॥ ८ ॥ २ ॥

भा० टी०—एवं क्षत्रियपरंपरया प्राप्तमागतमिमं योगं राजानश्च ते ऋषयश्च प्रभुत्वे सति सूक्ष्मार्थदर्श-नसमर्थाः निमिप्रभृतयो विदुः । यत्तु जनकाजातशत्रुकैक्यप्रभृतयो राजानः ऋषयश्च सनकवसिष्ठाद्याः सूक्ष्मार्थदर्शिन इति पक्षान्तरप्रदर्शनं तदुक्तप्रस्तं तद्भीर्जं तु अभ्यर्हितस्य पूर्वनिपातादि । स योगो महता कालेनेहलोके नष्टः संप्रदायविच्छेदेनावर्शनं गतः । परान् शत्रून्कामादीन् तापयतीति परंतपः, दुर्बलानजिते-न्द्रियान् प्राप्य नष्टं योगं मत् उपलभ्य जितेन्द्रियस्त्वं पुनर्लोकं स्थापयेति सूचयन् संबोधयति—परंतपेति ॥ २ ॥

प० टी०—एवमिति । एवमिक्ष्वाकोः सूर्यवंशप्रधानीभूताद्राक्षः सकाशात्परंपरया प्राप्तं राजर्षयो राजान ऋषयश्च विदुर्ज्ञातवन्तः । श्रुतिरपि—“तद्वैतत्पश्यन् नृषिर्वाग्देवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभव ९ सूर्यश्च” इति ॥ २ ॥

रा० टी०—राजानश्च ऋषयश्चेति वा राजर्षयो राजश्रेष्ठाः निमिप्रभृतयः स्वपित्रिक्ष्वाकुप्रभृतिभिर्विदुरिति वा । अत्र प्रवचनवेदनशब्दैः विवस्वदादीनामनुष्ठानमुपलक्ष्यम् । अद्यतनानामज्ञाने कारणमाह—स इति । हे परन्तप शत्रुतापन स च योगः महता कालेन इह लोके नष्ट अवर्शनं गतः ॥ २ ॥

स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ॥

भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥ ३ ॥

त० टी०—यः पुरा विवस्वते प्रोक्तः स एवायं पुरातनो योगो मयाऽद्य ते तुभ्यं प्रोक्तः । यतस्त्वं मे भक्तः सखा चासि अत एवोक्तः, ‘मान्यस्मै प्रोक्त इत्यर्थः । अन्यस्मै कुतो नोक्तोऽत आह—हि यतः एतज्ज्ञानमुच्यं रहस्यम्, अनधिकारिणो गोपनीयमित्यर्थः ॥ ३ ॥

म० टी०—स एवेति । य एवं पूर्वमुपदिष्टोप्यधिकार्यभावाद्भिच्छिन्नसंप्रदायोऽभूत् यं विना च पुरुषार्थो न लभ्यते स एवायं पुरातनोऽनादिगुरुपरंपरागतो योगोऽयं संप्रदायविच्छेदकाले मयाऽतिस्निग्धेन ते तुभ्यं प्रकर्षेणोक्तः । न त्वन्यस्मै कस्मैचित् । कस्मान् भक्तोऽसि मे सखा चेति । इति शब्दो हेतौ । यस्मात्स्वं मम भक्तः शरणागतत्वे सत्यत्यन्तप्रीतिमान् सखा च समानवयः । स्निग्धसहायोऽसि सर्वदा भवसि भक्तस्तुभ्यमुक्त इत्यर्थः । अन्यस्मै कुतो नोच्यते तत्राह—हि यस्मादेतज्ज्ञानमुत्तमं रहस्यमतिगोप्यम् ॥ ३ ॥

श्रु० टी०—विनष्टसंप्रदायः स योगः किमर्थं पुनरिदानीं त्वया प्रवर्तित इत्याकाङ्क्षायां कूटस्थासङ्गधि-
द्रूप एवात्मन्यविक्रियेऽविषयेऽनात्मतत्त्वमर्कमार्णवस्य कर्ता हि भोक्ता हि सुखी दुःखीति मौगुह्यमानं दोषयमानं
लोकमिममालोक्य कृपया तं संसारसगरादुद्दिधार्पया मया त्वां निमितीकृत्य प्रवर्तित इत्याशयेनाह—स
एवायमिति । पूर्वं विवस्वते संप्रदायप्रवृत्तये पुरातनः अनादिभ्रुतिमूलकत्वात्सनातनो यो योगः प्रोक्तः
संसारध्वान्तविवर्त्तकः स एवायं योगो मयाऽयं कर्तृत्वभोक्तृत्वभ्रमेण सुहृत्मानाय ते तुभ्यं प्रोक्तो बुद्धिमो-
हविच्छिन्नतये उपदिष्ट इत्यर्थः । अर्जुनस्य ज्ञानोपदेशयोग्यतां दर्शयति—भक्त इत्यादिना । ' यथा शिवमयो-
विष्णुरेवं विष्णुमयः शिवः ' इति शिवकेशवयोरभेदश्रवणाच्छिवरूपं मामेव बहिरन्तरमायया श्रद्धया
भजस्यतो मे भक्तोऽसि सदा मन्त्रजनशीलोऽसि सखा चासि सखा स्निग्धः सख्युः स्मरणप्रवणादिभेद्वि-
भूयमानचित्तः स्निग्धश्चासि । समायं भक्तः स्निग्धश्चेति हेतोरपि स योगस्त उपदिष्ट इत्यर्थः । किमेवं पात्रप-
रिशितं योगोपदेशायेत्यत आह—रहस्यमिति । हि यस्मादेतज्ज्ञानशास्त्रं रहस्यं गोप्यं यस्मै कस्मैचित्पृष्ट-
वते वक्तुमयोग्यम् । नत्कुत इत्यत आह—उत्तममिति । उत्तमं सर्वोत्तमं परं ब्रह्म तत्प्राप्तिहेतुत्वादुत्तमसाधनं
मुक्तेरत एव रहस्यमन्त एव न कस्मैचित् कथ्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥

श्री० टी०—स एवायमिति । स एवायं योगोऽयं विच्छिन्ने संप्रदाये सति पुनश्च मया ते तुभ्यमुक्तः
यतस्त्वं मम भक्तोऽसि सखा चेति । अन्यस्मै भया नोच्यते हि यस्मादिदमुत्तमं रहस्यम् ॥ ३ ॥

स० टी०—स एवायं पराचीनस्तुभ्यं स्नेहवशान्मया ॥ प्रोक्तो यतस्त्वं भद्रक्तो मामेव शरणं गतः
॥ १ ॥ सखा स्निग्धः सहायोऽसि तनस्तुभ्यमनुत्तमम् ॥ गोपनीयमिदं ज्ञानं प्रोक्तमत्यद्भुतोपमम् ॥ २ ॥
मायाजीतोऽप्यसङ्गो विमलमार्तमतां भावगम्योऽप्यनयोऽपि भक्तलेन लोकान् विरचयति विमुक्तैश्चक्रेऽदिने-
तृन् ॥ यस्तिष्ठन्स्वे महिनि स्वयंदरतधियां भक्तिषियादितैश्च स्वैस्वात्मानं नित्यशुद्धं वपुरिव सृजति श्रीपतिं
तं श्रयेऽहम् ॥ ३ ॥ ॥ ३ ॥

भा० टी०—स एवेति । स आदित्यं प्रत्युक्त एव पुरातनोऽयमध्यायद्वयानिरूपितस्ते तुभ्यं मया प्रोक्तो भक्तो-
ऽसि मे सखा चासीति हेतोः न न्वन्यस्मै कुतो नोच्यत इत्यत आह—रहस्यं गुह्यं हि यस्मादेतज्ज्ञानमुत्तमम् ॥ ३ ॥

प० टी०—स एवेति । स एवायं पुरातनयोगो महता कालेन नष्ट उज्झितोऽभूत्सोऽयं योग इति कारणान्मया
तऽयं प्रोक्तो वक्तुमुपक्रान्तः । इतीति किं यतस्त्वं मद्रक्तः तन सखा भवसि सखित्वलक्षणा भक्तिस्त्वयि वर्तत
इत्यर्थः । अथान्यत्रास्यानिर्वाक्यत्वमाह—किंभूतो योगः, उत्तमं रहस्यमेकान्तवेद्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥

रा० टी०—कुतः प्रोक्त इत्यत उक्तम्—भक्तांसीत्यादि । हिशब्दो हेतौ । भक्तत्वादिहेतुना हि यतस्ते
प्रोक्तोऽत एव रहस्यम् उत्तमं चेति । हि यतो रहस्यम् उत्तमं चातो भक्तत्वात् प्रोक्त अवश्यानुष्ठानायेति
वा । कर्मणैव हि संसिद्धिमित्यत्र गृह्यधर्मस्त्वया न त्याज्य इत्यत्र जनकादिज्ञान्याचार उक्तः, अत्र तु
निवृत्तकर्मानुष्ठाने महदाचारः प्रमाणत्वेनोच्यत इति न तेन गतार्थत्वं शङ्क्यम् ॥ ३ ॥

अर्जुन उवाच—अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः ॥

कथमेतदिजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥ ४ ॥

त० टी०—इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमिति भगवतो वचः सर्वेश्वरत्वेन (सर्वकारणत्वेन) प्रकृतिकालकर्मादिनियन्तृत्वेनावस्थितस्य परस्य ब्रह्मणः स्वेच्छया वसुदेवगृहेऽवतीर्णस्य जीवेष्वसंभाविताश्चर्यरूपानेकचरितैर्ज्ञातानुभावोऽर्जुनः संभावितं जानन्नपि अनादिपापवासनादूषितमतीनां भगवति वासुदेवे विपरीतभावनावतां तत्रेतरसजातीयजन्मकर्मबुद्धिमपाकरणाप भगवज्जन्मकर्मयाथात्म्यं भगवन्मुखेनैव निर्णययितुमुक्तमसंभावितमिव मन्वानोऽर्जुन उवाच—अपरमिति । अपरमर्वाचीनमस्मज्जन्मसमकालं वसुदेवगृहे भवतो जन्म प्रसिद्धं, परं प्राक्कालिकं मन्वादौ विवस्वतो जन्म, तस्मात्तत्तर्वाचीनत्वान्मतुष्यत्वाच्च प्राचीनाय देवाय विवस्वते त्वमादौ प्रोक्तवानेतत्कथमहं विजानीयां कथं संभावयेयमित्यर्थः ॥ ४ ॥

म० टी०—या भगवति वासुदेवे मनुष्यत्वेनासर्वज्ञत्वानित्यत्वाशङ्का मूर्खाणां तामपनेतुमनुवद्भर्जुन आशङ्कते-अपरमिति । अपरमल्पकालीनमिदानीं तनं वसुदेवगृहे भवतो जन्म शरीरग्रहणं विहीनं च मनुष्यत्वात् । परं बहुकालीनं सर्गादिभवगुल्फं च देवत्वाद् विवस्वतो जन्म । अत्रात्मनो जन्माभावस्य प्राग्व्युत्पादितत्वाद्देहाभिप्रायेणैवार्जुनस्य प्रश्नः । अतः कथमेतद्विजानीयामतिविरुद्धार्थतया । एतच्छब्दार्थमेव विवृणोति—त्वमादौ प्रोक्तवानिति । त्वमिदानीन्तनो मनुष्योऽसर्वज्ञः सर्गादौ पूर्वतनाय सर्वज्ञायादित्याय प्रोक्तवानिति विरुद्धार्थमेतदिति भावः । अत्रायं निर्गलितार्थः । एतद्देशवच्छिन्नस्य तव देहान्तरावच्छेदेन वा आदित्यं प्रत्युपदेष्टुं एतद्देहेन वा । नायः जन्मान्तरानुभूतस्यासर्वज्ञेन स्मृतमशक्यत्वात् । अन्यथा ममापि जन्मान्तरानुभूतस्मरणप्रसङ्गः, तव मम च मनुष्यत्वेनासर्वज्ञत्वाविशेषात् । तदुक्तमभियुक्तैः ‘जन्मान्तरानुभूतं च न स्मर्यते’ इति । नापि द्वितीयः सर्गादिविज्ञानीन्तनस्य देहस्यासङ्गावात् । तदेवं देहान्तरेण सर्गादौ सङ्गावसंभवेपीदानीन्तनस्मरणानुपपत्तिः । अनेन देहेन स्मरणोपपत्तावपि सर्गादौ सङ्गावानुपपत्तिरित्यसर्वज्ञत्वानित्यत्वाभ्यां द्वावर्जुनस्य पूर्वपक्षौ ॥ ४ ॥

शं० टी०—राजसाधारणोऽयं कृष्णः, वसुदेवपुत्रत्वाद्नेनोक्तमिदं शास्त्रमप्रमाणमित्यत्र गीतायां सर्वेषामविश्वासः स्यात्तदुक्तमर्गवत् ईश्वरत्वे विज्ञाते श्रद्धाभक्तिभ्यां प्रवृत्तिः संपद्येत तया सर्वं कृतार्थाः स्युरिति श्रीकृष्णस्य परमेश्वरत्वं तन्मुखेनैव प्रथयितव्यं । अतएव त्वमादौ उवाच—अपरमिति । श्रीकृष्णाभिधानस्य भवतो जन्मापरमर्वाचीनं वसुदेवगृहे त्वदुत्पत्तेर्दृष्टत्वात् । विवस्वतः सर्वजगत्प्रकाशकं तेजोऽस्यास्तीति विवस्वान् सूर्यस्तस्य तु जन्म परं प्राचीनं सृष्ट्यादौ “चक्षोः सूर्यो अजायत” इति श्रवणात् । एवमुभयोर्जन्मव्यत्यासे सति त्वमादौ विवस्वत इमं योगं प्रोक्तवानित्येतद्वचनं सत्यमित्यहं कथं विजानीयामन्यो वा विजानीयात् ‘एष बन्ध्यासुतो याति’ इतिवाक्य इवास्मिन् वाक्ये त्वदुक्तशास्त्रे च ‘सर्वेषामविश्वास एवोदेतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

श्री० टी०—भगवतो विवस्वन्तं प्रति योगोपदेशासंभवं पश्यन्नर्जुन उवाच—अपरमिति । अपरमर्वाचीनं तव जन्म, परं प्राक्कालीनं विवस्वतो जन्म तस्मात्तत्तत्प्राधान्येन विवस्वते त्वमादौ योगं प्रोक्तवानित्येतत्कथमहं विजानीयां ज्ञातुं शक्नुयाम् ॥ ४ ॥

स० टी०—वासुदेवे भगवति मूढानामविचारिणाम् ॥ मनुष्यत्वेन जन्मादिशङ्का या तां स चार्जुनः ॥ १ ॥ अपनेतुमनूयैवमुवाच श्रीपतिं प्रति ॥ वसुदेवगृहे जन्म भवतश्चाधुनातनम् ॥ २ ॥ सर्गादौ बहुकालीनं जन्मादित्यस्य च श्रुतम् ॥ कथमेतद्विजानीयामविरुद्धार्थभावतः ॥ ३ ॥ त्वमिदानींतनस्तस्मै सर्गादौ प्रोक्तवानिति ॥ ४ ॥ ४ ॥

भा० टी०—भगवति वासुदेवे मनुष्यवत् स्थिते याऽनीश्वरत्वासर्वज्ञत्वशङ्का मूर्खाणां तत्परिहाराय चोद्यमिव कुर्वन्नर्जुन उवाच—अपरमिति । भवतो जन्मापरमर्वाचीनं वसुदेवगृहे, विवस्वतो जन्म परं पूर्वं सर्गादौ

तत्तस्मादेतज्ज्ञानं त्वमेवादौ प्रोक्तवानिति कथं विजानीयाम् । यत्तु अपरमतिहीनं च मनुष्यत्वात् परमु-
त्कृष्टं च देवत्वान्, इति तत्तु त्वमादौ प्रोक्तवानिति वाक्यशेषविरोधादुपेक्ष्य भाष्यस्योपलक्षणपरत्वेन तद्विरोधेन
वा ग्राह्यम् । आदित्यं प्रत्युपदेष्टा सर्वज्ञ इश्वरस्त्वं तु तदन्यत्वादनीश्वरः, तत एवासर्वज्ञश्चेत्येवं तस्माद्विरुद्धमिद-
महमादौ प्रोक्तवानिति ॥ ४ ॥

प० टी०—अथ संदिहानोऽर्जुनः पृच्छति—अपरमिति । भवतस्तव जन्मापरमाधुनिकं तथा विवस्वतः
सूर्यस्य जन्म परं प्राचीनम्, एवं सत्यादौ त्वं प्रोक्तवानिति कथं विजानीयाम् ॥ ४ ॥

रा० टी०—मयि सर्वाणीत्यत्र हरेः पूज्यत्वमर्जुनस्य पूजकत्वमित्युक्तम् । तथा तस्यैव स्वतन्त्रकर्तृत्वम-
न्यस्य तदधीनकर्तृत्वमुक्तम् । एवं च पूजापूजकत्वादिना तत्राभिप्रेतं जीवेश्वरभेदं प्रमाणेन ज्ञातुं पृच्छति—
अपरमित्यादिना । एवं च न त्वेवाहमित्यादिना सर्वप्रकारेणोत्पात्तिनाशकहित्यं भगवतः श्रुतवान्कथमे-
वमपरं पश्चात्तत्तं भवतो जन्मोति पृच्छतीति चोद्यानवकाशः ॥ ४ ॥

श्रीभगवानुवाच—बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ॥

तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप ॥ ५ ॥

त० टी०—अर्जुनाभिप्रायज्ञ उक्तसंदेहनिरासाय श्रीभगवानुवाच—बहूनीनि । मे मम जन्मानि
देहेनाविर्भावरूपाणि बहूनि व्यतीतानि अभूवन् । तव च चकारादन्येषामपि जीवानाम्, हे अर्जुन ! तानि
आत्मनोऽन्येषां च मयाणि जन्मानि अहं सर्वज्ञो वेद जानामि, अनादृतज्ञानत्वात् । न त्वं वेत्थ आत्म-
नोऽपि, कुतोऽन्येषामादृतज्ञानत्वात् ॥ ५ ॥

प० टी०—बहूनीति । तत्र सर्वज्ञत्वेन प्रथमस्य परिहारं जन्मानि लीलादेहग्रहणानि लोकदृष्ट्यभिप्रायेणा-
दित्यारयोदयतन्मे मम बहूनि व्यतीतानि तव चाज्ञानिनः कर्मानितानि देहग्रहणानि तव चेत्युपलक्षणमितरेषामपि
जीवानां जीवैवयाभिप्रायेण वा । हे अर्जुन ! श्रेष्ठेण अर्जुनवृक्षनाशे संश्लेषयन्नादृतज्ञानत्वं सूचयति । तानि
जन्मान्यहं सर्वज्ञः सर्वशक्तिरीश्वरो वेद जानामि सर्वाणि मदीयानि स्वदीयान्यन्यदीयानि च न त्वमज्ञो
जीवस्तिरोभूतज्ञानशक्तिर्वेत्थ न जानामि स्वदीयान्यापि न पुनः परकीयाणि, हे परन्तप परं शत्रुं भेददृष्ट्या
परिकल्प्य हन्तुं प्रवृत्तोऽस्मीति विपरीतदर्शित्वाद्ज्ञानत्वं सूचयति । तदनेन संश्लेषनद्वयेनावरणविश्लेषौ
द्वावप्यज्ञानधर्मौ दर्शितौ ॥ ५ ॥

शं० टी०—इदं मम मायाविलासवैभवं सत्यमिति जानतां केवलमूढानामेवं प्रत्ययो न तु मत्तत्त्वं
विदितवतां पण्डितानां तेषामस्त्येव मयीश्वरत्वभावना श्रद्धा भक्तिश्च गदुक्तौ च प्रमाणाद्युद्धिः । अहं तु
स्वयमजोऽन्ययो भूतानामीश्वरो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावमनथापि तस्यैतस्य स्वमहिम्ना सिद्धान्त्यज्ञानैश्वर्य-
शक्तिबलवीर्यतेजःसंपन्नस्य लोकनिग्रहानुग्रहचिकीर्षामैवमेव बहूनि जन्मानि सन्तीत्याह—बहूनीति ।
मे ममाप्रमेयस्वभावस्यानन्तशक्तेः परमेश्वरस्य देवगिर्युद्धमनुष्येषु जन्मानि व्यतीतान्यतिक्रान्तानि बहू-
न्यसंख्यानि सन्ति तत्र चान्येषां च भूतानां तानि गतानि जन्मानि सर्वाण्यहं वेद वेत्ति “ नहि
विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते ” इति श्रवणादप्रतिष्ठितविज्ञानशक्तिश्चादृशीतानागतवर्तमानार्थं सर्वं
विजानामीत्यर्थः । त्वं तु तानि जन्मानि न वेत्थ पापपुण्यरागद्वेषादिदेवैरितरोभूतज्ञानशक्तित्वाद्दीप्तानागतवर्त-
मानं न किंचिज्जानामीत्यर्थः ॥ ५ ॥

श्री० टी०—इति पृष्टवन्तमर्जुनं रूपान्तरेणोपदिष्टवानित्यभिप्रायेणोक्तं श्रीभगवानुवाच—बहूनीति ।
मम बहूनि जन्मानि तव च व्यतीतानि तानि सर्वाण्यहं वेद जानामि अलुप्रविद्याशक्तित्वात् । त्वं तु न
वेत्थ न जानासि अविद्यावृत्त्वान् ॥ ५ ॥

स० टी०—शङ्कां परिहरन्नाह सर्वज्ञः सर्वशक्तिमान् ॥ अतिक्रान्तानि जन्मानि स्वेच्छोपात्तवर्षे मे ॥ १ ॥ बहूनि परमेशस्य वासुदेवस्य सद्भिभोः ॥ तव चाज्ञानिनः कर्मनिर्मितानि तथार्जुन ॥ २ ॥ अर्जुनेतितरो-
र्नाम्ना सूचयत्यावृतां मतिम् ॥ तानि जन्मानि सर्वाणि सर्वज्ञोऽहं मदेश्वरः ॥ ३ ॥ विजानामि त्वदीयानि
मदीयानीत्यलुप्तहृत् ॥ न त्वं वेत्थ तिरोभूतज्ञानशक्तितयाज्ञकः ॥ ४ ॥ भेददृष्ट्या परं शत्रुं परिकल्प्य
त्वमुद्यतः ॥ हन्तुं विपर्ययज्ञानवत्त्वादित्याशयो हरेः ॥ ५ ॥ ५ ॥

भा० टी०—मूर्खाणां शङ्का परिहरन् श्रीभगवानुवाच—बहूनीति । बहूनि मे तवान्यस्य च जन्मानि
व्यतीतानि तानि सर्वाण्यहं शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावत्वाद्नावरणज्ञानशक्तिर्वेद जानामि त्वं तु न वेत्थ धर्मा-
धर्माविप्रतिषेधज्ञानशक्तित्वात् जानासि, इत्येतत्सूचनार्थमेव संबोधनद्वयम्, हे अर्जुन शुद्धधर्मवत्त्वाच्छुद्ध हे
परंतप परमात्मानमन्यान्वा अधर्मेण तापयतीति तथेतिनिवक्षणात् ॥ ५ ॥

प० टी०—तत्र भगवानाह—बहूनीति । मम तव जन्मानि च बहूनि व्यतीतानि व्यतिक्रान्तानि ।
तर्हि को विशेष इत्याह—तानीति । तानि सर्वाणि जन्मान्यहं वेद स्वं च न वेत्थ न ज्ञातवान् । अय-
मर्थः । ममेश्वरस्य जन्म स्वेच्छाविर्भावमात्रम्, अत एवालुप्तज्ञानशक्तित्वात्सर्वाणि वेद्मि, तव जीवस्य तु
कर्मवशादेहधारिणो लुप्तज्ञानशक्तित्वात् प्राक्तनजन्मज्ञानम् ॥ ५ ॥

रा० टी०—अत एव विदितप्रश्रामिप्रायो भगवान् तव चेति न त्वं वेत्थेति पराक्त्वाज्ञत्वयोरुक्ति
कृतवान् । अन्यथा बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानीत्येतावता प्रश्नपरिहारात्तव चेत्याद्युक्तिर्व्यर्थः स्या-
दिति ज्ञेयम् ॥ ५ ॥

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ॥

प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ॥ ६ ॥

त० टी०—तव जन्मन्यपि ज्ञानावरणं नास्ति चेत्तर्हि कथं जन्मेल्यपेक्षायामाह—अज इति । अजोऽपि
सन् जीववत्कर्मनिमित्तजन्माऽपूर्वदेहग्रहणं तद्रहितोऽपि सन्, अव्ययात्मा पूर्वदेहवियोगरहितोऽपि सन्,
भूतानां सर्वेषां प्राणिनामीश्वरो नियन्ताऽपि सन्, प्रकृतिं स्वभावमसङ्गत्वाजेयत्वानतिक्रमणीय-
त्वावार्थत्वादि स्वं स्वभावमधिष्ठाय आत्ममायया प्रीयते कार्यमनयेति माया ज्ञानं संकल्पो वा “माया
ययुनं ज्ञानम्” इति निघण्टुकोशात् । तथाच प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय स्वस्वभावमपरित्यज्यात्मसंकल्पेन
संभवामि सम्यक् लोकहितं कुर्वन्नाविर्भवामि । “अजायमानो बहुधा व्यजायत” इति श्रुतिरप्याह ।
तथा भगवद्विग्रहप्रकारोऽपि श्रुतिनिर्णीत एव । “आनन्दरूपममृतं यद्विभाति, आदित्यवर्णं तमसः
परस्तात्, हिरण्यकेशः हिरण्यमश्रुः आपणस्यात्सुवर्णः यदात्मको भगवांस्तदात्मिका व्यक्तिः । किमा-
त्मको भगवान् ? ज्ञानात्मक ऐश्वर्यात्मकः तमेकं गोविन्दं सच्चिदानन्दविग्रहम्” इत्यादिश्रुतिभ्यो
ज्ञेयः । एवं च सर्वज्ञः सर्वशक्तिः सर्वेश्वरोऽजहत्स्वरूपगुणशक्तिरेव सच्चिदात्मकज्ञानन्दविग्रहेण स्वसंकल्पे-
नैवाविर्भवामीति न मेऽसंभावितोक्तिरिति भावः । केचित्तु प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय मम वैष्णवीं त्रिगुणा-
त्मिकां यस्या वशे सर्वं जगद्रते तया मोहितः सन्स्वमात्मानं वासुदेवं न जानाति । तां प्रकृतिं
स्वात्ममायामधिष्ठाय वशीकृत्य संभवामि देहवानिव जात इव आत्मनो मायया न परमार्थतः, लोकव-
दिभिर्माययायन्ते तदुक्तश्रुतिविरुद्धत्वात् ‘जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्रतः’ इति
भक्त्यभाषणभगवद्वाक्यविरोधाच्चोपेक्षणीयं, त्रिगुणात्मिकमायाकृतजन्मकर्मणोर्दिव्यत्वासंभवात् । किंच
वाक्यद्विग्रहस्य त्रिगुणमायिकत्वाङ्गीकारे भौतिकत्वं मिथ्यात्वं चाप्यङ्गीकृतं स्यात् । तथात्वे दोष उक्तो

बृहद्वैष्णवे “ यो वेति भौतिकं देहं कृष्णस्य परमात्मनः । स सर्वस्माद्विष्कार्यः श्रौतस्मार्तवि-
यानतः ॥ मुत्वं तस्यावलोक्यापि सचैलं स्नानमाचरेत् ” । महाभारतेऽपि “ न भूतसंघसंस्थानो
देहोऽस्य परमात्मनः ” इति । श्रीभागवतेऽपि “ अस्यापि देववपुषो मदनुग्रहस्य स्वेच्छामयस्य न तु
भूतमयस्य कोऽपि ” इति । तस्माच्छ्रुतिस्मृतीतिहासपुराणाविरोधावास्मदुक्तार्थ एवास्ति केरङ्गीकार्य
इत्यलं विस्तरेण ॥ ६ ॥

म० टी०—नन्वतीतानेकजन्मवत्त्वमात्मनः स्मरसि चेत्तर्हि आतिस्मरो जीवत्त्वं, परजन्मज्ञानमपि योगिनः
सर्वात्म्याभिमानेन ‘ शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ’ इति न्यायेन संभवति । तथाचाह वामदेवो
जीवोपि “ अहं मनुरभवं सूर्यश्चाहं कक्षीवान्धिरस्मि विप्रः ” इत्यादिदाशतक्याम् । अत एव न मुख्यः सर्व-
ज्ञत्वं तथाच कथमादित्यं सर्वज्ञमुपदिष्टवानस्य नीश्वरः सन् । न हि जीवस्य मुख्यं सार्वज्ञ्यं संभवति व्यष्ट्यु-
पाधेः परिच्छिन्नत्वेन सर्वसंज्ञन्धित्वाभावात् । समष्ट्युपाधेरपि विराजः स्थूलभूतोपाधिस्त्वेन सूक्ष्मभूतपरिणा-
मविषयं मायापरिणामविषयं च ज्ञानं न संभवति । एवं सूक्ष्मभूतोपाधेरपि हिरण्यगर्भस्य तत्कारणमायाप-
रिणामाकाशतद्विस्मृतादिविषयज्ञानाभावः सिद्ध एव । तस्मादीश्वर एव कारणोपाधित्वादतीतानागतवर्तमा-
नसर्वार्थविषयज्ञानवानमुख्यः सर्वज्ञः । अतीतानागतवर्तमानविषयं मायावृत्तित्रयमेकैव वा सर्वविषया मायावृत्ति-
रित्यन्यन् । तस्य च नित्येश्वरस्य सर्वज्ञस्य भर्माधर्माभिभावेन जन्मेवाप्यपन्नमतीतानेकजन्मवत्त्वं तु दूरोत्सारि-
तमेव । तथा च जीवत्वे सार्वज्ञ्यानुपपत्तिरीश्वरत्वे च देहग्रहणानुपपत्तिरिति शङ्काऽयं परिहरन्नित्यत्वपक्षस्यापि
परिहारमाह—अपूर्वदेहेन्द्रियादिग्रहणं जन्म । पूर्वगृहीतदेहेन्द्रियादिवियोगो व्ययः । यदुभयं तार्किकैः प्रेत्यभाव
इत्युच्यते । तदुक्तम् ‘ जातस्य हि भ्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ’ इति तदुभयं च धर्माधर्मवशाद्भवति । धर्माधर्मवशत्वं
वाज्ञस्य जीवस्य देहाभिमानिनः कर्माधिकारित्वाद्भवति तत्र यदुच्यते सर्वज्ञस्येश्वरस्य सर्वकारणस्येह देहग्रहणं
नोपपद्यत इति तत्तथैव । कथं यदि तस्य शरीरं स्थूलभूतकार्यं स्यात्तदा व्यष्टिरूपत्वे प्रापदवस्थाऽस्मदादितुल्यत्वं
समष्टिरूपत्वे च विराट्जीवत्वं तस्य तदुपाधित्वात् । न च सूक्ष्मभूतकार्यं तदा व्यष्टिरूपत्वे स्वप्रावस्थाऽस्मदादि-
तुल्यत्वं समष्टिरूपत्वे च हिरण्यगर्भजीवत्वं तस्य तदुपाधित्वात् । कथं भौतिकं शरीरं जीवानाविष्टं परमेश्वरस्य
न संभवत्येवेति सिद्धम् । न च जीवाविष्ट एतादृशे देहे तस्य भूतविशेषत्ववशा इति वाच्यम्, तच्छरीरावच्छे-
देन तज्जीवस्य भोगाभ्युपगमेऽन्तर्यामिरूपेण सर्वशरीरप्रवेशस्य विद्यमानत्वेन शरीरविशेषाभ्युपगमवैय-
र्थ्यात् । भोगाभावे च जीवशरीरत्वानुपपत्तेः । अतो न भौतिकं शरीरमीश्वरस्येति पूर्वार्थनाङ्गीकरोति—अजोपि
सन्निति । अजोपि सन्नित्यपूर्वदेहग्रहणम् । अव्ययात्मापि सन्निति पूर्वदेहविच्छेदं भूतानां भवनधर्माणां सर्वेषां
प्रत्यादिस्तम्भपर्यन्तानामीश्वरोपि सन्निति धर्माधर्मवशत्वं निवारयति । कथं तर्हि देहग्रहणमित्युत्तरार्द्धेनाह—
प्रकृतिमिति । प्रकृतिं मायाख्यां विचित्रानेकशक्तिमयतमानघटनापटीयसीं स्वां स्वोपाधिभूतामाधिष्ठाय चि-
दाभासेन वशीकृत्य संभवामि तत्परिणामविशेषेणैव देहवानि ज्ञात इव च भवामि । अनादिमायैव मदुपा-
धिभूता भावत्कालस्थायित्वेन च नित्या जगत्कारणत्वसंपादिका मदिच्छयैव प्रवर्तमाना विशु-
द्धसत्त्वमयत्वेन मम मूर्तिस्तद्विशिष्टस्य चाश्वमययत्वात्माश्वरत्वं चोपपन्नमतोऽनेन नित्येनैव देहेन
विवस्वन्तं च त्वां च प्रति इमं योगमुपदिष्टवानहमित्युपपन्नम् । तथाच श्रुतिः “ आकाशशरीरं ब्रह्म ”
इति । आकाशोऽस्याव्याकृतम् । “ आकाश एव तदीयं च प्रोक्तं च ” इत्यादौ तथा दर्शनात् ‘ आकाशस्तद्वि-
ज्ञात् ’ इति न्यायाच्च । तर्हि भौतिकविग्रहाभावान्नद्धर्ममनुष्यत्वादिप्रतीतिः कथमिति चेत् तत्राह—आत्ममाय-
येति । मन्माययैव मयि मनुष्यत्वादिप्रतीतिर्लोकानुग्रहाय न वस्तुवृत्त्येति भावः । तथा चोक्तं मोक्षधर्मे
‘ मायाः शेषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद । सर्वभूतगुणैर्युक्तं न तु मां ब्रह्ममहति ’ इति सर्वभूतगुण-

कुर्तुं कारणोपाधिं मां चर्मचक्षुषा द्रष्टुं नार्हसीत्यर्थः । उक्तं च भगवता भाष्यकारेण स च भगवान् ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिः सदा संपन्नस्त्रिगुणात्मिकां वैष्णवीं स्वां मायां प्रकृतिं वशीकृत्याजोऽव्ययो भूतानामीश्वरो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावोऽपि सन् स्वमायया देहवानिव जात इव च लोकानुग्रहं कुर्वन्लक्ष्यते स्वप्रयोजनाभावेऽपि भूतानुजिघृक्षयेति । व्याख्यातृभिक्षोक्तं स्वेच्छाविनिर्भतेन मायामयेन दिव्येन रूपेण संभव्येति “ नित्यो यः कारणोपाधिर्मायाख्योऽनेकशक्तिमान् । स एव भगवद्देह इति भाष्यकृतां मतम् ” । अन्ये तु परमेश्वरे देहदेहिभावं न मन्यन्ते । किंतु यश्च नित्यो विभुः सच्चिदानन्दधनो भगवान्वासुदेवः परिपूर्णो निर्गुणः परमात्मा स एव तद्विग्रहो नान्यः कश्चिद्भौतिको मायिको वेति । अस्मिन्पक्षे योजना “ आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः । अविनाशी वा अरेऽयमात्माऽनुच्छिन्तिधर्मा ” इत्यादिश्रुतेः । “ असंभवस्तु सतोनुपपत्तेः ” “ नात्मा श्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ” इत्यादिन्यायाच्च । वस्तुगत्या जन्मविनाशरहितः सर्वभासकः सर्वकारणमायाधिष्ठानत्वेन सर्वभूतेश्वरोऽपि सन्नहं प्रकृतिं स्वभावं सच्चिदानन्दधनैकरसम् । मायां व्यावर्तयति—स्वामिति निजस्वरूपमित्यर्थः । “ स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठितः स्वे महिम्नि ” इति श्रुतेः । स्वस्वरूपमधिष्ठाय स्वरूपावस्थित एव सन् संभवामि देहदेहिभावान्तरेणैव देहिवद्भवहारामि । कथं तर्हि देहे सच्चिदानन्दधने देहत्वप्रतीतिरत आह—आत्ममाययेति । निर्गुणे शुद्धे सच्चिदानन्दरसधने मयि भगवति वासुदेवे देहदेहिभावान्न्येतदूपेण प्रतीतिर्मायामात्रमित्यर्थः । तदुक्तम् ‘कृष्णमेनमवेहि त्वमात्मानमखिलात्मनाम् । जगद्धिताय सोऽप्यत्र देहीवाभाति मायया’ इति ‘अहो भाग्यमहो भाग्यं तन्दुरोपन्नजोकरसम् । यन्मित्रं परमानन्दं पूर्णं ब्रह्म सनातनम् ’ इति च । केचित्तु नित्यस्य निरवयवस्य निर्विकारस्यापि परमानन्दस्याप्यवयवविभावं वास्तवमेवेच्छन्ति ते ‘निर्गुणिकं द्रुवाणस्तु नास्माभिर्विनिवार्यत’ इति न्यायेन नापवादाः । यदि संभवेत्तथैवास्तु किमतिपल्लवितेनेत्युपरम्यते ॥ ६ ॥

श्लो० टी०—ननु ‘कर्मणा जायते जन्तुः कर्मणैव प्लूयते’ इति स्मरणाजन्मादिहेतोः पुण्यपापादेरभावात्तेश्वरस्य स्वतन्त्रस्य कथं जन्मादिरित्याकाङ्क्षायां मायया मम जन्मादयो न तु लोकवत्कर्मणेति बोधयितुमाह—अजोऽपीति । कदाचित्कथंचित्कुतश्चिन्न जायत इत्यजं “ न तस्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः ” इति श्रवणाजन्महेतोरुपादानादेरभावादजो जन्मरहित एवास्मि । एवमजः सन्नपि तथाऽव्ययात्मा निरवयवत्वेन विनाशकारणसामग्रीसंबन्धायोगोद्वन्द्वयः नाशैकक्रियाया अविषयः आत्मा स्वभावो यस्य सोऽव्ययात्मा नित्यः “ अजो नित्यः ” इति श्रवणादव्ययात्मा नित्य एवास्मि न कचिदपि षष्ठविकारवान् । अजोऽव्ययात्मेति विशेषणद्वयं तदन्तरालविकारासंभवद्योतनार्थम् । आद्यन्तयोरभावे तदन्तरवस्थाकल्पनाऽयोगान् । ननु तव कर्मनिगित्तकजन्माभावेऽपीश्वरो नियन्ता स्यादेवेत्यत आह—भूतेति । ब्रह्मादीनामन्येषां च भूतानामहमेतेश्वरो नियन्ता स्वसन्निभिमात्रेण “ एष सर्वेश्वरः ” इति श्रुतेः । न तु ममान्योऽस्ति नियन्ता “ न चाधिपः ” इति श्रवणादतोऽहं न कस्यापि च नियोगविषयः । एवमजोऽप्यव्ययात्माऽपीश्वरोऽपि सन्नहं निर्विकार एव परमात्मा प्रकृतिं प्रकर्षेण कृतिः सृष्ट्यादिक्रिया यस्याः सकाशान्मम सा प्रकृतिस्त्रिगुणात्मिका दैवी माया “ मायां तु प्रकृतिं विद्यात् ” इति श्रुतेः । तां प्रकृतिं स्वां स्वेकीयाम् “ कार्योपाधिर्यं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः ” इति श्रवणान् स्वस्योपाधिभूतामन्यक्तसंज्ञिकां मूलप्रकृतिमधिष्ठाय तस्यां तत्कार्ये चाहंमेति भावनां कृत्वा योऽजन्वादिर्लक्षणः सोऽहं संभवान्यात्ममायया आत्माधीना माया आत्ममाया तया संभवामि । ब्रह्मा भानोः प्रभावद्वहेर्दृग्भूत्वशक्तिवदात्मनो ममाऽभिज्ञा माया आत्ममाया नतु मद्भवतिरिक्ता “ देवात्मशक्तिं स्वगुणेर्निगूढाम् ” इति श्रवणादन्यथा त्वद्वैतहानिः श्रुतिविरोधश्च स्यादतो बह्वेर्देहनशक्तिवदभिज्ञैव सा प्रकृतिविशब्दिता माया तथैवाहं जन्मवान् नतु वस्तुतस्तथात्वे “ निष्कलं निष्क्रियम् ” इति “ न जायते

म्रियते वा विपश्चित् ॥ इति भ्रुतेर्विरोधापत्तेस्ततो माययैवाहं देवादेषु संभवाभीत्यर्थः । एवं तत्त्वार्थस्येश्वरस्य जन्मादेर्मायिकत्वे बोधिते त्वंपदार्थस्यापि तदभिन्नत्वाज्जन्मकर्माद्याविशेषकमेवेति सूचितं भवति ॥ ६ ॥

श्री० टी०—नन्वनादेस्तव कुतो जन्म अविनाशिनश्च कथं पुनर्जन्म येन बहूनि मे व्यतीतानीत्युच्यते, ईश्वरस्य तव पुण्यपापविहीनस्य कथं जीवज्जन्मेत्यत आह—अजोऽपीति । सत्यमेवं तथापि अजोऽपि सन्नहं तथाव्ययात्मापि अनश्वरस्वभावांऽपि सन् तथा ईश्वरोऽपि कर्मपारतन्त्र्यरहितोऽपि सन्स्वमायया संभवामि सम्यगप्रच्युतज्ञानबलवीर्यादिशक्त्यैव भवामि । ननु तथापि षोडशकलात्मकलिङ्गदेहशून्यस्य तव कुतो जन्मेत्यत उक्तम्—त्वां शुद्धसत्त्वात्मिकां प्रकृतिमधिष्ठाय स्वीकृत्य विशुद्धोर्जितसत्त्वमूर्त्या स्वेच्छया अवतरामीत्यर्थः ॥ ६ ॥

स० टी०—सर्वज्ञस्य तवेष्टस्य भर्माभिर्मायभावतः ॥ जन्मैवासंभवि स्वामिन्कुतस्ते बहुधा जनिः ॥ १ ॥ इत्यत्राह निदानन्दकन्दलः श्रीरमापतिः ॥ अपूर्वदेहसंबन्धो जन्म तद्वर्जितोऽप्यहम् ॥ २ ॥ पूर्वदेहस्य विच्छेदो व्ययस्तद्रहितोऽपि सन् ॥ ब्रह्मादीनां च भूतानां सर्वपासीश्वरोऽपि सन् ॥ ३ ॥ विविधानेकांशस्याहं मायाख्यां प्रकृतिं स्विकाम् ॥ स्वोपाधिभूतामत्यन्तासंभावितप्रदर्शनीम् ॥ ४ ॥ चिच्छावयवशीकृत्य स्यामहं देहवानिव ॥ अज्ञतो जात इव च स्वेच्छया स्वात्ममायया ॥ ५ ॥ वैष्णवी मम माययं भगुण्यत्वादिनादनम् ॥ लोकस्यानुग्रहार्थं वस्तुवृत्त्या न तन्मयि ॥ ६ ॥ माया ह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद ॥ सर्वभूतगुणैर्गुक्तं न तु मां द्रष्टुमर्हसि ॥ ७ ॥ मोक्षपमोक्तरीत्यापि वस्तुतोऽहं निराकृतिः ॥ यस्याविद्यासंबन्धो जन्म तस्यैव युज्यते ॥ ८ ॥ निरविद्यस्य शुद्धस्य कथं भूतमयं वपुः ॥ तथैवोक्तं पुराणेऽपि ब्रह्माण्डाख्ये महर्षिणा ॥ ९ ॥ स्त्रीपुंसलानुपङ्गात्मा देहो नास्य विजायते ॥ किंतु निर्दोषवैतन्यं सुखनित्यां स्विकां तनुम् ॥ १० ॥ प्रकाशयति मेवेयं अनिर्विण्णोऽहं चापरा ॥ नित्यो यः कारणोपाधिर्मायाख्यो नैकशक्तिमान् ॥ ११ ॥ मे एव भगवदेह इति भाष्यकृतां मतम् ॥ अन्ये त्वाहुर्न वैवास्ति देहदेहिभिर्दा हरौ ॥ १२ ॥ किंत्वप्यण्डविदानन्धनो यो विभुर्गुह्यः ॥ निर्गुणो नित्यपूर्णात्मा विप्रहोऽय स एव हि ॥ १३ ॥ भौतिको मायिको धान्यो नारित देहो हरेर्विभोः ॥ अत आह स्वयं विधगुरज इत्यादिका गिरः ॥ १४ ॥ आकाशवत्सर्वगतो नित्य इत्यादिवदतः ॥ प्रकृतिं त्वां चिदानन्दस्वभावं प्रकृतेः परम् ॥ १५ ॥ सर्वदेकरतं नित्यं स्वे महिम्नि प्रतिष्ठितम् ॥ स्वस्वरूपमधिष्ठाय स्वस्वरूपेऽवस्थितः ॥ १६ ॥ देहिवद्विहरामीशो देहदेहिभिर्दाजितः ॥ १७ ॥ स्वतः स्वच्छे बोधे विगलितमहामोहतिमिरं मयांशे जन्मादेर्न भवति कदा कापि कलना ॥ स्वभक्तोऽगारथं स्वयमहमजोऽप्यात्मकलया चिदानन्दाकारं पुनरिव सृजामीड्यममलम् ॥ १८ ॥ ६ ॥

भा० टी०—ईश्वरस्य तव भर्माभिर्मायावाज्जन्मैवायुक्तं व्यतीतानेकजन्मवत्त्वं तु दूरं निरस्तमित्याशङ्क्य वस्तुतो जन्माभावेऽपि स्वमायया जन्म संभवतत्याह—अजोऽपीति । अजो जन्मरहितोऽपि सन्नव्ययात्माऽक्षीणज्ञानशक्तिस्वभावांऽपि सन् कदापि मम विच्छेदाभावात् । तथा भूतानां ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानामेश्वर ईशानशीलोऽपि सन् प्रकृतिं मम वैष्णवी त्रिगुणादिकां मायां यस्या वशे सर्वं जगद्वर्तते यया मोहितः सन् स्वमात्मानं बाहुदेवं न जानाति तामधिष्ठाय वशीकृत्य संभवामि देहवानिव जात इव, आत्मनः स्वस्य मायया मन्माययैव मयि विप्रहवस्वादिप्रतीतिः साधकानुग्रहार्थं न परमार्थत इति भावः । तदुक्तं गोकुलधरे 'एतत्स्वया न विज्ञेयं रूपवानिति दृश्यते । इच्छन्मुहूर्ताग्रहयेयमीक्षोऽहं जगतो गुरुः' नश्येयमदृश्यो भवेयमित्यर्थः । 'माया ह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद । सर्वभूतगुणैर्गुक्तं न तु मां द्रष्टुमर्हसि' इति सर्वभूतगुणैर्गुक्तं कारणोपाधिकमित्यर्थः । अत्र केचित् 'नित्यो यः कारणोपाधिर्मायाख्योऽनेकशक्तिः

मान् । स एव भगवद्देह इति भाष्यकृतां मतम् । इत्याचार्यानुसारिव्याख्यानानन्तरं तन्मतं संप्रहेणोक्त्वा मतान्तरं प्रदर्शयन्ति । अन्ये तु परमेश्वरे देहदेहिभावं न मन्यन्ते किंतु यश्च नित्यो विभुः सच्चिदानन्दधनो भगवान्वासुदेवः परिपूर्णो निर्गुणः परमात्मा जन्मविनाशरहितः सर्वभासकः सर्वकारणत्वेन सर्वभूतेश्वरोऽपि सन् अहं प्रकृतिं स्वभावं सच्चिदानन्दधनैकरसम् । मायां व्यावर्तयति—स्वामिति । निजरूपमित्यर्थः । “स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठितः स्वे महिम्नि” इति श्रुतेः स्वस्वरूपमभिष्टाय स्वरूपावस्थित एव सन् संभवामि देहदेहिभावमन्तरेणैव देहिवद्भवहरामि । कथं तर्ह्येदेहं सच्चिदानन्दधने देहित्वप्रतीतिरत आह—आत्ममाययेति । निर्गुणे शुद्धे सच्चिदानन्दरसधने माये भगवति वासुदेवे देहदेहिभावशून्ये तद्रूपेण प्रतीतिर्मायामात्रमित्यर्थः । तदुक्तम् ‘कृष्णमेनमवेहि त्वमात्मानमखिलात्मनाम् । जगद्धिताय सोऽप्यत्र देहीवाभाति मायया’ इति ‘अहो भाग्यमहो भाग्यं नन्दगोपप्रजौकसाम् । यन्मित्रं परमानन्दं पूर्णं ब्रह्म सनातनम्’ इति चेति । तत्रैवमवधेयं, परमेश्वरे देहदेहिभावो नास्तीत्युक्तिर्मायया देहदेहिभावो न वस्तुत इत्यङ्गीकुर्वतां भाष्यकृतां मतेन प्रतिकूला यत्तु नित्य इत्यादि तत्र यो निर्गुणः “अथात आदेशो नेति नेति । नेदं यदिदमुपासते । एकमेवाद्वितीयम् । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । विज्ञानमानन्दं ब्रह्म । अस्थूलमनलमनण्वहस्वमदीर्घम् । यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा । यो वै भूमा तत्सुखम् । यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह । तदेतदपूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः । निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवयं निरञ्जनम् । अपाणिपादम्’ इत्यादिश्रुतितात्पर्यसिद्धः परमात्मा स एव तद्विग्रहः । स च विग्रहः किं साकार उत निराकारः, आद्ये निर्गुणस्य परिणाम उत विवर्तः । नाद्यः निर्विकारस्य विकाररूपपरिणामायोगात् । अन्यथा तस्यामित्यत्वं स्यात् । द्वितीये मायाया विवर्तसाधिकाया आवश्यकत्वेन न मायिक इत्युक्तिरनुपपन्ना । न द्वितीयः सर्वाकारशून्यः पुनश्च विशेषाकारेण गृह्यत इति विग्रह इति वदतो व्याधातात् । किंच सविग्रहः किं हस्तपादादिमान् उत तद्रहितः । आद्ये हस्तादयोऽपि किं दृश्य उतादृश्याः । आद्ये विग्रहस्य भूतकार्यत्वाभावान्मायिकत्वमवश्यमभ्युपेयम् । न द्वितीयः भूतकार्यं तद्दर्शनाद्यनापत्तेः । नन्वदृश्या अपि मायया दृश्या इति चेत्तर्हि किं परमाणादिवददृश्या उत ब्रह्मरूपेण । आद्ये योगिनामक्षिगोचराः स्युः, द्वितीये हस्तादयोऽवयवास्तद्भ्रान्तिग्रह इति कृतमुक्तिमात्रेण स्वशिष्यधन्धनेन । न द्वितीयः तद्रहितो विग्रहश्चेति व्याधातात् । एतेन एतत्पदानुसारेण छिष्टकल्पनया श्लोकयोजनापि प्रत्युक्ता । उदाहृतवचनद्वयमपि भाष्यकृतां मत एव सम्यगुपपद्यते तस्मात्सच्चिदानन्दस्वरूपः मायावच्छिन्नः “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यमिसंविशन्ति” “यतः सर्वाणि भूतानि भवन्त्यादियुगागमे । यस्मिंश्च प्रलयं यान्ति पुनरेव युगक्षये” ‘जन्माद्यस्य यतः’ इत्यादिश्रुतिस्मृतिन्यायैर्जगत्कारणत्वेन प्रतिपादितः शुद्धबुद्धमुक्तरवभावः अशरीरी परमात्मा सर्वेश्वरो मायानियन्ता साधकालुप्रहार्थं स्वमायया लीलाविग्रहं गृहीत्वा जात इव विग्रहवा निव भातांति श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणाद्यनुगृहीतं सर्वज्ञानं भाष्यकृतां मतं शरणीकरणीयमिति दिक् । अन्ये तु न कर्मफलं भगवतः शरीरस्य एव न भौतिकं तस्माद्युक्तमजोऽपि सन्निति । ननु तर्हि भगवच्छरीरस्य किमुपादानम्, अविद्येति चेन्न परमेश्वरे तदभावात् । जीवाविद्येति चेन्न, शुक्तिरजतादिवसुच्छत्वापत्तेः । चिन्मात्रं चेन्न, चितः साकारत्वायोगात्, तथात्वे वा तस्यातीन्द्रियत्वापत्तिः । तस्मात्किमालम्बनोऽयं भगवद्देहो देवकीगर्भप्रवेशजननबास्यकौमारपौगण्डयौवनादिप्रतीतिविषय इति चेत् शृणु—प्रकृतिं स्वामिति । अयमर्थः । जीवात्मानो हि अनात्मभूतं प्रकृतिं तेजोवस्त्रारिमकं पञ्चभूतागमिकं वाऽभिष्टाय संभवन्ति जन्मादीलुभन्ते, अहं तु स्वां प्रत्यगनन्यां प्रकृतिं प्रत्यक्चैतन्यमित्यर्थः । तदेवाभिष्टाय नतूपादानान्तरम् । आत्ममायया स्वीयमायया संभवामि । यथा कश्चिन्मायावी स्वयं स्वस्थानादप्रच्युतस्वभावो-

ऽप्यदृश्यो भूत्वा स्थूलसूक्ष्मभूतान्यनुपादायैव केवलया मायया द्वितीयं मायाविनं स्वसदृशमेव सूत्रमार्गेण गगनमारोहन्तं सृजति, एवमहं कूटस्थचिन्मात्रोऽप्राह्यः स्वमायया चिन्मयमात्मनः शरीरं सृजामि । तस्य बालाश्वस्थाश्च सूत्रारोहणवद्दर्शयामीति । एतावांस्तु विशेषः, लौकिकमायावी मायामुपसंहरन् द्वितीयं मायाविनमप्युपसंहरति, अहं तु तामनुपसंहरन्स्वविग्रहमपि नोपसंहरामीति । एवं हि सति हिरण्यश्मश्रुत्वादि-लक्षणविग्रहयोगिनश्चेतनस्य 'अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्' इत्यादिन्यायसिद्धं वियदागुपादानलक्षणं सर्वेश्वरत्वं युज्यते नान्यथेति । तस्मात्सिद्धं परमेश्वरस्य मायामयं शरीरं नित्यमिति । एकेनैव हिरण्यश्मश्रुत्वादिलक्षणेन देहेन विवस्वन्तमुपदिश्य त्वामप्युपादिशाभीत्यादि वर्णयन्ति । अत्रेदं वक्तव्यं नियम्य देहातिरिक्तनियामकदेहाभावा-देकेनैवेत्यादि नोपपद्यते । किंच हिरण्यश्मश्रुत्वादिविशिष्ट आदित्यान्तर्यामिदेह एव यदि कृष्णादिदेहः स्यात्तर्हि तथैव प्रतीयेत नतु मेवमस्यामत्वादिलक्षणः । नतु मायया तथेति चेद्वरं परमेश्वरस्याशरीरस्यैव साधकानुग्रहायादित्यान्तर्यामिरूपेण कृष्णादिदेहात्मना च माययाऽवस्थानवर्णनं कृष्णादिविग्रहाणां परंपरया मायिकत्वकल्पनाया भाष्यविरुद्धाया हिरण्यश्मश्रुत्वादिविशिष्टस्यापि सविशेषत्वेन मायिकत्वान् । यद्यपि यथा कश्चिदित्यादि तदपि न भगवता वासुदेवेनैवावौ चतुर्भुजं विग्रहं प्रदर्श्य पुनर्द्विभुजं रूपं प्रदर्शितं तदपि तिरोधाय पुनस्तदपि प्रकटितमिति प्रसिद्धेरन्यथा परमेश्वरदेहानां मोहिन्यादिरूपाणामनन्तानां युगपत्प्रती-त्यापत्तेः । तस्मादीश्वरो भक्तार्थं तत्तद्विग्रहाविभविष्यति तिरोभावयति चेत्यवश्यमभ्युपेयम् । एतेनाहमि-त्याद्यपि प्रत्युक्तम् । अजोपीत्यादिविशेषणैर्मार्ग्योक्तव्याख्यानेन च जीवाद्वैलक्षण्यस्य सम्यक्प्रतीतेः छिष्टा-प्रसिद्धकल्पनाया भाष्यविरुद्धाया अनौचित्यात् । अत एवेश्वरदेहाभिप्रायेणैवायमर्जुनस्य प्रश्न इति पूर्वाक्तं प्रत्युक्तं परमात्मनो वास्तवदेहस्याभावान् तस्मात्स्वमापि कश्चिदसर्वशोऽनीश्वरो जीव एव तस्य तवादित्यं प्रत्युपदेष्टृत्वं विरुद्धमिति मूलाणामभिप्रायेणाजुनस्य शङ्काऽहं जीवत्वन भवामिमादिपारतन्त्र्याभावाच्चोऽ-व्ययत्वा भूतानामीश्वर एतादृशोऽपि मन प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय भवमायया संभवामीत्यनेन योऽहमीश्वरः सर्वज्ञः सर्गादावुपदेशाय योग्यं विग्रहमुपादाय सूर्यं प्रति योगमुक्तवान् स एवाहमिदानीमुक्तवानित्युत्तर-मित्यलं विस्तरेण ॥ ६ ॥

प० टी०—अथ स्वस्थेश्वरत्वं प्रकटयन्नाह—अजोऽपीति । अजोऽनुत्पत्तिर्यमव्ययोऽविनाशधर्मा भूतानामीश्वरः कर्मपारतन्त्र्यरहितः सन् संभवामि सम्यक्प्रकारेण लभमवस्थत्वादियुगः सन् भवामि । नन्वीश्वरत्वे लिङ्गदेहादिशून्यस्य कथं जन्मेत्याह—प्रकृतिमिति । स्यां स्वस्मिन्नप्यस्तां शुद्धसत्त्वात्मिकां प्रकृतिमवष्ट-भ्याधिष्ठाय स्वेच्छाविभूतशुद्धसत्त्वात्मकमूर्त्यावतरामि । तदुक्तम् 'सतो हि मायया जन्म जायते न तु तत्त्वतः । असतो मायया जन्म तत्त्वतो नाहि युज्यते । वन्ध्यापुत्रे न तस्तेन मायया वापि जायते' इति ॥ ६ ॥

रा० टी०—जन्मान्यतीतानि चेत्तर्हि न जननमरणमहित्यमीश्वरत्वं वा तव स्यात् । तथा चाविनाशि-त्वेत्युक्तविरोध इत्यत आह—अजोपीति । देहतोऽप्युत्पत्तिर्हीनोपि अव्ययोऽविनाशी आत्मा स्वरूपं देहश्च यस्य सोऽव्ययात्मा सन्नपि भूतानामीश्वरः सन्नपि संभवामीत्यन्वयः । स्वरूपतो देहतश्च अनादिनित्यस्य कथं जनिरित्यत उक्तम्—प्रकृतिमधिष्ठायेति । प्रकृतिशब्द प्राकृतपरः । प्राकृतान्प्रकृतिजान्बुदेवादीनामधिष्ठायानुप्र-विश्यात्ममायया स्वज्ञानेन वा संभवामि प्रादुर्भवामि । अतो जात इति लोकास्य भ्रान्तो व्यवहार इति भावः । यद्वा स्वां स्वर्कायां मदधीनां प्रकृतिं तमोरूपाधिष्ठाय आश्रित्य संभवामि संभूतो जात इति भ्रमविषयो भवामि लोकस्येत्यर्थः । स्वाधीनप्रकृत्या वसुदेवादिदेहाभिर्मायै तेष्वनुप्रविश्य प्रादुर्भवकरणे किं प्रयोजनमित्यतोऽप्युक्तम्—स्वां प्रकृतिमधिष्ठायेति । स्वस्वमाविमनुसृत्य संभवामीति देवदेव स्वभाव एव न प्रयोजनपेक्षेति भावः । एतेन जीवजन्मविलक्षणजन्मवत्त्वाद्धरेः पूज्यत्वादिना जीवभेद उपपादित इति ज्ञेयम् ॥ ६ ॥

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ॥

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ॥ ७ ॥

त० टी०—भवतु तवानादित्वादिवस्वदाद्युपदेष्टृत्वं स्वेच्छया निर्विकारत्वेनैव जन्म चेति । तथा-
ऽपि बहूनीत्युक्तत्वात् कदा कदा जन्मेत्यपेक्षायामाह—यदा यदेति । न मे जन्मकालनियमोऽस्ति ।
यदा यदा हि यस्मिन्पक्षेव युगे धर्मस्य परमश्रेयःप्राप्तिहेतुभूतस्य मद्भक्तिलक्षणस्य ग्लानिर्हानि-
र्भवति । तत्प्रतिपक्षस्य चाधर्मस्य अभ्युत्थानमभिवृद्धिर्भवति । तदा तदाऽहमुक्तप्रकारेणात्मानं
सृजामि आविर्भवामीत्यर्थः । न चात्र धर्मशब्देन वेदोदितवर्णाश्रमनिबन्धनः सामान्यधर्मो विवक्षितः,
कथमन्यथा व्याख्यायते इति वाच्यं, तदानीं सामान्यवर्णाश्रमधर्मस्य हान्यभावात् । किंतु भगवत्भक्ति
विरोध्यधुरराजन्यबाहुल्येन भागवतधर्मस्योच्छिन्नमायत्वं एवावतारः । एवमेव धरण्याह ब्रह्मवैवर्ते 'कृष्ण-
भक्तिविहीना ये ये च तद्भक्तनिन्दकाः । तेषां महापातकिनामशक्ता भारवाहने" इति । अत एव
'परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्' इति । "अन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ।
तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात्" इत्यादिना बहुशो वक्ष्यमाणत्वात् । धर्मस्वरूपं स्वय-
मेवाकं श्रीभागवते 'सत्त्वाद्भृद्भृद्भवेद्धर्मः पुंसो मद्भक्तिलक्षणः । धर्मो मद्भक्तिकृत्प्रोक्तः' इत्यादिना ।
'धर्मः स्वनुष्ठितः पुंसो विष्वक्सेनकथामु यः । नोत्पादयेद्यदि रतिं श्रम एव हि केवलम्' इत्यनेन
भक्तिहीनस्य केवलधर्मस्याकिंचित्करत्वाभिधानात् ॥ ७ ॥

म० टी०—एवं सच्चिदानन्दधनस्य तव कदा किमर्थं वा देहिबद्धयवहार इति तत्रोच्यते धर्मस्य वेदवि-
हितस्य प्राणिनामभ्युदयनिःश्रेयससाधनस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणस्य वर्णाश्रमतदाचारव्यङ्ग्यस्य यदा यदा
ग्लानिर्हानिर्भवति हे भारत ! भरतवंशोद्भवत्वेन मां ज्ञानं तत्र रतत्वेन वा त्वं न धर्महानिं सोढुं शक्नोष्येति
संबोधनार्थः । एवं यदा यदाऽभ्युत्थानमुद्भवोऽधर्मस्य वेदनिषिद्धस्य नानाविधबुद्धिबन्धनस्य धर्मविरोधिन-
स्तदा तदाऽऽत्मानं देहं सृजामि नित्यसिद्धमेवं सृष्टमिव दर्शयामि मायया ॥ ७ ॥

शं० टी०—देवादिषु मायया तव संभवः कदेत्याकाङ्क्षायामाह—यदेति । वर्णाश्रमिणामभ्युदयनिःश्रेय-
ससिद्धेः सम्यगनुष्ठेयस्य धर्मस्य वैदिकस्य ग्लानिर्विघ्नकारिभिर्निर्विशेषविच्छित्तिर्यदा यदा भवति । हिः
पुराणप्रसिद्धिद्योतनार्थः । तथैवाधर्मस्य सर्वानर्थहेतोरभ्युत्थानम् अभितः सर्वत्राश्रमेषु वर्णेषु चोत्थानं धूम-
केतोरितोत्पात्तिर्भवति तदा तदात्मानं स्वस्य धर्माधर्मयोस्तद्वतां चानुग्रहनिग्रहयोग्यं देहात्ममायया सर्वनिय-
न्ताहर्माश्रयः सृजामीत्यर्थः ॥ ७ ॥

श्री० टी०—कदा संभवसीत्यपेक्षायामाह—यदा यदेति । धर्मस्य ग्लानिर्हानिः । अधर्मस्य अभ्युत्था-
नमाधिन्यम् ॥ ७ ॥

स० टी०—चिदानन्दधनस्यैवं किमर्थं तव वा कदा ॥ देहिबद्धयवहारेऽस्तीत्यत आह जगद्गुरुः ॥१॥
द्विविधस्यास्य धर्मस्य वेदप्रामाणिकस्य च ॥ स्वर्गमोक्षनिमित्तस्य प्राणिनां हि यदा यदा ॥ २ ॥ क्षतिर्भ-
वत्यधर्मोऽर्थः स्वर्गमोक्षविरोधिभिः ॥ श्रुतिस्मृतिनिषिद्धस्याधर्मस्यानर्थकारिणः ॥ ३ ॥ उद्भवो धर्मशत्रोऽथ
भवतीह यदा यदा ॥ तदा तदाहमात्मानं नित्यसिद्धं स्वमायया ॥ ४ ॥ दर्शयामि सृष्टमिव चिद्धनं
परमार्थतः ॥ ५ ॥ ७ ॥

भा० टी०—एवं सर्वज्ञः सर्वशरीरं त्वं कदा किमर्थं देहवानिव जात इव प्रतीयस इत्यत
आह—यदेति । ग्लानिर्हानिः, अभ्युत्थानं वृद्धिः, भरतवंशोद्भवत्वेन धर्महानिं कर्तुमयोग्योऽसीति सूचयन्नाह-
भारतेति । त्वमपि धर्मसंस्थानाय भरतवंशोऽवतीर्णोऽसीति गूढाभिप्रायेण वा संबोधयति—भारतेति । माय-

या आत्मानं स्वं सृजामि जन्मवन्तमिव प्रदर्शयामि । आत्मानं देहं सृजामि नित्यसिद्धमेव सृष्टमिव प्रदर्शयामीति केचित् । तन्न, परमेश्वरस्य देहः किं तस्मादन्य उतानन्यः । नायः, तस्यासत्त्वाद्यापत्या सच्चिदादिरूपत्वरवीकारविरोधात् । द्वितीयेऽपि स देहः किं परिच्छिन्न उतपरिच्छिन्नः, आद्ये ईश्वरस्य नित्यमेव परिच्छिन्नत्वं स्यात् तथाच देहस्य नित्यसिद्धत्वं वदाद्देहः परमेश्वरस्यासत्त्वसंपादनेन मूलोच्छेद एव संपादितः । न द्वितीयः अपरिच्छिन्नः पुनरवयवसमूहः परिमिताकाशः देह इति वदतो व्याघातात् ॥ ७ ॥

प० टी०—अथावतरणावसरमाह—यदेति । यदा धर्मस्य ग्लानिरुच्छित्तिस्तथाऽधर्मस्याभ्युत्थानमभ्युदयस्तदात्मानं सृजामि स्वयं स्वेच्छयाविभवामि ॥ ७ ॥

श्री० टी०—किंच स्वप्रयोजनाभावेऽपि लोकापेक्षितधर्माधर्मस्थापनोत्सादनार्थमवतार इति संभवकालोक्तिपूर्वकमाह—यदेत्यादिश्लोकद्वयेन ॥ ७ ॥

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ॥

धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥ ८ ॥

त० टी०—जन्मप्रयोजनमाह—परित्राणायेति । साधवः समदर्शिनो भगवद्भक्ताः । तथोक्तं भागवते यमेनान्वयव्यतिरेकाभ्याम् ‘ये साधवः समदृष्टो भगवत्पद्मास्तोभोपसीदन् दुरेगदयाऽभिगुप्तान् । नैषां वयं नच वयः प्रभवाम दण्डे तानानवधमसतोऽङ्कतविष्णुकृत्यान्’ इत्यादिना । तेषां साधूनां प्रह्लादादीनां परित्राणाय सर्वतो रक्षणाय दुष्कृतां भक्तिविरोधिनां हिरण्यकशिपुकंसमगधपौण्ड्रकचैयशास्त्रादीनां विनाशाय च धर्मस्य भागवत्तत्त्वस्य सम्यक् स्यापनाय युगे युगे संभवामि ॥ ८ ॥

प० टी०—तस्मिन् धर्मस्य ग्लानिरधर्मस्य च वृद्धिरुत्थ परितापकारणं येन तस्मिन्नेव काले आविर्भवसीति तथा चानर्थावह एव तत्वावतारः स्यादिति नेत्याह धर्मग्लान्या दीयमानानां साधूनां पुण्यकारिणां वेदसागरस्थानां परित्राणाय परितः सर्वतो रक्षणाय । तथाऽधर्मवृद्ध्या धर्ममानानां दुष्कृतां पापकारिणां वेदमार्गाविरोधिनां विनाशाय च । तदुभयं कथं स्यादिति तदाह—धर्मसंस्थापनार्थाय । धर्मस्य सम्यग्धर्मेतिवारणेन स्थापनं वेदमार्गापरिरक्षणं धर्मसंस्थापनं तदर्थं संभवामि पूर्ववत्, युगे युगे प्रतियुगम् ॥ ८ ॥

शु० टी०—उक्तमर्थं स्पष्टयति—परित्राणायेति । प्राणात्ययेऽपि ये स्वधर्मे न त्यजन्ति त एव साधवस्तेषां स्वधर्मो रक्षणानां परित्राणाय तेषां विनैव प्रार्थयामि ह परलोकयोर्धिच्छित्तिर्यथा न स्यात्तथा रक्षणं परित्राणं तस्मै । एतेन साधुभिरीश्वर एवास्माकं त्रातेति धैर्येण स्वधर्मे स्थानव्यमिति सूचितं भवति । किंच दुष्कृतां ये तु त्रिभिरपि करणैः शास्त्रनिषिद्धमेव कुर्वन्ति नात्यन्तं दुष्कृतो जगद्गुणास्तेषां समूहविनाशाय च धर्मसंस्थापनार्थाय च धर्मस्य सत्तामभ्युदयनिःश्रेयसहन्तार्थधर्मस्य न्यकारपूर्वकं संस्थापनार्थाय धर्मस्याधिकारिभिः सर्वैर्नियमेन यथाशास्त्रमनुष्ठापनमेव संस्थापनं तदेवार्थः प्रयोजनं तस्मै । युगे युगे कृतादौ युगो भूयः स्वमायया स्वयमेव संभवाम्यवतरामीत्यर्थः । एतेन साधुर्वात्पादनमसाधुविनाशनं धर्मसंस्थापनं चैतच्च स्वयमेव भगवदवतारस्य प्रयोजनमिति सूचितं भवति । यत्रादिधर्मेण संरक्षितेन यत्रा वर्धन्ते बृष्टयश्च ताभिः रत्नमन्त्रेण प्राणिनः सर्वे जीवन्त्यतो धर्मसंरक्षणमात्रेण विश्वं सर्वं रक्षितमेव भवतीति भावः ॥ ८ ॥

श्री० टी०—किमर्थमित्यपेक्षायामाह—परित्राणायेति । साधूनां स्वधर्मवर्तिनां रक्षणाय दृष्टं कर्म कुर्वन्तीति दुष्कृतस्तेषां वधाय च । एवं धर्मस्य संस्थापनार्थाय साधुरक्षणेन दुष्टवधेन च धर्मो स्थिरीकर्तुं युगे युगे तत्तदवसरे संभवामीत्यर्थः । नचैवं दुष्टनिमग्नं कुर्वन्तेऽपि नैर्घृण्यं शङ्कनीयं यथा चाहः—‘लाभेन तादृशे मातुर्नकारुण्यं यथाऽर्भके ॥ तद्वदेव महेशस्य नियन्तुर्गुणदोषयोः’ इति ॥ ८ ॥

स० टी०—धर्माधर्मविपर्यासः किं तवाभिमतो यतः ॥ तदैवाविर्भवस्यैवमपेक्षायामितिर्यते ॥ १ ॥ साधूनां हीयमानानां धर्महान्या महात्मनाम् ॥ वेदमार्गे स्थितानां च रक्षणाय समन्ततः ॥ २ ॥ पापिनां वर्धमानानामधर्मस्योद्भवेन च ॥ विध्वंसनाय दुष्टानां वेदमार्गबिरोधिनाम् ॥ ३ ॥ वेदमार्गपरित्राणधर्मसंस्थापनाय च ॥ नित्यसिद्धः पतियुगं स्वयं प्रादुर्भवाम्यहम् ॥ ४ ॥ ८ ॥

भा० टी०—अत्रतरणप्रयोजनमाह—परित्राणाय रक्षणाय साधूनां सन्मार्गस्थानां भक्तानां विनाशाय च पापिष्ठानां किंच धर्मसंस्थापनार्थाय तथाचावतरणप्रयोजनत्रयमुक्तम् । यत्तु तदुभयं कथं स्यादित्यत आह—धर्मसंस्थापनार्थायेति । तच्चिन्त्यं धर्मसंस्थापनेन साधूनां रक्षणस्य पापिनां नाशस्य चासिद्धेः । यथा वसुदेवगृहेऽवतीर्णेन श्रीकृष्णेन गीताद्युपदेशेन धर्मस्थापनं युधिष्ठिरादिपरिपालनेन साधुपरित्राणं कंसादिभारणेन दुष्कृतां विनाश इति प्रयोजनत्रयमेव संपादितं नहि गीतोपदेशमात्रेण तत्र तत्र कृतमर्जुनसंरक्षणं तत्तदुपायैः कर्णनाशश्च सिध्यति इति दिक् । एतेन साधुरक्षणेन दुष्टवधेन च धर्मं स्थिरकर्तुमिति प्रत्युक्तम् । नहि वसुदेवादिरक्षणेन कंसादिवधेन च कस्यचिद्धर्मस्य स्थापनं भवति धर्मस्थापनहेतुभूतैतत्कर्मद्वयाकर्तुर्न्यासावतारस्य धर्मसंस्थापनार्थस्य वैधर्ष्यापत्तेश्च । तथाच कदाचिदेकस्मै कदाचिद्वाभ्यां कदाचित्सर्वस्मै प्रयोजनाय भगवद्वतरणमिति ध्येयम् ॥ ८ ॥

प० टी०—किमर्थमित्याह—परित्राणायेति । साधूनां स्वभार्गवार्तिनां परित्राणाय वेत्त्रेभ्यो रक्षणाय तथा दुष्टं कर्म कुर्वन्ति ते दुष्कृतस्तेषां विनाशाय । एतदपि किमर्थं धर्मसंस्थापनार्थाय, धर्मसंस्थापनमेवार्थः प्रयोजनं तस्मै, युगे युगे तत्तदवसरेऽन्यथा जातिसंकरः स्यात् । श्रुतिरपि “ स सेतुर्विधरणमेषां लोकानामसंभेदाय ” इति । अत्र तुल्यदृष्टेः परमेश्वरस्य साधुसंरक्षणं खलनिवर्हणमयुक्तमिति नाशकनीयम् । यथाहुः—‘ तालने ताडने मातुर्न वैपम्यं यथाभिके । तद्वदेव महेशस्य नियन्तुर्गुणदोषयोः ’ इति ॥ ८ ॥

रा० टी०—युगे युग इति धर्महान्यधर्मवृद्धिकाल इत्यर्थः । अवतारं विना साधुपरित्राणादिमंभवेऽपि लीलयावावतारद्वारा परित्राणादिकं स्वभावादेव तस्येति ज्ञेयम् ॥ ८ ॥

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ॥

त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥ ९ ॥

त० टी०—एवंभूतस्वजन्मकर्मज्ञातुः फलमाह—जन्म कर्म नैति । सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेः सर्वेश्वरस्य सर्वकारणस्य मे मम जन्म त्रिगुणमायाऽस्पृष्टनित्यसिद्धं सच्चिदानन्दविग्रहेण स्वेच्छयाऽऽविर्भावरूपं, कर्म च भक्तपरित्राणमभक्तविनाशनं च दिव्यमप्राकृतं तत्त्वतः परमार्थबुद्ध्या यो वेत्ति हे अर्जुन ! स पुरुषः देहं स्थूलं तद्देतुभूतं सूक्ष्मं च त्यक्त्वा पुनर्जन्म नैति न प्राप्नोति । किंतु मां मुक्तप्राप्यं सत्यज्ञानानन्दस्वरूपं परब्रह्म भगवन्तं वासुदेवमेवैति प्राप्नोति । मद्भावं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

प० टी०—जन्म नित्यसिद्धरयैव मम सच्चिदानन्दधनस्य लीलया तथानुकरणं कर्म च धर्मसंस्थापनेन जगत्परिपालनं मे मम नित्यसिद्धेश्वरस्य दिव्यमप्राकृतमन्यैः कर्तुमशक्यमीश्वरस्यैवासाधारणम् । एवमजोऽपि सन्नित्यादिना प्रतिपादितं यो वेत्ति तत्त्वतो भ्रमनिवर्तनेन । मूढैर्हि मनुष्यत्वभ्रान्त्या भवतोऽपि गर्भवासादिरूपमेव जन्म स्वभोगार्थमेव कर्मेत्यारोपितं परमार्थतः शुद्धसच्चिदानन्दधनरूपत्वाज्ञानेन तदपनुद्य अजस्यापि मायया जन्मानुकरणमकर्तुरपि परानुमहाय कर्मसुकरणामित्येवं यो वेत्ति स आत्मनोपि तत्त्वस्फुरणान् त्यक्त्वा देहमिमं पुनर्जन्म नैति किंतु मां भगवन्तं वासुदेवमेव सच्चिदानन्दधनमेति संसारात् मुच्यत इत्यर्थः । हे अर्जुन ॥ ९ ॥

श्ल० टी०—दुष्टानां मिथ्यानां च निग्रहानुग्रहार्थं धर्मसंस्थापनार्थं च विवस्वदादिभ्यो योगोपदेशाय च मायया संभावितानि यानि शरीराणि यानि तैः कृतानि कर्माणि तान्येतानि च सर्वाणि वस्तुतो ब्रह्मात्रमेवेति यो जानाति स मुक्तिं गच्छतीत्याह—जन्म कर्मेति । इतरानपेक्षया स्वात्मनि स्वयमेव स्वप्रकाशेन दीप्यते प्रकाशत इति दिव्यं निर्विशेषचिदेकरसं परं ब्रह्म दिविति विबुधातोः क्लिबन्तं रूपं तस्मिन् दिवि परे ब्रह्मणि पूर्णानन्दैकधनेऽद्वितीये सर्वाभिष्टाने प्रतीता या प्रकृतिर्यत्र प्राकृतं मे जन्म शरीरं यत्र तत्कृतं कर्म तदेतत्सर्वं तत्त्वतोऽध्यात्मदृष्ट्या परिशील्य दिव्यं दिवो ब्रह्मणः स्वरूपं दिज्यं चैतन्यं तन्मात्रमेवेत्येवं यो वेत्ति साक्षाद्विजानाति स सर्वस्य ब्रह्मात्रत्वदर्शा विद्वानिहं विद्वद्देहं त्यक्त्वा पुनर्जन्म नैति नतु पुनर्जायते किंतु मामेति सच्चिदानन्दैकरसं मा ब्रह्मैव प्राप्नोति विदेहमुक्तिं गच्छतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

श्री० टी०—एवंविधानामीश्वरजन्मकर्मणां ज्ञाने फलमाह—जन्म कर्मेति । मे जन्म स्वेच्छाकृतं कर्म च धर्मपालनरूपं दिव्यमलौकिकं तत्त्वतः परानुग्रहार्थमेवेति यो वेत्ति स देहाभिमानं त्यक्त्वा पुनर्जन्म नैति न प्राप्नोति किंतु मामेव प्राप्नोति ॥ ९ ॥

स० टी०—जन्मैवं नित्यसिद्धस्य चिदानन्दघनस्य मे ॥ लीलयाऽमोघया शक्त्या तथानुकरणं क्षितौ । १ ॥ बर्गसंस्थापनेनैव जगतः परिपालनम् ॥ कर्म मे वायुदेवस्य नित्यसिद्धेश्वरस्य च ॥ २ ॥ अक्रियस्यातिशुद्धस्य दिव्यमप्राकृतं परम् ॥ अन्यैः कर्तुमशक्यं यत्साधारणमैधर्मम् ॥ ३ ॥ यो वेत्ति तत्त्वतो भ्रान्तिर्यत्रस्त्वैवं मूढधीयताम् ॥ सच्चिदानन्दरूपस्याजस्यापि स्वात्ममायया ॥ ४ ॥ जन्मानुकरणं चैवमकर्तुरपि सर्वथा ॥ कर्मानुकरणं लोकानुग्रहावेति वेत्ति यः ॥ ५ ॥ स आत्मतत्त्वविज्ञानात्पश्यत्वा देहमिमं बुभु ॥ प्राप्नोति न पुनर्जन्म मामेदेति चिद्वद्वयम् ॥ ६ ॥ जीवन्मुक्तो मुनिर्भूत्वा संसारान्मुच्यतेऽर्जुन ॥ ७ ॥ ९ ॥

भा० टी०—जन्म मायिकं कर्म साधुपरित्राणानि राम परमेश्वरस्यैश्वरमप्राकृतं यस्तत्त्वतो वेत्ति स देहं त्यक्त्वा पुनरुत्पत्तिं न प्राप्नोति किंतु ता परमात्मानमेति मुच्यत इत्यर्थः । अर्जुनेति संबोधयन् मज्जन्म-धर्मतत्त्वज्ञानशोभितत्वंपदस्तत्पदभेदं लब्ध्वा मुच्यत इति सूचयति ॥ ९ ॥

प० टी०—एवंविधानामीश्वरजन्मकर्मणां ज्ञाने फलमाह—जन्मेति । जन्म स्वेच्छाकृतं कर्म पालनरूपं तत्त्वतोऽनुग्रहार्थमेवेति यथावत्परमेश्वरस्वरूपं वेत्ति स वर्तमानं देहं त्यक्त्वा पुनर्जन्म नैति किंतु मामेति मामेव प्राप्नोति ॥ ९ ॥

रा० टी०—एवं स्वभावादेव तत्परादिस्वरूपापारमुक्त्या तज्ज्ञानफलमाह—जन्मेति । एवमुक्तप्रकारेण दिव्यमलौकिकं मे जन्म कर्म च तत्त्वतो यथावत्तया यो वेत्ति स ज्ञानी देहं त्यक्त्वा पुनर्जन्म नैति न प्राप्नोति किंतु मामेति । अत्र जन्मकर्मरूपैकदेशज्ञानेन मुक्त्युक्तिर्योग्यगुणज्ञानोपलक्षणार्था ज्ञेया ॥ ९ ॥

वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः ॥

बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥ १० ॥

त० टी०—मामेतीत्युक्तं तत्र त्वत्प्राप्तौ त्वज्ज्ञाने च साधनान्तरमपेक्षितं न वा प्राप्तिः स्वरूपैक्येन भेदेन वा तादात्म्येन वेत्यपेक्षायामाह—वीतरागेति । रागः स्त्रीपुत्रादिषु स्नेहः, भयं भयानुबन्धि-कर्म, क्रोधः किंचिद्रस्त्विच्छाविधातके चिचबिचारः । वीता विशेषतो गता रागभयक्रोधा येभ्यस्ते शुद्धदेहेंद्रियमनस्का इत्यर्थः । एतेन ज्ञानसाधनमुक्तम् अतो मन्मया मदात्मका वायुदेवात्मका वयमिति जातनिश्चयाः “ ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं च आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो ” “ इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः सर्वं तेजो बलं धृतिः । वायुदेवात्मकान्याहुः स्नेहं स्नेहज्ञ एव च ” इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः ।

एवंभूता मामुपाश्रिताः उक्तस्वरूपं माभेवार्चनवन्दनध्यानैः सेवितवन्तः, नतु देवान्तरभक्ताः । एतेन स्वप्राप्तिसाधनं सूचितम् । एवंभूता बहवो भक्ता ज्ञानतपसा मज्जन्मकर्मविषयकज्ञानमेव तपः सर्वकर्म-
भर्षकम् 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते' इति वक्ष्यमाणत्वात् । तेन पूता निरस्ताऽज्ञानत-
त्कार्यशुभाशुभवासनाः सन्तो मद्भाविमागताः, मम यो भावः अपरिच्छिन्नज्ञानानन्दवत्त्वे सत्यमाकुतप्रका-
शानन्दविग्रहवत्त्वं तमागताः प्राप्ताः । स्वरूपभेदे सति "सर्वं ह पश्यः पश्यति" इति मुक्तौ सार्व-
श्ययोगोक्तेः सार्वश्यादिधर्माविर्भावेन विग्रहसाम्येन चाभेदं तादात्म्यलक्षणं भेदाभेदं प्राप्ता इत्यर्थः ।
भेदसहिष्णुरभेदस्तादात्म्यमिति भगवत्पतञ्जल्युक्ततादात्म्यलक्षणसमन्वयात् । एवं साधर्म्यवचनेन
मुक्तौ स्वरूपैक्यवादः केवलभेदवादश्च बहुवचनेनात्मैक्यवादश्च स्पष्टं निरस्तः ॥ १० ॥

प० टी०—मामेति सोर्जुनेत्युक्तं तत्र स्वस्य सर्वमुक्तप्राप्यतया पुरुषार्थत्वमस्य मोक्षमार्गस्यानादिपर-
परागतत्वं च दर्शयति—वीतरागेति । रागस्तत्फलं तृष्णा, सर्वान्विषयान्परित्यज्य ज्ञानमार्गे कथं जीवितव्य-
मिति त्रासो भयं, सर्वविषयोच्छेदकोयं ज्ञानमार्गः कथं हितः स्यादिति द्वेषः क्रोधः, त एते रागभयक्रोधा
वीता विवेकेन विगता येभ्यस्ते वीतरागभयक्रोधाः शुद्धसत्त्वाः । मन्मयाः सां परमात्मानं तत्पदार्थं त्वंपदार्थाभेदेन
साक्षात्कृतवन्तः प्रदेकचित्ता वा । मामुपाश्रिता एकान्तप्रेमभक्त्या मामीश्वरं शरणं गताः । बहवोऽनेके ज्ञानतपसा
ज्ञानमेव तपः सर्वकर्मक्षयहेतुत्वात् 'नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते' इति हि वक्ष्यति तेन पूताः क्षीण-
सर्वपापाः सन्तो निरस्ताज्ञानतत्कार्यमलाः भद्रावं भद्रूपत्वं विशुद्धसाखिदानन्दपन्नं मोक्षमागताः अज्ञानमा-
त्रापनयेन मोक्षं प्राप्ताः । ज्ञानतपसा पूता जीवन्मुक्ताः सन्तो मद्भावं मद्भिषयं भावं रत्याख्यं प्रेमाणमागता
इति वा 'तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते' इति हि वक्ष्यति ॥ १० ॥

शु० टी०—सर्वं ब्रह्मैवेति सर्वस्य ब्रह्मात्रत्वदर्शनयोगेन प्राप्त्वा बहवो मुक्ता इति 'योगः प्रोक्तः पुरा-
तनः' इति यदुक्तं योगस्य प्राक्तनत्वं तत्प्रतिपादयति—वीतरागेति । भोगेषूपकारिषु च राग आध्यात्मिका-
द्युपद्रवेभ्यो भयं स्वस्यापकारिषु क्रोधः क्रोध इत्यापस्तम्बेनोक्तानां भूतदाहीयानां दुर्युगानामुपलक्षणम् । तीव्रमुमु-
क्ष्या सदसद्विवेकवैराग्याभ्यां वीता विशिष्य निर्गता रागभयक्रोधा येषां ते वीतरागभयक्रोधाः । ज्ञानतपसा
ज्ञानं ब्रह्मैवाहमिति साक्षाद्ब्रह्मण्येवात्मत्ववेदनमप्रतिबद्धं यत्तज्ज्ञानं तदेव तपः मुमुक्षोर्यतेः कर्तव्यम् 'भक्तसंश्ले-
न्द्रियाणां च ह्येकाग्र्यं परमं तपः' इतिस्मरणात्तेन ज्ञानतपसा पूताः सम्यग्निष्ठानात्मस्वभावत्वेन शुद्ध
आत्मा मनो येषां ते शुद्धात्मानो बहवो वामदेवादयो मुमुक्षवः स्वयं सर्वदा मामुपाश्रिताः मामपूर्व-
मनपरमनन्तरमबाह्यमाद्वितीयं परं ब्रह्मैवोपाश्रिता उपश्रयणं नाम सर्वं ब्रह्मैवेति बहिरन्तः सर्वत्र प्रत्य-
गृष्ट्या सदेकत्वदर्शनं तदेव कुर्वन्तः सन्तो मन्मया मदात्मना पूर्णा भूत्वा देहपातानन्तरं मद्भावं ब्रह्मात्म-
नावस्थानलक्षणमागता विदेहमुक्तिं प्राप्ता इत्यर्थः ॥ १० ॥

श्री० टी०—कथं जन्मकर्मज्ञानेन त्वत्प्राप्तिः स्यादित्यत्राह—वीतरागेति । अहं शुद्धसत्त्वावतारैर्धर्मपरि-
पालनं करोमीति मदीयं परमकारुणिकत्वं ज्ञात्वा वीता विगता रागभयक्रोधा येभ्यस्ते विक्षेपाभावात् ।
मन्मया भदेकचित्ता भूत्वा मामेवोपाश्रिताः सन्तो मत्पसादलभ्यं यदात्मज्ञानं च तपश्च तत्परिपाकहेतुः
स्वधर्मः तयोर्द्वन्द्वैकवद्भावः तेन ज्ञानतपसा पूताः शुद्धा निरस्ताज्ञानतत्कार्यमलाः सन्तो मद्भावं मत्सायुज्यं
प्राप्ता बहवः । न त्वयुनैवप्रवृत्तोऽयं यत्प्रतिमार्ग इत्यर्थः । तदेवं तान्यहं वेद सर्वाणीत्यादिना विद्याविद्यो-
पाधिभ्यां तत्त्वंपदार्थावीश्वरजीवौ प्रवृत्त्यर्थस्य त्वविद्याभावेन नित्यशुद्धत्वाजीवस्य चेश्वरप्रसादलब्ध-
ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तौः शुद्धस्य सतश्चिद्वशेन तदेवैकमुक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ १० ॥

सु० टी०—सर्वमुक्तजनैः प्राप्यं स्वात्मानं श्रेयदर्शयं च ॥ मोक्षावनोऽप्यनादित्वं दर्शयत्युना हरिः

॥ १ ॥ तत्तत्फलैषणा रागो भयं भोगेषु क्षीयता ॥ विषयोच्छेदकत्वेन ज्ञानमार्गः कथं हितः ॥ २ ॥ इति द्वेपोऽत्र क्रोधोऽस्ति ते त्रयोऽत्यन्तदुःसहाः ॥ विषेकाद्विगता धेभ्यः शुद्धसखा विरागिणः ॥ ३ ॥ तत्सर्व-
पदार्थाभेदेन मामेवाह्वयमान्तरम् ॥ साक्षात्कृत्यैव मदूषा मामेव शरणं गताः ॥ ४ ॥ ज्ञानमेव तपः सर्व-
कर्मविश्वसकारणम् ॥ तेन पूताः परिक्षिणाज्ञानतत्कार्यकल्मषाः ॥ ५ ॥ बहवः सन्निदानन्दधनं
मज्जावभागताः ॥ ६ ॥ १० ॥

भा० टी०-अस्य मोक्षमार्गस्याधुनिकत्वं वारगनि-वीतेति । रागो विषयेषु रज्ज्नात्मकश्चित्तपुत्तिवि-
शेषः । विषयत्यागाभावाच्च भयं, विषयप्राप्तौ विघ्नकर्तृषु ताडनाक्रोशनादिकर्तृषु च क्रोधः, वीता विगता रागा-
द्यो येभ्यस्ते । अत एव मन्मया ईश्वरभक्त्यर्जिनः कर्मानुष्ठानसहभावं वागति मामेव परमेश्वरमुपाश्रिताः
केवलज्ञाननिष्ठा इत्यर्थः । 'तन्निष्ठप्रत्य मोक्षोपदेशात्' इति न्यायान् । इतरकर्मोपेक्षाः केवलज्ञाननिष्ठा
शून्यन्त इति ज्ञायन् विशिनष्टि बहवोऽनेके ज्ञानमेव तपस्तेन पूताः परं शुद्धिं गताः पूर्वेषामज्जावभां नाशा-
दुत्तरेषामसंश्रयाच्च 'तदधिगम उत्तरपूर्वावयोरक्षेपविनाशौ तद्वत्तपदेशात्' इति न्यायान्, मज्जावं ब्रह्मभावं
मोक्षं प्राप्ताः । यत्तु मन्मयाः मदेकचित्ताः मासुपाश्रिता एकाग्रतमकल्याणमामेश्वरं शरणं गताः सन्तो मत्प्रसादादभ्यं-
पदात्मज्ञानं च तपश्च तत्परिपाकहेतुः नवभस्मयोः द्वन्द्वैकब्रह्मः तेन पूताः शुद्धाः निररता ज्ञानतत्कार्य-
मयाः मज्जावं मायुज्यं प्राप्ता इति तत्रदं बोध्यं मन्मयशब्दाद्येत्यागे कारणाभावात्, तच्छब्दार्थानुरोधेन मा-
सुपाश्रिता इत्यस्यापि मास्योक्तव्याख्यातमेव सत्यम् इति । यदपि यदान्मज्ञानं चेत्यादि तदपि न, समुच्च-
यप्रसङ्गात् । यत्तु मज्जावं मद्रूपं भावं रत्याख्यं प्रेमाणप्रागता इति वेत्ते तद्धित्यं, त्यक्त्वा देहमित्यादिपू-
वप्रेत्यनुराग्याभावप्रसङ्गात् ॥ ६० ॥

प० टी०-अथ कथं सतावैष त्वत्प्राप्तिः श्यादन् आह-वीतरगेति । वीता अतिक्रान्ता रागभयक्रोधा
धेभ्यस्तेऽन एव मन्मया मदेकचित्ता भूत्वा मामेवोपाश्रिता, सन्तो मत्प्रसादादभ्यं-
पदानात्मविबेहकत्वं तपश्च तन्निष्ठिकत्वं कर्म तेन बहवो योगिनः पूताः शुद्धाः सन्तो मज्जावं
मत्प्रसादात्प्राप्ताः ॥ १० ॥

प० टी०-एवं ज्ञात्वा मुक्ताः सान्त किमित्यतः सन्तीत्याह-वीतरगेति । तज्ज्ञानस्य मुक्तिहेतुत्वं कुत
इत्यतो वाह-वीतेति । अपगतारागभयक्रोधाः मन्मयाः मत्प्रसादात् अमेव प्रधान इति ज्ञानन्त इति यावत् ।
यद्वा मन्मया मत्प्रचुरा मामेव सर्वभूतेषु सत्ताप्रतीत्यादिप्रदं ज्ञानं इति यावत् । मासुपाश्रिताः मदेक-
चरणा बहवो ज्ञानाख्यतपसा ज्ञानेन तपसा चेति वा पूताः तत्कर्मभिः मज्जावं मयि मायुज्यलक्षणं भावं
स्थितिमागताः प्राप्ताः ॥ १० ॥

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ॥

मम वर्तमानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ ११ ॥

त० टी०-ननु यदि ज्ञानतपसा पूतानां निष्कामभक्तानामेवात्मभावं ददासि नान्येषां सकाम-
भक्तानां तर्हि त्वय्यपि वैषम्यं स्यादित्याशङ्क्याह-ये गच्छेति । ये भक्ता यथा येन प्रकारेण सकाम-
तया निष्कामतया च मां प्रपद्यन्ते उपासते तांस्तथैव तदीप्सितफलदानप्रकारेण भजामि अनुगृह्णामि ।
तत्रापि न केवलमात्मभक्तानेवापि तु अन्यदेवभक्तानप्यनुगृह्णामि । यत् सर्वशः सर्वप्रकारेण पुन्नादिदे-
वानपि भजन्तो मनुष्या मम सर्वात्मभूतस्य वासुदेवस्य वर्त्म भजनमार्गमनुवर्तन्ते 'यमिन्द्रमाहुर्वरुणं
यमाहुः स ब्रह्मा स शिवः सैन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराज' इत्यादिभूतेः । "यदाह वसुधा सर्वं

सत्यमेतद्विकसः । अहं भवो भवन्तश्च सर्वे नारायणात्मकाः” इति त्रैलोक्ये । तस्माद्यं कांचिदपि भजतां कर्मफलदाता सर्वात्मा भगवान्वासुदेव एवेति फलितम् “फलमत उपपत्तेः” इति न्यायात् ॥ ११ ॥

म० टी०—ननु ये ज्ञानतपसा पूता निष्कामास्ते त्वद्भावं गच्छन्ति ये त्वपूताः संव्रामास्ते न गच्छन्ती-
ति फलदातुस्तव वैषम्यनैर्घृण्ये स्यातामिति नेत्याह—ये यथेति । ये आर्ताः अर्थार्थिनो जिज्ञासवो ज्ञानिनश्च
यथोपेन प्रकारेण सकामतया निष्कामतया च मामीश्वरं सर्वफलदातारं प्रपद्यन्ते भजन्ति तांस्तथैव
तदपेक्षितफलदानेनैव भजाम्यनुगृह्णाम्यहं न विपर्ययेण । तत्रासुसुधूनातानिर्धार्यार्थिनाश्चातिहरणेनार्थदानेन चानुगृ-
ह्णामि “ जिज्ञासून् विविदिषन्ति यज्ञेन ” इत्यादिश्रुतिविहितनिष्कामकर्मनियुक्तास्तु ज्ञानदानेन ज्ञानिनश्च
मुमुक्षून् मोक्षदानेन न त्वन्यकाभायान्यददामीत्यर्थः । ननु तथापि स्वभक्तानामेव फलं ददासि न त्वन्यदेव-
भक्तानामिति वैषम्यं स्थितमेवेति नेत्याह—मम सर्वात्मनो वासुदेवस्य वर्त्म भजनमार्गं कर्मज्ञानलक्षणमनुव-
र्तन्ते हे पार्थ सर्वशः सर्वप्रकारैरिन्द्रादीनप्यनुवर्तमाना मनुष्या इति कर्माधिकारेण ‘इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमा-
हुः’ इत्यादिमन्त्रवर्णात् ‘फलमत उपपत्तेः’ इति न्यायाच्च सर्वरूपेणापि फलदाता भगवानेक एवेत्यर्थः । तथा
च वक्ष्यति येप्यन्यदेवताभक्ता इत्यादि ॥ ११ ॥

शं० टी०—ननु सर्वे प्राणिनः सुधाब्धाविव त्वग्येवद्वितीये परे ब्रह्मणि तिष्ठन्ति त्वदावासस्य सर्व-
समत्वे केभ्यश्चिदेव तत्र मुक्तिं प्रयच्छसि ननु सर्वेभ्यः फलदातारं पक्षपात इत्याशङ्क्यां न, सुधाब्धिवासस्य
सर्वसमत्वेऽपि निपीतसुधानामेवामत्वं न त्वितरेषां यथा तथैव मध्यवस्थानस्य सर्वसमत्वेऽपि मामेकं परं
भावं ये भजन्ति तेपामेव विमुक्तिर्न त्वपरं भावं भजतां कामिनामिति “ तं यथा यथोपासते तथैव
भवति ” इत्येतच्छ्रुत्यर्थमनुस्मृत्याह—ये यथेति । ‘ द्वे रूपे वासुदेवस्य व्यक्तं चाव्यक्तमेव च । अव्यक्तं
ब्रह्मणो रूपं व्यक्तमेतद्वराचरम् ’ इति स्मरणादव्यक्तं निर्विशेषं परं ब्रह्म व्यक्तं तु मायोपाधिकमपरं ब्रह्म
सकार्यमेवं व्यवस्थितं मत्तन्त्रं शास्त्राचार्योपदेशसंस्कृतस्वप्रज्ञानुरूपेण तत्तद्विज्ञाय परंब्रह्मविदो वाप्यपरं-
ब्रह्मविदोऽपि वा तत्तत्फलार्थिनो ये जना मामेवं द्वेषावशिष्टं परमात्मानं यथा प्रपद्यन्ते ज्ञानयोगेन वाप्य-
न्यथा वा येन प्रकारेणोपासते तत्तत्माधननिष्ठान् तातुपासकान् तथैव यस्मिन् योगेमां तत्त्वं परिनिष्ठिता भव-
न्ति तत्तद्रूपेणैव प्रत्यक्षीभूय भजाम्यनुगृह्णामि तत्तद्वस्तुपासनानुरूपफलेन योजयामीत्यर्थः । ‘ यादृशी
भावना यत्र सिद्धिर्भवति तादृशी ’ इति नियमात्स्वप्रज्ञावलेन परिगृहीतवस्तुपासनानुरूपेणैव तेषां तेषां
फलं सिध्यति नान्यथाऽतो मम न कश्चित्पक्षपात इति भावः । एवं ज्ञानकर्मयोगफलप्रदाने समभावेन
मयि स्थिते सत्यपि शास्त्रार्थज्ञास्तदनुसारिणो ये मनुष्या ब्राह्मणादयो मुमुक्षवस्ते सर्वे ममेश्वरस्याभिमतं
श्रुतिस्मृतिविहितं वर्त्म कर्ममार्गमेव अनुवर्तन्ते । यद्वा ममेश्वरस्य कृतेर्विषयभूतं कर्ममार्गमनुवर्तन्ते विशि-
ष्य वर्मेव कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

श्री० टी०—ननु तर्हि किं त्वय्यपि वैषम्यमस्ति यस्मादेवं त्वदेकशरणानामेवात्मभावं ददासि नान्येषां
सकामानामित्याह आह—ये यथेति । यथा येन प्रकारेण सकामतया निष्कामतया वा ये मां भजन्ति तानहं
तथैव तदपेक्षितफलदानेन भजामि अनुगृह्णामि ननु ये सकामा मां विहायेन्द्रादीनेव भजन्ते तानहमुपेक्ष-
इति मन्तव्यम् । यतः सर्वशः सर्वप्रकारैः इन्द्रादिसेवका अपि ममैव वर्त्म भजनमार्गमनुवर्तन्ते इन्द्रादिरूपे-
णापि ममैव सेव्यत्वान् ॥ ११ ॥

स० टी०—ये ज्ञानतपसा पूता भवन्ति ते जनाः ॥ नेतरे चेति वैषम्यं फलदातुस्तवेति चेत्
॥ १ ॥ शृण्वार्तां वित्तकामाश्च ज्ञानिनश्च मुमुक्षवः ॥ सकामत्वेन निष्कामतया ये मां यथेश्वरम् ॥ २ ॥
समस्तफलदातारं भजन्ते तांस्तथैव च । तदमीन्द्रादानेन त्वनुगृह्णाम्यहं हरिः ॥ ३ ॥ आर्तानार्तिविनाशेन

वित्तदानेन चार्थिनः ॥ जिज्ञासुन् ज्ञानदानेन ज्ञानिनो मोक्षदानतः ॥ ४ ॥ अनुगृह्ण्यहं स्वामी नान्य-
कामाय चान्यथा ॥ फलार्थैवे मुमुक्षुत्वे हरिरेव नृणां गतिः ॥ ५ ॥ इत्याहखिलभूतानामात्मा स्वामी गुरुः
सखा ॥ सर्वात्मनः परेशस्य मम मार्गं त्रिभेरितम् ॥ ६ ॥ ज्ञानकर्मात्मकं सर्वे जीवाः कर्माधिकारिणः ॥
अनुवर्तन्त एवास्मिन्पार्थ सर्वप्रकारतः ॥ ७ ॥ अन्यदेवान्भजन्तोऽपि भजन्ते माखिलात्मकम् ॥ ८ ॥ ११ ॥

भा० टी०—एवं स्वस्मिन्प्रसक्तौ रागद्वेषौ वारयति—य इति । ये यथा येन प्रकारेण यदर्थं मौक्षार्थ-
मर्थार्थमिति निश्चयार्थं ज्ञानार्थं च मां प्रपद्यन्ते भजन्ति तांस्तथैव तत्तत्फलप्रदानेनाहं समस्तफलप्रदाता
परमेश्वरो भजामि अनुगृह्णामि । ये मनुष्याः यत्कर्तव्यार्थिनया यस्मिन्कर्मण्याधिकृता इन्द्रादिदेवतान्तरं य-
जन्ते सर्वथाः सर्वप्रकारेण प्रवृत्तास्ते ममेव सर्वोत्पन्नस्तत्कर्मोत्पन्नं कर्म मार्गमनुवर्तन्ते । ये तु ये मनुष्याः
मां सर्वमग्रीरस्थं यथा येन प्रकारेण शक्तत्वेन मित्रत्वेन वा प्रपद्यन्ते प्राप्नुवन्ति तांस्तेनैव प्रकारेणाहमपि भजा-
म्यनुसंगामि । ये तु मम कर्म भक्तिव्याप्तप्रणिधानात्मकमनुवर्तन्ते तान् ममात्मभूतान् तथैव सर्वशः सर्व-
प्रकारेणानुवर्तयिष्येति, वर्णयन्ति तैस्त्वर्थान्तरं वर्णनीयमिति व्यप्रावर्त्तं मामुपाश्रिताः यजन्त इति पूर्वो-
त्तरमन्यानुसारी प्रपद्यन्ते भजामीत्यनयोयथाश्रुतार्थः परित्यक्तः एतेन ममेत्यादिछिद्रप्रकटपनापि प्रत्युक्ता ।
इतरमनुष्या अपि मम कर्मातिप्रतीन्ते इत्या तु मत्संबन्धिनापि मदनुवर्तनं न क्रियत इत्यत्याश्रयिनाति धातय-
नाह पार्थेति ॥ ११ ॥

पा० टी०—तनु तर्हि त्वय्यपि वैषम्यमस्ति यत्तत्त्वदेकशृणानामेवात्मभावं ज्ञासे न कामात्मनामित्यत
आह—न यथेति । ये उपासकाः पुरुषा यथा यदुद्दिश्य मां प्रपद्यन्ते शरणं व्रजन्ति, अहमापि तांस्तथैव
भजामि तं तमुद्देशं पूर्णकिरोमि । तदुक्तम् ‘सुरदुमो यदुद्दिशति तर्थादः’ इति । अथ तत्तदुद्देशप्रवर्तको-
ऽप्यभेदलक्षण—प्रमेति । सर्वशः सर्वे मनुष्या मनुवर्त्तं मार्गमनुवर्त्तन्तीत्यर्थं वर्तन्ते रावन्तर्थामित्वेन तत्तदगु-
णविशेषद्वयं प्रकटोऽप्यभेदोक्तिरिति ॥ ११ ॥

भा० टी०—तनु सामान्यतो विष्णुं सर्वोत्तमं ज्ञात्वा अन्यदेवताः पितृश्रेष्ठान्ते तत्कर्म विष्णौ समर्पय-
न्ति ये त्रेविंशत्येवामपि मोक्षश्रेष्ठो विशेषस्त्वामुपाश्रितानामित्यतो न ज्ञानिनं त्रेविंशानां च फलसाम्यं
तत्तत्संवातुसारणैव मोक्षस्वर्गपुण्यनिजफलदानात्मकायाश्च वैषम्यारितो न वैषम्यादिरोप इति भावेनाह—
ये नथेति । ये ज्ञानिनश्चेति वा यज येन प्रकारेण मोक्षेच्छया भगजनप्रकारेण स्वर्गादिच्छया अन्यदे-
वतायजनप्रकारेण मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव तत्तत्तत्तनुसंश्रयः भजामि मोक्षस्वर्गफलदानेन सेवेत गुणभावे-
नित्यर्थः । फलतारतम्यहेतुरयं ज्ञानेभ्यश्चैविंशानां सेवायां विशेषः किंप्रकार इत्यत आह—प्रमेति । हे पार्थ
सर्वशः सर्वे ज्ञानिनः त्रेविंशश्च मनुष्याः समवर्त्तमानुवर्तन्ते मत्कर्मकर्तृत्वात्तथागीयहविरादिभोक्तृत्वान्मम
वत्मानुवर्तन्त एव सर्व इत्यर्थः ॥ ११ ॥

काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः ॥

क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥ १२ ॥

पा० टी०—एवं चेत्तर्हि सर्वे जना निष्कामा भूत्वा मोक्षार्थं साक्षाच्चावेव कुतो नाश्रयन्ते इत्यत
आह—काङ्क्षन्त इति । कर्मणां सिद्धिं धनस्त्रीपुत्रपत्न्यादिमाप्तिरिति सिद्धिं काङ्क्षन्तो बाञ्छन्तः प्राय
इह कर्माधिकारिणि मनुष्यलोके देवता इन्द्रादीन् यजन्ते, अतः साक्षान्मां भजन्ते । कुतः हि य-
स्मात्कर्मजा सिद्धिः देवताराधनजं कर्म क्षुद्रफलं क्षिप्रं जीवि भवति, ज्ञानफलो मोक्षस्तु न जीवि भव-
ति तस्यानेकजन्मसाधनसिद्धिर्लभ्यत्वात् ‘अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम्’ इति

वक्ष्यति । अतस्तेषां मुमुक्षाभावात् क्षुद्रफलसिद्धयर्थं क्षुद्रफलदा देवता एव यजन्ते, न साक्षान्मामाश्रयन्ते इति भावः ॥ १२ ॥

म० टी०—ननु त्वामेव भगवन्तं वासुदेवं किमिति सर्वे न प्रपद्यन्त इति तत्राह—काङ्क्षन्त इति । कर्मणां सिद्धिं फलनिष्पत्तिं काङ्क्षन्त इह लोके देवताः देवान् इन्द्राग्न्याद्यान् यजन्ते पूजयन्ति अज्ञानप्रति-हृतत्वाच्च तु निष्कामाः सन्तो मां भगवन्तम् । वासुदेवमिति शेषः । कस्मान् हि यस्मात् इन्द्रादिदेवताया-जिनां तत्फलकाङ्क्षिणां कर्मजा सिद्धिः कर्मजन्यं फलं क्षिप्रं शीघ्रमेव भवति मानुषे लोके, ज्ञानफलं त्वन्तः-करणशुद्धिसाधेयत्वाच्च क्षिप्रं प्रभवति । मानुषे लोके कर्मफलं शीघ्रं भवतीति विशेषणादन्यलोकेऽपि वर्णाश्रमधर्म-व्यतिरिक्तकर्मफलसिद्धिर्भवता सूचिता । यतस्तत्क्षुद्रफलसिद्धयर्थं सकामा मोक्षविमुखाः अन्या देवता यजन्तेऽतो न भुमुक्षव इव मां वासुदेवं साक्षात्ते प्रपद्यन्त इत्यर्थः ॥ १२ ॥

शं० टी०—ननु मोक्षस्य सन्निकृष्टकारणं प्रकृतं सर्वश्रुतिप्रसिद्धं ज्ञानयोगमुत्सृज्य पण्डिता अपि किं कर्म-भारमनुतिष्ठन्तीत्याशङ्क्यां न ज्ञानयोगस्य चित्तशुद्धयेकलभ्यत्वात्तदसिद्धौ सर्वकर्मसंन्यस्य ज्ञानयोगे प्रवृत्तस्य ज्ञाननिष्ठाः संभवात्तदसिद्धौ मोक्षासिद्धेस्तेन ज्ञानकर्मफलयोरुभयोरपि भ्रंशः स्यात्ततो मोक्षस्यैवैकमप्येकं कारणं चित्तशुद्धिरेव कर्मभिः संपादनीयेति विचक्षणाः कर्मैव कुर्वन्तीत्याशयेनाह—काङ्क्षन्त इति । इहास्मिन् लोके देवता इन्द्राग्न्यादिदेवान् तत्प्रसादसिद्धये यजन्त आज्यादिहविषाऽऽराधयन्तः पण्डिताः कर्मणां श्रद्धाभाक्ते-भ्यां नियमेनानुष्ठितानां श्रौतादीनामनुष्ठानेन लब्धां सिद्धिं सत्त्वशुद्धिलक्षणां काङ्क्षन्तो मम वर्तमानुवर्त्तन्व इति पूर्वणान्वयः । ननु हठादियोगैरपि भीशुद्धिः संपादयितुं शक्यते किं कर्मणेत्याशङ्क्यां न तेषामवैदिकत्वाद्वाङ्म-यास्याऽविहितत्वाच्च कर्तुमयोग्यत्वात्कृतैरपि तैश्चित्तशुद्धेर्बहुकालभाव्यत्वाच्चावयं ब्राह्मणस्य मुमुक्षोः कर्मणैव भवितव्यमित्याशयेनाह—क्षिप्रमिति । हि यस्मात्कारणान्मानुषे लोके कर्मभूमौ कर्मजा वैदिककर्मानुष्ठान-संपन्ना सिद्धिश्चित्तशुद्धिलक्षणा क्षिप्रं शीघ्रमेव भवति यतीराराधितानां देवानां प्रसादाच्छीघ्रमेव मनः प्रसीदतीत्यर्थः । मानुषे लोके सिद्धिरित्युक्तिर्मनुष्यलोक एव नानुवर्ण्यं चानुराश्रयं कर्मविधिश्च नास्त्यन्यत्र लोक इति सूचितं भवति ॥ १२ ॥

श्री० टी०—तर्हि मोक्षार्थमेव किमिति सर्वे त्वां न भजन्तीत्यत आह—काङ्क्षन्त इति । कर्मणां सिद्धिं फलं काङ्क्षन्तः प्रायशः इह मनुष्यलोके इन्द्रादिदेवता एव यजन्ते ननु साक्षान्मामेव हि यस्मात्कर्मभा सिद्धिः कर्मजं फलं शीघ्रं भवति ननु ज्ञानफलं कैवल्यं दुःप्राप्यत्वाज्ज्ञानस्य ॥ १२ ॥

स० टी०—ननु त्वामेव सर्वेशं न भजन्ते कुतोऽखिलाः ॥ सर्वाभीष्टप्रदातागमित्यत्राह रामापतिः ॥ १ ॥ कर्मणां फलनिष्पत्तिं प्रार्थयन्तो जना इह ॥ पूजयन्तीन्द्रवज्र्यादीनज्ञानहतबुद्धयः ॥ २ ॥ कर्मजन्यं फलं यस्मादिन्द्रवज्र्यादियाजिनाम् ॥ तत्फलं काङ्क्षिणां पुंसां शीघ्रं भवति भारत ॥ ३ ॥ तत्त्वज्ञानफलं बुद्धि-शुद्धिसाधेयभावतः ॥ न शीघ्रं भवतीत्यस्मादन्यान्देवान्भजन्ति ते ॥ ४ ॥ क्षिप्रं हि मानुषे लोके इत्य-स्मात्तु विशेषणम् ॥ अन्यलोकेऽप्युपासादिकर्मजा सिद्धिरुहिता ॥ ५ ॥ सकामा मोक्षविमुखास्तत्क्षुद्र-फलाप्तये ॥ अन्यदेवान्यजन्तेऽतो मां भजन्ति मुमुक्षवः ॥ ६ ॥ १२ ॥

भा० टी०—ननु वासुदेवः सर्वमितिज्ञानार्थं सर्वे त्वामेव कुतो नानुवर्तन्त इत्याशङ्क्य राम वत्सेत्यादि विवृण्वन् तत्र कारणमाह—काङ्क्षन्त इति । काङ्क्षन्तः प्रार्थयन्त इहास्मिन्लोके इन्द्राग्न्यादयः देवता यजन्ते हि यस्मान्मानुषे लोके काम्यकर्मजा सिद्धिः फलं क्षिप्रं शीघ्रं भवति । क्षिप्रं मानुषे लोके इति विशेषणादन्ये-ष्वपि कर्मफलसिद्धिं दर्शयति भगवान्मानुषे लोके वर्णाश्रमादिकर्मणीति विशेषः ॥ १२ ॥

प० टी०—अथ तदेव प्रकटयन्नाह ब्राह्मणम्—काङ्क्षन्त इति । केऽपि कर्मणां सिद्धिं काङ्क्षन्तः सन्तो

देवता इन्द्रादीन्यजन्ते, तेषां हीति निश्चयेन कर्मजा सिद्धिरिहैव मनुष्यलोके क्षिप्रं शांतिं भवति न तु जन्मान्तरविलम्बेन, यतो यदेवतार्पणं कुर्वन्ति तेन तदेवतां तर्पयाम्यहमेव संतर्पितो भूत्वा तत्तदेवतारूपेण कामान् पूरयामीत्यर्थः ॥ १२ ॥

श० टी०—एतावान्विशेषः—काङ्क्षन्त इति । अहमेव सर्वयज्ञानां भोक्ता प्रेरकश्च । तदेतज्ज्ञात्वा भागवताः निष्कामाः मामेव यजन्ते त्रैविशास्ते तत्तत्तन्मजाभावाः कर्मणां सिद्धिं काङ्क्षन्तः अन्यदेवता इह यजन्त इति । ननु मम वर्तमानुवर्तन्त इति यत्सर्वकर्मकर्तृत्वं सर्वकर्मभोक्तृत्वं चोक्तं तत्र सर्वकर्मकर्तृत्वं जीवानामस्वानन्वयदर्शनात्सिद्धं, यज्ञादिभोक्तृत्वं कुतो ज्ञातः श्रेयमित्यत आह—क्षिप्रं हीति । यस्मान्मानुषे लोके कर्मजा सिद्धिः कर्मजं फलं क्षिप्रं क्षिप्रं भवति तस्मान्मम वर्तमानुवर्तन्ते सर्वयज्ञभोक्तृति यावत् । भगवतः सर्वयज्ञभोक्तृत्वादेव तत्फलमिह यजमानस्य श्रिप्रमुपलभ्यते ज्ञान्यथा । “तस्मात्ते मनसतः” “फलमत उपपत्तेः” इति श्रुतिसूत्रादिना हरेरेव फलदातृत्वादिति भावः । यद्वा त्रैविद्यानामन्यदेवतायाजित्वात्कथमुच्यते मां प्रपद्यन्त इत्यत इह लोके अन्यदेवता यजन्तः यजिकर्मणां सिद्धिं काङ्क्षन्तः सर्वशो मनुष्यास्तैर्विद्या भन्ते मयि तत्कर्मसमर्पणेन मम वर्तमानुवर्तन्ते वैष्णवसागतेष्वनुसृता भवन्ति । अत एव, हि यस्मात्कर्मजा सिद्धिरिह लोके क्षिप्रं भवति अत इति । अन्यथा तत्र स्यादिति भावः ॥ १२ ॥

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ॥

तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ॥ १३ ॥

त० टी०—ननु केचिदेव साक्षात्त्वां भजन्ते ननु सर्वे, तर्हि तेऽन्यदेवताभक्ता विषमस्वभावाः केन सृष्टाः, कस्येदं वैषम्यमिति चेत्तत्राह—चातुर्वर्ण्यमिति । चत्वारो वर्णा एव चातुर्वर्ण्यं स्वार्थे ष्यञ् । मयेवरेण सृष्टमुत्पादितं, कथं गुणकर्मविभागशः, गुणविभागेन कर्मविभागेन चेत्पर्यः । तत्र सत्त्वप्रधाना ब्राह्मणारतेषां सात्त्विकानि शमदमादीनि कर्माणि । सत्त्वोपमर्जनरजःप्रधानाः क्षत्रियास्तेषां च तादृशानि शौर्यतेजोभूत्यादीनि कर्माणि । तमउपसर्जनरजःप्रधाना वैश्यास्तेषां च तादृशानि कृष्यादीनि कर्माणि । रजउपमर्जनतमःप्रधानाः शूद्रास्तेषां च तादृशानि वैशिकशुश्रूषादीनि कर्माणि । तस्य विषमस्वभावस्य चातुर्वर्ण्यस्य कर्तारमपि मामकर्तारं वैषम्यकर्तृत्वशून्यं विद्धि । कुतः, यतोऽप्ययं स्वरूपगुणशक्तिदिग्रहान्यथाभावरहितं निर्विकारमित्यर्थः ॥ १३ ॥

म० टी०—शरीरारम्भकगुणवैषम्यादपि न पर्यं समानस्वभावा इत्याह—चातुर्वर्ण्यमिति । चत्वारो वर्णा एव चातुर्वर्ण्यं स्वार्थे ष्यञ् । मयेवरेण सृष्टमुत्पादितं गुणकर्मविभागशः गुणविभागशः कर्मविभागशश्च । तथाहि सत्त्वप्रधाना ब्राह्मणस्तेषां च सात्त्विकानि शमदमादीनि कर्माणि, सत्त्वोपमर्जनरजःप्रधानाः क्षत्रियास्तेषां च तादृशानि शौर्यतेजःप्रभृतीनि कर्माणि तमोपमर्जनरजःप्रधाना वैश्यास्तेषां च कृष्यादीनि तादृशानि कर्माणि, तमःप्रधानाः शूद्रास्तेषां च तामसानि त्रैविणिकशुश्रूषादीनि कर्माणीति मानुषे लोके व्यवस्थितानि । एवं तर्हि विषमस्वभावचातुर्वर्ण्यसृष्टत्वेन तव त्रैवर्ण्यं दुर्गममित्याशङ्क्य नैत्याह—तस्येति । नस्य विषमस्वभावस्य चातुर्वर्ण्यस्य व्यवहारदृष्ट्या कर्तारमपि मा परमार्थदृष्ट्या विद्ध्यकर्तारमव्ययं निरहंकारत्वेनाक्षीणमहिमानम् ॥ १३ ॥

शं० टी०—मम वर्तमानुवर्तन्त इत्यत्र मत्कर्तृत्वशून्यभूतं कर्मकर्तारमनुवर्तन्त इति यदुक्तं तद्विरुद्धयति—चातुर्वर्ण्यमिति । गुणकर्मविभागशः, गुणानां सत्त्वादीनां कर्मणां कर्मदीनां च विभागेन रजउपसर्जनसत्त्वप्रधानस्य ब्राह्मणस्य शमदमादयः कर्माणि, सत्त्वोपमर्जनरजःप्रधानस्य क्षत्रियस्य शौर्यतेजोभूत्यादयः

कर्माणि, तमउपसर्जनरजःप्रधानस्य वैश्यस्य कृष्यादीनि कर्माणि, रजउपसर्जनतमःप्रधानस्य शूद्रस्य परि-
चर्यात्मकं कर्म, एवं गुणकर्मविभागशश्चातुर्वर्ण्यं चत्वारो वर्णा एव चातुर्वर्ण्यं चातुराश्रम्यं च सर्गादौ मया
सृष्टमत्र एव मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः इति यदुक्तं तत्सिद्धम् “यत्कृतुर्भवति तत्कर्म कुरुते यत्कर्म कुरुते
तदभिसंपश्यते” इति श्रवणात्तत्रापि तर्हि चातुर्वर्ण्यसृष्टिकर्मकर्तुस्तत्फलान् जन्मादिना संबन्धसंभवाच्च नित्य-
त्वेश्वरत्वादिः सिध्यतीत्याशङ्क्यायां न विकल्पो नहि वस्तु “मायामात्रमिदं द्वैतम्” इति श्रवणात् स्रष्टृस-
ृष्ट्यादेर्मायिकत्वेन मिथ्यात्वान्निष्कलस्य निष्क्रियस्याविक्रियस्य मम सर्जनोदिक्रियाऽयोगाद्भूतव्यो मामकर्ता-
रमेव विजानीहीत्याह—तस्येति । तस्य चातुर्वर्ण्यस्य प्रपञ्चस्य च मायया कर्तारमपि मायामोहितचित्तानां
कर्तृत्वेन प्रतीयमानं मां परमात्मानमकर्तारं निर्गुणत्वाद्भूतः कर्तृत्वादिधर्मशून्यमेव विद्धि । तदभावे कर्मा-
ऽसंभूतैः तत्फलजन्माद्यसंभवादव्ययं नाशरहितं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावमेव विजानीहीत्यर्थः ॥ १३ ॥

श्री० टी०—ननु केचित्सकामतया प्रवर्तन्ते केचिन्निष्कामतयेति कर्मवैचित्र्यं तत्कर्तृणां च ब्राह्मणादी-
नामुत्तममध्यमादिवैचित्र्यं कुर्वतस्तत्र कथं वैषम्यं नास्तीत्याशङ्क्याह—चातुर्वर्ण्यमिति । चत्वारो वर्णा एव
चातुर्वर्ण्यं स्वार्थे ष्यञ्प्रत्ययः । अयमर्थः । सत्त्वप्रधाना ब्राह्मणास्तेषां शमदमादीनि कर्माणि, सत्त्वः रजः
प्रधानाः क्षत्रियास्तेषां च शौर्ययुद्धादीनि कर्माणि, रजस्तमः प्रधाना वैश्यास्तेषां कृषिवाणिज्यादीनि कर्माणि,
तमः प्रधानाः शूद्रास्तेषां च त्रैवर्णिकशुश्रूषादिकर्माणीत्येवंगुणानां कर्मणां च विभागैश्चातुर्वर्ण्यं मयैव सृष्ट-
मिति सत्यं तथाप्येवं तस्य कर्तारमपि फलतोऽकर्तारमेव मां विद्धि । तत्र हेतुः अव्ययम्, आसक्तिराहि-
त्येन श्रमरहितं नाशरहितम् ॥ १३ ॥

स० टी०—गुणानामपि वैषम्याच्छरीरारम्भकारिणाम् ॥ न सर्वं तुल्यशीलाः स्मृतिरित्याह प्रकृतेः पतिः
॥ १ ॥ चत्वार एव वर्णास्ते ष्यञ् स्वार्थे विधानतः ॥ गुणकर्मविभागेन वर्णास्ते ब्राह्मणादयः ॥ २ ॥
चत्वारो निर्मिताः सर्वे मया भगवता यतः ॥ सत्त्वप्रधाना ये विप्रास्तेषां कर्म शमादिकम् ॥ ३ ॥ सत्त्व-
गौणरजोमुख्या नृपाः शौर्यादिकर्मिणः ॥ तमोगौणरजोमुख्या वैश्याः कृष्यादिकर्मिणः ॥ ४ ॥ तमः प्रधानाः
शूद्रास्तत्कर्म शुश्रूषणादिकम् ॥ तदिदं मानुषे लोके चातुर्वर्ण्यं व्यवस्थितम् ॥ ५ ॥ एवं वैषम्यसृष्टस्ते कर्तृ-
त्वात्तत्फलान् च ॥ संबन्धो दुर्निवारः स्यादित्यतः प्राह माधवः ॥ ६ ॥ व्यवहारदृशा तस्य चातुर्वर्ण्यस्य
सर्वशः ॥ कर्तारं सन्तमपि मां परमार्थदृशाऽव्ययम् ॥ ७ ॥ विद्वद्यकर्तारमक्षीणस्वभावमनहंकृतिम् ॥ निर्वि-
कारतया सन्तं मां ज्ञात्वा मुच्यते भयात् ॥ ८ ॥ १३ ॥

भा० टी०—कस्मात्पुनः कारणात्तत्रैव वर्त्मानुवर्तन्ते नान्यस्येत्यत आह, यद्वा मानुष एव लोके वर्णा-
श्रमकर्माधिकारो नान्येष्टि इति नियमः किंनिमित्तं इति तत्राह—चातुर्वर्ण्यमिति । यत्तु ननु च केचित्सका-
मतया वर्तन्ते केचिन्निष्कामतयेति कर्मवैचित्र्यं तत्कर्तृणां ब्राह्मणादीनामुत्तममध्यमादिवैचित्र्यं च कुर्वतस्त-
त्र कथं वैषम्यं नास्तीत्याशङ्क्याह—तदुपेक्ष्य भाष्योक्तरीत्याऽव्यवहितेन संबन्धे संभवति व्यवहितसं-
बन्धेनोत्थानानौचित्यात् । शरीरारम्भकगुणवैषम्यादपि न सर्वे समानस्वभावा इत्याहेति वा । अस्मिन्पक्षे
गुणकर्मविभागशश्चातुर्वर्ण्यमुत्पन्नमित्येतावतैव निर्वाहं मया सृष्टमित्यस्य प्रयोजनं चिन्त्यम् । चत्वार एव व-
र्णाश्चातुर्वर्ण्यं गुणविभागशः कर्मविभागशश्च सत्त्वप्रधानस्य ब्राह्मणस्य शमदमादीनि कर्माणि, सत्त्वोपसर्ज-
नरजःप्रधानस्य राजन्यस्य शौर्यादीनि, तमउपसर्जनस्य रजःप्रधानस्य वैश्यस्य कृष्यादीनि, रजउपसर्ज-
नस्य तमःप्रधानस्य शूद्रस्य त्रैवर्णिकशुश्रूषेत्येवं गुणकर्मविभागशः चातुर्वर्ण्यं मयैवरेण सृष्टम् । चतुर्णां
वर्णानां हितं चातुर्वर्ण्यं गुणाश्च कर्माणि चिति गुणकर्म द्वन्द्वैकवज्रावः कर्माण्यभिहोत्रादीनि गुणाश्च द्रव्य-
देवतारूपाः, विभागशः साधारणासाधारणावैभक्त्या । तथाहि । दानजपादिकं सर्वसाधारणम्, अभिहोत्रादिकं

त्रैवर्णिकस्यैव न शुद्रस्य राजसूयादिकं राज एव नेतेरेषामिति विभागे दृश्यते । यतश्चातुर्वर्ण्यं गुणकर्म च मया सृष्टं ततोऽन्यदेवतानामपि मनुस्त्वत्वात् पुत्रप्रीत्या पितुरिव तदास्या समैव तृप्तिरस्तीत्यर्थस्तु विभागपदेन साकाङ्क्षेण गुणकर्मणोः समासस्यौचित्यमभिप्रेत्याचार्येण प्रदर्शित इति बोध्यम् । एवं तर्हि चातुर्वर्ण्यस्य विषयमस्वभावस्य सृष्ट्यादेस्तन्निष्ठव्यापारस्य च निर्वर्तकत्वात्, वैयर्थ्यस्य कर्मफलस्य कर्तृगामित्वात् कर्तृत्वभोक्तृत्वयोश्च त्वयि प्रसङ्गात् संसारित्वादेकं ते स्यादित्याशङ्क्य भायया कर्तृत्वं न वस्तुत इत्यतो नित्यमुक्तस्य मम संसारित्वस्याभाव इत्याशयेनाह—तस्येति । तस्य चातुर्वर्ण्यस्य मायिकेन व्यवहारेण कर्तारमपि मां परमार्थतोऽकर्तारं विद्धि, अत एव कर्तृत्वाभावादभोक्तृत्वादिभिर्बुद्ध्याऽव्ययमविकारिणमश्रीप्रमहिमानम्, असंसारिणमिति यावत् । आसक्तिरहित्येन श्रमरहितमित्यर्थस्त्वगुक्तः, फलासक्तिरहितानां जीवानां श्रमस्योपलब्धेः ॥ १३ ॥

प० टी०—अथ वैषम्यपरिहारार्थमाह—चातुर्वर्ण्यमिति । चतुर्णां वर्णानां भावश्चातुर्वर्ण्यं ब्रह्मब्रविद्-शुद्ररूपं गुणकर्मविभागशो मयैव सृष्टम् । गुणाः सत्त्वाद्यः, कर्म वर्णाश्रमोचितं, तद्विभागेन तत्तद्गुणोचितेन निर्मितं विराडुपेण । तस्य चातुर्वर्ण्यस्य विराडुपेणैव कर्तारं मां विद्धि जानीहि । तथाव्ययमक्षरं शुद्रस्व-रूपमसङ्गमकर्तारं विद्धि । अत्र शातपथी श्रुतिः “ तदेनद्ब्रह्मक्षयाविशुद्रस्तदाप्रिनेव देवेषु ब्रह्मभवद्ब्राह्मणो मनुष्येषु क्षत्रियोऽक्षत्रियो वैश्येन वैश्यः शूद्रेण शूद्रः ” इति । भाष्यम्, ब्रह्मक्षयविदूशद्र इति यश्चातुर्वर्ण्यं तदे-तत् । तर्हि तत्तेष्वभिना वैश्वानरावरपयोयेण विराडुपेण समष्टिना देवेषु ब्रह्माभवत्, स एव मनुष्येषु क्षत्रियोऽभवत्, तथा देवेषु पक्षिणः वसुकुन्दादिधादिना वैश्येन मनुष्येषु वैश्याऽभवन्, तथा देवेष्वेक-विधेन पूषसंज्ञकेन शूद्रेण मनुष्येषु शूद्रोऽभवत् । तथा “ ब्राह्मणोऽस्य मुख्यमासाद्वाहू राजन्यः कृतः ” इत्यादि ॥ १३ ॥

रा० टी०—अथयद्वचनं विना कुतो न फलमित्यनेनां वा ज्ञानिनामिव त्रैविद्यानामपि कुतो न महाफल-मित्यनेनां वा तस्य पितृत्वात्पितरं परित्यज्यन्यदेवतायाभिनां फलप्राप्तिरेव नास्ति कुतो महाफलप्राप्तिरिति भावनाह—चातुर्वर्ण्यमिति । चत्वारो वर्णाश्चातुर्वर्ण्यम् । “ चातुर्वर्णादित्यः स्वार्थं उपसंख्यानम् ” इत्युक्तेः स्वार्थं व्यञ्च । यद्वा चतुर्णां वर्णानां समूहश्चातुर्वर्ण्यम् ‘ विचिन्वा हि तद्विदगतिः ’ इति समूहार्थं व्यञ्च । गुणकर्मविभागशः, सत्त्वादिगुणविभागेन कर्मविभागेन च चातुर्वर्ण्यं चातुर्वर्ण्यगो मया सृष्टः । जनाः सात्त्विकसात्त्विकाः राजससात्त्विकास्तामससात्त्विकाश्चेति त्रिविधाः । अत्र राजससात्त्विकानामत्र ग्रहणम् ‘ राज-सास्तु नरा विप्राः ’ इत्यष्टादशतत्पर्योक्तेः “ सात्त्विको ब्राह्मणः ” इत्याद्येतद्व्याप्योक्तेश्च । तथाच अतिसत्त्वाधिकरजोगुणयुक्ताः ब्राह्मणाः, किञ्चित्सत्त्वाधिकरजोगुणयुक्ताः क्षत्रियाः, तमोपेक्षयाधिकं समसत्त्वं यद्रजस्तनुक्ता वैश्याः, रजोपेक्षयाधिकतमउपेतः तमोपेक्षयाधिकसत्त्वोपेतश्च शुद्र इति गुणविभागकृतो ब्राह्मणादिवर्णः । ब्राह्मणादियोग्यकर्मविभागस्तु, अष्टादशाध्याये शमो दम इत्यादिश्लोकत्रयेण वक्ष्यते । ननु यथा भवान्सर्वस्य कर्ता तथा तवाप्यन्यः कर्तास्ति किमित्यत आह—तस्येति । तस्य चातुर्वर्ण्यस्याप्ययं कर्तारं मां विद्धि । तथाऽकर्तारमपि कर्त्रन्तरहीनमपि विद्धि । मेऽन्यः कर्ता नास्तीत्यपि विद्धित्यर्थः । यद्वा यदि त्वया चत्वारो वर्णाः सृष्टास्तर्हि कर्तृत्वाज्जीवन्तवापि कर्मलेपः स्यादित्यतः कर्मलेपाभावं न मामित्यादिना कर्तृ-लेपाभावे हेतुं तावदाह—तस्येति । तस्य कर्तारमपि मां जीवन्तवद्वर्णकर्तृत्वाद्कर्तारं कर्तृत्वहीनं विद्धीति ॥ १३ ॥

न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा ॥

इति मां योऽभिजानाति तस्यैव निर्मलं स बद्धयते ॥ १४ ॥

त० टी०—एतत्कुतस्तत्राह—न मामिति । कर्माणि विविधजगत्सृष्ट्यादीनि तन्निमित्तानु-
गुणकर्तारं सर्वज्ञं मां न लिम्पन्ति, तद्वैषम्यजन्यपुण्यपापानि न स्पृशन्तीत्यर्थः । अयं भावः । यथा
श्रीह्यन्नकण्टक्यादीनां विषमाणामुत्पत्तौ पर्जन्यस्यासाधारणकारणत्वेऽपि वैषम्यस्य तत्तद्बीजवृत्तित्वेन
न पर्जन्ये तत्प्रसक्तिः, तथैवोत्तमाधमगुणकर्मविशिष्टसौम्यकूरस्वभावसुखिदुःखिविविधजीवसृष्टौ
तत्फलदाने च वासुदेवस्य भगवतोऽसाधारणकारणत्वेऽपि वैषम्यस्य तत्तद्बीजात्मकानादिकर्मनिष्ठत्वेन
परमेश्वरे भगवति न वैषम्यनैर्घृण्यप्रसक्तिरिति । तथा चाह भगवान्सूत्रकारः—“वैषम्यनैर्घृणे न सापेक्ष-
त्वात्” इति । तत्र हेतुमाह—न मे कर्मफले स्पृहेति । यथा आत्मबन्धुमित्राणां सुखस्पृहया सुखहे-
तुकं कर्म कुर्वन्ति, स्ववैरिदुःखस्पृहया तथाभूतं कर्म कुर्वन्ति । न यथोत्तमाधमसुखदुःखविशिष्टमा-
णिसर्जनात्मककर्मणां मे फले स्पृहाऽस्ति, आप्तकामत्वात् । न किञ्चित्फलोद्देशेन करोमीत्यर्थः । इति
उक्तप्रकारेण जगत्सृष्ट्यादेः कर्तारमकर्तारं तत्कर्मसङ्गरहितं च यो मां साक्षाज्जानाति स कर्मभिः क्रियमा-
णैर्न बद्धयते ॥ १४ ॥

म० टी०—न मामिति । कर्माणि विश्वसर्गादीनि मां निरहंकारत्वेन कर्तृत्वाभिमानहीनं भगवन्तं न लिम्प-
न्ति देहारम्भकत्वेन न बध्नन्ति । एवं कर्तृत्वं निराकृत्य भोक्तृत्वं निराकरोति न मे ममाप्तकामस्य कर्मफले
स्पृहा तृष्णा ‘आप्तकामस्य का स्पृहा’ इति श्रुतेः कर्तृत्वाभिमानफलस्पृहाभ्यां हि कर्माणि लिम्पन्ति । तदभावात्
मां कर्माणि लिम्पन्तीति एवं योऽन्योपि मामकर्तारमभोक्तारं चात्मन्वेनाभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते
अकर्त्रात्मज्ञानेन मुच्यत इत्यर्थः ॥ १४ ॥

ज्ञ० टी०—परस्य ब्रह्मणो ममोपाधिद्वयं मायातत्कार्यं न स्वस्य कूटस्थासङ्गचिद्रूपत्वेन मायातत्कार्यसंबन्धा-
संभवान्मायाकर्तृकैर्जगत्सृष्ट्यादिकर्मभिः श्लेषो यथा नास्ति तथा प्रत्यग्रूपस्य ममासङ्गत्वेन वैहन्त्र्यादिकृतक-
र्मभिरपि श्लेषो नास्त्येवं कर्तृत्वभोक्तृत्वादिधर्मशून्यं मां परमात्मानं श्रवणमननादिसेजातविज्ञानबलेन यः स्वात्म-
त्वेन विज्ञाय कर्मणि प्रवर्तते स कर्मभिर्न बध्यत इत्याह—न मामिति । कूटस्थाराङ्गचिद्रूपत्वेन बुद्ध्यादिसबन्ध-
शून्यस्य मे प्रत्यगात्मनः कर्मफले कर्मसु तज्जन्यफलेषु च न स्पृहास्ति। स्पृहाया बुद्धिधर्मत्वाद्बुद्ध्यादिसाक्षिणोऽवि-
कारिणो मम तद्धर्मायोगात् कर्मफलेच्छा संभवत्यत एव न मां कर्माणि लिम्पन्ति “स यथाकामो भवति तत्कृतुर्भ-
वति यत्कृतुर्भवति तत्कर्म कुरुत इति” कामिन एव कर्मसंकल्पतदारम्भश्रवणात्कर्मफलेच्छुनैव विज्ञात्मानं कर्माणि
क्रियन्ते न त्वकामिना अक्रियेण मया अतो न बुद्ध्यादिभिः कृतानि कर्माणि मामकर्तारं कर्मतत्कर्तृत्वाक्षिणं
लिम्पन्ति स्पृशन्ति । येन यत्कर्म क्रियते फलेच्छुना स तेन कर्मणा लिप्यते तैलवत्तान्यस्ततो बुद्ध्यादेः कर्म-
कर्तृजन्यस्य बुद्ध्यादिकृतकर्मणि लेपाय न भवन्ति, इत्येवं कर्मफलेच्छारहितं कर्मणामकर्तारमभोक्तारं चा-
काशवत्सर्वगतमसङ्गमविक्रियं बुद्धितद्धर्मतत्कर्मतदवस्थासाक्षिणं मां परमात्मानं स्वतत्त्वं योऽभिजानाति
सम्यगाभिमुख्येन अयमेवाहमस्मीति साक्षात्स्वात्मना यो वेत्ति स विद्वानाधिकारिको लोकसंग्रहार्थं कृतौ
कर्मभिर्न बध्यते कृतानि कर्माण्यमुष्य देहारम्भकाणि न भवन्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥

श्री० टी०—तदेव दर्शयन्नाह—न मामिति । कर्माणि विश्वसृष्ट्यादीन्यपि मां न लिम्पन्ति आप्तकं न
कुर्वन्ति निरहंकारत्वात् आप्तकामत्वेन मम कर्मफले स्पृहाभावाच्च । मां न लिम्पन्तीति किं वक्तव्यं यतः कर्मफले
स्पृहारहित्येन मां योऽभिजानाति सोऽपि कर्मभिर्न बद्धयते । मम निर्लेपत्वे कारणं निरहंकारत्वानिःस्पृहत्वा-
दिकं जानतस्तस्याप्यहंकारादिशैथिल्यात् ॥ १४ ॥

स० टी०—कर्तृत्वं च निराकृत्य निराचष्टेऽथ भोक्तृताम् ॥ कर्माणि विश्वसृष्ट्यादीन्यनहंकारमीश्वरम्
॥ १ ॥ देहाद्यारम्भकत्वेन न मां बध्नन्ति चिद्धनम् ॥ न वा ममाप्तकामस्य तृष्णा कर्मफले यतः ॥ २ ॥

कर्तृत्वाभिनिवेशेन तथैव फलतृष्णाया ॥ लिम्पन्त्यज्ञांस्तु कर्माणि तदभावात् मां हरिम् ॥ ३ ॥ एवं योऽन्योऽपि मामाशमात्मत्वेन भुतर्नरान् ॥ अकर्तारमभोक्तारं वेत्ति स्वातुभवेन च ॥ ४ ॥ धर्माधर्मादिरूपाणि कर्माणि बन्धकान्यपि ॥ तस्यापि तेन देहाधारम्भकाणि भजन्ति वै ॥ ५ ॥ स चाकर्त्रात्मबोधेन भुञ्जते कर्मबन्धनैः ॥ ६ ॥ १४ ॥

भा० टी०—अत एवाहंकाराभावान् तानि कर्माणि मां न लिम्पन्ति देहाधारम्भकत्वेन न निबध्नन्ति । आसक्तं न कुर्वन्तीत्यर्थस्तु न मे कर्मफले स्पृहेत्यनेन पौनरुक्त्यमभिप्रेत्याचार्येण दर्शितः, मे मम कर्मफले स्पृहा तृष्णा आसक्तिर्नास्ति, अतोऽपि मां कर्माणि न लिम्पन्तीत्येतन् । यत्तु ननु कर्तृत्वापि कथमकर्तृत्वमत आह—न मामिति । कर्मलेपोऽपि नास्तीत्यत आह—न मे इति । यः कर्तृत्वाभिमाणा स लिप्यते यस्तु फलेच्छुः स एवात्मनः कर्तृत्वं मन्यते इति फलेच्छाभावादकर्ताऽकर्तृत्वाच्च न लिप्यते इति तच्चिन्त्यं, कर्तृत्वाभिनिवेशस्य फलासक्तेः बन्धकतयोकत्वेनाश्रयथा वर्णनस्यानीचित्यात् । फलेच्छारहितस्य गुगुक्षोस्तावतैवाकर्तृत्वापत्या निर्लेपत्वेन जन्माभावप्रसङ्गाच्च । मां कर्माणि न लिम्पन्तीति किं वक्तव्यम्, इति मां य आत्मत्वेनाभिजानामि परात्माभिन्नस्य मे कर्तृत्वं कर्मफले स्पृहा च नास्तीति स कर्माभिनं निबध्यते देहादिभवनं प्राप्य न संसरतीत्यर्थः । यत्तु मम निर्लेपत्वं कारणं निरहंकारत्वनिरूपितत्वाविकं ज्ञानतस्तस्याप्यहंकारशैलित्यादिति न चिन्त्यम्, ईश्वराभेदाभावात्कारं विना कर्तृत्वादेर्मूलोच्छेदाभिविनोपज्ञानवतो मोक्षासंभवान् । अन्यथा भूतार्णामप्येनावज्ञानवतां कर्मप्रयुक्तबन्धनाभावप्रसङ्गात् ॥ १४ ॥

पा० टी०—अथ विद्वद्यकर्तारमवययामिष्येव विविच्य आह—न मामिति । मां कर्माणि स्पृहादिकर्तृत्वरूपाणि न लिम्पन्त्यगङ्गावान् । अत एव न मे कर्मफले स्पृहा वाञ्छाऽपि । अवाप्तफलकालमेव मया किमुदिश्यैतत्कर्म कर्तव्यमित्यर्थः । यथा सूर्या जगद्गोपायहेतुत्वेऽपि तत्कर्मणा न लिप्यते एवमित्युक्तप्रकारेण यो मामभिजानाति सोऽपि कर्माभिनं बध्यते विः पुनर्भविष्यति ॥ १४ ॥

रा० टी०—ततः किमिष्यत आह—न मामिति । जीवविलक्षणक्रियावच्चैनाकर्तृत्वान्तां कर्माणि न लिम्पन्ति । किंच जीवानां कर्मलेपे अपि निवेशो हेतुः न च मेऽसम्बन्धीत्याह—न मे कर्मफले स्पृहेति । फलप्राप्तिपर्यन्तं मनोविक्षेपशक्तिस्तोऽभिनिवेशः कर्मफले न नास्ति अतोऽपि न लिम्पन्ति कर्माणीत्यर्थः । कैसुत्येनापि स्वस्य कर्मलेपमाह—इतीति । कर्मलेपो मे नास्ति तत्कर्म स्पृहापि नत्येवं मां योऽभिजानाति सोऽपि कर्माभिनं बध्यते किम्बहमिति इति योऽभिजानातीति वाच्यं मां मां पुनर्वचनं यस्य ईश्वराभेदाभिप्रायेण । स्वात्मानमुद्दिश्य न मां कर्माणि लिम्पन्तीत्यादि यो जानातीति जीवाभेदप्रतीतिनिरासाय मां योऽभिजानाति न स्वान्मानमिति ॥ १४ ॥

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि सुमुक्षुभिः ।

कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वं पूर्वतरं कृतम् ॥ १५ ॥

ता० टी०—तस्मात्फलितमाह—एवमिति । यथा फलस्पृहाराहित्येन परमेश्वरो जगत्स्पृष्ट्यादीनि महान्त्यपि कर्माणि कुर्वन् बध्यते, तथा कर्तृत्वाभिमानतत्फलेच्छाराहित्येन यथाधिकारं विधिना कृतं कर्म बन्धकं न भवतीत्येवं ज्ञात्वा पूर्वैरपि सुमुक्षुभिर्मनुजनकादिभिः कर्म कृतम् । यस्मादेवं तस्मात्त्वमपि सुमुक्षुः पूर्वं कृतं पूर्वतरं शिष्टपरंपरागतं कर्मैव कुरु ॥ १५ ॥

पा० टी०—यतो नाहं कर्ता न मे कर्मफले स्पृहेति ज्ञानात्कर्मभिनं बध्यते अतः—एवमिति । एवमात्मनोऽकर्तुः कर्मलेपं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरतिक्रान्तेरपि अस्मिन् युगे यथातिथिदुष्टातिभिर्मुमुक्षुभिः, तस्मात्त्वमपि कर्मैव

कुरु न तूष्णीमासनं नापि संन्यासं यद्यतत्त्ववित्तदात्मशुद्धयर्थम् तत्त्वविच्छेदोक्तसंग्रहायम् । पूर्वैः जनकादिभिः पूर्वतरमतिपूर्वै युगान्तरेपि कृतम् । एतेनास्मिन् युगेऽन्ययुगे च पूर्वपूर्वतरैः कृतत्वादवश्यं त्वया कर्तव्यं कर्मेति दर्शयति ॥ १५ ॥

श्री० टी०—विदुष उपाधिवृत्तानां कर्मणामबन्धकत्वज्ञानमेव परार्थप्रवृत्तौ बलवत्साधनमिति सूचयित्वा प्राञ्चोऽप्यबन्धकत्वज्ञाने नैव परार्थं प्रवृत्ता इति शिष्टाचारं प्रमाणाय त्वयाप्येवमेव प्रवर्तितव्यमित्याह—एवमिति । एवं ज्ञात्वा अहंशुद्ध्यादिसाक्षा प्रत्यगेवास्मि देहेन्द्रियादिभ्यो भिन्नः सन् देहेन्द्रियकृतैः कर्मभिर्न बद्ध इत्यात्मनो देहेन्द्रियादिभ्यो भिन्नत्वं देहादिकृतकर्मणामबन्धकत्वं चैवमुक्तरीत्या विज्ञाय मुमुक्षुभिर्मुक्तैर्मुमुक्षुभिः पूर्वैरपि जनकादिभिरलोकहितार्थं कर्म कृतं भवति यस्मात्तस्मात्त्वं पूर्वैः कृतं ज्ञानवृद्धैः सद्गुरुनुष्ठितं पूर्वतरमनादिकालप्रवृत्तं कर्मेव लोकहितार्थं कुरु नतु संन्यासमित्यर्थः ॥ १५ ॥

श्री० टी०—ये यथा सां प्रपद्यन्त इत्यादिचतुर्भिः श्लोकैः प्रासङ्गिकमाश्वस्य वैषम्यं परिहृत्य पूर्वोक्तमेव कर्मयोगं प्रपञ्चयितुमनुस्मारयति—एवमिति । अहंकारादिराहित्येन कृतं कर्म बन्धकं न भवतीत्येवं ज्ञात्वा पूर्वैर्जनकादिभिरपि मुमुक्षुभिः सत्त्वशुद्धयर्थं पूर्वतरं युगान्तरेऽपि कृतं तस्मात्त्वमपि प्रथमं कर्मेव कुरु ॥ १५ ॥

स० टी०—एवमेवात्मनोऽकर्तुः कर्मलिपं निवार्य वै ॥ कृतं कर्म युगेऽप्यस्मिन्नतिक्रान्तैर्मुमुक्षुभिः ॥ १ ॥ तस्मात्त्वमपि कर्मेव कुरु त्यागस्तु नोचितः ॥ धीशुद्धयर्थं मुमुक्षुधेनश्चक्षेत्रसंग्रहाय च ॥ २ ॥ युगान्तरे कृतं पूर्वैः कृतं तज्जनकादिभिः ॥ अवश्यं कर्म कर्तव्यं कृतत्वात्सर्वकालिकैः ॥ ३ ॥ १५ ॥

भा० टी०—एवमिति । नाहं कर्ता न मे कर्मफले स्पृहेत्येवं ज्ञात्वा पूर्वैरपि मुमुक्षुभिश्चतुर्भिर्द्वारा ज्ञानार्थं कर्मकृतं तस्मात्त्वमपि कर्मेव कुरु, नापि तूष्णीमासनं नापि संन्यासं यस्मात्त्वतोऽपि पूर्वैर्जनकादिभिः ज्ञानिभिरलोकसंग्रहाय, अनादिसिद्धत्वात्पूर्वतरं कृतं यद्यहो मुमुक्षुस्त्वं तर्हि सत्त्वशुद्धयर्थं तत्त्वविच्छेदार्थं लोकसंग्रहार्थं कर्म कुर्वित्यभिप्रायः ॥ १५ ॥

प० टी०—अथ प्रकृतमनुसरति—एवमिति । एवमनुना प्रकारेण मरीचं कर्तृत्वात्तन्मात्रज्ञानत्वं ज्ञात्वा मुमुक्षुभिर्मोक्षमिच्छन्निः पूर्वैः पुरातनैरपि कर्म कृतम् । तस्मात्त्वमपि प्रस्तुतं कर्मेव कुरु । यतः पूर्वैः पूर्वतरमनादिसिद्धं कृतम् । अनेन शिष्टाचारोऽपि प्रमाणमिति सूचितम् ॥ १५ ॥

रा० टी०—यदि ज्ञानी कर्मभिर्न बध्यते तर्हि ममापि ज्ञानित्वात्कर्मबन्धाभावरूपगुक्तिसत्त्वात्कथं कर्मविधानमित्यतो ज्ञानिनामप्यधिकमोक्षाकाङ्क्षाया कर्मकरणे आचारोऽप्यस्तीत्याह—एवमिति । प्राक् जनकादीनां विवस्वदादीनां च विद्यमानमपि ज्ञानित्वं भगवतो न विवक्षितम् । अत्र तु विवक्षितमिति न तेन पौनरुक्त्यं शङ्क्यम् । पूर्वैर्मुमुक्षुभिः “ आकेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु ” इति तत्साधुकारिण्युपस्थयः । अधिकमोक्षेच्छावन्निरेवमुक्तप्रकारेण हर्षज्ञात्वापि कर्म कृतं तस्मात्त्वमपि पूर्वैः कृतं पूर्वतरं ततोऽपि पूर्वभावि कर्म कुर्विति ॥ १५ ॥

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।

तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्षयसेऽशुभात् ॥ १६ ॥

श्री० टी०—ननु कर्मेव कर्तव्यं तत्त्वद्वचनादेव करिष्यामि, परंतु कर्मणि कश्चित्संदेहोऽस्ति किं यतः पूर्वैः पूर्वतरं कृतमित्युदाहरसीत्यत आह—किं कर्मेति । मुमुक्षुणाऽनुष्ठेयं कर्म किंस्वरूपम्, अकर्म च

किमत्र कर्माकर्माज्ञानविषये कवयो विद्वांसोऽपि मोहितास्तर्हिर्ण्यं कर्तुमशक्ताः यथावन्न जानन्ति । यस्मात्कर्मादिज्ञानं दुर्घटं, तत्तस्मात्ते तुभ्यं कर्म अकर्म च प्रवक्ष्यामि, यत्कर्माकर्मास्वरूपं ज्ञात्वा अशुभात्संसारान्मोक्षयसे ॥ १६ ॥

म० टी०—ननु कर्मविषये किं कश्चित्संशयोऽप्यस्ति येन पूर्वं पूर्वतरं कृतमित्यादिनिर्वासासि अस्त्येवेत्याह—किमिति । नौत्थस्य निष्क्रियेष्वपि तदर्थगृहेषु गगनभ्रमदर्शनात् तथातिदूरावधुःसन्निकृष्टेषु गच्छत्स्वपि पुरुषेष्वगमनभ्रमदर्शनात् परमार्थतः किं कर्म किं वा परमार्थतोऽकर्ममिति कवयो मेधाविनोऽप्यत्रास्मिन्निवश्ये मोहिताः मोहं निर्णयासामर्थ्यं प्राप्ताः अत्यन्तदुर्निरूपत्वादित्यर्थः । तत्तस्मात्ते तुभ्यमहं कर्म, अकारप्रत्ययेण हेदादकर्म च प्रवक्ष्यामि । प्रकर्षेण सन्देहोच्छेदेन वक्ष्यामि । यत्कर्माकर्मास्वरूपं ज्ञात्वा मोक्षयसे मुक्तो भविष्यस्यशुभात्संसारान् ॥ १६ ॥

शं० टी०—ननु कर्मणा बन्धकत्वमेव सिद्धयति 'कर्मणा बध्यते जन्तुः' इति कर्मणा बन्धकत्वस्मरणान्निति चेन्न, तत्समूहविद्वत्कर्तृकर्मविषयत्वात् "तं निदित्वा न लिप्यते कर्मणा पापकेन" इति विदुषः कर्मालपप्रवणत्वात्कर्माकर्माणोस्तत्त्वं सम्यक् ज्ञात्वा विदुषा क्रियमाणं कर्माऽकर्मैव तन्न बन्धाय भवति । अविदुषा कृतमकर्मैव धर्मं तदेव बन्धाय भवति, तर्हि कर्माकर्माणोर्लक्षणं किमित्याकाङ्क्षायामाह—किं कर्ममिति । श्रुतिस्मृतिभ्यां यद्विहितं तत्कर्म यद्विहितं तदकर्ममिति केचित्पण्डिता जगुः । वैदिकं श्रौतं स्मार्तं च यत्तत्सर्वं कर्म तत्संन्यासांऽकर्मत्वमेव । चलनात्मकं कर्म त्वचलनं तूष्णाभासनमकर्मेत्यन्ये । केचित्तु किं कर्म किमकर्ममिति किं वा कर्मशब्दवाच्यमकर्मशब्दवाच्यं वा किमिति कवयः पर्वशास्त्रज्ञा अप्यत्र कर्माकर्मास्वरूपनिर्णये मोहिता मूढभावं गतास्तत्तत्त्वं निर्णेतुमशक्ता जाता इत्यर्थः । यत एव ततः कर्माकर्मास्वरूपमात्राने वे तुभ्यं कर्म चाकर्म च प्रवक्ष्यामि । तयोर्लक्षणमुपदेक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा ययोस्तत्त्वं विज्ञायाऽशुभात्संसारान्मोक्षयसे कर्माकर्माणोस्तत्त्वं सम्यक् ज्ञात्वा मुक्तो भविष्यस्यस्यः ॥ १६ ॥

श्री० टी०—तच्च तत्त्वविज्ञिः सह विचार्य कर्तव्यं न लोकपरम्परामात्रेणेत्याह—किं कर्ममिति । किं कर्म कीदृशं कर्मकरणं किमकर्म कीदृशं कर्माकरणमित्येतस्मिन्नर्थे विवेकिनोऽपि मोहिताः । अतो यज्ज्ञात्वा नुष्टाय अशुभात्संसारान्मोक्षयसे मुक्तो भविष्यसि यत्कर्माकर्मा च तुभ्यमहं प्रवक्ष्यामि शृणु ॥ १६ ॥

स० टी०—नन्वत्र कर्मविषये किं कश्चित्संशयोऽस्ति वा ॥ पूर्वं पूर्वतरं चेति येनोक्तमिति चेच्छृणु ॥ १ ॥ निष्क्रियेष्वपि तीरस्थगृहेषु गगनभ्रमः ॥ नौत्थस्य हृदये सुखास्मात्किं कर्म वस्तुतः ॥ २ ॥ चक्षुषा संनिहृष्टेषु गच्छत्स्वप्यतिदूरतः ॥ नरेष्वगमनभ्रान्तिदर्शनात्किमकर्म तन् ॥ ३ ॥ अतः किं वस्तुतः कर्म किमकर्ममिति वार्थतः ॥ मेधाविनोऽपि कर्मादिविषये निर्णयेऽर्थतः ॥ ४ ॥ असामर्थ्यं गताश्चातिदुर्निरूपत्वाखिलाः ॥ तस्मात्तुभ्यमहं कर्म वक्ष्यामि तदकर्मा च ॥ ५ ॥ यत्कर्माकर्मास्वरूपं यज्ज्ञात्वा मुक्तो भविष्यसि ॥ अशुभात्संसाराज्जन्ममृत्युप्रवाहतः ॥ ६ ॥ १६ ॥

भा० टी०—ननु कर्म कर्तव्यं चेत्तदुक्त्येवाहर्माहं कर्ममिति स्वबुद्ध्या विचार्य करोमि किं पूर्वं पूर्वतरं कृतमिति विशेषितेनेत्याशङ्क्य कर्माणि महावेपथ्यस्य सत्त्वात् तस्य पूर्वैरित्यादिविशेषितत्वेन तत्र प्रवृत्तिस्तस्मिन्सुकृतेत्याशयेन कर्मणो दुर्बलित्वमाह—किमिति । यत्तु तच्च तत्त्वविज्ञिः सह विचार्य कर्तव्यं न लोकपरम्परामात्रेणेत्याहति तद्विन्त्यम् 'कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वं पूर्वतरं कृतम्' इति स्वयमतिनिर्वन्धेनोक्त्वा पुनस्तत्रैवानिर्वन्धं वदतः परमेष्ठिनस्य पूर्वाग्रविरोधावसे । अत्रास्मिन्कर्मादिविषये कवयो मेधाविनोऽपि मोहं किं कर्म किमकर्ममिति संशयं गताः प्राप्ताः, अतस्ते तुभ्यमहं कर्म, अप्रत्ययेणाकर्म च प्रवक्ष्यामि यत्कर्मादि ज्ञात्वाऽशुभात्संसारान्मोक्षयसे ॥ १६ ॥

प० टी०—अथ कर्मणो दुर्ज्ञेयत्वमाह—किं कर्मेति त्रिभिः । कर्म वेदबोधितं कीदृशं, तथा तत्समाप्तिरूपमकर्म नैककर्म्यं कीदृशमित्यत्र कवयः पण्डिता अपि मोहिताः किं पुनर्भवादृशा इत्यर्थः । यस्मादेवं तस्मात्ते मुमुक्षवेऽनुष्ठेयं कर्म प्रवक्ष्यामि । तर्हि, यज्ज्ञात्वाऽऽभ्यात्संसारान्मोक्षयसे ॥ १६ ॥

रा० टी०—कुर्विति कर्तव्यतयोक्तकर्मस्वरूपं वक्तुं तत्र जिज्ञासाजननाय कर्मणो दुर्ज्ञेयत्वमाह—किमिति । अकर्मपदेन कर्माभावो विरुद्धकर्म च ग्राह्यम् । अत्र कर्मविषये कवयोऽपि मोहिताः विभ्रमवन्तस्ताहिं किं तत्स्वरूपं ब्रूहीत्यत आह—तदिति । तस्मात्कर्तव्यत्वमपि मोहविषयत्वादिति वा यत्कर्तव्यत्वादिनोक्तं तत्कर्मेति वा ते जिज्ञासवे प्रवक्ष्यामि । यज्ज्ञात्वाऽऽभ्यात्कर्मबन्धान्मोक्षयसे तत्कर्मेति वा कर्म प्रवक्ष्यामीत्यकर्मविकर्मणोरप्युपलक्षणम् । अनुष्ठेयतया प्राधान्यात्कर्मेत्येवोक्तम् । यद्वा ते कर्मेत्यत्राकारप्रक्षेपेणाकर्मेत्यपि पदच्छेदो ज्ञेयः ॥ १६ ॥

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।

अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥ १७ ॥

त० टी०—ननु शरीरेन्द्रियव्यापारः कर्म तदभावः क्रियाशून्यत्वमकर्मैति सर्वजनप्रसिद्धं, कथमत्र कवयोऽपि मोहिता इत्युक्तमिति चेत्तत्राह—कर्मण इति । हि निश्चयेन कर्मणः शास्त्रविहितस्य शरीरेन्द्रियव्यापारस्यापि तत्त्वं बोद्धव्यमस्ति । विकर्मणः प्रतिषिद्धस्यापि तत्त्वं बोद्धव्यमस्ति । अकर्मणः क्रियाऽभावस्य तूष्णीमासनस्यापि तत्त्वं बोद्धव्यमस्ति । यतो गहना कर्मणो गतिः । कर्मण इत्युपलक्षणं कर्माकर्मविकर्मणां तत्त्वं दुर्बिज्ञेयमित्यर्थः ॥ १७ ॥

प० टी०—ननु सर्वलोकप्रसिद्धत्वाद्दहमेवैतज्ज्ञानामि देहेन्द्रियादिव्यापारः कर्म तूष्णीमासनमकर्मैति उत्र किं त्वया वक्तव्यमिति तत्राह—कर्मण इति । हि यस्मात् कर्मणः शास्त्रविहितस्यापि तत्त्वं बोद्धव्यमस्ति, विकर्मणश्च प्रतिषिद्धस्य, अकर्मणश्च तूष्णीमावनस्य । अत्र वाक्यत्रयेऽपि तत्त्वमस्तीत्यव्याहारः । यस्मात् गहना दुर्ज्ञाना कर्मण इत्युपलक्षणं कर्माकर्मविकर्मणां गतिस्तत्त्वमित्यर्थः ॥ १७ ॥

शं० टी०—ननु कर्माकर्मणोरुभयोस्तत्त्वभानुरुक्षोर्ज्ञातव्यं वा किमरुद्धस्यैवेत्याकाङ्क्षायामारुरुक्षोः कर्माकर्मविकर्मणामेव तत्त्वं सम्यक् ज्ञातव्यं तद्बोधस्यैव तस्य दुरग्राहत्वात्तान्येव बोद्धव्यानि प्रयत्नेनास्थानैर्वाधिकारो नान्यत्रेत्याशयेनाह—कर्मण इति । मुमुक्षोरातोदुमिच्छतः कर्मणो वर्णाश्रमादेरनुष्ठेयस्य बोद्धव्यमस्ति ज्ञाते सति हि कर्मस्वरूपे यथाशास्त्रं कर्म कर्तुं शक्यते चाज्ञाते । शास्त्राणामनेकत्वाच्छास्त्रप्रवर्तकानां बहुविधत्वाच्च देशकालयुगाधिकारिवर्णाश्रमवयोवस्थादिभेदेन संकोचव्याकोचाभ्यां कर्मविधेरनेकरूपत्वाच्च कर्तव्यस्य कर्मणस्तत्त्वं सम्यग्बोद्धव्यमित्यर्थः । विकर्मणोऽनन्तसंबन्धवत्ता विधिना विहितविपरीततया विधीयमानत्वादिकर्म प्रतिषिद्धं निन्दितं कर्म तस्य विकर्मणोऽपि बोद्धव्यमस्ति, ज्ञाते हि निषिद्धांशे यन्निषिद्धं तत्परिहर्तुं शक्यते ततो निरुक्तदेशकालादिभेदेन निषिद्धस्यापि बहुविधत्वाद्वोद्धव्यमस्तीत्यर्थः । तथैवाकर्मणोऽपि न कर्माकर्मकर्माभावः यस्मात्कर्म न संभवति तदकर्मैति वा कर्मसंन्यासस्तस्याऽपि बोद्धव्यमस्ति काम्यकर्मत्यागो निषिद्धत्यागः कर्मफलत्यागः सर्वकर्मपरित्यागः कर्ममात्रपरित्याग इत्यादिभेदेन संन्यासोऽपि बहुधा भिद्यते ततस्तस्यापि बोद्धव्यमस्तीत्यर्थः । हि यस्मात्कारणात्कर्मणः, कर्मण इति विकर्माकर्मणोरप्युपलक्षणं कर्माकर्मविकर्मणां त्रयाणामपि गतिरेवं कर्तव्यमिति कर्तव्यता निश्चितीर्गहना विदुषामपि दुर्ज्ञेया भवत्यत आरुरुक्षोः कर्माकर्मविकर्मणां स्वरूपं शास्त्रत आचार्यतश्च सत्क्षणं सरहस्यं च सम्यग्ज्ञातव्यमित्यर्थः ॥ १७ ॥

श्री० टी०—ननु लोकप्रसिद्धमेव कर्म देहादिव्यापारात्मकमकर्म च तद्व्यापारात्मकमतः कथमुच्यते कष-
योऽयत्र मोहं प्राप्ता इति तत्राह—कर्मण इति । कर्मणो विहितव्यापारस्यापि तत्त्वं बोद्धव्यमस्ति ननु
लोकप्रसिद्धमात्रमेव । अकर्मणोऽविहितव्यापारस्यापि तत्त्वं बोद्धव्यमस्ति विकर्मणोऽपि निषिद्धस्यापि तत्त्वं
बोद्धव्यमस्ति यतः कर्मणो गतिर्गहना । कर्मण इत्युपलक्षणार्थम्, कर्माकर्मविकर्मणां तत्त्वं बोद्धव्यमस्ति
यतः दुर्विक्षेयमित्यर्थः ॥ १७ ॥

स० टी०—सर्वलोकप्रसिद्धत्वाज्ज्ञानान्यप्यहमेव तन् ॥ देहेन्द्रियादेव्यापारः कर्माकर्मविपर्ययः ॥ १ ॥
किं त्वया तत्र वक्तव्यमिति चेच्छृणु तत्त्वतः ॥ यस्माद्व्यापारविधानस्य बोद्धव्यं तत्त्वमस्ति ते ॥ २ ॥
निषिद्धस्यापि बोद्धव्यं तत्त्वमस्ति विकर्मणः ॥ तूष्णीभावाच्च बोद्धव्यमस्ति तत्त्वमकर्मणः ॥ ३ ॥ यतस्त-
त्त्वं च दुर्बोध्यं कर्माकर्मविकर्मणाम् ॥ ४ ॥ १७ ॥

भा० टी०—ननु देहादिव्यापारः कर्मकरणं तूष्णीभावनमिति लोकप्रसिद्धमेव ज्ञातुं शक्यमिति तत्राह—
कर्मण इति । हि यस्मात्कर्मणः शास्त्रविहितस्यापि तत्त्वं बोद्धव्यं ज्ञातव्यमस्ति, विकर्मणश्च प्रतिषिद्धस्य
तत्त्वं बोद्धव्यमस्ति, अकर्मणश्च तूष्णीभावेऽपि तत्त्वं बोद्धव्यमस्ति । सर्वत्र तत्त्वमस्तीति पदाध्याहारः । भाष्ये-
त्यस्तीत्यस्याप्याहारकथनमुपलक्षणमित्यविरोधः । यस्माद्गहना कर्मण इत्युपलक्षणार्थं कर्माकर्मविकर्मणां गतिस्त-
त्त्वं चायत्नमस्मित्यर्थः ॥ १७ ॥

प० टी०—अथ गहनत्वमवाह—कर्मण इति । मोक्षानिरूपणे तावत्कर्मावरणे विकर्मणोऽनुपशान्तत्वा-
त्कर्मणो वेदविहितात्किं भवतीति बोद्धव्यं तत्त्वतो ज्ञातव्यम् । तस्मिन् वक्ष्यमाणप्रकारेण द्विधा ज्ञाते सति
विनश्वरफलं कर्म विकर्म स्वर्गप्रापकं तत्प्राप्तिकं भविष्यतीति बोद्धव्यं तथाकर्मणस्तत्त्वमातिरूपान्नैककर्म्यात्किं
भावतीति बोद्धव्यम् । यतः कर्मणो गतिर्गहना । तदुक्तं दिप्पजिह्वासु 'कर्माकर्मविकर्ममर्म सुधिया बोद्धव्यमे-
वादितः कर्म स्याद्विधिपूर्वकं तु मनसा सर्वेन्द्रियव्यापृतिः । तद्देहा सफलं फलेन रहितं त्वाणं विकर्म स्मृतं
अन्धादन्धकर्म शुद्धिकरणौष्कर्म्यतामागतम्' इति । अस्यार्थः—सुधिया पुरुषेणाहितः प्रथमतः कर्माकर्मवि-
कर्मणां मर्म इत्यर्थं बोद्धव्यं ज्ञातव्यम् । तत्र कर्म किं नाभेन्याद—विधिपूर्वकं यथा भवति तथा मनसा मह सर्वे-
न्द्रियव्यापृतिः तत्त्वसंपन्नेन मनसा साकं सर्वेन्द्रियाणां ज्ञानकर्मेन्द्रियाणां या व्यापृतिर्व्यापारस्तत्कर्मैत्युक्तम् ।
यज्ञोपकरणं दर्शनं तत्प्रतिपादकं वेदश्रवणं होमपूजाध्यागं यज्ञयात्रस्य दर्शनं पुरोडाशारवादनं यज्ञसामग्री-
संषादनार्थं हस्तयादक्रिया ऋतौ भार्याभिगमनं दक्षिणस्यां दिशं मज्जोत्तमं इत्यादिविध्युक्त इन्द्रियव्यापारः
कर्मशब्देनोच्यते । अथ तत्कर्म द्विधा सफलं स्वर्गप्रापकं फलेन रहितं मोक्षप्रापकं च । उभयत्र विधिसंस्तुत्य
एव परंतु संकल्पकृतो भेदस्तत्राद्यं स्वर्गप्रापकं विकर्म विनश्वरफलं कुतो बन्धहेतुत्वान् । तथान्यन्मोक्षप्रापकं
कर्माकर्म । यतश्चित्तशुद्धिकरणानन्तरं स्वयमुपरमं प्राप्तं मज्जोत्तमं ज्ञानपदत्वं प्राप्तमित्यर्थः ॥ १७ ॥

रा० टी०—कर्मादिस्वरूपज्ञानमावश्यकमिति भावेनाह—कर्मणो हीति । पूर्वस्मात्कर्माकर्मपदयोरनुवृत्तिः । कर्म-
णः सकाशादकर्म कर्माकरणं विकर्मकर्म च विविच्य बोद्धव्यम् । विकर्मणो निषिद्धकर्मणश्च कर्माकर्म च विविच्य
बोद्धव्यम् । अकर्मणश्च कर्म विकर्म च विविच्य बोद्धव्यम् । कुत इत्यत आह—गहनेति । पूर्वत्र दुर्बोध्यत्वोक्तावपि
तच्छापादिप्रधलानिमित्तं न भवति किंतु स्वभावत एवेति वक्तुं गहना कर्मणो गतिरिति पुनर्वचनम् । यद्वा कर्म
प्रवक्ष्यामीति प्रतिज्ञातं कर्मादिस्वरूपमाह—कर्मणो हीति । अत्र कर्म न इति विकर्म न इति अकर्म न इति पदवि-
भागः । ब्रह्माण इन्द्रोपयाहि विद्वानित्यत्र ब्रह्माण इत्यस्येव भिन्नपदस्यापि न इत्यस्य रेफोत्तरस्य ज्ञत्वं ध्येयम् ।
तेन "रषाभ्यां नो जः समानपदे" इत्युक्तावपि छान्दसं ज्ञत्वं ध्येयम् । कर्म नो मत्तो भवतीति विकर्म
अकर्म च नो मत्तो भवतीत्येवं योजना । कर्मादिस्वरूपं न स्वैकं किंतु भगवद्गीतं बोद्धव्यमित्यर्थः । न

इति बहुवचनं बहुरूपत्वात् । एवंरूपेण कर्मस्वरूपज्ञानं दुःशकमित्याह—गहनेति । एतच्च श्रोतुरधिकादर-
जननायोक्तम् ॥ १७ ॥

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ।

स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥ १८ ॥

त० टी०—तदेव कर्मादीनां तत्त्वं कृपयाऽऽह—कर्मणीति । कर्मणि भगवदाराधनकक्षणे किं-
चिदङ्गवैगुण्येऽपि अकर्म प्रत्यवायापादकं कर्मैवं न भवतीति यः पश्येत्, तथाभूतस्य कर्मणः सचक्षु-
द्विपूर्वकज्ञानद्वारेण गोक्षहेतुत्वाद्बन्धकत्वाभावादकर्मैव जानीयादित्यर्थः । 'नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्य-
वायो न विद्यते, इत्युक्तत्वादकर्मणि योग्यतायां सत्यां विदितकरणे तूष्णीभावे कर्म यः पश्येत्,
प्रत्यवायापादकत्वेन बन्धकं यः पश्येदित्यर्थः । कर्मैन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन्
इत्यादिना मिथ्याचारः स उच्यते, इत्युक्तत्वात् । चकारेण केवलकर्मनिष्ठस्य यथा हन्ताक्रमसूरा-
दिभक्षणनिषिद्धाचरणे दोष एव । भगवदाराधकस्य कर्मचित्केनचिद्वत्तभगवत्प्रसादमिश्रिततद्भक्षणं
चेन्न दोष इति विकर्मणोऽपि तत्त्वं सूचितम् । तथा चाक्ते श्रीभागवते 'स्वापादमूलं भजतः प्रियस्य
त्यक्तान्यभावस्य हरिः परेशः । विकर्म यच्चोत्पतितं कथंचिद्बुनोति सर्वं हृदि संनिविष्टः' इति ।
एवं कर्माकर्मादितत्त्वज्ञं स्तौति—स इति । यः कर्मादिस्वरूपतत्त्वज्ञः स पुरुषः मनुष्येषु सर्वेषु बुद्धि-
मान् सम्पन्नज्ञानवाञ्छेष्ट इत्यर्थः । किंच स युक्तः योगयुक्तः, स एव कृत्स्नकर्मकृत्, कृत्स्नफलहेतु-
कर्मकर्ता सर्वकर्मफलानां तत्रैवान्तर्भावादित्यर्थः ॥ १८ ॥

म० टी०—कीदृशं तर्हि कर्मादीनां तत्त्वमिति तदाह—कर्मणीति । कर्मणि देहेन्द्रियादिव्यापारे विहिते
प्रतिषिद्धे च अहं करोमीति धर्मा (र्म्य) व्यासेनात्मन्यारोपिते नौत्येनाचलसु तदस्थवृक्षादिषु समारो-
पिते चलन इव अकर्त्रात्मस्वरूपालोचनेन वस्तुतः कर्माभावं तदस्थवृक्षादिष्वेव यः पश्येत् पश्यति । तथा देहे-
न्द्रियादिषु त्रिगुणमायापरिणामत्वेन सर्वदा सव्यापारेषु निर्व्यापारस्तूष्णी सुखमास इत्यभिमानेन समारो-
पितेऽकर्मणि व्यापारोपरमे दूरस्थचक्षुःसंनिकृष्टपुरुषेषु गच्छत्स्वयमगमन इव सर्वदा सव्यापारदेहेन्द्रियादि-
स्वरूपपर्यालोचनेन च वस्तुगत्या कर्म निवृत्त्याख्यप्रयत्नरूपं व्यापारं यः पश्येदुदाहृतपुराणेषु गमनमिव ।
औदासीन्यावस्थायामप्युदासीनोऽहमाह इत्यभिमान एव कर्म । एतादृशः परमार्थदर्शी स बुद्धिमानित्यादिना
बुद्धिमत्त्वयोगयुक्तत्वसर्वधर्मकृत्यैस्त्रिभिर्मर्मेः स्तूयते । अत्र प्रथमपादेन कर्मविकर्मणोस्तत्त्वं कर्मशब्दस्य विहि-
तप्रतिषिद्धपरत्वान्, द्वितीयपादेन चाकर्मणस्तत्त्वं दर्शितमिति द्रष्टव्यम् । तत्र यत्त्वं मन्यसे कर्मणो बन्धहेतुत्वा-
तूष्णीमेव मया सुखेन स्थातव्यमिति तन्मूषा । असति कर्तृत्वाभिमाने विहितस्य प्रतिषिद्धस्य वा कर्मणो
बन्धहेतुत्वाभावात् । तथाच व्याख्यातं न मां कर्माणि लिम्पन्तीत्यादिना । सति च कर्तृत्वाभिमाने तूष्णी-
महमास इत्यौदासीन्याभिमानात्मकं यत्कर्म तदपि बन्धहेतुरेव वस्तुतत्त्वापरिज्ञानात् । तस्मात् कर्मनिकर्मा-
कर्मणां तत्त्वमीदृशं ज्ञात्वा विकर्माकर्मणी परित्यज्य कर्तृत्वाभिमानफलाभिसन्निधानेन विहितं कर्मैव कुर्वि-
त्यभिप्रायः । अपरा व्याख्या कर्मणि ज्ञानकर्मणि दृश्ये जडे सद्रूपेण स्फुरणरूपेण चानुत्पन्नं सर्वभ्रमा-
धिष्ठानमकर्म अवेद्यं स्वप्रकाशयैतन्नं परमार्थदृष्टया यः पश्येत् । तथा अकर्मणि च स्वप्रकाशे दृक्वस्तुनि
कल्पितं कर्म दृश्यं गायामयं न परमार्थसत्, दृग्दृश्ययोः संबन्धानुपपत्तेः " यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्ये-
वानुपश्यति सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते " इति श्रुतेः । एवं परस्परप्राप्त्यपि शुद्धं वस्तु यः
पश्यति मनुष्येषु मध्ये स एव बुद्धिमान्नान्यः, अस्य परमार्थदर्शित्वाद्व्यस्य चापरमार्थदर्शित्वात् । स च

बुद्धिसाधनयोगयुक्तः अन्तःकरणशुद्धया एकापचितः । अतः स एवान्तःकरणशुद्धिसाधनकृत्कर्मकृदिति वात्तवधर्मैरेव स्तुयते । यस्मादेवं तस्मात् त्वमपि परमार्थदर्शी भव तावतैव कृत्कर्मकारित्वोपपत्तेरित्थमि-
 प्रायः । अतो यदुक्तं यज्ज्ञात्वा मोक्षयसेऽशुभादिति यद्योक्तं कर्मादीनां तत्त्वं बोद्धव्यमस्तीति स बुद्धिमानि-
 त्यादिस्तुतिश्च तत्सर्वं परमार्थदर्शने सङ्गच्छते । अन्यज्ञानादशुभात्संसारान्मोक्षानुपपत्तेः । अतस्त्वयान्यत् न
 बोद्धव्यं न वा तज्ज्ञाने बुद्धिमत्त्वमिति युक्तैव परमार्थदर्शिनं न्याख्या । यत्तु न्याख्यानं कर्मणि नित्ये पर-
 मेश्वरार्थेऽनुप्रीयमाने बन्धहेतुत्वाभावादकर्मदमिति यः पश्येत् । तथा अकर्मणि च नित्यकर्माकरणे प्रत्यवाय-
 हेतुत्वेन कर्मदमिति यः पश्येत् स बुद्धिमानित्यादि तदसङ्गतमेव नित्यकर्मण्यकर्मदमिति ज्ञानस्याशुभमोक्षहे-
 तुत्वाभावात्, मिथ्याज्ञानत्वेन तस्यैवाशुभत्वः च । नचैतादृशं मिथ्याज्ञानं बोद्धव्यं तत्त्वं नाप्येतादृशज्ञाने
 बुद्धिमत्त्वादित्युपपत्तिर्भ्रान्तत्वात् । नित्यकर्मानुष्ठानं हि स्वरूपतोऽन्तःकरणशुद्धिद्वारोपयुज्यते न तत्राक-
 र्मबुद्धिः कृताप्युपयुज्यते शास्त्रेण नामादिषु प्रह्लादवद्विहितत्वात् । नापीदमेव वाक्यं तद्विधायकमुपक-
 मादिविरोधस्योक्तेः । एवं नित्यकर्माकरणमपि स्वरूपतो नित्यकर्मविरुद्धकर्मलक्षकतथोपयुज्यते ननु तत्र
 कर्मदष्टिः काप्युपयुज्यते । नापि नित्यकर्माकरणप्रत्यवायः, अभावाद्वावोत्पत्त्ययोगात् । अन्यथा तद्विशेषेण
 सर्वदा कार्योत्पत्तिप्रसङ्गात् । भावार्थाः कर्मशब्दास्तेभ्यः त्रियाप्रतीयेतैष द्वयोर्विधीयत इति न्यायेन भावार्थ-
 स्यैवापूर्वजनकत्वात् 'अतिरात्रे पौडशिनं न 'इति' इत्यादावपि संकल्पविशेषसौवापूर्वजनकत्वाभ्युपगमात्
 'नेष्टेनोद्यन्नमावित्याम्' इत्यादि प्रजापतिव्रतवत् । अतो नित्यकर्मानुष्ठानार्हे काले तद्विरुद्धतया यदुपपेश-
 नादि कर्म तदेव नित्यकर्माकरणोपलक्षितं प्रत्यवायहेतुरिति वैदिकानां सिद्धान्तः । अत एवाकुर्वन्निहितं कर्मे-
 त्यत्र लक्षणार्थं शता व्याख्यातः, "लक्षणहेस्तोः क्रियायाः" इत्यविशेषस्मरणेऽप्यत्र हेतुत्वानुपपत्तेः । तस्मान्मि-
 त्यादर्शनान्तोदे प्रस्तुते मिथ्यादर्शनव्याख्यानेन न शोभतेतस्मात्, नापि नित्यानुष्ठानपरमेवैतद्व्याख्यं नित्यानि
 कर्मादित्येवं कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्यादि तद्विरोधकं वाक्यं प्रयुज्जानस्य भगवतः प्रतारकत्वापत्तेरित्यादि
 भाष्य एव विस्तरेण व्याख्यातमित्युपरम्यते ॥ १८ ॥

श्लो० १९-नैवेतान्पारुढस्य तु बोद्धव्यानि किंतु आरुह्योः कर्माकर्मणोरेव तत्त्वं बोद्धव्यमशुभमोक्षा-
 येति पूर्वं यस्मादिति यत्प्रतिज्ञातं तद्विदानीमुपदिशति-कर्मणीति । क्रियते देहेन्द्रियैरेव निर्बन्धत इति कर्म
 लौकिको वैदिकश्च सर्वेऽपि व्यापारस्तस्मिन् कर्मणि चेष्टामात्रे औपाधिके आत्मयायात्म्यज्ञो विद्वान् अकर्म
 कर्माभावं यः पश्येत् । तथैवाकर्मणि देहेन्द्रियव्यापारापरमलक्षणे तूष्णीमवस्थायां कर्म क्रियामेव यः पश्येत् ।
 ननु कर्मण्यकर्मदर्शनं चाकर्मणि कर्मदर्शनं चोभयमपि न संभवति प्रत्यक्षविरोधाभावि कर्माकर्म भवितुम-
 र्हति व्यापारस्य दृश्यमानत्वाप्राप्यकर्म च कर्म भवति स्थाणुवत्तूष्णीमावस्थोपलभ्यमानत्वाद्भावे चाऽभावदर्शन
 मभावे च भावदर्शनमतिविरुद्धमप्रामाणिकं च भावाभावयोरभावत्वभावत्वाऽसंभवादिति चेन्न, सद्गुण्या वि-
 चार्यमाणे दर्शनद्वयोपपत्तेस्तत्त्वमिति चेदुच्यते स्वयमकर्मात्मनेव पुमानन्यकर्मणा कर्मा भवति, यथा मेघ-
 क्रियया चन्द्रः क्रियावान्, यथा चालनक्रिययाऽऽतपः क्रियावान्, तथा देहादितादात्म्येन देहादि-
 क्रियया स्वयमक्रियोऽपि क्रियावान् भवत्यखिलो जन्तुस्तथापि ब्रह्मवेत्ता ब्रह्मैवाहमिति ब्रह्मण्ये-
 वात्मत्वविज्ञानेन स्वस्य देहादिसंबन्धाभावात्कर्तृकं कर्माकर्मैव पश्यति । तत्राहं ममेति स्वत्वाभावात् ।
 नह्यन्यकर्तृके कर्मण्यन्यस्य स्वत्वमुपपद्यते तदभावाद्देहादिकर्तृकं कर्मास्याकर्मैव भवत्यबन्धकत्वेनाकर्मत्वस्य-
 त्वात्तस्मात्तदकर्मैव पश्यतीत्यर्थः । न तु स्वातं कर्माऽकर्म पश्यति, स्वस्य निरवयवत्वेन क्रियासमवायानुपपत्तेः ।
 यथा वृक्षे चलयं सति तत्त्वमाकाशं निष्क्रियं पश्यति, यथा मेघेषु घावत्सु सत्सु चन्द्रं निष्क्रियं पश्यति,
 तथा देहेन्द्रियादिवु स्वच्छन्दं विषयेषु प्रवृत्तेषु सत्सु त्वं निष्क्रियमेव पश्यति विद्वान् ततः "निष्कण्डं

निष्क्रियम् ” इत्यादिश्रुतिप्रामाण्यात्कूटस्थासङ्गचिद्रूपमात्मानमेवात्मत्वेन विज्ञानतो विदुषो देहादिकर्मके कर्मण्यकर्मदर्शनमुपपद्यत एव, तस्यैतस्य दर्शनस्य विद्वत्प्राप्त्यस्तत्वात् ‘कर्तारं स पश्यति’ इत्यादिस्मृतिसिद्धत्वाच्च प्रामाण्योपपत्तेः । किंच मूढः स्वस्मिन् देहाद्यस्य तद्व्यापारोपरमे चाहभासे तूष्णीं सुखं न किञ्चित्करोमि दुःखकरं कर्मैत्यसुखे देहेन्द्रियनिरोधे सुखबुद्ध्या तदक्रियया स्वमक्रियमेव पश्यति, यथा-ऽध्वारूढोऽध्वस्थित्या स्वं स्थितं पश्यति, यथा गच्छन्तमेव सूर्यमगच्छन्तं पश्यति, न तथा विद्वान् किंतु तस्मिन् देहादिव्यापारोपरमेऽप्यकर्मणि कर्मैव पश्यति । यथा निगूढाङ्गुलिमुष्टौ बहिःक्रियाभावेऽन्यन्तरङ्गुलीनां मुकुलीभावसिद्धेः कारणभूताङ्गुलिनिरोधनक्रिया विद्यते । यथा निमीलिते चक्षुषि बहिर्देशनक्रियाऽभावेऽपि पद्मानिरोधनक्रिया विद्यते । तथा नाहं किञ्चित्करोमीति तूष्णीमवस्थायामपि बहिर्देहेन्द्रियादिचलनक्रियाऽभावेऽन्यन्तर्नाहं किञ्चित्करोमीति कर्तुराग्रहरूपा मानसी क्रिया विद्यत एव । अन्तराग्रहक्रियाभावे बहिःप्राण्यादिनिरोधायो-गान्मनोव्यापारैकभूत्वात्सर्वार्थसिद्धये इन्द्रियक्रियासंभवश्च । ऐन्द्रियनिग्रहक्रियैव देहो निश्चलति तदिति तदभावे देहचलनं वेन्द्रियचलनं वा स्यात्ततो मूढदृष्ट्या त्वकर्मणि तूष्णीमवस्थानेऽपि कर्मदर्शनस्य न्याय-दृष्टान्तानुभवसिद्धत्वादकर्मणि कर्मदर्शनमविरुद्धं प्रामाणिकं च । भावे चाभावदर्शनमभावे च भावदर्शनमयु-क्तमिति यत्तत्र, देहचेष्टाया भावत्वेऽप्यव्यवकत्वेनाभावतुल्यत्वान्न कर्माभावदर्शनन्योपयुक्तत्वाभावे चाभावदर्शनमुपपद्यते । तूष्णीमवस्थायामकर्मण्ययुक्तरोत्या कर्मदर्शनादकर्मणि कर्मदर्शनं चोपपन्नतरमेवातो न कोऽपि विरोधः । ननु विदुषः कर्मण्यकर्मदर्शनमतीतानागतवर्तमानसर्वकर्मनिर्भोक्तुत्वेन जन्मा-दिबन्धननिवर्तकत्वात्कर्मव्यमेव भवति, अकर्मणि कर्मदर्शनस्य तु प्रयोजनभावात्कर्मणि च कर्म यः पश्येदिति विधिनिर्णयक एवेति चेन्न, तस्याप्यकर्मास्तृप्तात्मदर्शनसाधनत्वेन सफलत्वोपपत्तेः । “ निष्क्रियं शान्तम् ” इति निष्क्रियत्वशान्तत्वयोर्ब्रह्मलक्षणत्वश्रवणादत्रापि निष्क्रियत्वशान्तत्ववर्धयति देहेन्द्रियव्यापारो-परमे तूष्णीमवस्थाने स्वरूपभ्रमः स्यात्तन्माभूदेत्युपदिशति “अकर्मणिचकर्म यः” इति । कर्मवदकर्मणोऽप्यौ-पाधिकत्वात् पुरुषतन्त्रत्वात् दृश्यत्वाद्विचार्यमाणे सक्रियत्वाच्च स्वयमनात्सैव भवति तदृष्टा यः स एवास्मैति बोद्धव्यमिति सूचयितुमुपदिश्यते-अकर्मणि च कर्म य इति । किंचाकर्मणोऽपि कर्मावकर्मत्वज्ञानेन कर्मा-कर्मणोरभयोरप्यनात्मत्वे सिद्धे विदुषस्तूष्णीमवस्थायामकर्मणो निष्फलत्वात्तदपेक्षया लोकोपकारकत्वात्कर्मणि प्रवृत्तिः तत्फलेऽपि सूचयति-अकर्मणि च कर्म य इति । अतो विधेः सर्वथा साफल्यमस्ति । ननु कर्म-ण्यकर्मदर्शनमकर्मणि कर्मदर्शनं चैककर्तृकं न संभवति परस्परविरुद्धत्वेन तयोरेकाश्रयत्वायोगात् विकल्पो नहि तस्त्विति द्वैतं सर्वं मिथ्यैव पश्यतो विदुषो देहेन्द्रियादेर्मिथ्यात्वात्तदाश्रितकर्मणोऽपि मिथ्यात्वदर्शनं युक्तं न त्वकर्मणि कर्मदर्शनं युक्तं तस्य देहादिसत्यत्वज्ञानैकसाध्यत्वादेहादेः सत्यत्वे खलु तदाश्रितस्याऽक-र्मणः सत्यत्वं कर्मत्वं च सिध्यति तत्सिद्धौ तु कर्मण्यकर्मदर्शनं न सिध्यति तस्य मिथ्यात्वज्ञाननिबन्धन-त्वादेवं परस्परविरुद्धयोरेकपुरुषाधिकरणत्वं न संभवति कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म य इति यच्छब्दद्वयश्रवणाच्च तदस्तयोर्मिन्नपुरुषाश्रयत्वमेवेति चेन्न, विदुष उभयत्र मिथ्यात्वदर्शनस्यैव विवक्षि-तत्वाध्याया देहेन्द्रियादेस्तत्कर्मणोऽपि च मिथ्यात्वं द्रष्टव्यं तथा तद्व्यापारोपरमस्यापि मिथ्यात्वमेव द्रष्टव्यम् । उभयोरप्यविद्याकार्यभूतदेहाश्रयत्वेनाऽवस्तुत्वाविशेषादन्यथा भेददृष्टेरशुभमोक्षसंभवात् । यः कर्माकर्म-णोरभयोरप्यविद्याकार्यभूतदेहाश्रयत्वापि मिथ्यात्वमेव विनिश्चित्य तदभिष्टानं परं ब्रह्म निष्कलं निष्क्रियं शान्तमनन्तम-खण्डानन्दैकरसमिदमेवाहमिति स्वस्मिना विज्ञाय तदात्मना तिष्ठति स एवाऽशुभान्मुक्तो भवत्यतोऽन्य-थात्मानं पश्यतो न मुक्तिरस्ति, तस्मात्तयोरेकपुरुषाश्रयत्वमेव न त्वनेकपुरुषाश्रयत्वं, यच्छब्दद्वयं तु “ यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते ” इत्यत्र यथा, तथा बोधसौकर्यार्थमेव ननु प्रदीतुमेवसिद्धयर्थम् । “ स बुद्धि-

मानित्येकेनैव तच्छब्देनोपसंहारात् । एवं कर्मण्यकर्मदर्शनमकर्मणि कर्मदर्शनं च यः करोति शास्त्रत आचार्यतो युक्तिवशानुभूतितश्च स एव मनुष्येष्वधिकृतः सर्वशास्त्रेषु बुद्धिमानात्मतत्त्वज्ञः स एव मुक्तो योगी च स एव कृत्स्नकर्मकृत्सर्वेषां श्रौतानां स्मार्तानामितरेषां च पुण्यकर्मणां कर्ता च भवति “ यथा कृताय विजितायाश्चरेयाः संयन्त्येवमेतत्सर्वं तदभिसमेति यत्किञ्च प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेदयत्स वेद ” इति श्रवणात्सर्वाणि सर्वलोकैः कृतानि पुण्यकर्माण्यनेन कृतानि भवन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

यद्वा किं कर्म किमकर्म इति श्लोकव्याख्यानपुच्छमत्र लिख्यते—अशुभात्संसारान्मोक्षयसे कर्माकर्मणो तत्त्वं सम्यक् ज्ञात्वा मुक्तो भविष्यसीत्यर्थः (॥ १९ ॥) ननु “ एवेव विदित्वातिमृत्युमेति ” इत्यात्म-वत्त्वज्ञानादेव मुक्तिः श्रूयते ननु कर्माकर्मणोस्तत्त्वज्ञानादिति चेत्सत्यम्, आत्मज्ञानादेव मुक्तिस्तथापि “ तदा विद्वान् पुण्यपापे विभूय ” इति पुण्यपापविध्वंसनं कृतवत् एव विदुषो मुक्तिः श्रूयते ततो मुमुक्षोः कर्मादि-तत्त्वज्ञानेन जन्मादिहेतुभ्यः कर्मादिभ्यो मोक्षकथं तदर्थं कर्मादीनां तत्त्वं ज्ञातव्यमित्याह—कर्मणो ऽपीति । कर्मणोऽपि कर्तव्यत्वेन शास्त्रेणोक्तस्य स्वर्गादिहेतोस्तत्त्वं मुमुक्षोर्बोद्धव्यं तद्विपरीतस्य दुर्गतिहेतोर्विकर्मणो निषिद्धस्यापि तत्त्वं बोद्धव्यं तथैवानर्थहेतोरकर्मणोऽप्यश्रद्धया विहिताकरणलक्षणस्य तत्त्वं बोद्धव्यं सद्गुरोः । ननु “ चलनात्मकं कर्म ” इति चलनमेव कर्मणः स्वरूपं किं तस्य बोद्ध-व्यमस्तीत्याशङ्कायां न, कर्माकर्मविकर्मणां तत्त्वं मुद्देर्ज्ञातुं न शक्यमित्याह—गहनेति । हि यस्मात्कारणात्कर्मणः कर्मण इतीतरयोरप्युपलक्षणं कर्मणो विकर्मणोऽप्य-कर्मणश्च गतिस्तत्त्वावगत्याध्यात्म्यवेदनं सद्गुरुपदेशेन विना ज्ञातुं गहना दुर्घटा दुर्लभेत्यर्थः (॥ १७ ॥) तर्हि तेषां तत्त्वं त्वयैवोपदेष्टव्यं जगद्गुरुणेत्याकाङ्क्षायां कर्माकर्मविकर्मणां याकाङ्क्षादिप्रपञ्चस्य सर्वस्यापि तत्त्वं ब्रह्मैव तन्मिन्विदिते सर्वस्यापि तत्त्वं विदितं भवतीति “ सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मानि । संपश्यन् ब्रह्म परमम् ” इत्येतच्छ्रुतिप्रमाणकं परावरैकत्वदर्शनं निःशेषसंसारभविष्वंसकमुपादिशति—कर्मण्यकर्म य इति । क्रियते सृज्यत इति कर्म ब्रह्मकार्यं महद्वादिस्थूलान्तं जगत्परिमन् कर्माणि सर्वत्र जगत्यकर्म न विद्यन्ते यत्र कर्म तदकर्म “ निष्कले निष्क्रियम् ” इति श्रवणाभिप्रायकं परं ब्रह्म यः पश्येत्, प्रतीतं प्रपञ्चं सर्वं ब्रह्मैव यः पश्यतीत्यर्थः । ननु सर्वत्र जगत्परिमन् परं ब्रह्म गवाश्ववदेतद्वयं परस्परं विलक्षणं भवति गामश्वमिव ब्रह्मविलक्षणं विश्वं कथं ब्रह्म पश्यति विद्वानिति चेन्न, तयोः कार्यकारणभावापन्नत्वाद्बैलक्षण्य-मुपपत्तेः । गवाश्वयोस्तु कार्यकारणभावाभावाज्जातिभेदाच्च वैलक्षण्यं संभवति न तथा जगद्ब्रह्मणोः । ननु नामतो रूपतो गुणतो जातितश्च जगद्ब्रह्म निरुक्तभेदस्य प्रत्यक्षत्वादेवं भेदमिदं जगत्कथं ब्रह्म पश्यतीति चेन्न, नामरूपादेरविद्यानाज्ञानकल्पितत्वाधैक्यस्मिन् तांथे तरङ्गकेनपुद्गुदादिभेदकल्पना, यथैकस्यामेव भूष्यां गृहभेदादिभेदकल्पना, तथैकस्मिन् ब्रह्मणि नामरूपादिभेदकल्पना भ्रममूला नतु वास्तवी । यथा ब्रह्मत्व-शालवशुल्लत्वमधुरत्वादीनां तोयधमाणां तरङ्गादिषु बहिरन्तरतुल्यत्वाज्जलसत्ताप्यतिरेकेण पृथक्सत्ताभावाच्च तरङ्गादि सर्वं जलमात्रमेव भवति, तथा जगत्यपि बहिरन्तः सर्वत्राविकृतेन सत्त्वचित्वादीनां ब्रह्मधर्माणाभ्युपग-मदर्शनाद्ब्रह्मसत्ताप्यतिरेकेण पृथक्सत्ताऽभावाच्च “ चिद्वाचं सर्वम् । सद्वाचं सर्वम् । सर्वं अस्मिन् ब्रह्म । ब्रह्मैवेदं सर्वम् ” इत्यादिश्रुतिभिरिदं सर्वं प्रत्येव ब्रह्मकार्यत्वात्कृत्यकार्यभूतो धटो मृचया इदं सर्वं ब्रह्मैव ब्रह्मण्यारोपितत्वा-च्छ्रुतिरजतवदित्यादियुक्तिभिर्मृदादिदृष्टान्तैश्च सम्यग्विचार्यमाणे जगत्सर्वं ब्रह्मैव भवत्यत एव शुद्धात्मा ब्रह्मवित्सर्वं जगद्ब्रह्मैव पश्यतीत्यर्थः । यद्यपि श्रुतिपुक्तिदृष्टान्तानुभवेर्जगतो ब्रह्ममात्रत्वे सिद्धं जगतः कार्य-त्वं निवृत्तं तन्निवृत्त्या ब्रह्मणोऽपि “ निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः ” इतिन्यायेन कारणत्वं निवृत्तमेव भवति, कार्यत्वसापेक्षत्वात्कारणत्वस्य तन्निवृत्त्या तन्निवृत्तिरेवमुभयनिवृत्त्या तु कार्यकारणभावविकलमेव-द्वितीयं ब्रह्मैव ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वं सिद्धं तथाप्यमुना विचारादद्वितीयत्वं ब्रह्मणः सिद्धं पूर्वं तु जग-

दिति ब्रह्मेति द्वैतमस्येवेत्याशङ्कायां न, पूर्वमपि यथा रज्जुरेव सर्पतच्छिरःपुच्छादिरूपेणाभात्, यथा-
महरेव जलतत्पारङ्गकेनादिरूपेणाभात्तथा ब्रह्मैव भ्रान्त्या द्रव्यगुणकर्मादिभेदाभिन्नजगदात्मना भातं
नतु वस्तुतो जगदस्तीति । मुमुक्षुणा ब्रह्मणः कालत्रयेऽप्यद्वितीयत्वसिद्धये ब्रह्मणि तद्विवर्तत्वेन जगत्स्थितमि-
ति द्रष्टव्यमिति व्यतिहारमु-धेनोक्तमेव दर्शनं पुनर्ब्रह्मयति जगतो ब्रह्ममात्रत्वे निर्विकल्पितत्वाय-अक-
र्मणि च कर्म य इति । अकर्ण्युकलक्षणे ब्रह्मणि कर्म चोक्तलक्षणं जगत्तः पश्येद्ब्रह्मविवर्तत्वेन स्वतःसत्ताभा-
वाद्भूतं शुक्तिमिव सखिलं महिमिव जगत्सर्वं ब्रह्मैव यः पश्यतीत्यर्थः । “सर्वं तं परादाद्योन्यत्रात्मनः सर्वं
वेद ” इति श्रुतिर्ब्रह्मणः पृथक् भूत्तावत्त्वेन नामरूपादिभेदाभिन्नं जगत् पश्यतो विदुषोऽनर्थं ब्रवीति यतस्ततो
नामरूपादिवैतददर्शनं भ्रमकल्पितमुत्सृज्य निःश्रेयसार्थिना निःशेषविनष्टविपर्ययं यथातथा नाम रूपं गुणं
कर्म च सर्वं ब्रह्मैवेति द्रष्टव्यं मति सिद्धम् । एवमसन्दिग्धमविपर्ययं सर्वं प्रत्यगदृष्टया ब्रह्मैव यः पश्यति
स एव बुद्धिमान् ब्रह्मवेत्ता स एव युक्तो ब्रह्मनिष्ठः स एव कृत्स्नकर्मकृत् कृत्स्नानि सर्वाण्यनेकक-
ल्पार्जितानि संचितान्याधुनि जन्मकृतान्यप्रवृत्तफलानि कर्माणि नानायोगनिर्मापकाणि स्वयाथात्म्यति-
ज्ञानखण्डेन कृन्तति छिनत्तीति कृत्स्नकर्मकृत् “सर्वं पाप्मानं तरति” इतिश्रवणादेवं द्रष्टा यः सोऽशुभान्मुक्तो
भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

श्री० टी०-तदेवं कर्मादीनां दुर्विज्ञेयत्वं दर्शयन्नाह-कर्मण्यकर्मैति । परमेश्वराराधनलक्षणे कर्मणि वि-
षये अकर्म कर्मदं न भवतीति यः पश्येत्तस्य ज्ञानहेतुत्वेन बन्धकत्वाभावात्, अकर्मणि च विहिताकरणे
कर्म यः पश्येत्तस्य प्रत्यवायोत्पादकरेण बन्धहेतुत्वात्, मनुष्येषु कर्म कुर्वाणेषु स बुद्धिमान्यवसायात्मक-
बुद्धिमत्त्वाच्छ्रेष्ठः । तं स्तौति स युक्तः योगी तेन कर्मणा ज्ञानयोगावाप्तेः । स एव कृत्स्नकर्मकर्ता च सर्वतः
संश्लुतोऽदकस्थानीये तस्मिन्कर्मणि सर्वं सफलानामन्तर्भूतत्वात् । तदेवमारुक्षोः कर्मयोगाधिकारावस्थायां
न कर्मणामनारम्भादित्यादिनोक्त एव कर्मयोगः स्फुटीकृतः । तत्प्रपञ्चरूपवाचास्य प्रकरणस्य न पौनरु-
क्त्यदोषः । अनेनैव योगारूढावस्थायां यस्मात्स्मरतिरेव स्यादित्यादिना यः कर्मानुपयोग उक्तस्तस्याप्यर्थ-
त्प्रपञ्चः कृतो वेदितव्यः । यदा आरुक्षोरा कर्म बन्धकं न भवति तदारूढस्य कृतो बन्धकं स्यादित्यत्रापि
श्लोको योज्यते । यद्वा कर्मणि देहेन्द्रियादित्यपारे वर्तमानेऽप्यात्मनो देहादिव्यतिरेकानुभवेनाकर्म स्वाभा-
विकं नैककर्ममेव यः पश्येत्, तथाकर्मणि च स्मरतिरेव दुःखबुद्ध्या कर्मणां त्यागे कर्म यः पश्येत् तस्य
प्रतिबन्धकत्वेन मिथ्याचारत्वात् । तदुक्तम्-कमेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन्निति । य एवं-
भूतः स तु सर्वेषु मनुष्येषु बुद्धिमान्पण्डितः । तत्र हेतुः यतः कृत्स्नानि सर्वाणि यदृच्छया प्राप्ताभ्याहारा-
दीनि कर्माणि कुर्वन्नपि स युक्त एवाकर्मात्मिज्ञानेन समाधिस्थ एवेत्यर्थः । अनेनैव ज्ञानिनः स्वभावादापन्नं
कलत्रभक्षणादिकं न दोषाय, अज्ञस्य तु रागतः कृतं दोषायेति विकर्मणोऽपि तत्त्वं निरूपितं द्रष्टव्यम् ॥ १८ ॥

स० टी०-कीदृशं तर्हि कर्मादेस्तत्त्वमित्यत्र कथ्यते ॥ देहेन्द्रियादिभ्यापारे निषिद्धे विहिते तथा ॥ १ ॥
कर्मण्यहं करोमीति धर्माभ्यासे प्रकल्पिते ॥ स्वात्मन्यसङ्गचिद्रूपे निरीहे निष्क्रियेऽमले ॥ २ ॥ पश्यत्यकर्म
यो वस्तुदृष्टया सम्यग्विवेकतः ॥ यथा नौस्थैन तीरस्थश्चेष्टविचलेष्वपि ॥ ३ ॥ कल्पितं चलनं तद्वदक्रिये
कर्म कल्पितम् ॥ अकर्मात्मविचारेण कर्माभावं च तस्तुतः ॥ ४ ॥ तीरस्थश्चेष्टिविव यः पश्यत्यात्मस्वरूप-
वित् ॥ तथा मायाविकारेषु सदा देहेन्द्रियादिषु ॥ ५ ॥ सन्यापारेषु तच्छून्यस्तूष्णीमासे सुखं स्थिति ॥
आरोपिताभिमानेन व्यापारोपरमाभिधे ॥ ६ ॥ गच्छत्वगमनं यद्वत्कल्पितं नृषु दूरीः ॥ सदा देहेन्द्रिया-
दीनां स व्यापारविचारणात् ॥ ७ ॥ यश्च कर्म निवृत्त्याख्यं व्यापारं परिपश्यति ॥ उदासीनवशाया-
मप्यहमासे स तादृशः ॥ ८ ॥ परंरूपोऽभिमानोऽस्ति कर्म यश्चेति पश्यति ॥ एवंभूतः स आत्मज्ञो बुद्धि-

मत्वादिभिर्गुणैः ॥ ९ ॥ स्तूयते वासुदेवेन सन्यग्दर्शितया मुनिः ॥ अत्राद्यपादे संप्रोक्तं तत्त्वं कर्मविक-
र्मणोः ॥ १० ॥ विहिते प्रतिषिद्धे च कर्मशब्दप्रयोगतः ॥ अकर्मणो द्वितीयेन तत्त्वमत्र प्रदर्शितम् ॥ ११ ॥
सत्त्वां कर्तृत्वबुद्धौ हि तूष्णीमासेऽहमित्यपि ॥ बन्धहेतुरविद्येयं वस्तुतत्त्वाविकारणान् ॥ १२ ॥ तस्मा-
त्त्वमीदृशं तत्त्वं कर्मकर्मविकर्मणाम् ॥ ज्ञात्वा कर्मैव विहितं कुरु त्यक्त्वोभयं त्रिषु ॥ १३ ॥ यद्वा
कर्मणि दृश्येऽस्मिन् जडे हि ज्ञानकर्मणि ॥ सत्तात्पर्यात्मना तत्त्वमनुस्यूतं सद्ब्रह्मयम् ॥ १४ ॥
भ्रमाभिधानचैतन्यकर्मविद्यमानतरम् ॥ परमार्थदृशैवं यः पश्यत्यज्ञा विविक्तदृक् ॥ १५ ॥ तथाकर्मणि
दृग्बस्तु स्वप्रकाशे प्रकल्पितम् ॥ कर्म दृश्यं मृगारूपं मायाकार्यं क्षरं जडम् ॥ १६ ॥ दृग्दृश्ययोर्न संबन्धो
विनाश्यासं भ्रमात्मकम् ॥ अन्योन्याध्यासमात्राध्य यः शुद्धं वस्तु पश्यति ॥ १७ ॥ स बुद्धिमान्मनुष्येषु
तत्त्वदर्शितयोः उत्तमः ॥ स युक्तो योगफलभार्याशुदृष्ट्वा सर्वकर्मकृन् ॥ १८ ॥ तस्मात्त्वमपि यायात्स्यं
ज्ञात्वा स्तुत्यो भवात्मनः ॥ इदमेव हि बोद्धव्यं तत्त्वं कर्मादिगोचरम् ॥ १९ ॥ एवं ज्ञानाद्विमुक्तः
स्या संसारान्नान्यबोधतः ॥ अत्र पद्ये कुधीभिर्व्यक्तस्मितं स्वकपोलतः ॥ २० ॥ खण्डितं भाष्यकारैस्तद्व्या-
ख्यानं चात्यसङ्गतम् ॥ २१ ॥ १८ ॥

भा० टी०—किं पुनः कर्मादेस्तत्त्वं बोद्धव्यमस्तीत्यपेक्षायामाह—कर्मेणीति । नीत्यस्य तदस्यतरुपर्यता-
दिषु समारोपितचाञ्चल्यप्रतीतिरिव लोकस्य देहाद्याभयं कर्मात्मन्यारोप्याहं कर्ता भवेत्तत्कर्मास्य फलं
मया भोक्तव्यमिति भ्रान्त्या प्रतीतिस्तन्निवृत्त्यर्थं भगवानाह—कर्मणि क्रियत इति कर्म व्यापारमात्रमात्मन्या-
मारोपितं तस्मिन्नकर्म पूर्वैर्जनकादिभिर्गुणैर्मनुष्यैश्च नाहं कर्ता न भवेत्तत्कर्मास्य फलं मम नापेक्षितमिति
कर्माभावः यथा दृष्टस्तथाधुनातनोऽपि यः काञ्चित्पश्यति सृग्दिषु गच्छन्स्वप्यगमनप्रतीतिरिव देहेन्द्रियादिषु
सायिकेषु नित्यं प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपक्रियायुक्तेषु निर्व्यापारस्तूष्णीं मुखमास इति भ्रान्त्या प्रतीतिस्तन्निवार-
णायामाह—अकर्मणि कर्म यः पश्यति निवृत्तेरपि क्रियात्वान् स मनुष्येषु बुद्धिमान् स युक्तः योगी कृत्स्न-
कर्मकृन् समस्तकर्मकृन् स इति कर्माकर्मणोऽन्तरदर्शी स्तूयते । धनु परमेश्वराराधनलक्षणे कर्मणि विषयेऽकर्म
कर्मैव न भवति इति यः पश्येत्तस्य ज्ञानहेतुत्वेन बन्धकदाभावान् अकर्मणि च विहिताकरणे कर्म यः
पश्येत्तस्य वायोत्पादकत्वेन बन्धहेतुत्वात् स बुद्धिमानित्यादि तदसङ्गतम् । एवं ज्ञानाद्विमुक्तोऽप्यनुपप-
त्त्या यज्ज्ञातेत्यादि भगवदुक्तिवाच्यप्रसङ्गान् नहि नित्यानामनुष्ठानसाधनभाषां कर्मणां फलाभावज्ञानान्मोक्षणं
भवति नापि कर्मकर्मकर्मकर्मैति मिथ्याज्ञानादशुभस्वरूपादन्वयोऽशुभात्मनोऽप्यनुपपद्यते अकर्मणाभावरूप-
मया भावरूपस्य प्रत्यवायरयोत्पत्तेर्वर्णनम् “कामसतः सञ्जायेत” इति श्रुतिविरुद्धमिति संक्षेपः । विस्तरस्तु
भाष्ये द्रष्टव्यः । यदपि कर्मणि ज्ञानकर्मणि दृश्ये जडे मद्रूपेण स्फुरणरूपेण चानुस्यूतं सर्वभ्रमाभिधानमक-
र्मविषयं स्वप्रकाशचैतन्यं परमार्थदृष्ट्या यः पश्येत्तथाऽकर्मणि च स्वप्रकाशे दृग्बस्तुनि कल्पितं कर्म दृश्यं
मायाभयं न परमार्थसत् दृग्दृश्ययोः संबन्धानुपपत्तेः । एवं परस्पराभ्यासेऽपि शुद्धं वस्तु यः पश्यति स
परमार्थदर्शित्वाद्बुद्धिमानित्यादिवास्तवैरेव गुणैः स्तूयत इति कैश्चित् व्याख्यातं तदप्युपेक्ष्यं, ज्ञानकर्मणाः पटा-
दिरूपस्याप्रस्तुतत्वात् । एवं ज्ञातेत्यादिनोपक्रम्य किं कर्मेत्यनेन तत्र वैषम्यं प्रदर्शय तत्त्वं कर्मणो बोद्धव्यं
तत्त्वमस्तीति निरूप्यानेन श्लोकेन तत्त्वकथनस्योचितत्वेन ज्ञानकर्मणोऽकृतव्यस्य वर्णनमसङ्गतमिति दिक् ।
यदपि कर्माकर्मणी पक्षव्यस्येन बोद्धव्यत्वेन चोपाक्षेप्यात्र तयोर्लक्षणद्वयानुचितम् अतो यदकर्मणा
विशेषितं तदेव कर्म नान्यदिति कर्मलक्षणं यच्च कर्मणा विशेषितं तदेवाकर्म इत्यकर्मलक्षणमिति व्याख्ये-
यम् । अक्षरावस्तु कर्म यद्वाचिकं ससाधनं तदकर्म स्पन्दशून्यं कूटस्थं ब्रह्म यः पश्येत्कर्म तदङ्गेषु ब्रह्मदृष्टि-
मप्यसेत् ‘अहं कतुरहं यज्ञः स्वधाहमहमोचयम् । मन्त्रोऽहमहमेवाग्नयमहमभिरहं हुतम्’ इत्युक्तेः । अन्यथा यत्कृतं

तद्व्याचेष्टारूपमेवातो गहना कर्मणो गतिः । किं तत्कर्म यत्कर्मण्यभ्यस्यते इत्याकाङ्क्षायां यत्रैतत् कर्म पुण्य-
पापात्मकं दृश्यते पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेति तत्फलं च सुखदुःखादिकमाहं मुख्यदं दुःखीति
स प्रत्यक्चेतनोऽकर्म तत्रैवेदं कर्म अस्पन्दे स्पन्दात्मकं सर्पः असर्प इव अध्यस्तमिति यः पश्येदिति तदप्य-
सङ्गतमेव प्रकरणाविरोधस्यात्रापि तुल्यत्वात् । प्रस्तुतस्य तूष्णीं भावात्मकस्याकर्मणः प्रत्यक्चेतन्यपरत्ववर्णने
प्रस्तुतविरोधः स्फुटः तथा कर्मण्यकर्मैत्यत्रापि कर्मप्रतियोगिकमेवाकर्मपेक्षितं नापि यत्तरूपे कर्मणि ब्रह्म-
दृष्टध्यासात्फलाभिसन्धिकर्तृत्वाभिनिवेशत्यागं विनाऽशुभान्मोक्षं संभवति । तस्मात्सर्वज्ञैर्भाष्यकृद्भिरुक्तं
व्याख्यानमेव समीचीनमिति दिक् ॥ १८ ॥

प० टी०—अथैतदेव विविच्याह—कर्मणीति । वेदविहिते कर्मणि योऽकर्म नैष्कर्म्यं पश्येत्, तथाकर्मणि
नैष्कर्म्यं निमित्तभूतं कर्मैव पश्येत्, एवं मिथः कार्यकारणरूपत्वं पश्येत् स एव व्यक्तायात्मकबुद्धिमान्
स एव कृत्स्नकर्मकृत्, सुक्तौ सर्वकर्मफलानामन्तर्भूतत्वात् ॥ १८ ॥

रा टी०—कर्मादिस्वरूपं प्रपञ्चयैस्तद्बोधं स्तौति—कर्मणीति । वर्णाश्रमोचितकर्मणि क्रियमाणे सति अकर्म
कर्माभावं स्वस्थ यः पश्येत् भगवानेव कर्ता नाहं स्वतन्त्रः किंतु तदधीनकर्तृशक्तिकः सन्करोमीति यः पश्ये-
दित्यर्थः । अकर्मणि जीवकर्तृकर्मकरणहीने सुस्यादौ जीवस्य कर्माकरणावस्थायामिति यावत् कर्म यः पश्येत्
जीवव्यापारस्य भावे अभावे च सदा भगवानेव महदादिस्वप्रादौ गज्रादिकरोतीति पश्येदित्यर्थः । अनेन हरेः
परानपेक्षया कर्तृत्वं स्वस्य तदधीनकर्तृत्वं ज्ञात्वा वर्णाश्रमविहितानुष्ठानं कर्मेत्युक्तं भवति । एतेन कर्माकर-
णमकर्म निषिद्धं कर्म विकर्मेत्युक्तप्रायम् । कर्मादिबोधं स्तौति—स इति । य एवं पश्येत्स बुद्धिमान् ज्ञानी ।
प्रशंसायां मनुप् । स एव युक्तः ज्ञानोपायवान्, स एव कृत्स्नकर्मकृत् स्वयमेव कृत्स्नकर्मफलस्य ज्ञानस्य मोक्षस्य
प्राप्तप्रायत्वादिति भावः । यद्वा करइशब्दः सकारान्तः कर्मविधिवाची तेन मीयते विपयक्रियते इति कर्म ।
उपपदस्य टिलोपो मातेः कनिन्प्रत्ययः । ‘करोऽस्मिन्मीयत इति कर्म जीव उदाहृतः’ इति निर्बचनात् विधिवद्-
त्वात्कर्मशब्दार्थो जीवः । कर्मविधेस्तत्फलस्य चाभावादकर्मपदेनेऽपरो ग्राह्यः । तथाच कर्मणि विधिवद् जीवे
अस्वातन्त्र्याद्वेतोरकर्म कर्माभावं यः पश्येत् तथाऽकर्मणि विष्णौ कर्म यः पश्येत् सर्वकर्मकर्तृत्वात्तदीयमेव
सर्वकर्मैति पश्येत् स बुद्धिमान् ज्ञानीत्येवं पाग्वदेव स्तुतिपरतार्थस्य व्येया ॥ १८ ॥

यस्य सर्वे समारम्भाः कामसंकल्पवर्जिताः ।

ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥ १९ ॥

त० टी०—उक्तप्रकारेण कर्माकर्मादिज्ञातुर्बुद्धिमत्त्वं यदुक्तं तदेवापपादयति—यस्येति । यस्य
मुमुक्षोः सर्वे समारम्भा नित्यनैमित्तिकभगवज्जन्मकर्मात्सवादिसंन्यन्धिनः सम्यगारम्भाः कामसंकल्पव-
र्जिताः, कात्यन्त इति कामाः फलानि तत्संकल्पवर्जिता भवन्ति, तं बुधाः पण्डितं ज्ञानिनमाहुः ।
यतो ज्ञानाग्निदग्धकर्माणम्, उक्तप्रकारैः कर्मभिर्निर्मलीभूतेऽन्तःकरणे जातो यो ज्ञानरूपोऽग्निस्तेन
दग्धानि फलदान्यपि भजितान्नवत्फलोत्पादनानर्हीभूतानि कर्माणि यस्य तथित्यर्थः ॥ १९ ॥

म० टी०—तदेतत्परमार्थदर्शिनः कर्तृत्वाभिमानाभावेन कर्माहितत्वं प्रपञ्चयते—यस्येत्यादिना ब्रह्मकर्म-
समाधिनेत्यन्तेन । यस्य पूर्वोक्तपरमार्थदर्शिनः सर्वे यावन्तो बौद्धिका लौकिका वा समारम्भाः समारभ्यन्त
इति व्युत्पत्त्या कर्माणि, कामसंकल्पवर्जिता कामः फलतूष्णा संकल्पोऽहं करोमीति कर्तृत्वाभिमानस्ताभ्यां वर्जिताः
लोकसंग्रहार्थं वा जीवनगात्रार्थं वा प्रारब्धकर्मैर्ग्राह्याचेष्टारूपा भवन्ति तथा कर्मादावकर्मादिदर्शनं ज्ञानं तदेवा-
ग्निस्तेन दग्धानि शुभाशुभलक्षणानि कर्माणि यस्य “ तदधिगम उत्तरपूर्वाधयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् ”

इति न्यायात् ज्ञानाभिदग्धकर्माणं तं बुधाः ब्रह्मविदः परमार्थतः पण्डितं आहुः सम्यग्दर्शी हि पण्डित
वच्यते नतु भ्रान्त इत्यर्थः ॥ १९ ॥

श्री० टी०—“यथा पुष्करपलाश आपो न क्षिण्यन्ते” इत्येतच्छ्रुत्युक्तरीत्या कर्मण्यकर्मत्वदर्शनेन शरी-
रयात्रोपयुक्तानि ज्ञानसमकालानि सर्वाणि कर्माणि यो विश्लेषयति स एव पण्डित इत्याह—यस्येति । समा-
रम्भाः सम्यग्देहेन्द्रियादिभिरवारभ्यन्ते क्रियन्त इति समारम्भाः प्राणप्राणोपयोगिनो देहेन्द्रियव्यापाराः
सर्वे यस्य ब्रह्मविदः कामसंकल्पवर्जिताः कामोऽनेन भवितव्यमिति कडावेगः संकल्पस्तद्धेतुः सम्यक्त्वबुद्धिस्ता-
भ्यां वर्जिताः छुदादिवत्तात्कालिका भवन्ति तं ज्ञानाभिदग्धकर्माणं कूटस्थसङ्गचिद्वप एवाहं नतु कर्ता
भोक्ता धोता द्रष्टा वक्तव्यात्मन्येवात्मभावापत्त्या देहतद्धर्मतत्कर्मसुखस्थासङ्गत्वदर्शने तदेवाभिस्तेन दग्धानि
निर्मूलानि सर्वाणि विहिताविहितादिरूपाणि कर्माण्यौपाधिकानि यस्य तमेव जीवन्मुक्तं महापुरुषं बुधाः
शास्त्रज्ञाः पण्डितं प्राहुः । पण्डा कल्याणो सर्वत्र ब्रह्माचारवगाहिन्यखण्डात्मिका कृत्तिस्य संजातेति
पण्डितस्तमेव पण्डितं वदन्ति नान्यमित्यर्थः । अत्र कामवर्जिता इत्यनेन ‘यथाहि कुरुते जन्तुस्तत्कामस्य
चेष्टिताम्’ इति न्यायात्कर्मसु प्रवृत्तेः कारणं कामस्तत्कारणं संकल्प एवास्माणां तत्रिवर्जितत्वे स्वार्थं परार्थं
या विदुषः प्रवृत्तिगुणपन्ना मती शरीरयात्रामात्रावशिष्टा सापि तात्कालिकी तत्रापि कामाद्यभावाद्देवव-
र्जिता ज्ञानाभिनिर्दग्धा च भवन्तीति सूचितं भवति ॥ १९ ॥

श्री० टी०—कर्मण्यकर्म यः पश्येति श्रुत्यर्थार्थापत्तिभ्यां यदुक्तमर्थद्वयं तदेव स्पष्टयति—यस्येत्यादि-
पञ्चभिः । सम्यगारभ्यन्त इति समारम्भाः कर्माणि काभ्यत इति कामः फलं तत्संकल्पेन वर्जिता यस्य भ-
वन्ति तं पण्डितमाहुः । तत्र हेतुः यतस्तः समारम्भैः शुद्धचित्ते सति जातेन ज्ञानाभिना दग्धानि अकर्मतां
नानाणि कर्माणि यस्य तम् । आरूढावस्थायां तु कामः फलविषयस्त्वर्थमिदं कर्म कर्तव्यागेनि कर्मविषयः
संकल्पश्च ताभ्यां वर्जितः । शेषं स्पष्टम् ॥ १९ ॥

स० टी०—यथार्थदर्शिनोऽप्यासाम्भावत्कमोदात्मकता ॥ प्रपश्यतेऽत्र हरिणा भोकैः पशुरितिरुद्धम् ॥ १ ॥
यथोक्तदर्शिनो यस्य सर्वे श्रौताश्च लौकिकाः ॥ कर्माभिधाः समारम्भाः फलार्हकारवर्जिताः ॥ २ ॥ शरीर-
यात्रामात्रार्थं संप्रहायाथ वा मुधा ॥ चेष्टामात्रा भवन्त्याप्तकामस्याद्वैतदर्शिनः ॥ ३ ॥ यत्कर्मादावकर्मादि-
दर्शने ज्ञानमेव तत् ॥ अग्रिस्तेन प्रदग्धानि यस्य कर्माणि सर्वदाः ॥ ४ ॥ परमार्थेन तं प्राहुः पण्डितं ब्रह्मवि-
दुरा ॥ पण्डितस्तत्त्वदर्शी स्यान्न तु भ्रान्तो जडात्मकः ॥ ५ ॥ १९ ॥

भा० टी०—तदेतस्तौति—यस्येति । यथोक्तदर्शिनः सर्वे समारभ्यन्त इति समारम्भाः कर्माणि कामैः
फलनृणाभिः संकल्पैस्तत्र तत्र कर्तृत्वाभिनिवेशैस्तत्कारणभूतैः यद्वा कार्येण इति कामाः । फलानि तैः
तत्कारणभूतैस्तत्संकल्पैश्च वर्जिताः मुधैव चेष्टामात्रा अनुप्रियन्ते । कर्मादावकर्मादिदर्शने ज्ञानं तदेवाभिस्तेन
दग्धानि शुभाशुभलक्षणानि कर्माणि यस्य तं परमार्थतः पण्डितं बुधाः तत्त्वदर्शिन आहुः ॥ १९ ॥

प० टी०—अथैवं पश्यतः पुरुषस्य स्वरूपमाह—यस्येति पञ्चभिः । यस्य पुरुषस्य सम्यगारभ्यन्त
इति समारम्भाः कर्माणि काभ्यत इति कामः फलं तत्संकल्पेन वर्जिता भवन्ति तं पण्डितमाहुः किं भूतम्,
ज्ञानाभिदग्धकर्माणम्, ज्ञानाभिना निर्दग्धानि भर्जितबीजानि कर्माणि यस्य ॥ १९ ॥

रा० टी०—न केवलं कर्तृत्वाभिमानत्यागेन वर्णाश्रमोचितकृत्स्नकर्मकृत्स्वं किंनु कामादिवारित्यागेनापि
भाष्यमितिभावेन कर्मस्वरूपमेव प्रपञ्चयति—यस्येत्यादिरूपकपञ्चकेन । यस्य पुनः सर्वे समारम्भाः
सर्वकर्मोपक्रमाः कामसंकल्पवर्जिताः कामः फलेच्छा अनेनेदं स्वर्गादिसाधयिष्यामीति संकल्पः, ताभ्यां
हीनाः तं ज्ञानाभिदग्धकर्माणं हरेरेव स्वतन्त्रकर्तृत्वं ज्ञात्वा पञ्चास्त्वस्य स्वातन्त्र्येण कर्माभावज्ञानित्वं ज्ञाना-
भिदग्धकर्मत्वं तादृशं बुधाः ज्ञानिनः पण्डितं तत्त्वज्ञानिनमाहुः ॥ १९ ॥

त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतप्तो निराश्रयः ।

कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति सः ॥ २० ॥

त० टी०—एतेन निष्कामस्य ज्ञानिनः पूर्वकर्मविनाश उक्तः । इदानीं क्रियमाणकर्मणामश्लेष-
माह—त्यक्त्वेति । कर्मणि तत्फले च आसङ्गं फलकर्तृत्वाभिमानं त्यक्त्वा नित्येन स्वरूपानन्देन
तृप्तः, निराश्रयः देहाद्यर्थमाश्रयणीयरहितो यः स शास्त्रीये लौकिके वा कर्मणि आभियुक्त्येन प्रवृत्तोऽपि
किञ्चित्कर्म न करोति न तेन श्लिष्यते इत्यर्थः ॥ २० ॥

य० टी०—भवतु ज्ञानाग्निना प्राक्तनानामप्रारब्धकर्मणां दाहः आगामिनां चानुत्पत्तिः, ज्ञानोत्पत्तिकाले
क्रियमाणं तु पूर्वोत्तरयोरनन्तर्भावात् फलाय भवेदिति भवेत्कस्यचिदाशङ्कामपनुदति—त्यक्त्वेति । कर्मणि
फले चासङ्गं कर्तृत्वाभिमानं भोगाभिलाषं च त्यक्त्वा अकर्त्रभोक्तात्मसम्यग्दर्शनेन बाधितत्वाभित्यतृप्तः
परमानन्दस्वरूपलाभेन सर्वत्र निराकाङ्क्षः निराश्रयः आश्रयो देहेन्द्रियादिरद्वैतदर्शनेन निर्गतो यस्मात् स
निराश्रयो देहेन्द्रियाद्यभिमानशून्यः फलकामनायाः कर्तृत्वाभिमानस्य च निवृत्तौ हेतुगर्भं क्रमेण विशे-
षणद्वयम् । एवंभूतो जीवन्मुक्तो व्युत्थानदशायां कर्मणि वैदिके लौकिके वा अभिप्रवृत्तोपि प्रारब्धकर्मवशाद्धो-
रदृष्ट्याऽभितः साङ्क्षोपाङ्गानुष्ठानाय प्रवृत्तोपि स्वदृष्ट्या नैव किञ्चित् करोति सः निष्क्रियात्मदर्शनेन
बाधितत्वादित्यर्थः ॥ २० ॥

ज्ञ० टी०—सर्वं ब्रह्मैव पश्यतो विदुषः स्वार्था परार्था वा प्रवृत्तिर्न संभवति कचिद्वासनया आहागदौ
कर्मणि प्रवृत्तोपि स्वयमकर्मैव भवतीत्याह—त्यक्त्वेति । ब्रह्मवित्स्वयं नित्यतृप्तः नित्येनानन्दैकरूपेण स्वात्मना
साक्षात्कृतेन ब्रह्मणैव तृप्तस्तृप्तिं गतः स्वरूपसुखसंपन्नस्तत एव निराश्रयः येन संसाधनं कर्म पुमानाश्रयति
स आश्रयः कामस्तस्मात्निर्गतो यः स निराश्रयो निष्कामस्तत एव कर्मसु न प्रवर्तते काममूलत्वात्प्रवृत्तेस्तद-
भावात्तदभावो युक्तः । यदि वासनया भिक्षाटनादौ कचिःप्रवर्तते तदा कर्मफलासङ्गं कर्माणि फलन्ति यत्रे-
ति वा कर्माणि फलतीति वा स्वयं कर्मणा फलत्वाद्वा कर्मफलो देहस्तत्रासङ्गं कर्ता भोक्ता वक्ता श्रोता
द्रष्टाहमिति तत्तादात्म्यं त्यक्त्वा कर्मणि स्वोचितेऽभिप्रवृत्तोऽपि स विद्वान् परदृष्ट्या कुर्वन्नपि स्वदृष्ट्या तु
किञ्चिन्न करोत्येव, कर्मण्यकर्मत्वदर्शनेन कर्माभिरुपाधिकृतैर्न लिप्यत इत्यर्थः ॥ २० ॥

श्री० टी०—किञ्च—त्यक्त्वेति । कर्मणि तत्फले चासङ्गं त्यक्त्वा नित्येन निजानन्देन तृप्तः अत एव
योगक्षेमार्थमाश्रयणीयरहितः एवंभूतो यः स्वाभाविके विहिते च कर्मणि अभितः प्रवृत्तोऽपि किञ्चिदपि नैव
करोति तस्य कर्माकर्मतामापद्यत इत्यर्थः ॥ २० ॥

स० टी०—सम्यग्ज्ञाने समुत्पन्ने कार्ये ज्ञस्य न किञ्चन ॥ कृतैः कर्मभिरस्पृष्टभावत्वादेवमुच्यते ॥ १ ॥
कर्तृत्वाहं कृतिं त्यक्त्वा फले तृष्णां च कर्मणि ॥ परानन्दात्मलाभेन निराकाङ्क्षोऽस्मिन्ने फले ॥ २ ॥ देहा-
द्यहं कृतेः शून्यो दृष्टादृष्टाश्रयातिगः ॥ एवंभूतः प्रवृत्तोऽपि लोकादृष्ट्या यथाविधि ॥ ३ ॥ लौकिके वैदिके
वातौ कर्मण्यारब्धयोजितः ॥ स्वदृष्ट्या निष्क्रियः स्वात्मदर्शनभ्रवस्तविक्रियः ॥ ४ ॥ स्वे माहोमि स्थितो धीरो
नैव किञ्चित्करोत्यसौ ॥ ५ ॥ २० ॥

भा० टी०—ज्ञानाग्निदग्धकर्मत्वात्तदीयं ज्ञानोत्तरं क्रियमाणमपि कर्माकर्मैव संपद्यत इत्येतमर्थं दर्शयन्माह—
त्यक्त्वेत्यादिना । यत्तु भवतु ज्ञानाग्निना प्राक्तनानामप्रारब्धकर्मणां दाहः आगामिनां चानुत्पत्तिः ज्ञानोत्पत्ति-
काले क्रियमाणं तु पूर्वोत्तरयोरनन्तर्भावात् फलाय भवेदिति भवेत्कस्यचिदाशङ्कामपनुदति, तच्चिन्त्यं
मूलात्तद्भाष्यादेवंभूतो जीवन्मुक्तो व्युत्थानदशायां कर्मणि वैदिके लौकिके प्रवृत्तोऽपित्यादिस्वप्न्याच्च ज्ञानो-

तत्क्रियमाणकर्मशेषस्य प्रतीतिः स्फुटत्वेनैवमुत्पन्नानौचित्यात् । ज्ञानोत्पत्तिकाल इत्यस्य किं ज्ञानोत्पत्तिश्च-
ण इत्यर्थः, उत ज्ञानसाधनानामनुष्ठानकाल इति । आद्ये पापादेरसंभवः, द्वितीये तत्कर्मणः पूर्वकर्मण्यन्तर्भाव
इति शङ्काया अप्यनुत्पन्नानां अत एव तस्य नाशो वा विच्छेदो वा क्यासेन पृथक् न सूत्रितः कर्मरवभिमानं
फलासक्तिं च त्यक्त्वा यथोक्तेन ज्ञानेन नित्यतृप्तः विषयेषु निराकाङ्क्षः अत एव दृष्टादृष्टफलसाधनाश्रय-
रहितः योगक्षेमार्थाश्रयणीयरहित इति व्याख्या तु भाष्यान्तर्भूता यत्वाश्रयो देहेन्द्रियादिरहितदर्शनेन
निर्गतो यस्मात्स निराश्रयः देहेन्द्रियाद्यभिमानशून्यः । फलकामनायाः कर्तृत्वाभिनिवेशस्य च निवृत्तौ
क्रमेण विशेषणद्वयमिति व्याख्यानं तदपि दृष्टादृष्टफलसाधनानि देहेन्द्रियादीनि तदेयाक्षयस्तद्रहितः
देहाद्यभिमानशून्य इति भाष्यं व्याख्याय तद्विरोधेनावेयम् । तेनैवभूतेन प्रयोजनाभावात्सम्यग् कर्मा यद्यपि
त्याज्यं तथापि पारम्पर्यावल्यादौकस्यमहार्थं लोकदृष्ट्या पूर्ववत्कर्मण्यभिमतः साङ्गोपाङ्गानुष्ठानाय प्रवृत्तोऽपि
निष्क्रियान्मदर्शनसंपन्नत्वात्स्वदृष्ट्या नैव किंचित्करोति सः तत्त्वविदः क्रियमाणकर्मसंबन्धो न भवतीत्यर्थः २० ॥

प० टी०—किंच-त्यक्त्वेति । कर्मफलानामासम्भवात्सङ्गं त्यक्त्वा निजानन्देन नित्यतृप्तोऽत एव
निराश्रय आश्रयणीयरहित एवविधो योऽभिमतः सर्वकर्मप्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्करोति कर्तृत्वाभिमानशून्यो
भवति तस्य कर्माकर्गतामेति ॥ २० ॥

रा० टी०—कामसंयुत्पन्नजितत्वमात्रेण न कर्मस्वरूपं पूर्णं किंतु कर्मफलनेहत्यागेनापि भाव्यमित्याह-
त्यक्त्वेति । कनणि फले चाभङ्गं स्नेहं च त्याज्या नित्यतृप्तो निराश्रयः नित्यतृप्तनिराश्रयभावात्सत्त्वो-
ऽस्मात्तं ज्ञानमात्रं कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि स नैव किंचित्करोति न्यानन्त्याभावात् । अनिराश्रय इति वा पद-
विभागः । भावदाश्रयत्यादिति स इत्यर्थः ॥ २० ॥

निगशीर्यतन्निजात्मा त्यक्तसर्पप्रग्रहः ॥

शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ २१ ॥

त० टी०—यथेवं तर्हि—निराशीरिति । निर्गता आश्रयः कामना यस्मात्स तथा यत् वशीकृतं
चित्तमात्मा सेन्द्रियो देहश्च येन सः, त्यक्तः सर्वपरिग्रहः संग्रहो येन स केवलं शारीरं शरीरसम्बन्धि-
मात्रं नित्यावर्जनीयं कर्म कुर्वन् किल्बिषं पापं नाप्नोतीति किम् वक्तव्यमित्यर्थः ॥ २१ ॥

प० टी०—यदात्यन्तविश्लेषहेतोरपि ज्योतिष्टोमार्हेः सम्यग्ज्ञानवशात् न तत्फलजनकत्वं तथा शरीर-
स्थितिमात्रहेतोरविश्लेषकस्य भिक्षाटनादेतास्तेव कन्धहेतुत्वमिति कैमुत्यन्यावेनाह—निराशीरिति ।
निगशीर्यतन्निजात्मा चित्तमन्तःकरणमात्मा बाह्येन्द्रियसदृशो देहस्तौ संयुतौ प्रत्याहारेण निगृहीतौ
येन सः यतो जितेन्द्रियोऽतो विगततृष्णत्वात् त्यक्तमवपरिग्रहः त्यक्ताः सर्वे परिग्रहाः भोगोपकरणानि येन सः
एतादृशोऽपि प्रारब्धकर्मवशात् शारीरं शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं कौपीनाच्छादनादिप्रवृत्तिभिक्षाटनादिरूपं यति
प्रति शास्त्राभ्यनुशातं कर्म कायिकं वाचिकं मानसं च तदपि केवलं कर्तृत्वाभिमानशून्यं पराध्यारोपितकर्तृत्वेन
कुर्वन्परमार्थतोऽकर्त्रात्पदर्शनाच्चाप्नोति न ज्ञाप्नोति किल्बिषं प्रमार्थमफलभूतमनिष्टं संसारं पापवत्पुण्यस्याध्य-
निष्टफलत्वेन किल्बिषत्वात् । ये तु शरीरनिर्बलं शरीरमिति व्याचक्षते तन्मते केवलं कर्म कुर्वन्त्य-
तोऽधिकार्यालभादव्यावर्तकत्वेन शरीरपदस्य वैयर्थ्यम् । अथ वाचिकमानसिकव्यावर्तनाथमिति द्रव्यान्
तदा कर्मपदस्य विहितमात्रपरत्वे शरीरं विहितं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषमित्यप्रसक्तप्रतिषेधोऽनर्थकः वाचिकं
मानसं च विहितं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषमिति च शास्त्राधिकमुक्तं स्यात् विहितप्रतिषेधसंभारणपर-
वेत्येवमेव व्याघात इति भाष्य एव विस्तरः ॥ २१ ॥

श्री० टी०—यस्तु विवेकवैराग्यशमदमादिसाधनसंपत्त्या सर्वाणि कर्माणि संन्यस्य श्रवणमननाभ्यां विज्ञातात्मतत्त्वो यतिर्निदिध्यासनपरो भवति स तु शरीरयात्रामात्रात्मकं कर्म कृत्वा ब्रह्मनिष्ठया निर्मूलित-
बन्धः सन्मुक्तो भवतीत्याह—निराशीरिति । निःशेषं निर्गता आशिषो वैषयिक्यः कामना यस्मात्स निरा-
शीर्विनष्टसर्वकाम इत्यर्थः । तत एव त्यक्तसर्वपरिग्रहः त्यक्ताः कौपीनकन्यातिरिक्ताः सर्वे परिग्रहा येन स त्यक्त-
सर्वपरिग्रहो योगनिष्ठापरो यतिः स्वयं यतचित्तात्मा आत्मा देहः यतौ निरुद्धौ चित्तात्मानौ येन स यतचित्तात्मा ।
यद्वा यतं संस्थापितं चित्तमात्मन्येव न कचिदनात्मनि येन स यतचित्तात्मा सन् शारीरं शरीरस्थितिकारणं
शारीरं प्राणत्राणैकप्रयोजनं तत्रापि केवलं यतित्वज्ञानित्वकर्तृत्वाभिमाननिर्मुक्तं शारीरं कर्म कुर्वन् किल्बिषं
नाप्नोति । ननु “व्युत्थायाथ भिक्षार्चय चरन्ति” इति प्राणत्राणहेतोर्भिक्षाया यतोर्वहितत्वाद्विहितानुष्ठित्या कि-
ल्बिषासंभवादप्राप्तकिल्बिषप्राप्त्यभावप्रतिपादनमयुक्तमिति चेन्न, कचिक्किल्बिषप्राप्तिप्रसङ्गाद्यतचित्तात्मेत्युक्त्या
वाचोऽपि निरुद्धत्वान्मौनिनो यतेः कचिदभिशस्तादिभ्योऽपि भिक्षाग्रहप्रसङ्गात् “अभिशस्तपतितवर्जम्”
इत्यादिश्रुतिप्रतिषिद्धानुष्ठित्या स्यादेव किल्बिषं सम्यग्ज्ञानप्रतिबन्धकं यत्तदेव कर्मण्यकर्मत्वदर्शनाग्निना
निर्दह्य मुक्तिं प्राप्नोतीत्याशयेनोच्यते—कुर्वन्नाप्नोतिकिल्बिषमिति । यद्वा “मधुमांसं च मद्यं च ताम्बूलं तैलमौ-
षधम् । त्याज्यान्यष्टौ यतेर्दूरात्तथा कान्ता च काञ्चनम्” इत्यतिनिषिद्धमपि शारीरं शरीरस्थितिकारणं यदभावे
शारीरं निर्गच्छति श्रवणादि न सिद्ध्यति तच्छारीरं सर्पदर्शननेत्रोर्गोवरशूलादिमहोपद्रवे औपचयेनालक्षणम्
“औषधवद्दर्शनमाचरेत्” इति श्रवणाच्छारीरं कर्म केवलमयत्नासिद्धं कुर्वन् यतिः श्रवणादिशूलः किल्बिषं न
प्राप्नोति । यद्वा निराशीर्नित्यानित्यविवेकवैराग्यतीव्रमोक्षेच्छाभिराशीर्भ्य ऐहिकामुष्मिकसुखाशाभ्यस्तुल्यवि-
षयाभ्यो निर्गतो यः स निराशीस्तत एव त्यक्तसर्वपरिग्रहः धर्मप्रजासंपत्त्यर्थं परिगृह्यत इति परिग्रहो दारादिः
सर्वोऽपि मोक्षेच्छया परित्यक्तो येन स त्यक्तसर्वपरिग्रहः संन्यस्तसर्वकर्मतत्साधनो यतिः स्वयं यत-
चित्तात्मा यतौ बाह्यप्रवृत्तेर्निवर्तितौ चित्तमात्मा कार्यकारणसंचातश्च द्वौ येन स यतचित्तात्मा सन् शारीरं शरीरो-
पाधिकत्वादात्मा शारीरस्तत्प्रापकं कर्मोपि श्रवणादिकं शारीरमेव भवति बाह्यं जपादिकर्म सर्वं परित्यज्या-
न्तरं केवलं शारीरमेव श्रवणादिलक्षणं कर्म कुर्वन् किल्बिषं दुःखप्रदं संसारबन्धनं न प्राप्नोति । कुर्वन्नाप्नोति
किल्बिषमिति वदतो भगवता जपादिकर्मणा सह श्रवणादि कुर्वन्वा श्रवणादि त्यक्त्वा यत्तिस्तद्व्यतिरिक्तं
कर्मैव कुर्वन् किल्बिषमेव प्राप्नोतीति सूचितं भवति । तेन यतेः श्रवणाद्येव सर्वदा कर्तव्यं नान्यत्ततोन्नम-
न्त्रजपादिकमिति सिद्धं भवति । तथा च स्मृतिः ‘यमानभीक्ष्णं सेवेत नियमान्मत्परस्त्यजेत् । जिह्मासायां
संप्रवृत्तो नाद्रियेत्कर्मचोदनाम्’ इति ‘संन्यस्य श्रवणं कुर्यान्नान्यत्कुर्याद्यतिः कश्चित्’ इति च ॥ ११ ॥

श्री० टी०—किंच—निराशीरिति । निर्गता आशिषः कामना यस्माद् यतं नियतं चित्तमात्मा च
शारीरं यस्य त्यक्ताः सर्वे परिग्रहा येन सः शारीरं शरीरमात्रनिर्वर्त्य कर्तृत्वाभिनिवेशरहितं कर्म कुर्वन्नपि
किल्बिषं बन्धनं न प्राप्नोति योगारूढपक्षे शरीरनिर्वाहमात्रोपयोगि स्वाभाविकं भिक्षाटनादि कर्म कुर्वन्नपि
किल्बिषं विहिताकरणनिमित्तं दोषं न प्राप्नोतीति ॥ ११ ॥

स० टी०—यद्वा चात्यन्तविक्षेपकारणैरपि कर्मभिः ॥ सम्यग्ज्ञानाच्च लेपोऽस्ति तदा भिक्षाटनादिभिः
॥ १ ॥ नास्ति बन्धो ब्रह्मविदः किमु वाच्यमितीर्यते ॥ वीततृणो वशो नीतं चित्तं देहेन्द्रियैः सह ॥ २ ॥
येन सोऽत्यन्तवैराग्यात्यक्तभोगोपकारकः ॥ एतादृशोऽपि प्रारब्धवशाद्विज्ञातनाविकम् ॥ ३ ॥ शरीरस्थि-
तिमात्रार्थं कायिकं वाचिकं तथा ॥ मानसं कर्म कर्तृत्वाभ्यासशून्यः समाचरन् ॥ ४ ॥ अकर्त्रात्मदृशा नासौ
धर्माधर्मफलं यतिः ॥ संसारं किंचनाप्नोति बाधितत्वाच्छुभाशुभम् ॥ ५ ॥ यतेरनिष्टहेतुत्वात्पुण्यमप्यस्य
किल्बिषम् ॥ ६ ॥ ११ ॥

भा० टी०—सत्यपि विशेषके दर्शपूर्णमासादिकर्माणि निष्क्रियात्मावेत् निर्लेप एव भवति किं पुनर्वर्त्तन्व्यं यो विशेषपरहितः शरीरमात्रचेष्टो यतिर्ज्ञाननिष्ठो नाप्नोति किल्बिषमितीत्याशयेनाह—निराशीरिति । निर्गता आशेषस्तृष्णा यस्मात्सः, यतौ निगृहीतौ चिन्तात्मानावन्तःकरणवाह्यकार्यकरणसंचातो येन सः, स्वकः सर्वः परिग्रहो येन सः, केवलं शरीरं शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं भिक्षाशनादिकं कर्म तत्रापि अभिमानवर्जितं लोकदृष्ट्या कुर्वन्किल्बिषं धर्माधर्माख्यं संसारं नाप्नोति, मुमुक्षु प्रतिबन्धोदकत्वेन धर्मस्यापि किल्बिषरूपत्वात् । यस्तु नन्वेतस्मादौणात्करणादकरणं मुख्यमेव तद्वरमित्याशङ्क्य गृहस्थस्य तत्प्रत्यवायावहमिति व्यतिरेकमुखेनाह—यस्तु त्यक्तसर्वपरिग्रहः स निराशीरपि यतचित्तात्मापि केवलमपि शरीरं कर्म कुर्वन् विहिता-
करणात् किल्बिषं प्राप्नोत्येवेत्यर्थ इति, तदुपेक्ष्य निराशीरित्यादिविशेषणानुरूपया कुक्कल्पनया व्यतिरे-
कमुखेन “ नैव किंचित्करोति सः । कृत्वापि न निबध्यते । हत्वापि स इमंलोकान्न हन्ति न निबध्यते ”
इत्यादिवक्तव्यमर्थज्ञानानौचित्यात् “ कथमसन्तः सज्जयेत ” इति श्रुत्याऽकरणादभावरूपात् किल्बिषस्य
भावस्य उत्पत्तिर्न जायतेऽपि तु प्रतिपिद्धावरणादित्यसकृद्वाप्यकारैरुक्तत्वेन च शरीरं केवलमिति विशेषणात्
किल्बिषस्याप्राप्तेः प्राप्नोत्येवेत्यस्याभङ्गतत्वात् प्रत्यवायेन निबध्यत इति स्वपरप्रत्यविरोधाच्चेति दिक् ॥२१॥

प० टी०—किंच—निराशीरिति । निराशीरमुकं मे भृगादित्याशीविरहितः यतं नियतं चित्तमात्मा
शरीरं च यस्य सः अथा त्यक्ताः सर्वे परिग्रहा वन्नेहेतवो येन स केवलं शरीरं कर्म शरीरनिर्वाह-
मात्ररूपं कर्म कुर्वन् किल्बिषं परिग्रहादिदोषं न प्राप्नोति ॥ २१ ॥

र० टी०—कामगोत्रसादित्यागोपायमाह—निराशीरिति । आत्मा मनः यतौ नियतौ चिन्तात्मानौ यस्य
स यतचित्तात्मा भूत्वा निराशीः निष्कामः त्यक्तसर्वपरिग्रहश्च भवतीत्यर्थः । मनोनिग्रहेणैव कामादित्याग इति
भावः । परिग्रह-यागो नाम देहेन्द्रियादिपरिग्रहे अभिमानत्यागो ज्ञेयः । केवलं शरीरं शरीरमात्रार्थम् ।
यथा केवलं कामादिर्दिनं शरीरं शरीरेन्द्रियादिरूपकं कर्म कुर्वन् किल्बिषं कर्मबन्धं नाप्नोति । नैव किं-
चित्करोतीति प्राप्नुक्तस्य कर्मणां मिथ्यात्वाद्वाति विपरीतधमनिगत्याय नाप्नोति किल्बिषमिति तदभिप्रा-
योऽत्र गौण्या नृत्त्या वर्जितः ॥ २१ ॥

यदृच्छालाभमंतुष्टौ द्वन्द्वातीतो विमत्सरः ॥

समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वाऽपि न निबध्यते ॥ २२ ॥

स० टी०—ननु स्यादेव केवलशरीरकर्मस्पर्शाभाव इति यदि पुनः पूर्वाभ्यासेन कर्मविशेषं कुर्या-
न्नैवार्हं तेन बध्येतेति चेत्तत्राह—यदृच्छेति । इच्छां प्रयत्नं विनेव येन केनचिदप्रेरिता या चित्तेन
भोगप्राप्तिर्यदृच्छा तथैव यो लाभः स यदृच्छालाभः वस्त्राद्यादिस्तेन संतुष्टः, यदि न प्राप्नुयात्तदा
द्वन्द्वातीतः, द्वन्द्वानि क्षुन्धिपासाशीतोष्णवातवर्षादीनि अतीतस्तस्मात्प्राप्तकालः । किंच विमत्सरः, पर-
स्य भोजनादिप्राप्तौ स्वस्याप्राप्तौ चासहनताशून्यः । अन एव सिद्धावसिद्धौ च लाभालाभे च हर्षवि-
षादरहितः । एवंशुचिर्ज्ञानावस्थितो विद्वान् स्वार्थं किंचित्कर्म न करोति, किंतु केनचित्स्वहिताय या-
चित्तध्वेत्सर्वज्ञत्वात्परार्थं भगवत्संबन्धि यज्ञादिकं विशेषकर्म कृत्वाऽपि न निबध्यते बन्धनं न प्राप्नोति ।
कचिचु इमं श्लोकं त्यक्तसर्वपरिग्रहस्य यतः शरीरस्थित्यर्थं याचनादिप्राप्तौ सत्यामपाचितादिना शरी-
रस्थितिं कुर्यादिति नियमपरतया व्याख्याय यतेरकर्तृत्वसाधनायान्ते नैव किंचिद्विज्ञादनादिकं कर्म
करोति लोकव्यवहारसामान्यदर्शनेन तु लौकिकैरारोपितकर्तृत्वे भिक्षादृणादी कर्मणि कर्ता भवति ।
स्यानुभवे तु शास्त्रप्रमाणजनितेनाकर्तृत्व सः । एवं पराभ्यारोपितकर्तृत्वं शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं विज्ञात-

नादिकं कर्म कृत्वाऽपि न निबध्यते बन्धहेतोः कर्मणः सहेतुकस्य ज्ञानाभिदग्धत्वादिति वदन्ति, त-
त्पौनरुक्तिदोषादसङ्गतम्, तस्य पूर्वश्लोकेनैव सिद्धत्वाद्यतः शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं भिक्षाटनादिकं
कर्मैति पूर्वोक्तशरीरात्र किञ्चिद्विशिष्यते। अस्य वैयर्थ्यं प्रसज्येत। किञ्च यतिपरत्वे उत्तरश्लोकद्वयसङ्गति-
र्विरुध्यते। तत्र यद्वाग्यचरतः कर्मैत्युक्तत्वात्, यतेर्यद्वादिकर्मानधिकारात्। तस्मात् संन्यासिपरमिदं
प्रकरणं वक्तुं शक्यमतुषप्रपञ्चत्वात् किंतु निष्कामज्ञानिभक्तपरमेवोपपद्यते, इत्यलं प्राप्तद्विकेन ॥ २२ ॥

म० टी०—त्यक्तसर्वपरिग्रहस्य यतः शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं कर्माभ्यनुज्ञातम्। तत्रात्राच्छादनादिव्यति-
रेकेण शरीरस्थितेरसंभवाद्याच्छादिनापि स्वप्रयत्नेनात्रादिकं संपाद्यमिति प्राप्ते नियमानाह—यदृच्छेति। शास्त्रा-
ननुमतप्रयत्नव्यतिरेको यदृच्छा तयैव यो लाभोऽत्राच्छादनादेः शास्त्रानुमतस्य स यदृच्छालाभस्तेन संतुष्ट-
स्तदधिकतृष्णारहितः। तथाच शास्त्रम् ‘भैक्षं चरेत्’ इति प्रकृत्य ‘अयाचितमसंकल्पमुपपन्नं यदृच्छया’ इति
याच्यासंकल्पादिप्रयत्नं वारयति। मनुरापि ‘न चोत्पातनिमित्ताभ्यां न गृहत्राङ्गविद्यया। नातुशासनवादाभ्यां
भिक्षां लिप्सेत कर्हिचित्’ इति ‘यतयो भिक्षार्थं ग्रामं विद्यन्ति’ इत्यादिशास्त्रानुमतस्तु प्रयत्नः कर्तव्य एव एवं
लब्धव्यमपि शास्त्रनियतमेव ‘कौपीनयुगलं वासः कन्यां शीतानिधारिणीम्। पादुके चापि गृहीयात्कुर्वाभ्रान्य-
स्य संग्रहम्’ इत्यादि। एवमन्यदपि विधिनिषेधरूपं शास्त्रमूढम्। ननु स्वप्रयत्नमन्तरेणालाभे शीतोष्णदिपीडितः
कथं जीवति आह—द्वन्द्वातीतः द्वन्द्वानि क्षुत्पिपासाशीतोष्णवर्षादीनि अतीतोऽतिक्रान्तः समाधिदशायां तेषा-
मस्फुरणात् व्युत्थानदशायां स्फुरणेपि परमानन्दाद्वितीयाकर्त्रभोक्त्रात्मप्रत्ययेन बाधात तैर्द्वन्द्वैरुपहन्यमा-
नोऽप्यभुभितचित्तः अत एव परस्य लाभे स्वस्यालाभे च विमत्सरः परोत्कर्षासहनपूर्विका स्वोत्कर्षाच्छा-
मत्सरस्तद्विदुः अद्वितीयात्मदर्शनेन निर्बैरबुद्धिः अत एव समस्तुन्यो यदृच्छालाभस्य सिद्धावसिद्धौ च
सिद्धौ न नाप्यसिद्धौ विषण्णः स स्वानुभवेन्यकर्तव्यं परैरारोपितकर्तृत्वः शरीरस्थितिमात्र-
प्रयोजनं भिक्षाटनादिरूपं कर्म कृत्वापि न निबध्यते बन्धहेतोः सहेतुकस्य कर्मणो ज्ञानाभिना दग्धत्वा-
दिति पूर्वं ज्ञानवादः ॥ २२ ॥

श्री० टी०—परावरैकत्वविज्ञानाग्निनिर्दग्धाविधातत्कार्यग्रन्थेर्जीवन्मुक्तस्य विदुषः शरीरयात्रातिरिक्तं क-
र्तव्यं कर्म नास्तीति प्रतिपाद्य निदिध्यासोत्थितेर्मौनितस्त्वन्नतश्चातुर्विचारमन्तरेण शरीरयात्रां कुर्वतोऽपि विमु-
क्तिर्न प्रतिबध्यत इत्युक्त्वा जीवन्मुक्तस्याऽजगरवृत्तेर्यदृच्छाप्रतिषेधं जीवनं कुर्वतोऽपि यतेर्या वृत्तिः सा मुक्ति-
प्रतिबन्धका न भवतीतीदानीं प्रतिपादयति श्रीभगवान्—यदृच्छेति। द्वन्द्वातीतः द्वन्द्वानि त्वमहमिति इद-
मद इति इष्टमनिष्टमिति शुद्धमशुद्धमिति द्वैतमद्वैतमित्यादीनि विपरीतज्ञानान्यतीतः सर्वत्र ब्रह्मदृष्ट्या विन-
ष्टविपरीतदर्शनस्तत्र एव विमत्सरः अहमेवेदं सर्वमिति सर्वस्य स्वात्मत्वेनाधिगतत्वादुत्कृष्टत्वाऽऽकृष्टत्वभाव-
नानुपपन्नौ सर्वत्रात्मबुद्धिरत एव यदृच्छालाभसंतुष्टः अथत्नप्राप्तो लाभो यदृच्छालाभः पारम्भिकशास्वत एव
प्राप्तः साधुना पाऽसाधुना वा दत्तः शुद्धोऽशुद्धो बालोऽनल्पो चात्राविस्तेनैव संतुष्टः परितृप्तिः प्राप्तः सद्वाहा-
रस्य सिद्धावसिद्धौ च समो ब्रह्मानन्दानुभूत्या स्वयं हर्षविषादवैषम्यादिरहितो भूत्वेवं शरीरयात्रां कृत्वाप्या-
जगरो ब्रह्मविद्यातिर्न निबध्यते मुक्तः प्रतिबन्धनं न प्राप्नोति लोकदृष्ट्या स्वाहावादिषम्येण प्रतिबन्धकव-
दोषेण प्रतीयमानोऽपि विद्वान् “सर्वमिदमहं च ब्रह्मैव” इतिभोक्तृभोग्यदातृदेयादेः सर्वदृश्यस्य ब्रह्म-
मात्रत्वेन प्रविलापितत्वात्यरे ब्रह्मण्यद्वितीये प्रतिबन्धहेतोरन्यस्यासंभवात्पतितेऽस्मिन् विद्वदेहे विदेहमुक्तिं
प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २२ ॥

श्री० टी०—किञ्च—यदृच्छेति! अप्राप्यतोपस्थितो लाभो यदृच्छालाभः तेन संतुष्टः द्वन्द्वानि शीतो-
ष्णादीन्निबध्यतः अविक्रान्तः तत्सहनशील इत्यर्थः। विमत्सरो निर्बैरः यदृच्छालाभस्यापि सिद्धावसिद्धौ च

समः हर्षविषादरहितः य एवंभूतः स पूर्वोत्तरभूमिकयोर्यथायथं विहितं स्वाभाविकं वा कर्म कृत्वाऽपि न बन्धं प्राप्नोति ॥ २२ ॥

स० टी०—यतेरकिंचनस्यापि शरीरस्थितिकारणम् ॥ याचनादिना न संपाद्यमज्ञादीत्याह विश्वपाः ॥ १ ॥ लाभो ह्यप्रार्थितोऽयत्नात्तेनार्लप्रत्ययं गतः ॥ शास्त्रानुमतमिष्टादिलाभात्संतुष्ट एव वा ॥ २ ॥ स्वप्रयत्नं विनाऽलाभे शीतोष्णादिभिरर्दितः ॥ द्वन्द्वैरनुभूयचित्तो यो निर्वैरः सर्वजन्तुषु ॥ ३ ॥ शरीरस्थितिहेतोश्च लाभेऽलाभेऽविकारधीः ॥ स्वातन्त्र्यत्वा स चाकर्तृवान्धैरारोपितक्रियः ॥ ४ ॥ भिक्षाटनादिकं कृत्वा बन्धं नाप्नोति किंचन ॥ ५ ॥ २२ ॥

भा० टी०—ननु त्यक्तसर्वपरिग्रहस्य यतेः अन्नादेः शरीरस्थितिहेतोः परिग्रहाभावाद् याचनादिना शरीरस्थितिः कर्तव्येत्याशङ्क्य अयांचितमर्गमुपपन्नं यदृच्छेति वचनातुरोपेनोत्तरमाह—यदृच्छेति । अप्रार्थितोऽयत्नतो लाभो यदृच्छालाभः तेन संतुष्टः संजातार्लप्रत्ययः, द्वन्द्वैः शीतोष्णादिभिः स्वप्रयत्नमन्तरेण वस्त्रालाभे पीड्यमानोऽप्यग्नित्तचितः द्वन्द्वान्तीतः, अत एव परस्य कौर्षानाच्छादनलाभेन परोत्कर्षासहनरूपमात्सरशून्यः निर्वैर इत्यर्थः । समस्तुक्त्यो यदृच्छालाभस्य सिद्धावसिद्धौ च हर्षविषादरहित इत्यर्थः । गतयो मिथार्थं प्राप्तं प्रविशान्तं विवृमे मन्त्रमुसते व्यङ्ग्ये भुक्तयजने । अतोतपात्रसंचारे मिथां लिखंत ये सुनिः ॥ धौर्दानमुमुक्षुं वासः कन्धां शीतनिवारिणाम् । पादुकेषु चापि गृह्णायात्कुर्याज्जान्यस्य रंभ-हम् इत्यादिशास्त्राद्योक्तप्रथा भिक्षादनादिकं शरीररिगतिमात्रप्रयोजनं कर्म कृत्वापि कर्मादावकर्माविदुर्द्वौ गत्याभूतात्मज्ञाननिष्ठः कृत्वाऽपि न निबध्यते बन्धहेतोः संतुक्तस्य कर्मणः ज्ञानांप्रप्ता दग्धत्वादित्युक्ता-नुवादः । यत्तवन्धे ननु सपरिग्रहः कुतश्च भरणव्यग्रचिन्तया यथै व्ययायाससाध्यांप्रलोत्रादीन्यनुनिष्ठेदि-त्याशङ्क्याह—यदृच्छालाभसंतुष्टः, द्वन्द्वान्तीतो बहुलाभेऽलाभे वा सुखदुःखाद्यतीतः परम्ब लाभं दृष्ट्वा संतापार्शनः समः यदृच्छालाभेनैव इष्टिपुण्यं स्थितिरित्या दर्पणः सिद्धावसिद्धौ च समः निर्विकारः एवंभूत इत्यादीनि कृत्वाऽपि तन्मूलं स्वर्गादिना न निवर्तते अपिशब्दः सत्त्वेन प्रत्यवायेन न निबध्यते बन्धहेतोः कर्मणस्तत्त्वज्ञानेनैव राहण । तथाच स्मृतः ' न्यायागतधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिप्रियः । आद्य-कृत्स्नत्ववादी च गृहस्थोऽपि विमुक्त्यो ' इति व्याचक्षुः, तदाङ्गनम् । उक्तरीत्या त्यक्तमर्षपरिग्रहस्य यतेः पूर्वश्लोकेन वर्णनौचित्येनैवमुल्लासनस्यानौचित्यात् । शङ्कानुत्पत्तस्य श्लोकाद्वैरुत्तरस्याप्रतीतिश्च तस्मादनेन श्लोकेन परिग्रहरहितस्यैव वर्णनं न्याय्यमिति दिक् ॥ २२ ॥

प० टी०—किंच—यदृच्छेति । अप्रार्थितोपास्थितो लाभो यदृच्छालाभस्तत् संतुष्टः सोऽपि निर्वाहमाप्र-पयामिः “ भा गुघः कस्यचिद्वग्भू ” इति श्रुतेः । द्वन्द्वानि शीतोष्णादीन्यतीनां विमत्सरोऽन्यशुभद्वेषर-हितः सिद्धावसिद्धौ समो हर्षविषादरहितः स एव पूर्वोत्तरभूमिकयोर्यथायथं कर्म कुर्यन् बन्धं न प्राप्नोति ॥ २२ ॥

श० टी०—यतचित्तात्मा कीदृश इत्यतस्तस्य लक्षणमाह—यदृच्छेति । अप्रयत्नलब्धेन तृप्तिमान् सुखदुःखलाभाशभादिद्वन्द्वान्यतीतो द्वन्द्वान्तीतः । विमत्सरोः, स्वानर्थानत्वाभिमित्तमनःखेदहीनः । द्वन्द्वान्-तत्वं किंप्रकारमिति जिज्ञासायां तद्विवृणोति—सम इत्यादिना । सिद्धयसिद्धादुत्सेकादुत्सेकान्वत्स्वरूपसमत्व मेव द्वन्द्वान्तीतत्वमित्यर्थः । एवंविधः कर्म कृत्वापि नेन न निबध्यत इति । यदृच्छालाभसंतुष्टत्वादिकं यतचित्तात्मनो लक्षणमित्युक्तं भवति ॥ २२ ॥

गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ॥

यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥ २३ ॥

त० टी०—कृत्वाऽपि न निबध्यत इत्युक्तं तत्र हेतुमाह—गतसङ्गस्येति । कर्मणि स्वफलोद्देशरहितस्य अत एव मुक्तस्य अन्यै रागद्वेषविवर्जितस्य यतो ज्ञानेऽवस्थितं निश्चलं चेतो यस्य तस्य यज्ञाय विष्णुप्रीत्यर्थमाचरतः साङ्गोपाङ्गं विधिपूर्वकं कर्मानुष्ठानं कुर्वतः समग्रं निःशेषं प्रविलीयते तस्मै पुण्यदानायापि योग्यो न भवति । कुतस्तद्वैगुण्यजन्यप्रत्यवायाय भवेदित्यर्थः । यद्यपि 'कर्ता कारयिता चैव प्रेरकश्चानुभोदकः । सुकृते दुष्कृते चैव चत्वारः समभागिनः' इति कर्तुरपि समफलत्वमुक्तं तथापि फलोद्देशेनैव कुर्वतस्तत्संबन्धो नैवविधस्येति भावः ॥ २३ ॥

म० टी०—त्यक्तसर्वपरिग्रहस्य गृहच्छालाभसंतुष्टस्य यतैर्यच्छरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं भिक्षाटनादिरूपं कर्म तत्कृत्वा न निबध्यत इत्युक्तेर्गृहस्थस्य ब्रह्मविदो जनकादेर्यज्ञादिरूपं यत्कर्म तद्वन्धहेतुः स्यादिति भवेत्कस्यचिदाशङ्का तामपनेतुं त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गमित्यादिनोक्तं विवृणोति—गतसङ्गस्येति । गतसङ्गस्य फलासङ्गजन्यस्य मुक्तस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यध्यासशून्यस्य, ज्ञानावस्थितचेतसः निर्विकल्पब्रह्मात्मैक्यबोध एव स्थितं चित्तं यस्य तस्य स्थितप्रज्ञस्येत्यर्थः । उत्तरोत्तरविशेषणस्य पूर्वपूर्वहेतुत्वेनान्वयो द्रष्टव्यः । गतसङ्गत्वं कुतः यतोऽध्यासहीनत्वं तत् कुतो यतः स्थितप्रज्ञत्वमिति । ईदृशस्यापि प्रारब्धकर्मवशाद् यज्ञाय यज्ञसंरक्षणार्थं ज्योतिःशोभादियज्ञे श्रेष्ठाचारत्वेन लोकप्रवृत्त्यर्थं यज्ञाय विष्णवे तत्प्रीत्यर्थमिति वा आचरतः कर्म यज्ञदानादिकं समग्रं सहस्रेण फलेन विधत् इति समग्रं प्रविलीयते प्रकर्षेण कारणोच्छेदेन तत्त्वदर्शनाद्विलीयते विनश्यतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

शं० टी०—ननु सर्वभिदमहं च ब्रह्मैवेति सर्वस्यापि स्वस्य च ब्रह्मत्वमेव प्रत्यगदृष्ट्या सर्वदा पश्यतां ब्रह्मविदां जीवन्मुक्तानां शरीरयात्रात्मकं कर्म ब्रह्मदृष्ट्या प्रविलापितत्वेन निःसत्ताकृतया तेषां मुक्तिः प्रतिबन्धकं मास्तु लोकानुग्रहात्म्यया कर्मणि प्रवृत्तस्याधिकारिकस्यान्यस्य वाऽविद्योऽहं कर्तानिन्दं कर्तव्यमिति क्रियाकारकभेददृष्टिमवश्यं क्रियमाणेन कर्मणा मुक्तिः प्रतिवर्ष्यत एव 'नामुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि' इत्यादिस्मृतिनियमादित्याशङ्कायां न ब्रह्मविद्भिर्महापुरुषैः क्रियमाणं क्रियाकारकादिभेदभिन्नमपि कर्म लौकिकं वैदिकं च सर्वं ब्रह्मैवेति सर्वत्र ब्रह्मबुद्धयैव क्रियते ननु भवेदं क्रियत इति भेददृष्ट्या, ततस्तैः क्रियमाणं कर्मार्कमेव सत्स्वयं मुक्तिं तेषां प्रतिबद्धं न शक्नोतीत्याशयेनाह—गतसङ्गस्येति । मुक्तस्य ब्रह्मण्येवात्मभावापत्त्याऽहंममाभिनिवेशेन विमुक्तस्य निरहंकृतेरत एव गतसङ्गस्य सज्यते पुमाननेन कर्मास्त्विति सङ्गः काभः स गतो यस्य तस्य गतसङ्गस्य निष्कामस्यात एव ज्ञानावस्थितचेतसः ज्ञानं सर्वत्र ब्रह्मदर्शनलक्षणं तत्रैवावस्थितं चेतो यस्य तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः दृश्यावगाहिन्या वृत्तेः सदा ब्रह्माकारतानेवापादयतो यज्ञाय विष्णवे । यद्वा श्रौतैः स्मार्तैश्च कर्मभिर्देवान् यजन्तीति यज्ञाः ब्राह्मणादयस्तैः । जातधिकवचनम् । यज्ञाय लोकहितायैवाचरतः कर्माणि कुर्वतः आधिकारिकस्य नित्यमनुष्ठीयमानं कर्म समग्रं करणत्रयनिर्वर्तितं सर्वं कर्मार्कमदिलक्षणं वा सर्वं प्रविलीयते ब्रह्मबुद्ध्या प्रविलापितं सत्समूलं विनश्यति न जन्मादिफलाय कल्पत इत्यर्थः ॥ २३ ॥

श्री० टी०—किंच—गतसङ्गस्येति । गतसङ्गस्य निष्कामस्य रागादिभिर्मुक्तस्य ज्ञानेऽवस्थितं चेतो यस्य यज्ञाय परमेश्वरार्थं कर्माचरतः सतः समग्रं सवासनं कर्म प्रविलीयते अकर्मभावमापद्यते । आरूढयोगपक्षे ब्रह्मावेति यज्ञसंरक्षणार्थं लोकसंग्रहार्थमेव कर्म कुर्वत इत्यर्थः ॥ २३ ॥

स० टी०—तत्त्वज्ञस्य गृहस्थस्य कर्म यागादिकं कृतम् ॥ नैव बन्धकमित्याह पूर्वोक्तमपि केशवः ॥ १ ॥ फलासङ्गविहीनस्य निर्गताध्यासकस्य च ॥ निर्विकल्पात्मतत्त्वैक्यबोधे यस्य स्थितं मनः ॥ २ ॥ ईदृ-

सस्यापि प्रारब्धवशाद्धोक्तप्रवृत्तये ॥ कुर्वतः कर्म यज्ञादि विष्णुप्रीत्यर्थमेव वा ॥ ३ ॥ सहाम्रेण फलेनैत-
त्कर्म हस्य विनश्यति ॥ फलं वाजनयित्वैव भूद्धोच्छेदादुक्तया ॥ ४ ॥ २१ ॥

भा० टी०—यस्तु प्रारब्धवशात्पूर्वं कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोतीत्युक्तं तदेव विवृण्वन्नाह—
गतसङ्गस्येति । गतः सर्वतो निवृत्तः सङ्ग आसक्तिर्यस्य तस्य मुक्तस्य निवृत्तभर्माभिर्मादिवन्धनस्येति
भाष्यं तत्रादिशब्देन कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यभ्यासो रागादिश्च गृह्यत इत्यविरोधः । ज्ञान एवावस्थितं चेतो यस्य
तस्य यज्ञायामिष्टोमादियज्ञनिवृत्त्यर्थं विष्णुप्रीतिनिवृत्त्यर्थमिति वाऽऽचरतः कुर्वतः सहाम्रेण फलेन वर्तत
इति समग्रं प्रकर्षेण कारणोच्छेदेन तत्त्वमाभात्काराद्विलीयते नश्यतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

प० टी०—किञ्च गतसङ्गस्येति । गतसङ्गस्य रागादिभिर्विमुक्तस्य ज्ञानावस्थितमात्मज्ञानै-
कतत्परं चेतो यस्यैवंभूतरस्य यज्ञाय परमेश्वरार्थं यागार्थं वा कर्माचरतः समग्रं सवासनं प्रविलीयतेऽकर्म-
तामावश्यते ॥ २२ ॥

रा० टी०—विक्षिप्य प्रागुक्तं पिण्डीकृत्य दर्शयति—गतसङ्गस्येति । गतसङ्गस्य फलश्लेष्टरहितस्य मु-
क्तस्य देहाद्यभिमानहीनस्य स्वातन्त्र्याभिमानहीनस्येति वा ज्ञानावस्थितचेतसः विष्णुज्ञानेऽभिनिविष्टचि-
त्तरस्य यत्ताव विप्रक्षेपे तत्पीत्यर्थं कर्माचरतः कुर्वतः कर्म प्रविलीयते बन्धकं न भवतीत्यर्थः । यस्मैत्या-
दिना यत्कागादिवर्जनमुक्तं तद्वृत्तसङ्गस्येत्यनेन त्यक्तसर्वपरिग्रह इत्येतन्मुक्तस्येत्यनेन कर्मण्यकर्ममिति
नित्यमृत इति च ज्ञानावस्थितचेतस इत्यनेन पिण्डीकृत्य प्रदर्शितं ध्येयम् ॥ २३ ॥

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्मामो ब्रह्मणा हुतम् ॥

ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ २४ ॥

त० टी०—एतमुक्तविधस्य योगिनः समग्रकर्मप्रविशस्य उक्तस्तत्र कथमाकाङ्क्षायां ज्ञानावस्थितचेतस
इतिपदस्य व्याख्यारूपं साङ्गस्य यज्ञस्य ब्रह्मात्मकतानुसंधानप्रकारमाह—ब्रह्मार्पणमिति । अर्प्यते-
ऽनेनेति अर्पणं जुगादि मन्त्रादि च ब्रह्मात्मकत्वाद्ब्रह्मैव, हविर्ब्रह्मामो ब्रह्मणा हुतं ब्रह्मैव, ब्रह्मामो-
ब्रह्मभूतेऽमो ब्रह्मणा कर्ता यजमानेन हुतं भक्षेणक्रियार्पि ब्रह्मैव, तथाऽर्पणमप्रदानभृतदेवताऽप्यनु-
सन्धेया । तथाच कर्ता कर्म करणमधिकरणं संप्रदानं क्रिया च सर्वं ब्रह्मैवेत्यर्थः । एवं ब्रह्मा-
त्मकं कर्मणि समाधिस्तत्त्वानुसंधानं यस्य स ब्रह्मकर्मसमाधिस्तेन ब्रह्मैव गन्तव्यं प्राप्य फलं नतु स्व-
र्गादिनश्वरफलमित्यर्थः ॥ २४ ॥

प० टी०—ननु क्रियमाणं कर्म फलमननयित्वैव हुतो नश्यति ब्रह्मवांषे तत्कारणोच्छेदादित्याह—ब्रह्मार्पणमि-
ति । अनेकारकसाध्या हि यज्ञादिक्रिया भवति।देवतादेशेन हि द्रव्यत्यागा यागः। स एव त्यज्यमानद्रव्यस्याग्नौ
प्रक्षेपाद्धोम इत्युच्यते। तत्रोद्देश्या देवता संप्रदानं, त्याज्यमानं द्रव्यं हविःशब्दवाच्यं साक्षाद्वात्वर्यकर्म, तत्फलं
तु स्वर्गादि व्यवाहृतं भावनाकर्म । एवं धारकत्वेन हविषोऽग्नौ प्रक्षेपे माधकतमतया जुहादिकरणं प्रकाशकतया
मन्त्रादिकरणमपि कारकज्ञापकभेदेन द्विविधम् । एवंत्यागोऽग्नौ प्रक्षेपश्च द्वे क्रियेतत्राद्यायां यजमानः कर्ता ।
प्रक्षेपे तु यजमानपरिक्रितोऽप्यर्थुः।प्रक्षेपाधिकरणं चाग्निः । एवं देशकालादिकमप्यधिकरणं सर्वं क्रियासाधारणं
द्रव्यम् । तदेवं सर्वेषां क्रियाकारकादिव्यवहाराणां ब्रह्माज्ञानकल्पितानां रज्ज्वज्ञानकल्पितानां सर्पधारादण्डादी-
नां रज्जुतत्त्वज्ञानेनैव ब्रह्मतत्त्वज्ञानेन वाधे बाधितानुवृत्त्या क्रियाकारकादिव्यवहाराभासो दृश्यमानोऽपि दृश्य-
पटन्यायेन न फलस्य कल्पत इत्यनेन श्लोकेन प्रतिपाद्यते । ब्रह्मदृष्टिरेव च सर्वव्यवसात्मिकेति स्मृत्युक्ते । तथाहि
अर्प्यते अनेनेति करणव्युत्पत्त्या अर्पणं जुहादि मन्त्रादि च । एवमर्प्यतेऽस्मी इति व्युत्पत्त्या अर्पणं देवता-

रूपं संप्रदानम् । एवमर्प्यते अस्मिन्निति व्युत्पत्त्याऽर्पणमधिकरणं देशकालादि । तत्सर्वं ब्रह्मणि कल्पितत्वाद्ब्रह्मैव रज्जुकल्पितभुजङ्गवदधिष्ठानव्यतिरेकेणासदित्यर्थः । एवं हविस्त्यागप्रक्षेपक्रिययोः साक्षात्कर्म कारकं तदपि ब्रह्मैव । एवं यत्र प्रक्षिप्यतेऽग्नौ सोऽपि ब्रह्मैव । ब्रह्माभाविनि समस्तं पदम् । तथा येन कर्त्रा यजमानेनाध्वर्युणा च त्यज्यते प्रक्षिप्यते च तदुभयमपि कर्तृकारकं कर्तरि विहितया तृतीययानुश्रुतेति विधीयते ब्रह्मणेति, एवं हुतमिति हवनं त्यागक्रिया प्रक्षेपक्रिया च तदपि ब्रह्मैव । तथा तेन हवनेन यद्वन्तव्यं स्वर्गादि व्यवहितं कर्म तदपि ब्रह्मैव । अत्रत्य एवकारः सर्वत्र संबध्यते । हुतमित्यत्रापि इत एव ब्रह्मेत्यनुषज्यते व्यवधानाभावात् साक्षाद्ब्रह्मत्वाच्च “चित्पतिस्त्वापुनातु” इत्यादावच्छिद्रेणेत्यादिपरवाक्यशेषवत् । अनेन रूपेण कर्मणि समाधिः ब्रह्मज्ञानं यस्य स कर्मसमाधिस्तेन ब्रह्मविदा कर्मानुष्ठात्रापि ब्रह्म परमानन्दाद्वयं गन्तव्यमित्यनुषज्यते साक्षाद्ब्रह्मत्वादव्यवधानाच्च या ते अग्ने रजाशयेत्यादौ तन्वर्विष्टेत्यादिपूर्ववाक्यशेषवत् । अथवा अर्प्यतेऽग्नौ फलायेति व्युत्पत्त्याऽर्पणपदेनैव स्वर्गादिफलमपि ग्राह्यम् । तथाच ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिनेत्युत्तरार्द्धं ज्ञानफलकथनायेति समञ्जसम् । अस्मिन्पक्षे ब्रह्मकर्मसमाधिनेत्येकं वा पदम् । पूर्वं ब्रह्मपदं हुतमित्यनेन संबध्यते चरमं गन्तव्यपदेनेति भिन्नं वा पदम् । एवं च नानुषङ्गद्वयकेश इति द्रष्टव्यम् । ब्रह्म गन्तव्यमित्यभेदेनैव तत्प्रामिरूपवारात् । अत एव न स्वर्गादि तुच्छफलं तेन गन्तव्यं विद्या आविद्याकारकव्यवहारोच्छेदात् । तदुक्तं वार्तिककृद्भिः ‘कारकव्यवहारे हि शुद्धं वस्तु न वीक्ष्यते । शुद्धे वस्तुनि सिद्धे च कारकव्यापृतिः कृतः’ इति । अर्पणादिकारकस्वरूपानुपमर्देनैव तत्र नामादाविव ब्रह्मदृष्टिः क्षिप्यते सम्पन्मात्रेण फलविशेषायेति केषां चिद्व्याख्यानं भाष्यकृद्भिरेव निराकृतमुपक्रमविरोधाद्ब्रह्मविद्याप्रकरणे सम्पन्मात्रस्याप्रसक्तत्वादित्यादियुक्तिभिः ॥ २४ ॥

शं० टी०—प्रविलापनप्रकारमेवाह—ब्रह्मार्पणमिति । ब्रह्मार्पणं हविरर्प्यतेऽनेनेत्यर्पणं चमसभ्यस्तुवादिकं सर्वं ब्रह्मैवेति प्रत्यगदृष्टया ब्रह्मवित्पश्यति । मूढदृष्टया यद्रजतं तदेव विवेकिदृष्टया शुक्तिर्यथा तथाऽदृष्टया यच्चमसादि यज्ञसाधनं तदेव ब्रह्मविदृष्टया ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः । ब्रह्म हविर्यथैयं यज्ञविश्वरूपगुरोडाशादिकं होम्यद्रव्यं तत्सर्वं ब्रह्मैव पश्यति । ब्रह्मणा होमकर्त्रा कर्तापि ब्रह्मैवेति यजमानं स्वं ब्रह्मविद्ब्रह्मैव पश्यति । ब्रह्माग्नौ ब्रह्मैवामिस्तं होमाधिकरणं ब्रह्मैवेति पश्यति । तस्मिन् ब्रह्माग्नौ यज्जुतं हवनक्रिया तदपि ब्रह्मैव पश्यति । ब्रह्मकर्मसमाधिना सर्वस्य ब्रह्ममात्रत्वदर्शनं यत्तद्ब्रह्मकर्म तस्मिन् ब्रह्मकर्मणि समाधिश्चित्तस्य स्थापनं यस्य तेन ब्रह्मकर्मसमाधिना सर्वं ब्रह्मैव पश्यता ब्रह्मविदा यद्वन्तव्यमेवं दर्शनस्य फलत्वेन प्राप्तव्यमिदमेवाहमस्मीति तद्ब्रह्मैव भवति । इत्थं लोकहितार्थं प्रवृत्तरयाभिकारिकस्य ब्रह्मविदोऽपि ससाधनं सर्वं कर्म ब्रह्मवृत्त्या ब्रह्ममात्रत्वेन प्रविलापितत्वात्त्वर्थं निःसत्त्वेनाकर्मेव सद्बन्धाय न भवतीति सिद्धम् । एतेन चलनातिशयायाः प्रवृत्तीर्नरोऽस्य दुष्करत्वात्सर्वदा विदुषोऽपि प्रवर्तितव्यत्वे प्राप्ते विवेकिनो व्यर्थव्यावृत्त्यपेक्षया वैदिकी प्रवृत्तिर्भूषणाय मनोहर्षाय लोकहिताय चान्ततोऽप्यवन्धाय च भवत्यतस्तथैव दृष्टया सद्भिर्ब्रह्मविद्भिः प्रवर्तितव्यमिति सूचितं भवति ॥ २४ ॥

श्री० टी०—तदेवं परमेश्वराराधनलक्षणं कर्म ज्ञानहेतुत्वेन बन्धकत्वाभावात्कर्मेव, आरूढावस्थायां त्वकर्त्रात्मज्ञानेन बाधितत्वात्स्वाभाविकमपि कर्माकर्मेवेति कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्यनेनोक्तः कर्मप्रविलयः प्रपञ्चितः, इदानीं कर्मणि तदङ्गेषु च ब्रह्मैवानुस्यूतं पश्यतः कर्मप्रविलयमाह—ब्रह्मार्पणमिति । अर्प्यतेऽनेनेत्यर्पणं सूत्रादि तदपि ब्रह्मैव, अर्प्यमाणं हविरपि घृतादिकं ब्रह्मैवामिस्तस्मिन्ब्रह्मणा कर्त्रा च हुतं ब्रह्मैव होमः, भिक्षु कर्त्ता च क्रिया च ब्रह्मैवेत्यर्थः । एवं ब्रह्मण्येव कर्मात्मके समाधिश्चित्तैकाग्र्यं यस्य तेन ब्रह्मैव गन्तव्यं ननु फलान्तरमित्यर्थः ॥ २४ ॥

स० टी०-ननु ज्ञाने समुत्पन्ने पूर्वं कर्म विनश्यतु ॥ क्रियमाणं कथं कर्माऽजनयित्वा फलं विद् ॥ १ ॥ नश्यतीत्यत्र ब्रह्मैक्यबोधेनेत्याह माधवः ॥ बहुकारकसाध्यास्ति क्रिया यागादिकाऽखिला ॥ २ ॥ देवतो-
देशतो द्रव्यत्यागो याग उदाहृतः ॥ स एव त्यज्यमानस्य द्रव्यस्याग्नौ यथाविधि ॥ ३ ॥ प्रक्षेपाद्धोम
इत्युक्तस्तत्रोद्देश्यास्ति देवता ॥ संप्रदानं हविःशब्दवाच्यं द्रव्यं यदस्ति तत् ॥ ४ ॥ साक्षाद्वात्वर्यकर्मास्ति
तत्फलं तु स्वरादिकम् ॥ भावना कर्म यस्मात्तत्तद्द्रव्यं विहितं भवेत् ॥ ५ ॥ एवं जुह्वादिकरणं प्रक्षेपे-
ऽत्यन्तसाधकम् ॥ भासकत्वेन मन्त्रादिकरणं द्विविधं तथा ॥ ६ ॥ त्यागप्रक्षेपभेदेन क्रियापि द्विविधेरिता ॥
त्यागे यजमानः कर्ता प्रक्षेपोऽध्वर्युकर्तृकः ॥ ७ ॥ प्रक्षेपाधिकरणं स्यादग्निः स्वर्गादिकं फलम् ॥ तदेवम-
खिलं यज्ञक्रियाकारकवस्तु यत् ॥ ८ ॥ ब्रह्माज्ञानेन तत्रैवाध्यस्तं रज्जौ स्रगादिवत् ॥ ब्रह्मज्ञानेन बाधे
तु भासमानमपि स्फुटम् ॥ ९ ॥ कल्पते नैव वन्धाय यथा स्वाप्नं प्रजागमे ॥ ब्रह्मदृष्टिरियं सर्वव्यज्ञरूपत-
याधुना ॥ १० ॥ मृत्युते हरिणा सम्यग्दृष्टिदात्याय तद्विदाम् ॥ अर्पणं नाप्यतेऽनेन जुह्वादि करणं हि
यत् ॥ ११ ॥ अपर्यतेऽस्मा इति प्रोक्तं संप्रदानं च देवता ॥ अपर्यतेऽस्मिन्नु देशाणाधारोऽधिकरणं तथा
॥ १२ ॥ ब्रह्मण्यागेपितत्वात्तत्सर्वं ब्रह्मैव नेतरत् ॥ कल्पितस्य पृथक्सत्ताभिष्ठानाभास्ति सर्वथा ॥ १३ ॥
त्यागादिकक्रिया कर्म हविर्प्रक्षेपे वस्तु भवत् ॥ यत्र प्रक्षिप्यतेऽग्नौ तत्सोऽपि ब्रह्मैव केवलम् ॥ १४ ॥
त्यज्येने क्षिप्यते येन स कर्ता ब्रह्म चिन्मयम् ॥ त्यागप्रक्षेपस्या या क्रिया ब्रह्मैव तद्वत् ॥ १५ ॥
येन तेन नश्यत्यं फलं ब्रह्म स्वरादि तत् ॥ कर्मण्यनेन रूपेण समाधिर्यस्य धीमतः ॥ १६ ॥ तेन ब्रह्म-
विदा ब्रह्म गन्तव्यं नित्यस्याद्वयम् ॥ १७ ॥ २४ ॥

भा० टी०-ननु 'नामुक्तं श्रीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि । अत्ययमेव मोक्षक्यं कृतं कर्म शुभाशुभम्'
इत्यादिवचनेभ्यः कर्मफलस्यावश्यंभावित्वकथनान्, कस्मात्पुनः कारणतिक्रियमाणं कर्म स्वकार्यारम्भं बन्धनमशु-
र्व्ययमग्रं प्रविष्टीयत इत्याशङ्क्य सर्वक्रियत्कारकफलभातं द्वैतं ब्रह्मैव ब्रह्मविद् इति हेतोस्तस्य समग्रं कर्म विनश्य-
तीत्याह-ब्रह्मार्पणमिति । असमस्ते पदे । अपर्यतेऽनेन हस्तादिना करणेनेत्यर्पणं कर्णं कारकं, अपर्यतेऽस्मि-
न्क्रियर्पणमधिकरणं देशकालादि, अपर्यतेऽस्मिन् इति संप्रदानं देवतारूपं, भाष्यारयोपलक्षणाथतयाऽपिरोधः,
तद्वैवेति बाधायां सामानाधिकरण्यं, यत्प्रायः स रथागारितवदेवमपि यद्विबुद्ध्या गृह्यमाणं घृतादिकं
प्रत्यागादिकप्रक्रिययोः साक्षात्कर्म कारकं तदपि ब्रह्मैव तत्त्वविद्, तथा । ब्रह्माभाविनि समस्तं पत्नम् । एतेन
ब्रह्मणीतिपदमध्याहर्तव्यमित्यपास्तम् । यस्मिन्नुयते सोऽग्निरपि तत्प्रकारकमपि ब्रह्मैव, तथा येन यजमानेना-
ध्वर्युणा च त्यज्यते क्षिप्यते च तदुभयमपि कर्तृकारकं ब्रह्मैवेत्यर्थः । यत्तेन हुतं हवनक्रियाऽपि ब्रह्मैव ।
अत्रत्य एवकारः सर्वत्र संबध्यते । ब्रह्मपदं च काकादिगोलरुन्मायेऽपीभ्यत्र । ब्रह्मैव कर्म तत्र समाधिर्यस्य सः तेन
गन्तव्यं फलमपि ब्रह्मैव । एवं लोकसंप्रहर्चिकीर्तुणाऽपि क्रियमाणं कर्म परमार्थतोऽकर्म, ब्रह्मबुद्धपुपमर्दितत्वात्
निवृत्तकमणोऽपि यतेः सम्यग्दर्शनः सम्यग्दर्शनस्तुत्यर्थं ज्ञानस्य यज्ञत्वसंपादनं सुतराशुपपद्यते । यदर्पणादि
यज्ञे प्रसिद्धं तदग्न्याध्यात्मं ब्रह्मैवाऽन्यथा सर्वस्य ब्रह्मत्वेऽपेक्षादीनामेव विशेषतो ब्रह्मत्वाभिधानमनर्थकं
स्यात्, यत्तु यद्वै तदर्पणादीनि ब्रह्मैव स्वत्वर्पणादिना पञ्चस्थितेन कारकात्मनाऽवस्थितं सत् तदेव कर्म करो-
ति नात्रार्पणादिवुद्धिर्निवर्त्यते किंत्वर्पणादिषु प्रतिमादौ विष्णुबुद्धिरिव ब्रह्मबुद्धिराधीयत इति, तदसत् ज्ञानय-
ज्ञस्तुत्यर्थत्वादस्य प्रकरणस्य, अत्र सम्यग्दर्शनं ज्ञानयज्ञाद्व्यतिपादितम् । अनेकाश्च क्रियाविशेषान् यज्ञाद्वि-
तानुपन्यस्य श्रेयान्द्रव्यमयायज्ञाज्ञानयज्ञः इति ज्ञानं स्वैतीति भाष्ये विस्तरः । एतेन कर्मण्यकर्म यः
पदेदित्यारभ्याकुरुषुपरत्वेन दृश्यमानमपेक्षां व्याख्यानमसङ्गतमिति ध्येयम्, यत्तु अथवाऽप्येतस्मै फलार्थ-
ति व्युत्पत्त्याऽर्पणपदेन स्वर्गादिकलमपि ब्रह्मम् । तथाच ब्रह्मैवेत्याशुचरार्थं ज्ञानफलकथनायेवेति समञ्जसम् ।

अस्मिन्पक्षे ब्रह्मकर्मसमाधिनेत्येकं वा पदं पूर्वं ब्रह्मपदं हुतमित्यनेन संबध्यते चरमं गन्तव्यमित्यनेनेति भिन्नं वा पदम्, एवंच नानुषङ्गद्वयहेतु इति तच्चिन्त्यं, श्रुतं गन्तव्यपदं विहाय क्लिष्टव्युत्पत्त्या तदानयन-
स्यान्याध्यत्वात् । ज्ञानप्रभावमुक्त्वा ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाभिगच्छतीति ज्ञानयज्ञफलस्य वक्ष्यमा-
णत्वात् । भाष्ये तु ब्रह्मकर्मसमाधिना ब्रह्मैव गन्तव्यमिति तेन गन्तव्यं फलमपि ब्रह्मैवेत्यस्यानुवादे ब्रह्मेत्या-
दिपदस्यान्वयप्रदर्शनार्थः, न तु ब्रह्मैव गन्तव्यमितिपदद्वयानुषङ्गेन ज्ञानफलप्रदर्शनम् । एतेन पूर्वमित्यादिप-
रास्तं काकाक्षिगोत्रकन्यायस्य प्रदर्शितत्वादिति दिक् ॥ २४ ॥

प० टी०—अधोपक्रान्तप्रमेयमुपसंहरन्नाह—ब्रह्मार्पणमिति । अर्पणं चित्तस्य दानसंकल्पो यस्तद्ब्र-
ह्मरूपत्वाद् ब्रह्मैव । तथा हविः समित्तिलाज्यादि वैराजब्रह्मणो व्याष्टिरूपत्वाद् ब्रह्मैव । अग्निरपि वैश्या-
नरापरपर्यायं ब्रह्मैव । तस्मिन् येन पुरुषेण हुतं सोऽपि ब्रह्मैव । इति ज्ञात्वा येन क्रियते तेन ब्रह्मैव
गन्तव्यं प्राप्तव्यम् । किंभूतेन ब्रह्मकर्मसमाधिना । ब्रह्मार्पणं कर्म ब्रह्मकर्म तस्मिन् समाधिश्चित्तैकाग्र्यं
यस्य तेन ॥ २४ ॥

रा० टी०—एवं तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामीति प्रतिज्ञानं कर्मस्वरूपं संक्षेपविस्तराभ्यां प्रतिपाद्य गतसङ्गस्येत्य-
नेनोपसंहृत्याधुना ज्ञानावस्थितचेतस्त्वं स्पष्टयति—ब्रह्मेति । अपर्यते समर्प्यतेऽनेनेत्यर्पणं त्वर्पिण्यदि ।
अर्पणहविरग्नीनां ब्रह्माभेद उच्यते, ब्रह्म च तदर्पणं चेत्यादिव्युत्पत्तेः । तथा समाधिना सह सहितं
कर्म चाग्निहोत्रादि ब्रह्मेति कर्मसमाध्योरपि । तथा ब्रह्मणा हुतमित्यत्रापि प्रायपाठाद्ब्रह्मैव हुतमिति होम-
स्यापि ब्रह्माभेदः स तु अर्पणादिसत्ताप्रतीत्यादेर्ब्रह्माधीनत्वाभिप्रायेण । स्वदधीनं गतः सर्वमतः सर्वो मतो
भवानित्यादेः । इति मां योऽभिज्ञानाप्नोति श्लोकान्ते शेषः । तेनैव ब्रह्म गन्तव्यमित्यन्वयः । एतेन
ज्ञानावस्थितचेतःपदोक्तं परमेश्वरज्ञानमेवंरूपमिति स्पष्टीकृतं भवति । यद्वा ब्रह्मणा हुतमिति असामानाधिकर-
ण्यनिर्देशप्रायपाठान् । ब्रह्मण्यर्पणं ब्रह्मणो हविः ब्रह्मणोऽग्नौ ब्रह्मणः कर्म ब्रह्मकर्म न केवलं कर्ममात्रं
ब्रह्मणः किंतु समाधिना सहितं कर्म ब्रह्मण इत्यर्थः । अर्पणादिकं सर्वं तत्स्वामिकमिति यो जानाति तेन
ब्रह्म गन्तव्यमिति योजना । एतेन प्राकृतपदेनोक्तस्वातन्त्र्याभिमानत्यागः कर्माङ्गमुक्तः स कुत्र कार्य-
त्यक्तस्वातन्त्र्याभिमानं च वस्तु किमधीनं ज्ञेयं यज्ञाद्येत्युक्त्यन्वयार्थत्वं च किमिति शङ्कात्रयं निरस्तम् ।
हविरादौ स्वातन्त्र्याभिमानत्यागब्रह्माधीनत्वयोः त्रिष्वर्पणमेव यज्ञार्थत्वमित्यस्य चात्र प्रतीतेरिति ॥ २४ ॥

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ॥

ब्रह्माभावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुहति ॥ २५ ॥

त० टी०—एवं साङ्गस्य यज्ञरूपकर्मणो ब्रह्मात्मकानुसंधानेनानुष्ठानात्तु ब्रह्मसाक्षिरूपफलमुक्तमि-
दानीं तस्यैव श्रेष्ठप्रदर्शनाय अधिकारिभेदेनापरान्वद्भुविधान्यज्ञानाह—दैवमित्याद्यष्टभिः । केवला
इन्द्रादयो देवा इज्यन्ते पूज्यन्ते यस्मिन्स दैवस्तं यज्ञमपरे योगिनो ज्ञानहीनाः केवलकर्मनिष्ठाः पर्युपासते
सम्यगनुतिष्ठन्ति । अपरे योगिनः किञ्चिज्ज्ञानविशिष्टकर्मनिष्ठा ब्रह्माग्नौ ब्रह्मरूपत्वेनाभिमतोऽग्नौ यज्ञं यज्ञ-
द्रव्यं हविर्यज्ञेन यज्ञसाधनेन जुगादिना जुहति प्रक्षिपन्ति । अग्निमात्रे ब्रह्मबुद्धयस्ते, नतु कर्तृकर्मादि-
कारककलापेऽतस्तेषां पूर्वोक्ताद्ब्रह्मार्पणादिबुद्धिमतोऽवरत्वमिति भावः ॥ २५ ॥

प्र० टी०—अधुना सम्यग्दर्शनस्य यज्ञरूपत्वेन स्तावकतया ब्रह्मार्पणमन्त्रे स्थिते पुनरपि तस्य स्तुत्यर्थ-
मितरान्यज्ञानुपन्यस्याति—दैवमेवेति । देवा इन्द्रादन्यादय इज्यन्ते येन स दैवस्तमेव यज्ञं दर्शपूर्णमास-
ज्योतिष्टोमादिरूपमपरे योगिनः कर्मिणः पर्युपासते सर्वदा कुर्वन्ति न ज्ञानयक्षम् । एवं कर्मयज्ञमुक्त्वाऽन्तः

करणशुद्धिद्वारेण तत्फलभूतं ज्ञानयज्ञमाह—ब्रह्माग्राविति । ब्रह्माग्री सत्यज्ञानानन्तानन्दरूपं निरस्तसम-
स्तविशेषं ब्रह्म तत्पदार्थस्तस्मिन्नग्री यज्ञं प्रत्यगात्मानं त्वंपदार्थं यज्ञेनैव, यज्ञशब्द आत्मनामसु याम्केन
पठितः । इत्थंभूतलक्षणे तृतीया । एवकारो भेदाभेदव्यावृत्त्यर्थः । त्वंपदार्थभिदेनैव उपजुह्वति तत्त्वरूपतया
पदयन्तीत्यर्थः । अपरे पूर्वविलक्षणास्तत्त्वदर्शननिष्ठाः संन्यासिन इत्यर्थः । जीवब्रह्माभेददर्शनं यज्ञत्वेन
संपाद्य तत्साधनयज्ञमध्ये पठयते श्रेयान्द्रव्यमयाध्याजज्ञानयज्ञ इत्यादिना स्तोत्रम् ॥ २५ ॥

शं० टी०—पूर्वं ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविरितिमन्त्रेण चमसादीनां ब्रह्मात्मत्वदर्शनलक्षणं ज्ञानं यज्ञरूपत्वेन
वर्णयित्वा तस्यैव ज्ञानयज्ञस्य साधनमोक्षैकसाधनत्वेन देवादिपञ्चापेक्षया सर्वोत्तमत्वं प्रतिपादयितुं मोक्ष-
स्य व्यग्रहितसाधनानां देवादिपञ्चानां पुत्रपुत्रिभिः स्वाधिकारानुरूपेण चित्तशुद्धयर्थमनुष्ठेयत्वं सूचयितुं च
देवादिपञ्चापेक्षया तत्—देवमिति । देवानिन्द्रादितुदिश्य प्रवृत्तो यज्ञो देवस्तं देवमेव यज्ञं श्रौतं स्मार्तं चापरे
मोक्षकामा योगिनः कर्मयोगिनो गृहिणश्चित्तशुद्धयर्थं पर्युपासतेऽनुनिष्ठन्तीति, देव एव वैदिको यज्ञो गृहिणां
कर्तव्य इति सूचयित्वा ब्रह्मविदां यतीनां स्वयमेव यज्ञः कर्तव्यो मुक्त्यर्थमित्युक्तमेव ज्ञानयज्ञं प्रकारान्तरेण
वर्णयति—ब्रह्माग्राविति । अपरे गृहिभ्यो भिन्ना यतयः श्रवणादिभिर्विज्ञातात्मतत्त्वाः स्वयं ब्रह्माग्री “सत्यं
ज्ञानमनन्तं प्राग्न । आत्मानो ब्रह्म । तदेतद्ब्रह्मापवर्गमपरम्” इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं निरस्ताशेषविशेषं सच्चिदानन्दध्वनं
यत्परं प्राग्न तदेवाग्निराविष्ठातृकार्यदातृदाहृक्त्वात्सोपाधिकात्माहुतिप्रक्षेपस्याधिकरणत्वाच्च परं ब्रह्माग्निरि-
त्युच्यते तस्मिन् ब्रह्माग्री यज्ञं पाभैरहं भोक्तृतिं विषयोपभोगैरिज्यत इति यज्ञ आत्मा सोपाधिकस्तं यज्ञं
वस्तुतो निर्विशेषमप्यध्यासतो बुद्ध्याणुपाधिवृत्तमात्मानमाहुतीनां प्रवृत्तकाले यज्ञेनात्मना निर्विशेषस्वरूपेणैव
ब्रह्माणि जुह्वति, अहं ब्रह्मास्मीत्यहमित्यहंपदार्थं सोपाधिकवत्प्रतीयमानं विवेकवृत्त्या निर्विशेषं भावयित्वा ब्र-
ह्माभिन्नमुत्पन्नवर्तित्यर्थः । यदा यज्ञमात्मानं सोपाधिकं यज्ञेन “यज्ञो वै विश्वः” इतिश्रवणात्मसोपाधिकेने-
धरेण सदैव जुह्वति । सोपाधिकमीधरं सोपाधिकमात्मानं चोभौ तत्तुपाधिमोक्षं चाभयोरविद्यानभूतं तुरी-
येण निर्विशेषेण ब्रह्मणाऽभिज्ञौ पश्यन्ति, यथा तरङ्गबुद्बुदौ अत्रामरूपापोदेन तदाधारभूतसमुद्रणाऽभिज्ञौ
पश्यन्ति तद्वदित्यर्थः ॥ २५ ॥

श्री० टी०—एतदेव यज्ञत्वेन संपादितं सर्वत्र ब्रह्मदर्शनलक्षणं ज्ञानं सर्वयज्ञोपायप्राप्तत्वात्सर्वयज्ञेभ्यः
श्रेष्ठमित्येवं स्तोत्रमधिकारिभेदेन ज्ञानोपायभूतान्वहन्यज्ञानाह—देवमित्युपाधिभिः । देवा इन्द्रवरुणादय इज्य-
न्ते यस्मिन्, एवकारेणेन्द्रादिषु ब्रह्मशुद्धिग्राह्यं दर्शितम् । तं देवं यज्ञमपरे कर्मयोगिनः पर्युपासते श्रद्ध-
याऽनुतिष्ठन्ति । अपरे तु ज्ञानयोगिनः प्रह्मरूपेऽग्री यज्ञेनोपायभूतं ब्रह्मार्पणमित्युक्तप्रकारेण यज्ञमुपजु-
ह्वति यज्ञादिसर्वकारिणि प्राविष्ठापयन्तीत्यर्थः । सात्यं ज्ञानयज्ञः ॥ २५ ॥

सं० टी०—एवं संपाद्य यज्ञत्वं सम्यग्गृह्येत्थायुना ॥ तत्तत्त्वर्थं मखानन्यानुपन्यस्यति केशवः ॥ १ ॥
देवा इन्द्रमुत्वा येनेज्यन्ते यज्ञः स देवकः ॥ तं कुर्वन्ति सदा यज्ञं योगिनः कर्मिणोऽपरे ॥ २ ॥ सत्यं
ज्ञानमनन्तं यच्चिर्विशेषं निरञ्जनम् ॥ तत्पदार्थः परं ब्रह्म तदेवाग्निर्मुक्ताश्रयः ॥ ३ ॥ तस्मिन्नग्री चिदात्मानं
त्वंपदार्थं मुमुक्षवः ॥ वस्तुतो यज्ञसन्तं तं यज्ञं बुद्ध्यादिसंयुतम् ॥ ४ ॥ आहुतीरूपमप्यस्तं ब्रह्मत्वेनैव
जुह्वति ॥ सर्वोपाधिपरित्यागाद्ब्रह्मात्मैक्यमस्त्विष्टम् ॥ ५ ॥ पश्यन्ति ब्रह्मनिष्ठास्ते भेदं सम्यक्कृत्य च ॥
यज्ञत्वेनैव संपाद्य ब्रह्मात्माभेदज्ञानम् ॥ ६ ॥ तत्स्तोत्रं पठयते मध्ये तत्साधनमस्त्रेप वै ॥ श्रेयान्द्रव्य-
मयाराज्ञाज्ज्ञानयज्ञ इतोह सा ॥ ७ ॥ संस्तुतिर्ज्ञानयज्ञस्य सम्यग्भावतोऽप्यते ॥ ८ ॥ २५ ॥

भा० टी०—सम्यग्दर्शनस्य यज्ञत्वं संपाद्य तत्स्तुत्यर्थमन्येऽपि यज्ञा उपश्रित्यन्ते—देवमेवेत्यादिना ।
देवा एवेज्यन्तेऽनेनाग्निहोमादिनाऽसं देवः यज्ञस्तमपरे कर्मयोगिनः पर्युपासते कुर्वन्ति । ब्रह्माग्री “सत्यं-

ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ” इत्यादिश्रुत्युक्तमसंसारिस्वरूपं ब्रह्म तदेव होमाधिकरणविवक्षयाऽग्निः तस्मिन्नपरे ब्रह्म विदः आत्मनामसु यज्ञशब्दस्य पाठात् यज्ञमात्मानं जीवमाहुतिरूपं यज्ञेन सत्यादिलक्षणेनोपजुहति, सोपाधिकस्यात्मनो निरुपाधिकेन परब्रह्मरूपेणैव यदवलोकनं स तस्मिन्होमस्तं कुर्वन्तीत्यर्थः । ब्रह्मरूपेऽग्नौ यज्ञे नैवोपायेन ब्रह्मार्पणमित्युक्तप्रकारेण यज्ञमुपजुहति यज्ञादिसर्वकर्म प्रविलापयतीत्यर्थ इति वा । अस्मिन्पक्षे यज्ञं यज्ञेनेत्यनयोः स्वारस्यं श्रोत्रादीनीत्यादिनोक्तयज्ञानुगुण्यं च चिन्त्यम् ॥ २५ ॥

प० टी०—अथ इज्यते यस्मिन्निति यज्ञ इति व्युत्पत्त्या यज्ञत्वेनोपादितं ब्रह्मानुभवलक्षणं ज्ञानं तत्सर्वयज्ञेभ्यः श्रेष्ठमिति दर्शयितुं तथा तदधिकारिभेदाद्बहुवेति वक्तुं द्वादशब्रह्मनाह दैवमित्यादितोऽष्टभिः—दैवमिति । अपरे योगिनः कर्मकुशला दैवं यज्ञं पर्युपासते देवसंबन्धी दैवो देवा इन्द्रसूर्यवरुणादय इज्यन्ते यस्मिन्निति दैवस्तं यज्ञं परितः सर्वत्र देवेषु ब्रह्मयुद्धिराहित्येनोपासत इत्यर्थः । अपरे ज्ञानयोगिनस्तं यज्ञेन ज्ञानयज्ञेन कृत्वा यज्ञं कर्मरूपं ब्रह्मरूपेऽग्नौजुहति प्रविलापयन्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥

रा० टी०—पूर्वं भगवदधीनकर्तृत्वानुसंधानपूर्वं तदधीत्युद्देशेन वर्णाश्रमविहितानुष्ठानं कर्मेति सामान्यतः कर्म स्वरूपमुक्तं तद्यज्ञादिभेदभिन्नमित्याह—दैवमिति । दैवं विष्णुं यज्ञं यथा भवति तथा परे केचन योगिनो यतश्च पर्युपासते । यज्ञपदमत्रोपासनरूपक्रियाविशेषणम् । दैवसंबन्धेयकारोऽपि क्रिययैवान्वेति । भगवदुपासनमे यज्ञतयानुतिष्ठन्ति केचिद्यतश्च इत्यर्थः । एतेनायज्ञस्येत्यादिना यज्ञादिहीनस्य नायं लोकोऽस्तीति वक्ष्यमाणं तथा यस्याश्रमविलोपप्रसङ्ग इति शङ्का निरस्ता । तेषामपि भगवदुपासनारूपयज्ञसत्त्वादिति । यद्वा दैवं यज्ञमिति सामानाधिकरण्यम् । यज्ञरूपं भगवन्तं योगिनः पर्युपासते यज्ञत्वेनोपासते । तेषां तथोपासनमेव यः इति भावः । भगवतः स्वानन्दरूपहविर्भोक्तृत्वात्तत्त्वस्यैवाग्निरूपत्वाच्चेति ज्ञेयम् । ब्रह्माग्नौ ब्रह्माख्याग्नौ यज्ञेनाग्निहोत्रादियज्ञेन यज्ञं भगवन्तं प्रति जुहति । यद्वा ब्रह्माग्नौ यज्ञमग्निहोत्रादिकं यज्ञेनैव यज्ञनामकेन भगवत् निमित्तेन जुहति समर्पयन्ति । सर्वे यज्ञनामकविष्ण्वधीनं ज्ञात्वा स्वस्य स्वातन्त्र्याभिमानत्यागेन कृतं कविष्णौ समर्पयन्तीति यावत् । यज्ञेनैवंत्यग्रे सर्वत्रान्वेति ॥ २५ ॥

श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमामिषु जुहति ॥

शब्दादीन्विषयानन्य इन्द्रियामिषु जुहति ॥ २६ ॥

त० टी०—तेभ्यः श्रेष्ठानाह—श्रोत्रादीनीति । अन्ये निवृत्तिधर्मनिष्ठा ब्रह्मज्ञानाप्तिकाश्च ज्ञानपारंपर्यभूतानि श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि तत्तत्संयमरूपेष्वमिषु जुहति, इन्द्रियाणां विषयेभ्यः नियमनपरास्तिष्ठन्तीत्यर्थः । अन्ये प्रवृत्तिधर्मनिष्ठाः संतातिवृद्धिकाया विषयभोगसमये हविष्ठे भावितान् शब्दादीन्विषयानशित्वेन भावितेषु इन्द्रियेषु जुहति, यज्ञरूपकेण विषयानुभवंते इत्यर्थः ॥ २६ ॥

म० टी०—तदनेन मुख्यगौणौ द्वौ यज्ञभेदौ दर्शितौ । यावद्वि किञ्चिद्वैदिकं श्रेयःसाधनं तत्सर्वं यज्ञत्वेन संपाद्यते । तत्र श्रोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि तानि शब्दादिविषयेभ्यः प्रत्याहृत्य अन्ये प्रत्याहारपरं संयमामिषु धारणा ध्यानं समाधिरिति त्रयमेकविषयं संयमशब्देनोच्यते । तथा चाह भगवान् पतञ्जलिः ‘त्रयमेकत्र संयमः’ इति तत्र हृत्पुण्डरीकादौ मनसश्चिरकालस्थापनं धारणा । एवमेकत्र धृतस्य चित्तं भगवदाकारवृत्तिप्रवाहोन्तरान्वाकारप्रत्ययव्यवहितो ध्यानं सर्वथा विजातीयप्रत्ययानन्तरितः सजातीयप्रत्ययप्रवाहः समाधिः । स तु चित्तभूमिभेदेन द्विविधः संप्रज्ञातोऽसंप्रज्ञातश्च । चित्तस्य हि पञ्च भूमयो भवन्ति क्षिप्तं मूढं विशिप्तमेकाग्रं निरुद्धमिति । तत्र रागाद्वेषादि शास्त्रविषयेष्वभिनिविष्टं क्षिप्तं तन्द्रादिप्रसक्तं मूढं सर्वं

विषयासक्तमपि कदाचिद्विषयाननिष्ठं क्षिप्तद्विशिष्टतया विक्षिप्तम् । तत्र क्षिप्तमूढयोः समाधिश्चैव नास्ति । विक्षिप्ते तु चेतसि कदाचित्कः समाधिविक्षेपप्राधान्याद्योगपक्षे न वर्तते किंतु तीव्रपवनविक्षिप्तप्रदीपवत्त्वमेव नश्यति । एकस्मिन् तु एकविषयकभारावाहिकवृत्तिसमर्थं सत्त्वोद्वेगेन तमोगुणकृततन्द्रादिरूपक्याभावादात्माकारवृत्तिः । सा च रजोगुणकृतचाञ्चल्यरूपविक्षेपाभावादेकविषयैवेति शुद्धे सत्त्वे भवति चित्तमेकाग्रम् । अस्यां भूमौ संप्रज्ञातः समाधिः । तत्र ध्येयाकारा वृत्तिरपि भासते तस्या अपि निरोधे निरुद्धं चित्तमसंप्रज्ञातसमाधिभूमिः । तदुक्तम् 'तस्या अपि निरोधे सर्ववृत्तिनिरोधाभिर्बीजः समाधिः' इति अयमेव सर्वतो विरक्तस्य समाधिफलमपि सुखमनपेक्षमाणस्य योगिनो हृदभूमिः सन् भर्ममेघ इत्युच्यते । तदुक्तम् 'प्रसङ्गयानेऽन्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकव्यतिर्बर्ममेघः समाधिः' 'ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः' इति । अनेन रूपेण संयमानां भेदादग्निष्विति बहुवचनम् । तेषु इन्द्रियाणि जुह्वति धारणाध्यानसमाधिसिद्धयर्थं सर्वाणीन्द्रियाणि स्वस्वविषयेभ्यः प्रत्याहन्तीत्यर्थः । तदुक्तम् 'स्वस्वविषयासंप्रयोगे चित्तस्वरूपाणुकार इवेन्द्रियाणां प्रत्याहारः' इति विषयेभ्यो निगृहीतानीन्द्रियाणि चित्तरूपाण्येव भवन्ति । ततश्च विक्षेपाभावाच्चित्तं धारणादिकं निर्वहतीत्यर्थः । तदनेन प्रत्याहारधारणाध्यानसमाधिरूपं योगाङ्गचतुष्टयमुक्तम् । तदेवं समाध्यवस्थायां सर्वेन्द्रियवृत्तिनिरोधो यत्नत्वेनोक्तः । इदानीं व्युत्थानावस्थायां रागद्वेषराहित्येन विषयभोगो यः सोऽप्यपरो यज्ञ इत्याह—शब्दादीन्विषयानन्य इन्द्रियाग्नेषु जुह्वति अन्ये व्युत्थितावस्थाः श्रोत्रादिभिरविरुद्धविषयमह्यं स्पृहाश्रुत्यत्वेनान्यसाधारणं कुर्वन्ति स एव तेषां हौमः ॥ २६ ॥

श्री० टी०—एवं ब्रह्मविदां कर्तव्यं ज्ञानयज्ञं विधायाथाऽग्रब्रह्मविदां कर्तव्यानि यज्ञान्तराण्याह—श्रोत्रादीनीनि । उक्तेभ्योऽन्ये त्वब्रह्मविदो मुमुक्षवो नैतिकब्रह्मचायादय इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि वागादीनि च संयमाग्निषु संयमो नाम तत्तदिन्द्रियस्य तत्तद्विषयादिनिवर्त्य तत्तत्स्थाने निग्रहः । इन्द्रियाणां बहुत्वात्संयमा बहुवस्तु एवाग्रयस्तेषु संयमाग्निषु चक्षुरादीन्द्रियादृतीर्जुह्वति इन्द्रियविषयरूपं यज्ञं कुर्वन्तीत्यर्थः । एतद्वन्द्ये गृहिणो मुमुक्षवः स्वधर्मनिष्ठाः शब्दादिविषयाननिष्ठान् याम्यकाल एवेन्द्रियाग्निषु तन्निश्रेयणाभिकरणत्वादिन्द्रियाण्येवाग्रयस्तेषु जुह्वति विषयानुभवानियम एव तेषां यज्ञ इत्यर्थः ॥ २६ ॥

श्री० टी०—श्रोत्रादीनीति । अन्ये नैष्ठिकब्रह्मचारिणस्तत्तदिन्द्रियसंयमरूपेर्वाग्निषु श्रोत्रादीनि जुह्वति प्रविलापयन्ति, इन्द्रियाणि निरुद्धप संयमप्रधानास्तिष्ठन्तीत्यर्थः । इन्द्रियाण्येवाग्रयस्तेषु शब्दादीनान्ये गृहस्था जुह्वति विषयान् भोगसमयेऽप्यनासक्ताः सन्तः प्रित्वेन भावितेष्विन्द्रियेषु हविष्ट्वेन भावितान् शब्दादीन्प्रक्षिपन्तीत्यर्थः ॥ २६ ॥

स० टी०—श्रेयसः साधनं यावत्किंचिदस्तीह वेदिकम् ॥ यज्ञत्वेनैव तत्सर्वमत्र संपाद्यतेऽधुना ॥ १ ॥ प्रत्याहारपराः केचिच्छ्रोत्रादीनीन्द्रियाणि ते ॥ विषयेभ्यः समाकृत्य संयमाग्निषु जुह्वति ॥ २ ॥ धारणाध्यानविद्यर्थं समस्तानीन्द्रियाण्यपि ॥ धाराः समस्तभोगेभ्यः प्रत्याहृत्वात्मनि स्थिताः ॥ ३ ॥ अपरे व्युत्थितावस्थाः श्रोत्रादिभिरपीन्द्रियैः ॥ अविरुद्धार्थस्त्राकारं हौमं मन्यन्त एव तम् ॥ ४ ॥ २६ ॥

भा० टी०—श्रोत्रेति । श्रोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाण्यन्ये योगिनः प्रत्याहारपराः प्रतीन्द्रियं संयम्य प्रत्याहारस्य स्वस्वान् बहुवचनम्, संयमा एवाग्रयस्तेषु जुह्वतीन्द्रियसंयमनमेव कुर्वन्तीत्यर्थः । यत्तु धारणाध्यानसमाधित्रितयमेकविषयं संयमशब्देनोच्यते तत्र हृत्पुण्डरीकादौ मनसश्चिरकालस्थापनं धारणा, एवमेकत्र भूतस्य चित्तस्य भगवदाकारवृत्तिप्रवाहोऽन्तरान्तराऽऽत्माकारप्रत्ययव्यवहितो ध्यानं, सर्वथा विजातीयप्रत्ययानन्तरिणः सजातीयप्रत्ययप्रवाहः समाधिः । अनेन रूपेण संयमानां भेदाद् अग्निष्विति बहुवचनम् । तानिन्द्रियाणि जुह्वति धारणाध्यानसमाधिसिद्धयर्थं सर्वाणीन्द्रियाणि स्वस्वविषयेभ्यः प्रत्याहन्तीत्यर्थ इत्यादि लक्षित्वं, प्रत्याहार-

रूपेष्वग्निषु श्रोत्रादीन्द्रियाणां होमस्यात्र विवक्षितत्वादन्यथा होमाधिकरणस्यालाभात् । ध्यानादीनां तु मनो-
होमाधिकरणत्वादिति दिक् । एतेन तदनेन प्रत्याहङ्ग्यानधारणासमाधिरूपं योगाङ्गचतुष्टयमुक्तमिति प्रत्युक्तं
प्रत्याहारस्यैवात्राक्षरस्वारस्यात्प्रतीतेः, अत एव तत्र कंचिद्वाह्यमाभ्यन्तरं वा विशेषमुपादाय तत्र चेतसो
नियमनं क्रियते ते च संयमा अनेकविषयत्वाद्नेके पृथक्फलाश्च । तथाच योगसूत्रकृता प्रोक्तम् “ भुवनज्ञानं
सूर्ये संयमात् चन्द्रे ताराव्यूहज्ञानं कण्ठकूपे श्रुतिपासानिवृत्तिः ” इत्यादीति परास्तम् । अन्ये तत्त्वविदः
प्रारब्धवशादुपलब्धान् शब्दादीन् शास्त्राविरुद्धान् विषयान् इन्द्रियाग्निषु जुह्वति, श्रोत्रादिभिरविरुद्धविषयप्र-
हणं होमं मन्यन्त इत्यर्थः । यत्तु तथान्ये विषयेभ्यः प्रत्याहृतकरणाः धारणाध्यानसमाध्यात्मकं मनसः
संयममेकत्र मूलाधाराद्यन्यतमचक्रे कर्तुमशक्ताः समनस्केन्द्रियेषु विषयवियोगाद्गन्धेन्धानालवत्स्वयं विलीने-
षु येषां समाधिवुद्धिस्तैः समनस्केन्द्रियेषु विषया एवोपसंहृताः, इत्याद्यन्ये वर्णयन्ति तद्वत् । इन्द्रियप्रत्याहा-
ररूपस्य यज्ञस्य श्रोत्रादीनीत्यादीनोक्तत्वेन यज्ञान्तरत्वाभावप्रसङ्गात् । उक्तीत्या विषयासन्निकर्षाग्नौ इन्द्रियाणि
जुह्वतीति वक्तव्यत्वापत्तेश्चेति दिक् ॥ २६ ॥

प० टी०—स्वष्टार्थम् ॥ २६ ॥

रा० टी०—श्रोत्रेति । अन्ये योगिनः श्रोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि संयमाग्निषु जुह्वति भगवत्पूजात्वेनेन्द्रिय-
नियमनं कुर्वन्ति । प्रत्याहारादिना सर्वं यज्ञाख्यहर्यर्थीनि न कचिदपि स्वानन्वयमिति ज्ञात्वेत्यर्थः । एतदपि
ब्रह्मार्पणरूपमेव विवक्षितम् । एवमपि । अत एव वक्ष्यति एवं बहुविधा यज्ञा इति ज्ञेयम् । अन्ये
योगिनः शब्दादीन् शब्दस्पर्शरूपरसगन्धान्विषयान् श्रोत्रादीन्द्रियाख्याग्निषु जुह्वति, यज्ञेनैव यज्ञार्थानं
ज्ञात्वा स्वभ्वात्तन्व्याभिमानत्यागेन भगवत्पूजात्वेन विषयान्भुञ्जत इत्यर्थः ॥ २६ ॥

सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ॥

आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते ॥ २७ ॥

त० टी०—तेभ्योऽपि श्रेष्ठाधिकारिण आह—सर्वाणीति । अपरे पूर्वमेव नियमितज्ञानेन्द्रियत्वा-
द्वाह्यविषयासक्तिशून्या योगिनः सर्वाणीन्द्रियकर्माणि वाक्पाणिपादपायूपस्थानां कर्मेन्द्रियाणां वचना-
दानगमनोत्सर्गानन्दाख्यानि कर्माणि प्राणकर्माणि च पञ्चमाणानां कर्माणि तत्र प्राणस्योर्ध्वगमनम्,
अपानस्याधोगमनं, व्यानस्य विष्वक्शरीरे गमनाकुञ्चनप्रसारणानि, उदानस्य पीताशितान्नाद्युद्गार-
करणं, समानस्याशितपीतान्नादेः सर्वत्र शरीरे समीकरणम् । एतानि आत्मसंयमयोगाग्नौ आत्मनो
मनसः संयमो दृश्यन्तरवैमुख्यपूर्वकमात्मप्रवर्णीकरणं ध्यानयोग्यतासंपादनं स योग एव सर्वाशुभदा-
हकत्वादग्निस्तस्मिन् ज्ञानदीपिते ज्ञानेन प्रज्वालिते जुह्वति, ध्येयं सम्यङ् निश्चित्य तस्मिन्मनो निश्चलीकर्तु-
मिन्द्रियप्राणकर्माणि त्याजयन्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥

म० टी०—तदेवं पातञ्जलमतानुसारेण लयपूर्वकसमाधिं ततो व्युत्थानं च यज्ञद्वयमुक्त्वा ब्रह्मवादिमतानु-
सारेण बाधपूर्वकं समाधिं कारणोच्छेदेन व्युत्थानशून्यं सर्वफलभूतं यज्ञान्तरमाह—सर्वाणीति । द्विविधो हि
समाधिर्भवति लयपूर्वको बाधपूर्वकश्च । तत्र ‘तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः’ इति न्यायेन कारणव्यतिरे-
केण कार्यस्यासत्त्वात् । पञ्चीकृतपञ्चभूतकार्यं व्यष्टिरूपं समष्टिरूपविराट्कार्यत्वात्तद्व्यतिरेकेण नास्ति । तथा
समष्टिरूपमपि पञ्चीकृतपञ्चभूतात्मकं कार्यमपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतकार्यत्वात्तद्व्यतिरेकेण नास्ति । तत्रापि
पृथिवी शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाख्यपञ्चगुणा गन्धेतरचतुर्गुणापकार्यत्वात्तद्व्यतिरेकेण नास्ति । ताश्चतुर्गुणाः
आपो गन्धरसेतरत्रिगुणात्मकतेजःकार्यत्वात्तद्व्यतिरेकेण न सन्ति । तदपि त्रिगुणात्मकं तेजो गन्धरस-

रूपेतरद्विगुणबाधकार्यत्वात्तद्वयतिरेकेण नास्ति । सोऽपि द्विगुणात्मको बाधुः शब्दमात्रगुणाकाशकार्यत्वात्तद्वयतिरेकेण नास्ति । स च शब्दगुण आकाशो बहु स्यामिति परमेश्वरसंकल्पात्मकाहंकारकार्यत्वात्तद्वयतिरेकेण नास्ति । सोऽपि संकल्पात्मकोऽहंकारो मायेक्षणरूपमहत्तत्त्वकार्यत्वात्तद्वयतिरेकेण नास्ति । तदपि ईक्षणरूपं महत्तत्त्वं साक्षापरिणामत्वात्तद्वयतिरेकेण नास्ति । तदपि साधारणं कारणं जडत्वेन चैतन्येऽप्यस्तत्वात्तद्वयतिरेकेण नास्तीत्यनुसंधानेन विद्यमानेऽपि कार्यकारणात्मके प्रपञ्चे चैतन्यमात्रगोचरो यः समाधिः स उच्य-
 पूर्वक उच्यते । तत्र तत्त्वमस्यादिवेदान्तमहावाक्यार्थज्ञानाभावेनाविद्यातत्कार्यरथाधीनत्वात् । एवं चिन्त-
 नेऽपि कारणसत्त्वेन पुनः कृत्स्नपञ्चोक्त्यानाद्यं सुषुप्तिवत्संशयः समाधिर्न मुख्यः । मुख्यस्तु तत्त्वमस्यादि-
 महावाक्यार्थसाक्षात्कारेण विद्याया निवृत्तौ सर्गक्रमेण तत्कार्यनिवृत्तेरनाद्याविद्यायाश्च पुनरुत्थानाभावेन
 सत्कार्यस्यापि पुनरुत्थानाभावान्निर्वातो बाधपूर्वकः समाधिः । स एवानेन श्लोकेन प्रदर्श्यते । तथाहि सर्वाणि
 निखिलानि स्थूलरूपाणि संस्काररूपाणि च इन्द्रियकर्माणि इन्द्रियाणां श्रोत्रत्वक्चक्षूरसनप्राणाख्यानां पञ्चानां
 वाक्याणिपादपायूपस्थाख्यानां च पञ्चानां बाह्यानामिन्द्रियाणामान्तरयोश्च मनोबुद्धयोः कर्माणि शब्दश्रवण-
 रश्मिप्रहणरूपदर्शनरसप्रहणगन्धप्रहणानि वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाख्यानि च संकल्पाध्यवसायो च । एवं
 प्राणकर्माणि च प्राणानां प्राणायानख्यानोदानसमानाख्यानां पञ्चानां कर्माणि बहिर्नयनमभिनयनमाकुञ्चन-
 प्रसारणानि आशितपीतसमनयनसूर्ध्वनयनमित्यादीनि । अनेन पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि,
 पञ्च प्राणा, मनो, बुद्धिश्चेति सप्तदशात्मकं लिङ्गमुक्तम् । तच्च सूक्ष्मभूतसमष्टिरूपं हिरण्यगर्भाख्यमिह विव-
 क्षितमिति वदितुं त्रवाणीति विशेषणम् । आत्मसंयमयोगाग्नौ आत्मविषयकः संयमो धारणाध्यानसंप्रज्ञात-
 समाधिरूपवत्परिपाके सति योगो निरोधसमाधिः । यं पतञ्जलिः सूत्रयामास 'व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोर-
 भिभवप्रादुर्भावा निरोधश्चचित्तान्वयो निरोधपरिणामः' इति । व्युत्थानं क्षिप्तमूढविक्षिप्तार्थं भूमिप्रयं
 तत्संस्काराः समाधिविरोधिनस्ते योगिना प्रयत्नेन प्रतिदिनं प्रतिक्षणं चाभिभूयन्ते । तद्विरोधिनश्च निरोधसं-
 स्काराः प्रादुर्भवन्ति । ततश्च निरोधमात्रश्रणेन चित्तान्वयो निरोधपरिणाम इति । तस्य फलमाह 'ततः प्र-
 शान्तवाहिता संस्कारान्' इति तमोरुतमोः भ्याल्लयविशेषाशून्यत्वेन शुद्धसत्त्वस्वरूपं चित्तं प्रशान्तमि-
 त्युच्यते । पूर्वपूर्वप्रशमसंस्कारपादत्वेन तदाधिक्यं प्रशान्तवाहितेति । तत्कारणं च सूत्रयामास 'विरामप्रत्य-
 याभ्यासपूर्वः संस्कारशेषोऽन्यः' इति । विरामो वृत्त्युपरस्तव्य प्रत्ययः कारणं वृत्त्युपरसार्थः पुरुषप्रयत्न-
 स्तस्याभ्यासः पौनःपुन्येन भेदात् तत्पूर्वकस्तत्रन्योऽन्यः संप्रज्ञाताद्विलक्षणोऽसंप्रज्ञात इत्यर्थः । एता-
 दृशो य आत्मसंयमयोगः स एवाभिस्तस्मिन् ज्ञानदीपिने ज्ञानं वेदान्तवाक्यजन्यो ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कार-
 स्तेनाविद्यातत्कार्यनाशद्वारा दीपिते अत्यन्तोच्चरालिते बाधपूर्वके समाधौ समाष्टे लिङ्गशरीरमपरे जुहुति प्रवि-
 लापयन्तीत्यर्थः । अत्र च सर्वाणीति आत्मेति ज्ञानदीपित इति विशेषणैरप्राप्तिरूपकत्वेनेन च पूर्ववैलक्षण्यं
 सूचितमिति न पौनरुक्त्यम् ॥ २७ ॥

श्लो० टी०-किंच-सर्वाणीति । उक्तेभ्योऽपरे केचन यतयो ध्याननिष्ठा इन्द्रियकर्माणि ज्ञानेन्द्रियाणां
 कर्मेन्द्रियाणां च कर्माणि श्रवणदर्शनादीनि वचनादानादीनि च सर्वाणि प्राणकर्माणि च प्राणस्यापानव्या-
 नादिभेदभिन्नस्य कर्माण्युद्ग्रासननिश्वासानिमेषोन्मेषभृत्प्रणोद्वारादीनि कर्माणि सर्वाण्यपि ज्ञानदीपिते ज्ञाने-
 नात्मविषयकेण दीपिते सम्भवावगमिति आत्मसंयमयोगाग्नौ स्वस्वरूपे आत्मनि संयमयोगो मनोनिरोधः
 समाधिः स एवाभिस्तस्मिन् प्राणकर्माणीन्द्रियकर्माणि च जुहुति प्राणैन्द्रियव्यापारं निरुद्धय सदात्मानमे-
 वानुभवन्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥

श्री० टी०-सर्वाणीति । अपरे ध्याननिष्ठाः बुद्धीन्द्रियाणां श्रोत्रादीनां कर्माणि श्रवणदर्शनादीनि कर्मे-

न्द्रियाणां वाक्पाण्यादीनां कर्माणि त्रचनोपादानादीनि च । प्राणानां दशानां कर्माणि प्राणस्य बहिर्गमनम्, अपानस्याधो गतयनम्, व्यानस्य व्यानयनाकुञ्चनप्रसारणादि, समानस्याशितपीतादीनां सम्यगुत्थयनम्, उदानस्योर्ध्वगतयनम् । 'उद्गारे नाग आख्यातः कूर्म उन्मीलने स्मृतः । कृकरः क्षुतकृज्ज्ञेयो देवदत्तो विजृम्भणे ॥ न जहाति मृतं चापि सर्वव्यापी भनञ्जयः' इत्येवंरूपाणि जुहुति क आत्मानि संयमो व्यानैकाग्र्यं स एव योगः स एवाग्नि स्तस्मिन् ज्ञानेन ध्येयविषयेण दीपिते प्रज्वलिते ध्येयं सम्यग् ज्ञात्वा तस्मिन्मनः संयम्य तानि सर्वाणि कर्माण्युपरमयतीत्यर्थः ॥ २७ ॥

स० टी०—पात खलमतेनैवमुक्त्वा यद्भयं हरिः ॥ ब्रह्मवादिमतेनाह यज्ञान्तरमकामिनाम् ॥ १ ॥ सर्वाणि स्थूलरूपाणि सूक्ष्मरूपाणि सर्वशः ॥ शब्दाद्यादानरूपाणीन्द्रियकर्माणि योगिनः ॥ २ ॥ तथैव प्राणकर्माण्याकुञ्चनपभृतीनि च ॥ अर्थाद्व्यष्टिसमष्ट्यात्मलिङ्गं सप्तदशाङ्गकम् ॥ ३ ॥ आत्मसंयमयोगाग्नौ समाधौ निर्विकल्पके ॥ प्रक्षिपन्त्यात्मविज्ञानदीपितेऽत्यन्ततेजसि ॥ ४ ॥ बाधित्वा ज्ञानमखिलं सम्यग्ज्ञानेन योगिनः ॥ विलापयन्ति ते लिङ्गं समाधौ सर्वतो ध्रुवम् ॥ ५ ॥ २७ ॥

भा० टी०—किंच—सर्वाणीति । सर्वाणीन्द्रियकर्माणि इन्द्रियाणां श्रोत्रत्वक्चक्षूरसनघ्राणाख्यानां ज्ञानेन्द्रियाणां वाक्पाणिपादपायूपस्थाभिधानां कर्मेन्द्रियाणां कर्माणि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धग्रहात्मकानि वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाद्यनि च तथा प्राणानां प्राणापानव्यानोदानसमानाभिधानां कर्माणि बहिर्गमनमधोगतयनमाकुञ्चनप्रसारणादि अशितपीतसमनयनमूर्ध्वगतयनमित्यादीनि 'उद्गारे नाग आख्यातः कूर्म उन्मीलने स्मृतः । कृकरः क्षुतकरो ज्ञेयो देवदत्तो विजृम्भणे । न जहाति मृतं चापि सर्वव्यापी भनञ्जयः' इति उक्तानि नागादिष्वप्राणकर्माणि चापरे आत्मानि संयमः प्रविलापनं स एव योगाग्निस्तस्मिन् तैलेन दीप इव ज्ञानेन विवेकेन सर्वोपाधिनिरासेनोज्ज्वलतामापादिते जुहुति प्रविलापयन्तीत्यर्थः । अत्र भाष्यस्य समानरूपतया न तेन व्याख्यान्तराणां विशेष इति ध्येयम् ॥ २७ ॥

प० टी०—सर्वाणीति । अपरे ध्याननिष्ठाः श्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियाणां वागादीनां कर्माणि वचनादीनि तथा मुख्यप्राणानां पञ्चानां कर्माणि बहिर्निर्गमनादीनि तथोपप्राणानां नागादीनां पञ्चानामुद्गारादीनीत्येवंरूपाणि कर्माण्यात्मनो मनसः संयमरूपो योगो ध्यानैकाग्र्यं स एवाग्निस्तस्मिन् ज्ञानेन स्वातन्त्र्यरूपेण दीपिते प्रज्वलिते ध्येयं सम्यग् ज्ञात्वा, तत्र सर्वाणि कर्माण्युपरमयतीत्यर्थः ॥ २७ ॥

रा० टी०—सर्वाणीति । अपरे योगिनः सर्वाणीन्द्रियकर्माणि वाक्पाणिपादपायूपस्थरूपकर्मेन्द्रियव्यापारान्, तथा प्राणकर्माणि प्राणापानादिव्यापारांश्च आत्मसंयमयोगाग्नौ जुहुति, आत्मनो मनसो यः संयमः स एव योग उपायः स एवाग्निः ज्ञानदीपिते तत्र जुहुति, यज्ञेनैव भगवदधीनताज्ञानपूर्वं स्वातन्त्र्याभिमानत्यागेन मनो निर्गुण कर्मेन्द्रियादिव्यापारान् भगवत्पूजात्वेन नियच्छन्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥

द्रव्यज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथाऽपरे ॥

स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥ २८ ॥

त० टी०—किंच—द्रव्ययज्ञा इति । केचिद्द्रव्ययज्ञाः स्वधर्मतो द्रव्यार्जनं कृत्वा पात्रे प्रतिपादन-देवार्चनहोमवापीरूपतडागादिषु प्रयुज्जन्ति ते द्रव्ययज्ञाः, केचित्तपोयज्ञाः कुच्छ्रचान्द्रायणादि तप एव यज्ञो येषां ते तपस्विनः । तथाऽपरे योगयज्ञाः यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधय इत्यष्टाङ्गो योग एव यज्ञस्तस्मिन् । स्वाध्यायो वेदाध्ययनमेव यज्ञो येषां ते स्वाध्याययज्ञाः, वेदवेदान्तार्थभ्यासनिष्ठा ज्ञानयज्ञाः । यतयः यत्नशीलाः, संशितव्रताः सम्यक् शितानि तीक्ष्णीकृतानि व्रतानि येषां ते व्रतयज्ञाः ॥ २८ ॥

अ० टी०-एवं त्रिभिः श्लोकैः पञ्चयज्ञानुत्पादयुनैकेन श्लोकेन षडयज्ञानाह-द्रव्ययज्ञा इति । द्रव्यत्याग एव यथाशास्त्रं यज्ञो येषां ते द्रव्ययज्ञाः पूर्वदत्ताख्यस्मार्तकर्मपराः । तथाच स्मृतिः 'वापीकूपतडागादि देव-
तायतनानि च । अन्नप्रदानमारामः पूर्वमित्यभिधीयते ॥ शरणागतसंत्राणं भूतानां चाप्यर्हिसनम् । बहिर्वेदि
च यज्ञानं दत्तमित्यभिधीयते' इति । इष्टाख्यं श्रौतं कर्म तु देवमेवापरे यज्ञमित्यत्रोक्तम् । अन्तर्वेदिदानमपि
तत्रैवान्तर्भूतम् । तथा कृच्छ्रचान्द्रायणादि तप एव यज्ञो येषां ते तपोयज्ञास्तपस्विनः । तथा योगश्रित्तृप्ति-
निरोधोऽष्टाङ्गो यज्ञो येषां ते योगयज्ञाः यमनियमामनादियोगाङ्गानुष्ठानपराः । यमनियमासनप्राणायाम-
प्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयो हि योगस्याष्टावङ्गानि । तत्र प्रत्याहारः श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्य इत्यत्रोक्तः ।
धारणाध्यानसमाधय आत्मसंयमयोगाभावेत्यत्रोक्ताः । प्राणायामोऽपाने जुह्वति प्राणमित्यन्तरश्लोके वक्ष्यते ।
यमनियमासनान्यत्रोच्यन्ते । अर्हिसास्त्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिमहा यमाः पञ्च । शौचसन्तोषतपःस्वाध्याये-
श्वरप्रणिधानानि नियमाः पञ्च । स्थिरसुखमासनं पञ्चकस्वस्तिकाद्यनेकविधम् । अशर्मायः प्राणिवधो
र्हिसा । सा च कृतकारितानुमोदितभेदेन त्रिविधा । एवमयथार्थभाषणमवश्यंर्हिसानुबन्धि यथार्थभाषणं चा-
नुत्तम् । स्तेयमशास्त्रीयमार्गेण परद्रव्यस्वीकरणम्, अशर्मायः क्षाप्तुंसव्यतिकरो मैथुनम्, शास्त्रनिषिद्धमार्गेण
देहयात्रानिर्वाहकाधिकभोगसाधनस्वीकारः परिपहः, एतन्निवृत्तिलक्षणा उपरमा यमाः 'यम उपरमे' इति
स्मरणात् । तथा शौचं द्विविधं बाह्यमाभ्यन्तरं च । मृजलादिभिः कायादिक्षालनं हितमितमेध्याशनादि च
बाह्यम् । मैत्रीमुदितादिभिर्मदमानादिचित्तमलशालनमान्तरम् । सन्तोषो विद्यमानभोगोपकरणादधिकस्यानुपा-
दिस्त्वारूपा चित्तवृत्तिः । तपः क्षुत्पिपासाशीतोष्णादिद्वन्द्वसत्त्वं काष्ठमौनकारमौनादिव्रतानि च । इङ्गिते-
नापि स्वाभिप्रायप्रकाशनं काष्ठमौनम्, अवचनमात्रमाश्रमौनमिति भेदः । स्वाध्यायो मोक्षशास्त्राणा-
गध्ययनं प्रणवजपो वा । ईश्वरप्रणिधानं सर्वकर्मणां तस्मिन्परमगुरौ फलनिरपेक्षतयाऽर्पणम् । एते विभि-
रूपा नियमाः पुराणेषु येऽधिका उक्तास्त एष्वेव यमनियमेष्वन्तर्भाव्याः । एतादृशयमनियमाद्यभ्यासपरा
योगयज्ञाः स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च । यथाविधि वेदाभ्यासपराः स्वाध्याययज्ञाः, न्यायेन वेदार्थनिश्चयपरा
ज्ञानयज्ञाः । यज्ञान्तरमाह-यतयो यत्नशीलाः । संशितव्रताः सम्पक् शिनानि तीक्ष्णीकृतान्यतिदृढानि
व्रतानि येषां ते, संशितव्रतयज्ञा इत्यर्थः । तथाच भगवान्पतञ्जलिः 'ते जातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः
सार्वभौमा महाव्रतम्' इति । ये पूर्वमर्हिसायाः पञ्च यमा उक्तास्त एव जात्याद्यनवच्छेदेन
दृढभूमयो महाव्रतशब्दवाच्याः । तत्रार्हिसा आत्यवच्छिन्ना यथा भूगयोभूगातिरिक्ता इति ध्यामीति, देशा-
वच्छिन्ना न तीर्थे इति ध्यामीति, सैव कालावच्छिन्ना यथा न चतुर्दश्यां न पुण्येहनीति, सैव प्रयोजनवि-
शेषरूपसमयावच्छिन्ना यथा क्षत्रियस्य देवब्राह्मणप्रयोजनव्यतिरेकेण न इति ध्यामीति युद्धं विना न इति-
ध्यामीति च, एवं विवाहादिप्रयोजनव्यतिरेकेणानृतं न वादिध्यामीति, एवमापत्कालव्यतिरेकेण क्षुद्रयात्र-
तिरिक्तः स्तेयं न करिष्यामीति च, एवमुत्तुव्यतिरिक्तकाले पत्नीं न गमिष्यामीति, एवं गुर्वादिप्रयोजनमन्त-
रेण न परिग्रहीष्यामीति यथायोग्यमवच्छेदो द्रष्टव्यः । एतादृशवच्छेदपरिहारेण यदा सर्वजातिसर्वदेशसर्व-
कालसर्वप्रयोजनेषु भवाः सार्वभौमाः अर्हिसादयो भवन्ति महदा प्रयत्नेन परिपाल्यमानत्वात् । तदा ते
महाव्रतशब्देनोच्यन्ते । एवं काष्ठमौनादिव्रतमपि द्रष्टव्यम् । एतादृशव्रतदाढर्यं च कामकोथलोभमोहानां
चतुर्णामपि नरकद्वारमूतानां निवृत्तिः । तत्रार्हिसया क्षमया श्रोत्रस्य, ब्रह्मचर्येण वस्तुविचारेण कामस्य,
अस्तेयापरिमह्यरूपेण सन्तोषेण लोभस्य, सत्येन यथार्थज्ञानरूपेण विवेकेन मोहस्य, तन्मूलानां च सर्वेषां
निवृत्तिरिति द्रष्टव्यम् । इतराणि च फलानि सकामनां योगशास्त्रे कथितानि ॥ २८ ॥

अ० टी०-एतान्यपि मुमुक्षुभिः कर्तव्यानीति सूचयितुं पुनरपि यज्ञान्तराण्याह-द्रव्येति । उक्तेभ्यो-

उपरे केचन मुमुक्षवो द्रव्ययज्ञाः सत्पात्रेषु नियमेन यज्ञं द्रव्यनिक्षेपणमवभास्माकं यज्ञ इति ये कुर्वन्ति ते द्रव्ययज्ञाः । केचन तपोयज्ञाः तपश्चान्द्रायणप्राज्ञापत्याद्युपवासादिरूपं वा इदमेवास्माकं यज्ञ इति ये कुर्वन्ति ते तपोयज्ञाः । केचन योगयज्ञाः योग आसनप्राणायामादिभिः स्वाङ्गैर्युक्तो लक्ष्ये चित्तस्थैर्यलक्षण एव यज्ञो येषां ते योगयज्ञाः । तथा केचन स्वाध्यायज्ञानयज्ञाः । अन्तेभ्यमाणो यज्ञशब्दः प्रत्येकं संबध्यते तेन स्वाध्याययज्ञाः ज्ञानयज्ञा इति रूपद्वयम् “ तस्य वा एतस्य यज्ञस्य द्वावन्वयायौ यदात्माऽशुचिर्यदेषः ” इति श्रुत्युक्तानध्यायद्वयं त्यक्त्वा सर्वदेवैः पारायणमेवास्माकं यज्ञ इत्यध्यायनविधिं नियमेन ये कुर्वन्ति ते स्वाध्याययज्ञास्तथा केचन ज्ञानयज्ञाः ज्ञानं ज्ञानशास्त्रपरिशीलनमिदं नो यज्ञ इति सदा ये कुर्वन्ति ते ज्ञानयज्ञाः । एवं मोक्षार्थं यतयो यत्नशीलाः संशितव्रतास्तत्र तत्र स्वस्वनिष्ठायां संशितमतितीक्ष्णं व्रतं नियमो येषां ते संशितव्रताः वहवः सन्ति ति द्रव्यत्यागस्य तपसो योगस्य स्वाध्यायावृत्तेः शास्त्रपरिशीलनस्य च यज्ञत्वं सूचितं भवति ॥ २८ ॥

श्री० टी०—किंच—द्रव्येति । द्रव्यदानमेव यज्ञो येषां ते द्रव्ययज्ञाः । कृच्छ्रचान्द्रायणादि तप एव यज्ञो येषां ते तपोयज्ञाः । योगश्चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणः स तपः, स एव यज्ञो येषां ते योगयज्ञाः । स्वाध्यायेन वेदेन अवगमननादिना यत्तदर्थज्ञानं तदेव यज्ञो येषां ते, अथवा वेदपाठयज्ञास्तदर्थज्ञानयज्ञाश्चेति द्विविधा यतयः प्रयत्नशीलाः सम्यक् शितं निशितं तीक्ष्णकृतं व्रतं येषां ते ॥ २८ ॥

स० टी०—पञ्चयज्ञाभिः श्लोकेणैकैकैकेन गडाह च ॥ द्रव्यत्यागो यथाशास्त्रं यज्ञो येषां त एव ते ॥ १ ॥ तप एवातिकृच्छ्रदियज्ञो येषां तपस्विनाम् ॥ चिन्तित्तनिरोधारूपो यज्ञो येषां सुयोगिनाम् ॥ २ ॥ वेदाभ्यासो यथाशास्त्रं येषां स्वाध्यायिनां गत्वः ॥ शास्त्रार्थनिश्चयो येषां न्यायेन ज्ञानयाजिनाम् ॥ ३ ॥ व्रतान्यतिदृढान्येव येषां ते व्रतिनां वराः ॥ ४ ॥ २८ ॥

भा० टी०—एवं त्रिभिः श्लोकेष्वेकमुक्तवाच्येन पञ्चयज्ञानाह—द्रव्ययज्ञा इति । तथैषु द्रव्यविनिर्योगं यज्ञबुद्ध्या ये कुर्वन्ति ते द्रव्ययज्ञा इति शब्दं तस्यैव विवरणं द्रव्ययज्ञाः पूर्तवृत्ताख्यस्मार्तयज्ञपराः । तथाच स्मृतिः ‘ वार्षाकृतडागादि देवतायतनाने च । अन्नप्रदानमारामः पूर्तमित्यभिधीयते ॥ शरणागतसंभ्राणं भूतानां चाप्यहिंसनम् । बहिर्वेदि च यज्ञानं दत्तमित्यभिधीयते ’ इत्यादीति बोध्यम् । तथा पञ्चाग्निसेवनादि तप एव यज्ञो येषां ते तपोयज्ञाः, तथा यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणासमाधिलक्षणो योग एव यज्ञो येषां ते योगयज्ञाः, तथा परे स्वाध्यायो विधिवद्वेदाभ्यासो यज्ञो येषां ते स्वाध्याययज्ञाः । ज्ञानं पूर्वोत्तरमीमांसाविचारद्वेण शास्त्रार्थपरिज्ञानं यज्ञो येषां ते ज्ञानयज्ञाश्च । यतयो यत्नशीलाः सम्यक् शितानि सूक्ष्माणि तीक्ष्णाकृतानि च व्रतानि येषां ते इति सर्वेषां विशेषणमन्तरानां वा केचित्त्वनेन विशेषणेन यज्ञान्तरं वर्णयन्ति व्रतयज्ञा इत्यर्थ इति तेषां कृच्छ्रचान्द्रायणादि तप एव यज्ञो येषामिति तपोयज्ञा इत्यस्य व्याख्यानकर्तृणां मते पौनरुक्त्यं यज्ञानां त्रयोदशत्वं आपतति । अपान इत्यादिसार्धश्लोकेनैकयज्ञवर्णनं तु प्रामादिकम् । अपर इत्यस्य वारद्वयमुपलब्धेरिति ज्ञेयम् ॥ २८ ॥

प० टी०—अथान्यान् पञ्चयज्ञानाह—द्रव्ययज्ञा इति । द्रव्यदानमेव यज्ञो येषां ते द्रव्ययज्ञाः । अपरे तपांसि कृच्छ्रचान्द्रायणादीनि यज्ञो येषां ते, योगयज्ञास्तथापरे स्वाध्यायो वेदपाठलक्षणो यज्ञो येषां ते तथा ज्ञानं शास्त्रोक्तं शास्त्रश्रवणं स एव यज्ञो येषां ते एवं पञ्चयज्ञिकाः । किंभूता यतयः, व्रतन्ते ते यतयः प्रयत्नशीलास्तथा सम्यक् प्रकारेण शितानि तीक्ष्णाकृतानि व्रतानि पूर्वोक्तानि यैस्ते संशितव्रता एव नवयज्ञाः ॥ २८ ॥

श्री० टी०—द्रव्येति । अपरे द्रव्ययज्ञाः द्रव्यस्य याजकाः । कर्त्रर्थाऽयं यज्ञशब्दः । तपोयज्ञाः कृच्छ्रचान्द्रा-

यणादि तपो हर्षवर्षणमुखा हरो जुह्वतीति तपोयज्ञाः । भगवत्पूजात्वेन ध्यानं कुर्वन्तीति योगयज्ञाः । विष्णु-
पूजात्वेन स्वाध्यायमधीयत इति स्वाध्याययज्ञाः । यज्ञेनैवेति सर्वत्रान्वेतीत्युक्तं तर्क्यः प्राग्वत् । ज्ञानयज्ञाः
भगवत्पूजात्वेन अर्चणादि कुर्वन्तीति । संशितव्रताः तीक्ष्णव्रताः यतयो यत्नशीलाः ॥ २८ ॥

अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेष्वपानं तथाऽपरे ॥

प्राणापानगती रुद्धा प्राणायामपरायणाः ॥ २९ ॥

अपरे नियताहाराः प्राणान्प्राणेषु जुह्वति ॥

सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥ ३० ॥

यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम् ॥

नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ॥ ३१ ॥

त० टी०—प्राणायामयज्ञमाह—अपान—इति सार्धेन । अपानेऽधोवृत्तौ प्राणमूर्ध्ववृत्तिं जुह्वति पूरकं
कुर्वन्ति । प्राणेष्वपानमिति रेचकं कुर्वन्ति । किं कृत्वा प्राणापानयो रुद्ध्वा कुम्भकं कृत्वेत्यर्थः । ननु
पूरकानन्तरं रेचकमिति भावः । एवं च पूरककुम्भकरेचकैः प्राणायामपरायणा अपरे योगिनः प्राणायाम-
यज्ञं कुर्वन्तीत्यर्थः । अपरे योगिनो नियताहारा आहारनियमाभ्यासनिष्ठाः सन्तो योगाभ्यासेऽन्त-
रायकरान्प्राणान् ज्ञानकर्मात्मकानि द्विविधानीन्द्रियाणि प्राणेषु ऊर्ध्वाधोगतिनियमनेन मध्ये स्थिरीकृतेषु
जुह्वति, कुम्भक एव तद्वृत्तीर्विलाययन्तीत्यर्थः । अयमपि प्राणायामयज्ञ एव, न पृथक् ॥ २९ ॥ एवमेते
द्वादशयज्ञा दशिताः । इदानीमेषां यज्ञविदां फलमाह—सर्वेऽपीति । एते पूर्वोक्ताः सर्वेऽपि यज्ञान् विद्वन्ति
विजानन्ति, विन्दन्ति लभन्त इति वा यज्ञविदो यज्ञज्ञातारः कर्तारो वा यज्ञैः पूर्वोक्तैः क्षपितं नाशितं कल्मषं
येस्ते यज्ञक्षपितकल्मषाः । यज्ञानुष्ठानानन्तरः कालो यज्ञशिष्टांश्चान्यस्तस्मिन्काले भोज्यं यदन्नादि तदमृतं
भुञ्जते इति यज्ञशिष्टामृतभुजः, ते सर्वेऽपि सत्त्वगुद्विपूर्वकज्ञानप्राप्तिद्वारेण सनातनं ब्रह्म यान्तीत्यवे-
ष्णवपक्षे व्यख्यानम् । वैष्णवपक्षे तु पूर्वोक्तयज्ञैर्निष्कामतयाऽनुष्ठितैः क्षपितपूर्वकल्मषा यज्ञो विष्णु-
स्तच्छिष्टं तदुक्तावशिष्टं विष्णुनिवेदिताकामित्यर्थः । तदेवामृतं भुञ्जत इति यज्ञशिष्टामृतभुजस्ते
सनातनं ब्रह्म यान्ति । तथोक्तं स्कान्दे नारायणेन ब्रह्माणं प्रति ‘भोक्तव्यं मम चोच्छिष्टं मम
भक्तिपरायणैः । पवित्रकरणं पुत्र पापिनामपि मुक्तिदम् ॥ ममाशनस्य श्रेष्ठं च यो भुनक्ति दिने
दिने । सिक्थे सिक्थे भवेत्पुण्यं चान्द्रायणशतं सुत’ इति । अन्यथा दोषमाह तत्रैव ‘अवशिष्टं यथो-
च्छिष्टं भक्तानां भोजनद्वयम् । नान्यद्वै भोजनं तेषां भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ अनर्पयित्वा यो
भुङ्के अन्नपानादिकं च यत् । शुनो विष्टासमं चान्नं पानं च मदिरासमम्’ इति । वक्ष्यति च भगवान्स्वय-
मपि ‘यत्करोषि यदश्रासि’ इत्यादिना । तत्फलं च ‘शुभाशुभफलैरेवं मोक्षयसे कर्मबन्धनैः’ इति । तस्माद्वि-
ष्ण्वनर्पितस्य भोज्यस्य कुतोऽमृतत्वं कुतो वा तदुद्धतां ब्रह्मप्राप्तिरिति संक्षेपः ॥ ३० ॥ एवं यज्ञ-
ानुष्ठाने गुणमुक्त्वा तदभावे दोषमाहार्धेन—नायामिति । पूर्वोक्तानां यज्ञानां मध्ये यस्य कोऽपि यज्ञो
नास्ति, सोऽयज्ञस्तस्यायमल्पमुत्तो मनुष्यलोकोऽपि नास्ति । कुतोऽन्यो विशिष्टमुत्तः परलोको हे
कुरुसत्तमेति ॥ ३१ ॥

म० टी०—प्राणायामयज्ञमाह—अपान इति सार्धेन । अपाने अपानवृत्तौ जुह्वति प्रक्षिपन्ति प्राणवृत्तिं
ब्रह्मवायोः शरीराभ्यन्तरप्रवेशेन पूरकाख्यं प्राणायामं कुर्वन्तीत्यर्थः । प्राणेष्वपानं तथाऽपरे जुह्वति, शारी-

वायोर्बहिर्निर्गमनेन रेचकाख्यं प्राणायामं कुर्वन्तीत्यर्थः । पूरकरेचककथनेन च तदविनाभूतो द्विविधः कुम्भकोऽपि कथित एव । यथाशक्ति वायुमापूर्णानन्तरं श्वासप्रश्वासनिरोधः क्रियमाणोऽन्तःकुम्भकः, यथाशक्ति सर्वं वायुं विरेचयानन्तरं क्रियमाणो बहिः कुम्भकः, एतत्प्राणायामत्रयानुवादपूर्वकं चतुर्थं कुम्भकमाह—
प्राणापानगती । प्राणापानगती मुखनासिकाभ्यामान्तरस्य वायोर्बहिर्निर्गमः श्वासः प्राणस्य गतिः, बहिर्निर्गतस्यान्तःप्रवेशः प्रश्वासोऽपानस्य गतिः । तत्र पूरके प्राणगतिनिरोधः रेचकेऽपानगतिनिरोधः कुम्भके तूभयगतिनिरोध इति क्रमेण युगपच्च श्वासप्रश्वासाख्ये प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः सन्तोऽपरे पूर्वविलक्षणाः नियताहाराः आहारनियमादियोगसाधनविशिष्टाः प्राणेषु बाह्याभ्यन्तरकुम्भकाभ्यासनिगृहीतेषु प्राणाम् ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियरूपान् जुहति चतुर्थकुम्भकाभ्यासेन विलापयन्तीत्यर्थः । तदेतत्सर्वं भगवता पतञ्जलिना सङ्क्षेपविस्ताराभ्यां सूत्रितम् । तत्र संक्षेपसूत्रम् ‘तस्मिन्सति श्वासप्रश्वासयोगीतिविच्छेदलक्षणः प्राणायामः’ इति । तस्मिन्नासने स्थिरे सति प्राणायामोनुष्ठेयः । कीदृशः, श्वासप्रश्वासयोगीतिविच्छेदलक्षणः श्वासप्रश्वासयोः प्राणापानधर्मयोर्या गतिः पुरुषप्रयत्नमन्तरेण स्वाभाविकप्रवहणं क्रमेण युगपच्च पुरुषप्रयत्नविशेषेण तस्या विच्छेदो निरोध एव लक्षणं स्वरूपं यस्य स सथेति । एतदेव विवृणोति “बाह्याभ्यन्तरस्तम्भवृत्तिर्देशकालसङ्ख्याभिः परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मः” इति । बाह्यगतिनिरोधरूपत्वाद्वाह्यवृत्तिः पूरकः । आन्तरगतिनिरोधरूपत्वादान्तरवृत्तिरेचकः । कैश्चित्तु बाह्यशब्देन रेचकः आन्तरशब्देन च पूरको व्याख्यातः । युगपदुभयगतिनिरोधस्तम्भस्तद्वृत्तिः कुम्भकः । तदुक्तं यत्रोभयोः श्वासप्रश्वासयोः सकृदेव विचारकाद्ययत्नाद्भावो भवति न पुनः पूर्ववदापूरणप्रयत्नौघविधारणं नापि रेचनप्रयत्नौघविधारणं किन्तु यथा तप्त उपले निहितं जलं परिशुष्यत्सर्वतः संकोचमापद्यते एवमयमपि मारुतो वहनशीलो बलघट्टिधारकप्रयत्नानुरुद्धक्रियः शरीर एव सूक्ष्मभूतोऽवतिष्ठते नतु प्रयति येन पूरकः नतु रेचयति येन रेचक इति त्रिविधोऽयं प्राणायामो देशेन कालेन संख्यया च परीक्षितो दीर्घसूक्ष्मसंज्ञो भवति, यथा घनाभूतस्तूलपिण्डः प्रसार्यमाणो विरलतया दीर्घः सूक्ष्मश्च भवति तथा प्राणोपि देशकालसंख्याधिक्यनाशयस्यमानो दीर्घो दुर्लक्ष्यतया सूक्ष्मोऽपि संपद्यते । तथाहि हृदयाग्निरित्य नासाप्रसंमुखे द्वादशाङ्गुलपर्यन्ते देशे श्वासः समाप्यते । तत्र एव च परावृत्त्य हृदयपर्यन्तं प्रविशतीति स्वाभाविकी प्राणापानयोगीतिः । अभ्यासेन तु क्रमेण नाभेरधारद्वारा निर्गच्छति । नासान्तश्चतुर्विंशत्यङ्गुलपर्यन्ते षड्विंशदङ्गुलपर्यन्ते वा देशे समाप्यते । एवं प्रवेशोपि तावानवगन्तव्यः । तत्र बाह्यदेशव्याप्तिर्निवाते देशे इपीकादिसूक्ष्मतूलक्रिययाऽनुमातव्या । अन्तरापि पिपीलिकास्पर्शसदृशेन स्पर्शेनानुमातव्या । सेयं देशपरीक्षा । तथा निमेषक्रियाप्रसिद्धस्य कालस्य चतुर्थो भागः क्षणस्तेषामित्यन्ताऽवधारणाया । स्वजानुमण्डलं प्राणिना त्रिःपरामृश्य छोटिकावच्छिन्नः कालो मात्रा । ताभिः षड्विंशन्मात्राभिः प्रथम उद्घातो मन्दः । स एव द्विगुणीकृतो द्वितीयः मध्यः । स एव त्रिगुणीकृतस्तृतीयस्तीव्र इति । नाभिमुल्लाप्येतस्य वायोविरिच्यमानस्य शिरस्यभिहननमुद्घात इत्युच्यते । सेयं कालपरीक्षा । संख्यापरीक्षा च प्रणवजपावृत्तिभेदेन वा संख्यापरीक्षा श्वासप्रवेशगणनया वा । कालसंख्ययोः कथंचिद्वैदिविषया पृथगुच्यन्ताः । यद्यपि कुम्भके देशन्याप्तिर्नावगम्यते तथापि कालसंख्याप्यतिरिक्तागम्यत एव । स स्वस्वयं प्रत्यहमभ्यस्तो दिवसपक्षमासादिक्रमेण देशकालप्रचयव्यापितया दीर्घः परमनैपुण्यसमाधिगमनीयतया च सूक्ष्म इति निरूपितस्त्रिविधः प्राणायामः । चतुर्थं फलभूतं सूत्रयति स्म “बाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपी चतुर्थः” इति । बाह्याविषयः श्वासो रेचकः । आभ्यन्तरविषयः प्रश्वासः पूरकः । वैपरीत्यं वा । तावुभावपेक्ष्य सकृद्वलवद्विधारकप्रयत्नवशाद्भवति बाह्याभ्यन्तरभेदेन द्विविधस्तृतीयः कुम्भकः । तावुभावनेपेक्ष्यैव केवलकुम्भकाभ्यासपाठवेनासकृत्तत्प्रयत्नवशाद्भवति चतुर्थः कुम्भकः ।

तथाच बाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपीति तदनपेक्ष इत्यर्थः। अन्या व्याख्या, बाह्यो विषयो द्वादशान्तादिराभ्यन्तरो विषयो हृदयनाभिचक्रादिः, तौ द्वौ विषयावाभिप्य पर्यालोच्य यः स्तम्भरूपो गतिविच्छेदः स चतुर्थः प्राणायाम इति । तृतीयस्तु बाह्याभ्यन्तरौ विषयावपर्यालोच्यैव सहसा भवतीति विशेषः । एतादृशश्चतुर्विधः प्राणायामः, अपाने जुहति प्राणमित्यादिना सार्धेन श्लोकेन दर्शितः ॥ तदेवमुक्तानां द्वादशधा यज्ञविदां फलमाह—सर्वे इति । यज्ञान्विदन्ति जानन्ति विन्दन्ति लभन्ते वेति यज्ञविदो यज्ञानां ज्ञातारः कर्तारश्च । यज्ञैः पूर्वोक्तैः क्षपितं नाशितं कल्मषं पापं येषां ते यज्ञक्षपितकल्मषाः । यज्ञान् कृत्वाऽवशिष्टे कालेऽन्नममृतशन्दवाच्यं भुञ्जत इति यज्ञशिष्टाभृतभुजः, ते सर्वेपि सत्त्वगुह्यज्ञानप्राप्तिद्वारेण यान्ति ब्रह्म सनातनं नित्यं संसारान्मुच्यन्त इत्यर्थः । एवमन्वये गुणमुक्त्वा व्यतिरेके बोधमाह—नायमित्यर्थेन । उक्तानां यज्ञानां मध्येऽन्यतमोऽपि यज्ञोऽस्य नास्ति सोऽयज्ञस्तस्यायमरूपमुत्सोऽपि मनुष्यलोको नास्ति सर्वनिन्धत्वात् । कुतोऽन्यो विशिष्टसाधनमाध्यः परलोकः हे कुरुसत्तम ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

श्री० टी०—प्राणायामोऽपि मुमुक्षोः पापक्षयार्थिनो यज्ञ एव स कर्तव्य इति सूचयितुमाह—अपान इति । केचन मुमुक्षवः अपाने अपानवृत्तौ वायुप्रवेशनाड्यां प्राणं प्राणवृत्तिं जुहति नासिकाद्वये तत्तत्कालं ज्ञात्वा पूरकालं प्राणायामं कुर्वन्तीत्यर्थः । तथा केचन प्राणे प्राणवृत्तौ वायुनिर्गमनाड्यामपानमपानवृत्तिं जुहति रेचकमेव प्राणायामं कुर्वन्तीत्यर्थः । केचन प्राणापानगतीं रज्ज्वा मुखनासिकाभ्यां बहिर्वायोर्गमनं प्राणस्य गतिस्ताभ्यां वायोरन्तःप्रवेशोऽपानगतिरिति प्राणापानगतीं रज्ज्वा प्राणायामनिरताः केवलं कुम्भकालं प्राणायामं कुर्वन्तीत्यर्थः । यद्वा अपरे केचन प्राणायामपरायणाः मुमुक्षवः प्राणापानयोर्गतीं मुखनासिकाभ्यां वायोर्निर्गमप्रवेशौ त्रिकूटे निरुध्य ततो हृदये प्राणेऽपानं तथाऽपाने प्राणं च जुहति प्राणेनापानमपानेन प्राणं च योजयन्त्येकीकुर्वन्ति तेन सर्वनाड्योऽपि स्थितं पापं सर्वं भस्मीभवतीत्यर्थः । प्राणेऽपाने जुहति पूरकं कुर्वन्ति ततः प्राणापानगतीं रज्ज्वा कुम्भकं कृत्वा तथाऽपाने प्राणं जुहति रेचकं कुर्वन्तीति वा योजना ॥ २९ ॥ किंच—अपर इति । अपरे केचन मुमुक्षवः नियताहाराः स्वस्वाहाराः क्षाराद्यल्पाहारेणानर्वायूनां वदयत्संपादनाय प्राणानन्तर्वायून् प्राणेषु तेषु वायुभेदेषु जुहति वास्तिपौर्त्यादिक्रिययाऽन्तःशोधनं कुर्वन्तीत्यर्थः । एवं दैवादियज्ञाभियमेन कुर्वतां तत्तदाज्ञानुष्ठानस्य फलमाह—सर्वेऽपीति । यज्ञविदः यज्ञान् विदन्त्यनुतिष्ठन्तीति यज्ञविदो दैवादियज्ञानुष्ठायिन एते निरुक्ताः सर्वेऽपि यज्ञशिष्टाभृतभुजः यज्ञानुष्ठानानन्तरभावित्वादेतेषामन्नं यज्ञशिष्टं यज्ञशिष्टत्वादेवामृतं तदभुञ्जत इति यज्ञशिष्टाभृतभुजः ॥ ३० ॥ यद्वा यज्ञानुष्ठानेन शिष्टो यज्ञशिष्टः नित्यवादमृतः कालः भोजनसंबद्धत्वाद्मृतशब्देन काल उच्यते । यज्ञशिष्टो योऽमृतः कालस्तस्मान् भुञ्जत इति यज्ञशिष्टाभृतभुजः सन्तो यज्ञक्षपितकल्मषाः यज्ञैर्नियमेनानुष्ठितैः क्षपितो नाशितः कल्मषो येषां ते यज्ञक्षपितकल्मषाः यज्ञानुष्ठाननिःशेषत्रिनष्टज्ञानप्रतिबन्धकः भूत्वा सकृदुपदेशेनैव सद्विदोरात्मज्ञानं प्राप्य सनातनं नित्यं ब्रह्म सच्चिदानन्दैकरसं यान्ति ज्ञानानुत्पत्तौ क्रमान्मुक्ता भवन्तीत्यभिप्रायः । उक्तेषु यज्ञेभ्यस्तत्र यज्ञमकुर्वतो दुःशीलस्य दुर्भगास्यानुष्ठानफलमाह—नायमिति । अयज्ञस्य यस्य न विद्यते यज्ञेपूतेष्वेकोऽपि यज्ञो मोक्षसाधनः सोऽयमयज्ञस्तस्य मोक्षवर्षशून्यस्य दुर्बुद्धेरयं लोकः लोक्यत इति लोको देहो मुक्तिसंपादनयोग्यो मानव एव नास्ति इतोऽन्यो देवो वा ब्राह्मो वा शैवो वा कुतः कस्माद्धेतोरधर्मनिष्ठस्यासाधारणकारणसाध्यः सिध्यतीति द्वयोरर्थः ॥ ३१ ॥

श्री० टी०—किंच—अपान इति । अपाने अधोवृत्तौ प्राणमूर्ध्ववृत्तिं पूरकेन जुहति पूरककाले प्राणमपानेनेकीकुर्वन्ति तथा कुम्भकेन प्राणापानयोरुर्ध्वाधोगतीं रज्ज्वा रेचककाले अपानं प्राणे जुहति एवं पूरककुम्भकरेचकैः प्राणायामपरायणा अपरे इत्यर्थः ॥ २९ ॥ किंच—अपर इति । अपरे आहारसंकोचमभ्यस्य-

न्तः स्वयमेव जीर्यमाणेष्विन्द्रियेषु तत्तदिन्द्रियवृत्तिलयं होमं भावयन्तीत्यर्थः । यद्वा अपाने जुहति प्राणं प्राणेऽपानं तथापरे, इत्यनेन पूरकरेचकयोरावर्तमानयोर्हंसः सोहमित्यनुलोमतः प्रतिलोमतश्चाभिव्यज्यमानेनाजपामन्त्रेण तत्त्वंपदार्थैक्यं व्यतिहारेण भावयन्तीत्यर्थः । तदुक्तं योगशास्त्रे 'सकारेण बहिर्याति हकारेण विशेत्पुनः । प्राणस्तत्र स एवाहं हंस इत्यनुचिन्तयेत्' इति । प्राणापानगतीरुद्धेत्यनेन तु श्लोकेन प्राणायामयज्ञाः अपरैः कथ्यन्ते तत्रायमर्थः—'द्वौ भागौ पूरयेदग्नैस्तोयेनैकं प्रपूरयेत् । मारुतस्य प्रचारार्थं चतुर्थमवशेषयेत्' इत्येवमादिवचनोक्तो नियत आहारो येषां ते कुम्भकेन प्राणापानगती रुद्धा प्राणायामपरायणाः सन्तः प्राणानिन्द्रियाणि प्राणेषु जुहति कुम्भके हि सर्वे प्राणा एकीभवन्तीति तत्रैव लीयमानेष्विन्द्रियेषु होमं भावयन्तीत्यर्थः । तदुक्तं योगशास्त्रे 'यथा यथा सदाभ्यासान्मनसः स्थिरता भवेत् । वायुवाङ्मायहृष्टीनां स्थिरता च तथा तथा' इति । तदेवमुक्तानां द्वादशानां यज्ञविदां फलमाह—सर्वे इति । यज्ञान्विदन्ति लभन्त इति यज्ञविदः यज्ञज्ञा इति वा । यज्ञैः क्षपितं नाशितं कल्मषं येस्ते ॥ ३० ॥ यज्ञशिष्टेति । यज्ञान्कृत्वाऽवशिष्टे कालेऽनिपिद्धमन्नममृतरूपं भुञ्जत इति तथा ते सत्तातनं नित्यं ब्रह्म ज्ञानद्वारेण प्राप्नुवन्ति । तदकरणे दोषमाह—नायं लोक इति । अयमल्पसुखोऽपि मनुष्यलोकः अयज्ञस्य यज्ञानुष्ठानशून्यस्य नास्ति कुतोऽन्यः परलोकः अतो यज्ञाः सर्वथा कर्तव्या इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

स० टी०—इदानीमाह साधेन प्राणायामं चतुर्विधम् ॥ जुहत्यपानवृत्तौ च प्राणवृत्तिं तथा परे ॥ १ ॥ पूरकाख्यं प्रकुर्वन्ति प्राणायामं सदैव ते ॥ रेचकाख्यं प्रकुर्वन्ति प्राणेऽपानमितीतरे ॥ २ ॥ मुखनासिकाभ्यां वायोर्निर्गमः प्राणिकी गतिः ॥ विपरीतमतोऽपानगमनं ते गती उभे ॥ ३ ॥ निरुध्य कुम्भकं प्राणायामं कुर्वन्ति योगिनः ॥ ४ ॥ २९ ॥ अन्ये परिमिताहारा निगृहीतेषु वायुषु ॥ विलापयन्ति ते प्राणान् ज्ञानकर्सेन्द्रियाणि च ॥ १ ॥ तदेवं सम्यगुक्तानां फलमाहाध्वराध्वनाम् ॥ सर्वेऽप्येते हि यज्ञानां ज्ञातारः साधकास्तथा ॥ २ ॥ नाशितं कल्मषं येषां यज्ञैः पूर्वोदितैः कृतैः ॥ ३ ॥ ३० ॥ यज्ञान्कृत्वावशिष्टं ये कालेऽन्नं भुञ्जतेऽमृतम् ॥ चित्तशुद्धपात्मसद्गोप्राप्तिद्वारेण तेऽखिलाः ॥ १ ॥ ब्रह्माभूता विमुच्यन्ते संसारादुःखसागरान् ॥ यस्य नैकोऽपि यज्ञानामुक्तानां मध्य ऐश्वरः ॥ २ ॥ नायमल्पसुखस्तस्य नृलोकोऽप्यधमस्य नु ॥ सर्वनिन्द्यतया दुःखभागिनोऽतिदरिद्रिणः ॥ ३ ॥ कुतोऽन्यः स्वर्गमोक्षादिः साधो यः साधनैर्वरैः ॥ ४ ॥ ३१ ॥

भा० टी०—एकादशयज्ञमाह—अपान इति । अपानेऽपानप्रवृत्तौ प्राणवृत्तिमपरे जुहति पूरकाख्यं प्राणायामं कुर्वन्तीत्यर्थः । तथा प्राणेऽपानं जुहति रेचकाख्यं प्राणायामं कुर्वन्ति । प्राणापानयोर्मुखनासिकाभ्यां वायोर्निर्गमनायोगमनुरूपे गती रुद्धा निरुध्य प्राणायामपरायणाः प्राणायामतत्पराः कुम्भकाख्यं प्राणायामं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥ द्वादशयज्ञमाह—अपर इति । नियतः परिमित आहारो येषां ते नियताहाराः सन्तः प्राणान् जिता वायुभेदान्प्राणेषु जितेषु वायुभेदेषु जुहति तेऽजितान् अपि तत्र प्रविष्टा जिता इव भवन्तीत्यर्थः । यत्तु अपरे त्वाहारसंकोचमभ्यस्यन्तः स्वयमेव जीर्यमाणेष्विन्द्रियेषु तत्तदिन्द्रियवृत्तिलयं होमं भावयन्तीत्यर्थः । यद्वा अपाने जुहति प्राणं प्राणेऽपानं तथाऽपरे इत्यनेन पूरकरेचकयोरावर्तमानयोर्हंसः सोहमित्यनुलोमतः प्रतिलोमतश्चाभिव्यज्यमानाऽजपामन्त्रेण तत्त्वंपदार्थैक्यं व्यतिहारेण भावयन्तीत्यर्थः । प्राणापानगती इत्यनेन तु श्लोकेन प्राणायामयज्ञा अपरे कल्प्यन्ते, तत्रायमर्थः 'द्वौ भागौ पूरयेदग्नैस्तोयेनैकं प्रपूरयेत् । मारुतस्य प्रचारार्थं चतुर्थमवशेषयेत्' इत्येवमुक्तो नियत आहारो येषां ते कुम्भकेन, प्राणापानगती रुद्धा प्राणायामपरायणाः सन्तः प्राणानिन्द्रियाणि प्राणेषु जुहति कुम्भके सर्वे प्राणा एकीभवन्ति तत्रैव लीयमानेष्विन्द्रियेषु होमं भावयन्तीति भाष्यविरुद्धं व्याचक्षुस्तदुपेक्ष्यं, प्रसिद्धार्थपरित्यागबीजभूतानुपपत्त्याद्यनुप-

लब्ध्या श्रोत्रादीन्निद्राहोमस्य प्रत्याहाररूपेष्वभिपूक्तत्वेन च पश्चान्तरे श्लोकोत्तरार्द्धस्य सत्त्वपि संभवे स्वपूर्वाधेनान्त्वयं विहायापरपूर्वाधेनान्त्वयस्यान्याय्यत्वेन पूरकरेचकयोः रित्यादिग्रन्थस्याक्षरार्थत्वाभावेन च पूरकरेचककुम्भकरूपं प्राणायामं कुर्वन्तीति भाष्योक्तस्यैव सम्यक्त्वान् । एतेन प्राणानिन्द्रियाणित्याद्यापि प्रत्युक्तं लोकाप्रसिद्धार्थकल्पनापत्तेः । अत एव प्राणेषु बाह्याभ्यन्तरकुम्भकाभ्यासनिगृहीतेषु प्राणान् ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियरूपान् जुहति चतुष्कुम्भकाभ्यासेन विलापयन्तीत्यर्थः इत्यपास्तम् । इन्द्रियाणि जुह्वतीत्युक्त्या इन्द्रियानिरोधयज्ञस्याप्युपलब्ध्या प्राणायामयज्ञमाह सार्धेनेति स्वीकृतिविरोधान् । यदपि नियताहारा वैराग्यादिमन्तः प्राणानत्र समनस्कानीन्द्रियाणि प्राणशब्देन गृह्यन्ते द्वितीयान्तप्राणशब्देन श्रोत्रादीनि वागादीनि च गृह्यन्ते तान्प्राणान्प्राणेषु समनश्चिह्नहंकारेष्वन्तःकरणवृत्तिभेदेषु जुहति प्रविलापयन्ति, इन्द्रियाणि संकल्पात्मके मनसि संहृत्य मनोऽपि स्मरणात्मके चित्ते संहृत्य तदप्यहंकारे संहरन्ति । चाभिमानरूपोऽहंकारोऽभिमानतन्वाभावात् स्वयमेव दग्धेन्धनानलवत् विलीयते इत्यन्ये, तदप्यसमञ्जसं लोकाप्रसिद्धार्थकल्पनादिदोषस्यात्रापि तुल्यत्वादिति दिक् । एते सर्वेऽपि यज्ञविदो यज्ञानां ह्यातारः कर्तारश्च यज्ञैर्यथोक्तैः क्षपिता नाशिताः कल्मषाः पापानि येषां ते ॥ ३० ॥ एवं यथोक्तान्यज्ञानिर्वर्त्य तच्छिष्टेन कालेन यथाविधिचोदितमग्नमभृताख्यं भुञ्जत इति यज्ञशिष्टाभृतमुज्जः । यत्त्वन्ये सर्वेषामप्येतेषां मध्येऽन्यतममप्यनुष्ठातुमशक्तं प्रति ग्राह-यज्ञेति । यज्ञाः पञ्चमहायज्ञाः तेभ्यः शिष्टमवशिष्टमन्नममृताख्यं ये भुञ्जत इत्यादि तथित्यर्थः, भृत-हानेरभृतकल्पनायाश्चान्याय्यत्वान् । पञ्चयज्ञानामपि देवादिश्रौतस्मार्तयज्ञेष्वन्तर्भावश्च । ब्रह्म सनातनं मोक्षार्थं गच्छति यथोक्तानां यज्ञानामेकोऽपि यज्ञो यस्य नास्ति सोऽयज्ञः तस्यायं लोकः सर्वप्राणिसाधारणोऽपि नास्ति शुद्धचित्तेन श्रवणादिविशिष्टसाधनतन्मयोऽन्यः मर्त्यलोकातीत आत्मस्वरूपस्तस्य कुतः कुरु-सत्तमेति संशयेन कुरनोऽपि यज्ञविद् आमन् त्वं तु तेषु सत्तमः श्रेष्ठोऽतस्त्वया यज्ञवित्त्वमवश्यं संपादनीयमिति सूचयति ॥ ३१ ॥

प० टी०--अथान्यद्यज्ञवित्त्वमाह--प्राण इति । अपानेऽधोवृत्तौ प्राणमूर्ध्ववृत्तिं पूरकेण जुहति । पूरककाले प्राणमपानेनैकीकुर्वन्ति । तथा कुम्भकेन प्राणापानयोर्व्याधोगती रुद्धा रेचककालेऽपाने प्राणाश्च जुहति । एवं रेचकपूरककुम्भकैः प्राणवायुं वशीकुर्वन्तः प्राणायामपरायणाः प्राणायाम एव परमयत्नं गतिर्येषां ते । तदुक्तम्--'यथा यथा सदाभ्यासान्मनसः स्थिरता भवेत् । वायुवाकायदृष्टीनां स्थिरता च तथा तथा' इति । श्रुतिरप्यथर्ववल्ल्याम् "आत्मा देवानां भुवनस्य गर्भो यथा वशं चरति एष देवः । घोषा इदं यस्य शृण्वीत रूपं तस्मै वाताय हविषा विभेम" इति । भाष्यम्--तस्मै वाताय प्राणमुख्याय "वायुर्वै गौतम सूत्रं तथा वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता तथा वायो तस्मै प्रत्यक्षं ब्रह्मासि" इत्यादिश्रुतेर्वाताय द्विरप्यगर्भाय हविषा हविर्द्रव्येण यथोचिताहाररूपेण कृत्वा विभेम परिचरेम । विदधानिः परिचरणकर्मा । तस्मै कस्मै, यस्य इदमनुभूयमानं रूपं घोषा अनाहतध्वनयस्तथा शृण्वीत श्रवणविषयीकुर्वीत यथैव प्राणलक्षणो देवो वशं चरति वशवर्ती भवति । किंभूतो देवः देवानामात्मान्तर्यामी न केवलं देवानां भुवनस्य गर्भो वीजरूपः ॥ २९ ॥ अपर इति । अपरे आहारसंकोचमभ्यस्यन्तः स्वयमेव जीर्यमाणेषु प्राणेष्विन्द्रियेषु प्राणांस्तत्तदिन्द्रियरूपान् जुहति । अधोपसंहरति--सर्व इति । सर्वेऽप्येते निरूपितप्रकारा यज्ञविदो याज्ञिका एव भवन्ति । किंभूता यज्ञक्षपितकल्मषा यज्ञैः क्षपितं कल्मषं मनोबिगलक्षणं पापं यैस्ते ॥ ३० ॥ अथ द्वादशानां यज्ञानां फलमाह--यज्ञेति । यज्ञानन्तरं शिष्टं विशिष्टं सर्वफलपेक्षयोत्तमं यदमृतं सोमचक्राद्गलितमात्मसुखं वा तदुज्जते ते तथाविधाः सन्तः सनातनं नित्यं ब्रह्म यान्ति तदतिरिक्तं सर्वं फलं नभरमित्यर्थः । अधोक्तयज्ञाकरणं दोषमाह--नायमिति । अयज्ञस्योक्तयज्ञेष्वेकमप्यकुर्वाणस्यायं मनुष्यलोकोऽपि नास्ति कुतोऽन्यः किं पुनरुत्तमलोकः, अथमयोनिषु पततीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

रा० टी०—अपर इति । अपरे प्राणायामपरायणाः प्राणापानगतीं रुद्धा निरुध्य अपाने प्राणं जुह्वति तत्र प्रवेशयन्ति । प्राणे स्वापानं जुह्वति कुम्भकस्था एवेत्यर्थः ॥ १९ ॥ अपरे नियताहाराः सन्तः प्राणा-निन्द्रियाणि श्रोत्रादीन्द्रियवृत्तीः प्राणेष्विन्द्रियेषु जुह्वति संकुचितवृत्तीन्प्राणान्कुर्वन्ति । नियताहारत्वेनेन्द्रियाणां शक्तिह्रासादिति भावः । यद्वा प्राणान्वागादीन्द्रियदेवान् मनःप्रभृत्युत्तमदेवाधीनान्ध्यायन्तीत्यर्थः । अस्मिन्पक्षे भगवत्पूजात्वेन नियताहारः पृथग्यज्ञो ज्ञातव्यः । तान्स्तौति—सर्वेप्येत इति । यज्ञविदो यज्ञज्ञाः यज्ञक्षपितकल्मषाः यज्ञानुष्ठाननाशितपापाः ॥ १० ॥ एवं यज्ञभेदान् ज्ञात्वा ताननुतिष्ठतामननुतिष्ठतां च फलभेदमाह—यज्ञेति । यज्ञे देवतायै दत्तहविःशेषोऽमृतमुच्यते तद्भुजः यज्ञानुष्ठानतार इति यावत् । सनातनमनादिनित्यं ब्रह्म यान्ति प्राप्नुवन्ति अयज्ञस्य तु अयं लोकः अल्पसुखोऽपि मानुषो लोको नास्ति कुतोऽन्यः स्वर्गादिः । अतो यज्ञाः सर्वथा कार्या इति भावः ॥ ३१ ॥

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ॥

कर्मजान्विद्धि तान्सर्वानिवं ज्ञात्वा विमोक्षयसे ॥ ३२ ॥

त० टी०—उक्तयज्ञानां प्रमाणापेक्षायां वैदिकत्वमाह—एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण बहुप्रकारा यज्ञा ब्रह्मणो वेदस्य मुखे पूर्वकाण्डे वितता विस्तृताः । वेदद्वारेणैव ते ज्ञेयाः, वेदादेव वैदिकैः परम्परयावगन्तव्या इत्यर्थः । तान्सर्वान् कर्मजान् कायिकवाचिकमानसकर्मसमुद्भवान् विद्धि जानीहि । कर्मणामनित्यत्वेनात्मस्वरूपस्य च नित्यत्वाच्च नित्यसंबन्धः, इत्येवं ज्ञात्वा विमोक्षयसे कर्ममयसंसारोदित्यर्थः ॥ ३२ ॥

म० टी०—किं त्वया स्वोत्प्रेक्षामात्रेणैवमुच्यते नहि वेद एवात्र प्रमाणमित्याह—एवमिति । एवं यथोक्ताः बहुविधाः बहुप्रकारा यज्ञाः सर्ववैदिकप्रेयःसाधनरूपाः वितताः विस्तृताः ब्रह्मणो वेदस्य मुखे द्वारे वेदद्वारेणैव तेऽवगता इत्यर्थः । वेदवाक्यानि तु प्रत्येकं विस्तरभयाच्चोदाह्रियन्ते । कर्मजान् कायिकवाचिकमानसिककर्मोद्भवान्विद्धि जानीहि । तान्सर्वान्यज्ञानात्मजान् निर्व्यापारो ह्यात्मा न तद्वशापारा एते किंतु निर्व्यापारोऽहमुदासीन इत्येवं ज्ञात्वा विमोक्षयसेऽस्मात्संसारबन्धनादिति शेषः ॥ ३२ ॥

श्रु० टी०—स्वत्कल्पिता एवेति यज्ञा नतु शास्त्रीया इत्याशङ्कायां न, ते वैदिकमूला इत्याह—एवमिति । देवमेवापरे यज्ञमित्येवमाद्या बहुविधा बहुप्रकारा निरुक्ता यज्ञाः सर्वे ब्रह्मणो वेदस्य मुखे मुखेनैव वितताः विस्तृताः प्रतिपादिता इत्यर्थः । ननु ‘यज्ञविदो यान्ति ब्रह्म सनातनम्’ इति यज्ञानामपि साक्षान्मोक्षसाधनत्वं प्रतीयते किं ज्ञानप्रयासेनेत्याशङ्कायां न, तेषामपि कर्मत्वेन “न कर्मणा न प्रजया” इत्यादिबहुश्रुतिविरोधाच्च नित्यफलदानृत्वं कित्वनित्यफलदत्त्वमिति सूचयितुमाह—कर्मजानिति । ‘क्रिया कुर्वद्धि कारकम्’ इति स्मरणात्कर्मभ्यः कर्मकारकेभ्यो जाताः कर्मजा वागादीन्द्रियसंभवास्तान् कर्मजान् कर्माप्येव तान् सर्वान् यज्ञान् विद्धि । नन्वपूर्वाः खलु यज्ञा वागादीन्द्रियव्यापारजा एवेति चेदपूर्वत्वे पूर्वत्वे वा तेषां कर्मत्वं न व्यभिचरत्यत एवानित्यफलदत्त्वमेवं ज्ञात्वा नित्यफलदं ज्ञानं प्राप्य संसारान्मोक्षयसे नित्यनित्यफलदान् यज्ञानित्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्री० टी०—ज्ञानयज्ञं स्तोतुमुक्तान्यज्ञानुपसंहरति—एवमिति । ब्रह्मणो वेदस्य मुखे वितताः वेदेन साक्षाद्विहिता इत्यर्थः । तथापि तान्सर्वान्वाङ्मनःकायकर्मजनितानात्मस्वरूपसंस्पर्शरहितान्विद्धि जानीहि । आत्मनः कर्मागोचरत्वादेवं ज्ञात्वा ज्ञाननिष्ठः सन्संसारान्निमुक्तो भविष्यसि ॥ ३२ ॥

स० टी०—एवं बहुप्रकारास्ते वेदद्वारेण विस्तृताः ॥ यज्ञा अवगतास्तांस्त्वं यज्ञाजानीहि सर्वकान्

॥ १ ॥ कायवाङ्मनसामेव कर्मभ्यो हि समुद्भवान् ॥ नत्वात्मजान्यतश्चात्मा निर्व्यापारश्चिद्वयः ॥ २ ॥
मद्व्यापारा न चैवेते निर्व्यापारोऽहमक्षयः ॥ देहेन्द्रियादयः सर्वे क्रियाधारा जडाश्रयाः ॥ ३ ॥ मय्यक्रिये
चिदानन्दे कल्पिताः खे यथा मलाः ॥ नह्यव्यस्तस्य दोषेण गुणेनास्ति मनागपि ॥ ४ ॥ लेपोऽधिष्ठानचि-
दातोर्ममाद्वैतस्य सर्वथा ॥ एवं ज्ञात्वेव संसारबन्धनात्त्वं विमोक्ष्यसे ॥ ५ ॥ ३२ ॥

भा० टी०—उक्तानां यज्ञानां वेदमूर्खत्वेनाप्रामाण्यशङ्कां वारयति—एवमिति । बहुविधा बहुप्रकारा यज्ञाः
ब्रह्मणो वेदस्य मुखे द्वारे वितता विस्तीर्णाः वेदद्वारेणावगम्यमानाः तान्सर्वान्कायिकवाचिकमानसकर्मोद्भ-
वान् विद्धि । निर्व्यापारो ह्यात्मा न ममात्मस्वरूपस्योदासीनस्य व्यापारा एते इत्येवं ज्ञात्वाऽस्मात्संसारबन्ध-
नान्मोक्ष्यसे ॥ ३२ ॥

प० टी०—अथ ज्ञानयोगं स्तोतुमन्यान्यज्ञानुपसंहरति—एवमिति । एवममुना प्रकारेण ब्रह्मणो मुखे
ब्रह्ममुखान्निःसृते वेदे बहुविधा वितता विस्तृता विस्तारेण कथिताः सन्ति, तान् सर्वान् कर्मज्ञानं विद्धि
कर्माणां कृत्वा निष्पन्नान् जानीहि । तस्मात् कर्म कर्तव्यमेव । एवं कर्मणि कृते सति चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञात्वा
ज्ञानमुत्पाद्य विमोक्ष्यसे मोक्षं प्राप्स्यसि ॥ ३२ ॥

रा० टी०—उक्तान्कर्मभेदानुपसंहरति—एवमिति । एवं देवभेदेत्यादिना श्लोकघट्टेनोक्तविधा मानसिकवा-
चिकभेदेन बहुप्रकारा यज्ञाः ब्रह्मणो मुखे वितता विस्तृताः तस्य सर्वयज्ञभोक्तृत्वान् । अहं हि सर्वय-
ज्ञानां भोक्तृत्वादेः श्रोत्रादीत्यादिनोर्केन्द्रियनियमनादिरूपयज्ञेषु तदाराध्यस्यानु केर्ब्रह्मणोऽन्यस्तदाराध्य इति
शङ्कानिरासार्थं ब्रह्मणो मुखे वितता इत्युक्तम् । ननु यज्ञानां बहुविधत्वे ज्ञानयज्ञादिनेजालं किं कर्मात्मकेन
युद्धेनेत्यत आह—कर्मजानिति । तान्प्रागुक्तान्सर्वान्यज्ञान्कर्मजान्कर्मरूपान्निर्विद्धि जानीहि मानसवाचिकवा-
चिककर्मजान्विद्धीति वार्थः । ततः किमित्यत आह—एवमिति । मानसिकवाचिकादिसर्वयज्ञाः कर्मात्मका इति
जानाति चेत् तर्हि युद्धादिस्वविहितकर्माणि कृत्वेव विमोक्ष्यसे संसारादात्मानं मोक्तुं (मोक्षयितुं) मिच्छ-
सि । सर्वेषां कर्मजत्वज्ञाने सति मोक्षार्थं युद्धादिकं कर्तव्यमिति तत्रैवेच्छा भविष्यतीत्यर्थः । सर्वेषां यज्ञ-
त्वे ज्ञानोपासनस्याध्यायाद्यकर्मरूपयज्ञेनैव भगवत्प्राप्तिसिद्धेः किं कर्मात्मकयुद्धेनेति पार्थाभिप्रायस्येदमुत्तरं
ज्ञात्वेति । तस्यायं भावः, युद्धं हित्वा मोक्षार्थं यदुपासनादिभिः करिष्यसि तदपि कर्मात्मकमेव । तथाच
युद्धत्यागे विहितधर्मत्याग एव कृतः स्यात् ननु कर्मत्यागः । अत एव जानतः तव विहितं युद्धादिकं न
त्याज्यमिति । एवमभिप्रायाभावे कर्मजानित्यर्थस्य प्रकृतानुपयोगः स्यात् । ननु सत्यमेवमथाप्ययमर्थो
लुडन्तशब्देन कथं लभ्यते इति चेत्, नार्थं लुडन्तः किंतु युद्धं मोक्षणं इत्यतः सन्नन्तात्कर्मकर्तारं लट्-
प्रत्यये सति विमोक्ष्यस इति रूपम् । यद्यपि भातोः कर्मण इति मन्प्रत्यये सन्यङ्कोरिति द्विर्वचने हलन्ता-
वेति सनः कित्त्वेन गुणाभावे च मुमुक्ष्येति भाव्यं तथापि गुणाभ्यासलोपो हान्दसावित्युपेत्य सन्नन्तान्मो-
क्षशब्दाद्धर्ममाने लङिति लट्प्रत्यये तस्य सिद्धान्तो कर्मवन्कर्मणा तुल्यक्रिय इति सूत्रेण कर्तुः कर्मवद्भावे कर्म-
कारकनिमित्तयगात्मनेपदविष्वक्त्वादिकार्याणि लभत इत्युक्त्या सत्यतो लोपे मोक्ष्यस इति रूपसिद्धि-
र्ज्ञेया । लुडन्तत्वपक्षे त्वयमर्थः, सर्वेषां कर्मजत्वं ज्ञात्वा तान्यनुप्राय मुक्तो भविष्यसीति ॥ ३२ ॥

श्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परंतप ।

सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥ ३३ ॥

त० टी०—सर्वेषां तुल्यवन्निर्देशाज्ज्ञानयज्ञस्यापि तदन्तर्गणनात्तत्साम्यापत्तिं वारयन्नाह—श्रेया-
निति । हे परन्तप द्रव्यमयाद्वैवादिरूपात्तदुपलक्षिताज्ज्ञानहीनादल्पफलकान्सर्वमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः

श्रेयान् प्रशस्यतरः । तत्र हेतुः सर्वं कर्म साङ्गोपाङ्गमखिलं हेतुफलसहितं ज्ञाने तत्त्वंपदार्थस्वरूप-
गुणसंबन्धविषयकानुभवे परिसमाप्यते अन्तर्भवतीति “सर्वं ह पश्यः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वशः”
इति श्रुतेः । श्रीभागवतेऽपि ‘तपस्तीर्थं जपो दानं पवित्राणीतराणि च । नालं कुर्वन्ति तां सिद्धिं या
ज्ञानकलया कृता’ इति ॥ ३३ ॥

भा० टी०—सर्वेषां तु तुल्यवर्णिदेशात्कर्मज्ञानयोः साम्यप्राप्तावाह—श्रेयानिति । श्रेयान्प्रशस्यतरः सा-
क्षात्मोक्षफलत्वात् द्रव्यमयात्तदुपलक्षितान् ज्ञानशून्यात्सर्वस्मादपि यज्ञात्संसारफलात् ज्ञानयज्ञ एक एव
हे परन्तप कस्मादेवं यस्मान् सर्वं कर्म इष्टिपशुसोमचयनरूपं श्रौतम् आखिलं निरवशेषं स्मार्तमुपास-
नादिरूपं च यत्कर्म तन् ज्ञाने ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारे समाप्यते प्रतिबन्धक्षयद्वारेण पर्यवस्यति “तमेतं
वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन” इति “धर्मेण पापमपनुदति” इति
च श्रुतेः । सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्रवदिति न्यायाच्चेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

श्री० टी०—तत एव ज्ञानयज्ञं ब्रह्मार्पणम् इत्यनेन मन्त्रेण वर्णितं देवादिभ्यो यज्ञेभ्यो व्यवहित-
साधनेभ्यः साक्षात्मोक्षसाधनत्वादुत्कर्षयति—श्रेयानिति । द्रव्यमयात् द्रव्यमन्त्रतन्त्रक्रियाश्रमसाध्याद-
नित्यान्पस्वर्गादिफलहेतोर्यज्ञादुत्कर्षार्थयज्ञजातमित्यनिरन्तरानन्दरूपमोक्षैकफलदो ज्ञानयज्ञः श्रेयान् श्रेष्ठ-
तरसंप्राप्तिः । यत्र ज्ञाने पुंसः कर्तव्यं श्रौतं स्मार्तं लौकिकं यश्च यावच्च तत्सर्वं कर्माखिलं खिलः शेषः स
न विद्यते यत्र तदखिलं निःशेषं परिसमाप्यते समापितं भवति । वेलां प्राप्तस्य यथा गन्तव्यं नास्ति तथा
ज्ञानं प्राप्तवतः कर्तव्यं किंचिन्नास्तीत्यर्थः । यद्वा यत्र ज्ञाने संप्राप्ते कर्म ब्रह्मकल्पशतार्जितं संचितमागमि
च प्रवृत्तमप्रवृत्तं च सर्वमखिलं निरवशेषं परिसमाप्यते ज्ञानशक्त्या सूर्यप्रभया तम इव कर्म सर्वं निर्मूल्यत
इत्यर्थः । यद्वा “यथा कृतायविजितायाधरेयाः संयन्ति” इत्येतच्छ्रुत्युत्तरीत्या लोके सर्वत्र पुण्यश-
रीरिभिर्भक्षदानतपोव्रतादिरूपं यद्यत्पुण्यं क्रियते तत्सर्वं यस्मिन् ज्ञाने संप्राप्ते विदुषा परिसमाप्यते संप्राप्तं
भवति यत्प्राप्त्या सर्वकर्मणामनुष्ठाता विद्वान् भवतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

श्री० टी०—कर्मयज्ञाज्ज्ञानयज्ञस्तु श्रेष्ठ इत्याह—श्रेयानिति । द्रव्यमयादनात्मव्यापारजन्यादेवादियज्ञा-
ज्ज्ञानयज्ञः श्रेयान्श्रेष्ठः । यद्यपि ज्ञानयज्ञस्यापि मनोव्यापाराधीनत्वमस्त्येव तथाप्यात्मरूपस्य ज्ञानस्य मनः-
परिणामेऽभिव्यक्तिमात्रं नतु तज्जन्यत्वमिति द्रव्यमयाद्विशेषः श्रेष्ठत्वे हेतुः । सर्वं कर्माखिलं फलसहितं ज्ञाने
परिसमाप्यते अन्तर्भवतीत्यर्थः । “सर्वं तदभिसमेति यत्किंचित्प्रजाः साधु कुर्वन्ति” इति श्रुतिः ॥ ३३ ॥

स० टी०—नतैर्बहुविधैर्यज्ञैर्ज्ञानाख्यः स्तूयतेऽध्वरः ॥ द्रव्यसाधनसाध्याच्च सर्वस्माज्ज्ञानवर्जितान् ॥ १ ॥
संसारफलकाद्यज्ञानयज्ञोऽधिकोत्तमः ॥ समस्तं वैदिकं कर्माखिलं स्मार्तमुपासनम् ॥ २ ॥ ब्रह्मात्मैक्याव-
त्रोभे तत्पर्यवस्यति सर्वथा ॥ प्रतिबन्धक्षयद्वारा ज्ञानयज्ञस्ततो वरः ॥ ३ ॥ ३३ ॥

भा० टी०—कर्मजान्निवद्धि तान्सर्वानित्युक्त्वा सर्वेषु ज्ञानयज्ञस्यागुक्तत्वात् इतरसाम्यमाशङ्क्याह—
श्रेयानिति । देहेन्द्रयादिद्रव्यसाध्यात्संसारफलात् द्रव्ययज्ञात् ज्ञानयज्ञो मोक्षफलकोऽतिशयेन श्रेष्ठः । पर-
न्तपेति संबोधयन् चित्तशुद्ध्या ज्ञानं लब्ध्वाऽज्ञानात्मकं शत्रुं तापयितुं मारयितुं समर्थो भविष्यति न कर्म-
मात्रेणेति सूचयन् । तत्र हेतुमाह—सर्वमभिहोत्रादिकं कर्मात्कृत्वा दशयज्ञात्मकम् । सर्वमिति प्रकरणात्संकोचमाश-
ङ्क्याह—अखिलमुक्तानुक्तं श्रौतस्मार्तमुपासनादिरूपं ज्ञाने तत्त्वसाक्षात्कारे मोक्षसाक्षात्कारे मोक्षसाधने परि-
समाप्यतेऽन्तर्भवति ‘यावानर्थं उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके । तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः’
इत्युक्तत्वात् । यद्वा प्रतिबन्धक्षयद्वारेण पर्यवस्यति “तमेतं वेदानुवचनेन विविदिषन्ति यज्ञेन” इत्यादिश्रुतेः ।
सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्रवदितिन्यायाच्चेत्यर्थः । अस्मिन्पक्षे निष्कामकर्मणामेव तत्र विनियोगात्सर्वं क-

मर्खिलमिति संकोचनिवारकयोः सर्वाखिलपदयोरन्यतरस्य प्रयोजनं चिन्त्यं, यथा युधिष्ठिरभीमसेनयो-
रपि पार्थेत्यस्मिन्नन्तर्भावस्तथा “ एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति ” इति श्रुत्या ज्ञानकण्डा-
फले तत्त्वसाक्षात्कारे इतरकाण्डफलस्यान्तर्भाव इति ध्वनयन्नाह—पार्थेति ॥ ३३ ॥

प० टी०—ज्ञानयोगं स्तौति—श्रेयानिति । द्रव्यमयायज्ञाज्ञानयज्ञः श्रेयान् द्रव्यं स्वर्गादिविषयभो-
गलक्षणं तन्मयस्तत्प्रसादको यो यज्ञस्तस्माज् ज्ञानयज्ञः श्रेयानतिशयेन श्रेयःसाधकः परमसुखप्रापकः ।
अथैतदेव विविच्य कथयति—सर्वमिति । कर्म द्वेषा खिलमखिलं चेति । तत्र खिलं दुष्टफल-
जनकमखिलं ज्ञानजनकमेवं सर्वमखिलं कर्म ज्ञाने परिसमाप्यते ज्ञाने पर्यवसितं भवति । खिलं तु तद्वि-
परीतमज्ञानपर्यवसायित्वर्थः ॥ ३३ ॥

रा० टी०—उक्तयज्ञेषु को यज्ञः श्रेष्ठ इति जिज्ञासायामाह—श्रेयानिति । द्रव्यमयादिति प्रागुक्तयज्ञान्त-
राणामुपलक्षणम् । देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागादिरूपायज्ञाद्भगवज्ज्ञानसंपादनरूपो यज्ञः श्रेयान् श्रेष्ठः । कुत
इत्यत उक्तम्—सर्वमिति । अखिलं खिलं तद्विशेषं न भवतीत्यखिलं ‘समुद्रं मनसा ध्यायीत’ इत्यादिकर्मसमूह-
योपासनाद्यज्ञसंहितं सर्वं कर्म ज्ञाने परिसमाप्यते पूर्यते । ज्ञाने जाते ज्ञानलक्षणफलेन सफलं भवतीत्यर्थः ।
यद्वा आखिलमिति विभागः आसमन्तान् खिलमल्पमल्पमपि सर्वं कर्म ज्ञाने जाते परिसमाप्यते फल-
वद्भवतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिश्रमेण सेवया ।

उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३४ ॥

त० टी०—एवंभूतज्ञानप्राप्तिः केनोपायेन स्यादित्यपेक्षायामाह—तद्विद्धि । तत्तत्सर्वकर्मविलक्षणं सर्व-
फलदं ज्ञानं विद्धि लभस्व, उक्तज्ञानपतां प्रणिपातेन श्रद्धाभक्तिपूर्वकदण्डवत्प्रणामेन । ततश्च कोऽहं किंस्वरूपः
कथं बद्धोऽस्मि कथं वा मुच्येयं को वा मे नियन्तेत्यादिपरिश्रमेण बहुविधसंदेहविपर्ययेण प्रशनेन संन्याशुद्धि-
भावेन शुश्रूषया च प्रसादाभिमुखा ज्ञानिनः शास्त्रजन्यपरोक्षातु भवन्तः, तत्त्वदर्शिनः शास्त्रार्थभूततत्त्व-
साक्षात्काराश्रयास्ते तुभ्यं ज्ञानं जीवेश्वरस्वरूपयाथात्म्यमुपदंश्यन्ति, समीचीनयुक्तिप्रमाणैः संदेहनि-
निवर्तनेन संपादयिष्यन्ति । तत्त्वदर्शिशिरेषोपदिष्टे ज्ञाने सर्वं कर्मान्तर्भवति, न त्वन्योपदिष्टे इत्यर्थः ।
एतेन “ तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्वाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ” इति श्रुत्यर्थो दर्शितः ।
बहुवचनं चात्र यद्येकस्माद्गुरोः सम्यग्ज्ञानात्माभश्चेत्तर्ह्यन्यस्मात्तत्त्वदर्शिन उक्तरीत्यैवोपादेयम् ।
तत्रापि संदेहावशेषेऽन्यस्माद्ब्राह्ममित्येतदर्थम् । एकस्मादेव कृतार्थतायां नेतरापेक्षेति विवेकः ॥ ३४ ॥

प० टी०—एतादृशज्ञानप्राप्तौ कोऽतिप्रत्यासन्न उपाय इति उच्यते—तद्विद्धीति । तत्सर्वकर्मफलभूतं ज्ञानं
विद्धि लभस्व आचार्यानिभिगम्य तेषां प्राणिपातेन प्रकंपणं नीचैः पतनं प्रणिपातो दीर्घनगरकारस्तेन कोऽहं
कथं बद्धोऽस्मि केनोपायेन मुच्येयमित्यादिपरिश्रमेण बहुविपर्ययेण प्रश्नेन संन्याशुद्धि-
तया एवं भक्तिश्रद्धातिशयपूर्वकेणावनतिविशेषेणाभिमुखाः सन्त उपदेक्ष्यन्ति उपदेशेन संपादयिष्यन्ति ते
तुभ्यं ज्ञानं परमात्मविषयं साक्षान्मोक्षफलज्ञानिनः पदवाक्यन्यायादिमाननिपुणाः तत्त्वदर्शिनः कृतसाक्षा-
त्काराः साक्षात्कारवद्विरूपदिष्टमेव ज्ञानं फलपर्यवसायि नतु तद्विहितैः पदवाक्यमाननिपुणैरपीति भगवतो मतं,
“ तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्वाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ” इति श्रुतिसंवादि । तत्रापि श्रो-
त्रियमर्थतवेदं ब्रह्मनिष्ठं कृतप्रश्नसाक्षात्कारमिति व्याख्यानात् । बहुवचनं चेदमाचार्यविषयमेकमिन्नपि गौरवा-
तिशयार्थं नतु बहुत्वविवक्षया एकस्मादेव तत्त्वसाक्षात्कारवत् आचार्यास्तत्त्वज्ञानोद्देशे सत्याचार्यान्तरगमनस्य
तदर्थमयोगादिति द्रष्टव्यम् ॥ ३४ ॥

श्री० टी०—एवंविशेषणविशिष्टं ज्ञानं कथं मे सिध्येदित्याकाङ्क्षायामाह—तद्विद्मीति । यत्तु प्रत्ययज्ञा-
विभ्यो विशिष्टतरं साक्षान्मोक्षैकफलप्रदं तज्ज्ञानं गुरुभ्यो विद्धि । गुरुन् प्रसाद्य तेभ्यो विजानीहीत्यर्थः ।
केन प्रसन्ना भूत्वा गुरुवोऽत्यन्तरहस्यमिदं ज्ञानं मध्यमुपदेक्ष्यन्तीत्याकाङ्क्षायामाह—प्रणिपातेनेति । प्रणि-
पातेन प्रणिपातः साष्टाङ्गनमस्कारस्तेन सेवया काले काले श्रद्धाभक्तिभ्यां क्रियमाणशुश्रूषया च समये विन-
येनोपसङ्गम्य क्रियमाणपरिप्रभेन 'कथं बन्धः कथं मोक्षो विद्याविद्ये उभे च के । क आत्मा कः परात्मा-
च तयोरैक्यं कथं वद' इत्यादिविवेकप्रभेन चैवं प्रणिपातशुश्रूषाविवेकप्रभैस्त्वयि श्रद्धां भक्तिं पाण्डित्यमुपदे-
शयोग्यतां च दृष्ट्वा प्रसन्ना भूत्वा ज्ञानिनः शास्त्रजन्यज्ञानसंपत्तिमन्तस्तत्त्वदर्शिनः साक्षात्कारजन्यवस्तुया-
थात्म्यवेदनवन्तश्चोक्तविशेषणद्वयविशिष्टरूपादिष्टं ज्ञानं संसारनिवर्तकं भवत्यतो विशेषणद्वयेन भवितव्यं
गुरोरैवं लक्षणसंपन्ना गुरुवस्ते तुभ्यं शमदमादिसाधनवते ज्ञानं ब्रह्मात्मैकत्वावगमकं निःशेषसंसारभ्रमाप-
नोदकमुपदेक्ष्यन्ति दययाऽनुग्रहीष्यन्तीत्यर्थः । " ओत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् " इतिश्रवणाज्ज्ञानिनं इति तत्त्व-
बोधने गुरुणां सर्वशास्त्रार्थपरिज्ञानसंपत्तिं तत्त्वदर्शिन इति वस्तुविषयकाऽप्रतिबद्धानुभवसंपत्तिमपेक्ष्य विशे-
षणद्वयोपन्यासः । बहुवचनं तु ' बहुभ्यः श्रोतव्यं बहुधा ' इतिन्यायमनुसृत्य च सत्सु बहुषु गुरुष्वत्र
कश्चिदेको ब्रह्मविज्ञानो लभ्यते ततः संसारभ्रमापनोदकं सम्प्रज्ञानं सलक्षणं तेत्यतीत्यभिप्रायेण चोक्तं
नतु बहुभ्यो ज्ञानं संपादनीयमिति " ओत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् " इत्येकवचनश्रवणात् ' उपसीदेदेकमेव सद्ग-
रं ब्रह्मविज्ञानम् ' इतिवचनाच्च । तस्माच्छास्त्रज्ञं तत्त्वज्ञं च गुरुमाश्रयेदिति सिद्धम् ॥ ३४ ॥

श्री० टी०—एवंभूतात्मज्ञाने साधनमाह—तद्विद्मीति । तज्ज्ञानं विद्धि प्राप्नुहि ज्ञानिनं प्रणिपातेन
दण्डवन्नमस्कारेण ततः परिप्रभेन कुतोऽयं मम संसारः कथं वा निवर्तत इतिप्रभेन सेवया शुश्रूषया च
ज्ञानिनः शास्त्रज्ञस्तत्त्वदर्शिनः अपरोक्षानुभवसंपन्नाश्च ते तुभ्यं ज्ञानमुपदेशेन संपादयिष्यन्ति ॥ ३४ ॥

स० टी०—तादृशज्ञानसंप्राप्तावुपायः प्रोच्यतेऽधुना ॥ अभिगम्य त्वमाचार्यास्तज्ज्ञानं मोक्षसाधनम् ॥ १ ॥
लभस्व येन विधिना प्राप्यते तं त्वमाश्रय ॥ जमस्तारेण दीर्घेण वैशिकानां महात्मनाम् ॥ २ ॥ कोऽहं
कथमहं वदो मुच्येयं कथमश्रसा ॥ का विद्या कात्यविद्या वेत्यादेप्रभैरनेकधा ॥ ३ ॥ सेवया सर्वभा-
वेन गुरुणां हितरूपया ॥ एवं तेऽभिमुखाः सन्ते भक्तिश्रद्धादिभिरुणैः ॥ ४ ॥ तुभ्यं संपादयिष्यन्ति
ज्ञानं ब्रह्मैक्यगोचरम् ॥ उपदेशेन साक्षाद्यन्मोक्षसाधनमुत्तमम् ॥ ५ ॥ पदवाक्यप्रमाणज्ञा ब्रह्मयाथात्म्य-
दर्शिनः ॥ सम्यग्दर्शिभिरैवेदमुपदिष्टं यथाविधि ॥ ६ ॥ फलपर्यवसायि स्याज्ज्ञानं न त्वत्त्वपण्डितैः ॥
एकस्मिन्नपि चाचार्ये गौरवातिशयाय तत् ॥ ७ ॥ बहुत्वं ज्ञानिनश्चेति न बहुत्वविवक्षया ॥ ८ ॥ ३४ ॥

भा० टी०—तदेतत्सर्वोत्तमं ज्ञानं तर्हि केन साधनेन लभ्यत इत्याह—तदिति । यत्र सर्वकर्मफलमन्त-
र्भवति तज्ज्ञानं विद्धि जानीहि । येन विधिना प्राप्यत इति विद्धि लभस्वेत्यर्थस्तु अदादेर्ज्ञानार्थत्वात् सु-
ख्ये संभवति अमुख्यस्यान्यायत्वादाचार्यैर्न प्रदर्शितः । आचार्यानिभिगम्य प्रकर्षेण नीचैः पतनं प्रणिपातो
दीर्घनमस्कारः तेन कथं बन्धः कथं मोक्षः कस्य केन विमुच्यते विद्याविद्ये कथंभूते कोऽहं दृश्यमिदं च कि-
मिति परिप्रभेन सेवया गुरुशुश्रूषया गुर्वाभिमुख्यसंपादिकया मायाविनिर्मुक्तया इत्येवमादिना प्रश्रयेण
प्रसादिता गुरुवो ज्ञानिनः न्यायविचारपूर्वकवेदार्थज्ञाः तत्त्वदर्शिनः तत्त्वसाक्षात्कारवन्तः ते ज्ञानमुपदेक्ष्यन्ति
' पदवाक्यप्रमाणज्ञैः सम्यक्त्वविलोकिभिः । उक्ताज्ज्ञानाद्भवेत्कार्यं नान्वैरिति हरेर्भतम् ' तथाच श्रुतिः
" लङ्घिज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्सर्मित्पाणिः ओत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् " इति । बहुवचनं त्वाद्वयार्थमिति
बोध्यम् ॥ ३४ ॥

प० टी०—एवंभूतात्मज्ञाने साधनमाह—तद्विद्दीति । द्वाभ्याम् । तत्त्वदर्शिनो ज्ञानिनोऽपरोक्षसाक्षात्कारवन्तस्ते तुभ्यं ज्ञानमुपदेक्ष्यन्ति तद्विद्दि तादृशं जानीहि ॥ ३४ ॥

रा० टी०—कर्मणो ज्ञानमधिकमित्युक्त्वा तत्संपादयेत्याह—तदिति । तस्माज्ज्ञानस्याधिकत्वात्कर्मणां ज्ञानेनैव फलवत्त्वादिति वा तत्त्वदर्शिनो ज्ञानिनः प्रणिपानेन त्वत्कृतवन्दनेन त्वत्सेवया त्वत्कृतपरिभ्रमेन च ते तुभ्यं ज्ञानं ज्ञानजनकं शास्त्रमुपदेक्ष्यन्ति तेभ्यस्तज्ज्ञातव्यमर्थं विद्धि जानीहि । तदित्यस्यावृत्तिः । अर्जुनस्य ज्ञानित्वेऽपि ज्ञानतिरोभावनिवृत्त्यर्थं विद्धीत्युक्तिः पार्थं प्रति ज्ञानोपदेशार्थमेव कृष्णस्य प्रवृत्तत्वात् । नत्वेवाहमित्यादिना संक्षेपेणोपादिष्टत्वात्, ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमित्यादिना विस्तरेणोपदेक्ष्यमाणत्वात्, तत्र विरोधाद्योपदेक्ष्यन्तीत्यस्योपदेक्ष्याम इत्यर्था ज्ञेयः ॥ ३४ ॥

यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव ।

येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥ ३५ ॥

न० टी०—एवंभूतमाहात्म्यस्य ज्ञानस्येहापि यत्फलं तदर्शयति—यदिति । यत्तत्त्वदर्शिभिरुपदिष्टं ज्ञानं ज्ञात्वा सम्पगवधार्थं पुनर्मोहभन्तःकरणविभ्रमम्, एवं यथा यानेन हत्वा न जिजीविषामः, इत्याद्युक्तप्रकारेण न यास्यसि प्राप्स्यसि । कुतस्तत्राह—येन ज्ञानेन भूतानि बन्धुसुहृदादीनि, अशेषेण देवमनुष्यतिर्यगन्तानि सर्वाणि आत्मनि त्वंपदार्थे द्रक्ष्यसि आत्मतुल्यतया ज्ञास्यसि । वैषम्यं तु प्रकृतिकार्यशरीरनिष्ठम्, आत्मा तु ज्ञानस्वरूपत्वेन सर्वत्र देहेषु सम एवातो न पक्षः कश्चिद्विषयगोऽस्तीति निश्चेष्टव्यसीत्यर्थः । अथोऽनन्तरं मयि सर्वात्मनि तत्पदार्थं वागुदेने भगवति सर्वाणि भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यसि, आत्मानं सर्वेषां पदात्मकत्वमदधीनत्वमद्रव्याप्यत्वमदाधेयत्वादिना बन्धे मोक्षे च पक्षोऽन्यत्रावस्थित्यभावादित्यर्थः ॥ ३५ ॥

प० टी०—एवमतिनिर्वन्धनेन ज्ञानोत्पादने किं स्यादत आह—यदिति । यत्पूर्वाक्तं ज्ञानमाचार्यैरुपदिष्टं ज्ञात्वा प्राप्य ओदनपाके पचतीतिवत्पर्यव धातोः सामान्यविवक्षया प्रयोगः । न पुनर्मोहमेवं बन्धुवधादिनिमित्तं भ्रमं यास्यसि हे पाण्डव । कस्मादेवं यस्मान् येन ज्ञानेन भूतानि पितृपुत्रादीनि अशेषेण ब्रह्माविस्तन्वपर्यन्तानि स्वाविद्याविबुद्धिभूतानि आत्मनि त्वयि त्वंपदार्थे अथो अपि मयि भगवति वासुदेवे तत्पदार्थे परमार्थतो भेदरहिते अभिज्ञानभूते द्रक्ष्यस्यभेदेनैव पथिष्ठानातिरेकेण कल्पितस्याभावान् । मां भगवन्तं वासुदेवमात्मत्वेन साक्षात्कृत्य सर्वाज्ञाननाशेन तत्कार्याणि भूतानि न स्थास्यन्तीति भावः ॥ ३५ ॥

शं० टी०—सद्वृत्त्युपदेशेन लब्धज्ञानस्य फलमाह—यज्ज्ञात्वाति । प्रसन्नैर्ब्रह्मविरुपरुपदिष्टं यज्ज्ञानं ज्ञात्वा तदेकानिष्ठया प्राप्य त्वमेवमिदानीं यथा तथा पुनर्मोहमहमेते मदीया इत्यात्मन्यद्वितीये त्वनेकत्वभ्रमं न यास्यसि त्वमहमिदमद इत्यादिमिथ्याज्ञानं त्यज्यसीत्यर्थः । ननु राति द्वैतज्ञानहेतौ भूतजाते कथमात्मनोऽद्वितीयत्वमित्यत आह—येनेति । आत्मेवेदं सर्वमिति सर्वस्य भूतजातस्यात्ममात्रत्वमाहकेण येन सूक्ष्मबुद्ध्या समधिगतं ज्ञानेन भूतानि ब्रह्मादिस्तन्वपर्यन्तान्यशेषेणाशेषाणि साक्षाद्ब्रह्मेवेदं सर्वमिति स्वाभिज्ञानि द्रक्ष्यसि घटकलशरावादिव सर्वं बुद्धिमौल्येण मृण्मात्रं चित्रं भित्तिमात्रं तरङ्गफेनबुद्बुदादि जलमात्रं यथा तथा भूतजातं सर्वं स्वमात्रमेव द्रष्टव्यसीत्यर्थः । ननु तथापि ब्रह्मात्मा चेति भेदोऽस्त्येव कथमद्वैतमिद्विरित्यत आह—अथो मयीति । तानि भूतानि मयि निर्विशेषे परे ब्रह्मण्यप्यथो समनन्तरमेव द्रक्ष्यसि यैवं तव च मम च सर्वात्मकत्वं दृष्ट्वा द्वयोरप्येकत्वं द्रक्ष्यसीत्यर्थः । “ तस्त्वमसि ” इति श्रुतेः । यद्वा सर्वभूतात्मकमात्मानं दृष्ट्वा तमात्मानं निर्विशेषं मयि सर्वाभिज्ञाने परे ब्रह्मणि द्रक्ष्यसि ब्रह्माभिज्ञमात्मानं द्रक्ष्यसीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

श्री० टी०—ज्ञानफलमाह—यज्ज्ञात्वेति सार्धैस्त्रिभिः । यज्ज्ञानं ज्ञात्वा प्राप्य पुनर्बन्धुवधादिनिमित्तं मोहं न प्राप्स्यसि । तत्र हेतुः येन ज्ञानेन भूतानि पितृपुत्रादीनि स्वाविधारचितानि स्वात्मन्येवाभेदेन द्रक्ष्यसि अथो अनन्तरमात्मानं मयि परमात्मन्येवाभेदेन द्रक्ष्यसीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

स० टी०—एवमत्याग्रहेणात्मज्ञानस्योत्पादने सति ॥ फलमाह कृपासिधुर्वसुदेवो जगद्गुरुः ॥ १ ॥ उपदिष्टं परात्मैक्यज्ञानं ब्रह्मात्मदर्शिभिः ॥ प्राप्य त्वं बन्धुविच्छेदनिमित्तं मोहमाविदम् ॥ २ ॥ पाण्डुपुत्र कदाचिन्न भूयो यास्यसि पूर्ववत् ॥ येन ज्ञानेन भूतानि ब्रह्मादीन्यप्यशेषतः ॥ ३ ॥ स्वाविद्याकार्यभूतानि त्वंपदार्थे त्वमात्मनि ॥ मयीशे तत्पदार्थेऽपि वस्तुतो भेदवर्जिते ॥ ४ ॥ अधिष्ठाने ह्यभेदेन द्रक्ष्यस्यात्ममयानि च ॥ अधिष्ठानातिरेकेण कल्पितस्याप्यभावतः ॥ ५ ॥ साक्षात्कृत्यात्मरूपेण वासुदेवं हि मां हरिम् ॥ ध्वस्तेऽज्ञाने च तत्कार्यं न स्थास्यति जगद्गुरुः ॥ ६ ॥ ३५ ॥

भा० टी०—ज्ञानफलमाह—यदिति यत्तैरुपदिष्टं ज्ञानं ज्ञात्वा लब्ध्वा । यत्तु यश्चिन्मात्रस्वरूपं ब्रह्म ज्ञात्वेति तत्र पूर्वप्रस्तुतज्ञानपरामर्शानर्थसंभवे यच्छब्देनाप्रस्तुतपरामर्शस्यान्यायत्वात् । एवमिदानीमिव पुनर्मोहं न यास्यसि न प्राप्स्यसि । किंच न केवलं स्वसंबन्धिनिसंबन्धनमेव मोहं यास्यस्यपि तु सर्वभूतनिबन्धनमित्याह—येन ज्ञानेनाशेषेण सर्वाणि भूतानि ब्रह्मादिस्तत्त्वपर्यन्तानि मयि प्रत्यगात्मनि कल्पितानीति स्वस्मिन्साक्षाद्द्रक्ष्यसि । अथो मयि वासुदेवे परमेश्वरे चेमानांति प्रत्यगात्मैकत्वं सर्ववेदान्तेषु प्रसिद्धं द्रक्ष्यसीत्यर्थः । अथो अनन्तरमात्मानं मयि परमात्मन्यभेदेनेति वा अस्मिन्पक्षेऽप्याहारदोषः परिहर्तव्यः । यद्वाऽप्यो अपि च येन ज्ञानेन भूतान्यात्मनि मयि त्वंपदलक्ष्यार्थादनन्यभूते इति अस्मिन्पक्षे सति संभवेऽथोशब्दस्य दूरान्वयोऽयुक्त इति ध्येयम् । पाण्डवोति संशोभयन् यथाधुनाऽहं पाण्डुपुत्र एते मदीया इत्यहंकारममकाराभ्यां मोहं गतोऽसि तथा ज्ञानं तन्मूलेच्छेदकं लब्ध्वा न यास्यसीति गीतयति ॥ ३५ ॥

प० टी०—कीदृशमित्याह—यदिति । एवमुक्तप्रकारेण यज्ज्ञान्वा न पुनर्बन्धादिविषादरूपं मोहं यास्यसीति । अथ तस्य ज्ञानस्य मोहनिवर्तकत्वमाह—येनेति । येनाशेषेण सर्वात्मकत्वरूपेण ज्ञानेन कृत्वा भूतानि पितृपुत्रमुहद्वन्धादीनि मय्यात्मनि व्यापके समष्टिरूपेण पश्यसि ॥ ३५ ॥

रा० टी०—स्वेनोपदेक्ष्यमाणं ज्ञानं स्तौति भगवान्—यज्ज्ञात्वेति । यत् मया वक्ष्यमाणं ज्ञात्वा पुनः एवमाद्याभ्याथोक्तविशा बन्धुविषयमोहं न यास्यसि । हे पाण्डव येन ज्ञानेन अथो मोहनाशद्वेतोरात्मनि सर्वान्तर्यामिणि मणिभूतान्यशेषेण द्रक्ष्यसि मदाधारत्वेन सर्वभूतानि तिष्ठन्तीति द्रक्ष्यसीत्यर्थः । यद्वा आत्मनि सर्वत्र व्याप्ते मयि अथो व्याप्तत्वादेव सर्वभूतान्यशेषेण द्रक्ष्यसि येन ज्ञानेन तद्विद्धि तज्ज्ञानविषयं जानीहीति विद्धि प्राप्नुहीति वान्वयः ॥ ३५ ॥

अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृतमः ॥

सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि ॥ ३६ ॥

त० टी०—अन्यदपि ज्ञानमाहात्म्यं गृणित्याह—अपि चेदिति । अपिचेच्छब्दौ कदाचित्संभाषणापरौ । ज्ञानमाहात्म्यद्योतनायासंभाषितमप्यर्थमङ्गीकृत्योच्यते । यद्यपि सर्वपापेभ्यः पापकारिभ्यः पापकृतमस्त्वमसि, तथाऽपि सर्वं वृजिनं पापं ज्ञानप्लवेनैव ज्ञानरूपोत्तेनैव सम्यक् तरिष्यसि अतिक्रमिष्यसि ॥ ३६ ॥

म० टी०—किंच—अपि चेदिति । शृणु ज्ञानस्य माहात्म्यम् । अपिचेदित्यसंभाषिताभ्युपगमप्रदर्शनार्थो निपातौ । यद्यप्ययमर्थो न संभवत्येव तथापि ज्ञानफलवधनायाभ्युपेत्योच्यते । यद्यपि त्वं पापकारिभ्यः

सर्वेभ्योऽप्यतिशयेन पापकारी पापकृत्तमः स्यात्तथापि सर्वे वृजिनं पापमतिदुस्तरत्वेनार्णवसदृशं ज्ञानप्लवेनैव नान्येन ज्ञानमेव प्लवं पोतं कृत्वा संतरिष्यसि सम्यगनायासेन पुनरावृत्तिवर्जितत्वेन च तरिष्यसि अतिक्रमिष्यसि । वृजिनशब्देनात्र धर्माभिमर्त्यं कर्म संसारफलमभिप्रेतं मुमुक्षोः पापवत्पुण्यस्याप्यनिष्ठत्वात् ॥ ३६ ॥

श्रु० टी०—एवंविधं ज्ञानं प्राप्यापि भीष्मद्रोणादिगुरुस्वजनवधजनितात्पापान्मुक्तो न स्यामेवेत्याशङ्का-
वन्तमर्जुनमात्क्षयाह—अपि चेदिति । महापातकोपपातकतत्समापसंकरिकरणमलिनीकरणादीनि पापा-
न्युक्तान्यनुक्तानि च सर्वाणि समस्तानि व्यस्तानि च ये कुर्वन्ति ते पापाः पापकारिणस्त्रिलोकस्था भूतभ-
विष्यद्वर्तमानकालीना एतेभ्यः सर्वेभ्यः पापेभ्यः पापकारिभ्योऽपि यदि त्वं पापकृत्तमस्तेः सर्वैः कृतं पापं
त्वयैकेनैव यदा कृतं भवति तदा त्वं पापकृत्तमो भवितामि एवं पापकृत्तमोऽप्यसि चेत्तत्सर्वं वृजिनार्णवं
ज्ञानप्लवेन भवस्य कूटस्थासङ्गचिद्रूपत्वेन विक्रियासंभवाभ्रातं कर्मणां कर्ता सदा निष्क्रिय एवास्मीति यद-
विक्रियरत्नज्ञानं तदेव प्लवस्तरणिस्तेनैव संतरिष्यसि किमु वक्तव्यं भीष्मादिवधनं पापं तरिष्यसीति ॥ ३६ ॥

श्री० टी०—किंच—अपि चेदिति । सर्वेभ्यः पापकारिभ्यो यद्यपि अतिशयेन पापकारी त्वमसि
तथापि सर्वे पापसमुद्रं ज्ञानपोतेनैव सम्यगनायासेन तरिष्यसि ॥ ३६ ॥

स० टी०—शृणु ज्ञानस्य माहात्म्यं पावनानां सुपावनम् ॥ सर्वेभ्यः पापकारिभ्यस्त्वमाभिमर्त्येन
यद्यपि ॥ १ ॥ पापकारी तथाप्येवं दुस्तरत्वेन संकटम् ॥ पापार्णवमिदं सर्वं ज्ञानं पोतं विधाय च ॥ २ ॥
पुनरावृत्तिशून्यत्वात्गुप्तेनातिक्रमिष्यसि ॥ धर्माधर्मात्मकं कर्म सर्वं वृजिनशब्दतः ॥ ३ ॥ अभिप्रेतं
मुमुक्षोर्हि बन्धहेतुनया यतः ॥ हेयं पुण्यमनीत्येवं भगवन्मतमुनमम ॥ ४ ॥ ३६ ॥

भा० टी०—किंच न केवलमतावेव किंचनन्यत्र ज्ञानमाहात्म्यमपि शृण्वित्याह—अपि चेदिति । असं-
भाधेताभ्युपगमार्थं निरातद्वयम् । यदि चेत्तत् सर्वेभ्यः पापकृद्भ्योऽतिशयेन पापकृत्तमसि तथापि ज्ञानमेवप्लवं
पोतं तरणसाधनं कृत्वा वृजिनार्णवं धर्मोपगमरूपदुःखसमुद्रं तरिष्यसि मुमुक्षुं प्रति पुण्यस्याऽपि वृजिनरूप-
त्वात् । तथाच श्रुतिः “ तथा स यो ह मा वेद न ह वै तस्य केनाचन कर्मणा लोकां मीयते न स्मेयेन न
भूणहत्याया न माधुना कर्मणा भूयान भवति नो एवाऽसाधुना कर्मायान् । त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रमह्नमरुन्मृ-
शान्यनीनं सात्तावृकेभ्यः प्रायच्छम् ” इत्याद्याः ॥ ३६ ॥

प० टी०—नन्वपदेशाज्ज्ञानप्राप्तौ सत्यां मोहनिवृत्तिर्भवति तत्पूर्वं मोह एवास्तीत्याशङ्क्याह—अपीति ।
त्वं चेत्पापेभ्यो हिंश्रेभ्यः पापकृत्तमोऽप्यतिशयेन पापकर्तामि तथापि भयं वृजिनं पापसमुद्रं ज्ञानप्लवेन
ज्ञाननौकया सम्यक्प्रकरणेन तरिष्यसि । अयमर्थः—“सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इति श्रुतेर्ज्ञानं हि परमात्म-
स्वरूपं तत्सत्यं तदतिरिक्तं सर्वमसत्यम् । एवं पित्रपुत्रसुहृद्वन्ध्यादिकलप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वाज्ज्ञानैकनाशयत्वम् ।
यथा स्वाप्रब्रह्महत्यायां जागरे प्रायश्चित्तादर्शनात् ॥ ३६ ॥

रा० टी०—येनेति करणतया निर्दिष्टं ज्ञानमेव स्तीति पुनः—अपि चेदसीत्यादित्रयेण । सर्वेभ्यः
पापेभ्यः पापकृद्भ्योऽपि पापकृत्तमश्चेदसि अतिशयेन पापकारि चेदसीतियावन् तथापि सर्वं वृजिनं ज्ञानप्ल-
वेनैव ज्ञानालयनावा संतरिष्यसि पापादतिक्रान्तो भविष्यसीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

यथेधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ॥

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ ३७ ॥

न० टी०—ननु यथा प्लवेन तरणे समुद्रनाशो न भवति, तथा ज्ञानप्लवेन कर्मणामपि नाशो न

स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—यथेति । यथा समिद्धः प्रज्वलितोऽग्निः एधांसि काष्ठानि भस्मसात्कुरुते हे अर्जुन, तथा ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि प्रारब्धभिन्नानि पापपुण्यरूपाणि भस्मसात्कुरुते ॥ ३७ ॥

म० टी०—ननु समुद्रवत्तरणे कर्मणां नाशो न स्यादित्याशङ्क्य दृष्टान्तान्तरमाह—यथेति । यथा एधांसि काष्ठानि समिद्धः प्रज्वलितोऽग्निर्भस्मसात्कुरुते भस्मभावं नयति हे अर्जुन ! ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि पापानि पुण्यानि चाविशेषेण प्रारब्धफलभिन्नानि भस्मसात्कुरुते तथा तत्कारणाज्ञानविनाशेन विनाशयतीत्यर्थः । तथाच श्रुतिः “ भिद्यते हृदयमन्धश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्हृष्टे परावरे ” इति । “ तदधिगम उत्तरपूर्वाधिरोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात्, इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पते तु ” इति च सूत्रे । अनारब्धे पुण्यपापे न उच्यते एवेत्यत्र सूत्रम् “ अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वं तदवधेः ” इति ज्ञानोत्पादकदेहात्मिकाणां तु तदेहान्त एव विनाशः “ तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्ये ” इति श्रुतेः “ भोगेन त्वितरे क्षयित्वा संपद्यते ” इति सूत्राच्च । आधिकारिकाणां तु यान्येव ज्ञानोत्पादकदेहात्मिकाणि तान्येव देहान्तरारम्भकाण्यपि यथा वसिष्ठापान्तरतमः प्रभृतीनाम् । तथाच सूत्रम् “ यावदधिकारमवस्थितिर्गाधिकारिकाणाम् ” इति अधिकारोऽनेकदेहारम्भकं बलवत्प्रारब्धफलं कर्म तत्रापासकानामेव नान्येषामनारब्धफलानि नश्यन्ति आरब्धफलानि तु यावद्भोगसमाप्तिं तिष्ठन्ति । भोगश्चैकेन देहेनानेकेन वेति न विक्षेपः । विमारस्ताकरे द्रष्टव्यः ॥ ३७ ॥

शं० टी०—महामेकं लक्ष्यतो बालकाकणलङ्घनवदपारपापार्णवं तरतस्तव भीष्मादिवधजपापलङ्घलतरणमविचार्यभेदातो धर्माधर्मतत्कार्यमहार्णवं तर्तुमिच्छतो ज्ञानमेव संपादनीयं तेनैव विद्वान्छलतकोटिकल्पार्जिनं सर्वं पापं तरति । तथाच श्रुतिः “ नैनं पाप्मा तरति सर्वं पाप्मानं तरति ” इति । समुद्रतरणे नौकावज्ज्ञानं पापनिवर्धने बहुकालं नापेक्षते किंतु क्षणेनैव सर्वं पापं विध्वंसयतीति सद्दृष्टान्तमुपपादयति—यथेति । समिद्धः क्षुद्रकाष्ठैः प्रज्वलनेन प्रवृद्धोऽग्निरेधांसि काष्ठानि क्षणेन भस्मसात्कुरुते यथा तथा सर्वाद्भो निरन्तरध्यानसमाधिभिः प्रवर्तितो ज्ञानाग्निर्ज्ञानमुक्तलक्षणं तदेवाग्निर्ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि सर्वाणि पुण्यपापमिश्ररूपाणि कर्माणि । यद्वा प्रारब्धकर्मणो भौगैकनाशयत्वात्तद्विना ज्ञानोत्पत्तेः पूर्वभावीनि पश्चाद्भावीनि च बहुजनसंक्षितानि चेत्येवंरूपाणि सर्वाणि कर्माणि भस्मसात्करोति शृणाद्रस्मीकरोति यथा स्थाणुज्ञानं तत्स्वरूपाधरकाज्ञाननिवर्तनेन सह चौरभूतादिभ्रमं विध्वंस्य भ्रमकार्यं च विध्वंसयति तथा निष्क्रियब्रह्मात्मत्वज्ञानमपि तदावगकाज्ञाननिवर्तनेन सहैव विदुपरनुद्भाविताकर्तृत्वभ्रमं विध्वंस्य तत्संभाषितानि सर्वाणि कर्माणि च गद्यो निर्मूलयति सर्वदा निष्क्रिय एवास्मीत्येवं विज्ञानवन्तं विद्वांसं करोति । निष्क्रियब्रह्मात्मत्वविज्ञानमित्यर्थः । ननु ज्ञानस्याज्ञाननिवृत्तिरेव कार्यमिति चेन्न, भ्रमादिनिवृत्तेरपि तत्कार्यत्वपर्ययसानादेकस्याः क्रियाया अनेककार्यकारित्वदर्शनात् यथा ब्रह्मास्त्रपातस्य रावणवक्षस्त्रेदः प्राणनिर्गमो देहपातश्च कार्यं भवति तद्वन् । ननु कर्ममात्रस्याप्यज्ञानकार्यत्वे सिद्धे कारणनाशात्प्रारब्धस्यापि संचितादिवाञ्छितृप्तिः स्यादेवेति चेन्न, प्रवृत्तफलत्वात्तस्य निवृत्त्यनुपपत्तेः । यथा भुक्तेः पूर्वभाविनः पश्चाद्भाविनोऽप्यन्नस्य त्याग उपपद्यते न तथा भुक्ताश्रय प्रवृत्तफलत्वात्तथैवारब्धकर्मणोऽपि । ननु कार्यस्य सद्भावे कारणस्यापि सद्भावेऽङ्गीकर्तव्य इति चेन्न, कारणाभावेऽपि कार्याभासदर्शनात्तन्निश्चयमाऽऽयवस्थितेः । जलबुद्धौ नष्टायामपि मरौ पुनर्जन्मासप्रतीतेः सत्यजलबुद्धयभावेऽपि प्रतिच्छायादौ व्यवहारदर्शनात्तथा देहाद्यात्मत्वसत्यत्वमभ्यवबुद्धयभावेऽपि विदुषः कर्मतत्फलभासोपपत्तेरतो युक्तं निष्क्रियब्रह्मात्मविज्ञानस्य समाधिनाऽप्रतिबद्धतां प्रापितस्याविद्यानिःशेषनिर्मूलकत्वम्, अन्यथा त्वयं घट इत्युक्तिमात्रे ब्रह्मावरकाज्ञानसद्भावेऽसङ्गत्तस्मात्सर्वमिदमहं च ब्रह्मैवेति विज्ञानमज्ञानं सर्वं निर्मूल्यत्येव सकार्यमिति सिद्धम् ॥ ३७ ॥

श्री० टी०—समुद्रवत्स्थितस्यैव पापस्यातिलङ्घनमात्रं ननु पापस्य नाश इति भ्रान्तिं दृष्टान्तेन वारयन्नाह—
यथेति । एषांश्चि काष्ठानि प्रदीप्तोऽग्निर्यथा भस्मीभावं नयति तथा आत्मज्ञानरूपोऽग्निः प्रारब्धकर्मव्यतिरि-
क्तानि सर्वाणि कर्माणि भस्मीकरोतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

स० टी०—तिस्रोपत्वेन सर्वेषां कर्मणां ज्ञानवह्निना ॥ ३७ ॥ प्रदर्शयते तेषां मूलोच्छेदेन संप्रति ॥ १ ॥
यथा प्रज्वलितो वह्निः काष्ठं नयति भस्मताम ॥ ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि पुण्यपापात्मकानि च ॥ २ ॥
प्रारब्धफलभिमानि संचिन्तादीन्यशेषतः ॥ तद्वैतज्ञाननाशेन नाशयत्येवमेव हि ॥ ३ ॥ ३७ ॥

श्री० टी०—ननु ज्ञानप्राप्तेन तद्विषयसीत्युक्त्या ज्ञानस्य पापनाशकत्वं नागतमित्यादाङ्क्य पापं नाशयति
ज्ञानं नाशयति तन्नाश एव तत्तत्करणमित्यभिप्रेत्य सदृष्टान्तमाह—यथैषांसीति । काष्ठानि सम्यग्दीप्तो-
र्भस्ममाद्वस्मीभावं कुरुते तथा ज्ञानमेवाग्निज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मीभावं कुरुते निर्वाजं करोतीत्यर्थः ।
अर्जुनेति संबोधयन् शुद्धचित्तोनेवैदृशं ज्ञानं लभ्यते नाग्येनेति शीतयति । यद्वा तच्च ज्ञानं सर्वकर्माणि
दग्ध्वा शुद्धं ब्रह्म संपद्यत इति सूचयति । यद्वैवंभूतेन ज्ञानेन सर्वाणि कर्माणि भस्मसात्कृत्याऽन्वयसंज्ञो
भवेति सूचयन्नाह—अर्जुनेति । सम्यग्दर्शने प्रारब्धकर्मव्यतिरिक्तानां सर्वकर्माणां निर्वाजत्वकारणमित्याभि-
प्रायः । प्रारब्धकर्मणां प्रवृत्तफलानां भोगेनैव क्षयान् तस्मान्नान्यप्रवृत्तफलान्यतीतानेकजन्माजितानि ज्ञानोत्पत्तेः
पूर्वजन्मजन्मानि कुतश्चि ज्ञानाभिप्रायाननुष्ठानकालिकानि च सर्वाणि च भस्ममाकुरुते ज्ञानोत्तरभावविनामर्म-
बन्धोऽपि कोटयः । तथाच भगवतो बाधरायणस्य सभाषिणो “तदधिगम उत्तरपूर्वाधियोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात्,
इतरस्याप्येवमश्लेषः पाते तु, अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वं तद्वन्धः, भोगेन त्वितरे शपयित्वा संपद्यते” इति ।
सत्यत्वात्कर्मणः फलमदत्त्वा क्षयसंभवान् । ब्रह्माणिगमे सति तद्विपरीतफलं दुरितं न श्रीयत इति प्राप्ते
राजान्तः तदधिगमे ब्रह्मसाक्षात्कारे सति उत्तरस्यापस्य दुरितश्लाघेयः असंबन्धः पूर्वस्य विनाशः कस्मा-
नद्व्यपदेशान् तयोर्श्लेषविनाशयोः श्रुतिभिर्निरूपितं । तथाच श्रुतयः “तस्या पुष्करपलाश आगो न
क्षिप्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न क्षिप्यते तदधिगमात्तूलमग्नौ पापं प्रदूयत एव ५ हास्य सर्वे पाप्मानः
पव्यन्ते” “भित्तो हृदयग्रन्थिच्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षय्यन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे” इति ।
धर्मस्य पुनः शास्त्रीयत्वाच्छास्त्रीयेण ज्ञानेनाविरोध इत्याशङ्क्या इतरस्यापि पुण्यस्य कर्माणां एवमवयवसं-
श्लेषविनाशो भवति, कुतस्तस्यापि स्वकलेहत्वेन ज्ञानप्रतिबन्धकप्रसङ्गात् “उभे इहैव एते तरति”
इत्यादि श्रुतिषु च दुष्कृतवत्सुकृतस्यापि विनाशव्यपदेशान् । अकर्मात्मत्वबोधनिमित्तस्य च कर्मक्षयस्य सुकृ-
तदुष्कृतयोस्तुल्यत्वात् श्रीयन्ते चास्य कर्माणि च विदेश्यते । यत्रापि केवल एव पाप्मशब्दः पठ्यते
तत्रापि तेनैव पुण्यसंज्ञाकलितमिति द्रष्टव्यं ज्ञानापेक्षया निरुपपत्त्यात् । तुशब्द एवकारार्थः । एवं
पुण्यपापयोर्विबन्धहेत्वोर्विद्यासामर्थ्यादश्लेषविनाशमिदृश्या विदुषो देहपाते मुक्तिरवश्यमेव भवतीत्यर्थः । तत्र
“उभे इहैव एते तरति” इत्यादि श्रुतिविशेषश्रवणात् । अधिशेषेणारब्धकार्ययोरनारब्धकार्ययोश्च क्षय इति
प्राप्ते प्रत्याह—अनारब्धकार्ये अप्रवृत्तफले एव तु पूर्वं जन्मान्तरसंचिते अस्मिन्नपि च जन्मानि प्राक्-
ज्ञानोत्पत्तेः संचिते पुण्यगणे तदधिगमात् क्षीयेते न त्वारब्धकार्ये याभ्यामेतद्ब्रह्मज्ञानायतनं जन्म निर्मितं
कुतस्तस्य तावदेव चिरं “यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्थे इति शरीरपातावधिकरणाल्लेसप्राप्तेः । ननु वस्तुवलेना-
कर्त्रात्मावगत्या प्रारब्धकर्माण्यपि कुतो न क्षीयन्ते अग्रिमबंधे बीजशक्तिरिवेति चेदुच्यते न तावदनाधि-
त्यारब्धकार्यं कर्माशयं तत्त्वावगमुत्पत्तिरुपपद्यते । आश्रिते च तस्मिन्कुलालचक्रवत्प्रवृत्तयोग्यान्तराले प्र-
तिबन्धासंभवाद्भवति वेगक्षयपरिपालनम् । अकर्त्रात्मावगत्या बाधितमापि सिध्याऽज्ञानं कर्माधिष्ठानं जले
वृक्षज्ञानवत् संस्कारवशात्कंचित्कात्मानुवर्तत एव । अनारब्धकार्ययोः पुण्यपापयोः विद्यासामर्थ्यात् क्षय उक्तः

इतरे त्वारब्धकार्ये ते उपभोगेन क्षपयित्वा ब्रह्म संपद्यते तस्य तावदेवेत्यादि । “ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति” इति चैवमादिश्रुतिभ्य इति ॥ ३७ ॥

प० टी०—अथोक्तप्रमेयं लौकिकदृष्टान्तेन द्रव्ययति—यथेति । यथा समिद्धः प्रदीप्तोऽग्निरेधांसि काष्ठानि भस्मसात् कुरुते तथा ज्ञानाग्निः प्रारब्धव्यतिरिक्तानि सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते । समिद्ध इति पदेन ज्ञानाग्निः प्रतिपदं वृद्धिं प्रापितः सन् भस्मसात्कुरुते ॥ ३७ ॥

रा० टी०—यथा पधांसि दारुणि समिद्धः प्रदीप्तः अग्निः भस्मसात्कुरुते तथा ज्ञानाख्योऽग्निः सर्वकर्माण्यप्रारब्धानि भस्मसात्कुरुते । अतः प्रशस्तं ज्ञानमिति ॥ ३७ ॥

नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ॥

तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥ ३८ ॥

त० टी०—अत एव—नहीति । ज्ञानेन सदृशं पवित्रं पावनमिह जगति नहि विद्यते । एवं-भूतज्ञानमाशु किं नोपजायते इत्यत आह—तत्स्वयमिति । तज्ज्ञानं महता कालेन योगसंसिद्धः योगेन पूर्वोक्तकर्मयोगेन यथाविध्यनुष्ठितेन रांसिद्धः योग्यतामापन्नः पुरुषः स्वयमेवात्मनि स्वान्तर्विन्दति लभते ॥ ३८ ॥

म० टी०—यस्मादेवं तस्मात्—नहीति । न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रं पावनं शुद्धिकरमन्यदेह वेदे लोकव्यवहारे वा विद्यते ज्ञानभिन्नस्याज्ञानाजितवर्तकत्वेन समूलपापनिवर्तकत्वाभावान्, कारणसद्भावेन पुनः पापोदयाच्च ज्ञानेन त्वज्ञाननिवृत्त्या समूलपापनिवृत्तिरिति तत्तत्तममन्यन्न विद्यते । तदात्मविषयं ज्ञानं सर्वेषां किमिति झटिति नोत्पद्यते तत्राह—तदिति । तत्तु ज्ञानं कालेन महता योगसंसिद्धः योगेन पूर्वोक्तकर्मयोगेन संसिद्धः संस्कृतो योग्यतामापन्नः स्वयमात्मन्यन्तःकरणे विन्दति लभते न तु योग्यतामापन्नोऽन्यदन्तं स्यान्निष्ठतया न वा परनिष्ठं स्वीयतया विन्दतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

शं० टी०—ननु राजसूयाश्वमेधादिकृतुभिर्दानैः कन्यादिभिः कृच्छ्रचान्द्रायणादितपोभिश्च सर्वपापनिवृत्तिर्भवेत्तस्मिन् सर्वपरिग्रहत्यागमूलकशमदमादिसाधनपूर्वकसंन्यासाश्रमं संपात्वात्मज्ञानेनेत्याशङ्क्यायां न, औषधव्यदुद्देशेन क्रियन्ते उक्ता राजसूयादयस्तस्यैवोद्दिष्टस्य पापस्य निवर्तका भवन्ति ननु सर्वेषां पापानां रतिभेदागमिवर्तमानानामनेकेषामनेकरूपाणाम् । तत्रापि पापस्यैव निवर्तका ननु बहुजनसंपादकपुण्यकर्मणा । मिदं तु पापानां पुण्यानां मित्राणां च कर्मणां संचितादीनां च सर्वेषां विष्वयंसने परमकारणं पवित्रतमं ज्ञानमेव नैवेतादृशमन्यदस्ति मुमुक्षोः प्रयत्नेन संपादनीयमिति सूचयितुमाह—नहीति । हि यस्मात्कारणान् ज्ञानाद्योनिषु नानाविधजन्ममरणादिमहादुःखपरंपराप्रापकानि पुण्यपापमिश्रात्मकान्यनेककल्पशतसमार्जितान्यशेषाणि कर्माणि समूलमुन्मूलयत्यविक्रियात्मज्ञानं तस्माच्चज्ञानेन सदृशमुक्तधर्मेस्तुल्यमत्यन्तशुद्धिकरं परमपुरुषार्थसाधनतममिह लोके ज्ञात्वे च न विद्यते नास्ति, एतादृशं शुद्धिकारणं मुक्तिकारणमस्मिन् लोके लोकान्तरे च न संभवतीत्यर्थः । एतादृशं ज्ञानमनाद्यविद्यातत्कार्यविष्वंसकमधिकारी कृतश्रवणादिर्यतिः कालेन महता दीर्घेण योगसंसिद्धः योगेन ज्ञानयोगेन नित्यनिरन्तरसमाधिनिष्ठया तात्पर्येण कृतया संसिद्धः निःशेषनिष्ठसर्वबाह्यवासनता संसिद्धिस्तां प्राप्तः संसिद्धः सम्यक्किर्मूलितसर्वप्रतिबन्धः सन्स्वयमात्मनि स्वान्तःकरण एव विन्दति सर्वभिद्रमहं च ब्रह्मैवेत्यप्रतिबद्धा ब्रह्ममयी वृत्तिर्बुद्धावेवोदेतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

श्री० टी०—तत्र हेतुमाह—नहीति । पवित्रं शुद्धिकरमिह तपोयोगादिषु मध्ये ज्ञानतुल्यं नास्त्येव । तर्हि सर्वेऽप्यात्मज्ञानमेव किं नाभ्यस्यन्तीत्यत आह—तत्स्वयमिति सार्धेन । तदात्मविषयं ज्ञानं कालेन महता कर्मयोगेन संसिद्धो योग्यताप्राप्तः सन्स्वयमेवानायासेन लभते ननु कर्मयोगं विनेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

स० टी०—ज्ञानेन तुल्यं लोकेऽस्मिन्नेवे वान्वय पावनम् ॥ विद्यते शुद्धिजनकमज्ञानमलना-
शकम् ॥ १ ॥ ज्ञानाग्निस्तस्य सामर्थ्यं नास्त्यज्ञानमलक्षये ॥ तदात्मज्ञानं सर्वेषां कुतो नोत्पद्यतेऽचिरान्
॥ २ ॥ इत्याशङ्क्याह कालेन महता नतु तत्क्षणे ॥ पूर्वोक्तकर्मयोगेन संस्कृतो योग्यता गतः ॥ ३ ॥
मुमुक्षुर्लभते बुद्धौ स्वयं तज्ज्ञानमुत्तमम् ॥ न योग्यतामनापन्नो ज्ञानमालैक्यगोचरम् ॥ ४ ॥ लभते
योग्यतासिद्धयै यत्नं कुर्यादतः पुमान् ॥ ५ ॥ ३८ ॥

भा० टी०—यत् एवमवो—नहीति । नहि ज्ञानेन तुल्यं पवित्रं पापनाशनं शुद्धिकरमिह दैवादियद्वादी विद्यते
तस्य ज्ञानभिन्नस्याज्ञानानिवर्तकत्वेनात्यन्तशुद्धिकरत्वाभावान् । तर्हि किमन्यैर्ज्ञातिभिः संयाऽन्यैश्च ज्ञानमेव
कुतो न संपादयित्याशङ्क्याह—तद्विति । तज्ज्ञानं स्वयमेव योगेन निष्कामकर्मयोगेन समाधियोगेन च संसिद्धः
संस्कृतः योग्यतां प्रापः सन् मुमुक्षुर्महता कालेनात्मनि अखण्डात्मविषयं ज्ञानं विन्दति लभते स्वयमेव
स्वप्रयत्नेनैव योगसिद्धः स्वयमेव विन्दतीति वा आत्मविषयसाक्षात्कारस्य स्वेनैव लभ्यत्वान् गुर्वादेः
परोक्षज्ञान एवोपयोगान् । यस्माद्योगसंसिद्धैरेवान्यैर्ज्ञानं लभ्यते तस्मात्स्वमपि तथाभूतः सन् न ह्यभस्वे-
त्याशयः ॥ ३८ ॥

प० टी०—अत एव ज्ञानेन दुःसार्थं किमपि नाप्स्यतीत्याह—नहीति । इह तपोयोगादिषु मध्ये
ज्ञानतुल्यं पवित्रं शोधकमन्यत्र विद्यते । तदाह—तत्स्वयमिति सार्थेन । तज्ज्ञानं योगसंसिद्धो योगेन
कर्मयोगेन योग्यतां प्रापः कालेन परिष्कावस्थायां स्वयमेवानायासेनात्मन्येव शुद्धे मनस्येव विन्दति
प्राप्नोति, परं तु नान्यतः कुश्चिदानीयते । प्रतिपत्ति—“ मनसैवानुद्वेगमेतदप्रमेयं ध्रुवम् ” इति । तथा
“ मनसैवाप्तव्यम् । नेह नानास्ति किंचन ” इति । भाष्यम्—एतदात्माख्यं वस्तुप्रमेयमत्तममपि
मनसैव ध्रुवं स्थिरं यथा भवति तथानुपेक्षं वृष्ट्यं नान्येन । तदुक्तं पञ्चाशीतौ—“ गह्वरदृश्योऽपि सदा
शशिभिर्मन्त्रस्थः प्रकाशते जगति । तद्वद्विदुद्वेगात्मा चित्ते प्रकाशमेति स्वयं ह्यात्मा ” इति ॥ ३८ ॥

रा० टी०—नहीति । इह लोके ज्ञानेन सदृशं पवित्रं नहि विद्यते । तज्ज्ञानं स्वयं योगसंसिद्धः योगविषये
सम्यक्सिद्धिमान्संसिद्धिज्ञानोपायः सन् कालेन बहुता आत्मानि विन्दति प्राप्नोति ॥ ३८ ॥

श्रद्धावाँलभते ज्ञानं तैत्तरः संयतेन्द्रियः ॥

ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥ ३९ ॥

त० टी०—ननु कालेन योगसंसिद्धः स्वयमेव ज्ञानं लभते चेन्नहि पूर्वोक्तगुर्वधिगमनप्रणिपातादेर-
प्रयोजकत्वं स्यादित्याशङ्क्यानिगसार्थं ज्ञानाधिकारिणं विशिनष्टि—श्रद्धावानिति । योगसंसिद्धः
स्वयं ज्ञानं लभते इति सत्यं, तथापि स किं गुणविशिष्टोऽभिमेनस्त्वं श्रेणु, श्रद्धावानिति । गुरुशास्त्रोक्त-
वाक्यार्थे एवमेवायमित्यास्तिक्यबुद्धिः श्रद्धा, तद्दानं । न चेत्तत्र स्वमेवापि न तत्परः गुरुपासनशास्त्राभ्या-
सयोः सदोद्युक्तः । तद्विरोधिनिरासार्थमाह—संयतेन्द्रिय इति । श्रद्धावत्त्वेऽपि इन्द्रियंचाञ्चल्यं चेद्गुरु-
शास्त्रसेवादिपरता न स्यादतः सम्यग्यतानि वशीकृतानांन्द्रियाणि येन स एव ज्ञानं लभते, नान्यः ।
तस्मात्पूर्वं निष्कामकर्मयोगानुष्ठानेनान्तःकरणशुद्ध्या श्रद्धादिसंपत्त्या ज्ञानलाभः स्यादिति सर्वं निग-
द्यम् । एवं साधनपरंपरया ज्ञानं लब्ध्वा प्राप्य विक्षेपहेतुकर्मोत्पिकाविधानात्तेन परां शान्तिं मुक्ति-
लक्षणापरिचरैर्वाधिगच्छति प्राप्नोति ॥ ३९ ॥

प० टी०—येनैकान्तेन ज्ञानप्राप्तिर्भवति स उपायः पूर्वोक्तप्रणिपाताद्यपेक्षयाप्यासप्रत्यङ्ग उच्यते गुरुवे-

दान्तवाक्येष्विदमित्थमेवेति प्रमारूपास्तिक्यबुद्धिः अद्वा तद्वान् पुरुषो लभते ज्ञानम् । एतादृशोऽपि कश्चिद-
लसः स्यात्तत्राह—तत्परः गुरुपासनादौ ज्ञानोपायेऽत्यन्ताभियुक्तः । अद्वावांस्तत्परोपि कश्चिदजितेन्द्रियः
स्यादतः आह—संयतानि विषयेभ्यो निवर्तितानीन्द्रियाणि येन स संयतेन्द्रियः य एवं विशेषणत्रययुक्तः सो-
ऽवश्यं ज्ञानं लभते । प्रणिपातादिस्तु बाह्यो मायावित्त्वादिसंभवादनेकान्तिकोऽपि अद्वावत्त्वादित्वैकान्तिक
उपाय इत्यर्थः । ईदृशेनोपायेन ज्ञानं लब्ध्वा परां चरमां शान्तिमविद्यातत्कार्यनिवृत्तिरूपां मुक्तिमचिरेण तद-
व्यवधानेनैवाभिगच्छति लभते यथा हि द्वीपः स्वोत्पत्तिमात्रेणैवान्धकारनिवृत्तिं करोति नतु कंचित्सहकारिणम-
पेक्षते तथा ज्ञानमपि स्वोत्पत्तिमात्रेणैवाज्ञाननिवृत्तिं करोति नतु किंचित्प्रसङ्गानादिकमपेक्षते इति भावः ॥ ३९ ॥

शं० टी०—एवं ज्ञानमाहात्म्यं तत्सिद्धिप्रकारं च प्रतिपाद्य ज्ञानयोगसिद्धेरन्तरङ्गसाधनान्याह—अद्वा-
वानिति । अद्वावान् “तत्त्वमसि” इति श्रुत्या ब्रह्मात्मैकत्वमुच्यते तदेव गुरुणोपदिश्यते तत्र श्रुतिवा-
क्ये गुरुक्तौ च सत्यत्वबुद्धिः अद्वा “अस्तीत्येवोपलब्धव्यः” इति श्रवणात्तादृश्यव्यभिचारिणी अद्वा यस्या-
स्ति स अद्वावात् मुमुक्षोरवश्यं अद्वावत्त्वेन भवितव्यं तदभावे न किंचिदस्त्यतः अद्वा प्रयत्नेन संपादनी-
येत्यर्थः । अद्वावत्त्वेपि बहिर्मुखस्य ज्ञानं न सिद्धयत्यतस्तद्राहित्येन भवितव्यमित्याह—संयतेन्द्रिय इति ।
संयतानि तत्तद्विषयेष्वप्रवर्तितान्युभयेन्द्रियाणि येन सः संयतेन्द्रियत्वं यत्तेर्धर्मत्वेन सदा भवितव्यं बहिः-
प्रवृत्तिशून्यस्यैव ज्ञानं सिद्धयति सिद्धं च तेनैव रक्षितव्यं भवति नान्यथा तिष्ठतीत्यर्थः । एवं अद्वाव-
त्त्वसंयतेन्द्रियत्वयोः सिद्धयोः सत्तोरप्यन्तर्विषयान् ध्यायतो यत्तेर्ज्ञानं न सिद्धयत्यतस्तद्राहित्येन भवितव्य-
मित्याह—तत्पर इति । सर्वदा तस्मिन्नेव वृत्तेरन्तर्बहिर्ब्रह्माकारत्वापादन एव परं आसक्तचित्ततत्परः
ब्रह्माकारवृत्तिपरत्वमेवाऽसाधारणकारणं तेनैव विपरीतप्रत्ययाः सर्वे नश्यन्त्यात्मस्वरान्नाशं सदाः ज्ञान-
स्याप्रतिबद्धता च सिद्धयत्यतस्तदेव संपादनीयं मोक्षकार्थं इत्येवं नियतविशेषणत्रयसंपन्नो यो यतिः स
एव अद्वावाहमस्मीत्यप्रतिबद्धज्ञानं लभते नान्यः शतभा श्रुतश्रावितवैदान्तोऽपि विद्वानित्यर्थः । एवं अद्वाव-
त्त्वसंयतेन्द्रियत्वतत्परत्वादिसाधनसंपत्त्या दैर्घकालिक्या नित्यनिरन्तरं ब्रह्मनिष्ठया निष्पन्नं जगत्तत्र स्वस्य
च ब्रह्मात्मनैवोपलभ्यमानत्वापादकं ज्ञानं लब्ध्वा ब्रह्मविद्यतिरचिरेणोत्तराक्षुण एव परां संशयविपरीतभाव-
सादिनिर्मुक्तज्ञानावभासितत्वाद्ब्रह्मस्वाभाव्याश्च विद्यातत्कार्याभासशून्यां निरतिशयसुखात्मिकां ब्रह्मात्मनाव-
स्थानलक्षणां शान्तिं मुक्तिं विदेहात्मिकां गच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

श्री० टी०—किंच—अद्वावानिति । अद्वावान् गुरुपदिष्टेऽयं आस्तिक्यबुद्धिमान् तत्परस्तदेकानिष्ठः
संयतेन्द्रियश्च तज्ज्ञानं लभते नान्यः, अतः अद्वादिसंपत्त्या ज्ञानलाभात्प्राक्कर्मयोग एव शुद्ध्यर्थमनुष्ठेयः ।
ज्ञानलाभानन्तरं तु न तस्य किंचित्कृत्यमस्तीत्याह—ज्ञानं लब्ध्वा त्वचिरेण परां शान्तिं मोक्षं प्राप्नोति ३९ ॥

स० टी०—ज्ञानप्राप्तिः सतां येनोपायेनैकान्तभाविनी ॥ स आसन्नतरः साक्षादुपाय उपदिश्यते ॥ १ ॥
गुरुवेदान्तवाक्येषु अद्वास्तिक्यमतिः स्मृता ॥ तद्युतो लभते ज्ञानं यदि तत्रैव तत्परः ॥ २ ॥ गुरुसेवामुखे
ज्ञानोपायेऽत्यन्ताभियुक्तिमान् ॥ अद्वावांस्तत्परो यस्तु न स्यात्सम्यग्जितेन्द्रियः ॥ ३ ॥ तस्यापि दुर्लभं
ज्ञानमतः स्यात्संयतेन्द्रियः ॥ निवर्तितानीन्द्रियाणि विषयेभ्यश्च येन सः ॥ ४ ॥ अवश्यं लभते ज्ञानं
विशेषणत्रयान्वितः ॥ प्रणिपाताद्युपायो हि दम्भनामपि दृश्यते ॥ ५ ॥ अद्वावत्त्वाद्युपायस्तु सतामेका-
न्तिको वरः ॥ उपायेनेदृशेनैव ज्ञानं प्राप्य सपद्यसौ ॥ ६ ॥ अविद्यादिनिवृत्त्याख्यां शान्तिं मुक्तिमुपैति
सः ॥ व्यवधानं विनैवाद्वा ब्रह्मभूतो भवेन्नरः ॥ ७ ॥ यथा स्वोत्पत्तिमात्रेण द्वीपो हन्ति तमोऽखिलम् ॥
स नैवापेक्षते तत्र कंचित्तु सहकारिणम् ॥ ८ ॥ तथा स्वोत्पत्तिमात्रेण ज्ञानं ब्रह्मेक्यगोचरम् ॥ निहन्त्यवि-
द्यां तत्कार्यं न सहायमपेक्षते ॥ ९ ॥ ३९ ॥

भा० टी०—योगेन योग्यतामापन्नस्य येनैकान्तेन तत्त्वज्ञानं भवति तमुपायमाह—श्रद्धावानिति । गुरु-
वेदान्तवाक्येतिवदमित्यस्ति कथं श्रद्धा तद्वान् तत्रापि तत्परः गुरुपासनादावभियुक्तः तत्रापि संय-
तानि विषयेभ्यो निवर्तितानि इन्द्रियाणि येन सः, एवं विशेषणत्रयविशिष्टश्चेदवश्यं ज्ञानं लभते । प्रणिपाता-
देर्माय्याऽपि संभवेन नैकान्तिकत्वमेतेषां न तथात्वमत एकान्तिकत्वम् । ज्ञानं लब्ध्वा किं स्यादत आह—ज्ञानं
लब्ध्वा परां शान्तिं मोक्षमभिनमचिरेण जन्मान्तरं लोकान्तरगमनं च विना एवाधिगच्छति
प्राप्नोति ॥ ३९ ॥

प० टी०—किंच—श्रद्धावानिति । गुरुपदिष्टेऽर्थे आस्तिक्यं श्रद्धा तद्वान् तत्परस्तदेकान्तोऽत एव
संयतेन्द्रियश्च ज्ञानं लभते नान्यः । एवं ज्ञानं लब्ध्वाचिरेण परां शान्तिं मोक्षमधिगच्छति प्राप्नोति ॥ ३९ ॥

रा० टी०—एवं ज्ञानं प्रशस्य तस्यान्तरङ्गसाधनं फलं याह—श्रद्धावानिति । आस्तिक्यबुद्धिमान्मत्परो
मदेकान्तः संयतेन्द्रियो जितेन्द्रियश्च ज्ञानं लभते । ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिं मोक्षमचिरेणाविलम्बेनाधि-
गच्छति प्राप्नोति असति प्रारब्धे । सति तु तस्मिन् ज्ञानान्तरगमिति ॥ ३९ ॥

अज्ञश्चाश्रद्धानश्च संशयात्मा विनश्यति ॥

नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥ ४० ॥

प० टी०—एवं श्रद्धाभक्तिमतः सद्गुरुपदेशादुपलब्धज्ञानस्य मोक्षफलमुक्त्वा तदभाववतोऽज्ञस्य
विनाशमाह—अज्ञश्चेति । अज्ञो गुरुर्पादुपलब्धज्ञानशून्यः । तत्र हेतुः अश्रद्धानः पूर्वोक्तलक्षणश्रद्धा-
शून्यः । तत्रापि हेतुः संशयात्मेति । द्वौ चशब्दौ पुनरर्थकाः । तथाहि अज्ञोऽपि सद्गुरुपदिष्टेन केन-
चित्पुण्यमोपायेन मुच्येत । पुनरश्रद्धानः श्रद्धाहीनत्वादुपायं नानुतिष्ठति, तदनुष्ठानाभावेऽपि दृढस-
त्तङ्गेन कथंचिच्छृणोति । पुनः संशयात्मा संशयाः फलसाधनोपास्यधर्मगुरुशास्त्रादिविषयभेदेनाने-
कधा, तत्र परं श्रेयः मोक्षः स्वर्गादि वा, श्रेयः साधनं ज्ञानं कर्म वा, तन्प्राप्त्यर्थं विष्णुराराध्यः रुद्रे-
न्द्रविनायकशक्त्यादिर्वा, धर्मो वैष्णवः श्रेष्ठ इतरो वा, गुरुनिष्कचनो धनाढ्यो वा, गुरुवचनं सत्यम-
सत्यं वा, शास्त्रं वेदान्तमन्यद्वेत्यादिसंशयेनात्मा मनो यन्म न त्वेकस्मिन्निश्चये, अतो न सत्सङ्गनिष्ठो
भवति, किञ्चित्तत्स्ततो धावति तस्मादेव विनश्यति, श्रेयोमार्गावृथ्यति । यतः संशयात्मनः पुरुषस्यायं
मनुष्यलोको नास्ति धर्माज्जनविवाहादौ सम्पन्नप्रवृत्त्यभावात् परलोकोऽपि नास्ति, तत्साधनधर्माननुष्ठा-
नात् । नच सुखं कस्मिंश्चिदपि निश्चयाभावात् । कुतो मोक्ष इति भावः । एवं चाज्ञस्येत्यादिविशे-
षणत्रयमेकस्यैव बोध्यमन्यथा “ गिर्यते हृदयग्रन्थिः ” इत्यादिश्रुतेः “ अज्ञसर्वज्ञभक्तानां गतिर्गम्यो भवान् ”
इति स्मृतेश्च निरोधः स्यात् ॥ ४० ॥

म० टी०—अत्र च संशयो न कर्तव्यः कस्मात् अज्ञेति । अज्ञोऽनधीतशास्त्रत्वेनात्मज्ञानशून्यः गुरुवे-
दान्तवाक्यार्थे दृढमेवं न भवत्येवेति विपर्ययरूपा नास्तिक्यबुद्धिरश्रद्धा तद्वानश्रद्धानः इत्येवं भवति न
वेने सर्वत्र संशयाक्रान्तचित्तः संशयात्मा विनश्यति स्वार्थोद्भूतो भवति । अज्ञश्चाश्रद्धानश्च विनश्यतीति
संशयात्मापेक्षया न्यूनत्वकथनार्थं चकाराभ्यां तयोः प्रयोग उक्तः । कुतः संशयात्मा हि सर्वतः पापीयान
यतो नायं मनुष्यलोकोऽस्ति वित्तार्जनाद्यभावात् न परलोकः स्वर्गमोक्षादिः धर्मज्ञानाद्यभावात् न सुखं
भोजनादिभूतं संशयात्मनः सर्वत्र संदेहाक्रान्तचित्तस्य । अज्ञस्याश्रद्धानस्य च परो लोको नास्ति मनुष्यलोके
भोजनविसुखं च वर्तते । संशयात्मा तु जितवर्हीनत्वेन सर्वतः पापीयानित्यर्थः ॥ ४० ॥

श्लो० टी०—“ अज्ञविदामिति परम्, ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः, ज्ञात्वा शिवं शान्तिमप्यनुभवति, ”

तमेव विदित्वा तिसृषुमेति, य एतद्विदुः मृतास्ते भवन्ति । 'ये विदुर्यान्ति ते परम्, ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्' इति 'ब्रह्मविन्मुक्तो भवति ज्ञानवक्त्राद्भामदेवादिबन्त' इत्यादिश्रुतिस्मृतियुक्तिशतप्रसिद्धेः सम्यग्ज्ञानान्मोक्ष इत्येतस्मिन्नर्थे ब्राह्मणेन मोक्षैककामेन अश्रद्धा वा संशयोवाप्यात्मज्ञानसंपादने प्रयत्नाभावो वा न कर्तव्यः कृतश्रेण्मोक्षो न लभ्यत इत्याह—अज्ञश्चेति । यस्तु सर्वाणि कर्माणि मोक्षार्थं संन्यस्य मोक्षकारणे श्रवणादौ तत्कारणे गुरुशुश्रूषाशमदमतिरितिक्षातत्परत्वादौ च प्रयत्नमकृत्वात्मज्ञानं न संपादयति स एवात्र मोक्षशास्त्रे अज्ञ इत्युच्यते स च यस्य तु संन्यासे वेदान्तश्रवणादौ गुरौ च मोक्षे च ज्ञानान्मोक्ष इत्यस्मिन्नर्थं चाविश्वासो भवति सोऽश्रद्धानः श्रद्धाशून्यश्च संशयात्मा च "अपाम सोमममृता अभूम, दक्षिणावन्तो अमृतं भजन्ते" इत्यादिवाक्यैः कर्मणो मुक्तिहेतुत्वं प्रतिपाद्यते "तरति शोकमात्मवित्, ज्ञानादेव तु वैबल्यम्" 'कर्माणां दध्यते जन्तुर्विद्यया तु विमुच्यते' इत्यादिश्रुतिस्मृतिवाक्यैर्ज्ञानेन मुक्तिरिति प्रतिपाद्यते ततः कर्मणा वा ज्ञानेन वा मुक्तिरिति संशय आत्मनि चित्ते यस्य स संशयात्मा सम्यग्भाषितशास्त्रोऽपि यः संशयग्रहस्तः स चापि विनश्यति ज्ञानफलाद्भयति न कदापि मुक्तिं प्राप्नोतीत्यर्थः । एवं त्रयाणामपि ज्ञानशून्यानां मुक्त्यभावं प्रतिपाद्य तत्र दोषाधिक्यात्संशयालुं विशेषयति—नायमिति । संशयात्मनः पापिष्ठस्य मुक्तिरेव नास्तीति न किंतु भाविजनमन्ययं लोको मानुषोऽपि नास्ति, न परः स्वर्गोऽपि च नास्ति पुंसः संशय एव महापापसमुद्भवः सर्वानर्थस्य च वीजं तत इदमेवदयं कर्तव्यमनेन तरिष्यामीति कर्मणि वैदिकं सर्वत्र च श्रद्धाऽसंभवात् श्रद्धावैधुर्येण कृतानां कर्मणां स्वफलदानसामर्थ्यात् न तरिष्यामीति कर्मणि वैदिकं सर्वत्र च श्रद्धाऽसंभवात् श्रद्धावैधुर्येण कृतानां कर्मणां स्वफलदानसामर्थ्यात् संभवाच्चतुल्लेकप्राप्यभाजोपपत्तेः । नच विषयसुखमप्यस्ति तादृशस्य त्वाहारादावपि संशयसंभवात्ततः संशयात्मा नरलोकपरलोकयोस्तत्सुखस्य च दूरीभवतीत्यर्थः । एतेन मुमुक्षोर्यतिः प्रयत्नेनात्मज्ञत्वं संन्यासगुरुवेदान्तश्रवणादिषु श्रद्धात्वं सर्वत्र निःसंशयत्वं च संपादनीयमिति भूचिन्तं भवति ॥ ४० ॥

श्री० टी०—ज्ञानाधिकारिणमुक्त्वा तद्विपरीतमनधिकारिणमाह—अज्ञश्चेति । अज्ञो गुरुपदिप्रार्थनभिहः कथंचिज्ज्ञाने जातेऽप्यश्रद्धानश्च जातायामपि श्रद्धायां संभवं सिध्यद्वा नवेति संशयाक्रान्तचित्तश्च नश्यति स्वार्थाद्भयति । एतेषु त्रिण्यपि संशयात्मा सर्वथा नश्यति यतस्तस्यायं लोको नास्ति धनार्जनविवाहाद्यासिद्धेः, नच परलोकः धर्मस्यानिपत्तेः । नच सुखं संशयेनैव भोगस्याप्यसंभवात् ॥ ४० ॥

स० टी०—संशयो नात्र कर्तव्यः किमर्थमिति चेच्छृणु ॥ अज्ञोऽनधीतशास्त्रत्वादात्मज्ञानविवर्जितः ॥ १ ॥ गुरुवेदान्तवाक्यार्थं विश्वासाभावरूपिणी ॥ नास्तिक्यबुद्धिरश्रद्धा तद्ज्ञानश्रद्धानकः ॥ २ ॥ इदमेवं न वेत्येवं संशयाक्रान्तश्रीः पुमान् ॥ भवति स्वार्थतो भ्रष्टस्त्रिष्वेकन्यतमोऽपि यः ॥ ३ ॥ अज्ञश्चाश्रद्धानश्च विनश्यति तथापि यः ॥ संशयात्मातिपापीयान् सर्वथा स विनश्यति ॥ ४ ॥ वित्तार्जनाद्यभावान्न लोकः साधारणोऽप्ययम् ॥ धर्मज्ञानाद्यभावान्न स्वर्गमोक्षादिकः परः ॥ ५ ॥ संशयाक्रान्तचित्तस्य नाशनादिकृतं सुखम् ॥ अज्ञस्याश्रद्धानस्य परलोको न यद्यपि ॥ ६ ॥ वर्तते तु नृलोकोऽयं भोजनादिसुखं तथा ॥ संशयात्मा त्रिभिर्हीनः पापीयान्सर्वतोऽधगः ॥ ७ ॥ ४० ॥

भा० टी०—अस्मिन्सर्वशास्त्रन्यायसिद्धे सुनिश्चितेऽर्थे संशयो न कर्तव्यस्तस्य पापिष्ठत्वादित्याशयेनाह—अज्ञ इति । अज्ञो गुरुमुखादनधीतशास्त्रत्वेनात्मज्ञानशून्यश्च पूर्वोक्तश्रद्धारहितश्च इदमेवं भवति नवेति सर्वत्र संशयाक्रान्तचेता विनश्यति स्वार्थलाभाद्भयति । अज्ञाश्रद्धानसंशयात्मापेक्षया चकारद्वयसूचितममुह्यत्वं स्फुटयति संशयात्मा तु सर्वतः पापिष्ठः यतस्तस्यायं मनुष्यलोको वित्तार्जनविवाहादिसाध्यो न नच पर उपासनादिसाध्यो देवलोके, नच तत्त्वज्ञानसाध्यजीवन्मुक्तिमुखं सर्वत्रापि संशयस्य सत्त्वात् । अज्ञाश्रद्धानयोः परलोकस्य जीवन्मुक्तिसुखस्य चाभावेऽपि मनुष्यलोकोऽस्त्येव । यद्वाऽज्ञः कदाचिद्भ्यासवशात्परलोका-

दिसाधनं देहात्मविवेकादिज्ञानं लभते अभ्रद्धानोऽपि युक्तियुक्तं भ्रुत्वा भ्रद्वां लभते ततश्च परलोकादिभाजौ भवतः । सदा सर्वत्र संशयप्रस्तुतस्तु न तथा किंत्वतिपापिष्ट इत्यर्थः । तस्मात्संशयो न कर्तव्य इत्याशयः ॥ ४० ॥

प० टी०—अथ ज्ञानरहितं निन्दति—अज्ञ इति । अज्ञो गुरुरपदिष्टार्थानभिज्ञः कथं चिज्ज्ञाने जातेऽय-
भ्रद्धानो नास्तिक्यवान् कथं चिज्ज्ञातायामपि भ्रद्वायां ममेवं सिध्येन्न वेति संशयात्मैवेतिभः पुरुषो नश्यति ।
अथ नाशस्वरूपमाह—नायमिति । संशयात्मनः संशयरूप आत्मा मनो यस्य तथाभूतस्यायं लोको नास्त्यज्ञ-
त्वान्, न परोऽभ्रद्धानत्वान्, न सुखं न विश्रान्तिः संशयात्मत्वान् ॥ ४० ॥

रा० टी०—ज्ञानतत्साधनयोरभावे तद्विरोधिविपरीतज्ञानादौ चानिष्टमह—अज्ञश्चेति । नचोऽभाव-
विरोधरूपार्थद्वयं ध्येयम् । तत्त्वविषयसंशयात्मा च विनश्यति नरकं प्रतिपद्यते । किंच संशयात्मनोऽयं
मानुषो लोकः परः स्वर्गादिर्वा नास्ति किं बहुना सुखं नास्तीत्यर्थः ॥ ४० ॥

योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयम् ॥

आत्मवन्तं न कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ॥ ४१ ॥

त० टी०—एवं संशयात्मनोऽज्ञस्य सर्वार्थभ्रंशमुक्त्वा सदाचारानुवर्तिनो मुमुक्षोर्निःश्रेयसाय संशय-
वारणार्थं पूर्वोक्तकमेण कर्मयोगज्ञानयोगावेवोपदिशन्नुपसंहरति—योगेति द्वाभ्याम् । योगेन भगवदा-
राधनलक्षणेन संन्यस्तानि भगवत्पित्तानि कर्माणि येन तं, तत् एव ज्ञानसंछिन्नसंशयं, भगवति कर्मा-
र्पणादेव जातं यदात्मनो भगवद्भीनस्त्वानं तेन छिन्नाः पूर्वोक्ताः संशया यस्य अत एवात्मवन्तं,
तत्त्वविषयनयाऽवस्थितमनसं कर्माणि विधिप्राप्तानि स्वाभाविकानि वा न निबध्नन्ति, हे धनंजय ॥ ४१ ॥

म० टी०—एतादृशस्य सर्वानर्थमूलस्य संशयस्य निराकरणाय आत्मनिश्चयमुपायं वदन्ध्यायद्वयोक्तं
पूर्वापरभूमिकाभेदेन कर्मज्ञानमयी द्विविधां ब्रह्मनिष्ठाप्रमुपसंहरति—योगेति । योगेन भगवदाराधनलक्षण-
समस्तबुद्धिरूपेण संन्यस्तानि भगवति समर्पितानि कर्माणि येन । यद्वा परमार्थदर्शनलक्षणेन योगेन संन्य-
स्तानि त्यक्तानि कर्माणि येन तं योगसंन्यस्तकर्माणम् । संशये सति कथं योगसंन्यस्तकर्मत्वमत आह—
ज्ञानमच्छिन्नसंशयं ज्ञानेनात्मनिश्चयलक्षणेन छिन्नः संशयो येन नम् । विषयपरवशस्वरूपप्रमादे सति कुतो
ज्ञानोत्पत्तिरित्यत आह—आत्मवन्तमिति । आत्मवन्ताप्रमादिन सर्वदा सावधानं एतादृशमप्रमादित्वेन
ज्ञानवन्तं ज्ञानसंछिन्नसंशयत्वेन योगसंन्यस्तकर्माणं कर्माणि लोकसंग्रहार्थानि वृथाचेष्टारूपाणि वा न निब-
ध्नन्ति अनिष्टमिष्टं मिश्रं वा शरीरं नागमन्ते हे धनंजय ॥ ४१ ॥

शं० टी०—तर्ह्यवमनर्थहेतोः संशयस्य निःशेषनिवृत्तिः कथं सिध्यतात्याकाङ्क्षायां श्रुतियुक्तिसमुत्पन्न-
ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानेनैव तस्य विच्छिन्निर्नान्यथेति सूचयितुं परावरैकत्वविज्ञानविच्छिन्नसर्वसंशयत्वादेव ब्रह्म-
वित्कर्मभिर्न निबध्यत इति प्रतिपादयति—योगेति । ज्ञानसंछिन्नसंशयं ज्ञानं परावरयोरखण्डैकरसत्वसंदर्श-
नलक्षणं तेन ज्ञानेन निरन्तरसमाधिनिष्पन्नाऽप्रतिबद्धभावेन संछिन्ना निःशेषं निर्मूलिताः संशयाः मोक्षः
कर्मणा वा ज्ञानेन वा ज्ञानं च परोक्षं वाऽपरोक्षं वा मोक्षो ज्ञानेन सिध्यति वा न वेत्येवमादयः सर्वे
यस्य तं ज्ञानसंछिन्नसंशयमत एव योगसंन्यस्तकर्माणम् सर्वमिदमहं च ब्रह्मैवेति सर्वस्य जगतः स्वस्य च
ब्रह्ममात्रत्वदर्शनं योगस्तेन संन्यस्तानि विश्लेषितानि सम्यक् नितरामस्तानि ब्रह्मणि ब्रह्मात्मना लयं गता-
नीति वा कर्माणि संचितान्यागामीनि च सर्वाणि यस्य तं योगसंन्यस्तकर्माणमात्मवन्तमप्रमत्तम् । यद्वा-
त्मैव बहिरन्तः सर्वत्र वृत्तैर्विषयत्वेनास्यास्ति नान्यदित्यात्मवान् तस्मात्त्ववन्तं ब्रह्मविदं कर्माणि स्वप्रवदा-

भासरूपाणि शरीरयात्रामात्रैकप्रयोजनानि देहचेष्टारूपाणि योगाभिनिर्दग्धत्वाभिर्वीर्याणि न निबध्नन्ति यन्धाय न कल्पन्ते शुक्तिदृष्टारजतप्रत्ययवद्ब्रह्मदृष्टया विनश्यन्तीत्यर्थः । एतेन ब्रह्मविदां यतीनां योगे-
नैव सर्वकर्मसंन्यासः कर्तव्यः कर्मणामवन्धकत्वायेति सूचितं भवति ॥ ४१ ॥

श्री० टी०—अध्यायद्वयोक्तां पूर्वापरभूमिकाभेदेन कर्मज्ञानमयीं द्विविधां ब्रह्मनिष्ठासुपसंहरति—योगेति
द्वाभ्याम् । योगेन परमेश्वराराधनरूपेण तस्मिन्संन्यस्तानि समर्पितानि कर्माणि येन तं पुरुषं कर्माणि स्व-
फलैर्निबन्धन्ति अतश्च ज्ञानेनाकर्त्रात्मबोधेन संछिन्नः संशयो देहाद्यभिमानलक्षणे यस्य तं चात्मवन्तमप्र-
मादिनं कर्माणि लोकसंग्रहार्थानि त्वाभाविकानि वा न निबन्धन्ति ॥ ४१ ॥

स० टी०—संशयस्याखिलानर्थमूलस्यास्यापनुत्तये ॥ आत्मज्ञानमुपायं च वदन्नारायणो हरिः ॥ १ ॥
पुराध्यायद्वयेनोक्तं कर्मज्ञानमयीं द्विधाम् ॥ उपसंहरतीदानीं ब्रह्मनिष्ठां विमोक्षदाम् ॥ २ ॥ समत्वबुद्धि-
रूपेण योगेन परमेश्वरे ॥ समर्पितानि कर्माणि येन तं शुद्धमानसम् ॥ ३ ॥ यद्वा त्यक्तानि कर्माणि येन ब्रह्म-
क्यदर्शिता ॥ योगसंन्यस्तकर्मत्वं कथं स्यात्संशये सति ॥ ४ ॥ शृणु त्वमात्मबोधेन येनच्छिन्नोऽस्ति संशयः ॥
सर्वदा सावधानं तं क्रियमाणान्यनेकधा ॥ ५ ॥ कर्माणि न निबन्धन्त्यनिष्टेष्टादिकलेवरैः ॥ ६ ॥ ४१ ॥

भा० टी०—ननु संशयनिवर्तकाभावे तदकरणमस्वाधीनमित्याशङ्क्य तन्निवृत्त्युपायमात्मज्ञाननिश्चयं ज्ञाप-
यन् तत्त्वमाक्षात्कारसंछिन्नसंशयं कर्माणि न निबध्नन्तीत्याह—योगेति । योगेन परमार्थदर्शनलक्षणेन सन्त्यक्त-
न्यस्तानि त्यक्तानि शक्तिप्रतिबन्धेन भर्माधर्माख्यानि कर्माणि संचितादीनि येन तं “क्षीयन्ते चास्य कर्माणि”
इतिश्रुतेः योगेन भगवदाराधनलक्षणसमत्वबुद्धिरूपेण संन्यस्तानि भगवति समर्पितानि कर्माणि येनेति वा
अस्मिन्पक्षे कर्मपदसंकोचाद्यापनिरूपाऽरुचिर्वीर्या । यद्वा भाष्यस्योपलक्षणार्थतया तन्नेणायमपि पक्षोऽसु
यस्मात्कर्मयोगानुष्ठानादशुद्धिक्षयहेतुकज्ञानसंछिन्नसंशयो न निबध्यते कर्माभिरित्याप्रमत्ताभ्याम् । तत्र
हेतुमाह—ज्ञानेनात्मेद्वैकत्वदर्शनलक्षणेन छिन्नः संशयः आत्मा देहाद्यभिन्नो भिन्नो वा भिन्नोऽप्यविभुर्वि-
भुर्वा सोऽपि कर्ताकर्ता वा कर्तापि भोक्ताभोक्ता वाऽभोक्ताप्यनेक एको वा सोऽपि सविशेषो निर्विशेषो वा
निर्विशेषज्ञानात्केनचित्समुच्चितान्मोक्षः केवलमाह केवलज्ञाननिवर्त्यः प्रपञ्चः सत्यः मिथ्याभूतो वेत्येवमादि-
रूपो यस्य तम् । अत्र हेतुमाह—आत्मवन्तमप्रमत्तं शमदमादिपरं कर्माणि ‘गुणा गुणेषु वर्तन्ते’
इतिबुद्ध्या क्रियमाणानि न निबध्नन्ति अनिष्टादिरूपं फलं नारभन्ते राज्ञामतिप्रबलत्वात्तान्निवर्जित्य
धनमहाहर्तुं मम सामर्थ्यमस्ति न वेति संशयमतिप्रबलात्मस्वरूपनिश्चयेन मुक्त्वा धनं जितवस्त्वमेवात्र
हृष्टान्त इति ध्वनयन्नाह—धनञ्जयेति ॥ ४१ ॥

प० टी०—अथ प्रागुक्तां कर्मज्ञानमयीं द्विविधां ब्रह्मनिष्ठासुपसंहरन्नाह—योगसंन्यस्तकर्माणामिति-
द्वाभ्याम् । योगेन परमेश्वराराधनरूपेण तस्मिन् संन्यस्तानि कर्माणि येन तं तथा ज्ञानेनाकर्त्रात्मबोधेन
संछिन्नः संशयो देहाभिमानलक्षणे यस्य तमात्मवन्तं प्रमादशून्यं सावधानं कर्माणि लोकसंग्रहार्थं
कृतानि न निबध्नन्ति । तदुक्तम्—‘यथा पर्वतमादीतं न श्रयन्ति मृगाद्विजाः । तद्वद् ब्रह्मविदो दोषा नाश्र-
यन्ति कदाचन’ इति ॥ ४१ ॥

रा० टी०—ज्ञानसाधनमनुवदन्ज्ञानफलं प्रपञ्चयति—योगेति । भगवते मनोयोगेन तस्मिन्संन्यस्तं स-
मर्पितं कर्म येन तं योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानेन छिन्नसंशयमात्मवन्तं परमात्मभक्तं हे धनञ्जय कर्माणि न
निबध्नन्ति मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः ॥

छित्त्वेन संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसं-
वादे यज्ञविभागयोगो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

त० टी०—यस्मादेवं तस्मादज्ञानात्संभूतं समुत्पन्नं हृत्स्थम् 'स्वान्तं हृन्मानसं मनः' इति कोशात्
हृदि मनसि स्थितं सर्वार्थभ्रंशहेतुमेतत् संशयम् आत्मनो ज्ञानासिना मयोपदिष्टेनात्मविषयकज्ञानरूप-
स्वप्नेन छित्त्वा योगं मयोपदिष्टं निष्कामकर्म आनिष्ठ, यथाधिकारमाचर। भारतेति संबोधनेन भरतवं-
शोद्भवस्य क्षत्रियश्रेष्ठस्य तत्र युद्धमेव प्रधानं कर्मेति सूचितम् । तस्मादुत्तिष्ठ तदेव कुर्वित्यर्थः ॥ ४२ ॥

ज्ञानोपायतयाऽसङ्गकर्मनिष्ठा यथार्हतः । हरिणा भक्तसंसारच्छेदायहोपशिक्षिता ॥ १ ॥

इति श्रीभगवद्गीताटीकायां तत्त्वप्रकाशिकायां जगद्विजयिश्रीकेशवकाश्मीरिभट्टाचार्यविरचितायां
ज्ञानयोगो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

म० टी०—यस्मादेवमज्ञानादविवेकात्संभूतमुत्पन्नं हृत्स्थं हृदि बुद्धौ स्थितं कारणस्याश्रयस्य च ज्ञाने
शत्रुः सुखेन हन्तुं शक्यत इत्युभयोपन्यासः । एतत् सर्वानर्थमूलभूतं संशयं आत्मनो ज्ञानासिना आत्मवि-
षयकनिश्चयस्वप्नेन छित्त्वा योगं सम्यग्दर्शनोपायं निष्कामकर्म आतिष्ठ कुरु । अत इदानीमुत्तिष्ठ युद्धाय हे
भारत ! भरतवंशे जातस्य युद्धयोगसो न निष्फल इति भावः ॥ ४२ ॥

स्वस्मिन्नीशत्वबोधेन भक्तिश्रद्धे कर्तव्यते ॥ भीहेतुः कर्मनिष्ठा च हरिणेहोपशिक्षिता ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीविश्वेश्वरसरस्वतीपादशिष्यश्रीमधुसूदनसरस्वतीविरचितायां

श्रीमद्भगवद्गीतागुह्यार्थटीकायां ब्रह्मार्पणयोगो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

शु० टी०—यथा ब्रह्मचित्तमो ज्ञानसंछिन्नसंशयत्वाद्योगसंन्यस्तसर्वकर्मा सन् कर्मयन्त्रनिर्मुक्तस्तथा त्वमपि
ज्ञानसंछिन्नसंशयो भूत्वा योगसंन्यस्तकर्मा सन् कर्मनिष्ठो भवेत्याह—तस्मादिति । यस्मात्संशयवान्
तदोपेणैव कर्मज्ञानयोगयोरन्यतरप्रवृत्त्यनुपपन्न्या स्वयमुभयश्रेष्ठो भवति तस्मात् हे भारत स्वमज्ञानसंभूतं
स्वस्याविविक्त्यब्रह्मात्मरत्नाऽदर्शनलक्षणं यदज्ञानं तस्मादेव संभूतमात्मनः स्वस्य हृत्स्थं चित्तगतं संशयं मोक्ष-
साधनं ज्ञानं वाऽन्यद्वा ज्ञानं च परोक्षं वापरोक्षं वा ज्ञानेनाविद्यालक्षणायाणां निःशेषनिवृत्तिरस्ति वा न वेत्यादिल-
क्षणं सन्देहं ज्ञानासिना ज्ञानं ब्रह्मैवाहमिति स्वस्य निर्विकल्पोऽद्वितीये परे ब्रह्मण्येवात्मप्रत्ययोऽप्रति-
बद्धस्तदेवासिस्तेनेन निरुक्तलक्षणं संशयमात्मनाशकं छित्त्योत्तिष्ठ व्युत्थाय योगं कर्मयोगमातिष्ठ समाचर
युध्यस्वेत्यर्थः ॥ ४२ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमदानन्दशर्मभरस्वतीशिष्यश्रीशंकरानन्दसरस्वती-

कृतौ गीतातात्पर्यबोधिन्यां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्री० टी०—तस्मादिति । यस्मादेवं तस्मादात्मनोऽज्ञानेन संभूतं हृदि स्थितमेतत् संशयं शोकादिनिमित्तं
वेदात्मविवेकज्ञानस्वप्नेन छित्त्वा परमात्मज्ञानोपायभूतं कर्मयोगमातिष्ठोत्तिष्ठ तत्र च प्रथमं प्रस्तुताय युद्धा-
योत्तिष्ठ हे भारत । क्षत्रियत्वेन युद्धस्य स्वधर्मत्वं दर्शितम् ॥ ४२ ॥

पुमवस्थादिभेदेन कर्मज्ञानमयी द्विधा । निष्ठोक्ता येन तं वन्दे शौरि संशयसंछिद्यम् ॥ १ ॥

इति सुबोधिन्यां टीकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

१ ज्ञानयोगोनाम । ज्ञान कर्मसंन्यासयोगो नाम । ब्रह्मार्पणयोगो नाम । इति पाठाः ।

स० टी०—यस्मादेवं ततोऽज्ञानादुत्पन्नं च स्थितं मतौ । कारणस्याश्रयस्यापि ज्ञाने सति मुलेन वै ॥१॥ निहन्तुं शक्यते शत्रुरूपन्यासो हयोरिति ॥ श्रद्धैक्यबोधस्वप्नेन छित्त्वा भरतवंशज ॥ २ ॥ निष्कामकर्मयोगं त्वमाश्रय ज्ञानसाधनम् ॥ अत उत्तिष्ठ युद्धाय सन्नद्धो भव धीरधीः ॥ ३ ॥ ४२ ॥

स्वस्मिन्नीशत्वबोधाद्भगवति सुतनौ भक्तिरापादिताद्धा धीहेतुः कर्मनिष्ठा क्रतुभिरपि तथा ज्ञाननिष्ठोत्तमोक्ता ॥ सत्यं ब्रह्मैक्यतत्त्वं प्रतिपदमुदितं दृश्यमिदयात्वमेवं येन श्रीशान्तिधाम्ना तमिह मुररिपुं कृष्णमेवावलम्बे ॥ १ ॥ इति भावप्रकाशे श्रीसदानन्दविदाकृते ॥ ब्रह्मनिष्ठाप्रधानोऽर्थं चतुर्थः पूर्णतां गतः ॥ २६४ ॥ आदित आरभ्य टीकाश्लोकसंख्या ॥ १९७० ॥

भा० टी०—यस्माच्चित्तशुद्धिलभ्यं ज्ञानमेवंभूतं यस्माच्च संशयात्मा विनश्यति यस्माच्च ज्ञानसंछिन्नसंशयः कर्मभिर्न निबध्यते तस्मात्पापिष्ठमात्मनः संशयमज्ञानाद्विवेकाज्जातं बुद्धौ स्थितं शोकमोहादिदोषहरं सम्यग्दर्शनं ज्ञानं तदेवाभिः खड्गः तेनात्मनो ज्ञानासिना छित्त्वा योगमात्मज्ञानोपायं कर्मानुष्ठानमातिष्ठ कृत्वित्यर्थः । इदानीं तु स्वधर्मभूताय युद्धायोत्तिष्ठ भारतेति तत्र योग्यतासूचकं संबोधनम् । तदनेन चतुर्थार्थायेन योगस्य संप्रदायसिद्धत्वं भगवतो वासुदेवस्य सर्वज्ञत्वमीश्वरत्वं च प्रतिपाद्य योग्यतासंपत्तये कर्मनिष्ठां तत्साध्यां ज्ञाननिष्ठामनुत्तमां तत्र प्रणिपातादीनि बहिरङ्गसाधनानि अद्वादीन्यन्तरङ्गाणि तस्याः फलं सर्वानर्थानिवृत्त्या ब्रह्मभावमतिपापिष्ठं संशयं चाभिदधताऽशेषदोषवन्तं संशयं विहायोत्तमाभिः कारिणो ज्ञाननिष्ठाऽपरस्य कर्मनिष्ठेति स्थापितम् ॥ ४२ ॥

इति श्रीपरमहंसपरिब्राजकाचार्य श्रीबालस्वामिश्रीपादशिष्यदत्तवंशावतंसरामकुरारसुतभन-

पतिविदुषा विरचितायां श्रीगीताभाष्योत्कर्षदीपिकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

प० टी०—तस्मादज्ञानेति । यस्मादेवं तस्मादात्मनोऽज्ञानसंभूतं हृत्स्थं हृदित्यं संशयं ज्ञानासिनात्मज्ञानखड्गेन छित्त्वा योगं कर्मयोगं क्षात्रधर्मोचितमातिष्ठाश्रय तदर्थमुत्तिष्ठ भारतेति संतुष्टिरुत्तेजनार्था ॥ ४२ ॥

अथाध्यायतात्पर्यम् ।

बाह्यं कर्मागमोक्तं द्विविधमपि विनश्यत्फलं तद्विकर्म स्यात्तच्चार्क्यं यत्स्यादमृतफलमतः कर्मनैष्कर्म्ययोस्तु । अन्योऽन्यं साहचर्यं भवति तद्विखलं मामिहोद्दिश्य कार्यं तद्वै ब्रह्मार्पणं स्याद्विविधयजनतः प्राह पार्थ चतुर्थे ॥१॥

इति श्रीमहैवक्ष्यपण्डितसूर्यवि० भ० टी० परमार्थप्रपायां ब्रह्मार्पणयोगो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

रा० टी०—उपपादितं कर्मणः कर्तव्यत्वमुपसंहरति—तस्मादिति । ज्ञानोपायानुष्ठानानुष्ठानयोरर्थानिर्वत्त्वादज्ञानसंभूतं हृदयमात्मनः संशयं ज्ञानासिना ज्ञानाख्यखड्गेन छित्त्वा योगं ज्ञानोपायं कर्मानुतिष्ठ कुरु, हे भारत उत्तिष्ठ उद्युक्तो भवेति ॥ ४२ ॥

इति गीतार्थसंग्रहे राघवेन्द्रयतिकृते चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अर्जुन उवाच—संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि ।

यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥ १ ॥

त० टी०—पूर्वार्थाये कर्मयोगमवश्यकर्तव्यतयां क्त्वा ज्ञाननिष्ठस्य कर्मनिरपेक्षत्वमभिधायान्ते पुनः कर्मयोगमेव भगवानुपदिष्टवान् । तत्र मुमुक्षूणां कर्मज्ञानयोर्युगपदेकेनानुष्ठानासंभवात् द्वयोर्मध्ये किं-

श्रेयोऽनुष्ठानमिति संदिहानोऽर्जुन उवाच-संन्यासमिति । हे कृष्ण स्वभक्तपापकृषक 'निराशी-
र्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः' इत्यादिना 'श्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परन्तप । सर्वं कर्माखिलं
पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते' इत्यादिना च कर्मणां संन्यासं सम्यङ् न्यस्यन्ते समाप्यन्ते कर्माणि यत्रेति
संन्यासः ज्ञानयोगस्तं शंससि, 'ज्ञानासिना संशयं छित्त्वा योगमातिष्ठ' इति च पुनर्योगं कर्मानुष्ठानं
शंससि । तथा चैकेन मुमुक्षुणा द्वयोरेकदाऽनुष्ठानं न संभवति विरुद्धत्वात् । अतस्तयोः कर्मज्ञानयोर्मध्ये
यदेकं श्रेयः श्रेष्ठं सुनिश्चितं स्यात्तन्मे मह्यं ब्रूहि ॥ १ ॥

म० टी०-अध्यायाभ्यां कृतो द्वाभ्यां निर्णयः कर्मबोधयोः । कर्मतत्त्यागयोर्द्वाभ्यां निर्णयः क्रियते-
ऽधुना ॥ तृतीयेऽध्याये ज्यायसी चेत्कर्मणस्त इत्यादिनाऽर्जुनेन दृष्टो भगवान्ज्ञानकर्मणोर्विकल्पसमुच्चयासं-
भवेनाधिकारिभेदव्यवस्थया लोकेऽस्मिन्निद्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयेत्यादिना निर्णयं कृतवान् । तथा
चाज्ञाधिकारिकं कर्म न ज्ञानेन सह समुच्चियते तेजस्तिमिर्योरिव युगपदसंभवात् कर्माधिकारहेतुभेदबुद्धय-
पनोदकत्वेन ज्ञानस्य तद्विरोधित्वात् । नापि विकल्प्यते एकार्थत्वाभावात् ज्ञानकार्यस्याज्ञाननाशस्य कर्मणा
कर्तुमशक्यत्वात् "तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" इति श्रुतेः । ज्ञाने जाते तु कर्म
कार्यं नापेक्ष्यत एवेत्युक्तं यावानर्थं उदपान इत्यत्र । तथाच ज्ञानिनः कर्मानधिकारे निश्चिते प्रारब्धकर्म-
शब्दार्थाचेष्टारूपेण तदनुष्ठानं वा सर्वकर्मसंन्यासो वेति निर्वेनादं चतुर्थे निर्णीतम् । अज्ञेन त्वन्तःकरण-
शुद्धिद्वारा ज्ञानोत्पत्तये कर्माण्यनुष्ठेयानि "तमेत वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तप-
सानाशकेन" इति श्रुतेः सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यत इति भगवद्बचनाच्च । एवं सर्वकर्माणि
ज्ञानार्थानि तथा सर्वकर्मसंन्यासोऽपि ज्ञानार्थः श्रूयते "एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति"
"ज्ञान्तो दान्त उपरतस्तिष्ठुः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येत्", "त्यजते हि तज्ज्ञेयं त्यक्तुः प्रत्यक्
परं पदम्", "सत्यानृते मुखदुःखे वेदानि सं लोकममुं च परित्यज्यात्मानमन्विच्छेत्" इत्यादौ तत्र कर्मतत्त्या-
गयोरारादुपकारकसन्निपत्योपकारकयोः प्रयाजावधातयोरिव न समुच्चयः संभवति विरुद्धत्वेन यौग-
पद्याभावात् । नापि कर्मतत्त्यागयोरात्मज्ञानमात्रफलत्वेनैकार्थत्वादनिरात्रयोः पौंडशिग्रहणाग्रहणयोरिव
विकल्पः स्यात् द्वारभेदेनैकार्थत्वाभावात् । कर्मणो हि पापक्षयरूपमदृष्टमेव द्वारं संन्या-
सस्य तु सर्वविशेषाभावेन विचारावसरदानरूपदृष्टमेव द्वारं नियमापूर्वं तु दृष्टसमवायित्वाद्बधातादाविष
न प्रयोजकं तथा चादृष्टार्थदृष्टार्थयोरारादुपकारकसन्निपत्योपकारकयोरेकप्रधानार्थत्वेऽपि विकल्पो नास्त्येव
प्रयाजावधातादीनामपि तत्प्रसङ्गात् । तस्मात् क्रमेणोभयमप्यनुष्ठेयम् । तत्रापि संन्यासानन्तरं कर्मा-
नुष्ठानं चेत्तदा परित्यक्तपूर्वाश्रमस्वाकारेणारूपतितत्त्वात् कर्मानधिकारित्वं प्राक्तनसंन्यासवैयर्थ्यं च तस्मात्
दृष्टार्थत्वाभावात् प्रथमकृतसंन्यासेनैव ज्ञानाधिकारलाभे तदुत्तरकाले कर्मानुष्ठानवैयर्थ्यं च तस्मादादौ
भगवदर्पणबुद्ध्या निष्कामकर्मानुष्ठानादन्तःकरणशुद्धौ तीक्ष्णेन वैराग्येण विविदिषायां दृढायां सर्वकर्मसं-
न्यासः श्रवणमननादिरूपवेदान्तवाक्यविचाराय कर्तव्य इति भगवतो मतम् । तथा चोक्तं 'न कर्मणामना-
रम्भाभैर्धर्म्यं पुरुषोऽनुते' इति, वक्ष्यते च 'आरुह्योर्मुनेयोगं कर्म कारणमुच्यते । योगारूढस्य तस्यैव शमः
कारणमुच्यते' इति । योगोऽत्र तीक्ष्णैराग्यपूर्विका विविदिषा । तदुक्तं बार्तिककारैः 'प्रत्यविविदिषामिन्द्रिये
वेदानुवचनादयः । ब्रह्मावाप्त्यै तु तत्त्यागमीप्सन्तीति श्रुतेर्बलात्' इति । स्मृतिश्च 'कषायपक्तिः कर्मभ्यः
ज्ञानं ब्रु परमा गतिः । कषाये कर्मभिः पक्ते ततो ज्ञानं प्रवर्तते' इति । मोक्षधर्मं च 'कषायं पावयित्वा
च श्रेणीस्थानेषु च त्रिषु । प्रज्जेक्ष परं स्थानं पारिव्राज्यमनुत्तमम् । आवितैः करणैश्चाथ बहुसंसारयोनिषु ।
आसादयति शुद्धात्मा मोक्षं वै प्रथमाश्रमे । तमासाद्य तु मुक्तस्य दृष्टार्थस्य विपश्चितः । त्रिष्वश्रमेण को-

न्ययो भवेत्परममीप्सितः' इति । मोक्षं वैराग्यम् । एतेन क्रमाक्रमसंन्यासौ द्वावपि दर्शितौ । तथा च श्रुतिः " ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेद् गृहाद्वनी भूत्वा प्रव्रजेद्यदिवेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद् गृहाद्वा वनाद्वा यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत् " इति तस्माद्ब्रह्मस्याविरक्ततादशायां कर्मानुष्ठानमेव तस्यैव विरक्ततादशायां संन्यासः श्रवणाश्रवसरदानेन ज्ञानार्थ इति दशाभेदेनाहमधिकृत्यैव कर्मतत्त्यागौ व्याख्यातुं पञ्चममष्टावध्यायावारभ्येते । विद्वत्संन्यासस्तु ज्ञानबलादर्थसिद्ध एवेति संदेहाभावात्प्रात्र विचार्यते । तत्रैकमेव ज्ञिजानुमहं प्रति ज्ञानार्थत्वेन कर्मतत्त्यागयोर्विधानात्तयोश्च विरुद्धयोर्गुणपदनुष्ठानासंभवाभ्यां जिज्ञासुना किमिदानीमुपेयमिति संदिहानोऽर्जुनः पृच्छति—संन्यासमिति । हे कृष्ण सदानन्दरूप भक्तदुःखकर्षणेति वा कर्मणां यावज्जीवादिश्रुतिविहितानां नित्यानां नैमित्तिकानां च संन्यासं त्यागं जिज्ञासुमहं प्रति कथयसि वेदमुखेन पुनस्तद्विरुद्धं योगं च कर्मानुष्ठानरूपं शंससि " एतमेव प्रव्रजितो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति ", " तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन " इत्यादिवाक्यद्वयेन । निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः । शरीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्रोति किल्बिषम् । छित्तवैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत । इति गीतावाक्यद्वयेन वा तत्रैकमहं प्रति कर्मतत्त्यागयोर्विधानाद्युपपदुभयानुष्ठानासंभवात्, एतयोः कर्मतत्त्यागयोर्मध्ये यदेकं श्रेयः प्रशस्यतरं मन्यसे कर्म वा तत्त्यागं वा तन्मे ब्रूहि मुनिश्चितं तव मतभनुष्ठानाय ॥ १ ॥

शं० टी०—कर्मण्यकर्म यः परयोदित्यारभ्य कर्मसंन्यासमुपक्रम्य 'ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं', 'शरीरं केवलं कर्म' 'यदृच्छालाभसंतुष्टः', 'सर्वं कर्माखिलं पार्थ', 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि', 'योगसंन्यस्तकर्माणम्' इत्येतैर्वाक्यैर्ब्रह्मविदो ब्रह्मनिष्ठस्य कर्तव्यः कर्मसंन्यास एवेति प्रतिपाद्येदानीं कर्मसंन्यासकर्मयोगयोरेकदैकगुणपदनुष्ठेयत्वम् उभयोर्व्यवहितव्यवहितसाधनभावेनैकार्थोपयोगित्वं, फलैकत्वेऽपि तयोः माध्यसाधनभावेन पूर्वापरभावितात्वं, कर्मसाधनसाध्ये ज्ञाने संप्राप्ते ब्रह्मविदः कर्तव्यः सर्वकर्मसंन्यास एवेत्याद्यर्थनिरूपणाय पञ्चमाध्याय आरभ्यते । तत्रादौ लोकसंप्रहमेवापीति विदुषो लोकहितार्थं कर्म कर्तव्यमिति कर्मयोगमुपक्रम्योपक्रान्ते वर्त एव च कर्मणीति तत्र स्वदृष्टान्तं विधाय गुणा गुणेषु वर्तन्त इतिन्यायेनानुष्ठानव्यस्तित्यनुष्ठानप्रक्रियां सूचयित्वा एतं पूर्वं पूर्वतरं कृतमिति तस्य शिष्टाभ्युपगतत्वं दर्शयित्वा तस्मिन्नेव कर्मयोगे कुरु कर्मैव तस्मात्त्वमिति योगमातिष्ठोत्तिष्ठेति संन्यासेन सहोपदिष्टे सति कर्मसंन्यासकर्मानुष्ठानयोरुभयोर्गुणपदकर्तव्यत्वेन प्राप्तयोश्चक्षुरुन्मीलननिमीलनवदन्योः यविरोधादेकेनेकदा कर्तुमशक्यत्वात्, द्वयोरन्यतरस्य कर्तव्यत्वे प्राप्ते तयोर्गच्छेष्टतरं पुमर्थसाधकं तज्ज्ञात्वैकं कर्तुं शक्यत इति तदन्यतरश्रेष्ठत्वजिज्ञासयार्जुन उवाच—संन्यासमिति । नन्वत्र एतयोः कर्मसंन्यासकर्मयोगयोर्गच्छेष्टतरं तन्मे ब्रूहीत्यर्जुनस्य प्रश्नः किं विद्वत्कर्तृककर्मसंन्यासकर्मयोगयोर्वा किमविद्वत्कर्तृककर्मसंन्यासकर्मयोगयोर्वा उत विद्वदविद्वत्कर्तृकसंन्यासकर्मयोगयोर्वेति चेदुच्यते । नाद्यः निरन्तरसमाधिसमुत्पन्नसम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मैवाहमिति निष्क्रिये परे ब्रह्मण्येवात्मभावमुपेत्य सदा तदात्मनैव तिष्ठतो ब्रह्मविदस्तद्विपरीतात्माज्ञानमूलकानात्मतादात्म्यासंभवादङ्कारैककारणकः कर्मयोगो न कथंचन सिध्यति स्वविरोधिनि सम्यग्ज्ञाने विज्ञम्भमाणे सत्यकं तमस इवाज्ञानस्य स्थित्यनुपपत्तौ विदुषोऽनात्मतादात्म्यं न संभवत्येव तदसंभवे तत्कारणकाङ्कारासंभवात्तदेकनिबन्धनः कर्मयोगः स्वप्नेऽपि संभावाधितुं न शक्यते । नहि जाग्रतः स्वप्नार्थसंबन्धवद्ब्रह्मविद्यायामेव जाग्रतो ब्रह्मविदोऽनात्मतादात्म्यवत्कार्यसंबन्धः संभवति तत्सत्त्वेकतकृत्यताऽभावप्रसङ्गात् " तद्ब्रह्माहमस्मीति कृतकृत्यो भवति ", " नैवास्ति किञ्चित्कर्तव्यम् " इत्यादिश्रुतिस्मृत्यप्रमाणप्रसङ्गात्प्रत्यक्षविरोधाच्च वक्रकोटरत्वादिधर्मसंदर्शिनः स्थानौ पुनश्चोदयन्बुद्धिः पत्ययनं च न संभवति यथा तथा ब्रह्मैवात्मानं विजानतस्तदानन्दमनुभवतः सर्वं ब्रह्मैव पश्यतो ब्रह्मविदोऽनात्मतादात्म्यापत्तिः कर्तृत्वबुद्धिः कामना च कर्मणि प्रवृत्तिश्च न संभवत्येवाऽतो

विद्वत्कर्तृकर्मसंन्यासकर्मयोगविषयो न भवति । नापि तृतीयः विद्वत्ताविद्वत्तयोः परस्परविरोधिभ्योरेकाधिकरणत्वानुपपत्तौ प्रभासंभवात् परिशेषादविद्वत्कर्तृकयोरेव कर्मसंन्यासकर्मयोगयोर्द्वयोरेकैव कर्तव्यत्वप्रसक्तावप्युभयोः परस्परविरुद्धत्वेन सहप्रयोगायोगात्तयोरेकस्य प्रशस्यतरत्वे सिद्धे तत्रैको मुमुक्षुणा कर्तुं शक्यत इति तयोरेकस्य श्रेष्ठत्वजिज्ञासुरर्जुनः पृच्छति—संन्यासमिति । सदानन्दरूपत्वात्परमात्मा कृष्ण इत्युच्यते तस्य संबुद्धिर्हं कृष्ण पूर्वोक्तैर्वचनैः संन्यासं विध्युक्तानामवश्यमनुष्ठेयानां कर्मणां त्यागं शंससि कथयसि पुनर्भूयोऽपि कुरु कर्मैव तस्मात्त्वमिति योगमातिष्ठेति च कर्मयोगमपि शंससि क्रिययाप्यधिकारितः साधनसंपत्त्या चाश्रमेण च परस्परविरुद्धौ संन्यासकर्मयोगाविकेनैकदा कर्तुमशक्यौ मया तत्कर्तव्यत्वेन विधत्ते । ममात्र संशयः—कर्तव्यः कर्मयोगो वा संन्यासो वेति । द्वयोरप्याश्रमादिभेदेन विरुद्धत्वादेकेनैकदा कर्तुमशक्यत्वाच्चयोरेकद्वेयः साधनं भवति तदेव कर्तव्यं न तु द्वयमिति भात्यत एतयोर्थेनैकं प्रशस्यतरं मोक्षसाधनत्वेन भवता सुनिश्चितं तदेव मे ब्रूहीत्यर्थः ॥ १ ॥

श्री० टी०—निवार्य संशयं जिष्णोः कर्मसंन्यासयोगयोः । जितेन्द्रियस्य च यतः पञ्चमे मुक्तिमग्रवात् ॥ अज्ञानसंभूतं संशयं ज्ञानासिना छित्त्वा कर्मयोगमितिष्ठेत्युक्तं तत्र पूर्वापरविरोधं मन्वानोऽर्जुन उवाच—संन्यासमिति । यस्त्वात्मरतिरेव स्यादित्यादिना सर्वं कर्माखिलं पार्थेत्यादिना च ज्ञानिनः कर्मसंन्यासं कथयसि ज्ञानासिना संशयं छित्त्वा योगमातिष्ठेति पुनर्योगं च कथयसि । न च कर्मसंन्यासः कर्मयोगश्चैकस्यैकैव संभवतः विरुद्धस्वरूपत्वात् तस्मादेतयोर्मध्ये एकस्मिन्ननुप्रातव्ये मांति मम यच्छ्रेयः श्रेष्ठं सुनिश्चितं तदेवं ब्रूहि ॥ १ ॥

स० टी०—त्रियो वारं वृन्दावनकृतनिवासं श्रुतिपदं कलावासावासं सुरनरसुखावासजलाभम् ॥ महोलासोलासं मुजनहृदिवासं गुणनिधिं प्रतिभासं वन्दे निःश्रवधिविलासं मधुरिपुम् ॥ १ ॥ अध्यायाभ्यां कृतो द्वाभ्यां निर्णयः कर्मबोधयोः ॥ कर्मतत्त्यागयोर्द्वाभ्यां निर्णयः क्रियतेऽधुना ॥ २ ॥ तृतीय ईरितोऽध्याये विभागः कर्मबोधयोः ॥ अज्ञाधिकारिकं कर्म न सनुर्वायेन धिया ॥ ३ ॥ परस्परविरुद्धत्वात्तेजस्तिमिरयोरिव ॥ ऐकार्थ्याभावतो नापि कर्मयोगो विफल्यते ॥ ४ ॥ एकार्थाज्ञानाद्यो हि कर्तुं शक्यो न कर्मणा ॥ नापेक्षते समुत्पन्नं ज्ञानं कर्मफलं मनाक् ॥ ५ ॥ तथाच ज्ञानिनः कर्माधिकारे विनिश्चिते ॥ प्रारब्धवशतस्तस्य कर्मानुष्ठानमनु वा ॥ ६ ॥ कर्मत्यागोऽस्तु केत्येवं चतुर्थे निर्णयः कृतः ॥ चित्तशुद्ध्यात्मविज्ञानप्राप्तये ज्ञानिनः सदा ॥ ७ ॥ अनुष्ठेयानि कर्माणि न तत्त्यागः प्रशस्यते ॥ सर्वकर्मपरित्यागो ज्ञानार्थः श्रूयते तथा ॥ ८ ॥ एतमेवेतिवाक्यादौ संन्यासोऽपि प्रशस्यते ॥ त्यजतैव हि तज्ज्ञेयं त्यक्तः प्रत्यक्परपदम् ॥ ९ ॥ प्रयाजादिवधेवं कर्मारुपकारकम् ॥ अवधानवत्तत्त्यागः मन्त्रित्योपकारकः ॥ १० ॥ तयोः समुच्चयो नास्ति विरुद्धत्वेन सर्वथा ॥ न वा तयोर्विकल्पोऽस्ति ज्ञानमात्रफलत्वतः ॥ ११ ॥ द्वारभेदेन चैकार्थ्याभावात् च निवर्त्यते ॥ कर्मणोऽवश्यादृष्टमेव द्वारं विनिश्चितम् ॥ १२ ॥ संन्यासस्य तु विश्लेषाभावहेतुतया मनो ॥ दृष्टद्वारत्वमेवास्ति विकल्पो नास्त्यनस्तयोः ॥ १३ ॥ तस्मादयं क्रमेणैतत्सुसात्प्रेयमादरात् ॥ संन्यासानन्तरं कर्मानुष्ठानं नैव संभवि ॥ १४ ॥ त्यक्तस्य पुनरादानं आरूढपतितो भवेत् ॥ आरूढो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते पुनः ॥ १५ ॥ प्रायश्चित्तं न पश्चामो येन शृङ्खलेत्स आत्महा ॥ तस्मादादावनुष्ठानात्कर्मणामीश्वरार्पणात् ॥ १६ ॥ चित्तशुद्ध्यासत्तीव्रवैराग्येण विवेकिनः ॥ जिज्ञासायां दृढायां तु संन्यासः सर्वकर्मणाम् ॥ १७ ॥ अवणाद्यात्मवेदान्तविचाराय विधीयते ॥ इत्येव निश्चितं भाति श्रीमद्भगवतो मतम् ॥ १८ ॥ कुतो विनिश्चितं होवं शृणु वेदविदां गिरः ॥ प्रत्यागैव विद्यासिद्धये वेदानुवचनादयः ॥ १९ ॥ ज्ञानावाप्तये तु तत्त्याग ईप्सन्तीति श्रुतेर्बलान् ॥ इत्युक्तं संप्रदायज्ञैर्वार्तिके

श्रीसुरेश्वरैः ॥ २० ॥ कषायान्धाचयित्वा च श्रेणीस्थानेषु च त्रिषु ॥ प्रव्रजेच्च परं स्थानं परिव्राज्यमनु-
त्तमम् ॥ २१ ॥ भावितैः करणैश्चायं बहुसंसारयोनिषु ॥ आसादयति शुद्धात्मा मोक्षं वा प्रथमाश्रमे
॥ २२ ॥ तमासाद्य तु मुक्तस्य दृष्टार्थस्य विपश्चितः ॥ त्रिष्वश्रमेषु कोऽन्वर्थो भवेत्परमभोषितम्
॥ २३ ॥ इत्येवं मोक्षधर्मे श्रीकृष्णसेनोक्तं महर्षिणा ॥ तस्माद्देहायपर्यन्तं कर्मानुष्ठानमुच्यते ॥ २४ ॥
विरक्तादशया तु संन्यासो ज्ञानसाधनम् ॥ ततोऽङ्गमधिकृत्यैव कर्मतत्त्यागयोर्विधिः ॥ २५ ॥
सम्यक्त्वविदो नास्ते चोदना कापि वैदिकी ॥ लौकिकी वा गतस्तस्य कृतकृत्यतया हरिः ॥ २६ ॥
कृत्याभावं स्वयं पूर्वमवदन्निगमावृषिः ॥ विद्वत्संन्यास आत्मज्ञे सिद्ध एवार्थतो यतः ॥ २७ ॥
संदेहाभावतस्तस्मात्स च नात्र विचार्यते ॥ तत्रैकमेव जिज्ञासुर्ज्ञं प्रत्यात्मलक्ष्ये ॥ २८ ॥ कर्मतत्त्या-
गयोः शास्त्रे विधानात्तत्र चार्जुनः ॥ विरुद्धोरनुष्ठानं युगपन्नैव संभवेत् ॥ २९ ॥ मया जिज्ञासुनेदानीं
किमनुष्ठेयमादरात् ॥ इति संशयवानेवमुवाच श्रीहरिं प्रति ॥ ३० ॥ यावज्जीवादिवैरोक्तकर्मणां त्याग-
मित्यपि ॥ जिज्ञासुं कथयस्व त्वं प्रति वेदगि ॥ स्वयम् ॥ ३१ ॥ तद्विरुद्धं पुनः कर्मानुष्ठानं च प्रशंससि ॥
एतमेवेति वेदेन निराशङ्कमिति च स्वयम् ॥ ३२ ॥ तमेतमिति वेदेन कुरु कर्ममिति च स्वयम् ॥ तयोरेकेन
युगपत्करणं दुर्घटं द्वयोः ॥ ३३ ॥ कर्मतत्त्यागयोर्मध्ये यदेकं मन्यसे वरम् ॥ तन्मह्यं निश्चितं ब्रूहि स्व-
नुष्ठानाय ते मतम् ॥ ३४ ॥ सदानन्दस्वरूपोऽसि कृष्ण भक्तार्तिकर्षण ॥ रांढत्य संशयार्ति मे निजा-
नन्दे नयस्व माम् ॥ ३५ ॥ १ ॥

भा० टी०-निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः । शरीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किञ्चिदपम् ।
यदृच्छालाभसंतुष्ट इत्यादिना सर्वकर्मसंन्यासं, छित्त्वेन संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारतेति कर्मयोगं च
श्रुत्वोभयोश्च स्थितिर्गातेवरपरस्परविरोधादेकेन सह कर्तुमशक्यत्वात् कालभेदेन विधानाभावादर्थान्तरान्य-
तरस्य कर्तव्यताप्राप्ते सत्याभङ्गस्याशुद्धचेतस एतयोः संन्यासकर्मयोगयोः किं श्रेयस्करमिति दुभुत्सयाऽर्जु-
न उवाच-संन्यासमिति । संन्यासं परित्यागं कर्मणां शास्त्रीयाणामनुष्ठानविशेषाणां पुनस्तेषामनुष्ठानं च
“ एतमेव प्रव्रजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति । तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यत्नेन दाजे-
न तपसाजाशकेन ” इत्यादिवेदमूलकैः पूर्वोक्तैर्वचनैः शंससि कथयसि । कृष्णेति संबोधयन् मया त्यागः
कर्तव्य इति कर्मानुष्ठानमिति तत्र तत्र मक्षित्वाकर्षणं करोषीति सूचयति अतो मे कतरच्छ्रेय इति संशयो
भवति तस्माद्यदेतयोरेकं प्रशस्यतरं सुनिश्चितं तन्मे ब्रूहि निःसंशयाय ॥ १ ॥

प० टी०-अथ परस्परविरुद्धयोः कर्मसंन्यासकर्मयोगयोः सकृदुपदेशात्संदिहानोऽर्जुनः पृच्छति-
संन्यासमिति । ओ कृष्ण प्रथमं कर्मणां संन्यासं शंससि पुनरनन्तरमेव योगं शंससि उपदिशसि तर्हे-
तयोर्मध्ये यच्छ्रेयः श्रेष्ठं तदेकं सुनिश्चितं यथा भवति तथा ब्रूहि ॥ १ ॥

रा० टी०-योगस्थः कुरु कर्मणि सङ्गं त्यक्त्वेत्यादिना द्वितीये संक्षेपेणोक्तस्य तृतीयादौ विशेषतः
स्पष्टीकृतस्य फलकामनादित्यागेनेश्वरार्पणबुद्ध्या वर्णाश्रमविहितकर्मानुष्ठानरूपस्य कर्मयोगस्य यदंशद्वयं
कामादिवर्जनरूपमुक्तरूपकर्मानुष्ठानारूपं चेति, तदंशद्वयरूपं तृतीयोक्तमप्राध्याये प्रपञ्च्यते-संन्यास-
मिति । पूर्वाध्याये यदृच्छालाभसंतुष्ट इत्यादिना कामादिवर्जनरूपं संन्यासं, कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वं
पूर्वतरं कृतमित्यादिना वर्णाश्रमविहितकर्मणां योगमीश्वरार्पणबुद्धानुष्ठानरूपं कर्मयोगं च हे कृष्ण शंससि
कथयसि एतयोरुक्तलक्षणयोः संन्यासकर्मयोगयोः यच्छ्रेयः अधिकं भवति तदेकं मे मम सुनिश्चितं ब्रूहि ।
संन्यासस्याधिकत्वे तमेव प्रहीष्यामि किं तद्विरोधिना कामद्वेषादियुतेन युद्धाख्यकर्मयोगेनेति भावः । यद्वा

पूर्वत्र योगसंन्यस्तकर्मणमित्यादौ पठितः संन्यासशब्दो यत्वाश्रमविषयः योगमातिष्ठेत्यादौ श्रुतो योगशब्दो गृहिष्य इति प्रकल्प्य यतीनां सर्वकर्मत्यागेन ज्ञानमात्राधिकारित्वात् गृहिणां च ज्ञानत्यागेन कर्ममात्राधिकारित्वात् तयोरेकपुंनिष्ठत्वं न युक्तमिति भावेन योगसंन्यासयोर्मध्ये यच्छ्रेयस्तदेकं प्रहीष्यामीति भावेन तयोर्मध्ये श्रेयः पृच्छति-संन्यासमिति । कर्मणां संन्यासं यत्वाश्रमं संन्यस्तकर्मणामित्यनेन शंससि । पुनःकर्मणां योगमनुष्ठानलक्षणं गृहस्थाश्रमं च योगमातिष्ठोत्तिष्ठेत्यनेन शंससि । एतयोर्यत्याश्रमगृहस्थाश्रमयोः । शिष्टं प्राग्वत् । एतेनास्याध्यायस्य तृतीयोक्तकर्मयोगप्रपञ्चनपरत्वे तदानन्तर्यं स्यादिति निरस्तम् । योजनद्वयेऽपि पूर्वाध्यायोक्तोपजीवनेनैव प्रशस्योत्थानेन चतुर्थानन्तर्यस्योचितत्वादिति ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच-संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकराबुभौ ।

तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते ॥ २ ॥

न० टी०-इत्येवं प्रशस्योत्तरं श्रीभगवानुवाच-संन्यास इति । संन्यासः ज्ञानयोगः कर्मयोगश्चेत्युभौ निःश्रेयसकरौ । तयोस्तु कर्मसंन्यासाज्ज्ञानयोगात्कर्मयोगो विशिष्यते श्रेष्ठो भवति ॥ २ ॥

म० टी०-एवमर्जुनस्य प्रश्ने तदुत्तरं स श्रीभगवानुवाच-संन्यास इति । निःश्रेयसकरौ ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वेन मोक्षोपयोगिनौ तयोस्तु कर्मसंन्यासादनधिकारिकृतात्कर्मयोगो विशिष्यते श्रेयानधिकारसंपादकत्वेन ॥ २ ॥

शं० टी०-एवं कर्मसंन्यासकर्मयोगयोरेकेनैकदाऽननुप्रेयत्वे सिद्धे तयोरन्यतरस्य ज्यायस्त्वनिर्णयाय देशकालवगोऽवस्थाबुद्धिशक्त्यनुसृतः। धर्मोपदेशो भेषज्यं वक्तव्यं धर्मपारगैः । इति न्यायेनाधिकार्यनुरूपमुत्तरं श्रीभगवानुवाच-संन्यास इति । ब्रह्मणि नित्यमासः संन्यासः बाह्यप्रवणताराहित्येन चित्तस्य ब्रह्मणि ब्रह्मात्मनावस्थानश्चक्षुषो निर्विकल्पकसमाप्तिः प्रत्यग्दृष्टाऽनात्मप्रत्ययनिर्गमः संन्यासः भविकल्पकसमाप्तिः द्वावप्येतौ संन्यासौ प्रधानौ एतयोः श्रवणानन्तरयोश्चाङ्गभूतस्तत्प्राप्तकृत्यानां सर्वेषां च कर्मणां परित्यागलक्षणः संन्यास इत्येवं संन्यासशब्दार्थस्त्वेवाभिप्रेते । अत्र प्रधानभूतौ संन्यासौ न विवक्षितौ किंत्वङ्गभूत एव सर्वकर्मसंन्यासः श्रवणादिजन्यज्ञानद्वारा मोक्षहेतुर्यस्त्वविद्वत्कर्तृकः स च स्वानुष्ठानप्राप्तचित्तशुद्धिजन्यज्ञानद्वारा मोक्षहेतुः यस्त्वविद्वत्कर्तृकः कर्मयोगः स च तावुभावपि निःश्रेयसकरौ यद्यपि मोक्षस्य साधने एव भवतस्तथाप्यविदुषः समकाले कर्तव्यत्वेन प्राप्नोत्येतौस्तु गुणदोषविचारे क्रियमाणे सदसद्विवेकजन्यतीव्रवैराग्यतीव्रमोक्षेच्छायमानवमशमदभयान्तरङ्गसाधनोपपत्त्यशून्यात्केवलप्रेमसात्त्वोच्चारणरूपात्संन्यासान् कर्मयोगः श्रद्धया समनुष्ठायमानो विशिष्यते स्वानुष्ठानमवैरुणैर्विशेषत्वाय कल्पते श्रौतस्मार्तादिलक्षणं कर्मैव परमेश्वरप्रीत्यै श्रद्धया समनुनिष्ठोऽविदुषः श्रद्धयागनिष्ठस्तज्जन्य इन्द्रादिवेत्ताप्रसाद ईश्वरप्रसाद इन्द्रियप्रसादश्चित्तशुद्धिरेवमादिज्ञानसाधनसंपत्तिः भिष्यत्यस्माद्धेतोः कर्मयोग उक्तलक्षणात्संन्यासाद्विजिष्ठतरो भवत्यतः साधनशून्येनाऽविदुषा सहसा संन्यासो न कर्तव्यः कर्मवैश्वर्यार्पणबुद्ध्या सम्यक्कर्तव्यमिति सिद्धम् । ननु “न्यासमेपां तपश्चामतिगिक्मातुः” इति संन्यासस्यैवोक्तप्रत्वं श्रूयते ततो भगवतः संन्यासस्यैव पूर्वकं कर्मयोगस्योक्तप्रवर्णनमयुक्तमिति चेन्न सर्वलोकांनुग्रहेतुत्वाद्भवत्प्रवृत्तेः पूर्वं न जायते म्रियते वेत्यादिवाक्यैर्मूढानां तत्त्वतस्तत्त्वं तत्साधनं सर्वकर्मसंन्यासं चोपादिदय इवाती स्वीयां विद्यां प्रज्ञां प्रकृतिं च परपारगमनशक्तिं ऽविद्यायाऽज्ञानात्कुलश्रिभिमित्तात्सहसा संन्यस्य मूढाः पतिष्यन्तीति तानुद्धर्तुमत्राऽप्रकृतमपि प्रकृत्य कर्मणां केषां कर्मण्येव प्रवृत्तिसिद्धये कर्मयोगं स्तौति-कर्मयोगो विशिष्यत इति न तु संन्यासं निराकरोति संन्यासस्य स्वरूपत्वात्सर्वोत्तमत्वाच्च “न्यास इति ब्रह्मा

प्रक्षा हि परः ।" इति "न्यास एवात्यरेचयत्" इति संन्यासस्यैव ब्रह्मत्वसर्वश्रेष्ठतमत्वश्रवणात्ततः कर्मयोगस्तुतिपरमेवैतद्वचनमिति निश्चेतव्यम् ॥ २ ॥

श्री० टी०—अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच—संन्यास इति । अयं भावः—नहि वेदान्तवेद्यात्मतत्त्वविदं प्रति कर्मयोगमहं ब्रवीमि यतः पूर्वोक्तेन संन्यासेन विरोधः स्यात् । अपि तु देहात्माभिमानिनं त्वां बन्धुवधादि-निमित्तशोकमोहादिकृतमेनं संशयं देहात्मविवेकज्ञानासिना छित्त्वा परमात्मज्ञानोपायभूतं कर्मयोगमातिष्ठेति ब्रवीमि कर्मयोगेन शुद्धचित्तस्य चात्मतत्त्वज्ञाने जाते सति तत्परिपाकार्यं ज्ञाननिष्ठाङ्गत्वेन संन्यासः पूर्व-मुक्तः, एवं सत्यङ्गप्रधानयोर्विकल्पायोगात्संन्यासः कर्मयोगश्चेत्येतावुभावपि भूमिकाभेदेन समुचितान्वेव निःश्रेयसं साधयतः तथाऽपि तु तयोर्मध्ये कर्मसंन्यासात्सकाशात्कर्मयोगो विशिष्टो भवति ॥ २ ॥

स० टी०—एवं प्रश्नेऽर्जुनस्याह भगवानुत्तरं वचः ॥ निःश्रेयसकरौ कर्मसंन्यासौ श्रुतिसंमतौ ॥ १ ॥ मोक्षोपयोगिनौ ज्ञानोत्पत्तिहेतुतया भूमौ ॥ तयोस्तु कर्मसंन्यासादशुद्धचित्तेनाविरक्तेन कृतात् कर्मयोगश्चित्त-शुद्धया वैराग्यादिजनको विशिष्यते ॥ ३ ॥ २ ॥

भा० टी०—अर्जुनसंशयनिवर्तकमुत्तरं श्रीभगवानुवाच—संन्यास इति । उभौ यद्यपि निःश्रेयसकरौ ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वेन मोक्षोपयोगिनौ तथापि तयोस्तु कर्मसंन्यासादशुद्धचित्तेनाविरक्तेन कृतात् कर्मयोगश्चित्त-शुद्धया वैराग्यादिजनको विशिष्यते उत्कृष्टो भवतीति कर्मयोगं स्तौति ॥ २ ॥

प० टी०—अत्रोभयोरपि श्रेष्ठत्वे एकं श्रेयो ब्रूहीति प्रश्नं भगवानाह—संन्यास इति । संन्यासः कर्मयोगश्च तावुभावधिकारिभेदेन निःश्रेयसकरौ भवतः, न ह्येकं प्रत्युभयोपदेशः । अयमर्थः । न ह्यात्मतत्त्वज्ञं प्रति कर्मयोगोपदेशः, किं तु देहात्माभिमानिनं भवादृशं बन्धुवधशोकाकुलं प्रति योगमातिष्ठेति ब्रवीमि कर्मयोगिनः शुद्धचित्तस्यात्मतत्त्वज्ञाने सति कर्मसंन्यासः संभवत्येवमुभावपि भूमिकाभेदेन निःश्रेयससाधने समुचितान्वेव तथापि तयोर्मध्ये प्रस्तुतः कर्मसंन्यासात्सकाशात्कर्मयोगो विशिष्यते विशिष्टो भवति ॥ २ ॥

रा० टी०—संन्यासयोगशब्दौ न सर्वकर्मत्यागतदनुष्ठानलक्षणयतिगृहिपरौ । तथाच तयोरन्यतरश्रेयः-प्रभो न युक्तः । किंतु कामादिवर्जनकर्मानुष्ठानार्थकौ । तयोश्चैकपुंयोग्यत्वाच्चिःश्रेयसकरत्वाच्चानुष्ठेयत्वादन्यतरश्रेष्ठत्वप्रभो व्यर्थ एव । अथ स्वरूपज्ञानमात्रार्थं प्रश्नश्चेद्योग एव श्रेष्ठ इति भावेन परिहारमाह—संन्यास इति । संन्यासः कामादिवर्जनरूपः कर्मयोगो भगवदर्पणबुद्ध्या कर्मानुष्ठानरूपश्च उभौ समुचितौ सन्तौ निःश्रेयसकरौ । तयोस्तु मध्ये कर्मसंन्यासात्कर्मणि संन्यासः कर्मसंन्यासः कर्मानुष्ठानविषये यः कामक्रोधद्वेषादिवर्जनरूपसंन्यासस्तस्माद्भगवदर्पणबुद्ध्या कर्मानुष्ठानरूपो यः कर्मयोगः स तु विशिष्यते श्रेष्ठो भवति । द्वन्द्वत्यागात् संन्यासान्मत्पूजैव गरीयसीत्युक्तेः ॥ २ ॥

ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति ।

निर्द्वन्द्वो हि महाबाहो सुखं बन्धात्प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

स० टी०—उक्तार्थं हेत्वपेक्षार्थां कर्मयोगिनः संप्राप्तित्वं वदन, तद्धर्माभिर्दिशति—ज्ञेय इति । य आत्मज्ञानाय कर्माणि कुर्वन् तद्व्यतिरिक्तं किञ्चित् प्राप्नुयति । अत एव किमपि न द्वेष्टि, स नित्यसंन्यासी नित्यज्ञाननिष्ठो ज्ञेयः । हि यतो निर्द्वन्द्वोऽप्यपेक्षादिद्वन्द्वशून्यः । एवंभूतः सुखमनायासेनैव बन्धात्प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

म० टी०—यमेव कर्मयोगं स्तौति त्रिभिः—ज्ञेय इति । स कर्माणि प्रवृत्तोऽपि नित्यं संन्यासीति ज्ञेयः ।

कोऽसौ यो न द्वेष्टि भगवदर्पणबुद्ध्या क्रियमाणं कर्म निष्फलत्वशङ्कया, न काङ्क्षति स्वर्गादिकम् । निर्द्वन्द्वी रागद्वेषरहितो हि यस्मात् सुखमनायासेन हे महाबाहो बन्धादन्तःकरणाद्युद्धिरूपाज्ज्ञानप्रतिबन्धात्प्रमुच्यते नित्यानित्यवस्तुविवेकादिप्रकर्षेण मुक्तो भवति ॥ ३ ॥

श्री० टी०—तत एव कर्मयोगिनं स्तौति—ज्ञेय इति । यस्त्वकुशलं कर्म न द्वेष्टि तत्राऽप्रीतिं न करोति किंतु कुशलमकुशलमपि कर्मैवेति बुद्ध्या करोति । यद्वा न द्वेष्टि द्वेषोऽप्रीतिस्तां यस्मै कस्मैचिदपि प्राणिने न करोति न काङ्क्षति यत्किंचिदपि कर्मजं फलं न काङ्क्षति । यद्वा प्राप्तस्यानर्गस्य निवृत्तिमप्राप्तस्यार्थस्य प्राप्तिं न काङ्क्षति निर्द्वन्द्वः द्वन्द्वानि शीतोष्णसुखदुःखलाभालाभादीनि तेभ्यः समबुद्ध्या निर्गतो निर्द्वन्द्वो य एवं लक्षणाः स एव नित्यसंन्यासी नित्यं संन्यासोऽस्त्येवेति पण्डितैर्ज्ञेयो ज्ञातव्यो हि यस्याद्रागादिदोष-रहितः परिपक्वचित्तः समबुद्ध्यादिगुणयुक्तस्तस्मादयं गृही कर्मनिष्ठोऽपि सुखं परिग्रहत्यागशीतवाताद्युपद्रव-भिष्ठाटनादिदुःखराहित्यं यथा तथाऽनायासेन बन्धात्संसारान्प्रमुच्यते यथोक्तकर्मानुष्ठानेन चित्तशुद्धिं ज्ञानं च प्राप्य कालान्तरे मुक्तो भवति नत्वयकाचित्तो यतिरपीत्यर्थः । एतेन कर्मोपासनाभ्यां परिपक्वचित्तस्यैव संन्यासाधिकार इति सूचितं भवति ॥ ३ ॥

श्री० टी०—कुत इत्यपेक्षया संन्यासित्वेन कर्मयोगं स्तुबन् तस्य श्रेष्ठत्वं दर्शयति—ज्ञेय इति । रागद्वेषादिरहित्येन परमेश्वरार्थं कर्याणि योऽनुतिष्ठति स नित्यं कर्मानुष्ठानकालेऽपि संन्यासीत्येव ज्ञेयः । तत्र हेतुः—निर्द्वन्द्वो रागद्वेषादिशून्यो हि शुद्धचित्तो ज्ञानद्वारा सुखमनायासेन संसारान्प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

स० टी०—कर्मयोगं तमेवेशः स्तौति लोकप्रवृत्तये ॥ स्वकर्मणि प्रवृत्तोऽपि कर्मयोग्यनर्हकृतिः ॥ १ ॥ ज्ञातव्यो नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि परिश्रमम् ॥ ईश्वराराधनं कुर्वन्कर्म नैष्कन्यशङ्कया ॥ २ ॥ न स्वर्गादिफलं किञ्चित्काङ्क्षति द्वन्द्ववर्जितः ॥ यतोऽनायासतश्चित्ताशुद्ध्याख्यप्रतिबन्धतः ॥ ३ ॥ विवेकादिप्रकर्षेण मुक्तो भवति शुद्धधीः ॥ ४ ॥ ३ ॥

भा० टी०—तत्र हेतुमाह—ज्ञेय इति । स निष्कामकर्मयोगी नित्यं संन्यासी ज्ञातव्यः । यत्तु यदो योगात्तदोऽन्याहारः सनित्यसंन्यासीत्येकं पदं, नित्यैः कर्मभिः सह वर्तन इति सनित्यः संन्यासी चेति तत्र । स इत्यनेनैव नित्यादिकर्मानुष्ठातुलभित्वाध्याहारस्य द्विष्टकल्पनायाश्च वैयर्थ्यात् नित्यसंन्यासीति विवक्षितायांलाभाच्च । कोऽसौ यो न द्वेष्टि दुःखं तत्साधनं च सुखं तत्साधनं च भाकाङ्क्षति रागद्वेषादि-त्यरूपसंन्यासगुणयोगान् अयमपि संन्यासीति भावः । एतेन द्वेषमूलकानि श्येनादीनि नानुतिष्ठति स्वर्गादिफलाकाङ्क्षाप्रयुक्तानि ज्योतिष्टोमादीन्यपि तस्मात्संन्यासगुणयोगादयमपि संन्यासीति भाव इति प्रत्युक्तं, क्रियायाः कर्ममात्रमाकाङ्क्षत्वेनास्यार्थस्थार्थिकत्वात्, श्येनाद्यनुष्ठानमात्रेण सर्वत्र रागद्वेषानिवृत्त्या संन्यासिगुणयोगासिद्धेः । अत्रादिपदाभ्यामाभिचारिककर्मणामप्रिष्टोमादीना चैव लाभः श्येनादिसमभि-व्याहारात् द्वेषेत्यादिना विशेषितत्वाच्च । यथादिपदाभ्यां भाष्योक्तमपि लभ्यत इत्याग्रहस्तर्हि तेनैव निर्वाहे कृतमनया कुसृष्टया । यत्तु न द्वेष्टि भगवदर्पणबुद्ध्या क्रियमाणं कर्म निष्फलत्वशङ्कयेति सन्नित्यं, संकोचे मानामावात् संन्यासिगुणयोगालाभाच्च । हि यस्मात्सुखदुःखरागद्वेषशीतोष्णादिविद्वन्द्ववर्जितः सुखमनायासेनैव बन्धात्संसारान् ज्ञानप्राप्त्या प्रमुच्यते यथा त्वं महाबाहुत्वादम्माद्युद्धादनायासेनैव मोक्षयसे तथेति श्रोतयन्माह—महाबाहो इति । यत्तु यत्प्राप्येवं तथापि हि प्रसिद्धं निर्द्वन्द्वः द्वन्द्वं सत्यानृतयोरात्मानात्मनोभिधुनं परस्पर-ध्यासः तद्रहितः सांख्यः रागाद्युद्धेतोरज्ञानस्यात्यन्तोच्छेदात् सुखं कर्मकरणाऽयासंविनाऽपि बन्धात् केवलेन ज्ञानेनैव मुच्यते न कर्माण्यपेक्षते । यद्वा “द्वन्द्वं वै मिथुनं प्रजायते” इति श्रुतेर्द्वन्द्वं कीपुंसयोर्मिथुनं तद्रहित

ख्यादित्यागी संन्यासी अनायासेन मुख्यते रागादिभयस्योभयत्र तुल्यत्वात् अत्र च कुटुम्बभरणवै-
यर्थ्याभावात् सुखं मुख्यत इत्यर्थ इति व्याचक्षुः तत्प्रकरणविरोधादुपेक्ष्यम् ॥ ३ ॥

प० टी०—अथ कर्मकुशलस्योभयोरप्यनुष्ठानं सहैव भवतीत्याह—ज्ञेय इति । स पुरुषः कर्म
कुर्वन्नपि नित्यसंन्यासी ज्ञेयः । स कः, यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति रागद्वेषराहित्येन कृतः कर्मयोगः स
एव कर्मसंन्यासो भवितुमर्हति । हि यस्मात्कारणाभिर्द्वन्द्वः निर्गतानि द्वन्द्वानि रागद्वेषसुखदुःखजय-
पराजयादीनि यस्मात्तथाविधः सुखं यथा भवति तथा बन्धाद्विमुच्यते । यथा प्रस्तुतं क्षात्रधर्मे शत्रु-
द्वेषेण राज्यलोभेन वा प्रवृत्तस्य बन्धो भवति । तद्व्यतिरिक्तस्य बन्धाभावः । तथा च स्वत एव तत्संन्यासः
परिणतो भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

रा० टी०—संन्यासशब्दो न यस्याश्रमपर इति भावेन तदर्थमाह—ज्ञेय इति । यद्यपि यदृच्छालाभेत्या-
दिनोक्तं कामादित्यागस्त्वं संन्यासं, संन्यासं कर्मणाभित्यनूयानुनेन प्रशस्य कृतत्वात् अस्त्येव तस्य संन्यास-
शब्दार्थज्ञानं अनोऽसौ तं प्रति न वाच्यः । तथापि संन्यासस्योक्तं निःश्रेयसकरत्वनुपपादयितुं ज्ञानमपि
तदर्थं स्मारयन्नेनेत्यदोषः । हे महाबाहो ! यो द्वेषाकाङ्क्षादिहीनः काम्यकर्मत्यागी चेत्युपलक्ष्यते स नित्य-
संन्यासी ज्ञेयः स्मर्तव्य इत्यर्थः । स एव सुखं यथा भवति तथा अनायासेन बन्धात्प्रमुच्यते । हि प्रसिद्ध-
मिति युद्धकर्म त्वया न त्याज्यमिति ॥ ३ ॥

सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः ॥

एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विन्दते फलम् ॥ ४ ॥

त० टी०—ननु कर्मयोगी कथं संन्यासी स्यात्कर्मज्ञानयोः फलभेदात्स्वरूपभेदान् पृथगेव तावित्या-
शङ्क्याह—सांख्ययोगाविति । सांख्यं ज्ञानयोगः, योगः कर्मयोग इमौ पृथग्भूतौ भिन्नफलकाविति
बाला अविद्वांसः प्रवदन्ति, ननु पण्डिताः । यतः सांख्ययोगयोर्मध्ये एकमपि सम्यगास्थितः उभयोः
फलभात्मज्ञानं विन्दते लभते ॥ ४ ॥

म० टी०—ननु यः कर्मणि प्रवृत्तः स कथं संन्यासीति ज्ञातव्यः कर्मतत्यागयोः स्वरूपविरोधात् फलै-
क्यात्तथेति चेत् न स्वरूपतो विरुद्धयोः फलेऽपि विरोधस्योचित्यात् तथाच निःश्रेयसकरावुभावेत्यनुपपन्न-
मित्याशङ्क्याह—सांख्येति । संख्या सम्यगात्मबुद्धिस्तां वहतीति ज्ञानान्तरङ्गसाधनतया सांख्यः संन्यासः
योगः पूर्वोक्तः कर्मयोगः तौ पृथग्विरुद्धफलौ बालाः शास्त्रार्थविवेकज्ञानशून्याः प्रवदन्ति न पण्डिताः । किं तर्हि
पण्डितानां मतम् ? उच्यते, एकमपि संन्यासकर्मणोर्मध्ये सम्यगास्थितः स्वाधिकारानुरूपेण सम्यक् यथाशार्धं
कृतवान्सन्नुभयोर्विन्दते फलं ज्ञानोत्पत्तिद्वारेण निःश्रेयसमेकमेव ॥ ४ ॥

शं० टी०—ननु “कर्मणा पितृलोकः” इति कर्मिणां पितृलोकप्राप्तिः श्रूयते । कथं कर्मिणः सुखं बन्धात्प्र-
मुच्यत इति कर्मफलं भवबन्धमोक्षं शास्त्रविरुद्धमुच्यत इत्याशङ्क्यां न कामिनामेव कर्मफलं पित्रादि-
लोको ननु निष्कामानामिति विरुद्धफलवादिमतन्यङ्कारपूर्वकं संन्यासकर्मयोगयोः फलमेकमेवेति निश्चित्य
तयोरेकस्याश्रयणेनोभयोर्यत्फलं तदाप्रोतीत्याह—सांख्ययोगाविति । बालाः वेदान्तशास्त्रार्थरहस्यावे-
दिनः केचिद्विद्वांसः सांख्ययोगौ सांख्यं सर्ववेदान्तैः सम्यक्त्वरत्वेन ख्यायते प्रतिपाद्यत इति सांख्यं,
परं ब्रह्म तत्प्राप्तिः परमकारणत्वात्सांख्यं ज्ञाननिष्ठाङ्गभूतः संन्यासः योगः कर्मयोगस्तावभौ सांख्ययोगौ
क्रिययाधिकारित आश्रमेण च पृथग्यथा भिन्नौ तथा फलेनापि भिन्नाविति साधनतः फलतश्च भेदं वदन्ति
“कर्मणा पितृलोकः स्वर्गं वा एते लोकं यन्ति” इत्यादिवाक्यैः “संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः” नैष्कर्म्य-

सिद्धिं परमां संन्यासेनाभिगच्छतीत्यादिवाक्यैश्च संन्यासकर्मयोगयोः साधनभेदं फलभेदं च प्रतिपादयन्तीत्यर्थः । श्रुतिस्मृतिप्रामाण्यात्तयोः फलपार्थक्यं युक्तमेवेत्यत आह—नेति । पण्डिता वेदान्तशास्त्राणां गतास्तद्ग्रहस्यवेदिनो ब्रह्मविदस्तु तयोः फलमेकमेव वदन्ति ब्रूयन्ति चेदुच्यते तत्त्वमस्यादिवाक्यानि पुंसश्चित्तशुद्धयभावे ब्रह्मतत्त्वं बोधयितुं न शक्नुवन्ति चित्तशुद्धिश्च कर्मपासनाभ्यां विना न सिद्धयति कर्मोपासनयोः प्रवृत्तिश्च कर्मेश्वरयोर्महत्त्वस्तुतिं विना न सिध्यत्यतः श्रुतेरेवार्थवादवाक्यैः “ पश्यति पुत्रम् ” इत्यादिभिः “ एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञः ” इत्यादिवाक्यैश्च कर्मेश्वरयोर्महत्त्वे प्रतिपाद्यमाने फलानुपत्तया कर्मण्युपास्तौ च प्रवृत्तस्य ताभ्यां शुद्धात्मन एवोपदिष्टं तत्त्वज्ञानं फलवत्यतो ज्ञानसिद्धेः कारणं चित्तशुद्धिस्तत्कारणं कर्मैवेत्यतः कर्मणो मोक्ष एव फलं ज्ञानसाधनत्वात्संन्यासस्यापि “विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह अविद्याया मृत्युं तीर्त्वा विद्यायामृतमश्नुते ” इति श्रवणादविद्याया मृत्युं ज्ञानप्रतिबन्धमतीत्य ज्ञानेनामृतं मोक्षमश्नुते इति ज्ञानकर्मयोगयोगयोर्ज्ञानसंन्यासयोश्च साध्यसाधनभावावगमाज्ज्ञानफलं तत्फलमेवेति सांख्ययोगयोरेकमेव फलं मोक्ष इति पण्डिता मन्यन्ते तस्मात्कारकादेरेवभेदो न तु तयोः फलतो भेद इति सिद्धं, यतस्ततः सांख्ययोगयोरेकमप्यपिशब्दो वार्थः उभयोर्मध्ये सांख्यं वा कर्मयोगं वा सम्यगास्थितः समनुतिष्ठन् युगुक्षुभयोरपि फलं मोक्षार्थं विन्दते प्राप्नोतीति सांख्यकर्मयोगयोर्मोक्षं प्रत्यन्तरङ्गबहिरङ्गभावेन कालतोऽप्यल्पत्वाऽनल्पत्वाभ्यां च साध्यसाधनभावेनाप्युभयोस्तरतमभावे विद्यमानेऽपि गताश्वयोरिव तयोः समत्वप्रतिपादनमनाधिकारिणः कर्मैव कर्तव्यं न तु संन्यास इति च सूतार्थम् ॥ ४ ॥

श्री० टी०—यस्मादेवमङ्गप्रधानत्वेनोभयोरवस्थाभेदेन अगस्त्यमुच्यते अतो विकल्पमङ्गीकृत्योभयोः कः श्रेष्ठ इति प्रश्नोऽज्ञानिनाभेवोच्यते न विवेकिनामित्याह—सांख्ययोगाविति । सांख्यशब्देन ज्ञाननिष्ठावाचिना तदङ्गसंन्यासं लभ्यते संन्यासकर्मयोगावेकफलं मन्यन्ती पृथक्स्वतन्त्राविति बालाः आह्वा एव प्रवदन्ति न तु पण्डिताः । तत्र हेतुः—अनयोरेकमपि सम्यगास्थित आश्रितः सन्नुभयोरपि फलं प्राप्नोति । तथाहि कर्मयोगं सम्यगनुतिष्ठन् शुद्धचित्तः सन् ज्ञानद्वारा यदुभयोः फलं कैवल्यं विन्दति संन्यासं सम्यगास्थितोऽपि पूर्वमनुष्ठितस्य कर्मयोगस्यापि परंपरया ज्ञानद्वारा यदुभयोः फलं कैवल्यं तद्विन्दतीति न पृथक्फलत्वमनयोर्विन्यर्थः ॥ ४ ॥

रा० टी०—ननु यः कर्मणां कर्ता स संन्यासी कथं भवेत् ॥ कर्मतत्त्यागयोरेवमाद्विरोधोऽस्ति स्वरूपतः ॥ १ ॥ फलतोऽपि विरुद्धत्वं स्वरूपेण विरुद्धयोः ॥ निःश्रेयसकरत्वं वानुपपन्नमिमेति चेत् ॥ २ ॥ सम्यगात्ममतिः संख्या तां बह्व्यात्मबोधने ॥ ज्ञानान्तरङ्गहेतुत्वात्सांख्यः संन्यास उच्यते ॥ ३ ॥ कर्मयोगश्च पूर्वोक्तश्चित्तशुद्धयेकारणम् ॥ संन्यासयोगौ शास्त्रार्थविवेकज्ञानवर्जिताः ॥ ४ ॥ तौ विरुद्धफलौ बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः ॥ पण्डितानां मतं गृही किं स्यादित्युच्यते शृणु ॥ ५ ॥ संन्यासकर्मणोर्मध्ये स्वाधिकारानुरूपतः ॥ कृतवात्संन्ययाशास्त्रमकमप्यादगात्सुधाः ॥ ६ ॥ ज्ञानोत्पत्तिमुख्येनैव मेकं निःश्रेयसं फलम् ॥ उभयोर्विन्दते तस्मान्न विरोधः फले तयोः ॥ ७ ॥ ४ ॥

भा० टी०—ननुभयोर्निःश्रेयसकरत्वमेकफलकत्वं न युक्तं भिन्नपुरुषानुष्ठेययोः स्वरूपतोऽपि विरुद्धयोः फलतोऽपि विरोधस्योचितत्वात् । तस्मात्तयोर्देकं निःश्रेयसकरं तन्मे ब्रूहीत्यर्जुनाशङ्कामालक्ष्याह—सांख्येति यत्वेकत्र पातुं शक्नुमः एकत्र कर्मभ्रमस्तदेतयोः पथोः कतरः श्रेयानित्याशङ्क्य द्वयोरपि फलतः माभ्यमित्याह—इति तद्विन्दते । उभयोरप्यश्रेष्ठतां मन्यमानस्य कतरः श्रेयानिति प्रश्नस्यानुपपत्तेः । संख्या सम्यगात्मबुद्धिस्तां बह्वतीति ज्ञानान्तरङ्गसाधनतया साध्यः संन्यासः । एवं सांख्यशब्दवाच्यः शमदमादिभिर्ज्ञानेन च संयुक्तः संन्यासोऽत्र विवक्षितः प्रस्तुतः तथा प्रस्तुत एव कर्मयोगः ज्ञानोपायसमबुद्धिवादिसेतुकः योगद्वन्द्व-

वाच्यः तावेव संन्यासकर्मयोगौ ज्ञानतदुपायसमबुद्धित्वादियुक्तौ सांख्ययोगशब्दवाच्याविति भाष्यात् । एतेन सांख्यशब्देन ज्ञाननिष्ठावाचिना तदङ्गं संन्यासं लक्षयतीति लक्षणा परास्ता । बाला अविवेकिनः तौ पृथक् भिन्न-
फलो वदन्ति न तु पण्डिताः शास्त्रज्ञाः विवेकिनः ते तु एकमपि कर्मयोगं संन्यासं वा सम्यक् चित्तशुद्धिसंपादकं
शमदमादियुक्तं वाऽऽस्थितोऽनुष्ठितवानुभयोः फलं निःश्रेयसं मोक्षं परंपरया साक्षाद्वा विन्दते लभत इति प्रवद-
न्तीत्यर्थः । “यत्तु समित्येकीभावः” इति यास्कः एकीभावेनात्मानन्यत्वेन ख्यायते प्रकाश्यते वस्तुस्वरूपमनयेति
संख्या स्थूलसूक्ष्मकारणप्रपञ्चस्य निर्विकल्पे प्रत्यगात्मनि प्रविलापनेनोदिता चेतोवृत्तिः तत्साधनभूतो
यः सांख्यः संन्यासः स च दारादिवुद्धयन्तानां पदार्थानामात्मन्येकीभावेन न्यसनं त्यागः प्रविलापनम् ।
तथा योगोऽप्यभिहोत्रसंध्योपासनादिनिर्विकल्पसमाध्यन्तमनुष्ठानं तत्र मुख्ययोगस्य लक्षणम् “योग-
श्चित्तवृत्तिनिरोधः” इति । “वृत्तयश्च प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः” इति पञ्च । तावेतौ फलभूतौ
सांख्ययोगौ उत साधनभूतौ संन्यासकर्मयोगाख्यौ । तत्रान्त्ययोः साम्यं ज्ञेयः स नित्यजन्मासीत्यनेन
सन्वितमाशयोस्त्वैक्यमप्युच्यते—आस्थितोऽनुतिष्ठन् फलं निर्विकल्पात्मनाऽवस्थितिरूपमित्यन्ये व्याचक्षुः
सर्वज्ञप्रभानुगुणत्वेनोपेक्ष्य, संन्यासकर्मयोगयोः किं श्रेयस्करमिति तेन पृष्टत्वात् । अत एव भाष्यकृ-
द्भिस्त्र तत्र योगशब्दार्थः कर्मयोग इत्येव प्रदर्शितः । एतेन वृत्तेः पञ्चधात्ववर्णनमप्यप्रासङ्गिकत्वा-
दपास्तम् ॥ ४ ॥

प० टी०—अथ पूर्वप्रभस्त्वज्ञानत इति दर्शयति—सांख्ययोगाविति । सांख्ययोगौ पृथगेति बाला
वदन्ति न पण्डिताः ! सांख्यशब्दो ज्ञाननिष्ठार्थवाची । कर्मसंन्यासो योगश्च कर्मयोगस्तौ पृथक् स्वत-
न्त्रफलाविति बाला अज्ञा एव वदन्ति न तु पण्डिता ज्ञातार इत्यर्थः । तत्र होनयोरैकमपि सम्यग्भावे-
नवानुभयोः फलं प्राप्नोति । अनासक्त्या कर्मयोगमनुतिष्ठन् शुद्धचित्तः सन् ज्ञानद्वारोभयोः कैवल्यमेव
फलं न पृथक्फलत्वमित्यर्थः ॥ ४ ॥

रा० टी०—ननु ‘न तस्य तत्त्वग्रहणाय साक्षात्’ इति पञ्चमस्कन्धश्लोके विषयवैराग्याभावे
ज्ञानानुत्पत्त्युक्त्या तत एव तदुत्पत्तिरिति लाभेन वैराग्यशब्दितकामादिसर्ववर्जनस्य संन्यासो ज्ञानोत्पत्ते-
आवश्यकत्वेनोक्त इति प्रतीयते । कर्मयोगस्तु ज्ञानविरोधित्वेनोक्तोऽभिमुखो धूमतान्तः स्वलोकं न प्रतिजा-
नतीति अग्न्युपलक्षिते कर्मणि मुरधः श्रेयस्करमेतदिति भ्रान्तः धूमतान्तो होमधूमेन ग्लानः स्वलोकं
स्वीयमाश्रयं परमात्मानं न प्रति जानातीत्येकादशस्कन्धे । तथाच कथं कर्मयोगात्संन्यासो वर इत्युच्यत
इत्यतः संन्यास इव कर्मयोगोऽपि ज्ञानोत्पत्तावावश्यक एवेत्याह कृष्णः—सांख्येति । सांख्यं ज्ञानं योगो
भगवदर्पणबुद्ध्या कर्मानुष्ठानं तावुभौ बालाः अविवेकिनः पृथक् साध्यसाधनभावहीनौ प्रवदन्ति न पण्डिताः ।
योगस्य ज्ञानहेतुत्वं कुत इत्यत उच्यते—एकमपीति । एकमपि ज्ञानमार्गं कर्ममार्गं वा एकमपि सम्यग्भावे-
नोऽनुतिष्ठन् उभयोर्ज्ञानकर्मणोरुभयोरपि फलं विन्दत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ॥

एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥ ५ ॥

त० टी०—उक्तार्थं विवृणोति—यत्सांख्यैरिति । सांख्यैर्ज्ञाननिष्ठैर्यत् स्थानं, स्वीयतेऽस्मिन्निति
स्थानमात्मस्वरूपं प्राप्यते, तदेवं योगैः कर्मयोगनिष्ठैरपि भगवदर्पणबुद्ध्या कृतैः कर्मभिर्ज्ञानद्वारेण
गम्यते । तस्मादेकफलत्वेनैकं सांख्यं योगं च यः पश्यति स पश्यति । स एव पण्डितो न
तस्य इत्यर्थः ॥ ५ ॥

प्र० टी०—एकस्यानुष्ठानात्कथमुभयोः फलं विन्दते तत्राह—यदिति । सांख्यैः ज्ञाननिष्ठैः संन्यासिभिरैहि-
ककर्मानुष्ठानशून्यत्वेऽपि प्राग्भवीयकर्मभिरेव संस्कृतान्तःकरणैः श्रवणादिपूर्विकया ज्ञाननिष्ठया यत्प्रसिद्धं
स्थानं तिष्ठत्येवास्मिन्न तु कदापि न्यवत इति व्युत्पत्त्या मोक्षाख्यं प्राप्यते आवरणाभावमात्रेण लभ्यत
इव नित्यप्राप्तत्वात् । योगैरपि भगवत्पूजयुद्धया फलाभिसंधिराहित्येन कृतानि कर्माणि शास्त्रीयाणि योगास्ते
येषां सन्ति तेऽपि योगाः अर्शआदित्वान्मत्त्वर्थीयोऽच्छ्रत्ययः तैर्योगिभिरपि सर्वशुद्धया संन्यासपूर्व-
कश्रवणादिपुरस्सरया ज्ञाननिष्ठया वर्तमाने भविष्यति वा जन्मनि संपत्त्यमानया तत्स्थानं गम्यते अत
एकफलत्वात्, एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स एव सम्यक् पश्यति नान्यः । अर्थ भावः येषां
संन्यासपूर्विका ज्ञाननिष्ठा दृश्यते तेषां तथैव लिङ्गेन प्राग्जन्मसु भगवद्वर्षितकर्मानिष्ठाऽनुमीयते कारणमन्त-
रेण कार्योत्पत्त्ययोगात् । तदुक्तम् ‘यान्यतोऽन्यानि जन्मानि तेषु नूनं कृतं भवेत् । सत्कृत्यं पुरुषे-
णेह नान्यथा ब्रह्मणि स्थितिः’ इति । एवं येषां भगवद्वर्षितकर्मानिष्ठा दृश्यते तेषां तथैव लिङ्गेन भाविनी
संन्यासपूर्वकज्ञाननिष्ठाऽनुमीयते साम्प्रत्याः कार्यान्यभिचारित्वात् । तस्मादज्ञेन भुवःशुणान्तःकरणशुद्धयै
प्रथमं कर्मयोगोऽनुष्ठेयो न तु संन्यासः स तु वैराग्यतीव्रतायां स्वयमेव भविष्यतीति ॥ ५ ॥

शं० टी०—यदुक्तं सांख्ययोगयोरैकफलत्वं पुनस्तत्रैव विस्पष्टयंस्तदेकत्वदर्शिनं स्तौति—यदिति ।
सांख्यं परं ब्रह्म तदात्मत्वेन ये विदुस्ते सांख्यास्तैः सांख्यैर्ब्रह्मनिष्ठैर्यतिभिर्नित्यस्थानं सदैकरूपेणेव तिष्ठति
न कचित्किंचिदपि विकरोतीति स्थानं स्वरूपं केवलभावात्मकं प्राप्यते स्वात्मनागम्यते योगीः फलाभिसं-
धिवर्जितमीश्वरप्राप्त्यै क्रियमाणं वैदिकं कर्म मोक्षापायत्वाद्योग इत्युच्यते, स योगो येषामस्ति ते योगाः मनु-
ष्यैऽच्छ्रत्ययोऽत्र दृष्टव्यस्तैर्योगैः कर्मनिष्ठैरपि तदेव स्थानं मोक्षाख्यं गम्यते निरन्तरं श्रद्धया समनुष्ठीय-
मानकर्मसंभावितचित्तशुद्धिजन्यज्ञानयोगप्राप्त्या तैरपि स्वात्मत्वेनावगन्तुं शक्यत इत्यर्थः । “एष पन्था
एतत्कर्मैतद्ब्रह्म” इति श्रवणाद्यतः सांख्ययोगयोः फलैकत्वं प्रमाणसिद्धं ततः सांख्यं ज्ञानयोगं योगं कर्मयोगं
चेकं यः पश्यति त्वयोरप्येकस्यैव मोक्षस्य फलत्वं मोक्षसाधनयोस्तयोरप्येकतामकार्थकत्वं यः पश्यति स
पश्यति स एव सम्यग्दर्शी न त्वन्य इत्यर्थः ॥ ५ ॥

श्री० टी०—एतदेव स्फुटयति—यत्सांख्यैरिति । सांख्यैर्ज्ञाननिष्ठैः संन्यासिभिर्नित्यस्थानं मोक्षाख्ये
प्रकर्षेण साक्षाद्वाप्यते । योगैरित्यत्र अर्शआदित्वान्मत्त्वर्थीयोऽच्छ्रत्ययो दृष्टव्यः । तेन कर्मयोगिभिरपि तदेव
ज्ञानद्वारेण गम्यते अवाप्यत इत्यर्थः । अतः सांख्यं च योगं चेकफलत्वेनेकं यः पश्यति स एव
सम्यक्पश्यति ॥ ५ ॥

स० टी०—कथमेकस्य करणादुभयोर्यद्वन्द्वं फलम् ॥ शृणु संन्यासिभिः पुण्यैः पूर्वजन्मस्वनुष्ठितैः
॥ १ ॥ शुद्धान्तःकरणैः सम्यग्वेदान्तश्रवणादिभिः ॥ अवाप्तत्वावबोधैर्यन्मोक्षाख्यं प्राप्यते फलम् ॥ २ ॥
ईशार्पणधिया योगाः शास्त्रीयाणि कृतानि च ॥ कर्माणि सन्ति येषां ते योगास्तैरपि योगिभिः ॥ ३ ॥
सर्वशुद्धया च संन्यासपूर्वया ज्ञाननिष्ठया ॥ तत्स्थानं गम्यते वर्तमाने भाविनि वा भवे ॥ ४ ॥
अत एकफलत्वाद्यः पश्यत्येकं विशुद्धधीः ॥ सांख्यं योगं स एवेह सम्यक्पश्यति नापरः ॥ ५ ॥
दृश्यते ज्ञाननिष्ठैर्येषां संन्यासपूर्विका ॥ तेषां लिङ्गेनः पूर्वजन्मस्वीक्षणमर्षितम् ॥ ६ ॥ कर्मानुष्ठान-
मप्यस्तीत्येवमत्रानुमीयते ॥ न विना कारणं कार्योत्पत्तिर्दृश्यत एव हि ॥ ७ ॥ यान्यतोऽन्यानि जन्मानि तेषु
नूनं कृतं भवेत् ॥ यत्कृत्यं पुरुषेणेह नान्यथा ब्रह्मणि स्थितिः ॥ ८ ॥ एवमीशार्पितं कर्मानुष्ठानं दृश्यते शृणाम ॥
येषां तेषां संन्यासं ज्ञानं भाव्यनुमीयते ॥ ९ ॥ तस्माद्विज्ञानानुज्ञानेन प्रथमं चिन्तशुद्धये ॥ कर्मयोगो-
ऽस्त्यनुष्ठेयो न संन्यासः कथं च न ॥ १० ॥ वैराग्यतीव्रतायां स स्वयमेव भविष्यति ॥ ११ ॥ ५ ॥

भा० टी०—एकस्यापि सम्यगनुष्ठानात्कथमुभयोः फलं लभन्त इत्यत आह—यदिति । सांख्यैः ज्ञान-
निष्ठैः संन्यासिभिः विशुद्धान्तःकरणैर्यन्मोक्षाख्यं स्थानं च्युतिवर्जितं प्राप्यते तत्त्वसाक्षात्कारमात्रेण
लभ्यते इति, विस्मृतप्रैवेयकलाभवल्लभस्यैव लाभः तद्योगैर्ज्ञानप्राप्त्युपायभूतानि ईश्वराराधनार्थानि फलाभि-
संधिरहितानि शास्त्रीयाणि कर्माणि योगशब्दवाच्यानि तद्वज्रिः अर्शआदित्वान्मन्त्रार्थोऽप्युच्यते तदेव
स्थानं परमार्थज्ञानं संन्यासप्राप्तिद्वारेण गम्यते प्राप्यत इत्यर्थः । आयुर्वृत्तमिति वत् साध्यसाधनयोरभेदा-
भिप्रायेण परमार्थज्ञानस्य मोक्षाभिज्ञत्वात् मोक्षस्य तदभिज्ञत्वाच्चैव मुक्तमित्यविरोधः। एतेन न नूभयोरेकं मोक्षाख्यं
फलमस्तु नाम तत्साधनयोस्तु परस्परसापेक्षत्वं न युक्तं, प्राप्यप्राप्तस्यैकत्वेऽपि भिन्नत्वं मार्गाणामित्या-
शङ्क्याह—यत्सांख्यैरिति । अत्रेदं विकल्पनीयं किं व्यक्तिभेदमात्रेण संन्यासकर्मयोगयोरन्योन्यनिरपेक्षतां
ब्रूषे, किंवा अपेक्षणीयान्तराभावात् । नाह इत्याह बहुवचनेन—यत्सांख्यैरिति । संन्यासैस्तत्तत्कर्मत्यागात्पै-
रपि यथाऽन्योन्यसापेक्षैरेव फलं साध्यते, तथा भिन्नाभ्यामेव संन्यासकर्मयोगाभ्यामन्योन्यसापेक्षाभ्यां भवि-
ष्यतीति भावः । नान्य इत्याह—यत्स्थानं प्राप्यत इति । स्थानशब्देनात्र मोक्षकज्ञानमुच्यत इति प्रत्युक्तं,
पूर्वश्लोके परस्परसापेक्षत्वाप्रतिपादनात् । कर्मयोगादिसाध्याज्ञानान्निरपेक्षात्केवलान्मोक्ष इति वच्छमदमा-
दिविशिष्टस्य संन्यासस्य कर्मसाध्यस्येऽपि तेन ज्ञाने अनतीये कर्मपेक्षाया अभावादन्योन्यसापेक्षत्वा-
सिद्धेः । एकमित्यादेः स्थाने सांख्यं योगं च परस्परसापेक्षमिति वक्तव्यत्वापत्तेश्च । अतः साक्षात्परया
वा एकफलजनकत्वादेकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स सम्यक् पश्यतीत्यर्थ एव गम्यः ॥ ९ ॥

प० टी०—यत्सांख्यैरिति । सांख्यैर्ज्ञाननिष्ठैः संन्यासिभिर्नित्यस्थानं कैवल्यं प्रकृष्येण साक्षादाप्यते
तदेव योगैः कर्मयोगैर्ज्ञानद्वारा प्राप्यतेऽतः सांख्यं योगं चैकमेव फलत्वेन यः पश्यति स एव पश्यति
परमार्थदृष्टा तान्यः ॥ ९ ॥

रा० टी०—नन्वेतावता दयं किंचित्फलं प्रति स्वतन्त्रसाधनमित्युच्यते । योगस्य ज्ञानहेतुत्वं न प्राप्त-
मित्यतस्तदभिप्रायं स्वयमेव व्यनक्ति—यत्सांख्यैरिति । सांख्यैर्ज्ञाननिर्भरस्थानं भगवत्स्वरूपलक्षणं तद्यो-
गैः अर्शआद्यचुप्रत्ययान्तावत्र सांख्ययोगशब्दो कर्मयोगवज्रिरपि ज्ञानद्वारा गम्यत इत्यर्थः । तथाच
सांख्यं च योगं च एकं साध्यसाधनभाववत् यः पश्यति स पश्यति स एव ज्ञानीत्यर्थः । संन्यासयोगयोर्द्वयोरपि
ज्ञानहेतुत्वाच्च कोऽपि विरोधः । अभिमुख्य इत्यादि तु काम्यकर्मविषयमिति भावः । यद्वा संन्यासयोगश-
ब्दयोः यतिगृहिपरत्वमुपेत्य तयोरधिकारिभेदादेकत्र संन्यासयोगयोः समावेशयोगश्चादितोऽसौ संन्यासयो-
गशब्दयोरतदर्थत्वानङ्गीकारेण पूर्वश्लोके परिहृतः । अधुना संन्यासयोगयोरधिकारिभेदोऽपि न युज्यत
इत्याह—सांख्येति । बालाः अविवेकिनः सांख्ययोगौ ज्ञानकर्मयोगौ गृथक् भिन्नाधिकारिकौ नैकत्र समा-
विष्टौ यन्त्याश्रमिणां सांख्यपदोक्तज्ञानाधिकार एव न कर्मणि, गृहिणां तु योगपदोक्तकर्माधिकार एव
न ज्ञान इति प्रवदन्ति । ज्ञानमार्गं सम्यगास्थित एव ज्ञानफलं प्राप्नोति कर्ममार्गं सम्यगास्थित एव
कर्मफलं विन्दते यतः अतो न पण्डिता बाला इव प्रवदन्तीत्यर्थः । अत्र मार्गद्वयस्य सम्यक्त्वविशेषणा-
त्कर्मणो ज्ञानसाहित्यं तेन विना सम्यगनुष्ठानासिद्धेः । कर्मणा विना संपूर्णानन्दहेतुत्वरूपसम्यक्त्वस्य
ज्ञानेऽनुपपत्तेः तदर्थं तस्य कर्मसाहित्यमिति सूचितम् । ज्ञानैकगम्ययतिप्राप्यस्थानप्राप्तिसद्भावाच्च गृहिणां
ज्ञानाधिकारोऽस्तीति स्पष्टं वदन्तुर्कमुपसंहरति—यदित्यादिना । यतः सांख्यैर्ज्ञाननिर्भरतिभिः प्राप्यं स्थानं
योगैर्वैभवाङ्गिगृहिभिर्गम्यते तस्मात्सांख्यं योगं चैकं एकाधिकरणकं । कर्मिण्यपि गृहिणि ज्ञानं ज्ञानिन्यापि
कर्मिण्येवमेकत्र तयोः समावेशं यः पश्यति स पश्यति ज्ञानीत्यर्थः ॥ ९ ॥

संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्नुमयोगतः ॥

योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म नचिरेणाधिगच्छति ॥ ६ ॥

त० टी०—ननु यदि कर्मयोगस्यापि ज्ञानयोगद्वारेणैवात्मस्वरूपप्राप्तिर्हि प्रथमतो ज्ञानयोग एव कुतो नानुष्ठीयते इति चेत्तत्राह—संन्यासस्त्विति । संन्यासो ज्ञानयोगस्तु अयोगतः कर्मयोगानुष्ठानादते दुःखमाप्नुं प्राप्तुमशक्य इत्यर्थः । चित्तशुद्धयभावेन ज्ञाननिष्ठाया अपायसंभवात् । योगयुक्तः निष्कामकर्मयोगयुक्तः शुद्धान्तःकरणत्वान्मुनिर्मननशीलः ब्रह्म नचिरेणाल्पकालेनैवाधिगच्छति प्राप्नोति निर्दोषसमत्वादिना ब्रह्मसमानधर्मा भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

प० टी०—अशुद्धान्तःकरणेनापि संन्यास एव प्रथमं कुतो न क्रियते ज्ञाननिष्ठाहेतुत्वेन तस्यावश्यकत्वादिति चेत्तत्राह—संन्यास इति । अयोगतः योगमन्तःकरणशोधकं शास्त्रीयं कर्मान्तरेण हठादेव यः कृतः संन्यासः स तु दुःखमाप्नुमेव भवति, अशुद्धान्तःकरणत्वेन तत्फलस्य ज्ञाननिष्ठया असंभवात्, शोधके च कर्मण्यनभिकारान् कर्मब्रह्मोभयध्रुत्वेन परमसङ्कटापत्तेः । कर्मयोगयुक्तस्तु शुद्धान्तःकरणत्वान्मुनिर्मननशीलः संन्यासी भूत्वा ब्रह्म सत्यज्ञानादिलक्षणमात्मानं नचिरेण शीघ्रमेवाधिगच्छति साक्षात्करोति प्रतिबन्धकाभावात् । एतच्चोक्तं प्रागेव 'न कर्मणामनारम्भात्प्रैषकर्म्यं पुरुषोऽश्नुते । न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति' इति । अत्रः एकफलत्वेऽपि कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते इति यत्प्रागुक्तं तदुपपन्नम् ॥ ६ ॥

शं० टी०—यस्मात् संन्यासकर्मयोगयोर्मैश्वर्यफलकत्वं प्रदर्शितन्यायेन सिद्धं तस्मात्पक्रान्तःकरणेन मोक्षार्थिना कर्मैव कर्तव्यं न तु संन्यासः अपक्रान्तरात्मनः संन्यासो दुर्घट इत्युपदिशन् कर्मणा मृदितकपायस्य तु कर्तव्यत्वेन संन्यासमुपदिशति—संन्यास इति । अयोगतस्त्वयोगे कर्मयोगानुष्ठानजन्यचित्तशुद्धयभावे संन्यासो ज्ञाननिष्ठावलक्षण आप्तुमभिगन्तुं दुःखं दुर्घटं चित्तशुद्धयेकसाध्यत्वाज्ज्ञाननिष्ठावलक्षणसंन्यासस्य 'कारणाभावे कार्याभावः' इति न्यायेन कर्मसंभावितचित्तशुद्धयभावे संन्यासो न सिध्यतीत्यर्थः । एवं संन्यासस्य कर्मयोगानुष्ठानसंभावितचित्तप्रसादैकलभ्यत्वं निश्चित्य इदानीं कर्मयोगेन सुपक्रान्तःकरणस्य तु मुमुक्षोः संन्यासः कर्तव्य इत्याशयेनाह—योगेति । योगयुक्तः योगेन योगानुष्ठानसंभूतचित्तप्रसादेन युक्तः संयुक्तः स्वयं गुणिर्गृही ब्रह्म ब्रह्मशब्देनात्र संन्यास उच्यते 'न्यास इति ब्रह्मा ब्रह्मा हि परः' इति-अवगणाद्ब्रह्मस्वरूपेणावस्थानलक्षणं प्रधानसंन्यासं परिपक्रान्तःकरणत्वान्मुमुक्षुरधिकारी नचिरेण शीघ्रमेवाधिगच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः । यद्वा योगयुक्तः योगसंभावितचित्तशुद्धियुक्तः स्वयं मुमुक्षुश्चित्तप्रसादमहिम्नैव मुनिः संन्यासी निरुक्तलक्षणसंन्यासवान् भूत्वा तन्निष्ठया नचिरेण क्षिप्रमेव ब्रह्माधिगच्छति ब्रह्मेवाहमित्यपतिबद्धवृत्त्या स्वं ब्रह्मैव विजानातीत्यर्थः । एतेनाऽपक्रान्तःकरणस्य कृतेऽपि कर्मसंन्यासे मुख्यसंन्यासो न सिध्यति परिपक्रान्तःकरणस्य तु बाह्योऽयबाह्यश्च संन्यासः सिध्यति तत्फलमपि सिध्यति सर्वात्मतापत्तिरिति सूचितं भवति ॥ ६ ॥

श्री० टी०—यदि कर्मयोगिनोऽप्यन्ततः संन्यासेनैव ज्ञाननिष्ठा तर्हि आदित एव संन्यासः कर्तुं युक्त इति मन्वानं प्रत्याह—संन्यास इति । अयोगतः कर्मयोगं विना संन्यासः प्राप्तुं दुःखं दुःखहेतुः अशक्य इत्यर्थः । चित्तशुद्धयभावेन ज्ञाननिष्ठया असंभवात् । योगयुक्तस्तु शुद्धचित्तवया मुनिः संन्यासी भूत्वा-अचिरेणैव ब्रह्माधिगच्छति अपरोक्षं जानाति अतश्चित्तशुद्धेः प्राक्कर्मयोग एव संन्यासाद्विशिष्यते इति पूर्वोक्तं सिद्धम् । तदुक्तं बार्तिककृद्भिः—'प्रमादिनो बहिःश्रित्ताः पिष्टुनाः कलहोत्सुकाः । संन्यासिनोऽपि द्रव्यन्ते देवसंक्षिप्ताशयाः' इति ॥ ६ ॥

स० टी०—किमर्थं कर्मसंन्यासो नादौ कार्यः शृणु स्फुटम् ॥ श्रीशोधकमृते कर्मसंन्यासो यो दृढाकृतः ॥ १ ॥ स दुःखमाप्तुमेवास्ति बुद्धिशुद्धेरभावतः ॥ ज्ञानस्यासंभवात्कर्मत्यागाद्भट्टोऽभितो भवेत् ॥ २ ॥ कर्मानुष्ठानयुक्तस्तु शुद्धबुद्धितया मुनिः ॥ सत्यं ज्ञानमनन्ताख्यमात्मानं ब्रह्म हृदयम् ॥ ३ ॥ शीघ्रमप्रति-
बन्धेन सम्यक्साक्षात्करोत्यसौ ॥ अत एकफलत्वेऽपि संन्यासाज्ज्ञानवर्जितात् ॥ ४ ॥ श्रेयान्स कर्मयो-
गोऽस्ति श्रीशुद्धया ज्ञानकारणम् ॥ न कर्मणामनारम्भादित्यत्र हरिणा स्फुटम् ॥ ५ ॥ श्रीशुद्धिहेतुकं कर्म
न त्याज्यमित्युदाहृतम् ॥ चित्तशुद्धिमुते त्यागं यः करोति स्वकर्मणाम् ॥ ६ ॥ स ईशाज्ञापरित्यागी
पतत्येव न संशयः ॥ श्रुतिस्मृती ममेवाज्ञे यस्ते उलङ्घ्य वर्तते ॥ ७ ॥ आज्ञाभङ्गी मम द्वेषी मज्जतोऽपि
न वैष्णवः ॥ इति स्मृतौ हरेराज्ञावश्यं कार्यतयेरिता ॥ ८ ॥ ६ ॥

भा० टी०—एवं नहि कर्मयोगात्संन्यास एव विशिष्यते कथमुक्तं तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो वि-
शिष्यते इत्याशङ्क्य ज्ञाननिष्पन्नरहितशुद्धचित्तेन कृतात्केवलात्संन्यासात् कर्मत्यागात् शुद्धिकरस्य संन्या-
सद्वारा ज्ञानप्राप्त्या भोक्षमपादकस्य कर्मयोगस्य श्रेष्ठ्यं मया प्रतिपादितं, न तु ज्ञाननिष्ठासहितात् सांख्यश-
ब्दोदितात् विद्युद्वातःकरणेन कृतान् । तस्मात्तं प्रति साधनत्वात्कर्मयोगस्येत्याशयेनाह—संन्यास इति ।
संन्यासस्तु ज्ञाननिष्ठासहितस्तु परमार्थसंन्यासः अयोगतः योगेन विनाऽऽप्तुं प्राप्तुं दुःखं दुर्घटमित्यर्थः ।
योगेन वैदिकेन कर्मयोगेनेश्वरसमाधिस्वरूपेण निष्कामेन युक्तः मुनिः सशुणेश्वरस्वरूपमननशीलः ब्रह्म परमा-
र्थसंन्यासं परमात्मज्ञाननिष्ठाक्षणं नचिरेण क्षिप्रमेवाभिगच्छति प्राप्नोति परमार्थज्ञानलक्षणत्वात्प्रकृतः
संन्यासो ब्रह्मोच्यते “न्यास इति ब्रह्मा ब्रह्मा हि परः” इति श्रुतेः अशुद्धचित्तेनापि संन्यास एव प्रथमं कुतो
न क्रियते ज्ञाननिष्ठाहेतुत्वेन तस्यावश्यकत्वादिति चेत्तत्राह—संन्यासस्त्विति । योगमन्तरेण दृष्टादेव यः
कृतः संन्यासः स तु दुःखमाप्तुमेव गच्छति अशुद्धान्तःकरणत्वेन तत्फलस्य ज्ञाननिष्ठाया असंभवात् शो-
भके च कर्मण्यनधिकारात्, कर्मब्रह्मोभयभ्रष्टत्वेन परमसंकटापत्तेः । यद्वाऽयोगत इति सप्तम्यर्थे तसिः अयोगे
तु संन्यासो दुःखमाप्तुमिति । अयोगे योगाभावे प्रसिद्धसंन्यासाद्विलक्षणः ‘प्रमादेनो ब्रह्मिस्ताः
पिशुनाः कलहोत्सुकाः । संन्यासिनोऽपि हृदयन्ते देवसंक्षोभिताः’ इति वार्तिककारोक्तः संन्यासः दुःखं
नरकात्मकमाप्तुं भवतीति शेषः । नरकफलको नत्वनर्थनिवृत्त्यविनाभूतनिरतिशयानन्दरूपतापादक इति
भावः । ननु तर्ह्यवश्यापेक्षिताद्योगादेवास्तु फलं नेत्याह—योगयुक्तः सत्त्वशुद्धया मुनिर्मननशीलः संन्यासी
भूत्वा ब्रह्म सत्यज्ञानादिलक्षणं नचिरेण शीघ्रमेवाभिगच्छति प्रतिबन्धकाभावात्साक्षात्करोतीति तु सुग-
मत्वाद्वाप्यकारैरुपेक्षितम् । महाबाहो इति संबोधयन् महाबाहुसाध्ये युद्धरूपे कर्मण्येव तवाधिकारः न संन्या-
स इति सूचयति ॥ ६ ॥

प० टी०—यदि कर्मयोगिनोऽप्यन्ततः संन्यासेनैव ज्ञाननिष्ठा तर्ह्यादित एव संन्यासः कर्तुं युक्त
इत्याह—संन्यास इति । भो महाबाहो अयोगतः कर्मयोगं विना संन्यासः प्राप्तुं दुःखहेतुरशक्योऽतो योग-
युक्तः सन् मुनिर्मननशीलो नचिरेण शीघ्रमेव ब्रह्माभिगच्छत्यपरोक्षं जानाति न तु तद्विधुरः ॥ ६ ॥

रा० टी०—पूर्वं ज्ञेय इत्यत्र स्वाभिमतसंन्यासशब्दार्थं स्मारयित्वा तस्य योगादवरत्वे ज्ञानान्तरङ्गत्वरूपं
बाधकं यत्सांख्येतिश्रोकाभ्यां परिहृत्येदानीं तस्य योगादवरत्वे साधकमाह—संन्यासस्त्विति । अयोगतः
भगवद्वर्णनशुद्धया कर्मानुष्ठानरूपयोगाभावे कामादिवर्जनरूपसंन्यासस्तु दुःखमाप्तुमेव परमपुमर्थाहेतुत्वात्
स्वोचितकर्मानुष्ठानेन नरकप्राप्तेति भावः । तात्कालिकापमानादिकृतदुःखाभावस्त्वत्पत्वाच्च फलमिति
भावः । मुनिः संन्यासी ‘स हि लोके मुनिर्नाम यः कामक्रोधवर्जितः’ इत्युक्तेः योगयुक्तोऽचिरेण शीघ्रं ब्रह्मा-
भिगच्छतीत्यर्थः । एतेन योगाभावे पुमर्थहेतुत्वाभावः सति तु तस्मिन्तद्देतुत्वं संन्यासस्येति योगस्य वरत्वे

व्यतिरेकान्वयरूपं साधकमुक्तं भवति । यद्वा योगसंन्यासयोः समुच्चितयोरेव निःश्रेयसकरत्वमुभाविश्यनेनोक्त-
मिदानीमसमुच्चये बाधकमाह—संन्यासस्त्विति । कामादिवर्जनरूपसंन्यासस्तु अयोगतः भावप्रधानं योग-
रूपत्वाभावे केवलसंन्यासस्तु दुःखमाप्नुमेव विण्णवर्षितत्वादियोगरूपत्वं विना केवलकर्मत्यागो नरकफल
एवेति भावः । योगरूपत्वं विना संन्यासस्यानर्थहेतुत्वमुक्त्वा योगरूपसंन्यासस्य मुक्तिहेतुत्वमाह—योग-
युक्त इति । मुनिः संन्यासी संन्यासस्य योगवान्तरभेदत्वाद्योगरूपत्वोक्तिः । यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं
तं विद्धि इति वक्ष्यमाणगीतोक्तिरप्येतदभिप्राया । अतः संन्यासः कर्मयोगश्चेति भेदोक्तिः कुरुपाण्डववक्त्र
विरुद्धेति श्रेयम् ॥ १ ॥

योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः ॥ सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ७ ॥

त० टी०—ननु ब्रह्मणः सर्वत्र समत्वं जगत्सृष्ट्यादिकर्तृत्वेऽपि निर्लेपत्वं च शास्त्रसिद्धं, कर्मणि
वर्तमानस्य जीवस्य कथं तत्समानधर्मत्वमिति चेन्न आह—योगयुक्त इति । फलसंकल्पशून्यं भगवदा-
राधनरूपं शास्त्रीयं कर्म योगशब्देनोच्यते, तेन युक्तः पुरुषो योगयुक्तस्तत एव विशुद्धात्मा रजस्त-
मोभिभवेन तत्त्वदृष्ट्या विपरीकृत आत्मा मनो येन सः अत एव विजितात्मा विशेषेण
जितोऽभिभूत आत्मा अहंकारस्तत्कार्यभूतः क्रोधश्च येन सः तत एव जितेन्द्रियः स्ववशीकृतसर्व-
बाधेन्द्रियः । एतेभ्यो हेतुभ्यः सर्वमुहूर्त्तमात्मवल्लभो भवतीत्याह—सर्वभूतात्मभूतात्मेति ।
सर्वभूतानां देवमनुष्यादीनामात्मभूत आत्मवल्लभ आत्मा स्वरूपं यस्य स तथा, सर्वविद्यानरण
इत्यर्थः । स सर्वकर्माणि कुर्वन्नपि न लिप्यते अतः सर्वभूतसमत्वं निर्लेपत्वं ब्रह्मसमानधर्म-
त्वं च सिद्धम् । अन्यथा ब्रह्मभूतः प्रमत्तात्मा न शोचति न काङ्क्षति । समः सर्वेषु भूतेषु
मद्वक्तिं लभते पराम् इति वक्ष्यमाणा ब्रह्मभूतस्य भक्तिलाभोक्तिर्विरुध्येत । तस्मादुक्तार्थे
एव साधुरित्यलम् ॥ ७ ॥

म० टी०—ननु कर्मणो धन्यहेतुत्वाद्योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्माधिगच्छतीत्यनुपपन्नमित्यत आह—योगयुक्त इति ।
भगवद्वर्णकलाभिसन्धिराहित्यादिगुणयुक्तं शास्त्रीयं कर्म योग इत्युच्यते । तेन योगेन युक्तः पुरुषः प्रथमं
विशुद्धात्मा विशुद्धो रजस्तमोभ्यामकलुषित आत्मान्तःकरणरूपं सर्वं यस्य स तथा निर्मलान्तःकरणः सन्
विजितात्मा स्ववशीकृतदेहस्ततो जितेन्द्रियः स्ववशीकृतसर्वबाधेन्द्रियः एतेन मनुक्तस्त्रिदण्डो कथितः ' वा-
ग्दण्डोऽयं मनोदण्डः कायदण्डस्तत्रैव च । यस्मै ते नियता दण्डाः स त्रिदण्डीति कथ्यते ' इति । वागिति
बाधेन्द्रियोपलक्षणं, एतादृशस्य तत्त्वज्ञानस्यैवं भवतीत्याह—सर्वभूतात्मभूतात्मा सर्वभूत आत्मभूतआत्मा
स्वरूपं यस्य स तथा जडाऽजडात्मकं सर्वमात्ममात्रं पश्यन्नित्यर्थः । सर्वेषां भूतानामात्मभूत आत्मा यस्येति
व्याख्याने तु सर्वभूतात्मेत्येतावतैवार्थलाभादात्मभूतत्वाधिकं स्यात् । सर्वात्मपदयोर्जडाग्रदण्डपरत्वे तु समकृतं,
एतादृशः परमार्थदर्शी कुर्वन्नपि कर्माणि परदृष्ट्या न लिप्यते तैः कर्मभिः स्वदृष्ट्या तदभावावित्यर्थः ॥७॥

श्रु० टी०—यः कर्मानुष्ठानसंप्राप्तचित्तशुद्धिर्जितेन्द्रियः सर्वात्मभावापन्नो ब्रह्माविस्तमः स शारीरं कर्म यदिक-
चित्कुर्वन्नपि न लिप्यते इत्याह—योगयुक्त इति । योगयुक्तः योगेन कर्मयोगेन युक्तश्चिरमनुष्ठितकर्मयोग
इत्यर्थः । यद्वा मुनिर्ब्रह्माधिगच्छतीति मुख्यसंन्यासाधिगमस्योक्तत्वाद्योगयुक्तः योगेन संन्यासयोगेन ब्रह्म-
निष्ठाच्छणेन युक्तश्चिरमनुष्ठितसमाधियोग इत्यर्थः । तत एव विशुद्धात्मा जितेन्द्रियश्च विशुद्धः रागद्वेषादि-
दोषैर्निःशेषवियुक्तः आत्मा मनो यस्य स विशुद्धात्मा तत एव जितेन्द्रियः जितानि विषयमग्नवैशुध्यं

प्रापिशान्दुभयेन्द्रियाणि येन स जितेन्द्रियः। विशुद्धात्मस्व जितेन्द्रियत्वं च चिरकालसमनुष्ठितसमाभ्येकलभ्य-
मत् एव विजितात्मा ' आत्मा यत्नवृत्तिस्वान्तस्वभावपरमात्मसु ' इत्यभिधानाद्विजितो निर्जितो निर्बाधित
आत्मा स्वभावे बाह्यवासनालक्षणो येन स विजितात्मा समाभिनिर्मूलिताऽनात्मवासन इत्यर्थः। तत एव
सर्वभूतात्मभूतात्मा सर्वेषां ब्रह्मादिस्तम्बान्तानां भूतानां प्राणिनामात्मभूतः स्वरूपभूत आत्मा प्रत्यग्लक्षणः
स्वात्मा यस्य स सर्वभूतात्मभूतात्मा " प्राणो ह्येष सर्वभूतैर्विभाति", " अहमेवेवं सर्वम् " इत्यादिश्रुत्यर्थानु-
भूत्या स्वानुभूत्या च सर्वात्मतामापन्नो यो ब्रह्मवित्तमः स शरीरयात्रार्थं यत्किञ्चिद्वैभवं वा कर्म कुर्वन्न-
पि तेन कर्मणा पुण्येनापुण्येन वा न लिप्यते कर्मण्यकर्मत्वदृष्ट्या न श्लिष्यत इत्यर्थः। ननु लोकसंग्रहमि-
त्यादिशास्त्रेण कर्तव्यतया प्राप्तानां शास्त्रीयाणामेव कर्मणाममुष्यकर्तव्यत्वे शरीरयात्रार्थं कर्मेति शास्त्रवि-
रुद्धमुच्यत इति चेन्न, ब्रह्मविदः कर्मानुपपत्तेः ब्रह्मैवाहमिति स्वस्याविक्रियब्रह्मात्मस्वविज्ञानेन निःशेषविन-
ष्टमिथ्याज्ञानत्वात्, तद्विपरीतज्ञानैकनिबन्धनस्य कर्मयोगस्यासंभवासम्यग्ज्ञानस्य मिथ्याज्ञानतत्कार्यविरो-
धान्। नह्यभिष्टानज्ञाने सति तद्विपर्ययज्ञानं तत्कार्यं च संभावयितुं शक्यं, स्थाणुज्ञाने चोरज्ञान-
तत्कार्यादर्शनात्कूटस्थासङ्घचिद्रूपमेवात्मानमप्रतिहतवृत्त्या पश्यतो विदुषस्त्वनात्मतादात्म्यानुपपत्तौ तदा-
त्मस्वाभिनिवेशनिष्पाद्यः कर्मयोगः स्वप्नेऽपि न संभवति। विधिविधानादेः सर्वस्य दृश्यस्य मिथ्यात्वमेव
पश्यतो विधेयत्वासंभवाच्च। योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्माधिगच्छतीति सर्वकर्मसंन्यासावगमाच्च " पश्यच्छृण्वन् "
इत्यत्र च त्रयोदशभा कर्मक्रिया श्रूयते न वैदिकक्रियायास्त्रयोदशभा करणत्वं संभवति, विदुषस्त्वाहारादौ
देहेन्द्रियचेष्टायास्तथाभिगत्वसंभवात्सर्वथा ब्रह्मविदो जीवन्मुक्तस्य वैधः कर्मतेषो न संभावयितुं शक्यते
तत एवोच्यते तस्य कार्यं न विद्यते इति ततो न कश्चिच्छास्त्रविरोधः ॥ ७ ॥

श्री० टी०—कर्मयोगादिकमेण ब्रह्माभिगमे सत्यपि तदुपरितनेन कर्मणा बन्धः स्यादेवेत्याशङ्क्याह—
योगयुक्त इति। योगेन युक्तोऽतो विशुद्ध आत्मा चित्तं यस्यात् एव विजित आत्मा शरीरं येन अत एव
विजितानीन्द्रियाणि येन, ततश्च सर्वेषां भूतानामात्मभूत आत्मा यस्य सः लोकसंग्रहार्थं स्वाभाविकं वा
कर्म कुर्वन्नपि न लिप्यते तेन बध्यते ॥ ७ ॥

स० टी०—कर्मणो बन्धकत्वात्स्यात्कथं मोक्षकहेतुता ॥ शृणु कृष्णार्पणं कर्म फलासङ्गविवर्जितम् ॥ १ ॥
योग इत्युच्यते तेन युक्तः सन्प्रथम ततः ॥ रजस्तमोमलास्पृष्टं सत्त्वं यस्य स शुद्धधीः ॥ २ ॥ स्ववशी-
कृतदेहः सन्न सन्स्वाधीनकृतेन्द्रियः ॥ एतेन मनुनोक्तोऽत्र त्रिदण्डी हरिणोदितः ॥ ३ ॥ वाग्दण्डोऽय मनो-
दण्डः कायदण्डस्तथैव च ॥ यस्यैते नियता दण्डाः स त्रिदण्डीति कथ्यते ॥ ४ ॥ सर्वेन्द्रियपरस्तत्र
वाक्शब्दोऽस्ति मनुस्मृतौ ॥ ईदृशस्य भवेदेव तत्त्वज्ञानमिति रीते ॥ ५ ॥ यस्यात्मा सर्वभूतानामात्मभूतः
स ईदृशः ॥ अखण्डाद्वैतनिष्ठः सन्त्यक्तभेदमतिः पुमान् ॥ ६ ॥ सर्वभूत आत्मभूतश्चात्मा यत्येति वि-
ग्रहे ॥ जडाजडात्मकं विश्वं पश्यन्नात्ममयं मुनिः ॥ ७ ॥ उभयत्राप्यखण्डार्थबोधसिद्धिरिति रीता ॥ ईदृ-
शस्तत्त्वदृक्कुर्वन्नापि लोकदृशा क्रियाः ॥ ८ ॥ तामिर्न लिप्यते यस्मात्स्वदृष्ट्या तदभावतः ॥ ९ ॥ ७ ॥

भा० टी०—कस्यचिच्चित्तशुद्ध्या श्रवणादिना कृतसाक्षात्कारस्य प्रारम्भवशात्कर्मणि स्थितस्य यथापूर्वमुप-
लभ्यमानानि कर्माणि बन्धकानि न भवन्तीत्यत आह—योगयुक्त इति। योगेन पूर्वोक्तेन युक्तः अत एव
विशुद्धान्तःकरणः अत एव विजितदेहः अत एव विजितानि बागादीनि इन्द्रियाणि येन सः सर्वभूतोऽधिकारी
लक्षणसंपन्नः सर्वेषां ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानां भूतानामात्मभूत आत्मा प्रत्यक्चेतनो यस्य स अखण्डात्म-
साक्षात्कारवानित्यर्थः। यत्तु केचिद्ब्रह्मोक्तं विग्रहं सर्वभूतास्तेषां तैवावर्ण्यमादात्मभूतेत्येवं स्यादि-
त्यापत्त्या दूषयित्वा सर्वभूतो जडभूत आत्मभूतोऽजडभूतश्च आत्मा बध्येति च विग्रहः प्रवृत्तितत्त्वज्ञाना-

दिकं, कृत्स्नवर्जितं सर्वभूतैर्विद्यमानं जडाजडत्वे सर्वभूतास्तेत्येतावतैवेष्टलाभे आधिक्यस्य तुल्यत्वात् । सर्वमचे-
त्समात्मानमेवमात्मभूत आत्मा यस्येति । सर्वभूतास्तेत्येतावतैवेष्टार्थे शिष्टे प्रथमभूतपदवैयर्थ्यप्रस-
ङ्गात् । किञ्च भाष्यमते ब्रह्मादीनां प्रत्यगात्मभूत आत्मा यस्येति भ्रुत्वैवात्मपरमात्मनोरैक्यमुच्यते तव मते
तु उपादानत्वशिष्टेन जडसाधारण्येनात्मनः परमात्माऽभेदो गम्यत इत्यत आचार्योक्तमेव रमणीयम् । स
लोकसंसार्यं कुर्वन्नपि न लिप्यते योगयुक्तो न कर्मभिर्बध्यत इत्यर्थः । यत्तु ननु योगयुक्तस्य सत्त्वशुद्धौ
जातायामपि सर्वकर्मसंन्यासे कृते नित्याकरणजनितप्रत्यवायलक्षणो लेप आपद्यतेत्याशङ्क्याह—योगयुक्त
इति । अकुर्वन्नपि न लिप्यते नित्याकरणोत्थेन दोषेण न स्पृश्यत इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—सर्वेषां ब्रह्मादि-
स्थावरान्तानां भूतानां योऽनुस्यूत आत्माऽसङ्कोदासीनचिद्रूपस्तंभूतः प्राप्तस्तदैक्यज्ञानवानात्मान्तःकरणं
यस्येति तदुपेक्ष्यम् “ कथमसतः सञ्जायेत ” इति श्रुतिमनुष्याकरणाद्भाववरूपाद्भावरूपस्य प्रत्यवायस्यानु-
त्पत्तेराचार्यैरसकृदुक्तत्वात्सर्वेत्यादेराजिने भाष्योक्तमार्गेणोक्तार्थलाभे संभवति क्लिष्टकल्पनाया अन्याय्य-
त्वात् । योगेन निर्विकल्पसमाधिना युक्त इत्याद्युपेक्ष्यं प्रकरणविरोधस्योक्तत्वात् ॥ ७ ॥

प० टी०—अथोक्तप्रमेयं दृष्टीकुर्वन् कर्मलोपाभावकममाह—योगयुक्त इति । योगेन कर्मयोगेन युज्यते
निष्पद्यतेऽसौ योगयुक्तोऽत एव विशुद्ध आत्मा चित्तं यस्यात एव तद्भाववर्ती विजित आत्मा देहो येनात
एव तत्संसक्तानि जितानीन्द्रियाणि येन स तथाभूतः सर्वभूतानामात्मभूत आत्मा यस्य सर्वभूतेषु समत्व-
दर्शी तादृशः पुमान् कर्म कुर्वन्नपि न लिप्यते न बध्यते ॥ ७ ॥

रा० टी०—योगयुक्तसंन्यासस्य महाफलहेतुत्वं प्रपञ्चयति—योगेति । प्रपञ्चनं च यो न द्वेष्टीत्यत्रो-
क्तद्वेषादिवर्जनरूपसंन्यासस्य पूर्वार्धे कारणोपन्यासेन, ब्रह्माधिगच्छतीति प्रागुक्तमुक्तिकलं प्रति उत्तरार्धे
ब्रह्मज्ञानरूपावान्तरफलोक्त्या चेति ध्येयम् । योगयुक्तः कर्मयोगयुक्तः विशुद्धात्मा विशुद्धस्वभावः अत एव
विजितमनस्को जितेन्द्रियः सर्वभूतात्मा सर्वभूतानामादानादिकर्ता स्वामीति यावत् । सर्वभूतात्मभूतः सर्व-
प्राणिनां स्वामिभूतः स एव स्वस्यात्मा आदानादिकर्ता स्वामी यस्य स सर्वभूतात्मभूतात्मा । ज्ञानोपलब्ध-
णमेतत् सर्वभूतात्मभूतास्तेति ज्ञानीत्यर्थः । कुर्वन्नपि न लिप्यते मुक्तो भवतीत्यर्थः । जितेन्द्रियत्वादिद्वेषादि-
वर्जनकारणं सर्वस्वामी मम स्वामीति ज्ञानं ब्रह्माधिगतावान्तरफलमित्युक्तं भवति । यद्वा योगयुक्त
इत्यत्र भगवद्वर्णनशुद्धया कर्मानुष्ठानरूपो योग उक्तः सर्वेत्यादिना तु सर्वभूतात्मनि हरो भूतमनाः
स्वित्तमना इत्यर्थः ॥ ७ ॥

नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित ॥

पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन् श्रन् गच्छन् स्वप्न श्वसन् ॥८॥

प्रलपन् विसृजन् गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि ॥

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥ ९ ॥

त० टी०—एवंभूतः परमार्थदर्शी यावज्जीवः कथं वर्ततेत्यपेक्षायां तद्विवेकबुद्धिं क्षिपयति—नैवेति
ब्राह्म्याम् । युक्तः समाहितचित्तः तत्त्ववित्सर्वार्थदर्शी चक्षुरादिज्ञानेन्द्रियैर्वागादिकर्मोन्द्रियैः प्राणादि-
भिश्च दर्शनादिबचनादिश्वसनादिषु तत्तत्क्रियासु क्रियमाणसु इन्द्रियाणि बाह्यान्तःकरणान्येव इन्द्रिया-
र्थेषु स्वस्वविषयेषु वर्तन्ते इति धारयन् बुद्ध्या निबिन्धमानं नैव किञ्चित्करोमीति मन्येत जानीयात् ।
तत्र दर्शनश्रवणस्पर्शनप्राणादानानि चक्षुःश्रोत्रत्वक्प्राणरसनानां व्यापाराः । गमनं पादयोः, प्रलापो
वाचः, विसर्गः श्वयोः, श्वस्युपस्थस्य, ग्रहणं हस्तयोरिति पञ्च कर्मोन्द्रियाणां व्यापाराः ।

असमिति प्राणादिपञ्चकव्यापारस्योपलक्षणम्, उन्मेषादिमेषणे कूर्माख्यस्य प्राणस्य, स्वापो-
ऽन्तःकरणस्येत्यर्थक्रमेण विवेकः । पाठक्रमादर्थक्रमो बलवान् । इमे व्यापारा मम स्वरूपनिष्-
पका न भवन्ति किंतु प्रकृतिकार्यभूतेन्द्रियप्राणादीनामेवेति जानभिरभिमानतयाऽऽयुःशेषं क्षपये-
दिति भावः ॥ ८ ॥ ९ ॥

म० टी०—एवमेव विवृणोति द्वाभ्याम्—नैवेति । चक्षुरादिज्ञानेन्द्रियैर्वागादिकर्मेन्द्रियैः प्राणादिवायु-
भेदैरन्तःकरणचतुष्टयेन च तत्तत्तद्व्याप्तु क्रियमाणसु इन्द्रियाणि इन्द्रियादीन्येव इन्द्रियार्थेषु स्वस्व-
विषयेषु वर्तन्ते प्रवर्तन्ते नत्वहमिति धारयन्नधारयन् नैव किंचित्करोमीति मन्येत मन्यते तत्त्ववित्
परमार्थदर्शी युक्तः समाहितचित्तः । अथवा आदौ युक्तः कर्मयोगेन पश्चादन्तःकरणशुद्धिद्वारेण तत्त्वविद्वत्त्वा
नैव किंचित्करोमीति मन्यत इति संबन्धः ॥ ८ ॥ प्रलपन्निति । तत्र दर्शनश्रवणस्पर्शनघ्राणाशनानि
चक्षुःश्रोत्रत्वग्घ्राणरसनानां पञ्चज्ञानेन्द्रियाणां व्यापाराः पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन् भक्षित्युक्ताः, गतिः
पादयोः, प्रलापो वाचः, विसर्गः पायूपस्थयोर्ग्रहणं हस्तगोरिति पञ्च कर्मेन्द्रियव्यापाराः गच्छन् प्रलपन्वि-
सृजन् गृह्णन्तित्युक्ताः, स्वसन्निति प्राणादिपञ्चकस्य व्यापारोपलक्षणं, उन्मिषन्निमिषन्ति नागकूर्मादिपञ्चकस्य,
स्वपन्नित्यन्तःकरणचतुष्टयस्य, अर्थक्रमवशात् पाठक्रमं भङ्ग्युक्त्या व्याख्यातोऽयं श्लोकः । यस्मात्सर्वव्यापारे-
ष्वप्यात्मनोऽकर्तृत्वमेव पश्यति अतः कुर्वन्नपि न लिप्यत इति युक्तमेवोक्तमिति भावः ॥ ९ ॥

शं० टी०—योगयुक्तत्वादिबिद्वलक्षणपञ्चकविशिष्टस्य ब्रह्मविद् आहारादौ प्रवृत्तस्य दर्शनादीन्द्रियव्या-
पारेषु नाहं कर्तास्मीत्येवंबुद्ध्या स्थातव्यमित्याह—नैवेति द्वाभ्याम् । तत्त्वविदात्मयाथात्म्यज्ञो ब्रह्मविद्यति-
र्युक्तः स्वस्य कूटस्थत्वासङ्गत्यन्तर्बहिःपूर्णत्वदर्शनलक्षणया प्रज्ञया युक्तः सन् स्वयं बहिः पश्यन्, अश्रन्,
भक्षणं कुर्वन्, स्वप्ननिद्रां कुर्वन्, श्रसन्तुच्छासं निःश्रासं च कुर्वन्निमिषन्निमिषन् निमेषोन्मेषौ च कुर्वन्नपि
इन्द्रियार्थेषु शब्दादिविषयेष्विन्द्रियाण्येव वर्तन्ते नाहं द्रष्टा श्रोता स्पर्शता घ्राता भोक्ता गन्तव्येवंलक्षणाभेद-
वृत्तिं सर्वदा धारयन् तानि तानि कर्माणीन्द्रियाण्येव कुर्वन्त्यहं स्वविक्रियत्वाच्च किंचित्करोमि किंतु तत्त-
त्क्रियासाक्षित्वेन निष्क्रियात्मना तूष्णीमेवास इत्येवं मन्येत स्वं तत्र तत्र निष्क्रियमेव वीक्षेत । देहेन्द्रिय-
व्यापारेष्वहं ममेतिभावनां त्यक्त्वा विदुषा तूष्णीं स्थातव्यमेवं स्वं ब्रह्मैव पश्यतो ब्रह्मविदो दुष्टादुष्टाश्रयी-
कृत्या प्राप्तपापपुण्यलेपो नास्तीति सिद्धमिति द्वयोरर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

श्री० टी०—कर्म कुर्वन्नपि न लिप्यत इत्येतद्विरुद्धमित्याशङ्क्य कर्तृत्वाभिमानाभावाच्च विरुद्धमित्याह—
नैवेति द्वाभ्याम् । कर्मयोगेन युक्तः क्रमेण तत्त्वविद्वत्त्वा दर्शनश्रवणादीनि कुर्वन्नपि इन्द्रियाणीन्द्रि-
यार्थेषु वर्तन्त इति धारयन्बुद्ध्या निश्चित्य किंचिदप्यहं न करोमीति मन्येत मन्यते । तत्र दर्शनश्रवण-
स्पर्शनाघ्राणाशनानि चक्षुरादिज्ञानेन्द्रियव्यापाराः, गतिः पादयोः, स्वापो बुद्धेः, श्वासः प्राणस्य, प्रलपनं
वागिन्द्रियस्य, विसर्गः पायूपस्थयोः, ग्रहणं हस्तयोः, उन्मेषणनिमेषणे कूर्माख्यप्राणस्येति विवेकः । एतानि कर्माणि
कुर्वन्नपि अनभिमानात् ब्रह्मविन्न लिप्यते । तथाच पारमर्षं सूत्रम्—“तदधिगम उत्तरपूर्वाचयोरश्लेषवि-
नाशौ तद्व्यपदेशात्” इति ॥ ८ ॥ ९ ॥

स० टी०—द्वाभ्यां तदेतद्देवेशो विवृणोति स्फुटं हरिः ॥ धीशुद्ध्या युक्त एवादौ भूत्वा तत्त्वविदेव संः
॥ १ ॥ क्रियमाणसु चेष्टासु, न करोमीति मन्यते ॥ ज्ञानकर्मेन्द्रियैः कर्म दशभिस्तदायथम् ॥ २ ॥
कुर्वन्नकर्तृताबुद्ध्या पश्यत्यात्मानमक्रियम् ॥ श्रसन्प्राणैः स्वपन्नन्तःकरणेन मुनिस्तथा ॥ ३ ॥ उन्मिष-
न्निमिषन्नेवं नागकूर्मादिपञ्चकैः ॥ एतानि स्वस्वविषये वर्तन्ते न त्वहं त्विति ॥ ४ ॥ धारयन्सर्वव्यापारे-
ष्व्यात्मानमक्रियं विदन् ॥ कुर्वन्न लिप्यते चातो युक्तमेवेरितं वचः ॥ ५ ॥ ८ ॥ ९ ॥

भा० टी०—कुर्वन्नपि कुतो न लिप्यत इत्याशङ्क्य यतोऽसौ परमार्थतो न करोतीत्याह ब्रह्मण्यम—
नैवेति । युक्तः समाहितः सन्नादौ कर्मयोगयुक्त इति वाऽयं पक्षोऽध्याहारसापेक्षत्वादाचार्यैरुपेक्षितः । तत्त्व-
वित्परमार्थदर्शी नैव किञ्चित्करोमीति मन्येत मन्यते । कदेत्यपेक्षायामाह—पश्यन्नित्यादि । अपेः सर्वत्र संबन्धः ।
पश्यन्नित्यादिज्ञानेन्द्रियाणां व्यापारान्, गच्छन्निति पादयोर्व्यापारं, स्वपन्निति बुद्धेः, श्रसन्निति प्राणस्य,
प्रलपन्निति वाचः, विसृजन्निति पायूपस्थयोः, गृह्णन्निति हस्तयोः, उन्मिषन्नमिषन्निति कूर्माख्यप्राणस्य, कुर्व-
न्नपीन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्ते, नाहमसङ्ग आत्मेति धारयन् बुद्ध्या निश्चयं कुर्वन् नैव किञ्चित्करोमीति तत्त्ववि-
मन्यतेऽतो न लिप्यत इत्यर्थः । यद्वा नन्वेवं कर्तृत्वाभिमानशून्य इन्द्रियैः प्रतिबिम्बमपि कुर्यादित्यत आह-
इन्द्रियाणीति । इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेष्विष्ये विषयेषु वर्तन्त इति हेतोरन्याध्ययमपि कुर्युः इत्यत इन्द्रियाणि
धारयन्त्स्वायत्तानि यथेष्टसंचारपराङ्मुखानि कुर्वन्निति । अस्मिन्पक्षे प्रकरणविरोधोऽनुपपन्नश्चेति
परिहर्तव्यः ॥ ८ ॥ ९ ॥

प० टी०—अथ कुर्वन्नपि न लिप्यत इत्यनेन कर्तृत्वाभिमानशून्यत्वमुक्तमित्याह—नैव किञ्चिदिति
ब्रह्मण्यम् । कर्मयोगेन युक्तः शुद्धचित्तः क्रमेण तत्त्वविद्वत्त्वा ज्ञानकर्मेन्द्रियप्राणव्यापाररूपमहं किञ्चिन्न करो-
मीति मन्येत । अथ तदेवाह—पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रसन्नमिति ज्ञानेन्द्रियकृत्यम्, तथा गच्छन् प्रल-
पन् गृह्णन् कर्मेन्द्रियकृत्यम्, तथा स्वपन् श्रसन् उन्मिषन्नमिषन्निति प्राणकृत्यम्, एतत्सर्वमप्यहं
किमपि न करोमीति मन्येत । ननु क्रियमाणं कार्यमेतद्ब्रह्म करोमीति यः कश्चिज्ज्ञानात्येव स कथमेवं मन्ये-
तेत्याशङ्क्याह—इन्द्रियाणीति । इन्दति जानातीतिन्द्रः परमात्मा तत्संबुद्धानीन्द्रियाणि चक्षुरादीनीन्द्रिया-
र्येषु रूपरसादिषु वर्तन्ते प्रवर्तन्ते, अथवा वृत्तिरूपेण तिष्ठन्तीति धारयन् स्थिरीकुर्वन् ॥ ८ ॥ ९ ॥

रा० टी०—ज्ञेय इत्यादिना विशुद्धात्मेत्यादिना च स्पष्टीकृतमपि संन्यासं संकल्पत्यागोक्त्या पुनः
स्पष्टयति—नैवेत्यादिश्लोकद्वयेन । युक्तः कर्मयोगानुष्ठाता तत्त्वविन तत्त्वज्ञानी दर्शनश्रवणस्पर्शनादिज्ञाने-
न्द्रियकर्मेन्द्रियव्यापारं कुर्वन्नपि इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु हरीकृष्टया वर्तन्त इति धारयन् मनसावमृशन् स्वस्य
स्वातन्त्र्याभावात् नैव किञ्चित्करोमीति मन्येत इत्यर्थः । संकल्पत्यागोऽपि संन्यासशब्दार्थ इति भावः ।
संन्यासो योगरूपः सन्वरमपुमर्थहेतुरित्युक्तं कथं तस्य योगरूपतेत्यतो वाह—नैवेति । सर्वव्यापारं कुर्वन्न-
पीन्द्रियाणींशप्रेरितानीन्द्रियार्थेषु वर्तन्ते स एव स्वतन्त्रः नैव किञ्चिद्ब्रह्म करोमीत्यनुसंधानमेव द्वेषादिवर्जन-
रूपसंन्यासस्य योगरूपत्वं नामेति श्लोकद्वयतात्पर्यार्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ॥

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ १० ॥

त० टी०—भवत्येवंभूतस्य विशुद्धात्मनो जितेन्द्रियस्य कर्मेनिर्लेपत्वम्, उक्तलक्षणहीनस्यान्यस्य
कथं कर्मलेपः स्यादित्यत आह—ब्रह्मणीति । ब्रह्मणि भगवति वामुदेवे आधाय समर्प्य सङ्गं फला-
भिलाषं त्यक्त्वा केवलं भगवदाज्ञापालनात्मकभजनबुद्ध्या यः कर्माणि करोति, स देहेन्द्रियदानपि
तत्प्रयुक्तकर्तृत्वाभिमानरूपेण बन्धहेतुना पापेन न लिप्यते यथा पद्मपत्रमम्भसि स्थितमपि अम्भसा
न लिप्यते, तद्वत् ॥ १० ॥

य० टी०—सर्वविद्वान्कर्तृत्वाभिमानालिप्येतैव । तथाच कथं तस्य संन्यासपूर्विकां ज्ञाननिष्ठा स्यादिति
उवाच—ब्रह्मणीति । ब्रह्मणि परमेश्वरे आधाय समर्प्य सङ्गं फलाभिलाषं त्यक्त्वा ईश्वरार्थं भृत्य इव स्वाम्यर्थं
स्वफलनिरपेक्षतया करोमीत्यभिप्रायेण कर्माणि लौकिकानि वैदिकानि च करोति यः लिप्यते न स पापेन

पापपुण्यात्मकेन कर्मणेति यावन् यथा पञ्चपत्रमुपरि प्रक्षितेनाम्भसा न लिप्यते तद्वन् भगवदर्पणबुद्ध्या-
ऽनुष्ठितं कर्म बुद्धिशुद्धिफलमेव स्यात् ॥ १० ॥

श्री० टी०—ननु स्वमविक्रियमेव परं ब्रह्म विजानतो ब्रह्मविदो महात्मनः कर्मलेपो मास्तु कर्मसु प्रवृत्त-
स्य मुमुक्षोरविदुषस्तु स्यादेव कर्मलेपस्तस्य का वा गतिरित्याकाङ्क्षायां तस्यापि च निष्कामस्य मद्भक्तस्य मय्य-
र्पितसर्वकर्मणः कर्मलेपो नास्तीत्याह—ब्रह्मणीति । यस्तु मुमुक्षुरनात्मज्ञः सङ्गं सङ्गः फलकामस्तं त्यक्त्वा कर्म-
फले यत्र कुत्रापि काममकृत्वा संप्राप्तदुःखस्यापि निवृत्तिमकामयमानः सन् ब्रह्मणि सगुणे मयि परमेश्वरे सर्वाणि
कर्माण्याधाय कर्तृत्वं कारयितृत्वं भोक्तृत्वं भोजयितृत्वं च स्थापयित्वा भदर्पणबुद्ध्या अद्वया भक्त्या च नित्यं
नैमित्तिकं च कर्म करोति सोऽपि मद्भक्तः पापेन बन्धकेन यथा पापं जन्मादिवन्धकारणं तथा पुण्यमपि
जन्मादिवन्धकारणमेव भवत्यतो वैदिकं कर्म जन्मादिवन्धहेतुत्वात्पापमित्युच्यते तेन न लिप्यते पञ्चपत्रम्भसा
यथा तथा मद्भक्तः कर्मणा न लिप्यते इत्यर्थः ॥ १० ॥

श्री० टी०—तर्हि यस्य करोमात्यभिमानोऽस्ति तस्य कर्मलेपो दुर्वारोऽविशुद्धचित्तत्वात् संन्यासोऽपि
नास्तीति महत्संकटमापन्नमित्याशङ्क्याह—ब्रह्मणीति । ब्रह्मण्याधाय परमेश्वरे समर्प्य तत्फले च सङ्गं त्यक्त्वा
यः कर्माणि करोति असौ पापेन बन्धहेतुतया पापिष्ठेन पुण्यपापात्मकेन कर्मणा न लिप्यते यथा पद्मेपत्र-
म्भसि स्थितमप्यम्भसा न लिप्यते तद्वन् ॥ १० ॥

म० टी०—तर्ह्यहो लिप्यते तत्तत्कर्तृत्वाभिनिवेशतः ॥ ज्ञाननिष्ठा ससंन्यासा कथं तस्येति चेच्छृणु
॥ १ ॥ फलासङ्गं परित्यज्य समर्प्य परमेश्वरे ॥ कर्माणि वैदिकान्यहो लौकिकानि करोति यः ॥ २ ॥
पापपुण्यात्मकेनासौ कर्मणा नैव लिप्यते ॥ यथोपरि प्रक्षितेन पञ्चपत्रं न चाम्भसा ॥ ३ ॥ लिप्यते
तद्दर्शादपि कर्मापितमलेपकम् ॥ प्रत्युतेशप्रसादेन धीशुद्धिश्चास्य जायते ॥ ४ ॥ १० ॥

भा० टी०—एवं तत्त्वविदो लौकिककर्मणा मुधाचेष्टामात्रेण लेपो नास्तीत्युक्तमिदानीमतत्त्वविदो मुमुक्षोः
का गतिरित्यपेक्षायामाह—ब्रह्मणीति । ब्रह्मणि परमेश्वरे भृत्य इव स्वामिने तदर्थं करोमीति समर्प्य भो-
क्षेऽपि फले सङ्गं त्यक्त्वा यः सर्वाणि कर्माणि करोति सोऽम्भसा पञ्चपत्रमिव पापेन न संबध्यते मुमुक्षुं प्रति
पुण्यस्यापि प्रतिबन्धकत्वात्पापेनेत्युक्तम् । इतरे तु विद्वत्परत्वेनैवं श्लोकं योजन्ति । तथाहि तत्त्वविदो यो
लेपः स किं स्वाभाविकेन्द्रियशरीरचेष्टाजन्य उत वैभेन्द्रियादिचेष्टाजन्यः । आद्यं प्रति द्वाभ्यामुक्त्वा द्वितीयं
प्रत्याह—ब्रह्मणीति । स किं तत्तत्कर्मजन्यसुकृतापूर्वलक्षणः किं वा तत्तत्कर्मोपयोग्यप्रतिग्रहादिजन्यदु-
ग्ितापूर्वलक्षणः । नाद्य इत्याह—ब्रह्मणीत्यादि ब्रह्मार्पणबुद्ध्या क्रियमाणेषु कर्मसु नापूर्वोत्पत्तिरिति भावः ।
न द्वितीय इत्याह—सङ्गं त्यक्त्वेति । सङ्गमौहिकधनादिफलासङ्गं ततश्च न दुग्ितापूर्वोत्पत्तिरिति भावः ।
तद्विचार्यम् । ब्रह्मार्पणबुद्ध्या कर्मकरणेऽतत्त्वविदो मुमुक्षोरेवाधिकारादन्यथानन्तरश्लोकेनासङ्गत्वापत्तेः । ननु
कानि चेदृशानि कर्माणि यानि धनार्जनतया विनाऽनुष्ठातुं शक्यानि सन्ति, सत्त्वविशुद्धये भवन्तीत्याश-
ङ्कां परिहरन् कर्मयोगानुष्ठाने शिष्टाचारं प्रमाणयति—कायेनेतीति स्वपरग्रन्थविरोधाच्च । अवशिष्टं तु भाष्यानु-
रोधेनोपादेयं मोक्षफले सर्वफलानामन्तर्भावेन तदासक्तिवारणेन भाष्यकारैः सर्वफलासक्तेर्वारितत्वात् ॥ १० ॥

प० टी०—ब्रह्मणीति । अर्थप्रतीतिरूपे ब्रह्मणि कर्माणि दर्शनश्रवणादीन्ध्याध्यारोप्य सङ्गं कर्तृत्वाभि-
मानं त्यक्त्वा यः करोति स पापेन बन्धहेतुना न लिप्यते । श्रुतिरपि शातपथी—“वदन् वाक् पश्यन्श्चक्षुः
शृण्वन् श्रोत्रं मन्वानो मनस्तान्यस्थैतानि कर्मनामानि” इति । तथात्मैवास्य कर्मात्मना हि कर्म करोतीति
स्पष्टम् । तथा ऋगारण्यकेऽपि—“कोऽगमात्मेति वयमुपास्महे कतरः स आत्मा येन वा पश्यति येन वा
शृणोति येन वा गन्धानाजिग्रति येन वाचं व्याकरोति येन वा स्वादु चास्वादु विजानाति यदेतद्दृश्यं

मनश्चैतत्संज्ञानमज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं मेवा भूतिर्मनीषा ज्योतिः स्मृतिः संकल्पः क्रतुरसुः कामो वश इति सर्वाण्येतानि प्रज्ञानस्य नामभेदानि भवन्ति । इत्यादि । स्पष्टार्थेन भूतिः । अत्रैतदुक्तं भवति पश्यन् शृण्वन् भित्त्यादिषु बुद्धिप्राणकर्माणि कर्तृत्वाभिमानशून्यत्वे दृष्टान्तत्वेन योजितानि । तथाहि स्वप्नं स्वापं निद्रां कुर्वन्नित्यत्र निद्रा तु मनसो निरिन्द्रियप्रदेशावस्थानं तदकस्मादसंकल्पितमेव भवति तथैव आसोच्छ्वासनि-
मेषोन्मेषा अपि भवन्ति तद्वद्दर्शनस्पर्शनादिकर्माण्युक्तरीत्यावधारयन् अत एव तत्त्वविवेचि विशेषणम् । एवं कर्माणि वर्तमानोऽपि कर्मभिर्न लिप्यते इत्यत्र दृष्टान्तमाह—पश्यपत्रमिवेति । स्पष्टम् । तदुक्तम्—‘ स्फ-
टिकः प्रतिविम्बेन यथा नायाति रञ्जनम् । तत्स्थः कर्मफलेनान्तस्तथा नायाति रञ्जनम् ’ ॥ १० ॥

रा० टी०—योगमपि किञ्चिद्विबुध्वन् संन्यासयोगाभ्यां युक्त एव कर्मणा न लिप्यत इति साधननिय-
ममाह—ब्रह्माणीति । यद्यपि संन्यासस्त्वित्यनेनैव संन्यासयोगौ मिलितावेव फलं साधयत इति नियमो
लब्ध एव कुर्वन्नपि न लिप्यत इति फलं चोक्तमेव तथापि संन्यासयोगौ मिलितावेव फलसाधनमिति
नियमोक्तेरुपचारत्वनिवृत्त्यर्थं लिप्यते न स पापेनेति पुनः फलोक्त्या नियमस्य फलसाधनतात्रोच्यत
इत्यदोषः । सङ्गफलकामनां त्यक्त्वा ब्रह्मण्याधाय मम शुभार्थं स्वपूजात्मकानि मया कारितानीत्यनुसंधाय
कर्माणि यः करोति भगवद्धीनकर्तृशक्तिकः सन्नकरोति सोऽम्भसा पद्मपत्रमिव पापेन न लिप्यते ज्ञानद्वारा
मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ॥

योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये ॥ ११ ॥

त० टी०—उक्तार्थमेव शिष्टाचारेण द्रवयति—कायेनेति । कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैः
स्वाभाविकविषयासक्तिशून्यैरिन्द्रियैरपि फलसङ्गं त्यक्त्वा आत्मशुद्धये चित्तशुद्धयर्थं योगिनः कर्म
कुर्वन्ति ॥ ११ ॥

म० टी०—तदेव विवृणोति—कायेनेति । कायेन मनसा बुद्ध्येन्द्रियैरपि योगिनः कर्मिणः फलसङ्गं
त्यक्त्वा कर्म कुर्वन्ति कायादीनां सर्वेषां विशेषणं केवलैरिति ईश्वरायैव करोमि न मम फलायेति ममता-
शून्यैरित्यर्थः । आत्मशुद्धयर्थे चित्तसत्त्वशुद्धयर्थम् ॥ ११ ॥

शं० टी०—नन्वकामनया कर्माणि कुर्वतां किं फलमित्याकाङ्क्षायामात्यन्तिकसंसारदुःखविष्वंसकवि-
ज्ञानजनयित्री चित्तशुद्धिरेव फलमिति ज्ञापयितुं मुमुक्षवश्चित्तशुद्धयर्थमेव कर्म कुर्वन्तीत्याह—कायेनेति । यो-
गिनः कर्मयोगिनो मुमुक्षवः सङ्गं सज्जते पुमाननेन कर्मफलेष्विति सङ्गः कामः फलविषयकस्तं त्यक्त्वा
फलापेक्षां सुतरां परित्यज्य परमेश्वरप्रीतय एव कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि आत्मशुद्धये सत्त्व-
शोधनायैव कर्म वैदिकं नियमेन कुर्वन्ति । यद्वा यत्किञ्चित्कर्तव्यं मनसा संकल्प्य तदेव बुद्ध्या निश्चित्य
तदेवेन्द्रियैः केवलैः रागद्वेषविबर्जितैः कायेनापि कर्म कुर्वन्ति । यद्वा कायेनेन्द्रियैश्च वैदिकं कर्म बुद्ध्या
निश्चित्य विष्णवादेर्मनसा ध्यानं ओम्नेष केवलेन कथाश्रवणं केवलेन चक्षुषा महर्षीनां वाचा केवलया
स्वाध्यायादि पञ्चां तीर्थाटनादिकमीश्वरप्रीत्यै कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

श्री० टी०—बन्धकत्वाभावमुक्त्वा मोक्षहेतुत्वं सदाचारेण द्रवयति—कायेनेति । कायेन स्नानादि,
मनसा ध्यानादि, बुद्ध्या तत्त्वनिश्चयादि, केवलैः कर्माभिनिवेशरहितैरिन्द्रियैश्च अर्चणकीर्तनादिलक्षणं कर्म
फलसङ्गं त्यक्त्वा चित्तशुद्धये कर्मयोगिनः कर्म कुर्वन्ति ॥ ११ ॥

स० टी०—त्यक्त्वा फलमिलनं तु कर्म कुर्वन्ति कर्मिणः ॥ चित्तशुद्धये धिया चैव कायेन मनसे-

न्द्रियैः ॥ १ ॥ केवलैरिति सर्वेषां कार्यादीनां विशेषणम् ॥ ईश्वरार्थं करोमीदं नैतन्मम फलाय च ॥ २ ॥
स्वान्वयार्थं भृत्य इव च ममतामलवर्जितैः ॥ ३ ॥ ११ ॥

भा० टी०—यस्मात्कायेन केवलेनाहंभावममभावविवर्जितेन तथा केवलेन मनसा केवलया बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि कर्मयोगिनः कर्म कुर्वन्ति, केवलैरितिपदं मनसेत्यनेन वचनस्य, कायेन बुद्धयेत्याभ्यां लिङ्ग-
वचनयोर्व्यत्ययेन योजनीयम् । अत्रापरे केवलपदव्यावर्त्य धनादि वर्णयन्ति । तथाहि केवलवाचाऽलब्धघना-
दिलाभानपेक्षितता, ततश्च केवलेन कायेन ज्ञानशौचद्विजोच्छिष्टमार्जनादीनि कर्माणि योगिनः कुर्वन्ति
न तु तेषामतीतकालता, नापि कदाचिद्धनपेक्षेति भावः । तथा केवलेन मनसा जगदीशध्यानं यथाशक्ति
परोपकारसंकल्पादीनि च कर्णाभ्यामुत्तमश्लोकजन्मकर्माकर्णनादीनि रसनया तीर्थनैवेद्यास्वादानादीनि घ्राणेन
तदुपभुक्तमाल्यामोदग्रहणादीनि, त्वचा पुण्यतीर्थोदकस्पर्शादीनि, यद्गन्धां तीर्थाटनादीनि, हस्ताभ्यां परेशपूजादी-
नि, वाचा स्तुत्यादीनि च कुर्वन्ति सङ्गं धनादिफलासङ्गं त्यक्त्वैति तैर्मानसादिकर्माणि धनाद्यपेक्षाऽप्रसक्तैस्त्वा-
पि स्वेन संवन्धितस्य केवलपदस्य वैयर्थ्यं परिहर्तव्यं तस्मात्सर्वकल्याणेषु ममतावर्जिता योगिनः कर्म कुर्व-
न्ति सङ्गं त्यक्त्वा फलविषयमात्मशुद्धये सत्त्वशुद्धय इत्यर्थ इति भाष्यमेव रमणीयम् ॥ ११ ॥

प० टी०—एवं बन्धकत्वाभावमुक्त्वा मोक्षहेतुत्वं सदाचारेण दर्शयति—कायेनेति । कायेन स्नानो-
पवासोऽपि मनसा ध्यानादि बुद्ध्या तत्त्वनिश्चयादि केवलैः कर्माभिनिवेशरहितैरिन्द्रियैः श्रवणकीर्तनादि-
लक्षणं कर्म फलसङ्गं त्यक्त्वा चित्तशुद्धये कर्म योगिनः कुर्वन्ति ॥ ११ ॥

रा० टी०—संन्यासयोगौ मिलितवेव फलहेतुरित्यत्राचारोऽस्तीत्याह—कायेनेति । देहेन मनसा मनोबुद्धी
तु द्वादशे (३) त्युक्तेर्बुद्धिरूपेन्द्रियेण केवलैः कामाहंभावहीनैः स्वातन्त्र्याभिमानरहितैर्वा इन्द्रियैर्योगिनोऽपि
सङ्गं त्यक्त्वाऽत्मनो मनसः शुद्धये तत्र ज्ञानोत्पत्त्यर्थं पापालेपायेति वा कर्म कुर्वन्तीत्यर्थः । पूर्वार्धेन संन्या-
सः उत्तरार्धेन योगः आत्मशुद्धय इति फलोक्तिः ॥ ११ ॥

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ॥

अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥ १२ ॥

त० टी०—फलासक्तिरेव बन्धहेतुरित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामाह—युक्त इति । युक्त ईश्वराज्ञायां
निरतः कर्मणां फलं त्यक्त्वा कर्माणि कुर्वन् नैष्ठिकीं शान्तिं मोक्षं प्राप्नोति । अयुक्तः कर्मसु ईश्वरमी-
त्यर्थमेवेति वृद्धिशून्यः कामकारेण कामतः प्रवृत्त्या मम फलसाधकमिदमहं करोमीति फले सक्तो निब-
ध्यते नैरेव कर्मभिः संसारे बन्धं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

प्र० टी०—कर्त्तृत्वाभिमानसाम्येपि तेनैव कर्मणा कश्चिन्मुच्यते कश्चित् बन्धय इति वैषम्ये को हेतुरिति
तत्राह—युक्त इति । युक्तः ईश्वरायैवैतानि कर्माणि न मम फलायेत्येवमभिप्रायवान् कर्मफलं त्यक्त्वा कर्माणि
कुर्वन् शान्तिं मोक्षाख्यामाप्नोति नैष्ठिकीं सत्त्वशुद्धिनित्यानित्यवस्तुविवेकसंन्यासज्ञानानिष्ठाक्रमेण जातामिति
यावत् । यस्तु पुनरयुक्तः ईश्वरायैवैतानि कर्माणि न मम फलायेत्यभिप्रायशून्यः स कामकारेण कामतः
प्रवृत्त्या मम फलायैवेदं कर्म करोमीति फले सक्तो निबध्यते कर्मभिर्नितरां संसारबन्धं प्राप्नोति यस्मादेवं
तस्मात्त्वमपि युक्तः सन् कर्माणि कुर्वति वाक्यशेषः ॥ १२ ॥

ज्ञ० टी०—अद्वया भक्त्या चेश्वरप्रीतय एवाऽकामनया कर्म कुर्वतामन्यथा कुर्वतां च फलमाह—युक्त
इति । यस्तु सदसद्विवेकी मोक्षेच्छया कर्मफलं त्यक्त्वा स्वेनानुष्ठियमानानां कर्मणां फलमनपेक्ष्य युक्तो
भवति लाभालाभयोः सिन्धुसिन्धोश्च समो भूत्वा परमेश्वरप्रीतय एव यः कर्म करोति स एव नैष्ठिकीं कर्म-

निष्ठाजन्यां शान्तिं चित्तशुद्धिं प्राप्नोति । यद्वा नैष्ठिकी कर्मनिष्ठासमुत्पन्नचित्तशुद्धिसंभावितज्ञानप्रकाशितां शान्तिं मुक्तिं प्राप्नोति । यस्त्वविवेकी कामकारेण कामतया फले कर्मफले सक्त आसक्तः सन्नयुक्त उत्कलक्षण-कर्मानुष्ठानपरो न भवति स निबध्यते ज्ञानानुत्पत्त्या जन्मादिबन्धवान् भवति ततस्त्वमुक्तलक्षणयोगयुक्तो भवेत्यर्थः । एतेन निष्कामेन कृतं कर्म मोक्षाय भवति सकामेन कृतं कर्म बन्धाय भवतीति सूचितम् ॥ १२ ॥

श्री० टी०—ननु तेनैव कर्मणा कश्चिन्मुच्यते कश्चिद्विध्यते इति व्यवस्था कथमत आह—युक्त इति । युक्तः परमेश्वरैकनिष्ठः सन्कर्मणां फलं त्यक्त्वा कर्माणि कुर्वन्नात्यन्तिकीं शान्तिं मोक्षं प्राप्नोति, अयुक्तस्तु बहिर्मुखः कामकारेण कामतः प्रवृत्त्या फले आसक्तो नितरां बन्धं प्राप्नोति ॥ १२ ॥

स० टी०—कर्तृत्वाध्याससाम्येऽपि कश्चित्तेनैव कर्मणा ॥ मुच्यते बध्यते कश्चिद्वैषम्ये हेतुरस्ति कः ॥ १ ॥ शृण्वीशायैव कर्माणि नैतानि च फलाय मे ॥ इत्यभिप्रायवान्युक्तस्यक्त्वा कर्मफलं सुधीः ॥ २ ॥ कुर्वन्कर्माणि मोक्षाख्यां शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ॥ शुद्धिविवेकसंन्यासज्ञाननिष्ठाक्रमेण या ॥ ३ ॥ आता सा नैष्ठिकी शान्तिर्मोक्षरूपा स तामियात् ॥ यस्त्वयुक्तोऽस्ति पूर्वस्माद्विपरीतः स कामतः ॥ ४ ॥ प्रवृत्त्या मे फलायेदं करोमीति फलेऽयुक्तः ॥ कर्मभिर्नितरां बन्धं संसाराख्यं प्रयात्यसौ ॥ ५ ॥ देहाभिमानसाम्येऽपि कृतं भगवदर्पणम् ॥ कर्म श्रौतं तथा स्मार्तं लौकिकं च मुमुक्षुभिः ॥ ६ ॥ चित्तशुद्ध्याप्तवैराग्यज्ञानद्वारा विमुक्तिदम् ॥ तदेव कामकारेण कृतं सत्फलकामिभिः ॥ ७ ॥ दृढबन्धाय मूढानां भवतीत्याशयो हरेः ॥ यस्मादेवं ततस्त्वं भो विद्यायासक्तिमान्धजाम् ॥ ८ ॥ सर्वकर्मफलेष्वीशप्रतोषार्थं कुरु क्रियाम् ॥ वैदिकीं लौकिकीं वापि बन्धान्मुक्तो भविष्यसि ॥ ९ ॥ १२ ॥

भा० टी०—न केवलं सत्त्वशुद्धपर्यमेव कर्माण्यनुष्ठेयान्यपि तु परंपरया मोक्षायपीत्याह—युक्त इति । युक्तः परमेश्वराय कर्माणि न मम फलायेत्येवं समाहितः सन् कर्मफलं परित्यज्य शान्तिं मोक्षाख्यां नैष्ठिकीं निष्ठायां भवां सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिसर्वकर्मसंन्यासज्ञाननिष्ठाः क्रमेण प्राप्नोति । विपक्षे दोषमाह—अयुक्त इति । यस्तु पुनरयुक्तो समाहितः कामकारेण कामप्रेरणया फलार्थमिदं कर्मकरोमीत्येवं फले सक्तः स निबध्यतेऽतस्त्वं युक्तः सन् कर्माणि कुर्वित्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

प० टी०—अथ चित्तशुद्धेः फलमाह—युक्त इति । कर्मफलं त्यक्त्वा युक्तः शुद्धचित्तः पुमाभैष्ठिकी-मात्यन्तिकीं शान्तिं मोक्षं प्राप्नोति । अथायुक्तस्य गतिमाह—अयुक्तो बहिर्मुखः कामकारेण कामतः प्रवृत्त्या फले सक्तः सन्निबध्यते ॥ १२ ॥

रा० टी०—प्राक् संन्यासस्त्वित्यादिना संन्यासयोगौ मिलितावेव फलं साधयतः नान्यतरपरित्यागे-नान्यतर इति नियमज्ञापनार्थं तयोः फलमुक्तं ब्रह्माधिगच्छति, कुर्वन्न लिप्यत इत्यादिना । इदानीं तु ता-वेव मोक्षसाधनं न तु तदुभयत्यागेनान्यदिति नियमज्ञापनाय योगसंन्यासवतस्तदुभयाभाववतश्च मुक्तिसंसारविस्तरलक्षणं फलमाह—युक्त इति । कर्मफलं त्यक्त्वेत्यनेन प्रागुक्तकामादिवर्जनरूपसंन्यासी ज्ञेयः । युक्तः भगवदर्पणबुद्ध्या कर्मानुष्ठानरूपयोगयुक्तः नैष्ठिकीं स्वाभाविकीं शान्तिं स्वरूपानन्दाविर्भावलक्षणां मुक्तिमाप्नोति । अयुक्तः योगहीनः कामकारेण फलकामादिना कर्मानुष्ठानेन संन्यासाभावैनेति यावत् । फले शुद्धफले सक्तो निबध्यते नितरां संसारमनुभवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी ॥

नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ॥ १३ ॥

त० टी०—एवमुक्तः कर्मस्वभिमानाद्देहेन्द्रियकर्मभिर्बध्यते इत्युक्तं, ज्ञानी तु देहे वर्तमानोऽपि देहेन्द्रियकर्मभ्यां विलक्षण एवेत्याह—सर्वकर्मणितीति । वशी स्ववशीकृतचित्तेन्द्रियः नित्यनैमित्तिकादीनि सर्वाणि कर्माणि अनादिकर्मात्मिकाविद्याकृतप्रकृतिसम्बन्धस्तज्जन्यदेहेन्द्रियनिमित्तकमिदं कर्तृत्वं, न केवलस्वरूपप्रयुक्तमिति विवेकयुक्तेन मनसा संन्यस्य त्यक्त्वा नवद्वारे नेत्रकर्णनासिकामुखपापूपस्थात्मकनवद्वारवति देहात्मके पुरे पुरवदहभाववर्जिते देही देशश्रयभूतोऽहमिति विवेकवाक्च न तु अज्ञवद्देशाभिः सुखं यथा स्यात्तथाऽऽस्ते । सुखत्वे हेतुः—नैव कुर्वन्न कारयन्निति । इदमहं करोमीत्यहंकाराभावात्स्वयं नैव कुर्वन्, अन्यत्र देहपर्यन्ते ममकाराभावाच्चैव कारयन्नास्तेऽतो न बध्यते इति भावः ॥ १३ ॥

म० टी०—अशुद्धचित्तस्य केवलात्संन्यासात्कर्मयोगः श्रेयानिति पूर्वोक्तं प्रपञ्चयामाधुना शुद्धचित्तस्य सर्वकर्मसंन्यास एव श्रेयानित्याह—सर्वेति । नित्यं नैमित्तिकं काम्यं प्रतिषिद्धं चेति सर्वाणि कर्माणि मनसा कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्यत्रोक्तेनाकर्मात्मस्वरूपसम्यग्दर्शनेन संन्यस्य परित्यज्य प्रारब्धकर्मवशादास्ते तिष्ठत्येव । किं दुःखेन नेत्याह—सुखमनायासेन आयासहेतुकायवाङ्मनोव्यापारशून्यत्वात् । कायवाङ्मनांसि स्वच्छन्दानि कृतो न व्याप्रियन्ते तत्राह—वशी स्ववशीकृतकार्यकरणसंघातः । कास्ते नवद्वारे द्वे श्रोत्रे द्वे चक्षुषी नासिके वागेकेति शिरसि सप्त, द्वे पापूपस्थाख्ये अध इति नवद्वारविशिष्टे देहे देही देहभिन्नात्मदर्शी प्रवासीव परगृहे तत्पूजापरिभवादिभिरप्रहृत्यविषीदन्नहंकारममकारशून्यस्तिष्ठति अहो हि देहतादात्म्याभिमानाद्देह एव ननु देही स च देहाधिकरणमेवात्मनोऽधिकरणं मन्यमानो गृहे भूमावासने वाहमास इत्यभिमन्यते ननु देहेऽहमास इति भेददर्शनाभावात् । संघातव्यतिरेकात्मशीं तु सर्वकर्मसंन्यासी भेददर्शनाद्देहेऽहमास इति प्रतिपद्यते अत एव देहादिव्यापाराणामविद्ययात्मन्यक्रिये समारोपितानां विद्यया बाध एव सर्वकर्मसंन्यास इत्युच्यते । एतस्मादेवाह्नवैलक्षण्याशुक्तं विशेषणं नवद्वारे पुर आस्त इति । ननु देहादिव्यापाराणामात्मन्यारोपितानां नौठ्यापाराणां तीरस्थवृक्ष इव विद्यया बाधेऽपि स्वव्यापारेणात्मनः कर्तृत्वं देहादिव्यापारेषु कारयितृत्वं च स्यादिति नेत्याह—नैव कुर्वन्न कारयन् आस्त इति संबन्धः ॥ १३ ॥

शं० टी०—नन्वकामस्य कर्मयोगेनैव मुक्तिश्चेत्तर्हि सर्वैरप्यकामनया कर्मैव कर्तव्यं न तु संन्यास इत्याशङ्कायानं 'नित्यनैमित्तिकैरेव' इति न्यायेन अकामनया कृतकर्मणां फलं चित्तशुद्धिस्तस्याः फलं ज्ञानं ज्ञानस्य सर्वकर्मसंन्यासः 'नित्यनैमित्तिकैरेव कुर्वाणो दुरितक्षयम्' ज्ञानं च विमलीकुर्वन्नभ्यासेन च वासयेत् । अभ्यासात्पक्वज्ञानः कैवल्यं लभते नरः' इति सदात्मनावस्थानं च फलमतो बहुजन्मकृतसुकृतपरिपाकात्संप्राप्तचित्तशुद्धेस्तथैव समुत्पन्नपरावरेकत्वविज्ञानस्य सर्वात्मदर्शिनो ब्रह्मविदः कर्मैषदपि न संभवति कारणाभावात्किंतु ब्रह्मविद्वयः सर्वाणि कर्माणि संन्यस्य स्वयमविक्रियब्रह्मात्मना तूष्णीं तिष्ठतीत्याह—सर्वेति । नित्यनिरन्तरसमाधिनिष्ठानिर्मुल्लितसर्ववासनापटलत्वेन सुप्रसन्नबाह्याभ्यन्तरकरणत्वाद्वशी वशीकृतसर्वेन्द्रियग्रामः शुद्धात्मा ब्रह्मवित् सर्वकर्माणि नित्यनैमित्तिककाम्यप्रतिषिद्धलक्षणानि शास्त्रीयाण्यशास्त्रीयाणि च सर्वाणि कर्माणि मनसाऽधिष्ठानयाथात्म्यसंदर्शनसंज्ञातारोपितसर्वदृश्यवस्तुमिध्यात्वप्रत्ययवता संन्यस्य कर्म तत्कर्ता तत्साधनं तत्फलं च सर्वमसदेवेति विज्ञानेन संत्यज्येत्यर्थः । ननु मनसेतिवचनात् सर्वेषां कर्मणां मनसैव त्यागो न तु बहिःक्रियया बिहितानां त्यागायोगादिति चेन्न विकल्पो नहि वस्तु 'मायामात्रमिदं द्वैतम्' इति सर्वमिध्यात्वमिदं विदुषो विध्यनुपपत्तेः विधेरपि दृश्यान्तःपातित्वाद्यथा मरुस्वरूपदर्शिनो जलपानविधिवचनं जलवन्मिथ्या भवति तथाऽधिष्ठानब्रह्मसंदर्शिनः कर्मविधिरपि कर्मवत्कारकवन्मिथ्यैव भवति सर्वप्रमाणैः सर्वमिथ्यैव पश्यतो ब्रह्मविदः कर्मप्रवृत्तिश्च न संभवत्येव । ननु सर्वं मिथ्यैवेति प्रवर्ततामिति चेन्न मिध्या-

त्वबुद्धेः प्रकृतेश्च परस्परविरोधादेकाधिकरणत्वानुपपत्तेः । नन्वन्तर्निध्यात्वबुद्ध्या बहिः सत्यत्वबुद्ध्या क्रियतां कर्मेति चेन्न एकस्मिन्वस्तुनि बुद्धिद्वयायोगात् नहि मरुं दृष्टवतो जलमिध्यात्वबुद्धिस्तत्त्वत्वबुद्धिश्चोपपन्ना दृष्टा तद्वत्सर्वदृश्यमिध्यात्वज्ञानं तत्सत्यत्वज्ञानं तत्प्रवृत्तिश्च नैकस्य कदाप्युपपद्यते पदार्थसत्त्वत्वधीपूर्वकत्वात्प्रवृत्तेर्मनसि सर्वदृश्यमिध्यात्वदृढप्रत्ययवति विदुषि सति कथं बहिःप्रवृत्तिः संप्रयेत यद्धि मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति तत्कर्मणा करोतीति वागादिप्रवृत्तेर्मनोव्यापारपूर्वकत्वश्रवणात्ततो बहिःकरणं मनसा संन्यास इति यत्तदपास्तं तस्मात्सर्वदृश्यमिध्यात्वनिश्चयपूर्वकं सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य ब्रह्मविद्वर्यः स्वयमविक्रियब्रह्मात्मना तूष्णीमास्ते । कुत्रेत्याकाङ्क्षायामाह—नवेति । नवद्वारे चक्षुर्भ्यां श्रोत्राभ्यां नासिकाभ्यां वक्त्रेण च पायूपस्थाभ्यां च नवसंख्याकानि द्वाराणि सूर्याग्निदैवतरक्षितानि यस्य तन्नवद्वारं प्रत्यागात्मेकराजकं बुद्धिप्रधानकं मनःप्रभृति सर्वकरणपरिचारकं प्राणादिदशबायुग्रामपालकं ब्रह्मविष्णवादिसर्वदेवतायतनं तस्मिन् नवद्वारे पुरे देहे सुखं स्वमुखाविर्भावं यथा तथास्ते सुखरूपेण तिष्ठतीत्यर्थः । ननु विद्वान् देहे आस्ते इति यत्तदनुपपन्नं विद्वानविद्वान् यतिरयतिश्च सर्वोऽपि देहे एवास्ते अहमिहास इत्यनुभवादिति चेन्न देहात्मबुद्धेर्मूढतमस्य विषरीतप्रत्ययदर्शनात् यस्तु देहमात्रात्मदर्शी मूढतमसस्य गेहे देहल्यामास इति प्रत्ययं विना नाहं देह आस इति प्रत्ययः संभवति यथा ब्रह्मविदः तथाच ब्रह्माण्डे चराचरं सर्वं वस्तुजातं स्वतेजसा प्रकाशयन्तं भानुमन्तस्मिन् बुद्ध्यादिसर्वदृश्यजातमनात्मकमात्मभासा भासयन्तं स्वप्रकाशं चिदेकरसं सर्वसाक्षिणमसङ्गोदासीनं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावमानन्दधनमात्मानं स्वात्मना साक्षादयमेवाहमस्मीति यो विजानाति स एव देहव्यतिरिक्तात्मदर्शी विद्वान् शक्नोति गेहे देववृत्तबेहे निष्क्रियब्रह्मात्मना सुखमासितुं नान्यस्तत् एवोच्यते भगवता सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी । नवद्वारे पुरे देहे इति । यद्वा वशी नित्यनिरन्तरब्रह्मनिष्ठया वशीकृतान्तर्बहिःकरणो निश्चलात्मा ब्रह्मविद्वर्यः सर्वकर्माणि विदितानि प्रतिषिद्धान्युभयविलक्षणानि च देहचेष्टारूपाणि सर्वाण्यपि च कर्माण्यतीतानेककल्पेष्वधुना च सर्वावस्थासु सर्वदा देहेन्द्रियव्यापारेण परिणतयाः प्रकृत्यैव कृतानि ननु मया कूटस्थासङ्गचिद्रूपेणेत्येवमात्मानात्मनोः स्वरूपविवेकज्ञानवता मनसा नवद्वारे स्थलेन पुर्यष्टकेन च नवद्वारवति पुरे पुरसदृशे पूर्णत्वाद्वा पुरं तस्मिन् पुरे देहे कारणे देहशब्दोपलक्षितायां प्रकृतावेव संन्यस्य जननमरणादिविकाराः कर्तृत्वभोक्तृत्वसुखितुःखित्वादिधर्मा ज्ञापनाद्यवस्थाविशेषाश्च सर्वे प्रकृतेरेव ननु कूटस्थासङ्गचिद्रूपात्मनो ममेति सम्यग्गनात्मतादात्म्याध्यासं परित्यज्य स्वयं निष्कलनिष्क्रियनित्यशुद्धबुद्धनिरन्तरानन्दैकरसाद्वितीयब्रह्मात्मना स्वात्मन्येव तूष्णीं सुखमास्ते न किञ्चिद्विकरोतीत्यर्थः । ननु जपाकुसुमसाभिध्यात्स्फटिके रक्तिमवदनात्मसाभिध्यादात्मनि प्रतीयमानान्यनात्मकर्तृकानि सर्वाणि प्रकृतेरेव करोति नाहं करोमीति विद्यया स्वयं ब्रह्मभावभाषय विद्वान् तिष्ठतु तथापि निष्क्रियात्मना स्थानुं न शक्नोति तस्य ब्रह्मात्मना तिष्ठतोऽन्यकर्तृकक्रियासंबन्धाभावेऽपि स्वाश्रयक्रियावत्त्वसंभवान् यथान्तर्गृहस्थप्रदीपस्य पवनाद्यन्यकर्तृकचलनक्रियाभावेऽपि स्वकर्तृकतैलादानक्रिया विद्यते यथा वा गजमारुह्य गच्छतो राज्ञो गजकर्तृकगमनक्रियाभावेऽपि स्वनिष्ठचलनक्रिया गजप्रेरणादिक्रिया च विद्यते तद्वन् परमात्मनोऽपि कर्तृत्वं कारयितृत्वं विद्यत एवेति चेन्न निरवयवत्वात्परमात्मनः क्रियाश्रयत्वानुपपत्तेः “ निष्कलं निष्क्रियम् ” इति निरवयवत्वनिष्क्रियत्वश्रवणादात्मनः क्रियावत्त्वे सावयवत्वादित्यत्वं स्यात्तद्विनिष्ठं सर्ववादिनां श्रुतिविरोधश्च स्यात् । राज्ञोऽवयवित्वात्कर्तृत्वाद्युपपत्तिर्न तथात्मन इति बोधयितुमाह—नैव कुर्वन्न कारयामिति । निरवयवत्वात्परमात्मा स्वयं नैव किञ्चित्करोति नाप्यन्यान्कारयति चेत्यर्थः । नहि निरवयवे परिपूर्णं वस्तुनि चलनक्रिया कल्पयितुं शक्यते प्रमाणविरोधान्, नहि निरवयवे पूर्णं आकाशे चलनं संभवति तद्वदात्मन्यपि नित्यं सर्वगतः

स्थाणुरित्यात्मनः पूर्णत्वनिष्क्रियत्वयोः प्रतिपादितत्वात् । ननु परमात्मनो निरवयवस्य निष्क्रियस्य कर्तृत्वकारयितृत्वयोरसंभवे “ सर्वाधिपत्यं कुरुते महात्मा । एष एव साधुकर्म कारयति । एष त आत्मान्तर्यान्यमृतः ” इत्यादिश्रुतीनामात्मनः कर्तृत्वकारयितृत्वप्रतिपादिकानामप्रामाण्यं स्यादिति चेन्न सन्निधिमात्रेणात्मनस्तथात्वसंभवाद्यथा सूर्यसाभिध्यात्तमोनिवृत्तौ सत्यां तन्निवृत्तिं सूर्यः करोतीत्युपचर्यते, यथा चुम्बकसाभिध्यादयसि चलति सति तच्चलनं चुम्बकमयश्चालयतीति चुम्बके उपचर्यते तथात्मसाभिध्यात्प्रकृतौ विजृम्भमाणायाम् तद्विजृम्भणं सर्वाधिपत्यं परमात्मन्युपचर्यतेऽविकारिण्येव तथैवात्मसाभिध्याद्बुद्ध्यादेः प्रवृत्तौ सत्यां बुद्ध्यादीनात्मा प्रवर्तयतीति तत्प्रवृत्तिरात्मन्यविक्रिय एवोपचर्यते परमात्मा करोति कारयतीति “ ध्यायतीव लेलायतीव ” इति श्रुतेः । आत्मन एवैविकर्तृत्वकारयितृत्वयोः संभवात्तन्निमित्तमादाय प्राणिनामस्वातन्त्र्यसिद्धयै परमात्मनः कर्तृत्वं कारयितृत्वं च श्रुतयो ब्रह्मन्त्यनयोक्तरीत्या परमात्मनः सृष्ट्यादिक्रियाप्रतिपादिकानामेतासां च श्रुतीनां प्रामाण्यमभ्युपगन्तव्यम् । अन्यथा “ निष्कलं निष्क्रियं शान्तम् ” इति । न तदश्रुति किंचन न तदश्रुति कश्चन ” इत्यादिश्रुतीनामात्मनो निर्विकारत्वप्रतिपादिकानां व्याकोपः स्यात् यत एवं परमात्मनोऽविक्रियत्वं बहुश्रुतिप्रमाणकं तत आत्मा किंचिन्न करोति न कारयतीति सिद्धम् ॥ १३ ॥

श्री० टी०—एवं तावच्चित्तशुद्धिशून्यस्य संन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यत इत्येतत्प्रपञ्चितमिदानीं शुद्धचित्तस्य संन्यासः श्रेष्ठ इत्याह—सर्वकर्माणीति । वशी यतचित्तः सर्वाणि कर्माणि विक्षेपकाणि मनसा विवेकयुक्तेन संन्यस्य सुखं यथा भवत्येवं ज्ञाननिष्ठः सज्जास्ते । कास्त इत्यत आह—नवद्वार इति । नवद्वारे नेत्रे नासिके कर्णौ मुखं चेति सप्त शिरोगतानि, अधोगते द्वे पायूपस्थरूपे इत्येवं नव द्वाराणि यस्मिन्मस्तस्मिन्पुरे पुरवदहंभावशून्ये देहे देहो अवतिष्ठते अहंकाराभावादेव स्वयं तेन देहेन नैव कुर्वन्ममकाराभावाच्च न कारयन्निवविशुद्धचित्ताद्वापृच्छिरुक्ता । अविशुद्धचित्तो हि संन्यस्य पुनः करोति कारयति च न त्वयं तथा अतः सुखमास्त इत्यर्थः ॥ १३ ॥

स० टी०—संन्यासात्केवलात्कर्मयोगोऽशुद्धाभियो वरः ॥ इत्युक्त्वाद्वाधुना शुद्धबुद्धेः संन्यसनं वरम् ॥ १ ॥ नित्यं नैमित्तिकं काम्यं निषिद्धं चेति सर्वशः ॥ कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्यत्रोक्तविवेकतः ॥ २ ॥ अकर्त्रात्मस्वरूपस्य विचारान्वितचेतसा ॥ लक्ष्म्या प्रारब्धवशातोऽनायासेनैव तिष्ठति ॥ ३ ॥ आयासहेतुकायवाङ्मनोव्यापारवर्जितः ॥ कार्यकारणसंघातो येनादौ स्ववशीकृतः ॥ ४ ॥ कास्त इत्याह भगवान्देहमिन्नात्मतत्त्वदृक् ॥ नवद्वारविशिष्टेऽस्मिन्देहे तिष्ठत्यसौ पुरे ॥ ५ ॥ परगेहे प्रवासीव निर्ममो निरहंकातिः ॥ देहमात्रात्मदर्शी तु देहाधिकरणं नरः ॥ ६ ॥ स्वस्याधिकरणं मत्वा गृहे भूमौ तथासने ॥ अहमासेऽभिमानाति नत्वासे देह इत्यपि ॥ ७ ॥ संघातव्यतिरिक्तात्मदर्शिनस्तूपपद्यते ॥ देह आस इति ज्ञानं विद्यया भ्रान्तिबाधनान् ॥ ८ ॥ ननु देहादिव्यापारा आत्मन्यारोपिता भ्रमात् ॥ विद्यया भ्रान्तिबाधे हि तेषां बाधो भवत्विति ॥ ९ ॥ कित्वात्मनः स्वकीयेन व्यापारेणास्तु कर्तृता ॥ यथा कारयितृत्वं स्यादेहादिव्यापृताविति ॥ १० ॥ मैवमात्माऽक्रियोऽस्ते नैव कुर्वन्न कारयन् ॥ यथाकाशस्य नीलिम्बा संबन्धौ नास्ति सर्वथा ॥ ११ ॥ तथात्मनो न संबन्धः कर्तृत्वादिभिरण्वपि ॥ अक्रियस्याह्वयस्यास्य कर्तृत्वाद्यैरसंज्ञिनः ॥ १२ ॥ कर्तृत्वाद्याः कुतो धर्मा भवन्त्याविद्यका जडाः ॥ आकाशे वर्णवज्रास्ति कर्तृत्वादि स्वतोऽमले ॥ १३ ॥ आविद्यकं तु विष्वस्तं तत्त्वधीजन्ममात्रतः ॥ तस्मात्पश्यत्वा स कर्मास्ते नैव कुर्वन्न कारयन् ॥ १४ ॥ वसन्देहागारे परमपदानिष्ठो विजयते न कर्ता नो भोक्ता कचिदपि कदाचिद्विहरणे ॥ निजानन्दारामो विषयविरतिर्नान्धशरणः परब्रह्माद्वैतेऽपरिमितवपुः सन्विहरति ॥ १५ ॥ १६ ॥

भा० टी०—एवमबुद्धचित्तस्याबिदुषः संन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यत इत्युपपादितं शुद्धचित्तः परमार्थदर्शी कथमास्त इत्यपेक्षायामाह—सर्वेति । सर्वाणि नित्यं नैमित्तिकं कान्धं प्रतिषिद्धं चेति तानि कर्माणि मनसा विवेकबुद्ध्या कर्मादावकर्मदर्शनेन संन्यस्य सुखमास्ते दुःखहेतुसर्वव्यापारोपरमात् यतः वशी जितेन्द्रियः । क आस्त इत्यत आह—नवेति । नवद्वारे पुरे द्वे श्रोत्रे नेत्रे नासिके मुखं चेति सप्त शिरसि, अवाक् द्वे मूत्रपुरीषविसर्गार्थं, एवं नवद्वारयुक्ते पुरे नगरस्थानीये आत्मैकस्वामिके इन्द्रियाणि परिचारकाः बुद्धिरमा-
त्योऽहंकारो युवराजो मनः शिल्पीत्येवं रूपैरिन्द्रियादिभिः पौरैरधिष्ठिते आस्ते यतो देही देहाद्यतिरिक्ता-
त्मदर्शी यस्त्वहः स तु देहात्मदर्शी गेहादावास्तेऽतो युक्तं विशेषणम् । यद्यप्येवं तथाप्यात्मसमवायित्वेन कर्तृत्वकारयितृत्वे तस्य स्यातामित्यत आह—नैव कुर्वन्स्वयं न च कारयन् कार्यकरणानि क्रियासु प्रवर्तय-
न्नास्त इति संबन्धः । यत्तु वशी विवेकवैराग्यसंपन्नो नवद्वारे पुरे मानुषे शरीरे सुखमास्त इति संबन्धः । यद्यपि नवद्वारं श्वमार्जारादिशरीरमपि भवति तथापि वशिश्चब्दसंयोगान्मानुषमिति लभ्यते । सुखमिति क्रियाविशेषणम् अनेनान्तःकरणस्य हर्षशोकादयः परिणामा निराकृताः । वशीत्यत्र वैराग्योक्त्या रागाद्यप-
रपर्यायकमतदवस्थाविशेषक्रोधरूपावन्तःकरणपरिणामौ वारितौ । विवेकोक्त्या चाहंकारतन्निवन्धनमम-
काराध्यासौ चिन्तनात्मकचित्तपरिणामं च निराकृत्य विशुद्धचिदाकारतया बुद्धेरवस्थानमुक्तम् । ततश्च विशुद्धचिदाकारबुद्धिपरिणाम एव निष्कृष्टो वशिश्चब्देनोक्तः । किं कृत्वेत्यत आह—मनसा सह सर्वकर्माणि संन्यस्य त्यागेन ज्ञानमप्युपलभ्यते ततश्च संन्यस्यात्मानं ज्ञात्वा सुखमास्त इति ज्ञेयम् । वशिनं विशि-
नष्टि—अदेहीति । देहो लिङ्गशरीरं तद्रहितः । अयमाशयः षोडशकलात्मा हि पुरुषः तत्र भूतेन्द्रियप्राणाः प्रवर्त्याः प्रवर्तकमन्तःकरणं तच्च बुद्धिसंकल्पकतया सर्वा हि बुद्ध्या निश्चित्य मनसा संकल्प्य प्रवर्तते तत्र मनस्त्यागेन विज्ञानकर्मत्यागः संभवतीति कदाचिं लिङ्गदेहो नहि शिरसि छिन्ने कबन्धो देहतां प्रति-
पद्यते इति मनसेत्युक्तम् । बुद्धिस्तु सर्वाकारपरित्यागेन चिन्मात्र उपसंक्रान्ताऽहंकारादीनां तु कथापि विवे-
केनोन्मूलितेतीतरे व्याचक्षुः तत्रेदं वक्तव्यं वशिश्चब्दयोगं विनापि सर्वकर्माणीत्यादयो गता प्रकण्ठाच्च मानु-
षशरीरमेव लभ्यते सर्वकर्माणि संन्यस्येत्यनेन निपिद्धादिमनसरूपमानसकर्मत्यागे मनस्त्यागसिद्ध्या त्याग-
करणस्यापेक्षितत्वेन च सहस्रद्वन्द्वमध्याहृत्य पृथङ्मनस्त्यागवर्णनमसङ्गतम् । किं च विवेकयुक्तत्वमेव मन-
स्त्यागोऽतो विवेकयुक्तेन मनसा सर्वकर्माणि संन्यस्येत्येव युक्तम् एतेन वशिश्चब्देन विवेकवैराग्ययुक्तत्वव-
र्णनं प्रत्युक्तम् । वशिश्चब्दस्य स्वतन्त्रवाचित्वेन जितेन्द्रियत्वप्रतीत्या इतरोक्तार्थस्यार्थकार्थत्वात् । यद्यप्य-
देही लिङ्गशरीररहित इति तदपि न भेदबोधकेनिप्रत्ययेन देहादितरात्मदर्शीति वर्णनस्यैव नवद्वारे पुरे आस्ते इत्यस्य योगेन स्वारसिकत्वेन प्रश्लेषेण क्लिष्टकल्पनाया अन्याय्यत्वात् । इमामेवावशिष्टं मनसि नि-
धाय पश्चान्तरस्यैतद्याख्यानकर्तृभिर्दर्शितत्वाच्चेति दिक् । यद्यप्यन्ये वशी जितचित्तः समाधिस्थो योगी नव-
द्वारे नवैव पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि षष्ठः प्राणस्तेनैव तत्प्रवर्त्यानां कर्मेन्द्रियाणां संप्रदः बुद्ध्यहंकारचित्तानीति नवैतानि द्वाराणीव पुरपतेर्जीवस्य भोगार्थं विषयप्रवेशस्थानानि यस्मिन्नवद्वारे पुरे शरीराख्ये विचित्रवास-
नाकल्पितानन्तविषयवति अनेकैः कर्मसन्निभैः अधिष्ठिते सुखदुःखादितानापण्यवति मनसा सर्वद्वारोद्घाटन-
कुञ्चिकया सह सर्वाणि कर्माणि पुरपतिरिव राज्यकार्याणि संन्यस्य सुखं निर्विकल्पसंविन्मात्ररूपेणास्ते इति तदपि असङ्गमेव चित्तस्य वृत्तिनिरोधरूपजयापेक्षया वक्रादित्यागवदितरस्यागाप्रसिद्ध्या मनसा सद्येति सहस्रद्वान्धाहारेण वर्णनस्य पुनरुक्तिप्रसत्त्वात् । मृतशरीरस्य पुरस्य सत्त्वेति पुरोक्तद्वाराणामभा-
वेन नवद्वाराणि वस्मिन्नित्युक्तेरनुचितत्वात् । निर्विकल्पसमाधिस्यस्य भोगप्राप्तिद्वाराणां लयादहं देहाद्विभ्र इत्येतावन्मात्रभानस्याप्यज्ञात्वात् नवद्वारे पुरे आस्ते इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेश्चेति दिक् ॥ १३ ॥

प० टी०—एवं तावच्चित्तशुद्धिमुपन्यस्य कर्मसंन्यासापेक्षया कर्मयोगो विशिष्यत इति पूर्वमुक्तमिदानीं शुद्धचित्तस्य संन्यासः श्रेयानित्याह—सर्वकर्माणीति । वशी जितचित्तः सर्वकर्माणि विवेकयुक्तेन मनसा संन्यस्य स्वत एवोपरत्तानि कृत्वा सुखं यथा भवति तथास्ते वर्तते । कुत्रास्त इत्याह—नवद्वार इति । नेत्र-कर्णनासाद्वन्द्वाणि मुखमेकं चेति सप्त पायूपस्थं चेति द्वे एवं नवद्वारे पुरषदहंभावशून्ये देहे देहीव तिष्ठति । यथा कश्चिन्नवद्वारे नगरे तिष्ठन्नपि नागरधर्मान्न स्पृशति तद्वदहंकाराभावाच्छुद्धचित्तो न कुर्वन्ममकाराभावाच्च न कारयन्, अशुद्धचित्तस्तु करोति कारयति च ॥ १३ ॥

रा० टी०—पूर्वं नैव किञ्चित्करोमीत्यादिना कर्तृत्वाभिमानत्यागेन संन्यासो विवृतोऽधुना कारयितृत्वाभिमानत्यागेन संन्यासशब्दार्थं स्पष्टयति—सर्वकर्माणीति । यद्वा प्राक्कर्माणि ब्रह्मण्याधाय यः करोतीत्यत्र कर्मणां ब्रह्मण्याधानं नाम न कर्मणां स्वरूपेण त्यागोऽपि तु सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य भगवानेव स्वपूजात्मकानि मच्छुभार्थं मया कारयति मम कर्तृताशक्तिरपीशार्थानैवेत्यनुसंधायेत्येवंरूपमित्यर्थः । स्वरूपेण कर्माणि परित्यज्येत्यर्थपक्षे मनसेति व्यर्थमिति भावः । वशी जितेन्द्रियः स्वातन्त्र्येण नैव कुर्वन्नकारयन्श्च नवद्वारे चक्षुःश्रोत्रघ्राण्यानां षड् द्वाराणि मुखं पायूपस्थे चेत्येवं नवद्वारवति पुरे देहे सुखं यथा तथा आस्ते कर्मलेपहीनो वर्तत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ॥

न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥ १४ ॥

त० टी०—ननूक्तलक्षणो विवेकी कर्मभिर्न बध्यते अहस्तु कामकारेण शुभाशुभकर्मभिर्बध्यत इत्युक्तं, तत्र कस्य गुणः कस्य वा दोषः प्रयोजककर्त्रीश्वरायत्तकर्तृत्वात्सर्वस्य लोकस्य । “एष एव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते । एष एवासाधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्योऽप्यो निनीषते” इत्यादिश्रुतेः प्रयोजककर्तुरीश्वरस्यैव वैषम्यं, तस्यैव पुण्यपापसंबन्धः स्यादित्याशङ्क्यवारणाय—न कर्तृत्वमिति द्वाभ्याम् । प्रभुः परमेश्वरः लोकस्य जनस्य ‘लोकस्तु भुवने जने’ इति कोशात् । कर्तृत्वं शुभाशुभानि कर्माणि च न सृजति नापि कर्मफलसंयोगं संबन्धं सृजति किंतु लोकस्य स्वभावः अनादिकर्मात्मिकाऽविद्यानिरूपितप्रकृतिः कर्तृत्वादिना प्रवर्तते, तदनुसारेणैवैश्वरः कर्मसु प्रवर्तयति न त्वपूर्वकर्तृत्वादिकमुत्पादयतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

म० टी०—देवदत्तस्य स्वगतैव गतिर्यथा स्थितौ सत्यां न भवति एवमात्मनोऽपि कर्तृत्वं कारयितृत्वं च स्वगतमेव सत्संन्यासे सति न भवति अथवा नभसि तलमलिनतादिवद्वस्तुवृत्त्या तत्र नास्त्येवेति संदेहापोहायाह—नेति । लोकस्य देहादेः कर्तृत्वं प्रभुरात्मा स्वामी न सृजति त्वं कुर्विति नियोगेन तस्य कारयिता न भवतीत्यर्थः । नापि लोकस्य कर्माणीप्सिततमानि घटादीनि स्वयं सृजति कर्माणि न भवतीत्यर्थः । नापि लोकस्य कर्मकृतवतस्तत्फलसंबन्धं सृजति भोजयितापि भोक्तापि न भवतीत्यर्थः । “समानः सन्नुभौ लोकावनुसंचरति । ध्यायतीव लेलायतीव स हिः” इत्यादिश्रुतेः । अत्रापि शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यत इत्युक्तेः यदि किञ्चिदपि स्वतो न कारयति न करोति चात्मा कस्तर्हि कारयन्कुर्वन् प्रवर्तत इति तत्राह—स्वभावस्तु अज्ञानात्मिका दैवी माया प्रकृतिः प्रवर्तते ॥ १४ ॥

शं० टी०—नन्वात्मनो निरवयवत्वेन क्रियाश्रयत्वानुपपत्तौ स्वतः कर्तृत्वासंभवेऽपि यथाऽयस्कान्तस्या-यश्चालकत्वं तथा कारयितृत्वं स्यादेवेत्याशङ्कायां न, तथात्वे प्राणिनामात्मसांनिष्यस्य नित्यत्वात्सर्वदा स-र्वेषां प्रवृत्तिरेव स्वात्तद्दर्शनादात्मनः कारयितृत्वं न प्रामाणिकमित्याशयेनाह—न कर्तृत्वमिति । प्रकृतेर्ज-

स्वयमेव सर्वत्र भाति सर्वं भासयतीति वा, सर्वात्मना स्वयमेव भातीति वा प्रभुरात्मा स्वयं लोकस्य प्राणि-
नः कर्तृत्वं त्वमिदं कुर्वीति कर्माणि प्रवृत्तिं न सृजति यं कंचन जन्तुं न प्रवर्तयतीत्यर्थः । तथा कर्माणि
“ कर्तुरीप्सिततमं कर्म ” इतिस्मरणात् क्रियया प्राप्तुमिष्टतमानि कर्माणीत्युच्यन्ते तानि न सृजति नो-
त्पादयति इष्टप्रवृत्तिनिष्ठं वा क्रियया प्राप्तुं योग्यं वस्तु न संपादयतीत्यर्थः । कर्मफलसंयोगं च न सृजति
तं तं प्राणिनं तत्तत्कृतपापपुण्यफलेन न संयोजयति प्राणिनः सुखदुःखानि नानुभावयति चेत्यर्थः ।
आत्मनः कारयितृत्वप्रापयितृत्वभोजयितृत्वाद्यभावे तर्हि कारयिता प्रापयिता भोजयिता क इत्याकाङ्क्षायामाह-
स्वभाव इति । स्वयमेव सर्वं भावयतीति, स्वं भावयतीति वा स्वभावः प्रकृतिर्वासनामयी प्रवर्तयति कर्म-
रूपिणी प्रकृतिरिष्टानिष्टे संपाद्य सुखदुःखे चानुभावयति प्राणिनः स्वात्मा तु प्राणिप्रकृतितत्वेष्टातत्सुखदुःखानु-
भूतीनां साक्ष्येव भवत्यविक्रियः सन्नित्यर्थः ॥ १४ ॥

श्री० टी०-ननु “ एष एव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उज्जिनीषते । एष एवासाधु
कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्योऽधो निनीषते ” इत्यादिश्रुतेः परमेश्वरेणैव शुभाशुभफलेषु कर्मसु कर्तृ-
त्वेन प्रयुज्यमानोऽस्वतन्त्रः पुरुषः कथं तानि कर्माणि त्यजेदीश्वरेणैव ज्ञानमार्गे प्रयुज्यमानः शुभान्य-
शुभानि च त्यक्ष्यतीति चेत् एवंसति वैषम्यनैर्घृण्याभ्यां प्रयोजककर्तृत्वादीश्वरस्यापि पुण्यपापसंबन्धः
स्यादित्याशङ्क्याह-न कर्तृत्वमिति द्वाभ्याम् । प्रभुः ईश्वरः जीवलोकस्य कर्तृत्वादिर्कं न सृजति किंतु
जीवस्यैव स्वभावोऽविद्यैव कर्तृत्वादिरूपेण प्रवर्तते अनाद्यविद्या कामवशात्प्रवृत्तिस्वभावं जीवलोकमश्वरः
कर्मसु नियुक्ते न तु स्वयमेव कर्तृत्वादिकमुत्पादयतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

स० टी०-यथा पुंसः स्वनिष्ठैव गतिः सत्यां स्थितौ न सा ॥ तथात्मनोऽपि कर्तृत्वं संन्यासे सति
नास्ति किम् ॥ १ ॥ यद्वा नभसि वर्णादिवज्रास्त्यात्मनि वभूतः ॥ इति संदेहविच्छिन्नयै भगवानाह चा-
न्तिमम् ॥ २ ॥ सृजत्यात्मा न कर्तृत्वं देहादेस्त्वं च कुर्वीति ॥ नापि लोकस्य कर्माणि प्रासादादीनि
यानि च ॥ ३ ॥ अत्यन्तेप्सितरूपाणि स्वयं सृजति कर्हिचिन् ॥ न चाकृतवतः कर्म लोकस्य तत्फ-
लेन च ॥ ४ ॥ ससंबन्धं सृजत्यात्मा भोक्ता भोजयिता न सः ॥ यद्यात्मा न स्वतः किञ्चित्कुरुते
कारयत्यजः ॥ ५ ॥ कस्तर्हि कारयन्कुर्वन्प्रवर्तते इहेति चेत् ॥ शृणु स्वभावशब्देन मायाऽविद्यादिशब्दिता
॥ ६ ॥ प्रकृतिर्यास्ति सैवेयं व्यवहारे प्रवर्तते ॥ ७ ॥ १४ ॥

भा० टी०-नैव कुर्वन्न कारयन्नित्युक्तं प्रपञ्चयति-नेति । प्रभुरात्मा लोकस्य देहादेः कर्तृत्वं न सृजति
न षट्प्रासादादीनि कर्माणि नापि षटादिकृतवतस्तत्फलेन संयोगम् अनेन भोजयितृत्वमप्यात्मनो वारितम्
उपलक्षणमेतत् भोक्तृत्वनिषेधस्यापि तर्हि कस्य कर्तृत्वादिर्कामत्यपेक्षायामाह-स्वभावोऽविद्यालक्षणा प्र-
कृतिर्माया कुर्वन्कारयन्प्रवर्तते । यत्तु स्वस्मिन् भाव आरोपिता सत्ताऽस्येति स्वभावोन्तःकरणं तदेव प्रवर्तते
कृत्यै सुक्त्यै वेत्यर्थ इति तन्न, अन्तःकरणस्यापि प्रकृत्यधीनप्रवृत्तिकत्वेन साकाङ्क्षायः क्षिप्रकल्पनाया
अन्याग्यत्वात् । ननु “ एष एव साधुकर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उज्जिनीषते । एष एवासाधु कर्म कार-
यति तं यमेभ्यो लोकेभ्योऽधो निनीषते ” इत्यादिश्रुतेः “ अजो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः । ईश्वर-
प्रेरितो गच्छेत्सर्वं वा श्रममेव वा ” इतिस्मृतेश्च परमेश्वरेणैव शुभाशुभफलेषु कर्मसु कर्तृत्वेन प्रयुज्यमानः अस्वतन्त्रः
पुरुषः कथं तानि कर्माणि त्यजेत् ईश्वरेणैव ज्ञानमार्गे प्रयुज्यमानस्त्यक्ष्यतीति चेत् एवं सति वैषम्यनै-
र्घृण्याभ्यां प्रयोजककर्तृत्वादीश्वरस्यापि पुण्यपापसंबन्धः स्यादित्याशङ्क्याह-नेति द्वाभ्याम् । इत्येवमुत्था-
प्यायमपि श्लोको भाष्यकृद्ग्रीश्वरत्वेन कुतो न व्याख्यात इति चेत् अतीतानन्तरश्लोकेन क्षिप्रकल्पनां
विनैव सङ्कृतिसंभवमभिप्रेत्येति गृहण ॥ १४ ॥

प० टी०—ननु ' जानामि धर्मं न च मे प्रवृत्तिः ' इत्यादिवाक्यैरस्वतन्त्रस्य पुरुषस्य नैव कुर्वन् कारयन्नित्यादिना स्वतन्त्रत्वं कथमुक्तम्, अथास्तामीश्वरस्यैव प्रयोजकत्वमिति चेत्तर्हि सदसत्कार्यप्रवर्तकत्वेनास्मदादिवत्तस्यापि विषमत्वं स्यादित्याह—न कर्तृत्वमिति द्वाभ्याम् । प्रभुरीश्वरोऽपि लोकस्य जीव-लोकस्य कर्तृत्वं कर्माणि कर्मफलसंयोगं वा न सृजति न प्रयोजयति । तर्हि स्वतन्त्रः स्यादित्याह—स्वभाव इति । अनाद्यविद्यागुणोत्पन्नसदसत्संस्कारः स्वभावः स एव लोकेषु प्रवर्तते प्रवृत्तिजनको भवति स एवेश्वरानुग्रहो निग्रहो वेति कल्प्यते ॥ १४ ॥

रा० टी०—ननु दर्शनादिकुर्वन्मैव करोमीति मन्येतेत्युक्तिरयुक्ता तथात्वे मिथ्याज्ञानित्वप्रसङ्गादित्यतः स्वाभिप्रायमाह—नेति । जडमपेक्ष्य प्रभुः समर्थो जीवः लोकस्य कर्तृत्वं लोकेन कर्म न सृजति न कारयति स्वातन्त्र्येणेत्यर्थः । स्वयं च कर्माणि न सृजति न करोति कर्मण्यस्वातन्त्र्ये फले सुतरां तदित्याह—न कर्मेति । सृजतीत्यनुषङ्गः । कर्मफलप्राप्तिं लोकस्य न सृजति लोकस्य फलप्राप्तिसंपादने स्वस्य वा फलसंपादने न स्वतन्त्र इत्यर्थः । स्वातन्त्र्याभावापेक्षया न करोमीति मन्येतेत्युक्तिरिति भावः । यद्वा जीवस्य स्वतन्त्रकर्तृत्वाभावेऽपीश्वरदत्तं क्रियायां क्रियाजन्यादृष्टे कर्मफलप्राप्तौ चास्त्येव स्वातन्त्र्यमतः कथं ब्रह्मण्याभाय कर्माणीति सर्वाणि कर्माणि संन्यस्येति चोक्तिरित्यत आह—नेति । प्रभुरीश्वरः लोकस्य जीवस्य कर्तृत्वमभिहोत्रादिक्रियायां स्वातन्त्र्यं न सृजति न प्रयच्छति कर्माणि क्रियाजन्यादृष्टानि लोकस्य न सृजति तेषु स्वातन्त्र्यं न प्रयच्छति कर्मफलसंयोगं च लोकस्य न सृजति फलप्राप्तावपि लोकस्य स्वातन्त्र्यं न प्रयच्छतीत्यर्थः । ननु क्रियायामदृष्टेषु फलसंयोगे च जीवस्य स्वातन्त्र्याभावे कथं क्रियादिनिष्पत्तिरित्यत आह—स्वभावस्त्वाति । स्वं स्वयमेव भवति परानपेक्षं तिष्ठति तथा स्वयमेव भावयति जगदुत्पादयतीति स्वभावः । स्वेति-पदे उपपदे भवतेत्यन्तात्कप्रत्ययः । स्वस्थितावन्यकरणे च परानपेक्षः स्वतन्त्रो भगवान्स्वभावशब्दार्थः । स एव च प्रवर्तते क्रियाकर्तृत्वे कर्मशब्दितादृष्टेषु फलसंयोगे वेति ध्येयम् । कदापि कुत्रापि नान्यस्य स्वातन्त्र्यं ददाति किंतु सर्वत्र सर्वदा स्वयमेव प्रवर्तते इति भावः ॥ १४ ॥

नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः ॥

अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥ १५ ॥

त० टी०—अत एव—नादत्त इति । विभुः परमेश्वरः कस्यचिज्जीवस्य पापं सुकृतं चैव नादत्ते तयोः स्वभावानुसारेण कारयिताऽपि पापपुण्यभाक् भवतीत्यर्थः । ननु जीवानां प्रयोजक ईश्वरो यदि कर्तृत्वकर्माणि न सृजति, पापादि नादत्ते चेत्तर्हि कथं बन्धनहेतुकर्म कुर्वन्तीत्यत आह—अज्ञानेनेति । अनादिकर्मान्मकाज्ञानेन स्वाभाविकं धर्मभूतं ज्ञानमावृतं, तेन हेतुना जन्तवो मुह्यन्ति । अज्ञानेनावृतज्ञानत्वाज्जीवा मोहमन्यथा ज्ञानं प्राप्नुवन्ति अनिष्टे इष्टबुद्ध्या प्रवर्तन्ते भगवति वैषम्यं पुण्यपापं च कल्पयन्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥

म० टी०—नन्वीश्वरः कारयिता जीवः कर्ता तथा च श्रुतिः “ एष लोके साधु कर्म कारयति तं यमुजिनीषते । एष एवासाधु कर्म कारयति तं यमयो निनीषते ” इत्यादिः । स्मृतिश्च “ अज्ञो जन्तुरजी-ज्ञोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः । ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वा श्रममेव वा ” इति । तथाच जीवेश्वरयोः कर्तृत्वकारयितृत्वाभ्यां भोक्तृत्वभोजयितृत्वाभ्यां च पापपुण्यलक्षेपसंभवात्कर्मसुखं स्वभावस्तु प्रवर्तते इति तत्राह—नादत्त इति । परमार्थतः विभुः परमेश्वरः कस्यचिज्जीवस्य पापं सुकृतं च नैवादत्ते परमार्थतो जीवस्य

कर्तृत्वाभावात् परमेश्वरस्य च कारयितृत्वाभावात् । कथं तर्हि भ्रूतिः स्मृतिलोकन्यक्कारश्च तत्राह—अज्ञाने-
नावरणविक्षेपसंक्षिप्तता मायाकृत्येनानृत्येन तमसावृतमाच्छादितं ज्ञानं जीवेश्वरजगद्वैदभ्रमाभिधानभूतं
नित्यं स्वप्रकाशं सचिदानन्दरूपमद्वितीयं परमार्थसत्यं तेन स्वरूपावरणेन मुह्यन्ति प्रमातृप्रमेयप्रमाण-
कर्तृकर्मकरणभोक्तृभोग्यभोगाख्यनवविधसंसाररूपं मोहमयस्मिस्तदवभासरूपं विक्षेपं गच्छन्ति अन्तवो जन-
नक्षीलाः संसारिणो बस्तुस्वरूपादर्शिनः अकर्त्रभोक्तृपरमानन्दद्वितीयात्मस्वरूपादर्शननिबन्धनो जीवे-
श्वरजगद्वैदभ्रमः प्रतीयमानो वर्तते मूढानां तस्यां चावस्थायां मूढप्रत्ययानुवादिन्यावेते भ्रूतिस्मृती
वास्तवाद्वैतबोधिवाक्यशेषभूते इति न दोषः ॥ १५ ॥

श्रु० टी०—ननु “ एव एव साधु कर्म कारयति । सत्त्वस्यैव प्रवर्तकः । ईश्वरः सर्वभूतानाम् ।
सर्वाधिपत्यं कुरुते महात्मा । धर्मावहं पापनुदं भगेशम् । वरदं देवमीडयम् । प्रभुः प्रीणाति विश्वमुक् ”
इत्यादिभ्रूतिभिः स्मृतिभिश्च परमात्मनः कर्तृत्वं कारयितृत्वं धर्मावहत्वं पापापनोदकत्वं समर्पितपूजादिभिः
परितोदृत्वादिकं प्रतिपाद्यते, कथं न कर्तृत्वं न कर्माणीत्यात्मनः भ्रूतिस्मृत्युक्तधर्मस्वाभावः प्रतिपाद्यत
इत्याकाङ्क्षायां न भ्रूतिस्मृतिभिः पुराणैरप्यात्मन्युपाधिभूतमारोप्य प्रतिपाद्यते मुमुक्षुणां सत्त्वशुद्धयर्थं तदुपास्तौ
प्रवृत्तिसिद्धये ननु तत्तत्स्विकं, वस्तुतस्तु कूटस्थसङ्गचिद्रूपत्वादात्मा स्वयं न करोति न कारयति नादत्त इत्याह—
नादत्त इति । निरवयवत्वाभिक्रियत्वाच्च विमुक्त्यापकः स्वयमात्मा भक्तस्य बाध्यन्यस्य वा यस्य कस्यचित्पापं
नादत्ते ब्राह्मणो हिरण्यगर्भमिव न गृह्णाति । ननु ‘ हरिर्हरति पापानि दुष्टचित्तरपि स्मृतः । अनेकजन्मा-
र्जितपापसंचयं हरत्यशेषं स्मृतमात्र एव ’ इत्यादिवाक्यैर्मत्कृतं पापं भगवानादत्त इति प्रतिपाद्यत इति
चेत्सत्यं प्रतिपाद्यते तत्प्रतिपादनं नामकीर्तनप्रायश्चित्स्याऽनात्मज्ञं तत्पापान्मोचयितुमेव भवति ननु परमात्मनो
विकारित्वं संपाद्य तत्पापादानप्रतिपादनाय एतन् ‘ तस्मात्संकीर्तनं विष्णोर्जगन्मङ्गलमहसाम् । महतामपि
कौरव्य विद्वदैकान्तिकनिष्कृतिम् ॥ एका विनिष्कृतिः शैभोः सकृदेव हि कीर्तनम् ’ इत्यादिवचनेभ्योऽवगम्यते ।
अन्यथा निर्विकारत्वप्रतिपादकबहुभ्रूतिविरोधप्रसङ्गात् । किञ्च यस्य कस्यापि भक्तस्य बान्धवस्य वा भक्त्या
समर्पितं श्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठानजन्यं सुकृतं च नैवादत्ते बहिराहुतिमिव न किञ्चिदृह्णाति । ननु तर्हि “ धर्मा-
वहं पापनुदं वरदं देवमीडयम् ” ‘ प्रभुं प्रीणाति ’ ‘ पत्रं पुष्पं फलं तोयम् ’ इत्यादिभ्रूतिस्मृतिवाक्यानाम-
प्रामाण्यापात इति चेन्न, मुमुक्षोः सत्त्वशुद्धिकामस्य परमेश्वरोपास्तौ तन्महत्त्वप्रतिपादनेन रुच्युत्पादनपरत्वा-
त्तेषां वाक्यानां “ वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता ” इत्यादिवाक्यवत्प्रामाण्योपपत्तेः । ननु पण्डिताश्चाप्यपण्डिताश्च
सर्वे ज्ञानसंध्यानुष्ठानयज्ञदानादिजं फलमीश्वरायैव समर्पयन्ति गृह्णातीश्वर इति तत्कथमित्याकाङ्क्षायां ते वेदा-
न्तविचारजन्यज्ञानाभावादेव तथा कुर्वन्तीत्याशयेनाह—अज्ञानेनेति । आत्मनो देहेन्द्रियादिभ्यो भिन्न-
त्वाविक्रियत्वचिद्रूपत्वपरिपूर्णत्वाखण्डानन्दैकरसत्ववेदनं ज्ञानं तद्विलक्षणमज्ञानं तेनोच्छलक्षणं ज्ञानमावृतं
राहुणा रविबिम्बवत्सिरोहिरं देनैव परमात्मतत्त्वाऽविवेकेन जन्तवः प्राणिनः सर्वेऽप्यहंममेत्यनेन कर्म-
णेश्वरः प्रीयते मममीप्सितं दास्याति भोक्ष्ये भोजयिष्यामीति मुह्यन्ति परतत्त्वमजानन्तः सन्तः
संहरन्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥

श्रु० टी०—वस्मादेवं तस्मात्—नादत्त इति । प्रयोजकोऽपि सत्त्वप्रभुः कस्यचित्पापं सुकृतं च नैवादत्ते न
भजये । तत्र हेतुः—विभुः परिपूर्णः आप्तकाम इत्यर्थः । यदि हि स्वार्थकामनया कारयेत्तर्हि तथा स्यात् न
त्वेतदस्ति आप्तकामस्यैवाचिन्त्यनिजमायया तत्तत्पूर्वकर्मानुसारेण प्रवर्तकत्वात् । ननु भक्ताननुग्रहतोऽभक्ता-
भिगृह्यतश्च वैकल्पेपक्षमात्कथमाप्तकामत्वमित्यत आह—अज्ञानेनेति । निग्रहोऽपि दण्डरूपोऽनुग्रह एवेत्ये-

वमज्ज्ञानेन सर्वत्र समः परमेश्वर इत्येवंभूतं ज्ञानमावृत्तम्, तेन हेतुना जन्तवो जीवा मुह्यन्ति भगवति वैष्णवं मन्यन्त इत्यर्थः ॥ १५ ॥

स० टी०—ननु श्रुतौ स्मृतौ कर्ता प्रसिद्धो जीव एव हि ॥ ईशः कारयिता सिद्धस्तद्विरुद्धमिहोच्यते ॥ १ ॥ माया विद्याभिधा शक्तिः स्वभावाख्या प्रवर्तते ॥ यमिच्छति स ज्ञेतुं पुण्यं तं कारयत्यजः ॥ २ ॥ यमिच्छति त्वधो नेतुं पापं तं कारयत्यसौ ॥ अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः ॥ ३ ॥ ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वाऽशुभमेव वा ॥ इति श्रुतिस्मृतिभ्यां च निर्णीतेनाध्वना यतः ॥ ४ ॥ कर्तृत्वप्रे-
रकत्वाभ्यामात्मनोरीशजीवयोः ॥ भोक्तृत्वभोजयितृत्वधर्माभ्यां लेपसंभवात् ॥ ५ ॥ मैवं वस्तुत आत्मार्यं विभुत्वात्परमेश्वरः ॥ जीवस्य कस्यचित्पापं नादत्ते सुकृतं तथा ॥ ६ ॥ वस्तुतो नास्ति कर्तृत्वं जीवस्या-
सङ्गिनो विभोः ॥ कारयितृत्वमप्येवं नेश्वरस्यास्ति वस्तुतः ॥ ७ ॥ अज्ञानेनावृतेनैवावृत्तिविशेषशालिना ॥ मायाख्येनान्ध्यतमसाच्छादितं चिद्धनात्मकम् ॥ ८ ॥ जीवेश्वरजगद्भेदभ्रमाधिष्ठानमद्वयम् ॥ स्वप्रकाशं परा-
नन्दं ज्ञानं तेनेह जन्तवः ॥ ९ ॥ स्वरूपावरणेनैव विक्षेपं यान्ति सर्वशः ॥ मातृमानप्रमेयादिमोहं दुःखै-
कसंकटम् ॥ १० ॥ प्राप्नुवन्ति मुधा जीवा भ्रान्तिज्ञानवशीकृताः ॥ अकर्त्रभोक्तृपरमानन्दात्मा वृत्ति-
हेतुकः ॥ ११ ॥ जीवेश्वरजगद्भेदभ्रमो मूढधियां भवेत् ॥ तस्यां दृशायां मूढानामवभासानुवादिनी ॥ १२ ॥ वास्तवाद्वैतबोधाय श्रुतिस्तदनुगा स्मृतिः ॥ अत आविद्यकैर्धर्मैः कर्तृत्वादिभिरीश्वरः ॥ १३ ॥ जीवो वा लिप्यते नैव श्रीहरेरेष आशयः ॥ ईश्वरोऽयमाश्रित्य ब्रह्मात्मैक्यं विचार्य च ॥ १४ ॥ अक-
र्त्रात्मस्वरूपं स्वं निश्चिन्वन्ति विवेकिनः ॥ १५ ॥ १५ ॥

भा० टी०—ननु यः परमेश्वरैकशरणो ब्रह्मणि संन्यस्तसमस्तकर्मा यानि पुण्यपापानि करोति तानि क गच्छन्ति लिप्यन्ते न स पापेन पद्मपत्रमिवाभ्रसेत्यनेन तस्य लेपाभावोक्तः, तथाच स्वस्य भक्तस्य पुण्यं च पापं च तदनुग्रहार्थं भगवानादत्त इति चेत्तत्राह—नेति । विभुः परमेश्वरः कस्यचित्स्वभक्तस्यापि पापं नादत्ते न गृह्णाति तथा भक्तैः समर्पितं सुकृतं पूर्णकामत्वात् चैवादत्ते । ननु परमार्थतो जीवस्या-
पीश्वराव्यतिरेकात्कर्तृत्वाद्यभावः ईश्वरस्य सुतरामतः किमर्थमीश्वरात्स्वस्य भेदं प्रकल्प्य परमेश्वरो भजनी-
योऽहं तस्य भक्तस्तदर्थं मया पूजायागदानहोमादिलक्षणं कर्मानुष्ठेयमिति बुद्ध्या परमेश्वरैकशरणैरन्यैश्चाहं कर्म करोमि कारयामि तस्य फलं भोक्ष्ये भोजयामीति बुद्ध्या कर्माण्यनुष्ठीयन्त इति चेत्तत्राह—अज्ञानेनावृतं कर्तृ-
त्वादिनिर्मुक्तोहमस्मीति विवेकज्ञानम् । वसिष्ठोऽप्याह ‘विवेकमाच्छादयति जगन्ति जनयत्यलम्’ इति पूर्वप्रस्तुताऽविद्या तेन जन्तवो मुह्यन्ति मोहं गच्छन्ति यथा शुक्तिज्ञानं शुक्त्यज्ञानेनावृतं तेन रजतमिद-
मिति पुरुषाणां मोहस्तथाऽहमुपासक ईश्वरार्थं कर्म करोम्यहं कर्ता कारयिता भोक्ता भोजयितेत्वेवं मुह्य-
न्तीत्यर्थः । ज्ञानं जीवेश्वरजगद्भेदभ्रमाधिष्ठानभूतं स्वप्रकाशं सविदानन्दरूपं परमार्थमिति तु लोकप्रसिद्ध-
ज्ञानपदार्थत्यागे बीजाभावमभिप्रेत्याचार्यैर्न व्याख्यातमिति बोध्यम् । एतेन ननु भक्ताननुगृह्योऽभक्तान्
निगृह्यतश्च वैष्णवोपलम्भात्कथमाप्तकामत्वमत आह—अज्ञानेनेति । निग्रहोऽपि दण्डरूपोऽनुग्रह एवेत्येवमज्ञा-
नेन सर्वत्र समः परमेश्वर इत्येवंभूतं ज्ञानमावृत्तं तेन हेतुना जन्तवो जीवा मुह्यन्ति भगवति वैष्णवं
मन्यन्त इत्यर्थ इति प्रत्युक्तम् । ज्ञानं प्रकाशयति ज्ञाननिर्धूतकल्मषा इत्यत्राभिमततद्यतिरिक्तज्ञानपदार्थकल्प-
नानुपपत्तेः । यस्त्विदरैः स्वभावस्तु प्रवर्तत इत्यत्रान्तःकरणं प्रवर्तत इति व्याख्याय नन्वेवं सति देवदत्तः
यापी यज्ञदत्तः सुकृतीत्यादिव्यवहाराणां का गतिरित्यत आह—नादत्ते इति । चिन्दिदात्मा कस्य ज्ञानशक्तिः
शास्त्रस्याधारत्वगुणयोगात्कलमस्यान्तःकरणस्य पापं सुकृतं च नादत्ते नात्मसंबन्धि करोति । तत्र हेतु-
माह—विमुरिति अपरिणामीत्यर्थः । कथं तर्ह्यं लोकव्यवहारस्तत्राह—अज्ञानेनेति । अज्ञानेना-

ज्ञानपरिणामरूपेणान्तःकरणेन ज्ञान स्वरूपमावृतम् अन्योन्यतादात्म्याभ्यासविषयभावं गमितमित्यर्थः । तेन कर्मण्येन ज्ञानेन ज्ञानावृत्त्या मुह्यन्ति आत्मगतत्वेन सुकृतबुद्धतादि व्यवहरन्तीत्यर्थ इति व्याख्यातं तदुक्तं, बुद्ध्याः सम्यग्वाक्यार्थसंभवे गौण्यादिवृत्त्याश्रयणस्य छिष्टरूपनायाऽज्ञानाध्यत्वात् ॥ १५ ॥

१० टी०—अत एवाह—नादत्त इति । विभुर्व्यापको गगनवत्सर्वसमः परमेश्वरः कस्यचित्पापं सुकृतं वा नादत्ते नाददाति परिपूर्णत्वादात्मसकलकामत्वात्, किंत्वज्ञानेन ज्ञानमावृत्तं तेन हेतुना जन्तवोऽज्ञा जीवा मुह्यन्ति ततः सदसद्वा कर्म कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥

१० टी०—फलसंयोगे स्वातन्त्र्याभावं जीवस्य व्यनक्ति—नादत्त इति । विभुः जडापेक्षया समर्थो जीवः कस्यचिदुराचारस्य सकाशात्तज्जन्यं पापं स्वातन्त्र्येण नादत्ते सुकृतं पुण्यं च स्वातन्त्र्येण नैवादत्ते । एवं क्रियायामदृष्टे च ज्ञेयम् । यद्वा भगवत एव कर्तृत्वे कर्मलेपः स्यादित्यत आह—नादत्त इति । विभुः स्वतन्त्र ईश्वरः विभुत्वादेव कस्यचित्कर्मणः सकाशात्पापं सुकृतं वा नादत्त इत्यर्थः । न पुण्यः पापलेपवान्भवतीत्यर्थः । नन्वेवं सर्वत्र स्थित्वा स्वातन्त्र्येण कर्ता ईश्वरोऽस्ति चेत्कथं न दृश्यत इत्यत आह—अज्ञानेनेति । तेनाज्ञानेनावृतबुद्धित्वेन मुह्यन्ति भगवन्तं न जानन्ति ॥ १५ ॥

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ॥

तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥ १६ ॥

१० टी०—स्यादेतत्तथाऽप्यनाद्यज्ञानावृतज्ञानाः सर्वेऽपि कुतो न मुह्यन्ति यतो मोहहीना अपि केचिदुच्यन्त इत्यपेक्षया सर्वं कर्मागिवलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यत इति पूर्वोक्तं ज्ञानं तत्र हेतुरित्याह—ज्ञानेनेति । अज्ञानेनावृतज्ञानेष्वपि सर्वात्मसु येषां भगवत्कृपाकटाक्षविषयभूतानां जीवात्मनां वेदान्ततत्त्वसाक्षात्कारवदुरूपसदनपूर्वकतदुपदिष्टशास्त्रार्थमनननिदिध्यासनाभ्यासजनितेन आत्मनो देहेन्द्रियादिविविक्तात्मस्वरूपविषयेण मनोवृत्तिरूपेण ज्ञानेन तज्ज्ञानावरणमनादिकर्मसंचयरूपमज्ञानं नाशितं तेषां तद्धर्मभूतं स्वाभाविकं ज्ञानं कर्तृपरं देहेन्द्रियादिभ्योऽत्यन्तविरक्षणं चैतन्यं त्वंपदार्थस्वरूपं कर्म आदित्यवदुद्यमात्रेणैव प्रकाशयति अन्यदपीष्टानिष्टवन्धमोक्षहेतुभूतं सर्वं वस्तु प्रकाशयतीत्यतो न मुह्यन्तीत्यर्थः । अत्र तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयतीत्यज्ञाननाशनान्तरमप्यात्मनां बहुत्वाभिधानादुपाधिसंबन्धगन्धस्यापि वक्तुमशक्यत्वादेकात्मवादिनः स्पष्टं भगवता निरस्ताः । तेषामादित्यवज्ज्ञानमिति षष्ठ्या ज्ञानस्य स्वरूपाद्देहिदेशात्तत्संबन्धाभिधानाच्च ज्ञानज्ञानयोः प्रभाप्रभावतोरिव धर्मधर्मभावसिद्ध्या स्वरूपातिरिक्तज्ञानानङ्गीकारिणो गुणगुणिनोरङ्गीकारिणश्च निरस्ता ज्ञेयाः । एतेन बद्धावस्थायां संकुचितप्रभस्य घटावृतदीपस्येव कर्मनिर्मितस्थूलसूक्ष्मदेहेन धर्मभूतज्ञानस्यैव संकोचः, न त्वात्मस्वरूपान्यथाभावः मोक्षदशायां घटात्मत्वावरणध्वंसे दीपप्रभाप्रकाशवत् सकारणलिङ्गशरीरध्वंसे धर्मभूतज्ञानस्यैव विकासो, नतु स्वरूपान्तरापत्तिरित्यपि सूचितम् । “ यथोदपानखननात्क्रियते न जलान्तरम् । सदेव नीयते व्यक्तिमसतः संभवः कुतः ॥ यथा न क्रियते ज्योत्स्ना मलप्रसालनान्मयेः । तथा हेयगुणध्वंसादवबोधादयो गुणाः । प्रकाशयन्ते न जन्यन्ते नित्या एवात्मनो हि ते ” ॥ १६ ॥

१० टी०—तर्हि सर्वेषामनाद्यज्ञानावृतत्वात्कथं संसारनिवृत्तिः स्यात्त आह—ज्ञानेनेति । तदावरणविक्षेपशक्तिमदनाथनिर्वाक्यमनृतमनर्थव्रातमूलमज्ञानमात्माश्रयविषयमविद्यामायादिशब्दवाच्यमात्मनो ज्ञानेन गुरुपविष्टवेदान्तमहावाक्यजन्येन श्रवणमनननिदिध्यासनपरिपाकनिर्मलान्तःकरणवृत्तिरूपेण निर्विकल्पकसाक्षात्कारेण शोभितवत्सर्ववर्षाभाभेदरूपशुद्धसच्चिदानन्दात्मण्यैकरसवस्तुमाश्रयविषयेण नाशितं बाधितं काल-

त्रयेऽप्यसदेवासत्तयाऽज्ञानमभिधानचैतन्यमात्रतां प्रापितं शुक्लाविव रजतं शुक्तिज्ञानेन येषां श्रवणमनना-
दिसाधनसंपन्नानां भगवदनुगृहीतानां मुमुक्षूणां तेषां तत्त्वज्ञानं कर्तुं आदित्यवत् यथादित्यः स्वोदयमात्रे-
णैव तमो निरवशेषं निवर्तयति नतु कंचित्सहायमपेक्षते तथा ब्रह्मज्ञानमपि शुद्धसत्त्वपरिणामत्वाद्व्याप-
कप्रकाशरूपं स्वोत्पत्तिमात्रेणैव सहकार्यन्तरनिरपेक्षतया सकार्यमज्ञानं निवर्तयत्परं सत्यज्ञानानन्तानन्दरूप-
मेकमेवाद्वितीयं परमात्मतत्त्वं प्रकाशयति प्रतिच्छायाग्रहणमात्रेणैव कर्मान्तरेणाभिव्यनक्ति । अत्राज्ञाने-
नावृतं ज्ञानेन नाशितमित्यज्ञानस्यावरणत्वज्ञाननाशयत्वाभ्यां ज्ञानाभावरूपत्वं व्यावर्तितं नह्यभावः किं-
चिदावृणोति न वा ज्ञानाभावो ज्ञानेन नाशयते स्वभावनाशरूपत्वात्तस्य तस्मादवश्यमज्ञो मामन्यं च न जानामी-
त्यादिसाक्षिप्रत्यक्षसिद्धं भावरूपमेवाज्ञानमिति भगवतो मतम् । विस्तरस्त्वद्वैतसिद्धौ द्रष्टव्यः । येषामिति बहुव-
चनेनानियमो दर्शितः । तथाच श्रुतिः “तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणां
तद्विदमप्येतर्हि य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवति” इत्यादिः । यद्विषयं यदाश्रयमज्ञानं तद्विषयतदाश्र-
यप्रमाणज्ञानात्तन्निवृत्तिरिति न्यायप्राप्तनियमं दर्शयति । तत्राज्ञानगतभावरणं द्विविधं एकं सतोऽप्यसत्त्वा-
पादकं अन्यस्तु भातोऽप्यभानापादकम् । तत्रार्थं परोक्षापरोक्षसाधारणप्रमाणज्ञानमात्राभिर्वर्तते अनुमितेऽपि
बह्वधावौ पर्वते बह्विर्नास्तीत्यादिभ्रमादर्शनात् । तथा सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मास्तीति वाक्यात्परोक्ष-
निश्चयेऽपि ब्रह्म नास्तीति भ्रमो निवर्तत एव । अस्येव ब्रह्म किंतु मम न भातीत्येकं भ्रमजनकं द्वि-
तीयमभानावरणं साक्षात्कारादेव निवर्तते । सैव साक्षात्कारो वेदान्तवाक्येनैव जन्यते निर्विकल्पक
इत्याद्यद्वैतसिद्धानुसंधेयम् ॥ १६ ॥

शं० टी०-ननु सर्वेषामज्ञानावृतज्ञानत्वे कथं मुमुक्षूणामात्मज्ञानाविर्भावः कथं वा तेषां मुक्तिरित्या-
काङ्क्षायामीश्वरप्रीत्यै कृतनित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानेन यदा चित्तपरिपाकस्तदा सम्यग्ज्ञानमुदेत्यज्ञानं नाश-
यित्वा परं तत्त्वं प्रकाशयति तदा ते मुक्तिं गच्छन्तीत्याशयेनाह-ज्ञानेनेति द्वाभ्याम् । तुल्यदो ज्ञानव्यति-
रिक्तस्याज्ञाननाशकत्वासंभवद्योतनार्थः । कर्मोपास्तिभ्यां परिपक्वचित्तानां येषां ज्ञानेन तु श्रवणादिसमुत्पन्ने-
नारमविषयकेणात्मनो बुद्धेः संवन्धिबुद्धिनिष्ठमित्येतज्ज्ञाना ज्ञानयोरुद्धिर्भवेत्त्वादावृत्तिरनावृत्तिश्च पटलेन
चक्षुष एव नतु घटस्य तद्वदज्ञानं ज्ञानं च बुद्धेरेव नात्मनस्तु अन्यथाहमिति प्रत्ययानुत्पत्तेस्ततो बुद्धिसंब-
न्धेवाऽज्ञानं येन मोहिताः संसरन्ति प्राणिनो यत्सर्वानर्थबीजं तदज्ञानं नाशितं भवति सूर्योदयेन तिमिर-
मिव विध्वस्तं भवति तेषां शुद्धात्मनां समुत्पन्नं तज्ज्ञानमादित्यवद्यथोदित आदित्यः पदार्थजातं प्रकाशयति
तथा तत्सर्ववेदान्तप्रसिद्धं सत्यज्ञानादिलक्षणं प्रत्यगभिन्नं परं ब्रह्म प्रकाशयति सूर्यप्रकाशेन स्थाणुरेवायमिति
यथा तथा ज्ञानप्रकाशेन ब्रह्मैवाहमिति स्वं ब्रह्मैव विजानन्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्री० टी०-ज्ञानिनस्तु न मुह्यन्तीत्याह-ज्ञानेनेति । आत्मनो भगवतो ज्ञानेन येषां तद्वैषम्योपलम्भक-
ज्ञानं नाशितं तज्ज्ञानं तेषामज्ञानं नाशयित्वा तत्परं परिपूर्णमीश्वरस्वरूपं प्रकाशयति यथा आदित्यस्तमो
निरस्य समस्तं वस्तुजातं प्रकाशयति तद्वत् ॥ १६ ॥

स० टी०-तर्ह्येवं सर्वजीवानामध्यस्तानाद्यविषया ॥ आवृतत्वात्कथं बन्धान्मुक्तिः स्यादिति चेच्छृणु
॥ १ ॥ तदावरणविशेषाक्तिमद्वन्धकारणम् ॥ अविद्याख्यमनिर्वाच्यं ज्ञानेनाज्ञानमात्मनः ॥ २ ॥ गुरुप-
दिष्टवेदाध्यव्यापकजन्येन भास्वता ॥ अखण्डसच्चिदानन्दवस्तुवैक्यविषयेण च ॥ ३ ॥ बाधितं सदभिधान-
विन्माम्प्रत्येन बोधितम् ॥ रज्ज्वामहिस्रगादीव रज्जुज्ञानेन प्रापितम् ॥ ४ ॥ येषां यथोक्तवेदान्तभ्रम-
णादिमत्तां संशयम् ॥ केशवानुगृहीतानां मुमुक्षूणां विपश्चितम् ॥ ५ ॥ तज्ज्ञानं सूर्यवन्तेषां परमद्वैतवि-
द्भ्यम् ॥ प्रकाशयति चात्मानं प्रतिबिम्बग्रहेण वै ॥ ६ ॥ कर्मतामन्तरेणाभिव्यनक्तित्याद्यौ हरेः ॥

ब्रह्मात्रदर्शनपरो ब्रह्मविद्यतिः सर्वानन्दो भवतीत्यर्थः । अत्रायमभिप्रायः—गुहादौ रहसि समाधिं कुर्वन्तः समाधिकाल एवात्मानन्दानुभवः न तु सर्वदा सर्वत्र, ब्रह्मयोगयुक्तात्मनस्तु बहिरन्तः सदा सर्वत्र ब्रह्मानन्दानुभवो निरर्गल इति ॥ २१ ॥

श्री० टी०—मोहनिवृत्त्या बुद्धिस्थैर्यहेतुमाह—बाह्यस्पर्शेष्विति । इन्द्रियैः स्पृश्यन्त इति स्पर्शा विषयाः बाह्येन्द्रियविषयेषु असक्तात्मा अनासक्तचित्तः आत्मन्यन्तःकरणे यदुपशमात्मकं सात्त्विकं सुखं तद्विन्दति लभते स चोपशमात्मकं सुखं लब्ध्वा ब्रह्मणि योगेन समाधिना युक्तस्तदैक्यं प्राप्त आत्मा यस्य सः अक्षय्यं सुखमश्नुते प्राप्नोति ॥ २१ ॥

स० टी०—अनाद्यव्यासजां भोगप्रीतिं बलवतीं कथम् ॥ त्यक्त्वा ब्रह्मण्यवस्थानं संभवेदिति चेच्छृणु ॥ १ ॥ बाह्याः शब्दादयो भोगा जडधर्मा विनश्वराः ॥ तेष्वनासक्तचित्तः सन्विरक्तः शुद्धमानसे ॥ २ ॥ शान्तिरूपं सुखं बाह्यभोगाकाङ्क्षां विहाय यत् ॥ लभते सत्त्ववृत्त्यासौ तदनन्तं महत्सुखम् ॥ ३ ॥ यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् ॥ तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम् ॥ ४ ॥ यद्वा यत्स्वपदाद्यै च सुप्तौ भातमपीहितम् ॥ प्रतिबन्धादलभ्यं तत्तद्भावाच्च लभ्यते ॥ ५ ॥ ब्रह्मण्येकामसंपन्नं चित्तं यस्य च तद्व्रतम् ॥ तत्पदार्थेऽयं वा योगः समाधिस्तेन चैकताम् ॥ ६ ॥ गतस्तु श्रीऽपि लक्ष्योऽर्थो यस्य सोऽनन्तमद्वयम् ॥ स्वस्वरूपसुखं सन्ध्यगव्याप्तोत्थात्मस्वरूपतः ॥ ७ ॥ नित्येऽपि वस्तुनि भ्रान्तिनाशाभिप्रायतस्तथा ॥ औपचारिकधात्वर्थयोगोऽस्तीह न वस्तुतः ॥ ८ ॥ बाह्यभागवत्त्वं त्यक्त्वा सर्वानर्थाकर्षी बुधैः ॥ नित्यानन्दैकतां प्राप्तुं यत्न आस्थेय आदरात् ॥ ९ ॥ यत्पादपद्ममकरन्दरसानुभूतिप्राप्ताखिलाभृतसुखानुभवेन तृप्ताः ॥ पौरन्दरीं त्रियमयोऽवगणयन् भीरास्तिष्ठन्ति यत्र स हरिः शरणं ममास्तु ॥ १० ॥ २१ ॥

भा० टी०—किंच—बाह्येति । विषयसुखस्य ब्रह्मानन्दापेक्षयाऽतितुच्छत्वाद् ब्रह्मणि स्थितः स्पृश्यन्त इति स्पर्शाः शब्दादयो विषयाः तेष्वसक्तः प्रीतिवर्जितः आत्मान्तःकरणं यस्य स आत्मनि त्वंपदलक्ष्ये यत्सुखं तद्विन्दते लभते स ब्रह्मणि तत्पदलक्ष्ये परमात्मनि योगः समाधिः त्वंपदलक्ष्यस्य तत्पदलक्ष्ये एकत्वापादनं तेन युक्तः आत्मान्तःकरणमखण्डसाक्षात्कारलक्षणान्तःकरणवृत्तिर्यस्य स सुखं ब्रह्मानन्दमक्षयमश्नुते व्याप्नोति तस्मादात्मनि जीवन्नेवाक्षयसुखार्थी क्षणिकाया विषयप्रीतेरिन्द्रियाणि निवर्तयेदित्याशयः । अत्रत्यभाष्यस्य सामान्यरूपतया न व्याख्यानान्तरेर्विरोध इति ध्येयम् ॥ २१ ॥

प० टी०—अथ बुद्धिस्थैर्यहेतुमाह—बाह्येति । बहिरिन्द्रियैः स्पृशन्ति ते स्पर्शा बाह्येन्द्रियविषयास्तेष्वसक्त आत्मा मनो यस्य स तथाभूत आत्मन्यन्तःकरण उपशमात्मकं यत्सुखं विन्दति प्राप्नोति तेन ब्रह्म योगयुक्तात्मा ब्रह्मणि योगेन समाधिना युक्तस्तदैक्यं प्राप्त आत्मा यस्य सोऽक्षय्यं निरतिशयसुखमश्नुते प्राप्नोति ॥ २१ ॥

रा० टी०—संन्यासाद्योगस्य पुनराधिक्यमाह—बाह्येति । स्पृश्यन्त इति स्पर्शाः शब्दाद्याः तेषां बाह्यत्वं भोगाद्यविषयत्वसंपादनं तथाकृतविषयेषु असक्तमनस्कः संन्यासीति यावत् । आत्मनि स्वरूपे यत्सुखं विन्दत्यनुभवति । आत्मस्वरूपस्यापि न निर्बिशीषत्वमिति ज्ञापनाय यत्सुखमिदमेव वाच्ये आत्मनीत्युक्तिः । यदित्युक्तेस्त्वदिति लभ्यते । स संन्यासी ब्रह्मयोगयुक्तात्मा ब्रह्मणि योगो ब्रह्मयोगः ध्यानं तद्युक्तात्मा तत्सुखं कामाद्युपश्रवणरूपसंन्यासादाविर्भूतं सुखमक्षय्यं पुनस्तिरोभावहीनमश्नुते प्राप्नोतीत्यर्थः । यद्वा योगयुक्तो मुनिर्बिशीषत्यादिना योगरूपसंन्यासस्य यजिःश्रेयसकरत्वमुक्तं बहुपपाद्यते—बाह्येति । संसारेऽप्यात्मस्मरणरूपास्पयोगयुक्तः संन्यासी सुखं विन्दति यदा तदा ध्यानादिब्रह्मयोगावियुक्तो मोक्षादिनिःश्रेयसं विन्दतीति किमु वाच्यमित्यर्थः ॥ २१ ॥

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ॥

आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥ २२ ॥

त० टी०-ननु बाह्यविषयानासक्तिपूर्वकात्मन्यक्षयसुखमश्नुते इति सत्यं, तथापि प्रथमतो बाह्यविषयानासक्तिरेव कथं स्यादित्याशङ्क्य तेषु दोषदर्शनादित्याह—ये हीति । हि यस्मात् ये संस्पर्शजा विषयेन्द्रियसंबन्धजा भोगा ऐहिकामुष्मिकास्ते सर्वेऽपि दुःखयोनयः परिणामे दुःखहेतवो भवन्ति, तथाभूता अपि न स्थिराः, किन्त्वाद्यन्तवन्तस्तस्मात् हे कौन्तेय! तेषु बुधो विवेकी न रमते, तेषु प्रीतिं न कुरुते इत्यर्थः ॥ २२ ॥

म० टी०-ननु बाह्यविषयप्रीतिनिवृत्तावात्मन्यक्षयसुखानुभवस्तस्मिन् सति तत्प्रसादादेव बाह्यविषयप्रीतिनिवृत्तिरितीतरेतराश्रयवशाज्जेकमपि सिध्येदित्याशङ्क्य विषयदोषदर्शनाभ्यासेनैव तत्प्रीतिनिवृत्तिर्भवतीति परिहारमाह—ये हीति । हि यस्मात् ये संस्पर्शजा विषयेन्द्रियसंबन्धजा भोगाः क्षुद्रसुखलवानुभवाः इह वा परत्र वा रागद्वेषादिव्याप्तत्वेन दुःखयोनय एव ते ते सर्वेऽपि ब्रह्मलोकपर्यन्तं दुःखहेतव एव । तदुक्तं विष्णुपुराणे 'यावन्तः कुरुते जन्तुः संबन्धान्मनसः प्रियान् । तावन्तोऽस्य निखन्यन्ते हृदये शोकशङ्कवः' इति । एतादृशा अपि न स्थिराः किंतु आद्यन्तवन्तः आदिर्विषयेन्द्रियसंयोगोऽन्तश्च तद्वियोग एव तौ विद्येते येषां ते पूर्वापरयोरसम्बन्धमध्ये स्वप्रवदाविर्भूताः क्षणिका मिथ्याभूताः । तदुक्तं गौडपादाचार्यैः 'आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा' इति । यस्मादेवं तस्मात्तेषु बुधो विवेकी न रमते प्रतिकूलवेदनीयत्वात् प्रीतिमनुभवति । तदुक्तं भगवता पतञ्जलिना 'परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः' इति । सर्वमपि विषयसुखं दृष्टमानुभविक् च दुःखमेव प्रतिकूलवेदनीयत्वाद् विवेकिनः परिज्ञातक्षेपादिस्वरूपस्य न त्वविवेकिनः अक्षिपात्रकल्पो हि विद्वानत्यल्पदुःखलेशेनाप्युद्धिजते यथोर्णातन्तुरतिसुकुमारोऽप्यक्षिपात्रे न्यस्तः स्पर्शेन दुःखयति नेतरेष्वेकेषु तद्विवेकिन एव मधुविषसंपृक्ताभोजनवत्सर्वमपि भोगसाधनं कालत्रयेऽपि क्षेशानुविद्धत्वाद्दुःखं न मूढस्य बहुविधदुःखसहिष्णोरीत्यर्थः । तत्र परिणामतापसंस्कारदुःखैरिति भूतवर्तमानभविष्यत्कालेऽपि दुःखानुविद्धत्वादौपाधिकदुःखत्वं विषयसुखस्योक्तम् । गुणवृत्तिविरोधाच्चेत्यनेन स्वरूपतोऽपि दुःखत्वं तत्र परिणामश्च तापश्च संस्कारश्च त एव दुःखानि तैरित्यर्थः । इत्थंभूतलक्षणे तृतीया । तथाहि रागानुविद्ध एव सर्वोऽपि सुखानुभवः नहि तत्र न रज्यति तेन सुखी चेति संभवति राग एव च पूर्वमुद्भूतः सन्विषयप्राप्त्या सुखरूपेण परिणमते तस्य च प्रतिक्षणं वर्धमानत्वेन स्वविषयाप्राप्तिनिबन्धनदुःखस्यापरिहार्यत्वाद्दुःखरूपतैव या हि । भोगेष्विन्द्रियाणामुपशान्तिपरितुप्तत्वात् तत्सुखं, या लौल्यादनुपशान्तिस्तदुःखं, न चेन्द्रियाणां भोगाभ्यासेन वैतृष्ण्यं कर्तुं शक्यं यतो भोगाभ्यासमनुविवर्धन्ते रागाः कौशलानि चेन्द्रियाणां स्मृतिश्च 'न जातुकामः' इत्यादि तस्माद्दुःखात्मकरागपरिणामत्वाद्विषयसुखमपि दुःखमेव कार्यकारणयोरभेदादिति परिणामदुःखत्वं तथा सुखानुभवकाले तत्प्रतिकूलानि दुःखसाधनानि द्वेष्टि नानुपहत्य भूतान्युपभोगः संभवतीति भूतानि च हिनस्ति । द्वेषश्च सर्वाणि दुःखसाधनानि मे मा भूविजति संकल्पविशेषः । न च तानि सर्वाणि कश्चिदपि परिहर्तुं शक्नोति अतः सुखानुभवकालेऽपि तत्परिपन्थिनं प्रति द्वेषस्य सर्वदैवावस्थितत्वात्तापदुःखं दुष्परिहरमेव । तापो हि द्वेषः । एवं च दुःखसाधनानि परिहर्तुमशक्तो मुह्यति चेति मोहदुःखतापि व्याख्येया । तथाचोक्तं योगभाष्यकारैः 'सर्वस्य द्वेषानुविद्धत्वेतनाचेतनसाधनार्थनस्तापानुभवः' इति । तत्रास्ति द्वेषजः कर्माक्षयः सुखसाधनानि च प्रार्थयमानः कायेन वाचा मनसा च परिस्पन्दते ततः परमनुगृह्यात्युपहन्ति चेति परानुग्रहीत्याभ्यां कर्माकर्मावुपाचिनोति स कर्माक्षयो लोभान्मोहाच्च भवतीत्येषा तापदुःखतोच्यते यथा वर्धमानः

त० टी०-एतदेवोपादयति-विधेति । विद्या शास्त्रार्थज्ञानं विप्रबो विनीतत्वं ताभ्यां संपन्नं ब्राह्मणे सात्त्विके सर्वप्राण्युत्तमे गवि पशौ धेनौ वृषभे वा संस्काराद्विद्ये मध्यमे राजसे हस्तिनि तामसे शूनि च व्याघ्रे चाण्डाले चात्यन्ततामसेऽप्यन्तात्तमे भेसादिभ्यस्त्यन्तविषमाकारेण्यपि पण्डितास्त-
त्रायमास्तस्यविदः समप्रविनः सममात्मस्वरूपं पश्यन्त्येवमिन्द्रियाः सन्तमाध्यामदिवैषम्यं प्रकृतिकार्यै-

हनिष्ठं न त्वात्मसु, आत्मनां स्वरूपं तु ज्ञानस्वरूपत्वेन सदा सर्वत्र दोषास्पृष्टतया सममित्येवंदर्शन-
शीला भवन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

म० टी०—देहपातादूर्ध्वं विदेहकैवल्यरूपं ज्ञानफलमुक्त्या प्रादुर्भवकर्मशास्त्रस्यपि देहे जीवन्मुक्तिरूपं
तत्फलमाह—विद्येति । विद्या वेदार्थपरिज्ञानं ब्रह्मविद्या वा विनयो निरङ्कारत्वमनौद्धत्यमिति यावत्
ताभ्यां संपन्ने ब्रह्मविदि विनीते च ब्राह्मणे सात्त्विके सर्वोत्तमे तथा गवि संस्कारहीनायां राजस्यां मध्य-
मायां तथा हस्तिनि शुनि श्वाके चात्यन्ततामसे सर्वाभमेऽपि सत्त्वादिगुणैस्तज्जैः संस्कारैरस्पृष्टमेव समं
ब्रह्म द्रष्टुं शीलं येषां ते समदर्शिनः पण्डिता ज्ञानिनः यथा गङ्गातोये तडागे सुरायां मूत्रे वा प्रतिबिम्बित-
स्यादित्यस्य न तद्गुणदोषसंबन्धस्तथा ब्रह्मणोऽपि विद्याभासद्वारा प्रतिबिम्बितस्य नोपाधितगुणदोषसंबन्ध
इति प्रतिसंधानाः सर्वत्र समदृष्टयैव रागद्वेषराहित्येन परमानन्दस्फूर्त्या जीवन्मुक्तिमनुभवन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

श्री० टी०—तद्बुद्धय इत्यनेन ब्रह्मविद्यतीनां सर्वदा कर्तव्यत्वेन यद्विहितं कल्पितनामरूपाद्यग्रहणेन
सर्वत्र ब्रह्मदर्शनं तद्विशदयति—विद्याविनयसंपन्न इति । विद्याविनयसंपन्ने विद्या सर्ववेदशास्त्राधीतिसाध-
ज्ञानं वा विनयो नम्रता उपशान्तिर्वा ताभ्यामन्यैश्च स्वधर्मपरत्वप्रतिग्रहबिमुखत्वसत्यशौचदयादिभिः सुगुणैः
संपन्ने जगत्पूज्ये ब्राह्मणे जात्या गुणेन धर्मेण च परमनिष्ठे स्वप्राणवृत्त्यै श्रानमपि पचतीति वा श्रो भवि-
तव्यमिति पचतीति वा श्वाकश्चण्डालस्तस्मिन्नपि जात्या संचारेण क्षीरादिना च जगत्पावन्यां गवि धेनौ
जात्यादिभिरतिनिष्ठे तुच्छभुजि शुनि शुनके राजपूज्ये हस्तिनि भद्रगजे चकारालोष्ट्रात्मकाश्चानादिषु
सर्वत्र तत्तद्बुध्यतत्तद्गुणतत्तद्धर्मतत्तत्कर्मभिरस्पृश्यमानं सर्वदाकाशवदेकरूपेण समरसतया तिष्ठतीति परं
ब्रह्म सममित्युच्यते तदेव सर्वत्र द्रष्टुं शीलं येषां ते समदर्शिनः आरोपितनामरूपाद्यग्रहीत्वैव सर्वत्राधिष्ठान-
भूतब्रह्ममात्रदर्शनपराः पण्डिता इत्यर्थः । परावरैकत्वविज्ञानपौष्कल्यवन्तः पण्डिताः सदा समदर्शिन एव
भवन्ति न कचिद्विषमदर्शिन इति समदर्शित्वं पण्डितानां धर्म इति सूचितं भवति ॥ १८ ॥

श्री० टी०—कीदृशास्ते ज्ञानिनो येऽपुनरावृत्तिं गच्छन्तीत्यपेक्षायामाह—विद्याविनयसंपन्न इति ।
विषमेष्वपि समं ब्रह्मैव द्रष्टुं शीलं येषां ते पण्डिता ज्ञानिन इत्यर्थः । तत्र विद्याविनयाभ्यां युक्ते ब्राह्मणे
च शुनो यः पचति तस्मिन् श्वाके चेति कर्मणा वैषम्यं, गवि हस्तिनि शुनि चेति जातितो वैषम्यं
दर्शितम् ॥ १८ ॥

स० टी०—उक्त्वा ज्ञानफलं मोक्षं देहपातादनन्तरम् ॥ जीवन्मुक्तिफलं प्राह देहे सत्यपि तद्विदाम्
॥ १ ॥ सात्त्विके ब्राह्मणे श्रेष्ठे विनीते तत्त्वदर्शिन ॥ गवि संस्कारहीनायां राजस्यां मध्यमाकृतौ ॥ २ ॥
अत्यन्ततामसे सर्वाभमे हस्त्यादिकत्रये ॥ सत्त्वादिगुणैस्तज्जैः संस्कारैरत्यसाङ्गिकम् ॥ ३ ॥ द्रष्टुं शीलं
समं ब्रह्म येषां ते ज्ञानिनो बुधाः ॥ सूर्यो गाङ्गे जले कौपे सुरायां प्रतिबिम्बितः ॥ ४ ॥ तद्गुणैर्दोषसं-
बन्धैरसंसृष्टो यथा भवेत् ॥ तथा ब्रह्म विद्याभासद्वारेण प्रतिबिम्बितम् ॥ ५ ॥ नोपाधिगुणदोषाभ्यां सं-
बन्धं याति चिद्धनम् ॥ इत्येवं मन्यमानास्ते सर्वत्र समदर्शिनः ॥ ६ ॥ निरागाः स्वमुखस्फूर्त्या जीव-
न्मुक्तिं भजन्ति वै ॥ ७ ॥ १८ ॥

या० टी०—येषां ज्ञानेन नाशितमात्मनोऽज्ञानं ते पण्डिता मोक्षगामिनः कथमात्मतत्त्वं पर्ययन्तीति
उक्ताह—विद्येति । विद्या आत्मबोधो विनय उपशम औद्धत्याद्यभावः दैन्यवारणाय विद्यापदमौद्धत्यादिवा-
दनाय विनयपदं ताभ्यां संपन्ने युक्ते उत्तमसंस्कारवति सात्त्विके ब्राह्मणे मध्यमायां राजस्यां गवि संस्कार-
रहितायासभमे केवलतामसे हस्तिनि गजे शुनि सारमेये श्वाके चाण्डाले वामसानां बहूनामुपादानं तु
सात्त्विकराजसापेक्षया तेषां बाहुस्यसुचनार्थं समं सत्त्वादिगुणैस्त्वान्यसंस्कारैश्चास्पृष्टमेकमधिकं गङ्गातोये

सत्त्वमेव के मूलादावबन्धिताकारमिषं ब्रह्म ब्रह्मं शीलं येषां ते पण्डिताः समदर्शिन इत्यर्थः । यत्तु ननु ब्रह्म-
संन्याससंपन्नानामेव जीवि कोऽयमपिशयो यत्परैक्यं नाम । नहि मनुष्याणां लोके कृतमसम्यक्तया व्यवहियमा-
णानां पक्ष्याणां वा साहस्रानां न जीवोऽस्ति सन्वा न परैक्यं प्रतिपद्यते इत्याशङ्क्याह—विद्येति । अत्र गवि इति
नि शुनीवि गोत्वादिजात्वाधारपिण्डरूपोपाधीनामुत्तममध्यमाधमानामुक्तत्वात्मानुषपिण्डानामप्यात्मोपाधी-
नामेवं विवेको हेयः ब्राह्मणस्योत्तमस्य पृथगभिधानात् । विद्यासंपन्नावबक्षिष्टौ क्षत्रियवैश्यपिण्डौ विनयसं-
पन्नवैवर्णिकसेवामात्रधर्मकः शूद्रपिण्डः पिण्डसमुदायाभिप्रायं चैकवचनम् । तथोक्तमो ब्राह्मणः क्षत्रियवैश्यौ
मध्यमौ ततः किंचिन्निष्ठः शूद्रः सर्वथाधमः श्वपाकः एतेषु मानुषपशूतममध्यमाधमेषु पिण्डेष्वत्मापाधिषु
सत्त्वप्यनुपहितं सर्वत्राविशेषत्वात् समं ब्रह्मैव तत्र तत्र प्रविष्टं पण्डिताः पश्यन्ति नत्वात्मानमेव ब्रह्मा-
त्मकं पश्यन्तीत्यर्थः इतीतरे व्याचक्षुः तन्मन्दं, सर्वभूतात्मभूतब्रह्मदर्शिन इत्येतावतैवोक्तार्थे सिद्धेऽमूलो-
क्तानामुपाधिभेदानां छिष्टकल्पनया प्रदर्शितानां समपदस्य च वैयर्थ्यप्रसङ्गात् ॥ १८ ॥

प० टी०—अथ सदाचारपर्यवसितं समदर्शित्वमाह—विद्येति । पण्डिता ज्ञानिनो ब्राह्मणादिषु सम-
दर्शिनो भवन्ति सर्वत्रात्मदर्शिनो बाह्याकारं न गणयन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

रा० टी०—परमेश्वररूपाणां सर्वत्र साम्यदर्शनं चापरोक्षज्ञानसाधनमित्याशयवानाह—विद्येति । पण्डिताः
परोक्षज्ञानिनः विद्याविनयसंपन्नब्राह्मणादिषु विषमेषु स्थितं हरिं समं गुणेषु दोषाभावे च समं तारतम्या-
भावं च पश्यन्तीति समदर्शिन इत्यर्थः । अस्य श्लोकस्य भगवद्विषयता निर्दोषं हीत्युत्तरवाक्यगम्या अप-
रोक्षज्ञानहेतुता च प्रकरणगम्येति हेयम् ॥ १८ ॥

इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ॥

निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥ १९ ॥

त० टी०—ननु कज्जलागारस्थस्य कज्जलस्पर्शवश्यकत्ववत्संसारे स्थितानां तद्धर्मस्पर्शवश्यम्भा-
वात्कथं विषमाकारसंसारसंबन्धाभाव इति चेत्तत्राह—इहैवेति । तेः पुरुषैरिहैव संसार एव प्रारब्ध-
शेषेण वर्तमानत्वेऽपि सर्गः संसारो जितः तिरस्कृतः स्वात्मगु स्पृष्टमनः कृतः इति यावत् । तैः कैः
येषामुक्तप्रकारेण सर्वात्मसाम्ये स्थितं मनः । हि यस्यान्निर्दोषं समं ब्रह्म यथा सर्वचेतनाचेतनेषु
तदन्तर्यामितया वर्तमानमपि ब्रह्म निर्दोषं तद्धर्मस्पर्ष्टमेवात एव समं तथोत्तममध्यमाधमदेहेषु वर्त-
मानमपि देहधर्मस्पर्ष्टमेवात्मस्वरूपं कूटस्थत्वाभिर्दोषम् “ अविनाशी वा अरेऽयमात्माऽनुच्छिन्तिधर्मा ”
इत्यादिश्रुतेः कूटस्थोऽक्षर उच्यते इति वक्ष्यमाणवाक्यान् निर्दोषत्वादेव सर्वत्र समम् । यस्माद्ब्रह्म-
वदात्मनां स्वरूपं समं तस्मात् साम्ये ये स्थिता ब्रह्मण्येव ते स्थिताः । एतेन विषमाकारदर्शनामेव
संसारधर्मभागित्वं न तु ब्रह्मभूतात्मस्वरूपदर्शनामिति समाधानमुक्तम् ब्रह्मणि स्थितिर्हि संसारजयः,
राजान्तिके स्थितस्य चौरादिजयवदिति भावः ॥ १९ ॥

म० टी०—ननु सात्त्विकराजसतामसेषु स्वभावविषमेषु प्राणिषु समत्वदर्शनं धर्मशास्त्रनिषिद्धं तथाच
तस्माज्जममोक्षमित्युपक्रम्य गौतमः स्मरति ‘ समासमाभ्यां विषमसमे पूजातः ’ इति समासमाभ्यामि-
त्युक्तं द्विवचनं, विषमसम इति द्वन्द्वैकवचनेन समस्यैकवचनम् । अतुर्वैदपारगाणामत्यन्तसदाचाराणां यादृशो
ब्रह्माकृष्टराजादिदानपुरस्सरः पूजाविशेषः क्रियते तत्समायैवान्यस्मै अतुर्वैदपारगाय सदाचाराय विषमे
सदपेक्षया न्यूनं पूजाप्रकारे कृते तथाल्पवेदानां हीनाचाराणां यादृशो हीनसाधनः पूजाप्रकारः क्रियते
यादृशयैवासमाय पूर्वोक्तवैदपारगसदाचारब्राह्मणापेक्षया हीनाय यादृशहीनाय तादृशहीनपूजाधिकं मुख्य-

पूजासमे पूजाप्रकारे कृते उत्तमस्य हीनतया हीनस्योत्तमतया पूजातो हेतोस्तस्य पूजयितुरन्नममोर्व्यं भवतीत्यर्थः । पूजयिता प्रतिपत्तिविशेषमकुर्वन्धनाद्धर्माच्च हीयत इति च दोषान्तरं यद्यपि यतीनां निष्परिग्रहाणां पाकाभावाद्धनाभावाच्चाभोज्यान्नत्वं च धनहीनत्वं च स्वत एव विद्यते तथापि भर्महानिर्दोषो भवत्येष । अभोज्यान्नत्वं चाशुचित्वेन पापोत्पत्त्युपलक्षणं तपोधनानां च तप एव धनमिति तद्वानिरपि दूषणं भवत्येवेति कथं समदर्शिनः पण्डिता जीवन्मुक्ता इति प्राप्ते परिहराति—इहैवेति । तैः समदर्शिभिः पण्डितैरिहैव जीवनदशायामेव जितोऽतिक्रान्तः सर्गः सृज्यत इति व्युत्पत्त्या द्वैतप्रपञ्चः देहपातादूर्ध्वमतिक्रान्त्य इति किमु वक्तव्यम् । कैः येषां साम्ये सर्वभूतेषु विषमेष्वपि वर्तमानस्य ब्रह्मणः समभावे स्थितं निश्चलं मनः हि यस्मान्निर्दोषं समं सर्वविकारशून्यं कूटस्थनित्यमेकं च ब्रह्म तस्मात्ते समदर्शिनो ब्रह्मण्येव स्थिताः । अयं भावः—दुष्टत्वं हि द्वेषा भवति । अदुष्टस्यापि दुष्टसंबन्धाद्वा यथा गङ्गोदकस्य मूत्रगर्तपातात्, स्वत एव वा यथा मूत्रादेः । तत्र दोषवत्सु श्वपाकादिषु स्थितं तदोषैर्दुष्यति ब्रह्मेति मूढैर्विभाव्यमानमपि सर्वदोषासंसृष्टमेव ब्रह्म व्योमवदसङ्गत्वात् “ असङ्को ह्ययं पुरुषः सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुरं लिप्यते चाक्षुषैर्वाद्यदोषैः एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः ” इति श्रुतेः । नापि कामादिधर्मवत्तया स्वत एव कलुषितं कामादेरन्तःकरणधर्मत्वस्य श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वात् । तस्मान्निर्दोषब्रह्मरूपा यतयो जीवन्मुक्ता अभोज्यान्नादिदोषदुष्टाश्चेति व्याहृतम् । स्मृतिस्त्वविद्वद्गृहस्थविषयैव तस्यान्नमभोज्यमित्युपक्रमात् पूजान इति मध्ये निर्देशात् धनाद्धर्माच्च हीयत इत्युपसंहाराच्चेति द्रष्टव्यम् ॥ १९ ॥

शं० टी०—सदा सर्वत्र ब्रह्मैव पश्यन्तः सन्तो ये तु तदात्मना तिष्ठन्ति तेषामेव विदेहमुक्तिर्नेतरेषामिति सूचयितुं ब्रह्मनिष्ठानां यतीनां जीवदशायामेव मुक्तिं दर्शयति—इहैवेति । परावरैकत्वविज्ञानवतां तदुद्धित्वाद्यन्तरङ्गसाधनवतां सर्वकर्मसंन्यासिनां येषां ब्रह्मविदां मनः सर्वदा साम्ये समभेव साम्यं स्वार्थं पश्यन्प्रत्ययः । तस्मिन् साम्ये समरसे परे ब्रह्मण्येव स्थितं नैश्वर्येन तिष्ठति ये तु सर्वत्र ब्रह्मैव पश्यन्ति तदात्मतामेवापणन्ते तत्रैव निष्ठां कुर्वन्ति तदात्मतापन्नवृत्त्या कालं नयन्ति तैरेवंलक्षणेर्ब्रह्मविद्भिरीहैव जीवदशायामेव सर्गो जन्म भविष्यदेहसंबन्धो जितो निर्जितः परिहृत इत्यर्थः । अविद्याकामकर्माणि खलु शरीरारम्भकाणि अद्वितीये ब्रह्मणि जगद्बुद्धिसंपादिका देहादावहंमबुद्धिसंपादिका वासनाऽविद्या तन्मूलकाः काममत्कार्याणि कर्माणि तेषामविद्याकामकर्मणां नित्यनिरन्तरब्रह्मनिष्ठया निःशेषविनाशे सति ‘कारणनाशात्कार्यनाशः’ इति न्यायेन तत्कार्यभूतभाविदेहसंबन्धनाशोऽपि सिध्यत्यत एवोच्यते—इहैव तैर्जितः सर्ग इति । ननु ब्रह्मविदां कचिदपि बह्यालम्बनं विना सर्वदा ब्रह्मण्येव ब्रह्मात्मनावस्थानं कथमुपपद्यत इत्याकाङ्क्षतायां न, तेषां मनसोऽतिनिर्मलत्वाद्ब्रह्मसुखानुभूतिरसिकत्वात्तादृग्ब्रह्मनिष्ठासंपादकपुण्यसंपत्तेश्च सदानन्दैकरसे ब्रह्मणि स्थितिः संभवतीति सूचयितुं ब्रह्मण आनन्दरूपत्वं प्रतिपादयति—निर्दोषं हीति । हि यस्मात्कारणाद्ब्रह्म निर्दोषं दोषशब्देनात्र तत्कार्यं दुःखं लक्ष्यते निर्दोषं निर्दुःखं दुःखलेशशून्यमानन्दरूपमित्यर्थः । “आनन्दो ब्रह्म । विज्ञानमानन्दं ब्रह्म । स्वप्रकाशमानन्दधनम्” इति श्रुतेः । ननु ब्रह्मणः स्वत आनन्दरूपत्वेऽप्यनृतजडदुःखात्मकप्रपञ्चसंबन्धसंभवात्कचिदुःखलेशसंबन्धः संभवेदित्याशङ्कायां न “मायामात्रमिदं द्वैतम् । असत्त्वादित्यस्य नहसि द्वैतसिद्धिरात्मैव सिद्धोऽद्वितीयः । एकमेवाद्वितीयम् । अद्वया ह्ययमात्मैकल एव” इत्यादिश्रुतिभिर्जगतः स्वरूपासत्त्वं ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वं च नियमेन प्रतिपाद्यते यतस्ततो मरोर्जलसंबन्धवद्ब्रह्मणो मिथ्याभूतप्रपञ्चसंभवात् सदा सर्वत्रैकरसत्वमेवेति बोधयितुमाह—सममिति । समं सर्वत्र सममेव परं ब्रह्म सच्चिदानन्दमात्रमेकरसम् “सद्ब्रह्मोऽयं चिद्ब्रह्म आनन्दधन एकरसः ” इत्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्म सदैकस्वभावमेव भवति समरसत्वाद्ब्रह्मणपिण्डवदित्यादियुक्तिभिश्च सजातीयविजामीयादिभेदवैधुर्यमेव प्रतिपाद्यते ततः

संज्ञानन्दैकरसमेव परं ब्रह्म नत्त्वविद्यात्कार्यतत्त्वमर्तत्त्वमर्लेशसंपूर्णं तस्मादेव ब्रह्मविदां मनो ब्रह्मानन्दामृत-
तरसात्वादासत्त्वा ब्रह्मण्येव तिष्ठति सर्वदेवमेव ब्रह्मण्यानन्दघने येषां ब्रह्मविदां यतीनां मनस्तिष्ठति त एव
विदेहमुक्तिं गच्छन्तीति सिद्धम् ॥ १९ ॥

श्री० टी०—ननु विषयेषु समदर्शनं निषिद्धं कुर्वन्तोऽपि कथं ते पण्डिताः । यथाह गौतमः—“ समासः
माभ्यां विषमसमे पूजातः ” इति अस्यार्थः—समाय पूजाया विषये प्रकारे कृते सति विषमाय च समे प्रकारे
कृते सति स पूजक इहलोकात्परलोकाच्च हीयत इति, तत्राह—इहैवेति । इहैव जीवज्जिरेव तेः स्तुज्यत इति
सर्गः संसारो जितः निरस्तः । कैः येषा मनः साम्ये समत्वे स्थितम् । तत्र हेतुः—हि यस्मात् ब्रह्म समं निर्दोषं
च तस्मात्ते समदर्शिनो ब्रह्मण्येव स्थिताः ब्रह्मभावं प्राप्ता इत्यर्थः । गौतमोक्तस्तु दोषो ब्रह्मभावप्राप्तेः पूर्व-
मेव पूज्यत इति पूजकावस्थाश्रवणान् ॥ १९ ॥

स० टी०—ननु सात्त्विकमुख्येषु स्वभावविषयेषु च ॥ समत्वदर्शनं शास्त्रे निषिद्धं धर्मतत्परे ॥ १ ॥
स्मरतीत्यभोज्यान्ना इत्युपक्रम्य गौतमः ॥ समासमाभ्यां विषमसमे पूजात इत्यसौ ॥ २ ॥ उत्कृष्टानां
यथा पूजा प्रोक्ता वेदविदां श्रुतौ ॥ तत्समायैव चान्यस्मै न्यूनै पूजाविधौ कृते ॥ ३ ॥ हीनाचारवताम-
ल्पविदां पूजा यथोदिता ॥ तत्समानाय चान्यस्मै मुख्ये पूजाविधौ कृते ॥ ४ ॥ हीनत्वेन वरिष्ठस्य हीन-
स्योत्तमभावतः ॥ पूजातः कारणात्तस्य पूजाकर्तुरतद्धिदः ॥ ५ ॥ भवत्यन्नमभोज्यं हि स्मृतेरित्यर्थ ईरितः ॥
एवं दोषे प्रसिद्धे ते कथं स्युः समदर्शिनः ॥ ६ ॥ पण्डिता इति शाङ्खायामुत्तरं प्राह केशवः ॥ तैर्जीवाज्जि-
रतिक्रान्तः पण्डितैः समदर्शिभिः ॥ ७ ॥ सर्गो द्वैतप्रपञ्चोऽयं भूतेषु विषयेष्वपि ॥ ब्रह्मणो वर्तमानस्य
साम्ये येषां स्थिरं मनः ॥ ८ ॥ यस्मात्तद्ब्रह्म कूटस्थं नित्यमेकरसं समम् ॥ तस्मात्तेऽवस्थिता नित्यं ब्रह्मण्येव
विपश्चितः ॥ ९ ॥ पानरेर्दोषवत्त्वेषु अपाकादिषु यद्यपि ॥ तद्दोषैर्दोषवन्मूढैः परं ब्रह्म विभाव्यते ॥ १० ॥
तथापि दोषासंस्पृष्टमेव ब्रह्म स्वभावतः ॥ तद्गुणैः पण्डिता जीवन्मुक्ता दोषैर्विवर्जिताः ॥ ११ ॥ स्मृतिस्त्वज्ञ-
गृहस्थस्य दोषमाहान्यथाकृते ॥ न तु ब्रह्मविदो दोषं वक्तुमर्हति कंचन ॥ १२ ॥ १९ ॥

भा० टी०—ननु सात्त्विकादिषु समत्वदर्शनमनुचितं ‘समासमाभ्यां विषमसमे पूजातः’ इति तस्यान्नम-
भोज्यमित्युपक्रम्य स्मृत्या समदर्शिनोऽभोज्यान्नत्वप्रतिपादनात् समानामध्ययनादिभिस्तुल्यधर्मवतां ब्रह्मालं-
काररत्नादिदानपूर्वके विषये पूजाविशेषे क्रियमाणे सति असमानां च कस्यचित् द्विवेदाध्ययनमपरस्यैकवे-
दाध्ययनमित्येवमध्ययनादिभिरतुल्यधर्मवतां प्रागुक्ते समे पूजाविशेषे तस्याः पूजातो हेतोः पूजयिता पुरुष-
विशेषं ज्ञात्वा पूजाविशेषमकुर्वन्नभोज्यान्नो भवति धनाद्धर्माच्च हीयत इति स्मृतेरर्थः । तथाच सर्वसत्त्वेषु
समत्वदर्शिनः दोषवत्त्वमित्याशाङ्कायाः कार्यकरणसंधातात्मदर्शनाभिमानवरकर्मठविषया तु गौतमस्मृतिः
पूजात इति पूजाविषयत्वेन विशेषणात् । इदं तु यः सर्वकर्मसंन्यासी निष्परिमहः पाकानधिकारी अर्भो-
ज्यान्नो धनहीनो धर्मादिदत्तजलाश्लिः तत्त्वविन् तद्विषयमिति विषयभेदेनाविरोधमभिप्रेत्योत्तरमाह—इहैति ।
इहैव जीवज्जिरेव तैर्जितो वशीकृतः अतिक्रान्तो जन्मादिलक्षणः संसारः । कैरित्यपेक्षायामाह—येषां सर्व-
सत्त्वेषु ब्रह्मणः समभावे स्थितं स्थिरीभूतं मनोऽन्तःकरणं हि यस्मान्मनःस्थितिविषयो ब्रह्म निर्दोषं दोष-
वत्सु चाण्डालादिषु स्थितमप्याकाशवत्तद्दोषैरस्पृष्टमत एव समं सदैव सर्वत्रैकरूपं तस्मादेतादृशे ब्रह्मणि ते
पण्डिताः स्थिताः अतो न दोषगन्धमात्रमपि तान्स्पृशतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

प० टी०—अथ तेषां फलमाह—इहैवेति । येषां पुरुषाणां साम्ये समत्वे मनः स्थितं स्थिरीभूतं
तेः समदर्शिभिरिहैव देहे जीवज्जिः सर्गः संसारो जितः । हि यस्मात्कारणाद्ब्रह्म सममविषमं तथा निर्दोषं
वैषम्यदोषसाधनीभूतवत्तद्देहाणुपाधिभिरस्पृष्टं निर्दोषं वा तस्मात्ते ब्रह्मणि स्थिताः “ समो भक्षकेन समो
नामीन ” इति श्रुतेः ॥ १९ ॥

रा० टी०—समदर्शिनं स्तौति—इहैवेति । येषां साम्ये मनः स्थितं तेरिहैवास्मिन्नेव जन्मनि सर्गो जन्मादिरूपः संसारः जितः । दृश्यत्वेनोक्तं समं वस्तु किं केन साम्यमित्यत आह—निर्दोषमिति । समं वस्तु ब्रह्म निर्दोषत्वेन च साम्यमित्युक्तं भवति । तस्मात्समतया सर्वत्र स्थितस्य ब्रह्मत्वात् समदर्शिनो ब्रह्मणि स्थिता एवेत्यर्थः । ब्रह्मज्ञानिन इति यावत् ॥ १९ ॥

न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम् ॥

स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः ॥ २० ॥

त० टी०—एवं समस्वरूपात्मदर्शनरूपा ब्रह्मस्थितिः संसारजये हेतुरिति निर्णीतमिदानीं मुमुक्षुणा तदर्थमेव यतितव्यमित्युपदिशति—न प्रहृष्येदिति । संसारजयमिच्छुयः कश्चिन्मुमुक्षुः प्रियं स्वमनोज्ञकूलं भोजनाच्छादननिवासवचनादि प्राप्य न प्रहृष्येत्, अहो भाग्यमिति प्रफुल्लितो न भवेदित्यर्थः । तथाऽप्रियमननुकूलं पूर्वोक्तं प्राप्य नोद्विजेत् विषादं न कुर्यात् । ततश्च स्थिरबुद्धिः शनैः शनैरात्मज्ञानद्वारेण संसारदुःखं तरिष्यामीति दृढव्यवसायः अत एवासंमोहः दुःखपरिणामकेऽनात्मवस्तुनि सुखहेतुरिदमित्यन्तःकरणविभ्रमो मोहस्तद्रहितस्ततस्तत्त्वज्ञोपदेशेन ब्रह्मविद्भूत्वा ब्रह्मणि स्थितः, ब्रह्मवन्निर्दोषसमस्वरूपे आत्मनि निरतो भवेदिति भावः ॥ २० ॥

म० टी०—नेति । यस्मान्निर्दोषं समं ब्रह्म तस्मात्तद्रूपमात्मानं साक्षात्कुर्वन् दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृह इत्यत्र व्याख्यातं पूर्वार्धम् । जीवन्मुक्तानां स्वाभाविकं चरितमेव मुमुक्षुभिः प्रयत्नपूर्वकमनुष्ठेयमिति वदितुं लिङ्प्रत्ययौ । अद्वितीयात्मदर्शनशीलस्य व्यतिरिक्तप्रियाप्रियप्राप्त्ययोगात् तन्निमित्तो हर्षविषादादित्यर्थः । अद्वितीयात्मदर्शनमेव विवृणोति—स्थिरबुद्धिरिति । स्थिरबुद्धिः स्थिरा निश्चला संन्यासपूर्वकवेदान्तवाक्यविचारपरिपाकेण सर्वसंशयशून्यत्वेन निर्विकल्पा निश्चिता ब्रह्मणि बुद्धिर्यस्य स तथा लब्धव्रणमननफल इति यावत् । एतादृशस्य सर्वासंभावनाशून्यत्वेऽपि विपरीतभावनाप्रतिबन्धात्साक्षात्कारो नोद्वेताति निदिध्यासनमाह—असंमूढः निदिध्यासनस्य विजातीयप्रत्ययानन्तरितसजातीयप्रत्ययप्रवाहस्य परिपाकेण विपरीतभावनाख्यसंमोहरहितः, ततः सर्वप्रतिबन्धापगमात् ब्रह्मवित् ब्रह्मसाक्षात्कारवान्, ततश्च समोधिपरिपाकेन निर्दोषे समे ब्रह्मण्येव स्थितो जीवन्मुक्तः स्थितप्रज्ञ इत्यर्थः । एतादृशस्य द्वैतदर्शनाभावात्प्रहर्षोद्वेगौ न भवत इत्युचितमेव । साधकेन तु द्वैतदर्शने विद्यमानेऽपि विषयदोषदर्शनादिना प्रहर्षविषादौ त्याग्यावित्यभिप्रायः ॥ २० ॥

शं० टी०—विदेहमुक्तिकामस्य ब्रह्मविदः सर्वं संन्यस्य सर्वदा ब्रह्मण्येव ब्रह्मात्मना तिष्ठतो ब्रह्मः सर्वबासनासंशयः सर्वकामप्रमोक्तः सर्वकर्मप्रविलयश्चेतचित्तयस्य भाविजन्महेतोरनिष्टस्य निवृत्तिस्तथा जीवदशायां दृष्टदुःखानुपलब्धिः सदानन्दानुभूतिर्बिदेहकैवल्यप्राप्तिश्चेत्येतचित्तयस्येष्टस्य प्राप्तिरेवं पुरुषार्थः सिध्यति तस्मान्मुमुक्षोः श्रवणादिना सम्यग्ब्रह्मात्मतत्त्वस्य यतर्ब्रह्मनिष्ठाऽवश्यं कर्तव्येति सूचयितुं ब्रह्मयोगं कुर्वतः कर्तव्यमाह—न प्रहृष्येदिति । ब्रह्मणि सर्वत्र ब्रह्ममात्रदर्शने समाधौ स्थितः प्रवृत्तो ब्रह्मविद्यातिः स्वर्गं भिक्षाटनादौ यदृच्छया प्रारब्धवशात्प्राप्तं प्रियमिष्टं वस्तु वचनं वा कर्म वा पूजादिलक्षणं प्राप्य भुत्वा दृष्ट्वा स्पर्शं वा रम्यबुद्धयेष्टताबुद्ध्या वा न प्रहृष्येत् प्रहर्षं न कुर्यात् प्रहर्षोऽनात्मवर्त्मस्थस्य कृते स्वस्थानात्मतादात्म्ये सत्यसदारोपणं स्याद्वस्तुनो नामरूपगुणविशेषविमर्शनं विना समीचीनत्वबुद्धिरिष्टताबुद्धिर्न जायते समीचीनत्वादिवुद्धिं विना प्रहर्षोऽपि नोत्पद्यते हर्षोत्पत्तिश्च प्रहृष्टि भोक्तव्यत्वाभिनिवेशं विना न संभवत्येवमनर्थहेतुर्भवति पदार्थविमर्शनं, तत्र रम्यताबुद्धिरिष्टताबुद्धिश्च ततः प्रहृष्टि

परित्यज्य पदार्थविमर्शनं रम्यताबुद्धिमिष्टत्वाविबुद्धिं च प्रहर्षं च ब्रह्मविन्नं कुर्यात्किंतु सर्वत्र प्रत्यगृह्यैव तिष्ठेदित्यर्थः । किंचाप्रियमनिष्टमाध्यात्मिकमाभिभौतिकमाधिदैविकं उभरादिसर्वचोरादिवर्षवाताद्यनर्थकारणं प्राप्य नोद्विजेत् उद्वेगश्चलनमधैर्यं भयं च तन्नावहेत् हा इतोस्मीत्योपाधिकमनर्थं स्वं न प्रापयेत् तदनर्थस्य स्वयं विषयो न श्रवेदिति यावत्, किंतु भवितव्यं भवत्येवेति दृढबुद्धयोपाधिं प्रारब्धाय समर्प्य स्वयं तद्विषयीभूतनिर्विशेषब्रह्माकारेणैव तिष्ठेत्स्वदृष्ट्या स्थितवतो मुक्तिर्न विहन्यते बाह्यदृष्ट्या स्थितस्य तूपाध्यविनाशो मुक्तिविनाशश्च स्यात्ततः प्रत्यगृह्णं परित्यज्य बाह्यग्रहणं तत्रानिष्टताबुद्धिं स्वस्य तदनर्थविषयत्वमुद्वेगं च विद्वान्न कुर्यादित्यर्थः । इष्टानिष्टयोः प्राप्तौ प्रहर्षे द्वेगावकृत्वा कथं स्थातव्यमित्यत आह—असंमूढ इति । संमूढो विपरीतमाही ताद्विलक्षणः मदश्चैवासंमूढो ब्रह्मण्येवात्मप्रत्ययैस्तत्रैव स्थिरबुद्धिः स्थिरा स्वस्य ब्रह्माकारतामत्यजन्ती निश्चला बुद्धिर्यस्य स स्थिरबुद्धिः सन् ब्रह्मण्येव स्थितो भवेत् स्वस्य सर्वस्य ब्रह्ममात्रदर्शन एव तिष्ठेदित्यर्थः ॥ २० ॥

श्री० टी०—ब्रह्मप्राप्तस्य लक्षणमाह—नेति । यो ब्रह्मविद्भूत्वा ब्रह्मण्येव स्थितः स प्रियं प्राप्य न प्रहृष्येत् न प्रहृष्टो हर्षवान् स्यात्, अप्रियं च प्राप्य नोद्विजेत् न विपीदतीत्यर्थः । यतः स्थिरबुद्धिः स्थिरा निश्चला बुद्धिर्यस्य । तत्कुतः यतोऽसंमूढः निवृत्तमोहः ॥ २० ॥

स० टी०—स्वाभाविकं हि चरितं जीवन्मुक्तशरीरिणाम् ॥ मुमुक्षुभिरनुष्ठेयमिति वक्ति हरिलिङ्गा ॥ १ ॥ अद्वैतदर्शिने भिन्नप्रियादिप्राप्त्ययोगतः ॥ नास्य हर्षविपादौ तद्वेतुको भवतः क्वचित् ॥ २ ॥ स्थिरा वेदान्तवाक्योत्था बुद्धिर्ब्रह्मणि यस्य सः ॥ अन्योन्याध्याससंमोहशून्यो ब्रह्मावबोधवान् ॥ ३ ॥ ब्रह्मण्येव स्थितो नित्यं ममाधिपरिपाकतः ॥ ४ ॥ २० ॥

भा० टी०—समे निर्दोषे ब्रह्मणि स्थितो जीवन्मुक्तिमुखार्थं कीदृशः स्यादित्याकाङ्क्षायामाह—नेति । स्थिरा संयश्वर्जिता सर्वभूतेष्वेकः समो निर्दोष आत्मेति बुद्धिर्यस्य यतोऽसंमूढः संशयमूलभूतेन संमोहेन रहितः यतस्तत्त्ववित् मोहनिवर्तकतत्त्वसाक्षात्कारवान् तदपि कुतः यतो ब्रह्मणि स्थितः सर्वं विक्षेपकारणं परित्यज्य श्रवणादिना तत्रैव स्थितः तन्निष्ठ इति यावत् एतादृशः प्रियं प्राप्य हर्षं न कुर्यात् अप्रियं प्राप्योद्वेगं न कुर्यात् एतादृशेनापि मनोनाशवासनाक्षयप्रयत्नेन हर्षविपादाभावे यतितद्वयं पष्ठ्याविभूमिकायै इति सूचनार्थमुभयत्र लिङ्प्रयोगः ॥ २० ॥

प० टी०—अथ ब्रह्मणि स्थिरीभूतस्य परीक्षामाह—न प्रहृष्येदिति । स एव ब्रह्मवित्सन् ब्रह्मणि स्थितो यः प्रियं प्राप्य न प्रहृष्येत्तथाऽप्रियं प्राप्य नोद्विजेदुद्वेगं न प्राप्नुयान् एव स्थिरबुद्धिरसंमूढः प्रियत्वाप्रियत्वरहितः ॥ २० ॥

रा० टी०—युनः संन्यासं प्रपञ्चयति—न प्रहृष्येदिति । प्रियं सुखसाधनं प्राप्य न प्रहृष्येत् हर्षं न प्राप्नुयात् । अप्रियं च प्राप्य नोद्विजेत् दुःखहेतुप्राप्तावपि उद्वेगरूपमनोऽधैर्यं न प्राप्नुयात् । तत्रोपायमाह—स्थिरबुद्धिरिति । बुद्धेः स्थैर्यं हेतुरसंमूढ इति । प्रियाप्रियप्रापणे लौकिको जन एव स्वतन्त्र इति मिथ्याज्ञानहीनः । तत्र हेतुर्ब्रह्मविवेति । ब्रह्मैव स्वतन्त्रमिति विद्वान्नेतावतालं किंतु ब्रह्मणि स्थितः निरयं ब्रह्मस्मृतिमानित्यर्थः । संन्यासस्त्वित्यादिना संन्यासाद्योगत्याधिक्योक्त्यर्थं योगहीनसंन्यासस्य व्यर्थत्वं यदुक्तं तदनुक्तम्, कामाद्युपद्रवभये स्वरूपसुखाविर्भावसम्वादित्यतः सत्यं तदेव सुखं अंगब्रह्मयानरूपयोगे सत्यं क्षयं भवतीति ॥ २० ॥

बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यत्सुखम् ॥

सं ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षय्यमभ्रुते ॥ २१ ॥

त० टी०—ननु सर्वजनेप्सितशब्दस्पर्शादिविषयसुखासक्तस्य ब्रह्मणि स्थितिर्न संभवति, बाह्यसुख-विमुखश्चेद्ब्रह्मणि ततः किं सुखं विन्देतेति चेत्तत्राह—बाह्यस्पर्शोऽपि विति । श्रोत्रादीन्द्रियैः स्पृश्यन्त इति स्पर्शाः शब्दादिविषयास्ते बाह्येन्द्रियविषयत्वाद्बाह्यास्तेष्वसक्तात्मा अनासक्तचित्तो विगततृष्ण इति यावत् । आत्मनि अन्तःकरणे यदुपशमरूपमनन्तसुखं शास्त्रे उक्तं तद्विन्दति लभते । तदुक्तं मोक्षधर्म—‘यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् । तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम्’ इति । ततश्च प्रकृतिवियुक्तपरिशुद्धात्मस्वरूपं ब्रह्म तस्य योगो निरन्तरचिन्तनाभ्यासस्तत्र युक्त आत्मा मनो येन स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा । अथवा ब्रह्म परमात्मा तेन योगः प्रत्यगात्मनस्तादात्म्यसंबन्धस्तत्र युक्तस्तदनुसंधानाभ्यासे नियुक्त आत्मा अन्तःकरणं येन स तथा अक्षयसुखमश्नुते प्राप्नोति । “आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः । किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत्” इति श्रुतेः ॥ २१ ॥

म० टी०—ननु बाह्यविषयप्रीतेरनेकजन्मानुभूतत्वेनातिप्रबलत्वात्तदासक्तचित्तस्य कथमलौकिके ब्रह्मणि दृष्टसर्वसुखरहिते स्थितिः स्यात् परमानन्दरूपत्वादिति चेत् न तदानन्दस्यानुभूतचरत्वेन चित्तस्थितिहेतुत्वाभावात् । तदुक्तं वार्तिके ‘अप्यानन्दः श्रुतः साक्षान्मानेनाविषयीकृतः । दृष्टानन्दाभिर्लापः स न मन्दीकर्तुमप्यलम्’ इति । तत्राह—बाह्येति । इन्द्रियैः स्पृश्यन्त इति स्पर्शाः शब्दादयः ते च बाह्या अनात्मधर्मत्वात् तेष्वसक्तात्मा अनासक्तचित्तस्तृष्णाशून्यतया विरक्तः सन् आत्मनि अन्तःकरणे एव बाह्यविषयनिरपेक्षं यदुपशमात्मकं सुखं तद्विन्दति लभते निर्मलसत्त्ववृत्त्या । तदुक्तं भारते ‘यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् । तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम्’ इति । अथवा प्रत्यगात्मनि त्वंपदार्थे यत्सुखं स्वरूपभूतं सुषुप्तावनुभूयमानं बाह्यविषयासक्तिप्रतिबन्धादलभ्यमानं तदेव तदभावाल्लभते न केवलं त्वंपदार्थसुखमेव लभते किंतु तत्पदार्थक्यानुभवेन पूर्णसुखमपीत्याह—स इति । स तृष्णाशून्यः ब्रह्मणि परमात्मनि योगः समाधिस्तेन युक्तस्तस्मिन्व्यापृत आत्मान्तःकरणं यस्य स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा । अथवा ब्रह्मणि तत्पदार्थे योगेन वाक्यार्थानुभवरूपेण समाधिना युक्त ऐक्यं प्राप्त आत्मा त्वंपदार्थस्वरूपं यस्य स तथा सुखमक्षयमनन्तं स्वस्वरूपभूतमश्नुते व्याप्नोति सुखानुभवरूप एव सर्वदा भवतीत्यर्थः । निरपेक्षेऽपि वस्तुन्यविद्यानिवृत्त्यभिप्रायेण धात्वर्थयोगः औपचारिकः सत्मादात्मन्यक्षयसुखानुभवार्थी सन्बाह्यविषयप्रीतेः क्षणिकाया महानरकानुबन्धिण्याः सकाशादिन्द्रियाणि निवर्तयेत्तावदेव च ब्रह्मणि स्थितिर्भवतीत्यभिप्रायः ॥ २१ ॥

शं० टी०—न प्रहृष्येतिप्रियं प्राप्येत्युक्त्वा विषयसुखं परित्यक्तव्यमितिसूचितं, विषयसुखे परित्यक्ते ब्रह्मविदः सुखाभावाद्गुणमत्तस्येवामुष्य स्थितिर्निष्कलैवेत्याशङ्कायां न, “रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति” इति श्रवणान्नित्यनिरन्तरं निरतिशयं ब्रह्मसुखममुष्य ब्रह्मनिष्ठायां तिष्ठतोऽस्तीत्याह—बाह्यस्पर्शोऽपि विति । य आत्मतत्त्वज्ञः स्वयं बाह्यस्पर्शेषु मूढैरात्मनो बहिरेव कल्पिता बाह्या इन्द्रियैः स्पृश्यन्ते गृह्यन्त इति स्पर्शाः बाह्याश्च ते स्पर्शाश्च तेषु बाह्यस्पर्शेषु शब्दादिषु तज्जन्यसुखेषु च तुच्छत्वबुद्ध्या बन्धकत्वबुद्ध्या च असक्तोऽप्रवृत्त आत्मा मनो यस्य सोऽसक्तात्मा सन् तीव्रवैराग्येण मनसा विषयग्रहणमकुर्वन् गुहायां वा अन्यत्र रहसि समाहितो भूत्वात्मनि बुद्ध्यादिसाक्षिणि प्रतीचि साक्षात्कृते सति यत्सुखमात्मसाक्षात्कारसंभूतं विन्दत्यनुभवति स एव ब्रह्मविद्ब्रह्मयोगयुक्तात्मा नामरूपग्रहणमकृत्वा चिदाकारवृत्त्या बहिरन्तः सर्वत्र ब्रह्ममाग्रदर्शने ब्रह्मयोगस्तस्मिन् सर्वत्र सदा ब्रह्मदर्शन एव युक्तो नियमित आत्मा मनो यस्य स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सन् व्युत्थानाव्युत्थानयोः सदा सर्वत्र ब्रह्मैवानन्दैकरसं परिपूर्णं पश्यन् ततोऽधिकतरमक्षयं सदा सर्वत्रानन्दैकरसस्य ब्रह्मण एव बुद्धिबुद्धेर्विवेकसाक्षिचित्तिरहितं सुखं स्वस्वपानन्दमश्नुते सर्वत्र

ज्ञाननाशयतयाऽज्ञानं तथैवावरकत्वतः ॥ ७ ॥ भावरूपमनिर्वाच्यमस्तीति भगवन्मतम् ॥ न ह्यभावः कश्चित्किञ्चिदावृणोतीति संभवेत् ॥ ८ ॥ नित्यमेव निवृत्तमाज्ञानेनापि न नाशयते ॥ ये ज्ञानाभावमज्ञानं तार्किकाः प्राहुराग्रहात् ॥ ९ ॥ भगवन्मतवाद्यात्वादुपेक्ष्यास्ते निराग्रहैः ॥ अतोऽज्ञोऽहं न मामन्यं जानामीति प्रचीतिरितः ॥ १० ॥ साक्षिप्रत्यक्षसिद्धं तद्भावरूपं हरेर्मतम् ॥ ११ ॥ त्रिगुणमनृतमान्धं कल्पितं विद्वनेऽच्छेदे श्रुतिशिखरविचारोद्भूतबोधेन नष्टम् ॥ निरवधिवपुरात्मा स्वात्मभासा चकास्ति भ्रमजलधरनाशे ब्रह्मसूर्योऽद्वितीयः ॥ १२ ॥ १३ ॥

भा० टी०—तर्हि सर्वेषामनादिभावरूपाज्ञानावृत्तज्ञानत्वाद् व्यामोहस्य निवृत्त्यभावात्संसारनिवृत्तिः कथं स्यादिति तत्राह—ज्ञानेनेति । ज्ञानेन तु गुरुपदिष्टेन शास्त्रीयेण विवेकज्ञानेन स्वपरमार्थस्वरूपविषयेण तदज्ञानं कर्तृत्वादिविनिर्मुक्तं ब्रह्माहमस्मीति परमात्माभेदास्तिस्वज्ञानावरकं येषां मुमुक्षूणां नाशितं तेषामादित्यवत् यथादित्योऽस्तित्वेन भान्तमपि घटादिवस्तु तद्रूपसमस्तरूपाभानापादकं तमो निवर्त्य प्रकाशयति तथा गुरुपदिष्टं ज्ञानं भावनाप्रकर्षेण भानावरणमज्ञानमपि निवर्त्य तत् श्रुतिस्मृतिहासपुराणादौ प्रसिद्धं परं परमार्थतत्त्वं प्रकाशयति सच्चिदानन्दानन्तात्मकं ब्रह्माहमस्मीति साक्षाद् व्यक्तीकरोतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

प० टी०—ज्ञानिनस्तु न मुह्यन्तीत्याह—ज्ञानेनेति । तत्पूर्वमुक्तं ज्ञानावरकमज्ञानं येषामात्मन ईश्वरस्य ज्ञानेन नाशितं तेजसा तमोवदभिभूतं तेषां ज्ञानं तत्परमीश्वरं प्रकाशयति किञ्चिदादित्यवद् यथादित्यतेजः सकलतमस्तिरस्कृत्यादित्यं प्रकाशयति तद्वत् । यद्वात्रादित्यदृष्टान्तेनैतदुक्तं भवति यथा सूर्यकरा एव मेघत्वमवलम्ब्य सूर्यमेव छादयन्ति परंत्वादित्यद्वृतं दिवसस्य दिनत्वं न लुप्पन्ति । तदुक्तम्—‘घनच्छन्नदृष्टिर्घनच्छन्नमकं यथा निष्प्रभं मन्यते चातिमूढः’ इति । इदमेवाज्ञानस्यावरणशक्तेरुदाहरणम् । एवमात्मविषयकमज्ञानमात्मानमेवावृणोति परं त्वनुभूयमानं चित्संचित्सुखरूपत्वं नाच्छादयति अयमेव ज्ञानोपाय इत्यर्थः । श्रुतिरपि बाजसनेयसंहितासु—“ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत् । तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यस्विद्धनम्” इति । भाष्यम्—जगत्यां पृथिव्यामिदं शुक्तिरजतवत्पुरो दृश्यमानं यत्किञ्चित्सर्वं नामरूपकर्मात्मकं गच्छतीति जगन्नश्वरमसत्यमीशा सत्यत्वाद्यैश्वर्यवता परमेश्वरेण कृत्वा वास्य वस आच्छादने आच्छादनीयं तिरस्कार्यम् । अत्र तिरस्करणसामर्थ्यमीदृशेतिपदेन द्योतितम् । यथा दीपेन तमस्तिरस्त्रियते न तु तमसा दीप इत्यर्थः । ततस्तेन जगदाभासेन त्यक्तेन दूरतोऽपास्तेन कृत्वावशिष्टं कस्य परब्रह्मणः सुखं भुञ्जीथाः स्वित् परं तु विषयसुखं मा गृधः गृधु अभिकाङ्क्षायां माभिकाङ्क्षेत्यर्थः ॥ १३ ॥

रा० टी०—ननु ज्ञानस्याज्ञानावृत्तत्वे तेनाज्ञाननाशयोगात् विनाशकान्तरस्य चाभावात् ज्ञानार्थयो-
गोऽसंन्यासबोध्यर्थमित्यत आह—ज्ञानेनेति । द्विविधं हि ज्ञानं स्वरूपं वृत्तिरूपं चेति । यद्यपि स्वरूपज्ञानमज्ञानावृत्तं नाज्ञाननाशकं तथाप्यात्मनो भगवतो ज्ञानेन परोक्षवृत्तिज्ञानेन येषामज्ञानं नाशितं शिथिलं तेषामेव ज्ञानं भगवदपरोक्षज्ञानं तत्परं ब्रह्मादित्यवत्प्रकाशयतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ॥

गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥ १७ ॥

त० टी०—आत्मस्वरूपमकाशे सति—तद्बुद्धय इति । तस्मिन्नात्मस्वरूपे व्यवसायात्मिका बुद्धि-
येषां ते तथा तदात्मानः विषयान्तरनिरासेन तत्परायणमनसः तन्निष्ठास्तच्चिन्ताभ्यासनिरताः नत्प-
रायणास्तत्पदार्थस्वरूपमेव परमयन्माश्रयो येषां ते तेन ज्ञानेन निर्विकल्पा निःशेषेण ध्यस्तानादि-
पापाः स्मृतोऽपुनरावृत्तिः यथा प्राग्ज्ञानावृत्तत्वेन संसारे वर्तन्ते न तथा पुनः संसारे वर्तन्ते, अपि तु
विक्रमाकारेऽप्येवोक्तं यथा संसारे परिशुद्धात्मदर्शनेन संसारधर्मात्पुण्यस्वभावा एव भवन्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥

म० टी०—तद्बुद्धय इति । ज्ञानेन परमात्मतत्त्वप्रकाशे सति तस्मिन् ज्ञानप्रकाशिते परमात्मतत्त्वे सच्चिदानन्दपन एव बाह्यसर्वविषयपरित्यागेन साधनपरिपाकात्पर्यवसितो बुद्धिरन्तःकरणवृत्तिः साक्षात्काररूपेणा येषां ते तद्बुद्धयः सर्वदा निर्बीजसमाभिभाज इत्यर्थः । तर्हि बोद्धारो जीवा बोद्धव्यं ब्रह्मतत्त्वमिति बोद्धव्यो-
द्बुध्यलक्षणभेदोऽस्ति नेत्याह—तदात्मानः तदेव परं ब्रह्मात्मा येषां ते तथा बोद्धव्योद्बुध्यमावो हि मायाविजु-
म्भितो न वास्तवाभेदविरोधीति भावः । ननु तदात्मान इति विशेषणं द्वयर्थं अविद्वद्बुद्ध्यावर्तकं हि विद्वद्विशेषणम्
अज्ञा अपि हि वस्तुगत्या तदात्मान इति कथं तद्बुद्ध्यावृत्तिरिति चेत् न, इतरात्मत्वव्यावृत्तौ तात्पर्यात् ।
अज्ञा हि अनात्मभूते देहादावात्माभिमानिन इति न तदात्मान इति व्यपदिश्यन्ते विज्ञास्तु निवृत्तदेहाद्य-
भिमाना इति विरोधिनिवृत्त्या तदात्मान इति व्यपदिश्यन्त इति युक्तं विशेषणम् । ननु कर्मानुष्ठानवि-
शेषे सति कथं देहाद्यभिमाननिवृत्तिरिति तत्राह—तन्निष्ठाः तस्मिन्नेव ब्रह्मणि सर्वकर्मानुष्ठानविशेषनिवृत्त्या
निष्ठा स्थितिर्येषां ते तन्निष्ठाः सर्वकर्मसंन्यासेन तदेकविचारपरा इत्यर्थः । फलरागे सति कथं तत्साधन-
भूतकर्मत्याग इति तत्राह—तत्परायणाः तदेव परमयनं प्राप्तव्यं येषां ते तत्परायणाः सर्वतो विरक्ता
इत्यर्थः । अत्र तद्बुद्धय इत्यनेन साक्षात्कार उक्तः, तदात्मान इत्यनात्माभिमानरूपविपरीतभावनानिवृत्ति-
फलको निदिध्यासनपरिपाकः, तन्निष्ठा इत्यनेन सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकः प्रमाणप्रमेयगतासंभावनानिवृत्तिफल-
को वेदान्तविचारः श्रवणमननपरिपाकरूपः, तत्परायणा इत्यनेन वैराग्यप्रकर्ष इत्युत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वहेतुत्वं
द्रष्टव्यम् । उक्तविशेषणा यतयो गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं पुनर्देहसंबन्धाभावरूपां मुक्तिं प्राप्नुवन्ति । सक्तमु-
क्तानामपि पुनर्देहसंबन्धः कुतो न स्यादिति तत्राह—ज्ञाननिर्भूतकल्मषाः ज्ञानेन निर्भूतं समुल्लमुन्मूलितं पुनर्दे-
हसंबन्धकारणं कल्मषं पुण्यपापात्मकं कर्म येषां ते तत् । ज्ञानेनाऽनाद्यज्ञाननिवृत्त्या तत्कार्यकर्मक्षये तन्मु-
लकं पुनर्देहग्रहणं कथं भवेदिति भावः ॥ १७ ॥

शं० टी०—“तेन त्यक्तेन मुञ्चिथा मा गृधः कस्यस्विद्धनम्” इत्यादिश्रुत्युत्तरीत्या विदेहकैवल्यार्थिभिः
समुत्पन्नज्ञानस्य संरक्षणं कर्तव्यं सदात्मनिष्ठया स्थित्वा न किञ्चिद्बाह्यं द्रष्टव्यमिति बोधयितुमाह—तद्बुद्धय
इति । तद्बुद्धय आदित्येन रूपमिव श्रवणादिजन्यज्ञानेन प्रकाशितं सर्ववेदान्तप्रसिद्धं सच्चिदानन्दैकरसं
सर्वात्मकं यत्परं ब्रह्म तस्मिन्नेव बुद्धिर्येषां ते तद्बुद्धयः सर्वत्र ब्रह्मदर्शिनः मुमुक्षुभिः कल्पितभेदमगृहीत्वा
चक्षुषा रूपमिव प्रत्यगदृष्ट्वा सदा सर्वत्र ब्रह्मैव द्रष्टव्यमित्यर्थः । सर्वं ब्रह्मैवेति सर्वत्र ब्रह्मण्येव गृह्यमाणे-
ऽपि प्रहीता ग्राह्यमिति भेदः स्यात्तदा “एतस्मिन्नु दमन्तरं कुरुते । अथ तस्य भयं भवति” इति-
भेदद्रष्टुर्भयश्रवणादतोऽभेदेन द्रष्टव्यमित्याह—तदात्मान इति । तदेव परं ब्रह्मात्माऽहंप्रत्ययार्थो येषां ते
तदात्मानः ब्रह्मैवाहमिति ब्रह्मण्येव स्वात्मना साक्षात्कृते अहंप्रत्ययवन्तो न तु देह इत्यर्थः । समाधिद-
शायां ब्रह्मण्येवाहंप्रत्यये सत्यपि विदुष आहारादौ देहेऽहंप्रत्ययश्च तेन प्रबलेन चिरकालिकेन स्थूलेन
देहात्मप्रत्ययेन ब्रह्मात्मप्रत्ययो बाह्यध्वनिना नादध्वनिबद्धिनश्यति ततो बाह्यं कर्म सर्वं सन्यस्याहारायव-
स्यासु सर्वास्वपि ब्रह्मण्येवात्मत्वबुद्ध्या दृश्याऽनङ्गाहिन्या स्थातव्यमित्याह—तन्निष्ठा इति । तस्मिन् ब्रह्म-
ण्यात्माकारप्रत्ययकरणमेव निष्ठा अहंबुद्धेर्नैश्वर्यं येषां ते तन्निष्ठाः स्वस्य ब्रह्मात्मनावस्थितत्वदर्शिन एव
स्थिरीभूतवृत्तय इत्यर्थः । ब्रह्मात्मत्वदर्शने स्थिरीभूतचित्तवृत्तीनामपि कचित्प्रयोजनान्तरापेक्षास्त चेत्तया
सा निष्ठा प्रतिबद्धपते बाह्यात्मत्वं च स्यात्ततः कर्मान्तरं बाह्यं किञ्चिदप्यनपेक्ष्य मुमुक्षोः सदा तदेकपर-
त्वेन भवितव्यमित्याह—तत्परायणा इति । तत्सच्चिदानन्दैकरसमद्वितीयं स्वात्मनाधिगतं परं ब्रह्मैव बहि-
रङ्गः सदा बुद्धिवृत्तेश्चक्षुषो रूपवत्परं नियतमयनं गतिर्येषां ते तत्परायणा आहारविहारादौ सदा सर्वत्र
ब्रह्मदर्शिनः ब्रह्मण्येवात्मवृत्तौ च चिदेकवृत्त्या ये न मुञ्चन्ति ते तत्परायणाः सदात्मारामा इत्यर्थः । सर्व

सुखानुभवः स्वविनाशकाले संस्कारमात्रेण स च सुखस्मरणं तच्च रागं स च मनःकायवचनचेष्टां सा च पुण्यापुण्यकर्माशयो तौ च अन्मादीनि संस्कारदुःखता एवं तापमोहयोरपि संस्कारौ व्याख्यायौ । एवं काल-
त्रयेऽपि दुःखानुवेष्टाद्विषयसुखं दुःखमेवेत्युक्त्वा स्वरूपतोऽपि दुःखतामाह—‘ गुणवृत्तिविरोधाच्च ’ गुणाः सत्त्व-
रजस्तमांसि सुखदुःखमोहात्मकाः परस्परविरुद्धस्वभावा अपि तैलवर्त्यप्रय इव द्वीपं पुरुषभोगप्रयुक्तत्वेन
व्यात्मकमेकं कार्यमारभन्ते तत्रैकस्य प्राधान्ये द्वयोर्गुणभावात्प्रधानमात्रव्यपदेशेन सात्त्विकं राजसं तामस-
मिति त्रिगुणमपि कार्यमेकेन गुणेन व्यपदिश्यते तत्र सुखोपभोगरूपोऽपि प्रत्यय उद्भूतसत्त्वकार्यत्वेऽप्यनु-
त्तरजस्तमःकार्यत्वाभिगुणात्मक एव । तथा च सुखात्मकत्वबहुःखात्मकत्वं विषादात्मकत्वं च तस्य ध्रुवमिति
दुःखमेव सर्वं विवेकिनः न चेतादृशोऽपि प्रत्ययः स्थिरः यस्माच्चलं च गुणवृत्तमिति क्षिप्रपरिणामि चित्तमुक्तम् ।
नन्वेकः प्रत्ययः कथं परस्परविरुद्धसुखदुःखमोहत्वान्येकदा प्रतिपद्यत इति चेत् न, उद्भूतानुद्भूतयोर्विरोधाभावात्
समवृत्तिकानामेव हि गुणानां युगपद्विरोधः न विषमवृत्तिकानां यथा धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याणि लब्धवृ-
त्तिकानि लब्धवृत्तिकैरेवाधर्मज्ञानवैराग्यानैश्वर्यैः सह विरुध्यन्ते न तु स्वरूपसन्निः प्रधानस्य प्रधानेन सह
विरोधो न तु दुर्बलेनेति हि न्यायः । एवं सत्त्वरजस्तमांस्यपि परस्परं प्राधान्यमात्रं युगपन्न सहन्ते न तु
सद्भावमपि । एतेन परिणामतापसंस्कारदुःखेष्वपि रागद्वेषमोहानां युगपत्सद्भावो व्याख्यातः । प्रसुप्ततनुवि-
च्छिन्नोदाररूपेण क्लेशानां चतुरवस्थत्वात् । तथा हि ‘ अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः, अ-
विद्या क्षेत्रशुचरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणां, अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मक्यातिरविद्या,
दृग्दर्शनशक्तयोरेकात्मतैवास्मिता, सुखानुशयी रागः, दुःखानुशयी द्वेषः, स्वरसबाही विदुषोऽपि तथा रुढो-
ऽभिनिवेशः, ते प्रतिप्रसवदेयाः सूक्ष्माः, ध्यानहेयास्तद्वृत्तयः, क्लेशमूलः कर्माशयो दृष्टादृष्टजन्मवेदनीयः, सति
मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः ’ इति पातञ्जलानि सूत्राणि । तत्रातर्हिमस्तद्वृद्धिर्बिपर्ययो मिथ्याज्ञानमविद्येति
पर्यायाः । तस्याः विशेषः संसारनिदानं तत्रानित्ये नित्यबुद्धिर्यथा ध्रुवा पृथिवी ध्रुवा सच्चन्द्रतारका घोरमृता
दिवौकस इति, अशुचौ परमशीभरसे काये शुचिबुद्धिर्यथा नवेव शशाङ्कलेखा कमनीयेयं कन्या मध्वमृता-
वयवनिर्भित्तं चन्द्रं भित्त्वा निःसृतेव ज्ञायते नीलोत्पलपत्रायताक्षी हावगर्भाभ्यां लोचनाभ्यां जीवलोक-
माश्रासयतीवेति कस्य केन संबन्धः ‘ स्थानाद्वीजादुपपन्नान्निष्पन्दाभिधनादपि । कायमाधेयशौचत्वात्प-
ण्डिता ह्यशुचि विदुः ’ इति च वैयासिकः श्लोकः । एतेनापुण्ये पुण्यप्रत्ययोऽनर्थे चार्थप्रत्ययो व्याख्यातः,
दुःखे सुखक्यातिरुदाहृता, परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः, इति । अना-
त्मन्यात्मक्यातिर्यथा शरीरे मनुष्योऽहमित्यादिः । इयं चाविद्या सर्वक्लेशमूलभूता तम इत्युच्यते । बुद्धिपुरु-
षयोरभेदाऽभिमानोऽस्मिता । मोहः साधनरहितस्यापि सर्वं सुखजातीयं मे भूयदिति विपर्ययविशेषो रागः
स एव महामोहः । दुःखसाधने विद्यमानेऽपि किमपि दुःखं मे मा भूदिति विपर्ययविशेषो द्वेषः, स ता-
मिस्रः । आयुरभावेऽप्येतैः शरीरेन्द्रियादिभिरनित्यैरपि वियोगो मे मा भूदित्यादिदृक्कृताबाधं स्वाभाविकः
सर्वप्राणिसाधारणो मरणत्रासरूपो विपर्ययविशेषोऽभिनिवेशः, सोन्वतामिस्रः । तदुक्तं पुराणे ‘ तमोमोहो
महामोहस्तामिस्रो ह्यन्धसंज्ञितः । अविद्या पञ्चपर्वेषा प्रादुर्भूता महात्मनः ’ इति । एते च क्लेशाश्चतुरवस्था
भवन्ति । तत्रासतोऽनुत्पत्तेरनभिष्यक्तरूपेणावस्थानं सुप्तावस्था १, अभिष्यक्तरूपेण सहकार्यलाभात्
कार्याजनकत्वं तन्ववस्था २, अभिष्यक्तरूपेण अनित्यकार्यस्यापि केनचिद्वृत्तवशाभिभवो विच्छेदावस्था ३,
अभिष्यक्तरूपेण प्राप्तसहकारिसंपत्तेरप्रतिबन्धेन स्वकार्यकरत्वमुपासकावस्था ४, यथादृगवस्थाचतुष्टयविशिष्टा-
नामस्मितादीनां चतुर्णां विपर्ययरूपाणां क्लेशानामविशेष सामान्यरूपा क्लेशं प्रसवभूमिः सर्वेषामपि विप-
र्ययरूपत्वस्य दक्षिणत्वात् । तेनाविद्यानिवृत्त्यैव क्लेशानां निवृत्तिरित्यर्थः । ते च क्लेशाः प्रसुप्ता यथा प्रक-

तिलीनानां, तनवः प्रतिपक्षभावनया तनूकृता यथा रागिनां, त उभयेऽपि सूक्ष्माः प्रतिप्रसवेन मनोनिरोधे-
नैव निर्बीजसमाधिना हेयाः । ये तु सूक्ष्मवृत्तयस्तत्का भूताः स्थूला विच्छिन्ना उदाराश्च विच्छिद्य विच्छिद्य
तेन तेनात्मना पुनः पुनः प्रादुर्भवन्तीति विच्छिन्नाः । यथा रागकाले क्रोधो विद्यमानोऽपि न प्रादुर्भूत इति
विच्छिन्न उच्यते । एवमेकस्यां स्त्रियां चैत्रो रक्त इति गान्धासु विरक्तः किंत्वेकस्यां रागो लब्धवृत्तिरन्यासु
च भविष्यद्वृत्तिरिति स तदा विच्छिन्न उच्यते । ये यदा विषयेषु लब्धवृत्तयस्ते तदा सर्वात्मना प्रादुर्भूता
उदारा उच्यन्ते । तत उभयेऽप्यतिस्थूलत्वाच्छुद्धसत्त्वसयेन भगवद्वयानेन हेया न मनोनिरोधमपेक्षन्ते ।
निरोधहेयास्तु सूक्ष्मा एव । तथा च परिणामतापसंस्कारदुःखेषु प्रसुप्ततनुविच्छिन्नरूपेण सर्वे क्लेशाः सर्वदा
सन्ति । उदारास्तु कदाचित्कस्यचिदिति विशेषः । एते च बाधनालक्षणं दुःखमुपजनयन्तः क्लेशशब्द-
वाच्या भवन्ति । यतः कर्माशयो धर्माधर्माख्यः क्लेशमृच्छ एव । सति च मूलभूते क्लेशे तस्य कर्माशयस्य
विपाकः फलं जन्मायुर्भोगश्चेति । स च कर्माशय इह परत्र च स्वविपाकारम्भकत्वेन दृष्टादृष्टजन्मवेदनीयः ।
एवं क्लेशसन्ततिर्षटीयन्त्रवदनिशमावर्तते अतः समीचीनमुक्तं ये हि संस्पर्शजा भोगादुःखयोनय एव ते ।
आद्यन्तवन्त इति । दुःखयोनित्वं परिणामादिभर्गुणवृत्तिविरोधाच्च, आद्यन्तवत्त्वं गुणवृत्तस्य चकत्वादिति योग-
मते व्याख्या । औपनिषदानां तु अनादिभावरूपमज्ञानमविद्या, अहंकारधर्माध्यासोऽस्मिता, रागद्वेषाभिनि-
वेशास्तद्वृत्तिविशेषाः, इत्यादिनामूलत्वात्सर्वेऽप्यविद्यात्मकत्वेन मिथ्याभूता रज्जुभुजङ्ग्यासवन्मिथ्याभूतत्वेऽपि
दुःखयोनयः स्वप्रादिवदृष्टिस्मृष्टिमात्रत्वेनाद्यन्तवन्तश्चेति बुधोऽधिष्ठानसाक्षात्कारेण निवृत्तभ्रमस्तेषु न रमते
मृगतृष्णिनास्वरूपज्ञानवानिव तत्रोदकार्थी न प्रवर्तते । न संसारे सुखस्य गन्धमात्रमप्यस्तीति बुद्ध्वा ततः
सर्वाणीन्द्रियाणि निवर्तयेदित्यर्थः ॥ २२ ॥

शं० टी०—ननु बाह्यस्पर्शेष्वस्तत्कालेत्युक्तिरनुपयुक्ता, ब्रह्मविदः काले विषयसुखमप्यस्तु सुखं ब्राह्मं
चाप्यस्तीत्याशङ्कायां न, विषयसुखस्याद्यन्तवत्त्वेन दुःखवत्त्वादल्पत्वात्तुच्छत्वाच्च तत्रात्मतत्त्वज्ञः प्रवर्तत
इत्याह—ये हीति । हि यस्मात्कारणात्संस्पर्शजा इन्द्रियाणां विषयाणां च संस्पर्शः परस्परसंयोगस्तस्मादेव
जायन्त इति संस्पर्शजा इन्द्रियार्थसंपर्कसंभाविता ये भोगाः विषयसुखानि ते आद्यन्तवन्त उत्पत्तिविनाश-
वन्तः अत एवानित्याः क्षणिका इत्यर्थः । संस्पर्शजा इति जन्यत्वहेतुनैवानित्यत्वे सिद्धे पुनराद्यन्तवन्त
इति वचनं निरर्थकमिति न मन्तव्यं, तार्किकैः प्रध्वंसाभावस्य जन्यत्वं नित्यत्वं चाङ्गीकृतं मीमांसकैरपि
“अश्चर्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतम्” इति तज्जन्यसुखस्याप्यक्षयत्वमुरीकृतं तन्निरसितुमाद्यन्तवन्त
इत्युक्तं, तेन विषयसुखस्य क्षणिकत्वमल्पत्वं च प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धं विषयेन्द्रियसंयोगात्पूर्वं तद्वियोगात्प-
श्चाच्च सुखादर्शनात् ये आद्यन्तवन्तो भोगास्ते दुःखयोनयो दुःखहेतव एव भवन्ति स्वकारणनाशे स्वनाशे
स्वकारणासिद्धौ स्वासिद्धौ च यस्मादुःखमेव प्रयच्छन्ति तदिदं सर्वलोकप्रसिद्धं तस्माद्विषयसुखस्य सापेक्षत्वं
क्षणिकत्वमल्पत्वं दुःखदत्त्वं च विज्ञाय बुधो ब्रह्मवित्तेषु विषयसुखेषु न रमते रतिं न करोति मुक्तिदशाया-
मपि स्वयं स्वदृष्ट्या ब्रह्मानन्दामृतरसमेव पिबति न बाह्यमनुसंधत्त इत्यर्थः ॥ २२ ॥

श्री० टी०—ननु प्रियविषयभोगानामपि निवृत्तेः कथं मोक्षः पुरुषार्थः स्यात्तत्राह—ये हीति । संस्पृश्य-
न्त इति संस्पर्शा विषयाः तेभ्यो जाता ये भोगाः सुखानि ते हि वर्तमानकालेऽपि स्पर्शासूयादिन्यासत्वा-
दुःखस्यैव योनयः कारणभूताः तथा आदिमन्तोऽन्तवन्तश्च अतो विवेकी तेषु न रमते ॥ २२ ॥

सं० टी०—ननु बाह्यरुचित्यागे स्वमुखानुभवो भवेत् ॥ तस्मिन्सति भेदद्वारुचित्यागस्ततस्तयोः ॥ १ ॥
अन्योन्याश्रयतादोषाभ्रं सद्भवेदपीति चेत् ॥ शृणु बाह्यरुचित्यागे दोषदृष्टिर्हि कारणम् ॥ २ ॥ विषये-
न्द्रियसंबन्धजन्या ये क्षुररूपिणः ॥ सुखांशानुभवा भोगा इह लोके परत्र च ॥ १ ॥ रागद्वेषादिविद्धत्वाद्दुः-

स्वहेतव एव ते ॥ विषयेन्द्रियसंयोगोऽदिरन्तस्तु तत्क्षयः ॥ ४ ॥ तद्वन्तः स्वप्रबन्मन्थे प्रादुर्भूता मृषा-
त्मकाः ॥ आदिबन्धे च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा ॥ ५ ॥ इतिन्यायेन ते मिथ्याक्षणिकानन्दकारि-
णः ॥ यस्मादेवं ततस्तेषु रतिमेति न पैण्डितः ॥ ६ ॥ रज्जुसर्पवदध्यस्ता भोगा मिथ्याभ्रमाकराः ॥ स्व-
प्रवृष्टिस्तृप्तिस्त्वाविद्यामूलका जडाः ॥ ७ ॥ अधिष्ठानावबोधेन नष्टाविद्याभ्रमो बुधः ॥ न तेषु रमते
यद्वत्तज्ज ऊपरवारिषु ॥ ८ ॥ न संसारे सुखस्यास्ति गन्धोऽप्यद्धा ततः सुधीः ॥ बाह्यभोगरुचिं त्यक्त्वा
स्वसुखानुभवो भवेत् ॥ ९ ॥ २२ ॥

भा० टी०—विषयेष्वसक्ततां संपादयेदित्युक्तं, तत् भोगानां दुःस्वरूपत्वप्रतिपादनेन द्रवयति—ये हीति ।
ये हि यस्माद्विषयेन्द्रियसंस्पर्शेभ्यो जाता भोगास्ते दुःखानामाध्यात्मिकादीनां योनयः कारणानि अविद्यावृ-
त्तत्वात् । एवकारासंसारे सुखस्य गन्धमात्रमपि नास्तीति ज्ञात्वा शुक्तिरजतनिभेभ्यो भोगेभ्य इन्द्रियाणि
निवर्तयेत् । न केवलं दुःखयोनय एवापित्वाद्यन्तवन्तश्च आदिर्विषयेन्द्रियसंयोगो भोगानामन्तश्च एतद्वि-
योग एव तस्माद्बुधो विवेकी दृग्दृश्यतत्त्ववित् तेषु भोगेषु न रमते । तदुक्तं वासिष्ठे—‘ संपदः प्रमदाश्चैव
तरङ्गोत्सङ्गभङ्गुराः । कस्तास्वहिफणाच्छत्रच्छायासु रमते बुधः ’ इति । कौन्तेयेति संबोधयन् कृत्स्नभावो-
ऽदीर्घदर्शित्यन्तमूढ एव भोगेषु रमते इति ध्वनयति, यद्वा विषयेषु रतिरहितायाः कुन्त्याः पुत्रस्त्वं तेषु
रन्तुमयोग्योऽसीति सूचयति ॥ २१ ॥

प० टी०—अथैतदेव सुखशब्दव्यपदेश्यं नान्यदित्याह—ये हीति । सम्यक् स्पृशन्तीति स्पर्शा विषयास्ते-
भ्यो जाता ये भोगा विषयसुखभोगास्ते दुःखयोनय एव दुःस्वकारणीभूताः परिणतिविरसत्वात् । यद्वा दुःखं
योनिः कारणं येषां तेऽर्जुनेऽपि दुःस्वरूपत्वात् एव आद्यन्तवन्त उत्पत्तिर्नाशधर्मकत्वाद्दुःस्वरूपा एवातस्तेषु
बुधो ज्ञाता न रमते विषयसंपृक्तान्नवत्यजति । तदुक्तम्—‘ लोक एष विषयानुरञ्जनं दुःस्वगर्ममपि मन्यते
सुखम् । आसिषं वडिशगर्ममप्यहो मोहतो प्रसति यद्वदण्डजः ’ इति ॥ २२ ॥

रा० टी०—कामादिवर्जनरूपसंन्यासार्थं कामभोगं निन्दति—ये हीति । ये हि संस्पर्शजाः विषयसंबन्ध-
संभूताः भोगाः सुखानुभवाः ते दुःखयोनय एव । कुत इत्यत उक्तम्—आद्यन्तवन्त इति । उत्पत्तिविना-
शवत्त्वादित्यर्थः । बुधो ज्ञानी तेषु विषयभोगेषु न रमते सक्तिं न करोतीत्यर्थः ॥ २२ ॥

शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक् शरीरविमोक्षणात् ॥

कामक्रोधोद्वेगं स युक्तः स सुखी नरः ॥ २३ ॥

त० टी०—एवमस्यसुखहेतुशुद्धात्मनिष्ठाया दृढीकरणाय विषयसुखस्य दुःखहेतुत्वमभिधाय सुमु-
क्ष्वनुग्रहाय पूर्वोक्तमपि श्रेयोमार्गे प्रधानप्रतिपक्षं स्मृत्वा तन्निवारणाय पुनर्निर्दिशति—शक्नोतीति ।
दर्शनश्रवणादिना गुणबुद्ध्या ह्यतिसत्कशब्दस्पर्शरूपादिमद्वस्तुविषयकधीत्यतिशयात्मकोऽभिलाषः कामः
तथा प्रतिकूलदर्शनश्रवणादिना दोषबुद्ध्या ह्यारूढाभियवस्तुविषयकद्वेषविशेषनिमित्तकोऽभिज्वलना-
त्मकोऽन्तःकरणपरिणामः क्रोधस्ताभ्यामुद्वेगो नदीवेगवदनिवार्यो वैन्द्रियविकारो वेगस्तं
शरीरविमोक्षणात्प्राक् यावच्छरीरपातमिहैव साधनावस्थायामेव यः सोढुं निरर्तयितुं शक्नोति समर्थो
भवति स युक्तः वृत्तात्मज्ञानयुक्तः, स सुखी, स एव नरः, पुरुषार्थार्हः नान्यस्तद्भेदे पतित्वाऽऽत्मानमुद्धर्तुं
समर्थ इत्यर्थः ॥ २३ ॥

म० टी०—स्वार्थवर्षासिद्धेर्दुर्निवारोऽयं श्रेयोमार्गप्रविषयः क्लेशो दोषो महता यत्नेन सुमुमुक्षा
निवारणीय इति यस्माद्विषयविधानाय पुनराह—शक्नोतीति । आत्मनोऽनुकूलेषु सुखहेतुषु दृश्यमानेषु

अयमाणेषु स्मर्यमाणेषु वा तदुणानुसन्धानाभ्यासेन यो रत्यात्मको गह्वरंमिलाषस्तृष्णालोभः स कामः
 क्षीपुंसयोः परस्परव्यतिकराभिलाषे त्वत्यन्तनिरुद्धः कामशब्दः एतदभिप्रायेण कामः क्रोधस्तथा लोभ इत्यत्र
 धनतृष्णालोभः क्षीपुंसव्यतिकरतृष्णा काम इति कामलोभौ पृथगुक्तौ । इह तु तृष्णासामान्याभिप्रायेण
 कामशब्दः प्रयुक्त इति लोभः पृथङ्कोक्तः । एवमात्मनः प्रतिकूलेषु दुःखहेतुषु दृश्यमानेषु अयमाणेषु स्मर्य-
 माणेषु वा तदोषानुसन्धानाभ्यासेन यः प्रज्वलनात्मको द्वेषो मन्युः स क्रोधः तयोरुत्कटावस्था लोकवेदवि-
 रोधप्रतिसंधानप्रतिबन्धकतया लोकवेदविरुद्धप्रवृत्त्युन्मुखत्वरूपा नदीवेगसाम्येन वेग इत्युच्यते यथा हि नद्या
 वेगो वर्षास्वतिप्रबलतया लोकवेदविरोधप्रतिसंधानेनानिच्छन्तमपि गते पातयित्वा मज्जयति चाधो नयति च तथा
 कामक्रोधयोरपि वेगो विषयाभिधानाभ्यासेन वर्षाकालस्थानीयेनातिप्रबलो लोकवेदविरोधप्रतिसंधानेनानिच्छन्त-
 मपि विषयगते पातयित्वा संसारसमुद्रे मज्जयति चाधो महानरकान्नयति चेति वेगपदप्रयोगेण सूचितम् । एतच्चाय
 केन प्रयुक्तोयमित्यत्र विवृतम् । तमेतादृशं कामक्रोधोद्भवं वेगमन्तःकरणप्रक्षोभरूपं स्तम्भस्वेदाद्यनेकबाह्याकार-
 णिङ्गम आशरीरविमोक्षणात् शरीरविमोक्षणपर्यन्तमनेकनिमित्तवशात्सर्वदा संभाव्यमानत्वेनाविस्मभणीयमन्त-
 रूपममात्रमिहैव बहिरिन्द्रियव्यापाररूपादूर्तपतनात्प्रागेव यो यतिर्धौरस्तिमिङ्गिल इव नदीवेगं विषयदोष-
 दर्शनाभ्यासजेन वशीकारसंज्ञकवैराग्येण सोढुं तदनु रूपकार्यासंपादनेनानर्थकं कर्तुं शक्नोति समर्थो भवति स
 एव युक्तो योगी स एव सुखी स एव नरः पुमान् पुरुषार्थसंपादनात् । तदितरस्त्वाहारनिद्राभयमैधुनादिप-
 शुभभमात्ररतत्वेन मनुष्याकारः पशुरेवेति भावः । प्राक् शरीरविमोक्षणादित्यत्रान्यद्व्याख्यानं यथा मरणा-
 दूर्ध्वं विलपन्तीभिर्वृत्तीभिरालिङ्ग्यमानोऽपि पुत्रादिभिर्दृष्टमानोऽपि प्राणशून्यत्वात्कामक्रोधवेगं सहते तथा
 मरणात्प्रागपि जीवन्नेव यः सहते स युक्त इत्यादि । अत्र यदि मरणवर्ज्यत्वेनेऽपि कामक्रोधानुत्पत्तिमात्रं द्यूया-
 त्तेदतद्युज्येत । यथोक्तं बसिष्ठेन 'प्राणे गते यथा देहः सुखं दुःखं न विन्दति । तथा चेत्याणुकोऽपि स
 कैवल्यप्राप्ते वसेत्' इति । इह तूत्पन्नयोः कामक्रोधयोर्वेगसहने प्रस्तुते तयोरनुत्पत्तिमात्रे न दृष्टान्त इति
 किमितिनिर्वन्धेन ॥ २३ ॥

शं० टी०-ननु सर्वे ब्रह्मैव पश्यतो ब्रह्मनिष्ठानिर्धृतकषायस्यात्मारामस्य सिद्धस्य सुखेच्छया विषयेषु
 प्रवृत्तिर्मास्तु अभ्यासिनस्त्विष्टेऽप्यनिष्टेऽपि कामः क्रोधस्ताभ्यां प्रवृत्तिर्निवृत्तिश्च स्यातामेवेत्याशङ्क्यां न,
 तस्यापि मुमुक्षोः प्रयत्नेन तौ परिहर्तव्यावेव । कामक्रोधजयेनैव शमादयः श्रवणं ज्ञानं मोक्षस्तत्सुखं च
 सिध्यति नान्यथेत्याशयेनाह-शक्नोतीति । स्मृते श्रुते दृष्टे प्राप्ते च भोग्यपदार्थं या भोगेच्छा सत्त्वा स
 कामः, यः शिष्टमपि भ्रष्टयति वृद्धमपि गर्भयत्यनुपतापिनमपि संतापयति अप्रियवस्तुनि स्मृते श्रुते दृष्टे च
 सति मनःशोभको यो द्वेषपरिपाकः स क्रोधः, यः स्वाश्रयं बहिरिव वहति गुरुमपि हिसाति ताभ्यां काम-
 क्रोधाभ्यां सम्यगुद्भव उत्पत्तिर्यस्य तं कामक्रोधसमुद्भवं वेगं कामक्रोधयोरुद्रेकं शरीरविमोक्षणात्प्रागेव
 विद्यमानदेहस्य पतनात्पूर्वमेव यौवनकाल एवेति यावत्, यो मुमुक्षुस्तितीक्ष्णया तीव्रमोक्षेच्छासमुत्पन्नया सोढुं
 शक्नोति कामक्रोधौ निर्जित्य शान्तो दान्तो भवितुमर्हतीत्यर्थः । स नरो मोक्षार्थी श्रवणादिना ज्ञानं संपाद्य
 युक्तो योगी सुखी च ब्रह्मानन्दी भवितुं शक्नोतीत्यर्थः । अत्रायमभिप्रायः--'दुर्लभो मानुषो देहो ब्राह्मो
 देहः सुदुर्लभः । ब्राह्मं देहं समासाद्य येन मुक्त्यै न यत्यते ॥ सुमेरोरप्रमासाद्य स्वदेहं पातयत्यथः ।
 तमेव पतितं विभुर्जातिभ्रष्टं महर्षयः' इति न्यायेन ब्राह्मं मोक्षसंपादनयोग्यं देहं प्राप्य कामक्रोधपरवशो
 भूत्वा पतितश्चेत्यनुरक्तलक्षणां देहो दुष्प्रापस्ततो मुमुक्षोर्विवेकवैराग्याभ्यां यौवने पूर्वं वयसि कामादिशत्रू-
 निविजित्य प्रयत्नेनैवानीमेव मोक्षः संपादनीय इति । यद्वा इहैवास्मिन्नेव जन्मनि मोक्षं प्राप्नुमिच्छया
 शरीरविमोक्षणात् अत्र शरीरपदेन तदाश्रितगार्हस्थ्यं लक्ष्यते तस्य विमोक्षणात्संन्यासात्प्रागेव यो मुमुक्षु-

नरो विवेकैराग्यान्नां कामक्रोधोद्भवं वेगं सोढुं शक्यति शक्नोति स एव शमदमादिसाधनसंपन्नः सन्
मुत्स्य मत्स्या च शक्नोति शक्नोति युक्तो ब्रह्मयोगयुक्तो भवितुं सुखी ब्रह्मानन्दी च भवितुमर्हति नतु कामक्रो-
धजनयमकृता संन्यस्य भ्रष्टादिना ज्ञानं तत्फलं ब्रह्मण्यात्मभावं मोक्षसुखं च प्राप्तुं शक्नोतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

श्री० टी०-तस्मान्मोक्ष एव परः पुरुषार्थस्तस्य च कामक्रोधवेगोऽतिप्रतिषेधोऽतस्तत्सहनसमर्थ एव
मोक्षमिति याद-शक्नोतीति । कामात् क्रोधाच्चोद्भवति यो वेगो मनोनेत्रादिक्षोभलक्षणः तमिदं तदुद्भवस-
मर्थ एव यो नरः सोढुं प्रतिरोद्धुं शक्नोति तदपि न क्षणमात्रं किंतु शरीरविमोक्षणात्प्राक् पाषादेहपातमि-
त्यर्थः । य एवंभूतः स एव मुक्तः समाहितः सुखी च भवति नान्यः । यद्वा मरणादूर्ध्वं विक्षपन्तीभिर्युक्-
तीभिरालिङ्ग्यमानोऽपि पुत्रादिभिर्दृश्यमानोऽपि यथा प्राणशून्यः कामक्रोधवेगं सहते तथा मरणात्प्रागपि
जीवन्नेव यः सहते स एव युक्तः सुखी चेत्यर्थः । तदुक्तं वसिष्ठेन-‘प्राणे गते यथा देहः सुखं दुःखं न
विन्दति । तथा चेत्यप्राणयुक्तेऽपि स कैवल्याश्रयो भवेत्’ इति ॥ ११ ॥

स० टी०-सर्वानर्थकरः श्रेयोमार्गे शत्रुश्च दोषभूः ॥ मुमुक्षुणातियत्नेन वारणीयोऽयमित्यजः ॥ १ ॥
यत्नाधिक्यविधानाय पुनराह वचोऽमृतम् ॥ स्वानुकूलेषु भोगेषु दृश्यमानेष्वनेकधा ॥ २ ॥ स्मर्यमाणेषु
वा श्रूयमाणेष्वामुष्मिकेषु यः ॥ शोभनत्वगुणाभ्यासो गर्भो रत्यात्मकः स च ॥ ३ ॥ कामतृष्णादि-
पर्यायः सर्वानर्थाकरो नृणाम् ॥ आत्मनः प्रतिकूलेषु दुःखहेतुषु वस्तुषु ॥ ४ ॥ दृश्यमानेषु वा श्रूयमाणेषु
स्वान्तगेषु च ॥ तावदोषानुसंधानाभ्यासात्प्रचलनात्मकः ॥ ५ ॥ द्वेषो मन्युः स च क्रोधस्तज्जो वेगस्तयोर्द्वयोः ॥
या चास्त्यस्त्युक्तदावस्था लोकेदविरोधिनि ॥ ६ ॥ मार्गे प्रवृत्तिहेतुत्वाद्देवो नया रयो यथा ॥ नया वेगोऽपि
वर्षासु प्रावस्याल्लोकेदयोः ॥ ७ ॥ विरोधिन्यप्यनिकृष्टं कुर्वते पातयत्यधः ॥ तथा कामादिजो वेगो
लोकेदविरोधिनि ॥ ८ ॥ भोगार्तेऽप्यनिकृष्टं निरये पातयत्यधः ॥ चित्तप्रक्षोभरूपं तं तत्प्रभवेदादि-
लिङ्गकम् ॥ ९ ॥ आमुत्थोर्जातमात्रं यदिहैव पतनात्पुरा ॥ तदोषदर्शनाभ्यासजातवैराग्यतेजसा ॥ १० ॥
मोषीकर्तुं समर्थोऽस्ति स योगी स सुखी नरः ॥ पुरुषार्थेकनिष्ठत्वात् स एव पुरुषः सुखी ॥ ११ ॥
अन्यस्त्वाहारनिद्रादिपशुधर्मैकतत्परः ॥ नराकारः पशुर्धर्मैः पुरुषार्थपराङ्मुखः ॥ १२ ॥ मन्दस्मिन् रुचि-
रकान्ति विलासशोभि स्वाभाविकामृतरसाकरमप्रमैयम् ॥ ध्याने स्वयं श्रितवतां रमयाश्चित्तं श्रीकृष्णाननं
प्रजति नाशमयं कुदोषः ॥ १३ ॥ १३ ॥

मा० टी०-अयं च श्रेयोमार्गप्रतिषेधो कष्टतमो दोषः सर्वानर्थप्राप्तिहेतुः पुर्निवार्यमेति तत्परिहारे यत्ना-
धिक्यविधानायाह-शक्नोतीति । यः इदं जीवन्नेव इन्द्रियगोचरे प्राप्ते इष्टे विषये श्रूयमाणे स्मर्यमाणे
वा सुखदेवौ वा तृष्णा स कामः क्रोधश्चैवंभूतेऽनिष्टे विषये द्वेषः तौ कामक्रोधादुद्भवौ यस्य स रोमाञ्च-
नहृष्टनेत्रवदनलिङ्गोऽन्धः करप्रक्षोभरूपः कामोद्भवो वेगः, गात्रप्रकम्पप्रस्वेदसंदष्टोष्ठपुटरफमैत्रवक्त्रादिलिङ्गः
चित्तप्रक्षोभरूपः क्रोधोद्भवो वेगः, तौ कामक्रोधोद्भवं वेगं शरीरविमोक्षणात्प्रागामरणात् सोढुं प्रसहितुं
शक्नोति मरणसीमाकरणं तु निमित्तान्मननत्वात् कामक्रोधोद्भवस्य वेगस्य जीवतोऽवश्यं भावित्वात्
पाषाण्मरणं स न विघ्नसजीव इति कर्मवैयर्थ्यम् । यः सोढुं शक्नोति स युक्तो योगी सुखी चेह लोके नरः स
एव नर इति सूचनार्थं नरपदम् । यत्परं मरणादूर्ध्वं विक्षपन्तीभिर्दृश्यमानोऽपि पुत्रादिभिर्दृश्य-
मानोऽपि यथा प्राणशून्यः कामक्रोधवेगं सहते तथा मरणात्प्राक् जीवन्नेव यः सहते स एव युक्तः सुखी
चेत्यर्थः । तदुक्तं वसिष्ठेन ‘प्राणे गते यथा देहः सुखं दुःखं न विन्दति । तथा चेत्यप्राणयुक्तेऽपि स
कैवल्याश्रयो भवेत्’ इति तन्मन्दं, प्राणशून्ये कामक्रोधोद्भववेगस्याभावाद्वा तदुद्धान्तीकरणस्यानुचि-
यत्वात् ॥ १३ ॥

प० टी०—अथ सुखप्राप्त्यभिव्यञ्जकसामर्थ्यामाह—शक्नोतीति । यः पुरुषः इदं वर्तमाने देहे कामक्रोधोद्वेगं वेगं सोढुं शक्नोति कामक्रोधाभ्यामुद्भवौ यस्यासौ मनोवेगस्त्वहनशीलः । तदपि नैरन्त-
र्येणेत्याह—प्रागिति । शरीरविमोक्षणात् प्राग् यावदेहपापमित्यर्थः । एवंभूत एव युक्तः स एव नरः पुरु-
षार्थी सुखी च भवति ॥ २३ ॥

रा० टी०—उक्तरूपसंन्यासार्थं कामभोगत्यागं प्रशंसति—शक्नोतीति । यः इदं मनुष्ये देहे शरीरवि-
मोक्षणात् प्राक् कामक्रोधोद्वेगं मनसोऽनवस्थानं सोढुं शक्नोति स नरः युक्तः ज्ञानोपायवान् सुखी च
भवति । मनुष्यदेह एव कामादिजवेगः सोढुं सुकरो नान्यदेह इति ज्ञापनाय इदं वैयुक्तिकः । अतोऽत्रैव तत्स-
हनाय प्रयतितव्यमिति भावः ॥ २३ ॥

योऽन्तःसुखोऽन्तरारामस्तथान्तर्ज्योतिरेव यः ॥

स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥ २४ ॥

त० टी०—अथ कामक्रोधवेगसहनानन्तरमात्मसाक्षात्कारं प्रति यदन्तरङ्गसाधनं तदाह—य इति ।
योऽन्तःसुखोऽन्तःसुखोऽन्तरात्मानुभव एव सुखं यस्य सोऽन्तःसुखः न तु विषयानुभवे, अन्तरेवारायामः
क्रीडा यस्य न तु बहिः पुत्रकलत्रादिषु, तथाऽन्तर्ज्योतिर्दृष्टिः प्रकाशो वा यस्य न तु बाह्यविषयेषु इन्द्रि-
यैर्वा स योगी ध्यानयोगसंपन्नः ब्रह्मभूतः मायादोषशून्यः सन् ब्रह्मनिर्वाणं विशेषशून्यं परिशुद्धात्मस्व-
रूपमधिगच्छति प्राप्नोति ॥ २४ ॥

म० टी०—कामक्रोधवेगसहनमात्रेणैव मुच्यत इति न किंतु—योऽन्तरिति । अन्तर्बाह्यविषयनिरपेक्ष-
मेव स्वरूपभूतं सुखं यस्य सोऽन्तःसुखो बाह्यविषयजनितसुखशून्य इत्यर्थः । कुतो बाह्यसुखाभावस्तत्राह—
अन्तरिति । अन्तः आत्मन्येव न तु रुपादिविषये बाह्यसुखसाधने आराम आरमणं क्रीडा यस्य सोऽन्त-
रारामस्यक्तसर्वपरिग्रहत्वेन बाह्यसुखसाधनशून्य इत्यर्थः । ननु त्यक्तसर्वपरिग्रहस्यापि यतेर्यदृच्छोपगतैः
कोकिलादिमधुरशब्दश्रवणमन्दपवनस्पर्शनचन्द्रोदयमयूरनृत्यादिदर्शनातिमधुरशीतलघुद्वन्द्वोदकपानकेतकीकुसु-
मसौरभाद्यवघ्राणादिभिरग्राभ्यैः सुखोत्पत्तिसंभवात्कथं बाह्यसुखतत्साधनशून्यत्वमिति तत्राह—तथान्त-
र्ज्योतिरेव यः यथान्तरेव सुखं न बाह्यैर्विषयैस्तथान्तरेवात्मानि ज्योतिर्विज्ञानं न बाह्यैरिन्द्रियैर्यस्य सोऽन्त-
र्ज्योतिः श्रोत्रादिजन्यशब्दादिविषयविज्ञानरहितः । एवकारो विशेषणत्रयेऽपि संबध्यते । समाधिकाले शब्दा-
दिप्रतिभासाभावात् व्युत्थानकाले तत्प्रतिभासेऽपि मिथ्यात्वनिश्चयान्न बाह्यविषयैस्तस्य सुखोत्पत्तिसंभव
इत्यर्थः । य एवं यथोक्तविशेषणसंपन्नः स योगी समाहितः ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्म परमानन्दरूपं कल्पितद्वैतो-
पशमरूपत्वेन निर्वाणं तदेव कल्पिताभावस्याभिष्ठानात्मकत्वाद्बिद्यावरणनिवृत्त्याऽधिगच्छति नित्यप्रा-
प्तमेव प्राप्नोति यतः सर्वदैव ब्रह्मभूतो नान्यः “ ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्नोति ” इति श्रुतेः । “ अवस्थितेरिति काश-
कृत्स्नः ” इति न्यायाच्च ॥ २४ ॥

शं० टी०—नित्यानित्यविवेकवैराग्यवीजमोक्षेच्छाभिः सर्वं संन्यस्य शमाद्यन्तरङ्गसाधनसंपत्त्या श्रुत्वा
मत्त्वा च ताभ्यां समुत्पन्नात्मविज्ञानो यो यतिः स त्वयं विदेहकैवल्यार्थं सजेव ब्रह्मनिष्ठया तिष्ठति चे-
न्मुक्तिं गच्छति नान्यथेति सूचयितुमाह—योऽन्तरिति । योगी श्रवणमननाभ्यां समुत्पन्नात्मज्ञानपरिपाकाय
समाधिनिष्ठायाम् प्रवृत्तो यो ब्रह्मविद्यतिः स सदान्तर्ज्योतिरेव भवेत्, एवमशब्दः सर्वत्र संबध्यते “ सर्वस्मा-
दन्तरतरं यद्व्यवमात्मा ” इति श्रवणादन्तःशब्देनात्र सर्वान्तरत्वादात्मैत्युच्यते । “ मनोज्योतिः ” इति-
श्रवणाज्योतिःशब्देन मन उच्यते अन्तरात्मन्येव ज्योतिर्मनो यस्य सोऽन्तर्ज्योतिरेव भवेत् कश्चिद्ब्रह्मभूतोतिः

सदा सर्वत्रात्मनमेव पश्येन्नतु ब्रह्ममित्यर्थः । अन्तरारामः अन्तरात्मन्येव चरमणमहं बुद्धेः क्रीडनं यस्य सोऽन्तरारामो न कश्चिदन्तरात्मनः सदात्मन्येवार्हबुद्धिमान् भवेन्न कश्चिदप्यन्तरात्मनीत्यर्थः । योऽन्तःसुखः सदात्मन्येव साधनानपेक्षं सुखमात्मीयं यस्य सोऽन्तःसुखः सदात्मनैव संतुष्येदित्यर्थः । स योगी स्वयमेव निरन्तरब्रह्मनिष्ठया ब्रह्मभूतः निःशेषतया देहात्मभावं परित्यज्य ब्रह्मण्येवात्मभावं गतः सन् ब्रह्मनिर्वाणं विदेहकैवल्यसुखं गच्छति, उक्तलक्षणसंपन्न एव विदेहमुक्तिं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्री० टी०—न केवलं कामक्रोधभेगसंहरणमात्रेण मोक्षं प्राप्नोति अपि तु योऽन्तरिति । अन्तः आत्मन्येव सुखं यस्य न विषयेषु अन्तरेवारामः क्रीडा यस्य न बहिः अन्तरेव ज्योतिर्दृष्टिर्यस्य न गीतनृत्यादिषु स एव ब्रह्मणि भूतः स्थितः सन्ब्रह्मणि निर्वाणं लयमधिगच्छति प्राप्नोति ॥ २४ ॥

स० टी०—एवं सर्वापदां मूलं नाशयत्वेनाभिधाय च ॥ पुनर्ब्रह्मावृत्तानन्दप्राप्तिसाधनमुच्यते ॥ १ ॥ आत्मन्यन्तःसुखं यस्य क्रीडा यस्यान्तरात्मनि ॥ यस्यात्मन्येव विज्ञानं न बाह्येतिन्द्रियैर्गडे ॥ २ ॥ वैषयिकं सुखं तस्य साधनं तन्मतिस्तथा ॥ एतन्नयं परित्यक्तं यस्य स्वाभाविकं मलम् ॥ ३ ॥ भूमिकात्रितयं तेन दर्शितं हरिणा स्फुटम् ॥ पञ्चम्यादितुरीयान्तं वासिष्ठे कृतनिर्णयम् ॥ ४ ॥ स समाहितधीर्ब्रह्मसन्निधानन्दमव्ययम् ॥ अभ्यस्तद्वैतशून्यत्वाभिर्वाणमगतागतम् ॥ ५ ॥ अविद्यावृत्तिबाधेन प्राप्तं प्राप्नोति तद्वपुः ॥ ६ ॥ यज्ज्ञानिनां विषयसारविचारणोत्थवैराग्यदाढ्यजसमाधिसुखानुभूतिः ॥ विस्मरयत्यखिलवाङ्मसुखांशहेतूस्तं श्रीमुकुन्दमनिशं हृदि भावयेऽहम् ॥ ७ ॥ २४ ॥

भा० टी०—न केवलं कामक्रोधोद्भववेगसहनमात्रेण जीवमेव मोक्षं प्राप्नोति अपि तु योऽन्तरात्मनि सुखं यस्य स तथा अन्तरेवात्मन्यारमणं क्रीडा यस्य सः यस्य च कयादौ सुखबुद्धिः स तत्रैवारमणे अयं तु यतोऽन्तःसुखोऽतोऽन्तरारामः यतोऽन्तरात्मा एव ज्योतिः प्रकाशो यस्य स आत्मैवैकोऽद्वितीयः सर्वावस्थासु जाग्रदादिषु स्वप्रकाशः सत्योऽन्यस्सर्वमिन्द्रियविषयादिकं तत्र कल्पितमनृतमतः सुखहीनं दुःखरूपं क्रीडानास्पदमिति बोधवान् । यत्स्वन्तरेव ज्योतिर्दृष्टिर्यस्य न गीतनृत्यादिष्विति तन्न, अन्तःसुखोन्तराराम इत्यनयोदन्यतरेणाप्यस्यार्थस्य लाभान् । य एतादृशः स योगी ब्रह्मभूतः सन्नपि ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मानन्दमिति यावत् गच्छति प्राप्नोति प्राप्तमेव विस्मृतमेवैकमिव प्राप्नोति “ ब्रह्मेव सन्ब्रह्माप्येति ” इति श्रुतेः । ‘ अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ’ इति न्यायाभास्यैव परमात्मनोऽनेनापि विज्ञानात्मभावेनावस्थानादुपपन्नमिदमभेदेनोपक्रमणमिति काशकृत्स्न आचार्यो मन्यते । तथा च ब्राह्मणम् “ अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविष्टश्च नामरूपे व्याकरवाणि ” इति । एवंजातीयकं परस्यैवात्मनो जीवभावेनावस्थानं दर्शयतीति तदर्थः ॥ २४ ॥

प० टी०—अथ न केवलं कामक्रोधसहनमात्रेण मोक्षोऽपि तु योऽन्तरिति । यः पुरुषोऽन्तःसुख आत्मसुखवांस्तथान्तरारामः क्रीडा यस्य न बहिः स तथान्तर्ज्योतिर्दृष्टिर्यस्य न बहिर्वृत्यगीतादौ स योगी ब्रह्मभूतः सन् ब्रह्मण्येव निर्वाणं लयं प्राप्नोति “ तदेव सन्तस्तदु तद्भवामः ” इति श्रुतेः ॥ २४ ॥

रा० टी०—ज्ञानिलक्षणं प्रपञ्चयत्युपरैः श्लोकैः—योऽन्तरिति । योऽन्तःसुखः कामाद्युपद्रवक्षयमिष्यत्युक्त-रूपसुखः अन्तरारामः भगवद्दर्शनजन्यसुखवान् । उक्तज्ञानिलक्षणद्वये हेतुमाह—अन्तर्ज्योतिरन्तरमिष्यत्युक्त-भगवत्स्वरूपः यत इति । एतेनान्तर्ज्योतिष्टमेव ज्ञानित्वमेतत्कथं ज्ञानिलक्षणमिति निरस्तम् । तत्र हेतुसमर्पकत्वादस्येति । असंप्रज्ञातसमाधित्यस्य बाह्यादर्शनादेवशब्दः संप्रज्ञातसमाधावन्यदर्शनसत्त्वेऽपि तस्य विक्षेपाहेतुत्वाददर्शनरूपमेव सदिति भावः । एवं चास्यान्यव्ययकैर्ब्रह्मज्ञानत्वादन्यदर्शनहीनान्तर्ज्योतिष्ट-मित्येवं लक्षणोक्तिपरत्वेऽपि न दोषः । अन्तःसुखत्वादौ हेतुस्तु स योगी ब्रह्मभूतो ब्रह्मणि स्थितो निर्वाण-

मशरीरं ब्रह्माधिगच्छति यतोऽतोऽन्तःसुखादिरित्येषमुत्तरार्धोक्तो ज्ञेयः । नन्वेवं ब्रह्मभूतो ब्रह्माधिगच्छती-
त्युक्त्यार्थाद्ब्रह्मभूतत्वस्य ब्रह्माधिगतिरूपब्रह्मज्ञानहेतुत्वमुक्तं तच्च तद्वृद्धय इत्यादिनोक्तमेव ब्रह्मभूतत्वस्य
तद्वृद्धित्वादिरूपत्वात् । सत्यमयमप्यनुवाद एव योऽन्तः सुखी योऽन्तरारामो योऽन्तर्ज्योतिरेव यच्च तद्वृद्धि-
त्वादिरूपब्रह्मभूतः निर्वाणं ब्रह्माधिगच्छति स योगी ज्ञानीत्येवं ब्रह्मभूतपदं प्रागुक्ततद्वृद्धित्वादिरूपज्ञानसा-
धनानुवादः । यस्य ज्ञानस्य तद्वृद्धित्वादिरूपं ब्रह्मभूतत्वं साधनं तादृशज्ञानवानन्तःसुखत्वाविलक्षणक इति
तात्पर्यार्थः । अत्र य इति पुनरुक्तिः सर्वत्रान्वयार्था ॥ २४ ॥

लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः ॥

छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥ २५ ॥

त० टी०—उक्तसाधनप्रक्रियया बहवो विवेकिनः स्वरूपं प्राप्नुवन्तीत्याह—लभन्त इति । प्रथमतो
निष्कामकर्मानुष्ठानेन क्षीणं कल्मषं येषां ते, छिन्नं द्वैधं संशयो येषां ते यतात्मानः आत्मन्येव नियमि-
तमनसः, ततश्च सर्वभूतानां हिते रताः कृपालवः ऋषयः सूक्ष्मदर्शिनः मन्त्रद्रष्टारो वा यथोक्तं ब्रह्मनिर्वाणं
लभन्ते ॥ २५ ॥

म० टी०—मुक्तिहेतोर्ज्ञानस्य साधनान्तराणि विवृण्वन्नाह—लभन्त इति । प्रथमं यज्ञादिभिः क्षीणक-
ल्मषाः ततोऽन्तःकरणशुद्धया ऋषयः सूक्ष्मवस्तुविवेचनसमर्थाः संन्यासिनः ततः श्रवणादिपरिपाकेन छिन्न-
द्वैधाः निवृत्तसर्वसंशयाः ततो निविध्यासनपरिपाकेन संयतात्मानः परमात्मन्येवैकाग्रचित्ताः एतादृशाश्च
द्वैतादर्शित्वेन सर्वभूतहिते रताः हिंसाशून्याः ब्रह्मविदो ब्रह्मनिर्वाणं लभन्ते “ यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवा-
भूद्विजानतः । तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ” इति श्रुतेः । बहुवचनं “ तद्यो यो देवानाम् ”
इत्यादिश्रुत्युक्तनियमप्रदर्शनार्थम् ॥ २५ ॥

शं० टी०—प्रक्षीणकल्मषत्वच्छिन्नद्वैधत्वयतात्मत्वादिधर्मविशिष्टा भूत्वा सदात्मन्येव ये रमन्ते त एव
विदेहमुक्तिं गच्छन्तीत्याह—लभन्त इति । यतात्मानः यतः संयमितः बाह्यप्रवणतावैमुख्यं गमित आत्मा
मतो येषां ते यतात्मानः सर्वथा निरुद्धान्तरङ्गा भूत्वा सर्वभूतहिते “ तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो विष्णोर्देवो-
ऽयस्मात्सर्वस्मादन्तरतरं यदयमात्मा ” इति श्रवणादानन्दरूपत्वाच्च सर्वेषां ब्रह्मादिस्तम्बान्तानां भूतानामा-
त्मैव प्रियो हितस्तस्मिन् सर्वभूतात्मनि स्वात्मानि ब्रह्मण्येव रता निरता ये ऋषयो यतयो भवन्ति ये सदात्मन्येव
रमन्ते ते सदात्मानिष्ठया क्षीणकल्मषाः क्षीणं निःशेषक्षयं गतं कल्मषं मनःकषायरूपं वासनाशब्दितं येषां
ते क्षीणकल्मषाः ब्रह्मयोगनिष्ठा निर्भूतान्तःकरणदोषा अत एव समुत्पन्नात्मयाथात्म्याविज्ञानेन छिन्नद्वैधाः अर्थस्य
द्वैधात्मकत्वमवलम्ब्य जायन्त इति द्वैधाः संशयाः स्थाणुत्वपुरुषत्वबुद्धयोरेकत्वसमावेशे खलु संशयो जायते स्थाणुर्वा
पुरुषो वेत्येवमेवात्राप्यर्थज्ञानद्वैविध्यमवलम्ब्य संशया जायन्ते । तत्कथमिति चेदुच्यते आत्मा चिद्रूपो वा अचि-
द्रूपो वा, चिद्रूपत्वेऽपि नित्यो वाऽनित्यो वा, नित्यत्वेऽपि देहेन्द्रियादिभ्यो भिन्नो वाऽभिन्नो वा, भिन्नत्वेऽपि
देहादिभिः संसृष्टो वा न वा, असंसृष्टत्वेऽपि स्वयंकर्तृत्वादिधर्मविशिष्टो वा न वा, कर्तृत्वादिधर्मवैशिष्ट्याभावेऽपि
स्वयमसङ्गो वा न वा, असङ्गत्वेऽपि देहादिकृतकर्मभिर्लिप्यते वा न वा, कर्मलिपाभावेऽपि त्वयं ब्रह्माऽभिन्नो
वा न वा, ब्रह्माभिन्नत्वेऽपि ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानं ममोत्पन्नं वा न वा, उत्पन्नत्वेऽपि तत्त्वज्ञानं यथार्थं वायथार्थं
वा, यथार्थत्वेऽपि मुक्तेः साधकं वाऽसाधकं वा, मुक्तिसाधकत्वेऽपि मम जीवन्मुक्तिरस्ति वा न वा, तत्सत्त्वे
ऽपि विदेहमुक्तिः सिध्यति वा न वेत्येवमादयः संशयाः । पूर्वोक्तज्ञानेन छिन्ना विनष्टा द्वैधा येषां ते छिन्नद्वैधाः
सन्त्ये ब्रह्मनिर्वाणं विदेहकैवल्यं लभन्ते प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥

श्री० टी०—किंच—लभन्ते इति । ऋषयः सम्यग्दर्शिनः क्षीणं कल्मषं येषां छिन्नं द्वैधं संशयो येषां यतः संवत् आत्मा चित्तं येषां सर्वेषां भूतानां हिते रताः कृपालवस्ते ब्रह्मनिर्वाणं मोक्षं लभन्ते ॥ २५ ॥

स० टी०—मुक्तिहेत्वात्मबोधस्य साधनान्तरमुच्यते ॥ आदौ क्षीणमला यज्ञैश्चित्तशुद्धयात्मदर्शने ॥ १ ॥ समर्थास्तव आत्मैक्यविचारच्छिन्नसंशयाः ॥ निर्विघ्नासनदर्शनेन ब्रह्मण्येकामचेतसः ॥ २ ॥ अद्वैतात्म-
विद्या धीराः सर्वभूतहिते रताः ॥ हिंसाशून्या ब्रह्मविदो लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणम् ॥ ३ ॥ २५ ॥

भा० टी०—ब्रह्मनिर्वाणप्राप्तिहेतोर्ज्ञानस्य साधनान्तराण्याह—लभन्ते इति । ऋषयः सूक्ष्मतत्त्वदर्शिनः “दृश्यते त्वम्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः” इति श्रुतेः ब्रह्मनिर्वाणं लभन्त इत्यन्वयः । ‘ज्ञानमु-
त्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः’ इति वचनमनुबुद्ध्याह—निष्कामकर्मणा ईश्वराराधनलक्षणेन क्षीणपापाः ।
“आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः” इत्यात्मदर्शनसाधनं अत्रणादिकं कथय-
न्ती श्रुतिमनुबुद्ध्याह—श्रवणेन मननेन च छिन्नद्वैधाः छिन्नसंशयाः यतात्मानः संयतानि समनस्कानी-
न्द्रियाणि यैस्ते अनेन विजातीयप्रत्ययतिरस्कारपुरःसरसंजातीयप्रत्ययप्रवाहीकरणात्मकं निर्विघ्नासनमु-
त्पन्नम् । एतादृशानां लक्षणमाह—सर्वेषां भूतानां हिते अनुकूले रताः, अहिंसाका इत्यर्थः ॥ २५ ॥

प० टी०—अत्राधिकारिण आह—लभन्ते इति । ऋषयः सम्यग्दर्शनाः क्षीणकल्मषाः शुद्धचित्तादिछिन्नं
द्वैधं संशयो येषां ते यतात्मानः संयत आत्मा मनो येषां ते तथा सर्वेषां भूतानामुच्चावचरूपाणां तारत-
म्यवर्ज्यं हिते रता एवंविधा ब्रह्मनिर्वाणं लभन्ते ॥ २५ ॥

रा० टी०—अन्तःसुखत्वाविलक्षणसंपादको ब्रह्माभिगमो न ब्रह्मभूतत्वमात्राद्भवति किंतु पापक्षयाच्चे-
त्याह—लभन्ते इति । द्वैधशब्दोऽत्र द्वेधाभावो द्वैधमिति विषयापेक्ष्यान्यप्रकारस्वरूपायथार्थत्वपरः सन्नया-
थाध्योपेतज्ञानलक्षको भूत्वा संशयाविपर्ययपरः । ऋषयो ज्ञानिनः क्षीणकल्मषाः निवृत्तपाप्मानो भूत्वा
छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताश्च भवन्तीति शेषः । छिन्नो द्वैधो संशयविपर्ययो येषां ते छिन्नद्वैधाः
ते च ते आयतात्मानश्च दीर्घमनस्काः श्रवणादिना विदितसर्ववेद्या इति यावत् । छिन्नद्वैधा यतात्मानः
छिन्नद्वैधत्वे क्षीणकल्मषत्वमिवायतात्मत्वमपि बुद्ध्या विविच्य हेतुत्वेन योज्यम् । यतात्मानो यशीकृतमनस्का
इति भिन्नं पदं वा । ततश्च निर्वाणमशरीरं ब्रह्म लभन्ते । उपशब्दोऽत्र योज्यः । उपलभन्ते पश्यन्तीत्यर्थः ।
अत्र ज्ञानस्य प्रतिबन्धकपापक्षयाख्यकारणोक्तावपि असाधारणं कारणं कार्यरूपस्य लक्षणं भवतीत्यस्य
लक्षणप्रपञ्चनपरत्वमविरुद्धं ध्येयम् ॥ २५ ॥

कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् ॥

अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम् ॥ २६ ॥

त० टी०—तेभ्योऽपि केचिद्विशिष्टाः क्षीप्रफलभाज इत्याह—कामक्रोधवियुक्तानामिति । उक्त-
स्वरूपाभ्यां कामक्रोधाभ्यां वियुक्तानां तत्परित्यागिनामत एव यतीनां यत्नक्षीणानां संयतचित्तानां विदि-
तात्मनां ज्ञातात्मतत्त्वानामभितः साक्षादिदं ब्रह्मनिर्वाणं मोक्षो वर्तते ॥ २६ ॥

म० टी०—पूर्वं कामक्रोधयोर्दुस्त्वयोरपि केनः सोढव्य इत्युक्तमनुना तु तयोर्दुस्त्वसिप्रतिबन्ध एव कर्त-
व्य इत्याह—कामेति । कामक्रोधयोर्वियोगस्तदनुत्पत्तिरेव तद्युक्तानां कामक्रोधवियुक्तानामत एव यतचेतसां
संयतचित्तानां यतीनां यत्नक्षीणानां संन्यासिनां विदितात्मनां साक्षात्कृतपरमात्मनामभित उभयतो जीवतां
मुक्तानां च तेषां ब्रह्मनिर्वाणं मोक्षो वर्तते नित्यत्वात् ननु अभिप्रायः साध्यत्वाभावात् ॥ २६ ॥

श्री० टी०—कामक्रोधराहित्येन सदात्मनिष्ठया तिष्ठतामेव यतीनां जीवन्मुक्तिमुखं विदेहमुक्तिमुखं च सिध्यति नेतरेषामित्याशयेनाह—कामक्रोधवियुक्तानामिति । काम इच्छाविशेषः वस्तुष्विष्टताबुद्ध्या मनसो बहिःप्रवृत्तिहेतुः, कामव्याघाते जायमाने वस्तुन्यनिष्ठताबुद्ध्या मनसो बहिःप्रवृत्तेरेव हेतुर्बुद्धिवृत्तिविशेषः क्रोधः, एतद्वयमेव अवगमननसमाधिविच्छिन्नेः परमकारणं तद्वतो ज्ञानं न सिध्यति समाधिश्च । ताभ्यां समाधौ विच्छिन्ने सति सम्यग्ज्ञानं शतधा श्रुतवतोऽपि न संभवति तदभावे मोक्षाभावस्ततो मुमुक्षोः समाधित्सोर्यतेः कामक्रोधराहित्येनात्रयं भवितव्यमिति सूचयितुं पुनः पुनरुक्तमपि कामक्रोधपरित्यागं तद्विस्मरणाय स्मारयति—कामक्रोधवियुक्तानामिति । कामक्रोधाभ्यामुक्तलक्षणाभ्यां वियुक्तानामेव यतीनां शान्तानां यतचेतसां सर्वात्मनि प्रत्यगभिन्ने ब्रह्मण्येव यतं नियमेन स्थापितं चेतो येषां तेषां सर्वदा ब्रह्मण्येव तिष्ठतामत एव विदितात्मनामयमेवाहमिति साक्षात्त्वात्मत्वेन विदितः सर्वात्मक आत्मा निर्विशेषः परमात्मा यैस्तेषां सम्यग्विदितात्मतत्त्वानामेव ब्रह्मविदामभित उभयतो जीवद्दशायां विदेहदशायां च ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मानन्दानुभूतिर्वर्तते सिध्यतीत्यर्थः । एतेन कामक्रोधादिकं विक्षेपकारणं दूरतस्त्यक्त्वा समाधिनिष्ठायामेव तिष्ठतो यतेः सम्यग्ज्ञानं तत्फलं मोक्षश्च सिध्यतीति सूचितं भवति ॥ २६ ॥

श्री० टी०—किंच—कामक्रोधवियुक्तानामिति । कामक्रोधाभ्यां वियुक्तानां यतीनां संन्यासिनां संयतचित्तानां ज्ञातात्मतत्त्वानामभित उभयतः मृतानां जीवतां च न देहान्त एव तेषां ब्रह्मणि लयः अपि तु जीवतामपि वर्तत इत्यर्थः ॥ २६ ॥

स० टी०—पूर्वमुत्पन्नयोर्वेगः सोढव्यः कामकोपयोः ॥ उक्तोऽधुना तयोर्जन्मप्रतिबन्धार्थमुच्यते ॥ १ ॥ कामक्रोधवियोगस्तदनुत्पत्तिर्विवाक्षिता ॥ तद्वतां यत्नहीलानां समाहितधियां सताम् ॥ २ ॥ साक्षात्कृतात्मतत्त्वानां मृतानां जीवतामपि ॥ तेषां हि वर्तते मोक्षो नित्यत्वात्स्वस्वरूपकः ॥ ३ ॥ २६ ॥

भा० टी०—पूर्वं कामक्रोधोद्भवो वेगः सोढव्य इत्युक्तमिदानीं तावेव त्याग्यावित्याह—कामक्रोधेति । कामक्रोधाभ्यां वियुक्तानां यतीनां संन्यासिनां संयतचित्तात्मनां विदितात्मतत्त्वानां ब्रह्मनिर्वाणमभितः उभयतो जीवतां मृतानां च वर्तते ॥ २६ ॥

प० टी०—किंच—कामेति । कामक्रोधाभ्यां परमवैरिभ्यां वियुक्तानां यतचेतसां नियमितमनसां यतीनां संन्यासिनां विदितात्मनां ज्ञातात्मतत्त्वानामपि जीवतां मृतानां वा ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते ॥ २६ ॥

रा० टी०—न केवलमन्तःमुखत्वादिकमेव ज्ञानिलक्षणं किंतु सर्वदेशकालेषु सुखेन ब्रह्मलब्धिमस्त्वमपीत्याह—कामक्रोधेति । यतीनां प्रयत्नवतां यतचेतसां वशीकृतमनस्कानामभितः सर्वदेशकालेषु वर्तते रक्षकत्वेन ज्ञानविषयत्वेन वेत्यर्थः । विदितात्मनां ब्रह्मज्ञानिनाम् । शिष्टं व्यक्तम् ॥ २६ ॥

स्पर्शान् कृत्वा बहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवान्तरे भुवोः ॥

प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ ॥ २७ ॥

यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः ॥

विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः ॥ २८ ॥

त० टी०—पूर्वं मोक्षान्तरङ्गोपायतया स योगी ब्रह्मनिर्वाणमित्यनेन सूचितं ध्यानयोगं विस्तरेण निरूपयितुं सफलमिह सूत्रवत्संक्षिप्याऽऽह—स्पर्शानिति ब्राह्म्याम् । स्पर्शान् स्पर्शोपलक्षितान् शब्दस्पर्शरूपरसगन्धान् पञ्च विषयान्वाह्यान्बहिर्भवान् श्रोत्रचक्षुरादिद्वारेणान्तःप्रविष्टान् पुनस्तच्चिन्तनपरित्यागेन बहिरेव कृत्वा चक्षुश्च दृष्टिं भुवोरन्तरे मध्ये कृत्वा अत्यन्तनिमीलने हि निद्रात्मको लयो

भवेत्, प्रसारणे तु बाह्यविषयसंसर्गेण विक्षेपो भवेत्, एतदोपपत्त्यपरिहाराय किञ्चिन्निमीलनेन दृष्टिं नासाधे विन्यस्य उच्छ्वासनिःश्वासगतिभ्यां नासाभ्यन्तरचारिणौ प्राणापानौ उभयगतिनिरोधेन समौ कृत्वा कुम्भकेन वशीकृत्वेत्यर्थः । अनेनोपायेन यताः संयता इन्द्रियमनोबुद्धयो यस्य, मोक्ष एव परमयत्नं प्राप्यं यस्य, अत एव विगतेच्छाभयक्रोधः, य एवंभूतो मुनिः स सदा फलकाल इव साधनकालेऽपि मुक्त एव, संसारदोषास्पृष्ट एवेत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥

५० टी०-पूर्वमीश्वरार्पितसर्वभावस्य कर्मयोगेनान्तःकरणशुद्धिस्ततः सर्वकर्मसंन्यासस्ततः श्रवणादि-परस्य तत्त्वज्ञानं मोक्षसाधनमुदेतीत्युक्तम् । अधुना स योगी ब्रह्मनिर्वाणमित्यत्र सूचितं ध्यानयोगं सम्यग्दर्शनस्यान्तरङ्गसाधनं विस्तरेण वक्तुं सूत्रस्थानीयाँस्त्रीन् श्लोकानाह भगवान् । एतेषामेव वृत्तिस्थानीयः कृत्स्नः षष्ठोऽध्यायो भविष्यति । तत्रापि द्वाभ्यां संक्षेपेण योग उच्यते तृतीयेन तु तत्फलं परमात्मज्ञानमिति विवेकः । स्पर्शानिति । स्पर्शान् शब्दादीन् बाह्यान् बहिर्भवानपि श्रोत्रादिद्वारा तत्तदाकारान्तःकरणवृत्तिभिरन्तःप्रविष्टान् पुनर्बहिरेव कृत्वा परवैराग्यवशेन तत्तदाकारां वृत्तिमनुत्पाद्येत्यर्थः । यद्येते आन्तरा भवेयुस्तदोपायसहस्रेणापि बहिर्न स्युः स्वभावभङ्गप्रसङ्गात् । बाह्यानां तु रागवशादन्तःप्रविष्टानां वैराग्येण बहिर्गमनं संभवतीति वदितुं बाह्यानि विरोधणम् । तदनेन वैराग्यमुक्त्वाऽध्यासमाह-चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः कृत्वेत्यनुषज्यते । अत्यन्तनिमीलने हि निद्राख्या लयात्मिका वृत्तिरेका भवेत् प्रसारणे तु प्रमाणविपर्ययविकल्पस्मृतयश्चतस्रो विक्षेपात्मिका वृत्तयो भवेयुः पञ्चापि तु वृत्तयो निरोद्धव्या इति अर्धनिमीलनेन भ्रूमध्ये चक्षुषो निधानं तथा प्राणापानौ समौ तुल्यावृद्धाधोगतिविच्छेदेन नासाभ्यन्तरचारिणौ कुम्भकेन कृत्वा अनेनोपायेन यताः संयता इन्द्रियमनोबुद्धयो यस्य स तथा मोक्षपरायणः सर्वविषयविरक्तो मुनिर्मननशीलो भवेत् । विगतेच्छाभयक्रोध इति वीतरागभयक्रोध इत्यत्र व्याख्यातम् । एतादृशो यः संन्यासी सदा भवति मुक्त एव सः न तु मोक्षस्तस्य कर्तव्योऽस्ति अथवा य एतादृशः स सदा जीवन्नपि मुक्त एव ॥ २७ ॥ २८ ॥

शं० टी०-संयतात्मनामिति सम्यग्ज्ञानसिद्धेस्तत्फलसिद्धेश्च समाधिः परमकारणमिति सूचयित्वा तमेव समाधियोगं ससाधनमुपादिद्विस्तृतस्य सूत्रभूतं श्लोकत्रयमाह । तत्रादौ श्लोकद्वयेन निदिध्यासोरन्तरङ्गसाधनानि पदूतं त्वान्युपादिशति-स्पर्शानिति । आत्मनो बहिरेव प्रान्त्या कल्पिता बाह्यास्तान् बाह्यान् स्पर्शान् शब्दादिविषयान् बहिःकृत्वा बहिर्देशे एव संस्थाप्य मनसा न किञ्चित्स्मृत्वेत्यर्थः । इतस्ततो दर्शनं यथा न स्यात्तथा भ्रुवोरन्तरे चक्षुर्दृष्टिं कृत्वा तथा नासाभ्यन्तरचारिणौ प्राणापानौ च समौ साम्यावस्थापनौ हृदये कृत्वा केवलं कुम्भकं कुर्वन्नित्यर्थः । पापक्षयार्थं मनोनेत्रत्वार्थं केवलकुम्भकं सुमुखोः कर्तव्यम् । यतेन्द्रियमनोबुद्धिः इन्द्रियाणि च मनश्च बुद्धिश्चेन्द्रियमनोबुद्धयः यताः संयताः स्वस्वविषयवैमुख्यं गमिता यस्य स यतेन्द्रियमनोबुद्धिः इन्द्रियैर्विषयग्रहणं मनसा विषयचिन्तनं बुद्ध्याऽवेशात्प्राप्तस्याप्यर्थस्य ग्रहणमकुर्वन्नित्यर्थः । विगतेच्छाभयक्रोधः इच्छा च भयं च क्रोधश्च इच्छाभयक्रोधाः विशिष्य बुद्धिं परित्यज्य गता विगता इच्छाभयक्रोधा यस्य स विगतेच्छाभयक्रोधो भूत्वा यस्मिन् कस्मिन् विषये इच्छायां सत्यां समाधिर्न सिध्यति दिवा रात्रावरण्ये गुहादौ प्राणिभ्यो भयमस्ति चेत्समाधिर्न सिध्यति मशकपिपीलिकादि विष्वक्कारिषु च क्रोधो हृद्यस्ति चेत्समाधिर्न सिध्यत्यत एव तच्चित्तं निदिध्यासुः परित्यजेदित्यर्थः । किं च मोक्षपरायणः प्रयत्नेन कर्तव्यं कार्यं सर्वं परित्यज्य तीव्रमोक्षेच्छया मोक्षसाधनैकनिष्ठः स मोक्षपरायणः स यो सुमुखः सर्वं संन्यस्य सदा मुनिर्भवति मुनिर्मननशीलः मननं वस्तुध्यानं नियमेन तदेव करोतीति मुनिः यः सदा मुनिरेव भवति स एव मुक्तो भवति तान्यः शतधा कृतश्रवणोऽपीति द्वयोरर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥

श्री० टी०-स योगी ब्रह्मनिर्वाणमित्यादिषु योगी मोक्षमाप्नोतीत्युक्तं तमेव योगं संक्षेपेण दर्शयन्नाह-
स्पर्शानिति द्वाभ्याम् । बाह्या एव स्पर्शा रूपरसादयो विषयाश्चिन्तिताः सन्तोऽन्तःप्रविशन्ति तौस्तबि-
न्तात्यागेन बहिरेव कृत्वा चक्षुश्च भुवोरन्तरे भूमध्ये एव कृत्वाऽत्यन्तं नेत्रयोर्निमीलने निद्रया मनो लीयते
उन्मीलनेन च बहिः प्रसरति तदुभयदोषपरिहारार्थमर्धनिमीलनेन भूमध्ये दृष्टिं निधायेत्यर्थः । उच्छ्वास-
निश्वासरूपेण नासिकयोरभ्यन्तरे च चरन्तौ प्राणापानावृक्षाधोगातिनिरोधेन समौ कृत्वा कुम्भयित्वेत्यर्थः ।
यद्वा प्राणो यथा बहिर्न निर्याति यथा चापानोऽन्तर्न प्रविशति किंतु नासामध्ये एव द्वावपि यथा चरतः
तथा मन्दाभ्यामुच्छ्वासनिश्वासाभ्यां समौ कृत्वेति ॥ २७ ॥ यत इति । अनेनोपायेन यताः संयता
इन्द्रियमनोबुद्धयो यस्य मोक्ष एव परमयत्नं प्राप्यं यस्य अत एव विगता इच्छाभयक्रोधा यस्य य एवंभूतो
मुनिः स सदा जीवन्नापि मुक्त एवेत्यर्थः ॥ २८ ॥

स० टी०-ईश्वरार्पितचित्तस्य धीशुद्धिः कर्मयोगतः ॥ ततः स्यात्कर्मसंन्यासः श्रवणादिपरस्य च ॥ १ ॥
मोक्षहेत्वात्मविज्ञानं भवतीति पुरोदितम् ॥ इदानीं ब्रह्मनिर्वाणं स योगीत्यत्र सूचितम् ॥ २ ॥ विज्ञानसा-
धनं ध्यानयोगं मुख्यं सुविरतरात् ॥ वक्तुं श्रीसूत्रस्थानीयाच्छ्लोकानाह जगद्गुरुः ॥ ३ ॥ वृत्तिस्थानीय
एतेषां षष्ठाध्यायो भविष्यति ॥ द्वाभ्यां संक्षेपतो योगस्तृतीये तत्फलं स्मृतम् ॥ ४ ॥ बाह्याः शब्दादयो
बुद्धाविनिर्ग्रहैः संप्रवेशिताः ॥ वैराग्येणैव तान्बाह्यान्बहिः कृत्वा प्रयत्नतः ॥ ५ ॥ यद्येते आन्तराः स्युर्वै
तदोपायसहस्रकैः ॥ बहिर्न स्युः स्वभावस्य भङ्गः कर्तुं न शक्यते ॥ ६ ॥ बाह्यैस्त्वन्तःप्रविष्टैस्तान्नागावे-
शाद्वहिस्तदा ॥ कर्तुं शक्यान्विरागेण बाह्यानिर्ग्रहिं विशेषणात् ॥ ७ ॥ वैराग्यं तदनेनोक्त्वा प्राज्ञाभ्यास-
मभ्योक्षजः ॥ अत्यन्तमीलने निद्रा प्रसारे विभ्रमादयः ॥ ८ ॥ अतोऽर्धमीलनेनैव भूमध्ये चक्षुषोः स्थितिः ॥
ऊर्क्षाधोगातिविच्छेदाभासाभ्यन्तरचारिणौ ॥ ९ ॥ कुम्भकेन समौ कृत्वा प्राणापानौ विचक्षणः ॥ १० ॥ २७ ॥
संयता इत्युपायेन यस्येन्द्रियमनोविधयः ॥ विषयान्विषयकस्य कृत्वा स मुनिर्मोक्षतत्परः ॥ १ ॥ इच्छादिर-
हितो योगी जीवन्नेव विमुच्यते ॥ २ ॥ २८ ॥

भा० टी०-एवं तत्त्वज्ञाननिष्ठानां यतीनां सधोमुक्तिरुक्ता । कर्मयोगिनां च सत्त्वशुद्धादिक्रमेण । अथे-
दानीं ध्यानयोगस्य सम्यग्दर्शनान्तरङ्गसाधनस्य षष्ठाध्याये विस्तरेण वक्ष्यमाणस्य सूत्रस्थानीयान् श्रीच्छ्लो-
कानाह-स्पर्शानिति । स्पर्शान् शब्दादीन्बाह्यानेव श्रोत्रादिद्वारेण अन्तर्बुद्धौ प्रविष्टान् विषयान् अचिन्त-
नेन बहिःकृत्वा चक्षुश्चैव भुवोरन्तरे कृत्वा तथा प्राणापानौ नासाभ्यन्तरचारिणौ समौ कृत्वा ॥ २७ ॥
यतानि संयतानि इन्द्रियादीनि येन स मुनिर्मननशीलः मोक्ष एव परमयत्नं परा गतिर्यस्य स मोक्षपरायणो
मुमुक्षुः विगता इच्छादयो यस्मात्स य एवं वर्तते स मुमुक्षुरेव न तस्य मोक्षादन्यत्कर्तव्यमस्ति । स्पर्शा-
न्कृत्वा बहिर्याह्यान् मोक्षपरायण इत्यनेन वैराग्यवान्मुमुक्षुरधिकारी कथितः । चक्षुश्चैवान्तरे भुवोरित्यनेनास-
नजयेन लयविक्षेपराहित्यमुक्तम् । प्राणेत्यादिना प्राणायामो निरूपितः । स्पर्शान्कृत्वा बहिर्याह्यानित्यनेनैव “अ-
हिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः” इति सूत्रोक्ता यमाः “शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः”
इति सूत्रोक्ता नियमाश्च प्रदर्शिताः । यत्तेन्द्रिय इति प्रत्याहारः यतमना इति धारणाध्याने यतबुद्धिरिति
समाधिः कथितः । विगतेच्छाभयक्रोध इति मोक्षपरायणस्य योगिनः स्वरूपनिरूपणमिति विवेकः ॥ २८ ॥

प० टी०-अथ तमेव योगं संक्षेपेणाह-स्पर्शानिति द्वाभ्याम् । बाह्यान् विषयान् रूपरसादीन् बहिः
स्मरणाविषयान् कृत्वा दूरतो विसृज्य तथा भुवोरन्तरे भूमध्ये चक्षुः कृत्वाऽत्यन्तं नेत्रयोर्निमीलने निद्रा
भवत्युन्मीलनेन च बहिः प्रसरति तदुभयदोषपरिहारार्थमर्धनिमीलनेन भूमध्ये दृष्टिं निधायेत्यर्थः । तदुक्तं
योगमार्तण्डे ‘भुवोरन्तर्गता दृष्टिर्मुद्रा भवति खेचरी । न रोगो मरणं तत्र न निद्राकुपुटबादयः’ इति ।

तथा नासाभ्यन्तरचारिणौ प्राणापानौ समौ कृत्वा कुम्भायित्वेत्यर्थः ॥ १७ ॥ यत्नेन्द्रिय इति । अनेनोपायेन क्रमेण यत्नेन्द्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मननशीलो मोक्ष एव परमयत्नं गतिर्यस्य तथात एव विगतेच्छाभयक्रोधः सन् सदैव मुक्तो जीवन्मृतो वा मुक्तः स्यादित्यर्थः । तदुक्तं टिप्पणिकासु ' परावृत्तं चित्तं यदि भवति बाह्यवद्भूतेरसत्यायाः सत्यं कलयति तदाभ्यासवशातः । ह्युधार्तः संविष्टः क्षणमनुभवन् स्वाप्रमशनं मृषा मत्वा बोधे पुनरपि च भोक्तुं प्रयतते ' । अथ निरूपितार्थविषये सर्वशास्त्रोक्ताः भूतयश्च—“ तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुराततम् । तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते । विष्णोर्यत्परमं पदम् ” अत्र रावणभाष्यम् ' विष्णोर्व्यापनशीलस्यापि परमात्मनस्तत्परमं पारमार्थिकं पदमभिव्यक्तिस्थानं दिवि मूर्ध्नि भूमध्ये वर्तते । “ त्रिपादस्यामूर्धं दिवि ” इति श्रुतेः सत्यज्ञानानन्दात्मकं विष्णोः पदं तत्किं सूरयो महानुभावाश्चक्षुराततं विस्तृतमिव कृत्वा सदाव्यवधानेन पश्यन्ति निरन्तरं साक्षात्कुर्वन्ति । यद्वा चक्षुरर्थप्रकाशमिव एवकारार्थे आततमपरिच्छिन्नमेव यथा स्यात् तथा पश्यन्ति । तत्तस्माद्विप्रासो विप्राः श्रेष्ठमतयो विपन्यवो मेधाविनो जागरांचक्षुरिति जागृवांसो दृश्यप्रपञ्चादीर्घस्वप्नात् सकाशाज्जागरं प्राप्ता इत्यर्थः । प्रोक्तवन्तुभूयमानपदं समिन्धते समृद्धिं नयन्ति सर्वात्मकत्वेन पश्यन्ति । अत्रैतदुक्तं भवति अभ्यासदशायां सुषुप्ताविवरेण भ्रूमध्यप्रापितया दृष्टया पश्यन्ति व्यवहारदशायां तु सकलविषयप्रतीतिरूपेण तदेव पश्यन्तीत्यर्थः । अथैतदर्थं सामारण्यके अन्या श्रुतिरपि—“ चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्भित्रस्य बरुणस्याग्नेः । आप्रा यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगतस्तत्स्थुपश्च ” इति । भाष्यम्—“ द्योतयन्त्यर्थान् प्रकशयन्ति ते देवाश्चक्षुराद्यास्तेषां मध्ये चित्रं विचित्रं रूपरसगन्धशब्दग्राहकमनीकं तेजःसमूहं रूपमुदगादुदयं प्राप्तम् । किंभूतम्, भित्रस्य चक्षुषोऽधिदैवतस्य सूर्यस्य तथा बरुणस्य रसनाधिदैवतस्याग्नेर्वाग्धिदैवतस्य बभ्रुः प्रकाशकम्, तच्छक्तिप्रदमित्यर्थः । अथैवंविधोऽपि न जीवत्वरूपेण परिच्छिन्नः किं तु यावापृथिवी यावापृथिव्यन्तरिक्षमाकाशं च आप्रा आपूरितवान् व्यापक इत्यर्थः । तथा सूर्यस्तत्प्रकाशश्च ज्ञापकः । यतो जगतो जङ्गमस्य तस्थुषः स्थावरस्य चान्तर्गामी । अथ प्राणापानावित्यत्र शातपथी श्रुतिः—“ तस्मादेकमेव ब्रतं चरेत्प्राण्याचैवापान्याच्च नेन्मा पाप्मा मृत्युराप्रवदिति यद्यु चरेत्समापयिषेत्तेनो एतस्यै देवतायै सायुष्यं सलोकतां जयति य एवं वेद ” । भाष्यम्—अथातो ब्रतमीमांसेत्यादिना चक्षुरादिब्रतमात्मज्ञानोपायोगि न भवतीत्युपक्रम्य तस्माद्विस्तुपसंहारति तस्मात्कारणादेकमेव ब्रतं चरेत् । तत्किम् प्राण्याचैवापान्याच्चेति प्राणाज्जातः प्राण्योऽपानाज्जातोऽपान्यो योऽयमभ्यासस्तस्मात्प्राणायामब्रतं चरेदित्यर्थः । अथ तत्किं कारणमित्याह—नेदिति निपातो निषेधार्थः । पाप्मा पातको मृत्युर्मां प्राति मेदाप्नुवत् नागच्छेदिति । अथेति निश्चित्य यद्येतद्ब्रतं चरेत्तर्हि समापयिषेत् समाप्तिं नेतुमिच्छेद् यावत्प्राणायामः सिध्येत्तावन्न त्यजेदित्यर्थः । तेन ब्रतेन उ इति निर्धारणेन एतस्यै इति चतुर्ध्या पञ्चन्य (षष्ठ्य ?) योऽभिहितः एतस्या मुख्यपाणदेवतायाः सायुष्यं सलोकतां जयति प्राप्नोति य एवं वेद । तथा “ अन्तश्चरति रोचनास्य प्राणापानानि ” इत्यादिसामारण्यकमपि दर्शनीयम् ॥ १८ ॥

रा० टी०—स ब्रह्मयोगयुक्तात्मेत्यादौ ब्रह्मयोगादिपदेन प्रकृतभ्यानप्रकारमाह—स्पर्शानित्यादिद्वयेन । स्पृश्यन्त इति स्पर्शाः शब्दाद्याः श्रोत्रादीन्द्रियविषयास्तेषां बाह्यत्वं दुःस्वसंवादकत्वं बाह्यान् स्पर्शान् शब्दान् शीघ्रं हि श्रोत्राद्यविषयान् कृत्वा प्रत्याहारेणेन्द्रियाणि नियम्येति यावत् । भुवोरन्तरे मध्ये चक्षुश्च कृत्वा भुवोर्मध्यमवलोकयमित्यर्थः । संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वमित्यादेर्वक्ष्यमाणस्योपलक्षणं प्राणापानौ समौ समानौ निर्दिष्टावौ नासाभ्यन्तरचारिणौ कृत्वा कुम्भके स्थितेति यावत् ॥ १७ ॥ यत्नेन्द्रियमनोबुद्धिः मुनिः मननशीलः एकमृतो यः स मुक्तश्चेति स्मृतिः । यद्वा अभिमानादिपरित्यागेन मुक्तसादृश्यान्मुक्त एवेति गौणप्रयोगः ॥ १८ ॥

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ॥

सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन-
संवादे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

त० टी०—एवमुक्तानां यज्ञादिकर्मतपोज्ञानयोगानां समरूपात्मदर्शनं संसारधर्मासङ्गत्वं च फल-
मुक्तं, तच्च न स्वातन्त्र्येणापि तु सर्वफलदातुरीश्वरेश्वरस्य भगवतस्तथात्वज्ञानद्वारेणेत्याह—भोक्तार-
मिति । यज्ञानां तपसां च श्रद्धांप्रीतिपूर्वकं समर्पितानां भोक्तारं पालनाभ्यवहारकर्तारं सर्वलोकम-
हेश्वरं सर्वेषां लोकानां लोकेश्वराणामपीश्वरं सर्वभूतानां प्राणिनां सुहृदं हितेच्छुं मां ज्ञात्वा शान्तिं
संसारबन्धात्मकविशेषनिवृत्तिरूपां दशामृच्छति प्राप्नोति । स्वस्वरूपज्ञानप्रकारं तु पञ्चदशेऽध्याये
सम्यग्वक्ष्यति ॥ २९ ॥

साधनं कर्म ज्ञानादि कृपया हरिणोदितम् ॥ समदर्शी यतो भूत्वा परज्ञाने ततोऽर्हति ॥

इति श्रीभगवद्गीताटीकायां तत्त्वप्रकाशिकायां जगद्गिजयिश्रीकेशवका-

श्रीरिभट्टाचार्यविरचितायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

म० टी०—एवं योगयुक्तः किं ज्ञात्वा मुच्यत इति तदाह—भोक्तारमिति । सर्वेषां यज्ञानां तपसां
च कर्तृरूपेण देवतारूपेण च भोक्तारं भोगकर्तारं पालकमिति वा । भुज पालनाभ्यवहारयोरिति
धातुः । सर्वेषां लोकानां महान्तसीश्वरं हिरण्यगर्भादीनामपि नियन्तारं सर्वेषां प्राणिनां सुहृदं प्रत्युपकारनि-
रपेक्षतयोपकारिणं सर्वान्तर्गमिणं सर्वभासकं परिपूर्णसंविदानन्दैकरसं परमार्थसत्यं सर्वात्मानं नारायणं मा
ज्ञात्वा आत्मत्वेन साक्षात्कृत्य शान्तिं सर्वसंसारोपरातिं मुक्तिमृच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः । त्वां पश्यन्नपि कथं
नाहं मुक्त इत्याशङ्कानिराकरणाय विशेषणानि । उक्तरूपेणैव मम ज्ञानं मुक्तिकारणमिति भावः ॥ २९ ॥

अनेकसाधनाभ्यासानिष्पन्नं हरिणेरितम् ॥ स्वस्वरूपपरिज्ञानं सर्वेषां मुक्तिसाधनम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीविश्वेश्वरसरस्वतीयपादशिष्यमधुसूदनसरस्वतीविरचितायां

श्रीभगवद्गीतागुडार्थदीपिकायां स्वरूपपरिज्ञानं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्ल० टी०—श्लोकद्वयेन ध्यातुः साधनं ध्यातारं च निरूप्येदानीं तृतीयेन तस्य ध्येयं वस्तु निरूपयति—
भोक्तारमिति । उक्तसाधनसंपन्नो निर्विध्यासुर्यतिर्यङ्गतपसां यज्ञानां औतानां स्मार्तानां तपसां सत्यश्रुत-
ज्ञानत्यादीनामन्येषां च कर्मणां यत्फलं तस्य भोक्तारमात्मानमुपाधितद्धर्मसंबन्धरहितं स्वं सर्वभूतानां ब्रह्मा-
दिस्तन्मान्तानामात्मत्वासुहृदं प्रेष्ठतमम् । यद्वा सर्वभूतानां सुशोभनं हृत् हृदयमुपलब्धिस्थानत्वेन यस्य
तं सुहृदं सर्वभूतानां हृदये आत्मत्वेन वर्तमानं सर्वलोकमहेश्वरं लोक्यन्त इति लोकाः सर्वे च ते लोकाश्च
सर्वलोका अन्यत्वादित्थूलान्तास्तेभ्यो महान्महत्तमः स्वसन्निधिमात्रेण सर्वमीष्टे चेष्टयतीतीश्वरः महात्मासा-
वीश्वरश्च महेश्वरस्तं सर्वलोकमहेश्वरं सर्वात्मकं संविदानन्दैकरसं मां परमात्मानं ज्ञात्वा प्रत्यगात्मानं स्वं
मामेव परं ब्रह्म ज्ञात्वा प्रत्यगभिन्नं परं ब्रह्म मां मत्वा ध्यात्वा च शान्तिमृच्छति सर्वसंसारोपशमं परं
ब्रह्मभावं प्राप्नोतीत्यर्थः । यद्वा यज्ञतपसां भोक्तारं कार्यापाधिकं स्वपदार्थमात्मानं सर्वभूतसुहृदं सर्वलोकम-
हेश्वरं कारणोपाधिकं तत्पदार्थं च “अथात आदेशो नेति नेति” इत्यादिभूत्यवष्टम्भेनोपाधिद्वयं निरस्त-
केशलचेतन्यमात्रौ तौ तत्त्वपदार्थौ द्वावपि तयोरविज्ञानभूतं कस्य ज्ञानमनन्तं विदानन्दैकरसं निर्विशेषं मां

परं ब्रह्म ज्ञात्वा एतदेवाहमिति तस्यां परं ब्रह्मैव स्वात्मना सर्वदा मत्वा ध्यात्वा च शान्तिमृच्छति विदेह-
मुक्तिं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २९ ॥

इति श्रीसत्यभट्टसपरिव्राजकाचार्यश्रीमदानन्दात्मसरस्वतीशिष्यश्रीशंकरानन्दसरस्वतीकृतौ

गीतातात्पर्यबोधिण्यां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्री० टी०—नन्वेवमिन्द्रियादिसंयममात्रेण कथं मुक्तिः स्यान्न तावन्मात्रेण किंतु ज्ञानद्वारेणेत्याह—भो-
क्तामिति । यज्ञानां तपसां च मन्त्रकैः समर्पितानां यदृच्छया भोक्तारं पालकमिति वा सर्वेषां लोकानां
महान्तर्मीश्वरं सर्वेषां भूतानां सुहृदं निरपेक्षोपकारिमन्तर्यामिणं मां ज्ञात्वा मत्प्रसादेन शान्तिं मोक्ष-
मृच्छति प्राप्नोति ॥ २९ ॥

विकल्पशङ्कापोहेन येनैवं सांख्ययोगयोः ॥ समुच्चयः क्रमेणोक्तः सर्वज्ञं नौमि तं हरिम् ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीताटीकायां सुबोधिण्यां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

स० टी०—एवं योगान्वितः किंवा ज्ञात्वा मुच्यत आह तत् ॥ कर्तृरूपेण सर्वेषां यज्ञानां तपसां तथा
॥ १ ॥ भोक्तारं देवरूपेण पालकं वा अगत्यतिम् ॥ ब्रह्मादीनां समस्तानां नियन्तारमसंज्ञिनम् ॥ २ ॥

अनपेक्ष्योपकर्तारं प्रत्युपकारमीश्वरम् ॥ सर्वेषां प्राणिनां सर्वसुखदुःखैकसाक्षिणम् ॥ ३ ॥ सर्वाभासकं
पूर्णं सविदानन्दविग्रहम् ॥ नारायणं हि मां सम्यक् साक्षात्कृत्वात्मरूपतः ॥ ४ ॥ संसारोपरतिं शान्तिं
मोक्षाख्यां लभतेऽस्वसा ॥ पश्यब्रह्म कथं त्वां नो मुक्त इत्यपनुत्तये ॥ ५ ॥ विशेषणानि तत्रैवं ज्ञानं मे
मुक्तिकारणम् ॥ ६ ॥ निरवधिसुखवार्धं शान्तिकान्ताश्रितं श्रीप्रमुखगुणनिवासं सर्वयज्ञेश्वरमूर्तिम् ॥ सक-
लसुहृद्भीषां सर्ववेदान्तभूमिं यदुपतिमभिवन्दे भ्रान्तिविच्छेदहेतुम् ॥ ७ ॥ २९ ॥

निष्कामः कर्मयोगः सपदि रतिकरा येऽस्य पादारविन्दे ज्ञानं वैराग्ययुक्तं भवति च सुखं यस्य भक्त्या नराणाम् ।
कामक्रोधो निरस्य स्थिरमतिरामिते लभ्यते यत्प्रसादात् स्वाराज्यकहेतुं नवजलद्वयं कृष्णमेवानतोऽस्मि ॥

इति भावप्रकाशे श्रीसदानन्दविदाकृते ॥ जीवन्मुक्तिकलाख्यानः पञ्चमः पूर्णतां गतः ॥ २३९ ॥

आदित आरभ्य टीकाश्लोकसंख्या ॥ १८०५ ॥

भा० टी०—एवं द्वाभ्यां ध्यानयोगं सूत्रयित्वाऽन्ते मुक्त एव स इत्युक्तम् । तर्हि साक्षात्ज्ञानं विनैव
मोक्षसाधनमुत ज्ञानद्वारेणेति संशयनिवृत्तये “तमेव विदित्वातिमृत्युमेति । नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय । ज्ञाना-
देव तु केवल्यम् । ऋते ज्ञानात्त मोक्षः” इत्यादिश्रुत्यनुरोधेन द्वितीयपक्षं सिद्धान्तयति तृतीयेन—भोक्तार-
मिति । भोक्तारं यज्ञानां तपसां च कर्तृरूपेण देवतारूपेण च सर्वेषां ब्रह्मादिस्थावरपर्यन्तानां महान्तर्मी-
श्वरं सर्वभूतानां सुहृदं सर्वप्राणिनां प्रत्युपकारनिरपेक्षतया उपकारिणं सर्वभूतानां हृदयस्थं मां नारायण-
मात्मत्वेन ज्ञात्वा शान्तिं सर्वसंसारोपरतिं मोक्षाख्यामृच्छति प्राप्नोति । यत्तु चतुर्विंशतिश्लोकव्याख्याना-
नन्तरमेवं मुक्त उक्तः मुमुक्षुस्त्रिविधाः श्रवणमनननिदिध्यासनरताः तेषु श्रवणनिरतो द्वितीयश्लोकेनोच्यते
लभन्ते इति । अथ मनननिरतस्तृतीयश्लोकेनोच्यते कामेति । अवशिष्टश्लोकेन निदिध्यासननिरत
उच्यते—स्पर्शानितीति वर्णयन्ति तस्मिन्, लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमिति मोक्षलाभस्य श्रवणमात्रेणानुपपत्तेः द्वार-
कस्यनाया गौणत्वकरूपनस्य च सति संभवेऽन्याय्यत्वात् विदितात्मनामिदस्य पञ्चाध्यायसूत्रस्थानीयस्य
प्राणित्यादिना स्पष्टतया प्रतीयमानस्य ध्यानयोगस्य च बाधप्रसङ्गादिति दिक् । तदनेन पञ्चमाध्यायेना-
ह्वयिचेन कृत्वा ज्ञाननिष्ठारहितत्वं न्यासात्कर्मयोगस्य चित्तशुद्ध्यादिसंपादकस्य श्रेष्ठ्यमुक्त्वा शुद्धचित्त-
संस्थासिनः क्षमस्मादिसंपन्नस्य कामाशुद्धवं वेगमिदं सोढुं शक्यं यौगाधिकृतस्य त्वंपदार्थाभिज्ञस्य
परमात्मानं प्रत्यक्षं जानतो मुक्तिरित्युक्तम् ॥ २९ ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यबालस्वामिश्रीपादशिष्यदत्तश्रीशंकराचार्यसुनूधनपतिविदुषा

विदुषायां गीताभाष्योत्कर्षदीपिकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

प० टी०—अथ महाकार्ये विज्ञानां बाहुल्यान्मनोबुद्धीन्द्रियनिग्रहोऽप्याश्रयं विना कर्तुमशक्य इत्याह—
भोक्तारमिति । सर्वभूतानां सुहृदं परमप्रेमास्पदमन्तर्यामिणं मां ज्ञात्वा शान्तिं मोक्षमृच्छति प्राप्नोति ।
अथ तदेवाह किंभूतं सर्वयज्ञानां तपसां वा भोक्तारं सर्वदेवान्तर्धानिस्वात् सर्वलोकात्महेतुं सर्वलोकानां
भूर्भुवःस्वरादीनां महान्तमीश्वरं निरतिशयैश्वर्यबन्धुं मां ज्ञात्वेति ॥ २९ ॥

अथाध्यावतात्पर्यम् ।

ज्ञानं संपाद्य सम्यक् क्रमविरमवतः कर्मणो या समाप्तिः संन्यासः कर्मयोगः स यदमलधियः कर्मकौ-
शल्यमाभ्याम् । ब्रह्मण्याधीयते यत्सुकृतशतजुषः कर्म सर्वेन्द्रियोत्थं प्राणायामेन चित्तं ब्रजति पर-
पदं पञ्चमे प्रोक्तमेतत् ॥ ९ ॥

इति दैवज्ञपण्डितसूर्यविरचितायां श्रीभगवद्गीताटीकायां परमार्थप्रपायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

रा० टी०—ध्यानमुक्त्वा ध्येयमाह—भोक्तारमिति । यज्ञो ज्योतिष्टोमादिः, तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादि ।
महाश्रवाधीश्वरश्च महेश्वरस्तं सुहृदमुपकारिणं शान्तिं शान्तिसाधनम् । मुक्तिहेतुमिति ईश्वरविशेषणम् ।
ज्ञात्वा ध्यात्वेत्यर्थः । ऋच्छति साक्षात्करोतीत्यर्थः ॥ २९ ॥

इति श्रीगीतार्थसंग्रहे राघवेन्द्रयतिकृते पञ्चमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

श्रीभगवानुवाच—अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ॥

स संन्यासी च योगी च न निरग्निरन चाक्रियः ॥ १ ॥

त० टी०—पञ्चमेऽध्याये कर्मयोगो ज्ञानयोगश्च सप्रशंसं निरूपितः । तदन्तरङ्गो ध्यानयोगस्तदन्ते
संक्षेपेण द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां निरूपितः । तद्विस्तारार्थं षष्ठाध्यायारम्भः । तत्र तावत् सर्वकर्माणि मनसा
संन्यस्यास्ते इत्यादिना सर्वकर्मत्यागेन संन्यासाख्यज्ञानयोगविधानादानीन्तवेन कर्मत्याग्यमिति शङ्कावा-
रणां कर्मयोगस्य संन्यासरूपत्वेनोपादेयतामभिधास्यन् श्रीभगवानुवाच—अनाश्रित इति । कर्मणां
फलं स्वर्गादिकमनाश्रितोऽनपेक्षमाणः सन् कार्यमवश्यकर्तव्यतया विहितं कर्म नित्यनैमित्तिकरूपं यः
करोति स संन्यासी च ज्ञानयोगनिष्ठश्च योगी च कर्मयोगनिष्ठश्च अत एव न निरग्निः अग्निसा-
ध्यकर्मत्यागी न भवति न चाक्रियः अग्निनिरपेक्षक्रियाहीनश्च न भवति, अथवा निरग्निरक्रियश्च
संन्यासी योगी च न मन्तव्यः किंतु सर्वकर्मफलत्यागपूर्वककर्मातुष्ट्यायैव संन्यासी योगी च मन्तव्यः
तस्योभयनिष्ठासिद्धिरिति भावः ॥ १ ॥

म० टी०—योगसूत्रं त्रिभिः श्लोकैः पञ्चमान्ते षडीरितम् । षष्ठस्त्वारभ्यतेऽध्यायस्तद्व्याख्यानाय
विकस्यन् ॥ तत्र सर्वकर्मत्यागेन योगं विधास्यन् त्याग्यत्वेन हीनत्वसाक्षद्वय कर्मयोगं स्वैति द्वाभ्यां
श्रीभगवान्—अनाश्रित इति । कर्मणां फलमनाश्रितोऽनपेक्षमाणः फलमिसंभिरहितः सन् कार्यं कर्तव्य-
तया साक्षेण विहितं नित्यमभिहोत्रादि कर्म करोति यः स कर्मणि सन् संन्यासी योगी चेति स्तूयते ।
संन्यासी हि त्यागः चिन्तितविक्षेपाभावश्च योगः तौ चास्य चित्ते कर्मत्यागात् फलपुण्यरूपविषयविशे-
षाकाकाश । कर्मफलपुण्यत्याग एवात्र गौण्या वृत्त्या संन्यासयोगसाध्याभ्यामविधीयते संन्यासपदेन

प्राशस्त्यकथनाच्च । अवश्यंभाविनी हि निष्कामकर्मानुष्ठातुर्मुख्यो संन्यासयोगो तस्मादर्थं यद्यपि न निरभिः अभिसाध्यश्रौतकर्मत्यागी न भवति न चाक्रियः अभिनिरपेक्षस्मार्तक्रियात्यागी च न भवति तथापि संन्यासी योगी चेति मन्तव्यः । अथवा न निरभिर्न चाक्रियः संन्यासी योगी चेति मन्तव्यः किंतु साभिः सक्रियश्च निष्कामकर्मानुष्ठायी संन्यासी योगी चेति मन्तव्य इति स्तूयते 'अपशब्दो अन्ये गोअश्वेभ्यः पशवो गोअश्वा' इत्यत्रेव प्रशंसात्क्षणया नञन्वयोपपत्तिः । अत्र चाक्रिय इत्यनेनैव सर्वकर्मसंन्यासीति लब्धे निरभिरिति स्वर्थे स्यादित्याभिप्रायेण सर्वाणि कर्माण्युपलक्ष्य निरभिरिति संन्यासी, क्रियाशब्देन चित्तवृत्तीरुपलक्ष्याः, अक्रिय इति निरुद्धचित्तवृत्तियोगी च कथ्यते तेन न निरभिः संन्यासी मन्तव्यो न चाक्रियो योगी मन्तव्य इति यथासंख्यमुभयव्यतिरेको दर्शनीयः । एवं सति मञ्जूवैयमप्युपपत्तामिति द्रष्टव्यम् ॥१॥

श्री० टी०—पूर्वं पञ्चमाध्यायान्ते स्वर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यानित्यादिरूपेण यतेरात्मविदः श्रवणादिजन्यज्ञानस्याप्राप्तवद्वत्त्वसिद्धयेऽवश्यकरणीयं ध्यानयोगं सूचयित्वेदानीं तस्यैव ध्यानयोगस्य बहिरङ्गान्तरङ्गसाधनान्यधिकारिणं तल्लक्षणं तत्फलं च निरूपयितुं षष्ठाध्याय आरभ्यते । तत्रादौ श्रवणादिभिः संभाव्यमानज्ञानोत्पत्तेः परमकारणं चित्तशुद्धिस्तस्यां सत्यामेव श्रवणं मननं निदिध्यासनं तज्जन्यज्ञानं च सिध्यति । सत्त्वशुद्धेः कारणं तु कर्मयोग एव श्रवणादेस्तज्जन्यज्ञानस्य च यमादिवद्बहिरङ्गं बलवत्तरं तस्मिन्सत्येव सत्त्वशुद्धिस्तथा श्रवणादिकार्यं सिध्यत्यतो मुमुक्षोरवश्यं वैदिकं कर्म नियमेन श्रद्धया चेत्श्रमभक्त्या च कर्तव्यमिति सूचयितुं कर्मयोगिनं तदीयं कर्मयोगं च स्तोतुं श्रीभगवानुवाच—अनाश्रित इति । अभीतवेदवेदाङ्गस्तदर्थश्चो यो मुमुक्षुर्ब्राह्मणः स्वयं कर्मफलं "स्वर्गकामश्चिन्वीत यः पशुकामः पश्यति पुत्रम्" इत्यादिश्रुतिवाक्यैस्तत्र तत्र प्रतिपाद्यमानं कर्मणां फलं पुत्रपशुस्वर्गप्राप्तिलक्षणमनाश्रितः मोक्षैककामनया यत्किंचिदपि कर्मफलमनपेक्ष्यैव सर्वं कर्मेश्वराय समर्प्य निष्कामः सन् कार्यं नियमेन यत्कर्तव्यं नित्यं नैमित्तिकं च काम्यवर्जितं कर्म अप्रिहोत्रादिलक्षणं करोति श्रद्धया भक्त्या च सम्यगनुतिष्ठति स कर्मफलकामनापरित्यागरूपसंन्यासवत्त्वात्संन्यासी च भवति कर्मयोगे चित्तसमाधानवत्प्रायोगी च भवति । न निरभिर्न चाक्रिय इत्यत्रावधारणपदमध्याहर्तव्यं, निरभिरेव संन्यासीति न अक्रिय एव योगीति च न किंतु फलकामसंस्कारत्यागेन चित्तनैश्चर्येण मदेकभक्त्या च यः कर्म करोति गृहस्थः सोऽपि च संन्यासी योगी च भवतीत्यर्थः । निरभिरित्यत्राभिप्रायेणाभिपूर्वकाणि कर्माणि लक्ष्यन्ते चैलोपनयनमारभ्य ब्राह्मणस्य प्राप्तानि रमार्तानि श्रौतानि च कर्माणि सर्वाण्यभिपूर्वकाण्येव तान्येतानि ससाधनानि विविदिषया येन संन्यस्तानि भवन्ति स निरभिः स संन्यासी स एव श्रवणादिना संप्राप्तविज्ञानो भूत्वा ज्ञानयोगे प्रवृत्तः सन् देहेन्द्रियादिष्वेष्टारूपाः क्रियाः सर्वास्त्यजक्रियो योगी भवति ॥ १ ॥

श्री० टी०—चित्ते शुद्धेऽपि न ध्यानं विना संन्यासमात्रतः ॥ मुक्तिः स्यादिति षष्ठेऽस्मिन्ध्यानयोगो वितन्यते ॥ १ ॥ पूर्वाध्यायान्ते संक्षेपेणोक्तं योगं प्रपञ्चयितुं षष्ठाध्यायारम्भः । तत्र तावत्सर्वकर्माणि मनसेत्यादिभ्यः संन्यासपूर्विकाया ज्ञाननिष्ठायास्तात्पर्येणाभिधानात् दुःखरूपत्वाच्च कर्मणः सहसा संन्यासातिप्रसङ्गं प्राप्तं वारयितुं संन्यासादपि श्रेष्ठत्वेन कर्मयोगं स्तौति श्रीभगवान्—अनाश्रित इति द्वाव्याम् । कर्मफलमनाश्रितोऽनपेक्षमात्रः अवश्यं कर्तव्यतया विहितं कर्म यः करोति स एव संन्यासी योगी च न तु निरभिः अभिसाध्येष्टाख्यकर्मत्यागी न चाक्रियोऽनभिसाध्यपूर्ताख्यकर्मत्यागी च ॥ १ ॥

स० टी०—पूर्वं ध्यानध्यायान्मुजनमुनिवन्धं मधुरिपोर्गुणात्स्मार्तं स्मार्तं श्रवणजलधिपारं गमयतः ॥ रत्नपायं पायं यदुपविशति वेदशिरसां मतिर्भूयो भूयो मम हरिपदान्ते प्रविशतु ॥ १ ॥ ज्ञानयोगः पुरा प्रोक्तः ससंन्यासो विमुक्तिदः ॥ कर्माणि चित्तशुद्धयर्थं प्रोक्तं कर्मार्चनं परम् ॥ २ ॥ चित्तशुद्धावपीदानीं

विक्षेपे सति योगिनाम् ॥ निर्वाणशान्तिरूपं यत्सुखं न स्यात्तद्वजसा ॥ ३ ॥ येनोपायेन तत्सिद्धिः
स्यादुपायः स उच्यते ॥ सूत्ररूपतया योगः पञ्चमान्ते य इरितः ॥ ४ ॥ स एव विस्तरेणात्र षष्ठाध्याये प्रप-
ञ्च्यते ॥ तत्रादौ कर्मणां चित्तशुद्धिहेतुतया स्तुतिः ॥ ५ ॥ क्रियते कामनात्यागाद्योगसंन्याससाम्यतः ॥ फला-
भिसंधिषून्त्यः सन्नित्यं कर्म करोति यः ॥ ६ ॥ औतं स्मार्तं ससंन्यासयोगयोः फलमभुते ॥ निरभिरक्रियो
यस्तु संन्यासस्तुर्य आश्रमः ॥ ७ ॥ न तन्निषेधो हरिणा क्रियते कर्मणां स्तुतौ ॥ किंतु कामपरित्याग-
मात्रेणैवास्य कर्मिणः ॥ ८ ॥ क्रियते स्तुतिरित्येवमाशयो गम्यते हरेः ॥ फलाभिलाषसंत्यागी विष्णुवारा-
धनतत्परः ॥ ९ ॥ स संन्यासी फलत्यागाद्योगी चित्तसमाधितः ॥ निरभिरित्यनेनोक्तः संन्यासी कर्मव-
र्जितः ॥ १० ॥ अक्रियश्चित्तसंरोधाद्योगीत्यत्र विवेचनम् ॥ यद्यपीदृक् कर्म्यस्ति तथापि स्तूयते तथा
॥ ११ ॥ कामनात्यागसाम्येन संन्यासीत्यादिशब्दतः ॥ १२ ॥ १ ॥

भा० टी०—पञ्चमाध्यायान्ते सम्यग्दर्शनं प्रत्यन्तरङ्गसाधनस्य ध्यानयोगस्य सूत्रस्थानीयाख्यः श्लो-
का उदाहृतास्तद्वृत्तिस्थानीयोऽयं षष्ठाध्याय आरभ्यते । तत्र तदधिकारसंपत्तये गृह्यतेनाधिकृतेन कर्तव्यमेव
कर्मैतत्तत्तत्तौति—अनाश्रित इति द्वाभ्याम् । कर्मणः फलमनाश्रितः कर्मफलतृष्णारहितः सन् कार्य-
मवश्यकर्तव्यं काम्यविपरीतं नित्याग्निहोत्रादिकं यः करोति स संन्यासी च योगी चेति कर्मफलतृष्णाव-
ज्य इतरकर्मिभ्य उत्कृष्ट इति गौणप्रयोगेण स्तूयते । तथाच संन्यासः परित्यागः सोऽस्यास्तीति सः योग-
श्चित्तसमाधानं सोऽस्यास्तीति स योगी चेत्येवमुभयगुणसंपन्नोऽयं मन्तव्यः न केवलं निरभिरक्रिय एव
संन्यासी योगी चेति मन्तव्यः निर्गता अप्रयः कर्माङ्गभूता यस्मात्सः अनभिसाधना अप्यविद्यमानाः क्रिया-
स्तपोदानादिका यस्य स नित्यसमाधिनिष्ठ इत्यर्थः । एतेन कार्यं कर्म यः करोति स एव संन्यासी च योगी
च न तु निरभिः न चाक्रिय इति प्रत्युक्तम् । न केवलं निरभिरप्रयो गार्हपत्याहवनीयान्वाहार्यपचनप्रभृतयः
तानुद्वास्य स्थित एव संन्यासी तथा अन्याश्च तपोदानाद्याः क्रियास्तद्वहितः समाधिनिष्ठ एव योगी चेति
न चेति यथासंख्यमुभयव्यतिरेको व्याख्येयः । एतेनाभिज्ञानेन सर्वाणि कर्माण्युपलक्ष्य निरभिरिति सं-
न्यासी क्रियाशब्देन चित्तवृत्तिरूपलक्ष्याक्रिय इति निरुद्धचित्तवृत्तियोगीति कथ्यते इति लक्षणया व्या-
ख्याय उभयव्यतिरेकप्रदर्शनं प्रत्युक्तम् । एवं भाष्योक्तेनर्जुमार्गेणाविरोधस्य सन्त्यगुपपत्त्या पूर्वाध्यायान्ते
श्लोकद्वयेन सूत्रितं ज्ञानयोगं प्राधान्येन षष्ठे प्रपञ्चयिष्यन् श्रीभगवानुवाचेत्याद्या मूलतः प्राप्यतद्विरु-
द्धाः कल्पना उपेक्ष्याः ॥ १ ॥

प० टी०—पूर्वाध्याये तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते इत्यादिना वर्णाश्रमोचितकर्मयोगेन
शुद्धान्तःकरणस्य ध्यानयोगसाधनीभूतं वायुधारणारूपं कर्मयोगं निरूपयितुमिच्छन् सिंहावलोकन्यायेन
पुनः कर्मसंन्यासकर्मयोगयोः सोपपत्तिकं साहचर्यं दर्शयति—अनाश्रित इति द्वाभ्याम् । कर्मफलमनाश्रितो-
ऽनपेक्षमाणः सन्नवश्यं कार्यतया विहितं कर्म यः करोति स एव संन्यासी योगी च । कर्मफलनपेक्षत्वमेव
कर्मसंन्यासः, विहिताचरणमेव कर्मयोगः, एतद्व्यथात्वं निषेधयति न—निरभिरं चाक्रिय इति । अय-
मर्थः कश्चिदशुद्धान्तःकरणः शास्त्रप्रवीतिमात्रेणाहं मुक्त इति मत्वाग्निहोत्रादिकं त्यजति स निरभिरनिर्गतोऽग्नि-
होत्रात्स तथा तद्वदवशीकृतान्तःकरणः करचरणचेष्टारहितः सन् मृषा नेत्रे निमील्य मिथ्याचारस्तित्तति
सोऽक्रियस्तथाविधः संन्यासी योगी वा न भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

रा० टी०—शुद्धियोगे त्विमां वृत्तिं च योगवचनं प्रतिज्ञातं द्वितीये । स च योग उत्तरपदे ब्रह्म-
माणभगवत्पदार्थं प्रति उपायः । स च द्विविधः कर्मयोगो ध्यानयोगश्चेति । तत्र कर्मयोगो ज्ञानं प्रति
बहिरङ्गोपायत्वात् त्रैगुण्यविषया वेदा इत्यादिना द्वितीये संक्षेपेण तृतीयाध्यायादावर्तितमन्त्रे विस्तरेण च

श्री० टी०—सुखादित्यं योगित्यं चानात्मककर्तृत्वसर्वकर्मसुखादित्यणो ब्रह्मविदसः सर्वशास्त्र-

प्रसिद्धः कथं प्रवृत्तिर्भवतोऽनात्मज्ञस्य गृहिणो दाराभिहोत्रादिसाधनवत् उपपद्यत इत्याशङ्क्यां न, उक्तरीत्या धर्माणामपि धर्मिणां परस्परभेदे सत्यपि संन्यासकर्मयोगयोः साध्येकत्वेन फलतो भेदाभावात्संन्यासिनो यत्फलं तदेव फलं कर्मयोगिनोऽप्यतः फलसाध्यमुपपद्यत इति सूचयितुं संन्यासवत् कर्माऽपि मोक्षस्य परमसाधनं तदवश्यं मुमुक्षोः कर्तव्यमिति कर्म स्तोतुं च संन्यासकर्मयोगयोरभेदमाह—यमिति । पण्डिताः यं कर्मित्वादृशनलक्षणं धर्मं संन्यासमिति प्राहुर्वदन्ति त्वं तमेव संन्यासं योगं कर्मयोगं विद्धि जानीहि । सर्वकर्माणि मनसेतिवचनात्स्वस्य कूटस्थासङ्गचिद्रूपत्वविज्ञानेनात्मकर्तृककर्माभावदर्शनं संन्यासस्तस्य फलं तु मोक्षः कर्मसंभावितचित्तशुद्धिजन्यज्ञानकार्यत्वात्संन्यासस्य कर्माङ्गं भवत्यङ्गाङ्गिनोरुभयोरप्येककार्यान्वयित्वेनैकफलत्वेन चैकत्वमुपपद्यते ततस्तयोरभेदमेव पश्येत्यर्थः । अथवा उभयोरपि परमार्थसिद्धिराधनत्वाविशेषादेकत्वमेव भवति, यथा श्रवणादिजन्यविज्ञानेन विना कर्मित्वदर्शनाभावेत्वविक्रियात्मस्वरूपेणावस्थानलक्षणो मोक्षो न सिध्यति तथा विहितकर्मलुप्तानाभावे चित्तशुद्धयभावात्तज्ज्ञानानुत्पत्तौ स्वस्वरूपावस्थानलक्षणो मोक्षो न सिध्यत्येव ततो मोक्षं प्रप्त्युभयोरप्यसाधारणकारणत्वे विशेषमावादुभयोरैकशक्तिकत्वेनैकार्थफलकत्वेन च भेदाभावादेकत्वमुपपद्यते । यद्वा सर्वसंकल्पसंन्यासीतिवचनात्सर्वसंकल्पपरित्यागः संन्यासः सर्वत्र प्रवृत्त्यथा वाह्यपदार्थमावनापरिवर्जनं यतेर्धर्मः । यद्यप्येतच्छ्रृणं मुख्यवृत्त्या कर्मयोगस्य न संभवति तथापि कर्मफलसंकल्पसंन्यासलक्षणलक्षितत्वात्फलसंकल्पपरित्यागगुणेन वृत्त्या संन्यासकर्मयोगयोरैकत्वं संभवत्यतः संन्यास एव कर्मयोग इति तयोरभेदमेव विजानीहीत्यर्थः । यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धीत्युक्त्या कर्मफलसंकल्पसंन्यासोपलक्षित एव कर्मयोगो मोक्षाय भवतीति सूचितं भवति । यतः कर्मफलसंकल्पसंन्यासैकप्रधानत्वं कर्मयोगस्य ततो मुमुक्षोर्गृहिणस्तद्वृत्त्यावश्यं भवितव्यमिति बोधयितुमाह—नहीति । असंन्यस्तसंकल्पः संन्यस्तः मोक्षैककामनया सम्यक्परित्यक्तः संकल्पः कर्मफलविषयकं मननं येन मुमुक्षुणा स संन्यस्तसंकल्पस्तद्विलक्षणोऽसंन्यस्तसंकल्पः कर्मणः पूर्वं पश्चात्काले च कर्मफलमेव मन्वानः सन् यः कर्म करोति सोऽसंन्यस्तसंकल्पो ब्राह्मणी वान्यो वा कश्चिदपि योगी न भवति, योगो नाम कर्मफलपेक्षाराहित्येन लब्धं चित्तनैश्चल्यं तद्वानेव योगी यः कर्मफलाशासंभावितचित्तविक्षेपवान् स योगी न भवतीत्यर्थः । यद्वा योऽसंन्यस्तसंकल्पः स योगी मोक्षयोगाहो न भवति किंतु जन्मादिदुःखयोग्येव भवतीत्यर्थः । “ कामान्यः कामयते मन्मथानः स कामभिर्जायते तत्र तत्र ” इति “ उपासते पुरुषं ये शकामास्ते शुक्रमेतदतिवर्तन्ति धीराः ” इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धिद्योतनार्थो हिशब्दः ॥ २ ॥

श्री० टी०—कुत इत्यपेक्षायां कर्मयोगस्यैव संन्यासत्वं संपादयन्माह—यमिति । यं संन्यासमिति प्राहुः प्रकर्षेण श्रेष्ठत्वेनाहुः “ न्यास एवात्यरेचयत् ” इत्यादिश्रुतेः केवलात्फलसंन्यसनादेतोः योगमेव तं जानीहि । कुत इत्यपेक्षायामिति शब्दोक्तो हेतुयोगेऽप्यस्तीत्याह—नहीति । न संन्यस्तः फलसंकल्पो येन स कर्मनिष्ठो ज्ञाननिष्ठो वा कश्चिदपि नहि योगी भवति अतः फलसंकल्पत्यागसाध्यात्संन्यासात्संन्यासी च फलसंकल्पत्यागादेव चित्तविक्षेपाभावाद्योगी च भवत्येव स इत्यर्थः ॥ २ ॥

स० टी०—असंन्यासेऽपि संन्यासशब्दयोगेऽथ कारणम् ॥ गुणयोगं हरिः प्राह मुमुक्षुणां हिताय च ॥ १ ॥ यं कर्मतत्फलत्यागं प्राहुः संन्यासमागमाः ॥ फलाभिलाषकर्तृत्वाभिमानत्यागयोगतः ॥ २ ॥ योगं तं विद्धि तत्प्राप्तौ साधनत्वस्य साम्यतः ॥ अकर्णं कर्णमित्याह तेन मन्मथमेव वयम् ॥ ३ ॥ कर्णलुप्त्योऽयमित्येवं म्यायाद्गोप्या प्रयुज्यते ॥ परशब्दः परत्रैवं सादृश्यं ज्ञायते जनैः ॥ ४ ॥ सादृश्यं प्रकृतेऽप्यस्ति कामत्यागो हि कर्मणः ॥ नात्यक्तफलसंकल्पो योगी भवति कश्चन ॥ ५ ॥ २ ॥

भा० टी०—मौनप्रयोगे निमित्तभूतं गुणयोगमेव दर्शयितुमाह—यमिति । यं सर्वकर्मतत्फलत्यागलक्षणं

परमार्थसंन्यासी मुक्तिस्मृतीविद्वत्पुराणानि प्राहुः योगं फलाभिसंभिरहितकर्मानुष्ठानलक्षणं तं परमार्थ-
संन्यासं विद्धि । फलविषयसंकल्पस्यागारुण्ययोगाज्जानीहि । यथा भवान् वस्तुत इन्द्रप्रसूतोऽपि पाण्डुश्वे
जातस्तत्पाण्डव इति लोकैकवच्यते तथेति गूढाभिप्रायेण संबोधयति—हे पाण्डवेति । गुणयोगमेवाह—हि यस्मा-
दसंन्यस्तसंकल्पः अत्यक्तफलाभिसंधिः कश्चन कश्चिदपि कर्मयोगी समाधानवान् भवति संन्यस्तसंकल्प
एव योगी भवतीत्यर्थः । चित्तविक्षेपहेतोः फलसंकल्पस्य संन्यस्तत्वादित्यभिप्रायः । योगाङ्गत्वेन कर्मानुष्ठा-
नात् कर्मफलसंकल्पस्य च चित्तविक्षेपहेतोः परित्यागाद्योगित्वं संन्यासित्वं चोच्यते । यत्त्वपरे एवं कर्म-
योगसंन्यासयोर्भेदमङ्गीकृत्याविरोधेन स्तुतिरुक्ता इदानीं तयोरेक्येनैव स्तुतिमारभते—यमिति इत्यतस्तं योगं
कर्मयोगं विद्धि यं संन्यासं प्रकर्षेणाहुः । प्रकर्षस्तु कर्मस्वरूपत्यागोऽलसत्यापि संभ्राम्यते कर्मानुतिष्ठतः फल-
संकल्पस्यागस्तु दुर्लभतर इत्येवंलक्षणो ज्ञेयः । अतः कुत इत्यत उक्तम्—हि यस्मात्कश्चन योगी कर्मयोगी
ज्ञानयोगी वाऽसंन्यस्तसंकल्पो न भवति संन्यस्तसंकल्प एव योगितां प्रतिपद्यत इति भावः । अतस्तथोः
स्वीयस्वीयस्वरूपवदन्योन्यव्यभिचाराभावाद्वैक्यान् विरोध इति भाव इति तन्मन्दं, संन्यासनिष्कामकर्म-
योगयोरेक्येनैव स्तुतिमारभत इत्युत्पानिकया तं कर्मयोगं विद्धि यं संन्यासमित्यादिष्याख्यानस्य संन्यासा-
पेक्षया कर्मयोगप्रकर्षबोधकस्य विरोधान् । किंच संन्यासकर्मयोगयोः सिंहमाणवकयोरिवैक्यं न संभवति
किंतु माणवके सिंहशब्दप्रयोग इव निष्कामकर्मयोगे संन्यासशब्दप्रयोगो गौण एवेति विद् ॥ २ ॥

प० टी०—अथ साहचर्यं प्रकटयन्नाह—यमिति । भो पाण्डव ! इत्युक्तप्रकारेण यं संन्यासं प्राहुः प्रकर्षेण
श्रेष्ठत्वेनाहुस्तं योगं विद्धि हि यस्मात्कारणादसंन्यस्तसंकल्पो न संन्यस्ताः संकल्पा येन स तथा
कर्मनिष्ठो ज्ञाननिष्ठो वा तत्र कर्मनिष्ठत्वसंन्यस्तफलसंकल्पो ज्ञाननिष्ठत्वासंन्यस्तचित्तविक्षेपरूपसंकल्प
एवंविधः कश्चियोगी न भवति । अत्र भगवदभिमतः संन्यासशब्दार्थस्तु सम्यक् प्रकारेण न्यसनं चित्तशुद्धि-
द्वारा ज्ञानमुत्पाद्य स्वत एव कर्मोपरमः कर्मसंन्यासो न तु कर्मत्यागः । तदुक्तमध्यात्ममीमांसायाम्—
'सम्यक् न्यासः समाप्तिर्विमलतरधियः कर्मणां संविदाप्तौ संन्यासो यद्वदध्या स्वयमुपरमति प्रामवक्तं प्रवेश्य ।
रम्भा तावद्विवृद्धिं भजति फलभरं यावदुच्चैः प्रसूते ह्रासं पश्चात्तथैवामृतमभिलषतो ज्ञानमुत्पाद्य कर्म' इति ।
भाष्यम्—सम्यक्प्रकारेण विमलतरधियः शुद्धान्तःकरणस्य पुंसः संविदाप्तौ ज्ञानप्राप्तौ सत्यां कर्मणां या
समाप्तिः संपूर्णता सैव संन्यासशब्दाध्या न तु कर्मत्यागः । अत्र दृष्टान्तमाह—यद्वादेति । यथाध्या मार्गः
पथिकं प्रामवक्तं प्रामद्वारं प्रवेश्य स्वयमुपरमति पथिकेन प्रामप्राप्तिव्यतिरेकेणान्तरेणैव मार्गो न त्यज्यते किंतु
मार्गो प्रामद्वारं दर्शयित्वा स्वत एवोपरमति । पुनर्दृष्टान्तान्तरमाह—रम्भेति । रम्भा कदली तावदेवोच्चैर्वृद्धिं
भजति यावत्फलभरं प्रसूते पश्चात्फलभरप्रसवानन्तरं ह्रासमुपरमं भजति तथैवामृतं मोक्षमभिलषतो
मोक्षार्थिनः पुनश्च कर्म ज्ञानमुत्पाद्य स्वयमुपरमति ॥ २ ॥

रा० टी०—स संन्यासी च योगी चेत्युक्त्या प्राप्तां तयोरत्यन्तभेदशङ्कां निरसितुममुख्ययोगापेक्षया पृथ-
गुक्तेऽपि संन्यासो मुख्ययोगान्तर्भूत इत्याह—यमिति । ज्ञेयः स नित्यसंन्यासीत्यादिबोक्तप्रकारेण यं
कामश्रेयादिवर्जनरूपं संन्यासं प्राहुस्तं संन्यासं योगं मुख्ययोगं ज्ञानोपायभूतकामादिवर्जननिषिद्धनिवृत्तकर्मा-
नुष्ठानरूपयोगान्तर्भूतं विद्धि जानीहि । हे पाण्डव ! कुतः कश्चन कोऽपि असंन्यस्तसंकल्पः अत्यक्तसंक-
ल्पः संन्यासहीनकर्मानुष्ठानमात्रवानिति यावत् । योगी ज्ञानोपायवान् भवति । नहि सामध्येकदेशः
कार्ष्णिको भवति । कश्चित्पुण्यगुणस्तु ज्ञानभक्तयोः पृथगुक्तिरैकदेशापेक्षयेति भावः ॥ २ ॥

आत्मयोर्मुनेयोंगं कर्म कारणमुच्यते ॥

योगादस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥ ३ ॥

प्रसिद्धः कथं प्रवृत्तिधर्मवतोऽनात्मज्ञस्य गृहिणो दाराभिहोत्रादिसाधनवत् उपपद्यत इत्याशङ्क्यां न, उक्तरीत्या धर्माणामपि धर्मिणां परस्परभेदे सत्यपि संन्यासकर्मयोगयोः साध्येकत्वेन फलतो भेदाभावात्संन्यासिनो यत्फलं तदेव फलं कर्मयोगिनोऽप्यतः फलसाम्यमुपपद्यत इति सूचयितुं संन्यासवत् कर्माऽपि मोक्षस्य परमसाधनं तदवश्यं मुमुक्षोः कर्तव्यमिति कर्म स्तोतुं च संन्यासकर्मयोगयोरभेदमाह—यमिति । पण्डिताः यं कर्मित्वादर्शनलक्षणं धर्मं संन्यासमिति प्राहुर्बदन्ति त्वं तमेव संन्यासं योगं कर्मयोगं विद्धि जानीहि । सर्वकर्माणि मनसेतिवचनात्स्वस्य कूटस्थासङ्काचिद्रूपत्वविज्ञानेनात्मकर्तृककर्माभावदर्शनं संन्यासस्तस्य फलं तु मोक्षः कर्मसंभावितचित्तशुद्धिजन्यज्ञानकार्यत्वात्संन्यासस्य कर्माङ्गं भवत्यङ्गाङ्गिनोहभयोरप्येककार्यान्वायेत्वेनैकफलत्वेन चैकत्वमुपपद्यते ततस्तयोरभेदमेव पश्येत्यर्थः । अथवा उभयोरपि परमार्थसिद्धिसाधनत्वाविशेषादेकत्वमेव भवति, यथा श्रवणादिजन्यविज्ञानेन विना कर्मित्वदर्शनाभावेत्वविक्रियात्मस्वरूपेणावस्थानलक्षणो मोक्षो न सिध्यति तथा विहितकर्मानुष्ठानाभावे चित्तशुद्धयभावात्तज्ज्ञानानुत्पत्तौ स्वस्वरूपावस्थानलक्षणो मोक्षो न सिध्यत्येव ततो मोक्षं प्रत्युभयोरप्यसाधारणकारणत्वे विशेषमावाहुभयोरेकशक्तिः कत्वेनैकार्थफलकत्वेन च भेदाभावादेकत्वमुपपद्यते । यद्वा सर्वसंकल्पसंन्यासीतिवचनात्सर्वसंकल्पपरित्यागः संन्यासः सर्वत्र ब्रह्मदृष्ट्या वाह्यपदार्थभावनापरिवर्जनं यतेर्धर्मः । यद्यप्येतल्लक्षणं मुख्यवृत्त्या कर्मयोगस्य न संभवति तथापि कर्मफलसंकल्पसंन्यासलक्षणलक्षितत्वात्फलसंकल्पपरित्यागगुणेन वृत्त्या संन्यासकर्मयोगयोरैकत्वं संभवत्यतः संन्यास एव कर्मयोग इति तयोरभेदमेव विजानीहीत्यर्थः । यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धीत्युक्त्या कर्मफलसंकल्पसंन्यासोपलक्षित एव कर्मयोगो मोक्षाय भवतीति सूचितं भवति । यतः कर्मफलसंकल्पसंन्यासैकप्रधानत्वं कर्मयोगस्य ततो मुमुक्षोर्गृहिणस्तद्वृत्त्यावश्यं भवितव्यमिति बोधयितुमाह—नहीति । असंन्यस्तसंकल्पः संन्यस्तः मोक्षैककामनया सम्यक्परित्यक्तः संकल्पः कर्मफलविषयकं मननं येन मुमुक्षुणा स संन्यस्तसंकल्पस्तद्विलक्षणोऽसंन्यस्तसंकल्पः कर्मणः पूर्वं पश्चात्तत्काले च कर्मफलमेव मन्वानः सन् यः कर्म करोति सोऽसंन्यस्तसंकल्पो ब्राह्मणी वान्यो वा कश्चिदपि योगी न भवति, योगी नाम कर्मफलापेक्षाराहित्येन लब्धं चित्तनैश्चल्यं तद्वानेव योगी यः कर्मफलाशासंभावितचित्तविक्षेपवान् स योगी न भवतीत्यर्थः । यद्वा योऽसंन्यस्तसंकल्पः स योगी मोक्षयोगाहो न भवति किंतु जन्मादिदुःखयोग्येव भवतीत्यर्थः । “कामान्यः कामयते मन्थमानः स कामभिर्जायते तत्र तत्र” इति “उपासते पुरुषं ये ह्यकामास्ते शुक्रमेतदतिवर्तन्ति धीराः” इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धिद्योतनार्थो हिशब्दः ॥ १ ॥

श्री० टी०—कुत इत्यपेक्षायां कर्मयोगस्यैव संन्यासत्वं संपादयन्माह—यमिति । यं संन्यासमिति प्राहुः प्रकर्षेण श्रेष्ठत्वेनाहुः “न्यास एवात्यरेचयत्” इत्यादिश्रुतेः केवलात्फलसंन्यसनाद्धेतोः योगमेव तं जानीहि । कुत इत्यपेक्षायामिति शब्दोक्तो हेतुर्योगेऽप्यस्तीत्याह—नहीति । न संन्यस्तः फलसंकल्पो येन स कर्मनिष्ठो ज्ञाननिष्ठो वा कश्चिदपि नहि योगी भवति अतः फलसंकल्पत्यागसाम्यात्संन्यासात्संन्यासी च फलसंकल्पत्यागादेव चित्तविक्षेपाभावाद्योगी च भवत्येव स इत्यर्थः ॥ २ ॥

स० टी०—गसंन्यासेऽपि संन्यासशब्दयोगेऽथ कारणम् ॥ गुणयोगं हरिः प्राह मुमुक्षुणां विषयः च ॥ १ ॥ यं कर्मतत्फलत्यागं प्राहुः संन्यासमागमाः ॥ फलाभिलाषकर्तृत्वाभिमानत्यागयोगतः ॥ २ ॥ योगं तं विद्धि तत्प्राप्तौ साधनत्वस्य साम्यतः ॥ अकर्णं कर्णमित्याह तेन मन्थामहे वयम् ॥ ३ ॥ कर्णतुल्योऽयमित्येवं म्यायादौ म्या प्रयुज्यते ॥ परशब्दः परश्रेवं सादृश्यं ज्ञायते जनैः ॥ ४ ॥ सादृश्यं प्रकृतेऽप्यस्ति कामत्यागो हि कर्मणः ॥ नात्यक्तफलसंकल्पो योगी भवति कश्चन ॥ ५ ॥ २ ॥

भा० टी०—योगप्रयोगे निमित्तभूतं गुणयोगमेव दर्शयितुमाह—यमिति । यं सर्वकर्मतत्फलत्यागलक्षणं

परमार्थसंन्यासं मुक्तिपटुतीतिहासपुराणानि प्राहुः योगं फलमिसंभिरहितकर्मनुष्ठानलक्षणं तं परमार्थ-
संन्यासं विद्धि कश्चिदप्यसंकल्पस्यागुरुगुणयोगाज्जानीहि । यथा भवान् वस्तुत इन्द्रमुतोऽपि पाण्डुक्षेत्रे
आत्सत्यापाण्डव इति लोकेकच्यते तथेति गूढाभिप्रायेण संबोधयति—हे पाण्डवेति । गुणयोगमेवाह—हि यस्मा-
दसंन्यस्तसंकल्पः अत्यक्तफलाभिसंधिः कश्चन कश्चिदपि कर्मयोगी समाधानवान् भवति संन्यस्तसंकल्प
एव योगी भवतीत्यर्थः । चित्तविशेषहेतोः फलसंकल्पस्य संन्यस्तत्वादित्यभिप्रायः । योगाङ्गत्वेन कर्मानुष्ठा-
नात् कर्मफलसंकल्पस्य च चित्तविशेषहेतोः परित्यागाद्योगित्वं संन्यासित्वं चोच्यते । यत्परं एवं कर्म-
योगसंन्यासयोर्भेदमङ्गीकृत्याविरोधेन स्तुतिरुक्ता इदानीं तयोरैक्येनैव स्तुतिमारभते—यमिति इत्यतस्तं योगं
कर्मयोगं विद्धि यं संन्यासं प्रकर्षेणाहुः । प्रकर्षस्तु कर्मस्वरूपत्यागोऽलसत्यापि संभाव्यते कर्मानुतिष्ठतः फल-
संकल्पस्यागस्तु दुर्लभतर इत्येवंलक्षणो ज्ञेयः । अतः कुत इत्यत उक्तम्—हि यस्मात्कश्चन योगी कर्मयोगी
ज्ञानयोगी वाऽसंन्यस्तसंकल्पो न भवति संन्यस्तसंकल्प एव योगितां प्रतिपद्यत इति भावः । अतस्तयोः
स्वीयस्वीयस्वरूपबन्धोन्यव्यभिचाराभावाद्वैक्यान् विरोध इति भाव इति तन्मन्वं, संन्यासनिष्कामकर्म-
योगयोरैक्येनैव स्तुतिमारभत इत्युत्पानिकया तं कर्मयोगं विद्धि यं संन्यासमित्यादिभ्याक्यानस्य संन्यासा-
पेक्षया कर्मयोगप्रकर्षबोधकस्य विरोधात् । किंच संन्यासकर्मयोगयोः सिंहमाणवकयोरिवैक्यं न संभवति
किंतु माणवके सिंहशब्दप्रयोग इव निष्कामकर्मयोगे संन्यासशब्दप्रयोगो गौण एवेति विद् ॥ २ ॥

प० टी०—अथ साहचर्यं प्रकटयन्नाह—यमिति । भो पाण्डव ! इत्युक्तप्रकारेण यं संन्यासं प्राहुः प्रकर्षेण
श्रेष्ठत्वेनाहुस्तं योगं विद्धि हि यस्मात्कारणादसंन्यस्तसंकल्पो न संन्यस्ताः संकल्पा येन स तथा
कर्मनिष्ठो ज्ञाननिष्ठो वा तत्र कर्मनिष्ठत्वसंन्यस्तफलसंकल्पो ज्ञाननिष्ठश्चासंन्यस्तचित्तविशेषरूपसंकल्प
एवंविधः कश्चियोगी न भवति । अत्र भगवदभिमतः संन्यासशब्दार्थस्तु सम्यक् प्रकारेण न्यसनं चित्तशुद्धि-
द्वारा ज्ञानमुत्पाद्य स्वत एव कर्मोपरमः कर्मसंन्यासो न तु कर्मत्यागः । तदुक्तमध्यात्ममीमांसायाम्—
'सम्यक् न्यासः समाप्तिर्विमलतरधियः कर्मणां संविदाप्तौ संन्यासो यद्वदध्या स्वयमुपरमति प्रामवक्तं प्रवेश्य ।
रम्भा तावद्विवृद्धिं भजति फलभरं यावदुच्चैः प्रसूते ह्रासं पश्चात्तथैवामृतमभिलषतो ज्ञानमुत्पाद्य कर्म' इति ।
भाष्यम्—सम्यक्प्रकारेण विमलतरधियः शुद्धान्तःकरणस्य पुंसः संविदाप्तौ ज्ञानप्राप्तौ सत्यां कर्मणां या
समाप्तिः संपूर्णता सैव संन्यासशब्दाध्या न तु कर्मत्यागः । अत्र दृष्टान्तमाह—यद्वदिति । यथाध्या मार्गः
पथिकं प्रामवक्तं प्रामद्वारं प्रवेश्य स्वयमुपरमति पथिकेन प्रामप्राप्तिव्यतिरेकेणान्तरेणैव मार्गो न त्यज्यते किंतु
मार्गो प्रामद्वारं वृक्षधित्वा स्वत एवोपरमति । पुनर्दृष्टान्तान्तरमाह—रम्भेति । रम्भा कदली तावदेवोच्चैर्वृद्धिं
भजति यावत्फलभरं प्रसूते पश्चात्फलभरप्रसवानन्तरं ह्रासमुपरमं भजति तथैवामृतं मोक्षमभिलषतो
मोक्षार्थिनः पुण्यस्व कर्म ज्ञानमुत्पाद्य स्वयमुपरमति ॥ २ ॥

रा० टी०—स संन्यासी च योगी चेत्युक्त्या प्राप्तां तयोरत्यन्तभेदशङ्कां निरस्तितुमस्ययोगापेक्षया पृथ-
गुक्तेऽपि संन्यासो मुख्ययोगान्तर्भूत इत्याह—यमिति । ज्ञेयः स नित्यसंन्यासीत्यादिबोक्तप्रकारेण यं
कामक्रोधादिवर्जनरूपं संन्यासं प्राहुस्तं संन्यासं योगं मुख्ययोगं ज्ञानोपायभूतकामादिवर्जनविशिष्टनिवृत्तकर्मा-
नुष्ठानरूपयोगान्तर्भूतं विद्धि जानीहि । हे पाण्डव ! कुतः कश्चन कोऽपि असंन्यस्तसंकल्पः अत्यक्तसंक-
ल्पविः संन्यासादीनकर्मनुष्ठानमात्रवानिति यावत् । योगी ज्ञानोपायवान् भवति । नहि सामान्येकदेशः
कार्यजनको भवति । कश्चित्पृथगुक्तिस्तु ज्ञानभक्तयोः पृथगुक्तिरिवैकदेशापेक्षयेति भावः ॥ २ ॥

आरुण्योर्मुनेयोंगं कर्म कारणमुच्यते ॥

योगादस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥ ३ ॥

त० टी०—एवं चेत्तर्हि यावज्जीवं कर्मैव कर्तव्यतयाऽभिप्रेतं किमित्यत आह—आरुरुक्षोरिति । योगं ज्ञानयोगमारुरुक्षोः आरोढुं प्राप्तुमिच्छोर्मुनेरुक्तस्वरूपं कर्म तत्प्राप्तौ कारणमुच्यते । ज्ञानयोगारुरुक्षस्य तस्यैव शमः कर्मनिवृत्तिर्ध्यानपरिपाके कारणमुच्यते । यावदात्मसाक्षात्कारान्तरङ्गस्य योगस्य प्राप्तिस्तावत्कर्म कार्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥

म० टी०—तत् किं प्रशस्तत्वात्कर्मयोग एव यावज्जीवमनुष्ठेय इति नेत्याह—आरुरुक्षोरिति । योगमन्तःकरणशुद्धिरूपं वैराग्यमारुरुक्षोरारोढुमिच्छोर्नत्वारुरुक्षस्य मुनेर्भविष्यतः कर्मफलतृष्णात्यागिनः कर्मशास्त्रविहितमग्निहोत्रादि नित्यं भगवदपणबुद्ध्या कृतं कारणं योगारोहणे साधनमनुष्ठेयमुच्यते वेदमुखेन मया । योगारुरुक्षस्य योगमन्तःकरणशुद्धिरूपं वैराग्यं प्राप्तवतस्तु तस्यैव पूर्वं कर्मिणोऽपि सतः शमः सर्वकर्मसंन्यास एव कारणमनुष्ठेयतया ज्ञानपरिपाकसाधनमुच्यते ॥ ३ ॥

शं० टी०—एवं सुमुक्षूणां कर्मणोऽवश्यकर्तव्यत्वसिद्धये कर्मयोगं कर्मयोगिनं च संन्याससंन्यासिभ्यां समत्वेन स्तुत्वाऽधुना कर्मयोगस्य ज्ञानसाधनत्वं वदन् तत्कर्तव्यताया अवधिं च सूचयन्मारुरुक्षस्य विदेहमुक्तेः कारणमाह—आरुरुक्षोरिति । योगं सम्यग्दर्शननिष्ठामारुरुक्षोर्मुक्त्यै ज्ञानयोगं प्राप्तुमिच्छां कुर्वतो मुनेर्भविष्यन्मुनेः ‘ गृहस्थः स्त्रियमुद्बहेत् ’ इतिन्यायेनास्य भविष्यत्संन्यासित्वमादाय मुनित्वव्यपदेशः गौणवृत्त्या वा मुनेर्गृहिणो ज्ञानयोगप्राप्तेः कारणं कर्मैव चित्तशुद्धेः कर्मणा विनाऽन्येन संभावयितुमशक्यत्वात्कर्मैव पुरुषं चित्तशुद्धिं संपाद्य ज्ञानयोगमारोहयत्यतः कर्मैव ज्ञानयोगप्राप्तेः कारणमित्युच्यते मन्त्रेषु “ कर्माणि कवयो यान्यपश्यन् तानि त्रेतायां बहुधा संततानि तान्याचरथ नियतं सत्यकामाः ” इत्यादिश्रुतिभिः प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । यस्य चित्तशुद्धयै कर्मयोगो विहितस्तस्यैव नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानसंभावितचित्तशुद्धौ सत्यामुदितविवेकवैराग्यशमदमादिसाधनसंपत्त्या प्राप्तश्रवणादिजन्यज्ञानेन योगारुरुक्षस्य योगं ज्ञानयोगमारुरुक्षस्य संप्राप्तवतो यतेर्विदेहकैवल्यार्थिनः शमो बाह्योपरमणमेव विदेहमुक्तेरन्तरङ्गसाधनमित्युच्यते “ तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथ । ओमित्येवं ध्यायथ आत्मानं तमेव धीरो विज्ञाय । शान्तो दान्त उपरतस्त्वितिष्ठुः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येत् ” इति “ आत्मरतिरात्मक्रीडः ” इत्यादिश्रुतिभिः ‘ नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति वित्तं यथैकता समता सत्यता च । शीलं स्थितिर्दण्डनिधानमार्जवं तसस्ततश्चोपरमः क्रियाभ्यः ॥ नैव धर्मी न चाधर्मी न चैव हि शुभाशुभी । यः स्यादेकासने लीनस्तूष्णीं किञ्चिदचिन्तयन् ’ इत्यादिस्मृतिभिश्च विज्ञातात्मतत्त्वस्य यतेः समाधौ प्रवृत्तस्य शम उपशमः सर्वोपरमणं कारणमित्युच्यते, ब्रह्मण्यारोपितनामरूपाद्यग्रहणमेव शमशब्दार्थः, सर्वसंन्यासलक्षणः स एव विदेहमुक्तेः परमकारणमिति श्रुतिस्मृतिभिरुच्यत इत्यर्थः । यस्मादेवं तस्मान्मुमुक्षोरवश्यं चित्तशुद्धयै श्रद्धयेश्वरार्पणबुद्ध्या च वैदिकमेव कर्म कर्तव्यं तस्यैव कर्मानुष्ठानसंभावितचित्तशुद्ध्या तदेकपरतया सम्यक्कृतश्रवणादिसंप्राप्तज्ञानस्य समाधिनिष्ठायां तिष्ठतः सर्वकर्मसंन्यास एव कर्तव्य इत्यभिप्रायः । आरुरुक्षोः कर्म कारणं तस्यैव योगारुरुक्षस्य शमः कारणमित्युक्त्या गन्तुर्गमनं समुद्रपर्यन्तमेव ततः परं तु गतेः परिसमाप्तिर्यथा तथा मुमुक्षोर्कर्मसिद्धिपर्यन्तमेव कर्म कर्तव्यं ज्ञानसिद्धौ सर्वकर्मसंन्यासः एव कर्तव्य इति सूचितं भवति । तेन “ यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति । कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतः समाः ” इत्यादिश्रुतिवाक्यानां यावज्जीवमग्निहोत्रादिकर्मणः कर्तव्यत्वप्रतिपादकानामविद्वानेव गतिर्न तु विद्वान् अन्यथा “ यद्दहरेव विरजेत्तद्दहरेव प्रज्जेत् । सशिवं वपनं कृत्वा बहिःसूत्रं त्यजेद्बुधः । ते ह स्म पुत्रैवणायाश्च वितैवणायाश्च लोके कथापाशं व्युत्थयन्त्य भिक्षाचर्यं चरन्ति ” यदा तु विदितं तत्त्वं परं ब्रह्म छानात्तन्म । तदैकदण्डं संगृह्य सोपवीतां शिखां त्यजेत् ’ इत्यादिश्रुतिविरोधप्रसङ्गात् । ननु अहजस्यन्मुमुक्षाद्दीनमेव वैदिककर्मानधिकारिणां

संन्यासो न तु विदुषः “विद्वान्भजते” इति विदुषो यागादिकर्मविधानादिति चेन्न निरुक्तश्रुतिस्मृतिविरोध-
प्रसङ्गात् । ‘वदितुं सूत्रं त्यजेदुधः’ इति “किं प्रजया करिष्यामो वेदां नोऽयमात्माऽयं श्लोकः” इति
‘वदं तु विदितं तत्त्वम्’ इत्यादिश्रुतिस्मृतिवाक्यार्थे सम्यग्विचार्यमाणे संन्यासस्य ब्रह्मविदेव योग्यो विषयो
न तु जडादिवत्वेनां वेदशास्त्राधीतिशून्यानाम् “परोक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमाप्तात्”
इत्येतच्छब्दस्यैवपदवाक्यप्रमाणबलेन लोकानां कर्मचितत्वानित्यत्वात्पुण्यत्वात्सत्त्वपरीक्षायोग्यत्वात्संभवात्
वेदाभ्ययनतदर्थविचारे तत्त्वनिश्चये कर्मणि लौकिके च सर्वत्र योग्यस्यैवाधिकारदर्शनाद्वेदाभ्ययनतदर्थ-
विचारानर्हतां ब्रह्मतत्त्वावगमनं बुधत्वं च स्वप्नेऽपि न संभावयितुं शक्यते ततो वेदान्तभ्रष्टादिनाभि-
गतब्रह्मतत्त्वानामेव बुधत्वं संन्यासश्च निरुक्तश्रुतिस्मृतिभिरवगम्यते तत् एव भगवताऽप्युच्यते आरुहक्षो-
र्मुनेर्योगमित्याद्यतः सम्यग्विदितात्मतत्त्वस्यैव संन्यासो न तु जडादेर्नापि परोक्षज्ञानिनः ‘महत्सवं ज्ञात्वा
वृक्षमूले बसेत्’ “ज्ञात्वा मैष्ण्यमाचरेत्” “तस्माज्ज्ञानं पुरस्कृत्य संन्यसेदिह मुदिमान् । अहमेवा-
क्षरं ब्रह्म वासुदेवाख्यमभ्यस्यम् ॥ इति भावो ध्रुवो यस्य तदा भवति भैक्ष्यमुक् । यदा तु विदितं तत्त्वम्’
इत्यादिश्रुतिस्मृतिशतैर्भ्यो ब्रह्मविद् एव संन्यासः कर्तव्य इति सिद्धम् । “विद्वान् यजते” इत्यत्र वेद-
औत्तार्थतत्त्वप्रयोगप्रायश्चित्तविहितच्छब्दार्थस्तस्यैव यजत इति कर्मविधिर्न तु ब्रह्मविदः “तस्य कार्यं न वि-
द्यते” इति ब्रह्मविदः कर्माभावस्मरणान् ततस्त्वविद्वानेव यावज्जीवश्रुतिवाक्यानां गतिरिति स्थितम् ॥ १ ॥

श्री० टी०—तर्हि यावज्जीवं कर्मयोग एव प्राप्त इत्याशङ्क्य तस्यावधिमाह—आरुहक्षोरिति । ज्ञान-
योगमारोढुं प्राप्तुमिच्छोः पुंसस्तदारोहे कारणं कर्मोच्यते चित्तशुद्धिकरत्वात् ज्ञानयोगमारूढस्य तु तस्यैव
ज्ञाननिष्ठस्य शमः समाधिश्चित्तविक्षेपकर्मोपरमो ज्ञानपरिपाके कारणमुच्यते ॥ १ ॥

स० टी०—तर्हि कर्म प्रशस्तत्वात्सदानुष्ठेयमा मुतेः ॥ मेवं भीशुद्धिवैराग्यमारुहक्षोर्हि कर्म तत् ॥ १ ॥
शुद्धिं प्राप्तस्य तस्यैव तस्यागो ज्ञानसाधनम् ॥ अधिकारविभागेन कर्मतत्त्यागयोरपि ॥ २ ॥ कार्याकार्य-
व्यवस्थान्न प्रोक्ता भगवता मया ॥ ३ ॥ ३ ॥

भा० टी०—किं प्रशस्तत्वाद्यावज्जीवं कर्मयोग एवानुष्ठेय इत्याशङ्क्यां ध्यानयोगाधिकारसंपत्तिपर्यन्त-
मवधिमभिप्रेत्य कर्मयोगस्य ध्यानयोगसाधनत्वप्रदर्शनेन उत्तरमाह—आरुहक्षोरिति । योगं ध्यानयोगमा
रुहक्षोरारोढुमिच्छोर्ध्यानयोगेऽवस्थानुमसमर्थस्य । यत्तु योगं ज्ञानयोगमिति तत्र ध्यानयोगस्यैव प्रक्रमन्त-
त्वात् । कस्यावरुक्षोः मुनेः कर्मफलसंन्यासिन इत्यर्थः । यत्तु मुनेर्नीदिध्यासनाख्यज्ञानयोगवत्तः अवगमन-
नक्रमेण योगमारुहक्षोरिति तत्र, निदिध्यासनवतः पुनः अवगमननक्रमस्यानपेक्षणात् । यथोर्नीदिध्यासनार्थ-
त्वात् कर्मफलमिसंधिरहितं कारणं साधनमुच्यते तस्यैव पूर्वं कर्मिणः पश्चाद्योगारूढस्य प्राप्तध्यानयोगस्य
शम उपशमः सर्वकर्मभ्यो निवृत्तिः कारणं योगारूढताया आत्मसाक्षात्कारनिर्विकल्पसमाधिपर्यन्तायाः
साधनमुच्यते । एतेन योगमन्तःकरणशुद्धिरूपं वैराग्यमारुहक्षोर्न त्वारूढस्य मुनेर्भविष्यतः कर्मफलतृष्णा-
स्याग्निः कर्म कारणं योगारोहणे साधनमनुष्ठेयमुच्यते योगारूढस्य योगं पूर्णं प्राप्तवतस्तु तस्यैव शमः
सर्वकर्मसंन्यास एव कारणमनुष्ठेयत्वा ज्ञानपरिपाकसाधनमुच्यत इति प्रस्युक्तं, ध्यानयोगस्यैवास्मिन्नध्याये
वर्णनीयत्वेन तत्पक्षे श्लोकस्य सम्यगुपपत्त्या वर्णनीयार्थं श्रौतं विद्वद्वाक्यौत्तार्थवर्णनस्यानुचितत्वात् । योऽ-
सूत्रं त्रिभिः श्लोकैः पञ्चमान्तेयदीरितम् । षष्ठ आरभ्यतेऽध्यायसङ्ख्यापाठ्यमात्राय विस्तरात् ॥ तत्र सर्वकर्म-
त्यागेन योगं विधातव्यत्वाज्यत्वेन हीनत्वमाशङ्क्य कर्मयोगं द्वाभ्यां स्तुतवानिति स्वपूर्वप्रश्नादव्यस्मि
नृदीयश्लोके ध्यानयोगविधानवर्णनस्यावश्यकत्वात् । कदा योगारूढो भवतीत्युच्यत इत्युत्तरश्लोकमव-
योगं समाधिमाह—योगारूढ इत्युच्यत इति योगारूढस्यैवप्रदर्शनपरत्वमन्तःतन्मूलविरोधात् ॥

प० टी०—अथ कर्मज्ञानयोरवधिमाह—आरुरुक्षोरिति । यमनियमादिसोपानमार्गेणारोहमुर्ध्वगतिं प्राप्नु-
मिच्छोः पुरुषस्य कर्म कारणमुच्यते आरोहणावधि कर्म कर्तव्यं चित्तशोधकत्वात् अशुद्धचित्तस्य च बिभेज-
नकत्वात् । तथा तस्यैवारूढदशां प्राप्तस्य ध्याननिष्ठस्य ज्ञानपरिपाकार्यं शमो विक्षेपोपरमः कारणम् ॥ ३ ॥

रा० टी०—ध्यानाधिकारत्वेनोक्तो मुख्यः कर्मयोगः किं सकृदनुष्ठेय उत फलप्राप्तिपर्यन्तमित्यतः फलप-
र्यन्तमित्याह—आरुरुक्षोरिति । योगं ज्ञानोपायमारुरुक्षोः संपूर्णं कामयमानस्य मुनेः परोक्षज्ञानिनः कर्म
कारणमुच्यते । योगारोहरूपसाक्षात्कारस्येति योज्यम् । अपरोक्षरूपफलोद्भवपर्यन्तं कार्यमिति भावः ।
तस्यैव मुनेर्योगारूढस्य संपूर्णज्ञानोपायस्यापरोक्षज्ञानिनः शमः उपलक्षणं भगवन्निष्ठबुद्धित्वरूपध्यानव्या-
ख्यानाचर्नादिकं कर्म कारणं मुक्तिगतसुखातिशयस्येति योज्यम् । यद्यप्ययं प्रश्नो यदा ते मोक्षकलिलमि-
त्यनेन द्वितीये परिहृतस्तथापि तत्र परोक्षज्ञानार्थिनोऽत्र तु योगारोहशब्दितसंपूर्णोपायशब्दितापरोक्षा-
र्थिन इति भेद इति भावः । यद्वा योगारूढस्येत्युत्तरार्धे अपरोक्षज्ञानिनो ध्यानादिकं कर्म वक्तुं यदा त
इति श्लोकोक्तस्यैव प्रश्नोत्तरस्य पूर्वार्धेनानुवाद इति ज्ञेयम् । यद्वा कर्मयोगमध्ये ज्ञानार्थिना कीदृशो यो-
गोऽवश्यापेक्षित इत्यत आह—आरुरुक्षोरिति । पूर्वार्धेन ज्ञानार्थिनः उत्तमावयवमध्यमरूपनानाजनशुश्रूषाख्य-
मेव कर्मावश्यापेक्षितमित्युच्यते । ज्ञानार्थिनो यथाशक्ति त्रिविधप्राणिनां शुश्रूषयोपकारकृतः हरिस्तुष्टः
स्वापरोक्षं ददाति । तेन तदवश्यं कार्यमिति चरमार्धेन तु ज्ञानिनो नानाजनशुश्रूषाख्यकर्मोपशम एव शमप-
देनोच्यते न तु ध्यानानुपशमः तच्च कार्यमेवेत्युच्यते शमपदस्योभयार्थत्वात् तस्य स्वोत्तमसेवयैवेष्टसिद्धौ
अन्यशुश्रूषया कृत्याभावात् । एवं चात्र श्लोके पूर्वार्धे ज्ञानार्थिनः कर्मापेक्षितमित्युक्तोत्तरार्धे ज्ञानिनः
शमपदेन कर्मोपशमोऽपेक्षित इत्युच्यते । तथाच न निरभिर्न चाक्रियो योगीत्याद्युक्तिविरोध इति प्रत्युक्तं ध्येयं
कर्मशमशब्दाभ्यां नानाजनशुश्रूषाख्यकर्मतदुपशमयोरैवात्र विवक्षितत्वादिति ॥ ३ ॥

यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषजते ॥

सर्वसंकल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥ ४ ॥

त० टी०—कर्माचरन्कदा योगारूढो भवतीति चेच्छृणु—यदा हीति । यदा यस्मिन्काले इन्द्रि-
यार्थेषु शब्दादिविषयेषु तत्साधनभूतेषु कर्मसु च न सज्जते, ममैते भोग्या एतदर्थं मया प्रयतितव्यमित्य-
भिनिवेशं न करोति हि यस्मात्सर्वसंकल्पसंन्यासी सर्वसंकल्पफलभोगविषयास्तत्साधनकर्मविषयांश्च
संकल्पान् संन्यसितुं त्यक्तुं शीलं यस्य स तदा योगारूढ उच्यते ॥ ४ ॥

म० टी०—कदा योगारूढो भवतीत्युच्यते—यदा हीति । यदा यस्मिन् वित्तसमाधानकाले इन्द्रियार्थेषु
शब्दादिषु कर्मसु च नित्यनैमित्तिककाम्यलौकिकप्रतिषिद्धेषु नानुषजते तेषां मिथ्यात्वदर्शनेनात्मनोऽकर्त्रभो-
क्तृपरमानन्दाद्वयस्वरूपदर्शनेन च प्रयोजनाभावबुद्ध्याऽहमेतेषां कर्ता ममैते भोग्या इत्यभिनिवेशरूपमनु-
षङ्गं न करोति हि यस्मात् तस्मात्सर्वसंकल्पसंन्यासी सर्वेषां संकल्पानामिदं मया कर्तव्यमेतत् फलं भोक्त-
व्यमित्येवंरूपाणां मनोवृत्तिविशेषाणां तद्विषयाणां च कामानां तत्साधनानां च कर्मणां त्यागशीलः तदा
शब्दादिषु कर्मसु चानुषङ्गस्य तद्धेतोश्च संकल्पस्य योगारोहणप्रतिबन्धकस्याभावात् योगं समाधिमारूढो
योगारूढ इत्युच्यते ॥ ४ ॥

श्री० टी०—ननु बाह्योपरमणमेवैकं शमाभिधानं साधनमवलम्ब्य योगारोहणं कुर्वतो यतः कदा योगा-
द्वत्सिद्धिरित्याकाङ्क्षायां यदा सर्वत्र ब्रह्मदृष्ट्या कर्मसु विषयेषु चासद्वियमुज्य प्रवृत्त्यभावरूपा योगा-
द्वत्सिद्धिरिति बोधयति—यदा हीति । सर्वसंकल्पसंन्यासी संकल्पाः ब्रह्मगुणकर्मादिगोचराः समीचीन-

त्वबुद्धयः सर्वविषयाः संकल्पाः सर्वसंकल्पास्तान्संन्यसितुं शीलमस्यास्तीति सर्वसंकल्पसंन्यासी अधिष्ठानयाथा-
 ल्यसंदर्शनेनारोपितानां बुद्ध्यादीनां मिथ्यात्वे तेषु शुक्तिरजतवदाभासमात्रेषु तज्ज्ञस्य समीचीनत्वबुद्धयः
 संकल्पाः न जायन्ते कामाश्च वैषयिकाः कामाः सर्वे यन्मूलाः 'संकल्पमूलाः कामा वैषयाः
 संकल्पसंभवाः' इति स्मरणात्ततः प्रत्यग्दृष्ट्या सर्वस्य ब्रह्ममात्रत्वेन निराश्रयान्सर्वान्संकल्पान्संन्यस्य
 सर्वं ब्रह्मवेति सर्वत्र ब्रह्मदर्शनशीलो ब्रह्मविद्यतिर्यदा यस्मिन्काले इन्द्रियार्थेषु कचिद्विषादनादौ दृष्टेषु शब्दा-
 दिषु कर्मसु च कचिद्भासनया कर्तव्यत्वेन प्रतीतेषु स्नानशौचादिकर्मस्वपि नानुषज्जते भोक्तृभोजनभोज्येषु
 कर्तृकारणकार्येषु च मिथ्यात्वबुद्ध्या स्वयमनुपपन्नमासक्तिं न करोति अनुषज्जो नामाहं भुञ्जेऽहं करो-
 मीति भोक्तृकर्तृतादात्म्यापात्तिस्तां न करोति किंत्वसङ्गोदासीनत्वेन सर्वत्र साक्षिभूतस्तिष्ठतीत्यर्थः । यद्वा
 प्राक्तनसंस्कारानुरूपा प्रवृत्तिरनुपपत्तिस्तां न करोति प्रवृत्तेः काममूलत्वात्कामस्य संकल्पमूलत्वात्संकल्पानां
 सर्वेषामप्याश्रयमिथ्यात्वविज्ञानेन संन्यस्तत्वाद्विदुषः शब्दादिषु कर्मसु चाप्यनुपपन्नाभावो युक्तः 'कारणा-
 भावे कार्याभावः' इति न्यायान् । यद्वा विपरीतप्रत्ययनिरसनपूर्वकं सर्वत्र ब्रह्मदर्शननिष्ठयां प्रवृत्तौ ब्रह्म-
 विद्यतिः स्वयं सर्वसंकल्पसंन्यासी अधिष्ठानाज्ञानदोषेण शुक्तौ रजतप्रत्ययवर्जिर्बिम्बे परे ब्रह्मण्यद्विषीचे
 षटः पदः कुक्ष्यमिति भ्रान्त्या सम्यक्संन्यन्त इति संकल्पाः विपरीतप्रत्ययास्तां सर्वान्संकल्पान्संन्यसितुं
 चिद्वत्स्या ब्रह्मणि प्रविलापयितुं शीलमस्यास्तीति सर्वसंकल्पसंन्यासी विजातीयप्रत्ययप्रविलापनपरतया स-
 जातीयप्रत्ययावृत्तिं कुर्वन्नित्यर्थः । यदा यस्मिन्काले सर्वत्र ब्रह्ममात्रमहणशीलाया बुद्धिबुत्तेः स्थिरीभाववत्सा-
 यामिन्द्रियार्थेषु कचिदाभासतः प्रतीयमानेषु विषयेषु कर्मसु च चक्षुरादीन्द्रियैस्तत्तद्विषयमहणकर्मस्वपि
 नानुषज्जते अनुपपत्तिं न करोति अनुपपत्तिर्नामाकस्माद्दृष्टार्थानुरूपेण पुनर्बुत्तेः परिणतिस्तां चक्षुरादिभिरि-
 न्द्रियैर्ग्रहणक्रियां च न करोति किंतु दृष्टान्विषयान् तद्वृत्तिद्वष्टारं च प्रत्याबुद्ध्या ब्रह्मणि प्रविलापयतीत्यर्थः ।
 एवं द्रष्टृदर्शनदृष्टादिभेदाभिन्नं विश्वं सर्वं यदा ब्रह्ममात्रं पश्यति तदा योगारूढः सर्वस्य स्वस्य च ब्रह्मा-
 त्राकारप्रत्ययोऽप्रतिबद्धो योगस्तप्रारूढः प्रतितिष्ठत इति कृत्वा योगारूढ इत्युच्यते स्थितप्रज्ञो यं जीवन्मुक्त
 इति पण्डितैरन्योन्यं प्रति भाष्यत इत्यर्थः । " विज्ञाननिष्ठान् । भवेत् नातिवादी आत्माश्रीश्च आत्मारतिः
 क्रियावान् " इत्यादिभूतिप्रसिद्धिद्योतनार्थो दिशब्दः ॥ ४ ॥

श्री० टी०—कीदृशोऽसौ योगारूढः यस्य ज्ञानः कारणमुच्यत इत्यत्राह—यदा हीति । इन्द्रियार्थेषु इन्द्रियभो-
 ग्येषु शब्दादिषु तत्साधनेषु च कर्मसु यदा नानुषज्जते आसक्तिं न करोति । तत्र हेतुः—आसक्तिमूलभूतान्स-
 र्वान्भोगविषयान्कर्माविषयांश्च संकल्पान्संन्यसितुं त्यक्तुं शीलं यस्य सः तदा योगारूढ उच्यते ॥ ४ ॥

स० टी०—यस्मिन्चित्तसमाधानकाले कर्मसु तत्फलं ॥ तन्मिथ्यात्वविषया स्वात्माकर्म्मभोक्तृविषया तथा
 ॥ १ ॥ अहं कर्तास्य भोग्यं तत्फलं मे चेति रक्षणमात्रं ॥ न करोति परित्यक्तसर्वकामतया मुनिः ॥ २ ॥
 इहामुत्रार्थकामानां हेतूनाप्यासिकान्यतः ॥ संत्यक्तुं शीलमस्यासौ प्राप्तयोगस्तदोच्यते ॥ १ ॥ ४ ॥

भा० टी०—कदा योगारूढो भवतीत्यपेक्षायामाह—यदेति । एतेन कीदृशोऽसौ योगारूढः यस्य ज्ञानः
 कारणमुच्यत इत्यत्राह कः पुनर्योगारूढ इत्यत उच्यत इत्यापातनिकाद्वयमपि प्रस्युक्तं, यदातदापवयोः
 प्रत्यक्षमुपलब्धेर्भाष्योक्तपातनिकाया एव युक्तत्वात् । यदा यस्मिन्काले समाधीयमानचित्तो योगी इन्द्रि-
 यार्थेषु विषयेषु शब्दादिषु कर्मसु च नित्यादिषु प्रयोजनाभावबुद्ध्या नानुषज्जते अनुपपन्नं कर्तृत्वादिवृद्धिं न
 करोतीत्यर्थः । यतः सर्वान् संकल्पान् विषयविषयकमनोवृत्तिभेदान् कामाश्च सर्वाणि कर्माणि चेति सर्व-
 संकल्पान् इहामुत्रार्थकामहेतून् संन्यासितुं शीलमस्येति सर्वसंकल्पसंन्यासी तदा योगारूढः प्राप्तसमाधि-
 विद्यम्यते ॥ ४ ॥

प० टी०—अथ योगारूढस्य स्वरूपमाह—यदेति । यदा यस्मिन् काले इन्द्रियार्थेषु रूपरसादिषु तथा वस्तुकारणीभूतेषु कर्मसु चेष्टासु न सज्जते आसक्तिं न करोति । अथ न केवलं कर्मेन्द्रियनिरोधमात्रमित्याह—सर्वेति । सर्वविषयभोगनिमित्तीभूताः संकल्पास्तान् संन्यस्तुं शीलं यस्य स तदा तस्यामवस्थायां योगारूढ इत्युच्यते नान्यः ॥ ४ ॥

रा० टी०—योगारूढशब्दितसंपूर्णोपायसिद्धिमतो लक्षणमाह—यदेति । यदा हीम्न्द्रियार्थेषु शब्दादिविषयेषु कर्मसु च प्रयत्नं विनापि नानुपज्जते । ननु कर्मानुपपन्नो नाम कर्मस्वरूपस्याग एव तथाच न चाक्रियो योगीति प्रागुक्तविरोध इत्यतः कर्मानुपपन्नं स्वयमेव व्याख्याति—सर्वेति । ज्ञानिनः कर्मानुपपन्नो नाम सर्वकर्मसु संकल्पन्यास एव सर्वेषु कर्मसु संकल्पस्यागी सन् कर्मसु नानुपज्जते यदा तदा योगारूढ उच्यते इति योजना । कर्मसु संकल्पस्यागो माम ममतास्याग एव संकल्पक्रियादिकं सर्वं भगवद्भीनमिति ज्ञानमेव । एवं च संकल्पादेर्भगवद्भीनताज्ञानेन हेतुना कर्मस्वनासक्तत्वे सत्यप्रयत्नेन शब्दादिविषयेषु अनासक्तत्वं योगारूढस्य लक्षणमित्युक्तं भवति । अप्रयत्नेनेति विशेषणाद्योगमाहुरक्षौ नातिव्याप्तिः, तस्यानासक्तेः प्रयत्नसाध्यत्वात् ॥ ४ ॥

उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ॥

आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ५ ॥

त० टी०—एतेन विषयासक्तिस्तद्विरक्तिश्च संसारपाततदुद्धरणहेतुभूते इति बुद्ध्या स्वहितं कुर्यादित्याह—उद्धरेदिति । आत्मना विषयाननुसक्तेन मनसा आत्मानं जीवं समुद्धरेत्, विषयासक्त्या संसारे पतन्तं दोषबुद्ध्या तत्परित्यागेनोर्ध्वं नयेदित्यर्थः । नावसादयेत् विषयासक्त्या संसारसमुद्रे न मज्जयेत् हि यस्मादात्मैव मन एवात्मनो बन्धुहितकारी संसारादुद्धारकः मान्यो भ्रात्रादिः । आत्मैव मन एवात्मनो रिपुरहितकारी नान्यः ॥ ५ ॥

प्र० टी०—यो यदैवं योगारूढो भवति तदा तेनात्मनैवात्मोद्धृतो भवति संसारानर्थव्रातादतः आत्मना विवेकयुक्तेन मनसा आत्मानं स्वं जीवं संसारसमुद्रे निमग्नं तत उद्धरेत् उत ऊर्ध्वं हरेत् विषयासङ्गपरित्यागेन योगारूढतामापादयेदित्यर्थः । ननु विषयासङ्केनात्मानमवसादयेत् संसारसमुद्रे मज्जयेत् हि यस्मादात्मैवात्मनो बन्धुहितकारी संसारबन्धनान्मोचनहेतुः नान्यः कश्चिद्वैकिकस्य बन्धोरपि लोहानुबन्धेन बन्धहेतुत्वात् । आत्मैव नान्यः कश्चित् रिपुः शत्रुरहितकारी विषयबन्धनागारप्रवेशककोशकार इवात्मनः स्वस्य बाह्यस्यापि रिपोरात्मप्रयुक्तत्वाद्युक्तमवधारणमात्मैव रिपुरात्मन इति ॥ ५ ॥

शं० टी०—सुसुक्ष्मदुर्लभं मानुषं तत्रापि ब्राह्मं देहं प्राप्य सदसद्विवेकसंपादनयोग्यं स्वोद्देशेन कृतश्रौतादिसत्कर्मभिर्भक्त्या च प्रसन्नपरमेश्वरप्रसादसंपन्नो भूत्वा शमादिसाधनसंपत्त्या सहुरोः सदाशास्त्रवर्णमननं च कृत्वा ब्रह्मैवाहमिति स्वात्मना ब्रह्म ज्ञात्वा योगारूढः सन् चिदेकरसब्रह्मात्मना यदा तिष्ठति तदा ब्रह्मत्वं संसारदुःखसागरे मग्नमात्मानं स्वयमेव समुद्धृत्य मोक्षसाम्राज्यसुखे संस्थापितवान् भवति यतस्ततो ब्राह्मणादिभिर्विवेकसंपन्नैर्मनुष्यत्वब्राह्मणत्वविवेकित्वादिसिद्धेः साफल्याय सर्वे संन्यस्य प्रयत्नेन संसाराब्धिनिमग्नत्वात्मनः समुद्धरणमवश्यं कर्तव्यमित्याह—उद्धरेदिति । पुत्रमित्रकलत्रादिगोचरमहामोहावर्तं शताकुले कामक्रोधलोभाहंकारममकारादिचित्तविकारमहाप्राहसमुज्जृम्भिते नानाविधमहारोगतिमितिमिङ्गिलकोटिबिराजिते अक्षनापिपासादिमहाकलोलोद्वेष्टिते तापत्रयनिषिद्धबन्धनलज्जबालामालासंघीते स्वेष्टजननष्टिप्रयुक्तप्रलयमहाह्मनिविभूषिते नित्यनिरन्तरदुर्वासनाशैवालपटलसंकीर्णे विषयविषपरिपूर्णसंसारार्णवे निमग्नं जलमसुजरादिदुःखेन हवोऽस्तीत्याम्बोऽन्तमात्मानं स्वमात्मना अस्माभक्तिसाराधितपरमेश्वरप्रसादकस्य कर्मसिद्धिः

वेकवेरायशमदमादिसाधनवता श्रवणादिसमुत्पन्नात्मज्ञानवता स्वेनैवोद्धरेत्स्वोद्धरणे स्वयमेवोक्तलक्ष-
णसंपन्नः साधनमनुत्तमं मान्यत । सत्येवोक्तलक्षणे साधकतमे कार्ये साधनान्तरं च सिध्यति नान्यथा ततो
विषयक्षणे मुमुक्षुकलक्षणवता स्वेनैव स्वोद्धरणं कुर्यात् यथा महाज्वरादिप्रचण्डरोगादुःखनिमग्नमात्मानं स्वं
स्वयमेव प्रतिकूलमपध्याचरणादिकमपास्य दिव्यौषधपथ्यसेवननिरतो भूत्वा प्रयत्नेन रोगादुद्धरति तथा
भूतबाहीयानापस्तम्बोक्तान् क्रोधादिदुर्गुणान् तत्कार्याणि चापास्य प्रतिकूलं सर्वं कर्म संन्यस्यामीनत्वादी-
नामात्मगुणानां च सेवया सद्गुरोः सन्निधौ नियमेन कृतश्रणादिनात्मज्ञानं समधिगम्य योगाकूटो भूत्वा-
त्मानं स्वं स्वयमेव संसारसागरादुद्धरेदित्यर्थः । आत्मन उद्धरणं नामाविद्यातत्कार्यसंबन्धलेखरहितेन
सच्चिदानन्दैकस्वरूपेण स्थापनमेव स्वस्वरूपेणावस्थानं खत्वात्मनो मोक्षस्तमेव गिरन्तरब्रह्मयोगनिष्ठया
मुमुक्षुः संपादयेत् नत्वनद्यविद्यावासनावशवतीं सन् बहिर्मुखो भूत्वात्मानमवसादयेत् यथा रोगी
जिह्वादोषवेगवशतो भूत्वा स्वारोग्यप्रतिकूलमपध्यां भुक्त्वा स्वं स्वयमेव नाशयति तथा मुमुक्षुर्य-
तिबाह्यवासनयात्मतरणप्रतिकूलं बहिःप्रवृत्तिं कृत्वां स्वं स्वयमेव न नाशयेत् किंतु 'वाचं यच्छ मनो-
यच्छ यच्छ प्राणेन्द्रियाणि च । आत्मानमात्मना यच्छ न भूयः कल्पसेऽध्वनः' इतिन्यायेनान्तःप्रवणो
भूत्वा स्वोद्धरणमेव कुर्यादित्यर्थः । ननु पङ्के मग्नं पशुं तदीया इवात्मानं भ्रातृपुत्रादयो बान्धवाः कन्यादान-
श्राद्धादिभिः समुद्धरिष्यन्ति किं स्वप्रयासेनेत्याशङ्क्यामाह—आत्मैवेति । स्वाविद्यया जननमरणादिदुःख-
प्रवाहे पतित्वाध्यात्मिकादितापत्रयाग्निना संतप्यमानस्यात्मनः स्वस्यात्मा स्वयमेव बन्धुः संसारदुःखान्मो-
चयित्वा निरतिशयमोक्षसुखेन वप्रातीति बन्धुः संसारदुःखान्निधितारकः स्वस्य स्वयमेव न तु भ्रात्रादिः
तत्कर्तृकश्राद्धादिपुण्यकर्मणामविषयत्वेनात्मा न तैस्तार्यते यथा महारोगी परकर्तृकपथ्यौषधसेवया न तार्यते
विना स्वकर्तृकया तथैव स्वयमपि स्वकर्तृकश्रवणमनननिदिध्यासनसमाधिनिष्ठया विना पुत्रादिभिर्न तार्यते
प्रत्युत क्षेहास्पदत्वेन बन्धहेतुरेव भवति पुत्रादिर्न तु मुक्तये तत्र एवावधार्यते आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरिति ।
स्वस्य रोगक्षुदादिदुःखप्राप्तौ तन्निवर्तकत्वं स्वस्यैव दृष्टमिति प्रत्यक्षप्रसिद्धम् । " एतैरुपायैर्यतते यस्तु विद्वा-
न् तथैव आत्मा विद्यते ब्रह्मवाम" इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं च हिशब्दो द्योतयति । नन्वात्मानं प्रत्यात्मन एव
बन्धुत्वे स्वातिरिक्तानामेव सर्वेषां शत्रुत्वं सिद्धं न काप्यात्मन इत्यादिशङ्कायां न, स्वोद्धरणाय यत्नमकु-
र्वाणो यो बहिर्मुखः स एव स्वस्य स्वयं शत्रुर्भवतीत्याह—आत्मैवेति । आत्मनः स्वस्यात्मैव शत्रुः
" शान्तो हान्तः" इत्युक्तसाधनसंपत्त्यात्मोद्धरणाय समाधिमकुर्वाणो यः स एव यतिः स्वस्य स्वयमेव
शत्रुर्भवति यथा जिह्वादोषेणापध्याकारी स्वस्य स्वयमेव शत्रुस्तथा श्रमादिसाधनसामग्रीमालम्ब्य स्वोद्धरण-
साधनभूतब्रह्मयोगनिष्ठावामतिष्ठन्ननाद्यविद्यावासनावेगाद्विदेहमुक्तिहेतुर्ज्ञानस्य निर्मूलकं बाह्यमेवावलम्बते यत-
स्तत आत्मन आत्मैव रिपुर्मारकः न तु बहिरपकर्ता तस्य बाह्यकार्यं प्रत्येव रिपुत्वं न तु मुक्तिं प्रत्युत एवा-
वधार्यते आत्मैव रिपुरात्मन इति । मुक्तिहेतोः सार्वान्यसिद्धेर्बाह्यालम्बनस्यैव प्रतिषेधस्तात्तर्कतुः स्वस्य
युक्तं स्वं प्रति स्वस्यैव रिपुत्वं रोगिण्यपध्याकारिणि तदृष्टमिति हिः प्रसिद्धं द्योतयति ॥ ५ ॥

श्री० टी०—अतो विषयासक्तियोगे मोक्षं तन्नाशकौ च बन्धं पर्यालोच्य रगादिस्वभावं त्यजेदित्याह—
आत्मैवेति । आत्मना विवेकयुक्तेनात्मानं संसारदुद्धरेत् नत्ववसाव्येदधो न नयेत् हि यस्मान् आत्मैव
मनः संसारदुद्धरेत् आत्मनः स्वस्य बन्धुरपकारकः रिपुपकारकः ॥ ५ ॥

स० टी०—संसारदुद्धरेत् अथा जातसादेवात्माप्रमत्तादुद्धरेत् ॥ अन्तर्भावसंसारान्धनान्यात्ममुद्धरेत् ॥ १ ॥
संसारदुद्धरेत् अन्तर्भावसंसारान्धनान्यात्ममुद्धरेत् ॥ २ ॥ त्यागेन विवेक

यासक्तैः समाभ्यारूढता नयेत् ॥ अनाद्यविषयाध्यस्तदेहाद्यात्ममतिं त्यजेत् ॥ ३ ॥ प्रज्ञात्मैक्यावबोधेन भीमान् शान्तिं समाश्रयेत् ॥ संसारेऽत्यन्तघोरेऽस्मिन् रागद्वेषादिसंकुले ॥ ४ ॥ स्वात्मानं पातयेन्नैव विषयासक्तचेतसा ॥ बन्धान्मोक्षकरो ह्यात्मा हितकारी स आत्मनः ॥ ५ ॥ नान्यः कश्चिद्भवेद्बन्धुः संसारोद्धारणे क्षमः ॥ प्रत्युत स्नेहपाशेन बन्धुरन्योऽत्यनर्थदः ॥ ६ ॥ आत्मैवाहितकारित्वादात्मनः शत्रुरुच्यते ॥ विषयासक्तिबन्धैश्च कारागारे प्रवेशनात् ॥ ७ ॥ पुनर्जन्म पुनर्मृत्युः पुनर्भोगेषु दीनता ॥ स्वात्माज्ञानाद्यतो नृणां तत ऊर्ध्वं नयेत्स्वयम् ॥ ८ ॥ आत्मानं तत्स्वबोधेन बैराग्यादियुतेन च ॥ ९ ॥ १॥ १॥

भा० टी०—यदेवं योगारूढस्तदा तेनात्मनाऽऽत्मोद्धृतो भवति संसारानर्थसमूहादतः संसारार्णवे निमग्नमात्मानमात्मनोद्धरेत् तत ऊर्ध्वं नयेत् योगारूढतामापादयेत् आत्मानं नावसादयेन्नाथो नयेत् हि ब्रह्मादात्मैव बन्धुः संसारान्मोक्षकः नान्यः कश्चन पुत्रादिः प्रत्युत मोक्षं प्रति प्रतिकूल एव स्नेहादिवन्धनायतनत्वात् 'बन्धवो दृढबन्धनम्' इत्युक्तत्वात्, तथात्मैवात्मनो रिपुः नान्यो बाह्योऽपकारी तस्यात्मप्रयुक्तत्वात् तस्माद्युक्तमेवोभयव्रावधारणम् ॥ ९ ॥

प० टी०—अतो विषयत्यागे मोक्ष आसक्तौ च बन्ध इति पर्यालोच्य रागादित्वभावं त्यजेदित्याह—उद्धरेदिति । विवेकयुक्तेनात्मना मनसा कृत्वात्मानं जीवदशापन्नं संसारानुद्धरेत् परं तु नावसादयेन्नाथः पातयेत् हि यस्मात्कारणादात्मनो बन्धुरूपकारको रिपुरपकारक आत्मैव स्वयमेव नान्यः मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः इत्युक्तत्वात् ॥ ९ ॥

रा० टी०—यस्य ध्यानयोगस्य कामादिवर्जनरूपसंन्यासयुक्तस्ववर्णाश्रमोपचितकर्मानुष्ठानवानधिकारी उक्तः अपरोक्षाख्यफलपर्यन्तं कर्मानुष्ठानं चोक्तं । स एव ध्यानयोगोऽभियोगेन कार्यं इत्याह—उद्धरेदिति । आत्मना मनसा आत्मानं जीवमुद्धरेत् पुनर्भोजनं कुर्यात् । आत्मानं जीवं नावसादयेत् न क्लेशमाजनं कुर्यात् । कुतः हि यस्माद्धात्मनो जीवस्यात्मैव मन एव बन्धुः रिपुश्च भवत्यत इति ॥ ९ ॥

बन्धुरात्मात्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः ॥

अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥ ६ ॥

त० टी०—कथंभूतस्यात्मन आत्मा बन्धुः कथंभूतस्यात्मन आत्मा रिपुरित्युच्यते—बन्धुरिति । येन पुरुषेणात्मनैव स्वेनैवात्मा स्वमनो विषयेभ्यो जितो निवर्तितः तस्यात्मा मन एव बन्धुर्हितकारी । अनात्मनोऽजितमनसः पुरुषस्यात्मैव विषयासक्तं स्वकीयं मन एव शत्रुवत् स्वस्य शत्रुत्वे संसारबन्धहेतुत्वे वर्तेत । तदुक्तं श्रीपराशरेण—'मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः । बन्धाय विषयासक्तं मुक्त्यै निर्विषयं स्मृतम्' इति ॥ ६ ॥

म० टी०—इदानीं किलक्षण आत्मनो बन्धुः किलक्षणो बात्मनो रिपुरित्युच्यते—बन्धुरिति । आत्मा कार्यकरणसंघातो येन जितः स्ववशीकृतः आत्मनैव विवेकयुक्तेन मनसैव न तु शस्त्रादिना तस्यात्मा स्वरूपमात्मनो बन्धुरुच्छृङ्खलप्रवृत्त्यभावेन स्वहितकरणात् अनात्मनस्तु अजितात्मन इत्येतत् शत्रुत्वे शत्रुभावे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् बाह्यशत्रुरिवोच्छृङ्खलप्रवृत्त्या स्वस्य स्वेनानिष्टाचरणात् ॥ ६ ॥

शं० टी०—यदुक्तं स्वंप्रति स्वस्यैव बन्धुत्वं शत्रुत्वं च तदिदानीं विस्पष्टयति—बन्धुरिति । अनाद्यविद्याशासनया रागद्वेषादिभिश्च बन्धकरुणैरिन्द्रियवशो भूत्वा देहेन्द्रियादिप्रवृत्तिमेव स्वाभाविकीं स्वस्यैवात्मनो य आत्मा संसरति तस्यात्मनः सदसद्विवेकवता तीव्रविरक्तिमता मोक्षेच्छयैव कृतश्रवणादिना विज्ञात्वात्मतत्त्वेनानिष्टादिगुणसंपन्नेन येनात्मना रागद्वेषादिदोषानभिभूयात्मा कार्यकरणसंघात एव

जितो निर्जितो भवति स आत्मा बन्धुर्भवति कार्यकरणसंघातजयस्तु तत्प्रवृत्तिप्रतियोगिगुणावष्टम्भेन कर्तव्यः देहप्रवृत्तिर्देहशिरोब्रीकणां समत्वधारणेन धैर्येण च प्राणप्रवृत्तिः प्राणायामेन क्षान्त्या च इन्द्रियप्रवृत्तिर्मनःप्रवृत्तिश्च वैराग्येण क्षान्त्या च बुद्धिप्रवृत्तिः सदसद्विवेकविज्ञानेन तीव्रमोक्षेच्छया च ब्रह्मण्येवात्मभावेनाहंकारप्रवृत्तिर्जितेभ्यः । एवं कार्यकरणसंघातलक्षण एवात्मा येन वशीकृतो भवति स कार्यकरणसंघातजेतात्मा पूर्वोक्तस्याहंमेतिसंसारिणोरात्मनो बन्धुस्तारको भवति स्वतरणकारणभूतज्ञानस्याप्रतिबन्धत्वाच्च क्रियमाणसमाधिनिष्ठाप्रतिकूलकार्यकरणसंघातप्रवृत्तिं वासनाकृतां निगृह्य यस्मात्समाधावेव प्रवर्तते तस्मादित्यर्थः । एतेन देहेन्द्रियमनोबुद्ध्यादेरनुकूलत्वे समाधिर्ज्ञानं च मोक्षश्च सिध्यति नान्यथा ततः प्रतियोगिगुणावष्टम्भेन देहेन्द्रियादेर्भयोऽवश्यं मुमुक्षोर्यतेः कर्तव्य इति सूचितम् । तत एव देहेन्द्रियादेर्जयमकुर्वाणः स्वस्य स्वयमेव शत्रुर्भवतीत्याह—अनात्मन इति । अनात्मनो देहेन्द्रियादेः स्वस्ववासनानुरूपप्रवृत्त्या शत्रुत्वे समाधिनिष्ठा प्रतिकूलत्वे सति तत्प्रवृत्त्यनुसार्यात्मापि संसारमग्नस्यात्मनः स्वस्य स्वयं शत्रुवदेव भवति स्वेद्धरणक्रियाप्रतिकूलत्वेहाद्यनुसारित्वाद्यथा रोगी विरोध्यपथ्यानुसारी पुरुषः स्वस्य स्वयं शत्रुर्भवति तथाऽयमात्मापि 'नाविरतोदुश्चारितात् । यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञः' इति 'वाचं यच्छ' इत्यादिभ्युत्तिस्मृत्युक्तमोक्षमार्गमनाहस्य यतो वासनानुरूपेण स्वभुक्तेः प्रतिकूलां बहिःप्रवृत्तिमेव करोति ततो युक्तमात्मनः स्वं प्रति स्वस्य शत्रुत्वम् । यस्मादेवं तस्मान्मुमुक्षोर्यतेः श्रवणादिजन्यज्ञानव्रतो विदेहकैवल्यसिद्धये कर्तृकरणभोक्तृभोग्यादिसर्वद्वयमिध्यात्वबुद्ध्या तीव्रवैराग्येण च मिथ्याविषयां बन्धकरी ब्राह्मप्रवृत्तिं निगृह्य ब्रह्मयोगनिष्ठामभिध्यायात्मोद्धरणमवश्यं प्रयत्नेन कर्तव्यमिति सिद्धम् । ननु उद्धरेदात्मनात्मानमित्यात्मनैवात्मन उद्धराणं कर्तव्यमित्युक्ते स्वेकस्यैवात्मनः कर्तृकर्मभावः प्रसज्यते स च लोकशास्त्रविरुद्धः नहि स्वस्कन्धं स्वयमारोहं शक्नोति तद्वत् स्वं स्वयमुद्धर्तुं च न शक्नोत्येवेति चेत्सत्यं स्वं प्रति स्वस्य कर्तृभावः कर्मभावश्च नोपपद्यते तथापि गुणभेदेन तद्वयमात्मन्येकस्मिन्प्रयुक्तव्यते तदुच्यते । "स्वाज्ञानेन संसारे पतितं स्वं स्वयमेव शमदमसंन्यासाद्देसाधनसंपत्त्या श्रवणमनननिदिध्यासादिभिः समुत्पन्नकूटस्थासङ्गविद्रूपत्वविज्ञानेन देहेन्द्रियादिसंबन्धवर्हिं ज्ञात्वा कर्तृत्वभोक्तृत्वादिवन्धेभ्यो मोचयितुमर्हस्येव यथा अज्ञानेनारण्ये निर्जने हृदे बाऽन्यत्र वा पङ्के पतितं स्वं स्वयमेव विवेकी चतुरः पुरुषस्तरुं तरुशाखां वा लतां वान्यद्वावलज्योपायेन पक्वात्समुद्धरति तद्वदेच्छयायाऽग्रावद्वचनाच्च न कोऽपि विरोधः ॥ ६ ॥

श्री० टी०—कथंभूतस्यात्मैव बन्धुः कथंभूतस्य चात्मैव रिपुरित्यपेक्षायामाह—बन्धुरिति । येनात्मनैव आत्मा कार्यकारणसंघातरूपो जितो वशीकृतः तस्य तथाभूतस्यात्मनः आत्मैव बन्धुः अनात्मनोऽजितात्मनस्तु आत्मैवात्मनः शत्रुत्वे शत्रुवत्पकारित्वे वर्तते ॥ ६ ॥

स० टी०—बन्धुरात्मात्मनः कीदृशीदृक् शत्रुरित्यीर्यते ॥ कार्यकारणसंघातो येनावौ स्ववशीकृतः ॥ १ ॥ विवेकबुद्ध्या तस्यात्मा विषयासक्तिवारणान् ॥ बन्धुरस्यात्मनः शास्त्रप्रवृत्त्या मोक्षसंमुखः ॥ २ ॥ आत्मैव शत्रुवत्तस्य मूढस्याप्यजितात्मनः ॥ वर्तते शत्रुभावेन विषयासक्तिबन्धनान् ॥ ३ ॥ उच्छृङ्खलप्रवृत्त्या च स्वस्य स्वेनैव बन्धनम् ॥ तान्प्रवृत्त्यास्य मोक्षोऽपि स्वयं सिद्ध उपस्थितः ॥ ४ ॥ ६ ॥

भा० टी०—आत्मैव बन्धुरात्मा रिपुरात्मन इत्युक्तं तत्र किलक्षण आत्मात्मनो बन्धुरात्मात्मनो रिपुरमेति तथाह—बन्धुरिति । तस्यात्मनः स आत्मा बन्धुः येनात्मना आत्मैव कार्यकरणसंघात एव जितः वशीकृतः श्रेयोभिमुखः जितेन्द्रिय इत्यर्थः । अनात्मनः अजितात्मनस्त्वजितकार्यकरणसंघातस्यात्मैव स्वयमेव शत्रुत्वे शत्रुभावे वर्तते शत्रुवत् यथ स्मेतर आत्मनोऽपकारी तथात्मात्मनोऽपकारी वर्ततेत्यर्थः । तथा वै-

तदुक्तरोचास्युनः पुनरात्मसद्वस्वारस्याचोदरेतात्मजातानमित्यत्रापि स्वं स्वेनैवोदरेत् हि यस्मात्स्ववदेव स्वस्य बन्धुः स्वयमेव स्वस्य शत्रुरित्यर्थः । एतेनात्मना विवेकयुक्तेन मनसा आत्मानं स्वं जीवमात्मैव विवेक-युक्तं मन एवात्मनः स्वस्य बन्धुः येनात्मैवात्मना विवेकयुक्तेन मनसा जितः न तु शास्त्रादिनेति असुखम् । यत्तु नन्विन्द्रियायैष्वनासक्तौ तस्य सर्वसंकल्पसंन्यासिनः किं प्रयोजनं तत्राह—उदरेदिति । अत्रोत्तरा-र्थस्यमात्रमेतिपदं पूर्वार्थेऽनुपपत्तिर्यं तथाचार्यं संवन्धः आत्मा पूर्वपूर्वापरिमितजन्मोपाजितपुण्यपुत्रपूर्णमन्तः-करणं कर्तुं आत्मानं प्रत्यर्थं कर्म अन्तःकरणापरवर्षाथजडाक्षयनिमग्नतया सकलानर्थात्कृतं गतमात्मना विवेकवैराग्यादिसंपन्नोदरेदुक्तजडाशयास्पृह्यं कुर्यात् न स्वधर्मैः कर्तृत्वादिभिस्तिरस्कुर्यात् । यत् आत्मानं स्वस्य स्वधर्माणां च सत्तायाः प्रत्यगाधीनत्वात् स्वजीवनभूतं तथाचेदशमुपकारं कुर्वत उदरं तिरस्का-राकरणं चोचितमेव । एवं च यदीन्द्रियायैषु सक्तः स्यात्तर्हि इविषा कुण्ठमर्षवैत्यादिन्यायेन क्लान्तपरा-मात् तत्क्रोधाद्युपस्थितौ न कदाचित्प्राप्त्यः संसारादुद्धारः स्यादिति युक्तं प्रवेन्द्रियायैष्वनासक्त इत्याकृतम् । यद्वा आत्मा प्रत्यगात्मान्तर्थात्मी आत्मना विवेकादिसंपन्नोदरेदन्तःकरणेन कर्तृत्वाद्यभिमानकलुषमन्तःकरण-मुदरेत् कण्टकेनेव कण्टकं दूरेणोत्सादयेत् । कुत एवं कर्तव्यमत आह—नात्मानमवसादयेदिति । आत्मानं प्रत्यमूषं स्वं नावसादयेत् न विशीर्णं परमात्मनो विभक्त्युक्तं कुर्यादित्यर्थः । ननु तदेवमेकमन्तःकरणमा-त्मन उपकारकमपकारकं च कथं भवतीत्याशङ्क्य स्वभावसद्व्यतिरिक्तत्वात् विषयेव मरणाजीवनहेतुतया भेदं पुनरुक्तमात्मपदप्रयोगात्सूचयन्नाह—आत्मैवान्तःकरणमेव विवेकादिसंपन्नमात्मनो जीवस्य बन्धुः बन्ध-ध्वंसहेतुः तथा विवेकाद्यसंपन्नमन्तःकरणमेव आत्मनः स्वभावाज्जीवस्य रिपुः सर्वानर्थात्मकप्रवचनहेतुत्वादि-त्यर्थः । उभयत्रैवकारं प्रयुज्जानस्यायमाशयः यत्रापि देवदत्तस्य यक्षदत्तो बन्धुवृत्तये यत्र वा वैत्रस्य मैत्रो वैरीत्युच्यते तत्रापि चैतन्यस्योपधीयमानस्य स्वतोऽपरिणामित्वाच्च बन्धुतारिते उपाधेः परमन्तःकर-णस्यैव रागाद्व्यतिरिक्तत्वात् बन्धुताद्वेषाद्व्यतिरिक्तत्वात् अरितेति नान्यत्रैतौ धर्मौ संभवत इति बन्धुत्वं रिपुत्वं चान्तःकरणस्य स्वव्यतिरिक्त-बन्धुरिति । तस्यात्मनो जीवस्यात्मान्तःकरणं बन्धुर्भवति येन नियन्त्रा जीवे-नान्तःकरणेनैव पूर्वोक्तसहायसहकृतेनात्मा क्षीराक्षयः सेन्द्रियो जितः स्वाधीनः संपादितः तस्यान्तःकरणं बन्धुरित्यर्थः । कदा पुनरन्तःकरणं रिपुस्तत्राह—अनात्मनः पूर्वमात्मशब्देनोक्तस्य देहस्य यदा शत्रुत्वं वशत्वाभावस्तदात्मान्तःकरणमेव शत्रुवद्वर्तते इति ज्ञेयमित्यर्थः । इतीतरकल्पितं तत्पुनः पुनरात्मसद्व्यप्रयोगस्ता-रस्याभिरसनीयम् । अन्यथा आत्मशब्दस्य मुख्यमुपलब्धस्या बह्वर्थकत्वादन्यदपि किञ्चित् करुणयितुं शक्यम् । तथाहि आत्मनेश्वरेणात्मानं जीवमुदरेत् नात्मानमवसादयेत् यत आत्मा ईश्वर एव जीवस्य बन्धुः स एव चैतस्य रिपुरित्यर्थः । ईश्वरस्यैव बन्धुत्वं रिपुत्वं च स्फुटयति—तस्य जीवस्यात्मेधरो बन्धु-कृत्तारकः येनात्मना भाक्तियुक्तेन मनसा आत्मैधरो जितः वशीकृतः अनात्मनस्त्ववशीकृतपरमेश्वरस्य त्वीश्वर एव शत्रुवत् शत्रुत्वेन वर्तते । यद्वा आत्मना पुण्यलब्धेन मनुष्यदेहेनात्मानमुदरेत् यत आत्मैव देह एवात्मनो बन्धुः स एव जीवस्य रिपुः । देहस्य बन्धुत्वं रिपुत्वं च स्फुटयति—तस्यात्मनः आत्म-देहो बन्धुः येनात्मना विवेकयुक्तेन मनसा आत्मैव देहो जितः अनात्मनस्तु अविजितेस्य तु शत्रुवत् ह-नृत्वं देह एव वर्तते इत्यर्थः । अथवा आत्मनो अक्षणाकारपुच्छिलत्वेनात्मनोमहत्कारमुत् अर्थं नयेत् देहात् प्रक्षणात् प्रक्षणात् अनात्ममीति योजयेत् यदात्मनोमहत्कारमवसादयेत् परिष्कृते देहे यदभिमानेन पीडयेत् यत आत्मैवाहंकार एव प्रक्षणे विधीयते बन्धुरात्मनो जीवस्य अनात्मैवसंपादनेन बन्धुमिव-तैकत्वात् स एव परिष्कृते देहे पीडितः शत्रुर्जीवमवसादयेत् निमग्नतया संपादयेत् । अहंकारस्यैव बन्धुत्वं रिपुत्वं च विधायति—तस्यात्मनः आत्मा अहंकारस्यैव बन्धुः अहंकार-एव आत्मनोऽनुजितः जितः

वशीकृत्य प्रधाकारणं नीतः अनात्मनस्त्ववशीकृताहंकारस्य तु शत्रुवच्छत्रुत्वे वर्तय इत्यर्थः । सर्वथाप्यनात्मकेन संसारनिवृत्तिः संशयेत्यर्थं विस्तरेण । तस्माद्यकृतानुसारि भाष्योक्तन्याख्यानेमेव शरणीकरणी-
वमिति विद् ॥ १ ॥

प० टी०—अनात्मनो बन्धुत्वं रिपुत्वं च प्रकटयन्नाह—बन्धुरिति । तस्य पुरुषस्यात्मा मन आत्मनो जीवस्य बन्धुः सुहृदुक्तः । तस्य कस्य, येन पुरुषेणात्मनैव स्वेनैवात्मा कार्यकरणसंघातरूपो जीवो जितो वशीकृतोऽयानात्मनोऽजितात्मनः पुरुषस्य शत्रुत्व आत्मैव स्वयमेव वर्तते नान्यः ॥ १ ॥

रा० टी०—कीदृशस्यात्मनः कीदृशं मनो बन्धुः रिपुश्चेत्यत आह—बन्धुरिति । येनात्मना येन जीवे-
नेति समानाधिकरणं वा, येन जीवेन कर्त्रा आत्मना बुद्ध्या करणेनेति न्यधिकरणं वा, आत्मा मनः
जितं वशीकृतं तस्यात्मनो जीवस्यात्मा मनः बन्धुरेवोपकार्येव भगवद्ब्रह्मानौपयोगीति यावत् । अनात्मनस्तु
अजितममस्कस्य तु जीवस्य आत्मैव मन एव शत्रुवत्प्रसिद्धशत्रुरिव शत्रुत्वे अनुपकारित्वे वर्ततेति मनो-
जयेन ध्यानयोगः कार्य इत्युक्तं भवति ॥ १ ॥ यद्वा योगारोहशब्दितयोगसंपूर्वेभगवत्प्रसादो मुख्यसाधन-
मित्याह—उद्धरेदिति । आत्मना परमात्मना तत्प्रसादेनेति यावत् । आत्मानं जीवं प्राग्वदेव योजना । आत्म-
नो जीवस्यात्मैव परमात्मैव बन्धुः रिपुश्च हि यतः ॥ १ ॥ कीदृशस्य हरिर्बन्धुः रिपुश्चेत्यत आह—बन्धु-
रिति । पूर्ववदेवार्थो योजना च । परंतु प्रथमान्तात्मशब्दोऽत्र परमात्मपरः । आत्मना बुद्धयेत्यत्र बुद्धयुपपत्ति-
तमप्येत्यर्थः । अनात्मनस्त्वित्यस्य भक्तिबलेनात्मवशीकृतभगवत्स्वरूपस्य पुंस इत्यर्थः ॥ १ ॥

जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः ॥

शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः ॥ ७ ॥

ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः ॥

युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥ ८ ॥

त० टी०—जितमनसः पुरुषस्य स्वबन्धुत्वं प्रतिपाद्य तत एव वैर्षम्यविशेषैर्योगारूढता संपद्यते
तद्वैशिष्ट्यं प्रतिपादयन्पूर्वोक्तं योगारूढत्वं स्मारयति—जितात्मन इति ब्राह्म्याम् । प्रागुक्तेन्द्रि-
यानासक्तस्य शीतोष्णसुखदुःखेषु मनस उद्वेगहेतुषु सस्त्वपि तथा हर्षक्षोभहेत्वोर्मानापमानयोः सतोरपि
जितात्मनः विकारशून्यमनसः अत एव प्रशान्तस्य सुखदुःखादिहेतुषु पुरुषेषु रागद्वेषवर्जितस्य परमात्मा
मनोबुद्ध्याविभ्यः परमः स्वयंप्रकाशस्वरूप आत्मा सम्यगाहितः सुस्वरूपेणावस्थितो भवति । अथवा
उक्तप्रकारेण प्रशान्तस्य परं केवलमात्मा समाहितो भवति नान्यस्य ॥ ७ ॥ ततश्च—ज्ञानेति । ज्ञानं
शास्त्रोपदेशजन्यं, विज्ञानमुपदिष्टार्थस्य मनननिदिध्यासनाभ्यासेन अमनिरासपूर्वकयथावस्थितात्मस्वरू-
पावुभवः, ताभ्यां तृप्तः वाञ्छानिराकृतः आत्मा चित्तं यस्य सः कूटस्थो यस्यां कस्यामप्यवस्थायां
पथाकार्यचित् यदृच्छया सङ्गे जातेऽपि निर्विकारः अत एव विजितेन्द्रियः देहधारणहेतुभूताभयानाच्छा-
दनादिमिष्टकटजिम्बरुसमृद्धादिषु भावेषु भीतिदेषाभावाद्भिन्नवर्तितानीन्द्रियाणि येन सः, अत एव
समलोष्टाश्मकाञ्चनः समानि सृष्टिपदपापान्मुक्त्वपि यस्य स तथा तेषु हेयोपादेयबुद्धयभावात् स
योगी युक्तो योगारूढ इत्युच्यते ॥ ८ ॥

प० टी०—जितात्मनः स्वबन्धुत्वं विदुषोति—जितात्मन इति । शीतोष्णसुखदुःखेषु चित्तविक्षेपकहेतु
सुखस्य चित्तं अनात्मनोऽपि मूलाकारिभक्तोऽपि चित्तविक्षेपकहेतुः अतोरपि तेषु अनात्मनेनेति वा जितात्मनः

प्रागुक्तस्य विवेकिनिवृत्तस्य प्रज्ञानतत्त्व सर्वत्र समुद्भूता रागद्वेषादिवृत्तस्य परमात्मा स्वभावतः प्रज्ञानतत्त्व आत्मा समाहितः समाधिबिषयो योगारूढो भवति । परमिति वा छेदः । जित्वात्मनः प्रज्ञानतत्त्व परं वेदकमात्मा समाहितो भवति नान्यस्य, तस्माज्जितात्मा प्रज्ञानतत्त्व भवेदित्यर्थः ॥ ७ ॥ किंच—ज्ञानेति । ज्ञानं शास्त्रोक्तानां पदार्थानामौपदेशिकं ज्ञानं, विज्ञानं तद्व्याप्यवस्तुनिराकरणफलत्वेन विचारेण तत्रैव तेषां स्वाभिव्यक्त्यापरोक्षीकरणं, ताभ्यां तृप्तः संजातार्थप्रत्यय आत्मा चित्तं यस्य स यथा कूटस्थो विषयक-विभावपि विकारशून्यः अत एव विजितानि रागद्वेषपूर्वकाद्विषयग्रहणद्वयावर्तिशानीन्द्रियाणि येन सः अत एव हेयोपादेयबुद्धिशून्यत्वेन समानि मृत्पिण्डपाषाणकाञ्चनानि यस्य सः योगी परमईशपरिभ्राजकः परवैराग्ययुक्तो योगारूढ इत्युच्यते ॥ ८ ॥

श्रुं० टी०—समाधेः प्रतिकूलं देहेन्द्रियादिप्रवृत्तिं निरुप्य समाधिनिष्ठा कृतवतो यतोः कलमहमेवेदं सर्वमिति सर्वत्राप्रतिबद्धात्मा पारोक्ष्यमेवेति सूचयन् वक्ष्यमाणलक्षणसंपन्नो भूत्वा यः समाधिनिष्ठासं-पादितविज्ञानबलेन विपरीतप्रत्ययानामकम्प्यो भवति स योगारूढ इति बोधयति—जित्वात्मनः इति द्वाभ्याम् । विवेकवैराग्याभ्यां तीव्रमोक्षेच्छया चेश्वरप्रसादाद्गुरोः प्रसादाच्च श्रुत्वा मन्त्रतन्त्रानि सम्यग्विज्ञान्य कार्यकारणसंघातं बशीकृत्यात्मोद्धरणाय यः समाधिं करोति तस्य जित्वात्मनः जितो निर्जितः समाधिना सर्ववासनापटलसंक्षये सति विपरीतग्रहो यथा न स्यात्तथा बशीकृतो विपरीतग्रहवैमुख्यं प्रापित आत्म्य मनो यस्य तस्य जित्वात्मनस्त्वत एव प्रज्ञानतत्त्व निर्विकल्पस्य यतोः परमात्मा निरतिशयानन्दरूपत्वाग्निर-वधिकमहत्त्वाच्च परमश्लासावात्मा च परमात्मा परं ब्रह्म समाहितः सम्यगाहितः समाहितः विपरीतप्रत्यय-निर्मुक्तो भूत्वा बहिरन्तः सर्वत्र चक्षुषो रूपमिव बुद्धिवृत्तेः स्वयमेव बिषयो भवतीत्यर्थः । कर्ताहं भोक्ता सुखी दुःखीत्यादिबिपरीतप्रत्ययैः संसारीभूतस्यात्मनः समाधिनिष्ठासंजातविज्ञानबलेन तत्तत्प्रत्ययसंबन्धरा-दित्यापादनमेवात्मनः समुद्धरणमिति परमात्मा समाहित इतिपदेन सूचितं भवति । यदुक्तमुद्धरेद्यत्मानात्मन-मिति तदुद्धरणप्रकारमेव निरूप्येदानीमिर्बलक्षणे योगारूढो जीवन्मुक्त इति योगिनो योगारूढत्वं सूचयितु-माह—शीतेति । तस्य योगनिष्ठासिद्धेरसाधारणकारणमाह—विजितेन्द्रिय इति । तद्व्याप्यवस्तुनिराकरण-च्छाभ्यां विशिष्य जितानि विजितानि विषयग्रहणवैमुख्यं गमितानीन्द्रियाणि बाह्याभ्यन्तरकरणानि येन स विजितेन्द्रियो भूत्वा योगी योगनिष्ठार्थां प्रवृत्तो ब्रह्मविद्यतिः स्वयं ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा “ सर्वं कश्चिदं ब्रह्म । तज्जलान् ” इति “ अयमात्मा ब्रह्म । तत्त्वमसि । ब्रह्मेवेदं सर्वम् ” इत्यादिश्रुतयः “ वासुदेवः सर्वम् ” इत्यादिस्मृतयश्च सर्वस्य जगतो नामरूपप्रत्ययानिरासपूर्वकं नियमेन ब्रह्ममात्रत्वं प्रतिपादयन्ति । निरुक्तश्रु-तिस्मृतिवाक्यबलात्सर्वस्य ब्रह्ममात्रत्वावधारणमप्रतिहवं ज्ञानं शास्त्रेण सूर्यग्रहणनिश्चयवत् विज्ञानं तु श्रुतिस्मृ-तिभिः सम्यग्निर्धारितस्य विवेकबुद्धिपुण्या ब्रह्मवाहमिदं जगत्वेति निर्विशेषात्मना सर्वतः परिपूर्णस्य साक्षात्प-रोक्षीकरणं चक्षुषा राहुप्रस्तार्कविम्बदर्शनवत्तत्वाभ्यामुक्तलक्षणाभ्यां ज्ञानविज्ञानाभ्यां सर्वस्य ब्रह्ममात्रत्वसंग-च्छाभ्यामप्रतिबन्धाभ्यां तृप्तः पूर्णः विकल्पान्तरस्यावकाशरहित आत्मा मनो यस्य स ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा तस्य अतः समलोकात्मकात्मनः समाति चित्कारणरूपस्य समत्वेन ब्रह्ममात्रतया दृष्टानि लोकात्मकात्मनो वैव-द्वयसंलोक्यात्मकात्मनः सर्वत्र ब्रह्ममात्रदर्शीत्यर्थः । एतेन बाह्यपदार्थविवेकराहित्यं हेयोपादेयवस्तुबुद्धिशून्यत्वं च सूचितं भवति । ननु योगारूढस्य ब्रह्मविदः सदा सर्वत्र ब्रह्मदर्शनमनुपपद्यते प्राप्ते सत्त्वाधिभौतिकानुसृष्ट-सर्वज्ञानतत्त्वसंज्ञाभ्यां ब्रह्मदर्शनस्य व्याघातः स्यादित्याशङ्क्यां न, विजितेन्द्रियत्वानिःशेषविनष्टात्म-कतत्वाच्च हेतुः प्राप्तेऽपि ब्रह्मविद्वददृष्ट्यैव तिष्ठति न तत्तत्प्रवृत्तयैः योऽभिबुधाह—शीतोष्णेति । तात्पर्य-नवोर्मातः श्रुतिपूज्यप्रादिरवमानस्तु निन्दाविरकारविस्तयोः मानयोः सतोत्पत्त्यं शीतोष्णतत्त्वसंज्ञा

शीतोष्णेत्यादिभौतिकानामधिदैविकानां चोपलक्षणं सुखदुःखेत्याभ्यात्मिकानामुपलक्षणं शीतोष्णस्याप्रकर्षदा-
वाग्न्यादिषु बृहस्पत्यादिषु च श्वरादिषु मिथ्यानादिषु च प्राप्तेषु सत्त्वपि ब्रह्मचित्समदर्शन एव भवति नत्वारो-
पितानामरूपक्रियासत्त्वलाभानुसंधानपरो भवति नामरूपादेर्ब्रह्मणि प्रविष्टापितत्वेन पुनर्भूतिविषयत्वायोगात्ततः
स्वयं ब्रह्मदृष्टैव तिष्ठति न ततः किंचिच्छलति । तथाच श्रुतिः “ महत्पदं ज्ञात्वा बृहन्मूले वसेत् कुचैलो-
ऽसह्य एकाकी समाधिस्थ आत्मकाम आत्मकामो निष्कामो जीर्णकामो व्याघ्रे हस्तिनि सिंहे वृशे मशके
नकुले सर्वे यक्षे राक्षसे गन्धर्वे मृत्यो रूपाणि विदित्वा न बिभेति कुतश्चन ” इति “ बृहन् इव तिष्ठासेच्छि-
द्यमानो न कुप्येत न कम्पेत । उपल इव तिष्ठासेच्छिद्यमानो न कुप्येत न कम्पेत । आकाशमिव तिष्ठासेच्छि-
द्यमानो न कुप्येत न कम्पेत सत्येन तिष्ठासेत् ” इति एवं विपरीतप्रत्ययहेतुषु प्राप्तेष्वपि ब्रह्मवित्कूटस्थो
विपरीतप्रत्ययैरकम्प्यो भवति यदा तदा युक्तो योगारूढ इत्युच्यते पाण्डितैरिति द्वयोरर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्री० टी०—जितात्मनः स्वस्मिन्बन्धुत्वं स्फुटयति—जितात्मन इति । जितः आत्मा येन तस्य प्रशान्तस्य
रागादिरहितस्यैव परं केवलमात्मा शीतोष्णादिषु संस्त्वपि समाहितः स्वात्मनिष्ठो भवति नान्यस्य । यदा
तस्य हृदि परमात्मा समाहितः स्थितो भवति ॥ ७ ॥ योगारूढस्य लक्षणं श्रेष्ठं चोक्तमुपपाद्योपसंहरति—
ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मेति । ज्ञानमौपदेशिकं विज्ञानमपरोक्षानुभवस्ताभ्यां तृप्तो निराकाङ्क्ष आत्मा चित्तं यस्य
अतः कूटस्थो निर्विकारः अत एव विजितानि इन्द्रियाणि येन अत एव समानि लोष्टादीनि यस्य मृत्त-
ण्डपापाणसुवर्णेषु हेयोपादेयबुद्धिशून्यः स युक्तो योगारूढ इत्युच्यते ॥ ८ ॥

स० टी०—जितात्मनः स्वबन्धुत्वं विवृणोति रमापतिः ॥ सत्सु विक्षेपकेष्वेषु शीतोष्णादिषु यस्य नुः
॥ १ ॥ न जहाति समत्वं धीरात्मतत्त्वसमीक्षणात् ॥ जितेन्द्रियस्य शान्तस्य रागद्वेषपरिक्षयात् ॥ २ ॥
समाधिविषयस्तस्य स्वप्रकाशो हरिर्भवेत् ॥ नान्यस्येत्वाशयो विष्णोस्तस्माच्छान्तो भवेन्मुनिः ॥ ३ ॥
संसारदुःखदृढकारणमाविबीजं भ्रान्तेर्गृहं विविधकामभयादिमूलम् ॥ चित्तं नियन्तुमचिरात्प्रभवन्ति धीरा
यत्पादपन्निरताः स हरिर्ममैष्टः ॥ ४ ॥ ७ ॥ शास्त्रोक्तानां पदार्थानां ज्ञानं स्यादौपदेशिकम् ॥ असंदि-
ग्धविपर्यासं विज्ञानं स्वानुभूतितः ॥ १ ॥ जातार्हप्रत्ययस्ताभ्यामात्मा चित्तं हि यस्य सः ॥ सज्जिवा-
नेऽपि भोगानां निर्विकारोऽतिधीरधीः ॥ २ ॥ व्यावर्तितानि भोगेभ्यो येन सर्वेन्द्रियाणि सः ॥ हेयोपादे-
यधीशून्यतया यस्य समानि च ॥ ३ ॥ मृत्पापाणसुवर्णानि वीततृष्णो निजात्मवित् ॥ ईदृशो युक्तचित्त-
त्वाद्योगारूढ इतीर्यते ॥ ४ ॥ ८ ॥

भा० टी०—जितात्मनः स्वबन्धुत्वे फलमाह—जितात्मन इति । कार्यकारणसंघात आत्मा जितो येन
स तस्य प्रशान्तस्य योगेन जितचित्तस्य योगारूढस्येति यावत् परमात्मा शुद्धस्तत्पदार्थः समाहितः साक्षा-
दात्मभावेन वर्तते । स च जीबन्मुक्तो भवतीत्याह—शीतेत्यादिना । शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमा-
नयोः पूजापरिभवयोः समः स्यादित्यभ्याहारः । सर्वं वाक्यं सावधारणमितिन्यायेन जितात्मनः प्रशान्त-
स्यैवेत्यर्थः । एतेन प्रशान्तस्यैव परं केवलमिति प्रत्युक्तम् । यत्तु शीतोष्णसुखदुःखेषु चित्तविक्षेपेषु सत्त्वपि
तथा मानापमानयोः सतोरपि तेषु समत्वेनेति वा जितात्मन इति केचिद्वर्णयन्ति तत्रेन्द्रियेषु आप्रप्तु
शीतादेरहितत्वं संभवत्येवेति सत्त्वपीत्याद्युक्तिरुक्तिप्रस्ता एतेन शीतादिषु प्राप्तेषु जितात्मनो निर्विकार-
चित्तस्य परमुत्कर्षेणात्मा समाहितः समाधिं प्राप्नो भवत्यतः समाधिक्षिप्रार्थं मनो जेतव्यं भवतीत्यर्थ इति
प्रत्युक्तम् । शीतादिषु अप्राप्तेषु किंचित्समाहितस्य प्राप्तेषूत्कर्षेणेत्यस्य विपर्ययरूपत्वात् जेतव्यस्य मनसः
स्थितौ शीताद्योऽपि सन्त्येवेति प्राप्तेष्वित्यस्य व्यर्थत्वाच्च । यदप्येवंविधस्यात्मान्तःकरणं शीतादिषु दृढ-

शास्त्रादप्येव परमैतत्समाहितः सहिष्यसन्निधौ भवतीत्यर्थः इति तद्विप्रि न, मुक्त्यायै भवत्युक्त्यायै-
स्यान्वयत्वात् । यद्वा भाष्यस्योपलक्षणार्थमस्तीत्युपाहृत्याख्यानान्युपदेयानि ॥ ७ ॥ शीतोष्णौ
समो भवतीत्युक्तं तत्कृत इत्यत आह-ज्ञानेति । ज्ञानं शास्त्रोक्तानां धर्मादिरूपाणां पदार्थानां तत्त्वज्ञानं, मित्राजं
शास्त्रोक्तं ज्ञातानां वेदोक्तो यादृशो धर्मादिस्तादृश एव तथा "तत्त्वमसि" इति श्रुत्यर्थानुसारेणैव ज्ञान-
स्मीत्यनुभवस्ताभ्यां तुल्य आत्मान्तःकरणं यस्य सः अतः कूटस्थोऽप्रकम्प्यः केनापि क्षीयादिना चाक्यितु-
मशक्यो भवतीत्यर्थः । नन्वन्तःकरणस्य ज्ञानविज्ञानतृप्तत्वेनाप्रकम्प्योऽप्येन्द्रियाणामनुसन्ध्यादिष्वेन्द्रियद्वारा
प्रकम्प्यो भविष्यतीति तत्राह-विजितेन्द्रियः अन्तःकरणस्येन्द्रियस्वामित्वो जयादिन्द्रियाणामपि जय इति
भावः । अत एव समलोष्टाश्मकाश्चनः अत्राश्मशब्देन पाषाणसामान्यवाचिना तद्विशेषा वज्रवैद्यदयोऽपि
गृह्यन्ते । समानि लोष्टादीनि यस्य स य ईदृशो योगी स युक्तः यथार्थयोगयुक्तः योगारूढ इत्युच्यत
इत्यर्थः ॥ ८ ॥

प० टी०-अथ जितात्मनस्तस्मिन्बन्धुत्वं प्रकटयति-जितात्मन इति । जित आत्मा मनो येन तस्य
प्रशान्तस्य रागादिरहितस्य परं केवलमात्मा शीतोष्णादिषु सत्स्वपि तथा मानावमानयोः परस्परतयोः
सतोरपि समाहितः स्वात्मनिष्ठो भवति नान्यस्य ॥ ७ ॥ अथ योगारूढमुपपायोपसंहरति-ज्ञानविज्ञानेति ।
ज्ञानं शास्त्रगुरूपदिष्टं विज्ञानमनुभवस्ताभ्यां तृप्तो निरपेक्ष आत्मा चित्तं यस्यातः कूटस्थो निर्विकारोऽत
एव विजितेन्द्रियोऽत एव समलोष्टाश्मकाश्चनो मृत्पिण्डपाषाणसुवर्णेषु समः हेयोपादेयबुद्धिशून्यः स युक्तो
योगारूढ इत्युच्यते ॥ ८ ॥

रा० टी०-ननु मनसो भगवन्तश्च वशीकरणे तावस्य बन्धू भवत इत्युक्तम् । केनोपकारेण तावस्य
बन्धू आत्मना आत्मानमुद्धरेदिति आत्मोद्धारं कुरुत इत्युक्तमिति चेत्स एव क इत्यत आह-जितेति ।
जितात्मनः वशीकृतमनस्कस्य भक्त्या वशीकृतभगवत्स्वरूपस्य च प्रशान्तिर्भवति स्वत एव मनसो
विषयेष्वप्रवृत्तिर्भवतीत्यर्थः । प्रशान्तस्य च परमात्मा सम्यगाहितो हृदि सन्निहितो भवति ध्यानविषयो
भूत्वाऽपरोक्षविषयो भवतीत्यर्थः । संपूर्णयोगसिद्धिमद्वपो योगारूढो भवतीति यावत् ॥ ७ ॥ यदा हि
नेन्द्रियार्थेष्वित्यत्रापरोक्षिणो लक्षणोक्तावपीह लक्षणं स्पष्टयति-शीतोष्णेत्यादिसार्धश्लोकद्वयेन । शीतोष्णा-
विद्वन्धर्मेषु कूटस्थः कूटमाकाशं तद्वत्तिष्ठतीति कूटस्थः उत्सेकानुत्सेकरूपविकारहीन इत्यर्थः । तत्र हेतुर्ज्ञा-
नेत्यादि वेदादौ सर्वत्र विष्णोरुत्कर्षज्ञानं ज्ञानमित्युच्यते । तद्वचान्तरमाहात्म्यविशेषज्ञानं विज्ञानमित्यु-
च्यते । यद्वा परोक्षपरोक्षज्ञाने ज्ञानविज्ञानशब्दाभ्यां वाच्ये ताभ्यां तृप्तो विषयेष्वलंबबुद्धिमान्विजितेन्द्रियश्च
यतोऽतः कूटस्थः समलोष्टाश्मकाश्चनः योगी योगं कुर्वन् युक्तः योगसंपूर्ण इत्युच्यते ॥ ८ ॥

सुहृन्मित्रार्थदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु ॥

साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥ ९ ॥

त० टी०-एतस्मादपि विशिष्टो भवतीत्याह-सुहृदिति । सुहृत् स्वसंबन्धोपकारार्थनपेक्ष्य हिता-
वशी, मित्रं स्नेहेन हितोपकारकः, अरिः सानिमित्तं निर्निमित्तं वाऽपकारकर्ता, उदासीनः हिताहिताना-
काङ्क्षकः मित्रारिभाववर्जितो वा विवदमानयोः समयोरप्युपेक्षको वा, मध्यस्थो विषदमानयोर्हिताकाङ्क्षी,
द्वेष्यः स्वभाषतोऽन्तिष्ठेयः, बन्धुः संबन्धापेक्षोपकारकः, साधवः सदाचाराः, पापा दुराचाराः, एतेषु
समा रागद्वेषाभ्यां बुद्धिर्यस्य स विशिष्यते, पूर्वोक्तादपि विशिष्टो भवति ॥ ९ ॥

य० टी०—सुहृन्मित्रादिषु समबुद्धिस्तु सर्वयोगिभ्रेष्ठ इत्याह—सुहृन्मित्रेति । सुहृत्प्रत्युपकारमनपेक्ष्य पूर्वोक्तं संबन्धं च विधेयोपकर्ता, मित्रं स्नेहेनोपकारकः, अरिः स्वकृतापकारमनपेक्ष्य स्वभावक्रौर्येणापकर्ता, उदासीनो विषयसङ्घर्षोरुभयोरप्युपेक्षकः, मध्यस्थो विषयमानयोरुभयोरपि हितैषी, द्वेष्यः स्वकृतापकारमपेक्ष्यापकर्ता, बन्धुः संबन्धेनोपकर्ता, एतेषु साधुषु शास्त्रविहितकारिषु पापेषु शास्त्रप्रतिषिद्धकारिष्वपि चकारादन्येषु च सर्वेषु समबुद्धिः कः कीदृक्कर्मव्यापृतबुद्धिः सर्वत्र रागद्वेषशून्यः विशिष्यते सर्वत उत्कृष्टो भवति । विमुच्यत इति वा पाठः ॥ ९ ॥

श्री० टी०—ज्ञानविज्ञानपूर्णत्वं ब्राह्मणदार्ढ्यविवेकरहितत्वं हेयोपादेयबुद्धिगून्यत्वं विपरीतप्रत्ययैरकम्पितत्वं च योगारूढस्य लक्षणमिति प्रतिपाद्येदानीमपि सर्वत्र समदर्शनमेव ब्रह्मविदो योगारूढस्य जीवन्मुक्तस्य लक्षणमिति तदेव पुनर्द्वयति—सुहृदिति । सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु प्रत्युपकारमनपेक्ष्योपकर्ता सुहृत् ' ददाति प्रतिगृह्णाति ' इत्याद्युक्तलक्षणलक्षितं मित्रं, परोक्षपरोक्षयोरुपकर्ताऽरिः शत्रुः, अप्रियवादिष्वोद्वेष्टं योग्यो द्वेष्यः, वादिप्रतिवादिनोः समी मध्यस्थः, सर्वत्रोपेक्षावानुदासीनः, बन्धवो बान्धवास्तेषु प्राणात्ययेऽपि ये स्वधर्मं न त्यजन्ति शास्त्रानुवर्तिनस्ते साधवस्तेष्वपि निषिद्धकारिणो दुराचारताः पापास्तेषु च संन्यासात्पूर्वमुक्तगुणविशिष्टेष्वपि सुहृदादिपापिष्ठान्तेषु जनेषु योगारूढस्य ब्रह्मविदो यत्वेस्तत्तन्नामरूपजातिगुणक्रियाग्रहणेन विनैव समबुद्धिः सर्वत्र ब्रह्मबुद्धिर्विशिष्यते कश्चापाततो मृदि घटबुद्धिबलवार्धबुद्धौ जातायामप्युत्तरक्षणे तां बाधित्वा घटे मूढबुद्धिबलसर्वत्र ब्रह्मबुद्धिरेव विशेषायते ब्रह्मप्रत्यय एवाभाष्यमानः स्थिरीभवतीत्यर्थः । समबुद्धिर्विमुच्यत इति पाठे तु समबुद्धिरिति प्रथमान्तं पदं विशेषणं समा समाकारतामाप्त्वा सदा सर्वत्र ब्रह्ममात्रप्राहिणी बुद्धिर्यस्य स समबुद्धिर्विमुच्यते सुहृदादिषु सर्वत्र सदा ब्रह्मैव यः पश्यति स मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

श्री० टी०—सुहृन्मित्रादिषु समबुद्धियुक्तस्ततोऽपि भ्रेष्ठ इत्याह—सुहृदिति । सुहृत्स्वभावेनैव हिताशंसी, मित्रं स्नेहवशेनोपकारकः, अरिर्चातुकः, उदासीनो विषयमानयोरुभयोरप्युपेक्षकः, मध्यस्थो विषयमानयोरुभयोरपि हिताशंसी, द्वेष्यः द्वेषविषयः, बन्धुः संबन्धी, साधवः सदाचाराः, पापा दुराचाराः, एतेषु समा रागद्वेषादिशून्या बुद्धिर्यस्य स तु विशिष्टः ॥ ९ ॥

स० टी०—विना प्रत्युपकारेप्सासुपकर्ता सुहृत्स्मृतः ॥ स्नेहवान्मित्रमित्युक्तमरिः स्वादपकारकः ॥ १ ॥ उदासीनो द्वयोः पुंसोर्वेषाद्विषयमानयोः ॥ पक्षपातविहीनत्वादुभयोरप्युपेक्षकः ॥ २ ॥ मध्यस्थो यो हिता-न्वेषी द्वयोर्विषयमानयोः ॥ स्वस्याप्रियो भवेद्वेष्यः संबन्धी बन्धुरुच्यते ॥ ३ ॥ एतेषु शास्त्रविहितकर्मकारिषु साधुषु ॥ पापेषु शास्त्रमर्यादां समुलङ्घयप्रवर्तिषु ॥ ४ ॥ चादन्येष्वपि सर्वेषु समबुद्धिर्विमुच्यते ॥ कः किं कर्मेति वीक्षन्त्य उत्कृष्टः संमतो मम ॥ ५ ॥ ९ ॥

भा० टी०—न केवलं समलोटाश्मकाञ्चन इति अपि तु सुहृदादिष्वपि समबुद्धिरित्याह—सुहृदिति । सुहृत्प्रत्युपकारमनपेक्ष्योपकर्ता, मित्रं स्नेहविमपेक्ष्य तत्कर्ता, अरिः शत्रुः खड्गहस्तो मारणायोग्यतः, उदासीनः पक्षपातशून्यः, मध्यस्थो विरोधं कुर्वतोर्द्वयोरपि हितैषी, द्वेष्योऽपकर्तृत्वाद्द्वेषविषयः, बन्धुर्भ्रात्रादिः संबन्धीत्येषु साधुषु शास्त्रानुवर्तिष्वपि च पापेषु प्रतिषिद्धकारिषु सर्वेष्वेतेषु समबुद्धिः कः सुहृदादिः किमुपकार-विषयकर्मव्यापृतबुद्धिरित्यर्थः । विशिष्यते सर्वतः भ्रेष्ठो भवतीत्यर्थः । विमुच्यत इति वा पाठः ॥ ९ ॥

य० टी०—अथ समबुद्धित्वमेव विशिनष्टि—सुहृदिति । सुहृत्स्वभावेनैव हिताशंसी, मित्रं स्नेहवशेनोपकारकः, अरिर्चातुकः, उदासीनो विषयमानयोरुभयोरप्युपेक्षकः, मध्यस्थस्तयोरुभयोरपि हिताशंसी, द्वेष्यः योग्यो द्वेष्यः, बन्धुः संबन्धी, साधवः सदाचाराः, पापा दुराचारा एतेषु समा रागद्वेषरहिता बुद्धिर्यस्य स विशिष्यते विशिष्टो भवति ॥ ९ ॥

रा० टी०—स एव च सुहृदादिषु समा भगवद्विषयिणी बुद्धिर्यस्य स समबुद्धियोगारूढः योगीकर्त्ता सर्वस्माद्विशिष्यत इति । सुहृदादिषु सर्वत्रस्थितहरिरूपाणां गुणादिषु तारतम्यं नेति बुद्धिर्वा सुहृदि सुहृदस्त्वमेव मित्रादिषु मित्रत्वादिकमेव वदाति न तु सुहृदि मित्रत्वं मित्रादौ सुहृत्त्वादिकमिति वैषम्येणातः सुहृदादौ सुहृत्त्वादिकमीशकृतमेव न स्वतन्त्रमिति वा भगवद्विषये समबुद्धिः । यद्वा सुहृदादिजीवविषये समा बुद्धिर्यस्येत्यर्थः । तेषु समबुद्धित्वं नाम यत्सुहृत्स्वमित्रत्वादिकमस्ति सन्न स्वरूपान्तर्गतं किंत्वन्तःकरणोपाधिकमेव देवदानवमानवभेदेन स्वतो विषयाणां चैतन्यस्वभावत्वमेव सममिति बुद्धिमत्त्वमेवेति ज्ञेयम् । अथवा सुहृदादिषु विषये शास्त्रेषु यथा यथा वृत्तिर्विहिता तथा तथा वर्तनं वर्तनज्ञानं वा सुहृदादिजीविषु समबुद्धिर्भवेत् । प्रत्युपकारनिरपेक्षोपकारकृतं सुहृत्, केशस्थानं विज्ञाप्य ततो रक्षाकृन्मित्रं, वचादिकर्ताऽरिः, कर्तव्ये उपकारे अपकारे च य उदास्ते स उदासीनः, उपकारापकारोभयकृन्मध्यस्थः, अवाच्छिद्यतकृद्बुध्यः, बन्धुरुपकर्ता ॥ ९ ॥

योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः ॥

एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥ १० ॥

त० टी०—एवं योगारूढस्य लक्षणमुक्तमिदानीं तस्य साङ्गं योगं विधत्ते—योगी युञ्जीतेत्यारभ्य स योगी परमो मत इत्यन्तेन ग्रन्थेन । योगी योगारूढः सततमहरह्ययोगसमये आत्मानं मनो युञ्जीत युक्तं कुर्वीत स्वस्वरूपानुभवार्थं समाहितं कुर्यादित्यर्थः । रहसि विशेषेहेतुजनवजिते गिरिगुहादौ देशे स्थितः एकाकी जनान्तरवर्जितः यतचित्तत्वा यतं चित्तमात्मा देहश्च येन निराशीर्वस्वन्तरमात्रे निस्पृहः अत एवापरिग्रहः संग्रहशून्यः ॥ १० ॥

म० टी०—एवं योगारूढस्य लक्षणं फलं चोक्त्वा तस्य साङ्गं योगं विधत्ते—योगीत्यादिभिः स योगी परमो मत इत्यन्तैस्त्रयोविंशत्या श्लोकैः । तत्र एवमुक्तमफलप्राप्तये योगीति योगी योगारूढः आत्मानं चित्तं सततं निरन्तरं युञ्जीत क्षिप्तमूढविक्षिप्तभूमिपरित्यागेनैकाग्रनिरोधभूमिभ्यां समाहितं कुर्यात् रहसि गिरिगुहादौ योगप्रतिबन्धकदुर्जनादिवर्जितदेशे स्थितः एकाकी त्यक्तसर्वगृहपरिजनः संन्यासी चित्तमन्तःकरणमात्मा देहश्च संयतौ योगप्रतिबन्धकव्यापारशून्यौ यस्य स यतचित्तात्मा यतो निराशीर्वैराग्यदाह्येन विगततृष्णः अत एव चापरिग्रहः शास्त्राभ्यनुज्ञातेनापि योगप्रतिबन्धकेन परिमोहेण शून्यः ॥ १० ॥

शं० टी०—यतो योगारूढस्यैवाप्रतिबद्धज्ञानं सर्वत्र ब्रह्मदर्शनं मुक्तिश्च नान्यस्यातो मुमुक्षुणा ध्वणमननाभ्यां विज्ञातात्मवत्त्वेन यतिनैतावन्मात्रेणैव कृतार्थोऽस्मीत्यस्मितां त्यक्त्वा ज्ञानस्याप्रतिबद्धत्वाय समाधिरवश्यं कर्तव्य इति तत्कर्तुः समाध्यङ्गानि सूचयन्समाधिं विदधाति—योगीति । योगी “संन्यासयोगाद्ययः शुद्धसत्त्वाः” इति श्रवणास्संन्यासी । यद्वा ब्रह्मणि चित्तं योक्तुं स्थापयितुं शीलमस्यास्तीति योगी योगाभ्यासशीले यतिरेकाकी एकाकीति विशेषणान्निदिध्यासोः ‘एकस्तपो द्विरभ्यासा’ इतिन्यायेन स्वातिरिक्तजनशून्यत्वं विवक्षितं सति जनान्तरे वाग्व्यापारप्रसक्त्या ध्याननिष्ठाभङ्गप्रसङ्गात्तत एकाकित्वेन भवितव्यम् । किंच निराशीः सर्वाभ्य आशीर्भ्यो विषयभोगाशाभ्यस्तीन्निमोक्षेच्छावैराग्याभ्यां निर्गतो यः स निस्पृशीः ‘एकान्तवासो लघुभोजनादि मोक्षं निराशा करणाबरोधः । मुनेरसोः संयमनं षडेते चित्तप्रसादं जसपिबन्धोऽस्मीन्’ इतिन्यायेन निदिध्यासोर्वैद्विजीवनादावप्याशाराहित्येन भवितव्यमिति सूचितम् । किंच अपरिग्रहः कीपीनकन्यातिरिक्तः परिग्रहो यस्य नास्ति सोऽपरिग्रहः सति तदतिरिक्ते परिग्रहे यतेरपि चोपायैर्भवेत् यद्वा प्रत्यक्षविशेषप्रसक्त्या समाध्यसिद्धेस्तत्तद्वाहित्येन भवितव्यम् । एवं योगस्य बहिरङ्गसिद्धा-
ह्वयन्तरङ्गभावे योगी न सिध्यत्यतस्तेन भवितव्यमित्याशयेनाह—यतचित्तात्मेति । यतो वासनया

प्राप्ततत्तद्वापुतेः सकाशाभिगृहीतौ चित्तं चात्मदेहेन्द्रियसंघातश्च तावुभौ येन स यतचित्तात्मा तत्तद्वा-
पाराभिरुद्धदेहेन्द्रियमनोबुद्धिचित्त इत्यर्थः । एवमादिध्यानसाधनसंपन्नो मुमुक्षुर्निदिध्यासुः स्वयं रहस्ये-
कान्ते गिरिकुहरगुहादौ स्थितः सततं नित्यनिरन्तरं नियमेनात्मानं मनः प्रत्यगभिन्ने परे ब्रह्मणि सर्व-
दृश्यनिषेधावधिभूते नाज्ञानतत्कार्ये, किंतु नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यपरमानन्दाद्वयमित्युक्तलक्षणे स्वात्मनि
युञ्जीत संदधीत ब्रह्मैवाहमहमेव ब्रह्मेति स्वात्मना ब्रह्मानुसंदध्यादित्यर्थः ॥ १० ॥

श्री० टी०—एवं योगारूढस्य लक्षणमुक्त्वेदानीं तस्य साङ्ख्ययोगं विधत्ते योगीत्यादिना स योगी परमो
मत इत्यन्तेन प्रत्येन । योगीति । योगी योगारूढः आत्मानं मनः युञ्जीत समाहितं कुर्यात् सततं निर-
न्तरं रहसि एकान्ते स्थितः सन्नेकाकी सङ्कशून्यः यतं संयतं चित्तं आत्मा देहश्च यस्य निराशीः निराकाङ्क्षः
निराहागो वा अपरिग्रहः परिग्रहशून्यश्च ॥ १० ॥

स० टी०—अत उत्कृष्टतासिद्धयै यतितव्यमितीर्यते ॥ श्रुत्वा वेदान्तवाक्येभ्यो भूत्वा सदुपपत्तिभिः
॥ १॥ आत्मतत्त्वं ततस्तस्मिन्निदिध्यासनतत्परः ॥ चित्तं समाहितं कुर्यान्नित्यमेकान्तदेशगः ॥ २ ॥ त्य-
क्त्वा विक्षेपकारित्वात्समस्तं ममतास्पदम् ॥ संयतौ चित्तदेहौ च येन सोऽत्यन्तनिश्चलः ॥ ३ ॥
परवैरम्यदादर्थेन निराशीर्वीततृणकः ॥ चित्तविक्षेपकत्यागी योगी त्यक्तपरिग्रहः ॥ ४ ॥ १० ॥

भा० टी०—एवं योगारूढस्य लक्षणं फलं च प्रदर्शितम्, अत उत्तमफलप्राप्तये योगारूढतां संपादयेदि-
त्याह—योगीति । योगी ध्यानी रहसि एकान्ते गिरिकुहादौ स्थितः सन् एकाकी सहायगर्जितः रहसि स्थित
एकाकीतिविशेषणात्संन्यासं कृत्वेत्यर्थः । एकाकीत्यस्य शिष्यादिसहायग्रहित इत्यपि बोध्यम् । गतौ व-
शीकृतौ चित्तात्मानौ चित्तदेहौ यस्य स चित्तग्य चिन्तनारमनोऽन्तःकरणपरिणामस्य यतस्त्वमनुभूतार्थचि-
न्ताव्यावृत्तत्वं देहस्य च यतस्त्वं मक्षिकादंशपिपीलिकादिबाधयाप्यकम्पितत्वे सातं चिरकालासनप्रयुक्तदुः-
खशून्यत्वं, निराशीः फलतृष्णाशून्यः अनेन वैराग्यादिमाधनसंपन्नो मुमुक्षुः कथितः । अपरिग्रहः संन्यासि-
त्वेऽपि चोरभयजनकपुस्तकादिसर्वपरिग्रहशून्यः एतादृशः सन् सततं सर्वदा आत्मानभन्तःकरणं युञ्जी-
तं समादध्यान् वृत्तिनिरोधेन निरुन्ध्यात् । वृत्तयश्च पञ्चविधाः 'प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः' इति । तत्र
प्रत्यक्षानुमानागमाख्यानि त्रीणि प्रमाणानीति सांख्यादयः । उपमानमप्यङ्गीकृत्य चत्वारोऽपि गौतमाः ।
अर्थापत्तिमनुपलब्धि चाभित्य षडिति वेदान्तिनो याज्ञिकाश्च । संबन्धभेदित्वां चाभित्याद्याविति पौराणिकाः ।
विपर्ययो मिथ्याज्ञानमवस्मिन्तद्बुद्धिः शुक्तिर्वा रजतं वेत्येवमादिरूपः प्रमाभ्रगविलक्षणो विकल्पः । निद्रास्मृ-
ती लोकप्रसिद्धे । अन्यासामपि वृत्तीनामेतास्वन्तर्भावो दृष्टव्यः । तथाचैतद्वृत्तिनिरोधेनान्तःकरणं चित्तं
समादध्यादिति ॥ १० ॥

प० टी०—एवं योगारूढत्वदर्शा निरूप्येदानीं योगी युञ्जीत इत्यादितस्तथा स योगी परमो मत
इत्यन्ततश्चतुर्विंशतिभिः श्लोकैः साङ्ख्यमभ्यासयोगं निरूपयति—योगीति । योगशास्त्रे तावद्योगत्रयमुपादिष्टम् ।
तत्र प्राणापानयोगो मनःपवनयोगो जीवब्रह्मणोर्योगश्च एतत्क्रमेण योगत्रयं प्राप्नुमिच्छुरात्मानं मनः सततं
युञ्जीत समाहितं कुर्यात् । अथ चित्तधोभकाभावसामग्रीमनुवृत्ति—रहस्येकान्ते एकाकी सङ्कशून्यो यतं
नियमितमात्मा शरीरं येन निराशीर्निराकाङ्क्षोऽपरिग्रहः परिग्रहशून्यः ॥ १० ॥

रा० टी०—उद्धरेदित्यादिना विहितं ध्यानयोगमनूय तत्प्रकारमाह—योगीति । योगी ध-
नोपायमनुतेष्ठमात्मानं मनः युञ्जीत भगवन्निष्ठं कुर्यात् । समाधियुक्तं कुर्यादिति यत्नं भूतं निरन्तरं
रहसि स्थित एकाकी सङ्कशून्यः यतं नियमितं चित्तं मनः आत्मा देहश्च यस्य स यतचित्तात्मा निराशीः
कामनाहीनः परिग्रहोन्मत्तश्च भूत्वा कुर्यादिति ॥ १० ॥

शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ॥

नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥ ११ ॥

त० टी०—तत्र तावत्तदुपयोग्यासनमाह—शुचाविति द्वाभ्याम् । शुचौ अशुचिभिर्लेच्छादिभिः संसर्गवर्जिते अशुचिवस्तुभिरस्पृष्टे च स्वभावसंस्कारादिना शुद्धे देशे आत्मनः आसनं प्रतिष्ठाप्य प्रकर्षेण स्थापयित्वा, कथंभूतं स्थिरमचलं नात्युच्छ्रितं नात्युच्चं न चातिनीचं, चैलं शुद्धवस्त्रम्, अजिनं मृगादिचर्म, ते कुशेभ्य उत्तरे यस्मिन् तत्, भूमौ कुशमयं तदुपरि मृगचर्म तदुपरि वस्त्रमित्येवं-रूपमित्यर्थः ॥ ११ ॥

म० टी०—तत्रासननियमं दर्शयन्नाह द्वाभ्याम्—शुचौ देशे इति । शुचौ स्वभावतः संस्कारतो वा शुद्धे जनसमुदायरहिते निर्भये गङ्गातटगुहादौ देशे समे स्थाने प्रतिष्ठाप्य स्थिरं निश्चलं नात्युच्छ्रितं नात्युच्चं नाप्यतिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरं चैलं मृदुवस्त्रं, अजिनं मृदु.व्याघ्रादिचर्म, ते कुशेभ्य उत्तरे उपरितने यस्मिंस्तत् आस्यतेऽस्मिन्नित्यासनं कुशमयवस्तुपरि मृदुचर्म तदुपरि मृदुवस्त्ररूपमित्यर्थः । तथाचाह भगवान् पतञ्जलिः 'स्थिरमुखमासनम्' इति । आत्मन इति परासनव्यावृत्त्यर्थं तस्यापि परेच्छानियमाभावेन योगविशेषकरत्वात् ॥ ११ ॥

शं० टी०—पूर्वं योगस्य बहिरङ्गमन्तरङ्गं च संक्षेपेणोक्त्वेदानीं देशासनशरीरभारणादीनि बहिरङ्गान्यन्तरङ्गानि च योगस्य विशिष्य बोधयितुमादावासनलक्षणमाह—शुचाविति । शुचौ मार्जनप्रोक्षणादिक्रियया स्वभावेन वा शुद्धे विजने देशे प्रदेशे नदीतीरगुहादावात्मनः स्वस्यैव ध्यानयोग्यमासनं नात्युच्छ्रितमत्यन्तोन्नत्यरहितम्, अत्युन्नतत्वे कचित्पारवश्येन चलनपतनादिविघ्नप्रसङ्गात्ततो नातितुङ्गं नातिनीचमनिर्भवं च तथात्वे शैत्यौष्ण्यपाषाणादिघर्षेण क्लेशप्रसङ्गात्ततस्तदुभयविलक्षणं तत्रापि चैलाजिनकुशोत्तरं चैलं वस्त्रमजिनं वैयाघ्रं कार्ण्यं वा कुशा दर्भा उत्तरमुपर्युपरि व्युत्क्रमेण यस्य तच्चैलाजिनकुशोत्तरमथः कुशैस्ततोऽजिनेन ततो वस्त्रेण चालादितमित्यर्थः । वस्त्रं यद्यपि स्मृत्या निषिद्धं 'वस्त्रं दारिद्र्यदुःखाय दातुं रोगाय चोपलः' इति तद्ब्रह्मस्थविषयं न यतिविषयमिति द्रष्टव्यम्, ध्याता स्वस्यैवमासनमचलं स्थिरं निश्चलं यथा तथा प्रतिष्ठाप्य कल्पयित्वेत्यर्थः ॥ ११ ॥

श्री० टी०—आसननियमं दर्शयन्नाह—शुचाविति द्वाभ्याम् । शुद्धे स्थाने आत्मनः स्वस्यासनं स्थापयित्वा कीदृशं स्थिरमचलं नातीवोन्नतं न चातिनीचं चैलं वस्त्रमजिनं व्याघ्रादिचर्म चैलाजिने कुशेभ्य उत्तरे यस्मिन्, कुशानामुपरि चर्म तदुपरि वस्त्रमास्तीर्येत्यर्थः ॥ ११ ॥

स० टी०—आसनाहारनियमानुद्देशानीं जगद्गुरुः ॥ स्वभावतः संस्काराद्वा शुद्धे देशे स्थिरं बुधः ॥ १ ॥ प्रतिष्ठाप्यासनं स्वस्य नात्युच्चं नातिनीचकम् ॥ कौशीं वृसीं समास्तीर्य मृदु चर्म कुशोपरि ॥ २ ॥ चर्मोपरि मृदु स्वच्छं वस्त्रमास्तीर्य योगिराट् ॥ ३ ॥ ११ ॥

भा० टी०—एवं पूर्वोक्तलक्षणसंपन्नस्य योगारूढस्य यत्कलं भवति तत्प्राप्तये योगारूढतां संपादयेदित्युक्तम् । अथेदानीं योगं युञ्जानस्य तदङ्गान्यासनाहारविहारादीनि नियतानि फलं च सर्वतः श्रेष्ठं मुक्तिलक्षणं वक्तुमारभते—शुचावित्यादिना । शुचौ शुद्धे स्वभावतः संस्कारवतो वा देशे स्थाने विविक्ते आत्मनः स्वस्यासनं स्थिरमचलं नात्युच्छ्रितं नाप्यतिनीचं तच्च चैलादीन्युत्तरे यस्मिंस्तत् आदौ कुशानां स्थापने तदुपर्यजिनं मृगचर्म तदुपरि चैलं मृदुवस्त्रमित्येतादृशमासनं प्रतिष्ठाप्य चतुष्कोणादिसंनिवेशविचारेण कृत्वा आत्मन इत्यनेन स्वस्यैवोपशमयोग्यमित्युक्तं तेनान्यस्थितिप्रयुक्तविशेषप्रसक्तिर्वारिता ॥ ११ ॥

प० टी०—अथासननियमं दर्शयति—शुचौ देश इति द्वाभ्याम् । शुचौ पवित्रे तीर्थादिसंनिहिते देशे शीतलतरुच्छायाभ्युपब्राह्मणनोरमे प्रदेश आत्मनः स्वस्य स्थिरमचलं मूषककीटकाद्युपद्रवशून्यं यथा भवति तथासनं प्रतिष्ठाप्य किंभूतं नात्युच्छ्रितं नात्युच्चं कदापि पतनसंभवात् तथा नातिनीचं भूसंघट्टनेन गात्रोपद्रवाद्यतो मध्यस्थमित्यर्थः । अथासनरचनामाह—चैलेति । चैलं वस्त्रम्, अजिनं व्याघ्रादिचर्म, चैलाजिने कुशेभ्य उत्तरे उपरि स्थिते यस्मिन् कुशानामुपरि चर्म तदुपरि वस्त्रमित्यर्थः ॥ ११ ॥

रा० टी०—पुनर्ध्यानप्रकारमेवाह—शुचावित्याद्यनेकश्लोकैः । शुचौ देशे मनःप्रसादहेतुभूतदेशोपलक्षणमेतत् चैलं वस्त्रमजिनं व्याघ्रादिचर्म कुशो दर्भ उत्तरमुपरि यस्य तत्तथा नात्युच्छ्रितं नातिनीचं न समासः । एवंभूतमासनं स्थिरं यथा भवति तथात्मनः प्रतिष्ठाप्य ॥ ११ ॥

तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ॥

उपविश्यासने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥ १२ ॥

त० टी०—तत्रेति । तत्र तस्मिन्नासने उपविश्य एकाग्रं विभेपरहितं मनः कृत्वा यताः संयता उपरताश्चित्तस्येन्द्रियाणां च क्रिया येन सः आत्मविशुद्धये बन्धविमुक्तये योगं युञ्ज्यात् अभ्यसेत् ॥ १२ ॥

म० टी०—एवमासनं प्रतिष्ठाप्य किं कुर्यादिति तत्राह—तत्रेति । तत्र तस्मिन्नासने उपविश्यैव न तु शयानस्तिष्ठन्वा 'आसीनः संभवात्' इति न्यायात् । यताः संयता उपरताश्चित्तस्येन्द्रियाणां च क्रियावृत्तयो येन स यतचित्तेन्द्रियक्रियः सन् योगं समाधिं युञ्जीताभ्यसेत् । किमर्थं आत्मविशुद्धये आत्मनोऽन्तःकरणस्य सर्वविक्षेपशून्यत्वेनातिसूक्ष्मतया ब्रह्माक्षात्कारयोग्यतायै " दृश्यते त्वद्भया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः " इति श्रुतेः । किं कृत्वा योगमभ्यसेदिति तत्राह—एकाग्रं राजसतामसव्युत्थानाख्यप्रागुक्तभूमित्रयपरित्यागेनैकविषयकषारावाहिकानेकवृत्तियुक्तमुद्रिकसत्त्वं मनः कृत्वा दृढभूमिकेन प्रयत्नेन संपाद्य एकाग्रताविवृद्धर्थं योगं संप्रज्ञातसमाधिमभ्यसेत् स च ब्रह्माकारमनोवृत्तिप्रवाह एव निदिध्यासनाख्यः । तदुक्तम् ' ब्रह्माकारमनोवृत्तिप्रवाहोऽहं कृतिं विना । संप्रज्ञातसमाधिः स्याद्व्यानाभ्यामप्रकर्षतः ' इति । एतदेवाभिप्रेत्य व्यानाभ्यासप्रकर्षं विद्धे भगवान् योगी युञ्जीत सततं, युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये, युक्त आसीत मत्परः, इत्यादिषुहुक्त्वः ॥ १२ ॥

श्री० टी०—एवमासनमुक्त्वा तत्र कर्तव्यमाह—तत्रेति । निदिध्यासुस्तत्रोक्तलक्षण आसने उपविश्य स्वयं यतचित्तेन्द्रियक्रियः इदमेव योगिनो योगसिद्धेरुत्तममन्तरङ्गसाधनमित्युक्तमपि पुनरुपदिशति—यतचित्तेन्द्रियक्रिय इति । यता संयता सम्यक्किरुद्धा चित्तस्योभयेन्द्रियाणां च क्रिया स्वाभाविकी चेष्टा विषयप्रवृत्तिर्येन स यतचित्तेन्द्रियक्रियो भूत्वा मनो मनोवृत्तिस्तामेकाग्रं लक्ष्यस्यैवाभिमुखं कृत्वा सम्यक् प्रत्यक्प्रवर्णं कृत्वेत्यर्थः । एवंलक्षणसंपन्नो यतिरात्मविशुद्धये आत्मनो विशुद्धिरविद्या तत्कार्यदेहेन्द्रियादावन्यत्राहंममेदमित्याद्यसत्प्रत्ययानां तत्कारणवासनानां च निःशेषनिवृत्तिरवात्मनोऽन्तःकरणस्य विशुद्धिस्तरिसुद्धये योगं ब्रह्मण्येवात्मभावेन पुरुषं योजयतीति योगः समाधिस्तं युञ्ज्यात् प्रत्यक्प्रत्ययसंतानं कुर्यादित्यर्थः ॥ १२ ॥

श्री० टी०—तत्रेति । तत्र तस्मिन्नासने उपविश्य एकाग्रं विभेपरहितं मनः कृत्वा योगं युञ्ज्यात् अभ्यसेत् यताः उपरताः चित्तस्येन्द्रियाणां च क्रिया यस्य स आत्मनो मनसो विशुद्धये उपशान्तये ॥ १२ ॥

स० टी०—उपविश्यासने तस्मिन्मनः संयम्य सर्वतः ॥ कृत्वैकाग्रं सचित्तानामिन्द्रियाणां च वृत्तयैः ॥ १ ॥ सम्यगुपरता यस्य स समाधिं समभ्यसेत् ॥ निर्विक्षेपतया ब्रह्माक्षात्कारेऽसिद्धये ॥ २ ॥ न शयानो न वा विष्टगुणविश्रयोतिशब्दतः ॥ १ ॥ १२ ॥

भा० टी०—तत्रासनं प्रतिष्ठाप्य तत्रासन उपविश्यात्मशुद्धयेऽन्तःकरणशुद्धये यस्वात्मनः प्रतीचो बि-
शुद्धिः सविलासाविद्यापङ्कमपेक्षा निस्तस्या इत्यर्थ इति तन्न, अविद्यापङ्कनिवृत्तार्जानार्धानत्वात् ज्ञानप्राप्ति-
द्वारा प्रतीचो विशुद्धय इति द्वारकल्पनापेक्षयान्तःकरणविशुद्ध्यर्थमित्यस्यैव न्याय्यत्वान् । योगं युज्यताम् ।
कथमित्यत आह—सर्वविषयेभ्य उपसंहृत्य मनः एकमग्रं प्रधानं चिन्तनीयं यस्येति तथा कृत्वा क्षिप्तमूढवि-
क्षिप्तभूमित्यागेन एकामनिरोधभूमिभ्यां समाहितं कृत्वेत्यपि बोध्यम् । पुनश्च यतचित्तेन्द्रियक्रियः सन्
चित्तं चेन्द्रियाणि च तेषां क्रियाः संयता यस्य सः ॥ १२ ॥

प० टी०—तत्रेति । तत्र तस्मिन्नासने उपविश्य एकामं विक्षेपरहितं मनः कृत्वा योगं युज्यताम् । किं-
भूतो यताश्चित्तेन्द्रियक्रिया येन स तथात्मनो मनसः शुद्धय उपशान्तये ॥ १२ ॥

रा० टी०—तत्रासने उपविश्य । तदाह सूत्रे—‘आसीनः संभवात्’ इति । यतचित्तेन्द्रियक्रियः सन्
एकामं मनः कृत्वा आत्मनो मनसो विशुद्धये सर्वमलदाहाय स्वस्य संसारमलनिवृत्तये वा योगं ध्यानयोगं
युज्यताम् कुर्यादिति विध्यनुवादेन प्रकारोक्तिरियम् ॥ १२ ॥

समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः ॥

संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥ १३ ॥

त० टी०—एवमासनमुक्त्वा ध्यानोपयोगिशरीरधारणप्रकारमाह—सममिति । कायोऽत्र देहमध्य-
भागो विवक्षितः शिरोग्रीवेति पृथग्रहणात् । कायशिरोग्रीवं सममवक्रमचलमकम्पं धारयन् स्थिरः
इदः सन् स्वं स्वकीयं नासाग्रं संप्रेक्ष्य दिशश्चानवलोकयन्नासीतेत्युत्तरेणान्वयः ॥ १३ ॥

म० टी०—तदर्थं बाह्यमासनमुक्त्वाऽधुना तत्र कथं शरीरधारणमित्युच्यते—समं कायेति । कायः शरीर-
मध्यं स च शिरश्च ग्रीवा च कायशिरोग्रीवं मूलाधारादारभ्य मूर्धान्तपर्यन्तं सममवक्रमं, अचलमकम्पं धारय-
न्नेकतत्त्वाभ्यासेन विक्षेपसहभाग्यङ्गमेजयत्वाभावं संपादयन् स्थिरः दृढप्रयत्नो भूत्वा । किंच स्वं स्वीयं
नासिकाग्रं संप्रेक्ष्यैव लयविक्षेपराहित्याय विषयप्रवृत्तिरहितोऽर्धनिमीलितनेत्र इत्यर्थः । दिशश्चानवलोक-
कथं अन्तरान्तरा दिशां चावलोकनमकुर्वन् योगप्रतिबन्धकत्वात्तस्य । एवंभूतः सन्नासीतेत्युत्तरेण
संबन्धः ॥ १३ ॥

शं० टी०—पुनरपि योगाङ्गान्येव सिद्धेरान्तराण्युपदिशन्नेवलक्षणः सन्नेव यतिः समाधिं कुर्यादित्याह—
सममिति द्वाध्याम् । कायशिरोग्रीवं कायः कटेरूर्ध्वप्रदेशः कायश्च शिरश्च ग्रीवा च कायशिरोग्रीवं
समम् ऋज्वचलं च यथा स्यात्तथा धारयन् कायशिरोग्रीवे समतया ऋजुत्वेन धार्यमाणे पार्श्वयोः पश्चाच्च
द्रष्टुं शक्नुं च न शक्यते तथापि मशकपिपीलिकाशुपद्रवे चलनं संभवति तन्निरासार्थमचलमित्युक्तम् । एवं
कायशिरोग्रीवमृज्वचलं च धारयन् स्थिरः स्थाणुवन्निश्चलो भूत्वा स्वं स्वकीयं नासिकाग्रमेव चक्षुषा संप्रेक्ष्य
चक्षुषा नासिकाग्रं संप्रेक्ष्येत्युक्तिश्चक्षुषा तद्विषयं रूपं न गृहीयादिति नियमार्थं न तु नासिकाग्रदर्शनार्थं,
यदि नासिकाग्रदर्शनमेव विवक्षितं स्यात्तदा मनस्तदाकारेण तत्रैव स्थितं स्यात्तेन चित्तस्य ब्रह्मण्यवस्थानं
न संभवति ब्रह्मणि चित्तस्थापनं खलु समाधिर्यत आत्मसंस्थं मनः कृत्वेत्युच्यते, ततश्चक्षुषा नासिकाग्रद-
र्शनविधी रूपग्रहणसुचनार्थमेव चक्षुषोरचाञ्चल्यार्थं च तेन सिद्धं चक्षुषो यथा रूपाग्रहणं तथा श्रोत्रादी-
नामपि शब्दाद्यग्रहणमत्र विवक्षितमिति ज्ञातव्यम् । चक्षुषो रूपाग्रहणविधानादेव निदिध्यासुं नियमयति—
दिशश्चानवलोकयन्निति । यद्यपि नासिकाग्रदर्शनविधिनैव तदतिरिक्तदर्शनं निषिद्धमेव भवति तथापि
क्वचित्पुरस्तात्पश्चात्पार्श्वयोर्विपरीतशब्दोत्पत्तावपि दिशश्च प्राच्यादीश्चकारादात्मशरीरं चानवलोकयन्नेव
युक्त आसीतेत्युत्तरेण संबन्धः ॥ १३ ॥

भी० टी०—चित्तैकाग्र्योपयोगिनीं देहादिधारणां दर्शयन्नाह—सममिति द्वाभ्याम् । काय इति देहमन्व-
भागो विवक्षितः कायश्च शिरश्च ग्रीवा च कायशिरोग्रीवं मूलाधारादारभ्य मूर्धान्तपर्यन्तं सममवक्रमचलं
निश्चलं धारयन् स्थिरः दृढप्रयत्नो भूत्वेत्यर्थः । स्वकीयं नासिकाम्रं संप्रेक्ष्येति च अर्धनिमीलितनेत्र इत्यर्थः ।
इतस्ततो दिशश्चानवलोकयन्नासीतित्युत्तरेणान्वयः ॥ १३ ॥

स० टी०—उपक्त्वासनं योगसिद्धयै देहधारणमुच्यते ॥ समं कृत्वा शिरो ग्रीवं कायमभ्यं सुनिश्चलम्
॥ १ ॥ मूलाधारात्समारभ्य मूर्धान्तं धारयन् स्थिरम् ॥ सुदृढप्रयत्नो भूत्वा निष्कम्पो योगतत्परः ॥ २ ॥
लयविक्षेपशान्त्यर्थं नासिकाग्रमवेक्ष्य च ॥ कृत्वेव दर्शनं सम्यगितशब्दस्य लोपनात् ॥ ३ ॥ नासासं-
प्रेक्षणं नात्र विवक्षितमिति शितुः ॥ दिग्बीक्षणमकुर्वन् योगस्य प्रतिबन्धकम् ॥ ४ ॥ एवंभूतः स आसीते-
त्युत्तरेणान्वयो मतः ॥ ५ ॥ १३ ॥

भा० टी०—आसन उपविश्य शरीरं कथं स्थापयेदिति तत्राह—सममिति । कायश्च शिरश्च ग्रीवा च
कायशिरोग्रीवं तत्समं धारयन् । कायशब्देन कायस्यैकदेशः कटिप्रदेशादूर्ध्वं ग्रीवावधिरत्र गृह्यते शिरोग्रीवयोः
पृथग्ग्रहणात् कटयवोभागस्योपवेशने समत्वायोगात् । समत्वेऽपीतस्तत्स्थलनं संभाव्याह—अचलमिति ।
उभयप्राप्युपायमाह—स्थिर इति । स्थिरो भूत्वेत्यर्थः । अत्राप्युपायं लयविक्षेपनिवृत्तिद्वारकमाह—स्वं स्वकीयं
नासिकाम्रं संप्रेक्ष्यानेन लयनिवृत्तिः । दिशश्चानवलोकयन् अनेन विक्षेपनिवृत्तिः । एवंभूत आसीतेत्युत्त-
रेणान्वयः ॥ १३ ॥

प० टी०—अथ चित्तैकाग्र्योपयोगिनीं देहधारणामाह—सममिति द्वाभ्याम् । कायं देहमभ्यः शिरश्च
ग्रीवा चेति समाहारः कायशिरोग्रीवं सममवक्रमं यथा भवति तथा धारयन् धारणां कुर्वन् आसीतित्युत्तरे-
णान्वयः । अयमर्थः योगशास्त्रप्रकारेणासनोपवेशे गुदलिङ्गान्तरे स्थितादाधारचक्रान्मूलबन्धादिबन्धप्र-
यसिद्धावाधिष्व्याधिमनोवेगोपशमे सति कायग्रीवाशिरसां समत्वं स्थाणुवदुज्ज्वलमचलत्वं च भवति । एवं
देहधारणामुक्त्वा दृष्टिधारणामाह—दिश इति । दिशः समन्ततोऽनवलोकयन्पश्यन् । तर्हि देहदृष्टिरवशिष्टा
तामपि निषेधयति—स्वं नासिकाम्रं संप्रेक्ष्य अनेन चित्तैकाग्र्योपलक्षणमुदितम् ॥ १३ ॥

रा० टी०—कायशिरोग्रीवं कायो मध्यदेहः स च शिरश्च ग्रीवा च प्राण्यङ्गत्वाद्गुन्दैकवद्भावः । समम-
जुं धारयन् अचलं यथा तथा स्थिरो दृढः स्वं नासिकाम्रं संप्रेक्ष्य दिशश्चानवलोकयन् युक्त्यादिति पूर्वेण वा,
युक्त आसीतित्युत्तरेणान्वयः ॥ १३ ॥

प्रशान्तात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारित्रते स्थितः ॥

मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः ॥ १४ ॥

त० टी०—प्रशान्त आत्मा चित्तं यस्य विगतभीरकुतश्चिद्भयः । ब्रह्मचारित्रते ब्रह्मचर्ये स्थितः ।
उपस्थस्य संयमो ब्रह्मचर्यं तेषां विधेयं नित्यागादष्टविधम् । तच्चोक्तम्—स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुहा-
भाषणम् । संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृत्तिरेव च ॥ एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः । विपरी-
तं ब्रह्मचर्यमेतदेव प्रकीर्तितम् इति । तस्मिन् स्थितः सन्मनः संयम्य विषयेभ्यस्तद्वृत्तीः प्रत्याहृत्य
मय्येष चित्तं यस्य स मच्चित्तस्तथा मत्परः अहमेवानन्दधनः परः पुरुषार्थो यस्य स मदकविषयचित्तवृ-
त्तिभिर्युक्त आसीतोपविशेत् ॥ १४ ॥

म० टी०—किंच—प्रशान्तात्मेति । निदाननिवृत्तिरूपेण प्रकर्षेण ज्ञान्तः रागादिदोषरहित आत्मान्तः-
करणं यस्य स प्रशान्तात्मा छात्मीयनिश्चयदाढ्यार्द्धिगता भीः सर्वकर्मपरित्यागेन युक्तवायुक्त-

शङ्का यस्य स विगतभीः ब्रह्मचारिव्रते ब्रह्मचर्यगुरुशुश्रूषामिक्षामोजनादौ स्थितः सन् मनः संयम्य विषयाकारवृत्तिशून्यं कृत्वा मयि परमेश्वरे प्रत्यक्षचित्ति सगुणे निर्गुणे वा चित्तं यस्य स मक्षितो मद्विषयकधारावाहिकचित्तवृत्तिमान् । पुत्रादौ प्रिये चिन्तनीये सति कथमेवं स्यादत आह—मत्परः अहमेव परमानन्दरूपत्वात्परः पुरुषार्थः प्रियो यस्य स तथा “ तदेतत्प्रियः पुत्राद्येवो विष्णात्प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मादन्तरतरं यद्यमात्मा ” इति श्रुतेः । एवं विषयाकारसर्ववृत्तिनिरोधेन भगवदेकाकारचित्तवृत्तिर्युक्तः संप्रज्ञातसमाधिमानासीतोपविशेद्यथाशक्तिं नतु स्वेच्छया व्युत्तिष्ठेदित्यर्थः । भवति कश्चिद्वागी कौचित्तो न तु स्त्रियमेव परत्वेनाराध्यत्वेन गृह्णाति किं तर्हि राजानं वा देवं वा अयं तु मक्षितो मत्परश्च सर्वाप्यत्वेन मागेव मन्यत इति भाष्यकृतां व्याख्या । व्याख्यातृत्वेऽपि मे नात्र भाष्यकारेण तुल्यता । गुञ्जायाः किं नु हेन्नेकेतुलारोहेऽपि तुल्यता ॥ १४ ॥

शं० टी०—समकायशिरोप्रीवत्त्वं स्थिरत्वं नासिकाप्रद्रष्टृत्वं दिगन्तवलोकनं च योगिनो योगसिद्धेरङ्गीर्णाति सृचयित्वेतोऽन्यन्तरङ्गानि तत्सिद्धेरसाधारणसाधनानि च सूचयन्तुक्तसाधनसंपन्नो यतिः समाधिं कुर्यादित्याह—प्रशान्तेति । प्रकर्षणं शान्तः प्रशान्त आत्मा रागद्वेषाद्यनुत्पत्तिरेवात्मनोऽन्तःकरणस्य शान्तिस्तस्याः प्रकर्षस्तु रागद्वेषादिदोषोत्पत्तिहेतूनां विषयेषु समीचीनत्वाऽसमीचीनत्वप्रीत्यप्रीतीष्टसाधनत्वानिष्टसाधनत्वबुद्ध्यानां निवृत्तिरेव । एवंलक्षणः प्रशान्त आत्मान्तःकरणं यस्य स प्रशान्तात्मा विगतभीः विशिष्य गता विगता निःशेषविनष्टा भीरुभावाविसर्गातिरिक्तस्य दन्तभावनमुखशालनादेः शास्त्रीयस्य सर्वस्य च कर्मणः परित्यागे शिष्टा निन्दित्यन्तीति या भीतिः सा यस्य न विद्यते स विगतभीः स्वाध्यायं च सर्वकर्माणि संन्यस्येत्यादि “ वेदानिमं लोकममुं च परित्यज्यात्मानमन्विच्छेत् ” इति ‘ त्यज धर्ममर्थं च । नैव धर्मो न चाधर्मो न चैव हि शुभाशुभी ’ इत्यादिश्रुतिस्मृतिनिश्चयमवष्टभ्य निर्भीक इत्यर्थः । किंच ब्रह्मचारिव्रते स्थितः अत्र ब्रह्मचारिव्रतपदेन भिक्षामात्रं लक्ष्यते न तु त्रिषवणादिः त्रिषवणाद्यनुष्ठानस्य समाधिर्भावेताविक्रियब्रह्माभिन्नत्वज्ञानविध्वंसकत्वाद्योगं युज्यते सततमिति नित्यनिरन्तरकर्तव्यतया प्राप्तसमाध्यनुष्ठानप्रतिकूलत्वाच्चाहारमात्रमत्र गृह्यते आहारविषये ब्रह्मचारिणो व्रतं भिक्षाशनमेव तस्मिन् ब्रह्मचारिव्रते केवलं माधुकरभक्षण एव स्थितो भवेन्नृदिध्यासुर्यतिर्न तु प्राक्प्रणीतादौ प्राक्प्रणीतायाचिततात्फलिकोपपन्नच्चाहारस्य परतन्त्रत्वेन द्रव्यगुरुत्वाकालिकत्वन्यूनातिरिक्तत्वप्रतीक्षाविशेषवत्तया समर्थविभ्रकारित्वप्रसङ्गात्तस्मात्साधने ब्रह्मचारिव्रते भिक्षाशन एव स्थितो भवेदित्यर्थः । मनो वृत्तिरूपं बहिःप्रवणशीलं संयम्य विषयसंघर्षां यथा न स्यात्तथा निगृह्य मक्षितः मयि बुद्धितद्वृत्तिसाक्षिणि चिदेकरसे प्रत्यपूरे ब्रह्मणि चित्तं यस्य स मक्षितः त्रिर्गुणलक्षितं मयि सम्यक् स्थापयित्वेत्यर्थः । मक्षित इत्यत्रास्मच्छब्दार्थस्य चित्तस्थापनाधिकरणस्य ब्रह्मणः स्थापयितुश्च भेदे प्राप्ते “ उ द्रमन्तरं कुरुते । अथ तस्य भयं भवतीति ” इति श्रवणाद्देदर्शिनो मुक्तिर्न संभवति ततो ह्याता ब्रह्मैवाहमिति स्वं ब्रह्माभिन्नं भावयेदिति बोधयितुमाह—मत्पर इति । अहमेव परः परमात्मेति मत्परः ब्रह्मैवाहमिति स्वस्य ब्रह्मभावप्राहक्या वृत्त्या युक्तः सज्जासीत स्वं ब्रह्मैव भावयन्नासने तूष्णीमुपविशेदित्यर्थः ॥ १४ ॥

श्री० टी०—प्रशान्तेति । प्रशान्त आत्मा चित्तं यस्य, विगता भीर्भयं यस्य, ब्रह्मचारिव्रते ब्रह्मचर्यं स्थितः सन्नमनः संयम्य प्रत्याहृत्य मयेव चित्तं यस्य अहमेव परः पुरुषार्थो यस्य स मत्परः एवंयुक्तो भूत्वा आसीत तिष्ठेत् ॥ १४ ॥

स० टी०—रागादिदोषशून्यत्वाच्छान्तात्माध्यासवर्जितः ॥ युक्तयुक्तत्वसंदेहः कर्मत्यागे भयं स्मृतम् ॥ १ ॥ तच्छून्यो निर्भयो भूत्वा यद्वा सर्वभयोच्छ्रितः ॥ ब्रह्मचर्यं विना चित्तं दूषितं कीदृशनादिभिः ॥ २ ॥

निश्चलं न प्रतीचि स्याद्ब्रह्मचर्यमतश्चरेत् ॥ नारायणे परां भक्तिं विना ब्रह्माद्वये मनः ॥ ३ ॥ न क्षमं
निश्चलं स्यातुं भक्तिः कार्या ततो हरो ॥ एतद्वृद्धिं निधायान्न ब्रह्मचारीति माधवः ॥ ४ ॥ गुरुशुभ्रवर्ण
भिक्षा ब्रह्मचर्यमवापरम् ॥ यद्यद्व्रतं भवेद्ब्रह्मचारिणस्तत्र च स्थितः ॥ ५ ॥ मनो निर्विषयं कृत्वा वासुदेवे
मयीश्वरे ॥ प्रत्यक्षैतन्यसद्रूपे चित्तं यस्य स मन्मनाः ॥ ६ ॥ अहमेव परानन्दरूपत्वेन परः प्रियः ॥
सर्वस्माज्जीवपर्यन्तात्पुरुषार्थः स मत्परः ॥ ७ ॥ एवं चित्तनिरोधेन ब्रह्माकारा कृता यदा ॥ चित्तवृत्तिः
स आसीत् न न्युत्तिष्ठेत्स्वयं ततः ॥ ८ ॥ १४ ॥

भा० टी०—प्रशान्तात्मा प्रकर्षेण शान्तः आत्मान्तःकरणं यस्य सः अनेन रम्यशब्दश्रवणादिना
शान्तचित्तस्य क्षोभाभावादिगडलोकनं वारितम् । व्याघ्रादिभयप्रयुक्तमपि तद्धारयति—विशेषेण गता
भीर्भयं यस्मात्सः । व्याघ्रादिप्रयुक्तभयाभावेऽपि क्षुधादिजन्यभयं संभाव्याह—मनः संयम्य स्वादिष्टाभ्यादौ
प्रवृत्ता मनोवृत्तीरुपसंहृत्यैर्यः । एवंभूतः किं कुर्यादिति तत्राह—युक्तः समाहितः सन् मषितः
मत्परश्चासीतेति मयि परमेश्वरे चित्तं यस्य सः कश्चिद्वांगी क्षीचितो नतु क्षियमेव परत्वेन गृह्णाति किं
तर्हि राजानं वाराध्यत्वेन देवं वाराध्यत्वेन परमपुरुषार्थत्वेन च अयं तु मषितो मत्परश्च अहमेव पर
आराध्यः परमपुरुषार्थश्च यस्य सः । यस्तु तर्हि द्वितीयाद्यवस्थास्य संभवति ओमित्याह—अयुक्त इति ।
अयुक्तो मत्परः अहं परं अन्तर्यामी प्रेरको यस्येत्येवंरूपः आस्ते तस्यां दशायामेक्यभावनाभावादिति ।
तथाचायुक्तावस्थायां भिक्षाद्याचरतीति तात्पर्यमिति तत्र, वाक्यभेदप्रसङ्गान् यथाश्रुतार्थसंभवे आसीतेत्यस्या-
स्त इत्यर्थकरणानुचितत्वाच्च ॥ १४ ॥

प० टी०—अथ मनोधारणामाह—प्रशान्तात्मेति । प्रशान्तो निःसंकल्प आत्मा चित्तं यस्य विगतभी-
रिर्स्तभयो निर्जने एकाकिना कथं स्थातव्यमिति भयशून्यः । यद्वा विगतभीरित्युपलक्षणम् “ द्विधीरि-
त्येतत्सर्वं मन एव ” इति श्रुतेर्मनोधर्मरहितः । अथावसरमाह—ब्रह्मचारिणां यद्भूतं तत्र स्थितः संन्यासप्रद-
णात्पूर्वमेवेत्यर्थः । अथैवंविधमहाकार्ये प्रवृत्तस्याश्रयव्यतिरेकेण विप्रोपशमः कथं स्यादित्याह—मषित
इति । मयि चित्तं यस्य निरन्तरं मत्स्मरणवान् । नहि तावदेव मत्प्रयोजनमित्याह—मत्पर इति । अहमेव
परं प्राप्तव्यं पदं यस्य स तथा । तदुक्तमकुलागमे 'सुखासने समासीनस्तत्त्वाभ्यासं समाचरन् । सदाभ्यासे-
न तत्कुर्यात्परतत्त्वप्रकाशनम् ॥ १ ॥ आसनं प्राणसंरोधः प्रत्याहारोऽथ धारणा । ध्यानं समाधिरेतानि
योगाङ्गानि वरात्तने ॥ २ ॥ एकान्ते विजने रम्ये गुहायां पुण्यभूमिके । रहिते मशकैर्दंशैर्देवायतनकेऽपि वा
॥ ३ ॥ सिद्धक्षेत्रे महातीर्थे ध्यानसिद्धिः प्रजायते । तत्र सिद्धासनं बद्धा ऋजुकायं तु कारयेत् ॥ ४ ॥
कर्षं मेढ्रादथो नाभेः कन्दो ग्रन्थिरिव स्थितः । तत्र नाड्यः समुत्पन्नाः सप्तस्त्राणि द्विसप्ततिः ॥ ५ ॥ श्रुतिरपि
शातपथी—“हिता नाम नाड्यो द्वासप्ततिः सहस्राणि हृदयात्पुगीततममिप्रतिष्ठन्ते ” इति । अत्र पुरातन-
मिति हृदयाकाशे नाडीभिर्निर्मितं स्थानम् । शेषं स्पष्टम् । तथा ‘ प्रधानाः प्राणवाहिन्यो भूयस्तत्र दश
स्मृताः । इडा च पिङ्गला चैव सुषुम्ना च तृतीयका ॥ ६ ॥ सिनीवाली चानुमतिः पूषा चैव यशस्विनी ।
अलम्बुका कुक्ष्येव शङ्खिनी दशमी तथा ॥ ७ ॥ एतन्नाडीमयं चक्रं तिस्रस्तत्र प्रवाहिकाः । इडा च पि-
ङ्गला चैव सुषुम्ना प्राणवाहिकाः । इडा भागे स्थिता भागे पिङ्गला दक्षिणे स्थिता ॥ ८ ॥ सुषुम्ना मध्य-
द्वेषे तु प्राणमार्गाङ्गयो मत्ताः । पूरयेद्दामनाड्या च रेचयेदन्यथा ततः ॥ ९ ॥ तथैव पूरयेद्भूयः पूरयेत्कु-
म्भवसतः । पञ्चमभ्यासयोगेन नाडीशुद्धिः प्रजायते ॥ १० ॥ चन्द्राङ्गे प्राणमभ्यस्य सूर्याङ्गेऽपानमभ्यस्य
शीतांशुसूर्ययोश्चैव चिन्तयेत्परमेश्वरम् ॥ ११ ॥ सुषुम्नान्तर्गतं देवं चिद्रूपं भावयेत्सदा । प्रणवं तारकं
ब्रह्म नित्यं ध्यायन्नित्यं योगिनः ॥ १२ ॥ तद्वचने तत्त्वज्ञानास्तिष्ठिर्जायते नात्र संशयः । प्रणवाभ्यासो

योगी भया तुल्यो वरानने ॥ १३ ॥ 'योगमासंधे'—'योनिस्थानकमङ्गुलिमूलचटितं कृत्वा दृढं विन्ध्य-
सेन्मेदे पादमथैवमेव नियतं भृत्वा समं विप्रदम् । स्थाणुः संयमितेन्द्रियोऽचलदृशा पश्येद्भुवोरन्तरं
चैतन्मोक्षकपाटमेव जनकं सिद्धासनं प्रोच्यते ॥ १ ॥ वामोरूपरि दक्षिणं च चरणं संस्थाप्य वामं तथा
दक्षोरूपरि पश्चिमेन विधिना धृत्वा कराभ्यां दृढौ । अङ्गुष्ठौ हृदये निधाय चुबुकं नासाग्रमालोकयेदेत-
द्भाषिविकारनाशि यमिनां पद्मासनं प्रोच्यते ॥ २ ॥ आभारं प्रथमं चक्रं स्वाभिष्टानं द्वितीयकम् ।
योनिस्थानं त्रयोर्मध्ये कामरूपं निगद्यते ॥ ३ ॥ अपानप्राणयोरैक्यं क्षयो मूत्रपुरीषयोः ।
शुभा भवति वृद्धोऽपि सततं मूलबन्धनात् ॥ ४ ॥ पार्श्वभागमे संपीड्य योनिमाकुञ्चये-
द्गुह्यं । अपानमूलमाकुञ्च्य 'मूलबन्धं' निगद्यते ॥ ५ ॥ कन्दे पश्चिमे भागे नाभेरुर्ध्वं
निगद्यते । उड्डियानो ह्ययं बन्धः कण्ठदुःखोचनाशनः ॥ ६ ॥ कर्मातीह शिरोजालमधो याति
मभोजलम् । ततो जालन्धरं बन्धं कण्ठसंकोचलक्षणम् ॥ ७ ॥ जालन्धरकृतै बन्धे कण्ठसंकोचलक्षणे ।
न पीयूषं पतत्यग्नौ न च वायुः प्रकुप्यति ॥ ८ ॥ कपालकुहरे जिह्वा प्रविष्टा विपरीतगा । भुवोरन्तरगता
दृष्टिर्मुद्रा भवति खेचरी ॥ ९ ॥ युक्तासनं समारुह्य समकायशिरोधरः । नासाग्रदृष्टिरेकान्ते जपेद्बोद्धारम-
व्ययम् ॥ १० ॥ भूर्भुवःस्वरिमे लोकाः सोमसूर्याग्निदेवताः । यस्य मात्रासु तिष्ठन्ति तत्परं ज्योतिरोमिति
॥ ११ ॥ आसनेन रुजं हन्ति प्राणायामेन पातकम् । विकारं मानसं योगी प्रत्याहारेण मुञ्चति ॥ १२ ॥
धारणार्थं मनोवैर्यं ध्यानं निश्चलमद्भुतम् । समाधेमोक्षमाप्नोति त्यक्त्वा कर्म शुभाशुभम् ॥ १३ ॥ प्राणा-
यामद्विषट्केन प्रत्याहारः प्रकीर्तितः । प्रत्याहारद्विषट्केन धारणा जायते शुभा ॥ १४ ॥ धारणा द्वादश
ध्यानं प्रोक्तं ध्यानविशारदैः । ध्यानद्वादशकेनैव समाधिरभिधीयते ॥ १५ ॥ १४ ॥

रा० टी०—प्रश्नान्तेति । प्रश्नान्तात्मा स्वसो विषयेषु अप्रवृत्तमनस्कः विगतभीः व्याघ्रचोरादिभयहीनः
ब्रह्मचारिभूते स्थितः मनः सम्यक् प्रत्याहृत्य मन्त्रितो मन्त्रध्यानवान्मत्परः अहमेव परः सर्वोत्तमः यस्य स
मत्परः युक्तः समाधिसंपन्न आसीतेत्यर्थः ॥ १४ ॥

युञ्जन्नेवं सदाऽऽत्मानं योगी नियतमानसः ॥

शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥ १५ ॥

त० टी०—एवं योगमभ्यसतो योगिनः फलमाह—युञ्जन्नेवमिति । एवमुक्तप्रकारेण परमात्मनि
भगवति मयि सदाऽऽत्मानं मनो युञ्जन्समाहितं कुर्वन् । नियतं निरुद्धं मानसं वृत्तिनिरोधेन मन एव
निरुभ्येत्ततो नियतमानसः सन् शान्तिं संसारोपरतिरूपां निर्वाणपरमां निर्वाणं मोक्षः परमो यस्यां तां
मत्संस्थां मन्त्रिष्ठामधिगच्छति प्राप्नोति ॥ १५ ॥

म० टी०—एवं संप्रज्ञातसमाधिनासीनस्य किं स्यादित्युच्यते—युञ्जन्नेवमिति । एवं रहोक्त्वा नादिपूर्वो-
क्तमियमेनात्मानं मनो युञ्जन् अभ्यासवैराग्याभ्यां समाहितं कुर्वन् योगी सदा योगाभ्यासपरोऽभ्यासा-
तिशयेन नियतं निरुद्धं मानसं मनो येन नियता निरुद्धा मानसा मनोवृत्तिरूपा विकारा येनेति वा,
नियतमानसः सन् शान्तिं सर्ववृत्त्युपरतिरूपां प्रज्ञान्तादृष्टा निर्वाणपरमां तत्त्वसाक्षात्कारोत्पत्तिद्वारेण
सकार्याभिधामिवृत्तिरूपमुक्तिपर्यवसायिनीं मत्संस्थां मत्स्वरूपपरमानन्दरूपां निष्ठामधिगच्छति नतु सांसा-
रिकान्यैश्वर्याणि अनात्मविषयसमाधिफलाभ्यधिगच्छति तेषामप्यवगोपयोगिसमाधुपसर्गात्वात् । तथा च तत्त्व-
त्समाधिकलान्मुक्त्वाह भगवान् पतञ्जलिः 'ते समाधाशुपसर्गां म्युस्थाने सिद्धयः' इति, 'स्थान्युपनिमन्त्रणे
सङ्गसमाकरणं पुनरभिप्रसङ्गात्' इति च स्वानिनो वेदाः तथाचोदाहृत्यो वैराग्याग्निप्रतीतिः सन् ज्ञानाद्वरं

स्मयं गर्भं चाकृत्वा देवानवज्ञाय पुनरनिष्टप्रसङ्गनिवारणाय निर्विकल्पकमेव समाभिमकरोदिति वसिष्ठेनो-
पाख्यायते । मुमुक्षुभिर्ह्यथ समाधिः सूत्रितः पतञ्जलिना ' वितर्कविचारानन्दास्मितानुगमात्संप्रज्ञातः '
सम्यक् संशयविपर्ययानभ्यवसायरहितत्वेन प्रज्ञायते प्रकर्षेण विशेषरूपेण ज्ञायते भाव्यस्वरूपं येन
स संप्रज्ञातः समाधिर्भावनाविशेषः । भावना हि भाव्यस्य विषयान्तरपरिहारेण चेतसि पुनःपुनर्निवेशनम् ।
भाव्यं च त्रिविधं ग्राह्यग्रहणग्रहीतृभेदात् । ग्राह्यमपि द्विविधं स्थूलसूक्ष्मभेदात् । तदुक्तं 'क्षीणवृत्तेरभिजातस्येव
मणेर्ह्रीतृग्रहणपादेषु तत्स्थितदञ्जनतासमापत्तिः' क्षीणा राजसत्तामसवृत्तयो यस्य तस्य चित्तस्य ग्रहीतृग्र-
हणग्राह्येष्वामेन्द्रियविषयेषु तत्स्थिता तत्रैवैकाग्रता तदञ्जनता तन्मयता न्यग्रभूते चित्ते भाव्यमानस्यैवोत्कर्ष
इति यावत् तथाविधा समापत्तिस्तद्रूपः परिणामो भवति यथाभिजातस्य निर्मलस्य स्फटिकमणेस्तत्तदुपा-
श्रयवशात्सत्तद्रूपापत्तिरेवं निर्मलस्य चित्तस्य तत्तद्भावनीयवस्तुपरागात्तद्रूपापत्तिः समापत्तिः समाधिरिति
च पर्यायः । यद्यपि ग्रहीतृग्रहणग्राह्येष्वित्युक्तं तथापि भूमिकाक्रमवशाद् ग्राह्यग्रहणग्रहीतृष्विति बोद्धव्यम् । यतः
प्रथमं ग्राह्यनिष्ठ एव समाधिर्भवति ततो ग्रहणनिष्ठस्ततो ग्रहीतृनिष्ठ इति ग्रहीत्रादिकमोऽप्यमे व्याख्यास्यते ।
तत्र यदा स्थूलं महाभूतेन्द्रियात्मकषोडशविकाररूपं विषयमादाय पूर्वापरानुसन्धानेन शब्दार्थोल्लेखेन च
भावना क्रियते तदा सवितर्कः समाधिः । अस्मिन्नेवालम्बने पूर्वापरानुसन्धानशब्दार्थोल्लेखशून्यत्वेन यदा
भावना प्रवर्तते तदा निर्वितर्कः । एतावुभावप्यत्र वितर्कशब्देनोक्तौ । तन्मात्रान्तःकरणलक्षणं सूक्ष्मं
विषयमालम्ब्य तस्य देशकालधर्मावच्छेदेन यदा भावना प्रवर्तते तदा सविचारः । अस्मिन्नेव अवलम्बने देश-
कालधर्मावच्छेदं विना धर्ममात्रावभासित्वेन यदा भावना प्रवर्तते तदा निर्विचारः । एतावुभावप्यत्र विचार-
शब्देनोक्तौ । तथा च भाष्यम् ' वितर्कश्चित्तस्यास्थूल आलम्बने आभोगः सूक्ष्मे विचारः ' इति । इयं ग्राह्यस-
मापत्तिरिति उपदिश्यते । यदा रजस्तमोलेशानुबिद्धमन्तःकरणसत्त्वं भाव्यते तदा गुणभावाधिच्छक्तेः
सुखप्रकाशमयस्य सत्त्वस्य भाव्यमानस्योद्रेकात्सानन्दः समाधिर्भवति । अस्मिन्नेव समाधौ ये बद्धधृतय-
स्तत्त्वान्तरं प्रधानपुरुषरूपं न पश्यन्ति ते विगतदेहाहंकारत्वाद्विदेहशब्देनोच्यन्ते, इयं ग्रहणसमापत्तिः ।
ततः परं रजस्तमोलेशानभिभूतं शुद्धं सत्त्वमालम्बनीकृत्य या भावना प्रवर्तते तस्यां ग्राह्यस्य सत्त्वस्य न्यग्रभा-
वाचित्तशक्तेरुद्रेकात्सत्तामात्रावशेषत्वेन समाधिः सास्मित इत्युच्यते । न चाहङ्कारास्मितयोरभेदः शङ्कनीयः
यतो यत्रान्तःकरणमहमित्युल्लेखेन विषयान् वेदयते सोऽहंकारः, यत्र त्वन्तर्मुखतया प्रतिभोमपरिणामेन
प्रकृतिलीने चेतसि सत्तामात्रमवभाति सास्मिता । अस्मिन्नेव समार्धौ ये कृतपरितोषास्ते परं पुरुषमप-
श्यन्तश्चेतसः प्रकृतौ लीनत्वात्प्रकृतिलया इत्युच्यन्ते । सेयं ग्रहीतृसमापत्तिरस्मितामात्ररूपग्रहीतृनिष्ठत्वात् । ये तु
परं पुरुषं विविच्य भावनायां प्रवर्तन्ते तेषामपि केवलपुरुषादिषु विवेकख्यातिर्ग्रहीतृसमापत्तिरपि न सास्मितः
समाधिविवेकेनास्मितायास्त्यागात् । तत्र ग्रहीतृभानपूर्वकोऽव ग्रहणभानं तत्पूर्वकं च सूक्ष्मग्राह्यभानं तत्पूर्वकं
च स्थूलग्राह्यभानमिति स्थूलविषयो द्विविधोऽपि वितर्कश्चतुष्टयानुगतः । द्वितीयो वितर्कविकलास्मितयानुगतः ।
तृतीयो वितर्कविचारभ्यां विकलो द्वितयानुगतः । चतुर्थो वितर्कविचारानन्दैर्विकलोऽस्मितामात्र इति चतुरवस्थो
ऽयं संप्रज्ञात इति । एवं सवितर्कः सविचारः सानन्दः सास्मितश्च समाधिरन्तर्धानादिसिद्धिहेतुतया मुक्तिहेतुसमा-
धिबिरोधित्वादेय एव मुमुक्षुभिः । ग्रहीतृग्रहणयोरपि चित्तवृत्तिविषयतावशायां ग्राह्यकोटौ निक्षेपाद्वेद्योपादे-
यविभागकथनाय ग्राह्यसमापत्तिरेव विवृता सूत्रकारेण—चतुर्विधा हि ग्राह्यसमापत्तिः स्थूलपादगोचरा
द्विविधा सवितर्का निर्वितर्का च । सूक्ष्मग्राह्यगोचरापि द्विविधा सविचारा निर्विचारा च । तत्र शब्दार्थ-
ज्ञानविकल्पैः सङ्कीर्णं सवितर्कं शब्दार्थज्ञानविकल्पसंमिश्रा स्थूलार्थावभासरूपा मयितर्का समापत्तिः
स्थूलगोचरा सविकल्पकवृत्तिरित्यर्थः । स्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपशून्यैवार्थमात्रनिर्भासा निर्वितर्का । तस्मिन्नेव

स्थूल आत्मन्येव शब्दार्थस्मृतिप्रविलये प्रत्युचितरूपव्यापारप्रतिभासितया न्यग्भूतज्ञानांशत्वेन स्वरूप-
शून्येव निर्वितर्का समापत्तिः स्थूलगोचरा निर्विकल्पकवृत्तिरित्यर्थः। एतयैव सविचारा निर्विचारा च सूक्ष्म-
विषया व्याख्याता। सूक्ष्मस्तन्मात्रादिविषयो यस्याः सा सूक्ष्मविषया समापत्तिर्द्विविधा सविचारा निर्विचारा च।
सविकल्पकनिर्विकल्पकभेदेन एतयैव सवितर्क्या निर्वितर्क्या च स्थूलविषयया समापत्त्या व्याख्याता। शब्दा-
र्थज्ञानविकल्पसहितत्वेन देशकालधर्माद्यवच्छिन्नः सूक्ष्मोऽर्थः प्रतिभाति यस्यां सा सविचारा। शब्दार्थ-
ज्ञानविकल्परहितत्वेन देशकालधर्माद्यनवच्छिन्नत्वेन च धर्ममात्रतया सूक्ष्मोऽर्थः प्रतिभाति यस्यां सा
निर्विचारा। सविचारनिर्विचारयोः सूक्ष्मविषयत्वविशेषणसवितर्कनिर्वितर्कयोः स्थूलविषयत्वमर्थव्याख्यातम्।
'सूक्ष्मविषयत्वं चाद्विद्वत्पर्यवसानं' सविचाराया निर्विचारायाश्च समापत्तेर्यत्सूक्ष्मविषयत्वमुक्तं तद्विलिङ्गपर्यन्तं
ब्रह्मव्यम्। तेन सानन्दसाक्षितयोर्महीतुप्रहणसमापत्त्योरपि ग्राह्यसमापत्तावेवान्तर्भाव इत्यर्थः। तथाहि पार्थि-
वस्याणोर्गन्धतन्मात्रं सूक्ष्मो विषयः। आप्यस्यापि रसतन्मात्रं, तैजसस्य रूपतन्मात्रं, वायवीयस्य स्पर्श-
तन्मात्रं, नमसः शब्दतन्मात्रं, तेषामहङ्कारस्तस्य लिङ्गमात्रं महत्तत्त्वम्, तस्याप्यलिङ्गं प्रधानं सूक्ष्मो वि-
षयः। सप्तानामपि प्रकृतीनां प्रधान एव सूक्ष्मताविभ्रान्तेस्तत्पर्यन्तमेव सूक्ष्मविषयत्वमुक्तम्। यद्यपि प्रधा-
नादपि पुरुषः सूक्ष्मोऽस्ति तथाप्यन्वयिकारणत्वाभावात्तस्य सर्वान्वयिकारणे प्रधान एव निरतिशयं
लौकिक्यं व्याख्यातम्। पुरुषस्तु निमित्तकारणं सद्यपि नान्वयिकारणत्वेन सूक्ष्मतामर्हति अन्वयिकारणत्वा-
विषयाणां तु पुरुषोऽपि सूक्ष्मो भवत्येवेति ब्रह्मव्यम्। ता एव सर्वाजः समाधिः। ताश्चतस्रः समा-
पत्तयो ब्राह्मेण बीजेन सह वर्तन्त इति सर्वाजः समाधिर्वितर्कविचारानन्दास्मितानुगमास्संप्रज्ञात
इति प्रागुक्तः स्थूलेऽर्थे सवितर्को निर्वितर्कः सूक्ष्मेऽर्थे सविचारो निर्विचार इति। तत्रान्तिमस्य फल-
ब्रह्मत्वे 'निर्विचारवैशारद्येऽध्यात्मप्रसादः' स्थूलविषयत्वे तुल्येऽपि सवितर्क शब्दार्थज्ञानविकल्पसंकीर्ण-
सपेक्षस्य तद्रहितस्य निर्विकल्पकरूपस्य निर्वितर्कस्य प्राधान्यम्। ततः सूक्ष्मविषयस्य सविकल्पकप्रतिभासरूपस्य
सविचारस्य ततोऽपि सूक्ष्मविषयस्य निर्विकल्पकप्रतिभासरूपस्य निर्विचारस्य प्राधान्यम्। तत्र पूर्वेषां त्रया-
णां निर्विचारार्थत्वाभिर्विचारफलेनैव फलवत्त्वम्। निर्विचारस्य तु प्रकृष्टाभ्यासबलाद्वैशारद्ये रजस्तमोऽनभि-
भूतसत्त्वोद्रेके सत्यध्यात्मप्रसादः क्लेशावासनारहितस्य चित्तस्य भूतार्थविषयः क्रमानुलोधी स्फुटः प्रज्ञा-
लोकः प्रादुर्भवति। तथा च भाष्यम् 'प्रज्ञाप्रसादमारुह्य अशोक्यः शोचतो जनान्। भूमिष्ठनिव शैलस्थः
सर्वान्प्राज्ञोऽनुपश्यति' इति। ऋतंभरा तत्र प्रज्ञा। तत्र तस्मिन् प्रज्ञाप्रसादे सति समाहितचित्तस्य योगिनो
या प्रज्ञा जायते सा ऋतंभरा, ऋतं सत्यमेव बिभर्ति न तत्र विषयसंगन्धोऽप्यस्तीति यौगिक्येयेवं
समाख्या। सा चोत्तमो योगः। तथा च भाष्यम् 'भागमेतानुमानेन ध्यानाभ्यासरसेन च। त्रिधा प्रकल्पयन्
प्रज्ञां लभते योगमुत्तमम्' इति सा तु 'श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषया विशेषार्थत्वात्' श्रुतमागमविज्ञानं
तत्सामान्यविषयमेव। नहि विशेषेण सह कस्यचिच्छब्दस्य सङ्कृतिर्महीतुं शक्यते तथानुमानं सामान्यवि-
षयमेव। नहि विशेषेण सह कस्यचिद्व्याप्तिर्महीतुं शक्यते तस्माच्छ्रुतानुमानविषयो न विशेषः कश्चिदस्ति
न चास्य सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टस्य वस्तुनो लोकप्रत्यक्षेण ग्रहणमस्ति किंतु समाधिप्रज्ञानिर्गाह एव सवि-
शेषो भवति भूतसूक्ष्मगतो वा पुरुषगतो वा तस्माभिर्विचारवैशारद्यसमुद्भवायां श्रुतानुमानविक्षणायां सूक्ष्म-
व्यवहितविप्रकृष्टसर्वविशेषविषयायामृतंभरायामेव प्रज्ञायां योगिना महान् प्रयत्न आस्येव इत्यर्थः। ननु
क्षिप्रवृत्तिविज्ञानाद्यनुमानसंस्काराणामेकाग्रताचामपि सवितर्कनिर्वितर्कसविचारानां संस्काराणां सङ्ग-
घातवैशारद्यमानस्य चित्तस्य कथं निर्विचारवैशारद्यपूर्वकाध्यात्मप्रसादलभ्या ऋतंभरा प्रज्ञा प्रतिष्ठिता लब्धव्य
आह-प्रज्ञाः संस्कारोऽन्यसंस्कारप्रतिपत्ती तथा ऋतंभरया प्रज्ञया अनितो यः संस्कारः स तत्त्वविवेकप्रज्ञया

अनितत्वेन बलवत्त्वादेनान् व्युत्थानजात् समाधिजाञ्च संस्कारानतत्त्वविषयप्रज्ञाजनितत्वेन दुर्बलात् प्रतिबन्ध-
 ति स्वकार्याक्षमात् करोति नाशयतीति वा । तेषां संस्काराणामभिभवात्तत्त्वप्रज्ञाः प्रत्यक्षा न भवन्ति । ततः कञ्च-
 बिरुपतिष्ठते इतः समाधिजा प्रज्ञा ततः प्रज्ञाकृताः संस्कारा इति नवो नवः संस्काराश्चो वर्धते । ततश्च प्रज्ञां
 ततश्च संस्कारा इति । ननु भवतु व्युत्थानसंस्काराणामतत्त्वविषयप्रज्ञाजनितानां तत्त्वमात्रविषयसंप्रज्ञातस-
 माधिप्रज्ञाप्रभवैः संस्कारैः प्रतिबन्धस्तेषां तु संस्काराणां प्रतिबन्धकामावादेकामभूमावेव सर्वाजः समाधिः
 स्थानं तु निर्बीजो निरोधभूमाविति तत्राह—‘तस्यापि निरोधे सर्वनिरोधाभिर्बीजः समाधिः’ तस्य संप्रज्ञातस्य
 समाधेरेकामभूमिजस्य अपिशब्दात् क्षिप्तमूढाविक्षिप्तानामपि निरोधे योगिप्रयत्नविशेषेण विलम्बे सति सर्व-
 निरोधात्समाधेः समाधिजस्य संस्कारस्यापि निरोधाभिर्बीजो निरालम्बनोऽसंप्रज्ञातसमाधिर्भवति । स च
 सोपायः प्राक् सूत्रितो ‘विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्कारशेषोऽन्यः’ इति विरम्यतेऽनेनेति विरामो चित्तक-
 विचारानन्दास्मितादिरूपचिन्तात्यागः । तस्य प्रत्ययः कारणं परं वैराग्यमिति यावत्, विरामश्चासौ प्रत्य-
 यश्चित्तवृत्तिविशेष इति वा तस्याभ्यासः पौनःपुन्येन चेतसि निवेशनं तदेव पूर्वं कारणं यस्य स कदा
 संस्कारमात्रशेषः सर्वथा निर्वृत्तिकोऽन्यः पूर्वोक्तात्सर्वाजाद्विलक्षणो निर्बीजोऽसंप्रज्ञातसमाधिरित्यर्थः । असंप्र-
 ज्ञातस्य हि समाधेर्द्विविधायावुक्तावभ्यासो वैराग्यं च । तत्र सालम्बनत्वाद्भ्यासस्य न निरालम्बनसमाधि-
 हेतुत्वं घटत इति निरालम्बनं परं वैराग्यमेव हेतुत्वेनोच्यते । अभ्यासस्तु संप्रज्ञातसमाधिद्वारा प्रणाद्यवो-
 पयुच्यते । तदुक्तम् ‘त्रयमन्तरङ्गं पूर्वेभ्यः’ धारणाभ्यानसमाधिरूपं साधनत्रयं यमनियमासनप्राणाश्वामप्र-
 त्याहाररूपसाधनपञ्चकापेक्षया सर्वाजस्य समाधेरन्तरङ्गं साधनम् । साधनकोटौ च समाधिशब्देनाभ्यास शब्दो-
 च्यते मुख्यस्य समाधेः साध्यत्वात् । ‘तदपि बहिर्ङ्गं निर्बीजस्य’ निर्बीजस्य तु समाधेस्तदपि त्रयं बहिर्ङ्गं परै-
 परयोपकारि तस्य तु परं वैराग्यमेवान्तरङ्गमित्यर्थः । अयमपि द्विविधो भवप्रत्यय उपायप्रत्ययश्च । ‘भव-
 प्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानाम्’ विदेहानां सानन्दानां प्रकृतिलयानां च सास्मितानां देवानां प्राग्ज्वालाकांक्षां
 जन्मविशेषादोषविशेषान्मन्त्रविशेषात्तपोविशेषाद्वा यः समाधिः स भवप्रत्ययः भवः संसारः आत्माभासवि-
 वेकाभावरूपः प्रत्ययः कारणं यस्य स तथा जन्ममात्रहेतुको वा पक्षिणामाकाशगमनवत् पुनःसंसारहेतु-
 त्वान्मुमुक्षुभिर्हेतु इत्यर्थः ‘अद्वादीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वक इतरेषाम्’ जन्मोपधिमन्त्रतपःसिद्धयतिरिक्ताना-
 मात्मानात्मविवेकदर्शनां तु यः समाधिः स अद्वादिपूर्वकः अद्वादयः पूर्वं उपाया यस्य स तस्य उपाय-
 प्रत्यय इत्यर्थः । तेषु अद्वा योगविषये चेतसः प्रसादः सा हि जननीव योगिनं पाति । ततः अद्वाभ्यानस्य
 विवेकार्थिनो बीर्यमुत्साह उपजायते । समुपजातबीर्यस्य पाश्चात्यासु भूमिषु स्मृतिरुत्पद्यते । तत्स्मरणञ्च
 चित्तमनाकुलं सत्समाधीयते । समाधिरत्रैकाग्रता । समाहितचित्तस्य प्रज्ञा भाव्यगोचरा विवेकेन जायते ।
 तदभ्यासात्पराव वैराग्याद्भवत्संप्रज्ञातः समाधिर्मुमुक्षूणामित्यर्थः । ‘प्रतिक्षणपरिणामिनो हि भावा ऋते चिति-
 शक्तेः’ इति न्यायेन तस्यामपि सर्ववृत्तिनिरोधावस्थायां चित्तपरिणामप्रवाहः तत्तदन्यसंस्कारप्रवाहश्च भवत्येकेत्य-
 मिप्रेत्य संस्कारशेष इत्युक्तम् । तस्य च संस्कारस्य प्रयोजनमुक्तम् ‘ततः प्रशान्तवाहिता संस्कारात्’ इति ।
 प्रशान्तवाहिता नामावृत्तिकस्य चित्तस्य निरिन्धनामिवत्प्रतिलोमपरिणामेनोपशमः । यथा समिदाभ्यासाद्गु-
 धिमक्षेपे बह्विचरोत्तरवृद्धाया प्रबलसि-समिदादिक्षये तु प्रथमक्षणे किञ्चिच्छान्तिरिति उत्तरोत्तरक्षणेपु त्वधि-
 कम्बिकं क्षान्तिरतीति क्रमेण शान्तिर्भवति । तथा निरुद्धचित्तस्योत्तरोत्तराधिकः प्रशमः प्रवहति । तत्र पूर्वपूर्व-
 प्रशमयतिः संस्कार एवोत्तरोत्तरप्रशमस्य कारणम् । तदा च निरिन्धनामिवचित्तं क्रमेणोपशान्तमप्यु-
 त्थानसमाधिनिरोधार्थकारैः सह स्वस्यां प्रकृतौ लीक्यते । तदा च समाधिपरिवाकप्रभवेन वेदान्तवाक्यत्वेन
 कथ्यार्थनेमाविद्यायां निरुद्धायां अहेतुकवृत्त्यस्यैवैकमेवमावृत्तौ पञ्चविधायामपि निरुद्धायां स्वरूपप्रविष्टा

पुरुषः शुद्धः केवलो मुक्त इत्युच्यते । तदुक्तम् 'तदा ब्रह्मः स्वरूपेऽवस्थानम्' इति । तदा सर्ववृत्तिनिरोधे वृत्तिदशाया तु नित्यापरिणामिचैतन्यरूपत्वेन तस्य सर्वदा शुद्धत्वेऽप्यनादिना दृश्यसंयोगेनाविषयकेनान्तःकरणतादात्म्याध्यासादन्तःकरणवृत्तिसारूप्यं प्राप्नुवन्नभोकापि भोक्तेव दुःखानां भवति । तदुक्तम् 'वृत्तिसारूप्यमितरत्र' इतरत्र वृत्तिप्रादुर्भावे । एतदेव विवृतं ब्रह्मदृश्योपरक्तं चित्तं सर्वार्थं चित्तमेव ब्रह्मदृश्योपरक्तं विषयविषयनिर्भासं चेतनाचेतनस्वरूपापन्नं विषयात्मकमप्यविषयात्मकमिवाचेतनमपि चेतनमिव स्फटिकमणिकल्पं सर्वार्थमित्युच्यते । तदनेन चित्तसारूप्येण भ्रान्ताः केचित्तदेव चेतनमित्याहुः । तदसंख्येयवासनाभिश्चित्तमपि परार्थं संहत्यकारित्वात् यस्य भोगापवर्गार्थं तत्स एव परश्चेतनोऽसंहतः पुरुषो न तु घटादिवत् संहत्यकारि चित्तं चेतनमित्यर्थः । एवं च विशेषदर्शिन आत्मभावभावनानिवृत्तिः । एवं योऽन्तःकरणपुरुषयोर्विशेषदर्शी तस्य यान्तःकरणे प्रागविवेकवशादात्मभावभावनासीत्सा निवर्तते भेददर्शने सत्यभेदज्ञानपपत्तेः । सत्त्वपुरुषयोर्विशेषदर्शनं च भगवदपि तानिष्कामकर्मसाध्यं तच्छिद्धं च योगभाष्ये दर्शितम्—यथा प्रावृत्ति तृणाङ्कुरस्योद्भेदेन तद्बीजसत्तानुमीयते तथा मोक्षमार्गश्रवणेन सिद्धान्तरुचिवशात् यस्य लोमहर्षाश्रुपातो दृश्यते तत्राप्यस्ति विशेषदर्शनबीजमपवर्गमार्गीयं कर्माभिनिर्वर्तितमित्यनुमीयते । यस्य तु तादृशं कर्मबीजं नास्ति तस्य मोक्षमार्गश्रवणे पूर्वपक्षयुक्तिषु रुचिर्भवत्यरुचिश्च सिद्धान्तयुक्तिषु । तस्य कोऽहमासं कथमहमासमित्यादिरात्मभावभावना स्वाभाविकी प्रवर्तते । सा तु विशेषदर्शिनो निवर्तत इति । एवं सति किं स्यादिति तदाह—'तदा विवेकनिर्झं कैवल्यप्राग्भारं चित्तम् निर्झं जलप्रवहणयोग्यो नीचदेशः प्राग्भारस्तदयोग्य उच्चप्रदेशः चित्तं च सर्वदा प्रवर्तमानवृत्तिप्रवाहेण प्रवहज्जलतुल्यं तत्प्रागात्मानात्माविवेकरूपविमार्गावाहिविषयभोगपर्यन्तमस्यासीत् अधुना त्वात्मानात्मविवेकमार्गावाहिकैवल्यपर्यन्तं संपद्यत इति, अस्मिन् विवेकवाहिनि चित्ते येऽन्तरायास्ते सहेतुका निवर्तनीया इत्याह सूत्राभ्याम् 'तच्छिद्रेषु प्रत्ययान्तराणि संस्कारेभ्यः', 'हानमेषां क्लेशवदुक्तम्' । तस्मिन्विवेकवाहिनि चित्ते छिद्रेष्वन्तरालेषु प्रत्ययान्तराणि व्युत्थानरूपाण्यहममेत्येवंरूपाणि व्युत्थानानुभवजेभ्यः संस्कारेभ्यः क्षीयमाणेभ्योऽपि प्रादुर्भवन्ति । एषां च संस्काराणां क्लेशानामिव हानमुक्तम् यथा क्लेशा अविद्यादयो ज्ञानाग्निना दग्धबीजभावा न पुनश्चित्तभूमौ प्ररोहं प्राप्नुवन्ति तथा ज्ञानाग्निना दग्धबीजभावाः संस्काराः प्रत्ययान्तराणि न प्ररोदुर्महन्ति ज्ञानाग्निं संस्कारास्तु यावच्चित्तमनुशेरत इति । एवं च प्रत्ययान्तरानुदयेन विवेकवाहिनि चित्ते स्थिरीभूते सति 'प्रसंख्यानोऽप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्भर्ममेघः समाधिः' प्रसंख्यानं सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिः शुद्धात्मज्ञानमिति यावत् तत्र बुद्धेः सात्त्विके परिणामे कृतसंयमस्य सर्वेषां गुणपरिणामानां स्वाभिपदाक्रमणं सर्वाधिष्ठातृत्वं तेषामेव च शान्तोदितान्यपदेश्यधर्मित्वेन स्थितानां यथावद्विवेकज्ञानं सर्वज्ञातृत्वं च विशोका नाम सिद्धिः फलं तद्वैराग्याच्च कैवल्यमुक्तम् 'सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं सर्वज्ञातृत्वं च' 'तद्वैराग्यादपि दोषबीजक्षये कैवल्यम्' इति सूत्राभ्यां । तदेतदुच्यते तस्मिन् प्रसंख्याने सत्यप्यकुसीदस्य फलमलिप्सोः प्रत्ययान्तराणामनुदये सर्वप्रकारं विवेकख्यातेः परिपोषाद्धर्ममेघः समाधिर्भवति 'इज्जाचारदमार्हिसाधानस्वाध्यायकर्मणाम् । अयं तु परमो भ्रमो यद्योगेनात्मदर्शनम्' इति स्मृतेर्भर्मं प्रत्यग्रन्नैक्यसाक्षात्कारं मेहति सिञ्चतीति भर्ममेघस्तत्त्वसाक्षात्कारहेतुरित्यर्थः । ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः ततो भर्ममेघात्समाधेर्माद्वा क्लेशानां पञ्चविधानामविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशानां कर्मणां च रक्तकृष्णशुद्धभेदेन त्रिविधानामविद्यामूलानामविद्याक्षये बीजक्षयादात्यन्तिकी निवृत्तिः कैवल्यं भवति । कारणनिवृत्त्या कार्यनिवृत्तेरात्यन्तिक्या उल्लिख्यत्वादित्यर्थः । एवं स्थिते शुच्यमेव सदात्मानमित्यनेन संप्रज्ञातः समाधिरेकाग्रभूमावुक्तः । नियतमानस इत्यनेन तत्कलुषतोऽसंप्रज्ञातसमाधिर्निरोधभूमावुक्तः । शान्तिमिति निरोधसमाधिजसंस्कारफलमूला प्रशान्दवाहिता,

निर्वाणपरमामिति धर्ममेवैव समावेस्तस्त्वज्ञानद्वारा कैवल्यहेतुत्वम्, भर्त्सस्थामित्यनेनौपनिषदाभिमतं कैवल्यं दर्शितम् । यस्मादेवं महाफलो योगस्तस्मात्तं महता प्रयत्नेन संपादयेदित्यभिप्रायः ॥ १९ ॥

शं० टी०—योगमात्मविशुद्धय इति वचनाद्योगानुष्ठानस्य फलमात्मविशुद्धिरात्मविशुद्धेस्तु फलमप्रतिबुद्धज्ञानसिद्धिद्वारा ब्रह्मनिर्वाणमेवेति सूचयितुं योगिनो ब्रह्मविदो जीवत एव मुक्तिफलमाह—युञ्जामिति । योगी योगनिष्ठापरायणो यतिरेवमेकाकित्वनिराशिष्ठापरिग्रहत्वसमकायशिरोभीवत्वस्थिरत्वनासिकाप्रवृष्टस्वदिगनबोद्धित्ववीतभयत्वब्रह्मचारिभ्रतस्यत्वप्रशान्तत्वादिविशेषणविशिष्टो भूत्वा निरुक्तलक्षण आसन उपविश्यात्मनिमन्तःकरणं ब्रह्मणि सदा युञ्जन्नुसंधानं कुर्वन्निरयतमानसः श्रद्धया तीव्रमुमुक्षुया चिरकालं नित्यनिरन्तरसमनुष्ठितसमाध्यभ्यासबलेन नियतं निश्चलं सर्वबाह्यवासनाभिः शेषसंशयवशाद्विपरीतप्रत्ययासु-स्पत्तौ निर्विकारात्मना स्थितं मानसम् “मनसैवानुद्रष्टव्यम्” इति श्रवणान्मनुत इदमेवाहमस्मीति स्वात्मना ब्रह्म साक्षात्क्रियतेऽनेनेति मनः मन एव मानसं यस्य स नियतमानसोऽप्रतिबुद्धात्मविज्ञानो भूत्वा निर्वाण-परमां निर्वाणं शरीरसंबन्धरहितं परमं परमपुरुषार्थलक्षणं कैवल्यं यया सा ताम् । यद्वा निर्वाणं मोक्षरूपं परमं निरतिशयसुखं यस्यां सा तामत एव भर्त्सस्थां ममेव संस्था स्थितिर्यत्र नान्यस्य बुद्ध्यादस्ताम् । यद्वा मम रूपेण संस्था यया ताम् । यद्वा मद्रावापत्तिरूपां ब्रह्मात्मना स्थितिलक्षणां शान्तिं सर्वोपरिमात्यन्तिकसंसारनिवृत्तिरूपामधिगच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः । एतेन योगस्य फलं भुक्तेस्तृप्तिवत्त्वप्रत्यक्षं यतस्ततो मुमुक्षोर्यतेः श्रवणमात्रसंभावितमुक्तत्वभ्रममुत्सृज्यावश्यं विदेहमुक्त्यै समाधिः कर्तव्य इति सूचितं भवति ॥ १९ ॥

* श्री० टी०—योगाभ्यासफलमाह—युञ्जामेवमिति । एवमुक्तप्रकारेण सदा आत्मानं मनो युञ्जन्समाहितं कुर्वन्निरयतं निरुद्धं मानसं चित्तं यस्य सः शान्तिं संसारोपरतिं प्राप्नोति । कथंभूताम् निर्वाणं परमं प्राप्यं यस्यां तां भर्त्सस्थां मद्रूपेणावस्थितिम् ॥ १९ ॥

स० टी०—एवं पूर्वोक्तरीत्या हि योगाभ्यासपरो मुनिः ॥ वैराग्याभ्यासयोगेन मनः कुर्वन्समाहितम् ॥ १ ॥ अभ्यासातिशयेनैव निरुद्धं येन मानसम् ॥ वृत्तिरूपा विक्लाग वा निरुद्धा येन मानसाः ॥ २ ॥ स वृत्त्युपरतिं शान्तिं निर्वाणपरमां तथा ॥ तत्त्वबोधसमुत्पत्तिद्वारेणाज्ञानमान्तरम् ॥ ३ ॥ सकार्यम-पवाध्याशु मुक्तिपर्यवसायिनीम् ॥ मत्स्वरूपपरानन्दरूपा निष्ठां समनुते ॥ ४ ॥ १९ ॥

भा० टी०—अथेदानीं योगफलमाह—युञ्जामिति । एवं यथोक्तेन विधानेन योगी आत्मानं मनः सदा सर्वदा युञ्जन्समाधानं कुर्वन् नियतं संयतं मानसं मनो यस्य स योगान्नियतमानसो भूत्वा शान्तिभुपर-तिमन्त्रिणानिवृत्तिलक्षणां ब्रह्मविद्यां कीदृशीं निर्वाणं मुक्तिः सैव परमा निष्ठा यस्याः मोक्षस्थानन्यसाधन-भूताम् “तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय” इति श्रुतेः । तर्हि मन्त्रितो युक्त आसीत मत्पर इति किमर्थमुक्तमित्याशङ्क्याह—भर्त्सस्थां मद्रूपीनां योगेनाराधितान्मत्तः सा लभ्यत इत्यर्थः । तथाच वक्ष्यति ‘तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् । ददामि बुद्धियोगं तं येनमाशुपयान्ति ते’ इति । अधिगच्छति प्राप्नोति ॥ १९ ॥

प० टी०—अथ योगाभ्यासफलमाह—युञ्जामिति । एवममुना प्रकारेण योग्यभ्यासरत आत्मानं मनः समाहितं कुर्वन्निरयतं स्वाधीनं मानसं यस्य तथाविधः सन् शान्तिं संसारोपरममधिगच्छति । किंभूतां, निर्वाणं परमं प्राप्तव्यस्थानं यस्याम्, मयि संस्था स्थितिर्यया सा मदाकारेण संस्थानमित्यर्थः । श्रुतिरपि तैत्तिरीयके—“युञ्जानः प्रथमं मनस्तस्वाय सविता धियः” इति । भाष्यम्—प्रथमं प्राप्ते मनो यु-ञ्जानः स्वाधीनं कुर्वन्पोऽनन्तरं तस्वायात्मप्राप्तये धियो बुद्धीर्युञ्जानः पुरुषः सविता स्वयगान्मेव भवति ॥ १९ ॥

रा० टी०—समाधेः फलमाह—युञ्जामिति । नियतमानसो यतचित्तः योगी योगानुष्ठाता एवमुक्तप्रका-

रेण सदात्मनं युञ्जन् ध्यायन् आत्मानं मनो भगवति युक्तं कुर्वन्मिति वा निर्वाणपरमां शरीरत्वागोचर-
काकीनां मत्संस्थां मयि स्थितिरूपां शान्तिमभिगच्छति प्राप्नोति न जीबन्मुक्तिमात्रमाप्नोतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

नात्यश्रतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्रतः ॥

न चातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन ॥ १६ ॥

त० टी०—एवं महाफलं योगमभिधाय तत्साधनावशिष्टमाहारनियममाह—नात्यश्रत इति
द्वाभ्याम् । अत्यश्रतः अत्यन्तमधिकं भुञ्जानस्य योगो ध्याननिष्ठा न भवति । एकान्तमत्यन्तमनश्र-
तोऽभुञ्जानस्यापि योगो नास्ति । तथाऽतिनिद्राशीलस्यातिजाग्रतश्च योगो नास्ति ॥ १६ ॥

म० टी०—एवं योगाभ्यासनिष्ठस्याहारादिनियममाह द्वाभ्याम्—नातीति । यदुक्तं सञ्जीर्यति शरीरस्य
च कार्यक्षमतां संपादयति तदात्मसंमितमन्नं तदतिक्रम्य लोभेनाधिकमन्नतो न योगोऽस्ति अजीर्णदोषेण
व्याधिपीडितत्वात् न चैकान्तमनश्रतो योगोऽस्ति । अनाहारादत्यल्पाहाराद्वा रसवोषणाभावेन शरीरस्य
कार्याक्षमत्वात् “यदुह वा आत्मसंमितमन्नं तदवति तन्न हिनस्ति यदूयो हिनस्ति तद्यत्कनीयो न तदवति”
इति शतपथश्रुतेः । तस्माद्योगी नात्मसंमितादन्नादधिकं न्यूनं वाऽश्रीयादित्यर्थः । अथवा ‘पूरयेदशने-
नार्धं तृतीयमुदकेन तु । बायोः संचरणार्थं तु चतुर्थमवशेषयेत्’ इत्यादि योगशास्त्रोक्तपरिमाणान्नाधिकं न्यूनं
वाऽन्नतो योगो न संपद्यत इत्यर्थः । तथाऽतिनिद्राशीलस्यातिजाग्रतश्च योगो नैवास्ति हे अर्जुन सावधानो
भवेत्यभिप्रायः । एकश्चकार उक्ताहारातिक्रमसमुच्चयार्थः अपरोऽन्नानुक्तदोषसमुच्चयार्थः । यथा मार्कण्डेयपुराणे—
‘नाश्मातः क्षुधितः भ्रान्तो न च व्याकुलचेतनः । युञ्जीत योगं राजेन्द्र योगी सिद्धधर्ममात्मनः ॥ नातिस्तीते
न चैवोष्णे न हृन्द्रे नानिलान्विते । कालेष्वेतेषु युञ्जीत न योगं ध्यानतत्परः’ इत्यादि ॥ १६ ॥

श्रु० टी०—योगी युञ्जीत सततमित्यारभ्यैतच्छ्लोकपर्यन्तं योगं योगाङ्गानि योगासनं योगिनो योगस्य
फलं च प्रतिपाद्य पुनरपीदानीं योगाभ्यासिन एवाहारादिवहिरङ्गमन्तरङ्गयोगानन्दं च प्रतिपादयति—नात्यश्रत-
स्त्विति । “यदात्मसंमितमन्नं तदवति न हिनस्ति यदूयो हिनस्ति तद्यत्कनीयो न तदवति” इति श्रवणात्
श्रुतेरयमर्थः—आत्मसंमितं स्वोदरपरिमाणमनुकूलं च यदन्नं भुज्यते तदन्नं भोक्तारमवति धर्मनिर्वाहाय च
भवति न हिनस्ति धातुवैषम्यं संपाद्य पुरुषं न हन्ति न पीडयति च यदूयः स्वोदरपरिमाणादतिरिक्तमन्नं
भुज्यते तद्विनस्ति शूलादिकमुत्पाद्य पुरुषं हन्ति धर्मं च नाशयति यत्कनीयः यत्कनीयोऽत्यल्पमन्नं भुज्यते
न तत्पुरुषमवति क्षुजिष्ठस्यै धर्मनिर्वाहाय च क्षमं न भवति, ततः परिमितमेव भोक्तव्यमिति सिद्धम् । इम-
मेवार्थं श्रीभगवानप्याह—अत्यश्रतः स्वोदरपरिमाणमतिक्रम्य जरयितुमशक्यमन्नमन्नतो बद्धाशिनो योगिनो
यतेर्न योगोऽस्ति योगनिष्ठा न सिध्यति, शुश्रूषोराधि यतेः श्रवणं मननं ब्रह्मचर्यं च न सिध्यति, एकान्तं
नियमेनानश्रतोऽप्यल्पमन्नतश्च यतेर्योगो नास्त्येव श्रवणं मननं चापि न सिध्यति किंतु स्वोदरपरिमितम-
मेवोदृष्टिकरं चान्नमन्नत एव योगः श्रवणं मननं ब्रह्मचर्यं च दिवास्वापादिदोषराहित्यमपि सिध्यतीत्यर्थः ।
अथवा ‘पूरयेदशनेनार्धं तृतीयमुदकेन तु । बायोः संचरणार्थं चतुर्थमवशेषयेत्’ इत्यादिशास्त्रोक्तपरिमाणम-
न्यस्यान्नतोऽन्नतश्च योगो न सिध्यति यथा तथातिस्वप्नशीलस्यात्यन्तनिद्रालोरातिजाग्रतश्च योगो न
सिध्यतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्री० टी०—योगाभ्यासनिष्ठस्याहारादिनियममाह—नेति द्वाभ्याम् । अत्यन्तमधिकं भुञ्जानस्य एकान्त-
मत्यन्तमभुञ्जानस्यापि योगः समाधिर्न भवति तथाऽतिनिद्राशीलस्यातिजाग्रतश्च योगो नैवास्ति ॥ १६ ॥

स० टी०—योगाभ्यासैकनिष्ठस्य प्राहारादिसंयमम् ॥ युक्तं सञ्जीर्यति स्वस्थं यदन्नं देहधारकम् ॥ १॥

तथात्मसंमिर्त्तं ज्ञेयं तद्वतिक्रम्य लोभतः ॥ अधिकं चाभ्यसो नास्ति योगोऽजीर्णविषोक्तः ॥ १ ॥ अत्यस्या-
हारसो नास्ति नास्त्यमाहारतः स च ॥ अथवा योगशास्त्रोक्तमाहारं नैव लङ्घयेत् ॥ २ ॥ पूरयेदशनेनार्धं
तृतीयमुदकेन तु ॥ वायोः संचरणार्थं तु चतुर्थमवशेषयेत् ॥ ४ ॥ निद्रयाक्रान्तचित्तस्य योगाभ्यासो न संभ-
वेत् ॥ तस्यो नास्त्यसिद्धिद्वालोच्यो गो नास्त्यतिजाग्रतः ॥ ५ ॥ १६ ॥

भा० टी०—योगिन आहारादिनियमं वक्तुं प्रथमं व्यतिरेकमाह—नेति । अत्यभ्यसः आत्मसंमितावभा-
वधिकमभ्यसः योगो नास्ति न चैकान्तमात्मसंमितमप्यनभ्यसो योगोऽस्ति उभयथापि व्याख्यादिना नाशप्रस-
ङ्गात् । तथाच शतपथश्रुतिः “यदुह वा आत्मसंमितमन्नं तदवति तन्न हिनस्ति यद्भूयो हिनस्ति तद्यत्कनीषो
न तदवति” इति तस्माद्योगी नात्मसंमितावभादधिकं न्यूनं वाऽभीयात् । योगशास्त्रे परिपठितादन्नपारिमाण-
दतिमात्रं न्यूनं वाभ्यसो योगिनो योगो नास्तीति वा व्याख्येयम् । तदुक्तम्—“पूरयेदशनेनार्धं तृतीयमुदकेन
तु । वायोः संचरणार्थं तु चतुर्थमवशेषयेत्” इति । एतादृशस्य योग एव न सिध्यति तेन दुःखरूपसमूलसं-
सारपङ्कहास्या शुद्धत्वाभिर्भाविस्तु दूरं निरस्त इति सूचयन्संबोधयति—हे अर्जुनेति ॥ १६ ॥

पा० टी०—अथाभ्यासनिष्ठस्याहारादिनियममाह—नात्यभ्यस इति द्वाभ्याम् । अति अत्यन्तमभ्यासो जे-
भाति तस्य तथैकान्तमत्यन्तमनभ्यस उपोषितस्य तथात्यन्तं स्वप्नशीलस्य निद्रासक्तस्याथवात्यन्तं जाग्रतो योगो
दुःखहा दुःखोपशमाय न भवति ॥ १६ ॥

रा० टी०—ध्यानयोगनिष्ठस्याहारादिनियममाह—नात्यभ्यस इत्यादिद्वाभ्याम् । अति अधिकं भुञ्जानस्य
एकान्तं सर्वथैवाभुञ्जानस्य चातिनिद्राशीलस्यातिजाग्रतश्च योगो नैवास्तीत्यर्थः । अत्राशमजागरणनिषेधोऽश-
क्तस्य शक्तस्य त्वनशनादावपि न योगक्षतिरिति ज्ञेयम् ॥ १६ ॥

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ॥

युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥ १७ ॥

त० टी०—तर्हि कीदृशस्य योगो भवतीत्यपेक्षायामाह—युक्तेति । आहारो भोजनं, विहारो वि-
क्रमणं, तौ युक्तौ नियतपरिमाणौ यस्य तस्य । तथोक्तं योगशास्त्रे ‘द्वौ भागौ पूरयेदशनेनार्धं प्रपू-
रयेत् । वायोः संचरणार्थाय चतुर्थमवशेषयेत्’ इति । तथा युक्ता नियता कर्मसु चेष्टा यस्य तथा
युक्तौ स्वप्नावबोधौ निद्राजागरौ यस्य तस्य दुःखनाशको योगो निष्पन्नो भवति ॥ १७ ॥

भा० टी०—एवमाहारादिनियमविरहिणो योगव्यतिरेकमुक्त्वा तन्निमित्तमवतो योगान्वयमाह—युक्तेति ।
आहृत्यत इत्याहारोऽन्नं, विहरणं विहारः पादचर्यं, तौ युक्तौ नियतपरिमाणौ यस्य तथा अन्येष्वपि प्रणव-
जपोपनिषदावर्तनादिषु कर्मसु युक्ता नियतकाला चेष्टा यस्य तथा स्वप्नो निद्रा अवबोधो जागरणं तौ युक्तौ
नियतकालौ यस्य तस्य योगो भवति साधनपाटवात्समाधिः सिध्यति नान्यस्य । एवं प्रयत्नविशेषेण संपादितो
योगः किंफल इति तत्राह—दुःखहेति सर्वसंसारदुःखकारणाविद्योन्मूलनहेतुः प्रज्ञाविद्योत्पादकत्वात्समूलसर्वदुः-
खनिवृत्तिहेतुरित्यर्थः । अत्राहारस्य निमित्तत्वं अन्नमशनस्य सव्यञ्जनस्य तृतीयमुदकस्य तु वायोः संचरणार्थं
तु चतुर्थमवशेषयेदित्यादि प्रागुक्तम् । विहारस्य नियतत्वं योजनाच्च परं गच्छेत् इत्यादि । कर्मसु चेष्टाया नि-
मित्तत्वं वागादिचापलपरित्यागः । रात्रेर्विभागाध्वं कृत्वा प्रथमान्त्ययोजार्जागरणं मध्ये स्वपनमिति स्वप्नावबोधयो-
निमित्तकालस्यम् । एवमप्येवमपि योगशास्त्रोक्तं निबन्धाद्ब्रह्मवाः ॥ १७ ॥

पा० टी०—तर्हि कीदृशस्य योगः सिध्यतीत्याह—युक्ताहरेति । युक्ताहारविहारस्य युक्तः ‘पूरयेदश-
नेनार्धं’ इति ‘न भक्ष्यते परं गच्छेत्’ इत्यादिशास्त्रनियमेन युक्त आहारोऽन्नं विहारो

विश्रान्त्यै संचारो यस्य तस्य परिमिताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु अन्नादानविसर्गादिक्रियासु युक्ता यावता कार्यसिद्धिस्तावत्परिमिता न तु विशृङ्खला चेष्टा देहेन्द्रियव्यापारो यस्य तस्य, युक्तस्वप्नावबोधस्य स्वप्नो निद्रावबोधो जागरस्तावेतौ युक्तौ परिमितौ 'जागृयादृशनाड्यस्तु निद्रा तु दशनाडिकाः । पञ्चाज्जागरणं तद्दृशनाड्यस्तु योगिनः ' इत्युक्तलक्षणलक्षितौ स्वप्नावबोधौ यस्य तस्य योगिनो ब्रह्मनिष्ठस्य आहारविहार-निद्रादीनामतिरिक्तत्वे रजस्तमोवृद्धिस्तया समाधेर्ज्ञानस्य च विच्छिन्नित्ततत्परिमित्या भवितव्यम् । एवं-लक्षणस्य यतेर्योगः समाधिर्दुःखहा दुःखान्याध्यात्मिकादीनि जन्मादीनि च सर्वाणि स्वानुष्ठानसमुत्पन्नाप्रति-बद्धबोधेन हन्तीति दुःखहा भवति विदेहमुक्तिं संपादयतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

श्री० टी०—तर्हि कथंभूतस्य योगो भवतीत्यत आह—युक्तेति । युक्तो नियत आहारो विहारश्च गति-र्यस्य, कर्मसु कार्येषु युक्ता नियतैव चेष्टा यस्य, युक्तौ नियतौ स्वप्नावबोधौ निद्राजागरौ यस्य, तस्य दुःखनि-वर्तको योगो भवति सिध्यति ॥ १७ ॥

स० टी०—अन्नं विहरणं यस्य नियतं परिमाणतः ॥ तथा परिमिता चेष्टा निद्रा जागरणे मिते ॥ १ ॥ सर्वदुःखक्षये हेतुस्तस्य योगोऽस्ति सन्मतेः ॥ अभियुक्तैस्तथैवोक्तं योगिनां योगसिद्धये ॥ २ ॥ अत्राहारार्थं कर्म कुर्यादनिन्द्यं कुर्यादाहारं प्राणसंभारणार्थम् ॥ प्राणाः संभार्यास्तत्त्वजिज्ञासनाथं तत्त्वं जिज्ञास्यं येन भूयो न दुःखम् ॥ ३ ॥ रजन्या मध्यमौ यामौ कुर्यान्निद्रां न चान्यदा ॥ विना प्रयोजनं चेष्टां न कु-र्याद्वस्तपादयोः ॥ ४ ॥ वृथा चेष्टा वृथा कर्म भवेन्मन्दधियां नृणाम् ॥ हितं मेध्यं मितं यस्य भोजनं प्राणधारकम् ॥ ५ ॥ गुरुसेवा मुखे यस्य कर्मण्येवाङ्घ्रिसंक्रमः ॥ मिता निद्रा मिता वाणी यस्य भाग-वतस्य च ॥ ६ ॥ योगस्तस्य सकार्यस्याज्ञानस्य स्याद्विनाशकृत् ॥ ७ ॥ १७ ॥

भा० टी०—अन्वयमाह—युक्तेति । आह्रियत इत्याहारः अन्नं, विहरणं विहारः पादक्रमस्तौ युक्तौ नियतपरिमाणौ यस्य । अन्नस्य युक्तत्वमुक्तमेव पादक्रमस्य नियतत्वं तु 'योजनान्न परं गच्छेत्' इत्युक्तरूपम् । तथा कर्मस्वितरव्यापारेषु युक्ता नियता चेष्टा यस्य स तथा । युक्तौ स्वप्नावबोधौ निद्राजागरौ रात्रेराद्यन्तभाग-योजागरौ मध्ये निद्रेत्येवं नियतकालौ यस्य तस्य योगिनो योगो दुःखहा ज्ञानप्राप्त्या सर्वानर्थमूलभूतावि-द्यानिवृत्त्या सर्वसंसारदुःखक्षयकृद्भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

प० टी०—किंतु—युक्तेति । युक्तो नियमित आहारो भोजनं विहारश्चेष्टा यस्य तथा कर्मसु कार्येषु ॥ १७ ॥

रा० टी०—कथंभूतस्य योगो भवतीत्यत आह—युक्तेति । युक्तौ योगोपेतौ आहारविहारौ भोजनसं-चारौ यस्य स तथा तस्य यावता श्रमादिर्न भवति तावदाहारव्यापारवत इत्यर्थः । कर्मसु कार्येषु युक्त-चेष्टस्य श्रमानापादक-चेष्टायुक्तस्य युक्तस्वप्नावबोधस्य यावन्निद्रावबोधौ योगाविधातकौ तावन्निद्रावबोधोपे-तस्य योगो ध्यानयोगः समाधिरिति यावत्, दुःखहा भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते ॥

निस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥ १८ ॥

त० टी०—एवं नियमवान्पुरुषः कदा निष्पन्नयोगो भवतीत्यपेक्षायामाह—यदेति । यदा यस्मिन् काले नियतं विषयान्तरवृत्तिशून्यतया विशेषेण संयतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते निश्चलं भवति तदा सर्व-कामेभ्यो निस्पृहः सन्युक्तः निष्पन्नयोग इत्युच्यते योगज्ञैरिति शेषः ॥ १८ ॥

म० टी०—एवमेकान्भूमौ संप्रज्ञातं समाधिमभिधाय निरोधभूमावसंप्रज्ञातं समाधिं वक्तुमुपक्रमते—यदे-ति । यदा यस्मिन् काले परवैराग्यवशाद्विनियतं विशेषेण नियतं सर्ववृत्तिशून्यतामापादितं चित्तं विगतजस्त-

मस्कमन्तःकरजसत्वं स्वच्छत्वात्सर्वविषयाकारग्रहणसमर्थमपि सर्वतो निरुद्धवृत्तिकत्वादात्मन्येव प्रत्यक्षिचति अनात्मानुपरके वृत्तिराहित्येऽपि स्वतःसिद्धस्यात्माकारस्य वारयितुमशक्यत्वाविदेरेव प्राधान्यात् न्यग्रभूतं सद्यस्तिष्ठते निश्चलं भवति तदा तस्मिन्सर्ववृत्तिनिरोधकाले युक्तः समाहित इत्युच्यते । कः यः सर्वकामेभ्यो निःस्पृहः निर्गता दोषदर्शनेन सर्वेभ्यो दृष्टादृष्टविषयेभ्यः कामेभ्यः स्पृहा तृष्णा यस्येति परं वैराग्यमसंप्रज्ञातसमाधेरन्तरङ्गं साधनमुक्तम् । तथा च व्याख्यातं प्राक् ॥ १८ ॥

श्री० टी०—यद्यपि यदा हि नेन्द्रियार्थेष्विति कूटस्थो विजितेन्द्रियः इति च योगिनो योगारूढत्वं सम्यक्स्वरूपितं तथापि ब्रह्मविलक्षणे परिज्ञाते मुमुक्षुभिस्तदाराधनं तदाश्रयणं च कृत्वा ज्ञानं मुक्तिश्च प्राप्तुं शक्येत इति तदेव च पुनर्विस्पष्टयति—यदेति । निरुक्तबहिरङ्गान्तरङ्गसम्पन्नसंपत्त्या तीव्रमोक्षेच्छावैराग्याभ्यां च नित्यं योगमभ्यस्यतो योगिनो यत्तेर्यदा यस्मिन्काले विनियतं विषयसंबन्धो यथा न स्यात्तथा निरन्तराभ्यासबलेनैकाग्र्यमधिगमितं चित्तमात्मनि नित्यानन्दैकरसे प्रत्यगभिन्ने ब्रह्मण्येवावतिष्ठते सर्ववासनाक्षत्या सर्वकामविष्वक्त्या च स्वयं सद्वासनावासितं सत्सर्वदा स्वरूप एव तिष्ठति प्रयत्नेनापि न बाह्यमवलम्बत इत्यर्थः । तदेव विस्पष्टयति—निःस्पृह इति । काम्यन्त इति कामाः शब्दादयस्तेभ्यो यत्नादयस्त्नाद्वा कचिद्विषयीभूतेभ्यः सर्वेभ्यश्च यदाऽयं निःस्पृह इच्छाशून्यो भवति तेषु मिथ्यात्वबुद्ध्या इन्द्रियाणि मनश्च न प्रवर्तयति तदा युक्तो योगारूढ इत्युच्यते पण्डितैरिति शेषः ॥ १८ ॥

श्री० टी०—कदा निष्पन्नयोगः पुरुषो भवतीत्यपेक्षायामाह—यदेति । विनियतं विशेषेण निरुद्धं सचित्तमात्मन्येव यदा निश्चलं तिष्ठति, किंच सर्वकामेभ्यः ऐहिकामुष्मिकभोगेभ्यो निःस्पृहो विगततृष्णो भवति तदा युक्तः प्राप्तयोग इत्युच्यते ॥ १८ ॥

स० टी०—यस्मिन्काले विशेषेण स्वच्छत्वान्निश्चलं मनः ॥ प्रतीच्येव निरुद्धत्वाभियमेनावतिष्ठते ॥ १ ॥ दृष्टादृष्टास्पृष्टेभ्यश्च कामेभ्यो दोषदर्शनात् ॥ तृष्णा विनिर्गता यस्य परवैराग्ययोगतः ॥ २ ॥ तदा समाहितो योगी सिद्ध इत्युच्यते बुधैः ॥ ३ ॥ १८ ॥

भा० टी०—एतादृशयोगयुक्तः कदा भवतीति तत्राह—यदेति । यस्मिन्काले विशेषेण नियतं चित्तं संयतमेकाग्रतामापन्नं निरुद्धं चित्तं बाह्यविषयचिन्तां विहायात्मन्येव प्रत्यगभिन्ने केवलेऽवतिष्ठते स्थितिं लभत इत्यर्थः । सर्वकामेभ्यो दृष्टादृष्टविषयेभ्यः निर्गता निवृत्ता स्पृहा तृष्णा यस्य स तदा तस्मिन्काले युक्त इत्युच्यते ॥ १८ ॥

प० टी०—तथा युक्तनिद्राप्रबोधस्य पुरुषस्य परीक्षामाह—यदेति । विनियतं निरुद्धं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते, यदा च सर्वकामेभ्यो निःस्पृहो भवति तदा युक्तो निष्पन्नयोग इत्युच्यते ॥ १८ ॥

रा० टी०—योगसंपूर्तिस्वरूपमाह—यदेत्याद्यनेकश्लोकैः । यदा विशेषेण नियतं विषयेभ्यः प्रत्याहृतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते सर्वकामेभ्यः निःस्पृहश्च यदा तदा युक्तो योगसंपूर्तिमानित्युच्यत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता ॥

योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनः ॥ १९ ॥

त० टी०—एवं सिद्धयोगयुक्तस्य लक्षणमुक्त्वेदानीं समाधिस्यस्य तस्योपमामाह—यथेति । निवातस्यो वातरहिते देशे स्थितो दीपो यथा नेङ्गते न चलति सोपमा स्मृता चिन्तिता योगविद्धिः । कस्य यतचित्तस्य योगिनः संयतान्तःकरणस्य योगं युञ्जतोऽनुतिष्ठत आत्मन आत्मस्वरूपस्य निवातस्वनिश्चलदुःखकाण्डदीपवन्निवृत्तविशेषतया निश्चलमुप्रकाशमानात्मा मासते इत्यर्थः ॥ १९ ॥

म० टी०—समाधौ चित्तस्य चित्तस्योपमानमाह—यथेति । दीपचरुनेहेतुना वातेन रहिते देशे स्थितो

दीपो यथा चलनहेत्वभावाद्नेङ्गते न चलति सोपमा स्मृता स दृष्टान्तश्चिन्तितो योगज्ञैः । कस्य योगिन एकाग्रभूमौ संप्रज्ञातसमाधिमतोऽभ्यासपाटवात् यतचित्तस्य निरुद्धसर्वचित्तवृत्तेरसंप्रज्ञातसमाधिरूपं योगं निरोधभूमौ युञ्जतोऽनुतिष्ठतो य आत्मान्तःकरणं तस्य निश्चलतया सत्त्वोद्रेकेण प्रकाशकतया च निश्चलो दीपो दृष्टान्त इत्यर्थः । आत्मनो योगं युञ्जत इति व्याख्याने दार्ष्टान्तिकालम्बैः सर्वावस्थस्यापि चित्तस्य सर्वदात्माकारतयात्मपदवैयर्थ्यं च, नहि योगेनात्माकारता चित्तस्य संपाद्यते किंतु स्वत एवात्माकारस्य सतोऽनात्माकारता निवर्त्यत इति तस्माद्दार्ष्टान्तिकप्रतिपादनार्थमेवात्मपदम् । यतचित्तस्येति भावपरो निर्देशः कर्मधारयो वा यतस्य चित्तस्येत्यर्थः ॥ १९ ॥

श्रु० टी०—योगमारुह्य तिष्ठतो यतश्चित्तं कथं तिष्ठतीत्याकाङ्क्षायां तच्चित्तस्थितेरुपमानमाह तदनुष्ठितबो-
गस्यासंप्रज्ञातसमाधित्वं सूचयितुम्—यथेति । आत्मन इति कर्मणि षष्ठी आत्मन आत्मानं विषयीकृत्य प्रवर्तितं योगम् । यद्वा आत्मनः सर्वोपलब्धिसिद्धिसाधनं योगं समाधिं युञ्जतः सादरं नित्यनिरन्तरं समनु-
तिष्ठतो योगिनो यतेः परमहंसस्य यतचित्तस्य यतं ब्रह्मण्येव ब्रह्माकारेण निश्चलतया सदा स्थापितं चित्तं येन तस्य यतचित्तस्य ब्रह्मण्येव स्थिरीभूतमनसः सेवोपमा उपमीयते अन्येत्युपमा स एव दृष्टान्तः निवा-
तस्योऽन्तर्गृहस्थो दीपो यथा नेङ्गते न चलति तथा ब्रह्मणि स्थापितं ब्रह्मविचिन्तनं न चलति ब्रह्मण्येव ब्रह्मा-
त्मना निश्चलीभूय तिष्ठत्ययमेवासंप्रज्ञातः समाधिः । तदुक्तम् ‘मनसो वृत्तिशून्यस्य निर्विकारात्मना स्थितिः । असंप्रज्ञातनामासौ समाधिर्योगिनां प्रियः’ इति ॥ १९ ॥

श्री० टी०—आत्मैक्याकारतयावस्थितस्य चित्तस्योपमानमाह—यथेति । वातशून्ये देशे स्थितो दीपो यथा नेङ्गते न विचलति सा उपमा दृष्टान्तः । कस्य आत्मविषयं योगं युञ्जतोऽभ्यस्यतो योगिनो यतं नियतं चित्तं यस्य तस्य । निष्कम्पतया प्रकाशकतया चाचञ्चलं तच्चित्तं तद्वत्तिष्ठतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

स० टी०—समाहितधियः प्रत्यगानन्दे निश्चलस्य च ॥ योगिनो भगवानाहोपमानं बोधनाय वै ॥ १ ॥
वातेन रहिते देशे स्थितो दीपो यथाचलः ॥ समाहितधियः सोऽयं दृष्टान्तश्चिन्तितो बुधैः ॥ २ ॥ निरो-
धभूमौ सततं समाधिमनुतिष्ठतः ॥ सत्त्वोद्रेकेण यच्चित्तं प्रकाशकतयाचलम् ॥ ३ ॥ निश्चलो दीप
एतस्य दृष्टान्तो हरिणेरितः ॥ ४ ॥ १९ ॥

भा० टी०—योगिनः समाहितचित्तस्योपमानमाह—यथेति । यथा प्रदीपो निवाते वायुवर्जिते देशे स्थितो नेङ्गते न चलति उपमीयतेऽनयेत्युपमा सा योगज्ञैः चित्तप्रचारज्ञैः स्मृता चिन्तित्वा योगिनो यतचित्तस्य संयतान्तःकरणस्यात्मनो योगं समाधिमनुतिष्ठतः । अत्रोत्थानिकायां समाहितं च तच्चित्तमिति कर्मधारयः । योगिनः समाहितचित्तस्येति व्यधिकरणे षष्ठ्यौ । एवं मूले तद्वाक्ये च ज्ञेयम् । एवं योगाभ्यासबलादे-
काग्रभूतं निवातप्रदीपकल्पं सवित्युत्तरश्लोकस्थभाष्यात् योगिनो यथोक्तविशेषणवतश्चित्तस्थैर्यस्येति शेष इति तु भाष्यटीकाकाराः । एतेनात्मनो योगं नियुञ्जत इति व्याख्याने दार्ष्टान्तिकालम्बैः सर्वावस्थस्यापि चित्तस्य सर्वदात्माकारतयात्मपदवैयर्थ्यं च । नहि योगेनात्माकारता चित्तस्य संपाद्यते, किंतु स्वत एवात्मा-
कारस्य सतोऽनात्माकारता निवर्त्यत इति तस्माद्दार्ष्टान्तिकालम्बप्रतिपादनार्थमात्मपदमिति प्रसूक्तम् । निवे-
कादिबुद्धेन मनसाऽविद्यानिबुद्धस्यात्मा स्वयमेव प्रकाशते इत्यर्थे मनसैवानुद्वृष्टव्यमिति वत् योगेनानात्माका-
रतां चित्तस्य निवर्त्य स्वतःसिद्धमात्माकारतां स्फुरणरूपां समाधिमनुतिष्ठत इत्यर्थेकं आत्मनो योगं युञ्जत इतिवाक्ये आत्मपदस्य सार्थक्यात् । अन्यथा आत्मसंस्थं मनः कृत्वेति वक्ष्यमाणान्तरपदवैयर्थ्यप्रसङ्गात् ।
युञ्जतेव सदात्मानमिति वत् आत्मनोऽन्तःकरणस्य समाधिं निरोधमनुतिष्ठतो संप्रज्ञातसमाधियुक्तस्येति
भाष्यार्थसंभवेनात्मपदसार्थक्यात् । अत एव योगिनो यतचित्तस्य निरुद्धसर्वचित्तवृत्तेरसंप्रज्ञातसमाधिरूपं योगं

निरोधभूमौ युज्यतोऽनुतिष्ठतः च आत्मान्तःकरणं तस्य निश्चलतया सत्त्वोद्वेगेण प्रकाशकतया च निश्चलो दीपो दृष्टान्त इत्यप्युपास्तं, निश्चलताप्रतिपादकयतपदसमभिम्बाहारात् समीपत्वाच्चान्वययोग्यं चित्तपदं विहायात्मपदस्य दार्ष्टान्तिकपरत्वानौचित्यात् । असंप्रज्ञातसमाधौ चित्तस्य कथमपि पृथगाज्ञायमानत्वात् असंप्रज्ञातसमाध्याभिमुखस्य योगिनस्तत्सिद्धिपूर्वकाले यदेकाग्रभूतं चित्तं तस्यायं दृष्टान्तो न तु निरुद्धसर्व-
वृत्तेरसंप्रज्ञातसमाधिस्थस्य योगिनोऽन्तःकरणस्येति विद्वद्भिराकलयीयम् ॥ १९ ॥

प० टी०—अथात्माकारतया स्थितस्योपमानमाह—यथेति । वातशून्यं स्थानं निवासं तत्र स्थितो दीपो यथा नेङ्गते न चलति तत्रत्यं पदार्थमात्रं स्पष्टतया प्रकाशयति । प्रकृते सोपमा दृष्टान्तः स्मृतः । कस्य, आत्मनो योगं युज्यतोऽभ्यस्यतो योगिनो विक्षेपशून्यचित्तस्य ॥ १९ ॥

रा० टी०—योगसंपन्नः कथं तिष्ठतीत्यत आह—यथेति । वायुशून्यदेशस्थो दीपो यथा नेङ्गते न चलति सा उपमा दृष्टान्तः । कस्येत्यत उत्तरम्—योगिन इति । आत्मनो योगं भगवद्विषयसमाधिं युज्यतः कुर्वतः योगिनः यतचित्तस्येति ॥ १९ ॥

यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ॥

यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥ २० ॥

त० टी०—एवमेतावता योगसाधनमासनाद्वारादियोगयुक्तस्य लक्षणोपमे चाभिधायेदानीं सफलं सिद्धयोगं लक्षयति—यत्रेत्यादिसार्थैस्त्रिभिः । यत्र यस्मिन्नवस्थाविशेषे योगसेवया योगाभ्यासेन निरुद्धं चित्तमुपरमते इतरस्मात् । यत्र चावस्थाविशेषे आत्मना शुद्धेन मनसा आत्मानं पश्यन्नन्यनि-
रपेक्ष आत्मन्येव तुष्यति ॥ २० ॥

म० टी०—एवं सामान्येन समाधियुक्त्वा निरोधसमाधिं विस्तरेण विवरीतुमारभते—यत्रोपरमते इति । यत्र यस्मिन् परिणामविशेषे योगसेवया योगाभ्यासपाटवेन जाते सति चित्तं निरुद्धं एकविषयकवृत्ति-
प्रवाहरूपामेकाग्रतां त्यक्त्वा निरिन्धनाग्निवदुपशाम्यग्निवृत्तिकतया सर्ववृत्तिनिरोधरूपेण परिणतं भवति । यत्र च यस्मिञ्च परिणामे सति आत्मना रजस्तमोऽनभिभूतशुद्धसत्त्वमात्रेणान्तःकरणेनात्मानं प्रत्यक्षचैतन्यं परमात्माभिन्नं सच्चिदानन्दधनमनन्तमद्वितीयं पश्यन् वेदान्तप्रमाणजया वृत्त्या साक्षात्कुर्वन्नात्मन्येव पर-
मानन्दधने तुष्यति न देहेन्द्रियसङ्घाते न वा तन्मोग्येऽन्यत्र । परमात्मदर्शने सत्यतुष्टिहेत्वभावात्तुष्यत्येवेति वा । तन्मन्तःकरणपरिणामं सर्वचित्तवृत्तिनिरोधरूपं योगं विद्यादिति परेणान्वयः । यत्र काले इति तु
व्याख्यानमसाधु तच्छब्दानन्वयात् ॥ २० ॥

शं० टी०—एवंलक्षणसंपन्नो यस्मिन्परीपाकविशेषः स एव योगो ज्ञातव्य इति वक्तुं तल्लक्षणान्याह—
यत्रेतित्रिभिः । बहिःकृन्तारङ्गसाधनसिद्धया तीव्रमोक्षेच्छया च विजृम्भितया योगसेवया योगो
योगाङ्गसविकल्पसमाधिर्बिजावीथप्रत्ययोदयराहित्येन केवलचित्तप्रत्ययमात्रोदयलक्षणस्तस्य सेवया निरन्त-
रावृत्त्या निरुद्धं विपरीतवृत्तिर्यथा न स्यात्तथा चिरकालं ब्रह्मप्रत्ययावृत्तावेव स्थापितं चित्तं स्वयं
निःशेषविनष्टसर्वबाह्यावसानापटलं सत् यत्र यस्यां दशायां स्वस्य केवलशुद्धसत्त्वांशमात्रावशेषरूपायां
प्राप्तायां सत्त्वावुपरमते उपशमं गच्छति वृत्त्यन्तरपरिणाममुज्जित्वा ध्येयात्मनैव निवातस्यप्रदीपवज्जिह्वकम्पं
तिष्ठतीत्यर्थः । किञ्च यत्र यस्यां चित्तपरिपाकविशेषदशायांमयं ब्रह्मविदुत्तम आत्मनि निर्मलान्धःकरणे
व्योम्नि राकाचमन्त्रविन्मन्त्रकाशमानं वृत्त्यारुद्धं चिदानन्दैकरसमात्मानं परं ब्रह्मात्मना स्वात्मना ब्रह्मे-
वाहमिति स्वस्वरूपत्वेन पश्यन्साक्षात्परोक्षीकुर्वन् तुष्यत्यानन्दसि मुक्तः कृतार्थोऽस्मीति मोदते “स मोदते

मोदनीयं हि लब्ध्वा ” इति श्रुतेः आत्मानि तुष्यतीति योगारोहणं कृतवतो महात्मन आत्मसंसारमोक्षणं तत्सुखं च प्रत्यक्षं यतस्ततः श्रयणादिना विज्ञातात्मतत्त्वस्य यतेयोगारोहणेनैवात्मोद्धरणं सिद्ध्यति तदवश्यं कर्तव्यमित्यनेन सूचितं भवति ॥ २० ॥

श्री० टी०—यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डवेत्यादौ कर्मैव योगशब्देनोक्तं, नात्यभ्यस्तु योगोऽस्तीत्यादौ तु समाधिर्योगशब्देनोक्तः, तत्र मुख्यो योगः क इत्यपेक्षायां समाधिमेव स्वरूपतः फलतश्च लक्ष्यन्स एव मुख्यो योग इत्याह—यत्रेति सार्धैस्त्रिभिः । यत्र यस्मिन्नवस्थाविशेषे योगाभ्यासेन निरुद्धं चित्तमुपरतं भवतीति योगस्य स्वरूपलक्षणमुक्तम् । तथाच पातञ्जलं सूत्रम् ‘योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः’ इति । इष्टप्राप्तिलक्षणेन फलेन तमेव लक्षयति यत्र यस्मिन्नवस्थाविशेषे आत्मना शुद्धेन मनसाऽऽत्मानमेव पश्यति न तु देहादि पश्यन्नात्मन्येव तुष्यति न तु विषयेषु । यत्रेत्यादीनां यच्छब्दानां तं योगसंज्ञितं विद्यादिति चतुर्थेनान्वयः ॥ २० ॥

स० टी०—एवं सामान्यतो योगं प्रोच्येदानीं विशेषतः ॥ समाधिं विस्तरेणाह भगवान्योगिनां गतिः ॥ १ ॥ परिणामविशेषे हि यस्मिन्नभ्यासपाटवात् ॥ जाते चित्तं निरुद्धं सच्छान्तं निःश्लेहदीपवत् ॥ २ ॥ यस्मिंश्च परिणामे सत्यात्मानन्दं चिदद्वयम् ॥ वेदान्तमानसं जातवृत्त्या पश्यंश्चिदात्मनि ॥ ३ ॥ तुष्यत्यात्मसुखादन्यत्तोषहेतोरभावतः ॥ आनन्दः पर एवात्मा भेदसंसर्गवर्जितः ॥ ४ ॥ स एव स्वस्वरूपेण व्यज्यते पुण्यकर्मभिः ॥ यावद्यावत्तमोऽपैति बुद्धौ धर्मसमाहितम् ॥ ५ ॥ तावत्तावद्वियः स्वार्थ्यं तावत्तावत्सुखोन्नतिः ॥ ६ ॥ २० ॥

भा० टी०—द्विविधः समाधिः संप्रज्ञातोऽसंप्रज्ञातश्चेति । तत्र ध्येयैकाकारसत्त्ववृत्तिर्भेदेन कथंचिच्छायमाना आद्यः, कथमपि पृथग्ज्ञायमाना सैव सत्त्ववृत्तिर्द्वितीयः । तत्राद्यं प्रदर्श्य इदानीं द्वितीयस्य लक्षणं विवक्षन्नाह—यत्रेति । एवं योगाभ्यासबलात् एकाग्रीभूतं निवातप्रदीपकत्वं सत् यत्र यस्मिन्काले उपरमते चित्तमुपरतिं गच्छतीति योगसेवया योगानुष्ठानेन निरुद्धं सर्वतो निरुद्धं निवारितप्रचारं यत्र चैव यस्मिंश्च काले आत्मना समाधिपरिशुद्धान्तःकरणेनात्मानं परं तत्पदार्थं व्योतिःस्वरूपं पश्यन्मुपलभमानः त्वंपदार्थं आत्मन्येव तुष्यति परमात्मानं प्रत्यक्चैतन्य एव तद्भावेनापरोक्षीकुर्वन् अतुष्टिनिदानाभावात् तुष्टिं लभत एवेत्यर्थः ॥ २० ॥

प० टी०—अथ निष्पन्नयोगस्वरूपमाह—यत्रेत्यादिचतुर्भिः । यत्र यस्यामवस्थायां योगसेवया निरन्तराभ्यासेन निरुद्धं विक्षेपरहितं सदुपरमते उपरमं विषयेभ्यो व्यावृत्तिं प्राप्नोति । यत्र चात्मनैव शुद्धान्तःकरणेनात्मानं पश्यन् ज्ञानदृष्टपानुभवज्ञात्मन्येव सुखस्वरूपे तुष्यति सुखरूपतया तिष्ठति तं विद्यादिति चतुर्थेनान्वयः ॥ २० ॥

रा० टी०—यत्रेति । योगसेवया निरुद्धं चित्तं यत्र समाभावुपरमते बाह्यव्यापारहीनं भवति । यत्र चैव यस्मिन्नेव समाधियोगे आत्मना मनसा आत्मानं भगवन्तं पश्यन्नात्मनि देहे तुष्यति तोषमाप्नोतीत्यर्थः । यच्छब्दयोस्तमित्यग्रेऽन्वयः । एवमुत्तरत्रापि ॥ २० ॥

सुखमात्यन्तिकं यत्तदबुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् ॥

वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥ २१ ॥

न० टी०—आत्मन्येव तोषे हेतुमाह—सुखमिति । यत्र यस्मिन्नवस्थाविशेषे यत्तदतीन्द्रियमिन्द्रियनिरपेक्षं बुद्ध्यैकग्राह्यमात्यन्तिकं नित्यं सुखं योगी वेत्ति अनुभवति । यत्र यस्मिन्मुखे च स्थितः तत्त्वत आत्मस्वरूपाभैव चलति ॥ २१ ॥

म० टी०—आत्मन्येव तोषे हेतुमाह—सुखमिति । यत्र यस्मिन्नवस्थाविशेषे आत्यन्तिकमनन्तं निरतिशयं ब्रह्मस्वरूपमतीन्द्रियं विषयेन्द्रियसंयोगानभिगम्यकृतं बुद्धिप्राप्तं बुद्धयैव रजस्तमोमलराहितया सत्त्वमात्रवाहिन्या प्राप्तं सुखं योगी वेत्ति अनुभवति यत्र च स्थितोऽयं विद्वान्स्त्वत्त आत्मस्वरूपाज्ञैव चलति तं योगसंज्ञितं विद्यादिति परेणान्वयः समानः । अत्रात्यन्तिकमिति ब्रह्मसुखस्वरूपकथनम्, अतीन्द्रियमिति विषयसुखव्यावृत्तिः, तस्य विषयेन्द्रियसंयोगसापेक्षत्वान् । बुद्धिप्राप्तमिति सौषुप्तसुखव्यावृत्तिः सुषुप्तौ बुद्धेर्लीनत्वात् समाधौ निर्वृत्तिकायास्तस्याः सत्त्वात् । तदुक्तं गौडपादैः ‘ लीयते तु सुषुप्तौ तन्निगृहीतं न लीयते ’ इति । तथा च श्रूयते “ समाधिनिर्धूतमलस्य चेतसो निवेशितस्यात्मनि यत्सुखं भवेत् । न क्षयते कर्णयितुं गिरा तदा यदेतदन्तःकरणेन गृह्यते ” इति अन्तःकरणेन निरुद्धसर्ववृत्तिकेनेत्यर्थः । वृत्त्या तु सुखास्वादनं गौडाचार्यैस्तत्र प्रतिषिद्धम् ‘ नास्वादयेत्सुखं तत्र निःसङ्गः प्रज्ञया भवेत् ’ इति । महदिवं समाधौ सुखमनुभवामीति सविकल्पवृत्तिरूपा प्रज्ञा सुखास्वादः तं व्युत्थानरूपत्वेन समाधिविरोधित्वाद्योगी न कुर्यात् अत एवेतादृश्या प्रज्ञया सह सङ्गं परित्यजेत्तां निरुन्ध्यादित्यर्थः । निर्वृत्तिकेन तु चित्तेन स्वरूपसुखानुभवस्तैः प्रतिपादितः ‘ स्वस्थं शान्तं सनिर्वाणमकथ्यं सुखमुत्तमम् ’ इति । स्पष्टं चैतदुपरिष्ठात्करिष्यते ॥ २१ ॥

श्रु० टी०—किंच—सुखमिति । यत्र यस्यां बुद्धेः केवलशुद्धसत्त्वभावावृत्तिदशायामयं योगनिष्ठो ब्रह्मविद्यतिः बुद्धिप्राप्तं स्ववृत्त्यैकगम्यमत एवातीन्द्रियमिन्द्रियाविषयमिन्द्रियविषयसंधन्धराहितमजन्यमित्यर्थः । तत एवात्यन्तिकमन्तर्मात्रिक्रम्य वर्तमानमात्यन्तिकमाद्यन्तशून्यमत एव “ एषोऽस्य परमानन्दः ” इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं यत्तत्सुखं वेत्ति सदानन्दोऽहमस्मीत्यात्मानन्दमनुभवतीत्यर्थः । यत्रायं योगी स्वयं चिदेकवृत्त्या स्वस्वरूपे सच्चिदानन्दैकरसे ब्रह्मणि तदात्मना स्थितः सन् तत्त्वतः परमार्थात्स्वरूपाज्ञ चलति क्षतधा बाह्याभ्यन्तरविक्षेपेषु प्राप्तेष्वपि न किंचिद्विपरीतभावं भजतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

श्री० टी०—आत्मन्येव तोषे हेतुमाह—सुखमिति । यत्र यस्मिन्नवस्थाविशेषे यत्तत्किमपि निरतिशयमात्यन्तिकं नित्यं सुखं वेत्ति । ननु तदा विषयेन्द्रियसंबन्धाभावात्कुतः सुखं स्यात्प्राप्तम्—अतीन्द्रियं विषयेन्द्रियसंबन्धातीतं केवलं बुद्धयैवात्माकारतया प्राप्तम् अत एव च यत्र स्थितः सन् तत्त्वतः आत्मस्वरूपाज्ञैव चलति ॥ २१ ॥

स० टी०—यत्रावस्थाविशेषे चिद्वनानन्ताद्वयं सुखम् ॥ विषयेन्द्रियसंयोगानभिगम्यकृतं धियाच्छया ॥ १ ॥ सत्त्वमात्रप्रवाहिन्या प्राप्तं चानुभवत्ययम् ॥ यत्रायं च स्थितो विद्वानात्मतत्त्वस्वरूपतः ॥ २ ॥ नैव प्रच्यवते तं च विद्यादित्यन्वयोऽमुना ॥ ३ ॥ २१ ॥

भा० टी०—किंच—सुखेति । सुखमत्यन्तमेव भवतीत्यात्यन्तिकमनन्तमित्यर्थः । यदेतादृशं ब्रह्मानन्दरूपं सुखं तद्बुद्धयैव गृह्यत इति बुद्धिप्राप्तम् “ दृश्यते त्वग्रया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ” इति श्रुतेः । अतीन्द्रियमिन्द्रियगोचरातीतं विषयाजन्यमित्यर्थः । यत्र यस्मिन्कालेऽयं विद्वान् आत्मस्वरूपेणावस्थितो वेत्ति अनुभवति तत्त्वतस्तत्त्वरूपाज्ञैव चलति न प्रच्यवत इत्यर्थः ॥ २१ ॥

प० टी०—अथात्मसुखस्य विषयसुखातिरिक्तसत्त्वमुत्कृष्टत्वं दर्शयति—सुखमिति । अयं योगी यदात्यन्तिकं सर्वोत्कृष्टं सुखं वेत्त्यनुभवति तद्बुद्धिप्राप्तम् । केवलं बुद्धयैवात्माकारतया प्राप्तमनुभवनीयं न तु विषयेन्द्रियअसुखवद्विज्ञाह—अतीन्द्रियमिति । विषयेन्द्रियसंबन्धातीतम् । तथा सुषुप्तौ तथा चातीन्द्रियवदेन विषयसुखाद्वैलक्षण्यं दर्शितम् । आत्यन्तिकपदेनोत्कृष्टत्वं दर्शितमित्यर्थः । अथ पुनरुत्कर्षमेव न्यनक्ति—यत्रेति । यत्र यस्मिन् सुखे तत्त्वतो निश्चयेन स्थितः स्थिरीभूतः सन्नैव चलति सुखान्वरं नापेक्षते परमा-

नन्दे क्षुद्रानन्दानामन्तर्भूतत्वात् । तदुक्तमप्यात्ममीमांसाया — 'जाग्रत्यामन्तरात्मा विषयसुखकृतेऽनेक्य-
त्नांश्च कुर्वन् आनन्दसर्वेन्द्रियेभ्योऽधिगतमपि सुखं विस्मरन्त्याति- निद्राम् । विभ्रामायात्मरूपे त्वतितरसु-
लभं तेन चातीन्द्रियं हि सौख्यं सर्वोत्तमं स्यात्परिणतिविरसाविन्द्रियोत्पात्सुखाच्च ' इति ॥२१॥

रा० टी०—सुखमिति । यत्र समाधौ स्थितः बुद्धिप्राप्तमनुभवेन वेद्यमतीन्द्रियमिन्द्रियाप्राप्तमात्यन्तिक-
मतिशयितं सुखं वेत्ति अनुभवति । यत्र योगे स्थितोऽयं तत्त्वतो भगवद्रूपाय चलति तमित्यन्वयः ॥२१॥

यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।

यस्मिन् स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ॥ २२ ॥

त० टी०—अचलनमेव हेतुनोपपादयति—यमिति । यं स्वरूपानुभवसंबन्धिसुखरूपं लाभं
लब्ध्वा ततोऽधिकमपरं लाभं न मन्यते, तस्यैव निरतिशयत्वज्ञानात् । यस्मिन् सुखानुभवोर्ह
आत्मसक्तमनसोऽवस्थाविशेषे स्थितो योगी गुरुणा महतापि शीतोष्णादिदुःखेन न विचाल्यते
न च्याप्यते इत्यर्थः ॥ २२ ॥

म० टी०—यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वत इत्युक्तमुपपादयति—यं लब्ध्वेति । यं च निरतिशया-
त्मकसुखव्यञ्जकं निर्वृत्तिकचिन्तावस्थाविशेषं लब्ध्वा सन्तताभ्यासपरिपाकेन संपाद्यापरं लाभं ततोऽधिकं
न मन्यते 'कृतं कृत्यं प्राप्तं प्रापणीयमित्यात्मलाभाच्च परं विद्यते' इति स्मृतेः । एवं विषयभोगवासनया समाधे-
र्विचलनं नास्तीत्युक्त्वा शीतवातमशकाणुपद्रवनिवारणार्थमपि तस्मास्तीत्याह—यस्मिन् स्थिति । यस्मिन् परमा-
त्मसुखमये निर्वृत्तिकचिन्तावस्थाविशेषे स्थितो योगी गुरुणा महता शक्कनिपातादिनिमित्तेन महतापि दुःखेन
न विचाल्यते किमुत क्षुद्रेणेत्यर्थः ॥ २२ ॥

शं० टी०—किंच—यमिति । आत्मसाक्षात्कार एव परमो लाभस्तल्लभेरसाधारणकारणं योगसिद्धिरपि
परमलाभ एवेति मत्वा यमिति कार्यकारणयोरभेदेन निर्देशः, सदानन्दैकरसस्यात्मन उपलब्धेः परमकारणं
यं निर्विकल्पकसमाधिं तत्कार्यमात्मलाभं च लब्ध्वा योगारूढो यतिः कचिदप्राप्तपरमनात्मविषयकं लाभं
ततः सर्वस्य ब्रह्ममात्रत्वोपलम्भकनिर्विकल्पकसमाधेस्तत्फलादात्मलाभादधिकमुत्कृष्टं न मन्यते आत्मैक्यतिरि-
क्तस्य सर्वस्यापि पदार्थस्य मायिकत्वेनासत्त्वात्तुच्छत्वात्सोपद्रवत्वाद्दुःखबीजत्वान्मिथ्यात्वाच्च धर्माद्वैलभ्यं
सन्तो न लाभाय मन्यन्त इत्यर्थः । ननु ब्रह्मविष्ण्वादिलोकप्राप्तिस्तु विदुषो लाभ एवेति चेन्न, सत्यलोक-
वैकुण्ठादेरपि मायिकत्वेनोक्तदोषवत्तया मिथ्यात्वाविशेषात्तल्लभस्तत्त्वामित्वलाभोऽप्यलाभ एव भवति 'आ-
त्मलाभाच्च परं विद्यते' इति स्मृत्यैवात्मलाभातिरिक्तलाभस्य लाभत्वनिषेधान्नित्यनिरतिशयानन्दरूपस्यात्मन
एव लाभो लाभाय भवति तस्माद्ब्रह्मविद्यात्मसाक्षात्कारकरणत्वादमुमेव योगं परमं लाभं मन्यते न
ततोऽन्यं लाभमित्यर्थः । किंच यस्मिन् यस्यामन्तःकरणपरिपाकविशेषावस्थायां स्थितः बाह्याभ्यन्तरं च
विस्मृत्य सद्भावापन्नया वृत्त्या पूर्णानन्दैकरसब्रह्मरूपेण संस्थितो ब्रह्मविद्यतिः गुरुणा खड्गपातादिजनिते-
नान्येन बाह्यात्मिकेन महता दुःखेन न विचाल्यते स्वरूपाचालयितुं न शक्यते बाह्याभ्यन्तरविशेषशतैर्वि-
परीतभावं गमयितुं न शक्यत इत्यर्थः ॥ २२ ॥

श्री० टी०—अचलत्वमेवोपपादयति—यमिति । यमात्मसुखरूपं लाभं लब्ध्वा ततोऽधिकमपरं लाभं न
मन्यते न चिन्तयति तस्यैव निरतिशयसुखत्वात् यस्मिन् स्थितो महतापि शीतोष्णादिदुःखेन न विचाल्य-
ते नाभिभूयते । एतेनानिष्टनिवृत्तिफलेनापि योगलक्षणमुक्तं द्रष्टव्यम् ॥ २२ ॥

सं० टी०—यमभ्यासातिवैशेष्याल्लब्ध्वा लाभं चिद्वद्वत् ॥ ततो नैवापरं लाभमधिकं मन्यते पुनः ॥१॥

कृतकृत्यतया प्राप्तप्रापणीयतया तथा ॥ परमात्मसुखे यस्मिन्स्थितो दुःखेन नो क्षुनिः ॥ २ ॥ महता क्ष-
त्पातादिहेतुकेनापि चास्यते ॥ २ ॥ २२ ॥

भा० टी०—किंच—यमिति । यमात्मलाभं लब्ध्वा च ततोऽधिकमन्यद्वाभान्तरमस्तीति न मन्यते किंच
यस्मिन्मात्मतत्त्वे स्थितो गुरुणापि दुःखेन शस्त्रनिपातादिलक्षणेन न विचास्यते । यत्तु गुरुणा बृहस्पतिनापि
दुःखेनातिप्रवासेनापि न विचास्यते न ततः परिभ्रष्टः क्रियत इति तदुपेक्ष्य, क्षिप्रकल्पनबाऽप्रसक्त-
प्रतिषेधस्यानुचितत्वात् ॥ २२ ॥

प० टी०—अथ तदेव प्रकटयति—यदिति । यत्सुखं लब्ध्वा ततः सकाशात्परं लाभमधिकं न मन्यते
तस्यैव निरतिशयत्वात् । यथा सुषुप्तिसुखं प्राप्तः कश्चिज्जोनार्थं न प्रबोधनीयः प्रत्यवायभवणान् । स्मृतिरपि—
“ तस्मादायतं न बोधयेद्बुधिर्यस्य ह्यस्य भवति ” इति । भाष्यम्—यस्मात्सुषुप्तौ निरतिशयं सुखं भवति
तस्मात्कारणादायतं विस्तृतहस्तपादमिश्रितं पुरुषं न बोधयेज्जागरं न प्रापयेत्, हि यतोऽस्य जागरं प्रापि-
तस्य दुर्भिक्ष्यमप्रतिकारं दुःखं भवति । किं च यस्मिन् सुखे स्थितः स्थिरीभूतः सन् गुरुणा महत्वापि
रोगशोकादिदुःखेन न विचास्यते स्वावस्थां न प्राप्यते ॥ २२ ॥

रा० टी०—यमिति । यं योगं लब्ध्वा च ततोऽपरं लाभमधिकं न मन्यते यस्मिन् स्थितो गुरुणापि दुःखेन
दुःखहेतुना न विचास्यते ॥ २२ ॥

तं विद्यादुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम् ।

स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्विण्णचेतसा ॥ २३ ॥

त० टी०—एवं यच्छब्दाभ्यासेन सामान्येनोक्तो योऽवस्थाविशेषस्तं तच्छब्देन परामृश्य दर्शयति—तं
विद्यादिति । दुःखशब्देन दुःखोदकं विषयेन्द्रियजन्यं सुखमपि गृह्यते, तथाच दुःखसंयोगेन स्पर्शमात्रेणापि
वियोगो यस्मिन्मात्मनिर्वृत्तिकं चित्तावस्थाविशेषं योगसंज्ञितं योगशब्दवाच्यं विद्यात् जानीयात् ।
एवंभूतो योगो मुमुक्षुणा दृढविश्वासेनानुष्ठेय इत्याह—स इति । स योगो निश्चयेन उक्तलक्षणेन वि-
श्वासेन योक्तव्यः अभ्यसनीयः । तत्सिद्धौ विलम्बे सति निर्वेदं न कुर्यादित्याह—अनिर्विण्णचे-
तसेति । योगाभ्यासे सिद्धिसंदेहात्प्रयत्नशैथिल्यं निर्वेदस्तद्रहितेन चेतसा योक्तव्य इत्यर्थः ॥ २३ ॥

म० टी०—तमिति । यत्रोपरमत इत्यारभ्य बहुभिर्विशेषणैर्यो निर्वृत्तिकः परमानन्दाभिव्यञ्जकश्चित्तावस्था-
विशेष उक्तस्तं चित्तवृत्ति निरोधं चित्तवृत्तिमयसर्वदुःखविरोधित्वेन दुःखवियोगमेव सन्तं योगसंज्ञितं वियो-
गशब्दार्हमपि विरोधिलक्षणेन योगशब्दवाच्यं विद्याज्जानीयात्तु योगशब्दानुरोधात्कचित्संबन्धं प्रतिपद्ये-
तेत्यर्थः । तथा च भगवान् पतञ्जलिरसूत्रयत् ‘योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः’ इति । योगो भवति दुःखहेति यद्यागुक्तं
तदेतदुपसंहृतम् । एवंभूते योगे निश्चयानिर्वेदयोः साधनत्वविधानायाह—स इति । स योक्तव्यो योगो निश्चयेन
शास्त्राचार्यवचनतात्पर्यविषयोऽर्थः सत्य एवेत्यप्यवसायेन योक्तव्योऽभ्यसनीयः । अनिर्विण्णचेतसा एताव-
तापि कालेन योगो न सिद्धः किमर्थः परं कष्टमित्यनुतापो निर्वेदस्तद्रहितेन चेतसा इह जन्मानि जन्मा-
न्तरे वा सेत्स्यति किं त्वरयेत्येवं कैर्ययुक्ते मनसेत्यर्थः । तदेतद्वैष्णवा उदाजहुः ‘उत्सेक उद्वेगैर्वृत्त-
शाभ्रैर्गैकमिन्दुना । मनसो निग्रहस्तद्भवेदपरिहृतः’ इति । उत्सेक उत्सेचनं शोषणाभ्यवसायेन,
अलोद्धरणमिति यावत् । अत्र संप्रदायविद् आख्याविकामाचक्षते । कस्यचित् किल पक्षिणोऽण्डानि शीरस्त्रानि
तरङ्गवेगेन समुद्रोऽपजहार । सच समुद्रं शोषयिष्याम्येवेति प्रवृत्तः स्वमुखाभ्रैर्गैकैकं जलधनुमुपरि प्रक्षिपेत् ।
तदा च बहुभिः पक्षिभिर्बन्धुर्गैर्वायमाणोऽपि नैवोपद्राम । यदृच्छया च तत्रागतेन नारदेन निवारितोऽप्य-

स्मिन् जन्मनि जन्मान्तरे वा येन केनाप्युपायेन समुद्रं शोषयिष्याम्येवेति प्रतिजज्ञे । ततश्च वैवानुश्र-
व्यात् कृपालुनरिदो गरुडं तत्साहाय्याय प्रेषयामास समुद्रस्त्वज्ज्ञातिद्रोहेण त्वामवमन्यत इति वचनेन ।
ततो गरुडपक्षवातेन शुष्यन्समुद्रो भीतस्तान्यण्डानि तस्मै पक्षिणे प्रददामिति । एवमखेदेन मनोनिरोधे पर-
मधर्मे प्रवर्तमानं योगिनमीश्वरोऽनुगृह्णाति ततश्च पक्षिण इव तस्याभिमतं सिध्यतीति भावः ॥ २१ ॥

श्री० टी०—योगस्य लक्षणान्युक्त्वाधुनोक्तलक्षणवन्तं योगं विजानीयादित्याह—तं विद्यादिति । वा-
शोपरतत्त्वादिचित्तपरिपाकभेदविशिष्टो योऽन्तःकरणावस्थाविशेषस्तमेव योगसंज्ञितं विद्यात् योग इति संज्ञितं
संज्ञा यस्य स योगसंज्ञितस्तमुक्तलक्षणमन्तःकरणावस्थाविशेषमेव योगं विजानीयात्पण्डित इत्यर्थः । योग-
स्योक्तमेव लक्षणं विस्पष्टवार्थं पुनरप्याह—दुःखसंयोगवियोगमिति । अत्र दुःखशब्देन तदनुबन्धि वैषयिकं
सुखं च गृह्यते दुःखानामध्यात्मिकादीनां सुखानां च संयोगः संसर्गस्तेन वियोगो यस्य स दुःखसंयोगवि-
योगः अप्रकाशितबाह्यसुखदुःखप्रत्ययो योऽन्तःकरणस्थितिविशेषस्तं योगं विद्यादित्यर्थः । एवं योगलक्षणं
योगं चात्मनि पश्यन् तुष्यतीति योगफलमपि प्रतिपाद्य संसारनिमग्नस्यात्मन उद्धरणं योगेन विना ना-
न्येन सिध्यत्यतो विज्ञातात्मतत्त्वस्य यतेर्विदेहमुक्त्यै समाधिरवश्यं कर्तव्यं इति सूचयितुं पुनः समाधेः कर्त-
व्यतामाह—स इति । आत्मसमुद्धरणे परमसाधनमयमुक्तलक्षणो योगोऽनेनैवात्मा समुद्ध्यते एतच्छास्त्रप्र-
सिद्धं विद्वत्प्रत्यक्षं चेति निश्चयेन चित्तदाढ्येनाप्यनिर्विण्णचेतसा नासाप्रदर्शनमिन्द्रियनिरोधनं साम्येन
कायस्थापनं मनोनिग्रहश्च क्लेशाय भवति नाहं कर्तुं शक्नोमीति समाधिकरणे यदलसत्त्वं तेन दोषेण युक्तं
चित्तं निर्विण्णं तीव्रमोक्षेच्छया सद्रहितमनिर्विण्णं तेनानिर्विण्णेन चेतसा मुमुक्षोर्यतेः स उक्तलक्षणो योगः
समाधिर्योक्तव्यः प्रयोक्तव्यो विदेहमुक्त्यै सम्यक्कर्तव्य इत्यर्थः ॥ २१ ॥

श्री० टी०—य एवंभूतोऽवस्थाविशेषस्तमाह—तमित्यर्थेन । दुःखशब्देन दुःखमिश्रितत्वाद्वैषयिकं सुख-
मपि गृह्यते दुःखस्य संयोगेन स्पर्शमात्रेणापि वियोगो यस्मिन् तमवस्थाविशेषं योगसंज्ञितं योगशब्दवाच्यं
जानीयात् । परमात्मना क्षेत्रज्ञस्य योजनं योगः । यद्वा दुःखसंयोगेन वियोग एव शूरे कातरशब्दवाद्द्विरुद्ध-
लक्षणया योग उच्यते कर्मणि तु योगशब्दस्तदुपायत्वादौपचारिक एवेति भावः । यस्मादेवं महाफलो योग-
स्तस्मात्स एव यत्नतोऽभ्यसनीय इत्याह—स इति साधेन । स योगो निश्चयेन शास्त्राचार्योपदेशजनितेन
योक्तव्योऽभ्यसनीयः । यद्यपि शास्त्रं न सिध्यति तथापि अनिर्विण्णेन निर्वेदराहितेन चेतसा योक्तव्यः ।
दुःखमुद्धया प्रयत्नशैथिल्यं निर्वेदः ॥ २१ ॥

स० टी०—यत्रोपरमते चित्तमित्यारभ्य विशेषणैः ॥ चित्तावस्थाविशेषोऽय उक्तस्तं चित्तसंयमम् ॥ १ ॥
सर्वदुःखविरोधित्वाद्दुःखसंयोगघातकम् ॥ जानीयाद्दुःखसंयोगवियोगं सन्तमप्यमुम् ॥ २ ॥ विपरीतनयेनैव
योगशब्दाभिधेयकम् ॥ शास्त्राचार्यगिरां भावविषयोऽर्थः स निश्चयात् ॥ ३ ॥ सत्य एवेति योक्तव्यो योगो नि-
र्वेदशून्यया ॥ धियेति पुनरादेशो योगः कार्यतयोषितः ॥ ४ ॥ सेस्त्यत्येवेति निश्चित्य भवेऽस्मिन्वा भवा-
न्तरे ॥ त्यक्त्वा निर्वेदमत्यन्तधैर्ययुक्तेन चेतसा ॥ ५ ॥ योगोऽस्त्यभ्यसनीयोऽयं यथोक्तं सांप्रदायिकैः ॥
उत्सेक उदधेर्यद्वत्कुशाग्रेणैकबिन्दुना ॥ ६ ॥ मनसो निग्रहस्तद्वत्त्वेदपरिस्तेदतः ॥ ७ ॥ २१ ॥

भा० टी०—यत्रोपरमत इत्यारभ्ययावन्निर्विशेषणैर्विशिष्ट आत्मावस्थाविशिष्टो योग उक्तः तं योगसं-
ज्ञितं विद्याजानीयात् इति । यत्र यस्मिन्काले इत्यादि भाष्यं समाप्युपलक्षिते तस्मिन्काले योगसिद्धिर्भवतीति
शेषः । यमात्मलभं तं विद्यादुत्तरत्र संबन्धः यस्मिन्स्थितो योगी न विद्यास्यते तं योगं विद्यादिति पूर्व-
वत् । तं विद्यादित्याद्यपेक्षितं शूरयज्ञवतारयति—यत्रेति । यस्मिन्स्थितावस्थाविशेषं परामृशतीति भाष्यं खड्ग-

काकुत्रिर्ज्याख्यातम् । वस्तुतस्तु यत्रोपरमत इत्यारभ्य यावत्त्रिविधेष्वैर्विशिष्ट आत्मावस्थाविशेषो योग उक्तः तमिति भाष्यानुगोणेन काले इत्यस्य चित्तोपरमविशिष्ट आत्मावस्थाविशेष इत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । यमात्मलाभमित्यस्य आत्मनो लाभो यस्मिन् यस्मादिति वा । आत्मलाभरूपमिति वा । लब्ध्वेत्यादिविशेषणविशिष्ट-मात्मावस्थाविशेषमित्यर्थः । यस्मिन्नात्मतत्त्व इत्यस्यात्मतत्त्वमात्रोपलब्ध्या आत्मतत्त्वे स्थित इत्यादिविशेषण-विशिष्टे आत्मावस्थाविशेष इत्यर्थः । तथाच सर्वेषां यच्छब्दानां तत्तद्विशेषणविशिष्टावस्थाविशेषप्रतिपाद-कानां तच्छब्देनान्वय इति एतेन यत्र काल इति व्याख्यानं त्वसाधु तच्छब्दानन्वयादिति प्रत्युक्तम् । यस्त्वसाधुवादिनोक्तं यत्र यस्मिन्परिणामविशेषे योगसेवया योगाभ्यासपाटवेन आते सति चित्तं निरुद्धमेकविषयकवृत्तिप्रवाहरूपमेकाग्रतां त्यक्त्वा निरिन्धनाप्रिवदुपशान्त्यभिर्भूतकृत्या सर्ववृत्तिनिरोधरूपेण परिणतं भवति यत्र च यस्मिन्श्च परिणामे सतीत्यादि । तत्रेदं वक्तव्यं स चित्तपरिणामः कः यस्मिन्सति चित्तं निरोधपरिणामं भजति, निरोधपरिणाम उतैकाग्रतापरिणामः । नाद्यः यस्मिन्सति सर्ववृत्तिनिरोध-रूपेण चित्तं परिणतं भवति इति तस्य ततः पृथगुक्तेः । न द्वितीयः तमन्तःकरणपरिणामं सर्ववृत्तवृत्ति-निरोधरूपं योगं विद्यादिति परिणान्वयादिति स्वपरमन्थविरोधात् । यस्मिन्श्च परिणामे सतीति अत्रापि वि-कल्पन्युपमं अयं परिणामः किं पूर्वोक्तादन्य उत स एव । आद्ये प्रथमयत्रपदार्थैकार्थताभावः । न द्वितीयः उक्तदोषात् । एकाग्रतापरिणामे सति निरोधपरिणामस्तस्मिन्श्च सति आत्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यतीति क्रमस्यौचित्याच्चेति दिक् । दुःखैः संयोगो दुःखसंयोगः तेन वियोगो निखिलार्थनिवृत्तिरूपस्तं योगसंज्ञितं योगशब्दितं विपरीतलक्षणेन विद्याजानीयादित्यर्थः । योगस्य फलमुपसंहृत्य शतं कृत्वापि पथ्यं वदितव्य-मिति न्यायेन निश्चयादं साधनत्वविधानार्थं योगस्य कर्तव्यतामाह—स इति । स यथोक्तफलो योगः निश्च-येनाध्यवसायेनेह जन्मनि जन्मान्तरे वा मेत्स्यत्येवेत्यप्यवसायः श्राम्नाचार्योपदेशे यथार्थस्वनिश्चयो वा । अनिर्विण्णचेतसा खेदरहितेन चित्तेन दुःखमुद्धया प्रयत्नशैथिल्यकारणं खेदः, एतावतापि कालेन योगो-नेति किमतः कष्टमित्येवंरूपः निश्चयेनानिर्विण्णचेतसा योक्तव्यः फलपर्यन्तमभ्यसनीयः । तदुक्तं गौडपा-दाचार्यैः ‘उत्सेक उद्धेयर्द्वल्लुशाप्रेणैकविन्दुना । मनसो निग्रहस्तद्वद्भवेदपरिखेदतः’ इति । उत्सेकः जलोद्ध-रणम् । एतेन निर्विण्णचेतसेत्येवंपदमुत्तरशेषभूतं द्रष्टव्यम् । तथाह्यापातनिका । नन्वभ्यस्यतां नाम योगस्त-त्रापि यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुपज्जते स सर्वसंकल्पसंन्यासीत्यनेन स्वार्थं संकल्पमूलकामनात्यागो इन्द्रियनिग्रहे प्राप्तेऽपि प्राप्तयोगैश्वर्यो दीनानाथसंदर्शनजनितानुकम्पापरवशस्तेषां हितकामनया संकल्पपूर्वं बाह्यं कर्माचरेदित्याशङ्क्याह—निर्विण्णेति । सर्वान्क्रामान् स्वीयानिव परसंबन्धिनोऽपि संकल्पप्रभवान् निर्विण्णेन चेतसा अशेषतः सह संकल्पैः त्यक्त्वेति स्वसंसारनिर्वेदवतः परार्थाप्रवृत्तिरत्यन्तासङ्गतेति । तथा समन्ततः सर्वविषयेभ्यो मनसा सहेन्द्रियग्रामं नियम्यैव योगो योक्तव्य इति प्रत्युक्तं, क्त्वाप्रत्ययेन कामत्यागादेः योगाभ्याससाधनत्वस्य स्पष्टप्रतीत्या योगसिद्धयुत्तरभाव्यैश्वर्यवशादनुकम्पापरवशोऽपि स्वीया-निव परकीयानपि त्यक्त्वेत्यादिवर्णनस्यानौचित्यात् शनैः शनैरित्यादिना मनस उपरमस्य वक्ष्यमाणत्वे-नात्र मनसा विवेकादियुक्तेनेति करणपरत्ववर्णनस्यैवौचित्याच्च ॥ १३ ॥

प० टी०—एवंभूतो योऽवस्थाविशेषः स एव योगशब्दव्यपदेश्य इत्याह—तं विद्यादिति । तं योगसंज्ञितं विद्यात् । योगोऽत्र परमात्मक्षेत्रयोर्व्योजनम् यथा सुषुप्तौ परमात्मा क्षेत्रज्ञेनाश्लिष्यते । श्रुति-रपि—“एवमेवायं शरीर आत्मा प्राज्ञेन आत्मना संपरिष्कृतो न बाह्यं किंचन वेद नान्तर्हति” इति । भाष्यम्—एवमेव सुषुप्तिवच्छरीरः शरीरावच्छिन्नः परमात्मा क्षेत्रज्ञेन जीवेन परिष्वक्त आश्लिङ्गितो बाह्यमान्तरं वा किंचिन्न वेद न जानाति । अथ किमूर्तं योगं, दुःखसंयोगवियोगं दुःखेन सह संयोगो

येस्ते दुःखसंयोगा विषयास्तेषां वियोगो यस्मिन्ननेन विषयमुखमपि दुःखपक्षान्तर्भूतमिति सूचितम् । अयं योगनिर्वाहार्थमाह—सेति । एवं स योगो निश्चयेन नियमेन योक्तव्योऽभ्यसनीयः । अथ यद्यप्यभ्यासेन शीघ्रं सिद्धिर्भवति तथापि दुःखं न मन्वीतेत्याह—अनिर्विण्णचेतसेति । न निर्वेदं प्राप्तं चेत्तो यस्य तेनानुद्धिमान्तःकरणेनेत्यर्थः ॥ २३ ॥

रा० टी०—तमिति । तं दुःखसंयोगवियोगं दुःखसंयोगेन वियुज्यमानं दुःखसंयोगस्य वियोगो यस्मादिति वा । वियुज्यतेऽनेनेति वियोगः करणे षब् । दुःखसंयोगस्य वियोग इति वा योगसंक्षिप्तं विधात् । संयोगपदेन न केवलमुत्पन्नदुःखं नाशयति किंतुत्पत्तिमेव निवारयतीति सूचयति । स योगः समाधिः निर्विण्णचेतसा विषयविरक्तमनसा निश्चयेन योक्तव्योऽवश्यं कर्तव्य एव मुमुक्षुणेत्यर्थः । मुमुक्षोर्ध्यानायोगव्यवच्छेदार्थोऽयं निश्चयशब्दः । अयोगव्यवच्छेदविधानार्थमेव उद्धरेदित्यत्र विहितस्यात्र पुनर्विधानम् ॥ २३ ॥

संकल्पप्रभवान् कामास्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ॥

मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः ॥ २४ ॥

शनैः शनैरुपरमेद् बुद्ध्या धृतिगृहीतया ॥

आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किंचिदपि चिन्तयेत् ॥ २५ ॥

त० टी०—पूर्वं योगयुक्तलक्षणे निस्पृहः सर्वकामेभ्यः इत्यनेन सर्वकामत्यागपूर्वकध्याननिष्ठा निर्दिष्टा । इदानीं योगविरोधिप्रधानभूतान् कामान् सहसा त्यक्तुमशक्यान् स्मृत्वा पुनस्तत्यागमयत्नमुपदिशति—संकल्पेति द्वाभ्याम् । रूपादिमद्रस्तुनो दर्शनादिनाऽज्ञानेन मुखहेतुत्वकल्पनं संकल्पः । ततः प्रभवन्ति ते संकल्पप्रभवा ये कामा विषयाभिलाषा इदं मे भूयादिदं मे प्राप्नुयादित्येवमादिरूपास्ता-न्योगविरोधिनस्तथायात्म्यविचारजन्यदुःखहेतुत्वबुद्ध्या सर्वानौहिकामुष्मिकान् सवासर्गस्त्यक्त्वा ततो विषयविमुखीभूतेन मनसैवेन्द्रियग्रामं रूपादिविषयाभिमुख्यस्वभावं चक्षुरादिकरणसमूहं समन्ततः सर्वेभ्यस्तत्तद्विषयेभ्यो विनियम्य प्रत्याहृत्य शनैः शनैरभ्यासक्रमेण नतु सहसा उपरमेत् निवृत्तो भवेत् । उपराममेव दर्शयति—बुद्धयेति । धृतिर्दुःखे प्राप्तेऽपि स्वनिष्ठायामनिर्वेदेन स्थितिस्तया गृहीता अवश्यकर्तव्यतायां दृढीकृता या बुद्धिः योगः कदाचित्प्राप्स्यत्येवेति व्यवसायरूपा तथा आत्मसंस्थमात्मन्येव सम्यक् स्थितं निश्चलं मनः कृत्वा बाह्यं किंचिदपि न चिन्तयेत् ॥ २४ ॥ २५ ॥

म० टी०—किं च कृत्वा योगोऽभ्यसनीय इत्यत आह—संकल्प इति । संकल्पो दुष्टेष्वपि विषयेष्वशोभनत्वादर्शनेन शोभनाध्यासः । तस्माच्च संकल्पादिवं मे स्यादिवं मे स्यादित्येवंप्रकाराः कामाः प्रभवन्ति । तान् शोभनाध्यासप्रभवान् विषयाभिलाषान् विचारजन्याशोभनत्वनिश्चयेन शोभनाध्यासबाधाद्दृष्टेषु स्रक्चन्दनवनितादिष्वदृष्टेषु चेन्द्रलोकपारिजाताप्सरःप्रभृतिषु श्रवान्तपायसवत्सुत एव सर्वान् ब्रह्मलोकपर्यन्तानशेषतः निरवशेषान् सवासर्गस्त्यक्त्वा अत एव कामपूर्वकत्वादिन्द्रियप्रवृत्तेस्तदपाये सति विवेकयुक्तेन मनसैवेन्द्रियग्रामं चक्षुरादिकरणसमूहं विनियम्य समन्ततः सर्वेभ्यो विषयेभ्यः प्रत्याहृत्य शनैः शनैरुपरमेदित्यन्वयः ॥ २४ ॥ भूमिकाजयक्रमेण शनैः शनैरुपरमेत् धृतिर्वैयमिश्रिता तथा गृहीता वा बुद्धिरवश्यकर्तव्यतानिश्चयरूपा तथा यथाकदाचिदवश्यं भविष्यत्येव योगः किं त्वरयेत्येवंरूपा शनैः शनैर्गुरुपदिष्टमार्गेण मनो निरुन्म्यात् । एतेनानिर्वेदनिश्चयो प्राप्नुयौ दर्शितौ । तथा च श्रुतिः “ यच्छेद्वाक्मनसं प्राज्ञस्तद्यच्छेद्भ्रान् आत्मनि । ज्ञानमात्मनि महति निजच्छेत् तच्छच्छेच्छान्त आत्मनि ” इति । बागिनि बाचं औकिर्णी वैदिकी च मनसि व्यापारवति निष्कृष्टे “ नादृज्वात्वाद्दृग्दृक्कृत्वा नास्ते निश्चि-

न स्यात्तथा सर्वत्र कामत्यागः कर्तव्यः । सति कामलेशे तदाकृष्टं मनः समाधौ न तिष्ठत्यतः सर्वत्र देहजी-
वनादावपि निरपेक्षो भवेद्योगीत्यर्थः । योगसिद्धेरन्तरङ्गं बलवत्साधनमुक्त्वा साधनान्तरमाह—मनसेति ।
समाधौ कृते सम्यग्ज्ञानं तेनैव मोक्षो नान्यथेत्येवं निश्चयवता कामसंकरूपयोर्दुर्वर्तिनैव मनसा इन्द्रियग्रामं
चक्षुरादीनां बागादीनां च संचातं समन्ततः सर्वतो नियम्य तेषां प्रवृत्तिं निगृह्येत्यर्थः । इन्द्रियैर्मनसा सं-
योगाकरणमेवेन्द्रियनियमनमिति मनसैवेतिपदेन सूचितम् । तत इन्द्रियाणां मनसश्च संयोगो यथा न स्या-
त्तथा स्यात्तन्वमित्यभिप्रायः ॥ २४ ॥ ब्रह्मविदुक्तलक्षण आसने सम्यगासित्वा शरीरं साम्येन स्थापयित्वा
दिशोऽपश्यन्नासापे दृष्टिं मुक्त्वा सर्वकामसंकरूपत्यागपूर्वकं सर्वेन्द्रियाणि निगृह्य ततः शनैः शनैरुपरमेदि-
त्याह—शनैरिति । शनैः शनैः क्रमेण बाह्यविषयेभ्यस्तत इन्द्रियेभ्यस्ततोऽन्तर्विपरीतप्रत्ययेभ्यश्च मन्दं मन्द-
मन्तःकरणमुपरमेदुपरतं कुर्यात् मोक्षैककामनया विषयैरिन्द्रियैरसत्प्रत्ययैश्च संबन्धो यथा न स्यात्तथा
मनसो बहिःप्रवृत्तिमुपशमयेदित्यर्थः । “यच्छेद्ब्रह्मन्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेद्ज्ञान आत्मनि । ज्ञानमात्मनि
महति नियच्छेत्तच्छेच्छान्त आत्मनि ” इत्येतच्छ्रुत्युत्परीत्या वागुपलक्षितानि सर्वाणीन्द्रियाणि तत्तद्वि-
षयैः सह मनसि प्रविलापयेत् प्रपञ्चकारणं तन्मनोऽपि ज्ञान आत्मनि अहमात्मिकायां बुद्धौ तज्ज्ञानमह-
मात्मिका बुद्धिं महत्यात्मनि महत्त्वे तन्महत्त्वमग्न्याकृते तदग्न्याकृतं शांते सर्वप्रपञ्चोपशमे निर्विशेषे
परे ब्रह्मणि प्रविलापयेत् । एवं सर्वं ब्रह्मणि प्रविलाप्य “ ब्रह्मैवेदं सर्वम् ” इत्यादिश्रुत्यर्थावष्टम्भसमुत्प-
न्ननिश्चयवती दृढवृत्तिर्धृतिर्यैः तथा गृहीतया निगृहीतया बुद्ध्या पूर्वोक्तप्रविलापनेन सर्वत्र ब्रह्ममात्रावशेष-
त्वसंस्कारबलेन सर्वमात्मैव न ततोऽन्यदस्तीत्येवं प्रत्ययवत्या बुद्ध्या मन आत्मसंस्थं सप्र्यगात्मन्येव चैतन्य-
रूपे स्थितं निश्चलं कृत्वा सर्वमात्मानमेव पश्यन्नित्यर्थः । एवमात्मसंस्थं मनः कृत्वा विद्वान् ततः स्वयं
किंचिदपि बाह्यमाभ्यन्तरं वा वस्तु न चिन्तयेन्न भावयेत्किंतु सर्वं ब्रह्मैव भावयेदित्यर्थः । एतेन ब्रह्माकार-
वृत्त्या मनसो योऽन्यभाषनाभावः स एष एव योग इति सूचितं भवति ॥ २५ ॥

श्री० टी०—किंच—संस्कल्पेति । संकल्पात्प्रभवो येषां तान्योगप्रतिकूलान् सर्वान्कामानशेषतः सवासनां-
स्त्यक्त्वा मनसैव विषयदोषदर्शिना सर्वतः प्रसरन्तमिन्द्रियसमूहं विशेषेण नियम्य योगो योक्तव्य इति पूर्व-
णान्वयः । यदि तु प्राप्तनकर्मसंस्कारेण मनो विचलेत्तर्हि धारणया स्थिरीकुर्यादित्याह—शनैरिति । धृतिर्धा-
रणा तथा गृहीतया बशीकृतया बुद्ध्यात्मसंस्थमात्मन्येव सम्यक् स्थितं निश्चलं मनः कृत्वोपरमेत्, तच्च शनैः
शनैरभ्यासक्रमेण नतु सहसा । उपरमस्वरूपमाह—न किंचिदपि चिन्तयेत् निश्चले मनसि स्वयमेव प्रका-
शमानपरमानन्दस्वरूपो भूत्वाऽऽत्मभ्यानादपि निवर्ततेत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥

स० टी०—दृष्ट्वा संसारमागारमापदां भ्रान्तिजन्मनाम् ॥ विरज्यात्पसुखेभ्यश्च भोगेभ्यो मतिमाजरः ॥ १ ॥
कृष्णपादरतो भूत्वा सदगुरुं प्राप्य शान्तिवद् ॥ लब्ध्वा ततः परब्रह्मोपदेशं योगमभ्यसेत् ॥ २ ॥ यावद्ब्र-
ह्माद्वयानन्दे प्रतिष्ठां निश्चलां पराम् ॥ धियो न विन्दते तावद्योगो योक्तव्य आदरः ॥ ३ ॥ प्रतिष्ठायां
च सिद्धायां कृतकृत्यो भवेन्मुनिः ॥ एतद्विदि विषयाह भगवान्भूतभावनः ॥ ४ ॥ इदं मे स्याद्विदं मे
स्यादिति संकल्पजानिमान् ॥ शोभनाभ्यासजान्कामान्मुष्टेषु विषयेष्वपि ॥ ५ ॥ त्यक्त्वा भोगाभिलाषा-
न्वान्दोषदृष्ट्याप्यशेषतः ॥ सर्वान्द्रुष्टिणलोकान्तान्वासनासहितान्मुनिः ॥ ६ ॥ प्रत्याहृत्येन्द्रियग्रामं विषयेभ्यः
समन्ततः ॥ कामापाये विवेकेन युक्ता धीर्या तथा तथा ॥ ७ ॥ २४ ॥ गुरुरपदिष्टमार्गेणोपरमेच्च शनैः शनैः ॥
अस्मिन्नात्मवैरेण युक्ता या धीस्तथा मनः ॥ १ ॥ आत्मन्येव समाप्तिर्हि बन्ध तद्ब्रह्म गोचरम् ॥ कृत्वा
विचिन्तयेन्नान्यद्विमन्यां न वा श्रयेत् ॥ २ ॥ आत्मैवात्म्यमिदं ज्ञानमिदं निश्चित्य वा मुनिः ॥ ना-
न्यद्विचिन्तयेत्किंचिद्योगस्यार्थं परोऽपि ॥ ३ ॥ २५ ॥

भा० टी०—साधनान्तराण्यपि विषये—संकल्पेति । संकल्पो शोभनोऽपि इहामुत्रार्थभोगोऽविचारजनितः शोभनाध्यासः स प्रभवो येषां कामानां इदं मे स्यादित्दं मे स्यादित्येवंरूपाणामिच्छाभेदानां ते तान्सर्वान् ब्रह्मलोकपर्यन्तान्शेषतो निर्लेपेन लेपरूपेण शिष्टया वासनया सहितान् विचारेण शोभनाध्यासनिवृत्त्या त्यक्त्वा परित्यज्य । किंच मनसैवेन्द्रियग्रामं चक्षुरादीन्द्रियसमुदायं समन्ततः समन्ताद्विषयसमूहाभियम्य नियमनं कृत्वा योगो योक्तव्य इति पूर्वेण शनैः शनैरुपरमेदिति परेणान्वयः ॥ २४ ॥ एवं कृत्वा किं कुर्यादित्यत आह—शनैरिति । धृतिगृहीतया धैर्ययुक्तया बुद्धयोपरमेत मनस उपरतिं संपादयेत् शनैः शनैः क्रमेण न तु सहसा । ननुपरतिं प्रापितमपि मनः पुनः पदार्थान्तरचिन्तनेनोपरतिं हास्यतीत्याशङ्क्याह—आत्मेति । आत्मसंस्थमात्मैव सर्वं न ततोऽन्यत् किंचिदस्तीति एवमात्मसंस्थं मनः कृत्वा आत्मेतरवस्त्वभावात् किंचिदपि चिन्तयेन्मनसो नैश्चल्यस्य परमयोगावधित्वात् ॥ २५ ॥

प० टी०—एवमभ्यासयोगमुक्त्वाधुना राजयोगं वक्तुमारभते—संकल्पेत्यादितः । संकल्पात् प्रभव उत्पत्तिर्येषां ते तथाभूता ये कामास्तान् सर्वान्शेषतस्तन्मूलमूतवासनाभिः सह त्यक्त्वा । तत्रापि कारणमाह—मनसेति । समन्ततः प्रसरन्तं ज्ञानकर्मेन्द्रियाणां ग्रामं समूहं मनसैव नियम्य न तु बाधुधारणादिप्रयासे । तदुक्तम्—‘न याहि चेतस्त्वमितस्ततोऽपि देहेन्द्रियाद्यैर्न कुरुष्व कर्म । त्वं यत्र कुत्राप्युपविश्य नित्यं विचारयस्व स्वानिदानमन्तः’ इति ॥ २४ ॥ अथास्यापि निर्वाहमाह—शनैः शनैरिति । धृतिर्धरिता तया गृहीतया नियमितया निश्चयात्मिकया बुद्धया कृत्वा संकल्पात्मकं मनो बलादात्मसंस्थं कृत्वात्मातिरिक्तं न किंचिदपि चिन्तयेत् । एवं शनैः शनैरभ्यासक्रमेण न सहसोपरमेद्व्याप्यपञ्चादुपरमं प्राप्नुयान् । तदुक्तं योगसारावल्याम्—‘असमर्थो यदाभ्यासे राजयोगं तदाचरेत् । येन स्यात्तुरीयावस्था सा पदैवोन्मनी भवेत् ॥ प्रसह्य संकल्पपरंपराणां संछेदने संततसावधानः । आलम्बनाशादपर्चायमानं शनैः शनैः शान्तिमुपैति चेतः ॥ प्रकाश्यमाने परमात्मनो नश्यत्यविद्यातिमिरं समस्ते । अहो बुधा निर्मलदृष्टयोऽपि किंचिन्न पश्यन्ति जगत्स्वरूपम्’ ॥ २५ ॥

रा० टी०—किंच—संकल्पेति । संकल्पेन एतदर्थमिदं कुर्यामिति संकल्पपूर्वकालुप्तानेन प्रभवो जन्म येषां तान्कामान्विषयभोगान्सर्वान्शेषतो निःशेषतः त्यक्त्वा इन्द्रियग्राममिन्द्रियसमूहं समन्ततः सर्वतः मनसैव विनियम्य इन्द्रियनियमनं न मनसोऽन्येनेतिज्ञापनायैवकारः ॥ २४ ॥ शनैरिति । मनमश्च धृतिगृहीतया धैर्योपेतया धारणया गृहीतया वशीकृतयेति वा बुद्धया शनैः शनैरुपरमेत विषयेभ्यो व्यावर्तयेत् भगवति रमेतेति वार्थः । किं चात्मसंस्थं भगवन्निष्ठं मनः कृत्वा बुद्धयेत्यनुपङ्गः भगवतोऽन्यन्न किंचिदपि चिन्तयेत् ॥ २५ ॥

यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम् ॥

ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥ २६ ॥

त० टी०—नियुज्यमानं मनो यदि चलेत्तर्हि किं कर्तव्यमिति चेत्तत्राह—यत इति । यतो यतः शब्दादिविषयादेतोश्चञ्चलस्वभावतयाऽस्थिरं सत् मनो निश्चरति यतो यतो यं यं विषयं प्रति निश्चरति निर्गच्छति ततस्तत एतन्मनो नियम्य आत्मन्येव वशं नयेत् निरुन्ध्यात् ॥ २६ ॥

म० टी०—एवं निरोक्तसमाधिं कुर्वन् योगी यतो यत इति शब्दादीनां चित्तविशेषहेतूनां मध्ये यतो यतो यस्माद्यस्माच्चित्तमिच्छाच्छब्दादेर्विषयाद्वागद्वेषादेश्च चञ्चलं विश्लेषाभिमुखं सन् मनो निश्चरति विस्मृतं सत् विषयाभिमुखीं प्रमाणविपर्ययाविकल्पस्मृतानामन्यतमामपि समाधिविरोधिनीं वृत्तिमुत्पादयति तथा

लभ्यहेतूनां निद्राशेषबहुशनभ्रमादीनां मन्ये यतो यतो निमित्तसदृशिरं लयाभिमुखं सम्मनो निश्चरति क्षीनं
 सत्समाधिविरोधिनीं निद्राख्यां वृत्तिमुत्पादयति ततस्ततो विक्षेपनिमित्ताल्लयनिमित्ताच्च नियन्त्रैतन्मनो
 निर्वृत्तिकं कृत्वात्मन्येव स्वप्रकाशपरमानन्दघने वशं नयेत् निरुन्ध्यात् यथा न निक्षिप्येत न वा लीयेतेति ।
 एषकारोऽनात्मगोचरत्वं समाधेर्वारयति । एतच्च विवृतं गौडाचार्यपादैः ‘ उपायेन निगृहीयाद्विक्षितं काम-
 भोगयोः । सुप्रसन्नं लये चैव यथा कामो लयस्तथा (१) दुःखं सर्वमनुस्मृत्य कामभोगाभिवर्तयेत् । अजं
 सर्वमनुस्मृत्य जातं नैव तु पश्यति (२) लये संबोधयेच्चित्तं विक्षितं शमयेत्पुनः । सकषायं विजानीया-
 त्समप्राप्तं न चालयेत् (३) नास्वादयेत्सुखं तत्र निःसङ्गः प्रज्ञया भवेत् । निश्चलं निश्चरच्चित्तमेकीकुर्या-
 त्प्रयत्नतः (४) यदा न लीयते चित्तं न च विक्षिप्यते पुनः । अनिक्कनमनाभासं निष्पन्नं ब्रह्म तत्तदा ।
 (५) इति पञ्चभिः श्लोकैः । उपायेन वक्ष्यमाणेन वैराग्याभ्यासेन कामभोगयोर्विक्षितं प्रमाणविपर्ययविक-
 लस्मृतीनामन्यतमयापि वृत्त्या परिणतं मनो निगृहीयात् निरुन्ध्यादात्मन्येवेत्यर्थः । कामभोगयोरिति
 चिन्त्यमानावस्थामुच्यमानावस्थाभेदेन द्विवचनम् । तथा लीयंतेऽस्मिन्निति लयः सुषुप्तं तस्मिन् सुप्रसन्नमाया-
 सवर्जितमपि मनो निगृहीयादेव । सुप्रसन्नं चेत्कुतो निगृह्यते तत्राह—यथा कामो विषयगोचरप्रमाणादि-
 वृत्त्युत्पादनेन समाधिविरोधी तथा लयोऽपि निद्राख्यवृत्त्युत्पादनेन समाधिविरोधी सर्ववृत्तिनिरोधो हि स-
 माधिः अतः कामादिकृतविक्षेपादिव भ्रमादिकृतलयादपि मनो निरोद्धव्यमित्यर्थः (१) उपायेन निगृही-
 यात्केनेत्युच्यते—सर्वं द्वैतमविद्याविजृम्भितमरूपं दुःखमेवेत्यनुसृत्य “ यो वै भूमा तत्सुखं, नास्य सुखमस्ति
 अथ यदल्पं तन्मर्त्यं तत् दुःखम् ” इति श्रुत्यर्थं गुरुपदेशादनुपश्चात्पर्यालोच्य कामान् चिन्त्यमानावस्थान् वि-
 षयान्भोगान् मुख्यमानावस्थांश्च विषयाभिवर्तयेत् मनसः सकाशादिति शेषः । कामश्च भोगश्च कामभोगं
 तस्मान्मनो निवर्तयेदिति वा । एवं द्वैतस्मरणकाले वैराग्यभावनोपाय इत्यर्थः । द्वैतविस्मरणं तु परमोपाय
 इत्याह—अजं ब्रह्म सर्वं न ततोऽतिरिक्तं किंचिदस्तीति शास्त्राचार्योपदेशादनन्तरमनुस्मृत्य तद्विपरीतं द्वैत-
 जातं न पश्यत्येव । अधिष्ठाने ज्ञाते कल्पितस्याभावात् पूर्वोपायापेक्षया वैलक्षण्यसूचनायास्तनुशब्दः (२)
 एवं वैराग्यभावनातत्त्वदर्शनाभ्यां विषयेभ्यो निवर्त्यमानं चित्तं यदि दैनंदिनलयाभ्यासवशादल्लयभिमुखं
 भवेत् तदा निद्राशेषाजीर्णबहुशनभ्रमाणां लयकारणानां निरोधेन चित्तं सम्यक् प्रबोधयेदुत्थानप्रयत्नेन ।
 यदि पुनरेवं प्रबोध्यमानं दैनंदिनप्रबोधाभ्यासवशात् कामभोगयोर्विक्षितं स्यात् तदा वैराग्यभावनया तत्त्व-
 साक्षात्कारेण च पुनः शमयेत् । एवं पुनः पुनरभ्यस्यतो लयात्संबोधितं विषयेभ्यश्च व्यावर्तितं नापि समप्रा-
 त्तमन्तरालावस्थं चित्तं स्तब्धीभूतं सकषायं रागद्वेषादिप्रबलवासनावशेन स्तब्धीभावाख्येन कषायेण दोषेण
 युक्तं विजानीयात् समाहिताचित्ताद्विवेकेन जानीयात् । ततश्च नेदं समाहितमित्येकाम्यल्लयविक्षेपाभ्यामिव
 कषायादपि चित्तं निरुन्ध्यात् । ततश्च लयविक्षेपकषायेषु परिहृतेषु परिक्षेपाचित्तेन समं ब्रह्म प्राप्नोते ।
 तच्च समप्राप्तं चित्तं कषायलयाभ्रान्त्या न चालयेत् विषयाभिमुखं न कुर्यात् किंतु धृतिगृहीतया बुद्ध्या
 लयकषायप्राप्तेर्विविच्य तस्यामेव समप्राप्तावतिवत्त्वेन स्थापयेत् (३) तत्र समाधौ परमसुखं चक्रेऽपि
 सुखं नास्वादयेत् एतावन्तं कालमाह सुखीति सुखास्वादरूपां वृत्तिं न कुर्यात् समाधिभङ्गप्रसङ्ग इति प्रा-
 गेव कृतव्याख्यानम् । प्रज्ञया यदुपलभ्यते सुखं तदप्यविद्यापरिकल्पितं मूषैवेत्येवंभावना निःसङ्गे निस्तुहः
 सर्वसुखेषु भवेत् । अथवा प्रज्ञया साविकल्पसुखाकारवृत्तिरूपया सह सङ्गं परित्यजेत् नतु स्वरूपसुखमपि
 निर्वृत्तिकेन चित्तेन नानुभवेत् स्वभावप्राप्तस्य तस्य वारयितुमशक्यत्वात् । एवं सर्वज्ञो निवर्त्य निश्चलं प्र-
 यत्नब्रह्म कुरु चित्तं स्वभावचाञ्चल्याद्विषयाभिमुख्यतया निश्चरद्बहिर्निर्गच्छत् एकीकुर्यात् प्रयत्नतः विरो-
 धप्रयत्नेन एते ब्रह्मण्येकतां नयेत् (४) समप्राप्तं चित्तं कीदृशमित्युच्यते यदा न लीयते नापि स्तब्धीभवति

तामसत्वसाम्बन्धेन लयशब्देनैव स्वामीभावस्योपलक्षणान् न च विक्षिप्यते पुनः न शब्दावाकारवृत्तिमनुभवसि
नापि सुखास्वादवति राजसत्वसाम्बन्धेन सुखास्वादस्यापि विक्षेपशब्देनोपलक्षणान् पूर्वं भेदनिर्देशस्तु पृथ-
क्प्रयत्नकरणाय । एवं लयकवायाभ्यां विक्षेपसुखास्वादाभ्यां च रहितं अनिक्कृतमिक्कृतं चलनं सवातप्रदी-
पवत् लयाभिमुख्यरूपं तद्वहितं निवातप्रदीपकल्पं अनाभासं न केनचिद्विषयाकारेणाभासत इत्येतत् कषाय-
सुखास्वादयोरुभयान्तर्भावः उक्त एव । यदैवं दोषचतुष्टयरहितं चित्तं भवति तदा तच्चित्तं ब्रह्मनिष्पन्नं समं
ब्रह्मप्राप्तं भवतीत्यर्थः (९) एतादृशश्च योगः श्रुत्या प्रतिपादितः ' यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा
सह । बुद्धिश्च न विचेष्टति तामाहुः परमां गतिम् ॥ तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम् । अप्रमत्त-
स्तदा भवति योगो हि प्रभवाप्ययौ ' इति । एतन्मूलकमेव च ' योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ' इति सूत्रं तस्मा-
द्युक्तं ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशी नयेदिति ॥ २६ ॥

श्री० टी०—ननु विषयलक्ष्यस्य मनस आत्मनि संस्थितिर्न संभवति तद्विषयवासनामी रागादिभिश्च
विषयप्रवृत्त्येकस्वभावत्वान्मनसः स्वभावो दुरतिक्रम इति न्यायेन स्वभावतः प्राप्तप्रवृत्तिनिरोधो न सिध्यति
तदसिद्धौ कुत आत्मनि संस्थितिरित्याशङ्कायां न, विषयेषु सत्यत्वसमीचीनत्वेष्टत्वबुद्ध्येकबलान्मनसः प्रवृत्ति-
स्तद्धेतवो रागादयश्च " विकल्पो नहि वस्तु । मायामात्रमिदं द्वैतम् । त्रयमप्येतत्सुषुप्तं स्वप्नं मायामात्रम् "
इत्यादिश्रुतिभिरिव सर्वं मिथ्याकल्पितत्वाच्छ्रुतिरजतवदित्यादिव्युक्तिभिश्च विषयाणां मिथ्यात्वे सिद्धे विषये
सत्यत्वसमीचीनत्वेष्टत्वबुद्धयो नश्यन्ति रागादयश्च तेन मनसश्च प्रवृत्तिर्न संभवति कचिद्वासनया यदा
मनः प्रवर्तते तदा विषयमिथ्यात्वबुद्ध्या ततो निवर्त्य स्वरूप एव स्थापनीयमित्याह—यत इति । वासनानि-
गाश्चालं चपलं रागादिदोषमस्तत्वात्स्थिरमध्यवस्थं मनः स्वविषयमात्मानमनाहत्य वासनया वा रागादिना
वा हठाद्वा ज्ञातमज्ञातं च सत् यतो यतो यं यं विषयमुद्दिश्य निश्चरति निर्गच्छति ततस्ततस्तस्मात्तस्मा-
द्विषयाभियम्य तत्र तत्र विषये मिथ्यात्वं दुःखप्रदत्वं बन्धकत्वमात्मव्यतिरेकेणासत्त्वं चोद्गाढ्य वैरस्यमापा-
द्यैवैतन्मनः पुनरःकृष्य चिद्भावं गमयित्वात्मन्येव वशं नयेत् आत्मनि नित्यत्वचिद्रूपत्वाखण्डानन्दैकरसत्व-
स्वरूपत्वाद्विगुणप्रकाशनेन रुचिं संवाध नियमेनात्मस्थमेव कुर्यादित्यर्थः ॥ २६ ॥

श्री० टी०—एवमापे रजोगुणवशाद्यदि मनः प्रचलेत्तर्हि पुनः प्रत्याहारेण वशीकुर्यादित्याह—यत इति ।
स्वभावतश्चालं धार्यमाणमप्यस्थिरं मनो यं यं विषयं प्रति निर्गच्छति ततस्ततः प्रत्याहृत्यात्म-
न्येव स्थिरं कुर्यात् ॥ २६ ॥

स० टी०—एवं कुर्वन्समाधिं तं योगी चित्तनिरोधनम् ॥ चित्तविक्षेपहेतूनां शब्दादीनां च मध्यतः
॥ १ ॥ यस्माद्यस्मान्निमित्ताच्छब्दादेश्चालं मनः ॥ अनाद्यविषयाध्यासाद्विभ्रितं सद्बहिर्भजेत् ॥ २ ॥
ततस्ततोऽतिविक्षेपनिमित्तात्तन्मनो मुनिः ॥ कृत्वा निवृत्तिकं प्रत्यगात्मन्येवाह्वये सुखी ॥ ३ ॥ स्वप्रका-
शपरानन्दधने तत्त्वे वशं नयेत् ॥ समस्तदुःखसीमेयं यन्मनो हृदयगोचरम् ॥ ४ ॥ समस्तसुखसीमेयं
यन्मनो ब्रह्मगोचरम् ॥ विचार्यैवं धिया विद्वान्वेदान्ताचार्यवाक्यतः ॥ ५ ॥ भोगानुत्सृज्य तद्धेतून्कार्मो-
त्त्वकत्वाभयेद्वारिम् ॥ यत्र यत्र मनो गच्छेच्छब्दादौ भोगगोचरे ॥ ६ ॥ तं तं विचार्य विषयं न वैरा-
ग्याद्विवेकतः ॥ आभासीकृत्य दोषाणामाकरत्वादसत्त्वतः ॥ ७ ॥ तत आकृष्य परमानन्दरूपे चिदात्मनि ॥
स्थापयेदिति तात्पर्यं श्रीमद्भगवतो हरेः ॥ ८ ॥ २६ ॥

भा० टी०—ननु मनसः शब्दादिनिमित्तानुरोधेन रागद्वेषवशाद्विषयलक्ष्यस्यास्थिरस्य स्वभावादेव तद्
तत्र विषये प्रवृत्तस्य नैकात्म्यं नैखित्यं वा कुत इत्याशङ्कायाह—यत इति । एवमात्मसंस्थं मनः कर्तुं प्रवृत्तो यो-
गी यतो यतो यस्माद्यस्मान्निमित्ताच्छब्दादेर्निश्चरति निर्गच्छति स्वभावदोषान्मनश्चालयत एवास्थिरं

लयाभिमुखं ततस्ततस्तस्मात्तस्माच्छब्दादेर्निमित्ताभियम्य तत्तच्छब्दादिनिमित्तं क्षयिष्णुत्वदुःखसंमिश्रत्वाद्यालोचनेन तत्र तत्र वैराग्यभावनयाऽभावीकृत्यात्मन्येवैतन्मनो वशं नयेत् आत्मवशतामापादयेत् ॥ २६ ॥

प० टी०—अपैतावतापि रजोगुणप्रचुरं मनो यद्यात्मप्रवणं न भवेत्तर्हि प्रत्याहारेण वशं नयेदित्याह—यतो यत इति । स्वभावतश्चपलं बलाज्जलक्षिप्रतुम्बिकावहार्यमाणमस्थिरं मनो यं यं विषयं प्रति निश्चलति निर्गच्छति ततस्ततो विषयाभियम्य प्रत्याहृत्यात्मन्येव वशं नयेत् । तदुक्तं वासिष्ठे—‘ हस्तं हस्तेन संपीडय दन्तैर्दन्ता-न्विचूर्ण्य च । अङ्गान्यङ्गेः समाक्रम्य जयेदादौ स्वर्कं मनः ॥ चित्तमेकं न शक्नोति जेतुं स्वातन्त्र्यवर्ति यत् । ध्यानवार्ता वदन्मूढः स किं लोके न लज्जते ’ इति । तथा चोक्तं विष्णुपुराणे ‘ विषयेभ्यः समाहृत्य विज्ञातात्मा मनो मुनिः । चिन्तयेन्मुक्तये तेन ब्रह्मभूतं परेश्वरम् ॥ आत्मभावं नयत्येनं तद्ब्रह्मध्यायनं मुने । विकार्यमात्मनः शक्त्या लोहमार्कषको यथा ॥ २६ ॥

रा० टी०—यत इति । ध्यानेन मनोऽनवस्थितं चेत्प्रत्याहारेण वशीकुर्यादित्याह—यतो यत इति । आद्यादिभ्य उपसंख्यानमिति सप्तम्यर्थं तसिः । यत्र यत्र विषये स्वतश्चपलं मनोऽस्थिरं सन् निश्चरति प्रवर्तते ततस्तत एतन्मनो नियम्य प्रत्याहृत्य तदात्मन्येव भगवत्येव वशं तन्निष्ठमेव नयेत् कुर्यादित्यर्थः ॥ २६ ॥

प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम् ॥

उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम् ॥ २७ ॥

त० टी०—एवं विषयेभ्यः प्रत्याहृत्यात्मनि वशीकृतमनसो यत्फलं स्यात्तदाह—प्रशान्तमनसमिति । पुनः पुनर्निरोधेन प्रशान्तमात्मनि निश्चलं मनो यस्य तम् । तत्र हेतुर्गर्भितविशेषणद्वयम्—शान्तरजसं शान्तं सर्वकामनामूलं रजो यस्य तत् एवाकल्मषं निर्गतसमस्तपापमत एव ब्रह्मभूतं निर्दोष-समरूपमेनं योगिनमुत्तमं सुखमुपैति प्राप्नोति ॥ २७ ॥

म० टी०—एवं योगाभ्यासबलादात्मन्येव योगिनः प्रशाम्यति मनः ततश्च प्रशान्तेति प्रकर्षेण शान्तं निर्वृत्तिकतया निरुद्धं संस्कारमात्रशेषं मनो यस्य तं प्रशान्तमनसं वृत्तिशून्यतया निर्मनस्कं निर्मनस्कत्वे हेतुगर्भं विशेषणद्वयं शान्तरजसमकल्मषमिति शान्तं विक्षेपकं रजो यस्य तं विक्षेपशून्यं तथा न विद्यते कल्मषं लयहेतुस्तमो यस्य तमकल्मषं लयशून्यं शान्तरजसमित्यनेनैव तमोगुणोपलक्षणे अकल्मषं संसारहेतुधर्माधर्मा-दिवर्जितमिति वा ब्रह्मभूतं ब्रह्मैव सर्वमिति निश्चयेन समं ब्रह्मप्राप्तं जीवन्मुक्तमेनं योगिनमेवमुक्तेन प्रका-रेणेति श्रीधरः । उत्तमं निरतिशयं सुखमुपैत्युपगच्छति । मनस्तद्वृत्त्योरभावे सुप्तौ स्वरूपसुखाविर्भावप्रसिद्धिं योतयति हिशब्दः । तथा च प्राग्ग्याख्यातं सुखमात्यन्तिकं यत्तदित्यत्र ॥ २७ ॥

शं० टी०—पुनः पुनर्विषयेभ्यस्तत्तदोषोद्धाटनपूर्वकमाकृष्य मन आत्मन्येव स्थापयित्वाऽत्यन्तश्रद्धया चिरकालं नित्यनिरन्तरं चित्तप्रत्ययावृत्तिमेव कुर्वतो योगिनो यतेर्बाह्यवासनातत्प्रत्ययानां च निःशेषसंक्षये सति यदा ब्रह्मणि मनः प्रशान्तिमेति तदा सुखं ब्राह्मणमुत्तममाविर्भवतीत्याह—प्रशान्तेति । शान्तरजसं नित्यनिरन्तरसमाधिनिष्ठया शान्तो विनष्टो रजो रजोगुणः रज इति तमसोऽप्युपलक्षणं तमोगुणश्च स्वकार्यैः कामक्रोधलोभमोहादिकारममकारादिभिः सह यस्य स शान्तरजास्तं शान्तरजसं केवलं शुद्धस्वस्वभावमत एवाऽकल्मषं अन्तःकरणस्व-कल्मषं भेदवासना एव राजस्यस्तामस्यः सत्त्वमिश्रीभूतभौतिकगोचरा वास्ताः सर्वा न विद्यन्ते यस्य चित्ते सौऽकल्मषस्तमत एव प्रशान्तमनसं विक्षेपविपरीतभावहेत्यो रजस्तमोगुणयोः सकार्ययोर्निःशेषविनाशाद्वृत्तिशून्यतया प्रशान्तं प्रकर्षेण शान्तं प्रशान्तं अविषयाकारणमेव समापन्नं मनो यस्य तं प्रशान्त-

मनसमत एव ब्रह्मभूतं ब्रह्मैवाहमित्युपाधिकृतपरिक्लिष्टं परित्यज्य पूर्णात्मनैव स्थितमेतं योगिनं ब्रह्मविद् यतिमनुत्तमं यस्मादुत्तमं नास्ति तदनुत्तममनुत्तमं नित्यं निरतिशयं साधनानपेक्षमयत्नसिद्धमक्षय्यमात्मभूत-
मात्मैक्येयं ब्रह्मं सुखमुपैति तदा प्राप्नोतीत्यर्थः । साधननिरपेक्षपारसुखाविर्भावः सुषुप्तौ सर्वप्रत्यक्षः “एवो-
ऽस्य परमानन्दः” इत्यादिभूतिप्रसिद्धश्चेति प्रसिद्धिद्योतनार्थो हिः ॥ २७ ॥

श्री० टी०—एवं प्रत्याहारादिभिः पुनः पुनर्मनोवशां कुर्वन् रजोगुणक्षये सति योगसुखं प्राप्नोतीत्याह—
प्रशान्तमनसमिति । एवमुक्तेन प्रकारेण शान्तं रजो यस्य तम् अत एव प्रशान्तं मनो यस्य तमेनं निष्क-
ल्मषं ब्रह्मत्वं प्राप्तं योगिनमुत्तमं सुखं समाधिसुखं स्वयमेवोपैति प्राप्नोति ॥ २७ ॥

स० टी०—योगाभ्यासबलादेवं योगिनश्चित्तमात्मनि ॥ प्रशाम्यति ततोऽप्यन्तं शान्तं निर्वृत्तिकं
स्थिरम् ॥ १ ॥ मनो यस्य तथा शान्तरजोविक्षेपकं मलम् ॥ कल्मषं लयहेतुर्यत्तमो यस्य न विद्यते
॥ २ ॥ भर्माधर्मादिरूपं वा कल्मषं नो भवप्रदम् ॥ यस्य तं ब्रह्मवस्त्वेव सर्वमस्तीति वेदिनम् ॥ ३ ॥
सम्यग्ज्ञाते परे तत्त्वे क्षीणे मोहमये मले ॥ ब्रह्मभूतं मुनिं शान्तमुपैति सुखमुत्तमम् ॥ ४ ॥ दृश्यं
नास्ति परं ब्रह्मैवास्ति सर्वं निरन्तरम् ॥ इति निश्चयवन्तं तं सुखं समुपगच्छति ॥ ५ ॥ अभावे चित्त-
तद्वृत्तयोः सुषुप्तौ चित्सुखं परम् ॥ स्वयमाविर्भवत्येवं हि शब्दो द्योतयत्ययम् ॥ ६ ॥ २७ ॥

भा० टी०—वशांकरणेन मनस उपरमे फलमाह—प्रशान्तमनसमिति । एवं योगाभ्यासबलाद्योगिन
आत्मन्येव मनः शाम्यति ततश्च प्रकर्षेण शान्तं मनो यस्य तं यतः शान्तरजसं प्रक्षीणमोहादिक्लेशरजस-
मत एव ब्रह्मभूतं ब्रह्मैव सर्वमित्येवं निश्चयवन्तं जीवन्मुक्तमत एवाकल्मषं भर्माधर्मादिरूपकल्मषवर्जितं यो-
गिनमुत्तममात्यन्तिकं निरतिशयं सुखमुपैत्युपगच्छति ॥ २७ ॥

प० टी०—एवं रजोगुणक्षये सति स्वत एवात्मसुखप्राप्तिरित्याह—प्रशान्तमिति । एवंविधमेतं योगिनं
प्रत्युत्तमं सुखं सर्वोत्कृष्टमात्मसुखं स्वत एवोपैत्यधिष्ठिति । किंभूतं योगिनं प्रशान्तमनसमत एव शान्तर-
जसमत एव ब्रह्मभूतमकल्मषं निरस्तमोहं ज्ञात्वा ॥ २७ ॥

रा० टी०—एवं साङ्ख्ययोगमधिधाय तदनुष्ठानतः फलं प्रपञ्चयति—प्रशान्तेति । प्रशान्तमनसं स्वतो
विषयेष्वप्रवृत्तमनसं शान्तरजसं विगतं रजोगुणमत एवाकल्मषं कामक्रोधादितोषहीनं रजोजगम्यत्यासेषां
ब्रह्मभूतं तदुदय इत्युक्तदिशा ब्रह्मणि स्थितिमन्तमेतं योगिनं समाभियोगवन्तमुत्तमं सुखं कर्तुं यौनि प्राप्नोति ।
हि प्रसिद्धं श्रुत्यादावित्यर्थः ॥ २७ ॥

युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी विगतकल्मषः ॥

सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते ॥ २८ ॥

त० टी०—तदभ्यासवतो निरतिशयसुखमाह—युञ्जन्नेति । एवमुक्तप्रकारेण सदात्मानं युञ्जन्वि-
गतकल्मषः विशेषेण गतं समस्तप्राचीनकल्मषं यस्य स तथा सन् योगी ब्रह्मसंस्पर्शं ब्रह्मानुभवरूपम-
त्यन्तं सुखं सुखेनानायासेन अश्नुते प्राप्नोति ॥ २८ ॥

य० टी०—उक्तं सुखं योगिनः स्फुटीकरोति—युञ्जन्नेवमिति । एवं मनसैवेन्द्रियग्राममित्याद्युक्तक्रे-
ण आत्मानं मनः सदा युञ्जन्समाधत् योगी योगेन नित्यसंयन्त्री विगतकल्मषः विगतमलः संसारहेतुधर्माधर्म-
रहितः सुखेनानायासेन ईश्वरप्रणिधानात् सर्वान्तरायनिवृत्त्या ब्रह्मसंस्पर्शं सम्यक्त्वेन विषयाददर्शनं सदा
ब्रह्मणः स्पर्शस्वादात्म्यं यस्मिन् तद्विषयासंस्पर्शं ब्रह्मस्वरूपमित्येतत् अत्यन्तं सर्वानन्तान्परिच्छेदानतिश्रान्तं
निरतिशयं सुखमनन्वमश्नुते व्याप्नोति सर्वतो निर्द्विष्टिकेन चित्तेन लब्धविशेषविलक्षणमनुभवति विशेषे

वृत्तिसत्त्वात् लये च मनसोऽपि स्वरूपेणासत्त्वात् सर्ववृत्तिशून्येन सूक्ष्मेण मनसा सुखानुभवः समा-
 धावेवेत्यर्थः । अत्र चानायासेनेत्यन्तरायनिवृत्तिरुक्ता । ते चान्तराया दर्शिता योगसूत्रेण 'व्याधिस्त्या-
 नसंशयप्रमादालस्याविरतिभ्रान्तिदर्शनालम्बभूमिकृत्वानवस्थितत्वानि चित्तविक्षेपास्तेऽन्तरायाः' चित्तं विक्षि-
 पन्ति योगादपनयन्तीति चित्तविक्षेपा योगप्रतिपक्षाः संशयभ्रान्तिदर्शने तावद्वृत्तिरूपतया वृत्तिनिरोधस्य
 साक्षात्प्रतिपक्षौ । व्याध्यादयस्तु सप्त वृत्तिसहचरिततया तत्प्रतिपक्षा इत्यर्थः । व्याधिर्भातुवैषम्यनिमित्तो
 विकारो ज्वरादिः, स्त्यानमकर्मण्यता गुरुणा शिक्ष्यमाणस्याप्यासनादिकर्मानर्हतेति यावत्, योगः साधनीयो न
 वेत्युभयकोटिरष्टग्विज्ञानं संशयः स च अतद्वृत्तिप्रतिपक्षत्वेन विपर्ययान्तर्गतोऽपि सन्नुभयकोटिस्पर्शित्वैककोटि-
 स्पर्शित्वरूपवान्तराविशेषविक्षेपयत्र विपर्ययाद्भेदेनोक्तः, प्रमादः समाधिसाधनानामनुष्ठानसामर्थ्येऽप्यननुष्ठा-
 नशीलता विषयान्तरव्यापृततया योगसाधनेष्वौदासीन्यमिति यावत्, आलस्यं सत्यामप्यौदासीन्यप्रच्युतौ
 कफादिना तमसा च कायचित्तयोर्गुरुत्वं तच्च व्याधित्वेनाप्रसिद्धमपि योगविषये प्रवृत्तिविरोधि, अविरतिश्चि-
 त्तस्य विषयविशेषे ऐकान्तिकोऽभिलाषः, भ्रान्तिदर्शनं योगसाधनेऽपि तत्साधनत्वबुद्धिस्तथा तत्साधनेऽप्य-
 साधनत्वबुद्धिः, अलम्बभूमिकत्वं समाधिभूमेरेकामतायाश्च अलामः क्षिप्तमूढविक्षिप्तरूपत्वमिति यावत्,
 अनवस्थितत्वं लब्धायामपि समाधिभूमौ प्रयत्नशैशिल्याच्चित्तस्य तत्राप्रतिष्ठितत्वं, त एते चित्तविक्षेपा
 नच योगमला योगप्रतिपक्षा योगान्तराया इति चाभिधीयन्ते । 'दुःखदौर्मनस्याङ्गमेजयत्वश्वासप्रश्वासा विक्षे-
 पसहभुवः' । दुःखं चित्तस्य राजसः परिणामो बाधनालक्षणः । तच्चाध्यात्मिकं शारीरं मानसं
 च व्याधिवशात्कामादिवशाच्च भवति । आधिभौतिकं व्याघ्रादिजनितं, आधिदैविकं ग्रहपी-
 डादिजनितं द्वेषाख्यविपर्ययहेतुत्वात्समाधिनिरोधि । दौर्मनस्यमिच्छाविधातादिवलब्धदुःखानुभवजनितश्चित्तस्य
 तामसः परिणामविशेषः क्षोभापरपर्यायः स्तब्धीभावः । स तु कषायत्वाद्भयवत्समाधिविरोधी । अङ्गमेजयत्व-
 मङ्गकम्पनमासनस्यैर्यविरोधि । प्राणेन बाह्यस्य वायोरन्तःप्रवेशनं श्वासः समाध्यङ्गरेचकविरोधी । प्राणेन
 कोष्ठस्य वायोर्बहिर्निःसरणं प्रश्वासः समाध्यङ्गपूरकविरोधी । समाहितचित्तस्यैत न भवन्ति विक्षिप्तचि-
 त्तस्यैव भवन्तीति विक्षेपसहभुवोऽन्तराया एव एतेऽभ्यासवैराग्याभ्यां निरोद्धव्याः ईश्वरप्रणिधानेन वा तीव्र-
 संवेगानामाम्ने समाधिलाभे प्रस्तुते ईश्वरप्रणिधानाद्वेति पक्षान्तरमुक्त्वा प्रणिभेयमीश्वरं 'केशकर्मविपाका-
 शयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः', 'तत्र निरतिशयं सर्वज्ञबीजं', 'स पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात्' इति
 त्रिभिः सूत्रैः प्रतिपाद्य तत्प्रणिधानं द्वाभ्यामसूत्रयत् 'तस्य वाचकः प्रणवः', 'तज्जपस्तदर्थभावनम्' इति
 'ततः प्रत्यक्षचेतनाभिगमोऽप्यन्तरायाभावश्च' ततः प्रणवजपरूपात्तदर्थध्यानरूपाचेऽश्वरप्रणिधानात् प्रत्यक्षचे-
 तनस्य पुरुषस्य प्रकृतिविवेकेनाभिगमः साक्षात्कारो भवति, उक्तानामन्तरायाणामभावोऽपि भवतीत्यर्थः ।
 अभ्यासवैराग्याभ्यामन्तरायाणामनुवृत्तौ कर्तव्यायामभ्यासदाढ्यार्थमाह—'तत्प्रतिषेधार्थमेकतत्त्वाभ्यासः' तेषा-
 मन्तरायाणां प्रतिषेधार्थमेकस्मिन्कस्मिन्निदमिमेतत्त्वेऽभ्यासश्चेतसः पुनः पुनर्निवेशनं कार्यम् । तथा 'मैत्री-
 करुणाशुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनम्' मैत्री सौहार्दं करुणा कृपा सु-
 दिवा हर्षः उपेक्षा औदासीन्यं सुखादिशब्दैस्तद्वन्तः प्रतिपाद्यन्ते । सर्वप्राणिषु सुखसंभोगापन्नेषु साध्वे-
 तम्मम मित्राणां सुखित्वमिति मैत्री भावयेत् न स्वीर्याम् । दुःखितेषु कथं तु नामैषां दुःखनिवृत्तिः
 स्यादिति कृपामेव भावयेत् नोपेक्षां न वा हर्षम् । पुण्यवत्सु पुण्यानुमोदनेन हर्षं कुर्यान्न तु विद्वेषं न
 चोपेक्षाम् । अपुण्यवत्सु चोदासीन्यमेव भावयेज्जानुमोदनं न वा द्वेषम् । एवमस्य भावयतः शुद्धो धर्म
 उपजायते । तत्तच्च विगतरागद्वेषादिकं चित्तं प्रसन्नं सदैकप्रतापोमेवं भवति । मैत्र्यादिचतुष्टयं चोपल-
 क्षणं, अग्र्यं सप्तसंशुद्धिरित्यादीनामसमाहितत्वमदम्भित्वमित्यादीनां च धर्माणां सर्वेषामेतेषां शुभवासनारूप-

त्वेन मलिनवासनानिवर्तकत्वात् । रागद्वेषौ महाशत्रू सर्वपुरुषार्थप्रतिबन्धकौ महता प्रयत्नेन परिहर्तव्या-
वित्येतत्सूत्रार्थः । एवमन्येऽपि प्राणायामादय उपायाश्चित्तप्रसादनाय दर्शिताः । तदेतश्चित्तप्रसादनं भगवद्-
नुग्रहेण यस्य जातं तं प्रत्येवैतद्वचनं सुखेनेति अन्यथा मनःप्रशमानुपपत्तेः ॥ २८ ॥

श्री० टी०—योगमनुष्ठायैव यतिः कृतार्थो भवति सदा सुखं ब्राह्ममक्षयमेव प्राप्नोति न क्विदुःखल-
वमित्युक्तमेव सुखलाभं योगजं योगिनः प्रशंसति मुमुक्षोरवश्यं योगः करणीयो मुक्तिमुखसिद्धय इति सूच-
यितुम्—युञ्जति । दृश्यं सर्वं मिथ्यैवेति दृश्यमिग्यात्वं दृढं निश्चित्य सर्वत्र कामसंकल्पपरित्यागपूर्वकं
सर्वेन्द्रियाणि निगृह्य बहिरङ्गान्तरङ्गसाधनसंपन्नो भूत्वा योगी समाधिनिष्ठः प्रवृत्तो यतिरेव यथाशास्त्रं
यथालक्षणं सदा नित्यजात्मानं चिदानन्दैकरसं परिपूर्णमद्वितीयं परं ब्रह्म युञ्जन्नुसंधानः सर्वमिदमहं च
ब्रह्मैवेत्यखण्डयुक्त्या सर्वं ब्रह्मैव पश्यन् विगतकल्मषः विशिष्य गतं विगतं निःशेषनिष्ठं कल्मषं वासना-
कृतभेददर्शनलक्षणं यस्य स विगतकल्मषः सन् सुखेनाप्रयत्नेन सिद्धं साधननिरपेक्षमकृत्रिमं ब्रह्मसंस्पर्शं
ब्रह्मणा ब्रह्मात्मना संस्पृश्यते अवगम्यत इति ब्रह्मसंस्पर्शं ब्रह्माभिन्नं चिदेकरसमित्यर्थः । यद्वा सं-
स्पृश्यते गृह्यतेऽनेनेति संस्पर्शः स्वरूपं ब्रह्मैव संस्पर्शं यस्य तद्ब्रह्मसंस्पर्शं ब्रह्मात्मकमत एवात्यन्तमन्तं
परिमाणमतीत्य तिष्ठतीत्यत्यन्तमपारमक्षयं नित्यं शाश्वतं ब्राह्मं सुखमश्नुते जीवन्नेव मुक्तः सन्मुक्तिसु-
खमनुमुक्ते इत्यर्थः ॥ २८ ॥

श्री० टी०—ततश्च कृतार्थो भवतीत्याह—युञ्जति । एवमनेन प्रकारेण सर्वदात्मानं मनो युञ्जन्वशी-
कुर्वन्विशेषेण सर्वात्मना गतं कल्मषं यस्य स योगी सुखेनानायासेन ब्रह्मणः संस्पर्शोऽविद्यानिवर्तकः साक्षा-
त्कारस्तदेवात्यन्तं सर्वोत्तमं सुखमश्नुते जीवन्मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

स० टी०—स्फुटीकरोति भगवान्योगिनः सुखमीरितम् ॥ मत्सर्वेन्द्रियग्राममित्याद्युक्तकमेण यः ॥ १ ॥
योगेन नित्यसंबन्धी मनो नित्यं समादधत् ॥ संसारहेतुभर्गादिमलजून्योऽतिनिर्मलः ॥ २ ॥ अनायासेन
मद्गस्त्या योगप्रत्यूहवर्जितः ॥ सुखं ब्रह्मस्वरूपं यदपरिच्छिन्नभान्तरग ॥ ३ ॥ लयविश्लेषशून्यत्वात्तद्व्याप्नोति
निरन्तरम् ॥ स्वयं ब्रह्मसुखं योगी भूत्वा निष्ठति निश्चलः ॥ ४ ॥ २८ ॥

भा० टी०—योगिनमुत्तमं सुखमुपैतीत्युक्तं तदेव स्फुटयति—युञ्जति । एवं यथोक्तेन क्रमेणात्मान-
मन्तःकरणं सदा दीर्घकालमादरनैरन्तर्याम्यां च युञ्जन् आत्मनि स्थिरं कुर्वन् योगान्तरायवर्जित इति
भाष्यम् । योगान्तरायाश्च योगसूत्रप्रदर्शिताः 'व्याधिस्त्यानगंक्षयप्रमादालस्याविरतिभ्रान्तिदर्शनालम्बभूमिक-
त्वानवस्थितत्वानि चित्तविक्षेपास्तेऽन्तरायाः', 'दुःखदौर्मनस्याङ्गमेजयत्वं श्वासप्रश्वासा विक्षेपसहभुवः' इति ।
एते रजस्तमोवशात्प्रवर्तमानाश्चित्तस्य विक्षेपा भवन्ति तैरेकाग्र्याविरोधिभिश्चित्तं विक्षिप्यत इत्यर्थः । तत्र
व्याधिर्धातुवैषम्यनिमित्तो ज्वरादेः, स्थानमकर्मण्यता, संज्ञाश्चित्तस्योभयकोट्यालम्बनं विज्ञानं योगः साध्यो
न वेति, प्रमादोऽनुत्थानशीलता, समाधिसाधने औदासीन्यमाश्रयं, कायचित्तयोर्गुह्यत्वं योगविषये प्रीत्य-
भावहेतुः, अविरतिश्चित्तस्य विषयसंप्रयोगात्मा गर्भः, भ्रान्तिदर्शनं श्रुतिकायां रजतवद्विपर्ययज्ञानं, अल-
म्बभूमिकत्वं कुतश्चित्तिमित्तात्समाधिभूमेरल्लाभः, अनवस्थितत्वं लब्धावस्थायामपि समाधिभूमौ चित्तस्य
तत्राप्रतिष्ठा, एते समाधेरकाग्रताया यथायोगं प्रतिपक्षत्वादनन्तराया इत्युच्यन्ते । चित्तविक्षेपकारकानन्या-
नप्यन्तरायान् प्रतिपादयितुमाह—कुतश्चित्तिमित्तादुत्पन्नेषु विश्लेषेषु एते दुःखादयः प्रवर्तन्ते । तत्र दुःखं चित्तस्य
रागजः परिणामो बाधनालक्षणः यद्वाधात्प्राणिनस्तदपघाताय प्रवर्तन्ते, दौर्मन्यत्वं बाधाम्यन्तरेः करणैर्मनो
दौर्लभ्यं, अङ्गमेजयत्वं सर्वाङ्गीणो वेपथुः आसनस्थैर्यस्य बाधकः, प्राणो यद्वाहवायुमाध्यामति स श्वासः,
यत्कौष्ठ्यं वायुं निश्वासिति स प्रश्वास इति योगसूत्रार्थः । विगतकल्मषः पाप्मद्विरहितः सुखेनानायासे-

नात्यन्तं निरतिशयं सुखं ब्रह्मसंस्पर्शं ब्रह्मणा परमात्मना सम्बद्धं स्पर्शो यस्य तत् ब्रह्माभिन्नं सुखम्-
श्नुते व्याप्नोति ॥ २८ ॥

प० टी०—ततश्च कृतार्थो भवतीत्याह—युञ्जन्नेवमिति । एवमुक्ता प्रकारेणात्मानं मनो युञ्जन् वशी-
कुर्वन् योगी गतकल्मषोऽज्ञानशून्यो भवति । तथाविधः सन् सुखेन सुखोपायेन ब्रह्मणः संस्पर्शोऽविद्यानि-
वर्तकोऽपरोक्षसाक्षात्कारस्तदेवात्यन्तमात्यन्तिकं सुखं परमानन्दमश्नुते जीवन्मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

रा० टी०—सुखमुपैतीत्युक्तसुखं किमायासेन प्राप्नोति कीदृशं च तदित्यतो व्यनक्ति—एवमिति । विग-
तकल्मषो विगतरागादिदोषो योगी एवमुक्तदिशात्मानं भगवन्तं युञ्जन् ध्यायन्सुखेनाकृशेन ब्रह्मसंस्पर्शं
भगवत्संसर्गाभिर्व्यक्तमत्यन्तमतिशयितं सुखमश्नुते प्राप्नोति ॥ २८ ॥

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ॥

ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥ २९ ॥

त० टी०—अथ सिद्धयोगस्य योगिनो योगविपाकदशाभेदेन चतुर्धा दर्शनमाह—सर्वभूतस्थमि-
त्यादिचतुर्भिः श्लोकैः । योग आत्मयाथात्म्यविचारस्तस्मिन् युक्त आत्मा मनो यस्य सः सर्वभूतस्थं
सर्वेषु भूतेषु प्राणिषु स्थितमात्मानं सर्वाणि च भूतानि आत्मनि स्वस्वरूपे ईक्षते पश्यति । भूतेष्वा-
त्मन आत्मनि च भूतानां दर्शनानुपपत्तिशङ्कावारणाय हेतुगर्भितविशेषणमाह—सर्वत्र समदर्शन इति ।
सर्वेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु परस्परं विषयेष्वपि भूतेषु वैषम्यकारणीभूतप्रकृतिकार्यदेहादिभ्यो विविक्तं
ज्ञानस्वरूपत्वेन ब्रह्मात्मकत्वेन च समं विशेषरहितं यदात्मनां स्वरूपं तद्विषयकं दर्शनं ज्ञानं यस्य सः,
तथाच स्वात्मनोऽप्येषां च देहादिविलक्षणशुद्धस्वरूपस्य विशेषाभावादेकस्मिन्नात्मनि ज्ञाते सर्वस्य
वस्तुनो ज्ञानं समत्वाद्भवेदेवेत्यर्थः । देहानामपि प्राकृताविशेषेण समत्वमविरुद्धम् । एवं च सर्व-
भूतेषु समत्वेन स्थितमात्मानमात्मनि च स्थितानि सर्वाणि भूतानि पश्यतीति सूचयाम् ॥ २९ ॥

म० टी०—तदेवं निगोधसमाधिना त्वंपदलक्ष्ये तत्पदलक्ष्ये च शुद्धे साक्षात्कृते तदैक्यगोचरा तत्त्वम-
सीति वेदान्तवाक्यजन्या निर्विकल्पकसाक्षात्काररूपा वृत्तिर्ब्रह्मविद्याभिधाना जायते । ततश्च कृत्वाऽविद्या
तत्कार्यनिवृत्त्या ब्रह्मसुखमत्यन्तमश्नुत इत्युपपादयति त्रिभिः श्लोकैः । तत्र प्रथमं त्वंपदलक्ष्योपस्थितिमाह—
सर्वभूतस्थमिति । सर्वेषु भूतेषु स्थावरजङ्गमेषु शरीरेषु भोक्तृतया स्थितमेकमेव नित्यं विमुमात्मानं
प्रत्यक्चेतनं साक्षिणं परमार्थसत्यमानन्दघनं साक्ष्येभ्योऽनृतजडपरिच्छिन्नदुःखरूपेभ्यो विवेकेनेक्षते सा-
क्षात्करोति तस्मिन्नात्मनि साक्षिणि सर्वाणि भूतानि साक्ष्याग्न्याध्यासिकेन संबन्धेन भोग्यतया कल्पितानि
साक्षिसाक्ष्ययोः संबन्धान्तरानुपपत्तेर्मिथ्याभूतानि परिच्छिन्नानि जडानि दुःखात्मकानि साक्षिणोऽविवेकेने-
क्षते । कः योगयुक्तात्मा योगेन निर्विचारवैशारद्यरूपेण युक्तः प्रसादं प्राप्त आत्मान्तःकरणं यस्य स तथा ।
तथाच प्रागेवोक्तम्—‘निर्विचारवैशारद्योऽभ्यात्मप्रसादः’, ‘ऋतंभरा तत्र प्रज्ञा’, ‘श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्य-
विषया विशेषार्थत्वात्’ इति । तथा च शब्दानुमानागोचरयथार्थविशेषवस्तुगोचरयोगजप्रत्यक्षेण ऋतंभरसंज्ञेन
युगपत्सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृष्टं च सर्वं तुल्यमेव पश्यतीति सर्वत्र समं दर्शनं यस्येति सर्वत्र सम-
दर्शनः सत्तात्मानमनात्मानं च योगयुक्तात्मा यथावस्थितमीक्षत इति युक्तम् । अथवा यो योगयुक्तात्मा यो वा
सर्वत्र समदर्शनः स आत्मानमीक्षत इति योगिसमदर्शनावात्मैक्षणाधिकारिणानुक्तौ । यथा हि चित्तवृत्ति-
निरोधः साक्षिसाक्षात्कारहेतुः तथा जडविवेकेन सर्वानुस्यूतचैतन्यपृथक्करणमपि नावश्यं योग एवापेक्षितः ।
अत एवाह बखिष्टः ‘हौ कसौ चित्तनाशस्य योगो ज्ञानं च राखव । योगो वृत्तिनिरोधो हि ज्ञानं

सम्यग्बोधेक्षणम् ॥ अत्राहः कस्यचित्तत्त्वनिश्चयः । प्रकारौ द्वौ ततो देवो जगाद् परमः शिवः' इति । चित्तवाक्यस्य साक्षिणः सकाशात्तदुपाधिभूतचित्तस्य पृथक्करणत्तद्दर्शनस्य तस्योपायद्वयं एकौ-
ऽसंप्रज्ञातसमाधिः संप्रज्ञातसमाधौ हि आत्मैकाकारवृत्तिप्रवाहयुक्तमन्तःकरणसत्त्वं साक्षिणाऽनुभूयते निरुद्ध-
सर्ववृत्तिकं रूपशान्तत्वात्तानुभूयत इति विशेषः । द्वितीयस्तु साक्षिणि कल्पितं साक्ष्यमनूतत्वात्साक्ष्येव
साक्ष्येव तु परमार्थसत्यः केवलो विद्यत इति विचारः । तत्र प्रथममुपायं प्रपञ्चपरमार्थतावादिनो हेरण्य-
गर्भाक्षयः प्रपेदिरे । तेषां परमार्थस्य चित्तस्यादर्शनेन साक्षिदर्शने मिरोधातिरिक्तोपायासंभवात् श्रीमच्छंकरभ-
गवत्पूज्यपादमतोपजीविनस्त्वौपनिषदाः प्रपञ्चानृतत्ववादिनो द्वितीयमेवोपायमुपेयुः । तेषां ह्यभिष्टानज्ञानदाढर्षे
सति तत्र कल्पितस्य बाधितस्य चित्तस्य तद्दृश्यस्य चादर्शनमनायासेनैवोपपद्यते । अत एव भगवत्पूज्यपादाः
कुत्रापि ब्रह्मविदां योगापेक्षां न व्युत्पादयांबभूवुरन एव चौपनिषदाः परमहंसाः श्रौते वेदान्तवाक्य-
विचार एव गुरुमुपस्तृत्य प्रवर्तन्ते ब्रह्मसाक्षात्काराय न तु योगे विचारेणैव चित्तदोषनिराकरणेन तन्मन्यथा-
सिद्धत्वादिति कृतमधिकेन ॥ २९ ॥

श्री० टी०-योगस्य फलमप्रतिषद्धमात्मैकत्वदर्शनमात्मानन्दानुभूतिश्च । तत्र क्रममत्रिवक्षित्वा द्वयोरप्ये-
कैवात्मानन्दानुभूतिर्दर्शिताऽधुना द्वितीयमात्मैकत्वदर्शनं सर्वसंसारदुःखनिर्मूलनकारणं प्रतिपाद्यते-सर्वभूत-
स्थितिः । पुरुषं परमपुरुषार्थेन योजयति संधट्टयतीति योगः बहुजन्मकृतं पुण्यपुण्यपरिपाकजन्यं प्रत्य-
ग्दर्शनं यस्मिन् सत्येवाप्रतिबन्धेन पुरुषस्य मोक्षस्तेन योगेन सम्यग्दर्शनमेव युक्तः आत्मा मनो यस्य स
योगयुक्तात्मा ब्रह्माकाराकारितान्तःकरणस्तत एव समदर्शनः समं समभावापन्नं विशेषग्रहणनिर्मुक्तं चिरकाल-
योगाभ्यासवशात्सर्वत्र सन्मात्रग्रहणशीलं दर्शनं यस्य स समदर्शनो ब्रह्मचित्तमः स्वयं सर्वभूतस्थं भवन्तीति
भूतानि अधिष्ठानाग्रहणदोषेण ततः पृथक् सत्तावन्तीव प्रतीयमानान्यव्याकृतादीनि ब्रह्मादिस्तम्बान्तानि
च यानि तेषु सर्वेषु भूतेषु ब्रह्माण्डे सूर्यवद् गृहेषु प्रदीपवद्वादिष्वाकाशवद्विकारात्मना तिष्ठतीति सर्वभूत-
स्थमात्मानं यथाऽस्मिन् कार्यकरणसंघाते देहेन्द्रियप्राणमनोबुद्ध्यादीनां तद्वर्तमानत्वेन तद्वस्थानां च साक्षित्वेन
सर्वप्रकाशकत्वेनाऽहमर्थतया तिरभिमानेनाहं तिष्ठामि तथैव सर्वभूतेष्वपि भूततद्वस्थातद्वर्तमानत्वादीनां
साक्षित्वेन प्रकाशकत्वेनाहमर्थत्वेनाविकारात्मनाहमेवैकरूपेण चैतन्यात्मना तिष्ठामीत्येवंभूतानुभूत्या
स्वत्येव सर्वत्र तथा स्थितिमनुभावयिष्या स्वसद्भावं सर्वतो विनिश्चित्य सर्वभूतेषु प्रत्यग्रूपेण वर्तमान-
मात्मानं स्वमेकमेव समीक्षते सम्यगनुभवति एवं सर्वभूतेष्वैकत्वं पित्राय बाह्यनिर्विकल्पसमाधिनिष्ठानिष्प-
न्नाधिष्ठानयाथात्म्यविज्ञानबलेनात्मन्येव परिपूर्णं सच्चिदानन्दैकमे निर्विकल्पे निराकारे निर्विशेषे स्वस्वरूपे
सर्वभूतान्यव्याकृतादीनि स्थूलान्तानि सकार्याण्यात्ममात्राण्येव समीक्षते यथाऽधिष्ठानविधेकविज्ञानेन घटश-
रावादीनि मृण्मात्राणि यथा जलतरङ्गफेनबुद्बुदादीनि मरुमात्राणि यथा सर्पशिरःपुच्छादीनि रज्जुमात्रा-
णि समीक्षते विवेकी पुरुषः, तथा ब्रह्मविदपि योगानुष्ठानसमुत्पन्नाप्रतिबद्धाद्वैतात्मविज्ञानबलेन सर्वाण्यपि च
भूतान्यधिष्ठानाज्ञानतः प्रतीतान्यात्ममात्राण्येव समीक्षते अहमेवेवं सर्वमिति सर्वमात्मानमेव साक्षादनुभवति
न तु स्वस्मात्तेषां पृथक् सत्तां पश्यति एकमात्रादधिक्येभयात्मना प्रतीतमात्मानं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावमे-
वाद्वितीयं निष्कलं निष्कर्मं शान्तमनन्तमपारसुखं पश्यति सर्वसंसारदुःखनिर्मुक्तमत इदमेव दर्शनं मुक्तः
परमकारणमिति सूचितं भवति न तु योगः सांख्यं कर्म च स्तोत्रमन्त्रजपादिश्च । तथाच श्रुतिः " सर्वभूतेषु
चात्मानं सर्वभूतानि चात्मानि । संपश्यन् ब्रह्म परमं याति नान्येन हेतुना " इति । एतेन संसारसागरनिमग्नो-
द्धरणाय मुक्त्योर्विवेकैवकार्यार्थिनः सप्ताधिरवश्यं कर्तव्य इति सिद्धम् ॥ २९ ॥

श्री० टी०-ब्रह्मसाक्षात्कारमेव दर्शयति-सर्वभूतस्थितिः । योगेनाभ्यस्यमानेन युक्तात्मा समाहित-

चित्तः सर्वत्र समं ब्रह्मैव पश्यतीति समदर्शनः स्वमात्मानमविद्याकृतदेहादिपरिच्छेदशून्यं सर्वभूतेषु ब्रह्मा-
विस्थावरान्तेष्ववस्थितं पश्यति तानि च आत्मन्यभेदेन पश्यति ॥ २९ ॥

स० टी०—इदानीं योगसंसिद्धं फलं ब्रह्मैक्यदर्शनम् ॥ सर्वसंसारविच्छेदकारणं तत्प्रदर्शयते ॥ १ ॥
आब्रह्मस्थावरान्तेषु सर्वभूतेषु चिद्धनम् ॥ स्वात्मानमेकमद्वैतमनुस्यूतं प्रपश्यति ॥ २ ॥ तथा सर्वाणि भूता-
नि ब्रह्मादीन्यात्मवस्तुनि ॥ ऐक्यं गतानि युक्तात्मा पश्यत्यात्मैक्यदृक्मुनिः ॥ ३ ॥ साक्ष्येभ्योऽनृतदुःखेभ्यो
विवेकेन विविच्य यः । साक्षिणं प्रत्यगात्मानमसङ्गं परिपश्यति ॥ ४ ॥ साक्षिण्यखिलभूतानि कल्पितान्या-
त्ममायया ॥ आप्यासिको हि संवन्धो मायया साक्षिसाक्ष्ययोः ॥ ५ ॥ तन्निरस्य विवेकेन मिथ्याभूतानि
पश्यति ॥ योगेनैकाग्ररूपेण चित्तं यस्य समाहितम् ॥ ६ ॥ सर्वत्रास्ति समं यस्य दर्शनं ब्रह्मगोचरम् ॥
स योगी ब्रह्मविद्ब्रह्म पश्यत्यन्यत्र पश्यति ॥ ७ ॥ २९ ॥

भा० टी०—इदानीं सर्वसंसारविच्छेदकारणं ब्रह्मात्मैक्यदर्शनं योगस्य यत्फलं तद्वर्शयति—सर्वेति ।
सर्वभूतस्थं सर्वेषु ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेषु स्वमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि एकतां गतानि योगयुक्तात्मा
समाहितान्तःकरण ईक्षते पश्यति सर्वेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु गुणरूपसंस्कारवस्तुविक्रियारहितं समं निर्वि-
शेषब्रह्मात्मैक्यविषयं दर्शनं यस्य स सर्वत्र समदर्शनः । एतेनानेन श्लोकेन त्वंपदोपस्थितेर्द्वितीयेन तत्प्रदो-
पस्थितेस्तृतीयेनाखण्डार्थोपस्थितेर्वर्णनं प्रत्युक्तं, अखण्डार्थसाक्षात्कारं विना तस्याहं न प्रणश्यामि स च
मे न प्रणशयति इति फलानुपपत्तेः । यदपि अथ यो योगयुक्तात्मा यो वा सर्वत्र समदर्शनः स आ-
त्मानमीक्षते इति योगिसमदर्शनावात्मेक्षणाधिकारिणावुक्तौ यथाहि चित्तवृत्तिनिरोधः साक्षिसाक्षात्कारहेतुः
तथा जडविवेकेन सर्वानुस्यूतचैतन्यपृथक्करणमपि नावश्यं योग एवापेक्षितः । अत एवाह वसिष्ठः—‘ द्वौ
क्रमौ चित्तनाशाय योगो ज्ञानं च राघव । योगो वृत्तिनिरोधो हि ज्ञानं सम्यगवेक्षणम् ॥ असाध्यः क-
स्यचित्तचोदः कस्यचित्तत्वनिश्चयः । प्रकारौ द्वौ ततो देवो जगाद परमः शिवः ’ इति तत्र प्रथमोपायं प्रप-
ञ्चपरमार्थवादिनो ह्यैरणगर्भादयः प्रपेदिरे तेषां परमार्थस्य चित्तस्यादर्शने तिरोधानातिरिक्तोपायासंभवात् ।
श्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादमतोपजीविनस्त्वौपनिषदाः प्रपञ्चानृतत्ववादिनः द्वितीयमेवोपायमुपेयुः । तेषां ह्य-
धिष्ठानज्ञानदाढ्ये सति तत्र कल्पितस्य बाधितस्य चित्तस्य तद्दृश्यस्य चादर्शनमनायासेनैवोपपद्यते अत
एव भगवत्पूज्यपादाः कुत्रापि ब्रह्मविदां योगापेक्षां न व्युत्पादयांबभूवुः । अत एव चौपनिषदाः परमहंसाः
श्रौते वेदान्तवाक्यविचारे एव गुरुमुपसृत्य प्रवर्तन्ते ब्रह्मसाक्षात्काराय न तु योगे । विचारेणैव चित्तदोषनि-
राकरणेन तस्यान्यथा सिद्धत्वादिति तदप्युपेक्ष्य, “ आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो दिनिध्या-
सितव्यः ” इति श्रुत्याधिकारिविशेषणीभूतसाधनचतुष्टयान्तर्गतशमाद्युपेतसमाहितत्वोत्तरभाविब्रह्मजिज्ञासा-
याम् ‘ अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ’ इतिसूत्रस्याशब्देन सूचितत्वाच्च । योगसिद्धयुत्तरं ब्रह्मदर्शनार्थं श्रवणादे-
रावश्यकत्वेन तथैव श्रवणादावधिकारसिद्ध्यर्थं चित्तशोधकर्मयोगवत्तन्निरोधकध्यानयोगस्याप्यावश्यकत्वेन च
अभेदादेरसङ्गतत्वात् । यत्र तु श्रवणादिकं विनैव तत्त्वसाक्षात्कारो दृश्यते यत्र चास्मिन्जन्मनि ध्यानयोगाद्यभ्यासं
विनैव श्रवणादिना स दृश्यते तत्र जन्मान्तरीयं श्रवणादिकं योगाद्यभ्यासश्च कल्प्यः । यदपि अत एवाह
वसिष्ठ इत्यादि तदपि प्रकृतासङ्गतमेव, साक्षिणि कल्पितं साक्ष्यमनृतत्वाभास्त्येव साक्ष्येव तु परमार्थसत्यः
केवलो विद्यते इति विचारात्मकस्य सम्बगवेक्षणस्य चित्तैकाग्रतां विनाऽनुपपत्तेः साधनचतुष्टयसंपन्नस्यैव ब्रह्म-
विचारे अधिकार इति जिज्ञासासूत्रे निर्णीतत्वात् । वासिष्ठवचनं तु न साक्षिसाक्षात्कारे हेतुद्वयप्रतिपादनपरं
किंतु चित्तनाशे चित्तैकाग्रतोत्तरं क्रमद्वयकथनपरं ‘ योगो वृत्तिनिरोधो हि ज्ञानं सम्यगवेक्षणम् ’ इत्यनेन

वृत्तिनिरोधरूपेण समाधिना चित्तं नाशनीयमथवा सम्यग्ज्ञानेनेत्युक्तत्वात् । एतेन “ तमेव विदित्वाऽतिश्रु-
त्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ” इतिश्रुतिविरुद्धमिदं वासिष्ठोक्तमिति शङ्काऽपि निरस्ता श्रुत्या मोक्षं
प्रति साधनान्तरनिषेधोक्तेः जीवोपाधिभूतं चित्तं चेत्यं च विषयजातमात्मनि कल्पितत्वादनृतमिति विचारा-
त्मकसम्यगवेक्षणेन वृत्तिनिरोधेन वा चित्तनाशे विषयताश्चित्ते निवृत्ते सति परात्माभेदज्ञानस्य मोक्षं प्रत्य-
नन्यसाधनस्योत्पत्त्या मोक्ष इत्यविरोधान् । यदि तु योगस्य मोक्षसाधनत्वं स्वान्त्येण वसिष्ठाभिप्रेतं स्या-
त्तर्हि तत्त्वज्ञानहीनसमाधिनिन्दापरं तत्र तत्र वसिष्ठोक्तमनर्थकं स्यात् । यद्वा जीवन्मुक्तिमुखसिद्धयर्थं वास-
नाक्षये मनोनाशे च संपादनीये उपायद्वयकथनपरं वसिष्ठवाक्यं, श्रीराम उवाच ‘ सम्यग्ज्ञानाविलासेन वास-
नाविलयोदये । जीवन्मुक्तिपदे ब्रह्मन्तुं विज्ञानवानहम् ॥ प्राणस्पन्दनिरोधेन वासनाविलयोदये । जीव-
न्मुक्तिपदे ब्रह्मन् वद विशम्भ्यते कथम् ॥ सुलभत्वाददुःखत्वात्कतरः शोभनोऽनयोः । येनावगतमात्रेण भूयः
क्षोभो न वाच्यते ’ इति रामचन्द्रप्रभानुसरणस्यावश्यकत्वात् । यदप्यत एव भगवत्पूज्यपादाः इत्यादि तत्रापि
किं तत्त्वज्ञानोत्तरं योगपेक्षां न व्युत्पादयामुमुक्तुः उत-ज्ञानसाधनत्वे । नायः तथा जडाववेकेनेत्युक्तमान-
नुरोधात्(?) न द्वितीयः(?) तस्मात्किमपि वक्तव्यं यदनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासापदिश्यत इति । उच्यते नित्यानित्यवस्तु-
विवेकः ब्रह्ममुत्रार्थभोगविरागः शमदमादिसाधनसंपन्नं सुमुक्षुत्वं चेति । तेषु हि सत्सु प्रागापि धर्मजिज्ञासाया
ऊर्ध्वं च शक्यते ब्रह्म जिज्ञासितुं ज्ञातुं च न विपर्यये ’ इति । जिज्ञासासूत्रे “ शान्तो दान्त उपरतस्तिष्ठिष्ठुः
समाहितो भूत्वाऽऽत्म-येवात्मानं पश्येत् ” इति श्रुत्युक्तशमादिपञ्चकस्य “ अद्वावित्तो भूत्वा ” इतिश्रुत्यन्तरो-
क्तभ्रष्टासहितस्य भाग्यकारकत्त्वान् । नहि योगाभ्यासं विना शमादयः सिध्यन्ति । तदुक्तम् ‘ तत्कारणं
सांख्ययोगाभिपन्नं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ’ इति तेषां प्रकृतानां कामानां कारणं सांख्ययोगाभ्यासं
विवेकभ्यानाभ्यामभिपन्नं प्रत्युक्तया प्राप्तं देवं ज्ञात्वा सर्वपाशैर्गविद्यादिभिर्मुच्यत इत्यर्थः । तथाच ब्रह्मेतावन्त-
रोपनिषदपि ध्यानयोगस्य तत्त्वज्ञानकारणतां प्रतिपादयति “ त्रिरुन्नते स्थाप्य समं शरीरं हृदीन्द्रियाणि
मनसा संनिविश्य । ब्रह्मोद्भूतेन प्रनरत विद्वान्भोतांसि सर्वाणि भयावहानि ॥ प्राणान्प्रपीडयेद् सुयुक्तचेष्टः
क्षीणे प्राणे शक्तिकयोच्छसीत । दुष्टाश्चयुक्तमिव बाहुमेनं विद्वान्मनो धारयेताप्रसक्तः ॥ समे शुचौ शर्कराव-
ह्निवाल्मुकामोर्विवर्जिते शब्दजलाभ्यादिभिः । मनोनुकूले न तु नकुपीडने युदाग्निवाताश्रयेण प्रयोजयेत् ॥
नीहारभृगाकानिलानलानां खयोतविकृतस्फटिकशशिनाम् । एतानि रूपाणि पुरः सराणि ब्रह्मण्यभिव्य-
क्तिकराणि योगे ॥ पृथ्व्यप्यतेजोनिःशब्दे समुत्थिते पञ्चात्मके योगगुणे प्रवृत्ते । न तस्य रोगो न जरा न
मृत्युः प्राप्तस्य पञ्चाग्निमयं शरीरम् ॥ लघुवमारोग्यमश्लेषत्वं वीर्यप्रसादं स्वर्गसौष्ठवं च । गन्धः शुभो
मृन्मृत्पुषिषमल्पं योगप्रवृत्तिं प्रथमां वदन्ति ॥ यथैव निम्बं मृदयोपलिप्तं तेजोमयं भ्राजते तत्पुषान्तम् ।
तदात्मतत्त्वं प्रसमीक्ष्य देही एकः कृतार्थो भवत वीर्यशोकः ॥ यदात्मतत्त्वेन तु ब्रह्मतत्त्वं
दीपोपमेनेह युक्तः प्रपश्येत् । अजं ध्रुवं सर्वतत्त्वैर्विशुद्धं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥ एषो हि देवः
प्रविशोनु सर्वाः पूर्वा हि जातः स ऽगर्भे अन्तः । स एव जातः स जनिष्यमाणः प्रत्यङ् जनास्तिष्ठति भव-
तोमुखः ॥ यो देवाग्नौ योऽप्सु यो बिभ्रं भुवनमाविवेश । य ओर्वर्थाषु यो वनस्पतिषु तस्मै देवाय नमः ”
इति । त्रिरुन्नतमित्यत्र त्रीणि उरोमीवाशिरांसि उन्नतानि यामिन्द्रादि तत्पुञ्जतं त्रिरुन्नतमिति तु च्छान्दभम् ।
ब्रह्मोद्भूतेन तारुणेन स्रोतांसि सुरनरविर्यक्स्थावरादिभेदभिन्नानि संसारस्रोतांसि अनन्योपायमन्त्रादुत्थ-
शेषाणि प्रतरेदिषि योग्याधिकारिणं श्रुतिरनुशास्ति नीहारादिसहस्राभ्येतानि योगिनोऽनुभवमिदानीं एतानि
जुष्टैः रूपाणि योगे क्रियमाणे ब्रह्मण्यभिव्यक्तिकराणि ब्रह्माभिव्यक्तिकार्यानि पुरः सराणि पृथ्वरूपाणि कि-
न्तानि क्रमेणाविर्भवन्ति । अथवा ब्रह्मणि ब्रह्मविषययोगे चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणे अभिव्यक्तिकराणि द्योतका-

नि ब्रह्मविषयचित्तवृत्तिनिरोधलक्षणयोगस्याभिव्यक्तिकराणीति यावत् । भूतजयप्रकारं भूतजयकारणं चाह—
 पृथिवीं तन्मण्डलं निवृत्त्याख्यं तच्छक्तीश्च साक्षात्कारेणोपास्य तेनोपासनेन तद्वशीकरणे सति अनन्तर-
 माप्यं तन्मण्डलं प्रतिष्ठाख्यं तच्छक्तिं चाहत्वेनाप्सु भाषयित्वा तेन तद्वशीकरणे सति अनन्तरं तेजोभूर्तं
 तन्मण्डलं विद्याख्यं तच्छक्तिं चाहत्तया चिन्तयित्वा तेन तद्वशीकरणं कृत्वा एवं पृथिव्यामप्सु तेजसि वा-
 यौ ले च क्रमेण समुत्थिते ध्यानेन तत्तत्प्रयुक्तकार्ययोग्यतया वशीकृते पञ्चात्मके योगगुणे प्रवृत्ते पृथि-
 व्यादितन्मण्डलतच्छक्तीनामुत्तरोत्तरत्रयेण पूर्वपूर्वत्रयं वेष्टितं बुद्धौ तत्सर्वं स्वाभेदेन चिन्तयित्वा तेनोपास-
 नेन पञ्चात्मके योगगुणे प्रवृत्ते भूतपञ्चकस्य यथेष्टविनिर्धोषत्वयोग्यतालक्षणे गुणे तस्य योगिनः प्रवृत्ति-
 निष्पादितस्य योगिनो योगो ध्यानं तदेवाग्निर्गोमाग्निस्तेन ध्यानेन वशीकृत्य पञ्चभूतात्मकं शरीरं प्राप्तस्य
 तदस्मीत्यभिमतारुक्फलं सिध्यति । यथैव बिम्बमादर्शादि मृदयोपलिप्तं मृदया मृजया शुद्धिसाधनेन भस्मा-
 दिनोपलिप्तं जङ्कारस्य दङ्कारः तेजोमयं पूर्वमेव प्रचुरतेजस्कं सुधान्तं भस्माद्युपलेपनेन भस्मादिमलेन ह्युप-
 लिप्तेन सहापाकृतपूर्वमलं तद्वर्णादि भ्राजते दीप्यते बहूत् । स एव प्रत्यङ्मनास्तिष्ठति अनन्तसमष्टिव्य-
 ष्ट्यात्मककार्यकरणोपाधिषु एषु प्रत्यगन्तरत्वेन जना इति शब्दाभिलाष्यो भूत्वा स एव परमात्मा तिष्ठतीति-
 कठिनश्रुतीनामर्थः । एतदादिश्रुतीनां योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थित इत्याद्या गीतास्मृतयः । अत
 एव तासां स्मृतीनां मूलभूता एतदाद्याः श्रुतय एव यथायोगमुदाहार्याः न योगस्मृतयः गीतास्मृतीनां वेद-
 मूलकत्वात् । तथाच सांख्यस्मृतीनां योगस्मृतीनां तर्कस्मृतीनां च वेदाविरोधिनीनामेव प्रामाण्यं नेतरासां
 तथाच प्रमाणलक्षणस्य पारमर्थ्यं सूत्रम् ‘ विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानम् ’ इति ‘ औदुम्बरी सृष्ट्यो-
 द्वायेत् ’ इति प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धा सा सर्वा वेष्टयितव्येति स्मृतिमार्गं न वेति संशये मूलश्रुत्यनुमानान्मानमिति प्राप्ते
 राद्धान्तः क्लृप्तश्रुतिविरोधे श्रुतिप्रामाण्यमनपेक्षमपेक्षाशून्यं हेयमिति यावत् । हि यतोऽसति विरोधे श्रुत्यनु-
 मानं भवति अत्र तु विरोधे सति श्रुत्यनुमानायोगान्मूलाभावात्सर्ववेष्टनस्मृतिरप्रमाणमित्यर्थः । एवं च शमा-
 दिप्रतिपादकश्रुतेः श्वेताश्वतरोपनिषदोऽनुरोधिभ्यो योगस्मृतयः प्रमाणं तथा ‘ आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोत-
 व्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः । ततस्तु पश्यति निष्कलं ध्यायमानः ’ इत्यादिश्रुत्युपबृंहणरूपाः ससाध-
 नसमाधिनिरूपणपराश्च स्मृतयः नास्तिकमतमिवास्तिक्मतानां सर्वाश्चत्यागायोगात् । तथाच एतेन योगः प्रयुक्त
 इति सूत्रस्य भाष्यं एतेन सांख्यस्मृतिप्रत्याख्यानेन योगस्य स्मृतिरपि प्रत्याख्याता द्रष्टव्येति दिदिशति । तत्रापि
 स्मृतिविरोधेन प्रधानं स्वतन्त्रमेव कारणं महदादीनि च कार्याण्यलोकवेदप्रतिष्ठानि कल्पन्ते । नन्वेवं
 सति समानन्यायत्वात् पूर्वैर्नैव एतद्वत् किमर्थं पुनरतिदिश्यते अस्ति तत्राभ्यधिका शङ्का सम्यग्दर्शना-
 भ्युपायो हि वेदे विहितः ‘ श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः ’ इति ‘ त्रिरुद्रं स्थाप्य समं शरीरम् ’
 इत्यादिना आत्मनादिकल्पनापुरःसरं बहुप्रपञ्चयोगविधानं श्वेताश्वतरोपनिषदि दृश्यते लिङ्गानि च वैदि-
 कानि योगविषयाणि सहस्रश उपलभ्यन्ते ‘ तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम् ’ इति ‘ विद्या-
 मेतां योगविधिं च कृत्स्नम् ’ इतिचैवमादीनि योगशास्त्रेऽपि । अथ तत्त्वदर्शनोपायौ योग इति सम्यग्दर्श-
 नाभ्युपायत्वेनैव योगोऽङ्गीक्रियतेऽतः संप्रतिपञ्चार्थकदेशत्वाद्दृष्टादिस्मृतिवद्योगस्मृतिरप्यनपबद्धनीया भावि-
 ष्यतीति इयमभ्यधिका शास्त्रातिदेशेन निवर्त्यते अर्थकदेशसंप्रतिपत्तावप्यर्थकदेशविप्रतिपत्तेः पूर्वोक्ताया
 वर्णनात् सतीष्वप्यध्यात्मविषयासु बह्वीषु स्मृतिषु सांख्ययोगस्मृत्योरेव निराकरणं यत्नः कृतः सांख्ययोगी
 हि परमपुरुषार्थसाधनत्वेन लोके प्रख्यातो शिष्टश्च प्रगृहीतो लिङ्गेनोपबृंहितो कर्त्तारं ‘ सांख्ययोगाभिपन्नम्
 ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपातैः ’ इति निराकरणं तु न सांख्यज्ञानेन वेदनिरपेक्षं धौगमार्गेण वा विभ्रेशसम-
 भिगम्यते श्रुतिर्हि वैदिकाद्यलैकविज्ञानादन्यभिः श्रेयससाधनं यावयति ‘ तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति

नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ” इति द्वैतिनो हि ते सांख्ययोगाश्च नास्मैकत्वदर्शिनः यस्तु दर्शनमुक्तं तत्कारणसांख्ययोगाभिपक्षमिति वैदिकमेव तत्र ज्ञानं ध्यानं च सांख्ययोगशब्दाभ्यामभिलप्यते प्रत्यासत्तेरित्यवगन्तव्यम् । येन त्वंशेन न विरुध्यते तेनेष्टमेव सांख्ययोगास्मृत्योः सावकाशत्वम् । तद्यथा “असङ्को ह्ययं पुरुषः” इत्येवमादिश्रुतिप्रसिद्धमेव पुरुषस्य विशुद्धत्वं निर्गुणपुरुषनिरूपणेन सांख्यैरुपगम्यते तथा योगैरपि । “अथ परित्राहूविर्णवासा मुण्डोऽपरिग्रहः” इत्येवमादिश्रुतिप्रसिद्धमेव निवृत्तिनिष्ठत्वं प्रव्रज्याद्युपदेशेनाभ्युपगम्यते । एतेन सर्वाणि तर्कस्मरणानि प्रतिवक्तव्यानि । तान्यपि तर्कोपपत्तिभ्यां तत्त्वज्ञानायोपकुर्वन्तीति चेत् उपकुर्वन्तु नाम तत्त्वज्ञानं तु वेदान्तवाक्येभ्य एव भवति “नावेदविन्मनुते तं ब्रून्तम् । तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि ” इत्येवमादिश्रुतिभ्यः इति । तस्मादेतज्ज्ञाप्यादुदाहृतश्रुतिभ्यो गीतास्मृतिभ्यश्च औपनिषदानां परमहंसानां चित्तदोषनिरासार्थं श्रुत्यविरोधितत्त्वज्ञानसाधनभूतयोगाभ्यासे प्रवृत्तेरौचित्याच्च । अत एव औपनिषदा इत्यसङ्गतमित्यलं विस्तरेण ॥ २९ ॥

प० टी०—एवं निरन्तरमन्तर्ध्यानावस्थस्य देहानुबन्धेनात्मानुभवमुक्त्वाधुना कदापि बाह्यदृष्टेः सर्वात्मकत्वेनात्मप्रतीतिमीशावास्योपनिषदुक्तां दर्शयति—सर्वभूतस्थमिति । योगेनाभ्यसनेन युक्तः समाहित आत्मा मनो यस्यैवंविध आत्मानं समष्टिरूपं सर्वभूतेषु स्थूलज्वरिष्टरूपेष्वन्तर्यामित्वेन तिष्ठन्तमीक्षते पश्यति तथा सर्वभूतान्यात्मनि स्थूलसमष्टिरूपे जलतरङ्गवत्तादात्म्येन पश्यति । अत एव सर्वत्र समदर्शनः सर्वभूतेषु समं तारतम्यविवर्जितं दर्शनं प्रतीतिर्यस्य स तथा । श्रुतिश्च—“यस्तु सर्वाणि भूतानि आत्मन्येवानुपश्यति । सर्वभूतेषु चात्मानं न तदा विचिकित्सति ” इति । भाष्यम्—यः पुरुषः सर्वाणि भूतान्यात्मन्येव पश्यति जले तरङ्गानिव तथा सर्वभूतेष्व्वात्मानमेव पश्यति तरङ्गेषु जलमिव । एवंभूतश्चेतदा न विचिकित्सति तारतम्यविचारं न करोतीत्यर्थः ॥ २९ ॥

रा० टी०—एवं युञ्जति ध्यानप्रकरणस्य फलकथनेनोपसंहृत्येदानीं ध्येयमाह—सर्वेति । भोक्तारमिति पञ्चमान्ते मक्षितो युक्त आसीत्तत्रैवाध्याये ध्येयोक्तावपीहोत्तमाधिकारिणां ध्येयस्यांशिरिति ज्ञेयम् । आत्मानं परमात्मानं ब्रह्मादिसर्वप्राणिगत आत्मनि परमात्मानं सर्वत्र ब्रह्मादितृणान्तेषु भगवन्तमैश्वर्यादिना सामान्येन पश्यन्समदर्शिनो योगयुक्तात्मा समाभियुक्तमनस्कः ईक्षते पश्यतीत्यर्थः ॥ २९ ॥

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ॥

तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥ ३० ॥

त० टी०—केवलात्मसमत्वदर्शिनः सकाशात्सर्वत्र परमात्मदर्शिनः श्रेष्ठयमाह—य इति । यो योगारूढस्तत्त्वदर्शी सर्वत्र ब्रह्मादिपशुकीटान्तेषु प्राणिमात्रेषु वासुदेवं भगवन्तं सर्वस्यान्तर्निपन्तारं पश्यति, सर्वं च ब्रह्मादिप्राणिजातं मयि आधारभूते स्वतन्त्रे च आभेद्यतया नियम्यतया आयत्ततयाऽवस्थितं पश्यति, तस्यैवंभूतस्य महर्शिनोऽहं न प्रणश्यामि अदृश्यो न भवामि, स च मे न प्रणश्यति स विद्वान् मम वासुदेवस्य भगवतो न प्रणश्यति न परोक्षीभवति । अहं कृपया तज्ज्ञानविषयो भूत्वा तं सदा स्वदर्शनयोग्यं करोमीत्यर्थः ॥ ३० ॥

म० टी०—एवं शुद्धं त्वंपदार्थं निरूप्य शुद्धं तत्त्वदार्थं निरूपयति—यो मामिति । यो योगी मामीश्वरं तत्त्वदार्थमक्षेपप्रपञ्चकारणमायौपाधिकमुपाधिविवेकेन सर्वत्र प्रपञ्चे सद्रूपेण स्फुरणरूपेण चास्त्युक्तं सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं परमार्थसत्यमानन्दघनमनन्तं पश्यति योगजेन प्रत्यक्षेणापरोक्षीकरोति तथा सर्वं च प्रपञ्चजालं मायया मय्यारोपितं मद्भिन्नतया मृषात्वेनेव पश्यति तस्यैव विवेकदर्शिनोऽहं तत्त्वदार्थो भग-

वाञ्छ प्रणश्यामि ईश्वरः कश्चिन्मन्त्रिभ्योऽस्तीति परोक्षज्ञानविषयो न भवामि किंतु योगजापरोक्षज्ञानविषयो भवामि । यद्यपि वाक्यजापरोक्षज्ञानविषयत्वं त्वंपदार्थभिदेनैव तथापि केवलस्यापि तत्पदार्थस्य योगजापरोक्षज्ञानविषयत्वमुपपद्यत एव । एवं योगजेन प्रत्यक्षेण मामपरोक्षीकुर्वन् स च मे न प्रणश्यति परोक्षो न भवति स्वात्मा हि मम स विद्वानतिप्रियत्वात्सर्वदा मदपरोक्षज्ञानगोचरो भवति, ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहमित्युक्तेः । तथैव शरशच्यास्थभीष्मध्यानस्य युधिष्ठिरं प्रति भगवद्वचनोक्तेः अविद्वांस्तु स्वात्मानमपि सन्तं भगवन्तं न पश्यति अतो भगवान् पश्यन्नपि तं न पश्यति १ स एनमविविदो न मुनक्ति ” इति श्रुतेः । विद्वांस्तु सदैव सन्निहितो भगवतोऽनुमद्भजानमित्यर्थः ॥ ३० ॥

श्री० टी०—वक्तरीत्या स्वात्मनः सर्वभूतस्थत्वं सर्वभूताधारत्वं च पश्यतो ब्रह्मविदश्च स्वस्य च स्वरूपेणैकत्वं बोधयितुं स्वस्यापि सर्वभूतस्थत्वं सर्वभूताधिवासत्वं च सूचयन्नेवमीश्वरस्य स्वस्य च स्वरूपेणैकत्वमेवाप्रतिबद्धवृत्त्या पश्यतो ब्रह्मविद्यतेस्तद्दर्शनस्य फलमाह—य इति । य वक्तृसाधनसंपत्त्या योगारूढो ब्रह्मविद्यतिर्मां सन्निदानन्दैकरसं परं ब्रह्म सर्वत्र ब्रह्मादिस्त्वर्थन्तेषु भूतेषु प्रत्यगात्मस्वरूपेण स्थितं पश्यति तथैवोक्तलक्षणे मयि परे ब्रह्मण्यव्याकृतादिस्थूलान्तं जगच्च सर्वं व्योम्नि गन्धर्वनगरवदाभासमात्रं निःसत्ताकं पश्यति तस्यैवं स्वयं च मम च सर्वभूतस्थत्वसर्वभूताधारत्वलक्षणाभ्यां नियताभ्यां श्रुतियुक्तिबलाच्च स्वरूपेणैकत्वमेव सदैव पश्यतो ब्रह्मविदोऽस्म्यहं सन्निदानन्दैकरसं परं ब्रह्म न प्रणश्यामि प्रणाशोऽदर्शनं वृत्तेरविषयत्वं न गच्छामि किंतु तिष्ठतो गच्छत आसीनस्य वा शयानस्य वाप्युन्मिषतो निमिषतो भुञ्जतो वा यथेच्छया तिष्ठतस्तद्बुद्धिवृत्तेः सदा सर्वत्र चक्षुषो रूपवत्परमानन्दमावहन्विषयो भवामीत्यर्थः । यथा घटः स्वद्रष्टुः स्वयं भिन्न एव भूत्वा विषयो भवति तथा ब्रह्मापि सर्वत्र स्वं पश्यतो ब्रह्मविदः स्वयं भिन्नमेव सद्रिषयं भवति तथात्वे “उदरमन्तरं कुरुते । अथ तस्य भयं भवति ” इतिश्रवणात् । एवं भेददृष्टेः सतोऽपि मोक्षाभावप्रसङ्गाद्भेददृष्टिं परिहर्तुमाह—स चेति । स च ब्रह्मविदपि मे मम चिदेकरसस्य निर्विशेषस्य ब्रह्मणो न प्रणश्यति प्रणाशो नामानात्मतादात्म्यापत्तिरेव विदुषः यथा वैद्यन्यापत्तिः पुरुषस्य नरकाद्यनर्थहेतुस्तथा ब्रह्मविदो विपरीतभावापत्तिरेव जन्माद्यनर्थं हेतुर्यतस्ततोऽयं कचिदप्यनात्मन्यात्मभावं न करोति किंतु देवदत्तः स्वदेह इव ब्रह्मैवाहमिति स्वात्मना विषयीकृते निर्विशेषे परे ब्रह्मण्येव सर्वदाहंवृत्त्या तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

श्री० टी०—एवंभूतात्मज्ञानस्य सर्वभूतात्मनया मदुपासनं मुख्यं कारणमित्याह—य इति । मां परमेश्वरं सर्वत्र भूतमात्रे यः पश्यति सर्वं च प्राणिमात्रं मयि यः पश्यति तस्याहं न प्रणश्यामि अदृश्यो न भवामि स च ममादृश्यो न भवति प्रत्यक्षो भूत्वा कृपादृष्ट्या तं विलोक्यानुगृह्णामीत्यर्थः ॥ ३० ॥

स० टी०—त्वंपदार्थं निरूप्यैवं शुद्धं तत्त्वैक्यसिद्धये ॥ विशुद्धस्तत्पदार्थोऽपि हरिणात्र निरूप्यते ॥ १ ॥ यो योगी तत्पदार्थं मां जगज्जन्मादिकारणम् ॥ मायोपाधिविवेकेन समस्तजगतीश्वरम् ॥ २ ॥ सत्तात्पुरुषरूपेणानुस्यूतं निरुपाधिकम् ॥ अद्वयानन्दमात्मानमपरोक्षीकरोति वै ॥ ३ ॥ तथा सर्वं जगन्मिथ्यारोपितं माययेक्षते ॥ तस्यैवं दर्शितो नाहं तत्पदार्थो महेश्वरः ॥ ४ ॥ परोक्षज्ञानविषयो भवामि स्वात्मातां गतः ॥ ईश्वरः कश्चिदन्योऽस्ति मत्तज्ज्ञेति परोक्षधीः ॥ ५ ॥ या पुरासीन्मदात्मत्वविद्या सा विप्रणश्यति ॥ विद्वान्महोप यवास्ति न परोक्षो ममापि सः ॥ ६ ॥ अविद्वांस्तु न तत्त्वेन पश्यतीश्वरमान्तरम् ॥ अतो न तं परोक्षोऽपि पश्यन्नपि प्रपश्यति ॥ ७ ॥ ज्ञानी मित्यापरोक्षत्वादीशानुब्रह्मभजनम् ॥ ८ ॥ ३० ॥

भा० टी०—एकत्वदर्शनस्य फलमाह—य इति । यो मां बाह्यदेवं प्रत्यगभिन्नं सर्वत्र तस्मिन्निष्ठानुरूपं पश्यत्यपरोक्षीकरोति स सर्वं च ब्रह्मविभूतजातं मयि प्रत्यगभिन्ने बाह्यदेवे कल्पितं पश्यति तस्य ब्रह्मात्मै-

व्यसाक्षात्कारवतः अहं प्रत्यगभिन्नपरमात्मा न प्रणश्यामि अष्टयः परोक्षो न भवामि स च विद्वानात्मैक-
त्वदर्शी मम प्रत्यगभिन्नस्य वामुदेवस्य न प्रणश्यामि परोक्षो न भवति । यद्यपि विद्वानिवाविद्वानपि
ईश्वरस्य न प्रणश्यामि तथाप्यविदुषोऽविद्या व्यवहितत्वात्परोक्षप्रायता । यस्तु एवं शुद्धं त्वंपदार्थं निरूप्य
शुद्धं तत्पदार्थं निरूपयति यो योगी मामीश्वरं तत्पदार्थस्योपप्रपञ्चकारणं मायोपाधिविवेकेन सर्वत्र प्रपञ्चे
सद्रूपेण स्फुरणरूपेण चानुस्यूतं सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं परमार्थसत्यभानन्दधनमनन्तं पश्यति योगजेन प्रत्यक्षे-
णापरोक्षीकरोति तथा सर्वप्रपञ्चजातं मायया मय्यारोपितं मद्भिन्नतया प्रपञ्चत्वेन एव पश्यति तस्यैव विवे-
कदर्शिनः अहं तत्पदार्थो भगवान् प्रणश्यामि ईश्वरः कश्चिन्मदभिन्नोऽस्तीति परोक्षज्ञानविषयो न भवामि
किंतु योगजापरोक्षज्ञानविषयो भवामि । यद्यपि वाक्यजापरोक्षज्ञानविषयत्वं पदार्थभेदेनैव तथापि केव-
लस्यापि तत्पदार्थस्य योगजापरोक्षज्ञानविषयत्वमुपपद्यत एव योगजेन प्रत्यक्षेण मामपरोक्षीकुर्वन्स च मे न
प्रणश्यामि परोक्षो न भवति स्वात्मा हि मम स विद्वानिति प्रियत्वात्सर्वदा मदपरोक्षज्ञानगोचरो भवति ये
यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहमित्युक्तेरिति केचित् । तत्र भूलतः प्राणस्वयं व्याप्तं विरुद्धा पातनिका
“ तं त्वीपनिषदं पुरुषं पृच्छामि । नावेद्विन्मनुते तं द्युहन्तम् ” इत्यादिश्रुतिविरुद्धा योगजाभ्रण्डापरोक्ष-
ज्ञानकल्पना च नादूर्तव्या तस्येत्यादिः संकोचकपदागभावेन कदाप्यहं तस्य परोक्षो न भवामीत्यर्थं विहाय
कदाचित्समाध्यादिकाले योगजप्रत्यक्षेणेति कल्पनाया अयोगाद्धेने निक् ॥ ३० ॥

प० टी०—अथ सूक्ष्मममष्टिरूपेण सर्वात्मकत्वेनात्मप्रतीतिमाह—यो मामिति । यः पुरुषो मां सूक्ष्मं
समष्टिरूपं हिरण्यगर्भं सर्वत्र सूक्ष्मव्याप्तित्वेषु सूक्ष्मशरीरेषु पश्यति सर्वं व्याष्टिरूपं मयि समष्टिरूपे पश्य-
ति तस्य पुरुषस्याहं न प्रणश्यामि सदैवानुभवाख्यमिति स च पुरुषो मे न प्रणश्यामि मत्कृपाकटाक्ष-
शरण एव तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

रा० टी०—सर्वभूतस्यात्मध्यायविशेषाय फलमाह—यो मामिति । सर्वत्र ब्रह्मादितृणान्तेषु स्थितं मां यः
पश्यति सर्वं च ब्रह्मादिजगत् मयि मदीनिं पश्यति तस्याहं न प्रणश्यामि सर्वदा योगक्षेमबद्धः स्यामि-
त्यर्थः । स च मे न प्रणश्यामि सदा मद्भक्तो भवतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ॥

सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥ ३१ ॥

त० टी०—ततोऽप्यधिकां योगारूढदशमाह—सर्वभूतस्थितमिति । सर्वेषु भूतेषु प्राणिषु परि-
च्छिन्नेषु स्थितमपरिच्छिन्नतया व्याप्यावस्थितं मां भगवन्तं वामुदेवं व्यापकाद्याप्यस्य पृथक्स्थितिः
प्रवृत्त्यनर्हत्वादेकत्वमभेदमास्थितः सन्सर्वं मद्भेदेन पश्यन् यो भजते सर्वत्र मदात्मकत्वबुद्धिं करोती-
त्यर्थः । तथोक्तं विष्णुपुराणे ब्रह्मादेन ‘मय्यन्यत्र तथाशेषभूतेषु भुवनेषु च । तथैव व्याप्तिरैश्वर्यगुणवृच-
नकी प्रभो । सर्वगत्वादनन्तस्य स एवाहमवस्थितः’ इति । स योगी सर्वथा वर्तमानोऽपि ध्यानगोणेन
कर्मेणा वा कर्मत्यागेन वा स्वेच्छया येन केन प्रकारेण वर्तमानोऽप्यखण्डेन मदनुभवेन मयेव वर्तते,
न मत्तो वियुज्यत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

म० टी०—एवं त्वंपदार्थं तत्पदार्थं च शुद्धं निरूप्य तत्त्वमसीतिवाक्यार्थं निरूपयति—सर्वभूतेति ।
सर्वेषु भूतेष्वभिन्नतया स्थितं सर्वानुस्यूतसन्मात्रं मामीश्वरं तत्त्वमस्यैव स्वेन त्वंपदत्वक्षयेण सदैवैकमत्य-
न्ताभेदमास्थितः स च घटाकाशो महाकाश इत्यत्रेवोपाधिभेदनिराकरणेन निश्चिन्वन् यो भजति अहं
ब्रह्मास्मीति वेदान्तवाक्यजेन तत्त्वसाक्षात्कारेणापरोक्षीकरोति सोऽविद्यातत्कार्यनिवृत्त्या जीवमुक्तः कृत-

कृत्य एव भवति । यावत् तस्य बाधितानुष्ठस्या शरीरादिदर्शनमनुवर्तते तावत्प्रारब्धकर्मप्रावल्यात् सर्व-
कर्मत्यागेन वा याज्ञवल्क्यादिवत् विहितेन कर्मणा वा जनकादिवत् प्रतिषिद्धेन कर्मणा वा दत्तात्रेयादिवत्
सर्वथा येनकेनापि रूपेण वर्तमानोऽपि व्यवहरन्नपि स योगी ब्रह्माहमस्मीति विद्वान्मयि परमात्मन्येवाभे-
देन वर्तते । सर्वथा तस्य मोक्षं प्रति नास्ति प्रतिबन्धशङ्का “ तस्य ह न देवाश्चनाभूत्या ईशत आत्मा
ह्येषां स भवति ” इति श्रुतेः । देवा महाप्रभावा अपि तस्य मोक्षाभवनाय नेशते किमुतान्ये क्षुद्रा इत्यर्थः ।
ब्रह्मविदो निषिद्धकर्मणि प्रवर्तकयो रागद्वेषयोरसंभवेन निषिद्धकर्मासंभवेऽपि तदङ्गीकृत्य ज्ञानस्तुत्यर्थमिद-
मुक्तं सर्वथा वर्तमानोऽपीति हत्वापि स इमंल्लोकांश्च हन्ति न निबध्यत इतिवत् ॥ ३१ ॥

श्री० टी०—एवं योगानुष्ठानसंभातितसम्यग्दर्शनस्य सर्वस्य ब्रह्मात्रत्वावगाहिनः फलं सदा सर्वत्र ब्रह्म-
दर्शनं ब्रह्मण्येवात्मत्वदर्शनं सर्वदा ब्रह्मानन्दानुभूतिश्चेति सूचयित्वाऽधुना त्वेवंलक्षणो ब्रह्मवित्तमः स्वप्ना-
वस्थानुरूपेण देहे नानाधर्मवत्यपि सति स्वयं त्वनिष्ठयैव वर्तमानः सन् मुक्तिं प्राप्नोतीत्याह—सर्वभूत-
स्थितमिति । “ एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म । नेह नानास्ति किंचन । सर्वं ह्येतद्ब्रह्म । अयमात्मा ब्रह्म । अहं ब्र-
ह्मास्मि ” इत्यादिश्रुत्यर्थविचारसमुत्पन्नानबलेन योगानुष्ठानसमुत्पन्नस्वानुभूतिबलेन चैकत्वमास्थितः “ सर्व-
मिदमहं च ब्रह्मैव ” इति सदैकत्वमेवास्थितः सर्वं ब्रह्मैवेति दृढनिश्चययुक्तो भूत्वा यो ब्रह्मविद्यतिः सर्वभूतस्थं
महदादिरथूलपर्यन्तं सर्वभूतजातं बहिरन्तः सदैकरूपेणायःपिण्डमग्निरिव सर्वतो व्याप्य तिष्ठतीति सर्वभूतस्थं
मां निर्विशेषं परं ब्रह्म भजति ब्रह्मैवाहमिति प्रत्यगदृष्ट्या त्वं मामेव साक्षाद्विज्ञाय मन्नावं यो भजतीत्यर्थः ।
स योगी मन्नावापन्नो ब्रह्मविस्सर्वथा वर्तमानः स्वप्नावस्थानुरूपेण विविधचेष्टावद्देहचेष्टया लोकदृष्ट्या बाल-
धन्मूढयदुन्मत्तवच्छिष्टवृद्धशिष्टव्रत्प्रीयमानोऽपि स्वदृष्ट्या निर्विकारब्रह्मात्मनैव स्थितो ब्रह्मवित्तमः पतिते-
ऽस्मिन् देहे मयि वर्तते मदात्मना मयि तिष्ठति । यद्वा मयीतितृतीयार्थे सप्तमी मया ब्रह्मात्मना तिष्ठति
विदेहमुक्तिं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

श्री० टी०—न चैवंभूतो विविक्रिकरः स्यादित्याह—सर्वभूतस्थितमिति । सर्वेषु भूतेषु स्थितं मामभेद-
मास्थित आश्रितो यो भजति स योगी ज्ञानी सन्सर्वथा कर्मत्यागेनापि वर्तमानो मय्येव वर्तते मुच्यते,
न तु शत्रयतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

स० टी०—तत्त्वंपदार्थमुक्त्वैवमखण्डार्थं निरूप्यते ॥ ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु भूतेषुचावचेषु यः ॥ १ ॥
निर्विशेषं चिदानन्दे आभूतं निरञ्जनम् ॥ गुणरूपक्रियावस्तुविक्रियाद्येकहेतुकम् ॥ २ ॥ भेदं त्यक्त्वा-
न्यजं शुद्धं सविन्मात्रतया स्थितम् ॥ तत्पदार्थैकलक्ष्यस्य त्वमो लक्ष्येण साक्षिणा ॥ ३ ॥ इहैकत्वं श्रुतौ
सिद्धमत्यन्ताभेदमास्थितः ॥ अहं ब्रह्मेति वेदान्तवाक्यजज्ञानचक्षुषा ॥ ४ ॥ अपरोक्षीकरोत्याहु त्यक्त्वा-
विद्यां च तत्कृतम् ॥ कृतकृत्यतया सोऽयं जीवन्मुक्त उदारधीः ॥ ५ ॥ यावत्तस्य शरीरादिदर्शनं चालुव-
र्तते ॥ आभासमात्रं बुद्धस्य यथा स्वाप्नस्य दर्शनम् ॥ ६ ॥ प्रारब्धकर्मप्रावल्यात्तावत्कर्माणि वा त्यजन् ॥
कुर्वन्वा विहितं कर्म निषिद्धं वा समाचरन् ॥ ७ ॥ येन केनापि रूपेण योगी व्यवहरन्नपि ॥ ब्रह्मास्मीति
धिया विद्वान्मय्येव परमात्मनि ॥ ८ ॥ ऐक्येन वर्तते नित्यमद्वैते वैष्णवे पदे ॥ नित्यमुक्तस्वभावत्वात्कर्म-
भिर्नैव लिप्यते ॥ ९ ॥ भर्माधर्माद्यतीते हि पदे नित्यं विराजते ॥ १० ॥ यस्योदारकृपाकटाक्षविलसद्भै-
राज्यमुख्योदयात्सम्यक्त्वमर्सातिनैगमगिरोद्भूतात्मबोधाभिना ॥ दग्ध्वा ज्ञानमशेषभेदजनकं बीराः परे
चिद्धने तिष्ठन्त्यात्मपदप्रदं तमनिशं कृष्णं भजेऽहं सदा ॥ ११ ॥ ३१ ॥

भा० टी०—पूर्वश्लोकार्थं सम्यग्दर्शनं पूर्वार्थेनानूय तत्फलं मोक्षमाह—सर्वेति । पूर्वोक्तेन प्रकारेण सर्वेषु
ब्रह्मादिभूतेषु प्रत्यक्षरूपेण स्थितं मां परमात्मानं वासुदेवं य एकत्वमहमेव वासुदेव इत्येवंरूपमास्थितः सम्य-

गपरोक्षीकृतवान् स योगी सम्पुनरदर्शी सर्वथा सर्वप्रकारेण विधिप्रतिषेधाकैङ्कर्येण वर्तमानोऽपि अपिशब्देन तस्य रागादिरहितस्य यमनियमादिसंस्कारवतः स्वैरवृत्त्यसंभवेऽपि ज्ञानस्तुत्यर्थं तामङ्गीकरोतीति द्योत्यते । मयि वैष्णवे परमे पदे वर्तते स नित्यमुक्त एव मोक्षं प्रति न केनचित्प्रतिबुध्यत इत्यर्थः । यत्तु तदेवं भाक्तानि सुखान्धमिधायार्जुनोपदेशच्छलेन ज्ञानमार्गे लोकानां प्रवृत्तिसिद्धये भाक्तान् ज्ञानयोगिनोऽन्युत्तरोत्तरातिशयेनाह—सर्वेति यत्संन्यासात्प्रागेव गृहस्थः सन् सर्वभूतस्थं सर्वाणि भूतानि कार्यकरणाकारेण परिणतानि तत्त्वं तत्तादात्म्यभ्रमविषय इत्यात्मानं प्रत्यश्चर्माश्रुते शास्त्रजन्यापातज्ञानविषयतां नयतीत्येवं सर्वभूतान्यात्मतादात्म्यं भ्रमविषयाणीति शास्त्रजन्यापातज्ञानविषयतां नयति सोऽन्योन्याध्यासाज्ञानी अयोगयुक्तोऽपि कर्मयोगज्ञानयोगाभ्यामसंस्पृष्टोऽपि सर्वत्र समदर्शनो ज्ञानयोगी ज्ञेयः इति यत्तदपि ज्ञेयपदाध्याहारैर्योग्यम् । एवमात्मानात्मनोरन्योन्याध्यासापातज्ञानसंपन्नं भाक्तं योगिनमभिधाय ततोऽधिकं तमाह—य इति । मां सर्वज्ञं सर्वशक्तिं सर्वत्र पश्यति सर्वभूतेष्वोश्वरो जीवकलया प्रविष्ट इति शास्त्रजन्यापातज्ञानविषयतां नयति तस्यापातत एव ऐकात्म्यज्ञानसंपन्नस्याहं न प्रणश्यामि नान्तः-करणादुपश्यामि स च मे मम संबन्धी सन् मत्प्रसादादेव न प्रणश्याति नानर्थं प्राप्नोतीत्यर्थः । अतः सोऽपि भाक्तो ज्ञानयोगी ज्ञेय इति भावः । ततोऽपि किञ्चिदधिकं तमाह—सर्वेति । एकत्वमास्थित इति जीव-ब्रह्मणोरौपाधिको भेद उपाधीनामसत्त्वादित्यापातज्ञानवानित्यर्थः । एवंभूतः सन् यो मां सर्वभूतेषु सेवते स सर्वथा आवर्तमानोऽपि संसारयात्रामनुवर्तनशीलोऽपि योगी ज्ञेयः यतो मामनुवर्तते गां भजति पूर्वोक्तप्र-कारेणेति ज्ञेयम् । तद्यदोरध्याहारेण योऽत्रमितीतरेः कल्पितं तदसन्, एतादृशकल्पनाया यद्व्याहारप्रस्ताया अस्वास्तिकायाः प्रकरणविरुद्धाया व्यर्थत्वान् ॥ ३१ ॥

प० टी०—अथैतद्वन्तरं सर्वदृश्यजातमात्माकारेण पश्यतीत्याह—सर्वेति । यः सर्वभूताकारेण स्थित-मेकत्वमास्थितः सन् भजत्यनुवर्तते स वर्तमानोऽपि नामरूपाकारेण स्थितोऽपि मयि वर्तते मदाकारो भवति श्रुतिरपि—“यस्मिन् सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः । तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुप-श्यतः” इति । भाष्यम्—यस्य विज्ञानतो विज्ञानवतः पुरुषस्य सर्वाणि भूतात्मकं विश्वमात्मैवामूत् । भूत-भावनाराहित्येनात्माकारमेव जातं तस्यैकत्वमद्वैतमनुपश्यतः को मोहो मायाविलासरूपमज्ञानं कुतस्तथा तत्प्र-युक्तः शोकश्च कुत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

रा० टी०—यो मामिति श्लोकोक्तमेव स्पष्टयति—सर्वेति । य एकत्वमास्थितः सर्वत्र परमेश्वर एवेत्या-स्थितो ज्ञानी सर्वभूतस्थं मां भजति सेवते स योगी सर्वप्रकारेण न्यायेनान्यायेन वा वर्तमानोऽपि मयि वर्तते । अन्यायप्रवृत्तावपि ज्ञानिनो मोक्षो नियत एवेति भावः । तदाह सूत्रे “कामकारेण चैके” इति । आनन्दव्यासस्तत्त्वत्येवेति ज्ञेयम् ॥ ३१ ॥

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ॥

सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥ ३२ ॥

त० टी०—उक्तेभ्यः सर्वेभ्यः श्रेष्ठयोगिनमाह—आत्मौपम्येनेति । आत्मनः स्वस्योपमा आत्मौपमा तस्या भाव आत्मौपम्यं तेन स्वसादृश्येन सर्वत्र प्राणिमात्रे सुखं वा यदि वा दुःखं समं तुल्यं यः पश्यति, स्व-स्यानिर्दुःखं यथा नेच्छति नोत्पादयति च तथा परस्याप्यनिर्दुःखं नेच्छति नोत्पादयति च रागद्वेषाभावो यस्य योगी आत्मज्ञः परमः श्रेष्ठो मतः । अथवा आत्मन अन्येषामात्मनां ज्ञानस्वरूपत्वेन ब्रह्मात्मकत्वेन च साम्यं भगवन्नावापदिरेव सर्वेषां परमपुरुषार्थ इत्यनाद्यज्ञानावृत्तज्ञानत्वेन सर्वे न जानन्ति, भगवत्प्रा-प्तिप्रतिबन्धकीभूतपुण्यपापकर्मप्रवाहपतितत्वात्, तेषु कदाचिन्निर्दुःखकृपाकटाक्षविषयीभूतो यो जीवः स

कृत्य एव भवति । यावत् तस्य बाधितानुष्ठाना शरीरादिदर्शनमनुवर्तते तावत्प्रारब्धकर्मप्राबल्यात् सर्व-
कर्मत्यागेन वा याज्ञवल्क्यादिवत् विहितेन कर्मणा वा जनकादिवत् प्रतिषिद्धेन कर्मणा वा दत्तात्रेयादिवत्
सर्वथा येनकेनापि रूपेण वर्तमानोऽपि व्यवहरन्नपि स योगी ब्रह्माहमस्मीति विद्वान्मयि परमात्मन्येवाभे-
देन वर्तते । सर्वथा तस्य मोक्षं प्रति नास्ति प्रतिबन्धशङ्का “ तस्य ह न देवाश्चानाभूत्या ईशत आत्मा
ह्येषां स भवति ” इति श्रुतेः । देवा महाप्रभावा अपि तस्य मोक्षाभवनाय नेशते किमुतान्ये क्षुद्रा इत्यर्थः ।
ब्रह्मविदो निषिद्धकर्मणि प्रवर्तकयोः रागद्वेषयोरसंभवेन निषिद्धकर्मासंभवेऽपि तदङ्गीकृत्य ज्ञानस्तुत्यर्थमिद-
मुक्तं सर्वथा वर्तमानोऽपीति हत्वापि स इमोल्लोकात्र हन्ति न निबध्यत इतिवत् ॥ ३१ ॥

श्री० टी०—एवं योगानुष्ठानसंभानितसंन्यग्दर्शनस्य सर्वस्य ब्रह्माभात्रत्वावगाहिनः फलं सदा सर्वत्र ब्रह्म-
दर्शनं ब्रह्मण्येवात्मत्वदर्शनं सर्वदा ब्रह्मानन्दानुभूतिश्चेति सूचयित्वाऽधुना त्वेवंलक्षणो ब्रह्मचित्तमः स्वप्ना-
रव्यानुरूपेण देहे नानाधर्मवत्यपि सति स्वयं स्वनिष्ठयैव वर्तमानः सन् मुक्तिं प्राप्नोतीत्याह—सर्वभूत-
स्थितमिति । “ एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म । नेह नानास्ति किञ्चन । सर्वं ह्येतद्ब्रह्म । अयमात्मा ब्रह्म । अहं ब्र-
ह्मास्मि ” इत्यादिश्रुत्यर्थविचारसमुत्पन्नानबलेन योगानुष्ठानसमुत्पन्नस्वानुभूतिबलेन चैकत्वमास्थितः “ सर्व-
मिदमहं च ब्रह्मैव ” इति सदैकत्वमेवास्थितः सर्वं ब्रह्मैवेति दृढनिश्चययुक्तो भूत्वा यो ब्रह्मविद्यातिः सर्वभूतस्थं
महदादिस्थूलपर्यन्तं सर्वभूतजातं बहिरन्तः सदैकरूपेणायाः पिण्डमग्निरिव सर्वतो व्याप्य तिष्ठतीति सर्वभूतस्थं
मां निर्विशेषं परं ब्रह्म भजति ब्रह्मैवाहमिति प्रत्यगृह्यता स्वं मामेव साक्षाद्विज्ञाय मज्जानं यो भजतीत्यर्थः ।
स योगी मज्जावापज्जो ब्रह्मवित्सर्वथा वर्तमानः स्वप्नारव्यानुरूपेण विविधचेष्टावद्देहचेष्टया लोकदृष्ट्या बाल-
वन्मूढयदुन्मत्तवाच्छिष्टवद्दिशिश्रुतप्रतीयमानोऽपि स्वदृष्ट्या निर्विकारब्रह्मात्मनैव स्थितो ब्रह्मचित्तमः पतिते-
ऽस्मिन् देहे मयि वर्तते मदात्मना मयि तिष्ठति । यद्वा मयीतिमृतीयार्थे सप्तमी मया ब्रह्मात्मना तिष्ठति
विदेहमुक्तिं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

श्री० टी०—न चैवंभूतो विधिकिकरः स्यादित्याह—सर्वभूतस्थितमिति । सर्वेषु भूतेषु स्थितं मामभेद-
मास्थित आश्रितो यो भजति स योगी ज्ञानी सन्सर्वथा कर्मत्यागेनापि वर्तमानो मय्येव वर्तते मुच्यते,
न तु श्रयतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

स० टी०—तत्त्वंपदार्थमुक्तवैवमखण्डार्थो निरूप्यते ॥ ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु भूतेषुपञ्चवेषु यः ॥ १ ॥
निर्विशेषं चिदानन्दे मामद्वैतं निरञ्जनम् ॥ गुणरूपक्रियावस्तुविक्रियाद्येकहेतुकम् ॥ २ ॥ भेदं त्यक्त्वा-
न्ध्यजं शुद्धं सन्निमात्रतया स्थितम् ॥ तत्पदार्थैकलक्ष्यस्य त्वमो लक्ष्येण साक्षिणा ॥ ३ ॥ इहैकत्वं श्रुतौ
सिद्धमत्यन्ताभेदमास्थितः ॥ अहं ब्रह्मैति वेदान्तवाक्यजज्ञानचक्षुषा ॥ ४ ॥ अपरोक्षीकरोत्याशु स्वकत्वा-
विद्यां च तत्कृतम् ॥ कृतकृत्यतया सोऽयं जीवन्मुक्त उदारधीः ॥ ५ ॥ यावत्तस्य शरीरादिदर्शनं चानुव-
र्तते ॥ आभासमात्रं बुद्धस्य यथा स्वाप्नस्य दर्शनम् ॥ ६ ॥ प्रारब्धकर्मप्राबल्यात्तावत्कर्माणि वा त्यजन् ॥
कुर्वन्वा विहितं कर्म निषिद्धं वा समाचरन् ॥ ७ ॥ येन केनापि रूपेण योगी व्यवहरन्नपि ॥ ब्रह्मास्मीति
विद्या विद्वान्मय्येव परमात्मनि ॥ ८ ॥ येक्येन वर्तते नित्यमद्वैते वैष्णवे पदे ॥ नित्यमुक्तस्वभावत्वात्कर्म-
भिर्नैव लिप्यते ॥ ९ ॥ अर्गाधर्माद्यतीते हि पदे नित्यं विराजते ॥ १० ॥ यस्योदारकुपाकटाक्षविलसद्दे-
राग्यमुख्योद्यात्सम्यक्त्वमर्सातिनैगमगिरोद्भूतात्मबोधप्रतिना ॥ दग्ध्या ज्ञानमशेषभेदजनकं धीराः परे
चिद्धने तिष्ठन्त्यात्मपदप्रदं तमनिर्गुणं भजेऽहं सदा ॥ ११ ॥ ३१ ॥

भा० टी०—पूर्वश्लोकार्थं सम्यग्दर्शनं पूर्वविज्ञानं तत्फलं मोक्षमाह—सर्वेति । पूर्वोक्तेन प्रकारेण सर्वेषु
ब्रह्मादिभूतेषु प्रत्यग्रूपेण स्थितं मां परमात्मानं वासुदेवं य एकत्वमहमेव वासुदेव इत्येवंरूपमास्थितः सन्त्य-

गपरोक्षीकृतवान् स योगी सम्पन्नदर्शी सर्वथा सर्वप्रकारेण विधिप्रतिषेधाकैङ्कर्येण वर्तमानोऽपि अपिशब्देन तस्य रागादिरहितस्य यमनियमादिसंस्कारवतः स्वैरवृत्त्यसंभवेऽपि ज्ञानस्तुत्यर्थं तामङ्गीकरोतीति द्योत्यते । मयि वैष्णवे परमे पदे वर्तते स नित्यमुक्त एव मोक्षं प्रति न केनचित्प्रतिबुध्यत इत्यर्थः । यत्तु तदेवं भाक्तानि सुखान्धभिषायार्जुनोपदेशच्छलेन ज्ञानमार्गे लोकानां प्रवृत्तिसिद्धये भाक्तान् ज्ञानयोगिनोऽप्युत्तरोत्तरातिष्ठयेनाह—सर्वेति यत्संन्यासात्प्रागेव गृहस्थः सन् सर्वभूतस्थं सर्वाणि भूतानि कार्यकरणाकारेण परिणतानि तत्स्थं तत्तादात्म्यभ्रमविषय इत्यात्मानं प्रत्यक्षमाश्रिते शास्त्रजन्यापातज्ञानविषयतां नयतीत्येवं सर्वभूतान्यात्मतादात्म्यं भ्रमविषयाणीति शास्त्रजन्यापातज्ञानविषयतां नयति सोऽन्योन्याध्यासाज्ञानी अयोगयुक्तोऽपि कर्मयोगज्ञानयोगाभ्यामसंस्पृष्टोऽपि सर्वत्र समदर्शनो ज्ञानयोगी ज्ञेयः इति यत्तदपि ज्ञेयपदाध्याहारैर्योग्यम् । एवमात्मानात्मनोरन्योन्याध्यासापातज्ञानसंग्रहं भाक्तं योगिनमभिधाय ततोऽधिकं तमाह—य इति । मां सर्वज्ञं सर्वशक्तिं सर्वत्र पश्यति सर्वभूतेश्वीश्वरो जीवकल्याण प्रविष्ट इति शास्त्रजन्यापातज्ञानविषयतां नयति तस्यापातत एव ऐकान्त्यज्ञानसंग्रहस्याहं न प्रणश्यामि नान्तः-करणादप्यामि स च मे मम संबन्धी सन् मत्प्रसादादेव न प्रणश्याति नानर्थं प्राप्नोतीत्यर्थः । अतः सोऽपि भाक्तो ज्ञानयोगी ज्ञेय इति भावः । ततोऽपि किंचिदधिकं तमाह—सर्वेति । एकत्वमास्थित इति जीव-ब्रह्मणोरौपाधिको भेद उपाधीनामसत्त्वादित्यापातज्ञानवानित्यर्थः । एवंभूतः सन् यो मां सर्वभूतेषु सेवते स सर्वथा आवर्तमानोऽपि संसारयात्रामनुवर्तनशीलोऽपि योगी ज्ञेयः यतो मामनुवर्तते मां भजति पूर्वोक्तप्र-कारेणेति ज्ञेयम् । तद्यदोरध्याहारेण योज्यमितीतरैः कल्पितं तदसन्, एतादृशकल्पनाया बहुध्याहारप्रस्ताया अस्वागसिकायाः प्रकरणविरुद्धाया व्यर्थत्वान् ॥ ३१ ॥

प० टी०—अथैतदनन्तरं सर्वदृश्यजातमात्माकारेण पश्यतीत्याह—सर्वेति । यः सर्वभूताकारेण स्थित-मेकत्वमास्थितः सन् भजत्यनुवर्तते स वर्तमानोऽपि नामरूपाकारेण स्थितोऽपि मयि वर्तते मदाकारो भवति श्रुतिरपि—“यस्मिन् सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विज्ञानतः । तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुप-श्यतः” इति । भाष्यम्—यस्य विज्ञानतो विज्ञानवतः पुरुषस्य सर्वाणि भूतात्मकं विश्वमात्मैवाभूत् । भूत-भावनाराहित्येनात्माकारमेव जातं तस्यैकत्वमद्वैतमनुपश्यतः को मोहो मायाविलासरूपमज्ञानं कुतस्तथा तत्प्र-युक्तः शोकश्च कुत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

रा० टी०—यो मामितिक्षोकोक्तमेव स्पष्टयति—सर्वेति । य एकत्वमास्थितः सर्वत्र परमेश्वर एवेत्या-स्थितो ज्ञानी सर्वभूतस्थं मां भजति सेवते स योगी सर्वप्रकारेण न्यायेनान्यायेन वा वर्तमानोऽपि मयि वर्तते । अन्यायप्रवृत्तावपि ज्ञानिनो मोक्षो नियत एवेति भावः । तदाह सूत्रे “कामकारेण चैके” इति । आनन्दवद्वासस्त्वत्त्येवेति ज्ञेयम् ॥ ३१ ॥

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ॥

सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥ ३२ ॥

त० टी०—उक्तेभ्यः सर्वेभ्यः श्रेष्ठयोगिनमाह—आत्मौपम्येनेति । आत्मनः स्वस्योपमा आत्मोपमा तस्या भाव आत्मौपम्यं तेन स्वसादृश्येन सर्वत्र प्राणिमात्रे सुखं वा यदि वा दुःखं समं तुल्यं यः पश्यति, स्व-स्यानिर्दुःखं यथा नेच्छति नोत्पादयति च तथा परस्याप्यनिर्दुःखं नेच्छति नोत्पादयति च रागाद्वेषाभावान् स योगी आत्मज्ञः परमः श्रेष्ठो मतः । अथवा आत्मन अन्येषामात्मैर्ना ज्ञानस्वरूपत्वेन ब्रह्मात्मकत्वेन च साम्यं भगवत्प्राप्यपिरेव सर्वेषां परमपुरुषार्थ इत्यनाद्यज्ञानावृतज्ञानत्वेन सर्वे न जानन्ति, भगवत्प्रा-प्तिमतिक्रम्यकीभूतपुण्यपापकर्मप्रवाहपतितत्वात्, तेषु कदाचिन्निर्दुःखकृपाकटाक्षविषयीभूतो यो जीवः स

तु प्रवृत्तिमार्गे ग्लानिबुद्धिः सत्सङ्गपूर्वकसदाचार्योपसत्या तदुपदिष्टमोक्षसाधनक्रमेण शुद्धान्तःकरणः सन् ध्यानयोगे प्रवृत्तस्तत्परिपाकलब्धात्मपरमात्मयाथात्म्यज्ञानेन नष्टसंचितक्रियमाणकर्मो प्रारब्धमार्गं शुद्धान्त इदं विचारयति. पुण्यपापकार्ययोः सुखदुःखयोरुभयोरपि भगवत्प्राप्तिप्रतिबन्धकत्वं सुखभोगे पुण्यक्षयो दुःखभोगे पापक्षयो भवति । तथा स्तुतिनिन्दयोर्हर्षविषादद्वारेण पुण्यपापक्षयहेतुत्वं, तस्मान्मे स्तुतिनिन्दाकारिणो जना न मित्रशत्रुभावेन विषया भवन्त्यपि तु पुण्यपापरूपसंसारबन्धक्षयहेतुत्वेन सर्वेऽपि हितकारिणः । यथा पादशृङ्खलयोः काञ्चनायसयोर्बन्धने विषेयाभावात्ततो मोचकाः सर्वेऽपि समा एवेति पश्यति, अत एव सर्वत्रात्मतुल्यत्वेन यथा मम सुखं दुःखं पुण्यपापक्षयकरं तथा सर्वस्येति समं पश्यति ॥ ३२ ॥

म० टी०—एवमुत्पन्नेऽपि तत्त्वबोधे कश्चिन्मनोनाशवासनाक्षययोरभावाज्जीवन्मुक्तिस्सुखं नातुभवति चित्त-
विक्षेपेण च दृष्टदुःखमनुभवति सोऽपरमो योगी देहपाते कैवल्यभागित्वात् देहसंज्ञावपर्यन्तं च दृष्टदुःखा-
नुभवात् तत्त्वज्ञानमनोनाशवासनाक्षयाणां तु युगपदभ्यासाद्दृष्टदुःखनिवृत्तिपूर्वकं जीवन्मुक्तिसुखमनुभवन्
प्रारब्धकर्मवशात् समाधिर्व्युत्थानकाले—आत्मौपम्येनेति । आत्मैवौपम्यमुपमा तेनात्मदृष्टान्तेन सर्वत्र प्राणि-
जाते सुखं वा यदि वा दुःखं समं तुल्यं यः पश्यति स्वस्यानिष्टं यथा न संपादयति एवं परस्याप्यनिष्टं
यो न संपादयति प्रद्वेषशून्यत्वात् । एवं स्वस्येष्टं यथा संपादयति तथा परस्यापीष्टं यः संपादयति रागाशू-
न्यत्वात् स निर्वासनतयोपशान्तमनाः योगी ब्रह्मवित् परमः श्रेष्ठो मतः पूर्वस्मान्, हे अर्जुन अतस्तत्त्वज्ञान-
मनोनाशवासनाक्षयाणामक्रममभ्यासाय महान् प्रयत्न आस्थेय इत्यर्थः । तत्र इदं सर्वं द्वैतजातम-
द्वितीये चिदानन्दात्मनि मायया कल्पितत्वान्मृषैव आत्मैवैकः परमार्थसत्यः सच्चिदानन्दाद्वयोऽहमस्मीति
ज्ञानं तत्त्वज्ञानं प्रदीपवत्साक्षात्संतानवद्वृत्तिसंतानरूपेण परिणममानमन्तःकरणद्रव्यं मननात्मकत्वान्मन-
इत्युच्यते । तस्य नाशो नाम वृत्तिरूपपरिणामं परित्यज्य सर्ववृत्तिविरोधिना निरोधाकारेण परिणामः ।
पूर्वापरपरामर्शमन्तरेण सहस्रोत्पद्यमानस्य क्रोधादिद्वृत्तिविशेषस्य हेतुश्चित्तगतः संस्कारविशेषो वासना
पूर्वपूर्वाभ्यासेन चित्ते वास्यमानत्वात् । तस्याः क्षयो नाम विवेकजन्यायां चित्तप्रशमवासनायां दृढायां
सत्यपि बाह्ये निमित्ते क्रोधाद्यनुत्पत्तिः । तत्र तत्त्वज्ञाने सति मिथ्याभूते जगति नरविषाणादाविव धीवृ-
त्त्यनुदयादात्मनश्च दृष्टत्वेन पुनर्नृत्त्यनुपयोगाग्निरिन्धनाग्निवन्मनो नश्यति । नष्टे च मनसि संस्कारोद्बोधकस्य
बाह्यस्य निमित्तस्याप्रतीतौ वासना क्षीयते । क्षीणायां वासनायां हेत्वभावेन क्रोधादिद्वृत्त्यनुदयान्मनो न-
श्यति । नष्टे च मनसि शमदमादिसंपत्त्या तत्त्वज्ञानमुदेति । एवमुत्पन्ने तत्त्वज्ञाने रागाद्वेषादिरूपा वासना
क्षीयते । क्षीणायां च वासनायां प्रतिबन्धाभावात्तत्त्वज्ञानोदय इति परस्परकारणत्वं दर्शनीयम् । अत एव
भगवान् वसिष्ठ आह 'तत्त्वज्ञानं मनोनाशो वासनाक्षय एव च । मिथः कारणतां गत्वा दुःसाध्यानि स्थि-
तानि हि ॥ तस्माद्वाधव यत्नेन पौरुषेण विवेकिना । भोगेच्छां दूरतस्त्वक्त्वा त्रयमेतत्समाश्रय' इति ।
पौरुषो यत्नः येन केनाप्युपायेनावश्यं संपादयिष्यामीत्येवंविधोत्साहरूपो निर्बन्धः । विवेकी नाम विविच्य
निश्चयः । तत्त्वज्ञानस्य श्रवणादिकं साधनं, मनोनाशस्य योगः, वासनाक्षयस्य प्रतिकूलवासनोत्पादनमिति ए-
तादृशविवेकयुक्तेन पौरुषेण प्रयत्नेन भोगेच्छायाः स्वल्पाया अपि हविषा कृष्णवर्त्मनोति न्यायेन वासनावृद्धि-
हेतुत्वाद्दूरत इत्युक्तम् । द्विविधो हि विद्याधिकारी कृतोपास्तिरकृतोपास्तिश्च । तत्र य उपास्यसाक्षात्कारपर्य-
न्तामुपास्तिं कृत्वा तत्त्वज्ञानाय प्रवृत्तस्तस्य वासनाक्षयमनोनाशयोर्दृढतरत्वेन ज्ञानादूर्ध्वं जीवन्मुक्तिः
सक एव सिध्यति । इदानीन्तनस्तु प्रायेणाकृतोपास्तिरेव मुमुक्षुरौत्सुक्यमात्रात् सहसा विद्यायां प्रवर्तते ।
योगी विना विवेकनिष्कामप्रेमे च मनोनाशवासनाक्षयौ तात्कालिकौ संपन्नश्च शमदमादिसंपत्त्या श्रव-

जमनननिदिध्यासनानि संपादयति । तैश्च दृढाभ्यस्तैः सर्वबन्धविच्छेदि तत्त्वज्ञानमुदेति । अविद्याप्रस्थि-
 रजसत्वं हृदयप्रस्थिः संशयाः कर्माण्यसर्वकामत्वं मृत्युः पुनर्जन्म चेत्यनेकविधो बन्धो ज्ञानाभिर्वर्तते ।
 तथा च अयं वेद निहितं गुहायां सोऽविद्याप्रस्थिं विकिरतीह सोम्य । ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ।
 भिद्यते हृदयप्रस्थिः स्रज्जन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे । सत्यं ज्ञानमनन्तं
 ब्रह्म । यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् । सोऽनुते सर्वान् कामान्स ब्रह्मणा विपश्चिता । तमेव विदित्वाति-
 मृत्युमेति । यस्तु विज्ञानवान् भवत्यमनस्कः सदा शुचिः । स तु तत्पदमाप्नोति यस्माद्भूयो न जायते । य एवं
 वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवति ” इत्यसर्वबन्धनिवृत्तिफलमुदाहार्यम् । सेयं विदेहमुक्तिः सत्यपि देहे
 ज्ञानोत्पत्तिसमकालीना ज्ञेया, ब्रह्मण्यविद्याध्यारोपितानामेतेषां बन्धानां विद्यानाशे सति निवृत्तौ पुनस्त्य-
 स्यसंभवात् । अतः शैथिल्यहेत्वभावात्तत्त्वज्ञानं तस्यानुवर्तते । मनोनाशवासनाक्षयौ तु दृढाभ्यासाभावाद्भो-
 गप्रदेन प्रारब्धेन कर्मणा बाध्यमानत्वाच्च सवातप्रदेशप्रदीपवत्सहसा निवर्तते । अत इदानीन्मनस्य तत्त्व-
 ज्ञानिनः प्राक्सिद्धे तत्त्वज्ञाने न प्रयत्नापेक्षा किंतु मनोनाशवासनाक्षयौ प्रयत्नसाध्याविति । तत्र
 मनोनाशोऽसंप्रज्ञातसमाधिनिरूपणेन निरूपितः प्राक् । वासनाक्षयस्त्विदानीं निरूप्यते । तत्र वासना-
 स्वरूपं वसिष्ठ आह ‘ दृढभावनया त्यक्तपूर्वापरविचारणम् । यदादानं पदार्थस्य वासना सा प्रकीर्तिता ’
 अत्र च स्वस्वदेशाचारकुलधर्मस्वभावभेदतद्गतापशब्दमुशब्दादिषु प्राणिनामभिनिर्देशः सामान्येनोदाहरणम् ।
 सा च वासना द्विविधा मलिना शुद्धा च । शुद्धा दैवी संपत् शास्त्रसंस्कारप्रावल्यात् तत्त्वज्ञानसाधनत्वेनै-
 करूपैव । मलिना तु द्विविधा बाह्याऽभ्यन्तरा च । बाह्या तु त्रिविधा लोकवासना शास्त्रवासना देहवा-
 सना चेति । सर्वे जना यथा न सिन्दन्ति तथैवाचरिष्यामीत्यशक्यार्थाभिनिवेशो लोकवासना तस्याश्च
 ‘ को लोकमाराधयितुं समर्थः ’ इति न्यायेन संपादयितुमशक्यत्वात् पुरुषार्थानुपयोगित्वाच्च मलिनत्वम् ।
 शास्त्रवासना तु त्रिविधा पाठव्यसनं बहुशास्त्रव्यसनमनुष्ठानव्यसनं चेति क्रमेण भरद्वाजस्य दुर्वाससो
 निदावस्य च प्रसिद्धा । मलिनत्वं चास्याः क्लेशावहत्वात् पुरुषार्थानुपयोगित्वात्परिहेतुत्वाच्चमहेतुत्वाच्च ।
 देहवासनापि त्रिविधा आत्मत्वभ्रान्तिगुणाधानभ्रान्तिर्दोषापनयनभ्रान्तिश्चेति तत्रात्मत्वभ्रान्तिर्विगी-
 चनादिषु प्रसिद्धा सार्वलौकिकी । गुणाधानं द्विविधं लौकिकं शास्त्रीयं च । समीचीनशब्दादिविषयसंपादनं
 लौकिकं, गङ्गास्नानशालग्रामतीर्थदिसंपादनं शास्त्रीयम् । दोषापनयनमपि द्विविधं लौकिकं शास्त्रीयं च ।
 चिकित्सकोक्तैरौषधैर्न्यायाद्यपनयनं लौकिकं, वैदिकस्नानाचमनादिभिरशौचाद्यपनयनं वैदिकम् । एतस्याश्च
 सर्वप्रकाराणां मलिनत्वमप्रामाणिकत्वादशक्यत्वात्पुरुषार्थानुपयोगित्वात्पुनर्जन्महेतुत्वाच्च शास्त्रे प्रसिद्धम् ।
 तदेतल्लोकशास्त्रदेहवासनाभ्रयमविवेकिनामुपादेयत्वेन प्रतिभासमानमपि विविदिषोर्बेदोत्पत्तिविरोधित्वाद्विदुषो
 ज्ञाननिष्ठाविरोधित्वाच्च विवेकिभिर्हेयम् । तदेवं बाह्याविषयवासना त्रिविधा निरूपिता । आभ्यन्तरवासना
 तु कामक्रोधदम्भदर्पाद्यासुरसंपदूपा सर्वानर्थमूलं मानसी वासनेत्युच्यते । तदेवं बाह्याभ्यन्तरवासना-
 चतुष्टयस्य शुद्धवासनया क्षयः संपादनीयः । तदुक्तं वसिष्ठेन ‘ मानसीवासनाः पूर्वं त्यक्त्वा विषय-
 वासनाः । मैत्र्यादिवासना राम गृहाणामल्लवासनाः ’ इति । तत्र विषयवासनाशब्देन पूर्वोक्तास्तिष्ठो
 लोकशास्त्रदेहवासना विवक्षिताः, मानसवासनाशब्देन कामक्रोधदम्भदर्पाद्यासुरसंपद्विवक्षिता । यद्वा शब्द-
 स्पर्शरूपरसगन्धा विषयाः । तेषां मुख्यमानसवृत्ताजन्मः संस्कारो विषयवासना, काम्यमानसवृत्ताजन्मः
 संस्कारो मानसवासना । अस्मिन्पक्षे पूर्वोक्तानां चतसृणामनयोरेवान्तर्भावः बाह्याभ्यन्तरव्यतिरेकेण
 वासनान्तरासंभवात् । तासां वासनानां परित्यागो नाम तद्विरुद्धमैत्र्यादिवासनोत्पादनम् । तास्य
 मैत्र्यादिवासनाः भगवता वक्तव्यमिति सूत्रिताः प्राक् संक्षेपेण व्याख्याता अपि पुनर्व्याख्यायन्ते । चिरं हि

रागद्वेषपुण्यपापैः कलुषीक्रियते तत्र सुखानुशयी रागः मोहादनुभूयमानं सुखमनुशेते कश्चिद्वृत्तिविशेषो राजसः सर्वं सुखजातीयं मे भूयादिति । तच्च दृष्टादृष्टसामग्र्यभावात्संपादयितुमशक्यमतः स रागश्चित्तं कलुषीकरोति । यदा तु सुखिषु प्राणिष्वयं मैत्री भावयेत् सर्वेऽप्येते सुखिनो मदीया इति तदा तत्सुखं स्वकीयमेव संपन्नमिति भावयतस्तत्र रागो निवर्तते यथा स्वस्य राज्यनिवृत्तावपि पुत्रादिराज्यमेव स्वकीयं राज्यं तद्वत् । निवृत्ते च रागे वर्षाण्यपाये जलमिव चित्तं प्रसीदति । तथाच दुःखानुशयी द्वेषः दुःखमनुशेते कश्चिद्वृत्तिविशेषस्तमोनुगतरजःपरिणाम ईदृशं सर्वं दुःखं सर्वदा मे मा भूदिति । तच्च शत्रुव्याघ्रादिषु सत्सु न निवारयितुं शक्यम् । न च सर्वे ते दुःखहेतवो हन्तुं शक्यन्ते । अतः स द्वेषः सदा हृदयं दहति । यदा तु स्वस्येव परेषां सर्वेषामपि दुःखं मा भूदिति करुणां दुःखिषु भावयेत् तदा वैर्यादिद्वेषनिवृत्तौ चित्तं प्रसीदति । तथा च स्मर्यते 'प्राणा यथात्मनोऽभीष्टा भूतानामपि ते तथा । आत्मौपम्येन भूतेषु दयां कुर्वन्ति साधवः' इति । एतदेवैहाप्युक्तमात्मौपम्येन सर्वत्रेत्यादि । तथा प्राणिनः स्वभावत एव पुण्यं नानुतिष्ठन्ति पापं त्वनुविष्टन्ति । तदाहुः 'पुण्यस्य फलमिच्छन्ति पुण्यं नेच्छन्ति मानवाः । न पापफलमिच्छति पापं कुर्वन्ति यानतः' इति । ते च पुण्यपापे अक्रियमाणक्रियमाणे पञ्चात्तापं जनयतः । स च श्रुत्यानृदितः " किमहं साधु नाकरवं किमहं पापमकरवम् " इति । यद्यसौ पुण्यपुरुषेषु मुदितां भावयेत्तदा तद्वासनावान् स्वयमेवाप्रमत्तः, अशु-
कृकृष्णे पुण्ये प्रवर्तते । तदुक्तम् 'कर्माशुक्लकृष्णं योगिनिस्त्रिविधमितरेषाम्' अयोगिनां त्रिविधं शुद्धं शुभं कृष्ण-
मशुभं शुक्लकृष्णं शुभाशुभमिति । तथा पापपुरुषेषूपेक्षां भावयन्स्वयमपि तद्वासनावान् पापान्निवर्तते । ततश्च पुण्याकरणपापकरणनिमित्तस्य पञ्चात्तापस्याभावे चित्तं प्रसीदति । एवं सुखिषु मैत्री भावयतो न केवलं रागो निवर्तते किंत्वसूयेर्ष्यादयोऽपि निवर्तन्ते । परगुणेषु दोषावेष्करणमसूया । परगुणानामसहन-
भीर्ष्या । यदा मैत्रीवशात्परसुखं स्वीयमेव संपन्नं तदा परगुणेषु कथमसूयादिकं संभवेत् । तथा दुःखिषु करुणां भावयतः शत्रुवधादिकरो द्वेषो यदा निवर्तते तदा दुःखित्वप्रतियोगिकस्वसुखित्वप्रयुक्तदोषोऽपि निव-
र्तते । एवं दोषान्तरनिवृत्तिरप्युहनीया वासिष्ठरामायणादिषु । तदेवं तत्त्वज्ञानं मनोनाशो वासनाश्वयश्चेति त्रयमभ्यसनीयम् । तत्र केनापि द्वारेण पुनः पुनस्तत्त्वानुस्मरणं तत्त्वज्ञानाभ्यासः । तदुक्तम् 'तच्चिन्तनं तत्कथनमन्योन्यं तत्प्रबोधनम् । एतदेकपरत्वं च ब्रह्माभ्यासं विदुर्बुधाः ॥ सर्गादावेव नोत्पन्नं दृश्यं नास्त्येव सर्वदा । इदं जगद्दहं चेति बोधाभ्यासं विदुः परम् ' इति । दृश्यावभासविरोधियोगाभ्यासो मनोनिरो-
धाभ्यासः । तदुक्तम् 'अत्यन्ताभावसंपत्तौ ज्ञातुर्ज्ञेयस्य वस्तुनः । युक्त्या शास्त्रैर्यतन्ते ये तेऽप्यन्नाभ्यासिनः स्थिताः' इति । ज्ञातृज्ञेययोर्मिथ्यात्वधीरभावसंपत्तिः स्वरूपेणाप्यप्रतीतिरत्यन्ताभावसंपत्तिस्तदर्थं युक्त्या योगेन 'दृश्यासंभवबोधेन रागद्वेषादितानवे । वृत्ति (रति) र्वनोदिता याऽसौ ब्रह्माभ्यासः स उच्यते' इति रागद्वेषादिक्षीणतारूपवासनाश्वयाभ्यास उक्तः । तस्मादुपपन्नमेतत्तत्त्वज्ञानाभ्यासेन मनोनाशाभ्यासेन वासनाश्वयाभ्यासेन च रागद्वेषशून्यतया यः स्वरसुखदुःखादिषु समदृष्टिः स परमो योगी मतो यस्तु विषमदृष्टिः स तत्त्वज्ञानवानप्यपरमो योगीति ॥ १२ ॥

श्लो० टी०—'सर्वभूतसुहृच्छान्तः' इति 'ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः' इति स्मरणात्त्व-
र्भभूतसुहृत्तया मनोवाक्कायकर्मभिः प्राणिपीडामकुर्वत एव श्रवणं मननं तज्जन्यज्ञानं च तत्फलं मोक्षश्च सिध्यति नान्वयातो मुमुक्षोर्यत्रैः श्रवणादिनिष्ठस्य स्वसान्ध्येन सर्वप्राणिनां सुखं दुःखं च परिज्ञाय तेषामु-
पद्रवः कथंचिदपि न कर्तव्य इति बोधयितुमिदमाह—आत्मौपम्येनेति । आत्मौपम्येन सर्वप्राणिषु सुखदुःखवे-
दमकर्मण्यात्मा स्वयमेवोपमा दृष्टान्तो यस्य स आत्मोपमस्तस्य भाव आत्मौपम्यः तेन स्वसादृश्येन सर्वत्र सर्वप्राणिषु । बाह्यव्याप्यो यद्विशब्दोऽप्यर्थः । सर्वत्र सुखं च दुःखं चापि यः समं पश्यति यथा स्वस्य

सुखमिष्टं दुःखमनिष्टं भवति तथैव सर्वप्राणिनामपीति विज्ञाय वाङ्मनःक्रियाभिः परेषां कचित्कदाचित्क-
थंश्चिदपि विक्षेपं न करोतीत्यर्थः । एवंलक्षणः स योगी यतिः परम उत्कृष्टो मतः संमतः । यद्वा आत्मो-
पम्येन नित्यमुक्तस्वरूपत्वेन यथाहं देहतद्धर्मकर्मसुखदुःखादिसंबन्धरहितस्तथा सर्वेऽपि च देहिनो देहत-
द्धर्मतद्धर्मसुखदुःखादिसंबन्धरहिता एवेत्यात्मोपम्येन यद्यपि सर्वेषां च नित्यमुक्तत्वं प्रत्यगृह्यया विज्ञा-
नाति तथापि बाह्यदृष्टया सुखं च दुःखं च समं स्वसमं सर्वत्र सर्वभूतेषु यो ब्रह्मवित्पश्यति ' कीदृक्कि-
चरेन्महीम् ' इत्यादिस्मृतिप्रामाण्यानुक्तत्वान्न मे पापलेशोऽस्तीत्यभिमानमुत्सृज्य सर्वत्रात्मबुद्ध्या प्राणिमा-
त्रस्य विक्षेपं यो न करोतीत्यर्थः । एवं सर्वप्राणिषु स्वबुद्ध्या अनुकूलवर्ती स योगी योगनिष्ठो ब्रह्मविद्यतिः
परमः ज्ञानिनां सर्वेषामुत्तम इति ममाभिमत इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्री० टी०—एवं च मां भजतां योगिनं मध्ये सर्वभूतानुकम्पी श्रेष्ठ इत्याह—आत्मोपम्येनेति । आ-
त्मोपम्येन स्वसादृश्येन यथा मम सुखं प्रियं दुःखं चाप्रियं तथान्येषामपीति सर्वत्र समं पश्यन् सुखमेव
सर्वेषां यो वाञ्छति न तु कस्यापि दुःखं स योगी श्रेष्ठो ममाभिमत इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

स० टी०—स्वदृष्टान्तेन सर्वत्र प्राणिजाते ातुर्विधे ॥ सुखं वा यदि वा दुःखं तुल्यं यः परिपश्यति
॥ १ ॥ यथा मम सुखं नित्यमिष्टमेवं हि देहिनाम् ॥ सर्वेषामनुकूलं स्यादिति पश्यति सन्मतिः ॥ २ ॥
प्रतिकूलं यथा दुःखं गमैवं सर्वदेहिनाम् ॥ प्रतिकूलं तथा चायं सर्वभूतहिते रतः ॥ ३ ॥ कस्यचिन्नग्नसा-
वाचा पीडां नाचरतीह यः ॥ कर्मणा वा स योगी तु सर्वोत्कृष्टतया मतः ॥ ४ ॥ ३२ ॥

भा० टी०—ननु सर्वथा वर्तमानोऽपीत्युक्त्या कस्यचिद्दुःखहेतुभूतापि तस्य प्रवृत्तिः प्राप्तेति चेत्तर्हि तल्ल-
क्षणं शृण्वित्याशयेनाह—आत्मेति । आत्मा स्वयमेव उपमाया भाव औपम्यं तेन यः सर्वेषु भूतेषु । वाश-
ब्दो चार्थः । सुखं च यच्च दुःखं समं पश्यति यथा मम सुखदुःखे अनुकूलप्रतिकूले तथा सर्वस्यापीति तुल्यतया
सर्वत्र समं पश्यति न कस्यचित्प्रतिकूलमाचरति अहिंसक इत्यर्थः । स सर्वेषां योगिनां मध्ये परमश्रेष्ठो
योगी मे मम मतः अभिमतः । तथा च महता प्रयत्नेनापि परमयोगित्वलाभाय एतल्लक्षणं संपादनीयमि-
त्याशयः । यद्यपि यः सर्वप्रकारेण वर्तते सोऽपि मुच्यते एव तथाप्यत्र निषिद्धाद्याचरणात्सकलकृत् भवति
अयं तु तथात्वाभावादत्रापि निष्कलङ्कः शुद्ध इति सूचय साह—अर्जुनेति ॥ ३२ ॥

प० टी०—अथैतादृशस्यापि पुरुषस्य लोकव्यवहारवशेऽमानस्य दशमाह—आत्मोपम्येनेति । यः पुरुषः
सर्वत्र सर्वभूतेषु सुखं दुःखं वात्मोपम्येन पश्यति यथा मे आत्मसुखमिष्टं संसारदुःखमनिष्टं तथैव सर्वत्र
भूयादिति पश्यति स परमश्चरमदशा प्राप्तो योगी मतः ॥ ३२ ॥

रा० टी०—समदर्शन इत्युक्ते गोगवयादिवद्भवति किं साम्यदर्शनमित्याकाङ्क्षायाभेकत्वमास्थित इति सा-
म्यदर्शनं स्वयमेव व्याख्यातमिदानीं भगवदनुवर्तिविषयतः ॥ साम्यदर्शनं स्वयमेव व्याचष्टे—आत्मेति ।
यथा सुखं स्वस्य प्रियं दुःखं चाप्रियं तथान्येषामपि भगवद्भक्तानामित्येवमात्मोपम्येन स्वसादृश्येन सर्वत्र भग-
वदनुवर्तिषु समं यः पश्यति सुखमेव सर्वभक्तेषु यो वाञ्छति स्वात्मन इवेति यावत् स योगी परमो मत
इति विष्ण्वनुवर्तिषु स्वात्मनीव स्नेहं कुर्वन् श्रेष्ठो मत इति फलैतार्थः ॥ ३२ ॥

अर्जुन उवाच—योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन ॥

एतस्याहं न पश्यामि चञ्चलत्वात्स्थितिं स्थिराम् ॥ ३३ ॥

त० टी०—उक्तस्य समत्वदर्शनलक्षणस्य योगस्यासंभावितत्वं मन्वानोऽर्जुन उवाच—योऽयमि-
ति ' योऽयं सर्वत्र समदर्शनरूपः परमो योगः साम्येन वैषम्यहेतुरागद्वेषादिनिराकरणेन त्वया सर्वज्ञेन

गुरुणोक्तः, हे मधुसूदन दुर्जनविनाशेन सद्धर्मस्थापक एतस्य त्वदुक्तस्य मनोनिरोधलक्षणस्य योगस्य स्थिरां स्थितिं दीर्घकालस्यायिनीं न पश्यामि न संभावयामि । तत्र हेतुमाह—चञ्चलत्वादिति । मनस इति शेषः ॥ ३३ ॥

म० टी०—उक्तमर्थमाक्षिपन् ब्रूतेऽर्जुनः—योऽयं योग इति । योऽयं सर्वत्रसमदृष्टिलक्षणः परमो योगः साम्येन समत्वेन चित्तगतानां रागद्वेषादीनां विषमदृष्टिहेतूनां निराकरणेन त्वया सर्वज्ञेनेश्वरेणोक्तः हे मधुसूदन सर्ववैदिकसंप्रदायप्रवर्तक एतस्य त्वदुक्तस्य सर्वसंनोबुद्धिनिरोधलक्षणस्य योगस्य स्थितिं विद्यमानतां स्थिरा दीर्घकालानुवर्तिनीं न पश्यामि न संभावयामि अहमस्मद्विधोऽन्यो वा योगोभ्यासनिपुणः । कस्मान्न संभावयसि तत्राह—चञ्चलत्वात् । मनस इति शेषः ॥ ३३ ॥

शं० टी०—आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किंचिदपि चिन्तयेदिति यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृतेत्यादिना मनस आत्मसंस्थत्वं निवातस्थप्रदीपवज्जिञ्चलत्वं च योगिभिर्योगसिद्धौ संपादनियमिति श्रुत्वान्तः—करणस्यात्मसंस्थितत्वस्थिरत्वसिद्धेरुपायजिज्ञासयाऽर्जुन उवाच—य इति । योगी युञ्जीत सततमित्यादिना मुमुक्षोर्यतेः कैवल्यार्थिनः कर्तव्यत्वेन योऽयं ध्यानयोगः साम्येन साधारण्येन त्वया प्रोक्तः न तु मनोनिरोधनसाधननिरूपणपूर्वकं विशेषेणोक्त इत्यर्थः । ततो मनसश्चञ्चलत्वादेतस्य प्रतिपादितस्य योगस्य स्थिरां निश्चलां स्थितिं निष्णामहं न पश्यामि ब्रह्मण्यन्तःकरणस्थिरीभावस्य साधनमहं न जानामीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

श्री० टी०—उक्तलक्षणस्य योगस्यासंभवं मन्वानोऽर्जुन उवाच—योऽयमिति । साम्येन मनसो लयविक्षेपशून्यतया केवलात्माकारावस्थानेन योऽयं योगस्त्वया प्रोक्त एतस्य योगस्य स्थिरां दीर्घकालं स्थितिं न पश्यामि मनसश्चञ्चलत्वात् ॥ ३३ ॥

स० टी०—दुःसंपाद्यत्वमालक्ष्य योगस्योक्तस्य चार्जुनः ॥ तत्प्राप्त्युपायं शुश्रूषुः पृच्छति स्म हरिं प्रति ॥ १ ॥ योऽयं सर्वत्र साम्येन योगः प्रोक्तः परात्मना ॥ सर्वज्ञेन महेशेन त्वया निगमयोनिरा ॥ २ ॥ एतस्याहं त्वदुक्तस्य योगस्य निश्चलात्मनः ॥ न पश्यामि स्थितिं सत्तां दीर्घकालानुवर्तिनीम् ॥ ३ ॥ मनसोऽत्यन्तचञ्चलत्वाभैवं संभावयाम्यहम् ॥ ४ ॥ ३३ ॥

भा० टी०—एतादृशं योगमशक्यं मन्यमानस्तदुपायं ध्रुवं जिज्ञासुरर्जुन उवाच—योऽयमिति । योऽयं साम्येन समत्वलक्षणो योगस्त्वया प्रोक्त एतस्य स्थिरां निश्चलां स्थितिमहं न पश्यामि नोपलभे चञ्चलत्वात्, मनस इति शेषः । मधुसूदनेति संबोधयन् तमोरजसोः सूदनेन मम चित्तं त्वमचञ्चलं संपादयितुं समर्थोऽसीति सूचयति ॥ ३३ ॥

प० टी०—अथैतस्य योगस्य दुःसाध्यत्वं मन्यमानोऽर्जुनः प्राह—योऽयमिति । मनसः साम्येन विक्षेपशून्येन योऽयं योगः केवलात्माकारावस्थानुरूपस्त्वया प्रोक्त एतस्याहं शाश्वतीं स्थितिं न पश्यामि कुतो मनसश्चञ्चलत्वादानेकाविक्षेपैरास्थिरत्वाद्, अत एव मधुसूदनेति संबुद्धिः, यतो मध्वादिवैत्यनिबर्हणे शक्तोऽसि परं त्वस्मन्मनो निग्रहीतुं कुण्ठितशक्तिः सन्नकिञ्चित्करानस्मानेवोपदिशसीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

रा० टी०—भगवदुक्तयोगस्याननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यमाशङ्कते—योऽयमिति । हे मधुसूदन साम्येन भगवतः साम्येन सर्वत्रैक्येन तथा भगवदनुवर्तिषु चात्मोपम्यरूपसाम्येनेति वा मनस एकाग्रत्वेनेति वा, योऽयं ध्यानयोगस्त्वया प्रोक्तः एतस्य योगस्य चञ्चलत्वात्स्थिरां स्थितिं न पश्यामि ॥ ३३ ॥

चञ्चलं हि मनः कृष्णं प्रमाथि बलवद्दृढम् ॥
तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोऽपि सुदुष्करम् ॥ ३४ ॥

त० टी०—उक्तं मनसश्चञ्चलत्वं सर्वजनप्रसिद्धमेवेति स्फुटयति—चञ्चलमिति । चञ्चलं चपलस्वभावं मनः हि प्रसिद्धमेवैतत् । हे कृष्णेति संबोधनेन स्वभक्तपापकर्षकत्वं यमेदं प्राप्तं मनोनिग्रहरूपदुःखं निरासयेति सूचितम् । पुनः कीदृशं मनः प्रमाथि प्रमथनशीलं देहेन्द्रियाणां शोभकम् । किंच बलवत् अभीष्टविषयाभिमुखं सत् ततो निवर्तयितुमशक्यम् । किंच दृढं विविधविषयवासनानुबद्धतया भेत्तुमशक्यम् । तथाच चञ्चलस्य प्रमाथिनो दृढतया बलवत्तरस्य मनसो निग्रहं दुष्करमहं मन्ये । यथाऽऽकाशे दोभूयमानस्य प्रबलस्य वायोर्धटादिषु निरोधनमशक्यं तथा मनसोऽपीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

म० टी०—सर्वलोकप्रसिद्धत्वेन तदेव चञ्चलत्वमुपपादयति—चञ्चलमिति । चञ्चलमत्यर्थं चलं सदा चलनस्वभावं मनः हि प्रसिद्धमेवैतत् भक्तानां पापादिवेशान् सर्वथा निवारयितुमशक्यानपि कृषति निवारयति तेषामेव सर्वथा प्राप्तुमशक्यानपि पुरुषार्थानाकर्षति प्रापयतीति वा कृष्णस्तेन रूपेण संबोधयन् दुर्निवारमपि चित्तचञ्चल्यं निवार्य दुष्प्रापमपि समाबिसुखं त्वमेव प्रापयितुं शक्नोषीति सूचयति । न केवलमत्यर्थं चञ्चलं किंतु प्रमाथि शरीरमिन्द्रियाणि च प्रमथितुं शोभयितुं शीलं यस्य तत् शोभकतया शरीरेन्द्रियसंघातस्य विषयताहेतुरित्यर्थः । किंच बलवत् अभिप्रेताद्विषयाकेनाप्युपायेन निवारयितुमशक्यम् । किंच दृढं विषयवासनासंघट्टानुस्यूततया भेत्तुमशक्यम् । तन्तुनागवदच्छेद्यमिति भाष्ये तन्तुनागो नागपाशः, ताश्चतनीति गुर्जरपौ प्रसिद्धो महादहनवासी जन्तुविशेषो वा । तस्यासिद्धतया बलवतो बलवत्तया प्रमाथिनः प्रमाथितयाऽतिचञ्चलस्य महामत्तवनगजस्येव मनसो निग्रहं निरोधं निर्वृत्तिकतयाऽवस्थानं सुदुष्करं सर्वथा कर्तुमशक्यमहं मन्ये वायोरेव यथाकाशे दोभूयमानस्य वायोर्निञ्चलत्वं संपाद्य निरोधनमशक्यं तद्वदित्यर्थः । अयं भावः जातेऽपि तत्त्वज्ञाने प्रारब्धकर्मभोगाय जीवतः पुरुषस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वसुखदुःखरागद्वेषादिलक्षणश्चित्तधर्मः क्लेशहेतुत्वाद्वाधितानुवृत्त्यापि बन्धो भवति चित्तवृत्तिनिरोधरूपेण तु योगेन तस्य निवारणं जीबन्मुक्तिरित्युच्यते । यस्याः संपादनेन स योगी परमो मत इत्युक्तम् । तत्रेदमुच्यते—बन्धः किं साक्षिणो निवार्यते किं वा चित्तात् । नाद्यस्तत्त्वज्ञानेनैव साक्षिणो बन्धस्य निवारितत्वात् । न द्वितीयः स्वभावविपर्ययायोगान् विरोधिसद्भावाच्च । नहि जलादाद्रत्वमशेषोष्णत्वं निवारयितुं शक्यते 'प्रतिक्षणपरिणामिनो हि भावा ऋते चितिशक्तेः' इतिन्यायेन प्रतिक्षणपरिणामस्वभावत्वाच्चित्तस्य प्रारब्धभोगेन च कर्मणा कृत्स्नाऽविद्यातत्कार्यनाशने प्रवृत्तस्य तत्त्वज्ञानस्यापि प्रतिबन्धं कृत्वा स्वफलदानाय देहेन्द्रियादिकमवस्थापितम् । न च कर्मणा स्वफलसुखदुःखादिभोगश्चित्तवृत्तिभिर्विना संपादयितुं शक्यते तस्माद्यद्यपि स्वाभाविकानामपि चित्तपरिणामानां कथंचिद्योगेनाभिभवः शक्येत कर्तुं तथापि तत्त्वज्ञानादिव योगादपि प्रारब्धफलस्य कर्मणः प्राबल्यादवश्यंभावेन चित्तस्य चाञ्चल्ये योगेन तन्निवारणमशक्यमहं स्वावबोधेन मन्ये । तस्मादनुपपन्नमेतद्वात्मौपम्येन सर्वत्र समदर्शा परमो योगी मत इत्यनुनस्याक्षेपः ॥ ३४ ॥

शृ० टी०—यदुक्तं तदेव सविशेषं विस्पष्टयति—चञ्चलमिति । 'कृषिर्भूवाचकः शब्दोणश्च निर्वृत्तिवाचकः । तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते' इति सदानन्दस्वरूपत्वात्परमात्मा कृष्ण इत्युच्यते तस्य संबुद्धिर्हे कृष्ण मनश्चञ्चलं चपलं यद्यपि पदमणां चञ्चलत्वमस्ति तथापि तत्कृतोऽनर्थः कश्चिदपि नास्ति न तथेदं किंतु प्रमाथि च तत्तद्विषयवासनाभिस्तत्कार्यं रागद्वेषलोभादिवोगैश्च धारमपि पुरुषः प्रमथति विशोभयतीति प्रमाथि प्रमथनशीलं पण्डितमपि परवशं करोतीत्यर्थः । यद्यपि विषादेः प्रमथनशीलत्वमस्ति तथापि मन्त्रादिना तन्निग्रहीतुं शक्यते न तथेदं किंतु बलवत्प्रारब्धवन्महानवतत्त्वशक्त्याऽप्येवमपि मन्त्रादिसाधनेर्निरोद्धुं शक्यत इत्यर्थः । यथा महावेगवतां बाणानां साधनान्तरेण लेदः सिध्यति न तथैतस्य लेदः संभवति तत्कथमिति चेदृढं वज्रसारं सूक्ष्मं च लेदस्य विषयो न भवति यत् एवमलक्षणं मन-

स्तव एतस्य मनसो वायोरिव निग्रहं सुदुष्करं मन्ये उपायकोटिभिः सुतरां निरोद्धुमशक्यं मन्ये इत्यर्थः ।
'अप्यन्धिपानान्महतः सुमेरुमूलनादपि । अपि वह्न्यशनात्साधो विषमश्चित्तनिग्रहः' इत्यादिशास्त्रप्रसि-
द्धियोत्तनार्थो हिशब्दः ॥ ३४ ॥

श्री० टी०—एतत्स्फुटयति—चञ्चलमिति । चञ्चलं स्वभावेनैव चपलं, किंच प्रमाथि प्रमथनशीलं देहे-
न्द्रियक्षोभकमित्यर्थः । किंच बलवद्विचारेणापि जेतुमशक्यम् । किंच दृढं विषयवासनानुबद्धतया दुर्भेद्यम्
अतो यथाऽऽकाशे दोधूयमानस्य वायोः कुम्भादिषु निरोधनमशक्यं तथा तस्य मनसोऽपि निग्रहं निरोधं
सुदुष्करं सर्वथा कर्तुमशक्यं मन्ये ॥ ३४ ॥

स० टी०—अत्यर्थचलशीलं हि प्रसिद्धं मन एव तत् ॥ हे कृष्ण भक्तदोषाणां सर्वथा विनिवारक
॥ १ ॥ इन्द्रियाणां शरीरस्य क्षोभकत्वात्प्रमाथि तत् ॥ नैव केनाप्युपायेन नियन्तुं शक्यते बलात् ॥ २ ॥
दृढं भेतुमशक्यं चाप्यच्छेद्यं तन्तुनागवत् ॥ अनादिवासनाजालैः स्पृतत्वेन निरङ्कुशम् ॥ ३ ॥ महाम-
त्तगजस्येव वनस्थस्यास्य निग्रहम् ॥ निर्वृत्तिकृत्या सम्यगवस्थानं सुदुष्करम् ॥ ४ ॥ यथा दोधूयमानस्य
वायोराकाशगामिनः ॥ निरोधो घटवेदमादौ कर्तुं कैश्चिन्न शक्यते ॥ ५ ॥ अप्यन्धिपानान्महतो मेरो-
रुन्मूलनादपि ॥ अपि वह्न्यशनात्साधो विषमश्चित्तनिग्रहः ॥ ६ ॥ इत्येवं मनसो दाढ्यं बासिष्ठे
सम्यगीरितम् ॥ ७ ॥ ३४ ॥

भा० टी०—मनश्चञ्चलत्वं प्रसिद्धमित्याह—चञ्चलमिति । चञ्चलं प्रसिद्धं मनः भक्तजनमायाकर्षणात्कृ-
ष्णः तस्य संशोधनं हे कृष्णेति । तथाच कृष्णेति संशोधयन् मम मनःस्थिरताप्रतिबन्धकीभूतपापाद्यपकर्षणं कु-
र्विति सूचयति । न केवलमत्यन्तचञ्चलमेवापि तु प्रमाथि च प्रमथ्नाति विक्षिपति परवशीकरोति देहेन्द्रिया-
दीनीति प्रमाथि प्रमथनशीलम् । किंच बलवत्तरं केनचिन्नियन्तुमशक्यम् । किंच दृढं नागपाशवदच्छेद्यं
तस्यैवंभूतस्य मनसो निग्रहं वायुनिग्रहमिव सुदुष्करमतिकष्टतरमहं मन्ये स्वबुद्ध्या जानामि । चञ्चलमिति
विशेषणेन साम्पूरूपस्य योगस्य स्थिरां स्थितिं कर्तुमयोग्यमित्युक्तम् । इन्द्रियानिपहेण तस्याचञ्चलत्वं संपा-
दनीयमित्याशङ्क्य प्रमाथीत्युक्तम् । बलवदित्यनेन प्रमथनसामर्थ्यं मनसः प्रदर्शितम् । दृढमिति विषयलाभ-
स्यात् विच्छेत्तुमशक्यमिति विवेकः ॥ ३४ ॥

प० टी०—अथ पुनः प्रश्नार्थमेव प्रकटयति—चञ्चलमिति । भो कृष्ण तस्य मनसो निग्रहं निरोधं
सुदुष्करं सुतरां दुःखेन कर्तुमशक्यं मन्ये । कस्येव वायोरिव । यथाकाशे दोधूयमानस्य वायोः कुम्भादिषु
निरोधः कर्तुं न शक्यते नहि वायोरेकत्रावस्थानं युज्यते तद्वत् । अथ तस्य दुर्निग्रहत्वं चतुर्भिः प्रकारै-
रुपन्यस्यति—चञ्चलमिति । चञ्चलमेकत्रानवस्थितं, प्रमाथि प्रमथनशीलं देहेन्द्रियक्षोभकं, बलवद्विचारे-
णापि जेतुमशक्यम्, दृढमनादिविषयवासनानुबद्धतया वैराग्यादिना दुर्भेद्यम् ॥ ३४ ॥

रा० टी०—चञ्चलत्वादित्यत्र कस्येति शङ्कां निरस्यन्मनोनिग्रहेणास्तु योगस्य स्थिरतेति शङ्कां निराह—
चञ्चलमिति । मनश्चञ्चलं हि प्रसिद्धम् । प्रमाथि प्रमथनशीलं देहेन्द्रियक्षोभकं किंच बलवत् विवेके-
नापि जेतुमशक्यम् । दृढं विषयवासनानुबद्धतया दुर्भेदं साधुविषये जेतुमशक्यम् । अत आकाशे दोधूयमा-
नस्य वायोः वस्त्रेण कुम्भादिना वा निरोधनमशक्यं यथा तथा तस्य मनसो निग्रहं निरोधनं दुष्करमहं
मन्ये जानामि ॥ ३४ ॥

श्रीभगवानुवाच—असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ॥

अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥ ३५ ॥

त० टी०—अथार्जुनवचनोक्तार्थाङ्गीकारपूर्वकं मनोनिग्रहोपायं श्रीभगवानुवाच—असंशयमिति । तत्र तावत्सामान्यजनेन यत्कर्तुमशक्यं तत् प्रयत्नवता पुरुषविशेषेण कर्तुं शक्यमित्यभिप्रायेण संबोधयति—हे महाबाहो शत्रुनिग्रहणे महान्तौ बाहू यस्यैवंभूतस्त्वं मनोरूपशत्रुनिग्रहे समर्थो भविष्यसीति भावः । हे कौन्तेय चञ्चलत्वादिना वायुवन्मनो दुर्निग्रहं दुःखेनापि ग्रहीतुमशक्यमिति यद्वीर्यं तदसंशयं नास्त्यत्र संशयस्तथाऽपि कातरतां विहाय प्रयत्नेन निग्राह्यमित्याह—अभ्यासेनेति । तुशब्दः प्रयत्नशैथिल्यव्यावृत्तिपरः । अभ्यासेन मनोवृत्तेः शनैः शनैर्विषयवैमुख्यकरणपूर्वकमात्माभिमुखीकरणमभ्यासस्तेन । विषयवैमुख्यकरणेऽपि हेतुः—वैराग्येण चेति । आत्मव्यतिरिक्तेषु विषयेषु दोषबुद्धयुत्पादनेन तदुपेक्षणं वैराग्यं, तेन च गृह्यते वशीक्रियते ॥ ३५ ॥

म० टी०—तमिममाक्षेपं परिहरन् श्रीभगवानुवाच—असंशयमिति । सम्यग्विदितं ते चित्तचेष्टितमतो निग्रहीतुं शक्यसीति संतोषेण संबोधयति—हे महाबाहो महान्तौ साश्चान्महादेवेनापि सह कृतप्रहरणौ बाहू यस्येति निरतिशयमुत्कर्षं सूचयति । प्रारब्धकर्मप्राबल्यादसंयतात्मनो दुर्निग्रहं दुःखेनापि निग्रहीतुमशक्यं प्रमाथि बलवद्बलमिति विशेषणत्रयं पिण्डीकृत्यैतदुक्तं चलं स्वभावचञ्चलं मन इत्यसंशयं नास्त्येव संशयोऽत्र सत्यमेवैतद्वीर्यीत्यर्थः । एवं सत्यपि संयतात्मना समाधिमात्रोपायेन योगिनाऽभ्यासेन वैराग्येण च गृह्यते निगृह्यते सर्ववृत्तिशून्यं क्रियते तन्मन इत्यर्थः । अनिग्रहीतुरसंयतात्मनः सकाशात्संयतात्मनो निग्रहीतुर्विशेषद्योतनाय तुशब्दः । मनोनिग्रहेऽभ्यासवैराग्ययोः समुच्चयबोधनाय चशब्दः । हे कौन्तेयेतिपितृष्वसृपुत्रस्त्वमवश्यं मया सुखीकर्तव्य इति स्नेहसंबन्धसूचनेनाश्यासयति । अत्र प्रथमार्धेन चित्तस्य दृढनिग्रहो न संभवतीति द्वितीयार्धेन तु क्रमनिग्रहः संभवतीत्युक्तम् । द्विविधो हि मनसो निग्रहः दृढेन क्रमेण च । तत्र चक्षुःश्रोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि वास्पाण्यादीनि कर्मेन्द्रियाणि च तद्गोलकमात्रोपरोधेन दृढाभिरुद्धान्ते दृढान्तेन मनोऽपि दृढेन निग्रहीष्यामीति मूढस्य भ्रान्तिर्भवति । न च तथा निग्रहीतुं शक्यते तद्गोलकस्य हृदयकमलस्य निरोद्धुमशक्यत्वान् । अत एव च क्रमनिग्रह एव युक्तः । तदेतद्भगवान् वसिष्ठ आह ‘उपविश्योपविश्यैव चित्तज्ञेन मुहुर्मुहुः । न शक्यते मनो जेतुं विना युक्तिमनिन्दिताम् ॥ अकुशेन विना मत्तो यथा दुष्टमतङ्गजः । अध्यात्मविद्याधिगमः साधुसङ्गम एव च ॥ वासनासंपरित्यागः प्राणस्पन्दनिरोधनम् । एतास्ता युक्तयः पुष्टाः सन्ति चित्तजये किल ॥ सतीषु युक्तिष्वेतासु दृढाभिरुद्धमयन्ति ये । चेतस्ते दीपमुत्सृज्य विनिम्रन्ति तमोश्चनैः’ इति । क्रमनिग्रहे चाध्यात्मविद्याधिगम एक उपायः । सा हि दृश्यस्य मिथ्यात्वं दृग्बस्तुनश्च परमार्थसत्यपरमानन्दस्वप्रकाशत्वं बोधयति । तथा च सत्येतन्मनः स्वगोचरेषु दृश्येषु मिथ्यात्वेन प्रयोजनाभावं प्रयोजनवति च परमार्थसत्यपरमानन्दरूपे दृग्बस्तुनि स्वप्रकाशत्वेन स्वागोचरत्वं बुद्ध्या निरिन्धनाभिव्यक्त्ययमेवोपशाम्यति यस्तु बोधितमपि तत्त्वं न सम्यग्बुध्यते यो वा विस्मरति तयोः साधुसङ्गम एवोपायः । साधवो हि पुनः पुनर्बोधयन्ति स्मारयन्ति च । यस्तु विद्यामदादिदुर्वासनया पीड्यमानो न साधूननुवर्तितुमुत्सहते तस्य पूर्वोक्तविवेकेन वामनापरित्याग एवोपायः । यस्तु वासनानामतिप्राबल्यात्तास्त्यक्तुं न शक्नोति तस्य प्राणस्पन्दनिरोध एवोपायः । प्राणस्पन्दवासनयोश्चित्तप्रेरकत्वात्तयोर्निरोधे चित्तशान्तिरुपपद्यते । तदेतदाह स एव ‘द्वे बीजे चित्तबृक्षस्य प्राणस्पन्दनवासने । एकस्मिन् च तयोः क्षीणे क्षिपं द्वे अपि नश्यतः ॥ प्राणायामदृढाभ्यासैर्युक्त्या च गुरुदत्तया । आसनाशनयोगेन प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥ असङ्ख्यवहारित्वाद्भवभावनवर्जनाम् । शरीरनाशदर्शित्वाद्वासना न प्रवर्तते । वासनानासंपरित्यागाच्चित्तं गच्छत्यचित्ताम् ॥ प्राणस्पन्दनिरोधाच्च यथेच्छसि तथा कुरु । एतावन्मात्रं मन्ये रूपं चित्तस्य राघव ॥ यज्ञावर्नं वस्तुनोऽन्तर्बस्तुत्वेन रसेन च । अवा न भाव्यते किञ्चिद्वैशोपादेयरूपि यत् ॥ स्वीयते

सकलं त्यक्त्वा तदा चित्तं न जायते । अवासनत्वात्सततं यदा न मनुते मनः ॥ अमनस्ता तदोदेति पर-
मात्मपदप्रदा ' इति । अत्र द्वैवेवोपायौ पर्यवसितौ प्राणस्पन्दनिरोधार्थमभ्यासः वासनापरित्यागार्थं च
वैराग्यमिति । साधुसङ्गमाध्यात्मविद्याधिगमौ त्वभ्यासवैराग्योपपादकतयान्यथासिद्धौ तयोरेवान्तर्भवतः ।
अत एव भगवताऽभ्यासेन वैराग्येण चेति द्वयमेवोक्तम् । अत एव भगवान् पतञ्जलिरसूत्रयत् ' अभ्या-
सवैराग्याभ्यां तन्निरोधः ' इति । तामां प्रागुक्तानां प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतिरूपेण पञ्चविधानामन-
न्तानामासुरत्वेन छिष्टानां दैवत्वेनाछिष्टानामपि वृत्तीनां सर्वासामपि निरोधो निरिन्धनाभिब्रदुपशमाख्यः
परिणामोऽभ्यासेन वैराग्येण च समुचितेन भवति । तदुक्तं योगभाष्ये—चित्तनदीनामोभयतो बाहिनी
बहति कल्याणाय बहति पापाय च । तत्र या कैवल्यप्राग्भारा विवेकनिष्ठा सा कल्याणबहा या त्ववि-
वेकनिष्ठा संसारप्राग्भारा सा पापबहा । तत्र वैराग्येण विषयस्रोतः खिलीक्रियते विवेकदर्शना-
भ्यासेन च कल्याणस्रोत उद्घाट्यते इत्युभयाधीनश्चित्तवृत्तिनिरोध इति । प्राग्भारानिष्पदे 'तदा विवेकनिष्ठा
कैवल्यप्राग्भारं चित्तम्' इत्यत्र व्याख्याते । यथा तीव्रवेगोपेतं नदीप्रवाहं सेतुवन्धनेन निवार्य कुल्याप्रणयनेन
क्षेत्राभिसुखं तिर्यक्प्रवाहान्तरमुत्पाद्यते तथा वैराग्येण चित्तनद्या विषयप्रवाहं निवार्य समाध्यभ्यासेन प्र-
शान्तवाहिता संपाद्यते इति द्वारभेदात्समुच्चय एव । एकद्वारत्वे हि ब्रीहियववद्विकल्पः स्यादिति मन्त्रजप-
देवताध्यानादीनां क्रियारूपाणामावृत्तिलक्षणोऽभ्यासः संभवति । सर्वव्यापारोपरमस्य तु समाधेः को ना-
माभ्यास इति शङ्कां निवारयितुमभ्यासं सूत्रयति स्म ' तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यासः ' इति । तत्र स्वरूपाव-
स्थिते दृष्टरि शुद्धे चिदात्मनि चित्तस्यावृत्तिकस्य प्रशान्तवाहितारूपा निश्चलता स्थितिस्तदर्थं यन्नो मानस
उत्साहः स्वभावचाञ्चल्याद्बहिःप्रवाहशीलं चित्तं सर्वथा निरोत्स्यामीत्येवंविधः स आवर्त्यमानोऽभ्यास
उच्यते । 'स तु दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारासेवितो दृढभूमिः' अनिर्वदेन दीर्घकालासेवितो विच्छेदाभावेन निर-
न्तरासेवितः सत्कारेण श्रद्धातिशयेन वासेवितः सोऽभ्यासो दृढभूमिर्विषयसुखवासनया चालयितुमशक्यो
भवति । अदीर्घकालत्वे दीर्घकालत्वेऽपि विच्छिद्य विच्छिद्य सेवने श्रद्धातिशयाभावे च लयविक्षेपकषाय-
सुखास्वादानामपरिहारे व्युत्थानसंस्कारप्राबल्याद्दृढभूमिरभ्यासः फलाय न स्यादिति त्रयमुपात्तम् । वै-
राग्यं तु द्विविधमपरं परं च । यतमानसंज्ञाव्यतिरेकसंज्ञैकेन्द्रियसंज्ञावशीकारसंज्ञाभेदैरपरं चतुर्धा । तत्र
पूर्वभूमिजयेनोत्तरभूमिसंपादनविवक्षया चतुर्थभवासूत्रयत् ' दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा
वैराग्यम् ' इति । त्रियोऽन्नपानमैश्वर्यमित्यादयो दृष्टा विषयाः, स्वर्गो विदेहता प्रकृतिलय इत्यादयो वैदिकत्वे-
नानुश्रविका विषयास्तेषुभयविधेष्वपि सत्यामेव तृष्णाया विवेकतारतम्येन यतमानादित्रयं भवति । अत्र
जगति किं सारं किमसारमिति गुरुशास्त्राभ्यां ज्ञास्यामीत्युद्योगो यतमानम् । स्वचित्ते पूर्वविद्यमानदोषाणां
मध्येऽभ्यस्यमानविवेकनैते पक्वाः एतेऽवशिष्टा इति चिकित्सकवद्विवेचनं व्यतिरेकः । दृष्टानुश्रविकविषयप्र-
वृत्तेर्दुःखात्मत्वबोधेन बहिरिन्द्रियप्रवृत्तिमजनयन्त्या अपि तृष्णायाः औत्सुक्यमात्रेण मनस्यवस्थानमेके-
न्द्रियम् । मनस्यपि तृष्णाशून्यत्वेन सर्वथा वैतृष्ण्यं तृष्णाविरोधिनी चित्तवृत्तिर्ज्ञानप्रसादरूपा वशीकारसंज्ञा
वैराग्यं संप्रज्ञातस्य समाधेरन्तरङ्गं साधनमसंप्रज्ञातस्य तु बहिरङ्गम् । तस्य त्वन्तरङ्गसाधनं परमेव वैरा-
ग्यम् । तच्चासूत्रयत् ' तत्परं पुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्ण्यम् ' इति । संप्रज्ञातसमाधिपटवेन गुणत्रयात्मकाद्यधा-
नाद्विकल्पस्य पुरुषस्य ख्यातिः साक्षात्कार उत्पद्यते । तत्तद्भाष्येऽप्युपपन्नव्यवहारेषु वैतृष्ण्यं यन्नवति तत्परं
श्रेष्ठं फलभूतं वैराग्यं तत्परिपाकनिमित्ताच्च चित्तोपशमपरिपाकादविलम्बेन कैवल्यमिति ॥ ३९ ॥

श्लो० टी०—मनसो दुर्निग्रहत्वं यत्तल्लोकशास्त्रप्रसिद्धमेवेत्यङ्गीकृत्य तदेवानुबदन् मुमुक्षोस्तन्निग्रहसाधनं
च प्रतिपादयति श्रीभगवान्—असंज्ञपमितिद्व्याभ्याम् । यद्यपि चञ्चलत्वात्प्रमाथित्वाद्बलवत्त्वादुदत्तत्वाच्च

मनसो दुर्निग्रहत्वे त्वसंशयं संशयो नास्ति तथापि तन्निग्रहोपायस्त्वेवमेवोच्यते सं शृणु । वैराग्येण श्रुतिस्मृ-
तियुक्तिभिद्वक्करीत्या सर्वस्यापि च विद्वत्स्य सिध्यात्वमेव सम्यक्पश्यतो विदुषः विषयेष्वसत्त्वतुच्छत्वब-
न्धकत्वबुद्धिः सम्यगुदेति । तथा च तीव्रमोक्षेच्छया च समुत्पन्नं यद्विषयवैरस्यं तदेव वैराग्यं, तेन वैराग्येण
गृह्यते मनो निगृह्यते पदार्थमिध्यात्वज्ञानेन रागाद्वैपादिदोषास्तद्देहेतवो विनिवर्तन्ते, तन्निवृत्त्या मनो वश-
वर्ति निश्चलं च भवतीत्यर्थः । ननु रागाद्वैपादिदोषशून्येषु बालादिषु मनश्चाश्रयमेव दृश्यते कथं रागाद्वैपा-
दिराहित्येन वैराग्यमात्रेण च मनसो निश्चलत्वं सिध्यतीत्याशङ्क्यां न तेषां पदार्थमिध्यात्वज्ञानं, रागाद्य-
भावश्च, न संभवति मनोनैश्चल्यं च तथाप्यङ्गभावे सत्यङ्गमात्रेण कार्यं न सिध्यत्यतोऽङ्गिना भवितव्य-
मित्याशयेनाह—अभ्यासेनेति । विजातीयप्रत्ययतिरस्कारपूर्विका सजातीयप्रत्ययानुत्तिरम्यासस्तेन तीव्रमोक्षे-
च्छातीव्रवैराग्यैकसाधनेन चिरकालं नित्यनिरन्तरभाविना ब्रह्मप्रत्ययाभ्यासेन विजातीयप्रत्ययानां निःशे-
षविनाशे सति तत्तद्वासनानां निःशेषसंक्षयान् 'निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः' इतिन्यायेन चलन-
निमित्तानां ब्रह्मवासनानामपाये मनः स्वयमेव निश्चलं भवत्यतस्तीव्रमोक्षेच्छावैराग्यसंवलितसत्प्रत्य-
याभ्यास एव मनोनिग्रहे तज्ज्ञेयस्य च परमकारणं तेनैव सम्यगनुष्ठितेन मनो निश्चलं भवतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

श्री० टी०—तदुक्तं चञ्चलत्वादिकमङ्गीकृत्यैव मनोनिग्रहोपायं श्रीभगवानुवाच—असंशयमिति । चञ्च-
लत्वादिना मनो निरोद्धुमशक्यमिति यद्वदसि एतन्निःसंशयमेव तथापि तु विग्राह्यमित्यन्तनपूर्वकमभ्यासेन पर-
मात्माकारप्रत्ययानुत्तया विषयवैतृष्ण्येन च गृह्यते निगृह्यते । अभ्यासेन लयप्रतिबन्धाद्वैराग्येण च निश्चेष्टप्र-
तिबन्धादुपरतवृत्तिकं सत्परमात्माकारेण परिणतं निष्ठतीत्यर्थः । तदुक्तं योगशास्त्रे—'मनसो वृत्तिशून्यस्य
प्रज्ञाकारतया स्थितिः । याऽसंप्रज्ञाऽनागासौ समाधिरभिधीयते' इति ॥ ३९ ॥

स० टी०—इत्येवमनुनप्रश्नं श्रुत्वा च भगवद्गुरुः ॥ सत्यमेवं यथा द्रुपे चञ्चलं मन आधिदम् ॥ १ ॥
महाबाहुतया त्वं तु निग्रहीतुं च शक्यमि ॥ प्रारब्धकर्मावल्याभ्ररेणासंयतात्मना ॥ २ ॥ दुःखेनापि
मनोऽशक्यं निग्रहीतुं चलं दृढम् ॥ एवं मत्पि धीरेण गतासौ तत्परेण तन् ॥ ३ ॥ अभ्यासेन विशु-
द्धेन वैराग्येण निगृह्यते ॥ अभ्यासो नाम कर्त्तव्यविचिन्तनमौ निरन्तरम् ॥ ४ ॥ समानप्रत्ययानुत्तिश्चित्त-
स्याधिव्योगिनः ॥ दृष्टादृष्टेषु भोगेषु दोषप्रसक्तदर्शनान् ॥ ५ ॥ विषयेषु यद्वैतृष्ण्यं वैराग्यं तदुदीरि-
तम् ॥ ताभ्यां निगृह्यते तस्यात्यन्तविश्लेषशीलता ॥ ६ ॥ ३९ ॥

भा० टी०—प्रश्नमभिनन्दन् श्रीभगवानुवाच—असंशयमिति । असंशयं भवञ्चलं दुर्निग्रहं चेत्यस्मिन्नर्थे
संशयो नास्ति । यद्यपि दुर्निग्रहं तथापि तु अभ्यासेन चित्तभूते कस्यांचिद्विजातीयप्रत्ययानन्तरितसमा-
नप्रत्ययानुत्तिलक्षणेन वैराग्यं नाम दृष्टादृष्टेषु भोगेषु दोषप्रसक्ताभ्यामाद्वैतृष्ण्यं तेन च गृह्यते विश्लेषत्वा-
दिकं त्यक्त्वा निरुध्यत इत्यर्थः । पूर्वार्धे महाबाहो इति संबोधयन्महाबाहुनाऽतिबलेन जितनिवासकवचा-
दिना त्वयापि यद्येवमुच्यते तर्हि मनसो दुर्निग्रहत्वे संशयो नास्तीति सूचयति । बाह्याविवलसाध्यो मनसो
निग्रहो न भवति किंत्वभ्यासवैराग्यसाध्यः यथातिप्रबले राजभिः स्वगृहे वासयितुं दुर्घटो दुर्वासा अपि तत्र
मात्राऽवलया कुन्त्या विषयेषु वैराग्येण तत्सेवनपरत्वं परित्यज्य तच्छुश्रूषाभ्यासेन च स्वगृहे निवासितः प्रमा-
दितश्च तथा त्वं तत्पुत्रो मदुक्तेनोपायेन दुर्निग्रहमपि मनो निग्रहीतुं योग्योऽसीति सूचयन्नाह—हे कौन्तेयसि ३९

प० टी०—अथ द्विप्रकारं निग्रहोपायमुपदिशन् भगवानाह—असंशयमिति । चञ्चलत्वादिसंशयं मनो
निरोद्धुमशक्यमिति यद्वदसि तदसंशयं निःसंशयमेव । तथापि अभ्यासेन वैराग्येण च गृह्यते वशवर्ति-
यते । तत्राभ्यासो नाम निरन्तरमात्मानुष्ठानं वैराग्यं च विषयवैरस्यम् । नन्वेतत्परस्परश्रयमिति प्रति-
भाति यतो मनसि निगृहीतेऽभ्यासो वैराग्यं वा सिध्यति तथाभ्यासवैराग्याभ्यां मनो निगृह्यत इति चेत्स-

त्यम् । एतस्योभयस्य विचाराधीनत्वात् तत्प्रभोत्तरं भगवता प्रागेव दत्तं शनैः शनैरुपरमेदिति, तदेव अभ्यासेन च कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते इत्यनेन स्मारितम् । तथाहि । तत्र परमार्थप्राप्तौ तावदात्मविचार एव शरणमिति “द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यः” इति । तथा “वेदाहमेतम्” इत्यादिश्रुतयो वदन्ति । तत्रात्मा देहेन्द्रियादिविलक्षणस्तद्रूपत्वान्नाहि घटद्रष्टा घट एव संभवति । अथ स कौटिल्यस्तीति विचारे तावद्-परसादिग्राहकत्वे प्रतिक्षणमन्वेपणीयः स एव प्रस्तुतमभ्यासः । तथोत्पत्तेरनन्तरमेतावत्समर्थं मया सुख-दुःखयोर्मध्ये किमधिकमनुभूतमिति परामर्शं वाच्यपौगण्डकैशोरयौवनवार्धकाद्यवस्थासु बहुतरं दुःखमेव स्मर्यते । तथा विषयलाभार्थं प्रयत्नो भूयान् प्राणपर्यवसायी वाऽतः स दुःखरूपो भोगसमयस्तु निषेधमात्रं तावदेव सुखं तदपि मत्स्यामिपन्न्यायेन परिणतिविरसत्वाद्दुःखपर्यवसाय्येवेति विचारेण वैराग्यप्रकारः । किंच चञ्चले विषयलोलुपेऽपि मनस्यभ्यासो विरागश्च संभवति । तदुक्तं योगशास्त्रे—‘यत्रैव याति चपलं ननु चित्तमेतत्तत्रैव भाति परमेश्वर एव साक्षात् । प्राग्दुःखदोऽथ विरमे विरसः पदार्थस्त्वात्मा चिरं’ सुखं इत्यानिशं विचिन्त्य’ इति । अत एव कौन्तेय महाबाहो इति संबुद्ध्या विवेकत्यागयोर्ग्रहणम् । वयं त्वात्म-भावस्थाः साहाय्यं करिष्याम एवेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

रा० टी०—अर्जुनोक्तं मनश्चाञ्चल्यादिकमङ्गीकृत्य मनोनिग्रहोपायं भगवानाह—असंशयमिति । हे महाबाहो स्वभावतश्चञ्चलं मनाऽसंशयं यथा भवति तथा दुर्निग्रहं दुःखेन निरोध्यं तथाप्यभ्यासवैराग्याभ्यां तु निगृह्यते ॥ ३५ ॥

असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः ॥

वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवाप्तुमुपायतः ॥ ३६ ॥

न० टी०—अन्यथाऽन्यस्य न योगप्राप्तिरित्याह—असंयतात्मनेति । असंयतो विषयेभ्यो न निगृही-त आत्मा मनो येन सः, असंयतात्मा तेन पुरुषेण योगः पूर्वाक्तयोगः समत्वदर्शनलक्षणे दुष्प्रापः प्राप्नु-मशक्य इति मे मतिर्मम संमतिः । वश्यात्मना तु अभ्यासवैराग्याभ्यां वश्यत्वं प्रापित आत्मा मनो येन स वश्यात्मा तेन यतता प्रयत्नं कुर्वता उपायत उक्तोपायेन योगोऽवाप्तुं शक्यः ॥ ३६ ॥

म० टी०—यत्तु त्वमवोचः प्रारब्धभोगेन कर्मणा तत्त्वज्ञानादपि प्रबलेन स्वफलदानाय मनसो वृत्ति-पूर्वाधमानासु कथं तासां निरोधः कर्तुं शक्य इति तत्रोच्यते—असंयतात्मनेति । उत्पन्नेऽपि तत्त्वसाक्षा-त्कारे वेदान्तव्याख्यानादिव्यासङ्गादालस्यादिदोषाद्वाऽभ्यासवैराग्याभ्यां न संयतो निरुद्ध आत्मान्तःकरणं येन तेनासंयतात्मना तत्त्वसाक्षात्कारवतापि योगो मनोवृत्तिनिरोधः दुष्प्रापः दुःखेनापि प्राप्तुं न शक्यते प्रारब्धकर्मकृताश्चित्ताञ्चल्यादिति चेत्त्वं वदसि तत्र मे मतिः मम संमतिस्तत्तथैवेत्यर्थः । केन तर्हि प्रा-प्यते उच्यते वश्यात्मना तु वैराग्यपरिपाकेन वासनाक्षये सति वश्यः स्वाधीनो विषयपारतन्त्र्यशून्य आत्मान्तःकरणं यस्य तेन । तु शब्दोऽसंयतात्मनो वैलक्षण्यद्योतनार्थोऽवधारणार्थो वा । एतादृशेनापि यतता यतमानेन वैराग्येण विषयस्रोतःखिलीकरणेऽप्यात्मस्रोतउद्धाटनार्थमभ्यासं प्रागुक्तं कुर्वता योगः सर्वचित्तवृत्तिनिरोधः शक्योऽवाप्तुं चित्ताञ्चल्यनिमित्तानि प्रारब्धकर्माण्यप्यभिभूय प्राप्तुं शक्यः । कथमतिबलवतामारब्धभोगानां कर्मणामभिभवः । उच्यते—उपायतः उपायात् उपायः पुरुषकारस्तस्य लौकिकस्य वैदिकस्य वा प्रारब्धकर्मपेक्षया प्राबल्यात् । अन्यथा लौकिकानां कृष्यादिप्रयत्नस्य वैदि-कानां ज्योतिष्टोमादिप्रयत्नस्य च वैयर्थ्यापत्तेः सर्वत्र प्रारब्धकर्मसदसत्त्वविकल्पमाप्तात् । प्रारब्धकर्मसत्त्वे तत एव फलप्राप्तेः किं पौरुषेण प्रयत्नेन, तदसत्त्वे तु सर्वथा फलशून्यमव्यक्तं तेनेति । अथ कर्मणः स्वय-

मदृष्टरूपस्य दृष्टसाधनसंपत्तिव्यतिरेकेण फलजननासमर्थत्वादपेक्षितः कृप्याद्यो दुष्टप्रयत्न इति चेद्, योगाभ्यासेऽपि सन्नं समाधानं तत्साध्यायाः जीतन्मुक्तैरपि सुखातिशयरूपत्वेन प्रारब्धकर्मफलान्तर्भावात् । अथवा यथा प्रारब्धफलं कर्म तत्त्वज्ञानात्प्रवृत्तिमिति कल्प्यते दृष्टत्वात् तथा तस्मादपि कर्मणो योगाभ्यासः प्रबलोऽस्तु शास्त्रीयस्य प्रयत्नस्य सर्वत्र ततः प्रागल्भ्यदर्शनात् । तथाचाह भगवान् वसिष्ठः 'सर्वमेवेह हि सदा संसारे रघुनन्दन । सग्नकप्रयुक्तात्सर्वेण पौरुषात्ममवाप्स्यते । उच्छ्राब्धं शास्त्रितं चेति पौरुषं द्विविधं स्मृतम् । तत्रोच्छ्राब्धमनर्थाय परमार्थाय शास्त्रितम् । उच्छ्राब्धं शास्त्रप्रतिपद्धमनर्थाय नरकाय शास्त्रितं शास्त्रविहितं अन्तःकरणशुद्धिद्वारा परमार्थाय चतुर्वर्त्येषु परमाय मोक्षाय 'शुभाशुभाभ्यां मार्गाभ्यां' वहन्ती वासनासरित् । पौरुषेण प्रयत्नेन योजनीया शुभे पथि ॥ अशुभेषु सप्ताविष्टं शुभेष्वेवाऽवतारय । स्वमनः पुरुषार्थेन प्रलेन बलिनां वर ॥ द्वागभ्यासवशाद्याति यदा ते वासनोदयम् । तदाऽभ्यासस्य साफल्यं विद्धि त्वमरिमर्दनं वासना शुभेति शेषः । संदिग्धायांमपि भृशं शुभाभेव समाहर । शुभायां वासनादृष्टौ ताव दोषो न कश्चन ॥ अव्युत्पन्नमना यावद्भवान्ज्ञाततत्पदः । गुरुशास्त्रप्रमाणैस्त्वं निर्णीतं तावदाचर ॥ ततः पक्वपायेण नूनं विज्ञातवस्तुना । शुभोऽप्यसौ त्वया व्याज्यो वासनौवो निरोधिना । इति । तस्मात्साक्षिगतस्य संसारभ्याविवेकनिबन्धनस्य विवेकसाक्षात्कारादुपनयेऽपि प्रारब्धकर्मपर्यवस्थापितस्य चित्तस्य स्वाभिवर्किनामपि वृत्तानां योगाभ्यासप्रयत्नेनापनये सति जीवन्मुक्तः परमो योगी । चित्तवृत्तिनिरोधाभावे तु तत्त्वज्ञानवानप्यपरमो योगीति निद्वगवशिष्टं जीवन्मुक्तिविवेके राविस्तरमनुसंजयेम् ॥ ३६ ॥

श्री० टी०—किंच—असंयतात्मनेति । तीव्रमोक्षेच्छापरिग्रह्याभावयुक्तेनासंयतात्मना असंयतः ज्ञातेऽप्यात्मनि तत्तद्वासनया बहिरेव प्रवृत्तिस्ततोश्चैकालं नित्यं निरन्तरमत्यन्तास्थया ब्रह्मण्यस्यापित आत्मा मनो यस्य तेनासंयतात्मना समाधिमुर्वता यतिना योगो ज्ञानयोगः सदा सर्वत्र ब्रह्मसाप्रदर्शनलक्ष्णोऽप्रतिषेधः शुक्तिकासंदर्शनेन शुक्तिप्रत्ययवदधिप्राप्त्यवहादर्शनसंपुत्पन्नः सन्ततो या ब्रह्मप्रत्ययः स दुष्प्रापः नित्यनिरन्तराभ्यासश्रमदुःखेन विना प्राप्तुमशक्यो दुष्प्राप इति मे भगवत्प्रत्यय मतिर्निश्चयः कृतास्वपि अवणकोटिषु यतेः समाधिना विना सम्यक् दर्शनं न सिध्यतीत्यर्थः । मुमुक्षुर्हितः समाधिनेत सन्नम् ज्ञानं मोक्षश्च सिध्यत्यतः समाधिरेव कर्तव्य इति सूचयितुमाह—अस्यात्मनेति । परमादस्य वैलक्षण्यद्योतनार्थस्तुशब्दः । वश्यात्मना वश्यः स्वायत्तस्तीव्रमोक्षेच्छानां प्रवैराग्याभ्यां सुखं विनाप्यवप्रवर्तिन आत्मा मन इन्द्रियग्रामश्च येन तेन वश्यात्मना यततात्यन्तश्रद्धया यथाकालं यथालक्षणं योगसिद्धयै यत्नं कुर्वतेव यतिना योग उत्कलक्ष्णोऽनेनैवोपायेन अवाप्तुं प्राप्तुं शक्यो भवति नान्येनैवत्यर्थः ॥ ३६ ॥

श्री० टी०—एतावांस्तिह निश्चय इत्याह—असंयतात्मनेति । असंयतात्मा उक्तप्रकारेणाभ्यासवैराग्याभ्यामसंयत आत्मा चित्तं यस्य तेन पुरुषेणायं योगो दुष्प्रापः प्राप्तुमशक्यः अभ्यासवैराग्याभ्यां वश्यो वशवर्ती आत्मा चित्तं यस्य तेन पुरुषेण पुनश्चानेनैवोपायेन प्रयत्नं कुर्वता योगः प्राप्तुं शक्यः ॥ ३६ ॥

स० टी०—ताभ्यामसंयतं यस्य मनो विश्लेषशालिनः ॥ चित्तवृत्तिनिरोधाक्यो योगस्तस्यातिमुर्धमः ॥ १ ॥ प्रारब्धकर्मप्राबल्याच्चाश्वल्यादिमतोऽस्य यत् ॥ दुर्निग्रहत्वं चित्तस्य तत्र मे संगतिर्दूरे ॥ २ ॥ वैराग्यपरिपाकेन वासनानां क्षये सति ॥ वश्यः स्वाधीन आत्मान्तःकरणं यस्य तेन तु ॥ ३ ॥ इतिज्ञेनापि पूर्वोक्तमभ्यासं कुर्वतादृगान् ॥ चित्तचाश्वल्याकारीणि कर्माण्येवाभिभूय च ॥ ४ ॥ प्राप्तुं शक्यः स योगो हि चित्तवृत्तिनिरोधकः ॥ स शक्योऽभिभवः कर्तुं कथं प्रारब्धकर्मणाम् ॥ ५ ॥ मैत्रेयः सोऽप्युपायेन कर्तुं शक्यो विवेकिना ॥ शास्त्रीयरय प्रयत्नस्य प्राबल्यादपि कर्मणाम् ॥ ६ ॥ कर्तुं चाभिभवः शक्यो वासिष्ठेऽपि तथैरितम् ॥ सर्वमेवेह हि सदा संसारं रघुनन्दन ॥ ७ ॥ सम्यक्प्रयुक्ता-

स्वर्णेण पौरुषात्समवाप्यते ॥ उच्छास्त्रं शास्त्रितं चेति पौरुषं द्विविधं स्मृतम् ॥ ८ ॥ तत्रोच्छास्त्रमन-
र्थाय परमार्थाय शास्त्रितम् ॥ शुभाशुभाभ्यां मार्गाभ्यां वहन्ती वासनारित् ॥ ९ ॥ पौरुषेण प्रवत्नेन
योजनीया शुभे पथि ॥ अशुभेषु समाविष्टं शुभेष्वेवावतारय ॥ १० ॥ स्वमनः पुरुषार्थेन बलेन बलिनां
वर ॥ द्वागभ्यासवशाद्याति यदा ते वासनोदयम् ॥ ११ ॥ तदाभ्यासस्य साफल्यं विद्धि त्वमरिमर्दन ॥
अभ्युच्छिन्नमना यावद्भवान्ज्ञाततत्पदः ॥ १२ ॥ गुरुशास्त्रप्रमाणैस्त्वं निर्णीतं तावदाचर ॥ ततः पक्-
कपायेण नूनं विज्ञातवस्तुना ॥ १३ ॥ शुभोऽप्यसौ स्वया त्याज्यो वासनौघो निरोधिता ॥ तस्मा-
त्पौरुषमाश्रित्य शक्यः प्रारब्धकर्मणाम् ॥ १४ ॥ कर्तुं चाभिमन्योऽपीति सिद्धमित्याश्रयो
द्वरे ॥ १५ ॥ योगाभ्यासपरैर्मनोऽनवरतं संस्थाप्यते यत्र खे ब्रह्मात्मेन्द्र इतीश्वरोऽद्वय इति श्रुत्यात्र
यो गीयते ॥ वैराग्यादिगुणाः सतां च सुलभा यत्कलेशाभूणां सोऽस्माकं हृदि सर्वदार्जुनसखो भूयान्मु-
कुन्दो हरिः ॥ १६ ॥ ३६ ॥

भा० टी०—असंयतेति । असंयतमभ्यासवैराग्याभ्यामनायत्तं चित्तं यस्य तेन आत्मोपभ्येनेत्यनेनोक्तो
योगो दुष्प्रापः प्राप्तुमशक्यः वशीकृतचित्तेन तूपायतः अभ्यासवैराग्यरूपोपायात् भूयोऽपि यतता प्रयत्नं
कुर्वता योगोऽवाप्तुं प्राप्तुं शक्यः ॥ ३६ ॥

प० टी०—अथोभयप्रकारनिधुरस्य योगो दुःसाध्यस्तथा तदुभयोपेतस्य सुसाध्य इत्याह—असंयतात्म-
नेति । अभ्यासवैराग्याभ्यामसंयत आत्मा चित्तं यस्य तेन योगो दुष्प्रापः प्राप्तुमशक्यस्तथोभ्याभ्यां वश्यो
वशवर्ती आत्मा यस्य तेन यतता प्रयत्नं कुर्वता पुरुषेणोपायतोऽभ्यासवैराग्यरूपादाप्तुं प्राप्तुं शक्य इति
मे मतिर्ममाभिमतम् ॥ ३६ ॥

रा० टी०—तनु यथा मत्तमातङ्गः स्वयमेव भ्रान्तः सन् शान्तो भवति तथा विषयैस्तृप्तं मनः कदा-
चित्स्वयमेव नियतं भवति किमभ्यासादिनेत्यत आह—असंयतेति । अभ्यासादितोऽवशीकृतचित्तेन योगो
दुष्प्रापोऽसाध्यः इति मे मतिः । अभ्यासादिना वश्यात्मना वशीकृतमनस्केन तु पुंसा यतता पुनरनेनोपायेन
यत्नं कुर्वता योगोऽवाप्तुं शक्य इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

अर्जुन उवाच—अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः ॥

अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ॥ ३७ ॥

त० टी०—एवं युद्धभवेमित्यादिनाऽत्यन्तसुखानुभवरूपं सदा परमात्मदर्शनं च योगफलमभ्यास-
वैराग्यानुपायेनैव तत्प्राप्तिं च भगवतः संश्रुत्य तच्चैवमेवेति निश्चित्य यस्तु योगो तदुपाये च श्रद्धया
प्रवृत्तोऽपि शिथिलप्रयत्नश्चेत्तस्याभ्यासाभावेन योगो न सिद्ध्येत्ततः परा गतिः कुतः स्यादिति संदिहानो-
ऽर्जुन उवाच—अगतिरिति । यो मुमुक्षुः श्रद्धयोपेतः श्रद्धापूर्वकं योगे प्रवृत्तोऽपि अर्थातिरल्पयत्नः शिथिल-
प्रयत्न इत्यर्थः । तथा योगाच्चलितमानसः अन्तर्काले योगादात्मैकाग्र्याच्चलितं मानसं मनो यस्य विषया-
भिमुख्यमना इत्यर्थः । स योगसंसिद्धिं योगस्य संसिद्धिं योगफलं सम्यगात्मदर्शनमप्राप्य हे कृष्ण ! कां
गतिं गच्छति ॥ ३७ ॥

म० टी०—एवं प्राक्तनेन ग्रन्थेनोत्पन्नतत्त्वज्ञानोऽनुत्पन्नजीवनमुक्तिरपरमो योगी मतः, उत्पन्नतत्त्वज्ञान
उत्पन्नजीवनमुक्तिस्तु परमो योगी मत इत्युक्तम् । तयोहभयोरपि ज्ञानादज्ञाननाशेऽपि यावत्प्रारब्धभोगं
कर्म देहेन्द्रियसंघाताद्व्यथानात्प्रारब्धभोगकर्मापाये च वर्तमानदेहेन्द्रियसंघातापायात्पुनरुत्पादककर्मावाहिवेह-
कैवल्यं प्रति कापि नास्त्याशङ्का । यस्तु प्राकृतकर्मभिलम्बविषयान्तर्निहितशुद्धिः कृतकार्यत्वात्सर्वाणि

कर्माणि परित्यज्य प्राप्तपरमहंसपरिव्राजकभावः परमहंसपरिव्राजकमात्मसाक्षात्कारेण जीबन्मुक्तं परप्रबो-
धनवृक्षं गुरुमुपप्लव्य ततो वेदान्तमहावाक्योपदेशं प्राप्य तत्रासंभावनाविपरीतभावनाख्यप्रतिबन्धनिरासाय
'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इत्यादि 'अनादृतिः शब्दात्' इत्यन्तया चतुर्लक्षणमीमांसया अवगमनननिदिध्यासनाति
गुरुप्रसादात्कर्तुमारभते स श्रद्धधानोऽपि सन्नायुगोऽल्पत्वेनाल्पप्रयत्नत्वादलब्धज्ञानपरिपाकः अवगमनन-
निदिध्यासनेषु क्रियमाणेष्वेव मध्ये व्यापयते स ज्ञानपरिपाकशून्यत्वेनानष्टाज्ञानो न मुच्यते नाप्युपासना-
सहितकर्मफलं देवलोकमनुभवत्यधिंरादिमार्गेण नापि केवलकर्मफलं पितृलोकमनुभवति भूमादिमार्गेण कर्म-
णामुपपन्नानां च त्यक्तवान् । अत एतादृशो योगाश्रयः कीटादिभावेन कष्टां गतिमियादृशत्वे सति देवया-
नपितृयानमार्गासंबन्धित्वात् वर्णाश्रमाचारभ्रष्टवदथवा कष्टां गतिं नेयान् शास्त्रनिन्दितकर्मशून्यत्वाद्द्वाम-
देववदिति संशयपर्याकुलमनाः अर्जुन उवाच—अयतिरित्यादि । यतिर्यत्नशीलः अन्पार्थे नञ् अलवणा यवा-
गूरित्यादिवदयतिरल्पयत्नः श्रद्धया गुरुवेदान्तवास्येषु विश्वासबुद्धिरूपयोपेतो युक्तः श्रद्धा च स्वसहचरि-
तानां शमादीनामुपलक्षणम् “ ज्ञान्तो ज्ञान्त उपरतस्तिष्ठुः श्रद्धान्वितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्यति ” इति
श्रुतेः । तेन नित्यानित्यवस्तुविवेक इहामुत्रभोगविहागः शमदमोपरतिलिति श्रद्धादिभिरनुमुमुक्षुता चेति
साधनचतुष्टयसंपन्नः गुरुमुपप्लव्य वेदान्तवाक्यश्रवणादि कुर्वन्नपि परमायुगोऽल्पत्वेन मरणकाले चेन्द्रियाणां
व्याकुलत्वेन साधनानुष्ठानासंभवात् योगाचलितमानसः योगाच्छ्रवणादिपरिपाकलब्धजन्मनस्त्वस्वाक्षात्का-
राचलितं तत्फलमप्राप्तं मानसं यस्य सः योगानिष्पत्त्यैवाप्राप्य योगसंसिद्धिं तत्त्वज्ञाननिमित्तमज्ञानत-
त्कार्यनिवृत्तिमपुनरावृत्तिसहितामप्राप्यात्स्वज्ञ एव मृतः सन् कां गतिं हे कृष्ण गच्छति सुगतिं दुर्गतिं
वा कर्मणां परित्यागाज्ज्ञानस्य चानुत्पत्तेः शास्त्रोक्तमोक्षसाधनानुष्ठायित्वाच्छ्रवणादिभिरनुमुमुक्षुता ॥१७॥

श्लो० टी०—एवं योगप्राप्तुपायं ज्ञात्वा पुनर्गिदानीमिदमुक्तं च सुखकारणानि श्रौतार्थानि कर्माणि
सर्वाणि च संन्यस्य योगनिष्ठयां प्रवृत्तस्य यतैर्योगसिद्धयसंभवकाले एव मृतस्य भवार्थापत्तीसाधनविधुरस्य
का वा गतिर्भविष्यतीत्याशङ्क्य तां गतिं ज्ञातुकामोऽर्जुन उवाच—अयतिरिति । योगानुष्ठानेनैव सम्य-
ग्ज्ञानं तेनैव मोक्ष इति निश्चयपूर्वकयास्तिक्यबुद्धयोपेतः संपन्नोऽप्ययतिः यत्ने योगसिद्धये यत्नं करोतीति
यतिः समाध्यनुष्ठानप्रयत्नवान् स न भवतीत्ययतिः ' श्रेयांसि व धिघ्नानि भवान्त महतामपि ' इतिन्यायेन
प्रतिबन्धककर्मवशात्संज्ञाप्रविचित्रविघ्नविशेषैः समाधिप्रमत्ततद एव योगाचलितमानसः ब्रह्मोवाहमिति ब्रह्म-
ण्येवात्मना धीर्निश्चल्यं योगस्तस्माद्योगादन्तकालेऽन्यथा वा चलितं बाह्यवासनया दुष्कर्मणा च विपरीत-
भावापन्नं मानसं यस्य स चलितमानसो विनष्टस्मृतिरवच्छ्रान्ता योगी यतियोगसंसिद्धिं विदेहमुक्त्या पुरुषं
योजयतीति योगः सम्यग्ज्ञानं तस्य संमिद्धिनिर्न्तरसमाध्यनुष्ठित्याऽप्रतिबद्धता सर्वमिदमहं च ब्रह्म-
वेत्यप्रतिबद्धं सम्यग्दर्शनं योगसंसिद्धिस्तां समाधिफलमप्राप्य स्वयं मृत्वा कां गतिं गच्छति । अत्र कामि-
त्यविज्ञातपदार्थज्ञानार्थकः किञ्चिदो नत्वाश्लेषाद्यर्थकः, गमन इति गतिस्तेन प्राप्तव्योऽर्थः क इत्यर्थः । स्वर्ग-
संपादककर्मानुष्ठानाभावात्स्वर्गप्राप्त्यभावः विष्णवादिदेवतोपास्यभावात्तल्लोकप्राप्त्यभावः, समाधिसंभावितस-
म्यग्दर्शनाभावान्मुक्तिप्राप्त्यभावः, पापाचरणाभावाद्दुर्योनिदुर्गोतेप्राप्त्यभावश्च ततोऽप्राप्तयोगसंसिद्धेर्यतेः का
वा गतिर्भविष्यति तां वदेत्यभिप्रायः । नन्वत्र कां गतिं कृष्ण गच्छतीत्यर्जुनस्य प्रश्नोऽनुपपन्न एव भवति
योगसंसिद्धेरप्राप्तत्वेऽपि यनेरेतस्य प्राक्तनपुण्यकर्मसंभवात्तदनु रूपस्वर्गादिलोकप्राप्त्युपपत्तेरिति चेन्न, ' देवा'
चित्तशुद्धावेवोपक्षीणत्वात् ' जन्मान्तरसहस्रेषु यद्भक्षानतपोधरैः । जराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः श्रुता-
यते ॥ स्ववर्णाश्रमवर्गेण तपसा हरितोष्णान् । साधनं प्रभवेत्सुखा वैराग्यादिचतुष्टयम् ॥ नित्यनैमित्ति-
कैरेव नियमेनैश्वर्यार्पितैः बहुजन्मकृतेर्विप्रः सत्त्वशुद्धिं समश्नुते ॥ स्वकर्मणा तमस्यैश्वर्यं सिद्धिं विन्दति

मानवः' इति च प्राक्तनानामीश्वरार्पितानां पुण्यकर्मणां चित्तशुद्धयेकप्रयोजनदत्त्वस्मरणात् । ननु तर्हि 'संन्यासाद्ब्रह्मणः स्थानम्' इत्यादिस्मृतिप्रसिद्धसंन्यासक्रियामात्रलभ्या ब्रह्मलोकगतिर्विद्यत एवेति चेन्न, तत्संन्यासस्यान्यथासिद्धत्वात् "एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति" 'संन्यस्य अवर्णं कुर्यात्' इत्यादिश्रुतिस्मृतिविहितसंन्यासस्य श्रुत्यङ्गत्वेन अवणाद्यर्थसिद्धावेवोपक्षीणस्वशक्तिक्त्वाद्ब्रह्मलोकप्रापकत्वानुपपत्तेः, यथा "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत" इतिविहितज्योतिष्टोमयागस्य स्वर्गप्रापणे एवोपकलृप्तसंकल्पत्वात्स्वर्गप्रापण एव सामर्थ्यं न तु ब्रह्मादिलोकप्रापणे तथा अवणाद्यर्थसिद्धावेवोपकलृप्तस्य विविदिषासंन्यासस्य अवणाद्यर्थप्रापण एव सामर्थ्यं न तु फलान्तरप्रापणे "स यथाकामो भवति तत्कृतुर्भवति यत्कृतुर्भवति तत्कर्म कुरुते यत्कर्म कुरुते तदभिसंपद्यते" इतिश्रुतिनियमात्ततः अवणाद्यङ्गत्वेन कृतस्य विविदिषासंन्यासस्य अवणादावेवोपक्षीणत्वाद्यतेस्तदतिरिक्तपुण्यकर्माऽनुपलम्भाच्च युक्त एवाऽर्जुनस्य प्रश्न इति सिद्धम् । ननु तर्हि 'संन्यासाद्ब्रह्मणः स्थानम्' इत्यादिस्मृतिवाक्यानामानर्थक्यं स्यादिति चेदुच्यते—संन्यासाद्ब्रह्मणः स्थानमितिसंन्यासस्य ब्रह्मस्थानं फलं स्मर्यते तद्विद्वत्संन्यासस्य वा विविदिषासंन्यासस्य वा उताऽनस्संन्यासस्य वा । नाद्यः "न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति" इति विदुषः प्राञ्चोत्क्रमणाभावश्रवणात्तत्कर्तृकसंन्यासफलत्वानुपपत्तेः । न द्वितीयः विविदिषासंन्यासस्य अवणाद्यर्थसिद्धयेकफलत्वात्पुनः फलान्तरकल्पनायोगात्पारिशेष्यादापत्संन्यासस्यैव ब्रह्मलोकः फलमित्यवसीयते । तथैव स्मर्यते 'आपद्यपि च कुर्वीत संन्यासं ब्राह्मणोत्तमः । यदनुष्ठानमात्रेण प्रयाति ब्रह्मणः पदम्' इत्यतः 'संन्यासाद्ब्रह्मणः स्थानम्' इत्यादिस्मृतिवाक्यानामापत्संन्यासविषयत्वेन सार्थकत्वाच्च कदाचिदप्यनुपपत्तिः । नन्वापि संन्यस्यापि पुनर्जाविस्ता विवेकी अब्रह्मादिना ज्ञानं संपाद्य मुक्तो भवति कथमापत्संन्यासस्य ब्रह्मलोकैकफलत्वमिति चेदुच्यते जन्मान्तरे मोक्षेच्छया संन्यस्य अवर्णं कृतवतस्तस्य प्रतिबन्धवशाज्ज्ञानानुत्पत्तौ पुनरत्रापि जन्मन्यापद्युपदेशेन पूर्वसंस्कारवशात्संन्यस्य श्रुत्या मत्या च ज्ञानं प्राप्य मुक्तो भवतीत्येवार्थं श्रीभगवानपि वक्ष्यति 'शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभेजायते' इत्यादिना ततो न कश्चिदत्र विरोधः । नन्वप्राप्तयोगसंसिद्धेरपि योगिनो यतेः संन्यासस्य अवणाद्युपक्षीणत्वेऽपि 'भिक्षाटनं जपः शौचं स्नानं ध्यानं सुरार्चनम् । कर्तव्यानि षडेतानि यतीनां नृपदण्डवत् ॥ स्वशास्त्रोपनिषद्गीताम्' इत्यादिस्मृत्युक्तमन्त्रजपस्तोत्रसुरार्चनादिपुण्यकर्मणः स्वर्गादिहेतोः संभवादस्त्येव तत्प्राप्यः पुण्यलोक इति चेन्न, स्तोत्रमन्त्रजपादेर्भेदप्रत्ययवटित्वेन विपरीतभावहेतुत्वाद्ब्रह्मविद्विषयत्वानुपपत्तेः 'नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति वित्तम्' 'उपरमः क्रियाभ्यः' 'नैव धर्मी न चाधर्मी तूष्णीं किञ्चिदचिन्तयेत्' इति योगिनो यतेः सर्वकर्मोपरमस्मरणात् 'ध्यानयोगपरो नित्यम्' इत्यत्र निदिध्यासोः क्रियान्तरानवकाशार्थं नित्यपदमिति श्रीभाष्यकृद्विध्याख्यातत्वाच्च निरन्तरयोगनिष्ठापरस्य यतेर्मन्त्रजपादिपुण्यकर्मानुष्ठानानुपपत्तौ तत्फलभूतपुण्यलोकगतिर्न संभवत्येधात् एवाऽर्जुनः प्रच्छति कां गतिं कृष्ण गच्छतीति ॥ १७ ॥

श्री० टी०—अभ्यासवैराग्याभावेन कथंचिदप्राप्तिसम्यग्ज्ञानः किं फलमाप्नोतीत्यर्जुन उवाच—अपतिरिति । प्रथमं अद्वयोपेत एव योगे प्रवृत्तः न तु मिथ्याचारतया ततः परं तु अबतिः न सम्यग्यतते शिथिलाभ्यास इत्यर्थः । तथा योगाश्लितं मानसं विषयप्रवर्णं चित्तं यस्य मन्दवैराग्य इत्यर्थः । एवमभ्यासवैराग्यशैथिल्यायोगस्य सिसिद्धिं फलं ज्ञानमप्राप्य कां गतिं प्राप्नोति ॥ १७ ॥

स० टी०—योगाभ्यासप्रवृत्तेन संन्यस्तं सर्वकर्म तत् ॥ इहामुत्रफलप्राप्तिहेतुभूतं मुमुक्षुणा ॥ १ ॥ योगसिद्धिफलं मोक्षप्राप्तं तत्त्वदर्शनम् ॥ न प्राप्तं योगमार्गाच्च प्रकाणे चलिता मतिः ॥ १ ॥ यस्य तस्याभितो नाशमात्रयोगाच्च पाण्डवः ॥ गुरुवेदान्तवाक्येषु विन्यासेन युतोऽपि यः ॥ १ ॥ विरक्तः साधनो-

चेतः प्रवृत्तो योगपद्धतौ ॥ शिथिलप्रयत्नोऽभ्यासे दैवान्मध्ये मृतो यदि ॥ ४ ॥ योगसिद्धिमसंप्राप्य कां गतिं याति सोऽच्युत ॥ ५ ॥ ३७ ॥

भा० टी०—योगभ्रष्टस्य स्वर्गमोक्षयोरभावमाशङ्क्यार्जुन उवाच—अयतिरिति । अयतिरपत्नशीलो योगमार्गे अद्वया आस्तिक्यबुद्ध्या चोपेतः युक्तोऽन्तर्काले योगाश्लिष्यमानसं मनो यस्य सो भ्रष्टस्मृतिः योगसंसिद्धिं योगफलं सम्यग्दर्शनमप्राप्य कां गतिं गच्छति । अयमाशयः योगाभ्यासाङ्गीकरणेन समस्तकर्मणां संन्यासात् कर्मफलस्य गन्तव्यस्य स्वर्गादेरभावः योगाश्लिष्यमानत्वात् योगफलस्य सम्यग्ज्ञानस्यालम्भात् पृच्छति कां गतिं गच्छतीति । गन्तव्यस्थानं प्रत्याकर्षणजीलेन स्वया यां गतिं प्रति योगभ्रष्टो नीयते तां त्वमेव वक्तुं योग्योऽसीति सूचयन्नाह—हे कृष्णोपे । यत्तत्रार्जुनोऽगृहीतसंन्यासानामापगतः शास्त्रोत्थात्मानात्मविवेकानामुभयविधैराग्यवतामीश्वरार्पणबुद्धयैवावश्यकं कर्म कुर्वतां मोक्षमार्गप्रवृत्तानां यदि मध्ये मरणादिनाऽप्राप्य संन्यासं मोक्षकक्षाने विप्लवतां गतिं पृच्छति—अयतिरिति । अयतिः संन्यासमोक्षकक्षानामपन्नः हे कृष्ण कां गतिं गच्छतीति संशयः । ननु किमत्र प्रष्टव्यं तत्तत्कर्मानुगुणं गतिं गमिष्यतीत्याशङ्क्याह—अद्वयोपेत इति । अद्वया मोक्षे ईश्वरे चास्तिक्यवृत्तिः तयोपेतः मोक्षार्थं भक्त्यशुद्धये ईश्वरार्पणबुद्ध्या आवश्यकं कर्म कुर्वन्निति भावः । तर्हि मोक्षमेव प्राप्यतीत्याशङ्क्याह—अप्राप्येति । योगो ज्ञानयोगः स एव संसिद्धिः संसिद्धिशब्दाच्चमोक्षसाधनत्वात्पञ्चारात् नामप्राप्त्यानुत्पन्ने मोक्षकक्षान इत्यर्थः । ज्ञानाभावे कुतो मोक्षप्राप्तिरिति भावः । कुतो बोक्तव्यद्वयोपेतस्य योगसंसिद्धयप्राप्तिस्तत्राह—योगाश्लिष्यमानस इति । अत्र केचिदयोगाश्लिष्यमानस इत्यस्य मृत इति व्याचक्षते केचित्तु विषयेष्वामक्त इति वदन्ति अन्येतु किं मम मोक्षेण काम्यान्यागादीनेव तत्तत्कर्मप्राप्ये करिष्यामीति चेष्टितमानस इति व्याख्यां वर्णयन्तीति भाष्यविरुद्धमितरैः कल्पितं तथित्यम । एवमुक्तप्रकारेणादौ मोक्षार्थं सत्त्वशुद्धये ईश्वरार्पणबुद्ध्याऽऽवश्यकं कर्म कुर्वतः किं मम मोक्षेण काम्यान्यागादीनेव करिष्यामीति योगाश्लिष्यमानसस्य काम्याभिष्टौमाद्यनुष्ठानसंभवेन गतेरुक्तत्वात् प्रभविवरणरूपस्योत्तरश्लोकस्योत्तरस्य यासङ्ख्यापत्तेः । एतेनायतिरित्यादि परास्तं, त्यक्तसर्वकर्मणः अप्राप्तसम्यग्दर्शनस्यैवोभयभ्रष्टत्वात् । यद्यपि योगो ज्ञानयोग इत्यादि तदपि न, मुख्यार्थसंभवे उपचारायोगात् । यदपि व्याख्यानान्तरप्रदर्शनं तदपि न, प्रथमव्याख्यानस्यापदार्थत्वात् द्वितीयस्य तृतीयान्तर्भावोदिति दिक् ॥ ३७ ॥

पा० टी०—अथोभयशून्यत्वेन शिथिलप्रयत्नः कां गतिमेत्यर्जुनः पृच्छति—अयतिरिति । प्रथमं अद्वयोपेत ईश्वरार्पणतया कर्म कुर्वणः सन् योगे प्रवृत्तो न तु मिथ्याचारतया परं तु न सम्यग्यतते, योगसामग्रीविकलः सन् योगाश्लिष्यमानसं मनसं यस्य स तथाभूतो योगसंसिद्धिमप्राप्य कां गतिं गच्छति ॥ ३७ ॥

रा० टी०—अभ्यासादिहीनस्य फलं पृच्छति—अयतिरिति । अयतिरप्रयत्नः अद्वया आस्तिक्यबुद्ध्या उपेतो युक्तः योगात् ध्यानरूपोपायात् श्लिष्यमानसः योगसंसिद्धिं ध्यानसंपूर्तिं ध्यानफलं ज्ञानमिति यावत् । अप्राप्य हे कृष्ण कां गतिं गच्छतीति ॥ ३७ ॥

कच्चिन्नोभयविभ्रष्टच्छिन्नाभ्रमिव नश्यति ॥

अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ॥ ३८ ॥

त० टी०—एतत्पञ्चाभिप्रायं स्वयमेव विवृणोति—कच्चिदिति । कां गतिं गच्छतीति कस्मै संदेह इति चेच्छृणु, प्रथमं योगाय फलाभिसंभिरहितकर्मानुष्ठानात्स्वर्गादिप्राप्तिसाधनभूतयथावच्चक्षादिकर्मोनु-

ज्ञानाभावाच्च स्वर्गादि किमपि फलं प्राप्नोति, अतोऽप्रतिष्ठो निराश्रयः, ब्रह्मणः पथि ब्रह्मप्राप्तिमार्गे ज्ञाने विमूढस्तत्साधनभूताद्योगाच्च्युतः एवमुभयविभ्रष्टः कर्ममार्गज्ञानमार्गाच्च विभ्रष्टः कश्चिन्नश्यति । तत्र दृष्टान्तः—छिन्नाभ्रमिव । यथा वायुना छिन्नं पूर्वस्मान्मेघाद्भ्रष्टमुत्तरं महान्तं मेघमप्राप्तमभ्रस्वण्डं मध्य एव विनश्यति, तथा योगभ्रष्टः पूर्वस्मात्कर्ममार्गाद्विच्छिन्न उत्तरं ज्ञानमार्गमप्राप्तः सन् कर्मफलं ज्ञानफलं च प्राप्तुमयोग्यो विनश्यति किमिति संशयः ॥ ३८ ॥

म० टी०—एतदेव संशयबीजं विवृणोति—कश्चिदिति साभिलाषप्रश्ने । हे महाबाहो महान्तः सर्वेषां भक्तानां सर्वोपद्रवनिवारणसमर्थाः पुरुषार्थचतुष्टयदानसमर्था वा चत्वारो बाहवो यस्येति प्रभनिमित्तक्रोधाभावात्तदुत्तरदानसहिष्णुत्वं च सूचितम् । ब्रह्मणः पथि ब्रह्मप्राप्तिमार्गे ज्ञाने विमूढः विचित्रः अनुत्पन्नब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कार इति यावत् । अप्रतिष्ठः देवयानपितृयानमार्गगमनहेतुभ्यामुपासनाकर्मभ्यां प्रतिष्ठाभ्यां साधनाभ्यां रहितः सोपासनानां सर्वेषां कर्मणां परित्यागात् एतादृश उभयविभ्रष्टः कर्ममार्गज्ञानमार्गाच्च विभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव वायुना छिन्नं विशकलितं पूर्वस्मान्मेघाद्भ्रष्टमुत्तरं मेघमप्राप्तमभ्रं यथा वृष्टययोग्यं सद्-न्तराल एव नश्यति तथा योगभ्रष्टोऽपि पूर्वस्मात्कर्ममार्गाद्विच्छिन्न उत्तरं च ज्ञानमार्गमप्राप्तोऽन्तराल एव नश्यति कर्मफलं ज्ञानफलं च लब्धुमयोग्यो न किमिति प्रश्नार्थः । एतेन ज्ञानकर्मसमुच्चयो निराकृतः एतस्मिन् हि पक्षे ज्ञानफलालाभेऽपि कर्मफललाभसंभवेनोभयविभ्रष्टत्वासंभवात् । न च तस्य कर्मफलसंभवेऽपि फलकामनात्यागात्तत्फलभ्रंशवचनमवकल्पत इति वाच्यं, निष्कामानामपि कर्मणां फलसंज्ञावस्थाप-स्तम्भवचनाशुवाहारेण बहुशः प्रतिपादितत्वात् । तस्मात्सर्वकर्मत्यागिनं प्रत्येवायं प्रश्नः अनर्थप्राप्तिशङ्कायास्तत्रैव संभवात् ॥ ३८ ॥

शं० टी०—किंच—कश्चिदिति । ब्रह्मणः पथि ब्रह्ममार्गे योगनिष्ठायां विमूढः विशिष्य मूढो विमूढः प्रतिबन्धककर्मदोषेण विपरीतभावं प्राप्तः समाधिनिष्ठाप्रच्युत इत्यर्थः । तत एवाप्रतिष्ठः प्रतितिष्ठत्यनयेति प्रतिष्ठा आधारस्तद्वहितोऽप्रतिष्ठः ज्ञानकर्मन्यतरालम्वनरहितो यतिः स्वयमुभयविभ्रष्टः योगनिष्ठाप्रच्युत-त्वाज्ञानफलभ्रष्टः सर्वकर्मसंन्यासात्कर्मफलभ्रष्टश्चैवमुभयविभ्रष्टातिशून्यः सन् छिन्नाभ्रमिव प्रागगच्छन्मेघमण्डलसंबन्धरहितं पश्चादागच्छन्मेघमण्डलसंबन्धरहितं च यन्मध्यवर्ति स्वरूपमभ्रं तद्वायुना छिन्नं सद्यन्तराले नश्यति स्वरूपनाशं प्राप्नोति तथायमपि नश्यति कश्चित्तद्वत्स्वरूपनाशं प्राप्नोति वा कि-मित्यर्थः ॥ ३८ ॥

श्री० टी०—प्रभाभिप्रायं विवृणोति—कश्चिदिति । कर्मणामीश्वरार्पितत्वादननुष्ठानाच्च न तावत्कर्मफलं स्वर्गादिकं प्राप्नोति योगानिष्पत्तेस्तत्र न मोक्षं प्राप्नोति एवमुभयस्माद्भ्रष्टः अप्रतिष्ठो निराश्रयः अत एव ब्रह्मणः प्राप्त्युपाये पथि मार्गे विमूढः सन्कषित्किं नश्यति किंवा न नश्यतीत्यर्थः । नाशे दृष्टान्तः—यथा छिन्नमभ्रं पूर्वस्माद्भ्राद्विच्छिन्नमभ्रान्तरं चाप्राप्तं सन्मध्य एव विलीयते तद्वदित्यर्थः ॥ ३८ ॥

स० टी०—कर्ममार्गात्तथा योगाद्विभ्रष्टः सन्न किं द्रव्यात् ॥ छिन्नाभ्रमिव नश्येद्वा सोऽन्तराले निराश्रयः ॥ १ ॥ विमूढो ब्रह्मविन्मार्गे त्यक्तकर्माश्रयो यतः ॥ भक्तानां दोषसंदोहवारणे यस्य बाहवः ॥ २ ॥ समर्थाः सुखदाने च महाबाहो त्वमिष्यहो ॥ ३ ॥ ३८ ॥

भा० टी०—स्वाशयं स्फुटयति—कश्चिदिति । कश्चिदिति प्रश्ने । उभयविभ्रष्टः सर्वकर्मणां त्यागात् कर्ममार्गात् सम्बन्धदर्शनालाभाद्योगाच्च विभ्रष्टः स किं नश्यत्युत न नश्यति । उभयविभ्रष्टत्वमेव दर्शयति द्वाभ्यां विशेषणाम्—अप्रतिष्ठो निराश्रयः कर्ममार्गरूपाश्रयरहितः ब्रह्मणः पथि ब्रह्मप्राप्तिमार्गे विमूढः ज्ञानमार्गाद्विच्छिन्नः । उभयविभ्रष्टस्य नाशे दृष्टान्तमाह—छिन्नाभ्रमिव यथा पूर्वस्माद्भ्राद्विच्छिन्नोऽभ्रकदेशः परमभ्रमप्राप्य मध्य एव नश्यति तद्वत् । महाबाहो इति संबोधयन् भक्तोद्धारणसमर्थेति प्रबलेर्बाहुभिर्युक्ते

स्वयि सति तस्य नाशो न युक्त इति द्योतयति । यत्तु—‘प्रभमेव विवृणोति कश्चिदिति किमित्यस्मिन्नर्थे । नश्यति नरकं प्राप्नोति किं वा तस्य गत्यन्तरमस्तीति किमापेक्षितं पक्षान्तरं पूरणीयम् । ननु नरकपातान्तस्तस्य को वापराध इत्याशङ्क्याह—ब्रह्मणः पथि विमूढ इति । ननु कृतानां काम्यकर्मणां तथा चित्तशुद्ध्यर्थमनुष्ठितानामावश्यककर्मणां फलं प्राप्स्यति कुतोऽस्य नरकप्राप्तिरित्याशङ्क्याह—उभयविभ्रष्ट इति । कृतैरावश्यककर्मभिश्चित्तशुद्धौ जातायामपि तदुपेयमोचकज्ञानपरिभ्रष्टः किमन्यत्तेषामावश्यककर्मणां फलं प्राप्नुयात् तथा स्वात्मानं कर्तृत्वादिरहितं कर्मण्यनधिकारिणं निश्चित्य ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविरित्याशुक्तमार्गेण शुद्ध्यर्थं कर्माचरणान् कथं वा कर्मण्यधिकारी स्यादित्युभयविभ्रष्टपदस्यार्थः । ननु किमित्येवं ब्रह्मणः पथि तस्य विमूढतेत्यत उक्तमप्राप्तिष्ठ इति । प्रतिप्राक्षुद्रपुरुषार्थपरित्यागेन परमार्थशक्तिलक्षणा तद्ग्राहित इत्यर्थः ।’ इतीतरेः कल्पितं तदसत्, काम्यकर्मणां फलस्यावश्यंभावेनोभयभ्रष्टत्वाभावात् । तथा स्वात्मानमित्यादेः किं मम मोक्षेण काम्यादानेन तत्तल्लोकप्राप्तये कारिण्यामीति स्वपूर्वग्रन्थविरुद्धत्वात् । नहि काम्यकर्ममार्गे प्रवृत्तस्ततो भ्रष्ट इति शङ्कितुं शक्यते अतः संन्यासीति भाष्यटीकायामुक्तत्वाच्च । एतेनाप्रतिष्ठशब्दार्थोऽपि प्रत्युक्तः, विमूढो ब्रह्मणः पथीत्यनेनैव परमपुरुषार्थाशक्तेरुक्तत्वात् ॥ ३८ ॥

प० टी०—प्रश्नाभिप्रायं विशदयन् पुनराह—कश्चिदिति द्वाभ्याम् । पूर्वं श्रद्धया कर्मणामीश्वरार्पणतया स्वर्गादिफलभ्रष्टः पुनर्योगाच्चलितत्वादनभिगतमोक्ष एवमुभयविभ्रष्टः संश्लिष्टाभ्रमिवागतः प्रप्लुतो वा सहायी-भूताभ्रान्तराभावान्मभ्यस्थितमभ्रं यथा विलीयते तद्ब्रह्मणः पथि मोक्षमार्गे विमूढोऽत एवाप्रतिष्ठो निराश्रयः कश्चिन्नश्यति ॥ ३८ ॥

रा० टी०—कश्चिदिति । कश्चित्किमित्यर्थः । उभयविभ्रष्टः उभयस्मात्स्वर्गापवर्गरूपाद्विभ्रष्टः प्रच्युतः ऐहिकामुष्मिकपुमर्थाद्विभ्रष्ट इति वा । यद्वा स्वर्गाशुपायान् काम्यकर्मानुष्ठानात्पवर्गापायाद्विगानाच्च विभ्रष्टः अप्रतिष्ठो निराश्रयः अत एव ब्रह्मणः पथि परब्रह्मप्राप्त्युपाये विमूढः वायुना द्वेष्वाकृतमेघ इव किं नश्यति नरकाद्यनर्थं प्राप्नोत्युत न नश्यति ॥ ३८ ॥

एतन्मे संशयं कृष्ण छेत्तुमर्हस्यशेषतः ॥

त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥ ३९ ॥

त० टी०—उक्तसंशयच्छेदनाय भगवन्तं प्रार्थयते—एतादिति । हे कृष्ण स्वभक्तकश्मलनाशक एतन्मे संशयमशेषतस्त्वं छेत्तुमपनेतुमर्हसि । यतस्त्वदन्यः त्वत्तः परमेश्वरात्सर्वज्ञात्परमसुहृदोऽन्यः कश्चिदपि ऋषिर्वा देवो वाऽस्य संशयस्य छेत्ता सम्यगुत्तरदानेन नाशयिता न ह्युपपद्यते न संभवति । जीवत्वेनासर्वज्ञत्वादिति भावः ॥ ३९ ॥

म० टी०—यथोपदर्शितसंशयापाकरणाय भगवन्तमन्तर्यामिणमर्थयते पार्थः—एतन्मे इति । एतन् एतं पूर्वोपदर्शितं मे मम संशयं हे कृष्ण छेत्तुमपनेतुमर्हस्यशेषतः संशयमूलाधर्माशुच्छेदेन । त्वदन्यः कश्चिदपिर्वा देवो वा त्वदीयमिमं संशयमुच्छेत्स्यतीत्याशङ्क्याह—त्वदन्यः त्वत् परमेश्वरात्सर्वज्ञात्परात्परात् परमेश्वरोः कारुणिकादन्यः अनीश्वरत्वेनासर्वज्ञः कश्चिदपिर्वा देवो वाऽस्य योगभ्रष्टपरलोकातिविषयस्य संशयस्य छेत्ता सम्प्रगुणरदावेन नाशयिता हि यस्मान्नोपपद्यते न संभवति तस्मात्स्वमेव प्रत्यक्षदर्शी सर्वस्य परब्रह्मः संशयमेतं मम छेत्तुमर्हसित्यर्थः ॥ ३९ ॥

सं० टी०—एतमिति । हे कृष्ण सदानन्दस्वरूप परमात्मन् स्वमेव सर्वज्ञः परमेश्वरः मे ममेतं प्रति-

पावितं संशयमशेषतो निःशेषं यथा तथा छेत्तुं श्रुतिस्मृतियुक्तिभिर्निरसितुमर्हसि समर्थोऽसीत्यर्थः । यस्मिन् छिन्ने सति मुमुक्षवो निर्भयाः सन्तः सर्वकर्माणि संन्यस्य योगनिष्ठायां प्रवर्तेरन् । ननु देवा वा ऋषयो वा सर्वज्ञा महान्तस्ते संशयं छेत्स्यन्ति ते प्रष्टव्या इत्याशङ्क्यामाह—त्वदन्य इति । ‘अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः’ इति वचनात्त्वमेव देवानां ऋषीणां चापिः सर्वज्ञस्त्वत्तोऽन्यस्त्वदन्यो देवो वा ऋषिर्वा यः कश्चिदप्यस्य संशयस्यच्छेत्ता निर्वर्तको नोपपद्यते न संभवतीत्यर्थः । मेधावी छिन्नसंशय इति सर्वसंशयच्छेत्तृत्वं तव शास्त्रप्रसिद्धमिति प्रसिद्धिद्योतनार्थो हि शब्दः ॥ ३९ ॥

श्री० टी०—त्वयैव सर्वज्ञेनायं मम संदेहो निरसनीयः त्वत्तोऽन्यस्त्वेतत्संदेहनिर्वर्तको नास्तीत्याह—एतन्मे इति । एतन् एतं छेत्ता निर्वर्तकः । स्पष्टमन्यत् ॥ ३९ ॥

स० टी०—तदेतत्संशयं सर्वं छेत्तुं योग्यस्त्वमेव हि ॥ त्वत्तो महेश्वरादन्यः कश्चिदेवो मुनिर्न वा ॥ १ ॥ सम्यगुत्तरदानेन संशयस्यास्य सर्वतः ॥ छेत्ता संभवतीत्यस्मात्सर्वज्ञस्त्वं जगद्गुरुः ॥ २ ॥ प्रत्यक्षदर्शी सर्वस्य संशयं छेत्तुमर्हसि ॥ ३ ॥ ३९ ॥

भा० टी०—संशयमुक्त्वा तच्छेदनं प्रार्थयते—एतदिति । एतन्मे मम संशयं हे कृष्ण छेत्तुमपनेतुमर्हस्यशेषतः । उक्तं एव कृष्णपराभिप्रायोऽत्रापि द्रष्टव्यः । नन्वन्यः कश्चिदेवो वा ऋषिर्वा छेत्स्यति किमेवं प्रार्थनयेत्यत आह—त्वत्तः कृष्णाधिकारिणमाकृष्य तत्तत्स्थानप्रापकान् तत्तत्कर्मफलप्रदातुः सर्वेश्वरान् सर्वज्ञान्योऽनीश्वरोऽसर्वज्ञः कश्चिदपिवा देवो वास्य संशयस्य छेत्ताऽपनेता हि यस्मान्न संभवत्यतः त्वमेव छेत्तुमर्हसीत्यर्थः । यत्तु एतन्मे पृष्ठं हे कृष्णासंशयं यथा भवति तथाऽशेषतः सर्वात्मना छेत्तुं निराकर्तुमर्हसीति तन्न, संशयस्यास्थेत्यनुरोधप्रसङ्गात् ॥ ३९ ॥

प० टी०—एतदेनं मे संशयं छेत्तुं भो कृष्ण त्वमेवार्हसीति प्रश्नः । शेषं स्पष्टम् ॥ ३९ ॥

श० टी०—एतदिति । एतन्मे संशयं एतं संशयम् । व्यक्तोऽर्थः ॥ ३९ ॥

श्रीभगवानुवाच—पार्थनैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ॥

नहि कल्याणकृतकश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति ॥ ४० ॥

त० टी०—एवमर्जुनस्य संशयनिरासाय प्रश्नस्योत्तरं श्रीभगवानुवाच—पार्थेत्यादिभिः । हे पार्थ तस्य त्वदुक्तस्य त्यक्तस्वर्गादिसाधनकर्मणो यथाशक्त्याज्जभिसंहितफलकर्मानुष्ठातुर्योगे प्रवृत्तस्याभ्यासवैराग्यशक्तित्याद्योगाद्ब्रह्मस्य मुमुक्षोरिह लोकेऽमुत्र परलोके वा विनाशो नैव विद्यते, सकामेतरजनवद्दुर्गतिर्न संभवति । यथा सकामस्य देवाद्याराधने प्रवृत्तस्य तत्कर्मफलमनवाप्यादावेव कर्मणो भ्रष्टस्येह लोकेऽपकीर्तिर्भोगानवाप्तेर्विनाशः मृतस्य च परत्र पश्चादियोनिप्राप्तिरूपा दुर्गतिर्भवति, न तथाऽस्य योगिन इत्यर्थः । एतत्कुतस्तत्राह—नहीति । हि यस्मात्कल्याणकृत् शुभाचरणः कश्चिदपि दुर्गतिमुक्तरूपां लोकद्वयहानिं न गच्छति, अयं तु शास्त्रविहितशुभकारी सर्वोत्कृष्टो न गच्छतीति किमु वक्तव्यमित्यर्थः । तनोत्यात्मानमिति तत् स एव तातः पिता तद्रूपत्वात्पुत्रोऽपि तात उच्यते शिष्यस्य पुत्रस्थानीयत्वाभिप्रायेण तातेति संबोधनं कृपाविशेषद्योतनाय ॥ ४० ॥

म० टी०—एवमर्जुनस्य योगिनं प्रति नाशाशङ्कां परिहरन्नुत्तरं श्रीभगवानुवाच—पार्थ नैवेहेति । उभयविभ्रष्टो योगी नश्यतीति कोऽर्थः किमिह लोके शिष्टगर्हणीयो भवति वेदविहितकर्मत्यागात् यथा कश्चिदुच्छृङ्खलः, किं वा परत्र निष्कृष्टां गतिं प्राप्नोति । यथोक्तं श्रुत्या “अथैतयोः पथोनं कतरेण च न ते कीडाः पतङ्गा यद्विषं दन्दंशुकम्” इति । तथा चोक्तं मनुना ‘वान्ताशुल्कामुखः प्रेतो विप्रो धर्मात्स्वका-

क्युतः' इत्यादि तदुभयमपि नेत्याह—हे पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य यथाशास्त्रं कृतसर्वकर्मसंन्यासस्य सर्वतो विरक्तस्य गुरुमुपसृत्य वेदान्तश्रवणादि कुर्वतोऽन्तराले मृतस्य योगभ्रष्टस्य विद्यते उभयत्रापि तस्य विनाशो नास्तीत्यत्र हेतुमाह—हि यस्मात् कल्याणकृत् शास्त्रविहितकारी कश्चिदपि दुर्गतिमिहाकीर्तिं परत्र च कीटादिरूपतां न गच्छति अयं तु सर्वोत्कृष्ट एव सन् दुर्गतिं न गच्छतीति किमु वक्तव्यमित्यर्थः ततोत्थात्मानं पुत्ररूपेणेति पिता तत उच्यते स्मार्थिकेऽणि तत एव तातः राक्षसबायसादिवत् पितैव च पुत्ररूपेण भवतीति पुत्रस्थानीयस्य शिष्यस्य तातेति संबोधनं कृपातिशयमूचनार्थम् । यदुक्तं योगभ्रष्टः कष्टां गतिं गच्छति अज्ञत्वे सति देवयानपितृयानमार्गान्यतरासंबन्धित्वान् स्वधर्मभ्रष्टवदिति तदुक्तं, एतस्य देवयानमार्गासंबन्धित्वेन हेतोरसिद्धत्वात् । पञ्चाग्निविद्यायाम् “य इत्थं विदुर्यं चामी अरण्ये श्रद्धां सत्यगुपासते तेऽर्चिरभिसंभवन्ति” इत्यविशेषेण पञ्चाग्निविदामिवातत्कृतानां श्रद्धासत्यवतां मुमुक्षूणा-मपि देवयानमार्गेण ब्रह्मलोकप्राप्तिकथनात् श्रवणादिपरायणस्य च योगभ्रष्टस्य श्रद्धान्वितो भूत्वेत्यनेन श्रद्धायाः प्राप्तत्वात् “शान्तो दान्तः” इत्यनेन चानृतभाषणरूपवाग्व्यापारनिरोधरूपस्य सत्यस्य लब्धत्वात् बहिरिन्द्रियाणामुच्छृङ्खलव्यापारनिरोधो हि दमः योगशास्त्रे च ‘अहिंसासत्यास्तेगब्रह्मचर्यापरिमहा यमाः’ इति योगाङ्गत्वेनोक्तत्वात् । यदि तु सत्यशब्देन ब्रह्मैवोच्यते तदापि न क्षतिः वेदान्तश्रवणादेरपि सत्यब्रह्म-चिन्तनरूपत्वात् अतत्कृतत्वेऽपि च पञ्चाग्निविदामिव ब्रह्मलोकप्राप्तिसंभवान् । तथाच स्मृतिः ‘संन्या-साद्ब्रह्मणः स्थानम्’ इति । तथा प्रात्यहिकवेदान्तवाक्यविचारस्यापि कृच्छ्राशीतिलतुल्यफलत्वं स्मर्यते । एवं च संन्यासश्रद्धासत्यब्रह्मविचाराणामन्यतमस्यापि ब्रह्मलोकप्राप्तिसाधनत्वात्समुद्धानां तेषां तत्साधनत्वं किं चित्रम् । अत एव सर्वसुकृतरूपत्वं योगिवरितस्य तैत्तिरीया आमनन्ति “तस्य ह वा एवं विदुषो ब्रह्मस्य” इत्यादिना । स्मर्यते च ‘ज्ञातं तेन समस्ततीर्थसलिले सर्वाणि दत्तावनिर्यज्ञानां च कृतं महत्तम-सिला देवाश्च संपूजिताः । संसाराच्च समुद्रताः स्वपितरश्चैलोक्यभूयो ह्यसौ यन्म ब्रह्मविचारणे क्षणमपि स्थैर्यं मनः प्राप्नुयात्’ इति ॥ ४० ॥

श्लो० टी०—“न्यास इति ब्रह्मा ब्रह्मा हि परः परो हि ब्रह्मा तानि वा एतान्यवराणि तपसि न्यास एवात्यरेचयत्” इति संन्यासस्य ब्रह्मस्वरूपत्वं सर्वतपोभ्यश्च वरिष्ठत्वं श्रूयते तथैव “वेदान्तविज्ञानमुनि-श्रितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धमत्त्वाः” इति संन्यासयोगवतां यतीनां शुद्धसत्त्वत्वं वेदान्तार्थविज्ञातृ-त्वं च श्रूयते “अतं तपः सत्यं तपः श्रुतं तपः शान्तं तपः” इति “शमेन शान्ताः शिवमाचरन्ति शमेन नाकं मुनयोऽन्वविन्दन् तस्मान्छमं परमं वदन्ति । दमेन दान्ताः किस्विमवधुन्वन्ति । दमेन ब्रह्मचारिणः सुवरगच्छन् । दमो भूतानां दुराधर्मम् । सत्यं परं परं सत्यम् सत्येन न सुवर्गास्तोकाश्चवन्ते कदाचन सतां हि सत्यम्” इत्यादिना वाक्यजातेन अतसत्यश्रुतशान्तादीनां मुमुक्षुधर्माणां श्रुत्या तपस्त्व-मुच्यते ‘मानसं वै प्राजापत्यम्’ इति ‘मनसश्चेन्द्रियाणां च लोकार्थं परमं तपः’ इति ‘अश्वमेधसह-स्राणि त्राजपेयशतानि च । एकस्य ध्यानयोगस्य कल्यं नार्हन्ति षोडशीम्’ इति समाधेः परमतपस्त्वं श्रूयते स्मर्यते च । “अथ यद्यहं इत्याचक्षते । ब्रह्मचर्यमेव ब्रह्मलोकं निगच्छति ब्रह्मचर्यैकनिष्ठया” अहिंसा परमो धर्मो यया याति त्रिविष्टपम्’ इति ‘तपसामपि सर्वेषां वैराग्यं परमं तपः’ इति ‘मत्स्यं तीर्थं क्षमा तीर्थं तीर्थमिन्द्रियनिग्रहः । सर्वभूतदया तीर्थं तीर्थमार्जवमेव च’ इति ब्रह्मचर्यादीनां मुमुक्षुधर्माणां परममहत्त्वं श्रूयते स्मर्यते च । विप्रनिहतयोगानां जडभरतवीतहव्यादीनां जन्मान्तरे यागपारंगतत्वं विष्णु-पुराणवासिष्ठादिषु प्रसिद्धम् । एवं निरुक्तलक्षणैः संन्यासकृतसत्यछमदमाद्युत्तमतपोभिर्ब्रह्मचर्याद्युत्तमधर्मेरपि विशिष्टस्य योगिनो यतेः कश्चिदुत्कर्मवशाद्योगभ्रंशे सत्यपि ब्रह्मविद् इहाप्यमुत्रापि न कश्चिदनर्थोऽस्तीति

बोधयितुं श्रीभगवानुवाच—पार्थेति । स्वदत्तां ब्रह्मविद्यां शिष्यप्रशिष्यद्वारा तनोति विस्तारयतीति तातस्य-
स्य संबुद्धिर्ह्येता तस्य पार्थ तस्य समाधिनिष्ठायां प्रवृत्तस्य संन्यासकृतसत्यशमदमाद्युत्तमतपोविशिष्टस्य ब्रह्म-
चर्याहिंसादिविशिष्टधर्मवतो योगिनो यत्तेदुष्कर्मवशाद्ब्रह्ममार्गप्रकृतत्वेऽपि इहास्मिँल्लोके विनाशो हानिः शिष्ट-
गर्हणाप्राप्तप्रतिष्ठाभङ्गलक्षणो नैवास्ति ब्रह्मनिष्ठायां अद्वावत्त्वादिविशिष्टगुणवत्त्वाद्ब्रह्मचर्याद्युत्तमधर्मवत्त्वाच्च
शिष्टनिन्दाऽप्रसक्तेः । नहि दुष्कर्मप्रापितैराध्यात्मिकाद्युषद्भैर्विप्लवः स्वधर्मनिष्ठं पुरुषं शिष्टा निन्दितुमर्हन्ति
यथा विधिना संकल्पपूर्वकं शालां प्रविश्यामीषोमीयान्तं कृतस्य यज्ञकर्मणो दैवात्सति विघ्ने यजमानमास्थायन्तं
श्रोत्रिया न निन्दितुमर्हन्ति तद्वदतो नैवास्यात्र प्रविष्टामङ्गलक्षणो नास्त्येवास्मात् परस्मिँल्लोके विनाशो
दुर्योनिदुर्गतिप्राप्तिलक्षणो नास्ति कल्याणकृत्त्वादमुष्य यतेः । नहि कल्याणकृच्छुभकृत्कश्चित्पुरुषो दुर्गतिं
भङ्गति किंतु सद्गतिमेव गच्छति । तथाच श्रुतिः “तथा इह रमणीयचरणां अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां
योनिमापयेरन् ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा” इति । यद्वा ‘अतिकल्याणरूपत्वाभि-
त्यकल्याणसंश्रयान् । स्मर्तृणां तद्वत्त्वाच्च ब्रह्म तन्मङ्गलं विदुः’ इति ‘मङ्गलानां च मङ्गलम्’ इति
‘पवित्रं मङ्गलं परम्’ इति परब्रह्मणो मङ्गलस्वरूपत्वस्मरणत्वात्कल्याणं मङ्गलस्वरूपं ब्रह्म करोति स्वात्मना
साक्षाद्विजानातीति कल्याणकृद्ब्रह्मवित्कश्चिद्ब्राह्मणो वा क्षत्रियो वाऽन्यो वा योगभ्रंशं प्राप्य दुर्गतिं निरयं
न गच्छति जडभरतादौ तत्प्रसिद्धमिति प्रसिद्धिद्योतनार्थो हिशब्दः । ननु ध्यानयोगादौ प्रवृत्तो यो यतिः
स ब्रह्मविदेव न भवति तस्य ब्रह्मविद्वे ध्यानाभ्यासक्रियाऽयोगात् ध्यानयोगाभ्यासोऽपि स्वाध्यायाभ्यास-
वत्किथैव भवति ‘तस्य कार्यं न विद्यते’ इति ‘नैवास्ति किञ्चित्कर्तव्यम्’ इति च ब्रह्मविदः कर्तव्या-
भावस्मरणादिति चेत्सत्यं नास्त्येव कर्तव्यं ब्रह्मविदः कृतकृत्यस्य यस्य चक्षुषो रूपवद्बहिरन्तर्ब्रह्मोपलब्धि-
स्तथापि भवानत्र प्रष्टव्यः “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो निदिध्यासितव्यः” इति मुमुक्षोः कर्त-
व्यत्वेन निदिध्यासा श्रूयते सा कृतश्रवणस्य किमकृतश्रवणस्य वा । न द्वितीयः वेदान्तार्थविचारशून्य-
स्यात्मानात्मविवेकविभागज्ञानाभावान्निदिध्यासाऽनुपपत्तेः । आद्ये श्रवणादिना विज्ञातात्मतत्त्वस्य वा उत
अविज्ञातात्मतत्त्वस्येति । न द्वितीयः अविज्ञातात्मतत्त्वस्य निदिध्यासाऽयोगात् निदिध्यासा नाम विजातीयप्र-
त्ययतिरस्कारपूर्विका सजातीयप्रत्ययावृत्तिः खलु सैषा सम्यग्विदितात्मतत्त्वस्यैव सिध्यति नेतरस्य यथा
घटप्रत्ययस्य विजातीयः घटप्रत्यय इति ज्ञानं घटपटयोः स्वरूपं लक्षणं च विजानत एव सिध्यति तद्वि-
ज्ञानं च तयोः संदर्शनं कृतवत एव सिध्यति नान्यस्य तद्वदात्मप्रत्ययानामनात्मप्रत्यया विजातीयौ इति ज्ञान-
मात्मानात्मनोः स्वरूपं लक्षणं च विज्ञातवत एव सिध्यति तादृग्विज्ञानं तत्साक्षात्कारवत एव सिध्यति
नेतरस्य नहि कश्चिदप्यदृष्टं गण्डमेरुण्डं दृष्टगरुडादिवद्भावयितुं शक्नोति यथा पितरं तथा प्रपितामहं वा
तद्वदविज्ञातात्मतत्त्वस्तदनुभवशून्यः कश्चिदप्यनात्मवदात्मानं भावयितुं न शक्नोति स्वानुभवाभावात् ततो-
ऽनात्मवत्तद्विलक्षणत्वेनात्मस्वरूपं सम्यग्विदितवत एव निरुक्तलक्षणा निदिध्यासा समाधिश्च कर्तव्यो भवति
‘तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः’ इति ‘तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथः”
इत्युक्त्वा निरुक्तलक्षणमात्मानं विज्ञातवतामेव “ओमित्येवं ध्यायथ आत्मानम्” इति चात्मध्यानं विदधाति
श्रुतिः । नन्वात्मविदः किमर्थं ध्यानं समाधिर्वेति न मन्तव्यं ध्यानसमाधयोरात्मतत्त्वज्ञानाप्रतिबन्धहेतुत्वात्
“सर्वमिदं च ब्रह्मेव” इति सर्वस्य स्वस्य च ब्रह्ममात्रत्वविज्ञानं ब्रह्मण्येवात्मताज्ञानं चाप्रतिबद्धं
श्रुतिमात्रेण न सिध्यति विनैव ध्यानसमाधिभ्यां “समाहितो भूत्वाऽनन्येवात्मानं पश्यति सर्वमात्मानं पश्य-
ति” इति ब्रह्मविदो ब्रह्मण्येवात्मत्वविज्ञानस्याप्रतिबद्धत्वसिद्धये सार्वान्यसिद्धये च समाधिं विदधाति श्रुति-
रतो ब्रह्मविदोऽप्यप्रतिबद्धज्ञानसिद्धये निदिध्यासादिरवश्यं कर्तव्यं इति सिद्धम् ॥ ४० ॥

श्री० टी०—अत्रोचरं श्रीभगवानुवाच—पार्थेति सार्धैःश्रुतिभिः । इह लोके नाश उभयभ्रंशात्पातित्वम्,

अमुत्र परलोके नाशो नरकप्राप्तिः तदुभयं तस्य नास्त्येव यतः कल्याणकृच्छ्रभङ्गकारी कश्चिदपि दुर्गतिं न गच्छति अयं च शुभकारी श्रद्धया योगे प्रवृत्तत्वात् । तातेति लोकरीत्योपलालयन्संबोधयति ॥ ४० ॥

स० टी०—अर्जुनस्यैवमाशङ्कान् निराकुर्वन्तुवाच ह ॥ श्रीमन्नारायणः कृष्णः शरणागतवत्सलः ॥ १ ॥ मुमुक्षोस्तस्य वेदान्तश्रवणादि प्रकुर्वतः ॥ वित्तवृत्तिनिरोधे हि प्रवृत्तस्य विरागिणः ॥ २ ॥ अन्तराले मृतस्यापि विनाशो नोभयत्र वै ॥ नेह शिष्टविनिन्दस्य यथाशास्त्रं प्रकुर्वतः ॥ ३ ॥ नानिष्टां गतिमाप्नोति परान्याश्रजन्तुवत् ॥ यस्माच्छास्त्रानुगः काश्चिन्नुभक्तदुर्गतिं गतिम् ॥ ४ ॥ इहाकीर्तिं परत्रापि कुत्सितां नैव गच्छति ॥ अयं तु सर्वतः श्रेष्ठः कथं गच्छेद्वि दुर्गतिम् ॥ ५ ॥ शिष्यस्य पुत्ररूपेण कृपापात्रत्वसूचनम् ॥ तातेतिपदतः साक्षाद्धरिणा कृतमर्जुने ॥ ६ ॥ ४० ॥

भा० टी०—एवमर्जुनेन संशयच्छेदनाय प्रार्थितः तं छेत्तुं श्रीभगवानुवाच—पार्थेति । तस्य योगभ्रष्टस्येहास्मिँल्लोकेऽमुत्र परलोके वा विनाशः पूर्वस्माद्धीनजन्मलाभो नरकप्राप्तिर्वा न विद्यते हि यस्मात्कल्याणकृच्छ्रभङ्गत्कश्चिदपि दुर्गतिं न गच्छति न प्राप्नोति तनोत्यात्मानं पुत्ररूपेणेति पिता तात उच्यते पितैव पुत्ररूपेणोत्पद्यते इति पुत्रोऽपि तात इत्युच्यते शिष्यस्यापि पुत्रसमत्वादाह—हे तातेति । नेदाभिक्रमनाशोऽस्ति, प्रत्यवायो न विद्यते । स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य श्रायते महतो भयादिति मदुक्तं दिक्प्रदर्शनकमल्पबुद्धित्वात्स्वी-स्वभावेन त्वया विस्मृत्य पृष्टमिति पार्थेति संबोधनेन ध्वनितम् । तथापि शिष्यत्वेन पुत्रतुल्यत्वात्पुनः पुनर्विस्तरेण मया बोधनीयोऽसीतिसूचनायोक्तं तातेति । यत्तु इहामुत्र प्रवृत्तस्येति शेषः । ततश्च इह यत्फलं मोचकज्ञानलक्षणममुत्र फलं स्वर्गादिलक्षणं तत्साधने प्रवृत्तस्येत्यर्थ इति तत्र, भाष्योक्तप्रकारेण सम्यग्वाक्यार्थोपपत्तौ लक्षणाया अभ्याहारस्य च व्यर्थत्वात् ॥ ४० ॥

प० टी०—अत्रोत्तरं भगवानाह—पार्थेति । तस्य पुरुषस्येहामुत्र वा नाशो नास्ति इह लोकेऽधमयो-निप्राप्तिर्नाशः अमुत्र च निरयप्राप्तिर्नाशः, एवमुभयत्र नाशो नास्ति । कुतः भो तात तनोत्यात्मानं पुत्ररूपेणेति तातः पुत्रः, एवमर्जुनस्य परमप्रेमास्पदत्वात्तातेति संबुद्धिः । हि यस्मात्कारणात्कल्याणकृतपूर्वमीश्वरार्पणतया कर्म कुर्वन् कश्चिदपि दुर्गतिं न गच्छति ॥ ४० ॥

रा० टी०—प्रभस्योत्तरमाह सार्धैश्चतुर्भिः—पार्थेति । हे पार्थ इह लोके अमुत्र परलोके च नाशस्तस्य नास्ति । इह नाशस्तिर्यगादिदुर्गतिप्राप्तिः, परत्र नाशो नरकप्राप्तिः, तद्वयं तस्य योगभ्रष्टस्य नेत्यर्थः । नन्वयमादरार्थम् । कुत इत्यत उक्तम्—नहीति । कल्याणकृत् श्रद्धया किञ्चित्कालं व्यानादिकृदित्यर्थः ॥ ४० ॥

प्राप्य पुण्यकृतां लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः ॥

शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥ ४१ ॥

त० टी०—यदि योगभ्रष्टो मृतो दुर्गतिं न गच्छति तर्हि कां गतिं गच्छतीत्यपेक्षायामाह—प्राप्येति । श्रद्धया योगे प्रवृत्तः केनचिददृष्टेन यादृशभोगाकाङ्क्षया योगादृष्टो मृतो योगी सोऽप्यकालान्यस्तस्यापि योगस्य प्रभावात्पुण्यकृतमतिपुण्यकारिणां लोकान्प्राप्य तत्र तद्योग्यान्कल्याणत्मानभोगान्पेष्टं भोक्तुं शाश्वतीः समाः बहून्संबत्सरानुषित्वा वासं कृत्वा तत्सुखभोगे तृप्तस्ततः शुचीनां सदाचारयुक्तानां श्रीमतां धनाढ्यानां गेहे जायते जन्म प्राप्नोति ॥ ४१ ॥

म० टी०—सदेवं योगभ्रष्टस्य शुभकृत्वत्वेन लोकद्वयंऽपि नाशमात्रे किं भवतीत्युच्यते—पार्थेति । योगमार्गप्रवृत्तः सर्वकर्मसंन्यासी वेदान्तश्रवणादि कुर्वन्मन्दराळे नियमाणः कश्चित्पूर्वोपचितभोगवासना-प्रादुर्भावादिभ्येभ्यः स्पृहयति कश्चित् वैराग्यभावनानाशङ्क्यां स्पृहयति तयोः प्रथमः प्राप्य पुण्यकृतमन्त्रमे-

धयाजिनां लोकानर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकान् एकस्मिन्नापि भोगभूमिभेदपेक्षया बहुवचनम् । तत्र चोषित्वा वासमनुभूय शाश्वतीर्ब्रह्मपरिमाणेनाक्षयाः समाः संवत्सरान् तदन्ते शुचीनां शुद्धानां श्रीमतां विभूतिमतां महाराजचक्रवर्तिनां गेहे कुले भोगवासनाशेषसद्भावादजातशत्रुजनकादिवद्योगभ्रष्टोऽभिजायते भोगवासना-
प्राबल्यात् ब्रह्मलोकान्ते सर्वकर्मसंन्यासायोग्यो महाराजो भवतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

शु० टी०—उत्तरीत्या समाधिं कृतवतो ब्रह्मविदो दुष्कर्मवशात्समाधिविघ्ने सति मृतस्य यदेर्गतिर्नास्ति किंतु सद्गतिरेवेत्याह—प्राप्येति । योगमार्गे प्रवृत्तो ब्रह्मविद्यतिरप्राप्तयोगसंसिद्धिः सन् मूत्वा 'वाजिमेधसह-
स्राणि राजसूयशतानि च । वाजपेयसहस्राणि अश्वमेधशतानि च ॥ एकस्य ज्ञानयोगस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम्' इति 'मनसश्चेन्द्रियाणां च ह्येकाग्र्यं परमं तपः' इत्यश्वमेधादिकृतुकोट्यपेक्षया ध्यानयोगलेखस्य महत्तरपुण्यकर्मत्वस्मरणात्परमतपस्त्वाच्च तत्पुण्यकर्ममहिम्नैव स्वयं पुण्यकृतमश्वमेधादिमहाकृतुकारिणां
महालोकान् प्राप्य तत्र शाश्वतीः बह्वीः समाः संवत्सरानुषित्वा तत्रत्यभोगाननुभूयेत्यर्थः । तद्भोगक्षये पुनरिदृशे शुचीनां योनिवीजकर्मादिशुद्धिमतां श्रीमतां भाष्यवतां च गृहिणां गेहे वंशे योगभ्रष्टोऽभिजा-
यते समुत्पन्नो भवति न तु कर्मभ्रष्टः कर्मिणः सति कर्मभ्रंशे पुण्यलोकप्राप्तिः शुचिः श्रीमद्गेहे अभिजननं च न संभवति तैलपाकवत्सद्भ्यैव कर्मणः फलावश्यंभावित्वनियमाच्च तथा योगिनः तस्य देवतादर्शनव्याव-
योगानुष्ठानं तावत्तावत्फलवद्भवति तत एव योगभ्रंशेऽपि योगिनः पुण्यलोकप्राप्तिः शुचिः श्रीमत्कुल-
सूतिश्चेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

श्री० टी०—तर्हि किमसौ प्राप्नोतीत्यपेक्षायामाह—प्राप्येति । पुण्यकारिणामश्वमेधादियाजिनां लोकान् प्राप्य तत्र शाश्वतीः समाः बहून्संवत्सरानुषित्वा वाससुखमनुभूय शुचीनां सदाचाराणां श्रीमतां धनिनां गेहे स योगभ्रष्टो जन्म प्राप्नोति ॥ ४१ ॥

स० टी०—योगमार्गे प्रवृत्तः सन्योऽन्तराले मृतो विधेः ॥ स गत्वा साधको लोकानश्वमेधादियाजि-
नाम् ॥ १ ॥ कोटीः संवत्सराणां स वासं कृत्वा ततः क्षये ॥ यथोक्तकारिणां गेहे धनिनां जायते सताम् ॥ २ ॥ वासनाशेषसद्भावादल्पवैराग्यवान्यदि ॥ जनकादिवदेवासौ राज्ञां गेहेऽभिजायते ॥ ३ ॥ ४१ ॥

भा० टी०—दुर्गत्यभावशुक्त्वा सुगतिमाह—प्राप्येति । योगभ्रष्टो योगमार्गे प्रवृत्तस्त्यक्तसर्वकर्मा तत्त्व-
ज्ञानमलम्बैव मृतः पुण्यकृतमश्वमेधादियाजिनां लोकान्तेः प्राप्यान्ब्रह्मलोकादीन्प्राप्य तत्र च शाश्वतीः
समाः असंख्यातान्संवत्सरानुषित्वा वासमनुभूय तद्भोगक्षये श्रीमतां धनदुर्मेदान्धतां तेषां वारयति—शुचीनां
यथोक्तेन स्वधर्माचरणेन पवित्राणां गेहे कुले जायते उत्पद्यते ॥ ४१ ॥

प० टी०—किं तर्हि तत्र, प्रथममल्पकालयोगभ्रष्टस्य गतिमाह—प्राप्येति । स योगभ्रष्टः पुण्यकृतमश्वमे-
धयाजिनां लोकान् प्राप्य तत्र शाश्वतीः समा बहुतरसंवत्सरानुषित्वा मुक्त्वा शुचीनां सदाचारपरायणाणां
श्रीमतां धनिनां गेहे जायते उत्पद्यते ॥ ४१ ॥

रा० टी०—तर्हि किं प्राप्नोतीत्यत आह—प्राप्येति । पुण्यकृतान् पुण्यसंपाद्यान्लोकान्प्राप्य तेषु शाश्वतीः
समाः अनेकसंवत्सरानुषित्वा शुचीनां श्रीमतां धनिनां गेहे अभिजायते ॥ ४१ ॥

अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ॥

एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥ ४२ ॥

त० टी०—इयमुत्तमभोगाकाङ्क्षया योगभ्रष्टस्य गतिरुक्ता । इदानीं भोगानपेक्षकस्य बह्व्यस्त-
योगस्य कथञ्चिद्भंशे ततोऽप्यतिश्रेष्ठं जन्म भवतीति पक्षान्तरमाह—अथवेति । शास्त्रज्ञानदाढ्येन विष-
यभोगवासनाशून्यो ज्ञानवैराग्यादिगुणाढयः कथञ्चिद्योगाभ्यासाद्वलितश्रेष्ठभोगवासनाविरहात्पुण्यकृतां

लोकान् प्राप्य योगिनां योगाभ्यासवतामेव प्रमादकारणधनहीनानामेव शुचीनां धीमतां ज्ञानिनां ब्राह्मणानां कुले भवति जायते ननु श्रीमतां कर्मिणां ब्राह्मणानां राज्ञां वा कुले । यद्यपि शुचीनां श्रीमतां राज्ञां ब्राह्मणानां वा कुलेऽपि जन्म दुर्लभं बहुसुकृतसाध्यत्वाज्ज्ञानमार्गाविरोधित्वाच्च, तथाऽपि सात्त्विकानां धनहीनानां ज्ञानिनां योगाभ्यासवतां ब्राह्मणानां कुले यज्जन्म एतद्धि लोके दुर्लभतरमतिशयेन दुष्प्रापं, सर्वप्रमादकारणशून्यत्वेन मोक्षान्तरङ्गत्वात् ॥ ४२ ॥

म० टी०—द्वितीयं प्रतिपक्षान्तरमाह—अथवेति । श्रद्धावैराग्यादिकल्याणगुणाधिक्ये तु भोगवासनाविरहात्पुण्यकृतां लोकानप्राप्यैव योगिनामेव दरिद्राणां ब्राह्मणानां न तु श्रीमतां राज्ञां कुले भवति धीमतां ब्रह्मविद्यावताम् । एतेन योगिनामिति न कर्मिप्रहणं यत्शुचीनां श्रीमतां राज्ञां गृहे योगभ्रष्टजन्म तदपि दुर्लभं अनेकसुकृतसाध्यत्वान्मोक्षपर्यवसायित्वाच्च । यत्तु शुचीनां दरिद्राणां ब्राह्मणानां ब्रह्मविद्यावतां कुले जन्म एतद्धि प्रसिद्धं शुकादिवत् दुर्लभतरं दुर्लभादपि दुर्लभं लोके यदीदृशं सर्वप्रमादकारणशून्यं जन्मेति द्वितीयः स्तूपये भोगवासनाशून्यत्वेन सर्वकर्मसंन्यासाहंत्वान् ॥ ४२ ॥

शं० टी०—‘मनोहराणां भोज्यानां युवतीनां च वासभाम् । वित्तस्यापि च साभिष्याबलेष्वित्तं सतामपि ॥ तत्सामिष्यं ततस्त्यक्त्वा मुमुक्षुर्दूरतो वसेत् ’ इतिन्यायेन विषयरागिष्यस्यैव विशेषकत्वे श्रीमद्वेदे समुत्पन्नस्य तस्योत्तमभक्तस्य योगिनो विषयभोगानुषक्त्या रागद्वेषादिभिर्मनःक्षोभं विना पुनर्विवेकवैराग्यादिविज्ञानयोगश्च क्षिप्रं न सेत्स्यतीति योगसिद्धेः कालव्यवधानमसहमान् सन्नाह—अथवेति । अथवा श्रीमद्विलक्षणानां दरिद्राणां शुचीनां धीमतामेव योगिनां कुले भवति जायते । यद्वा योगी ब्रह्मविन्मृतिकाले यदि प्राक्तनकर्मवशान् हृदये विषयभोगेच्छावेगवान् तदा पुण्यकृतां लोकाननुभूय शेषानुभूत्य श्रीमतां गेहे अभिजायते । यदि हृदये चित्तशोभकसत्कर्मविशेषवशात्तीव्रमोक्षेच्छावैराग्यवेगवादा स योगी, अथवा अथशब्द आनन्तर्यार्थः वाशब्दोऽवधारणार्थः । अथैव देहपातानन्तरमेव धीमतां ज्ञानिनां तत्रापि योगिनां ज्ञानयोगनिष्ठानामेव कुले भवति प्रभवतीत्यर्थः । ईदृशं तद्वैराग्यमोक्षेच्छावेगानुरूपं ब्रह्मनिष्ठानामेव ज्ञानिनां कुले समनन्तरभावि यज्जन्म तदेतदुर्लभतरं हि एतदत्यन्तदुर्लभं खलु गृहिणां ज्ञानित्वं दुर्लभं तत्रापि तादृशानां ब्रह्मनिष्ठानामेव कुले लोकान्तरं योन्यन्तरमगत्वा कालव्यवधानं विना यज्जननं दुर्लभतरमेव महत्तरेण तपसा लभ्यं भवति नत्यल्पेन तत् एवोच्यते दुर्लभतरमिति । ननु योगिनामेव ज्ञासिनां गृहमेधिनां कुले भवतीति यदुक्तं तन्नोपपद्यते गृहिणां ब्रह्मवेदनाऽसंभवात् ज्ञानोत्पत्तेरधिकारासंभवाच्च शमदमवैराग्यसंन्यासाद्यन्तरङ्गसाधनशून्यानां बहिर्मुखानां देयां श्रवणादिना ज्ञानमपरोक्षं न संभवति विना यत्ति तत्रापि परमहंसान् । तदुक्तम् ‘ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानं ऐशान्ताश्रवणादिना । जायते परहं सत्यं यतेर्मुक्त्याधिकारिणः ॥ नाश्रमान्तरनिष्ठस्य ’ इति ततस्तेषां ज्ञानाभावे कुतो योगनिष्ठेति चेत्तर्हि धीमतां कर्मशास्त्रार्थज्ञानवतां योगिनां कर्मयोगिनां कुले भवतीति ब्रूम इति चेन्न, तथात्वे जन्मनो दुर्लभतरत्वाभावप्रसङ्गाच्छ्रोत्रियकुलाभिजननस्य सत्कर्मवत्साधारण्याद्ये ये सत्कर्मयन्तस्ते ते श्रोत्रियकुले एवाभिजायन्ते “रमणीयश्रवणा रमणीयां योनिमापद्येरन्” इतिश्रुतेः । ततो जन्मनो दुर्लभतरत्वानुपपत्तिप्रसङ्गात्प्राप्यता गृहिणामपि केषांचिद्विश्वरूपसाधवतां शुद्धात्मनां ज्ञानं ज्ञानयोगित्वं चाभ्युपगन्तव्यम् अन्यथा वसिष्ठागस्त्यादीनां जनकाश्रयपत्यादीनां च प्राचामाधुनिकानां च वाचस्पतिखण्डनकारादीनामनात्मज्ञत्वप्रसङ्गात् । तर्हि—अथात—इति सुत्रस्थापशब्दसूचितश्रवणसाधनवैधुर्येऽपि श्रवणादिना ज्ञानसिद्धावयवशब्दस्यानर्थक्यं स्यादिति चेन्न—तेषामपि जन्मान्तरे शमदमसंन्यासादिसाधनवत्त्वस्योत्पन्नज्ञानेनानुमीयमानत्वाद्यशब्दस्यार्थवत्त्वोपपत्तेः । न च शमदमसंन्यासाद्युत्तमसाधनवच्छ्रवणादिजन्यज्ञानेन तेषां तत्रैव मुक्तिसिद्धौ पुनर्जनिकथा कृत इति

वाच्यं, तादृक्साधनसंपत्तावपि तेषां प्रतिबन्धवशात्सम्यग्ज्ञानानुत्पत्तौ मोक्षासंभवाज्जन्मान्तरे तु तन्निवृत्त्या सम्यग्ज्ञानं योगनिष्ठा परमोपशान्तिरपि संभवति ' क्रमात्तस्यापि जायते ' इति स्मृतिवाक्यशेषात्क्रमादा-
श्रमक्रमाज्जन्मक्रमाद्वा चित्तपरिपाकक्रमाद्वा तस्याप्याश्रमान्तरवतोऽपि ज्ञानं जायत इत्यर्थः । तर्हि तेषां व्युत्थानप्रसङ्ग इति न च वाच्यं विषयानुभावकर्मणा व्युत्थाननिरोधसंभवाभिरन्तरब्रह्मनिष्ठानां नित्या-
नन्दामृतरसपायिनां तेषां संन्याससाध्याभावाच्च । तर्हि विषयानुभूतेर्ब्रह्मानुभूतेश्च परस्परविरोधादे-
काधिकरणत्वानुपपत्तिरिति न वक्तव्यं तद्वृष्ट्या विषयानुभूतेराभासत्वेन स्वप्रार्थवन्मिथ्यात्वोपपत्तेः ।
तर्हि व्यवहारलोपप्रसङ्ग इति चेन्न, क्वचित्क्रियते क्वचिन्न क्रियते तेन तेषां सर्वमिथ्यात्वदर्शिनां प्रत्य-
वायाद्यनर्थाभावात् । ' शौचमाचमनं स्नानं न तु चोदनया चरेत् । अन्याश्च नियमान् ज्ञानी यथाहं लोल-
येश्वरः ' इति ज्ञानिनामीश्वरवद्विबितप्रियमभङ्गदोषाद्यभावस्मरणात् ॥ ४२ ॥

श्री० टी०—अल्पकालाभ्यस्तयोगभ्रंशे गातिरियमुक्ता, चिराभ्यस्तयोगभ्रंशे तु पक्षान्तरमाह—अथेति ।
योगनिष्ठानां धीमतां ज्ञानिनामेव कुले जायते न तु पूर्वोक्तानामनारूढयोगानां कुले जायते । एतज्जन्म
सौति—एतदिति । ईदृशं यज्जन्म एतद्धि लोके दुर्लभतरम्, मोक्षहेतुत्वात् ॥ ४२ ॥

स० टी०—वैराग्यादिगुणाधिक्ये वासनाविरहान्मुनिः ॥ योगभ्रष्टः सुकृतिनां लोकानप्राप्य योगिनाम्
॥ १ ॥ ब्राह्मणानां दरिद्राणां ब्रह्मविद्यावतां कुले ॥ जायते तत्कुलं जन्म दुर्लभादपि दुर्लभम् ॥ २ ॥
पुण्यसाध्यतया जन्म राज्ञां गेहेऽपि दुर्लभम् ॥ तस्मादपीदृशं जन्म योगिगेहेऽतिदुर्लभम् ॥ ३ ॥ सप्त-
व्याधादशाणेषु मृगाः कालंजरे गिरौ ॥ चक्रवाकाः शरद्वीपे ईसाः सरसि मानसे ॥ ४ ॥ तेऽपि जावाः
कुरुक्षेत्रे ब्राह्मणा वेदवारगाः ॥ प्रस्थिता दीर्घमध्वानं यूयं तेभ्योऽवसीदथ ॥ ५ ॥ तदुक्तं हरिवंशेऽत्र वंश-
प्रस्तावनस्थले ॥ ६ ॥ ४२ ॥

भा० टी०—वैराग्याधिक्ये पक्षान्तरमाह—अथेति । योगिनामेवेश्वराराधनलक्षणयोगवतां धनादे-
रक्षणविषयभोगादिव्यप्रत्वे योगित्वं न संभवतीत्यतः पूर्वपक्षे श्रीमतामित्युक्तत्वाच्च भाष्ये दरिद्राणामित्युक्त-
मत एव तत्त्वविचारयोगययुद्धिमतां कुले भवति जायते यदीदृशं जन्म तदेतल्लोके दुर्लभतरमतिदुर्लभं पुनः-
प्रतिबन्धकाभावात् श्रीमतां कुलापेक्षया दरिद्राणां कुले जन्म श्रेष्ठतरमित्यर्थः ॥ ४२ ॥

प० टी०—अथ चिराभ्यस्तयोगभ्रंशे पक्षान्तरमाह—अथेति । अथवा योगिनां योगनिष्ठानां तथा
धीमतां ज्ञानिनामेव कुले जायते न तु पूर्वोक्तानामनारूढयोगानाम् एतदीदृशं यज्जन्म तदुर्लभतरं मोक्ष-
हेतुत्वात् ॥ ४२ ॥

रा० टी०—धीमतां ज्ञानिनां योगिनां कुले वंशे वा भवति । यत् ईदृक् जन्म उक्तं द्विविधं जन्म एतत्
दुर्लभं कष्टलभ्यं न सुलभसाध्यं हि प्रसिद्धम् ॥ ४२ ॥

तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदैहिकम् ।

यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ॥ ४३ ॥

त० टी०—उक्तस्य जन्मद्वयस्य दुर्लभत्वं यतस्तद्वर्जयति—तत्रेति । तत्र द्विविधेऽपि जन्मनि पूर्व-
देहे भवं पौर्वदैहिकं सुप्तप्रबुद्धवचमेवात्मपरमात्मध्यानविषयकबुद्धिसंयोगं लभते । ततस्तद्विधानन्तरं
भूयोऽधिकसंसिद्धौ यतते । यथा पुनरन्तरायहतो न भवति तथा यत्नं कुरुते ॥ ४३ ॥

म० टी०—एतादृशजन्मद्वयस्य दुर्लभत्वं कस्मात् यस्मात्—तत्रेति । तत्र द्विप्रकारेऽपि जन्मनि पूर्व-
देहे भवं पौर्वदैहिकं सर्वकर्मसंन्यासगुरुपसदनश्रवणमनननिविध्यासनानां मध्ये यावत्पर्यन्तमनुष्ठितं ताव-

स्पर्यन्तमेव तं ब्रह्मात्मैक्यविषयया बुद्ध्या संयोगं तत्साधनकलापमिति यावत् लभते प्राप्नोति । न केवलं लभत एव किंतु ततस्तद्ब्रह्मानन्तरं भूयोऽधिकं लब्धाया भूमेरगिमां भूमिं संपादयितुं संसिद्धौ संसिद्धिर्मोक्ष-
स्तन्निमित्तं यतते च प्रयत्नं करोति च यावन्मोक्षं भूमिकाः संपादयतीत्यर्थः । हे कुहनन्दन तवापि शुची-
नां श्रीमतां कुले योगभ्रष्टजन्म जातमिति पूर्ववासनावशादनायासेनैव ज्ञानलाभो भविष्यतीति सूचयितुं महा-
प्रभावस्य कुरोः कीर्तनम् । अयमर्थो भगवद्भक्तिप्रवचने व्यक्तः । यथा श्रीरामोवाच ' एकामथ द्वितीयां वा
तृतीयां भूमिकामुत । आरूढस्य मृतस्याथ कीदृशी भगवन् गतिः ' । पूर्वं हि समभूमयो व्याख्याताः तत्र नित्या-
नित्यवस्तुविवेकपूर्वकाविहामुत्रार्थभोगवैराग्याच्छ्रद्धादभ्युदयसंन्यासादिपुनरागारा मुमुक्षा शुभे-
च्छाख्या प्रथमा भूमिका साधनचतुष्टयसंपादिति यावत् । ततो गुरुमुपगृह्य वेदान्तवाक्यविचारणात्मिका
द्वितीया भूमिका । श्रवणमननसंपादिति यावत् । ततः श्रवणमननपरिनिष्पन्नस्य तत्त्वज्ञानस्य निर्वि-
चिकित्सतारूपा तनुमानसा नाम तृतीया भूमिका निदिध्यासनसंपादिति यावत् । चतुर्थी भूमिका तु तत्त्व-
साक्षात्कार एव । पञ्चमपष्ठसप्तमभूमयस्तु जीवन्मुक्तेरान्तरभेदा इति तृतीये प्राग्व्याख्यातम् । तत्र
चतुर्थी भूमिं प्राप्तस्य मृतस्य जीवन्मुक्त्यभावेऽपि विदेहकैवल्यं प्रति नास्त्येव संशयः तदुत्तरभूमित्रयं
प्राप्तस्तु जीवन्नपि मुक्तः किमु विदेह इति नास्त्येव भूमिकाचतुष्टये शङ्का । साधनभूतभूमिकात्रये तु कर्म-
त्यागाज्ज्ञानालाभाच्च भवति शङ्केति तत्रैव प्रश्नः । श्रीवसिष्ठः—' योगभूमिकयोत्क्रान्तजीवितस्य शरीरिणः ।
भूमिकांशानुसारेण क्षीयते पूर्वदुष्कृतम् ॥ ततः सुरविमानेषु लोकपालपुरेषु च । मेरुपर्वतकुक्षेषु रमते
रममणीसखः ॥ ततः सुकृतसंभारे दुष्कृते च पुराकृते । भोगश्रयात्परिक्षीणे जायन्ते योगिनो भुवि ॥
शुचीनां श्रीमतां गेहे गुप्ते गुणवतां सताम् । जनिता योगसेवने सेवन्ते योगवासिनाः ॥ तत्र प्राग्भा-
वनाऽभ्यस्तं योगभूमिक्रमं युवाः । दृष्ट्वा परिपन्नस्युच्चैरुत्तरं भूमिकाक्रमम् ॥' इति । अत्र प्रागुपचितभोग-
वासनाप्राप्त्यादल्पकालाभ्यस्तवैराग्यवासनादौर्वत्येन प्राणोत्क्रान्तिसमये प्रादुर्भूतभोगस्पृहः सर्वकर्मसं-
न्यासी यः स एवोक्तः यस्तु वैराग्यश्रमनापावत्यात्प्रदुष्टपुण्यप्रकाटितपरमेश्वरपसादनशेन प्राणोत्क्रान्तिस-
मयेऽनुद्भूतभोगस्पृहः संन्यासी भोगव्यवधानं विनैव ब्रह्माणानामेव ब्रह्मादिनां सर्वप्रभावकारणशून्ये कुले
समुत्पन्नस्य प्राक्तनसंस्काराभिव्यक्तेरनायासेनैव संभवात्प्राप्तं पूर्वस्यैव मोक्षं प्रत्याशङ्केति स च वसिष्ठे-
नोक्तो, भगवता तु परमकारुणिकेनाथयेति पश्चान्तरं कुर्वोक्त एव । स्पष्टमन्यन् ॥ ४३ ॥

शं० टी०—' शिलेच्छवृत्त्या परितुष्टां च तो धर्मं महानां विमजं गुणान् । मर्त्यपितात्मा गृह एव
विष्टशक्तिप्रयुक्तः समुपैति शान्तिम् ' इत्यादिवचनप्राप्त्याहसकोटिसंख्याकषु गृहिष्वपि यः कश्चिदीश्वर-
प्रसादप्राप्ताभूतो गृहस्थो ज्ञानी ज्ञानयोगी च संभवति यतस्ततो ज्ञानिनामेव योगिनां गृहिणां गृहे योगभ्र-
ष्टाशुयोगसिद्धयै जन्मभूमिकर्तव्यमिममेवार्थं स्पष्टयितुमाह—तथेति । तत्र ज्ञानरतां योगिनां कुले जन्मा
लब्ध्वा स योगी पौर्वदेहिकं पूर्वस्मिन् वेहे भवं पौर्वदेहिकं पूर्वजन्मन्यनुष्ठितश्रवणादिसंभवं ज्ञानिना योग-
वता च पित्रादिनोपविष्टं तं बुद्धिसंयोगं यद्धर्मवान् पिता भवति तमेव धर्मं पुत्राणोपदिशति प्रायेण तद्विदं
लोकप्रसिद्धं यः प्राक्जन्मन्यनुष्ठितत्वादाप्रिवदन्तर्लीनात्मना स्थितः ब्रह्मविदा पित्रा वेदान्तवाक्यैर्व्यक्तीकृतमन्तं
बुद्धिसंयोगं बुद्धिज्ञानं परावर्तकत्वप्रवेदनलक्षणं तदेव समीचीनो योगो मुक्तिसिद्धौ परमोपायस्तं बुद्धिसंयोगं
ज्ञानयोगं लभते प्राग्जन्मन्येवानुबद्धत्वात्स्वल्पोपदेशेनैवाल्पकालेन प्राप्नोतीत्यर्थः । एतावन्मात्रेण पुमाश्च,
कृतार्थो न भवति ज्ञानस्य सम्यक्त्वसंपादनेन विना ततो मुमुक्षोस्त्वदवश्यं संपादनीयमिति सूत्रादेरुमा-
ह—यतत इति । वतः पित्रादेर्ज्ञानयोगलब्ध्यानन्तरं संसिद्धौ ज्ञानस्य सम्यक्त्वसिद्धिनिमित्तं भूयः पुनर-
स्मिन् जन्मन्यपि यतते च प्रयत्नमपि करोति । यद्वा ततस्त्वस्मादेव संस्कारवेगादेव भूयोऽधिकतरं यतते च
ज्ञानस्याप्रविबद्धत्वसिद्धये पूर्ववन्नियमेन गुरुरपविष्टरीत्या नित्यं निरन्तरं च समाधिं करोतीत्यर्थः ॥ ४३ ॥

श्री० टी०—तत्र हेतुः—पूर्वेति । तेनैव पूर्वदेहकृताभ्यासेनावशोऽपि कुतश्चिदन्तरायादानिच्छन्नपि सिद्धि-
यते विषयेभ्यः परावर्त्य ब्रह्मनिष्ठः क्रियते । तदेवं पूर्वाभ्यासवशेन प्रयत्नं कुर्वन् शनैर्मुच्यते इतीममर्थं
कैमुत्यन्यायेन स्फुटयति—जिज्ञासुरिति सार्धेन । योगस्य स्वरूपं जिज्ञासुरेव केवलं न तु प्राप्तयोगः एवं-
भूतो योगे प्रविष्टमात्रोऽपि पापवशाद्योगभ्रष्टोऽपि शब्दब्रह्म वेदमतिवर्तते वेदोक्तकर्मफलान्यतिक्रामति ते-
भ्योऽधिकं फलं प्राप्य मुच्यते इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

स० टी०—पूर्वजन्मकृताभ्याससंस्कारेणावशोऽपि सन् ॥ मोक्षमार्गे प्रवृत्तोऽपि स्ववशीक्रियते बलात्
॥ १ ॥ अकस्मादेव व्युत्थाप्य भोगवासनतो जनः ॥ ज्ञानसंस्कारप्राबल्याक्रियते साधनोन्मुखः ॥ २ ॥
अल्पकालमपि ज्ञानाभ्यासवासनया तया ॥ सम्यगभ्यस्तया तस्या वासनाया विशेषतः ॥ ३ ॥ सद्रस्तु-
विषयत्वेन प्राबल्यादन्यगोचरात् ॥ यथा स्वमेव युद्धेऽस्मिन्पूर्वाभ्यासवशेन च ॥ ४ ॥ ज्ञानाभ्यासो-
न्मुखोऽकस्मादेवाभूरिति चाशयः ॥ अतः संस्कारप्राबल्याज्जातुमिच्छुरपीह यः ॥ ५ ॥ मोक्षसाधनवो-
धस्य विषयं ब्रह्मचिद्वनम् ॥ भुक्त्वा भोगान्बहून्स्वर्गे जन्म प्राप्योत्तमे कुले ॥ ६ ॥ योगभ्रष्टोऽपि वेदो-
क्तकर्मानुष्ठानजं फलम् ॥ अतीत्य वर्तते तर्हि किं वाच्यं ब्रह्मवेदिनः ॥ ७ ॥ ४४ ॥

भा० टी०—कथंभूतं बुद्धिसंयोगं लभत इत्यपेक्षायां तेनैव पूर्वाभ्यासेनावशस्यापि योगभ्रष्टस्य बुद्धि-
प्रत्येवाहरणरूपमित्याह—पूर्वेति । यः पूर्वजन्मनि कृतोभ्यासस्तेनैव बलवता द्वियस्माद्वशः पित्राद्यधीनोऽपि
सः योगभ्रष्टो ह्रियते स्ववशीक्रियते योगाभ्याससंस्काराद्वलवत्तरस्याधर्मस्य प्रतिबन्धकस्याभावान् । प्रति-
बन्धे अत्यपि पूर्वाभ्यासस्तत्क्षयं प्रतीक्षते ननु तस्य नाशोऽस्ति एतदेव कैमुत्येन द्रष्टव्यम्—योगस्य जिज्ञासुर्न
तु यतमानो योगी सोऽपि शब्दब्रह्म वेदोक्तकर्मानुष्ठानफलमतिवर्तते मुच्यते किमुत यो योगं ज्ञात्वा
तन्निष्ठोऽभ्यासं कुर्यात् । एतेन ननु योगिनां दरिद्राणां कुले जातस्य बुद्धिसंयोगोऽस्तु नाम शुचीनां
श्रीमतां कुले उत्पन्नस्य ब्रह्मजनितभोगादिप्रतिबन्धवशाद्बुद्धिसंयोगो न भविष्यतीत्याशङ्क्यापि परास्ता ॥ ४४ ॥

प० टी०—तत्र हेतुमाह—पूर्वेति । तेनैव पूर्वाभ्याससंस्कारेणावशोऽपि कुतश्चिदन्तरायादानिच्छन्नपि
द्विह्यते दलात्कारेण विषयेभ्यः परावर्त्य ब्रह्मनिष्ठः क्रियते । तदुक्तं विष्णुपुराणे ‘अनिष्पन्नसमाधिस्तु पर-
ब्रह्मोपलब्धिमान् । यगन्तरायदोषेण दुष्यते ह्यस्य मानसे । जन्मान्तरैरस्य सतो मुक्तिः पूर्वस्य जायते ? ।
विनिष्पन्नसमाधिस्तु मुक्तिमत्रैव जन्मनि । प्राप्नोति योगी योगाग्निदग्धकर्मा च योऽचिरात् ॥’ इति । अथ
योगसामर्थ्यमाह—जिज्ञासुरिति । योगस्वरूपं जिज्ञासुरपि योगप्रविष्टमात्रोऽपि शब्दब्रह्मातिवर्तते शब्दात्मकं
ब्रह्म शब्दब्रह्म वेदस्तदुक्तफलानि स्वर्गादीन्यतिवर्तते अतिक्रामति तेभ्योऽधिकं फलं प्राप्य मुच्यते इत्यर्थः ।
एवं भन्दप्रयत्नोऽपि योगी परां गतिं याति ॥ ४४ ॥

रा० टी०—पूर्वेति । तेनैव पूर्वाभ्यासेनावशोऽपि सन् द्विह्यते ध्यानादौ बुद्धिपूर्वं स्वरसतया प्रवृत्तिहीनोऽपि
पूर्वाभ्यासवशात् ध्यानादिकर्माणि प्रवर्तते इत्यर्थः । योगभ्रष्टस्य पुण्यलोकादिकमित्येतत्कैमुत्येनाप्याह—
जिज्ञासुरपीति । योगस्य ध्यानयोगस्य जिज्ञासुरपि केवलं योगज्ञानेच्छुरपि । “न लोकाव्यय—” इति नवा नि-
र्वैष्टस्य अनित्यत्वायोगस्येति साधु । शब्दब्रह्मविधिनिषेधरूपशब्दब्रह्मातिवर्तते विविनिषेधानीतो भवति मुक्तो
भवतीति यावत् । किमु किञ्चित्कालं योगालुछातेति भावः ॥ ४४ ॥

प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः ॥

अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥ ४५ ॥

त० टी०—किं तर्हि कर्मप्रतिपादकवेदातिवर्तनात्तस्मिन्नेव जन्मनि सिद्धयोगो भूत्वा मुच्यते जन्मा-
न्तरे वेत्यपेक्षायामाह—प्रयत्नादिति । पूर्वमभ्यासवैरान्यशैथिल्याद्योगभ्रष्टात्पुनर्जन्म जातमिदानीं

पुनर्जन्म यथा न स्यात्तथा यत्तित्यमिति व्यवसायं कृत्वा प्रयत्नात्पूर्वकृतयत्नादपि प्रकर्षेणाधिकं यत्मानोऽतिप्रयत्नं कुर्वन् योगी पूर्वाभ्यस्तयोगसंस्कारवान् तेनैव योगे प्रयत्नविशेषजन्यपापनत्वेन संशुद्ध-
किल्बिषः सम्यक् शुद्धानि भौतानि किल्बिषाणि योगप्रतिबन्धकान्यनेकजन्ममलानि यस्य सः, अत एवानेकैर्जन्मभिः कृतयोगाभ्यासाच्चरमजन्मनि संसिद्धः सम्यक्सिद्धभ्यानसंपन्नः, ततस्तदनन्तरमेव परां गतिं मुक्तिरूपामुत्कृष्टां गतिं फलं याति प्राप्नोति ॥ ४९ ॥

म० टी०—यदा चैवं प्रथमभूमिकायां मृतोऽपि अनेकभोगवासनाव्याप्तहितमपि विविधप्रमादकारणवति महाराजकुलेऽपि जन्म लब्ध्वापि योगभ्रष्टः पूर्वोपचितज्ञानसंस्कारप्राबल्येन कर्माधिकारमतिक्रम्य ज्ञाना-
धिकारी भवति तदा किमु वक्तव्यं द्वितीयायां तृतीयायां वा भूमिकायां मृतो विषयभोगान्ते लब्धमहारा-
जकुलजन्मा यदि वा भोगमकृत्वैव लब्धब्रह्मविद्ब्राह्मणकुलजन्मा योगभ्रष्टः कर्माधिकारातिक्रमेण ज्ञानाधि-
कारी भूत्वा तत्साधनानि संपाद्य तत्फललाभेन संसारबन्धनान्मुच्यते इति । तदेतदहं—प्रयत्नादिति ।
प्रयत्नात्पूर्वकृतादप्यधिकमधिकं यत्मानः प्रयत्नातिरेकं कुर्वन् योगी पूर्वोपचितसंस्कारवान् तेनैव योगप्र-
यत्नपुण्येन संशुद्धकिल्बिषः भौतज्ञानप्रतिबन्धकपापमलः अत एव संस्कारोपचयात्पुण्योपचयाच्च अनेकै-
र्जन्मभिः संसिद्धः संस्कारातिरेकेण पुण्यातिरेकेण च प्राप्तचरमजन्मा ततः साधनपरिपाकाद्याति परां
प्रकृष्टां गतिं मुक्तिं नास्त्येवात्र कश्चित्संशय इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

शं० टी०—योगविषये तीव्रमोक्षेच्छावैराग्याभ्यां कृताधिकतरप्रयत्नस्य यत्तेः फलमाह—प्रयत्नादिति ।
प्रयत्नात्समाप्तौ प्रकृष्टो यत्नः प्रयत्नसमाप्तात्संशिरौ यत्मानस्तत्परतया नियं निरन्तरं च नियमेन समा-
धिनिष्ठां कुर्वाणस्तु कालान्तरफलसिद्धेर्मन्दप्रयत्नाद्विशोरेनं व्यावर्तयितुं तु शब्दः । प्रकृष्टप्रयत्नगतीप्रमोक्षेच्छु-
योगी ब्रह्मविशतिः संशुद्धकिल्बिषः निरन्तरममाधिनिष्ठया मयङ्क उपोषितं निर्यापितं किल्बिषमज्ञानतत्का-
र्यलक्षणं यस्य सः संशुद्धकिल्बिषः निःशेषावनष्टशेषामनात्मनात्मकार्यकामकर्मफलः सन्ननेकजन्मसंसिद्धः अने-
केष्वेकव्यतिरिक्तेषु कृषिभ्रष्टाधिकरणन्यायेन यदुवचनस्य चित्ते पर्यवसानादेकद्वित्रिषु जन्मसु संसिद्धः
संसिद्धिः सम्यग्दर्शनं तद्वान् सोऽप्योऽप्रतिबद्धविज्ञानो निःशेषविनष्टभेदप्रत्ययो भूत्वा ततस्तेन सम्यग्द-
र्शनैव परां परमपुरुषार्थभूतां गतिं स्वात्मनाऽधिगम्यते इति रतिः स्वयत्नरूपभूता परमावस्था तां विदेह-
मुक्तिं याति निर्विशेषनित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यपरमानन्दोऽद्वितीयब्रह्मात्मना रतेन रूपेण तिष्ठतीत्यर्थः । एतेन
तीव्रमोक्षेच्छेत्येतेः श्रवणमनननिदिध्यागमासमाधिषु क्रियात्तरानवकाशेनाधिकतरप्रयत्नेन अभितरुयमल्प-
प्रयत्नस्य तु चिरतरेणैव कालेन मुक्तिरिति सूचितं भवति ॥ ४९ ॥

श्री० टी०—यदैवं मन्दप्रयत्नोऽपि योगी परां गतिं याति । यस्तु योगी प्रयत्नादुत्तरोत्तरमधिकं
योगे यत्मानो यत्नं कुर्वन् योगेनैव संशुद्धकिल्बिषो विमृतपापः सोऽनेकेषु जन्मसूचितेन योगेन संसिद्धः
सम्यग्ज्ञानी भूत्वा ततः श्रेष्ठां गतिं यातीति किं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ४९ ॥

स० टी०—योगभ्रष्टो वरं जन्म लब्ध्वा ब्रह्मविद् भूते ॥ तत्त्वज्ञानेऽधिकारी सर्वज्ञानसाधनतत्परः
॥ १ ॥ ज्ञानलाभेन संसारबन्धनान्मुच्यते त्विति ॥ यत्मानोऽधिकं योगी यत्नात्पूर्वकृतादपि ॥ २ ॥
योगप्रयत्नपुण्येन भौतपापमलोऽभितः ॥ संस्कारोपचयात्पुण्योपचयाद्बहुजन्मभिः ॥ ३ ॥ संस्कारा-
तिशयात्सिद्धः पुण्यातिशययोगतः ॥ लब्धपाश्चात्यजन्मासां साधनाविशिष्टात्ततः ॥ ४ ॥ साक्षात्कृत्य
परं तत्त्वं मुक्तिं प्राप्नोति सद्गतिम् ॥ ५ ॥ ४९ ॥

भा० टी०—इतश्च योगित्वं श्रेय इत्याह—प्रयत्नादिति । प्रयत्नादधिकयत्नात्प्रकर्षेण यत्नेन यत्मान-
स्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः संशुद्धपापोऽनेकेषु जन्मसु किंचित्किंचित्संस्कारजातमुपचित्य तेनोपचितेनानेकज-

मकृतेन संसिद्धोऽनेकजन्मसंसिद्धस्ततः प्राप्तस्त्वसाक्षात्कारः सन् परां मोक्षाख्यां गतिं याति । यत्तु तत इति तच्छब्देन प्रकृतं चलितमानसत्वं परामृशति ततश्चलितमानसत्वाद्धेतोः । अयं भावः चलितत्व-
शायां काम्यानि कर्माणि यानि कृतानि तेषां प्रत्येकं फलदातृत्वाद्युपसर्गकर्मफलसंयोगासंभवात्
एकैकस्य फलमनुभूय शुचीनां श्रीमतां योगिनां वा गेहे जन्मतुभूय पुनः कर्मयोगे ज्ञतमानः तत्तत्का-
म्यकर्मसंख्याकजन्मान्यनुभूय ज्ञानसंपन्नः सन् मोक्षं प्रतिपद्यत इति । प्रयत्नादिति कर्मणि ल्यब्लोपे
पञ्चमी प्रयत्नं प्राप्येत्यर्थः । कर्मयोगी कर्मानुष्ठाता । योगिनं विशिनष्टि—यतमान इति । उज्झितदर्प इत्यर्थः ।
शुचीनां श्रीमतां योगिनां वा कुलेऽहमुत्पन्न इत्यभिमानवर्जित इति भाव इति तच्चिन्त्यं, निरर्थकायाः
ल्यब्लोपकल्पनायाः प्रकृष्टपरामर्शकल्पनाया उत्तरश्लोकेन सर्वतः श्रेष्ठयैव वर्ण्यमानस्य योगिनः कर्मयो-
गिपरत्वेन वर्णनस्य जिज्ञासुरपीत्यनुरोधेन यतमानपदव्याख्यानस्य चायुक्तत्वादिति दिक् ॥ ४५ ॥

५० टी०—किं पुनः प्रयत्नादित्याह—अथेति । अथ प्रयत्नादुत्तरोत्तरमभिकयोगेन यतमानो यत्नं कुर्वन्
योगेनैव संशुद्धकिस्त्वियो विधूतपापः सोऽप्यनेकेषु जन्मसूपचितेन योगेन संसिद्धः सम्यग्ज्ञानी भूत्वा श्रेष्ठां
गतिं यातीति किं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ४५ ॥

२१० टी०—योगजिज्ञासामात्रेण मुक्तिश्चेत्तदनुष्ठानं व्यर्थमित्यतो न तावन्मात्रेण मुक्तिरपित्वनेकजन्म-
नीत्याह—प्रयत्नादिति । योगजिज्ञासुरपीत्यनुपङ्गः योगं ज्ञात्वेति शेषः । यतमानः प्रयत्नं कुर्वन्ततः
प्रयत्नाद्योगी ध्यानयोगवान्सन्संशुद्धकिस्त्वियः निर्धूतपापः अनेकजन्मभिः संसिद्धोऽपरोक्षज्ञानी अनेकजन्मसं-
सिद्धः ततः अपरोक्षज्ञानात् परां गतिं यातीति ॥ ४५ ॥

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ॥

कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥ ४६ ॥

त० टी०—अतः सर्वसाधनेभ्यो योग एवाधिकतरः श्रेयोऽर्थिनोपादेय इत्याह—तपस्विभ्य इति ।
तपस्विभ्यः कृच्छ्रचान्द्रायणादि तप एव पुरुषार्थसाधनं विद्यते येषां ते तथा तेभ्यो योगी अधिकः
श्रेष्ठः ज्ञानं शास्त्रजन्यं परोक्षं तद्वद्भ्योऽपि योगी अधिको मतः कर्मिभ्यः अग्निहोत्रादिकर्मवद्भ्यश्च योगी
अधिको मनस्तन्मात्वं योगी भव हे अर्जुन ॥ ४६ ॥

म० टी०—इदानीं योगी स्तूयतेऽर्जुनं प्रति श्रद्धातिशयोत्पादनपूर्वकं योगं विधातुम्—तपस्विभ्य
इति । तपस्विभ्यः कृच्छ्रचान्द्रायणादितपःपरायणेभ्योऽपि अधिक उत्कृष्टो योगी तत्त्वज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं
मनोनाशवासनाक्षयकारि “विशया तदारोहन्ति यत्र कामाः परागताः । न तत्र दक्षिणा यन्ति नाविद्वां-
सस्तपस्विनः ॥” इति श्रुतेः । अत एव कर्मिभ्यो दक्षिणासहितज्योतिष्टोमादिकर्मानुष्ठानिभ्यश्चाधिको योगी
कर्मिणां तपस्विनां चाज्ञत्वेन मोक्षानर्हत्वात् । ज्ञानिभ्योऽपि परोक्षज्ञानवद्भ्योऽपि अपरोक्षज्ञानवानधिको
मतो योगी । एवमपरोक्षज्ञानवद्भ्योऽपि मनोनाशवासनाक्षयाभावाद्जीवन्मुक्तेभ्यो मनोनाशवासनाक्षयव-
त्त्वेन जीवन्मुक्तो योगिनाधिको मतः सम संमतः । यस्मादेवं तस्मादधिकाधिकप्रयत्नबलात्संयोगप्रष्ट इदानीं
तत्त्वज्ञानमनोनाशवासनाक्षयैर्युगपत्संपादितैर्योगी जीवन्मुक्तो यः स योगी परमो मत इति प्रागुक्तः स
तादृशो भव साधनपारंपर्यात् हे अर्जुनेति शुद्धेति संबोधनार्थः ॥ ४६ ॥

३० टी०—यतः समदमसंन्यासाद्युत्तमसाधनसंपत्तिमताधिकतरप्रयत्नसमनुष्ठितसमाभिनिष्ठसंभावितद्वै-
तविज्ञानवतैव योगिना प्राप्यो भवति मोक्षस्ततस्तस्याद्वैतविज्ञानवत एव योगिनोऽन्यसाधनानुष्ठानाभ्य-
आधिक्यमाह—तपस्विभ्य इति । तपस्विनस्तापसाः कृच्छ्रचान्द्रायणादिपञ्चाभिप्रथम्यत्वादितपोनिरता
मुमुक्षवस्तेभ्यो योगी उत्कलक्ष्णो ब्रह्मविद्यतिरधिको भवति ‘तपसा कस्मर्ष इन्ति’ इतिस्मरणात्तेषां तपसः

पापनिवृत्त्येकप्रयोजनवत्त्वेनाल्पफलत्वात्तेभ्योऽल्पप्रयोजनवत्तदः प्राजापत्यादिलोकगामिभ्यो ज्ञाननिष्ठया पुनरावृत्तिनिर्मुक्तविदेहमुक्तिपथगामी ब्रह्मविदुक्तमोक्षधिको भवतीत्यर्थः । ज्ञानिभ्यो मीमासाविशाखार्थ-विज्ञोऽप्यधिक उत्तमो मतः संमतः तेषां शास्त्रार्थज्ञानस्य धर्मानुष्ठानानुष्ठानैकप्रयोजनत्वेनाल्पफलक-त्वात् । यद्यपि 'यस्तु व्याकुरुते वाचं यस्तु मीमांसते गिरम् । तावुभौ पुण्यकर्माणौ पङ्क्तिपावनपावनौ' इति तेषां पुण्यकर्मत्वं पावकत्वं च विद्यते तथापि तेन पुण्यलोकप्राप्तिः पुनरावृत्तिरप्यस्त्वतस्तेभ्य उक्त-लक्षणो योग्येवाधिको भवति । किंच कर्मिभ्योऽग्निहोत्रादिवैदिककर्मनिष्ठेभ्यश्च योग्येवाधिको भवति । यद्यपि "अपाम सोमममृता अभूम्" इति । "अक्षयं न वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति" इति कर्मि-णाममृतत्वं सुकृतस्याक्षय्यत्वं च श्रूयते तथापि तस्याग्निहोत्रादिपुण्यकर्मापेक्षयाक्षय्यत्वं न तु स्वाभाविकं तथैवामरत्वं च मर्त्यापेक्षया पुनःपुनर्मरणराहित्यं न तु मुक्तिः यतः "नात्रस्य पृष्ठे ते सुकृतेऽनुभूत्येमं लोकं होतारं वा विशन्ति" इति कर्मिणां पुनरावृत्तिः श्रूयते ततः कर्मिभ्यश्च निरुक्तलक्षणो योग्येवाधिक उत्तमो भवति । चकार उक्तेभ्योऽनुक्तेभ्यः सांख्ययोगादिमतनिष्ठेभ्यः सर्वेभ्यो ज्ञाननिष्ठो ब्रह्मविदेव श्रेष्ठ इति ज्ञापनार्थः । यस्मादेवं तस्मान्मुमुक्षुश्चेत्यं योगी भव हे अर्जुन योगनिष्ठाजनितसम्यग्ज्ञानवलेन पुनरा-वृत्तिरहितं आत्मं पदं विदेहकैवल्यार्थं प्राप्स्यसीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

श्री० टी०—यस्मादेवं तस्मात्—तपस्विभ्य इति । कृच्छ्रचान्द्रायणादितपोनिष्ठेभ्योऽपि ज्ञानिभ्यः शास्त्र-ज्ञानवद्भ्योऽपि कर्मिभ्यः इष्टापूर्तादिकर्मकारिभ्योऽपि योगी श्रेष्ठोऽभिमतस्तस्मात्त्वं योगी भव ॥ ४६ ॥

स० टी०—भद्राभिभ्योद्यायाथ योगी संश्रूयतेऽधुना ॥ तपःकृच्छ्रोपवासादितत्परेभ्योऽपि योग्यमौ ॥ १ ॥ उत्कृष्टो ब्रह्मविद्भ्यानी निर्वासिकभना यतः ॥ उयोऽतिशोभादिकर्मानुष्ठानिभ्यश्चाधिको मतः ॥ २ ॥ मोक्षानर्हत्वात्तत्त्वार्कर्मिणां च तपस्यिताम् ॥ परोक्षज्ञानवद्भ्योऽप्यपरोक्षज्ञानिनां पराः ॥ ३ ॥ तेभ्यो-ऽप्येवं मनोनाशवासनाक्षयसंयुतः ॥ जीवन्मुक्तो मुनियोगी श्रेष्ठ सर्वोत्तमो मतः ॥ ४ ॥ ४६ ॥

भा० टी०—योगस्यावश्यसंपादनार्थं सर्वाधिकं साधयति—तपस्विभ्य इति । तपस्विभ्यः शरीरादिका-द्व्यकारिभ्योऽपिपरेभ्योऽप्यधिको योगी पूजितः ज्ञानिभ्यः शास्त्रीयपरोक्षज्ञानवद्भ्योऽप्यधिको मनोऽभिमतः कर्मिभ्योऽग्निहोत्रादिकर्मवद्भ्योऽप्यधिक उत्कृष्टः तस्मात्तस्मात् भव । स्वधर्मां वरणेन शुद्धचित्तस्य तव योगिभावः सुगम इति सूत्रशब्दाद्—हे अर्जुन । योगेन शुद्धब्रह्मसाक्षात्कारं न क्वचिन्मन्त्रैर्वाभ्यस्यसीति सूत्र-नार्थं वा संशोधनम् । योगी अत्र ध्यानयोगी विवक्षितः पूर्वोत्तरगन्धानुगोधान् ध्यानयोगस्यैवोपसंहार्य-त्वाच्च । एतेन ज्ञानिभ्योऽपि परोक्षज्ञानवद्भ्योऽपि अपरोक्षज्ञानवानिभ्यो मतः योगी एवमपरोक्षज्ञानवद्भ्यो-ऽपि मनोनाशवासनाक्षयभावादजीवन्मुक्तंभ्यो मनोवामनाशयवत्त्वेन जीवन्मुक्तो योग्यधिको मत इत्यादि प्रत्युक्तं, योगी कर्मयोगीतिव्याख्यानमपि प्रकरणविरोधादुपेक्ष्यम् ॥ ४६ ॥

प० टी०—तपस्विभ्य इति । तपस्विभ्यः कृच्छ्रचान्द्रायणादितपोनिष्ठेभ्यो ज्ञानिभ्यः शास्त्रविद्वजः क-र्मिभ्य इष्टापूर्तकारिभ्योऽपि योगी श्रेष्ठोऽभिमतस्तस्मात्त्वं योगी भव ॥ ४६ ॥

रा० टी०—योगी स्तौति—तपस्विभ्य इति । कृच्छ्रचान्द्रायणादितपोयुक्तेभ्योऽप्योगिज्ञानिभ्योऽपि योगी ध्यानानुष्ठानाधिको मतः । तस्मात्सर्वाधिकत्वाद्योगस्येत्यर्थः ॥ ४६ ॥

योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना ॥

श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥ ४७ ॥

इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन-
संवादे अर्ध्यात्मयोगो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

न्मकृतेन संसिद्धोऽनेकजन्मसंसिद्धस्ततः प्राप्तवत्त्वसाक्षात्कारः सम् परां मोक्षाख्यां गतिं याति । यत्तु तत् इति तच्छब्देन प्रकृतं चलितमानसत्वं परानुशति तत्तच्छलितमानसत्वाद्भेदोः । अयं भावः चलितत्वद-
क्षायां काम्यानि कर्माणि यानि कृतानि तेषां प्रत्येकं फलदानृत्वाद्युपपत्त्यर्थकर्मफलसंयोगासंभवात्
एकैकस्य फलमनुभूय शुचीनां श्रीमतां योगिनां वा गेहे जन्मानुभूय पुनः कर्मयोगे ज्ञातमानः तत्तत्का-
न्यकर्मसंख्याकजन्मान्यनुभूय ज्ञानसंपन्नः सम् मोक्षं प्रतिपद्यत इति । प्रयत्नादिति कर्मणि स्वच्छोपे
पञ्चमी प्रयत्नं प्राप्येयर्थः । कर्मयोगी कर्मानुष्ठाता । योगिनं विशिनष्टि—यतमान इति* । उच्चितदर्प इत्यर्थः ।
शुचीनां श्रीमतां योगिनां वा कुलेऽहमुत्पन्न इत्याभिमानवर्जित इति भाव इति तन्निर्णयं, निरर्थकायाः
स्वच्छोपकल्पनायाः प्रकृष्टपरामर्शकल्पनाया उत्तरश्लोकेन सर्वतः श्रेष्ठ्येन वर्ण्यमानस्य योगिनः कर्मयो-
गिपरत्वेन वर्णनस्य जिज्ञासुरपीत्यनुरोधेन यत्तमानपदव्याख्यानस्य चायुक्तत्वादिति दिक् ॥ ४९ ॥

प० टी०—किं पुनः प्रयत्नादित्याह—अथेति । अथ प्रयत्नादुत्तरोत्तरमधिकयोगेन यतमानो यत्नं कुर्वन्
योगेनैव संशुद्धकिल्बिषो विधूतपापः सोऽप्यनेकेषु जन्मसूपचितेन योगेन संसिद्धः सम्यग्ज्ञानी भूत्वा श्रेष्ठां
गतिं यातीति किं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ४९ ॥

रा० टी०—योगजिज्ञासामात्रेण मुक्तिश्चेदनुष्ठानं व्यर्थमित्यतो न तावन्मात्रेण मुक्तिरपित्वनेकजन्म-
नीत्याह—प्रयत्नादिति । योगजिज्ञासुरपीत्यनुपङ्गः योगं ज्ञात्वेति शेषः । यतमानः प्रयत्नं कुर्वन्ततः
प्रयत्नायोगी ध्यानयोगवान्सन्संशुद्धकिल्बिषः निर्धूतपापः अनेकजन्मभिः संसिद्धोऽपरोक्षज्ञानी अनेकजन्मसं-
सिद्धः ततः अपरोक्षज्ञानात् परां गतिं यातीति ॥ ४९ ॥

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ॥

कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥ ४६ ॥

त० टी०—अतः सर्वसाधनेभ्यो योग एवाधिकतरः श्रेयोऽर्थिनोपादेय इत्याह—तपस्विभ्य इति ।
तपस्विभ्यः कृच्छ्रचान्द्रायणादि तप एव पुरुषार्थसाधनं विद्यते येषां ते तथा तेभ्यो योगी अधिकः
श्रेष्ठः ज्ञानं शास्त्रजन्यं परोक्षं तद्वद्भ्योऽपि योगी अधिको मतः कर्मिभ्यः अग्निहोत्रादिकर्मवद्भ्यश्च योगी
अधिको मतस्तस्मात्त्वं योगी भव हे अर्जुन ॥ ४६ ॥

म० टी०—इदानीं योगी स्तुयतेऽर्जुनं प्रति श्रद्धातिशयोत्पादनपूर्वकं योगं विधातुम्—तपस्विभ्य
इति । तपस्विभ्यः कृच्छ्रचान्द्रायणादितपःपरायणेभ्योऽपि अधिक उत्कृष्टो योगी तत्त्वज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं
मनोनाशवासनाक्षयकारी “विद्यया तदारोहन्ति तत्र कामाः परागताः । न तत्र दक्षिणा यन्ति नाविद्वांस-
स्तपस्विनः ॥” इति श्रुतेः । अत एव कर्मिभ्यो दक्षिणासहितज्योतिष्टोमादिकर्मानुष्ठानिभ्यश्चाधिको योगी
कर्मिणां तपस्विनां ज्ञात्वेन मोक्षानर्हत्वात् । ज्ञानिभ्योऽपि परोक्षज्ञानवद्भ्योऽपि अपरोक्षज्ञानवानधिको
मतो योगी । एवमपरोक्षज्ञानवद्भ्योऽपि मनोनाशवासनाक्षयाभावादजीवन्मुक्तेभ्यो मनोनाशवासनाक्षयव-
त्त्वेन जीवन्मुक्तो योग्याधिको मतः मम संमतः । यस्मादेवं तस्मादधिकाधिकप्रयत्नबलात्वं योगभ्रष्ट इदानीं
तत्त्वज्ञानमनोनाशवासनाक्षयैर्युगपत्संपादितैर्योगी जीवन्मुक्तो यः स योगी परमो मत इति प्रागुक्तः स
तादृशो भव साधनपरिपाकात् हे अर्जुनेति शुद्धेति संबोधनार्थः ॥ ४६ ॥

श्रु० टी०—यतः शमदमनं न्यासानुत्तमसाधनसंपत्तिमताधिकतरप्रयत्नसमनुष्ठितसमाधिनिष्ठासंभावितद्वै-
तविज्ञानवत्तैव योगिना प्राप्यो भवति मोक्षस्ततस्तस्याद्वैतविज्ञानवत् एव योगिनोऽन्यसाधनानुष्ठानभ्य
आधिक्यमाह—तपस्विभ्य इति । तपस्विनस्थापसाः कृच्छ्रचान्द्रायणादिवन्मात्रिभ्यस्तत्त्वादितयोनिरता
मुमुक्षवस्तेभ्यो योगी उत्कृष्टक्षणां ब्रह्मविद्यतिरधिको भवति ‘तपसा कल्पं हन्ति’ इतिस्मरणेनैषां तपसः

पापनिवृत्त्येकप्रयोजनवशेनाल्पफलत्वात्तेभ्योऽल्पप्रयोजनवत्तथः प्राजापत्यादिलोकगामिभ्यो ज्ञाननिष्ठया पुनरावृत्तिनिर्मुक्तविदेहमुक्तिपथगामी ब्रह्मविदुक्तमोऽधिको भवतीत्यर्थः । ज्ञानिभ्यो मीमांसाविशाखाद्यै-
विद्भ्योऽप्यधिक उत्तमो मतः संमतः तेषां शास्त्रार्थज्ञानस्य भर्मानुष्ठानानुष्ठापनैकप्रयोजनत्वेनाल्पफलक-
त्वात् । यद्यपि 'यस्तु व्याकुर्वते वाचं यस्तु मीमांसते गिरम् । तावुभौ पुण्यकर्माणौ पङ्क्तिपावनपावनौ'
इति तेषां पुण्यकर्मत्वं पावकत्वं च विद्यते तथापि तेन पुण्यलोकप्राप्तिः पुनरावृत्तिरप्यस्त्यतस्तेभ्य उक्त-
लक्षणो योग्येवाधिको भवति । किंच कर्मिभ्योऽग्निहोत्रादिवैदिककर्मनिष्ठेभ्यश्च योग्येवाधिको भवति ।
यद्यपि "अपाम सोमममृता अभूम्" इति । "अक्षयं न वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति" इति कर्मि-
णाममृतत्वं सुकृतस्याक्षय्यत्वं च श्रूयते तथापि तस्याग्निष्टोमादिपुण्यकर्मापेक्षयाक्षय्यत्वं न तु स्वाभाविकं
तथैवामरत्वं च मर्त्यापेक्षया पुनःपुनर्मरणराहित्यं न तु मुक्तिः यतः "नाकस्य पृष्ठे ते युक्तेऽनुभूत्येमं लोकं
हीनतरं वा विशन्ति" इति कर्मिणां पुनरावृत्तिः श्रूयते ततः कर्मिभ्यश्च निरुक्तलक्षणो योग्येवाधिक उत्तमो
भवति । चकार उक्तेभ्योऽनुक्तेभ्यः सांख्ययोगादिमर्षनिष्ठेभ्यः सर्वेभ्यो ज्ञाननिष्ठो ब्रह्मविदेव श्रेष्ठ इति
ज्ञापनार्थः । यस्मादेवं तस्मान्मुमुक्षुश्चेत्त्वं योगी भव हे अर्जुन योगानिष्ठाजनितसम्यग्ज्ञानवत्त्वेन पुनरा-
वृत्तिरहितं ब्रह्मं पदं विदेहकैवल्यारूपं प्राप्स्यसीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

श्री० टी०—यस्मादेवं तस्मात्—तपस्विभ्य इति । कृच्छ्रचान्द्रायणादितपोनिष्ठेभ्योऽपि ज्ञानिभ्यः शास्त्र-
ज्ञानवद्भ्योऽपि कर्मिभ्यः इष्टापूर्तादिकर्मकारिभ्योऽपि योगी श्रेष्ठोऽभिमतस्तस्मात्त्वं योगी भव ॥ ४६ ॥

स० टी०—भद्राधिक्योदयायात्र योगी संभूयतेऽधुना ॥ तपःकृच्छ्रोपवासादितत्परेभ्योऽपि योग्यसौ
॥ १ ॥ उत्कृष्टो ब्रह्मविज्ञानी निर्वृत्तिकथना यतः ॥ ज्योतिष्टोमादिकर्मानुष्ठापिभ्यश्चाधिको ममः ॥ २ ॥
मीमांसनार्हतादृष्टत्वात्कर्मिणां च तपस्विनाम् ॥ परोक्षज्ञानवद्भ्योऽप्यपरोक्षज्ञानिनां घराः ॥ ३ ॥ तेभ्यो-
ऽप्येवं मनोनाशवासनाक्षयसंयुतः ॥ जीवन्मुक्तो मुनिर्योगी श्रेष्ठः सर्वोत्तमो मतः ॥ ४ ॥ ४६ ॥

भा० टी०—योगस्यावश्यसंयतादत्तार्थं सर्वाधिक्यं साधयति—तपस्विभ्य इति । तपस्विभ्यः शरीरादिका-
श्रयकारिभ्रतादिपरेभ्योऽप्यधिको योगी पूर्वोक्तः ज्ञानिभ्यः शास्त्रीयपरोक्षज्ञानवद्भ्योऽप्यधिको मनोऽभिमतः
कर्मिभ्योऽग्निहोत्रादिकर्मवद्भ्योऽप्यधिक उत्कृष्टः तस्माद्योगी भव । स्वधमा वरणेन शुद्धचित्तस्य तत्र योगिभावः
सुगम इति सूचयन्नाह—हे अर्जुनतः । योगेन युज्यब्रह्ममाश्नात्कारं लब्ध्वैव त्वमन्वयसंज्ञो भविष्यसीति सूच-
नार्थं वा संवोधनम् । योगी अत्र ध्यानयोगी निवर्द्धितः पूर्वोत्तरगमनानुगोधात् ध्यानयोगस्यैवोपसंहार्य-
त्वाच्च । एतेन ज्ञानिभ्योऽपि परोक्षज्ञानवद्भ्योऽपि अपरोक्षज्ञानवानधिको मतः योगी एवमपरोक्षज्ञानवद्भ्यो-
ऽपि मनोनाशवासनाक्षयभावादजीवन्मुक्तेभ्यो मनोवामनाशयवत्त्वेन जीवन्मुक्तो योग्यधिको मत इत्यादि
प्रत्युक्तं, योगी कर्मयोगीतिव्याख्यानमपि प्रकरणधरोभादुपेक्ष्यम् ॥ ४६ ॥

प० टी०—तपस्विभ्य इति । तपस्विभ्यः कृच्छ्रचान्द्रायणादितपोनिष्ठेभ्यो ज्ञानिभ्यः शास्त्रविद्वजः क-
र्मिभ्य इष्टापूर्तकारिभ्योऽपि योगी श्रेष्ठोऽभिमतस्तस्मात्त्वं योगी भव ॥ ४६ ॥

रा० टी०—योगं स्तौति—तपस्विभ्य इति । कृच्छ्रचान्द्रायणादितपोयुक्तेभ्योऽयोगिज्ञानिभ्योऽपि योगी
ध्यानानुष्ठाताधिको मतः । तस्मात्सर्वाधिकत्वाद्योगस्येत्यर्थः ॥ ४६ ॥

योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना ॥

श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥ ४७ ॥

इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन-
संवादे अध्यात्मयोगो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

त० टी०—तपस्व्यादिभ्यो योगिनः श्रेष्ठपमुक्त्वेदानीं सर्वयोग्युत्कृष्टं योगिनं वदन्नध्यायमुपसंहरति—योगिनामिति । तपस्विकर्मादिभ्यो योगी श्रेष्ठः, योगिनामपि आत्मसमाधिपराणां हिरण्यगर्भ-
रुद्रेन्द्रादित्याद्याराधनलक्षणयोगवतां च सर्वेषामपि मध्ये जन्मान्तरसहस्राजितपुण्यसंचयलब्धसदाचार्योप-
देशजनितसर्वज्ञसर्वशक्तिसर्वकारणसर्वकर्मफलप्रदाश्रीश्वरपरमात्मपुरुषोत्तमादिशब्दाभिधेयमदितरदेवफल-
साधनादिष्यतिफलगुबुद्धिपूर्वकानन्यत्वभावनया मयि परमानन्दधने भगवति वासुदेवे निरतिशयप्रीतिवशा-
द्भूतेन निविष्टेनान्तरात्मना चित्तेन श्रद्धावान् गुरुशास्त्रोक्तः सर्वाभीष्टप्रदोऽयमेवेति सर्वात्मना मया भजनीय
इति विश्वासवान् यो मामीश्वरेश्वरं ज्ञानबलशक्त्यादिवात्सल्यकारुण्यदयाधनन्तकल्याणगुणाब्धि सर्व-
शरण्यं प्रणतार्तिहरं स्वभक्तकामपूर्यर्थमेव यदुकुलेऽवतीर्णं वसुदेवसुतं भजते अर्चनवन्दनध्यानादिना
सततं सेवते स मे युक्ततमः सर्वेभ्यो युक्तेभ्यः समाहितचित्तेभ्यो युक्ततमोऽत्यर्थं समाहितचित्तः श्रेष्ठ-
तमः मे मम परमेश्वरस्य सर्वज्ञस्य मतः निश्चितः अतस्त्वमपि मदनन्यभक्तो भवेति भावः । तदेवं भ-
गवत्प्राप्त्यन्तरङ्गोपायभगवदनन्यभक्तिस्वरूपयुक्ततमत्वलाभाय त्वंपदार्थभूतप्रकृतिवियुक्तात्मस्वरूपज्ञानं
तदङ्गभूतनिष्कामकर्मप्रकारभेदवैराग्येन्द्रियमनोनिग्रहपूर्वकध्यानयोगाभ्यासोपदेशेनाध्यायषट्कं समा-
पितम् ॥ ४७ ॥

कर्मोपशमवैराग्यपूर्वकं योगमुक्तवान् ॥ अध्याये भगवानस्मिन्परमागतिसाधनम् ॥ १ ॥

त्वंपदार्थो भगवता साधनक्रमयोगतः ॥ अस्मिन्नध्यायषट्के वै भक्तोत्कर्षश्च वर्णितः ॥ २ ॥

इति श्रीभगवद्गीताटीकायां तत्त्वप्रकाशिकायां जगद्विजयश्रीकेशवकाश्मीरिभट्टाचार्य-

त्रिरचितायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

म० टी०—इदानीं सर्वयोगिश्रेष्ठं योगिनं वदन्नध्यायमुपसंहरति—योगिनामिति । योगिनां वसुधुद्रादि-
त्यादिशुद्धदेवताभक्तानां सर्वेषामपि मध्ये मयि भगवति वासुदेवे पुण्यपरिपाकविशेषाद्भूतेन प्रीतिवशान्निवि-
ष्टेन मद्भूतेनान्तरात्मनान्तःकरणेन प्रारम्भवीर्यसंस्कारपाटवात्साधुसङ्गाच्च मद्भजन एव श्रद्धावानतिशयेन श्रद्धा-
वानः सन् भजते सेवते सततं चिन्तयति यो मां नारायणमीश्वरेश्वरं सगुणं निर्गुणं वा मनुष्योऽयमीश्वरा-
न्तरसाधारणोऽयमित्यादिभ्रमं हित्वा स एव मद्भक्तो योगी युक्ततमः सर्वेभ्यः समाहितचित्तेभ्यो युक्तेभ्यः
श्रेष्ठो मे मम परमेश्वरस्य सर्वज्ञस्य मतो निश्चितः समानेऽपि योगाभ्यासच्छेदे समानेऽपि
भजनायासे मद्भक्तिशून्येभ्यो मद्भक्तस्यैव श्रेष्ठत्वात्त्वं मद्भक्तः परमो युक्ततमोऽनायासेन भवितुं
शक्यसीति भावः । तदनेनाध्यायेन कर्मयोगस्य सुद्विगुह्यहेतोर्मर्यादां दर्शयता ततश्च कृतसर्वकर्मसंन्यासस्य
साङ्गं योगं विवृण्वता मनोनिग्रहोपायं चाश्वेपनिरासपूर्वकमुपदिशता योगभ्रष्टस्य पुरुषार्थशून्यताशङ्कां च
शिथिलयता कर्मकाण्डं त्वंपदार्थनिरूपणं च समापितम् । अतः परं श्रद्धावान् भजते यो मामिति सूचितं
भक्तियोगं भजनीयं च भगवन्तं वासुदेवं तत्पदार्थं निरूपयितुमग्रिमध्यायषट्कमारभ्यत इति शिवम् ॥ ४७ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीविश्वेश्वरसरस्वतीयपादशिष्यमधुसूदनसरस्वतीविरचितायां

श्रीभगवद्गीतागूढार्थदीपिकायामध्यात्मयोगो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सं० टी०—विदेहमुक्तेरसाधारणकारणसम्यग्ज्ञानसिद्धये समाधिनिष्ठायामधिष्ठितवतो योगिनः पर-
मपुरुषार्थसाधकत्वात्तापसादिभ्योऽधिकत्वं प्रतिपाद्येदानीं सर्वदा समाध्यनुष्ठानाभावे । अवगन्नावगणको-
ट्यापि सम्बन्धं ज्ञानं न सिध्यति तदभावे विदेहमुक्तिश्च ततो मुमुक्षोर्वैतरेबन्धं समाधिः कर्तव्य इति
ज्ञापयितुं तस्य समाधिभ्रमाद्वाह्यतो देशकालमूलबन्धासननियमविभ्रमरहितं समाधिं सूचयितुमिच्छया
तन्निष्ठवन्तं स्तौति—योगिनामिति । “सर्वं कश्चिदं ब्रह्म । सर्वं होतव्यम् । ब्रह्मैवेदं सर्वम्” इत्यादिश्रुतिस्तेः

‘सोऽहं स च त्वं स च सर्वमेतत्’ ‘भूतानि विष्णुर्भुवनानि विष्णुः’, ‘वासुदेवः सर्वम्’ इत्यादिस्मृतिसहचरिदं सर्वं ब्रह्मैव ब्रह्मविषयतत्त्वान्महजलवदित्यादियुक्तिकोटिभिश्च निर्धारितेऽर्थे सर्वस्य ब्रह्ममात्रत्वे अद्या-
वात् ब्रह्मा नाम विषरीतभावनाराहित्येनोक्तार्थानुवृत्तबुद्धिबुद्धिविशेषस्तद्वा नेव सन् यो मुमुक्षुर्ब्रह्मविषयतिर्भ-
द्रतेन भूतं दृष्टं स्पृष्टं मत्तं विज्ञातं च सर्वं ब्रह्मैवेति विषरीतप्रत्यक्षराहित्येन पूर्वोक्तश्रुतिस्मृतिप्रुक्तिभिर्निर्धारिते
सच्चिदानन्दैकरसे मय्यद्वितीये परे ब्रह्मणि गतेन बहिरन्तः सर्वत्र मत्सत्तानुवर्तिनान्तरात्मना चेतसा निरु-
क्तलक्षणं मां भजते “सर्वमिदमहं च ब्रह्मैव” इति त्वं जगच्च सर्वं ब्रह्मैव पश्यति आहारविहारशयनासना-
दिषु सर्वास्ववस्थासु च वृत्त्यन्तरराहिततया सर्वदा मामेव परमात्मानं स्वात्मना योऽनुसंधत्त इत्यर्थः । योगिनां
विराड्विरण्यगर्भेश्वराद्युपासकानां सर्वेषामपि पञ्चम्यर्थे षष्ठी योगिभ्यः सर्वेभ्य इत्यर्थः । स एव युक्तसमः
यतो विराडाद्युपासका योगिनस्त्वविगापटलव्यवहितदृष्टयोपास्योपासकाविभेदमालम्ब्य विराडाद्युपासते अर्च-
तु श्रवणादिजन्यज्ञानाग्निनिर्दग्धैतभ्रमपटलो भूत्वा स्वस्य च सर्वस्य जगतश्च ब्रह्ममात्रत्वमेव पश्यति तव
एव युक्ततमो योगी श्रेष्ठ इति मे ममेश्वरस्य मतोऽभिमत इत्यर्थः । एतेन यो ब्रह्मविषयेन सर्वदा ब्रह्मभिष्टयैव
स्थातव्यमिति बोधितं भवति प्रत्यग्दृष्ट्या वृत्त्यन्तरराहित्येन सर्वस्य ब्रह्ममात्रत्वदर्शनमेव सुकरः
समाधिरिति सूचितं च ॥ ४७ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमदानन्दोत्तमसरस्वतीशिष्यश्रीशंकरानन्दसर-

स्वतीकृतौ गीतातात्पर्यबोधिण्यां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्री० टी०—योगिनामपि यमनिष्कमादिपराणां मध्ये मज्जतः श्रेष्ठ इत्याह—योगिनामिति । मद्रतेन
मय्यासक्तेनान्तरात्मना मनसा यो मां परमेश्वरं वासुदेवं श्रद्धायुक्तः सन् भजते स योगयुक्तेषु श्रेष्ठो मम
संसतः अतो मज्जतो भवेति भावः ॥ ४७ ॥

आत्मयोगमवोचथो भक्तियोगशिरोमणिम् । तं वन्दे परमानन्दं माधवं भक्तशेवधिम् ॥ १ ॥ .

इति सुबोधिण्यां टीकायां श्रीधरस्वामिविरचितायामध्यात्मयोगो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

स० टी०—सर्वयोगिवरं श्रीशभक्तं श्रीशो वदन्हरिः ॥ उपसंहरतीदानीमध्यायं योगतत्परम् ॥ १ ॥
योगिनां वसुक्रादिभक्तानां भेदचेतसाम् ॥ सर्वेषामपि मध्ये यो वासुदेवो मयीश्वरे ॥ २ ॥ पुण्यपुण्यो-
क्त्यात्मेष्णा निषिष्टेनान्तरात्मना ॥ प्राग्भवान्नितसंस्कारपाटवात्साधुसंगमात् ॥ ३ ॥ अद्वैतानः सदा
भूत्वा चिन्तयत्यादराच्च माम् ॥ सगुणं निर्गुणं ध्यापि नागयणमभीश्वरम् ॥ ४ ॥ अनन्यभक्त्या परया
स मज्जतो ह्यनन्यधीः ॥ सर्वेभ्यो युक्तचित्तेभ्यः श्रेष्ठो नित्यसमाहितः ॥ ५ ॥ सर्वज्ञस्य ममात्यन्तनि-
श्चितो नात्र संशयः ॥ योगाभ्यासश्रमे तुर्ये समाने भजनश्रमे ॥ ६ ॥ मज्जतस्यैव मुख्यत्वं मत्पराङ्मु-
खयोगिनः ॥ त्वं मज्जतयात्यन्तयुक्तो भवितुमर्जुन ॥ ७ ॥ अनायासेन कीदृशं च ह्यन्यसीत्याशयो
हरेः ॥ ८ ॥ योगी योगबलेन संसृतिमिमां त्यक्त्वात्मसौख्ये स्थितः कर्मि कर्मजलोक्तभोगरसिकस्तास्मि-
न्नुपाये रतः ॥ अस्माकं तु नवीनवारिद्वर्धचिर्मन्दस्मितेनाश्रितो गोगोपीजन्मवत्सलः सुखनिधिः कृष्णः
क्षरण्यो गतिः ॥ ९ ॥ ४७ ॥

निरूपितमिहोऽध्याये कर्मसंन्यासपूर्वकम् ॥ तत्त्वज्ञानैकरूपं चित्तवृत्तिनिरोधनम् ॥ १ ॥ एवमध्यायः
षट्केन त्वंपदार्थनिरूपणम् ॥ त्रिषाष्टाङ्गिनिरासेन त्रिषाष्टाङ्गियुक्तं कृतम् ॥ २ ॥ तापाख्याशुद्धिरुत्तु-
निष्कामैः कर्मभिर्हृता ॥ ततो रजोगुणोद्भूतविषेपाशुद्धिरान्वरी ॥ ३ ॥ चित्तवृत्तिनिरोधेन प्रत्यग्व्यानेन
नाशिता ॥ त्वंपदार्थपरिज्ञानाभिधा शुद्धिस्तृतीयका ॥ ४ ॥ देहादिभ्यः पुण्यकृत्य साध्विणं तद्विवेचनात् ॥

साध्यशुद्धिर्वा सम्यगुपदेशवचोमृतैः ॥ ९ ॥ एवं भगवता सम्यक्त्वंपदार्थनिरूपणम् ॥ कृतं येन नम-
स्तस्मै श्रीकृष्णाख्याय वेधसे ॥ ९ ॥ योगो ज्ञानं च कर्म अतिविशदफलं यस्य भक्त्या जनानां प्रसादीनां
नियन्ता विजयरथगतो यन्तृरूपेण योऽभूत् ॥ योगिष्येयस्वरूपो निरवभिसुखदो ब्रह्मविद्यागुरुर्यः कृष्णोऽसौ
भक्तिवद्वयो वसतु मम हृदि स्वात्मभूतो ममाद्वा ॥ ७ ॥

इतिभावप्रकाशे श्रीसदानन्दविदा कृते ॥ चित्तवृत्तिनिरोधक्यः षष्ठः संपूर्णतां गतः ॥ ९ ॥

एतदध्यायटीकाश्लोकसंख्या ॥ २६१ ॥ आवित आरभ्य टीकाश्लोकसंख्या ॥ २०६६ ॥

भा० टी०—योगिनाभ्यन्तरेवताभ्यानयुक्तानामपि सर्वेषां मध्ये भद्रतेन मयि वासुदेवेन समाहितेनान्तरात्म-
नान्तःकरणेन अद्वावान्वासुदेवान् परं किंचिदिति श्रद्धानः सन् यो मां भजते सेवते स मेऽतिशयेन युक्तो
युक्ततमः सर्वोत्तमो ध्यानयोगी मतोऽभिप्रेतः अतस्त्वमेतादृशो ध्यानयोगी भवेत्याशयः । तदनेन षष्ठाध्यायेन
कर्मयोगस्य संन्यासहेतोर्मर्त्यादिरूपं साङ्गं ध्यानयोगं मनोनिग्रहोपायं योगभ्रष्टस्य दुर्गत्यभावेन सुगत्या
मोक्षार्तिं वासुदेवभजनस्य श्रेष्ठ्यं च दर्शयताऽनेन साधनेन शुद्धत्वंपदार्थाभिज्ञस्य वाक्यार्थज्ञानान्मोक्ष
इति प्रसाधितम् ॥ १७ ॥

ईशाराधनतत्परेण मनसा कर्मादिसंतन्वता कर्तृत्वादिविवर्जितेन निगमैर्लब्धा विशुद्धात्मता ।

येनाप्तुं परमैकतां सुखवतां स्वं नौमि तं शाश्वतं प्रत्यश्वं परमार्थतो भ्रमवशाज्जीवं स्वरूपाच्युतम् ॥ १॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यबाळस्वामिश्रीपादशिष्यदत्तवंशावतंसरामकुमारसूनु-

नपतिविदुषा विरचितायां भाष्योत्कर्षदीपिकायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

प० टी०—अथ यमनियमपरायणानां योगिनामपि मद्रक्तः श्रेष्ठ इत्याह—योगिनामिति । मद्रतेन
मर्यासक्तेनान्तरात्मना मनसा यो मां परमेश्वरं अद्वाया युक्तः सन् भजते स योगयुक्तेषु श्रेष्ठो मे
मतोऽतो मद्रक्तो भवेति भावः । यतो मद्रक्तो मत्प्रसादेन सकलसाधनयोगपरावान् स्वत एव
भवतीत्यर्थः । अतिरपि—“ योगे योगे तवस्तरं वाजे वाजे हवामहे । सखाय इन्द्रमुतये ” इति
भाष्यम्—शुनःशेषः प्राणापानयोर्योगे मनःपवनयोर्योगे दुःसाध्ये सति यतस्तत्र विन्नकर्तृभिः काम-
क्रोधादिभिः सह पुनः पुनर्वाजे संग्रामे समुपस्थिते सति वयं त्वामिन्द्रं परमात्मानं हवामहे आह्वयामः ।
किमर्थम्, ऊतये रक्षणार्थम् निर्वाहार्थमित्यर्थः । किंभूतं त्वाम्, तवस्तरम् अतिशयेन रक्षितारम् । किं-
भूता वयम्, सखायः परमप्रेमास्पदत्वेनानुग्राहाः । तदुक्तम्—“ पश्येहि बुद्धे भवभीतिशान्त्यै गच्छाशु
गोविन्दपदारविन्दम् । यद्यन्तरा त्वां विषया बिहन्त्युः क्रोश त्वमम्भोरुहलोचनेति ” ॥ २७ ॥

अथाध्यायतात्पर्यम् ।

प्रोक्तो विज्ञानयोगः स्थिरमनसि सदात्मानुसंधानरूपो नो चेद्भ्यासयोगो बहिरुपविशते चासनादिक्रमेण ।
अन्तर्योगानुवृत्तौ स्वयमुपरभते दृश्यतः प्राप्य तोषं वैराग्याभ्यासयोगात्परिहरति शनैर्वैगमित्याह षष्ठे ॥ १ ॥

इति श्रीमद्भैरवपण्डितसूर्यविरचितायां भगवद्गीताटीकायां परमार्थप्रपायामभ्यासयोगो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्री० टी०—ध्यानवत्त्वपि तारतम्यमाह—योगिनामिति । सर्वेषामपि योगिनां मध्ये अद्वाष्ट्वेदितम-
किमान्यः स युक्तो मतः । तत्रापि भक्तिमत्त्वपि यो मां भजते सेवते स युक्ततरः । तत्रापि मद्रतेनान्त-
रात्मना मद्रतान्तःकरणेन फलकामनां विना भजते स युक्ततमो मत इति योगिष्वप्युत्तम इति मे मतः ॥ १७ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीताार्थसंग्रहे श्रीराधवेन्द्रयतिकृते षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतायां कर्मकाण्डाख्यं प्रथमपट्टं समाप्तम् ।

तत्सद्गुरुणे नमः ।

तत्त्वप्रकाशिकाद्यष्टटीकोपेतु

श्रीमद्भगवद्गीता ।

द्वितीयं पट्टं (उपासनाकाण्डम्) ।

मसमोऽध्यायः ।

श्रीभगवानुवाच—मध्यासक्तमनाः पार्थ योगं युञ्जन्मदाश्रयः ॥

असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥ १ ॥

त० टी०—सर्वेश्वरं हरिं कृष्णं भक्तिगम्यं परात्पद्मम् । वन्दे भक्तिप्रदं नित्यं मायाध्वान्तनिवारकम् ॥ तदेवं मुमुक्षूणां भगवद्भावापत्तिलक्षणं परमपुरुषार्थं तत्पाप्मप्राप्यभूतं तदनन्यभक्तियोगं च वक्तुं तत्साधनभूतं प्राप्तुः प्रत्यगात्मनस्त्वंपदार्थस्य ज्ञानं निष्कामकर्मोपशमवैराग्ययोगादिसाधनैः प्रथमेनाध्यायपट्टेन निरूपितम् । इदानीं भगवद्भक्तियोगं भजनीयं गुणशक्त्यैश्वर्यादिविशिष्टं तत्पदार्थं परब्रह्मभूत-वासुदेवस्वरूपं च भक्तभेदांश्च तत्प्रतियोग्यभक्तभेदांश्च निरूपयितुं मध्यमपट्टमारभ्यते । तथापि भजनीयस्वरूपं भक्तांश्च निरूपयितुं सप्तमाध्यायारम्भः । तत्र तावत्पूर्वाध्यायान्ते योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना । श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमः भक्तः इत्युक्तम्, तत्र कीदृशं ते स्वरूपं कथं च भक्तस्त्वां ज्ञात्वा त्वद्गतान्तरात्मा भूत्वा त्वां भजंति प्रष्टव्यं, तदनुनेनापृष्टमपि स्वयमेव कृपया निरूपयितुं श्रीभगवानुवाच—मध्यासक्तमना इति । पार्थ दोषगन्धासृष्टमहिम्नि अनन्तकल्याणगुणशक्त्यैश्वर्याश्रये भगवति वासुदेवे आसक्तं हृदं निवर्तमानो येन स मध्यासक्तमनाः पार्थेति संबोध-मेन पृथाया मद्भक्तायाः पितृस्वसुः पुत्रस्त्वं मेऽनुग्राहोऽसीति सूचितम् । योगं युञ्जन्मनःसमाधानं कुर्वन् मदाश्रयः अहमेवेश्वरेश्वर आश्रयो न तु देवमनुष्याद्यन्यः कश्चित्कस्यैचिदर्थाय समाश्रयणीयो यस्य स त्वमेवभूतः सन्नसंशयं निःसंशयं यथा स्यात्तथा समग्रं समस्तविभूतिबलदातृवैश्वर्यादिसहितं मां यथा ज्ञास्यसि येन ज्ञानेन ज्ञास्यसि तज्ज्ञानं प्रयोच्यमानं शृणु ॥ १ ॥

म० टी०—यद्भक्तिं न विना मुक्तिर्यः सेव्यः सर्वयोगिनाम् । तं वन्दे परमानन्दधनं श्रीमन्दनन्दनम् ॥ एवं कर्मसंन्यासात्मकसाधनप्रधानेन प्रथमपट्टेन ज्ञेयं त्वंपदार्थं सर्वयोगी व्याख्यायाऽधुना ध्येयब्रह्मप्रतिपाद-

नप्रधानेन मध्यमेन षट्केन तत्पदार्थो व्याख्यातव्यः । तत्रापि 'योगिनामपि सर्वेषां मद्भूतेनान्तरात्मना । अ-
द्यावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः' इति प्राशुक्तस्य भगवद्भजनस्य व्याख्यानाय सप्तमोऽध्यायः
आरभ्यते । तत्र कीदृशं भगवतो रूपं भजनीयं कथं वा सद्गतोऽन्तरात्मा स्यादित्येतद् द्वयं प्रष्टव्यमर्जुनेनापू-
ष्टमपि परमकारणिकतया स्वयमेव विबुधुः श्रीभगवानुवाच-मय्यासक्त इत्यादिना । मायि परमेश्वरे सकल-
जगदायतनत्वादिविविधविभूतिभागिनि आसक्तं विषयान्तरपरिहारेण सर्वदा निविष्टं मनो यस्य तव स त्वम्
अत एव मदाश्रयो मदेकशरणः राजाश्रयो भार्याद्यासक्तमनाश्च राजभृत्यः प्रसिद्धो मुमुक्षुस्तु मदाश्रयो
मदासक्तमनाश्च त्वं त्वद्विधो वा योगं युञ्जन्मनःसमाधानं षष्ठोक्तप्रकारेण कुर्वन् असंशयं यथा भवत्येवं
समग्रं सर्वविभूतिबलशक्त्यैश्वर्यादिसंपन्नं मां यथा येन प्रकारेण ज्ञास्यसि तच्छृणुच्यमानं मया ॥ १ ॥

श्लो० टी०-पूर्वं षष्ठाध्यायेन ज्ञानयोगमारुह्योः कर्मैव साधनं तस्यैव योगमारूढस्य सर्वकर्मसंन्यासः
साधनमिति कर्मतत्संन्यासयोः क्रमाच्चित्तशुद्धिं ज्ञानयोगसिद्धिं प्रति च कारणत्वं प्रतिपाद्य योगं साङ्गं
सलक्षणं च निरूप्य योगभ्रष्टस्य नाशशङ्कामपास्य वो ब्रह्मविद्येन सदा ब्रह्मनिष्ठयैव स्थातव्यमित्युक्त-
मिदानीं यन्निष्ठया ब्रह्मवित्तिष्ठति तद्ब्रह्म कीदृशं किलक्षणं कथं वा तेन तत्र स्थातव्यमित्याशङ्क्यां तन्निरू-
पयितुं सप्तमाध्याय आरभ्यते । तत्रादौ ईश्वरैकशरणतया शुश्रूषुणा मोक्षार्थिना श्रोतव्यार्थं सावधानेन
भवितव्यमिति ज्ञापयितुमर्जुनं मदाश्रयो मन्मनाश्च भूत्वा मयोच्यमानमर्थं सावधानतया शृण्वति बोध-
यितुं श्रीभगवानुवाच-मयीति । हे पार्थ त्वं योगं, तं विद्याहुःस्वसंयोगविधेयं योगसंज्ञितमित्युक्तलक्षणं
युञ्जन् युयुञ्जन् कर्तुमिच्छन् मदाश्रयः अहमेव सर्वात्मा सर्वान्तर्यामी भक्तत्राणपरायणः परमेश्वर आश्रय
आलम्बनं शरणं यस्य स मदाश्रयः यथा स्वर्गकाम्यादिहोत्रादिकर्मश्रयः यथा वा जयैषी शस्त्रास्त्रादिसाध-
नाश्रयो भवति तथा मुमुक्षुर्योगी मदाश्रयः 'ईश्वरानुग्रहादेव पुंसामद्वैतवासना' इति स्मरणात् मदाश्रयेण
खलु मुमुक्षोर्ज्ञानं तत्साधनपौष्कल्यं मोक्षश्च निर्विघ्नेन सिध्यत्यतस्त्वं मदाश्रयः सन् मायि वक्ष्यमाणलक्षणे
ज्ञातव्ये परे ब्रह्मण्येवासक्तमनाः सलक्षणमत्तत्त्वमन्महत्त्वाविचारतद्व्यगमतन्निश्चयादावेवासक्तं संलभं मनो
यस्य स मय्यासक्तमना भूत्वा नत्वन्यत्रासक्तमनाः सन् मां मायया तद्गुणतद्गुणतत्त्वमत्तत्त्वमिदं तद्वैभवं पलक्षितं
वस्तुतस्तद्गदितं च परमात्मानं प्रतिपाद्यमानमसंशयं संशयं विना समग्रं साक्षात्कारपर्यवसानं यथा येन
प्रकारेण ज्ञास्यसि इदं खलु परं तत्त्वमिति ज्ञातुं शक्यस्तत्तथा वक्ष्यामि शृणुष्वेत्यर्थः ॥ १ ॥

श्री० टी०-विज्ञेयमात्मनस्तत्त्वं संयोगं समुदाहृतम् । भजनीयमथेदानीमैश्वरं रूपमीर्यते ॥ पूर्वा-
ध्यायान्ते मद्भूतेनान्तरात्मना यो मां भजते स मे युक्ततमो मत इत्युक्तं, तत्र कीदृशत्वं यस्य भक्तिः
कर्तव्येत्यपेक्षायां स्वस्वरूपं निरूपयिष्यन् श्रीभगवानुवाच-मय्यासक्तमना इति । मायि परमेश्वरे आसक्त-
मभिनिविष्टं मनो यस्य सः मदाश्रयः अहमेवाश्रयो यस्यानन्यशरणः सन्योगं युञ्जन्मनसन् असंशयं
यथा भवत्येवं मां समग्रं विभूतिबलैश्वर्यादिसहितं यथा ज्ञास्यसि तदिदं मया वक्ष्यमाणं शृणु ॥ १ ॥

स० टी०-घनदयामं नामं सततमभिरामं ऋतुपतिं त्रियोधामाकाशं विमलसुखरामं मुनिगतिम् ॥
सुदामाधारामं विभिरललामं श्रुतिमतिं श्रये रामारामं भवगतिविरामं व्रजरतिम् ॥ १ ॥ ज्ञेयं व्याख्या-
य षट्केन त्वंपदार्थमधाधुना ॥ ज्ञेयं ज्ञेयं समादेवं तत्पदार्थं वदत्यजः ॥ २ ॥ षट्कस्यान्त्येन पद्येन भक्ति-
योगो हि सूचितः ॥ विवरीतुं तमध्यायषट्केनारभते हरिः ॥ ३ ॥ ब्रह्मविद्याप्रधानाङ्गो योगो भगवते-
रितः ॥ इदानीं सर्वयोगानामुत्तमो योग उच्यते ॥ ४ ॥ इत्युत्थानिकामेदे सत्यप्यर्थैक्यमस्त्यतः ॥
व्याख्यायन्ते चिदानन्दपद्मभोजरजःश्रियः ॥ ५ ॥ भक्तियोगो हि योगानामुत्तमो भगवत्प्रियः ॥ भगव-
त्कृपया साक्षात्कायये इति देहिनाम् ॥ ६ ॥ कर्मजगता जना लोके जायन्ते दुष्टसंसृतौ ॥ योगभ्रष्टास्तु

जायन्ते शुचीनां श्रीमतां कुले ॥ ७ ॥ नारायणपदाम्भोजरत्नः श्रीप्रेमसंयुते ॥ भक्तियोगे सकृत्पुंसां प्रवे-
शे पुण्यपुजतः ॥ ८ ॥ भट्टशब्दः परिभ्रष्टो नान्विष्टोऽपीह लभ्यते ॥ अतः सच्छत्रयोपेतो नारायण-
पदाम्भुजम् ॥ ९ ॥ भजेदनन्यया भक्त्या भैरवयोगे संजतः ॥ तत्र श्रीहरिरेवादौ भजनीयं स्वरूपतः
॥ १० ॥ कीदृशं भजनं तस्य तद्भूतेनान्तरात्मना ॥ कथमित्येवमाकाङ्क्षामालक्ष्यैवार्जुनस्य च ॥ ११ ॥
स्वयं वाक्यमुवाचेदं वक्ष्यमाणं कृपानिधिः ॥ मयीश्वरे हरो साक्षाज्जगज्जन्मादिकारणे ॥ १२ ॥ समाशक्तं
मनो यस्य त्यक्त्वान्यविषयं सदा ॥ कुर्वन्निश्चितसमाधानं सां समाश्रित्य सर्वदा ॥ १३ ॥ ईदृशस्त्वं हि
मामीशं भगवन्तमभोक्षत्रम् ॥ समधैर्धर्मसंपन्नं यथा ज्ञास्यसि तन्मया ॥ १४ ॥ वक्ष्यमानं शृणु स्पष्टं निः-
संदेहतयाऽर्जुन ॥ १५ ॥ १ ॥

भा० टी०-यतो जातं येन स्थितनिर्मुक्तेशं प्रविलयं प्रयात्वाद्ये यस्मिन् भुक्तिभिरुदिते जन्तव
इमे । भवन्त्येकं ब्रह्मामलममृतमाराध्य यमहं शिवं गमं कृष्णं समजगत्तरं नौन्यखिलगम् ॥
एवं त्वंपदार्थं निरूप्य तत्पदार्थं निरूपयितुं पूर्वाध्यायान्ते योगिनामपि सर्वेषां महत्तेनान्तरात्मना ।
श्रद्धावान्भजते नो मां रा भे युक्तमनो मत इत्युक्तं, तत्रेदं भवति तत्त्वमतेन प्रकारेण महत्तान्त्र-
गत्वा स्वादित्येनानुभूतिः श्रीभगवानुवाच-मयीति । मयि वक्ष्यमाणविशेषणे परमेश्वरे आसक्तं मनो
यस्य ग. । मयि मनःशक्तिसंपन्नं तत्र मुलमिति सूचयन्नाह-पार्थेति । योगं युक्तमनःसमाधानं कुर्व-
न्मदाश्रयः अहमेव परमेश्वर आश्रयो यस्य तत्तु कर्मचित्पुरुषार्थवेदामुत्तममया गज्यादिर्यज्ञाना-
दिर्वा आश्रयो यस्य सः त्वं मय्यासक्तमना मदाश्रयः मनः भवेत्तस्य गथा स्यात्तथा मां यथा येन प्रकारेण
ज्ञास्यसि तं वक्ष्यमाणप्रकारं शृणु । ननु मद्भवे भवान् स्थितोऽभेदशयं मया ज्ञायत एवातः किमिदमुच्यते
इत्याशङ्क्याह-समग्रमिति । संप्रत्यविभूतियलक्षणैर्पार्थादिगुणसंपन्नं सगुणं निर्गुणं च मामभेदशयं यथा
ज्ञास्यसि तच्छृण्वित्यर्थः ॥ १ ॥

पा० टी०-पूर्वाध्यायान्ते महत्तेनान्तरात्मनेत्यादिनाभ्यासयोगेन कृत्वा देहावच्छेदेनान्तर्यामित्वेन
स्मिन्मम स्वस्वरूपस्य प्रतीतिभूमिमाश्रयतीं सर्वात्मकत्वेनावस्थितस्य प्रतीतिमाधनोपायं दर्शयन् स्वमाया-
वैभवंमैश्वर्यं च प्रदर्शयति-मयीति । मां परमेश्वरे आसक्तमनाहन् मनो यस्य स तथा मदाश्रयोऽभे-
दाश्रयो यस्य भवेत्कशरणः सन् योगं युजन्ममस्यजसंशयं यथा सत्यति तथा मां समग्रं विभूतियलक्षक्यै-
श्वर्यादिसहितं यथा ज्ञास्यसि तदिदं मया वक्ष्यमाणं शृणु । मयापेक्षया योगाभ्यासो हि महत्तरं कार्यं
तदाश्रयव्यतिरेकेण निर्विघ्नं न मेन्द्यतीति कृत्वा ममानयमवलम्ब्य प्रयत्नस्य सुखोपायेन योगसि-
द्धिर्भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

पा० टी०-बुद्धियोगे त्विमां शृण्वन्ति भगवज्ज्ञानोपायं प्रतिज्ञाय कामादिवर्जनयुक्तनिवृत्तकर्मातुष्टानरू-
पकर्मयोगं ज्ञानस्य बहिरङ्कोपायमापञ्चमाध्यायान्तं ज्ञानान्तरात्मसाधनं ध्यानरूपं योगं च पष्ठे निरूपयन्तुना
पूर्वांके ध्याने भक्तिपूर्वकत्वेवानुष्ठितं ज्ञानसाधनं न चैतादेव द्वैतपूर्वकमतो भक्त्यर्थं भगवन्माहात्म्यं अध्या-
स्यादिनाऽध्यायपट्टेनोच्यते । न त्वेवाहमित्यादिना पूर्वपट्टे भगवन्माहात्म्योक्तावपि साधनस्यैव प्राचुर्ये-
णोक्तिः । उत्तरपट्टे कचित्कचित्संशयस्योक्तवपि प्राचुर्येणैव भगवन्महिम्नो वर्णनाच्च पूर्वोक्तपट्टयोः साध-
नम् । तयोः पौर्वापर्यधीनं तु यदर्थं साधनं निरूपितं तज्ज्ञानाय ज्ञातव्यमाहात्म्यनिरूपणात्पार्थादिगुणसाधन-
रूपं योगं युजन्समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृण्वति प्रतिज्ञाकरणादेव व्यक्तमिति श्रोतारमांभवेच्छ्री-
कुर्वन्भगवन्माहात्म्यं वक्तुं प्रतिजानीते-मयीति । मयि श्रीकृष्णे आ अत्यन्तं सक्तमनाः अतीवलोहयुक्त-
मनाः योगं द्विरूपं ज्ञानोपायं युजन्नुत्तिष्ठन्मदाश्रयः भगवानेव मया सर्वं कार्यमिति न एव मे शरणं

तस्मिन्नेवाहं स्थित इति जानन्नित्यर्थः । असंशयं सममिति क्रियाविशेषणम् । तव असंशयं समग्रं च यथा भवति तथा मां यथा येन प्रकारेण ज्ञास्यसि तच्छृणु तत्प्रकारकमज्ञानजनकवचनं श्रुत्वा तत्र निष्ठां कुर्वित्यर्थः । तदित्यस्य तथेति वार्थः ॥ १ ॥

ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः ॥

यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥ २ ॥

त० टी०—तदेव ज्ञानं श्रोतारमभिमुखीकरणाय स्तौति—ज्ञानमिति । इदं ज्ञानं शास्त्रीयं सविज्ञानं विज्ञानं स्वानुभवस्तत्सहितमशेषतस्ते तुभ्यमहं वक्ष्यामि । नहीदं साकल्यमित्याह—यज्ज्ञानं ज्ञात्वा इह श्रेयोमार्गं स्थितस्य मुमुक्षोर्ज्ञातव्यं नावशिष्यते, ज्ञातव्यान्तरनिरपेक्षमित्यर्थः ॥ २ ॥

म० टी०—ज्ञास्यसीत्युक्ते परोक्षमेव तज्ज्ञानं स्यादिति शङ्कां न्यावर्तयन् स्तौति श्रोतुरभिमुख्याय—ज्ञानमिति । इदं मद्दिष्यं स्वतोऽपरोक्षज्ञानं असंभावनादिप्रतिबन्धेन फलजनयत्परोक्षमित्युपचर्यते असंभावनादिनिरासे तु विचारपरिपाकान्ते तेनैव प्रमाणेन जनितं ज्ञानं प्रतिबन्धाभावात्फलं जनयत्परोक्षमित्युच्यते । विचारपरिपाकनिष्पन्नत्वाच्च तदेव विज्ञानं तेन विज्ञानेन सहितमिदमपरोक्षमेव ज्ञानं शास्त्रजन्यं ते तुभ्यमहं परमाप्तः वक्ष्याम्यशेषतः साधनफलादिसहितत्वेन निरवशेषं कथयिष्यामि । श्रौतौमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञामनुसरन्नाह—यत् ज्ञानं नित्यचैतन्यरूपं ज्ञात्वा वेदान्तजन्यमनोवृत्तिविषयीकृत्य इह व्यवहारभूमौ भूयः पुनरपि अन्यत्किंचिदपि ज्ञातव्यं नावशिष्यते सर्वाधिष्ठानसन्मात्रज्ञानेन कल्पितानां सर्वेषां बाधे सन्मात्रपरिशेषात् तन्मात्रज्ञानेनैव त्वं कृतार्थो भविष्यसीत्यभिप्रायः ॥ २ ॥

शं० टी०—यदुपदेक्ष्यामीति प्रतिज्ञातं तद्वेदनमेवाह—ज्ञानमिति । अहं ते तुभ्यं ज्ञानं मद्दिष्यकमिदमनुना वक्ष्यामाणं सविज्ञानं विज्ञानसहितमुपदेशोत्तरक्षणभाष्यनुभवसंयुक्तमशेषतः यावता वस्त्वनुभूयते तावदशेषं वक्ष्याम्युपदेक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मयोपदिष्टं यज्ज्ञानं प्राप्येह ब्रह्मविषये तव भूयः पुनर्ज्ञातव्यं प्राप्तव्यमन्यत्पुरुषार्थसाधनं नावशिष्यते नापेक्ष्यते, अनेनैव कृतार्थो भविष्यसीत्यर्थः । यद्वा जगद्गुह्येऽहं ते मुमुक्षवे शुद्धात्मने तुभ्यं ज्ञानं “ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ” इतिश्रवणात् ज्ञानैकस्वरूपमिदं विद्वद्भिः प्रत्यक्षेणानुभूयमानमहमर्थत्वेन साक्षादपरोक्षमिति वा इदंतथा निर्दिष्टं ब्रह्म सविज्ञानमनुभवसहितं तदनुभवो यथा स्यात्तथाऽशेषतः समग्रं वक्ष्याम्युपदेक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा यत्साक्षादनुभूय यस्मिन् विज्ञात इत्यर्थः । इह भूयः पुनर्न विज्ञातव्यं वस्त्ववशिष्यते “ येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम् ” इति “ कस्मिन् भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति ” इत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानश्रवणान्मयि परे ब्रह्मणि विज्ञाते न विदुषः पुनर्ज्ञेयान्तरावशेषो विद्यते मत्तत्त्वज्ञो यः स सर्वज्ञो भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

श्री० टी०—वक्ष्यामाणं स्तौति—ज्ञानमिति । ज्ञानं शास्त्रीयं विज्ञानमनुभवस्तत्सहितमिदं मद्दिष्यकमशेषतः साकल्येन वक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा इह श्रेयोमार्गं वर्तमानस्य पुनरन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्टं न भवति तेनैव कृतार्थो भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

स० टी०—तच्छ्रोतुराभिमुख्याय स्तौति ज्ञानं स्वगोचरम् ॥ इदं मद्दिष्यं ज्ञानमपरोक्षं स्वतो यतः ॥ १ ॥ परोक्षं प्रतिबन्धेन ज्ञानमित्युपचर्यते ॥ तन्निरासे प्रमाणेन सविचारेण यत्पुनः ॥ २ ॥ विज्ञानेन युक्तं सत्तन्मत्स्वरूपावसानकम् ॥ शास्त्रजं ते परोक्षं च परमाप्तोऽहमीश्वरः ॥ ३ ॥ कथयिष्याम्यशेषेण सफलं च ससाधनम् ॥ नित्यचैतन्यरूपं यदागमान्तजया धिया ॥ ४ ॥ विषयीकृत्य लोकेऽस्मिन्पुनरन्यमनानागपि ॥ जिज्ञासोस्तव धर्मिकस्य ज्ञातव्यं नावशिष्यते ॥ ५ ॥ सर्वाधिष्ठानसन्मात्रज्ञानेऽप्यारोपितं

जगत् ॥ तज्ज्ञानाद्वाधितं सर्वं ज्ञेयं किमवशिष्यताम् ॥ ६ ॥ तन्मात्रज्ञानतस्तत्रैव तु कृतकृत्यो भविष्यति ॥ ७ ॥ परब्रह्मज्ञाने जगद्विषयमशेषं सुविहितं यतः प्रोक्तं श्रुत्या बहुविधसुहृद्द्वान्तकथनैः ॥ यदा विश्वं सर्वं भगवति हरीं श्रान्तिकालितं तदा ब्रह्मज्ञानाद्विहितमलमस्त्येव निगमात् ॥ ८ ॥ २ ॥

भा० टी०—ज्ञास्यसीत्युक्तं तत्र ज्ञानं स्तौति—ज्ञानमिति । अत्र भाष्ये तच्च मद्दिष्यं ज्ञानं ते तुभ्यमहं सविज्ञानं विज्ञानसहितं स्वानुभवेन संयुक्तमिदं वक्ष्यामि कथयिष्याम्यशेषतः कौत्स्न्येन तज्ज्ञानं विवक्षितं स्तौति श्रोतुरभिमुखीकरणाय—यज्ज्ञात्वा यज्ज्ञानं ज्ञात्वा नेह भूयः पुनर्ज्ञातव्यं पुरुषार्थसाधनमवशिष्यते नावशेषो भवतीति मत्तत्त्वज्ञो यः स सर्वज्ञो भवतीत्यर्थ इति । अस्मिन्भाष्ये ज्ञास्यसीत्युक्त्या परोक्षज्ञानशङ्कायां तन्निवृत्त्यर्थं तदुक्तिप्रकारमेव विवृणोति—तद्येति । इदमपरोक्षज्ञानं चैतन्यं तस्य सविज्ञानस्य प्रतिलम्भे किं स्यादित्याशङ्क्याह—यज्ज्ञात्वेति । इदमा चैतन्यस्य परोक्षत्वं व्यावर्त्यते तदेव सविज्ञानमिति विशेषणेन स्फुटयति इति तद्रीकाकृतः तदेवाह—ज्ञानमिति । ज्ञानं शुद्धप्रज्ञानं शुद्धप्रज्ञानघनं ब्रह्म “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । विज्ञानमातन्द्रं ब्रह्म” इति श्रुतं ते तुभ्यमहं वक्ष्यामि अशेषतः साधनकलापसहितम् । किं वचनमात्रेण परोक्षज्ञानेन शब्दस्य स्वविषये परोक्षज्ञानजनकत्वानियमादित्याशङ्क्याह—सविज्ञानमनुभवसहितं दशमस्तुमसीत्यादौ शब्दावप्यपरोक्षज्ञानोत्पत्तिदर्शनादित्यन्ये । वस्तुतस्तु तच्च मद्दिष्यं ज्ञानमिति भाष्याद्वाच्य-कृतमयमर्थो नाभिप्रेतः सविज्ञानमिति मूलान्मूलानुगुणोऽपि न भवति । तस्मान्मूलतद्वाच्यानुरोधेन ज्ञानं शास्त्रजन्यं विज्ञानमनुभव इति व्याख्येयं यज्ज्ञात्वेत्यस्य तु यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डवेति-श्लोकस्य भाष्यानुसारेण मद्दिष्यं ज्ञानं शास्त्रजन्यं सविज्ञानं लब्ध्वेत्यर्थ इत्यविरोधः । मद्दिष्यस्य ज्ञानस्य सकलाधिप्राप्तिविषयत्वादन्यज्ज्ञातव्यं नावशिष्यते “येनाश्रुतं श्रुतं भवति” इत्यादिश्रुतेरिति भावः । यन्विदं मद्दिष्यं विज्ञानेन सहितमपरोक्षमेव ज्ञानं शास्त्रजन्यं ते तुभ्यमहं वक्ष्यामि यज्ज्ञानं नित्यचैतन्य-रूपं ज्ञात्वा वेदान्तजन्यमनोवृत्तिविषयीकृत्येति तत्र यज्ज्ञानमित्याहुपेक्ष्यं, यच्छब्दस्य प्रस्तुतपरामर्शकत्वेन सांवाधानस्य ज्ञानस्य यदा परामृष्टस्य चैतन्यरूपार्थकत्वायोगात् ॥ २ ॥

प० टी०—ज्ञानमिति । ज्ञानं शास्त्रोक्तं विज्ञानं मद्दिष्यानुभवस्तेन सहितमशेषतः साकल्येन वक्ष्यामि, यज्ज्ञात्वेह श्रेयोमार्गोऽन्यज्ज्ञातव्यं नावशिष्यते । यम साकल्येन सर्वात्मकत्वे ज्ञाने सति तद-तिरिक्तं किं ज्ञातव्यमस्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

रा० टी०—अवणं प्रवचनाभिनमित्याह—ज्ञानमिति । ज्ञानविज्ञानशब्दौ कर्मार्थेत्युच्यन्तौ । हे पार्थ ते तुभ्यमिदं मदीयं विज्ञानमाहृतं ज्ञानं विशेषेण ज्ञातव्यसहितं ज्ञातव्यं माहात्म्यं सामान्यं विशेषमाहात्म्यं च वक्ष्यामीत्यर्थः । अशेषत इत्यस्य यावदुर्जनेयोग्यं तावन्मात्रे शिष्यमाणमकृत्वेत्यर्थः । वक्ष्यमाणं स्तौति—यदिति । यन्माहात्म्यं ज्ञात्वा भूयः पुनरन्यज्ज्ञातव्यमिह मदुक्तेऽर्थं नावशिष्यते ॥ २ ॥

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ॥

यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥ ३ ॥

त० टी०—वक्ष्यमाणं ज्ञानमतिदुर्लभमित्याह—मनुष्याणामिति । मनुष्याः शास्त्रीयाधिकारयो-ग्यास्तेषां सहस्रेषु कश्चिदेकः सिद्धये आत्मतत्त्वज्ञानाय यतते । यततां यतमानानां सहस्रेषु कश्चिदात्मानं यथावद्वेत्ति । तादृशानां ज्ञानसिद्धानामपि सहस्रेषु कश्चिन्मां परमात्मानं वेत्ति । मद्दि-दामपि सहस्रेषु कश्चिदेव मां तत्त्वतः यथाऽवस्थितस्वरूपं वेत्ति परामर्शं विना तत्त्वतो ज्ञानासंभ-वात् । भक्त्या मामभिजानाति यावान्यथास्मि तत्त्वतः इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ३ ॥

म० टी०—अतिदुर्लभं चैतन्मदनुग्रहमन्तरेण महाफलं ज्ञानं यतः—मनुष्याणामिति । मनुष्याणां शास्त्रीयज्ञानकर्मयोग्यानां सहस्रेषु मध्ये कश्चिदेकोऽनेकजन्मकृतसुकृतसमासादितनित्यानित्यवस्तुविवेकः सन् यतति यतते सिद्धये सत्त्वशुद्धिद्वारा ज्ञानोत्पत्तये यततां यतमानानां ज्ञानाय सिद्धानां प्रागर्जितसुकृतानां साधकानामपि मध्ये कश्चिदेकः श्रवणमनननिदिध्यासनपरिपाकान्ते मामीश्वरं वेत्ति साक्षात्करोति तत्त्वतः प्रत्यगभेदेन तत्त्वमसीत्यादिरूपदिष्टमहावाक्येभ्यः अनेकेषु मनुष्येष्व्वात्मज्ञानसाधनानुष्ठायी परमदुर्लभः साधनानुष्ठायिष्वपि मध्ये फलभागी परमदुर्लभ इति किं वक्तव्यमस्य ज्ञानस्य माहात्म्यमित्यभिप्रायः ॥३॥

श्री० टी०—नन्वहमर्थत्वे ब्रह्मणः कथं तज्ज्ञानं ब्रह्मैवाहमिति सर्वत्र नोपलभ्यते इति चेत्सत्त्वं, नोपलभ्यते यद्यपि “यत्साक्षादपरोक्षोद्भास्य” इति श्रुत्याप्युच्यते ब्रह्मणः साक्षादपरोक्षत्वं तथाप्यनेकजन्मार्जितपुण्यपुण्यसमुद्भाविताचित्तपरिपाकसमुत्पन्नविवेकवैराग्यशमदमसंन्यासाद्युक्तमसाधनवतामेव परमेश्वरानुग्रहप्राप्तीभूतानां श्रवणमननादिभिस्तज्ज्ञानं सिध्यति न तु मलिनचित्तानामाश्रयकृपादूर्ववर्तिनां कामानलदंढहमानानां सर्वगताप्यर्कप्रभा यथान्धानामत एव स्वज्ञानं दुर्लभमित्याह—मनुष्याणामिति । मनुष्याणां सहस्रेषु मनुष्याणामिति मनुष्यत्वग्रहणं तदतिरेषां बन्धमोक्षज्ञानाभावसूचनार्थम् ततो मनुष्याणामेव बन्धमोक्षज्ञानशास्त्रतदर्थग्रहणाधिकार इति मनुष्यत्वं प्राप्तवतां तत्रापि ब्राह्मणत्वमवश्यं मोक्षाय यतितव्यमिति ज्ञापयितुं मनुष्याणामित्युक्तम् । तत्र मनुष्याणामपि पापपूरितदेहानां सर्वेषां मुक्त्ययोग्यत्वं सूचयितुं सहस्रेष्वित्युक्तम् । सहस्रेष्वित्युक्तनियुतलक्षणामुपलक्षणं देवकृपैकलभ्याया मुमुक्षाया अतिदुर्लभत्वान् । एवमुक्तसंख्याबन्धमनुष्येषु कश्चिदेव मोक्षैककामनया श्रद्धाभक्तिभ्यामीश्वरार्पणबुद्ध्या बहुजन्मसमनुष्ठितपुण्यकर्मपरिपाकेन शुद्धात्मा सन् विवेकवैराग्यशमदमाद्युक्तमसाधनसंपन्नो भूत्वा सिद्धये ज्ञानसिद्धये यतति यतते नित्यनिरन्तरश्रवणादिनिष्ठया यत्नं करोतीत्यर्थः । अयमेव सिद्धो यस्य चित्तं दृष्टादृष्टसर्वविषयवैमुख्यं प्राप्य श्रवणादावेव तिष्ठति एवमुक्तलक्षणसंपन्नानां ज्ञानसिद्धौ एव श्रवणाद्येकनिष्ठानां सिद्धानामपि सहस्रेषु कोटिपरिणतेषु कश्चिदेव गुर्वात्मेश्वरसुप्रसादसंपन्नो नित्यनिरन्तरनिर्विकल्पकसमाधिनिष्ठापरिश्रान्तो ब्रह्मविदुत्तमः वासुदेवः सर्वमिति साक्षान्मामानन्दैकरसं चिद्धनमद्वितीयं परं ब्रह्म वेत्ति विजानाति । ननु त्रिष्णुमीश्वरं गमं कृष्णं च देवमनुष्यादयः सर्वे जानन्ति कथं कश्चिदेव मां वेत्तीत्युच्यत इति चेन्न, ते मामथथाभूतस्वरूपमेव जानन्ति स्वतो भिन्नं परिच्छिन्नं न तु यथार्थस्वरूपमित्याह—तत्त्वतः इति । तत्त्वतः श्रुत्या एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्य इति दृश्यवैशिष्ट्यपरहितत्वेन प्रतिपादितं मायातत्कार्यलेखसम्बन्धशून्यं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावमानन्दैकतनुमद्वितीयं मां परं ब्रह्मविदुत्तम एक एव स्वात्मना साक्षाद्विजानाति नान्य इत्यर्थः । एतेन वर्णानां ब्राह्मणादीनां सर्वेषां मुमुक्षुतायाश्चित्तशुद्धेर्ज्ञानोद्देशेनैव नियतश्रवणादिप्रवृत्तेस्तत्समुत्पन्नसम्यग्ज्ञानसिद्धेश्च तदेकद्वारकमुक्तेरपि च पूर्वपूर्वापेक्षया क्रमेणोत्तरोत्तरस्यातिदुर्लभत्वं सूचितमतः प्रयत्नेनोक्तसाधनसंपत्त्या मुक्तिः संपादनीया विवेकवतामिति सिद्धम् ॥ ३ ॥

श्री० टी०—मयि किं विना तु मज्ज्ञानं दुर्लभमित्याह—मनुष्याणामिति । असंख्यातानां जीवानां मध्ये मनुष्यव्यतिरिक्तानां श्रेयासि प्रवृत्तिरेव नास्ति मनुष्याणां तु सहस्रेषु मध्ये कश्चिदेव प्रकृष्टपुण्यवशात्सिद्धये आत्मज्ञानाय यतते । प्रयत्नं कुर्वतामपि सहस्रेषु कश्चिदेव प्रकृष्टपुण्यवशादात्मानं वेत्ति । तादृशानां चात्मज्ञानसिद्धानां सहस्रेषु कश्चिदेव मां परमात्मानं मत्प्रसादेन तत्त्वतो वेत्ति । तदेवमतिदुर्लभमपि मज्ज्ञानं तुभ्यमहं वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ ३ ॥

स० टी०—मत्कृपामन्तरेणेदं दुर्लभं तन्महाफलम् ॥ कर्मज्ञानादियोग्यानां सहस्रेषु नृजन्मनाम् ॥१॥ मध्ये कश्चिद्वैकी सन्यतते चित्तशुद्धये ॥ ज्ञानाय श्रतमानानां सिद्धानां च विपश्चिताम् ॥ २ ॥ मध्ये

• 2024-2025 •

प्रथमगुच्छः ।

(प्रथमोऽनुच्छेदः) आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्य-जयतार्थद्विरुद्धटीकासंवलितानन्दतीर्थस्य

श्रीमद्भगवद्गीता ।

Bhagavat-Geeta with 6 another commentaries 1st part

श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् ।

बालकाण्डम् ।

सर्वतन्त्रस्वतन्त्रप्रतिभेन शब्देंद्रशेखरादिनामानिबन्धप्रणेना श्रीमन्नगेशभट्टेन स्वशिष्यस्य सत्तो

कारिकावली ।

सिद्धान्तमुक्तावलीसहिता

Marikavalee with Siddhanta-Muktavali and other notes

[illegible]

य पश्येत्पुण्यदेहिनि । अस्याः सार्वभौताव्ययिकप्रवृत्तायाः अति सर्वभौताभ्यां मुख्यभौतां च स्थापितम् ।
मूल्यम् रु. ०-०-०.

कुमारसम्भवं महाकाव्यम् ।

Kumar Sambhar with 3 known commentaries

कविबन्नीकालिदासविरचितम् । सप्तमसर्गपूर्वम् । मल्लिनाथकृतसंजीविन्याः चारिभ्यवर्षकृतविशदिते
विष्णु च संयुजितं तत् आसमाति सीतारामकृतसंजीविन्यात्कृतं प्रकटितम् । अत्रैव प्रकटितमतीव दर्शनीयमस्ति ।
मूल्यम् रु. १-४-०.

स्तोत्रमुक्ताहारः ।

Stotra-muktahar containing 256 Stotras

अस्मिन् १५६ स्तोत्राणि संगृहीतानि । यद्यपि सन्ति श्रुतीणि स्तोत्रपुस्तकानि इतिताणि श्रुतिभिस्तथापि
न तेभ्यस्तानां स्तोत्रत्वात्मा संयुजः । अस्याभिः पूर्वमश्रुतितां स्तोत्राणां पुस्तकानि काव्यादिष्वेभ्यो भूयसा
प्रयासेन इविण्व्ययैव च समासाय तेभ्यश्च प्रसादयुक्तानि स्तोत्राणि संकल्य संयोज्य च तानि भाविकजनानां
कृतेऽत्र समावेष्टिताणि तदाशास्त्रमैव भद्रावन्तो जनाः सफलविध्यन्ति प्रयत्नमस्माकमस्ति । मूल्यम् रु. ०-६-०.

विदुरनीतिः ।

Vidura-Niti with a commentary

संस्कृतटीकोपेता नीतिशास्त्राभ्यासिनां विद्यार्थिनामप्रीवोपयोगिना । मू. रु. ०-४-०.

रघुवंशमहाकाव्यम् ।

Raghuvamsha with a commentary by Mallinatha

श्रीकालिदासकृतम् । मल्लिनाथकृतसंजीविन्याख्यटीकासहितम् । मूल्यम् रु. ०-१०-०.

वेदान्तरहस्यम् ।

Vedanta Rahasya

वेदान्तवागीशभट्टाचार्यविरचितम् । अत्राद्वैतमतसिद्धान्तो निरूपितः । उपपत्तिश्च प्रदर्शिता । भाषा-
उत्तिसरला प्रौढा च । मूल्यम् रु. ०-१-०.

उत्तरगीता ।

Uttara-Geeta with a commentary

श्रीकृष्णगीतापिकाख्यव्याख्यायुता । भगवद्गीता-श्रीचक्राचार्याणां परमश्रुतिः श्रीकृष्ण-
श्रीचक्राचार्यैः श्रीगौडपादाचार्यैः प्रणीतेषु व्याख्येयैतावत्कथनमलमस्या महिमानमवगमयितुम् । मूल्यम् रु. ०-१-०.

विशिष्टाद्वैतमतविजयवादः ।

Vishishtadvaita-Mata-Vijaya-Vada

नरहरिपण्डितकृतः । अत्र विशिष्टाद्वैतमते परेषामाक्षेपाभिराकृत्य विशिष्टाद्वैत एवोपनिषदां तात्पर्यं
व्यवस्थापितम् । मूल्यम् रु. ०-१-०.

प्रारब्धमुद्रणा ग्रन्थाः ।

तैत्तिरीयोपनिषत् ।

Taittiriya-Upanishat

श्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतभाष्येणानन्दशिरिषीकायुतेन सहिता ।

संस्कारमयूखः ।

Samskar Mayukha

श्रीमीरकण्ठभट्टकृतं विदुषा श्रीचक्राचार्यैः कृतम् ।

वैशेषिकदर्शनम् ।

Vaisheshika Darshana with several commentaries

श्रीचक्राचार्यैः श्रीवैशेषिकसंज्ञोपकारप्रवृत्तिभिरुपनिषत्कृतम् ।

मूल्यम् रु. १-४-०.

श्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतभाष्येणानन्दशिरिषीकायुतेन सहिता ।

SHRIMAD-BHAGVAD-GEETA

CONTAINING EIGHT COMMENTARIES OF

KESHAVA KASHMIRI BHATTACHARYA called *Tattva-Prakashika*, MADHU-SOODAN
SARASVATI called *Goodhartha-Deepika*, SHANKARANAND called *Tatparya-*
Bodhini, SHREEDHARA SWAMI called *Subodhini*, SADANAND called
Bhava-Prakasha, DHANAPATI SOORI called *Bhashyotkarsh-*
Deepika, DAIVADNYA PANDIT SURYA called *Para-*
Martha-Prapa, AND RAGHAVENDRA called
Artha-Samgraha

Second Part of the Second Series

Containing the Second Six Adhyayas

EDITED BY

MAHADEVA GANGADHAR HAKRE

(All Rights Reserved)

Printed and Published at

THE GUJARATI PRINTING PRESS

by Manilal Itcharani Desai

BASSOON BUILDINGS, CIRCLE, FORT,

BOMBAY

1915

SHAKA 1834

A. D. 1915

Price Rs. 2-12-0

कश्चिन्महानेकः सम्यग्ज्ञानेन मां हरिम् ॥ साक्षात्करोति तस्मै प्रत्यग्रूपेण चिद्वनम् ॥ १ ॥ मत्स्व-
ज्ञोऽस्ति सर्वज्ञो दुर्लभो जगतीतले ॥ किं वाच्यं ज्ञानमाहात्म्यं श्रीहरेरयमाशयः ॥ ४ ॥ ३ ॥

भा० टी०—अतो महिषयं तत्त्वज्ञानं सर्वज्ञसंपादकत्वादतिदुर्लभमित्याह—मनुष्याणामिति । मनुष्या-
णामनेकयोनिषु पुण्यबशालब्धदेहानां सहस्रेषु असंख्यातेषु 'ज्ञानं सहस्रं लक्षं च सर्वमक्षय्यवाचकम्' इत्युक्तेः
अक्षय्यमित्यस्यासंख्यातमित्यर्थः । कश्चिदेकजन्माजितपुण्यपुण्यबशालब्धविवेकाविसाधनो यतते यत्नं
अवणादिरूपं करोति यततामपि यतमानानामपि सिद्धानां सुभूषणां साधकत्वेऽपि सिद्धत्वकथनं तेषामु-
त्कर्षद्योतनार्थम् । अपरे तु सिद्धये आत्मज्ञानाय यतते यततामपि सहस्रेषु कश्चिदेव प्रकृष्टपुण्यबशादा-
त्मानं वेत्ति तादृशानामप्यात्मज्ञानसिद्धानां सहस्रेषु कश्चिदेव मां परमात्मानं मत्प्रसादेन तत्त्वतो वेत्तीति
वर्णयन्ति, अस्मिन्पक्षे मुख्यसिद्धशब्दार्थालाभस्त्वयेवात्मपदाध्याहारस्य कश्चिदित्यस्य वेत्तीत्यस्य चावृत्ते-
रध्याहारस्य वा छेदोऽतिरिच्यते इत्ययं पक्षश्चिन्त्यः । तेषां मध्ये कश्चिदेव मां परमेश्वरं तत्त्वतो यथावत्
स्वाभिज्ञत्वेन वेत्ति जानाति ॥ ३ ॥

पा० टी०—अथेतस्य दुर्लभत्वमाह—मनुष्याणामिति ! असंख्यातानां जीवानां मध्ये मनुष्याणां सह-
स्रेषु कश्चिद्विरलः सुकृतातिशयशालो सिद्धये स्वात्मज्ञानाय प्रवर्तते । तथा प्रयत्नं कुर्वतामपि सिद्धानां
सहस्रेषु कश्चिन्मनुभूपात्रं, मां तत्त्वतो याथावत्त्वेन वेत्ति । एतादृशमतिदुर्लभं दुष्प्रमहं धर्षयामात्यर्थः ॥ ३ ॥

रा० टी०—अवशिष्टं नास्तीति प्रतिज्ञाते ज्ञाने आदर्शननाय तस्य दीर्घभ्याह—मनुष्याणामिति ।
कश्चिदेव पुण्यवान्पुरुषः सिद्धये ज्ञानाय यतति यतते । यततां ज्ञानार्थं यतमानानामपि मध्ये कश्चिदेव
सिद्धिमान्भवतीति योज्यम् । सिद्धानां ज्ञानिनामपि मध्ये कश्चिदेव तत्त्वतो मां वेत्ति यथावज्जानाति ॥ ३ ॥

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ॥

अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ४ ॥

न० टी०—समग्रं मां यथा ज्ञास्यमीति पूर्वमुक्तं तदेव वक्तुं, तावत्प्रकृतिशब्दवाच्यपरापरशक्तिद्व-
यस्वरूपमाह—भूमिरिति द्रोण्याम् । भूम्यादिपञ्चभेदरत्नकारणभूतानि गन्धादिपञ्चतन्मात्राणि गृह्यन्ते,
न स्थूलभूतानि तेषां विकारत्वेन प्रकृतिन्वाभावान् । मनःशब्देन तत्कारणभूताहंकारो गृह्यते । बुद्धि-
शब्देन समष्टिबुद्धिर्बृहत्त्वं गृह्यते । अहंकारशब्देन तत्कारणं माया । इत्येवमष्टधा भिन्नेयमाकाशादि-
पञ्चमहाभूतदशेन्द्रियमन इति षोडशविकाराद्विचराद्यस्य जगतः प्रकृतिरूपादानभूता मे मदीया
शक्तिरिति विद्धि ॥ ४ ॥

म० टी०—एवं प्ररोचनेन श्रोतारमभिमुखीकृत्यात्मनः सर्वोत्सुकत्वेन परिपूर्णत्वमवतारयज्ञादावपरां प्रकृ-
तिपुण्यस्यति—भूमिराप इति । साहचर्येण पञ्चतन्मात्राण्यहंकारं महानव्यक्तमित्यष्टौ प्रकृतयः पञ्च महाभूतानि
पञ्च कर्मेन्द्रियाणि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि उभयसाधारणं मनश्चेति षोडशविकारा उच्यन्ते । एतान्येव चतुर्वि-
ंशतिस्त्वानि । तत्र भूमिरापोऽनलोवायुः स्वमिति पृथिव्यग्नेः वायुश्चाकाशाख्यपञ्चमहाभूतसूक्ष्मावस्थाकाश्याणि
गन्धरसरूपस्पर्शशब्दात्मकानि पञ्च तन्मात्राणि लक्ष्यन्ते । बुद्ध्याहंकारशब्दौ तु स्वार्थावेव । मनःशब्देन च
परिशिष्टमव्यक्तं लक्ष्यते । प्रकृतिशब्दसामानाधिकरण्येन स्वार्थज्ञानेरावश्यकत्वात् मनःशब्देन वा स्वकारण-
महंकारो लक्ष्यते पञ्चतन्मात्रसाधिकर्षात् । बुद्धिशब्दस्त्वहंकारकारणे महत्तत्त्वे मुख्ययुक्तिरेव अहंकारशब्देन
च सर्ववासनावासिधमविद्यात्मकमव्यक्तं लक्ष्यते प्रवर्तकत्वात्साधारणधर्मयोगात् । इत्युक्तप्रकारेण इय-
मपरोक्षा साक्षिमास्यत्वात् प्रकृतिर्मायाख्या पारमेश्वरी शक्तिरनिर्वचनीयस्वभावा त्रिगुणात्मिका अष्टधा

भिन्ना अष्टभिः प्रकारैर्भेदमागता सर्वोऽपि अङ्कवर्गोऽत्रैवान्तर्भवतीत्यर्थः । स्वसिद्धान्ते च ईक्षणसंस्कारमको मायापरिणामावेव । बुद्धयहंकारौ पञ्च तन्मात्राणि चापञ्चीकृतपञ्चमहाभूतादीत्यसङ्ख्यबोधात् ॥ ४ ॥

श्लो० टी०—कीदृशं ब्रह्म किंलक्षणमिति पृष्टवन्ते ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिति ब्रह्मणो ज्ञानस्वरूपत्वं लक्षणमित्युक्त्वेदानीं “तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः” इति “सर्वं स्वस्वित्वं ब्रह्म” इत्यादिश्रुत्यर्थावष्टम्भेन ब्रह्मकार्यत्वात्तद्विवर्तत्वाच्च जगत्सर्वं ब्रह्मैवेति बोधयितुं निर्विकारस्यापि स्वस्य ब्रह्मणः प्रकृतिद्वारा जगत्कारणत्वसिद्धये आदावपरां प्रकृतिं निर्दिशति—भूमिरिति । भूमिर्गन्धतन्मात्रलक्षणा कारणात्मिका सूक्ष्मा न तु स्थूला कार्यात्मिका भिन्ना प्रकृतिरष्टमेतिभूम्यादीनामष्टानामपि प्रकृतिस्त्वभिन्नानात् । ‘महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त’ इति महदादिभूयन्तानां सप्तानामपि विद्युतिस्त्वस्मरणात् कथं प्रकृतिस्त्वमिति न शङ्कनीयं तासामपि जगद्धारम्भकत्वालप्रकृतिस्त्वोपपत्तेः । तथैवापोऽपि रसतन्मात्राः, अनलो रूपतन्मात्राः, वायुः स्पर्शतन्मात्राः, त्वमाकाशं शब्दतन्मात्रं, मन इति संकल्पविकल्पयोरहंकारप्रधानत्वात्तदात्मकेन मनसा तत्कारणमहंकारो गृह्यते, बुद्धिरिति शब्देन सर्वसमष्टिर्महत्तत्त्वं लक्ष्यते, अहंकार इत्यहंकारवासनाविशिष्टमविद्यात्मकमव्यक्तमुच्यते, बीजे शाखापर्वणपुष्पादिवासनावदव्यक्ते सर्वकारणे महदादिसर्वविकारवासनासंभवात् ‘कारणगुणा हि कार्यगुणानारभन्ते’ इतिन्यायात् इयं प्रकृतिः कार्यैकवेद्या स्वयमुक्तप्रकारेणाष्टधा भिन्ना मे मम परमात्मनो निर्गुणस्यापि स्वगुणद्वारा गुणित्वे सृष्ट्यादिकारणत्वे च हेतुरुपाधिः सैवैव “मायां तु प्रकृतिं विद्यात्” इतिश्रुतेः यत्कार्यमेतन्मरुमरीचिकाकल्पं जगज्जालमिति ॥ ४ ॥

श्री० टी०—एवं ओतारमभिमुखीकृत्येदानीं प्रकृतिद्वारा सृष्ट्यादिकर्तृत्वेनेश्वरतत्त्वं प्रतिज्ञातं निरूपयिष्यन् परापरभेदेन प्रकृतिद्वयमाह—भूमिरितिद्विधाभ्याम् । भूम्यादिशब्दैः पञ्चगन्धादितन्मात्राण्युच्यन्ते, मनःशब्देन तत्कारणभूतोऽहंकारः बुद्धिशब्देन तत्कारणभूतं महत्तत्त्वमहंकारशब्देन तत्कारणमविद्येत्येवमष्टधा भिन्ना । यद्वा भूम्यादिशब्दैः पञ्चमहाभूतानि सूक्ष्मैः सदैकीकृत्य गृह्यन्ते अहंकारशब्देनैवाहंकारस्तेनैव तत्कार्याणीन्द्रियाण्यपि गृह्यन्ते, बुद्धिरिति महत्तत्त्वं, मनःशब्देन मनसैवोभेयमव्यक्तरूपं प्रधानम्, इत्यनेन प्रकारेण मे प्रकृतिर्मायाख्या शक्तिरष्टधा भिन्ना विभागं प्राप्ता । चतुर्विंशतिभेदभिन्नाप्यष्टस्वेवान्तर्भावविक्षयाष्टधा भिन्नेत्युक्तम् । तथाच वक्ष्यमाणक्षेत्राध्याये इमामेव प्रकृतिं चतुर्विंशतितत्त्वात्मना प्रपञ्चयिष्यति—‘महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च । इन्द्रियाणि द्यौर्लोकं च पञ्च वेन्द्रिययोगचराः’ इति ॥ ४ ॥

स० टी०—एवं प्ररोचनेनाभिमुखीकृत्यार्जुनं हरिः ॥ आत्मनः सर्वरूपत्वात्पूर्णत्वमवतारयन् ॥ १ ॥ क्षेत्राख्यां प्रकृतिं स्वीयामुपन्यस्यति संप्रहात् ॥ भूम्यादिपञ्चभूतानि सूक्ष्मावस्थात्मकानि हि ॥ २ ॥ तन्मात्राण्येव लक्ष्यन्ते मनोऽहंकार इष्यते ॥ बुद्धिशब्दान्महत्तत्त्वमहंकारस्य कारणम् ॥ ३ ॥ अविद्यात्मकमव्यक्तं वासनानन्त्यवासितम् ॥ अहंकारपदेनोक्तं सर्वकारणकारणम् ॥ ४ ॥ इत्येवमुक्तरीत्येयं साक्षिभास्यतयाक्षगा ॥ शक्तिः प्रकृतिचर्माख्याऽनिर्वाच्या त्रिगुणात्मिका ॥ ५ ॥ प्रकारैरेष्टभिर्भेदमागता पारमेश्वरी ॥ अन्तर्भूतोऽत्र सर्वोऽपि अङ्कवर्गः प्रपञ्चगः ॥ ६ ॥ ४ ॥

भा० टी०—यज्ज्ञात्वा नेह भूयोन्यज्ज्ञातव्यमवाशिष्यत इत्युक्तेन ओतारमभिमुखी कृत्य तदुपपत्तये चेतनाचेतनप्रपञ्चस्य स्वस्मिन्परमात्मन्यव्यस्तत्वबोधनायाह—भूमिरिति । आकाशादिभिः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाख्यानि तन्मात्राणि लक्ष्यन्ते इतीवं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टमेति वाच्यक्षेपात् जनःशब्देन तत्कारणमहंकारो लक्ष्यते बुद्धिरित्यहंकारकारणं महत्तत्त्वं गृह्यन्तेऽहंकार इत्यभिधासंमिश्रमव्यक्तं लक्ष्यते यथा विषयमिन्द्रियमन्त्रं विषयित्युच्यते तथाहंकारवासनावदव्यक्तं मूलकारणमहंकार इत्युच्यते । चतुर्बुद्धयहंकारसप्तौ तु स्वाकीयेन मनःशब्देनावशिष्टमव्यक्तं लक्ष्यते इति यत्प्रधानं कैमित्यपार्थितं तदवधिपत्तं तद्वीर्यं तु कल्पत्यमप्रसङ्गादि ।

यसु भूम्यादिभ्यः पञ्चमहाभूतानि सूक्ष्मैः सहैकीकृत्य गृह्यन्ते, अहंकारशब्देनैवाहंकारस्तेनैव तत्कार्याणीन्द्रिया-
ण्यपि गृह्यन्ते, बुद्धिरिति महत्तत्त्वं, मनःशब्देन तु मनसैवाभेयमव्यक्तरूपं प्रधानमिति । अनेन रूपेण प्रकृतिर्माया-
ख्या शक्तिरष्टधा भिन्ना विभागं प्राप्ता चतुर्विंशतिभेदभिन्नैवेत्यष्टास्वेवान्तर्भावविवक्षयाष्टधा भिन्नेत्युक्तम् । तथाच
वक्ष्यमाणक्षेत्राभ्याये इय(मा)मेव प्रकृतिं चतुर्विंशतितत्त्वात्मना प्रपञ्चयिष्यति 'महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्त-
मेव च । इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः' इत्यपरे वर्णयन्ति । तत्रैवमवधेयम् 'मूलप्रकृतिरविकृतिः
प्रकृतिविकृतयो महदाद्याः सप्त षोडशकस्तु विकारः' इति सांख्योक्तप्रकरणेणाष्टरवेव प्रकृतितत्त्वव्यवहारो न वि-
कारेषु । अत्रापि इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टमेति वचनादष्टौ प्रकृतय एव गृह्यन्ते विकारस्य तु एतद्योनीनि
भूतानीति भूतपदामिधेयस्य सर्वस्याप्युपादानम् । क्षेत्राभ्याये तु क्षेत्रनिरूपणावसरे इदमुक्तम् 'तत्क्षेत्रमित्यारभ्य
इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संधातश्चेतना भूतिः । एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम्' इत्यन्तम् । यस्यान्ये नात्रा-
व्यक्तमहदहंकारपञ्चतन्मात्राण्येवाष्टौ सांख्याभिमतता एव प्रकृतयो प्राप्ता इति नियमोऽस्ति 'मनसा शेष १-
श्यति मनसा शृणोति' इति मनस इन्द्रियान्तरप्रकृतिस्त्वश्रवणेन नवापि प्रकृतयः तथायैवं योष्यं इयं मे मद-
भिन्ना प्रकृतिरव्याकृताख्या भूम्यादिभेदेनाष्टमेति । मूलप्रकृतेरत्र भूम्यादिसहपाठाज्जन्यत्वसवगम्यते न सां-
ख्यानामिवात्रन्यत्वं 'तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजगत्तम' इति 'अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मणि कले संप्रलीयते'
इति तस्या अपि प्रभवप्रलययोः स्मरणादिति व्याचक्षुस्तत्प्रकृताननुगुणम् । मे प्रकृतिर्भूम्यादिरूपेणाष्टधा भिन्नेति
योजनायामित्यमित्यनुगाङ्गुलिनिर्देशेन भूम्यादीनां प्रकृतिस्त्वबोधनानुपपत्तेः निर्देशानुसरणे तु मनःशब्देनो-
क्तश्रुत्या तस्य प्रकृतित्वात्तस्यैव महत्तदग्रहे, मूलप्रकृतिग्रहे चोभयोः कृपादाने वाप्येति विरोधापत्तेः । मनसः प्र-
कृतित्ववर्णनमप्यसंगतमुदाहृतश्रुत्या तदलाभात् । मनसा करणेनेन्द्रियद्वारेण प्रयतीति श्रुत्यर्थानुपगमात्
करणं विना द्वारस्याकिंचित्करत्वात् । किंच विद्यारण्याभिभिराचार्यमनसः श्रोत्राण्युत्पन्नमिति न
प्रदर्शितं किंतु—'वियत्पवनतेजोम्बुमुबो भूतानि जज्ञिरे । सत्त्वांशैः पञ्चभिस्तेषां क्रमाद्रीन्द्रियपञ्चकम् ॥
रज्ज्वांशैः पञ्चभिस्तेषां क्रमात्कीर्मेन्द्रियाणि तु' इति भूतेभ्य इन्द्रियाणामुत्पत्तिर्दर्शिता । पुराणेषु तु अहंकारादेव
सात्त्विकादिरूपेण त्रिविधान् समनस्काणामिन्द्रियदेवतानां त्रयादीन्द्रियाणां भूतानां च क्रमास्सेति
सर्वथापि मनस इन्द्रियं प्रति प्रकृतित्वं नास्ति । यत्र कापि मनसस्तत्कल्पकत्वं श्रूयते तत्रापि मन-
उपाधिकस्यात्मन उपाधिप्रधानस्येति द्रष्टव्यम् "वदन्वाक्पश्यदश्रुः शृण्वन श्रोत्रम्" इत्यादि श्रुतेः ।
यदपि प्रकृतेः सात्त्वित्वं साधितं तदपि सिद्धान्तविरुद्धं मायाऽविद्यारूपेण द्विविधाया अपि मूलप्रकृतेः
सर्वैरपि वेदान्तिभिरनादित्वेन सिद्धान्तितत्वात्तदुत्पत्तिव्यवचनानि त्वाविर्भावतिरोभावपराणि अन्यथा
तत्कारणभूतायाः प्रकृतेरावश्यकत्वेनानवस्थापातादिति दिक् । इतीयं यथोक्ता प्रकृतिर्मे मम माया पार-
मेश्वरी अष्टधा अष्टाभिः प्रकारैर्भिन्ना भेदमागता ॥ ४ ॥

प० टी०—एवं निरूपणीयार्थे श्रोतारमभिमुखीकृत्येदानीं प्रकृतिद्वारा सृष्ट्यादिकर्तृत्वेनेश्वरतत्त्वं प्रति-
ज्ञातं निरूपयिष्यन् परापरभेदेन प्रकृतिद्वयमाह—भूमिरिति द्वाभ्याम् । भूम्यादीनि पञ्च सूक्ष्माणि पञ्च तन्मा-
त्रारूपाणि भूतानि, मनःशब्देन तत्कारणीभूतोऽहंकारः, बुद्धिशब्देन तत्कारणीभूतं महत्तत्त्वम्, अहंकारश-
ब्देन प्रथमाध्यासरूपा तत्कारणमविद्येत्येवं प्रकृतिर्मायाष्टधाप्रकारा भिन्नेतिपदेन त्रयोदशाध्याये 'महाभूता-
न्यहंकारः' इत्यादिचतुर्विंशतितत्त्वात्मना वक्ष्यमाणायाः प्रकृतेरत्रैवान्तर्भाव इत्युक्तम् ॥ ४ ॥

रा० टी०—एवमुपोद्घातमुक्त्वाऽप्युना प्रथमप्रतिज्ञातं ज्ञानपदोक्तं ज्ञातव्यं तावदाह—भूमिरित्यादिश्लोक-
चतुष्टयेन । भूम्यादिवञ्च महाभूतानि मनस्तत्त्वबुद्धितत्त्वे च । अहंकारपदेन महत्तत्त्वमुपलक्षणीयम् ।
अहंकारश्चेति चक्ष्मण्यन्वयः । इत्येवं मदर्पणा प्रकृतिरष्टधा भिन्ना । उरिप्रापेक्षया अष्टकेत्युक्तिः
उपलक्षितपेक्षया वचनेति शेषम् । मयोरिति प्रकृतिः पृथिव्यादिकार्यरूपेणैव भिन्नेत्यर्थः ॥ ४ ॥

अपरेयमितस्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ॥

जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥ ५ ॥

त० टी०—अष्टधा या प्रोक्ता प्रकृतिः सेयमपरा निकृष्टा जडत्वात्परार्थत्वाच्च । इतस्त्वचेतनभूतायाः प्रकृतेरन्यां विलक्षणां स्वरूपतः स्वभावतश्चात्यन्तविजातीयं परं तस्याः भोक्तृतया प्रकृष्टां जीवभूतां चेतनां प्रकृतिं शक्तिं मे मदीयां मदात्मिकां विद्धि । यया जीवभूतया चेतनया क्षेत्रज्ञाख्यायाऽनादिकर्म-
वशादन्तःप्रविष्टया इदं शरीरादिरूपं क्षेत्रसंज्ञकं जडजातं जगद्धार्यते । उभयोर्विष्णुशक्तित्वं विष्णुपुराणे स्पष्टमुक्तम्—‘विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता क्षेत्रज्ञाख्या तथाऽपरा’ इति ॥ ५ ॥

म० टी०—एवं क्षेत्रलक्षणायाः ‘प्रकृतेरपरत्वं वदन् क्षेत्रज्ञलक्षणां परां प्रकृतिमाह—अपरेयमिति । या प्रागष्टधोक्ता प्रकृतिः सर्वाचेतनवर्गरूपा मेयमपरा निकृष्टा जडत्वात्परार्थत्वात्संसारबन्धरूपत्वाच्च । इतस्त्व-
चेतनवर्गरूपायाः क्षेत्रलक्षणायाः प्रकृतेरन्यां विलक्षणां तुल्यत्वाद्यथाकर्तृविद्यभेदायोग्यां जीवभूतां चेतना-
त्मिकां क्षेत्रज्ञलक्षणां मे ममात्मभूतां विगुह्यां परां प्रकृष्टां प्रकृतिं विद्धि । हे महाबाहो यया क्षेत्रज्ञलक्षणाया
जीवभूतयाऽन्तरन्तःप्रविष्टया प्रकृत्या इदं जगदचेतनजातं धार्यते स्वतो विदीर्य(द्?) उत्तभ्यते “अनेन जीवे-
नात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि” इति श्रुतेः । नहि जीवरहितं धारयितुं शक्यमित्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

शं० टी०—एवं सृष्ट्यादिहेतोः प्रकृतेरष्टधा स्वरूपं निरूप्य एतस्या एव प्रकृत्यन्तराद्भिन्नत्वं नाम च
वदन् तामपि प्रकृतिं निर्विशति—अपरेयमिति । या पूर्वोक्ता प्रकृतिः सेयमपरा नाम्ना चापरा परप्रकृतेर्भिन्ना
निकृष्टा च अनृतत्वाज्जडत्वाद्दुःखात्मकत्वादशुद्धत्वात् पुरुषाधीनत्वात्तद्वेद्यत्वात् ज्ञानेन तन्निवर्त्यत्वाच्च तदपे-
क्षया निकृष्टत्वम् । पराया अपरावैलक्षण्यशोनतार्थस्तुशब्दः । इत उक्तायाः प्रकृतेरन्यां भिन्नां विलक्षणां च
परां शुद्धत्वेन तदुपजीव्यत्वेन सत्तास्फूर्तिप्रदत्वेन च श्रेष्ठाम् “परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते” इतिप्रसिद्धां
मे प्रकृतिं जीवभूतां क्षेत्रज्ञरूपां विद्धि विजानीहि, यया क्षेत्रज्ञरूपया परया प्रकृत्यान्तरङ्गस्थया जगदिदं
धार्यते सर्वत्र देहेन्द्रियादिरूपं जगज्जीवेन खलु धार्यते अहंममेत्यभिमानेन तोषणतोषणरक्षणविक्रिया
संपाद्यते तथा बहिरपि घटोऽयं पटोऽयमिति सत्तास्फूर्तिप्रदानेन नामरूपादिभेदकल्पनया भोग्यत्वसंभाव-
नया विनियोगेन च जगतो निर्वाहोऽप्यनेनैव क्रियत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

श्री० टी०—अपरामिमां प्रकृतिमुपसंहरन्परां प्रकृतिमाह—अपरेति । अष्टधोक्ता या प्रकृतिः इयमपरा
निकृष्टा जडत्वात् परार्थत्वाच्च । इतः सकाशात्परां प्रकृष्टामन्यां जीवभूतां जीवस्वरूपां मे प्रकृतिं विद्धि
जानीहि । परत्वे हेतुः—यया चेतनया क्षेत्रज्ञरूपया स्वकर्मद्वारेणेदं जगद्धार्यते ॥ ५ ॥

स० टी०—प्रकृतेः क्षेत्ररूपाया अस्यास्तत्त्वं वदन्हरिः ॥ क्षेत्रज्ञलक्षणां प्राह प्रकृतिं विद्धन्तां पराम् ॥ १ ॥
अष्टधोक्ता निकृष्टेयं प्रकृतिर्मलिनानृता ॥ संसारबन्धरूपत्वात्परार्थत्वाज्जडत्वतः ॥ २ ॥ इतोऽन्यां प्रकृतिं
शुद्धां प्रकृष्टां चेतनात्मिकाम् ॥ ममात्मभूतां जानीहि परां क्षेत्रज्ञलक्षणां ॥ ३ ॥ यया क्षेत्रज्ञरूपिण्या
सर्वस्थान्तःप्रविष्टया ॥ जगज्जडमिदं सर्वं धार्यते विशारदम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

भा० टी०—अचेतनवर्गस्य स्वस्मिन्कल्पितत्वं वक्तुं प्रकृतेरष्टधा परिणाममभिधाय विकारावच्छिन्नस्य कार्य-
कल्पस्य तथात्वं वक्तुं चैतन्यस्याविशवच्छिन्नस्य प्रकृतित्वमुक्तां प्रकृतिमनूय दर्शयति—अपरेति । अपरा निकृष्टा-
ऽशुद्धत्वात् अनर्थकत्वात् संसारस्वरूपत्वात् बन्धनात्मकत्वात् इयमष्टप्रकारा इतोऽस्या अन्यां कथमप्यनन्य-
त्वस्यावस्यर्थस्तुशब्दः विशुद्धत्वात् प्रकृतिं पराशुक्लं जीवभूतां क्षेत्रज्ञलक्षणां प्राणधारणानिमित्तभूतां ममात्मभू-
तां विद्धि जानीहि । नहि जीवरहितं जगद्धारयितुं शक्यमित्याशयेन प्रकृत्यन्तरादस्याः प्रकृतेरान्तरविशेषमाह—

यथा जगदन्तःप्रविष्टत्वा जनेन “जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि” इति श्रुतेर्भायते स्वतो विशी-
र्यज्जगद्चेतनवर्गः विष्टभ्यते यथा महाबाहुना स्वया स्वतो विनश्यत् राष्यं क्षत्रधर्मं च भारगितुं शक्यते
तथेति सूचयन्नाह—महाबाहो इति ॥ ५ ॥

प० टी०—इदानीं परापरत्वविभागमाह—अपरेयमिति । इयमष्टधा निरूपिता प्रकृतिरपरा निकृष्टा
जडत्वादितः सकाशात्परासुक्तप्रामन्यां जीवभूतां जानीहि । परत्वे हेतुः—यथा चेतनया क्षेत्रज्ञरूपया
स्वकर्मद्वारेणेदं जगद्धार्यते ॥ ५ ॥

रा० टी०—न केवलं तदप्रकृतिरेव स्वकार्येण सह गदृशा किंतु ब्रह्मादिजगन्माता चित्प्रकृतिरपी-
त्याह—अपरेति । यद्वा हरेः परत्वं वक्तुं तदुपयोगितया परावरवस्तुना आह—अपरेति । अयं प्रागुक्तजड-
प्रकृतिः जीवा अप्युपलक्ष्यन्ते । जडप्रकृतिः जीवाश्चापराः अधमाः । इतस्तु जडप्रकृत्यादितस्तु अन्यां
जीवभूतां सर्वजीवदेहेषु स्थित्वा तदीयान्प्राणांस्तद्देहेषु धारयतीति जीवेत्युक्ता । ‘जीव प्राणधारणे’ इति
भातोः । सा च सा भूता च सर्वदा विद्यमाना न जीवभूता ताम् । ‘भू सत्तायाम्’ इति धातोः । मे सर्वभूतानां
प्रकृतिं चित्प्रकृतिं मुक्ता अप्युपलक्ष्यन्ते । अयं मुक्तश्च परां परानुत्तमान्विबद्धि । परत्वे हेतुः—यथेति
श्रियेत्यर्थः । मुक्तानां पराभासत्वात् यथेत्येवोक्तम् । इदं ब्रह्मादिजगद्धार्यते इति ॥ ५ ॥

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ॥

अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६ ॥

त० टी०—स्वकीयप्रकृतिद्वयकार्यत्वात्सर्वजगतः स्वकार्यत्वमाह—एतदिति । एते जडचेतने
क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंज्ञके प्रकृती योनी कारणभूते येषां तान्येतद्योनीनि नराचराणि सर्वाणि भूतानि प्राणवन्ति
शरीराणि इत्युपधारय जानीहि । तत्राचेतनप्रकृतिः स्वरूपपरिणामेन चेतनरूपा तु स्वकर्मणा निमित्तेन
तेषु प्रविश्य भोक्तृत्वेनाधारत्वेन च योनिः । नहि जीवं विना देहानां स्थितिर्दृष्टिश्च संभवति, ते
च मदीये शक्तिरूपे, शक्तेः शक्तिमतः पृथक्स्थितिप्रवृत्त्यनर्हत्वात् मदीने, शक्तिकार्ये शक्तिम-
त्येव पर्यवस्यति । अतोऽहमेव कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रभवन्त्यस्मादिति प्रभवः परमकारण-
मित्यर्थः । तथा प्रलयः प्रलीयतेऽस्मिन्नेनेति वा प्रलयः संहारस्थानं संहारको वा कर्ता संहर्ता
चाहमेवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

म० टी०—उक्तप्रकृतिद्वये कार्यालङ्कारकमनुमानं प्रमाणयनं स्वस्य तद्वारा जगत्पृष्ट्यादिकारणत्वं
दर्शयति—एतद्योनीनीति । एते अपरत्वेन परत्वेन च प्रागुक्ते क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणे प्रकृती योनिर्येषां तान्येत-
द्योनीनि भूतानि भवनधर्मकाणि सर्वाणि चेतनाचेतनरूपानि जनिमन्ति निखिलानीत्येवमुपधारय जा-
नीहि कार्याणां चिदचिदप्रस्थिररूपत्वात्तत्कारणमात्रं चिदचिदप्रस्थिररूपमनुमितिर्वैत्यर्थः । एवं क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणे
ममोपाधिभूते यतः प्रकृती भवतस्तत्तत्सहाराऽहं सर्वज्ञः सर्वभरऽनन्तशक्तिमायोपाधिः कृत्स्नस्य चराचरा-
त्मकस्य जगतः सर्वस्य कार्यवर्गस्य प्रभव उत्पत्तिकारणं प्रलयस्तथा विनाशकारणं स्वाप्रिकश्येव प्रपञ्चस्य
मायिकस्य मायाश्रयत्वविषयत्वाभ्यां मायान्यहमेवोपादानं पृष्टा चेत्यर्थः ॥ ६ ॥

बृ० टी०—उक्तस्य प्रकृतिद्वयस्य कार्यमाह—एतदिति । एतन्निरुक्तलक्षणे प्रकृतिद्वयं योनिः कारणे
येषां यानि एतद्योनीनि भवन्ति जन्मना रक्षां भजन्तीति भूतानि ब्रह्मादिस्वयन्तानि भूतानि
स्थावराणि च वृक्षवर्तमानवर्तन्यमाणानि जनिमन्ति सर्वाण्यपीत्युपधारय उपधारयेत्यर्थः । मनु-
त्यप्रकृत्योरेव जगत्कारणत्वे “यतो वा इमानि भूतानि” इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं जगत्कारणत्वं तत्र

कुत इत्याकाङ्क्षायां तत्कार्यं यज्जगज्जननं तन्मस्कार्यमेव भवति मद्रूपाप्त्या खलु तयोर्जगज्जननशक्तिर्न तु केवलयोः यथा जीवक्याप्त्या देहस्य पुण्यपापक्रियाकरणशक्तिर्न तु केवलस्य तथात्वे तस्यैव स्वर्गादि-भोगप्रसङ्गात्तत्तदुपाधिकस्य जीवस्यैव तत्करणं यथा तथैतद्वयोपाधिकस्य ममैव सर्वज्ञस्य सर्वजगज्जन-कत्वं यतः “सोऽकामयत बहुः स्याम्” इति ममैव बहुभवनसंकल्पः श्रूयते ततोऽहमेव सर्वजगत्कारणमित्याह—अहमिति । कृत्स्नस्य स्थूलस्य सूक्ष्मस्य कारणस्य च सर्वस्य जगतोऽहमेव प्रभवः प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः उपादानं तथा प्रलयश्च उपसर्गवशात्प्रलीयते निष्पाद्यतेऽनेनेति प्रलयो निमित्तकारणं चोभयमप्यह-मेवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

श्री० टी०—अनयोः प्रकृतित्वं दर्शयन्स्वस्व तद्वारा सृष्ट्यादिधारणत्वमाह—एतदिति । एते क्षेत्रक्षेत्रज्ञ-रूपे प्रकृती योनी कारणभूते येषां ताभ्येतद्योनीनि स्थावरजङ्गमात्मकानि सर्वाणि भूतानीत्युपधारय तु-ध्यस्व । तत्र जडा प्रकृतिर्देहरूपेण परिणमते चेतना तु मदंशभूता भोक्तृत्वेन देहेषु प्रविश्य स्वकर्मणा तानि धारयति । ते च मदीये प्रकृती मत्तः संभूते अतोऽहमेव कृत्स्नस्य संप्रकृतिकस्य जगतः प्रभवः प्रक-र्षेण भवत्यस्मादिति प्रभवः परं कारणमहमित्यर्थः । तथा प्रलीयतेऽनेनेति प्रलयः संहर्ताप्यहमेवेति भावः ॥ ६ ॥

स० टी०—एते परापरे प्रोक्ते क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणे ॥ प्रकृती योनिरस्वेषामेतद्योनीनि तानि वै ॥ १ ॥ धाराचराणि सर्वाणि भूतानीत्युपधारय ॥ एवं योपाधिभूते मे क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणे ॥ २ ॥ जगतः प्रकृती यस्मात्तद्वाराहं ततो हरिः ॥ पर्वज्ञोऽनन्तशक्तिश्च मायोपाधिधीश्वरः ॥ ३ ॥ सर्वस्य कार्यत्रास्य जगतो जन्मकारणम् ॥ विनाशकारणं तद्विपरिजडप्रकृतिः ॥ ४ ॥ स्वाप्रिकस्येव विश्वस्य साधिकस्यास्य सर्वतः ॥ उपादानं तथा द्रष्टा मायावित्वादहं हरिः ॥ ५ ॥ ६ ॥

भा० टी०—उक्तप्रकृतिद्वये भूतानि चेतनाचेतनपरापरप्रकृतिकानि चेतनाचेतनरूपत्वात्सर्वेषां भूतानां, यथा मून्मयो घटो भूत्प्रकृतिक इति कार्यलिङ्गकमनुमानं प्रमाणयन्तद्वारा स्वस्य तत्पदार्थस्याभिन्ननिमित्तोपादानका-रणात्वं दर्शयति—एतदिति । एते परापरे क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणे प्रकृती योनी कारणभूते येषां सर्वेषां चेतनाचेत-नानां जरायुजाण्डजस्वेदजादीनां भूतानां तानि भूतान्येतद्योनीनीत्युपधारय निश्चयेन जानीहि यस्मान्मम प्रकृती सर्वेषां भूतानां कारणभूते तस्मात्स्वप्रकृतिद्वयद्वाराऽहं सर्वज्ञ ईश्वरो वेदान्तप्रतिपाद्यः कृत्स्नस्य समग्रस्य जगतः प्रभवः उत्पत्तिः प्रलयो विनाशः उत्पत्तिविनाशकारणमित्यर्थः । तथाच भगवतो व्यासस्य सूत्राणि—‘जन्मादस्य यतः, प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्, अभिष्योपदेशाच्च, साक्षाद्योभयाभ्रानान्, आत्मकृतेः परिणामात्, योनिश्च हि गीयते’ इति । पूर्वाधिकरणे ब्रह्म जिज्ञास्यमित्युक्तं किलक्षणं पुनस्तद्ब्रह्मेत्यत आह भगवान् सूत्रकारः—जन्मोत्पत्तिरादिर्यस्य तदिदं जन्मस्थितिभङ्गं जन्मादि अस्य प्रत्यक्षादिसंनिधापितस्य विचित्रस्य जगतो यतो यस्मात्सर्वज्ञात् सर्वशक्तेः कारणाद्भवति तद्ब्रह्म । तथाच श्रुतिः “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । तद्ब्रह्म तद्विनिष्ठासस्व” इति तथाच जगज्जन्मादिकारणत्वं ब्रह्मणो लक्षणमुक्तं तच्च घटादीनां मृदादिवत् प्रकृतित्वे कुलालादिवन्निमि-त्तत्वे समानमित्यतो भवति विमर्शः किमात्मकं पुनर्ब्रह्मणः कारणत्वं स्यादिति तत्र निमित्तकारणत्वमेव केवलं स्यादिति प्रतिभाति कस्माद्दीक्षापूर्वकर्तृत्वश्रवणात् “स ईशान्शक्ते । स प्राणमरुजतः” इत्यादि-श्रुतिभ्यः । ईशापूर्वकं च कर्तृत्वं निमित्तकारणेष्वेव कुलालादिषु दृष्टं अनेककारकपूर्विका च क्रियाफल-सिद्धिलोके दृष्टा स च न्यायः आदिकर्तर्यपि युक्तः संक्रामयितुम् । ईश्वरत्वप्रसिद्धेऽपि । ईश्वराणां हि राजवैव-स्वतादीनां निमित्तकारणत्वमेव केवलं प्रतीयते तद्वत्परमेश्वरस्यापि निमित्तकारणत्वमेव प्रतिपत्तुं युक्तम् । कार्यं चेदं जगत्सावयवमचेतनमशुद्धं च दृश्यते तस्य कारणेनापि तत्सदृशेनैव भाव्यं कार्यकारणयोर्युद्ध-

टादिरूपयोः सादृश्यदर्शनात् । ब्रह्म च “निष्कलं निष्कलं शान्तं निरवशं निरञ्जनम्” इत्यादिभूतिभ्यो नैवविधमवगम्यते पारिशेष्यात्ततोऽन्यदुपादानकारणमशुद्धादिगुणकं स्मृतिप्रसिद्धमभ्युपेयम् । ब्रह्मकारणस्वभूतेर्निमित्तमात्रे पर्यवसानादित्येवं प्राप्त आह—प्रकृतिश्च । उपादानकारणं ब्रह्माभ्युपेयं निमित्तकारणं च । न केवलं निमित्तकारणमेव । तत्र हेतुमाह—प्रतिज्ञाहृष्टान्तानुपरोधान् एवं प्रतिज्ञाहृष्टान्तौ श्रौतौ नोपरुष्येते । प्रतिज्ञा तावत् उत तमादेशमपात्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमाविज्ञातं विज्ञातमित्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञातं तत्रोपादानकारणे विज्ञानं सर्वं विज्ञातं भवति कार्यस्योपादानकारणाव्यतिरेकात् तद्विनिमित्तकारणात्प्राप्तादादेः कार्यस्य लोकेऽव्यतिरेकानुपलब्धेर्नास्ति निमित्तकारणाव्यतिरेकः कार्यस्य । हृष्टान्तोऽपि “यथा सौम्यैकेन मृत्विण्डेन सर्वं मृत्तमं विज्ञातं स्याद्वावारम्भेण विज्ञातो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्” इत्युपादानकारणगोचर एव आस्रायते । एवं यथासमर्थं प्रतिवेदान् प्रतिज्ञाहृष्टान्तौ प्रकृतित्वप्रसाधनौ प्रत्येतव्यौ । यतो वा इमानि भूतानि जायन्त इत्यत्र यत इतीयमपि पञ्चमी प्रकृतित्वप्रमाणे उपादाने हृष्टान्त्या “जनिकर्तुः प्रकृतिः” इति विशेषस्मरणान् । निमित्तत्वं तु अधिष्ठात्रन्तराभावादिभिन्नतयं प्रागुत्पत्तेरेकमेवाद्वितीयमित्यवधारणात् अधिष्ठात्रन्तरत्वे एकादेशानेन सर्वविज्ञानस्याभंगधेन प्रतिज्ञाहृष्टान्तोपरोधरयात्रापि प्रसङ्गाच्च तस्याधिष्ठात्रन्तराभावाद्ब्रह्मणः कर्तृत्वमुपादानान्तराभावात् प्रकृतित्वम् । ब्रह्मणः कर्तृत्वप्रकृतित्वे हेतुन्तरमाह—अभिधीति । “सोऽहमयत बहुः स्यां प्रजायेय” इति ‘तर्क्षत बहु स्यां प्रजायेय’ इति चाभिध्यापूर्विकायाः स्मातन्त्र्यप्रवृत्तेः कर्तेति गम्यते । बहु स्यामिति प्रत्यगात्मविपश्यत्वात् बहुभवनभिष्ठातृत्वस्य प्रकृतिरिति । अथगः प्रकृतिरिव हेतुन्तरमाह—साक्षादिति “सर्वाणि इ वा इमानि भूतानि आकाशादेव समुत्पद्यन्ते आकाशे प्रत्यस्तं यन्ति” इतिश्रुत्या माहात्म्येव कारणमुपादायोमयो, प्रभवप्रलययोराज्ञानात् । यद्धि यस्मादुत्पद्यते यस्मिन् प्रतीयते तत्तस्यापादानं प्रमितं यथा घटकृष्णादेः मृत्तुवर्णादि । तत्रैव हेतुन्तरमाह—आत्मकृतेरिति । तद्वत्माने स्वयमकृतेत्यात्मनः आत्मानं जितं कर्मस्वरथ स्वयमकृतेति कर्तृत्वस्य च दर्शनात् । तत् पूर्वमिदस्य सतः कर्तृत्वेन व्यपारयतस्य त्रियमागत्वं कथमिति चेत्तत्राह—परिणामादिति । घटादिरूपेण मृदादिवत्प्रत्यक्षस्यपि यत आत्मनो विशेषेणतमसः परिणामात् स्वयमिति विशेषणश्च निमित्तान्तर्गतनेपेक्षत्वं च प्रतीयते । परिणामादिति पृथक्मुनेना । इतश्च त्रयप्रकृतिः “मन्त्रयथाभवभिरुक्तं चानिरुक्तं च” इत्यादिना ब्रह्मण एव विकारमात्मना परिणामात्प्रवर्तते । तत्र हेतुन्तरमाह—योनिरिति । “कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयेनिम्” इति ‘तद्रूतयोनिं परंपर्यायित धीराः’ इति च वेदान्तेषु हि यस्माद्योनिश्च ब्रह्म गीयते योनिशब्दश्च प्रकृतिवत्तत् लोकं समभिपद्यते पृथिवी योनिरीयविवरपतीनामिति । यत्तुनरुहम् ईक्षापूर्वकं कर्तृत्वं निमित्तकारणेष्टेव कुशादिषु लोके दृष्टं तोपादानोभ्येत्यादि तत्प्रत्युच्यते । न लोकवदिह भवितव्यं नह्यमनुमानगम्योऽर्थः शब्दगम्यता पारयार्यस्यापि यथाशब्दमिह भवितव्यं शब्दश्रेष्ठितुगीश्वरस्य प्रकृतित्वं प्रतिपादयतीत्यवोचाम तथाचेद्वरकात्पत्त्येवादिश्रुत्यन्तराङ्गीनां ‘अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा । यत्तत्सूक्ष्ममविज्ञेयं, स ह्यन्तरात्मा भूतानां श्रेष्ठश्चेति कथ्यते ॥ तस्माद्वैयक्त्यमुत्पन्नं त्रिगुणं विज्ञासत्तम । अन्यत्वं पुरुषे ब्रह्मत्रिगुणे संप्रदीयते ॥ अतश्च ‘अज्ञेयमिदं’ शृणुष्व नारायणः सर्वमिदं पुराणम् । स सर्गकाले च करोति सर्वं संहरकाले च तदिति भृगुः ॥ तस्मात्काद्याः प्रभवन्ति सर्वे स कृत्स्नं श्रुतानिकः स नित्यः’ इत्यादयेकासामीश्वरस्याभिन्ननिमित्तोपादानकारणतयाः प्राप्तेपादकानां स्मृतीनामेवार्थो उपादेवो नत्वचेतनं प्रधानं स्वतन्त्रं जगतः कारणम्, अप्यादयो जगतः उपादानकारणमीश्वरस्य निमित्तकारणमिति प्रतिपादकानां सांख्यादिस्मृतीनां गीतादिस्मृतीनां वेदानुरोधिनीनामुपादेयत्वावश्यकत्वेन तद्विरोधिनीनामेव हेतुत्वोचित्यात् । ननु जगतः उपादानं ब्रह्म नोपपद्यते चेत्तदादानन्दवचनाच्छुद्धाद्ब्रह्मणोऽपेक्षनस्य सुखदुः-

स्वमोहात्मकस्य प्रीतिपरितापविषादादिहेतोः स्वर्गनरकाद्युपायवचरूपस्याशुद्धस्यात्यन्तविलक्षणत्वात् विलक्षणाणां चोपादानोपादेयभावो लोके नैव दृश्यते नहि घटादिकार्यं सुवर्णोपादानकं भवति न वा मुकुटादिकार्यं मृदुपादानकं तस्माज्जगत्सदृशमचेतनं प्रधानादिकमेव जगदुपादानमप्युपेयम् । तदेतद् बहुस्यामित्यादिचेतनकारणवादास्तु युक्तिविरोधाच्चेतनप्रधानपरतया उपचारादीश्वरस्य निमित्तत्वमात्रपरतया वा नेया अचेतनेऽपि चेतनवदुपचारदर्शनात् यथा “मृद्व्रवीदापोऽनुवन्” इति “तत्तेज ऐक्षत ता आपः ऐक्षन्त ते हेमे प्राणा अर्धं श्रेयसे विवदमाना ब्रह्म जग्मुः” इति “तेह वाचमूचुस्त्वन्न उद्गाय” इत्यादिषु श्रुतिषु, लोकेऽपि प्रत्यासन्नपतनतां कूलस्यालक्ष्य कूलं पिपतिषतीत्यचेतनेऽपि चेतनवदुपचारो दृष्ट इति चेदुच्यते—किं यत्किंचिद्वैलक्षण्यजगदीश्वरोपादानकं नोपपद्यते उत बहुवैलक्षण्यम् । नाद्यः चेतनागतनात् शरीरात्तदनायतनाप्रोमयाभासद्विषयस्य केशादेर्वृत्तिकस्य चोत्पत्तिदर्शनात् । न द्वितीयः उदाहृतप्रकृत्यविकारयो रूपादिभेदेन बहुवैलक्षण्यस्योपलभ्यमानत्वात् । किंच ययोः प्रकृतिविकारभावस्तयोः सादृश्यं किमात्यन्तिकमुत यत्किंचित् । आद्ये प्रकृतिविकारभाव एव प्रलीयेत द्वितीये तु शरीरादीनां पार्थिवत्वादिस्वभावस्य केशादिष्वनुवृत्तिरिव ब्रह्मणोऽपि सत्तालक्षणस्य स्वभावस्याकाशादावनुवृत्तिर्दृश्यते इति नानुपपत्तिः । किंचेश्वरकारणत्वनियेधकं वैलक्षण्यं किमशेषस्येश्वरस्वभावस्याननुवर्तनमुत यस्यकस्यचित् उत चैतन्यस्य । आद्यपक्षद्वये उक्तमेव हेतुद्वयमनुसंधेयम् । न तृतीयः समस्तस्य वस्तुजातस्येश्वरप्रकृतिकत्ववादिनं प्रति यच्चैतन्येनान्वितं तदनीश्वरप्रकृतिकं दृष्टमिति वक्तुमशक्यत्वेन दृष्टान्तभावात् । ननु यदि चेतनं शुद्धं शब्दादिहीनं ब्रह्म तद्विपरीतरयाच्चेतनस्याशुद्धस्य स्थूलत्वसावयवत्वपरिच्छिन्नत्वादिधर्मकस्य शब्दादिभूतस्य कार्यस्य कारणमिष्यते तर्हि प्रागुत्पत्तेः कार्यसिद्धिप्रसङ्गस्य सत्कार्यवादिगस्तवानिष्टस्यापत्तिः । किंच प्रलये ईश्वरेणाविभागमापद्यमानं कार्यं स्वीयेन भर्मेण कारणमपि दूषयेत् इति ब्रह्मणोऽप्यशुद्धादिभूतत्वप्रसङ्गः । अपि चास्मिन्नीश्वरकारणवादेऽपरमप्यसमस्तस्य सर्वस्य विभागस्याविभागगतस्य पुनरुद्भवे नियमकारणाभावात् भोक्तृभोग्यादिविभागनोत्पत्तिर्न प्राप्नोतीति । किंच सर्वेषां भोक्तृणां ब्रह्मणैक्यं प्राप्तानां कर्मादिनिमित्तप्रलयेऽपि पुनरुत्पत्तिस्वीकारे मुक्तानामपि पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गः । यदीदं जगत्प्रलये विभक्तमेव तिष्ठतीति चेन् प्रलयस्यैवासंभवापत्तिरिति चेदुच्यते यद्येदानीं कार्यं कारणात्मना सत्तथा प्रागुत्पत्तेरपीति गम्यते । यत्पूर्वं प्रलये ईश्वरेणाविभागमापन्नमित्यादि तन्न, न दूषयतीत्यत्र दृष्टान्तस्य सत्त्वत्तद्यथा घटादयो मृदादिप्रकृतिका विकारा विभागावस्थायामुच्चावचमध्यमप्रभेदाः सन्तः पुनः कारणाविभागमापन्ना न कारणे स्वधर्मं दूषयन्ति कारणे कार्यस्य स्वधर्मेण स्थित्यभ्युपगमप्रसङ्गाच्च । किंच कार्यस्य कारणात्तन्मत्वं न प्रलये एवापि तु त्रिष्वपि कालेषु “आत्मैवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदं सर्वं पुरस्तात् सर्वं खल्विदं ब्रह्म” इत्येवमादिश्रुतिव्यतिरेकेण कार्यस्य कारणानन्यत्ववचनात् । कार्यस्य कारणानन्यत्वेऽपि यथा स्वयं प्रसारितया मायया मायायां त्रिष्वपि कालेषु न संस्पृश्यते तस्या अवस्तुत्वात् तथा परमात्मापि संसारमायया न संस्पृश्यते इति कल्पितस्य गुणेन दोषेण बाधिष्ठानस्यान्यथात्वायोगात् । यद्यपि सर्वस्य विभागस्येत्यादि तदपि न । यथा सुषुप्तिसमाध्याशावपि स्वाभाविक्यामविभागप्राप्तौ सत्यां मिथ्याज्ञानस्यानपोदितत्वात् पुनः प्रबोधे पूर्ववत् विभागो भवत्येवमिहापि भविष्यतीत्यदोषात् । एतेन मुक्तानां पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गः प्रत्युक्तः सम्प्रज्ञानेन मिथ्याज्ञानस्यापोदितत्वात् । किंच शब्दादिहीनात्प्रधानादेः शब्दादिमतो जगतो वैलक्षण्यजगत्प्रधानादिप्रकृतिकमिति विलक्षणत्वाभेदं जगत् ब्रह्मप्रकृतिकमित्याद्युक्तदोषाणां प्रधानादिकारणवादेऽपि तुल्यत्वादिस्मिन्पक्षे न शङ्कितव्यास्तस्मादीश्वरकारणवाद एव युक्तियुक्तः श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणतात्पर्यसिद्धः सर्वैर्मनुजैर्भिरभ्युपेयः । एतेन चेतनकर्तृकमपीक्षणं प्रधानादावौपचारिकं मृद्व्रवीदित्यादिब-

दिति प्रत्युक्तं मुख्यसंभवे औपचारिकाभयणानौचित्यात् “ सेयं देवतैश्चत इन्ताहमिमास्तिस्तो देवतां अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि ” इति शंक्षितुर्जायात्मभावेन प्रवेशप्रवणाश्च । मृदुव्री-
दित्वेवंजातीयकया श्रुत्यापि वृदाद्यभिमानिन्यो जायाभिमानिन्यश्च चेतना देवता वदनसंघटनादिषु
चेतनोचितव्यवहारेषु व्यपदिश्यन्ते । कूलं विपतिपतीत्यत्रापि कूलस्य पतनेच्छा चेतनरूपाधिष्ठानापेक्षा ।
प्रकृतित्वं चेद्वरस्य ‘ प्रकृतिश्च प्रतिज्ञाहृष्टान्तानुपरोधान् ’ इति सूत्रे साधनमेवेति । स्पष्टं चेदमाकरे ॥ १ ॥

प० टी०—अथ तदेवाह—एतद्योनीनीति । एतत्परापरनामकं प्रकृतिद्वयमेव योनिः कारणं
येषां तानि सर्वाणि स्थावरजङ्गमात्मकानि भूतानीत्युपधारय बुध्यस्व । यद्य जडा प्रकृतिर्वैद्वरूपेण
परिणमते चेतना तु मर्दशभूता भोज्यत्वेन देहेषु प्रविश्य स्वकर्मणा तानि धारयति । ते सवीथे प्रकृती
मत्तः संभूतेऽतोऽहमेव कृत्स्नस्य सप्रकृतिकस्य जगतः प्रभवः प्रक्षेपणं भवत्यस्मादिति प्रभवः परमकारणमह-
मित्यर्थः । तथा प्रलीयतेऽनेनेति प्रलयः संवर्तमानमेव । अत्र ऋक्षशास्त्रीया श्रुतिः—“ य इमा विश्वा भुवनानि
जुह्वदधिर्होता न्यषीदस्विता नः । स आशिषा ब्रविणमिच्छमानः प्रथमच्छत्वधराताविवेश ” इति । भाष्य-
म्—“ य इमेति त्रयोदशर्चं सूक्तं वैश्वकर्मदेवत्यं प्रैष्टुमम् ” इति सर्वातुक्रमः । य इमेति । यो विश्वकर्मा पर-
मेश्वर इमा इमानि विश्वा भूतानि जुह्वन् प्रलयकाले प्राप्ते प्रक्षिप्यादीनिमान्सप्रलोकान् स्वात्मन्याहुतिप्रक्षि-
पवत्संहरन् ऋषिरनीन्द्रियार्थद्वष्टा सर्वज्ञो होता संहाररूपपर होमस्य कर्ता नोऽस्माकं पिता जनको निषसाह
स्वरूपेण स्थितवान् लोकान् संहृत्य स्वयमेक एवासीत् । आत्मा वा इदमग्र एक एवासीत्सदैव सौम्येद-
मग्र आसीदित्यादिश्रुतेश्च । स तादृशः परमेश्वर आशिषा बहु स्यां प्रजायेयेत्येवंरूपया पुनः सिन्धुध्या
ब्रविणमिच्छमानो अनोपलक्षितप्रगदोगमाकाङ्क्षमाणः पञ्चमल्लभ्य प्रथमं मुख्यं निःप्रपञ्चं पारमार्थिकं रूपमा-
वृण्वन् अवराज स्वसृष्टान् प्राणिहृदयप्रवेशानाविवेश जीवरूपेणाविष्टवान् । अत्र सृष्टिकाले प्रथमच्छत्वधरेन
भूतेष्वात्मानं जुह्वामीति आजन्मनेयप्राप्त्यर्थं दर्शितः । आग्र्यं च “ हताहं भूतेष्वात्मानं जुह्वामि
भूतान्यात्मनीति तत्सर्वेषु भूतेष्वात्मानं हृत्वा ” इति ॥ १ ॥

रा० टी०—ननु देहेन्द्रियादिरपि राक्षसेन प्रकृत्योरेषेक्षाधीनत्वमहिमोक्तिः कथमित्यतो देहादिभर्बकायंजा-
तस्य प्रकृत्योरेवान्तर्भाव इति शंक्षितुमाह—एतदिति । शरीरेन्द्रियाप्यवलक्षणकार्यसहितानि जीवजातरूप-
भूतानि सर्वाण्येतद्योनीनि जडामलप्रकृतिकारणकानि यथासंख्यं तदुत्पत्तानीत्युपधारय जानीहि । पूर्वं
प्रकृत्योरवरत्वं परत्वं च वाक्यभेदेनोक्तत्वात् इति भवशत्वं चोक्तत्वात् ययेदं धार्यते जगदिति एत-
द्योनीनीति जगद्वारकत्वकारणत्वे कथिते । तत्र प्रकृती एव भगवद्भूते जगज्जन्मस्थितिबिलयास्तु प्रकृत्यधीना
एव नेशाधीना इतिप्रतीतिनिरासार्थमाह—अहमिति । अतश्चल्ययोः सत्ताप्रतीतिकारणत्वाद्द्वं प्रभव
प्रलयश्चेत्युक्तिः । प्रभवप्रलयभोक्तृत्वाच्च तथोक्तिः । जगत्प्रभवादिभोक्तृत्वं च यथा पुत्रादिप्रभवो रिपुप्रलय-
क्षोपलब्धः सुखहेतुरित्युपलब्धः पित्रादेस्तत्रोक्तृत्वं तथा दंष्टरिति ज्ञेयम् । प्रभवाद्युपलब्धेर्भगवत्सुखहेतुत्वं
च ‘ आगमिन्यत्सुखं चापि तथास्थेव सदापि तु । तथा चान्यन्यशक्तिवाजातं सुख(मितीर्यने)मितीर्य च ’
इतिस्मृत्युक्तदिशा ज्ञेयम् । प्रकृतिद्वारा कृत्स्नजगत्कर्ताहमेवेति भावः ॥ १ ॥

मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनंजय ॥

मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥ ७ ॥

त० टी०—सर्वजगद्योनिभूतप्रकृतिद्वयाधिष्ठातृत्वादात्मनः सर्वोत्पत्तत्वं सर्वधारत्वं चार्ह-मस्त
इति । यतः सर्वजगद्योनीभूते चेतनाचेतने मदाभये, तस्यात्मनः सर्वेश्वरात्परतरं श्रेष्ठं जगत्कारणभूतं

स्वतन्त्रं किञ्चिदपि वस्तु नास्ति हे धनंजय “ न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते । स कारणं कारणाधिपा-
धिपः सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः स विश्वकृद्विश्वकृदात्मयोगिनिः प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः ” इत्यादिश्रुतिभ्यः ।
‘ कृष्ण एव हि लोकानामुत्पत्तिरपि धाप्ययः । कृष्णस्य हि कृते भूतमिदं विश्वं चराचरम् ’ इति
स्मृतेश्च । सर्वस्याश्रयोऽप्यहमेवेत्याह—मयीनि । सर्वमिदं चिज्जज्जातं जगत् सर्वस्यात्मतया-
ऽवस्थिते मयि प्रोतमाश्रितम् । तत्र दृष्टान्तः—सूत्रे मणिगणा इवेति । यथा मणीनां स्थितिप्रवृत्ती सूत्रा-
धीने तथा सर्वस्य स्थितिप्रवृत्ती मद्भीने “ यच्च किञ्चिज्जगत्पस्मिन्दृश्यते श्रूयतेऽपि वा । अन्तर्ब-
हिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः ” इति श्रुतेः ‘ बुद्धिर्मनो महद्वायुस्तेजोऽम्भः खं मही च
या । चतुर्विधं च यद्भूतं सर्वं कृष्णे प्रतिष्ठितम् ’ इति स्मृतेश्च ॥ ७ ॥

म० टी०—यस्मादहमेव मायया सर्वस्य जगतो जन्मस्थितिभङ्गहेतुस्तस्मात्परमार्थतः—मत्तः परतरमिति ।
निखिलदृश्याकारपरिणतमायाविष्टानात्सर्वभासकान्मत्तः सद्रूपेण स्फुरणरूपेण च सर्वानुस्यूतात्स्वप्रकाश-
परमानन्दचैतन्यधनात्परमार्थसन्मात्रात्स्वप्रदृश इव स्वात्मिकं मायाविन इव मायिकं शुक्तिशकलावच्छि-
न्नचैतन्यादिवत्तदज्ञानरूपितं रजतं परतरं परमार्थसत्यमन्यत्किञ्चिदपि नास्ति हे धनंजय मयि कल्पितं
परमार्थतो न मत्तो भिद्यत इत्यर्थः ‘ तदनन्यत्वसारम्भणशब्दादिभ्यः ’ इति न्यायान् व्यवहारदृष्ट्या
तु मयि सद्रूपे स्फुरणरूपे च सर्वमिदं जज्जज्जातं प्रोतं प्रथितं मत्सत्तया सदिब मत्स्फुरणेन च स्फुरदिव
व्यवहाराय मायामयाय कल्पते । सर्वस्य चैतन्यप्रथितत्वमात्रे दृष्टान्तः सूत्रे मणिगणा इवेति । अथवा सूत्रे
तैजसात्मनि हिरण्यगर्भे स्वप्रदृशि स्वप्रप्रोता मणिगणा इवेति सर्वो देशे दृष्टान्तो व्याख्येयः । अन्ये तु
‘ परगतः सेतुर्मानसबन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ’ इति सूत्रोक्तस्य पूर्वपक्षस्योत्तरत्वेन श्लोकमिमं व्याचक्षते
मत्तः सर्वज्ञात्सर्वशक्तेः सर्वकारणात्परतरं प्रशस्यतरं सर्वस्य जगतः सृष्टिसंहारयोः स्वतन्त्रं कारणमन्य-
ज्ञास्ति हे धनंजय यस्मादेवं तस्मान्मयि सर्वकारणे सर्वमिदं कार्यजातं प्रोतं प्रथितं नान्यत्र । सूत्रे
मणिगणा इवेति दृष्टान्तस्तु प्रथितत्वमात्रे न तु कारणत्वे कनके कुण्डलादिवर्दित तु योग्यो दृष्टान्तः ॥ ७ ॥

श्री० टी०—केचिद्ब्रह्मणो व्यतिरिक्तं कारणं कल्पयित्वा जगत्सत्कारणाधारत्वं श्रुतिविरुद्धं वर्णयन्ति
तन्मतनिरासं कुर्वन् सर्वाधारोऽहमेवेत्याह—मत्त इति । मत्तः प्रकृत्युपाधिकात् सत्यादिलक्षणात्परमेश्वरा-
त्परतरं कारणं सांख्यपरिकल्पितप्रधानशब्दवाच्यं नैयायिकपरिगृहीतपरमाणुलक्षणं वा अन्यद्वा किञ्चिदपि
नास्ति प्रकृत्यादीनां कारणत्वे प्रमाणाभावात् । “ यतो वा ” इत्यादिश्रुतिरेव प्रमाणमिति चेन्न, “ ईश-
तेर्नाशब्दम् ” इत्याद्यधिकरणजातेन जगत्कारणस्य चेतनत्वादिधर्मवत्त्वप्रतिपादनेन श्रुत्यर्थाविषयतया प्रकृ-
त्यादेः कारणत्वस्य निरस्तत्वात् । “ यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः ” इति “ एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ
एषोऽन्तर्यामिणः सर्वस्य, प्रभवोऽप्ययौ हि भूतानाम् ” इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धत्वाद्ब्रह्मेव चेतनः सर्वज्ञः
सर्वजगत्कारणमित्यर्थः । किञ्च कस्मिन्सर्वे संप्रतिष्ठिता भवन्तीत्युपक्रम्य श्रुत्या रसातलादिब्रह्मान्तान् सर्व-
लोकानपोह्य सर्वे लोका आत्मनि ब्रह्मणि मणय इवौताः प्रांताश्चेति सर्वलोकानां सर्वात्मनि ब्रह्मण्येवौतप्रो-
तत्वप्रतिपादनाद्दोक्तानां प्रकृत्याद्याधारत्वं मिथ्या कर्तुमहमेव सर्वाधार इत्याह—मयीति । सूत्रे मणिगणा इव
मध्यमेव स्वकारणे सर्वाभिप्रायान् ब्रह्मणीदं चराचरात्मकमव्याकृतादि स्थूलान्तं जगत्सर्वं प्रोतमनुगतं भवति
तत्तत्पु पटवत् सूत्रे मणिगणवत् मत्सत्तामेवानुवृत्त्य तिष्ठति न पृथग्भिद्यत इत्यर्थः । ननु दृष्टान्ते तावदस्य
मण्यधारसूत्रस्य तत्र प्रोतसौवर्गादिमणीनां च यथा भेदस्तथा स्वयि प्रोतस्य जगत्सत्ताधारस्य च तवापि
भेदो युक्त एवेति चेन्न, सूक्ष्मबुद्ध्या युक्त्या च विचार्यमाणे भेदादर्शनात् । स्थूलबुद्धीनां सूत्रस्य मणीनां च
भेदे प्रतीक्षामेऽपि सूक्ष्मबुद्धीनां युक्त्या विचार्यमाणे सूत्रमणिगणयोराधाराभेदयोर्द्वयोरपि भौतिकत्वेवैक-

त्वमेवावगम्यते न तु भेदः । तत्र रूपव्यक्तिविशेषकृतो भेदो विद्यत एवेति चेन्न, तस्य गृह्यवहृत्यै क-
ल्पितत्वेनाप्राभाणिकत्वाद्भूत्वावच्छिन्नरूपस्य सर्वत्रैकत्वे सिद्धे तद्विशेषस्योपाधिकत्वेनास्वाभाविकत्वात् मि-
थ्यात्वोपपत्तेः चित्रपटोऽपि सर्वत्रानुगतरूपस्यैकत्वदर्शनाद् भौतिकत्वसामान्यस्य सर्वानुगतत्वाच्चाद्विशेषस्य
वस्तुन एकत्वोपपत्त्या सर्वमिदं भौतिकमिति सर्वत्र भौतिकैकप्रत्यये जाते तत्र व्यक्तिविशेषकल्पितप्रत्ययानु-
दयाद् अयं समुद्र इत्यत्र तदङ्गफेनपुद्गलादिप्रत्ययादर्शितान् प्रधाने गृहीतेऽप्रधानग्रहणस्यान्याय्यत्वाद्व्यक्ति-
विशेषकृतभेदाऽसिद्धेः यथैकस्या एव भूमिः स्यादध्यगृहादि कल्पनया भेदभावहारस्तथा भौतिकत्वेनैकत्वेऽपि
सूत्रादौ सूत्रमिति मणिरिति भेदो व्यवहारायैव कल्पितो न वास्तवस्तथात्वे भौतिकत्वाभावप्रसङ्गाद् भे-
दस्य निरूपयितुमशक्यत्वाच्च तदेकत्वमेवाभ्युपगन्तव्यं यथा दृष्टान्ते तथैव दार्ष्टान्तिकेऽपि ब्रह्मजगतोरप्येक-
त्वमेवाङ्गीकर्तव्यमन्यथा ब्रह्मैवेदं सर्वमित्याद्यद्वैतपतिपादकश्रुतिविशेषप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ ७ ॥

श्लो० टी०—यस्मादेवं तस्मान्-मत्तं इति । मत्तः सकाशात्परतरं श्रेष्ठं जगतः सृष्टिसंहारयोः स्वतन्त्रं
कारणं किञ्चिदपि नास्ति । स्थितिहेतुः पृथग्भवेत्याह-मयीति । मयि सर्वमिदं जगत् पोतं प्रथितमाश्रित-
मित्यर्थः । दृष्टान्तः रपटः ॥ ७ ॥

स० टी०—यतोऽहं सर्वजगतो जन्मास्थित्याविकारणम् ॥ जतो मत्तो महामाश्रयिष्ठानाजगद्वाशितुः
॥ १ ॥ सत्ता रज्जुरणरूपेणानुस्यूतास्त्वपकाशनः ॥ अस्तु सत्तं परं किञ्चिन्नान्यदर्शितं भवन्त्ययं ॥ २ ॥
न भव्यारोपितं मत्तो भिद्येत परमार्थतः ॥ व्यवहारदृशा सर्वं तावद्वैतं मयीतरं ॥ ३ ॥ जटजातामिदं
सर्वं प्रोतं मत्सत्तया तनम् ॥ प्रोतत्वमाले दृष्टान्तः सूत्रे मणिवशा इति ॥ ४ ॥ स्यात्प्रका मणयो यद्वत्स-
प्रदृष्टि कल्पिताः ॥ सूत्रे तैजस्यरूपेऽस्तु सर्वमिदं वा निदर्शय ॥ ५ ॥ ७ ॥

भा० टी०—यस्मादेवं तस्मान्मत्तः परमेश्वरात्परतरमन्यदकारणान्तरं किञ्चिन्नान्यं न विद्यते अहमेव
सर्वस्मात्परः जगत्कारणमित्यर्थः परतराभा उपदर्शनेन ' परमतः सेतुमातसेव-धमेदप्यपदेशेभ्यः ' इति गृह्यो-
क्ता शङ्कापि परिहृता । परमेश्वरपरमन्यदर्शितः कुतः जयमात्मा स सेतुरिति सेतोऽनुष्णादेत्याद्यन्मानस्य सत्ता
सौम्य तया सेतुः सौम्यो भवतीति सेतुत्वस्य अथ य एतौऽन्तरादित्ये य एतौऽन्तरादिति भेदस्य व्यपदेशेभ्यः
इति तदर्थः । तथान सिद्धान्तनूत्राणि ' सामान्यानु, मुख्यार्थः पाद्वन्, स्यान्विशेषात्प्रकाशादिवन्, उपपत्तेश्च,
तथान्यप्रतिषेधान्, अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ' इति । पुनश्चः पूर्वपक्षस्याहृत्यर्थः न ब्रह्मणोऽन्यत्
किञ्चिद्वितुयर्हति प्रमाणाभावात् तथान्यमर्थार्थित्वं किञ्चित्प्रमाणमुपलभामहे सर्वस्य हि जनिमतो धम्मु-
जातस्य जन्मादि ब्रह्मणो भवतीति निर्धारितमन-परत्वं य एतौऽन्तरादित्यर्थः । न च ब्रह्मन्यतिरिक्तं किञ्च-
दजं संभवति सदेव सौम्येदमथ आसीदकमेवार्थात्तायामन्यदकारणादकविज्ञानेन च सर्वविज्ञानप्राप्तिज्ञा-
नाज्ज ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्तुत्वमित्यमथकल्पते । ननु मत्तार्थोऽप्यपदेशो ब्रह्मव्यतिरिक्तत्वं सूचयतीत्युक्तं तत्प्रत्यु-
च्यते सेतुसामान्यास्सेतुशब्द आत्मनि प्रत्युक्त इति श्रित्यो जगतस्तन्मार्थादानां च विधारकत्वं सेतुसामा-
न्यमात्मनोऽतः सेतुरिव सेतुरिति प्रकृत आत्मा स्यूते सेतुं तीर्त्वेत्यपि तर्नेरतिक्रयासंभवात् प्राप्तिरर्थः
एव वर्तते यथा व्याकरणं तीर्णं इति प्राप्त उच्यते तातकान्तस्तद्वत् उन्मानन्यपदेशोऽपि न ब्रह्मव्यति-
रिक्तवस्तुत्वित्प्रतिपत्त्यर्थः किंतु बुद्धयर्थ उपासनार्थः पाद्वन् यथा मनःआकाशयोराश्यान्ममनिर्दितां च
ब्रह्मप्रतीकयोराश्रातयोश्चत्वारो याक्प्राणचक्षुःश्रोत्राणीति मनःसंबन्धिनः पाद्वः कल्पिताः यत्वाश्चाग्निवा-
युसूर्यदिशः आकाशसंबन्धिनः आध्यानाय तद्वन् । यद्वा व्यवहाराय कार्यापणपादविभक्तकल्पनाय । यद्वाप्यु-
क्तं संबन्धव्यपदेशाद्देव्यपदेशाच्च परमेश्वरात्परमिति तदप्यसत् यत् एकस्यापि स्यान्विशेषापेक्षयैव व्यपदे-
शादुपपद्येत संबन्धव्यपदेशे तावदयमर्थः बुद्धयाशुपाधिस्थानविशेषयोगात् स्वप्नजगदयोर्विज्ञानस्योपाश्रयपक्षे

सुष्ठौ य उपशमः स परमात्मना संबन्ध इत्युपाध्यपेक्षयोपचर्यते न मितत्वापेक्षया तथा भेदव्यपदेशोऽपि
 श्रवण उपाधिभेदपेक्षयैव न स्वरूपभेदापेक्षया । तत्र दृष्टान्तमाह—प्रकाशवत् । यथैकस्यैव सूर्यादिप्रकाशस्य
 सूचीपाशादिषूपाध्यपेक्षयैव संबन्धभेदव्यपदेशौ तद्वत् मुख्य एव संबन्धादिः किं न स्यादित्याशङ्क्याह—उपपत्तेश्च
 उपचारस्यैवोपपत्तेश्च । एवं सेत्वादिव्यपदेशान्परपक्षे हेतून्नुन्मथ्य संप्रति स्वपक्षं हेत्वन्तरेणोपसंहरति—तथान्य-
 प्रतियेवाद्यपि न श्रवणः परं वस्त्वन्तरमस्तीति गम्यते । तथाहि “स एवाधस्तादहमेवाधस्तादात्मैवाधस्तात्स
 एवोपरिष्ठत् सर्वं तं परादान् योन्यत्रात्मनः सर्वं वेद ब्रह्मैवेदं सर्वमात्मैवेदं सर्वं नेह नानास्ति किंचन यस्मा-
 त्परं नापरमास्त किंचित्तेददद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमवाह्यम् ” इत्येवमादीनि स्वप्रकरणस्थानि अन्यार्थत्वेन प-
 रिणेतुमशक्यमानानि श्रद्धाव्यतिरिक्तं वस्त्वन्तरं वारयन्ति सर्वान्तरश्रुतेश्च न परमात्मनोऽन्तरोऽन्य आत्मा-
 स्तीत्यवधार्यते अनेन सेत्वादिव्यपदेशनिराकरणेनान्यप्रतिषेधसमाश्रयणेन च सर्वगतत्वमप्यात्मनः सिद्धं
 भवति । सर्वगतत्वं चास्यायामशब्दादिभ्यो विज्ञायते आयामशब्दो व्यापिवचनः ‘यावान्वायमाकाशस्तावाने-
 पोऽन्तर्हृदय आकाशः, आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः, ज्यायान् द्विवो ज्यायानन्तरिक्षात्, नित्यः, सर्वगतः स्थाणुः’
 इत्येवमादयो हि श्रुतिस्मृतिन्यायाः सर्वगतत्वमात्मनो बोधयन्तीति दिग्विजये उत्तरगोप्रहे च राहो
 भीष्मादींश्च विजित्य धनमाहृतवतस्त्वत्तः परतर एतादृशकर्मकर्ताऽन्यो यथा नास्ति तथा मत्तः परमन्य-
 ज्जगत्कारणं नास्तीति ध्वनयन् संबोधयति धनंजयेति । यत एवं तस्मान्मयि परमेश्वरे सर्वमिदं कार्य-
 कारणात्मकं जगत्प्रोक्तं प्रथितं यथा सूत्रे मणिगणा प्रथितास्तद्वत्, अनेन स्थितिहेतुत्वमपि स्वस्यैव दर्शितम् ।
 केचित्तु यस्मादहमेव मायया सर्वस्य जगतो जन्मस्थितिभङ्गहेतुस्तस्मात्परमार्थतो मत्तो निखिलदृश्याका-
 रपरिणतमायाधिष्ठानात्परमार्थसत्यात्परतरं परमार्थसत्यमन्यत्किंचिन्नास्ति मयि कल्पितं परमार्थतो मत्तो न
 भिन्न इत्यर्थः । ‘तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः’ इति न्यायात् । व्यवहारदृष्ट्या तु मयि सद्रूपे स्फुरणरूपे
 च सर्वमिदं जडजातं प्रोक्तं प्रथितं मत्तत्तया सादिव मत्स्फुरणेन स्फुरदिव व्यवहाराय मायामयाय कल्पते । सर्व-
 स्य चैतन्यप्रथितत्वमात्रे दृष्टान्तः सूत्रे मणिगणा इव । अथवा सूत्रे तैजसात्मनि हिरण्यगर्भं स्वप्नदृशि स्व-
 प्रप्राप्ता मणिगणा इव इति सर्वांशोऽपि दृष्टान्तो व्याख्येय इति वर्णयन्ति । अस्मिन्पक्षे नेह नानास्ति किंच-
 नेतिवन्मत्तोऽन्यत् किंचिन्नास्तीत्येतावतैव मत्तः परमार्थसतोऽन्यद्भिन्नं किंचिद्वस्तु परमार्थसत्तास्तीत्यर्थस्य
 निर्वाहे मयि सर्वमिदं कल्पितं मनसि स्वप्रपदार्था इवेति वक्तव्ये परतरपदस्य प्रयोजनं प्रोतमित्यादेः
 स्वारस्यं च चिन्त्यम् ॥ ७ ॥

प० टी०—गस्मादेवं तस्मात्—मत्त इति । मत्तः सकाशात् परतरमुक्तमन्यत्किंचिदपि नास्ति यद्वा-
 सते तद्वरमेव । पूर्वं प्रभवलयानिमित्तमहमेवास्मीत्युक्तमिदानीं स्थितिनिमित्तमहमेवास्मीत्याह—मयीति । इदं
 सर्वं विचित्रं भूतजातं मयि प्रोतम् । किमिव सूत्रे मणिगणा इव । गणशब्देन विचित्रवर्णप्रमाणाकृतयो
 मणय एकस्मिन् सूत्रे प्रोतास्तिष्ठन्ति तद्वत् ॥ ७ ॥

रा० टी०—ननु परावरप्रकृत्योः स्वाधीनत्वोक्त्यैव स्वस्यावरत्वस्य परत्वस्य चायोगात् अवरत्वस्य
 बाधादुत्तरवाक्याविरोधायोगात् परतरत्वशङ्कितं सर्वोत्तमत्वं तव प्राप्तमित्यस्तु जगत्पितृत्वं तद्वत्सर्वोत्तमान्त-
 रस्यापि जगत्पितृत्वाद्युपपत्तेः कथमहमेव कृत्स्नस्येत्याहुक्तिरुपपद्यत इत्यत आह—मत्त इति । मत्तोऽन्य-
 त्परतरशब्दितं सर्वोत्तमं किंचिन्नास्ति येनाहमेवेत्युक्तिरयुक्ता स्यात् । यद्वा अन्यत्परतरं नेत्युक्त्या अर्थात्
 तात्पर्यगत्या लब्धमहमेव परतर इत्यादौ योजयित्वा पञ्चान्मत्त इत्यादि योज्यम् । तथाचावतारिकायामु-
 क्तविज्ञा लब्धस्यापि परतरत्वस्यात्रोक्तिः अपरतत्त्वं यथा भूम्बादिभेदेनानेकविधं यथा चापरतत्त्वं श्रीदेवी-
 मुक्तभेदेनानेकं तथा परतरमप्यनेकविधमुक्तैकमेवेति जिज्ञासायामहमेक एवेति ज्ञापयितुमिति श्लो (७)

यम् । न केवलं जगतः प्रभवप्रलयौ मन्वीनौ किंतु स्थितिरपि मन्वीनेत्याह—मयीति । इदं सर्वं प्रकृत्यादिजगत् ॥ ७ ॥

रसोऽहमप्सु कौन्तेय प्रभाऽस्मि शशिसूर्ययोः ॥

प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृपु ॥ ८ ॥

त० टी०—एवं सर्वात्मत्वादान्मनः सर्वरूपतां दर्शयितुं सर्ववस्तुसाररूपतामाह—रसोऽहमित्यादिपञ्चभिः । हे कौन्तेय अप्सु सागभूतो रसो रसतन्मात्ररूपेणापामाश्रयोऽहं स्थितः । तथा शशिसूर्ययोः प्रभाऽहमस्मि, तयोः प्रकाशरूपेण स्थितः । सर्ववेदेषु वैखरीरूपेणाविर्भूतेषु तन्मूलभूतः प्रणव उँकारोऽहमस्मि । खे आकाशे शब्दः शब्दतन्मात्ररूपोऽहमस्मि । नृपु पुरुषेषु पौरुषं पुरुषसारभूतं यतः पुरुषत्वख्यातिः सोऽहमित्यर्थः ॥ ८ ॥

म० टी०—अत्रादीनां रसादिषु पोतवप्रवर्ततेः कथं ययि सर्वाणि प्रोतमिति च न शङ्क्यं रगादिरूपेण मध्ये स्थितत्वादित्याह पञ्चभिः श्लोके—रसोऽहमप्सु कौन्तेय इति । रसः पुण्यो मधुरस्तन्मात्ररूपः सर्वासामर्गं सारः कारणभूतो योऽप्सु सर्वासुनृगतः सोऽहम हे कौन्तेय तद्वत् मयि सर्वा आपः प्रोता इत्यर्थः । एवं सर्वेषु अर्थेषु व्याख्यातव्यम् । इयं विभूतिराध्यानायोऽद्वैत इति नातीतमिनिवेष्टव्यम् तथा प्रभा प्रकाशः शशिसूर्ययोरहमस्मि प्रकाशसामान्यरूपे मयि शशिसूर्या प्रोतावित्यर्थः । तथा प्रणव ओङ्कार सर्ववेदेष्वनुरूपोऽहम “तथा अङ्गुली सर्वाणि वर्णानि संतृण्णान्येवमोङ्कारेण सर्वा वाक्” इति श्रुतेः संतृण्णानि मयि तानि सर्वा वाक् मयी वेद इत्यर्थः । शब्दः पुण्यस्तन्मात्ररूपः खे आकाशेऽनुरूपोऽहम । पौरुषं पुरुषत्वसामान्यं नृपु पुरुषेषु यदनुस्यूतं तदहम् । सामान्यरूपे मयि सर्वे विशेषाः प्रोताः श्रौतेर्दुर्बुध्यादिवृष्टान्तैरिति सर्वत्र द्रष्टव्यम् ॥ ८ ॥

शं० टी०—तस्मादेव “यद्वेदे रोहितं रूपं तेजमस्तद्वत् यदङ्गुलं तद्वत् यत्कणं तद्वत्स्यापागाद्वेदेरमित्वं वाचारूपं विकारो नामधेयं ग्रीणि स्वरूपान्येव सः यदादिन्यस्य रोहितं रूपम्” इत्यादिश्रुत्युक्तप्रकारेण रसप्रभाप्रणवादिरूपेणावादेः कारणतमना निष्ठितः स्वभावात् पृथग्वक्कादीनां भूताऽभावे प्रतिपादयति स्वाऽभिमतत्वसिद्धये—रसोऽहमिति । अहमप्सु रसोऽस्मि रसरूपेण तिष्ठाम्यतो रसात्मके मयि स्वकारणे आपः प्रोता मदात्मना मदेकसत्ताः सन्त्यो मयि तिष्ठन्ति मृत्कारणस्य घटस्य मृदात्मना मृगवस्थानं प्रत्यक्षासिद्धं तद्वत् न तु पृथग्विद्यन्त इत्यर्थः । तथा शशिसूर्ययोर्हं प्रभासि तत्कारणप्रभारूपेण तयोस्तिष्ठामि ततस्तदात्मके स्वकारणे मयि नौ प्रोतौ मदेकसत्ताकौ भूत्वा तौ मदात्मना मय्येव विशेषेण ननु मत्तः पृथगित्यर्थः । सर्ववेदेषु ऋगादिष्वहं प्रणवोऽस्मि उँकाररूपेण तिष्ठामि प्रणवरूपेण मयि स्वकारणे सर्वे वेदाः प्रोता मदेकसत्ताका भूत्वा मयि प्रणवे तिष्ठन्तीत्यर्थः । खे व्याख्येयं शब्दोऽस्मि तत्कारणशब्दरूपेण तिष्ठामि । तदात्मके मयि स्वकारणे खं प्रोतं ततो मदेकसत्ताकं सत् मदात्मना मयि तिष्ठति । नृपु पुरुषेष्वहं पौरुषमस्मि अहं पौरुषं पुरुषभावः पुंल्लक्षणं येनायं पुमानिति ज्ञायते तदात्मके मयि पुरुषाः प्रोताः मदेकरातया मयिभिन्नाः सन्त्यो मयि तिष्ठन्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्री० टी०—जगतः स्थितिहेतुत्वं प्रपञ्चयति—रसोऽहमिति पञ्चभिः । अप्सु रसोऽहं रगाद्यन्मात्ररूपया विभूत्वा तदाश्रयत्वेनाप्सु स्थितोऽहमित्यर्थः । तथा शशिसूर्ययोः प्रभासि चन्द्रेऽहं च प्रकाशरूपया विभूत्वा तदाश्रयत्वेन स्थितोऽहमित्यर्थः । एवमुक्तत्रापि द्रष्टव्यम् । सर्वेषु वेदेषु वैखरीरूपेषु तन्मूलभूतः प्रणव ओङ्कारोऽस्मि । खे आकाशे शब्दतन्मात्ररूपोऽस्मि । नृपु पुरुषेषु पौरुषमुद्यमोऽस्मि इत्यमे हि पुरुषास्तिष्ठन्ति ॥ ८ ॥

स० टी०—रसादिषु जलादीनां प्रथितत्वप्रतीतिः ॥ त्वयि सर्वं कथं प्रोतं नेति शङ्क्यं कृतः शृणु ॥ १ ॥ रसोऽस्यहमयां सार आपः प्रोता रसे मयि ॥ इन्द्रकन्योः प्रभासारः प्रभारूपे च तौ मयि ॥ २ ॥ प्रोतौ तथैव वेदेष्वोङ्कारोऽनुस्यूत ईश्वरः ॥ प्रोतं शब्दात्मनि व्योम मयीशे सर्वकारणे ॥ ३ ॥ यतः पुं बुद्धिरेतेषां नराणां पौरुषं हि तत् ॥ तदात्मनि मयि प्रोताः पुरुषाः परमेश्वरे ॥ ४ ॥ ८ ॥

भा० टी०—नन्ववादीनां रसादिषु प्रोतत्वप्रतीतिस्त्वय्येव सर्वं कथं प्रोतमित्याशङ्क्य रसादिरूपे मध्येवा-
वादिकं प्रोतमित्याह—रस इति । अयां यः सारो रसः पुण्यो गन्ध इति गन्धस्य पुण्यत्वप्रदर्शनं रसादेरपि पुण्यत्वो-
पलक्षणायां रसः पुण्यो मधुरस्तस्मिन् रसरूपे मयि आपः प्रोताः कौन्तेयेति संबोधयन् अस्मन्मातुलेने त्वयि
कथं सर्वं प्रोतमित्यसंभावनां मा कुर्विति ध्वनयति । तथा प्रभा प्रकाशस्तस्मिन्प्रकाशरूपे मयि शशि-
सूयौ प्रोतौ तथा सर्ववेदसारभूते प्रणवे ओङ्काररूपे मयि सर्वं वेदाः प्रोतः । तथा आकाशानुस्यूते पुण्ये
शब्दे शब्दतन्मात्ररूपे मयि आकाशः प्रोतस्तथा पौरुषं पुरुषस्य भावः पुं बुद्धिः पुरुषसारभूता तस्मिन्पौरुष-
रूपे मयि पुरुषा प्रोताः ॥ ८ ॥

प० टी०—अथ जगत्स्थितिहेतुत्वमाह—रसोऽहमिति पञ्चभिः । अप्सूदकेषु रसोऽहमस्मि रसतन्मात्रतया
विभूत्याश्रयत्वेन स्थितोऽस्मि । तथा शशिमूर्ययोः प्रभास्मि चन्द्रेऽर्के वा प्रकाशरूपया विभूत्यास्मि । एव-
मुन्नरापि द्रष्टव्यम् । सर्ववेदेषु वैखरीरूपेण प्रणवो वागूज ओङ्कारोऽस्मि । खे आकाशे शब्दतन्मात्ररूपो-
ऽस्मि । नृषु पुरुषेषु पौरुषमुद्योगरूपोऽस्मि ॥ ८ ॥

रा० टी०—ज्ञानं तेऽहमिति ज्ञानपदेन प्रतिज्ञातं ज्ञातव्यं भूविगत्य इत्यादिश्लोकचतुष्टयेनोक्तवाधुना
विज्ञानपदेन प्राक् प्रतिज्ञातं विशेषेण ज्ञातव्यं हरेरलौकिकमाहात्म्यमाह—रस इति । अप्यु सारभूतो यो
रसस्तस्य अप्रामाणागन्तुकधर्मस्वभावत्वे अवधर्मेण संख्यादिषु सारत्वे रसत्वे विशेषतो हरेः कारणत्वात्त-
द्भेदत्वाच्च रसोऽहमित्यभेदोक्तिः । शशिमूर्ययोः प्रभा तस्याः शशिमूर्ययोरनागन्तुकधर्मत्वे चन्द्रमूर्यधर्मेण
सारत्वे प्रभात्वे विशेषतः कारणत्वात्प्रभाहमस्मीत्यभेदोक्तिः । सर्ववेदेषु सारभूतो यः प्रणवस्तस्य वेदसारत्वं
णवत्त्वं चेशापीनमित्यभेदोक्तिः । खे आकाशे यः शब्दः ध्वन्यात्मकस्तस्याकाशानागन्तुकधर्मत्वं संस्था-
याकाशधर्मेण सारत्वं शब्दत्वं चेशायत्तं तद्भोग्यश्च शब्द इति शब्दोऽहमस्मीत्युच्यते । नृषु यत्पौरुषं स्त्री-
व्यावृत्तः पागल्भ्यविशेषस्तस्य सत्ताप्रतीतिकारणत्वात्पौरुषमहमस्मीत्युच्यते ॥ ८ ॥

पुण्यो गन्धः पृथिव्यां च तेजश्चास्मि विभावसौ ॥

जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥ ९ ॥

त० टी०—पुण्यः सुरभिरविकृतो गन्धः सर्वपृथिव्याः सारभूतो गन्धतन्मात्राख्यः पृथिव्यां
व्याप्तोऽहम् । चकारोऽवादिषु पुण्यरसादिसमुच्चयार्थः । किंच विभावसौ बहौ यत्तेजः स्वाभाविकसर्व-
दहनप्रकाशनसामर्थ्यं तदप्यहमस्मि । सर्वभूतेषु प्राणिषु जीवनं प्राणधारणमायुस्तदप्यहमस्मि ।
तपस्विषु तपःप्रधानेषु वानप्रस्थादिषु यत्तपः शीतोष्णादिद्वन्द्वसहनसामर्थ्यं तदहमस्मि ॥ ९ ॥

म० टी०—पुण्यः सुरभिरविकृतो गन्धः सर्वपृथिवीसामान्यरूपस्तन्मात्राख्यः पृथिव्यामनुस्यूतोऽहम् । च-
कारो रसादीनामपि पुण्यत्वसमुच्चयार्थः । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानां हि स्वभावत एव पुण्यत्वमविकृतत्वं प्रा-
णिनामधर्मविशेषाणु देशमपुण्यत्वं न तु स्वभावत इति द्रष्टव्यम् । तथा विभावसावभौ यत्तेजः सर्वदहन-
प्रकाशनसामर्थ्यरूपमुष्णस्पर्शसहितं सितभास्वरं रूपं पुण्यं तदहमस्मि । चकारद्यो वायौ पुण्यः उष्णस्पर्शातु-
राणामाप्यायकः शीतस्पर्शः सोऽप्यहमिति द्रष्टव्यम् । सर्वभूतेषु सर्वेषु प्राणिषु जीवनं प्राणधारणमायुरहम-

स्मि तद्रूपे मयि सर्वे प्राणिनः प्रोता इत्यर्थः । तपस्विषु नित्यं तपोयुक्तेषु वानप्रस्थादिषु यत्तपः शीतो-
ष्णश्रुतिपथासादिद्वन्द्वसहस्रसामर्थ्यरूपं तदहमस्मि तद्रूपे मयि तपस्विनः प्रोताः विशेषणाभावे विशिष्टाभा-
वान् । तपश्चेति चकारेण चित्तैकाग्र्यमात्रं जिज्ञोपस्थादिनिग्रहक्षणं बाह्यं च सर्वं तपः समुच्चायते ॥ ११ ॥

श्लो० टी०—किंच—पुण्यो गन्ध इति । पृथिव्यां चाहं पुण्यो गन्धोऽस्मि पुण्यो मनोहरश्च शुभश्च गन्धस्य
मनोहरत्वशुद्धत्वोक्तिरवकाशादिकारणभूतसञ्चारादीनामुपलक्षणार्थं पञ्चानामपि पृथिव्यादिकारणानां
गन्धरसादीनां वास्तवं यन्मनोहरत्वं शुद्धत्वं तयोर्गोपयत्तुं बुद्धत्वं तु कार्यद्रव्यान्तरसंसर्गादिव जायते भो-
क्तृकर्मनुरूपेण नतु स्वभावतोऽस्ति यो मनोहरः शुद्धो गन्धस्तेन रूपेण पृथिव्यां तिष्ठामि गन्धारसके
स्वकारणे मयि पृथिवी प्रोता गन्धान्तके मयि गन्धमयात्मना निपतीत्यर्थः । विभावसावभावहं तेजोऽस्मि
तेजःस्वरूपे स्वकारणे मयमिः प्रोतः मत्तत्तया वेजोमयो भूत्वा मदभिन्नः सन् मदात्मना तेजःस्वरूपे
मयि तिष्ठतीत्यर्थः । सर्वेषु भूतेषु प्राणिष्वहं जीवनमाभि जातं जीवनकरणमत्रादिस्तेन रूपेण युक्ताम-
रसादानां प्राणिषु तिष्ठामि ततस्तेऽन्नरसात्मके स्वकारणे मयि प्रोतास्ततो मत्तत्तयाऽन्नरसमया भूत्वा तदा-
त्मना मय्यन्नरसात्मके तिष्ठन्तीत्यर्थः । तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादिकं चित्तैकाग्र्यं वा य-जामि मध्यावस्थानं
वा येनामस्ति ते तपस्विनरेषु चाहं तपोऽस्मि तपोरूपेण तिष्ठामि ततस्ते तपोमये मयि प्रोतास्तयो-
भात्रात्मनाः तन्तस्तपःस्वरूपे मयि तिष्ठन्ति न तु मनो व्योमरिच्यन्त इत्यर्थः । नतु तपस्विनां तपस्वत्वा-
त्सवत्कारणं न भवति किंतु धर्मः तपसाः कारणेन भिद्ये खलु तपः कारणमात्रेणापि कारणमात्रत्वं च सं-
पद्येत तदभावे क्वमुत्पद्येत तपश्चास्मि तपस्वोपि न भिन्नः धर्मव्यापि तपसः स्वर्गादिफलजनकत्वेन कारण-
त्वसंभवान् धर्मवतां यो धर्मः स्वर्गादिफलहेतुः सोऽप्यहमेव तथा न्यवहारेऽनुधर्माविरुद्धः धर्मो व्यथमान-
स्तद्वृत्ततो धर्मिणो धर्मस्वरूपे माय मदात्मना तिष्ठन्ति धर्ममात्रस्य भवत्त्वं धर्मिणोऽन्मात्रत्वं च भो-
यधितुं तपश्चास्मीत्युक्तं तप इति धर्ममात्रस्योपलक्षणम् । नतु कार्यस्य कारणमात्रत्वं यदादौ दृष्टं श्रुतं च कथं
धर्मिणो धर्ममात्राकारता धर्मं तन्मात्रेणावस्थानं च संभवन्ति चेदुच्येत । दिग्दर्शकं धर्मः स चाग्नि
सर्वतो द्याप्य तिष्ठति दृष्टकल्पन्याग्नौ सर्वत्रोपलम्भात्तद्विनाग्नेः पृथक्स्वरूपाभावान्न तदाकारता तदात्मना
तत्रावस्थानं न दृश्यते तत्रन् सर्वत्र द्रष्टव्यम् ॥ ९ ॥

श्री० टी०—किंच—पुण्य इति । पुण्योऽविकृतो गन्धः गन्धतन्मात्रं पृथिव्या आशयभूतमहमित्यर्थः ।
यद्वा विभूतिरूपेणाश्रयत्वस्य विरहितत्वात् सुरभिगन्धस्योत्पत्त्यया विभूतित्वात्पुण्यो गन्ध इत्युक्तम् ।
तथा विभावसावग्नौ यत्तेजः सहजा वेगप्रस्तदहम् । सर्वभूतेषु जीवनं प्राणधारणमायुर्गहमित्यर्थः । तप-
स्विषु वानप्रस्थादिषु द्वन्द्वसहस्रसं तपोऽस्मि ॥ १० ॥

स० टी०—गन्धोऽहं पावनो भूमी गन्धभूतं गन्धि मयि ॥ प्रोता गन्धस्य पुण्यत्वं स्वभावादेव संगतम्
॥ १ ॥ चान्द्रपुण्यत्वं रसादीनां स्वभावादेव गन्धताम् ॥ गन्धानां नामपुण्यत्वं प्राणिनामधेयपतः ॥ २ ॥
तेजः प्रकाशरूपं यत्सितभास्वरमयिगम् ॥ तदहं मयि नद्वे पृथिवीऽसौ विभावसुः ॥ ३ ॥ चकारात्तप-
नस्पक्षो यो वायो सोऽप्यहं हविः ॥ प्राणधारणमायुर्वत्स तेषामि जीवन्तम् ॥ ४ ॥ तदहं मयि नद्वे य-
प्रोताः प्राणिनोऽखिलाः ॥ तपो द्वन्द्वसहिष्णुत्वमहमस्मि तपस्वि ॥ ५ ॥ तपोरूपे मयि प्राता युष्मत्पिता-
स्तपस्विनः ॥ ६ ॥ ९ ॥

भा० टी०—पृथ्वीसारभूते सुरभिगन्धे गन्धतन्मात्रभूते मयि पृथिवी प्रोता । रसादेः पुण्यत्वं स्वभावादे-
वापुण्यत्वं त्वविद्याऽधर्माद्येक्षं संसारिणां भूतविशेषनिमित्तजं भवति । अग्निमारभुं तस्मिन् तेजोऽहं मयि
विभावसुरभिः प्रोतः । तथा जीवने सर्वभूतसारभूते आयूरूपे अन्नरूपे वा तस्मिन् तपः मयि सर्वं भूताः
प्रोतास्तपस्विसारभूते तपोरूपे मयि तपस्विनः प्रोताः ॥ ९ ॥

प० टी०—किं च—पुण्येति । पुण्योऽविकृतो गन्धो गन्धतन्मात्रं पृथिन्यामहमस्मि । विभावसावप्रौ य-
हीतं तेजस्तदहम् । सर्वभूतेषु जीवनं प्राणधारणमायुरहमित्यर्थः । तपस्विषु वानप्रस्थादिषु तपो ब्रह्मसहिष्णु-
त्वरूपेणाहमस्मि ॥ ९ ॥

रा० टी०—पृथिव्यां यः पुण्यो गन्धः शुभगन्धस्तस्य भूम्यनागन्तुकर्मत्वे स्वभावत्वे पृथिवीधर्मेषु
सारत्वे गन्धत्वे हरिः कारणं गन्धभोक्ता चेति गन्धोऽहमस्मीत्युच्यते । अहमस्मीति सर्वत्रानुषङ्गः । विभा-
वसौ यत्तेजो दाहसामर्थ्यं तदुक्तहेतुबलादहमस्मीत्युच्यते । सर्वभूतानां सारभूतं यज्जीवनं तन्निनृतृत्वात्त-
दप्यहमस्मीत्युच्यते । तपस्विषु सारभूतं यत्तपः कृच्छ्रादि तदप्यहमस्मि तन्नियामकत्वेहेतुनेति भावः ॥ ९ ॥

बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् ॥

बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥ १० ॥

त० टी०—किं च—बीजमिति । सर्वेषां स्थावरजङ्गमानां भूतानां बीजं कारणं सनातनं नित्यं
सर्वकार्येष्वनुस्यूतं हे पार्थ मां विद्धि, मद्विभूतिं जानीहीत्यर्थः । तथा बुद्धिस्तत्त्वविवेचनरूपा प्रज्ञा
तद्वतां सा बुद्धिरहमस्मि, तदभावे पशुत्वाविशेषात् 'ज्ञानेन हीनाः पशुभिः समानाः' इति सनत्सु-
जातवचनात् । तेजस्विनां यत्तेजः पराभिभवनसामर्थ्यं तदहमस्मि ॥ १० ॥

म० टी०—सर्वाणि भूतानि स्वस्वबीजेषु प्रोक्तानि ननु त्वयीति चेन्नेत्याह—बीजं मामिति । यत्सर्वभू-
तानां स्थावरजङ्गमानामेकं बीजं कारणं सनातनं नित्यं बीजान्तरानपेक्षं न तु प्रतिव्यक्तिभिन्नमनित्यं वा
तदव्याकृताख्यं सर्वबीजं मामेव विद्धि न तु मद्भिन्नम् । हे पार्थ अतो युक्तमेकस्मिन्नेव मयि सर्वबीजे प्रोक्तत्वं
सर्वेषामित्यर्थः । किंच बुद्धिस्तत्त्वातत्त्वविवेकसामर्थ्यं तादृशबुद्धिमतामहमस्मि बुद्धिरूपे मयि बुद्धिमन्तः प्रोता
विशेषणाभावे विशिष्टाभावस्योक्तत्वात् । तथा तेजः प्रागल्भ्यं पराभिभवसामर्थ्यं परैश्चानभिभाव्यत्वं तेज-
स्विनां तथाविधप्रागल्भ्ययुक्तानां यत्तदहमस्मि तेजोरूपे मयि तेजस्विनः प्रोता इत्यर्थः ॥ १० ॥

शं० टी०—नन्वाकाशाद्वायुर्वायोरभिरित्यादिना पूर्वपूर्वस्य कारणत्वमुत्तरोत्तरस्य तु कार्यत्वं श्रूयते
तदस्तत्कारणे तत्तत्कार्यं प्रोतं भवति कथं त्वय्यश्रुतकारणत्वे त्ववादिकं प्रोतमित्युच्यत इत्याशङ्क्यां न,
आत्मन आकाशः संभूत इत्यात्मशब्दवाच्यान्मत्त एवेश्वरादाकाशस्य संभूतिश्रवणादहमेव सर्वजगदुत्पत्तेः
प्रकृतं कारणमित्याह—बीजं मामिति । मामेवेश्वरं बीजं सर्वेषामप्याकाशादिभूतानामविभूतिकारणं विद्धि
विजानीहि । ननु यथा भूतानां तथा तवापि कारणान्तरमस्तीत्याशङ्क्यां "सा काष्ठा सा पश गतिः" इति
इति "विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः" इति "न तस्य कश्चिज्जनिता" इति च श्रवणादहमेव सर्वस्मादुत्तरः सर्व-
स्याप्यादिकारणं न तु मम कारणमस्तीत्याह—सनातनमिति ; सर्वस्मात् प्राक्तनं स्वयं निष्कारणमित्यर्थः ।
ततो यदुक्तं मत्तः परतरमिति मयि सर्वमिति तत्सिद्धम् । एतेन स्वयमेव सर्वकारणत्वं सर्वस्यापि स्वमात्रत्वं च
स्थापितं तथापीदानीं बुद्ध्यादीनामात्मप्रकाशत्वं बोधयितुमर्थात्तद्वतां तत्कारणत्वं तन्मात्रत्वं चाह—बुद्धि-
रिति । बुध्यते आत्मानात्मा च धर्माधिर्मादिरप्यवगम्यतेऽनयेति बुद्धिः प्रज्ञा तद्वतामहं बुद्धिः बुद्धिरूपं का-
रणमस्मि मयि बुद्ध्यात्मके ते प्रोताः सन्तो मदात्मना मयि तिष्ठन्तीत्यर्थः । तेजः प्रागल्भ्यं चेतनधर्मत्वा-
दात्मप्रकाशप्रवृत्तिहेतुकं परेषामप्रधृष्यमभिभावकं च यत्तेजस्तद्वतामहं तेजोरूपं कारणमस्मि तदात्मके मयि
ते प्रोता मदात्मना मयि तिष्ठन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

श्री० टी०—किं च बीजमिति । सर्वेषां चराचराणां भूतानां बीजं सजातीयकार्योत्पादनसामर्थ्यं सना-
तनं नित्यमुत्तरोत्तरसर्वकार्येष्वनुस्यूतं तदेव बीजं मद्विभूतिं विद्धि न तु प्रतिव्यक्तिविनश्यत् । तथा बुद्धि-
मता बुद्धिः प्रज्ञाहमस्मि । तेजस्विनां प्रागल्भ्यां तेजः प्रागल्भ्यमहम् ॥ १० ॥

स० टी०—स्वम्बर्जाजेषु भूतानि प्रोक्तानि न त्वयीति चेत् ॥ आज्ञास्यावराणां भूतानां यथैतन्म ॥ १ ॥ बीजमव्याकृताख्यं मां विद्धि प्रोक्तान्यतो मयि ॥ बुद्धिर्विवेकसामर्थ्यं तद्रूपे प्रथिता मयि ॥ २ ॥ बुद्धिमन्तो विना बुद्धिं तादृशी न विवेकिनः ॥ पराभिभवसामर्थ्यं तेजः प्रागल्भ्यमुच्यते ॥ ३ ॥ परेश्वानभिभाव्यत्वं यत्तत्तेजस्विनामहम् ॥ तेजस्विनः परिप्रोक्तास्तेजोरूपे मयीधरे ॥ ४ ॥ १० ॥

भा० टी०—ननु सर्वाणि भूतानि स्वस्वकारणे प्रोक्तानि कथं तेषां त्वयि प्रोतत्वमित्याशङ्क्याह—बीजं जन्मादिकारणं सर्वभूतानां मां विद्धि जानाहि । यथा सर्वेषां पाण्डवानां युष्माकं साक्षान्माद्या मन्त्रदानेन परंपरया च पृथैव बीजं तथेति द्योतयन्नाह—दे पार्थेति । बीजान्तरापेक्षयानवस्थां वारयति—सनातनं चिरंतनं बुद्धिरन्तःकरणस्य विवेकशक्तिर्ब्रह्म सत्यं जगन्निश्चयेति विवेचनसामर्थ्यं तद्रूपे मयि बुद्धिमन्तः प्रोक्ताः । तथा तेजमि प्रागल्भ्यभूते मयि तेजस्विनः प्रोक्ताः ॥ १० ॥

प० टी०—किं व—बीजमिति । सर्वभूतानां चराचराणां बीजमङ्कुरोत्पादनसामर्थ्यं सनातनं नित्यमुत्तरोत्तरं सर्वकार्येष्वनुस्यूतं तदहमस्मि । तथा बुद्धिमतां बुद्धिः प्रज्ञाहमस्मि तेजस्विनां तेजः प्रागल्भ्यमहमेवास्मि ॥ १० ॥

स० टी०—सर्वभूतानां बीजं व्यक्तात्वाद्बीजमिव बीजं स विद्धि न परिणामिकारणम् । बुद्धिमतां ज्ञानिनां या बुद्धिः सा प्रहमस्मि । बुद्धिमद्वर्मेण सागत्वे बुद्धित्वे बुद्धिमद्वर्मेण नियामकोऽहमिति बुद्धिरहमस्मित्युच्यते । एवं तेज इत्यपि ध्येयम् । अक्षाशिसूर्यादिरनघतयोक्तस्य सर्वस्योपादेया रसादेरिवेशयत्त्वाविशेषोऽपि रसोऽहमस्मित्यादिरूपेण निष्कुर्योक्तिः लोके कुविन्दादिः पटादिद्रव्येष्वेव व्यापारवाननुभूयते न तु तदीयगन्धरसादिगुणेषु तन्निष्ठगन्धत्वादिवर्मेण च पृथग्व्यापारवान् किन्तु पटादिजन्मानुपङ्गिकजन्मान एव न तथा भगवान् । अपि तु अवादिभर्मेषु रसादिषु तद्वर्मेण रसत्वादेषु पृथक्प्रयत्नवान् । न त्ववादिनियमानुपङ्गिकसत्तादिका इति दर्शयितुमवादिभोगादप्यनिश्चयेन रसादिभोगः परमेश्वरस्येति दर्शयितुं च । किंच रसादयो ह्यत्र हरेरुपासने प्रतिमात्वेन विवक्षिताः रसोऽहमस्मित्युपासीतित्यादिरूपेण प्रतिमायां चाभेदोक्तिर्नाम प्रबोध्युपासीतित्यादौ प्रसिद्धा । तथान्यादिषु भगवदुपासनापेक्षया रसादिषु तदुपासीतरतिशयाच्च विशिष्योक्तिः । अपिच ज्ञानार्थिनो हि रसाद्यभिमानिर्देहेषु भगवान्सर्वत्र निष्ठति अवाद्याभिमानिनस्तु तत्पापर्वा इत्युपासने ततोऽपि विशिष्योक्तिः । यद्वा ‘सर्वत्र विष्णोरुत्कर्षज्ञानं ज्ञानमितीर्यते । तद्विशेषपरिज्ञानं विज्ञानमिति गीयते’ इति स्मृत्या सर्वत्र सामान्यतो विष्णोरुत्कर्षज्ञानं ज्ञानपदेन विवक्षितम् । अपरेयमित्यादिनोक्तदिशा जडप्रकृतित्रिधादिजीवाश्चावराः आनुगजना शवरतगाः श्रीमुक्तजनाश्च पराः । तत्रापि श्रीमुख्यपरा कदापि दुःखासंबन्धान् । मुक्तास्तु पराभामाः कदाचिदुःखसंबन्धान् । ते सर्वे हर्यश्विनाः । हरिस्तु परतरः । अत्र तरशब्दस्तमवर्थश्च भवति हरेरन्यस्य परतमस्याभावादयमेव परतम इति वक्तव्यत्वान् । परत्वेनोक्तश्रीमुक्तानां हरेश्च मध्ये कर्म्याच्च परतमस्याभावेनायमेव परतरश्चेति वाच्यत्वान् । हरिरेव परतरः परतमश्च ततोऽन्यत्परतरं परतनं वा तन्निश्चयिनि । न च मुक्ताः पराः श्रीः परतरेति शङ्क्यम् ‘मुक्तास्तु स्यात्परभासः’ इति तात्पर्योक्त्या तेषां परत्वाभावान् । ‘अभावादन्तरान्यस्य त्विवेकार्थो तरतमो’ इति स्मृतेश्चेत्येवं परापरतत्त्वविवेचनपूर्वं हरेः सर्वोत्तमत्वं ज्ञानं तेऽहं गतिज्ञानमिति प्रतिज्ञातं ज्ञानं विज्ञानं च द्वयमपि भूमिरित्यादिश्लोकचतुष्टयेनोक्तम् । तद्विज्ञानमेव सर्वस्य तदर्थान्त्वप्रदर्शनेनाह—रस इत्यादिना । अत्र रसादिशब्दास्तद्भोक्तृत्वतन्निवृत्तत्वे हेतुना भगवन्नामः । यथाहि आत्सल्यवदिसत्तम्योऽधिकरणसत्तम्यः । अस्तु स्थित्वा रसमादशमीति तं प्रेरयामि चेति रसनामाहमस्मि । शशिसूर्ययोः स्थित्वा स्वयं प्रभासमानत्वात्प्रभाहमस्मि । सर्वदेवेषु स्थित्वा स्वात्मानं प्रणोति स्वावकं प्रेरयति

इति प्रणवनामास्मि । खे स्थित्वा शब्दं प्रेरयतीति शब्दनामास्मि । स्वयं पुण्यः पुण्यगन्धः सन्पृथिव्यां स्थित्वा सुरभ्यसुरभितया गन्धं प्रेरयतीति गन्धनामा । विभावसावग्नौ स्थित्वा तेजःप्रेरकत्वात्तेजोनामा । भूतेषु स्थित्वा जीवनदत्त्वाज्जीवननामा । तपस्विषु स्थित्वा तपः कुरुते तपःप्रेरयति चेति तपोनामा । भीजप्रेरकत्वाद्बीजनामा । बुद्धिमतां सप्तम्यर्थे पृष्ठी । बुद्धिमत्सु स्थित्वा बोद्धृत्वाद्बुद्धिप्रेरकत्वाद्बुद्धिनामा । तेजस्विषु स्थित्वा तेजःप्रेरयतीति तेजोनामा । अबादिसर्ववस्तूनां रसगन्धप्रभाविधर्मान्वयवस्थया ददातीति रसादिनामा (हं) हरिरित्यर्थः ॥ १० ॥

बलं बलवतां चाहं कामरागविवर्जितम् ॥

धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥ ११ ॥

त० टी०—किंच-बलमिति । कामोऽप्राप्ते वस्तुनि इदं मे भूयादिति तत्प्राप्त्यभिलाषः, अभिलाषितेऽर्थे प्राप्तेऽपि इदं सदा तिष्ठेन्न कदापि क्षीयतामिति राजसश्चित्तरञ्जनात्मको रागस्ताभ्यां वर्जितं बलवतां सान्त्विकं स्वधर्मानुष्ठानरूपं बलमहमस्मि । धर्मो वेदविहितः सदाचाररूपस्तेनाविरुद्धोऽनुकूलो भूतेषु प्राणिषु कामः शास्त्रसंमतः स्त्रीपुत्रवित्तादिविषयो योऽभिलाषः सोऽहमस्मि हे भरतर्षभ ॥ ११ ॥

म० टी०—बलमिति । अप्राप्तो विषयः प्राप्तिकारणाभावेऽपि प्राप्यतामित्याकारश्चित्तवृत्तिविशेषः कामः प्राप्तो विषयः क्षयकारणे सत्यपि न क्षीयतामित्येवमाकारश्चित्तवृत्तिविशेषो रञ्जनात्मा रागस्ताभ्यां विशेषेण वर्जितं सर्वथा तत्कारणं रजस्तमोविरहितं यत्स्वधर्मानुष्ठानाय देहेन्द्रियादिधारणसामर्थ्यं सान्त्विकं बलं बलवतां तादृशसान्त्विकबलयुक्तानां संसारपराङ्मुखाणां तदहमस्मि तद्रूपे मयि बलवन्तः प्रोता इत्यर्थः । चशब्दस्तुशब्दार्थो भिन्नक्रमः कामरागविवर्जितमेव बलं मद्गुणत्वेन ध्येयं नतु संमार्गिणां कामरागकारणं बलमित्यर्थः । क्रोधार्थो वा रागशब्दो व्याख्येयः । धर्मो धर्मशास्त्रं तेनाविरुद्धोऽप्रतिपिद्धो धर्मानुकूलो वा यो भूतेषु प्राणिषु कामः शास्त्रानुमतजायापुत्रवित्तादिविषयोऽभिलाषः सोऽहमस्मि । हे भरतर्षभ शास्त्राविरुद्धकामभूते मयि तथाविधकामयुक्तानां भूतानां प्रोतत्वमित्यर्थः ॥ ११ ॥

शं० टी०—बलमिति । कामरागविवर्जितं कामः सान्त्विकविषयपेक्षाप्रकृष्टप्रवृत्तिहेतुः रागस्त्वप्राप्तविषयाशाप्रवृत्तिहेतुस्ताभ्यां विवर्जितं कामक्रोधादिवेगसमुत्पन्नं मानसमैन्द्रियकं च बलं यत्ततो भिन्नं शरीरमात्राश्रयं देहयात्रामात्रोपयोगि बलं तदहमस्मि बलवतां देहशक्तिमतां बलात्मके मयि स्वकारणे ते प्रोताः सन्तो मदात्मना मयि तिष्ठन्ति । ननु “ काममय एवायं पुरुषः ” इत्यादिना पुरुषव्यापारस्य सर्वस्यापि काममूलकत्वमेव श्रूयते दृश्यते च । कामरागाभावे पुंसो देहयात्रा वा स्वधर्मो वा यथं सेत्स्यतीत्याकाङ्क्षायाः साह-धर्मेति । भूतेषु वर्णाश्रमेषु धर्माविरुद्धः धर्मस्य शास्त्रीयस्याविरुद्धस्त्वविरोधी स्वस्याश्रमधर्मस्य साधको न तु बाधकः उत्पद्यतेतुश्च यः कामः सोऽहमस्मि, तेषु कामात्मनाहं तिष्ठामिमयि कामात्मके स्वकारणे ते प्रोताः सन्तो मयि मदात्मना मृदि घटवत्तिष्ठन्ति न तु स्वरूपेण मत्तो भिद्यन्त इत्यर्थः । प्राणिनिष्ठबलस्य चेष्टाहेतोः कामस्य च चेतनधर्मत्वेनात्मप्रकाश्यत्वं द्रष्टव्यम् ॥ ११ ॥

श्री० टी०—किंच-बलमिति । कामोऽप्राप्ते वस्तुन्यभिलाषो राजसः, रागः पुनरभिलाषितेऽर्थे प्राप्तेऽपि पुनरभिलाषेऽर्थे चित्तरञ्जनात्मकस्तृष्णापरपर्यायस्तामसस्ताभ्यां विवर्जितं बलवतां बलमहमस्मि । सान्त्विकं स्वधर्मानुष्ठानसामर्थ्यमहमित्यर्थः । स्वधर्मेणाविरुद्धः स्वदारेषु पुत्रोत्पत्तिमात्रोपयोगी कामोऽहम् ॥ ११ ॥

स० टी०—प्राप्तिसामर्थ्यभावेऽपि प्राप्यतामिति वाङ्मनम् ॥ अप्राप्तविषये कामो रागः प्राप्तेऽस्ति रजःना ॥ १ ॥ न क्षीयतामितीच्छा स्यात्सत्यपि क्षयकारणे ॥ ताभ्यां विवर्जितः स्वीयधर्मानुष्ठानसिद्धये ॥ ११ ॥

बलं देहेन्द्रियादीनां सामर्थ्येण ॥ तद्रूपे मयि संप्रोता बलवन्तः शरीरिणः ॥ ३ ॥ धर्मशास्त्रा-
विरुद्धो यः कामः प्रोक्तः ॥ शरीरयात्रासिद्धयर्थं कामो वा भोजनाविषु ॥ ४ ॥ सोऽहं तस्मिन्म-
यि प्रोताः कामाः ॥ ५ ॥ ११ ॥

भा० टी०—कामोऽस्मिन्कामरागविवर्जिते कामोऽप्राप्तेषु विषयेषु प्राप्यभिलाषो रागः प्रा-
प्तेषु वैषम्येऽभिप्रेक्ष्यते प्रेम्णोऽतिशयः । क्रोधार्थो वा रागशब्दो व्याख्येयः । अस्मिन्पक्षे लक्षणादोष इति
बोध्यम् । अत्रिहते देहभारणमात्रप्रयोजने बलभूते मयि बलवन्तः प्रोताः तथा धर्मेण शास्त्रविहितेनाविरुद्धे
देहभारणार्थेऽशनपानादिविषये कामे तद्रूपे मयि कामवतां भूतानां प्रोतत्वम् । भरतर्षभेति संशोधयन् भरतैः
क्षत्रियवरैः सेवितं युद्धात्मकधर्मस्य साधकं कामरागाविवर्जितं क्षत्रधर्मेण युद्धेन देहभारणमात्रप्रयोजनकं
मद्विभूत्यात्मकं बलं स्वधर्मेण शत्रून्विजित्य धर्माविरुद्धमन्नपानादिविषयकं कामं च मद्विभूतिरूपं भरतानां
मध्ये श्रेष्ठत्वं त्यक्तुं नार्हसीति सूचयति ॥ ११ ॥

प० टी०—किं च—बलमिति । बलवतां कामरागाविवर्जितं बलमहमस्मि । तत्र कामोऽप्राप्ते वस्तुन्यभि-
लाषो राजसः, रागः पुनरभिलाषिणोऽर्थं प्राप्तेऽभिरञ्जनात्मकस्तृष्णापरपर्यायस्तामसस्ताभ्यां वर्जितम् ।
यद्वा । बलवतां पुरुषार्थवतां वीराणां बलं शौर्यं कामेषु विषयेषु रागः प्रीतिस्तद्विवर्जितम् निःसङ्गत्वेन
स्वधर्माचरणरूपमित्यर्थः । भूतेषु धर्माविरुद्धः स्वदारेषु पुत्रोत्पत्तिमात्रोपयोगी कामो मदनरूपे-
णास्मि ॥ ११ ॥

रा० टी०—बलमिति । बलवतां बलवत्तु स्थित्वा कामरागाविवर्जितं बलमस्मि । विषयभोगानिरपेक्षतया
नित्यपूर्णबलवत्त्वात्कामवर्जितबलमस्मि । अस्थाने अप्रयुज्यमानत्वाद्वागाविवर्जितबलमस्मीत्यर्थः । रागिणो
ह्यस्थानेऽपि बलं प्रयुज्यते । भूतेषु धर्माविरुद्धो यः कामः सोऽस्मीत्यर्थः । अत्र पुण्यो गन्ध इति कामराग-
विवर्जितमिति गन्धबलादेः पुण्यत्वादिविशेषणोपादानं तु गन्धबलकामादिषु विशिष्टेष्वेव भगवानुपास्यः न
त्वशुचिषु धर्मविरुद्धेष्विति ज्ञापनायेति ध्येयम् ॥ ११ ॥

ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ॥

मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥ १२ ॥

त० टी०—किं बहुना सर्वभावानामहमेव कारणमित्याह—ये चेति । ये चान्येऽपि सात्त्विका
भावाश्चित्तपरिणामाः शमदमादयः, ये च राजसा हर्षादयः ये च तामसाः शोकमोहप्रमादादयः प्रा-
णिनां स्वानादिकर्मवशाज्जायन्ते तान्सर्वान्मत्त एव जातामिति विद्धि, न नत्कर्मानुसारिमदनुभाविता-
न्विद्नीत्यर्थः । ननु हेतुभूतस्य तवापि ते स्युरिति चेन्नैत्याह—न त्वहमिति । तुषाब्दा वैलक्षण्यबोधन-
नार्थः । तेषां मत्तो जातत्वेऽपि अहं तु तेषु न वर्तं जीववत्तदधीनोऽहं न भवामीत्यर्थः । ते तु मयि
मदधीनतया मयि वर्तन्ते । अथवा सात्त्विका भावा देवा राजसा मनुष्यास्तामसास्तिर्यगादयो मत्त
एव जातास्तेषु नाहं वर्तं, कार्यार्थं लीलार्थं वा तेषु कृतावतारोऽप्यहमजहृणशक्तित्वात्तत्सजानीयो
न भवामीत्यर्थः । ते तु मदधीनस्थितिकत्वात्सदा मयि वर्तन्ते इत्यर्थः । अतश्चेतनाचेतनात्मकमखिलं
जगन्मत्त एवोत्पद्यते मय्येव प्रलीयते मय्येवावतिष्ठते च । कारणावस्थायां कार्यवस्थायां च कारणा-
त्वेनाश्रयत्वेन स्वतन्त्रत्वेन चाहमेव परतरो न मत्तोऽन्यैस्त्वमपि वस्तु गुणशक्त्यादिभिः
परमस्तीति सिद्धम् ॥ १२ ॥

म० टी०—किमेवं परिगणनेन—ये चेति । ये चान्येऽपि भावाश्चित्तपरिणामाः सात्त्विकाः शमदमादयः

ये च राजसा हर्षदर्पादयः ये च तामसाः शोकमोहादयः प्राणिनामविद्याकर्माविबशाज्जायन्ते तान्मत्त एव जायमानान् इति अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभव इत्याद्युक्तप्रकारेण विद्धि समस्तानेव । अथवा सात्त्विका राजसास्तामसाश्च भावाः सर्वेऽपि जडवर्गा व्याख्येयाः विशेषहेत्वभावात् एवकारश्च समस्ताऽवधारणार्थः । एवमपि न त्वहं तेषु मत्तो जातत्वेऽपि तद्वशस्तद्विकाररूपितो रज्जुखण्ड इव कल्पितसर्पाविकाररूपितोऽहं न भवामि संसारीव ते तु भावा मयि रज्ज्वामिव सर्पादयः कल्पिता मद्बोधनसत्तास्कृतिकाः मद्बोधिना इत्यर्थः ॥ १२ ॥

शं० टी०—मत्तः परतरमित्युपक्रम्य योऽर्थः संग्रहेण प्रतिपादितस्तेभ्यो रसोऽहमित्यादिना कामोऽस्मि भरतर्षभेत्यन्तेन ग्रन्थेन रसप्रभावात्सृना स्वस्य कारणत्वमपि चन्द्रादीनां कार्यत्वं कारणे रसादिरूपे स्वस्मिन् तेषां प्रोतत्वं कारणमात्रत्वं च प्रतिपाद्य तमेवोपक्रान्तमर्थमुपसंहरतुमिदानीं सामान्येन सर्वेषां पदार्थानां स्वस्मादेव जगदेकबीजादुत्पत्तिमुत्पन्नानां स्वस्मिन्नेव स्वात्मनावस्थितिं च प्रतिपादयति—ये चैवेति । इह लोके सात्त्विकाः सत्त्वगुणप्रधाना एव भावाः पदार्थाः देवा ऋषयो ब्राह्मणाः शर्करादयश्च, ये च राजसाः रजोगुणप्रधाना एव भावा गन्धर्वा यक्षाः क्षत्रिया मरीच्यादयः पदार्थाः, ये च तामसास्तमोगुणप्रधाना एव भावा राक्षसाः क्रव्यादाः शूद्राः गृह्णनादयः पदार्था जायन्ते जाताः जनिष्यमाणाश्च एतान् सर्वान् तत्तद्गुणोपाधिकाज्जगद्बीजान्मत्त एव जातान्विद्धि विजानीहि न त्वन्यस्मात् मद्बोधनिरिक्तस्य कारणत्वनिषेधादित्येवकारार्थस्तेषु सात्त्विकादिपदार्थेष्वहं सत्त्वजस्तमोगुणरूपेण कारणात्मना तिष्ठाम्यतस्तं मयि सत्त्वादिगुणात्मके स्वकारणे प्रोताः सन्तो मदात्मनैव तिष्ठन्तीत्यर्थः । यथा सत्त्वगुणकार्यं शर्करादिमाधुर्यमात्रमेव भवति यथा रजोगुणकार्यं मरीचिः कटुमात्र एव भवति यथा तमोगुणकार्यं गृह्णनं मत्ततामात्रमेव भवति तदिदं सर्वप्रत्यक्षम् । एवमेव ब्रह्मकार्यं जगत्सर्वं ब्रह्ममात्रमेवेति बोद्धव्यम् । एतेन मत्तः परतरं नान्यत्, मयि सर्वमिदं प्रोतमित्यारभ्य राजसास्तामसाश्च ये इत्यन्तेन ग्रन्थेन मायाशवलितस्य ब्रह्मणो मूढत्वपरिणामकारणत्वपक्षमाश्रित्य कार्यस्य कारणमात्रत्वं मूढतादौ सम्यग्दृष्टान्तन्यायेन “सर्वं खल्विदं ब्रह्म” इत्यादिपूर्वोक्तश्रुतिबलेन च ब्रह्मकार्यस्य जगतो ब्रह्ममात्रत्वमेव सम्यग् निर्धार्य मुमुक्षुभिः सम्यक् श्रुतवेदान्तैर्विज्ञाततत्त्वैर्यथैतिभिः श्रुतं दृष्टं स्पष्टं मतं विज्ञातं च सर्वमिदमहं च ब्रह्मैवेति—प्राक्तनीं वासनाकृतां नामरूपभेदकल्पनां निःशेषमुत्सृज्य स्वस्मिन् सर्वत्र च—ब्रह्मयुद्धिरेव प्रयत्नेन संपादनीयाऽयमेव समाभिः या सर्वत्र ब्रह्माकारवृत्तिब्रह्मत्ववासना चैषा यथा दृढा निरन्तरा वदया स्यात्तथा वर्तितव्यमिति, सूचितं भवति । “सर्वं खल्विदं ब्रह्म, तज्जलानिति, शान्त उपासीत” इत्येषा श्रुतिरेवास्यार्थस्य प्रमाणम् । एवं स्वस्य ब्रह्मणो मायोपाधिकस्य (सच्छब्दवाच्यमविद्याशबलं ब्रह्म ?) “सर्वं खल्विदं ब्रह्म” इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं परिणामलक्षणं जगत्कारणत्वं प्रतिपाद्य ब्रह्मणः परिपूर्णस्य सर्वांशस्य च परिणामकारणत्वपक्षे रसोऽहमित्यवधारणेषु कारणतया रसाद्यात्मना स्थितत्वे परिच्छिन्तितद्रुणदोषवत्ता जलं मधुरमिति तदधीनसत्तावत्ता च तत्सत्त्वे सति सर्वं तन्नाशे नाश इति विकारितां चेत्याद्यनर्थागमः प्रसज्यत इति तन्निवृत्तये स्वस्य दृश्यसंबन्धाभावसिद्धये च “अस्थूलमनण्वहस्त्वम्” इत्यादिश्रुतिसिद्धनिर्विशेषस्वरूपत्वावधारणाय पूर्वोक्तसमाधिनिष्ठया परिशुद्धात्मनां यतीनां निर्विशेष एव परे ब्रह्मण्यात्मत्वधीसिद्धये चावादिषु रसाद्यात्मनावस्थितत्वं निषेधति—नत्वहमिति । ननु ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं निषिद्धे सति “यतो वा” इत्यादिश्रुतीनां “अहं कृत्स्नस्य जगतः” इत्यादिश्रुतीनां च ब्रह्मणो जगदुपादानत्ववादिनीनामप्रामाण्यमेव स्यादिति चेन्न, तासामद्वैतावधारणतत्परत्वात्प्रामाण्योपपत्तेः द्वैतिनः केचित् प्रकृतेरुपादेः जगत्कारणत्वं ब्रह्मणो व्यतिरिक्तं कल्पयित्वा श्रुति

सिद्धमर्हत्तमपाकुर्वन्ति तेनाद्वैतश्रुतीनां व्याहृतिस्तां स्वयमसहमाना यतो वेत्यादिश्रुतयो ब्रह्मण एव जगत्कारणत्वं कार्यस्य कारणान्यतिरिक्तत्वं च बहुदृष्टान्तेः प्रतिपाद्याद्वैतमेव निर्वहन्ति ततः सृष्टिश्रुतीनामद्वैतसिद्धावेव तात्पर्यं न तु स्वार्थे “वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता” इत्यादिश्रुतीनां यथा तद्वत् विषयेकार्यानामर्थवादश्रुतीनां विविधता सह प्रामाण्यं यथा तथाऽद्वैतश्रुत्येकार्थानां सृष्टिश्रुतीनां स्मृतीनां च “एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म” इत्याद्यद्वैतश्रुतिभिर्बिज्ञानमेकमित्यादिस्मृतिभिश्च सहैवास्ति प्रामाण्यं नात्र कुशङ्कावकाशः। ननु तर्हि प्रकृतेः परमाणादेश्च यथा तथा ब्रह्मणोऽपि कारणत्वानङ्गीकारे जगद्विष्कारणकमेव स्यादिति चेदस्येव जगत्कारणमभिधानाज्ञानलक्षणस्वदीयभ्रम इति ब्रूमस्तत एव श्रीभगवानाह—न त्वहमिति । तुशब्दो व्यावृत्त्यर्थश्चायं वा । एतद्योनीनीत्युक्तत्वादेतेषु मायामयेषु रज्जुसर्पवत्प्रतीतिमात्रेष्ववशादिषु रसादिस्वप्नेण नाहं तु कारणमस्मि किंतु मायैवास्ति मायया खलु मयि निर्निशेषे विशेषाकारेण तेषां प्रतीतिर्यथा मग्नौ जलप्रतीतिस्तथा तत एव “विकल्पो नहि वस्तु मायामात्रमिदं द्वैतम् । असत्त्वाद्व्यस्य” इत्यादिश्रुतिभिः ‘यथा स्वप्नप्रपञ्चोऽयम्’ इत्यादिस्मृतिभिः इदं सर्वं मिथ्या मायाकार्यत्वाद्वैतजालिकवादित्यादियुक्तिभिश्च जगतो मायाकार्यत्वादेव मिथ्यात्वं नियमेन प्रतिपाद्यते । जाग्रत्स्वप्नयोर्व्यभिचरितस्य प्रपञ्चस्य प्रत्यक्षेण सुषुप्तावभावाददर्शनाच्च जगतो मायाकार्यत्वं प्रतीतिमात्रत्वं च युक्तं तवस्तेषु मरुजलवत् प्रतीतिमात्रेष्ववशादिषु परिपूर्णस्याप्रमेयस्य निष्कलस्य निष्क्रियस्यासङ्गस्यामूर्तस्याविकारिणस्तदेकाधारतया तत्रावस्थानं न संभवति तदभावे तदुपशेषपरिच्छिन्त्यादिर्न संभावयितुं शक्यते यथा भ्रमकल्पितसर्पे रज्जोरवस्थानं तद्वर्माणं कौर्यादीनां विषयस्य वाऽन्यस्य वा संबन्धः कल्पयितुं न शक्यते तद्वत् । ननु भूतेष्ववशादिषु तव परिपूर्णस्यासङ्गस्यापरिच्छिन्नस्यैवैकदेशे स्थितिर्मास्तु भूतानां तु त्वयि स्थितिः संभवेदित्यत आह—ते मर्गाति । ते वाबादयो भावा मद्यदृश्यत्वादिगुणके कूटस्थासङ्गचिद्रूपे परे ब्रह्मणि वस्तुनो न सन्ति “नेह नानास्ति किंचन । नहीदं सर्वं कदाचित् । नष्टास्ति द्वैतसिद्धिः” इति च श्रुतेः । यत एवं तत्स्त्रिधापि कालेषु सजातीयविजातीयस्वगतभेदरहितं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावमद्वितीयमानन्दैकसं परं ब्रह्मैकमेवास्तीति सिद्धम् “एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म” इति श्रुतेः ॥ १२ ॥

श्री० टी०—किंच—ये चेति । ये चान्येऽपि सात्त्विका भावाः शमदमादयः राजसाश्च द्वेषदर्पादयः तामसाश्च ये शोकमोहादयः प्राणिनां स्वकर्मवशाज्जायन्ते तान्सर्वान्मत्त एव जानानिति विद्धि मदीयप्रकृतिगुणत्रयकार्यत्वात् । एवमपि तेष्वहं न वर्ते जीववत्तदधीनोऽहं न भवामीत्यर्थः । ते तु मद्धानाः सन्तो मयि वर्तन्त इत्यर्थः ॥ १२ ॥

स० टी०—भावाश्चित्तपरीणामाः सात्त्विका ये शमादयः ॥ राजसा दर्पदर्पाद्या मोहाद्यास्तामसाश्च ये ॥ १ ॥ विद्याकर्मादिवशतो जायन्ते देहिनां हि तान् ॥ मत्तः सर्वेश्वरात्सर्वा जायमानानवेहि भोः ॥ २ ॥ न त्वहं तेषु भावेषु मज्जातत्वेऽपि सर्वतः ॥ नाहमस्मि नदायत्ता मदायत्ता भवन्ति ते ॥ ३ ॥ मत्तः पृथक् न ते सन्ति तेभ्यो भिन्नोऽस्यहं सदा ॥ रज्जौ सर्पादयो यद्वत्कल्पिता अपि तद्भूमेः ॥ ४ ॥ रज्जोर्नास्ति मनाग्लेपस्तथा मम न तद्भूमेः ॥ ५ ॥ १२ ॥

भा० टी०—किंच—ये चेति । ये सात्त्विकाः सस्त्रोद्भूताः भावाः पदार्थाः राजसाः रजउद्भूताः तामसास्तमउद्भूताश्च ये केचित्प्राणिनां स्वकर्मवशाज्जायन्ते तान्सर्वान्मत्त एव जानानिति विद्धि जानीहि । तर्हि, संसारिणामिव तथापि तदधीनत्वं स्यात्तथा च त्वय्यपि विक्रियावत्स्वदूष्यत्वप्रसक्तिरित्याशङ्क्याह—नेत्वहं तेषु । यद्यपि मत्तस्ते जायन्ते तथाप्यहं संसारिणामिव तदधीनो न भवामि । ननु तेषु किं स्वतन्त्रा नेत्याह ते मयि मद्भूता मयि कल्पितत्वान्मदधीनसत्तास्फूर्तिका इत्यर्थः । तथाचाभिधानम्य मम कल्पितगुणदोषासंस्पर्शित्वं कल्पितत्वं च मद्धानसत्तास्फूर्तिकत्वाभिति भावः ॥ १२ ॥

प० टी०—किं च—ये चैवेति । ये चान्ये सात्त्विका भावाः शमदमादयो राजसा हर्षदर्पादयस्तामसाः शोकमोहादयः प्राणिनां स्वकर्मवशाज्जायन्ते तान् सर्वान्मत्त एव जातान् विद्धि मदीयप्रकृतिगुणकार्यत्वात् । अथादितस्तेषु तेषु पदार्थेषु कारणात्मना तत्तद्रूपेण वर्तमानोऽप्यसङ्गत्वेन तिष्ठामीत्याह—न त्वहमिति । तेषु पदार्थेषु नाहं तद्धर्मान् स्पृशामि अथवा ते प्रातिभासिकत्वान्मयि न सन्ति शुक्तिकायां रजतमिव ॥ १२ ॥

रा० टी०—त केवलं रसादिधर्मप्रेरकः किं नामाऽबादिसर्वप्रेरकश्चेत्याह—ये चेति । ये च भावाः पदार्थाः सात्त्विकाः सत्त्वगुणविकाराः राजसास्तामसाश्च तान्सर्वान्पदार्थान्मत्त एवोत्पन्ना-
न्विद्धि । तथा ते मयोत्पन्नाः ? पदार्थाः मयि मदाधारतया मदुपजीवनेनेति यावत् वर्तन्त इति विद्धि । यथेदं जगत् त्वदधीनं तथा त्वमपि किमेतदधीनं इत्यतो नेत्याह—न त्वहं तेष्विति । तदुपजीवने नाहं नैव तिष्ठामीत्यर्थः । ये च ये चेति पृथगुक्तिः सर्वेषां त्रिगुणविकारस्त्वेऽपि सत्त्वादि-
प्राचुर्याभिप्रायेणेति ज्ञेयम् ॥ १२ ॥

त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् ॥

मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥ १३ ॥

त० टी०—नन्वेवं सर्वेश्वरं सर्वनियन्तारं सर्वकारणं दोषास्पृष्टं स्वतन्त्रं त्वामयं जनः कुतो न जानाति, जानाति चेत्कथं संसारी भवतीत्यपेक्षायामाह—त्रिभिरिति । एभिः पूर्वोक्तैस्त्रिभिस्त्रिविधैर्गुणमयैर्भावैः सत्त्वादिगुणकार्यभूतैर्बुद्धीन्द्रियशरीरैर्हर्षलोभकामक्रोधादिभिश्च सर्वमिदं जगत् जीव-
जातं मोहितमाच्छादितज्ञानं सत् मां नाभिजानाति, सर्वेषां प्रवर्तकः स्वतन्त्रः कश्चिदीश्वरोऽस्तीति सासान्यतया जानदपि साक्षात्परब्रह्मैव परवैकुण्ठाधिपः स्वभक्तहितायावतीर्णो बालुदेव इति मां न जानाति । कथंभूतं मामेभ्यो गुणमयभावेभ्यः परं तेभ्यो विलक्षणं तैरस्पृष्टमित्यर्थः । अत एवा-
व्ययं व्ययरहितं कदाचिदपि गुणज्ञत्वाद्यन्यथाभावशून्यमित्यर्थः । एवंभूतगुणज्ञत्वादिमतो
मम साक्षाज्ज्ञानाभावाच्चात्रिगुणमयभावहेतुमायातिक्रमस्तत एव न संसारोपरम इति भावः ॥ १३ ॥

प्र० टी०—तत्र परमेश्वरस्य स्वातन्त्र्ये नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावत्वे च सति कुतो जगतस्त्वदात्मकस्य संसारित्वम् । एवंविधमत्स्वरूपापरिज्ञानादिति चेत् तदेव कुत इत्यत आह—त्रिभिरिति । एभिः प्राचुर्यैस्त्रि-
भिस्त्रिविधैर्गुणमयैः सत्त्वरजस्तमोगुणविकारैर्भावैः सर्वैरपि भवनधर्मभिः सर्वमिदं जगत्प्राणिजातं मोहितं विवेकायोग्यत्वमापादितं सत् एभ्यो गुणमयेभ्यो भावेभ्यः परम् एषां कल्पनाधिष्ठानमत्यन्तविलक्षणमव्ययं
सर्वविक्रियाशून्यमप्रपञ्चमानन्दधनमात्मप्रकाशमव्ययवहितमपि मां नाभिजानाति ततश्च स्वरूपापरिच-
यात्संसारतीव्रत्यहो दीर्भाग्यमाविवेकिजनस्येत्यनुक्रोशं दर्शयति भगवान् ॥ १३ ॥

शं० टी०—ननु त्वां परिपूर्णं सखिदानन्दैकरसमद्वितीयं परं ब्रह्म कस्मादयं लोको निःशेषसंसारदुःख-
विच्छिन्नश्चै न विजानातीत्याकाङ्क्षायां तत्कारणमाह—त्रिभिर्गुणमयैरिति । गुणमयैः सत्त्वादिगुणपरिणामै-
स्त्रिभिस्त्रिप्रकारैः सात्त्विकै राजसैस्तामसैश्च भावैर्भोग्यपदार्थैरैतैरनुभूयमानैः शब्दादिविषयैर्बन्धकैस्तत्प्रवृत्ति-
कारणै रागद्वेषादिभिश्च मोहितं मोहः सदसद्विवेकाभावस्तं प्रापितं 'इन्द्रियाभ्यामजगत्याभ्यां द्वाभ्यामेव हतं ज-
गत् । अहो उपस्थजिह्वाभ्यां त्रिधादि मशकावधि' इतिन्यायेनानाद्यविद्यया विषयभोगलाभ्यटयमेवानुगमितमिदं
जगज्जङ्गमप्राणिजातं सर्वं च एभ्यः सत्त्वादिगुणेभ्यो गुणकार्येभ्यश्चाकाशादिभूतेभ्यः सर्वेभ्यो दृश्येभ्यः परं
भिन्नं नित्यत्वेन निर्गुणत्वेन शुद्धत्वेन बोधैकरसत्वेनानन्दधनत्वेन विलक्षणं चाव्ययमविक्रियं शाश्वतं परि-
पूर्णमद्वितीयं न परं ब्रह्म नाभिजानाति तत्र काश्चिच्छ्रुत्वा मत्वापि ब्रह्म परोक्षमेव जानाति न त्वदमेवाहमि-

स्याभिसुख्येन स्वात्मज्ञा वेत्तीत्यर्थः । यद्वा गुणमयैः सत्त्वादिगुणविकारैर्मनोमयो विज्ञानमयश्च ज्ञानेन्द्रिया-
ण्यध्यादिदेवाश्च सत्त्वविकाराः प्राणादयः कर्मेन्द्रियाणि च रजोविकारा आनन्दमयश्चाभयमयश्च तमोविकारौ
एवं सत्त्वादिगुणमयैस्त्रिविधैर्भावैरात्मन उपाधिन्वेन भावयन्ते इति भावाः स्थूलसूक्ष्मकारणदेहास्तीत्येवंभावे
तृतीया । देहत्रितयात्मना स्थितमिदं जगत् प्राणिजातं सर्वं मोहितं पञ्चकोशात्मकमिदं शरीरमेवाह-
मित्यनाद्यविद्याया आवरणात्मिकया वासनात्मिकया च त्रिगुणमय्या देह एवात्मबुद्धिं प्रापितं सत्
स्वयमेभ्यः स्थूलसूक्ष्मकारणदेहेभ्यः परं नित्यत्वशुद्धत्वसूक्ष्मत्वान्तरत्वकूटस्थत्वाद्भूतवचितूपत्वानन्दैकरसत्व-
सर्वज्ञत्वसर्वनाशित्वमनंप्रकाशकत्वादिभैर्विलक्षणमनावृततया सर्वदा प्रकाशमानमहमर्थतया प्रत्यक्षेण सुषु-
प्तावपि प्रतीयमानमेकात्मकमेकस्वरूपं निर्विशेषं मां प्रत्यप्रूपं परं ब्रह्म नाभिजानाति अयमेवाहमिति
सुषुप्तेऽववदामेवमज्ञो जनादिसुखबन्धेदेन्द्रियादिभ्यो भिन्नतया स्वात्मना न कोऽपि साक्षात्करोति अहो इहमे-
वात्मावृततामेति मन्यते श्रीभगवान् ॥ १३ ॥

श्री० टी०—एवंभूतं त्वां परमेश्वरमयं जन किमिति न जानातीत्यत आह—त्रिभिरिति । त्रिभिस्त्रि-
विधैरेभिः पूर्वार्थैः गुणमयैः कामलोभादिभिर्गुणविकारैः भावैः स्वभावैर्मोहितमिदं जगत् अतो
मां नाभिजानाति । कथंभूतम् एभ्यो भावेभ्यः परमेश्वरसंप्रत्यक्षेणैषां नियन्तारमत एवाव्ययं
निर्विकारमित्यर्थः ॥ १३ ॥

स० टी०—एवंभूतं न जानन्ति भगवन्तं हि मां जनाः ॥ निर्गुणं गुणदाहार्थमित्याक्रोशति माधवः
॥ १ ॥ रागद्वेषप्रमादादिप्रकारैर्गुणजन्मभिः ॥ पदार्थैर्मोहितं सर्वं प्राणिजातमिदं किल ॥ २ ॥ एभ्यो
गुणमयेभ्यो मां सर्वाधिष्ठानमीश्वरम् ॥ समस्तविक्रियाशून्यं परं चानिर्विकल्पकम् ॥ ३ ॥ आनन्दमयमा-
त्मानं स्वप्रकाशं निरञ्जनम् ॥ न जानाति ततः स्यात्साक्षात्तयादेव कुर्मस्मृती ॥ ४ ॥ अमत्यहो सुदौर्भाग्यगवि-
वेकिजनस्य च ॥ इत्याक्रोशं कृपासिन्धुर्दृश्यत्वान्मयमुक्त्यर्थः ॥ ५ ॥ १३ ॥

भा० टी०—एवंभूतमपि सामान्धरं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तममर्थं सवर्तमानं निर्गुणं संसारमूलोच्छेदाय
जगन्नामिजानातीत्याक्रोशं दर्शयन्साक्षात्ज्ञाने निमित्तमाह—त्रिभिरिति । त्रिभिस्त्रिविधैः गुणमयैर्गुणविकारैः भावैः
पदार्थैः रागद्वेषप्रमादादिभिः सर्वभेदैर्जगत् चराचरात्मकं मोहितं विवेकाच्छादकमोहं प्रापितं सन्मामेभ्यो
गुणतद्विकारेभ्यः परमतिरिक्तमत एवाव्ययं व्ययरहितं जन्मादिसर्वभावविकारविरजितमित्यर्थः । नाभिजा-
नाति स्वाभिज्ञत्वेन न साक्षात्करोतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

प० टी०—अथैतदेव प्रकृत्यज्ञाह—त्रिभिरिति । एभिर्गुणैः सत्त्वरजसामोभिस्त्रिभिर्भावैः प्रकृतेः स्वभावै-
रिदं सर्वं जगन्मोहितं यतो मामेभ्यो गुणेभ्यः परमभिरुक्तमर्थं बाधरहितं नाभिजानाति प्रातिभासिकजन-
तार्थं भावमानः शुक्तिकां न वेत्तीत्यर्थः ॥ १३ ॥

रा० टी०—तनु विज्ञानोत्पद्युपसंहारपरपूर्वश्लोके सत्त्वत्रिगुणानिप्यजानां सर्वपदार्थानां भगवानेव कारणं
तदाश्रयश्चेत्युक्तं तेनैव गुणातीत इति चोक्तप्राथं तदनुक्तं तथान्वे गुणातीतत्वेन अज्ञायमानत्वस्य सगुण-
त्वेन ज्ञायमानत्वस्य च तवायोगादित्यत आह—त्रिभिरिति । त्रित्वं योग्यतया गुणावेशेण सत्त्वरजस-
मोरूपात्रिगुणमयेः गुणत्रयात्मकैरित्यर्थः । तादात्म्यार्थोऽयं मयत् । भावैः पदार्थैः उपादानोपादेययोगेनानु-
त्रिगुणतत्कार्यरूपैः एभिर्भावैः पदार्थैरित्यर्थः । यद्वा गुणमयैस्त्रिभिः प्रागुक्तैरित्या सात्त्विकादिभिरिति त्रिभिः
प्रमितैर्भावैः पदार्थैः मोहितं सन् इदं ज्ञानमिदं जगदेभ्यो गुणतद्विकारेभ्यः परं व्यतिरिक्तमत एव देह-
तोऽप्यव्ययं मां नाभिजानाति विपरीतं च जानातीत्यर्थः । अत्र एभिरिति सर्वपदार्थानां गुणमयत्वप्रदर्श-
नाय प्रमितसर्वपरामर्शित्वात्तस्य । न च भगवद्विषयकसगुणत्वादिसाहस्य कथं गुणमयात्मकाः पदार्थाः

कारणं येन गुणमयैर्भावैर्बोहितमित्युक्तिर्युक्ता स्यादिति शङ्क्यं लोके गुणमयदेहादिकं दृष्ट्वा ईश्वरदेहादिरप्येतादृशः देहत्वादिति हेतुना गुणमयमिति बोधितमिति तात्पर्यात् । ज्ञानिनो यथावत्तया जानन्तीति तद्व्यावृत्त्यर्थमिदमिति जगद्विशेषणम् । उपायाभावादङ्गजनस्य गुणातीतत्वेन भगवतोऽनुपलम्भः । देहाद्यत्वा(?)नुमानाभासेन सगुणतया विपरीतोपलम्भश्चेत्युक्तं भवति ॥ १३ ॥

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ॥

मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥ १४ ॥

त० टी०-ननु “गौरनाद्यन्तवती जनित्री भूतभाविनी सितासिता च रक्ता च” इत्यादिश्रुतेर्मायागुणप्रवाहस्यानाद्यनन्तत्वाभिधानात्तन्मोहितानां जीवानामस्वातन्त्र्येण तत्परिहर्तुमशक्यत्वान्न कदाऽपि कस्यापि मायातिक्रमः स्यादित्याशङ्क्यासाधारणं मायातरणोपायमाह-दैवीति । “एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतांतरात्मा । कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेतः केवलो निर्गुणश्च” इति श्रुतिप्रतिपादितस्य देवस्य स्वतो द्योतमानस्य चिदानन्दमनस्य कर्मनियन्तुः सर्वव्यापकत्वेऽपि चेतनाचेतनजगदुपदोषसंबन्धवर्जितस्यातिशयसाम्यशून्यस्य भगवतो नियम्यभूता दैवी एषा त्रिगुणमयकार्यद्वारा सर्वप्रत्यक्षा गुणमयी, सत्त्वरजस्तमोगुणमयात्मिका मम परमेश्वरस्य सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेः सर्वकार्योत्पादनशक्तिर्मायाशब्दवाच्या “मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्” इति श्रुतेः । दुरत्यया ममानुग्रहमन्तरेणोपायसहस्रैरपि दुस्तरा हि निश्चितमेतत्तथापि “नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्, तयो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथर्षाणां तथा मनुष्याणाम्” इत्यादिश्रुतिभ्योज्यन्ता एव जीवास्तेषां मध्ये ये केचिन्मामेव सर्वेश्वरं सर्वज्ञं सर्वशक्तिं मायानियन्तारं प्रपद्यन्ते स्युरूप र्थाभिमानं साधनान्तरं च विहाय साधनसाध्यरूपं निश्चित्य सर्वात्मना भजन्ते, आनुकूल्यसंकल्पादिकार्षण्यान्तां पद्धिर्धा शरणागतिं मयि कुर्वन्तीत्यर्थः । त एवैतां मम मायां तरन्ति वर्जयन्तीत्यर्थः । न त्वन्ये, अवधारणस्योभयत्र संवन्धात् ये प्रपन्ना हृषीकेशं न ते मुह्यन्ति मानवाः । भये महति मशानां त्राता नित्यं जनार्दनः’ इति भीष्मपर्वणि वचनम् । वामने प्रह्लादश्चाह ‘ये संश्रिता हरिमनन्तमभ्यमाद्यं नारायणं सुरगुरुं शुभदं वरेण्यम् । शुद्धं स्वगेन्द्रगमनं कमलालयेन ते धर्मराजभवनं न वेशन्ति धीराः’ इति ॥ १४ ॥

म० टी०-ननु यथोक्तानादिसिद्धमायागुणत्रयबुद्धस्य जगतः स्वातन्त्र्याभावेन तत्परिवर्जनासामर्थ्यान्न कदाचिदपि मायाऽतिक्रमः स्याद्वस्तुविवेकासामर्थ्यहेतोः सदातनत्वादित्याशङ्क्य भगवदेकशरणतया तत्त्वज्ञानद्वारेण मायाऽतिक्रमः संभवतीत्याह-दैवी ह्येषाति । दैवी “एको देवः सर्वभूतेषु गूढः” इत्यादिश्रुतिप्रतिपादिते स्वतो द्योतनवति देवे स्वप्रकाशचेतनानन्दे निर्विभागे तदाश्रयतया तद्विषयतया च कल्पिताश्रयत्वविषयत्वभाविनी निर्विभागचित्तिरेव केवलेत्युक्तेः, एषा साक्षिप्रत्यक्षत्वेनापलायानर्हा हिंसादाङ्गमोपादानत्वादार्थापत्तिस्त्रिधा च गुणमयी सत्त्वरजस्तमोगुणत्रयात्मिका त्रिगुणरञ्जुरिवातिदृढत्वेन बन्धनहेतुः मम मायाविनः परमेश्वरस्य सर्वजगत्कारणस्य सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेः स्वभूता स्वाधीनत्वेन जगत्सृष्ट्यादिनिर्वाहिका माया सत्त्वप्रतिभासप्रतिबन्धेनातत्त्वप्रतिभासहेतुरावरणविक्षेपशक्तिद्वयवत्यविद्या सर्वप्रपञ्चप्रकृतिः “मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्” इति श्रुतेः । अत्रैवं प्रक्रिया जीवेश्वरजगद्विभागशून्ये शुद्धे चैतन्येऽव्यस्तानाविरविद्या सत्त्वप्राधान्येन स्वच्छदर्पण इव सुखाभासं चिदाभासमागृह्णाति ततश्च बिम्बस्थानीयः परमेश्वर उपाधिदोषानास्कन्दितः प्रतिबिम्बस्थानीयश्च जीव उपाधिदोषास्कन्दितः । ईश्वराच्च जीवभोगायाकाशादिक्रमेण क्षीरिन्मिश्रसंघातस्तत्प्रोग्यश्च कृत्स्नः प्रपञ्चो जायत इति रूपना भवति । बिम्बप्रतिबिम्बसुखानुगत-

मुखस्वरूपवच्च ईशजीवानुगतं मायोपाधिचैतन्यं साक्षीति कल्प्यते । तेनैव स्वाध्यस्ता माया तत्कार्यं च कृत्स्नं प्रकाश्यते । अतः साध्यभिप्रायेण देवीति बिम्बेश्वराभिप्रायेण तु ममेति भगवतोक्तम् । यद्यप्यविद्याया एकत्वात् प्रतिबिम्ब एक एव जीवस्तथाप्यविद्यागतात्मानन्तःकरणसंस्काराणां भिन्नत्वाच्चदेवानन्तःकरणोपाधेस्तस्यात्र भेदव्यपदेशः—मामेव दे प्रपद्यन्ते, तं मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते, चतुर्विधा भजन्ते मामि-
त्यादिः । श्रुतौ च “ तयो यो देवानां प्रत्यक्षयत म एव तदभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणाम् ” इत्यादिः । अन्तःकरणोपाधिभेदापरालोचने तु जीवत्वप्रयोजकोपाधेरैकत्वादेकत्वेनैव तत्र व्यपदेशः—क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रज्ञेति पुरुषं चैव विद्वद्यनादां जभावापि, ममेवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातन इत्यादिः । श्रुतौ च “ ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदाऽऽत्मानमेव वेदाऽहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्वमभवत् । एको देवः सर्वभूतेषु गूढः । अनेन जीवेनात्मज्ञानुप्रविश्य । बालाप्रशतभागस्य क्वातथा कल्पितस्य च । भागो जीवः स विश्वेभ्यः स चानन्त्याय कल्प्यते ” इत्यादिः । यद्यपि दर्पणतश्चैतन्यप्रतिबिम्बः स्वं परं च न जानात्यचेतना-
शस्यैव तत्र प्रतिबिम्बितत्वात् तथापि चित्प्रतिबिम्बश्चैतन्यदेव स्वं परं च जानाति प्रतिबिम्बपक्षे बिम्बचै-
तन्य एवोपाधिस्थत्वमात्रस्य कल्पितत्वात् आभासपक्षे तस्यातिवैचलीयत्वेऽपि जडविलक्षणत्वात् । स च यावत्-
स्वविभक्त्यमात्मनो न जानाति तावज्जलमयं इव जलगतकम्पादिकमुपाधिगतं विकारमहस्रभानुभवति, तदे-
तदाह दुरत्ययेति बिम्बभूतेर्द्वैक्यसाक्षात्कारमन्तराण्य अन्येतुं तरिनुमशक्येति दुरत्यया अत एव जीवोन्तः-
करणावच्छिन्नत्वात्तत्संबन्धमेवाध्यादिद्वारा भासयन् किञ्चिज्ज्ञो भवति ततश्च जानामि करोमि भुञ्जे चेत्य-
नर्थशतभाजनं भवति स चेद्विम्बभूतं भावन्तमनन्तशक्तिं मायानिगन्तारं सर्वविदं सर्वफलदातारमनिश-
मानन्दधनभूर्निमनेकानवतारात् भक्तानुग्रहाय विवृणोतमाराधयति परमगुरुमशेषकर्मसमर्पणेन तदा बिम्बस-
मर्षितस्य प्रतिबिम्बे प्रतिफलतात्पर्यानिपि पुरुषार्थानासाद्याति । एतदेवाभिप्रेत्य प्रह्लादेनाक्तम् “ नैवात्मनः प्रभुरयं निजलाभपर्णां भानं जनादविदुषः करुणो वर्णाने । पशजानो भगवतो विदर्भात मानं तन्मात्मने
प्रतिमुखस्य यथा मुखशीः ” इति दर्पणप्रतिबिम्बितस्य मुखाय तिलकादिशरीरपेक्षिता चेद्विम्बभूते मुखे सम-
र्पणीया सा स्वयमेव तत्र प्रतिफलति नान्यः काश्चित्प्राप्तानुपायोऽस्ति यथा तथा बिम्बभूतेश्वरे समर्पितमेव
तत्प्राप्तबिम्बभूतो जीवो लभते नान्यः काश्चित्तस्य पुरुषार्थलाभेऽस्त्युपाय इति दृष्टान्तार्थः । तस्य यदा भगव-
न्तमनन्तमनवरत्नमाराधयतोऽन्तःकरणं ज्ञानप्रतिबन्धकपापेन रक्षितं ज्ञानानुकूलपुण्येन चोपाचितं भवति
तदाऽविनिर्मले मुकुटमण्डल इव मुखमतिस्वच्छेऽन्तःकरणे सर्वकर्मत्यागशमदमार्द्रापूर्वकगुरुपसदनवेदान्तवा-
क्यश्रावणमनननिदिध्यासनैः संस्कृते तत्त्वमसीति गुरुदीदृष्टवेदान्तवाक्यकारणिकाऽहंब्रह्मास्मीत्यनात्माकार-
शून्या निरुपाधिचैतन्याकारा साक्षात्कात्मिका ब्रान्तवन्ते तस्यां च प्रतिकलितं चैतन्यं यद्यप्येव स्वावि-
पयाश्रयामविद्यामुन्मूलयति दीर्घ इव तमः ततस्तथा नाशनाशो वृत्त्या सदास्तिष्ठस्य कार्यप्रपञ्चस्य नाशः
उपादाननाशादुपादेयनाशस्य सर्वतन्त्रसिद्धान्तसिद्धत्वात् । एतददाह भगवान्—मामेव दे प्रपद्यन्ते मायामेतां
तरन्ति ते इति “ आत्मेत्येवोपासीत तदात्मानमेवावेत् । तमेव शरीरो विज्ञाय । तमेव विदित्वाऽतिमृदुमेति ”
इत्यादिश्रुतिविवेहापि मायेत्येवकारोप्यनुपरकताप्रतिपत्त्यर्थः । मामेव सर्वोपाधिविरहितं चिदानन्दसदा-
त्मानमखण्डं ये प्रपद्यन्ते वेदान्तवाक्यजन्यया निर्विकल्पकसाक्षात्कारकृत्या निर्वचनानर्हशुद्धचिदाकारस्वध-
र्मविशिष्टया सर्वसुकृतफलभूतया निदिध्यासनपरिपाकप्रसूतया चेतोवृत्त्या सर्वाज्ञानतत्कार्यधरोपिग्न्या वि-
षयीकृन्ति ते ये केचिन्मतां दुरतिक्रमणीयामपि मायामाखिलानवजन्मभुवमनात्मानमेव तरन्ति अति-
क्रामन्ति “ तस्य ह न देवाश्च नामूष्या ईशान आत्माज्ञेयां स भवति ” इति श्रुतेः । सर्वोपाधिनिवृत्त्या सच्चि-
दानन्दधनरूपेणैव सिद्ध्यतीत्यर्थः । यद्यवचनप्रयोगो देहेन्द्रियादिसंघातभेदनिबन्धनात्मभेदभ्रान्त्यनुवादायः ।

प्रपद्यन्तीति वक्तव्ये प्रपद्यन्त इत्युक्तेः ये भवेकशरणाः सन्तो मामेव भगवन्तं वासुदेवमीदृशमनन्तसौन्दर्य-
सारसर्वस्वमखिलकलाकलापनिलयमभिनवपङ्कजशोभाधिकचरणकमलयुगलप्रभमनवरतवेणुवादननिरतवृन्दा-
वनक्रीडासक्तमानसहेलोद्भूतगोवर्धनाख्यमहीधरं गोपालं निषूदितशिशुपालकंसादिदुष्टसंघमभिनवजलदशोभा-
सर्वस्वहरणचरणं परमानन्दघनमथमूर्तिमतिवैरिभ्रमनवरतमनुचिन्तयन्तो दिवसाननिवाहयन्ति ते मत्प्रे-
ममहानन्दसमुद्रमग्नमनस्तथा समस्तमायागुणविकारैर्नाभिभूयन्ते किंतु मद्विलासविनोदकुशला एते मदुन्मू-
लनसमर्था इति शङ्कमानेव माया तेभ्योऽपसरति वारविलासिनीव क्रीधनेभ्यस्त्वपौधनेभ्यस्तस्मान्मायातरणार्थी
मामीदृशमेव सन्ततमनुचिन्तयेदित्यप्यभिप्रेतं भगवतः । श्रुतयः स्मृतयश्चात्रार्थे प्रमाणीकर्तव्याः ॥ १४ ॥

शं० टी०—नन्वनाद्यविद्यया माययाऽनात्मन्येवात्मत्वभ्रमेण मोहितानां संसारदुःखाग्निना संतप्यमानानां
प्राणिनां कथं तरणं सिध्यतीत्याकाङ्क्षायां तत्तरणोपायं विवक्षुरीश्वर आदौ तत्तरणे महान् प्रयत्नः कर्तव्य इति
बोधयितुं तस्या दुर्जयत्वमाह—दैवीति । कालत्रयेऽप्यन्यानपेक्षया स्वयमेव दीव्यते प्रकाशत इति देवः
परमात्मा निर्विशेषस्तस्मिन्नात्मन्याकाशे नीलिमवदाभासरूपेण मयि तिष्ठतीति दैवी । यद्वा तथाहि “प्राज्ञे सैषा-
विद्या ” इति श्रवणादेवे प्राज्ञे तिष्ठतीति दैवी गुणमयी गुणात्मिका माया मम स्वरूपस्य जलस्य
शैवालमिवावरणीभूय तिष्ठति सैषा माया पुंसां दुरत्यया दुःखेनात्ययोऽतिक्रमणं यस्याः सा
दुरत्यया दृष्टादृष्टविषयमुखतस्साधनसर्वस्वपरित्यागयमनियमादिदुःखेनैवात्येतुं शक्यते नान्येनात
एव दुरत्यया दुर्जया हि खलु मायाया दुर्जयत्वं लोकशारूपप्रसिद्धम् । एवं मायाजये प्रयत्ना-
धिक्यं बोधयित्वा तत्तरणोपायं च स्वयमेवाह—मामेवेति । निष्कामनयेश्चरार्णवुद्धया बहुजन्मस्य-
नुष्ठितपुण्यकर्मविशेषैः शुद्धात्मानः सन्तो विदेकवैराग्याभ्यां सर्वं संन्यस्य ब्रह्मविदुरोः सन्निधौ श्रद्धया तीव्र-
भोसेच्छया प्राप्ततदेकनिष्ठया श्रवणं मननं च कृत्वा षष्ठेनोक्तरीत्या मामेव निर्गुणमहद्व्यत्वात्मात्म्यत्वा-
दिलक्षणं चिदेकरसं परं ब्रह्म नित्यनिरन्तरनिर्विकल्पकसमाधिनिष्ठया क्रियान्तरानवकाशप्रदयैव ये यतयः
प्रपद्यन्ते विपरीतप्रत्ययगाहित्येन सर्वदा स्वात्मनानुसंदधते त एव गुर्वीश्वरप्रसादातिशयात् सम्यगुत्पन्ना
प्रतिबद्धपरिवरेकत्वविज्ञानेनैवैतामावरणविक्षेपात्मिकां सर्वानर्थकारणभूतां सत्त्वरजस्तमोगुणमयीं मायां
तत्कार्यं च विपरीतदर्शनलक्षणं तरन्ति सर्वमिदमहं च ब्रह्मैवेत्यप्रतिबद्धब्रह्मैकत्वप्रत्ययेन विध्वंसयन्ति नित्य-
निरन्तरब्रह्मनिष्ठया रजोगुणान् रागादीन् तमोगुणान् विपरीतभावादीन् सत्त्वगुणाच्छ्रमादींश्च तत्कार्याणि च
प्रवृत्तिनिवृत्त्यहंभमेत्यादीनि सर्वाण्यतीत्य इदं संसारान्मुक्ता भूत्वा विदेहमुक्तिमुखमखण्डमात्मीयं प्राप्नुव-
न्ति नान्ये श्रवणमात्रेणात्मानं कृतार्थं मन्यमाना हेत्यर्थः । अत्र मामेव ये प्रपद्यन्त इत्यस्मच्छब्देन सगुणं
वस्तु न विवक्षितं तथात्वे तदुपास्त्या गुणमय्या मायाया अतिक्रमासंभवात् नहि गुणवदुपास्त्या सत्त्वादि-
गुणातिक्रमणं भेददर्शननिवृत्तिश्च सिध्यति विपसेवयाऽमृतत्वसिद्धिर्ब्रह्मवत्त्वसेवयैवामृतत्वसिद्धि-
र्दुःसाध्या कथं सा विपसेवया सिध्येत् तद्वन्निरगुणोपास्त्या मायायास्तत्कार्यस्य निःशेषनिवृत्त्यसंभवे-
ऽनर्थक्या सगुणोपास्त्या कथं तन्निरवृत्तिः संभवेत् तत एव “यदा ह्येवैष एतस्मिन् दूरमन्तरं कुरुते
अथ तस्य भयं भवति ” इति निर्विशेषोपासिनः कचिदीपज्ज्ञेदं पश्यतो विदुषोऽपि तज्ज्ञेददर्शनस्य
संसारलक्षणं भयं श्रूयते किंतु सर्वदा भेदेकनिबन्धनां सगुणोपारित कुर्वतः, उपास्त्यनुरूपत्वात्फलसिद्धेः ।
नहुपास्तंभेदे फलाभेदेऽस्तं नहि पिबुमन्दसेवावत आग्रसेवाफलमस्ति तद्वत् । तथाच श्रुतिः “यथा-
कतुरस्मिहोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति तं यथायथोपास्ते तथैव भवति असन्नेव स भवति असद्-
होति वेदयेत् ” इत्यादिः । तथा श्रुतिश्च “ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ” इति माया खलु
ब्रह्मात्मनोऽर्पणजगसोऽहंभेददर्शनेहेतुस्तस्या एव प्रवर्धकः । अतः भेददर्शनलक्षणमयमुपास्त्यो ममाहमेनमुपास्ते

इत्यहंमपवप्रत्ययार्थभेदाभ्यर्थं द्वैतोपासनमेव कुर्वतो यदि मायानिवृत्तिः स्यात्तदा प्राचीं दिशं गच्छतः
केलासप्राप्तिः स्यात् यस्मादेवं यस्मादत्रास्मच्छन्दार्थो निर्गुणमेव परं ब्रह्म तस्यैवोपास्तिं कुर्वत एव माया-
त्यज इति सिद्धम् ॥ १३ ॥

श्री० टी०—के कर्हि त्वां जानन्तीत्यत आह—देवी हीति । देवी अलौकिकी अत्यद्भुतेत्यर्थः । गुण-
मयी सत्त्वादिगुणविकारात्मिका मम परमेश्वरस्य शक्तिर्माया दुरत्यया दुस्तरा हि प्रसिद्धमेतत् तथापि
ये मामेवेत्येवकारेणाव्यभिचारिण्या भक्त्या प्रपन्नान्ते भजन्ति ते मायामेतां दुस्तरामपि तरन्ति ततो मां
जानन्तीति भावः ॥ १३ ॥

स० टी०—अनादिसिद्धा त्रिगुणा माया या तद्गुणैर्जगत् ॥ अहं तस्या ततो मुक्तिः कथं स्यादिति
चेच्छृणु ॥ १ ॥ यथाऽयं मोहिनो लोको मायया नैव वेत्ति माम् ॥ सैषा देवी स्वयंज्योतिर्देवाश्रयतया-
नृता ॥ २ ॥ कल्पिता साक्षिप्रत्यक्षगम्या ताद्वेषया तथा ॥ गुणत्रयात्मिका घन्धेनुस्त्रिगुणरजुवत् ॥ ३ ॥
मम मायाविनः सर्वशक्तेः सर्वविदो विभोः ॥ स्वाधीनत्वेन गृष्ट्यादिनिर्वाहिकतया मता ॥ ४ ॥ मायातरण-
विक्षेपशक्तिद्वयवती जडा ॥ सर्वप्रपञ्चप्रकृतिरविद्याऽज्ञानशब्दिता ॥ ५ ॥ अशक्या तरितुं जीवैर्मत्प्राभात्कार-
मन्तरा ॥ केनोपायेन तव च साक्षात्कारो भवेन्नृणाम् ॥ ६ ॥ स वक्तव्य इतीदानीमुच्यते कृपयात्मना ॥
ये मां मायानियन्तारं भगवन्तं जगद्गुरुम् ॥ ७ ॥ समस्तफलदातारं सर्वज्ञं सर्वशक्तिकम् ॥ नित्यानन्द-
घनात्मानं भक्तानुग्रहतत्परम् ॥ ८ ॥ सर्वोपाविनिर्मुक्तं त्यक्त्वा न्यत्रोपरक्तताम् ॥ प्रपन्नान्तेऽन्तरात्मा-
नमनन्यशरणायताः ॥ ९ ॥ सदानुचिन्तयन्तो मां दिवसान्क्षपयन्ति ये ॥ ते मत्प्रेममहानन्दवार्धिमप्र-
मनस्यया ॥ १० ॥ त्यक्त्वा मायागुणान्वन्धहेतून्मायां निहृत्य च ॥ भक्तप्रसादजवाग्नेन बाधेनानितरन्ति
ताम् ॥ ११ ॥ मामेवेत्येवकारेण भगवच्छरणं विना ॥ न मायातरणोपायः कोऽप्यस्तीत्यत्र सूचितम्
॥ १२ ॥ मायां दुरत्यां तनुमनायासाद्य इच्छति ॥ स मां शरण्यं सौन्दर्यसारसर्वस्वमीश्वरम् ॥ १३ ॥
मदानुचिन्तयेद्येष्वा नान्यल्लिप्तिचिन्तयेत् ॥ इति श्रीवासुदेवस्य तात्पर्यमिदं गम्यते ॥ १४ ॥ विदा-
नन्दाकारं नवजलदशोभास्पदपदं महामायाधारं शुभगुणकलाप्रामनिलयम् ॥ शरण्यं भातानां जनिसृतिभ-
याषाणचरणं प्रपद्येष्टं कृष्णं स्मरन्मधुरवक्त्रं विदधतम् ॥ १५ ॥ १२ ॥

भा० टी०—तद्वानादिमिद्धां त्रिगुणात्मिकां देवीं मायां जीवमोहिनीं केनोपायेनातिक्रामन्तीत्यपेक्षया-
माह—देवी हीति । देवस्य ममेश्वरस्य स्वभूता त्रिगुणमयी त्रिगुणात्मिका माया प्रकृतिः ‘मायां तु प्रकृतिं
विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्’ सा प्रकृतिर्माया त्रिविकाररूपेण द्विधा ‘माया चाविद्या च स्वयमेव भवति’
इति श्रुतेः । तदुक्तम् ‘तमोरजःसत्त्वगुणा प्रकृतिर्द्विविधा मता । गत्त्वशुद्धयश्शुद्धिभ्यां मायाविद्ये च ते
मते ॥ मायाविद्यो बशीकृत्य तां स्यात्सर्वज्ञ ईश्वरः । अविद्यावशास्तदन्यस्तद्वैचित्र्यादनेकधा’ इति ।
तथाच माया प्रकृतिरविद्या मायामयी ईश्वरमधिष्ठानत्वेनाश्रित्य जीवान्मोहयति । तथाच शारीरकं भ-
व्यम्—अविद्यात्मिका हि बीजशक्तिरव्यक्तशब्दमिदं दया परमेश्वराश्रया मायामयी महानुपुमिष्यस्यां स्वस्व-
कोषरहिताः शरते संसारिणो जीवास्तदव्यक्तमिति । मोहदा चाविद्यारूपेण संसारबीजभूतेन । सा चाविद्या
जीवाभ्यां परमात्मविषया वेदान्तवेद्यं यस्तु न जानामीत्यत्र तथैवानुभवाम् । न चाविद्यायां सत्यां जीव-
परमात्मविभागः सति चैतस्मिन् जीवाश्रयापरमात्मविषयाऽविद्येतीत्येतदश्रय इति पार्थक्यं, जीवाविद्यो-
बीजादुपवदनादित्यात् । नन्वेतद्दृष्टान्तेन जीवानित्यत्वमिति चेन्न, उत्तरोत्तरजीवमिदं प्रकीर्णानां पूर्वपूर्वप्र-
निमित्तत्वाभवात् । नन्वविद्याया जीवाश्रितत्वे स्वस्य च तदाश्रितत्वे आत्माश्रय इति चेन्न, अनादित्वे-
नोत्पत्त्यभावात् । जीवस्य स्वतः प्रतीत्या तद्वलादविद्याया अपि प्रतीतिसंभवात् । तन्वैवमपि स्वस्वकन्धा-
०३

द्वारोद्गमवत् स्वाश्रिताश्रितत्वं विरुद्धमिति चेन्न, जीवाविद्ययोरमूर्तत्वेन कृष्णबद्धरवद्वरोत्तरीभावायोग्य-
त्वेनावच्छेद्यावच्छेदकत्वाश्रयणात् । अविद्यावच्छेदकोपाधिकं जीवत्वमिति जीवोऽविद्ययावच्छिद्यते सा च चैत-
न्याश्रिता वृक्षाश्रितः इयेनसंयोगः शास्त्रात्पेनेव जीवत्वेनावच्छिद्यते । नन्विदमपीतरेतराश्रयप्रत्ययमिति चेन्न,
एवंविधस्येच्छेऽन्योन्याश्रयस्यादोषात् । प्रमेयत्वावगाहिप्रमाणं निरूपकप्रमेयावच्छेदं प्रमेयं च स्वविशेषणी-
भूतप्रमाणावच्छेद्यमित्येवमादिष्ववच्छेद्यावच्छेदकत्वस्यान्योन्याश्रयतन्त्रस्य दृष्टत्वात् । जीवाविद्ययोरधिष्ठानं
तु ब्रह्म तस्यैव सर्वप्रपञ्चविवर्ताधिष्ठानत्वात् । तदुक्तम् 'अधिष्ठानं विवर्तानामाश्रयो ब्रह्म शुक्तिवत् । जीवा-
विद्यादिकानां स्यादिति सर्वमनाकुलम् ? इति । अत एव भगवताप्युक्तं दैवी क्षेपा मम मायेति । शुक्तिरेव
यथा रजतरूपेणावभासते तथा पर एवात्मा अनाद्यविद्यावच्छेदलब्धजीवभावभेदेनावभासते स एव च देहे-
न्द्रियादिभिरवच्छिद्यमानो बालैः शरीर इत्युपचर्यते । तादृशां च जीवानामविद्या न तु सर्वोपाधिविहीनस्य
परमात्मनः । नन्वस्वतन्त्रोऽन्येन कारागृहे प्रवेश्यते परमात्मा तु सर्वज्ञः सर्वशक्तिश्च कस्मादकस्मात्संसारो संप-
द्यते इति चेन्न, जीवस्यानादित्वेन शङ्काऽनवसरात् । तथाचाविद्यात्मनो जीवस्यैवाविद्याकल्पितसुखादिसंभोग उ-
पपद्यते न तु परमात्मनः शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य निर्मुक्तनिखिलाविद्यातद्भासनस्येति हि यस्मादेवानुभवसिद्धाऽक-
स्मादपलपानर्हा गुणमयी सत्त्वरजस्तमोमयी । प्रधानस्यैव मायायाः स्वातन्त्र्यनिरासार्थं दैवीत्युक्तम् । देवस्येयं
स्वभूता दैवी । कस्यदेवस्येयं च केत्यपेक्षायां मम । माया इत्युक्तम् । दुरत्यया दुःखेनात्ययोऽतिक्रमणं यस्याः सा ।
अतिक्रमणे तर्हि क उपाय इत्यपेक्षायामाह—मामिति । मामेव स्वात्मभूतमेवकारेण मायाया व्यावृत्ति-
विवक्ष्यते । ये प्रपद्यन्ते सर्वात्मना प्रपन्ना भवन्ति ते मत्प्रसादाल्लब्धबुद्धियोगा मायामेतां दुरत्ययां सर्वभूत-
मोहिनीं तरन्ति अतिक्रामन्ति संसारबन्धनान्मुच्यन्त इत्यर्थः । अत्रदमवधेय—अनादिरनिर्वाच्या भूतप्रकृति-
श्चिन्मात्रसंबन्धिनी माया तस्यां चित्प्रतिबिम्ब ईश्वरः । तस्या एवावरणविक्षेपशक्तिमदविद्याभिधानेषु पारि-
च्छिन्नान्तप्रदेशेषु चित्प्रतिबिम्बो जीव इति केचित् । “जीवेशावाभासेन करोति माया चाविद्या च स्वयमेव
भवति ” इति श्रुतिसिद्धौ मूलप्रकृतैस्त्रिगुणात्मिकायाः द्वौ रूपभेदौ रजस्तमोग्निभूतशुद्धसत्त्वप्रधाना माया
तद्भिभूतमलिनसत्त्वप्रधानाऽविद्येति मायाऽविद्याभेदं कल्पयित्वा मायाप्रतिबिम्ब ईश्वरोऽविद्याप्रतिबिम्बो
जीव इति केचिद्वर्णयन्ति । एकैव मूलप्रकृतिविक्षेपप्रधान्येन मायाशब्देनेश्वरोपाधिः आवरणप्रधान्ये-
नाविद्याऽहानशब्दिता जीवोपाधिरिति केचित् । “ कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरेश्वरः ” इति-
श्रुतिमनुसृत्याविद्यायां चित्प्रतिबिम्ब ईश्वरः अन्तःकरणे चित्प्रतिबिम्बो जीव इति केचित् । एवमुक्ते-
ष्वेतेषु जीवेश्वरयोः प्रतिबिम्बविशेषत्वपक्षेषु यद्विम्बस्थानीयं ब्रह्म तन्मुक्तप्राप्यम् । अन्ये तु जीव ईश्वरः
शुद्धा चिदिति त्रैविध्यप्रक्रियां विहाय वस्तुत एकस्यैवाकाशस्य घटाकाशजलाकाशमहाकाशमेवाकाशभेदा-
च्चातुर्विध्यमिदं कस्यैव चैतन्यस्य कूटस्थजीवब्रह्मेश्वरभेदेन चातुर्विध्यं परिकल्प्यं धीवासनोपरक्षाज्ञानो-
पाधिरेश्वरः (?) अन्तःकरणोपाधिर्जीव इति दर्शयन्ति । अन्ये तु 'विभेदजनकेऽज्ञाने नाक्षमात्यान्तिकं गते ।
आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति॥' इति स्मृत्या एकस्यैवाज्ञानस्य जीवेश्वरविभागोपाधित्वप्रतिपाद-
नाद् विभक्तप्रतिबिम्बभावेन जीवेश्वरयोर्विभागो नोभयोरपि प्रतिबिम्बभावेनोपाधिविभक्त्यमन्तरेणोभयोः प्रतिबि-
म्बत्वायोगात् । तत्रापि प्रतिबिम्बो जीवः बिम्बस्थानीय ईश्वर इति । स च प्रतिबिम्बभूतो जीव एक एवा-
विद्योपाधिक एकमेव तदज्ञानं तदज्ञानकल्पितं च सर्वं जगत्तस्य स्वप्रदर्शनवशावद्विषयं सर्वो व्यवहारः ।
बद्धमुक्तव्यवस्थापि नास्ति जीवस्यैकत्वात् । शुक्लमुक्त्यादिकमपि स्वाप्रपञ्चान्तरमुक्त्यादिकमपि कल्पित-
मिति वर्णयन्ति । परे तु रूपानुपहितप्रतिबिम्बो न युक्तः सुतरां नीरूपे । ननु नीरूपस्य गगनस्य जलस्यैव
प्रतिबिम्बानुभवाक्षीरूपस्य न प्रतिबिम्ब इति नास्ति नियम इति चेन्न, आलोकप्रतिबिम्बे गगनप्रतिबि-

म्बन्धव्यवहारस्य भ्रममात्रमूलकत्वात् । ध्वनिधर्माणामुदात्तादिस्वराणां सान्निध्याभावेण व्यञ्जकतया वर्णव्यापारो-
 पोपपस्या वर्णप्रतिबिम्बोपाधिस्वरूपनाया निष्प्रमाणकत्वेन ध्वनौ वर्णप्रतिबिम्बत्वबाधोऽप्ययुक्तस्तस्माद्वा-
 क्षुपस्यैव चाक्षुष एव प्रतिबिम्ब इति नियमस्य न कापि भङ्गोऽस्ति । चन्दनखण्डादिप्रतिबिम्बे
 चाक्षुषगुणानामेवानुमनान् तदा प्राणोऽपि सौम्याननुभवाच्च मुखादिप्रतिबिम्बेऽपि चाक्षुषगुणानामेवोपलम्भः
 ननु मुखोच्चारितशब्दस्य । ननु गुहादिषु प्रतिध्वनिरूपस्य ध्वनिप्रतिबिम्बस्योपलम्भ इति चेन्न,
 पञ्चीकरणप्रक्रियायां दुन्दुभिसमुद्भवावलम्ब्यमानाहतादिध्वनीनां पृथिव्यादिशब्दत्वेन प्रतिध्वनेरे-
 वाकाक्षगुणस्वात्तस्यान्यशब्दप्रतिबिम्बत्वाद्युपपत्तेः । न च वर्णात्मकप्रतिशब्दस्य पूर्ववर्णप्रतिबिम्बत्व-
 मिति वाच्यं, मूलध्वनिवदेव प्रतिध्वनेरपि वर्णाभिन्नव्यञ्जकत्वोपपत्तेः । तस्माद्दृष्टाकाशवदन्तःकरणाद्यव-
 च्छिन्नं चैतन्यं जीवः तदनवच्छिन्न ईश्वर इति । नचैवम् “यो विज्ञाने निष्ठः विज्ञानमन्तरो
 यमयति” इत्यादिश्रुत्या ईश्वरस्यान्तर्यामिभावेन विकारान्तरावस्थानबोधकतया विरोधः ब्रह्माण्डान्त-
 र्वर्तिततत्त्वन्तःकरणोपाधिभिस्तदन्तर्वर्तितचैतन्यस्य स्पर्शात्मना जीवभावेनावच्छेदान् तदवच्छेदरहितचै-
 तन्यात्मकस्येश्वरस्य ब्रह्माण्डान्तःसत्त्वानापत्तेः । प्रतिबिम्बपक्षे तु जलगतस्वाभात्रिकाकाशे सत्येव
 प्रतिबिम्बाकाशदर्शनादेकत्र द्विगुणीकृत्य वृत्तिरुपपद्यते इति वाच्यं, अनिशाश्रयत्वान्तःकरणसंबलितत्वाद्यु-
 पाधिकाजीवादविधाविषयत्वान्तःकरणासंबलितत्वाद्युपाधिकस्यान्तर्यामिणो भेदेनावस्थानस्योपपत्त्या श्रुति
 विरोधाभावात् । प्रतिबिम्बपक्षे तु अन्तर्यामिब्रह्मणस्यासामञ्जस्य बाह्यस्थपापाणादिवज्जलान्तर्धर्तिपापा-
 णादेर्जले प्रतिबिम्बादर्शनादुपाध्यनन्तर्गतस्यैव चैतन्यस्य प्रतिबिम्ब इत्यवस्थाङ्गीकर्तव्यत्वेन बिम्बभूत-
 स्य विकारान्तरावस्थानायोगात् । एकत्र द्विगुणीकृत्य वृत्तिरित्यपि न, षडस्माकमनाद्य इति सिद्धान्ते जीवे-
 श्वरभिन्नत्वेनाभ्युपगतस्य जीवादितत्त्वप्रपञ्चविवर्ताभिधानत्वेन सर्वगतस्य शुद्धचैतन्यस्याप्यन्तःकरणे तत्त्व-
 स्यावर्जनीयत्वेन जीवोऽन्तर्यामी शुद्धचैतन्यं चेत्येकत्र त्रिगुणीकृत्य वृत्तेरुपपदनीयत्वापत्तेः । नचावच्छे-
 दपक्षे ‘यथा स्वयं ज्योतिरान्ता विवस्वानपो भिक्षा बहुभैक्षोऽनुगच्छन् । उपाभिना क्रियते भेदरूपो देवः
 क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा’ ॥ ‘अत एव चोपमा सूर्यकादिवत्’ इति श्रुतिसूत्रविरोध इति वाच्यं, भाष्यकारैरेत-
 द्येवैत सूत्रं व्याख्याय सूर्यादिवदात्मनः प्रतिबिम्बो न युज्यते इति तदाक्षेपकत्वेन ‘अभ्युपगमहणात् न तथा-
 त्वम्’ इति सूत्रं व्याख्याय ‘ततो वृद्धिहासभाक्त्वमन्तर्भावोऽभ्यसामञ्जस्यादेवम्’ इति सूत्रेण उक्तानुपपत्त्या आ-
 त्मनः प्रतिबिम्बनमनुपपन्नमित्यङ्गीकृत्यैव श्रुतिगु सूर्यादिप्रतिबिम्बोपादानस्य तात्पर्यान्तरवर्जनपरत्वाया स-
 त्तत्त्वान् तथाच भाष्यम्—‘यत एव चायमात्मा चैतन्यस्वरूपो निर्वैदेशो वाक्मानसातीतः परप्रतिवेवोपदे-
 श्योऽत एव चास्योपाधिनिमित्तमपरमार्थिकी विज्ञेयत्तामभिप्रेत्य जलसूर्यकादिवदित्युपमा दीयते
 शास्त्रेषु ‘यथा स्वयं ज्योतिः’ इत्यादि ‘एक एव तु भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः । एकधा बहुधा चैव
 दृश्यते जलचन्द्रवत्’ इति चैवमादिषु । अत्र प्रत्यवस्थायते—न जलसूर्यकादितुल्यत्वमिदोपपद्यते तद्वदग्रह-
 णात् सूर्यादिभ्यो मूर्तेभ्यः पृथग्भूतं विप्रकृष्टदेवं मूर्तं च तज्ज्ञं गृह्यते तत्र युक्तः सूर्यादिप्रतिबिम्बोपादयो
 नत्वात्मा मूर्तो नचास्मात्पृथग्भूता विप्रकृष्टदेशाभ्योपाधयः सर्वगतत्वात् सर्वानन्यत्वाच्च, तस्माद्युक्त लक्ष्योऽयं
 दृष्टान्त इति । अत्र प्रतिविधीयते युक्त एव स्वयं दृष्टान्तो विवक्षितार्थमवाप्नुयति नहि दृष्टान्तवाच्यान्तिकयोः
 कंचित्कचिद्विषयितमं मुक्त्वा सर्वसारूप्यं केनचिद्वर्णितं शक्यते सर्वसारूप्ये हि दृष्टान्तवाच्यान्तिकभा-
 योच्छेद एव स्वात् । न चेवं स्वमनीषया जलसूर्यकादिवदृष्टान्तप्रणयनं शास्त्रप्रणीतस्य त्वस्य प्रयोजकमात्रमुपन्य-
 स्यते किं पुनरत्र विवक्षितं सारूप्यमिति तदुच्यते वृद्धिहासभावमिति । अस्मात् हि सूर्यप्रतिबिम्बं जलद्रुद्धौ कथंते
 जलद्रुद्धौ हसति जलचक्रे चकति जलभेदे भिद्यते इत्येवं जलधर्माद्युपाध्याय भवति ननु परमार्थतः सूर्यस्य

तथात्वमस्त्येवं परमार्थतोऽविकृतमेकरूपमपि सद्ब्रह्म देहाद्युपाध्यन्तर्भावाद्भजत इवोपाधिभर्मान् वृद्धिहास्यादीने-
 वमुभयोर्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः सामञ्जस्याद्विरोध इति । बृहदारण्यकभाष्येऽपि 'स एष इहानन्तामेभ्यः' इति-
 वाक्यव्याख्यानावसरे सर्वगतस्यात्मनः कः प्रवेशो नामेति विमृश्य प्रतिबिम्बनं प्रवेश इति पक्षं विप्रकृष्टदे-
 शाद्यभावेनैव दूषयित्वा देहादावात्मन उपलभ्यमानत्वं प्रवेशः नहि पाषाणादाविद्य देहादावात्मनोऽनुपलब्धि-
 रस्तीति प्रवेशपदार्थस्यान्यथोपपादनेन प्रतिबिम्बपक्षदूषणं स्थिरीकृतम् । तैत्तिरीयकभाष्येऽपि तत्सृष्ट्वा तदे-
 वानुप्राविशदितिवाक्ये प्रवेशविचारावसरे सूर्यकादिप्रतिबिम्बवत्प्रवेशः स्यादिति चेन्न, अपरिच्छिन्नत्वाद्-
 मूर्तत्वाच्च परिच्छिन्नस्य मूर्तस्यान्यस्यान्यत्र प्रसादस्वाभाविके जलादौ सूर्यकादिप्रतिबिम्बोदयः स्यात्, नत्वा-
 त्मनोऽमूर्तत्वादाकाशादिकारणस्यात्मनो व्यापकत्वात्तद्विप्रकृष्टदेशप्रतिबिम्बप्राधारवत्स्वभावाच्च प्रतिबिम्बवत्प्रवे-
 शो न युक्त इति प्रतिबिम्बभावेन प्रवेशनिराकरणं भाष्यकृद्भिः कृतम् । एवं च प्रतिबिम्बपक्षे श्रुतिसूत्रभाष्य-
 विरोधोऽवच्छेदपक्षे तु तदभाव इति । अस्मिन्पक्षे श्रुतिसूत्रभाष्यानुमहोऽन्यस्ति । तथाहि 'घटसंवृतमा-
 काशं नीयमाने यथा घटे । घटो नीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो नभोपमः' इति जीवस्य नभोपमशब्देन
 घटसंवृताकाशतुल्यत्वमभिधायिन्या श्रुत्यावच्छिन्नचैतन्यस्यैवजीवरूपत्वमुक्तम् । 'अंशो नानान्यपदेशान्' इति
 सूत्रेण 'जीव ईश्वरस्यांशो भवितुमर्हति यथाग्नेर्विस्फुलिङ्गोऽंश इवांशः नहि निरवयवस्य मुख्योऽंशः
 संभवति कस्मात्पुनर्निरवयवत्वात्स एव न भवति नानान्यपदेशान् य आत्मनि तिष्ठत्य आत्मानमन्तरो
 यमयतीतिचैवमादिको भेदानिर्देशो नासति भेदे संभवति' इति भाष्येण च जीवचैतन्यस्य घटाकाशवदन्तः-
 करणावच्छिन्नत्वरूपमंशत्वं विवक्षितम् । यद्यपि 'आभास एव च' इति सूत्रेण 'आभास एव एष जीवः परस्यात्मनो
 जलसूर्यकदिवत्प्रतिपत्तव्यः' इति तद्भाष्येण च प्रतिबिम्बपक्ष उक्त इति प्रतिभाति तथापि परमात्मनोः
 सूत्रकारभाष्यकारयोरैकत्र जीवस्य प्रतिबिम्बत्वस्वीकारोऽन्यत्र तन्निराकरणं च न संभवतीति किंचिदनु-
 रोधेन कस्मिंश्चिद्व्याख्यातव्ये प्रतिबिम्बत्वनिराकरणस्य युक्तियुक्तत्वेन आभास इति सूत्रे भाष्यकृद्भिरपि
 श्रुत्युपपत्त्या प्रतिबिम्बत्वस्यासमर्थितत्वात् तदेव सूत्रं तद्भाष्यं च—वृद्धिहासभावत्वमिति सूत्रोक्तन्यायात्
 'अतश्च यथा नैकस्मिंजलसूर्यके कम्पमाने जलसूर्यकान्तरं कम्पते एवं नैकस्मिंजीवे कर्मफलसंबन्धिनि जीवान्त-
 रस्य तत्संबन्धः' इति तदधिकरणभाष्ये प्रतिबिम्बस्य दृष्टान्तत्वेनोक्तत्वाच्च—प्रतिबिम्बसादृश्यप्रतिपादनपरं व्या-
 ण्ययेयम् । तस्मात्प्रतिबिम्बासंभवादवच्छेदपक्षे विरोधाभावात्साधकस्य सत्त्वाच्च अवच्छेद्यचैतन्यस्य प्रतिबिम्ब-
 पक्षेऽपि संमतत्वेनोभयसंप्रतिपन्नत्वेन लाघवात्तस्यैव जीवत्वकल्पनौचित्यात् सर्वगतस्य चैतन्यस्यान्तःकरणा-
 दिनावच्छेदोऽवश्यंभावीत्यावश्यत्वादवच्छेदो जीव इति । स चानेकः अन्तःकरणादीनां नानाभूतानां
 जीवोपाधित्वाभ्युपगमात्, "तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत् यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा
 व्युद्भवन्ति एवमेवास्मादात्मनः सर्व एव आत्मानो व्युद्भवन्ति" इत्यादिश्रुतेः, 'प्रतिषेधादिति
 चेन्न शरीदिन्' इत्यधिकरणे बद्धमुक्तत्वप्रतिपादकभाष्यस्य नैकस्मिन् जीवे कर्मफलसंबन्धिनि जीवान्तरस्य
 तत्संबन्ध इति आभास इति सूत्रस्य स च स्वात्मभूतानि च घटाकाशस्थानीयानविद्योपस्थापितानामरूप-
 कृतकार्यकरणसंघातानुरोधिनो जीवाख्यान्विज्ञानात्मनः प्रतीष्टे इति तदनन्यत्वमित्यधिकरणस्य जीवा-
 त्मापि पुण्यापुण्यकर्मा सुखदुःखमुक् प्रतियोगी प्रविभक्त इति जीवात्मनामुत्पत्तिप्रत्ययानुच्येते इति नास्मि-
 त्याधिकरणस्य च भाष्यस्य मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते इत्यादिश्रुतेः 'एवं जीवाश्चितो
 भावा भवभावनयोर्हिताः । ब्रह्मणः कलिताकाराण्यहोऽप्यय कोटिषः ॥ असंख्याताः पुरा जाता
 जायन्ते चापि नाद्य भो । उत्पत्तिप्यन्ति चैवात्मकुणोषा इव निर्हारात् ॥ स्ववासनावसावैश्वराशाविक-
 श्रतां गताः । दशास्वतिविचित्रासु स्वयं निर्गणिताशयाः ॥ भविष्यजातयः केचित्केचिद्भूतभवोद्भवाः ।

वर्तमानभवाः केचित्केचित्स्वभवाः गताः ॥' अभवतां विदेहमुक्तिमिति टीकाकाराः 'जीवन्मुक्ता भवन्तीह केचित्कल्याणभाजनाः । चिरमुक्ताः स्थिताः केचिन्नूनं परिणताः परे ॥' परे परमात्मनि परिणतास्तज्ज्ञातं प्राप्ता विदेहमुक्ता इति व्याख्यातारः 'केचिद्विरेण कालेन भविष्यन्मुक्तयः शिवाः । केचिद्विशन्ति चिदावाः केवलीमात्रमात्मनः ॥' केवलीभावं केवल्यमित्यादीतिहासस्य चास्मिन्पक्षे एवात्रस्य नत्वेकजीववादे । नच नानाजीववादेऽपि 'ब्रह्मैव स्वाविद्यया संसराति स्वाविद्यया मुच्यते' इत्यर्थेन बृहदारण्यकभाष्यप्रतिपादितेन विरोध इति शङ्क्यं तज्ज्ञाप्यप्रतिपादितस्य ब्रह्मैव स्वाविद्यया नानान्तःकरणभावेन परिणतया नानाजीवभावं प्राप्य संसराति स्वाविद्यया मुच्यते इत्यभिप्रायकत्वोपपत्तेः । नच जीवत्वोपाधिभूताया अविद्याया एकत्वाज्जीवैक्यसिद्धिरिति वाच्यम् 'रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव । तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाथ । इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते' इत्यादिश्रुत्याऽविद्याया नानात्वाभ्युपगमात् तदेकत्वश्रुत्यादीनां जात्यभिप्रायकत्वोपपत्तेः । अविद्याया एकत्वेऽपि 'कार्योपाधिरयं जीवः' इति श्रुत्यनुसारेणान्तःकरणानामेव जीवत्वोपाधित्वोपगमसंभवाच्च अविद्याया नानात्वपक्षे त्रिनिगमकाभावाद्नेकतन्सारक्यपटुत्वं सर्वविद्याकृतः प्रपञ्च इत्येकः । तत्तदज्ञानकृतप्रातिभासिकरजतवत्तत्तदविद्याकृतो त्रियदादिप्रपञ्चः प्रतिपुरुषं भिन्नः ऐक्यप्रत्ययस्तु शुक्तिरूप्यैक्यप्रत्ययवदित्यन्ये । जीवाश्रितादविद्यानिषयाज्ञेया परमेश्वराश्रिता मायैव प्रपञ्चकारणं जीवानामविद्यास्तु आवरणमात्रे प्रातिभासिकसृष्टौ चोपयुज्यन्ते । नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः इत्यादिबध्ने मायापदं जीवचैतन्ये संसारपटिकाविद्यापरमित्यपरे । तथाचोदाहृतश्रुत्याणुसारिभ्यः 'अशोक्यान्न्वशोचस्त्वं, 'न चैव न भविष्यामः सर्वे जयन्तः परं, कामात्मानः स्वर्गपराः भोगैश्वर्यप्रसक्तानां, कृपणाः फलेहेतवः, कर्मजं बुद्धियुक्ता हि, या निशा सर्वभूतानां, ज्ञानयोगेन सांन्यानां कर्मयोगेन योगिनां, कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जलकादयः, ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहं, एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वगपि मुमुक्षुभिः, यत्सांस्क्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते, ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः, तदुद्धृत्यस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः । गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्भूतकल्मषाः, पण्डिताः समदर्शिनाः, इहैव वैनिताः सर्गां येषां सारमे स्थितं मनः, लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमूपयः क्षीणकल्मषाः, मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेता तगन्ति ते, न मां दुष्कृतिनो मूढाः, चतुर्विधा भजन्ते मां, जगामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये । ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नं, तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः, मत्स्थानि सर्वभूतानि, महात्मानस्तु मां पार्थ देवीं प्रकृतिमाश्रिताः एवं सत्तयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते, अन्ये त्वेवमजानन्तः, यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे, निर्मानमोहा जितमद्भुतोपाः, विमूढी नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः, यतन्तो योगिज्यैर्न, नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः, त्रिविधा भवति श्रद्धा वेदिनाम्' इत्यादिभगवद्बध्नेभ्योऽपि जीवानामनेकत्वमप्यवसीयते । क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत । प्रकृति पुरुषं चैव विद्वद्यनादी उभावपि ॥ भूमेवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः, इत्यादिवचनेष्वेकत्वबन्धं तु जात्यभिप्रायम् । एवम् "अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य, बालाप्रशतभागस्थ शतधा कल्पितस्य च । भगो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कलात्" इत्यादिश्रुतिष्वपि "एको देवः सर्वभूतेषु गूढः, इत्यादिश्रुतिस्तु परमात्मैकत्वप्रतिपादिका न तु जीवैकत्वप्रतिपादिका केवलो निर्गुणश्रेत्यादिविशेषणेभ्यः । तथाच भाष्यम्—भेदस्तूपाधिनिमित्तौ मिथ्याज्ञानकल्पितौ न पारमार्थिकः "एको देवः सर्वभूतेषु गूढः" इत्यादिश्रुतिभ्यः इत्यलं प्राप्तश्चिकेच ॥ १४ ॥

१० टी०—कथं पुनर्मायामतिक्रामन्तीत्याह—दैवीति । एषा नानाविधजगदुपादानकारणत्वेन प्रकीर्यमाना एव कुण्डली दैव्यलौकिकसामर्थ्यवती यतो मम भावा महाश्रवर्तिनी मद्भोजनत्वादप्येषां पुरतया दुःखेनापि नास्तिदुःखमसक्या । तर्हि मोक्षोपायप्रयासो व्यर्थः स्वादित्याह—गामेनेति । ये मामेवेश्वरं

नान्यं प्रपद्यन्ते शरणं ब्रजन्ति त एवैतामुक्कलक्षणां मायां तरन्ति नान्ये मद्युप्रहेण मत्साम्प्रदायकारास्त्वत एव नश्यन्तीत्यर्थः (?) । अथ देवी मम मायेत्यत्र तैत्तिरीयकश्रुतिः—“देवीमहं निर्ऋतिं बन्दमानः पितेव पुत्रं दास्ये वचोभिः” इति । भाष्यम्—निर्ऋतिं राक्षसीं मायां देवीं सामर्थ्यवतीमहं बन्दमानः पुरस्कृ-
र्वाणोऽनन्तरं वचोभिरुपनिषद्विभागैर्दास्ये दासत्वेन नियोजयामि । किञ्च, पिता पुत्रमिव स्वाज्ञावश-
वर्तिनीं करोमीत्यर्थः । अथ दुरत्ययेत्यत्र ऋकशास्त्रीया श्रुतिः—“चतुष्कपर्दा युवतिः सुपेशा घृतप्रतीका
व्युनानि वस्ते । तस्यां सुपर्णा वृषणा निषेदतुर्यत्र देवा वधिरे भागधेयम् । एकः सुपर्णः स समुद्रमा-
विवेश स इदं विश्वं भुवनं विचष्टे । तं पाकेन मनसा पश्यमान्ततस्तं माता रेडि स उ रेडि मातरम् ॥”
रावणभाष्यम्—चत्वारः कपर्दा उत्कर्षा यस्याः सा चतुष्कपर्दा पूर्वोपक्रान्ता माया । अथ तानेवोत्कर्षाना-
ह—युवतिरित्यादि । युवतिः सदा तरुणी कदापि वार्धक्यं न प्राप्नोत्ययमेक उत्कर्षः । तथा सुपेशा सुतरां पेशा
पेशला कुशलाऽवटितचटनापटीयसी । तदुक्तम् ‘यथा स्वप्नमुहूर्ते स्यात्संवत्सरशतभ्रमः । तथा मायाविला-
सोऽयं जायते जाग्रति भ्रमः’ इति । अयं द्वितीय उत्कर्षः । तथा घृतप्रतीका घृतवन्मिष्टं प्रतीकमुपक्रमो
यस्याः सा परिणामे विषोपमेत्यर्थः । अयमेव तृतीय उत्कर्षः । तथा व्युनानीति व्युनानि ज्ञानानि वस्ते छादयति
तद्विपरीतस्वभावत्वात् । तर्हि चतुरुत्कर्षवती मायेवास्ति कथमीश्वरप्रसिद्धिरित्याह—तस्यामिति तस्यामुक्कलक्ष-
णायां मायायां सुपर्णा सुपर्णा शोभनपतनौ जीवेश्वरौ पक्षिणाविव वृषणौ सदसत्फलवर्षितारौ । द्विवच-
नस्य “वा लन्दसि” इत्यात्वम् । निषेदतुर्निषण्णौ स्थितौ । कुतो ज्ञातमेतद आह—यत्रेति । यत्र भागधेयमर्थप्रका-
शसामर्थ्यं द्योतयन्त्यर्थान्प्रकाशयन्ति । ते देवाश्चक्षुराद्या वधिरे धृतवन्तः । अनेन ज्ञानतिरोधानकड्यां
मायायाः सकाशादीश्वरस्य वैलक्षण्यं द्योतितम् । अथ सुपर्णाविति द्विवचनेनेश्वरस्य द्वैविध्यमापन्नं तत्प-
रिहरति—एक इति । वस्तुतः सुपर्ण एक एव स समुद्रमाविवेश समुन्दयति तिरोधत्ते एवंविधं प्रपञ्चमा-
विवेश । “तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्” इति श्रुतेः । स इदं भुवनं स्थूलप्रपञ्चरूपं विचष्टे ज्ञातवान् । तं
पाकेन परिपाकेन बुद्धिरूपेण मनसान्तितोऽभ्यन्तरतो यावदपश्यभद्राक्षं तावत्तं सुपर्णं माता माया रेडि
लिह आस्वादने विस्मये चेति विसृजति त्वजति । तथा उ इति निश्चितं सुपर्णं मातरं विसृजति । द्विव-
चनं तु तादात्म्यविषयकम् । अत एवाग्रतो वक्ष्यति “सुपर्णं विप्राः कवयो वचोभिरेकं सन्वं बहुधा
कल्पयन्ति” इत्यादि । अथ मामेव ये प्रपद्यन्त इत्येतस्मिन्नर्थे तैत्तिरीयकसंहितास्वपि—“यत्ते देवी निर्ऋ-
तिरावबन्ध दाम ग्रीवास्त्वविचर्च्यम् । इदं ते तद्विष्यान्यायुपो न मध्यादधाजीवः पितुमहि प्रमुक्तः” इति
भाष्यम्—भो परमेश्वर ते देवी तव स्त्रीत्वेनाभिमेता । “पतिश्च पत्नी वा भवताम्” इति श्रुतेः । उत्कर्-
षवती वा निर्ऋतिः राक्षसी माया ग्रीवासु मन्यासु यदिदं दाम बन्धनरज्जुमासमन्ताद्बन्ध जीवानां
बन्धनं कृतवती तत् ते इति त्वया कृत्वा द्विष्यामि दूरीकरोमि नाशयामीत्यर्थः । अस्य दुरत्यय-
त्वमाह—किंभूतं दाम, आयुपो मध्याज्जीवता पुरुषेणाविचर्च्यं विचरणशीलं विचर्च्यं तथाविधं
न भवत्यविचार्यमित्यर्थः । अथ बन्धननाशानन्तरं पितुशब्देन अन्नं पितुमज्जीवः । अन्नादिविषया-
सक्तो जीवः प्रमुक्तो भवति मुक्तदशां प्राप्नोति । नकारो निश्चयार्थः । एवमीश्वरानुसंधानेन मायाभिभवे
मोक्षोपायः सुकर एवेत्यर्थः ॥ १४ ॥

रा० टी०—ननु ब्रह्मादिदेहेन्द्रियादिदृष्टान्तेन देहादित्वहेतुना भगवान् गुणमयदेह इति भीः कथं मोहः
बाधकाभावात् । ज्ञानिनां धीर्बाधिकेति चेत् बहुतरपामरणीश्रोत्रेन तस्या एवात्मीयस्या अयथार्थत्वोप-
पत्तेः । न च तेषामेव कालान्तरे बाधधीः सेत्स्यतीति ब्राह्मणम् अनादिकालेऽप्यजातस्योत्तरत्राप्यसंभवादि-
त्यसौ यथावच्छानाभावविपरिद्विज्ञानयोगुणाभिमानिनी दुर्गेव कारणम् । देहत्वाद्यनुमात्रं तु निमित्तमात्रमिति

भावेनाह-दैवीति । सृष्ट्यादिरूपक्रीडादिगुणविशिष्टस्य देवस्येयं दैवी देवसंबन्धिनी । को देव इत्यतो दैवीत्युक्तं विवृणोति प्रमेति । मदीया ममातिप्रियेति यावत् । एषा प्रमाणप्रमिता गुणमयी सत्त्वादिगुणात्मिका गुणाभिमानिनीति यावत् । माया दुर्गा मोहिकेति शेषः । कालान्तरे तत्कृतो मोहो निवर्ततामित्यत आह दुरत्ययेति । अत्येतुमशक्या तत्कृतं मोहं कोऽपि नात्येतुं शक्नोतीत्यर्थः । अतो न कस्यापि बाधकप्रत्ययो भवतीति भावः । मम मायेत्येवपूर्वो दैवीत्युक्तिः मदीयतामात्रेण कथं दुरत्ययेत्यतः सृष्टिस्थितिलयादिगुणविशिष्टतयासिद्धमर्थमदतिप्रियत्वेन तस्या अप्यतिशयशक्तित्वादिति ज्ञापयितुम् । गुणमयीत्युक्तिस्तु गुणाभिमानित्वात्तन्मोहोनेवविधं मोहं जनयतीति सूचयितुमिति ज्ञेयम् । ननु यदि न केवलमनुमानं किंतु भगवतोद्वलिता माया मोहहेतुस्ताहिं न कथंचिद्वेतुं शक्येति कस्यापि ज्ञानं न स्यादित्यत आह-मामिति । एवमहोऽत्र भगवत्प्रतिपत्तावित्यंभावसूचकः । अन्यत्परित्यज्य गुर्वादिबन्धनादिकमपि भगवत्प्रत्ययैव कुर्वन्ते मां ये प्रपद्यन्ते शरणं प्राप्नुवन्ति ते एतां मायां मायाकृतमोहं तरन्ति अतिक्रमन्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥

न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः ॥

माययाऽपहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥ १५ ॥

त० टी०-यद्येवं तर्हि सर्वेऽपि शास्त्राचार्यद्वारेण सर्वानर्थहेतोर्मायायास्तारकं भवन्तमेव निश्चित्य किं न प्रपद्यन्ते इत्यपेक्षायां दुष्कृतयोगादित्याह-न मामिति । दुष्कृतिनोऽनादिपापसंचयवत्त्वान्मां न प्रपद्यन्ते ईश्वरेश्वरं ज्ञात्वा सर्वात्मना न भजन्ते । ते च दुष्कृततारतम्याच्चतुर्विधाः मूढा नराधमा माययाऽपहृतज्ञानाः आसुरं भावमाश्रिता इति । नत्र शास्त्रप्रतिपादितमपि भगवत्तत्त्वं बुद्धिमान्वाज्ज्ञातुमर्हाः प्राकृतेभ्येव देहेन्द्रियेषु रता मूढाः ये च शास्त्रप्रतिपादितं भगवत्तत्त्वं श्रोतुं ज्ञातुं बुद्धिमन्तोऽपि मदाश्रयणेऽश्रधानाः प्राकृतविषयासक्तास्ते नराधमाः सम्यक्शास्त्रनिर्णीतमपि मत्स्वरूपगुणैर्व्यविषयं ज्ञानं दुष्कृतबाहुल्यान्मग्न्यसंभावनाविपरीतभावनाजनिता तद्विपरीतार्थप्रतिपादकयुक्तिरूपा कपटपर्याया माया, तयाऽपहृतं नाशितं ज्ञानं येषां ते माययाऽपहृतज्ञानाः । ये चानादितो मद्विमुखा मत्स्वरूपगुणैर्व्यविषयं मुग्धतरमपि ज्ञानं नाङ्गीकुर्वन्ति प्रत्युत मां पद्मक्ताश्च बुद्धिपूर्वकं टिगन्ति ते आसुरं भावमाश्रिताः त एते उत्तरोत्तरं पापबहुल्याः ॥ १५ ॥

म० टी०-यद्येवं तर्हि किमिति निविलानर्थमूलमायोन्मूलनाय भवन्तं वामुदेवं भगवन्तमेवं सर्वे न प्रपद्यन्ते इत्याशङ्क्य चिरसंवितदुरितप्रतिबन्धान्न प्रपद्यन्ते इत्याह भगवान्-न मामिति । दुष्कृतिनः दुष्कृतेन पापेन सह नित्ययोगिनः अत एव नरेषु मयेऽयमा इह साधुभिर्गर्हणीयाः परत्र चानर्थसहस्रभाजः कुतोऽदुष्कृतमनर्थहेतुमेव सदा कुर्वन्ति यतो मूढाः द्दमर्थेनाधर्ममिदमनर्थसाधनमिति विवेकशून्याः सति प्रमाणे कुतो न विविचन्ति यतो माययाऽपहृतज्ञानाः शरीरेन्द्रियसंघाततादात्म्यभ्रान्तिरूपेण परिणतया मायया पूर्वोक्तयाऽपहृतं प्रतिबद्धं ज्ञानं विवेकसामर्थ्यं येषां ते तथा । अत एव ते 'दम्भो दूर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पादप्यमेव च' इत्यादिनाम्रे वक्ष्यमाणमासुरं भावं हिंसानृतादिस्वभावमाश्रिता मत्प्रतिपत्त्ययोग्याः सन्तो न मां सर्वेश्वरं प्रपद्यन्ते न भजन्ते अहो दीर्घार्थं तेषामित्यभिप्रायः ॥ १५ ॥

श्र० टी०-ननु त्वदुपास्त्या सर्वानर्थकरां मायां यदि तरन्ति तर्हि मीमांसकतार्किकादयो महापण्डिताः सर्वे कस्मात्त्वां नोपासत इत्याकाङ्क्षायामाह-न मामिति । जित्तं इति कर्म दुष्टं जननमरणादिदुःखप्रदं कामलक्षणं कर्म एषामस्ति ते दुष्कृतिनो मीमांसकाः पण्डिता अप्यपहृतज्ञानाः मायया कामादिरूपिणापहृतं विरोधाविविधं ज्ञानं सवसद्विवेकलक्षणं येषां ते अपहृतज्ञानास्तैः एवासुरं भावमिदमयं माया लब्धमित्युक्तप्रकारमेवाश्रिताः सन्तो वेदान्तानां कर्तृत्वावकतया 'आज्ञावस्य क्रियार्थत्वात्' इतिन्यायेन कर्मक्षेप-

त्वमेवाभ्युपगम्याविद्यासेन तद्विचारमेव न कुर्वन्ति कुलस्तेषां भज्जानं तदक्षत्वे कृतो मदुपास्तिप्रसक्तित्व
एव मां न प्रपद्यन्ते । तार्किका वैशेषिकाश्च पण्डिता अपि माययापहृतज्ञानास्तत्र एव मूढाः सन्तो जगदु-
पादानमणव एवेति मामुपसर्जनं कृत्वा स्वस्वामिमत्तपदार्थज्ञानादेव मुक्तिरित्यभिमानेन तद्विचारज्ञानशून्या
भूत्वा मां न प्रपद्यन्ते । अन्ये चार्वाकजैनबौद्धादयो नराधमा अपि न मां प्रपद्यन्त एवेत्यर्थः ॥ १५ ॥

श्री० टी०—किमिति तर्हि सर्वे त्वामेव न भजन्ति तत्राह—न मामिति । नरेषु येऽधमास्ते मां न
प्रपद्यन्ते न भजन्ति । अधमत्वे हेतुः—मूढाः विवेकशून्याः । तत्कुतः दुष्कृतिनः पापशीलाः अतो मायया-
पहृतं निरस्तं शास्त्राचार्योपदेशाभ्यां जातमपि ज्ञानं येषां ते तथा अत एव 'दम्भो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः
पापंयमेव च' इत्यादिना वक्ष्यमाणमासुरं भावं स्वभावं प्राप्ताः सन्तो न मां भजन्ति ॥ १५ ॥

स० टी०—मायासागरमुत्तर्तुं श्रीहरेश्चरणाम्बुजम् ॥ पोतभूतं शरण्यं ये श्रितास्ते मोक्षभागिनः ॥ १ ॥
साधनं कर्मयोगादि हरिभक्तिमपेक्ष्य तत् ॥ मुक्तेः कृष्णाङ्गिभक्तिस्तु निरपेक्षैकसाधनम् ॥ २ ॥ हरिभक्ति
विना यद्यत्साधनं दुष्करं नृभिः ॥ क्रियते तद्व्या तस्माद्धरिं सर्वात्मना श्रयेत् ॥ ३ ॥ महापुण्यफलं कृष्ण-
भक्तौ विश्वास आदरात् ॥ तद्विहीनास्तु निन्द्यन्ते पापिनो हरिणा स्वयम् ॥ ४ ॥ मत्स्वरूपापरिज्ञानान्मू-
ढाः स्युर्भोगलम्पटाः ॥ ततः पापसमाचारे प्रवृत्ताः स्युर्नराधमाः ॥ ५ ॥ ततो मायापहृतज्ञानाः शास्त्रेऽप्य-
नधिकारिणः ॥ ततस्ते ह्यासुरं भावं प्राप्ताः पश्चादिभिः समाः ॥ ६ ॥ मामीश्वरं सखायं स्वं पापोपहितबु-
द्धयः ॥ शरण्यं न प्रपद्यन्ते देहाद्यध्यासमाश्रिताः ॥ ७ ॥ नरोऽधिकारिणः कृष्णचरणाम्बुजसेवने ॥ तद्वि-
हीना नराकाराः पशुभ्योऽप्यधमाः शठाः ॥ ८ ॥ मायया छादितं ज्ञानं येषां विषयरागिणाम् ॥ हिंसादि-
भावनाक्रान्ता गोविन्दं नाश्रयन्ति ते ॥ ९ ॥ १५ ॥

भा० टी०—यदि त्वां प्रपन्ना एतां मायां तरन्ति तर्हि कस्मात्त्वामेव परमेश्वरं सर्वे न प्रपद्यन्त इत्या-
काङ्क्षायामाह—नेति । दुष्कृतिनः पापकारिणोऽत एव विमूढाः संमोहं प्राप्ताः अत एव नराणां स्वधर्मपराणां
मध्येऽधमा निष्कृष्टाः यतो माययापहृतं मुषितं विवेकज्ञानं येषां ते आसुरं भावं हिंसानृतादिलक्षणमाश्रिता
मां परमेश्वरं न प्रतिपद्यन्ते ॥ १५ ॥

प० टी०—अथ मदप्राप्तिनिमित्तं मायैवेत्याह—न मामिति । नरेषु येऽधमास्ते मां न प्रपद्यन्ते न
भजन्ति । तत्र हेतुः मूढा विवेकशून्याः, तत्कुतो दुष्कृतिनः पापशीला अतो माययापहृतज्ञानाः सन्त
आसुरं भावमाश्रिताः सन्ति शास्त्राचार्योपदेशतः प्राप्तज्ञाना अपि तदावरकीभूतमायातो दम्भदर्पोभिमान-
पापव्याधिमनिवेशवन्तो मां न भजन्तीत्यर्थः । बहुकम्—'दुःसंकल्पविकल्पकूलयुगला धैर्यद्रुमोन्मूलिनी कल्लो-
लैरभिमानमत्सरमुखैः पद्भिः परीतोर्मिका । आवर्तैर्ममतादिभिः परिवृता दुःखैकधारान्विता पूर्णा मोहपय-
स्विनीव निभृतं चेतःस्थितिर्मायिनाम् ॥ १५ ॥

रा० टी०—ननु यदि त्वत्प्रतिपत्तिर्मायातरणोपायस्तर्हि त्वां प्रपद्य सर्वे किमिति मायां नात्याथान्नित्यत
आह—न मामिति । दुष्कृतिनः पापशीलाः अत एव मूढाः विवेकहीनाः अत एव नराधमाः मायया हरी-
कृष्ण स्वभावेन च अभिभूताभिज्ञानयाध्यासमाश्रिताः अत एव मूढाः मिथ्याज्ञानिनः अत एवासुरं भावमा-
सुरमाश्रिताः अतो मां न प्रपद्यन्ते इति । अमुष्मिन्त्रयेषु रता अमुरास्वदीयं भावमाश्रिता इत्यर्थः ॥ १५ ॥

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ॥

आतो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥ १६ ॥

त० टी०—ये तु पुण्यकर्माणस्ते श्रद्धाभीतियुक्ता मां भजन्त इत्याह—चतुर्विधा इति । सुकृ-

तिमः पूर्वजन्मसुकृतसंचयो विद्यते येषु ते जना मां भजन्ते तेऽपि सुकृततारतम्याच्चतुर्विधाः हे अर्जुन आर्तादयस्त्रयः सकामा अन्यो निष्काम एकान्ती । तत्र शत्रुव्याध्याद्यापदा ग्रस्त आर्तः । स यदि पूर्व कृतपुण्यश्चेत्तर्हि तदार्तिनिष्ठसिद्धिच्छन्मां भजते अन्यथा दुर्गारुद्रविनायकभैरवादीन्भजते । आर्तो यथा जरासंधकाराद्युद्दिगृहीतो राजसमूहः गूतसभायां वस्त्राकर्षणे द्रौपदी, ग्राहगृहीतो गजेन्द्रश्च वृकासुरात्पलायमानो रुद्रश्च । जिज्ञासुस्तत्त्वज्ञानार्थी मुमुक्षुः, यथा विदेहरहगणयदुमुचुकुन्दादिः । अर्थार्थी भोगैश्वर्यविशिष्टपदभ्रष्टस्तल्लिप्सुर्मां भजते, यथेन्द्रो ध्रुवः सुग्रीवो विभीषणश्च । एते त्रयोऽपि स्वाभीष्टं प्राप्य मद्भजनात्क्रमेण मायां तरन्ति । ज्ञानी च सम्यक्किंणीतात्मपरमात्मतत्त्वविवेकज्ञः स च निष्काम एव तीर्णमायः सन् मायेव परमप्राप्य जानन् भजते यथा सनकादिनारदशुकप्रह्लादभीष्मोद्धवादिः ॥ १६ ॥

म० टी०—ये त्वासुरभावरहिताः पुण्यकर्माणो विवेकिनस्ते पुण्यकर्मतारतम्येन चतुर्विधाः सन्तो मां भजन्ते क्रमेण च कामनाराहित्येन मत्प्रसादान्मायां तरन्तीत्याह—चतुर्विधेति । ये सुकृतिनः पूर्वजन्मसुकृतपुण्यसंचया जनाः सफलजन्मानस्त एव नान्ये ते मां भजन्ते सेवन्ते । हे अर्जुन ते च त्रयः सकामा एकोऽकाम इत्येवं चतुर्विधाः । के ते इत्यत आह—आर्तः आर्त्या शत्रुव्याध्याद्यापदा ग्रस्तस्तल्लिप्सुसिद्धिच्छन् यथा मल्लभङ्गेन कुपित इन्द्रे वर्पति ब्रजवासी जनः, यथा वा जरासंधकारागारवर्ती राजनिचयः, गूतसभायां वस्त्राकर्षणे द्रौपदी च, ग्राहग्रस्तो गजेन्द्रश्च । जिज्ञासुग्राहज्ञानार्थी मुमुक्षुः यथा मुचुकुन्दा, यथा वा मेघिलो जमेकः, भूतदेवश्च, निवृत्ते मौसले यथा चोद्धवः । अर्थार्थी इह वा परत्र वा यत्प्रेमोपकरणं तल्लिप्सुः तत्रैव यथा सुग्रीवो विभीषणश्च यथा चोपमन्युः परत्र यथा ध्रुवः । एते त्रयोऽपि भगवद्भजनेन मायां तरन्ति । तत्र जिज्ञासुर्ज्ञानोत्पत्त्या साक्षादेव मायां तरति आर्तोऽर्थार्थी च जिज्ञासुत्वं प्राप्येति विशेषः । आर्तस्यार्थार्थिनश्च जिज्ञासुत्वसंभवाज्जिज्ञासोऽर्थार्थत्वज्ञानोपकरणार्थित्वसंभवाद्युभयोर्मध्ये जिज्ञासुकृष्टिः । तदेते त्रयः सकामा व्याख्याताः । निष्कामश्चतुर्थ इदानीमुच्यते । ज्ञानी च ज्ञानं भगवत्तत्त्वसाक्षात्कारस्तेन नित्ययुक्तो ज्ञानो तीर्णमायो निवृत्तसर्वकामः चकारो यस्य कस्यापि निष्कामप्रेमभक्तस्य ज्ञानिन्यन्तर्भावार्थः । हे भरत-धर्म स्वमपि जिज्ञासुर्वा ज्ञानी वेति कृतमोऽहं भक्त इति सा शङ्किता इत्यर्थः । तत्र निष्कामभक्तो ज्ञानी यथा समकादिवर्था नारदो यथा प्रह्लादो यथा पृथुर्यथा वा शुकः । निष्कामः शुद्धप्रेमभक्तो यथा गोपिकादिवर्था वाऽनुराधुषिष्ठिरादिः । केर्माशुपायादयस्तु भयादेवाथ संततभगवन्निन्तापरा अपि न भक्ताः भगवद्वनुरक्तैरभावान् । भगवद्वनुरक्तिरूपायास्तु भक्तेः स्वरूपं साधनं भेदात्तथा भक्तानामपि भगवद्वक्तिरसायनेऽस्माभिः सविशेषं प्रपञ्चिता इतीहोपरम्यते ॥ १६ ॥

शं० टी०—ननु महापण्डितानामप्येवंविधस्त्वे के पुनस्त्वां प्रपद्यन्ते इत्याकाङ्क्षायां ये शुद्धात्मानः शाखतो गुरुतश्च मत्तत्त्वं श्रुत्वा मामेव सर्वेश्वरं सर्वार्थं जानन्ति ते सा प्रपद्यन्ते । तथापि तेषां मद्भजनपराणां भेदोऽस्तीत्याह—चतुर्विधेति । इह जन्ममि जन्मान्तरेष्वनेकेषु च स्वकर्मणा तमभ्यर्थ्य सिद्धिं विन्दति मानव इत्यादिशास्त्रेण तदर्थज्ञेन च गुरुणा शिक्षिताः सन्तः ईश्वरार्पणपुत्राणां सुपु मन्त्रतन्त्राण्येवं यथाऽनुष्ठितानि कृतानि श्रौतस्मार्तदीनि कर्माणि येषां सन्ति ते सुप्रवृत्ताः सत्कर्मास्तु ज्ञानपरा विवेकिनो ये ते आर्ताभिभेदेन चतुर्विधाश्चतुष्पकारा भूत्वा मां भजन्ते । तत्कारमेवाह—आर्त इत्यादिना । आर्त आध्यात्मिकापुत्रद्वयेण निष्पीडितस्तदुपद्रवनिवृत्त्यै, नित्यानित्यपदार्थविवेकेनात्मतत्त्वं ज्ञानमिच्छन् जिज्ञासुर्मत्प्रसादसिद्धयै, ऐहिकामुष्मिकमुख्यतत्साधनकाम्यर्थार्थी कामसिद्धयै, ज्ञानी ब्रह्मविदुः परमात्मज्ञानप्राप्त्यर्थं सिद्धयै, एवं चतुर्विधा जना भजन्ते मां सगुणमीश्वराख्यमातादयस्त्रयोऽपि ज्ञानी न निर्गुणं परं ब्रह्माख्यं मां भजतीदमेवाहमिति स्वात्मनानुसंधन इति ज्ञातव्यं ज्ञानीतिविशेषणसामर्थ्यात् ॥ १६ ॥

श्री० टी०—सुकृतिस्तु मां भजन्ति, ते च सुकृततारतम्येन चतुर्विधा इत्याह—चतुर्विधा इति । पूर्वजन्मसु ये कृतपुण्या जनास्ते मां भजन्ति । ते तु चतुर्विधाः आर्तो रोगाद्यभिभूतः, स यदि पूर्वं कृतपुण्यस्तर्हि मां भजति अन्यथा क्षुद्रदेवताभजनेन संसरति । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । जिज्ञासुरात्मज्ञानेच्छुः । अर्थार्थी अत्र वा परत्र वा भोगसाधनभूतार्थलिप्सुः । ज्ञानी च आत्मवित् ॥ १६ ॥

स० टी०—ये जनाः पुण्यकर्माणो मां परात्मानमीश्वरम् ॥ भजन्ते ते महात्मानः सन्ति लोके चतुर्विधाः ॥ १ ॥ आर्तो व्याध्यादिना प्रस्तस्तन्निवृत्तीच्छया सुधीः ॥ ग्राहप्रस्तो यथा हस्ती यथा च ह्रस्वपात्मजा ॥ २ ॥ जिज्ञासुरात्मज्ञानार्थी जनकश्चोद्धवो यथा ॥ परत्र वेह भोगार्थमर्थार्थी साधनेप्सुकः ॥ ३ ॥ विर्गपणश्च सुधीवो यथामुत्र ध्रुवो यथा ॥ सकामाश्च त्रयोऽप्येते भगवद्भजनेन च ॥ ४ ॥ तरन्ति मार्गं तत्रापि जिज्ञासुज्ञानलाभतः ॥ द्वौ तु जिज्ञासुता प्राप्य ज्ञानेनेमां तरन्त्यमी ॥ ५ ॥ आर्तस्यार्थार्थिनश्चापि जिज्ञासुत्वस्य संभवात् ॥ जिज्ञासोरपि बोधोपकरणार्थार्थिता भवेत् ॥ ६ ॥ अवस्तयोर्द्वयोर्भध्ये जिज्ञासुर्हरिणेरितः ॥ निष्कामो भजते ज्ञानी विष्णुतत्त्वावबोधवान् ॥ ७ ॥ तीर्णमाद्यो यथा व्याससनकादिरुदारधीः ॥ यो ना केवलनिष्कामो यथाऽकूरो युधिष्ठिरः ॥ ८ ॥ १६ ॥

भा० टी०—के 'पुनस्त्वं प्रतिपद्यन्ते' इत्यपेक्षायामाह—चतुर्विधा इति । सुकृतिनः पुण्यकर्माणो जना नरोत्तमा मां भजन्ति । ते च पुण्यतारतम्येन चतुर्विधाः—आर्तो रोगादिजनितपीडापरिगृहीतः, जिज्ञासुः भगवत्तत्त्वं ज्ञातुमिच्छुः, अर्थार्थी धनादिकामः, ज्ञानी विष्णुतत्त्ववित्, चकाराज्ज्ञानिनो निष्कामत्वं सूचयति । अर्जुनेतिसंक्षेपयन् सुकृतकर्मणा स्वच्छतामापन्नस्यैव मद्भजनभाजनतेति ध्वनयति । सुकृतं च स्ववर्णाश्रमाविरोधि स्वकुलपरंपरागतम् । तथाच मद्भजनाधिकारकारकं क्षत्रियस्य विहितं स्वकुलपरंपरागतं शुद्धं कर्तुमर्हतीति द्योतयन्नाह—भरतर्षभेति ॥ १६ ॥

प० टी०—अथ भजनसुकृततारतम्येन चतुर्विध्यमाह—चतुर्विधा इति । पूर्वजन्मनि कृतसुकृतसमूहाः सुकृतिनो मां भजन्ति । तदुक्तम्—'अनेकजन्मसाहस्रैस्तपोदानसमाधिभिः । नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायते' इति । अथोद्दिष्टं चतुर्विध्यमाह—आर्तेति । तत्रार्तो रोगाद्यभिभूतः स यदि पूर्वकृतपुण्यपुण्यस्तदा मां भजत्यन्यथा क्षुद्रदेवोपासनेन संसरति । ननु भगवतो मोक्षैकदातृत्वप्रसिद्ध्या क्षुद्रफलार्थं भजनमसंभावितमिति चेन्न, ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहमिति प्रतिज्ञातत्वात् । श्रुतिरिति—'यदि क्षतायुर्थं वा परेतो यदि मृत्योरन्तिकं नात एव । तमाहरामि निऋतेरुपस्थाद्दर्शार्थमेनं शतशारदाय' इति । भाष्यम्—भूतायुरपमृत्युमान् गजेन्द्रादिः, परेत इहलोकाल्लोकान्तरं नीतः स्वबन्धादिः, मृत्योरन्तिकं नमसमीपं नीतो गुरुबालकादिः, एवकारेण बुद्धिपूर्वकं नीतो न प्रमादेन तं प्राणिनं निऋतेरुपस्थाद् यमसमीपतोऽप्याहरामि गुरुबालकबद्धलात्कारेणानयामि । अथ स पुनरपि मरिष्यति चेन्न—त्याह—एनं मृत्योर्गोचितं पुरुषं शतशारदाय शतवर्षपर्यन्तं जीवनाय यद्वा शतशब्दोऽनन्तसंख्यावाची । अमृतत्वायास्पर्शमभयकरणं स्पृशामि । तथा जिज्ञासुरात्मज्ञानेप्सुस्तथार्थार्थी अर्थमिहामुत्रफलभोगमर्थयते स तथा तथा ज्ञान्यात्मवित् । नन्वात्मविद्ः कृतकृत्यतया पुनर्भजनं कृत इति चेन्न, यत्प्रसादादात्मज्ञत्वोपकारः स कथं कृतज्ञेन विस्मर्यते । तदुक्तम्—'विस्मर्यते कृतविदा कथमार्तबन्धो' इत्यादि ॥ १६ ॥

रा० टी०—सुकृतिनो मां भजन्तः प्रपद्यन्ते तत्राप्यस्ति तारतम्यमित्याह—चतुर्विधा इति । ये सुकृतिनः पूर्वजन्मकृतपुण्यवन्तो जनाः मां भजन्ते सेवन्ते च । ते चतुर्विधाः आर्तः रोगाद्युपद्रुतः, जिज्ञासुः आत्मज्ञानेच्छुः, अर्थार्थी धनेच्छवान्, ज्ञानी चात्मतत्त्वविद्येति । इतिशब्दोऽत्र ध्येयः । द्विः संशोधनमादरार्थम् ॥ १६ ॥

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ॥

प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥ १७ ॥

त० टी०—तेषां मध्ये ज्ञानी श्रेष्ठ इत्याह—तेषामिति । तेषां चतुर्विधानां मध्ये ज्ञानी तत्त्वज्ञान-
वान्विशिष्यते सर्वोत्कृष्टो भवतीत्यर्थः । कुतः यतो नित्ययुक्तः मयि भगवति सदाऽविच्छेदेनावेशि-
तचेताः । किंच यथा सकामः पुरुषः स्त्रीपुत्राद्यात्मीयवर्गे नित्यावेशितमना अपि राजाद्यन्यं भजते
न तथार्थं केचिदन्यं भजते किंतु एकभक्तिरिति देवान्तरसाधनान्तरफलान्तरसंबन्धान्तरनिरासेन सर्वदे-
वसाधनफलसंबन्धरूपे एकस्मिन् समाभ्यधिकशून्ये भगवति चिदानन्दयने मय्येव मद्विषयिकैव
भक्तिरर्चनतन्दनकीर्तनध्यानादिभजनं यस्य सः ‘भजनं भक्तिरित्युक्तं वाक्कुनःकायकर्मभिः । भज इत्येष
वै धातुः सेवायां परिकीर्तितः ॥ तस्मात्सेवा बुधैः प्रोक्ता भक्तिशब्देन भूयसी’ इति स्मृतेः । हि
यस्माज्ज्ञानिनोऽहमत्यर्थं प्रियः अनवधिकप्रीतिविषयः । तथैवोक्तं विष्णुपुराणे प्रह्लादेन ‘या प्रीतिरवि-
वेकानां विषयेष्वनपायिनी । त्वामनुस्मरतः सां मे हृदयावापसर्पतु’ । श्रीपराशरोऽप्याह—‘स त्वास्-
क्तमतिः कृष्णे दृश्यमानो महोरगैः । न विवेदात्मनो गात्रं तस्मृत्याह्लादसंस्थितः’ इति । स च ज्ञानी
तथैव ममाप्यतिप्रियः । “यथा न्वं सह पुत्रैश्च यथा स्त्रो गर्भैः सह । यथा श्रियाभियुक्तोऽहं तथा भक्तो
मम प्रियः” इति श्रुतेः ‘नास्य भक्तात्प्रियतरो लोके कश्चन विद्यते’ इति मोक्षधर्म नारायणवचनाच्च १७॥

म० टी०—(ननु न मां दृष्टुमिच्छन्तः मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमा इत्यनेन तद्विलक्षणः सुकृतिनो मां भजन्त-
इत्यर्थात्प्राप्तेऽपि तेषां चतुर्विध्यं चतुर्विधा भजन्ते मामित्यनेन दर्शितम् । ततस्ते सर्वे सुकृतिन एव निर्विशे-
षादिति चेत्तत्राह—) चतुर्विधानामपि सुकृतिनो नित्ययुक्ताधिक्येन निष्कामतया प्रेमाधिक्यात् ज्ञानी
विशिष्यते इत्याह—तेषामिति । चतुर्विधानां तेषां मध्ये ज्ञानी तत्त्वज्ञानवान्विशिष्यते सर्वतो-
ऽतिरिच्यते सर्वोत्कृष्ट इत्यर्थः । यतो नित्ययुक्तः भगवति प्रत्यगभिन्ने सदासमाहितचेताः विशेषकाभावात् अत-
एवैकभक्तिः एकस्मिन्भगवत्येव भक्तिरनुरक्तियस्य स तथा तस्यानुरक्तिविषयान्तगाभावात् । हि यस्मान्
प्रियो निरुपाधिप्रेमास्पदमत्यर्थमत्यन्तातिशयेन ज्ञानिनोऽहं प्रत्यगभिन्न परमात्मा च तस्मादित्यर्थं स मम
परमेश्वरस्य प्रियः आत्मा प्रियोऽतिशयेन भवतीति श्रुतिश्रुतयोः प्रसिद्धमेवेत्यर्थः ॥ १७ ॥

शं० टी०—नन्वत्र परोक्षज्ञानी विवक्षित इति चेन्न, परोक्षज्ञानिन एकभक्तिर्विशिष्यत इति ज्ञानी त्वात्मैव
मे मतमित्येकभक्तिस्त्वरपरमात्माभिन्नत्वप्रतिपादनायोगात् । किं ब्रह्मविदपि तत्प्रसादातिशयसिद्धये मगुण-
मीश्वरमेवोपास्त इति चेन्न, अयथार्थस्वरूपं भजतो भक्त्यणम्यापेक्षया स्वस्य यथाभूतस्वरूपानुसंधानप-
रे ब्रह्मविद्येव परमेश्वरस्य समग्रानुग्रहकरणसंभवान् पितुः पुत्रेभ्यः सर्वेभ्योऽपयोजकेभ्यो विद्याधिनयशील-
वित्तार्जनक्रीतिप्रतिष्ठावति सत्पुत्र एव प्रीत्यतिशयकरणादर्शनात्तद्वत् “अमित्येवं श्यायथ आत्मानं स्वस्ति वः
पाराय तमसः परस्तान्” इति ब्रह्मविदां ध्येयवस्तुनो मायासत्कार्यलेशसंबन्धशून्यत्वश्रवणाच्च । “अथ यो-
ऽन्यां देवतामुपास्ते” इतिस्वभिन्नत्वेन देवान्तररोपासिनः पशुतुल्यत्वश्रवणाच्च जीवेशावाभासेन करोनीतीश्वर-
स्यापि मायाभासत्वश्रवणात्तत्रासत्त्वबुद्ध्या तद्विलक्षण एव सच्चिदानन्दैकरसे परे ब्रह्मण्येव सदा तदात्मना
विष्टवस्तुत्वान्दाम्तरसपायिनो ब्रह्मविदः सगुणे कृष्यसंभवात् सविशेषोपासनानुपपत्तेः । ब्रह्मविद उपासन-
मेवानुपपन्नमिति चेन्न, “तमेव धीरो विज्ञाय” इति ब्रह्मविद एव ज्ञानस्याप्रतिषेद्धत्वमिदं प्रकटकरणश्रवणात् ।
प्रज्ञाकरणं नाम सर्वत्र ब्रह्मदर्शनमेव । यत एवं ततो निर्विशेषमेव परं ब्रह्म ब्रह्मविद उपास्यमिति सिद्धौ
निर्विशेषपरत्वादेव महात्मानं ब्रह्मविदमार्तादिभ्यः सविशेषपरेभ्यो विशेषयति ब्रह्मविद्विशेषणैः—तेषां ज्ञा-

नीति । नित्ययुक्तः नित्यं क्रियान्तरामवकाशं यथा तथा युक्तः सर्वदा ब्रह्मण्येव समाहितचित्त इत्यर्थः । यद्वा नित्ये मायातत्कार्यसंबन्धशून्यत्वादविक्रियेऽक्षरे परमात्मन्येव युक्तो न त्वनित्यपरः सर्वत्र ब्रह्मैव पश्यति न त्वन्यदित्यर्थः । द्रष्टा दृश्यमितिभेदे इदमाह—एकभक्तिरिति । स्वविपर्ययीभूतवस्त्वाकारं भजतीति भक्तिरन्तःकरणवृत्तिः एका अहमिदमितिद्वैविध्यनिर्मुक्ता स्वस्य च ब्रह्मणश्चोभयोरैकत्वावगाहिन्यखण्डाकारा भक्तिर्वृत्तिर्यस्य स एकभक्तिः जगद्ब्रह्मणोरात्मब्रह्मणोश्चाभेददर्शननिष्ठ इत्यर्थः । तत एव ज्ञानिनो निर्विशेषः परमात्माहमेवात्मत्वादानन्दरूपत्वाच्चात्यर्थं प्रियः प्रेष्ठो न त्वन्यः “तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मादन्तरतरं यद्यमात्मा” इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धिप्रकाशनार्थो हिशब्दः । तथा मम च जगदीश्वरस्यापि स ज्ञान्येव प्रियः प्रेष्ठ उक्तलक्षणत्वात् । यत एवं ततस्तेषामिति पञ्चम्यर्थे पृष्ठी तेभ्यः सविशेषपरेभ्य आतादिभ्यो ज्ञानी नित्ययुक्तादिविशेषणैर्विशिष्यते श्रेष्ठो भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

श्री० टी०—एतेषां मध्ये ज्ञानी श्रेष्ठ इत्याह—तेषामिति । तेषां मध्ये ज्ञानी विशिष्टः । तत्र हेतवः—नित्ययुक्तः सदा मन्निष्ठ एकस्मिन्मध्येव भक्तिर्यस्य सः ज्ञानिनो देहाद्यभिमानाभावेन चित्तविक्षेपाभावान्नित्ययुक्तत्वमेकान्तभक्तित्वं च संभवति नान्यस्य अत एव हि तस्याहमत्यन्तं प्रियः स च मम तस्मादेतैर्नित्ययुक्तत्वादभिश्चतुर्भिर्हेतुभिः स उत्तम इत्यर्थः ॥ १७ ॥

स० टी०—तेषां चतुर्विधानां च मध्ये तत्त्वविदुत्तमः ॥ निवृत्तासर्वकामत्वात्सुकृताधिक्यहेतुना ॥ १ ॥ प्रेमाधिक्यात्स चोत्कृष्टः सर्वतः संमतो मम ॥ यतो भगवति प्रत्यगभिन्ने भ्रान्तिहानतः ॥ २ ॥ समाहितमना नित्यं विशेषाभावतो दुःखः ॥ एकस्मिन्निष्ठत्वे शुद्धे भगवत्येव यस्य हि ॥ ३ ॥ सदानुरक्तिरत्यन्ता परप्रेमास्पदत्वतः ॥ विषयान्तर्गदाद्याच्च नास्यान्नाविषये रतिः ॥ ४ ॥ निरुपाधिपरप्रेमास्पदत्वेन प्रियोऽस्य च ॥ ज्ञानिनः परमात्माहं प्रत्यगभिन्न आन्तरः ॥ ५ ॥ ततोऽत्यर्थं स च ज्ञानी प्रियो भगवतो मम ॥ प्रियो ज्ञात्मास्ति सर्वस्य लोकवेदप्रसिद्धितः ॥ ६ ॥ १७ ॥

भा० टी०—तेभ्यो ज्ञानिनः श्रेष्ठममाह—तेषामिति । तेषां चतुर्णां मध्ये ज्ञानी विशिष्टो आधिक्यं प्राप्नोति यतस्तत्त्वचित्वान्नित्ययुक्तः कदापि मद्भजनं न त्यजति यत एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म तत्त्वमसीत्यादिश्रुत्या निर्णीते प्रत्यगभिन्ने मगि भगवति वासुदेवे भक्तिर्वृत्तिसंततिरूपा यस्य सः प्रेमास्पदे वस्तुनि भक्तिर्भवति प्रेमास्पदश्च श्रुत्या लोकप्रासिद्ध्या चात्मा हि यस्मादहं ज्ञानिन आत्मत्वादत्यर्थमत्यन्तं प्रियः स च ज्ञानी मम वासुदेवस्यात्मेवातो ममात्यन्तं प्रियः ॥ १७ ॥

प० टी०—तेषामिति । तेषां चतुर्णां मध्ये ज्ञानी तत्त्वविदेकभक्तिरव्यभिचारिण्या भक्त्या युक्तो विशिष्यते विशेषं प्राप्नोति । यावत्पर्यन्तं जीवन्मुक्तो भवति तावत्पर्यन्तं सिद्ध्यादिविप्राभावंमुद्दिश्य भक्तिं न त्यजतीत्यर्थः । अथ तस्य प्रेमानुबन्धमाह—प्रिय इति । हीति निश्चयेन ज्ञानिनः पुरुषस्याहमत्यन्तं प्रियो निरतिशयप्रेमास्पदम् । श्रुतिरपि—“तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मादन्तरतरं यद्यमात्मा” तथा “आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति” इति । स्पष्टार्थम् । च परं सोऽपि मम प्रियोऽनुप्राणत्वात् ॥ १७ ॥

रा० टी०—तेषामिति । नित्ययुक्तः सदा भगवत्समाभिमान एकस्मिन् मध्येव प्राधान्येन भक्तिर्यस्यासौ एकभक्तिः विशिष्यते अतिशयितो भवति । कुत इत्यतो ममातिप्रियत्वादित्याह—प्रियो हीति ॥ १७ ॥

उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मेव मे मतम् ॥

आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥ १८ ॥

त० टी०—एवं चेत्तर्हि विमार्तादयस्त्रिविधा भक्तास्तेऽप्रिया अधमा इति चेत्तत्राह—उदारा इति । एते आर्तादयः सर्वे एव उदारा वदान्याः, जन्मान्तरेषु बहुपुण्यानि कृतवन्तः । न ह्यल्पपुण्यैर्मज्जक्ता भवन्ति 'जन्मान्तरसहस्रेषु तपोदानसमाधिभिः । नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायते' इति वचनात् । अन्यथा मज्जक्ता न भवेयुः, किंतु रुद्रादित्यविनायकादिदेवभक्ता भवेयुस्तदपेक्षया मम भक्ताः सकामा अपि श्रेष्ठा मज्जजनादेव शनैर्निष्कामा भूत्वा मोक्षार्हा भवन्ति । 'न मे भक्तः प्रणश्यति, तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् । ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते' इत्यादिना वक्ष्यमाणत्वात् । ज्ञानी तु आत्मैव मनो देहो वेति मे मम मत्तं संमतं, न्यातात्मनोऽधिकः कश्चिदपि प्रियो भवति । हि यस्मात्स युक्तात्मा एकान्ती भक्तो माभेवानुत्तमां न युक्तमा विद्यते यस्यास्तामनुत्तमां गतिं गम्यते इति गतिः प्राप्यं फलमास्थितः सर्वात्मनाश्रित इत्यर्थः ॥१८॥

म० टी०—तत्किमार्तादयस्तत्र न प्रियाः न अस्यर्थमिति विशेषणादित्याह—उदारा इति । एते आर्तादयः सकामा अपि मज्जक्ताः सर्वे त्रयोऽप्युदारा एव उत्कृष्टा एव पूर्वजन्माभितानेकमुकृतराशित्वात् अन्यथा हि मां न भजेयुरेव आर्तस्य जिह्वासोरथार्थिनश्च मद्विमुखस्य क्षुद्रदेवताभक्तस्यापि बहुलमुपलम्भात् अतो मम प्रिया एव ते नहि ज्ञानवानज्ञो वा कश्चिदपि भक्तो ममापि भवति किंतु यस्य यादृशी मयि प्रीतिर्ममापि तत्र तादृशी प्रीतिरिति स्वभावसिद्धमेतत् । तत्र सकामानां त्रयाणां काम्यमानमपि प्रियमहमपि प्रियः ज्ञानिनस्तु प्रियान्तरशून्यस्याहमेव निरतिशयप्रीतिविषयः अतः सोऽपि मम निरतिशयप्राविष्टविषय इति विशेषः अन्यथा हि मम कृतज्ञता न स्यात् कृतत्रा च स्यात् । अत एवात्यर्थमिति विशेषणमुपात्तं प्राक् । यथा हि यदेव विद्यया करोति, अद्वयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्त्वं भवतीत्यत्र सर्वार्थस्य विवक्षितत्वाद्विद्यादिव्यतिरेकेण कृतमपि कर्म वीर्यवद्भवत्येव तथात्यर्थं ज्ञानी भक्तो मम प्रियं शन्यते, यो ज्ञानव्यतिरेकेण भक्तः सोऽपि प्रिय इति पर्यवस्यत्येव अत्यर्थमिति विशेषणस्य विवक्षितत्वात् । उक्तं हि ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहमिति । अतो मामात्मत्वेन ज्ञानवान् ज्ञानी आत्मैव न मत्तो भिन्नः किं त्वमेव स इति मम मत्तं निश्चयः । तु शब्दः सकामभेददर्शितयथापेक्षया निष्कामत्वं वेदावर्गीत्वविशेषयोनितार्थः । हि यस्मात्स ज्ञानी युक्तात्मा सदा मयि समाहितचित्तः सन् मां भगवन्तमनन्तमातन्द्ध्यनमात्मानमेवानुत्तमां सर्वोत्कृष्टां गतिं गन्तव्यं परमं फलमास्थितः अङ्गीकृतवान् न तु मज्जिन्नं हिमपि फलेन मन्यत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

शं० टी०—ननु ज्ञानिन एव तस्य श्रेष्ठत्वे त्वितरेषां त्रयाणां निवृष्टत्वमेव प्राप्तं त्वज्ज्ञानामिदं कथं युक्तमित्याकाङ्क्षायां तेऽपि च श्रेष्ठा एव भवन्तीत्याह—उदारा इति । यत्र सर्वं इति सर्वशब्देन ज्ञानिनोऽप्युत्तमोत्तमः पातित्वेऽपि ज्ञानीत्विति विभक्तत्वात्तद्व्यतिरिक्ततामेव सर्वशब्दाच्चयत्वम् । एते पूर्वोक्ताः सर्वे आर्तादयोऽप्युदारा उत्कृष्टत्वमेवावगच्छन्ति (?) त्युदारा उत्कृष्टा मज्जजनविमुखीभूतमामां सकाविभ्यः श्रेष्ठा एव भवन्ति यस्मान्मदर्पणवृद्धया कर्मानुष्ठानं चित्तशुद्धिरयमेव परमेश्वर इति ज्ञानं मज्जजनं चात्यन्तदुर्लभमेते एतत्सर्वं प्राप्य मामेव भजन्ते तस्मादेतेषामपि श्रेष्ठत्वमस्त्वैव । ननु भजनक्रियया ज्ञानिनोऽप्येतेषां च समे सति श्रेष्ठत्वे ज्ञानी विशिष्यत इति कथं सर्वसमस्य तत्र तत्र भवति इत्यत आह—आस्थित इति । हि यस्मात्स ज्ञानी युक्तात्मा प्रत्यग्वृत्त्या सदा सर्वत्र मत्स्वरूपप्रदः एव युक्तोऽभिनिविष्ट आत्मा मनो यस्य स युक्तात्मा सन् अनुत्तमां यस्याः नित्यत्वेन महत्त्वेन सूक्ष्मत्वेनान्तरत्वेन ज्ञेयत्वेनानन्दत्वेन प्राप्यस्थितः । तस्य शास्त्रप्रसिद्ध उत्तमः पदार्थः प्रमाणावाप्तिरिति नास्ति साऽनुत्तमा तां गतिं ज्ञानेनैवैकेन गम्यते इति गतिस्तादृकेवलतां तदात्मकमेव मामास्थितः अयमेवाहमिति मामेव परं ब्रह्म चिदेकरसमद्वितीयमहमर्थं कृत्वा आ समन्तान् स्थितः आस्थितः पूर्णात्मना तिष्ठति न कश्चिदपि देहेन्द्रियादिभिः परिकल्पितो भवतीत्यर्थः । तस्मादेव ज्ञानी

श्रेष्ठ एवेति न किंतु मे मम परमेश्वरस्य पूर्वोक्तरीत्यात्मैव भवति ब्रह्मैवाहमिति सर्वदा पूर्णात्मना स्थितत्वात् । एमेव भवतीति मम मतं निश्चय इत्यर्थः । तस्मादेव सगुणभक्त्यः सर्वेभ्यो ज्ञानी विशिष्यत इत्युक्तम् ॥ १२ ॥

श्री० टी०—तर्हि किमितरे त्रयस्त्वद्भक्ताः संसरन्ति नहि नहीत्याह—उदारा इति । सर्वेऽप्येते ज्ञानी महान्तः मोक्षभाज एवेत्यर्थः । ज्ञानी पुनरात्मैवेति मे मतं निश्चयः हि यस्मात् स ज्ञानी युक्तात्मा भवेत् । चित्तः सन् न विद्यते उत्तमा यस्यास्तामनुत्तमां सर्वोत्तमां गतिं मामेवास्थितः आश्रितवान् मत्पथतिरिक्त-मन्यत्फलं न मन्यत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

स० टी०—एते आर्तादयः सर्वे सकामा अपि मे प्रियाः ॥ पूर्वजन्मार्जितानेकपुण्यराशितयोत्तमा- ॥ १ ॥ अन्यथा न भजेयुर्मां सर्वपुण्यफलावधिम् ॥ क्षुद्रदेवान्भजन्तोऽपि दृश्यन्ते बहवो जनाः ॥ २ ॥ आर्तादयश्चोऽप्येते मम भक्ता मम प्रियाः ॥ न ह्यज्ञो सोऽपि मद्भक्तः कश्चिदप्यप्रियो मम ॥ ३ ॥ किंतु यस्य मयि प्रीतिर्यादृशी मेऽपि तादृशी ॥ प्रीतिरस्तीति स्वाभाव्यात्तत्रैते ये त्रयो मम ॥ ४ ॥ भक्तास्तेषां त्रयाणां च काम्यमानमपि प्रियम् ॥ प्रियोऽहमपि तस्माद्यो ज्ञानी तस्य तु सर्वतः ॥ ५ ॥ अहमेव प्रियोऽत्यन्तप्रेमास्पदतयान्तरः ॥ अतः सोऽपि ममात्यन्तप्रेमास्पदतया प्रियः ॥ ६ ॥ अन्यथा मे कृतज्ञत्वं न स्यात्स्याच्च कृतघ्नता ॥ अतो मामात्मभावान्न ज्ञानवान्स्वानुभूतितः ॥ ७ ॥ साक्षात्कृत्य स्थितो नित्यचि-दानन्दे य आत्मनि ॥ स आत्मैव न मद्भिन्नः किंत्वहं सर्वथैव सः ॥ ८ ॥ यतः समाहितमना मयि ज्ञानी निरन्तरम् ॥ भगवन्तमनन्तं मामानन्दधनमद्वयम् ॥ ९ ॥ आत्मानं परमोत्कृष्टं गतिं गन्तव्यमादरात् ॥ फलं स्वीकृतवान्नैव मद्भिन्नं मन्यते फलम् ॥ १० ॥ १८ ॥

भा० टी०—तर्हि किमार्तादयस्तवाप्रिया नात्मत्वेनात्यर्थमिति विशेषणादित्याह—उदारा इति । उदाराः सर्व एते त्रयोऽप्यन्येभ्यः आर्तादिभ्यः आर्त्यादिनिवृत्त्यर्थमितरदेवतादिभक्त्य उत्कृष्टाः मम प्रिया एवेत्यर्थः । नहि कश्चिदातो वा जिज्ञासुर्वाऽर्थार्थी वा मद्भक्तो मम वासुदेवस्याप्रियो भवति परं तु ये यथा मां प्रपश्यन्ते तांस्तथैव भजान्महमित्युक्तत्वाद्यो यदर्थं मां भजति तमहमपि तत्फलदानेन भजामि यस्तु निष्कामी प्रेमातिशयेन मां भजति तमहमपि तथैव भजाम्यतो ज्ञानी ह्यन्यर्थं प्रियो भवतीति विशेषः । तत्कुत इति तत्राह—ज्ञानी तु ममात्मैव नान्यो यत इति मे मतं निश्चयः “ ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ” इति-श्रुतेः । तुल्यदस्तेभ्यो विशेषद्योतनार्थः । ज्ञानी त्वात्मैवेत्यत्र हेतुमाह—आस्थित इति । हि यस्मात्स ज्ञानी अहमेव भगवान् वासुदेवो नान्योऽहमस्मीत्येवं युक्तः समाहित आत्मा चित्तं यस्य सः मामेव परं ब्रह्माहु-त्तमां गतिं निरातिशयं गन्तव्यं गन्तुं प्रवृत्त इत्यर्थः ॥ १८ ॥

प० टी०—तर्हि किमितरे त्रयस्त्वद्भक्ताः संसरन्ति नहि नहीत्याह—उदारा इति । आर्तादयश्चोऽप्युदारा मदर्पणपराः सन्तो मोक्षभागिन एव भवन्ति । ज्ञानी त्वात्मैव मत्स्वरूप एवेति मन्मतम् । सर्वविघ्नानां मूर्ध्नि पदं दत्त्वा मद्भाषमागत इत्यर्थः । श्रुतिरपि शातपथी—“ य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवति तस्य हन देवाश्च नाभूत्या ईशत आत्मा होवा ५ स भवति ” इति । भाष्यम्—यो ब्रह्माहमस्मीत्येवं वेद स इदं सर्वं भवति सर्वात्मको भवतीत्यर्थः । हीनि निश्चयेन तस्य पुरुषत्वाभूत्या सर्व-श्रव्याय च्यावनाय देवा इन्द्रादयोऽपि नेशते समर्था न भवन्ति । कुत एषामिन्द्रादीनामपि स आत्मानोऽस्मिन्त्वेन प्रवर्तको भवतीत्यर्थः । एवं स युक्तात्मा पुरुषो मामेवानुत्तमां गतिमात्यन्तिकमातिस्वरूपमाश्रितः ॥ १८ ॥

रा० टी०—एकप्रशंसया प्राप्तेरनिन्दां निराह—उदारा इति । एते चत्वारो जनाः । ज्ञानी च आत्मैव स्वरूपमेव । अतिप्रियत्वान्मदधीनसत्तादिरिति ज्ञानवत्त्वाद्वा जमेदोपचारः । नह्य आर्तोऽपि ज्ञानी

मत्प्राप्तिमानित्यर्थः । इति मे सर्व-सिद्धान्तः । स हि ज्ञानी अनुत्तमां गतिमुद्दिश्य युक्तात्मा । समाभियुक्त-
मनाः मामास्थितः प्राप्त इति योजना ॥ १८ ॥

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ॥

वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ १९ ॥

त० टी०—ज्ञानी भक्तस्त्वतिदुर्लभ इत्याह—बहूनामिति । न ह्यल्पमुकृतजन्मना मत्प्रपत्तिनिष्ठा
भवति, किंतु बहूनां पुण्याचारविशिष्टजन्मनामन्ते चरमजन्मनि ज्ञानवान्सन्मां प्रपद्यते साधनफलसंबन्ध-
रूपं निश्चित्य निरतिशयमेष्ट्या भजते । ज्ञानस्य स्वरूपमाह—वासुदेवः सर्वमिति । “ सर्वं त्वत्त्विदं
ब्रह्म तज्जानिति शान्त उपासीत ” इति श्रुतेर्यथा तज्जत्वात्तत्त्वत्तदनत्वात्सर्वस्य जगतो ब्रह्मत्वं,
तथा ‘ योऽयं तवागतो देव समीपं देवतागणः । स त्वमेव जगत्स्रष्टा यतः सर्वगतो भवान् । सर्व-
गत्वादनन्तस्य स एवाहमवस्थितः ’ इत्यादिवाक्येभ्यो वासुदेवस्य सर्वगत्वात्सर्वरूपत्वमित्येवंभूतज्ञान-
वान्स महात्मा महाविवेकसंपन्न आत्मा बुद्धिर्यस्यातः सुदुर्लभः, मनुष्याणां कोटिष्वपि कश्चिदेव
स्यादिति भावः । तथोक्तं श्रीभगवते ‘ मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः । सुदुर्लभः प्रशा-
न्तात्मा कोटिष्वपि महामुने ’ इति ॥ १९ ॥

म० टी०—यस्मादेवं तस्मात्—बहूनामिति । बहूनां जन्मनां किंचित्किंचित्पुण्योपचयैस्तन्नामन्ते चरमे
जन्मनि सर्वसुकृतविपाकरूपे वासुदेवः सर्वमिति ज्ञानवान् सन् मां निरुपाधिप्रेमामयं प्रपद्यते सर्वदा
समस्तप्रेमविषयत्वेन भजते सकलमिदमहं च वासुदेव इति दृष्ट्या सर्वप्रेम्णां मध्येव पर्यवसायित्वान् अतः
स एवं ज्ञानपूर्वकमद्भुतमान् महात्मान्यन्तशुद्धान्तःकरणत्वाज्जिन्मुक्तः सर्वोत्कृष्टो न तत्समोऽन्योऽस्ति
अधिकस्तु नास्त्येव अतः सुदुर्लभः मनुष्याणां सहस्रेषु दुःखेनापि लब्धुं न शक्यः अतः स निरतिशय-
मत्प्राप्तिविषय इति युक्तमेवेत्यर्थः ॥ १९ ॥

शं० टी०—एवं ज्ञानिनो ज्ञानाधिकत्वेन सर्वान्तमत्वं प्रतिपाद्येदानीं कतिपयैर्जन्मभिर्ब्रह्मनिष्ठैकप्रयोजनैः
सम्यक्प्रपन्नैकज्ञानेन विनष्टाशेषप्रतिबन्धकेन सर्वं ब्रह्मेव पश्यतो महात्मन एवं समुत्पन्नज्ञानस्य फलं
विदेदमुक्तिं प्रतिपादयति—बहूनामिति । बहूनामनेकेषां द्वित्रिचतुःसंख्याकानां जन्मनां तत्र तं बुद्धिसंयोग-
मित्युक्तप्रकारेण सम्यग्ज्ञानसिद्धयेकप्रयोजनानां जन्मनामन्ते चरमे जन्मनि प्राक्तनयाप्याधुनिकया च समा-
धिनिष्ठया निःशेषविनष्टविपरीतभावकारणक्रांतितया ब्रह्मविद् (?) वासुदेवः सर्वमित्यप्रतिबद्धस्य सर्वस्य
वासुदेवमात्रत्वज्ञानवान् । ननु नामरूपक्रियाजातिविशेषैः पृथिव्यदिग्जोवाय्वावित्कार्यभेदेन पृथक्सत्तावत्तया-
प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानस्य जगतः सर्वस्य कथं वासुदेवः सर्वमिति तद्विलक्षणवासुदेवाभिज्ञत्वं सिध्यतीति
चेन्न, श्रुतियुक्तिभिर्विचार्यमाणे नामरूपावेस्वद्विशिष्टस्य जगतोऽपि ब्रह्मसत्ताव्यतिरेकेण सत्ताऽसिद्धेः भूवि-
घटवन्मग्नौ जलवद्द्रव्याणि कल्पितस्य जगतः सति सत्ताभेदे नामरूपनात्यादिभिरनेकत्वं तद्विलक्षणत्वं च
सिध्येत्तदभावात्तदसिद्धेः नहि घटस्य मृत्सत्ताव्यतिरेकेण प्रमाणैः सत्ता निरूपयितुं शक्यते । ननु पृथुबु-
धकम्बुजीवाद्याकारेण भूदो भिन्नतया घटस्वरूपस्योपलभ्यमानत्वात्तद्विभक्तस्य घटस्य तत्सत्ताभिन्नसत्तापपत्त्यव-
येवेति चेन्न पृथुबुधत्वाद्याकारवत्तया भूद एव स्थितत्वाज्जडत्वगन्धस्वादिसंज्ञाभ्यामव्यभिचारान् । स्थितिभे-
दादेव एवेति चेन्न, भूदोऽपि स्थितिभेदस्य कल्पितत्वात्स्थितिभेदानुगतत्वेन भूद एवोपलभ्यमानत्वादुक्तधर्माब्दे-
भिचाराच्च प्रत्यक्षेण घटस्य मृत्सत्ताभिन्नसत्ताया निरूपयितुमशक्यत्वाच्चद्विभक्तत्वासिद्धेर्भूदभिन्नत्वस्य प्रत्यक्ष-
त्वाद् घटस्य तद्विलक्षणत्वं साधयितुमनुमानमशकं प्रत्यक्षेणासिद्धिरेव चानुमानाऽप्रकृते, घटादावप्येतन्न्यायस्य

ज्ञानाः सन्तो देवतान्तराराधनपरा भूत्वा मां न जानन्ति न भजन्ति तत्फलं च न प्राप्नुवन्तीत्याह—
कामैरितिचतुर्भिः । “ पश्यति पुत्रं पश्यति पौत्रं पतैरायुष्कामः आयुराशास्ते राष्ट्रकामः पशुकामः ब्रह्मव-
र्चसकामः ” इत्यादिभ्यस्तुक्तैः ‘ विष्णुलोकं स गच्छति ’ ‘ शिवेन सह मोदते ’ इत्यादिपुराणवचनोक्तै-
स्तैस्तैः पुत्रपौत्रपशुस्वर्गाविष्णवादिलोकविषयैस्तत्तदेवतामहत्त्वप्रतिपादकवाक्यश्रवणसमुत्पन्नैः कामैर्मम माया-
लक्षणेर्हृतज्ञानाः हृतं तिरोभावितां ज्ञानं नित्यानित्यपदार्थविवेचने नित्यपदार्थवेदने तदनुसंधाने तत्फलसंपा-
दनेऽशक्तं विवेकज्ञानं येषां ते हृतज्ञानाः सन्तो मीमांसकास्तार्किकाः शैवाः शाक्ता वैष्णवाश्चान्ये सर्वे
जनाः स्वया स्वकीयया स्वान्तःकरणस्थया प्रकृत्या तत्तदेवताराधने भजने तत्फलसंपादने च कृतिकारिण्या
वासनया नियताः प्रेरिता भूत्वा तं तं तत्तत्कर्मानुष्ठाने तत्तदेवताभजने च यो यो नियमस्तच्छास्त्रोक्तो
वैदिकः स्मार्तः पौराणिकस्तान्त्रिकश्च कर्मनुष्ठानजपहोमदानस्तोत्रपाठादिविषयो विष्ण्वनतिक्रमस्तं तं नियम-
मास्थायान्त्रित्यान्यदेवताः अन्याः स्वात्मतत्त्वव्यतिरिक्ताः परस्य ब्रह्मणो भिन्ना देवताः सविशेषान् सोपाधि-
कान् ब्रह्मेन्द्रविष्णवादिदेवान् प्रपद्यन्ते तदुपास्त्या लभ्येषु फलेष्वनित्येषु तुच्छेषु नित्यत्वरम्यत्वेष्टत्वबुद्धया
मोहितास्तास्तिष्ठयै इन्द्रादीन् भजन्त इत्यर्थः ॥ २० ॥

श्री० टी०—तदेवं कामिनोऽपि सन्तः कामप्राप्तये परमेश्वरं मामेव ये भजन्ति ते कामानप्राप्य शनैर्मु-
च्यन्त इत्युक्तम् । ये स्वत्यन्तं राजसास्तामसाश्च कामाभिभूताः क्षुद्रदेवताः सेवन्ते ते संसरन्तीत्याह—कामै-
रितिचतुर्भिः । ये तु तैस्तैः पुत्रकीर्तिशत्रुजयादिविषयैः कामैरपहृतविवेकाः सन्तः अन्याः क्षुद्राः भूत-
प्रेतयक्षादिदेवता भजन्ति किं कृत्वा तत्तदेवताराधने यो यो नियम उपवासादिलक्षणस्तं तं नियमं स्वीकृत्य
तत्रापि स्वकीयया प्रकृत्या पूर्वाभ्यासवासनया नियताः वशीकृताः सन्तो ॥ २० ॥

स० टी०—एवमार्तादिभक्तानां मध्ये ज्ञानी विशिष्यते ॥ इत्युक्तमधुना तेषां दुर्लभा अन्यभक्तिः
॥ १ ॥ सकामत्वे तथा भेददर्शित्वे च समेऽपि हि ॥ देवतान्तरभक्तेभ्यः स्वभक्तानामुदारता ॥ २ ॥
प्रतिज्ञाता पुरा सैव सम्यगव्याख्यायतेऽन्ततः ॥ यतः समानेऽप्यायासे कृष्णभक्ताः क्रमेण च ॥ ३ ॥
सर्वोत्कृष्टं च मोक्षार्थं लभन्ते फलमक्षयम् ॥ ये क्षुद्रदेवताभक्ताः क्षुद्रमेव पुनः पुनः ॥ ४ ॥ फलं संस-
रणालम्बं लभन्ते भन्दभाग्यतः ॥ पुरुषार्थफलं श्रीशभजनं समुपेक्ष्य यत् ॥ ५ ॥ भजनं क्षुद्रदेवानां तत्र
कारणमुच्यते ॥ पुत्रपश्चादिविषयैः कामैः क्षुद्रैरनर्थदैः ॥ ६ ॥ तैस्तैर्भगवतो मत्तो विमुखीकृत्य मानसम् ॥
क्षुद्रदेवाभिमुख्यं च नीतं येषां सुरागिणाम् ॥ ७ ॥ तत्तत्फलप्रदातृत्वाभिमतं यास्य देवता ॥ तस्या
आराधने यो यः प्रसिद्धो नियमो भवेत् ॥ ८ ॥ तं तं जपोपवासादिनियमं समुपाश्रिताः ॥
तत्तत्क्षुद्रफलप्राप्तिवारिण्यावैवातिवञ्चिताः ॥ ९ ॥ असाधारणया पूर्वाभ्यासवासनया स्वया ॥ वशीकृत्यः
परित्यज्य मा भजन्तेऽन्यदेवताः ॥ १० ॥ २० ॥

भा० टी०—चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुनेति चतुर्धात्वं सुकृतीनामुक्त्वा तेषां मध्ये ज्ञानिन
उत्कर्षं निरूप्येदरेषामपि तेषां स्वभक्तानां परंपरया मोक्षभाक्त्वादुदाराः सर्व एवैते इत्युक्तं तत्र बासुदेवः
सर्वमिति आत्मैव सर्वमित्येवं साक्षात् परंपरया बाऽप्रतिपक्षौ कारणमाह—कामैरिति । यथाकथंचिदपि
स्वाभिमुखानामुदारतामुचनाय कामैस्तैस्तैः पुत्रपशुस्वर्गादिविषयैरिति भाष्ये आदिपदात्कीर्तिशत्रुजयमो-
हनस्तम्भनापकर्षणवशीकरणमारणोपादानादयो गृह्यन्ते तैस्तैः कामैः हृतमपहृतं विवेकज्ञानं येषां ते हृतं
भगवतो बासुदेवादिमुखीकृत्य तत्तत्फलदातृत्वाऽभिमतक्षुद्रदेवताभिमुख्यं नीतं ज्ञानमन्तःकरणं येषामिति वा
अस्मिन्पक्षे उक्तार्थस्यान्यदेवताः प्रपद्यन्त इत्यनेन लाभात् हृतज्ञाना इत्यस्य वैयर्थ्यमन्यदेवताप्रतिपक्षौ विवे-
कशून्यत्वस्य हेतोरलामश्च बोध्यः । अन्यदेवता बासुदेवान्मत्तः प्रत्यगभिन्नादन्या देवता अन्यदेवता

इति तेषां प्रतीतेरनुवादः । तं तं नियमं जपोपवासादिरूपं तत्तद्देवताराधने प्रसिद्धमास्थाय आश्रित्य इन्द्रादीन्प्रपद्यन्ते । तत्तन्निष्कमविशेषाश्रयणे हेतुमाह—प्रकृत्या स्वया स्वकीयया प्रकृतिः स्वभावः स च जन्मान्तरार्जितानेकदुष्कृतजन्यः संस्कारस्तथा नियताः नियमिताः ॥ २० ॥

प० टी०—अथ तदितरानाह—कामैस्तेस्तैर्हृतज्ञाना इति चतुर्भिः । तैस्तैः पुत्रकलत्रमित्रशत्रुजयविजयैः कामैरपहृतविशेषाः सन्तोऽन्या मद्विलक्षणाः सर्वैश्वर्यसर्वज्ञत्वसर्वान्तर्यामिन्त्वादिसामर्थ्यवर्जिताः क्षुद्रा भूत-प्रेतयक्षादिदेवता भजन्ति । किं कृत्वा, तत्तद्देवताराधने यो यो नियम उपवासादिलक्षणस्तं तं नियमता-स्थाय स्वीकृत्य तत्रापि स्वकीयया प्रकृत्या पूर्वाभ्यामवासनया नियता वंशोक्तताः सन्तो देवताविशेषं भजन्ति तेषां मध्ये ॥ २० ॥

ग० टी०—लोके भगवज्ज्ञानिनां बहूनां दृश्यमानत्वात्कथं द्यौर्लभ्यमित्यत आह—कामैरिति । तैस्तैः कामैः स्वस्वाभिमतकामैरिच्छाभिरपहृतज्ञानास्तं तं नियमं तत्तद्भागमोक्तनियममाश्रित्य स्वया प्रकृत्या प्रकृति-स्वभावः स्वकीयस्वभावेन नियताः वशीकृताः सन्तोऽन्यदेवताः ब्रह्मादिदेवताः प्रपद्यन्ते । ज्ञानिनया दृश्यमानाः नानाविधकामापहृतभगवदुत्तमत्वज्ञानाः सन्तोऽन्यदेवतायाजिनोऽन्यदेवता एव प्रपद्यन्ते । शुद्धो भागवतो दुर्लभ इति भावः ॥ २० ॥

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति ॥

तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥ २१ ॥

न० टी०—ननु ‘सर्वदेवमयो हरिः’ इति वचनात्सर्वदेवमयस्य हरेरेव सर्वदेवतामूर्तयस्तामां मध्ये यां काचिदपि देवतामूर्तिं भजतस्तद्द्वारेण हरिभक्तिः स्यादिति नाशासनीयमित्याह—यो यो यामिति । अन्यदेवताभक्तानां मध्ये यो यो भक्तः यां यां तनुं देवतामूर्तिं श्रद्धया अर्चितुमर्चयितुमिच्छति, तदर्थं प्रवर्तते तस्य तस्य कामिनो भक्तस्य तामेव देवताविषयां श्रद्धां पूर्ववासनानुरूपामचलां दृढां विदधामि साधयामि तत्रैव नियोजयामि, नतु स्वविषयां श्रद्धां कारयामीत्यर्थः ॥ २१ ॥

म० टी०—तत्तद्देवताप्रसादान्नैषामपि सर्वेश्वरे भगवति वागुदेवं भक्तिर्भविष्यतीति न शङ्कनीयं यतः—यो यो यां यामिति । तेषां मध्ये यो नः कामी यां यां तनुं देवतामूर्तिं श्रद्धया जन्मान्तर्भवान्नाबलप्रा-दुर्भूतया भक्त्या संयुक्तः स अर्चितुमर्चयितुमिच्छति प्रवर्तते चौरादिकस्यार्चयतेर्निजभावपक्षे रूपमिदम् । तस्य तस्य कामिनस्तामेव देवतातनुं प्रति श्रद्धां पूर्ववासनानुरूपं प्राप्तां भक्तिमचलां स्थिरां विदधामि करो-म्यहमन्तर्यामी नतु मद्विषयां श्रद्धां तस्य तस्य करोमीत्यर्थः । तामेव श्रद्धामिति व्याख्याने यच्छब्दान-न्वयः स्पष्टस्तस्मात्प्रतिशब्दमप्याहृत्य व्याख्यातम् ॥ २१ ॥

शं० टी०—किंच—य इति । तेषां मध्ये शैवो वा वैष्णवो वा शाक्तो वा कर्मी वान्यो वा यो यो भक्त-उपासको यां यां तनुं कामितार्थं तनोतीति तनुं देवता तं शिवं वा विष्णुं वापीन्द्रमन्थं वा यथा श्रद्धया स्वयाऽर्चितुं फलसिद्धयै आराधयितुमिच्छति तस्य तस्य भक्तस्य तस्यां तस्यामेव देवतायां श्रद्धां अद्वानचलां स्थिरामहमात्मा बुद्धिस्थोऽन्तर्यामी विदधामि प्रयच्छामोत्यर्थः । अत्रायमपि प्रायः उक्तं तन्म-हुरः पैपलो वा पैनुमन्दो वाओ वा स्वस्ववासनानुरूपेण यथा परिणमते तथास्य शक्तिः प्रयच्छति तदनु-द्विस्थ आत्मापि प्राणी स्वकर्मानुरूपवासनया यथा प्रवर्तितुमिच्छति तथा स्वशक्तिप्रयत्नेन तदनु-स्थानुरूपं शक्तिं संभावयति न तु सारथिरश्वमिव चोदयति अमूर्तस्याविकाररूपः । तथा श्रुतिश्च “य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरोऽयमादित्यो न वेद यस्यादित्यः सः” इति आदित्यमूर्तौ यमयति य आत्मानि तिष्ठन्” इति ॥ २१ ॥

श्री० टी०—देवताविशेषं ये भजन्ति तेषां मध्ये—यो यो यामिति । यो यो भक्तः यां यां तनुं देव-
तारूपां मदीयामेव मूर्तिं श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति प्रवर्तते तस्य तस्य भक्तस्य तत्तन्मूर्तिविषयां तामेव श्रद्धाम-
चलां दृढामहमन्तर्यामी विदधामि करोमि ॥ २१ ॥

स० टी०—यो यः कामी तनुं यां यां देवतामूर्तिमिच्छति ॥ पूर्वाभ्यासोत्पत्त्या भक्त्या संयुतोऽर्चयितुं
सदा ॥ १ ॥ कामिनस्तस्य तस्याहमन्तर्यामी महेश्वरः ॥ तामेव देवतामूर्तिं प्रति श्रद्धां पुराजिताम् ॥ २ ॥
करोमि न तु मज्जति तस्य तस्य करोम्यहम् ॥ नानाकामप्रवृत्त्या मज्जन्तौ नाधिकारिणः ॥ ३ ॥ २१ ॥

भा० टी०—ननु तत्तत्कामैर्हृतज्ञानानामपि तेषां तत्तदेवसानुग्रहात् क्रमेण विवेके लब्धे त्वयि नानुदेवे
भक्तिर्भविष्यतीति चेत्तत्राह—य इति । यः कामी यां यां देवतातनुं श्रद्धया संयुक्तो भक्तः सन्नर्चितुं पूज-
यितुमिच्छति तस्य तस्य कामिनः श्रद्धां यथा भक्तः सन्नर्चितुमिच्छति तामेवाचलां स्थिरां विदधामि
करोमि । यां यां तनुमिति यच्छब्दान्वयस्तु यो यां देवतातनुमर्चितुमिच्छतीत्यादिबद्धिः प्राचार्यैरुत्तरश्लोक-
स्य तस्या इत्यनेन दर्शितः । एतेन यां देवतातनुं प्रति श्रद्धां विदधामि तामेव श्रद्धामितिव्याख्याने यच्छ-
ब्दान्वयः स्पष्टस्तस्मात्प्रतिशब्दमव्याहृत्य व्याख्यातमिति प्रत्युक्तम्, तामेव श्रद्धामिति भाष्यकृद्वाक्याने
प्रतिशब्दाध्याहारं विनैव उक्तरीत्या यच्छब्दान्वयस्य स्पष्टत्वेनैव वदतामज्ञताया अतिस्फुटत्वान् ॥ २१ ॥

प० टी०—यो य इति । यो यो भक्तो यां यां तनुं देवतारूपां मयान्तर्यामिणा कृत्वा मद्गुणं श्रद्ध-
यार्चितुमिच्छति तस्य तस्य भक्तस्य तत्तन्मूर्तिविषयां तामेव श्रद्धामचलां दृढामहं भक्तानामन्तर्यामित्वेन विद-
धामि करोमि ॥ २१ ॥

रा० टी०—ननु मिश्रयाज्यपि क्रमेण भागवतो भवति किमित्यतः स किं नित्यत्रैविश्वरूपः उत शुद्ध-
भागवतो निर्णायकभावादिनिमित्तेनान्यदेवतायाजी । आद्ये आह—यो य इति । शुद्धभागवत-तमोयोग्या-
भ्यामन्यो विष्णुतत्त्वज्ञानविवरीतज्ञानाभ्यां हीनो यो यः कारणविशेषवशात् यां श्रद्धाकृद्वादितुं भक्तस्तज्ज-
न्तिमान् श्रद्धया आस्तिक्यबुद्धयार्चितुमिच्छति तस्य तस्य तामेव श्रद्धामचलामहं विदधामि ॥ २१ ॥

स तथा श्रद्धया युक्तस्तस्या राधनमीहते ॥

लभते च ततः कामान्मयैव विहितान्हि तान् ॥ २२ ॥

त० टी०—ततश्च स कामी भक्तस्तथा मद्ब्रह्मिण्या देवताविषयया श्रद्धया युक्तस्तस्या देवतातन्वा
राधनमाराधनमीहते करोति । ततो देवतातन्वाः सकाशात्कामानभिलषितान्विषयान्पूर्वं संकल्पितान् लभते
च । ननु न्यदितरदेवताभक्तस्य तत्पसादात्स्वेष्टसिद्धौ तस्या देवतायाः स्वातन्त्र्यं सिद्धं, तर्हि किं ते
वैशिष्ट्यं यतस्तवाराधनस्यैव श्रेष्ठ्यं स्यादिति चेत्तत्राह—मयैव विहितानिति । सर्वकर्मफलप्रदाया तत्तदे-
वतान्तर्यामिणा मयैव विहितास्तदाराधनानुसारनिर्मितान् नहि देवतानां स्वातन्त्र्येण फलदाने
शक्तिः । हि प्रसिद्धमेतच्छब्दे “कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः” इति वेदे ‘एकस्त्वमस्य लोकस्य
सृष्टास्तथा । अयस्यश्चानुमन्ता च गुणमायाविवर्जितः ॥ लोकयात्राप्रसिद्धपर्यं सृष्टब्रह्मादिरू-
पिणे अस्मिन्मन्त्रे तुभ्यम्’ इत्यादि सात्त्वतन्त्रे ‘सकलफलप्रदो हि विष्णुः’ इत्यादिशाले
भगवत्कल्पमेदत्वं प्रसिद्धम् ॥ २२ ॥

म० टी०—स तथेति । स कामी तथा मद्ब्रह्मिण्या स्थिरया श्रद्धया युक्तस्तस्याः देवतातन्वा राधनमा-
राधनं पूजामीहते निर्वर्तयन् । उपसर्गरहितोऽपि राधयतिः पूजार्थः सोपसर्गत्वे ह्याकारः श्रूयते । लभते च
ततस्तस्याः देवतातन्वाः सकाशात्कामानीप्सितान् तान् पूर्वसंकल्पितान् हि प्रसिद्धं मयैव सर्वज्ञेन सर्वक-

संफलदायिना तत्तद्देवतान्तर्यामिणा विहितान् तत्तत्फलविपाकसमये निर्मितान् हितान्मनःपिथानित्यैकपद्यं वा अहितत्वेऽपि हिततया प्रतीयमानानित्यर्थः ॥ २२ ॥

श्रु० टी०—एवं देवतान्तरभक्तानां तत्तद्देवतायां दृढश्रद्धासिद्धिः स्वस्मादेवेति प्रतिपाद्य तेषां फलसिद्धि-
रपि तत्तद्देवताद्वारा स्वस्मादेवेत्याह—स तयेति । स च भक्तोऽपि तथा उत्करीत्या मया संभावितया श्र-
द्धया युक्तः सन् संशिरवार्थः । तस्याः स्वस्वदेवताया आराधनं तत्तद्देवताविषयं कर्म मन्त्रजपहोमादिलक्षणमीहिने
करोति पश्चान्मयैव तत्तद्देवतान्तर्यामिणा तत्तत्तद्देवताद्वारा विहितान् दत्तान् देवतया दापितानित्यर्थः ।
हितानिष्टान्कामाश्च कामिनाथानपि लभते “ एष एव साधुकर्म कारयति ” इति “ एको बहूनां यो विद-
धाति कामान् ” इति च श्रवणान्तमैव कर्मकारयितृत्वं तत्तत्कर्मफलदातृत्वं चेति तत्तद्देवतानामनात्मात्ममनी-
श्वरत्वमस्वायत्तत्वं च द्युचितं तेन चेतनमीश्वरं सर्वार्थदमात्मभूतमनावासलभ्यं मां त्यक्त्वा मृडा देवतान्तर-
मुक्तलक्षणं भजन्तीति व्यञ्जितं च ॥ २२ ॥

श्री० टी०—ततश्च—स तयेति । स भक्तस्तथा दृढया श्रद्धया तस्यास्तनो राधनमाराधनमीहिने करोति
ततश्च ये संकल्पिताः कामास्तान्कामान् ततो देवताविशेषालभते किंतु मयैव तत्तद्देवतान्तर्यामिणा विहिता-
निर्मितान्, हि मृदमेतत्तद्देवतानामपि मद्धीनत्वान्मन्भूतित्वाच्चेत्यर्थः ॥ २२ ॥

स० टी०—स कामी श्रद्धया युक्तो मद्भिनिर्मितया तथा ॥ तस्याश्च देवतान्त्वाः पूजनं कुरुते सदा
॥ १ ॥ तस्यां आरावितायाः स देवतायाः सकाशतः ॥ ईप्सितलभते कामास्तान्मयैव विनिर्मितान् ॥ २ ॥
हि प्रसिद्धं श्रुतौ लोके स्वकर्मफलदायिना ॥ भासमानान्दितस्त्वेनाहितत्वेऽपीति वार्थतः ॥ ३ ॥ २२ ॥

भा० टी०—स तयेति । यो यां देवतातनुमर्चितुमिच्छति, स तथा मद्भिदितयाऽचलया श्रद्धया युक्तः तस्या
देवतान्त्वा राधनं आराधनमर्चनमीहिने चेष्टने करोति ततस्तस्या आरावितायाः देवतान्त्वाः सकाशादवश्यं
कामानीप्सितान् लभते च हि यस्मान्मया कर्मफलविभाजनेन भगवता विहिताः निर्मिताः अस्तान् । हि
मृदमेतदिनि तु तत्तद्देवतास्वातन्त्र्यप्रतिपादकशक्ते लोके वास्यामृदत्वादायार्थेन व्याख्यातम् । हितानिति
परलोके तु वस्तुतोऽहितानां कामानां हितस्वमौपचारिकं कल्पनीयम् ॥ २२ ॥

प० टी०—स तयेति । स भक्तस्तथा श्रद्धया युक्तः तस्यास्तनो राधनममीहिने करोति ततो ये संक-
ल्पितास्तान् कामान् मयैव विहितान् दत्तानन्तर्यामित्वेन प्रयुक्तादेवताविशेषालभते । तदेवं यद्यपि सर्वा
अपि देवता मयैव तनवोऽतरनदाराधनमपि वस्तुनो ममाराधनमेव ॥ २२ ॥

रा० टी०—स तयेति । स च तथा श्रद्धया युक्तस्तस्य देवस्याराधनमीहिने करोति । ततस्तदाराधना-
त्तद्देवत्वेन मयैव विहितान् तान्त्राभिप्रेतान्कामाल्लभते च मदितरस्य फलदाने सामर्थ्याभावान् । द्विती-
येऽप्याह—यो य इति । भक्तः स्वतो विष्णुभक्त एव यो यः ज्ञानापि विष्णुं कारणान्तरवशादेव यां यां
ब्रह्मादितनुं प्राग्देवेहते इत्यन्तर्यार्थः । ततः क्रमेणशान्प्रहप्रप्तगुरुपदेशद्वारा तस्य विष्णोराधनमीहिने ।
ततो भगवदाराधनान्मयैव विहितान्मोक्षादिकामाल्लभते चेति ॥ २२ ॥

अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् ॥

देवान्देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि ॥ २३ ॥

त० टी०—स्यादेतदन्यदेवभक्ता अपि त्वदत्तानेव कामान्देवेभ्यो लभन्त इति । यद्यपि न तेषु
कापि क्षतिः फलसिद्धेरविशेषादतस्तेभ्यस्त्वद्भक्तानां को विशेष इति चेत्तत्राह—अन्तवदिति । तुशब्दो
महान्तं विशेषं दर्शयति । अल्पमेधसां मन्दप्रज्ञत्वेन तत्त्वविवेचनेऽकुशलानां तेषां तनदेवताभक्तानां

तदेवताविशेषाराधनं फलं तदध्यक्षेण मया दत्तमपि साक्षान्मदाराधनाभावादन्तवद्दिनास्येव भवति । कुतः यतो देवानिन्द्रादीन्ये यजन्ते ते देवयजस्तानेवान्तवतः कालविद्वत्तान् देवान्यान्ति प्राप्नुवन्ति । यद्युपास्यभूता देवा एवान्तवन्तस्सर्हि तद्वत् फलमन्तवद्भवेदिति किमु वक्तव्यमिति भावः । मद्भक्तास्तु अपिशब्दात्प्रथमं मत्प्रसादात्कामानपि प्राप्नुवन्ति पश्चान्मद्भजनप्रभावाभिष्कामा भूत्वा मामनन्तस्वरूप-गुणमहिमानं यान्ति प्राप्नुवन्ति अतः सकामा अपि मद्भक्ता अन्यदेवताभक्तवन्न संसरन्तीति महा-निशेषः ॥ २३ ॥

म० टी०—यद्यपि सर्वा अपि देवताः सर्वात्मनो ममेव तनवस्तदाराधनमपि वस्तुतो मदाराधनमेव सर्वत्रापि च फलदातान्तर्गम्यहमेव तथापि साक्षान्मद्भक्तानां च तेषां च वस्तुविवेकाविवेककृतं फलवैषम्यं भव-तीत्याह—अन्तवत्त्विति । अल्पमेवसां मन्दप्रज्ञत्वेन वस्तुविवेकासमर्थानां तेषां तत्तदेवताभक्तानां तन्मया विहितमपि तत्तदेवताराधनं फलमन्तवदेव विनाश्येव न तु मद्भक्तानां विवेकिनामिवानन्तं फलं तेषामि-त्यर्थः । कुत एव यतो देवानिन्द्रादीनन्तवन्त एव देवयजो मदन्यदेवताराधनपरा यान्ति प्राप्नुवन्ति मद्भ-क्तास्तु त्रयः सकामाः प्रथमं मत्प्रसादादभीष्टान् कामान्प्राप्नुवन्ति अपिशब्दप्रयोगात् ततो मद्युपासनापरिपाका-न्मामनन्तमानन्दधनमर्थाश्वरमपि यान्ति प्राप्नुवन्ति अतः समानेऽपि सकामत्वे मद्भक्तानामन्यदेवताभक्तानां च महद्दन्तं तस्मात्साधूकुमुदाराः सर्व एवैत इति ॥ २३ ॥

श्लो० टी०—काम एष क्रोध एष इति कामस्य दुष्पूरत्वं पातकित्वं वैरित्वं च पूर्वमेवोक्तं ततः काम एव सर्वानर्थधीजं तद्वत्ता कृतं कर्म तत्फलं च वंसप्रति योगित्वादपुरुषार्थकरमेवेत्याह—अन्तवत्त्विति । अल्प-मेवसामत्या सदसद्विवेचनाऽसत्यागसदादानादिक्रियानर्हा मन्दा मेधा विवेकबुद्धिर्येषां तेषां कामिनां तत्फलमु-पवासनियमायासबहुव्यसाध्ययज्ञदानादिक्रियाप्रसन्नदेवताभ्य उपलब्धं फलं तदन्तवदेव तु श्रद्धाऽवधारणार्थाः से-वाया महद्विषयत्वे फलस्यापि महत्त्वं तद्विपरीतत्वे विपरीतत्वं महत्त्वेनां द्वारमाहुर्विमुक्तः इति प्रसिद्धं राजभट्टसे-वानो दृष्टं चायस्मादेतैः सेविता देवताः सगुणत्वादनित्याः परिच्छिन्नाः सोपाधिकाश्चानाश्वराश्चाल्पविभूतयस्तासां सेवया भट्टसेवावदल्पमेव फलमनित्यं च तस्मात्तेषां कामिनां तत्फलम् “ यो वा एतद्वशं गार्ग्यविदित्वा-ऽस्मिंल्लोके जुहोति यजते तपस्तप्यते अन्तवदेवास्य तद्भवति ” इति श्रवणादन्तवद्भाष्यदेव भवति न तु मोक्ष-वर्जितं, न ह्यनित्योपासनया नित्यं महत्फलं सिध्यति । यस्मादेवं तस्मादेवयजो देवान् ब्रह्मादीनिन्द्रादीन् यजन्ति तत्तच्छास्त्रोक्तविधिना भजन्तीति देवयजो देवताभक्तास्तानेव देवान्यान्ति “ कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोकः ” इति “ देवो भूत्वा देवानप्येति ” इति च श्रवणात्तत्सत्सारूप्यं प्राप्य तत्तदेवताल्लोकं प्राप्नुवन्ति । एतेन सगुणोपासकानां देहायासकेशोऽप्यर्थव्ययकेशोऽप्यल्पफलत्वकेशाद्येत्यहो कष्टमिति गम्यते । एवं सगुणोपासकानामुपासनाफलं प्रतिपाद्य वासुदेवः सर्वमिति ज्ञानवान् मां प्रपद्यत इत्युक्तमर्थं पुण्या-त्मनां श्रोतॄणां विवेकवतां स्वोपास्तावेव श्रद्धा भूयादिति पुनरपि प्रतिपादयति—मद्भक्ता इति । अपिशब्द-स्त्वर्थः । मद्भक्ताः सदसद्विवेकवैराग्यशमदमसंन्यासाद्युक्तमसाधनसंपत्त्या ब्रह्मविद्वर्यप्रसक्त्या च श्रवणमनना-भ्यामात्मानं मां परं ब्रह्म ज्ञात्वाजस्रमेकात्मिकया भक्त्या ये भजन्ति ते मद्भक्ता यतयस्तु मां परं ब्रह्मैव यान्ति “ संप्राप्येवशृण्वे ज्ञानतृप्ताः कृतात्मानो वीतरागाः प्रशान्ताः । ते सर्वान् सर्वतः प्राप्य धीरा युक्ता-त्मानः सर्वमेवाविशन्ति ” इति श्रवणाभित्यनिरतिशयानन्दं पुनरावृत्तिवर्जितं विदेहकैवल्यं प्राप्नुवन्ती-त्यर्थः । तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यत इति यो मद्भक्तः स मे प्रिय इति ज्ञानिनोऽपि भक्तव-प्रतिपादनादत्र मद्भक्ता इति ज्ञानिन एवोच्यन्ते न त्वितरे पूर्वं ज्ञानवान्मां प्रपद्यत इति स्वभक्तत्वेव ज्ञानिनः स्वप्राप्तिप्रतिपादनादितरभक्तस्य वासुदेवः सर्वमिति ज्ञानाऽसंभवाच्च सर्वारम्भपरित्यागीति सर्व-

कर्मपरित्यागायोगाच्च ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरमिति स्वस्वरूपं तत्त्वतो विज्ञातवत् एव ।
ब्रह्मसिद्धिं च विदेहमुक्तिं यत् एवं ततोऽत्र भक्ता ब्रह्मविद एवेति ज्ञातव्यम् ॥ २३ ॥

श्री० टी०—तदेवं यद्यपि सर्वा अपि देवता ममैव मूर्तयः अतस्तदाराधनमपि वस्तुतो मदाराधनमेव
तत्तत्फलदातापि चाहमेव तथापि साक्षान्मज्जक्तानां च तेषां च फलवैषम्यं भवतीत्याह—अन्तवन्ति ।
अल्पमेधसां परिच्छिन्नदृष्टीनां मया दत्तमपि तत्फलमन्तवत्त्वं विनाशि भवति । तदेवाह—देवान्यजन्तीति
देवयजः ते देवानन्तवतो यान्ति मज्जक्तास्तु मामनाद्यन्तं परमानन्दं प्राप्नुवन्ति ॥ २३ ॥

स० टी०—यद्यपि देवताः सर्वा ममैव तनवो हरेः ॥ तत्पूजनं ममैवास्ति पूजनं परमार्थतः ॥ १ ॥
समस्तान्तर्यामिनया फलदाताहमेव च ॥ तथापि साक्षान्मज्जक्ता ये ये चान्यपरायणाः ॥ २ ॥ विवेकत-
दभावाभ्यां फलं तेषां पृथक् पृथक् ॥ अल्पबुद्धितया वस्तुविवेकाक्षुण्णवेतसाम् ॥ ३ ॥ देवतान्तरभक्तानां
तदाराधनजं फलम् ॥ विनाश्येव न तु स्यापि मज्जक्तानां तु नो तथा ॥ ४ ॥ कृतं एवं यतो देवानिन्द्रा-
दीनेव नाशिनः ॥ मदन्यदेवतापूजातत्पराः प्राप्नुवन्ति तान् ॥ ५ ॥ मज्जक्तास्तु सकामा ये ते तावन्मत्प्र-
सादजान् ॥ अमीष्टान्प्राप्नुवन्त्येव ततो मामद्वयं परम् ॥ ६ ॥ उपास्तिपरिपाकान्ते प्राप्नुवन्त्यैश्वरं पद्मम् ॥
समानेऽपि सकामत्वे मज्जक्तानां महात्मनाम् ॥ ७ ॥ देवतान्तरभक्तानां महदस्यन्तरं यतः ॥ उदाराः
सर्व एवेति तस्मात्सामुक्तमित्यापे ॥ ८ ॥ २३ ॥

भा० टी०—समानेऽप्यायासेऽन्तवत्फलसाधने तत्तदेवताराधने प्रवर्तन्ते नतु मामेव भगवन्तं
सर्वात्मानं तत्तत्कर्मफलप्रदं वासुदेवगन्तफलं प्रतिपद्यन्ते इत्यहो तेषामल्पबुद्धितेत्यनुकोशं दर्शयन्नाह—
अन्तवदिति । तेषां तत्तदेवताराधनपरायणमल्पमेधसाम् “ अथ यन्नान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति
तदल्पम् ” इति श्रुतेरलो द्वैते मेधा बुद्धिर्येषां ते भेदबुद्धय इत्यर्थः । अल्पेऽन्तवत्फले बुद्धिर्येषामिति वा, अल्पे
परिच्छिन्ने देवतान्तरे बुद्धिर्येषामिति वा, अल्पाऽन्तवत्फलाय वासुदेव एव भजनीयो न तु अन्तवत्फलाय देव-
तान्तरमिति विवेकमश्रमत्वान् स्वल्पा बुद्धिर्येषामिति वा फलमन्तवद्विनाशि तु एव भवति तन्मया दत्तमपि ।
तदेवाह—यतो देवयज इन्द्राद्यर्चका देवानन्तवतो यान्ति गच्छन्ति मज्जक्तास्त्वार्तादयस्त्रयोऽपि तत्तदीप्सितं
लब्ध्वा क्रमेण मां धामुदेवं सन्निदानन्दधनमनन्तं परमात्मानं मोक्षाभिधेयमपि यान्ति गच्छन्ति ॥ २३ ॥

प० टी०—अहमेव तत्तत्फलदाता तथापि साक्षान्मज्जक्तानां तेषां च फलवैषम्यं भवतीत्याह—अन्तव-
दिति । अल्पमेधसां परिच्छिन्नदृष्टीनां मया दत्तमपि तत्फलमन्तवत्त्वमिति विनाशि भवति । तदेवाह देवान्
यजन्ति ते देवयजस्तेऽन्तवतो देवान् यान्ति मज्जक्तास्ते मामनाद्यन्तं परमानन्दं प्राप्नुवन्ति । श्रुतिरपि ज्ञात-
पर्या—“स यो ह्येनानन्तवत् उपास्तेऽन्तवन्तः स लोकं जयत्यथ यो ह्येनानन्तानुपास्तेऽनन्तः स लोकं
जयति” इति । जयति प्राप्नोति । शेषं स्पष्टम् ॥ २३ ॥

रा० टी०—अन्यदेवतायाजिनामपि त्वत् एव फलं चेत्कृतस्वनागेन त्वदाराधनमेव कार्यमित्यत आह—
अन्तवत्त्विति । विष्णो रमाब्रह्मादिभ्यः परत्वं ज्ञात्वा अन्यदेवतायाजिनां तेषां फलमन्तवदेव कुतः अल्पमे-
धसामल्पफल एव बुद्धिमत्त्वादित्यर्थः । कथमन्तवत्त्वमित्यत उक्तम्—देवानिति । विष्णुत्कर्षं ज्ञात्वा ब्रह्मा-
दिदेवयाजिनो ब्रह्मादिदेवान्यान्ति न तु मामतोऽन्तवत्फलम् । मज्जक्तास्तु मामपि देवान्प्राप्यान्ते प्राप्यपि यान्ति ।
अतोऽनन्तं तेषां फलम् । तस्मान्मदाराधनं प्राधान्येन अन्यदेवताराधनं च परिवारतया कार्यमिति ॥ २३ ॥

अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः ॥

परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥ २४ ॥

कर्मपरित्यागायोगाच्च ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरमिति स्वस्वरूपं तत्त्वतो विज्ञातवत् एव ।
वक्ष्यति च विदेहमुक्तिं यत् एवं ततोऽत्र भक्ता ब्रह्मविद् एवेति ज्ञातव्यम् ॥ २३ ॥

श्री० टी०—तदेवं यद्यपि सर्वा अपि देवता ममेव मूर्तयः अतस्तदाराधनमपि वस्तुतो मदाराधनमेव
तत्तत्फलदातापि चाहमेव तथापि साक्षान्मद्भक्तानां च तेषां च फलवैषम्यं भवतीत्याह—अन्तवत्त्विति ।
अल्पमेधसां परिच्छिन्नदृष्टीनां मया दत्तमपि तत्फलमन्तवत्त्वं विनाशि भवति । तदेवाह—देवान्यजन्तीति
देवयजः ते देवानन्तवतो यान्ति मद्भक्तास्तु मामनाद्यन्तं परमानन्दं प्राप्नुवन्ति ॥ २३ ॥

स० टी०—यद्यपि देवताः सर्वा ममेव तनवो हरेः ॥ तत्पूजनं ममेवास्ति पूजनं परमार्थतः ॥ १ ॥
समस्तान्तर्यामितया फलदाताहमेव च ॥ तथापि साक्षान्मद्भक्ता ये ये चान्यपरायणाः ॥ २ ॥ विवेकत-
द्भावाभ्यां फलं तेषां पृथक् पृथक् ॥ अल्पबुद्धितया वस्तुविवेकाक्ष्मावेतसाम् ॥ ३ ॥ देवतान्तरभक्तानां
तदाराधनजं फलम् ॥ विनाश्येव न तु स्थायि मद्भक्तानां तु नो तथा ॥ ४ ॥ कुत एवं यतो देवानिन्द्रा-
दीनेव नाशिनः ॥ मदन्यदेवतापूजातत्पराः प्राप्नुवन्ति तान् ॥ ५ ॥ मद्भक्तास्तु सकामा ये ते तावन्मत्प्र-
सादजान् ॥ अभीष्टानुप्राप्नुवन्त्येव ततो मामद्वयं परम् ॥ ६ ॥ उपास्तिपरिपाकान्ते प्राप्नुवन्त्यैश्वरं पशुम् ॥
समानेऽपि सकामत्वे मद्भक्तानां महात्मनाम् ॥ ७ ॥ देवतान्तरभक्तानां महदस्यन्तरं यतः ॥ उदाराः
सर्व एवेति तस्मात्सामुक्तमित्यादि ॥ ८ ॥ २३ ॥

भा० टी०—समानेऽप्यायासेऽन्तवत्फलसाधने तत्तदेवताराधने प्रवर्तन्ते नतु मामेव भगवन्तं
सर्वत्मानं तत्तत्कर्मफलप्रदं वासुदेवमनन्तफलाय प्रतिपद्यन्ते इत्यहो तेषामल्पबुद्धितेत्यनुकोशं दर्शयन्नाह—
अन्तवदिति । तेषां तत्तदेवताराधनपरायणामल्पमेधसाम् “ अथ यन्त्रान्यतदस्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति
तदल्पम् ” इति श्रुतेरल्पे द्वेने मेधा बुद्धिर्येषां ते भेदबुद्धय इत्यर्थः । अल्पेऽन्तवत्फले बुद्धिर्येषामिति वा, अल्पे
परिच्छिन्ने देवतान्तरे बुद्धिर्येषामिति वा, अल्पाऽनन्तफलाय वासुदेव एव भजनीयो न तु अन्तवत्फलाय देव-
तान्तरमिति विवेकमक्षमत्वात् स्वल्पा बुद्धिर्येषामिति वा फलमन्तवद्विनाशि तु एव भवति तन्मया दत्तमपि ।
तदेवाह—यतो देवयज इन्द्राद्यर्चका देवानन्तवतो यान्ति गच्छन्ति मद्भक्तास्त्वार्तावयवयोऽपि तत्तदीप्सितं
लब्ध्वा क्रमेण मां वासुदेवं सच्चिदानन्दधनमनन्तं परमात्मानं मोक्षाभिधेयमपि यान्ति गच्छन्ति ॥ २३ ॥

प० टी०—अहमेव तत्तत्फलदाता तथापि साक्षान्मद्भक्तानां तेषां च फलवैषम्यं भवतीत्याह—अन्तव-
दिति । अल्पमेधसां परिच्छिन्नदृष्टीनां मया दत्तमपि तत्फलमन्तवत्त्वमिति विनाशि भवति । तदेवाह देवान्
यजन्ति ते देवयजस्तेऽन्तवतो देवान् यान्ति मद्भक्तास्ते मामनाद्यन्तं परमानन्दं प्राप्नुवन्ति । श्रुतिरपि शात-
पथी—“स यो हतानन्तवत् उपास्तेऽन्तवन्तः स लोकं जयत्यथ यो हताननन्तानुपास्तेऽनन्तः स लोकं
जयति” इति । जयति प्राप्नोति । शेषं स्पष्टम् ॥ २३ ॥

रा० टी०—अन्यदेवतायाजिनामपि त्वत् एव फलं चेत्कुतस्तस्यागेन त्वदाराधनमेव कार्यमित्यत आह—
अन्तवत्त्विति । विष्णो रमाब्रह्मादिभ्यः परत्वं ज्ञात्वा अन्यदेवतायाजिनां तेषां फलमन्तवत्त्वं कुतः श्रुत्यमे-
धसामल्पफल एव बुद्धिमत्त्वादित्यर्थः । कथमन्तवत्त्वमित्यत उक्तम्—देवानिति । विष्णुत्कर्षं ज्ञात्वा ब्रह्मा-
दिवेदेवयाजिनो ब्रह्मादिवेवान्यान्ति न तु मामतोऽन्तवत्फलम् । मद्भक्तास्तु मामपि देवान्प्राप्यान्ते प्राप्नुवन्ति यान्ति ।
अतोऽनन्तं तेषां फलम् । तस्मान्मदाराधनं प्राधान्येन अन्यदेवताराधनं च परिवारतया कार्यमिति ॥ २३ ॥

अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः ॥

परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥ २४ ॥

त० टी०—यद्येवं त्वदाराधनमेव सर्वोत्तमं चेत्तर्हि सर्वोऽपि लोको देवान्तरं हित्वा अनन्तफलदं देवदेवं सर्वेश्वरं त्वामेव निश्चित्य किमिति न भजतीत्यत आह—अव्यक्तमिति । 'यं न देवा न मुनयो न चाहं न च शंकरः । जानन्ति परमेश्वरस्य तद्विष्णोः परमं पदम्' इतिवचनात् ब्रह्मशिवाद्यगोचर ईश्वरेश्वरः सर्वैर्ब्रह्मादिभिः स्वाभीष्टलाभाय कर्मभिराराधितः परमकारुण्यादाश्रितवत्सलत्वाच्च सर्वलोकाहितायाजहृत्स्वरूपगुणशक्तिरेवाहं वसुदेवगृहेऽवतीर्ण इत्येवमव्ययं परं सर्वोत्कृष्टमत एवानुत्तमं मम भावं प्रादुर्भावमजानन्तोऽबुद्धयः सद्गुर्वाश्रयणाभावान्मज्ज्ञानार्हबुद्धिहीना इतः पूर्वमव्यक्तमनभिन्त्यक्तमिदानीं कर्मविशेषाद्गुदेवगृहे व्यक्तिमापन्नं जन्मप्राप्तं क्षत्रियसजातीयं कंचिज्जीवविशेषं मन्यन्ते, नतु परमेश्वरमतो न मां कर्मभिराराधयन्ति किंतु मनुष्यबुद्ध्या मां विहायेन्द्रादिदेवानेवाराधयन्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥

म० टी०—एवं भगवद्भजनस्य सर्वोत्तमफलत्वेऽपि कथं प्रायेण प्राणिनो भगवद्विमुखा इत्यत्र हेतुमाह भगवान्—अव्यक्तमिति । अव्यक्तं देहग्रहणात् प्राक् कार्याक्षमत्वेन स्थितमिदानीं वसुदेवगृहे व्यक्तिं भौतिकदेहावच्छेदेन कार्यक्षमतां प्राप्तं कंचिज्जीवमेव मन्यन्ते मामीश्वरमप्यबुद्धयो विवेकशून्याः अव्यक्तं सर्वकारणमपि मां व्यक्तिं कार्यरूपतां मत्स्यकूर्माद्यनेकावताररूपेण प्राप्तमिति वा । कथं ते जीवास्त्वां न विचिन्वन्ति तत्राबुद्धय इत्युक्तं हेतुं विवृणोति—परं सर्वकारणरूपमव्ययं नित्यं मम भावं स्वरूपं सोपाधिकमजानन्तस्तथा निरुपाधिकमप्यनुत्तमं सर्वोत्कृष्टमनतिशयाद्वितीयपरमानन्दघनमनन्तं मम स्वरूपमजानन्तो जीवानुकारिकार्यदर्शनाज्जीवमेव कंचिन्मां मन्यन्ते ततो मामनीश्वरत्वेनाभिमतं विहाय प्रसिद्धं देवतान्तरमेव भजन्ते तत्तत्त्वान्तरे देव फलं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । अग्रे च वक्ष्यते अवजानन्ति मां मूढा मानुषी तनुमाश्रितमिति ॥ २४ ॥

शं० टी०—ननु महापण्डिता उक्ता भक्ताः सर्वेऽपि शास्त्रार्थं सम्यग् विचार्य ज्ञात्वा त्वामेव प्रत्यग्लक्षणमात्मानं निर्विशेषमविनाभूतमुपास्य कस्माद्विदेहमुक्तिं न प्राप्नुवन्तीत्याकाङ्क्षायामविद्यातत्कार्योपहृताचित्तत्वान्मद्विषयकं ज्ञानं (विपरीतं विना ?) समीचीनं नोदेति तदभावान्मत्प्राप्त्यभाव इति बोधयितुमाह—अव्यक्तमिति । अबुद्धय आत्मानात्मस्वरूपविवेचनतत्त्वाध्यवसायश्रमा बुद्धिर्मत्प्रसादजा येषां नास्ति ते स्वल्पबुद्धयो मूढाः पण्डिता अपि सदसद्विवेकशून्याः सन्तो ममात्मनोऽव्ययमव्यक्तादिस्थूलपर्यन्तस्य सर्वस्यापि दृश्यस्य नाशे सत्यपि स्वयं नाशरहितमत एवानुत्तमम् “ सा काष्ठा सा परा गतिः ” इतिश्रवणादुत्तमोत्तमं सर्वतः परिपूर्णं परं चेतनत्वेन सर्वप्रकाशकत्वेन सर्वाधारत्वेन सर्वद्रष्टृत्वेन च बुद्ध्यादेर्विलक्षणं भिन्नं च भावं परमं तत्त्वमजानन्तो भूत्वा अव्यक्तं न व्यज्यते केनापि प्रमाणेनेत्यव्यक्तः यद्वा व्यज्यत इति व्यक्तो विकारो देहेन्द्रियादिस्तद्वन्धराहितत्वादव्यक्तस्तं मामात्मानमहमर्थं व्यक्तिमापन्नं व्यक्तिर्देहस्तदात्मना स्थितं मन्यते 'त्वामात्मानं परं मत्त्वा परमात्मानमेव च । आत्मा पुनर्बहिर्मुखः अहोऽज्ञजनताज्ञता' इत्युक्तरित्या मयि च देहं देहे च मामध्यस्थेकीकृत्य देह एवाहमिति देहमेवात्मानं पश्यन्तीत्यर्थः । एवमनात्मानमेवात्मानं पश्यतां कुतो ज्ञानं कुतो मुक्तिरिति सिद्धम् ॥ २४ ॥

श्री० टी०—ननु च ममाने प्रयासे महति च फलविशेषे साति सर्वेऽपि किमिति देवतान्तरं हित्वा त्वामेव न भजन्ति तत्राह—अव्यक्तमिति । अव्यक्तं प्रपञ्चातीतं मां व्यक्तिं मनुष्यमत्स्यकूर्मादिभावं प्राप्तमल्पबुद्धयो मन्यन्ते । तत्र हेतुः मम परं भावं स्वरूपमजानन्तः । कथं भूतम् अव्ययं नित्यं न विद्यते उक्तमो यस्मात् भावमतो जगद्रक्षार्थं लीलायाविष्कृतनानाविशुद्धोर्जितसत्त्वमूर्तिं मां परमेश्वरं च स्वकर्मनिर्मितभौतिकदेहं च देवतान्तरं समं पश्यन्तो मन्दमतयो मां नातीवाश्रियन्ते प्रत्युत क्षिप्रफलदं देवतान्तरमेव भजन्ति ते चोक्तप्रकारेणान्तर्गतफलं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥

स० टी०--सर्वोत्तमफलं श्रीमद्भगवद्भजनं यदि ॥ कथं प्रायेण लोकास्ते भगवद्विमुखा इति ॥ १ ॥
अपेक्षायां हरिः प्राह स्वयं हेतुं जगद्गुरुः ॥ अव्यक्तमप्रकाशं मां प्राग्देहग्रहणास्थितम् ॥ २ ॥ वसुदेवगृहे
व्यक्तिमस्मदाविवदागतम् ॥ इति मन्यन्त ईशानं विवेकरहिता जनाः ॥ ३ ॥ सर्वकारणमीशानं मां
व्यक्तिं कार्यरूपताम् ॥ मत्स्यकूर्मादिरूपेण प्राप्तं वेत्यर्थ इष्यताम् ॥ ४ ॥ अविवेकितया मूढा विचारं
नाश्रयन्ति ते ॥ सर्वकारणरूपं यन्नित्यं सोपाधिकं मम ॥ ५ ॥ तत्स्वरूपमजानन्तस्तथैव निरुपाधिकम् ॥
सर्वोत्कृष्टं परामन्दघनमद्वैतमक्षयम् ॥ ६ ॥ निर्विकल्पं स्वरूपं मे चिद्धनस्य महेशितुः ॥ अजानन्तो
बुद्धोक्तानुकारिणं मां नरं विदुः ॥ ७ ॥ ततो मामीदृशं मत्वा देवतान्तरमाश्रिताः ॥ अन्तवत्तु फलं
प्राप्य संसाराब्धौ भ्रमन्ति ते ॥ ८ ॥ मत्स्वरूपपरिज्ञानं महापुण्यफलं यतः ॥ तस्मात्त्वं मां विजानीहि
सगुणं निर्गुणं च वा ॥ ९ ॥ तावन्मात्रेण मुक्तिस्ते भविष्यतीत्याशयो हरेः ॥ १० ॥ २४ ॥

भा० टी०--तर्हि सर्वेऽपि देवतान्तरभजनं विहाय त्वामेव कुतो न प्रतिपद्यन्त इत्याशङ्क्य मदप्रतिपत्तौ
मत्परमेश्वरभावाज्ञानमेव निमित्तमित्याह--अव्यक्तमिति । अव्यक्तमप्रकाशं लीलाविग्रहग्रहणात्पूर्वमिदानीं
तद्ग्रहणावस्थायां व्यक्तिमापन्नं प्रकाशमागतं मां मन्यन्ते अबुद्धयो विवेकहीनाः । अबुद्धय इत्येतदुक्तं विवृ-
णोति--ममाव्ययं व्ययरहितमनुत्तमं निरतिशयं परं भावं परमात्मस्वरूपं सोपाधिनिरुपाध्यात्मकमजानन्तो-
ऽविवेकिनो नित्यप्रसिद्धमीश्वरमपि सन्तं मां पूर्वमसन्तमधुनैवोत्पन्नं मन्यन्ते इत्यर्थः ॥ २४ ॥

प० टी०--ननु च समाने प्रयासे महति च फलविशेषे सति सर्वेऽपि देवान्तरं हित्वा किमिति त्वामेव
न भजन्तीत्याह--अव्यक्तमिति । अव्यक्तं प्रपञ्चातीतं मनुष्यमत्स्यकूर्मादिदेहधारित्वेन व्यक्तिमापन्नं प्राप्त-
मित्यल्पबुद्धयो मन्यन्ते । तत्र हेतुः मम परं भावं तात्त्विकस्वरूपमजानन्तः । कथंभूतं भावमव्ययम्,
अनुत्तमं न विद्यते उत्तमं यस्माज्जगद्भक्षणार्थमाविर्भूतं शुद्धसत्त्वरूपमुत्कृष्टफलदातारमजानन्तस्तत्कालफलदं
देवतान्तरमुपासते तेपामन्तवत्फलं भवति ॥ २४ ॥

रा० टी०--ननु को विशेषस्तवान्येभ्यो ब्रह्मादिभ्यः येन त्वां प्राप्तानामनन्तफलं देवान्प्राप्तानामनन्तवत्फ-
लमित्यत आह--अव्यक्तमिति । अबुद्धयोऽज्ञानिनः परमिदं बिलक्षणमनुत्तममुत्तमरहितमव्ययं मम भावं
प्रमाणव्यभिचरितत्वरूपं याथार्थ्यमजानन्तः अव्यक्तं कार्यदेहादिहीनं मां व्यक्तिमापन्नं कार्यदेहादियुक्तं
मन्यन्ते कार्यदेहादिराहित्यं तद्गुणान्यदेवेभ्यो मम विशेष इति भावः । यद्वा यथा देवयाजिनो मद्याजिनश्च
त्रैविद्याः भागवताश्च वर्तन्ते तथा महोषिणश्च केचन सन्तीत्याह--अव्यक्तमिति । सर्वात्मनाऽज्ञेयत्वेहेतुना
अव्यक्तपदार्थं मामीश्वरं व्यक्तं सर्वात्मनः ज्ञेयत्वमापन्नं प्राप्य जीवमिति यावत् । मम परं भावमजानन्तो-
ऽल्पबुद्धयोऽवमन्यन्ते जीवैक्यं मन्यन्त इत्यर्थः । यद्वा मयि सर्वमिदं मोक्षमित्याशङ्क्युक्तविद्या प्रेरकत्वादि-
महामहिमवांश्चेद्भवांस्तत्कथं भवतः केचिज्जीवाभेदं मन्यन्त इत्यत आह--अव्यक्तमिति । प्रागुक्तविद्या-
ऽव्यक्तं मामीश्वरं व्यक्तिमापन्नं जीवं जीवाभेदेन मां मन्यन्ते ये ते मम परं भावमजानन्तोऽल्पबुद्धयस्तमो-
योग्या इत्यर्थः ॥ २४ ॥

नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ॥

मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् ॥ २५ ॥

त० टी०--ननु सर्वयोगिष्येयस्य दिव्याप्राकृताद्भुताविष्कृतरूपस्य शङ्खचक्रगदादिदिव्यायुधधारि-
णश्चतुर्भुजस्य भीमस्तकौस्तुभवनमालाकिरीटकुण्डलादिदिव्यलङ्घनवतो ब्रह्मरुद्रादिर्जाने मन्यन्गर्वा-
हरिणो युद्धे भिनयनसहस्राक्षदिजेतुर्नरकामुरजरासंघपौण्ड्रकचैदियादिसंहर्तुः सर्वदेवासुरमनुष्येन्द्रसं-
भावितपराक्रमस्य सर्वेश्वरस्य तव ज्ञानं सर्वेषां कुतो न जायते इत्यपेक्षायामाह--नाहमिति । सर्व-

जीवविजातीयस्वरूपगुणैश्वर्योऽप्यहं सर्वस्य लोकस्य जनस्याहं न प्रकाशः, अप्राकृतेन स्वेन रूपेण प्रकटो न भवामि किंतु कस्यचिदेव स्वानन्यभक्तस्य प्रकटो भवामि। तथोक्तं नारायणीयाख्याने श्वेतद्वी-पपतिना नारदं प्रति 'एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चैव महर्षयः। इदं मे समनुप्राप्ता मम दर्शनलालसाः॥ न च मां ते ददशिरं ननु द्रक्ष्यति कश्चन। ऋते ह्येकान्तिकं चैषां त्वं चैवैकान्तिको मम' इति। तत्र हेतुमाह—योगमायासमावृत इति। योगो भक्तसंकल्पस्तदधीना माया योगमाया मनुष्यसमानरू-पता तथा अयमभक्तलोको मां यथावस्थितदिव्याप्राकृतरूपं न जानात्विति यदिच्छावशवर्तिन्या मायारूपजवनिकया समावृतः सम्यगाच्छन्नः न दर्शनमुपगच्छामि। तथा योगमायया मूढ आवृत-ज्ञानोऽयं मद्भक्तव्यतिरिक्तः सर्वोऽपि लोको मामजं जीववत्कर्मनिमित्तजन्मशून्यं स्वेच्छया लीलार्थमा-विर्भूतमप्ययमजहत्स्वरूपगुणशक्तिकं नाभिजानाति साक्षात्परमेश्वरोऽयमिति न जानाति किंतु मनुष्य-विशेषमेव मन्यते ॥ २९ ॥

५० टी०—ननु जन्मकालेऽपि सर्वयोगिष्येयं श्रीवैकुण्ठस्थमैश्वरमेव रूपमाविर्भावितवति संप्रति च श्रीवत्सकौस्तुभवनमालाकिरीटकुण्डलादिदिव्योपकरणशालिनि कम्बुकमलकौमोदकीचक्रवरधारिचतुर्भुजे श्रीगौर्ननेयवाहने निखिलभुरलोकसंपादितराजराजेश्वराभिषेकादिमहावैभवे सर्वसुरासुरजैतरि विविधदिव्य-लीलाविलासशिले संवावतारशिरोमणौ साक्षाद्द्वैकुण्ठनायके निखिललोकदुःखनिस्ताराय भुवमवतीर्णे विरि-ञ्चिप्रपञ्चासंभविनिरतिशयसौन्दर्यसारसर्वस्वमूर्तौ बाललीलाविमोहितविधातरि तरणिकिरणोज्ज्वलदिव्य-पीताम्बरे निरुपमश्यामसुन्दरे करदीकृतपारिजातार्थपराजितपुरन्दरे बाणयुद्धविजितशशङ्कशेखरे समस्तसु-रासुरविजयिनरकप्रभृतिमहादैतेयप्रकरप्राणपर्यन्तसर्वस्वहारिणि श्रीदामाविपरमरङ्गमहावैभवकारिणि षोड-शसहस्रदिव्यरूपधारिण्यपरिमेयगुणगरिमणि महामहिमनि नारदमार्कण्डेयादिमहामुनिगणस्तुते त्वयि कथ-मविवेकिनोऽपि मनुष्यबुद्धिर्जीवबुद्धिर्वैत्यजुं नाशङ्कामपनिनीषुराह भगवान्—नाहमिति। अहं सर्वस्य लोकस्य न प्रकाशः स्वेन रूपेण प्रकटो न भवामि किंतु केषांचिन्मद्भक्तानामेव प्रकटो भवामीत्यभिप्रायः। कथं सर्वस्य लोकस्य न प्रकट इत्यत्र हेतुमाह—योगमायासमावृतः। योगो मम संकल्पस्तद्वशवर्तिनी माया योगमाया तथाऽयमभक्तो जनो मां स्वरूपेण न जानात्विति संकल्पानुविधायिन्या मायया सम्यगावृतः सत्यपि ज्ञान-कारणे ज्ञानविषयत्वायोग्यः कृतः अतो यदुक्तं परं भावमजानन्त इति तत्र मम संकल्प एव कारणमित्युक्तं भवति। अतो मम मायया मूढ आवृतज्ञानः सन्नयं चतुर्विधभक्तविलक्षणो लोकः सत्यपि ज्ञानकारणे माम-ज्मथ्ययमनाद्यतन्तं परमेश्वरं नाभिजानाति किंतु विपरीतदृष्ट्या मनुष्यमेव केचिन्मन्यत इत्यर्थः। विद्य-मानं वस्तुस्वरूपमावृणोत्यविद्यमानं च किंचिद्दर्शयतीति लौकिकमायायामपि प्रसिद्धमेतत् ॥ २९ ॥

५० टी०—सर्वास्ववस्थासु सर्वप्रकाशकतया प्रतीयमानं परिपूर्णं प्रत्यक्षमात्मतत्त्वं कथं न विजानात्ययं जन इत्याकाङ्क्षयामाह—नाहमिति। अहं प्रत्यक्षलक्षणः परात्मा सर्वप्रकाशकोऽपि सर्वगतोऽपि सर्वस्यापि लोकस्य जनस्यात्मे श्वरप्रसादशून्यस्य ब्रह्मविद्वयानुग्रहविधुरस्य प्रकाशो ज्ञानविषयो न भवामि, मामनावृतस्व-रूपमपि विना ब्रह्मविदोऽन्यः कोऽपि न जानातीत्यर्थः। लोकस्यात्मस्वरूपाज्ञाने कारणमाह—योगेति। स्ववृत्त्या पुरुषं जननमरणदुःखप्रवाहेन योजयतीति योगा सा चासौ माया च योगमाया तथा तमोरूपया समावृतः योगमायासमावृतः यथा सूर्यप्रकाशके चक्षुषि काचपटलेनावृते सत्यहमन्त्र इत्यप्यासेन पुमानन्धो भवति तथात्मप्रकाशके ज्ञानचक्षुषि मायया आवरणालम्बिकया संवृते सत्यप्यासेनायं लोकोऽप्यज्ञो भवती-त्युच्यते योगमायासमावृतस्तत् एव मूढो विपरीतभावं प्राप्नोऽयं लोको मामात्मभूतं प्रत्यक्षं पुरस्थं सूर्य-मन्त्र इव नाभिजानाति देहेन्द्रियादिभ्यो भिन्नतया स्फुटतरं प्रतीयमानमजमव्ययमात्मानं साक्षादयमहमिति

स्वात्मना न वेत्तीत्यर्थः । अजमित्यात्मनः कालत्रयेऽप्यव्याहतनित्यत्वबोधनार्थं विशेषणम् । अजामेकमित्य-
जत्वहेतुना मायाया अपि तत्वात्वे प्राप्ते तन्निवृत्त्यर्थमन्ययामिति विशेषणम् । ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाल इति
प्रकृतेरपि लयः श्रूयते विद्वद्भिन्नभूयते च ततोऽन्ययत्वविशेषणमव्याहतम् ॥ २५ ॥

श्री० टी०—तेषां स्वाज्ञाने हेतुमाह—नाहमिति । सर्वस्य लोकस्य नाहं प्रकाशः प्रकटो न भवामि
किंतु मद्भक्तानामेव यतो योगमायया समावृतः योगो युक्तिः मदीयः कोऽप्यचित्त्वप्रज्ञाविलासः स एव
माया अघटमानघटनापटीयस्त्वात्तया संछन्नः अत एव मत्स्वरूपज्ञाने मूढः सन्नयं लोकः, अजमन्ययं
च मां न जानाति ॥ २५ ॥

स० टी०—ननु श्रीमज्जन्मावसर इह सौन्दर्यजलभिस्वरूपं यद्वेषयं सुरमुनिगणैरेश्वरपदम् ॥ स्वयं
प्रादुर्भूतं निरवधिगुणैश्वर्यसहितं कथं तत्रावज्ञा भवति गितबुद्धेरपि ह्यौ ॥ १ ॥ तथाधुना कौस्तुभकुण्ड-
लान्विते किरीटशोभावनमालशालिनि ॥ चतुर्भुजे कम्बुगदाब्जशोभिनि सुदर्शनलंकृतपाणिपङ्कजे ॥ २ ॥
श्रीकान्तिभूत्यादिविल्लाससंयुते श्रीवत्ससौन्दर्यगुणालये विभौ ॥ समस्तदेवासुरसिद्धनायके वैकुण्ठनाथे हि
खगेशवाहने ॥ ३ ॥ देवेन्द्रसंपादितराजराजेश्वराभिष्कंदिमहाविभूतौ ॥ समस्तदेवासुरजैतरीषे ब्रह्मादिभि-
र्वन्दितपादपीठे ॥ ४ ॥ अनेकलीलासुविलासशीले समस्तलोकोत्तरसर्वभर्मे ॥ समस्तलोकोद्धरणोन्मुखे-
ऽजे स्वेच्छावर्तिणे सुवमद्भुतामे ॥ ५ ॥ विभिप्रपञ्चोत्तरभामसंयुते महातिसौन्दर्यरसाकरे ह्यौ ॥ उदारली-
लाप्रविमोहिताम्बिले श्रुतिप्रगीतामलकीर्तिधामनि ॥ ६ ॥ माताश्रमान्ज्ज्वलदिव्यकान्तिमत्पीताम्बरे नूत-
नमेघसुन्दरे ॥ प्रभौ सुदामादिदरिद्रशायने स्वभक्तशार्थमिहाश्रयन्तरि ॥ ७ ॥ सुरद्रुमार्थं जितपाकशासने
बाणासुरार्जो जितचन्द्रशेखरे ॥ सुगारिवंशोद्भवदुष्टधातिनि रवभावसिद्धाखिलदिव्यकर्माणि ॥ ८ ॥ पराश-
रव्यासवसिष्ठनारदादिभिर्महद्भिर्गुणिभिः सदा स्तुते ॥ त्वय्यीदृशे स्यात्कथमल्पचेतसामपीड्यमानुष्यभिया गुपे-
क्षणम् ॥ ९ ॥ इत्यर्जुनस्यान्तरगादिदेवोऽभिलक्ष्य वाक्यं समुदाजहार ॥ एतादृशोऽहं भवता यथोक्तः
सर्वस्य लोकस्य न चाक्षिगोऽस्मि ॥ १० ॥ स्वेन रूपेण सर्वस्य प्रकटो न भवाम्यहम् ॥ किंतु केषां-
चिदेवैवं मद्भक्तानां भवाम्यहम् ॥ ११ ॥ कथं सर्वस्य लोकस्य न प्रकाश इतीर्यते ॥ योगो ममैव
संकल्पो माया तद्दृशवर्तिनी ॥ १२ ॥ अभक्तोऽयं जनो मां न जानात्वित्यं महेश्वरम् ॥ स्वरूपेणेति-
कल्पानुसारिण्यैव मायया ॥ १३ ॥ ज्ञानगोचरतायोग्यः सत्यपि ज्ञानकारणे ॥ कृतोऽतः प्राक्तमया प्रोक्तं
परं भावमितीह वै ॥ १४ ॥ गुणानां घटनं योगः सैव माया तथा ह्यहम् ॥ संछन्नो लोकदृष्टथाद्वैत्यार्थो
भाष्यकृतां मतः ॥ १५ ॥ अभक्तानां ममाज्ञाने संकल्पे मेऽस्ति कारणम् ॥ अतो मे माययाच्छन्नज्ञानः
सन्मत्स्वराङ्गमुखः ॥ १६ ॥ लोकोऽयं मामजं नित्यमनन्तं परमेश्वरम् ॥ नाभिजानाति सर्वज्ञं सत्यपि
ज्ञानकारणे ॥ १७ ॥ किंतु मूढजनोऽयं मां विपरीतदृष्टान्यथा ॥ कंचिन्मनुष्यमेवात्र मन्यते मायया कृतः
॥ १८ ॥ विद्यमानं यथा वस्तु स्वरूपं ह्यधृणोत्यसौ ॥ अविद्यमानं यत्किंचिन्मायादर्शयतीत्यपि ॥ १९ ॥
प्रसिद्धमस्ति भोः पार्थ लोकेऽपीत्याशयो हरेः ॥ २० ॥ २५ ॥

भा० टी०—स्वाज्ञाने निमित्तमाह—नेति । अहं परमेश्वरः सर्वस्य लोकस्य परमेश्वरेण रूपेण प्रकटो न
भवामि किंतु केषांचित्स्वभक्तानां प्रकाशोऽहमित्यभिप्रायः । तत्र हेतुमाह—योगेति । योगो गुणानां युक्ति-
र्यटनं सैव माया तथा, यद्वा योगो भगवत्तन्निवृत्तं समाभिस्तत्कृता माया भगवत्संकल्पवशावर्तिनीति यावत्
उभयथाप्यनाद्यनिर्वाच्यमज्ञानं तथा योगमायया समावृतः संछन्नः आच्छादित इति यावत् हेतुमाह—
योगिन् । अर्शजाद्यन्तर्गत्यान्तोऽयं योगशब्दः । अहं तत्पदार्थः सर्वस्य योगनन्तं पदार्थमात्राभिज्ञस्यैव
प्रकाशोऽस्मि । तत्र हेतुः—मायया समावृत इति । अन्येषां वस्तु अगतिकाल्याप्रयणात्मिकयाऽव्यया
प्रस्तः अतोऽज्ञाननिर्वाच्याज्ञानेन मूढो मोहं गतोऽयं लोको मद्भिमुखः मामजमन्ययं नाभिजानाति ॥ २५ ॥

प० टी०—तेषां स्वाज्ञाने हेतुमाह—नाहमिति । सर्वस्य लोकस्य नाहं प्रकाशोऽन्तर्यामिन्त्वेन वर्तमानोऽपि परतत्त्वप्रकाशको न भवामि किंतु मद्भक्तानामेव यतोऽयं लोको योगमायासमावृतः सन् मूढोऽस्त्यतो मामजमव्ययं न जानाति । यद्वा सर्वस्य लोकस्य ज्ञानरूपः प्रकाशोऽचिन्त्यैश्वर्यया योगमायाया समावृतोऽस्मि परंतु नाहं समावृतो यतो योगमाया तु स्वाश्रयाव्यामोहिनी यथा शरावस्थितेन कलुषोदकेन प्रतिबिम्बप्रकाश एवाव्रियते न सूर्यः । अत एव मूढो लोक एवैविधमभितो वर्तमानं न जानाति । अत एवान्तर्बलं लभते । मद्भक्तस्त्वजमनादिमव्ययमनन्तं मा जानात्यतोऽनन्तरं फलं लभत इत्यर्थः । तदुक्तं टिप्पणिकायुः—‘चित्संक्षिप्तस्वरूप आत्मनि कथं मायावृतत्वं भवेन्मार्तण्डस्तमसाप्रियेत किमहो किं त्वीक्षणं पश्यताम् । अज्ञानेन विधीयते जलमुच्चेदार्कस्तदुक्तं द्विधा विक्षेपावरणाभिधं मुनिवरैर्मोहस्य शक्तिद्वयम् ’ इति । अत्र ऋक्शाखीया श्रुतिरपि—‘अजस्य नाभावध्येकमर्पितं यस्मिन् विश्वानि भुवनानि तस्युः । न तं विदाथ य इमा जजानान्यकुष्माकमन्तरं बभूव । नीहारेण प्रावृता जल्प्या चासुतुप उक्थशासश्चरन्ति ’ इति सार्वभरतः । भाष्यम्—अजस्य जन्मरहितस्य महाभूतात्मकस्य विराजो नाभौ मध्ये हिरण्यगर्भाख्यमेकं लिङ्गदेहमर्पितं न्यस्तमिव स्थितम् । यस्मिन् लिङ्गदेहे विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूर्भुवःस्वरादीनि तस्युः सृष्टेः मणिगणा इव तिष्ठन्ति । तस्मिन्त्युत्तरेणान्वयः । हे नरास्तं विश्वकर्माणमीश्वरं यूयं न विदाथ न विज्ञानीथ । स को, य इमा इमानि जजान सृष्ट्वाशरीरेण प्रविश्योत्पादितवान् । देवदत्तोऽहं यज्ञदत्तोऽहमित्याकारेण वयं न जानीम इति यदुच्यते तदसत्, न ह्यहंप्रत्ययगम्यं जीवरूपं विश्वकर्मणः परमेश्वरस्य तत्त्वम्, किंतु युष्माकमहंप्रत्ययगम्यानाम् । अन्यदहंप्रत्ययगम्यादतिरिक्तं सर्ववैदान्तवेद्यामीश्वरत्वं बभूव भवति विश्वे । जीवरूपवत्तदपि कुतो न विद्य इति चेच्छ्रूयताम्—नीहारेण प्रावृता यूयं नीहारसदृशेनाज्ञानेन प्रावृता आच्छन्ना अतो न जानीथ । यथा नीहारो नात्यन्तमसदृष्टेरावरकत्वात्, काष्ठपापाणाद्यवान्तरभेदं बोद्धुमशक्यत्वात् । एवमज्ञानमपि नात्यन्तमसदीश्वरतत्त्वावरकत्वात् । नापि सत् बोधमात्रनिवर्त्यत्वात् । ईदृशेनाज्ञानेन भवन्तः सर्वे जीवाः प्रावृताः । न केवलं प्रावृतत्वं किंच जल्प्याः देवोऽहं मनुष्योऽहमित्याश्रुतजल्पपराः किं चासुतुपः केनाप्युपायेनासृष्टर्पयन्त्युदरभरा इत्यर्थः । नतु पारमेश्वरतत्त्वं विचारितवन्तः । किंच न केवलमिहलोकभोगमाश्रुता उक्थशासो नानाविधेषु यज्ञेष्वर्थं स्वर्गादिफलं शंसन्तः पृथिव्यां चरन्ति ॥ २१ ॥

रा० टी०—नतु तेषां त्वद्विषयविपरीतज्ञानकृतनिन्दया तव खेदोऽस्ति किमित्यतः परं भावमजानन्तोऽन्यथा मन्यन्त इत्युक्तविपरीतज्ञानहेतुभूतमज्ञानं न स्वतन्त्रं किंतु मदायत्तमेव, अतः कुतो मम खेद इति भावेनास्य स्वाधीनतामाह—नाहमिति । योगेन सामर्थ्यलक्षणेपायेन मायया देव्या च । योगसहिता माया योगमायेति निग्रहः । समावृतोऽहं न सर्वस्य प्रकाशः । कर्मणि घञ् ! प्रकाशाविषयो न भवामि । अतो मयैव मूढोऽयं लोको मामजमव्ययं जन्मव्ययहीनं नाभिजानातीति ॥ २१ ॥

वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ॥

भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥ २६ ॥

त० टी०—योगमायासमावृतोऽहं लोकस्य न प्रकाश इत्युक्तमिदानीं मायाया नियन्तुर्मम तथा कथंचित्कदाचिदपि न ज्ञानावरणं किंतु तद्वस्थानामेवेत्यतो मां न जानन्तीत्याह—वेदाहमिति । अहं परमेश्वरः स्वयोगमायाया सनान् जीवान् व्यामोहयन्नापि स्वयं सर्वदाऽप्रतिबद्धज्ञानः समतीतानि बहुकाळतो विनष्टानि वर्तमानानि च भविष्याणि चेति कालत्रयवर्तीनि भूतानि स्थावरजङ्गमानि सर्वाणि वेद जानामि हे अर्जुन अतोऽहं सर्वदाऽखण्डज्ञानत्वात्सर्वज्ञः । मां तु सर्वदा सर्वत्र विद्य-

मानमपि मायावश्यः कश्चन कोऽपि मद्भक्तिवर्जितो न वेद, अतो मायामोहितत्वान्मां न प्रायेण भजत इत्यर्थः ॥ २६ ॥

म० टी०—अतो मायया स्वाधीनया सर्वव्यामोहकत्वात्स्वयं चाप्रतिबद्धज्ञानत्वात्—वेदाहमिति । अहमप्रतिबद्धसर्वविज्ञानः मायया सर्वलोकान्मोहयन्नपि समतीतानि चिरविनष्टानि वर्तमानानि च भविष्याणि च एवं कालत्रयवर्तीनि भूतानि स्थावरजङ्गमानि सर्वाणि वेद जानामि, हे अर्जुन अतोऽहं सर्वज्ञः परमेश्वर इत्यत्र नास्ति संशय इत्यर्थः । मां तु तुशब्दे ज्ञानप्रतिबन्धद्योतनार्थः । मां सर्वदर्शनमपि मायाविनमिव तन्मायामोहितः कश्चन कोऽपि मदनुग्रहभाजनं मद्भक्तं विना न वेद मन्मायामोहितत्वात् अतो मत्तत्त्ववेदनाभावादेव प्रायेण प्राणिनो मां न भजन्त इत्यभिप्रायः ॥ १६ ॥

श्री० टी०—नाहं प्रकाशः सर्वस्येत्युक्त्या स्वस्यापि लोकवदविद्यावृत्तत्वे सर्वस्य जगतोऽप्याख्यं प्रसज्येतातो नाहमविद्यया वृत्त इति तदभावं प्रतिपादयति—वेदेति । भोक्तुर्भोगार्थं भक्त एव भवन्तीति भूतानि मनोबुद्ध्यादीनि तत्प्रवर्तनानि च समतीतानि गतानि वर्तमानानि च भविष्याणि चाहं वेद आपदाश्वस्थासु तेषां मत्तां स्फूर्तिं प्रवर्तनशक्तिं च प्रयच्छन् सर्वदा प्रकाशमानः सन् प्रत्यमृपोऽहं विजानामि वेदेन्द्रियादीनां प्रवृत्तिं निवृत्तिं चावस्थाभेदेन सत्ताममत्तां च साक्षाद्दृष्टं जानामीत्यर्थः । मायावृत्तत्वे प्राणिनां ज्ञानाभावः प्रवृत्त्यभावश्च ममापि वेदनाभावश्च प्रसज्येत तत्तादेष्टावर्तिवेति चेन्न, प्रत्यक्षविशेषप्रसङ्गात्प्राणिन इष्टमनिष्टं च जानन्ति प्रवर्तन्ते च तदिदं सर्वप्रत्यक्षं ततः प्राणिप्रवृत्त्या “आप्तस्वप्नुषुष्यादिप्रपञ्चं यत्प्रकाशते” इत्यादिश्रुत्या चात्मनो ममाविद्यावरणाऽभावः सिद्धस्तत एवाहं सर्वास्वस्थानामु रावदा सर्वं जानामि मां तु दृश्यत्वादनित्यत्वाज्जडत्वाच्च देहेन्द्रियप्रायः पाणी वा मनो वा बुद्धिर्वाप्यन्यो वा कश्चन न वेद किञ्चिज्ज जानातीत्यर्थः । “अहं विजानामि विविक्तरूपो न चास्ति चेत्ता मम चित्सदाहम्” इति श्रुतेः । तत एवाज्जवाग्ययवानुत्तमत्वादिविशेषणानि सार्थकानि । यद्वा सर्वप्रकाशकत्वेन सत्तास्वस्थानाम्भूतया देदीप्यमानं बुद्ध्यादिस्वर्वावृत्तार्थतत्त्वमर्तत्कर्मणां च ज्ञानारं मां कश्चन पण्डितोऽपि न वेद न जानातीत्यर्थः । यद्वा प्रत्यगभिन्नः परमात्माहं समतीतान्यतिक्रान्तानि वर्तमानानि च भविष्याणि च भूतानि सर्वप्राणिजातानि वेद वेदि मां तु प्रत्यग्लक्षणमात्मभूतमप्यहमर्थं कश्चन कोऽपि न वेद न शृणोति न मनुते न विजानाति न भजति चेत्यर्थः ॥ २६ ॥

श्री० टी०—सर्वोत्तमं मत्स्वरूपमज्ञानन्त इत्युक्तम् । तदेव स्वस्य सर्वोत्तमत्वमनावृत्तज्ञानशक्तिरेव दर्शयन्नन्येषामज्ञानमेवाह—वेदेति । समतीतानि विनष्टानि वर्तमानानि च भविष्याणि च भावीनि च त्रिकालवर्तीनि भूतानि स्थावरजङ्गमानि सर्वाण्यहं वेद जानामि मायाप्रयत्नान्मम तस्याः स्वाश्रयव्यामोहकत्वाभावान् इति प्रसिद्धम् । मां तु न कोऽपि वेत्ति मन्मायामोहितत्वात् । प्रसिद्धं हि लोके मायायाः स्वाश्रयाधीनत्वमन्यमोहकत्वं च ॥ २६ ॥

स० टी०—मम स्वाधीनया शक्त्या मायया मोहितो जनः ॥ नाभिजानाति मामीशं सगुणं निर्गुणं तथा ॥ १ ॥ ममेश्वरस्य विज्ञानं प्रतिबध्नाति नैव सा ॥ मदायत्ता न मद्भिन्ना वक्तुं शक्यान्यप्रकृतिवत् ॥ २ ॥ मायाधिनी यथान्यस्य माया न प्रतिबन्धिका ॥ तथा मद्देशितुर्माया ममायत्तास्ति न्वन ॥ ३ ॥ इत्याह भगवान्स्वीयमत्तानां बोधद्वये ॥ अहं सर्वेश्वरो लोकान्मायया मोहयन्नपि ॥ ४ ॥ अविद्यात्वात् भूतानि वर्तमानानि सर्वशः ॥ भविष्याणि च जानामि कालत्रयगतान्यपि ॥ ५ ॥ अतो परमसर्वज्ञो मायावी परमेश्वरः ॥ अहमस्म्यत्र संवेदो न कार्यो भवतार्जुन ॥ ६ ॥ मदनुग्रहपात्रं वे मद्भक्तं सद्गुणं विना ॥ कोऽपि वेद न मां लोको मन्मायामोहितत्वतः ॥ ७ ॥ मत्तत्त्ववेदनाभावाज्जते मां

न मूढधीः ॥ ८ ॥ योऽपि पुनाति सकलं हृदि वाचि वर्ती यं वेत्ति नैव विधिर्ब्रह्मनुतं हि कोऽपि ॥ येना-
ततं निखिलमेव नमन्ति यस्मै देवा यतो जगदिदं तमजं भजेऽहम् ॥ ९ ॥ २६ ॥

भा० टी०—मायया त्वमावृतश्चेत्तवापि लोकस्येव ज्ञानप्रतिबन्धः स्यादित्याशङ्क्याह—वेदेति । अहम-
प्रतिबद्धज्ञानशक्तिः सभतीतानि समातेकान्तानि वर्तमानानि भविष्याणि च भूतानि चराचरात्मकानि
सर्वाणि वेद जानामि त्वमपि योगाद्यभ्यासेन स्वच्छान्तःकरणः सन् ज्ञातुं शक्नोऽसि । अहं तु नित्यशुद्धः
सर्वोपाधिबर्माभिमानमलशून्यो जानामीति किमु वक्तव्यमिति सूचयन्संबोधयति—अर्जुनेति । मां तु पर-
मात्मानं मद्रक्तं मच्छरणमेकं त्यक्त्वा न कश्चन वेद जानाति । तथाच यया मायया समावृतं मां लोको नाभि-
जानाति नासौ मदीया सती ममेश्वरस्य मायाविनो ज्ञानं प्रतिबध्नाति मायात्वात् । लौकिकमायावत् । यद्वा
नाहं मायया प्रतिबद्धज्ञानः मायावित्त्वात् लौकिकमायाविवदिति भावः ॥ २६ ॥

प० टी०—तदेवं स्वस्य सर्वोत्तमत्वमनावृतशक्तित्वं दर्शयति—वेदाहमिति । समतीतान्यतिक्रान्तानि
वर्तमानानि तथा भविष्याण्येवं त्रिकालवर्तीनि भूतानि स्थावरजङ्गमात्मकानि सर्वाण्यहं वेद जानामि माया-
श्रयत्वानमम तस्याश्चाश्रयव्यामोहकत्वाभावात् । मां च कोऽपि न वेद न वेत्ति मन्मायामोहितत्वात् ।
मायायाः स्वाश्रयाधीनत्वमन्यमोहकत्वं प्रसिद्धमेव ॥ २६ ॥

रा० टी०—ननु जयनिकाद्युभयभागवर्तिनोः परस्पराज्ञानवन् तवापि भूतविषयाज्ञानं स्यादित्यतो जय-
निकास्थानीयापि माया न मां बध्नातीत्याह—वेदेति । मायाकृतबन्धहीनत्वादहं भूतमविष्यद्वर्तमानभूतानि
प्राणिनो वेद जानामि । मां तु कश्चन कोऽपि यथावत्त्वेन न वेद मायाकृतबन्धसत्त्वाद्येति ब्रह्मादिर-
तिशक्नोऽपि किञ्चिदेव वेत्ति न सर्वथेति भावः ॥ २६ ॥

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन भारत ॥

सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यान्ति परंतप ॥ २७ ॥

त० टी०—तदेवं जीवानां भगवत्तत्त्वज्ञानाभावे मायाया हेतुत्वमुक्तं, पुनस्तदज्ञानदाकार्यं तत्का-
र्यस्य हेतुत्वमाह—इच्छाद्वेषसमुत्थेनेति । इच्छानुकूलविषये रागः, द्वेषः प्रतिकूलविषयेऽप्रीति-
स्ताभ्यां पूर्वपूर्वजन्मन्यभ्यस्ताभ्यां समुत्थेन सम्यगुत्पन्नेन शीतोष्णसुखदुःखस्वादिरूपद्वन्द्वनिमित्तेन
मोहेन अहं सुखी अहं दुःखीत्यादिविपर्ययरूपेण सर्वभूतानि प्राणिनः सर्गे स्थूलदेहोत्पत्तौ सत्यां
संमोहं विभ्रमं सुखदुःखादिविशिष्टे नश्वरे देहे एवात्माभिमानं यान्ति प्राप्नुवन्ति ननु देहाद्यतिरि-
क्तमात्मानं जानन्ति कुतो मां सर्वान्तर्यामिणं हे परंतप अतो रागद्वेषजन्ममोहाभिभूतान्तःकरणाः
प्राणिनो मां सर्वेश्वरं न जानन्त्यतो न भजन्ते ॥ २७ ॥

म० टी०—योगमायां भगवत्तत्त्वविज्ञानप्रतिबन्धे हेतुमुक्त्वा देहेन्द्रियसंघाताभिमानातिशयपूर्वकं भोगा-
भिनिवेशं हेतुवन्तरसाह—इच्छाद्वेष इति । इच्छाद्वेषाभ्यामनुकूलप्रतिकूलविषयाभ्यां समुत्थितेन शीतोष्णसुख-
दुःखादिद्वन्द्वनिमित्तेन मोहेनाहं सुखहं दुःखीत्यादिविपर्ययेण सर्वाण्यपि भूतानि संमोहं विवेकायो-
ग्यत्वं सर्गे स्थूलदेहोत्पत्तौ सत्यां यान्ति । हे भारत हे परंतपेति संबोधनद्वयस्य कुलमहिम्ना स्वरूपशक्त्या
च त्वां द्वन्द्वमोहाख्यः शत्रुर्नाभिभवितुमलमिति भावः । नहीच्छाद्वेषरहितं किञ्चिदपि भूतमस्ति न च
ह्यस्माद्विषय बहिर्विषयमपि ज्ञानं संभवति किं पुनरात्मविषयमतो रागद्वेषव्याकुलान्तःकरणत्वात्सर्वा-
भूतानि मां परमेश्वरमात्मभूतं न जानन्ति अतो न भजन्ते अजनीयमपि ॥ २७ ॥

त० टी०—पूर्वं कामैस्तेस्तेह्यज्ञाना इति कामस्य ज्ञानप्रतिबन्धकत्वं वक्ष्यन्तं तथापीदानीं कामादीनां
प्रतिबन्धकत्वं प्रवृत्तिदशायां वा एतत् पूर्वमेवेत्याकाङ्क्षायां पुरुषः प्राचीनपापकर्मवशात्कामरागादिकृतमोहवि-

शिष्टः सजेव जायत इत्याह—इच्छेति । इच्छाद्वेषसमुत्थेन इच्छाऽनुकूले प्रीतिरननुकूले त्वप्रीतिर्द्वेषस्ताभ्यां समुत्थेन समुत्पन्नेन द्वन्द्वमोहेन द्वन्द्वं सुखं दुःखं च तयोस्तत्साधनयोश्च विपरीतबुद्धिमोहः मोहो नाम विविचिता विवेकाभावस्तेन द्वन्द्वमोहेन सर्वभूतानि सर्वप्राणिनोऽपि सर्गे उत्पत्तिकाल एव संमोहं मूढभावं प्राचीनकर्मदोषेण यान्ति नैवेदानीम् । यत एवं ततो जन्मान्तरीयमहापापसंभाषितमोहदोषेणैव द्वन्द्वमोहविमूढाः मोक्षसाधने वेदान्ते तद्विचारे तत्तन्व्यस्ताननिष्ठायां चाश्रद्धया न प्रवर्तन्ते प्रवृत्तानामपि तज्ज्ञानं नोत्पद्यते 'ज्ञानं नोत्पद्यते पुंसां पापोपहतचेतसाम्' इति स्मरणात् किंतु बन्धसाधने काम्ये कर्माणि देवतोपास्त्यादौ श्रद्धया भक्त्या च मोक्षसाधनत्वबुद्ध्या च नियमेन प्रवर्तन्ते तथापि यश्चित्तशोधकं न तत्र प्रवर्तन्ते प्रवर्तन्ते तु यन्मालिन्यकारणं जन्मादिदुःखबीजं तत्रैव एवं स्थूलमेव बाधं विविच्य न जानन्ति किमुतान्तरभतिसुक्ष्ममात्मतत्त्वं यत् द्वन्द्वमोहविमूढानां युक्तयुक्ताकारिज्ञानं तदिव प्राग्भवीयपापकार्यमित्यवगच्छेदित्यर्थः ॥ २७ ॥

श्री० टी०—तदेवं मायाविषयत्वेन जीवानां परमेश्वराज्ञानमुक्तम्, तस्यैवाज्ञानस्य दृढत्वे कारणमाह—इच्छाद्वेषसमुत्थेनेति । सृज्यत इति सर्गः सर्गे स्थूलदेहोत्पत्तौ सत्यां तदनुकूले इच्छा तत्प्रीतिकूले च द्वेषस्ताभ्यां समुत्थः समुद्भूतो यः शीतोष्णसुखदुःखादिद्वन्द्वनिमित्तो मोहो विवेकप्रशस्तेन सर्वभूतानि संमोहमहमेव सुखी दुःखी चेति ग्राह्यतमभिनिवेशं प्राप्नुवन्ति अतस्तानि मज्ज्ञानाभावात् मां भजन्तीति भावः ॥ २७ ॥

स० टी०—मत्तत्त्ववेदनाभावान्मां भजन्ति न ये जनाः ॥ रागद्वेषप्रहमस्ता भ्रमन्त्येते कुसंमृतौ ॥ १ ॥ भोगायभिनिवेशेन सदेत्याह जगत्पतिः ॥ इच्छाद्वेषसमुद्भूतमुखादिद्वन्द्वहेतुना ॥ २ ॥ मोहेनाहं सुखी दुःखीत्यादिभ्रान्तिमयेन च ॥ समस्तान्यापि भूतानि विवेकायोरप्यता पराम् ॥ ३ ॥ स्थूलदेहोद्भवे यान्ति हे भारत परंतप ॥ त्वं तु वंशमहिर्नैव द्वन्द्वमोहारिधातकः ॥ ४ ॥ नुसुदुःखादिसंप्राप्त्या रागद्वेषोद्भवो यदा ॥ तदा मोहं प्रयान्त्येव सर्वभूतानि सर्वशः ॥ ५ ॥ नहीच्छाद्वेषद्वेषेण विवशीकृतचेतसाम् ॥ बहिर्गोचरमप्यस्ति सभ्यगृह्णन् भ्रमापहम् ॥ ६ ॥ किमु वाच्यं तदा नाभ्यां समाविष्टभियां नृणाम् ॥ प्रत्यगात्मनि न ज्ञानं समुत्पद्यत इत्यपि ॥ ७ ॥ २७ ॥

भा० टी०—भगवत्तत्त्वापरिज्ञाने मूलाज्ञानं निमित्तमुक्त्वा तत्र प्रतिबन्धकान्तरमाह—इच्छेति । इच्छाद्वेषाभ्यां रागद्वेषाभ्यामनुकूलप्रतिनूलवैषयाभ्यामुत्थितेन शीतोष्णसुखदुःखनिमित्तेन मोहेन चित्तव्याकुलतापादकेन सर्वाणि भूतानि सर्गे उत्पत्तिकाले प्राप्ते संमोहमातमूढतां यान्ति गच्छन्ति इच्छाद्वेषवशीकृतचित्तस्थ बाह्यपदार्थेष्वपि यथाभूतार्थविषयं ज्ञानं नोत्पद्यते नाभ्यामाभिप्रयुद्धेः संमूढस्य प्रत्यगात्मनि बहुप्रतिबन्धे सति तमोत्पद्यते इति किमु वक्तव्यमिति भारत परंतपेति संबोधनद्वयेनोक्तमर्षशोऽबत्वान् स्वतः शत्रुतापनत्वेनोत्कृष्टशक्तिमत्वाच्च उक्तप्रतिबन्धेन संमोहं गन्तुमयोग्योऽसीति सूचयति । यत्तु केन पुनर्निमित्तेनालीनादीनि भूतानि न जानन्तीत्याशङ्क्याह इच्छेति । इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन शोभनाशोभनसत्यासत्यनित्यानित्यामात्ममात्मसु विपर्ययभेदेन सर्वभूतानि सर्गे सृष्टिविषये संमोहमविज्ञेः गच्छन्ति । अयं भावः यो हि सृष्टेः रूपमानन्दस्वरूपं च तत्त्वतो जानाति स ब्रह्मचित् सर्वज्ञत्वादतीतादीन् जानाति सृष्टौ च सर्वेषां मोहोऽस्ति अजीमने कयादौ शोभनाध्यासादसत्ये प्रपञ्चे सत्यत्वाध्यासात् सत्ये चात्मनोऽसत्त्वेऽसत्यत्वाध्यामात् असत्यं सगर्ही नित्यत्वाध्यासादनात्मनि देहादावात्मत्वाध्यासात् अतो विपर्ययेण सृष्टिज्ञानं प्रतिबद्धं तेन च सर्वज्ञं न जायतेऽस्मादानीनामिति तन्निवृत्त्यं मां तु वेद न कश्चन इत्युक्त्या त्वद्वेदं केन प्रतिबन्धेनेति प्रश्नेनैवेतच्छ्लोकावतरणस्योचित्येन तदनुसारिव्याख्यानस्यैव न्याय्यत्वान् उत्तरश्लोके भजन्ते मां दृढव्रता

इति वाक्यशेषविरोधाच्च । विष्णुतत्त्वज्ञानाच्छास्त्रान्तरानवशेषेऽपि ईश्वरवैकालिकास्त्रिजज्ञानस्यालम्बा-
वेति दिक् ॥ २७ ॥

प० टी०—तदेवं जीवानां मायामोहितत्वेन परमेश्वराज्ञानमुक्तं, तस्यैवाज्ञानस्य दृढत्वे कारणमाह—
इच्छाद्वेषेति । सृज्यत इति सर्गस्वास्मिन् सर्गे स्थूलवेहोत्पत्तौ सत्यां तदनुकूले इच्छा प्रतिकूले द्वेषस्ताभ्यां
समुत्पन्नो यः शीतोष्णसुखदुःखादिद्वन्द्वनिमित्तो मोहो विवेकव्रंशस्तेन सर्वभूतानि संमोहमहमेव सुखी दुःखी
चेति गाढतममभिनिवेशं प्राप्नुवन्त्यस्तानि मज्ज्ञानाभावान्मां न भजन्तीति भावः ॥ २७ ॥

रा० टी०—पूर्वत्र दैवी शेषा गुणमयीति नाहं प्रकाश इति च गुणमयी माया भगवांश्च जीवाभेदा-
द्विषयमोहे मुख्यं कारणमुक्तम् । इदानीमिच्छाद्वेषप्रवृत्तिजानेतसुखदुःखादिद्वन्द्वविषयमोहोऽप्यवान्तरका-
रणमस्तीत्याह—इच्छेति । इच्छाद्वेषाभिवृद्धिजातेन द्वन्द्वमोहेन द्वन्द्वानि सुखदुःखलाभालाभादीनि तद्वि-
षयमोहः दुःखादिर्यथा हेयस्तथा वैषयिकसुखादिरपि ह्यः । तथाप्युपादेयत्वेन तस्य यज्ज्ञानं तद्रूपमिध्या-
ज्ञानेनेत्यर्थः । सर्वभूतानि सर्गे सर्गकाले सर्गकालमारभ्यैवेति यावत् । संमोहं भगवद्विषयजीवाभेदादि-
मिध्याज्ञानं यान्तीत्यर्थः । यद्वा यत्केषांचिद्वैतज्ञानं मद्विच्छाधीनमिति यदुक्तं भगवता तदुक्तम् ' एकाल्पं
नाम यदिदं केचिद्वयुरनैपुणाः । कामक्रोधाभिभूतत्वादहंकारवशांताः ' इत्यादाविच्छाद्वेषादेरेवद्वैत-
ज्ञानहेतुत्वोक्तेरित्यतस्तदवान्तरकारणं सर्गात्पूर्वमभावेन सर्गमारभ्येवोत्पत्तेरितिभावेनाह—इच्छेति । इच्छा-
द्वेषोत्पन्नद्वन्द्वमोहेन जीवेश्वरौ तद्वर्त्मभूतानि सर्वज्ञत्वाल्लभ्यत्वात्तन्मयपारतन्त्र्यसर्वशक्त्यल्लभ्यत्वादिरू-
पाणि च द्वन्द्वानि तद्विषयमिध्याज्ञानेन सर्वभूतानि सर्गकालमारभ्यैव संमोहं उक्तद्वन्द्वमोहद्वार्यं यान्तीति ।
द्विःसंग्रहणमादरार्थम् ॥ २७ ॥

येषां त्वन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ॥

ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ॥ २८ ॥

त० टी०—ननु यदि सर्ग एव सर्वभूतानि संमोहं यान्ति चेत्कथं तर्हि केचित्त्वां भजन्तो हस्यन्त
इत्यत आह—येषामिति । येषां तु पूर्वजन्मसुकृतपुण्यकर्मणां जनानां सुकृतकार्यभूतो-
त्तमजन्मवतां पूर्वजन्मसुकृतपुण्यबलाज्जन्मत एव ज्ञानप्रतिबन्धकं पापमन्तगतमन्तमवसानं प्राप्तं
नष्टमित्यर्थः । ते निष्पापाः सन्तो रागद्वेषनिमित्तेन द्वन्द्वमोहेन विपर्ययज्ञानेन निर्मुक्ता निःशेषेण
मुक्तास्तत्त्वज्ञानार्थे दृढव्रताः सन्तो मां सर्वज्ञं सर्वकारणं सर्वेश्वरं सर्वकर्मफलप्रदातारमाश्रित-
वात्सल्यजलधिं भजन्ते सर्वात्ममा सेवन्ते ॥ २८ ॥

म० टी०—यदि सर्वभूतानि संमोहं यान्ति कथं तर्हि चतुर्विधा भजन्ते मामित्युक्तम्, सत्यं सुकृताति-
शयेन तेषां क्षीणपापत्वादित्याह—येषामिति । येषां तु इतरलोकविलक्षणानां जनानां सफलजन्मनां पुण्य-
कर्मणामनेकजन्मसु पुण्याचरणशीलानां तैस्तैः पुण्यैः कर्मभिर्ज्ञानप्रतिबन्धकं पापमन्तगतमन्तमवसानं
प्राप्तं ते पापाभावेन उन्नेयमितेन द्वन्द्वमोहेन रागद्वेषादिनिबन्धनविषयसिन स्वत एव निर्मुक्ताः पुनरावृत्त्ययो-
ग्यत्वेन त्वक्काः दृढव्रताः अचात्यसंकल्पाः सर्वथा भगवानेव भजनीयः स चैवंरूप एवेति प्रमाणजानेवा-
प्रामाण्यकृद्वाशून्यविज्ञानाः सन्तो मां परमात्मानं भजन्ते अनन्यशरणाः, सन्तः सेवन्ते । एतादृशा एव
चतुर्विधा भजन्ते मार्गित्यत्र सुकृतिशब्देनोक्ताः । अतः सर्वभूतानि संमोहं यान्तीत्युत्सर्गः । तेषां मध्ये
ये सुकृतिनस्ते संमोहशून्याः मां भजन्त इत्यपवाद इति न विरोधः । अयमेवोत्सर्गः प्रागापि
प्रतिपादितस्त्रिभिर्गुणैर्भौमैरित्यत्र, तस्मात्सत्त्वशोभकपुण्यकर्मसंन्याय सर्वदा यतनीयमिति भावः ॥ २८ ॥

श्ल० टी०—तर्हि केन द्वन्द्वमोहनिवृत्तिः के पुनर्द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ता भूत्वा त्वामात्मानं यथाभूतं विज्ञाय भजन्तीत्याकाङ्क्षायामाह—येषां त्विति । पुण्यकर्मणामत्यन्तश्रद्धया भक्त्या चेश्वरप्रीत्यै नियमेन बहुजन्मभिः कृतं सर्वकामविनिर्मुक्तमुक्तलक्षणसंपन्नं यज्ञदानतपोरूपं पुण्यं कर्म वैदिकं येषां तेषां पुण्यकर्मणां सत्कर्म-कनिष्ठानां येषां जनानां पापं प्राग्भवीयमन्तगतम् “ भर्मेण पापमपनुदति ” इतिश्रवणाद्यज्ञादिपुण्यकर्मभि-र्येषां पापकर्म निःशेषं विनष्टं भवतीत्यर्थः । त एव पुण्यकर्मभिराश्रित्योपास्त्या च प्रतिबन्धानिवृत्त्या संप्राप्तचि-त्तप्रसादमहिम्ना द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ताः सदसज्ज्ञानोदयप्रतिबन्धो यो द्वन्द्वमोहस्तस्माभिर्मुक्ताः निष्कान्ताः सन्तः सर्वकर्मतत्साधनसंन्यासैकसाधनेन श्रुत्याचार्यप्रसादलब्धेन प्रत्यक्षत्वविज्ञानेन दृढव्रताः सर्वमिदमहं च ब्रह्मैवेतिदृढमप्रतिहृतं व्रतं बुद्धिनिश्चयविशेषलक्षणं येषां ते दृढव्रताः श्रुतिस्मृतिगुक्तिकोटिभिर्निर्णीतार्थं सनिश्चया भूत्वा मां निष्कलं निष्कियं निर्विशेषं निराकारं निरञ्जनं नित्यशुद्धबुद्धिगुक्तस्वभावमानन्दै-करसं प्रत्यगभिन्नं परं ब्रह्माद्वितीयं भजन्ते नित्यनिरन्तरैकनिष्ठयाऽनुसन्धते नान्ये वैषयिकमुखधन-भ्रान्ता इत्यर्थः ॥ २८ ॥

श्री० टी०—कुतस्तर्हि केचन त्वां भजन्तो दृश्यन्ते तत्राह—येषामिति । येषां तु पुण्याचरणशीलानां सर्वं प्रतिबन्धकं पापमन्तगतं नष्टं ते द्वन्द्वनिमित्तेन मोहेन निर्मुक्ताः दृढव्रताः एकान्तिनः सन्तो मां भजन्ते ॥ २८ ॥

स० टी०—यदि सर्वाणि भूतानि संमोहं यान्ति तत्कथम् ॥ चतुर्विधा भजन्ते मामित्युक्तमिति चेच्छृ-णु ॥ १ ॥ येषां प्राकृतभिन्नानां जनानामधिकारिणाम् ॥ बहुजन्मसु शास्त्रीयधर्मानुष्ठानतोऽसकृत् ॥ २ ॥ पुण्याचरणशीलानां तैस्तेः पुण्यैः स्वकर्मभिः ॥ धीप्रतिबन्धकं पापमवसानं गतं हि ते ॥ ३ ॥ पापाभावे च तद्धेतुरागद्वेषादिरूपिणा ॥ द्वन्द्वमोहेन निर्मुक्ताः सम्यक्शुद्धधियाऽन्विताः ॥ ४ ॥ अत्यन्ताश्चाल्पसं-कल्पा विश्वस्ता मद्रतौ सदा ॥ सर्वथा भगवानेव भजनीयः स आदरान् ॥ ५ ॥ स चैवैरूप एवेति विनिश्चितधियो युधाः ॥ अनन्यशरणाः सन्तः सेवन्ते मां चिद्वयम् ॥ ६ ॥ चतुर्विधा भजन्ते मामि-त्यत्रोक्तान्त ईदृशाः ॥ तस्माद्विशेषके पुण्ये यतितव्यं मनीषिभिः ॥ ७ ॥ श्रोतव्यो नित्यभगवान्ध्येयो ह्येयोऽर्च्य इत्यलम् ॥ ८ ॥ २८ ॥

भा० टी०—के पुनस्त्वां विदित्वा यथाशास्त्रमात्मभावेन भजन्ते इत्यपेक्षायामाह—येषामिति । येषां तु पुनर्जनानां पुण्यकर्मणां पुण्यं कर्म पापक्षयद्वारा सत्त्वशुद्धिकरं येषां ते पुण्यकर्माणस्तेषां पापमन्तं समाप्तिं गतं प्राप्तं ते यथोक्तद्वन्द्वमोहेन विनिर्मुक्ता वर्जिता अत एव दृढव्रताः एवमेवात्मतत्त्वं नान्यथेति एवं सर्वपरि-त्यागेन निश्चितविज्ञाना मां परमात्मानं भजन्ते ॥ २८ ॥

प० टी०—कुतस्तर्हि केचन भजन्तो दृश्यन्ते तत्राह—येषामिति । येषां सुकृताचरणवतां मद्रति-प्रतिबन्धकं पापमन्तं गतं नाशं प्राप्तं ते द्वन्द्वनिमित्तेन मोहेन निर्मुक्ताः सन्तो मां भजन्ते “ नैनं पापया तपति ” इतिश्रुतेः ॥ २८ ॥

रा० टी०—सर्वभूतानि संमोहं यान्ति चेच्छ्रुतो मुक्तिमार्ग इत्यतो द्वन्द्वमोहरहिताश्च केचित्तान्मीत्याह—येषामिति । येषां पुण्यकर्मणां जनानां पापमन्तं गतं नष्टं ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ताः प्रागुक्तद्विषद्वन्द्वविषयमि-ध्याज्ञानहीनाः दृढव्रताः सन्तो मां भजन्त इत्यर्थः ॥ २८ ॥

जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ॥

ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥ २९ ॥

त० टी०—ततस्ते भगवन्तं भजमाना ज्ञातव्यविशेषान्विज्ञाय कृतार्था भवन्तीत्याह—जरामरणेति । जरामरणयोर्मोक्षाय निरासाय मां भजतां यथेष्टफलदातारमाश्रित्य शरणं गत्वा ये यतन्ति यतन्ते फलाभिसंधिगूण्यानि मत्प्रीणनाय कर्माणि कुर्वन्ति, ते शुद्धान्तःकरणाः सन्तः तद्ब्रह्म विदुः कृत्स्नमध्यात्मं च विदुः कर्म चाखिलं विदुः ॥ २९ ॥

म० टी०—अथेदानीमर्जुनस्य प्रश्नमुत्थापयितुं सूत्रभूतौ श्लोकावुच्येते । अनयोरेव धृतिस्थानीयः उत्तरोऽध्यायो भविष्यति । जरामरणमोक्षयेति । ये संसारदुःखान्निर्विण्णाः जरामरणमोक्षाय जरामरणादिविविधदुःसहसंसारदुःखनिरासाय तदेकहेतुं मां सगुणं भगवन्तमाश्रित्य इतरसर्ववैमुख्येन शरणं गत्वा यतन्ति यतन्ते मर्षितानि फलाभिसंधिगूण्यानि विहितानि कर्माणि कुर्वन्ति ते क्रमेण शुद्धान्तःकरणाः सन्तस्तज्जगत्कारणं मायाधिष्ठानं शुद्धं परं प्रब्र निर्गुणं तत्पदलक्ष्यं मां विदुः । तथा आत्मानं शरीरमधिकृत्य प्रकाशमानं कृत्स्नमुपाख्यपरिच्छिन्नं त्वंपदलक्ष्यं विदुः कर्म च तदुभयवेदनसाधनं गुरुपसदनश्रवणमननाद्यखिलं निरवशेषं फलाव्यभिचारी विदुर्जानन्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥

श्री० टी०—मद्ब्रह्म यान्ति मामित्यत्र सर्वे किं त्वां न प्राप्नुवन्तीत्याकाङ्क्षायां मायातत्कार्यदोषेण संवृता मूढा मां न जानन्ति न भजन्ति च न प्राप्नुवन्ति । ये तु प्राचीनपुण्यातिशयेन सर्वपापनिवृत्तौ सत्यां सत्यशुद्धिचित्तप्रसादेन 'द्वन्द्वमोहान्निष्क्रम्य निरन्तरसमाधिनिष्ठयां मां भजन्ते त एव मद्ब्रह्म यान्ति मामित्युक्तविदेहमुक्तिरेव चैतेषां समाधिनिष्ठासंपन्नसम्यग्ज्ञानस्य फलमिति ज्ञातव्यं न तु जरामरणमोक्षयेति वक्ष्यमाणं 'जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये । ते ब्रह्म तद्विदुः' इति जरामरणमोक्षमुद्दिश्यैव यत्नं कुर्वतां तन्मोक्षसाधनं सर्वस्य ब्रह्ममात्रत्वदर्शनमुच्यते तस्मात्तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त इत्यारम्भैतत्पर्यन्तं ब्रह्मविदां निर्विशेषप्रद्वैकनिष्ठानाम् " न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति । ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति । ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति " इत्यादिश्रुत्येकप्रमाणानामत्रैव विदेहमुक्तिं प्रतिपाद्याधुना मन्दप्रज्ञानां सर्वे ब्रह्मैवेति सर्वत्र ब्रह्मबुद्धिकरणलक्षणं सगुणोपासनं संक्षेपेणोपदिशति—जरेति । जरामरणमोक्षाय जन्ममृत्युप्रवाहनिःशेषनिवृत्तये सर्वकारणं सर्वात्मकं मां परमेश्वरमाश्रित्य भ्रमकल्पितनामरूपाद्यग्रहणेन सर्वदा मत्स्वरूपैकानुसंधानपरा भूत्वा ये सुमुक्षवो यतन्ते " सर्वं खल्विदं ब्रह्म " इत्यादिश्रुत्यर्थावष्टम्भेन सर्वत्र ब्रह्मप्रत्ययावृत्तिमेव ये कुर्वन्तीत्यर्थः । ते निरन्तरब्रह्मप्रत्ययावृत्तिमहिम्ना कृत्स्नमध्यात्मं ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेषु सर्वोपाधिष्वात्मत्वेन स्थितं प्रत्यग्रूपं वस्तु समस्तं कर्म च तस्य सुखदुःखाद्यनुभूतिकारणं कर्मापि समस्तं ब्रह्मैव विदुः ब्रह्म हृद्वाध्यात्मं कर्म च सर्वं ब्रह्ममात्रत्वेन विप्रबुद्धित्यर्थः । यथा तोयात्पृथगिव प्रतीयमानास्तरङ्गबुद्बुदादयो द्रवत्वशीतत्वशुक्लतादिभिर्जलधर्मैर्बहिरन्तर्व्याप्तत्वेन पृथग्भूयादिसंभावितसत्ताभावाज्जलान् भिद्यन्ते किंतु जलमात्रा एव भवन्ति तरङ्गाद्याश्रितक्रियापि तरङ्गाद्यभिन्नत्वेन तरङ्गाद्यात्मकतोयमात्रत्वात् तरङ्गादेस्तत्क्रियायास्तोयमात्रत्वमेव तद्ब्रह्मणोऽपि भिन्नानीव प्रतीयमानान्यध्यात्मादीनि वस्तूनि सत्त्वचित्त्वादिभिर्ब्रह्मधर्मैर्बहिरन्तर्व्याप्तत्वेन स्वतः सत्ताऽभावाद् ब्रह्मणो न भिद्यन्ते किंतु ब्रह्ममात्राण्येव भवन्ति तदाश्रितक्रियाप्यध्यात्माभिन्नत्वेन तदात्मकब्रह्माभिन्नत्वाच्च अध्यात्मनां च सर्वेषां कर्मणां च ब्रह्ममात्रत्वदर्शनं युक्तमेवेति सिद्धम् ॥ २९ ॥

श्री० टी०—एवं च मां भजन्तस्ते सर्वे विज्ञेयं विज्ञाय कृतार्था भवन्तीत्याह—जरामरणयोर्मोक्षाय निरासार्थं मामाश्रित्य ये प्रयतन्ते ते तत्परं ब्रह्म विदुः कृत्स्नमध्यात्मं च विदुः, येन तत्प्राप्तव्यं तं देहादिव्यतिरिक्तं शुद्धमात्मानं च जानन्तीत्यर्थः । तत्साधनभूतमखिलं-सरहस्यं कर्म च जानन्ति ॥ २९ ॥

स० टी०—संसारदुःखान्निर्विण्णा जरामरणमुक्तये ॥ नानादुःसहसंसारदुःखोच्छेदाय ये जनाः ॥ १ ॥ दुःखोच्छेदैकहेतुं मां वासुदेवं चतुर्भुजम् ॥ घनश्यामं रमानाथं किरीटोज्ज्वलमस्तकम् ॥ २ ॥ शङ्खचक्र-

गदापद्मवनमालाविभूषितम् ॥ ह्येतत्वेन समाश्रित्य सगुणं ब्रह्म चिद्धनम् ॥ ३ ॥ विहायेतरकर्तव्यं गत्वा
शरणमादरात् ॥ मदीपितानि कर्माणि विहितान्यत्परन्ति ते ॥ ४ ॥ क्रमाच्छुद्धयिः सन्तस्तज्जगत्कारणं
परम् ॥ मायाधिष्ठानमद्वैतं शुद्धं ब्रह्म च निर्गुणम् ॥ ५ ॥ विदुस्तत्त्वदलक्ष्यं मां साकल्येन यथातथम् ॥
शरीरमधिकृत्यैवं भासमानं चिदात्मकम् ॥ ६ ॥ देहाद्युपाध्यसंस्पृष्टं त्वमो लक्ष्यं विदुः परम् ॥ कर्माणि
तद्व्यज्ञानसाधनं शास्त्रसंमतम् ॥ ७ ॥ अवगन्तव्यं चैतज्ज्ञानन्त्यव्यभिचारि यत् ॥ ८ ॥ २९ ॥

भा० टी०—किमर्थं भजन्तीत्यत आह—जरेति । जरामरणमोक्षाय मां परमेश्वरं सगुणमाश्रित्य
ये पाप्मरहिताः पुण्यकर्माणि द्वन्द्वमोहविनिर्मुक्ताः दृढव्रताः सन्तो यतन्ति यतन्ते ते तत्परं ब्रह्म तद्विदुः
तथाकृत्स्नमध्यात्मं प्रत्यगात्मविषयं वस्तु कर्म च वक्ष्यमाणम् । यत्तु कर्म न तदभ्यवेदनसाधनं गुरूप-
मदनश्रद्धागमननाश्रितं निरवशेषं फलव्यभिचारीति केचित् तन्न, भूतभावोद्भवकरो विमर्गः कर्मसंज्ञित
इति मूलतज्ज्ञानस्य यागदानहोमात्मकं वैदिकं कर्मत्यागिस्वोक्तेश्च विरोधस्य स्पष्टत्वात् । अखिलं प्रपञ्चं ब्रह्मा-
नन्त्यं सर्वं विदुः । तथा, वैवंशान्तिनो जरामरणादिलक्षणात्संसारान्मुच्यन्ते इति ॥ २९ ॥

पा० टी०—अथ सुकृताचरणेऽपि मदाश्रयत्यतिरिक्तेन विनाशस्तत्त्वावरोधो वा न भवतीत्याह—जरेति ।
अत्यन्तदुःखरूपयोर्जरामरणयोर्द्वैधर्मयोर्मोक्षस्य साधाय मां परमात्मानमाश्रित्य यतन्ते योगाभ्यासादि-
प्रयत्नं कुर्वन्ति ते तत्परं ब्रह्म विदुस्तज्ज्ञानोपायकृतं कृत्स्नं समप्रमध्यात्मं च विदुस्तथा तन्निमित्तभूतस-
खिलं फलान्निर्वाहिरहितं कर्म च विदुः ॥ २९ ॥

रा० टी०—भगवद्भजने किं फलं भवतीत्यतः प्रागुक्तभजनानुवादेन तस्य ब्रह्मज्ञानस्य फलमाह—
जरेति । ये साधुप्रकृतयः जरामरणमोक्षाय लक्षणया स्वरूपादिकामनिवृत्तये मायाश्रित्य यतन्ति यतन्ते
भजन्त इत्यनुवादः । ते तद्वत्तु विदुः कृत्स्नमध्यात्मं विदुः जानन्ति । अखिलं कर्म च विदुः । जरामर-
णमोक्षायेत्येवमोक्षात्मकिरन्यासक्तिवः प्रशस्तेति मोक्षासक्तिपुनर्यथैवा प्रागुक्तदिशान्यकामनिवृत्त्यर्थं वा ।
न सर्वथा तदुद्देशेन भजनविधिः एकान्तभक्त्यानां आक्षापेक्षाभावात् । मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां
तरन्ति ते इति भगवद्भजनफलस्योक्तावरोधो न तुक्तिः भगवद्भजनमेव ज्ञानद्वारा मायातरणोपायो नान्य
इति ज्ञापयति ॥ २९ ॥

साधिभूताधिदेवं मां साधियज्ञं च ये विदुः ॥

प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्मुक्तचेतसः ॥ ३० ॥

इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

ज्ञानयोगो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

त० टी०—अन्यानपि वेत्तुं समुन्नीय तद्देदनफलं वदन्त्यायमुपमंहरति—साधिभूताधिदेवमिति ।
अधिभूतेनाधिदेवेन च तथा अधियज्ञेन च सह मां येऽधिधिनो ज्ञानिनो वा विदुस्ते सर्वे प्रयाणकालेऽपि
मरणसमयेऽपि स्वभाष्यफलानुगुणं मां विदुः । ब्रह्माभ्यात्माधिभूतादिशब्दानामर्थमनन्तराध्यागेऽर्जुनप्रश्न-
पूर्वकं श्रीभगवानेव यक्ष्यति ॥ ३० ॥

स्वैश्वर्यं भक्तश्रेष्ठं च वन्द्यमोक्षादिकारणम् ॥ स्वभक्तकृपयैवेह सप्तमे हरिर्णादितम् ॥

इति श्रीभगवद्गीताटीकायां तत्त्वप्रकाशिकायां जगद्गुरुश्रीकेशवकादमीमहाचार्ये-

विरचितायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

स० टी०—न चैवंभूतानां मद्भक्तानां मृत्युकालेऽपि विवशकरणतया मद्भिस्मरणं शङ्कनीयं यतः—साधि-
भूतेति । साधिभूताधिदैवमधिभूताधिदैवाभ्यां सहितं तथा साधियज्ञं च अधियज्ञेन च सहितं मां ये
विदुश्चिन्तयन्ति ते युक्तचेतसः सर्वदा मयि समाहितचेतसः सन्तस्तत्संस्कारपाटवान् प्रयाणकाले प्राणो-
त्क्रमणकाले करणग्रामस्यात्यन्तव्यग्रतायामपि चकाराव्यत्नेनैव मत्कृपया मां सर्वात्मानं विदुर्जानन्ति तेषां
मृतिकालेऽपि मदाकारैव चित्तवृत्तिः पूर्वोपाचितसंस्कारपाटवाद्भवति । तथाच ते मद्भक्तियोगान् कृतार्था
एवेति भावः । अधिभूताधिदैवाधियज्ञशब्दानुत्तरेऽध्यायेऽर्जुनप्रश्नपूर्वकं व्याख्यास्यति भगवानिति सर्वमना-
विलम्बम् । तदत्रोक्तमाधिकारिणं प्रति ज्ञेयं मध्यमाधिकारिणं प्रति च ध्येयं लक्षणया मुख्यया च वृत्त्या तत्त्व-
दप्रतिपाद्यं ब्रह्म निरूपितम् ॥ ३० ॥

इति मधुसूदनसरस्वतीविरचितायां श्रीभगवद्गीतागुह्यार्थदीपिकायामधिकारिभेदेन ज्ञेयभ्ये-

यप्रतिगाद्यतत्त्वब्रह्मनिरूपणं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

शुं० टी०—सर्वस्य ब्रह्ममात्रत्वदर्शनपरास्ते उपासका न केवलमध्यात्मकर्मणोरेव ब्रह्ममात्रत्वं विदुः किंत्व-
भिभूतादीनामपीत्याह—साधिभूताधिदैवमिति । कार्यं सर्वमधिभूतमधिदैवं हिरण्यगर्भश्चाद्व्यादिकमप्ये-
ताभ्यां सह वर्तत इति साधिभूताधिदैवमधिभूताधिदैवरूपेण स्थितमधियज्ञो यज्ञादिदेवता तेन सह वर्तत
इति साधियज्ञमधियज्ञात्मना स्थितं च मां परं ब्रह्म सर्वात्मकं ये विदुः अध्यात्माभिभूताधिदैवाद्याकारेण
सर्वात्मना प्रतीयमानं मां परं ब्रह्म ये नित्यनिरन्तरसमाधिनिष्ठया संभाविताप्रतिबद्धवृत्त्या ब्रह्मेवेदं
सर्वमिति सर्वं ब्रह्मेव विदुस्ते मय्येव ब्रह्मणि युक्तचेतसः समाहितचित्ता भूत्वा प्रयाणकाले उत्क्रान्तिसम-
येऽपि च देहेन्द्रियप्राणमनोबुद्ध्यादीनां व्याकुलीभावकालेऽपि विपरीतभावराहित्येन सर्वात्मानमेव मां विदुः
पश्यन्ति न तु मत्तो भिन्नं देहेन्द्रियादिकं वात्मानं वा वेदनक्रियां वा प्राणिजातं वा देवतान्तरं वा न
शृण्वन्ति न पश्यन्ति न स्मरन्ति चेत्यर्थः ॥ ३० ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमदानन्ददात्मसरस्वतीशिष्यश्रीशंकरानन्दसरस्वतीकृतौ

गीतातात्पर्यबोधिण्यां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्री० टी०—नचैवंभूतानां योगभ्रंशशङ्कापीत्याह—साधिभूताधिदैवमिति । अधिभूतादिशब्दानामर्थं
भगवानेवानन्तराध्याये व्याख्यास्यति । अधिभूतेनाधिदैवेन च सहाधियज्ञेन च सहितं ये मां जानन्ति
ते युक्तचेतसः मय्यासक्तमनसः प्रयाणकालेऽपि मरणसमयेऽपि मां विदुर्जानन्ति न तु तदापि व्याकुली-
भूय मां विस्मरन्ति अतो मद्भक्तानां न योगभ्रंशशङ्केत्यर्थः ॥ ३० ॥

अथाध्यायतात्पर्यम् ।

कृष्णभक्तैर्यत्नेन ब्रह्मज्ञानमवाप्न्यते ॥ इति विज्ञानयोगाख्ये सप्तमे संप्रकाशितम् ॥ १ ॥

इति श्रीबोधिण्यां श्रीभरस्वामिविरचितायां टीकायां ज्ञानविज्ञानयोगो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

स० टी०—एवंभूतास्तु मद्भक्ता मृत्युकालेऽपि मां हरिम् ॥ न विस्मरन्ति किं वाच्यं जीवने सति
साधवः ॥ १ ॥ येऽधिभूताधिदैवाभ्यां सहितं चिन्तयन्ति माम् ॥ अधियज्ञेन सहितं सर्वदा तत्परा
मयि ॥ २ ॥ प्राणोत्क्रमणकालेऽपि तत्संस्कारैकपाटवान् ॥ अत्यन्तव्यग्रतायां च सधीन्द्रियगणस्य ते
॥ ३ ॥ अनावासेन मद्भक्ता मां विदुर्मदनुग्रहात् ॥ मृत्युकालेऽपि तेषां स्यान्मदाकारैकधीगतिः ॥ ४ ॥
पूर्वोपाजितसंस्कारपाटवादेव सर्वथा ॥ तथा च ते कृतार्थाः स्युर्मद्वक्त्येस्याशयो हरेः ॥ ५ ॥ एवंसुआत्म-
श्लोकाभ्यां प्रश्नबीजं निधाय च ॥ विस्तरेणोत्तरं तस्य व्याख्यास्यति हरिः स्वयम् ॥ ६ ॥ तदत्र शुद्ध-
बुद्धीनां ज्ञेयं ब्रह्म निरूपितम् ॥ मध्याधिकारिणां ध्येयं बोधाय हरिणेति ॥ ७ ॥ ३० ॥

यो मायावी महेशः प्रकटितमहिमा वेदसिद्धान्तगीतो यो भक्तार्थं स्वरूपं सुरनरवनजं स्पेच्छया भक्त ईशः ॥
यस्यांघ्रिद्वन्द्वमीड्यं जनिमृतिजलधिं संतप्तान्ध्याश्रिता ये तं श्रीकृष्णं हृदिस्थं सततमिह मुदा संश्रयऽहं सुभक्त्या १
माया यस्यातिगूढा प्रचुरगुणयुता सर्वसंसारहेतुर्नो तर्तुं तैः सुशक्त्या हरिपदशरणं ये प्रपन्ना न भक्त्या ॥
यत्पादाम्भोरुहान्तर्धर्मर इव जनः संप्रविश्यातिरत्या मयस्तत्रैव निरतं तमिह सुररिपुं कृष्णमीशं प्रपद्ये ॥२॥

इति भावकांशे श्रीसदानन्दविदा कृते ॥ दृग्गभक्तिप्रधानोऽयं सप्तमः पूर्णतां गतः ॥

टीकाश्लोक संख्या ॥ २२१ ॥ आदित आरभ्य टीकाश्लोकसंख्या ॥ २२८७ ॥

भा० टी०—तनु मरणकाले तेषां त्वद्विस्मरणस्य संभवत्कथं संसारान्धोरा इत्याशङ्क्याह—सेति । अधि-
भूतं साधिदैवं आधिभूताधिदैवमिति समाहारद्वन्द्वस्तेन सह वर्तत इति तं, अधिथक्षेण सह वर्तत इति तं च
मां ये विदुः प्रयाणकाले मरणकालेऽपि च मां ते युक्तचेतसो विदुरतस्तेषां मोक्षयामौ न काऽपि संदेह इति ।
आधिभूताधिपदार्थस्तु मूल एव स्फुटोभविष्यते । तदनेन यत्तमाध्यायेनोत्तमाधिकांशं प्राप्तं क्षेत्रं निरूपयता
तज्ज्ञानार्थं मध्यमाधिकारिणं प्रति तत्पदवार्थं प्रतिपाद्यता तत्पदवार्थं तत्क्षयं च प्रदर्शितम् ॥ ३० ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्रजकाचार्यबालराममिश्रीषादक्षिण्यदत्तवंशावतंससामकुमारभुत-

धर्मप्रतिविदुषा विरचिताया गीताभाष्योक्तपदविकारां भाष्योऽध्यायः ॥ ७ ॥

प० टी०—न वैवर्भूतानां योगश्रद्धाद्वर्णीत्याह—साधिभूतेति । अधिभूताधिदैवैः सह वर्तमानं मां ये
विदुस्ते प्रयाणकाले निर्वाणसमयेऽपि तत्पदवार्थं तत्स्मरणयन्तः सन्ता मां विदुर्मां शारता तनुं
त्यजान्ति न तु देहावतवेदनाभिव्याकुलीकियन्ते, किं तु मत्प्रसादात्प्राधान्यात् सन्तस्तनुं त्यजन्तीत्यर्थः ॥ ३० ॥

अथाध्यायान्तपर्ययः ।

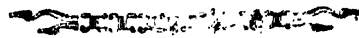
वित्संविद्रूपतोऽनर्हदयमनुगतो मामस्ते प्रत्यगात्मा गच्छेत्तु सादिभूतेष्वतिशयितगुणैः संप्रविष्टो विभाति ।
देहेष्वोक्काररूपः सवितारि गहमा शरीरवस्तुर्जितेन प्राणवत् जित्ति योऽसौ मया तद्विरिति नित्यजामनोऽहमास्ते १

इति श्रीजैष्ठ्यपण्डितरायविरचितारां भगवद्गीताटीकायां परमार्थप्रकाशं

तज्ज्ञानयोगे नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

रा० टी०—तद्विदुषुभक्त्या यद्वा भगवतोऽन्यविशेषज्ञानिरासायाह—माधिभूतेति । अधिभूताधिदैवसहितं
साधियज्ञमधियज्ञमहितं च मां ये विदुः अपि च प्रयाणकाले मां विदुस्तु युक्तचेतसः समाधियुक्तमनस्का
इत्यर्थः । यद्वा प्रयाणकालेऽपि च मां विदुः स्मरन्ति युक्तचेतसो मायाशयान्ति ये जनास्ते तन्
ब्रह्म विदुर्गति ॥ ३० ॥

इति श्रीराघवेन्द्रयतिकृते श्रीमद्भगवद्गीताटीकाभाष्योऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथाष्टमोऽध्यायः ।

अर्जुन उवाच—किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ॥

अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ॥ १ ॥

त० टी०—पूर्वाध्यायान्ते यथाधिकारिज्ञेया ब्रह्माध्यात्मादिसप्तपदार्था भगवता निर्दिष्टास्तद्व्याख्या-
रूपोऽयमष्टमाध्याय आरभ्यते । तत्र निर्दिष्टमात्रान्मुमुक्षुभिर्ज्ञातव्यान् ब्रह्माध्यात्मादिपदार्थान् बुभुक्षु-
रर्जुन उवाच—किं तद्ब्रह्मेति द्वाध्यायम् । जरामरणमोक्षाय भगवन्तं त्वामाश्रित्य यतमानानां ज्ञातव्य-
तयोक्तं तद्ब्रह्म किं, किमध्यात्मम् आत्मानं देहमधिकृत्य तस्मिन्प्राधान्यतया तिष्ठत्यध्यात्मं किं विव-
क्षितं तथा कर्म चाखिलमित्यत्र कर्म किं कीदृशं विवक्षितम् । त्वं सर्वज्ञो जानासि नान्य इति संबोधयति
पुरुषोत्तम इति । अधिभूतं च किं प्रोक्तं भूतान्याकाशादीन्यधिकृत्य यत्कार्यं तदधिभूतशब्देनोच्यते
किं वाज्यन्तु अधिदैवं किमुच्यते देवानामधिष्ठातृ इन्द्रादि किमन्यद्वा ॥ १ ॥

म० टी०—पूर्वाध्यायान्ते ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलमित्यादिना सार्धश्लोकेन सप्तप-
दार्थाः ज्ञेयत्वेन भगवता सूत्रितास्तेषां वृत्तिस्थानोयोऽयमष्टमोऽध्याय आरभ्यते । तत्र सूत्रितानि सप्तव-
स्तूनि निशेषतो बुभुक्षुमानः श्लोकाध्यामर्जुन उवाच—किमिति । तज्ज्ञेयत्वेनोक्तं ब्रह्म किं सोपाधिकं निरु-
पाधिकं वा, एतमात्मानं देहमधिकृत्य तस्मिन्नभिष्टाने तिष्ठतीत्यध्यात्मं किं श्रोत्रादिकरणमामो वा प्रत्यक्चै-
तन्यं वा, तथा कर्म चाखिलमित्यत्र किं कर्म यत्स्वरूपमन्यद्वा “विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि च”
इति श्रुतौ द्वैविध्यप्रवणान् । तत्र मम च समत्वात् कथं त्वं मां पृच्छसीति शङ्कामपनुदन् सर्वपुरुषेभ्यः
उत्तमस्य सर्वज्ञस्य तव न किंचिदज्ञेयमिति संबोधनेन सूचयति हे पुरुषोत्तमेति । अधिभूतं च किं प्रोक्तं पृथि-
व्यादिभूतमधिकृत्य यत्किञ्चित्कार्यमधिभूतपदेन विवक्षितं किंवा समस्तमेव कार्यजातम् । चकारः सर्वेषां
प्रधानां समुच्चयार्थः । अधिदैवं किमुच्यते देवताविषयमनुष्ठानं वा सर्वदैवतेष्वादित्यमण्डलादिष्वनु-
स्यूतं यैतन्यं वा ॥ १ ॥

शं० टी०—सप्तमाध्यायान्ते त्वदृश्यत्वादिगुणकं निर्विशेषं प्रमाणागम्यं परं ब्रह्म स्वात्मनाऽभिगन्तुमश-
क्तानां मन्दप्रज्ञानां भेददर्शनहेतुभूतबाह्यावासनापटलनिःशेषनिवृत्त्या चित्तप्रसादसिद्धौ निर्विशेषज्ञानयोग्यता
सेत्स्यतीति सगुणब्रह्मोपासनमुपक्रम्य ते ब्रह्म तद्विदुरित्यादिना अध्यात्माधिभूताधिदैवाधियज्ञादीनां ब्रह्माभि-
न्नत्वदर्शनलक्षणमुपासनं सूचयित्वा इदानीं ब्रह्मादीनां स्वरूपं विविच्य दर्शयितुं प्रयाणकाले मुमुक्षोः
कर्तव्यं ध्यातव्यं प्राप्तव्यं च वस्तु प्रतिपादयितुं पुनरावृत्तिसङ्घितरहितस्थानयोः स्वरूपं बोधयितुं कर्मिणामु-
पासकानां च गन्तव्यं मार्गं प्रदर्शयितुं चाष्टमाध्याय आरभ्यते । तत्रादौ ते ब्रह्मेत्यादिना निर्दिष्टानां ब्रह्मादि-
पदानामनेकार्थत्वाद्वा योग्यमर्थमजानानस्तद्बुभुक्षुस्तयार्जुन उवाच—किं तदिति । परावरयोरुभयोरपि ब्रह्म-
शब्दार्थत्वाद्वा विवक्षितं परं वा किमपरं वा ब्रह्म तदुच्यताम् । आत्मानं देहमभितिष्ठतीत्यध्यात्मत्वं प्राणे-
न्द्रियादीनां प्रतीचञ्च संभवति तस्मात् किमध्यात्मं प्राणो वा श्रोत्रादिर्वा एत आत्मा वा । कर्मणोऽपि श्रौतं
स्मृतं लौकिकं चेति त्रैविध्यात्कर्मशब्देन किं विवक्षितम् । भूतानां कार्यकारणभेदेन पृथिव्यादिभेदेन चानेक-
त्वसंभवादधिभूतमिति किं प्रोक्तं किं चाधिदैवतमित्यग्न्यादयो देवाः सर्वे वा उतैकदेशो वा तत्संबन्धि
यत्किञ्चित्क्रियान्तरं वा किमुच्यते ॥ १ ॥

श्री० टी०—ब्रह्मकर्माधिभूतादि विदुः कृष्णैकचेतसः ॥ इत्युक्तं ब्रह्मकर्मादि स्पष्टमष्टम उच्यते ॥ १ ॥

पूर्वाध्यायान्ते भगवतोपक्षिपानां ब्रह्माध्यात्मादिसप्तानां पदार्थानां तत्त्वं जिज्ञासुरर्जुन उवाच-किं तद्ब्रह्मेति द्वाभ्याम् । स्पष्टोऽर्थः ॥ १ ॥

स० टी०-यज्ञो भूतिर्भूमौ विषयविरतिः श्रीः श्रुतिमतिर्गुणाः साकल्येन प्रभवति सदा यत्र विमलाः ॥ प्रतिष्ठां संप्राप्ता भगवति पदे तं निरुपमं श्रये कृष्णं लक्ष्म्याश्रितमभरपूष्यैश्च मुनिभिः ॥ १ ॥ सप्तमान्ते पदार्था ये ह्यरिणा सप्त सञ्चिताः ॥ वृत्तिस्थानीय एतेषामधुनागभ्यतेऽष्टमः ॥ २ ॥ उपलभ्यार्जुनः प्रभवींशं कृष्णोपदेशतः ॥ पृच्छति स्म हारिं सप्तपदार्थज्ञानसिद्धये ॥ ३ ॥ ज्ञेयत्वेनेरितं ब्रह्म किं तत्सोपाधिकं त्वया ॥ किं निरुपाधिकं वोक्तं तथाध्यात्मं किमुच्यते ॥ ४ ॥ श्रोत्रादिकरणप्राप्तः प्रत्यक्चैतन्यमेव वा ॥ तथा कर्म किमत्रोक्तं यज्ञरूपमथापरम् ॥ ५ ॥ विज्ञानं तनुते यज्ञं कर्माणि तनुतेऽपि च ॥ इत्यत्र श्रुतिवाक्येऽपि द्वैविध्यं कर्मणः श्रुतम् ॥ ६ ॥ किं ते सर्वोत्तमस्याज्ञाज्ञातं वा पुरुषोत्तमम् ॥ अधिभूतपदेनोक्तं किं कार्यं पाञ्चभौतिकम् ॥ ७ ॥ किं वा समस्तमेवोक्तं कार्यजातं हि मायिकम् ॥ अधिदेवमनुष्ठानं देवतविषयं च किम् ॥ ८ ॥ किं वानुस्यूतचैतन्यं सूर्यादिमण्डलादिषु ॥ ९ ॥ १ ॥

भा० टी०-सप्तमाध्यायान्ते ते ब्रह्म तद्विदुरित्यादिमार्धनार्जुनस्य प्रभवीजानि भगवतोक्तानि । अतस्तत्प्रमार्थमर्जुन उवाच-किमित्यादिना । ते ब्रह्म तद्विदुः कृतरनमिति यदुक्तं तत्किं सगुणमुत निर्गुणं ब्रह्मशब्दस्योभयत्रापि संभवात् । यच्चोक्तं कृत्स्नमध्यात्ममिति तत्रात्मानं देहमधिकृत्य तरिष्यन्नधिष्ठाने तिष्ठतीत्यध्यात्मशब्देन किं त्वगादीन्द्रियसमुदायो विवक्षित उत प्रत्यगात्मैव “ विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि च ” इति श्रुत्या कर्मद्वैविध्यश्रवणात्कर्म चाखिलमित्यत्रापि कीदृशं विवक्षितं किं लौकिकमुत वैदिकं यज्ञादिरूपम् । पुरुषोत्तमस्य न किंचिदज्ञातमिति सूचयन्नाह-पुरुषोत्तमेति । अधिभूतं च किं प्रोक्तं भूतेष्वाकाशादिषु वर्तमानं किंचिदेव गृह्यते उत सर्वमेव कार्यम् । अधिदेवं किमुच्यते किं देवताविषयमनुष्ठानमुतादित्यमण्डलादिषु वर्तमानं चैतन्यम् ॥ १ ॥

प० टी०-एवं पूर्वाध्यायान्ते भगवदुपक्रान्तमध्यात्मप्रसूतप्रकाराणां स्वरूपं जिज्ञासुरर्जुनः पृच्छति किं तदिति द्वाभ्याम् । तत्र पूर्वपक्षं स्पष्टार्थम् ॥ १ ॥

रा० टी०-ते ब्रह्म तद्विदुरित्युक्तस्य प्रयाणकालेऽपि च मां विदुरित्युक्तस्य च व्याख्यानमत्र प्राधान्येन कियते । तत्प्रसङ्गादन्तर्कात्समरणफलं तदुपायप्रकारो ब्रह्मप्राप्तिमार्गश्चात्रोच्यते इति पूर्वानन्तर्यमध्यायभेदः स्वस्मिन्नेकवाक्यता च । भरणविषयत्वप्राप्यस्वरूपो महिर्मेव वर्ण्यते इति पदक्रान्तर्भावश्च ज्ञेयः । पूर्वत्र तद्ब्रह्म विदुरिति परोक्षनिर्देशेन ब्रह्म भगवतोऽन्यादिभिः प्रतीयते । तथा याधिभूतं साधिदेवं साधियज्ञं मां च त्रिदुरिति योजनया भगवज्ज्ञानाद्ब्रह्मज्ञानमन्यदिति प्रतीयते । वानुदेयात्मकं ब्रह्मेत्यादौ भगवानेव ब्रह्मेति प्रतीयते । अतो विप्रतिपत्त्या जातसंशयात्पृच्छति-किं तद्ब्रह्मेति । अत्राद्यश्लोके किमिति स्वरूपप्रश्नः । द्वितीये कथमिति प्रकारप्रश्नः ॥ १ ॥

अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन्मधुसूदन ॥

प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥ २ ॥

त० टी०-अधियज्ञः यज्ञेऽधिकृतः यदुद्देशेन यज्ञो निर्वर्त्यते स तत्संप्रदानयुतोऽवास्मिन्यज्ञाधिकारिजने क इन्द्रादिदेवविशेषो वा सर्वोधिष्ठाता सर्वोत्तमा परमेश्वरो वा । परमेश्वरेत्योऽस्मिन्निर्दिष्टे तद्ब्रह्मिवा । स चाधियज्ञः कथं, केन प्रकारेण तस्याधियज्ञतेत्यर्थः । देवराजनायकस्य त्वेवैतत्त्वशयनिवारणं कियदित्याशयेन संबोधयति-मधुसूदनेति । प्रयाणकाले मरणमयं नियतात्मभिः संयतचित्तैः कथं ज्ञेयोऽसि ॥ २ ॥

म० टी०—अधियज्ञ इति । अधियज्ञो यज्ञमधिगतो देवतात्मा वा परब्रह्म वा । स च कथं केन प्रकारेण चिन्तनीयः किं तादात्म्येन किं वात्यन्ताभेदेन । सर्वथापि स किमस्मिन्देहे वर्तते ततो बहिर्वा । देहे चेत् स कोऽत्र बुद्ध्यादिस्तद्व्यतिरिक्तो वा । अधियज्ञः कथं कोऽत्रेति न प्रश्नद्वयं किंतु सप्रकार एक एव प्रश्न इति द्रष्टव्यम् । परमकारुणिकत्वाद्नायासेनैव सर्वोपद्रवनिवारकस्य भगवतोऽनायासेन मत्संदेहोपद्रवनिवारणमी-
षत्करमुचितमेवेति सूचयन्संबोधयति—हे मधुसूदनेति । प्रयाणकाले च सर्वकरणमामवैयर्थ्याच्चित्तसमाधाना-
नुपपत्तेः कथं केन प्रकारेण नियतात्मभिः समाहितचित्तैर्ज्ञेयोऽसीत्युक्तशङ्कासुचनार्थश्चकारः । एतत्सर्वं सर्व-
ज्ञत्वात्परमकारुणिकत्वाच्च शरणागतं मां प्रति कथयेत्यभिप्रायः ॥ २ ॥

शं० टी०—अधियज्ञ इति । “विज्ञानं यज्ञं तनुते” इति । “यज्ञो वै विष्णुः” इति यज्ञमधिष्ठायावस्थितेह-
भयत्रान्यत्रापि च संभवादत्र विज्ञानात्मात्वा विष्णुर्वाण्यो वा को विवक्षितः स । चात्र देहे कथं तिष्ठति साका-
रेण वाप्युत निराकारेण बुद्ध्याद्यन्यतमो वा भिन्नो वा । किं च प्रयाणकालेऽपि नियतात्मभिः समाहितचित्तै-
स्त्वं कथं केन प्रकारेण ज्ञेयो ज्ञातव्योऽसि सगुणरूपेण निर्गुणरूपेण वान्येन रूपेण वान्यथा वा सर्वं
सम्यगवक्तव्यमिति पृच्छति ॥ २ ॥

श्री० टी०—किंच—अधियज्ञ इति । अत्र देहे यो यज्ञो निर्वर्तते तस्मिन्कोऽधियज्ञः अधिष्ठाता प्रयोजकः
फलदाता च क इत्यर्थः । स्वरूपं पृष्ट्वा अधिष्ठानप्रकारं पृच्छति, कथं केन प्रकारेणासावस्मिन्देहे स्थितो
यज्ञमधिष्ठतिष्ठतीत्यर्थः । यज्ञग्रहणं सर्वकर्मणामुपलक्षणार्थम् । अन्तकाले च नियतचित्तैः पुरुषैः कथं केनो-
पायेन ज्ञेयोऽसि ॥ २ ॥

स० टी०—देवतात्माधियज्ञो वा परब्रह्माथवेरितम् ॥ स च केन प्रकारेण चिन्तनीयोऽधियज्ञकः ॥ १ ॥
किं तादात्म्येन किं वा सोऽत्यन्ताभेदेन चिन्त्यते ॥ सर्वथापि स देहेऽस्मिन्वर्तते वा ततो बहिः ॥ २ ॥
देहे चेत्किं स बुद्ध्यादिस्तद्विज्ञो वा स उच्यते ॥ करणमामवैयर्थ्यान्मृत्युकालेऽतिदुःखे ॥ ३ ॥ कथं ज्ञेयो-
ऽसि चित्तस्य समाधेरप्यसंभवात् ॥ एतत्कथय सार्वज्ञ्यात्कृपालुत्वाच्च मां प्रति ॥ ४ ॥ कुरु मे संशय-
स्यास्य सूदनं त्वं मधोरिव ॥ ५ ॥ २ ॥

भा० टी०—अधीति । अधियज्ञः कथं कोऽत्र यज्ञमधिगतो विज्ञानात्मा परमात्मा वा स च कथं केन
प्रकारेण चिन्तनीयः किं तादात्म्येनोताभेदेन । सर्वथापि स किमस्मिन्देहे वर्तते उतास्माद्बहिः । देहे चेत्सकोऽत्र
बहिश्चेत्स किं बुद्ध्यादिस्तद्व्यतिरिक्त इति प्रकारादिजिज्ञासयोर्कं कथं कोऽत्रेति । मधुसूदनेति संबोधयन्
मधुसूदनस्य तव मत्संशयसूदनमसि सुकरमिति द्योतयति । यत्पूर्वं प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतस
इति तत्र पृच्छति—प्रयाणेति । प्राणोत्क्रमणदशायां करणमामवैयर्थ्याच्चित्तसमाधानानुपपत्तेर्नियतात्मभिः
प्रयाणकाले कथं ज्ञेयोऽसीति भाष्यटीकानुसारी सप्तमप्रभार्यः । भाष्यकृद्भिस्तु सुगमत्वाच्च प्रदर्शितः ॥ २ ॥

प० टी०—अधियज्ञ इति । अत्र देहे यो यज्ञो वर्तते तस्मिन्कोऽधियज्ञोऽधिष्ठाता प्रयोजकस्तत्फलदाता
च क इति प्रश्नयोत्तरं भगवानाह ॥ २ ॥

रा० टी०—अधिगतो यज्ञमधियज्ञ इति प्रादिसमासो नाव्ययीभावः । अत्र देहे अधियज्ञः कथमित्यर्थः ।
अस्मिन्देहे अधियज्ञः क इति स्वरूपप्रश्नः । अस्मिन्देहे इति पदद्वयकृत्यं परिहारवाक्ये बक्ष्यमाणः । अन्तकाले
किमर्थं कथंभूतः केन प्रकारेण स्मर्तव्य इत्यर्थः ॥ २ ॥

श्रीभगवानुवाच—अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ॥

भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ॥ ३ ॥

त० टी०—अर्जुनप्रश्नानामुत्तरं क्रमेण त्रिभिः श्लोकैः श्रीभगवानुवाच । तत्र तावन्न्याणामुत्तरमेके-

माह—अक्षरमिति । अक्षरं न क्षरति न विनश्यतीत्यक्षरं क्षेत्रज्ञसमष्टिरूपम् “अविनाशी बाह्येऽय-
मात्मा” इति श्रुतेः । “अव्यक्तमक्षरे लीयते अक्षरं तमसि लीयते” इत्यादिश्रुतेश्चाक्षरशब्दवाच्यं ब्रह्म-
क्षेत्रज्ञस्वरूपं निर्दिष्टम् । परममक्षरं तु प्रकृतिवियुक्तात्मस्वरूपं ब्रह्मशब्दार्थतयाऽत्र ज्ञेयं, प्रकृतिवियुक्तस्य
धर्मभूतज्ञानविकाशाद्ब्रह्मवत्सार्थेऽप्ययोगादित्यर्थः । यद्यपि “एतद्वैतदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्ति”
इत्यादिश्रुतौ अक्षरशब्देन परमात्माऽपि निर्दिष्टस्तथाऽप्यत्र परमात्मा नोच्यते ‘द्वाविमौ पुरुषौ लोके
क्षरश्चाक्षर एव च । क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्यु-
दाहृतः’ इत्यादिना भगवता स्वयमेवाक्षरात्परमात्मनो भेदेन वक्ष्यमाणत्वात् । स्वभावः प्रकृतिः आत्मानं
जीवात्मानमधिकृत्य कार्यकारणकर्तृत्वादिहेतुत्वेन वर्तमानोऽध्यात्मशब्देनोच्यते ‘कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः
प्रकृतिरुच्यते’ इति वक्ष्यमाणवचनात् । बुद्धीन्द्रियभूतसूक्ष्मरूपेण परिणतः प्रकृत्यात्म्यः स्वभावश्चेतना-
धिष्ठितोऽत्राध्यात्मशब्दवाच्य इत्यर्थः । तदुभयं प्राप्यतया त्याज्यतया च मुमुक्षुभिर्ज्ञातव्यम् । भूतानां
स्वावरजसमादिभेदभिन्नानां भाव उत्पत्तिः उद्भवो वृद्धिस्तौ भावोद्भवौ करोति यो विसर्ग इन्द्रादि-
देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागलक्षणो यज्ञदानादिरूपः स कर्मसंज्ञितः ‘अग्नौ प्रास्ताहुतिः सग्यादित्यमुप-
तिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिष्टेरक्षं ततः प्रजाः’ इति स्मृतेः । सोऽपि पुनरावृत्तिहेतुत्वादेयतया
मुमुक्षुभिर्ज्ञातव्यः ॥ ३ ॥

म० टी०—एवं सप्तानां प्रभानां क्रमेणोत्तरं त्रिभिः श्लोकैः श्रीभगवानुवाच—अक्षरमित्यादिना । प्रभक्-
मेण हि निर्णये प्रपुरभीष्टसिद्धिरनायासेन स्यादित्यभिप्रायवान् भगवानत्र श्लोके प्रभत्रयं क्रमेण निर्धारितवान् ।
एवं द्वितीयश्लोकेऽपि प्रभत्रयं तृतीयश्लोके त्वेकमिति विभागः । निरुपाधिकमेव ब्रह्मात्र विवक्षितं ब्रह्मशब्देन
नतु सोपाधिकमिति प्रथमप्रश्नस्योत्तरमाह—अक्षरमिति । अक्षरं न क्षरतीत्यविनाशि अश्नुते वा सर्वमिति
सर्वव्यापकमक्षरत्वात् “एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनणु” इत्याद्युपक्रम्य “एतस्य वा
अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः, नान्यदतोऽस्ति द्रष्टु” इत्यादि मध्ये परामृश्य “एतस्मि-
न्तु खल्वक्षरे गार्ग्यकाश ओतश्च प्रोतश्च” इत्युपसंहृतं श्रुत्या सर्वोपाधिभ्यः सर्वस्य प्रशासितु अव्याकृताका-
शान्तस्य कृत्स्नस्य प्रपञ्चस्य धारयितु अस्मिन् शरीरेन्द्रियसंघाते विज्ञातु निरुपाधिकं चैतन्यं तदिह ब्रह्मेति
विवक्षितम् । एतदेव विवृणोति—परममिति । परमं स्वप्रकाशपरमानन्दरूपं प्रशासनस्य कृत्स्नजडवर्गधारणस्य
च लिङ्गस्य तत्रैवोपपत्तेः ‘अक्षरमम्बरान्तर्भूतेः’ इतिन्यायात् न त्विहाक्षरशब्दस्य वर्णमात्रे लब्धत्वाच्छ्रुति-
लिङ्गाधिकरणन्यायमूलकेन ‘रुदिर्योगमपहरति’ इतिन्यायेन रथकारशब्देन आसिर्विशेषवत्प्रणवाख्यम-
क्षरमेव माहं तत्रोक्तलिङ्गासंभवात् ओमित्येकाक्षरं ब्रह्मेति च परेण विशेषणात् ‘आनर्थक्यप्रतिहतानां विपरी-
तं बलाबलम्’ इति न्यायात् “वर्षासु रथकार आदधीत” इत्यत्र तु आतिविशेषे नास्त्यसंभव इति विशेषः ।
अनन्यथासिद्धेन तु लिङ्गेन श्रुतेर्बाधः ‘आकाशस्तद्विज्ञातु’ इत्यादौ विवृतः । एतावांस्त्वह विशेषः—अनन्य-
थासिद्धेन लिङ्गेन श्रुतेर्बाधे यत्र योगः संभवति तत्र स एव गृह्यते मुख्यत्वान् यथा “आख्यैः स्तुवते, पृष्ठैः स्तुवते”
इत्यादौ यथा चात्रैवाक्षरशब्दे । यत्र तु योगोऽपि न संभवति तत्र गौणी वृत्तिर्यथाऽकाशप्राणादिशब्देषु ।
आकाशशब्दस्यापि ब्रह्मणि आसमन्वात् काशत इति योगः संभवतीति चेत् स एव गृह्यतामिति पञ्चपा-
दीकृतः । तथा च पारमर्पे सूत्रम् ‘प्रसिद्धे’ इति । कृतमत्र विस्तरेण । तदेवं किं तद्वैतं निर्णयितुं
किमन्यारममिति निर्णयते । यदक्षरं ब्रह्मेत्युक्तं तस्यैव स्वभावः स्वो भावः स्वरूपं प्रत्यक्चैतन्यं न तु स्वस्य
भाव इति पृष्ठीसमाहः लक्षणाप्रसङ्गात्, पृष्ठीतत्पुरुषभावेन कर्मधारयपरिग्रहस्य श्रुतपदार्थान्वयेन निपादस्थ-
पत्यधिकरणसिद्धत्वात् । तस्मात् ब्रह्मणः संबन्धि किंतु ब्रह्मस्वरूपमेव आत्मानं देहमधिकृत्य भोक्तृतया वर्त-

मानसध्यात्ममुच्यते अध्यात्मशब्देनाभिधीयते न करणग्राम इत्यर्थः । यागदानहोमात्मकं वैदिकं कर्मैवात्र कर्मशब्देन विवक्षितमिति तृतीयप्रश्नोत्तरमाह—भूतानां भवनधर्मकाणां सर्वेषां स्याद्वरजङ्गमानां भावमुत्पत्ति-
मुद्भवं वृद्धिं च करोति यो विसर्गस्त्यागस्तत्तच्छ्रद्धाविहितो यागदानहोमात्मकः स इह कर्मसंक्षितः कर्मश-
ब्देनोक्त इति यावत् । तत्र देवतादेशेन द्रव्यत्यागो याग उच्यतेऽस्मिन् षषट्कारप्रयोगान्तः । स एवोपवि-
ष्टहोमः स्वाहाकारप्रयोगान्त आसेचनपर्यन्तो होमः । परस्वत्वापत्तिपर्यन्तः स्वस्वत्यागो दानम् । सर्वत्र च
त्यागांशोऽन्तर्गतः । तस्य च भूतभावोद्भवकरत्वम् ‘अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्भगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते
वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः’ इति स्मृतेः, “ते वा एते आहुती हुते उत्क्रामतः” इत्यादिश्रुतेश्च ॥ १ ॥

श्री० टी०—किं तद्ब्रह्मेत्यादिना सप्तानामप्युक्तानां प्रधानां क्रमेण प्रष्टुर्थावबोधसौकर्याय स्वाभिमत-
मर्थश्रीभगवानुवाच—अक्षरमिति । अक्षरम् अजो नित्यः आश्रित इति श्रवणाज्ज्ञानाज्ञानाभ्यां कालेनान्येन वा न
क्षरति न नश्यतीत्यक्षरम्, यद्वा अव्याकृतं तत्कार्यं च सर्वं बहिरन्तश्चाभिरयःपिण्डमिवाभोति व्याप्नोती-
त्यक्षरं सत्यज्ञानादिलक्षणं परं ब्रह्म “एतद्वै तदक्षरं गार्गी—” इति श्रुतेः । ननु अमित्येकाक्षरमिति संयुक्त-
मेतत् क्षरमक्षरं चेति प्रणवस्याव्यक्तस्य चाप्यक्षरत्वं श्रूयते कथं ब्रह्मण एवाक्षरत्वमिति चेन्न, अक्षरस्य
ब्रह्मणो वाचकत्वात् प्रणवस्याक्षरत्वं न तु नित्यत्वेनाक्षरत्वं “तस्य प्रकृतिर्लीनस्य” इति प्रलयश्रवणात् क्षरापे-
क्षयाऽव्यक्तस्याक्षरत्वं न तु नित्यत्वेन “क्षरं प्रधानमनुताक्षरं हर” इति प्रकृतेः क्षरत्वं परस्य ब्रह्मण एवाक्षरत्वं
च श्रूयते ततो ब्रह्मैकमेवाक्षरं न ततोऽन्यदक्षरमस्ति । तर्हि विशेषणवैयर्थ्यं स्यादिति चेन्न, ब्रह्मणः सर्ववै-
लक्षण्यनिर्वाहार्थकत्वाद्ब्रह्मणस्य सार्थकत्वोपपत्तेः । अक्षरमक्षरमिति पदार्थत्वेनोभयोः समत्वे प्राप्ते परममिति
विशेषणं ब्रह्मणो निरवयवत्वनिरवयवत्वमित्यन्विनिःसङ्गत्वनित्यमुद्धृत्वनिरतिशयमन्वतिसूक्ष्मत्वसङ्गतत्व-
विद्वत्तत्त्वानन्दधनत्वसर्वव्यापकत्वसर्वप्रकाशकत्वसर्वाधारत्वादिभिः सर्वोत्तमत्वापादकं भवति । श्रूयते च
“महतो ज्योत्सुतम् । अव्यक्ताच्च परः पुनर्यः” इति । एवं विशेषणविशिष्टमक्षरं ब्रह्म पूर्वोक्तब्रह्मपदस्यार्थ-
इत्यर्थः । एवं ब्रह्मशब्दार्थमुक्त्वाध्यात्मपदस्यार्थमाह—स्वभाव इति । आत्मानं देहं बुद्धयन्तं ब्रह्माण्डं रविरिव
प्रकाशयितुमिच्छाय तिष्ठतीत्यध्यात्मं यत्तत्परस्य ब्रह्मणः स्वभावः स्वरूपमेव । स्वभावो नामाध्यात्मं प्रत्यक्त-
त्वं न्ययमेव भवतीति स्वभावः परं ब्रह्म स्वयमेव प्रतिशरीरं प्रत्यमूपेणाहमर्थोऽध्यात्मा ज्ञाता भवतीत्यर्थः ।
यथा घटादिषु विद्यमान आकाशो महाकाशस्वभावस्तथा ब्रह्मादिस्तन्मानेषु शरीरेष्वहमर्थत्वेन विद्यमानं
चेतन्यं ब्रह्मैतन्मयमेव । तत एव तत्त्वमस्यादिवाक्यानां तयोरेकत्वप्रतिपादने प्रवृत्तिः । यत् एवं ततः परस्य
ब्रह्मणः स्वभाव एवाध्यात्ममित्युच्यते न तु प्राणैन्द्रियादिः । भूतभावोद्भवकरः भूतान्येव भावाः भूतभावाः
स्यावजङ्गमरूपपदार्थस्तेषामुद्भव उत्पत्तिः । उद्भव इति जरामरणादेरुपलक्षणं तं करोतीति भूतभावोद्भवकरः ।
विसर्गः देवतादेशेन द्रव्यत्यागो यज्ञः श्रौतस्मार्तादिलक्षणो वृष्ट्यादिद्वारा सर्वप्राणिजन्मकारणं यस्तदेव
कर्मसंक्षितं कर्मत्वार्थः । न तु चलनमात्रम् ॥ ३ ॥

श्री० टी०—प्रश्नक्रमेणोत्तरं श्रीभगवानुवाच—अक्षरमिति त्रिभिः । न क्षरति न चलतीत्यक्षरम् । ननु
जीवोऽप्यक्षरस्तत्राह—परमं यदक्षरं जगतां मूलकारणं तद्ब्रह्म “एतद्वै तदक्षरं गार्गी ब्रह्मणा अभिवर्णितम्”
इति श्रुतेः । स्वस्यैव ब्रह्मण एवांशो जीवरूपेण भवनं स्वभावः स एवात्मानं देहमभिष्टुत्य भोक्तृत्वेन सर्व-
मानोऽध्यात्मशब्देनोच्यते इत्यर्थः । भूतानां जरायुजादीनां भाव उत्पत्तिः उद्भवश्च उत्कृष्टत्वेन भवनमुद्भवः
‘अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्भगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः’ इत्युक्तक्रमेण वृद्धिस्तौ
भूतभावोद्भवौ करोति च विसर्गः देवतादेशेन द्रव्यत्यागारूपो यज्ञः सर्वकर्मणामुपलक्षणमेतत् स कर्म-
शब्दवाच्यः ॥ ३ ॥

स० टी०—प्रभक्कमलुसारेण भगवानुत्तरं त्रिभिः ॥ अनायासेन बोधार्थमुवाच हरिरीश्वरः ॥ १ ॥ निरुपाधिकमेवात्र ब्रह्म ज्ञेयं विवक्षितम् ॥ अविनाश्यक्षरं ब्रह्म सर्वव्यापकमुच्यते ॥ २ ॥ सर्वव्याप्या-
कृतात्मस्य जगतो धारकं परम् ॥ शरीरेन्द्रियसंघाते विज्ञातुं निरुपाधिकम् ॥ ३ ॥ चैतन्यं स्वप्रकाशं
यत्तद्ब्रह्मेति भवेदितम् ॥ प्रतिदेहं च तस्यैव प्रत्यगात्मतया स्थितिः ॥ ४ ॥ सौ भावः स्वस्वरूपं यत्प्रत्य-
क्षचैतन्यमेव हि ॥ उच्यतेऽध्यात्मशब्देन नेन्द्रियमय इत्ययम् ॥ ५ ॥ यागहोमादिकर्मैव प्रोक्तं तत्कर्म-
शब्दतः ॥ विसर्गां देवतोद्देशात्पुरोडाशादेवस्तुनः ॥ ६ ॥ सर्वभूतसमुत्पत्तिकरो यागादिकर्म तत् ॥ यज्ञादेः
कर्मणो बीजभूतादृष्ट्यादिकक्रमात् ॥ ७ ॥ चराचराणि भूतानि जायन्तेऽतस्तदुच्यते ॥ ८ ॥ ३ ॥

भा० टी०—क्रमेण कृतानां प्रश्नानां तथैव प्रतिवचने प्रभक्तुंरिष्टं सुखेन प्रभोत्तरदानं सिध्दवीत्या-
शयवानर्जुनकृतप्रश्नानां क्रमेण निर्णयाय श्रीभगवानुवाच । तत्रन्ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमित्यत्र निर्गुणं ब्रह्म
विवक्षितमिति प्रथमप्रश्नोत्तरमाह—अक्षरं ब्रह्मेति । यदुक्तं किं तद्ब्रह्मेति तदक्षरं न क्षरतीत्यक्षरं विनाश-
रहितमश्नुते व्याप्राप्तिं सर्वमिति व्युत्पत्त्या वाक्षरं सर्वत्र व्यापकम् । सूक्ष्माक्षरशब्देनोद्धारप्रतिपत्तिभ्रमं
वारयति—परममिति । परत्वं निरतिशयं परमात्मन एव पृथिव्याद्याकाशान्तस्य विकारजातस्य धारणात् ।
तथाच सूत्रम् “अक्षरमम्बरान्तधृतेः” इति “कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्च” इति “सहोवाचैवद्वे-
तदक्षरं गार्गी ब्राह्मणाभिवदन्त्यस्थूलमनणु” इत्यादि श्रूयते । तत्र संशयः किमक्षरशब्देन धर्म उच्यते किंवा
परमेश्वर इति । तत्राक्षरसमाप्ताय इत्याद्यावक्षरशब्दस्य वर्णे प्रसिद्धत्वात्प्रसिद्धयतिष्ठमस्य चायुक्तत्वादोद्धार
एतेवं सर्वमित्यादौ च श्रुत्यन्तरे वर्णस्याप्युपास्यत्वेन सर्वात्मत्वावधारणादूर्ण एवाक्षरशब्दाच्च इत्येवं
प्राप्त उच्यते—परं एव आत्माक्षरशब्दवाच्यः कस्मादम्बरान्तधृतेः पृथिव्यादेराकाशान्तस्य विकारजातस्य धार-
णान् । तत्र हि पृथिव्यादेः समस्तस्य विकारजातस्य कालत्रयप्रविभक्तस्याकाश एव तदेतं च प्रोतं चेत्या-
काशप्रतिष्ठत्वमुक्त्वा कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेत्यनेन प्रभेनेदमक्षरमवतारितम्, तथाचैपसंज्ञकभेद-
स्मिन् खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चेति । न चैयमम्बरान्तधृतिर्ब्रह्मणोऽन्यत्र संभवति । यद्योद्धार एतेवं
सर्वमिति तदपि ब्रह्मप्रतिपत्तिसाधनत्वात्स्तुत्यर्थं ब्रह्मण्यम् । तस्मात्तु क्षरत्यश्नुते चेति नित्यत्वव्याप्तिमत्त्वाभ्याम-
क्षरं परमेव ब्रह्मेति । परममिति विशेषणद्वाराशब्देन जीवप्रधानप्रतिपत्तिभ्रमोऽपि वारितः । द्वितीयप्रश्नोत्तर-
माह—भूतभावोद्भवकरः भूतानां भावो भूतभावः तस्योद्भवो भूतभावोद्भवत्वं करोतीति भूतभावोद्भवकरो
भूतवस्तुत्पत्तिकर इति भाष्यं भूतान्येव भावास्तेषामुद्भवः समुत्पत्तिरती करोतीति व्युत्पत्तिं सिद्धवत्कृत्य वि-
धान्तरेण व्युत्पादयति—भूतानामिति । भावः सत्त्वो वस्तुभाव इति तट्टीकाकाराः । एवं च भूतानां भवनवर्ध-
काणां भाव उत्पत्तिः उद्भवो वृद्धिश्च तयोः करः भूतभावोद्भवकर इत्यादिव्युत्पत्तिसिद्धत्कारोऽपि बोध्यः ।
विसर्जनं विसर्गः देवतोद्देशेन चरुपुरोडाशादेः द्रव्यस्य परित्यागः स एव विसर्गोद्धारो यज्ञादिरूपो वेदविहितः
कर्मसंज्ञितः कर्मशब्देन मयोक्त इत्यर्थः । ‘अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याजायते
वृष्टिर्बृष्टेरन्नं ततः प्रजाः’ इतिस्मृतिर्भूतानां चराचराणामुद्भवमेतस्मात्कर्मणो दर्शयति ॥ ३ ॥

प० टी०—अक्षरमिति । न क्षरतीत्यक्षरं परमं जगतो मूलकारणं यत्राकाशादिकमप्येतत्प्रोतम् । श्रुतिरपि
शक्तपथी—“सहोवाचैवद्वे तदक्षरं गार्गी ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनणु” इत्यमरदीर्घमण्डेद्विहृतमस्तेदमक्षर-
यमतमोऽवाचनकाशमसङ्गमस्पर्शमगन्धमरसमचक्षुष्कमस्मिन्मन्त्रमन्त्रमनोऽवेभ्यस्त्वप्राणमनामागोक्षमजस्रमरम-
भयममृतमरजोऽशब्दमविवृतम्” इत्यादि । स्पष्टार्थम् । अक्षरमस्वरूपमाह—स्वभाव इति । स्वस्यैवं ब्रह्मण
एवांशतो जीवरूपेण भवनं स्वभावः स एवात्मानं देहव्यधिकृत्य भोक्तृत्वेन वर्तमानोऽध्यात्मशब्देनोच्यते ।
यज्ञा इन्दति आनादीन्प्रोऽन्तरात्मा तमाभिकृत्य वर्तते इतीन्द्रियमध्यात्ममित्यध्यात्मविदः । भूतानां जग-

युजादीनां भावो वर्तमानत्वेन स्थितिरुद्भव उत्पत्तिस्तौ करोति यो विसर्गो देवतोद्देशेन द्रव्यत्वाग्रूपो यज्ञः कर्मशब्देनोच्यते ॥ ३ ॥

रा० टी०—प्रभाषकस्यापि क्रमेणोत्तरमाह—अक्षरमित्यादिना । किं तद्ब्रह्मेति त्वया पृष्ठं ब्रह्म परममक्षरमुत्तमाक्षरं परमाक्षरशब्दितं वस्तु । अत्र भगवतोऽन्यद्ब्रह्मेति शङ्कया किं ब्रह्मेतिप्रश्ने अहं ब्रह्मेति परिहारे कार्ये अक्षरं ब्रह्मेत्युक्तिः । तस्मादक्षरं तस्मादक्षरमित्याचक्षत एतमेव सन्तमित्यादौ विष्णावेवाक्षरत्वप्रसिद्धेरक्षरमित्युक्त्यैव विष्णुर्ब्रह्मेति वा अहमेव ब्रह्मेति वा फलितत्वात् । अज्ञानामक्षरत्वमपि स्वस्य ज्ञापनीयं तथैव वाच्येऽपि परममित्यक्षरविशेषणं तु 'अधमं त्वक्षरं या सा प्रकृतिर्जडरूपिका' इत्यादेः प्रकृत्यादेरप्यक्षरशब्दार्थत्वात्तद्व्यावृत्त्यर्थमिति ज्ञेयम् । आत्मानं जीवमधिकृत्य यदास्ति जीवोपकारित्वेन वर्तमानदेहेन्द्रियान्तःकरणरूपं तदव्यात्मम् । स्वभावशब्दः स्वस्य ते विदुरिति प्रकृतजीवस्य भवति उपकारित्वेन वर्तते इति व्युत्पत्त्या देहादिपदार्थवाची देहेन्द्रियान्तःकरणलक्षणः पदार्थः । अध्यात्ममिति प्रथमान्ताध्ययपदेनोक्तव्युत्पत्त्योच्यते । यद्वा अध्यात्मपदं सप्तम्यन्तभुपेत्य अध्यात्ममात्माधिकाराद्यग्रन्थे प्रतिपाद्यं किमिति चेत्तत्र प्रश्नः तदाध्यात्ममात्माधिकारग्रन्थप्रतिपाद्यं स्वभावः स्वशब्दः ते विदुरिति प्रकृतजीववाची भवति, सदैकप्रकारेणास्तीति भावः । स्वश्चासौ भावश्च सदैकरूपेण वर्तमानश्चेति स्वभावः । अध्यात्मशब्दितात्माधिकारग्रन्थोक्तस्तु सदैकप्रकारो जीव इत्यर्थः । स्व इत्येवोक्तौ स्वशब्दस्यासौयेऽपि प्रयोगादन्तःकरणादिरपि प्रतीयेत अतो भाव इत्युक्तिः । अन्नमयं सोम्य मन इत्यादेर्मनःप्रभुतेरन्नविकारत्वेनैकप्रकारत्वाभावात् । भाव इत्येवोक्तौ ईश्वरस्यापि सदैकरूपत्वात्तेन तस्य प्रतीतौ द्वितीयप्रश्नो नोत्तरितः स्यादतः स्व इत्युक्तिः । तेन च प्रकृतत्वाज्जीव एव परामृश्यत इति पदत्रयमप्यर्थवदेवेति भावः । किं कर्मस्योत्तरं भूतेत्यादि । भूतानां जीवानां भावानां जडपदार्थानां चोद्भवकरः उत्पत्तिकरो विसर्गो विशेषेण सर्जनमीश्वरकर्तृका व्यापारः कर्मोऽशब्दित इत्यर्थः ॥ ३ ॥

अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम् ॥

अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर ॥ ४ ॥

त० टी०—तत्त्वयाणां प्रश्नानामुत्तरमाह—अधिभूतमिति । अधिभूतशब्दनिर्दिष्टः क्षरो भावः क्षरतीति क्षरो विनाशी यो भावः वियदादिभूतपरिणामविशेषस्तदाश्रयः । शब्दस्पर्शादिगुणाश्च ऐहिक आमुष्मिकश्च सर्वोऽपि क्षरणस्वभावः । भूतमात्रमधिकृत्य भवत्यधिभूतमित्युच्यते, पुरुषो हिरण्यगर्भः समष्टिजीवात्मा सर्वजीवाभिमानी—“स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते । आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्माऽग्रे समवर्तत ” इति श्रुतेः । दैवतानि दिग्वातार्कवरुणाग्निनाख्यानि अधिकृत्य सर्वेषां श्रोत्रादिकरणान्यनुगृह्णातीत्याधिदैवतमुच्यते । अधियज्ञः यज्ञाधिष्ठाता सर्वकर्मप्रवर्तक अत्रास्मिन्यजमानदेहेऽन्तर्यामितया वर्तमानोऽहमेवाधियज्ञशब्दनिर्दिष्टः । यज्ञो हि देहनिर्वर्त्यत्वेन देहायचो हृष्टचरः, देहश्च सजीवो मदायत्तस्थितिप्रवृत्तिकत्वान्मत्प्रवर्त्यस्तस्माद्भवधियज्ञः । अथवाऽधियज्ञः सर्वयज्ञाधिष्ठाता सर्वयज्ञफलदाता चात्रास्मिन्यज्ञाभिमानीन्द्रादिदेवतादेहेऽन्तर्यामितया वर्तमानः सर्वयज्ञफलप्रदाता तज्जोक्ता चाहमेवेति हे देहभृतां वर सर्वप्राणिश्रेष्ठ त्वं मामेवं वोढुमर्हसीति संवोधनाभिप्रायः । इत्यैश्वर्योर्धिना ज्ञातव्यतयाऽधिभूतादिपदार्था व्याख्याताः ॥ ४ ॥

म० टी०—संप्रत्यक्षमप्रभ्रयस्योत्तरमाह—अधिभूतमिति । क्षरतीति क्षरो विनाशी भावो यत्किञ्चिज्जनिमद्भूतं प्राणिजातमधिकृत्य भवतीत्यधिभूतमुच्यते पुरुषो हिरण्यगर्भः समष्टिलिङ्गात्मा व्यष्टिसंकरणानुमाहकः “ आत्मैवेदमप्र भासीत्युक्तवाचिः ” इत्युपक्रम्य “ स यत् पूर्वाऽस्मात्सर्वमात्मनो ज्ञात्वा ”

औषत्तस्मात्पुरुषः ” इत्यादिश्रुत्या प्रतिपादितः । चकारात् ‘ स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते । आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्माग्रे समवर्तत ’ इत्यादिस्मृत्या च प्रतिपादितः । अधिदेवतं देवतान्यादित्वादी-
न्यधिकृत्य चक्षुरादिकरणान्यनुगृह्णातीति । तथोच्यते अधियज्ञः सर्वयज्ञाधिष्ठाता सर्वयज्ञफलदायकश्च सर्व-
यज्ञाभिमानिनी विष्ण्वाख्या देवता “ यज्ञो वै विष्णुः ” इति श्रुतेः । स च विष्णुराधियज्ञोऽहं वामुदेव एव
न मज्जिन्नः कश्चित् । अत एव परब्रह्मणः सकाशादत्यन्ताभेदेनैव प्रतिपत्तव्य इति कथमिति व्याख्यातम् । स
चात्रास्मिन्मनुष्यदेहे यज्ञरूपेण वर्तते बुद्ध्यादिव्यतिरिक्तो विष्णुरूपत्वान् । एतेन स किमस्मिन्देहे नतो
बहिर्वा, देहे चेत् काऽत्र बुद्ध्यादिस्तद्व्यतिरिक्तो वेति संदेहो निरस्तः । मनुष्यदेहे च यज्ञस्यावस्थानं यज्ञस्य
मनुष्यदेहनिर्वर्त्यत्वान् “ पुरुषो वै यज्ञः पुरुषस्तेन यज्ञो यदेनं पुरुस्तेन तनुते ” इत्यादि श्रुतेः हे देहभूतां
वर सर्वप्राणिनां श्रेष्ठेति संबोधयन् प्रतिक्षणं मत्संभाषणात् कृतकृत्यस्त्वमेतद्गोभयग्योऽसौति प्रोत्साहयत्य-
र्जुनं भगवान् । अर्जुनस्य सर्वप्राणिश्रेष्ठत्वं भगवत्पुनर्हातिशयभाजनत्वात्प्रसिद्धमेव ॥ ४ ॥

शं० टी०—अधिभूतमिति । श्ररो भावः श्ररति नश्यतीति श्ररो भावो नश्वरः पदार्थः सर्वोऽप्यधिभूत-
मित्युच्यते न तु कारणं कार्यमित्यादिभेदोऽत्र विवक्षितः किंतु स्वकर्माधिकृत्य यग्नवति तत्तज्जनिमद्वस्तु
सर्वमधिभूतमित्यर्थः । अधिदैवं तु पुरुषः पूर्णमनेन सर्वं कार्यजातमिति पुरिशयनाद्वा पुरुषो “ हिरण्यगर्भः
समवर्ततामे भूतस्य ” इति श्रुत्युक्तः समाष्टिव्यष्टिर्नशरीराभिमानो सर्वप्राणिकरणमनां शक्तिप्रदाताऽधिदेव-
मित्युच्यते न तु क्रियान्तरम् । चकार, श्रोत्रादिचतुर्दशकरणप्रवर्तकदिग्वाताकादीनां समुच्चयार्थः । अधियज्ञ
इज्यते क्रियत इति यज्ञः श्रोतस्मार्तक्रियात्मको विसर्गः पूर्वोक्तस्तमधिकृत्य तिप्रतीत्यभियज्ञोऽहमेव सर्वप्राणि-
नां कर्मतत्फलविभागं तत्पारिपाकं प्रवृत्तिं निवृत्तिं च कुर्वन्नत्र देहे त्वहमेवेत्यरो नियन्तारमीत्यर्थः । यच्च “ स्वभावं
वचति विश्वयोनिः पाच्यंश्च सर्वान् परिणामयेद्यः ” इति “ एषोऽन्तर्गम्येय योनिः एष एव साधु कर्म कार-
यति ” इति श्रुतेः प्रथिव्यां तिष्ठन्नित्यादौ निराकारतया नियम्याभिभूतत्वं स्वरूपेण तु भिन्नत्वं तद्गोचरत्वं च मम
प्रथिव्यादिनियन्तुः श्रुत्यैवोच्यते ततो न साकारता नापि विकारितादिर्मम, एवमेवाग्निमन् देहे निष्ठासीति
भावः । एवमप्यात्मकमाधिभूताधिदैवाधियज्ञस्वरूपेण सर्वमिमां स्थितं परं ब्रह्म निःशेषादेस्त्वष्टिपरीतप्रत्यये-
न सर्वं यज्ञैवेत्येकवृत्त्या जरामरणमोक्षकामेन नित्यमुपासितव्यमिति प्रथमप्रतिबन्धनयोस्तात्पर्यार्थः ॥ ४ ॥

श्री० टी०—किंच—अधिभूतमिति । श्ररो विनश्वरो भावो देहादिपदार्थो भूतं प्राणिमात्रमधिकृत्य भव-
नीत्यधिभूतमुच्यते, पुरुषा वैराजः सूर्यमण्डलमध्यवर्ती, स्वांशभूतसर्वदेवतानामाधपतिरधिदेवतमुच्यते, अधि-
देवतमधिष्ठात्री देवता “ स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते । आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्माग्रे समव-
र्तत ” इति श्रुतेः । अत्रास्मिन्देहेऽन्तर्यामिन्नेन मिकोऽन्तर्गताधिपक्षो यज्ञाधिष्ठात्री देवता यज्ञादिकर्मप्रवर्त-
कस्तत्फलदाता च कथमित्यस्योत्तरमनेनैवेति प्रश्नः । अन्तर्यामिणोऽराद्वत्यादिभिर्गुणैर्जीववैलक्षण्येन देहा-
न्तर्गतस्त्वस्य प्रसिद्धत्वात् । तथाच श्रुतिः—“ द्वा राणां मयुजा सखाया समानं बृहत् परिपश्यजाते । तयोरन्यः
पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति ” इति । देहभूतां मध्ये श्रेष्ठ इति संबोधयन् त्वमध्ये भूतमन्न-
वार्मिणं परार्थानस्वप्रवृत्तिनिवृत्त्यन्वयव्यतिरेकान्या बोद्धुमर्हसीति सूचयति ॥ ४ ॥

सं० टी०—प्राणिजातं हि यत्किञ्चिज्जनिमद्वस्तु मायिकम् ॥ अधिभूतपदेनोक्तं विनाशीभाव एव
च ॥ १ ॥ पूर्णं सर्वमनेनेति शयनात्पुरुषो वेति वा ॥ सूर्यमण्डलमध्यस्थः पुरुषश्चाधिदेवतम् ॥ २ ॥ सर्व-
प्राणिन्प्राणिनां यः स्यादनुप्राहकः पुमान् ॥ हिरण्यगर्भ एवासावादिगन्तर्गतः स्मृतः ॥ ३ ॥ स वै
शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते ॥ आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्माग्रे समवर्तत ॥ ४ ॥ विष्ण्वाख्या देवता
श्रुती सर्वयज्ञाभिमानिनी ॥ स विष्णुर्वाधियज्ञोऽहं वामुदेवो न मत्परः ॥ ५ ॥ अत्र ब्रह्माद्वयानन्वादा-

त्यन्तामेवतो हरेः ॥ प्रतिपत्तव्य एवास्मिन् देहे ब्रह्मसंस्तः ॥ ६ ॥ बुद्ध्यादिव्यतिरिक्तोऽस्ति विष्णुरूप-
तया स्थितः ॥ मनुष्यदेहे यज्ञस्यावस्थानं हरिणेति तम् ॥ ७ ॥ यतो मनुष्यदेहेन निर्वर्त्यत्वं हि कर्मणः ॥
त्वं सर्वदेहिनां श्रेष्ठो भस्वानिष्वत्प्रतिक्षणम् ॥ ८ ॥ मया संभावणं देवहोमयोग्योऽसि सर्वथा ॥ सर्व-
देहिभरत्वं तु प्रसिद्धं नृसुरादिषु ॥ ९ ॥ अर्जुनस्यैव भगवत्प्रसादाविशयेन वै ॥ १० ॥ ४ ॥

भा० टी०—अधिभूतं च किं प्रोक्तमिति चतुर्थप्रश्नस्योत्तरमाह—अधिभूतमिति । भूतं प्राणिजातमधि-
कृत्य भवतीत्यधिभूतं श्वरो भावः श्वरीति श्वरो विनाशी भावो यत्किञ्चिन्निमज्जस्त्वित्यर्थः । अधिदैवं
किमुच्यत इति पञ्चमप्रश्नस्योत्तरमाह—पुरुषश्चाधिदैवतं पूर्णमनेन सर्वमिति पुरुषः सर्वासु पुष्टं शयनाद्वा
पुरुषः आदित्यान्तर्गतो हिरण्यगर्भः सर्वप्राणिकरणानुग्राहकः सोऽधिदैवतं देवतान्यादित्यादीन्यधिकृत्य
चक्षुरादिकरणग्राममनुगृह्णीतीत्यधिदैवतमुच्यते । अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन्मनुष्यदेहेति । षष्ठप्रश्नस्यो-
त्तरमाह—अधियज्ञ इति । यज्ञो हि देहेनोत्पाद्योऽतो देहसमवायी अतो देहस्तस्याधिकरणं भवति अस्मि-
न्देहेऽधियज्ञः सर्वयज्ञाभिमानिनी देवता विष्णवाख्या “यज्ञो वै विष्णुः” इति श्रुतेः सोऽधियज्ञो विष्णुरह-
मेव कथमित्यवान्तरः प्रकारप्रभोऽप्यनेनैव परिहृतः । अधियज्ञो बुद्ध्यादिव्यतिरिक्तः परमात्माभिन्नोऽस्मि-
न्देहे प्रतिपत्तव्य इति देहान् बिभ्रतीति देहभूतस्तेषां सर्वेषां प्राणिनां वरः श्रेष्ठस्तस्य संबोधनं हे देहभूतां
वरति । उक्तं च भगवद्वा प्रतिक्षणं संवादं संबिधानस्यार्जुनस्य सर्वेभ्यः प्राणिभ्यां श्रेष्ठ्यमिति भाष्यटी-
काकाराः । एवंभूतं मां देहभूतां वरस्त्वं प्रतिपत्तुमर्हसीति सूचनार्थं वा संबोधनम् ॥ ४ ॥

प० टी०—अधिभूतमिति । श्वरो नश्वरो भावो देहादिपदार्थो भूतं प्राणिनमधिकृत्य वर्तते तदधि-
भूतं द्रष्टव्यश्रुतव्यादि वा पुरुषो बैराजः सूर्यमण्डलवर्ती—“यदैतन्मण्डलं तपति यश्चास्मिन् मण्डले
पुरुषः” इति श्रुतेः । स्वस्वांशभूतसर्वदेवतानामधिपतिरधिदैवमुच्यते अत्रास्मिन् देहेऽन्तर्यामित्वेन स्थितो-
ऽहमेवाधियज्ञः यज्ञादिकर्मप्रवर्तकस्तत्फलदाता । ननु तर्ह्यव्यात्माधियज्ञोऽहो को भेद इति चेन्न, अन्त-
र्यामिणोऽहंस्वादिरुणैर्जीवैर्लक्षणं तादात्म्येनेति श्रुतिनोदितम् । श्रुतिश्च—“ह्य सुपर्णा सयुजा
सखाया समानं बृक्षं परिषस्वजाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनभ्रन्यो अभिचाकशीति”
रावणभाष्यम्—अत्र लौकिकपक्षिद्वयदृष्टान्तेन जीवपरमात्मानौ स्तूयते । यथा लोके ह्यै सुपर्णो सुपतनौ
शोभनगमनौ सङ्गजा समानयोगौ सखाया समानख्यानौ समानं बृक्षमेकं देहाकारबृक्षं परिषस्वजाते
जाभ्यतः । तयोरन्य एकः पिप्पलं फलं स्वादुतरमस्ति । अपरोऽनभ्रमभिचाकशीत्यभिपश्यति । तद्वद्देहौ
सुवर्णस्थानीयौ क्षेत्रज्ञपरमात्मानौ सयुजा समानयोगौ । योगो नाम संबन्धः स च तादात्म्यलक्षणः स
एवात्मा जीवात्मनः स्वरूपम् । एवमन्यस्यापीत्येकाल्पे । अत एव समानख्यानौ यस्य यादृशं ख्यातं स्फुरणं
वरमात्मनस्तदेवैतस्यान्यत एव सखायौ एकरूपप्रकाशावित्यर्थः । अथाधियज्ञस्वरूपमन्तकाले च स्वरूपप्रा-
प्तिस्त्वैतत्प्रशङ्क्यं बहुश्रुतिसंमतं पुनर्व्याख्यास्यति । तत्र घोराङ्गिरसप्रतिपादितमधियज्ञमन्तकालप्राप्तिं चोप-
दिश्यात्—अधियज्ञोऽहमेवेति । भो देहभूतां वर अत्र देहेऽहमेवाधियज्ञो यज्ञं शारीरयागमधिकृत्य
वर्ततेऽस्तमधिभूतोऽन्तर्यामिणः पुरुषस्यान्तर्यामित्वेन वर्तमानस्तत्प्रवर्तकस्तत्फलसंपादकोऽप्यहमेवेत्यर्थः ।
उक्तं च टिप्पणिस्तु—“अव्यात्मादित्रयाभिज्ञो व्यवहारं करोति यः । शरीरं स च यज्ञोऽस्य तं यज्ञं
पुरुषं विदुः ॥ १ ॥ संस्कृताग्रस्य यान् प्रासानिर्वर्तित्युरुषोऽश्नुते । ता एवाहुतयः प्रोक्ता जाठरे जातवे-
दसि ॥ १ ॥ पिपासितोऽन्नं पिबति सीमपानमथास्य तत् । यज्ञस्योपसदश्रेष्ठो कृतिस्त्रावभूथोऽस्य च ॥ ३ ॥”
इति । श्रुतिरपि छान्दोग्योपनिषत्सु “स यदक्षिणायति यत्पिपासति यन्न रमते वा अस्य दीक्षाः । अथ
यदभाति यत्पिबति यन्न रमते यद्वसति यज्जक्षति यन्मैथुनं वरति स्तुतस्त्रैरेव तदेव यत् यत्तपो
दानमार्जवमहिंसासत्यवर्चमिति सा साधुः” इति तस्मात् पनहत्वादनमेवास्व तन्मरण-

मेवाकभुषस्तद्धेतोरे आश्रितः कृष्णाय देवकीपुत्रायोऽपि आश्रितः एव स बभूव योऽन्तर्जन्म-
 भेदवद् प्रतिपद्येतादितमस्यैवमुक्तमसि प्राणसंशितमसीति तत्र द्वे-
 रेतस उदयं तमसस्पति-ज्योतिष्पद्यन्त उत्तरम् ॥ इति भाष्यम्-शरीरवत्सर्पादी पुरुष आत्मानं
 यज्ञमनुमन्यते सोऽजं तच्छब्देनोच्यते । स यदशिशिपति क्षुक्षामः सन्नशितुं भोक्तुमिच्छति तथा पिपा-
 संति तृषार्द्रितः क्षणं पातुमिच्छत्यत एव गजं रमते क्षुत्पिपासाजनितदुःखमनुभवति ता अस्य यज्ञपुरुष-
 स्य दीक्षा । यतो दीक्षायामनशनादिना हेतुशान्तिरप्येव । यज्ञस्तु दीक्षोपमदस्तुतश्चादक्षिणादिभिः संपद्यते ।
 तत्र दीक्षा व्रतविशेषः । अथोपसद् आह-अथेति । स यज्ञपुरुषो यदभ्राति जेमति तथा यज्ञं पिबति तथा
 रमतेऽभ्रपानादिना सुखमनुभवति तैरुपसदेति वर्तते यद् उपसदस्तु यज्ञजनितमुत्साहमनुभवत्पाः । अथ क्षुत्पिपा-
 सा-यज्ञसंसीति । यज्ञपुरुषो यज्ञसति विनोदवत्प्रभरीषलास्यमुखोपक्रमं कुरुते तथा जहति हसति तथा
 मधुनमृतुकाळे भार्यामनुगच्छति तानि स्तुतशस्त्राणि "द्वादश स्तोत्राणि द्वादश शस्त्राणि" इति श्रुतेः । स्तुतं नाम-
 स्तोत्रमुद्रातः स्तात्रकवाक्यसंदर्भस्तथा होतृपक्ष्यमानं ऋक्संदर्भं उक्थापरपर्यायं, शस्त्रशब्देनोच्यते । ऋक्सं-
 स्तीयब्राह्मणेऽपि "अथानुस्तुतशस्त्रयोरेवैकाहिकं प्रातःसवनम्" इत्यादि । तैः स्तुतशस्त्रेति वर्तते । अथ दक्षिणा-
 माह-यत्तप इत्यादिना । प्रसिद्धास्य दक्षिणा धर्मपुष्टिकरत्वात् । अथेतस्य यज्ञपुरुषस्य चरमदेहोत्पत्तिं श्रुत्वन्तरो
 क्तमाह-तस्मादिति । यस्मादेवं यज्ञपुरुषस्वरूपं तस्मादन्यशास्त्रोक्ताः श्रुतय आहुः "सोऽप्यस्यकोष्ठ" इति ।
 तस्य पुरुषस्य तद्देहातिक्रमे तन्माता कोप्यति प्रसविष्यति तथासोष्ट प्रासृतेत्युपक्रममात्रं बोधेतम् । तदत्र प्रागेवो-
 क्तम्-"तस्य वैतस्य हृदयस्य पञ्च देवताः सुपयस्तथा पञ्च ब्रह्मपुरुषान्यो वेद तस्य कुले वीरो जायते प्रविष्यते
 स्वर्गं लोकम्" इति । अत्र वीरशब्देन पाद्विपुजयशीलं प्रोच्यते । तथा बृहदारण्यकेऽपि-"तस्मात्पुत्रमनुशिष्टं
 लोक्यमाहुस्त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोकः" इति । पित्रा पृष्टः सन् स पुत्रः प्रत्याह ब्रह्माहं यज्ञोऽहं लोकः
 इति । इयमेव चरमदेहोत्पत्तस्य यज्ञपुरुषस्य परीक्षा । अनेन प्रकारेण पुनस्तत्पादनं जन्मास्य । तदेहपरित्याग
 एवावभूथो यज्ञान्तज्ञानम् । अथोपसंहारमाह-तद्धेतोः । एतन्निरूपितप्रमेयं चोरनामपूर्वक आश्रितस आशा-
 यो भगवते कृष्णाय देवकीपुत्रायोक्त्वा पुनरुवाच । तत्किम्, स यज्ञपुरुषोऽपिपास एव भूभूष पिपासा रसादि-
 सकलविषयेच्छा तद्रहितो बभूव भवति । अनन्तरं सोऽन्तर्वेलायां प्राणमयसमये भगवदुपविष्टं यत्तुर्मन्त्रत्रयं प्रक्षि-
 प्यते प्राप्नोति । तन्किम्, अक्षितमसीति प्रथमः । अयुत मसीति द्वितीयः । प्राणसंशितमसीति तृतीयः । भाष्यम्-
 निर्याणकाले यज्ञपुरुषः स्वात्मानं वदति । भो जाय त्वमाश्रितमपरिच्छिन्नमखण्डैकरत्नमसि, तथाच्युतमप्रच्यु-
 तस्वभावमसि, तथा प्राणः श्वासात्पुनः मण्डितं तनूकृतमसि तृप्तप्राणापानादिरसि । एवंविधस्तत्त्वमसीति
 महावाक्यसंदर्भः । अत्रास्मिन्नर्थे द्वे ऋची भवन्ते यथा-"आदित्यत्नस्य रेतसो ज्योतिष्पद्यन्ति वासरम् ।
 परो यदिष्यते दिवा ॥ १ ॥ उदयं तमसस्पति ज्योतिष्पद्यन्त उत्तरम् । देवं देवभ्रातृर्मगन्म ज्योति-
 रुत्तमम् ॥ २ ॥" भाष्यम्-आदिति सप्तम्या । इदेवकारार्थे प्रत्नस्य पुराणस्य चिरम्वतनस्य रेतसो वीजभू-
 तस्य जगत्कारणस्य ब्रह्मणो ज्योतिः प्रकाशं वासरमहरहः पश्यन्ति पर इति लिङ्गविपर्यासः । ब्रह्मणो
 ज्योतिर्निवृत्तचक्षुषो ब्रह्मविदो ब्रह्मचर्यादिनिवृत्तिसाधननिरुद्धान्तःकरणोऽयं समन्वतो ज्योतिः पश्यन्वी-
 त्यर्थः । तत्किम्, ज्योतिर्देवि मूर्तिं स्वर्गं वा यदिष्यते दीप्यते । येन ज्योतिर्वाक्यः सविता तपति चन्द्रमा
 मसि विद्युद्विद्योतते तारागणा भान्ति तदित्यर्थः । उदयमिति उद्यूषं ज्योतिः स्वप्रकाशं तेजो ज्ञयं पश्य-
 न्तः सन्तोऽप्यवगन्म प्राप्तवन्तः । किंभूतं तेजः, तमसः परि तमसोऽज्ञानात् परि परित उत्कृष्टम् । देवं
 योतमानं देवत्र देवेषु मध्य आमूर्त्यं सूर्यं मयादीदृश्य योतमानम् । उत्तमं निरातिशयम् । तदुक्ते भाराषणो-
 पनिषत्सु-"तत्सैवविदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः अद्या पत्नी शरीरमिममुरो वेदलोभानि बहिर्विदः शिखा

इत्थं भूयः कर्म जायते ननुः पशुत्वोऽभिप्रेतः । अभाषितं दक्षिणा वाग्वोतां प्राप्य उद्रासा चक्षुरन्धुर्मतो
ब्रह्मा भोक्तव्यमिह बलिप्रदो सा दीक्षा यदनाति । अविद्यमानं तदस्य सोमपानं यद्रभ्यो तदुत्सवः ॥ ३ ॥

रा० टी०—अभिभूतं च किमित्यस्योत्तरम्—अभिभूतमिति । भूतानि सदेहान् जीवानाधिकृत्य तदु-
पकारित्वेन वर्तमानं वस्तु । क्षरो भावः विनाशी भावः कार्यभूतः पदार्थः भक्त्युत्पन्न इति न्युत्पत्तेः ।
अभिदेवतं किमित्यस्योत्तरं पुरुषश्चेत्यादि । अभिदेवतं देवतानि सर्वदेवानाधिकृत्य तत्त्वामित्येन वा देवताप्र-
करणे मुख्यतया प्रतिपाद्यत्वेन वा वर्तमानं च किमिति पृष्टं वस्तु पुरुषः पुरि देहे शेते तिष्ठतीति पुरुषो
जीवः । स च सर्वजीवाभिमानो संकर्षणो ब्रह्मा वा ज्ञेयः । अस्मिन् देहेऽधियज्ञः क इत्यस्योत्तरमभियज्ञो-
ऽहमेवेति । प्राणपुष्टिशाधियज्ञ इति प्रादिसमासः, अधिष्ठितो यज्ञोऽनेनेति बहुव्रीहिर्वा । अत्र लौकिकदेहे
यज्ञाधिष्ठाताहमेवेत्यर्थः । अत्रेति देहविशेषं ईश्वरदेहस्यावृत्त्यर्थं भगवतः प्राणिदेह इव स्वदेहे पृथग्भावेन
नियन्तृत्वाभावात् । कर्तृभोक्तृफलवातृणां देहे प्रेरकत्वेन वर्तमानस्यात्र विवक्षितत्वात् । देह इत्युक्तिरप्य-
स्मिन् देहेऽधियज्ञः क इति कृतप्रभालोभात् प्रक्षे वा अभियज्ञः क इत्येवोक्तवद्भावेन अधियज्ञस्य हरेरन्यस्य
सत्त्वात् । प्रश्नस्य तद्विषयत्वे सिद्ध्यतादोषप्रसक्तत्वावृत्त्यर्थं कर्तृभोक्तृफलवातृणां देहे प्रेरकतया वर्त-
मानोऽधियज्ञः क इत्यर्थलाभाय देह इत्यवश्यं वाक्यत्वात् । किंच पूर्वाध्यायान्ते साधियज्ञं मां विदुरिति-
साहित्योत्प्रेरितिसूचनेन भगवदन्वयशङ्कानिरासात्साहित्योक्त्या प्राप्तमेव शङ्कया अवश्यं परिहर्त्यत्वादेव
प्रथमप्राप्तस्यात्र देहेऽधियज्ञः कथं केन प्रकारेणेति ग्रन्थस्य परिहारमनुक्त्वा क इति प्रश्न एव परिहृतः ।
किंच सर्वयज्ञभोक्तृत्वसर्वयज्ञप्रवर्तकत्वप्रकारेण हि भगवतोऽधियज्ञत्वं तत्र सर्वयज्ञभोक्तृत्वादिकं भोक्तारं
यज्ञतपसामित्यादिपञ्चमान्तोक्तं श्रुतवतोऽर्जुनस्य सिद्धमित्यधियज्ञोऽहमिति भगवतो यज्ञाधिष्ठान्तरूपसाधिय-
ज्ञत्वोक्त्या कथमधियज्ञ इत्यस्य भोक्तृत्वादिना प्रकारेणाधियज्ञत्वमिति परिहारस्य प्राप्तत्वाच्च तत्परिहारो
नोक्त इति, यद्वा कथमित्यस्य किलक्षणक इत्यर्थः । अधियज्ञोऽहमेवेत्यधियज्ञाभिज्ञत्वेनोक्तस्य हरेः कविं
पुराणमिति कवित्वादिलक्षणोक्त्या प्रबलक्षणकोऽधियज्ञ इति प्रातेनोक्तमुत्तरम् । देहाभ्यां वरेतिसंशुद्धिः ।
देहभूतां देह इति चोभयत्रान्वयो ज्ञेयः । श्लोकद्वयस्यायमर्थसंग्रहः । ब्रह्म मम व्यापकत्वं परममक्षरमुच्यते ।
अध्यात्मं स्वभावः जीवचिद्वपुकारिदेहेन्द्रियान्तःकरणलक्षणपदार्थः जीवराशिर्वा । कर्म तु चराचरविषयके-
भूतकर्तृकसर्जनम् । अभिभूतं तु क्षरो भावः स देहजीवोपकारिदेहनिर्वाणशवान्देहेन्द्रियाद्यप्यपदार्थं उच्यते ।
अभिदेवतं च पुरुषः ब्रह्मा संकर्षणो वा । अत्र देहस्थितोऽधिकवाज्यत्वहेतुनाधियज्ञाक्त्यो रूपविशेषोऽह-
मेवेति साहित्योक्त्या प्राप्तमेव शङ्कानिरासार्थेकारप्रयोगः । यद्वा स्वभावो भगवत्स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते अधि-
कृतत्वात् । क्षरो भावः सर्वजीवराशिरभिभूतं भूतशक्तिपृथिव्यादि जडाधिकत्वात् । “वकारः प्राण आत्मा”
इति श्रुत्या वकारस्य चेष्टापर्यायप्राणवाचित्वात् पुरुषाणां त्वहेतुना पुरुषशब्दितारमा अभिदेवतं । देवतश-
ब्दितो विष्णुश्चैव यस्या इति न्युत्पत्तेरिति । एतेन ते तद्वदेत्येवमस्यावसर्गः । ब्रह्म व्याप्तं तत् मे रूपं
ते विदुः कृत्स्नमात्मनो जीवोपकारिदेहेन्द्रियान्तःकरणलक्षणं वस्तु जीवराशिं वा सृष्टिलक्षणं भगवत्कर्म
वाचिकं विदुः क्षयिभूतमिदं कथमभिभूतशब्दितस्येव जीवोपकारित्वेन स्थितोऽहमिति नास्ति ग्रन्थोक्त्या विषय-
त्वेन कथितवृत्त्या अस्मादिति तद्वत्स्वरूपविशेषसहितमित्येके । प्रविद्यादिभूतानि कथमभिभूतशब्दितसर्वजी-
वराशौ निवृत्तत्वा तत्सहितमिति वा । अभिदेवशब्दितसर्वजीवाभिपक्षे ब्रह्मणि संकर्षणो वा स्थितत्वेन कथ-

